

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN
ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER
ADLI ESERİNİN TAHKİK ve TAHLİLİ**

DOKTORA TEZİ

Necmi SARI

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Hadis**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah AYDINLI

TEMMUZ – 2017

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

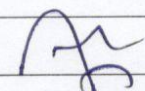
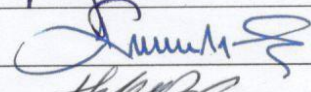
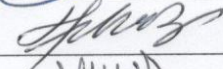
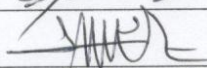
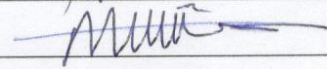
**İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN
ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER
ADLI ESERİNİN TAHKİK ve TAHLİLİ**

DOKTORA TEZİ

Necmi SARI

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Hadis

Bu tez 12/07/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Abdullah AYDINLI	Basarılı	
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK	Basarılı	
Doç. Dr. Hayati YILMAZ	Basarılı	
Prof. Dr. Fikret KARAPINAR	Basarılı	
Prof. Dr. Mehmet ÖZŞENEL	Basarılı	

Bu alışma 2012-6002-14 proje numarası ile Sakarya Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenmiştir. (With the project number 2012-6002-14 this study is supported by Sakarya University the Commission of Scientific Research Projects).

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 439 sayfalık kısmına ilişkin *Sakarya Üniversitesi Lisansüstü Yönetmeliği Madde 28* uyarınca aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 09/06/2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından şahsıma iletilen *Turnitin* intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 18'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1) Kaynakça hariç
- 2) Alıntılar dahil
- 3) 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Öğrenci
Necmi SARI
09/06/2017

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı – Soyadı	: Necmi SARI
Öğrenci Numarası	: 1060D08056
Ana Bilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Programı	: Hadis
Statüsü	: ☐ Y. Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora

Danışman
Prof. Dr. Abdullah AYDINLI
12/06/2017

ÖNSÖZ

İsmâil Hakkı Bursevî üstlendiği vazife ve misyon gereği birçok ilim merkezini dolaşmış, birçok âlimle bilgi ve fikir alışverişinde bulunmuş, bu seyahat ve mülâkâtları sayesinde birçok kaynak eseri elde ederek mütâlaa etme imkanı bulmuştur. Onun bu özelliği te'liflerinde kendini açıkça göstermektedir. Özellikle küçük çaplı bir Arap Dili mecmûası izlenimini veren *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinde bunu net olarak görmekteyiz.

İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili başlığını taşıyan çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, metodu ve kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölümde İbn Hacer ve İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatları, ilmî kişilikleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin tanıtımı ile eserin tahkik ve tahrinde takip edilen metot hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise eserin Arapça tahkikine yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise çalışmada varılan neticeler, yapılan tespitler muvacehesinde özetlenmiş ve bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Tez konusu olarak böyle kıymetli bir eserin tahkik ve tahlilini yapmam hususunda beni teşvik eden ve çalışmam süresince engin hoşgörüsü, yol gösterici tavsiye, tashîh ve tenkitleriyle kıymetli yardım ve desteklerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Abdullah AYDINLI'ya, tez takibi süresince görüşlerinden istifade ettiğim hocalarım Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK ve Doç. Dr. Hayati YILMAZ'a, tezi okuyarak tavsiye ve tenkitlerini gerek sözlü gerekse yazılı olarak lütfeden jüri üyesi hocalarım Prof. Dr. Fikret KARAPINAR ve Prof. Dr. Mehmet Özşenel'e teşekkür ederim. Ayrıca İstanbul ve Bursa kütüphanelerinde haftalarca süren yoğun çalışma dönemlerinde bana idari anlamda her türlü imkânı sağlayan ve KTÜ İlahiyat Fakültesi'nde huzurlu bir çalışma ortamı temin ederek bizlere destek olan fakülte dekanımız Prof. Dr. Emin ÂŞIKKUTLU'ya, tez süresince metni okuyarak katkıda bulunan başta fedakâr eşim olmak üzere tüm hocalarıma ve dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Necmi SARI

12.07.2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY	v

GİRİŞ	1

BÖLÜM 1: İBN HACER VE İSMAİL HAKKI BURSEVÎ..... 9

1.1. İbn Hacer'in Hayatı, İlmî Kişiliği, Eserleri ve Hadis Usûlündeki Yeri	9
1.1.1. Hayatı.....	9
1.1.2. İlmî Kişiliği.....	27
1.1.3. Eserleri	32
1.1.4. Hadis Usûlündeki Yeri.....	34
1.2. İsmail Hakkı Bursevî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri.....	44
1.2.1. Hayatı.....	45
1.2.2. İlmî Kişiliği.....	60
1.2.2.1. Tefsîrciliği	62
1.2.2.2. Hadisçiliği.....	72
1.2.2.3. Tasavvufî Yönü	88
1.2.2.4. Edebî Yönü	94
1.2.3. Eserleri	105

BÖLÜM 2: BURSEVÎ'NİN ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER'İ..... 114

2.1. Eserin Tanıtımı	114
2.1.1. İsmi ve Yazılış Gayesi	114
2.1.2. Nüshaları.....	118
2.1.3. Genel Özellikleri.....	124
2.1.3.1. Hadislerin Kaynaklarına Yönelik Açıklamaları	133
2.1.3.2. Ricâle Yönelik Açıklamaları	138
2.1.3.3. Hadislerin Sıhhatine Yönelik Açıklamaları.....	140
2.1.3.4. Şerhçiliği/Metinleri Yorumlama Yöntemi.....	148

2.1.3.5. Hadis Usûlünün Bazı Konularına Yönelik Görüşleri	155
2.1.3.6. Muhtelif Bilim Dalları Açısından Kitabın Tahlili	308
2.1.4. Hadis Usûlü Tarihindeki Yeri	332
2.1.5. Müellifin Kaynak Kullanımı ve Kaynakları	344
2.1.5.1. Müellifin Kaynak Kullanımı	344
2.1.5.2. Kaynakları	347
2.2. Tahkik ve Tahricde Takip Edilen Metot	386
SONUÇ.....	390
KAYNAKÇA.....	396
ÖZGEÇMİŞ.....	443
EKLER.....	444
BÖLÜM 3: ESERİN ARAPÇA TAHKİKİ	449

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.mlf.	: Aynı müellif
ay.	: Ayrıca
b.	: bin, ibn (oğlu)
BEYBEK	: Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
krş.	: Karşılaştır
Ktp.	: Kütüphanesi
nşr.	: Neşreden (Tahkik eden)
No	: Numarası
nr.	: Numara
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa numarası
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
y.y.	: Yayın yeri yok

Tezin Başlığı: İsmail Hakkı Bursevî'nin <i>Şerhu Nuhbeti'l-Fiker</i> Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili	
Tezin Yazarı: Necmi SARI	Danışman: Prof. Dr. Abdullah AYDINLI
Kabul Tarihi: 2017	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 449 (tez) + 410 (tahkik)
Anabilimdalı: Temel İslam Bilimleri	Bilimdalı: Hadis
İsmail Hakkı Bursevî, XVII. yüzyılın ikinci yarısıyla XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış, özellikle <i>Ruhûl-Beyân</i> adlı tefsiriyle şöhret bulmuş bir mutasavvıftır. Ancak Bursevî kendisini tasavvuf ile sınırlamamış, hemen hemen İslâmî ilimlerin her birine dair bir ya da birkaç eser kaleme almış çok yönlü bir ilim adamıdır. Onun ilgilendiği alanlardan birisi de hadistir. Nitekim bu alanda kaleme aldığı <i>Şerhu Nuhbeti'l-Fiker</i> adlı eseri, Osmanlı'da hadis usûlüyle ilgili en çok istinsâh edilen, üzerine şerhler ve hâşiyeler yazılan ve Türkçe'ye çevrilen İbn Hacer'in <i>Nüzhetü'n-Nazar</i> adlı eserinin en hacimli şerhidir. İsmail Hakkı Bursevî'nin <i>Şerhu Nuhbeti'l-Fiker</i> Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili başlığını taşıyan tezimiz, bu mühim eserin tahkik ve farklı açılardan değerlendirilerek tahlil edildiği bir çalışmadır. Çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, metodu ve kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölümde İbn Hacer ve İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatları, ilmî kişilikleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Bursevî'nin <i>Şerhu Nuhbeti'l-Fiker</i> adlı eserinin tanıtımı ile eserin tahkik ve tahririnde takip edilen metot hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde eserin tanıtımıyla ilgili olarak ismi ve yazılış gayesi, nüshaları, genel özellikleri, hadis usûlü tarihindeki yeri, müellifin kaynak kullanımı ve kaynakları alt başlıklarıyla birlikte ele alınmıştır. Eserin tahkik ve tahririnde takip edilen metot hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Eserin tamamı Türkçe olan giriş, birinci ve ikinci bölümlerden oluşan tahlil bölümünde araştırmada pratiklik sağlamak amacıyla kitap ve şahıs isimlerinde transkripsiyon işaretleri kullanılmamış, yine okumayı kolaylaştırmak için imlâda kelimelerin Türkçe kullanışları esas alınmıştır. Dipnotlar müelliflerin isim ve soyadlarına veya meşhur isimlerine göre düzenlenmiş, kitap ve makale adlarında anlaşılabilir bir kısaltma yoluna gidilmiştir. Eserlerin tam isimleri, baskı yeri ve tarihleri müelliflerin vefat tarihleriyle birlikte bibliyografya listesinde verilmiştir. Üçüncü bölümde ise eserin Arapça tahkikine yer verilmiştir. Tamamı Arapça olan bu bölüm belgesel neşir niteliğinde (<i>documentary/diplomatic editing</i>) bir çalışma olduğundan sahih metnin inşası hedeflenmemiştir. Bu nedenle tahkik metnine müellif nüshası (الأصل) esas alınmış, diğer nüshaların bu nüshadan farklılıkları ilgili dipnotlarda belirtilmiştir. Çalışmanın sonuna eklenen konu fihristiyle de eserden istifade kolaylaştırılmaya çalışılmıştır.	
Anahtar Kelimeler: İbn Hacer, <i>Nüzhetü'n-Nazar</i> , İsmail Hakkı Bursevî, <i>Şerhu Nuhbeti'l-Fiker</i> , Hadis Usûlü.	

Title of the Thesis: An Edition and Analysis of <i>Sharh Nukhbat al-Fikar</i> , a work of Ismail Haqqi al-Bursawi	
Author: Necmi SARI	Supervisor: Prof. Abdullah AYDINLI
Date: 2017	Nu. of pages: v (pretext)+449 (main body)+410 (ed.)
Department: The Basic Islamic Sciences Subfield: Hadith	
Ismail Haqqi Bursawi, a sufi who lived in the period between the second half of 17th century and the first quarter of 18th century achieved fame by with his tafsir, <i>Ruh al-Bayan</i> in particular. However, Bursawi who did not confine himself to sufism, as a versatile scholar authored at least one book on almost e Islamic sciences. Among these sciences which he attended is Hadith. His work called <i>Sharh Nukhbat al-Fikar</i> is the most lengthy commentary of Ibn Hajar's work <i>Nuzhat al-Nazar</i>, which is translated into Turkish and the most explicated (by writing commentary or adding marginal notes) and copied book with regard to Hadith methodology in the Ottoman society. This study endeavors to provide an analysis of the aforementioned book from different aspects in addition to its edition (<i>tahqiq</i>). The study consists of an introduction and three chapters. In the introduction the theme, methodology and sources of the thesis are discussed. In the first chapter, the biographies of Ibn Hajar and Ismail Haqqi Bursawi, their scholarly personalities and works are presented. In the second chapter, Bursawi's book, <i>Sharh Nukhbat al-Fikar</i> and then the methods employed in editing and tracking of hadiths (<i>takhrij</i>) are introduced. As part of introducing the book, its author's aim of writing, its title and (manuscript) copies and general features, its place in the history of hadith methodology, its sources and the way the author utilises them along with their subheadings are dealt with. Detailed information about the methodology followed in the processes of editing and tracking of hadiths is supplied. In the section of analysis of the study which comprises of introduction and the first two chapters written in Turkish, to ensure the practicality in the book titles or personal names transcriptive signs are not adopted. In order to facilitate the reading, words' spelling is based on the Turkish usage. Footnotes are arranged according to the name and surnames of the authors or their famous names and the titles of books or articles are shortened within their understandability. The full titles of the works referred in the study, the place and dates of publication as well as the death dates of the authors mentioned are listed in the bibliography. In the third chapter an Arabic edition of the work is provided. For this section which is written completely Arabic constitutes a study in the character of documentary publication, the composition of the authentic text is not aimed at. Therefore the text of the edition is based on the manuscript of the author (the original) and the differences between this copy and the other copies are given in relevant footnotes. Furthermore, the index of contents to facilitate benefiting from the work in question is attached to the end of the study.	
Keywords: Ibn Hajar, <i>Nuzhat al-Nazar</i> , Ismail Haqqi Bursawi, <i>Sharh Nukhbat al-Fikar</i> , Hadith Methodology.	

GİRİŞ

İsmail Hakkı Bursevî 1063/1653 senesinde bugün Doğu Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Aydos'da dünyâya gelmiş, 1137/1725 tarihinde Bursa'da vefat etmiş bir Osmanlı mutasavvıfı, müfessiri ve mütefekkiridir. Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminin sonlarını, gerileme döneminin de başlarını yaşayan Bursevî, Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nın da yavaş yavaş liyâkatsız ellere terk edilmeye başlandığı bir dönemde yetişmiştir. Bu dezavantajlarına rağmen, gerek Osmanlı öncesinde gerekse Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde yaşayan önemli âlimlerin eserlerinin derlendiği, üzerlerine yazılan şerh ve hâşiyelerle zengin bir birikimin oluştuğu bir dönemi idrâk eden Bursevî, âdeta bu birikimi kucağında bulmuştur. Nitekim yazdığı eserlere ve kullandığı kaynaklara bakıldığında bu birikimden oldukça istifade ettiği görülmektedir.

Çalışmanın Konusu

İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili adını taşıyan çalışmamız, eserin tahkiki ve tahlili olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Bursevî'nin bu eseri müellif hattıyla ilk cüz (Kütüphane Kayıt No: 35) 215 varak (215b) / 431 sayfa [Kasîdecizâde, vr. b (kapak sayfası)-143a], ikinci cüz (Kütüphane Kayıt No: 36) 222 varak (222b) / 444 sayfa [Kasîdecizâde, vr. 143a-299a], üçüncü cüz (Kütüphane Kayıt No: 37) ise 212 varak (212b) / 424 sayfa [Kasîdecizâde, vr. 299a-445b] olmak üzere toplamda 649 varak / 1299 sayfadır. Çalışmamızın Arapça tahkik bölümü, eserin hacim olarak çok büyük olması göz önünde bulundurularak asıl metin *Nüzhetü'n-Nazar*'ın Mukaddime, Haberler ve Makbûl Haberler bölümlerinin şerhini kapsayan birinci cüzden 215 varak (215b) / 431 sayfa, ikinci cüzden ise 25 varak (25a) / 50 sayfa olmak üzere toplamda 240 varaklık / 481 sayfalık bölümüyle sınırlandırılmış, ilgili bölümün tahkik çalışması yapılmıştır. Bu haliyle bile eserin tahkiki elinizdeki metinde de görüleceği gibi 401 sayfa tutmuştur. İlgili bölüm toplamda 445 varaklık Kasîdecizâde nüshasında vr. b (kapak sayfası)-159b arasına tekabül etmektedir. Eserin asıl metninden geri kalan Merdûd Haberler, İsnâd, Hadis Râvileri ve Rivâyet Şekilleri bölümlerinin şerhini kapsayan 399 varaklık / 868 sayfalık kısmının ise edisyon kritiği bitmiş olup tahkikini de inşallah en kısa zamanda bitirip ilim dünyasına kazandırma gayretinde olduğumuzu özellikle belirtmek isteriz. Çalışmanın tamamı Türkçe olan

tahlil bölümü ise Bursa İnebey (الأصل) ve Kasîdecizâde (ق) nüshaları esas alınarak eserin tamamı üzerinden yapılan değerlendirmelerden oluşmaktadır.

Çalışmanın Önemi

Celvetiyye Tarikatı'nın önemli bir şeyhi olan İsmail Hakkı Bursevî bu baskın sûfî karakterinin bir neticesi olarak eserlerinin büyük bir kısmını tasavvuf alanında vermiştir. Ancak kendisini tasavvufla sınırlamamış; tefsîr, hadis, fıkıh, akâid, tecvîd, dil, belâgat ve edebiyât gibi alanlara dair birçok şerh, hâşiye, ta'lik ve derleme çalışmalarına da imza atmıştır. Bu anlamda onun çok yönlü bir mutasavvıf olduğu âşikardır.

İsmail Hakkı Bursevî'nin eser verdiği alanlardan biri de onun temel hadis usûlü kaynaklarından birini esas alarak yaptığı şerh ve hâşiye (ta'lik) çalışmalarıdır. Bursevî'nin yaptığı bu şerh ve hâşiye çalışmaları, bazı temel hadis usûlü kaynaklarının yaşadığı dönemdeki etkisini görmek açısından önemlidir. Çünkü bu çalışmalar, önceki dönemlerde olduğu gibi Bursevî'nin yaşadığı dönemde de ekseriyetle 'okunan' ve 'okutulan' eserler esas alınarak te'lif edilen şerhlerin varlığını göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı medreseleri, Arap âlemi ve Hint altkıtası gibi bölgelerde asırlarca kıymetli bir kaynak kitap olarak okutulan *Nuhbetü'l-Fiker* ve şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime'sinin* en güzel ve en faydalı ihtisârı olması, orijinal ve zamanımızın ilim anlayışına son derece uyan şâyân-ı dikkat tertibi, usûl-i hadîs konularını özlü bir şekilde ele alması, bazı önemli ve faydalı ilaveler ile İbn Hacer'e ait birtakım itiraz ve değerlendirmeleri içermesi gibi birçok özelliği yanında şerhleri ve hâşiyeleri de dikkat çekmektedir. Şerh macerası, bizzat müellifi İbn Hacer tarafından yazılan *Nüzhetü'n-Nazar* ile başlayan *Nuhbetü'l-Fiker*, zamanla üzerine birçok şerh, muhtasar ve hâşiye yazılan, manzûm hale getirilen ve çeşitli dillere tercüme edilen önemli bir usûl-i hadîs kitabı haline gelmiştir. Osmanlı'da da hadis usûlüyle ilgili en çok istinsâh edilen, üzerine şerhler ve hâşiyeler yazılan ve Türkçe'ye çevrilen eser, *Nuhbetü'l-Fiker* ile şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'dır. Bu eserler içinde en hacimli olanı, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'idir. Bursevî'nin bu eseri, aslı itibarıyla İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin Arapça şerhidir. Bursevî, İbn Hacer'in hadis usûlüne dâir yazdığı bu eseri, talebeliği zamanında

1083/1672’de istinsah etmiş ve kenarlarına yer yer notlar düşmüş, daha önce Tekirdağ’da yazmaya başladığı fakat bitiremediği *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*’i 1129/1717 yılında Şam’da tamamlamıştır. 1129’da tamamlanan bu şerhin üç cilt halinde müellif hattıyla olan 649 varaklık nüshası Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesinde. Bursevî’nin en hacimli dördüncü eseridir.

Çalışmanın Amacı

Bursevî’nin bu değerli eserinin tahkik ve farklı açılardan değerlendirilerek tahlil edildiği akademik bir çalışma ülkemiz ilmî çevrelerinde görebildiğimiz kadarıyla yapılmamıştır. Bu konuda Seyit Avcı¹ ve Hikmet Gültekin² tarafından yapılan çalışmalar Bursevî’nin bu eserinden daha ziyade diğer eserlerine atıfla yapılan çalışmalardır. Oysa Bursevî’nin tasavvufî ve bâtinî yaklaşımlarının bir sonucu olarak sürekli dillendirdiği zarûrî haller dışında ma’nen rivâyetin câiz olmadığına dair görüşü, makbûl (sahih ve hasen), zayıf ve mevzû hadislerle bakışı, mevkûf hadisleri ele alışı, mukayyed sünnet anlayışı, ilhâm, keşif ve rüya yoluyla hadis nakli ve tashîhi gibi hadis usûlüne yönelik görüşlerini bu eserden müstağni kalarak tahlil etmek mümkün değildir.

Şu durumda İsmail Hakkı Bursevî’nin *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*’ini bir tez çalışması olarak seçmemizin sebeplerini başlıklar halinde şöyle özetleyebiliriz:

-*Nuhbetü’l-Fiker* ve şerhi *Nüzhetü’n-Nazar*’ın bir hadis usûlü metni olarak tarihî konumu: İbn Hacer’e ait her iki metin de Osmanlı medreseleri, Arap âlemi ve Hint altkıtası gibi bölgelerde temel hadis usûlü metinlerinden biri olmuştur. Günümüzde de bu vasfını muhafaza eden *Nuhbetü’l-Fiker* ve şerhi *Nüzhetü’n-Nazar* hadis usûlü okumalarında akla ilk gelen eserlerdendir.

-*Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*’in ve müellifi İsmail Hakkı Bursevî’nin tarihî konumu: İsmail Hakkı Bursevî’nin *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*’i Osmanlı ulemâsının *Nüzhetü’n-Nazar*’a yazdığı şerhler içinde en hacimli olanıdır. Bursevî’nin yaşadığı XVII. ve XVIII. yüzyıl, daha çok tekke ve tarikatların çevresinde teşekkül eden dinî ve tasavvufî bir

¹ *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2004.

² “I. Kısım”, *Kırk Hadis Şerhi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005, s. 9-137.

edebiyatın etkisi altında kalmıştır. Bayramî-Halvetî-Celvetî bir sûfî olan Bursevî'nin tasavvufî ve bâtinî yaklaşımlarının bir sonucu olarak ortaya koyduğu hadis usûlüne dair bazı görüşlerinin, Osmanlı'da Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve *Fusûsu'l-Hikem* merkezli tartışmaların, medrese-tekke veya başka bir ifadeyle Kadızâdeliler-Sivâsîler kutuplaşmasının ekseninde yoğun bir şekilde yaşandığı dönemin görüşleriyle paralellik arzetmesi Bursevî'nin yaşadığı döneme dair Osmanlı'da hadis ve hadis ilimleri hakkında genel bir fikir vermesi açısından önemlidir.

-İsmail Hakkı Bursevî'nin bu eserine dair müstakil bir çalışma yapılmamış olması:

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'inin tahkik ve tahlil edildiği akademik bir çalışma yapılmamıştır. Tarafımızdan bu eserin tahkik ve tahlil edilmesinden beklenen en ulvî gaye evlâd-ı vatanın müstefid olmasıdır. Böyle bir çalışmayı ilim dünyasına kazandırmak amacıyla çıktığımız bu yolda Rabbimizden muvaffakiyetler dileriz.

Çalışmanın Yöntemi

İki ana bölümden oluşan çalışmamızın Arapça tahkik bölümü belgesel neşir niteliğinde (*documentary/diplomatic editing*) bir çalışma olduğundan sahih metnin inşası hedeflenmemiştir. Bu nedenle tahkik metnine müellif nüshası (الأصل) esas alınmış, diğer nüshaların bu nüshadan farklılıkları ilgili dipnotlarda belirtilmiştir. Eserin biri müellife ait toplam sekiz nüshası tespit edilmiş, bunlardan Bursa İnebey'deki ikinci nüsha dışındaki bütün nüshalar tahkikte kullanılmıştır. Eserden istifadeyi kolaylaştırmak için çalışmanın başına Bursevî'nin hayatı ve eserleriyle *Nuhbetü'l-Fiker Şerhi* hakkında bilgi veren 9 sayfalık Arapça bir takdim yazısı eklenmiş ve tahkik metnindeki her konuya, köşeli parantez içerisinde bir başlık konulmuş böylelikle eserin sonuna eserde geçen konuları içeren bir konu fihristi koymak mümkün hale gelmiştir.

Belli bir belge üzerinden bir konuyu incelemeyi ifade eden dökümantasyon metodunun kullanıldığı bu çalışmada, tahkik usûlü olarak Diyânet İşleri Başkanlığı İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) tespit ettiği esaslar yerine, müellif nüshası da dâhil olmak üzere birçok yazması bulunan çalışmamız için daha uygun gördüğümüz Salâhuddîn el-Müneccid ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn gibi Arapça yazmaların tahkikli neşrine dair müstakil eserler yazan araştırmacıların belirlediği esaslar

benimsenmiştir. Bu hususa Tahkik ve Tahricde Takip edilen Metot başlığı altında ayrıca değinilecektir.

Eserin tamamı Türkçe olan tahlil bölümünde ise araştırmada pratiklik sağlamak amacıyla kitap ve şahıs isimlerinde transkripsiyon işaretleri kullanılmamış, yine okumayı kolaylaştırmak için imlâda kelimelerin Türkçe kullanışları esas alınmıştır. Dipnotlar müelliflerin isim ve soyadlarına veya meşhur isimlerine göre düzenlenmiş, kitap ve makale adlarında anlaşılabilir bir kısaltma yoluna gidilmiştir. Eserlerin tam isimleri, baskı yeri ve tarihleri müelliflerin vefat tarihleriyle birlikte bibliyografya listesinde verilmiştir.

Çalışmanın Kaynakları

Çalışmada başvuru kaynakları iki başlık altında zikretmek uygun olacaktır.

Bursevî'nin eserinde kullandığı kaynaklar: Bursevî'nin bu eseri kendine özgü içeriği yanında te'lif tarzı açısından da hadis usûlüne dair ortaya konan diğer şerh çalışmalarından ayrılmaktadır. Çünkü bu şerhin içerdiği bilgilerin neredeyse tamamına yakını başta Molla Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*'i olmak üzere hadis usûlü kitapları yanında tefsîr, hadis, fıkıh, akâid, dil, belâgat, edebiyât vb. alanlardaki iki yüzü aşkın kitaptan alınmıştır. Bu yönüyle eserde yoğun bir kaynak kullanımı söz konusudur. Tekirdağ, Edirne, İstanbul, Bursa, Şam ve Mısır gibi birçok ilim merkezinde değişik vesilelerle ikâmet eden müellifin eserinde kullandığı kaynaklar da dikkatimizi çekmiş, bize o dönemin ilim hayatı, müellifleri ve dönemin revaçta olan eserleri ile alâkalı mühim bir birikim kazandıracağı düşünülmüştür. Nitekim bu amaç doğrultusunda 'Müellifin Kaynak Kullanımı ve Kaynakları' adlı bir başlık açılmış ve müellifin kullandığı kaynaklar kesin nisbetlerle tesbit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın tahkik ve tahlil kısmında tarafımızca kullanılan kaynaklar: Çalışmanın tahkik ve tahlil kısmında başvurduğumuz temel kaynakları, hadis usûlü kitapları yanında klasik hadis/rivâyet kaynakları, şerhler, biyografi ve tahrir kitapları oluşturmaktadır.

Hadis usûlü kitapları olarak çalışmamızda Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye fî İlmi'r-*

Rivâye'si, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ*'ı, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmü'l-Hadîs*'i, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-Teysîr*'i, Irâkî'nin (ö. 806/1404) *et-Takyîd ve'l-Îzâh*'ı ile *Şerhu't-Tebsıra ve't-Tezkire*'si, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Nüzhetü'n-Nazar*'ı ile *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*'ı, İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) *el-Kavlü'l-Mübtaker*'i, Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Fethu'l-Mugîs*'i, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-Râvî*'si, Molla Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*'i ve Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *el-Yevâkût ve'd-Dürer*'i sıklıkla müracaat edilen kaynaklardır.

Hadis kitaplarından başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere, Dârimî (ö. 255/869) ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'leri, Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ı ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i çalışmanın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Ayrıca İmâm Şâfî'nin (ö. 204/820) *Müsned*'i ile Ümm'ü, Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) *Sünen*'i, Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *Musannef*'leri, Bezzâr (ö. 292/905), Ebû Ya'lâ el-Mevsılî (ö. 307/919) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) *Müsnedler*'i, Nesâî'nin (ö. 303/ 915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sı, İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *Sahîh*'i, Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*'ı ile *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*'ı, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cemler*'i, Hâkim'in (ö. 405/1014) *Müstedrek*'i, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*, *Şuabü'l-İmân*, *Delâilü'n-Nübüvve*, *el-Esmâ' ve's-Sıfât*, *el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ* ile *Menâkıbu's-Şâfî*'si, Begavî'nin (ö. 516/1222) *Şerhu's-Sünne*'si ve Münzirî'nin (ö. 656/1258) *et-Tergîb ve't-Terhîb*'inden de yararlanılmıştır. *Kütüb-i Sitte*'nin dışındaki eserlerde bulunan hadislerle ulaşmak için Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecmau'z-Zevâid*'i ile *Keşfü'l-Estâr*'ı, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-Metâlibü'l-Âliye*'si ile *Tağlîku't-Ta'lik*'i, Süyûtî'nin (ö. 911/1505), *el-Câmiu's-Sağîr*'i ve Müttakî el-Hindî'nin (ö. 975/1567) *Kenzü'l-'Ummâl*'i ile son dönem hadis araştırmacılarından el-Elbânî (1332/1914-1420/1999) ve Şuayb el-Arnâvût'un (1928-2016) muhtelif hadis çalışmalarından istifade edilmiştir. Ayrıca yeri geldiğinde *el-Mektebetü's-Şâmile* isimli bilgisayar programından yararlanılmış, ulaşılan bilgiler matbû kaynaklardan kontrol edilerek araştırmaya alınmıştır.

Hadislerin tetkikinde Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*'inin şerhlerinden Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdü's-Sârî*'si ile özellikle Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-Derârî*'si, İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Fethu'l-Bârî*'si ve Aynî'nin (ö. 855/1451)

Umdetü'l-Kârî'si, yine Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'inin şerhlerinden Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc*'ı sık sık başvurulmuş kaynaklardır.

Bu şerhlerin yanında *Kütüb-i Sitte*'nin diğer şerhlerinden de istifade edilmiştir: İbnü'l-Kayyim'in (ö.751/1350) *Tehzîbü's-Sünen*, ve Şemsu'l-Hakk el-Azîmâbâdî'nin *Avnu'l-Ma'bûd* adlı Ebû Dâvûd (ö. 275/888) şerhleri, Mübarekpûrî'nin (1865-1935) *Tuhfetü'l-Ahvezî* adlı Tirmizî (ö. 279/892) şerhi, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Zehrü'r-Rubâ* adındaki Nesâî (ö. 303/ 915) şerhi ve Sindî'nin (ö. 1138/1726) *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni İbn Mâce* adlı İbn Mâce hâşiyesi, bunlardan bazılarıdır.

Bu şerhlere ilave olarak araştırmamızda Münâvî'nin (ö. 1031/1622), Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmi'u's-Sağîr*'ine yazdığı *Feyzu'l-Kadîr* ve *et-Teyisîr* adlı iki şerhine de sıklıkla müracaat edilmiştir.

Ricâlin araştırılması konusunda ise, Mizzî (ö. 742/1341)'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'inden, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *el-Kâşif*'i ile *Mizânü'l-İtidâl*'inden, İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*, *Takrîbü't-Tehzîb*, *Lisânü'l-Mizân* ve *el-İsâbe*'sinden yararlanılmış, ayrıca, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-İlel* ve *Ma'rîfetü'r-Ricâl*, Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-Kebîr* ile *et-Târîhu'l-Evsat*, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl* ile *İlelü'l-Hadîs*, İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sikât* ve *Kitâbü'l-Mecrûhîn* ve Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Tehzîbü'l-Esmâ'* ve *l-Lugât* adlı eserlerine sıkça müracaat edilmiştir.

Hadislerin tahrir ve sıhhatine yönelik olarak İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzûât*, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *İktidâu's-Sırâtı'l-Mustakîm*, Zeylâî'nin (ö. 762/1361) *Nasbü'r-Râye*, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Le'âli'l-Mensûre* (*et-Tezkire*), Irâkî'nin (ö. 806/1403) *el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr*, Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecmau'z-Zevâid*, Bûsîrî'nin (ö. 840/1436) *İthâfü'l-Hiyeretü'l-Mehere* ile *Misbâhu'z-Zücâce*, İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *ed-Dirâye*, *İthâfü'l-Mehere* ve *Telhîsu'l-Habîr*, Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-Mekâsîdü'l-Hasene*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmi'u's-Sağîr*, *ed-Dürerü'l-Müntesire* ve *el-Le'âli'l-Masnûa*, İbn Arrâk'ın (ö. 963/1556) *Tenzîhu's-Şerîa*, Molla Ali el-Kârî'nin (ö. 1017/1605) *el-Masnû'* ve *el-Esrâru'l-Merfûa*, Aclûnî'nin (ö. 1162/1749), Keşfü'l-Hafâ' ve Şevkânî'nin (ö.1250/1834) *el-Fevâidü'l-Mecmûa* adlı eserlerindeki

görüşlerine, ayrıca son dönem hadis araştırmacılarından el-Elbânî (1332/1914-1420/1999) ve Şuayb el-Arnâvût'un (1928-2016) muhtelif kitaplarında hadisler için yaptıkları değerlendirmelere sıkça müracaat edilmiştir.

Bu kaynakların yanında bazı tarih, tefsîr ve lugat kitapları da sıkça başvurduğumuz eserler arasındadır. Ayrıca ihtiyaç hissedildikçe *DÎA* ve *ÎA*'daki muhtelif maddelerden, çeşitli dergilerde yayımlanan makalelerden, değişik üniversitelerde yapılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinden, nadiren de olsa internet kaynaklarından istifade edilmiştir. Bunların dışında kullanılan diğer kaynaklar, bibliyografyada müelliflerinin soyadlarına göre tertip edilen alfabetik listede ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

BÖLÜM 1: İBN HACER ve İSMAİL HAKKI BURSEVÎ

1.1. İbn Hacer'in Hayatı, İlmî Kişiliği, Eserleri ve Hadis Usûlündeki Yeri

İbn Hacer, Doğu İslam dünyasının Moğol, Endülüs'ün ise Haçlı istilâsına uğradığı bir dönemde kurulan Memlûkler devletinde³ yaşamıştır.⁴ Moğol ve Haçlı istilâları sebebiyle ülkelerini terk eden âlimler, Memlûkler devletine sığınmıştır. Bu çalkantılı dönemde Kâhire ve Dimaşk, İslam dünyasının en önemli iki ilim merkezi haline gelmiştir.⁵ Memlûklü sultanları ilim erbâbını korumak ve desteklemekle kalmamış bizzat kendileri ilimle uğraşmışlardır.⁶ Onların arasında *Sahîh-i Buhârî*'yi Bulkînî'den (ö. 805/1402) rivâyet eden sultan Müeyyed (ö. 824/1421) gibi şahsiyetler bulunmaktadır. O, aynı zamanda İbn Hacer'in hadis aldığı hocaları arasındadır.⁷

1.1.1. Hayatı

İbn Hacer'in ismi Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Mahmûd b. Ahmed b. Hacer'dir. Sehâvî "En güvenilir kaynaklara göre nesebi bu şekildedir."⁸ demektedir. Onun İbn Hacer diye şöhret bulmasının sebebi, yedinci göbekten dedesi olan Hacer'den dolayıdır.⁹ Künyesi Ebü'l-Fazl, lakabı ise Şihâbuddîn'dir.¹⁰ Ebü'l-Fazl olarak künyelenmesi, Mekke kadısı Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Abdülazîz el-'Ukaylî en-Nüveyrî'ye (ö. 786/1384) teşbîhendir.¹¹ Soyunun dayandığı Kinâne

³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, IV, 1083-1084; İsmail Yiğit, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, I-VII, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991, VII, 243-244.

⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve 'd-Dürer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, nşr. İbrâhim Bâcis Abdülmecîd, I-III, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1999, I, 103.

⁵ İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, 2004, XXIX, 94.

⁶ Ebû Zehv, *el-Hadîs ve 'l-Muhaddisûn*, Mısır 1405/1985, s. 439-440.

⁷ Şâkir Mahmûd Abdülmun'im, *İbn Hacer el-Askalânî Musannefâtuhû ve Dirâsetün fî Menhecihî ve Mevâridihî fî Kitâbihi'l-İsâbe*, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003, I, 35-36.

⁸ Sehâvî, *el-Cevâhir ve 'd-Dürer*, I, 101. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 46.

⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve 'd-Dürer*, I, 101-102, 105-106. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 49.

¹⁰ Sehâvî, *el-Cevâhir ve 'd-Dürer*, I, 102.

¹¹ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1413-1415/1992-1994, III, 266-267; Sehâvî, *el-Cevâhir ve 'd-Dürer*, I, 102.

kabilesine nisbetle Kinânî¹², ailesinin memleketi olan Filistin'deki Askalân şehrine nisbetle Askalânî¹³, doğumu, yetişmesi ve vefatının Mısır'da olması sebebiyle de Mısırî'dir.¹⁴

İbn Hacer, 22 Şaban¹⁵ 773'te (28 Şubat 1372) eski Mısır'ın Nil kıyısındaki bir evde doğmuş, evlendikten sonra ise Kâhire'ye yerleşmiştir.¹⁶

Babası Nureddîn Ali b. Kutbuddîn Muhammed el-Askalânî (ö. 777/1375), dedeleri gibi ticaretle uğraşması yanında kıraât-i seb'ayı bilen, şiir yazan ve Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ına istidrâk kaleme alan bir âlimdi.¹⁷ İbn Hacer dört yaşındayken 777/1325 yılında babasını kaybetti.¹⁸ Bir müddet sonra da annesi Nicâr¹⁹ bint el-Fahr Ebî Bekr b. eş-Şems Muhammed b. İbrâhîm ez-Zeftâvî de vefat edince²⁰ kendisinden 3 yaş büyük olan ablası

¹² İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres*, III, 196; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 103.

¹³ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres*, III, 196; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 103.

¹⁴ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres*, III, 196; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 103-104.

¹⁵ İbn Hacer'in biyografisini yazanlar doğumunu 12, 13 ve 22 Şaban gibi farklı tarihlerle vermektedirler. Bkz. İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr an Kudâti Mısır*, Kâhire: el-Matba'atü'l-Emîriyye - Vizâratü'l-Me'ârif, 1376-1380/1957-1961, s. 85; Süyûtî, *Nazmu'l-İkyân fî A'yânî'l-A'yân*, nşr. Philip Hitti, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1347/1927, s. 45; Takiyyüddîn İbn Fehd el-Mekkî, *Lahzu'l-Elhâz bi Zeyli Tabakâti'l-Huffâz*, nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts., s. 326; İbn Tolun, *el-Kalâ'idü'l-Cevheriyye fî Târîhi's-Sâlihîyye*, nşr. Muhammed Ahmed Dehmân, I-II, Dimaşk: Matbû'âtü Mecma'i'l-Lügati'l-Arabiyye, 1369/1980, II, 331; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi' li Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, I-XII (I-VI), Beyrut: Dâru Mektebeti'Hayât, ts., II, 36; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 51.

¹⁶ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 104; İbn Tağrıberdî, *ed-Delîlü's-Şâfi' ale'l-Menheli's-Sâfi*, nşr. Fehim Muhammed Şeltut, I-II, Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1400/1980, I, 64.

¹⁷ Bkz. İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr bi Enbâi'l-'Umr*, nşr. Hasan Habeşî, I-III, Kâhire: el-Meclistü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1389-1392/1969-1972, I, 116-117; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 107-108. Krş. Abdüssettâr eş-Şeyh, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî Emîrü'l-Mü'minîn fî'l-Hadîs*, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1992, s. 31; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 53, 62-63.

¹⁸ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 85; a.mlf., *İnbâ'u'l-Gumr*, I, 116; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 108, 121. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 64; Abdüssettâr eş-Şeyh, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 32.

¹⁹ Sehâvî ve ondan naklen Şâkir Mahmûd ve Muhammed İshâk Kindû annesinin ismini Ticâr olarak vermektedirler. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 116; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 64; Kindû, *Menhecü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî fî'l-Akide min Hilâli Kitâbihi "Fethu'l-Bârî"*, I-II, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998, I, 56. Ticâr isminin bazı kaynaklarda Tüccâr şeklindeki zabtı yanlıştır. Bkz. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, 1999, XIX, 514. Üç ciltlik tahkikli *el-Cevâhir ve'd-Dürer* baskısında da Ticâr olarak kaydedilmiştir. I, 116. Abdüssettâr eş-Şeyh, Ticâr kaydının tashîf olduğunu, doğru olanın Nicâr olduğunu belirtmektedir. Bkz. *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, 33.

²⁰ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, 116-117; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 116, 121.

Sittü'r-Rekb ile yalnız kaldı.²¹ Ancak babaları vefat etmeden önce koruyup gözetmeleri ve eğitimleriyle meşgul olmaları için onları biri tüccar, diğeri âlim olan sevdiği iki arkadaşına emanet etmişti.²² Zaten babalarından ve annelerinden hayatları boyunca kendilerini refah içinde yaşatacak bir servet kalmıştı.²³ Üstelik İbn Hacer bir müddet ticaretle de iştigal etmişti.²⁴ Ayrıca almış olduğu resmi görevlerden ve te'lif ettiği eşsiz eserlerden elde ettiği gelirler de refah içinde bir hayat geçirmesini sağlamıştı.²⁵ Her iki çocuğunun eğitimine önem veren babaları küçük yaşta onları ilim meclislerine götürmüş ve İbn Berdis (ö. 786/1384), Şemseddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384), Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1403) gibi muhaddislerden kızı için icâzet almıştı. Hâmilerinden tacir olan Zekiyyüddîn Ebî Bekr Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Harrûbî (ö. 787/1386) babasının vefatından sonra, İbn Hacer'in eğitimiyle doğrudan ilgilendi.²⁶ O, İbn Hacer'i bakıp gözetmekte, öğrenimine gereken itınayı göstermekte hiçbir çabayı eksik etmedi. İbn Hacer, 5 yaşını doldurduktan sonra tahsile başladı ve 9 yaşındayken “müeddibim ve Kur'ân muallimim”²⁷ dediği *Muhtasaru't-Tebrîzî*'nin şârihi Sadruddîn Muhammed b. Muhammed b. es-Seftî'den (ö. 808/1405)²⁸ hıfzını tamamladı.²⁹ On iki yaşındayken 785/1383 yılında Harrûbî ile birlikte Mekke'ye gitti.³⁰ Hadis tahsiline Mekke'de başlayarak ilk hocası Afîfüddîn Abdullah b. Muhammed en-Neşâverî'den (ö. 790/1388) *Sahîh-i Buhârî*'nin çoğunu ve Mekke Kadısı Cemâleddin İbn Zahîre'den Abdülganî b.

²¹ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, 517; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 114-116. Krş. Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 514.

²² Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 117. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 53-54.

²³ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, 116-117. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 34; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 53, 59.

²⁴ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 59.

²⁵ Abdüssettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 48-49.

²⁶ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, 306; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 121. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 53.

²⁷ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres*, III, 218.

²⁸ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres*, III, 2218-219.

²⁹ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 85. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 54.

³⁰ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 122. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 55.

Abdilvâhid el-Makdisî el-Cemmâilî'nin (ö. 600/1203) '*Umdetü'l-Ahkâm*'ını okudu.³¹ Şafiî furû fikhına dair kitaplar olan Ebu İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *et-Tenbîh*'i ile Abdülgaaffâr el-Kazvînî'nin (ö. 665/1267) *el-Hâvî's-Sağîr*'ini, nahve dair eserler olan Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Mülhatü'l-İ'râb*'ı ile İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1273) *el-Elfiyye*'sini, fıkıh usûlüne dair İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1248) *el-Muhtasar*'ı ile Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Minhacü'l-Vusûl* ve 'Irâkî'nin *el-Elfiyye* adlı eserlerini ezberledi.³²

Harrûbî'nin 787/1386 yılında vefatından sonra tahsiline üç yıl ara verdi. Ardından on dört yaşında diğer hâmisî Şemseddîn Muhammed b. el-Kattân es-Semennûdî'nin (ö. 813/1411) himayesine geçti. Onun fıkıh, usûl-i fıkıh, Arap dili, hesap gibi derslerini takip etti.³³ İbn Hacer, edebiyat sahasında ise Muhammed b. İbrahim el-Beşteki'den³⁴ (ö. 830/1427) istifade etti ve Beşteki'nin tavsiyesi üzerine tarih ve râvilerle ilgilenmeye başladı.³⁵ İbn Hacer bu arada çok sevdiği ablası Sittü'r-Rekb'i 798/1396 yılında genç yaşta kaybetti. Ablasının vefatından derinden etkilenen İbn Hacer ona çok müteşekkir olduğunu ifade etmiş ve ablası için dua etmiştir.³⁶

İbrâhîm b. Ahmed et-Tenûhî³⁷ (ö. 796/1394), İbrahim b. Mûsa el-Ebnâsî³⁸ (ö. 802/1400), Ömer b. Raslân el-Bulkînî³⁹ (ö. 805/1402), İbnü'l-Mülakkın⁴⁰ (ö. 804/1402),

³¹ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 86; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 124; Hüseyinî, *Zeylû Tezkireti'l-Huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1375/1956, s. 326.

³² Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 124-128, 136-138. Krş. Muhammed Kemâleddin İzzeddin, *İbn Hacer el-Askalânî Mü'errihen*, Beyrut: Dâru İkra', 1407/1987, s. 24; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 514.

³³ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, II, 476; a.mlf., *Zeylû'd-Düreri'l-Kâmine*, nşr. Adnan Derviş, Kâhire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye, 1412/1992, s. 213-214; a.mlf., *Ref'u'l-İsr*, I, 85; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 121, 124. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 59-60; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 514.

³⁴ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, III, 393; a.mlf., *Zeylû'd-Dürer*, s. 309-310; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 125, 126, 139, 140; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VI, 277.

³⁵ İbn Hacer, *Ref'u'l-İsr*, s. 86-87; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 125. Krş. Abdüssettâr eş-Şeyh, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 71.

³⁶ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, I, 517; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 115; Muhammed Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2008, s. 125-126. İbn Hacer'in ablası dışında anneleri bir babaları ayrı olan Abdurrahmân b. eş-Şihâb Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülmüheymin el-Bekrî (ö. 809/1406) adında bir erkek kardeşi olduğu da kaydedilmektedir. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 116.

³⁷ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses*, I, 79-201; a.mlf., *İnbâ'u'l-Gumr bi Enbâ'l-'Umr*, II, 22-23; a.mlf., *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yânî'l-Mieti's-Sâmine*, nşr. Muhammed Seyyid Câdulhak, I-V, Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, ts., I, 11-12; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 128, 139, 155, 201.

İzzeddin Muhammed b. Ebû Bekr b. Cemâa⁴¹ (ö. 819/1416) gibi hocalardan kıraat, hadis, fıkıh, kelâm ile diğer dersler aldı. Firûzâbâdî⁴² (ö. 817/1414), Muhammed b. Muhammed el-Gumârî⁴³ (ö. 802/1400) ve Muhibbüddin b. Hişâm'dan⁴⁴ (ö. 799/1397) ise lügat ve Arapça dersleri aldı. O dönemin öğretim metoduna uygun olarak gerekli bütün ilimleri okudu ve temel kitaplarını ezberledi.⁴⁵ 19 yaşına geldiğinde (792/1390) edebî ilimlerde yaşitlarını geride bırakmış, çok güzel şiirler ve üstün nesirler yazmaya başlamıştı. Nebî *sallallâhu aleyhi ve sellem*'e dair methiyeler ve çeşitli kıtalar yazmıştı.⁴⁶

796/1394 senesinden itibaren yoğun bir şekilde hadisle ilgilenmeye başlayan İbn Hacer, hadis hafızlarının derslerini takip ediyordu. Aynı yıl 'Irâkî'den (ö. 806/1403) ders almaya başladı.⁴⁷ Yaklaşık 10 yıl kadar 'Irâkî'nin talebeliğini yaptı. Ondan *el-Elfiyye* adlı eseriyle onun şerhini, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'sinde gördüğü

³⁸ İbrahim b. Mûsa el-Ebnâsî'den Nevevî'nin *Minhâcü't-Tâlibîn*'ini okudu. Bkz. İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, II, 112; a.mlf., *el-Mecma'u'l-Müesses*, I, 39; a.mlf., *Zeylû'd-Dürer*, s. 84, 86; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 201. Krş. Saîd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazakî'nin *Tağlîku't-Ta'lik*'e yazdığı mukaddime, I, 125.

³⁹ Ömer b. Raslân el-Bulkînî'den Müzenî'nin *Muhtasar*'ı ile Nevevî'nin *Razvatü't-Tâlibîn*'ini, ayrıca *Sahîhayn ve Sünenü Ebî Dâvûd* olmak üzere pek çok eseri okudu. Bkz. İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, II, 245-247; a.mlf., *Zeylû'd-Dürer*, s. 132-134; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VI, 85; a.mlf., *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 128, 129, 208; Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini Men Ba'de'l-Karni't-Sâbi*, I-II, Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts., I, 507.

⁴⁰ İbnü'l-Mulakkın'dan Nevevî'nin *Minhâcü't-Tâlibîn*'inine yazdığı şerhi okudu. Bkz. İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, II, 216-217; a.mlf., *Zeylû'd-Dürer*, s. 121-122; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 92, 129, 208, 265-266.

⁴¹ İzzeddin Muhammed b. Ebû Bekr b. Cemâa'dan Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-Vusûl*'ünü, İbnü'l-Hâcib'in *el-Muhtasar*'ını, Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin *Cem'u'l-Cevâmi*' adlı eserlerini okudu. Bkz. İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, II, 115-117; a.mlf., *Zeylû'd-Dürer*, s. 247-248; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 136-137, 212; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VII, 171-172; a.mlf., *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Zeyli's-Sülûk*, Kâhire: Mektebetü'l-Küliyyâtü'l-Ezheriyye, ts., s. 231.

⁴² İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, III, 48-50; a.mlf., *Zeylû'd-Dürer*, s. 238-240; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 79-86; a.mlf., *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 148-151, 214, 277-278.

⁴³ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, II, 128; a.mlf., *Zeylû'd-Dürer*, s. 95; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 140, 210; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-VIII (I-IV), Beyrut: Dâru'l-Mesîre, 1399/1979, VII, 20.

⁴⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 140, 2013.

⁴⁵ Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddîn Aynî)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 5-6; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 514.

⁴⁶ Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısra ve'l-Kâhira*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, I-II, Saydâ/Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1425/2004, I, 279-281; a.mlf., *Tabakâtü'l-Huffâz*, nşr. Komisyon, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1414/1994, s. 552, 553.

⁴⁷ Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 552.

kapalı ifadeleri açıklamak üzere ‘Irâkî’nin yazdığı *en-Nüket alâ ‘Ulûmi’l-Hadis* adlı eserini okudu. Aynı zamanda hocasından Dârimî (ö. 255/869) ve Beyhakî’nin (ö. 458/1066) *Sünen*’lerini, Buhârî’nin (ö. 256/870) *Sahih*’i dışındaki bazı eserlerini, İbn Hişâm’ın (ö. 218/833) *es-Sîre*’sini okudu ve bunları okutmak üzere icazet aldı. ‘Irâkî, İbn Hacer’e 797/1394 yılında ilk defa hadis ilimleri okutma icazeti veren âlimdir.⁴⁸ Hocası kendisine “hâfız” unvanını verdi. O günden itibaren bu ünvan tek başına söylendiği zaman sadece onu hatırlatacak kadar özel bir anlam kazandı. ‘Irâkî’nin vefatından sonra damadı ve talebesi *Mecmeu’z-Zevâid*’in müellifi Nureddîn el-Heysemî’den (ö. 807/1405) tahsiline devam etti.⁴⁹

Yirmi yaşında ilmî seyahatlere⁵⁰ başlayan İbn Hacer,⁵¹ ilk seyahatini 793/1391 yılında Nil nehrinin batısında yer alan Kûs şehrine yaptı.⁵² İkinci seyahatini 797’nin (1395) sonlarında İskenderiye’ye gerçekleştirdi ve İskenderiye’de çeşitli âlimlerden okuduğu eserlere dair bilgileri, şiirleri ve mektuplaşma örneklerini *ed-Dürerü’l-Mudîyye min Fevâidi’l-İskenderiyye* adlı bir cüzde topladı.⁵³ Oradan Kâhire’ye geçen İbn Hacer, 799/1396 yılının Şevvâl ayına kadar orda ikamet etti. Oradan da Hicâz üzerinden 800/1397 yılında Yemen’e geçti. Taiz, Zebîd, Aden, Vâdilhasîb gibi şehirleri dolaşarak tanınmış âlimlerden faydalandı;⁵⁴ özellikle *el-Kâmûsu’l-Muhît*’in müellifi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1411) ile tanışıp ona bu eserin çoğunu okudu ve rivâyet izni aldı. Kendisi de birçok âlime hadis rivâyet etti.⁵⁵

⁴⁸ İbn Hacer, *Ref’u’l-İsr*, s. 87; Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 126-127, 207. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 74.

⁴⁹ İbn Hacer, *İnbâ’u’l-Gumr*, II, 310; Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 89, 208. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 137-138.

⁵⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *Ref’u’l-İsr*, s. 87-88; Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 142-199. Ayrıca bkz. Abdüssettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 81-108; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 75-91; Saîd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazakî’nin *Taglîku’t-Ta’lik*’e yazdığı mukaddime, I, 86-105.

⁵¹ İbn Hacer’in ziyaret ettiği şehirlerin ve o şehirlerde istifade ettiği hocaların topluca listesi için bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 192-195.

⁵² Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 142.

⁵³ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 145-146. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 83-85.

⁵⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 146-148.

⁵⁵ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 148-151. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 87-92; Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 514.

Yemen’den Yemen Meliki el-Melikü’l-Eşref İsmâîl b. Abbâs er-Resûlî’nin (ö. 803/1400) hac için gönderdiği bir kafilayla aynı yıl Mekke’ye gitti. Altı yıl sonra ikinci defa uğradığı Yemen’den ülkesine dönerken bindiği gemi parçalanınca çok miktarda parası, kendisinin istinsah ettiği Mizzî’nin (ö. 741/1341) *Tuhfetü’l-Eşrâf bi Ma’rifeti’l-Etrâf*’ı ve kendisine ait *Etrâfu Müsnedi Ahmed*, *Etrâfu’l-Muhtâre* ve *Müsnedü Tayâlisî* ile *Müsnedü Abd b. Humeyd*’in tertipleri kayboldu.⁵⁶

İbn Hacer, haccetmek, mücâvir olarak kalmak ve ilmi faaliyetlerde bulunmak amacıyla 800 (1398), 805 (1403), 815 (1412) ve 824 (1421) yıllarında Hicaz’a seyahat yaptı. Böylece hac veya umre başta olmak üzere değişik sebeplerle farklı ülkelerden gelen âlimlerle tanışma ve bilgi alış-verişinde bulunma imkânına kavuştu.⁵⁷

802 Şâbanında (Nisan 1400) gidip 100 gün kaldığı Dımaşk’ta, Gazze, Nablus, Remle, Kudüs, el-Halîl ve Sâlihiyye gibi ilim merkezlerinde muhtelif âlimlerden istifade etti ve onlardan çeşitli kitapların rivâyet hakkını aldı.⁵⁸ Moğolların Dımaşk’a doğru gelmekte olduğu duyulunca Mısır’a döndü. Şâban 836’da (Nisan 1433) Mısır Memlûk Sultanı el-Melikü’l-Eşref Seyfeddîn Barsbay (ö. 841/1438) ile birlikte Şâfiî kâdısı olarak Âmid’e (Diyarbakır) gitti. Uğradıkları şehirlerde imlâ meclisleri akdedip hadis rivâyet etti. Sıbt İbnü’l-Acemî (ö. 841/1438) ve İbn Hatîb en-Nâsiriyye (ö. 843/1440) ile Halep’te görüştü. Daha sonra Bedreddin el-Aynî’nin (ö. 855/1451) daveti üzerine onunla Ayıntab’a (Gaziantep) gitti. Bu sırada Aynî’nin bazı şiirlerini yazıp kendisinden hadis rivâyet etti. Beş ay kadar süren bu seyahatin hâtıralarını *Celebü Haleb* adlı eserinde topladı.⁵⁹

İbn Hacer 808/1405 yılında resmen hocalık vazifesine başladı. Aynı yıl Şeyhûniyye, 809/1406’da Mahmûdiyye medreselerinde hadis hocalığına getirildi. 812-819 (1409-1416) yılları arasında el-Cemâliyye el-Müstecidde Medresesi’nde, 833/1430’da İbn

⁵⁶ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 151.

⁵⁷ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 152-156. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 83; Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 514.

⁵⁸ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 156-161. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 84-86; Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 514.

⁵⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, I, 176-177. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 89-91; Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 104-108; Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 514.

Tolun Camii'nde, 836/1433'te Dimaşk seyahatinde Eşrefiyye Dârülhadis'inde ve vefatından bir yıl önce yapılan Zeyniyye Medresesi'nde hadis okuttu.⁶⁰ Hadis hocası yanında 813/1410 yılından itibaren Baybars Hankahı'nda meşihat görevini üstlendi.⁶¹ İbnü's-Salâh'tan (ö. 643/1245) sonra devam ettirilmeyen imlâ meclisleri geleneğini canlandıran Zeynüddîn el-'Irâkî'nin⁶² ardından 808/1405 yılından itibaren özellikle Baybarsiyye ile Şeyhûniyye'de ve Kâmiliyye Dârülhadisi ile Nil kenarındaki evinde vefatına kadar bu meclisleri sürdürerek 1150 kadar mecliste⁶³ yaklaşık on cilt hacmindeki hadisleri âdeti olduğu üzere ezbere yazdırdı. Onun *el-Emâlî'l-Hadîsiyye*'si bu gayretinin ürünüdür.⁶⁴ İbn Hacer'in ilk olarak imlâ ettirdiği eser, 808/1405 yılında Şeyhûniyye'de 16 mecliste imlâ ettirdiği *el-İmtâ' bi'l-Erba'îne'l-Mütebâyine* adlı eseridir.⁶⁵ Ayrıca Şeyhûniyye, Şerîfiyye, Müeyyediyye, Harrûbiyye, Sâlihiyye ve Salâhiyye medreselerinde⁶⁶ fıkıh okuttu.⁶⁷

İbn Hacer fıkıhı çok güçlü olan biriydi. Verdiği fetvâlar maksadı ifade etmesinin yanında özlü ve kısa, bazen de şiir veznindeydi.⁶⁸ Fetvâlarının yazılmasına özel bir önem gösterirdi.⁶⁹ Bu nedenle fetvâları bölgede yayılmış ve ulema tarafından

⁶⁰ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 591-596.

⁶¹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 601-605.

⁶² Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, s. 438.

⁶³ Süyûtî "1000'den fazla meclis" demektedir. Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâyâbî, I-II, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996, II, 582; a.mlf., *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 553; a.mlf., *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 279; a.mlf., *Nazmu'l-İkyân*, s. 50.

⁶⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 581-588. Krş. Abdüsettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 254; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

⁶⁵ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 581.

⁶⁶ Bu medreselerin bazıları hakkında geniş bilgi için bkz. Bedrettin Basuğuy, "Salâhaddîn-i Eyyûbî Döneminde İlmî Hayat ve Dönemin Önde Gelen Âlimleri", *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu 13-14-15 Ekim 2016, Asos Congress Bildiri Kitabı = I. International Symposium on Social Science 13-14-15 October 2016, Asos Congress Conference Proceedings*, 2016, s. 569-571; a.mlf., *Salahaddin-i Eyyûbî Döneminde İlmî Faaliyetler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 17-22.

⁶⁷ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 596-600. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 12-130; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

⁶⁸ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 614-617. Krş. Abdüsettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 263; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 133, 153.

⁶⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 614.

önemsenmiştir.⁷⁰ Bazen bir günde kısa bir zaman içinde otuz kadar fetvâ yazdığı dahi olurdu.⁷¹ İbn Hacer, 811/1408 yılından vefatına kadar Dârüladl'de Şâfiî mezhebine göre fetvâ verme görevini yürüttü.⁷² Mısır Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Eşref Seyfüddîn Barsbay'ın (ö. 841/1438) teklifi üzerine, 22 Muharrem 827'de (26 Aralık 1423) talebesi Alemüddîn Sâlih b. Ömer el-Bulkînî'nin (ö. 868/1464) azledilmesiyle boşalan Mısır Şâfiî başkadılığını kabul etti. Çeşitli şikayetler yüzünden yedi defa azledildiği, fakat her defasında haklılığı anlaşıl原因 olarak tekrar getirildiği bu görevini vefatından birkaç ay öncesine kadar (25 Cemâziyelevvel 852/27 Temmuz 1448) devam ettirdi.⁷³ Aslında İbn Hacer kadılık vazifesine karşı çok isteksizdi. Kadılık görevi dolayısıyla başının oldukça kalabalık olması ve sıkıntılı hallerle karşı karşıya kalması bunun en büyük sebeplerinden biriydi.⁷⁴ O “Bedeninde kadılık ismini benimseyecek tek bir tüyün dahi kalmadığını açıkça ifade etmiştir.”⁷⁵ Ancak bu görevi, onun devlet yapısını iyi tanmasına ve bu tecrübelerini eserlerine yansıtmaya vesile olmuştur.⁷⁶

Tesirli vaaz ve hutbeleriyle tanınan İbn Hacer 819/1416'da Ezher, daha sonra Amr b. Âs, kadılığı süresince de sultanın bulunduğu Kal'a camilerinde hatiplik yapmıştı. Nûreddîn er-Reşîdî'nin vefatı üzerine Hüseyiniyye'deki Zâhir Camii'nde vaizlik görevi ona verildi.⁷⁷ Sehâvî hocasının tesirli vaaz ve hutbelerini şu cümleleriyle ifade ediyor: “Hutbelerinin kalpleri etkileyen bir özelliği vardı. O minber üzerinde kaldıkça

⁷⁰ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 39.

⁷¹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 614; a.mlf., *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 232; İbn Halîl ed-Dımaşkî, *Cümânü'd-Dürer fi (min) Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, Kâhire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, nr. 726, vr. 72b. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 153.

⁷² Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 600; İbn Halîl ed-Dımaşkî, *Cümânü'd-Dürer*, vr. 71b. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 262-265.

⁷³ İbn Hacer, *İnbâ'u'l-Gumr*, VIII, 39; a.mlf., *Ref'u'l-İsr*, s. 88; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 600-605, 618-620; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 38.

⁷⁴ Bu sıkıntılı haller için bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 620-633.

⁷⁵ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 630; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 38.

⁷⁶ Bkz. Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 269-277.

⁷⁷ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 589-591; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 39; a.mlf., *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 231. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 277-278.

hutbelerinin heybeti ve nuru artar dururdu... Bunun niteliğini anlatamam. Çünkü o minber üzerinde iken ona baktım mı ağlamaktan kendimi alıkoyamıyordum.”⁷⁸

İbn Hacer, ayrıca Mahmûdiyye Medresesi Kütüphanesi’nin yöneticiliğini de üstlendi. Bu görevi sırasında, Burhâneddîn İbn Cemâa’nın (ö. 790/1388) hayatı boyunca topladığı eserleri ve önemli bir kısmı müellif hattıyla olan 4000 değerli kitabı ihtiva eden kütüphanedeki kitapların ayrı ayrı konu ve harf fihristini hazırlamış, kaybolan bazı kitapları istinsah etmiş veya onların yerine kendi kitaplarını vermiştir.⁷⁹ İbn Hacer’in bu kütüphanenin kitaplarını korumadaki titizliği örnek gösterilecek derecede idi. Bazen kendi kitaplarını feda etmek pahasına buradaki kitapları korur ve şöyle derdi: “Kütüphanedeki kitaplardan ancak benim kitaplarım arasında yoksa alınır.”⁸⁰

55’i kadın 628 hocadan faydalanan İbn Hacer’in⁸¹ kadın hocaları arasında kendilerinden çeşitli eserler okuduğu dedelerinden el-Müneccâ’ya nispetle Fâtıma bint el-Müneccâ diye şöhret bulan Fâtıma bint Muhammed et-Tenûhiyye (ö. 803/1401) ile Fâtıma bint Muhammed b. Abdilhâdî el-Makdisiyye (ö. 803/1401) ve Âişe bint Muhammed b. Abdilhâdî es-Sâlihiyye (ö. 816/1413) anılabilir.⁸² Çok sayıda âlimden ders alan İbn Hacer, hocaları ile onlarda okuduğu kitapları *el-Mecma’u’l-Müesses li’l-Mu’cemi’l-Müfehres*⁸³ ile *el-Mu’cemü’l-Müfehres* olarak da isimlendirilen *Tecrîdü Esânîdi’l-Kütübi’l-Meşhûra ve’l-Eczâi’l-Mensûre*⁸⁴ adlı iki eserinde toplamıştır.⁸⁵ Müellif, ilk eserinde 730 hocasının adını alfabetik olarak sıralamakta, bunların hayatı hakkında geniş bilgiler vermekte, kendisinin onlardan hangi kitapları okuduğunu belirtmektedir.

⁷⁸ *el-Cevâhir ve’d-Dürer*, II, 617. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 153.

⁷⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’d-Dürer*, II, 609-610. Krş. Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 515.

⁸⁰ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’d-Dürer*, III, 1018. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 155.

⁸¹ Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 110.

⁸² Diğer kadın hocaları için bkz. Yılmaz, *İbn Hacer’in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, s. 127-191.

⁸³ İbn Hacer, *el-Mecma’u’l-Müesses li’l-Mu’cemi’l-Müfehres*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar’aşlî, I-IV, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1413-1415/1992-1994.

⁸⁴ *el-Mu’cemü’l-Müfehres ev Tecdü Esânîdi’l-Kütübi’l-Meşhûra ve’l-Eczâi’l-Mensûre*, nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcî Emrîr el-Meyâdîni, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1418/1998.

⁸⁵ Bkz. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 91-94.

Muhammet Yılmaz bu sayının toplamda 730 civarında olduğunu söylemektedir.⁸⁶ Sehâvî de şeyhinin *Mu'cem*'inde zikretmediği hocalarına ek olarak bazı isimlere yer vermiştir. Sehâvî *el-Cevâhir ve'd-Dürer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* adlı eserinde 55'i kadın olmak üzere İbn Hacer'in toplamda 644 hocasının ismine yer vermiştir.⁸⁷ Ancak bu isimler içinde on altı ismi sehven tekrar ettiği için toplamda gerçek rakam 628'dir.⁸⁸ Sehâvî, İbn Hacer'in hocaları hakkında verilen bu farklı rakamları, bazı hocalarının aynı zamanda ona talebelik yapmasına, bazılarının da onun akrânı olmasına bağlamıştır. Zira o dönemde hadisçiler arasında câri olan âdet, bazı hocaların aynı zamanda öğrencilerine talebelik yapmalarıydı.⁸⁹ Muhammet Yılmaz, İbn Hacer'in sadece kıraat ve semâ gibi yöntemlerle doğrudan ya da icâzet yoluyla dolaylı olarak rivâyette bulunduğu kadın ve erkek hoca sayısının ise 450 olup, bunların içindeki kadın sayısının 60 civarında olduğunu⁹⁰ söyledikten sonra 53 kadının ismine yer vermiştir.⁹¹

İbn Hacer, zamanın hadis otoritesi sayılan hocalardan ders almıştır. İbn Hacer'in hocaları arasında hadis ilmini en iyi bilen kimse olarak takdim ettiği⁹² Abdurrahim b. el-Hüseyin el-'Irâkî (ö. 806/1403), *Mecmeu'z-Zevâid* adlı eserin müellifi Ali b. Ebî Bekir el-Heysemî⁹³ (ö. 807/1404), Şâfiî fakîhi Muhammed b. Abdullah el-Kureşî (ö. 817/1414), kendisine Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünen*'inin tamamı başta olmak üzere altmıştan fazla kitabın bazı bölümlerini okuduğu Ahmed b. Hasan es-Süveydâvî⁹⁴ (ö.

⁸⁶ Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, s. 14, 115, 127.

⁸⁷ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 200-240. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 110.

⁸⁸ Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 110; Kindû, *Menhecü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, I, 73.

⁸⁹ *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 200.

⁹⁰ Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, s. 116, 127.

⁹¹ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 129-191.

⁹² İbn Hacer, *İnba'ü'l-Gumr*, II, 275-279; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 126-127; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, IV, 175-177. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 134; Kandemir, "İrâkî, Zeynüddin", *DİA*, 1999, XIX, 118.

⁹³ İbn Hacer, *İnba'ü'l-Gumr*, II, 309-310; a.mlf., *el-Mecma'u'l-Müesses*, I, 299-351; a.mlf., *Zeylû'd-Dürer*, s. 160-162; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 89, 208; Takiyyüddin İbn Fehd el-Mekkî, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 239-241; Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, I, 441; Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 137-138.

⁹⁴ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses*, I, 299-351. Krş. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 514.

804/1401), huzurunda Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile 100 kadar kitabın bazı bölümlerini okuduğu Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Ömer el-Halâvî⁹⁵ (ö. 807/1404), kendisine muhtelif cüzlerden başka İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-Hadîs*'ini okuduğu Muhibbuddîn Muhammed b. Abdullah el-Meydûmî⁹⁶ ve Osmanlı âlimi Molla Fenârî⁹⁷ (ö. 834/1431) sayılabilir.⁹⁸ İbn Hacer, hocalarından Molla Fenârî'nin Kâhire ziyareti sırasında el yazısıyla kendisine icazet verdiğini özellikle belirtir.⁹⁹ İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî (ö. 885/1480) hocası hakkında “Şüphesiz Hâfız, hocaları henüz hayatta iken onlardan ileriye geçmiş, hocaları kendisini hâfız, mutkin, tenkid etmek selâhiyetine sahip ve oldukça bilgili olmakla nitelendirmişlerdir.”¹⁰⁰ demektedir. Bununla birlikte Hâfızın hocalarına saygısı ve onları takdiri oldukça ileri ve büyüktü.¹⁰¹

İbn Hacer çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Sehâvî bu hususu şöyle ifade etmektedir: “İnsanlar ardı arkasına tabakalar halinde ondan ilim öğrendiler. Babalar, oğullar, nesiller hatta babaların torunları dahi ondan ders aldı, insanlar onun ilim meclislerine gidip geldi. Nihayet yetiştirdiği öğrencilerin sayısı tespit edilemez oldu, dünyanın dört bir yanına yayıldı.”¹⁰² İbn Halîl ed-Dımaşkî (ö. 1170/1757) öğrencilerini ve ondan ilim öğrenmiş kimseleri sayarken 350 kişinin adını kaydetmektedir.¹⁰³ Sehâvî bunların

⁹⁵ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses*, II, 27-81. Krş. Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 514.

⁹⁶ Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 514.

⁹⁷ İbrahim Hakkı Aydın, “Molla Fenârî”, *DİA*, 2005, XXX, 245. Fenârî ailesi, Yegân ailesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin II. Murad ve Fatih dönemine tesadüf eden iki ulemâ ailesinden biridir. Seyit Taşer, “II. Meşruiyet Döneminde Medreselerde Yapılan Islahatın İlmi ve Siyasi Açısından Analizi”, *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*, 2016, c. IV, sy. 34, s. 220.

⁹⁸ Diğer hocaları için bkz. Abdüsettar, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 138-148; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 95-105.

⁹⁹ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975, s. 17.

¹⁰⁰ Bikâî, *Unvânü'z-Zamân fî Terâcimi's-Şüyûh ve'l-Akrân*, Köprülü Kütüphanesi, İstanbul, nr. 1119 (İSAM, Genel, nr. 922.973, I, vr. 38).

¹⁰¹ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 104-105.

¹⁰² Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 38.

¹⁰³ İbn Halîl ed-Dımaşkî, *Cümânü'd-Dürer*, vr. 126-132.

sayısını 500'e çıkarmaktadır.¹⁰⁴ Her ikisi de öğrencilerinin isimlerini alfabetik olarak sıralamıştır.

Meşhur öğrencileri arasında *Fethu'l-Kadîr*'in müellifi İbnü'l-Hümâm¹⁰⁵ (ö. 861/1457), *Lahzü'l-Elhâz bi Zeyli Tabakâtü'l-Huffâz* adlı eserin sahibi Takiyyüddîn İbn Fehd el-Mekkî¹⁰⁶ (ö. 871/1467), el-'Irâkî'nin *Elfiyye* adlı eserinin şerhi olan *en-Nüketü'l-Vefiyye* ile *'Unvânu'z-Zemân fî Terâcimi's-Şuyûh ve'l-Akrân* adlı eserlerin müellifi Burhaneddîn İbrahim b. Ömer Bikâî¹⁰⁷ (ö. 885/1480), İbn Hacer'den *Sahîhu'l-Buhârî* icazeti bulunan Osmanlı âlimi ve müftüsü Molla Gürânî¹⁰⁸ (ö. 893/1488), *el-Makâsîdü'l-Hasene* ve daha pek çok eserin müellifi olan Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî¹⁰⁹ (ö. 902/1496) başta olmak üzere *Unvânu's-Şerefi'l-Vâfi* adlı eserin müellifi İsmail b. Muhammed el-Mukrî (ö. 837/1433), *en-Nucûmu'z-Zâhira* adlı eserin müellifi İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfi'iyye* müellifi İbn Kâdî Şühbe (ö. 851/1448), Muhammed b. Süleyman el-Hanefî (ö. 879/1474), *Nüzhetü'n-Nazar*'a hâşiyesi olan Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), *Ravnaku'l-Elfâz*'ın müellifi İbn Hacer'in torunu Yusuf b. Şahin el-Kerkî (ö. 899/1493), *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî* ve daha pek çok eserin sahibi Celâluddîn es-Süyûtî¹¹⁰ (ö. 911/1505),

¹⁰⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1063-1181.

¹⁰⁵ Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, II, 201-202; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-'Arabîyye*, I-XV, Dimaşk: 1376-1379/1957-1960, X, 264.

¹⁰⁶ *Lahzu'l-Elhâz*, s. 335-336; Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, IX, 281-283; Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, II, 259-260; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, XI, 291.

¹⁰⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, I, 101-111; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 339; Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, I, 19-21; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, I, 71.

¹⁰⁸ Ayrıca İbn Hacer'den Irâkî'nin (ö. 852/1448) hadis usulüyle ilgili *Elfiyye* şerhini de okumuştur. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, I, 200; Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 51; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *DİA*, 2005, XXX, 249; Selim Demirci, *Molla Gürânî ve "el-Kevserul'l-Cârî" Adlı Buhârî Şerhi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 12; Kadir Ayaz, *Molla Gürânî ve el-Kevserul'l-Cârî ilâ Riyâdî Ehâdisi'l-Buhârî*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2014, s. 77.

¹⁰⁹ Sehâvî'nin İbn Hacer ile birlikteliği oldukça ileri derecededir. Ondan başkasının onunla paylaşmadığı kadar pek çok şey öğrenmiştir. Hocasından sonra vefat etmiş ve hocasının ilmî mirasının kıyıda köşede dağınık bulunanlarını bir araya getirip toplamış, *el-Cevâhir ve'd-Dürer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer* adı altında bağımsız büyük bir cilt halinde hocasının biyografisini yazmıştır. Bkz. Sehâvî, *İrşâdü'l-Gâvî Bel İşâdü't-Tâlib ve'r-Râvî li'l-İ'lâm bi Tercemeti's-Sehâvî*, nşr. Sa'd b. Feçân ed-Devserî, Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 1435/2014, s. 234-245; a.mlf., *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 232; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 240, VIII, 2-32. Ayrıca bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VIII, 15-17; Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, II, 184-187; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, X, 150.

¹¹⁰ Süyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, s. 553.

Şerhu Elfıyyeti'l-Irâkî adlı eserin müellifi Zekerıyyâ b. Muhammed el-Ensârî¹¹¹ (ö. 926/1520) zikredilebilir.¹¹²

İbn Hacer 28 Zilhicce 852'de (22 Şubat 1449) Kahire'de 79 yaşında¹¹³ dizanteriden öldü. Onun bu tarihten dokuz (19 Zilhicce) veya on gün (18 Zilhicce) önce vefat ettiği de söylenmektedir.¹¹⁴ Talebesi Sehâvî kendi biyografisini yazdığı *İrşâdü'l-Gâvî Bel İşâdü't-Tâlib ve'r-Râvî li'l-İ'lâm bi Tercemeti's-Sehâvî* adlı eserinde diğer eserlerinden farklı olarak bu tarihi 853 şeklinde vermektedir.¹¹⁵ Onun ölümüne neden olan hastalıkla ilgili olarak şu nakil kayda değerdir: "İbn Hacer hayatının sonuna doğru idrar yapamama hastalığına yakalanmış ve bu rahatsızlığı bir aydan fazla bir süre devam etmiştir. Sonunda ishale yakalanmış ve kan çıkarmıştır (dizanteri).¹¹⁶ Ancak Sehâvî şunları söylemektedir: "Ben onun şehadet ile taltif edildiğini uzak bir ihtimal olarak görmüyorum. Çünkü (onda) tâûn hastalığı da ortaya çıkmıştı..."¹¹⁷ Cenazesini taşıyanlar arasında bulunan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın (ö. 857/1453) teklifi üzerine cenaze namazını Mısır Abbâsi halifesi el-Müstekfî-Billâh Ebü'r-Rebî' Süleymân II (845-855/1441-1451)¹¹⁸ kıldırdı ve Karâfetüsuğra Kabristanı'na Deylemî'nin (ö. 509/115) türbesi karşısında İmam Şâfî'nin (ö. 204/819) kabri ile Müslim es-Sülemî'nin kabri arasına defnedildi. Mezarı İmâm Şâfî'nin kabrinden 1500 m. kadar uzaktadır.¹¹⁹ İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) vefatından sonra hiçbir cenazede bu kadar büyük bir cemaatin toplanmadığı, Mekke, Kudüs, Halep, Dımaşk gibi birçok şehirde onun için

¹¹¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VIII, 134-136; Şevkânî, *el-Bedru't-Tâli*, I, 252-253; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, IV, 182.

¹¹² Öğrencileri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 105-108; Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 299-326; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

¹¹³ Miladi takvime göre 28 Şubat 1372-22 Şubat 1449 yılları arasında yaşayan İbn Hacer 77 yaşında vefat etmiştir.

¹¹⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1185-1193; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 40; a.mlf., *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 233. Ayrıca bkz. Takiyyüddîn İbn Fehd el-Mekkî, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 337; Muhammed b. Ahmed b. İyâs el-Hanefî, *Bedâiu'z-Zuhûr fî Vekâ'ihî'd-Duhûr*, I-V, Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1402/1982, II, 268; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 118-120.

¹¹⁵ Sehâvî, *İrşâdü'l-Gâvî Bel İşâdü't-Tâlib ve'r-Râvî li'l-İ'lâm bi Tercemeti's-Sehâvî*, s. 115.

¹¹⁶ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 40; a.mlf., *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 233.

¹¹⁷ Sehâvî, *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 233. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 120.

¹¹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler (Siyasî, Medeniyet Tarihi)", *DİA*, 1988, I, 38.

¹¹⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1193-1197; Takiyyüddîn İbn Fehd el-Mekkî, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 338. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 121-122; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

gıyabî cenaze namazı kılındığı,¹²⁰ pek çok şair tarafından birkaç cilt tutacak hacimde mersiyeler yazıldığı belirtilmektedir.¹²¹ Sehâvî'nin belirttiğine göre cenazesinde bulunanlardan zeki bir şahsiyet onun cenazesine yaklaşık elli bin kişinin katıldığını tahmin etmektedir.¹²²

İbn Hacer 798 yılında (1396) yirmi beş yaşında iken hocası Şemseddîn Muhammed b. el-Kattân'ın vasiyyetinin bir işareti sonucu Abdülkerîm b. Ahmed b. Abdülzazîz'in kızı Üns Hatun (ö. 881/1476) ile evlendi. İbn Hacer'in vefatına kadar nikahı altında kaldı. Ondandır adları Zeyn Hatun, Ferha, Gâliye, Râbi'a ve Fâtîma olan beş kızı oldu. Bu kızların hepsi anneleri hayattayken vefat etti.¹²³ Üns Hatun, Zeynüddîn el-'Irâkî, Alâî'nin oğlu Ebû'l-Hayr, Zehebî'nin oğlu Ebû Hureyre gibi âlimlerden çeşitli eserler okumuş ve hadis alanında kendini yetiştirerek tanınmış kimselere *Sahîh-i Buhârî* gibi eserleri okutmuştur.¹²⁴

İbn Hacer 834 (1431) yılında, kocası Ebû Bekr el-Eşâtî'nin ölümü üzerine dul kalan ez-Zeyn ile evlendi.¹²⁵ İki yıl süren bu evlilik boşanmayla sonuçlandı. İbn Hacer'in bu eşinden de 835 yılında Âmine adında bir kızı oldu. Âmine doğumundan bir yıl sonra 836 yılında vefat etti.¹²⁶

İbn Hacer'in kızlarının hepsi kendi sağlığında öldü. Genelinin ölüm nedeni taun (veba) hastalığıydı. Ancak o bu musibete karşı sabretti ve mükafatını yalnızca Allah'tan bekledi.¹²⁷

¹²⁰ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 40; a.mlf., *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1194-1195; a.mlf., *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 233. Krş. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

¹²¹ Bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1231-1247. Krş. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

¹²² Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1194.

¹²³ İbn Hacer, *İnba'ü'l-Gumr*, I, 513; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1207-1213. Krş. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

¹²⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1208. Krş. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

¹²⁵ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1225. İbn Hacer'in ez-Zeyn adlı bu zevcesi, muhtemelen Sehâvî'nin Zâhiriyye şeyhi Nizâmüddîn Yahyâ b. Seyfüddîn es-Seyrâmî'nin (ö. 833/1430) azatlı kölesi dediği hanımla aynı kimsedir. Bkz. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 68; Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 41.

¹²⁶ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1225.

¹²⁷ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1207-1218. Krş. Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 43.

Daha sonra Haleb'e gittiği yıl olan 836'da (1432) yine dul bir kadın olan Mahmûd b. Doğan'ın kızı Leylâ el-Halebiyye (ö. 881/1476) ile evlendi. O da ilk zevcesi Üns gibi İbn Hacer'in vefatına kadar nikahı altında kaldı. Ancak ondan hiç çocuğu olmadı.¹²⁸

Allah'tan bir erkek çocuğu olmasını dileyen İbn Hacer'in nihayet evlendiği Tatar asıllı Hâs Türk adındaki cariyesinden 815/1412 yılında bir erkek çocuğu oldu.¹²⁹ Adını Muhammed olarak koyduğu bu tek erkek çocuğunun tam adı Ebu'l-Meâlî Bedreddîn Muhammed'dir.¹³⁰

İbn Hacer'in üç evliliğinden altı kız, bir erkek olmak üzere toplam yedi çocuğu olmuştur: İlk çocuğu olan Zeyn Hatun (ö. 833/1429), Ferha (ö. 828/1424), Gâliye (ö. 819/1415),¹³¹ Râbi'a (ö. 832/1428), Fâtıma (ö. 819/1416), Âmine (ö. 836/1433) ve Muhammed (ö. 869/1464). İbn Hacer çocuklarının üstüne titremiş, hepsinin iyi bir eğitim alması için elinden geleni yapmış onların muhtelif ilim dallarında âlimlerden icazet almalarını sağlamıştır.¹³² Özellikle fıkıh sahasında yetişmesini arzu ettiği oğlu Ebü'l-Meâlî Bedreddîn Muhammed'i kendisi okuttuğu gibi onun Suriye ve Mısır'ın ileri gelen âlimlerinden okuyup icazet almasını sağladı. *Bulûgu'l-Merâm*'ı oğlunun ezberlemesi için 828'de (1425) kaleme aldığı, fakat onun eserin az bir kısmını ezberlediği bilinmektedir.¹³³ Ebü'l-Meâlî Bedreddîn, Baybars Hankahı şeyhliğinde bulunmuş ve Hüseyiniyye Medresesi'nde hadis okutmuşsa da bu görevleri onun yerine daha çok babası yapmıştır. Tolunoğlu Camii'inde imamlık da yapan Ebü'l-Meâlî, babasının *Nühbetü'l-Fiker* adlı kitabını *Netîcetü'n-Nazar* adıyla şerhetmiştir. Onun bazı tutumları sebebiyle babasını sıkıntıya soktuğu ve babasının eserlerini muhafaza etmek için gayret sarfetmediği kaydedilmektedir. Ebü'l-Meâlî uzun zamandır çektiği karın

¹²⁸ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1225-1227; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 123.

¹²⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, 1218-1219.

¹³⁰ Oğlu Muhammed hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1219-1225.

¹³¹ Sehâvî, 807 yılı Zilkade ayında doğan Gâliye'nin veba hastalığından 819 yılı Rebiulevvel ayında vefat ettiğini belirtmektedir. *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1210; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, XII, 85 (No: 52). Şâkir Mahmûd bu isme Âliye olarak yer vermektedir. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 67, 69.

¹³² Bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1207-1225. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 67, 69.

¹³³ Bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1220; Ali Osman Koçkuzu, "Bulûgu'l-Merâm", *DİA*, 1992, VI, 413.

ağrısı rahatsızlığı sonucu babasının ardından 869 (1465) yılında vefat etmiştir.¹³⁴ İbn Hacer'in en büyük kızı Zeyn Hatun'dan olma Sıbt İbn Hacer diye tanınan torunu Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Şâhîn (ö. 899/1494) tarih, fıkıh ve hadis sahalarında yetişmiş, çoğu tabakâta dair olmak üzere çeşitli eserler kaleme almış, dedesinin *Bulûgu'l-Merâm*'ını *Minhatü'l-Kirâm* adıyla şerhetmiş ve onun bazı görevlerini üstlenmiştir. Ayrıca edebiyat ve belâgat gibi konularda dedesini tenkid etmişse de Sehâvî bu tenkidlerin isabetli olmadığını ortaya koymuştur.¹³⁵ İbn Hacer'in diğer torunlarından Tatar asıllı Hâs Türk adındaki cariyesinden olan oğlu Muhammed'in çocukları Havrâ (ö. 841/1437) ve Cüveyriyye küçük yaşlarda vefat etmişlerdir.¹³⁶ 836/1432 yılında doğan Latîfe (ö. 854/1450) ise hem dedesinden hem de diğer birçok âlimden icâzet almıştır.¹³⁷ Sehâvî onunla vefatından bir süre önce bir düğün yemeğinde karşılaştığını söylemektedir.¹³⁸ İbn Hacer'in oğlu Muhammed'in diğer çocuklarından Hüseyin de henüz bir yaşında iken 841/1437'de vefat etmiştir.¹³⁹ Diğer oğlu Ali (ö. ?) ise ebeveyninin gözetiminde yetişmiş, dedesi İbn Hacer'in derslerine katılmış ve çok sayıda âlimden icâzet almıştır.¹⁴⁰

İbn Hacer'in yetişmesinde çok büyük katkısı olan ve “okuyan, yazan, üstün zekalı ve annemden sonraki annemdi”¹⁴¹ dediği ablası Sittü'r-Rekb (ö. 798/1396) Muhammed adındaki oğluyla Fevz adındaki kızına dayıları İbn Hacer'in yardımı ile birçok âlimden icâzet almıştır.¹⁴²

¹³⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1219-1223.

¹³⁵ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, X, 315-317; a.mlf., *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1213-1218. Krş. Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 515.

¹³⁶ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1223-1224; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, XII, 18.

¹³⁷ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1224.

¹³⁸ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, XII, 122.

¹³⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1224.

¹⁴⁰ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1224-1225.

¹⁴¹ İbn Hacer, *İnba'ü'l-Gumr*, I, 517; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 115.

¹⁴² İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-Müesses*, III, 120-122; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 114-117.

Görüldüğü üzere İbn Hacer başta ablası ve hanımları olmak üzere hem kendi çocuklarının ve torunlarının hem de yeğenlerinin eğitimine oldukça önem vermiş, onları dönemin âlimlerinin ders meclislerine götürmüş ve icâzet almalarını sağlamıştır.¹⁴³

İbn Hacer orta boylu, beyaz tenli, güler yüzlü, zarif görünümlü olmakla birlikte heybetli ve hareketli bir kimseydi. Uzun sakallı, sesi hüzünlü ve fasih lisanlıydı. Yiyip içmeye önem vermezdi.¹⁴⁴ Süratli anlayışı ve güçlü hâfızası sebebiyle, bir şey yazarken aynı zamanda kendisine okunan metinleri takip ve tashih edebilirdi. Süratli okuma ve yazma alışkanlığına sahip olan İbn Hacer, kalemını kağıttan kaldırmadan yazdığı için altın zincire benzetilen hattını herkesin kolay okuyamadığı belirtilmektedir. İbn Hacer bütün vaktini okumak, okutmak, eser yazmak, fetvâ vermek veya ibadet etmekle geçirirdi. Mekke'ye ve Yemen'e giderken bineğinin üzerinde kitap yazdığı bilinmektedir. Mütevazî bir kişiliğe sahip olan İbn Hacer az konuşur, kimseyi gücendirmemeye dikkat ederdi. Talebelere şefkatli davranır, isteklerini geri çevirmez, değerli kitaplarını dahi ödünç vermekten kaçınmazdı. İbn Hacer görevlerinden aldığı maaşları çeşitli hayırlara sarfeder, görevli gittiği yerlerde devlet parasıyla hazırlanan şeyleri yemez, ayrıca fakirlere yardım ederdi. Seyahatlerinde ve rahatsızlandığında bile teheccüd namazını kılar, her fırsatta oruç tutardı.¹⁴⁵

Kaynakların belirttiğine göre Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat çizgisine sınımsız bağlı olan İbn Hacer,¹⁴⁶ Şafî'î mezhebine mensuptur.¹⁴⁷ Ancak Kettânî'nin (ö. 1382/1962), eş-Şihâb Ahmed b. el-Kâsım el-Bevnî'nin İbn Hacer'in biyografine yer verdiği *Sebet*'inden¹⁴⁸

¹⁴³ Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, s. 119-127.

¹⁴⁴ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, III, 1053-1061; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 273. Krş. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515.

¹⁴⁵ Sehâvî *el-Cevâhir ve'd-Dürer* adlı eserinde hocasının ahlakî meziyetlerine yer verdiği müstakil bir bölüm açmıştır. Bkz. III, 979-1053. Krş. Abdüsettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 51-65; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 115-118; Saîd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazakî'nin *Tağlîku't-Ta'lik*'e yazdığı mukaddime, I, 59-60; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 515-516.

¹⁴⁶ Bkz. Kindû, *Menhecü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, I, 127-141; Abdüsettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 349-366; Saîd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazakî'nin *Tağlîku't-Ta'lik*'e yazdığı mukaddime, I, 61.

¹⁴⁷ Bkz. Kindû, *Menhecü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, I, 124-127.

¹⁴⁸ *Sebet*: "Bir kimsenin içinde, hocalarının isimlerini, senedlerini, Semâ' ettiği hadisleri, hadis öğrenimi arkadaşlarının isimlerini yazdığı kayıt defteri." Abdullah Aydın, *Hadis Islahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2011, s. 272.

naklettğine göre “Hâfız ömrünün sonlarında İmam Mâlik’in mezhebine geçmiştir.” Ayrıca el-Bevnî şunları eklemektedir: “Ben bunu Mekke-i Mükerre’de İbn Hacer’in kendi el yazısıyla (hattıyla) gördüm.” Kettânî daha sonra şunları söyler: “İbn Hacer’in Şafi’î mezhebinden, Mâlikî mezhebine dönüşü muhtemelen bir ya da iki meselededir. Doğrusunu en iyi bilen Allah’tır.”¹⁴⁹ Şüphesiz İbn Hacer ictihad için gerekli şartları kendisinde toplamış bir âlimdi. Bununla beraber müctehid imamlara uyar (ittibâ’), fakat onları taklid etmezdi. O deliller arasında mukayese yapar, daha kuvvetli olanı alırdı. Vele ki kabul ettiği görüş Şafi’î mezhebinin âlimlerinin kabul ettiği görüşe uygun düşmesin.¹⁵⁰

İbn Hacer eserlerinde tenkid ettiği kişilerin, özellikle görevleri dolayısıyla aralarında rekabet bulunan bazı meslekdaşlarının biyografilerini yazarken son derece dürüst davranır, talebesi bile olsa kendilerinden faydalandığı kimselerin adını zikreder, eserlerini başkalarının kitaplarından yaptığı nakillerle meydana getirip de kaynaklarından söz etmeyen kimseleri eleştirirdi.¹⁵¹ Hocalarına beslediği saygı onların ilmî hatalarını tenkid etmesine engel olmazdı.¹⁵²

1.1.2. İlmî Kişiliği

796/1394 yılında henüz yaşı 23 iken te’lif hayatına ilk olarak *el-Mi’etü’l-‘Uşâriyye* adlı eseriyle başlayan ve vefatından az bir süre öncesine kadar bu çalışmalarını sürdüren İbn Hacer,¹⁵³ İslâmî ilimler başta olmak üzere çeşitli ilimler alanında 280 civarında eser kaleme almıştır. Onun iyi bir araştırmacı ve çeşitli İslâmî ilimlere vâkıf olduğunu

¹⁴⁹ Kettânî, *Fihrisü’l-Fehâris ve’l-Esbât ve Mu’cemü’l-Meâcim ve’l-Meşyahât ve’l-Müselselât*, nşr. İhsân Abbâs, I-III, Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1432/2011, I, 325. Krş. Kindû, *Menhecü’l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, I, 124; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 126.

¹⁵⁰ Bunun örnekleri için bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve’l-Dürer*, II, 600-605; III, 1042-1043; a.mlf., *ed-Dav’u’l-Lâmi’*, II, 38-39. Krş. Kindû, *Menhecü’l-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, I, 124-127; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 126.

¹⁵¹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’l-Dürer*, I, 377-394. Krş. Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 516.

¹⁵² Mesela bkz. *Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, nşr. Mühibbüddin el-Hatîb ve dğr., I-XIII, Kâhire: Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, 1407/1986-1987, IX, 375, 430-431; X, 185; Sehâvî, *el-Cevâhir ve’l-Dürer*, I, 377-394. Krş. Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 516.

¹⁵³ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’l-Dürer*, I, 128, 172; II, 700. Krş. Abdüsettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 374-375.

gösteren bu eserleri daha kendisi hayattayken meşhur olmaya başlamış ve birçok âlimin takdirini kazanmıştır.¹⁵⁴

Çok zengin bir kütüphaneden istifade ettiği anlaşılan İbn Hacer'in, ilim ehli arkadaşlarının isteğiyle, rivâyet ettiği kitapları bir araya getirdiği eseri *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, aynı zamanda *Tecrîdü Esânîdi'l-Kütübi'l-Meşhûra ve'l-Eczâi'l-Mensûre*, *el-Mekâsıdu'l-Âliyyât fî Fihristi'l-Mervîyyât* isimleriyle de anılmaktadır. İbn Hacer bu eserinde hocalarından rivâyet ettiği bütün kitapları, müelliflerine ulaşan isnâdlarıyla vermekte, bu da söz konusu eserlerin müelliflerinin tespitinde herhangi bir yanlışlığa mani olmaktadır. *el-Mu'cemü'l-Müfehres*'te İbn Hacer tarafından tamamı ya da bir kısmı rivâyet edilmiş olan küçüklü büyüklü eser sayısı mevcut baskıya göre 1960'tır.¹⁵⁵

İbn Hacer, gerek semâ ve kıraat metotlarıyla gerekse yazılı veya sözlü özel icâzet yollarıyla rivâyet ettiği bu eserlere icâze-i âmme ile aldıklarını eklemeyi belirtmiştir.¹⁵⁶

İbn Hacer, Kur'an ilimleri, fıkıh, fıkıh usûlü, akâid, tarih, nahiv ve edebiyata dair birçok değerli eser kaleme almıştır.¹⁵⁷ Eserlerinin çoğunluğunu hadis ve hadis ilimlerine dair eserleri oluşturmaktadır. Bu cümleden olmak üzere hadis usûlü, ilelü'l-hadis, etrâf, bir hadisin muhtelif tarîklerini topladığı turuku'l-hadîs, bir hadis eserini bir veya birden çok kitapla karşılaştırıp onlardan farklı ve fazla olarak ihtiva ettiği hadisleri tespit ettiği zevâid ve hadislerin kaynağını araştırdığı tahric eserleri te'lif etmiştir. İbn Hacer'in sahâbenin hayatına, *Kütüb-i Sitte* râvilerine, sikâ ve zayıf râvilere dair türünün en önemli eserleri bulunmaktadır. Ayrıca o, kendisinden hadis aldığı hocalarını ve hocalarının hocalarını kaydettiği mu'cem türü eserler de kaleme almıştır.¹⁵⁸

İbn Hacer'in eserlerine genel olarak bakıldığında, müellifin önceki dönemde yazılanları değerlendirerek daha düzenli daha kapsamlı eserler yazma gayreti içinde olduğu

¹⁵⁴ Süyûtî, *Nazmu'l-İkyân*, s. 45. Krş. Abdüsettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 367-372.

¹⁵⁵ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-Müfehres ev Tegrîdü Esânîdi'l-Kütübi'l-Meşhûra ve'l-Eczâi'l-Mensûre*, s. 25-420.

¹⁵⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁵⁷ Bkz. Abdüsettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 373; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 157.

¹⁵⁸ Bu eserler hakkında bkz. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 517-526.

görülmektedir¹⁵⁹ ve bunu bazen bizzat kendisi yazdığı eserin mukaddimesinde dile getirmektedir.¹⁶⁰

İbn Hacer'in Buhârî şerhi olan *Fethu'l-Bârî*'yi 1430 eserden¹⁶¹, sahanın ilk ürünü olarak kabul edilen *Tağlîku't-Ta'lik*'i telif ederken 350¹⁶² kadar kaynaktan, sahabenin hayatına dair olan *el-İsâbe*'yi 940'ı aşkın kaynaktan¹⁶³ istifade ederek kaleme alması, bu eserlerini yazarken önemli bir kısmı günümüze ulaşmayan zengin bir hadis edebiyatından istifade ettiğini göstermektedir.¹⁶⁴

İbn Hacer'in 79 yıl süren bereketli hayatı boyunca hadis, tefsir, kıraat, fıkıh, usûl, tarih, lügat ve edeb gibi birçok alanda¹⁶⁵ bu kadar fazla eseri, hele bazılarını çok kısa bir zamanda yazmış olmasına şaşdırmamak gerek. Örneğin *el-Vukûf alâ Mâ fî Sahîhi Müslim mine'l-Mevkûf* adlı eserini *Sahîhi Müslim*'de mevcut 192 mevkûf ve maktu rivâyeti, eserin hâtimesinde zikrettiği üzere Halep'te 803 yılının Zilhicce ayının başında (Temmuz 1401) üç gün içinde derleyerek¹⁶⁶ *Sahîhi Müslim*'deki tertibe uygun şekilde bâblara göre sıralamıştır.¹⁶⁷ Yine Leys b. Sa'd'ın (175/791) hayatını yazıp bazı âli rivâyetlerini derlediği¹⁶⁸ *er-Rahmetü'l-Gaysiyye bi't-Tercemeti'l-Leysiyye* adlı eserini,

¹⁵⁹ Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 367.

¹⁶⁰ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*, nşr. Nûreddîn İtr, Dımaşk: Matba'atü's-Sabâh, 1421/2000, s. 40; *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ', I-XII, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994, I, 3-8; *Muvâfakatü'l-Hubri'l-Haber fî Tahrîci Ehâdisi'l-Muhtasar*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi – Subî es-Sâmerrâî, I-II, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1414/1993, I, 9; *Telhîsu'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdisi'r-Râfi'iyi'l-Kebîr*, nşr. Ebû Âsım Hasan b. Abbâs b. Kutb, I-IV, Mekke: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995, I, 7. *Tebsîrü'l-Müntebih*'i yazma gerekçesi olarak bkz. *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 131.

¹⁶¹ Bkz. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan – Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu'cemü'l-Musannefâti'l-Vâride fî Fethi'l-Bârî*, Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1412/1991, s. 37-440.

¹⁶² Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 227.

¹⁶³ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, II, 5.

¹⁶⁴ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 517.

¹⁶⁵ Abdüssettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 149-252.

¹⁶⁶ Matbû nüshanın sonunda yer almayan bu bilgi, matbû nüshaya esas alınan elyazmasının hâtimesinde bulunmaktadır. İbn Hacer, *el-Vukûf alâ Mâ fî Sahîhi Müslim mine'l-Mevkûf*, nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî, Müessesetü'l-Beyrut: Dâru'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1406/1986, s. 22.

¹⁶⁷ Kindû, *Menhecü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, I, 110; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 519.

¹⁶⁸ Kindû, *Menhecü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, I, 110; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 525.

hâtimesinde zikrettiği üzere 12-13 Şaban 834'te (25-26 Nisan 1431) iki gün içinde kaleme almıştır.¹⁶⁹ Usûl-i hadîs konusundaki eserleri kendisinin orijinal görüşlerini yansıtmakta olup hadis ricâline dair çalışmaları, meşhur âlimlerin râviler hakkındaki tespitlerine dair tashihlerle doludur. Bir konudaki pek çok rivâyeti onlarca eserden ancak modern yöntemlerle toplamak mümkün olduğu halde İbn Hacer'in o çağda bunu başarması veya bir hadisin farklı rivâyetlerinin kaç râvi tarafından nakledildiğini ortaya koyması, muallak olduğu sanılan bir rivâyetin mevsûl ve muttasıl olduğunu göstermek amacıyla o rivâyetin birçok kaynağını zikredebilmesi¹⁷⁰ onun ilmî derinliğini göstermektedir.¹⁷¹ Bütün bu hususlar muasırı olan ve olmayan âlimler tarafından sahip olduğu muhteşem zeka, hızlı ezber, doğru anlayış,¹⁷² zabta riayet ederek ortaya koyduğu güzel okuma,¹⁷³ hızlı yazma,¹⁷⁴ ilmi hırs, vaktini en güzel şekilde değerlendirme,¹⁷⁵ hocalarının sahip olduğu ilmi derinlik,¹⁷⁶ kendisiyle birlikte ilim tahsil eden arkadaşlarının dindar, salih ve ihlaslı kimseler olması¹⁷⁷ gibi üstün ilmî ve ahlâkî meziyetlere bağlanmıştır.¹⁷⁸ Hatta zemzem suyunu hıfz bakımından Zehebî'nin (ö. 748/1347) mertebesine ulaşmak niyetiyle içtiği söylenir. Yaklaşık yirmi yıl gibi bir süre sonra tekrar haccettiğinde bu sefer Yüce Allah'tan kendisine daha fazla vermesini dilemiş ve buna ulaşmayı ümit etmiştir. Yüce Allah da onun bu ümidini gerçekleştirmiştir. Bunun böyle olduğu hususunda onun lehine birden çok kişi tanıklık

¹⁶⁹ İbn Hacer, *er-Rahmetü'l-Gaysiyye bi't-Tercemeti'l-Leysiyye*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Kâhire Müessesetü Tebûk li'n-Neşr, ts., s. 151.

¹⁷⁰ İbn Hacer, *Tağlîku't-Ta'lik alâ Sahihi'l-Buhârî*, nşr. Saîd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazakî, I-V, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985, II, 314-317.

¹⁷¹ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 517.

¹⁷² Bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 123-124. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 88-89.

¹⁷³ Bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 161-165. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 86.

¹⁷⁴ Bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 167-169. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 87-88.

¹⁷⁵ Bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 170-174.

¹⁷⁶ Bkz. İbn Hacer, *Zeylû'd-Dürer*, 240; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 124-128; a.mlf., *ed-Dav'u'l-Lâmi*, II, 37. Krş. Nûreddîn İtr, "el-İmâm el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî Emîrû'l-Mü'minin fi'l-Hadîs", *Mecelletü't-Tedâmünî'l-İslâmî*, Cüz 2, 43. yıl, Şaban 1408; Kindû, *Menhecü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, I, 90-90.

¹⁷⁷ Bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 169-170.

¹⁷⁸ Abdüssettâr eş-Şeyh, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 297.

etmiştir.¹⁷⁹ Ona *el-İmâm*,¹⁸⁰ *el-Hâfiz*,¹⁸¹ *İmâmu 'l-Huffâz fî Zamânihi*,¹⁸² *Hâfizu 'l-'Asr*,¹⁸³ *Hâfizu'd-Diyâri 'l-Misriyye*,¹⁸⁴ *Hâfizu'd-Dünyâ Mutlakan*,¹⁸⁵ *Emîrû 'l-Mü'minîn fî 'l-Hadîs*,¹⁸⁶ *Şeyhu 'l-İslâm*,¹⁸⁷ *Ferîdu Zamânihi*,¹⁸⁸ *Kâdî 'l-Kudât*,¹⁸⁹ *Alemü 'l-'A'lâm*,¹⁹⁰ ve *Hâtimetü 'l-Muhaddisîn*¹⁹¹ gibi ünvanların¹⁹² verilmesini haklı kılan üstün ilmî ve ahlakî meziyetler işte bunlardır. Bu nedenlerle olsa gerek İzzüddin Ahmed b. İbrâhîm el-Askalânî (ö. 876/1471), İbn Hacer'in Buhârî (ö. 256/870) gibi olmasa bile ondan çok aşağı kalmadığını söylemekte,¹⁹³ hatta bazı âlimler onu, zamanının tefsirde İbn Abbâs'ı (68/687), hadiste İmâm Ahmed'i (241/855), ricâl ve 'ilel'de Ebû Hâtim er-Râzî'si (277/890) ve İbn Hibbân'ı (354/965), fıkıhta İmâm Şâfi'si (204/819), usûlde İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî'si (478/1085) ve Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî'î'si (623/1226), Arap dilinde Sîbeveyh (194/809) ve Müberred'i (286/900) Arap

¹⁷⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 166-167; II, 615; Süyûtî, *Tabakâtü 'l-Huffâz*, s. 552. Bizzat kendisi de “Cüz 'ün fî Hadisi: Mau Zemzeme Lima Şuribe Lehu” (Zemzem suyu ne niyetle içilirse, onun için (o niyetle) içilmiş olur) adlı eserinde de (nşr. Keylânî Muhammed Halife, Kâhire: Müessesetü Kurtuba, ts.) buna işaret etmiştir. Bkz. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 115. Hadis için bkz. İbn Mâce, “Menâsik”, 78 (No: 3062); Ahmed, III, 357.

¹⁸⁰ Şevkânî, *el-Bedru 't-Tâli*, I, 88.

¹⁸¹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 79, 79-84; Şevkânî, *el-Bedru 't-Tâli*, I, 88.

¹⁸² Süyûtî, *Tabakâtü 'l-Huffâz*, s. 552; a.mlf., *Hüsnü 'l-Muhâdara*, I, 279.

¹⁸³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-Zeheb*, VII, 270.

¹⁸⁴ Süyûtî, *Tabakâtü 'l-Huffâz*, s. 552.

¹⁸⁵ Süyûtî, *Tabakâtü 'l-Huffâz*, s. 552.

¹⁸⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-Zeheb*, VII, 270; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü 'l-Hasîs Şerhu İhtisâri 'Ulûmi 'l-Hadîs*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, s. 149.

¹⁸⁷ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 65, 65-68; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-Zeheb*, VII, 270; Süyûtî, *Tabakâtü 'l-Huffâz*, s. 552.

¹⁸⁸ Süyûtî, *Nazmu 'l-'İkyân*, s. 45.

¹⁸⁹ Süyûtî, *Tabakâtü 'l-Huffâz*, s. 552; a.mlf., *Hüsnü 'l-Muhâdara*, I, 279.

¹⁹⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-Zeheb*, VII, 270.

¹⁹¹ İbn Hacer, *ez-Zehrü 'n-Nadr fî Nebe'i (Hâli) 'l-Hadr*, nşr. Salâhuddîn Makbûl Ahmed, Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 1425/2004, s. 37 (Muhakkık Salâhuddîn Makbûl Ahmed'in mukaddimesi).

¹⁹² Süyûtî ayrıca şu ünvanları zikreder: *Hâmilu Livâi's-Sünne fî Evânih*, *Zehebiyyu Hâze 'l-'Asri ve Nuzzâruh*, *İmâmu Hâze 'l-Fenni li 'l-Muktedîn*, *Mukaddimu 'Asâkiri 'l-Muhaddisîn*, *Umdetü 'l-Vücûd fî 't-Tevhiye ve 't-Tashîh*, *A'zamu 'ş-Şuhûd ve 'l-Hükkâm fî Bâbi 't-Ta'dil ve 't-Tecrîh*. Bkz. Süyûtî, *Nazmu 'l-'İkyân*, s. 45.

¹⁹³ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, I, 307.

edebiyatında ise Halîl b. Ahmed’i (175/791) olarak vasıflandırmaktadırlar.¹⁹⁴ Sehâvî *el-Cevâhir ve’d-Dürer fî Tercemeti Şeyhi’l-İslâm İbn Hacer* adlı eserinde başta hocaları ve akrânları olmak üzere talebeleri ve diğer âlimlerin hocası hakkında nesir ve nazım kabilinden söyledikleri övgü içeren sözlerle ilgili olarak 280 sayfayı aşan müstakil bir bölüm açmıştır.¹⁹⁵ Süyûtî onun hakkında “Hadis ilmi onunla sona ermiştir.”¹⁹⁶, “Yeryüzünde hadis alanında önderlik ve yolculuk onunla son buldu. Kendi asrında ondan başka bir hadis hafızı yoktu. Pek çok kitap yazdı ve binden fazla imlâ meclisi düzenledi.”¹⁹⁷ demektedir.

1.1.3. Eserleri

Çok fazla eser ortaya koyan İbn Hacer’in eserlerinin sayısı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Onun biyografisini yazan bazı kimseler onun te’lifleri ile ilgili olarak “eserleri 150’yi geçer” demekle yetinmişlerdir.¹⁹⁸ Sehâvî’nin *et-Tibrü’l-Mesbûk*¹⁹⁹ ile *ed-Dav’ü’l-Lâmi*’deki²⁰⁰ tespitine göre İbn Hacer, hadis başta olmak üzere çeşitli ilimlere dair 150’den fazla eser kaleme almıştır. *el-Cevâhir ve’d-Dürer*’de ise bu sayının 270’i geçtiğini ifade etmiş ve müstakil bir liste halinde bu eserlerin alfabetik olarak isimlerine yer vermiştir.²⁰¹ Bikâî (ö. 885/1480) ise, İbn Hacer’in vefatından altı yıl önce yazdığı *Unvânü’z-Zamân fî Terâcimi’s-Şüyûh ve’l-Akrân*’ında bu eserlerin sayısını 142 olarak verirken,²⁰² Süyûtî bir kısmı hatalı ve mükerrer olmak üzere bunları 200 olarak zikretmektedir.²⁰³ Süyûtî bir başka yerde ise 100’den fazla demektedir.²⁰⁴

¹⁹⁴ Bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve’d-Dürer*, I, 513-538.

¹⁹⁵ Bkz. I, 262-565. Krş. Kindû, *Menhecü’l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, I, 141-142.

¹⁹⁶ Süyûtî, *Tabakâtü’l-Huffâz*, s. 553.

¹⁹⁷ Süyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara*, I, 279.

¹⁹⁸ Bikâî, *Unvânü’z-Zamân*, I, vr. 39-52.

¹⁹⁹ s. 231.

²⁰⁰ II, 38.

²⁰¹ Bkz. II, 659-698. Krş. Abdüsettâr, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 375.

²⁰² Bikâî, *Unvânü’z-Zamân*, I, vr. 39-52. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 168; Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 517.

²⁰³ Süyûtî, *Nazmu’l-İkyân*, s. 46-50.

²⁰⁴ Süyûtî, *Tabakâtü’l-Huffâz*, s. 553.

Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr el-Kettânî (ö. 1382/1962) ise bu sayıyı 198'e kadar çıkarır.²⁰⁵ Abdüssettâr eş-Şeyh'in kitabında bu sayı 289 olarak geçmektedir.²⁰⁶ Bu konuda en geniş çalışmayı yapan Şâkir Mahmûd Abdülmün'im ise bu sayıyı küçük büyük, basılı yazma, mevcut ve kayıp olmak üzere 282 olarak tespit etmiştir.²⁰⁷ Aynı şekilde *İbn Hacer'e Nispet Edilen Kitaplar* başlığı altında 38 kitap zikretmektedir.²⁰⁸ Bunlar ancak tek bir muasır kaynağın söz konusu edip de diğer kaynakların desteklemediği eserler veya muasırı olmayan bir kaynağın kendisine nispet ettiği birtakım eserler yahutta başka bir eserde ona nispet edildiği görülmüş türden eserlerdir.²⁰⁹ Şâkir Mahmûd Abdülmün'im mezkur 38 kitabı, İbn Hacer'e âdiyetleri hususunda kesin bir delil bulunmadığından, te'lifâtından olmadığı halde bir müellife nispet edilmesin diye ihtiyaten bu başlık altında zikretmiştir.²¹⁰ Ayrıca şunları da söylemektedir: "Bu, bu eserlerden herhangi birisinin Hâfız İbn Hacer'e nispetinin kabul edilmediği anlamına gelmez. O ansiklopedik bir adamdır. Onun bunlardan daha da fazla eser telif etmiş olma ihtimalini de uzak görmüyoruz."²¹¹ Abdülfettâh Ebû Gudde (ö. 1417/1997), Molla Aliyyu'l-Kârî'nin *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserine yazdığı takdim yazısında²¹² Şâkir Mahmûd Abdülmün'im 282 kitaptan oluşan bu listesine aynen yer vermiştir. M. Yaşar Kandemir'in de belirttiği gibi²¹³ Brockelmann'ın²¹⁴ kaydettiği doksan kadar eserin önemli bir kısmı ise yanlış yazılmıştır.

²⁰⁵ Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, I, 333-337. Abdüssettâr eş-Şeyh bu sayıyı 195 olarak verirken [*el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 376], Halil İbrahim Turhan sehven olsa gerek, bu zatın Muhammed b. Cafer el-Kettânî (1857-1927) olduğunu söylemekte ve bu sayıyı Abdüssettâr eş-Şeyh gibi 195 olarak vermektedir. Bkz. Halil İbrahim Turhan, *İbn Hacer ve "Lezzetü'l-Ayş bi Cem'i Turuki "el-Eimmetü min Kureyş" Adlı Eseri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 11.

²⁰⁶ Abdüssettâr, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî*, s. 376-489.

²⁰⁷ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 173-386.

²⁰⁸ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 386-398.

²⁰⁹ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 386-387.

²¹⁰ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 386-387.

²¹¹ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 387.

²¹² Bkz. s. 38-51.

²¹³ Bkz. Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 517.

²¹⁴ Brockelmann, *GAL*, II, 81-84; *Suppl.*, II, 73-76.

Sehâvî, İbn Hacer'in bizzat kendisinin *Sahîh-i Buhârî*'ye yaptığı şerh olan *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* ve onun mukaddimesi *Hedyü's-Sârî*, râvilerin isimlerinin okunuşuna dair türünün en kapsamlı eseri addedilen *Tebîru'l-Müntebih bi Tahrîri'l-Müştebih*, *Kütüb-i Sitte* râvilerine dair olan *Tehzîbü't-Tehzîb* (ile *Takrîbü't-Tehzîb*) ve zayıf râvilere dair olan *Lisânü'l-Mîzân*, hadis usûlüne dair olan *Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser* (ile ona şerh olarak yazdığı *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*) ve *Sahîh-i Buhârî*'nin muallak hadislerine dair olan *Tağlîku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî* hariç diğer eserlerini beğenmediğini nakletmiştir.²¹⁵ Ancak söz edilen eserleri dışında sahâbenin hayatına dair yazılan eserler arasında en kapsamlısı kabul edilen *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, dört mezhep imamının kitaplarında adları geçip de *Kütüb-i Sitte* râvilerinden olmayan 1732 şahsa dair *Ta'cîlü'l-Menfe'a bi Zevâ'id Ricâli'l-E'immeti'l-Erba'a*, 4500 kişinin biyografisini içeren *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Sâmine*, bir zevâid çalışması olan *el-Metâlibu'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniye*, Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî'nin (ö. 623/1226) eş-Şerhu'l-Kebîr'indeki hadislerin tahririne dair *et-Telhîsu'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdisi'r-Râfî'iyyi'l-Kebîr*, *Nuhbetü'l-Fiker* ve şerhi *Nüzhetü'n-Nazar* dışında hadis usûlüne dair *Risâle fî Mustalahâti Ehli'l-Hadîs*, *el-İfsâh bi Tekmîli'n-Nüket alâ İbni's-Salâh* (*en-Nüket alâ 'Ulûmi'l-Hadîs*), *en-Nüket ale'l-Elfiyye*, *Muhtasaru (Telhîsu) 'İlmi'l-Veşy fîmen Yervî an Ebîhi an Ceddihi ve Nüzhetü's-Sâmi'in fî Rivâyeti's-Sahâbe mine't-Tâbi'in*, fikhî bâblara dair 1356 sahih hadisi ihtivâ eden *Bulûgu'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm* gibi türünde değerli birçok eseri bulunmaktadır.²¹⁶

1.1.4. Hadis Usûlündeki Yeri

Hayatının büyük bir bölümünü hadis ilmine veren İbn Hacer, hadis ilminin hem rivâyet hem dirâyet sahasında devrinin en yetkin kişilerindendir. Dirâyet ve rivâyet ilimlerinin çeşitli dallarında 170 kadar eser kaleme alması onun hadis sahasındaki üstün yerini ortaya koymaktadır.²¹⁷ Onun kendini gösterdiği alanlardan biri de hiç şüphesiz hadis

²¹⁵ *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 659. Krş. Kettânî, *Fihristü'l-Fehâris*, I, 337; Abdüsettâr eş-Şeyh, *el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî*, s. 371. Nüreddîn İtr, İbn Hacer'in bu değerlendirmesini onun mütevâziliğini gösteren bir açıklama olarak kabul etmiştir. *Nüzhetü'n-Nazar*, nâşirin mukaddimesi, s. 16.

²¹⁶ İbn Hacer'in eserlerinin listesi için bkz. Kettânî, *Fihristü'l-Fehâris*, I, 333-337; Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 173-398; Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 517-530.

²¹⁷ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 517.

usûlüdür. İbn Hacer'in hadis usûlü ıstılahlarına getirdiği efrâdını câmi' ağıyarını mâni' tarifler ve açıklamalarla bir çığır açtığı belirtilir.²¹⁸ Onun hasen hadis gibi terimlerden bazılarına getirdiği yeni tanımlar²¹⁹, şâz ve münker gibi tarifinde ihtilafa düşülen bazı ıstılahlarla ilgili tercihleri²²⁰ sonraki hadis usûlcüleri tarafından da benimsenmiştir. Ayrıca İbn Hacer tedlîs gibi bazı ıstılahlarda daha önceki hadis usûlü eserlerinde görülmeyen taksimler yapmış ve tedlîsü'l-büldân²²¹, tedlîsü'l-'atf²²², tedlîsü'l-kat²²³ gibi hadis usûlüne yeni terimler kazandırmıştır.

Hadis usûlünün dönüm noktasını oluşturan bir muhtevâ ve tertibe sahip olduğu için kendisinden sonraki çalışmalarda asıl kabul edilecek olan²²⁴ ve hocası 'İrâkî'nin (ö. 806/1403) "usûl-i hadise dair en değerli çalışma"²²⁵ dediği İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sine, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker* adıyla yaptığı ihtisâr ve onun üzerine *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker* ismiyle yaptığı şerh, hadis usûlüne dair olan eserleri arasında şöhreti en yaygın olanıdır.²²⁶ Kâtib Çelebî'nin (ö. 1067/1675) "hadis ilimleri konusunda sağlam (metîn) bir metin"²²⁷ diye takdim ve takdir ettiği, Talât Koçyiğit, İsmail Lütfi Çakan ve Yavuz Köktaş'ın "hacmi küçük, kıymeti büyük bir

²¹⁸ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 348; a.mlf., *Hadis Tesbit Yöntemi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009, s. 197-198.

²¹⁹ Mesela bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, nşr. Ali Hasen Abdülhamîd, (*en-Nüket 'alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*), Beyrut: Dâru İbni'l-Cevzî, 1413/1992, s. 91-92. Krş. Mücteba Uğur, "Hasen", *DİA*, 1997, XVI, 375.

²²⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 99.

²²¹ İbn Hacer, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Rebî' b. Hâdî b. Umeyr, I-II, Medine-i Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1404/1984, I, 105.

²²² İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 158.

²²³ İbn Hacer, *en-Nüket*, I, 158.

²²⁴ Yavuz Köktaş, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, Rize: STS Yayınları, 2015, s. 85-86.

²²⁵ *et-Takyîd ve'l-İzâh*, Beyrut: Dâru'l-Hadîs, 1405/1984, s. 2.

²²⁶ Talat Koçyiğit, *Makaleler*, Konya: Hüner Yayınevi, 2009, s. 156; Tunahan Erdoğan, "İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 432-433; Zübeyde Özben, "Hanefîler'in *Mukaddime* Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", *İslâm Araştırmaları Dergisi (İSAM)*, sy. 36, İstanbul 2016, s. 5, 6.

²²⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-II, İstanbul 1391/1971, II, 1936.

kitap”,²²⁸ Mahmûd Tahhân’ın “tertip bakımından muhtasarların en güzeli ve en faydalısı”²²⁹, Tunahan Erdoğan’ın da “önceki eserlerden başarılı bir seçme olduğu gibi yeni bilgiler ilave etme, yeni yaklaşımlar ortaya koyma bakımından özgün bir eser”²³⁰, “İbnü’s-Salâh’ın *Ulûmü’l-Hadîs*’inden sonra hadis usûlünde ikinci bir dönüm noktası”²³¹ dedikleri *Nuhbe* ve şerhi *Nüzhetü’n-Nazar*, Abdullah Aydın’ın deyimiyle “tehzîb döneminin ve bütün hadis tarihinin en mükemmel eseridir.”²³² Hatta *Nuhbetü’l-Fiker*’i övmek maksadıyla birçok beyit yazılmıştır. Bunlardan biri şöyledir:

Oldu hadis ilmi *Nuhbetü’l-Fiker*’de

Eser ehlini çağıran bir meşale.²³³

İbn Hacer, *Nuhbetü’l-Fiker* isimli eserinde, hadis ilimlerinin altmış beş nevi halinde incelendiği *Mukaddime*’nin²³⁴ tertibini beğenmeyerek²³⁵ onu kendine göre yeniden tertib ve tanzime tabi tutmak suretiyle özlü bir şekilde ihtisâr etmiş²³⁶, onda bazı eksiklikler olduğunu ifade etmiş²³⁷ ve kitabına İbnü’s-Salâh’ın zikretmediği kırk nevi

²²⁸ Talat Koçyiğit, *Hadîs İstılahları Hakkında Nuhbetü’l-Fiker Şerhi*, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1971, s. 16; İsmail Lütfi Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, İstanbul: İFAV, 2015, s. 226; Köktaş, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, s. 88.

²²⁹ Mahmûd Tahhân, *Teyisîru Mustalahi’l-Hadîs*, Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 2011/1432, s. 16.

²³⁰ Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 433.

²³¹ Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 433.

²³² Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, s. 348; a.mlf., *Hadîs Tesbit Yöntemi*, s. 197; Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 434.

²³³ *Fihri’sü Mahtûtâtî Dâri’l-Kütübi’l-Mısıriyye*, I-X, Kâhire, 1926 ve sonrası, I, 316; İbn Hacer, *en-Nüket ‘alâ Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbetü’l-Fiker*, nşr. Ali Hasen Abdülhamîd, s. 15 (nâşirin önsözü).

²³⁴ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, nşr. Nüreddin İtr, Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1406/1986, s. 7-11; Köktaş, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, s. 85.

²³⁵ Kandemir, “Mukaddimetü İbni’s-Salâh”, *DİA*, 2006, XXXI, 122; Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 434; Hüseyin Kahraman, “İbnü’s-Salâh’ın Ulûmü’l-Hadîs’i”, *Hadîs El Kitabı*, ed. Zişan Türkan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 428; Özben, “Hanefiler’in Mukaddime Temelli Hadîs Usulü Literatürüne Katkısı”, s. 6.

²³⁶ İsmail Lütfi Çakan, *Hadîs Usûlü*, İstanbul: İFAV, 2009, s. 19; a.mlf., *Hadîs Edebiyatı*, s. 226; Mehmet Özşenel, “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü’s-Salâh ve Eseri Ulûmü’l-Hadîs”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, sy. 15, 2007, s. 67; Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 433, 434; Kahraman, “İbnü’s-Salâh’ın Ulûmü’l-Hadîs’i”, s. 428; Özben, “Hanefiler’in Mukaddime Temelli Hadîs Usulü Literatürüne Katkısı”, s. 5, 6; Köktaş, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, s. 88.

²³⁷ Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 433.

daha ekleyerek²³⁸ 812’de (1409) yazımını tamamlamıştır.²³⁹ Ardından bu çalışmasını *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker* adıyla şerhederek 818’de (1415) tamamlamıştır.²⁴⁰ İbn Hacer *Nuhbe* ve şerhi *Nüzhe*’ye *Ulûmü’l-Hadîs*’te bulunmayan “İsmi, künyesi olanlar (İsmi, künyesi ile aynı olanlar)”²⁴¹, “Künyesi, babasının ismi ile aynı olanlar”²⁴², “İsmi, babasının künyesi ile aynı olanlar”²⁴³, “Künyesi, hanımının künyesi ile aynı olanlar”²⁴⁴, “Şeyhinin ismi, babasının ismi ile aynı olanlar”²⁴⁵, “İsmi, babasının ve dedesinin ismi ile aynı olanlar”²⁴⁶, “Kendi ismi ile babasının ismi, dedesi ve dedesinin babasının ismi ve daha sonrası ile aynı olanlar”²⁴⁷, “İsmi, şeyhinin ve şeyhinin şeyhinin ismi ve daha yukarısındakiler ile aynı olanlar”²⁴⁸, “İsmi, şeyhi ve kendisinden rivâyet eden râvinin ismi ile aynı olanlar”²⁴⁹ gibi daha çok senedle ilgili bazı fer’î konular ile “Hadisin vürûd/söyleniş sebebini bilmek”²⁵⁰, “mahfûz”²⁵¹,

²³⁸ Sehâvî, *Nuhbetü’l-Fiker*’in hadis ilimlerinin yüz küsur nevine muhtevî olduğunu söylemektedir. *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, II, 677. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 177; Kandemir, “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 523; a.mlf., “Mukaddimetü İbni’s-Salâh”, *DİA*, XXXI, 122; Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 433; Özben, “Hanefîler’in Mukaddime Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı”, s. 6.

²³⁹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, II, 677. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 178; Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 433; Kahraman, “İbnü’s-Salâh’ın Ulûmü’l-Hadîs’i”, s. 428; Mehmet Dilek, “Hadis Usûlü İle İlgili Çalışmalar”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türkan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 170.

²⁴⁰ Sehâvî, *el-Cevâhir ve’-d-Dürer*, II, 678. Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 179; Kandemir, “Mukaddimetü İbni’s-Salâh”, *DİA*, XXXI, 122; a.mlf., “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, XIX, 523; Özşenel, “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu’s-Salâh ve Eseri Ulûmü’l-Hadîs”, s. 67; Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 433; Kahraman, “İbnü’s-Salâh’ın Ulûmü’l-Hadîs’i”, s. 428; Dilek, “Hadis Usûlü İle İlgili Çalışmalar”, s. 170.

²⁴¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 194.

²⁴² İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 194.

²⁴³ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 195.

²⁴⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 195.

²⁴⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 195.

²⁴⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 196.

²⁴⁷ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 197.

²⁴⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 197.

²⁴⁹ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 198.

²⁵⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 209.

²⁵¹ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 97-98.

“ma’rûf”²⁵², “muhkem”²⁵³, ve “muharref”²⁵⁴ gibi konular ilave etmiştir.²⁵⁵ Ayrıca bu eserini şerhini yaparken İbnü’s-Salâh’a yer yer ilmî itirazlarda bulunmuş,²⁵⁶ ona katılmadığı yerlerde kendi fikirlerini savunmuştur.²⁵⁷ İbnü’s-Salâh’ın mürsel-i hafî’yi müdellesin içerisine dâhil etmesine²⁵⁸ ve şâz ile münkeri aynı kabul etmesine yaptığı itirazlar²⁵⁹ ile İbnü’s-Salâh’ın muhtelefî’l-hadîs konusundaki genel tarifini daraltarak değiştirmesi²⁶⁰ buna örnek olarak verilebilir.

İbnü’s-Salâh’ın *Ulûmü’l-Hadîs*’inden sonra İbn Hacer’in *Nuhbe*’si ve onun şerhi *Nüzhe*, hadis usûlünde bir dönüm noktası olmuş, sonraki eserler *Nüzhe*’nin metodu üzerine yazılmaya başlanmıştır. Bunu en belirgin biçimde İbnü’s-Salâh ve İbn Hacer’in kitaplarının kurgusunda görmek mümkündür. İbnü’s-Salâh *Ulûmü’l-Hadîs*’e sahih hadisin tanımı ile başlarken²⁶¹ İbn Hacer *Nüzhe*’ye haberi; mütevâtir ve âhâda, âhâdî da meşhûr, azîz ve garîb kısımlarına ayırarak başlamış, bundan sonra sahihin tarifine geçmiştir.²⁶² *Nüzhe*’den sonra yazılan hadis usûlü kitapları çoğunlukla bu taksimi esas almışlardır.²⁶³

²⁵² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 98-99.

²⁵³ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 102-103.

²⁵⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 127-128.

²⁵⁵ Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 434.

²⁵⁶ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 182; Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 227; Koçyiğit, *Hadîs İstılahları Hakkında Nuhbetü’l-Fiker Şerhi*, s. 13-14; Köktaş, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, s. 88. Ayrıca bazı itirazları için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, nşr. Nüreddîn İtr, s. 45-46, 71, 72; Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 434; Kahraman, “İbnü’s-Salâh’ın Ulûmü’l-Hadîs’i”, s. 428.

²⁵⁷ Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 182; Salahattin Polat, “Hadis İlmi: Temel Kavramları ve Alt Dalları”, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 19.

²⁵⁸ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, s. 73; İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 114-115.

²⁵⁹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, s. 76-82; İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 99.

²⁶⁰ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, s. 284-286; İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 103-105.

²⁶¹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, s. 11 vd.

²⁶² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 53 vd.

²⁶³ Erdoğan, “İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ı”, s. 433.

İbn Hacer *Nüzhe*'de ele aldığı konulara işaret eden başlıklar koymamıştır. Bazı konuları *tenbîh*²⁶⁴, *fâide*²⁶⁵ ve *hâtîme*²⁶⁶ gibi başlıklar altında işlemiştir. İncelediği konuları kısımlara ayırmış, her kısmın hükmünü belirtmiş, ardından örnek vermiştir. Kitapta tartışmalı konular derinlemesine incelenerek meselenin hakîkati ve hangi görüşün doğru olduğu ortaya konulmuştur. *Telakki'l-ulemâ' li'l-hadîs bi'l-kabûl*²⁶⁷ ve *müstefîz*²⁶⁸ gibi daha çok fıkıh usûlcülerinin kullandıkları ıstılahlara da yer vermiştir. Müellif bununla kitabın yararlarını arttırmak ve okuyucuyu başka kitaplara müracaat etme zahmetinden kurtarmak istemiştir. *Nüzhe*'yi önemli kılan hususlardan birisi de hadis usûlü konularının birbirleri ile olan bağlantılarını ve varsa farklarını ortaya koymasındır. *Mütevâtir*, *meşhûr* ve *müstefîz* arasındaki²⁶⁹, *muallak* ile *mu'dal*²⁷⁰, *mu'dal* ile *munkatî*²⁷¹, *maktû* ile *munkatî*²⁷², *zarûrî ilim* ile *nazarî ilim*²⁷³, *tahdîs* ile *ihbâr*²⁷⁴, *tezkiye* ile *şehâdet*²⁷⁵, şeyhin kitabı talebeye elden vermesiyle bir yerden diğer bir yere kitabı ona göndermesi arasındaki²⁷⁶ ilişkiyi açıklaması onun bahsedilen uygulamasının örneklerindendir.²⁷⁷

²⁶⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 83.

²⁶⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 60.

²⁶⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 185.

²⁶⁷ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 74, 86, 89.

²⁶⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 62-64.

²⁶⁹ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 62-64.

²⁷⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 108.

²⁷¹ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 112.

²⁷² İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 154.

²⁷³ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 59-60.

²⁷⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 169.

²⁷⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 189.

²⁷⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 173.

²⁷⁷ Erdoğan, "İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-Nazar*'ı", s. 434.

Eser bu özellikleri nedeniyle *Ulûmü'l-Hadîs*'in ihtisarı olduğu hemen hemen belli olmayacak bir nitelik ve içerik kazanmıştır.²⁷⁸ İbn Hacer, *Nuhbe* ve şerhi *Nüzhe*'de hadis usûlû konularını ilk defa kendisinin ortaya koyduğu bir yöntem ile ele aldığını ifade etmiştir. Onun bahsettiği bu yöntem istikrâ/tümevarım yöntemidir.²⁷⁹ O bu hususları şöyle dile getirmektedir:

“Bazı dostlar, kendileri için bu kitabı (*Ulûmü'l-Hadîs*) özetlememi benden istediler. Ben de onu küçük bir kitap halinde özetledim ve *Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser* adını verdim. Bu işi yaparken, bazı nâdir ve faydalı ilaveler yaparak onu kendime hâs bir şekilde tertip ve izah ettim. İkinci defa bende bir istek uyandı ve bu ilme yeni başlayanlar için gizli taraflarını açıklayan, faydalı taraflarını gösteren ve müşküllerini halleden bir şerh yazmak fikri belirdi. Nihayet, bu yola girmek temennisiyle dostların isteklerine icabet ettim. İzah ve tevcih yönünden metnin şerhinde büyük gayret sarfettim; anlaşılmayan taraflarına işarette bulundum; çünkü ev sahibi evin içindekileri başkasından daha iyi bilir. Bende şu düşünce de belirdi ki, şerhi yazarken konuyu genişletmek daha uygun ve metin arasına koymak daha faydalı olacaktır. İşte bu maksatla gideni az bulunan bu yola girdim.”²⁸⁰

Nuhbetü'l-Fiker ve şerhinin müstakil bir usûl eseri gibi büyük bir ilgi görmüş olması, orijinal ve zamanımızın ilim anlayışına son derece uyan şâyân-ı dikkat tertibine,²⁸¹ usûl-i hadîs konularının özlü bir şekilde ele alınmasına,²⁸² şerh esnasında yapılan bazı önemli ve faydalı ilavelere,²⁸³ İbn Hacer'e ait itiraz ve değerlendirmelere²⁸⁴ ve müellifinin

²⁷⁸ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 19; Erdoğan, “İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı”, s. 432.

²⁷⁹ Erdoğan, “İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı”, s. 433.

²⁸⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 51-52.

²⁸¹ Koçyiğit, *Hadîs İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, s. 15; Erdoğan, “İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı”, s. 433, 434; Köktaş, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, s. 88.

²⁸² Kandemir, “Mukaddimetü İbni's-Salâh”, *DİA*, XXXI, 122; Özben, “Hanefîler'in *Mukaddime* Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı”, s. 6.

²⁸³ Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 13; Erdoğan, “İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı”, s. 433, 434.

²⁸⁴ Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 227; Erdoğan, “İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı”, s. 434; Köktaş, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, s. 88.

şöhretine bağlanmıştır.²⁸⁵ Bununla birlikte İbn Hacer'in kitabı bazı eleştirilere uğramaktan kurtulamamıştır. Talebeleri Bikâî (ö. 885/1480) ile Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) ve sonraki ulemâdan Emîr San'ânî (ö. 1182/1768) gibi âlimler ona tenkidler yöneltmişlerdir. Emîr San'ânî'nin *Semerâtü'n-Nazar fî İlmi'l-Eser*²⁸⁶ adlı risâlesinde bu tenkidleri görmek mümkündür.²⁸⁷

İbn Hacer'in her iki eseri de bu özellikleri nedeniyle usûl-i hadîs sahasında gerek Arap âleminde gerek Osmanlı ilim muhitlerinde gerekse Hint altkıtasında kıymetli bir kaynak kitap olarak büyük rağbet görmüş,²⁸⁸ medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş,²⁸⁹ üzerlerine muhtasarlar, şerhler ve hâşiyeler yazılmış, manzûm hale getirilmiş²⁹⁰ ve

²⁸⁵ Kandemir, "Mukaddimetü İbni's-Salâh", *DİA*, XXXI, 122; Erdoğan, "İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı", s. 434-435; Özben, "Hanefîler'in Mukaddime Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", s. 6.

²⁸⁶ nşr. Zâid b. Sabrî b. Ebî Ulfê, Riyâd: Dârü'l-Âsime, 1417/1996.

²⁸⁷ Erdoğan, "İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı", s. 435.

²⁸⁸ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehak*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1980, s. 115; Koçyiğit, *Hadîs Istılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, s. 12, 13; a.mlf., *Makaleler*, s. 156; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 19; a.mlf., *Hadis Edebiyatı*, s. 227; Ahmet, Yücel, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV, 2012, s. 164; Ekrem Yücel, "Dârü'l-Hadislerin Müfredatı ve Eğitimi", *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, 30 Nisan-1 Mayıs 2011/Çankırı International Participation Symposium: Hadith Tradition and Daru'l-Hadith Institutions in Anatolia, 30 April-1 May 2011 Çankırı/Turkey, 2011, s. 283-284; Mehdi Çiftçi, "Süleymâniye Dârü'l-Hadisi'nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)", *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Daru'l-Hadisler 08-09 Eylül 2012*, 2012, s. 311; Kadir Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", *Osmanlı Araştırmaları = The Journal of Ottoman Studies*, 2016, sy. 47, s. 50, 54; Erdoğan, "İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı", s. 434; Mehmet Dilek, "Dârulhadisler", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türkan, Ankara: Grafik Yayınları, 2016, s. 154; Özben, "Hanefîler'in Mukaddime Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", s. 6, 14.

²⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehak*, s. 115; Kandemir, "Mukaddimetü İbni's-Salâh", *DİA*, XXXI, 122-123; a.mlf., "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 523; Koçyiğit, *Makaleler*, s. 156; Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu's-Salâh ve Eseri Ulûmü'l-Hadîs", s. 67-6; a.mlf., *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: İFAV, 2014, s. 122-123; Yücel, "Dârü'l-Hadislerin Müfredatı ve Eğitimi", s. 283-284; Çiftçi, "Süleymâniye Dârü'l-Hadisi'nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)", s. 311; Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", s. 50, 54; Dilek, "Dârulhadisler", s. 154; Özben, "Hanefîler'in Mukaddime Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", s. 6, 14.

²⁹⁰ Konuya ait çalışmalar için bkz. Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Dürer*, II, 677-678; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1936-1937; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, I-II, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955, II, 63; Sezai Engin, "Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiyeler Çalışmaları Bibliyografyası", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, İstanbul 2015, c. I, sy. 1, s. 77-98. Abdullah Muhammed el-Habeşî *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşî* adlı eserinde, müellifi İbn Hacer de dahil olmak üzere 85 âlimin *Nuhbetü'l-Fiker*'e şerh, muhtasar, hâşiyeler ve nazım mâhiyetinde yazdıkları gerek matbû gerekse mahtût toplam 92 eserin ismini vermiştir. Bkz. Habeşî, *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşî Mu'cem Şâmil li Esmâi'l-Kütübi'l-Meşrûha fî't-Türâsi'l-İslâmî ve Beyânu Şurûhihâ*, I-III, Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfî, 1425/2004, III, 2012-2022. Habeşî *Nuhbetü'l-Fiker*'e yazılan şerhlerden biri olarak İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'ine, 34. âlimin 35. eseri olarak yer vermiştir (III, 2017). Murtaza ez-Zeyn Ahmed'in, Abdurraûf Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *el-Yevâkît ve'd-Dürer fî Şerhi Nuhbeti İbni Hacer* adlı eserine yaptığı tahkikin giriş yazısında da (I, 34-46) hem *Nuhbetü'l-Fiker* hem de şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'a şerh, muhtasar, hâşiyeler ve nazım mâhiyetinde yazılan toplam 66 çalışmanın ismi

çeşitli dillere²⁹¹ tercüme edilmiştir.²⁹² Babanzâde Ahmed Naim de (1872-1934) *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi Mukaddimesi*'nde konuların sıralanmasında *Nuhbe*'yi esas almıştır.²⁹³

Bütün bu hususlara ilaveten İbn Hacer'in *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*'ında yer yer İbnü's-Salâh'ın görüşlerine yönelttiği tenkidler²⁹⁴ ve *el-İfsâh bi-Tekmilî'n-Nüket 'alâ İbn Salâh (en-Nüket 'alâ 'Ulûmi'l-Hadîs)*²⁹⁵ isimli eserinde de 'Irâkî'nin (ö. 806/1403) *et-Takyîd ve'l-Îzâh*'ındaki (*Nüketü İbni's-Salâh*) elli kadar fikrine yaptığı eleştiriler²⁹⁶ onun bu sahadaki tenkidçi kimliğini ortaya koymaktadır.

zikredilmiştir. *Nuhbetü'l-Fiker*'e yazılan şerhlerden biri olarak İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'ine 17. sırada yer verilmiştir (I, 38). Krş. Şâkir Mahmûd, *İbn Hacer el-Askalânî*, I, 179-182; Halil İbrahim Kutlay, *el-İmâm Alî el-Kârî ve Eseruhu fî İlmi'l-Hadîs*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1987, s. 170-173; Erdoğan, "İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı", s. 434; Özben, "Hanefîler'in Mukaddime Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", s. 6-14.

²⁹¹ *Nuhbe* ile şerhi *Nüzhe*, birçok defa Türkçe'ye tercüme edilmiştir: *Tercüme-i Nuhbetü'l-Fiker (el-Eserü'l-Mu'teber fî Tercemeti Nuhbeti'l-Fiker)*, Ramazanzâde Abdünnâfi İffet Efendi (ö. 1308/1890), Ma'mûretü'l-Azîz (Elazığ): Vilayet Matbaası, 1261/1845, 1301/1883-84; *Tercüme-i Nuhbe-i Fiker*, Fatih Ahmed Efendi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1261/1845; ayrıca *İlm-i Hadîs-i Şerîften Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalahi Ehli Eser Tercümesi* adıyla, İstanbul: Matbaa-i Uhuvvet, 1327/1909; *Tercüme-i Nuhbetü'l-Fiker*, İskilipli Mehmed b. Ömer (ö. 1213/1798 sonrası), Edirne Selimiye Kütüphanesi, nr. 911, vr. 1-32, 1210/1795 (ayrıca İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 1668); *Hadîs İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, Talat Koçyiğit, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1971; *Hadis Usulü*, Tevhid Yayınları, İstanbul 1996. Bkz. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 348; a.mlf., *Hadis Tesbit Yöntemi*, s. 198; Abdullah Taha İmamoğlu, "Anadolu'da Usul Çalışmaları: Ramazanzâde Abdünnâfi İffet Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker Şerhi: "el-Eserü'l-Mu'teber fî Tercemeti Nuhbeti'l-Fiker", *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dâru'l-Hadisler*, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, ed. Muhittin Düzenli, Çankırı 2011, s. 325-336; a.mlf., "19. Yüzyıl Ulemâsından Ahmed Fatih Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker Tercümesi ve Şerhi", *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler 08-09 Eylül 2012*, Çankırı 2013, s. 247-254; Abdullah Taha İmamoğlu – Fatih Gümüş, "İskilipli Mehmed b. Ömer'in Nuhbetü'l-Fiker Haşiyesi ve Tercümesinin Neşri = Mehmed b. Omar of Iskilip, and the Edition Critique of the Gloss and the Translation of His Nukhbat al-Fikar", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yozgat 2016, c. X, sy. 10, s. 127-164; Erdoğan, "İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı", s. 434.

²⁹² Kandemir, "Mukaddimetü İbni's-Salâh", *DİA*, XXXI, 122-123; a.mlf., "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 523; Koçyiğit, *Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, s. 12; a.mlf., Makaleler, s. 156; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 348; a.mlf., *Hadis Tesbit Yöntemi*, s. 198; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 19; a.mlf., *Hadis Edebiyatı*, s. 227; Erdoğan, "İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı", s. 434.

²⁹³ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 19; Huriye Martı, "Hadis Usûlünün Kaynakları", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 229; Hüseyin Hansu, "Babanzâde Ahmed Naim'in Tecrîd-i Sarîh Tercemesi'nin Mukaddimesi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 441.

²⁹⁴ Bkz. I, 57-132.

²⁹⁵ nşr. Ebû Muâz Târık b. İvazullah b. Muhammed, Kâhire: Dâru İbn Affân, 1432/2011.

²⁹⁶ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 523.

Sonuç olarak 79 yıl ömür süren İbn Hacer el-Askalânî, özellikle hadis usûlü alanında olmak üzere İslâmî ilimlerin birçok farklı alanında eserler kaleme almış bir âlimdir. Hayatının erken dönemlerinden itibaren hadis ilimlerinin hemen hemen her alanına dair kadar kaleme aldığı eserlerle kendisinden sonrakiler üzerinde derin tesirler bırakan İbn Hacer'in, özellikle *Nuhbetü'l-Fiker'i* ve şerhi *Nüzhetü'n-Nazar'ı* ile hadis usûlcüleri nezdinde hatırı sayılır bir yeri ve önemi vardır.

İbn Hacer'in hadis usûlcülüğünü ortaya koyması bakımından, onun İbnu's-Salâh'ın *Ulûmü'l-Hadîs*'inin ihtisarı olduğu hemen hemen belli olmayacak bir nitelik ve içerikte kaleme aldığı *Nuhbetü'l-Fiker'i* ve şerhi *Nüzhetü'n-Nazar'*ının büyük bir önemi vardır. Çünkü her iki eserin de özellikle kendisinden önceki hadis usûlü eserleriyle hatta kendisinden sonra yazılan bazı hadis usûlü eserleriyle mukayese edildiğinde sınırı, muhtevâsı, tertibi, üslup ve metodu açısından belirli üstün vasıflara sahip olduğu açıkça görülebilmektedir. Bu bakımdan her iki eser de bazı araştırmacılar tarafından tehzîb döneminin ve bütün hadis tarihinin en mükemmel eseri olarak nitelendirilmiştir.

İbn Hacer'in her iki eseri de kendisinden sonrakilere kaynaklık etmiş, bu alanda açtığı çığırda sonrakilere örnek olmuştur. İbn Hacer'in ortaya koyduğu bu eserler üzerinde yapılan ihtisâr, şerh ve hâşiye çalışmaları ayrıca bu alanda yazılan benzer kitaplar branşlaşmaya katkı sağlamış böylece konuların anlaşılması yönünden büyük ve daha sistematik bir bilgi birikimi meydana gelmiştir.

İbn Hacer'in hem eserleri hem de görüşleri bakımından hadis usûlü alanındaki nüfûzu ve önemi kendisinden sonrakilerin eserlerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Özellikle Bîkâî (ö. 885/1480), Sehâvî (ö. 902/1496), Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), Süyûtî (ö. 911/1505) ve Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî (ö. 926/1520) gibi ünlü muhaddis talebeleriyle sonraki ulemâdan Molla Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Emîr San'ânî (ö. 1182/1768), Cemâleddîn el-Kâsımî (ö. 1332/1914) Tâhir el-Cezâîrî (ö. 1338/1920) ve Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934) gibi günümüze kadar gelen birçok usûlcü âlimin üzerindeki tesiri İbn Hacer'in önemi ve konumunu ortaya koyması açısından daha âşikardır.

1.2. İsmail Hakkı Bursevî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri*

Osmanlı kültür hayatında büyük isim yapmış, muhtelif alanlarda verdiği eserlerle ölümünden sonra da kendinden bahsettirmiş olan pek çok ilmî şahsiyet vardır. İsmail Hakkı Bursevî bu şahsiyetlerin en önde gelenlerindendir.²⁹⁷ Bursevî, XVII. asrın ikinci yarısı ile XVIII. asrın ilk çeyreğinde, 1653-1725 yılları arasında yaşamış çok yönlü, velûd bir Osmanlı âlimidir.²⁹⁸

Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı, 1699'da imzalanan Karlofça Andlaşması'nın ağır hükümleri altında Osmanlı Devleti'nin temellerinin sarsıldığı, gerilemenin ve zayıflamanın iyiden iyiye hissedildiği ve gerek içerde gerekse dışarıda siyâsî, ekonomik ve sosyal sıkıntıların yaşandığı bâdireli bir dönemde yaşayan Bursevî²⁹⁹, *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye* ve *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl* isimli eserleri başta olmak üzere bazı eserlerinde hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca vâridât³⁰⁰ türü eserleri de³⁰¹ hayatı ile ilgili detaylı bilgiler edinmemize yardımcı olmaktadır.³⁰² Bu bakımdan Bursevî'nin hayatı ile ilgili en önemli ve sahîh kaynağın yine kendi eserleri

* İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ve eserlerinin anlatıldığı bu bölüm Bursevî'nin kendi hayatından bahsettiği eserleri yanında aşağıdaki kaynaklardan istifadeyle hazırlanmıştır: Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, Kâhire: Dâru's-Selâm, 1418/1998, s. 358-360; Sâkib Yıldız, "Türk Mufessiri İsmâil Hakkı Burûsevi'nin Hayatı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Erzurum 1975, s.103-126; Ali Namı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001, s. 34-241, a.mlf., "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, 2001, XXIII, 102-106; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1432/2011, I, 9-38; Mehmed Ali Aynî (1869-1945), *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan Müellifi*, nşr. İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Büyüyen Ay, 2013; Seyit Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, İstanbul: Ensar Yayıncılık, ts., s. 10-44; Necmi Sarı, "Kendi Dilinden İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı ve Şahsiyeti", *KTÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Trabzon 2015, c. II, sy. 3, s. 137-157.

²⁹⁷ Yıldız, "Türk Mufessiri İsmail Hakkı Burûsevi'nin Hayatı", s. 103.

²⁹⁸ Mehmet Ali Aynî, *Türk Azizleri I, İsmâil Hakkı Bursevî*, İstanbul: Mârifet Basımevi, 1944, s. 119.

²⁹⁹ Bkz. Namı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı*, s. 19-26; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 1-7.

³⁰⁰ Vâridin çoğulu olan bu kelime, kulun kasdı olmaksızın gaybtan (Hak'tan) kalbe gelen mânâlar demektir. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1991, s. 510-511; H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 225. Bu istilâh hakkında Ethem Cebecioğlu ise şu bilgileri vermektedir: "Allah'tan gelen vâride vârid-i Hakk, ilimden (şeriatıttan) gelen vâride vârid-i ilim denir. Gelen vârid, kulu etki altına alır; onu sevindirir ve hüzünlendirir; o zaman gelen bu vâridler, psikolojik olarak ortaya çıkardığı duruma göre, vârid-i hüzn, vârid-i sürûr gibi isimler alır. Allah'tan gelen feyz ve ilhâma, vârid adı verilir." Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s. 689.

³⁰¹ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Nuran Döner, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâb-ı Kebîr'i ve Bursevî'de Vâridât Kültürü", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, İstanbul 2005, c. VI, sy. 15, s. 311-334.

³⁰² Bu eserler için bkz. Namı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı*, s. 14-15.

olduğu söylenebilir. Onun hayatı hakkında yapılmış pek çok çalışma³⁰³ da esas itibarıyla bu bilgilere dayanmaktadır. Ancak Ali Namlı'nın haklı olarak belirttiği gibi oldukça hareketli bir hayat geçirdiğinden Bursevî ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda ihtiyatla karşılanması gereken bazı bilgilere de rastlamak mümkündür.³⁰⁴

1.2.1. Hayatı

İsmail Hakkı Bursevî, 1063'te Zilkâde ayı başlarında (Eylül 1653) bir Pazar günü şimdi Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Aydos'ta doğdu. Mahlası olan "Hakkî" zamanla ismiyle bütünleşmiştir.³⁰⁵ Uzun süre Bursa'da yaşadığı için "Burûsevî", bir müddet Üsküdar'da ikâmet ettiği için "Üsküdârî", Celvetiyye Tarikatı'na mensûb olduğu için "Celvetî" nisbelerini kullanmış, özellikle "Burûsevî" nisbesiyle meşhur olmuştur. Burûsevî nisbesi zamanla "Burûsa"dan (بروسه، بروسا)³⁰⁶ "û" sesi veren med harfi vâv'ın düşmesiyle Bursevî şeklinde kullanılır olmuştur.

O, baba tarafından şeceresini "Şâh Hüdabende oğlu Bayram Çavuş oğlu Mustafa oğlu Şeyh İsmail Hakkî" şeklinde, anne tarafından şeceresini ise "Şeyh Dâvud Efendi oğlu Mehmed Efendi oğlu Abdurrahman Efendi oğlu Kadı Ahmed Efendi kızı Kerîme oğlu Şeyh İsmail Hakkî" olarak verir.

Babası Mustafa Efendi, İstanbul'un Aksaray mahallesinde doğup büyümüştür. İsmail Hakkı'nın doğumundan bir yıl önce, bu mahallede meydana gelen büyük yangında evi ve bütün eşyası yandığı için Aydos'a göçmüştür (1062/1652). Mustafa Efendi, seyyidlerden olduğu halde adı geçen yangında şecereleri de yandığından daha sonra kendisi ve çocukları yeşil sarık yerine beyaz sarık sarmışlardır. Bursevî nesebinin

³⁰³ Bu çalışmalar için bkz. Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001, s. 15-19.

³⁰⁴ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 14-15.

³⁰⁵ Bu konu Bursevî'nin Edebî Yönü başlığı altında geniş bir şekilde ele alınmıştır.

³⁰⁶ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006, s. 96. Bursevî'nin bu kullanımı için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 258a; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Abdüllatif Hasen Abdurrahmân, I-X, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1430/2009, I, 5; a.mlf., *Temâmü'l-Feyz*, I, 10, 148, 159; II, 10, 11, 12, 24, 39, 36, 54, 83, 85, 86, 91, 93, 95, 97, 98, 101, 104, 107, 108, 110, 131, 133, 153, 155, 159, 160, 161, 162, 164, 167, 171, 173, 176, 214, 217; a.mlf., *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsile-i Celvetiyye, Silsilenâme-i Celvetî)*, Millet Ktp., Şer'iye, nr. 1040 (İlyas Efendi, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye'si*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994), vr. 81b, 82a, 83b, 84a.

nereye ulaştığı hususunda mütereddid iken defalarca Allah tarafından kendisine ehl-i beytten olduğunun müjdelendiğini söyler.³⁰⁷ Daha önce İstanbul’da tasavvufi çevrelerle irtibatı olduğu anlaşılan Mustafa Efendi orada da bu ilgisini sürdürerek Zâkirzâde Abdullah Efendi’nin (ö. 1068/1657) halîfesi sıfatıyla o zaman Aydos’ta bulunan Celvetî şeyhi Osman Fazlî Efendi³⁰⁸ (ö. 1102/1691) ile sıkı bir yakınlık ve ülfet kurmuştu. İsmail Hakkı daha üç yaşındayken babası onu Osman Fazlî Efendi’nin huzûruna götürür, şeyh de onunla latîfeleşirdi. Bu sebebledir ki ileride kendisinin şeyhi de olacak olan bu zât zaman zaman kendisine: “*Sen bizim üç yaşından beri mürîdimizsin*” diye iltifatlarda bulunacaktır.³⁰⁹

İsmail Hakkı, yedi yaşında annesini kaybetti ve ona büyükannesi bakmaya başladı. Annesinden mîrâs kalan 12.000 dirhem ile daha sonraki tahsil hayatında geçimini sağlamış, bir kısmıyla da kitap almıştır. Küçük yaşta Kur’ân-ı Kerîm’i öğrenen İsmail Hakkı, on bir yaşına kadar sarf ve nahiv gibi bazı âlet ilimleriyle ilgili kitaplar okudu ve hat ile meşgul oldu. Bu dönemdeki hocası ise Osman Fazlî Efendinin Aydos’tan ayrıldıktan sonra yerine gönderdiği halîfesi Şeyh Ahmed Efendi’dir.

İsmail Hakkı, Aydos’a uğrayan Osman Fazlî Efendi’nin ilk halifesi ve akrabalarından Edirne halîfesi Şeyh Seyyid Abdülbâkî Efendi’nin (ö. 1101/1690) kendisini okutmak için ailesinden istemesi üzerine onunla birlikte on bir yaşında Edirne’ye gitti (1074/1664). Edirne’de kaldığı yaklaşık yedi yıl boyunca kendisinden ve Osman Fazlî Efendi’nin başka halîfelerinden çeşitli ilimlerle ilgili dersler aldı ve hüsn-i hat ile meşgûl oldu. İsmail Hakkı’nın burada aldığı dersler medrese eğitimini aratmayacak seviyededir.

İsmail Hakkı, Edirne’de Şeyh Abdülbâkî Efendi’nin yanında yedi sene kalmıştır. Ondan sarf, nahiv okumuştur. İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) sarf ilmine dair *Şâfiye* ve nahiv

³⁰⁷ Bursevî, *Kenz-i Mahfî* (Engin Söğüt, *İsmâil Hakkı Bursevî’nin Kenz-i Mahfî Risâlesi Muhtevâ ve Tahlîli*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007), vr. 38b (*Gizli Hazine*, çev. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Rahmet Yayınları, 1967, s. 103-104).

³⁰⁸ Hayatı için bkz. Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu’l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, İstanbul: Hisar Yayınları, 1983, s. 299-302; Sâkib Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlî”, *DİA*, 1992, IV, 83-85; Ramazan Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Tamâmü’l-Feyz Adlı Eseri-I*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, I, 69-73.

³⁰⁹ Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü’l-Feyz Adlı Eseri-II*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, II, 79; *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 80b.

ilmine dair *Kâfiye* adlı eserlerini baştan sona ezberlemiştir. Metinlerini tam bir şekilde ezberlemek suretiyle mantıktan risâleler okumuştur. Fıkıhtan İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mültekâ'sını*, kelâmdan *Şerh-i Ramazan ve Hayâlî Çelebi Haşiyeleri* ile birlikte Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 791/1389) *Şerhu'l-Akâid*'ini, fenn-i âdâbdan risâleler, meânî ve beyandan es-Sekkakî'nin (ö. 626/1299) *Miftâhu'l-Ulûm*'unu, fıkıh usûlünden İbn Melek'in (ö. 821/1418) *Şerhu'l-Menâr*'ını, diğer ilimlerden birçok risâleyi ve Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'inin ilk üçte birini okumuştur.³¹⁰

Yine Osman Fazlî Efendi'nin bir başka halifesinden fıkıh ve kelamla ilgili kitaplar okumuştur.

Bursevî'nin talebelik yıllarında okuduğu kitapların çoğunu kendi istinsâh etmiş olması yazıya olan isti'dâdını gösterir. Nitekim daha sonra bu isti'dâdını meşhur hattât Hâfız Osman'dan (ö. 1110/1698) meşk ederek geliştirecektir. Ancak diğer derslerinin yoğunluğu sebebiyle hüsn-i hattan icâzet alabilecek seviyeye gelememiştir.

Abdûlbâkî Efendi, yanında eğitimini tamamlayan İsmail Hakkı'yı bir mektupla İstanbul'a Osman Fazlî Efendi'ye gönderdi. İsmail Hakkı, 11 Rebûlevvel 1083 Pazartesi günü (Temmuz 1672) Osman Fazlî Efendinin Fâtih Atpazarı'ndaki tekkesine vardı. Osman Fazlî Efendi ona bazı sorular sorduktan sonra bey'at verip evrâd tayin etmiş ve savm-ı dâim tavsiye etmiştir. Osman Fazlî Efendi, kendisine bağlı tekkelerde müridlerin mânevî terbiyesinin yanı sıra zâhirî ilimlerle ilgili eğitimleriyle de meşgul olurdu. Osman Fazlî Efendi'nin Bursevî tarafından nakledilen şu sözleri bu hususu açıkça ifade etmektedir: "... Şimdi ise iş cehâlete döndü. Hankâhta hayır, medresede ilim kalmadı. Bu sebeptendir ki Allah Teâlâ beni önce ilm-i zâhiri öğretmekle dini ihyâya sevketti. İlk olarak zâhirî ilimleri öğrenmek istemeyen hiçbir sûfîyi kabul etmem. Ümmî olan kimseyi halife tayin etmem. Ancak ilmihâli tam olarak öğrettikten sonra, hiç olmazsa Türkçe kitaplardan aradığı hükmü bulabilme melekesi kazanınca halife tayin ederim. Maksat ilimdir. İlim ise birdir, dillerin farklı olmasıyla değişmez."³¹¹ Öte yandan İsmail Hakkı hocasının vahdet-i vücudçu meşrebini kısmen örtmek için

³¹⁰ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 79-80.

³¹¹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 182-183.

etrafındakilere zâhirî ilimleri okutmaya başladığını belirtmektedir.³¹² İsmail Hakkı şeyhinden fenn-i âdâb, kelâm ve iki defa ferâiz ilmini okudu. Osman Fazlî Efendi, belâğatla ilgili Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 791/1389) *el-Mutavvel* adlı eserine hâşiye hazırladığı sırada ondan *el-Mutavvel*'i okudu. Bursevî, ders esnasında Şeyhinin her anlattığını yazmayı alışkanlık hâline getirmişti. Nihâyet değişik kağıtlardan oluşan bu notlar büyük bir keseyi dolduracak kadar çoğalmıştır. Daha sonra Osman Fazlî Efendi'den fıkıh usûlüyle ilgili Sadru'sh-Şerîa Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî'nin (ö. 747/1346) *Tenkîh* isimli eserini okudu. Bursevî'ye göre bu kitap gerçekten anlaşılması zor bir kitaptı. *et-Tevdîh* ve *et-Telvîh* adlı eserler de böyleydi. İsmail Hakkı, Osman Fazlî Efendi'nin *Tenkîh*'e yazdığı bir şerhin olduğunu belirtmektedir.³¹³

Bursevî, Şeyhi Osman Fazlî Efendi tarafından okutulmayan ilimleri tahsil etmek üzere dergâh dışında İstanbul'un ileri gelen diğer hocalarından da istifade etti. Tecvîd ilmini Kurrâ Mehmed Efendi'den (ö. 1134/1722) okudu. Kendisi zamânında tanınan, bütün ilimlerde mâhir, İstanbul sâhillerinde bulunan bir câmide de vâiz idi. Diğer bazı hocalardan Farsça okudu. Hâfız'ın (ö. 792/1390) *Divân*'ını, şerhleriyle berâber Sa'dî Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) *Bostân* ve *Gülistân*'ını, Câmi'nin *Bahâristan*'ını, Allâme-i Rûm Şeyhülslâm İbn Kemâl'in (ö. 940/1534) *Nigâristân*'ını, Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî* ve *Fîhi mâ Fîh*'ini vâiz Hüseyin el-Kâşîfî'nin (ö. 910/1504-1505) tefsîrini, bu fende ki diğer dîvanları, Zahîr-i Fâryâbî'nin (ö. 598/1201), Hakîm el-Enverî'nin (ö. 585/1189 [?]), Kemâl-i el-Hucendî'nin (ö. 803/1401), Mevlânâ Câmi'nin (Molla Câmi) (ö. 898/1492) dîvanlarını ve diğer manzûm ve mensûr eserlerini mütâlaa etti.³¹⁴

Bursevî, hüsn-i hattın diğer faydalarının yanında esbâb-ı rızktan olduğunu görerek bu işin ehillerine mürâaat etti. Zamânının bir bölümünü hüsn-i hatta sarfetti. Fakat diğer dersler onu hüsn-i hattan icâzet seviyesine gelmekten alıkoydu. Bursevî'nin hat meşk

³¹² Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 299-300. Krş. Yıldız, "Atpazarı Osman Fazlî", IV, 84.

³¹³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 80, 83.

³¹⁴ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 80-81.

ettiği hocası meşhur hattât Hâfız Osman'dır (ö. 1110/1698). Ayrıca kendisi de bazı çocuklara nesih hattan meşk vermiştir.³¹⁵

İsmail Hakkı, zâhirî ilimlerle ilgili eğitimini tamamladıktan sonra şeyhinin işâretiyle Zeyrek Camiinde doksan günlük bir halvete girmiştir. Bu hâdise kaynaklarda şöyle anlatılmaktadır: Bir gün şeyhi onu husûsî odasına çağırdı. Âdeti üzere onunla uzun süre latîfeleştikten sonra: *“Senin diğer sûfîler gibi Halvet ve Riyazet ihtiyacın yok. Çünkü diğerlerine onlarla hâsıl olanlar, sana onlar olmadan hâsıl oldu. Allah’a hamd olsun. Fakat sûrî ve mâ’nevî bazı faydaları sebebiyle doksan gün halvete girmene işâret olundu.”* dedi. O da: *“Emredersiniz”* dedi. Osman Fazlî Efendi: *“Zeyrek câmiî’ne git ve bu müddet tamâm olana kadar bir köşesine çekil”* dedi. Osman Fazlî Efendi’nin müntesibleri ilim tahsilinden sonra burada halvete girerlerdi. Câmiye bitişik binâ, Hazret-i Şeyh’in hânğâhı idi. İsmail Hakkı, tarikatın şartlarını ve halvetle ilgili tavsiyelerini aldıktan sonra Osman Fazlî Efendi’nin ellerini öptü ve câmiye gidip halvete girdi. Halveti tamamladıktan sonra dervişlerin yemeklerini pişirmek, zaviyeyi süpürmek, yemekten sonra kapları yıkamak ve sofrayı temizlemek gibi hizmetlerde bulunmuştur. Daha sonra ise Osman Fazlî Efendi ona kendi yerine vaaz etmesini emretmiştir.³¹⁶

Onun isti’dâd ve kabiliyetini keşfeden Osman Fazlî Efendi, ilmini ve mâneviyâtını kemâle erdirmek için İstanbul’da üç yıl eğitimiyle meşgûl olmuş ve henüz yirmi üç yaşındayken Üsküp’e halîfe olarak göndermiştir. Beraberindeki üç dervişle 1 Rebûlâhîr 1086 (Haziran 1675) Cumartesi günü Üsküp (Skopje)’e ulaşan İsmail Hakkı muhtelif câmilerde vaaz ve nasihatta bulunmuş, kendisini dinleyen cemâatin sayısı günden güne çoğalmıştır. Orada bulunan harab bir zâviye îmar edilerek İsmail Hakkı’ya teslim edilmiş, bir müddet burada faaliyet gösterdikten sonra varlıklı bir hanımın inşâ ettirdiği yeni bir zâviyeye geçmiştir. Etraftaki kasabalarda inşâ edilen başka zâviyelere de dâvet edilmesine rağmen şeyhinin tayiniyle geldiği Üsküp’ten ayrılmaya râzı olmamıştır.

³¹⁵ Bursevî, *Tamâmü’l-Feyz*, II, 81.

³¹⁶ Bursevî, *Tamâmü’l-Feyz*, II, 83-86.

Yirmi dört yaşında iken (1087/1676) Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin (ö. 1090/1679) kızı ile evlenmiştir.³¹⁷

Osman Fazlî Efendi, Bursevî'yi Üsküp'e halife olarak gönderirken (1086/1675) isteyenlere zâhîrî ilimlerle ilgili ders vermesini de tavsiye etmişti. Bu tavsiyeye uyarak kendisinin mâhir olduğu çeşitli ilimlerden dersler verdi. Derslerini büyük bir topluluk takip ediyordu. Verdiği dersler içinde tecvîd önemli bir yer tutar. Hatta bu sırada İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *Mukaddime*'si üzerine müsvedde halinde Arapça bir ta'lîka hazırlamıştır. Yine bu dersler esnasında derlediği kitabına *Nuhbetü'l-Letâif* ismini vermiştir.³¹⁸ Bursevî, 1103/1692 tarihinde telif ettiği *Temâmü'l-Feyz* adlı eserinde *Nuhbetü'l-Letâif*'in hâlâ eski bir dostu olan Dimetokalı Kadı Mehmed Efendi'de bulunduğunu, kitabı onun adına yazıp kendisine hediye ettiğini ve yanında nüshasını bırakmadığını söyler.³¹⁹

İsmail Hakkı, Üsküp'te kusurlu davranışlarını gördüğü müftü, bazı kadı, imam ve hatib, hattâ şeyh görünümündeki pek çok kimseyi karşısına almış, onlarla mücâdele etmiş ve vaazlarında onları sert bir üslûbla eleştirmiştir. Kendisinin belirttiğine göre altı yıl süren bu çekişmede mücadelesinin sebebi karşındakilerin Kitâb ve Sünnet'e muhâlefetleriydi. Onlar ise yapmayı îtiyâd edindikleri bazı davranışlarına İsmail Hakkı'nın muhalefetinden rahatsızdılar. O, mahlasının da gereği olarak hak bildiğini söylemekten çekinmemiştir. Ancak hak-şinâslığı çevresindeki dost halkasının sayısını bile etkilemiştir. Kendisini ölümle tehdide kadar işi ileri götürmüşler, hatta bir talebesini te'dîb etmesini bahâne ederek onu mahkemeye vermişler, bununla da yetinmeyerek hâdiseyi İstanbul'a kadar taşımışlardır. Bir taraftan İsmail Hakkı, bir taraftan hasımları, Şeyhülislâm Çatalcalı Şeyhzâde Ali Efendi (ö. 1103/1692) ile sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (ö. 1095/1683) ve kazasker Beyazîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) ile görüşmüşler, sonunda yine iki taraf aralarının bulunması için Osman Fazlî Efendi'ye gönderilmişlerdir. Bu mücâdeleler sırasında kendisine mektuplar

³¹⁷ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 86-88.

³¹⁸ Bu eser, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Nevâbiğu'l-Kelim* adlı eserinden seçmeler, Harîrî'nin (ö. 516/1122) *Mir'â'tü's-Şeyyib*'inin şerhi ile Bursevî'nin bazı vâridâtını ihtivâ eder. 1085 (1674) yılında yazılan eserin müellif hattıyla olan 86 varaklık nüshası BEYBEK'ndedir (Genel, nr. 138). Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 43, 165.

³¹⁹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 88.

göndererek nasihat ve tavsiyeleriyle yol göstermeye çalışan şeyhinin gayretleriyle, araları bulunup husûmet ortadan kalkmış gibi görünse de bu işin sonunun gelmeyeceğine kanaat eden Osman Fazlî Efendi, İsmail Hakkı'yı 1092/1681 yılında Üsküp'ten Köprülü'ye (Titov Veles) tayin etmiştir.³²⁰

Köprülü'de on dört ay kalan İsmail Hakkı bu sürede Üsküp'ten hiç ayrılmak istemeyen âilesinin sıkıntısını çekti. Orada aylarca kendini riyâzete verdiğini, ısrarlarına rağmen halkın ziyâfetlerinden uzak durduğunu, geceleri sabaha kadar evinin avlusunda elinde tesbih Allah'ı zikrettiğini, yer ve gökteki Allah'ın âyetlerini müşâhedeye daldığını anlatır.³²¹

İsmail Hakkı Köprülü'de bulunduğu sırada Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa Ebi'l-Hayr'ın (ö. 963/1556) *Âdâbü'l-Bahs* veya *İlmü'l-Münâzara* adlı münâzara ve mübâhese âdâbına dâir risâlesini şerhetti. Bursevî *Temâmü'l-Feyz* adlı eserinde kendisi tarafından hazırlanan bu şerhin o zaman İstanbul, Bursa ve diğer yerlerde istifade edilen, muteber ve mütedâvel bir eser durumunda olduğunu belirtir.³²²

İsmail Hakkı Köprülü'deyken Köprülü, İştib (Âtip), Usturumca (Strumica), Karatova (Kratovo) ve etrafta bulunan kasabaların halkının İsmail Hakkı'nın müftü olması için şeyhine mürâcaat ettiklerini, fakat Osman Fazlî Efendi "*Müftü takvâ ehli olur, fakat takvâ ehli müftü olmaz*", "*Şeyhler müftü olmazlar*" diyerek bu talebi kabul etmediğini söyler.³²³

Usturumca (Strumica) halkı, şeyhinden İsmail Hakkı'yı kendi kasabalarına göndermesini talep etmişler, o da şeyhinin muvafakatiyle 1093/1682 yılında Köprülü'den Usturumca'ya göçmüştür. Burada halkın teveccühüne mazhar olmuş, vaaz, irşâd ve tedris faaliyetlerine devam etmiştir. Köprülü'de yarıya yakınıni hazırladığı

³²⁰ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 88-93.

³²¹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 93.

³²² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 93.

³²³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 92-95.

Lütfullah en-Neseftî'nin *el-Fıkhü'l-Keydânî* adlı eserinin şerhini burada tamamlamıştır.³²⁴

O, Usturumca'da ikâmetinin otuzuncu ayında (1095/1684 sonları) IV. Mehmed'in (Avcı) talebi ile sarayda vaaz ve nasîhatlarda bulunmak üzere Edirne'ye gelen şeyhi tarafından çağırıldı. Bunun üzerine derhal Edirne'ye varan İsmail Hakkı, orada şeyhinin husûsî ve umûmî sohbetlerinde bulundu ve ona Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *Fusûsu'l-Hikem*'ini okudu. Edirne'de üç ay kadar kaldıktan sonra Bursa halîfesi Amasyalı Şeyh Sun'ullah Efendi'nin (ö. 1095/1684) vefat haberi ulaşınca şeyhi onu Bursa'ya halîfe olarak gönderme arzusunu izhâr etti. O da, şeyhinin teklifini kabul etmekle birlikte Üsküp'ten başka bir yere gitmek istemeyen hanımıyla bu hususta istişâre etmek ve onu iknâ etmek için Usturumca'ya döndü. Hanımını iknâ edemeyen İsmail Hakkı, bir mektupla durumu şeyhine bildirmiş, bir müddet sonra yine şeyhinden Bursa'ya gitmesine dâir bir mektup ulaşınca (Safer ayı sonları 1096/Ocak 1685) hanımını kendisiyle gelmek ya da kendisinden ayrılmak husûsunda serbest bırakmış, arada iki çocuk varken ayrılmayı göze alamayan hanımı da Bursa'ya gitmeye râzı olmuştur.³²⁵

Mevsim kış olduğu için âilesini Usturumca'da bırakan İsmail Hakkı tekrar Edirne'ye giderek üç ay kadar şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin husûsî ve umûmî sohbetlerinde bulundu ve ondan *Fusûsu'l-Hikem* okudu. Pazartesi ve Cuma geceleri vaaz etmek üzere saraya giden şeyhi ile birlikte zaman zaman saraya da gitti.³²⁶

Bahar gelip havalar ısınınca İsmail Hakkı, ailesini de Edirne'ye getirterek Tekirdağ'dan gemiyle Mudanya'ya, oradan da 8 Cemâziyelâhir 1096 (Mayıs 1685) Cumartesi günü Bursa'ya geldi. Bursa'ya geldiği ilk zamanlarda kalacak yer, ailesinden ve müridlerden geçimleri kendi üzerinde olan toplam dokuz kişinin maîşetini temîn husûsunda sıkıntı çekti. Çocuklarının geçimi için ev eşyasını, bazı kitaplarını, hattâ elindeki tesbîhini bile satmak zorunda kaldı. Bu sıkıntının iki yıl süreceğine dâir gördüğü bir rüyâ üzerine riyâzet ve mücâhedesini arttıran İsmail Hakkı, yerin altında karanlık bir hücrede kendini

³²⁴ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 93-94.

³²⁵ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 95-100.

³²⁶ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 110-132.

zikir ve ibâdete verdiğini, günde bir parça kuru ekmekle iftar edip haftada bir kere de bir miktar su içtiğini söyler.³²⁷

Bursa'ya yerleştikten sonra şeyhinin tavsiyesine uygun olarak bir süre zâhirî ilimlerden ders vermeyi bırakarak vaaz ve nasîhata devam eden İsmail Hakkı, Câmî-i Kebîr (Ulucâmî)'deki vaazları tekerrür edince kendisine Kur'ân'ın başından başlayarak vaaz etmesi işâret edildiğini, bunun üzerine Şâban 1096'da (Temmuz 1685) Kur'ân-ı Kerîm'i baştan başlayarak vaazlarında tefsîr etmeye başladığını söyler. Bir taraftan da vaazda naklettiği âyetlerin tefsîrini yazıya geçirmiş ve bu şekilde telif etmeye başladığı tefsîrine "*Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*" ismini vermiştir.³²⁸

İsmail Hakkı, Bursa'ya halîfe tayin edildikten sonra beş defa İstanbul'a şeyhini ziyârete gitti. Bunlardan birincisi Bursa'ya geldikten bir buçuk yıl sonra, İkincisi 1098 (1687) Şevvâl'inde, üçüncüsü 1099 (1688) Şevvâl'inde, dördüncüsü 1100 (1689) Cemâziyelâhir'inde, beşincisi 1101 (1690) Cemâziyelâhir'inde gerçekleşti. Şeyhini son olarak şeyhi Kıbrıs'ta sürgünde iken ziyâret etti (1102/1691). Vefatının yaklaştığını anlayan şeyhinin onu yanına çağırarak kendisindeki *nefes* ve *te'sîr*in ona geçeceğini belirttiğini ve yerine şeyh olarak kendisini tayin ettiğini söyleyen İsmail Hakkı, bu ziyaretleri sırasında şeyhinin umûmî ve husûsî münasebetlerini, tavsiyelerini notlar hâlinde *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinin son tarafında toplamıştır.³²⁹ Bursa'ya döndükten bir müddet sonra şeyhi Osman Fazlî Efendi 17 Zilhicce 1102 (Eylül 1691) Salı günü vefat etmiştir.³³⁰

İsmail Hakkı, Kıbrıs'ta bulunduğu sırada (1102/1690) şeyhinin Sadreddîn Konevî'nin (ö. 673/1274) *Fâtîha Tefsîri* üzerine hazırladığı ve *Mir'âtü Esrâri'l-İrfân 'alâ İ'câzi'l-Kur'ân fî Keşfi Ba'zı Esrâri Ümmi'l-Kur'ân* ismini verdiği hâşiyesini istinsâh

³²⁷ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 101-103.

³²⁸ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 107-109.

³²⁹ Bkz. Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 133-193.

³³⁰ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 37, 40, 53.

etmiştir.³³¹ Osmân Fazlî Efendi, İsmail Hakkî'nın ta'lik hattını sevdiğini söyleyerek onun istinsâh ettiği nüshayı almış, kendi hattıyla olan nüshayı da ona vermiştir.³³²

İsmail Hakkî, II. Mustafa'nın (ö. 1115/1703) saltanatının ilk zamanlarında 1107/1695 ve 1108/1696 yıllarında düzenlenen I. ve II. Avusturya seferlerine iştirâk etmiştir. O, “ıffetlû ve diyânetlû” diye nitelediği Sadrazam Elmas Mehmed Paşa (ö. 1109/1697) tarafından askere vaaz ve nasihat etmek üzere sefere dâvet edilmiştir. Sefer sırasında umûmî ve husûsî vaazlar vermiş, hattâ Sultan Mustafa da onu dinlemiştir, o ilk iki Avusturya seferine (Nemçe ve Erdel) katıldığı için bu yıllarda öncesine göre büyük fütûhât ve zaferler gerçekleştiğini söyler. İsmail Hakkî, Nemçe seferinden birkaç yerinden yaralı olduğu halde Bursa'ya dönmüştür.

1111/1700'de ilk haccına giden İsmail Hakkî, Haremeyn'de geçirdiği yedi ayın elli gününü Medine'de, beş ay on gününü ise Mekke'de geçirmiştir. Medîne'deki mücâvereti sırasında Harem-i Nebevî'yi, Hz. Hamza'nın meşhedini, Hz. Ali Mescidi'ni, Zü'l-huleyfe kuyusunu yenileyen Cidde Emîri Süleymân Efendi'nin talebiyle bu hususları dile getiren manzûm bir târih söylemiş, düştüğü târih Peygamber Efendimiz'in kabrinin baş tarafında bulunan direklerden birine konulan bir taşta da nakşedilmiştir.

İsmail Hakkî, hacılarla birlikte dönerken Medîne ile Tebük arasında bir yer olan Ulâ³³³ menziline iki buçuk saat kala bedevî eşkıyâ hacılara saldırmış, bu sırada kıymetli kitaplarını ve mallarını kaybetmiş, kendi deyimiyle Hızır (a.s.)'ın yardımıyla canını zor kurtarmıştır. Çölde kalıp ölümü beklediği sırada Hızır (a.s.) tarafından nasıl kurtarıldığını bazı eserlerinde uzun uzun anlatır. Onun hacca gidiş dönüşü on yedi ay sürmüştür.

1114 senesi Ramazan ayında (Ocak 1703) Bursa'ya kendi ifâdesiyle “*fitne-engîzân-ı Arabdan sûret-i hakdan bir bâtl*” diye tavsîf ettiği bir kimse gelip birkaç gün Câmi'-i Kebîr'de (Ulucâmi) vaaz ve nasihatte bulunmuş ve şehirde ne kadar şerli, tasavvuf

³³¹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 199.

³³² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 202-203.

³³³ Bkz. Yâ'kût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1979, IV, 144. Sâkıb Yıldız, Ulâ'nın Mekke ile Medîne arasında olduğunu söylemektedir (bkz. “Türk Müfessiri İsmâil Hakkî Burûsevî'nin Hayatı”, s. 115) ki bu yanlıştır.

aleyhtârı kimse varsa etrâfına toplamıştır. Sonunda onun tahrîk ettiği, Kadir namazını bid'at gören ve kılınmasını câiz görmeyen kimseler, Kadir gecesini Kadir namazı için Ulucâmi'de toplanan dervişlere saldırarak birini öldürüp ve bazılarını da yaralamışlardır. Üç ay kadar süren bu karışıklıklar sebebiyle İsmail Hakkı da bir müddet Ulucâmi'deki vaazlarını bırakmak zorunda kalmıştır.

Cemâziyelevvel 1117/Eylül 1705'de *Rûhu'l-Beyân*'ı takrîren ve tahrîren tamamlamaya muvaffak olmuş, tefsirin hatim meclisinin yapıldığı Ulucâmi'nin içinde ve etrafında görülmedik bir cemâat toplanmıştır.

İsmail Hakkı, ikinci defa hac niyetiyle Muharrem 1122/Nisan 1710'de yola çıktı. Bir ay kadar İstanbul'da kaldıktan sonra deniz yoluyla İskenderiyye'ye oradan da Kâhire'ye gitti. İki aydan fazla kaldığı Mısır'da ulemâ, tasavvuf erbâbı ve halkla irtibât kurdu ve bazılarına icâzetnâmeler verdi. Ezher müderrislerinden İbrâhîm el-Birmâvî (ö. 1106/1694) icâzet verdiği kimselerdendir. İsmail Hakkı, Cidde vâlisi ve etbâi ile 11 Receb 1122'de (Eylül 1710) deniz yoluyla Mısır'dan ayrıldı ve 19 Şaban'da (Ekim 1710) Mekke'ye ulaştı. Hac dönüşü yine İstanbul'da iki buçuk ay kadar kalan İsmail Hakkı 10 Cemâziyelâhir 1123 (Temmuz 1711) Pazar günü Bursa'ya dönmüş, ikinci hac seferi de birincisi gibi on yedi ay sürmüştür. Şeyhinin isteyenlere zâhîrî ilimlerle ilgili ders vermesi tavsiyesine bağlı kalan Bursevî, ikinci hac dönüşü üç yıl süreyle kaldığı Bursa'da (1123/1711-1126/1714) oturduğu Sebzî Efendi'nin evi diye bilinen mahallede bir mescid inşâ ettirmiş ve bu mescidde her gün öğleden sonra bazı talebeye *Beyzâvî Tefsîri*'nden dersler vermiştir.

İsmail Hakkı Cemâziyelâhir 1126/Haziran 1714'te manevî bir işaretle Tekirdağ'a giderek burada üç yıl ikâmet etti. Burada bulunduğu sırada irşâd faaliyetlerine devam etti ve bazı eserlerini kaleme aldı. Tekirdağ'da ikâmet ettiği üç yıl zarfında Âişe Hanım'la ve şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin kerîmesi Hanîfe Hanım'la evlenmiştir. Hanîfe Hanım, iki sene sonra vefat etmiştir.

İsmail Hakkı, 1129/1717'da tekrar Bursa'ya döndü. Fazla kalmadan 25 Receb 1129'da (Temmuz 1717) pek çok mânevî işâret ve sebeblere bağladığı, "hitâb-ı ilâhî ile memur ve vârid-i gaybî ile mecbûr" olduğunu söylediği Şam seferine çıktı. Kabri Şam'da bulunan İbnü'l-Arabî'ye duyduğu engin sevgi ve bağlılığın da bu seferde te'sîri vardır.

İsmail Hakkı, Şam seferi sırasında kendisinin “kâidi ve sâiki” (kumandan ve yol göstericisi) olduğunu söylediği İbnü’l-Arabî’nin zaman zaman kabrini ziyâret ettiğini ve onun mâneviyâtından istifade etmeye çalıştığını anlatır.

Üç yıl kaldığı Şam’da vali Receb Paşa, müftü ve şehrin ileri gelenleri İsmail Hakkı’ya yakınlık göstermişler, ‘ev alıp geçimini temin için maaş (nân) bile’ tayin etmişlerdir. Recep Paşa onun ilminden istifade etmeye ve bazı eserlerini mütâlaaya rağbet göstermiş, bunun üzerine *Tuhfe-i Recebiyye* adını verdiği eserini ona hediye etmiştir.

Receb Paşa ve Şam’ın ileri gelenleri “*Bize ulemâ-i Rûm ‘dan müftî gerektir*” diye ittifak ederek ona müftülük teklifinde bulunmuşlar, fakat o şeyhinin “*Şeyhler müftî olmazlar*” sözünü hatırlamış ve “*Bütün dünyaya mâlik olacağımı bilsem kabûl etmek ihtimâlim yoktur*” diyerek bu vazifeyi kabul etmemiştir.

İsmail Hakkı’nın Şam’da ikameti sırasında Abdülğanî en-Nâblusî de (ö. 1143/1731) orada bulunuyordu. Ancak o zaman tütün kullanmanın câiz olup olmadığı ile ilgili hararetli tartışmalar sebebiyle tütün kullanmayı câiz gören Abdülğanî en-Nâblusî ile aralarının oldukça açık olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle tütün kullanmaya karşı olan Celvetîler gibi İsmail Hakkı’nın şeyhi de tütüne muhâlifti. Yine İsmail Hakkı Şam’da iken gördüğü bir rüyasında İbnü’l-Arabî kendisine “*Şol nesne ki halk ona ‘yaprak’ der, o bizim yanımızda habîs ve harâmdır*” demiştir.³³⁴ Bunlara ilâveten İsmail Hakkı, tütün kullanmanın haramlığına dâir pek çok aklî ve naklî deliller de getirir.³³⁵ Bazı eserlerinde tütün konusuna temas ederken âdeti üzere adını zikretmeden Nâblusî’ye ağır eleştiriler yöneltir.

O Şam’da kaldığı üç sene içerisinde on kadar kitâb ve risâle yazmıştır. Tekirdağ’da daha önce yazmaya başladığı fakat bitiremediği *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*’i 1129/1717 yılında burada tamamlamıştır. Bu kitap ve risâlelerden bazılarını Anadolu’ya da göndermiş ve oradaki ihvânına ulaştırmıştır.

³³⁴ Bursevî, *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 84a-b.

³³⁵ Bkz. Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 233, 240 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 74, 80); a.mlf., *Rûhu’l-Beyân*, IX, 327 (Vâkıa, 56/43 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 84a-b; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, s. 71.

İsmail Hakkı yine bazı mânevî işâretlerle Şaban 1132/Haziran 1720’de Şam’dan Üsküdar’a gelmiştir. Lâle Devri’nin meşhur sadrazamı Dâmad İbrâhîm Paşa, ona yedi aded hil’at göndermiş, gizlice Evliyâ Mahallesi’nde bir ev satın alarak hediye etmiş ve ihsânlarda bulunmuştur.

İsmail Hakkı 1132/1720-1135/1723 yılları arasında üç yıl boyunca ikâmet ettiği İstanbul’da bir kısmı devlet ricâlinden olan muhtelif kimselerle yakın ilişki kurmuştur. Tuhfe türü eserlerinin çoğunu da bu zevâta ithafen bu dönemde yazmıştır. Ancak o hiçbir zaman şeyhi Osman Fazlî Efendi’nin veya Azîz Mahmûd Hüdâyî’nin devlet ricâlî üzerinde sâhip olduğu nüfûza erişememiştir. O bunu daha ziyâde zamânındaki devlet ricalinin kabiliyet ve isti’dâdlarındaki noksanlığa bağlar.

Celvetiyye’nin kurucusu Azîz Mahmûd Hüdâyî’nin mâneviyâtından istifade etmek için sık sık türbesini ziyâret etmiş ve bu ziyâretler esnâsında pek çok rûhânî ve mânevî haller ortaya çıkmıştır. Kendisinin aktardığına göre yine bir gece Hazret-i Hüdâyî ve Hazret-i Üftâde temessül ederek yanına oturmuşlar³³⁶ ve Üftâde ona kemâl-i neşât ve inbisât ile muamele edip “*Üftâde Üftâde, Hüdâyî Hüdâyî diye diye âhur sen de onlara erdin*” buyurmuştur.³³⁷

Üsküdar’da bulunduğu sırada Hüdâyî Asitânesi postnişini olan Bilecikli Seyyid Osman Efendi (1140/1728) ile arasının pek iyi olmadığı anlaşılmaktadır.

İsmail Hakkı’nın Üsküdar’daki telif hayatı oldukça verimli geçmiştir. Üç senede otuz kadar kitap telif ettiğini, etrafa uzun mektuplar yazdığını ve nice yazılarını da temize çektiğini söyler.³³⁸

İsmail Hakkı, Üsküdar’da Emînzâde Hacı Ahmed Ağa’nın (ö. 1143/1730-31) talebiyle kendisi tarafından inşâ ettirilen Ahmediye Câmii’nde Cuma vâizliği yapmıştır. Vaazlarında cemâat içinde isti’dâdlı kimselerin var olduğunu düşünerek zaman zaman vahdet-i vücûdun inceliklerinden de bahsediyordu. İşte bu yüzden 1135 senesi

³³⁶ Bkz. Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, nşr. Selim Çakıroğlu, İstanbul: Sufî Kitap, 2014, s. 71.

³³⁷ Bursevî, *Kitâbü’l-Müteferrikât*, Konya Yazma Eserler, nr. 3409, vr. 208b; a.m.lf., *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 83b.

³³⁸ Bursevî, *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 83b.

Rebûlevvel ayı başlarında (Aralık 1722) Şeyhülislâm Abdullah Efendi (ö. 1156/1743), Dâmad İbrâhîm Paşa'ya İsmail Hakkı'yı şikâyet ederek “*Lâ ilâhe illâ Ene*” dediğini iddia etmiş ve sürülmesini istemiştir. Dâmad İbrâhîm Paşa bu hususta tereddüde düşmüş, ancak Üsküdar ve İstanbul halkından pekçok kimse onun lehine şehâdetle bulunarak Şeyhülislâm'ın şikâyetini boşa çıkarmışlardır.

Tasavvuf düşmanı, husûsiyle vahdet-i vücûd muhâlifî kimselerin aleyhindeki faaliyetlerinden bunalan İsmail Hakkı ‘*muhalifler arasında olmayı isrâf-ı ömr*’ gördüğünden 1135 yılı Rebûlevvel ayı sonlarında (Ocak 1723) Üsküdar'dan ayrılarak gemiyle Mudanya'ya ve oradan Bursa'ya intikâl etmiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen, Bursevî'nin maruz kaldığı bu mihne hakkında şunları söyler: “İsmail Hakkı merhum, muâsırlarından birçok kimselerin ta'n u teşnîine uğramış, zamanının bir hayli sadmelerine ma'rûz kalmıştır. Bu muhterem âlimin bir hazîn sergüzeşti bazı şikâyet-âmiz yazılarından anlaşılmaktadır. Bâhusûs Malakara ahâlîsinin kendi hakkında yapmış oldukları hürmetsizliği Taşköprülü-Zâde'nin *Âdâb* risâlesine yazdığı şerhinde³³⁹: ‘*كيف يفلح قوم وجدوا قرينا يناصرهم فظنوه قرنا يناطهم*’ /Bir kavim nasıl felâh bulur ki, kendilerine öğüt verir bir musâhib (قرينا) buldukları halde onu tos vurur bir boynuz (قرنا) sanarlar.’ cümlesiyle anlatmıştır.”³⁴⁰

O, Mudanya'ya girdiğinde beraberinde bulunan ev eşyâsına, ikâmet için gerekli eşyâya ve diğer bazı dünyâlık şeylere bakınca kendisine hoş gelmeyip tecerrüd-i tâm arzusu zuhûr etmiştir. Bunun üzerine Bursa'ya varınca kitaplarını zaviyesine vakfetmiş, ev eşyasını vârislerine dağıtmış ve o zamâna kadar muhtelif vesilelerle elinde toplanan dünyâlığı da rûh-i nebevîye (Hz. Peygamberin ruhuna) hediye ettiği³⁴¹ ve “Câmi-i Muhammedî” adını verdiği tekkesinin içinde yer alan câminin inşâsına ve tekkesinin yenilenmesine sarf etmiştir.³⁴² Câmi-i Muhammedî, 1135/1723'de tamamlanarak

³³⁹ Bursevî, *Şerhu Risâle fi'l-Âdâbi'l-Münâzara li-Taşkôbrîzâde*, İstanbul 1273.

³⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, I-II, İstanbul: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1960, II, 535.

³⁴¹ Bursevî, *Kitâbü Hayâtü'l-Bâl*, BEYBEK, Genel, nr. 84, vr. 155b, 161a.

³⁴² Bursevî, *Kitâbü Hayâtü'l-Bâl*, vr. 159a-b. Ay. bkz. a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, nşr. Ali Namlı-İmdat Yavaş, I-II, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, I, 4.

ibâdete açılmıştır. Onun câminin tamamlanmasına târîh düştüğü Arapça manzûmesi, bir taşâ hakkedilerek câminin cümle kapısı üzerine konulmuştur.

O yaşının ilerlemesine rağmen Bursa'daki son ömrünü irşâd ve eser telifiyle birlikte muhtelif camilerde vaazlar vererek geçirmiştir. 9 Zülkade 1137/20 Temmuz 1725 Perşembe günü akşama doğru 73 yaşında iken vefat etmiştir. Kabri inşâ ettirdiği câminin kible tarafındadır. Bugün İsmail Hakkı Tekkesi olarak bilinen yerde aynı ismi taşıyan bir Kur'ân Kursu bulunmaktadır.

Onun vefatının yaklaşmasına dâir pekçok vâridâtı vardır. Ancak bu vâridatta geçen zaman ve tarihleri ilk kesin nihâî bilgiler gibi değerlendirmek yanlış olur. O da bu türden vâridâtını izah ederken vefatına işâret etme ihtimâlinin yanında, rûhânî ve mânevî fenâyâ işâret etmesi; takdîr edilen zamânın müevvel olup olmaması; nesh, tayy, kabz ve bast ârız olup olmaması gibi ihtimalleri de çoğu zaman göz önünde bulundurur.

İsmail Hakkı, vefatından sonra Şâir Bâkî Efendiye rüyâsında bir manzûmesinin sonundaki “*Kebş-i rûhum Hakk'a kurban eyledim*” mısraı ile önceden vefatına işâret ettiğini bildirmiş, hesâb edildiğinde vefat târihine tevâfuk ettiği görülmüştür. *Kitâbü Nakdi'l-Hâl* isimli eserinde yer alan bir şiirinin sonundaki³⁴³ “*Hakkıyâ, envâr-ı Hakk ile pür oldu merkadi*” beytinin vefat tarihine işâret ettiği daha sonradan Mehmed Şemseddîn Efendi tarafından farkedilerek kerâmetlerinden sayılmış ve bir taşâ hakkettirilerek mezarlarına asılmıştır.³⁴⁴

Hayatı boyunca beş defa evlenen İsmail Hakkı, ilk eşi olan Şeyh Mustafa el-Uşşâkî'nin kerîmesi Afife Hanım ile 1087/1676'da Üsküp'te evlenmiştir. Diğer bir hanımı 1126/1714'te evlendiği Âişe Hanım'dır. Âişe Hanım 1160/1747'de vefat etmiştir. Eserlerinde adını zikrettiği hanımlarından birisi de şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin kızı Hanîfe Hanım'dır. Evlendikten iki sene sonra vefat etmiştir. İsmail Hakkı'nın 1128'de (1716) doğan oğlu Tâhir Muhammed'den “Şeyhimiz Şeyh İlâhî-i Fazlî Efendi nebîresi

³⁴³ Bursevî, *Kitâbü Nakdi'l-Hâl (Şeceratü'l-Yakîn ve't-Tevhîd)*, İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. TY 2153, vr. 234a.

³⁴⁴ Mehmed Şemseddîn Efendi, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergahları)*, nşr. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa: Uludağ Yayınları 1997, s. 178-179.

(kızından torunu)’’ diye bahsetmesi dikkate alınarak annesinin Hanîfe Hanım olduğu söylenebilir.³⁴⁵

İsmail Hakkı’nın dünyâya gelen on sekiz çocuğundan on altısı küçük yaşlarda kendisinden önce vefat etmişlerdir. Hayatta kalan büyük oğlu Bahâüddîn Mehmed kendisinin vefatından sonra bir yıl yerinde postnişin olmuş ve 1138/1726’da vefat etmiştir. Hayatta kalan küçük oğlu Şâh Muhammed de ağabeyi ile aynı senede vefat etmiştir.³⁴⁶

Halîfelerinden bir kısmı şunlardır: Vahdetî Osman Efendi (ö. 1135/1723), Mehmed Bahâüddîn Efendi (ö. 1138/1726), Ya’kûb Avfî Efendi (ö. 1149/1736), İshâk Efendi (ö. 1150/1737), Süleymân Zâtî Efendi (ö. 1151/1738), Abdurrahmân Efendi (ö. 1164/1751), Mehmed Hikmetî Efendi (ö. 1165/1752), Derûnîzâde Mehmed Hulusî Efendi (ö. 1167/1754), Şeyh Ahvîn/Ahaveyn Efendi (ö. 1176/1762), Şeyh Ahmed Pertevî Efendi (ö. 1182/1768), Şeyh Yahyâ Efendi, Abdullah Hasköyî, Yûnus Efendi, Mehmed Zikrî Efendi, Radovişli Şeyh Ali Efendi, Şeyh Sünnetî Efendi, Şeyh Mehmed Pertev Efendi, İçelli Abdülazîz Efendi.³⁴⁷

1.2.2. İlmî Kişiliği

Bursevî’nin asıl kimliğini oluşturan, adını ilim tarihine yazdıran en önemli unsur hiç şüphesiz onun ilmî yönüdür. Küçük yaşlardan itibaren kendisini ilme vermiş olan Bursevî’nin özellikle Edirne’deki tahsîlinde zâhirî ilimler ağırlıktadır. Arapça ve Farsça’yı yazabilecek derecede öğrenmiş, bu dönemde kendini bu sahada yetiştirmiştir. İstanbul’da ise önceleri zâhirî ve bâtinî terbiyenin birlikte gittiği son zamanlarında ise manevî eğitimin ağırlık kazandığı anlaşılmaktadır.³⁴⁸ Nitekim M. Ali Aynî (1869-1945),

³⁴⁵ Hanımları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 115-116.

³⁴⁶ Çocukları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 116-119.

³⁴⁷ *Kitâbu’n-Netîce*, I, 20. Halifeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 221-230; Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Tamâmü’l-Feyz Adlı Eseri*, I, 18-19; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 23-24.

³⁴⁸ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 40.

onun Türkçesi'nin gayet açık ve seçik, öğretmeyi bilen bir hoca, bir müfessir, bir ahlâkçı ve Türk müelliflerinin velûd bir numûnesi olduğunu belirtmektedir.³⁴⁹

Jale Baysal'ın kataloğundan hareketle İstanbul merkezli basılan ilk hadis kitabının 1253 (1834) senesinde neşredilen İsmail Hakkı Bursevî'nin *Hadîs-i Erbaîn Şerhi* olduğu bilgisini esas aldığımız takdirde³⁵⁰ Bursevî'nin Osmanlı ilim câmiasındaki yeri ve şöhretini anlamamız zor olmamaktadır. Ayrıca muhtelif alanlara dair yazmış olduğu birçok eserinin de yine İstanbul'da basılmış olması, Bursevî'nin aynı câmia içindeki nâm ve şöhretinin açık bir göstergesidir.³⁵¹ Bunlara ilâveten *Hadîs-i Erbaîn Şerhi*'nin İstanbul'daki neşrinden sadece iki yıl sonra *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsîrinin 1255 (1839) yılında Kâhire'de basılmış olması³⁵² Bursevî'nin sadece Osmanlı ilim çevrelerinde değil aynı zamanda Arap âleminde de maruf ve meşhur bir ilim adamı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda görüşleri ve eserleriyle gerek kendi döneminde gerekse kendinden sonraki dönemde adından söz ettirmiş Bursevî'nin ilmî kişiliğini göstermesi bakımından Mehmed Ali Aynî'nin *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan Müellifi* adlı çalışmasının önsözünde yer verdiği şu cümleler önemlidir:

“Türk mütefekkir ve yazarları arasında kalemi, İsmail Hakkı derecesinde velûd bir zâta az tesadûf olunur. Onun elli seneden ziyade süren neşir hayatında yazdığı sayısı yüzü geçen kitaplarının birçoğu, ledünnî ve ahlâkî maarifin en esaslı ve mühim bahislerini

³⁴⁹ Mehmet Ali Aynî, *Türk Azizleri I, İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 118-119.

³⁵⁰ Bkz. Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (1729-1875)*, haz. Hasan S. Keseroğlu - İlkim Mengülek, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010, s. 78. Ay. bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 204; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 27; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 32.

³⁵¹ Bursevî'nin matbû eserlerinin bazıları için çalışmamızın Kaynakça bölümüne bakılabilir. Ay. bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, s. 165-213, 373-376.

³⁵² Ali Namlı, İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân Tefsîr*'inin 1255 (1839) yılında hem İstanbul'da hem de Bulak'ta (Mısır) üç cilt halinde basıldığı bilgisini verir. Bkz. Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsîri*, I, 43; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an* Adlı Tefsîri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul 2011, c. IX, sy. 18, s. 371; a.mlf., *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, s. 180; a.mlf., “İsmail Hakkı Bursevî”, *DİA*, s. 104. Ali Namlı'nın verdiği bu bilginin doğruluğu kabul edildiği takdirde İstanbul'da basılan ilk tefsîr kitabının Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı olduğu söylenebilir. Ancak kütüphane ve katalog taramalarında bu eserin 1255'te Bulak'ta basıldığı bilgisine rastlanmakla birlikte İstanbul'da neşredildiğine dair bir kayda tesadûf edilememiştir. Jale Baysal'ın kataloğuna göre İstanbul'da basılan ilk tefsîr kitabının 1264 (1847) yılının Cemâziyelevvel ayının ortalarında Muhammed Saîd'in nezaretinde Matbaa-i Âmire'de neşredilen *Amme Tefsiri* olduğunu söylemek mümkün olmakla beraber meselenin daha geniş bir araştırmaya ihtiyaç duyduğunu belirtmek isteriz. Bkz. Baysal, *a.g.e.*, s. 81. *Amme Tefsiri*'nin bir nüshası Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde 0106882 numara ile kayıtlı bulunmaktadır.

ihativâ etmektedir. Bu kitaplardan bilhassa vahdet-i vücûd nazariyesinin bütün inceliklerini, tenvîr ve teşrîh için gösterilmiş olan maharet, her beğenmenin üstündedir. Kaza ve kader, hürriyet ve mesuliyet, cebir ve ihtiyar, kesb ve tevekkül meseleleri, İsmail Hakkı'nın sehbat kalemi sayesinde tamamen aydınlanmıştır. Bununla beraber, onun lugata ve bazı edebî eserlere ait risaleleri de, okuyanlar için pek ziyade faydalıdır. Bâhusus, o kitaplardaki ifade tarzı, o zaman ediplerinin kabul ve terviç ettikleri mükellef ve musenna' üslûba nispetle, pek ziyade açık ve derli toplu olduğundan, bu meziyet dahi o kitaplara hususi bir kıymet veriyor.”³⁵³

Yine Bursevî'ye dair önemli bir çalışmaya imza atan *Yâdigâr-ı Şemsî* müellifi Mehmed Şemseddîn Efendi ise, Bursevî'yi tavsîf eden şu ifadesiyle onun ilmî yönüne dikkat çekmektedir:

“Zamanın pek güç yetiştirdiği, belki birkaç asırda meydana getirdiği kümmelinden biri olduğunu âsârını görenler bilir.”³⁵⁴

Bursevî'nin yaşadığı XVII. ve XVIII. yüzyıl, daha çok tekke ve tarikatların çevresinde teşekkül eden dinî ve tasavvufî bir edebiyatın etkisi altında kalmıştır. Bu nedenle eserlerinin büyük bir kısmını tasavvuf alanında vermiştir. Ancak kendisini tasavvufla sınırlamamış; tefsîr, hadis, fıkıh, akâid, tecvîd, dil, belâgat ve edebiyât gibi alanlara dair birçok eser kaleme almıştır. Burada Bursevî'nin bu ilimler içinde en çok tebârüz ettiği dört alan olan Tefsîrciliği, Hadisçiliği, Tasavvufî ve Edebî Yönü üzerinde durulacaktır.

1.2.2.1. Tefsîrciliği

Bursevî'nin yetişme döneminde okuduğu eserlerin ve aldığı eğitimin tefsîre yönelmesinde tesiri büyüktür.³⁵⁵ Hayatı bölümünde değinildiği üzere Bursevî'nin tefsîre başlaması erken yaşlarına rastlar. Yaşı henüz yirmiden biraz fazla iken 1085/1674 yılında gördüğü bir rüyâda şeyhi tarafından vâki olan “nefh” sebebiyle feth-i ilâhiye nâil olduğunu, âyet ve hadisler üzerine te'vîlât yazmaya başladığını kendisinden

³⁵³ Mehmed Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan* Müellifi, s. 25.

³⁵⁴ Mehmed Şemseddîn Efendi, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergahları)*, s. 182.

³⁵⁵ Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 366.

öğreniyoruz.³⁵⁶ Gerek Üsküp, Köprülü, Usturumca gibi Balkan şehirlerinde halifeliği sırasında, gerekse daha sonra bulunduğu yerlerde vaazlarında nakletmek üzere hazırladığı tefsîr notlarından tefsîr mecmûaları meydana getirmiştir.³⁵⁷ Bursevî'nin tefsîrle ilgili en önemli eseri şüphesiz *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* isimli tefsîridir. *Rûhu'l-Beyân*, müellifin adıyla özdeşleşmiş, en mühim ve en kapsamlı eseridir. "Eserleri arasında özel bir yere sahip olan tefsîri onun ilim sahasındaki kudretinin ve telif alanındaki becerisinin bir temsilidir."³⁵⁸ Bunun dışında tefsîr alanında şu eserleri de bulunmaktadır: *Şerhun alâ Tefsîri'l-Cüz'i'l-Ahîr li'l-Kâdi'l-Beyzâvî* (1137/1725, Arapça), *Ta'lîkatün alâ Evâili Tefsîri'l-Beyzâvî (Şerh-i Tefsîr-i Fâtîha)* (1127/1715, Arapça), *Tefsîr-i Sûreti'l-Fâtîha* (1126-27/1714-15, Türkçe), *Tefsîr-i Âmene'r-Rasûlü* (1125/1713, Arapça, Türkçe), *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn* (1128/1716, Türkçe), *Tefsîru Sûreti'l-Asr* (1122/1710, Arapça), *Tefsîru Sûreti Yûsuf* (1133/1721, Arapça), *Tefsîru Sûreti'z-Zelzele (Zilzâl)* (1122/1710, Arapça), *Kitâbü'l-Mir'ât li-Hakâiki Ba'dı'l-Ehâdîs ve'l-Âyât* (1125-1130, Arapça), *Levâih Teteallaku bi Ba'dı'l-Âyâtî ve'l-Ehâdîs* (1098/1687-88, Arapça), *Mecmûatü't-Tefâsîr* (1098-1123, Arapça), *Mecmûatü'l-Âyâtî'l-Müntehabe* (1097-1098, 1100-1102, Arapça), *Kelimetün Zâbbe ammâ Yeridü alâ Metni Dâbbe (Şerhu "Vemâ besse fihimâ min dâbbe")* (1122/1710, Arapça), *Şerhu "Yâ eyyühe'n-nâsü'budû Rabbeküm"* (1122/1710, Arapça). Ayrıca Bursevî'nin vâridât ve mecmûa türü eserlerinde bazı kısa sûrelerin ve pek çok müstakil âyetin tefsîrleri bulunmaktadır. Bu eserlerin tamamı yazmadır.³⁵⁹

Bursevî'nin tefsîr ilmindeki yerini ve tefsîr metodunu anlayabilmek için onun *Rûhu'l-Beyân* tefsîrine bakmak yeterli olacaktır. Zira *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de de görüleceği üzere, bazı âyetlerin tefsîrine dair *Rûhu'l-Beyân*'da verdiği bilgileri yeri geldikçe diğer eserlerinde de tekrar etmektedir. Ancak bu hususa değinmeden önce tefsîrinin telif

³⁵⁶ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 83; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, II, 384; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 71.

³⁵⁷ Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 366-367; 372.

³⁵⁸ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa: Uludağ Yayınları, 1993, s. 143.

³⁵⁹ Bu eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmed Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyân Müellifi*, s. 299-304; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, s. 167, 168-169, 169, 185, 186, 188-189, 189, 190, 206, 208, 214; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 26-27; a.mlf., "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, s. 104; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 42-43; Yakup Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-İmân)*, İstanbul: Dârulhadis, 2000, s. 34-35.

macerası hakkında bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır.³⁶⁰ Bursevî, Cemâziyelâhir 1096/Mayıs 1685'te Bursa'ya halife olarak gönderildikten sonra şeyhinin tavsiyesine uygun olarak bir süre zâhirî ilimlerden ders vermeyi bırakarak muhtelif camilerde, özellikle Câmî-i Kebîr (Ulucâmî)'de vaaz etmeye başlamıştır. Bir müddet vaaz ettikten sonra kendisine Kur'ân'ı başından başlayarak vaazlarında tefsîr etmesi işâret edilmiş³⁶¹, bunun üzerine Şâban 1096'da (Temmuz 1685) tertîb üzere Kur'ân-ı Kerîm'i baştan başlayarak vaazlarında tefsîr etmeye başlamıştır. Bir taraftan Kur'ân-ı Kerîm'i vaazlarında tefsîr ederken bir taraftan da *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* ismini verdiği tefsîrini Arapça olarak yazmaya devam etmiştir.³⁶² *Rûhu'l-Beyân*, yazılı olarak (tahrîren) 14 Cemâziyelevvel 1117 (Eylül 1705) Perşembe günü tamamlanmıştır.³⁶³ Tefsîrin vaaz olarak (takrîren) tamamlanması ise aynı ayın son Perşembe günü (28 Cemâziyelevvel/Eylül 1705) Câmî-i Kebîr (Ulucâmî)'de büyük bir cemaatin iştirakiyle olmuştur.³⁶⁴

Rûhu'l-Beyân'ın telifine başlanması ile tamamlanması arasında yaklaşık yirmi sene on ay gibi bir müddet vardır. Bursevî biraz da tefsîrin hazırlandığı müddeti Kur'ân'ın nüzul müddetine denk düşürmek gayretiyle olsa gerek yaklaşık olarak vahiy müddeti kadar bir zamanda, yirmi üç senede tamamladığını söyler.³⁶⁵

³⁶⁰ Bu macera hakkında geniş bilgi için bkz. Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 39-41; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 368-369.

³⁶¹ Bursevî *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde "Sonra vaaz ve tezkîr tekrar edince bana Kur'ân'ı başından başlayarak tefsîr etmem işâret edildi." diyerek kendisine bunu kimin işâret ettiğine dair herhangi bir bilgi vermemiştir. *Tamâmü'l-Feyz*, II, 108.

³⁶² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 107-109; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, I, 5.

³⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 570; a.mlf., *Min Vâridâtî'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî min Evâhiri Zilhicce min Seneti 1116*, Süleymâniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 127b.

³⁶⁴ Bursevî, *Min Vâridâtî'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî*, vr. 128b.

³⁶⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 570; a.mlf., *Min Vâridâtî'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî*, vr. 127b; a.mlf., *Kitâbü'n-Neîce*, II, 430. *Rûhu'l-Beyân*'ın telifinin bu kadar uzun sürmesinin diğer sebepleri için bkz. Bursevî, *Min Vâridâtî'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî*, vr. 127b-128a. Ay. bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 179; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 40-41; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 368-369; Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 31-32.

Rûhu'l-Beyân, müellifi tarafından üç cilt olarak kaleme alınmış³⁶⁶, her cilde bir mukaddime (hutbe) ile başlanmıştır. Her cilt Kur'ân'dan yaklaşık on cüzün tefsîrini ihtiva eder.³⁶⁷ 1330/1912 yılında neşredilen on ciltlik İstanbul baskısında ise ilk üç cilt müellifin tertibine göre birinci cilde, sonraki üç cilt ikinci cilde, son dört cilt ise üçüncü cilde tekabül etmektedir.³⁶⁸

Rûhu'l-Beyân'ın üç ciltlik tertibine göre ciltlerin başlarında ve sonlarındaki mukaddime ve hâtimelerde tefsîr hazırlanırken dikkat edilen hususlar ile tefsîr metodu hakkında kısa bilgiler yer almaktadır.³⁶⁹ Bu bilgiler *Rûhu'l-Beyân*'la ilgili ilk elden müellifinin verdiği bilgiler olması bakımından önem arz etmektedir. Bu bilgiler ışığında Bursevî'nin tefsîr metodu hakkında şu hususlar söylenebilir:

Rûhu'l-Beyân; tasavvufî, edebî ve ahlakî nitelikli tefsîrlerden mecz edilmiş derleme niteliğinde bir tefsîrdir.³⁷⁰ Yukarıda da değinildiği gibi *Rûhu'l-Beyân* esasen tefsîr, vaaz ve tefsîr derslerinde tutulan notlardan meydana gelmektedir. Nitekim Bursevî bu hususa *Rûhu'l-Beyân*'ın önsözündeki şu sözleriyle işâret etmektedir: "... Şeyhim, büyük âlim ve çok anlayışlı üstadım –Allah ona imdâd eylesin, bizi de gizli ve âşikarda onunla imdâd buyursun–, (hicrî) ikinci bin yılın birinci onluğunun onuncu onda birinin altıncı onda birinde (1096/1685) benim, velilerin kalesi (burcû'l-evliyâ') olan Bursa (Burûsâ) şehrine –Allah kötülüklerden ve sıkıntılardan muhâfaza eylesin– göçmeme işaret ettiler. Oraya yerleşince, meşhur nurlu ma'bed Câmi-i Kebîr (Ulu Câmi)'de vaaz ve öğütten

³⁶⁶ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 108; a.mlf., *Min Vâridâtı'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî*, vr. 126b; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, Süleymâniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, nr. 1537, vr. 21a [nşr. Veysel Akkaya, *Ka'be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2008, s. 85]; a.mlf., *Kitâbü'n-Ne'îce*, II, 430.

³⁶⁷ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 179; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 41.

³⁶⁸ Bu baskı daha sonra İstanbul ve Arap dünyasında muhtelif defalar ofset yoluyla da çoğaltılmıştır. Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 43-44. *Rûhu'l-Beyân*'ın müellif nüshası ve baskıları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsîri*, I, 41-47; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 369-372; a.mlf., *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 180-181; a.mlf., "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, s. 104; İbrahim Sağlam, *Rûhu'l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 14.

³⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 434-435; IV, 3-4; VI, 530.

³⁷⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 5. Krş. Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s.109-110; Sağlam, *Rûhu'l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, s. 13.

uzak duramadım. Bazı Rumeli (Balkanlar) beldelerinde ikamet ettiğim zaman yazdığım, tefsîr sayfalarından ve muhtelif ilimlerden derlenmiş, Kur'ân sûrelerinden Âl-i İmrân'dan daha sonrasına kadar ulaşan bazı notlarım vardı. Fakat onlarda söz çok uzadığı için darmadağınık vaziyetteydi. Bir kısmını batı rüzgarı, bir kısmını da sabâ rüzgarı bir tarafa atmıştı. İstedim ki uzun nakilleri kısaltayım. Lafızların, harflerin ve noktaların sahasına dağılan evrâkı toparlayıp özetleyeyim. Onlara bir nebze gönlüme doğan marifetlerden ilave edeyim. Nazmettiğim latîfelerin gerdanlığına onları da dizeyim. Her ne kadar sermayem az ve güçsüz olsa da –eğer Allah Teâlâ bu büyük arzumu yerine getirecek kadar bana mühlet tanırsa– geri kalan sûreleri Nazm-ı Kerîm'in sonuna kadar mahâretle serdedip aktarayım. Haftalarca ve aylarca kaleme aldığım, satırların kıvrımlarına yazarak döktüğüm bilgileri insanların istifadesi için temize çekeyim. Böyle yapayım ki malın ve oğulların fayda vermediği âhiret günü için hazırlık olsun. 'Sâd'³⁷¹ ve 'Nûn'dan'³⁷² başkasının fayda vermediği zaman bana şefaâtçi olsun.³⁷³

Rûhu'l-Beyân'da klasik tefsîrlerde görülen lûgat, nahiv ve belagat inceliklerine geniş yer verilmiştir.³⁷⁴ Âyetler bir veya birkaç kelime hâlinde alınarak sarf, nahiv, iştikâk ve mânâ yönünden tahlil edilmiştir.³⁷⁵ Kelimelerin mânâlarını verirken istifade ettiği temel kaynak bazı muteber lugatların yanı sıra Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât* adlı eseridir.³⁷⁶ *Rûhu'l-Beyân*, Arapça olarak kaleme alınmış, sık sık müellif tarafından

³⁷¹ 'Sâd' harfî, Allah'ın es-Sâdık, es-Sabûr, es-Sâni' ve es-Samed isimlerine veya mertebe mertebe, tavır tavır bütün mertebe ve tavırların kendisinde yer aldığı 'taayyün-i sâni' denilen 'samediyet' mertebesine işarettir. Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 3 (Sâd, 38/1 âyetinin tefsiri); Ali Akpınar, "Kur'ân'da Hece Harfleri (Hurûf-i Mukattaa) ve Kuşeyrî'nin Hece Harfleri Yorumu", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2003, s. 68.

³⁷² 'Nûn' harfî ise, Nâsır ve Nûr isimlerinin ilk harfine veya {ن وَالْقَلَمُ وَمَا يَسْطُرُونَ} kelâm-ı ilâhîsinde "ن" harfî 'ehadiyyet' mertebesindeki icmâlî ilime işarettir. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 830; Seyyid Şerîf Cürânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 338; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 100-102 (Kalem, 68/1 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Rûhu'l-Mesnevî* (*Şerhu'l-Mesnevî*), I-II, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1287, II, 578; Akpınar, "Kur'ân'da Hece Harfleri (Hurûf-i Mukattaa) ve Kuşeyrî'nin Hece Harfleri Yorumu", s. 70; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 487-488.

³⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 5.

³⁷⁴ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 13-15. Krş. Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 29.

³⁷⁵ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 36-43.

³⁷⁶ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 184; II, 435; V, 400; VI, 67, 68, 69, 70; VII, 268; VIII, 46; IX, 134; X, 466. Ay. bkz. Namî, "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 57; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 378.

Farsça kelime ve ifadelere yer verilmiş³⁷⁷, bunun yanında birçok yerde Arapça ve Farsça eserlerden nakiller yapılmıştır.³⁷⁸ *Rûhu'l-Beyân*'da nadiren de olsa kelimelerin mânâsını ve âyetlerin tefsîrini te'yid etmek maksadıyla Arap şiiri ile de istişhâdda bulunulduğu görülmektedir.³⁷⁹ Bursevî tefsîriyle ilgili olarak vaazlarında tefsîr ettiği her meclisi, ilgi çekici bir üslûpla yazıya geçirdiğini, buna tasavvufî yorumları eklediğini ve uygun yerlerde Farsça beyitleri takrîre kattığını söyler.³⁸⁰

Kıraat vecihlerine, kıraat farklarından doğan mânâ değişikliklerine *Rûhu'l-Beyân*'da fazlaca yer verilmemiştir. Bu konu ile ilgili verilen bilgiler de genellikle diğer tefsîrlerden alınarak kaynak verilmeden yapılan nakillerdir.³⁸¹

Bursevî, âyetleri tefsîr ederken Kur'ân'ın i'câzına da işaret eder ve bu hususta ilgili kaynaklardan da malumat aktarır. Belagatla ilgili olarak zaman zaman beyân ilminin konularını³⁸² oluşturan teşbîh, mecâz, istiâre, kinâye ve telvîh gibi edebî sanatların

³⁷⁷ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 59, 89, 158; II, 295; III, 17; VI, 146; VII, 29.

³⁷⁸ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 434-435; IV, 4; VI, 530. Krş. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, II, 535; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1344/1925, I, 122; Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, s. 367; Sağlam, *Rûhu'l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtiha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, s. 13-14.

³⁷⁹ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 14, 17, 21, 31, 242, 243, 425, 450; II, 22, 51, 99, 195; III, 323, 427, 453; V, 329; VI, 486; VII, 8, 26; IX, 235; X, 95, 258, 482. Ay. bkz. Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 57; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 378; Ömer Başkan, "Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun 2008, c. VIII, sy. 3, s. 140; Yakup Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 32.

³⁸⁰ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, II, 108. Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 6, 8, 9, 14, 15, 17, 18, 19, 23, 25, 36, 37, 39, 41, 42, 63, 434; II, 22, 23, 99, 163, 330; III, 354, 565; V, 514; VI, 486.

³⁸¹ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 65; III, 514; V, 5, 249, 261, VI, 262; VII, 409, VIII, 404, IX, 197; X, 141, 288, 425. Ay. bkz. Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 57; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 378; Başkan, "Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme", s. 141.

³⁸² İlham İsmâil Harâre yüksek lisans tezinde, Bursevî'nin tefsîrini beyân ilmi açısından ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bkz. *es-Sûretü'l-Beyâniyye fî Kitâbi Rûhi'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân li İsmâil Hakkî el-Burûsevî* (ö. 1137), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatü'l-İslâmiyye İmâdetü'd-Dirâsâtü'l-Ulyâ Küliyyetü'l-Âdâb Kısmu'l-Lugati'l-Arabiyye, Gazze (Filistin) 1434/2013.

bulunduğu âyetlerde bu hususlara temas eder.³⁸³ Bursevî, ilm-i meânîyi teşkil eden kasr, tahsîs, hazf, îsâl vb. konulara da işaret eder.³⁸⁴

Müfessirin özlü bilgileri ve tavsiyeleri, “bil ki” mesajı ile takdim edilirken³⁸⁵, telif geleneğinin önemli bir üslûbunu ifade eden “şöyle dersin/denilirse; cevap olarak ben de böyle derim/deriz ki” diyalektik metodu sıkça kullanılır.³⁸⁶

Bursevî *Rûhu'l-Beyân*'da hadisler yanında devrinin kültürel özelliklerini, birçok önemli güncel olayı, tefsîrle ilgisi bulunmayan vaaz niteliğinde bol miktarda ibretli ve hikmetli kıssa ve hikâyeleri, sûfiyâne manzumeleri/şiiirleri edebî bir üslûpla nakleder.³⁸⁷ Ne var ki eserdeki bazı hadis ve rivâyetler ile bir kısım nakiller hadis usûlü açısından tenkide açıktır. *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de olduğu gibi *Rûhu'l-Beyân*'da nakledilen hadislerin önemli bir kısmı sahih hadisler olmakla birlikte, hadis tekniği bakımından zayıf ve mevzû kabul edilen rivâyetler de vardır.³⁸⁸ Nitekim Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952), vâizlerin bu tefsîre büyük bir ilgi gösterdiklerini, zira bu tefsîrde kalpleri incelten hikâyeler, Farsça kitaplardan nakiller ve sûfilerin işaretlerinden örneklerin bulunduğunu, kulakların dinlemekten zevk aldığı beyân çeşitlerinin olduğunu belirtmiş, fakat müellifin her eserden, esen ve debelenen herşeyden nakilde bulunduğunu

³⁸³ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 23, 26, 59, 68; 74, 218, 293. Ay. bkz. Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 57; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 378.

³⁸⁴ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 57; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 378.

³⁸⁵ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 6, 27, 31, 59, 67, 155, 178, 294, 330, 414; II, 35, 196, 227, 320, 412, 437; III, 165, 391; IV, 211; V, 471; VI, 11; VII, 25, 248; VIII, 470; IX, 10, 234; X, 7, 125. Ay. bkz. Başkan, “Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansıması: Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme”, s. 141.

³⁸⁶ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 27, 30, 31, 455; II, 22; III, 6; IV, 48; V, 31; VI, 11; VII, 25-26; VIII, 24, 26; IX, 4; X, 6. Ay. bkz. Başkan, a.g.m., s. 141.

³⁸⁷ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 434-435; IV, 4; VI, 530. Ay. bkz. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, II, 535-536; a.mlf., *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları*, nşr. Mevlüt Karaca, İstanbul: Hisar Yayınları, ts., s. 89; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 122; Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 55; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 379-380; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 28-29; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974, s. 244; Başkan, “Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansıması: Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme”, s. 140; Sağlam, *Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, s. 13; Çiçek, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 32.

³⁸⁸ Çiçek, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 32.

söylemekten de geri durmamıştır.³⁸⁹ Bursevî'nin vaaz için hazırladığı notları ikmâl etmek sûretiyle meydana getirdiği tefsîr, ciddi bir aklî ve naklî süzgeçten geçirilmediği için hadislerine fazla itimat edilemez diye tenkid edilmiş³⁹⁰, müellifin hadis ilmine vukûfiyetinin azlığı dolayısıyla eserde zayıf ve mevzû birçok hadisin bulunduğu belirtilmiştir.³⁹¹ Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971) bu hususa şöyle işaret etmiştir: “Maahâzâ bu mübârek tefsir kitabında bir kısım zayıf hadîsler, zâid denilecek yazılar, esassız görülecek hikâyeler de yer bulnuştur. Eğer bu feyizli, cem’iyyetli eser, bunlardan hâlî bulunmuş olsaydı, elbette kıymeti bir kat daha artar, bazı kimselerin tenkidine hedef olmaz, ve âdetâ kendi tarzında emsalsiz bir tefsir kitabı olurdu.”³⁹² Ayrıca şöyle demektedir: “Şunu da burada kaydedelim ki, Ruhulbayan tefsirinde hakikaten pek güzel şeyler yazılmış olduğu gibi, tefsir ile alâkası olmayıp mücerret vaaz veya fazla malûmat i’tal maksadıyla yazılmış tenkide, muhakemeye gayri mütehammil şeyler de vardır. Bunların hepsini aynı hakikat telâkki câiz olamaz.”³⁹³

Rûhu’l-Beyân her ne kadar tasavvufî yönü ağır basan bir tefsîr olarak meşhur olsa da aslında kaynakları dolayısıyla hem rivâyet hem de dirâyet tefsîrinin özelliklerini taşıyan, çok yönlü ve câmi bir tefsîrdir.³⁹⁴ Rivâyet tefsîrlerinde olduğu gibi *Rûhu’l-Beyân*’da da Kur’ân’ın Kur’ân’la, Kur’ân’ın sünnetle, Kur’ân’ın sahâbe ve tâbiûndan gelen haberlerle tefsîri esaslarına riâyet edilmiştir. Bursevî, Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsîri

³⁸⁹ Kevserî, *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 358, 359. Krş. Abdülfettâh Ebû Gudde, *et-Ta’likâtü’l-Hâfile ale’l-Ecvibetü’l-Fâzile*, Haleb: Mektebü’l-Matbûâtü’l-İslâmiyye, 1414/1994, s. 132-133; Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 55; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân* Adlı Tefsîri”, s. 380; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 29.

³⁹⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü’l-Müfessirîn*, II, 536; Hayreddin Karaman, *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*, I-II, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, II, 565; Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, s. 244; Bekir Karlığa, *Hadislerle Kur’an-ı Kerîm Tefsîri (İbn Kesîr)*, I- XVI, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1988, XVI, 229; Mehmet Sofuoğlu, *Tefsîre Giriş*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, s. 368.

³⁹¹ Abdülfettâh Ebû Gudde, *et-Ta’likâtü’l-Hâfile ale’l-Ecvibetü’l-Fâzile*, s. 132-135. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 29-31; Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 56; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân* Adlı Tefsîri”, s. 378-379.

³⁹² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü’l-Müfessirîn*, II, 536.

³⁹³ Bilmen, *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları*, s. 89.

³⁹⁴ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 54; a.mlf., *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 213; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân* Adlı Tefsîri”, s. 377; Başkan, “Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân*’ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme”, s. 140; Sağlam, *Rûhu’l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, s. 14.

konusuna dikkat ettiği kadar, âyetler arasındaki mânâ yönünden yakınlığa da ehemmiyet vermiş, tefsîrinin pek çok yerinde bu hususa temas etmiştir.³⁹⁵

Rûhu'l-Beyân'da esbâb-ı nüzul genellikle âyetlerin tefsîrinden önce verilir. Bunları sahâbeden nakledilen rivâyetler, “ruviye, kîle, zükira” vb. lafızlarla senedi zikredilmeden verilenler, aralarında tercih yapılmadan verilen birden ziyâde rivâyetler, kendi görüşünü ilave ettiği rivâyetler ve müfessirlerin müşterek görüşü olan rivâyetler olarak tasnîf etmek mümkündür.³⁹⁶

Rûhu'l-Beyân'da kısa ve özlü olarak kelâmî meselelere de temas edilmiştir. Bursevî, kelâmî meseleleri istifade ettiği kaynaklara dayanarak verdiği gibi zaman zaman kendi görüşlerini de belirtir. Ehl-i Sünnet akîdesine bağlı kalarak başta Mu'tezile olmak üzere Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie, Müşebbihe, Mücessime, Havâric, Şia (Revâfız) ve Hulûliyye gibi mezheblerin Ehl-i Sünnet'e muhalif görüşlerini tenkid eder.³⁹⁷

Bursevî, Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte ahkâm âyetlerinin tefsîrinde yeri geldikçe diğer mezheblerin görüşlerine de yer verir. Ahkâm âyetlerini tefsîr ederken zaman zaman usûl-i fıkıh kâidelerini de zikreder. Bu tür âyetlerin tefsîrinde mezhep imâmlarının görüşlerini belirttiği gibi, bazen onlarla birlikte kendi görüşünü de zikretmiş, çok az da olsa kendi görüşünü ortaya koyduğu meseleler de olmuştur.³⁹⁸

Rûhu'l-Beyân tefsîrinde; Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîrü's-Semerkandî*'si, Zamahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı, Râzî'nin (ö. 606/1209) *Mefâtihu'l-Gayb*'ı, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl*'i, Kurtûbî'nin (ö.

³⁹⁵ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 54; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 378.

³⁹⁶ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 205, 352; IV, 516; V, 189; IX, 518, X, 561. Ay. bkz. Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 54-55; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 379.

³⁹⁷ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II, 421, III, 82-85; IV, 470-471; X, 196, 197. Ay. bkz. Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 54-56; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 379.

³⁹⁸ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 34, 35, 225, 287, 294, 305, 306, 313-314, 358; 324-325; II, 196; III, 165; VII, 497-498. Ay. bkz. Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 54-55-56; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 379; Başkan, “Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme”, s. 141.

671/1273) *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm*'i gibi meşhur ve muteber tefsîrlerin yanında Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-İşârât*'ı, Ruzbehân Baklî'nin (ö. 606/1209) *Arâisü'l-Beyân*'ı, tasavvufî tefsîrler içinde en önemli kaynağı olan Necmeddîn-i Kübrâ'ya (ö. 618/1221) nispet edilen ancak ileride Tefsîr ve Kur'ân İlimleri Başlığı altında da ifade edildiği gibi Necmeddîn-i Kübrâ'nın talebesi ve müridi Necmeddîn-i Dâye'ye (ö. 654/1256) ait *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*'si ile *Fusûsu'l-Hikem*'i, Kâşânî'nin (ö. 730/1330) *Te'vilât*'ı, Şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin (ö. 1102/1691) muhtelif eserleri gibi pek çok tasavvufî kaynak ve tefsîrdan de istifade edilmiştir.³⁹⁹ Bununla birlikte Bursevî'nin ortaya konan görüşler arasında tercihlerde bulunduğu, bazen “Fakîr/fakîr kul der ki: ...”⁴⁰⁰, bazen “Ben derim ki: ...”⁴⁰¹ diyerek, bazen de takrîrin içine derc ederek kendi görüşlerini de belirttiği ve zaman zaman görüşlerine yer verdiği müfessirlere tenkidler yönelttiği de görülmektedir.⁴⁰²

Rûhu'l-Beyân'ın tasavvufî yönünün teşekkülünde Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Necmeddîn-i Dâye, Mevlânâ (ö. 672/1273), Konevî (ö. 673/1274), Celvetiyye Tarikatı'nın kurucusu Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin (ö. 1038/1628) eserlerinden ve kendi şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin eserlerinden ve sözlerinden yapılan nakillerin tesiri büyük olmuştur.⁴⁰³

³⁹⁹ Ali Namlı, bu tefsîre kaynaklık eden belli başlı eserleri, müelliflerinin vefat tarihlerini de dikkate alarak uzun bir liste şeklinde vermiştir. Bkz. “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 49-53; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 372-376. Ay. bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 180; Başkan, “Halkı İrşâd Çabasının Tefsîre Yansımış Biçimi: Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı ve Tefsîr Yöntemine Dair Bir Değerlendirme”, s. 140; Sağlam, *Rûhu'l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, s. 14; Çiçek, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-İmân)*, s. 32; Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, II, 535.

⁴⁰⁰ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 5, 32, 155, 194, 340, 374, 414; II, 249, 276; III, 16; IV, 4; V, 250; VI, 14; VII, 8, 163, 291, 353, 385, 439; VIII, 270, 271, 272, 404; IX, 7, 217; X, 5, 105, 195, 530, 569, 570.

⁴⁰¹ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II, 276, 326, 338, 435; III, 12; IV, 39; V, 488; VII, 3, 75; VIII, 273, 507; IX, 454; X, 10.

⁴⁰² Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 53, 57; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 380.

⁴⁰³ Mehmed Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyân Müellifi*, s. 300; Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 57; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 380; Başkan, “Halkı İrşâd Çabasının Tefsîre Yansımış Biçimi: Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ı ve Tefsîr Yöntemine Dair Bir Değerlendirme”, s. 140; Sağlam, *Rûhu'l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, s. 14; Mehmet Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği Tarihsel-Sosyolojik Bir Tahlil Denemesi*, Ankara: Otorite Yayınları, 2015, s. 49; Ekrem Demirli, “Sadreddin Konevî”, *DİA*, İstanbul: 2008, XXXV, 423-424.

Azimli bir çalışma ve tetkik mahsûlü olduğu anlaşılan *Rûhu'l-Beyân* yazılırken kendinden önce yazılan tefsîrler başta olmak üzere, farklı disiplinlerdeki birçok eserden istifade ettiği kadar kendinden sonraki eserler için de geniş bir kaynak olmuş, geçen üç asır içinde bu tefsîre gösterilen ilgi günümüze kadar artarak devam etmiştir.⁴⁰⁴

1.2.2.2. Hadis Tahsili

Zengin bir kütüphaneden istifade ettiği anlaşılan Bursevî'nin, zâhirî ilimleri tahsil ettiği medrese eğitimine dair verdiği bilgiler arasında kendilerinden hadis ilimlerini tahsil ettiği hocalarından ve bu alanda okuduğu kitaplardan hiç söz etmediği görülmektedir. Diğer kaynaklarda da durum bundan farksızdır. Bursevî'nin hadis ilimleri bilgisinin temelini anlayabilmek için onun yaşadığı dönem olan XVII. asrın ikinci yarısı ile XVIII. asrın ilk çeyreğinde (1653-1725) Osmanlı'da hadis ve hadis ilimleri tedrîsâtına bakmak gerekmektedir.

Önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de İslâm eğitim öğretim tarihi içinde müstesnâ bir yeri bulunan Osmanlı medreseleri, yüksek tahsili gerçekleştiren müesseseler olarak göze çarpmaktadır. Bu nedenle Osmanlılar döneminde medrese eğitimine ve dolayısıyla ilim sahiplerine büyük değer verilmiş, tahsil ve eğitim konusunda bütün imkânlar hazırlanmaya çalışılmıştır. Özellikle İslâm dünyasının merkezi haline gelen İstanbul, pek çok ilim adamını kendine çekmeyi başarmıştır. Hadis dersleri, farklı boyutlardaki Osmanlı medreselerinde müfredatın vazgeçilmezidir.⁴⁰⁵ Müderris veya talebelerin isteğine göre programları değiştirilemeyen bir niteliğe sahip olan Osmanlı okullarında, işlenen derslerin muhtevaları ve okutulan kitaplar asırlarca aynı kalmış, hatta halk arasında bile, ancak meşhur olan bu eserleri okuyanlar talebe sayılır hale gelmiştir.⁴⁰⁶ Hadis dersleri bağlamında söz konusu temel eserleri

⁴⁰⁴ Bu bağlamda “siyasal İslam”ın önemli temsilcilerinden biri kabul edilen Mevdûdî'nin (1903-1979) genel anlamda tasavvufî kültürü keskin bir dille eleştirmesine rağmen Bursevî'nin tefsîrine atıfta bulunmuş olması, *Rûhu'l-Beyân*'ın hem coğrafi hem de fikri planda yayıldığı etki alanının genişliğini göstermesi açısından hayli dikkat çekicidir. İlgili atıflar için bkz. Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî ve arkadaşları, I-VII, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986, IV, 477. *Rûhu'l-Beyân*'dan istifade eden eserler ve *Rûhu'l-Beyân* ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 58-59; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri”, s. 381-384.

⁴⁰⁵ Taşer, “II. Meşruîyet Döneminde Medreselerde Yapılan Islahatın İlmi ve Siyasi Açısından Analizi”, s. 224, 231.

⁴⁰⁶ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi -Medrese Programları, İcâzetnâmeler, Islahat Hareketleri-*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983, s. 104-105.

incelediğimizde, aşağıdan yukarıya doğru bir derecelendirmeye şöyle bir liste karşımıza çıkmaktadır: Otuzlu Medreselerde Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından senedlerini çıkararak seçtiği 4931 hadisten oluşan *Mesâbîhu's-Sünne'si*, Kırklı Medreselerde *Mesâbîh* ve yanında Radıyüddîn es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252) sahih hadislerden seçerek derlediği *Meşâriku'l-Envâr*'ı, Ellili Hâriç, Ellili Dâhil, Sahn-ı Semân ve Altmışlı Medreselerde ise, Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin (ö. 256/869) *el-Câmiu's-Sahîh*'inin çeşitli bölümleri okutulmuştur. Ana kitabın şerhlerinden alınan metinlerle desteklenen hadis derslerinde, ayrıca *Kütüb-i Sitte*'den pasajlara yer verilmiştir.⁴⁰⁷ Diğer taraftan Fâtih'in Sahn-ı Semân vakfiyesindeki fermanına istinaden, medreselerde hadis dışındaki derslere de teberrüken bu eserlerden seçilmiş birkaç hadisin izahıyla başlanması âdet haline gelmiştir.⁴⁰⁸

Osmanlı ilim hayatında hadis öğretiminin zirvesindeki kurumlar ise, hiç şüphesiz dârülahadislerdir. Dârülahadislerin ilki XII. asırda kurucusu Nureddîn Mahmûd Zengî'ye (ö. 569/1173) nispetle Nûriyye adıyla 566/1170 yılında⁴⁰⁹ Şam'da açılmış,⁴¹⁰ ardından sayıları yavaş yavaş artmaya başlamıştır.⁴¹¹ Bu ilk dönemden sonra pek çok yerde

⁴⁰⁷ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 327-328; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 40-43; Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973, s. 28-29; Cahit Baltacı, 15 ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilât, Tarih), İstanbul: İrfan Matbaası, 1976, s. 38-42; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 94-97; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, nr. 3101, 1984, s. 45-47; Selahattin Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 40; Kadir Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", s. 48-49, 54.

⁴⁰⁸ Baltacı, 15 ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, s. 39; Salih Karacabey, *Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-Hadislerin Yeri (Osmanlılar Dönemi)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1984, s. 143; Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, s. 40; Taşer, "II. Meşruiyet Döneminde Medreselerde Yapılan İslahatın İlmi ve Siyasi Açısından Analizi", s. 221.

⁴⁰⁹ Ekrem Yücel ve Kadir Ayaz bu tarihi 563/1168 şeklinde vermektedirler. Yücel, "Dâru'l-Hadislerin Müfredatı ve Eğitimi", s. 273; Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", s. 44.

⁴¹⁰ Abdullah Hikmet Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dimaşk Dâru'l-Hadisleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 56-60; Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, s. 32; M. Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul: AÜİF Yayınları, nr. 27, 1959, s. 105; Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", *DİA*, 1993, VIII, 528; Ali Yardım, "Dârülhadis", *DİA*, 1993, VIII, 529; Yücel, "Dâru'l-Hadislerin Müfredatı ve Eğitimi", s. 273; Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", s. 44; Hasan Cirit, *Hadise Giriş Tarihçe, Literatür ve Seçme Hadisler*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, s. 212.

⁴¹¹ Bunların isimleri için bkz. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 81-142; Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, s. 33-34; Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, s. 105-106; Bozkurt, a.g.md., *DİA*, VIII, 528-529; Yardım, "Dârülhadis", *DİA*, VIII, 529-531; Yücel, "Dâru'l-Hadislerin

benzer isimle müesseseler faaliyete geçmiş, Osmanlı Devleti dönemi öncesi Anadolu’da da bu şekilde ihtisas medreseleri varlığını göstermiştir. Osmanlı’nın hakimiyetiyle birlikte Osmanlı’nın seçkin simaları, erken dönemden itibaren fethettikleri her bölgede dârülhadisler inşa ederek hadis öğretiminin kapsamlı ve sistematik biçimde yapılmasına zemin hazırlamışlardır.⁴¹² Osmanlı’larda ilk dârülhadis I. Murad zamanında (762-792/1360-1389) İznik’te Çandarlı Hayreddin Paşa (ö. 789/1387) tarafından inşa edilmiş⁴¹³, bundan sonra sayıları hızla çoğalmış, Kanuni Sultan Süleyman (926-973/1520-1566) tarafından İstanbul’da bir dârülhadis daha açılmış⁴¹⁴ ve bu sayı ona kadar yükselmiştir.⁴¹⁵ İlk dönemlerde dârülhadislere büyük önem verilmiştir. İstanbul’da bulunan Süleymâniye Dârülhadis’i, zamanın öğretim müesseseleri içinde en yüksek seviyeyi temsil ediyordu. Bu müessesenin müderrisine günde 100 akçe ödenirken, aynı Süleymâniye medresesinin müderrislerine 60’ar akçe verilmekteydi. Haftanın belli günlerinde toplu halde şeyhülislâmı ziyarete gittiklerinde dârülhadis müderrisi diğer müderrislerin hepsinin önünde bulunuyordu.⁴¹⁶ Bununla beraber, diğer medreselerde hadis de okutulduğunu hatırlamak gerekir. Aynı şekilde hadis tedrisatı için kurulmuş olan dârülhadislere, diğer ilimlerin de girdiği görülmektedir.⁴¹⁷ Fakat

Müfredatı ve Eğitimi”, s. 273-275; Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri”, s. 44-45; Cirit, *Hadise Giriş*, s. 212-213; Dilek, “Dârülhadisler”, s. 150-152.

⁴¹² Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar’da dârülhadislerin tarihçesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yardım, “Dârülhadis”, *DİA*, VIII, 529-531; Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri”, s. 43-47.

⁴¹³ Yardım, “Dârülhadis”, *DİA*, VIII, 530; Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dârü’l-Hadîslerin Yeri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 141; Yücel, “Dârü’l-Hadislerin Müfredatı ve Eğitimi”, s. 273; Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri”, s. 45-46; Taşer, “II. Meşruiyet Döneminde Medreselerde Yapılan İslahatın İlmî ve Siyasî Açısından Analizi”, s. 218.

⁴¹⁴ 964/1556-1557 tarihinde tamamlanıp faaliyete geçen Süleymâniye Dârülhadisi, Kanuni Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan’a yaptırılan Süleymâniye Külliyesi bünyesinde yer almaktadır. Çiftçi, “Süleymâniye Dârü’l-Hadisi’nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)”, s. 307; Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri”, s. 46-47.

⁴¹⁵ Selahattin Yıldırım, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârulhadisi ve Müderrisleri* (İstanbul: Dârulhadis, 2001) adlı eserinde Ali Yardım, Cahit Baltacı ve Ahmet Gül’dan naklen Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar toplam 43 dârülhadisin listesini vermektedir. Bkz. s. 27-33. Okiç ise Evliya Çelebi’nin ünlü eseri *Seyahatnâme*’sinden tespit ettiği daha başka dârülhadisleri zikretmektedir. Bkz. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, s. 108-114; Yücel, “Dârü’l-Hadislerin Müfredatı ve Eğitimi”, s. 273.

⁴¹⁶ Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 14; Yıldırım, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 14, İstanbul 2004, s. 153; a.mlf., *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, s. 37-38; Çiftçi, “Süleymâniye Dârü’l-Hadisi’nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)”, s. 307-309.

⁴¹⁷ Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 45; Yıldırım, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, s. 153.

başlangıçta dârülhadislere verilen bu önemin daha sonra sürdürülmediği görülmektedir. Edirne’de Osmanlı’nın altıncı pâdişâhı Sultan II. Murat⁴¹⁸ (ö. 855/1451) tarafından 838/1435’te yaptırılan küçük, tek kubbeli ve vaktiyle çok meşhur olan dârülhadisin sonradan cami olarak kullanılması, bu gelişmenin tipik yansımalarından biridir.⁴¹⁹ Merkezden taşraya yayılan bu dârülhadislerin statüleri ve müderris kadroları farklılıklar gösterdiğinden, her birini ileri seviyede ihtisas kurumu olarak değerlendirmek mümkün değildir.⁴²⁰ Gerek bina ve donanım, gerekse öğrenci kapasitesi bakımından yer aldıkları bölgenin gelişmişlik derecesi ile doğru orantılı olarak değişiklik gösteren bu medreseler, kimi zaman müstakil olmamakta, bir cami veya tekke bünyesinde karşımıza çıkmaktadır.⁴²¹ Ancak her hâlükârda dârülhadisler, müderrisi, muîdi ve talebesi ile özel kurumlar olup, statü gerektirmektedir.⁴²² Bir dârülhadiste müderris olabilmek için, ‘hadis ilminde ehliyet ve liyakat sahibi olma’ şartı aranmakta,⁴²³ zira dârülhadis müderrisleri en yüksek rütbeli müderrisler olmaları sebebiyle, diğerlerinden daha fazla maaş aldıkları gibi devlet teşrifatında da ön sıralarda bulunmaktadır.⁴²⁴ Dârülhadislerin müderrislerine, hadisle meşguliyetlerinden dolayı “muhaddis” veya “müderris” denirdi.⁴²⁵ Ancak buradaki “muhaddis” ünvanını, bir hadis usûl terimi olan “muhaddis” kavramıyla karıştırmamak gerekir. Çünkü hadis usûlünde “muhaddis” denilince senedleri, illetleri, senedde adı geçen râvileri, isnâdın ‘âlî ve nâzil olanını bilen, çok sayıda hadis ezberleyen, *Kütüb-i Sitte*’yi, Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’ini,

⁴¹⁸ Selahattin Yıldırım yukarıda adı geçen makalesinde (s. 153) yanlışlık eseri Edirne Dârülhadisi’nin bânisini II. Bayezid olarak kaydetmiş, *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârulhadisi ve Müderrisleri* adlı eserinde ise bunun II. Murat olduğunu müteaddid defa belirtmiştir. Bkz. s. 30, 36-38.

⁴¹⁹ Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, s. 14; Yıldırım, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, s. 153; a.mlf., *Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârulhadisi ve Müderrisleri*, s. 39-40.

⁴²⁰ Yardım, “Dârülhadis”, *DİA*, VIII, 531-532; Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, s. 33.

⁴²¹ Örnekler için bkz. Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, s. 110-113.

⁴²² Taşer, “II. Meşruiyet Döneminde Medreselerde Yapılan Islahatın İlmi ve Siyasi Açısından Analizi”, s. 223, 224.

⁴²³ Baltacı, *15 ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 21. Süleymâniye Dârülhadisi örneği için bkz. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 92; Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, s. 43-45.

⁴²⁴ Tekindağ, “Medrese Dönemi”, s. 16; Baltacı, *15 ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 48-49; Yardım, “Dârülhadis”, *DİA*, s. 532. Örnekler için bkz. Karacabey, *Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru’l-Hadislerin Yeri (Osmanlılar Dönemi)*, s. 91-93; Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, s. 36-39.

⁴²⁵ Baltacı, *15 ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 21.

Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Sünen*'ini, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cem*'ini ve ayrıca bin tane hadis cüz'ünü dinlemiş olan kimse kastedilir.⁴²⁶ Hâlbuki “muhaddis” olarak nitelendirilen birçok Osmanlı âliminin bu vasıfları hâiz olduğunu söylemek mümkün değildir.⁴²⁷ Dârülhadis talebesi olabilmek içinse umumî medreselerde belli bir basamağa kadar yükselme veya devam edilmek istenen dârülhadisin giriş seviyesini yakalama şartı koşulmuştur.⁴²⁸

Osmanlı dârülhadislerinde hadis metin okumaları yapılırken rağbet gören eserlerin başında *Sahîhayn*, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbîhu's-Sünne*'si, Radıyyüddîn es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-Envâr*'ı⁴²⁹ ve Celâleddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmiu's-Sağîr*'i gelmektedir.⁴³⁰ Öte yandan Osmanlı dârülhadislerinde İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ı ile Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inin ihmâl edilmiş olması ciddi bir eksiklik olarak görülmüştür.⁴³¹

XVII. yüzyıla kadar Osmanlı medreseleri ve dârülhadis müfredâtına girmeyen hadis usûlü, nakd-i ricâl gibi hadis ilimleri,⁴³² XVII. yüzyıldan XIX. asra kadar geçen sürede

⁴²⁶ Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İstanbul: İFAV, 1996, s. 57.

⁴²⁷ Yıldırım, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, s. 153.

⁴²⁸ Baltacı, *15 ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 21; Karacabey, *Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-Hadislerin Yeri (Osmanlılar Dönemi)*, s. 116-117; Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, s. 45.

⁴²⁹ Bu eser daha çok İbn Melek'in (ö. 821/1418) şerhi *Mebâriku'l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriku'l-Envâr*'ı ile birlikte okutulurdu. Çiftçi, “Süleymâniye Dârü'l-Hadisi'nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)”, s. 311, 328; Sadık Cihan, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, *A.Ü. İslâmî İlimler Fak. Dergisi*, sy. 1, Erzurum 1975, s. 129.

⁴³⁰ Baltacı, *15 ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 12, 20-21, 583-606; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 23, 28-29; Karacabey, *Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-Hadislerin Yeri (Osmanlılar Dönemi)*, s. 131 vd.; Yıldırım, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, s. 41-42; Osman Kesioğlu, *İslâm'da Eğitim Öğretim*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, nr. 249, 1985, s. 27-28; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983, s. 360; Cihan, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, s. 129-130; Yunus Macit, *Osmanlı İmparatorluğu Gerileme Döneminde Hadis Çalışmaları (1699-1876)*, Rize 2006, s. 36; Yücel, “Dâru'l-Hadislerin Müfredatı ve Eğitimi”, s. 283, 284, 285-287. Çiftçi, “Süleymâniye Dârü'l-Hadisi'nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)”, s. 310-311, 312, 313-314, 315-317, 326-328; Ayaz, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârülhadisleri”, s. 48, 49, 57-58, 60; Dilek, “Dârülhadisler”, s. 154.

⁴³¹ Yıldırım, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, s. 152.

⁴³² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kadir Ayaz, *Molla Gürânî ve el-Kevserul'l-Cârî ilâ Riyâdî Ehâdisi'l-Buhârî*, s. 2-69; a.mlf., “Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 2015, sy. 40, s. 65; a.mlf., “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârülhadisleri”, s. 47-48, 50.

Hicâz, Mısır ve Şam bölgesinden başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun muhtelif şehirlerine gelip buralarda hadis dersleri veren Alâüddîn Muhammed İbn Ali el-Haskefî⁴³³ (1088/1677), Rudânî⁴³⁴ (ö. 1094/1683), Yahyâ eş-Şâvî⁴³⁵ (ö. 1096/1685), Abdurrahim İbn Ebi'l-Lutf el-Makdisî⁴³⁶ (ö. 1104/1692), İbrahim b. Hamza el-Harrânî ed-Dımaşkı⁴³⁷ (ö. 1120/1708), Ali b. Süleyman el-Mansûrî⁴³⁸ (ö. 1134/1722),

⁴³³ Bkz. Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aşar*, I-IV, Kâhire: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284, IV, 63-65; Ahmet Özel, "Haskefî", İstanbul, *DİA*, 1997, XVI, 387-388; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 88.

⁴³⁴ Muhammed İbn Süleyman İbn Süleyman er-Rudânî, 1081'de (1670-71) tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Bkz. Ahmet Yücel, "Rûdânî", *DİA*, 2008, XXXV, 184-185. Osmanlı âlimlerinden Süleyman Fâzıl Efendi (ö. 1134/1721), Rudânî'den çeşitli hadis kitaplarını okuyup, rivâyet etme izni almış ve ondan gelen bu rivâyet silsilesi Kevserî'ye kadar intikal etmiştir. Ayrıca Süleyman Fazıl, XVIII. yüzyıldaki Osmanlı Buhârî şârihlerinden Yusuf Efendizâde (ö. 1167/1754) ve *Muvatta'*'yı şerh eden Osman İbn Yakub el-Kemâhî'nin (ö. 1171/1758) hocasıdır. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Süleyman Fazıl Efendi", *DİA*, 2010, XXXVIII, 86. Hatta Kevserî'nin Rudânî'ye dayanan icâzet silsilelerinden bazıları, Süleyman Fazıl ve onun talebesi Yusuf Efendizâde vasıtasıyla kendisine intikal etmiştir. Bkz. Kevserî, *et-Tahrîru'l-Vecîz fî mâ Yebteğîhi'l-Müstecîz*, Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1413/1993, s. 28, 36; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 434.

⁴³⁵ Yahyâ b. Muhammed Ebû Zekerîyyâ eş-Şâvî el-Mağribî el-Cezâirî. Bkz. Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser fî A'yânî'l-Karnî'l-Hâdî 'Aşar*, IV, 486; Ziriklî, *el-A'lâm Kâmusu Terâcîmî li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâi mine'l-Arabî ve'l-Musta'ribîne ve'l-Müsteşrikîn*, I-XIII, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1969, VIII, 169; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XIII, 727; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, II, 1132-1135, No: 640; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 88.

⁴³⁶ Bkz. Murâdî, *Silkü'd-Dürrer fî A'yânî'l-Karnî's-Sânî 'Aşer*, nşr. Ekrem Hasen el-Alebî, I-IV, Beyrut: Dâru Sâdır, 1433/2012, III, 5-8; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 88.

⁴³⁷ Bkz. Murâdî, *a.g.e.*, I, 27-30; Ahmet Özel, "Nablûsî", *DİA*, 2006, XXXII, 268-270; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 88.

⁴³⁸ Ali b. Süleyman el-Mansûrî, Kâhire'nin Mansûra kazasında doğmuş ve tahsilini Ezher'de tamamlamıştır. Ali el-Mansûrî; Sultan el-Mezzâhî (ö. 1075/1664), Muhammed İbn Alaaddin el-Bâbilî (ö. 1077/1666), en-Nûr eş-Şebrâmelîsî (ö. 1087/1676), Yahya eş-Şâvî (ö. 1096/1685), Muhammed el-Bakarî (ö. 1097/1686), Ahmed el-Beşbîşî (ö. 1096/1685), İbrahim el-Bermâvî (ö. 1106/1694), Ahmed b. Ahmed el-Acemî (ö. 1086/1675), Abdüsselâm el-Lekânî (ö. 1078/1668) ve Köprülü Mustafa Paşa (ö. 1102/1691) gibi XVII. asrın önde gelen şahsiyetlerinden ilim tahsil etmiş ve bir kısmından icâzet almıştır. Ali el-Mansûrî, 1088/1677 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Hadis ilimleri konusundaki ihtimamı ile tanınan Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa ile üst düzey bir ilişkisi kuran Ali el-Mansûrî, 1679 tarihinde Belgrad'da Köprülü Ahmed Paşa Medresesi Şeyhulkurralıḡı görevine atanmış, 1686 tarihinde vazifeden ayrılıp İstanbul'a dönmüştür. 1688 tarihinde Köprülü Mehmed Paşa Türbesi ders-i âmm, hâfız-ı kütüb ve muhaddislik görevi kendisine tevcih edilmiş, daha sonra 1690 yılında Sultan Süleyman Han Validesi merhume Saliha Sultan adına kurulan Kurrâ Şeyhliḡı, 1715'te de Sultan Ahmed Camii Şeyhulkurralıḡa görevleri kendisine verilmiştir. Ali el-Mansûrî, son görevi sırasında 1134/1722 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Ali İbn Süleyman el-Mansûrî, İstanbul'da bulunduğu sırada Yusuf Efendizâde kendisinden hadis ilimlerinde icâzet almıştır. Yusuf Efendizâde'nin Ali el-Mansûrî'den aldığı rivâyet izni Kevserî'ye kadar intikal etmiştir. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâyiü'l-Fudalâ', Şekâiku Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, İstanbul: Çaḡrı Yayınları, 1989, III, 677-678; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 292; Kevserî, *et-Tahrîru'l-Vecîz*, s. 28 (dpt). Ay. bkz. Ahmet Tobay, "Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliḡindeki Yeri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, s. 39; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 88, 90-91.

Abdülganî en-Nablusî⁴³⁹ (1143/1731), Tarsûsî Mehmed Efendi⁴⁴⁰ (ö. 1145/1732), Şeyh Sa'dî el-Ömerî ed-Dımaşkî⁴⁴¹ (1147/1734), Ahmed b. Nâsiruddîn el-Bikâî⁴⁴² (1171/1757-58), Aclûnî⁴⁴³ (ö. 1162/1749), Ahmed el-Menînî ed-Dımeşkî⁴⁴⁴ (1172/1759), Muhammed Himmâtzâde⁴⁴⁵ (1175/1761-62), Muhammed es-Sefercalânî⁴⁴⁶ (1179/1765), Ahmed Saîd el-Murâdî ed-Dımaşkî⁴⁴⁷ (1180/1766), İbrahim b. Mustafa el-Halebî⁴⁴⁸ (1190/1776), Hibetullah el-Ba'î⁴⁴⁹ (ö. 1224/1809) ve Ervâdî'den⁴⁵⁰ (ö. 1275/1858) ders alan âlimlere dayanmakta⁴⁵¹, daha öncesinde de mezkûr âlimler

⁴³⁹ Bkz. Murâdî, *a.g.e.*, III, 36-44; Ayaz, “Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi”, s. 88.

⁴⁴⁰ Bkz. Abdullah Kahraman, “Tarsûsî Mehmed Efendi”, *DİA*, 2011, XL, 115-116; Ayaz, “Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi”, s. 88, 96-97.

⁴⁴¹ Şeyh Sa'dî el-Ömerî (İbn Abdilhâdî) 1131/1719 tarihinde İstanbul'a gelmiş ve Dımaşk'ta Dârülhadis el-Eşrefiyye müderrisliğine tayininden sonra geriye dönmüştür. Bkz. Murâdî, *a.g.e.*, II, 172.

⁴⁴² Bkz. Murâdî, *a.g.e.*, I, 234-245.

⁴⁴³ Aclûnî, 1707'de hilafet merkezini ziyaret edip, bir yıl kadar burada kalmıştır. Ali Yardım, “Aclûnî İsmâil b. Muhammed”, *DİA*, 1988, I, 327; Murâdî, *a.g.e.*, I, 295-309. Aclûnî'nin kırk ayrı kitaptan topladığı *el-Erbaûn el-'Aclûniyye* diye bilinen meşhur hadis icâzeti, Osmanlı âlimleri arasında yaygınlaşmış ve İstanbul'a gelişinden üç asırlık bir zaman sonrasındaki Zâhid el-Kevserî'ye kadar intikal etmiştir. Kevserî, *et-Tahrîru'l-Vecîz*, s. 31, 62. Ay. bkz. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 106-108.

⁴⁴⁴ Bkz. Murâdî, *a.g.e.*, I, 153-156.

⁴⁴⁵ Bkz. Murâdî, *a.g.e.*, IV, 47.

⁴⁴⁶ Bkz. Murâdî, *Silkü'd-Dürer*, IV, 241-250.

⁴⁴⁷ Bkz. Murâdî, *a.g.e.*, I, 166-169.

⁴⁴⁸ Bkz. Murâdî, *a.g.e.*, I, 46-48.

⁴⁴⁹ Hibetullah el-Ba'î, 1151/1738 tarihinde Dımaşk'ta doğmuş, 1163 tarihinde İstanbul'a gelmiş ve bir süre kaldıktan sonra Şam'a dönmüştür. Daha sonra tekrar İstanbul'a gelen müellif burada vefat etmiştir. Mustafa el-Eyyûbî (ö. 1205), Atıyye el-Echûrî (ö. 1191), Salih İbn İbrahim İbn Süleyman el-Cînî (ö. 1170/1757) ve eş-Şihâb Ahmed el-Menînî (ö. 1172/1759) onun kendilerinden istifade ettiği âlimlerden bazılarıdır. Muhammed Es'ad, İmamzâde (ö. 1267/1851) ve Ayasofya şeyhi Yusuf İbn İsmâil (ö. 1264/1848), el-Bâlî'den hadis dersi ve icazet alan isimlerden bazılarıdır. Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 75; Baytar, *Hilyetü'l-Beşer fî Târîhi'l-Karni's-Sâlis 'Aşer*, nşr. Muhammed Behçet el-Baytâr, I-III, Beyrut: Dâru Sâdir, 1413/1993, III, 422-423; Kevserî, *et-Tahrîru'l-Vecîz*, s. 12-13; Ayaz, *Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi*, s. 83-87.

⁴⁵⁰ Osmanlı hadis çalışmalarına sağladığı katkısıyla tanınan muhaddislerden biri de, Ervâdî'dir. Ervâdî 1849'da İstanbul'a gelmiş ve Ayasofya'da iki yıl hadis okutmuştur. XIX. yüzyıl Osmanlı muhaddisi ve sufi olan Gümüşhanevî, Ervâdî ile burada tanışmış ve ondan hadis okumuştur. Kevserî, *et-Tahrîru'l-Vecîz*, s. 48; Ayaz, “Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi”, s. 75-77.

⁴⁵¹ Ayaz, “Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi”, s. 87.

yoluyla Hicâz, Mısır ve Şam bölgesindeki muhaddislere intikal etmektedir.⁴⁵² Bu âlimlerden Yahyâ eş-Şâvî, Abdurrahim İbn Ebi'l-Lutf el-Makdisî, Ali b. Süleyman el-Mansûrî, Hibetullah el-Ba'î ve Ervâdî İstanbul'da bir süre ikâmet edip tadrîs faaliyetinde bulunmuşlardır.⁴⁵³ Yine Mısır'dan Konya'ya gelip burada vefat eden Muhammed el-Yemânî'nin⁴⁵⁴ (1135/1723) de bu husustaki gayretlerini unutmamak gerekir. Ayrıca Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa⁴⁵⁵ (ö. 1102/1691), Süleyman Fâzıl Efendi⁴⁵⁶

⁴⁵² Konuyla ilgili başka icâzet örnekleri için bkz. Bkz. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 106-108, 114, 127; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 67-97; İmamoğlu, "Anadolu'da Usul Çalışmaları: Ramazanzâde Abdünnâfi' İffet Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker Şerhi: "el-Eserü'l-Mu'teber fi Tercemeti Nuhbeti'l-Fiker", s. 331.

⁴⁵³ Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 88; a.mlf., Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tadrîsâtı Açısından Osmanlı Dâruhadisleri", s. 50-51.

⁴⁵⁴ Biyografi kaynaklarında Muhammed el-Yemânî ile ilgili bir bilgi tesbit edilememiştir. Kevserî, onun 1135/1723 tarihinde Konya'da vefat ettiğini belirtmiştir. İcâzet silsilelerinden anlaşıldığı kadarıyla Muhammed İbn Abdalbâkî ez-Zürkânî (ö. 1122/1710), Halil el-Likânî (ö. 1104/1693) ve Ahmed el-Merhûmî'den (ö. 1112/1701) hadis ilimlerine dâir rivâyet izni almış, diğer taraftan fıkıhta da Abdulhayy eş-Şurunbulâlî (ö. 1117/1705) ve Abdurrahim İbn Ebi'l-Lutf el-Makdisî'den ö. (1104/1692) icâzet almıştır. Mısır'da özellikle rivâyet ilimlerindeki icâzeti ile önemli isnâd zincirini elde etmiş olan Muhammed el-Yemânî Anadolu'ya gelmiş ve Osmanlı âlimlerinden Abdülkerim el-Konevî (ö. 1150/1737) ilmî tahsilinin önemli bir kısmını onun yanında tamamlamıştır. Abdülkerim el-Konevî'nin Muhammed el-Yemânî'den aldığı Kütüb-ü sitte ve diğer hadis musannefâtı ile ilgili isnâd zincirleri, Osmanlı âlimleri arasında yaygınlık kazanmıştır. Bkz. Ebü'l-Ulâ Mardin, *Huzûr Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966, II-III, 653, 708; Kevserî, *et-Tahrîru'l-Vecîz*, s. 10, 16, 17, 19, 35; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 88, 92-94.

⁴⁵⁵ Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa, Osmanlı Sadrazamları arasında ilmî faaliyetleri ve âlimleri himâye etmesi ile meşhur bir âlimdir. Ayrıca imâmu'l-hadîs ünvânıyla anılmakta olup, Vefâ'daki kütüphanesinde ders verecek kadar ihtisas sahibidir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa", Ankara, *DİA*, 2002, XXVI, 263-265; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 87. Ali b. Süleyman el-Mansûrî'nin (ö. 1134/1722) birçok görevi almasında Köprülü Mustafa Paşa'nın önemli bir etkisi olmuştur. Diğer taraftan 1669 tarihinde çıktığı hac yolculuğunda meşhûr Rudânî'yi İstanbul'a davet etmiş ve Rudânî 1081/1671 tarihinde İstanbul'a gelip, bir yıl kadar burada kalmıştır. Ayrıca Rudânî, İstanbul'da bulunduğu sırada Mekke Haremeyn işleri sorumluluğu görevi kendisine tevcih edilmiştir. Bkz. Yücel, "Rûdânî", *DİA*, XXXV, 184-185. Köprülü Mustafa Paşa, Rudânî'nin görevi sırasında İstanbul'daki en büyük destekçisi olmuştur. Mustafa Paşa'nın vefatından sonra Rudânî'nin Mekke Haremeyn işleri görevinden azledilmiş olması bu durumu teyid etmektedir.

⁴⁵⁶ 1080/1669 tarihinde hac yolculuğuna çıkan Süleyman Fâzıl Efendi Şâm, Kâhire ve Kudüs ve Remle'ye uğramıştır. Bu seyahati sırasında o bölgenin en önemli hadis ve fıkıh âlimlerinden Şeyh Hayreddin er-Remlî (ö. 1081/1671), Sultan el-Mezzâhî (ö. 1075/1664), ve Nureddin Ali b. Ali eş-Şebrâmellisî'nin (ö. 1087/1676) sebetleri ile Muhammed İbn Süleyman el-Mağribî el-Rudânî'nin (ö. 1094/1683) *Sılatü'l-Halef bi Mevsûli's-Selef* adlı eserindeki isnâd zincirlerini nakletmek için rivâyet izni almış ve talebesi Yusuf Efendizâde'ye de bu âlimlerin sebetlerini nakletmesi için icâzet vermiştir. Bu icâzet, Osmanlı âlimleri arasında Kevserî'ye kadar intikal etmiştir. Ayrıca Hicâz yolculuğu sırasında Şam'da Muhammed el-Belbânî ed-Dimeşki'den (ö. 1083/1672) ilm-i hadis ve kütüb-ü sitte ile ilgili rivâyet izni almış, diğer taraftan Haremeyn-i Şerîf'te Şeyh Hasan el-Uceymî (ö. 1113/1702), Abdülkâdir es-Safûrî (ö. 1081/1670), İbrahim el-Kûrânî (ö. 1101/1690) ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî'den (ö. 1134/1722) de bazı icâzetler almıştır. Bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâyiü'l-Fudalâ*, III, 678-679; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 327; Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, I, 386; Kevserî, *et-Tahrîru'l-Vecîz*, s. 10, 19, 28; Hatiboğlu, "Süleyman Fâzıl Efendi", *DİA*, XXXVIII, 86; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 88, 91-92; Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tadrîsâtı Açısından Osmanlı Dâruhadisleri", s. 51-52.

(1134/1722), Kara Halil İbn Hasan b. Muhammed et-Tirevî⁴⁵⁷ (1123/1711), Dâvûd el-Karsî⁴⁵⁸ (ö. 1169/1756) ve Muhammed Refîk el-Mostârî⁴⁵⁹ (1288/1871) gibi hac yolculuğu, idârî görev ve daha başka sebeplerden dolayı Hicâz, Şam ve Mısır'a gidip, burada çeşitli hadis kitaplarının rivâyet hakkını elde eden Osmanlı âlimlerinin de bölgenin birikiminin İstanbul'a taşınmasında önemli rol oynadıkları görülmektedir.

Bu dönemlere ait kayıtlar Osmanlı'da XVII. yüzyıldan itibaren dârülhadislerde hadis fûrûnunun yanı sıra hadis usûlünün de okutulduğunu,⁴⁶⁰ usûl derslerinin çatısını ise, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) *Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalahı Ehli'l-Eser* adlı kitapçığı ile şerhlerinin⁴⁶¹ ve Zeynüddîn el-İrâkî'nin (ö. 806/1403) *Elfiyyetü'l-Hadîs*'inin oluşturduğunu göstermektedir.⁴⁶² Nitekim hadisle ilgili eserler üzerinde

⁴⁵⁷ Kara Halil Efendi, Medine-i Münevvere'de ders veren İbrahim el-Kûrânî'nin (ö. 1101/1690) rivâyet ilimlerindeki birikimini İstanbul medreselerine taşıyan âlimlerdendir. Osmanlı devletinde müderrislikten kazaskerliğe kadar çeşitli idârî görevlerde bulunan Kara Halil Efendi, 1101/1690 tarihine kadar çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra, bu tarihte Kudüs kadılığına tayin olunmuş ve sonrasında sırasıyla Bursa ve Mekke kadılıkları ile Anadolu ve Rumeli Kazazkerliği görevlerinde bulunmuştur. Hicâz bölgesine yaptığı yolculuk vesilesiyle Şam veya Hicâz bölgesinde İbrahim el-Kûrânî'den hadis ilimleri ile ilgili icâzet almıştır. Bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâyiü'l-Fudalâ*, II, 329-330; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 374; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 317. 1025/1616 tarihinde Şehrazûr'da doğan hocası İbrahim el-Kûrânî'nin ilim tahsili için çıktığı yolculukta Şam, Mısır ve Hicâz'da devrinin önde gelen âlimlerinden hadis ilimlerine dair rivâyet izinleri aldığı, bu arada Medine'ye yerleşip Mescid-i Nebevî'de ders verdiği ve Medine'de 1101/1690 tarihinde vefat ettiği belirtilmektedir. Bkz. Murâdî, *Silkü'd-Dürrer*, I, s. 9-10; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 317; Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", s. 88, 89-90.

⁴⁵⁸ Kaynaklarda Dâvûd el-Karsî'nin tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'a gittiği, orada kısa bir süre içinde ilmî ehliyetini çevresine kabul ettirip ders vermeye başladığı ve daha ziyade öğrencilerinin ihtiyacı doğrultusunda eserler telif ettiği anlaşılmaktadır. Mısır'dan İstanbul'a döndüğü tarihte tam bir ittifak olmamakla beraber 1153 yılının sonlarında (1741'in ilk ayları) İstanbul'a geldiği söylenmektedir. Bkz. Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, 1994, IX, 29.

⁴⁵⁹ Muhammed Refîk Mostârî, kayın pederi Ispartalı Hüseyin Efendi'nin Şam kadılığına tayini sebebiyle, 1253/1837-38 tarihinde Şam'a gitmiş ve Şeyh Abdulfettah Akrî (Ukarî) hazretlerinden inâbe alarak Nakşibendiyye tarikat-ı aliyyesine sâlik olmuştur. 1254/1838-1839 senesinde kayınpederinin Şam'da vefatı üzerine İstanbul'a dönmüştür. Bkz. *İlmiyye Sâlnâmesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334, s. 478. Kevserî'nin icâzetinden öğrendiğimiz kadarıyla Muhammed Refîk, Şam'da bulunduğu sırada önemli isnâd zincirlerine sahip olan Abdurrahman el-Kuzberî'den (ö. 1262/1846) *el-Erbâinu'l-Aclûniyye*'nin rivâyet iznini almıştır. Bkz. Kevserî, *et-Tahrîru'l-Vecîz*, s. 62.

⁴⁶⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 38; Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", s. 128; Macit, *Osmanlı İmparatorluğu Gerileme Döneminde Hadis Çalışmaları (1699-1876)*, s. 35; Yücel, "Dâru'l-Hadislerin Müfredatı ve Eğitimi", s. 283.

⁴⁶¹ Bu şerhler için bkz. Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", s. 132-134; Özben, "Hanefiler'in *Mukaddime* Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", s. 6, 14.

⁴⁶² Huriye Martı, "Hadis Usulü Bilincinin Geliştirilmesi Bağlamında İlâhiyat Fakültesi Öğrencilerinin Usul Algısına Yönelik Ampirik Bir Çalışma", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fak. Dergisi*, sy. 28, s. 52; Yücel, "Dâru'l-Hadislerin

yapılan bir araştırmaya göre XVI-XVII. asırlarda hadis usûlüyle ilgili en çok istinsâh edilen eserler arasında İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker*'i ve 'Irâkî'nin *Elfiyyetü'l-Hadîs*'i gelmektedir.⁴⁶³ Türkiye yazma eserleriyle ilgili yapılacak genel bir tarama ile de Osmanlı ilim hayatında *Nuhbe* ve şerhi *Nüzhe*'ye ne kadar önem verildiği görülecektir. Çünkü eserin kütüphanelerimizde muhtelif birçok nüshası bulunmaktadır ki bu da eserden ne kadar istifade edildiği konusunda fikir vermektedir.⁴⁶⁴ Bursevî'nin de talebeliği zamanında *Nuhbetü'l-Fiker* ve şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın istinsâhını, kenarlarına yer yer notlar düşmek suretiyle 1083/1672 yılının 15 Ramazan'ının sabahında tamamlamış olması⁴⁶⁵ ilim talebeleri arasında o dönemde yaygın olan uygulamanın bir sonucudur. Buna ilave olarak XVII. yüzyılda yaşayan Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) otobiyografisinde 1052/1642-43 tarihinde Vâiz Veli Efendi'den İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker*'ini okuduğunu ve aynı hocadan iki yıl hadis usûlü dersi aldığını belirtmesi bu hususu desteklemektedir.⁴⁶⁶ Şöyle demektedir: "Vâiz Veli Efendi merhumdan ittisâl-i sened işi için *Nuhbe* ve *Elfiyye-i Irâkî* dersine başlanıp, iki yılda hadis usûlü konusu tam olarak görüldü."⁴⁶⁷ XVII. yüzyıla ait Kâtib Çelebi'nin hadis usûlü tedrisâtı, bu dönemde Osmanlı ilmî hayatında hadis ilimlerinin önem kazandığını göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan Vâiz Veli Efendi'nin hadis ilimleri konusundaki birikiminin, Mısır'da Burhânüddîn İbrâhîm el-Lekânî'den⁴⁶⁸ (ö. 1041/1632) aldığı hadis derslerine dayanması da göz ardı edilemeyecek bir ayrıntıdır.⁴⁶⁹

Müfredatı ve Eğitimi", s. 283-284; Çiftçi, "Süleymâniye Dârü'l-Hadîs'i'nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)", s. 311; Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrisâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", s. 50, 54; Dilek, "Dârulhadisler", s. 154; Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", s. 129; Özben, "Hanefîler'in *Mukaddime* Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", s. 14.

⁴⁶³ Çiftçi, "Süleymâniye Dârü'l-Hadîs'i'nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)", s. 311.

⁴⁶⁴ Örnek olarak Kültür ve Turizm Bakanlığının Türkiye Yazmalarına katalog taraması için girip "Nuhbetü'l-Fiker" veya "Nüzhetü'n-Nazar" olarak arama yaptığımızda her iki eserin de birçok yazma nüshası ortaya çıkmaktadır.

⁴⁶⁵ Bursevî, *Risâletü İbn Hacer fi İlmi'l-Hadîs*, BEYBEK, Genel, nr. 34, vr. 1a; 30a.

⁴⁶⁶ Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrisâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", s. 50, 54-55.

⁴⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak*, s. 115.

⁴⁶⁸ Hayatı için bkz. Metin Yurdagör, "Lekânî, İbrâhîm b. İbrâhîm", *DİA*, 2003, XXVII, 130-131.

⁴⁶⁹ Bkz. Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi; Hayatı - Şahsiyeti - Eserleri", *Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, 1991, s. 7.

Bu hususlara ilâveten bu dönemde *Nuhbetü'l-Fiker* ile ilgili çalışmalar⁴⁷⁰ yapan bazı âlimlerin eserlerinin giriş kısımlarında bu eseri okuttuklarına dair malumata rastlamaktayız. Mesela Mehmed Medenî et-Trabzonî (ö. 1200/1786) *Nuhbetü'l-Fiker*'i, bu esere yapmış olduğu hâşiyesi ile birlikte iki defa okuttuğunu belirtmektedir.⁴⁷¹ Son dönem Osmanlı âlimlerinden Babanzâde Ahmed Naim'in de (1872-1934) *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi Mukaddimesi*'nde konuların sıralanmasında *Nuhbe*'yi esas almış olması⁴⁷² Osmanlı ilim geleneğinde bu eserin etkisinin sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir.

Öte yandan XVII. yüzyıl öncesi dönemde zaman zaman Anadolu'nun farklı yerlerindeki Dârülhadislerde *Nuhbetü'l-Fiker* okutulduğu görülebilmektedir. Örneğin XVI. asırda Birgi'deki Atâullah Efendi Dârülhadis'i şeyhi olarak görev yapan Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573), öğrencilerine *Nuhbetü'l-Fiker* okutmuş, hatta hissedilen ihtiyaç üzerine bu eseri esas almak üzere *Hadis Usûlü Risalesi*'ni⁴⁷³ kaleme almıştır.⁴⁷⁴ Daha sonra aynı geleneği Dâvûd el-Karsî'nin (ö. 1169/1756) Birgivî'nin *Risâle fî Usûli Hadîs*'ine yazdığı şerh ile devam ettirdiği görülmektedir.⁴⁷⁵ Bu müfredâtın XVII. yüzyıl öncesi dönemde bütün Osmanlı dârülhadisleri veya özellikle İstanbul merkezli dârülhadislerde uygulandığını söylemek pek mümkün değildir. Çünkü bu uygulama örneğinde de görüldüğü gibi, zaman zaman Anadolu'nun farklı yerlerindeki hadis çalışmaları bazen İstanbul'dan daha öne çıkabilmektedir. Nitekim Birgivî'nin risâlesinin sonunda dile getirdiği şu cümleler, yaşadığı dönem olan XVI. yüzyılda hadis usûlüne dair ıstılahların medrese talebeleri tarafından bile bilinmediğini hatta duyanları hayrete

⁴⁷⁰ Bu çalışmalar hakkında bkz. Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", s. 132-134.

⁴⁷¹ Mehmed Medenî et-Trabzonî, *Hâşiye 'alâ Nuhbeti'l-Fiker*, BEYBEK, Haraççioğlu, nr. 350, vr. 1b. Krş. Özben, "Hanevîler'in Mukaddime Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", s. 11.

⁴⁷² Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 19; Martı, "Hadis Usûlünün Kaynakları", s. 229; Hansu, "Babanzâde Ahmed Naim'in Tecrîd-i Sarîh Tercemesi'nin Mukaddimesi", s. 441.

⁴⁷³ Bkz. Sadık Cihan, "Muhammed b. Pir Ali Birgivî ve 'Risâle fî Usûli'l-Hadîs'in Tercümesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Samsun 1987, s. 55-57; Emrullah Yüksel, "Birgivî", *DİA*, 1992, VI, 194.

⁴⁷⁴ Bkz. Birgivî, *Usûlü'l-Hadîs*, nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2002, s. 19; *Risâle fî Usûli'l-Hadîs (Dâvûd el-Karsî'nin Şerhi ile birlikte)*, nşr. İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006, s. 20.

⁴⁷⁵ Bkz. Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, IX, 29-30.

düşürdüğünü göstermektedir: “Bu anlattıklarımız, muteber kitaplardan hadis çeşitlerinin incelenmesi sadedinde bize nasip olanlardır. Bu meseleleri bilmek, burada (diyarımızda) o kadar gerekli olmasa da, ne zaman ki din kardeşlerimiz ve yakîn tahsilindeki/talebindeki yardımcılarımız, bu sıralar, bazı hadislerin müşkilâtını çözmekle meşgul olunca, ayrıca bu terimlerin isimlerini duyduklarında hayrete düşüp bizden açıklama isteyince, biz de onların hayretlerini gidermek için bunları ayrıntılı bir şekilde açıkladık.”⁴⁷⁶

Verilen bütün bu bilgilerden sonra İstanbul, Edirne ve Bursa gibi medrese ve dârülmadrislerin bulunduğu şehirlerde yıllarca ilim tahsil eden Bursevî'nin, diğer medrese talebeleri gibi yaşadığı döneme ait başta hadis usûlü olmak üzere hadis ilimleri müfredâtına vâkıf olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim hadis usûlüne duyduğu yakın ilgi nedeniyle İbn Hacer'in (ö. 852/1448) hadis usûlüne dâir yazdığı *Nuhbetü'l-Fiker* adlı eserini, talebeliği zamanında 1083/1672'de istinsah etmiş ve kenarlarına yer yer notlar düşmüş,⁴⁷⁷ daha önce Tekirdağ'da yazmaya başladığı fakat bitiremediği⁴⁷⁸ *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'i 1129/1717 yılında Şam'da tamamlamıştır.⁴⁷⁹ Çalışmamızın konusunu teşkil eden *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* adlı eseri, gerek istifade ettiği kaynaklar gerekse tercih ettiği görüşler bakımından onun hadis usûlcülüğünü gösteren en güçlü örneklerden biridir. Ayrıca başka bazı eserlerinde İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'si⁴⁸⁰, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker*'i⁴⁸¹ ve Molla Ali el-Kârî'nin (ö.

⁴⁷⁶ Birgivî, *Usûlü'l-Hadîs*, s. 32; *Risâle fî Usûli'l-Hadîs (Dâvûd el-Karsî'nin Şerhi ile birlikte)*, s. 112.

⁴⁷⁷ Bursevî, *Risâletü İbn Hacer fî İlmi'l-Hadîs*, BEYBEK, Genel, nr. 34, vr. 1a; 30a.

⁴⁷⁸ Yıldız, “Türk Müfessiri İsmâil Hakkî Burûsevî'nin Hayatı”, s. 117, 119; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 95, 146 (470 nolu dipnot), 189, 215; Avcı, *Sûfilerin Hadîs Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 18, 33; İsmail Güleç, “İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhü'l-Mesnevî'sinde Geçen Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Mevlana Araştırmaları Dergisi*, sy. I/1, Konya 2007 (Mayıs), s. 4; Çiçek, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 35.

⁴⁷⁹ Bkz. BEYBEK, Genel, nr. 37, vr. 212b.

⁴⁸⁰ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VII, 187; IX, 261.

⁴⁸¹ Bkz. Bursevî, *Furûku Hakkî*, Mehmet Faruk Çifçi, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 132, 285.

1014/1605) *Şerhu'n-Nuhbe'si*⁴⁸² gibi bazı hadis usûlü kitaplarından yaptığı nakiller de onun bu yönünü gösteren diğer örneklerdir.

Bütün bu hususlara ilâveten 1063/1653-1137/1725 tarihleri arasında yaşayan Bursevî'nin seyahatleri tarihleriyle beraber dikkate alındığında, 1030/1621-1094/1683 yılları arasında Mısır-Medine-Mekke-İstanbul-Mekke-Şam hattında gidip gelen Rudânî⁴⁸³, 1088/1677-1134/1722 yılları arasında Kâhire'den çıkarak kırk yılı aşkın bir süre İstanbul-Belgrad-İstanbul hattında yaşayan Ali b. Süleyman el-Mansûrî ve 1087/1676-1162/1749 yılları arasında Şam-İstanbul-Şam hattında yaşayan Aclûnî⁴⁸⁴ veya bu muhaddislerin talebelerinden, her ne kadar bu yönde bir kayda rastlanamamış olsa da bir şekilde istifade etmesi mümkün gözükmektedir. Özellikle Bursevî'nin, 1707-1708 yılları arasında İstanbul'da ders veren ve 1708 yılından itibaren de kırk yılı aşkın bir süre Şam'da bulunan Aclûnî'den istifade etmesi pekâlâ mümkündür. Zira Bursevî 1707-1708 tarihleri arasında Bursa ve İstanbul'da bulunmuş, 1717-1720 yılları arasında da üç yıl boyunca Şam'da kalmıştır. Ayrıca Bursevî Şam'daki ikameti sırasında orada bulunan Şeyh Ebü'l-Mevâhib Muhammed b. Abdülbâkî eş-Şâmî el-Hanbelî'den (ö. 1126/1714) ders almış, Ebü'l-Mevâhib'in talebi

⁴⁸² Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 545; X, 44; a.mlf., *Furûku Hakkî*, s. 33, 66, 244.

⁴⁸³ Rudânî 1030 (1621) yılında Kuzey Afrika'nın Sûs şehri yakınlarındaki Târûdânt'ta dünyaya geldi. Doğum tarihi 1033 (1624) ve 1037 (1627-28) olarak da zikredilmiş, ayrıca Mağribî, Sûsî, Mâlikî, Mekkî nisbeleriyle de anılmış, babasının adının Süleyman olduğunu kaydedenler de olmuştur. On iki yaşında iken Merakeş'e giderek İbn Nâsir ed-Der'î ve Muhammed b. Ebû Bekir ed-Delâî'den Arap dili, hadis, tefsir, fıkıh ve Muhammed b. Saîd el-Merrâkûşî es-Sûsî'den astronomi dersleri gördü. Daha sonra Fas, Cezayir, Mısır, Şam, Medine, Mekke gibi merkezleri dolaştı. Cezayir'de müftü Saîd b. İbrâhim Kaddûre'den tasavvuf eğitimi aldı. Üchûrî, Şehâbeddin el-Hafâcî, Hayreddin er-Remlî gibi âlimlerden ders okudu. 1060'ta (1650) hac görevini yerine getirdikten sonra bir müddet Medine'de kalarak Semhûdiyye Medresesi'nde ders verdi. Ardından Mekke'ye döndü ve Mescid-i Harâm'da ders okuttu. Evlenip oraya yerleşti. 1080 (1670) yılında hacca giden Osmanlı Veziri Mustafa Bey onunla tanışıp derslerine katıldı ve kendisini İstanbul'a davet etti. 1081'de (1670-71) İstanbul'a giden Rûdânî, Vezir Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa ile görüştü ve burada itibar gördü. Mekke şerifi Sa'd b. Zeyd'i azlettirerek yerine Berekât b. Muhammed'in getirilmesini sağladı, kendisi de Mekke'de Haremeyn işleri sorumluluğuna tayin edildi. Rûdânî bu görevinde önemli hizmetler yaptı, Mekke'de yaygınlaşan bid'atlarla mücadele etti. Ancak onu bu göreve getiren vezir vefat edince (1087/1676) kendisini çekemeyenlerin şikâyeti üzerine görevinden alındı. 1093 (1682) yılında hacca, ardından Şam'a gitti ve burada vaktini eser yazmakla geçirdi. 1094 Zilkadesinde (Ekim-Kasım 1683) Şam'da vefat etti. 1095 veya 1096'da (1685) öldüğü de zikredilir. Yücel, "Rûdânî", *DİA*, XXXV, 184-185.

⁴⁸⁴ Aclûnî 1087'de (1676) Aclûn'da doğdu. Cerrâhî nisbesini, soyunun meşhur sahâbî Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a ulaşmasından dolayı almıştır. İlk öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra on üç yaşlarında iken Şam'a giderek devrin ünlü âlimlerinden İslâmî ilimleri tahsil etti. 1707 yılında hilâfet merkezi olan İstanbul'a gitti. Bir sene sonra, Osmanlı Devleti tarafından Şam Emevî Camii müderrisliğine tayin edildi. Vefatına kadar kırk yılı aşkın bir müddetle bu vazifeyi yürüttü. Aclûnî Şam'da vefat etti. Yardım, "Aclûnî İsmâil b. Muhammed", *DİA*, I, 327.

üzerine de Bursevî ona icâzet vermiştir.⁴⁸⁵ Yine Şam'da kaldığı süre içinde Abdülğanî en-Nâblusî (ö. 1143/1731) ile tütün kullanmanın câiz olup olmadığı hususu gibi bazı tasavvufî konularda hararetli tartışmalar yapmıştır.⁴⁸⁶ Mısır'dan İstanbul'a gelerek İstanbul ve Belgrad'da kırk yılı aşkın süre resmî eğitim kurumlarında müderrislik yapan Ali İbn Süleyman el-Mansûrî (ö. 1134/1722) ile görüşmüş olması da muhtemeldir. Ayrıca Bursevî'nin Köprülü Mustafa Paşa (ö. 1102/1691), Süleyman Fâzıl Efendi (ö. 1134/1722) ve Kara Halil b. Hasan b. Muhammed et-Tirevî (1123/1711) gibi hac yolculuğu, idârî görev ve daha başka sebeplerden dolayı Hicâz, Şam ve Mısır'a gidip, burada çeşitli hadis kitaplarının rivâyet hakkını elde eden Osmanlı âlimlerinden gerek bulundukları yerlerde gerekse İstanbul'a dönmelerinin ardından istifade etmiş olması da uzak bir ihtimal değildir.

Bu hususlar yanında Bursevî'nin her biri on yedi ay süren iki hac yolculuğunu ayrıca belirtmek gerekir. Bu yolculukların ilki (1111/1700) Bursa'dan kara yoluyla Antalya üzerinden Şam'a oradan da önce Medine sonra da Mekke'ye gitmek suretinde gerçekleşmiş Haremeyn'de geçirdiği yedi ayın elli gününü Medine'de, beş ay on gününü de Mekke'de geçirmiştir.⁴⁸⁷ Dönüş güzargâhı tekrar kara yoluyla Medine-Tebük-Şam-Bursa güzergâhı şeklinde gerçekleşmiştir. İkinci hac yolculuğu ise (1122/1710) önce kara yoluyla Bursa'dan İstanbul'a, oradan da deniz yoluyla Sakız ve Rodos adaları yoluyla İskenderiyye'ye, oradan da yine bir gemiyle Nil nehri üzerinden Kâhire'ye doğru gerçekleşmiştir. Bursevî iki aydan fazla kaldığı Mısır'da ulemâ, tasavvuf erbâbı ve halkla irtibat kurmuştur. Bazılarına risâleler yazıp hediye etmiş ve icâzetnâmeler vermiştir. Ezher müderrislerinden Ahmed (İbrâhim) b. Muhammed el-Birmâvî (ö. 1106/1694) icâzet verdiği kimselerdendir.⁴⁸⁸ Yine Mısır'da kaldığı süre içinde Ahmed Hamdî el-Mısırî'ye içinde *Rûhu 'l-Beyân*'la ilgili bazı değerlendirmelerin de bulunduğu bir icâzetnâme vermiştir.⁴⁸⁹ O Kâhire'den İstanbul'daki halifesi Yusuf

⁴⁸⁵ Kevserî, *Makâlâtü 'l-Kevserî*, s. 358; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 95.

⁴⁸⁶ Kevserî, *Makâlâtü 'l-Kevserî*, s. 358; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 95-99.

⁴⁸⁷ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 73-74.

⁴⁸⁸ Kevserî, *Makâlâtü 'l-Kevserî*, s. 358; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 87; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 31.

⁴⁸⁹ Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 31, 54; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu 'l-Beyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 377.

Efendi'ye gönderdiği mektupta Arap ulemasının kendisine büyük rağbet gösterdiğini, bazılarına izin ve icâzetnâmeler verdiğini, bazılarına istedikleri mahallerden hakâik ve maârif yazdığını, tamamlanmış risâlelerine husn-i kabul gösterdiklerini, hatta İmâm Süyûtî (ö. 569/1173) ve benzerlerinin eserlerinin ona nisbetle kelâm-ı zâhirî olmağa hamlettiklerini, halvete girmek için rağbet ettiklerini, fakat havanın sıcak ve kurak olması sebebiyle buna ruhsat vermediğini yazmaktadır.⁴⁹⁰ Daha sonra Mısır'dan deniz yoluyla Cidde üzerinden Mekke'ye geçen Bursevî hac farizasını yerine getirdikten sonra önce İstanbul'a oradan da Bursa'ya dönmüştür.⁴⁹¹ Ayrıca İsmail Hakkı, İstanbul'a geldiğinde şeyhi Osman Fazlî Efendi (ö. 1102/1691) 1091/1680'de edâ ettiği ikinci haccından dönmüş bulunuyordu. Şeyhi hac sırasında Mısır'a da uğradığında ileri gelenler ve ulemâ kendisine büyük ilgi göstermişti. Ulemâ Osman Fazlî Efendi'nin beraberinde götürdüğü bazı eserlerini çok beğenerek istinsâh etmişler, tartıştıkları meselelerle ilgili onun görüşlerinden de istifade etmeye çalışmışlardır. İsmail Hakkı, şeyhinin talebi üzerine onun adına bu zevâta bazısı Arapça, bazısı Türkçe on iki mektup yazmıştır. Arapça mektuplar Mısır'da şeyhu's-şuyûh Şeyh Şâhîn ve Burhânüddîn İbrâhîm el-Lekânî (ö. 1041/1632)⁴⁹² gibi Mısır ulemasına, Türkçe mektuplar ise Mısır valisi ve defterdârı gibi Mısır ileri gelenlerine yazılmıştır.⁴⁹³ Bu hadise bir taraftan Bursevî'nin muhtelif vesilelerle Arap âlemindeki ulemâ ile irtibat halinde olduğunu gösterirken, diğer taraftan şeyhi ve hocası Osman Fazlî Efendi'nin Mısır'da görüştüğü bu ulemâdan hadis ilminde icâzet almak suretiyle bu ilmi talebelerine aktarabileceğini göstermektedir.

Öte yandan Bursevî'nin yaşadığı asırda Osmanlı coğrafyasında yetişmiş bazı değerli muhaddislerin bulunması, ilmî tevârüsün bir şekilde bu dönemde de devam ettiğini göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Bunlar arasında; İshak Hocası Şemseddin Ahmed Efendi (ö. 1120/1708), Fazıl Süleyman Efendi (ö. 1134/1721), İbrahim Fitrî Efendi (ö. 1135/1723), Dâvûd el-Karsî (ö. 1169/1756), Yusuf Efendizâde

⁴⁹⁰ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 87.

⁴⁹¹ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 88-89.

⁴⁹² Hayatı için bkz. Yurdagür, "Lekânî, İbrâhîm b. İbrâhîm", *DİA*, XXVII, 130-131.

⁴⁹³ *Temâmü'l-Feyz*, II, 71, 193; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 46.

Abdullah Hilmî (ö. 1167/1753), Osman b. Yakub el-Kemâhî⁴⁹⁴ (ö. 1171/1757), Ahmed el-Meninî (ö. 1172/1758), Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi⁴⁹⁵ (1172/1758 veya 1759), Müstakimzâde Süleyman (ö. 1202/1787) ve Hanif İbrahim Efendi (ö. 1217/1802) gibi büyük âlimler vardır. Bu âlimlerin ortaya koymuş oldukları önemli eserler arasında Ahmed el-Meninî'nin yarım kalan *İzaa'tü'd-Derârî* adlı *Buhârî* şerhini, Fazıl Süleyman Efendi'nin *Buğyetü'l-Müslim ve Günyetü'l-Muğnim* adlı *Müslim* şerhini, İbrahim Fitrî Efendi'nin *Buhârî* şerhini, Hanif İbrahim Efendi'nin *Hülâsatü'l-Vefâ fî Şerhi's-Şifâ* adlı *Şifa* şerhini, Dâvûd el-Karsî'nin İmâm Birgivî'nin (ö. 981/1573) *Risâle fî Usûli Hadîs*'ine yazdığı şerh,⁴⁹⁶ Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin *Ukûdu'd-Dürer fî Hudûdi İlmi'l-Eser* adlı hadis usulü ıstılahları sözlüğü⁴⁹⁷ ile *Tanînü'l-Mücelcelât bi-Tebyîni'l-Müselâât* adlı 289 müselsel hadisi harf sırasına göre tertib ederek 78 ana başlık altında topladığı *Müselâât*'i⁴⁹⁸, Osman b. Yakub el-Kemâhî'nin *el-Müheyâ fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta* adlı *Muvatta* şerhini –ki Osmanlı âlimleri tarafından *Muvatta* üzerine yapılmış yegâne şerh olma özelliği taşıyan eserdir⁴⁹⁹– ve Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmî'nin *Necâhu'l-Kârî* isimli 30 ciltlik *Buhârî* şerhini zikredebiliriz.

Çağdaşları gibi hadis alanında birçok eser telif eden Bursevî'nin bu eserlerine Eserleri başlığı altında ileride temas edilecektir.

⁴⁹⁴ Bkz. Selahattin Yıldırım, “Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Müheyâ Adlı Muvatta Şerhi”, *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 20, Erzurum 2004, s. 197-220.

⁴⁹⁵ Hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Aydın, “Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 8, Sakarya 2003, s. 1-11.

⁴⁹⁶ Bkz. Birgivî, *Usûlü'l-Hadîs*, nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2002; *Risâle fî Usûli'l-Hadîs (Dâvûd el-Karsî'nin Şerhi ile birlikte)*, nşr. İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006 (Dâvûd el-Karsî, *Usûlü'l-Hadîs Şerhi*, çev. Abdussamed Yalçın, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2006).

⁴⁹⁷ Bu eser için bkz. Aydın, “es-Seyyid Hâmid el-Bandırmavî ve *Ukûdu'd-Dürer fî Hudûdi İlmi'l-Eser* Adlı Eseri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, sy. 2, İstanbul 2003, s. 67-112; “Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, s. 10.

⁴⁹⁸ *Tanînü'l-Mücelcelât bi-Tebyîni'l-Müselâât*, nşr. Abdullah Abdülazîz Emîn, Kâhire: Dâru'r-Risâle, 1434/2013. Eser hakkında bkz. Aydın, “Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, s. 9-10.

⁴⁹⁹ Bkz. Yıldırım, “Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Müheyâ Adlı Muvatta Şerhi”, s. 197-220.

1.2.2.3. Tasavvufî Yönü

Hayatı başlığı altında da değinildiği gibi İsmail Hakkı'nın eğitiminde, onun ilminin ve mâneviyâtının kemâle ermesinde Celvetiyye Tarikatı meşâyihından Atpazarlı Osman Fazlî Efendi'nin (ö. 1102/1691) çok büyük rolü olmuştur.⁵⁰⁰ Bu tarikat Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar etkisini sürdürmüştür.

Kaynaklarda Bayramiyye tarikatının Azîz Mahmûd Hüdâyî (ö. 1038/1628) tarafından kurulan bir kolu olarak tanıtılan Celvetîlik⁵⁰¹, Bursevî'ye göre ilk defa İbrahim Zâhid-i Geylânî'de (ö. 690/1291) zuhûr etmiş⁵⁰², ancak Celvetiyye tarikat olarak Azîz Mahmûd Hüdâyî zamanında teşekkül etmiştir.⁵⁰³ Tarikat silsilesi Hz. Ali'ye (ö. 40/661) kadar uzanan Celvetiyye, esasen Halvetiyye'nin⁵⁰⁴ bir kolu olup diğer bazı tarikatlarla da yakın ilgisi vardır. Tarikatta pir ve reis kabul edilen Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin zamanında İstanbul'da büyük sayıya ulaşan müridlerinin yanı sıra, Hüdâyî'nin çeşitli bölgelere gönderdiği halifeleri sayesinde Anadolu ve Balkanlar'da yayılmaya başlayan Celvetiyye özellikle İstanbul, İzmir, Balıkesir ve Orta Anadolu'da bir hayli yaygınlaşmıştır. Gerek Hüdâyî devrinde, gerekse daha sonraki devirlerde Balkanlar'da Filibeli İsmail Efendi (ö. 1052/1642), Saçlı İbrahim Efendi (ö. 1075/1664) ve Atpazarî Osman Fazlî Efendi gibi seçkin şeyhler tarafından temsil edilen Celvetiyye, Balkanlar'ın en yaygın tarikatlarından biri olmuş, ikinci merkezi durumunda bulunan Bursa'da ise Şeyh Mehmed Muhyiddîn Üftâde (ö. 988/1580) ve torunlarıyla, İsmail Hakkı Bursevî gibi şeyler vasıtasıyla son dönemlere kadar itibarını devam ettirmiştir.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 301.

⁵⁰¹ Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 301-303; Yılmaz, "Celvetiyye", *DİA*, 1993, VII, 273; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 264; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: İFAV, 2001, s. 425-426; Başkan, "Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyan*'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme", s. 134. Celvetîlik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 80-110.

⁵⁰² Bursevî, *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 49b; Yılmaz, "Celvetiyye", *DİA*, VII, 273; a.mlf., *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkati*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1990, s. 25; Başkan, "Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyan*'ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme", s. 273.

⁵⁰³ Yılmaz, "Celvetiyye", *DİA*, VII, 273; a.mlf., *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkati*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1990, s. 25; Başkan, a.g.m., s. 273.

⁵⁰⁴ Halvetiyye hakkında bkz. Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, 1997, XV, 393-395.

⁵⁰⁵ Yılmaz, a.g.md., *DİA*, VII, 273-275; a.mlf., *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkati*, s. 152, 153, 235; Başkan, a.g.m., s. 274.

Atpazarlı Osman Fazlî Efendi'nin en önemli hizmeti hiç şüphesiz İsmail Hakkı gibi bir sûfî âlimi yetiştirmiş olmasıdır. İsmail Hakkı, daha çocuk yaşta Aydos'ta babası aracılığıyla bu şeyhin elini öpmüş, daha sonra İstanbul'da kendisinden inâbe alarak halifesi olmuştur.⁵⁰⁶ Osman Fazlî Efendi, Bursevî'yi ciddi bir eğitime almış, mânevî terbiyesine ayrı bir önem vermiştir. Öyle ki kendisinden izinsiz müridlerinin günlerini oruçsuz geçirmelerine bile kızdığı ve bu yüzden İsmail Hakkı'yı azarladığı görülmüştür.⁵⁰⁷ İsmail Hakkı, Celvetiyye tarikatının âdâb ve usûlüne göre her gün vird ve zikir ile meşgul olmuş ve tam bir zühd hayatı yaşamıştır.⁵⁰⁸ Bursevî, Fazlî Efendi'ye intisâbından önce ve intisabının ilk zamanlarında Allah'ın kendisi üzerindeki nimetlerine işâret eden birçok rüyâ gördüğünü nakletmiştir.⁵⁰⁹ İsmail Hakkı hilafet hizmetini yerine getirebilmek için değişik beldeleri dolaşmış, çeşitli yerlerde vazife yapmıştır. İsmail Hakkı'nın, üç yaşından itibaren terbiyesi altına girdiği şeyhiyle yaklaşık yirmi yıl kadar birlikteliği devam etmiş, bu zaman zarfında şeyhinin manevî nüfuz ve otoritesinden, ilim ve irfanından bol bol istifade etme imkânı bulmuştur. Rûhî tekâmülünü böylece tamamlayan İsmail Hakkı, ilmî şahsiyeti yanında, sûfî kimliğiyle de yaşadığı çağa damgasını vuran bir Osmanlı âlimi ve müridi olmuştur. İsmail Hakkı, Osman Fazlî Efendi'nin 1102/1691'de vefatıyla onun yerine geçmiş, Celvetiyye tarikatının otuzikinci şeyhi olarak Hakkıyye kolunu devam ettirmiş, ölümüne kadar da bu görevi hakkıyla yerine getirmiştir. İsmail Hakkı'dan sonra Hakkıyye kolu gerek Bursa'da, gerekse İstanbul'da Mudanyalı Büyük Ruşen Efendi'den (ö. 1209/1794) sonra uzun yıllar etkili olmuştur.⁵¹⁰

Bursevî'nin tasavvufî şahsiyetinin tekâmülünde Osman Fazlî Efendi'nin rolü çok büyüktür.⁵¹¹ Osman Fazlî Efendi, Osmanlı coğrafyasında fikirleriyle yaşayan İbnü'l-

⁵⁰⁶ Bursevî, *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 80b; a.mlf., *Temâmü'l-Feyz*, II, 79-80. Bursevî, Osman Fazlî Efendi'ye olan manevî yakınlığının yanısıra onun kızlarından Hanîfe Hanım'la evlenmek suretiyle de maddi yakınlığa da nâil olmuştur. a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, I, 254; a.mlf., *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 85a.

⁵⁰⁷ Namî, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 39.

⁵⁰⁸ Namî, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 40.

⁵⁰⁹ Namî, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 39.

⁵¹⁰ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 79. Krş. Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkati*, s. 241; Yıldız, "Atpazarî Osman Fazlî", IV, 84.

⁵¹¹ Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 301.

Arabî'nin (ö. 638/1240) tesirinde kalan, onun gibi vahdet-i vücûd çizgisinde olan bir mutasavvıftır.⁵¹² Bundan dolayı Bursevî de şeyhi vasıtasıyla İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ekolüne bağlı bir sûfidir.⁵¹³ Bursevî, bu iki mutasavvıfa Sadreddîn Konevî'yi (ö. 673/1274) de ilave eder ve İbnü'l-Arabî ile Konevî'yi keşif yolunun öncüleri olarak görür.⁵¹⁴ Ona göre bu iki büyük şeyhin bilgileri ve değerleri bir güneş ve hilal gibi mübârek yüzlerinde parlamakta ve eserlerinden cihana aksetmektedir. Kendilerinden sonra gelen şeyler, velî ve bilginler, daima onları hürmetle, takdirle anmış ve kıymetli eserlerinden faydalanmışlardır.⁵¹⁵ Bursevî'nin manevî tekâmülünde ayrıca; Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Şeyh Mehmed Muhyiddîn Üftâde ve Azîz Mahmûd Hüdâyî⁵¹⁶ gibi sûfilerin etkisi açıkça görülmektedir. Bursevî, İbnü'l-Arabî, Sadreddîn Konevî⁵¹⁷ ve şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin tasavvuf ilmindeki üstünlüklerini şu sözleriyle ifade eder:

“Fenn-i tasavvufta tafsîl-i kalem üç kimseye ihsan olunmuştur ki, biri Şeyh-i Ekber ve biri Sadruddîn ve biri şeyhim Seyyid Fazlı-i İlâhî'dir (Kaddesallâhu esrârehum). Nitekim *Kitâbü'l-Hitâb*'da tafsîl etmişizdir.⁵¹⁸ Ve “tafsîl-i kalem” denildi. Zira, icmâl cihetinden tahrîrât çok vâki olmuştur ki, Şeyh-i Ekber'den mukaddem gelen zâiklar tafsîle me'zûn değillerdi. Onun için icmâl-i kelâm ile iktifâ eylediler ve Şeyh'den sonra gelenler dahî tefâvut üzerine geldiler ve herkes Şeyh'in menbâna vâsıl olmadı ki oradan su getire. Eğerçi niceler ondan âlem-i manâda nefes ahz ettiler, velâkin istifadeleri bi-kaderi'l-isti'dâddır.”⁵¹⁹

⁵¹² Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlı”, IV, 84.

⁵¹³ Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 292-295.

⁵¹⁴ Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 295-299, 301.

⁵¹⁵ Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 292, 299; a.mlf., *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)*, II, 527; a.mlf., *Lübbü'l-Lüb*, İstanbul 1328, s. 36-37.

⁵¹⁶ Bkz. Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hüdâyî'ye Bakışı ve Hüdâyî'nin Bursevî'ye Tesirleri”, *Üsküdar Sempozyumu III: Azîz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 20-22 Mayıs 2005*, 2006, c. II, s. 329-338.

⁵¹⁷ Bkz. Ali Namlı, Bursevî'de Konevî İzleri, *II. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri = Second International Symposium on Sadreddin Qunawi*, Konya 2014, s. 175-180; Demirli, “Sadreddin Konevî”, *DİA*, XXXV, 423-424.

⁵¹⁸ Bkz. Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 292-302.

⁵¹⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, II, 337.

Bursevî'nin eserlerinde İbnü'l-Arabî ve şeyhi Seyyid Fazlı-i İlâhî'nin açık tesirlerine ilâveten Hızır *aleyhi's-selâm*'ın tesirini görmek de mümkündür. Bursevî, âdeta bu zevâtın ilim ve feyizlerini kendinde toplayan ve bunları insanlığa yansıtan bir ayna gibidir. Nitekim o, bu zâtların ilim ve irfanlarına vâris olduğunu şu sözleriyle açıklar:

“Size bu manâyı taklid ile demeziz, belki enfâs-ı evliyânın âsârın vücudumuzda müşâhede ve revâihini iştîmâmdan sonra söyleyip pend ve nush ile irşad ederiz. Ve benim vücuduma evvel-i nâfih şeyhim Seyyid Fazlı-i İlâhî kuddise sirruh ki, sûre-i Fâtîha'yı üzerime nefh edip hilafet vermiş ve âhir ol nefes üzerine yerine vâris kılıp dünyadan ol veçhile intikal etmiştir.⁵²⁰ Ve sâniyen nâfih-i nefesim Şeyh-i meşâyihî'd-dünyâ, Hatmü'l-evliyâ ve Meşhed-i ekber-i Cenâb-ı Hüdâ Muhyiddîn el-Arabî'dir kuddise sirruh. Ağzımı takbîl edip nefes-i nefis bahş etmiştir.⁵²¹ Ve ondan sonra Hz. Hızır'a mülâkat ve nice evliyâ-i kirâm ve ervâh-ı izâma ittisâl hâsıl olup enfâs-ı tayyibelerinden pür-buy olmuşuzdur. Çünkü bu ilm-i azîzin onların nefesleriyle âsâr-ı celîlesi zuhûr eyleye ve burhân-ı bâhir ola, medh ve senâdan gayrı kâr ne ola? İşte biz onların evlâdındanız, münkir her ne sayıklarsa sayıklasın.”⁵²²

Bursevî'nin neredeyse eserlerinin tamamı tasavvuf içeriklidir.⁵²³ Seksenin üzerinde eseri bizzat tasavvuf, tasavvufî ahlâk ve âdâb üzerine yazılmıştır. Eserlerinde Celvetiyye Tarikat'ı âdâb ve erkânı ile ilgili meselelere de özel olarak değinildiği göz önüne alındığında, bu eserlerinde verdiği bilgi ve paylaştığı düşünceleri onun tasavvufî yönünü ortaya koymaktadır. Bursevî'nin tarikat anlayışında; tarikat, seyr u sülûk, bey'at-intisâb-telkîn, şeyh-mürşid, mürîd-halîfe, silsile, sohbet, zikir-evrâd, riyâzât-mücâhede, halvet-celvet ve tarikat kıyafeti gibi kavramlar çok büyük öneme sahiptir.⁵²⁴

Bahsi geçtiği üzere hocası Osman Fazlî Efendi gibi büyük ölçüde Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin tesirinde kalan İsmail Hakkı Bursevî, bilginin zâhirî kaynakları yanında vahiy

⁵²⁰ Bkz. Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 71.

⁵²¹ Bkz. Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 71; a.mlf., *Tamâmü'l-Feyz*, II, 83.

⁵²² Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, II, 384.

⁵²³ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 216-218.

⁵²⁴ Bu kavramlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, 245-368.

ve ilhâm/keşif gibi bâtinî kaynakları olduğunu da söylemektedir. Bursevî'ye göre keşif ve ilhâm neredeyse vahiyle eşdeğerdedir ve bütün dinî meselelerin çözümünde kullanılabilecek kesin bir bilgi kaynağıdır. Ledünnî veya keşfi adı verilen bu bilgilere sadece amel-i sâlih işleyen takvâ sahipleri ulaşır. Vahiy ve ilhâm, doğrudan doğruya Allah'tan alınması bakımından aynı olmakla birlikte edebe riâyet etmek amacıyla vahyin peygamberlere, ilhâmın ise velîlere mahsus olduğu söylenir. Kişi kemâle erince ilâhî feyizleri almaya elverişli hale gelir ve açık bir şekilde Allah'tan bilgi aldığını farkeder. Bunun Allah'tan geldiğini bilmek için başka bir bilgiye de ihtiyaç duymaz. Bu tür bilgiyi reddetmek insanı cehenneme götüren davranışlardan birini oluşturur. Keşif ve ilhâm yoluyla elde edilen bilgiler peygamberlerin tebliğleriyle ilgili tereddütleri ortadan kaldıran bir mahiyet arzeder. Nitekim keşfen sabit olan bir hadis, isnâd zincirinin bulunmamasına rağmen hadisçilerin rivâyet ettiği hadisten daha sahihtir, zira keşif ehli hadisi doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den alır. Keşfi bilgiler naslarda haber verilen gayb âlemiyle ilgili problemlerin çözülmesinde de kullanılabilir.⁵²⁵ Buna ilâveten Bursevî, vahdet-i vücûd teorisine gerçek tevhid nazarıyla bakmakta ve bu konuda aslı olmayan bazı rivâyetlere keşfen sahihtir iddiasıyla dayanmaktadır. Bursevî'ye göre gerçek anlamıyla nübüvvet sona ermemiştir. Peygamberle velîler birdir. Kâfirlerin cehennemde zaman zaman azaptan kurtulabilecekleri ve bir şekilde ilâhî cemâli müşâhede edebilecekleri keşfen sâbittir.⁵²⁶ Bu tür hususlar Bursevî'nin genel çerçevede Ehl-i Sünnet akâidinden ayrıldığı noktaları oluşturmaktadır. Nitekim ona göre Ehl-i Sünnet kavramı sadece Hz. Peygamber'in ve ashâbın yoluna uyanları değil aynı zamanda tasavvuf erbâbının sünnetine tâbi olanları da ifade etmektedir.⁵²⁷

İsmail Hakkı, hayâtında iki defa Konya'ya uğramış ve Mevlânâ'nın kabrini ziyaret etmiş, eserlerinde Mevlânâ'dan özellikle *Mesnevî*'den nakillerde bulunmuştur.⁵²⁸ İsmail

⁵²⁵ Bursevî'nin bu konuyla ilgili görüşleri ve bu görüşlerin eleştirisi için bkz. Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 96-201; Hikmet Gültekin, "I. Kısım", *Kırk Hadis Şerhi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005, s. 70-96; Yusuf Şevki Yavuz - Cağfer Karadaş, "İsmâil Hakkı Bursevî (İtikadî Görüşleri)", *DİA*, 2001, XXIII, 108-110.

⁵²⁶ Bursevî'nin bu konuyla ilgili görüşleri ve bu görüşlerin eleştirisi için bkz. Aynî, *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan Müellifi*, s. 213-240; Yusuf Şevki Yavuz - Cağfer Karadaş, "İsmâil Hakkı Bursevî (İtikadî Görüşleri)", *DİA*, XXIII, 108-110.

⁵²⁷ Yusuf Şevki Yavuz - Cağfer Karadaş, a.g.md., *DİA*, XXIII, 108.

⁵²⁸ Namî, "İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 14, Ankara 2005, s. 440.

Hakkı, Mevlânâ ve Sadreddîn Konevî arasındaki yakınlığa işâret etmekle birlikte Konevî'yi her yönden Mevlânâ'dan üstün görmüştür.⁵²⁹

Yaşadığı dönem ve aldığı manevî eğitimin doğal bir sonucu olarak dinî ve tasavvufî bir edebiyatın etkisi altında kalan Bursevî eserlerinin büyük bir çoğunluğunu tasavvuf alanında vermiştir. Bunların sayısı yetmiş kadar olup içlerinde genel, tasavvufî şiir ve manzûm eser şerhleri, tuhfeler ve vâridât türü eserler bulunmaktadır.⁵³⁰

Genel: Tasavvufun ana konuları, tasavvufî hal ve makâmlar, tarikatlar, husûsî olarak da Celvetiyye tarikatı âdâb ve erkânı ile ilgili hususlara ilâveten bu eserlerde tasavvufla ilgili pekçok tâlî meselelere de temas edilir. *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl* (1103/1692, Arapça), *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye* (*Silsile-i Celvetiyye*, *Silsilenâme-i Celvetî*) (1137/1724, Türkçe), *Kitâbü'l-Hitâb* (1130/1718, Türkçe), *Kitâbü'n-Necât* (1131/1719, Türkçe), *Şerhu'l-Usûli'l-Aşere* (1137/1724, Türkçe), *Risâle-i Şerh-i Esmâ-i Seb'a* (Türkçe), *Risâletü'l-Hazarât* (1132/1720, Türkçe), *Kitâbü Huccetü'l-Bâliğa* (1133/1721, Türkçe), *Kitâbü's-Şecv* (h. 1115, Arapça), *Mecû'l-Beşîr li-Ecli't-Tebşîr* (1116/1704, Arapça), *Vesîletü'l-Merâm* (1134/1722, Türkçe), *Mecmûatü'l-Esrâr* (Arapça), *Risâle-i Nefesi'r-Rahmân* (1137/1724, Türkçe), *Risâle-i Gül* (*Risâle-i Verdiyye*), *Şerhu Salevât-i İbn Meşîş* (1113/1701, Türkçe), *Kitâbü Zübdeti'l-Mekûl* (1134/1722, Türkçe), *Kitâbü'l-Fasl fî'l-Esrâr* (1118-19/1706-7, Türkçe), *er-Risâletü's-Şem'iyye* (*Şem'-i Pür-Nûr-i İlâhî Berây-i Tenvîr-i Cân-ı Sipâhî*) (1124/1712, Türkçe), *Risale fî Beyânî'l-Halve ve'l-Celve* (1119/1707), *Risale et-Tehaccî fî Hurûfi't-Teheccî* (1100/1698-99, Arapça), *Hakâiku'l-Hurûf* (*Risâle-i Hakâik-ı Hurûfi't-Teheccî*) (1131/1719, Arapça), *Esrâru'l-Hurûf* (1135/1723, Türkçe), *Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır* (1133/1721, Türkçe), *Esrâru'l-Hacc* (1111/1700), *Kitâbü'l-Cehr ve'l-İhfâ*, *Bey'atnâme ve icâzetnâmeler*.

⁵²⁹ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik”, s. 450; a.mlf., “Bursevî'de Konevî İzleri, II. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri = Second International Symposium on Sadreddin Qunawi, s. 179-180.

⁵³⁰ Bu eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmed Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan* Müellifi, s. 307-322; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 169-178, 181, 183, 185-186, 187-188, 189, 190-204, 205-206, 208-209, 211, 216-218; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri*, I, 29-37; a.mlf., “İsmail Hakkı Bursevî”, *DİA*, s. 104-106; Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Edebî Yönü”, s. 107-108; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, 34, 35, 36-42.

Tasavvufî Şiir ve Manzûm Eser Şerhleri: Bu kitaplara Bursevî'nin Edebî Yönü başlığı altında değinilecektir.

Tuhfeler: Bursevî'nin içlerinde devlet ricâli de bulunan bazı kimselere ithâf ettiği eserler şunlardır: *Sülûkü'l-Mülûk (Tuhfe-i Aliyye)* (1121/1710, Türkçe), *Risâletü'l-Umâriyye* (1122/1710, Arapça), *Risâle-i Ma'nâ-yı Şerîf-i İsm-i Muhammed* (1125/1713-14), *Tuhfe-i Recebiyye* (1131/1718, Türkçe), *Tuhfe-i İsmâiliyye* (1132/1720, Türkçe), *Tuhfe-i Halîliyye* (1133/1720, Türkçe), *Tuhfe-i Atâiyye* (1133/1721, Türkçe), *Kitâbü's-Sülûk (Tuhfe-i Vesîmiyye)* (1133/1721, Türkçe), *Şerh-i Ebyât-ı Fusûs*, *Tuhfe-i Bahriyye* (1133/1720, Türkçe), *Risâle-i Hüseyiniyye* (1133/1720, Türkçe), *Tuhfe-i Hasakiyye* (1134/1722, Türkçe), *Risâle-i Bahâiyye* (1133/1722, Türkçe), *Tuhfe-i Umeriyye (Tuhfe-i Ömeriyye)* (1134/1722, Türkçe).

Vâridât Türü Eserler: Daha önce açıklandığı üzere “vâridât” kulun kasd ve irâdesi olmaksızın Hak'tan gelen mânâ, ilhâm ve feyz hakkında kullanılan bir kavramdır. Bursevî'nin mazhar olduğu bu tür ilâhî hitapları yazıya geçirmesiyle oluşan eserleri şunlardır: *Vâridât-ı Hakkıyye (Vâridât-ı Kübrâ)* (1112-1115/1700-1703, Arapça), *Risâletü “Eyyühe'l-Bülbül”* (1115/1703, Arapça), *Mecmûa* (h. 1114-1118, Arapça), *Min Vâridâtı'l-Fakîr İsmâîl Hakkı min Evâhiri Zilhicce 1116* (h. 1116-1117, Türkçe), *Mecmûa (Makâlât-ı Şeyh İsmâîl Hakkı, Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridât)* (h. 1118-1125, Türkçe), *Mecmûa* (1122/1710, Arapça), *el-Vâridât* (1130/1718, Türkçe), *Mecmûa* (h. 1130, Türkçe), *Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye* (1131/1719, Türkçe-Arapça), *Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridât* (h. 1131, Türkçe), *Vâridât* (h. 1131), *Mecmûa* (h. 1132), *Kitâb-ı Kebîr (el-Kitâbü'l-Kebîr)* (1133/1721, Türkçe-Arapça), *Kitâbü'z-Zikr ve's-Şeref* (1133/1721, Türkçe-Arapça), *Kitâbü'l-Hakkı's-Sarîh ve'l-Keşfi's-Sahîh* (1133/1721, Arapça), *Kitâbü Nakdi'l-Hâl (Şeceratü'l-Yakîn ve't-Tevhîd)* (1134/1722, Türkçe-Arapça), *Kitâbü'l-Müteferrikât (Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî)* (1134/1722, Arapça-Türkçe), *Kitâbü Müzîli'l-Ahzân* (1134/1722, Türkçe-Arapça), *Kitâbü Hayatı'l-Bâl* (1135/1723, Türkçe-Arapça), *Kitâbü'l-İzzi'l-Âdemî* (1135/1723, Türkçe-Arapça), *Kitâbü'n-Neîce* (1136/1724, Türkçe).

1.2.2.4. Edebî Yönü

Bursevî'nin tahsil hayatı boyunca Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde iyi bir dil ve edebiyat eğitimi aldığı hususuna daha önce değinilmişti. Bursevî'nin aldığı bu eğitim

yıllar içinde onun dil, belâgat ve edebiyat gibi alanlara ilgisini arttırmakla kalmamış bu alanlarda birçok eser telif etmesine de vesile olmuştur.

Yüz otuz civârında eseri olan Bursevî'nin, büyük rağbet gören ve yazıldığı dönemden itibaren bir mütâlaa kitabı haline gelen eserlerinden biri hiç kuşkusuz Arap dili ve gramerine dair Arapça olarak kaleme aldığı *Furûku Hakkî* adlı eseridir. 1095/1684 senesinde kaleme alınan bu eser 1251/1836, 1291/1874 ve 1310/1892 senelerinde İstanbul matbaalarında üç defa basılmış, gördüğü bu ilgiye istinâden Ali Enver Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek 1311-1314/1894-1897 yılları arasında o dönemde faaliyet gösteren edebiyat dergilerinde tefrikalar halinde yayımlanmıştır.⁵³¹ Esere olan ilgiyi göstermesi bakımından mütercimnin kullandığı şu ifadeler mânidârdır:

“Kitâb-ı mezkûr kütüb-ü mu'tebere-i dîniyye ve fenniyye ve edebiyyeden telfîk olunmuş birçok nevâdiri hâvî olmakla hakîkaten câmi-'i cemî'-i rîyâh-ı letâif ve bir gülistân-ı me'ârif denmeye şâyân olduğundan tercemesinden evlâd-ı vatanın müstefîd olacağı bî-raybdır.”⁵³²

Bursevî'nin Arap dili ve edebiyatı yanında gerek şiire ve tasavvufî manzûm eserlerin şerhlerine yönelmesinin gerekse şâir ve şârih olarak muvaffakiyetinin temelinde, öğrencilik yıllarında iyi bir Arapça ve Farsça dil ve edebiyat eğitimi alması yatar.⁵³³ *Furûk*'un mukaddimesinde kendisi bu hususa özellikle işaret eder.⁵³⁴ Bursevî eserin sonunda: “Bu risâle talebeler içindir”⁵³⁵ demektedir.

Bursevî'nin *Furûk* adıyla bilinen ve içerik itibâriyle ‘Furûk’dan ibâret zannedilen bu eseri muhtevâ olarak ‘Furûk’a dair birçok unsuru içermesinin yanında bunun çok daha ötesinde bir çalışmadır.

⁵³¹ Ali Enver, *el-Vüsûk fî Tercemeti'l-Furûk*, Mekteb Mecmûası, Sayı 1, (Ocak 1894); Hazine-i Fünûn Dergisi, Muhtelif Sayılar, 1313-1314. Ayrıca eserin modern bir çevirisi Ömer Aydın tarafından *Kelimeler Arasındaki Farklar Kitabı'l-Furûk* adıyla yapılmıştır (İstanbul: İşaret Yayınları 2011).

⁵³² Ali Enver, *el-Vüsûk fî Tercemeti'l-Furûk*, Mekteb Mecmûası, Sayı 1, (Ocak 1894), s. 33.

⁵³³ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 216-217.

⁵³⁴ Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 1-2. Bursevî *Furûk*'u tamamladıktan sonra şeyhi Osman Fazlı Atpazârî'nin (ö. 1202/1691) oğlu Seyyid Mehmed Emîn Efendi'ye (ö. 1019/1707) ithaf etmek istediğini de belirtir. s. 2. Bursevî'nin kendisinden övgüyle bahsettiği bu zât o sıralarda dokuz yaşlarındadır. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâyi'u'l-Fudalâ*, *Şekâiku Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, II, 288.

⁵³⁵ Bursevî, *Furûk*, s. 350.

Dört bölümden oluşan eserin *er-Rüsûm* adlı birinci bölümü (s. 3-16) Arapça'nın imlâ/yazım kurallarına tahsis eden Bursevî, kitâbetin önemli bir ilim olduğunu ve kitâbet kâidelerini bilmemenin büyük bir ayıp sayılacağını söyledikten sonra Arap hattının târihî gelişimini aktararak sözlerine başlamış ve bu bölümde yazım kuralları ile ilgili derlediği bilgileri belli bir sistem dâhilinde nakletmiştir. On dört sayfalık hacmiyle bu bölüm eserin en kısa bölümüdür.

Eserin ikinci bölümü (s. 17-196) bir nevi sözlüktür. Müellif bu bölüme *el-Kelimâtü'l-Müfrede/Müfred Kelimeler* adını vermiş, okuyucuya kolaylık olması için de kelimeleri alfabetik bir sıra dahilinde incelemiştir. Bu bölümde ele alınan dört yüz elli beş kelime ve terkîbin hangi açılardan incelendiğini net çizgilerle birbirinden ayırmak zor olsa da ağırlıklı olarak kelimenin hangi yönüne değinildiğine bakarak bir sonuç çıkarılabilmektedir. Buna göre iki yüz elli kelime mânâ, seksen kelime sarf, altmış kelime i'râb, kırk beş kelime istikâk ve üç kelime belâgat açısından ele alınmıştır. Bunun yanında çoğu Arap Dili âlimi olan on kadar şahsın da incelendiğini ve bunların hayatları hakkında bilgi verildiğini görmekteyiz. Diğer yandan yedi civarında kelime de kullanımlarında yapılan hatalar sebebiyle bu bölümün konusu olmuştur.

Müellif, eserinin üçüncü bölümünü (s. 197-236) farklı ilim dallarına dair fâideli bilgilere tahsis etmiştir. Bu bölümde ele alınan seksen altı fâidenin kırk beşi nahiv, yirmisi sarf, yedisi belâgat ve dördü mantık ilmiyle alâkalıdır. Bunun yanında, ilm-i vaz', ilm-i muhâdara, telif âdâbı, akâid ve münâzaraya dâir de birer fâideye yer vermiştir.

Eserin dördüncü ve son bölümü (s. 237-350) 'Furûk'a ayrılmış olup bu bölüm herhangi bir sınıflandırılmaya tâbi tutulmaksızın sıralanmış, değişik ilim dallarına ait beş yüz yirmi üç kelime çifti arasındaki anlam farklılıklarını ihtivâ etmektedir. Müellif bu kelimeleri yazarken alfabetik sırayı gözetmediği gibi, kelimeler arasındaki mânâ ya da ilmî disiplin yakınlığına da itibâr etmemiştir. Ancak bu bölüm incelendiğinde büyük oranda, müellifin aynı kaynaktan iktibâs ettiği farkları ard arda zikrettiği dikkati

çekmektedir. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de kitabın bu bölümünden oldukça fazla istifade etmiştir.⁵³⁶ Tahkik metninde bu hususlara ilgili dipnotlarda temas edilmiştir.

Bursevî'nin *Furûk*'u telif ederken yararlandığı kaynakların başında Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *Müfredâtü Elfâzi'l-Kurân* adlı Kur'ân sözlüğü ile Seyyid Şerîf Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Kitâbü't-Ta'rîfât* ve Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-Muhît* adlı Arapça sözlükleri gelmektedir. Bursevî, bu eserler içinde özellikle Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûs* adlı eserini referans alırken, kanaatimizce onun tasavvufî konularda Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'ye hayranlık duyduğunu bilmesinin etkisi büyüktür.⁵³⁷

Furûk'ta kelimelerin izahı esnasında âyet ve hadislerle de istişhadda bulunulması kitaba ayrı bir değer katmıştır. Küçük bir 'garîbü'l-kur'ân' ve 'garîbü'l-hadîs' çalışması olarak da değerlendirilebileceğimiz bu eserdeki hadislerden bazıları şunlardır:

“Behîm” kelimesi üzerinde durulurken “Yuhşeru'n-nâsü yevme'l-kıyâmeti hufâten urâten bühmen: Kıyâmet günü insanlar yalın ayak, çıplak ve sapasağlam bir şekilde diriltileceklerdir.”⁵³⁸ hadisi zikredilmiş, burada ‘bühmen’den kastedilenin ebedî kalış ve sürekli bekâları tam gerçekleşsin diye bedenlerin sağlam ve âfetlerden kurtulmuş olarak haşredilecekleri ifade edilmiştir.⁵³⁹

“Şu kadar var ki, ancak, çünkü” mânâlarına gelen “beyde” kelimesi açıklanırken “Ene efsahu'l-arab beyde ennî min Kureyş: *Ben Arabların en fasîh konuşanıyım; şu kadar*

⁵³⁶ Kitabın ilgili bölümleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Faruk Çiftçi, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, s. 30-34.

⁵³⁷ Hulusi Kılıç, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, 1996, XIII, 143.

⁵³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 495; Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1997, s. 337 (No: 970); Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (Zehebî'nin *Telhîsu'l-Müstedrek*'i ile birlikte), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., II, 437-438; IV, 574-575. Bkz. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988, I, 133; el-Elbânî, *Sahîhu'l-Edebi'l-Müfred li'l-İmâmi'l-Buhârî*, el-Cübeyl/Suudi Arabistan: Dâru's-Sıddîk, 1415/1994, s. 371-372 (No: 746/970).

⁵³⁹ *Furûk*, s. 54. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, I-V, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979, I, 167.

var ki ben Kureyş'tenim.⁵⁴⁰ hadisine yer verilmiş, bu kelimenin hadiste “gayr/ancak” manasında kullanıldığı belirtilmiştir.⁵⁴¹

“Hayye ale'l-felâh” terkîbi tahlil edilirken buradaki “hayye”nin emir fiil manasına gelen bir isim olduğu, “cennette kalma sebebine hızlıca koşun ve gelin” anlamına geldiği, Hz. Peygamber'in “Yâ ehle'l-hendek! İnne Câbiran kad sana'a leküm sü'ran fehayye helen biküm: *Ey hendek ehli! Cabir sizin için bir yemek yaptı; haydi gelin/koşun!*”⁵⁴² hadisi ile İbn Mes'ûd'un “İzâ zükira's-salihûn fehayye helen bi-Umer: *Salih insanlar anıldığı zaman Ömer'i anmayla başlayın (anmaya koşun)*”⁵⁴³ sözü örnek olarak gösterilmiştir.⁵⁴⁴

“Râha” kelimesinin şerhinde bu kelimenin zevâlden sonraki gidiş için kullanıldığı ifade edilmiş, “Men râha ile'l-cumuati fi's-sâati'l-ûlâ fekennemâ karrabe bedeneten: *Kim, cuma namazına zevâlin ilk saatinde giderse (cuma namazını kılarsa), sanki o kişi bir deve kurban etmiş gibi olur*”⁵⁴⁵ hadisi delil olarak zikredilmiştir.⁵⁴⁶

Bursevî, *Furûk*'ta kelimeler arasındaki farklara işaret ederken de şöyle bir örnek vermiştir:

⁵⁴⁰ Molla Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa (el-Mevzûâtü'l-Kübrâ)*, nşr. Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1986, s. 137 (No: 69); Fettehî, *Tezkiretü'l-Mevzûât* (Sonunda müellifin *Kânûnu'l-Mevzûât ve'd-Duafâ*'sı ile birlikte), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1415/1995, s. 87; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlû'l-İlbâs amme's-tehere mine'l-Ehâdisi 'alâ Elsineti'n-Nâs*, nşr. Ahmed el-Kalâş, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996, I, 232 (No: 609).

⁵⁴¹ *Furûk*, s. 54. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 171.

⁵⁴² Buhârî, “Cihâd”, 188 (No: 3070).

⁵⁴³ Ahmed, VI, 148; a.mlf., *Fadâilu's-Sahâbe*, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, I-II, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1420/1999, s. 322, 328, 331-332, 405, 409-411 (No: 340, 353, 356, 475, 482); Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî, I-XII, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983, XI, 231 (No: 20406); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefi, I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1414/1993, IX, 163-164 (No: 8811); a.mlf., *el-Mu'cemü'l-Evsat*, nşr. Târık b. İvazullâh b. Muhammed ve Abdulmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî, I-X, Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995, V, 359 (No: 5549); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 93. Bkz. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, IX, 67, 78; el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha*, I-VII/3, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1415/1995, VII/1, 253 (No: 3095).

⁵⁴⁴ *Furûk*, s. 79. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 472.

⁵⁴⁵ Buhârî, “Cumû'a”, 4 (No: 881); Müslim, “Cumû'a”, 10 (No: 850); Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 127 (No: 351); Nesâî, “Cumû'a”, 14 (No: 1389); Muvatta, “Cumû'a”, 1 (I, 105).

⁵⁴⁶ *Furûk*, s. 94. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 273. *Furûk*'ta diğer örnekler için bkz. s. 37, 44, 59, 81, 89, 95-96, 96, 99, 102, 104, 117, 119, 132, 140, 142, 144, 152, 169, 176, 186, 191, 194.

“Ebleh” ile “ahmak” arasında şu fark vardır: “Ebleh adam denildiği zaman bundan kalbinde hile ve kin bulunmayan saf, temiz kişi anlaşılır. Türkçe’de böylelerine “oğuz” denir. Hadiste “Ekseru ehli’l-cenneti el-bülh: *Cennet ehlinin çoğu, dünya işlerine az önem veren ve âhiret işlerine yönelenlerdir.*”⁵⁴⁷ buyrulmuştur.⁵⁴⁸

İçerisinde üç yüz kadar âyet, seksen hadis, iki yüz civârında kaynak, doksan civârında şiir ve on kadar emsâl barındırmasıyla bu eser⁵⁴⁹, müellifin kendi tabiriyle “Sebe’nin Evlatları”⁵⁵⁰ gibi oraya buraya dağılmış, tadına varanı yücelten, gözden kaçıranı da nasipsiz bırakan latîfelerin bir araya getirildiği güzel bir derleme örneğidir.⁵⁵¹

Bursevî’nin bu eserinin bir ‘Furûk’ eseri olduğu kadar aynı zamanda bir inşâ, bir sözlük ve bir fâide kitabı olduğunu belirten Mehmet Faruk Çifçi, bütün bunlara rağmen Bursevî’nin bir dilci olarak değerlendirilmesini mümkün görmediğini belirttikten sonra şöyle demiştir: “Nitekim derleme olan bu eserde müellif kendi görüşlerine hemen hemen hiç yer vermemiştir. Şu kadarını söyleyebiliriz ki mürâaat ettiği kaynaklar, derlediği bilgiler ve o bilgileri birbirine bağlamadaki mahâreti onun Arap Dili’ne olan hâkimiyetinin göstergeleridir. Bu eserini tamamladığı zaman otuz iki yaşında olduğu göz önüne alındığında, müellifin nasıl bir birikime sahip olduğu daha da ön plana çıkmaktadır.”⁵⁵²

Bununla birlikte dinî ve tasavvufî kültürünü ortaya koyan eserlerine istisnasız denecek derecede katmış olduğu çok sayıdaki manzûmesinden başka mürettep bir dîvan sahibi

⁵⁴⁷ Bezzâr, *el-Bahru’z-Zehhâr bi Müsnedi’l-Bezzâr*, nşr. Âdil b. Sa’d, I-XV, Medine-i Münevvere: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1424/2003, XIII, 32 (No: 6339); İbn Adî, *el-Kâmil fî Duafâi’r-Ricâl*, nşr. Kurul, I-VII, Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1405/1985, I, 194; III, 1160; Beyhakî, *Şuabü’l-Îmân*, nşr. Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, I-IX, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1410/1990, II, 497; IV, 497-498. Bkz. Heysemî, *Keşfü’l-Estâr*, II, 411; a.mlf., *Mecmau’z-Zevâid*, VIII, 79; X, 264, 402; Süyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr min Ehâdisi’l-Beşîri’n-Nezîr*, I-II, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002, s. 85 (No: 1379); s. 255 (No: 4187); Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, I, 187-186 (No: 495); el-Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdisi’d-Daîfe ve’l-Mevzûa ve Eseruhâ’s-Seyyi’ fî’l-Ümme*, I-XIV/3, Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 1412/1992, XIII, 351-353 (No: 6154); a.mlf., *Daifu’l-Câmiu’s-Sağîr*, s. 155 (No: 1096); s. 434 (No: 2959); a.mlf., *Şerhu’l-Akîdeti’t-Tahâviyye Tahkiki*, s. 508-509 (785 nolu dipnot); Şuayb el-Arnâvût, *Şerhu’l-Akîdeti’t-Tahâviyye Tahkiki*, II, 770 (1 nolu dipnot).

⁵⁴⁸ *Furûk*, s. 319. Bkz. İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 155. *Furûk*’ta diğer örnekler için bkz. s. 291, 292, 314, 315.

⁵⁴⁹ Mehmet Faruk Çifçi, *İsmâil Hakkı Bursevî’nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri*, s. 90.

⁵⁵⁰ Bursevî, ‘Eyâdi Sebe’ tabirini kullanır ve bununla Sebe’nin Evlatları’nın kastedildiğini belirtir. *Furûk*, s. 2.

⁵⁵¹ *Furûk*, s. 2.

⁵⁵² Mehmet Faruk Çifçi, *İsmâil Hakkı Bursevî’nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri*, s. 90.

oluşu, Bursevî'nin esas şöhretini sağlayan âlim ve mutasavvıf şahsiyetine edebî bir kimlik ilave etmiş ve onun ne derece mâhir bir şâir olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁵³ Altmış yılı aşan telif hayatı boyunca nazım ve şiir onun bütün yazı hayatını kuşatmış, dinî, tasavvufî zemindeki pek çok eserinin ayrılmaz bir unsuru olmuştur. Onun *Dîvân* ve *Mi'râciye* gibi manzûm eserlerinin yanı sıra mensûr eserlerinin içinde de çok sayıda manzûmesi yer almaktadır. Türkçe, Farsça ve Arapça olarak yazdığı manzûmelerinin (şiirlerinin) on binden fazla olduğunu söyleyen Bursevî⁵⁵⁴, şiirlerinde bazen “Hakkî”⁵⁵⁵ bazen de “Fakîr Hakkî”⁵⁵⁶ mahlasını kullanmıştır. Nitekim muhtelif kitaplarından Türkçe birkaç beyti şöyledir⁵⁵⁷:

“Hakkî’i eyle dergâhında kabul

Mazhar-ı vasf-ı rızâ kıl ebedâ.”⁵⁵⁸

“Dimaşk-ı Şâm-ı şerîf içre sâkinem Hakkı,

Akan riyâz-ı kulûbe bugün furâtımdır.”⁵⁵⁹

“Ya Rasûlallah dıraht-ı na’tına Hakkı nahif,

Pir iken gelmiş yetişmiş nev nihalindir senin.”⁵⁶⁰

“Hakkî’ya huffâş olanlar görmedi nûr-ı Hakk’ı

Gerçi kim âfâktan pertev-nisâr oldu şafak.”⁵⁶¹

⁵⁵³ M. Murat Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Edebî Yönü”, *DİA*, 2001, XXIII, 107.

⁵⁵⁴ Bursevî, *Kitâbu’s-Silsile-i Celvetiyye*, vr. 82b; a.mlf., *Silsile-i Celvetiyye*, s. 103.

⁵⁵⁵ Bkz. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, III, 276 (A’raf, 7/159 âyetinin tefsiri). Farsça beyitler. Ayvansarâyî “Hakkî mahlâsıyla eş’ârı vardır.” dedikten sonra Bursevî’nin şiirlerinden bazı örnekler zikretmektedir. Bkz. Ayvansarâyî, (Alî Sâtî’ Efendi, Süleymân Besîm Efendi), *Hadîkatü’l-Cevâmî’ (İstanbul Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mi’mârî Yapılar)*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001, s. 618-619.

⁵⁵⁶ Bkz. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, X, 570 (Nâs, 114/6 âyetinin tefsiri). Arapça beyitler.

⁵⁵⁷ Diğer örnekler için bkz. Mehmed Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu’l-Beyân Müellifi*, s. 279-298.

⁵⁵⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 2b [nşr. Veysel Akkaya, *Ka’be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 62].

⁵⁵⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, s. 49.

⁵⁶⁰ Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbu’n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 269.

Buradaki on bin sayısını beyit sayısı olarak yorumlayan Mehmed Şemseddîn Efendi, Bursevî'nin şiirlerinin on bin beyte yakın olduğunu ifade eder.⁵⁶² Bu sayının çok düşük kaldığını belirten Ali Namlı şöyle demektedir: “Bir eserinde Bursevî'nin Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere manzûmelerinin yetmiş bin beyitten fazla olduğunu⁵⁶³, başka bir eserinde ise Bursevî'nin gerek *Dîvân*'ında gerekse diğer eserlerinde yer alan şiirlerinin yüz bin beyitten fazla olduğunu söyleyen⁵⁶⁴ Osmânzâde Hüseyin Vassâf'ın (1872-1929) “yüz bin beyitten fazla” ifadesinin biraz mübâlağalı olduğu, “yetmiş bin beyitten fazla” ifadesinin ise daha makul olduğu söylenebilir. Mahmûd Nâsîh Efendi (ö. 1320/1902), Bursevî'nin bütün eserlerini tarayarak manzûmelerini bir araya getirmeye çalışmış ve hazırladığı antolojiye *Sübhâtü's-Sâlikîn* adını vermiştir (BEYBEK, Genel, nr. 1699-1700).”⁵⁶⁵

Bursevî'nin on binlerle ifade edilen manzûmeleri dolayısıyla çağdaşı Safâyî Mustafa Efendi (ö. 1138/1725-26) ve Sâlim'den (ö. 1156/1743) başlayarak Fatîn Efendi'ye (1814-1866) kadar şuarâ tezkirelerinde kendisine değişik ölçülerde yer verilmiştir.⁵⁶⁶

Bursevî, şiir ve şairlik konusunu tek başına bir mesele olarak ele almamakla beraber bu husustaki bazı görüşlerini *Rûhu'l-Beyân*'ında Kur'an-ı Kerîm'in buna dair âyetlerini tefsîr ederken açıklamaktadır.⁵⁶⁷ Buna göre Bursevî, öncelikle Kur'an'la şiirin ayrımına dikkat çekmiş, Kur'an'ın hakikat, şiirin ise kaynağının hayal olduğunu ifade etmiştir. Şiir yazmadaki amacını öncelikle tefekkür etmek ve öğrencilerinin ufkunu açmak

⁵⁶¹ Bursevî, *Şerh-i Usûl-i Aşere*, haz. Abdülkadir Akçiçek, *Tasavvufun On Esası*, İstanbul 1991, s. 86.

⁵⁶² Mehmed Şemseddîn Efendi, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergahları)*, s. 181.

⁵⁶³ *Sefîne-i Evliyâ*, III, 50.

⁵⁶⁴ *Kemâlnâme-i Hakkî*, vr. 31.

⁵⁶⁵ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 218; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri*, I, 25.

⁵⁶⁶ Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Edebî Yönü”, s. 107.

⁵⁶⁷ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V, 459-460 (Enbiyâ, 21/5 âyetinin tefsiri); VI, 336-337 (Şuarâ, 26/224 âyetinin tefsiri); VII, 426-429 (Yâsîn, 36/69 âyetinin tefsiri); VII, 454-455 (Saffât, 37/36 âyetinin tefsiri); IX, 198-199 (Tûr, 52/30 âyetinin tefsiri); X, 149-150 (Hâkka, 69/41 âyetinin tefsiri). Ay. bkz. M. Murat Yurtsever, “Şiir Vadisinde İsmail Hakkî”, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Bursa 2002, s. 116.

şeklinde düşünmüştür.⁵⁶⁸ Bursevî'ye göre şiir bir araçtır. Müslüman şâirin, şiiri amaç haline getirmemesi gerekir. Şiir müslümanı Allah'a itaate, zühde ve âhîret hayatına teşvik etmelidir.⁵⁶⁹ Şiir tek başına bir amaç haline gelmedikçe ve Allah'ı zikretmekten alıkoymadıkça şiirle ilgilenmek faydalıdır. Şiirlerinde tevhîd, aşk, ma'rîfet, Rasûlullah aşkı ve şevki temalarına çokça yer verilmiştir.⁵⁷⁰ Bursevî bu özelliklere sahip şiirin cehalet ve sefâhete engel olduğunu belirtmiş ve şiire teşvik etmiştir.⁵⁷¹ Mü'min şâirlerin şiirleri Allah'ın birliği ve övgüsüne yöneliktir, mânevî huzur sağlayıcıdır. Mü'min olmayan şâirler ise kulaklarını şeytana verir, ondan aldıkları evhâm ve ilhâmlara kendilerinin gerçek dışı tahayyüllerini yüklerler. Bu türden olan şiir Kur'ân ahkâmınca menedilmiştir. Bu açıdan bakılınca Bursevî'nin şiiri, hakikat ve mânâ yüklü, feyz bahşedici, özlü ve etkileyicidir. O da geleneğe uyarak şiirlerinin bu özelliği ile övünür. Şiiri edebe aykırı değildir. Bursevî, şiirlerini ilhâm, fütûhât, vâridât, lâyiha vb. yollarla yazmıştır. Bu sebeple dîvanına *Fütûhât-ı Burûseviyye* adını vermiş, manzûmelerinde lafızdan ziyade mânânın ifadesine özen göstermiştir. Esasında bunlar nefsî mertebelerle alakalı ve çoğu birbirine yakın vahyin, ilâhî ilhâmın çeşitli söylemlerinden ibarettir. Nitekim eserlerinde ele aldığı her tasavvufî konudan sonra çoğunlukla konunun özeti sayılacak manzûm bir şiir yazmıştır. Söz konusu şiirler, sade dili, mânâyâ verdiği önemi ve kısaca edebî yönünü gösteren güzel örneklerdendir.⁵⁷²

Bursevî'nin şiirlerinde vahdet-kesret alâkası, vahdet denilen şeyin kesretin zevâlî olduğu, Allah'ın bütün mahlûkat üzerinde isim ve sıfatlarıyla tecellîsi, en güzel ve en mükemmel yaratık olması itibariyle insanda ism-i a'zâmın tecellî ettiği dile getirilir.⁵⁷³ Allah güzel olduğu için kâinatın da güzel olduğu, görünen bütün âlemin O'nun vahdet aynasındaki gölgesinden ibaret bulunduğu, kâinattaki bütün mevcudat Allah'ın varlığı ve birliğinin delili olduğuna göre ilâhî kudreti ve vahdeti hissetmeden sadece varlığı

⁵⁶⁸ Yaşar Aydemir, "Bursalı İsmail Hakkî'nin Eserlerinden Hareketle Şiir Görüşü ve Şiir Yazma Şekli", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Ankara 2007, c. II, sy. 3, s. 120.

⁵⁶⁹ Yurtsever, "Şiir Vadisinde İsmail Hakkî", s. 117.

⁵⁷⁰ Namî, *İsmâil Hakkî Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 164; a.mlf., "İsmâil Hakkî Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 25.

⁵⁷¹ Yurtsever, "Şiir Vadisinde İsmail Hakkî", s. 116.

⁵⁷² Yurtsever, "İsmâil Hakkî Bursevî'nin Edebî Yönü", s. 107.

⁵⁷³ Yurtsever, "Şiir Vadisinde İsmail Hakkî", s. 117.

temaşa etmenin putperestlik demek olacağı gibi tasavvufun temel görüşleri etrafında döner.⁵⁷⁴ Aynı zamanda tasavvufî terbiye ve tarikatın bu husustaki önemli rolü, mürşid-i kâmil ve mürîd-i sâdıkın vasıfları, sûfilere ait hal ve makamların tasnifi, tevhid ve zikrullah, Allah'ın isim ve sıfatları, Hz. Muhammed ve diğer bazı peygamberlerin özellikleri, zühd ve irfan arasındaki fark konuları üzerinde durur.⁵⁷⁵ Bu yönüyle Bursevî söz, şiir, tefsir, te'vîl, kelâm gibi konularda İbnü'l-Arabî ekolüne bağlı bir gönül adamıdır.⁵⁷⁶

Bursevî eserlerini genel ve özel herkesin istifade etmesi için kaleme almıştır. Kolay anlaşılıp, amel edilmesini sağlamak amacıyla da yaşadığı döneme uygun sade bir dil kullandığını belirtir.⁵⁷⁷ Bursevî şiirlerinde de bu tarzını muhafaza etmiştir.⁵⁷⁸ Nazmı nesrinden daha sade olan Bursevî'nin dili ne halk şiirindeki kadar sade, ne de klasik şiirdeki kadar yabancı terkîblerle yüklü ve külfetlidir. Muallim Nâci (ö. 1310/1893) Bursevî üslûbu için “Türkçe tarz-ı ifâdesi, o zamâna göre fevkalâde addolunsa lâyıktır”⁵⁷⁹ demektedir. Bursevî'nin edebî yönünü inceleyen M. Murat Yurtsever bu konu hakkında şunları söylemektedir: “Dîvanında yer alan şiirlerinde daha çok âyet ve hadislerden yapılan iktibaslara, ifadece değişik bir şekle soktuğu bazı atasözlerinden getirdiği irsâl-i mesellere, kısas-ı enbiyâ ve kerâmet-i evliyâyâ atıfla yapılan telmîhlere rastlanmaktadır. Mütevazî mizacı şiirlerine mahzun ve kırılgan bir ruh haliyle yansımıştır. İrşad ve tadrîs faaliyetleri esnasında gittiği bazı bölgelerde yöre halkının gösterdiği duyarsızlıktan muztarip olmuş, bu duygularını şiirlerinde çok defa zamaneden şikâyetle dile getirmiştir.”⁵⁸⁰

Bursevî'nin mûsiki ile de ilgilendiğini, bazı el yazması güfte mecmûalarında eserlerine rastlandığını zikretmek gerekir. Bursevî, şiirlerinden bir kısmını, Azîz Mahmûd

⁵⁷⁴ Yurtsever, “Şiir Vadisinde İsmail Hakkî”, s. 114.

⁵⁷⁵ Yurtsever, “Şiir Vadisinde İsmail Hakkî”, s. 114-119.

⁵⁷⁶ Yurtsever, “Şiir Vadisinde İsmail Hakkî”, s. 118.

⁵⁷⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Halîliyye*, s. 4; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 25; a.mlf., *Risâle-i Hüseyiniyye*, s. 3; a.mlf., *Kitâbü's-Sülûk (Tuhfe-i Vesîmiyye)*, s. 28; a.mlf., *Kitâbü'l-Hitâb*, s. 5; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, I, 1.

⁵⁷⁸ Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 164.

⁵⁷⁹ Muallim Nâci, *Esâmî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308, s. 59.

⁵⁸⁰ Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Edebî Yönü”, s. 107.

Hüdâyî'nin bazı ilâhîlerini bestelemiştir.⁵⁸¹ Osmânzâde Hüseyin Vassâf'a göre Bursevî'nin okunan ilâhîleri içinde kendi bestelerinin de var olması muhtemeldir.⁵⁸² Bestelenen bazı şiirlerinin dergâhlarda okunduğunu Mehmed Şemseddîn Efendi'den öğreniyoruz.⁵⁸³ Bursevî'nin bazı ilâhîler bestelediğini söyleyen Sadeddin Nüzhet Ergun (ö. 1365/1946) ise onun Akbaba İmâmı Mehmed Zaîfî Efendi (ö. 1115/1703), Duhânî Şerîf Çelebi (ö. 1831), Abdurrahmân Nesîb Dede (ö. 1842), Ali Aşkî Bey (ö. 1882 [?]), Beylikçizâde Ali Aşkî Bey (ö. 1882 [?]), Hacı Fâik Bey (ö. 1891), Hoca Zekaî Dede (ö. 1897), Yeniköylü Hâdi Bey (ö. 1920), Zekâizâde Hâfız Ahmet Efendi diye tanınan Ahmet Irsoy (1869-1943) gibi mûsıkîşinâslar tarafından bestelenen çeşitli ilâhî ve güftelerine yer verir.⁵⁸⁴

Bursevî'nin şiir alanındaki eserleri şunlardır: *Dîvân-ı İsmâîl Hakkî (Fütûhât-ı Burûseviyye)* (1098/1687, Türkçe)⁵⁸⁵, *Risâletü'l-Mi'râciyye* (1121/1709/ Türkçe), *Min Ba'di mâ Nazamehü'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâîl Hakkî bi'l-Lisâni't-Türkî min Evveli Seneti 1117 (Manzûmât)* (1117/1705, Türkçe). Ayrıca diğer eserlerinin neredeyse tamamına yayılmış pek çok manzûmesi bulunmaktadır.

Bursevî'nin tasavvufî şiir ve manzûm eser şerhleri ise şunlardır: *Ferâhu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)* (1105-1108/1694-1697, Türkçe), *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)* (1116/1704, Türkçe), *Şerh-i Pend-i Attâr* (1136/1724, Türkçe)⁵⁸⁶, *Şerhu Nazmî's-Sulûk li's-Şeyh Ömer İbni'l-Fârız* (1118/1706, Türkçe), *Kitâbü'l-Envâr* (1121/1710, Türkçe),

⁵⁸¹ Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III, 50; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, vr. 36; Namlı "İsmâîl Hakkî Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri*, I, 25.

⁵⁸² Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III, 50; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, vr. 36.

⁵⁸³ Mehmed Şemseddîn Efendi, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergahları)*, s. 181.

⁵⁸⁴ Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, I-II, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1942-43, s. 148, 270, 271, 379-386, 527, 528, 546, 548-553, 564, 583, 584, 586, 589, 592, 593, 598, 599, 601, 607, 608, 613-616, 692-696. Bkz. Yurtsever, "İsmâîl Hakkî Bursevî'nin Edebî Yönü", s. 107; Namlı, *İsmâîl Hakkî Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 164.

⁵⁸⁵ Eser, M. Murat Yurtsever tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1990) daha sonra *İsmail Hakkî Bursevî Divan* adıyla basılmıştır (Bursa: Arasta Yayınları, 2000).

⁵⁸⁶ Bu eser üzerine 1998 senesinde Ege Üniversitesi'nde Râfiye Duru tarafından Yüksek Lisans tezi yapılmıştır.

Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî (1118/1708, Türkçe)⁵⁸⁷, *Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre* (1123-1228/1711-1716, Türkçe), *Şerh-i Nazm-ı Ahmedî* (Türkçe)⁵⁸⁸, *Şerh-i Ebyât-ı Hasan el-Kâdirî* (1134/1722, Türkçe), *Risâle-i Şem'ıyye* (Türkçe), *Şerh-i Nazm-ı Hayretî* (1132/1720, Türkçe), *Es'ile-i Şeyh Mısırî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkî* (1122/1710, Türkçe), *el-Es'iletü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkîyye* (1114/1702, Türkçe).⁵⁸⁹

1.2.3. Eserleri

İsmail Hakkı Üsküp'te henüz genç sayılabilecek bir yaşta eser yazmaya başlamış ve bu faaliyetlere ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Kaynaklar Bursevî'nin İslâmî ilimlerin birçok dalında “yed-i tûlâ” sahibi, yani otorite bir âlim olduğunu haber vermektedir. İsmail Hakkı, zaman zaman eserlerinin sayısı ile ilgili bilgiler verir. 1122/1710'da yazdığı bir eserinde o zamana kadar otuz kadar eseri olduğunu söyler.⁵⁹⁰ 1133/1721 tarihli bir eserinde ise bir yerde o zamâna dek esmâ-i hüsnâ kadar eser yazdığını⁵⁹¹, bir yerde ise eserlerinin sayısının yüzden fazla olduğunu ifade eder.⁵⁹² Daha sonra da muhtelif yerlerde zaman zaman eserlerinin sayısının yüzden fazla olduğunu tekrarlar.⁵⁹³ Okuma-yazma cihetinden yıldızının Utarid olduğunu belirterek “*Hak Teâlâ bu kulunu kitâbetle mübtelâ etmiştir*” der.⁵⁹⁴ Muhtelif eserlerinde toplu ve

⁵⁸⁷ Eser yüksek lisans tezi olarak Arzu Polatoğlu tarafından Mehmet Demirci'nin danışmanlığında İsmail Hakkı Bursevî'nin “*Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayram-ı Velî*” Adlı Eseri (Metin ve İnceleme) ismiyle tahkik edilmiştir. Eser yayımlanmamıştır (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008).

⁵⁸⁸ İstanbul'da 1330/1912 senesinde basılmış olan bu şerh Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı tarafından *Bitmemiş Ot Dibinde Doğmadıcak Bir Göcen: Şerh-i Nazm-ı Ahmed* adıyla 2000 senesinde Ankara'da neşredilmiştir.

⁵⁸⁹ Bu eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmed Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan* Müellifi, s. 320-322; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 168, 171-172, 176-178, 181, 182, 183, 184, 184-185, 186, 186-187, 188, 189, 197, 203-204, 208, 217, 219; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri*, I, 32-33, 37; a.mlf., “İsmail Hakkı Bursevî”, *DİA*, s. 104-105; Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 20-29; Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Edebî Yönü”, s. 107-108.

⁵⁹⁰ Bursevî, *Kitâbü'l-Envâr*, vr. 98b.

⁵⁹¹ Bursevî, *Tuhfe-i Atâiyye*, Süleymâniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, nr. 1537, vr. 2b [nşr. Veysel Akkaya, *Ka'be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2008, s. 62].

⁵⁹² Bursevî, *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 21b [nşr. Veysel Akkaya, *Ka'be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 86].

⁵⁹³ Bursevî, *Kitâbü'z-Zikr ve's-Şeref*, Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmûd Efendi, nr. 2572, vr. 43a, 63a; a.mlf., *Kitâbü'l-Hakkı's-Sarih ve'l-Keşfi's-Sahîh*, Hacı Selim Ağa Ktp. Hüdayî, nr. 468, vr. 1b; a.mlf., *Kitâbü Nakdi'l-Hâl*, vr. 289a; a.mlf., *Kitâbü'n-Neîce*, II, 339; a.mlf., *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 82a.

⁵⁹⁴ Bursevî, *Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye*, vr. 29b; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 21a [nşr. Veysel Akkaya, *Ka'be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 85].

dağınık olarak isimlerini zikrettiği eserler bir araya getirildiğinde aşağı yukarı eserlerinin yarısını saydığı görülür.⁵⁹⁵

Onun Şam'da kaldığı üç sene (1129-1132) içerisinde on⁵⁹⁶, Üsküdar'da kaldığı üç senede (1132-1135) otuz⁵⁹⁷ ve tekrar Bursa'ya döndükten sonra (1135-1137) on kadar kitap veya risâle telif ettiği dikkate alınırsa eserlerinin neredeyse yarıya yakınını ömrünün son on yılında yazdığı anlaşılır. Mehmed Şemseddîn Efendi onun eserlerinin çokluğuna bakarak hârika olduğuna ve ilmî kerâmetlerinden bulunduğuna şüphe edilmeyeceğine hükmeder.⁵⁹⁸

İsmail Hakkı Bursevî ile ilgili çalışmalarda eserlerinin listesi verilirken oldukça farklı rakamlar ortaya konmuştur. Ayvansarâyî⁵⁹⁹ 68, Hocaî Ahmed Hilmi⁶⁰⁰ 50, Mehmed Şemseddîn Efendi⁶⁰¹ 115, Bursalı Mehmed Tâhir⁶⁰² 105 ve 106, Muhammed Zâhid el-Kevserî⁶⁰³ ve Azize Süzer⁶⁰⁴ 100'ü aşkın, Osmânî Hüseyn Vassâf⁶⁰⁵ 133 ve 139, Mehmed Ali Aynî⁶⁰⁶ 134 ve Ali Namî⁶⁰⁷ 120 kadar eserden oluşan listeler vermişlerdir.

⁵⁹⁵ Eserlerini toplu olarak saydığı yerler için bkz. Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî*, Âtîf Efendi Ktp., nr. 1496, vr. 41b; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 21a-21b [nşr. Veysel Akkaya, *Ka'be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 85-86]; a.mlf., *Kitâbü'n-Neîce*, II, 339, 430; a.mlf., *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, v. 82a-b, 83a.

⁵⁹⁶ Bursevî, *Tuhfe-i İsmâiliyye*, İstanbul 1292, s. 3.

⁵⁹⁷ Bursevî, *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 83b.

⁵⁹⁸ Mehmed Şemseddîn Efendi, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergahları)*, s. 177.

⁵⁹⁹ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmî' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dîni-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, s. 618. Ayvansarâyî 68 eserin ismini saydıktan sonra "Ve gayr-i zâlik yetmiş aded kitâb ve risâlesi ve Hakkî mahlâsıyla eş'ârı vardır." demektedir.

⁶⁰⁰ *Ziyâret-i Evliyâ*, İstanbul: Cihan Kütüphanesi Matbaası, 1325, s. 143-145.

⁶⁰¹ Mehmed, Şemseddîn Efendi, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergahları)*, s. 183-185.

⁶⁰² *Osmanlı Müellifleri*, I, 29-30; a.mlf., *Mevlânâ eş-Şeyh İsmâil Hakkî el-Celvetî*, İstanbul 1329, s. 5-9.

⁶⁰³ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 358-359.

⁶⁰⁴ Azize Süzer, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci ve Değerlendirilmesi (Nisa Sûresi Örneği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2014, s. 8.

⁶⁰⁵ *Kemâlnâme-i Hakkî*, BEYBEK, Genel, nr. 129, s. 39-43; *Sefîne-i Evliyâ*, III, 83-89.

⁶⁰⁶ *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyân Müellifi*, s. 299-322.

⁶⁰⁷ Namî, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 165-213, 370.

Onun eserleri ile ilgili en geniş ve en düzgün çalışmanın sahibi olan Sâkîb Yıldız ise 127 eser ismi vermiş⁶⁰⁸, daha sonra bunlardan bazılarını iptal edip listesinden çıkararak sayıyı 111'e düşürmüştür.⁶⁰⁹

Bu listeler incelendiğinde bazı eksik, fazlalık ve farklılıklar olduğu dikkat çeker. Farklı sayıda eserlerden oluşan listelerin ortaya çıkmasında belli bir dereceye kadar eserlerin sayısının çokluğu, bazı eserlerin kendilerine has husûsiyetlerinin bulunması ve eser tespitinde esas alınan kritere göre sayının farklılık göstermesi etkili olmuştur. Gerek kütüphane kayıtlarında, gerekse müellif tarafından verilmiş birden fazla ismi olan bazı eserler aynı listede değişik adlarla birkaç defa yer alabilmektedir.

Müellif tarafından isimlendirilmemiş olan mecmûa ve vâridât türü bazı eserler, birbirine karıştırılmıştır. Mecmûalarda yer alan küçük risâleler bâzan müstakil birer eser sayılırken bazen da hiç dikkate alınmayarak mecmûaların bütünü tek bir eser kabul edilmiştir. Onun istinsâh ettiği ve kenarına çok cüz'î notlar düştüğü başka müelliflere âit bazı eserler müstakil bir eser gibi gösterilerek listelere alınmıştır. Bütün bu sebeblere bir de başkalarının eserlerinin ona nisbet edilmesi ve kayıp eserler eklenince listeler oldukça karmaşık bir hâle gelmektedir.

Eserlerini esas itibarıyla Türkçe ve Arapça olarak yazan İsmail Hakkı zaman zaman Farsça'ya da yer vermiştir. Eserlerinin çoğu Türkçe, kırk kadarı Arapça'dır. Türkçe ve Arapça'nın karışık olarak kullanıldığı eserleri de vardır. Eserlerinde yaşadığı döneme göre oldukça sâde bir dil kullanmıştır. Mektupları incelendiği zaman eserlerinde kullandığı Türkçe'nin aksine oldukça ağır, ağdalı ve tasannu' ile yazılmış olduğu görülür. O eserlerinin çoğunu istifadenin tam, faydanın âmme ve hâssaya şâmil, anlaşılır, öğrenmek ve amel etmek kolay olsun diye tekellûf ve zahmetten uzak, sâde ve

⁶⁰⁸ Ali Namlı “İsmâîl Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri* adlı giriş yazısında (I, 24) bu sayıyı 126 olarak verirken *İsmâîl Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı* adlı eserinde (s. 162) ve ondan nakille Azize Süzer *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci ve Değerlendirilmesi (Nisa Sûresi Örneği)* adlı yüksek lisans tezinde (s. 8) bu sayıyı 127 olarak vermektedir ki doğru olan sayı budur. Zira Sâkîb Yıldız aslı Fransızca olan doktora tezinin daktilo ile yazılmış Türçe çevirisi olan *Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkî, Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Beyân Tefsîri* adlı yayımlanmamış eserinde, Bursevî'nin eserlerini numaralandırırken sehven 81 sayısını “80, 81, 81, 82” şeklinde iki defa kullanmıştır. Bu tekrardan dolayı daktilo ile yazılan bu metne göre eserlerin toplam sayısı 127 olmaktadır.

⁶⁰⁹ Yıldız, *Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkî, Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, (Aslı Fransızca Olan Doktora Tezinin Yayımlanmamış Türkçe Tercümesi), s. 189-378.

kolay bir Türkçe ile kaleme aldığını belirtir.⁶¹⁰ Anlaşılması zor konuları yazarken de zaman zaman Türkçe'yi tercih ettiği görülmektedir.⁶¹¹

Celvetiyye Tarikatı'nın önemli bir şeyhi olan İsmail Hakkı Bursevî bu baskın sûfî karakterinin bir neticesi olarak eserlerinin büyük bir kısmını tasavvuf alanında vermiştir. Ancak kendisini tasavvufla sınırlamamış; tefsir, hadis, fıkıh, akâid, tecvîd, dil, belâgat ve edebiyât gibi alanlara dair birçok şerh, hâşiye ve derleme çalışmalarına da imzâ atmıştır. Bu anlamda onun çok yönlü bir mutasavvıf olduğu âşikardır.

Öte yandan İsmail Hakkı, eserlerinde değişik ilimlerle ilgili mevzûları genellikle girift olarak ele alır. Bu yüzden eserlerinin konularına göre tam bir tasnifi zor olmakla birlikte ağırlıklı oldukları konulara göre değerlendirmek mümkündür. Burada eserlerinden sadece hadis ilmiyle alakalı olanları zikredilecektir.

1. *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*. İbn Hacer'in (ö. 852/1449) çalışmamıza konu olan hadis usûlüyle ilgili *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin Arapça şerhidir. Eserle ilgili geniş bilgi sonraki bölümde verilecektir.

2. *Risâletü İbn Hacer fî İlmi'l-Hadîs*.⁶¹² Eserin bizzat müellife ait 30 varak 59 sayfalık yazma nüshası BEYBEK'ndedir (Genel, nr. 34). Görebildiğimiz kadarıyla bu eser, orijinal bir telif olmayıp İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserini, Bursevî'nin talebeliği zamanında kenarlarına yer yer notlar düşmek suretiyle 1083/1672 yılının 15 Ramazan'ının sabahında istinsâhını tamamladığı bir nüshadır.⁶¹³ Eserin dili Arapça'dır. *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde, *Nüzhetü'n-Nazar* metni olarak bu

⁶¹⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Halîliyye*, İstanbul 1293, s. 4; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 25; a.mlf., *Risâle-i Hüseyiniyye*, İstanbul, ts., s. 3; a.mlf., *Kitâbü's-Sülûk (Tuhfe-i Vesîmiyye)*, İstanbul 1240, s. 28; a.mlf., *Kitâbü'l-Hitâb*, İstanbul 1256, s. 5; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, I, 1.

⁶¹¹ Bursevî, *Kitâbü Nakdi'l-Hâl*, vr. 29a.

⁶¹² Bkz. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, I, 219; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 29; Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III, 83; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 34. Murat Yurtsever ve ondan nakille İsmail Güleç bu eserin ismini *Risâle fî Isulâhu Ehl-i Hadis* şeklinde verirken Ramazan Muslu ve Yakup Çiçek bu eserden *Risâle fî Isulâhu Ehl-i Hadis li'bni Hacer* adıyla söz etmektedir. Bkz. Murat Yurtsever, *İsmail Hakkı Divanı*, Bursa: Arasta Yayınları, 2000, s. 14; Güleç, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhü'l-Mesnevî'sinde Geçen Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme", s. 4; Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 35; Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 22.

⁶¹³ Bkz. BEYBEK, Genel, nr. 34, vr. 1a; 30a.

nüshayı esas alan Bursevî'nin şerhinde ayrıca bu eserin kenarlarına düştüğü notlardan yer yer istifade ettiği görülmüştür.

3. *Şerhu'l-Hadîsi'l-Erbaîn (Erbaûn Hadîs Sahîhatü'l-Mesânîd)*. Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Riyâzu's-Sâlihîn min Seyyidi'l-Müerselîn*'inden seçilen ve yer yer kısa şerhleri yapılan Arapça kırk hadîs şerhidir. Usturumca'da halife olarak bulunduğu sırada 1098/1688 yılında yazdığı bu küçük şerhin müellif hattıyla olan 14 varaklık nüshası BEYBEK'ndedir (Genel, nr. 38, vr.1a-14a).⁶¹⁴

4. *Şerhu'l-Erbaîne Hadîsen*.⁶¹⁵ İmâm Nevevî'nin kırk hadîsinin Türkçe tercüme ve şerhidir. Molla Ali Hâfız Kastomonî'nin arzusu üzerine kaleme alınmıştır.⁶¹⁶ Türkçe yazılan kırk hadis şerhlerinin en büyüğüdür.⁶¹⁷ Hadisler şerh edilirken genellikle önce sarf, nahiv ve lügat bakımlarından değerlendirilmiş, kelimeler üzerinde tek tek durularak anlamları ve yer yer benzer kelimelerden farkları verilmiş, yerine göre ilgili âyet, hadis, kelâm-ı kibâr ve atasözleri ile istişhâd edilmiştir. Eserle ilgili bir değerlendirme yapan Abdülkadir Karahan eser hakkında şunları söylemektedir: “Bu kitap daha çok medreselerde talebe-i ulûma *Nevevî Erbeûn*'unu kolayca anlatıp öğretmek ve hazırlanan onlarca Arapça kırk hadis şerhi yanında kuvvetle mevki alabilecek Türkçe kırk hadis olmak hususiyetini de hâizdir.”⁶¹⁸ Şerhedilen hadisin muhtevâsına göre akâid, fıkıh gibi zâhirî ilimlerle ilgili gerekli bilgiler verilmekle birlikte tasavvufî yorumların ağırlık

⁶¹⁴ Bkz. Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III, 87; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 313; H. Kamil Yılmaz, *Tasavvufî Hadîs Şerhleri*, İstanbul: İFAV, 1990, s. 90-91; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 166, 215; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 27; Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 21; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 32; Çiçek, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-İmân)*, s. 35.

⁶¹⁵ Bkz. Bursevî, *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, v. 82b; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmî' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mî'mârî Yapılar)*, s. 618; İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-Ârifîn*, I, 219; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 29, 30; Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III, 83, 87; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III-IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, IV/2, 606; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, II, 267; Yılmaz, *Tasavvufî Hadîs Şerhleri*, s. 89-90; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 204, 215; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 27; Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 21-22; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 32; Çiçek, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-İmân)*, s. 35.

⁶¹⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 145 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 2).

⁶¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 30; İsmâil Hakkı Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 109.

⁶¹⁸ Abdülkadir Karahan, *İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis: Toplama, Tercüme ve Şerhleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, nr. 284, 1991, s. 258.

kazandığı görülmektedir.⁶¹⁹ 1137/1725 yılı Muharrem ayı sonlarında Bursa’da tamamlanan eserin müellif hattıyla olan 197 varaklık nüshası BEYBEK’ndedir (Genel, nr. 39). Bursevî’nin ömrünün son yıllarında kaleme aldığı bu eseri hadis konusunda yazdığı son eseri olması nedeniyle aynı zamanda onun hadisçiliğinin tespitinde önemli bir kaynak olmaktadır. Eser İstanbul’da, 1253/1837 (391 sayfa), 1313/1895 (304 sayfa) ve 1317/1899’da (304 sayfa) *el-Mevâhibü’l-Ledünniyye* kenarında ve Dâru’t-Tıbâati’l-Âmire’de müteaddit defalar basılmıştır. Jale Baysal’ın kataloğundan hareketle İstanbul merkezli basılan ilk hadis kitabının 1253 (1834) senesinde neşredilen İsmail Hakkı Bursevî’nin bu eseri olduğunu söyleyebiliriz.⁶²⁰ Eserle ilgili olarak Hikmet Gültekin (ilk yirmi hadis)⁶²¹ ve eşi Ayşe Gültekin (son yirmi iki hadis)⁶²² tarafından hazırlanan iki ayrı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. 1317/1899 baskısı Sami Erdem tarafından Latin harflerine aktarılmış ve Hikmet Gültekin’in Bursevî’den bahseden uzunca bir incelemesinin bulunduğu bir girişle birlikte İnsan Yayınları tarafından İstanbul’da 1998 ve 2005 yıllarında iki ayrı baskı olarak *Kırk Hadis Şerhi* adıyla tek bir kitap halinde neşredilmiştir. Eser Mustafa Utku tarafından da sadeleştirilerek *İsmail Hakkı Bursevi’den Dersler: Kırk Hadis Şerhi (Şerh-i Hadis-i Erbain)* adıyla yayımlanmıştır (Bursa: Uludağ Yayınları, 1999).

5. *Mecmûatü’l-Müteferrika*. Eserin bu şekilde isimlendirilmesi muhtevassından kaynaklanmaktadır. Eserde Bursevî’nin Cemaziyelûlâ 1134/Mart 1722 ile Recep 1134/Mayıs 1722 arasındaki vâridâtı ile kimi âyet ve hadislerin tasavvufî şerhi bulunmaktadır. Arapça-Türkçe karışıktır. Mecmûada Hüdâyî’nin (ö. 1038/1628) semâ’a dâir risâlesinin Bursevî tarafından yapılan bir istinsâhı da yer almaktadır (vr. 26b-31a).

⁶¹⁹ Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri*, s. 90; Karahan, *İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, s. 256-260.

⁶²⁰ Bkz. Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (1729-1875)*, s. 78. Ay. bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 204; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 27; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 32.

⁶²¹ Hikmet Gültekin, *İsmail Hakkı Bursevi Kırk Hadis Şerhi Transkripsiyonu ve Hadislerinin Tahriri (İlk Yirmi Hadis)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

⁶²² Ayşe Gültekin, *İsmail Hakkı Bursevi’nin Kırk Hadis Şerhi Üzerine Tahrir ve Tenkit Çalışması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

Telif tarihi bilinmeyen *Mecmûa*'nın müellif hattıyla olan 60 varaklık nüshası BEYBEK'ndedir (Genel, nr. 42).⁶²³

6. *Kitâbü'l-Mir'ât li Hakâiki Ba'zı'l-Ehâdis ve'l-Âyât*. Bursevî'nin mecmûa türünde Arapça olarak kaleme aldığı bu eserinde kimi âyet ve hadislerle getirdiği tasavvufî/işârî yorumlar yer almaktadır. Yorumu yapılan âyetlerin hadislerle nispetle çoğunlukta olduğu görülmektedir. 1125/1713 yılı ortalarında başlanan eser (vr. 1b), 21 Rebûlevvel 1130/22 Şubat 1718 Salı günü tamamlanmıştır (vr. 182a). Bursevî eserin yazımının altı yıl kadar uzun sürmesini birçok sefer yapmasına ve çok yer değiştirmesine bağlar (vr. 182a). Eserin içinde yer aldığı mecmûanın geri kalan kısmında (vr. 182b-291b) ve hâmişlerinde Bursevî'nin mezkûr tarihler arasındaki bazı vâridâtı ve şerhleri, Türkçe manzûmeleri, kendisi ile ilgili biyografik notları ve mühim hadiselerle ilgili bilgileri bulunmaktadır. Eserin müellif hattıyla olan nüshası BEYBEK'ndedir (Genel, nr. 40, 291 vr.).⁶²⁴

7. *Kenz-i Mahfî*.⁶²⁵ Türkçe bir eserdir. 24 Rebûlâhir 1134/11 Şubat 1722'de Üsküdar'da tamamlanan eserin müellif hattıyla olan 88 varaklık nüshası BEYBEK'ndedir (Genel, nr. 75). Eser İstanbul'da 1290 ve 1307 yıllarında küçük boy halinde 157 sayfa olarak iki kez basılmıştır. Eser yüksek lisans tezi olarak Engin Söğüt tarafından Hasan Kâmil Yılmaz'ın danışmanlığında *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kenz-i Mahfî Risâlesi Muhtevâ ve Tahlîli* adıyla tahkik edilmiştir. Eser yayımlanmamıştır (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007). Tezimizde bu çalışma esas alınmıştır. Eser ayrıca Abdülkadir Akçiçek tarafından *Gizli Hazine* adıyla sadeleştirilerek Rahmet Yayınları tarafından İstanbul'da 1967 ve 2000 yıllarında iki ayrı baskı olarak neşredilmiştir. Eserde mutasavvıflar arasında hadîs-i kutsî olarak meşhur olan “Küntü kenzen

⁶²³ Bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 206, 215; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 27; Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 27.

⁶²⁴ Bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 190, 214; a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, I, 26; Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 27; Güleç, “İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhü'l-Mesnevî'sinde Geçen Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 4.

⁶²⁵ Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 29, 31; Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III, 83; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, 606; Yılmaz, *Tasavvufî Hadîs Şerhleri*, s. 91; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 201, 215; Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 24; Avcı, *Sûfîlerin Hadîs Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 32-33; Çiçek, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-İmân)*, s. 37.

mahfiyyen fe-ahbebtü en u'rafe fe-halaktü'l-halka li-u'rafe/Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi arzu ettim ve mahlûkâtı yarattım"⁶²⁶ şeklindeki rivâyet, on bölüm halinde değerlendirilmiş ve tasavvufî yorumla şerhedilmiştir (s. 12-63). Eserin geri kalan kısmı (s. 64-205) ise Bursevî'nin vâridâtı ve şerhlerine dairdir. Eserde yer yer manzûmeler de bulunmaktadır.

8. *Şerhu'l-Hadîs "el-Mü'minü mir'âtü'l-mü'min"*. "Mü'min mü'minin aynasıdır"⁶²⁷ anlamındaki hadîsin tasavvufî şerhidir. 1133/1720-21'de⁶²⁸ telif edilen bu eserin dili Arapça'dır. Eserin müellif hattıyla olan nüshası BEYBEK'ndedir (Genel, nr. 41/2, vr. 55b-59b). Risâle, yukarıdaki hadisin sahih olup olmadığı hakkında kendisine sorulan bir soruya cevap maksadıyla yazılmıştır.⁶²⁹

9. *Şerhu'l-Hadîs "Îzâ tehayyartüm fi'l-umûr fe'ste'înü min ehli'l-kubûr"*. "İşlerinizde şaşkınlığa düşüp âciz kaldığınızda, kabir ehlinde yardım isteyiniz"⁶³⁰ anlamındaki hadis diye şâyi' olan mevzû rivâyetin Bursevî tarafından 1134/1721'de yazılan birkaç varaklık Türkçe şerhidir. Bir nüshası Süleymâniye Ktp.'dedir (Esad Efendi, nr. 1549/2, vr. 67-69). Aynı rivâyet Şeyhülislâm İbn Kemâl (ö. 940/1533) tarafından da

⁶²⁶ Hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Konya: Yediveren, 2001, s. 72, 268-271; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 56, 98-99; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 265-270; Hayati Yılmaz, "Kudsî Hadis", *DİA*, 2002, XXVI, 320.

⁶²⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 49 (No: 4918); Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, s. 93 (No: 238, 239) "Mü'min mü'minin aynasıdır", "Mü'min kardeşinin aynasıdır" lafızlarıyla hasen bir isnâdla; Tirmizî, "Birr", 18 (No: 1929) "Muhakkak ki sizden biriniz kardeşinizin aynasıdır" lafzıyla zayıf bir isnâdla. Hadisin ayrıntılı tahriri için bkz. el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha*, II, 596-597 (No: 926); a.mlf., *Sahîhu'l-Edebi'l-Müfred*, s. 106-107 (No: 177/238, 178/239); a.mlf., *Sahîhu'l-Câmi's-Sağîr ve Ziyâdetuh*, I-II, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1408/1988, II, 1130 (No: 6656); a.mlf., *Sahîhu Süneni Ebî Dâvûd*, I-III, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1421/2000, III, 206 (No: 4918). Ay. bkz. el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, IV, 363-364 (No: 1889); a.mlf., *Daîfu'l-Câmi's-Sağîr ve Ziyâdetuh*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1410/1990, s. 855 (No: 5933); a.mlf., *Daîfu Süneni't-Tirmizî*, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1420/2000, s. 182 (No: 1929).

⁶²⁸ Ali Namlı bu eserin 13 Şevval 1102/25 Ocak 1691'de yazıldığını söylemektedir. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 169.

⁶²⁹ Bkz. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'* (İstanbul Câmileri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mârî Yapılar), s. 618; Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III, 85; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 169, 215; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 27; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 33; Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri*, s. 91; Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-İmân)*, s. 37.

⁶³⁰ Hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 338-339; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 265; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 237-242.

şerhedilmiştir (İbn Kemâl, *Şerhu'l-Hadîs el-Erbaîn*, *Şerhu'l-Hadîs el-Erbaîn*, İstanbul 1316, s. 62-64). Bursevî'nin bu hususta İbn Kemâl'den etkilendiğini söylemek mümkündür. Zira Bursevî, İbn Kemâl'in mezkûr eserini istinsah etmiştir (BEYBEK, Genel, 89, vr. 14b-31a).⁶³¹

10. *Şerhu'l-Hadîs "Le-ene ekramü alellâhi min en yedeanî fi'l-ardi ekser min selâs"*. 1122/1710 yılında telif edilen ve *Kitâb-ı Nûr u Esrâr* olarak da adlandırılan bu eser benzer lâfızlarla olan rivâyetlere Ali b. el-Medîni'nin (ö 234/848-49) "lâ asle leh"⁶³², Radiyyüddîn Sâgânî'nin (ö. 650/1252) "mevzû"⁶³³ dediği peygamberimizin kabirde kalacağı müddete dâir rivâyetin Türkçe şerhidir. Bir nüshası Hacı Selim Ağa Ktp.'ndedir (Hüdâyî, nr. 467/2, vr. 128-133).⁶³⁴

11. İsmail Hakkî'nin vâridât türü eserlerinde ve mecmûalarında yer yer tasavvufî hadîs şerhlerine rastlamak mümkündür.⁶³⁵

⁶³¹ Eser hakkında bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 207, 215; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 27; Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 24; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 33; Yılmaz, *Tasavvufî Hadîs Şerhleri*, s. 91; Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 38.

⁶³² Zerkeşî, *et-Tezkire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehire (el-Le'âli'l-Menşûre fi'l-Ehâdîsi'l-Meşhûre)*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1417/1996, s. 13.

⁶³³ Radiyyüddîn Sâgânî, *el-Mevzûât*, nşr. Necm Abdurrahmân Halef, Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1405/1987, s. 44 (No: 56); Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ'*, I, 231 (No: 608).

⁶³⁴ Bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 206, 215; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 27; Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, I, 24; Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 38.

⁶³⁵ Bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 215; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 28.

BÖLÜM 2: BURSEVÎ'NİN ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER'İ

2.1. Eserin Tanıtımı

Hadis usûlüyle ilgili eserler üzerinde İslam âleminde oldukça geniş çalışmalar yapılmıştır. Buna mukabil Osmanlı dönemi Türk hadisçileri tarafından yapılan hadis usûlü çalışmaları hakkında araştırmalar oldukça azdır. Bu dönemde dikkat çeken husus bazı eserler üzerinde yapılan şerh, hâşiyeye ve tercüme çalışmalarının diğerlerine göre daha fazla olmasıdır. Bunun dışında hadis usûlü alanında müstakil eser ve risâleler yazıldığı muhakkaktır, fakat adetleri bahsi geçen şerh, hâşiyeye ve tercüme çalışmalarına oranla oldukça azdır. Osmanlı'da hadis usûlüyle ilgili en çok istinsâh edilen, üzerine şerhler ve hâşiyeler yazılan ve Türkçe'ye çevrilen eserler arasında İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker*'i ile şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ı gelmektedir.⁶³⁶ Hepsi birbirinden değerli bu çalışmalar içinde en hacimli olanı, 1063/1653-1137/1725 yılları arasında yaşamış olan İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'idir.

2.1.1. İsmi ve Yazılış Gayesi

Bursevî şerhin başında bu eserin *Nuhbetü'l-Fiker*'in bir şerhi olduğunu belirttikten sonra “Eserin ismini koymamı Allah kalbime ilkâ etti. Bunu böyle Allah istedi. Böylelikle hak ehli hakkı, hak için Hakk'ın dilediği şekilde istesin -ki bunun gayesi O'nun rızasıdır-.”⁶³⁷ demektedir. Şerhin sonunda da bu hususa şöyle işaret etmiştir: “Allah'ın murâd ettiği bu şerh tamamlanmıştır. Zira Allah'ın muradı irâdesinden geri kalmaz.”⁶³⁸ Kanaatimizce Bursevî burada kitaba bir isim koymaktan ziyade *Nuhbetü'l-Fiker*'in şerhi olan eserini Allah'tan kalbine gelen vâridâtla yazdığını ifade etmek istemiştir. Bununla beraber Bursevî, Osmanlıca/Türkçe olarak telif ettiği bazı kitaplarında eserden *Şerh-i Nuhbetü'l-Fiker*⁶³⁹ veya *Nuhbetü'l-Fiker şerhi*⁶⁴⁰ şeklinde

⁶³⁶ Çiftçi, “Süleymâniye Dârü'l-Hadisi'nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)”, s. 311.

⁶³⁷ Sözü'nün devamı şöyledir: “Allah'tan dağınıklığımı toparlamasını -ki O toparlayandır- ve kalemimin yazdıklarıyla faydalandırmasını -ki O faydalandırandır- diliyorum.” Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; Kasîdecizâde, vr. b (kapak sayfası).

⁶³⁸ BEYBEK, Genel, nr. 37, vr. 212b; Kasîdecizâde, vr. 445b.

⁶³⁹ “Ezcümle üç mücellled-i kebîr *Tefsîr-i Rûhu'l-Beyân* ve *Şerh-i Hadîs-i Erbaîn* ve *Şerh-i Âdâb* ve usûl-i hadîsde *Şerh-i Nuhbetü'l-Fiker* ki mecmuâ-i kübrâdır.” Bursevî, *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 82b, [*İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye'si*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 136]. “Bu âna dek tahrîr ettiğim âsâr kaleme gelmez. Ezcümle üç mücellled-i kebîr *Tefsîr-i Rûhu'l-Beyân* ve usûl-i hadîsde

söz etmektedir. Bursevî'nin kullandığı her iki terkîbi, aynı yerlerde isimlerini zikrettiği diğer kitapları dikkate alındığında eserin ismi olarak görmek gerekmektedir.

Eserin yazma nüshalarındaki kayıtlara gelince; Beyazıt nüshasının zahriye olarak anılan iç kapağında (vr. 1a) eserin isminin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* olduğu yazılıdır. Kılıç Ali Paşa nüshasının iç kapağında (vr. 1a) adının *Şerhu Nuhbe li Hakkî Efendî* olduğu kayıtlıyken, son sayfada (vr. 305b) eserin adından *el-Hâşiye li Nuhbeti'l-Fiker* şeklinde söz edilmektedir. Pertevniyal nüshasının iç kapağında (vr. 1/1a) ise adının *Şerhu Nuhbeti'l-Hadîs* olduğu yazılıdır.

Eserin ismi ilgili kütüphane kayıtlarında *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* veya *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser* şeklindedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bursevî'nin bu eserinden ilk bahseden kişi Bursevî'den (ö. 1137/1725) h.64/m.62 yıl sonra vefat eden Ayvansarâyî Hüseyin Efendi'dir (ö. 1201/1787). Ayvansarâyî eserden “*Şerh-i Nuhbetü'l-Fiker fî Usûli'l-Hadîs* mücelled-i kebîr” şeklinde bahsetmektedir.⁶⁴¹

Eser sonraki dönemlerde *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* adıyla anılmıştır. Zannımızca bunda etkili olan husus, Bursevî'nin yukarıda zikredilen ibaresini ondan nakleden İsmail Paşa'nın (ö. 1339/1921) bu ibareyi, ‘Allah’ın ilkâsıyla Bursevî eserine *Şerhu'n-Nuhbe* ismini koydu’ şeklinde anlayarak eseri *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* adıyla vermesidir.⁶⁴² Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1343/1925)⁶⁴³, Mehmed Ali Aynî (ö. 1869-1945)⁶⁴⁴, Muhammed Zâhid el-Kevserî⁶⁴⁵ (ö. 1371/1952), Abdülfettâh Ebû Gudde⁶⁴⁶ (ö.

elli cüz kadar *Şerh-i Nuhbetü'l-Fiker* ve ...” Bursevî, *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 21a [nşr. Veysel Akkaya, *Kâbe ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 85].

⁶⁴⁰ “Ve ezcümle, envâ-ı belâ ile mübtelâ iken nice müddet gecelerim seher ile mürûr edip tahrîr ettiğim kitablar ve tasnif eylediğim âsâr bu a'sârda kimseye makdûr olmamıştır. *Tefsîr-i Rûhu'l-Beyân* gibi ki üç mücelled-i kebîrdir ve usûl-i hadîsde *Nuhbetü'l-Fiker şerhi* ki mecmuâ-i kübrâdır. ...” Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, II, 339.

⁶⁴¹ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'* (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar), s. 618.

⁶⁴² *Hediyyetü'l-Ârifîn*, I, 219-220.

⁶⁴³ *Osmanlı Müellifleri*, I, 29.

⁶⁴⁴ *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan Müellifi*, s. 114, 304.

⁶⁴⁵ *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 358.

1417/1997) ve Abdullah Muhammed el-Habeşî⁶⁴⁷ gibi İsmail Paşa'dan sonra gelenler de ona uyararak eseri bu adla zikretmişlerdir. Eser son dönemde de bu isimle anılmıştır.⁶⁴⁸

Bursevî'nin bu eseri, aslı itibarıyla İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserinin Arapça şerhidir. Daha önce de belirtildiği gibi Bursevî, İbn Hacer'in hadis usûlüne dâir yazdığı bu eseri, talebeliği zamanında 1083/1672'de istinsah etmiş ve kenarlarına yer yer notlar düşmüş,⁶⁴⁹ daha önce Tekirdağ'da yazmaya başladığı fakat bitiremediği⁶⁵⁰ *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'i 1129/1717 yılında Şam'da tamamlamıştır.⁶⁵¹ 1129'da tamamlanan bu şerhin üç cilt halinde müellif hattıyla olan 649 varaklık nüshası

⁶⁴⁶ Abdülfettâh Ebû Gudde, "Kelime Havle Nuhbeti'l-Fiker", *Molla Ali el-Kârî, Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts., s. 112; a.mlf., "Kelime Havle Nuhbeti'l-Fiker", *İbnü'l-Hanbelî (ö. 971/1563) Kafvü'l-Eser fî Safvi 'Ülûmi'l-Eser*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988, s. 25.

⁶⁴⁷ Habeşî, *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşî*, III, 2017.

⁶⁴⁸ Bkz. Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî'nin Hayatı", s. 117, 119; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, s. 95, 163, 189, 214; a.mlf., "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, XXIII, 106; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", I, 27; Kandemir, "Mukaddimetü İbni's-Salâh", *DİA*, XXXI, 123; Avcı, *Süfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 18, 33; Macit, *Osmanlı İmparatorluğu Gerileme Döneminde Hadis Çalışmaları (1699-1876)*, s. 55; Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler", 132; Gültekin, "I. Kısım", *Kırk Hadis Şerhi*, s. 20; Selahattin Yıldırım, *Osmanlı'da Kırk Hadis Çalışmaları I*, İstanbul: Osmanlı Hadis Araştırmaları, 2000, s. 159; Engin, "Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşîye Çalışmaları Bibliyografyası", s. 81; Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 35; Özben, "Hanefîler'in Mukaddime Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", s. 10; Abdülfettâh Ebû Gudde, "Kelime Havle Nuhbeti'l-Fiker", *Molla Ali el-Kârî Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 112; a.mlf., "Kelime Havle Nuhbeti'l-Fiker", *İbnü'l-Hanbelî Kafvü'l-Eser fî Safvi 'Ülûmi'l-Eser*, s. 25; Ali Hasen Abdülhamîd, İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserine *en-Nüket 'alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adıyla yaptığı tahkikin giriş yazısı, Beyrut: Dâru İbni'l-Cevzî, 1413/1992, s. 17; Murtaza ez-Zeyn Ahmed, Abdurraûf Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *el-Yevâkât ve'd-Dürrer fî Şerhi Nuhbeti İbni Hacer* adlı eserine yaptığı tahkikin giriş yazısı, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999, I, 38; Nebîl Salâh Abdülmecîd Selîm, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adlı eserine yaptığı tahkikin giriş yazısı, Mısır: Mektebetü İbn Abbâs, 1432/2011, s. 19.

⁶⁴⁹ Bursevî, *Risâletü İbn Hacer fî İlmi'l-Hadîs*, BEYBEK, Genel, nr. 34, vr. 1a; 30a.

⁶⁵⁰ Yıldız, "Türk Müfessiri İsmâil Hakkî Burûsevî'nin Hayatı", s. 117, 119; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, s. 95, 146 (470 nolu dipnot), 189, 215; Avcı, *Süfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 18, 33; Güleç, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhü'l-Mesnevî'sinde Geçen Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme", s. 4; Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, s. 35.

⁶⁵¹ Bursevî bu tarihi şerhinin sonunda kaydettiği ebced hesabıyla vermektedir. (Tâ/ط: 1000) + (Kâf/ك: 100) + (Elif/أ: 20) + (Kâf/ك: 9) = 1129. Bkz. BEYBEK, Genel, nr. 37, vr. 212b; Süleymâniye Pertevniyal, nr. 187, vr. 263a. Bursevî'nin bu tarihte Şam'da olduğu hususuna daha önce Hayatı bölümünde değinilmişti.

Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesindedir.⁶⁵² Eser Bursevî'nin en hacimli dördüncü eseridir.⁶⁵³

Bursevî'nin *Şerh-i Nuhbetü'l-Fiker* veya *Nuhbetü'l-Fiker şerhi* adını verdiği bu eser, her ne kadar *Nüzhe*'nin asıl metni *Nuhbetü'l-Fiker*'in şerhi olduğu şeklinde anlaşıyorsa da yukarıda da temas edildiği üzere eser, *Nuhbetü'l-Fiker*'in şerhi olan *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*'in şerhidir.⁶⁵⁴ Bu itibarla eseri *Şerhu Şerhi'n-Nuhbe* olarak isimlendirmek mümkün olmakla beraber esere müellifinin şerhin başında işaret ettiği ve diğer eserlerinde adını verdiği *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* ismini vermek de mümkündür. Zira Bursevî az önce ifade edildiği üzere öğrenciliği zamanında kenarlarına yer yer notlar düşmek suretiyle istinsah ettiği *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*'in ketebe kaydında (vr. 30a) “İbn Hacer'in *Nuhbe-i Mübâreke'si* (*en-Nuhbetü'l-Mübâreke*) kulların en fakiri İsmâîl b. Mustafa el-Aydosî'nin elinde 1083/1672 yılının 15 Ramazan'ının sabahında tamamlanmıştır.” demektedir. İlgili nüshanın kapağında ise kime ait olduğu belirtilmeyen ve büyük puntıyla yazılmış İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker fî'stîlâhi Ehli'l-Eser*'i şeklinde bir başlık yazısı mevcuttur. Yine ilgili nüshanın zahriye olarak anılan iç kapağında (vr. 1a) *Risâletü İbn Hacer* şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bursevî'nin gerek *Nuhbetü'l-Fiker fî'stîlâhi Ehli'l-Eser* gerek *Nuhbe-i Mübâreke* gerekse *Risâletü İbn Hacer* isimleri ile *Nuhbe*'nin şerhi olan *Nüzhetü'n-Nazar*'ı kastettiği âşikardır. Zira eserin metni *Nüzhetü'n-Nazar*'ın tam metnidir. Üstelik ilgili nüshanın kapağında yer alan “Bu, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî'stîlâhi Ehli'l-Eser* kitabıdır” şeklindeki kayıt da bu hususu ayrıca teyit etmektedir.

⁶⁵² BEYBEK, Genel, nr. 35-37 (216+222+212 vr.).

⁶⁵³ Namı, *İsmâîl Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 163, 370.

⁶⁵⁴ Gerek Abdullah Muhammed el-Habeşî gerekse Abdülfettâh Ebû Gudde ve ondan nakille Sezai Engin ile Zübeyde Özben'in bu eseri *Nuhbe* metnine yazılan şerhler arasında zikretmeleri kanaatimizce eserin muhtevâsından çok ismine itimadın bir sonucudur. Bkz. Habeşî, *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşî*, III, 2017; Abdülfettâh Ebû Gudde, “Kelime Havle Nuhbeti'l-Fiker”, *Molla Ali el-Kârî Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 112; a.mlf., “Kelime Havle Nuhbeti'l-Fiker”, *İbnü'l-Hanbelî Kafvü'l-Eser fî Safvî 'Ulûmi'l-Eser*, s. 25; Engin, “Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiyeler Çalışmaları Bibliyografyası”, s. 81; Özben, “Hanevîler'in *Mukaddime* Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı”, s. 10.

Bursevî'nin bu isimlendirmeyi diğer kitaplarında “Şeyh Ali el-Kârî *Şerhu'n-Nuhbe*'de dedi ki”⁶⁵⁵, “Ali el-Kârî'nin *Şerhu'n-Nuhbe*'sinde böyledir”⁶⁵⁶, “*Şerhu'n-Nuhbe*'de olduğu gibi”⁶⁵⁷ şeklindeki ifadeleriyle Molla Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* adlı eseri⁶⁵⁸ hakkında da kullandığını görmekteyiz.⁶⁵⁹ Nâdiren de olsa “İbn Hacer *Nuhbe*'de dedi ki”⁶⁶⁰ diyerek *Nüzhetü'n-Nazar*'ı kastettiği görülür. Bu nedenle bu çalışmada *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* ismi tercih edilmiştir.

2.1.2. Nüshaları

Yazma eserlerin nüshalarının taşıdığı değer biribirinden çok farklıdır. Bazı nüshalar diğerlerine göre daha fazla önem arzederler. Örneğin tam nüshalar eksik nüshalardan, okunaklı nüshalar okunaklı olmayan nüshalardan, eski nüshalar yeni nüshalardan, başka nüshalar ile mukabele edilmiş nüshalar mukabele edilmemiş nüshalardan daha değerlidir.⁶⁶¹

Tahkik çalışmalarında en önemli hususlardan birisi eserin mümkün olduğunca bütün nüshalarının temin edilerek bunlar üzerinden değerlendirme yapılmasıdır. Hatta bu husus tahkik çalışmalarının en zor aşamalarından biri olarak kabul edilmektedir.⁶⁶² Tahkik çalışmamız bu bakımdan birden fazla nüshaya sahip bir eserdir. Zira esere ait toplam sekiz nüsha tespit edilmiştir. Çalışmamız belgesel neşir niteliğinde

⁶⁵⁵ Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 33, 66. Molla Ali el-Kârî'nin sözü için bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 226, 643.

⁶⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 545; a.mlf., *Furûku Hakkî*, s. 244. Molla Ali el-Kârî'nin sözü için bkz. *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 471; 575-576.

⁶⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 44. Molla Ali el-Kârî'nin sözü için bkz. *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 445.

⁶⁵⁸ Abdülfettâh Ebû Gudde, Ali el-Kârî'nin bu eserini bazılarının *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* ismiyle andıklarını ancak bunun hata olduğunu, doğru isimlendirmenin *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 85-86. Aynı hususa Halil İbrahim Kutlay da dikkat çekmektedir. Bkz. *el-İmâm Âlî el-Kârî ve Eseruhu fî İlmi'l-Hadîs*, s. 174-175.

⁶⁵⁹ Bursevî gibi Hintli âlim Mübarekpûrî'nin de (1283/1865-1353/1935) Tirmizî'nin *Sünen*'ine yaptığı şerhin *Mukaddime*'sinde “el-Kârî *Şerhu'n-Nuhbe*'de dedi ki” şeklinde ifadeler kullandığını görmekteyiz. Bkz. *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, I-X, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990, I, 244.

⁶⁶⁰ Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 285. İbn Hacer'in sözü için bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 154-155.

⁶⁶¹ Gotthelf Bergstrasser, *Metin Tenkidi ve Yazma Metinleri Yayınlama İlkeleri*, haz. Muhammed Hamdî Bekrî, çev. Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Kitabevi, 2011, s. 1.

⁶⁶² Salahattin Polat, *Metin Tenkidi*, İstanbul: İFAV, 2010, s. 190.

(documentary/diplomatic editing) bir çalışma olduğundan sahih metnin inşası hedeflenmemiştir.⁶⁶³ Bu nüshalar şunlardır:

-Müellif nüshası olan ve tahkik metnine esas aldığımız Bursa İnebey (الأصل) nüshası [Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp. (BEYBEK) Genel, Kütüphane Kayıt No: 35-37]. Bursevî'ye ait olduğuna inandığımız bu nüshanın yazımının tamamlandığı tarih, Bursevî'nin eserin sonunda, şerhin yazımını ebced hesabıyla hicrî 1129 yılında tamamladığını belirten ifadesi [(Tâ/ط: 1000) + (Kâf/ك: 100) + (Elif/أ: 20) + (Kâf/ق: 9) = 1129] nedeniyle 1129 (miladî 1717) olmaktadır.⁶⁶⁴ İlgili kütüphane kayıtları da bunu doğrulamaktadır. Ancak bu nüsha üzerinde, mezkûr ebced hesabı dışında bu nüshanın 1129 hicrî yılında yazıldığına dair özel bir kayda rastlanamadığını da ifade etmek gerekir. Her ne kadar bu durum ilk bakışta nüshanın müellife âdiyetine dair bazı tereddütler doğurmaktaysa da bu nüshanın, müellif hattı olduğu kaydedilen Bursevî'ye ait diğer bazı eserlerle yaptığımız ayrıntılı karşılaştırması, bu nüshanın müellif hattı olduğuna dair kanaatimizi destekler mâhiyettedir.⁶⁶⁵ Nitekim bu nüshayla, bu nüshanın aslı olan *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker, Şerhu'l-Hadîsi'l-Erbaîn (Erbaûn Hadis Sahîhatü'l-Mesânîd)*⁶⁶⁶, *Şerhu'l-Erbaîne Hadîsen*⁶⁶⁷, *Mecmûatü'l-Müteferrika*⁶⁶⁸, *Kenz-i Mahfî*⁶⁶⁹, *Şerhu'l-Hadîs "el-Mü'minü mir'âtü'l-mü'min"*⁶⁷⁰, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl*⁶⁷¹, *Kitâbü'l-Hitâb*⁶⁷², *Kitâbü'n-Necât*⁶⁷³, *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-*

⁶⁶³ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Polat, *a.g.e.*, s. 30.

⁶⁶⁴ Bkz. BEYBEK, Genel, nr. 37, vr. 212b; Süleymâniye Pertevniyal, nr. 187, vr. 263a.

⁶⁶⁵ Bu nüshanın müellif hattı olduğunu Ali Namlı, M. Yaşar Kandemir ve Yakup Çiçek de özellikle belirtmektedirler. Bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, s. 95, 163, 189; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, XXIII, 106; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri*, I, 27; Kandemir, "Mukaddimetü İbni's-Salâh", *DİA*, XXXI, 123; Çiçek, "İsmâil Hakkı Bursevî", *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-İmân)*, s. 35.

⁶⁶⁶ BEYBEK, Genel, nr. 38, 14 vr.

⁶⁶⁷ BEYBEK, Genel, nr. 39, 197 vr.

⁶⁶⁸ BEYBEK, Genel, nr. 42, 60 vr.

⁶⁶⁹ BEYBEK, Genel, nr. 75, 88 vr.

⁶⁷⁰ BEYBEK, Genel, nr. 41, vr. 55b-59b.

⁶⁷¹ Topkapı Sarayı Ktp., Revan Köşkü, nr. 497, 244 vr.

⁶⁷² BEYBEK, Genel, nr. 65, 139 vr., nr. 66, vr. 1-70.

Mesnevî)⁶⁷⁴ ve *Şerh-i Pend-i Attâr*⁶⁷⁵ gibi Bursevî'nin kendi hattı olduğu bilinen eserleri arasında yaptığımız yazı/harf karakteri karşılaştırması bu nüshanın müellife ait olduğunu göstermektedir. İlgili kütüphane kayıtları da bunu doğrulamaktadır. Üstelik Bursevî'nin bu eseri tanımlarken “mecmuâ-i kübrâ”⁶⁷⁶, “elli cüz kadar”⁶⁷⁷ şeklinde kullandığı ifadelerle bu nüshaya işaret ettiğini söylemek de mümkündür. Zira bu nüsha ileride de geleceği üzere üç büyük cüzden oluşmaktadır. Bununla beraber Bursevî'den h.64/m.62 yıl sonra vefat eden Ayvansarâyî'nin de bu eserden “mücelled-i kebîr”⁶⁷⁸ şeklinde bahsetmesi bu hususu destekler mâhiyettir.

Koyu kahverengi renkli, herbiri 214 x 154 - 175 x 110 mm. boyutlarına sahip sağlam üç ayrı cilt içerisinde bulunan bu nüsha nohut renkli kağıda yazılmıştır. Her sayfası 15 satır halinde ta'lik hattıyla yazılan üç ayrı cüzden oluşmaktadır. İlk cüz (Kütüphane Kayıt No: 35) 215 varak (215b) / 431 sayfa⁶⁷⁹, ikinci cüz (Kütüphane Kayıt No: 36) 222 varak (222b) / 444 sayfa⁶⁸⁰, üçüncü cüz (Kütüphane Kayıt No: 37) ise 212 varak (212b) / 424 sayfa⁶⁸¹ olmak üzere toplamda 649 varak / 1299 sayfadır. Bu nüsha, 2 sayfalık (s. 141-142) bir eksik haricinde tam bir nüsha olup sadece 35/172. sayfanın başından 36/124. sayfanın sonuna kadar müellifin hattından başka bir hatla istinsah edilmiştir. Farklı hatla yazılan bu kısım hariç nüshanın tamamı müellif hattıdır. Farklı hatla olan kısım ise bilemediğimiz bir sebeple başkası tarafından yazılmıştır. Akla, farklı olan bu kısım yırtılmış, ıslanmış, okunmaz hale gelmiş, bundan dolayı başkası tarafından Bursevî hayattayken veya daha sonra tamamlanmış/yazılmış olabileceği gibi ihtimaller gelmektedir. Bu nüshada, asıl metin olan *Nuhbetü'l-Fiker* kırmızı mürekkeple yazılmış,

⁶⁷³ Süleymâniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 165, vr. 79-385.

⁶⁷⁴ BEYBEK, Genel, nr. 72-74, 200+200+210 vr.

⁶⁷⁵ BEYBEK, Genel, nr. 68-69, 149+145 vr.

⁶⁷⁶ *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 82b, [*İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye'si*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 136]; *Kitâbü'n-Netîce*, II, 339.

⁶⁷⁷ *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 21a [nşr. Veysel Akkaya, *Kâbe ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 85].

⁶⁷⁸ Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmî* (İstanbul Câmileri ve Diğer Dîni-Sivil Mi'mârî Yapılar), s. 618.

⁶⁷⁹ İlgili bölüm Kasıdecizâde nüshasında vr. b (kapak sayfası)-143a arasına tekabül etmektedir.

⁶⁸⁰ İlgili bölüm Kasıdecizâde nüshasında vr. 143a-299a arasına tekabül etmektedir.

⁶⁸¹ İlgili bölüm Kasıdecizâde nüshasında vr. 299a-445b arasına tekabül etmektedir.

şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın ise üstüne sadece kırmızı çizgi çekilmekle yetinilmiştir. Bazen metindeki kelimelerin alt veya üstüne bazen de hâmişine birtakım tashîhler ve şerh mâhiyetinde ifadeler kaydedilmiştir.

-Rağıp Paşa (؎) nüshası [Süleymâniye Rağıp Paşa, Kütüphane Kayıt No: 242]. Bu nüsha ketebe kaydında (vr. 393b) belirtildiği üzere Bursevî'nin vefatından 16 yıl sonra 1153 hicrî yılının Muharrem ayında (Nisan 1740) Rûhânî b. Ali tarafından istinsah edilmiştir.⁶⁸² Ta'lik hattıyla yazılan bu nüshanın her sayfası 23 satır olup toplamda 393 varak 786 sayfadır. Tam bir nüshadır. Diğer iki nüsha gibi bu nüshada da asıl metin olan *Nuhbetü'l-Fiker* kırmızı mürekkeple yazılmış, şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın ise üstüne sadece kırmızı çizgi çekilmiştir. Bazen nüshanın metnindeki kelimelerin alt veya üstünde bazen de hâmişinde birtakım tashîhler ve şerh mâhiyetinde ifadeler bulunmaktadır.

-Atıf Efendi (؎) nüshası [Süleymâniye Atıf Efendi, Kütüphane Kayıt No: 374].⁶⁸³ Ta'lik hattıyla toplamda 373 varak 746 sayfa olarak yazılan bu nüsha ketebe kaydında (vr. 373b) belirtildiği üzere müellifin vefatından 52 yıl sonra 18 Şevval 1189 hicrî yılında (12 Aralık 1775) Muhammed b. Ali Buzaklızâde tarafından istinsah edilmiştir. Her sayfası 29 satırdır. Tamamı itibarıyla müellif nüshası olan İnebey nüshasından istinsah edildiği anlaşılan bu nüshada da⁶⁸⁴ asıl metin olan *Nuhbetü'l-Fiker* kırmızı mürekkeple yazılmış, şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın ise üstüne kırmızı çizgi çekilmiştir. Nüshanın hâmişine zaman zaman bazı tashîhler ve şerh mâhiyetinde ifadeler yazılmıştır.

-Kılıç Ali Paşa (؎) nüshası [Süleymâniye Kılıç Ali Paşa, Kütüphane Kayıt No: 182]. Ta'lik hattıyla toplamda 305 varak olarak yazılan bu nüsha ketebe kaydında (vr. 305b) belirtildiği üzere müellifin vefatından 69 yıl sonra 1206 hicrî yılının Rebiülevvel ayının ilk cuması (Kasım 1791) Şeyh Muhsin el-Kâdirî Mustafa tarafından yazılmıştır. Sayfalarındaki satır sayısı 27-29 şeklinde farklılık gösterebilmektedir. Tam bir nüshadır.

⁶⁸² Mehmed Ali Aynî bu nüshanın 1159 yılında yazıldığını söylese de doğru olan tarih 1153'tür. Bkz. *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan Müellifi*, s. 304.

⁶⁸³ Mehmed Ali Aynî bu nüshanın kütüphane kayıt nosunun 324 olduğunu belirtmektedir. Bkz. Mehmed Ali Aynî, *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan Müellifi*, s. 304.

⁶⁸⁴ Örneğin asıl nüshada olmayan bazı ifade ve cümlelerin bu nüshada da olmadığı görülmektedir. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/138a-b; vr. 1/143b; vr. 1/144a; vr. 1/155b; vr. 1/164b; vr. 1/173a; vr. 1/174a-b; vr. 1/192b; vr. 2/250a.

Bu nüshada da asıl metin olan *Nuhbetü'l-Fiker* kırmızı mürekkeple yazılmış, şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın ise üstüne kırmızı çizgi çekilmiştir. Nüshanın hâmişine zaman zaman bazı tashîhler kaydedilmiştir.

-Beyazıt (د) nüshası [Beyazıt Genel, Kütüphane Kayıt No: 804]. Bu nüsha, her sayfası 19 satır halinde ta'lik hattıyla yazılan toplamda 224 varak 448 sayfadan oluşmaktadır. Bu nüshanın zahriye olarak anılan iç kapağında (vr. 1a) müellif hattı olduğu, hicrî 1226 (miladî 1811) tarihinde bu nüshaya sahip olduğu anlaşılan Vâlidekethudasızâde diye meşhur olan Mehmed Sâdık tarafından Bursevî'nin kendi hatları ile olan nüshalarla tatbîk olunduğu (karşılaştırıldığı) kaydedilmiş olsa da kanaatimizce bu hat Bursevî'ye ait değildir. Zira bu nüshadaki bazı harflerin karakteri/yazılma şekli Bursevî'nin bilinen hattından ayrılmaktadır. İnebey (الأصل) nüshasında müellifin hattından başka bir hatla yazılmış olan mezkûr kısım Beyazıt nüshasında, İnebey nüshasının nr. 36 ile 75. sayfasına tesadüf eden (في قسم المردود مع أنه لم يحذف فيه غير الصحابي على المشهور فالإتصال⁶⁸⁵) ifadesine kadar mevcut olup 224. varakta sona ermektedir. Dolayısıyla Beyazıt nüshası 224. varaktan sonrası itibarıyla eksik bir nüshadır. İnebey nüshasında müellifin hattından başka bir hatla yazılmış olan kısım ise Beyazıt nüshasında büyük ölçüde bulunmakta sadece müellif nüshası olan İnebey nüshasının nr. 36, 75-124 sayfaları arasını içermemektedir. 224 varaklık bu eksik nüsha İnebey nüshasında vr. 1/1b-2/38a, Kasîdecizâde nüshasında vr. b (kapak sayfası)-168b arasına tekabül etmektedir. İnebey nüshası gibi bu nüshada da, asıl metin olan *Nuhbetü'l-Fiker* kırmızı mürekkeple yazılmış, şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın ise üstüne kırmızı çizgi çekilmekle yetinilmiştir. Bazen nüshanın metnindeki kelimelerin alt veya üstünde bazen de hâmişinde birtakım tashîhler ve şerh mâhiyetinde ifadeler yer almaktadır.

-Kasîdecizâde (ق) nüshası [Süleymâniye, Kütüphane Kayıt No: 46]. Ketebe kaydında (vr. 445b) belirtildiği üzere bu nüsha Bursevî'nin vefatından 100 yıl sonra 13 Muharrem 1237 hicrî yılında (10 Ekim 1821) es-Seyyid el-Hâc Hâfız Muhammed Emîn Hatîb-i Hüdâvendigâr tarafından istinsah edilmiştir. Ta'lik hattıyla yazılan bu nüshanın hemen hemen her sayfası 27 satır olup toplamda 445 varaktır.⁶⁸⁶ Tam bir nüshadır. Tamamı itibarıyla müellif nüshası olan İnebey nüshasından istinsah edildiği anlaşılan bu

⁶⁸⁵ Diğer nüshalarda “فائصال” şeklindedir.

⁶⁸⁶ Nadiren de olsa bazı sayfaların 26 satır olduğu görülmektedir. Bkz. vr. 259a; 259b.

nüşhada⁶⁸⁷ asıl metin olan *Nuhbetü'l-Fiker* kırmızı mürekkeple yazılmış, şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın ise üstüne kırmızı çizgi çekilmiştir. Bazen nüshanın metnindeki kelimelerin alt veya üstünde bazen de hâmişinde birtakım tashîhler ve şerh mâhiyetinde ifadeler yer almaktadır.

-Pertevniyal (ج) nüshası [Süleymâniye Pertevniyal, Kütüphane Kayıt No: 186-187]. Ta'lik hattıyla ilk cüzü (No: 186) 308 varak, ikinci cüzü (No: 187) 263 varak olmak üzere toplamda 571 varak olarak iki cüz halinde istinsah edilmiştir. Sayfalarındaki satır sayısı 20-21 şeklinde farklılık gösterebilmektedir. Ancak ekseriyetle 21 satırdır. Nüshanın müstensihi bilinmemektedir. Nüshanın ikinci cüzünün (No: 187) ketebe kaydında (vr. 263a) ebced hesabı yapılarak [(Tâ/ط: 1000) + (Kâf/ك: 100) + (Elif/أ: 20) + (Kâf/ق: 9) = 1129] şeklinde kaydedilmiş olan 1129 tarihi, Bursevî'nin eserinin sonunda, şerhin yazımını ebced hesabıyla hicrî 1129 (miladî 1717) yılında tamamladığını belirten ifadesinin⁶⁸⁸ açılımıdır. Tamamı itibarıyla müellif nüshası olan İnebey nüshasından istinsah edildiği anlaşılan bu nüshada da⁶⁸⁹ asıl metin olan *Nuhbetü'l-Fiker* kırmızı mürekkeple yazılmış, şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın ise üstüne kırmızı çizgi çekilmiştir. Bazen nüshanın metnindeki kelimelerin alt veya üstünde bazen de hâmişinde birtakım tashîhler ve şerh mâhiyetinde ifadeler bulunmaktadır.

-Bursa İnebey'deki [Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp. (BEYBEK) Genel, Kütüphane Kayıt No: 1003] ikinci nüsha: Ta'lik hattıyla yazılmış bu nüsha 633 varak olup müstensihi bilinmemektedir. Sayfalardaki satır sayıları farklılık göstermektedir. İlgili kütüphane kayıtlarında 1129 hicrî yılında (miladî 1717) yani Bursevî'nin (ö. 1137/1725) hayatta olduğu zaman yazıldığı belirtilmişse de nüshada buna dair herhangi bir kayda rastlanamamıştır. Bu nedenle akla müellifin kendi nüshası olma ihtimali gelmekteyse de kanaatimizce bu hat da Beyazıt nüshası gibi Bursevî'nin hattı değildir. Zira bu nüshadaki harflerin karakteri/yazılma şekli Bursevî'nin bilinen hattından çok

⁶⁸⁷ Örneğin asıl nüshada olmayan bazı ifade ve cümlelerin bu nüshada da olmadığı görülmektedir. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/71b; vr. 1/86a-b; vr. 1/138a-b; vr. 1/143b; vr. 1/144a; vr. 1/155b; vr. 1/164b; vr. 1/173a; vr. 1/174a-b; vr. 1/192b; vr. 2/250a.

⁶⁸⁸ Bkz. BEYBEK, Genel, nr. 37, vr. 212b.

⁶⁸⁹ Örneğin asıl nüshada olmayan bazı ifade ve cümlelerin bu nüshada da olmadığı görülmektedir. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/138a-b; vr. 1/143b; vr. 1/144a; vr. 1/155b; vr. 1/164b; vr. 1/173a; vr. 1/174a-b; vr. 1/192b; vr. 2/250a.

farklıdır. Nüshanın sonu (فلا تتجاوز إلى غيره فجری مجری) ifadesiyle son bulmaktadır. Bu da göstermektedir ki nüshanın sondan yaklaşık iki sayfalık bir kısmı eksiktir. 633 varaklık bu eksik nüsha İnebey nüshasında vr. 1/1b-3/211b, Kasîdecizâde nüshasında vr. b (kapak sayfası)-445a arasına tekabül etmektedir. Diğerlerinden farklı olarak bu nüshada asıl metin olan *Nuhbetü'l-Fiker* kırmızı mürekkeple yazılmamış, şerhi *Nüzhetü'n-Nazar*'ın ise üstüne çok nadiren kırmızı çizgi çekilmiştir. Nüshanın hâmişine zaman zaman bazı tashîhler ve şerh mâhiyetinde ifadeler yazılmıştır. Tahkikte bu nüsha kullanılmamıştır.

2.1.3. Genel Özellikleri

Genel itibariyle şerhleri 'şekil' ve 'muhtevâ' olmak üzere iki ana başlıkta ele almak mümkündür.

Şekil bakımından ele alındığında şerhlerin üç gruba ayrıldığı görülmektedir:

1. Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Makâsıd*'ında olduğu gibi metnin başında kâle (kavlühû), şerhin başında ekûlü ifadelerinin yer aldığı şerhler.
2. İbn Hacer el-Askâlânî (ö. 852/1449), Kirmânî (ö. 786/1384) gibi Buhârî (ö. 256/870) şarihlerinde olduğu gibi kavlühû ifadesiyle metnin sadece şerhe konu olan bölümünün verildiği çalışmalar.
3. Metin ve şerhin birbirine katıldığı (memzûc) şerhler.⁶⁹⁰

Bursevî'nin bu şerhinin şekil bakımından üçüncü grup şerhlerden olduğu görülmektedir. Bu şerh türünde şerhin ibareleri karışık olup metin mîm, şerh de şîn harfiyle gösterilir veya burada olduğu gibi metnin üstüne bir çizgi çekilir. Memzûc şerh denilen ve çok yaygın olan bu şerh türünde metinle şerhin birbirine karıştırılmasını önlemek için geç dönemlerde asıl metni parantez içine almak, metni ve şerhi farklı karakterlerde dizmek ve sayfa altına dipnot biçimindeki şerhler yaygınlık kazanmıştır. Şerhedilen bir hadis kitabında şerh, hâşiye ve ta'lik birlikte verilirken burada olduğu gibi eski kaynaklarda

⁶⁹⁰ Yukarıdaki tasnifi yapan Kâtib Çelebi'dir. Bkz. *Keşfu'z-Zunûn*, I, 37. Aynı tasnifin "Şerhlerin Karakterleri" başlığı ile geniş izahı için bkz. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 183-184. Şerhin tarifi ve farklı ilimlerde kullanımı için bkz. Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 555-558. Hadis Şerhçiliği için bkz. Mehmet Efendioğlu, "Şerh-Hadis", *DİA*, XVIII, 559-560.

hâşiye ve ta'likler genellikle kelimenin üzerine ve satır aralarına veya bir işaretle sayfanın kenarına yazılmıştır.

Şerhlerin muhteva itibariyle *fikhî şerhler*, *isnâd ve ricâl değerlendirme ağırlıklı şerhler*, *tasavvufî şerhler* ve *zengin içerikli şerhler* şeklinde kısımlara ayrılabilceğini⁶⁹¹ dikkate alırsak Bursevî'nin bu şerhinin *zengin muhtevalı* şerh grubuna dâhil olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü zengin içerikli şerhlerin temel özellikleri olarak zikredilen; rivâyet metinlerindeki kelimelerin tahlili, rivâyet metinlerinin gramer tahlili, metin içi ve dışı bilgilerden yararlanma, âyetle istişhâd, hadisle istişhâd, Arap şiiriyle istişhâd, nakillerin birbiri ile teâruzlarını ele alma gibi hususiyetlerin⁶⁹² ileride de görüleceği üzere bu şerhte de ziyadesiyle öne çıktığı görülmektedir.

Bursevî'nin şerh metodunda öne çıkan unsurlardan birisi de nüsha farklarına dair sözleridir. Nitekim bu eserinde zaman zaman şerhini yaptığı İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker'ine ait* muhtelif nüshalardan bahsetmektedir. Değerlendirmelerini, tenkidlerini ve tercihlerinin bir kısmını bu nüsha farkları üzerine bina etmektedir. Yeri geldiğinde nüshaların hatalarına da işaret etmekte ve kendine göre doğru olan nüshayı belirtmektedir.⁶⁹³ Bu husus onun şerhi için mümeyyiz bir vasıftır. Onun sadece *Nüzhetü'n-Nazar* nüshalarından değil, nadiren de olsa İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmü'l-Hadîs*'i gibi bazı kaynakların değişik nüshalarından da istifade ettiği görülür.

Nüzhetü'n-Nazar nüshalarından şu ifadelerle söz edilmektedir:

“Nüshalarda”⁶⁹⁴, “bazı nüshalarda”⁶⁹⁵, “bazı nüshalarda olduğu gibi”⁶⁹⁶, “ekseri nüshalarda olduğu üzere”⁶⁹⁷.

⁶⁹¹ Şerhlerin muhtevâları dikkate alınarak yapılan söz konusu tasnif için bk. Zîşan Türçan, *Hadis Şerh Geleneği*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, s. 63 vd.

⁶⁹² Türçan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 63 vd.

⁶⁹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 367b-368a.

⁶⁹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 367b.

⁶⁹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/37a; 1/37b; 1/64a; 1/84b; 1/94b; 1/138a; 1/139b; 1/157b; 1/181a; 1/188b; 1/201a; 2/37a; 3/202a; Kasîdecizâde, vr. 326b; 355a; 368a; 375a; 387a; 389b; 394b; 396a; 437a; 441b; 445a.

İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-Hadîs* nüshalarından bahsedilirken “İbnü's-Salâh'ın nüshasında” ifadesi kullanılmaktadır.⁶⁹⁸

Bursevî'nin şerh metodunda öne çıkan bir diğer unsur eserin iç bütünlüğüne yönelik uygulamalarıdır. Bunlar arasında da atıfların öne çıktığı görülmektedir. Müellif bu şekilde bazen geriye, bazen ileriye atıflarda bulunmuş, bazı meselelerin teferruatı için de kendisine ait diğer eserlere işaret etmiştir. Onun *Nüzhetü'n-Nazar* gibi önemli bir eseri özet bir şekilde şerh edebilmesi, gereksiz tekrarlara düşmemesi bu atıflarla mümkün olmuştur.

Söz konusu atıflar çoğunlukla “daha önce geçti (sebeka, merre, madâ)”⁶⁹⁹, “daha önce geçtiği üzere”⁷⁰⁰, “daha önce geçtiği gibi”⁷⁰¹, “daha önce (zikri) pek çok kez geçti”⁷⁰², “daha önce zikri (mufasssalan) geçti”⁷⁰³, “daha önce zikredildiği gibi”⁷⁰⁴, “daha önce zikri geçen”⁷⁰⁵, “daha önce zikri ve tarihi geçen”⁷⁰⁶, “daha önce açıklaması (şerh, tefsîri,

⁶⁹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/63b.

⁶⁹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/73a.

⁶⁹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/215a.

⁶⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a; 1/19b; 1/24b; 1/46a; 1/46b; 1/65a; 1/67a; 1/71b; 1/76a; 1/79a; 1/81a; 1/88a; 1/89a; 1/91a; 1/93b; 1/106a; 1/114b; 1/118b; 1/121b; 1/122a; 1/124b; 1/126a; 1/128b; 1/131b; 1/137b; 1/139b; 1/140a; 1/141a; 1/144a; 1/145b; 1/146a; 1/147a; 1/151a; 1/153a; 1/153b; 1/154b; 1/157a; 1/157b; 1/162a; 1/163b; 1/171a; 1/171b; 1/172b; 1/174b; 1/176b; 1/177b; 1/181a; 1/181b; 1/182b; 1/184a; 1/185b; 1/188a; 1/193a; 1/198a; 1/199a; 1/202b; 1/204a; 1/207a; 1/215b; 2/2b; 2/8a; 2/9a; 2/22a; 2/25b; 2/31a; 2/32a; 2/34b; 2/35b; 2/36a; 2/98a; Kasîdecizâde, vr. 212b; 219b; 228b; 328b; 331b; 347; 368b; 369b; 370b; 386b; 394b; 402b; 415a; 424b; 428a; 432b; 442a.

⁷⁰⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/34b; 1/69a; 1/71b; 1/79a; 1/85b; 1/87b; 1/93a; 1/95b; 1/114b; 1/124b; 1/154a; 1/182a; 1/183a; 1/204a; 2/4a; 2/11a; 2/30a.

⁷⁰¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/20a; 1/23b; 1/44b; 1/51b; 1/52b; 1/61a; 1/64a; 1/69b; 1/72a; 1/75a; 1/78a; 1/87a; 1/88b; 1/96a; 1/97a; 1/98a; 1/113b; 1/114a; 1/120a; 1/122a; 1/122b; 1/123a; 1/135b; 1/136b; 1/138a; 1/140a; 1/141a; 142a; 1/146a; 1/149b; 1/151b; 1/155a; 1/155b; 1/158b; 1/165a; 1/172a; 1/176b; 1/178a; 1/178b; 1/184b; 1/186a; 1/188b; 1/192a; 1/196a; 1/200a; 1/200b; 1/201b; 1/208a; 2/2a; 2/3b; Kasîdecizâde, vr. 231a; 242b; 402b; 403b; 405a; 421b; 424b; 426a; 438a; 444a.

⁷⁰² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/121b; 1/188b.

⁷⁰³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 222b; 397a; 424b.

⁷⁰⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 422a.

⁷⁰⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 228b; 406b; 420a; 424b; 443b.

⁷⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 348b.

beyânı, tahkiki, tafsîli, biyografisi) geçti”⁷⁰⁷, “daha önce açıklaması (tefsîr, beyan) geçtiği gibi”⁷⁰⁸, “daha önce açıklaması (şerh, tefsîr, beyan) geçtiği üzere”⁷⁰⁹, “daha önce şerhedilen/açıklanan”⁷¹⁰, “daha önce mânâsı geçti”⁷¹¹, “daha önce sözü geçti”⁷¹², daha önce mânâsı geçtiği gibi”⁷¹³, “daha önce senedi geçti”⁷¹⁴, “daha önce başkası geçti”⁷¹⁵, “daha önce biyografisi geçti”⁷¹⁶, “daha önce bu hususun tamamı geçti/geçmişti”⁷¹⁷, “daha önce benzeri/benzerleri geçti”⁷¹⁸, “daha önce bu konu mufassalan geçti”⁷¹⁹, “daha önce misâlini/benzerini zikrettik”⁷²⁰, “daha önce aralarındaki fark geçti”⁷²¹, “az önce geçti”,⁷²² “az önce geçtiği gibi”⁷²³, “daha önce (bazı) benzeri/benzerleri geçtiği gibi”⁷²⁴, “daha önce örneği/örnekleri geçtiği gibi”⁷²⁵, “daha önce/az önce işaret edildiği gibi”⁷²⁶,

⁷⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/21b; 1/83a; 1/88a; 1/91a; 1/112a; 1/116a; 1/118b; 1/120a; 1/121b; 1/122a; 1/145a; 1/151a; 1/165a; 1/177b; 1/180b; 1/181a; 1/184a; 1/185b; 1/187b; 1/201a; 1/203a; 1/204a; 1/214a; 2/2b; 2/219a; 2/11b; 2/14b; 2/21a; 2/22b; 2/24a; 2/27b; 2/28b; 2/34a; 2/36a; Kasîdecizâde, vr. 231a; 233a; 397b-398a; 423a.

⁷⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/132a; 1/197b; 2/34b; Kasîdecizâde, vr. 227b; 369a; 370a; 382b; 391a.

⁷⁰⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 228a; 382b; 393b.

⁷¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 425b.

⁷¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/24a; 1/28b; 1/51a; 1/64a; 1/75b; 1/86a; 1/94a; 1/107a; 1/110b; 1/112b; 1/116a; 1/126a; 1/127b; 1/131a; 1/152b; 1/173a; 1/209a; 2/28b; Kasîdecizâde, vr. 358b; 417b; 427b; 444b.

⁷¹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasîdecizâde, vr. 213a.

⁷¹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/202a; Kasîdecizâde, vr. 427b.

⁷¹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 358b.

⁷¹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 428a.

⁷¹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 360b; 416b.

⁷¹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasîdecizâde, vr. 213a.

⁷¹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/63a; 1/93b.

⁷¹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 363b.

⁷²⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/200b.

⁷²¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/140a; 1/162a; 2/31a; Kasîdecizâde, vr. 235a.

⁷²² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/201b.

⁷²³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/3b; 1/66a.

⁷²⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/15b; Kasîdecizâde, vr. 422a.

⁷²⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 233a; 418a.

“daha önce açıkladığımız gibi”⁷²⁷, “daha önce verdiğimiz gibi”⁷²⁸, “daha önce yerinde tahkik edildiği gibi”⁷²⁹, “daha önce dediğimiz gibi”⁷³⁰, “daha önceki sözüyle”⁷³¹, “yerinde bilindiği gibi”⁷³², “daha önce geçen geçti”⁷³³, “daha önce verdiklerimizden bilindiği gibi”⁷³⁴, “daha önce zikredilen Hişâm b. Urve”⁷³⁵, “ileride gelecek”⁷³⁶, “ileride geleceği gibi”⁷³⁷, “beyanı/açıklaması/mânâsı/tarifi/zikri/kendisine işaret ileride gelecek”⁷³⁸, “ileride açıklığa kavuşacağı gibi”⁷³⁹, “açıklaması (hakkında söylenecekler) yerinde gelecek (geleceği gibi)”⁷⁴⁰, “ileride örneği geleceği gibi”⁷⁴¹, “ileride sûreti geleceği gibi”⁷⁴², “ileride bunun bazı örnekleri musannıfın sözlerinde gelecek”⁷⁴³

⁷²⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/34b; 1/77a; 1/101b; 1/104a; 1/117a; 1/1214a; 1/150b; Kasîdecizâde, vr. 357b.

⁷²⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/57a; 1/59b; 1/61a; 1/95a; 1/141a; 1/149a; 2/26b.

⁷²⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/141a; Kasîdecizâde, vr. 243a.

⁷²⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/20a.

⁷³⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 342b.

⁷³¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 361a.

⁷³² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28b; 2/13b.

⁷³³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/76a; 2/9a.

⁷³⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 367b.

⁷³⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 421a.

⁷³⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/12b; 1/37a; 1/45b; 1/64a; 1/67a; 1/75a; 1/79b; 1/99a; 1/100a; 1/107b; 1/135a; 1/159a; 1/161a; 1/168a; 1/174a; 1/176a; 1/182a; 1/210a; 1/214a; Kasîdecizâde, vr. 388a; 389a; 431b; 443b.

⁷³⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/11a; 1/44a; 1/44b; 1/49a; 1/56b; 1/57a; 1/60b; 1/73a; 1/95b; 1/98b; 1/104b; 1/151b; 1/153a; 1/181a; 1/198a; 1/198b; 1/199a; 2/1b; 2/12a; 2/13b; 2/22a; 2/28b; 2/34a; Kasîdecizâde, vr. 29a; 239a; 334b; 368b; 383a; 436a; 436b.

⁷³⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/39b; 1/48b; 1/59a; 1/86a; 1/91b; 1/99a; 1/99b; 1/104a; 1/115a; 1/142b; 1/168a; 1/180a; 1/193a; 1/197b; 2/11b; 2/226b; 2/29a; 2/31a; Kasîdecizâde, vr. 227a; 229b.

⁷³⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/188a.

⁷⁴⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44b; 1/46a; 2/36b; 2/63a; Kasîdecizâde, vr. 187b.

⁷⁴¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/165b; Kasîdecizâde, vr. 402a.

⁷⁴² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 368a.

⁷⁴³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 417a.

şeklindeki genel ifadelerdir. Bu atıfların nadiren de olsa “kitabın başında geçti”,⁷⁴⁴ “şerhin başında geçti”⁷⁴⁵, “bu risâlenin başında geçtiği gibi”⁷⁴⁶, “bu risâlenin sonunda/sonlarında geleceği gibi”⁷⁴⁷ “açıklaması bu risâlede gelecek”⁷⁴⁸, “bu risâlenin başlarında geçti”⁷⁴⁹, “bu risâlenin başlarında geçen”⁷⁵⁰ şeklinde okuyucuyu ilgili yere kolayca ulaştıracak netlikte olduğu görülür. “Daha önce açıkladığı gibi”⁷⁵¹, “ileride açıklayacağı gibi”⁷⁵², “ileride açıklığa kavuşturacağı gibi”⁷⁵³, “musannif ileride açıklayacak”⁷⁵⁴, “muannifin ileride açıklayacağı gibi”⁷⁵⁵ şeklindeki atıflarla zaman zaman İbn Hacer’i kastettiği de görülmektedir.

Bursevî’nin şerh metodunda öne çıkan diğer bir unsur da kullandığı kısaltmalardır. Bunlar şunlardır: (إلى آخره)⁷⁵⁶, (إلى آخره)⁷⁵⁷, (المصنّف: المصنّف)⁷⁵⁸, (المقصود: المقصود)⁷⁵⁹,

⁷⁴⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/132a.

⁷⁴⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/54a; 1/71b.

⁷⁴⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/195b; Kasîdecizâde, vr. 438a.

⁷⁴⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a.

⁷⁴⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/59a.

⁷⁴⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/141b; Kasîdecizâde, vr. 243a-b.

⁷⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 228b.

⁷⁵¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105b; 1/122a; 1/206a; Kasîdecizâde, vr. 136b.

⁷⁵² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/9b; 1/64a; 1/88a; 1/101a; 2/28a.

⁷⁵³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/99b.

⁷⁵⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 369a; 383a.

⁷⁵⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 372a.

⁷⁵⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/109a; 2/15a; Kasîdecizâde, vr. 152b; 347a; 360a.

⁷⁵⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/27a; Kasîdecizâde, vr. 233b; 364b; 425b.

⁷⁵⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4b; 1/6a; 1/20a; 1/20b; 1/21b; 1/25b; 1/27a; 1/29b; 1/30b; 1/33a; 1/33b; 1/64b; 1/75a; 1/77b; 1/93a; 1/99a; 1/106a; Kasîdecizâde, vr. 224a; 334a; 334b; 337a; 341b; 347b; 355a; 358b; 361a; 368a; 369a; 372a; 383a; 388a; 389a; 393b; 394a; 402a; 417a; 418a; 421a; 423b; 425a; 425b; 426a; 432b; 436b; 440a; 443a; 444a.

⁷⁵⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/23a; 1/23b; 1/37a; 1/49b; 1/55a; 1/71b; 1/78b; 1/83b; 1/125a; 1/198b; 3/24a; Kasîdecizâde, vr. 239b; 241a; 243a; 315b; 370b; 427b; 432b; 433b; 441b.

رض: رضي الله), ⁷⁶⁴(لا نم: لا نسلم), ⁷⁶³(لا يخ: لا يخلو), ⁷⁶²(وح: وحينئذ), ⁷⁶¹(فح: فحينئذ), ⁷⁶⁰(ح: حينئذ)
⁷⁶⁷(أبو ح: أبو حنيفة), ⁷⁶⁶(رح: رحمه الله), ⁷⁶⁵(عنه).

Şerhte sıkça karşılaşılan bir unsur da şârihin özlü bilgileri ve tavsiyeleri, “bil ki / şunu bil ki /şunu iyice bil ki / sonra bunu bil” “اعلم/ واعلم/ فاعلم/ فاعلم ذلك/ ثم اعلم” “اعرف / “⁷⁶⁸“⁷⁷⁰افهم / فافهم / فافهم جداً” ve “⁷⁶⁹“⁷⁶⁹فاعرف / فاعرف هذا / فاعرف جداً” mesajları ile takdim edilirken te’lîf geleneğinin önemli bir üslûbunu ifade eden “şöyle dersin (قلْ)”; cevap olarak ben de böyle derim (قلْ)” diyalektik metodu sıkça kullanılır.⁷⁷¹ Nadiren de olsa bir diğer diyalektik metot ifadesi olan “bunu bildiysen şunu da bil (فإذا عرفت هذا فاعلم)” üslûbuna rastlanır.⁷⁷²

⁷⁶⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/62a.

⁷⁶¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/138b; 1/144b; 1/156a; 2/18a; 2/20b.

⁷⁶² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/15a.

⁷⁶³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/21b.

⁷⁶⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/75a.

⁷⁶⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 402b.

⁷⁶⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/71b.

⁷⁶⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/61b.

⁷⁶⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/3a; 1/12a; 1/12b; 1/13a; 1/22b; 1/56b; 1/87b; 1/105a; 1/133b; 1/139b; 1/172a; 1/204a; 2/25a; 3/31b; Kasîdecizâde, vr. 321a; 351a; 359a; 371b; 405b; 438b; 443a.

⁷⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/5a; 1/34b; 1/36a; 1/37a; 1/57b; 1/60b; 1/71b; 1/79a; 1/80b; 1/83a; 1/116a; 1/123a; 1/147b; 1/150a; 1/165a; 1/172a; 1/181a; 1/189a; 1/211a; 2/4b; 2/7a; 3/4a; Kasîdecizâde, vr. 301b; 431b.

⁷⁷⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/5b; 1/141b; 1/189a; 3/32a; Kasîdecizâde, vr. 321b.

⁷⁷¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4b; 1/23a-b; 1/37b; 1/42b; 1/45b; 1/46b; 1/49a; 1/62a; 1/64a; 1/67b; 1/74b; 1/88b; 1/93a; 2/2a; 2/16b; 2/28a; 2/30b; Kasîdecizâde, vr. 178b; 380a; 382b; 402a; 402b; 432b; 444a.

⁷⁷² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13a.

Şerhte göze çarpan bir diğer unsur müellifin kendi görüşlerini verirken (قلت)⁷⁷³, (أقول)⁷⁷⁴, (المراد)⁷⁸¹, (الصحيح)⁷⁸⁰, (الأولى)⁷⁷⁹, (الأظهر)⁷⁷⁸, (الظاهر)⁷⁷⁷, (الحاصل)⁷⁷⁶, (يقول الفقير)⁷⁷⁵, (ب)⁷⁸², (ليس المراد بـ)⁷⁸³, (هو المراد هنا/ههنا)⁷⁸⁴ ve (مقصوده من هذا الكلام)⁷⁸⁵ şeklinde ifadeler kullanmasıdır.

Şerhte dikkat çeken unsurlardan biri de Bursevî'nin bazen yapmış olduğu açıklamalardan sonra klasik kaynaklarda gördüğümüz (والله أعلم/الله أعلم)⁷⁸⁶ cümlesini

⁷⁷³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/103b; 1/116b; 1/155b; 2/37a.

⁷⁷⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/37a; 1/48a; 1/51b; 1/56a; 1/82a; 1/107b; 1/114b; 1/116a; 1/117a; 1/117b; 1/137b; 1/143a; 1/147b; 1/160b; 1/187a; 1/189a; 1/189b; 1/205b; 2/3b; 2/8b; 2/12b; 2/30b; 2/34b; 3/3b; 3/31a; Kasîdecizâde, vr. 301a; 320b; 334a; 347a; 349a; 358b; 368b; 377b; 387b; 400b; 410a; 431a.

⁷⁷⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; Kasîdecizâde, vr. 197b.

⁷⁷⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/17a; 1/28a; 1/29b; 1/32b; 1/42b; 1/71a; 1/82b; 1/88a; 1/89a; 1/89b; 1/102a; 1/108a; 1/111a; 1/113a; 1/114a; 1/115a; 1/122b; 1/123a; 1/145b; 1/146b; 1/151b; 1/154a; 1/155b; 1/156b; 1/166b; 1/175b; 1/187b; 1/190b; 1/192a; 1/194b; 1/198b; 1/201b; 1/209a; 2/3a; 2/4b; 2/20a; 2/20b; 2/24a; 2/25a; 2/34a; 2/36b; Kasîdecizâde, vr. 225a; 354b; 355a; 368a; 380b; 391a; 403a; 404a; 406b; 410b; 412a; 415a; 416b; 418b; 426a; 431b; 437b.

⁷⁷⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/16b; 1/21a; 1/22b; 1/30a; 1/43a; 1/46b; 1/48a; 1/51a; 1/51b; 1/54b; 1/56b; 1/57a; 1/57b; 1/59b; 1/70b; 1/71b; 1/77a; 1/77b; 1/79a; 1/82a; 1/83a; 1/84a; 1/86a; 1/92a; 1/96b; 1/100a; 1/101a; 1/107a; 1/109a; 1/110b; 1/112a; 1/115b; 1/120b; 1/123a; 1/131b; 1/135b; 1/140b; 1/141b; 1/142a; 1/145a; 1/145b; 1/146b; 1/147a; 1/153a; 1/154b; 1/156a; 1/164b; 1/165b; 1/166a; 1/172a; 1/174a; 1/180b; 1/181b; 1/182a; 1/184b; 1/189a; 1/197b; 1/199a; 1/200b; 1/204a; 1/209b; 1/213b; 1/215a; 1/215b; 2/4a; 2/5a; 2/6a; 2/9a; 2/15a; 2/18b; 2/20a; 2/23a; 2/28b; 2/34a; 2/35a; 2/36b; Kasîdecizâde, vr. 225b; 334a; 427b; 431a; 431b; 438a; 442b.

⁷⁷⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/31a; 1/50b; 1/51b; 1/58b; 1/75b; 1/85b; 1/104a; 1/112b; 1/116a; 1/141a; 1/154a.

⁷⁷⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/31a; 1/44b; 1/93b; 1/97b; 1/101b; 1/142a; 1/146a; 1/146b; 1/149b; 1/152a; 1/195b; 1/198a; 2/16b; 2/17b.

⁷⁸⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/59a; 1/127b; 1/136b; 1/173b; 1/183a; 1/211b; 2/29b; Kasîdecizâde, vr. 225b.

⁷⁸¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/36a; 1/41a; 1/52b; 1/54b; 1/57a; 1/58a; 1/59a; 1/77b; 1/107b; 1/110b; 1/113a; 1/132a; 1/144b; 1/162a; 2/1b; Kasîdecizâde, vr. 23b.

⁷⁸² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; 1/2a; 1/6b; 1/7b; 1/8b; 1/14a; 1/14b; 1/16a; 1/17a; 1/21a; 1/22a; 1/25a; 1/27b; 1/28a; 1/28b; 1/30b; 1/32a; 1/33b; 1/50b; 1/61b; 1/72a; 1/74a; 1/82b; 1/97a; 1/102b; 1/105b; 1/123b; 1/128b; 1/152b; 1/171b; 1/203b; 1/206a; 2/6b; 1/11a; 2/13a; 2/18a; 2/19a; 2/23a; 2/24a; 2/30a; 2/34a; 2/38a; 2/83b; 2/97b; Kasîdecizâde, vr. 202a; 212b; 355b; 437a.

⁷⁸³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a; 1/4b; 1/5b; 1/188b; 1/126a; 1/188b; 2/15a.

⁷⁸⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/31b; 1/38a; 1/142b; 1/163b; 1/179a; 1/181b; 2/6b.

⁷⁸⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 382b.

⁷⁸⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/183b.

kullanmasıdır. Bu üslubunun bir benzeri de yine yorumların sonlarında yapmış olduğu⁷⁸⁷ (والله أعلم بحقيقة الحال),⁷⁸⁸ (والله تعالى أعلم بالحال),⁷⁸⁹ (أقول بفضل الله تعالى),⁷⁹⁰ (والله وليّ الإرشاد والتّوفيق),⁷⁹¹ (ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء)⁷⁹² ifadelerinde de görülmektedir.

Bursevî'nin şerh metodunda göze çarpan unsurlardan biri de önemli gördüğü ve dikkat çekmek istediği meselelerden hemen sonra “iyice düşün (تدبّر)” ifadesine sıklıkla yer vermesidir.⁷⁹³ Aynı ifadeye bir yerde “iyice düşün ki bilesin (تدبّر تدر)” şeklinde yer verilmiştir.⁷⁹⁴

Bursevî'nin şerh metodunda öne çıkan diğer bir unsur da muhtelif vesilelerle yaptığı nakillerden sonra naklin bittiğini gösteren “bitti (انتهى)” ifadesine sıklıkla kullanmasıdır.⁷⁹⁵ Bu ifadeyi bazen (انتهى كلامه) şeklinde de kullanmaktadır.⁷⁹⁶ Tasarrufta bulunduğu nakillerde nadiren de olsa (انتهى بتغيير يسير) ve (انتهى بالاختصار)⁷⁹⁷ ifadelerini kullanır.⁷⁹⁸

⁷⁸⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/123b; Kasîdecizâde, vr. 425a.

⁷⁸⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/58a.

⁷⁸⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/192b.

⁷⁹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/187a.

⁷⁹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/136a.

⁷⁹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/5a.

⁷⁹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/3a; 1/5a; 1/10b; 1/23b; 1/37a; 1/59b; 1/72b; 1/75a; 1/77a; 1/82b; 1/93a; 1/101a; 1/116b; 1/132b; 1/138a; 1/187b; 1/199b; 1/201a; 1/202b; 1/207a; 1/209b; 2/24a; 2/30b; 2/36a; Kasîdecizâde, vr. 362b; 392a; 444a.

⁷⁹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/63b.

⁷⁹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a; 1/6b; 1/7a; 1/7b; 1/8b; 1/9a; 1/10b; 1/11b; 1/14a; 1/17b; 1/18a; 1/18b; 1/21b; 1/52a; 1/76b; 1/110a; 1/125b; 1/144a; 1/172b; 1/174b; 1/205b; 1/211a; 2/1a; 2/2a; 2/2b; 2/3b; 2/9b; 2/10b; 2/14a; 2/26a; 2/32a; 2/38a; 2/63a; 2/97b; 2/98a; 2/98b; Kasîdecizâde, vr. 187b; 197b; 212b; 213a; 225b; 233a; 241a; 342b; 344a; 346b; 347b; 349a; 353b; 360a; 361a; 366b; 368a; 368b; 370a; 370b; 372a; 377b; 378b; 387b; 393b; 400b; 410b; 419a; 425a; 426a; 428b; 433a; 438a; 438b; 440b; 443b.

⁷⁹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/53a; 1/65a; 1/76a; 1/90a; 1/127a-b; 1/130b; 1/152a; 1/161a; 2/6a; 2/14a; Kasîdecizâde, vr. 431a.

⁷⁹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98a; Kasîdecizâde, vr. 213a.

⁷⁹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/199a.

Eserin iç bütünlüğüne ve şekline yönelik uygulamaların ardından müellifin eserinde görülen diğer özellikler ve genel olarak şerh metodu hakkındaki ayrıntılı bilgilere geçilebilir.

2.1.3.1. Hadislerin Kaynaklarına Yönelik Açıklamaları

Bursevî'nin şerhte kullandığı hadislerin kaynaklarına yönelik genellikle “hadiste vârid olduğu üzere”⁷⁹⁹, “eserde vârid olduğu/geçtiği üzere”⁸⁰⁰, “şu kudsi hadiste geçen”⁸⁰¹, “şu merfû hadisteki gibi”⁸⁰², “Hz. Peygamber'in sözünde işaret ettiği gibi”⁸⁰³, “hadiste geçtiği üzere/hadiste geçer/gelir ki”⁸⁰⁴, “hadiste/nasta geçtiği/geldiği gibi”⁸⁰⁵, “hadiste sâbit olduğu gibi Hz. Peygamber buyurdu ki”⁸⁰⁶, “Sâbit olmuştur ki Hz. Peygamber”⁸⁰⁷, “Hz. Peygamber'in şu kavlinde geçen”⁸⁰⁸, “buna Hz. Peygamber'in (Hz. Peygamber'den gelen) şu hadisi/kavli delâlet eder/delâlet etmiştir”⁸⁰⁹, “bazı hadislerde”⁸¹⁰, “bazı hadislerde geldiğine göre”⁸¹¹, “bazı rivâyetlerde geldiğine göre”⁸¹², “bir rivâyette geldiğine göre/bir rivâyette şöyle geçer”⁸¹³, “rivâyet edildiği gibi”⁸¹⁴, “Hz.

⁷⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a.

⁸⁰⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; Kasîdecizâde, vr. 1b (kapak sayfası).

⁸⁰¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/15a; Kasîdecizâde, vr. 152b.

⁸⁰² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 339a.

⁸⁰³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/23a; 1/150b.

⁸⁰⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a; 1/6a; 1/8b; 1/9a; 1/15b; 1/74b; 1/81a; 1/82a; 1/105b; 1/108b; 1/114b; 1/118b; 1/132a; 1/142a; 1/185a; 1/195a; 1/213b; 2/9b; 2/36b; 2/72a; 2/139b; 3/24a; Kasîdecizâde, vr. 193a; 242a; 315b; 349b; 359b; 396b; 430b; 431a; 431b; 436a; 437b.

⁸⁰⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/114b; 1/142a; 1/164b; 1/185a; 2/36b; 2/72a; 3/3a; 3/3b; Kasîdecizâde, vr. 193a; 303b; 301a.

⁸⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 354b.

⁸⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 354b.

⁸⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6a; 1/8a; 1/56a; 1/105b; 3/8b; Kasîdecizâde, vr. 304b.

⁸⁰⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a; 1/141b; 1/160a; 2/3a.

⁸¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a.

⁸¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/211a.

⁸¹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 405a; 417a.

⁸¹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. İnebey, vr. 1/63a; 2/17b; Kasîdecizâde, vr. 348a.

Peygamber buyurdu ki”⁸¹⁵, “Hz. Peygamber’in buyurduğu gibi”⁸¹⁶, “Hz. Peygamber’in şu sözü/sözünde”⁸¹⁷, “Hz. Peygamber’in şu sözünden dolayı”⁸¹⁸, “Hz. Peygamber şöyle buyurduğu için”⁸¹⁹, “Hz. Peygamber’den rivâyet edildiğine göre”⁸²⁰, “rivâyet edildiğine göre”⁸²¹, “hadisi gibi”⁸²², “Hz. Peygamber’in şu sözü gibi”⁸²³, “bundan dolayı Hz. Peygamber buyurdu ki”⁸²⁴, “Muhatabın Dâvûd *aleyhi’s-selâm* olduğu hadîs-i kudsîde geçer ki”⁸²⁵, “Şeddâd b. Evs ve diğerlerinin hadisi gibi”⁸²⁶, “Gelen Büreyde ve Câbir hadisi gibi”⁸²⁷, “Merfû Enes hadisi gibi”⁸²⁸, “İbn Abbâs hadisi gibi”⁸²⁹, “İbn Abbâs hadisinde rivâyet edildiği üzere”⁸³⁰, “içki içenin öldürülmesini emreden hadis gibi”⁸³¹, “Cessâse hadisi”⁸³², “telkîn hadisi gibi”⁸³³, “bazı dillerde dolaşan hadiste”⁸³⁴, “bazı

⁸¹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 342b-343a.

⁸¹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/14b; 1/45b; 1/61b; 1/62b; 1/86a; 1/102a; 1/147b; 1/179b; 1/183a; 1/192b; 1/194b; 3/3a; 3/3b; 3/24a; 3/31a; Kasîdecizâde, vr. 300b; 301a; 315b; 320b; 426a; 436b.

⁸¹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b; Kasîdecizâde, vr. 436b.

⁸¹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/33a; 1/56a; 1/105b; 2/72b; Kasîdecizâde, vr. 68a; 193b; 361a; 393a; 401a; 441a; 443a.

⁸¹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/38b; 1/56b; 2/16b; 2/139a; 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 241b; 242a.

⁸¹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasîdecizâde, vr. 213a.

⁸²⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b.

⁸²¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 372a.

⁸²² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44a; 1/102a; 2/11a; 2/15a; 2/17a; 2/19b; 2/21a.

⁸²³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/51a.

⁸²⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/211b; Kasîdecizâde, vr. 364b.

⁸²⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/15a; Kasîdecizâde, vr. 152b.

⁸²⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/19b.

⁸²⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/11a.

⁸²⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 360a.

⁸²⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/19b.

⁸³⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/19b.

⁸³¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/21a.

⁸³² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 342b.

sahâbîlerden geldiğine göre⁸³⁵ şeklinde mutlak ifadeler kullandığı görülmektedir. Bazen de *Sahîhayn/Şeyhân*⁸³⁶, ayrı ayrı Buharî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîhleri*⁸³⁷, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen'i*⁸³⁸, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-Ekber*⁸³⁹, *el-Mu'cemü'l-Evsat*⁸⁴⁰ ve *el-Mu'cemü'l-Asgar*'i⁸⁴¹, Beyhakî'nin (453/1065) *es-Sünenü'l-Kebîr*'i⁸⁴² ile *el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ*'sı⁸⁴³, Şâfiî'nin (ö. 204/820) *el-Ümm*'ü⁸⁴⁴, Sâğânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-Envâr*'i⁸⁴⁵ gibi yararlandığı hadis kaynaklarının doğrudan isimlerini vermektedir. Bazen de doğrudan hadis kaynağı olmadığı halde şerhte kullandığı hadislerle kaynak olarak gösterdiği Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-Tenzîl*⁸⁴⁶, Reşîdüddîn-i Meybûdî'nin ö. 520/1126'dan sonra), *Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr*⁸⁴⁷, Nesefî'nin (ö. 537/1142) *et-Teyssîr fî İlmi't-Tefsîr*⁸⁴⁸, Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221) *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*⁸⁴⁹ ve Ebu'l-

⁸³³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44a. Ay. bkz. *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983, s. 146-148.

⁸³⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/51a.

⁸³⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/138a; Kasîdecizâde, vr. 241a.

⁸³⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/62b; 1/211a; 1/213b; Kasîdecizâde, vr. 282b.

⁸³⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/62b; 1/121b; 1/123b; 1/187a; 1/193b; 1/196b; 1/213b; Kasîdecizâde, vr. 342b; 393b.

⁸³⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/19a.

⁸³⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/92a. *el-Mu'cemü'l-Ekber* ismini tercih eden Bursevî, ancak eserin *el-Mu'cemü'l-Kebîr* adıyla meşhur olduğunu ayrıca belirtir. Bu kullanım için bkz. Zehebî, *Siyerü'l-Âlami'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvût ve Hüseyin el-Esed, I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992, VI, 332.

⁸⁴⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/92a.

⁸⁴¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/92a. *el-Mu'cemü'l-Asgar* ismini tercih eden Bursevî, ancak eserin *el-Mu'cemü's-Sagîr* adıyla meşhur olduğunu ayrıca belirtir.

⁸⁴² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/174b. Bursevî eseri bu isimle zikretmektedir. Eser muhaddisler arasında *es-Sünenü'l-Kübrâ* adıyla meşhurdur.

⁸⁴³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 396b.

⁸⁴⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/210b; 2/9b.

⁸⁴⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/86b; 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

⁸⁴⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/90b.

⁸⁴⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

⁸⁴⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/90b.

Yümn Mücîriddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî'nin (ö. 927/1521) *Fethu'r-Rahmân fî Tefsîri'l-Kur'ân*⁸⁵⁰ adlı tefsîrlerinden, Şeyhzâde'nin (ö. 950/1543) Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı eserine yazdığı *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl* adlı haşiyesinden⁸⁵¹ ve İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'sinden⁸⁵² istifade ettiği görülmektedir.

Bursevî'nin nadiren de olsa *Nüzhetü'n-Nazar*'ın metninde geçen hadislerin tahririni yaparken hassas davrandığı görülmektedir. Örneğin bir yerde İbn Hacer'in "Her iki hadis de *Sahîh*'tedir" ifadesinden sonra şöyle demektedir: "İbn Hacer (her iki hadis de) *Sahîhayn*'dadır, dememiştir. Çünkü ilk hadis *müttefakun aleyh* olup ikincisi *Buhârî*'nin infirâd ettiği hadislerdendir."⁸⁵³ Bursevî böylelikle ikinci hadisin *Müslim* tarafından rivâyet edilmediğine dikkat çekmek istemiştir.

Öte yandan Bursevî'nin *Nüzhetü'n-Nazar*'ın metninde geçen hadislerin tahririni yaparken bazen hata yaptığı da görülmektedir. Mesela Bursevî bir yerde, İbn Hacer'in "Okuduğu Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in duyduğu kârî'nin isminin zikri Âişe hadisinde geçmektedir" ifadesinden sonra şöyle demektedir: "Bu hadis, Buhârî'nin *Sahîh*'inde geçmektedir ki, Buhârî bunu Abdullah b. Seleme el-Eftus ⇒ Ebû Ca'fer el-Hatmî ⇒ Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm ⇒ Amra ⇒ Hz. Âişe tarîkinden tahrir etmiştir. Bu hadise göre Hz. Âişe şöyle demiştir: (Bir gece) Kur'ân okuyan birinin sesini duyan Hz. Peygamber: 'Bu kimin sesidir?' der. Orada bulunanlar Abdullah b. Yezîd el-Ensârî'nin sesidir, derler. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Allah ona rahmet etsin. Muhakkak ki o bana unutturulmuş olduğum bir âyeti hatırlattı." İbn Mende bu hadis

⁸⁴⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/93b; Kasîdecizâde, vr. 201a. Bursevî ve birçok kaynak tarafından Necmeddîn-i Kübrâ'ya atfedilen bu tefsir, müridi Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahrü'l-Hakâik ve'l-Me'ânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Meşânî* adlı eseridir. Bu hususa ileride Müellifin Kaynakları başlığı altında ayrıntılı bir şekilde değinilecektir.

⁸⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b.

⁸⁵¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b.

⁸⁵² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/17b.

⁸⁵³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/213b.

hakkında ‘garîb’ demiştir. Zira bu hadisi Hişâm, Urve $\Rightarrow$ Urve’nin babası kanalıyla⁸⁵⁴ rivâyet etmiş ve Kur’ân okuyan kişinin adını vermemiştir. Musannif İbn Hacer *et-Takrîb* adlı eserinde⁸⁵⁵ şöyle demiştir: “Hadisi Buhârî, Hişâm’a varan muhtelif tarîklerden böylece (Hişâm (b. Urve) $\Rightarrow$ (babası) Urve $\Rightarrow$ Hz. Âişe) rivâyet etmiştir.”⁸⁵⁶ Bursevî’nin Buhârî tarafından rivâyet edildiğini söylediği Kur’ân okuyan kimsenin Abdullah b. Yezîd el-Ensârî olduğunu ifade eden Âişe hadisi, İbn Hacer’in de belirttiği gibi Buhârî tarafından değil, Abdülğanî b. Saîd el-Ezdî (ö. 409/1018) tarafından *el-Gavâmiz ve ’l-Mübhemât fi ’l-Hadîsi’n-Nebevî* eserinde⁸⁵⁷ rivâyet edilmiştir.⁸⁵⁸ Buhârî bu hadisi *Sahîh*’inin birkaç yerinde muhtelif kanallardan Hişâm (b. Urve) $\Rightarrow$ (babası) Urve $\Rightarrow$ Hz. Âişe tarîkiyle müsned olarak Kur’ân okuyan kişinin adını zikretmeden⁸⁵⁹, bir yerinde ise Abbâd b. Abdullah (b. ez-Zübeyr) $\Rightarrow$ Hz. Âişe tarîkiyle muallak olarak Kur’ân okuyan kişinin adının Abbâd b. Bîşr [b. Vakş el-Ensârî (ö. 13/634)] olduğunu zikrederek rivâyet etmiştir.⁸⁶⁰ İbn Hacer bu muallak rivâyeti Ebû Ya’lâ’nın vaslettiğini⁸⁶¹ belirtmektedir.⁸⁶²

⁸⁵⁴ Doğrusu Hişâm (b. Urve), (babası) Urve $\Rightarrow$ Hz. Âişe kanalıyla olacak. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi’s-Sahâbe*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvaz, I-VIII, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1995, IV, 228.

⁸⁵⁵ İbn Hacer’in bu ifadesi, *Takrîbü’l-Tehzîb* adlı eserinde değil, *el-İsâbe fi Temyîzi’s-Sahâbe* adlı eserinde geçmektedir. *el-İsâbe fi Temyîzi’s-Sahâbe*, IV, 228.

⁸⁵⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti ’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 393b.

⁸⁵⁷ Bkz. Abdülğanî b. Saîd el-Ezdî, *el-Gavâmiz ve ’l-Mübhemât fi ’l-Hadîsi’n-Nebevî*, nşr. Hamza Ebû’l-Feth b. Hüseyin Kâsım Muhammed en-Nuaymî, Cidde: Dârü’l-Menâre, 1421/2000, s. 55-59. Krş. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâü ’l-Mübhemâ fi ’l-Enbâi ’l-Muhkeme*, nşr. İzzeddîn Ali es-Seyyid, Kâhire: Mektebetü’l-Hâncî, 1417/1997, s. 178-179; İbnü’l-Kayserânî, *İzâhu ’l-İşkâl fi Men Übhime İsmühû mine’n-Nisâ’ ve ’r-Ricâl*, nşr. Bâsim Faysal el-Cevâbire, Kuveyt: Mektebetü’l-Muallâ, 1408/1988, s. 40, 101.

⁸⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu ’l-Bârî*, V, 314; a.mlf., *Hedyü’s-Sârî*, s. 303; a.mlf., *el-İsâbe fi Temyîzi’s-Sahâbe*, IV, 229.

⁸⁵⁹ Buhârî, “Şehâdât”, 11 (No: 2655); “Fedâilü’l-Kur’ân”, 26 (No: 5037, 5038); “Fedâilü’l-Kur’ân”, 27 (No: 5042); “Daavât”, 19 (No: 6335). Bkz. Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn” (Fedâilü’l-Kur’ân), 224-225 (No: 788).

⁸⁶⁰ Buhârî, “Şehâdât”, 11 (No: 2655). Bkz. Raşit Küçük, “Abbâd b. Bîşr”, *DİA*, 1988, I, 12.

⁸⁶¹ Ebû Ya’lâ, *el-Müsned*, nşr. Hüseyin Selîm Esed, I-XIV, Dimaşk: Dârü’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1393/1973, VII, 350-351 (No: 4388). Matbu nüshada ilgili isnâd, oğul Yahyâ b. Abbâd (b. Abdullah b. ez-Zübeyr) $\Rightarrow$ Hz. Âişe tarîkindendir.

⁸⁶² İbn Hacer, *Fethu ’l-Bârî*, V, 314; a.mlf., *Hedyü’s-Sârî*, s. 303; a.mlf., *Tağlîku’t-Ta’lik*, III, 387-388.

2.1.3.2. Ricâle Yönelik Açıklamaları

Bursevî'nin bu eseri ricâle dair çok fazla bilgi içermektedir. Burada ricâlden maksat, hadis râvileri ile şerhte hakkında bilgi verilen âlimlerdir.

Bursevî hadis râvilerine yönelik bilgi verirken genellikle râvilerin isimleri, künyeleri, lakapları, nispetleri/nisbeleri, hoca ve talebelerinden meşhur olanların zikri, cerh ve ta'dîl durumu hakkında ricâl otoritelerinin görüşleri, doğum ve vefat tarihleri şeklinde bir sıralama izlemiştir.⁸⁶³ Bazen ismin zabtı veya başka isimlerle karışmaması için tefrik edici bir özelliğine⁸⁶⁴, bazen râviler arasında yazılış ve okunuşları aynı olmakla beraber ayrı şahısları gösteren isimlere (müttelik ve müfterik)⁸⁶⁵, bazen yazılış ve okunuşları aynı olmakla beraber birindeki baba ismi diğerkinde oğul, berikindeki oğul ismi ötekinde baba ismi olan râvilere (el-müştebihü'l-maklûb)⁸⁶⁶, bazen yazılış şekli aynı ancak okunuş şekli ayrı olan râvilere (el-mu'telif ve'l-muhtelif)⁸⁶⁷, bazen İmâm Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi dedelerinin isimleriyle meşhur olan râvilere⁸⁶⁸, bazen kendilerine takılan lakaplardan hoşlanmayan râvilere⁸⁶⁹, bazen mevâlî olan râvilere⁸⁷⁰, bazen sahâbe ve diğertabakalardan kardeş olan râvilere⁸⁷¹, bazen yaşlılık nedeniyle

⁸⁶³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/55a; 1/56b; 1/62b-63a; 1/89b-1/90a; 1/91a; 1/118a-1/120b; 1/123a-124b; 1/146a; 1/169b-170b; 1/178a-178b; 1/179b-1/181a; 1/184a-1/185b; 1/196b-1/197b; 1/200a; 1/200b; 2/10a; 2/14b; 2/17a-b; 3/8b; 3/29b; Kasîdecizâde, vr. 304b; 318a; 319b-320a; 338a; 348a-b; 350b-351a, 351a; 354a; 351b; 351b-352a; 354a; 356a-b; 358a; 388b; 390a; 391a; 391b; 392a; 392b; 393b; 394a-b; 394b; 395b; 396b; 397a; 414a; 415a; 415a-b; 415b; 416a; 416b; 417a; 417b; 408a; 418a-b; 418b; 418b-419a; 419a; 419b; 420a; 420b; 421a; 421b; 422a; 422b; 423a; 423a-b; 423b; 423b-424a; 424b; 425a; 425b; 426a; 428a; 428b; 443a-b; 443b.

⁸⁶⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/55a; 1/56b; 1/77b; 1/80b; 1/121b; 1/152a; 1/171a; 1/185a; 2/10a; 2/17a; 3/29b; Kasîdecizâde, vr. 304b; 318a; 319b-320a; 338a; 348a-b; 350b-351a, 351a; 354a; 351b; 351b-352a; 354a; 356a-b; 358a; 388b; 390a; 391a; 391b; 392a; 392b; 393b; 394a-b; 394b; 395b; 396b; 397a; 414a; 415a; 415a-b; 415b; 416a; 416b; 417a; 417b; 408a; 418a-b; 418b; 418b-419a; 419a; 419b; 420a; 420b; 421a; 421b; 422a; 422b; 423a; 423a-b; 423b; 423b-424a; 424b; 425a; 425b; 426a; 428a; 428b; 443a-b; 443b.

⁸⁶⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/123b; 1/180b; 1/185a; Kasîdecizâde, vr. 350a; 360b; 419a.

⁸⁶⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 395a.

⁸⁶⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 389a.

⁸⁶⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 443a-b.

⁸⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 428b-429a.

⁸⁷⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 429b-430a.

⁸⁷¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 430a-b.

ihtilâlâ uğrayan râvilere⁸⁷², bazen de ismin Arap dilindeki kökü, Arapça bir isim olup olmadığı, müsta'reb bir kelimeyse Arapça'ya hangi dilden geçtiği gibi hususların yanında nispet edildikleri kabile ve şehirlere dair dil tahlillerine değinmiş⁸⁷³, nadiren de olsa bazı râvilerin itikâdî mezhebinden bahsetmiştir.⁸⁷⁴ Zaman zaman cerh ve ta'dîl durumu hakkında ricâl otoritelerinin görüşlerini aktardıktan sonra kendi görüşüne yer vermiştir.⁸⁷⁵ Birkaç yerde *Nüzhetü'n-Nazar*'ın metninde geçen râvileri tanıtırken ilgili râvilerin kimlik bilgileri hakkında⁸⁷⁶ bazen de vefat tarihleri hakkında hata ettiği tespit edilmiştir.⁸⁷⁷ Buna karşılık nadiren de olsa râvilerin kimlik bilgileri hakkında verilen yanlış bilgileri düzelttiği müşahede edilmiştir.⁸⁷⁸

Bursevî'nin râvilerin biyografilerine dair vermiş olduğu bu bilgilerin ekserisini, isimlerini zikrettiği Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*'i⁸⁷⁹, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân*'i⁸⁸⁰, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Tehzîbü'l-Esmâ'* ve *'l-Lugât*'i⁸⁸¹ ve *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*'i⁸⁸², İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*'i⁸⁸³, Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'si⁸⁸⁴, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-Muhît*'i⁸⁸⁵ ve İbn

⁸⁷² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/190a; Kasîdecizâde, vr. 433b.

⁸⁷³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/58a-b; 1/58b; 1/77a; 1/119b-1/120a; 1/121a; 1/169b; 1/178b; 1/180b; 3/29b; Kasîdecizâde, vr. 319b-320a; 347b-348a; 351a-b; 356a-b; 358a.; 386b; 388a; 419b; 419b-420a; 420b; 422b; 423a; 423b; 424a; 425b; 428b; 443b.

⁸⁷⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/63a.

⁸⁷⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/123a-b; 1/124a-b; 1/200a; Kasîdecizâde, vr. 383a-b; 391b; 415b; 425a.

⁸⁷⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/122a; 1/124b; 1/187b; 1/200a.

⁸⁷⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/11a; Kasîdecizâde, vr. 415b.

⁸⁷⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/80b; 1/196b; Kasîdecizâde, vr. 415b; 425a.

⁸⁷⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/151b-152a.

⁸⁸⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/12a; 1/55a; 1/138b; 1/171a; 2/10a.

⁸⁸¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/137b; 1/178b; 2/9b.

⁸⁸² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/124b.

⁸⁸³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/12a; 1/18a; 1/18b; 1/92b.

⁸⁸⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/77b; 1/170b; 3/29b; Kasîdecizâde, vr. 319b.

⁸⁸⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/180b; 1/184a; 1/196b; 3/29b; Kasîdecizâde, vr. 319b; 386b.

Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbe fî Temyîzi 's-Sahâbe'si*⁸⁸⁶ gibi ricâl, ensâb, büldân, şerh ve lügat kaynaklarından aldığı müşahede edilmektedir.

Âlimlere yönelik açıklamalarında da hadis râvilerinde takip ettiği metodun benzerini uygulayan Bursevî'nin, farklı olarak itikâden münharif gördüğü bazı âlimlerin itikâdî mezhebinden ve birtakım görüşlerinden bahsettikten sonra zaman zaman Ehl-i Sünnet'i savunma amaçlı cevap ve reddiyeler verdiği gözlenmiştir.⁸⁸⁷ Nadiren de olsa mezhep ve görüşlerini onaylamadığı âlimler hakkında ilmî ve hoş olmayan ifadeler kullandığı görülmektedir.⁸⁸⁸ Birkaç yerde gerek *Nüzhetü 'n-Nazar*'ın metninde geçen gerekse şerh esnasında ihtiyaca binâen zikrettiği âlimleri tanıtırken bu âlimlerin kimlik bilgileri hakkında⁸⁸⁹ bazen de vefat tarihleri hakkında hata ettiği tespit edilmiştir.⁸⁹⁰

Bursevî'nin âlimlerin biyografilerine dair vermiş olduğu bilgilerin ekserisinde kullandığı kaynaklar, râvilerin biyografilerine dair kullanmış olduğu kaynaklarla büyük ölçüde paralellik göstermektedir.

2.1.3.3. Hadislerin Sıhhatine Yönelik Açıklamaları

Bursevî lüzum duydukça hadislerin tahririni yaptığı gibi nadiren de olsa hadislerin sıhhatine yönelik bazı açıklamalar ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Onun açıklama ve değerlendirmede bulunduğu hadisleri altı grupta ele almak mümkündür:

•Sıhhat veya za'fiyetini kesin bir dille ifade ettiği hadisler. Örneğin “مَنْ كَذَبَ عَلَى مُنْعَمٍ” hadisinin içlerinde aşere-i mübeşşerenin de bulunduğu yetmiş iki sahâbî tarafından rivâyet edilen sahih bir hadis olduğunu⁸⁹¹, “إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ” hadisinin muhaddisler tarafından tartışmasız sahih kabul edildiğini⁸⁹², “أَكَلَ مَنْ كَتَفَ شَاةَ ثَمَّ صَلَّى وَلَمْ

⁸⁸⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/178b.

⁸⁸⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/53b; 1/78b; Kasîdecizâde, vr. 288a; 289a-b.

⁸⁸⁸ Örneğin Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) hakkında söyledikleri için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; 15b; Kasîdecizâde, vr. 8a; 278a; 412a.

⁸⁸⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/55b; 1/60b; 1/180b.

⁸⁹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/11a.

⁸⁹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b. Ay. bkz. vr. 2/104a-104b.

⁸⁹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/56a.

belirtmekte⁹⁰¹, Hz. Eyüb'ün cüzzâm olduğuna dair anlatılanların sahih olmadığını kesin bir dille ifade etmektedir.⁹⁰²

Bursevî “وُلِدْتُ فِي زَمَنِ الْمَلِكِ الْعَادِلِ” hadisini zikrettikten sonra “Bu hadisin bazı hâfızlar indinde cerhedilmiş olmasına itibar edilmez. Çünkü hadisi ta'dîl edenler ta'dîl etmişler.”⁹⁰³ diyerek hadisi sahih gördüğünü ima etmiştir. Bir başka yerde ise aynı hadisi zikrettikten sonra “hadis sahih farzedildiği takdirde” ifadesini kullanmaktadır.⁹⁰⁴

Bursevî, birtakım âlimlerin bazı hadisleri redderken “râvî eğer rivâyet ettiği hadisi inkâr ederse, bırakın bu hadisin sahih veya meşhûr hadise muarız olmasını, delil olarak bile kabul edilmez” kuralını gerekçe gösterdiklerini ifade etmiş ve bu hususa Süleymân b. Mûsâ ⇒ İbn Şihâb ez-Zührî ⇒ Urve ⇒ Âişe tarîkiyle merfû olarak Hz. Peygamber'den rivâyet edilen “إِذَا نَكَحْتَ الْمَرْأَةَ بِغَيْرِ إِذْنٍ وَلَيْهَا فَنِكَاحُهَا بَاطِلٌ” hadisini örnek göstermiş ve sonrasında şöyle demiştir: “İbn Cüreyc (ö. 150/767) dedi ki: Zührî (ö. 124/742) ile karşılaştım ve ona bu hadisi sordum ancak o bu hadisi bilemedi.” Yine ileride gelecek olan Rebîâtürre'y (ö. 136/753 [?]) hadisi de böyledir. Buhârî (ö. 256/870) ve İbn Maîn (ö. 233/848) “Bu bâbda (nikah konusunda) velinin şart koşulmasına dair sahih bir hadis yoktur.” demişlerdir. Çünkü buluğla birlikte mal hususunda velâyet şartı ortadan kalktığı gibi kendini evlendirme hususunda da bu şart ortadan kalkmıştır. Velîyi şart gören hadis sahih kabul edildiği takdirde, İmâm Şâfiî'nin hadisiyle kastedilen, buluğa ermemiş kadının nikahının bâtil olduğu hususudur.”⁹⁰⁵

•Muhaddisler tarafından sahih kabul edilmediği halde “sahih/sâbit olduğu, kabul edildiği takdirde”, “sahih/sabit farzedildiği takdirde” diyerek te'vil ettiği hadisler. Bunların sayısı önceki gruba göre bir hayli fazladır. Bazı örnekleri şunlardır:

⁹⁰¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/82a; Kasîdecizâde, vr. 53a. Ay. bkz. a.mlf., *Ferâhu'r-Rûh*, II, 5.

⁹⁰² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/2a.

⁹⁰³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72b; Kasîdecizâde, vr. 193b.

⁹⁰⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105b; Kasîdecizâde, vr. 68a (“hadis sahih farzedildiği takdirde” ibaresi bu nüshadan düşmüştür).

⁹⁰⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 355a-b.

من فصل بيني وبين آلي بعلى لم تنله شفاعتي⁹⁰⁶

إذا صليتم على فعمموا⁹⁰⁷

من بشرني بخروج أذر بشرته بدخول الجنة⁹⁰⁸

من بشرني بخروج صفر بشرته بالجنة⁹⁰⁹

وُلِدْتُ في زمن الملك العادل⁹¹⁰

فإن صحَّ الحديث صحَّ أنَّ النبي صَلَّى الله عليه وسلم تكلم بلغة العجم⁹¹¹

إذا نكحت المرأة بغير إذن وليها فنكاحها باطل⁹¹²

•Muhaddisler tarafından sahih kabul edilmediği halde ma'mûlün bih gördüğü hadisler.

Bazı örnekleri şunlardır:

حديث التلقين بعد الدفن⁹¹³

أصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم⁹¹⁴

إذا أتاكم عني حديث يدل على هدى، أو يرد عن ردّي فأقبلوه قلته أو لم أقله، وإن أتاكم عني حديث يدل على ردّي، أو يرد عن هدى فلا تقبلوه فإنّي لا أقول إلا حقاً⁹¹⁵

كُنْتُ كَنْزاً مَخْفِيّاً⁹¹⁶

⁹⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/7b.

⁹⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a-8.

⁹⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/51a.

⁹⁰⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/51a.

⁹¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105b; Kasîdecizâde, vr. 68a ("hadis sahih farzedildiği takdirde" ibaresi bu nüshadan düşmüştür).

⁹¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/51b.

⁹¹² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 355a-b.

⁹¹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44a-b; Kasîdecizâde, vr. 29b.

⁹¹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a.

⁹¹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b-1/46a; 2/78a-78b; Kasîdecizâde, vr. 30a, 197b.

⁹¹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/15a; Kasîdecizâde, vr. 152b.

الخلق كلهم عيال الله⁹¹⁷

اختلاف أمتي رَحمة⁹¹⁸

أنا من الله والمؤمنون من فيض نوري⁹¹⁹

وأنت أبوا هذه الأمة⁹²⁰

لن تهلك أمة أنا أولها والمهدي وسطها والمسيح ابن مريم آخرها⁹²¹

الناس قواري الله في الأرض⁹²²

يدعى الناس يوم القيامة بأسماء أمهاتهم⁹²³

اللهم إني أسألك إيماناً يباشر قلبي ويقينا ليس بعده كفر⁹²⁴

الشيخ في قومه كالنبي في أمته⁹²⁵

أتينا رسول الله ﷺ فقلنا له: بأبينا أنت وأمنا إنا نسمع منك الحديث ولا نقدر أن نؤديه كما سمعنا؟ "قال: إذا لم تحلوا

حراماً ولم تحرموا حلالاً وأصبتم المعنى فلا بأس"⁹²⁶

لسان أهل الجنة العربية والفارسية الدرية⁹²⁷

(لله) خيرتان من خلقه في أرضه: قريش خيرة من العرب وفارس من العجم⁹²⁸

⁹¹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/15b.

⁹¹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/37b.

⁹¹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b. Ay. bkz. a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 180; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 33b, 71b [*Ka'be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 101, 149-150].

⁹²⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/23a; 1/118b. Ay. bkz. a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 186.

⁹²¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 361a.

⁹²² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 405a.

⁹²³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 417a.

⁹²⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/194a; Kasîdecizâde, vr. 436a.

⁹²⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; Kasîdecizâde, vr. 1b (kapak sayfası).

⁹²⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/138a-b; Kasîdecizâde, vr. 241a.

⁹²⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

• Hadis olduğunu belirtmeden cümle içinde kullandığı ve ma'mûlün bih gördüğü hadisler. Bazı örnekleri şunlardır:

إن ما خلق الله تعالى من نور نبينا ﷺ⁹²⁹

وأما من رآه النبي عليه الصلوة والسلام فهو قد رأى الحق فإن الشيطان لا يتمثل في صورته⁹³⁰

من كان آخر كلامه لا إله إلا الله وقبض روحه دخل الجنة⁹³¹

إن ما رآه المؤمنون حسنا فهو عند الله حسن⁹³²

الأمة لا تجتمع على الضلالة⁹³³

• Muhaddisler tarafından sahih kabul edilen hadisler. Bursevî nakliyle yetindiği bu hadisler hakkında çoğunlukla bir hüküm beyanında bulunmaz. Bunlar ilk dört grup dışındaki hadislerdir ve sayıları oldukça fazladır. Bazı örnekleri şunlardır:

إن الله خلق آدم على صورته⁹³⁴

لا تزال جهنم تقول: هل من مزيد؟ حتى يضع فيها رب العزة قدمه⁹³⁵

أنا سيّد الناس يوم القيمة ولا فخر / أنا سيّد ولد آدم⁹³⁶

إن يكن في هذه الأمة مُحدثٌ فهو عُمر⁹³⁷

إنما الولاء للمعتق⁹³⁸

⁹²⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

⁹²⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 276b.

⁹³⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/3b-4a; Kasîdecizâde, vr. 301a.

⁹³¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/190a; Kasîdecizâde, vr. 433b.

⁹³² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a.

⁹³³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a.

⁹³⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr.1 /150b; 1/208a; 2/36b. Ay. bkz. a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 112; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 52.

⁹³⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/208a.

⁹³⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6a; Kasîdecizâde, vr. 364b. Ay. bkz. a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 97.

⁹³⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/9a.

كلکم فی الجنة إلا من أبى⁹³⁹

لن تزال هذه الأمة قائمة على أمر الله لا يضرهم من خالفهم حتى يأتي أمر الله⁹⁴⁰

الإيمان بضئ وسبعون شعباً أفضلها قول لا إله إلا الله، وأدناها إمطة الأذى عن الطريق، والحياء شعبة من الإيمان⁹⁴¹

طوبى لمن طال عمره وحسن عمله⁹⁴²

في حديث قصة الشاهد واليمين وهو أنه ﷺ قضى بالشاهد واليمين⁹⁴³

وفي الحديث: قصوا الشوارب واعفوا اللحي⁹⁴⁴

وقد كان عليه الصلوة والسلام يأخذ من طول اللحية لا من عرضها⁹⁴⁵

كحديث أنس مرفوعاً لا يجد العبد حلاوة الإيمان حتى يؤمن بالقدر خيره وشره وحلوه ومره، قال: وقبض رسول الله ﷺ على لحيته وقال: آمنت بالقدر⁹⁴⁶

أنا سيد الأولين والآخرين ولا فخر⁹⁴⁷

توضئوا مما غيرت النار⁹⁴⁸

بنس أخو العشيرة⁹⁴⁹

⁹³⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/56a.

⁹³⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/69b-70a.

⁹⁴⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/74b.

⁹⁴¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/90b.

⁹⁴² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/183b. Ay. bkz. a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 31a [*Ka'be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 98].

⁹⁴³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 357b.

⁹⁴⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 359b.

⁹⁴⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 359b.

⁹⁴⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 360a.

⁹⁴⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 364b.

⁹⁴⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 393a.

⁹⁴⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 401a.

إن عبد الله رجل صالح⁹⁵⁰

إن الله أدبني فأحسن تأديبي⁹⁵¹

ما نحل والد ولده نحلاً من أدب حسن⁹⁵²

الأعمال بالنيات⁹⁵³

من كنتم علماً يعلمه ألجم يوم القيامة بلجام من نار⁹⁵⁴

إن الله حيي كريم⁹⁵⁵

لا تكتبوا عني شيئاً إلا القرآن ومن كتب عني غير القرآن فليمحه⁹⁵⁶

اكتبوا لأبي شاه⁹⁵⁷

أفضل صلوة المرء في بيته إلا المكتوبة⁹⁵⁸

من صلى قاعداً فله نصف أجر القائم⁹⁵⁹

تركتم على المحجة البيضاء ليلها كنهارها ولا يزيغ بعدها إلا هالك⁹⁶⁰

من أحدث في أمرنا هذا ما ليس منه فهو رد⁹⁶¹

من سن سنة حسنة⁹⁶²

⁹⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 401a.

⁹⁵¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/95a; Kasîdecizâde, vr. 430b.

⁹⁵² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 430b.

⁹⁵³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 431a. Daha önce geçtiği gibi Bursevî başka bir yerde bu hadisin muhaddisler tarafından tartışmasız sahih kabul edildiğini söyler. İnebey, vr. 1/56a.

⁹⁵⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 431b.

⁹⁵⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/193a; Kasîdecizâde, vr. 435b.

⁹⁵⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 438b.

⁹⁵⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 438b.

⁹⁵⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 443a.

⁹⁵⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 443a.

⁹⁶⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a.

⁹⁶¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a.

أعوذ بكلمات الله التامات من شر ما خلق⁹⁶³

إِنَّ كَذِباً عَلَيَّ لَيْسَ ككَذِبِ عَلَى أَحَدٍ، مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّداً فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ⁹⁶⁴

بلغوا عني⁹⁶⁵

ليبلغ الشاهد منكم الغائب⁹⁶⁶

لو كان الإيمان معلقاً بالثريا لناله رجال من فارس⁹⁶⁷

- Hadis olmadığı halde hadis diye naklettiği rivâyetler. Bunlar sayıca çok azdır. Bunlardan biri Bursevî'nin hadis olduğunu belirttiği Hasan-ı Basrî'ye ait şu sözdür:

وفي الحديث: العلم في الصغر كالنقش في الحجر، أخرجه البيهقي في المدخل⁹⁶⁸

2.1.3.4. Hadis Şerhçiliği/Metinleri Yorumlama Yöntemi

Bursevî'nin şerhinin, *Nüzhetü'n-Nazar*'ın hacmi ve hadis usûlüne dair hemen hemen bütün konuları ihtivâ eden muhtevâsı düşünüldüğünde orta hacimde bir şerh olduğu söylenebilir. Bununla beraber Bursevî'nin şerhte bazı konuları daha mufassal bir şekilde tahlil ettiği görülmektedir. Bunlar onun problemlili (kendisinde işkâl) gördüğü meseleler olduğu gibi⁹⁶⁹ problem ihtivâ etmeyen ancak müellifin tafsilatında fayda gördüğü

⁹⁶² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a.

⁹⁶³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/83a; Kasîdecizâde, vr. 202a.

⁹⁶⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasîdecizâde, vr. 213a.

⁹⁶⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139a; Kasîdecizâde, vr. 241b.

⁹⁶⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139a; Kasîdecizâde, vr. 241b.

⁹⁶⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

⁹⁶⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/140b; Kasîdecizâde, vr. 396b. Eserin ayrıntılı tahrir ve değerlendirilmesine ileride gelecek olan Kelâm-ı Kibâr Olan Sözlere başlığı altında değinilecektir.

⁹⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a; 1/7a; 1/7b-8a; 1/9a-b; 1/13b; 15/b; 1/30b-31a; 1/32a; 1/33b; 1/35a; 1/35a-b; 1/36a-b; 1/38b; 1/39b; 1/44a-b; 1/47a-b; 1/48a-b; 1/50a; 1/54b; 1/57a; 1/59a; 1/67a; 1/67b; 1/73a; 1/76b; 1/78a; 1/79a; 1/92a-b; 1/92b; 1/93b; 1/94a; 1/96a; 1/99b; 1/107b; 1/108a; 1/112b; 1/115a; 1/116a; 1/116b; 1/117a; 1/125a; 1/131b; 1/153b; 1/155b; 1/157b; 1/160a-b; 1/161a-b; 1/166a; 1/173a; 1/175b; 1/177a; 1/182a; 1/189b; 1/196b; 1/198a; 1/202b; 1/203a; 1/206a; 2/2a; 2/3a; 2/4b; 2/5a; 2/6a; 2/6a-b; 2/7b; 2/19a; 2/22a; 2/23b; 2/25b; 2/26a; 2/27a; 2/31a; 2/34b; 2/36b; Kasîdecizâde, vr. 278a; 352b; 355a; 367b-368a; 393a; 412a; 417a.

konular da olabilmektedir.⁹⁷⁰ Bu tür meseleler hem onun yorum üslûbunu hem de hadislere yaklaşımını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Bursevî'nin şerhinde ileride Sarf Tahlilleri başlığı altında anlatılacağı gibi kelime tahlillerine sıkça rastlanır. Buna ilâveten şerhte kelimelerin izahı esnasında garîb kelimeler üzerinde durulmuş olması ve bunlar hakkında bazı açıklamalarda bulunulması kitaba ayrı bir değer katmıştır. Bu yönü ile Bursevî hadis ilminde 'garîbü'l-hadîs' diye bilinen yöntemi şerhinde başarı ile kullanmıştır.⁹⁷¹ Örneğin Allah'ın nefesinden bahseden "Rüzgara sövmeyin. Çünkü rüzgar Rahmân'ın nefesindendir"⁹⁷², "*Rabbimizin nefesini Yemen* tarafından duyuyorum (hissediyorum)"⁹⁷³ hadislerini şerhinde naklettikten sonra "Rahmân'ın nefesi" ve "Rabbimizin nefesi" ifadelerindeki kapalılığı açmak üzere "Çünkü nefes "tenfis"tendir. Şöyle ki iyi rüzgarda özellikle de seher vaktinde esen saba rüzgarında üzülen kimse kim olursa olsun onun sıkıntılarının giderilmesi vardır. Yine Yemen ehlinden olan Ensâr vasıtasıyla Allah Teâlâ, peygamberini yalanlayan ve ona düşman olanların ona vermiş oldukları sıkıntıları gidermiştir. Allah nefesten -ki bu nefes, nefes alıp verenin cisminde çıkan havadır- münezzehdir. Müevvelâttan zikredilen bu hususların benzerleri, muhkemât gibi çoktur. Eğer akıl sahiplerinden isen buna itibar etmen gerekir. Eve kapısından başka yerden girmekten kaçın." açıklamasını getirmiştir. Böylece o hem Allah'ın nefesinin ne olduğuna dair kelamî bir tartışmaya kısmen girmiş hem de nefes kelimesiyle lugavî olarak uyuşan ve ondan türeyen "tenfis" kelimesini kullanarak hadise edebî bir izah getirmiştir.⁹⁷⁴ Ancak burada dikkat çeken bir husus, birbirinden bağımsız bu iki farklı

⁹⁷⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/7b-8a; 1/9a-b; 1/9b-10a; 1/11a; 1/11b; 1/12a-b; 1/12b-13a; 1/14b; 1/15a; 1/18b-19a; 1/21b; 1/21b-22b; 1/23b; 1/28a, 1/28b; 29a; 1/30b-31a; 1/31a-b; 1/33b; 1/35a-b; 1/36a-b; 1/39b; 1/44a-b; 1/45b; 1/47b; 1/92a; 1/106a; 1/131a; 1/161a-b; 2/62a; 2/64a; 2/83b; 2/99a; 2/98b; 2/100b; 2/104a-b; 2/104b-105a; 2/107b-108a; 2/183a-b; 2/190b-191a; 3/2b-7a; 3/3b-4a; 31/a; 3/31b-32a; 3/32a-b; 3/185b; 3/193a; Kasîdecizâde, vr. 213b-214a; 218b; 219a; 274a; 273a-b; 278a; 298b-299a; 300b-303b; 301a-301b; 320b; 321a; 321b-322a; 322a; 361a; 364b; 405a-b; 412a; 430b; 435b.

⁹⁷¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/183b.

⁹⁷² Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvût, I-XII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001, IX, 242-243, 243 (No: 10705, 10706); a.mlf., *Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle*, nşr. Dr. Fârûk Hamâde, Dımaşk ve Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1421/2001, s. 521 (No: 935, 936); Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 272; Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-Sifât*, nşr. İmâduddîn Ahmed Haydar, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1415/1994, II, 210.

⁹⁷³ Ahmed, II, 541; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, V, 57 (No: 4661); a.mlf., *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, II, 149 (No: 1083).

⁹⁷⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/208a; 3/131b; Kasîdecizâde, vr. 138a; 393a. Buna benzer yorum için bkz. a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 182-183.

hadisin Bursevî tarafından birleştirilerek sanki tek bir hadismiş gibi verilmiş olmasıdır. Böyle bir uygulamayı, aynı hadisin farklı tarîk veya rivâyetlerinin tek bir metinle nakledilmesi demek olan telfiku'l-hadîs ile karıştırmamak gerekir. Zira hadislerin mânâ ile rivâyetini câiz gören hadisçiler telfiku'l-hadîse de cevaz vermişlerdir.⁹⁷⁵ Oysa muhaddisler, birbirinden tamamen farklı iki hadisin tek bir hadismiş gibi nakledilmesini câiz görmemişlerdir.⁹⁷⁶ Hanefî hadisçi Zeylaî (ö. 762/1360), bu uygulamaya mürekkebin adını vermektedir.⁹⁷⁷

Müellifin kelime tahlillerinden farklı olarak bazı hadisleri şerh ederken zaman zaman rivâyetin anlamını bir bütün halinde ortaya koyduğu görülmektedir. Hadisin mânâsı şudur anlamına gelen (معنى الحديث / معنى قوله/قولهم)⁹⁷⁸, (معنى)⁹⁷⁹, (معناه)⁹⁸⁰, (المعنى)⁹⁸¹, (المقصود منه/مقصوده من هذا الكلام، المقصود به)⁹⁸⁶, (يعني بـ)⁹⁸⁵, (يعني)⁹⁸⁴, (أي)⁹⁸³, (بمعنى)⁹⁸² ve

⁹⁷⁵ Bkz. Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 400; Bünyamin Erul, “Telfik”, *DİA*, 2011, XL, 400-401.

⁹⁷⁶ Hanefî fukahânın bir kısmının bu uygulamayı câiz gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Acar, “Hanefî Fıkıh Kitaplarındaki Bazı Rivayetlerin Hadis Açısından Problemleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2011, sy. 31, s. 225-228.

⁹⁷⁷ Bkz. Zeylaî, *Nasbü'r-Râye li Tahrîci Ehâdisi'l-Hidâye*, nşr. İdâretü'l-Meclisi'l-İlmî, I-IV, Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, ys., ts., III, 170.

⁹⁷⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/97a; 1/194a; 1/213a. Bursevî bu ibareyi hadis dışındaki kelimeleri açıklarken de kullanmaktadır. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 411a.

⁹⁷⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/46a; 1/56a; 1/89b; 1/194a; 194b; 1/195a; 1/213a; 1/213b; 2/3b; 2/4b. Bursevî bu ibareyi hadis dışındaki kelimeleri açıklarken de kullanmaktadır. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 410a; 431b; 433a; 434b; 442a; 431b; 433a; 434b; 436a.

⁹⁸⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 393a.

⁹⁸¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/97b; Kasîdecizâde, vr. 212b.

⁹⁸² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b; 1/62a; 1/89a; 1/90b; 1/197b; 1/212b; 1/213a; 1/214b; 2/3b. Bursevî bu ibareyi hadis dışındaki kelimeleri açıklarken de kullanmaktadır. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 227b; 370a; 370b; 398b; 403a; 409b; 420a; 421a; 425a; 435a; 442a; 433a; 435a; 442a; 445a.

⁹⁸³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; 1/7b; 1/62a; 1/63a; 1/114b; 1/142a; 1/186a; 1/186b; 1/187a; 1/187b; 1/213b; 1/214b; 2/3a; 2/4a; 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a. Bursevî bu ibareyi hadis dışındaki kelimeleri açıklarken de kullanmaktadır. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a; 241a; 326b; 327a; 329b; 330a; 331a; 331b; 332a; 332b; 333a; 334a; 334b; 335a; 335b; 336a; 336b; 337a; 337b; 338a; 339a; 340a; 340b; 341a; 342a; 342b; 343a; 343b; 344a; 344b; 345a; 348a; 349b; 350a; 350b; 351a; 351b; 352a; 352b; 353a; 353b; 354a; 354b; 355a; 355b; 356a; 356b; 357a; 357b; 358a; 362a; 362b; 363a; 363b; 364a; 364b; 365a; 365b; 366a; 366b; 367a; 367b; 368a; 368b; 369a; 369b; 370a; 370b; 371a; 371b; 372b; 373a; 373b; 374a; 374b; 375a; 375b; 376a; 376b; 377a; 377b; 378a; 378b; 379a; 379b; 380a; 380b; 381a; 381b; 382a; 382b; 383a; 383b; 384a; 384b; 385a; 385b; 386a; 386b; 387a; 387b; 388a; 388b; 389a; 389b; 390a; 390b; 391a; 391b; 392b; 393a; 393b; 394a; 394b; 395a; 395b; 396a; 396b; 397a; 397b; 398a; 398b; 399a; 399b; 400a; 401a; 401b; 402a; 402b; 403a; 403b; 404a; 404b; 405a; 405b; 406a; 406b; 407a; 407b; 408a; 408b; 409a; 410b; 411a; 411b; 412a; 412b; 413a; 413b; 414a; 414b; 415a; 415b; 416a; 416b; 417a; 417b; 418a; 418b; 419b; 420a; 420b; 421a; 421b; 422a; 422b; 423a; 423b; 424a; 424b;

(والمعنى على من سبق)⁹⁸⁷, (المراد بـ),⁹⁸⁸ (عُلمَ)⁹⁸⁹ denilerek yapılan bu tür şerhlerin bir tür ‘yorum’ faaliyeti olduğu da düşünülebilir. Çünkü müellif burada hadislerden anladığını belirgin cümlelerle ortaya koyarak mânâ tesbitinde bulunmaktadır.⁹⁹⁰ Müellif bu ifadeleri şerhte geçen kelimelerin anlamlarını verirken de sıkça kullanır.

Müellif bu tür izahlarla müşkil gördüğü yerlerde mânâyı biraz daha açık hale getirmek için hadisin ya da hadisin bir bölümünün mânâsını tesbit yoluna gitmiştir. Buradan onun yapmış olduğu mânâ tesbitlerinin bir nevi yorum olduğu, müellifin ilgili metni nasıl anladığını gösteren bir şerh olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Bursevî’nin bazı hadisleri zâhire hamlettiği yani yorumlamadan metinde geçtiği şekilde değerlendirdiği, bazen işârî bir yorumla te’vîl ettiği bazen de daha ihtiyatlı bir yol takip ederek metnin hem te’vîl edilebileceğini hem de zâhir yani metinde olduğu şekliyle anlaşılabilirliğini belirttiği görülmektedir.⁹⁹¹

425a; 425b; 426a; 426b; 427a; 427b; 428a; 428a; 428b; 429a; 429b; 430b; 431a; 432a; 432b; 433a; 433b; 434a; 435a; 435b; 436a; 436b; 437a; 437b; 438a; 438b; 439a; 439b; 440a; 440b; 441a; 441b; 442a; 442b; 443a; 443b; 444a; 444b; 445a.

⁹⁸⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/46a; 2/4b; 3/3a. Bursevî bu ibareyi hadis dışındaki kelimeleri açıklarken de kullanmaktadır. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 224b; 232b; 300b; 339b; 348a; 354b; 355a; 361a; 364a; 370a; 370b; 380b; 386a; 396a; 402a; 404b; 406a; 406b; 425a; 425b; 428b; 430b; 436b; 437b; 445a.

⁹⁸⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 425a.

⁹⁸⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/24a; Kasîdecizâde, vr. 315b. Bursevî bu ibareyi hadis dışındaki kelimeleri açıklarken de kullanmaktadır. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/91b; 1/137b; 1/159a; 1/172a; 2/32a; Kasîdecizâde, vr. 382b; 433b; 435b.

⁹⁸⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 442a.

⁹⁸⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/16b; 1/21a; 1/22b; 1/30a; 1/43a; 1/46b; 1/48a; 1/51a; 1/51b; 1/54b; 1/56b; 1/57a; 1/57b; 1/59b; 1/70b; 1/71b; 1/77a; 1/77b; 1/79a; 1/82a; 1/83a; 1/84a; 1/86a; 1/92a; 1/96b; 1/100a; 1/101a; 1/107a; 1/109a; 1/110b; 1/112a; 1/115b; 1/120b; 1/123a; 1/131b; 1/135b; 1/140b; 1/141b; 1/142a; 1/145a; 1/145b; 1/146b; 1/147a; 1/153a; 1/154b; 1/156a; 1/164b; 1/165b; 1/166a; 1/172a; 1/174a; 1/180b; 1/181b; 1/182a; 1/184b; 1/189a; 1/197b; 1/199a; 1/200b; 1/204a; 1/209b; 1/213b; 1/215a; 1/215b; 2/4a; 2/5a; 2/6a; 2/9a; 2/15a; 2/18b; 2/20a; 2/23a; 2/28b; 2/34a; 2/35a; 2/36b; 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a; 334a; 427b; 431a; 431b; 438a; 442b.

⁹⁸⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasîdecizâde, vr. 212b.

⁹⁹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/46a; 1/56a; 1/89b.

⁹⁹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/142a-b; 1/150b-151a; 1/186b; 1/194a-b; 1/208a.

Bursevî'nin bazı hadisleri şerh ederken yorumlamaktan uzak durduğu görülmektedir. Hadisin mevsûkiyetini tartışmadığı gibi mânâsını da herhangi bir yoruma tâbi tutmamaktadır. Bu zâhirî anlamadan daha özel bir durumdur. Çünkü burada müellifin anlaşılması, te'vîli zor bazı rivâyetlerin muhtevâsını -özellikle mucize, fiten ve melâhim gibi konularda- nübüvvet makamının bir mucizesi olarak kabul ettiği görülmektedir. Hâlbuki zâhire hamlettiklerinde o rivâyetin te'vîl edilmeden olduğu gibi anlaşılması gerektiğini düşünmektedir.⁹⁹²

Bursevî'nin bazı hadislerin yorumunu doğrudan meânî, beyân veya bedi' sanatlarından biri ile izah ettiği görülmektedir. Onun istifade ettiği dil-belâğat kaynaklarına ve bazı belâğat sanatlarına ileride Dil, Belâğat ve Edebiyat başlığı altında işaret edilecektir.

Bursevî'nin bazı hadisleri şerh ederken âyetlerden istifade ettiği, hadisle mânâca benzer (nazîr) âyetlere işaret ettiği ve bir çeşit 'arz' yaptığı, özellikle dil-belâğat izahlarında âyetlerden çokça istişhâdda bulunduğu görülmektedir. Bu konuya ileride Tefsîr ve Kur'an İlimleri başlığı altında değinilecektir.

Âyet-hadis arasındaki münasebet söz konusu olduğunda bu iki temel kaynak arasında 'teâruz', teâruz durumunda takip edilecek usûl tartışma konusu olmuştur.⁹⁹³ Bu bağlamda Bursevî'nin hadis metinlerinin anlaşılması ve temel kaynaklarla irtibatı (metin tenkidi) çerçevesinde yaptığı yorumlar önem arz etmektedir. Şerh incelendiğinde hem doğrudan kendisinin hem de bazı nakillerle âyet ve hadisleri bu çerçevede de değerlendirdiği görülmektedir.⁹⁹⁴

Bursevî'nin şerhinde dikkat çeken özelliklerden biri de zâhiren aralarında teâruz olan hadisleri *ihtilâfu'l-hadîs* yönünden tahlil etmesidir. En geniş anlamıyla "Makbûl bir hadisin aynı konuda kendisi gibi makbûl bir veya bir çok hadise, yahut öteki delillere, görünürde veya gerçekte mânen muhâlif olmasından ve bu muhâlefetin giderilme

⁹⁹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 361a; 417a; 431b.

⁹⁹³ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998, s. 13-68, Salahaddin Polat, *Hadislerin Kur'an'a Arzının Problemleri, Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1998, s. 175-185; Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Ankara: Fezr Yayınları, 2011, 70-78. Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi*, Bursa: Emin Yayınları, 2013, s. 278-288.

⁹⁹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/187a-b; 1/213b-1/214a; 1/216a-2/1b; 2/2a-b; 2/5a; 2/5a-2/9a; 2/17b-2/18b; Kasîdecizâde, vr. 393a.

yollarından bahseden bir ilim dalıdır.”⁹⁹⁵ şeklinde tarif edilen ihtilâfu’l-hadîs, hadis ilimlerinden biri kabul edilmektedir.⁹⁹⁶ Zaman zaman hadisleri bu yönüyle ele alan Bursevî’nin hadislerin âyetlerle bir bütünlük içinde ele alınması hususuna dikkat ettiği gibi hadislerin de kendi içindeki bütünlüğüne önem verdiği görülmektedir.

Bursevî’nin bazen ele aldığı meselelerin sonunda hadislerden çıkardığı bazı fâide ve sonuçlara işaret ettiği görülür.⁹⁹⁷ Bazen de hadislerden çıkardığı bu fâide ve sonuçlar kadar hadislerden çıkarılmayacak fâide ve sonuçlara da değindiği olur. O hadis metni okunduğu zaman akla gelebilecek olan yanlış çıkarımlara dikkat çeker. Yani hadisten çıkabilecek fâide ve sonuçlara dikkat çekildiği gibi ‘çıkmayacak’ veya ‘yanlış çıkabilecek’ durumlara da değinilmektedir.⁹⁹⁸

Müellifin gerekli gördüğü hallerde hadislerdeki hikmet ve illetlerin/sebeplerin tesbitine dair bazı açıklamalar yaptığı görülmektedir. Genel olarak nasların amaçlarına nüfuz etmeyi hedefleyen illet/sebep, nasların yorumunda önemli unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir.⁹⁹⁹ Benzer bir muhtevâyâ sahip olan hikmetin farklı tanımları bulunmaktadır. Kısaca hikmetin hükme tesir etmediği ancak illetin/sebebin hükme tesir ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁰⁰ Hikmet ve illetin/sebebin yorum çerçevesinde değerlendirmeye alınması şarihlerin zahirle yetinmediklerini, derin tahlillere giriştiklerini ve metne farklı açılardan bakabildiklerini görmek açısından önem arz etmektedir.¹⁰⁰¹ Bursevî de meseleye bu yönüyle yaklaşmıştır.¹⁰⁰²

⁹⁹⁵ İsmail L. Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İstanbul: İFAV, 2010, s. 34-35.

⁹⁹⁶ İhtilâfu’l-hadîs’in hadis metinlerinin anlaşılmasındaki katkısı için bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009, s. 231; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011, s. 220 vd.; Ertürk, *Metin Tenkidi*, 79 vd., Karacabey, *Hadis Tenkidi*, s. 288-298.

⁹⁹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a-b; 1/142a-b; 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a; 443a.

⁹⁹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/82a.

⁹⁹⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, “İllet”, *DİA*, XXII, 117.

¹⁰⁰⁰ Yavuz Köktaş, *Fethu’l-Bârî ve Umdetü’l-Kârî’nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İstanbul: İsam, 2009, s. 89.

¹⁰⁰¹ Köktaş, *Fethu’l-Bârî ve Umdetü’l-Kârî’nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, s. 89.

¹⁰⁰² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/16a-2/17a.

Bursevî'nin şerhteki nakilleri söz konusu olduğunda dikkat çeken bir başka husus da onun tercihleridir. Onun sadece nakilde bulunup yetindikleri, nakledip tenkid ettikleri bulunduğu gibi nakillerde bulunup bazı gerekçeler öne sürerek tercihte bulunduğu birçok alıntı bulunmaktadır.

Bursevî bu tercihlerini bazı gerekçeler öne sürerek yapmaktadır. Burada teferruatlı bir usûl ortaya çıkararak 'tercihlerinde Bursevî'nin metodu şudur' diyebilmek pek tabîî olarak daha geniş bir çalışmanın konusudur. Ancak genel olarak bakıldığında onun tercih sebeplerinde dikkati çeken bazı ortak sebepler bulunmaktadır:

Nakillerden birini/bir kaçını âyetlere dayanarak ya da yorumun âyete muvâfık olduğunu belirterek tercihte bulunması¹⁰⁰³, yapılan yorumun kuvvetli veya zayıf oluşuna bakarak tercih¹⁰⁰⁴, rivâyete/nakle uygun gördüğü yorumu tercih¹⁰⁰⁵, başka rivâyetlerle desteklendiği için tercih¹⁰⁰⁶, sünnet(e uygun) oluşu sebebiyle tercih¹⁰⁰⁷, sahih ve evlâ olanı tercih¹⁰⁰⁸, mezhebî (veya fikhî) yaklaşımlarının etkisiyle tercihleri¹⁰⁰⁹.

Bursevî'nin şerhteki nakillerine bakıldığında herhangi bir tenkid ve tercihte bulunmadığı ancak sükût da etmediği alıntılarının da bulunduğu görülmektedir. Müellif; naklettiği görüşü doğrudan güzel bulduğunu ifade eder (takdir, onay)¹⁰¹⁰, naklettiği bilgiyi onaylayarak başka bir bilgi kaynağı (âyet, hadis, sahâbe kavli) ile bu görüşü destekleyen bir delil zikreder (teyit)¹⁰¹¹, naklettiği bilgiyi onaylamakla birlikte vuzuha

¹⁰⁰³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4b; 1/6b; 1/33a; 1/32b; 1/45b; 1/178b-179a; 1/187a; 2/25a.

¹⁰⁰⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/82a.

¹⁰⁰⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/82a; 1/201a; 2/16a-2/17a.

¹⁰⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a-b; 1/51a; 1/187a; Kasîdecizâde, vr. 357b- 358a; 359b.

¹⁰⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/201a; 2/16a-2/17a.

¹⁰⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/2a-b; 2/16a-2/17a.

¹⁰⁰⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b; 1/20b; 1/56a; Kasîdecizâde, vr. 282a; 284b; 290a; 355a-b; 357b-358a.

¹⁰¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/183b; 1/206a; 2/34a.

¹⁰¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/97b; 1/105a-b; 2/5b-6a; 2/83b; 3/185b; 3/193a; Kasîdecizâde, vr. 202a; 430b; 435b; 443a.

kavuşturulması gereken bir husus bulunduğunu belirterek gerekli izahı yapar (tavzîh, tebyîn).¹⁰¹²

2.1.3.5. Hadis Usûlünün Bazı Konularına Yönelik Görüşleri

Hadis usûlü ilmi gelişmesini ve kâidelerinin teşekkülünü, hicrî VII-X. asırları kapsayan Tehzîb Dönemiyle birlikte tamamlamıştır.¹⁰¹³ Bursevî bu dönemin ardından gelen ve dört asır hüküm süren Duraklama Döneminde¹⁰¹⁴ yaşamış bir Osmanlı âlimidir. Bursevî *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde, ortaya koyduğu tasavvufî ve bâtinî bazı yaklaşımları dışında genelde hadis usûlü kâidelerine bağlı kalmış ve hadis âlimlerinden farklı bir metot izlememiştir. Hatta Arapça olarak telif ettiği *Rûhu'l-Beyân* tefsîrinde olduğu gibi, *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde de daha ölçülü ifadeler kullanmış, tasavvufî ve bâtinî yaklaşımları mümkün mertebe mülâyim ve mâkul ifadelerle dile getirmiştir.¹⁰¹⁵ Bursevî *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde, bu tasavvufî ve bâtinî yaklaşımlarının bir sonucu olarak zarûrî haller dışında ma'nen rivâyetin câiz olmadığına dair görüşü, makbûl (sahih ve hasen), zayıf ve mevzû hadislerle bakışı, mevkûf hadisleri ele alışı, mukayyed sünnet anlayışı, hadis tesbitinde kullandığı bilgi kaynakları olan ahz anillah, ilhâm, keşif,

¹⁰¹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/1b-2/2a.

¹⁰¹³ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 346-348; a.mlf., *Hadis Tesbit Yöntemi*, s. 195-198. Yavuz Köktaş bu döneme *Hadîs Usûlü Yazıları* adlı eserinde Tehzîb ve İkmâl Devri adını verirken *Hadîs Tarihi ve Usûlü* adlı eserinde Tanzim ve İkmâl Devri adını vermiştir. Köktaş, *Hadîs Usûlü Yazıları*, İstanbul: Neşriyat, 2010, s. 18-19; a.mlf., *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, s. 84-88.

¹⁰¹⁴ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 348-349; a.mlf., *Hadis Tesbit Yöntemi*, s. 199; Köktaş, *Hadîs Usûlü Yazıları*, s. 19; a.mlf., *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, s. 88.

¹⁰¹⁵ Bursevî'nin ilim talebesi için Arapça olarak kaleme aldığı usûl konularına yönelik ve nakil tarafı ağır basan eserlerinde tasavvufî/işârî yorumlardan ve mübalağalı ifadelerden mümkün mertebe kaçındığı görülür. Genelde Türkçe olarak kaleme aldığı vâridât türü eserlerinde ise tasavvuf ehli muhâtap alındığından ve bu tür eserler tasavvuf ehli dışındaki insanlara fazlaca intikal ettirilmediğinden tasavvufî yorumlar daha rahat yapılmıştır. Bu yüzden ki vâridât türü eserlerinde *Nuhbetü'l-Fiker* şerhi ve *Rûhu'l-Beyân*'ın aksine nakleden değil konuşan ve kendi kanaatlerini serdeden bir Bursevî karşımıza çıkar. Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 229-230; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, s. 213; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 380-381. Bunda yaşadığı dönemin şartlarının da etkili olduğu açıktır. İleride de temas edileceği gibi Bursevî'nin yaşadığı dönem medrese-tekke veya başka bir ifadeyle Kadızâdeliler-Sîvâsîler mücadelesinin hatta kavgasının yoğun bir şekilde yaşandığı dönemdir. Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 200-201, 202-214, 245-276; Taşer, "II. Meşruîyet Döneminde Medreselerde Yapılan İslahatın İlmi ve Siyasi Açısından Analizi", s. 219, 221. Nitekim Bursevî'nin şeyhi ile *Fusûsu'l-Hikem* okurken bu kitabı işitmeleri uygun olmayacak kişilerin duymalarını engellemek için şeyhinin emriyle kapıyı kapatması, *Rûhu'l-Beyân*'nın tefsîri devam ederken 1114/1703 Ramazan ayında Bursa Ulucami'de Kadir gecesi namazı kılınması gerekçesiyle, medrese talebelerinin câmiye hücum ederek dervişlerden birini öldürmesi ve bazılarını yaralaması, 1135/1722 yılında Bursevî'nin Üsküdar'da ikâmet ettiği sırada vaazlarında vahdet-i vücûddan bahsettiği ve "La ilâhe illâ ene" dediği iddiasıyla şikâyet edilmesi gibi örnekler dönemin hassasiyetini ortaya koymak için yeterlidir. Bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, s. 50, 79-81, 106-108; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Tefsîri", s. 380-381.

insilâh, rüya ve yakaza¹⁰¹⁶, hadis tesbit ölçüleri olarak kullandığı âlimlerin ve büyük velîlerin eserlerinde bulunan hadisler, mânâsı doğru olan hadisler, kelâm-ı kibâr olan sözler ve mânâ âlemindeki hâdiseler gibi usûle yönelik konularda hadis âlimlerinden farklı bir metot izlemiştir.

Hadis usûlü ilminin tercihe şayan tarifinin¹⁰¹⁷ “Gerek Hz. Peygamber’den naklinin sıhhati ve zayıflığı bakımından, gerekse başkalarının yaptığı gibi hadisleri tahammül etmek (öğrenmek) ve edâ etmek (öğretmek) bakımından Rasûlullah’ın hadisinin hallerinin kendisiyle bilindiği usûlü konu edinen ilim”¹⁰¹⁸ olduğunu belirten Bursevî’nin *Nuhbetü’l-Fiker* şerhinde, hadis âlimlerinden farklı bir metot izlediği başlıca meseleler yukarıda bahsi geçen konulardır. Bursevî bu konulara dair görüşlerine 1129/1717 yılında Şam’da tamamladığı *Nuhbetü’l-Fiker* şerhi yanında, *Furûku Hakkî* (1095/1684), *Temâmü’l-Feyz* (1103/1692), *Risâletü Eyyühe’l-Bülbül* (1115/1703), *Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân* (1096/1685-1117/1705) ve *Şerhun alâ Tefsîri’l-Cüz’i’l-Ahîr li’l-Kâdi’l-Beyzâvî* (1137/1725) gibi **Arapça**, *Ferâhu’r-Rûh (Şerhu’l-Muhammediyye)* (1105-1108/1694-1697), *Şerh-i Salavât-ı Meşîiyye* (1113/1701), *Rûhu’l-Mesnevî (Şerhu’l-Mesnevî)*¹⁰¹⁹ (1116/1704), *Makâlât-ı İsmâil Hakkî* (1122/1710), *Kitâbü’l-Hitâb* (1130/1718), *Tuhfe-i Recebiyye (Esmaü’l-Hüsna Şerhi)* (1131/1718), *Kitâbü’n-Necât* (1131/1719), *Tuhfe-i İsmâiliyye* (1132/1720), *Tuhfe-i Halîliyye* (1133/1720), *Tuhfe-i Atâiyye* (1133/1721), *Huccetü’l-Bâliğa* (1133/1721), *Tuhfe-i Vesîmiyye (Kitâbü’s-Sülûk)*¹⁰²⁰ (1133/1721), *Şerhu’l-Hadîs “İzâ tehayyartüm fî’l-umûr fe’s-te’inû min ehli’l-kubûr”*¹⁰²¹ (1134/1721), *Tuhfe-i Umeriyye (Tuhfe-i Ömeriyye)*¹⁰²² (1134/1722), *Kenz-i*

¹⁰¹⁶ Hadis Tesbitinde Kullandığı Bilgi Kaynakları başlığı altında ileride bu kavramlar hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹⁰¹⁷ Bu tanım için bkz. Ebü’l-Feyz Muhammed el-Hanefî, *Cevâhirü’l-Usûl fî İlmi Hadisi’r-Rasûl*, nşr. Ebu’l-Meâlî el-Kâdî Ethar el-Mubârekfûrî (el-Mubârekpûrî), Hindistan: ed-Dârü’s-Selefiyye, 1974, s. 3; *el-Cevâhir*’den nakille Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 185.

¹⁰¹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. I, 44b; Kasıdecizâde, vr. 29a.

¹⁰¹⁹ Bkz. Bursevî, *Rûhu’l-Mesnevî (Şerhu’l-Mesnevî)*, II, 475-476, 482-483, 578, 580.

¹⁰²⁰ Bkz. Bursevî, *Tuhfe-i Vesîmiyye*, İstanbul, ts., s. 18, 50.

¹⁰²¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu’l-Hadîs “İzâ tehayyartüm fî’l-umûr fe’s-te’inû min ehli’l-kubûr”*, Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1549/2, vr. 66b, 67a, 67b, 68b, 69a.

¹⁰²² Bursevî, *Tuhfe-i Umeriyye*, İstanbul 1240, s. 27.

Mahfî (1134/1722), *Kitâbü'n-Netîce* (1136/1724), *Şerh-i Pend-i Attâr* (1136/1724), *Kitâbu's-Silsile-i'l-Celvetiyye* (*Silsile-i Celvetiyye, Silsilenâme-i Celvetî*) (1137/1724) ve vefatından kısa bir süre önce yazdığı¹⁰²³ *Şerhu'l-Erbaîne Hadîsen* (1137/1725) gibi **Türkçe**, *Kitâbü'l-Müteferrikât* (*Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*) (1134/1722) gibi **Arapça-Türkçe** olarak kaleme aldığı, başta tefsîr, hadis ve tasavvuf olmak üzere muhtelif alanlara ait birçok eserinde yer vermiştir. Bu mezkûr eserler içinde *Nuhbetü'l-Fiker* şerhini tamamladığı tarih olan 1129/1717 yılından sonra yazdığı eserlere, özellikle de tefsîr, hadis ve tasavvufla alakalı olanlarına dikkat etmek gerekmektedir. Zira her âlim gibi Bursevî de ilmî tekâmülünü, vefat tarihi olan 1137/1725 yılına kadar sürdürmüştür. Bu nedenle Bursevî'nin bu görüşleri incelenirken, bu konulara dair görüşlerini zikrettiği bütün bu eserlerine bakmak, onun görüşlerini doğru anlamak ve yorumlamak açısından önem arz etmektedir. Ancak çalışmamızın Bursevî'nin *Nuhbetü'l-Fiker* şerhi ile sınırlı olması ve ayrıca böyle bir çalışmanın muhtevâ açısından müstakil bir çalışma konusu olabilecek kadar büyük bir hacme sahip olmasından dolayı müşterek ifadeler dışında zorunlu kalmadıkça diğer eserlerine atıfta bulunulmayacaktır. Bursevî'nin bu konulara dair görüşlerini daha iyi anlayabilmek ve tahlil edebilmek için bu konuların her biri daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

2.1.3.5.1. Hadis

Hadisi “Yakaza (uyanıklık) ve uyku halindeki hareketler ve sekenât¹⁰²⁴ da dâhil olmak üzere Hz. Peygamber'den söz, fiil, sıfat, hemm¹⁰²⁵ ve takrîr olarak gelen her şey” şeklinde tarif eden Bursevî hadis âlimlerinin ekserisi gibi haber ve hadis kelimelerinin “Peygamber haberi” ve “Peygamber hadisi” ifadelerinde olduğu gibi anlam bakımından bir olduğunu söyler.¹⁰²⁶ Bursevî'ye göre Hz. Peygamber'in haberi veya hadisi denildiğinde bununla merfû hadis kastedilir. Merfû hadis dışındaki diğer hadis çeşitleri ise mevkûf hadis vb. gibi kayıt düşülerek ifade edilir.¹⁰²⁷ Öte yandan haber kelimesi Hz.

¹⁰²³ Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 61.

¹⁰²⁴ Sekînet veya sükûnet hali, hareketsizlik. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 417-418; Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 192; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 552.

¹⁰²⁵ Akıldan geçirdiği veya bir şeye karar verip yapmadığı şeyler. Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 845; Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 341.

¹⁰²⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a; Kasîdecizâde, vr. 18a.

¹⁰²⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a, 29a; Kasîdecizâde, vr. 18a; 18b.

Peygamber’e izafe edilmeden mutlak olarak kullanıldığı takdirde hadisten daha genel bir anlam ifade eder. Çünkü hem Hz. Peygamber’den hem de başkasından gelen şeylere haber denir. Hadis ise Hz. Peygamber’e has olandır.¹⁰²⁸ Haber eser anlamına da gelir. Bursevî bazılarının “itimat edilen görüşe göre eser merfû veya mevkûf olan hadistir” sözünü doğru bulmaz. Çünkü hadis kelimesi mutlak olarak (merfû hadis anlamında) kullanıldığında mevkûfu içermediğine göre eser kelimesi bu anlamı hiç içermez.¹⁰²⁹ Bununla beraber eser kelimesinin bir şeyden hâsıl olan netice, alâmet ve haber olmak üzere üç anlamının olduğunu belirten Bursevî, burada hadisle eş anlamlı olarak kullanıldığını söyler.¹⁰³⁰

Muhaddisler gibi Bursevî’ye göre de hadis, Allah Teâlâ’ya izafe edilmişse kudsî; Hz. Peygamber’e izafe edilmişse nebevî-merfû¹⁰³¹; herhangi bir sahâbîye izafe edilmişse mevkûf¹⁰³², tâbiî veya daha sonraki nesilden birine izafe edilmişse maktû¹⁰³³ adını alır.¹⁰³⁴

2.1.3.5.1.1. Hadisin Yapısı

Hadis; isnâd ve metin olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelen bir bütündür.¹⁰³⁵ Bunlardan ilki isnâddır.

¹⁰²⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/29a; Kasîdecizâde, vr. 18b.

¹⁰²⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28b; Kasîdecizâde, vr. 18a.

¹⁰³⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/23b; Kasîdecizâde, vr. 15a. Hadis, haber ve eser kavramları hakkında geniş bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *DİA*, 1997, XV, 27-64; Yusuf Şevki Yavuz “Haber”, *DİA*, 1996, XIV, 346-349; Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Gazefî, “Eser”, *DİA*, 1995, XI, 372.

¹⁰³¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/183a-b; 3/32a-b; Kasîdecizâde, vr. 273a-b; 321b-322a.

¹⁰³² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a-b; 1/109a; 1/134a; 1/188a; 2/22a-b; 3/32b-33a; Kasîdecizâde, vr. 18a; 70a-b; 87a; 124a; 298b-299a; 322a.

¹⁰³³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/96b; 3/24a-27a; 3/33a-34b; Kasîdecizâde, vr. 62b; 315b-317b; 322a-322b.

¹⁰³⁴ Bu kavramlar için bkz. Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 98-105; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, İstanbul: İFAV, 2011, s. 132-139.

¹⁰³⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 140; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 160, 543; Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/182b-183a; Kasîdecizâde, vr. 272b.

2.1.3.5.1.1.1. İsnâd

Hadisin birinci kısmını oluşturan isnâd, sözlükte “metne götüren yol” demektir.¹⁰³⁶ Terim olarak, “rivayet için kullanılan lafızlarla râvi veya râvileri anarak hadis metnini ilk söyleyenine ulaştırmak, hadis metnini nakleden râvileri rivayet sırasına göre zikretmek” anlamına gelir.¹⁰³⁷

Hadisin sahih olabilmesi için bütün muhaddislerin ittifakıyla gerekli olan en önemli şart, o hadisin güvenilir râvîlerden oluşan sahih bir isnâda sahip olmasıdır. Hz. Peygamber’in vefatı ve ashâbının da dünyadan çekilmesiyle, çeşitli nedenlerle hadis uyduranlar çoğalmış ve o zamana kadar ezberden nakledilen sahih hadisler ile uydurma hadisler birbirine karışmaya başlamıştır. Özellikle bu durumu göz önüne alan muhaddisler, hadisleri yazıyla tesbit etmeyi zorunlu görmüşler ve sahih hadislerin tesbitinde en mu-teber yol olan güvenilir râvîlerden oluşan bir isnâd zincirini, hadisin kabul şartı olarak ortaya koymuşlardı. Bu nedenledir ki, tâbiînden İbn Sîrîn (ö. 110/729): “Muhakkak ki bu ilim dindir. Onun için dininizi kimden aldığınıza dikkat edin.”¹⁰³⁸ “Önceleri isnâd sormuyorlardı. Fitne olayı meydana gelince râvilerinizin isimlerini bize söyleyin demeye başladılar. Bu suretle sünnet ehlinde olanların hadisleri alınır, bid’at ehlindeki ise terkedilirdi.”¹⁰³⁹ derken, tebeu’t-tâbiînden Abdullah b. Mübârek de (ö. 181/797) “İsnâd dindendir. İsnâd olmasaydı herkes istediğini söylerdi.”¹⁰⁴⁰ demiştir.¹⁰⁴¹

Bursevî, İbn Hacer’in “İsnâd, metnin tarîkini hikâyedir.”¹⁰⁴² sözünü açıklarken isnâd ve sened hakkında şu bilgileri verir. “Yani isnâd metnin tarîkinden ihbâr/haber vermek ve hadisi söyleyenine yükseltmektir (vardırmaktır). Hikâye edilen tarîk ise kendileri vâsıtasıyla hadisin bize ulaştığı râvîlerdir. Hikâye etmek de râvîlerin isimlerini ve metni

¹⁰³⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 53, 140; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 159, 160, 251, 543; Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/182b; Kasîdecizâde, vr. 272b.

¹⁰³⁷ Raşit Küçük, “İsnâd”, *DİA*, 2001, XXIII, 154.

¹⁰³⁸ Müslim, “Mukaddime”, 5 (No: 26). Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 158.

¹⁰³⁹ Müslim, “Mukaddime”, 5 (No: 27).

¹⁰⁴⁰ Müslim, “Mukaddime”, 5 (No: 32). Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 157.

¹⁰⁴¹ Bu konuyla ilgili rivâyetler için Abdülfettâh Ebû Guddê’nin *el-İsnâd mine’d-Dîn* adlı kitabına bakılabilir (Beyrut: Dârü’l-Kalem, 1412/1992).

¹⁰⁴² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 53.

bize vardırmda kullandıkları edâ lafızlarının keyfiyetini zikretmektir. Senede gelince o, metnin tarîkidir (metne ulaştıran yoldur). Böylece Arap dilinin gerektirdiği gibi isnâd ile sened arasındaki fark ortaya çıkmış oldu. Musannif İbn Hacer'in de bu makamdaki sözü bu ayırım üzeredir. Ancak muhaddisler sened ve isnâdı tek (aynı) mânâda kullanırlar. O halde isnâd, hadisi isnâd/nispet edenler anlamında olan hadis ricâlidir/râvîleridir. Çünkü râvîler haberi, senedin kendisine vardığı/ulaştığı kimseye isnâd/nispet ederler. Hadis ve diğer sözlerin sıhhatinin medârı/dayanağı bu râvîlerdir.¹⁰⁴³ Şöyle ki, hadis ve diğer sözlerin sıhhati, kendileri ve dinleri/dindarlıkları hakkında ilgili râvîlerin doğruluk ve kusurlarına dayanmaktadır. İlmi, diri olan Allah'tan alan dirilere ne mutlu! İlmi ölüden alan ölümlülere ise ne yazık! Zira ilki (ilmi diriden almak), bâkî/kalıcı hayatın sebebidir. İkincisinde ise bu hal yoktur.”¹⁰⁴⁴

Bursevî, hadisi nakleden râvîler hakkında da şu bilgileri verir:

“Ricâl (râvîler) ile kastedilen, hadisin isnâdı, ona vardırıan yoldur. Râvîlerin sıfatları ile kastedilen ise adalet, zabt ve diğer sıfatlardır.¹⁰⁴⁵ İbn Hacer'in “râvîlerin sıfatları yönünden”¹⁰⁴⁶ ifadesinde şu hususlara işaret vardır: Kadın bile olsa isnâddaki râvîlerin, rucûlenin/erkekliğin gerektirdiği kemâl sıfatlarına sahip olması gerekir. Tebliğ makamına vâris oldukları için gerçek mânâda isnâd ehli olanlar erkek râvîlerdir. Peygamberlerle birlikte haşredilecek olanlar da onlardır. Fıkıhçılara gelince onlar râvîler olmayıp onlardan daha aşağı bir mertebede olanlardır.”¹⁰⁴⁷

Bursevî râvîler hakkında ayrıca şunları söyler.¹⁰⁴⁸

“Kendisine haber/hadis ulaşan kimsenin, bu haberi âdil râvîsinden işitmesi gerekir. Çünkü böyle yapmak, bu haberi (doğrudan) kitaplardan almaktan daha güçlüdür. Vele

¹⁰⁴³ Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 157.

¹⁰⁴⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/30b-31a; Kasîdecizâde, vr. 19b.

¹⁰⁴⁵ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 186.

¹⁰⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdihi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 60.

¹⁰⁴⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44b; Kasîdecizâde, vr. 29a.

¹⁰⁴⁸ Bursevî, *Kitâbü'n-Necât*, İstanbul 1290, s. 17, 37; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, II, 382.

ki bu kitapların sika âlimlere nispeti sahih olsa bile. Bazı hakâik ehlinin¹⁰⁴⁹ söylediği şu söz ne güzel sözdür: “Hükmü (doğrudan) Allah’tan alan halifeden (Allah’ın halifesi olan veli kuldân)¹⁰⁵⁰ bazen konuyla ilgili bir hadise aykırı hüküm ortaya çıkabilir. Bu durumun ictihaddan kaynaklandığı tahayyül edilir. Halbuki öyle değildir. Gerçek şu ki (o hadisle) hüküm sâbit olsa bile o imâmın nezdinde ilgili hadis keşif yoluyla Hz. Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*’den sâbit olmamıştır. Hadisin rivâyet zinciri adalet vasfını taşıyan kişilerden oluşsa dahi âdil kişi, yanılma ve unutma sebebi olan vehimden veya te’vîl ve tahrîfât sebebi olan mânâ ile nakilden ma’sûm değildir. Buna benzer durum (yani bir hadisin hükmüne ters hüküm verme) günümüzde de halifeden (veliden) vâki olmaktadır.”¹⁰⁵¹ Söz burada bitti.”¹⁰⁵²

Bursevî’ye göre keşif sahibi kimseler, haberlerin sıhhatini tesbit ederken zâhir ehli ulemânın müracaat ettiği tüm yollara müracaat ederler. Bununla beraber bir de zâhir ulemâsının gâfilî oldukları keşif yoluyla da hadisin sıhhatini tesbit etmedikçe o hadisle amel etmezler. Hatta keşif sahipleri *Kütüb-i Sitte*’deki hadislerle bile doğrudan amel etmezler, onların sıhhatini de keşif yoluyla tesbit ederler. Onun şu ifadeleri bu durumu daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Bu tâifenin mezhepleri budur ki, bir haber *Kütüb-i Sitte*’de dahi sâbit olmuş olsa, onunla amel etme hususunda cânib-i gaybe müracaat edip ayan beyan ve keşfi burhan

¹⁰⁴⁹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*’da bu sözü Hz. Şeyh-i Ekber İbnü’l-Arabî’nin (ö. 638/1240) söylediğini belirtmiştir. Bu sözün öncesinde “Haddi zâtında hadisin kendisinde sıhhat olmadığı halde muhaddisler bazen bir hadisin sıhhati üzerinde ittifak etmiş olabilirler. Çünkü insan yanılma ve unutmadan mürekkebdir. İlmin hakikati Melik ve çok ihsan sahibi olan Allah katındadır. Bu yüzden Hz. Şeyh-i Ekber demiştir ki:” ifadelerini kullanan Bursevî sözü naklettikten sonra “Bu söz şüphesiz hakıdır. Abbâdân’ın ötesinde de köy yoktur (Artık söylenecek bir şey kalmamıştır).” Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri).

¹⁰⁵⁰ Halife kavramının tasavvuf literatüründeki muhtelif kullanımları için bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 245-246.

¹⁰⁵¹ İbn Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, nşr. Ebu’l-Alâ Afîfî, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, ts., s. 164 (çev. ve şerh Ekrem Demirli, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008, s. 177). İbnü’l-Arabî sözlerine şöyle devam eder: “Böyle bir hadisin hükmüne ters hüküm verme halifeden (veliden) kaynaklanabileceği gibi, aynı şekilde İsa’dan da kaynaklanabilir. Hz. İsa, indiğinde yerleşik ictihadların büyük bir kısmını ortadan kaldıracak ve bunların ortadan kalkmasıyla da Hz. Peygamber’in uyguladığı gerçek şeriat ortaya çıkacaktır. Bu durum, özellikle imamların hükümleri tek bir olayda çeliştiğinde böyledir. Halbuki biz, o olay hakkında kesin olarak biliriz ki, vahiy gelseydi hiç kuşkusuz (imamların verdiği) o yorumlardan birisiyle inerti. Dolayısıyla söz konusu hüküm, ilâhî hükümdür. Onun dışındakiler ise Hak kendilerini onaylamış olsa bile (çünkü ictihad da şeriat tarafından meşru sayılmıştır), söz konusu olay bir onay hükmündedir. Onun geçerli bir hüküm olmasının nedeni, bu ümmetten güçlüğü kaldırılması ve hükümde bir genişliğin sağlanmasıdır.” İbn Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, s. 164 (çev. ve şerh Ekrem Demirli, s. 177-178).

¹⁰⁵² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; Kasîdecizâde, vr. 31b.

zam ettikten (ekledikten) sonra âmil olurlar. *Kütüb-i Sitte*'nin haricindeki hadislerde dahi bunların mezhebi budur.”¹⁰⁵³

Şayet bu taife zâhiri şartlarla sahih olarak bilinen bir haberin, keşif yoluyla sahih olmadığını tesbit ederlerse, o haberle amel etmezler. Çünkü bu durum sünnete muhalefettir. Bursevî bu kanaatlerini de *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* ve *Kırk Hadis Şerhi* adlı eserlerinde şu şekilde dile getirir:

“Hadisin rivâyet zinciri adalet vasfını taşıyan kişilerden oluşsa dahi âdil kişi, yanılma ve unutma sebebi olan vehimden veya te'vîl ve tahrîfât sebebi olan mânâ ile nakilden ma'sûm değildir. Buna benzer durum (yani bir hadisin hükmüne ters hüküm verme) günümüzde de halifeden (veliden) vâki olmaktadır.”¹⁰⁵⁴

“... Çünkü mânâ üzere/ile hadisi nakletmek, te'vîlât ve tahrîfâtın mebdeidir (kaynağı, başlangıcıdır). ... Yine bunun gibi âdil râvîye de tamamen itimad edilemez. Çünkü âdil râvî, sehv ve nisyânın mebdei olan vehimden ma'sûm değildir.”¹⁰⁵⁵

“Zira nâs nisyândandır. Ve nisyân ve sehvın mebdei vehmdir. Ve bu vehmden ne müderris ne fakîh halâs olmamıştır. Gerekse ki rivâyet ve nakli, an'ane ile ve sikadan olsun. Bu sebepten, kütüb-i mu'tebere-i hadîste, mevzû'ât bulunur. Egerçi müellifinin sıhhat-i ehâdis hakkında, da'vâ-yı arîzası vardır.”¹⁰⁵⁶

“(Bu taifenin) bazı ahbârda tevakkuf ettikleri min haysü'l-keşf adem-i sübûtuna binâendir. Zira tarîk-i isnâd ne kadar adl ani'l-adl olsa yine mebde-i sehv ve nisyân olan vehmden ma'sûm değildir. Husûsen gâhîce nakl ale'l-ma'nâ iderler ki, mebde-i te'vîlât ve tahrîfâtır.”¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵³ Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*, I, 178.

¹⁰⁵⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; Kasîdecizâde, vr. 31b.

¹⁰⁵⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/138a-b; Kasîdecizâde, vr. 240b-241a.

¹⁰⁵⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, nşr. Sami Erdem, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005, s. 417 (İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1317/1899, s. 218).

¹⁰⁵⁷ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 229 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 71); a.mlf., *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; Kasîdecizâde, vr. 31b; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Ferâhu'r-Rûh* (*Şerhu'l-Muhammediyye*), İstanbul 1294, II, 6.

Bursevî'ye göre mayasında unutmama, yanıltma ve şüpheyeye düşme gibi hasletler bulunan insan, ne kadar dikkat ederse etsin bütün konularda mutlak hakikat üzere olamaz. Yani her konuda isabet etmek insanoğlunun bir özelliği değildir. Bu herkesin teslim ettiği kaçınılması mümkün olmayan bir durumdur. Ancak Bursevî'ye göre keşif sahiplerinin durumu böyle değildir. Keşif sahipleri mutlak hakikat ve isabet üzeredirler. Çünkü onların kaynağı beşer değil bizzat Allah ve Rasûlüdür. O bu konuda şunları söyler:

“Bilinmeyen gizli bir hazine idim, bilinmek istedim de mahlûkatı yarattım ve onlar da beni bildiler”¹⁰⁵⁸ hadisi hakkında “İbnü'l-Arabî'nin, *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinde de hadisin keşfen sahîh, naklen gayr-ı sâbit olduğu¹⁰⁵⁹ yazılıdır. Ya'nî hadîs-i mezkûr gerçi inde'l-huffâz sâbit değildir. Nitekim İmâm Süyûtî (ö. 911/1505), *ed-Dürerü'l-Müntesira*¹⁰⁶⁰ nâm kitabında “Lâ asle leh: Aslı yok” demiştir.¹⁰⁶¹ Feemmâ, inde'l-mukâşifîn: Hadîs sahîhdir, zîrâ huffâz sened ile naklederler, mukâşifûn ise fem-i nebeviyyeden bi'z-zât ahz edip söylerler. Ve bir nesnenin sened-i ma'lûmu olmamaktan fî nefsi'l-emr adem-i sübûtu lâzım gelmez. Belki keşf-i sahîh ile olacak esahh olur. Zîrâ keşfde vehm ve hayâl olmaz. Belki ayân-ı tâmm ve hakka'l-yakîn olur. Ve ilhâmât ve vâridât mu'tekidlere göre hüccet olmak kâfidir. Gerekse münkirlere göre burhân

¹⁰⁵⁸ Hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler mütefiktir. Geniş bilgi için bkz. el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, I, 166, XIII/1, 50-51 (No: 6023); İzmirli İsmâil Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, nşr. İbrahim Hatiboğlu, İstanbul: Dâru'lhadis, 2001, s. 53, 156; İzmirli İsmâil Hakkı, *Siyer-i Celile-i Nebeviyye*, İstanbul: Tevsi'-i Tıbbât Matbaası, 1332, s. 96; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 72, 268-271; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 56, 98-99; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 265-270; Dalgın-Macit, *Kültürümüzü Şekillendiren Hadisler (Metin – Kaynak ve Sıhhat Dereceleri)*, İstanbul: Etüt Yayınları, 2007, s. 270, No: 487; Söğüt, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kenz-i Mahfî Risâlesi Muhtevâ ve Tahlîli*, s. 30-31; M. Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara: Kitâbiyât, s. 337; Mehmet Ayhan, “Muhyiddin İbn Arabî'nin Fütûhât'ta Keşf Yoluyla Naklettiği Tasavvufî Muhtevaya Sahip Rivâyetler”, *Uluslararası İslam Araştırmaları Teorisi (İHYA) = International Journal of Islamic Studies (IJIS)*, 2015, c. I, sy. 2, s. 23-25.

¹⁰⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Ahmed Şemseddîn, I-IX, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1432/2011, IV, 43 (198. Bâb, 1. Fasl) (*Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, I-XVIII, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008, VIII, 386). Bkz. III, 167, 350, 466, 484; V, 394; VIII, 210-211. Krş. Ayhan, “Muhyiddin İbn Arabî'nin Fütûhât'ta Keşf Yoluyla Naklettiği Tasavvufî Muhtevaya Sahip Rivâyetler”, s. 24.

¹⁰⁶⁰ Süyûtî, *ed-Dürerü'l-Müntesire fî'l-Ehâdisi'l-Müştehire*, s. 203 (No: 328).

¹⁰⁶¹ Bursevî *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker ve Tuhfe-i Recebiyye* adlı eserlerinde hadisin sıhhatine yönelik herhangi bir hüküm belirtmeden sadece “Muhatabın Dâvûd aleyhi's-selâm olduğu hadîs-i kudside geçer ki: ...” *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/15a; Kasîdecizâde, vr. 152b, “Hadiste gelir: ...” *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 145, 197 demekle yetinmiştir. *Temâmü'l-Feyz* adlı eserinde ise “Allah Teâlâ'nın şu sözünde: ...” demiş hadisin sıhhatine yönelik herhangi bir ifade kullanmamıştır. II, 124.

olmasın. Zîrâ münkir huffâş¹⁰⁶² gibidir ki âfitâb-ı rûşeni göremez ve ayne'l-yakîn nedir bilmez. Pes bizim muhabbetimiz o makûle ile değildir.”¹⁰⁶³

Bursevî bunlara ilâveten yakîn ehlinin Allah'ın nuruyla bakınca insanların dinî durumlarını bilebileceklerini buna râvîlerin adalet ve zabt sıfatlarının da dâhil olduğunu, zâhirî ilimlere sahip ulemânın ise bu meziyetten yoksun olduklarını ifade eder. O, İbn Hacer'in “Kuvvet yönünden sıhhati gerektiren bu vasıfların farklı oluşu dolayısıyla, sahihin dereceleri de farklılık gösterir. Çünkü bu evsâf, sıhhatin medârı olan hadis ricâli ile ilgili bilginin ifadesi olunca, takviye edici âmiller hasebiyle sıhhatin de birbirinin üstünde dereceleri olmasını gerektirir. Buna göre, tercihi gerektiren adalet, zabt ve sâir sıfatlar yönünden râvîleri en yüksek derecede olan hadis, râvîleri aynı sıfatlar yönünden daha aşağı derecede olan hadise nispetle daha sahihtir.”¹⁰⁶⁴ sözünün “Buna göre, tercihi gerektiren adalet, zabt ve sâir sıfatlar yönünden râvîleri en yüksek derecede olan hadis, râvîleri aynı sıfatlar yönünden daha aşağı derecede olan hadise nispetle daha sahihtir.” bölümüne aynı zamanda İbn Hacer'in talebesi de olan İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) “Bu iki vasıfta en yüksek derecede olma hususu, zabtı mümkün olan bir şey değildir. Zaten ulemâ adalet sıfatının lüzûmunu sahâbe hakkında itibara almamıştır.”¹⁰⁶⁵ şeklinde düştüğü notun ardından şöyle demiştir: “Ben derim ki: Yakîn ehlinin indinde insanların dindeki tabakaları zabt edilmiştir, malumdur. Onlar Allah Teâlâ'nın nuruyla baktıkları zaman dindarlık açısından şu kişinin üstünde yeryüzünün doğusunda ve batısında hiç kimsenin olmayacağı, şu kişinin şuna denk olacağı, şu kişinin de şundan bir veya iki derece veya daha fazla derece geride kaldığı hususlarını bilirler. Sen zâhirî ilim sahipleri

¹⁰⁶² Bursevî'nin “münkir” diyerek yarasaya (huffâş) benzettiği kişiler bütün kesimleriyle zâhir ulemâsıdır. İbrahim Sarmış, *Teorik ve Pratik Açıdan Tasavvuf ve İslam*, İstanbul: Ekin Yayınları, 1997, s. 439. Bursevî bu benzetmeyi muhalifleri hakkında şiirlerinde de kullanmaktadır. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/86b; Kasâdecizâde, vr. 56a. a.mlf., *Şerh-i Usûl-i Aşere Tasavvufun On Esası*, nşr. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul 1991, s. 86.

¹⁰⁶³ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, BEYBEK, Genel, nr. 75 (Söğüt, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kenz-i Mahfî Risâlesi Muhtevâ ve Tahlîli*), vr. 1b (*Gizli Hazine*, çev. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Rahmet Yayınları, 1967, s. 12-13). Bursevî *Temâmü'l-Feyz* adlı eserinde hadisi zikretmekle yetinmiş sıhhatine dair bir şey söylememiştir. I, 88.

¹⁰⁶⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 84.

¹⁰⁶⁵ İbn Kutluboğa, *el-Kavlü'l-Mübteker alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, nşr. Abdülhamîd Muhammed, Dımaşk: Dâru'l-Fârâbî, 1429/2008, s. 51.

ve değerli mal sahiplerine bakmaz mısın hiç?! Onlardan hakîkî olsun veya izâfî olsun tabakasındaki durumu bilinmeyen birileri var mıdır acaba?”¹⁰⁶⁶

Bursevî ayrıca semâ yoluyla öğrenilen ilimleri, keşifle elde edilen bilgilere denk görmez ve şöyle der: “Pes, bir kimsenin ki muallimi Allah Teâlâ ola, “Verede aleyye mine’l-Hakkı keza” (Bana Allah’tan bu şekilde vârid oldu/ilhâm edildi) demeye kudret bula, “Semi’tü ba’za’l-fukahâ’ yekûlu keza” (Fakîhlerden bazılarını şöyle derken işittim) diyen ile beraber olmaz. Ve bunun fevkinde dahi kelam vardır, velâkin mestûrdur.”¹⁰⁶⁷ *Şerhu’l-Kebâir* adlı eserinde ise; “Zâhirin sıhhati bâtının sıhhatini mûcib değildir”¹⁰⁶⁸ demek suretiyle dış görünüş bakımından isnâdı sahih olan bazı hadislerin, gerçekte sahih olmadıklarını ifade etmektedir.

2.1.3.5.1.1.2. Metin

Metin, hadisin yapısında ikinci ve asıl kısmı teşkil eder. Terim olarak isnâdın kendisinde son bulduğu sözlü kısımdır.¹⁰⁶⁹ Bursevî’nin metin tarifi şöyledir: “Metin, taşıdığı mânâlar itibarıyla metnin/ifadenin onlar sayesinde belirlenip son şeklini aldığı ve onlardan dolayı senedin sevk edildiği söz veya fiil gibi hadis lafızlarıdır.”¹⁰⁷⁰

2.1.3.5.1.1.2.1. Lafzen Rivâyet

Bursevî’ye göre birazdan işaret edilecek olan zarûret halleri dışında hadisleri lafzen rivâyet etmek gerekir.¹⁰⁷¹ Zira mütevâtir olarak gelen bir hadiste¹⁰⁷² Hz. Peygamber “Bizden bir hadis duyup da onu tıpkı duyduğu gibi rivâyet eden kimsenin Allah yüzünü

¹⁰⁶⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/117a-b; Kasîdecizâde, vr. 75b.

¹⁰⁶⁷ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 229 (Dâru’t-Tıbâati’l-Âmire baskısı, s. 71).

¹⁰⁶⁸ Bursevî, *Şerhu’l-Kebâir (Rumûzü’l-Künûz)*, İstanbul 1257, s. 50.

¹⁰⁶⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 140; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 160, 543, 544, 603; Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/182b-183a; 3/32a; Kasîdecizâde, vr. 272b; 321b.

¹⁰⁷⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/31a; Kasîdecizâde, vr. 19b.

¹⁰⁷¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/141a-b; Kasîdecizâde, vr. 243a.

¹⁰⁷² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/46a; 1/58a; 3/24a; Kasîdecizâde, vr. 315b.

ağartsin.”¹⁰⁷³ buyurmuştur. Bu hadis, tabiatıyla ve öncelikle hadislerin lafzen rivâyet edilmesini teşvik etmektedir.

2.1.3.5.1.1.2.2. Ma’nen Rivâyet

Bursevî’nin hadis rivâyetinde eleştirdiği konulardan biri mânâ ile rivâyettir.¹⁰⁷⁴ Bursevî zarûret halinde mânâ ile rivâyeti câiz görmekle beraber bu konuda daha çok karşı çıkanlar grubunda yer almaktadır. Çünkü Bursevî, mânâ ile rivâyette bazen te’vîlat ve tahrîfâtın olduğu kanaatindedir. Şöyle demektedir:

“Allah’ın indirilmiş kelâmı iki çeşittir. Bunlar Kur’ân ve kudsî hadistir. Çünkü Cebrâîl Kur’ân’ı nasıl indirmişse sünneti de aynı şekilde indirmiştir. Bundan dolayı sünnetin mânâ ile rivâyeti câiz olmuştur. Çünkü Cebrâîl sünneti mânâ ile edâ etmiştir/öğretmiştir.¹⁰⁷⁵ Kur’ân’ın mânâ ile okunması câiz değildir. Çünkü Cebrâîl Kur’ân’ı lafzıyla edâ etmiştir/öğretmiştir.¹⁰⁷⁶ Bundaki sır ise Kur’ân’ın lafzıyla ibadet etmek ve onun lafzıyla karşıda bulunan hasımları âciz kılmaktır. Çünkü hiç kimse onun içindeki lafzî i’câzı ve mânâsındaki sırları içeren benzeri bir kitap getiremez. O halde bir başkasının lafzı ve mânâsı, Kur’ân’ın bir harfinin yerini ve mânâsını nasıl olur da tutabilir?”¹⁰⁷⁷

Bursevî, İbn Hacer’in “Hadisin mânâ ile rivâyetine gelince, bu konudaki ihtilaf da meşhurdur.”¹⁰⁷⁸ ifadesini şöyle açıklar: “... Burada şu hususa işaret vardır: Bu ihtilafın, sahîfelerin ve kitapların ihtivâ ettiği hadisler hakkında câri olması (hâlâ devam etmesi)

¹⁰⁷³ Ebû Dâvûd, “İlim”, 10 (No: 3660); Tirmizî, “İlim”, 7 (No: 2656-2658); İbn Mâce, “Mukaddime”, 18 (No: 230-236); “Menâsik”, 76 (No: 3056); Ahmed, IV, 80-82; V, 183. Hadisin muhtelif tarîkleri ve tahriri için bkz. Süyûtî, *Katfû'l-Ezhâri'l-Mütenâsire fî'l-Ehâdîsi'l-Mütevâtire*, nşr. Halîl Muhyiddîn el-Mîs, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985, s. 28-30 (No: 2); Kettânî, *Nazmü'l-Mütenâsir mine'l-Hadîsi'l-Mütevâtir*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983, s. 42 (No: 3). Abdülmuhsin b. Hamed el-Abbâd, *Dirâsetü Hadîsi “Nazzarallâhu İmraen Semi'a Mekâletî” Rivâyeten ve Dirâyeten*, Matâbi‘u'r-Reşîd, Medine-i Münevvere, 1401/1981.

¹⁰⁷⁴ Mânâ ile hadis rivâyeti konusu hakkında geniş bilgi için Abdullah Hikmet Atan’ın *Mana İle Hadis Rivayeti* adlı yayımlanmamış doktora tezine bakılabilir (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999).

¹⁰⁷⁵ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 369, 495 (Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire baskısı, s. 180, 280); a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, vr. 2a (Gizli Hazine, s. 15).

¹⁰⁷⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 369-370 (Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire baskısı, s. 180); a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, vr. 2a (Gizli Hazine, s. 15).

¹⁰⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 490 (Kadr, 97/1 âyetinin tefsiri).

¹⁰⁷⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 129.

mümkün değildir. Hiç kimsenin bir yazarın kitabındaki lafzı değiştirip yerine aynı mânâda bir lafız koyma hakkı yoktur. Çünkü mânâ ile rivâyete, gerek lafızların zabtı hakkında ortaya konan cerh dolayısıyla gerekse hükmün beyanı için ibdâl/değiştirme hususunda ortaya çıkan zarûret dolayısıyla ruhsat/izin veren vermiştir.¹⁰⁷⁹ Bu durum burada yoktur. Çünkü bir yazarın sözünde tasarruf etmek cehâlete götürür. Bu da aynı kadınla nikahlanan iki kişinin nikahı gibi olur ki çocuğun hangisinden olduğu bilinmez.”¹⁰⁸⁰

İbn Hacer’in “Hadisçilerin ekserisi mânâ ile rivâyetin câiz olduğu görüşündedir.”¹⁰⁸¹ ifadesini de şöyle açıklar: “Ekserisi” yani aralarında dört mezheb imamının da bulunduğu hadis, fıkıh ve usûl ulemâsının ekserisi. “Câiz olduğu görüşündedir” yani hadisin ihtisârının cevâzı gibi. Mânâ ile rivâyeti (mutlak olarak) bazı muhaddisler ile Şâfilerden ve diğerlerinden fıkıhçılar ve usûl âlimlerinden bir grup câiz görmemiştir. Bazıları ise (özel olarak) Hz. Peygamber’in hadisi hakkında mânâ ile rivâyeti yasaklarken hadis dışındaki sözlerde bunu câiz görmüştür.¹⁰⁸² Bu şu demektir: Çünkü mânâ üzere/ile hadisi nakletmek, te’vîlât ve tahrîfâtın mebdedir (kaynağı, başlangıcıdır). Çünkü tercüme ehlinin yaptığı işlerden biri de kibârın kelimelerinin tercümesinde lafızların zâhirlerinin gerektirdiği lugavî mânâlarla yetinmiş olmalarıdır. Mütercimler bunu, tercümedeki tasarruf sebebiyle oluşabilecek tağyîrden korunmak (uzak kalmak) için yapmışlardır. Çünkü kibârın bu kelimelerinin ibare ve işaret olarak taşıdıkları birçok anlam vardır. Kibârın kelimeleri bu yönüyle vahyin tâbileridir. Böylelikle ortaya şu husus çıkmış olur: Mânâ ile rivâyete büsbütün itimad edilemez. Yine bunun gibi âdil râvîye de tamamen itimad edilemez. Çünkü âdil râvî, sehv ve nisyânın mebdei olan vehimden ma’sûm değildir. Ancak Kur’ân’a gelince o, “*Elbette Zikr’i (Kur’ân’ı) koruyacak olan biziz.*”¹⁰⁸³ âyetinde buyurduğu gibi Allah Teâlâ’nın teminatıyla koruma altına alınmıştır. İbnü’s-Salâh şöyle demiştir: “En sahih olan görüş, eğer râvî nitelediğimiz şartları taşıyor ve kendisine ulaşan lafzın mânâsını tam

¹⁰⁷⁹ Bkz. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, s. 214.

¹⁰⁸⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/137b-138a; Kasîdecizâde, vr. 240b.

¹⁰⁸¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 129.

¹⁰⁸² Bkz. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, s. 214.

¹⁰⁸³ Hicr, 15/9.

anlamıyla ifade ettiğine kesin kanaat getiriyorsa, ister Hz. Peygamber'in hadisi olsun, isterse başka haberler olsun, mânâ ile rivâyetin câiz olduğudur. Çünkü sahâbe ve selef-i sâlihînin ahvâli (uygulamaları) bu hususa şahitlik etmektedir. Çoğu kere onlar, aynı konuda çeşitli lafızlarla aynı anlamda hadisler naklederlerdi. Onların bu konudaki dayanakları hadisleri aynı lafızlarla değil, mânâ ile rivâyet etmek olmuştur.”¹⁰⁸⁴ Bazı sahâbîlerden şu rivâyet edilmiştir: “Hz. Peygamber'e geldik ve ona: Annemiz ve babamız sana feda olsun (Ey Allah'ın Rasûlü)! Biz senden hadis işitiyoruz, fakat işittiğimiz gibi onları edâ etmeye güç yetiremiyoruz. –Yani onlarda ziyade ve noksan oluyor– deyince, Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Haramı helal, helali haram yapmadığınız ve mânâsında isabet ettiğiniz sürece (farklı lafızlarla) nakletmenizde bir sakınca yoktur.”¹⁰⁸⁵ Bu hadis, uydurmak suretiyle Hz. Peygamber'e yalan isnâdında bulunmanın doğruluğunu gerektirmez. Her ne kadar bu yalan isnâdında yukarıda zikredilen helal ve haram kılmaya dair herhangi bir şey söylenmemiş olsa da farketmez. Çünkü bu yalan isnâdının aslı uydurmadır. Sahâbeden mânâ ile hadis rivâyetinden uzak duranlar, malum olduğu üzere ziyade ve noksan nakilde bulunmaktan korktukları için değil de, hükmün tağyîrinden ve semt (zan ve tahmin) hilafına çıkmaktan sakındıkları için mânâ ile rivâyeti terketmişlerdir. Muhaddisler şöyle demişlerdir: “Mânâ ile hadis rivâyet eden kişinin, bazı sahâbîlerin de yaptığı gibi hadisin peşinden şu lafızları söylemesi gerekir: “أو/ Yahut Hz. Peygamber'in buyurduğu gibi”, “أو نحو هذا/ Yahut onun gibi”, “وما أشبه ذلك من الألفاظ/ Ve buna benzer lafızlarla buyurdu.” Çünkü bu (lafızları kullanan) sahâbe, dilin sahipleri/efendileri ve insanların, kelamın mânâlarını en iyi bilenleridir. Onlar bu lafızları, mânâ ile rivâyetin içerdiği tehlikeleri bildiklerinden dolayı, sadece hata etmekten korktukları için söylemişlerdir. Sahâbenin, “Hz. Peygamber dedi ki” sözü yerine “Hz. Peygamber'in sözü” veya bunun aksi olan “Hz.

¹⁰⁸⁴ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs (Mukaddimetü İbni's-Salâh)*, s. 214.

¹⁰⁸⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, IV, 119; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, VII, 100 (No: 6491); Ebû Nuaym, *Ma'rîfetü's-Sahâbe*, nşr. Âdil Yûsuf el-Azâzî, I-VII, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1419/1998, III, 1335 (No: 1681); Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts., s. 199-200; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk ve Zikru Fadlihâ ve Tesmiyetü Men Hallehâ mine'l-Emâsil evi'ctâze bi Nevâhîhâ min Vâridihâ ve Ehlihâ*, nşr. Alî Şîrî, I-LXX, Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1419/1998, LIII, 301. Hadisin isnâdı zayıftır. Bkz. Cevrekânî (Cûzekânî), *el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr ve's-Sihâh ve'l-Meşâhîr*, nşr. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Firyevâî, I-II, Riyâd: Dâru's-Sumey'î, 1422/2002, I, 233 (No: 90); Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, I, 154; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, III, 139; VI, 269; Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs bi-Şerhi Elfîyyeti'l-Hadîs li'l-İrâkî*, nşr. Ali Hüseyin Ali, I-IV, Kâhire: Dâru'l-İlmâmî't-Taberî, 1412/1992, III, 145; Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, I, 534; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 498.

Peygamber'in sözü" yerine "Hz. Peygamber dedi ki" sözü veyahut da benzeri ifadelerine gelince, her ne kadar bunların mânâları farklı olsa da ekseri ulemâyâ göre bunları söylemekte bir sakınca yoktur."¹⁰⁸⁶

Bursevî, İbn Hacer'in "Yukarıdan beri zikrolunan şeyler, mânâ ile rivâyetin cevâz ve adem-i cevâzına müteallik değişik görüşlerdir. Şüphe yoktur ki, bu konuda en doğru (evlâ) olanı, tasarrufa gitmeksizin hadisin lafzen rivâyetidir."¹⁰⁸⁷ sözünü şöyle açıklamaktadır: "Yani unutkanlık ve diğer sebepler gibi daha önce zikrettiğimiz kusurlardan ötürü güçlü bir zarûret bunu gerektirmediği sürece, değiştirmek suretiyle râvînin kendisinin ilgili hadisin lafzında tasarrufta bulunması; örneğin bu râvî fâ harfî yerine vâv harfîyle veya aksiyle tasarrufta bulunsa sıdk derecesinden daha aşağı bir mertebeye iner ve yalancılardan olur. Yine sâir insanların birbirlerinden yaptıkları nakillerde de durum böyledir. Her hâlükârda en doğru olan bu kapıyı kapatmak ve evlere hadis ve kitabın nazmı (rivâyeti) kapılarından girmektir. Nitekim İbn Hacer şu sözyle bu hususu desteklemiştir: "Kâdî İyâz (ö. 544/1149) şöyle demiştir: "Eskiden ve halen, birçok râvîde vâki olduğu gibi, iyi rivâyet ettiğini zannedip de iyi rivâyet etmeyen kimselerin hadise musallat olmamaları için mânâ ile rivâyet kapısını kapamak lâzımdır."¹⁰⁸⁸

Bursevî'nin zaman zaman mânâ ile hadis rivâyet eden ulemâyı eleştirdiği görülmektedir. Örneğin *Şerhun alâ Tefsîri'l-Cüz'i'l-Ahîr li'l-Kâdî'l-Beyzâvî* adlı eserinde Nebe' Sûresi'nin "Sûr'a üflendiği gün, bölük bölük Allah'a gelirsiniz"¹⁰⁸⁹ âyetini tefsîr ederken, kıyâmet günü mü'minlerin on sınıf halinde haşredileceklerine dair hadisi ihtisar eden Beyzâvî (ö. 685/1286) için¹⁰⁹⁰, "Musannif hadisi değiştirmiş, âdeti üzere ihtisâra ve mânâ ile rivâyete meylederek hadisin lafızlarını başka kelimelerle

¹⁰⁸⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/138a-b; Kasîdecizâde, vr. 240b-241a.

¹⁰⁸⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 129.

¹⁰⁸⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/141a-b; Kasîdecizâde, vr. 243a. Kâdî İyâz'ın sözü için bkz. *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kâhire: Dârü't-Türâs, Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1389/1970, s. 186. Krş. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 130.

¹⁰⁸⁹ Nebe', 78/18.

¹⁰⁹⁰ Bkz. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî'l-Beyzâvî*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Şâhîn, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999, VIII, 474.

ifade etmiştir. Halbuki evlâ olan bunu yapmamasıydı.”¹⁰⁹¹ diyerek Beyzâvî’nin hadisi mânâ ile rivâyet etmesini hoş karşılamadığını ifade etmiştir.

Şerhu Nuhbeti’l-Fiker ve *Kırk Hadis Şerhi* adlı eserlerinde hadislerde meydana gelen te’vîl ve tahrîfâtın sebebinin mânâ ile hadis rivâyet etmek olduğunu belirten Bursevî bu konuda şunları söylemiştir:

“Hadisin rivâyet zinciri adalet vasfını taşıyan kişilerden oluşsa dahi âdil kişi, yanılma ve unutma sebebi olan vehimden veya te’vîl ve tahrîfât sebebi olan mânâ ile nakilden ma’sûm değildir. Buna benzer durum (yani bir hadisin hükmüne ters hüküm verme) günümüzde de halifeden (veliden) vâki olmaktadır.”¹⁰⁹²

“... Çünkü mânâ üzere/ile hadisi nakletmek, te’vîlât ve tahrîfâtın mebdedir (kaynağı, başlangıcıdır). ... Yine bunun gibi âdil râvîye de tamamen itimad edilemez. Çünkü âdil râvî, sehv ve nisyânın mebdei olan vehimden ma’sûm değildir.”¹⁰⁹³

“(Bu taifenin) bazı ahabîlerde tevakkuf ettikleri min haysü’l-keşf adem-i sübûtuna binâendir. Zira tarîk-i isnâd ne kadar adl ani’l-adl olsa yine mebd-e sehv ve nisyân olan vehimden ma’sûm değildir. Husûsen gâhîce nakl ale’l-ma’nâ iderler ki, mebd-e te’vîlât ve tahrîfâtır.”¹⁰⁹⁴

2.1.3.5.1.2. Hadis Çeşitleri

Hadisleri kabul ve red açısından makbûl ve merdûd diye iki kısımda değerlendiren muhaddisler sahih ve hasen hadislerin makbûl, zayıf ve mevzû hadislerin ise merdûd grubunu oluşturduğunu belirtirler.¹⁰⁹⁵ Bununla beraber hadisleri ifade ettiği bilgi değeri

¹⁰⁹¹ Bursevî, *Şerhun alâ Tefsîri’l-Cüz’i’l-Ahîr li’l-Kâdi’l-Beyzâvî*, BEYBEK, Genel, nr. 28, vr. 40b.

¹⁰⁹² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; Kasîdecizâde, vr. 31b.

¹⁰⁹³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/138a-b; Kasîdecizâde, vr. 240b-241a.

¹⁰⁹⁴ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 229 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 71); a.mlf., *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; Kasîdecizâde, vr. 31b; a.mlf., *Rûhu’l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Ferâhu’r-Rûh (Şerhu’l-Muhammediyye)*, İstanbul 1294, II, 6.

¹⁰⁹⁵ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 90-91, 105, 133.

açısından mütevâtir ve âhâd olmak üzere iki kısma ayıran muhaddisler¹⁰⁹⁶ âhâd hadisi de makbûl ve merdûd olmak üzere iki kısma ayırırlar.¹⁰⁹⁷

2.1.3.5.1.2.1. Kabul ve Red Açısından

Kabul ve red açısından hadisler makbûl ve merdûd olmak üzere iki kısma ayrılır.¹⁰⁹⁸

İbn Hacer âhâd hadisin ikinci kısmı olan merdûd haberi “râvîsinin doğruluğu kabul edilmeyen haberler” olarak tanımladıktan sonra makbûl ve merdûd hadislerin bilgi değeri hakkında şu bilgileri verir: “Âhâdın makbûl ve merdûd olmak üzere iki kısma ayrılması onunla istidlâlin, râvîlerinin adâlet ve zabt yönlerinden ahvâllerinin araştırılmasına mütevakkıf olması dolayısıyladır. Mütevâtir haberler ise bunun aksinedir; zira mütevâtir haberler, râvîlerinin doğruluğu hususunda kesinlik ifade etmesi dolayısıyla hepsi de makbûldür. Âhâd haberler ise böyle değildir ve onlardan yalnız makbûl olanlar amelî gerektirir. Çünkü bunlarda, ya kabul sıfatının esasını teşkil eden râvînin doğruluğu sübût bulmuştur; ya da red sıfatının esasını teşkil eden râvînin yalancılığı sübût bulmuştur; veyahut da ne kabûlünü ne de reddini gerektiren herhangi bir husus mevcuttur. Bu takdirde birincisinde, râvîsinin doğruluğu sübût bulduğu için haberin de doğruluğu zan üzerinde galebe çalar ve haber kabul edilir. İkincisinde, râvîsinin yalancılığı sübût bulduğu için haberin de yalan olduğu zan üzerinde galebe çalar ve haber atılır. Üçüncüsünde ise, eğer haberi bu iki kısımdan birine ilhâkını mümkün kılacak bir karîne mevcutsa, haber o kısma iltihak eder; böyle bir karîne mevcut değilse, haber üzerinde tevakkuf olunur; yani onunla amel edilmez. Amel olunmayan haber ise, merdûd haber gibidir; ancak onun merdûd olması, haberde red sıfatının sübûtu dolayısıyla değil, kabûlü gerektiren sıfatın bulunmaması dolayısıyladır.”¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁶ Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 142.

¹⁰⁹⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 71. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/65b-66a; Kasîdecizâde, vr. 42b-43a.

¹⁰⁹⁸ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 90.

¹⁰⁹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 71-73. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/65b-69a; Kasîdecizâde, vr. 42b-44b.

2.1.3.5.1.2.1.1. Makbûl Hadis

Sözlükte “kabul edilmiş” mânasına gelen makbûl kelimesi hadis terimi olarak genellikle, “sened ve metni bakımından Hz. Peygamber’e ait olma ihtimali daha kuvvetli, dolayısıyla kabul edilmeye lâyık olan ve kendisiyle amel edilmesi gereken hadis”¹¹⁰⁰ anlamında kullanılmaktadır. Buna göre makbul hadis, sahîh ve hasen kısımlarına ayrılır. Buna yakın bir tarif de “adâlet ve zabt sahibi râvilerin baştan sona muttasıl bir isnâdla rivayet ettikleri, illetli ve şâz olmayan haberler” şeklindedir. Bu tarife göre makbûl sahîh lizâtihi, sahîh ligayrihi, hasen lizâtihi, hasen ligayrihi hadis çeşitlerini ihtiva etmektedir.¹¹⁰¹ Makbûl, “senedi zayıf da olsa, âlimler tarafından kabul edilip kendisiyle amel edilmiş hadis”¹¹⁰² mânasında da kullanılmıştır. Buna göre makbûl, kendisiyle amel edilmesi gerekli sahih ve hasen hadisleri ifade etmekle birlikte zayıf da olsa âlimlerin kabulünde sakınca görmeyerek amel ettikleri hadisleri de belirtmektedir.¹¹⁰³ Bu tanımların ilkinde ölçü olarak sened ve metnin sahih olması aranırken, ikincisinde ise hadisin kendisi ile amel edilmiş ve âlimlerin kabulüne mazhar olmuş olma şartı ileri sürülmüştür. Her iki tarifi “Râvîsinin doğruluğu kabul edilen ve kendisiyle amel edilmesi gereken hadisler”¹¹⁰⁴ şeklinde özetlemek mümkündür. Buna göre makbûl hadis, “ma’mûlun bih” veya “me’hûzun bih” olan hadistir.¹¹⁰⁵

İbn Hacer âhâd haberleri makbûl ve merdûd olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra şu bilgileri verir: “Makbûl ekser İslâm ulemâsına göre, ameli gerektiren haberlerdir. ... Âhâd haberlerden yalnız makbûl olanlar ameli gerektirir.”¹¹⁰⁶

Bursevî âhâd hadisin makbûl kısmının sahîh li zâtihi ve sahîh li gayrihi, hasen li zâtihi ve hasen li gayrihi olmak üzere dört kısma ayrıldığını ifade eder.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁰ Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 168.

¹¹⁰¹ Ahmet Yücel, “Makbul”, *DİA*, 2003, XXVII, 429.

¹¹⁰² Aydın, *a.g.e.*, s. 168.

¹¹⁰³ Yücel, “Makbul”, *DİA*, XXVII, 429.

¹¹⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 71.

¹¹⁰⁵ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 91.

¹¹⁰⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 71-72. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/65b-67a; Kasîdecizâde, vr. 42b-43b. Ay. krş. İnebey, 2/25b; Kasîdecizâde, 159b.

Hasen hadisler, tarif olarak râvînin zabtı hariç sahih hadislerle aynıdır. Râvîlerinden, zabt yönü tam olmayanlar sebebiyle bu hadisler sahih hadislerin biraz gerisinde kalmışlar ancak gerek sıhhat ve gerekse amel yönünden zayıf hadislerden öndedirler. Sıhhat yönünden sahih hadisle hasen hadis arasında fark olmakla birlikte, amel yönünden fark yoktur.¹¹⁰⁸

Sahih ve hasen hadisin tarifi hakkında aynı hususlara işaret eden Bursevî şunları söylemektedir:

“İbnu’s-Salâh’ın tarif ettiği gibi sahîh li zâtihî hadis, âdil ve zabtı tam râvîlerin nakliyle rivâyet edilen hadistir.”¹¹⁰⁹

“Sahih hadis, lafzı bozukluktan, mânâsı âyet veya mütevâtir haber veyahut icmâya aykırılıktan sâlim olan ve râvîsi âdil olan hadistir. Sahih hadis, sakîm (zayıf) hadisin mukabilinde olan hadistir.”¹¹¹⁰ Râvînin rivâyet ettiği hadise muhâlif/aykırı amel etmesi o râvînin hadisinin zayıf olduğunu gösterir. Burada hadisin sıhhatinden murad edilen, lugavî/sözlük anlamıdır. Bu durumda sahih hadis, hasen hadisi de ihtiva eder.¹¹¹¹ “Hasen hadis ise râvîsi sıdk ve emanetle meşhur olan ancak hıfzındaki ve güvenilirliğindeki bir kusur nedeniyle hadisi sahih hadis mertebesine ulaşmayan hadistir. Bununla beraber bu râvî, kendisinden daha aşağıda yer alan râvînin halinden daha yukarı bir mertebede yer alır.”¹¹¹² Her ne kadar sahih ve hasen hadis lügat/sözlük anlamı itibarıyla sıhate/doğruluğa sahip olsalar da ıstılah anlamıyla hasen hadis, ıstılah anlamıyla sahih hadisten farklıdır.”¹¹¹³

¹¹⁰⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/100a; 1/206a; 1/206b; 2/25b; Kasîdecizâde, vr. 64b; 136b; 137a; 159b.

¹¹⁰⁸ Hasen hadis konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 110-113.

¹¹⁰⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/100b; Kasîdecizâde, vr. 64b. Krş. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, s. 11-12.

¹¹¹⁰ Bkz. Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 146.

¹¹¹¹ Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 185.

¹¹¹² Bkz. Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 151.

¹¹¹³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44a; Kasîdecizâde, vr. 28b.

“Zayıf hadis, sahih hadisin mukabilindedir. Buna göre hasen hadis, sahih hadisin kısımlarından olur. Bazıları ise hasen hadisi üçüncü bir kısım olarak görmüşlerdir ki, şimdilerde cumhur bu görüş üzeredir.”¹¹¹⁴

“Hasen hadis, sahih hadisten daha aşağı ve düşük mertebe ve kuvvettedir. Zaten hasen hadisi, sahih hadis olarak isimlendiren âlimler de onun sahih hadisten daha aşağı bir mertebede olduğunu inkâr etmemektedirler. Evet hasen hadis sahih hadisten daha aşağı bir mertebededir, çünkü sahih hadisin şartlarından biri, bütün râvîlerinin adalet, zabt ve itkânın kemâlinin ya açık bir nakille ya da insanlar arasındaki şöhreti ifade eden istifâza yoluyla sâbit olmasıdır. Hasen hadis ise böyle değildir, bu husus onda şart koşulmamıştır. Aksine hasen hadiste, hadisin muhtelif yönlerden gelmesiyle ve başka hususlarla iktifa ederiz.”¹¹¹⁵

Bursevî tashîh ve tahsîninde ihtilaf edilen hadislerden bahsederken sahih ve hasen hadis hakkında şu bilgileri vermektedir: “Sahih ve hasen hadisin her biri her ne kadar kendileriyle delil getirilen naslardan olsa da, daha önce geçtiği gibi sahih hadis hasen hadisten daha kuvvetlidir. Ancak beraberinde tercihi ve tashîhi gerekli kılan hususlar olmadan en kuvvetli olan (delil) ile hüküm vermek merdûddur. Zira o delilin en kuvvetli (delil) olması ancak onun tashîhinden sonra mümkün olur ki, bu tashîh bu konuda bir ittifak olmayışından dolayı henüz sâbit olmamıştır.”¹¹¹⁶

Bursevî’nin hadisçiliğinde, hadisin senedinden daha çok metni önemlidir. Bursevî, hüccet olması açısından hadisleri muhaddîslerden farklı bir yol takip ederek senedlerine veya kendileri ile amel edilmelerine göre değil de, metinlerine yani mânâlarına göre “makbûl” ve “merdûd” olmak üzere iki ana başlık altında ele alır. Bu nedenle de şayet zayıf bir hadis, ona göre makbûl ise o hadisin, hadis literatüründeki özel adını zikretmeye gerek görmez. O’na göre genel kâide, “hayra sevkeden hadisler makbûl, şerre sevkeden hadisler merdûddur” şeklindedir. Bursevî, bu konudaki kanaatlerini şu şekilde ifade eder:

¹¹¹⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/52b; Kasîdecizâde, vr. 34b.

¹¹¹⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/149b; Kasîdecizâde, vr. 98a.

¹¹¹⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/154b; Kasîdecizâde, vr. 101a.

“Pes, şol nesne ki hayra mûsildir, ma’ mûldür. Ve şol nesne ki şerre müeddîdir, ğayri ma’ mûldür. Ve hadiste gelmiştir ki, “Bir nesne ki hüdâdır, ânınla amel idinüz, gerek ben ânı diyim ve gerek dimeyim. Ve bir nesne ki redîdir, ânınla amel itmeyünüz. Zira, benden helâke müeddî olur kelâm sâdır olmaz.”¹¹¹⁷ Ve bundan fehmolundu ki, bazı ehâdîs ki mazmûnu hayr-ı sarîhdir, ânı mevzûdur deyu hükm itmek gerekdir. Zira ehâdîs, huffâzın mahfûzundan ekserdir. Ve gâibe hükm olunmaz. Belki hadîs-i sahîhi inkâr lazım gele. Nitekim Şeyhu’ş-Şâfiî Vekî’ b. el-Cerrâh’ın mezhebi budur.”¹¹¹⁸

“Meâ hâzâ Şeyhu’ş-Şâfiyye Vekî’ b. Cerrâh demiştir ki: “Ehâdîs-i şerîfe halkın zabt ve hıfz ettiği mertebeden ekserdir.” Anınçün zâhir-i şer’e müsâdime etmiyen hadise bu mevzûdur veya bâtıldır dememek gerektir.”¹¹¹⁹

Bursevî’nin bu kanaatlerinin, hadis usûlû ilmi açısından doğru olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Aynı şekilde Vekî’ b. Cerrâh’tan naklettiği sözün de bu kanaati destekler mahiyette veya bir başka ifadeyle Bursevî’nin kanaatiyle aynı paralelde olduğunu söylemek de mümkün değildir. Çünkü Vekî’ b. Cerrâh 197/812 senesinde vefat etmiştir. Onun yaşadığı dönem, hadislerin tedvîn dönemidir.¹¹²⁰ Bu nedenle de herhangi bir muhaddise zayıf veya mevzû olarak ulaşmış olan bir hadisin, başka bir muhaddise sahih olarak ulaşması mümkündür. Ancak Bursevî’nin yaşadığı dönem, kayda geçmemiş hiçbir hadisin kalmadığı veya daha isabetli bir deyişle hadis rivâyetinin bittiği bir dönemdir. Bu nedenle de muhaddislerin ittifakla mevzû dediği bir hadisi sonradan gelen birisinin tashîh etmesi veya o hadise sika râvîlerden oluşan bir sened bulması imkansızdır.

Öte yandan Bursevî’nin dillendirdiği hadislerin kitaplara geçen rakamlardan fazla olduğu, bazı hadislerin kayıtlara geçmediği hususu da gerçeği yansıtmamaktadır.¹¹²¹

¹¹¹⁷ Bursevî, bu hadisi ileride zikredileceği gibi Râgıb el-İsfahânî’nin *ez-Zerî’a ilâ Mekârimi’ş-Şerî’a* isimli kitabından nakletmektedir. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b-1/46a; 2/78a-78b; Kasîdecizâde, vr. 30a, 197b.

¹¹¹⁸ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 431-432 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 231).

¹¹¹⁹ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹¹²⁰ Mehmet Emin Özafşar, “Vekî’ b. Cerrâh”, *DİA*, 2013, XLIII, 8-9.

¹¹²¹ Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, İstanbul: İlim Hizmetleri Araştırma Merkezi, 2006, s. 18-19, 244.

Dinin zâhirine ters düşmeyen, isnâdı olmayan veya Hz. Peygamber adına uydurulan hadislere karşı müsâmahalı olmak son derece mahzurludur. Zira böyle bir durumda mevzûât kitaplarında yer alan birçok hadisin İslâm’a aykırı olmadığı iddia edilebilir ki o zaman mevzû hadisleri listelemenin pratikte hiçbir faydası kalmayacaktır.

2.1.3.5.1.2.1.2. Merdûd Hadis

Sözlükte “reddedilmiş” anlamına gelen merdûd kelimesi, terim olarak “sened ve metni bakımından Hz. Peygamber’e ait olma ihtimali hiç olmayan veya ait olmama ihtimali daha kuvvetli bulunan hadis”¹¹²² mânasında kullanılmaktadır. Buna göre merdûd hadis mevzû ve zayıf kısımlarına ayrılır. “Senedinde kopukluk bulunması veya râvilerinden birinin ya da birkaçının zayıf olması gibi sebeplerden dolayı sağlam olmama ihtimali yüksek rivâyet”¹¹²³, “Sahih ve hasen hadisin özelliklerini taşımayan rivâyet”¹¹²⁴ tanımları ise merdûd hadisin daha çok zayıf hadis karşılığında kullanıldığı tariflerdir. Bir diğer tarif de “Râvîsinin doğruluğu kabul edilmeyen”¹¹²⁵ ve kendisiyle amel etmeyi gerektirmeyen haber”¹¹²⁶ şeklindedir. Hükmüyle amel edilip edilmemesi konusunda karar verilemeyen (tevakkuf edilen) hadisler de merdûd gibidir.¹¹²⁷ Makbûl hadisin karşısı olan merdûd reddedilmesi gereken bütün zayıf hadis çeşitleriyle birlikte mevzû hadisi de ifade etmektedir. Bursevî mevzû hadisin, en aşağı mertebede olsa bile zayıf hadislere dâhil olduğunu ifade eder.¹¹²⁸ Buna göre zayıf hadisler, merdûd hadis grubunu oluşturur.¹¹²⁹ Ancak bu genel bir sınıflandırmadır. Yoksa, zayıf hadisler arasında “ma’mûlun bih” olan yani makbûl kabul edilebilen hadisler bulunabilir.¹¹³⁰ Zayıf

¹¹²² Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 175.

¹¹²³ Mehmed Efendioğlu, “Merdud”, *DİA*, 2004, XXIX, 179.

¹¹²⁴ Aydın, *a.g.e.*, s. 175; Efendioğlu, “Merdud”, *DİA*, XXIX, 179.

¹¹²⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü ’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti ’l-Fiker*, s. 71.

¹¹²⁶ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 91.

¹¹²⁷ Çakan, *a.g.e.*, s. 91.

¹¹²⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti ’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78b; Kasîdecizâde, vr. 197b.

¹¹²⁹ Çakan, *a.g.e.*, s. 105.

¹¹³⁰ Çakan, *a.g.e.*, s. 91.

hadisle amel bahsine giren bu konu Zayıf Hadisler başlığı altında ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

2.1.3.5.1.2.1.2.1. Zayıf Hadis

Sahih veya hasen hadisler için gerekli özelliklerden en az birini taşımayan, dolayısıyla hasen mertebesine ulaşamayan rivâyetlere zayıf hadis denir.¹¹³¹ Zayıf hadisler, hadislerin sıhhatine göre taksiminde sahih ve hasen hadisten sonra üçüncü sırayı teşkil ederler. Aynı zamanda zayıf hadisler, isim ve çeşit olarak en fazla yekûn teşkil eden bölümü oluştururlar.¹¹³²

Bursevî zayıf hadis hakkında şu bilgileri verir: “Zayıf hadis ise ileride de geleceği gibi hasen hadisten daha aşağı bir mertebede yer alan hadistir. Zayıf hadisin zayıflığı, bazen âdil olmama veya kötü hıfz veyahut akîdedeki bir itham gibi bazı râvîlerin zayıflıklarından dolayı bazen de irsâl, inkıta ve tedlîs gibi bir sebepten dolayı olur.”¹¹³³

“Zayıf hadis, sahih hadisin mukabilindedir. Buna göre hasen hadis, sahih hadisin kısımlarından olur. Bazıları ise hasen hadisi üçüncü bir kısım olarak görmüşlerdir ki, şimdilerde cumhur bu görüş üzeredir. Sonra zayıf hadisin, sahih hadisin mukabilinde olmasından onun bâtil veya münker olması lazım gelmez. Aksine zayıf hadis, daha önce geçtiği gibi sahih hadisten daha aşağı bir mertebede olan hasen hadisten daha düşük bir mertebededir.”¹¹³⁴

Bursevî, fer’î meselelerde olduğu gibi, usûl konularında da kendisini bir mukallid olarak görmez. Yerine göre kendi kanaatini ortaya koyar. Mesela ısrarla üzerinde durduğu zayıf hadislerle amel etme konusunda şöyle der: “... Mestûr, zâhirde/görünüşte âdil olan fakat bâtinî/iç adaleti bilinmeyen (mechûl olan) kimse olup yalanı ve fıska ilan edilmiş kimse gibi değildir. Bize ve bazı Şafîî âlimlerine göre böyle kişilerin hadisiyle ihticâc olunur. Çünkü haberlerin durumu râvî hakkındaki hüsn-i zanna mebnîdir.”¹¹³⁵ Bursevî

¹¹³¹ Mehmet Emin Özafşar – Mahmut Demir, “Zayıf”, *DİA*, 2013, XLIV, 157.

¹¹³² Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 113-126; Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 172-192.

¹¹³³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44a; 1/149a; Kasîdecizâde, vr. 28b-29a; 97b. Krş. Seyyid Şerîf Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 212.

¹¹³⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/52b; Kasîdecizâde, vr. 34b.

¹¹³⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/64a; Kasîdecizâde, vr. 188a.

bu konuda İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) hocalarından Vekî' b. Cerrâh (ö 197/812) ve Şâfiî ulemâsından İbnü's-Salâh'tan nakillerde bulunur ki, bunlardan bir kısmına daha önce işaret edilmişti, bir kısmına da yeri geldikçe işaret olunacaktır.

Bursevî, İbn Hacer'in "Makbûl haberler, amel olunan ve amel olunmayan haberler olmak üzere de kısımlara ayrılırlar. Eğer bir haber muârazadan sâlim bulunursa, yani ona zıt bir haber gelmezse bu habere muhkem denir. Bunların misâli çoktur. Fakat, bir haberin muârazı veya zıddı bulunursa, bu muârazı da ya kendisi gibi makbûl olur; yahut da merdûd olur. İkincisinin hiçbir eseri/tesiri yoktur; çünkü kavî hadise zayıf hadisin muhalefeti tesir etmez."¹¹³⁶ sözünü açıklarken şunları söyler: "İbn Hacer 'çünkü kavî hadise zayıf hadisin muhalefeti tesir etmez' ifadesiyle zayıf hadisin iki kısmından (makbûl ve merdûd) merdûdu kastetmiştir. Çünkü her zayıf hadis daha önce geçtiği gibi merdûd değildir. İbn Hacer daha hasredici/sınırlayıcı olmasına rağmen "çünkü zayıf hadisin muhalefeti kavî hadise tesir etmez" dememiştir. Çünkü İbn Hacer'in ifadesinde kavî hadis lafzını öncelemesi, kavî hadisin farklı isnâdlarının olması (tekerrürü'l-isnâd) sebebiyle vakıaya daha uygundur. Sözün özü, zâtî zayıflığı yönünden merdûd hadis, zâtî kuvveti yönünden makbûl hadisin karşısında mukâvemet gösteremez (duramaz). Bunun benzeri kalayın çinko (toç/tunç) ile karışmış hali gibidir. Başka bir madde/maden olan kurşunun kalayla karışmış hali ise bundan farklıdır. Her iki madde yani kalay ve kurşun yumuşak olmalarına rağmen, elmas diye isimlendirilen sert taşa işleyerek onu kırarlar ve delerler. Buna göre kalay ve kurşun makbûl zayıf hadis konumundadırlar. Her ne kadar makbûl zayıf hadis, zayıf olsa da kabulü cihetinden makbûl hadisin (makbûl sahih hadisin) karşısında duramaz. Zayıf kula şaşmak gerekir. Nasıl olur da güçlü olana isyan eder?! Sözün kısası, kendisiyle amel edilmediği için zayıf hadisin hiçbir eseri/tesiri yoktur. Makbûl zayıf hadislerle ancak o konuda kavî bir hadis yoksa amel edilir ve bu durumda İmâm Şâfiî ve ona uyan âlimlere göre zayıf hadis re'ye takdim edilir. Hakâik erbâbı nezdinde de "din re'y ile değildir" kuralına binâen zayıf hadis re'ye takdim edilir. Fezâil-i a'mâl'e dair konularda zayıf hadislerle amel etme hususuna gelince (câiz olduğundan dolayı) bu konuda söylenecek bir söz yoktur. Fezâil-i a'mâl'in dışındaki

¹¹³⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdihi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 103. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/206a-209a; Kasîdecizâde, vr. 137a-138b.

konularda zayıf hadisle amel etmek ise dinin asıllarından bir asla aykırı olmadıkça ve ona zarar vermedikçe câizdir.”¹¹³⁷

Bursevî zayıf hadislerle amel etme konusunda ayrıca şunları söyler:¹¹³⁸

“Bu hadisler; ya kuvvetli-sahih, ya illetli-zayıf, yahut da yalan, uydurmadır. Eğer kuvvetli-sahih iseler bunlar hakkında konuşmaya gerek yoktur. Eğer bunların isnâdları zayıf ise, Nevevî’nin (ö. 676/1278) *Ezkâr*’ında¹¹³⁹, (Nûreddin) Ali b. Burhâneddin el-Halebî’nin (ö. 1044/1635) *İnsânü’l-‘Uyûn*’unda¹¹⁴⁰, İbn Fahreddin er-Rûmî’nin *el-Âsâru’l-Muhammediyye*’sinde ve diğer eserlerde ifade edildiği üzere hadis âlimleri ittifak etmişlerdir ki, tergîb ve terhîb konularında zayıf hadislerle amel etmek câizdir.”¹¹⁴¹

“Zayıf hadise gelince, o delil olarak alınmaz ancak onunla tergîb ve terhîb, kıssalar ve fezâil-i a’mâl konularında amel etmek câizdir.”¹¹⁴² Akâide dair hususlarla şer’î ahkâmı ise zayıf hadisle amel edilmez. Çünkü dinin asıllarından oldukları için bu konularda tesâhül (gevşek davranmak) câiz olmaz. Bundan dolayı bu konular diğerlerinden farklı olarak kat’î hadisler üzerine bina edilir.”¹¹⁴³

“Zayıf hadis dışında sıhhat şartlarını taşıyan hadisle amel edilir. Zayıf hadis ise (fazâil hadisleri dışında) terkedilir ve onunla amel edilmez.”¹¹⁴⁴ Metrûk hadis bizzat kendisi itibarıyla metrûk olan hadis değildir. Bilâkis kendisiyle amel edilmesi itibarıyla metrûktur. Bu, ahkâm içerikli hadislerde böyledir. Fazâile dair hadislerde ise İmâm Ahmed ve diğerlerinin şöyle dediği sâbit olmuştur: “Helal ve harama (ahkâma) dair

¹¹³⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/209a; Kasîdecizâde, vr. 138b. Krş. Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 362.

¹¹³⁸ Bursevî’nin zayıf hadislerle amel etme konusuyla ilgili görüşleri için ay. bkz. *Rûhu’l-Beyân*, II, 416 (Mâide, 5/58 âyetinin tefsiri); III, 570-571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri); VII, 187 (Ahzâb, 33/40 âyetinin tefsiri).

¹¹³⁹ Nevevî, *el-Ezkâr*, s. 237-238; a.mlf., *Fetâva’(l-İmâmi)’n-Nevevî*, s. 75 (No: 1); a.mlf., *el-Mecmû’ Şerhu’l-Mühezzeb*, IV, 304.

¹¹⁴⁰ Nûreddîn el-Halebî, *İnsânü’l-‘Uyûn fî Sîreti’l-Emîni’l-Me’mûn (es-Sîretü’l-Halebiyye)*, III, 437.

¹¹⁴¹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, III, 570-571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri).

¹¹⁴² Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 294-295.

¹¹⁴³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/149b-150a; Kasîdecizâde, vr. 98a.

¹¹⁴⁴ Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 185.

hususlarda hadis rivâyet ettiğimizde müteşeddîd davrandık, fazâile dair hususlarda hadis rivâyet ettiğimizde ise müsamaha gösterdik. Çünkü faziletler içinde birçok fazilet vardır. Her ne kadar o faziletlerin içerdiği delâletler/işaretler rivâyet edilmemiş olsa bile. Ahkâm hadislerinin rivâyetine gelince bu konuda işi sıkı tutmak gerekir.”¹¹⁴⁵ Fazâil konusuna örnek definden sonra icra edilen telkîn hadisidir.¹¹⁴⁶ Çünkü telkîn hadisi zayıftır.¹¹⁴⁷ Böyle olmasına rağmen âlimler içinde bulunduğumuz asra kadar her asırda bu hadisle amel etmişlerdir. Zira bu hadisle amel etmekte hiçbir sakınca ve

¹¹⁴⁵ Buna benzer sözler Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-14), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), İmâm Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve daha başka imâmlardan nakledilmiştir. Bkz. Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü'd-Dûrî)*, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, I-IV, Mekke-i Mükerrreme: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979, III, 247, 278, No: 1161, 1331; a.mlf., *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü Osmân b. Saîd ed-Dârimî)*, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Dımaşk: Dârü'l-Me'mîn li't-Türâs, ts., s. 114, No: 348; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî, I-IX, Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1271/1952; I, 41; II, 30-31, 435; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 490; a.mlf., *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, nşr. Fuâd Abdülmun'im Ahmed, İskenderiye: Dârü'd-Da've, 1403/1983, s. 29; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, s. 133-134; a.mlf. *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996, II, 122, 122-123 (No: 1300, 1301); İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XVIII, 65; Irâkî, *Fethu'l-Mugîs Şerhu Elfîyyeti'l-Hadîs li'l-Irâkî*, nşr. Salâh Muhammed Muhammed Uvayza, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993, I, 147; Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs*, I, 332-333; Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, I, 350-351; Muhammed Avvâme, *Hukmu'l-Amel bi'l-Hadîsi'd-Daîf Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk ve'd-Da'vâ*, Cidde: Dârü'l-Minhâc, Medine-i Münevvere: Dârü'l-Yüsr, 1437/2017, s. 34-67.

¹¹⁴⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, VIII, 249-250 (No: 7979); İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, XXIV, 73.

¹¹⁴⁷ Bkz. Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, V, 304; a.mlf. *el-Ezkâr*, s. 237-238; Zerkeşî, *el-Le'âli'l-Mensûre fî'l-Ehâdîsi'l-Meşhûre (et-Tezkire fî'l-Ehâdîsi'l-Müştehire)*, s. 34-35 (No: 17); Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, III, 45; İbn Hacer, *Telhîsu'l-Habîr*, 1416/1995, II, 269-272 (No: 797); Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-Hasene fî Beyâni Kesîrin mine'l-Ehâdîsi'l-Müştehire ale'l-Elsine*, nşr. Abdullah Muhammed Sıddîk Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, s. 191 (No: 345); Süyûtî, *ed-Dürerü'l-Müntesire fî'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, s. 261 (No: 467); Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ'*, I, 376-377 (No: 1016); Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmû'a*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995, s. 268 (No: 190); el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Daîfe ve'l-Mevzû'a*, II, 64-65 (No: 599); a.mlf., *İrvâu'l-Galîl fî Tahrîci Ehâdîsi Menâri's-Sebîl*, I-IX, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985, III, 203-205 (No: 753); Ali Çolak, “Ölmek Üzere Olan Kişiyi ve Mezardaki Ölüye Yapılan Telkin İle İlgili Rivâyetler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana Ocak-Haziran 2004, c. IV, sy. 2, s. 209-216; Yusuf Suiçmez, “Tahlîlü ve Tahkîku'l-Hilâf fî Hadîsi Bi'ri Budâ'a ve Hadîsi't-Telkîn”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, İstanbul 2015, c. XIII, sy. 2, s. 59-76.

engel/yasak bulunmamaktadır.¹¹⁴⁸ Çünkü bu hadis fazâil ve tergîb (regâib) bâbından hadislerdendir.”¹¹⁴⁹

Hadis âlimleri zayıf hadisleri rivâyet ederken “Rasûlullâh buyurdu ki” vb. şekillerde cezm (kesinlik) sigasının kullanılmaması gerektiğini, bunun yerine, rivâyet edilir ki, vârid olduğuna göre, bize ulaştığına göre vb. şekillerde ihtimal ve şüphe ifade eden sigaların kullanılması gerektiğini söylemişlerdir. İbnü’s-Salâh ve ondan nakille Bursevî de aynı şeyleri söyler.¹¹⁵⁰

Bursevî bu hususa çoğu kere riâyet eder. O hadisleri genellikle, “hadiste vârid olduğu üzere”, “eserde vârid olduğu/geçtiği üzere”, “şu kudsî hadiste geçen”, “Hz. Peygamber’in sözünde işaret ettiği gibi”, “hadiste geçtiği üzere/hadiste geçer/gelir ki”, “hadiste geçtiği/geldiği/geldiği gibi”, “Hz. Peygamber’in şu kavlinde geçen”, “buna Hz. Peygamber’in (Hz. Peygamber’den gelen) şu hadisi/kavli delâlet eder/delâlet etmiştir”, “bazı hadislerde”, “bazı hadislerde geldiğine göre”, “bir rivâyette geldiğine göre”, “Hz. Peygamber buyurdu ki”, “Hz. Peygamber’in buyurduğu gibi”, “Hz. Peygamber’in şu sözünde”, “Hz. Peygamber’in şu sözünden dolayı”, “Hz. Peygamber’den rivâyet edildiğine göre” vb. lafızlarla verir. Bazen de hadisi hiç bir sigayı kullanmaksızın sanki cümlenin bir parçasıymış gibi verir. Bu konuya Hadislerin Kaynaklarına Yönelik Açıklamaları başlığı altında daha önce ayrıntılı bir şekilde değinilmişti.

İbn Hacer’in zayıf hadislerle ilgili taksimatına genel olarak bağlı kalan Bursevî’nin nadiren de olsa bu taksimata yapılan bazı itirazlara temas ettiği görülür. Bu itirazlardan biri mürsel hadisin, makbûl ve merdûd şeklindeki hadis taksimatında İbn Hacer tarafından mutlak olarak merdûd hadisler kısmına dâhil edilmesidir.¹¹⁵¹ Bu durum

¹¹⁴⁸ Bursevî *Kitâbü’n-Necât* adlı eserinde ise telkîn hadisini daha ayrıntılı bir şekilde ele alarak şöyle demektedir: “Bazılarına göre, mezar telkîni hakkındaki hadis zayıftır, deniliyor. Büyük muhakkıklara göre bu husustaki hadis, ister kuvvetli ister zayıf olsun mânâsı doğrudur ki, keşif ehli bunu uygun buluyor. Telkînin faydasını hasta, gerek koma halinde iken ve gerekse öldükten sonra görür ve tasdik eder. Çünkü bunun gibi nice emirleri inkâr eden veya zayıf sayanlar, ancak mezara girdikten ve Berzah alemine vardıktan ve buralarda başlarına geleni gördükten sonra fikirlerinden ve söylediklerinden dönüyor ve pişman oluyorlar. Fakat heyhat! O zamanda iş işten geçmiş olur.” Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü’n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 148.

¹¹⁴⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44a-b; Kasıdecizâde, vr. 29a.

¹¹⁵⁰ Bkz. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs*, s. 103-104; Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/106a-106b; Kasıdecizâde, vr. 218b.

¹¹⁵¹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 110.

Hanefîler tarafından realiteye uygun bulunmamıştır. Çünkü başka vecihlerden nakledilmek suretiyle desteklenen mürsel hadis bazı muhaddisler tarafından makbûl sayılmıştır.¹¹⁵² Aynı şekilde Molla Ali el-Kârî de İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker*'de âdetinin sadece sika râvilerden irsâl yapmak olduğu bilinen bir râvinin mürsel rivâyetleri konusunda muhaddislerin cumhûrunun tevakkuf etmeyi tercih ettiğini ifade etmiş olmasına¹¹⁵³ rağmen mürseli kati olarak merdûd hadisler kısmına dâhil etmesini uygun bulmamıştır.¹¹⁵⁴ Bursevî ise bunun yerinde bir itiraz olmadığını ifade etmiştir. Çünkü ona göre İbn Hacer'in ifadelerinin siyak ve sibakından aslında onun mürseli mutlak olarak merdûd hadisler kısmına dâhil etmediği, mezheplerin görüş farklılıklarına göre mürseli merdûd, makbûl ve mevkûf olarak üç kısma ayırdığı anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁵

Hanefîlerin tâbiîn mürselini zayıf ve merdûd sayanlara karşı kullandıkları delillerden biri Hz. Peygamber'in "İnsanların en hayırlısı benim çağdaşlarım, sonra onların peşinden gelenler sonra da onların peşinden gelenlerdir"¹¹⁵⁶ hadisidir. Hanefî olan Gazzî'ye (ö. 1290/1873) göre tâbiîn mürselini reddedenlerin bu hadiste ifade edilen hayrın tâbiîn neslinin her bir ferdi kapsadığını ispat etmeleri gerekmektedir.¹¹⁵⁷ Gazzî'nin bu açıklamasından onun bu hadisten Hz. Peygamber'in en hayırlı nesiller içinde zikrettiği tâbiîn neslinin her ferdi Hz. Peygamber'e söylemediği bir şeyi nispet etmeme hususunda göstereceği titizlik sebebiyle onların mürsellerinin kabul edilmesi gerektiği sonucunu çıkardığı anlaşılmaktadır. Bursevî de benzer bir şekilde büyüklere olan hüsnüzanna binaen Hanefî ve Mâlikîler'in mürseli kabul görüşünün daha doğru

¹¹⁵² Moğultay b. Kılıç, *İslâhu Kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Ebû Abdillâh Muhyiddîn b. Cemâl el-Bekârî, Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1428/2007, s. 121.

¹¹⁵³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 111.

¹¹⁵⁴ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 406-407.

¹¹⁵⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/40a-b; Kasîdecizâde, vr. 170a.

¹¹⁵⁶ Buhârî, "Şehâdât", 9 (No: 2652); "Fazâilü Ashâbi'n-Nebî", 1 (No: 3651); "Rikâk", 7 (No: 6429); "el-Eymân ve'n-Nüzûr", 10 (No: 6658); Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 211, 212 (No: 2533); Tirmizî, "Menâkıb", 56 (No: 3859); İbn Mâce, "Şehâdât", 27 (No: 2362). Hadisin ayrıntılı tahriri için bkz. İbn 'Useymin, *İsim ve Sıfat Tevhidinde Ehl-i Sünnet'in Muhâliflere Cevabı*, çev. ve nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2003, s. 46 (nâşirin ilgili dipnotu).

¹¹⁵⁷ Gazzî, *Hâşiye Câmia ale'l-Ferîde bi'l-İlmi'l-Mustalah*, nşr. Fehd b. Âmir el-Acmî, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005, s. 324.

olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁵⁸ İbn Hacer'in mürseli reddetme sebebinin açıklarken ileri sürdüğü tâbiînin hazfettiği râvinin sahâbî değil de başka bir tâbiî olması durumunda tâbiî ile Hz. Peygamber arasında nihâyetsiz sayıda kişi bulunabileceği iddiası da Hanefîler tarafından anlamlı bulunmamış ve böyle bir şeyin aklen imkânsız olduğu ifade edilerek eleştirilmiştir.¹¹⁵⁹ Ancak Bursevî bu eleştiriyi çok uygun bulmamış ve burada kastedilenin Allah'ın tâbiî ile Hz. Peygamber arasında nihayetsiz sayıda kişi yaratmaya kâdir olduğuna vurgu yapmak olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶⁰

2.1.3.5.1.2.1.2.2. Mevzû Hadis

Mevzû (uydurma) rivâyetler, isminden de anlaşıldığı gibi hadislerle alakası olmayan uydurma sözlerdir.¹¹⁶¹

Mevzû hadislerin birçok uydurulma nedeni vardır.¹¹⁶² Uydurma nedenlerini de içine alan geniş tarifi şu şekildedir:

Başta İslâm dinine kasdeden art niyetli kimseler olmak üzere, mensub oldukları siyasi fırka ve hizipleri, fikhî mezhepleri, kabilelerini, dillerini, beldelerini, peşinden gittikleri imâmlarını medhetmek, halife ve emirlerin nezdinde yüksek mertebeler ve iltifatlar kazanmak, cami ve mescidlerde va'zettikleri cemaatin teveccühüne nail olmak, halkın dinî emir ve nehiylere karşı rağbetini artırmak maksatlarıyla din düşmanlarının, yalancıların ve cahillerin uydurdukları, sonra bu uydurulan rivâyetlerin derecelerini yükseltmek için tanınmış hadis râvîlerinden düzdükleri isnâdlar ekleyerek hadismiş gibi

¹¹⁵⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/42a; Kasîdecizâde, vr. 171a.

¹¹⁵⁹ İbn Kutluboğa, *el-Kavlü'l-Mübteker alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 79; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 404-405.

¹¹⁶⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/39a-b; Kasîdecizâde, vr. 169a-b.

¹¹⁶¹ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 119; M. Yaşar Kandemir, "Mevzû", *DİA*, 2004, XXIX, 493; a.mlf., *Mevzû Hadîsler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 20.

¹¹⁶² Bu nedenler hakkında geniş bilgi için bkz. Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 31-64; Sadık Cihan, *Uydurma Hadîslerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Samsun: Etüt Yayınları, 1997, s. 51-84; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 133-136; Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 195-197.

Hız. Peygamber'e iftira ile isnâd ettikleri yalan sözlere mevzû (uydurma) hadis denilir.¹¹⁶³

Hız. Peygamber'in vefatından hemen sonraki sahâbe döneminde hadis uydurma işine kalkışan kişilere rastlanmaz. Ancak sahâbîlerin dünyadan çekilmeye başlaması ve değişik görüş sahibi fırka ve mezheplerin de ortaya çıkmasıyla birlikte bu türlü yalan sözleri Hız. Peygamber'e isnâd eden birtakım yalancılar türemeye başlamıştır.

İslâmiyette yalanın ne kadar büyük bir günah olduğu herkesin malumudur. İslâm'ı tahrif ve zayıflatmak için hadis uyduranları bir kenara koysak bile, İslâm'ı benimsemiş kişilerin yanlış ve eksik inanç sahibi bile olsalar bu cüretlerini anlayabilmek kolay değildir.

Hız. Peygamber, kendisi üzerine yalan isnâdında bulunan kimselerin bu davranışlarından ötürü kazanacakları günahın büyüklüğüne işaret ederek şöyle buyurmuşlardır:

“Kim benim üzerime kasten yalan isnâdında bulunursa cehennemdeki yerine hazırlansın.”¹¹⁶⁴

Bazı kimseler bu hadisin aleyhlerine delil olmasını ve kendilerine engel teşkil etmesini önlemek için hadise, “İi yudille bihi'n-nâs” yâni, “onunla insanları saptırmak için” ilavesini eklemek istemişler ve bununla da kendilerinin insanları saptırmak için değil de, insanları hayra teşvik etmek için hadis uydurduklarını, bu sebeple de hadisteki tehdidin

¹¹⁶³ Talât Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 97; a.mlf., *Hadîs Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 103; a.mlf., *Hadîs Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yayınları, 1992, s. 276.

¹¹⁶⁴ Buhârî, “Enbiyâ”, 50 (No: 3461); “Edeb”, 109 (No: 6197); Müslim, “Mukaddime”, 2; “Zühd”, 72 (No: 3004); Ebû Dâvûd, “İlim”, 4 (No: 3651); Tirmizî, “Fiten”, 70 (No: 2257); “İlim”, 8 (No: 2659-2661), 13 (No: 2669); İbn Mâce, “Mukaddime”, 4 (No: 30-37); Dârimî, “Mukaddime”, 25 (No: 237-244); Ahmed, I, 165, 167; III, 113, 116, 166, 176, 203, 223, 278, 280, 303; V, 297. Lafzen mütevâtir hadise misal olarak gösterilen bu hadisin birçok tarîki vardır. Bkz. Süyûtî, *Katfû'l-Ezhâri'l-Mütenâsire fî'l-Ehâdisi'l-Mütevâtire*, s. 23-27 (No: 1); Molla Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Mevzûa (el-Mevzûâtü'l-Kübrâ)*, s. 37-70; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Laktü'l-Le'âli'l-Mütenâsire fî'l-Ehâdisi'l-Mütevâtire*, nşr. M. Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985, s. 261-282 (No: 61); Kettânî, *Nazmü'l-Mütenâsir*, s. 35-41 (No: 2).

kendileri için geçerli olmadığını ispatlamak istemişlerdir. Ancak hadis münekkidleri bu ilavenin hadisin aslından olmadığı ve uydurma olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.¹¹⁶⁵

Diğer bir grup ise hadisteki “aleyye” sözünün, “aleyhimde” mânâsına geldiğini, kendilerinin ise Rasûlullâh’ın aleyhinde değil de, lehinde hadis uydurduklarını iddia etmişlerdir. Onlara göre bu şekilde lehte, tergîb ve terhîb için uydurulan hadisler, İslâm dinine hizmet etmek içindir.¹¹⁶⁶ Bu grup iddialarını isbat etmek için de, “Kim Allah’ın razı olacağı herhangi bir sözü bana nisbet ederse, o benim hadisimdir ve ben onunla gönderilmişimdir.” yalanını icat etmişlerdir.¹¹⁶⁷

Hadis âlimleri, ister tergîb ve terhîb isterse başka bir konuda olsun Rasûlullâh’ın söylemediği bir sözü ona nisbet etmenin kesin olarak haram olduğunu ve Rasûlullâh’ın “Kim benim üzerime kasten yalan isnâdında bulunursa, cehennemdeki yerine hazırlansın” hadisinin her ne niyetle olursa olsun bu yola müracaat eden herkesi kapsadığını ifade etmişlerdir.¹¹⁶⁸

Hadiste geçmekte olan “müteammiden” yani “kasten yalan uydurursa” ifadesi, kasıtsız olarak uydurmanın câiz olduğu mânâsına gelmez. Zira, İbn Hacer’in de söylediği gibi, yalanın kasıtlı veya kasıtsız olanı arasında fark yoktur.¹¹⁶⁹

Bazı kimseler hadis uydurmamakla birlikte, hadis âlimlerinin uydurma (mevzû) olduğunu ifade ettikleri hadisleri eserlerinde nakletmişlerdir. Oysa mevzû hadislerle amel etmek, ister tergîb ve terhîble ilgili olsun, ister kıssalarla, ister ahkâmla veya başka bir konuyla alakalı olsun kesinlikle haramdır.¹¹⁷⁰ Aynı şekilde mevzû haberleri, mevzû olduğunu beyan etmek ve uyarmak maksadının haricinde rivâyet etmek de kesin olarak

¹¹⁶⁵ Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim İbni’l-Haccâc (Şerhu Sahîhi Müslim)*, I-XVIII, Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, Kâhire, 1407/1987, I, 70-71; İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, dipnot: Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz, Kâhire: Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, 1407/1986, I, 241. Krş. M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 66.

¹¹⁶⁶ Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1986, s. 166.

¹¹⁶⁷ Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 67; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 135.

¹¹⁶⁸ Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, I, 70; İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, I, 241. Krş. Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 65.

¹¹⁶⁹ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, I, 242.

¹¹⁷⁰ Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982, I, 282; Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 165-166.

haramdır.¹¹⁷¹ Bursevî de, İbnü's-Salâh'dan naklen mevzû olan rivâyetlerin mevzûiyyetini beyan etmeksizin nakletmenin helal olmadığını söylemektedir.¹¹⁷²

Bu hususta tasavvufî ve tergîb-terhîbe yönelik eserlerde çoğu kez pek mütesâhil davranılmıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de halka vaaz eden hatiplerin bir kısmı konuya uygun rivâyetleri seçerken pek titiz davranmamaktadırlar. İslâm kültüründen çeşitli nedenlerle uzaklaşmış olan halk kitlelerinin birçoğu, hatibin söylediklerinden âyet ile tefsîri bile ayırtedemeyecek seviyede olduklarından, kafalarında özden uzak bir İslâm oluşmakta hatta öyle ki, bazen sahih bir hadisi, kafalarında oluşmuş olan İslâm'a uymadığı için reddetme cihetine bile gidenler çıkmaktadır.

Mevzû olduğu bilinen bir haberi nakleden kişi hakkında sahih bir hadiste şöyle buyrulmuştur: “Her kim benden yalan olduğu bilinen bir hadis rivâyet ederse, o kimse iki yalancıdan biridir.”¹¹⁷³ Bu hadisi Bursevî de mevzû olan rivâyeti nakletmenin câiz olmadığı konusunda zikreder.¹¹⁷⁴ Bu hadisten de gayet net bir şekilde anlaşılan şudur ki, mevzû olan bir rivâyeti nakletmek her ne niyetle olursa olsun mevzû olduğunu haber vermenin haricinde câiz değildir.

Mevzû hadisler konusu, hadis ilminin en önemli bölümlerinden birisidir. İslâmî ilimlerle alakadar olan kimseler bu konunun kaynaklarını ve teferruatını bilirler.¹¹⁷⁵ Üzerinde durduğumuz konu mevzû hadislerin hadis ilmindeki yeri değil, Bursevî'nin mevzû hadislere bakış açısıdır.

Bursevî, mutasavvıf bir âlimdir. Çocukluğundan beri tasavvufî bir çevrede yaşamış ve tasavvufî bir eğitim almıştır. Bu nedenle de onun eserlerinin tamamına yakını bu kültürü yansıtır.

¹¹⁷¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs (Mukaddimetü İbni's-Salâh)*, s. 98; Mahmûd et-Tahhân, *Teyşîru Mustalahi'l-Hadîs*, s. 111.

¹¹⁷² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/106a; Kasîdecizâde, vr. 218b.

¹¹⁷³ Müslim, “Mukaddime”, 1; İbn Mâce, “Mukaddime”, 5 (No: 38-41); Ahmed, V, 14.

¹¹⁷⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/107b-108a; Kasîdecizâde, vr. 219a.

¹¹⁷⁵ Bu konu hakkında M. Yaşar Kandemir'in *Mevzû Hadîsler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi* isimli kitabına bakılabilir.

Mutasavvıfların eserlerinde vahdet-i vücûd, fenâ, bekâ vb. sülûk halleriyle ilgili konular yanında tergîb ve terhîb, kıssalar ve fezâil-i a'mâl gibi konularda birçok mevzû hadisin görüldüğü bir gerçektir.¹¹⁷⁶ Bursevî kendilerine hüsn-ü zan beslediği sâlih ve zâhid velîlerin eserlerinde bulunması şartıyla bu tür mevzû hadislerle amel edilmesini câiz görür. Aslında hadis uyduranlar içinde en tehlikelisi bu gruptur. Onların, Allah katında büyük ecir kazanacakları zanniyle uydurdukları hadisler, zühd ve takvâları yönünden insanlarda uyandırdıkları güven hissi dolayısıyla çok defa kabul görmüştür.¹¹⁷⁷ Bursevî de aynı şeyleri söyler. Ancak Allah hâfızlar ve hadis âlimleri vasıtasıyla onları, ayıplarını keşfetmek sûretiyle rezil etmiştir. Bursevî böyle kimselere misal olarak, Ebû İsmâ Nûh b. Ebî Meryem'i (ö. 173/789) zikreder.¹¹⁷⁸ Bu zevâtın halk nazarındaki hüsn-i kabulünü de dikkate alan Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân (ö. 198/813) bunlar hakkında "Bizler sâlih kimselerin hadiste olduğundan daha çok herhangi bir hususta yalan söylediklerini görmedik."¹¹⁷⁹ demiştir. Her ne kadar İmâm Müslim bu sözü; "Yalan söylemeyi kastetmedikleri halde yalan lisanlarında cereyan eder (farkında olmadan yalan dillerine düşer)." şeklinde açıklamışsa da¹¹⁸⁰ Yahyâ'nın bu sözünü 'kizb' kelimesinin Arap dilindeki muhtelif mânâ ve kullanımları da göz önüne alındığında¹¹⁸¹ "Bizler sâlih kimselerin hadiste olduğundan daha çok herhangi bir hususta hata yaptıklarını kavramadan ve ezberlemeden nakilde bulunduklarını görmedik." şeklinde anlamak daha doğru olacaktır.¹¹⁸²

Tergîb ve terhîb, kıssalar ve fezâil-i a'mâl konularındaki mevzû hadisler hakkında bizde oluşan kanaat, aslında bu türlü rivâyetlerin ilk defa gerçekten sâlih ve zühd sahibi insanlar tarafından uydurulmadığıdır. Bu türlü rivâyetler kıssacılar ve başkaları

¹¹⁷⁶ Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 166.

¹¹⁷⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, s. 99. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/99a; Kasîdecizâde, vr. 212b; İzmirli İsmâil Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, s. 55; Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, s. 115-116; a.mlf., *Hadis Tarihi*, s. 162-167; Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 59; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 135; Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu Siyasi ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, s. 70.

¹¹⁷⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98a; Kasîdecizâde, vr. 212b.

¹¹⁷⁹ Müslim, "Mukaddime", 40. Krş. Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 59.

¹¹⁸⁰ Müslim, "Mukaddime", 40.

¹¹⁸¹ Bu mânâ ve kullanımlar için bkz. Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 179-183.

¹¹⁸² Bu sözün geniş bir değerlendirmesi için bkz. Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 179-183.

tarafından, halkın teveccühüne mazhar olmak vb. nedenlerle uydurulmuştur. Ancak sâlih insanlar, bu türlü rivâyetleri eserlerine almak sûretiyle meşhur yapmışlar ve daha sonra gelen kimseler üzerinde bu şekilde etkili olmuşlardır. Her konuda sahih hadis bulmak mümkün olmadığı için tasavvufa dair bazı konularla ilgili zayıf ve mevzû bazı rivâyetlerin, tasavvufî ağırlıklı eserlerde delil olarak kullanılması da bu türlü rivâyetlerin aktarılması ve meşhur olmasında etkili olan nedenlerdendir.¹¹⁸³ Nitekim buna benzer ifadeleri Bursevî’de de görmek mümkündür. O tasavvuf ehlinin eserlerinde sahih olmayan değil bir rivâyet, tek bir harfin bile olmadığı kanaatindedir.¹¹⁸⁴ Bursevî, hadis uyduran zümrelerden mutasavvıfları izah ederken şunları söylemektedir: “İbn Hacer “mutasavvıfa” lafzını söylemekle isabet etti. Çünkü sûfiyye ile mukallid mutasavvıflar arasında fark vardır. Cehâlet ve bid’at mukallidin şânındandır. Onlar bu şekilde isimlendirilseler de hakikatte sûfiyyeden değildir.”¹¹⁸⁵ Onun bu konudaki kanaatlerine daha sonra değinilecektir.

Bursevî, daha önce de geçtiği gibi, ister mutasavvıf olsun isterse olmasın ulemânın eserlerinde geçen ve ma’rufu emreden hadislere “makbûl” nazarıyla bakmaktadır. Bursevî bu konuda şunları söylemektedir:

“Bilesin ki *Keşşâf* tefsîrinin müellifi Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) sûrelerin sonunda zikrettiği ve ona müfessirlerin büyüklerinden Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Ebüssuûd’un (ö. 982/1574) –ki Allah onlara rahmet etsin– tâbi olduğu hadisler hakkında âlimler çok şeyler söylemişlerdir. Bu hadislere müspet yaklaşanlar olduğu gibi, İmâm Sâgânî (ö. 650/1252) ve emsâlî âlimlerin yaptığı gibi mevzû (uydurma) olduklarını iddia edip, bunları inkâr ile reddedenler de vardır.

Kadir olan Allah müsâamaha etsin şu fakir kula (Bursevî) zâhir olan şudur: Bu hadisler; ya kuvvetli-sahih, ya illetli-zayıf, yahut da yalan, uydurmadır. ... Yok eğer bunlar mevzû/uydurma ise Hâkim ve diğer bazı âlimler zikretmişlerdir ki “Zahidlerden birisi, Kur’ân’ın ve Kur’ân’ın sûrelerinin fazileti hakkında hadisler uydurmakla tanınmıştı.

¹¹⁸³ Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 59; Müctebâ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 228.

¹¹⁸⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78b; Kasîdecizâde, vr. 197b; a.mlf., *Rûhu’l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Ferâhu’r-Rûh*, II, 237; a.mlf., *Makâlât-ı İsmâil Hakkî*, s. 19.

¹¹⁸⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/102a; Kasîdecizâde, vr. 215b.

Ona, bunu niçin yaptın?” diye sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “İnsanları Kur’ân’a rağbet etmeyip onu terk ettiklerini gördüm. Bunun üzerine onları Kur’ân’a teşvik etmek istedim.” Kendisine, Hz Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*’in, “Kim kasden bana yalan isnâd ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın.” hadisi hatırlatılınca şu cevabı vermiştir: “Ben Rasûlullâh’ın aleyhinde bir yalan isnâd etmedim. Sadece onun lehinde yalan isnâd ettim.”¹¹⁸⁶ ... *et-Tergîb ve’t-Terhîb*’in şerhi olan *Fethu’l-Karîb*’de¹¹⁸⁷ bu şekilde geçmektedir.”¹¹⁸⁸

Bursevî aynı örneğe, *Nuhbetü’l-Fiker* şerhinde İbn Hacer’in “Hadisin uydurulmuş olduğu bazen onu uyduranın ikrarı ile bilinir”¹¹⁸⁹ sözünü açıklarken sûrelerin faziletleriyle ilgili zayıf ve mevzû hadisler hakkında bilgi verirken değinir: “Yani uydurduğu hadisin rivâyetinde teferrüd eden kimse. Ömer b. Sabîh’in¹¹⁹⁰ şu sözü gibi:

¹¹⁸⁶ Krş. Leknevî, *el-Ecvibetü’l-Fâzıla li’l-Es’ileti’l-Aşareti’l-Kâmile*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebü’l-Matbûâtü’l-İslâmiyye, Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1426/2005, s. 133; Molla Ali el-Kârî, *el-Masnû’ fî Ma’rifeti’l-Hadîsi’l-Mevzû’ (el-Mevzûâtü’s-Sügrâ)*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1414/1994, s. 93-94, (No: 109, nâşirin dipnotu); Kardavî, *Keyfe Neteâmel maa’s-Sünneti’n-Nebeviyye*, s. 35.

¹¹⁸⁷ *Fethu’l-Karîbi’l-Mücîb* adlı *et-Tergîb ve’t-Terhîb*’in şerhi. Bu eserden bahseden çok az kaynak bulunmaktadır. Ama Bursevî başta tefsiri *Rûhu’l-Beyân* (otuz yedi yerde) olmak üzere muhtelif eserlerinde bu şerhten ısrarla bahsetmektedir. Bursevî genelde müellifinin ismini vermediği bu eserden bazen müellifinin ismiyle birlikte *للفيومي* şeklinde söz etmektedir. Bkz. Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 174, 183, 269, 273, 282, 283, 300, 329. Ay. bkz. a.mlf., *Temâmü’l-Feyz*, I, 91, 230. Aslında el-Feyyûmî denildiğinde akla ilk olarak *el-Misbâhu’l-Münîr fî Garibi’ş-Şerhi’l-Kebîr li’r-Râfi’i* adlı eserin müellifi Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (ö. 770/1368-69) gelmektedir ki kaynaklarda kendisine ait böyle bir eser tespit edilememiştir. Bkz. Hüseyin Elmalî, “Feyyûmî Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, 1995, XII, 515-516. Bursevî’nin söz konusu ettiği el-Feyyûmî Hasan b. Ali el-Feyyûmî’dir (ö. ?). Nitekim biz Süleymâniye Kütüphanesi’nde, Hasan b. Ali el-Feyyûmî’ye ait *Fethu’l-Karîbi’l-Mücîb* üzerine Ali Ebû’l-Hasan el-Mâlikî tarafından yapılmış bir telhîs çalışmasının sadece bir nüshasını bulabildik. Sanki Bursevî bu eserin unutulup gideceğini tahmin etmiş gibi ısrarla eserin adına vurgu yapmıştır. Ali Ebû’l-Hasan el-Mâlikî eserin mukaddimesinde, Zâhid câmiî imamı Hasan b. Ali el-Feyyûmî’nin bu eserinin müellif nüshasının kendisine ulaştığını ve ondaki tekrarları çıkartarak eseri telhîs ettiğini söylemektedir. Ebû’l-Hasan el-Mâlikî, *Telhîsu Fethi’l-Karîb*, İstanbul: Süleymâniye Ktp., Fâtih, nr. 67, vr. 1a.

¹¹⁸⁸ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, III, 570-571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri). Krş. Leknevî, *el-Ecvibetü’l-Fâzıla li’l-Es’ileti’l-Aşareti’l-Kâmile*, s. 133; Kardavî, *Keyfe Neteâmel maa’s-Sünneti’n-Nebeviyye*, s. 35.

¹¹⁸⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 118.

¹¹⁹⁰ Bursevî bu ismi, Molla Ali el-Kârî gibi “Sabîh” şeklinde zikretmiştir. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 437. Kaynaklarda bu isim “Subh veya es-Subh” şeklindedir (Ömer b. Subh/es-Subh). Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü’l-Cerh ve’t-Ta’dil*, VI, 116-117 (No: 629); Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, I-XXXV, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1422/2002, XXI, 396-398 (No: 4259); Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, I-IV, Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts., III, 206-207 (No: 6147); İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VII, 392-393 (No: 5107).

“Hz. Peygamber’in hutbesini ben uydurdum.”¹¹⁹¹ Yani Ömer b. Sabîh’in Hz. Peygamber’e nispet ettiği uzun hutbe. Ebû İsmâye’l-Nûhî b. Ebî Meryem’den¹¹⁹² rivâyet edilen şu söz de böyledir. Kendisine “İkrime tarîkıyle İbn Abbâs’tan sûre sûre Kur’ân’ın faziletleri hakkında rivâyet ettiğin hadisleri nereden aldın?” diye sorulunca şöyle cevap vermiştir: “İnsanların Kur’ân’dan yüz çevirdiklerini ve Ebû Hanîfe’nin fikhî ile Muhammed b. İshâk’ın megâzisi ile işğal ettiklerini görünce mükâfatını Allah’tan bekleyerek bu hadisleri uydurdum.”¹¹⁹³ ... Yine sûre sûre Kur’ân’ın faziletleri hakkında Übey b. Ka’b’dan (ö. 33/654 [?]) rivâyet edilen uzun hadisin durumu da böyledir.¹¹⁹⁴ Çünkü bu hadisin râvîsi hadisi uydurduğunu bizzat itiraf etmiştir. Sözün özü, sûre sûre Kur’ân’ın faziletleri hakkında vârid olan hadislerin ekserisi, Abbâdân halkından bir adamın insanları Kur’ân okuma ve ezberlemeye teşvik etmek için uydurduğu mevzû hadislerdir.”¹¹⁹⁵

Bursevî, *Nuhbetü’l-Fiker* şerhinin başka bir yerinde İbn Hacer’in “Hadis uydurana, uydurmaya sevkeden âmil, ... yahut bazı âbidlerde olduğu gibi cehâletin galebe çalması”¹¹⁹⁶ sözünü açıklarken: “Bunu mânâsı ibâdet, taat, dindarlık, vera ve zâhidliğe kendisini nispet eden bazıları gibi demektir. Çünkü onlar hadis uydurmayı dindarlık olarak gördüler ve bu hadisleri fasid iddiaları gereği sevabını Allah’tan bekleyerek uydurdular, insanlar da onların uydurdukları bu hadisleri sırf onlara güvendikleri ve itimad ettikleri için kabul ettiler. İşte bundan dolayı bu âbidler, hadis uyduran grupların zararı en büyük olanları oldular. Sonra Allah Teâlâ hâfızlar ve hadis âlimleri vasıtasıyla

¹¹⁹¹ Buhârî, *et-Târîhu’l-Evsat*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyd, I-II, Haleb: Dârü’l-Va’y, Kâhire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 1397/1977, II, 210 (No: 2335); İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, nşr. Tefîk Hamdân, I-II, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1995, II, 426; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXI, 398; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, VII, 392; Süyûtî, *Tedribü’r-Râvî*, I, 323; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 437. Bkz. Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, s. 13.

¹¹⁹² Ebû İsmâye’l-Nûhî b. Ebî Meryem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 285-287, 496-498; Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 174-177; Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 155-163; Avcı, *Süfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 189-190.

¹¹⁹³ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, s. 100; Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr ve’t-Tezkire*, I, 268-269; Süyûtî, *Tedribü’r-Râvî*, I, 333; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 437. Bkz. Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, s. 13.

¹¹⁹⁴ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs (Mukaddimetü İbni’s-Salâh)*, s. 100; Süyûtî, *Tedribü’r-Râvî*, I, 339, 340; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 437.

¹¹⁹⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a; Kasıdecizâde, vr. 197a-b.

¹¹⁹⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 121.

ayıplarını açığa çıkarmak sûretiyle onları rezil etti. İşte onlardan biri de Ebû İsme Nûh b. Ebî Meryem'dir.” dedikten sonra Nûh b. Ebî Meryem'in yukarıda geçen Kur'ân'ın faziletlerine dair uydurduğu hadislerle ilgili sözüne yer vermiş ve ardından şöyle demiştir: “Böylece onun hadis uydurduğu kendi ikrarıyla bilinmiş oldu ki bu meseleyle ilgili bazı hususlar daha önce geçmişti.”¹¹⁹⁷

Aslında Bursevî bu şekilde de olsa hadis uydurmanın kesinlikle haram ve büyük günahlardan olduğu kanaatindedir. Çünkü Rasûlullâh üzerine yalan isnâdında bulunmak, İslâm'ın temel kâidelerini yıkmaya sürükler.¹¹⁹⁸ “Amellerin faziletleri hakkında hadis uydurmaya gelince, bu hakikatleri bilmemek (hakikatlere câhil kalmak) ve Allah'a ve Rasûlü'ne iftira etmektir. Bunun için ekâbir-i ulemâdan bazıları amellerin faziletleri hususunda haber/hadis uyduran birisini işittiklerinde demişlerdir ki; şayet bir kılıcım veya mızrağım olsaydı Mecûs küffârına karşı gazayı terkeder ve bununla savaşırdım. Çünkü o, söylemediği bir şeyi Hz. Peygamber'den kasıtlı olarak nakletmiştir. Bu ise Hz. Peygamber'in hadisinde “Benim üzerime yalan isnâdında bulunmak, sizden herhangi birinizin üzerine yalan isnâdında bulunmak gibi değildir. Her kim ki benim üzerime yalan isnâdında bulunursa, cehennemdeki yerine hazırlansın”¹¹⁹⁹ buyurmuş olması hasebiyle büyük günahların en şiddetlilerindendir. ... Hz. Peygamber'e yalan isnâdını yasaklayan mezkûr hadis, zâhir ve hakikat ehlinin ittifakıyla hadis uydurmanın mutlak olarak merdûd olduğuna delâlet etmektedir. Uydurulan bu hadis, aralarında hiçbir ayırım olmaksızın isterse tergîb veya terhîb konularında uydurulmuş olsa bile hiç farketmez. Ancak haklarında zayıf veya mevzû denilen hadisler ile amel etmeye gelince daha önce bu konudan söz edilmişti.”¹²⁰⁰ Hatta Bursevî bu taifeye Ebû İsme'yi misal verir ve Allah'ın bunun gibilerini âlimler vâsıtasıyla rezil ettiğini söyler.¹²⁰¹ Ancak yine de *Rûhu'l-Beyân* tefsîrinde zâhidlerin

¹¹⁹⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/97b-98a; Kasîdecizâde, vr. 212b.

¹¹⁹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/62a; 2/83b; 2/98a, 2/98b; 2/104b-105a; Kasîdecizâde, vr. 186b; 201b; 212b; 213a; 216b-217a; 218a.

¹¹⁹⁹ Buhârî, “Cenâiz”, 33 (No: 1291); Müslim, “Mukaddime”, 4 (No: 4); Ahmed, IV, 245, 252; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Zeylinde İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 750/1349) *el-Cevheru'n-Nakî*'si ile birlikte), I-X, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts., IV, 72.

¹²⁰⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasîdecizâde, vr. 213a. Ay. bkz. İnebey, vr. 2/104b-105b; 2/106a-107a; Kasîdecizâde, vr. 217a-217b; 218a-218b.

¹²⁰¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/99a; Kasîdecizâde, vr. 212b.

birisinden ve *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde Nûh b. Ebî Meryem'den naklettiği ilgili rivâyeti tasvib eder bir edayla vermesi onun bu konuda haddinden fazla mütesâhil olduğunu göstermektedir.¹²⁰²

Bursevî, yukarıdaki ifadelerine muhalif olarak şöyle demektedir:

“Burada o zâhid kişi şunu ifade etmek istemiştir: Hz. Peygamber aleyhinde yalan isnâd etmek, İslâm'ın temellerini yıkmaya, şerîatı ve dinî hükümleri bozmaya götürür. Fakat O'nun lehinde bir yalan isnâd etmek böyle değildir. Çünkü bu, insanları onun şerâtına tâbi olmaya, O'nun getirdiği yolda O'nun izine uymaya teşvik etmek içindir.”¹²⁰³ Nitekim Şeyh İzzeddin b. Abdisselâm (ö. 660/1262) bu konuda şunları söylemiştir: “Söz, insanı maksadlarına ulaştıran bir vesîledir. (Din yönünden) övülmüş her maksada hem doğru söylemekle hem de yalan söylemekle ulaşmak mümkünse, burada yalan söylemek haramdır. Eğer maksada doğru söylemekle değil de yalnızca yalan söylemekle ulaşmak mümkün oluyorsa ve o maksadı gerçekleştirmek mübah ise burada yalan söylemek mübah olur. Eğer o maksad vâcib ise yalan söylemek de vâcib olur. İşte konunun kuralı budur.”¹²⁰⁴ “Şeyh Sa'dî der ki:

Bilgeler şöyle demiştir ki: Daha iyidir,

¹²⁰² Bu ve benzeri şekillerde hadis uydurmakla itham edilenlerden ikisi, Ebû İsme Nûh b. Ebî Meryem ve meşhur mutasavvıf Sülemî'dir (ö. 412/1021). Ancak *Tecrid-i Sarîh* mütercim ve şârihleri merhum Ahmed Nâim ve Kâmil Mirâs, Nûh b. Ebî Meryem'in hadis uydurma cihetine gitmediğini, onun hakkında, “hadis uydurdu” şeklindeki iddiaların tamamen muarızları ve çekemeyenleri tarafından ortaya atılmış bir iftira olduğunu gayel güzel ve ikna edici delilleriyle isbat etmişler ve bu büyük zatı yalancılık ithamından kurtarmışlardır. Bkz. Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I, 285-287, 496-498; Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 174-177; Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 155-163; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 189-190. Aynı şekilde Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri* isimli kıymetli çalışmasında, Sülemî hakkındaki “tasavvufî konularda hadis uydurduğu” iddiasının doğru olmadığını, bu zatın eserlerindeki zayıf ve mevzû rivâyetlerin, kendisinden önceki eserlerde de geçtiğini ifade etmiştir. Bkz. Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1969, s. 44-47. Fikret Karapınar da Sülemî hakkında bazı kaynaklarda zikredilen “Sika değildir ve sûfiler için hadis uydurdu” şeklindeki iddianın doğru olmadığını belirtmiştir. Bkz. Fikret Karapınar, *Muhaddis Sûfilerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri*, Konya 2009, s. 120-121.

¹²⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri). Krş. Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâzıla li'l-Es'ileti'l-Aşareti'l-Kâmile*, s. 134; Kardavî, *Keyfe Neteâmel maa's-Sünneti'n-Nebeviyye*, s. 36.

¹²⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri); V, 501 (Enbiyâ, 21/63 âyetinin tefsiri); VII, 467 (Sâffât, 37/89 âyetinin tefsiri). Krş. Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâzıla li'l-Es'ileti'l-Aşareti'l-Kâmile*, s. 134; Kardavî, *Keyfe Neteâmel maa's-Sünneti'n-Nebeviyye*, s. 36. Bursevî'nin İzz b. Abdüsselâm'dan naklettiği bu sözler İzz b. Abdüsselâm'a ait eserlerde bulunamamıştır. Zaten kaynakların hemen hemen hepsinde bu söz Gazzâlî'nin sözü olarak verilmektedir. Bkz. Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, III, 146. Krş. Nevevî, *el-Ezkâr*, s. 540.

Hayır için söylenen yalan, şer için söylenen doğrudan.”¹²⁰⁵

Bursevî'nin naklettiği bu ifadelerden “Vâcib veya mübah olan bir maksada ulaşmak için yalan söylemek veya hadis uydurmak vâcib veya mübah olur” gibi bir mânâ anlaşılıyorsa da, onun bu mânâyı kastedecek kadar ileriye gideceği kanaatinde değiliz. Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi Bursevî, eserlerinde yalan hadis uydurmak gibi bir yola gitmemiştir. Onun bu konudaki za'fiyeti, bu türlü rivâyetlere eserlerinde yer veriyor olmasıdır.

Öte yandan Bursevî, eserlerinde yalanın çirkinliğine işaret etmiş ve insanları yalandan sakındırmıştır. O, “*Söylemekte oldukları yalanlardan ötürü onlar için elem verici bir azâb vardır.*”¹²⁰⁶ âyetinin tefsîrinde şunları söyler: “Bil ki yalan, büyük bir günah, çirkin bir ayıp ve her kötülüğün başıdır. Yalan söylemek en kötü ve en hoş gitmeyen huylardan biridir. Yalan imanın mukâbilidir/karşıtıdır. Yani iman bir tarafta, yalan ise onun karşıtı olarak diğer taraftadır. İkisi bir yerde bulunmaz. Bu ifade kinâye yoluyla ikisi arasındaki mesafenin uzaklığını anlatmak içindir. Hadiste gelmiştir ki: “Bana ne oluyor ki, sizi çekirgelerin peşpeşe düştüğü gibi, ardarda yalan söylerken görüyorum. Şüphesiz ki söylenen her yalan, yalan olarak yazılır. Harpte yalan söylemek câizdir. Çünkü harp hîledir. İkinci olarak birbirine düşman iki kişinin arasını düzeltmek için yalana başvurulabilir. Üçüncü olarak kişinin hanımının gönlünü almak ve geçimini sürdürmek için yalan söylemesi câizdir.”¹²⁰⁷ Mesela bir kimsenin hanımına: “Bana senden daha sevimli kimse yoktur.” demesi buna bir örnektir. Kadın açısından da durum aynıdır. İşte açıklandığı üzere üç yerde ve bunlara benzeyen hususlarda yalan söylemenin câiz olduğu hadîs-i şerifle belirtilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre kişi, ister kendisi, isterse başkası adına doğru bir maksada/gerekçeye dayanarak böyle söyleyebilir (yalan söyleyebilir). Nitekim Farsça şöyle denmiştir: “Barış sağlayan yalan, fitne koparan doğrudan daha güzeldir.” Başkasına ait konularda fayda sağlayacağını

¹²⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri):

¹²⁰⁶ Bakara, 2/10.

¹²⁰⁷ Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, IV, 204 (No: 4798). Hadisin isnâdı zayıftır. Bkz. Bûsîrî, *İthâfî'l-Hiyereti'l-Mehere bi Zevâidi'l-Mesânîdi'l-Aşere*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm'in gözeteminde ilmî kurul, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1420/1999, IV, 87 (No: 3214/1); İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniye*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1414/1993, II, 412-413 (No: 2606); Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd, *Tahrîcu Ehâdîsi İhyâi Ulûmi'd-Dîn*, Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1408/1987, IV, 1727-1728 (No: 2711); V, 2355 (No: 3751).

umarak yalana başvurmak câiz ise de kişinin nefesine ait olan konularda, zarar bile getirirse doğruyu tercih etmesi en sağlam yoldur. Nitekim Sa'dî şöyle demiştir:

Sözünün doğru olduğunu iyice bilmedikçe,

Söz söylemek için ağzını açmaman gerekir.

Doğru söylediğinde bağlanıp hapse atılacağını bilsen,

Yalanla hür olmaktan, doğru söyleyip hapse atılmak daha iyidir.”¹²⁰⁸

Kısaca Bursevî burada yalanın tümünün Allah indinde yalan olarak yazılacağını, sadece kişinin harpte, iki kırgın kişinin arasını düzeltmek için ve karı-kocanın birbirlerini memnûn ve mesrûr etmek için yalan söylemelerinin câiz olduğunu ve bunun hadisle sâbit olduğunu ifade eder. Ardından kişinin kendisi ve başkası açısından doğru bir maksada/gerekçeye dayanarak ma'rûf konularda yalan söylemesinin de, aynı şekilde câiz olduğunu söyler. Onun bu son ifadesi biraz önce geçen “Eğer o maksad vâcib ise yalan söylemek de vâcib olur.” cümlesiyle bağlantılıdır. O bu ifadelerle ma'rûfa yönlendirmek için hadis uydurmak sûreti ile yalana müracaat etmeye kapı aralıyor gibi görünmekle birlikte bu mübalağalı ifadeler kanaatimizce eserlerinde mevzû rivâyetlere yer veren ve kendisinin itimad ettiği kişileri müdafaa gayretinden kaynaklanmaktadır.

Bursevî'nin hadisçilik yönü ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus ise, onun sened itibariyle sahih olmasa bile, mânâsı doğru veya bir marûfu emreden zayıf ve mevzû hadisleri kabul ve rivâyet etmesidir. Bursevî bu konuda kendisine Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108), *ez-Zerî'a* isimli kitabından aldığı şu hadisi delil olarak zikreder:

“Peygamber'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Size benden hidâyete sevkeden veya bir kötülüğü meneden bir hadis ulaştığı zaman, ben onu demiş de olsam, dememiş de olsam kabul ediniz. Şayet size benden kötülüğe sevkeden veya hidâyeti meneden bir hadis ulaşırsa onu kabul etmeyiniz. Çünkü ben hak olandan başkasını söylemem.”¹²⁰⁹

¹²⁰⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 59 (Bakara, 2/10 âyetinin tefsiri).

¹²⁰⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b-1/46a; 2/78a-78b; Kasîdecizâde, vr. 30a, 197b. Krş. Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 431 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 231). Hadisi bu lafızla Râgıb el-İsfahânî *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Şerî'a* [nşr. Ebü'l-Yezîd Ebû Zeyd el-Acemî, Kâhire: Dâru's-Selâm, 1428/2007, s. 194-195; Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400/1980, s. 175] adlı eserinde zikretmiştir. Bu mânâda muhtelif lafızlarla gelen başka hadisler de vardır. Onlardan birinin lafzı şöyledir: “Size benden hakka muvâfik bir hadis söylenildiğinde ben onu

Bursevî aynı yerde devamla, müfessirlerin tefsîrlerindeki sûrelerin fazileti ile ilgili hadislerin mevzû olduklarını beyan etmeksizin rivâyet etmelerini de, bu hadisle âmil olmalarına bağlar. Oysa bu rivâyeti ve böyle bir anlayışı meşrû olarak kabul etmek, maruf konulardaki bütün sözleri Rasûlullâh’a izâfe etmenin meşrûiyeti anlamına gelir ki, bu takdirde kıssacılar vb. kimseler nasihat yollu uydurdukları hadisler konusunda yanlış değil, fevkalâde doğru bir iş yapmışlar demektir. Ancak hadis uydurmanın büyük bir günah hatta bazı âlimlere göre küfür ve dinin temelini yıkmaya zemin hazırladığını söyleyen,¹²¹⁰ aynı şekilde bazı bâtil fırka mensuplarının kendilerine uydurdukları hadisler konusunda hüccet olsun diye “kim ki benim üzerime yalan isnâdında bulunursa cehennemdeki yerine hazırlansın” mütevâtir hadisine¹²¹¹, “onunla insanları saptırmak için” ilavesini eklediklerini ve bunun bütün ulemânın ittifakıyla bâtil ve mevzû olduğunu söyleyen¹²¹² Bursevî’nin yukarıdaki hadisi kabul etmesi ve söyledikleri birbiriyle tezat teşkil etmektedir. Ancak Bursevî’de bir za’fiyet eseri olarak bu konularda birbirine zıt ifadeler görülür. Nitekim ileride de ayrıntılı bir şekilde değinileceği üzere *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*’de birkaç yerde İmâm Ebû Hanîfe (ö. 150/767) hakkında: “ümmetimin sirâcı/kandili” şeklinde rivâyet edilen haberin mevzû olduğunu söylediği halde,¹²¹³ *Şerh-i Pend-i Attâr* adlı eserinde bu haberin mânâ cihetiyle sahih olduğunu söyler.¹²¹⁴

Bursevî, Rasûlullâh’ın lehinde hadis uydurma konusunda Kirmânî’den (ö. 786/1384) şu nakli yapar: “Şayet dersin ki: Peygamber’in aleyhinde yalan uydurmakla, lehinde yalan uydurmak arasında fark var mıdır, yoksa her iki durumda da aynı hüküm mü söz

demiş de olsam, dememiş de olsam onu tasdik edin ve onu alıp amel edin.” Hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler mütefikler. Geniş bilgi için bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, nşr. Tefkîk Hamdân, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415/1995, I, 187-188; Sehâvî, *el-Mekâsîdû’l-Hasene*, s. 56-57 (No: 59); Süyûtî, *el-Le’âli’l-Masnûa fi’l-Ehâdisi’l-Mevzûa*, I-II, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1417/1996, I, 195; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, I, 89-90 (No: 220); Şevkânî, *el-Fevâidü’l-Mecmûa*, s. 278-283 (No: 28), s. 488 (No: 58); Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 69-70; Karapınar, *Muhaddis Sufîlerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri*, s. 155-159.

¹²¹⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/62a; 2/83b; 2/99a, 2/99b 2/104b-105a; Kasîdecizâde, vr. 186b; 201b; 212b; 213a; 216b-217a; 402b.

¹²¹¹ Bursevî bu hadisinin içlerinde aşere-i mübeşşerenin de bulunduğu yetmiş iki sahâbî tarafından rivâyet edilen sahih bir hadis olduğunu özellikle belirtir. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b; Kasîdecizâde, vr. 29b.

¹²¹² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/104a-104b; Kasîdecizâde, vr. 217a-217b.

¹²¹³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 213b-214a; 278a.

¹²¹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, İstanbul, 1287, s. 71.

konusudur? Derim ki: Peygamber’in adına yalan uydurmak, ister lehinde olsun isterse aleyhinde, bir sözün Peygamber söylemediği halde yalan olarak ona nisbet edilmesidir.”¹²¹⁵ Kirmânî bu açıklamayı Hz. Peygamber’in “Benim adıma yalan uydurmayın, çünkü benim adıma yalan uyduran cehenneme girer.”¹²¹⁶ hadisinin şerhinde yapmıştır. Bu hadisi, İmâm Râgıb el-İsfahânî’nin (ö. 502/1108) *ez-Zerî’a* adlı kitabında zikrettiği şu hadis tırmalamaktadır/zedelemektedir. Râgıb el-İsfahânî ilgili kitapta şöyle demiştir: Hz. Peygamber’den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Size benden rivâyet edilen ve hidâyete yönelten veya bir çirkin işi meneden bir hadis geldiği zaman ben onu ister söylemiş olayım isterse söylememiş olayım, kabul ediniz. Şayet size benden kötülüğe yöneltici veya hidayeti men eden bir hadis ulaşırsa, onu kabul etmeyin. Çünkü ben hak (doğru) olandan başkasını söylemem.”¹²¹⁷ ... Hz. Peygamber “Kim benim üzerime kasten yalan isnâdında bulunursa, cehennemdeki yerine hazırlansın.” hadisindeki “kasten” ifadesini özellikle kullanmıştır. Çünkü unutarak Hz. Peygamber’e yalan isnâdında bulunan kimse bu tehdidin kapsamına girmez.”¹²¹⁸ Bir başka yerde ise yukarıdaki bilgileri aynen veren Bursevî, Kirmânî’nin yaptığı bu açıklamadan kasdının, velev ki tergîb konusunda bile olsa hadis uydurmanın zemmi olduğunu ifade eder.¹²¹⁹

Bursevî, Kirmânî’den aktardığı bu açıklamadan sonra, az önce geçtiği üzere Rasûlullâh’ın lehinde hadis uydurmaya müsbet bakıyor hissini uyandıracak şekilde şu değerlendirmeyi yapar:

“Lâkin bu hususta söylenecek söz vardır. Rasûlullâh’ın aleyhinde yalan uydurmanın zararı, lehinde yalan uydurmanın zararından daha şiddetlidir. Buna şu hâdise delalet eder: Sahâbeden birisi, kabilelerden birisine dedi ki, Peygamber falancayı kadınlarınızdan biriyle evlendirmeyi emretti. Oysa Rasûlullâh bunu emretmemişti ve yine o kişi de o kabilenin kadınlarının dengi değildi. Bunun üzerine tereddüt ettiler ve

¹²¹⁵ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî*, II, 110. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/104a; Kasîdecizâde, vr. 217a.

¹²¹⁶ Buhârî, “İlim”, 38 (No: 1106); Müslim, “Mukaddime”, 1 (No: 1).

¹²¹⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a-78b; Kasîdecizâde, vr. 197b. Bu rivâyet, Rasûlullâh üzerine hadis uydurmayı ve bu türlü uydurma hadisleri rivâyet etmeyi şiddetle yasaklayan sahih hadislerin tam tersi olması nedeniyle sahih değildir. Nitekim benzer mânâda mevzû rivâyetler daha önce geçmişti.

¹²¹⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b-46a; Kasîdecizâde, vr. 29b-30a.

¹²¹⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/63a; Kasîdecizâde, vr. 187b.

olay Peygamber’e haber verildiğinde, denk olmayanı evlendirmeyi ayıplama/ayıp görme zararından dolayı müteammiden/kasıtlı yalan söylemekten sakındırıp korkuttu.”¹²²⁰

Aslında Bursevî’nin zikrettiği bu hâdisede Rasûlullâh’ın lehinde yalan uydurmaya müsamaha yoktur. Aksine bir yalanı Rasûlullâh’a izafe etmenin çirkinliği ve bundan sakındırma vardır. Ancak Bursevî’nin çıkardığı mânâ onun hadisçiliği noktasından en zayıf yönüdür.¹²²¹ Bursevî’nin bu yönü bir bakıma hadislerde va’dedilen şeyleri, en küçük ecirleri bile zayi etmemeye yönelik bir anlayıştır. Nitekim Bursevî “Böylece hadis uydurmakla, hüsn-i zanna binâen mevzû hadisle amel etmek arasında fark olduğu açığa çıkmış oldu. Daha önce mevzû hadisin, en aşağı mertebede olsa bile zayıf hadislere dâhil olduğu hususu geçmişti.”¹²²² derken herhalde bunu kastetmiş olmalıdır. Zira Bursevî’ye göre hadis uydurmakla mevzû hadislerle amel etmek arasında fark vardır.

Bursevî’nin, sahih olarak bilinen hadislerin içerisinde mevzû olanlarının olduğunu söylediğini daha önce ifade etmiştik. Onun mevzû hadisler hakkında da aynı kanaati vardır. Yani bir kısım mevzû hadisler aslında sahihtirler. O, bu konuda büyük mutasavvıfların kitaplarındaki hadisleri ön plana çıkartır. Bununla beraber tefsîr kitaplarındaki sûrelerin faziletleri ile ilgili vb. hadislerin içerisinde sahih hadis olabileceğine de işaretlerle şöyle der:¹²²³

“Özet olarak söylemek gerekirse kişi mevzû hadislerle amel etme konusunda muhayyerdir. Dilerse büyük âlimlere hüsn-i zan besleyerek bu hadislerle amel eder. Çünkü bu âlimler bu hadisleri kitaplarına, özellikle büyük tefsîr kitaplarına kaydetmişlerdir. Şu açık bir gerçektir ki onlar bir harfî dahi tekrar tekrar gözden geçirmeden eserlerine almazlar. Dilerse bunlarla amel etmeyi terk eder ve pek çok menfaatten de mahrum kalır. Artık onunla münakaşa ve mücadele etmeye gerek yoktur.

¹²²⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/63a; Kasıdecizâde, vr. 187b.

¹²²¹ Bursevî’nin bu görüşünün eleştirisi için bkz. M. Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999, s. 337; a.mlf., *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 206-207.

¹²²² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78b; Kasıdecizâde, vr. 197b.

¹²²³ Bursevî’nin bu görüşünün eleştirisi için bkz. Leknevî, *el-Ecvibetü’l-Fâzıla li’l-Es’ileti’l-Aşareti’l-Kâmile*, s. 132-135; Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 337.

Haddi zâtında hadisin kendisinde sıhhat olmadığı halde muhaddisler bazen bir hadisin sıhhati üzerinde ittifak etmiş olabilirler. Çünkü insan yanılma ve unutmadan mürekkebdır.”¹²²⁴

Bursevî, İbn Hacer’in “Hadisin uydurulmuş olduğu bazen onu uyduranın ikrarı ile bilinir”¹²²⁵ sözünü açıklarken sûrelerin faziletleriyle ilgili zayıf ve mevzû hadisler hakkında şunları söylemiştir: “Yani uydurduğu hadisin rivâyetinde teferrüd eden kimse. Ömer b. Sabîh’in¹²²⁶ şu sözü gibi: “Hz. Peygamber’in hutbesini ben uydurdum.”¹²²⁷ Yani Ömer b. Sabîh’in Hz. Peygamber’e nispet ettiği uzun hutbe. Ebû İsme yani Nûh b. Ebî Meryem’den rivâyet edilen şu söz de böyledir. Kendisine “İkrime tarîkıyle İbn Abbâs’tan sûre sûre Kur’ân’ın faziletleri hakkında rivâyet ettiğin hadisleri nereden aldın?” diye sorulunca şöyle cevap vermiştir: “İnsanların Kur’ân’dan yüz çevirdiklerini ve Ebû Hanîfe’nin fıkıhı ile Muhammed b. İshâk’ın megâzisi ile iştigal ettiklerini görünce mükâfatını Allah’tan bekleyerek bu hadisleri uydurdum.”¹²²⁸ ... Yine sûre sûre Kur’ân’ın faziletleri hakkında Übey b. Ka’b’dan (ö. 33/654 [?]) rivâyet edilen uzun hadisin durumu da böyledir.¹²²⁹ Çünkü bu hadisin râvîsi hadisi uydurduğunu bizzat itiraf etmiştir. Sözün özü, sûre sûre Kur’ân’ın faziletleri hakkında vârid olan hadislerin ekserisi, Abbâdân halkından bir adamın insanları Kur’ân okuma ve ezberlemeye teşvik etmek için uydurduğu mevzû hadislerdir.”¹²³⁰ Şeyh Takiyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) şöyle demiştir: “Vâhidî (ö. 468/1076) ve başka bir kısım müfessirler bu hadisleri tefsîrlerinde kaydetmişlerdir. Ancak bu onlardan sâdır olan bir hatâdır.”¹²³¹

¹²²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri).

¹²²⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 118.

¹²²⁶ Bursevî bu ismi, Molla Ali el-Kârî gibi “Sabîh” şeklinde zikretmiştir. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 437. Kaynaklarda bu isim “Subh veya es-Subh” şeklindedir (Ömer b. Subh/es-Subh). Bu hususa daha önce ilgili dipnotta değinilmişti.

¹²²⁷ Kaynakları daha önce geçmişti.

¹²²⁸ Kaynakları daha önce geçmişti.

¹²²⁹ Kaynakları daha önce geçmişti.

¹²³⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a; Kasîdecizâde, vr. 197a-b.

¹²³¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a; Kasîdecizâde, vr. 197b. Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XIII, 231, 354, 386; a.mlf., *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, VII, 12, 13, 34, 177, 300, 311-312, 354-355, 434-435.

İbnü's-Salâh da *Mukaddime*'sinde aynı şeyi söylemiştir.¹²³² Irâkî (ö. 806/1404) demiştir ki: "Müfessirlerden Vâhidî, Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Zemahşerî gibi her kim tefsîrinde bu hadisleri kaydetmişlerse bu konuda hata etmiştir. Fakat Vâhidî ve Sa'lebî gibi bu hadislerin senedlerini zikredenlerin özrü daha basittir. İsterse hadisin senedi, illetini beyân etmeksizin sükût etmenin câiz olmadığı cinsten olsun. Ancak Zemahşerî gibi bu hadisleri senedlerini ibraz etmeyen ve bu hadisleri cezm sigasıyla nakledenlerin hatası daha çirkindir."¹²³³

Bursevî'nin, amellerin faziletleriyle ilgili de olsa hadis uydurmaya karşı olduğunu ve bunu Allah ve Rasûlü'ne iftira olarak değerlendirdiği hususuna daha önce değinilmişti. Ancak o ecille-i müfessirinden olan zevâtın tefsîrlerindeki mevzû rivâyetleri önceki söylediklerine muhâlif olarak müdafa eder ve şöyle der:

"Bu fakir der ki: Zâhir olan şudur ki, tefsîr ehlinden daha önce isimleri zikredilenler ile Beyzâvî, Semerkandî (ö. 373/983) ve Ebüssuûd gibi onlardan sonra gelenler bu hadislerin mevzû olduklarını söylemeksizin zikretme işini, İmâm Râgıb'ın *ez-Zerî'a* isimli kitabında zikrettiği hadisle âmil olduklarından yapmışlardır. İmâm Râgıb orada şöyle demiştir: Peygamber'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Size benden rivâyet edilen ve hidâyete yönelten veya bir çirkin işi meneden bir hadis geldiği zaman ben onu ister söylemiş olayım isterse söylememiş olayım, kabul ediniz. Şayet size benden kötülüğe yöneltici veya hidayeti men eden bir hadis ulaşırsa, onu kabul etmeyin. Çünkü ben hak (doğru) olandan başkasını söylemem."¹²³⁴

Bursevî daha sonra Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve diğer imâmlardan naklen ulemânın ahkâm konusundaki hadisleri kabulde şiddetli ancak amellerin faziletleri konusundaki hadisleri kabulde mütesâhil davrandıklarını nakleder¹²³⁵ ve ardından Gazzâlî'nin (ö.505/1111), *İhyâ*'sından¹²³⁶ naklen şu hâdiseyi zikreder:

¹²³² Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs (Mukaddimetü İbni's-Salâh)*, s. 99.

¹²³³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a; Kasîdecizâde, vr. 197b. Bkz. Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr ve't-Tezkire*, I, 271-272.

¹²³⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a-78b; Kasîdecizâde, vr. 197b.

¹²³⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44a; Kasîdecizâde, vr. 29a. Sözün tahriri daha önce geçmişti.

¹²³⁶ Gazzâlî, *İhyâ' Ulûmi'd-Dîn*, IV, 301.

“Rasûlullâh buyurmuştur ki, “Her kim cumartesi veya Çarşamba günü kan aldırır da, baras (alaca/leukoderma) hastalığına yakalanırsa, kendi nefsinden başkasını kınamasın.”¹²³⁷ Muhaddislerden birisi cumartesi günü kan aldirdi ve bu hadis zayıftır dedi de baras hastalığına yakalandı. Hastalığı şiddetlendi ve bir gün rüyasında Rasûlullâh’ı gördü. Ona hastalığından şikâyet etti. Rasûlullâh da buyurdu ki: Niçin cumartesi günü kan aldirdin? O da, hadisin râvîsi zayıftı deyince, Rasûlullâh buyurdu ki: Bu hadis benden rivâyet edilmiş değil miydi? O muhaddis, tevbe ettim yâ Rasûlallah deyince, Rasûlullâh ona dua etti ve o da şifaya kavuşmuş olarak sabahladı.”¹²³⁸

Bursevî’ye göre tefsîrlerdeki amellerin faziletleriyle ilgili mevzû rivâyetler, müfessirlerin birbirlerine tâbî olmaları ve birbirlerini taklîd etmeleri sebebiyle aktarılmamıştır. Bu rivâyetlerin aktarılması, ilimde yed-i tûlâsı olanların ictihadlarıyla olmuştur. Şöyle demektedir: “... Çünkü mukallidlerden tereddütsüz hak üzere olanlar vardır. Bazıları taklide, Vâhidî’nin Übey b. Ka’b’ın (ö. 33/654 [?]) sûre sûre Kur’ân’ın faziletleri hakkındaki hadisini zikretmesini örnek vermişlerdir. Çünkü Vâhidî bu hususta Sa’lebî’ye tâbî olmuş, Zemahşerî, Beyzâvî, Semerkandî ve Ebüssuûd gibi diğer müfessirler de tefsîrlerinde bu hadisi zikrederek Vâhidî’yi taklid etmişlerdir. Ben derim ki (Bursevî): Bu, lûgat anlamındaki taklidden başka bir şey değildir. Çünkü bu âlimler görüşleri örnek alınacak ve bütün ilimlerde yed-i tûlâsı olan kimselerdir. Onlar, ictihadlarının vardıgı nokta itibarıyla tefsirlerinde bu hadisleri zikretmişlerdir. Bu durum

¹²³⁷ Bezzâr, *el-Müsneid*, [bkz. Heysemî, *Keşfü’l-Estâr an Zevâidi’l-Bezzâr ale’l-Kütübi’s-Sitte*, nşr. Habîburrahmân el-A’zamî, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1405/1985, III, 388 (No: 30222); a.mlf., *Mecmau’z-Zevâid*, V, 92]; İbn Adî, *el-Kâmil fî Duafâi’r-Ricâl*, III, 1101; IV, 1446; Hâkim, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, IV, 409; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, IX, 340; Ebû Nuaym, *et-Tıbbu’n-Nebevî*, nşr. Mustafa Hızır Dönmez, I-II, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1427/2006, II, 517-519 (No: 508-510); Deylemî, *Müsneidü’l-Firdevs*, nşr. es-Saîd Zağlûl, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts., III, 608 (No: 5905). Hadis mürsel olarak da muhtelif kanallardan rivâyet edilmiştir. Hadisin sıhhati konusunda ihtilaf bulunmakla beraber ulemânın genel kanaati zayıf olduğu yönündedir. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî Duafâi’r-Ricâl*, III, 1101; IV, 1446; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, IX, 340; İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, II, 387-388; İbnü’l-Kayyim el-Cevziyye, *Zâdû’l-Meâd fî Hedyi Hayri’l-İbâd*, nşr. Şuayb el-Arnâvût ve Abdülkâdir el-Arnâvût, I-VI, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1412/1992, IV, 60-61; Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, V, 92-93; İbn Hacer *Fethü’l-Bârî*, X, 158; a.mlf., *Telhîsu’l-Habîr*, I, 25 (No: 6); İbn Arrâk, *Tenzîhü’s-Şerîa*, II, 358-359 (No: 22); el-Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdisi’d-Daîfe ve’l-Mevzûa*, IV, 32-34 (No: 1524); IV, 168 (No: 1672); a.mlf., *Da’ifu’l-Câmi’i’s-Sağîr ve Ziyâdetuh*, Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1410/1990, s. 771 (No: 5346); Muhammed Avvâme, *Hukmu’l-Amel bi’l-Hadisi’d-Daîf*, s. 38-39.

¹²³⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78b; Kasîdecizâde, vr. 197b. Kıssa için bkz. İbnü’l-Kayyim el-Cevziyye, *Zâdû’l-Meâd fî Hedyi Hayri’l-İbâd*, IV, 60; İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, X, 158; Süyûtî, *el-Le’âli’l-Masnûa*, II, 341-342; Münâvî, *Feyzü’l-Kadîr Şerhu’l-Câmi’i’s-Sağîr min Ehâdisi’l-Beşîri’n-Nezîr*, nşr. Ahmed Abdüsselâm, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422/2001, VI, 45; Şemsu’l-Hakk el-Azîmâbâdî, *Avnu’l-Ma’bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1410/1990, VI, 175; Muhammed Avvâme, *Hukmu’l-Amel bi’l-Hadisi’d-Daîf*, s. 38.

da taklid sûretinde vuku bulmuştur/kendini göstermiştir. Kandilin yerini tutacak (onun vazifesini icra edecek) aydınlatma görevini yapmış oldum. Artık kim kurtuluş istiyorsa kurtuluşun anahtarı olan ilim ve salâh ehline karşı (bundan sonra) hüsnü zan beslesin.”¹²³⁹

Bursevî bir hadisin mevzû olduğuna dair kesin delil bulunmadan mevzû sayılmasının mahzurlu olduğunu ve sahih olan bir hadisin mevzû sayılmasının, mevzû hadisin sahih sayılmasıyla aynı mesâbede olduğunu da söyler. Bursevî, sözlerine şöyle devam eder: “İbnü’s-Salâh demiştir ki: Bu asırda mevzû hadisleri cem’ eden (İbnü’l-Cevzî), iki cilt kadar olan eserinde birçok mevzû hadise yer vermiştir. Ancak hakkında mevzû olduğuna dair kesin delil bulunmayan birçok hadisi de bu iki ciltte zikretmiştir. Bu türlü hadislerin hakkı, mutlak mânâda zayıf hadisler arasında zikredilmektir.”¹²⁴⁰ “Zanna uyarak bilgisizce ellerinin yazdıklarından dolayı vay muhaddislerin haline (yazıklar olsun onlara)! Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Muhaddislerin birbirlerini yanlış görmek ve cerh etmek gibi bir adetleri vardır. Bu işin doğrusu nerede?! Nitekim muhaddisler sahih hadisler arasında kaydedilmiş olan bazı hadislerin uydurma olduğuna hükmettikleri gibi bunun tam tersi olan mevzû hadisler arasında olduğu kaydedilmiş bazı hadislerin sahih olduğuna hükmetmişlerdir. Bu hususu bilen bilir, bilmeyen ise bilmez. İlim her şeyden haberdâr olan Allah katındadır.”¹²⁴¹ “Muhakkak ki İbnü’s-Salâh, İbnü’l-Cevzî (ö. 594/1201) hakkındaki bu sözünde insaf etmiştir. Çünkü uydurma olduğuna dair hakkında delil bulunmayan hadislere uydurma hükmü vermek, sahih hadisi cerhetmeye götürür ki bu durumda sahih hadisi cerheden kişi günahta hadis uyduran kimse gibi olur. Ancak mevzû dediği hadislerle beraber, onu mevzû kılan sebebe dair bir açıklamayı da zikrederse o başka.”¹²⁴²

Bursevî başka bir yerde İbnü’l-Cevzî’yi şiddetle eleştirmeye devam eder ve şunları söyler: “...İbnü’l-Cevzî’nin söylediği gibi: “Münker yani yalan-uydurma hadis

¹²³⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasîdecizâde, vr. 214a.

¹²⁴⁰ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs*, s. 99. Bkz. *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78b; 2/106a-106b; Kasîdecizâde, vr. 197b-198a; 218b.

¹²⁴¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78b-79a; Kasîdecizâde, vr. 198a.

¹²⁴² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/106a; Kasîdecizâde, vr. 218b.

karşısında ilim talebesinin derisi titrer ve çoğunlukla kalbi ondan nefret eder.”¹²⁴³ İbnü'l-Cevzî muhakkak ki hakkı söylemiştir. Ancak söylediği şeyin hakikatini idrak edememiştir. Çünkü o, durumun hakikatine vâkıf olma hususunda kör idi. Bu nedenle de bazı zayıf hadisleri, *el-Mevzûât*'ta zikretmiştir. Bunda ise mevzû olmayan bir rivâyeti, mevzû diye inkâr vardır ki bu büyük günahlardandır. İyice belle. ...”¹²⁴⁴

Bursevî, ulemânın mevzû olarak değerlendirdiği hadislerin bir kenara itilmesine, gerek yukarıda arzettiğimiz sebeple ve gerekse başka nedenlerle karşıdır. Bursevî'ye göre şayet âlimler, amellerin faziletleriyle ilgili haberleri eserlerine almışlarsa bu, onların birçok eser tedkik etmeleri neticesinde kendilerinde oluşan kanaatten kaynaklanmaktadır. Bu haberler özellikle de tasavvuf meşrepli âlimlerin eserlerinde geçiyorsa onlara itimad etmek ve rivâyet ettikleri hadislerle amel etmek gerekir. Çünkü onlar emin olmadıkları bir konuda asla bir harf bile uydurmazlar.¹²⁴⁵ Şöyle demektedir: “Özet olarak söylemek gerekirse kişi mevzû hadislerle amel etme konusunda muhayyerdir. Dilerse büyük âlimlere hüsn-i zan besleyerek bu hadislerle amel eder. Çünkü bu âlimler bu hadisleri kitaplarına, özellikle büyük tefsîr kitaplarına kaydetmişlerdir. Şu açık bir gerçektir ki onlar bir harfî dahi tekrar tekrar gözden geçirmeden eserlerine almazlar. Dilerse bunlarla amel etmeyi terk eder ve pek çok menfaatten de mahrum kalır. Artık onunla münakaşa ve mücadele etmeye gerek yoktur. Haddi zâtında hadisin kendisinde sıhhat olmadığı halde muhaddisler bazen bir hadisin sıhhati üzerinde ittifak etmiş olabilirler. Çünkü insan yanılma ve unutmadan mürekkebdir. İlmin hakikati Melik ve çok ihsan sahibi olan Allah katındadır.”¹²⁴⁶

Bursevî, müfessirlerin bu hadisleri zikretmelerine bazı gerekçeler göstermektedir. Bunlar arasında sonucu itibarıyla kişiyi hayra götüren hadislere engel olunmaması,

¹²⁴³ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 62. Krş. Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, I, 325; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 436; Abdurraûf Münâvî, *el-Yevâkîf ve'd-Dürer*, II, 38.

¹²⁴⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/77b; Kasıdecizâde, vr. 197a.

¹²⁴⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78b; Kasıdecizâde, vr. 197b.

¹²⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri).

fazâil, tergîb ve terhîb konusundaki rivâyetlere karşı çıkılmaması, fezâil-i a'mâl hadislerinde fazla şiddet gösterilmemesi gibi sebepler bulunmaktadır.¹²⁴⁷

Bursevî, tasavvuf ehli âlimlerin eserlerinde sahih olmayan, şeriate muhâlif olan hiçbir şeyin olmadığını çeşitli vesilelerle birçok yerde söylemektedir. Onun bu konudaki kanaatleri, hadis tesbitinde kullandığı bilgi kaynaklarından olan ahz-ı bâtın adı altında ahz anillâh, ilhâm, keşif, insilâh, rüya ve yakaza kavramları incelenirken ayrıntılı bir şekilde işlenecektir.

2.1.3.5.1.2.2. Senedin Müntehâsı Açısından

Hadisler senedin müntehâsı yani hadisi söyleyen açısından kudî, merfû, mevkûf ve maktû olmak üzere dört kısma ayrılır.

Hadis, Allah Teâlâ'ya izafe edilmişse kudî¹²⁴⁸; Hz. Peygamber'e izafe edilmişse nebevî-merfû; herhangi bir sahâbîye izafe edilmişse mevkûf, tâbî veya daha sonraki nesilden birine izafe edilmişse maktû adını alır.¹²⁴⁹

Bursevî *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de kudî hadisin tanımı ve muhtevâsı hakkında bilgi vermemiştir. Ancak şerhte zikrettiği kudî hadislerle “şu kudî hadiste geçen”, “hadîs-i kudîde geçen ki” şeklindeki ifadelerle özellikle işaret eder.¹²⁵⁰

¹²⁴⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a-78b; Kasîdecizâde, vr. 197b. Amellerin fazileti ile ilgili tergîb ve terhîb konularında zayıf hadislerle amel etmenin câiz olup olmadığı hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâzıla li'l-Es'ileti'l-Aşareti'l-Kâmile*, s. 36-65; Ayşe Esra Şahyar, “Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, İstanbul 2003, c. I, sy. 1, s. 31-49; Salahattin Polat, “Zayıf Hadislerle Amel”, İstanbul: İnsan Yayınları, ts., s. 109-134; Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, s. 215-220; Muhammed Avvâme, *Hukmu'l-Amel bi'l-Hadîsi'd-Dâif*, s. 34-111.

¹²⁴⁸ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 369, 369-370, 495 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 180, 280); a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, vr. 2a, 2b-3a (Gizli Hazine, s. 15, 16-17); a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, VII, 209-210 (Ahzâb, 33/51 âyetinin tefsiri); X, 490 (Kadr, 97/1 âyetinin tefsiri); X, 537 (Mâûn, 107/5 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 14b-15b.

¹²⁴⁹ Bu kavramlar için bkz. Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 98-105; Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 132-139.

¹²⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/15a; Kasîdecizâde, vr. 152b. Ay. bkz. a.mlf., *Kırk Hadis Şerhi*, s. 369, 495, 502-503 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 180, 280, 286); a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 145.

2.1.3.5.1.2.2.1. Merfû Hadis

Muhaddislerin geneli söz, fiil, takrîr, fitrî veya ahlakî vasıf olarak, -senedi muttasıl veya munkatı' olsun- açıkça (sarâhaten) veya dolaylı bir şekilde (hükmen) Hz. Peygamber'e izafe edilen hadisleri merfû şeklinde tarif etmişlerdir.¹²⁵¹

Merfû hadislerin sarâhaten merfû ve hükmen merfû olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirten Bursevî¹²⁵² hükmen merfû hadisler hakkında şöyle der: “Hâsıl-ı kelâm, ister geçmişe ait olsun isterse geleceğe ait olsun böyle gaybî işler/haberler, ümmetin fertlerinin bunları doğrudan Hz. Peygamber'den işitmeden haber vermesi mümkün olmayan hususlardandır. Eğer böyle gaybî bir haberi bir sahâbî haber vermişse büyükler hakkındaki hüsnüzanımızdan dolayı bu haberin hükmen merfû olduğuna ve Hz. Peygamber'den işitildiğine hükmedilir. Çünkü sahâbîler doğru sözlü ve emin insanlardır.”¹²⁵³

Sahâbî'nin herhangi birşey hakkında “bu şey sünnettendir” demesi de ekseriyetin görüşüne göre merfû hükmündedir.¹²⁵⁴ Ancak “bu Ebû Bekir ve Ömer'in sünneti idi” denilirse, o zaman bu sünnetin merfû olmadığı anlaşılır.¹²⁵⁵ Bununla beraber, “bu şey sünnet cümlesindendir” ibaresinin daima merfû hükmünde olan bir sünnete delalet ettiğini ileri sürenler de vardır.¹²⁵⁶

Sahâbenin “falan şeyle emrolunduk veya falan şeyden nehyolunduk” sözleri de, emrin ve nehyin Hz. Peygamber'den gelmesi dolayısıyla merfû hükmündedirler. Bununla

¹²⁵¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a-b; 1/109a; 1/134a; 1/188a; 2/183a-b; 3/32a-b; Kasîdecizâde, vr. 18a; 70a-b; 87a; 124a; 273a-b; 321b-322a. Ay. bkz. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 267; Abdullah Aydın, “Merfû”, *DİA*, 2004, XXIX, 180-181; a.mlf., *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 175-176.

¹²⁵² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/183a-b; 3/32a-b; Kasîdecizâde, vr. 273a-b; 321b-322a.

¹²⁵³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 278a.

¹²⁵⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 285a-286b.

¹²⁵⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 286b-287a.

¹²⁵⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a-b; 1/109a; 1/134a; 1/188a; Kasîdecizâde, vr. 18a; 70a-b; 87a; 124a; 285a-b.

beraber bazıları, emr ve nehyedenle başkalarının da kastedilmiş olabileceği ihtimaline dayanarak bu sözlerin merfû olmadığını ileri sürmüşlerdir.¹²⁵⁷

2.1.3.5.1.2.2.2. Mevkûf Hadis

Sahâbîlerin söz, fiil ve takrîrlarına dair muttasıl veya munkatı haberlere “mevkûf hadis” denir.¹²⁵⁸ Mevkûf hadis kaynak değeri açısından sadece dini bir meselenin isbatı için değil aynı zamanda iki merfû hadisin çelişmesi durumunda da tercih sebebi olarak kullanılmıştır. Nitekim Ebû Dâvûd (ö. 275/889) “Şayet Rasûlullâh’tan rivâyet edilen iki haber birbirine muhâlif olurlarsa, Peygamberin ashâbının, Onun vefatından sonra hangisiyle amel ettiğine bakılır.”¹²⁵⁹ diyerek bu hususa işaret etmiştir.

Müellifimiz Bursevî muhaddisler gibi mevkûf hadisi tarif etmiş¹²⁶⁰ ancak onlardan farklı olarak, mevkûf hadisin hükmünü biraz daha genişletmiş ve onu merfû hadis mertebesine kadar yükseltmiştir. Nitekim Bursevî, *Şerhu Nubeti’l-Fiker* şerhinde açıklama ihtiyacı duyduğu bazı mevkûf rivâyetlerin şerhinde mevkûf hadisin hükmüne yönelik olarak şayet bir konuda merfû hadis yok ise o konudaki sahâbe sözlerinin merfû hadis hükmünde olduğunu ifade etmiştir.¹²⁶¹ Bursevî hükmen merfû hadisler hakkında yukarıda yer verilen sözlerinden sonra Ebû Hanîfe hakkında rivâyet edilen bir hadisi ele alır¹²⁶² ve sözlerine şöyle devam eder: “Hükmen merfû hadislerden biri de İbnü’l-Hatîb’in (ö. 940/1534) *Ravza*’sında¹²⁶³ geçtiği gibi İbn Abbâs *radiyallâhu anhumâ*’nın Ebû Hanîfe hakkında söylediği şu sözdür: “Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*’den

¹²⁵⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a-b; 1/109a; 1/134a; 1/188a; Kasîdecizâde, vr. 18a; 70a-b; 87a; 124a; 294b-297a.

¹²⁵⁸ Bkz. Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 275-276; Abdullah Aydın, “Mevkuf”, *DİA*, 2004, XXIX, 438-440; a.mlf., *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 181-182.

¹²⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Salât”, 114 (No: 720). Bkz. Şemsu’l-Hakk el-Azîmâbâdî, *Avnu’l-Ma’bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, II, 288.

¹²⁶⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a-b; 1/109a; 1/134a; 1/188a; 2/22a-b; 3/32b-33a; Kasîdecizâde, vr. 18a; 70a-b; 87a; 124a; 298b-299a; 322a.

¹²⁶¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 278a; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹²⁶² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 213b; 278a; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü’n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 113.

¹²⁶³ Hadise İbnü’l-Hatîb’in *Ravzü’l-Ahyâri’l-Müntehab min Rebî’i’l-Ebrâr (fî İlmi’l-Muhâdarât)* adlı eserinde rastlanamamıştır (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1423/2002).

sonra bir nur olur ki, Ebû Hanîfe diye künyelenir.”¹²⁶⁴ Bazıları bu hadise, Hz. Peygamber’in “O (Ebû Hanîfe) bu ümmetin sirâcıdır/kandilidir” sözünü de katmıştır. Bu hadislerden biri de *Aynü’l-İlm* kitabında “Ebû Hanîfe ümmetimin sirâcıdır/kandilidir”¹²⁶⁵ şeklinde geçen hadistir. ... İbn Abbâs’ın Ebû Hanîfe hakkındaki bu sözü her ne kadar mevzûât kitaplarında zikredilmişse de, ondan nakli sahih olursa merfû hadis hükmündedir.¹²⁶⁶ Bunun daha birçok örneği vardır. Ancak bu hususa dikkat çeken az sayıda kimse vardır. Bununla beraber Şâfiî mezhebine ve diğer mezheblere mensub muhaddislerin (mezheb) taassubu, vusûl (ilmini) tatmaktan mahrum oldukları için bu hususun kabulünü ve furûu usûle döndürmeyi engellemektedir. Bu muhaddisler suyla dolu olduğu halde denizlerin derinliklerinde susuz kalan balinalar/balıklar gibidirler. İlim adamlığı vasfı makam ve mevkiye dönüştüğünde birbirlerine öfke duyan topluluğa karşı, şikâyet mercii Allah’tır. Öyle ki bu durum onları, birini ta’dîl etmekten cerh etmeye götürür. Hatta güçleri yetse o cerh ettikleri kişiyi sahip olduğu o yüksek makam ve mevkisinden tozu ve toprağı bol olan bir yere düşürdükten sonra toprakta ağnatırlar (toprağa bularlar). İtimat edilip dayanılacak kapı esassından harap olmuşken artık bu hususta insanlardan kime itimat edilip dayanılacak?!”¹²⁶⁷

Şerh-i Pend-i Attâr adlı eserinde de bu hadisin mevzûât kitaplarında dercedildiğini söyleyen Bursevî ardından şu değerlendirmeyi yapar: “Bizim meblağ-ı ilmimiz budur ki, nazmı cihetinden sıhhati yok ise dahi mânâsı cihetinden sıhhati olmakla nitekim kelâm-ı İbn-i Abbâs ânı teyid ider. Sûreti hadîste ifrağ olundu. Hüdâyâ dâl olan kelâmı ise ıtlaktan menolunmadığı İmâm Râgıb’ın *Kitâbü’z-Zerî’a*’sında mestûrdur.”¹²⁶⁸ Aynı değerlendirmenin bir benzerini *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinde yapan Bursevî şöyle der: “Mukallid ile kastedilen mutlak anlamda mukallid olup buna İmâm Şâfiî’nin, İmâm Ebû Hanîfe’nin ve diğerlerinin mezheplerindeki mukallidleri de dahildir. Yani bazı

¹²⁶⁴ Hadise bu lafızla kaynaklarda rastlanamamıştır. Hadis kaynaklarda “Benden sonra bir adam gelecek Ebû Hanîfe diye künyelenir. Ebû Hanîfe ümmetimin kandilidir veya Ebû Hanîfe bu ümmetin kandilidir” lafzı ve benzeri lafızlarla mevcuttur. Hadisin bütün bu lafızlarla mevzû olduğu hususunda muhaddisler müttefiktir. İleride bu konu hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹²⁶⁵ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Ayni’l-İlm ve Zeyni’l-Hilm*, I-II, Kâhire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1351/1932, I, 48.

¹²⁶⁶ Benzer ifadeler için bkz. Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹²⁶⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 278a.

¹²⁶⁸ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

mukallidler mezheb taassubu veya başka bir nedenle hadisler uydururlar. Tıpkı Me'mûn b. Ahmed¹²⁶⁹ el-Mervezî¹²⁷⁰ eş-Şâfiî'nin¹²⁷¹ mezhebini takviye, onu diğer mezheblere üstün göstermek ve muhaliflerin burnunu sürtmek için “Ümmetim içinden kendisine Muhammed b. İdrîs denilen bir adam çıkacaktır (ki O ümmetime şeytandan daha zararlıdır. Yine ümmetim içinde kendisine Ebû Hanîfe denilen bir adam çıkacaktır ki o ümmetimin kandilidir)¹²⁷² hadisini uydurmuştur. Yine bunun gibi diğer imâmlar hakkında nakledilenler de böyledir. Nitekim *Aynü'l-İlm* adlı eserde “Ebû Hanîfe ümmetimin kandilidir” hadisi vâridir denmiştir.¹²⁷³ Her ne kadar bunların mânâsı kendi içinde sahih olsa bile bu hadislerin hepsi mezheb taassubuyla uydurulmuştur. İmâm Şâfiî'nin ilmi hakkında özellikle de sahip olduğu fıkıh ve hadis ilimleri hakkında söylenecek bir söz yoktur. Zira İmâm Şâfiî dört evtâddan¹²⁷⁴ biridir. Yine İmâm Ebû Hanîfe'nin ümmetin kandili olması da böyledir. Çünkü ümmet onun nuruyla aydınlanıp yolunu bulmuştur. Üstelik İmâm Şâfiî, Ebû Hanîfe hakkında “İnsanlar fıkıhta Ebû Hanîfe'nin çocuklarıdır.”¹²⁷⁵ demiştir. Bundan mezheb imamlarının hepsinin hak üzere oldukları hususu ortaya çıkar. Öyle ki onlar, mukallidlerinin hilafına birbirlerini

¹²⁶⁹ Kasıdecizâde nüshasından “Ahmed” kelimesi düşmüştür. Kasıdecizâde, vr. 213b.

¹²⁷⁰ Kasıdecizâde nüshasında bu kelime “el-Mervefî” şeklindedir. Kasıdecizâde, vr. 213b.

¹²⁷¹ Kaynaklarda Me'mûn b. Ahmed el-Herevî'nin (ö. 250/864) Şâfiî değil Hanefî mezhebine mensup olduğu belirtilmektedir. Zaten uydurduğu hadis de İmâm Şâfiî'nin değil, Hanefî mezhebinin imâmı Ebû Hanîfe'nin lehinedir. Bursevî'nin bu zatı Şâfiî mezhebine nispet etmesi dalgınlık sonucu yaptığı bir hatadır. Me'mûn b. Ahmed el-Herevî hakkında geniş bilgi için bir sonraki dipnota bakılabilir.

¹²⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XVIII, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., V, 309. Hadisin mevzû olduğu hususunda muhaddisler mütefiktir. Geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 309-310; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 354; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I-VII, Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts., V, 178, (No: 621); Süyûtî, *el-Le'âli'l-Masnûa*, I, 417; İbn Arrâk, *Tenzihü's-Sheria*, II, 30 (No: 9); Fettehî, *Tezkiretü'l-Mevzûât*, s. 111-112; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Ayni'l-İlm ve Zeyni'l-Hilm*, I, 48; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ'*, I, 33 (No: 53); Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî, *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*, nşr. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, I-II, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1406/1986, I, 447; el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, II, 42-43 (No: 570); Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 233-237, 289.

¹²⁷³ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Ayni'l-İlm ve Zeyni'l-Hilm*, I, 48.

¹²⁷⁴ Rükûn, direk, kazık ve mih anlamında kullanılan “veted” veya “vetid” kelimesinin çoğulu olan “evtâd” kelimesiyle Bursevî dört mezheb imamını kastetmiştir. Bkz. Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 110-122; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbü'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 307-311, 334-335.

¹²⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 346; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lugât*, nşr. Heyet, I-III, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996, II, 504; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XIV, 397; Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ'*, XXVIII, 437; XXIX, 433, 434; a.mlf., *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., I, 168.

(rahatlıkla) kabul etmişlerdir. Mukallidleri ise hakikatleri bilmediklerinden birbirlerine hakaret etmişlerdir.”¹²⁷⁶

Bursevî, bu rivâyetin Hz. Peygamber’den merfû olarak “Ebû Hanîfe ümmetimin sirâcıdır/kandilidir veya Ebû Hanîfe bu ümmetin sirâcıdır/kandilidir”¹²⁷⁷ şeklinde nakledildiğini de ifade etmekle birlikte¹²⁷⁸, İbn Abbâs’tan nakledilen mevkûf olan rivâyeti tercih etmekte ve ictihada mecal olmayan konularda sahâbî sözünün, merfû hadis hükmünde olduğunu ifade etmektedir.¹²⁷⁹ Burada dikkat çeken husus, Bursevî’nin bu merfû rivâyetlerden haberdâr olmasına rağmen değerlendirmesini mevkûf rivâyet üzerinden yapmasıdır.

Bursevî’nin söz konusu ettiği bu merfû rivâyetleri, Hz. Enes (ö. 93/711-12) ve Hz. Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) muhtelif lafızlarla rivâyet eden İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Süyûtî (ö. 911/1505), sebeplerini açıklamak sûretiyle hepsinin mevzû olduğunu belirtmişlerdir.¹²⁸⁰

Bursevî’nin İbn Abbâs’a isnâd ederek naklettiği bu hadis bazı kaynaklarda “Rasûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*’den sonra bütün Horasan üzerine bir ay doğar. Künyesi Ebû Hanîfe olur.”¹²⁸¹ şeklindedir. Gerek bu hadis ve gerekse Ebû Hanîfe’nin ümmetin

¹²⁷⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100a-b; Kasîdecizâde, vr. 213b.

¹²⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 309; XIII, 335. Hadisin mevzû olduğu hususunda muhaddisler mütefiktir. Geniş bilgi için bkz. *Târîhu Bağdâd*, V, 309-310; XIII, 335-336; İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 354-356; Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, I, 107 (No: 421); İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, I, 193 (No: 611); V, 178 (No: 621); Süyûtî, *el-Le’âli’l-Masnûa*, I, 417-418; İbn Arrâk, *Tenzihü’s-Şeria*, II, 30 (No: 9-10); Fettenî, *Tezkiretü’l-Mevzûât*, s. 111-112; Molla Ali el-Kârî, *el-Esrâru’l-Merfûa fi’l-Ahbâri’l-Mevzûa (el-Mevzûâtü’l-Kübrâ)*, s. 101 (No: 4); a.mlf., *Şerhu Ayni’l-İlm ve Zeyni’l-Hilm*, I, 48; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, I, 33 (No: 53); Muhammed el-Hût, *Esne’l-Metâlib fi Ehâdisi Muhtelifeti’l-Merâtib*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Ata, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997, s. 24-25 (No: 31); Kavukcî, *el-Lü’lûü’l-Mersû’ fi Mâ Lâ Asle Lehû ev bi Aslihi Mevzû’*, s. 30 (No: 7); Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî, *et-Tenkîl bimâ fi Te’nîbi’l-Kevseri mine’l-Ebâtîl*, I, 446-449 (No: 207); el-Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdisi’d-Daife ve’l-Mevzûa*, II, 42-43 (No: 570); Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 233-237, 289.

¹²⁷⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 278a; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü’n-Necât*, sadeleştirilen İ. Turgut Ulusoy, s. 113.

¹²⁷⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 278a; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹²⁸⁰ Bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 354-356; Süyûtî, *el-Le’âli’l-Masnûa*, I, 417-418.

¹²⁸¹ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü’l-Hisân fi Menâkıbi’l-İmâmi’l-A’zam Ebî Hanîfete’n-Nu’mân*, nşr. Halîl el-Meys, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1403/1983, s. 24 (*Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam*, çev. Ahmet Karadut, Ankara: Akçağ Yayınları, 1983, s. 40-41); Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, I, 33.

kandili olduğu şeklindeki hadisler, Bursevî'nin iddia ettiği gibi bazı ehl-i hadis tarafından değil, hemen hemen bütün muhaddisler tarafından mevzû hadisler arasında zikredilmiştir. Dolayısıyla hadisin sıhhati tespit edilemediğine göre Bursevî'nin “İbn Abbâs'tan nakli sahih olursa merfû hadis hükmündedir” şeklindeki iddiası da ortadan kalkmış olur. Nitekim İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), Ebû Hanîfe'nin fazileti konusundaki bütün hadislerin uydurma olduğunu, İbnü'l-Cevzî¹²⁸² (ö. 597/1201) Zehebî¹²⁸³ (ö. 748/ 1348), İbn Hacer el-Askalânî¹²⁸⁴ (ö. 852/1449), İbn Kutluboğa el-Hanefî (ö. 879/1474) ve Süyûtî¹²⁸⁵ (ö. 911/1505)'nin bu görüşü savunduklarını, bundan dolayı da hadis imamlarından Tahâvî (ö. 321/933), Muhyiddîn (Abdülkâdir b. Muhammed) el-Kureşî (ö. 775/1373) gibi âlimlerin bu rivâyetleri eserlerine almadıklarını belirtmiştir.¹²⁸⁶

Bursevî'nin bir yandan bu tür hadislerin mezheb taassubuyla uydurulduğunu söylerken diğer yandan bu tür hadisleri kabul etmeyenlerin mezheb taassubundan bahsetmesini zaman zaman onda görülen ilmî tutarsızlık olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu tutarsızlığın bir sonucu olarak Bursevî Ebû Hanîfe ile ilgili bu hadisin hükmen merfû oluşu iddiasını, muhaddislerin bu hadisin sıhhatine yönelik olumsuz kanaatleri nedeniyle biraz yumuşatmış ve daha önce zikrettiğimiz hadisin lafız yönünden olmasa bile mânâ yönünden sahih olduğu tezini ileri sürmüştür ki bu konuya ileride ayrıntılı bir şekilde temas edilecektir.

Bu hususlara ilâveten Bursevî, neshin sadece merfû hadisle değil sahâbî sözüyle de bilinebileceğini savunur. Şöyle der: “Sahâbî sözüyle neshin bilindiği meselelerden biri de Tirmizî ve diğerlerinin Übey b. Ka'b'ın (ö. 33/654 [?]) sözü olarak rivâyet ettikleri şu hadistir: Übey dedi ki: “Su (gusül), (sadece) sudan (menin gelmesinden) dolayıdır, kuralı İslâm'ın ilk dönemlerinde bir ruhsat/izin olarak vardı sonra kaldırıldı.”¹²⁸⁷ Übey

¹²⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 354-356.

¹²⁸³ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 107 (No: 421).

¹²⁸⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 193 (No: 611); V, 178 (No: 621).

¹²⁸⁵ Süyûtî, *el-Le'âli'l-Masnûa*, I, 417-418.

¹²⁸⁶ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 25 (*Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam*, s. 42).

¹²⁸⁷ Ebû Dâvûd, “Taharet”, 83 (No: 215); Tirmizî, “Taharet”, 81 (No: 110); İbn Mâce, “Taharet”, 111 (No: 609); Ahmed, V, 115, 115-116, 116; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 165. Bkz. Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, II, 645.

burada (sadece) meni gelmesinden dolayı gusletmenin gerektiği hususunu kastetmiştir.”¹²⁸⁸

Bursevî, bid’atlerle ilgili hadislerin şerhinde, şer’atte olmayan bir şeyi ihdas edenin ve ihdas ettiği amelin merdûd olduğunu söylemiştir. Ancak sahâbenin muhdesâtının bid’at zümresine dâhil olmadığını da belirtmiştir. O bu konuda Hz. Ömer’in (ö. 23/644) terâvîh namazını cemaatle kılmayı ihdas ettiğini ve “bu ne güzel bir bidattır” dediğini misal olarak zikreder. Ona göre sahâbenin bid’ati, “bid’at-i hasene” zümresine dâhildir ki, câizdir.¹²⁸⁹

Bursevî, “İşte bu durumda size gereken, benim sünnetim ve benden sonra gelecek olan hidâyet rehberi râşid halîfelerin sünnetidir.” hadisinden yola çıkarak dört râşid halifenin uygulamalarının da sünnet hükmünde olduğunu zikrettiği bazı örneklerle birlikte belirtir.¹²⁹⁰

Sahâbenin sözleri ve davranışlarını kapsayan mevkûf hadisi daha iyi anlayabilmek için sahâbî tanımına bakmak gerekmektedir. Sahâbînin pek çok tanımı olmakla beraber hadisçiler arasında en çok kabul göreni, “Hz. Peygamber ile müslüman olarak karşılaşan ve müslüman olarak ölen kimse”¹²⁹¹ şeklindeki tarifidir. Bursevî sahâbî tanımı hakkında *Rûhu’l-Mesnevî*’de şu bilgileri vermektedir: “Sahâbe, fetha ve kesra ile, aslâda masdardır. Sonra fetha ile ashâb-ı Rasûlullâh *aleyhi’s-selâm* için isim kılındı. Velakin *Kâmûs*’tan zâhir olur ki, sahâbe masdar olduğu gibi ashâb gibi cem dahi olur.¹²⁹² Yâni ashâb sahbin ve sahb dahi sâhibin cemi olduğu gibi. Sahâbe dahi böyledir. Sahâbî, Rasûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*’i görüp onunla tûl-ı sohbet edendir, gerek ondan

¹²⁸⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/19a; Kasîdecizâde, vr. 155a.

¹²⁸⁹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 230 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 72); s. 428-429 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 228).

¹²⁹⁰ Bkz. Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 425-426 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 225-226).

¹²⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi’r-Rivâye*, s. 49-52; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, I, 158-160; a.mlf., *Nüzhetü’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*, nşr. Ali Hasen Abdülhamîd, (*en-Nüket ‘alâ Nüzheti’n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti’l-Fiker*), s. 149-150; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 575-576. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti (Ma’rifetü’s-sahâbe)*, İstanbul: İFAV, 2015, s. 46-48; Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 409-411; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 334-338; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 262-264.

¹²⁹² Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 134.

hadîs rivâyet etsin gerek etmesin. Ve bazıları demişlerdir ki, tûl-ı sohbet şart değildir.¹²⁹³ Tafsîl-i makâm usûl-i hadiste meşrûhtur.”¹²⁹⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de genel olarak sahâbînin bu şekildeki tanımını kabul etmekle birlikte¹²⁹⁵, sahâbî kavramının çerçevesini biraz daha genişletmiştir. Mesela o, Hz. Peygamber'i birtakım keşif, insilâh ve yakaza gibi özel haller ile görenleri de sahâbeden saymıştır.¹²⁹⁶ Ona göre insilâh ve keşif gibi özel haller ile Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun meclisine dâhil olan kişinin sünnetlerine ittiba etmek de lâzımdır.¹²⁹⁷ Bursevî bu konuda şöyle demektedir: “Sahâbilik vasfının ıtlakında muteber olan hususa gelince o bilinen/taninan likâ (karşılaşma) olup bu likâ Hz. Peygamber'in zât-ı şerîflerinin cesed ve ruh olarak görülmesidir. Hz. Peygamber'in zât-ı şerîflerinin cesed ve ruh olarak görülmesi durumu da sadece mülk âleminde olur. Hz. Peygamber ister uyanık olsun isterse uykuda olsun farketmez. Çünkü hadiste geldiği gibi Hz. Peygamber'in iki kalp gözü de uyumaz.”¹²⁹⁸ Irâkî (ö. 806/1404) şöyle demiştir: “Rü'yetten kasıt beraberinde temyîz kâbiliyeti olan rü'yet mi, yoksa bu kâbiliyet olmayan rü'yet midir?” Irâkî devamında şöyle der: el-Alâî'nin (ö. 761/1359), Hz. Peygamber'in tahnîk yapıp¹²⁹⁹ kendisi için dua ettiği Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel el-Kureşî el-Hâşimî'nin¹³⁰⁰ (ö. 84/703) biyografisinde; “Onun Hz. Peygamber ile herhangi bir sohbeti yoktur, hatta Hz. Peygamber'i görmüş de değildir.”¹³⁰¹ [(Alâî'den naklen) Irâkî'nin sözü bitti¹³⁰²] demesi,

¹²⁹³ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, s. 45-55.

¹²⁹⁴ *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)*, II, 58.

¹²⁹⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/2b-7a; Kasîdecizâde, vr. 300b-303b; a.mlf., *Kırk Hadis Şerhi*, s. 396 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 201).

¹²⁹⁶ Bursevî, *Kitâbü'l-Müteferrikât*, vr. 7b.

¹²⁹⁷ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 426 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 226).

¹²⁹⁸ Buhârî, “Vudû”, 5 (No: 138); “Teheccüd”, 16 (No: 1147); “Salâtü't-Terâvîh”, 1 (No: 2013); “Menâkıb”, 24 (No: 3569); Müslim, “Salâtü'l-Müsâfirîn”, 125 (No: 738); Ebû Dâvûd, “Taharet”, 79 (No: 202); “Tetavvu”, 26 (No: 1341); Tirmizî, “Salât”, 208 (No: 439); “Fiten”, 63 (No: 2248).

¹²⁹⁹ Tahnîk, hurma ezmesi veya bal gibi tatlı bir maddenin yeni doğan çocuğun damağına sürülmesi demektir. Zekeriya Güler, “Tahnîk”, *DİA*, 2010, XXXIX, 416.

¹³⁰⁰ İbn Abdilber, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, nşr. Ali Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995, III, 21; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 397; Zehebî, *Siyerü A'lâmî'n-Nûbelâ'*, III, 530; İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, V, 8; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 161.

¹³⁰¹ Alâî sözünün devamında şöyle der: “Abdullah b. el-Hâris'in hadisi kesinlikle mürseldir.” Alâî, *Câmiu't-Tahsîl fî Ahkâmi'l-Merâsîl*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1986, s. 208 (No: 344).

rü'yette temyîz kabiliyetinin itibara alınacağını gösterir. Ben (Bursevî) derim ki: Hz. Peygamber'in onu görmesi, onun Hz. Peygamber ile karşılaşmasından daha güçlüdür. Çünkü Hz. Peygamber ile karşılaşma gerçekleşebilir ancak Hz. Peygamber onu görmeyebilir. Kim Abdullah b. el-Hâris'i ve benzeri birini sahâbe tarifinin dışına çıkarırsa, o bunu rivâyet ve bilinen/taninan mücâlesenin yokluğuna/olmayışına bina etmiştir. Hz. Peygamber'in, ümmetinden dünya âlemine zuhûr etmemiş (çıkmamış) kimselerden uykuda veya İsrâ gecesı gördüğü kimseye gelince o sahâbeden sayılmaz. Çünkü bu, bilinen/taninan rü'yet değildir. Aksi takdirde ümmetinin hepsinin Hz. Peygamber'in ashâbından olması gerekirdi. Rasûlullâh şöyle buyurmuştur: "Siz benim ashâbımsınız. Benden sonra gelip beni görmedikleri halde bana iman edenler ise benim kardeşlerimdir."¹³⁰³ Bu rü'yet de ancak unsurî cesedden hâli (soyutlanmış) misâlî rûhânî âlemdeki rü'yettir. Hz. Peygamber'i uykuda gören kimseye gelince o ise hakkı gerçekten görmüştür. Çünkü şeytan Hz. Peygamber'in sûretine bürünemez.¹³⁰⁴ Yine şeytan, (insanları) saptıran kimseyle doğru yolu gösteren kimsenin birbirine karıştırılmaması için Hz. Peygamber'in vârislerinin sûretlerine de bürünemez. Bu durum, Hz. Peygamber'in bâki/kalıcı olan hayatına delâlet eder. Burada kastedilen sahîh rü'yettir ki o da, bu kimsenin Hz. Peygamber'i, hilyesi sahîh nakille sâbit olan sûretine benzer bir sûrette görmesidir. Hz. Peygamber'i bu sûreti dışındaki bir sûret üzere gören kimse ise, sadece onun şerîatinin sûretini görmüştür. Bu görmenin üstünde insilâh halinde kâmil evliyâyâ vâki olan bir durum daha vardır ki o da vehim ve hayalden sâlim olan ayan beyan rü'yettir. Bu rü'yet ve sohbede (Hz. Peygamber'e sahâbe olmakta) kâmil evliyâ için muhaddislerin (hadis) ahz ve rivâyetlerinin üstünde (hadis) ahz ve rivâyeti vardır. Böylelikle ümmet içinden ki Allah onlardan razı olsun bu kâmil evliyânın sahâbeden oldukları hususu sahîh olmuş olur. Bu insilâhî rü'yetin üstünde yakaza halinde kâmil evliyâyâ vâki olan Rasûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in misâlî cesedini görme durumu vardır ki, bu da sahîh bir rü'yet olup güneş ışığının güneşle,

¹³⁰² Irâkî, *Şerhu't-Tebşıra ve't-Tezkire*, III, 6-7.

¹³⁰³ Ebû Ya'lâ, VI, 118 (No: 3390); Ahmed, III, 155; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, V, 341 (No: 5494). Bkz. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, X, 66; el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha*, VI, 904-907 (No: 2888).

¹³⁰⁴ Buhârî, "Ta'bîr", 10 (No: 6996); Müslim, "Rû'yâ", 11 (No: 2267).

gölgenin de gölge sahibiyle ittisali/ilişkisi gibi sûretin hakikatle ittisali gibi hakîkattir. Bunu bil.”¹³⁰⁵

Bursevî, insilâhî rû’yetin üstünde yakaza halinde kâmil evliyâyâ vâki olan Hz. Peygamber’in misâlî cesedini görme durumunu “Allah, yeryüzünü benim önüme toplayıp bir araya getirdi. Ben de onun doğusunu ve batısını gördüm. Benim ümmetimin sahip olacağı yerler, yeryüzünden bana gösterilen kısımlara kadar uzanacaktır.”¹³⁰⁶ hadisi üzerinden şöyle açıklar:

“Ben (Bursevî) derim ki: Hiç şüphe yok ki, Allah Teâlâ o gece yani İsrâ gecesi Peygamber’inden mülkî ve melekûtî gaybî işlerin perdesini kaldırmıştır. İşte burdan hareketle Hz. Peygamber “Allah, yeryüzünü benim önüme toplayıp bir araya getirdi. Ben de onun doğusunu ve batısını gördüm. Benim ümmetimin sahip olacağı yerler, yeryüzünden bana gösterilen kısımlara kadar uzanacaktır.” buyurmuştur. Bu hadisin sübûtu muhakkik âriflerin indinde muhakkaktır (kesindir). Yoksa musannıf İbn Hacer’in sıkıntılı hali dolayısıyla bu meseleyi farazî gördüğü gibi mesele farazî değildir. Fakat bu keşif hangi yön üzere olursa olsun inşaallâh beyanı ileride gelecektir.”¹³⁰⁷

“Bil ki, muhakkak nebevî kemâl, ruh ve cesed/beden olarak aklın idrak ettiği veya kendisine keşfin girdiği şeylerden değildir. Her ne kadar nebevî kemâl, nerede olursa olsun eşyanın ne üzere olduğunu görmeye kâdir olsa da. Ancak Hz. Peygamber’in İsrâ gecesi, yeryüzü ehlinin tafsilatlarına dair gördüğü hususlar onlara ait misâlî sûretlerdi. Tıpkı Hz. Peygamber’in Mescid-i Aksâ’da peygamberlerin sûretlerini görmesi, İsrâ gecesinin sabahı müşriklerin Hz. Peygamber’e Mescid-i Aksâ’nın özelliklerine dair soru sorduklarında O’nun onlara Mescid-i Aksâ’nın sûretine dair cevap vermesi, Hz. Peygamber’in Necâşî için gıyâbî cenaze namazı kılmak istediği zaman onun na’sının sûretine dair haber vermesi, Hz. Peygamber’in Kuba mescidine mihrabı koymak istediği zaman Kabe’nin sûretine yönelik beyanı ve Hz. Peygamber’in ümmetinin fethettiği doğu, batı ve ikisi arasındaki yerlerin sûretine dair verdiği haberler gibi. Çünkü

¹³⁰⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/3b-4a; Kasîdecizâde, vr. 301a-301b. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/31b-32a; Kasîdecizâde, vr. 321a.

¹³⁰⁶ Müslim, “Fiten”, 19 (No: 2889); Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1 (No: 4252); Tirmizî, “Fiten”, 14 (No: 2176); İbn Mâce, “Fiten”, 9 (No: 3952); Ahmed, V, 278. Bkz. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, III, 238 (A’râf, 7/137 âyetinin tefsiri).

¹³⁰⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/31a; Kasîdecizâde, vr. 320b.

yeryüzünün Hz. Peygamber'in önüne toplanıp bir araya getirilmesi hâdisesi eğer hakikati üzere olsaydı yeryüzünün sûretindeki fesad ve ihlali görürdü. Hz. Peygamber'in sûretleri görmesi Âdem'in zürriyetini misak günü zerreler sûretinde görmesi gibidir. Yine melekleri, kürsünün içindeki (derinliklerindeki) köşkler üzerinde oturan beşerî sûretler de güzel veya çirkin olarak beşerin dünyada sahip olduğu heyet/şekil üzere görmesi de bunun gibidir. Bütün bu rü'yet, insanlar arasında mutad (alışlagelmiş) olan yol üzere değildir. Zaten bu rü'yeti mezkûr iddiaya delil olarak getirmek de mümkün değildir. Nitekim Hz. Peygamber rüyasında birini görse bu rü'yet kendisiyle sahâbiliğin sâbit olmadığı hayâlî bir rü'yettir. Her ne kadar gölgenin gölge sahibiyle güneş ışığının da güneşle ittisali/ilişkisi varsa da bu böyledir. İşte buradan hareketle sûfiler şöyle demiştir: Kevn (oluşum) ancak bir hayaldir. Ancak o, hakikatte/gerçekte bir haktır. Her şeyi makamına göre itibara alıp değerlendirmek gerekir. Aksi taktirde hakikatler batıl olup boşa gider. Bunu iyi anla. Zira bana (Bursevî'ye) düşen sadece mânâları madenlerinden/kaynaklarından yontmaktır. İnekler (anlayışı kıt olanlar) bunu (hâlâ) anlamamışsa/kavramamışsa bundan bana ne!"¹³⁰⁸

Bursevî'nin Hz. Peygamber'i birtakım keşif, insilâh ve yakaza gibi özel haller ile görenlerin de sahâbeden sayılabileceğini söyleyerek sahâbî kavramının çerçevesini biraz daha genişletmesi, hadis âlimlerince kabul görmemiştir. Örneğin İbn Hacer, önce rüyalarında sonra da yakaza halinde Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*'i vefatından sonra gören bazı sâlihler için; "Bu cidden müşkildir, eğer zâhirine hamledilirse bu sâlihler sahâbe olmuş olurlar ki bu durumda kıyâmete kadar Hz. Peygamber ile sohbetin devamı mümkün olur."¹³⁰⁹ sözleri ile bu durumun kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir.

¹³⁰⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/31b-32a; Kasîdecizâde, vr. 321a. Bursevî'nin sözün sonunda yer alan "Bana düşen sadece mânâları madenlerinden/kaynaklarından yontmaktır. İnekler (anlayışı kıt olanlar) bunu (hâlâ) anlamamışsa/kavramamışsa bundan bana ne!" şeklindeki ifadeleri Buhtürî'nin (ö. 284/897) *Dîvân*'ından iki beyittir. Bursevî *Temâmü'l-Feyz* adlı eserinde "Ne güzel söylenmiş: ..." dedikten sonra bu iki beyti zikretmiştir. I, 12. Buhtürî'nin beyitlerinin lafzı şöyledir: "Bana düşen kâfiyeleri makta'larından yontmaktır. İnekler bunu anlamamışsa/kavramamışsa bundan bana ne!" Bkz. Buhtürî, *Dîvânü'l-Buhturî*, nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ', I-II, Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, ts., I, 533. Buhtürî'den nakille Yâ'kût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ' (İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb)*, nşr. İhsân Abbâs, I-VII, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993, III, 1047; VI, 2799. Ay. bkz. Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Şerî'a*, Dâru's-Selâm, s. 79; Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, s. 27.

¹³⁰⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 402.

Buna mukabil Bursevî, böyle kimselerin sahâbîliğini inkârın değil, hadisçilerin sahâbî tanımındaki sahâbîlerin sahâbîliğini inkâr etmenin küfür olduğunu ifade etmiştir. *Kırk Hadis Şerhi*'inde şöyle demektedir: “Hatta sahâbeden maruf olanları inkâr etmek küfürdür deyu musarrahtır. Ve İmâm Sehâvî (ö. 902/1497) demiştir ki; sohbet-i Sıddîk ve sâir aşer-i mübeşşere, tevâtürle malûm¹³¹⁰, inkâr-ı mütevâtir ise küfürdür.”¹³¹¹

Sahâbe kavli ve tatbikatı karşısında Bursevî'nin tutumu, Ebû Hanîfe'ninkine benzemektedir. Ebû Hanîfe, Kur'ân ve Sünnet'ten sonra sahâbe kavlini bağlayıcı görmekte fakat kendisine sahâbe sözleri arasında bir tercih hakkı da tanımaktadır. Ebû Hanîfe bu tercihi bazen şahıslar arasında, bazen de rivâyetler arasında yapar.¹³¹² Nitekim o bu konuda şöyle demiştir: “Sahâbe kavlinden dilediğimi alır, dilediğimi terk ederim.”¹³¹³ Bu konuda Bursevî'nin farkı, sahâbe kavli konusunda kendisinde tercih hakkı görmemesidir. Ancak burada şunu da belirtelim ki, Bursevî'nin tüm kanaatlerinin sahâbe kavli ve fiiline uyduğunu söylemek de mümkün değildir. Meselâ konumuzla alâkalı olarak, sahâbenin hadis rivâyetindeki son derece titiz ve çekingen tavrını Bursevî'de görmek mümkün değildir.

Sahâbîler Hz. Peygamber'in tebliğine bizzat muhatab olmuş ve vahyin gelişini müşahade etmişlerdir. Onlar Kur'ân âyetleri ile sünnet arasındaki münasebeti en iyi bilen ve kendilerinden sonraki nesillere aktaran kimselerdir. Bu nedenle de sahâbîlerin sözlerini bizzat Hz. Peygamber'den almış olma ihtimali vardır. Onların sözleri sırf ictihâd olarak değerlendirilemez.

Sahâbîler Hz. Peygamber'den rivâyet etmeseler bile, onların birçok görüşleri Hz. Peygamberin sözlerine dayanmaktadır. Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Ali (ö. 40/661) gibi Hz. Peygamberle uzun süre arkadaşlık yapmış olan sahâbîler, sohbetleriyle mütenasip miktarda hadis rivâyet etmemişlerdir. Fakat

¹³¹⁰ Bkz. Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs*, IV, 119-120.

¹³¹¹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 247-248 (Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire baskısı, s. 86). Bkz. a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹³¹² Tehânevî, *İ'lâü's-Sünen (Mukaddimetü İ'lâi's-Sünen: Ebû Hanîfe ve Ashâbuhu'l-Muhaddisîn)*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1421/2001, XX, 9453-9454; İ. Hakkı Ünal, *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanevî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994, s. 72-74.

¹³¹³ İbn Abdilber, *el-İntikâ' fî Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, nşr. Abdülfetâh Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1997, s. 261-262, 264-265, 266-267.

Peygamberin sözleri ve fiillerini göz önüne almak sûretiyle fetvâ vermişlerdir. Onlar, Hz. Peygamberin sözlerini değiştirmiş olmaktan korktukları için, sözlerini Hz. Peygamber'e nisbet etmemişlerdir.¹³¹⁴ Sahâbe sözlerinden, isrâiliyyâtan alınmamış, bir ictihâdla, bir lugatın beyanı veya bir garib kelimenin şerhiyle ilgili olmayan, yaratılışın başlangıcı ve gelip geçmiş peygamberler hakkında geçmişe, harpler, fitneler, kıyâmet gününün ahvâli gibi geleceğe ait haberleriyle bir fiilin yapılması halinde kazanılacak sevap veya mâruz kalınacak ikâbla ilgili olanları merfû (hadis) hükmündedirler. Çünkü sahâbenin bu konudaki sözleri, bunları haber veren bir başkasının bulunmasını gerektirir. Bunları kendi nefislerinden söylemelerine, ictihâdda bulunarak bunlardan haber vermelerine imkan yoktur. Sahâbeye bu konularda bilgi verenin ancak Hz. Peygamber olduğuna hükmedilir. Dolayısıyla da sahâbenin bu konulardaki sözleri hükmen merfû olur.¹³¹⁵ Dine taalluk eden meselelerde sahâbenin fiil ve takrîrleri de aynı şekilde hükmen merfû olarak telakkî edilir.¹³¹⁶ Bursevî hükmen merfû hadisler hakkında şöyle der: “Hâsıl-ı kelâm, ister geçmişe ait olsun isterse geleceğe ait olsun böyle gaybî işler/haberler, ümmetin fertlerinin bunları doğrudan Hz. Peygamber'den işitmeden haber vermesi mümkün olmayan hususlardandır. Eğer böyle gaybî bir haberi bir sahâbî haber vermişse büyükler hakkındaki hüsnüzannımızdan dolayı bu haberin hükmen merfû olduğuna ve Hz. Peygamber'den işitildiğine hükmedilir. Çünkü sahâbîler doğru sözlü ve emin insanlardır.”¹³¹⁷

“Bursevî Hz. Peygamber'in hadislerini açıklarken sahâbe sözlerinden istifade etmeyi ihmal etmez. Örneğin sahih gördüğü¹³¹⁸ “İza tehayyertüm fi'l-umûr feste'înû min ehli'l-kubûr/İşlerinizde hayrete düştüğünüz/şaşırdığınız zaman, kabir ehlinde yardım

¹³¹⁴ M. Ebû Zehra, *İslâmda Fıkîhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983, s. 239-240; a.mlf., *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskioğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005, s. 322-327.

¹³¹⁵ Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 267.

¹³¹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a-b; 1/109a; 1/134a; 1/188a; Kasîdecizâde, vr. 18a; 70a-b; 87a; 124a; 285a-b.

¹³¹⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 278a.

¹³¹⁸ Bursevî'nin hadis sîhhati hakkındaki sözleri için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* (*Şerhu'l-Mesnevî*), II, 42; a.mlf., *Kırk Hadis Şerhi*, s. 330, 516 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 150, 295); a.mlf., *Makâlât-ı İsmâil Hakkî*, s. 25; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, V, 177-178 (İsrâ, 17/59 âyetinin tefsiri); V, 385 (Tâhâ, 20/36 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Şerhu'l-Hadis* “İzâ tehayyartüm fi'l-umûr fe'ste'înû min ehli'l-kubûr”, Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1549/2; a.mlf. *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 175.

isteyin.”¹³¹⁹ hadisini açıklarken şunları söyler: “Yani ehl-i fenâdan isti’âne ediniz ki onlar, kelimât-ı tâtme-i câmi’adır ki isti’âne ve ilticâya sâlihlerdir. Şol cihetten ki, Allah Teâlâ’nın onların yüzünden zuhûru vardır. Pes, i’timâd fi’l-hakîka Hakk’adır. “Eûzü bi Dânyâl/Danyâl’e sığınırım” ve “Eûzü bi kelimâtillâhi’t-tâtme/Allâh’ın kelimât-ı tâtmesine sığınırım.”¹³²⁰ ve emsâli, mânâ-yı mezkûre dâldir. Eğerçi hakâyıktan bî-haber olanlar münâkaşa edip te’vîlât-ı fâside eylerler. Ve belki tavr-ı akıldan hariç olan sahîhanın mevzû’iyyetine zâhib olurlar. Ulâike ke’l-enâm [İşte onlar hayvanlar gibidir (A’râf, 7/179)].”¹³²¹ Burada ehl-i kubûrdan murâd, mevt-i fenâ ile meyyit olanlardır, mevt-i tabîî ile değil. Zira vucûd ve evsâf-ı vucûdları, Zât-ı Ehadiyye’de müstehlik olanlar ehl-i kubûr gibidir ki, onlarda tasarruf-ı nefsanî kalmamıştır. Nitekim Ebû Bekir hakkında vârid olmuştur ki, “Bir kimse diriler arasında meyyite nazar etmek dilerse, Ebû Bekir’e nazar eylesin.” Zira onun nefsi ölü ve kalıbı zindedir. Pes hayâtı hâlinde dahi kendinden geçmiştir. İşte “Ölmeden önce ölünüz”¹³²² bu mânâyadır.”¹³²³

“Bu zâhir ehli bilmediler ki âlemde nâs (insan) ve nüveys (insancık) mûcibince, âdem-i sagîr olduğu gibi, âdem-i kebîr dahi vardır. Âdem-i kebîr odur ki, Allâh Teâlâ’nın kemâlâtı, onun vucûdunda bi’l-fiil zâhir olmuştur. Bu sebepten hadiste gelir ki, “Eûzü bi kelimâtillâhi’t-tâtme/ Allâh’ın kelimât-ı tâtmesine sığınırım.” Yâni bundan anlaşılır

¹³¹⁹ Hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, I, 88 (No: 213); İzmirli İsmâil Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, s. 156; İzmirli İsmâil Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, s. 96; Zekeriya Güler, *Hadis Tetkikleri*, İstanbul: İFAV, 2015, s. 165-167; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 338-339; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 265; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 237-242; Dalgın-Macit, *Kültürümüzü Şekillendiren Hadisler*, s. 198, No: 289.

¹³²⁰ Buhârî, “Enbiyâ”, 10 (No: 3371); Ebû Dâvûd, “Tıb”, 19 (No: 3893), “Sünne”, 20 (No: 4737); Tirmizî, “Daavât”, 93 (No: 3528); İbn Mâce, “Tıb”, 36 (No: 3525), “Tıb”, 46 (No: 3547); Mâlik, “Şaar”, 9 (II, 724); Ahmed, I, 236; II, 181; IV, 57.

¹³²¹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 516 (Dâru’t-Tıbbâti’l-Âmire baskısı, s. 295). Bursevî *Temâmü’l-Feyz* adlı eserinde hadisin anlamı hakkında aynı şeyleri söylemiş, buradaki gibi sıhhatine dair bir şey söylememiştir. I, 171.

¹³²² Hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, II, 384 (No: 2669); İzmirli İsmâil Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, s. 156; İzmirli İsmâil Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, s. 98; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 340-342; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 262-264; Dalgın-Macit, *Kültürümüzü Şekillendiren Hadisler*, s. 290, No: 553.

¹³²³ Bursevî, *Şerhu’l-Hadis “İzâ tehayyartüm fi’l-umûr fe’s-te’inû min ehli’l-kubûr”*, vr. 67b. Bkz. a.mlf., *Kırk Hadis Şerhi*, s. 330 (Dâru’t-Tıbbâti’l-Âmire baskısı, s. 150); a.mlf., *Temâmü’l-Feyz*, I, 171.

ki Allah'ın kelimât-ı tâmmesine sığınmak var imiş ve câiz imiş. Kelimât-ı tâmme, kütüb-i ilâhiyyedir ki, mahluk değildir. Aynı şekilde kelimât-ı tâmme, esmâ-i ilâhiyye-i zâtiyyedir ki, noksandan müberrâdır.¹³²⁴ Bu esmânın mezâhiri olan ise, nufûs-ı kudsiyye ve ervâh-ı âliyyedir ki, melâike ve enbiyâ ve kümmel-i evliyâyâ şâmindir. Onun için bir kimse gece bir vadide kalıp korksa ve (gecenin) şerrinden enbiyâ ve peygamberlere sığınsa, Allah o vâdide olan yırtıcı hayvanların şerrinden o kişiyi hıfz eyleye.”¹³²⁵

Bursevî'nin yukarıdaki ifadelerinde “İşlerinizde hayrete düştüğünüz/şaşırdığınız zaman, kabir ehlinde yardım isteyin.” hadisini açıklarken zikrettiği “Eûzü bi Dânyâl/Danyâl'e sığınırım”, “Bir kimse gece bir vadide kalıp korksa ve (gecenin) şerrinden enbiyâ ve peygamberlere sığınsa, Allah o vâdide olan yırtıcı hayvanların şerrinden o kişiyi hıfz eyleye” şeklindeki sözler Hz. Ali'ye ait sözlerdir. O şöyle demektedir:

“Yırtıcı hayvanların saldıracağından korktuğun bir vadide bulunduğun zaman; “Arslanların şerrinden Dânyâl'a ve kuyuya sığınırım.” deyin.”¹³²⁶ Bursevî Hz. Ali'nin sözünü şöyle açıklamaktadır: “Bu sözden dolayı şirk lâzım gelmez. Çünkü hakîki muvahhid tesiri Allah Teâlâ'dan başkasından görmez. Çünkü (enbiyâ ve peygamberler Allah'ın isimlerinin mazharı oldukları için) sifata iltica, Zâta ilticanın şâmil olduğu şeylere de şâmindir. İşte bu şerîatin nakli ve hakikatin keşfidir. Bu konuda âsârı ve esrârı bilmeyen câhilden başkası inatlaşmaz.”¹³²⁷

Bu sözü açıklama sadedinde ayrıca şöyle demektedir: “Bu ifade şöyle açıklanabilir: “En iyi koruyan Allah'tır ve O merhametlilerin en merhametlisidir.” âyetinin tefsîrinde zikrettiğimiz üzere Dânyâl (a.s.) kuyuya atılıp üzerine iki aslan bırakılmak sûretiyle

¹³²⁴ Krş. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV, 311 (Yûsuf, 12/67 âyetinin tefsiri).

¹³²⁵ Bursevî, *Şerhu'l-Hadîs “İzâ tehayyartüm fi'l-umûr fe'ste'inû min ehli'l-kubûr”*, vr. 66b. Bkz. a.mlf., *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/83b; Kasîdecizâde, vr. 202a.

¹³²⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/83b; Kasîdecizâde, vr. 202a. Krş. a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, IV, 311 (Yûsuf, 12/67 âyetinin tefsiri); X, 194 (Cin, 72/6 âyetinin tefsiri). Rivâyet için bkz. Harâtî, *Mekârimü'l-Ahlâk ve Me'âlihâ ve Mahmûdu Tarâiki-hâ*, el-Matba'atü's-Selâfiyye, Kâhire, 1350/1931, s. 338 (No: 1043); İbnü's-Sünnî, *Ameli'l-Yevm ve'l-Leyle*, nşr. Ebû Muhammed Abdurrahmân Kevser el-Berunî, Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye ve Beyrut: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, ts., s. 308 (No: 347); Beyhakî, *Şuabü'l-Îmân*, II, 116 (No: 1338); Kemâleddin ed-Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevân el-Kübrâ*, I, 13. Selîm b. 'Îd el-Hilâlî hadis için isnâdı çok zayıf demektedir. *'Ucâletü'r-Râgıb el-Mütemenni fî Tahrîci Kitâbi 'Ameli'l-Yevm ve'l-Leyle li'bni's-Sünnî*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001, I, 399-400 (No: 348).

¹³²⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/83b; Kasîdecizâde, vr. 202a.

yırtıcı hayvanlarla yüz yüze gelmişti. İşte Allah onun bu konuda kendisine sığınmasını, karşı konamayacak bir kötülüğün ulaşmasına mâni kılmıştır. *Hayâtü 'l-Hayevân*'da¹³²⁸ böyle geçmektedir. Bazıları der ki: Bu, içlerinde Allah'tan başkasına karşı hâlâ bir iltifat kalanların makamıdır. Varlıkta Allah'tan başkasını görmeyecek şekilde tevhid denizinde gark olanlara gelince, onlar Allah'tan başkasına sığınmazlar, Allah'tan başkasına ilticâ edip dayanmazlar. Nebî aleyhi's-selâm bu makamdaki terakkî edince "Sen'den sana sığınırım."¹³²⁹ buyurmuştur.¹³³⁰

2.1.3.5.1.2.2.3. Maktû Hadis

Tâbiûn veya sonraki nesil olan etbâu't-tâbiîne ait söz, fiil ve takrîrlere "maktû hadis" denir.¹³³¹

Hadis ilmi açısından Allah Rasûlünün arkadaşları olan sahâbîlerin söz, fiil ve takrîrleri nasıl büyük bir öneme sahipse aynı şekilde sahâbeye olan yakınlıkları nedeniyle ikinci nesil olan tâbiûnun da söz, fiil ve takrîrleri de büyük bir öneme haizdir. Ancak bu haberlerin hiçbirisi doğrudan Rasûlullâh'tan rivâyet edilen merfû hadislere denk değildir. Hatta Ebû Hanîfe ve İmâm Şâfiî tâbiûndan rivâyet edilen sözleri mutlak mânâda uyulması gereken birer delil olarak görmemişlerdir.¹³³²

2.1.3.5.2. Sünnet

Bursevî'nin sünnet anlayışına ve örneklerine geçmeden önce, onun sünnet tanımı üzerinde durmak yerinde olacaktır.

¹³²⁸ Kemâleddin ed-Demîrî, *Hayâtü 'l-Hayevân el-Kübrâ*, I, 13.

¹³²⁹ Müslim, "Salât", 222 (No: 486); Ebû Dâvûd, "Salât", 148 (No: 879); "Vitr", 5 (No: 1427); Tirmizî, "Da'avât", 75 (No: 3493); "Da'avât", 112 (No: 3566); Nesâî, "Tahâre", 120 (No: 169); "Tatbîk", 71 (No: 1131); "Sehv", 89 (No: 1347); "Kıyâmu'l-Leyl", 51 (No: 1748); "İsti'âze", 62 (No: 5536); İbn Mâce, "İkâmetü's-Salavât", 117 (No: 1179); "Duâ", 3 (No: 3841); Ahmed, I, 96, 118, 150; VI, 58, 201.

¹³³⁰ Bursevî, *Rûhu 'l-Beyân*, IV, 311 (Yûsuf, 12/67 âyetinin tefsiri).

¹³³¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/96b; 3/24a-27a; 3/33a-34b; Kasîdecizâde, vr. 62b; 315b-317b; 322a-322b. Maktû hadis için bkz. Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 104-105; Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 138-139.

¹³³² Mehmed Efendioğlu, "Maktu", *DİA*, 2003, XXVII, 458; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 105; Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 139.

2.1.3.5.2.1. Sünnetin Tanımı

Bursevî haber (hadis) kelimesinin bazılarına göre sünnet kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanıldığını, çünkü sünnet kelimesiyle mutlak anlamda Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve takrîrlerinin kastedildiğini, bazılarına göre ise sünnet ile amelî uygulamalar kastedildiği için sünnetin haberden (hadisten) daha genel olduğunu ifade eder.¹³³³

Bir başka yerde de şöyle söyler: “Sünnetler kavî ve fiilî olanı kapsar. Çünkü sünnetlerin hepsi rivâyet edilmiş (me'sûr) Nebevî yoldur.”¹³³⁴

Bursevî sünneti “tarîkat-i meslûke”¹³³⁵, “tarîka-i meslûke-i Rasûlullâh”¹³³⁶, “tarîk-ı meslûk-ı Nebevî”¹³³⁷, “tarîka-i meslûke-i Nebeviyye”¹³³⁸ yani Hz. Peygamber'in hayat tarzı, yaşayış modeli diye tarif etmekte ve sünneti iki gruba ayırmaktadır.

2.1.3.5.2.2. Sünnetin Çeşitleri

Bursevî, “Nebî ve velinin muvâzabat ettiği nesne sünnettir. Nitekim ehâdîste¹³³⁹ remz olunmuştu.”¹³⁴⁰ cümlesinde sünneti iki kısma ayırmıştır:

2.1.3.5.2.2.1. Mutlak Sünnet

Bursevî'ye göre mutlak olarak sünnet tabiri kullanıldı mı bundan *sünnet-i nebeviyye* anlaşılır.¹³⁴¹

¹³³³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28b; Kasîdecizâde, vr. 18a.

¹³³⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/19a; Kasîdecizâde, vr. 155a.

¹³³⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Halîliyye*, İstanbul 1256, s. 49.

¹³³⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 424 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 224).

¹³³⁷ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 505 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 288).

¹³³⁸ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 425 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 225).

¹³³⁹ Nitekim bu hadislerden biri ileride gelecek olan “Men senne sünneten ilh. / Kim güzel bir sünnet ihdâs ederse...” diye başlayan hadistir.

¹³⁴⁰ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 605. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/9b; Kasîdecizâde, vr. 5a-5b; a.mlf., a.mlf., *Tuhfe-i Halîliyye*, s. 49.

¹³⁴¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/9b; Kasîdecizâde, vr. 5a-5b; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 605; a.mlf., *Tuhfe-i Halîliyye*, s. 49.

Bursevî hadis ve sünnet kelimeleri hakkında şu bilgileri verir: “Hadis kelimesi mutlak olarak (mutlaku’l-hadîs) kullanıldığında nebevî hadis kastedilir. Çünkü nebevî hadis mükemmel bir söz ve tam bir haberdir. Mutlak sünnet de (es-sünnetü’l-mutlaka) böyledir. Çünkü o da Hz. Peygamber’in sünnetidir. Sonra dirâyeten hadis ilminin konusu bir peygamber olması hasebiyle Hz. Peygamber’in zâtı, gayesi ise iki dârin (dünya ve âhiret hayatının) mutluluğunu kazanabilmektir.”¹³⁴²

Bursevî, “el-‘İrbâd b. Sâriye (70 sonrası/689 sonrası) *radiyallâhu anh* dedi ki: “Allah Rasûlü *sallallâhu aleyhi ve sellem* bizlere öyle bir nasihat etti ki, kalblerimiz ürperdi ve gözlerimiz yaşardı. (Dayanamayıp) dedik ki: ‘Ey Allah’ın Rasûlü sanki bu vedâ eden birinin nasihatine benziyor. Bizlere tavsiyede bulun.’ Bunun üzerine O *sallallâhu aleyhi ve sellem* şöyle buyurdular : “Sizlere Allah Azze ve Celle’den korkup sakınmanızı, başınıza idâreci olarak tayin edilen bir köle dahi olsa onu dinleyip ona itaat etmenizi tavsiye ediyorum. Zira sizin içinizden yaşayanlar pek çok ihtilaf göreceklerdir. İşte bu durumda size gereken, benim sünnetim ve benden sonra gelecek olan hidâyet rehberi râşid halîfelerin sünnetidir. Onlara azı dişlerinize iyice sarılın. Sonradan uydurulan işlerden de sakının. Çünkü muhakkak ki her [sonradan uydurulan iş bir bid’at, her] bid’at de bir sapıklıktır.”¹³⁴³ hadisini açıklarken şunları söylemektedir: “Ve sünnet, tarîka-i meslûke-i Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*’dir ki onda iftirâz ve vücûb yoktur. Yani sünnet-i mutlaka odur ki, Rasûlullâh ona muvâzabet edip bir kere veya iki kere terk etmiş ola. Eğer muvâzabet, alâ sebîli’l-ibâde olursa sünen-i hüda ve eğer alâ sebîli’l-âdet olursa sünen-i zevâid denilir. Ve sünen-i hüdanın ikâmeti, tekmîl-i din içindir. Onun için terkine kerâhet veya isâ’et taalluk eder. Bazı ahyânda terk olduğu tevehhüm-i vücûbu def’ içindir. Bu sebepten ümmet onu terk etmez. Zira tevehhüm mündefi’dir. Ve ona sünnet-i müekkede derler ki vâcibe karîbdir. Ve hüda denildi ki,

¹³⁴² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/9b; Kasıdecizâde, vr. 5a-5b. Hadis ve sünnet kavramları hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 93-97, 284-288; a.mlf., “Rivâyet Asrında Sünnet Kavramı”, *Kur’ân ve Sünnet Sempozyumu (1-2 Kasım 1997) Bildiriler*, Ankara 1999, s. 91-98; Murteza Bedir, “Sünnet”, *DİA*, 2010, XXXVIII, 150-153.

¹³⁴³ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 5 (No: 4607); Tirmizî, “İlim”, 16 (No: 2676); İbn Mâce, “Mukaddime”, 6 (No: 42-44); Ahmed, IV, 126-127; Dârimî, “Mukaddime”, 16 (No: 95). Hadisin ayrıntılı tahriri için bkz. Abdülkayyûm es-Süheybânî, *Bid’at-i Hasene Yanılgısı*, çev. Serkan Özgül, nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2005, s. 21 (nâşirin ilgili dipnotu).

dîn-i kâmile hâdî olduğu içindir. Bu cihetten fâili müsâb ve târiki dâl ve mübtedî'dir. Ezan ve ikâmet ve cemaat ve revâtib gibi.”¹³⁴⁴

2.1.3.5.2.2.2. Mukayyed Sünnet

Evliyânın uygulamalarını da sünnete benzeten Bursevî onlara *sünnet-i mukayyede* der.¹³⁴⁵ Bursevî ayrıca evliyânın bu tür uygulamalarının onların insilâhla meclis-i Nebevî'ye dahil oldukları¹³⁴⁶ için *sünen-i hüdâ* makûlesinden olduğunu ifade etmektedir.¹³⁴⁷ Bu konuda ayrıca şöyle demektedir:

“Ve meşâyih-i tarîkatin ikâme ettiği nevâfîl-i salât bu bâbdandır. Husûsâ ki bunda rütbe-i mazhariyyeti ızhâr ve tahkik vardır. Zira (meşâyih-i tarîk) verese-i rasûldür. Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*'den sünen kalmıştır. Pes, verese dahi Rasûl'e üsvedir. Eğerçi onlardan sâdır olana “müstehabbât” derler. Maahâzâ sünnet ıtlâkı dahi lâ be'stir. Zira “tarîkat-i meslûke”dir. Ve hadiste dahi “Men senne sünneten ilh.”¹³⁴⁸ diye lafz-ı sünnet ile tabir olunmuştur.¹³⁴⁹ Feemmâ ulemâ-yı rûsûm bunların a'dâsıdır. Zira fehmleri sâde olduğundan nakş-ı sünen gözlerine girmez. Ve fi'l-hakîka vaz'-ı İlâhî olduğuna akılları ermez. Zira bizim sözümüz ekâmil-i insanın evzâ'ındandır ki keşf-i sahîh ve ilhâm-ı sarîhten nâşîdir. Yoksa gayri eşhâsın değil.”¹³⁵⁰

Yine şöyle demektedir: “Hazreti Şeyh Fazlî İlâhî, Allah Teâlâ'nın “*Uydurdukları ruhbanlığa gelince, onu biz yazmadık*”¹³⁵¹ buyruğu hakkında şöyle demiştir: “Nebevî

¹³⁴⁴ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 424 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 224-225).

¹³⁴⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/9b; Kasîdecizâde, vr. 5a-5b; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 605; a.mlf., *Tuhfe-i Halîliyye*, s. 49; a.mlf., *Kırk Hadis Şerhi*, s. 505 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 288).

¹³⁴⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/86b; Kasîdecizâde, vr. 56a; a.mlf., *Kırk Hadis Şerhi*, s. 426 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 226); a.mlf., *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 31b-32a; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, I, 232.

¹³⁴⁷ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 424, 426 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 225, 226).

¹³⁴⁸ Müslim, “Zekat”, 69 (No: 1017); “İlim”, 16 (No: 2674); Tirmizî, “İlim”, 15 (No: 2674, 2675); Nesâî, “Zekat”, 64 (No: 2555); İbn Mâce, “Mukaddime”, 14 (No: 203-207); Dârimî, “Mukaddime”, 44 (No: 529-531); Ahmed, IV, 357, 358-359, 359, 359-360.

¹³⁴⁹ Bursevî'ye göre bu hadisin bid'at-i haseneye delâleti için bkz. Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 230, 429 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 72, 229).

¹³⁵⁰ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 505 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 288). Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 217b.

¹³⁵¹ Hadîd, 57/27.

sünnetler Kurân'dan (kitaptan), velîlerin sünnetleri ise Sünnet'ten istinbat edilmiştir. Hepsinden maksad, nefsin ilim ve amel bakımından olgunlaşmasını sağlamaktır. Eğer dersin ki: Tarikat şeyhlerinden sâdır olan ziyadelerin¹³⁵² dînî yönü/hükmü nedir? (Buna cevâben) Derim ki: Çünkü Hz. Peygamber'in zamanından uzaklaşıldıkça Hakk'ın derinliklerine dair anlayışlardan uzaklaşıldı, perdeler (engeller) kat kat arttı, kalpler katılaştı ve isti'dâdlar zayıfladı. İşte bundan dolayı tarikat şeyhleri, zayıf nefis sahiplerinin taleplerine ulaşmalarına yardımcı olmak ve (manevî) mertebelerine göre Allah'a ulaşmanın yollarını göstermek için bu ziyadeleri vaz' etmişlerdir. Bunu kendi nefislerinden değil, bizzat Allah Teâlâ'nın ilhâmı ile yapmışlardır. Bundan dolayı bazı büyükler şöyle demiştir: Hakk'a vâsıl olmuş kullar olan peygamberlerden ve geri kalan velîlerden sâdır olan fiiller/ameller şerîattır.¹³⁵³ O halde ibret al ve icmâli muhafaza et ki, ondan tafsîl-i hale intikal edebilesin.”¹³⁵⁴

“Şu halde anladın ki, sûfiler topluluğunun yolu her ne kadar Peygamberimiz *sallallâhu aleyhi ve sellem* tarafından açıkça bildirilmiş olmasa da Allah'tan sâdır (ilâhî kaynaklıdır). Şayet peygamberimiz böyle bir çığır (sünnet) açma yolunu açmış olmasaydı, hiçbir kimse bir tek hüküm ve usûl ilave etme cür'etini gösteremezdi. Nitekim sahîh bir hadîs-i şerifte Peygamberimiz şöyle *sallallâhu aleyhi ve sellem* buyurmuştur: “Kim bir iyilik yapmak sûretiyle güzel bir çığır açarsa, bu iyiliğin ve bu iyiliği ondan sonra yapanların mükâfatı ona verilir.” Âlimlerden bir kısmı şöyle demiştir: “İlâhî şerîatlerin vaz' edilmesinden maksad, insanları ilim ve amel bakımından olgunlaştırmaktır. Onlar da aynı maksad ve amaçla peygamberlerin yoluna ilave olarak bazı zikir usulleri getirmişlerdir. Bunlar Allah'ın vâcib kılmadığı, ama bu ümmetin sûfilerinin yaptıkları az yemek, çok oruç tutmak, gerekmedikçe insanların arasına karışmamak, az uyumak ve devamlı zikretmek gibi amellerdir. Yine âlimlerden biri

¹³⁵² Allah'ın vâcib kılmadığı, ama bu ümmetin sûfilerinin yaptıkları az yemek, çok oruç tutmak, gerekmedikçe insanların arasına karışmamak, az uyumak ve devamlı zikretmek gibi ilave usûller. Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 383 (Hadîd, 57/27 âyetinin tefsiri).

¹³⁵³ Bursevî *Rûhu'l-Beyân*'da, bu hususa “ama itidalden, orta yoldan ayrılmamak gerekir” şartını getirmektedir. IX, 383.

¹³⁵⁴ Bursevî, *Temâmü'l-Feyz*, II, 118. Krş. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 383.

şöyle demiştir: Hakk’a vâsıl olmuş kullar olan peygamberlerden ve geri kalan velîlerden sâdır olan fiiller/ameller şerîattır. Ama itidalen, orta yoldan ayrılmamak gerekir.”¹³⁵⁵

Bursevî “Büyüklerden biri şöyle demiştir: Allah’a ibâdet ve yakınlık kasdıyla ihdas edilen bid’at-i hasene¹³⁵⁶ peygamberlerin getirdiği Allah’ın emirlerinden olan şerîatten sayılır.”¹³⁵⁷ sözünü naklettikten sonra buna delil olarak yukarıda zikredilen “Uydurdukları ruhbanlığa gelince, onu biz yazmadık”¹³⁵⁸ âyetiyle “Kim güzel bir sünnet (yol) ihdâs ederse ...” hadisini delil getirir.¹³⁵⁹

Ancak bu hadisteki “sünnet” tâbiri lügat mânâsına kullanılmıştır. Nitekim hadisin devamından da anlaşılacağı üzere “Kim kötü bir sünnet ihdas ederse...” ifadesinde “sünnet” kelimesi, kötü ve iyi bir yol, çığır açanlara beraberce kullanılmıştır.

Bursevî’ye göre her asırda halîfeler ve kutuplar vardır. Bunlar insilâh yoluyla Hz. Peygamber’in meclislerine katılırlar ve keşifle pek çok gizli şeyi bilirler. Bundan dolayı onların sünnetleri, sünen-i hüddâdan sayılır ve Rasûlullâh’a izafe olunur. Onların yolları kendi hevâlarından olmayıp, şerîata uygundur. Halbuki dar anlayış sâhibi bazı ulemâ-i rûsûm bunu anlamayıp dâll ve mudill olmuşlardır. Şöyle der:

“Pes, her asırda hulefâ-yı ma’neviyye ve aktâb-ı bâtın vardır ki, onların sünnetlerine dahi ittiba lazımdır. Zira onların tarîkleri indî değil belki şer’îdir. Ve şol nesneyi ki ulemâ-yı rûsûm fehm edemeyip ihtilafa düşmüşlerdir, onların indinde müsellemdir. Zira insilâhla meclis-i Nebevî’ye dâhil olurlar. Ve keşfle nice umûr-ı hafîyye bilirler. Bu cihetten onların sünnetleri sünen-i hüddâ makûlesindendir ki fi’l-hakîka Cenâb-ı Nübüvvet’e muzâftır. Ve ol sünnetlerin zuhûru onların vaktine merhûn olmakla, ol vakte dek şüyû’ bulmamıştır. Nitekim bazı şer’âyî’ nüzul-i İsa’ya mevkûftur ki ile’l-ân meçhul ve gayri ma’mûldür. Ve bundan şer’-i Rasûlû (Rasûlullâh’ın şer’iati) tağyîr lâzım gelmez. Belki hafîyyâtını ızhâr etmek lâzım gelir. Izhâr ise ayn-ı hidayettir. Fa’lem

¹³⁵⁵ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IX, 383 (Hadîd, 57/27 âyetinin tefsiri).

¹³⁵⁶ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 304.

¹³⁵⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IX, 382 (Hadîd, 57/27 âyetinin tefsiri).

¹³⁵⁸ Hadîd, 57/27.

¹³⁵⁹ Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IX, 379-383 (Hadîd, 57/27 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Kırk Hadis Şerhi*, s. 230-231, 429 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 72-73, 229).

zâlike va'mel fe-innehu sedîdün bilâ-halel ve men tekelleme bi-hilâfihi mâte meyteten câhiliyyeten ve kâne melûmen rediyyen deniyyen ke't-tâifeti'l-bâhiliyye.”¹³⁶⁰

“Ba'dezâ ulemâ demişlerdir ki salâtla murâd asâleten ferâiz ve tebaiyyeten vâcibât ve sünen ve nevâfildir. Ve nefl, farz üzerine zâid demektir. Ve zâid iki vechile, biri müsâdeme-i farz eyleyip muhâlif-i şer' olandır, altı vakit namaz gibi. Ve biri tekâmîl-i beyândandır, nevâfil-i salât gibi. Gerek onun için ism-i mahsûs olsun, salât-ı regâib ve salât-ı kadr gibi ve gerek olmasın, sâir nevâfil-i mutlaka gibi. Ve nevâfil evkât-ı mekrûhede ve muharremede olmayacak hiçbirinden men' olunmaz. Zira vesâil-i kurb-i ilâhîdir ve bazının keyfiyyet-i mahsûsa üzerine olduğu bid'at-i seyyie olmasını müstelzim değildir. Zira bid'atin mezmûme olduğu emr-i câhilî veya bi-tarîki'l-müsâdeme olmasıyladır. Ve muhdes, fi'l-hakîka bu makûle bid'attir ki, din içinde dalâlettir. Ma'âdâsı sünnet-i hasene ve ayn-ı hidâyettir. Ve bazı ulemâ-i rüsûm dıyk-ı fehminde nâşî nice umûr-ı şer'ıyyeyi umûr-ı bid'ıyyeden addedip dâll ve mudill olmuşlardır. Nâzirin nâzire iktidâsı sahih değildir dedikleri fâsiddir.”¹³⁶¹ Zira *Fetâvâ-yı Sirâciyye*'de gelir ki: “Fülân adamın kendisine vâcib kıldığı (nezrettiği) bu namaz, Allah için, benim üzerime de vâcib olsun” dese iktidâ sahihtir.”¹³⁶² Ve *Bezzâziyye*'den nakledip *Eşbâh*'ta gelir ki: Regâib, berât ve kadir gecesi namazlarını cemaatle kılmak mekrûhtur. Ancak bir kimse “bu imamla cemaat halinde şu kadar rek'at namaz kılmayı nezrettim” derse mekrûh değildir.”¹³⁶³ Maahâzâ nezre dahi hâcet yoktur. Zira bazı sahâbe teheccüdde Cenâb-ı Nübüvvet sallallâhu aleyhi ve sellem'e iktidâ etmişlerdir ki iktidâ, irtibatta cihet-i câmia olmakta kâfîdir. Nitekim nefis-i niyyet âbid ile ma'bûd arasında râbıttadır, fa'rif.”¹³⁶⁴

Bursevî, bu ve buna benzer görüşlerini değişik eserlerinde de söz konusu etmektedir. Meselâ, Necm Sûresi'nde yer alan; “O, hevâsına göre konuşmaz. Konuştuğu şeyler

¹³⁶⁰ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 426 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 226). Krş. Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 232.

¹³⁶¹ Bkz. Aynî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, II, 364; İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, I, 381; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-Enhur fi Şerhi Mülteka'l-Ebhur*, I, 112.

¹³⁶² Sirâcüddîn el-Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, nşr. Muhammed Osman el-Bestevî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011, s. 99-100.

¹³⁶³ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir alâ Mezhebi Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993, s. 171.

¹³⁶⁴ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 160-161 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 13).

vahyedilenden başkası değildir.”¹³⁶⁵ âyetlerinin tefsîrinde şöyle der: “Hz. Peygamber’in Kur’ân’dan konuştuğu her şey, kendisine Allah Teâlâ tarafından Cibrîl *aleyhi’selâm* vasıtasıyla vahyedilmiş vahiydir. Buradaki vahiy, hem mecâz ihtimalini ortadan kaldıran vahiy için kesin/müekkid bir sıfat, hem de teceddüdî/yenilenebilir devamlılığı ifade eden bir vasıftır. Yani bu vasfın/sıfatın faydası Kur’ân’ın hakîkî bir vahiy olduğu ve mecâz olarak isimlendirilemeyeceği hususlarına dikkat çekmektir. Zira vahiy, bazen ilâhî kitâb mânâsında isim olarak kullanılabileceği gibi bazen de bir masdar olarak kullanılabilir. Vahyin; irsâl, ilhâm, kitâbet, kelâm, işâret ve ifhâm anlamları vardır. Yine vahiyde Hz. Peygamber’in zâtı, sıfatları ve fiilleriyle Allah’ın zâtı, sıfatları ve fiillerinde fânî olduğuna işaret vardır ki bunun neticesinde Hz. Peygamber’de kendi zât, sıfat ve fiillerinden ne bir isim, ne bir resim, ne bir eser ne de bir ayn/zât kalmıştır. O konuştuğunda beşerin konuşmasıyla değil Hakk’ın nutkuyla konuşur. Onun konuştuğu şeylere şeytanî vesveselerin ve nefsânî heveslerin karıştığı vehmedilemez. İşte bundan dolayı şöyle demişlerdir: “Mâ yasduru ani’l-vâsıl şerîâtün: Hakk’a vâsıl olmuş kişiden sâdır olan şeyler şerîattır.”¹³⁶⁶ Zira Hz. Peygamber masum olduğu gibi Hakk’a vâsıl olan kişi de mahfûzdur. Bazı büyükler şöyle demişlerdir: Fukarâdan/evliyâdan, sünnette vârid olmayan bir vird/dua uyduran/çıkaran kimse Allah ve Rasûl’üne karşı edepsizlik yapmıştır. Ancak bu vird bizzat Allah Teâlâ’nın tarifiyle/öğretmesiyle olur da Allah bir kimseye, derleyip topladığı bu virdin kelimelerinin özelliklerini/hususiyetlerini öğretirse bu durumda o kimse kendisine öğretilmiş şeye imtisal edip ona uymuş, kendi hevâsından onu uydurmamış olur. Bu durumun misali Şâzelî’nin (ö. 656/1258) – kuddise sirruh– *Hizbü’l-Bahr*’ıdır.¹³⁶⁷ Buna göre Şâzelî, gemisi olan bir Hristiyan ile birlikte hacca gitmek üzere Kızıldeniz’de yolculuğa çıkmış. Yolda rüzgar günlerce

¹³⁶⁵ Necm, 53/3-4.

¹³⁶⁶ Bursevî aynı görüşünü, “Mâ yasduru ani’l-vâsıl mine’l-ef’âl şerîâtün: Hakk’a vâsıl olmuş kişiden sâdır olan fiiller şerîattır” şeklinde başka eserlerinde de tekrar eder ve bu prensibin iyi anlaşılması gerektiğini, bundan tafsilatlı birçok bilgi çıkarılabileceğini belirtir. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IX, 383 (Hadîd, 57/27 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Temâmü’l-Feyz*, II, 118.

¹³⁶⁷ Ebü’l-Hasan eş-Şâzelî’nin en meşhurları *Hizbü’l-Bahr* olan *Hizbü’l-Kebîr*, *Hizbü’s-Sagîr*, *Hizbü’n-Nasr*, *Hizbü’l-Ber* gibi çok sayıda hizbi ve dua terkibi günümüze ulaşmıştır. Birçok defa basılan ve çeşitli müellifler tarafından şerhedilen bu hizipler son olarak *Câmiu Âsârı Ebi’l-Hasan eş-Şâzelî* adıyla yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Fârûk el-Heytemî, Kâhire 1421/2000). Ahmet Murat Özel, “Şâzelî”, *DİA*, 2010, XXXVIII, 386. Bursevî’nin naklettiğine göre Şâzelî, *Hizbü’l-Bahr*’ına Allah ve Rasûl’ünün izni olmadan bir tek harf bile koymadığını açıkça ifade etmiş ve şöyle demiştir: Allah Rasûl’ünün yaptığı duadan başka bir dua yapan kimse bid’at çıkarmış olur.” Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IX, 383 (Hadîd, 57/27 âyetinin tefsiri).

durmuş ve yol alamamışlar. Bu arada Şâzelî, mübeşşirede/rüyasında¹³⁶⁸ Rasûlullâh'ı görmüş ve Rasûlullah ona bu hizbi telkîn edip öğretmiştir. O da bu hizbi okuyup hristiyan gemiciye yola devam etmesini emretmiş, gemicinin “rüzgar nerede?” diye sorması üzerine Şâzelî, “Dediğimi yap, şimdi rüzgar esecek” diyerek hristiyana yola devam etmesini söylemiştir. Sonuçta Şâzelî'nin dediği gibi rüzgar çıkmış, hristiyan da bundan etkilenecek müslüman olmuştur. (Bursevî der ki:) Sen ilhâmı ve yakaza halinde ilim almayı bu olaya bakarak kıyas et. Yine Ebû Yezîd el-Bistâmî (ö. 234/848 [?]) vefatından uzun bir süre sonra “Nefesün min enfâsillâh: Allah'ın nefeslerinden bir nefes”in dünyaya geleceğini haber vermiştir ki bu zât Şeyh Ebu'l-Hasen el-Harakânî'dir (ö. 425/1033). Ebû Yezîd el-Bistâmî'nin dediği gibi Ebu'l-Hasen el-Harakânî kendisinden uzun bir süre sonra dünyaya gelmiştir.”¹³⁶⁹ Bursevî daha sonra Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden bu hususa işaret eden bazı beyitler zikretmiştir. Bursevî'nin bu hâdiseleri anlatmaktaki maksadı, velilerin ilhâm yoluyla birtakım ilahi bilgileri öğrendiklerine dikkat çekmektir.

Yine onun buna benzer olarak *Kırk Hadis Şerhi* adlı eserinde naklettiği, “Ve şâir hoş demiştir ki: ‘Padişahsın, ettiğin şemden geri kanûn olur.’ Fete’emmel ve kün ale'l-insâf lâ ale'l-i'tisâf.”¹³⁷⁰ sözleri de Bursevî'nin peygamberlerden sonra velilerin tatbikatlarına ne kadar önem verdiğinin bir başka delilidir.

Bursevî'deki bu mukayyed sünnet anlayışı onun fikirlerini yönlendirmede son derece etkili olmuştur. Nâfile namazlar örneğinde bu tesirin izlerini görmek mümkündür.

Nefl kökünden türeyen ve tatavvu' kelimesiyle eş anlamlı kullanılan nâfile kelimesi (çoğulu nevâfil) sözlükte “hak edilen miktara veya paya eklenen, ziyade, ilave, fazlalık” gibi anlamlara gelir. Istılah anlamı olarak ise “farz ve vâcib niteliğinde olmayan ibadet” veya “farzlar dışındaki ibadetler” şeklinde tanımlanmıştır.¹³⁷¹ Salâtü'n-nâfile veya

¹³⁶⁸ Mübeşşire kelimesi mutasavvıflar arasında, mü'min bir kulun gördüğü sâlih rüyalar anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 448.

¹³⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 212-213 (Necm, 53/4 âyetinin tefsiri).

¹³⁷⁰ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 505 (Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire baskısı, s. 288). Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 217b.

¹³⁷¹ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 529-530, 820; Seyyid Şerîf Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 124, 336.

salâtü't-tatavvu' şeklinde ifade edilen nâfile namazların¹³⁷² cümlesinden olan Berât, Regâib ve Kadir gecelerinde kılanan namazlar hakkında Bursevî şunları söyler: "Nevâfil-i a'mâl odur ki ferâiz ve vâcibât üzerine ziyâde ola ve şer'de asl-ı sahîhi buluna. Mendûb, müstehap tatavvu' onda dâhildir. Meselâ, cehrle zikrullah etmek ve salât-ı regâib, berât ve kadir kılmak nâfiledir. Zira salât-ı hayra mevzûdur. Ferâiz ve vâcibâtтан sonra her ne denli namaz kılsa cümlesi şer'de dâhildir. Sâir umûr-ı muhdese dahi ona kıyas oluna."¹³⁷³ "Nevâfil, nafilenin cem'idir ki farz üzerine zâid olan ameldir, mutlakan, gerek salât ve sıyâm ve gerek gayri. ... Ve evliyânın nevâfil ve hayrâta tesâru'u, hakk-ı ubûdiyetle kıyâm ve ızhâr-ı mürû'et ve şükr-i vücûd-ı imkânî ve vücûd-ı kemâl-i insânî içindir. ... Ve meşâyih-i tarîkatin ikâme ettiği nevâfil-i salât¹³⁷⁴ bu bâbdandır."¹³⁷⁵ "Ba'dezâ ulemâ demişlerdir ki salâtla murâd asâleten ferâiz ve tebaiyyeten vâcibât ve sünen ve nevâfildir. Ve nefl, farz üzerine zâid demektir. Ve zâid iki vechile, biri müsâdeme-i farz eyleyip muhâlif-i şer' olandır, altı vakit namaz gibi. Ve biri tekâmül-i beyândandır, nevâfil-i salât gibi. Gerek onun için ism-i mahsûs olsun, salât-ı regâib ve salât-ı kadr gibi ve gerek olmasın, sâir nevâfil-i mutlaka gibi. Ve nevâfil evkât-ı mekrûhede ve muharremede olmayacak hiçbirinden men' olunmaz. Zira vesâil-i kurb-i ilâhîdir ve bazının keyfiyyet-i mahsûsa üzerine olduğu bid'at-i seyyie olmasını müstelzim değildir. Zira bid'atin mezmûme olduğu emr-i câhilî veya bi-tarîki'l-müsâdeme olmasıyla. Ve muhdes, fi'l-hakîka bu makûle bid'attir ki, din içinde dalâlettir. Ma'âdâsı sünnet-i hasene ve ayn-ı hidâyettir."¹³⁷⁶

Bursevî'ye göre şerîatta sahih bir aslı bulunan takarrüb, yani Allah'a yaklaşmak maksadıyla ortaya çıkarılan şeylere bid'at-i basene denir.¹³⁷⁷ Bunlara hades denmez,

¹³⁷² Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 491; Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 209.

¹³⁷³ Bursevî, *Tuhfe-i Haliliyye*, s. 49-50.

¹³⁷⁴ Bursevî, sûflerin kılmakla meşgul oldukları nâfile namazlar cümlesinden on iki rek'atlık teheccüd, dört rek'atlık işrâk, sekiz rek'atlık duhâ ve altı rek'atlık evvâbîn namazlarını sayar. Bursevî, *Temâmü'l-Feyz*, II, 175. İşrak ve duhâ namazları aynı namaz olup kuşluk namazı olarak bilinmektedir. Bkz. Mehmet Şener, "Kuşluk Namazı", *DİA*, 2002, XXVI, 475-476.

¹³⁷⁵ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 428-429 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 228-229).

¹³⁷⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 160 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 13).

¹³⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 382 (Hadîd, 57/27 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Kırk Hadis Şerhi*, s. 160-161 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 13).

aksine sünnet denir. Zira ulemânın sünnetidir, makbûldür. Fakat halk arasında bu meselede ihtilâf-ı fâhiş vardır.¹³⁷⁸

Bid'at problemi sözkonusu edildiği zaman hangi şeylerin bid'at olup olmadığı gündeme gelir ve üzerinde bir türlü uzlaşmanın gerçekleşmediği ilmî tartışmalara girilir. Bu durum dün olduğu gibi bugün de böyledir. Kimilerine göre güzel olan bir şey diğerlerine göre çirkindir.¹³⁷⁹ Asırlardan beri Berât, Regâib ve Kadir gecelerinde kılınan namazlar, Hz. Peygamber adına okunan mevlidler¹³⁸⁰, âlimleri sürekli meşgul etmiştir. Nitekim Bursevî, bu durumun kendi asrında da halkı ikiye böldüğünü, halkın bu namazlar hakkında pek çok şey söylediğini, zahir âlimlerden bazılarının bu namazların hicri IV. asırdan sonra ortaya çıkmasına ve bunlarla ilgili naklî bir delil bulunmamasına bakarak bu namazları bid'at kabul ettiğini, bazılarının da bu namazların mesnûn yani sünnet olduğunu söylediklerini, insaflı olanların da bunlar olduğunu haber vermektedir.¹³⁸¹

Bursevî, “İçlerinden çoğu da yoldan çıkmışlardır.”¹³⁸² âyetini açıklarken şunları söyler: “Bu âyette, nâfile ibadete başlanmışsa ona devam etmenin mutlak gerekli olduğuna delil vardır. Kendisine vâcib olmayan bir ibadeti yüklenmiş, sonra da onu bırakmışsa fâsık ve korkutulmaya müstehak durumuna düşmüş olur. Bu sebeple ibadet sayılan bir şeyi yapmak üzere adakta bulunan kimsenin bu adağını yerine getirmesi vâcibtir. Çünkü bu adak Allah ile yapılmış ve bozulması helal olmayan bir sözleşmedir. Ashâb-ı Kirâm'ın bazılarından rivâyet edildiğine göre şöyle demişlerdir: Bu terâvîh namazını tam olarak kılmanız gerekir, çünkü sizin üzerinize vâcib değilken onu kılmaya başlamakla onu görev olarak yüklediniz. Şayet siz onu terk ederseniz fâsık sayılırsınız. Sonra da açıklamakta olduğumuz âyeti okurlardı: “İçlerinden çoğu da yoldan çıkmışlardır.” Fakîr (Bursevî) der ki: Regâib, Berât ve Kadir geceleri namazları da böyledir. Bu

¹³⁷⁸ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 304. Krş. Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 504-505 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 287-288).

¹³⁷⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkayyûm es-Süheybânî, *Bid'at-i Hasene Yanılgısı*, çev. Serkan Özgül, nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2005.

¹³⁸⁰ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 56-57 (Fetih, 48/29 âyetinin tefsiri).

¹³⁸¹ Bursevî, *Makâlât-ı İsmâil Hakkî*, İstanbul, 1288, s. 22-23.

¹³⁸² Hadîd, 57/27.

namazlar da gece namazları oldukları için terâvîh namazı hükmüne dâhildir.¹³⁸³ Allah'ı gereği gibi tanıyan âlimlerin kılmaya devam ettikleri gibi onları takip edenler de bu yolda devam etmişlerdir. Onlar gibi, inananlar bu tür ibadetleri hiçbir zaman terk etmeyeceklerdir.”¹³⁸⁴

Bursevî, Berât, Regâib ve Kadir gibi mübarek gecelerde bu gecelere has namaz kılmanın öneminden bahsederken şunları söyler: “Fiillerin tecellîsi peygamberlerin seyyidi Efendimiz’e Receb ayının ilk cuma gecesı akşamla yatsı arasında vuku bulmuştur. Bundan dolayı regâib namazı o esnâda müstehab görülmüştür. Sıfatlar ise Şaban ayının onbeşinde tecellî etmiştir. Bundan dolayı vitirden önce yatsı namazından sonra berât namazı kılmak müstehab görülmüştür. Allah'ın zâtı ise Efendimiz’e Kadir gecesı tecellî etmiştir. Bunun için o gece kadir gecesı namazı kılınması müstehab görülmüştür.”¹³⁸⁵

Bursevî, bu üç mübarek gecede bu gecelere has namaz kılınacağına dair Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) rivâyet ettiği namazlar üzerinde durur¹³⁸⁶ ve bu namazlara karşı çıkanlara ve özellikle de Regâib namazını bid'at-i seyyie gören Nevevî'ye (ö. 676/1277) şiddetli eleştirilerde bulunur.

Bursevî'ye göre bu namazlar, keşfen tesbit ve tashih edilmişlerdir. Çünkü bu namazların meşrûiyyetine her asırda evhâdîler¹³⁸⁷ zâhib olmuşlar ve haber-i âhad'a, nûr-i keşf ve yakîn ekleyip, evkât-ı muayyenede kılmışlardır.¹³⁸⁸ Bu namazlar ve emsâli ibadetler,

¹³⁸³ Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*, I, 153. Hz. Ömer de Ramazanda gece ibadetini âdet edinenlere karşı buna devam etmelerini emretmiş ve onlara Hadîd Sûresi'nin ruhbanlıkla ilgili bu âyetini hatırlatmıştır. Onun bu emri bid'at-i hasene olduğu takdirde ona devam edileceğine delil sayılmıştır. Leknevî, *İkâmetü'l-Hucce alâ Enne'l-İksar fi't-Taabbüd Leyse bi Bid'a*, nşr. Abdülfettâh Ebû Guddê Kâhire: Mektebü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1990, s. 46.

¹³⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 382 (Hadîd, 57/27 âyetinin tefsiri).

¹³⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 491 (Kadr, 97/2 âyetinin tefsiri).

¹³⁸⁶ Bkz. Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 237-238.

¹³⁸⁷ Evhadüddîn-i Kirmânî'ye (ö. 635/1238) nispet edilen bu grup hakkında Bursevî şu bilgileri vermektedir: “Bu zatlara “evhâdîler” denir ki, keşf-i bâtın ve ilhâm-ı Rabbânî sahipleridirler. Bunlara “ehl-i îsâr” da denir. Bu zatlara Hakk'ı, cemî-ı mâsivâ üzerine tercih edip seçmişlerdir.” Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*, I, 178. Evhadüddîn-i Kirmânî hakkında bkz. Nihat Azamat, “Evhadüddîn-i Kirmânî”, *DİA*, 1995, XI, 518-520.

¹³⁸⁸ Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*, I, 178.

evliyânın sünnetidir.¹³⁸⁹ Nitekim İmâm Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) hem naklen, hem de keşfen *Kûtu'l-Kulûb*'de, salât-ı berât'ın faziletini ayan etmiştir.¹³⁹⁰ Bu hususta Nevevî¹³⁹¹, İbn Teymiyye¹³⁹², Tâcüddîn es-Sübkî¹³⁹³ (ö. 771/1370) ve Bikâî (ö. 885/1480) gibilerinin reddiyle şehâdet-i udûl cerh olunmaz.¹³⁹⁴ Bu zâtların fetvâ verdikleri şeyler bilâ tereddüd ma'mûlün bihtir. Zira onların ilmi huzûrîdir, husûlî değil. Pes, onların kavl ve fi'linde galat olmaz.¹³⁹⁵

Bursevî bu namazların kaynağı olarak verdiği Gazzâlî'nin *İhyâ*'sının da mevzû hadis içermediğini¹³⁹⁶, zira Gazzâlî'nin *İhyâ*'sını âlem-i keşfte Peygamber Efendimiz'e arzettiğini ve tasvîbini aldığını söyler.¹³⁹⁷

Bursevî, Nevevî'yi takdir etmesi ve onun hakkında: “Nevevî'nin musannefât-ı celîlesi vardır. *Sahîh-i Müslim*'i şerh eylemiştir ki meşhurdur. Kanaatkâr, verâ sahibi, shevâtı

¹³⁸⁹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 229 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 71).

¹³⁹⁰ *Kûtu'l-Kulûb*'e baktığımız zaman, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin bu rivâyetleri keşfen elde ettiğine dair bir bilgiye rastlayamıyoruz. Aksine o, her zaman olduğu gibi, konuyla ilgili haberleri, “Rivâyet edildiğine göre ...”, “Bir haberde şöyle gelmiştir ...”, Bir hadiste şöyle buyrulmuştur ...” gibi zayıf rivâyetler için kullansa bile, tamamen hadis rivâyetinde isti'mal edilen ifâdelerle nakletmiştir. Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, nşr. Âsım İbrâhîm el-Keyâlî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005, I, 114-115. Krş. Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Süfîler*, s. 236; Karapınar, *Muhaddis Süfîlerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri*, s. 151.

¹³⁹¹ Bkz. Nevevî, *Fetâva '(l-İmâmi)' n-Nevevî*, s. 57-58 (No: 30); a.mlf., *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, IV, 56.

¹³⁹² Bkz. İbn Teymiyye, *el-Fetâva'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Musatafâ Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts., II, 239 (No: 202/118); II, 261-262 (No: 221/137); V, 344; a.mlf., *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, cem' ve tertîb: Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî el-Hanbelî, Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1412/1991, XXIII, 132-135, 414; a.mlf., *İktidâu's-Sırâtü'l-Mustakîm li Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm*, nşr. Dr. Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl, Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1419/1998, I, 60, 64; II, 107, 121; a.mlf., *el-İhtiyârâtü'l-Fıkhiyye*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1397/1978, s. 428.

¹³⁹³ Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kâhire: Matbaatü İsâ el-Bâbî'l-Halebî, 1383-1396/1964-1976, VI, 298; VIII, 210, 251-253, 332-333.

¹³⁹⁴ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 161 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 14).

¹³⁹⁵ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 417 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 218).

¹³⁹⁶ Âlimlerin *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Ali Hasen Abdülhamîd, *Kitâbu İhyâi 'Ulûmi'd-Dîn fî Mizâni'l-Ulemâ' ve'l-Müerrihîn*, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1413/1992; Halil Kaya, *Gazzâlî'de Hadis Usulü ve Rivâyeti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

¹³⁹⁷ Bursevî, *Makâlât-ı İsmâil Hakkî*, s. 19.

terk eden, sarığı küçük, şanı büyük, ilim ve amele düşkün bir zat idi”¹³⁹⁸ demesine ve birçok *Erbaîn* varken, Nevevî’nin *Erbaîn*’ini şerhetmesine rağmen Regâib namazını eleştirdiği için şunları söylemektedir:

“... Nevevî dedikleri muhaddis, Salât-ı Regâib’in seyyie olmasına zâhib olup “Kâtelallâhu vâdiahâ/Bunu uyduranı Allah kahretsin” dediği bâtil ve cehl-i mahzurdur. ... Pes, salâta, vakt-i mekrûh ve muharram olmadıkça dalâlet demek hata-i fahiş ve ayn-ı dalâlet ve cehâlet ve lanet ile beddua etmek aks-i dîndir. Nitekim muhaddis-i mezkûrdan sâdır olmuştur.”¹³⁹⁹

“Salât-ı Regâib hakkında, “kâtelallahu vâdiahâ” diyen budur. Muteahhirin ve niceler bu hususta ona tebaiyyet eyleyip bu namaz ve kılanlar hakkında ifrata kaçmışlardır.¹⁴⁰⁰ Nevevî’nin Regâib hakkında, “kâtelallahu vâdiahâ” dediği, kendi eimmesinden olan Gazzâlî’ye râcîdir. Zira Gazzâlî, kitab-ı *İhyâ*’da salât-ı mezkûreyi mukarrer kılıp, salât-ı müstehabbedir demiştir.¹⁴⁰¹ Takrîr dahi vaz’ hükmündedir. Kendi imâmına la’net edenin hali bellidir.¹⁴⁰² Allah onları affetsin.”¹⁴⁰³

Bursevî aynı konuya devam edip, bu lanetin hususan İmâm Şâfiî’ye sâri olduğunu, zira Şâfiî’nin “Men istahsene fekad şerraa/Kim istihsân yaparsa (yeni bir) şeriat koymuş olur.”¹⁴⁰⁴ dediğini, bunun mânâsının ise, “din içinde müstahsen olan nesne meşrûâtandır”¹⁴⁰⁵ olduğunu ifade ettikten sonra şöyle demektedir: “Sâhib-i *Tefsîr*’i-*Teysîr* ve *Kitâbü’l-Akâid* Müfti’s-Sekaleyn İmâm Nesevî (ö. 537/1142), *Yâkûte* nam

¹³⁹⁸ Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, I, 163.

¹³⁹⁹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 230-231 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 72-73); a.mlf., *Risâletü Eyyühe’l-Bülbül*, BEYBEK; Genel, nr. 86 (vr. 84b-110a), vr. 85b.

¹⁴⁰⁰ Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, I, 163.

¹⁴⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ’ul-‘Ulûmi’d-Dîn*, I, 238. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98a; Kasîdecizâde, vr. 212b; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâ’i’l-Hüsna Şerhi*, s. 56.

¹⁴⁰² Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 161 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 13); s. 230-231 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 72).

¹⁴⁰³ Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, I, 163.

¹⁴⁰⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi’l-Usûl*, nşr. Muhammed Süleymân el-Aşkar, I-II, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1417/1997, I, 409. İmâm Şâfiî’nin sözünün ayrıntılı tahriri için bkz. Ali Pekcan, “Şâfiî İstihsân Yapmış mıydı?”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun 2003, c. III, sy. 3, s. 164-165.

¹⁴⁰⁵ Bursevî, *Kitâbü’l-Müteferrikât*, vr. 111a-b.

kitabında fezâil-i salât-ı kadr'i ayan etmişken ve fezâil-i a'mâlde haber-i vâhid ve amel-i ulemâ kâfi olduğu cümle erbâb-ı ictihâd ve erbâb-ı hakâik indinde müttetekun aleyh iken, Nevevî ve İbn Teymiyye ve Sübkî ve Bikâî gibilerin reddiyle şehâdet-i udûl cerh olunur mu?"¹⁴⁰⁶

Bursevî *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde, İmâm Şâfiî'nin "Kim istihsân yaparsa (yeni bir) şerîat koymuş olur." sözünü, *Kırk Hadis Şerhi*'inde ortaya koyduğu açıklamadan farklı bir şekilde yorumlayarak şöyle demiştir:

"Hadiste "Kim bizim bu işimizde (dinimizde) ondan olmayan bir şeyi ihdâs ederse (sonradan ortaya çıkarırsa) o derhal reddedilir"¹⁴⁰⁷ buyurulmaktadır. Bu hadiste tamamlandıktan sonra dinde, ondan olmayan, şerîatte de herhangi bir aslı bulunmayan şeylerin ihdâsı demek olan bid'ate işaret vardır ki bu bid'at-i seyyie'dir. İşte bundan dolayı İmâm Şâfiî "Kitap ve sünnet veya eser veya icmâya aykırı olarak sonradan ihdâs edilen her şey dalâlettir/sapıklıktır."¹⁴⁰⁸ demiştir. Gazzâlî *İhyâ*'da şöyle demiştir: "Kabîh/çirkin bid'at, sâbit bir sünnet ile çelişen ve illeti devam eden şer'î bir emri/hükmü ortadan kaldıran şeydir."¹⁴⁰⁹ Şâfiî yine şöyle demiştir: "Kim istihsân yaparsa (yeni bir) şerîat koymuş olur." Yani nasta/hadiste geldiği üzere "kim güzel bir sünnet ortaya koyarsa"¹⁴¹⁰ o sünnet kendisiyle amel edilen meşrû işlerden olur. Bazı büyükler şöyle demiştir: "Farzlara ve vâciblere yapılan ziyadeler, Hz. Peygamber'den olduğu zaman, Hz. Peygamber onları bir veya iki defa terketmiş olsa bile eğer onları yapmaya devam etmişse bu ziyadeler sünnettir. Eğer bir defa yapıp başka defa terketmişse o takdirde bunlar mendûb ve müstehabdır. Yine bu ziyadeler sahâbe, tâbiîn

¹⁴⁰⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 161 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 14).

¹⁴⁰⁷ Buhârî, "Sulh", 5 (No: 2697); Müslim, "Akdiye", 17 (No: 1718), 7 (No: 2264); Ebû Dâvûd, "Sünne", 5 (No: 4606); İbn Mâce, "Sünne", 2 (No: 14); Ahmed, VI, 240, 270. Hadisin ayrıntılı tahriri için bkz. Abdülkayyûm es-Süheybânî, *Bid'at-i Hasene Yanılgısı*, çev. Serkan Özgül, nşr. Necmi Sarı, s. 23 (nâşirin ilgili dipnotu).

¹⁴⁰⁸ Beyhakî, *el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ*, s. 206 (No: 253; a.mlf., *Menâkıbu's-Şâfiî*, nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, I-II, Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1390/1970, I, 469; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lugât*, III,32. İmâm Şâfiî'nin sözünün ayrıntılı tahriri için bkz. Abdülkayyûm es-Süheybânî, *Bid'at-i Hasene Yanılgısı*, s. 44 (nâşirin ilgili dipnotu).

¹⁴⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâ Ulûmi'd-Dîn*, I-V, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts., II, 4-5.

¹⁴¹⁰ Müslim, "Zekât", 69 (No: 1017); "İlim", 15 No: 1017); Tirmizî, "İlim", 15 (No: 2675); Nesâî, "Zekât", 64 (No: 2555); İbn Mâce, "Sünne", 14 (No: 203); Ahmed, IV, 357, 358-359, 359-360. Hadisin ayrıntılı tahriri için bkz. Abdülkayyûm es-Süheybânî, *Bid'at-i Hasene Yanılgısı*, s. 25 (nâşirin ilgili dipnotu).

ve tebe-i tâbiînden gelmişse bunlar da müstehabdır. Şayet bu ziyadeler kıyâmet gününe kadar bu kutlu nesillere uyacak kimselerden kaynaklanmışsa bu takdirde nâfiledir (tetavvu') müstahsendir (güzel bir iştir). Çünkü “Mü'minlerin¹⁴¹¹ güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir.”¹⁴¹² ve “Ümmet dalâlet/sapıklık üzere birleşmez.”¹⁴¹³ Fakat Allah'ın kullarından kâmil olan kişi, bid'at çıkarma kapısını kapar ve bir vird dahi olsa dine yeni bir şey katmaz. Çünkü Allah Teâlâ bu ümmetin yükünü hafifletmiştir.”¹⁴¹⁴

Bursevî, *Temâmü'l-Feyz* adlı eserinde bu namazlar hakkında şöyle der: “Bil ki; Berât, Regâib ve Kadir gecelerinde kılınan namazları ulemâ-i kirâm ve meşâyih-i izâm günümüze kadar kılmışlardır. İmâm Gazzâlî bu namazların müstahab olduğuna hükmetmiş ve sultanlar kendi dönemlerindeki âlimlerin icmâsından sonra çıkardıkları fermanlarında câmi imâmalarının bu namazları kılmalarını emretmişlerdir. Zira “İmâmlar sapıklık üzere birleşmezler.”¹⁴¹⁵ ve “Müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir.” Bundan dolayı inkârcılara ait vehme düşürücü lafızlar/sözler seni aldatmasın. Çünkü bu inkârcılar (böyle yapmakla) sadece her asırda tamburlarına fazladan bir nağme katmış olurlar. Davul sesi her ne kadar uzağa varsa da, cılızdır boştur.”¹⁴¹⁶

Tuhfe-i Recebiyye adlı eserinde de şöyle der: “Şu nâfile namazı da Receb ayının ilk Cuma gecesinde kılarlar. Ona Regâib namazı derler. İmâm Gazzâlî *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'de ona müstehap demiş ve Dimaşku's-Şâm'da Minâre-i Beyza'da on bir sene devam edip Emeviyye Câmii'nde bu namazı ihyâ etmiş iken İbn Teymiyye denilen

¹⁴¹¹ Bursevî *Temâmü'l-Feyz* adlı eserinde bu hadiste geçen “mü'min” kelimesinin sıradan bir insana, avâma değil; ilimle ayn'ı cem etmiş, muhakkık ve ferd-i kâmil bir kimseye delâlet ettiğini söyler. Böyle bir kişinin güzel gördüğü, Allah katında da güzeldir. Çünkü o kişi, nefsinden fânî ve Hakk'ın hüviyetiyle bâkî olmuştur. Bu nedenle konuştuğu zaman, Allah için konuşan; sustuğu zaman Allah için susan; koyduğu zaman Allah için koyan; kaldırdığı zaman da Allah için kaldıran kimsedir. I, 21. Bir başka yerde ise “mü'minler” kelimesiyle sapıklık üzere birleşmeyen imâmaların kastedildiğini söyler. II, 182.

¹⁴¹² Ahmed, I, 379; Tayâlisî, *el-Müsned*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts., s. 33 (No: 246); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, IX, 112-113 (No: 8583); Hâkim, III, 78-79. Hadisin ayrıntılı tahriri için bkz. Abdülkayyûm es-Süheybânî, *Bid'at-i Hasene Yamılgısı*, s. 35-36 (nâşirin ilgili dipnotu).

¹⁴¹³ Tirmizî, “Fiten”, 7 (No: 2167); Hâkim, I, 115-116; Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-Sıfât*, II, 52. Hadisin ayrıntılı tahriri için bkz. Kurul, *Pratik Akâid Dersleri*, çev. M. Beşir Eryarsoy, nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2007, s. 281 (nâşirin ilgili dipnotu).

¹⁴¹⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a.

¹⁴¹⁵ Bursevî bu ifadeyle öncesinde geçen “Ümmet sapıklık üzere birleşmez.” hadisini kastediyor.

¹⁴¹⁶ Bursevî, *Temâmü'l-Feyz*, II, 182.

ithamcı zuhûr edip bu namazı iptal etmiştir. Bu camide bugüne kadar ihyâ edilen bu ibadet ölü hale getirilmiştir. Gerçi âlemin her tarafında hâlen kılınmaktadır. “*Ağızlarıyla Allah’ın nurunu söndürmek istiyorlar. Halbuki kâfirler hoş görmese de Allah nurunu tamamlayacaktır.*”¹⁴¹⁷

Bursevî, *Nuhbetü’l-Fiker* şerhinde bu hususta biraz daha temkinli ifadeler kullanır:

“Hadis uyduranlardan kimileri de fazâil ve regâib konularında hadis uydurmuşlardır. Tıpkı Allah’ın aylarından Receb’in ilk cuma gecesi kılınan Regâib namazı ile Şâban ayının on beşinci gecesi kılınan Berât namazı gibi. Ancak bu namazlardan birincisini (Regâib namazı)¹⁴¹⁸ (Gazzâlî) *İhyâ*’da müstehab kılmıştır.¹⁴¹⁹ Gazzâlî şöyle demiştir: “Bu namaz haber-i vâhidle nakledilmiştir.”¹⁴²⁰ Bu namazlardan ikincisi (Berât namazı)¹⁴²¹ ise, onu da İmâm el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*’de zikretmiş ve bu kitapta şöyle demiştir: “Ben sâbit olmayan haberi zikretmeyi hiç sevmem.”¹⁴²² Şeyh Sühreverdî (ö. 632/1234), *el-Avârif*’te¹⁴²³ İmâm Mekkî’yi övmüş ve şöyle demiştir: Şeyh Ebû Tâlib el-Mekkî’nin sözüne, ilminin bolluğu, selefin hâli gibi hâl ve amelinin kemâli, takvası, en doğru ve evlâ olanı araştırması sebebiyle itimâd edilir. “Onun nakillerine tamâmen güvenilir ve onun nakillerinde bereket vardır.”¹⁴²⁴

¹⁴¹⁷ Saff, 61/8. Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, s. 56.

¹⁴¹⁸ Regâib namazı ve hakkındaki rivâyetler ve bu rivâyetlerin eleştirisi için bkz. Leknevî, *el-Âsârü’l-Merfûa fî’l-Ahbârî’l-Mevzûa*, nşr. Muhammed es-Saîd Besyûnî Zağlûl, Bağdâd: Mektebetü’s-Şarkî’l-Cedîd, 1404/1984, s. 76; Süleymân b. Sâlim es-Sühaymî, *el-A’yâd ve Eseruhâ ‘ale’l-Müslimîn*, Medine: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, 1422/2002, s. 347-355; İzmirli İsmâil Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, s. 52-53, 56-57, 57, 78-79, 150; Avcı, *Süfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 78-84, 175-177; Hamdi Tekeli, “Regaib Gecesi”, *DİA*, 2007, XXXIV, 535-536; Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 217, 248-249, 254, 269.

¹⁴¹⁹ Bkz. Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, s. 56; a.mlf. *Temâmü’l-Feyz*, II, 182.

¹⁴²⁰ Gazzâlî, *İhyâü ‘Ulûmi’d-Dîn*, I, 238.

¹⁴²¹ Berât namazı ve hakkındaki rivâyetler için bkz. Süleymân b. Sâlim es-Sühaymî, *el-A’yâd ve Eseruhâ ‘ale’l-Müslimîn*, s. 369-380; Avcı, *Süfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 78-84, 175-177; Halit Ünal, “Berat Gecesi”, *DİA*, 1992, V, 475-476.

¹⁴²² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, I, 51. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98a; Kasîdecizâde, vr. 212b. Ebû Tâlib el-Mekkî’nin sözü tam olarak şöyledir: “Ben sâbit olmayan haberi asla hesaba katmam.”

¹⁴²³ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, nşr. Abdülhalîm Mahmûd ve Mahmûd b. eş-Şerîf, Kâhire: Mektebetü’l-Îmân, 1426/2005, s. 392 (*Tasavvufun Esasları*, çev. H. Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz, İstanbul: Vefa Yayıncılık, ts., s. 485).

¹⁴²⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98a; Kasîdecizâde, vr. 212b.

Bursevî bu ifadeleriyle beraber bu namazların keşfen sahîh oldukları konusundaki tavrını yumuşatır ve şunları da söyler:

“Bazı kibâr¹⁴²⁵ demişlerdir ki: “Regâib, Berât ve Kadir gecesı namazları hadislerle sâbit olmuş değillerdir. Ancak bu namazlar meşâyihin, ehl-i dini Allah için taate, sünnet ve müstehabbâtı te’kid için (vaz’ ettikleri) mustahsenâtındandır. Bu takdirde bu namazların güzel ve faideli bir iş olduğu husûsunda söze hâcet yoktur. Kim bu namazların aleyhinde konuşursa, sözü kendisininindir.”¹⁴²⁶ Söz özet olarak bitti. *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*’de şöyle denmiştir: “Rasûller, müjdeleyen ve korkutan (uyaran) kimselerdir. Vârisler ise (müjdeleyen değil) sadece korkutanlardır. (Fakat onlar müjdelenenlerdir). Bunun mânâsı şudur: “Nebîlerin müjdelemesi meşrû amellere bağıdır. Bu ise ‘Şu ameli yapana cennette şu vardır’ veya ‘Allah onu şu amel nedeniyle cehennem ateşinden kurtarır’ şeklindedir. Velînin ise bu hususta bir yetkisi yoktur.”¹⁴²⁷ *Es’iletü’l-Hikem*’de¹⁴²⁸ de şöyle kayıtlıdır: “Amellerin ve zikirlerin ecirlerinin ve faziletlerinin tertibi (fazilet ve ecir sıralaması) ittifakla tevkîfidir (*Rûhu’l-Beyân*’da: vahiy ve ilhâma bağıdır/dayalıdır). Bu konuda akıllarla tahmin yürütmeye yer ve imkan yoktur.”¹⁴²⁹ Aksine bu durum, peygamberlik özelliklerinden olup bu konudaki tertib yetkisi nebî ve rasûlden başkasına câiz değildir. Ancak amellerin faziletleri hakkında hadis uydurmaya gelince, bu hakikatleri bilmemek (hakikatlere câhil kalmak) ve Allah’a ve Rasûlü’ne iftira etmektir. Bunun için ekâbir-i ulemâdan bazıları amellerin faziletleri hususunda haber/hadis uyduran birisini işittiklerinde demişlerdir ki; şayet bir kılıcım veya mızrağım olsaydı Mecûs küffârına karşı gazayı terkeder ve bununla savaşırdım. Çünkü o, söylemediği bir şeyi Hz. Peygamber’den kasıtlı olarak nakletmiştir. Bu ise Hz. Peygamber’in hadisinde “Benim üzerime yalan isnâdında bulunmak, sizden herhangi birinin üzerine yalan isnâdında bulunmak gibi değildir. Her kim ki benim üzerime yalan

¹⁴²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*’da “Bu Fakîr der ki” diyerek sözü kendisine nispet etmiştir. IX, 140.

¹⁴²⁶ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IX, 140 (Kaf, 50/40 âyetinin tefsiri).

¹⁴²⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, III, 389 (*Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, VII, 434).

¹⁴²⁸ Bursevî tarafından sehven ismi bu şekilde yazılan eser, Ali Dede Bosnevî’nin (ö. 1007/1598) *Es’iletü’l-Hikem* adlı eseridir. Kaynakları bölümünde belirtildiği gibi eserin bir diğer adı *Havâtîmü’l-Hikem* ve *Hallü’r-Rumûz* ve *Keşfü’l-Künûz*’dur. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*’da ilgili nakle kaynak olarak *Es’iletü’l-Hikem*’i göstermiştir. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, III, 134 (En’âm, 6/160 âyetinin tefsiri). Ali Dede Bosnevî’nin *Es’iletü’l-Hikem* (*Havâtîmü’l-Hikem* ve *Hallü’r-Rumûz* ve *Keşfü’l-Künûz*) adlı eserinden naklen.

¹⁴²⁹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, III, 134 (En’âm, 6/160 âyetinin tefsiri).

isnâdında bulunursa, cehennemdeki yerine hazırlansın”¹⁴³⁰ buyurmuş olması hasebiyle büyük günahların en şiddetlilerindendir. Şöyle denir: Tebevve’e’ d-dâr (تَبَوُّا الدَّارَ), evi mesken edildi demektir. Bu hususun tamamı daha önce geçmişti.¹⁴³¹ Hz. Peygamber’e yalan isnâdını yasaklayan mezkûr hadis, zâhir ve hakikat ehlinin ittifakıyla hadis uydurmanın mutlak olarak merdûd olduğuna delâlet etmektedir. Uydurulan bu hadis, aralarında hiçbir ayrım olmaksızın isterse tergîb veya terhîb konularında uydurulmuş olsa bile hiç farketmez. Ancak haklarında zayıf veya mevzû denilen hadisler ile amel etmeye gelince daha önce bu konudan söz edilmişti.”¹⁴³²

Bursevî *Kırk Hâdis Şerhi*’nde bu namazlarla ilgili olarak, Fatih Sultan Mehmed zamanında, Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Molla Gürânî (ö. 893/1488) ve daha birçok âlim ve özellikle de birçok ilimlerde mâhir ve mükâşefâtta halî bâhir olan Şeyh Akşemseddin (ö. 864/1459) gibi âlimlerin de hazır bulunduğu mecliste, salât-ı mezkûrenin sıhhati hususunda icmânın vaki olduğunu ve vakfiyede sebt olunmak üzere Sultan’ın emrinin olduğunu, Sultan’a itaatin vacib olması nedeniyle de câiz olan bu hükmün, vâcib mertebesine eriştiğini ve dolayısıyla da evham u hayâlâta tâbî olan eşhâsın sözleriyle amel olunamayacağını ifade etmektedir.¹⁴³³

2.1.3.5.2.3. Sünnete Bağlılığı

Bursevî, Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*’in sünnetine, takipçisi olduğu diğer tasavvuf erbâbı gibi sımsıkı bağlıdır.¹⁴³⁴ O, bu bağlılığını şu şekilde ifade etmektedir: “Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*’in sohbetinde bulunma fırsatı elden gittiyse de (kaçırılmış olsa da) onun sünnetiyle ve onun sünnetini sevenlerle sohbet mümkündür. Bu, kıyâmete kadar devam edecektir. Büyüklerin sohbetinde bulunmanın ve muttakî kimselere yakın olmanın tesiri büyüktür. Hakk’ın ve Rasûlû’nün kelâmını dinlemenin

¹⁴³⁰ Buhârî, “Cenâiz”, 33 (No: 1291); Müslim, “Mukaddime”, 4 (No: 4); Ahmed, IV, 245, 252; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, IV, 72.

¹⁴³¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/46a; Kasîdecizâde, vr. 30a.

¹⁴³² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98a-98b; Kasîdecizâde, vr. 212b-213a.

¹⁴³³ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 161 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 14). Krş. Bursevî, *Temâmü’l-Feyz*, II, 182.

¹⁴³⁴ İlk üç asırda mutasavvıfların hadise bağlılıklarının bazı örnekleri için bkz. Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 97-112.

faydası tamdır. Fakat esas olan Allah'ın tevfi̇k ve hidayetidir.”¹⁴³⁵ Yine Rasûlulâh'ın getirdiği şeyleri tam bir hüsn-i kabul ile kabullenmek gerektiğine inanan Bursevî bu konudaki kanaatlerini: “Elhâsıl nush odur ki; Rasûlullâh'ın cânib-i Hakk'tan getirdiği ahkâmı tasdik ve din ve tarîkatine sülûku tahkikten sonra hakkı ile kâim ve nusretinde daim ola. Yani a'dâsına/düşmanlarına mu'âdât ve dostlarına müvâlât ve ehl-i beytine muhabbet ve ehl-i ehvâ mesleğine hazer eyleye. Hatta sahâbeden maruf olanları inkâr etmek küfürdür deyu musarrahtır.”¹⁴³⁶ diyerek ifade eder.

Bursevî, hadîs-i şerîfleri Kur'ân gibi mutlak mânâda bağlayıcı görür. Ona göre sünnet, Kur'ân gibi vahiy mahsulüdür.¹⁴³⁷

Bursevî'ye göre “Allah'ın indirilmiş kelâmı iki çeşittir. Bunlar Kur'ân ve kudsî hadistir. Çünkü Cebrâil Kur'ân'ı nasıl indirmişse sünneti de aynı şekilde indirmiştir.”¹⁴³⁸

Sahih hadîs-i şerîfleri inkâr edenleri eleştiren Bursevî, haklarında şu ifadeleri kullanır:

“Mütevâtir haberi ve gereğini inkâr eden kimse kâfir olur. Mütevâtirin hükmünde olan haberi inkâr eden kimsenin ise Ebû Hanîfe'nin –Allah Teâlâ ona rahmet etsin– ashâbından Kerhî'nin (ö. 340/952) dediği gibi küfre düşmesinden korkulur. Nitekim Kerhî şöyle demiştir: “Meshlere meshetmeyi câiz görmeyen kimsenin küfre düşmesinden korkarım. Çünkü bu konuda sahâbeden gelen âsâr/rivâyetler mütevâtir hükmündedir.”¹⁴³⁹ Meşhûr hadisi inkâr eden kimse de bazılarına göre kâfir olurken, Îsâ b. Ebân (ö. 221/836) gibi başkalarına göre sapık görülür ancak kâfir olmaz. Doğru olan görüş de budur.¹⁴⁴⁰ Haber-i vâhidi inkâr eden kimse ise ne kâfir olur ne de sapık görülür. Ancak hadisin kabulünü terkettiği için günahkâr olur. (Öte yandan) Kim bir

¹⁴³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 362 (Enfâl, 8/35 âyetinin tefsiri).

¹⁴³⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 247 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 86). Bkz. a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹⁴³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 212 (Necm, 53/3-4 âyetlerinin tefsiri).

¹⁴³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 490 (Kadr, 97/1 âyetinin tefsiri).

¹⁴³⁹ İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, I-III, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, II, 236; Emîr Pâdişah, *Teyşîrü't-Tahrîr*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, III, 38.

¹⁴⁴⁰ Bkz. Molla Ali el-Kâfi, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 232.

hadisi işitir de onu reddederse kâfir olur.¹⁴⁴¹ Şöyle de denilmiştir: Eğer işitip reddettiği hadis mütevâtir ise kâfir olur. Örneğin vitir namazının aslını ve hakkında vârid olan hadisleri inkâr etmesi sebebiyle kişinin kâfir olması gibi. Yine bir kimse mütevâtir bir hadis hakkında hafife alarak “bu hadisi çokça işittik” dese o da kâfir olur.¹⁴⁴² Usûl ilminde zikredildiğine göre haber-i vâhid, ilim ifade etmesi yönüyle değil de kendisiyle amel edilmesi yönünden kat’î/kesin olup gereğiyle amel etmek bazen vücûb bazen de istihbâb ifade eder. Haber-i vâhidin (kesin) ilim ifade etmeme ihtimalinden murâd, tevâtürle sâbit olmadığı için râvîlerinin yalan konuşmalarının mümkün oluşudur. Bununla beraber bu hadisin Hz. Peygamber’in hadisi olması veya olmaması ihtimali de bulunmaktadır. Bu ihtimaller haber-i vâhidin kesinliğinin sübût bulmadığını gösterir ki, işte tam da bundan dolayı onu inkâr eden kâfir olmaz. Bu konuda mü’mine düşen “Bende olsun ya da olmasın Hz. Peygamber’den sâbit olan haberi mutlak olarak kabul ettim” demesidir ki böylelikle hadis olmayan bir haberi kabul etmekten veya hadis olan bir haberi reddetmekten kendisini kurtarmış olsun.”¹⁴⁴³ Bursevî bir başka yerde aynı ifadeleri daha önce geçtiğini belirterek özet bir şekilde tekrar eder.¹⁴⁴⁴

Bursevî, *Rûhu’l-Beyân* adlı tefsîrinde de yukarıdaki ifadelere benzer ifadeler kullanarak bir sünneti veya hadisi hafife alan kişinin kâfir olduğunu söyler.¹⁴⁴⁵

Bursevî aynı hususu *Kırk Hadis Şerhi*’nde Türkçe şu cümlelerle ifade eder:

“Ve şu nesne ki rivâyet-i âhâdla veya istidlâl ile bilinir, böyle değildir. Pes, bir kimse ahkâm-ı ictihâdiyyeyi veya haber-i vâhid ile sâbit olan nesneyi inkâr eylese kâfir olmaz. Mütevâtiri inkâr ise küfürdür ve haber-i meşhûru inkâr dalâldir ve haber-i vâhidi inkâr ise küfür veya dalâl değil, belki hükmü adem-i kabulle âsımdır. Ve bazı umûr vardır ki mûcebi mütevâtir hükmünde olmakla inkârından küfür havf olunur, mesh ale’l-huffeyn gibi.”¹⁴⁴⁶

¹⁴⁴¹ Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 232.

¹⁴⁴² Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 232.

¹⁴⁴³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/36a-b; Kasîdecizâde, vr. 23b.

¹⁴⁴⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/67a; Kasîdecizâde, vr. 43b.

¹⁴⁴⁵ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, III, 414 (Tevbe, 9/12 âyetinin tefsiri).

¹⁴⁴⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 177 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 28-29).

“Ve sünnet, tarîka-i meslûke-i Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*’dir ki onda iftirâz ve vücûb yoktur. Yani sünnet-i mutlaka odur ki, Rasûlullâh ona muvâzabet edip bir kere veya iki kere terk etmiş ola. Eğer muvâzebet, alâ sebîli’l-ibâde olursa sünen-i hüda ve eğer alâ sebîli’l-âdet olursa sünen-i zevâid denilir. Ve sünen-i hüdanın ikâmeti, tekmîl-i din içindir. Onun için terkine kerâhet veya isâ’et taalluk eder. Bazı ahyânda terk olunduğu tevehhüm-i vücûbu def’ içindir. Bu sebepten ümmet onu terk etmez. Zira tevehhüm mündefî’dir. Ve ona sünnet-i müekkede derler ki vâcibe karîbdır. Ve hüda denildi ki, dîn-i kâmile hâdî olduğu içindir. Bu cihetten fâili müsâb ve târiki dâl ve mübtedî’dir. Ezan ve ikâmet ve cemaat ve revâtib gibi.”¹⁴⁴⁷

“Hatta demişlerdir ki haber-i mütevâtiri inkâr eden kâfir olur. Ve onun hükmünde olanı, mesh ale’l-huffeyn gibi, inkâr eden üzerine küfür havf olunur. Zira mesh hakkında olan âsâr tevâtür hükmündedir. Ve haber-i meşhûru inkâr eden tatlîl olunur. Ve haber-i vâhidi inkâr eden âsim olur, kâfir ve dâll olmaz. Zira kizb-i rivâyet ihtimaliyle ilmi kat’î değildir. Eğerçî amel hakkında kat’îdir ki mûcebi, mahalline göre vücûb ve mahalline göre sünnet ve istihbâbdır. Ve sünen-i zevâidin ikâmesi müstahsendir ki terkine kerâhet ve isâ’et taalluk etmez. Kıyâm ve ku’ûd ve libâs ve ekl ve şûrbe siyer-i Nebeviyye gibi. Onun için zevâid denildi. Zira fâili müsâb ve târiki dâll olmaz.”¹⁴⁴⁸

“Ve bir vecihle dahi taksim edip demişlerdir ki bir sünnet vardır ki ona sünnet-i ayn derler ki herkes üzerine sünnettir, revâtib gibi. Ve bir sünnet dahi vardır ki, sünnet-i kifâye derler. Bir cemaatten birinin selamı gibi. Ve sünen, seferde halet-i seyrde terk olunur, özür hasebiyle. Ve bazıları sünnet-i fecr ve sünnet-i mağribi istisnâ ettiler. Zira Rasûlullâh aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm bu iki sünneti ve salât-ı vitri hizada ve seferde terk etmemiştir. Burada istimsâkine tahrîz olunan sünnetten murâd i’tikâd ve amelde tarîka-i meslûke-i Nebeviyyedir ki Ehl-i Sünnet’in tarîkat-i ma’hûdesidir.”¹⁴⁴⁹

Bursevî, bir konuda imanın vâcib olabilmesi için, o konunun kesin (maktûun bih) olması gerektiğini, mesela eğer bu konunun nakil makûlesinden bir husus ise tevâtürle

¹⁴⁴⁷ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 424 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 224-225).

¹⁴⁴⁸ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 424-425 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 225).

¹⁴⁴⁹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 425 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 225).

sâbit olması gerektiğini ifâde ettikten sonra şöyle söyler: “Onun için rü’yet¹⁴⁵⁰ mu’tekadâtan değildir. Yani mesâil-i muhtelefün fîhâdan olup zarûriyyât-ı dîniyyeden olmakla ona iman ve i’tikâd vâcib olmaz. Ve eğer akıldan ise delil-i kat’î ile sâbit olmak gerektir. Mâdâm ki nass-ı mütevâtir kadh etmeye ve ikisinin mâbeynini cem’ dahi mümkün olmaya. Ve illâ nassa i’tikâd edip delili terk ede.”¹⁴⁵¹

2.1.3.5.3. Hadis Tesbitinde Kullandığı Bilgi Kaynakları

Bursevî’ye göre bilginin zâhir ve bâtın olmak üzere iki kaynağı bulunmaktadır. Bursevî sûfî âlimler gibi, zâhir/şerîat bilgisine sahip zevâta zâhir/rûsûm ulemâsı, bâtın bilgisine sahip zevâta ise bâtın/hakîkat ulemâsı demektedir.¹⁴⁵² Bursevî’ye göre zâhir/rûsûm ulemâsı mukaddimâtın tertîbine muhtaçtırlar ve sahip oldukları ilim tefekkürîdir. Bâtın/hakîkat ulemâsı ise mukaddimâtın tertîbine ihtiyaç duymazlar ve sahip oldukları ilim tezekkürîdir.¹⁴⁵³

2.1.3.5.3.1. Ahz-ı Zâhir/Şerîat

Zâhir bilgisi akıl ve duyular, bâtın bilgisi ise vahiy ve ilhâm yoluyla elde edilir. Takipçisi olmakla övündüğü İbnü’l-Arabî¹⁴⁵⁴ ve hocası Osman Fazlî Efendî¹⁴⁵⁵ (ö. 1102/1691) gibi vahiy ve ilhâmı özdeşleştirme eğilimi içerisinde. Bursevî’ye göre

¹⁴⁵⁰ Müminlerin âhirette Allah’ı görmesi (rü’yetullâh) meselesi. Hakkında ihtilaf bulunan bu konunun tafsilatı için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 258a.

¹⁴⁵¹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 177 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 29).

¹⁴⁵² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/31a, 1/86b-87a, 3/157b-158a; Kasîdecizâde, vr. 19b, 56a, 217b, 411b-412a; a.mlf., *Kırk Hadis Şerhi*, s. 160-161, 426, 505 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 13, 226, 288); a.mlf., *Temâmü’l-Feyz*, II, 148; a.mlf., *Kitâbü’n-Netîce*, I, 232; II, 110; a.mlf., *Şerhu’l-Kebâir (Rumûzü’l-Künûz)*, s. 14; a.mlf., *Rûhu’l-Beyân*, V, 272 (Kehf, 18/65 âyetinin tefsiri); IX, 302 (Rahmân, 55/45 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, s. 48; a.mlf., *Şerh-i Salavât-ı Meşîşîyye*, İstanbul, ts., vr. 24b; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, vr. 42b (Gizli Hazine, s. 114); a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 58a [*Ka’be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 134].

¹⁴⁵³ Bursevî, *Temâmü’l-Feyz*, II, 148.

¹⁴⁵⁴ Bursevî, *Kitâbü’n-Necât*, s. 17, 37; a.mlf., *Kitâbü’n-Netîce*, II, 382; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu’l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 292-295. Bkz. Çağfer Karadaş, *İbn Arabî’nin İtikadî Görüşleri*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1997, s. 53-55; a.mlf., “Muhyiddin İbn Arabî’nin İtikadî”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-1)*, 2007, c. IX, sy. 21, s. 68-70.

¹⁴⁵⁵ Bursevî, *Temâmü’l-Feyz*, II, 77-79; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu’l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 299-302; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, s. 71.

peygamberler ve veliler doğrudan Allah katından mülhemdirler. Vahiy ve ilhâmda hata olmaz. Bundan dolayı sûfîlerin sahip olduğu ilmin hepsi doğru-hakk olan ilimdir.¹⁴⁵⁶

Öte yandan Bursevî şerîat bilgisinin ne akıl ne de ilhâm ile kesinlikle değiştirilemeyeceğinin, akıl ile naklin çatışması durumunda, naklin akla tercih edilmesi gerektiğinin ve aklın müdahil olması ile verilen hükümlerin inkârının nassın inkârı olarak görülemeyeceğinin altını çizer.¹⁴⁵⁷ Bundan dolayıdır ki “aklı şer’a tâbi’ kılmak gerektir, yoksa aks değil”¹⁴⁵⁸ demektedir.

Bursevî semâ yoluyla öğrenilen ilimleri, keşifle elde edilen bilgilere denk görmez ve şöyle der: “Pes, bir kimsenin ki muallimi Allah Teâlâ ola, “Verede aleyye mine’l-Hakkı keza” (Bana Allah’tan bu şekilde vârid oldu/ilhâm edildi) demeye kudret bula, “Semi’tü ba’za’l-fukahâ’ yekûlu keza” (Fakîhlerden bazılarını şöyle derken işittim) diyen ile beraber olmaz. Ve bunun fevkinde dahi kelim vardır, velâkin mestûrdur.”¹⁴⁵⁹ *Şerhu’l-Kebâir* adlı eserinde ise; “Zâhirin sıhhati bâtının sıhhatini mûcib değildir”¹⁴⁶⁰ demek suretiyle dış görünüş bakımından isnâdı sahih olan bazı hadislerin, gerçekte sahih olmadıklarını ifade etmektedir.

2.1.3.5.3.2. Ahz-ı Bâtın/Hakikat

Bursevî “Tam olarak güvenilecek bilgi nedir?” sorusuna “Peygamberin getirdiği şerîat” karşılığını verir. Ona göre bir Peygamber ümmetine “mekr”¹⁴⁶¹ ile gönderilmez. İlhamî bilginin güvenilirliği ise ancak şerîat mihengine vurulduktan sonra anlaşılabilir.¹⁴⁶² Şöyle der: “Ve bundan fehmi olunur ki şerîat olmayan yerde hakikat olmaz. Ve ilmihâl

¹⁴⁵⁶ Bursevî, *Temâmü’l-Feyz*, II, 148.

¹⁴⁵⁷ Bkz. Bursevî, *Kitâbü’l-Hitâb*, İstanbul 1256, s. 12, 61; a.mlf., *Kitâbü’n-Necât*, s. 41, 49; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, vr. 34b-35a.

¹⁴⁵⁸ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, vr. 34b.

¹⁴⁵⁹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 229 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 71).

¹⁴⁶⁰ Bursevî, *Şerhu’l-Kebâir (Rumûzü’l-Künûz)*, s. 50.

¹⁴⁶¹ Bursevî burada mekri daha önce geçtiği üzere İbnü’l-Arabî gibi istidrâc anlamında kullanmaktadır. Bkz. Suâd el-Hakîm, *el-Mu’cemu’s-Sûfî el-Hikme fî Hudûdillâh*, Beyrut: Dâru Nüdre, 1401/1981, s. 1019.

¹⁴⁶² Bkz. Bursevî, *Kitâbü’l-Hitâb*, s. 15, 43; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, vr. 32a, 49a.

bulunmayan yerde ilm-i bâtin bulunmaz. Zîrâ ilm-i bâtin ilm-i şerîat üzerine mebnîdir.¹⁴⁶³

“Bu zatlara “evhâdîler” denir ki, keşf-i bâtin ve ilhâm-ı Rabbânî sahipleridirler. Bunlara “ehl-i îsâr” da denir. Bu zatlar Hakk’ı, cemî-ı mâsivâ üzerine tercih edip seçmişlerdir. Yani, “erbâb-ı bevâtın” (bâtın ehli) olanlar, “ashâb-ı zevâhir” (zâhır ehli)nin mütevâtir ve meşhur haberlere nazaran mi’râc-ı cismânî ettikleri gibi, âhâd haberlere nazaran da mi’râc-ı ruhânî tahkik ettiler.¹⁴⁶⁴

Bununla birlikte Bursevî’nin ısrarla sûfîlerin hata etmediğini savunması, hata etti diyenleri şiddetle yermesi, bu arada sahih olmayan keşiften söz etmesi sûfîlerin çoğunda görülen açık bir çelişkidir. Zira sahih keşif ile sahih olmayanı ayırdedecek Kur’ân dışında bir kıstas ortaya koymamaktadır. Kur’ân kıstas olarak kabul edildiği takdirde, bunu delil olarak kabul eden herkesin bu kıstası kullanma imkanı vardır. Bu nedenle ilhâm ve keşif ile hadis rivâyetinin güvenilir ve sağlam bir yol olmadığı ve bu tür hadislerle hüküm verilemeyeceği izahtan varestedir. Zira ilhâm ve keşif yoluyla yeni bir sünnet ihdâs veya icad etmek mümkün değildir.¹⁴⁶⁵

2.1.3.5.3.2.1. Ahz anillâh (Vasıtasız Doğrudan Allah’tan İlim Almak)

Hz. Peygamber’in vefatından sonra halife makamında olan keşif sâhibi evliyânın ahz anillâh (vâsıtasız doğrudan Allah’tan ilim almasının) mümkün olduğunu söyleyen Bursevî bu hususu inkâr edenlerin Allah’ın lanetlediği kimseler olduklarını ve bu gibi kimseleri Allah’ın kapısından kovduğunu ve hitabının güzelliğini onlardan gizlediğini belirtir. Şöyle der: ““Umirtü’ Me’mûr oldum yani Hakk Teâlâ emreyledi bana. Zira Hakk’tan halka risâleti Hakk’ın âmir ve kendinin me’mûr olmasın iktiza eder. Pes, âmirde cehâlet yoktur, belki müteayyindir. Ve kezâlik ashâbdan ‘ümirnâ’ veyahut

¹⁴⁶³ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, vr. 32a.

¹⁴⁶⁴ Bursevî, *Ferâhu ’r-Rûh*, I, 178.

¹⁴⁶⁵ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Ankara: Umran Yayınları, 1981, s. 33-34; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 67-78; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 40-49; 289-304; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 107-173; a.mlf., “Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun, 2004, c. IV, sy. 4, s. 161-193; Murat Kaya, “Rivayetlerin Tespitinde Keşf, İlham ve Rüya”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2016, c. VIII, sy. 15, s. 327-339; Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 89-92; Fikret Karapınar, *Muhaddis Sufîlerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri*, Konya 2009, s. 139-164; Mehmet Ayhan, “Fütuhat-ı Mekkiyye’de Keşf Yoluyla Hadis Rivayeti”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2011, sy. 31, s. 102-105.

‘nühiynâ’ sâdır olduğu vakit âmir ve nâhînin Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem* olmasını muktezidir. Zira Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem* Hakk’a tâbî olduğu gibi ashâb dahi Rasûlullâh’a tâbileridir. Ve zemân-ı risâlette Hakk’tan bilâ-vâsita ahz-ı şerâyi’ etmek memnudur ki risâlet-i Rasûle münâfîdir. Feemmâ zamân-ı risâletten sonra halife makûlesi olana bilâ-vâsita ahz anillâh mümkündür. Zira ol vakitte halifenin ahz ettiği şer-‘i cedîd değildir. Belki şer-‘i mukarrar-ı mukaddemin letâif ve meârifidir. Ona ise men yoktur. Zira Kur’ân’ın hakâyıkı bî-nihâyedir ki her mükâşife haline göre münkeşif olmaktadır. İşte Ebû Yezîd Bistâmî (ö. 234/848) *kuddise sirruh* “Bana Kur’ân bi-temâmihi nâzil oldu” dediği bu bâbdandır. Eğerçi Kur’ân’dan ve ilhâmdan bî-haber olanlar feyzi istib’âd ve rahmet-i vâsi’ayı daraltırlar. Ve erbâb-ı mükâşefenin ‘Ahberenî Rabbî’ [Rabbim bana haber verdi] ve gayri makâlât-ı seniyyeleri hakkında mâlâyânî söylerler. “Ulâikellezîne le‘anehum” [*Bunlar Allah’ın lanetlediği kimselerdir. (Nisâ, 4/52)*]. Ey: Taredehüm an bâbihi ve hacebehüm an latîf-i hitâbihi [Yani Allah onları kapısından kovdu ve hitabının güzelliğini onlardan gizledi].¹⁴⁶⁶ Bursevî buna ilâveten muallimi Allah Teâlâ olanların fakihlerden işitenler gibi olmadığını söylemektedir.¹⁴⁶⁷

Bursevî, Ebû Yezîd Bistâmî’nin ulemâ-i rûsûma hitap ederek; “Siz, ilminizi ölümlerden alıyorsunuz. Biz ise hiç ölmeyen daima diri olandan alıyoruz.”¹⁴⁶⁸ Bizden biri ‘haddesenî kalbî an Rabbî: Kalbim bana Rabbimden haber verdi’ der. Halbuki siz, ‘haddesenî fulân: bana falanca haber verdi’ dersiniz. O, nerededir? Ölmüş derler. Ya o kimden? O da falancadan derler. O, nerededir? O da ölmüş” derler sözünü ele alır ve diriden hiç ölmeyen Allah Teâlâ’dan ilim alanlara *ulemâ-i billâh*, ölüden yok olup gidenden ilim alanlara ise rûsûm ulemâsı yani *ulemâ-i biahkâmillâh* demektedir.¹⁴⁶⁹ Bir başka yerde ise “İlmi, diri olan Allah’tan alan dirilere ne mutlu! İlmi ölüden alan ölümlülere ise ne

¹⁴⁶⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 252-253 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 89-90). Bu bilgiler İbn Arabî’nin *Fusûs*’unda da mevcuttur. İbn Arabî, halifenin özellikleri hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir. İbn Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, s. 164 (çev. ve şerh Ekrem Demirli, s. 177-178). Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; Kasîdecizâde, vr. 31b; a.mlf., *Rûhu’l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri).

¹⁴⁶⁷ Bursevî, *Şerhu’l-Kebâir (Rumûzü’l-Künûz)*, s. 14; *Kitâbü’n-Netîce*, II, 110.

¹⁴⁶⁸ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, V, 272 (Kehf, 18/65 âyetinin tefsiri); IX, 302 (Rahmân, 55/45 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, s. 48.

¹⁴⁶⁹ Bursevî, *Şerh-i Salavât-ı Meşîyye*, İstanbul, ts., vr. 24b; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, vr. 42b (Gizli Hazine, s. 114).

yazık. Zira ilki (ilmi diriden almak) bâkî/kalıcı hayatın sebebidir. İkincisinde ise bu hal yoktur.” demektedir.¹⁴⁷⁰

2.1.3.5.3.2.2. İlham ve Keşif

İlham ve keşif yoluyla hadis elde etmek veya elde edilen hadisleri, yine bu yollarla Hz. Peygamber’e tashih ettirme işi İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240), Sadreddîn Konevî (ö. 673/1274), Şa’rânî (ö. 973/1565), İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), Abdülazîz ed-Debbâğ (ö. 1132/1720) ve Aclûnî (ö. 1162/1749) gibi birçok sûfînin başvurduğu metodlardan birisidir.¹⁴⁷¹ Sûfilere göre akıl ve nakil belli ölçülerde dinî bilgilerin kaynağı olmakla birlikte en ulvî ve kutsal dinî bilgiler keşif ve ilhamla elde edilir.¹⁴⁷² Onlara göre kitaplarda tedvin edilmiş naklî ilimler sınırlıdır. Naklî ilimleri tahsil eden kimse o sahada belirli bir doyuma ulaşır. Ancak vehbî ilimlerin kaynağı bizzat Allah olduğu için ardı arkası kesilmez.¹⁴⁷³

Müellifimiz Bursevî ilhamla ilgili şunları söyler: “İlham olgusunun içine, kapsam olarak öncelikle tevcîh ilhamı girer. Tevcîh ilhamı, ister melek vasıtasıyla olsun –ki ekser olan budur– isterse başka bir şey vasıtasıyla olsun feyiz yoluyla mânânın kalbe ilkâsıdır. Çünkü insanın, vasıtalı ve vasıtasız olmak üzere Allah’a yöneldiği iki yönü vardır. Yoksa Mu’tezile’nin iddia ettiği gibi insanın Allah’a yöneldiği yönleri sadece vasıtalı yöne hasretmek doğru değildir. Çünkü böyle yapmak insanın kevn hali ve vücûb hali olmak üzere iki halini cem eden (birleştiren) makamını bilmemektir. İlham ile ledün

¹⁴⁷⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/31a; Kasîdecizâde, vr. 19b.

¹⁴⁷¹ Abdullah Aydın, “İlimle Amel Etmenin Semeresi: İlham veya Keşf” başlığı altında bu yollarla bilgi edinen mütekaddimûn dönemi sûfilerinden bazı örnekler zikretmektedir. Bkz. Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 89-92. Ay. bkz. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1985, s. 135-140; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 143-165; Reşat Öngören, “Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2002, sy. 5, s. 85-96; Hacı Bayram Başer, “Tasavvuf İlmi ve Keşf’in Bir Bilgi Yöntemi Olarak Değeri”, *Entelektüel Bağımlılığı Aşmak: İlim Geleneğimiz Üzerine Araştırmalar*, ed. A. Cüneyd Köksal, 2009, s. 219-227; Süleyman Uludağ, “Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları: (İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-II)*, İstanbul 2004, c. VI, s. 271-293; Mehmet Ayhan, *Fütûhat-ı Mekkiyye’de Keşf Yoluyla Nakledilen Hadisler*, *Uluslararası İslam Araştırmaları Teorisi (İHYA) = International Journal of Islamic Studies (IJIS)*, 2015, c. I, sy. 1, s. 29-55; a.mlf., “Fütûhat-ı Mekkiyye’de Keşf Yoluyla Hadis Rivayeti”, s. 89-113; a.mlf., “Muhyiddin İbn Arabî’nin Fütûhât’ta Keşf Yoluyla Naklettiği Tasavvufî Muhtevaya Sahip Rivâyetler”, s. 22-56.

¹⁴⁷² İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 36.

¹⁴⁷³ Eşref Ali Tânevî, *Hadislerle Tasavvuf*, haz. H. Zaferullah Daudî, Ahmed Yıldırım, İstanbul: Umran Yayınları, 1995, s. 53.

ilmi arasındaki fark da şudur: İlham ârizi (gelip geçici) olup zail olur (ortadan kalkar) ve yerine başkası gelir. Ledün ilmi ise sâbit olup açığa çıkmaz. Yine ilham bazen hilkatin (yaratılışın) aslında olur. Bu küçük çocuklar ve hayvanlar için bile hasıl olan zarûrî ilimdir ki bununla zararlı şeyleri faydalılardan ayırt etmeyi bilirler. Allah Teâlâ'nın "*Rabbın bal arısına vahyetti (ilhâm etti)*"¹⁴⁷⁴ buyruğu ilhâma hamledilir. Ledün ilmine gelince o, hilkatin aslında olmaz. Eğer olsaydı avâm ve havâs herkes ona vâkıf olup bilirdi. Aksine ledün ilmi, sâlih amellerin neticesidir. Nitekim hadiste "Kim bildiğiyle amel eserse, Allah o kimseyi bilmediği şeylerin ilmine vâris (mirasçı) kılar."¹⁴⁷⁵ buyrulmuştur. Hadiste zikredilen ilk ilim (bildiğinin ilmi) şer'at ve dirâset ilmidir (zâhir ilimler). İkinci ilim ise (bilmediği şeylerin ilmi) hakikat ve verâset ilmidir. Allah Teâlâ'nın "*Allah'a karşı takvalı olun. Allah size gerekli olanı öğretir.*"¹⁴⁷⁶ buyurduğu gibi Allah'tan korkan ve bunun sonucunda Allah'ın kendisine ilim öğrettiği kimseye ne mutlu!"¹⁴⁷⁷ "Şer'î ilim, Hz. Peygamberin "Kim bildiğiyle amel eserse, Allah o kimseyi bilmediği şeylerin ilmine vâris (mirasçı) kılar." buyruğunun işaret ettiği gibi ledün ilminin vesilesidir. İlim, dirâset ilmi ve verâset ilmidir. Amelle birleşmiş dirâset ilmi, verâset ilmine götüren yoldur. Verâset ilmi sahibine ve ona layık olup ehil olana ne mutlu! İşte bundan dolayı bazı büyükler şöyle demiştir: Kim bildiklerini takva, şer'î ilim ve mer'î ahlak yoluyla elde etmemişse, o kimsenin bildikleri şeytânî-nefsânî olup aslı itibarıyla onlara itibar edilmez."¹⁴⁷⁸ "Kemâlât ise sâlih ameller üzerine mebnîdir. Nitekim hadiste gelir: "Kim bildiğiyle amel ederse Allah ona bilmediği şeylerin ilmini de öğretir." Yani derste görerek elde edilen kesbî ilim ile âmil olan, vehbî olan verâset ilmine nâil olur ki ledünnî ilim dedikleri budur. Binâenaleyh bir kimsenin sülûku, sâlih ameli ve takvası olmazsa onun bilgisi şeytânî bilgidir. Onun için hiçbir insan o şeytanın

¹⁴⁷⁴ Nahl, 16/68.

¹⁴⁷⁵ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ'*, X, 14-15. Hadisin sahih olmadığı hususunda muhaddisler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa (el-Mevzûâtü'l-Kübrâ)*, s. 313 (No: 450); Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ'*, II, 287, II, 347 (No: 2542); el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, I, 611 (No: 422); Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 376-377; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 310-311.

¹⁴⁷⁶ Bakara, 2/282.

¹⁴⁷⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164a-b; Kasîdecizâde, vr. 107b.

¹⁴⁷⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; Kasîdecizâde, vr. 1a.

yüzünden hidâyet bulamaz.”¹⁴⁷⁹ “(...) Talimin ilhâma atfı âmmın (genelin) hâssa (özele) atfındandır (Talim ilhâma göre daha geneldir). Çünkü talim Allah’tan olabileceği gibi melek veya beşerden de olabilir. Talim, ilmi gerektiren ve ilimsiz elde edilmesi mümkün olmayan bir eylemden ibarettir. Talim sadece hocanın ilmi vermesiyle (akıtmasıyla) hâsıl olmaz. Aksine öğrencinin, feyizi kabul ve feyizi hocasından almak için sahip olduğu isti’dâda (doğuştan gelen yeteneğe) mütevakkıftır (dayalıdır). Bazıları şöyle demiştir: Talim, hocanın tabiatında olduğu gibi öğrendiklerini unutmamak ve pekişmesini sağlamak için ilmi tekrar etmektir. Hamdin, ilhâm ve talimi hakketmesini gerektirmesinin nedeni, her ikisinin de onlar olmadan cismânî nimetlerin küçük görüleceği açık rûhânî nimetlerden olmasıdır.”¹⁴⁸⁰ Yine ilhâm hakkında şu bilgileri verir. İlham velâyetin özelliklerindendir, tebliğ edilmesi şart değildir¹⁴⁸¹, kendisinden daha aşağı olan firâset gibi bir alâmete de ihtiyaç duymaz.¹⁴⁸² İlham ile vahiy ve fitnat (fetânet/anlayış) arasındaki farka şöyle işaret eder: “*el-Kasîdetü’l-Tâiyye*’nin şârihlerinden Şeyh Kâşânî (ö. 736/1335) der ki: Allah Teâlâ peygamberlere vahiy yoluyla, evliyaya ilhâm yoluyla¹⁴⁸³, ukalâya (akıl sahiplerine) fitnayla (fetânet/anlayış) haber verir. Vahiy ancak perde kaldırıldığı zaman olur. Vahiy iki kısımdır: Vasıtasız şifâhi vahiy ve meleğin gönderilmesi vasıtasıyla olan peygamberlik vahyi. İlham ise perdenin arkasından olur. Yine haberler fitna (fetânet) yoluyla olur. Ancak fetânet perdesi kalın olup arkasından bir şeyin mâhiyeti görünmez. İlham perdesi ise ince olup yakîn nurunun arkasından şeffaf olarak gözükür. İşte bundan dolayı şâir şu beytinde ilhâmı nekra sigasıyla zikrederek vahye benzetmiştir:

وَيُنْبِئُكَ عَنْ شَأْنِي الْوَلِيدُ وَإِنْ نَشَأَ
بَلِيداً بِالْهَامِ كَوَحْيٍ وَفُطْنَةٍ

Benim durumumu sana, büyüse bile yeni doğmuş çocuk haber verir,

Vahiy ve fitnat gibi bir ilhâmıla akılsız (ahmak) olarak.

¹⁴⁷⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 127.

¹⁴⁸⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164b; Kasîdecizâde, vr. 108a.

¹⁴⁸¹ Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 278.

¹⁴⁸² Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 274.

¹⁴⁸³ Bkz. Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 278.

Yani vahiyden bir çeşitle. İlham ve şifâhî vahiy, her ikisinde de melek gönderme olmadığından birbirine benzerler. Yani ilhâmdan, şifâhî vahiyden ve yakînin vücûdiyetinden bir nev'idir. Allah Teâlâ'nın "*Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder.*"¹⁴⁸⁴ buyruğu peygamberlerin derecelerine dair zikrettiklerimizi ifade ediyor."¹⁴⁸⁵

İlhâm hakkında bu bilgileri veren Bursevî, mutasavvıf ulemâdan selefleri gibi keşif ve ilhâmıla hadis tashîhini mümkün görmektedir. Şöyle der: "Hakâik ehli içinde Allah Teâlâ'nın, basîretinden perdeyi kaldırdığı kimseler vardır ki Allah bunları, hadislerin sıhhati, za'fiyeti ve vad'ı hususunda herhangi bir iktisâb (ilmî gayret) olmaksızın kapının arkasındaki gerçeklere muttali kılmıştır. Bu birkaç yön üzere olur: ... Ya da vahyin çeşitlerinden biri olan sahih ilhâm sûretiyle olur ki bunu ancak bu işin tadına/zevkine bakanların sofrasına oturmamış olanlar inkâr ederler. Ya da sâhibinin Allah Teâlâ'nın nuruyla baktığı kâmil fîrâset sûretiyle olur. Çünkü sahîh hadiste başkasında kendini açık-seçik olarak göstermeyen hüsn-i nesik (söz diziminde güzellik) ve kemâl-i belâga (belâgat mükemmelliği) vardır. Bu durumu ise, gizli işlerin idrâkine yönelik bakış açılarındaki kusur ile örtülü ve gizli yönlerin hakikatleri hakkında perdelenmiş olmaları nedeniyle rûsûm/zâhir ulemâsı farkedemez. Fakat hakâik ulemâsına gelince onlar Allah'ın (yeryüzündeki) emînleri ve edîbleridir.¹⁴⁸⁶ Onlar ihtilâlâ (şerîate ters) düşmekten sakındıkları için nasları zâhirleri üzere işletirler. Her makâmın bir mekâlî (sözü), her makâmın da ricâlî vardır."¹⁴⁸⁷

Bursevî'de bu kanaatin oluşmasında şüphesiz ki en etkin rol oynayan zât, hiç kuşkusuz takipçisi olmakla övündüğü Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'dir (ö. 638/1240).¹⁴⁸⁸ İbnü'l-Arabî'yi kastederek "Bazı hakâik ehlinin söylediği şu söz ne güzel sözdür" diyerek onun bu konu hakkında şunları söylediğini nakleder: "Halife (Allah'ın halifesi olan veli

¹⁴⁸⁴ Şûrâ, 42/51.

¹⁴⁸⁵ Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 293.

¹⁴⁸⁶ Bkz. Bursevî, *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 58a [*Ka'be ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, s. 134].

¹⁴⁸⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/86b-87a; Kasîdecizâde, vr. 56a.

¹⁴⁸⁸ Bursevî, *Kitâbü'n-Necât*, s. 17, 37; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, II, 382; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 292-295.

kul), Muhammed *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in bizzat diliyle bildirdiği şerâat üzerinde değil de, ictihâdla sâbit olan şer'î hükümlerde ziyade ve noksanlaştırma yapar. Bazen halifeden (veliden) sâdır olan hükümler (ameller) de hadise aykırı bir durum zuhûr eder ve bu durumun onun ictihâdı olduğu zannedilir. Halbuki durum öyle değildir. Bu halife (veli) nazarında o haber keşfen sübût bulmamıştır. Şayet o hadis sahih olmuş olsaydı, halife (veli) o hadise göre hükmeder (amel eder)di. ...¹⁴⁸⁹

İbnü'l-Arabî'nin kanaatleri bu kadarla da kalmaz. O, bazen Hz. Peygamber'den bazı hadisleri hatta, hadislerin ve Kur'ân ayetlerinin yorumlarını bizzat nasıl aldığını anlatır. İbnü'l-Arabî, keşif sahiplerinin hatalı bir rivâyetin başlangıcında yer alan bir râvînin ismini veya sûretini doğrudan ilhâm yoluyla bilebileceklerini de ifade eder.¹⁴⁹⁰

Bu ifadelerin bir benzeri de Abdülazîz ed-Debbâğ'da (ö. 1132/1720) görülür. O, mürîdi Ahmed b. Mübârek es-Sicilmâsî (ö. 1156/1743) tarafından derlenen *el-İbrîz*'de¹⁴⁹¹ keşif sahibi kimselerin, hadisi okuyan kişinin ağzından çıkan dumandan, o sözün sahih bir hadis olup olmadığını anlayabileceklerini söyler. Ancak müridi Ahmed b. Mübârek'in (ö. 1156/1743) kendisine sorduğu hadislerden bir kısmının hadis olmadığını keşfen tesbit eder ki, bazılarını Bursevî eserlerinde hadis olarak zikreder. Hatta Bursevî'nin İbnü'l-Arabî'den naklen, keşfen sahîh dediği “Gizli bir hazine idim ...” hadisi, ed-Debbâğ'a göre “keşfen mevzû”dur.¹⁴⁹²

İbnü'l-Arabî gibi Bursevî de ısrarla sûfîlerin hata etmediğini savunur ve hata etti diyenleri şiddetle yerer. Şöyle der:

“... Ve anlar öyle zuum ederler ki, ilm-i tasavvuf, ulûmu nazariyye gibi kesbî ola. Lâ vallâhi! Ve ana binâen birbirlerini nazariyatta tahtie ettikleri gibi akılları duhûl etmediği ilm-i hakîkate karışır ve erbâbını hata etti sanırlar. Eğer hata nisbet olunursa o nisbetin ucu Allâmu'l-Guyûb'a dokunur. Hâşâ vay onlara ki, bu i'tikadda olalar ve

¹⁴⁸⁹ İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s. 164 (çev. ve şerh Ekrem Demirli, s. 177). Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; Kasîdecizâde, vr. 31b; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri).

¹⁴⁹⁰ İbn Arabî, *Nurlar Hazinesi (Mişkâtü'l-Envâr)*, nşr. Muhammed Valsân, çev. Mehmet Demirci, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990, s. 48.

¹⁴⁹¹ Bkz. “Abdülazîz ed-Debbâğ”, *DİA*, 1988, I, 188.

¹⁴⁹² *el-İbrîz: Şeriat-Tarikat Ma'rifet-Hakikat*, çev. Celal Yıldırım, İstanbul: Demir Kitabevi, 1979, I, 115. Krş. Ayhan, “Muhyiddin İbn Arabî'nin Fütûhât'ta Keşf Yoluyla Naklettiği Tasavvufî Muhtevaya Sahip Rivâyetler”, s. 24.

zuumlarınca ehl-i sünnetten ve cemaatten geçineler. Zira ehl-i sünnetten olan kimseler şerîatta ehl-i sünnetten olduğu tarîkate, marifette ve hakikatte dahi ehl-i sünnetten olur. Ve illâ nakıs kalır. ...”¹⁴⁹³

Öte yandan hadislerin isnâdlı bir şekilde doğrudan sahâbe kanalıyla Hz. Peygamber’den alınması gerektiğini vurgulayan Bursevî, keşif ve ilhâm yoluyla hadis rivâyetinin bazı sakıncalar içerdiğini de kabul etmektedir. Bursevî İbn Hacer’in “İctihâd eseri olmayan haberlerde de sahâbeyi bunlara vâkıf kılan Hz. Peygamber’den başkası olamaz.” ifadesini açıklama sadedinde şunları söyler: İbn Hacer’in böyle büyük bir meselede şöyle demesi daha açık olurdu: İctihâdın mümkün olmadığı hususlarda Hz. Peygamber’den haber verilen her hadisin Hz. Peygamber’e dayanması gerekir ki bu da sahâbînin ictihâd eseri olmayan haber vermesiyle mümkün olur. Çünkü Hz. Peygamber ile sahâbe arasında bir vâsıta yoktur. İbn Hacer’in “İctihâd eseri olmayan haberlerde de sahâbeyi bunlara vâkıf kılan Hz. Peygamber’den başkası olamaz.” şeklindeki kaydı, keşif ve ilhâmı dışarıda bırakmak için yapılmıştır. Çünkü keşif ve ilhâmda hatanın bulunması ihtimal dahilindedir. Keşif ve ilhâmın sahih olduğu farzedilse bile, külliyyât ve cüz’iyyâtı kapsamazlar. Bundan dolayı Allah Teâlâ “*Onlar O’nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka hiç bir şeyi kavrayamazlar.*”¹⁴⁹⁴ buyurmaktadır. Yani Allah’ın bildiği şeylerden Allah’ın dilediği kadarından başka hiç bir şeyi kavrayamazlar. Bu durum, insanın kavrama kabiliyetinin eksik ve kusurlu olduğunu, hikmetin de insandaki bu kabiliyetin gelişmesini sağlamayacağını gösterir. Zaten eğer bunu sağlasaydı insanların en mutlusu ve bilgilisi olurdu. Allah kendi katından bir emir olarak şöyle buyurmuştur: “*Ben, bana ve size ne yapılacağını da bilmem.*”¹⁴⁹⁵ Eğer dersene ki: “‘Kim Allah nebisi gaybı bilmez’ derse isabet ettiği şeyde hata etmiştir” meşhur sözünün mânâsı nedir? Hata olan nedir? İsabet edilen husus nedir? Buna cevaben derim ki: ‘Kim Allah nebisi gaybı bilmez’ sözündeki gayb kelimesinin başındaki lâm, cinsin istiğrâkı içindir ki buna göre gaybın fertlerinden/bölümlerinden hiçbirini Allah’tan başkası bilmez. İşte isabet edilen husus budur. Ancak Allah Teâlâ’nın “*Allah gaybına/sırlarına hiç kimseyi muttali kılmaz,*

¹⁴⁹³ Bursevî, *Kitâbü’n-Necât*, s. 78-79.

¹⁴⁹⁴ Bakara, 2/255.

¹⁴⁹⁵ Ahkâf, 46/9.

ancak (bildirmeyi) dilediği peygamberler bunun dışındadır.”¹⁴⁹⁶ buyruğu Allah’ın, bazı gayb sırlarına Rasûlü Muhammed’i muttali kılacağını gösterir. O halde burada tamamıyla selbedilen/reddedilen gayb bilgisi, mutlak mânâsı üzere olan gayb bilgisi değildir. Kim bunu mutlak mânâsı üzerine işletirse kesinlikle hata etmiştir.”¹⁴⁹⁷

Başka bir yerde Bursevî “Tam olarak güvenilecek bilgi nedir?” sorusuna “Peygamberin getirdiği şerîat” karşılığını verir. Ona göre bir Peygamber ümmetine ‘mekr’¹⁴⁹⁸ ile gönderilmez. İlhamî bilginin güvenilirliği ise ancak şerîat mihengine vurulduktan sonra anlaşılabilir.¹⁴⁹⁹ Şöyle der: “Ve bundan fehm olunur ki şerîat olmayan yerde hakikat olmaz. Ve ilmihâl bulunmayan yerde ilm-i bâtın bulunmaz. Zîrâ ilm-i bâtın ilm-i şerîat üzerine mebnîdir.”¹⁵⁰⁰

Bursevî’nin şerhinde, eserinden çok fazla istifade ettiği anlaşılan Molla Ali el-Kârî’nin İbn Hacer’in “İctihâd eseri olmayan haberlerde de sahâbeyi bunlara vâkıf kılan Hz. Peygamber’den başkası olamaz.” ifadesini açıklarken bu hususu şöyle dile getirdiği görülmektedir: “Keşif ve ilhâma gelince, bunlarda yanılma ihtimali bulunduğundan dolayı her ikisi de araştırmanın dışındadır.”¹⁵⁰¹

Bütün bu anlatılanlardan şu sonuç çıkmaktadır: Bursevî’ye göre bilginin zâhir ve bâtın olmak üzere iki kaynağı vardır. Zâhir bilgisi akıl ve duyular, bâtın bilgisi ise vahiy ve ilham yoluyla elde edilir. Takipçisi olmakla övündüğü İbnü’l-Arabî gibi¹⁵⁰² vahiy ve ilhamı özdeşleştirme eğilimi içerisindedir. Şerîat bilgisinin ne akıl ne de ilham ile kesinlikle değiştirilemeyeceğinin, akıl ile naklin çatışması durumunda, naklin akla tercih edilmesi gerektiğinin ve aklın müdahil olması ile verilen hükümlerin inkârının

¹⁴⁹⁶ Cin, 72/26-27.

¹⁴⁹⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/142b; Kasıdecizâde, vr. 278b. Krş. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, X, 203-204 (Cin, 72/26-27 âyetlerinin tefsiri).

¹⁴⁹⁸ Daha önce ifade edildiği üzere Bursevî burada mekri, İbnü’l-Arabî gibi istidrâc anlamında kullanmaktadır.

¹⁴⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Kitâbü’l-Hitâb*, s. 15, 43; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, vr. 32a, 49a.

¹⁵⁰⁰ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, vr. 32a.

¹⁵⁰¹ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 553.

¹⁵⁰² Bursevî, *Kitâbü’n-Necât*, s. 17, 37; a.mlf., *Kitâbü’n-Netîce*, II, 382; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu’l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 292-295. Bkz. Çağfer Karadaş, *İbn Arabî’nin İtikadî Görüşleri*, s. 53-55; a.mlf., “Muhyiddin İbn Arabî’nin İtikadî”, s. 68-70.

nassın inkârı olarak görülemeyeceğinin altını çizer.¹⁵⁰³ Bundan dolayıdır ki “aklı şer’a tâbi’ kılmak gerektir, yoksa aks değil”¹⁵⁰⁴ demektir. Bununla birlikte daha önce temas edildiği gibi Bursevî’nin ısrarla sûfîlerin hata etmediğini savunması, hata etti diyenleri şiddetle yermesi, bu arada sahih olmayan keşiften söz etmesi sûfîlerin çoğunda görülen açık bir çelişkidir. Zira sahih keşif ile sahih olmayanı ayırdedecek Kur’ân dışında bir kıstas ortaya koymamaktadır. Kur’ân kıstas olarak kabul edildiği takdirde, bunu delil olarak kabul eden herkesin bu kıstası kullanma imkanı vardır. Bu nedenle ilhâm ve keşif ile hadis rivâyetinin güvenilir ve sağlam bir yol olmadığı ve bu tür hadislerle hüküm verilemeyeceği izahtan varestedir. Zira ilhâm ve keşif yoluyla yeni bir sünnet ihdâs veya icad etmek mümkün değildir.¹⁵⁰⁵

Burada şu hususu tekrar etmekte fayda görüyoruz; hadisin kabulünde sahih bir isnâd şart koşulduğu ve bunun şartları ağırlaştırıldığı için aslında sahih olmakla birlikte isnâdındaki bazı eksiklikler ve zayıflıklar nedeniyle bazı hadisler sıhhatini yitirmiş ve hüccet olmaktan çıkartılmıştır. Bazı muhaddislerin gördükleri karînelere göre sahih olmadığına hükmettikleri ve bazı muhaddislerin de gördükleri karînelere göre sahih olduğuna hükmettikleri bir kısım hadisleri bir kenara koyarsak, hadislerin yazıyla tesbitinden sonra sahih, zayıf veya mevzû oldukları konusunda haklarında verilen hükümler kesinleşmiş ve isnâd zinciri nihâyete ermiştir. Bu nedenle daha sonra gelen kimseler için yeni ve güvenilir bir isnâd bulma imkânı ortadan kalkmıştır.

Bu durumda sahih olmadığı tesbit edilmiş olan bir hadisin, sahih olduğunu tesbit edebilmek için, hadis ilminin otoritelerinde görülmeyen ancak, mutasavvıfların iddia ettiği hadisin sıhhatinin keşfen tesbiti gündeme gelmektedir.

Bir hadisin sıhhatini, keşfi ile tesbit ettiğini iddia eden hiçbir sahâbî yoktur. Hatta ashâbın bir hadisi kabul ederken ne kadar titiz davrandıkları, duydukları bir hadis için

¹⁵⁰³ Bkz. Bursevî, *Kitâbü'l-Hitâb*, s. 12, 61; a.mlf., *Kitâbü'n-Necât*, s. 41, 49; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, vr. 34b-35a.

¹⁵⁰⁴ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, vr. 34b.

¹⁵⁰⁵ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, s. 33-34; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 67-78; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 40-49; 289-304; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 107-173; a.mlf., “Keşif Yoluyla Hadis Rivâyeti Meselesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. IV, sy. 4, s. 161-193; Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, s. 89-92; Fikret Karapınar, *Muhaddis Sufîlerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri*, Konya 2009, s. 139-164.

şâhit istedikleri veya yemin ettirdikleri¹⁵⁰⁶, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) başlangıçta Hz. Ebû Hüreyre'yi (ö. 58/678) çok hadis rivâyet etmekten menettiği¹⁵⁰⁷, Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) ve diğer bazı sahâbîlerin duydukları her hadisi kabul etmedikleri hatta reddet-
tikleri birçok örnekle sâbittir.¹⁵⁰⁸ Dört mezheb imâmı başta olmak üzere âlimler
arasındaki görüş ayrılıklarının en önemli nedenlerinden bir tanesi de, birisinin itibâr
ettiği ve hükmü onun üzerine bina ettiği bir hadisi, diğerinin reddetmesi, kabul
etmemesidir.¹⁵⁰⁹

İlimleri zarûrî ve nazarî olmak üzere ikiye ayıran Bursevî nazarî ilimlere fazla itibar
etmez. Şöyle der: “Nazarî ilme gelince, başka bir görüş ortaya çıkarak onu neshedebilir.
İşte bu, ulemâya ârız olan musibetlerdendir. Nazarî ilme yakın keşf-i hayâlî de böyledir.
Çünkü keşf-i hayâlî (mertebece) keşf-i yakînî kalbînin daha aşağısında olup bazen
vâkıya uymayabilir.”¹⁵¹⁰

Bursevî'ye göre, dört mezheb imâmı da erbâb-ı hakâiktendir ve aşk ehlidirler.¹⁵¹¹
Bursevî, Ahmed b. Hanbel'i “Sünnetin imâmı”¹⁵¹², “Sünen-i nebeviyyeyi ihyâda alem
olan bir âlim” olarak tanıtır ve onun keşif derecesine yükseldiğini söyler.¹⁵¹³ Bir başka
yerde Ahmed b. Hanbel'in, Hızır'ın şehadetiyle siddıklardan ve Ömer meşrebi üzere

¹⁵⁰⁶ Bu konunun muhtelif örnekleri için bkz. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Fakihler Arası Görüş Ayrılıklarının Sebepleri*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2006, s. 45-46; 121-125; Salih Karacabey, *Metin Tenkidi Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları*, Bursa: Emin Yayınları, 2010, s. 211-212.

¹⁵⁰⁷ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Güner, *Ebu Hüreyre'ye Yönelik Eleştiriler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2008, s. 85-89; Ebu Bekir Sifil, *Hz. Ömer ve Nebevî Sünnet*, İstanbul: Rihle Kitap, ts., s. 186-191.

¹⁵⁰⁸ Zerkeşî (ö. 794/1392), Hz. Âişe'nin itiraz yollu tenkidlerini *el-İcâbe li İrâdi me'stedrekethu Âişe ale's-Sahâbe* [nşr. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001 (*Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul, Ankara: Kitâbiyât, 2000)] ismiyle yazdığı eserinde toplamıştır. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Fakihler Arası Görüş Ayrılıklarının Sebepleri*, s. 120-125; Karacabey, *Metin Tenkidi*, s. 211-212.

¹⁵⁰⁹ Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Fakihler Arası Görüş Ayrılıklarının Sebepleri*, s. 120-125.

¹⁵¹⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/43b; Kasîdecizâde, vr. 28b.

¹⁵¹¹ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 69; a.mlf., *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasîdecizâde, vr. 213b; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 112-122; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 334-335.

¹⁵¹² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/204b; Kasîdecizâde, vr. 443a.

¹⁵¹³ Bursevî, *Tuhfe-i Vesîmiyye*, s. 38; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 119-121.

gelen aktâbtan olduğunu belirtir.¹⁵¹⁴ Başka bir yerde ise İmam Ahmed'in Hızır'ın şehadetiyle sıddiklerden olduğunu, halk-ı Kur'ân meselesinde şiddetli işkencelere maruz kaldığını o esnada açılan avret mahallini gaybdan zâhir olan bir elin örttüğünü¹⁵¹⁵, cenâzesinde sekiz yüz bin erkek ve altmış bin kadının hazır bulunduğunu ve onun sâdik bir imâm olduğunu¹⁵¹⁶ söyler. Aynı şekilde İmâm Şâfiî de, evtâd-ı erbaadandır.¹⁵¹⁷ Onun ilmi hakkında özellikle de sahip olduğu fıkıh ve hadis ilimleri hakkında söylenecek bir söz yoktur.¹⁵¹⁸ Bursevî, İmâm Şâfiî hakkında; “İmâm Şâfiî (r.h.) elli dört yaşında iken berzaha sefer etti ve o vakitte evtâd-ı erbaadan idi. Eğer dahi muammer olaydı kutbiyyet-i kübrâya dek hareket etmek ihtimali var idi.”¹⁵¹⁹ demektedir. Bir başka yerde de şunları söyler: “İmâm Şâfiî mertebe-i hakîkatte Ebû Nasr ve mertebe-i fıkıh ve ictihadda İmâm Tahâvî gibidir.”¹⁵²⁰ Bu durum İmâm Ahmed ve İmâm Şâfiî'nin keşif ehli olmalarını gerektirir. Oysa dört mezheb imâmı da aynı hadisleri kabul etmek ve aynı hükümleri vermek konusunda ittifak halinde değildirler. Aynı şekilde keşfe dayalı konularda, keşif sahibi olduğu ifade edilen mutasavvıflarla da hem fikir değildirler. Hatta Ahmed b. Hanbel'in, Hâris el-Muhasibî (ö. 243/857) ile olan sohbet ve beraberliğini, onun, sözlerini rivâyetlere dayandırmadığı için terkettiğini nakleden de Bursevî'nin kendisidir.¹⁵²¹ Bütün bunlar göstermektedir ki, keşifle tesbit

¹⁵¹⁴ Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 118-119; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 335.

¹⁵¹⁵ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, nşr. Ali Namlı-İmdat Yavaş, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, II, 342; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 119.

¹⁵¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî*, II, 473.

¹⁵¹⁷ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 78; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, I, 242; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 116, 119; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 334-335.

¹⁵¹⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasîdecizâde, vr. 213b; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 78; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 116; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 334-335.

¹⁵¹⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 242.

¹⁵²⁰ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 69.

¹⁵²¹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 429 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 229); a.mlf., *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/106b; Kasîdecizâde, vr. 218b. Bursevî *Kitâbü'n-Necât* adlı eserinde bu olayı şöyle anlatır: “İmâm Ahmed tabiatı çok sert ve kırıcı olduğundan dolayı büyük âlim ve velîlerden sayılan Hâris el-Muhasibî'nin sohbetlerini terketti. Sebep şu idi: O zaman Bağdâd ve havalisinde yayılmış olan sapık düşünceli fırkaların yanlış yolda yürüdüklerini ispat etmek ve böylece mezheplerini çürütmek gayesiyle Muhasibî'nin birtakım yazılar yazdığını, konuşmalar yaptığını duymuş ve bu hareketini beğenmemişti. Çünkü Muhasibî'nin yaptığı konuşmalar ve yazdığı yazılarla, bu

edilen bir durum varsa, sadece sahibini bağlar. Nitekim keşif konusunda üzerinde ittifak edilen kanaat de budur.

Bursevî keşif sahipleri hakkında şu değerlendirmeyi yapar:

“Bu zatlara “evhâdîler” denir ki, keşf-i bâtın ve ilhâm-ı Rabbânî sahipleridirler. Bunlara “ehl-i îsâr” da denir. Bu zatlar Hakk’ı, cemî-ı mâsivâ üzerine tercih edip seçmişlerdir. Yani, “erbâb-ı bevâtın” (bâtın ehli) olanlar, “ashâb-ı zevâhir” (zâhir ehli)nin mütevâtir ve meşhur haberlere nazaran mi’râc-ı cismânî ettikleri gibi, âhâd haberlere nazaran da mi’râc-ı ruhânî tahkik ettiler.”¹⁵²²

Bursevî’ye göre keşif sahibi kimseler, haberlerin sıhhatini tesbit ederken zâhir ehli ulemânın müracaat ettiği tüm yollara müracaat ederler. Bununla beraber bir de zâhir ulemâsının gafili oldukları keşif yoluyla da hadisin sıhhatini tesbit etmedikçe âmil olmazlar. Hatta keşif sahipleri *Kütüb-i Sitte*’deki hadislerle bile doğrudan âmil olmazlar, onların sıhhatini de keşif yoluyla tesbit ederler. Onun şu ifadeleri bu durumu daha net bir şekilde ifade etmektedir:

“Bu taifenin mezhepleri budur ki, bir haber *Kütüb-i Sitte*’de dahi sâbit olmuş olsa, onunla amel etme hususunda cânib-i gaybe müracaat edip ayan beyan ve keşfi burhan zam ettikten (ekledikten) sonra âmil olurlar. *Kütüb-i Sitte*’nin haricindeki hadislerde dahi bunların mezhebi budur.”¹⁵²³

Şayet bu taife zâhiri şartlarla sahih olarak bilinen bir haberin, keşif yoluyla sahih olmadığını tesbit ederlerse, o haberle amel etmezler, Çünkü bu durum sünnete muhalefettir. Bursevî bu kanaatlerini de şu şekilde dile getirir:

sapık mezheplerin daha çok yayılmasına sebep olacağı inanç ve düşüncesinde idi. Bu sebepten onunla ilişkisini kesti.” Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü’n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 118.

¹⁵²² Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, I, 178.

¹⁵²³ Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, I, 178.

“(Bu taifenin) bazı ahhârda tevakkuf ettikleri min haysü’l-keşf adem-i sübûtuna binâendir. Zira tarîk-i isnâd ne kadar adl ani’l-adl olsa yine mebd-i sehv ve nisyân olan vehmden ma’sûm değildir.”¹⁵²⁴

Bursevî’ye göre mayasında unutma, yanılma ve şüpheyeye düşme gibi hasletler bulunan insan, ne kadar dikkat ederse etsin bütün konularda mutlak hakikat üzere olamaz. Yani her konuda isabet etmek insanoğlunun bir özelliği değildir. Bu herkesin teslim ettiği kaçınılması mümkün olmayan bir durumdur. Ancak Bursevî’ye göre keşif sahiplerinin durumu böyle değildir. Keşif sahipleri mutlak hakikat ve isabet üzeredirler. Çünkü onların kaynağı beşer değil bizzat Allah ve Rasûlüdür. O bu konuda şunları söyler:

“Feemmâ, inde’l-mükâşifîn: Hadîs sahîhdir, zîrâ huffâz sened ile naklederler, mükâşifûn ise fem-i nebeviyyeden bi’z-zât ahz edip söylerler. Ve bir nesnenin sened-i ma’lûmu olmamaktan fî nefsi’l-emr adem-i sübûtu lâzım gelmez. Belki keşf-i sahîh ile olacak esahh olur. Zîrâ keşfde vehm ve hayâl olmaz. Belki ayân-ı tâmm ve hakka’l-yakîn olur. Ve ilhâmât ve vâridât mu’tekidlere göre hüccet olmak kâfidir. Gerekse münkirlere göre burhân olmasın. Zîrâ münkir huffâş gibidir ki âfitâb-ı rûşenî göremez ve ayn-ı yakîn nedir bilmez. Pes bizim muhabbetimiz o makûle ile değildir.”¹⁵²⁵

Bursevî evliyânın keşifle sadece hadisleri değil, birçok gizli işi bilebileceği kanaatindedir. Şöyle der: “Pes, her asırda hulefâ-yı ma’neviyye ve aktâb-ı bâtın vardır ki, onların sünnetlerine dahi ittiba lazımdır. Zira onların tarîkleri indî değil belki şer’îdir. Ve şol nesneyi ki ulemâ-yı rûsûm fehm edemeyip ihtilafa düşmüşlerdir, onların indinde müsellemdir. Zira insilâhla meclis-i Nebevî’ye dâhil olurlar. Ve keşfle nice umûr-ı hafîyye bilirler. Bu cihetten onların sünnetleri sünen-i hüda makûlesindendir ki fî’l-hakîka Cenâb-ı Nübüvvet’e muzâftır. Ve ol sünnetlerin zuhûru onların vaktine merhûn olmakla, ol vakte dek şüyû’ bulmamıştır. Nitekim bazı şerâyi’ nüzul-i İsa’ya mevkûftur ki ile’l-ân meçhul ve gayri ma’mûldür. Ve bundan şer’î Rasûlû (Rasûlullâh’ın şer’iati) tağyîr lâzım gelmez. Belki hafîyyâtını ızhâr etmek lâzım gelir. Izhâr ise ayn-ı hidayettir. Fa’lem zâlike va’mel fe-innehu sedîdün bilâ-halel ve men

¹⁵²⁴ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 229 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 71); a.mlf., *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; Kasîdecizâde, vr. 31b; a.mlf., *Rûhu’l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Ferâhu’r-Rûh (Şerhu’l-Muhammediyye)*, İstanbul 1294, II, 6.

¹⁵²⁵ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, vr. 1b (Gizli Hazine, s. 12-13).

tekelleme bi-hilâfihi mâte meyteten câhiliyyeten ve kâne melûmen rediyyen deniyyen ke't-tâifeti'l-bâhiliyye.”¹⁵²⁶

Nuhbetü'l-Fiker şerhinde Hz. Peygamber'in ehl-i beyti hakkında “Erkek veya kadın mutlak olarak peygamberlik evinin kapsadığı herkestir. Hz. Peygamber “Selmân bizden Ehl-i Beyt'tendir”¹⁵²⁷ sözüyle bu hususa dikkat çekmiştir. Bir kavmin mevlâsının onlara nispet edilmesi muhakkak ki doğru olur.” şeklinde bilgi verdikten sonra “İşte bunda keşif ehli için mekşûf olan (açığa çıkan) başka bir sır daha vardır.”¹⁵²⁸ demektedir. Bursevî bu sırrın ne olduğunu *Tuhfe-i Recebiyye* adlı eserinde şu sözleriyle açıklar: “Çünkü hakikî nesep takva ve salih olmadır. Şöyle ki bir kimse nefsin temizliğine mâlik ve pislikten tamamen sâlim ve pak olsa Hâşimî değil ise de yine Rasûl'ün ailesindendir. Nitekim Selmân-ı Fârisî *radiyallâhu anh* hakkında gelir: “Selmân bizim ehl-i beytimizdendir.” Bu mânâ ile çok kimseler Rasûl'ün ailesinden ve ehl-i beytten olmuşlardır. Gerçi zâhirde seyyitlikleri yoktur.”¹⁵²⁹ Zaten Bursevî de bu sırra binâen nesebinin nereye ulaştığı hususunda mütereddid iken defalarca Allah tarafından kendisine ehl-i beytten olduğunun müjdelendiğini söyler.¹⁵³⁰

Bursevî bununla da yetinmez muhaddislere sert sayılabilecek eleştirilerde bulunur: “Allah, Âdem'den önce yüzbin Âdem yaratmıştır”¹⁵³¹ meâlinde hadis olarak naklettiği ifade üzerinde dururken bu hadisi reddeden hadisçileri anlayışlarının kılığıyla itham ederek şöyle der: “Eğerçi tarih meçhul ve hudûs-i âlem mukarrardır. Ve bu makule ehâdîse gerçi ehl-i hadîs alîlü'l-basar olduklarından nazar-ı sıhhatle bakmazlar. Velâkin

¹⁵²⁶ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 426 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 226).

¹⁵²⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, VI, 612-613 (No: 6040); Hâkim, III, 598; Deylemî, *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, II, 337 (No: 3522). Hadisin zayıf olduğu hususunda muhaddisler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VI, 130; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 558 (No: 1505); el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, VIII, 176-180 (No: 3704).

¹⁵²⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/94a-b; Kasîdecizâde, vr. 61a.

¹⁵²⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 132.

¹⁵³⁰ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, vr. 38b (*Gizli Hazine*, s. 103-104).

¹⁵³¹ Hadis kitaplarında kaynağını tespit edemediğimiz bu hadis, tasavvufî eserlerde geçmektedir. Bkz. Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 385-386 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 193-194); a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 451 (Duhân, 44/8 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Ferâhu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*, I, 26; II, 35; a.mlf., *Kitâbu's-Silsiletü'l-Celvetiyye*, vr. 110b. Hadisin herhangi bir aslı olmadığı hususunda âlimler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 322-323; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 103, 256-260; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979, s. 99.

keşfen sahihtir. Ve nahnu ma‘a ehli‘l-keşfi fî külli hâl, fe-innehüm esahhu‘r-ricâl fi‘l-hâl ve‘l-me‘âl ve lehümü‘l-huccetü alâ gayrihim min ehli‘l-kîl ve‘l-kâl (Ve biz her durumda keşif ehliyle beraberiz/onların tarafındayız. Çünkü keşif ehli, hâl ve me‘âlde ricâlin en sahih olup kîl ve kâl ehlinden olan diğerlerine karşı delil onları desteklemektedir/haklı olan onlardır).¹⁵³²

Bursevî, bu şekilde hüccet olan keşfin ancak “keşf-i sahîh” olduğunu da dile getirir. Bu da onun keşfi, sahîh ve bâtıl yâni Rahmânî ve şeytanî diye ikiye ayırdığını gösterir.¹⁵³³ Nitekim bir âyetle şöyle buyrulmuştur: “Şeytanlar dostlarına sizinle mücadele etmelerini vahyederler.”¹⁵³⁴ Âyetten de anlaşıldığı gibi kalbe gelen vâridât ve ilhâmların şeytanî olabilme ihtimali vardır.

Bursevî bid‘atçilerin cerhedilmesi meselesini ele alırken Ehl-i Sünnet’in bid‘atçilere, bid‘atçilerin de Ehl-i Sünnet’e karşı takındıkları olumsuz kanaatlerden bahsettikten sonra sahih keşif makâmına ulaşmanın öneminden şu cümlelerle bahseder: “Bundan daha hayrete mûcib olanı mutasavvıfa ve rûsûm ehli arasında vukû bulan ihtilaflardır. Bundan daha da garip olanı bir sûfî ile diğer bir sûfî arasında vukû bulan ihtilaftır. Bütün bunların sebebi cehâlet, taklid ve hakkı görmekten perdelenmenin (mahrum bırakılmanın) yanında ma‘rifet, tahkik ve hiçbir şüphe barındırmayan sahih keşif makâmına ulaşamamaktır. Allah Teâlâ şöyle buyurarak muhakkak ki doğru söylemiştir: “Yahudiler: Hıristiyanlar doğru yolda değillerdir, dediler. Hıristiyanlar da: Yahudiler doğru yolda değillerdir, dediler.”¹⁵³⁵ Yani mü‘minlere gelince artık âdil olduktan sonra bazılarının bazılarına ta‘n etmesi gerekmez.”¹⁵³⁶

Bu durumda vâridât ve ilhâmların, daha net bir ifadeyle keşfin sahih yani, Allah’tan olduğunun ölçüsü, Allah’ın kitabına uygun olmasıdır. Aslında bunun böyle olduğu her

¹⁵³² Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 386 (Dâru‘t-Tıbbâti‘l-Âmire baskısı, s. 194).

¹⁵³³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti‘l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; 1/43b; 1/71a; Kasıdecizâde, vr. 1b (kapak sayfası); 28b; a.mlf., *Rûhu‘l-Beyân*, III, 100 (En‘âm, 6/121 âyetinin tefsiri); V, 165 (İsrâ, 17/44 âyetinin tefsiri); V, 398 (Tâhâ, 20/48 âyetinin tefsiri); VII, 265 (Sebe‘, 34/10 âyetinin tefsiri); IX, 215 (Necm, 28/6 âyetinin tefsiri); IX, 237 (Necm, 28/28 âyetinin tefsiri); IX, 413 (Haşr, 59/1 âyetinin tefsiri).

¹⁵³⁴ En‘âm, 6/121.

¹⁵³⁵ Bakara, 2/113.

¹⁵³⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti‘l-Fiker*, İnebey, vr. 3/157b-158a; Kasıdecizâde, vr. 411b-412a.

iki grubun da ortak kanaatidir. Ancak ihtilâf, vâridât ve ilhâm eseri olduğu iddia edilen şeyin şerîate uyup uymadığı noktasında yoğunlaşmaktadır. Bu ihtilâf ise mutasavvıfların ileri sürdüğü keşif konusunda şüpheler meydana getirmektedir. Nitekim yukarıdaki ifadelerinde Bursevî, zahire göre keşfin burhan olmadığını ancak hüsn-i niyyetle inanan kişilerin itibâr ettiğini dile getirmiştir.

Bursevî, meşhur mutasavvıfların Kur’ân’da ve Sünnet’te olmayan birtakım şeyleri eserlerinde tesbit ve tavsiye etmelerini de Allah ve Rasûlü’ne sû-i edep değildir şeklinde değerlendirir. Çünkü onların bu tesbit ve tavsiyeleri Allah’tan aldıkları tarifler ileldir. Bu durumda da Allah ve Rasûlüne muhalefet değil imtisâl söz konusudur. O bu duruma büyük mutasavvıf Şâzelî’nin (ö. 656/1258) *Hizbü’l-Bahr*’ını misal verir.¹⁵³⁷ Bursevî’nin nakline göre Şâzelî, gemisi olan bir Hristiyan ile birlikte hacca gitmek üzere Kızıldeniz’de yolculuğa çıkmış. Yolda rüzgar günlerce durmuş ve yol alamamışlar. Bu arada Şâzelî, rüyasında veya yakaza halinde Rasûlullâh’ı görmüş ve Rasûlullah ona bu hizbi telkîn edip öğretmiştir. O da bu hizbi okuyup hristiyan gemiciye yola devam etmesini emretmiş, gemicinin “rüzgar nerede?” diye sorması üzerine Şâzelî, “Dediğimi yap, şimdi rüzgar esecek” diyerek hristiyana yola devam etmesini söylemiştir. Sonuçta Şâzelî’nin dediği gibi rüzgar çıkmış, hristiyan da bundan etkilenerek müslüman olmuştur.”¹⁵³⁸

Bursevî’ye göre, sahâbî dışında Rasûlullâh’dan bilinen tahammül ve edâ yolları dışında nakilde bulunan evliyânın sözleri de merfû hadis gibi değerlendirilmelidir. Çünkü onlar bu sözleri, Rasûlullâh’dan bir lisan-ı mahsûs ile işittikleri şeyler doğrultusunda söylemişlerdir.¹⁵³⁹ O bu hususta şöyle der:

“Ebrâr’ın iyilikleri, mukarrabînin kötülükleri mesabesindedir”¹⁵⁴⁰ kelâm-ı latîfi, İbn Asâkir’in (ö. 571/1176) rivâyet ettiği üzerine hadis değildir. Belki şeyh Ebû Saîd el-

¹⁵³⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IX, 212-213 (Necm, 53/4 âyetinin tefsiri).

¹⁵³⁸ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IX, 212-213 (Necm, 53/4 âyetinin tefsiri).

¹⁵³⁹ Sağlam, *Rûhu’l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, s. 31.

¹⁵⁴⁰ Hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler mütefiktir. Geniş bilgi için bkz. Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, I, 428 (No: 1137); el-Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdisi’d-Daîfe ve’l-Mevzûa*, I, 216-217 (No: 100); Selîm b. ‘İd el-Hilâlî, *Silsiletü’l-Ehâdisi’l-İletî Lâ Asle Lehâ ve Eseruha’s-Seyyü fi’l-Akîdeti ve’l-Fıkhi ve’s-Sülûk (el-Cüz’ü’l-Evvel 1-50)*, Riyâd: Dâru’s-Sumey’î, 1413/1992; s. 53-55 (No: 17); İzmirli İsmâil Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, s. 96; Uysal,

Harrâz'ın (ö. 277/890) sözlerindendir. Ebû Saîd el-Harrâz, Şeyh-i Ekber lisânı üzere tarîkatin büyüklerinden belki, ehass-ı ehl-i hakîkattandır. Bu makûleler fi'l-hakîka El-sine-i Fahr-i âlem'den bir lisan-ı mahsûs ve hasenâtından bir hasene-i hâssa olmakla, makaleleri Fahr-i Âlem'e nisbet olunur. Nitekim Hz. Ali'nin "Kim nefsinı bildiyse, Rabbini de bildi"¹⁵⁴¹ kelâmına ve emsâline hadis ıtlâk iderler."¹⁵⁴² Bursevî aynı hadise *Tuhfe-i Recebiyye* adlı eserinde "Hadiste gelir: Nefsinı bilen Rabbini bilir, lafzıyla yer vermektedir."¹⁵⁴³ Bursevî'nin "*bir lisân-ı mahsûs*" olarak vafsettiği, muhtemelen keşif yoludur. O, bu yolla bazı haberlerin Hz. Peygamber'den işitilebileceği kastedilmektedir.¹⁵⁴⁴

Bursevî, sahâbî nesli başta olmak üzere onları takip eden nesillerin ve evliyâullâhın sözlerini kelâm-ı kibâr katogorisinde değerlendirmekte ve onlara büyük bir önem vermektedir. Nitekim *Kitâbü'n-Netîce*'de bununla ilgili görüşlerini şöyle ifade etmektedir: "Kelâm-ı Rasûl kelâm-ı ilâhiye mülhak olduğu gibi, kelâm-ı kibâr dahi kelâm-ı Rasûl'e mülhaktır. Zira ekâmil-i nâsa nisbetle cemî-i füyûzun menbâı birdir."¹⁵⁴⁵ Görüldüğü gibi Bursevî kelâm-ı kibâr olan sözleri Rasûlullah'ın sözlerine ilhak etmekte ve anlaşıldığı kadarı ile bu sözleri de hadis kapsamında ele almaktadır. Hadisçiler ile sûfîler arasında, hadis tanımları arasında oluşan bu farklılık elbette büyük bir problem olarak önümüzde durmaktadır. Nitekim hadis usûlünde hadisler; merfû, mevkûf ve maktû şeklinde kısımlara ayrılmakta ve her birisinin de içeriği ve hükmü farklılıklar arz etmektedir. Bu sebeple mevkûf ve maktû hadislerin merfû hadis

Tasavvuf Kültüründe Hadis, s. 301-302; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 182; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 274-277.

¹⁵⁴¹ Hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 343-344 (No: 2532); el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, I, 165-166 (No: 66); Selîm b. 'İd el-Hilâlî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'l-İletî Lâ Asle Lehâ ve Eseruha's-Seyyü fi'l-Akîdeti ve'l-Fıkhi ve's-Sülûk* (el-Cüz'ü'l-Evvel 1-50), s. 26-30 (No: 5); İzmirli İsmâil Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, s. 53, 156; İzmirli İsmâil Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, s. 96; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 326-332; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 229-230; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 270-274; Dalgın-Macit, *Kültürümüzü Şekillendiren Hadisler*, s. 131, No: 130; Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 337.

¹⁵⁴² Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*, II, 141.

¹⁵⁴³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 161.

¹⁵⁴⁴ Sağlam, *Rûhu'l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sürelerinde Geçen Hadisler (Fâtiha ve Fîl-Nâs Süreleri)*, s. 31.

¹⁵⁴⁵ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 64.

kapsamında değerdendirilemeyeceği gibi sũflerin sũzlerinin de hadis kapsamına hele merfũ hadis kapsamına giremeyeceği açıktır.

Kendisinden nceki sũfiyenin yolunu takip eden Bursevĩ ilhãma da bũyũk değer vermiştir.¹⁵⁴⁶ Nitekim şoyle der:

“Pes, ehãdĩs-i ilãhiyye ilhãm ve menãmla olana dahĩ řãmildir ki âlem-i melekũtta olan hitãbãt-ı ilãhiyyeye mũnhasır değildir. el-Hãsıl, hadĩs-i ilãhĩ ve hadĩs-i kudsĩnin ikisi dahĩ vahiydir. Velãkin tevessũd-i melek ve ibãret-i ilãhiyye ile değildir. Meğer ki nãdir ola. Nitekim şeb-i mi’rãda âyetel- kũrsĩ ve ba’zı âyãt ki vahy olunmuştur. Kur’ãn’dan kılınmıştır ki nazm ve ma’nãsıyla bile mu’teberdir, yoksa yalnız ma’nãsıyla değil. Sãir ehãdĩs-i kudsiyye gibi. Pes bundan fehm olundu ki her vahy olan nesne bi-hasebi’z-zãhir Kur’ãn olmak lãzım gelmez. Eğerçi Kur’ãn, ma’nevĩdir hatta ilhãmãt-ı ehl-i kemãl dahĩ bũyledir. Gerek sen ona ilhãm ıtlak eyle ve gerek vahiy. Zĩrã ikisi dahĩ inde’l-kavm birdir. Eğerçi rf temyĩz edip bi-tarĩki’l-edeb enbiyãya göre vahy ve evliyãya nispetle ilhãm ıtlak eder. Da’vet ve irřãd denildiği gibi ki da’vet enbiyãnın ve irřãd evliyãnındır. Eğer ki evliyãya göre dahĩ da’vet denilir. Nitekim Kur’ãn’da gelir: “*Ben ve bana uyanlar, bilerek insanları Allah’a şagırırız.*”¹⁵⁴⁷ Zĩrã, burada ehl-i ittiba’la murãd ehl-i basĩret ya’nĩ ehl-i ilm ve keşfdır ki bunlar dahĩ Rasũlullãh gibi bi-tarĩki’l-irs dãĩ ilallãhidir. Zĩrã ehl-i rũhdur. Nitekim Kur’ãn’da gelir: “*Allah kendi emrinde olan Rũh’u kullarından dilediğine indirir.*”¹⁵⁴⁸ Ya’nĩ siga-i “yulkĩ” ki istimrãra dãldir, evliyãya dahĩ řãmildir. Eğer ki evliyãya örfen enbiyã denilmez. Zĩrã onlara olan ilhãm vech-i hãssdandır yoksa enbiyã gibi melek vesãtetiyle vech-i âmmdan değildir. Bu cihetten evliyã enbiyã olmaz. Ma’nã-yı lugavĩnin sıhhati hasebiyle onlara nebĩ ıtlak olunmak ise örf ve icmã’a muhãlifdir. el-Hãsıl, ilhãm-ı evliyãya vahy denilir. Zĩrã ilhãm olundukları ma’nã esrãr-ı Kur’ãn’dan addolunur. Tefsĩr Kur’ãn’dan ma’dũd ve ona mũlhak olduğu gibi. Zĩrã gerek ehl-i te’vĩl ve gerek ehl-i tefsĩre göre söz ma’nãdadır, lafızda değildir.”¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴⁶ Bkz. Bursevĩ, *Huccetũ’l-Bãliđa*, İstanbul 1291 (Reřahãt kenarında), s. 65; a.mlf., *Ferãhu’r-Rũh (şerhu’l-Muhammediyye)*, I, 179; a.mlf., *Kenz-i Mahfĩ*, vr. 2b-3a (Gizli Hazine, s. 16-17).

¹⁵⁴⁷ Yũsuf, 12 /108.

¹⁵⁴⁸ Mũ’min, 40/15.

¹⁵⁴⁹ Bursevĩ, *Kenz-i Mahfĩ*, vr. 2b-3a (Gizli Hazine, s. 16-17).

Öte yandan ilhâma bu kadar büyük önem atfeden Bursevî'nin bizzat kendisinin ilhâm yoluyla hadis rivâyeti veya nakledilen bir hadisi ilhâm yoluyla tashih ettiğine dair açık ve net bir ifadesine rastlanamamıştır. Keşifle naklettiği bazı hadisler için “keşfen sahihtir” demesine rağmen, ilhâm konusunda böyle bir açıklık mevcut değildir. Fakat burada en azından bir örnek olması bakımından izahında ilhâm kelimesini kullandığı bir hadisi zikretmek uygun olacaktır. Hadis şudur: “Fî külli zâtı kebidin harrâ¹⁵⁵⁰ ve fî rivâyetin: ratbetin ecrun.”¹⁵⁵¹ Kendisinde hayat eseri bulunan her yaş ciğer (i sulayan) için ecir vardır.” Bursevî bu hadisin şerhiyle ilgili tarafların görüşlerine yer verdikten sonra ehlullâhın hadisi doğru anladıklarını kendisinin de birçok tarîkten gelen ilhâm neticesinde bu görüşte olduğunu “Ve bize turuku şettâdan sıhhati ilhâm olunmuştur ki beyânı gayri kütübümüzdedir” diyerek ifade etmiştir.¹⁵⁵²

Bursevî'ye göre asr-ı saâdetten asırlarca sonra gelen kâmil velilerden birçokları sabah namazında Cenâb-ı Risâlet *sallallâhu aleyhi ve sellem*'e iktidâ etmişler, ondan Kur'ân dinlemişlerdir. Bu anlatılanlar mücerred bir vehim ve kuru bir hayalden ibaret değildir. Nitekim bununla ilgili olarak, “Bu makûle kibârı ve hakâiki red eden vehim ve hayalinden reddeder ve kabul eden lübb-i sâfi ve keşf-i vâfiden kabul eder” demiştir.¹⁵⁵³

Hadis literatüründe sahâbî söz ve filleri “mevkûf”¹⁵⁵⁴, tâbîûn söz ve fiilleri ise “maktû”¹⁵⁵⁵ adını alır. Sahâbîlerin söyledikleri sözlerin ve yaptıkları fiillerin, Rasûlullâh'tan duyulmuş veya görülmüş olma ihtimali vardır. Bu nedenle de onların söz ve fiilleri hadis ilminin konusuna girer. Bu konu hakkında geniş bilgi ilgili başlık altında verildiği için burada tekrar etmeyi lüzumlu görmüyoruz. Aynı şekilde ikinci

¹⁵⁵⁰ İbn Mâce, “Edeb”, 8 (No: 3686); Ahmed, IV, 175; Hâkim, III, 619; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 186.

¹⁵⁵¹ Buhârî, “Müsâkât”, 9 (No: 2363); “Mezâlim”, 23 (No: 2466); “Edeb”, 27 (No: 6009); Müslim, “Selâm”, 153 (No: 2244); Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 44 (No: 2550); Mâlik, “Sıfatü'n-Nebî”, 23 (II, 708-709); Ahmed, II, 375, 517; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IV, 185; VIII, 14.

¹⁵⁵² Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 250-251 (Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire baskısı, s. 89); a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, II, 335; a.mlf., *Tuhfe-i İsmâiliyye*, İstanbul 1292, s. 317.

¹⁵⁵³ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 411-412; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, X, 47; a.mlf., *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/42b-43a; Kasîdecizâde, vr. 28a.

¹⁵⁵⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a-b; 1/109a; 1/134a; 1/188a; 3/32b-33a; Kasîdecizâde, vr. 18a; 70a-b; 87a; 124a; 298b-299a; 322a.

¹⁵⁵⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/96b; 3/24a-27a; 3/33a-34b; Kasîdecizâde, vr. 62b; 315b-317b; 322a-322b.

nesil olan tâbiûnun da, ilk döneme olan yakınlığı nedeniyle bir orijinallığı vardır ve onlardan rivâyet edilen maktû haberler de hadis ilminin konusuna girer. Ancak bu haberlerin hiçbirisi doğrudan Rasûlullâh'tan rivâyet edilen merfû hadislere denk değildir. Hatta Ebû Hanîfe ve İmâm Şâfiî tâbiûndan rivâyet edilen sözleri mutlak mânâda uyulması gereken birer delil olarak görmemişlerdir.¹⁵⁵⁶

Bursevî, daha önce geçtiği gibi İmâm Ebû Hanîfe'ye karşı son derece sevgi ve saygı beslemesine rağmen akşam namazından önce sünnet namaz kılınmasına taraftar olmadığından dolayı İmâm Ebû Hanîfe'nin bu ictihadının âriflerin uygulamasına muvâfık olmadığını belirtmiş “Nolaydı rivâyet-i uhrâ ile âmil olaydı ki bu sûrette ictihadı etemm olurdu.”¹⁵⁵⁷ demektedir.

Bursevî, evliyâyı ikiye ayırır. Birincisi havas evliyâsıdır ki, hakikat-ı takvâ ile muttasıf olanlardır. İkincisi ise, avâm evliyâsıdır ki, sûret-i takvâ ile muttasıf olanlardır. Evliyâyâ düşmanlık edenlere olan va'id, havas evliyâsına karşı olanlaradır. Avâm evliyâsı ma'ruflardır ki, müstetir olacak halleri yoktur. Müstetir olan evliyâ, “ehl-i hâl”dır ki, evliyâ-ı örfiyyedir.¹⁵⁵⁸ Bursevî bu taksime, “Benim velilerim kubbelerim altındadır ki, onları benden başkası bilmez”¹⁵⁵⁹ hadis-i kudsîsini de delil olarak getirir ve Kur'ân'da geçen “evliyâullah” tâbirinin, “havâss-ı mü'minîn” olarak tefsîr edildiğini söyler.¹⁵⁶⁰

Bursevî, anlattığımız kanaatlerini şu sözleriyle daha net bir şekilde ifade etmektedir:

“Bu cihetten bazı a'mâl-i fâzıla vardır ki evliyâ-i ümmet, keşf-i sahîh ile onun sıhhatine vâkıf olmuşlar ve şer'-i Muhammediyye onu hakikat bilmiştir. Ve dürüst bulmuşlar ve onunla amel eylemişler ve sâiri dahi amele tergîb ve tahrîz kılmışlardır. Pes, ol a'mâl zâhiren onların sünnet-i hasenelerindendir ki, izhârı onlara muzâftır. Velâkin, fi'l-hakîka umûr-ı şer'îyye-i kadimdendir. Ve illâ hata üzere mukarrar olmak lazım gelir. Maahâzâ

¹⁵⁵⁶ Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 105; Mehmed Efendioğlu, “Maktû”, *DİA*, 2003, XXVII, 458.

¹⁵⁵⁷ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, II, 80.

¹⁵⁵⁸ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 502-503 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 285-286).

¹⁵⁵⁹ Hiçbir hadis kitabında geçmeyen bu hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler müttetik. Geniş bilgi için bkz. Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 285; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 148; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 211.

¹⁵⁶⁰ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 502-503 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 286).

halef, selefî ol ma'nâ üzerine takrir ve keşfini tasvîb ve tashîh eylemiştir. Ve hâlen hilâfet (velâyet) mertebesine bâliğ olanlardan, min ciheti'l-keşf bazı ahvâl sâdır olur ki, ictihâd kısmından ve indî zannolunur. Bizzat Hak'tan ahze kâdir olan kimseden ise, umûr-ı zanniyye ve hayâliyye sâdır olmaz. ... Pes, bir kimsenin ki muallimi Allah Teâlâ ola, "Verede aleyye mine'l-Hakkı keza" (Bana Allah'tan bu şekilde vârid oldu/ilhâm edildi) demeye kudret bula, "Semi'tü ba'za'l-fukahâ' yekûlu keza" (Fakîhlerden bazılarını şöyle derken işittim) diyen ile beraber olmaz. Ve bunun fevkinde dahi kelim vardır, velâkin mestûrdur."¹⁵⁶¹

Bursevî böyle zevâtan sadır olan hükümlere muhalefet edilmemesini tenbih ve söyledikleriyle amel edilmesini tavsiye için de şu ifadeleri sarfeder:

"Feammâ havâss-ı nâsın fetvâ verdiği nesne bilâ tereddüd ma'mûlün bihtir. Zira onların ilmi huzûrîdir, husûlî değil. Pes, onların kavl ve fi'linde galat olmaz. Ve ilhâm, avâm-ı nâsa hüccet değil ise de, erbâb-ı i'tikâda hüccettir. Bu mânâdandır ki ilâ haze'l-ân ve ilâ kıyâmi's-sâ'a, sünen-i evliyâ ile amel olunur. Ve erbâb-ı inkârın zanniyyâtla mukabelesine iltifat olunmaz."¹⁵⁶²

Bursevî'nin keşfen hadis almak konusundaki görüşlerini derlerken hatıra ister istemez şöyle bir soru gelmektedir: Acaba Bursevî'nin kendisi de keşfen hadis almış mıdır, bu anlattıkları kendisi için de geçerli midir?

Bu konuda Bursevî şöyle demektedir:

"Ve Şâm'da ikâmetim halinde metâlib-i âliyeden bir matlab-ı âlî hâsıl oldu ki derece-i sohbetidir. Ya'nî bir gece bîdar ve iğmâz-ı ayn üzerine iken Cenâb-ı Risâlet *sallallâhu aleyhi ve sellem* muhâzâtıma gelip "men tahakkaka ismî, tuhukkika ismuh" (kim ki ismimi gerçekten benimserse, onun ismi de benimsenir)¹⁵⁶³ buyurdular. Ve bu Fakîr'i derece-i semâ' ve rivâyete yetirdiler. Ve bu kelâmın şerhi gayrı mahaldedir. İşte hâbda görüp işitmekle yakazada olmak beraber değildir. Ve bu makûle maânî-i garîbeyi ekser-

¹⁵⁶¹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 229 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 71).

¹⁵⁶² Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 417 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 218-219).

¹⁵⁶³ Hadis kaynaklarında bulamadığımız bu rivâyet Bursevî'nin eserlerinde geçmektedir. *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 84b; *Kitâbü'l-Müteferrikât*, vr. 7b-8a; *Kitâbü'n-Netîce*, I, 410.

i ehl-i rusûm inkâr ederler. Onun için icmâl olundu. Velâkin onların inkârından ötürü bi'l-küllîyye dehân-beste ve hâme-şikeste olmak sezâ değildir. Zîrâ bu makûle maânîyi tasrîhde nîce erbâb-ı isti'dâdî irşâd vardır.”¹⁵⁶⁴

Bursevî her ne kadar Rasûlullâh'tan keşfen hadis alma derecesine eriştiğini söylemekte ise de, Rasulullah'tan duyduğunu söylediği söz, daha önce bilinen bir hadis değildir. Ayrıca âlem-i mânâda işittiğini söylediği bazı garib lafızlara da işaret eder. Ancak hadisler hakkında “keşfen sahîhtir” ifadesini, kendisi hakkında “bizim keşfimizle sahihtir” şeklinde kullandığına tesâdüf etmedik. Bursevî, daha önce geçen “gizli bir hazine idim...” rivâyeti için İbnü'l-Arabî'den naklen “keşfen sahîh” ifadesini kullanır.¹⁵⁶⁵ Diğer misallerde hadisin sıhhatinin, kimin keşfiyle tesbit edilmiş olduğunu doğrudan söylememiştir.

2.1.3.5.3.2.3. Rüya

Peygamber Efendimiz'in peygamberliği sâlih rüya ile başlamıştır. Onun gördüğü rüyalar sabah aydınlığı gibi apaçık olurdu.¹⁵⁶⁶ Rüyasında gördüğü her şey aynen vuku bulurdu. Bu durum peygamberliğinin ilk altı ayında devam etmişti. Nitekim Buhârî'nin naklettiği bir hadîs-i şerîfte Hz. Peygamber şöyle buyurmuşlardır: “Sâlih bir kişi tarafından görülen güzel rüya, nübüvvetin kırk altı cüzünden bir cüzdür.”¹⁵⁶⁷

İbn Hacer bazı âlimlerin bu hadisi, “Hz. Peygamber'in nübüvvetleri yirmi üç sene devam ettiğine göre, nübüvvetin başlangıcındaki bu altı aylık müddet kırk altıda bire denk gelmektedir” şeklinde anladıklarını belirtir.¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶⁴ Bursevî, *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 84b. Bkz. a.mlf., *Kitâbü'l-Müteferrikât*, vr. 7b-8a; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, I, 410. Krş. Sarı, “Kendi Dilinden İsmâil Hakkî Bursevî'nin Hayatı ve Şahsiyeti”, s. 153.

¹⁵⁶⁵ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, vr. 1b (*Gizli Hazine*, s. 12-13). Bkz. İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, IV, 43 (198. Bâb, 1. Fasil) (*Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, VIII, 386). Krş. Ayhan, “Muhyiddin İbn Arabî'nin Fütûhât'ta Keşf Yoluyla Naklettiği Tasavvufî Muhtevaya Sahip Rivâyetler”, s. 24.

¹⁵⁶⁶ Buhârî, “Ta'bîr”, 1 (No: 6982).

¹⁵⁶⁷ Buhârî, “Ta'bîr”, 2 (No: 6983), 4 (No: 6987-6989), 10 (No: 6994), 26 (No: 7017); Müslim, “Rü'yâ”, 6 (No: 2263), 7 (No: 2264); Ebû Dâvûd, “Edeb”, 88 (No: 5018); Tirmizî, “Rü'yâ”, 1 (No: 2271), 2 (No: 2272), 6 (No: 2279), 10 (No: 2291); İbn Mâce, “Rü'yâ”, 1 (No: 3893-3895), 3 (No: 3907), 6 (No: 3914), 9 (No: 3917); Dârimî, “Rü'yâ”, 2 (No: 2183); Mâlik, “Rü'yâ”, 1 (II, 728, No: 1).

¹⁵⁶⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 381.

Peygamber Efendimiz bir başka hadislerinde ise şöyle buyurmuşlardır: “Peygamberlikten geriye mübeşşirâtın başka bir şey kalmadı. “Mübeşşirât nedir ya Rasûlallâh? diye sorulduğunda da Hz. Peygamber: “Rüyayı sâlihdir.”¹⁵⁶⁹ buyurmuşlardır.”

Bu türlü sâlih rüyalar görmek, sâlih kullara bahşedilmiş bir mükâfattır. Gaflet ehli olan, imanında za’fiyyet bulunan ve günahlara pervasızca dalan insanlardan böylesi sâlih rüyalar zuhûr etmez. Peygamberlere gelen vahiyler bazen rüya yoluyla olur. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de, Hz. İbrahim’in oğlu İsmail’i kestiğini görmesi¹⁵⁷⁰ bu cümledendir. Yine Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Yûsuf’un, on bir yıldız, güneş ve ayı kendisine secde ederken görmesi¹⁵⁷¹ ve babası Hz. Yakub’un “*Bu rüyayı kardeşlerine anlatma*”¹⁵⁷² demesi, zindandaki iki kişinin gördükleri rüya ve Hz. Yûsuf’un onların rüyalarını tabir etmesi,¹⁵⁷³ Mısır Meliki’nin rüyasında zayıf yedi ineğin, şişman yedi ineği yediğini görmesi ve Hz. Yûsuf’un bu rüyayı tabir etmesi,¹⁵⁷⁴ rüyanın bazı olacak olaylara remiz olduğunu gösterir. Ancak rüyayı doğru bir şekilde tabir etmek, Allah katından verilen bir ilim ve mârifet olduğundan herkesin yapabileceği bir iş değildir.

Bursevî, Hz. Peygamber’i aslî sûretiyle rüyada görme konusuna değinirken şunları söyler: “Hz. Peygamber’in, ümmetinden dünya âlemine zuhûr etmemiş (çıkmamış) kimselerden uykuda veya İsrâ gecesi gördüğü kimseye gelince o sahâbeden sayılmaz. Çünkü bu, bilinen/tanınan rü’yet değildir. Aksi takdirde ümmetinin hepsinin Hz. Peygamber’in ashâbından olması gerekirdi. Rasûlullâh şöyle buyurmuştur: “Siz benim ashâbımsınız. Benden sonra gelip beni görmedikleri halde bana iman edenler ise benim kardeşlerimdir.”¹⁵⁷⁵ Bu rü’yet de ancak unsurî cesedden hâli, misâlî rûhânî âlemdeki

¹⁵⁶⁹ Buhârî, “Ta’bîr”, 5 (No: 6990); Müslim, “Salât”, 207 (No: 479), 208 (No: 479); Tirmizî, “Rü’yâ”, 2 (No: 2272); Nesâî, “Tatbîk”, 62 No: 1121; İbn Mâce, “Rü’yâ”, 1 (No: 3898); Dârimî, “Salât”, 77 (No: 1364); “Rü’yâ”, 1 (No: 2182); Mâlik, “Rü’yâ”, 1 (II, 729, No: 3); Ahmed, I, 219; 111, 267; V, 454.

¹⁵⁷⁰ Sâffât, 37/102.

¹⁵⁷¹ Yûsuf, 12/4.

¹⁵⁷² Yûsuf, 12/5.

¹⁵⁷³ Yûsuf, 12/36, 41.

¹⁵⁷⁴ Yûsuf, 12/43, 47, 48, 49.

¹⁵⁷⁵ Ebû Ya’lâ, VI, 118 (No: 3390); Ahmed, III, 155; Taberânî, el-Mu’cemü’l-Evsat, V, 341 (No: 5494). Bkz. Heysemî, Mecmau’z-Zevâid, X, 66; el-Elbânî, Silsiletü’l-Ehâdîsî’s-Sahîha, VI, 904-907 (No: 2888).

rü'yettir. Hz. Peygamber'i uykuda gören kimse ise hakkı gerçekten görmüştür. Çünkü şeytan Hz. Peygamber'in sûretine bürünemez.¹⁵⁷⁶ Yine şeytan, (insanları) saptıran kimseyle doğru yolu gösteren kimsenin birbirine karıştırılmaması için Hz. Peygamber'in vârislerinin sûretlerine de bürünemez. Bu durum, Hz. Peygamber'in bâki/kalıcı olan hayatına delâlet eder. Burada kastedilen sahih rü'yettir ki o da, bu kimsenin Hz. Peygamber'i, hilyesi sahih nakille sâbit olan sûretine benzer bir sûrette görmesidir. Hz. Peygamber'i bu sûreti dışındaki bir sûret üzere gören kimse ise, sadece onun şerâatinin sûretini görmüştür."¹⁵⁷⁷

Her konuda olduğu gibi bu konuda da Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin¹⁵⁷⁸ yolundan giden Bursevî, rüyasında Rasûlullâh'ı gören ve ondan hadis nakleden mutasavvıflardan zaman zaman misaller verir. Onun, rüyada Hz. Peygamber'in sözlerine muhatab olan mutasavvıflardan verdiği birçok misal bulunmaktadır.

Bunlardan biri daha önce zikredilen büyük mutasavvıf Şâzelî'nin (ö. 656/1258) rüyasında Hz. Peygamber'den aldığı *Hizbü'l-Bahr* duasıdır.¹⁵⁷⁹

Bir diğer verdiği örnek de şudur: “Ve bazı ârifinden mahkîdir ki, menâmda Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*'i görüp, “Ya Rasûlallâh! Ben Rûm'a teveccüh etmek murâd ederim” dedikte Rasûlullâh buyurdular ki: “Diyâr-ı Rûm'a ma'sum girmez.” Bunda ma'sumdan murâd enbiyâdır. Zîra evliyâ mahfûzlardır. Ve anlar Rûm'a dâhil olmuşlardır.”¹⁵⁸⁰

Bursevî, rüyada alınan bu hadisin sebab-i vürudunu şu şekilde anlatmaktadır:

“Âriflerden biri rüyasında Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*'i görmüş ve: Ya Rasûlallah, ben Rûm diyarına doğru gitmek istiyorum, demiş. Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem* de: Rûm'a ma'sûm girmez, buyurmuştur. Bunun üzerine bu zâtın

¹⁵⁷⁶ Buhârî, “Ta'bir”, 10 (No: 6996); Müslim, “Rû'yâ”, 11 (No: 2267).

¹⁵⁷⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/3b; Kasîdecizâde, vr. 301a.

¹⁵⁷⁸ Bazı örnekleri için bkz. Mehmet Ayhan, “Özel Bir Rivayet Yöntemi Olarak Fütuhât-ı Mekkiyye'de Rüya İle Hadis Rivayeti”, *Marîfe: Bilimsel Birikim*, Konya 2011, c. XI, sy. 2, s. 49-76.

¹⁵⁷⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IX, 212-213 (Necm, 53/4 âyetinin tefsiri).

¹⁵⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* (*Şerhu'l-Mesnevî*), II, 476; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, III, 467 (Tevbe, 9/49 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Ferâhu'r-Rûh* (*Şerhu'l-Muhammediyye*), I, 62.

kalbine şek ve şüphe düşmüştür. Çünkü Rumlar arasında sayılamayacak kadar âlimler, sâlihler ve velîler vardır. Sonra Hz. Peygamber'in kendisine söylediği bu sözü iyice düşünüp araştırmış ve ma'sûmdan murâdın peygamberler olduğunu, Rûmlar arasında bulunan bu âlim, sâlih ve velî zâtların ise korunmuş (mahfûzîn) denilen kimseler olduğu neticesine varmıştır. Bütün bu bilgiler *Envâru'l-Meşârik*'tan alınmıştır.¹⁵⁸¹

Hadiste zikredilen Rûm'dan neyin kastedildiğini ise Bursevî şöyle açıklamaktadır:

“Rûm'dan murâd diyâr-ı Kayserdir ki şam etrafında arz-ı Arab'dan ayrı olur. Evet, arz-ı Arab'dan arz-ı Rûm'a bir peygamberin ayak basmaması lazım gelir. Fakat zâhir olan budur ki, bu kelam Âdem *aleyhi's-selâm* zamanında Arab, Acem, Rûm memleketi diye bir şey yok idi. Sonra kaleler ve büyük şehirler bina olunca evliyâ Rûm'a ayak bastı. Enbiyâ basmayıp, Arab diyârında sâkin oldular. Bunun sırrı budur ki, arz-ı Arab zât mertebesine işarettir. Peygamberler, önce zâtı gözetip şanlarına münasip olan terakkî ile daima terakkî ettiler.”¹⁵⁸²

Bursevî'nin bu rüya hâdisesine dayanarak yaptığı bu izahlardan Rûm diyârına yani Anadolu'ya Âdem *aleyhi's-selâm*'dan başka hiçbir peygamberin ayak basmadığı, buralara peygamber gelmediği, peygamberlerin Arab diyârında vazifelerini icra ettikleri, Rûm'a ise mahfuz olan velîlerin gönderildiği anlaşılmaktaysa da¹⁵⁸³ “*Şüphesiz Biz seni, müjdeleyici ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. Hiçbir ümmet yoktur ki, aralarında bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın.*”¹⁵⁸⁴, “*Andolsun Biz, her ümmete, “Allah'a kulluk edin, tâğûttan kaçının” diye bir peygamber gönderdik. Allah, onlardan kimini doğru yola iletti; onlardan kimine de (kendi iradeleri sebebiyle) sapıklık hak oldu. Şimdi yeryüzünde dolaşın da peygamberleri yalanlayanların sonunun ne olduğunu görün.*”¹⁵⁸⁵, “*Kendisi için bir uyarıcı, korkutucu olmaksızın, Biz hiç bir ülkeyi yıkıma*

¹⁵⁸¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 467 (Tevbe, 9/49 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Ferâhu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*, I, 62.

¹⁵⁸² Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*, I, 62.

¹⁵⁸³ Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 131.

¹⁵⁸⁴ Fâtır, 35/24.

¹⁵⁸⁵ Nahl, 16/36.

uğratmış değiliz.”¹⁵⁸⁶, “Ve Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz.”¹⁵⁸⁷ âyetlerinin zâhiri bunu reddetmektedir. Üstelik bir kısım sûfinin rüyaya dayandırdıkları bu sözün, hadis kitaplarında değil de sadece bazı mutasavvıfların eserlerinde geçtiğini unutmamak gerekir.¹⁵⁸⁸ Hiçbir hadis kaynağında bulunmayan bu sözün mevzûattan olduğu gayet açıktır.

2.1.3.5.3.2.4. Yakaza ve İnsilâh

Bursevî rüyada hadis almanın yanında keşif ehlinin insilâh¹⁵⁸⁹ ve yakaza¹⁵⁹⁰ hallerinden de bahseder. Bursevî yukarıdaki sözlerinden hemen sonra şöyle demektedir: “Bu görmenin üstünde insilâh halinde kâmil evliyâyâ vâki olan bir durum daha vardır ki o da vehim ve hayalden sâlim olan ayan beyan rü’yettir. Bu rü’yet ve sohbette (Hz. Peygamber’e sahâbe olmakta) kâmil evliyâ için muhaddislerin (hadis) ahzi ve rivâyetlerinin üstünde (hadis) ahzi ve rivâyeti vardır. Böylelikle ümmet içinden bu kâmil evliyânın sahâbeden oldukları hususu sahih olmuş olur ki Allah onlardan razı olsun.”¹⁵⁹¹ Bir başka yerde de şöyle demektedir: “Hakâik ehli içinde Allah Teâlâ’nın, basîretinden perdeyi kaldırdığı kimseler vardır ki Allah bunları, hadislerin sıhhati, za’fiyeti ve vad’ı hususunda herhangi bir iktisâb (ilmî gayret) olmaksızın kapının arkasındaki gerçeklere muttali kılmıştır. Bu birkaç yön üzere olur: Ya insilâh halinde meclis-i Nebevî’ye dâhil olup şifâhî olarak doğrudan ona soru sormak sûretiyle olur ki, ilim sahiplerinden hiçkimse bunu inkâr etmez. Çünkü onlar, *Meşârik*’ta Sâgânî’nin (ö.

¹⁵⁸⁶ Şuarâ, 26/208.

¹⁵⁸⁷ İsrâ, 17/15.

¹⁵⁸⁸ Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, s. 131-132.

¹⁵⁸⁹ Sözlükte “sıyrılıp çıkmak” anlamındaki insilâh kelimesi, tasavvufta “mutlak olarak bütün oluşlardan sıyrılmak, beşeriyet halinin yok olmasından sonra insanın Allah’ı dünyada kalp gözüyle (basîret) görmesi” anlamında kullanılmıştır. Yavuz - Karadaş, “İsmâil Hakkı Bursevî (İtikadî Görüşleri)”, *DİA*, s. 109. Bursevî’ye göre de insilâh, “Kuyûd-ı cismâniyyeden mutlak ve histen me’hûz olmak” demektir. Bursevî, *Kitâbü Hucceti’l-Bâliğa*, s. 5. İnsilâh kavramı hakkında daha geniş bilgi bkz. Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 121-124.

¹⁵⁹⁰ Sözlükte “uyanıklık” anlamındaki yakaza kelimesi (Farsça: bîdârî), tasavvufta “sâlikin kalbinin Hak’tan gelen bir uyarıyla uyanıklık haline (teyakkuz) kavuşması” demektir. Hak’tan uzaklaştığına işaret eden gaflet uykusundan uyanan sâlik, içinde bulunduğu âleme ve Allah’a dair bir şuura kavuşur. Bu sayede günahlarından tövbe eder ve Hakk’a yakınlaşmak için gayret gösterir. Semih Ceyhan, “Yakaza”, *DİA*, 2013, XLIII, 270. Yakaza kavramı hakkında daha geniş bilgi bkz. Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü’l-Ta’rîfât*, s. 363; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 708; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 116-121.

¹⁵⁹¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/3b-4a; Kasîdecizâde, vr. 301a.

650/1252) yaptığı gibi sâdık rüyalarla (menâmât) amel ettiklerine göre, nefsi his ve meşguliyetlerden tecrîd eden (soyutlayan) insilâhlarla amel etmeleri daha evlâdır.¹⁵⁹²

Yine şöyle der: “Pes, her asırda hulefâ-yı ma’neviyye ve aktâb-ı bâtın vardır ki, onların sünnetlerine dahi ittiba lazımdır. Zira onların tarîkleri indî değil belki şer’îdir. Ve şol nesneyi ki ulemâ-yı rüsûm fehmi edemeyip ihtilafa düşmüşlerdir, onların indinde müsellemdir. Zira insilâhla meclis-i Nebevî’ye dâhil olurlar. Ve keşfle nice umûr-ı hafîyye bilirler.”¹⁵⁹³

Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye adlı eserinde de şöyle demektedir: “Maa-hâzâ inde’l-meşâyih sohbet-i cismâniyye ile ahz etmek sahîh olduğu gibi hâlet-i insilâhda sohbet-i rûhâniyye ile dahî sahîhtir. Nitekim rûh-ı Mansûr yüz elli seneden sonra rûh-ı Hallâc’a tecellî eyledi. Ve her seher-i a’lâda yedi kutubla erbâb-ı insilâha hallerine münâsib levn ile hil’at-i ilâhiyye ilbâs olunur.”¹⁵⁹⁴

Öte yandan Bursevî, havâssın daima yakaza üzerinde bulunduğunu¹⁵⁹⁵, uykuda bile olsa bunun böyle olduğu görüşündedir.¹⁵⁹⁶ *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*’de, “Bu insilâhî rû’yetin üstünde yakaza halinde kâmil evliyâyâ vâki olan Rasûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*’in cesedinin misalini görme durumu vardır ki, bu da sahîh bir rû’yet olup güneş ışığının güneşle, gölgenin de gölge sahibiyle ittisali/ilişkisi gibi sûretin hakikatle ittisali gibi hakîkattir. Bunu bil.”¹⁵⁹⁷ demesi, onun yakazayı insilâhın üstünde gördüğü, yakazadaki mülakat ile sahâbîliğin gerçekleştiği fikrinde olduğunu göstermektedir. Nitekim sahâbe konusu işlenirken yakaza hallerinden bir halde Rasûl-i Ekrem’i müşâhede ve lisân-ı şerîflerinden ahz ve istifade edenin sahâbe sayıldığı¹⁵⁹⁸, kendisinin yakazada iken Medine’de Rasûl-i Ekrem’le karşılaştığı¹⁵⁹⁹, Şam’da bulunduğu sıralarda

¹⁵⁹² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/86b; Kasîdecizâde, vr. 56a.

¹⁵⁹³ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 426 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 226).

¹⁵⁹⁴ Bursevî, *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 31b-32a.

¹⁵⁹⁵ Bursevî, *Şerh alâ Tefsîri Cüz’i’l-Ahîr li’l-Kâdi’l-Beyzâvî*, BEYBEK, Genel, nr. 28, vr. 17a.

¹⁵⁹⁶ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 66; a.mlf., *Kitâbü’n-Netîce*, I, 410.

¹⁵⁹⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/4a; Kasîdecizâde, vr. 301a-301b. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/31b-32a; Kasîdecizâde, vr. 321a.

¹⁵⁹⁸ Bursevî, *Kitâbü’l-Müteferrikât*, vr. 7b.

da böyle bir halin zuhûr ettiği; “Men tahakkaka ismî, tuhukkika ismuh” (kim ki ismimi gerçekten benimserse, onun ismi de benimsenir)¹⁶⁰⁰ hadisini Rasûl-i Ekrem’den orada işittiği hususuna kısmen değinilmişti.¹⁶⁰¹

Bursevî’nin Hz. Peygamber ile yakaza halinde görüşebilecek ve ondan doğrudan doğruya arada herhangi bir aracı olmadan hadis alabilecek dereceye ulaştığını gösteren Şam’daki bu olay, Bursevî açısından önemlidir. Bursevî’nin Şam’da bulunduğu 1129-1132/1717-1720 yılları arasında meydana gelen bu mânevî görüşmeyi kendisi şöyle anlatmaktadır:

“Ve Şâm’da ikâmetim halinde metâlib-i âliyeden bir matlab-ı âlî hâsıl oldu ki derece-i sohbetir. Ya’nî bir gece bîdar ve iğmâz-ı ayn üzerine iken Cenâb-ı Risâlet *sallallâhu aleyhi ve sellem* muhâzâtıma gelip “men tahakkaka ismî, tuhukkika ismuh” (kim ki ismimi gerçekten benimserse, onun ismi de benimsenir) buyurdular. Ve bu Fakîr’i derece-i semâ’ ve rivâyete yetirdiler. Ve bu kelâmın şerhi gayrı mahaldedir. İşte hâbda görüp işitmekle yakazada olmak beraber değildir. Ve bu makûle maânî-i garîbeyi ekser-i ehl-i rusûm inkâr ederler. Onun için icmâl olundu. Velâkin onların inkârından ötürü bi’l-küllîyye dehân-beste ve hâme-şikeste olmak sezâ değildir. Zîrâ bu makûle maânîyi tasrîhde nîce erbâb-ı isti’dâdî irşâd vardır.”¹⁶⁰²

Aynı hâdisıyla ilgili olarak *Müteferrikât* adlı eserinde ise “Bu müşâhede-i hissiyye ile sohbet-i hakîkiyye sâbit olup kelâm-ı mezkûr ehâdis-i nebeviyyeden ve bu fakirden onu rivâyet eyleyen tâbîinden ma’dûd oldu. Eğer münkir bu makûle hali ilhâd ederse cehl-i azîmine mahmul olur”¹⁶⁰³ demektedir, “İşte bu bir rahmet-i hâssadır ki fazl-ı ilâhidir ve

¹⁵⁹⁹ Bursevî, *Kitâbü’l-Müteferrikât*, vr. 25a.

¹⁶⁰⁰ Hadis kaynaklarında bulamadığımız bu rivâyet Bursevî’nin eserlerinde geçmektedir. *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 84b; *Kitâbü’l-Müteferrikât*, vr. 7b-8a; *Kitâbü’n-Netîce*, I, 410.

¹⁶⁰¹ Bursevî, *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 84b; a.mlf., *Kitâbü’l-Müteferrikât*, vr. 7b-8a.

¹⁶⁰² Bursevî, *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 84b. Bkz. a.mlf., *Kitâbü’l-Müteferrikât*, vr. 7b-8a; a.mlf., *Kitâbü’n-Netîce*, I, 410. Krş. Sarı, “Kendi Dilinden İsmâil Hakkî Bursevî’nin Hayatı ve Şahsiyeti”, s. 153.

¹⁶⁰³ Bursevî, *Kitâbü’l-Müteferrikât*, vr. 7b.

hiçbir ferd onu men'e kâdir değildir"¹⁶⁰⁴ sözleriyle bunun imkân dahilinde olduğunu ifade etmektedir.

Bu cümlelerden Bursevî'nin Hz. Peygamber ile görüşüğünü, ondan hadis dinlemek sûretiyle sahâbîlik şerefine mazhar olduğunu, böylece sûfiyyenin istilâhâtı arasında yer alan sahâbîlik derecesine eriştiğini anlamak mümkündür.

2.1.3.5.4.2.5. Değerlendirme

Şurası muhakkak ki, sûfîlerin zaman zaman başvurdıkları, özellikle de Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'den¹⁶⁰⁵ sonra daha da yaygınlaşan bu uygulamanın izlerine bu dönemde de rastlanmaktadır. Zaman zaman fetvâlara konu olan¹⁶⁰⁶ ve hatta müstakil çalışmalara da sebep olabilen¹⁶⁰⁷ keşif, ilhâm ve rüya yoluyla hadis tashihini, hadisçiler karışıklıklara sebebiyet verir düşüncesiyle tasvib etmemişlerdir. Nitekim; keşf, ilhâm ve sâdık rüyanın, müslüman için sadece sakındırma, müjdeleme, korkutma ve teşvik vesîlesi olduğunu ifade eden Şâtıbî (ö. 790/1388), bunlarla ancak şer'î bir hüküm ya da dînî bir kâideye aykırı olmadıkları sürece amel edilebileceğini söylemiştir.¹⁶⁰⁸ Aynı şekilde, hak bile olsa, ilhâm ve rüya ile dînî bir hükmün sâbit olamayacağı görüşünde olan Şevkânî (ö. 1250/1834) bu konunun lehinde ve aleyhindeki görüşleri serdettikten sonra şöyle demektedir: “İlhâm sahibinin kalbinin, vesveseye maruz kalmış ve gevşek kalplerden olmadığının delili nedir? ... Şöyle de denilmiştir: Her ne kadar Hz. Peygamber'i rüyada

¹⁶⁰⁴ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 410.

¹⁶⁰⁵ İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s. 164 (çev. ve şerh Ekrem Demirli, s. 177).

¹⁶⁰⁶ Nitekim Muhammed İliş el-Mısırî (ö. 1299/1882) *Fethu'l-Aliyyi'l-Mâlik* adlı Mâlikî mezhebine dair yazdığı eserinde bu konuyla ilgili tartışmayı “Yâsîn okunduğu şey içindir” hadisiyle ilgili kendisine sorulan bir soruya verdiği cevapta ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Bkz. *Fethu'l-Aliyyi'l-Mâlik fi'l-Fevâ alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik (Fetâvâ Muhammed İliş)* (Kenarında İbn Ferhûn'un (ö. 799/1397) *Tebziratü'l-Hükkâm fi Usûli'l-Akziye ve Menâhici'l-Ahkâm*'ı ile birlikte), I-II, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts., I, 53-55. Cemâleddîn Kâsımî de (1866-1914) ilgili bahsin bir kısmını ünlü eseri *Kavâidü't-Tahdîs*'de Muhammed İliş el-Mısırî'den naklen “Hadislerin sahîh oluşları senedleriyle anlaşılır. Bazı hadislerin keşf yoluyla tashîh edileceğini inkâr edene cevap” isimli başlık altında zikretmiştir. Bkz. *Kavâidü't-Tahdîs min Fünûni Mustalahi'l-Hadîs*, nşr. Mustafâ Şeyh Mustafâ, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1425/2004, s. 300-303. Krş. Molla Ali el-Kârî, *el-Masnû' fi Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mevzû' (el-Mevzûâtü's-Sügrâ)*, s. 215-218, (No: 414, nâşirin dipnotu).

¹⁶⁰⁷ Nitekim Talat Sakallı konuyu *Rüya ve Hadis Rivâyeti* adlı eserinde incelemiş ve bu hususta müstakil bir risâle kaleme almış olan Abdülganî b. İsmâil Nablûsî'nin (ö. 1143/1731) *Ravzu'l-Enâm fi Beyâni'l-İcâze fi'l-Menâm*'ının tercümesini de kitabının sonuna eklemiştir. Bkz. *Rüya ve Hadis Rivâyeti*, Isparta: Tokoğlu Offset, 1994.

¹⁶⁰⁸ Şâtıbî, *el-Muvâfâkât İslâmî İlimler Metodolojisi*, çev. Mehmet Erdoğan, I-IV, İstanbul: İz Yayıncılık, 1999, II, 264, 266. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. II, 264-275. Krş. Sakallı, *Rüya ve Hadis Rivâyeti*, s. 43.

görmek hak bir rü'yet ise de -zira şeytan onun sûretine bürünemez- bu rüya dinî bir delil sayılmaz ve onunla şer'î bir hüküm sabit olmaz. Çünkü uyuyan kimse, uyku halinde ezber yetisine sahip olmadığı için rivâyeti tahammül edecek ehil kimselerden değildir. Şöyle de denilmiştir: Sâbit bir şer'î kurala aykırı olmadıkça rüya ile amel edilir.”¹⁶⁰⁹

Aynı şekilde, hak bile olsa, rüya ile dinî bir hükmün isbat edilemeyeceği görüşünde olan Nevevî'nin (ö. 676/1277) bu konudaki kanaati şöyledir: “Kâdî İyâz (ö. 544/1149) dedi ki: “Bu ve benzerleri Ebân'ın bilinen ve kesinleşmiş zayıf bir râvî olduğuna dair ışıktutan ve bunu daha belirginleştiren bir husus gibi değerlendirilir. Yoksa rüya ile kesin bir hüküm verileceği, sâbit olmuş bir sünnetin iptal, sâbit olmamış bir sünnetin de sâbit olacağı anlamına gelmez. Bu ilim adamlarının icmâıyla böyle kabul edilmiştir.”¹⁶¹⁰ Bu Kâdî İyâz'ın sözleri olduğu gibi onun dışında bizim mezheb âlimlerimizin de başkalarının da söylediği budur. Onlar da rüya gören bir kimsenin rüyası sebebiyle kesinlik kazanmış şer'î bir hükmün değiştirilmesinin söz konusu olmayacağı üzerinde ittifak bulunduğunu nakletmişlerdir. Sözünü ettiğimiz bu durum da Nebî *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in “Rüyada beni gören görmüş demektir” buyruğuna da aykırı değildir. Çünkü bu hadisin anlamı şudur: Onu rüyada görmek sahih bir rüyadır. Anlamsız rüyalar ve şeytanın karıştırmaları türünden değildir ama yine bu rüya ile şer'î bir hüküm tesbit etmek câiz değildir çünkü uyku hali, rüyayı gören kimsenin gördüklerini zabt ve tahkik edebilme hali değildir. İlim adamlarının ittifak ettikleri üzere rivâyeti ve şahitliği kabul edilecek kimselerde aranan şartlardan birisi de uyanık bir kimse olması, gâfil olmaması, hıfzının kötü ve hatasının çok, zabtının da yanlış olmamasıdır. Uyuyan bir kimse ise bu nitelikte değildir. İşte zabt şartı yerine gelmediğinden ötürü uyuyanın rivâyeti kabul edilmez. Bütün bunlar ise velîlerin hüküm verdiklerinin hilafına bir hüküm tesbit etmek ile ilgili rüyalar hakkındadır. Eğer kişi Nebî *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in şer'an teşvik edilmiş bir fiili yaptığını emrettiğini yahut yasak olan bir fiili yapmamasını söylediğini ya da maslahat olan bir işi yapmayı ona irşad ettiğini gösterecek olursa buna uygun amel etmenin müstehab oluşunda görüş ayrılığı yoktur. Çünkü bu sadece rüyaya

¹⁶⁰⁹ Şevkânî, *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hak min İlmi'l-Usûl*, nşr. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1421/2000, s. 815. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. s. 812-816. Krş. Sakallı, *Rüya ve Hadis Rivâyeti*, s. 64.

¹⁶¹⁰ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim (Şerhu Sahîhi Müslim li'l- Kâdî İyâz)*, nşr. Yahyâ İsmâîl, I-IX, Mansûra (Mısır): Dâru'l-Vefâ', 1419/1998, I, 153.

dayanılarak bir hüküm tesbit etmek değildir. Aksine o husus ile ilgili aslî bir hükmün varlığı sebebiyle bu böyledir. Allah en doğrusunu bilendir.”¹⁶¹¹

Bu konu ile ilgili benzer değerlendirmeler, *el-Âsârü'l-Merfûa* adlı eserin sahibi Hintli âlim Leknevî'de de (1264/1848-1304/1886) görülmektedir. Leknevî bu eserinde, Regâib gecesi namazı ile ilgili rivâyet olunan hadis üzerinde uzun uzadıya durmuş, bu namazın *Behcetü'l-Esrâr*¹⁶¹² ve daha başka eserlerde zikredilerek, bunu sûfiler tarafından keşif yoluyla tespit edildiğini iddia edenlere karşı:

“Regâib namazıyla ilgili hadisin *el-Gunye* ve daha başka tasavvuf kitaplarında bulunmasına itibar olunmamalıdır.”¹⁶¹³ Zira bir hadis, keşf-i ricâl ile değil ancak nakd-i ricâl ile sâbit olur.”¹⁶¹⁴ demiştir.

Leknevî sözlerinin devamında, muhaddislerin Regâib namazı konusunda gösterdikleri tepkiyi yerinde bulmuş, bu namazın avâm ve havâs arasında yayıldığını, halkın bu namaz konusunda bunun bizzat Hz. Peygamber tarafından kılındığını, dolayısıyla bu namazın sünnet olduğunu zannettiklerini, halbuki söz konusu namaz hakkındaki rivâyetlerin mevzû olduğunu belirterek, “Eğer muhaddisler bu durumu açıklamamış olsalardı, bırakın avâmı havâssın çoğu bile bu namazın sûfiyye kitaplarında zikredilmesine bakarak buna aldanırlardı”¹⁶¹⁵ demiştir. Bir başka yerde de genel olarak bu tür namazlar hakkında şu değerlendirmede bulunur: “Her ne kadar sûfilerden bir topluluk dillendirmiş olsa da muhaddisler bu gibi namazlarla¹⁶¹⁶ alakalı hadislerin uydurma olduğunu kesin olarak ifade etmişlerdir.”¹⁶¹⁷

¹⁶¹¹ Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim İbni'l-Haccâc*, I, 115. Krş. Sakallı, *Rüya ve Hadis Rivâyeti*, s. 64.

¹⁶¹² İbn Cezam diye tanınan Ali b. Yûsuf Şattanûfî'nin (ö. 713/1314) *Behcetü'l-Esrâr ve Ma'dinü'l-Envâr fî Ba'zi Menâkıbi'l-Kutbi'r-Rabbânî Muhyiddîn Ebî Muhammed Abdülkâdir el-Cîlânî* adlı eserini kastediyor (nşr. Muhammed İzzet Beyyûmî, Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.).

¹⁶¹³ Bkz. Abdülkâdir-i Geylânî, *el-Gunye li Tâlibi Tarîkı'l-Hak Azze ve Celle*, nşr. Ebû Abdîrahmân Salâh b. Muhammed Uzeyza, I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997, I, 330-331.

¹⁶¹⁴ Leknevî, *el-Âsârü'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, s. 76.

¹⁶¹⁵ Leknevî, *el-Âsârü'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, s. 76. Krş. Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 163-164.

¹⁶¹⁶ Aşurâ' günü ve mübarek olduğu kabul edilen diğer günlerde, o günlere has olarak kılınan namazlar.

¹⁶¹⁷ Leknevî, *a.g.e.*, s. 9.

Leknevî'nin keşif konusundaki menfî görüşlerine Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'ine çok faydalı bir şerh yazan Hintli diğer bir âlim olan Mübarekpûrî de (1283/1865-1353/1935) katılmıştır. O; adı geçen şerhin *Mukaddime*'sinde keşif konusunu ele almış ve İbnü'l-Arabî'nin "Biz bu yolla Hz. Peygamber'in hadislerini tashih ediyoruz. Belki de hadis ehline göre sahîh olan bir hadis bizim nezdimizde keşif yoluyla sâbit olmamıştır; yine belki de onlara göre mevzû olan bir hadis Hz. Peygamber'in 'bu hadisi ben söyledim' sözüyle " bizim nezdimizde keşfen sâbit olmuştur." sözünü naktettikten sonra şöyle demiştir:

"Sıhhati bilinmeyen bir hadis, ne Rasûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in rüyada yapmış olduğu tashihle, ne de keşif ve ilhâmla sahih olur. Buna benzer hükümler de rüyada Hz. Peygamber'in sözüyle tesbit edilemez. Tesbit ancak dünyada hayatta iken söylemiş olduğu sözle mümkündür. Çünkü hadisin sıhhatini tesbit etmenin yolu isnâddır."¹⁶¹⁸

Mübarekpûrî daha sonra Molla Ali el-Kârî'nin daha önce temas edilen *Nuhbe* şerhinde söylediği şu sözü, fikrini desteklemek için zikretmiştir:

"Keşif ve ilhâma gelince, bunlarda yanılma ihtimali bulunduğundan dolayı her ikisi de araştırmanın dışındadır."¹⁶¹⁹

Rüyada Rasûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'den işitilen hadislerin delil olup olmayacağı konusuna da değinen Mübarekpûrî, böyle bir hadisle ihticâc edilemeyeceğinin söylenildiğini naklettikten sonra, gerekçe olarak şunları ileri sürmüştür:

"Zira hadisle istidlâl edilebilmesi için, râvînin hadis semâi anında sözü iyi zabt etmiş olması gerekir. Halbuki uyku hali, zabta uygun bir durum olmadığından râvî ehl-i zabt değildir."¹⁶²⁰

¹⁶¹⁸ Mübarekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmi'i't-Tirmizî (Mukaddime)*, I-X, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990, I, 244.

¹⁶¹⁹ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 553.

¹⁶²⁰ Mübarekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, I, 244-245.

Yine son dönem âlimlerinden İzmirli İsmail Hakkı¹⁶²¹ (1869-1946), Ebû Gudde¹⁶²² (1335/1917-1417/1997), el-Elbânî¹⁶²³ (1332/1914-1420/1999), Dümeynî¹⁶²⁴ ve Murtazâ ez-Zeyn Ahmed¹⁶²⁵ gibi daha birçok İslâm âlimi özellikle de muhaddisler tarafından ilhâm, keşif ve rüya ile hadis alma ve tashîhi metodunun doğru bir yöntem olmadığı defaatle belirtilmiş, bu yollarla şer'î bir hükmün sâbit olamayacağı ve bu konudaki yetkili mercinin sadece bu ilmi bilen hadis hâfızları olduğu açıkça beyan edilmiştir. Ayrıca gerek kelâm ve akâid kitaplarında gerekse fıkıh kitaplarında bilgi kaynakları sayılırken ilhâm, keşif ve rüya gibi sübjektif yolların kaynak olamayacağı hususu da özellikle tasrih edilmiştir.¹⁶²⁶

Netice olarak diyebiliriz ki, hadis ilminde bir rivâyet metodu olarak ilhâm, keşif ve rüya yoluyla hadis alım ve tashihi, bazı karışıklıklara sebebiyet vereceği düşüncesiyle muhaddisler tarafından muteber görülmemiştir. İslâmiyet'te aslolan, zâhire göre hüküm vermektir. Kaldı ki keşif meselesi, art niyetli kimseler tarafından sûistimal edilmeye de pek müsaittir. Keşif sahibi olduğunu söyleyen birisini ve keşfen tesbit ettiği bir haberi doğru olarak kabul etmek için, keşif sahibi olmaktan başka kesin bir hüccet de yoktur. Bu nedenle, keşifle tesbit edilen bir durum, sahibinden başkasını bağlamaz. Bundan dolayıdır ki mutasavvıflardan başka hiçbir âlim, ilmî meseleleri keşifle halletme cihetine gitmemiş ve başkasının keşfini de bağlayıcı bir delil olarak görmemiştir. Nitekim M. Hayri Kırbaşoğlu da, sünnet kavramının tanımı esnasında, onu Hz.

¹⁶²¹ Bkz. İzmirli İsmâil Hakkı, *Mustasvife Sözlere mi Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri* adlı eserini Şeyh Safvet Yetkin'in *Tasavvuf Zaferleri* adlı kitabına reddiye olarak yazmıştır. Eser 1340/1921 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eser ayrıca İbrahim Hatiboğlu tarafından İzmirli İsmâil Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati* adlı eserin 167-195 sayfaları arasında yayımlanmıştır (İstanbul: Dâru'lhadis, 2001).

¹⁶²² Bkz. Molla Ali el-Kârî, *el-Masnû' fî Ma'rifeti'l-Hadisi'l-Mevzû' (el-Mevzûâtü's-Sügrâ)*, s. 84-85, (No: 95, nâşirin dipnotu); s. 87, (No: 96, nâşirin dipnotu); s. 94, (No: 109, nâşirin dipnotu); s. 141-142, (No: 232, nâşirin dipnotu); s. 187, (No: 344 nâşirin dipnotu); s. 191, (No: 357, nâşirin dipnotu); s. 215-218, (No: 414, nâşirin dipnotu).

¹⁶²³ Bkz. el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, I, 145 (No: 58), XIV, 1238 (No: 7129).

¹⁶²⁴ Bkz. Dümeynî, *Mekâyîsu Nakdi Mutûni's-Sünne*, Riyâd, 1404/1984, s. 237-238.

¹⁶²⁵ Bkz. Murtazâ ez-Zeyn Ahmed, *Menâhicü'l-Muhaddisîn fî Takvîyeti'l-Ehâdisi'l-Hasene ve'd-Daîfe*, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1994, s. 31-34.

¹⁶²⁶ Bkz. Abdülgaffar Aslan, "Kelâmda İlhamın Bilgi Değeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta 2008, sy. 20, s. 25-45; Ahmet Ak, "Mâturîdî Âlimlere Göre İlhamın Bilgi Kaynağı Olması Sorunu", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Malatya 2014, c. V, sy. 2, s. 129-146; Mehmet Birsin, "Fıkıh Usûlünde İlham ve Bunun Bilgi Değeri", *H. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri 17-19 Ekim 2014*, Gaziantep 2015, s. 249-264.

Peygamber'in dönemiyle sınırlı ve ona mahsus bir olgu olarak nitelendirirken, ortaya çıkması muhtemel bazı yanlışlıkların önünü almak istemiştir. Çünkü ona göre, "geçmişte ve günümüzde özellikle bazı tasavvufî çevrelerde, vefatından sonra bile Hz. Peygamber'den keşf, ilhâm ve rüya yolu ile hadis aldığını iddia eden ve aldığı bu hadisler üzerine dinî bir anlayış bina edenlere, hatta bir hadisin sahih olup olmadığını rüya ve keşf aracılığı ile Hz. Peygamber'den sorup öğrendiğini ileri sürenlere" rastlanmaktadır.¹⁶²⁷ Bu iddiaların dinî bir değer taşıyıp taşımadığının tartışıldığını ve müdekkik İslâm âlimleri tarafından da gerekçeleriyle reddedildiğini belirterek, sübjektif ve sūistimale açık olması hasebiyle, Hz. Peygamber'e ait olanla olmayanı ayırt etmek mümkün olamayacağı için, "Hz. Peygamber'in vefatından sonra, keşf, ilhâm ve rüya yoluyla artık yeni bir "Peygamber" Sünneti ihdâs veya icad etmenin mümkün olmadığını" kesin bir dille ifade etmiştir.¹⁶²⁸ Merhûm İbrahim Canan da; mükâşefe veya rüya yoluyla telakkî edildiği söylenen sözlere hadis denemeyeceğini belirttikten sonra, şunları söylemiştir: "Onların dinî hiçbir değeri yoktur. Rüya-yı sâdika haktır. Ancak böyle bir rüyada sika bir kimse Hz. Peygamber'den bir şeyler öğrense, bunlara hadis denilemez. Rüya, sadece gören kimse için kıymet taşır. Hadis ise, kıyamete kadar herkes için din ortaya koyar. Hadisin yolu rivâyettir. Objektif şartlara göre gerçekleşir. Sübjektifliği esas alan tek bir sūnnî muhaddis çıkmamıştır."¹⁶²⁹ Bu mânâda muâsır hadisçilerden Cemâleddîn Kâsımî'nin (1866-1914), Muhammed İlîş el-Mısrî'nin (ö. 1299/1882) hocası Ebû Yahyâ'dan (ö. ?) naklettiği şu sözler Ehl-i Hadîs'in bu konudaki görüşünü özetler mâhiyettendir. "Herkes tarafından bilindiği gibi, hadisler keşif ve kalp nûrları gibi şeylerde değil, ancak senedlerle sâbit olurlar. Şa'rânî'nin (ö. ?), efendim İsmâîl el-Yemenî'nin (ö. ?) cemaatinden naklettiği husus Müftî İbrâhim es-Sakkâ'nın (ö. 1298/1881) anladığı gibi lafzın sahih oluşu ise, bu durum tamamen senede bağlıdır. Aksi takdirde söyleyen kim olursa olsun, sözü kendisine iade edilir. Allah'ın dininde iltimas geçme ve ayrıcalığa yer yoktur. Velîlik ve kerâmetlerin de burada bu

¹⁶²⁷ Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, s. 87.

¹⁶²⁸ Kırbaçoğlu, *a.g.e.*, s. 87-88.

¹⁶²⁹ Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercemesi ve Şerhi*, I-XVII, Ankara: Akçağ Basın Yayım, 1988, II, 68.

konuya bir etki ve müdahalesi olamaz. Bu konuda yetkili merci, sadece bu ilmi bilen hadis hâfızlarıdır.”¹⁶³⁰

Bu düşüncelere tamamen katılmakla beraber, şunu da özellikle ifade etmek isteriz ki böyle bir uygulamayı kabul etmek, başta hadis ilimleri sahasında olmak üzere, diğer İslâmî ilimler alanında yapılmış bunca mesâîyi boşa çıkarmak demektir. Madem bu yolla ilim alışverişi devam etmektedir, o zaman bu kadar yorulmaya, meşakkat çekmeye, maddî ve manevî zahmetlere katlanmaya ne gerek vardır. Her şeyin kendisine has bir kural ve kâidesi olduğu gibi, ilim elde etmenin de kendisine has usûl ve yöntemleri vardır. Üstelik öteden beri uygulanan bu yol ve yöntemleri de hiç kimsenin hafife almaya hakkı yoktur. Adı geçen olguların gerçekten de birer tebşîr ve inzâr vesilesi oldukları doğrudur. Ancak bunları, İslâmî ilimleri elde etmenin aracı olarak görmek doğru değildir.

Şu halde Bursevî gibi meslekten hadisçi olmayan bir âlimin bu türden yanlışlarıyla karşılaştığı zaman yapılması gereken doğrusu ortaya çıkınca onu kabul etmek ve hadisçiler tarafından makbûl kabul edilmeyen rivâyetlerde özel bir hikmet aramamaktır. Zira kimi zaman bir ilim adamı uzman olduğu alanda bile hatalı sonuçlara varabilmekte ve makbûl olmayan rivâyetler nakledebilmektedir. Doğal olarak bir ilim dalında uzman olan bir kimsenin başka bir ilim dalında yeterli birikimi olmayabilmektedir. İmâm Leknevî bu durumla ilgili olarak özetle şunları söyler: “... Bunda şaşılacak bir şey yok. Çünkü Allah Teâlâ her makam için (o makama uygun) bir söz tayin etmiş, her ilim dalı için de (o ilimde uzman) erler var etmiştir. Zorlu ilimlerin deryasında derinleşen nice fakîh vardır ki aslî delilleri incelemeye yönelmemiştir. Hadis ilminin inceliklerine vâkıf nice muhaddis vardır ki tâlî fikhî meseleleri tek tek ele alıp belirlemeye ve onları aslî kaideler üzerine bina etmeye yönelmemiştir. Kur’ân ilminde derin bilgiye sahip nice müfessir vardır ki ne sahîh hadisle sakîm hadisi ayırdedebilecek bir bilgileri vardır ne de meşhûr olan hadisle uydurma hadisi birbirinden ayırdedebilecek kabiliyetleri vardır. Ledûnnî ilimler deryasında kulaç atan nice sûfî vardır ki zâhirî ilimlerle alakalı olan hususları idrakten âcizdir. Zâhirî ilimleri cemetmiş engin bilgi sahibi nice âlim vardır ki

¹⁶³⁰ Kâsimî, *Kavâidü't-Tahdîs min Fünûni Mustalahi'l-Hadîs*, s. 302. Krş. Muhammed İlîş el-Mısırî (ö. 1299/1882), *Fethu'l-Aliyyi'l-Mâlik fi'l-Fetvâ alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik*, I, 54; Molla Ali el-Kârî, *el-Masnû' fî Ma'rifeti'l-Hadisi'l-Mevzû' (el-Mevzûâtü's-Sügrâ)*, s. 216, (No: 414, nâşirin dipnotu).

bâtınî letâife dair bir kabiliyetleri yoktur. Öyleyse bize düşen insanları hak ettikleri makama layık görmek, hak ettiklerini onlara vermek, mertebelerini ve sahip oldukları değeri itiraf etmektir. Ne mertebesi daha düşük olanı daha yüksek bir mertebeye çıkarırız, ne de mertebesi daha yüksek olanı daha düşük bir mertebeye indiririz. O halde her bir ilim dalı ile alakalı olan bilgiyi, söz konusu ilim dalının dışında mâhir olandan değil, o ilim dalının ehlinde öğren. Zira evin sahibi evde ne olduğunu en iyi bilendir. Bir şeyde mâhir olan onunla alakalı olanı başkasından daha iyi bilir.”¹⁶³¹

2.1.3.5.4. Hadis Tesbit Ölçüleri

Bursevî hadislerin tesbitinde, sahih olup olmadıkları noktasında bazı ölçü ve kriterleri esas almıştır. Bursevî'nin hadislerin tashihinde şu ölçülere dikkat ettiği görülmektedir:

2.1.3.5.4.1. Hadisin Âlimlerin ve Büyük Velîlerin Eserlerinde Bulunması

Bursevî'nin bir haberi makbûl olarak değerlendirip, eserlerinde nakledip aktarırken göz önünde bulundurduğu ölçütlerden biri, o haberin hüsn-i teveccüh ile kabul buyurduğu âlimlerin eserlerinde geçiyor olmasıdır. Bundan dolayı Bursevî, kendilerine hüsn-i zan beslediği evliyâ ve ulemânın eserlerindeki hadisleri sırf kendilerine itimat duymuş olduğundan fazla bir tetkike ve tenkide tabi tutmadan nakletmiştir. Bursevî için haberin geçtiği eserin hadis kitabı, tefsîr kitabı veya bir başka tür kitap olması da önemli değildir.

Burada şunu da söylemek gerekir ki; Bursevî'ye göre hâl ehli ve kâl ehli olmak üzere âlimler ikiye ayrılır. Bursevî, hâl ehli olan âlimlerin eserlerindeki tüm nakil ve rivâyetleri sahih olarak görür. Kâl ehli olarak nitelenen zevâta gelince, bunların eserlerindeki rivâyetlere sahihlik, zayıflık ve mevzûluk açısından yaklaştığını görmedik. Onların mevzû dediklerine itiraz ettiği birçok ifadesi vardır. Nitekim bunun misalleri daha önce geçmişti. Ancak zâhir ulemâsının tenkidsiz olarak aktardıkları rivâyetlere Bursevî'nin tenkid nazarıyla yaklaştığı görülmez. O'nun ulemâyâ itiraz ve tenkidleri ictihâd eseri olan görüşleri noktasındadır. Bu nedenle de Bursevî, zâhir ulemâsının eserlerinde geçen rivâyetlere de makbûl nazarıyla bakar ve onlardan istifade eder.

¹⁶³¹ Leknevî, *el-Âsârü'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, s. 8-9. Krş. Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâzıla li'l-Es'ileti'l-Aşareti'l-Kâmile*, s. 31 (nâşirin dipnotu).

Bursevî'ye göre, şayet âlimler mevzûattan bile olsa bir rivâyeti kitaplarına almışlarsa bu, uzun araştırmalar ve kendilerinde oluşan müsbet kanaate binaendir. Müslümana düşen, onlara karşı hüsn-i niyet beslemektir. Şayet kişi bu rivâyetlere itibâr etmez ise birçok hayırdan mahrum olur.¹⁶³²

Bursevî bu meyanda “fakirlik övüncümdür”¹⁶³³ hadisini de zikreder ve şöyle der:

“Bazı huffâz bu hadisin mevzûiyyetine zâhib olmuşlardır. Velakin kibâr-ı mütekaddimîn ve müteahhirînden niceler bu mekaleyi Fahr-i Âlem’e nisbet etmişlerdir. Binaen alâ hâzâ beyne’n-nâs hadis olmak üzere şayidir.”¹⁶³⁴

Bursevî'ye göre bu rivâyet her ne kadar mevzû olarak değerlendirilmiş yani, sahih bir şekilde rivâyeti sâbit olmamış bile olsa bazı âlimlerin onu eserlerinde rivâyet etmeleri makbûl olması için bir sebeptir.

Halbuki hadis ilmine göre bir hadisin elde mevcut güvenilir hadis kitaplarında bulunmaması mevzû hadisleri tanıma yollarından biri olarak kabul edilmektedir.¹⁶³⁵ Süyûtî (ö. 911/1505) *Risâle fî Aksâmi'l-Mevzû* adlı risâlesinde hadisleri, muttasıl isnâdlarla kitaplara geçmiş olan ve olmayan diye iki gruba ayırdıktan sonra, ikinci grup hakkında şunları söylemektedir: “Ne hadis kitaplarında yer alan ne de muttasıl bir isnâdı bulunan hadislerle yalnızca bazı vaaz, tefsîr, siyer ve tarih kitaplarında rastlamaktayız. Bunlar birinci gruptan daha çoktur. İlk devirlerdeki hadis imâmları zamanında mevcut olmayan bu sözlerin çoğu daha sonraki devirlerde uydurulmuştur.”¹⁶³⁶

Bursevî'nin eserleri tetkik edildiği zaman bu mânâda birçok rivâyeti eserlerinde aktardığı görülür. Nitekim *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde görüleceği üzere hadisçilerin tenkid veya reddettiği bazı rivâyetler geçmektedir.

¹⁶³² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri).

¹⁶³³ Hadisin uydurma olduğu hususunda muhaddisler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 113 (No: 1835); İzmirli İsmâil Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, s. 156; İzmirli İsmâil Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, s. 96; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 353-354; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 211-218; Nihat Dalgın-Yunus Macit, *Kültürümüzü Şekillendiren Hadisler*, s. 220, No: 343.

¹⁶³⁴ Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*, I, 133. Bursevî, *Temâmü'l-Feyz* adlı eserinde hadisi zikretmekle yetinmiş sıhhatine dair bir şey söylememiştir. II, 100.

¹⁶³⁵ Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 179-180; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 138; Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 199.

¹⁶³⁶ Süyûtî'den naklen Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, s. 180; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 138.

2.1.3.5.4.1.1. Bazı Müfessirlerin Eserlerinde Geçmesi

Sa'lebî (ö. 427/1035), Vâhidî (ö. 468/1076), Semerkandî (ö. 373/983), Zemahşerî (ö. 538/1144), Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Ebüssuûd (ö. 982/1574) gibi müfessirlerin eserlerinde geçen hadislerin makbûl hadisler olduğunu ifade eden Bursevî, *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde, İbn Hacer'in "Hadisin uydurulmuş olduğu bazen onu uyduranın ikrarı ile bilinir"¹⁶³⁷ sözünü açıklarken sûrelerin faziletleriyle ilgili zayıf ve mevzû hadisler hakkında şunları söylemiştir: "Yani uydurduğu hadis rivâyetinde teferrüd eden kimse. Ömer b. Sabîh'in şu sözü gibi: "Hz. Peygamber'in hutbesini ben uydurdum." Yani Ömer b. Sabîh'in Hz. Peygamber'e nispet ettiği uzun hutbe. Ebû İsme yani Nûh b. Ebî Meryem'den rivâyet edilen şu söz de böyledir. Kendisine "İkrime tarîkıyle İbn Abbâs'tan sûre sûre Kur'ân'ın faziletleri hakkında rivâyet ettiğin hadisleri nereden aldın?" diye sorulunca şöyle cevap vermiştir: "İnsanların Kur'ân'dan yüz çevirdiklerini ve Ebû Hanîfe'nin fıkı ile Muhammed b. İshâk'ın megâzisi ile işgal ettiklerini görünce mükâfatını Allah'tan bekleyerek bu hadisleri uydurdum." ... Yine sûre sûre Kur'ân'ın faziletleri hakkında Übey b. Ka'b'dan (ö. 33/654 [?]) rivâyet edilen uzun hadis durum da böyledir. Çünkü bu hadis râvîsi hadisi uydurduğunu bizzat itiraf etmiştir. Sözün özü, sûre sûre Kur'ân'ın faziletleri hakkında vârid olan hadislerin ekserisi, Abbâdân halkından bir adamın insanları Kur'ân okuma ve ezberlemeye teşvik etmek için uydurduğu mevzû hadislerdir."¹⁶³⁸ Şeyh Takiyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) şöyle demiştir: "Vâhidî (ö. 468/1076) ve başka bir kısım müfessirler bu hadisleri tefsîrlerinde kaydetmişlerdir. Ancak bu onlardan sâdır olan bir hatâdır."¹⁶³⁹ İbnü's-Salâh da *Mukaddime*'sinde aynı şeyi söylemiştir.¹⁶⁴⁰ Irâkî (ö. 806/1404) demiştir ki: "Müfessirlerden Vâhidî, Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Zemahşerî gibi her kim tefsîrinde bu hadisleri kaydetmişlerse bu konuda hata etmiştir. Fakat Vâhidî ve Sa'lebî gibi bu hadislerin senedlerini zikredenlerin özrü daha basittir. İsterse hadis senedi, illetini beyân etmeksizin sükût etmenin câiz olmadığı cinsten olsun. Ancak Zemahşerî gibi bu

¹⁶³⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 118.

¹⁶³⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a; Kasîdecizâde, vr. 197a-b.

¹⁶³⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a; Kasîdecizâde, vr. 197b. Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XIII, 231, 354, 386; a.mlf., *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, VII, 12, 13, 34, 177, 300, 311-312, 354-355, 434-435.

¹⁶⁴⁰ Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs (Mukaddimetü İbni's-Salâh)*, s. 99.

hadisleri senedlerini ibraz etmeyen ve bu hadisleri cezm sigasıyla nakledenlerin hatası daha çirkindir.”¹⁶⁴¹

Bursevî’nin, amellerin faziletleriyle ilgili de olsa hadis uydurmaya karşı olduğunu ve bunu Allah ve Rasûlü’ne iftira olarak değerlendirdiğini daha önce söylemiştik. Ancak o ecille-i müfessirinden olan zevâtın tefsîrlerindeki mevzû rivâyetleri önceki söylediklerine muhâlif olarak müdafa eder ve şöyle der:

“Bu fakir der ki: Zâhir olan şudur ki, tefsîr ehlinde daha önce isimleri zikredilenler ile Beyzâvî, Semerkandî (ö. 373/983) ve Ebüssuûd gibi onlardan sonra gelenler bu hadislerin mevzû olduklarını söylemeksizin zikretme işini, İmâm Râgıb’ın *ez-Zerî’a* isimli kitabında zikrettiği hadisle âmil olduklarından yapmışlardır. İmâm Râgıb orada şöyle demiştir: Peygamber’den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Size benden rivâyet edilen ve hidâyete yönelten veya bir çirkin işi meneden bir hadis geldiği zaman ben onu ister söylemiş olayım isterse söylememiş olayım, kabul ediniz. Şayet size benden kötülüğe yöneltici veya hidayeti men eden bir hadis ulaşırsa, onu kabul etmeyin. Çünkü ben hak (doğru) olandan başkasını söylemem.”¹⁶⁴²

Bursevî’ye göre tefsîrlerdeki amellerin faziletleriyle ilgili mevzû rivâyetler, müfessirlerin birbirlerine tâbî olmaları ve birbirlerini taklîd etmeleri sebebiyle aktarılmamıştır. Bu rivâyetlerin aktarılması, ilimde yed-i tûlâsı olanların ictihadlarıyla olmuştur. Şöyle demektedir: “... Çünkü mukallidlerden tereddütsüz hak üzere olanlar vardır. Bazıları taklide, Vâhidî’nin Übey b. Ka’b’ın (ö. 33/654 [?]) sûre sûre Kur’ân’ın faziletleri hakkındaki hadisini zikretmesini örnek vermişlerdir. Çünkü Vâhidî bu hususta Sa’lebî’ye tâbî olmuş, Zemahşerî, Beyzâvî, Semerkandî ve Ebüssuûd gibi diğer müfessirler de tefsîrlerinde bu hadisi zikrederek Vâhidî’yi taklid etmişlerdir. Ben derim ki (Bursevî): Bu, lügat anlamındaki taklidden başka bir şey değildir. Çünkü bu âlimler görüşleri örnek alınacak ve bütün ilimlerde yed-i tûlâsı olan kimselerdir. Onlar, ictihadlarının vardıgı nokta itibarıyla tefsirlerinde bu hadisleri zikretmişlerdir. Bu durum da taklid sûretinde vuku bulmuştur/kendini göstermiştir. Kandilin yerini tutacak (onun

¹⁶⁴¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a; Kasîdecizâde, vr. 197b. Bkz. Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr ve’t-Tezkire*, I, 271-272.

¹⁶⁴² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78a-78b; Kasîdecizâde, vr. 197b.

vazifesini icra edecek) aydınlatma görevini yapmış oldum. Artık kim kurtuluş istiyorsa kurtuluşun anahtarı olan ilim ve salâh ehline karşı (bundan sonra) hüsnü zan beslesin.”¹⁶⁴³

“Bilesin ki *Keşşâf* tefsîrinin müellifi Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) sûrelerin sonunda zikrettiği ve ona müfessirlerin büyüklerinden Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286), Ebüssuûd’un (ö. 982/1574) –ki Allah onlara rahmet etsin– tâbi olduğu hadisler hakkında âlimler çok şeyler söylemişlerdir. Bu hadislerle müspet yaklaşanlar olduğu gibi, İmâm Sâgânî (ö. 650/1252) ve emsâli âlimlerin yaptığı gibi mevzû (uydurma) olduklarını iddia edip, bunları inkâr ile reddedenler de vardır.

Kadir olan Allah müsâmaha etsin şu fakir kula (Bursevî) zâhir olan şudur: Bu hadisler; ya kuvvetli-sahih, ya illetli-zayıf, yahut da yalan, uydurmadır. Eğer kuvvetli-sahih iseler bunlar hakkında konuşmaya gerek yoktur. Eğer bunların isnâdları zayıf ise, Nevevî’nin (ö. 676/1278) *Ezkâr*’ında, (Nûreddin) Ali b. Burhâneddin el-Halebî’nin (ö. 1044/1635) *İnsânü’l-‘Uyûn*’unda, İbn Fahreddin er-Rûmî’nin *el-Âsâru’l-Muhammediyye*’sinde ve diğer eserlerde ifade edildiği üzere hadis âlimleri ittifak etmişlerdir ki, tergîb ve terhîb konularında zayıf hadislerle amel etmek câizdir.¹⁶⁴⁴ Yok eğer bunlar mevzû/uydurma ise Hâkim ve diğer bazı âlimler zikretmişlerdir ki “Zahidlerden birisi, Kur’ân’ın ve Kur’ân’ın sûrelerinin fazileti hakkında hadisler uydurmakla tanınmıştı. Ona, bunu niçin yaptın?” diye sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “İnsanları Kur’ân’a rağbet etmeyip onu terk ettiklerini gördüm. Bunun üzerine onları Kur’ân’a teşvik etmek istedim.” Kendisine, Hz Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*’in, “Kim kasden bana yalan isnâd ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın.” hadisi hatırlatılınca şu cevabı vermiştir: “Ben Rasûlullâh’ın aleyhinde bir yalan isnâd etmedim. Sadece onun lehinde yalan isnâd ettim.” ... *et-Tergîb ve’t-Terhîb*’in şerhi olan *Fethu’l-Karîb*’de bu şekilde geçmektedir.”¹⁶⁴⁵

Bursevî telkîn hadisinin zayıf olduğunu ancak kendisinin içinde bulunduğu asır da dahil olmak üzere her asırda ulemânın bu hadisle amel ettiğini çünkü bu hadisle amel etmekte

¹⁶⁴³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasıdecizâde, vr. 214a.

¹⁶⁴⁴ Kırş. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, II, 416 (Mâide, 5/58 âyetinin tefsiri); VII, 187 (Ahzâb, 33/40 âyetinin tefsiri).

¹⁶⁴⁵ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, III, 570-571 (Tevbe, 9/129 âyetinin tefsiri).

bir sakınca ve yasağın bulunmadığını, zira bu hadisin fezâil ve regâib bâbından hadislerden olduğunu söyler.¹⁶⁴⁶ *Kitâbü'n-Necât* adlı eserinde ise meseleyi daha ayrıntılı bir şekilde ele alarak şöyle der: “Bazılarına göre, mezar telkîni hakkındaki hadis zayıftır, deniliyor. Büyük muhakkıklara göre bu husustaki hadis, ister kuvvetli ister zayıf olsun mânâsı doğrudur ki, keşif ehli bunu uygun buluyor. Telkînin faydasını hasta, gerek koma halinde iken ve gerekse öldükten sonra görür ve tasdik eder. Çünkü bunun gibi nice emirleri inkâr eden veya zayıf sayanlar, ancak mezara girdikten ve Berzah alemine vardıktan ve buralarda başlarına geleni gördükten sonra fikirlerinden ve söylediklerinden dönüyor ve pişman oluyorlar. Fakat heyhat! O zamanda iş işten geçmiş olur.”¹⁶⁴⁷

2.1.3.5.4.1.2. Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996)

Bursevî'ye göre Berât, Regâib ve Kadir gibi mübarek gecelerde bu gecelere has olarak kılınan namazlar, keşfen tesbit ve tashih edilmişlerdir. Çünkü bu namazların meşrûiyyetine her asırda evhâdiler zâhib olmuşlar ve haber-i âhad'a, nûr-i keşf ve yakîn ekleyip, evkât-ı muayyenede kılmışlardır.¹⁶⁴⁸ Bu namazlar ve emsâli ibadetler, evliyânın sünnetidir.¹⁶⁴⁹ Nitekim İmâm Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) hem naklen, hem de keşfen *Kûtu'l-Kulûb*'de, salât-ı berât'ın faziletini ayan etmiştir. Bu hususta Nevevî, İbn Teymiyye, Tâcüddîn es-Sübkî (ö. 771/1370) ve Bikâî (ö. 885/1480) gibilerinin reddiyle şehâdet-i udûl cerh olunmaz.¹⁶⁵⁰ Bu zâtların fetvâ verdikleri şeyler bilâ tereddüd ma'mûlün bihtir. “Zira onların ilmi huzûrîdir, husûlî değil. Pes, onların kavl ve fi'linde galat olmaz.”¹⁶⁵¹

Bursevî, *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde bu hususta biraz daha temkinli bir şekilde şunları söyler:

¹⁶⁴⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44a-b; Kasîdecizâde, vr. 29b. Telkîn hadisinin tahrir ve sıhhat değerlendirmesi daha önce geçmişti.

¹⁶⁴⁷ Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 148.

¹⁶⁴⁸ Bursevî, *Ferâhu'r-Rûh*, I, 178.

¹⁶⁴⁹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 229 (Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire baskısı, s. 71).

¹⁶⁵⁰ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 161 (Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire baskısı, s. 14).

¹⁶⁵¹ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 417 (Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire baskısı, s. 218).

“Hadis uyduranlardan kimileri de fazâil ve regâib konularında hadis uydurmuşlardır. Tıpkı Allah’ın aylarından Receb’in ilk cuma gecesi kılınan Regâib namazı ile Şâban ayının on beşinci gecesi kılınan Berât namazı gibi. Ancak bu namazlardan birincisini (Regâib namazı) (Gazzâlî) *İhyâ*’da müstehab kılmıştır. Gazzâlî şöyle demiştir: “Bu namaz haber-i vâhidle nakledilmiştir.” Bu namazlardan ikincisi (Berât namazı) ise, onu da İmâm el-Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*’de zikretmiş ve bu kitapta şöyle demiştir: “Ben sâbit olmayan haberi zikretmeyi hiç sevmem.” Şeyh Sühreverdî (ö. 632/1234), *el-Avârif*’te İmâm Mekkî’yi övmüş ve şöyle demiştir: Şeyh Ebû Tâlib el-Mekkî’nin sözüne, ilminin bolluğu, selefîn hâli gibi hâl ve amelinin kemâli, takvası, en doğru ve evlâ olanı araştırması sebebiyle itimâd edilir. “Onun nakillerine tamâmen güvenilir ve onun nakillerinde bereket vardır.”¹⁶⁵²

2.1.3.5.4.1.3. Gazzâlî (ö. 505/1111)

Bursevî, daha önce geçtiği gibi Berât, Regâib ve Kadir gibi mübarek gecelerde bu gecelere has olarak kılınan namazların kaynağı olarak verdiği Gazzâlî’nin *İhyâ*’sında itiraz edilecek tek bir harfîn bile olmadığını¹⁶⁵³, bu kitabın mevzû hadis içermediğini, zira Gazzâlî’nin *İhyâ*’sını âlem-i keşfte Peygamber Efendimiz’e arzettiğini ve tasvîbini aldığını söyler.¹⁶⁵⁴

Ayrıca Bursevî, ‘Kavmi içerisinde şeyh, ümmeti içerisinde Peygamber gibidir.’¹⁶⁵⁵ hadisi hakkında *Rûhu’l-Mesnevî* (*Şerhu’l-Mesnevî*) ve *Tuhfe-i Vesîmiyye* adlı eserlerinde şöyle demektedir: “Ve eserde gelir: ‘Kavmi içerisinde şeyh, ümmeti içerisinde Peygamber gibidir.’¹⁶⁵⁶ Yani, aklının ve ilminin gücüne nazaran böyledir.

¹⁶⁵² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98a; Kasîdecizâde, vr. 212b.

¹⁶⁵³ Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, II, 237.

¹⁶⁵⁴ Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, II, 237; a.mlf., *Makâlât-ı İsmâil Hakkî*, s. 19.

¹⁶⁵⁵ Deylemî, *Müsnedü’l-Firdevs*, II, 373 (No: 3666). Hadisin sahih olmadığı hususunda muhaddisler müttefiktir. Geniş bilgi için bkz. el-Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdîsi’d-Daîfe ve’l-Mevzûa*, VIII, 240-242 (No: 3766); İzmirli İsmâil Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, s. 156; İzmirli İsmâil Hakkı, *Siyer-i Celîle-i Nebevîyye*, s. 96; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 303-304; Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 191; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 218-227.

¹⁶⁵⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*’de bu hadis hakkında “Eserde gelmiştir ki: ‘Kavmi içerisinde şeyh, ümmeti içerisinde Peygamber gibidir.’ Yani şeyhin aklının kuvveti ve ilminin çokluğu nazarı itibara alındığında böyledir.” demektedir. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; Kasîdecizâde, vr. 1b (kapak sayfası). Benzer bir yorum için bkz. Bursevî *Temâmü’l-Feyz*, I, 70. Bursevî, *Temâmü’l-Feyz* adlı eserinde “Hz. Peygamber’in şu sözünü bunu işaret vardır” dedikten sonra hadisi zikretmiş peşinden “Bunu İbn Hibbân Abdullah b. Ömer’den ve Deylemî Ebû

Yoksa şahsının kuvvetinin kudret ve servetinin gücüne göre değil. Ve bu eser Kütüb-i Gazzâlî'de¹⁶⁵⁷, *Risâle-i Mekkiyye*'de¹⁶⁵⁸ ve *Şerh-i Tarîkat*'ta hadîs olmak üzere mestûrdur. Pes huffâz onu tahrir ettikten sonra cerh ve ta'na iltifât yoktur.”¹⁶⁵⁹ Dikkat edilecek olursa Bursevî'ye göre bu hadisin başta Gazzâlî olmak üzere sûfî ulemânın kitaplarında geçmesi sahih olması için yeterli bir nedendir. Hadis her ne kadar naklen olmasa da, keşfen sahîhtir. Çünkü Bursevî'ye göre sûfiyye yazdıkları kitapları Rasûlullâh'a arzetmişler ve onun tasvibini almışlardır.

2.1.3.5.4.1.4. Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221)

Daha sonra Tefsîr ve Kur'ân İlimleri Kaynakları başlığı altında değinileceği gibi Necmeddîn-i Kübrâ'nın *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* adlı tefsîri, Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'i için önemli kaynaklardan biri olmuştur. Bursevî *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de bu eserden nakillerde bulunmuş, ihtilaflı hadislerin rivâyetinde Necmeddîn-i Kübrâ'nın bir hadisi eserinde zikretmiş olmasını yeterli bulmuştur.¹⁶⁶⁰

2.1.3.5.4.2. Hadisin Mânâsının Doğru Olması

Bursevî'nin hadisçiliğinde, seneddeki illetin çeşidinin pek önemi yoktur. Bursevî, hüccet olması açısından hadisleri muhaddîslerden farklı bir yol takip ederek senedlerine veya kendileri ile amel edilmelerine göre değil de, metinlerine yani mânâlarına göre “makbûl” ve “merdûd” olmak üzere iki ana başlık altında ele alır. Bu nedenle de şayet zayıf bir hadis, ona göre makbûl ise o hadisin, hadis literatüründeki özel adını zikretmeye gerek görmez. O'na göre genel kâide, “hayra sevkeden hadisler makbûl, şerre sevkeden hadisler merdûddur” şeklindedir. Bursevî, bu konudaki kanaatlerini şu şekilde ifade eder:

Râfî'den merfû olarak rivâyet etmişlerdir.” demiştir. Daha sonra yukarıdaki sözleri aynen tekrarlayarak hadisçileri eleştirmiştir. I, 69-70. *Temâmü'l-Feyz*'de başka bir yerde hadis olduğuna işaret etmeden “Necmeddîn-i Kübrâ *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*'de şöyle demiştir: Bunda meşâyihî ta'zim etmeye işaret vardır. Çünkü 'Kavmi içerisinde şeyh, ümmeti içerisinde Peygamber gibidir.’” demiştir. II, 8.

¹⁶⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 95.

¹⁶⁵⁸ Kutbuddîn ed-Dımaşkî'ye (ö ?) ait bir eserdir.

¹⁶⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)*, II, 483; a.mlf., *Tuhfe-i Vesîmiyye*, s. 18; a.mlf., *Temâmü'l-Feyz*, I, 70. Bursevî *Rûhu'l-Mesnevî* ve *Temâmü'l-Feyz*'de yukarıdaki âlimlere ilâveten Hazret-i Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sindeki bir beyitte bu hadise işaret etmiş olmasını da hadisin sıhhatine delil saymıştır.

¹⁶⁶⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/93b; Kasîdecizâde, vr. 201a.

“Pes, şol nesne ki hayra mûsildir, ma’mûldür. Ve şol nesne ki şerre müeddîdir, ğayri ma’mûldür. Ve hadiste gelmiştir ki, “Bir nesne ki hüdâdır, ânınla amel idinüz, gerek ben ânı diyim ve gerek dimeyim. Ve bir nesne ki redîdir, ânınla amel itmeyünüz. Zira, benden helâke müeddî olur kelâm sâdır olmaz.”¹⁶⁶¹ Ve bundan fehmolundu ki, bazı ehâdîs ki mazmûnu hayr-ı sarîhdir, ânı mevzûdur deyu hükm itmemek gerekdür. Zira ehâdîs, huffâzın mahfûzundan ekserdir. Ve gâibe hükm olunmaz. Belki hadîs-i sahîhi inkâr lazım gele. Nitekim Şeyhu’ş-Şâfiî Vekî’ b. el-Cerrâh’ın mezhebi budur.”¹⁶⁶²

“Meâ hâzâ Şeyhu’ş-Şâfiyye Vekî’ b. Cerrâh dimişdir ki: “Ehâdîs-i şerîfe halkın zabt ve hıfz ettiği mertebeden ekserdir.” Anınçün zâhir-i şer’e müsâdime etmiyen hadise bu mevzûdur veya bâtıldır dememek gerektir.”¹⁶⁶³

Bursevî’nin bu kanaatlerinin, hadis usûlü ilmi açısından doğru olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Aynı şekilde Vekî’ b. Cerrâh’tan aktardığı sözün de bu kanaati destekler mahiyette veya bir başka ifadeyle Bursevî’nin kanaatiyle aynı paralelde olduğunu söylemek de mümkün değildir. Çünkü Vekî’ b. Cerrâh 197/812 senesinde vefat etmiştir. Onun yaşadığı dönem, hadislerin tedvîn dönemidir.¹⁶⁶⁴ Bu nedenle de herhangi bir muhaddise zayıf veya mevzû olarak ulaşmış olan bir hadisin, başka bir muhaddise sahih olarak ulaşması mümkündür. Ancak Bursevî’nin yaşadığı dönem, kayda geçmemiş hiçbir hadisin kalmadığı veya daha isabetli bir deyişle nakledilmediği bir dönemdir. Bu nedenle de muhaddislerin ittifakla mevzû dediği bir hadisi sonradan gelen birisinin tashih etmesi veya o hadise sika râvîlerden oluşan bir sened bulması mümkün değildir.

Ayrıca Bursevî’nin dillendirdiği hadislerin kitaplara geçen rakamlardan fazla olduğu, bazı hadislerin kayıtlara geçmediği hususu gerçeği yansıtmamaktadır.¹⁶⁶⁵ Dinin zâhirine ters düşmeyen, isnâdı olmayan veya Hz. Peygamber adına uydurulan hadislerle karşı

¹⁶⁶¹ Bursevî, bu hadisi daha önce zikredildiği gibi Râgıb el-İsfahânî’nin *ez-Zerî’a* isimli kitabından nakletmektedir. Krş. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b-1/46a; 2/78a-78b; Kasîdecizâde, vr. 30a, 197b.

¹⁶⁶² Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 431-432 (Dâru’t-Tibâati’l-Âmire baskısı, s. 231).

¹⁶⁶³ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹⁶⁶⁴ Mehmet Emin Özafşar, “Vekî’ b. Cerrâh”, *DİA*, 2013, XLIII, 8-9.

¹⁶⁶⁵ Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, İstanbul: İlim Hizmetleri Araştırma Merkezi, 2006, s. 18-19, 244.

müsâmahalı olmak son derece mahzurludur. Zira böyle bir durumda mevzûât kitaplarında yer alan birçok hadisın İslâm’a aykırı olmadığı iddia edilebilir ki o zaman mevzû hadisleri listelemenin pratikte hiçbir faydası kalmayacaktır.

Bursevî’nin yukarıdaki ifadelerinden de anlaşıldığı üzere onun hadislerle amel konusundaki ölçüsü, hadis münekkittlerinin bir hadis hakkında söyledikleri sahih, zayıf veya mevzû gibi değerlendirmeler değildir. Zira o hadislerin hücciyeti konusunda, irşada yönelik bir gayeyi ön planda tuttuğu için hadisleri “makbûl” ve “merdûd” olmak üzere iki ana başlık altında ele almış ve şerîatin zâhirine muhalif görmediği zayıf hatta mevzû hadisleri bir tenkide tâbi tutmadan eserlerinde aktarmıştır.

Bursevî’nin hadis usûlü anlayışında yer alan “mânâca sahih” terimine göre mânâca sahih hadisler, şerîatin zâhirine muhâlif olmayan hadislerdir. Bu hadislerin zayıf veya mevzû olması da senedle ilgili bir durum olduğundan, metin üzerinde aynı durum söz konusu değildir. Bursevî, ilmî karakteri icabı hadislerin şerh ve yorumunda bu prensibi çokça gündeme getirmekte, muhaddislerin açıkça menfî tavır takındıkları haberlerin kullanımında bu çareye başvurmaktadır. Nitekim Bursevî bu konuyla ilgili olarak Ebû Hanîfe hakkında rivâyet edilen bir hadisi ele alır¹⁶⁶⁶ ve şunları söyler: “Hükmen merfû hadislerden biri de İbnü’l-Hatîb’in (ö. 940/1534) *Ravza*’sında¹⁶⁶⁷ geçtiği gibi İbn Abbâs *radiyallâhu anhumâ*’nın Ebû Hanîfe hakkında söylediği şu sözdür: “Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*’den sonra bir nur olur ki, Ebû Hanîfe diye künyelenir.”¹⁶⁶⁸ Bazıları bu hadise, Hz. Peygamber’in “O (Ebû Hanîfe) bu ümmetin sirâcıdır/kandilidir” sözünü de katmıştır. Bu hadislerden biri de *Aynü’l-İlm* kitabında “Ebû Hanîfe ümmetimin sirâcıdır/kandilidir”¹⁶⁶⁹ şeklinde geçen hadistir. Söz burada bitti. İbn Abbâs’ın Ebû Hanîfe hakkındaki bu sözü her ne kadar mevzûât kitaplarında zikredilmişse de, ondan sahih olarak nakledilmesi durumunda merfû hadis

¹⁶⁶⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 213b; 278a; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü’n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 113.

¹⁶⁶⁷ Hadise İbnü’l-Hatîb’in *Ravzü’l-Ahyâri’l-Müntehab min Rebî’i’l-Ebrâr (ft İlmi’l-Muhâdarât)* adlı eserinde rastlanamamıştır (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1423/2002).

¹⁶⁶⁸ Hadise bu lafızla kaynaklarda rastlanamamıştır. Hadis kaynaklarda “Benden sonra bir adam gelecek Ebû Hanîfe diye künyelenir. Ebû Hanîfe ümmetimin kandilidir veya Ebû Hanîfe bu ümmetin kandilidir” lafzı ve benzeri lafızlarla mevcuttur. Hadisin bütün bu lafızlarla mevzû olduğu hususunda muhaddisler müteffektir.

¹⁶⁶⁹ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Ayni’l-İlm ve Zeyni’l-Hilm*, I, 48.

hükmündedir. Bunun daha birçok örneği vardır. Ancak bu hususa dikkat çeken az sayıda kimse vardır. Şöyle ki Şâfiî mezhebine ve diğer mezheblere mensub muhaddislerin (mezheb) taassubu, vusûl (ilmini) tatmaktan mahrum edildikleri için bu hususun kabulünü ve furûu usûle döndürmeyi engellemektedir. Bu muhaddisler suyla dolu olduğu halde denizlerin derinliklerinde susuz kalan balinalar/balıklar gibidirler. İlim adamlığı vasfı makam ve mevkiye dönüştüğünde birbirlerine öfke duyan topluluğa karşı, şikâyet mercii Allah'tır. Öyle ki bu durum onları, birini ta'dil etmekten cerh etmeye götürür. Hatta güçleri yetse o cerh ettikleri kişiyi tozu ve toprağı bol olan bir yere düşürdükten sonra duydukları sevinç ve mutluluktan dolayı toprakta ağnatırlar (toprağa bularlar). İtimat edilip dayanılacak kapı esassından harap olmuşken artık bu hususta insanlardan kime itimat edilip dayanılacak?!"¹⁶⁷⁰

Bursevî bu hususa *Şerh-i Pend-i Attâr* adlı eserinde şöyle değinir: “*Ravzatü 'l-Ahbâr*'da gelür ki İbn Abbâs *radiyallâhu anhumâ* şöyle demiştir: “Peygamber *aleyhi's-salâtü ve's-selâm*'dan sonra bir nur olur. Ebû Hanîfe diye künyelenir.” Yani Cenâb-ı nübüvvetten sonra bir nur gelir ki ânın künyesi Ebû Hanîfe'dir. Bu mânâ umûr-ı müstakbeleden ihbara müteallık olmağla bu makule kelâm-ı sahâbî hadîs-i merfû hükmünde olup ictihada mecâl olmadığı usûl-i hadiste musarrahtır. Ve bazı rivâyâtta “O ümmetin kandilidir” lafzı vâki olmuştur. Buradan ahz olunub *Aynü'l-İlm* adlı kitâbda verede “Ebû Hanîfe sirâcü ümmeti”¹⁶⁷¹ yani hadiste bu vechile vârid oldu demektir. Nitekim izâfet-i ümmetten me'hûzdur. Velâkin bazı ehl-i hadîs ânı mevzûâtta derc itmiştir.”¹⁶⁷²

Her iki eserinde de bu hadisin mevzûât kitaplarında derc edildiğini söyleyen Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr* adlı eserinde bu hususa işaret ettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar: “Bizim meblağ-ı ilmimiz budur ki, nazmı cihetinden sıhhati yok ise dahi mânâsı cihetinden sıhhati olmakla nitekim kelâm-ı İbn-i Abbâs ânı teyid ider. Sûreti hadîste ifrağ olundu. Hüdâya dâl olan kelâmı ise ıtlaktan menolunmadığı İmâm Râgıb'ın *Kitâbü'z-Zerî'a*'sında mestûrdur.”¹⁶⁷³ Aynı değerlendirmenin bir benzerini *Şerhu*

¹⁶⁷⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 278a.

¹⁶⁷¹ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Ayni'l-İlm ve Zeyni'l-Hilm*, I, 48.

¹⁶⁷² Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹⁶⁷³ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

Nuhbeti'l-Fiker adlı eserinde yapan Bursevî şöyle der: “Mukallid ile kastedilen mutlak anlamda mukallid olup buna İmâm Şâfiî’nin, İmâm Ebû Hanîfe’nin ve diğerlerinin mezheplerindeki mukallidleri de dahildir. Yani bazı mukallidler mezheb taassubu veya başka bir nedenle hadisler uydururlar. Tıpkı Me’mûn b. Ahmed el-Mervezî eş-Şâfiî’nin¹⁶⁷⁴ mezhebini takviye, onu diğer mezheblere üstün göstermek ve muhaliflerin burnunu sürtmek için “Ümmetim içinden kendisine Muhammed b. İdrîs denilen bir adam çıkacaktır (ki O ümmetime şeytandan daha zararlıdır. Yine ümmetim içinde kendisine Ebû Hanîfe denilen bir adam çıkacaktır ki o ümmetimin kandilidir)”¹⁶⁷⁵ hadisini uydurmuştur. Yine bunun gibi diğer imâmlar hakkında nakledilenler de böyledir. Nitekim *Aynü'l-İlm* adlı eserde “Ebû Hanîfe ümmetimin kandilidir” hadisi vâridir denmiştir. Her ne kadar bunların mânâsı kendi içinde sahih olsa bile bu hadislerin hepsi mezheb taassubuyla uydurulmuştur. İmâm Şâfiî’nin ilmi hakkında özellikle de sahip olduğu fıkıh ve hadis ilimleri hakkında söylenecek bir söz yoktur. Zira İmâm Şâfiî dört evtâddan biridir. Yine İmâm Ebû Hanîfe’nin ümmetin kandili olması da böyledir. Çünkü ümmet onun nuruyla aydınlanıp yolunu bulmuştur. Üstelik İmâm Şâfiî, Ebû Hanîfe hakkında “İnsanlar fıkıhta Ebû Hanîfe’nin çocuklarıdır.”¹⁶⁷⁶ demiştir. Bundan mezheb imamlarının hepsinin hak üzere oldukları hususu ortaya çıkar. Öyle ki onlar, mukallidlerinin hilafına birbirlerini (rahatlıkla) kabul etmişlerdir. Mukallidleri ise hakikatleri bilmediklerinden birbirlerine hakaret etmişlerdir.”¹⁶⁷⁷

Bursevî, bu rivâyetin Hz. Peygamber’den merfû olarak “Ebû Hanîfe ümmetimin sirâcıdır/kandilidir veya Ebû Hanîfe bu ümmetin sirâcıdır/kandilidir”¹⁶⁷⁸ şeklinde

¹⁶⁷⁴ Kaynaklarda Me’mûn b. Ahmed el-Herevî’nin (ö. 250/864) Şâfiî değil Hanefî mezhebine mensup olduğu belirtilmektedir. Zaten uydurduğu hadis de İmâm Şâfiî’nin değil, Hanefî mezhebinin imâmı Ebû Hanîfe’nin lehinedir. Bursevî’nin bu zatı Şâfiî mezhebine nispet etmesi dalgınlık sonucu yaptığı bir hatadır. Me’mûn b. Ahmed el-Herevî hakkında geniş bilgi için bir sonraki dipnota bakılabilir.

¹⁶⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 309. Muhaddislerin ittifaken mevzû dedikleri bu hadisin değerlendirmesi daha önce geçmişti.

¹⁶⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 346. Diğer kaynakları hakkında bilgi daha önce geçmişti.

¹⁶⁷⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100a-b; Kasîdecizâde, vr. 213b.

¹⁶⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 309; XIII, 335. Muhaddislerin ittifaken mevzû dedikleri bu hadisin değerlendirmesi daha önce geçmişti.

nakledildiğini de ifade etmekle birlikte¹⁶⁷⁹, İbn Abbâs'tan nakledilen mevkûf rivâyeti, mercûh gördüğü merfû rivâyetlere tercih etmekte, ayrıca ictihada mecal olmayan konularda sahâbî sözünün, merfû hadis hükmünde olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁸⁰ Burada dikkat çeken husus, ileride de değinileceği gibi Bursevî'nin bu merfû rivâyetlerden haberdâr olmasına rağmen değerlendirmesini mevkûf rivâyet üzerinden yapmasıdır.

Bursevî'nin söz konusu ettiği bu merfû rivâyetleri, Hz. Enes (ö. 93/711-12) ve Hz. Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) muhtelif lafızlarla rivâyet eden İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Süyûtî (ö. 911/1505), sebeplerini açıklamak sûretiyle hepsinin mevzû olduğunu belirtmişlerdir.¹⁶⁸¹

Bu rivâyetlerde dikkatten kaçmayan bir diğer husus da, Bursevî'nin hadisin muhtelif lafızlarından biri olarak Ebû Hanîfe'nin "ümmezin kandili" olarak tavsif edilmekle birlikte, İmâm Şafî'nin ümmete vereceği zarar ve çıkaracağı fitnenin, şeytanın fitnesinden dahi fazla olduğu şeklindeki ziyadeyi özellikle zikretmiş olmasıdır. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) genel bir kural olarak İmâm Ebû Hanîfe ile İmâm Şafî'yi övme veya kötülemeyle ilgili olarak Rasûlullah *sallallâhu aleyhi ve sellem*'den rivâyet edilen hadislerin hepsinin yalan ve uydurma olduğunu söyler.¹⁶⁸²

Bir rivâyetin ise yarısının mânâ cihetiyle sahih ve diğer yarısının mevzû ve merdûd olması birbiriyle tezat teşkil eden bir durumdur. Bu rivâyetin mezheb taassubuyla veya bu taassubu körüklemek isteyen art niyetli kişilerce uydurulduğunda şüphe yoktur. Aslında daha önce ifade edildiği gibi Bursevî'nin kendisi de *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde hem Ebû Hanîfe ve hem de İmâm Şafî hakkındaki rivâyetlerin, mânâca sahih bile olsa, mezheb taassubuyla uydurulduğunu söylemektedir.¹⁶⁸³ Yine aynı eserde "Ebû Hanîfe

¹⁶⁷⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 278a; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 113.

¹⁶⁸⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 278a; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹⁶⁸¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 354-356; Süyûtî, *el-Le'âli'l-Masnûa*, I, 417-418.

¹⁶⁸² İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-Münîf fi's-Sahîh ve'd-Daîf*, nşr. Abdurrahmân Yahyâ el-Muallimî, Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1416/1996, s. 78.

¹⁶⁸³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; 2/190b-191a; Kasîdecizâde, vr. 213b-214a; 278a.

ümmetimin sirâcı/kandilidir” hadisini kabule yanaşmayan Şâfiî muhaddislerin bu konuda taassuba gittiklerini ifade eder ve imalı bir üslupla: “Bu muhaddisler suyla dolu olduğu halde denizlerin derinliklerinde susuz kalan balinalar/balıklar gibidirler.” der.¹⁶⁸⁴ Başka bir yerde ise Şâfiî muhaddislerden kastının özellikle Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) olduğunu belirterek şöyle der: “Hatîb el-Bağdâdî, İmâm Ebû Hanîfe, ashâbı ve ehli mezhebine karşı aşırı derecede mutaassıp idi. Allah Teâlâ onu affetsin. İşte böylece mücerred ilmin insana hakikatleri vermediğini gör. Aksine mücerred ilim belki de inançları bozar ve kınanmış kötü işleri yayar. Allah’tan böyle şeylerden bizi korumasını dileriz.”¹⁶⁸⁵ Bir yerde de şöyle söyler: “Ebû Hanîfe ile ilgili Şâfiî’den nakledilen bu sözle Hatîb el-Bağdâdî’nin de fıkhıta Ebû Hanîfe’nin çocuklarından olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak o daha önce geçtiği gibi Ebû Hanîfe ve ashâbına karşı kindar bir tutum sergilemektedir. Bu ise nimet nankörlüğünün en büyüklerindendir.”¹⁶⁸⁶ Başka bir yerde şöyle der: “Bu ilmin başlarından sayılan Ebû Bekr Hatîb el-Bağdâdî ve emsâli bazı Şâfiî âlimlerin İmâm Ebû Hanîfe, ashâbı ve ehli mezhebine karşı mutaassıp olduklarını görmez misin?! Yine ‘*el-Eşbâh*’da *el-Bezzâziyye*’den naklen kaydedildiği gibi Şâfiî olan biri Hanefî olduktan sonra tekrar mezhebine geri dönse bazı âlimlere göre daha aşağısına intikal ettiği için ta’zîr edilir.”¹⁶⁸⁷ diyen Hanefîler’i görmez misin?! Sözleriyle kâmil insanların şahsiyet ve şereflerine ta’n eden fukahâ ve hadisçiler ile ilim ve amelde kusur içinde olan câhil mutasavvifeye karşı şikayet(imiz) Allah’adır.”¹⁶⁸⁸ Başka bir yerde de şunları söyler: “Mamafih Şâfiî olan bir müslüman, Hanefî olabilir. Fakat Hanefî olduktan sonra tekrar Şâfiîliğe dönerse azarlanması lâzımdır. Çünkü aşağılığa saptı. Madem ki beğenmedin niçin geçtin?”¹⁶⁸⁹

Bursevî’nin bu tür sözlerinden, onun İmâm Şâfiî ve ashâbına karşı kindar bir tutum sergilediği sonucu çıkarılmamalıdır. Nitekim Hadis Usûlü Tarihindeki Yeri başlığı altında da değinileceği üzere Bursevî’nin bazı âlimlere karşı bu tür haksız ve hoş

¹⁶⁸⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/191a; Kasîdecizâde, vr. 278a.

¹⁶⁸⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; Kasîdecizâde, vr. 8a.

¹⁶⁸⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/15b; Kasîdecizâde, vr. 278a.

¹⁶⁸⁷ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, s. 188.

¹⁶⁸⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/158a-b; Kasîdecizâde, vr. 412a.

¹⁶⁸⁹ Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü’n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 115.

olmayan ifadeler kullandığı hususuna ayrıntılı bir şekilde temas edilmiştir. Bunu onun kötü niyet ve kastına bağlamak yerine sahip olduğu mezheb taassubuna bağlamak daha doğru olacaktır. Örneğin Bursevî şerhinde “Kureyş’e sövmeyin. Zira Kureyş’in âlimi yeryüzünü ilimle dolduracaktır.”¹⁶⁹⁰ hadisine yer verdikten sonra bu hadisin Sâgânî (ö. 650/1252) ve İbn Hacer tarafından “mevzû”, Irâkî (ö. 806/1404) tarafından ise “zayıf” kabul edildiğini¹⁶⁹¹ belirtmiş¹⁶⁹² akabinde “İçlerinde İmâm Ahmed’in de olduğu bir grup âlim şöyle demiştir: Hadiste kastedilen âlim İmâm Şâfiî’dir.”¹⁶⁹³ Çünkü onun sahip olduğu hıfz, itkan, fıkıh ve anlayışın mükemmelliği dolayısıyla yeryüzünün her yerinde başkasından yayılmayan şey ondan yayılmıştır.”¹⁶⁹⁴ demiş daha sonra kendi görüşünü şöyle ifade etmiştir: “Ben derim ki (Bursevî): Zâhir olan Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*, âlim ile nefs-i kerîmesini kastetmiştir. Çünkü ona öncekilerin ve sonrakilerin ilmi verilmiş ve şerîati yeryüzünün doğusuna ve batısına ulaşmıştır.”¹⁶⁹⁵

Bursevî, aynı hususa *Ferâhu’r-Rûh* adlı eserinde de temas ederek şöyle demiştir:

“Fakir der ki: Sahih olduğu takdirde hadisten zâhir olan Rasûlullâh *sallallâhu aleyhi ve sellem*, âlim ile nefs-i kerîmesini kastetmiş olmasıdır. Zira O’nun şânı yükselmiş, tebliği

¹⁶⁹⁰ Tayâlisî, s. 39 (No: 309); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, nşr. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, I-II, Beyrut: el-Mektebû’l-İslâmî, 1413/1993, II, 627 (No: 1540); Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-Evliyâ’*, VI, 295; IX, 65; Beyhakî, *Ma’rifetü’s-Sünen ve’l-Âsâr*, nşr. Seyyid Hasen, I-VII, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1412/1991, I, 122; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, II, 60-61 ve diğerleri. Hadisin sıhhatinde hasen ve zayıf arasında ihtilaf edilmekle beraber hadisçilerin genel kanaati zayıf olduğu yönündedir. Bkz. Sehâvî, *el-Mekâsîdû’l-Hasene*, s. 326-327 (No: 673); Fettenî, *Tezkiretü’l-Mevzûât*, s. 112; Molla Ali el-Kârî, *el-Esrâru’l-Merfûa fi’l-Ahbâri’l-Mevzûa (el-Mevzûâtü’l-Kübrâ)*, s. 244 (No: 285); a.mlf., *Mirkâtü’l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî’l-Mesâbîh*, nşr. Cemâl Aytânî, I-XI, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422/2001, I, 67; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, II, 68-69 (No: 1701); Şevkânî, *el-Fevâidü’l-Mecmûa*, s. 420 (No: 186); Muhammed el-Hût, *Esne’l-Metâlib*, s. 24; el-Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdîsi’d-Daîfe ve’l-Mevzûa*, I, 573-575 (No: 398); Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 288-289.

¹⁶⁹¹ Sehâvî, *el-Mekâsîdû’l-Hasene*, s. 327; Fettenî, *Tezkiretü’l-Mevzûât*, s. 112; Molla Ali el-Kârî, *el-Esrâru’l-Merfûa fi’l-Ahbâri’l-Mevzûa (el-Mevzûâtü’l-Kübrâ)*, s. 244 (No: 285); a.mlf., *Mirkâtü’l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî’l-Mesâbîh*, I, 67; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, II, 69.

¹⁶⁹² Bursevî bu hususa *Ferâhu’r-Rûh* adlı eserinde de temas etmiştir. Bkz. II, 5.

¹⁶⁹³ Molla Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî’l-Mesâbîh*, I, 67; Şevkânî, *el-Fevâidü’l-Mecmûa*, s. 420 (No: 186); Muhammed el-Hût, *Esne’l-Metâlib*, s. 24.

¹⁶⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, II, 61; Beyhakî, *Ma’rifetü’s-Sünen ve’l-Âsâr*, I, 123; Sehâvî, *el-Mekâsîdû’l-Hasene*, s. 327; Fettenî, *Tezkiretü’l-Mevzûât*, s. 112; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ’*, II, 69.

¹⁶⁹⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/82a; Kasîdecizâde, vr. 53a.

intişâr etmiş, ilmi yayılmış, arzın her tarafı onun eserleriyle dolup taşmış, uzunluğu ve genişliği olan her yer onun nûruyla aydınlanmıştır.”¹⁶⁹⁶

Bursevî her ne kadar bu hadiste İmam Şâfiî'nin kastedildiğine taraftar değilse de o, Şâfiî'nin dindeki kadir ve kıymetini takdir etmekten de geri durmaz. Onun Şâfiî hakkında; “İmâm Şâfiî'nin ilmi hakkında özellikle de sahip olduğu fıkıh ve hadis ilimleri hakkında söylenecek bir söz yoktur. Zira İmâm Şâfiî dört evtâddan biridir.”¹⁶⁹⁷, “İmâm Şâfiî (r.h.) elli dört yaşında iken berzaha sefer etti ve o vakitte evtâd-ı erbaadan idi. Eğer dahi muammer olaydı kutbiyyet-i kübrâya dek hareket etmek ihtimali var idi.”¹⁶⁹⁸ şeklinde daha önce geçen sözleri ile, “İmâm Şâfiî mertebe-i hakîkatte Ebû Nasr ve mertebe-i fıkıh ve ictihadda İmâm Tahâvî (ö. 321/933) gibidir.”¹⁶⁹⁹ “... İmâm-ı Şâfiî'nin soyu, Hz. Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in soyu ile birleşir. Hakîkat erbâbının söz birliğiyle söylediklerine göre İmâm-ı Şâfiî dört evtâddan (ricâl, direk) biridir.¹⁷⁰⁰ Yani doğu, batı, güney ve kuzey ki, dünyanın dört bucağıdır. Bunların korunmasına ve bekasına memur olan dört zâttan biridir. Bu dört evtâddan üstün imamlar, bunlardan da daha üstün kutbu'l-aktâb vardır. İmâm-ı Şâfiî, Hz. Ali *radiyallâhu anh*'in yolunda gitmiştir. Onun için kendisine, hakîkatlere dair nice deliller ve işaretler belirmiştir. Onun mezhebine itiraz eden ve çekiştirenin, bir hastalığa tutulduğu tecrübe ile sâbittir. Şâfiî şöyle demiştir: “Benim söylediklerime aykırı bir nas (kesin hüküm) bulunursa onunla amel ediniz ve benim içtihadımı duvara çarpınız.”¹⁷⁰¹ Çünkü din, re'ye değil, kesin şerîat hükümlerine dayanır. Nas, kuvvetli veya zayıf olsun

¹⁶⁹⁶ Bursevî, *Ferâhu 'r-Rûh*, II, 5.

¹⁶⁹⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasîdecizâde, vr. 213b.

¹⁶⁹⁸ Bursevî, *Kitâbü 'n-Netîce*, I, 242.

¹⁶⁹⁹ Bursevî, *Kitâbü 'n-Netîce*, I, 69.

¹⁷⁰⁰ Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü 'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 119; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbü 'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 334-335.

¹⁷⁰¹ İmâm Şâfiî'nin sözünün ayrıntılı tahriri için bkz. Faysal b. Kazzâr el-Câsim, *Tevessül Teberrük ve İstigâse Konularında Tevhid İnancına Aykırı İddialar ve Cevapları*, çev. Ahmet İhsan Dünder, nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2006, s. 55 (nâşirin dipnotu); Abdülkayyûm es-Süheybânî, *Bid'at-i Hasene Yanılgısı*, çev. Serkan Özgül, nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2005, s. 48-49 (nâşirin ilgili dipnotları).

daima rey'den üstündür ve onunla amel etmek şarttır.”¹⁷⁰² şeklindeki ifadeleri bunu göstermektedir.

Yukarıda zikredilen hadis üzerinde biraz durmak gerekir. Zira hadisin sahih olup olmadığı konusunda Sâgânî'nin mevzû dediğini kaynaklar doğrulamakla birlikte, İbn Hacer'in de aynı görüşte olduğunu söylemek isabetli değildir. Zira İbn Hacer bu hadis ile ilgili müstakil bir kitap yazmış ve ona *Lezzetü'l-Ayş fî Turuki Hadîsi'l-Eimme min Kureys*¹⁷⁰³ adını vermiştir. İbn Hacer, hadislerin değişik tarîklerinin birbirini takviye ettiğini, dolayısıyla hadisin bir aslının olduğunu söylemiş, hadisin hasen mertebesine yükseldiğini belirtmiştir. Nitekim Beyhakî (ö. 458/1066) ve Süyûtî de aynı görüştedir.¹⁷⁰⁴ Hâfız Irâkî ise, hadisin uydurma olduğunu iddia eden Sâgânî'nin bu iddiasını reddetmiş, İmam Ahmed gibi bir muhaddisin mevzû bir hadisi kitabında zikretmesinin asla mümkün olamayacağını söylemiş; “Hadisin temrîz sigasıyla rivâyet edilme sebebinin ise isnâdının zayıflıktan kurtulamamış olması, bundan dolayı da ihtiyat için hadisin bu tarzda tahrir edildiğidir” demiştir.¹⁷⁰⁵

Bursevî, bu hadisten İmam Şafiî'nin kastedildiğini söyleyen âlimlerin görüşlerine katılmamakta, burada kastedilenin İmam Şafiî değil bizzat Rasûlullâh (s.a.)'in kendisinin olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁰⁶ Bazıları da bu hadiste Hz. Ali'ye işaret olduğunu savunmuşlardır.¹⁷⁰⁷ İmam Ahmed, Abdülmelik b. Muhammed, Beyhakî (ö. 458/1066) ve daha başkalarının bu hadiste belirtilen âlimin İmam Şafiî'den başkasının

¹⁷⁰² Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 116-117.

¹⁷⁰³ nşr. Muhammed Nâsır el-Acmî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1433/2012 (Halil İbrahim Turhan, *İbn Hacer ve "Lezzetü'l-Ayş bi Cem'i Turuki "el-Eimmetü min Kureys" Adlı Eseri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006).

¹⁷⁰⁴ Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, I, 123; Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-Hasene*, s. 326-327; Süyûtî, *el-Câmiu's-Sagîr min Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, s. 90, (No: 1460); Fettehî, *Tezkiretü'l-Mevzûât*, s. 112; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 69; Münâvî, *Şerhu'l-Câmi'i's-Sagîr min Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, nşr. Ahmed Abdüsselâm, I-VI, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001, II, 133-134 (No: 1460); a.mlf., *et-Teyisr*, II, 132 (No: 1460).

¹⁷⁰⁵ Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-Hasene*, s. 327; Fettehî, *Tezkiretü'l-Mevzûât*, s. 112; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 69; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, II, 134.

¹⁷⁰⁶ Abdullah Muhammed es-Siddîk ve ondan nakille Seyit Avcı, Bursevî gibi Molla Aliyyü'l-Karî'nin de bu görüşü benimsediğini belirtmişlerse de [Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-Hasene*, s. 326-327 (Abdullah Muhammed es-Siddîk'in dipnotu; Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 289).] Molla Aliyyü'l-Karî'ye ait eserlerde bunun tam aksi tesbit edilmiştir. Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbîḥ*, I, 67.

¹⁷⁰⁷ Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-Hasene*, s. 326 (Abdullah Muhammed es-Siddîk'in dipnotu).

olmayacağı noktasındaki görüşlerine¹⁷⁰⁸ meyletmeyen Bursevî'nin, daha önce belirtildiği üzere mevzû olduğunu bile bile yer verdiği “Peygamber (a.s.)’dan sonra bir nûr gelir. Ebû Hanîfe diye künyelenir.” hadisinde ismi geçen İmam Ebû Hanîfe’yi (ö. 150/767) hararetle savunması, ister istemez akla bir mezheb taassubu fikrini getirmektedir. Her iki hadiste işaret olunan zatlar gerçekten bu iki büyük müctehid imam ise, bu onların faziletlerini bir kat daha artırır. Böyle değilse bu durum onların meziyetlerinden hiç bir şey eksiltmez. Zira onların yaptıkları hizmetler, bıraktıkları eserler ortadadır.

Bursevî, Hz. Peygamber’e ait oluşu kesin olmayan hadislerin mânâlarının doğru olduğu sürece kullanılmasında bir sakınca görmediğini muhtelif vesilelerle açıkça ifade etmiş ve “İmam-ı Azam’ı çerağa teşbih etti. Zira bu ümmet ânın nûr-ı ilmiyle müstenîr ve menâr-ı ma’rifetiyle mühtedî olmuştur”¹⁷⁰⁹ sözleriyle Ebû Hanîfe’nin ilmî otoritesini belirtmiş, *Şerh-i Pend-i Attâr*’da ise;

“Ebû Hanîfe’ye sirâc demek ilmi hasebiyledir. Zira hidâyette ilim, nûr gibidir. Bu cihettendir ki Sirâcüddîn deyu tesmiye ederler”¹⁷¹⁰ demiş, *Kitabü’n-Necât*’ta da; “Hz. Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*’den alınan ve nûr ile vasıflanan Ebû Hanîfe’ye Sirâcü’l-ümme (Ümmetin kandili) adı verildi. Çünkü icthadı, güneş gibi müslümanları aydınlattı ve dünyanın her tarafına yayıldı. Kısaca Ebû Hanîfe (r.h.) her tarafı ilmi ve icthadıyla aydınlatan bir imam, Hak’kın rahmet ve rahmân ismine mazhar olmuş büyük bir zâttır.”¹⁷¹¹ diyerek İmam Ebû Hanîfe’nin ümmet içinde âdeta parlayan bir kandil gibi etrafa hikmet ışıkları, ilim nûrları saçtığını belirtmiştir.

Bursevî fırsat buldukça eserlerinde İmam Ebû Hanîfe’nin menâkıbından örnekler vermek, zikri cemîlini yâd etmek sûretiyle onun şahsiyetinden bahseder. Örneğin Bursevî, Ebû Hanîfe’nin ilim, zühd ve takvasına şöyle işaret eder:

¹⁷⁰⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 61; Beyhakî, *Ma’rifetü’s-Sünen ve’l-Âsâr*, I, 123; Sehâvî, *el-Mekâsîdül-Hasene*, s. 327; Fettehî, *Tezkiretü’l-Mevzûât*, s. 112; Molla Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî’l-Mesâbîh*, I, 67; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, II, 69.

¹⁷⁰⁹ Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, II, 4.

¹⁷¹⁰ Bursevî, *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

¹⁷¹¹ Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü’n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 113.

“Nazar eyle ki İmam Ebû Hanîfe *rahimehullâh* müctehid ve fikhın gavrı (hakîkatı)’na ermişken ve zâhiren onun gibinin kazasında mazarrat yok iken yine muktezâ-yı zühdü kazaya mâni oldu. Onun için darbı kabul etti ve kazayı kabul etmedi. Zira halkın madrûbu olmak indellâh ihaneti müstelzim değildir, belki bâis-i izzettir.”¹⁷¹²

“Hz. Muhammed *sallallâhu aleyhi ve sellem*’in peygamberliği diğer nübüvvetlere nisbetle ne ise, Hanefî mezhebi de diğer mezheblere göre öyledir. Bütün hak mezhebler onunla kemâle ermiştir. Ebû Hanîfe, bütün mertebelerden payını almıştır. Bu sebepten keşif ehli, onu denizde gördü sonradan karaya çıkarıldı. Yani ictihad yaparken hakikat âlemini gördü, sonradan şerîat âlemine döndü. Tâ ki ictihadıyla bütün halkı irşad ve hak yoluna çağırır. Bu duruma göre ne kadar Hanefî velî varsa hepsinin reisi Ebû Hanîfe’dir. Görüş ve anlayışları kıt bazı kimselerin onun hakkında yersiz söz söylemeleri, dil uzatmaları şüphesiz ki haksızlık ve kadir bilmezlik olduğu gibi cehâletin ve çekememezliğin eseridir. Bu gibi insanların sözleri hep kendilerine dönüktür. Nitekim İmâm Şâfiî “Bütün âlimler fıkıhta, Ebû Hanîfe’nin çıraklarıdır”, diyor. İmâm Gazzâlî de *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn* adlı eserinde, Ebû Hanîfe’nin zâhir ve bâtın (dış ve iç)’deki kemâl derecesini bütün delilleriyle açıkça belirtmiştir.¹⁷¹³ Ebû Hanîfe’nin babası Sâbit, Hz. Ali *radiyallâhu anh*’ın meclisine giderdi. Ondan, kendisi ve soyundan gelenler için hayırlı duâlar almıştır ki, bu duâların, Ebû Hanîfe’nin bu üstün kemâle ermesinde büyük bir destek olduğu muhakkaktır. Nitekim Hasan-ı Basrî de aynı duâlara nail olmuştu. Onun da annesi, Ehl-i Beyt’in işlerini, hizmetlerini yapıyordu. Hasan ağladıkça Ehl-i Beyt hanımları kendisini emzirirlerdi. Hasan da bunların bereketiyle sonradan ilim ve hikmet sahibi oldu. Deniliyor ki Tevrat’ta dört halife zikredildiği ve vasıfları söylendiği gibi Ebû Hanîfe’nin de vasıfları anılmıştır. İmam’ın eserleri pek çoktur. Nitekim âlimlerden Zemahşeri (ö. 538/1144) ve büyük fakihlerden Kerderî (ö. 642/1244) ve benzerleri onun eserlerini ve menkıbelerini ciltler dolusu yazmışlardır.”¹⁷¹⁴

¹⁷¹² Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, II, 226.

¹⁷¹³ Bkz. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, I, 39-40.

¹⁷¹⁴ Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü’n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 113-114.

Öte yandan Bursevî nadiren de olsa Hanefî mezhebi ve imamı Ebû Hanîfe'yi sorgular. Nitekim şöyle der: “İmâm şöyle buyuruyor: “Bizim sözümüze göre amel edenler evvelâ delillerimize baksın.”¹⁷¹⁵ Yani İslâm dinini re'yü kıyasla değil, kesin delillerini inceleyip ona göre amel etsin. Din âlimleri, bu sebepten Ebû Hanîfe'yi tuttular ve mezhebine sıkıca bağlandılar. Gerçi her mezhebin bazı hata ihtimalleri vardır. Buna rağmen herkes kendi mezhebinin hak olduğuna inanmalı, gerek tâat ve ibadetlerde, gerekse muâmelelerde o mezhebin ictihadlarına göre hareket etmelidir. Cenâb-ı Hak, Kur'ân-ı Kerîm'inde “*Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ululemre de itaat edin.*”¹⁷¹⁶ buyurmaktadır. Ululemreden maksad halîfeler, velîler, kutublar ve âlimlerdir. Kat'î delillerle sâbit olan Allah ve Rasûlünün emirleridir. Bunlara en ufak bir itiraz yoktur. Müctehidler, bu emirlerin dışındaki meselelerde ictihad yapmaktadır. Fakat halkı, bunlarla amel etmeğe çağırmamaktadırlar. Çünkü davet ve çağırış yalnız peygamberlere mahsustur. Müctehidler, ictihadlarını yapmış ve olduğu gibi bırakmışlardır. Sonradan halk, istediği mezhebi kabul etmiş ve onunla amel etmişlerdir.”¹⁷¹⁷

Yine Bursevî, Ebû Hanîfe'ye karşı son derece sevgi ve saygı beslemesine rağmen akşam namazından önce sünnet namaz kılınmasına taraftar olmadığından dolayı İmâm Ebû Hanîfe'nin bu ictihadının âriflerin uygulamasına muvâfık olmadığını belirtmiş “Nolaydı rivâyet-i uhrâ ile âmil olaydı ki bu sûrette ictihadı etemm olurdu.”¹⁷¹⁸ demektedir.

Bursevî, Ebû Hanîfe'nin ümmetin kandili olduğunu bildiren hadisin sahih olduğuna dair görüşünde yalnız da değildir. Zira Aynî (ö. 855/1451), *et-Târîhu'l-Kebîr* adlı eserinde söz konusu hadisin bütün tarîklerini bir araya getirmiş, bu kadar çok senedi bulunan bir hadise mevzû demenin zor olduğunu iddia etmiştir.¹⁷¹⁹ Aynî'nin sıhhatine meylettiği bu

¹⁷¹⁵ Ebû Hanîfe'nin sözünün ayrıntılı tahriri için bkz. Faysal b. Kazzâr el-Câsim, *Tevessül Teberrük ve İstigâse Konularında Tevhid İncancına Aykırı İddialar ve Cevapları*, s. 54 (nâşirin dipnotu).

¹⁷¹⁶ Nisâ, 4/59.

¹⁷¹⁷ Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 114.

¹⁷¹⁸ Bursevî, *Kitâbü'n-Neftice*, II, 80.

¹⁷¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 335 (nâşirin dipnotu); Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî, *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*, I, 447; el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, II, 42-43.

hadiste Zâhid el-Kevserî de (1879-1952) onu desteklemiştir.¹⁷²⁰ el-Elbânî, Aynî'nin bu tavrına şaşığını, zira onun taassubtan uzak bir ilim adamı olduğunu söylemiş, Kevserî'ye ise çok görmediğini, çünkü onun Ebû Hanîfe lehinde mutaassıb fikirleriyle şöhret bulduğunu ifade etmiştir.¹⁷²¹ İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) naklettiğine göre Taşköprizâde (ö. 968/1561) değişik senedlerle rivâyet olunan bu hadisin bir aslının olduğunu en aşağı durumda zayıf hadis olabileceğini bunun da üzerine herhangi bir şer'î hükmün terettüb etmeyen fazâil konularında kullanılabileceğini imâ etmiştir.¹⁷²²

Bununla birlikte İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567), Süyûtî'den (ö. 911/1505) naklen İmam Ebû Hanîfe'nin faziletini müjdeleyen haberler içinde kendisine itimat edilebilecek en sahih rivâyetin Buhârî ve Müslim tarafından tahrir edilen şu hadis olduğunu belirtir:¹⁷²³

Elini Selmân-ı Fârisî'nin (ö. 36/656 [?]) üstüne koyan Hz. Peygamber daha sonra şöyle demiştir: "İman/din Ülker yıldızında da olsa Farslılar'dan bir adam onu elde edecektir."¹⁷²⁴ Bu hadisin şerhinde Nevevî¹⁷²⁵ (ö. 676/1277), Kirmânî¹⁷²⁶ (ö. 786/1384), İbn Melek¹⁷²⁷ (ö. 821/1418), İbn Hacer¹⁷²⁸ (ö. 852/1449), Aynî¹⁷²⁹ (ö. 855/1451), Kastallânî¹⁷³⁰ (ö.923/1517), Münâvî¹⁷³¹ (ö. 1031/1622), müellifimiz Bursevî¹⁷³² (ö.

¹⁷²⁰ Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî, *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*, I, 446-449 (No: 207).

¹⁷²¹ el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa*, II, 42-43.

¹⁷²² İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvaz, I-XII, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994, I, 146.

¹⁷²³ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 23 (*Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam*, s. 37) ve ondan nakille Molla Ali el-Kârî ve Aclûnî. Bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Aynî'l-İlm ve Zeyni'l-Hilm*, I, 48; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, 33.

¹⁷²⁴ Buhârî, *Tefsîr* (62), I (No: 4897, 4898); Müslim, *Fedâilu's-Sahâbe*, 230 (No: 2546).

¹⁷²⁵ Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim İbni'l-Haccâc (Şerhu Sahîhi Müslim)*, XVI, 100-101.

¹⁷²⁶ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî*, I-XXV, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981, XVIII, 142-143.

¹⁷²⁷ İbn Melek, *Mebârîku'l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*, II, 297 (1139 nolu hadisin şerhi).

¹⁷²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 511.

¹⁷²⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., XIX, 235-236.

¹⁷³⁰ Kastallânî, *İrşâdû's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., VII, 383.

¹⁷³¹ Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, nşr. Ahmed Abdüsselâm, I-VI, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001, V, 410 (No: 7459); a.mlf., *et-Teysîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, nşr. Dr. Mustafâ Muhammed ez-Zehebî, I-VI, Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1421/2000, V, 386 (No: 7459).

1137/1725) ve el-Elbânî¹⁷³³ (1332/1914-1420/1999) Ebû Hanîfe'den hiç bahsetmezlerken, Süyûtî müttetekun aleyh olan bu hadisin Ebû Hanîfe'ye işarette kendisine itimat edilebilecek sahih bir asıl olduğunu ifade etmiş¹⁷³⁴, onun bu görüşüne İbn Hacer el-Heytemî¹⁷³⁵ (ö. 974/1567), Molla Ali el-Kârî¹⁷³⁶ (ö. 1014/1605) ve İbn Âbidîn¹⁷³⁷ de (ö. 1252/1836) katılmışlar, Muhammed el-Hût (ö. 1276/1860) hadisin Ebû Hanîfe'ye hamledildiğini çünkü onun Farslı'lardan olduğunu ancak isnâdının sahih olmadığını belirtmiş¹⁷³⁸, İbn Melek bu hadiste genel olarak Farslılar'ın faziletine özel olarak da Selmân-ı Fârisî'ye işaret edildiğini söylemiş¹⁷³⁹, müellifimiz Bursevî de bu hadisle kastedilenlerin müslüman bir kavim olan Farslılar olduğunu ifade etmiş¹⁷⁴⁰, Muhammed Habîbullah eş-Şinkîtî de (1878-1944) *Zâdü'l-Müslim fîme'ttefeka Aleyhi'l-Buhârî ve Müslim* adlı eserinde bu hadiste kastedilenlerin başta Selmân-ı Fârisî ve diğer Acemler olmakla birlikte bunda Ebû Hanîfe'nin büyük menkabesinin bulunduğunu, hatta Müslim'in ikinci rivâyetinden dolayı hadisten onun kastedilmiş olmasının mümkün olduğunu ileri sürmüştür.¹⁷⁴¹ Ahmed Davudoğlu da kanaatinin, bu hadiste Hz. Peygamber'in İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye işaret ettiği yönünde olduğunu ve görebildiği kadarıyla Buhârî ve Müslim şerhlerinden hiçbirinde bundan

¹⁷³² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 587 (Muhammed, 47/38 âyetinin tefsiri).

¹⁷³³ el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha*, III, 13-16 (No: 1017, 1018).

¹⁷³⁴ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 24-25 (*Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam*, s. 38-39); Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Ayni'l-İlm ve Zeyni'l-Hilm*, I, 48; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, I, 147.

¹⁷³⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 24-25 (*Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam*, s. 38-39).

¹⁷³⁶ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Ayni'l-İlm ve Zeyni'l-Hilm*, I, 48.

¹⁷³⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, I, 147.

¹⁷³⁸ Muhammed el-Hût, *Esne'l-Metâlib*, s. 25.

¹⁷³⁹ İbn Melek, *Mebâriku'l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*, II, 297 (1139 nolu hadisin şerhi).

¹⁷⁴⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 587 (Muhammed, 47/38 âyetinin tefsiri).

¹⁷⁴¹ Muhammed Habîbullah eş-Şinkîtî, *Zâdü'l-Müslim fîme'ttefeka Aleyhi'l-Buhârî ve Müslim*, I-VI, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts., II, 192. Ahmed Davudoğlu ve ondan naklen Seyit Avcı eserin ismini *Zâtü'l-Müslim* olarak vermektedirler ki doğrusu az önce geçtiği gibi *Zâdü'l-Müslim*'dir. Bkz. Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, I-VI, İstanbul: Işık Yayınları, 2013, V, 4695; Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı*, s. 236.

bahsedilmediğini belirttikten sonra Muhammed Habîbullah eş-Şinkî'nin mezkûr görüşüne yer vermiştir.¹⁷⁴²

Sonuç olarak İmam Ebû Hanîfe'nin faziletine ait nakledilen hadisleri kabul ve reddedenler veya Süyûtî¹⁷⁴³ ile İbn Hacer el-Heytemî¹⁷⁴⁴ gibi biraz daha uzlaşmacı bir tarzla meseleye bakanların tekellüften kurtulamadıkları, ister istemez birtakım zorlamalara giriştikleri gözden kaçmamaktadır. İşin tekellüfsüz tarafı ise Ebû Hanîfe'nin gerçekten müstakil mezheb sahibi büyük bir müctehid olduğu, fıkıh tarihinde asırlardır ilminin derinliği, dininin metâneti ve görüşünün isabetiyle şöhret bulduğudur.

Bursevî'nin zayıf ve mevzû hadisleri sıhhatleri ve işlerlikleri açısından değerlendirirken, hadisin mânâsının şerîatin zâhirine muhalif olmamasını şart koştuğunu daha önce söylemiştik. Bu durumda O'na göre şerîatin zâhirine muhâlif olmayan rivâyetler makbûl, şerîatin zâhirine muhâlif olan rivâyetler ise merdûddur.

Bursevî her ne kadar hadisin makbûl olabilmesi için mânâsının, şerîatin zâhirine muhâlif olmamasını şart koşmakta ise de, zaman zaman şerîatin zâhirine muhâlif hadisleri de cezm sigasıyla nakletmektedir. Bunun en bâriz örneklerinden birisi şu naklidir:

“Mervîdir ki, elif-i Rahmân nice oldu diye Rasûl'den *sallallâhu aleyhi ve sellem* suâl olunacak ‘Onu şeytan çaldı’ buyurdular. Ve elifinden ta’vîzen bâ-i besmeleyi tatvîlle emreylediler.”¹⁷⁴⁵ *Kezâ fî Tefsîri'l-Enmûzec(Ünmûzec)*. Zâhir olan, elif-i şeytân elif-i Rahmân'dan mesrûktur. Zîrâ şeytân aslında “şetane”dendir. “Ba‘ude” ma'nâsına. Güya şeytânın murâdı elif-i Rahmânla dâire-i rahmet-i vâsiaya duhûldür. Velâkin şeytan için

¹⁷⁴² Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, V, 4695.

¹⁷⁴³ Bkz. İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 24-25 (*Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam*, s. 39-42); Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Ayni'l-İlm ve Zeyni'l-Hilm*, I, 48; *Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, I, 146-147.

¹⁷⁴⁴ Bkz. İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 24 (*Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam*, s. 39).

¹⁷⁴⁵ İbnü'l-Arabî dışında hadisi merfû olarak rivâyet eden bir âlime rastlanamamıştır. Bkz. *Tefsîrû İbn Arabî*, I-II, y.y., ts., I, 6 (*Tefsir-i Kebir Te'vilât*, çev. Vahdettin İnce, I-II, İstanbul: Kısant, 2007, I, 29). Ancak İbnü'l-Faradî hadisi, Tâbiî Hibbân b. Ebî Ceble (Cebele) el-Kureşî'nin (ö. 122/740 veya 125/743) biyografisinde “Allah'ın kitabından şeytanın çaldığı bir âyet vardır ki o: Bismillâhirrahmânirrahîm'dir.” lafzıyla İbn Abbâs'ın sözü olarak rivâyet etmiştir. İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, nşr. es-Seyyid İzzet el-Attâr Hüseyinî, I-II, Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988, I, 146 (No: 383).

rahmet-i sıfâtiyye yoktur. Belki sâir eşkıyâ gibi ol dahî rahmet-i zâtîyye dairesindedir.”¹⁷⁴⁶

Burada şunu da belirtelim ki Bursevî, eserlerinde aktardığı tüm rivâyetleri, daha önceki kitaplarda görerek nakletmiştir. Yoksa kendiliğinden hadis uydurmuş değildir.

2.1.3.5.4.3. Kelâm-ı Kibâr Sözler Olması

Bursevî’ye göre, sahâbî dışında Rasûlullâh’dan bilinen tahammül ve edâ yolları dışında nakilde bulunan evliyânın sözleri de merfû hadis gibi değerlendirilmelidir. Çünkü onlar bu sözleri, Rasûlullâh’dan bir lisan-ı mahsûs ile işittikleri şeyler doğrultusunda söylemişlerdir.¹⁷⁴⁷ Zira “Vâris-i ekmelin lafzına itina hadistir.”¹⁷⁴⁸ Bursevî bu hususta şöyle der:

“Ebrâr’ın iyilikleri, mukarrabînin kötülükleri mesabesindedir”¹⁷⁴⁹ kelâm-ı latîfi, İbn Asâkir’in (ö. 571/1176) rivâyet ettiği üzerine hadis değildir. Belki şeyh Ebû Saîd el-Harrâz’ın (ö. 277/890) sözlerindendir. Ebû Saîd el-Harrâz, Şeyh-i Ekber lisânı üzere tarîkatin büyüklerinden belki, ehass-ı ehl-i hakîkattandır. Bu makûleler fi’l-hakîka El-sine-i Fahr-i âlem’den bir lisan-ı mahsûs ve hasenâtından bir hasene-i hâssa olmakla, makaleleri Fahr-i Âlem’e nisbet olunur. Nitekim Hz. Ali’nin “Kim nefsinı bildiyse, Rabbini de bildi”¹⁷⁵⁰ kelâmına ve emsâline hadis itlâk iderler.”¹⁷⁵¹ Bursevî aynı hadise *Tuhfe-i Recebiyye* adlı eserinde “Hadiste gelir: “Nefsinı bilen Rabbini bilir” lafzıyla yer vermektedir.”¹⁷⁵² Bursevî’nin “*bir lisân-ı mahsûs*” olarak vafsettiği, muhtemelen keşif yoludur. O, bu yolla bazı haberlerin Hz. Peygamber’den işitilebileceğini kastetmektedir.¹⁷⁵³

¹⁷⁴⁶ Bursevî, *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 2b.

¹⁷⁴⁷ Sağlam, *Rûhu’l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, s. 31.

¹⁷⁴⁸ Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, I, 23; a.mlf., *Kitâbü’n-Netîce*, I, 64.

¹⁷⁴⁹ Muhaddislerin ittifaken mevzû dedikleri bu hadisin değerlendirmesi daha önce geçmişti.

¹⁷⁵⁰ Muhaddislerin ittifaken mevzû dedikleri bu hadisin değerlendirmesi daha önce geçmişti.

¹⁷⁵¹ Bursevî, *Ferâhu’r-Rûh*, II, 141.

¹⁷⁵² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü’l-Hüsna Şerhi*, s. 161.

¹⁷⁵³ Sağlam, *Rûhu’l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, s. 31.

Bursevî, sahâbî ve tâbîî nesilleri başta olmak üzere onları takip eden nesillerin ve evliyâullâhın sözlerini kelâm-ı kibâr katogorisinde değerlendirmekte ve onlara büyük bir önem vermektedir. Nitekim *Kitâbü'n-Netîce*'de bununla ilgili görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “Kelâm-ı Rasûl kelâm-ı ilâhiye mülhak olduğu gibi, kelâm-ı kibâr dahi kelâm-ı Rasûl'e mülhaktır. Zira ekâmîl-i nâsa nisbetle cemîi füyûzun menbaı birdir.”¹⁷⁵⁴ Bu bağlamda *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de tâbîînin ulularından Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) “Çocukken öğrenilen ilim, taşta nakşetmek (yazı kazımak) gibidir.”¹⁷⁵⁵ sözünü¹⁷⁵⁶ “hadiste geçer ki” diyerek Hz. Peygamber'e izafe etmiş olması¹⁷⁵⁷, kelâm-ı kibâr olan sözlerle verdiği önemin bir göstergesidir.

Görüldüğü gibi Bursevî kelâm-ı kibâr olan sözleri Rasûlullah'ın sözlerine ilhak etmekte ve anlaşıldığı kadarı ile bu sözleri de hadis kapsamında ele almaktadır. Hadisçiler ile sûfîler arasında, hadis tanımları arasında oluşan bu farklılık elbette büyük bir problem olarak önümüzde durmaktadır. Nitekim hadis usûlünde hadisler; merfû, mevkûf ve maktû şeklinde kısımlara ayrılmakta ve her birisinin de içeriği ve hükmü farklılıklar arz etmektedir. Bu sebeple mevkûf ve maktû hadislerin merfû hadis kapsamında değerlendirilemeyeceği gibi sûfîlerin sözlerinin de hadis kapsamına hele merfû hadis kapsamına giremeyeceği açıktır.

¹⁷⁵⁴ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 64.

¹⁷⁵⁵ Eseri bu lafız ve benzeri lafızlarla Beyhakî ve diğer muharricler Hasan-ı Basrî'nin kendi sözü olarak rivâyet etmişlerdir. Bkz. Beyhakî, *el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Ziyâürrahmân el-A'zamî, Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ' li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1404/1984, s. 375 (No: 640); Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, nşr. Âdil b. Yûsûf el-Azzâzî, I-II, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421/2000, II, 180-181 (No: 821, 822); İbn Abdilber, *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlih*, nşr. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyri, I-II, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1419/1998, I, 357 (No: 482). Bu söz, merfû-müsned ve merfû-mürsel olarak farklı lafızlarla Hz. Peygamber'den de rivâyet edilmiştir. Ancak bu rivâyetler zayıftır. Bkz. Bkz. Deylemî, *Müsnedü'l-Firdevs*, II, 144 (No: 2735); Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-Hasene*, s. 333-334 (No: 703); Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Müntesire fi'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988, s. 191 (No: 302); a.mlf., *el-Câmiu's-Sağîr min Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, s. 227 (No: 3733); İbnü'd-Deyba', *Temyîzü't-Tayyib mine'l-Habîs fîmâ Yedûru 'alâ Elsineti'n-Nâs mine'l-Hadîs*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985, s. 107-108; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, III, 515 (No: 3733); a.mlf., *et-Teyisr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, III, 306-307 (No: 3733); Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 85-86 (No: 1757); el-Elbânî, *Daifu'l-Câmi'i's-Sağîr ve Ziyâdetuh*, s. 402 (No: 2727); a.mlf., *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Daife ve'l-Mevzûa*, VI, 101-102 (No: 2591).

¹⁷⁵⁶ Kaynaklarda sözün devamı şöyledir: “Büyük yaşta ilim öğrenmek ise suya yazı yazmak gibidir.”

¹⁷⁵⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/140b; Kasîdecizâde, vr. 396b.

2.1.3.5.4.4. Mânâ Âlemindeki Hâdiseler Olması

Bursevî, mutasavvıfların mânâ âlemindeki¹⁷⁵⁸ başka bir deyişle misâl âlemi¹⁷⁵⁹ veya rûhânî âlemdeki¹⁷⁶⁰ bazı hâdiselere itibar ettiklerini, hatta bu tür hâdiselere büyük değer atfettiklerini söyler. Bursevî bu konuyu bazı örnekler üzerinden izah eder.

Örneğin, Bursevî'ye göre tasavvuf erbâbı kimselerin rivâyetlerindeki inkıtâ zâhire göredir. Bu kimseler mânâ âleminde Rasûlullâh ve istedikleri diğer kimselerle görüşmeye kâdir olduklarından onların rivâyetlerinde inkıtâ yok, aksine tam bir ittisâl vardır.¹⁷⁶¹ O bu konuyu, Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) Hz. Ali (ö. 40/661) ile olan arkadaşlığı ve ondan hırka giydiği yolundaki rivâyetlere temas ederken açıklamış ve bu konuda menfî tavır takınan muhaddislerin bu tutumlarını eleştirmiştir. Şöyle demiştir:

“... Hasan-ı Basrî, Hz. Ali Basra'ya geldiğinde, Vâdî'l-Kurâ'da idi. Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) dedi ki: Hasan-ı Basrî sahâbe ile arkadaşlık etti. Bazıları onu Hz. Ali ile sohbete ve tarikatı ondan aldığına nisbet ederler, bu sahîh değildir. Bu makamın bazı tahkîkâtı geçti, oraya müracaat et.”¹⁷⁶²

Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*'nde bu hususu şu şekilde ifade eder:

“Çün ki Fahr-i âlem İmâm Ali'ye ol hırka-i siyahı ilbâs eyledi, tâ ki nûr-ı zâtta zulmet günü müşâhede eyleye. Ve belki zıll-i hakîkîyi mütâlaa kıla. Ali dahi gerçi Kümeyl b. Ziyâd'ı (ö. 82/701) mahreme-i râz edindi. Velâkin (Hazret-i Ali) fi'l-hakîka hırkayı Hasan-ı Basrî'ye ilbâs etti. Gerek sen zâhirde tut ve gerek bâtında. Zira muhaddisler Hasan'ın, İmâm Ali'den semânı ve onunla sohbetini inkâr etmişlerdir. Velâkin sûfiyyenin nazarı, âlem-i mânâda olan muâmelâta dahi şâmildir. Nitekim Mansûr-ı

¹⁷⁵⁸ Misâl ve rûhânîler âlemine mânâ âlemi, gözle gördüğümüz şu maddî âleme de sûrî âlem denir. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 412.

¹⁷⁵⁹ Bursevî misâl âlemini şöyle tarif eder: “Âlem-i misâl, âlem-i ervâh ile ecsâm arasında berzâhtır. Her mânâ orada temessül ü teccsüd eder.” *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)*, I, 112. Bursevî'nin sözünü ettiği misâl âlemi, sûfiler tarafından kabul edilen bir mertebedir. Bu mertebe, zâtın parçalanma ve bölünme kabul etmeyen şekiller ile hariçte zuhûrudur. Bu meretebeye misâl denmesinden maksad; ruhlar âleminde bulunan her bir ferdin, cisimler âleminde bürüneceği bir şeklin benzerinin bu âlemde zâhir olmasından ötürüdür. Buna, âlem-i berzâh da derler. bu mertebe, gayb ve şehâdet arasını ayıran bir sınırdır. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 48.

¹⁷⁶⁰ Rûhânîlerin ve meleklerin maddî olmayan âlemi. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 523.

¹⁷⁶¹ Bursevî, Gültekin, “I. Kısım”, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 35-36.

¹⁷⁶² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/93b; Kasîdecizâde, vr. 201a.

Hallâc'ın (ö. 309/922) ruhu yüz elli seneden sonra Şeyh Attâr'a (ö. 618/1221) tecellî eyledi. Ve sâhibü'l-Kasîdeti'l-Bürdiyye Şeyh Muhammed Bûsîrî'ye (ö. 695/1296) âlem-i mânâda "bürde-i Nebeviyye" ilbâs olunup, maraz-ı felçten onunla halâs oldu. Ve ilâ hâze'l-ân hatmü'l-evliyâ yüzünden erbâb-ı isti'dâda enfâs-ı Rahmâniyye'ye vâsıl olmaktadır."¹⁷⁶³

Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye adlı eserinde ise bu hâdiseye şöyle temas eder:

"Hasan-ı Basrî'nin Hz. Osman'dan *radiyallâhu anh*'den semâi ve İbni Abbâs'dan ve gayrîdan rivâyeti vardır. Binâen-alâ-hâzâ ekâbir-i tâbiîndendir. Ve Medîne-i Münevvere'de Hz. Ali'ye mülâkî olmuştur diye Seyyid Şerîf'in *Keşşâf Hâşiyesi*'nde tasrîh olunmuştur. Lâkin mutlak likâi, rivâyeti müstelzim değildir diye ehl-i hadîs Hasan'ın İmâm-ı Ali'den rivâyeti sâbit değildir demişlerdir. Bu cihetten İmâm Ali'nin Hasan'a ilkâ-ı nefes ve ilbâs-ı hırka ettiğine kâil değillerdir. Belki Hasan'a nefes Kümeyl b. Ziyâd'dan¹⁷⁶⁴ muttasıl olmuştur derler.¹⁷⁶⁵ Velâkin *Avârifü'l-Meârif Hâşiyesi*'nde¹⁷⁶⁶ Şeyh Zeynüddîn el-Hâfî (ö. 838/143) *kuddise sirruh* demiştir ki; "icâzet-i meşâyihda bu vech ile mestûr ve kâbiren-an-kâbirin nakl-i evliyâ ile böyle meşhûrdur ki matla'-ı âfitâb-ı irşâd ve menba'-i feyz-i akdes, Rabbi'l-ibâd Rasûl-i Muhterem *sallallâhu aleyhi ve sellem* Hazretleri nefes-i nefisi Hz. Ali'ye, îsâl ve hırka-i latîf-i dahî ona ilbâs edip İmâm Ali dahî Hasan Basrî'ye vâsıl kılmıştır." İntehâ bi'l-ma'nâ. Bu fakîrin fehm ettiği budur ki İmâm-ı Ali bir vakitte Basra'ya kudûm edip mescid-i Basra'da müzekkirlerin minberlerini hedm ve kendilerini mescidden ihrâc ettiğinde Hasan meclisine murûr eyleyip "nedir nakl ettiğin?" diye suâl ettikde Hasan dahî; "ol ma'nâdır ki Rasûlullah'dan bize bâliğ olmuştur." diye cevap verince İmâm-ı Ali bu sözden hazzedip bunda eser-i hayr vardır diye Hasan'ı meclisinde ibkâ ettiği Hasan'a îsâl-i nefes ve ilbâs-ı hırka hükmündedir. Maa-hâzâ inde'l-meşâyih sohbet-i

¹⁷⁶³ Bursevî, *Kırk Hadis Şerhi*, s. 351 (Dâru't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 166).

¹⁷⁶⁴ Kümeyl b. Ziyâd (Abdirrahman) b. Nehk (Nüheyk) b. Heysem en-Nehâî el-Kûfî (ö. 82/701). Hz. Ali'ye yakınlığıyla tanınan âbid. Bkz. Bursevî, *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 28a-30b; Mustafa Öz, "Kümeyl b. Ziyâd", *DİA*, 2002, XXVI, 550.

¹⁷⁶⁵ Bursevî *Temâmü'l-Feyz*'de Hz. Ali'nin feyzi doğrudan Hz. Peygamber'in ağzından aldığını, Hz. Ali'nin de bu feyzi Kümeyl b. Ziyâd'a ilettiğini, Kümeyl b. Ziyâd'ın da bunu Hasan Basrî'ye ilettiğini söyler. I, 105.

¹⁷⁶⁶ *Hâşiyetü'l-Tasavvuf*. Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Meârif* adlı eserinin hâşiyesi olup (Manisa İl Halk Ktp., nr. 45, Hk. 1156) Ramazan 829 (Temmuz 1426) tarihinde tamamlanan eserde *Avârif*'teki bazı kelime ve cümlelerin izahı yapılmıştır. Reşat Öngören, "Zeynüddin el-Hâfî", *DİA*, 2013, XLIV, 376.

cismâniyye ile ahz etmek sahîh olduğu gibi hâlet-i insilâhda sohbet-i rûhânîyye ile dahî sahîhtir. Nitekim rûh-ı Mansûr yüz elli seneden sonra rûh-ı Hallâc’a tecellî eyledi. Ve her seher-i a’lâda yedi kutubla erbâb-ı insilâha hallerine münâsib levn ile hil’at-i ilâhiyye ilbâs olunur.”¹⁷⁶⁷

Bursevî, *Rûhu’l-Beyân* adlı tefsîrinde “*Şu benim gömleğimi götürün, babamın yüzüne koyun da gözü açılsın. Bütün âilenizle birlikte bana gelin.*”¹⁷⁶⁸ âyetini açıklarken bu konuyu şöyle özetler: “*et-Te’vîlâtü’n-Necmiyye*’de şöyle denilir: Burada kalp Yûsufu’nun gömleğinin cennet elbiselerinden olduğuna işaret vardır. Bu gömlek Allah Teâlâ’nın cemâl nurlarından giydirdiği bir gömlek olduğu için âmâ olan rûh Yakûbu’nun yüzüne sürülür sürülmez görmeye başlamıştır. Bu sırdan dolayı meşâyıhtan erbâb-ı kulûb olanlar, hırkalarının bereketi mürîdlerinin ruhlarına geçsin, dünya ve dünyada tasarrufta bulunma sevgisinden hâsıl olan körlükleri zâil olsun diye hırkalarını mürîdlerine giydirirler. Hadis hâfızlarından bazıları şöyle demiştir: ‘Hz. Ali Hasan-ı Basrî’ye kendi hırkasını giydirmiştir’ diyen kimsenin sözü yalandır. Çünkü hadis imamları, Hasan-ı Basrî’nin, Hz. Ali’den hadis işittiği hususunu ispat edememişlerdir. Nerede kaldı ki ona hırka giydirsin. Fakîr (Bursevî) der ki: Bu meşâyih’in âdetidir. Onlar, giydikleri gibi teberrüken ve teyemmünen başkalarına da giydirmişlerdir. Onlar bunu Allah’tan aldıkları bir ilhâm ve işaretle yapmışlardır. Bu bakımdan hiç kimse bu işin fazlalıklardan (şerîate fazladan katılan) ve çirkin bid’atlerden olduğunu iddia edemez.”¹⁷⁶⁹

Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye ve *Temâmü’l-Feyz* adlı eserlerinde ise sûfilerin hırka giyme geleneği hakkında şu bilgileri verir: “Ba’de-zâ ma’lûm ola ki beyne’s-sûfiyyeti’l-muhakkıkîn müteâref olan telebbüs-i hırka Rasûlullâh’dan *sallallâhu aleyhi ve sellem* sâbit olmamıştır, belki onun hakkında vârid olan eserler bâtıldır diye ehl-i hadîs inkâr etmişler ve tarîk-i inâd ve taassuba gitmişlerdir. Zîrâ onlardan sûfî nâmına kâmil katî nâdirdir. Ve tâife-i fukahâ dahî böyledir. ... Bizim bâlâda telebbüs-i hırka hakkında işâretimiz kâfi ve beyânımız vâfidir. Husûsan ki icâzât-ı meşâyih kibârda kâbiren-an-

¹⁷⁶⁷ Bursevî, *Kitâbu’s-Silsileti’l-Celvetiyye*, vr. 31a-32a.

¹⁷⁶⁸ Yûsuf, 12/93.

¹⁷⁶⁹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IV, 332 (Yûsuf, 12/93 âyetinin tefsiri).

kâbir sübûtu bâhirdir. Bunlar ise selâtîn-i ma'neviyyedir ki kavânîn-i nass ve kavîl ü fiilleri mesmû' ve ma'mûl olmak mu'tekîdlerine muhtasdır. Ve şol yerde ki âdet-i müstemirre-i âmme ya'nî nass olmayan mahalde huşec-i şer'îyyeden ola, nitekim ehl-i zâhir kâildir. Ya âdât-ı müstemirre-i hâssa, ehl-i tâat ve erbâb-ı dile neden burhân olmaz? Kemâl-i cehillerinden "kitapta, *kitâbu't-tâc ve'l-hırka* yoktur" derler. Ya *kitâbu'l-ferv ve'l-imâme* var mıdır ki onlara mübtelâlar ve zînet-i dünyaya kemâl-i tehâlûk üzere olmuşlardır. ... Ve şeyh-i meşâyihî'd-dünyâ Muhyiddînü'l-Arabî *kuddise sirruh*'dan menkûldur ki, onlar dest-i Hızır'dan *aleyhi's-selâm* hırka telebbüs etmişlerdir."¹⁷⁷⁰ "Fakirler ve sülûk ehli hırka giyerler. Çünkü asıl gaye; dışı (zâhiri) süslemek ve içini (bâtını) doldurmak değil, içi (bâtını) tahliye etmek/boşaltmak ve süslemektir."¹⁷⁷¹ "Bazı sülûk ehli nefsi kırmak ve insanları uzak tutmak için yamalı hırka giyerler."¹⁷⁷² "Sözün özü, tarikat ehli –ki onlar hakikat üzere yürüyen sâliklerdir, çocuklar gibi oyun oynayan kimseler değildirler– siyah, beyaz ve yeşil hırka giyerler."¹⁷⁷³

Sehâvî (ö. 902/1497) "Tasavvuf hırkasının giyilmesi ve Hasan-ı Basrî'nin bu hırkayı Hz. Ali eliyle giymesi" hadisi hakkında şu bilgileri vermektedir: "İbn Dihye (ö. 633/1235) ve İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) bu hadisin bâtıl olduğunu söylemişlerdir. Şeyhimiz İbn Hacer (ö. 852/1449) bundan dolayı şöyle demiştir: "Bu hadisin mevcut tarîklerinden hiçbirisi sâbit değildir. Ne sahîh ne hasen ne de zayıf hiçbir haberde Hz. Peygamber'in ashâbından birine, sûfiler arasında bilinen sûret/keyfiyet üzere hırka giydirdiğine ve ashâbından birine bunu yapmasını emrettiğine dair bir şey vârid olmamıştır. Bu konuyu açık bir şekilde ifade eden her rivâyet bâtıldır. Sonra 'Hz. Ali, Hasan-ı Basrî'ye hırka giydirdi' diyen kimsenin sözü yalan ve iftiradan başka bir şey değildir. Çünkü hadis imamları, Hasan-ı Basrî'nin, Hz. Ali'den hadis işittiği hususunu ispat edememişlerdir."¹⁷⁷⁴ Nerede kaldı ki ona hırka giydirsin." Üstelik şeyhimiz İbn

¹⁷⁷⁰ Bursevî, *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, vr. 25b-26b.

¹⁷⁷¹ Bursevî, *Temâmü'l-Feyz*, I, 80.

¹⁷⁷² Bursevî, *a.g.e.*, I, 84.

¹⁷⁷³ Bursevî, *a.g.e.*, I, 92.

¹⁷⁷⁴ Bu konuyu ayrıntılı bir şekilde inceleyen İbn Receb vardığı sonucu "Hasan-ı Basrî'nin Hz. Ali'den semâi sübût bulmamıştır" cümlesiyle ifade etmiştir. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, nşr. Dr. Hemmâm Abdürrahîm Saîd, I-II, ez-Zerkâ' (Ürdün): Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987, I, 537. Bu konudaki diğer görüşler için bkz. Sühreverdî, *Avârifü'l-*

Hacer bu hususu söyleyen tek kişi de değildir. Aksine kendisinden önce bu hususu söyleyen bir topluluk çıkmıştır.”¹⁷⁷⁵ Molla Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) de hırka meselesinin aslının bulunmadığı¹⁷⁷⁶ hususunda muhaddislerin ittifak halinde olduklarını nakletmektedir.¹⁷⁷⁷

Bursevî'nin yukarıdaki ifadelerinden anlaşılan şu ki, o keşif sahibi kimseler için rivâyet metodları haricinde doğrudan semâa denk, âlem-i mânâda hadis alma yetkisi görmektedir. Ancak muhaddisler bu şekilde bir hadis alma metodunu kabul etmemişlerdir.

2.1.3.6. Muhtelif Bilim Dalları Açısından Kitabın Tahlili

2.1.3.6.1. Tefsîr ve Kur'ân İlimleri

Bursevî şerhte ele aldığı konuları çoğunlukla Kur'ân âyetleriyle delillendirerek açıklamaktadır. Bursevî'nin zikrettiği âyetlerin Kur'ân'daki yerlerine işarete yönelik dört yol izlediği görülmektedir:

- Âyetin lafzına ve Kur'ân'daki yerine işaret etmeden “Kur'ân'da geçtiği gibi”¹⁷⁷⁸ vb. genel ifadeler kullanmak.
- “Allah-u Teâlâ buyurdu ki”¹⁷⁷⁹, “Allah-u Teâlâ'nın buyurduğu gibi”¹⁷⁸⁰, “Allah-u Teâlâ'nın şu kavli/kavlinde/kavliyle”¹⁷⁸¹, “Allah-u Teâlâ'nın kavlinde olduğu gibi”¹⁷⁸²,

Maârif, s. 163-169 (çev. H. Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz, s. 122-133); Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, I, 231; İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâva'l-Hadîsiyye*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts., s. 126 (No: 163).

¹⁷⁷⁵ Sehâvî, *el-Mekâsîdû'l-Hasene*, s. 381 (No: 850). Bkz. Süyûtî, *ed-Dürerü'l-Müntesire fi'l-Ehâdisi'l-Müştehire*, s. 261-262 (No: 469); İbnü'd-Deyba', *Temyîzü't-Tayyib*, s. 128; Molla Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa (el-Mevzûâtü'l-Kübrâ)*, s. 270-271 (No: 356); Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 180-181 (No: 2035); Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa*, s. 253 (No: 106), s. 488 (No: 58); Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 199-201.

¹⁷⁷⁶ Molla Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevzûa (el-Mevzûâtü'l-Kübrâ)*, s. 271.

¹⁷⁷⁷ Molla Ali el-Kârî, *el-Masnû' fî Ma'rîfeti'l-Hadîsi'l-Mevzû' (el-Mevzûâtü's-Sügrâ)*, s. 144 (No: 235).

¹⁷⁷⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6a; 1/8a.

¹⁷⁷⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/195a; 1/210b; 1/213b; 2/6a-b; Kasîdecizâde, vr. 342b; 353b; 357b; 375a; 405a; 410b; 427a; 430b; 437b.

¹⁷⁸⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/32b; Kasîdecizâde, vr. 405a; 430b; 436a.

¹⁷⁸¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4b; 1/6b; 1/7a; 1/25b; 1/33a; 1/34b; 1/40b; 1/49b; 1/51a; 2/72a; 2/83b; Kasîdecizâde, vr. 193a; 202a; 227b; 348a; 360a; 364b; 371b; 405a; 409b; 426a; 431a, 433b.

“Allah-u Teâlâ’nın şu kavlinin buna delâlet ettiği/işaret ettiği gibi”¹⁷⁸³, “Allah-u Teâlâ’nın kavlinin mânâsı”¹⁷⁸⁴, “Yine Allah-u Teâlâ’nın şu kavli”¹⁷⁸⁵, “Allah-u Teâlâ’nın şu kavlinden dolayı”¹⁷⁸⁶, “Kur’ân’daki/tenzîldeki şu âyet”¹⁷⁸⁷ örneklerinde olduğu gibi âyetin Kur’ân’daki yerine işaret etmeden sadece lafzına işaret etmek.

- Âyetin lafzının baş kısmını verip geri kalan kısmına “الآية” diyerek işaret etmek.¹⁷⁸⁸
- “Nûr sûresinde olduğu gibi”¹⁷⁸⁹, “Kıtâl¹⁷⁹⁰ sûresi”¹⁷⁹¹ örneklerinde olduğu gibi âyetin lafzına işaret etmeden sadece Kur’ân’da bulunduğu sûreye işaret etmek.

Âyet tefsîrlerine âyetin mânâsı şudur anlamına gelen (معنى قوله تعالى), (معنى الآية), (يعني/يعني به) ve (أي), (بمعنى)¹⁷⁹² ifadeleriyle başlamıştır.

Bursevî’nin zikrettiği âyetleri tefsîr ederken âyetlerde geçen kelimeleri, kelime tefsîrlerinde olduğu gibi bu kelimelerin eş anlamlılarıyla ve hemen hemen âyetlerdeki kalıplarıyla bir veya birkaç kelime halinde alarak sarf, nahiv, iştikâk ve mânâ yönünden tahlil ettiği görülmektedir.¹⁷⁹³ Bursevî, bu hususta faydalandığı kaynaklara da genellikle temas etmişse de bazı kısa açıklamalarda buna lüzum görmemiştir. Kelimelerin mânâlarını verirken istifade ettiği temel kaynak, bazı muteber lügatların yanında Râgıb

¹⁷⁸² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; 1/21a; 1/23a; 1/23b; 1/26b; 1/37b; 1/39a; 1/45b; Kasîdecizâde, vr. 224b; 240b; 360a; 361b; 364b.

¹⁷⁸³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6b; Kasîdecizâde, vr. 360a; 433b.

¹⁷⁸⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/24b-25a.

¹⁷⁸⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/178b-179a; 2/25a; Kasîdecizâde, vr. 348a; 433b.

¹⁷⁸⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 430b.

¹⁷⁸⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72a; Kasîdecizâde, vr. 193a; 404b; 410b; 432b; 436a.

¹⁷⁸⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 342b.

¹⁷⁸⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/32b.

¹⁷⁹⁰ Mü’minlerin savaşmalarına izin veren âyetler yer aldığı için 47. sûre olan Muhammed Sûresine “Kıtâl Sûresi” de denmektedir. M. Kâmil Yaşaroğlu, “Muhammed Sûresi”, *DİA*, 2005, XXX, 569.

¹⁷⁹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

¹⁷⁹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/23b; 1/31b; 1/45b; 1/51a; 1/71a; 1/98a; 1/99a; 1/133a; 1/162a; 1/163b; 1/164b; 1/168b; 1/200b; 1/210b; 1/215a; 2/14a; 2/15a; 2/24b-25a; 3/193a; Kasîdecizâde, vr. 435b.

¹⁷⁹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/23a; 1/116; 1/155a-b; 2/5b-2/6a.

el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *Müfredâtü Elfâzi'l-Kurân* adlı eseridir. Bursevî'nin nadiren de olsa kelimelerin mânâsını ve âyetlerin tefsîrini teyit etmek maksadıyla bazen Arapça¹⁷⁹⁴ bazen Farsça¹⁷⁹⁵ şiir ile istişhâdda bulunduğu görülmektedir. Bazen de âyetlerde geçen kelimelerin mânâlarını Farsça karşılıklarıyla verdiği müşahede edilmektedir. Yer yer âyetlerde geçen kelime ve cümlelerin i'rabı yapılmış, bu durumda anlamlar nahiv kâidelerine göre değil nahiv kâideleri onlara tâbi kılınarak verilmiştir. Müellifin aynı zamanda dilci olması âyetlerin tefsîrinde furûk ilmiyle ilgili açıklamalara çokça yer vermesine neden olmuştur. Belâgatla ilgili istiâre, teşbîh, mecâz, ve kinâye gibi edebî sanatların bulunduğu âyetlerde bu hususlara temas etmiştir. İlm-i meânîyi teşkil eden kasr, tahsîs (atfu'l-hâs ale'l-âm, atfu'l-âm ale'l-hâs, tahsîs ba'de't-ta'mîm, atfu'l-fiil ale'l-ism, atfu's-şerh ale'l-metn, atfu beyân, atfun ale'l-ma'nâ), hazf vb. konulara da işaret etmiştir. Bu konuların hepsine ileride Dil, Belâgat ve Edebiyat başlığı altında temas edilecektir. Fazla olmamakla beraber farklı kıraatlere dikkat çekilen eserde genelde kıraat imamlarının isimleri zikredilmeden kıraat vecihlerinin/farklılıklarının mânaya yansımaları üzerinde durulmuş, bunlardan kaynaklanan çeşitli i'rab şekillerine işaret edilmiş, zaman zaman şâz kıraatlere de temas edilmiştir.¹⁷⁹⁶

Bursevî ahkâm âyetlerinin tefsîrinde fikhî birikimini ortaya koymuş ve açıklamalarda çoğu kez mensubu bulunduğu Hanefî mezhebinin öne çıkarmış ancak yeri geldikçe diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Neshin kabul edildiği açıklamalarında Kur'an'ın Kur'an'la ve Kur'an'ın sünnetle neshine bazı örneklerle yer vermiştir.¹⁷⁹⁷

Âyetlerin tefsîrinde nadiren de olsa isrâiliyyâta yer verdiği görülmüştür.¹⁷⁹⁸ Bazı âyetleri tasavvufî yorumlarını da katarak tefsîr etmiş¹⁷⁹⁹, bazı müteşâbih âyetleri de

¹⁷⁹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/82b; 1/213b.

¹⁷⁹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/25a.

¹⁷⁹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/50a; 1/179a, 2/17b-18a; 2/23b-24a.

¹⁷⁹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/179b; 2/11b; 2/14a-b.

¹⁷⁹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/17a.

¹⁷⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; 1/105a-b; 1/199b; 2/25a.

te'vîl etmiştir.¹⁸⁰⁰ Bursevî bu yönüyle daha önce Tefsîrciliği bölümünde de değinildiği üzere tasavvufî/işârî yorumları ağır basan bir müfessirdir.¹⁸⁰¹ Ancak o âyetlerin tefsîrinde, ileride Tefsîr ve Kur'ân İlimleri Kaynakları başlığı altında zikredileceği üzere kullandığı kaynaklar itibarıyla hem rivâyet hem de dirâyet tefsîrinin özelliklerini de net bir şekilde yansıtır. O *Rûhu'l-Beyân* tefsîrinde olduğu gibi şerhinde de Kur'ân'ın Kur'ân'la, Kur'ân'ın sünnetle, Kur'ân'ın sahâbe ve tâbiûndan gelen haberlerle tefsîri esaslarına riâyet etmiştir.¹⁸⁰² Bursevî'nin burada yaptığı âyet tefsîrleri *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsîrinde yaptığı izahatlarla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu hususa Bursevî'nin Tefsîrciliği başlığı altında daha önce değinilmişti.

2.1.3.6.2. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü

Ahkâm hadislerini şerh ederken müellifin takib ettiği usûl, ilgili konunun ıstılahını dil ve belâgat özelliklerine dikkat çekerek tarif etmekte veya bilgi vermektedir. Müellifin dil ve belâgat tahlillerinde değindiğimiz vasıflara da uyacak şekilde; fıkıh¹⁸⁰³, usûl-i fıkıh¹⁸⁰⁴, mecâz¹⁸⁰⁵, salât ve selâm¹⁸⁰⁶, niyet¹⁸⁰⁷, tahâret ve kısımları¹⁸⁰⁸, abdest¹⁸⁰⁹, namaz¹⁸¹⁰, kûsûf (güneş tutulma) namazı¹⁸¹¹, Arapça bilinmemesi durumunda namazda Farsça ve diğer dillerle kıraatin ve iftitâh tekbîri getirmenin hükmü¹⁸¹², namazda kıraat

¹⁸⁰⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/207b-208a; 1/215a; 2/7a-b.

¹⁸⁰¹ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; 1/105a-b; 1/214b-1/215a.

¹⁸⁰² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/97b; 1/105a-b; 2/5b-6a.

¹⁸⁰³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/49b;

¹⁸⁰⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/49b.

¹⁸⁰⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/13b-2/14a;

¹⁸⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a-b.

¹⁸⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/56a-b; Kasîdecizâde, vr. 328a; 431a.

¹⁸⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/188a-b; Kasîdecizâde, vr. 432b.

¹⁸⁰⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 392b-393a.

¹⁸¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/186a. Ay. bkz. a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 168-186.

¹⁸¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 280a.

¹⁸¹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

olarak Kur'ân'dan başka bir şey okumanın hükmü¹⁸¹³, namazda mütevâtir kıraat okumanın zarureti ve şâz kıraat okumanın hükmü¹⁸¹⁴, zekat¹⁸¹⁵, hac¹⁸¹⁶, oruç¹⁸¹⁷, nikah¹⁸¹⁸, şahitlik ve yemin¹⁸¹⁹, sakalın hükmü¹⁸²⁰, icma¹⁸²¹, ictihâd,¹⁸²² nehiy¹⁸²³, hilâl¹⁸²⁴, ihlâl¹⁸²⁵, ru'yet¹⁸²⁶, iddet¹⁸²⁷, azil¹⁸²⁸, sedd-i zerîa¹⁸²⁹, nesh¹⁸³⁰, nâsihu'l-hadîs¹⁸³¹, fetvâ¹⁸³², taklid ve mukallid¹⁸³³, takvâ¹⁸³⁴, bid'at¹⁸³⁵, bid'at-i hasene ve bid'at-i

¹⁸¹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 241b-242a.

¹⁸¹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

¹⁸¹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/186a-b. Ay. bkz. a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 187-201.

¹⁸¹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/186b. Ay. bkz. a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 218-235.

¹⁸¹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/186b. Ay. bkz. a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 202-217.

¹⁸¹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 355a-b.

¹⁸¹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 357b-358a.

¹⁸²⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 359b.

¹⁸²¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/74a.

¹⁸²² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/74a-b.

¹⁸²³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/89/a. Burada ayrıca nehiy ile akıl ve nühâ arasındaki ilişkiye değinir. Ay. bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 282a-b.

¹⁸²⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/194a.

¹⁸²⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/194a.

¹⁸²⁶ Buradaki ru'yetten kasıt hem ru'yet ve hem de ru'yet-i hilal meselesidir. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/194a-b.

¹⁸²⁷ Buradaki iddetten maksat hem iddet-i nisâ hem de iddet-i şehîr'dir. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/195a.

¹⁸²⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 282b.

¹⁸²⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/5b-2/6a.

¹⁸³⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/11b; 2/14a-b.

¹⁸³¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/11b.

¹⁸³² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/18b.

¹⁸³³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasîdecizâde, vr. 213b.

¹⁸³⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/18b.

kabîha¹⁸³⁶, fukahâ-i seb‘a¹⁸³⁷, besmele¹⁸³⁸, hamdele¹⁸³⁹, havkale¹⁸⁴⁰, heylele¹⁸⁴¹, hay‘ale¹⁸⁴², hasbele¹⁸⁴³, sebhale¹⁸⁴⁴, ca‘lefe¹⁸⁴⁵, talbeke¹⁸⁴⁶, dem‘aze¹⁸⁴⁷, fezleke¹⁸⁴⁸ ve belkefe¹⁸⁴⁹ gibi kavram ve ıstılahları tarif ettiği veya haklarında bilgi verdiği görülür.

Bursevî’nin ıstılah tarifleri gibi dikkat çeken bir başka uygulaması da nadiren de olsa ibadetlerle ve ilmihalle ilgili bazı fikhî meselelere değinmesi bazı hallerde de bu konudaki fikhî ihtilaflara işaret etmesidir.¹⁸⁵⁰ Daha önce geçtiği gibi açıklamalarında çoğu kez mensubu bulunduğu Hanefî mezhebini ve kaynaklarını¹⁸⁵¹ öne çıkarmış ancak yeri geldikçe diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir.¹⁸⁵² Ayrıca Bursevî’nin

¹⁸³⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasıdecizâde, vr. 411b-412a.

¹⁸³⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/106a-b.

¹⁸³⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/118a-b.

¹⁸³⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b; Kasıdecizâde, vr. 232a.

¹⁸³⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b; Kasıdecizâde, vr. 232a.

¹⁸⁴⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b; Kasıdecizâde, vr. 445a-b.

¹⁸⁴¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b.

¹⁸⁴² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b.

¹⁸⁴³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b.

¹⁸⁴⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b; 1/214b-215a; 2/4b.

¹⁸⁴⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b.

¹⁸⁴⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b.

¹⁸⁴⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b.

¹⁸⁴⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b.

¹⁸⁴⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133b.

¹⁸⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/179b; 1/186b-187a; 1/193a-b; 1/195a; 1/212a; 2/1b; 2/18a-b; 1/109a-b; Kasıdecizâde, vr. 280a; 282b; 357b-358a.

¹⁸⁵¹ Örneğin Bursevî, Osmanlı âlimi ve fâkîhi Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî’nin (ö. 956/1549) Hanefî fikhına dair yazdığı *Mülteka’l-Ebhur* kitabından övgüyle bahseder. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/20b.

¹⁸⁵² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b; 1/56a; Kasıdecizâde, vr. 280a; 282b; 288a; 355a-b; 357b-358a.

nadiren de olsa Osmanlı dönemindeki kanun ve uygulamalara atıfta bulunduğu görülür.¹⁸⁵³

2.1.3.6.3. Kelâm, Felsefe ve Mantık

Bursevî yeri geldikçe kısa ve özlü olarak bazı kelâmî meselelere temas etmektedir. Kelâmî meseleleri istifade ettiği kaynaklara dayanarak verdiği gibi zaman zaman kendi görüşlerini de belirtmiştir. Ana hatlarıyla Ehl-i Sünnet akidesine bağlı kalarak başta Mu'tezile ve Şia olmak üzere Kaderiyye, Cebriyye; Cehmiyye, Mücessime, Müşebbihe, İshâkiyye ve Nusayriyye gibi fırkaların Ehl-i Sünnet'e muhalif görüşlerini tenkid etmiştir.¹⁸⁵⁴ Hatta bazen Yahudilik, Hristiyanlık ve Mecûsiliği tenkid ettiği de görülmektedir.¹⁸⁵⁵ Örneğin bir yerde Hristiyanların Hz. İsa'nın öldürüldüğüne dair iddialarını tenkid etmiş, âyetlerden getirdiği delillerle bu iddiayı çürütmeye çalışmıştır.¹⁸⁵⁶ Sünnî bir mutasavvıf olan Bursevî, Ehl-i Sünnet çizgisinden uzaklaşan mutasavvıfları ve tasavvufî zümreleri eleştirdiği gibi özellikle vahdet-i vücûd ehli mutasavvıfları yeren kelâmcıları da tenkid etmiştir. Bu hususa, Hadis Usûlüne Yönelik Tasavvufî Görüşleri başlığı altında daha önce değinilmişti. Kendisi Mâturîdî olan Bursevî'nin nadiren de olsa Zâhiriyye¹⁸⁵⁷ ve Eş'ariyye¹⁸⁵⁸ mezheblerinin bazı görüşlerine işaret ettiği görülür.

Bursevî'nin temas ettiği bazı kelâmî ve felsefî konular şunlardır: Allah'ın isim ve sıfatları¹⁸⁵⁹, zâtî ve ihtiyârî sıfatlar¹⁸⁶⁰, ulemânın geneline göre Allah'ın isimlerinin

¹⁸⁵³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/179b.

¹⁸⁵⁴ Örneğin Mu'tezileye reddiyesi için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/134b; Kasîdecizâde, vr. 258a. Mücessime ve Müşebbihe'ye reddiyesi için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/208a. Felsefecilere reddiyesi için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164a. Şia âlimlerinden Ebû Ca'fer Nasîruddîn et-Tûsî'ye (ö. 672/1274) reddiyesi için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/117b; İshâkiyye ve Nusayriyye'ye reddiyesi için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 258a; 282a.

¹⁸⁵⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/134b.

¹⁸⁵⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/178b-179a.

¹⁸⁵⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 288a.

¹⁸⁵⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 282a.

¹⁸⁵⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4b-5a; 1/69a; 1/108b; 1/150b; 1/168a-b; 1/172a; 1/208a; 1/215a; 2/5a; 2/36b; Kasîdecizâde, vr. 364a-b.

¹⁸⁶⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4b-5a; 1/69a; 1/108b; 1/208a; 2/36b; Kasîdecizâde, vr. 364a-b.

tevkîfî oluşu¹⁸⁶¹, Allah'ın zâtını değil sıfatlarını düşünmenin gerekliliği¹⁸⁶², Allah'ın zatında ve sıfatlarında kemali ve noksan sıfatlardan tenzîhi¹⁸⁶³, uluvvullâh¹⁸⁶⁴, kelâmullâh meselesi¹⁸⁶⁵, “gayb bilgisi”¹⁸⁶⁶, kaza ve kader¹⁸⁶⁷, cennetin ebedîliği¹⁸⁶⁸, Mesîh Deccâl¹⁸⁶⁹, iman-amel ilişkisi¹⁸⁷⁰, mutlak mânâda imanı nefyeden bazı hadislerin imanın sıhhatinin nefyine değil de kemâlinin nefyine hamledilmesi meselesi¹⁸⁷¹, mutlak olarak ameli nefyeden bazı hadislerin amelin sıhhatinin nefyine değil de faziletinin nefyine hamledilmesi meselesi¹⁸⁷², ulûhiyyet¹⁸⁷³, şirk (büyük ve küçük şirk)¹⁸⁷⁴, küfür ve fîsk (fâsık ve kâfir)¹⁸⁷⁵, bid’at (küfrü gerektiren/mükeffir bid’at ve fîskı gerektiren/müfessik bid’at)¹⁸⁷⁶, (bid’at-i hasene ve bid’at-i kabîha)¹⁸⁷⁷, ölüye ve kabre

¹⁸⁶¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164b-165a; 1/214b-215a;

¹⁸⁶² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/172a.

¹⁸⁶³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/5b.

¹⁸⁶⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/215a.

¹⁸⁶⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/195b.

¹⁸⁶⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/142b; Kasîdecizâde, vr. 278b.

¹⁸⁶⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/7a; Kasîdecizâde, vr. 360a. Ay. bkz. a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 126-137.

¹⁸⁶⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/187b.

¹⁸⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 402b.

¹⁸⁷⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/135b-136a; 1/147b.

¹⁸⁷¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/62a.

¹⁸⁷² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/56a-b.

¹⁸⁷³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/5a-b. Ay. bkz. a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 156-160.

¹⁸⁷⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105a-b; 1/127b; 2/7b; 2/16a; 2/17b.

¹⁸⁷⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105b-106a.

¹⁸⁷⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 257b-258b.

¹⁸⁷⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/106a-b.

teberrük meselesi¹⁸⁷⁸, uğursuzluk inancı¹⁸⁷⁹, itikâdî bazı fırkalar¹⁸⁸⁰, büyük günah işleyen kimseye bu fırkaların bakışı¹⁸⁸¹, fırka-i nâciye¹⁸⁸², bid'atçı altı aslî fırka (Hâriciyye, Râfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Muattıla ve Mürcie)¹⁸⁸³, tasavvufî on iki fırka¹⁸⁸⁴, Hz. Peygamber'in fazileti¹⁸⁸⁵, Hz. Peygamber'in âl ve ehl-i beyti¹⁸⁸⁶, sahâbenin fazileti¹⁸⁸⁷, tâbi'in metbû'dan üstün olabileceği meselesi¹⁸⁸⁸, Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasındaki hilaf¹⁸⁸⁹, İshâkiyye ve Nusayriyye'nin Hz. Ali'nin ilahlığı iddiasının küfür olduğu¹⁸⁹⁰, Hz. Hüseyin'in ilahlığı iddiasının küfür olduğu¹⁸⁹¹, Mu'tezile'nin halku'l-kur'ân iddiasıyla âhirette rû'yetullâh'ı inkârı meselesi¹⁸⁹², el-menzile beyne'l-menziileteyn¹⁸⁹³, kâfirin dünyada yaptığı iyilikler¹⁸⁹⁴, iç alem-dış alem

¹⁸⁷⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/19a; 1/170a.

¹⁸⁷⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/212a.

¹⁸⁸⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/40b; 1/53a-54a; 1/105a; Kasîdecizâde, vr. 411b.

¹⁸⁸¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/53b-54a.

¹⁸⁸² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/106b.

¹⁸⁸³ Bursevî bu aslî altı fırkanın her birinin altı fırkaya ayrıldığını böylece hadiste bildirildiği gibi bu fırkaların toplamda yetmiş iki fırka olduklarını belirtir. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/106b. Bursevî'nin bu altı fırka hakkındaki geniş değerlendirmesi için bkz. Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 16-17.

¹⁸⁸⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/106b-107a.

¹⁸⁸⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6a.

¹⁸⁸⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/7b; 1/94a-b. Ay. bkz. a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 108-109; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 149-152.

¹⁸⁸⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/117b.

¹⁸⁸⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/139a.

¹⁸⁸⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/51a-b; 1/118b; 1/179b. Ay. bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 181-182 (Bakara, 2/89 âyetinin tefsiri); X, 197 (Cin, 72/15 âyetinin tefsiri); a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 108-109.

¹⁸⁹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 258a.

¹⁸⁹¹ Bursevî, kendi zamanında Bursa'da (Burûsa) sapkın bir kimsenin bu iddiayı dillendirdiğini bunun üzerine Büyük Sultan Kanuni Sultan Süleyman'ın onu Bursa'dan sürdürdüğünü, akabinde de zehirleterek öldürttüğünü nakleder. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 258a-b.

¹⁸⁹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 258a.

¹⁸⁹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/53b.

¹⁸⁹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/21a.

mesesi¹⁸⁹⁵, cisim, cevher ve araz konuları¹⁸⁹⁶, nihâyeti/sonu olmayan şeylerin hudûsunun imkansızlığı meselesi¹⁸⁹⁷, “birden ancak bir sâdır olur” meselesi hakkında felsefecilerden İbn Sina (ö. 428/1037) ve İbn Rüşd’e (ö. 595/1198) verdiği reddiye.¹⁸⁹⁸

2.1.3.6.4. Tasavvuf ve Ahlâk

Daha önce de değinildiği üzere hocası Osman Fazlî Efendi gibi büyük ölçüde Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’nin (ö. 638/1240) tesirinde kalan Bursevî’nin¹⁸⁹⁹ şerhte geçen bazı kavramları tasavvufî ve ahlâkî yorumlarla izah etmektedir. Bu kavramların bazıları tahalluka, bazıları da tahakkuka dair kavramlardır.¹⁹⁰⁰ Bursevî, tahalluk kavramlarının ibadet ve ahlâka dair olanlarından ibadet¹⁹⁰¹, amel-i sâlih¹⁹⁰², takva¹⁹⁰³, haya¹⁹⁰⁴, tevbe ve istiğfar¹⁹⁰⁵, zikir¹⁹⁰⁶, itminan¹⁹⁰⁷, adl/adâlet¹⁹⁰⁸, sıdk¹⁹⁰⁹, sehv¹⁹¹⁰, hamd ve şükür¹⁹¹¹, salât ve selâm¹⁹¹², fakr¹⁹¹³, hayâ¹⁹¹⁴ ve gına/istiğnâ¹⁹¹⁵ kavramlarına; seyr u sülûk

¹⁸⁹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4b-5a; 1/14b; 1/41b-42a; 1/132a.

¹⁸⁹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/39a-b; Kasîdecizâde, vr. 169a-b.

¹⁸⁹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/39a-b; Kasîdecizâde, vr. 169a-b.

¹⁸⁹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/116a.

¹⁸⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b; 1/55a; 1/157a.

¹⁹⁰⁰ Bu bölümdeki konu tasnifi/sınıflandırılması için bkz. H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997, s. 6-8 (İçindekiler kısmı). Ay. bkz. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: İFAV, 2001, s. 6-7 (İçindekiler kısmı).

¹⁹⁰¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105a-b; 1/207a-b.

¹⁹⁰² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a.

¹⁹⁰³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/17a; 1/71b; 1/98b; 1/104b-105a; 1/105a.

¹⁹⁰⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/193a; Kasîdecizâde, vr. 435b.

¹⁹⁰⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/16a.

¹⁹⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b.

¹⁹⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/34a.

¹⁹⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/98a-b; 1/105b.

¹⁹⁰⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/66a.

¹⁹¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/84b-85a.

¹⁹¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a; 1/4b; 1/6a; 1/8b; 1/133b; 1/163b; 1/164a.

¹⁹¹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8a-b.

kavramlarına dair olanlarında da sülûk¹⁹¹⁶, şeyh¹⁹¹⁷, halîfe¹⁹¹⁸, evtâd-ı erbaa (dört mezheb imâmı)¹⁹¹⁹, erbâb-ı hakâik (dört mezheb imâmı da bunlardan)¹⁹²⁰, ehlü'z-zâhir ve ehlü'l-hakâik ayrımı¹⁹²¹, ehlü'z-zâhir ve ehlü'l-yakîn ayrımı¹⁹²², sohbet¹⁹²³, âlim¹⁹²⁴, ârif¹⁹²⁵, âmil¹⁹²⁶ ve velî-velâyet¹⁹²⁷ kavramlarına değinir.

Tahakkuk kavramlarının kalbî ve vicdânî olanlarından muhabbet/hubb¹⁹²⁸, havf-haşyet¹⁹²⁹ ve recâ¹⁹³⁰, kabz¹⁹³¹ ve bast¹⁹³², gaybet ve huzur¹⁹³³, fenâ¹⁹³⁴ ve bekâ¹⁹³⁵

¹⁹¹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/154a; 1/162a.

¹⁹¹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/91a.

¹⁹¹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/154a; 1/162a.

¹⁹¹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/24a; 1/182a.

¹⁹¹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; 1/14b; 1/23a; 1/71b.

¹⁹¹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/49a.

¹⁹¹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasîdecizâde, vr. 213b.

¹⁹²⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/85b; 2/100b; Kasîdecizâde, vr. 213b.

¹⁹²¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b-9a.

¹⁹²² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/117a-b.

¹⁹²³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/94a-b; 2/100b; 3/2b-7a; Kasîdecizâde, vr. 300b-303b.

¹⁹²⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b-2a.

¹⁹²⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/86a; 1/109a; 1/215a.

¹⁹²⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a.

¹⁹²⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/106b.

¹⁹²⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/62a-b.

¹⁹²⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/84b.

¹⁹³⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/25b.

¹⁹³¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/178b-179a.

¹⁹³² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/16b; 1/27a.

¹⁹³³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/57a; 2/38a.

¹⁹³⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/33a; 1/63a; 1/178b; 1/186b.

¹⁹³⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/5a.

kavramlarına; marifet ve bilgiye dair olanlarından da marifet ve irfân¹⁹³⁶, ilim (zarûrî ihtiyârî ilim-zarûrî gayr-i ihtiyârî ilim, iktisâbî ilim-istidlâlî ilim)¹⁹³⁷, ilm-i ledün¹⁹³⁸, ilmü'l-gayb¹⁹³⁹, şer'at ilmi ve tarikat ilmi¹⁹⁴⁰, tâlim¹⁹⁴¹, asl¹⁹⁴², îkân ve yakîn (ilme'l-yakîn)¹⁹⁴³, keşf (el-keşfü'l-yakînî ve el-keşfü'l-hayâlî)¹⁹⁴⁴, ilhâm¹⁹⁴⁵, feyz¹⁹⁴⁶, ahz anillah¹⁹⁴⁷, rüyâ/menâm¹⁹⁴⁸, insilâh¹⁹⁴⁹, yakaza¹⁹⁵⁰ ve tecellî/nuru tecellî¹⁹⁵¹ kavramlarına temas eder.

Bursevî'nin şerhinde tasavvuf kurumlarından da söz ettiği görülmektedir. Nitekim tasavvuf fırkalarının toplamda 12 fırkadan müteşekkil olduğunu bunlardan sünnî olan fırka hariç hepsinin bid'atçı fırkalar olduğunu söyler. Bursevî bu sünnî olan fırkanın ismini vermez, ancak akîdeleri ve amelleri yönüyle ulemânın bu fırkayı övdüklerini belirtir. Bursevî'nin ilki dışında haklarında bilgi verdiği bu fırkalar sırasıyla şunlardır: Sünnî olan fırka, Hulûliyye, Hâliyye, Evliyâiyye, Şimrâhiyye, Hibbe, Hûriyye,

¹⁹³⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/86a; 1/172a.

¹⁹³⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b-2a; 1/2a; 1/39a-b; 1/40b; 1/164b; 1/182b.

¹⁹³⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/164a-b; Kasîdecizâde, vr. 107b.

¹⁹³⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/142b; Kasîdecizâde, vr. 278b.

¹⁹⁴⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164a-b.

¹⁹⁴¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164b.

¹⁹⁴² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/142a-b.

¹⁹⁴³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/5a; 1/15a; 1/34a; 1/39b; 1/40a; 1/41a; 1/43b.

¹⁹⁴⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b-2a; 1/43b; 1/48b; 1/71a-b; 1/86b; 1/94b; 2/25a; 3/31a; 3/31b-32a; Kasîdecizâde, vr. 321a.

¹⁹⁴⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/86b-87a; 1/164a-b; 2/13a.

¹⁹⁴⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164a-b.

¹⁹⁴⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b.

¹⁹⁴⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/49a; 1/86b; 2/78b; 3/3b; 3/3b-4a; 3/4a; 3/31b-32a; Kasîdecizâde, vr. 301a-301b; 321a.

¹⁹⁴⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/94b; 3/3b-4a; 3/31b-32a; Kasîdecizâde, vr. 301a-301b; 321a.

¹⁹⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a; 3/3b-4a; 3/31b-32a; Kasîdecizâde, vr. 301a-301b; 321a.

¹⁹⁵¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; 1/4b.

İbâhiyye, Mütেকâsile, Mütেকâhile, Vâkıfıyye ve İlhamiyye.¹⁹⁵² Bursevî' yer yer bazı tasavvufî meseleleri de ele alır. Bu meselelerin bir kısmı varlık/vücûd (vâcibü'l-vücûd, el-vücûdu'l-mutlak ve el-vücûdu'l-âm, vahdetü'l-vücûd)¹⁹⁵³ ve iç âlem-dış âlem¹⁹⁵⁴ meseleleri gibi doğrudan tasavvufî düşünceyle ilgiliyken, diğer kısmı daha önce Hadis Usûlünün Bazı Konularına Yönelik Tasavvufî Görüşleri başlığı altında açıklanan tasavvufta marifet ve bilginin kaynaklarını oluşturan ilm-i ledün, tâlim, keşf, ilhâm, feyz, ahz anillâh, rüyâ/menâm, insilâh, yakaza, tecellî/nuru tecellî gibi meseleler yanında sebep-müsebbib ilişkisi¹⁹⁵⁵, şirk¹⁹⁵⁶, ölüye ve kabre teberrük¹⁹⁵⁷ meseleleri gibi amelî tasavvufun meseleleridir.¹⁹⁵⁸

Bursevî, hadis usûlünün konusu olan ancak içerdığı ahlâkî kurallar bakımından ahlâk ilminin de konuları arasında değerlendirilebilecek olan hadis hocasının ve öğrencisinin uyması ve uygulaması gereken edebe dair müşterek ve münferid kurallara (âdâb) ayrıntılı bir şekilde temas etmiştir.¹⁹⁵⁹

Bursevî bu görüşlerini tasavvuf büyüklerinin söz ve görüşleriyle delillendirirken ekseriyetle bu âlimlerin isimlerini vermeden saygı ifadesi olarak şu tabirleri kullanmaktadır:

¹⁹⁵² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/106b-107a. Bursevî'nin bu on iki fırka hakkındaki geniş değerlendirmesi için bkz. Bursevî, *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 18-20.

¹⁹⁵³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4b-5a; 1/5b; 1/14b; 1/41a; 1/42b; 1/105a; 1/115a; 1/132a; 1/142a; 1/150a; 1/157a; 2/6a; 2/34a; 2/215a.

¹⁹⁵⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4b-5a; 1/14b; 1/41b-42a; 1/132a.

¹⁹⁵⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/115a; 1/215b-216a; 2/5a-b.

¹⁹⁵⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105a-b; 1/127b; 2/7b; 2/16a; 2/17b.

¹⁹⁵⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/19a; 1/170a.

¹⁹⁵⁸ Bu bölümdeki konu tasnifi/sınıflandırılması için bkz. Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 8 (içindekiler kısmı).

¹⁹⁵⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 430b-436b.

قال بعض الأكابر¹⁹⁶⁰، قال بعض الكبار¹⁹⁶¹، قال بعض الكبراء¹⁹⁶²، قال بعض الحكماء¹⁹⁶³، قال بعض أكابر العلماء¹⁹⁶⁴، جاء في كلام بعض الكبار¹⁹⁶⁵، قال بعض أهل الإشارة¹⁹⁶⁶، قال أهل الإشارة¹⁹⁶⁷، قالت الصوفية¹⁹⁶⁸، قال بعض الصوفية¹⁹⁶⁹، قد صحَّ عند أهل الله¹⁹⁷⁰، على هذا إطلاق أهل الله¹⁹⁷¹، أمّا أهل الحقائق فيقولون¹⁹⁷²، والله درّ بعض أهل الحقائق¹⁹⁷³، عند أهل الميزان¹⁹⁷⁴، عند أهل اليقين¹⁹⁷⁵، قال بعض أهل الحقائق¹⁹⁷⁶، قال بعض أرباب الحقائق¹⁹⁷⁷، عند أرباب الحقائق¹⁹⁷⁸، من أهل الحقائق¹⁹⁷⁹، عند (عليه) أرباب الحقائق¹⁹⁸⁰، من أرباب الحقائق وأهل الدّوق¹⁹⁸¹، ومنه قول بعض العارفين¹⁹⁸²، وقال من قال¹⁹⁸³.

¹⁹⁶⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/201a.

¹⁹⁶¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/32a-b; 2/5a; 2/10a; 2/72a; 2/98a; Kasîdecizâde, vr. 193a; 212b; 217b; 410b-411a.

¹⁹⁶² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/130a.

¹⁹⁶³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 444b.

¹⁹⁶⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasîdecizâde, vr. 213a.

¹⁹⁶⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105b.

¹⁹⁶⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/7a.

¹⁹⁶⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/98b.

¹⁹⁶⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/32a; Kasîdecizâde, vr. 321a.

¹⁹⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 432b.

¹⁹⁷⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/24a.

¹⁹⁷¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/94a.

¹⁹⁷² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/9a.

¹⁹⁷³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b.

¹⁹⁷⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/157a.

¹⁹⁷⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/117a.

¹⁹⁷⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/74a.

¹⁹⁷⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 410b.

¹⁹⁷⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/209a; Kasîdecizâde, vr. 138b.

¹⁹⁷⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/86b.

¹⁹⁸⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/186b; 1/209a; 1/215a.

¹⁹⁸¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/85b.

¹⁹⁸² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 382b.

Nadiren de olsa şu örneklerde olduğu gibi söz ve görüşlerini zikrettiği bu âlimlerin isimlerini verdiği görülmüştür:

قال حضرة الشيخ الأكبر قدس سره الأطهر¹⁹⁸⁴، قال حضرة الشيخ صدر الدين قدس سره في شرح الأربعين حديثاً¹⁹⁸⁵، قال بشر الحافي¹⁹⁸⁶.

Bursevî tasavvuf büyüklerinin görüşlerine büyük önem atfetmiş ihtilaflı meselelerde onların görüşlerini zâhir ulemânın görüşlerine tercih edeceğini söylemiştir. Nitekim Bursevî, Allah’a “Ya Sultân! Ya Sübhân!” diyerek dua etmenin câiz olup olmadığı meselesini tartışırken her ne kadar ekseri ulemaya göre Allah’ın isimleri tevkîfî ise de tazime delâletlerinden dolayı bu isimleri kullanmanın câiz olduğunu, Ebüssuûd Efendi’nin de (ö. 982/1574) *Tefsîr*’inde bu isimlerin Allah’a ıtlâkını câiz gördüğünü, bu ıtlakın yanlış olması durumunda bu değerli âlimin buna muhakkak dikkat çekeceğini belirttikten sonra şöyle demektedir: “Üstelik hakâik erbâbı da bu görüş üzeredir. Onlar hangi görüşe yönelirlerse ben de onlarla beraberim.”¹⁹⁸⁷ Şerhinde tasavvuf büyüklerinin sözlerine sıkça yer veren Bursevî, genelde bu sözleri nakletmekle yetinir¹⁹⁸⁸, bazen herhangi bir sebepten dolayı açıklama ihtiyacı gördüğü sözleri açıklar¹⁹⁸⁹, bazen de bazı sözlere karşı çıkarak itiraz eder ve görüş beyanında bulunur.¹⁹⁹⁰

2.1.3.6.5. Dil, Belâgat ve Edebiyat

Bir metnin anlaşılması öncelikle dilinin anlaşılması demektir. Hz. Peygamber de vahyi tebliğ ve beyan görevini kendisinin en fasih şekilde konuştuğu Arapça ile yerine getirmişti. Hadislerin lisanı ve lafızları da bu dilden müteşekkildir.

¹⁹⁸³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/188a; Kasîdecizâde, vr. 432b.

¹⁹⁸⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b.

¹⁹⁸⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/6a.

¹⁹⁸⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/188a; Kasîdecizâde, vr. 432a.

¹⁹⁸⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/215a.

¹⁹⁸⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/7a; 1/8b-9a; 1/32a-b; 1/48b; 1/98b; 1/130a; 1/201a; 2/5a; 3/32a; Kasîdecizâde, vr. 321a.

¹⁹⁸⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105b; 1/174a; 2/6a-b.

¹⁹⁹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/74a-b.

Dinî metinlerin anlaşılması öncelikle lafızların anlaşılması ile mümkündür. Ancak lafızların anlaşılması tamamıyla metnin anlaşılması için yeterli ve tek unsur değildir. Ancak lafızlar anlaşılmadan da dinî metinlerin yorumu, naslar arasındaki yerinin tesbîti mümkün değildir. O halde lafızları anlamak, anlama faaliyetinin en önemli eşiklerinden biri olarak kabul edilebilir.

Dinî metinlerin lafzına, dil ve belâğat izahlarına yönelik bu itinânın kişiyi bazı yanlış anlamalardan koruyacağı belirtilmiştir. Buna göre mantık ilmi nasıl aklî yanlışlardan muhafaza ediyorsa belâğat ilmi de anlama dönük hatalardan korumaktadır.¹⁹⁹¹ Nitekim Bursevî, *Nuhbe* şerhinde gerek âyetlerin tefsîrinde gerekse hadislerin şerhinde dilin hem gramer yönünü hem de sanatsal yönünü ustalıkla kullanmıştır.

Müellifin şerhte geçen lafızların mânâlarını tesbite itinâ gösterdiği¹⁹⁹², hatta ileride geleceği gibi kelimelerin etimolojisi hakkında bilgi verdiği, Arapça eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimeler arasındaki anlam ve kullanım farklarına önem verdiği, cümlelerin anlamını tesbit etmek için sıkça irab tahlilleri yaptığı ve bazen Arap dili sanatlarından istifade ettiği görülmektedir.

Bursevî'nin şerhinde dil tahlillerinde öne çıkan bazı özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

2.1.3.6.5.1. Sarf Tahlilleri

Bursevî'nin şerhinde *Tefsîr*'inde olduğu gibi kelime tahlillerine sıkça rastlanır. Bu bağlamda kelimelerin kısımlarını oluşturan isim, fiil ve harflerden çokça söz eder.¹⁹⁹³ İsimlerin kısımlarıyla ilgili olarak câmid isimleri oluşturan masdarlar¹⁹⁹⁴, zamirler¹⁹⁹⁵,

¹⁹⁹¹ Köktaş, *Fethu'l-Bârî ve Umdetü'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, s. 63 vd.

¹⁹⁹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; 1/2a; 1/8b; 1/17a; 1/34a; 1/66a; 1/84b-85a; 1/98a-b; 1/105b; 1/163b; 1/164a-b; 1/215a; 2/23a; 2/100b; 2/142b; Kasîdecizâde, vr. 107b; 213b; 278b; 339a; 342b; 343a; 348a; 400a-b; 400b-401a; 401a.

¹⁹⁹³ Bu bölümdeki konu tasnifi/sınıflandırılması için bkz. Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf*, İstanbul: İFAV, 2012, s. 80-98.

¹⁹⁹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a; 1/5b; 1/8b; 1/16a; 1/17a; 1/19b; 1/20a; 1/25a; 1/32a; 1/47a; 1/50a; 1/60b; 1/98a; 1/102a; 1/116a; 1/125a; 1/133b; 1/186b; 1/196b; 1/200a; 1/210a; 1/210b-211a; 1/214b; 2/1b; 2/4b; 2/8a; 2/14a; 2/22a; 2/24b; 2/31a; Kasîdecizâde, vr. 238b; 353b; 396a; 402a; 410a-b; 439b.

¹⁹⁹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/9b; 1/20b; 1/21a; 1/23a; 1/24b; 1/25b; 1/27b; 1/29b; 1/32b; 1/34a; 1/34b; 1/38a; 1/49a; 1/88a; 1/95a; 1/113b; 1/116b; 1/121b; 1/125a; 1/153a; 1/159a; 1/181b; 1/194b; 1/197a; 1/206a; 1/215a; 2/16a; 2/17a; 2/20a; 2/23a; 2/32a; 2/34b; 2/36b.

ism-i işâretler¹⁹⁹⁶, ism-i istifhâmlar¹⁹⁹⁷, ism-i mevsûller¹⁹⁹⁸, şart isimler¹⁹⁹⁹ ve fiil isimlerden²⁰⁰⁰; müştak isimleri oluşturan ism-i fâil²⁰⁰¹, ism-i mef'ûl²⁰⁰², sıfat²⁰⁰³, sıfat-ı müşebbehe²⁰⁰⁴, mübâlağa sîgaları²⁰⁰⁵, ism-i tafdîl²⁰⁰⁶, ism-i tasgîr²⁰⁰⁷, ism-i mensûb²⁰⁰⁸, zaman, mekân ve alet isimleri²⁰⁰⁹, zaman ve mekân zarfları²⁰¹⁰, isimlerde müzekker-müennes²⁰¹¹, müfred-tesniye-cemi²⁰¹² ve ma'rife-nekra²⁰¹³ durumları ele alınmıştır.

¹⁹⁹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; 1/10a; 1/16b; 1/25a; 1/25b; 1/31a; 1/33a; 1/40a-b; 1/50a; 1/84a; 1/96b; 1/109b; 1/116a; 1/117b; 1/126a; 1/130a; 1/131a; 1/132a; 1/144b; 1/149a-b; 1/153a; 1/166a; 1/172a; 1/172b; 1/173b; 1/174a; 1/175b; 1/198b; 1/201b; 1/209b; 2/1a; 2/4b; 2/7a; 2/17a; 2/19a; 2/21a; 2/28b; 2/30b; 2/32b; 2/38a.

¹⁹⁹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/157a; 2/4a.

¹⁹⁹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/64a; 1/71b; 1/111b; 1/114b; 1/116a; 1/122b; 1/135a; 1/154b; 1/159b; 1/164a; 1/168a; 1/171b; 1/173a; 1/175b; 1/186a; 2/22a; 2/24b; 2/32a; 2/34b.

¹⁹⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/34b; 1/107b; 1/132b; 1/133a; 1/147b; 1/156a; 1/190a.

²⁰⁰⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/27a; 1/60b; 1/115a.

²⁰⁰¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45a; 1/145a; 1/184b; 1/188b; 1/190a; 1/207b; 2/14a; 2/25b; Kasîdecizâde, vr. 243b.

²⁰⁰² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/145a; 1/179a; 1/190a; 2/25b-26a; Kasîdecizâde, vr. 360a; 413a; 413b.

²⁰⁰³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 436b.

²⁰⁰⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/56b; 1/110a; 3/189a; Kasîdecizâde, vr. 433a.

²⁰⁰⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6b; 1/22b; 1/41a; 1/98a; 1/104a; 1/108a; 1/113b; 1/130b; 1/134a; 1/134b; 1/173b.

²⁰⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/129b.

²⁰⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/29a; 1/41a; 1/54a; 1/77b; 1/78b; 1/79a; 1/95b; 1/119a, 1/119b; 1/151b; 1/170a; 1/171a; 1/172a; 1/172b; 1/192b; 2/3b; 2/10a; 2/14b; 2/18a; Kasîdecizâde, vr. 392a; 394b; 419a; 420b; 424b; 425a; 425b; 428b.

²⁰⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/29a; 1/41a; 1/54a; 1/77b; 1/78b; 1/79a; 1/95b; 1/119a, 1/119b; 1/151b; 1/170a; 1/171a; 1/172a; 1/172b; 1/192b; 2/3b; 2/10a; 2/14b; 2/18a.

²⁰⁰⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/50a; 1/56b.

²⁰¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28a; 1/28b; 1/29b; 1/54a; 1/81b; 1/87b; 1/97a; 1/139a-b; 1/143b; 1/159b; 2/29b; 2/32a; Kasîdecizâde, vr. 410a-b; 444a.

²⁰¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/30b; 1/107a; 1/193b; 1/198a-b; 1/201b; 2/34a; Kasîdecizâde, vr. 405a; 426a.

²⁰¹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/7b; 1/8b; 1/13a; 1/13b; 1/14a; 1/14b; 1/15b; 1/20b; 1/23a; 1/23b; 1/25a; 1/25b; 1/26a; 1/30a; 1/57a; 1/64b; 1/71b; 1/72a; 1/73a; 1/113b; 1/151b; 1/181a; 1/188a; 1/192b; 1/193a; 1/195b; 1/213b; 2/28b; 2/30a; 2/33b; 2/34b; Kasîdecizâde, vr. 345a; 347b; 347b-348a; 399b; 427a; 427b; 428a; 430a; 436b; 442a; 442b.

Fiillerin kısımlarıyla ilgili olarak mâzi, muzâri ve emir fiiller²⁰¹⁴, ma'lûm ve mechûl fiiller²⁰¹⁵, lâzım ve müteaddî fiiller²⁰¹⁶, mücerred (aslî) ve mezîd fiiller²⁰¹⁷ ele alınmıştır. Harflerin kısımlarıyla ilgili olarak da isimlerle kullanılan harfler olan harf-i cerler²⁰¹⁸, yemin/kasem harfleri²⁰¹⁹, istisnâ harfleri²⁰²⁰, tafsîl harfleri²⁰²¹ ve harf-i tarif²⁰²²; fiillerle kullanılan harfler olan şart harfleri²⁰²³, tahdîd (teşvik) harfleri²⁰²⁴, taklîl harfi²⁰²⁵, ve tahkik harfi²⁰²⁶; hem fiil ve hem isimle müşterek kullanılan harfler olan atıf harfleri²⁰²⁷, istifhâm harfleri²⁰²⁸, tefsir harfleri²⁰²⁹, istintâc harfleri²⁰³⁰ ve cevap harfleri²⁰³¹ ele

²⁰¹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/5a; 1/13a; 1/39b; 1/56a; 1/62a; 1/64b; 1/74a; 1/98a; 1/146b; 1/154b; 1/161a; 1/205a; 2/7a.

²⁰¹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; 1/52a; 1/141a; 1/84a; 1/93b; 1/110a-b; 1/160a; 1/178b; 1/179a; 1/186b; 1/202b; 1/204b; 1/212b; 2/7b; 2/15a; 2/19b; 2/35b; Kasîdecizâde, vr. 243b; 443a; 444a.

²⁰¹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b; 1/47a; 1/55b; 1/57b; 1/68b; 1/71a; 1/71b; 1/101b; 1/102b; 1/104a; 1/109a; 1/123a; 1/135a; 1/136b; 1/139b; 1/142b; 1/144b; 1/151b; 1/155b; 1/157a; 1/171b; 1/173b; 1/178b; 1/181b; 1/182a; 2/25b; 2/31a; 2/33a; 2/34b; 2/35b; 2/38a; 2/97b; Kasîdecizâde, vr. 212b; 376a; 404b; 413a; 433a; 444a.

²⁰¹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/27a; 1/62a; 1/84a-b; 1/86a; 1/102a; 1/133a; 1/160a-b; 1/161b; 1/163b; 1/173b; 1/205b; 2/35a.

²⁰¹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/82b; 1/182a; Kasîdecizâde, vr. 243b.

²⁰¹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/31b; 1/83b; 1/64b; 1/117a; 1/189b.

²⁰¹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/82b; 1/138b.

²⁰²⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/5b; 1/15a; 1/39b; 1/45b; 1/68b; 1/70b; 1/74a; 1/74b; 1/149a; 1/154b; 1/156a; 1/175b; 1/197b; 2/22a; 2/31b; 2/33a; Kasîdecizâde, vr. 444b.

²⁰²¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/3a; 1/4b; 1/6a; 1/8b; 1/10b; 1/20b; 1/22b; 1/23a; 1/23b; 1/28a; 1/29b; 1/30b; 1/36a; 1/38a; 1/43b; 1/48a; 1/50b; 1/87b; 1/89b; 1/91b; 1/92b; 1/99b; 1/100b; 1/139b; 1/149b; 1/150b; 1/175b; 1/187b; 1/192a; 1/204a; 1/205a; 1/207b; 1/214b; 2/1b; 2/7b; 2/9b; 2/14a; 2/16a; 2/21b; 2/23a; 2/30b; 2/32b; 2/37a.

²⁰²² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6b; 1/109b-110a.

²⁰²³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2b; 1/3a; 1/4b; 1/6a; 1/8a; 1/12b; 1/13b; 1/15b; 1/19b; 1/23a-b; 1/37b; 1/42b; 1/43a; 1/45b; 1/46b; 1/49a; 1/62a; 1/64a; 1/67b; 1/71b; 1/74b; 1/79a; 1/88b; 1/93a; 1/96a; 1/115a; 1/132b; 1/141a; 1/156a; 2/2a; 2/16b; 2/28a; 2/30b; Kasîdecizâde, vr. 445a.

²⁰²⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/15b; 1/20b; 1/29b; 1/57a; 1/61b; 1/62b; 1/65b; 1/81a; 1/102a; 1/103b; 1/137a; 1/138b; 177a; 1/192b; 1/206b; 2/5a.

²⁰²⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 233a.

²⁰²⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/69a; 1/162a; 1/204b.

²⁰²⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/11a; 1/16a; 1/16b; 1/17a; 1/27a; 1/28b; 1/37b; 1/44a; 1/50; 1/99a; 1/121a; 1/155a-b; 1/173a; 1/191b; 1/200a; 1/201b; 1/206b; 2/11a; 2/20a; 2/21b; 2/30a.

²⁰²⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/21a; 1/125b; 1/127b; 1/157a; 1/198a; 2/4a; 2/15b.

alınmıştır. Ayrıca isim ve fiillere ârız olan harf ve hareke değişiklikleri demek olan i'âl²⁰³² (kalb²⁰³³ ve hazf²⁰³⁴), ibdâl²⁰³⁵ ve idgâm²⁰³⁶ durumlarına değinilmiştir.

Dinî metinlerin lafızlarıyla ilgili dikkat çeken en temel sorunlardan biri de kelimelerin harekelerinin zabtıdır. Bursevî şerhte mânâ tesbiti için önem verdiği bazı kelimelerin harekelerinin zabtına özellikle dikkat çekmekte²⁰³⁷, nadiren de olsa doğru veya yanlış olanı belirterek tercihini beyan etmektedir.²⁰³⁸ Bazen kelimenin başka kelimelerle karışmaması için tefrik edici bir özelliğinden bahsetmektedir.²⁰³⁹

Bursevî'nin lafızların hareke zabtı gibi dikkat çeken bir başka uygulaması bazı kelimelerin zihinlerdeki anlamdan farklı bir mânâsının bulunduğu işaret etmesidir. Bu

²⁰²⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b; 1/7b; 1/62a; 1/63a; 1/88b; 1/114b; 1/142a; 1/186a; 1/186b; 1/187a; 1/187b; 1/213b; 1/214b; 2/3a; 2/4a.

²⁰³⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/15b.

²⁰³¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/10a; 1/55a; 1/81a; 1/155a; 1/157a; 1/194a.

²⁰³² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/110b.

²⁰³³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13a; 1/13b; 1/104b; 1/121a; 1/129a; 1/156a; 1/160b; 2/19b.

²⁰³⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2b; 1/5b; 1/6b; 1/13a-b; 1/17a; 1/25b; 1/27a; 1/27b; 1/38a; 1/44b; 1/47b; 1/55a; 1/60a; 1/75a; 1/76b; 1/77a; 1/83b; 1/87b; 1/88b; 1/95a; 1/103a; 1/120b; 1/130b; 1/137b; 1/201b; 2/16a; 2/19b; 2/20a; 2/20b; 2/26b; 2/30a; 2/31a; 2/31b; 2/32a; 2/34b; 2/35a.

²⁰³⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/64b.

²⁰³⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105a.

²⁰³⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/12a; 1/14a; 1/15b; 1/17b; 1/21b; 1/22a; 1/23b; 1/24b; 1/25b; 1/28a; 1/28b; 1/32a; 1/34b; 1/41b; 1/44b; 1/49b; 1/51a-b; 1/52a; 1/54a; 1/56b; 1/57a; 1/62a; 1/79a; 1/79b; 1/81b; 1/82a-b; 1/82b; 1/83b; 1/84b; 1/88b; 1/89a; 1/89b; 1/90b; 1/95a; 1/104b; 1/108b; 1/109a; 1/110a; 1/117a; 1/119b; 1/121a-b; 1/122a; 1/127b; 1/131a; 1/132a; 1/132b; 1/134a-b; 1/137a; 1/137b; 1/138b; 1/139a; 1/144b-145a; 1/147a; 1/148b; 1/155a; 1/156a; 1/160a; 1/162a; 1/162b; 1/169b; 1/171a; 1/173a; 1/174a; 1/175b; 1/178b; 1/179a; 1/180a; 1/185a; 1/186b; 1/190a; 1/190b; 1/192a; 1/192b; 1/193b; 1/194b; 1/196a; 1/196b; 1/198b; 1/200a; 1/209a; 1/209b; 1/210a; 1/201b; 1/211a; 1/211b; 1/212b; 2/2b; 2/3a; 2/3b; 2/5b; 2/10a; 2/11b; 2/15b; 2/20a; 2/16b; 2/20b; 2/23a; 2/26a; 2/29a; 2/32b; 2/34a; 2/36b; Kasîdecizâde, vr. 227b; 232a; 236a; 236b; 319b-320a; 338a; 348a-b; 349a; 349b; 354a; 359b; 373a; 374a; 385a; 386b; 388a; 391a; 391b; 392a; 392b; 393b; 397a; 402a; 403a; 408b; 409a; 409b; 412b; 413a; 413b; 415a; 416a; 416b; 417a; 417b; 418b; 419a; 419b; 420a; 420b; 421a; 421b; 422a; 422b; 423b; 424a; 424b; 425a; 425b; 426a; 427a; 427b; 428a; 428b; 429a; 430a; 431a; 431b; 433a; 433b; 434a; 435b; 437a; 438a; 438b; 439a; 440a; 441a; 441b; 442a; 442b; 443a; 443b; 444a; 444b; 445a.

²⁰³⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/125a; 1/160a; 1/160b; 2/23b; Kasîdecizâde, vr. 359b; 373a; 374a.

²⁰³⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/28b; 1/52a; 1/62a; 1/82a-b; 1/84b; 1/88b; 1/89a; 1/117a; 1/121a-b; 1/122a; 1/156a; 1/174a; 1/190b; 1/194b; 1/211a-b; 1/212b; 2/3a-b; 2/5b.

kelimeler, Bursevî'nin şerhte zikrettiği âyet ve hadislerde geçen kelimeler olabileceği gibi başka kelimeler de olabilmektedir.²⁰⁴⁰

Bursevî şerhinde yeri geldikçe kelimenin nereden geldiği (etimolojisi) hakkında da bilgi vermektedir. Bu bağlamda kelimenin Arap dilindeki kökü, Arapça bir kelime olup olmadığı, müsta'reb bir kelimeyse Arapça'ya hangi dilden geçtiği gibi hususların yanında bazı isimlerin nispet edildikleri kabile ve şehirlere dair dil tahlillerine değinmiştir.²⁰⁴¹

Şerhte yeri geldikçe kelimelerin etimolojisi gibi farklı kabilelerde ve diğer dil ekollerinde nasıl kullanıldığına da değinilmiştir.²⁰⁴²

2.1.3.6.5.2. Nahiv Tahlilleri

Bursevî'nin kelimeler gibi cümlelerin yapıları üzerinde de durduğu görülmektedir.²⁰⁴³ Müellif gerekli gördüğü yerlerde terkip ve cümlelerin kuruluşu, öğeleri, çeşitleri, i'rab olgusu, âmiller, mâmuller, i'rab alâmetleri, mu'reb ve mebnîler gibi meseleler üzerinde durmuştur. Bu sadedden olmak üzere zaman zaman mübtedâ ve haberini belirterek isim cümlelerini²⁰⁴⁴, fâili ve mef'ûlüne işaret ederek fiil cümlelerini²⁰⁴⁵ müdellel bir şekilde

²⁰⁴⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/142a-b; 1/150b-151a; 1/184a; 1/186b; 1/194a-b; 1/208a.

²⁰⁴¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/76a-77a; 1/119b-120b; 1/121a-b; 1/137b; Kasîdecizâde, vr. 319b-320a; 347b-348a; 351a-b; 356a-b; 358a; 386b; 388a; 419b; 419b-420a; 420b; 422b.

²⁰⁴² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/114a; 1/138b; 1/156a; 1/157a; 1/213b; 2/3a-b; 2/15a; 2/31b-32a; Kasîdecizâde, vr. 339a; 348a.

²⁰⁴³ Bu bölümdeki konu tasnifi/sınıflandırılması için bkz. Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, İstanbul: İFAV, 2012.

²⁰⁴⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6a; 1/16b; 1/45a; 1/48a; 1/48b-49a; 1/56a; 1/57a; 1/61a; 1/64a; 1/64b; 1/68a; 1/71b; 1/76a; 1/92b; 1/94b; 1/95a; 1/96b-97a; 1/98a; 1/99a; 1/112b; 1/113b; 1/114a; 1/116a; 1/102b; 1/127b; 1/147b; 1/154b; 1/157b; 1/160a; 1/161a; 1/173a; 1/189b; 1/204b; 2/14a; 2/17b; 2/22a; 2/22b; 2/28a; 2/29a; 2/32b; Kasîdecizâde, vr. 347b; 424a; 444b.

²⁰⁴⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6a; 1/8b; 1/10b; 1/13a; 1/16a; 1/19a; 1/24a; 1/26a; 1/27b; 1/29b; 1/30b; 1/34b; 1/35a; 1/37b; 1/45a; 1/46a; 1/47a; 1/49b; 1/53a; 1/60a; 1/61a; 1/62a; 1/70b; 1/71b; 1/71b; 1/76a; 1/78b; 1/80b; 1/83b; 1/84b; 1/89a; 1/91a; 1/97b; 1/101b; 1/129a; 1/140b; 1/145a; 1/160a; 1/175b; 1/180a; 1/184b; 1/198b; 1/213a; 1/215b; 1/216a; 2/7a; 2/13b; 2/14a; 2/18a; 2/22a; 2/24b; 2/29b; 2/31b; 2/34a; 2/34b; 2/35a; 2/35b; Kasîdecizâde, vr. 224a; 243b; 334b; 336b; 338a; 345a; 348a; 348b; 396a; 409a; 410b; 413b; 436b; 439b; 444a; 445a.

tahlil etmiştir. Kelimelerin cümle içindeki ref', nasb ve cer hallerine işaret etmiş, buna sebep olan âmilleri de muhakkak zikretmiştir.²⁰⁴⁶

2.1.3.6.5.3. Belâgat ve Edebiyat

Bursevî'nin belâgatla ilgili olarak zaman zaman beyân ilminin konularını oluşturan teşbîh²⁰⁴⁷, mecâz²⁰⁴⁸, istiâre²⁰⁴⁹, kinâye²⁰⁵⁰ ve telvîh²⁰⁵¹ gibi edebî sanatlarla işaret ettiği görülmektedir.²⁰⁵² Bazen de ilm-i meânînin kısımlarından kasr²⁰⁵³, hasr²⁰⁵⁴, tahsîs (atfu'l-hâs ale'l-âm, atfu'l-âm ale'l-hâs, tahsîs ba'de't-ta'mîm, atfu'l-fiil ale'l-ism, atfu's-şerh ale'l-metn, atfu beyân, atfun ale'l-ma'nâ, atfun ale'l-metn, atfu tefsîr, sonda ve ortada atf)²⁰⁵⁵, îcâz²⁰⁵⁶, takdîm ve te'hîr²⁰⁵⁷, hazf ve takdîr²⁰⁵⁸ gibi konulara

²⁰⁴⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/10b; 1/11a; 1/16b; 1/17a; 1/17b; 1/19a; 1/19b; 1/25a; 1/27a; 1/27b; 1/35a; 1/47a; 1/47b; 1/54b; 1/56b; 1/58a; 1/60a; 1/64a-b; 1/71b; 1/75a; 1/76a; 1/78b; 1/80b; 1/85b; 1/99a; 1/117a; 1/140b; 1/142b; 1/151b; 1/153b; 1/154a; 1/160b; 1/172b; 1/173a; 1/179b; 1/180a; 1/189b; 1/201b; 1/202b; 1/210a; 1/215a; 2/1a; 2/7b; 2/9a; 2/10a; 2/13a; 2/17b; 2/20a; 2/20b; 2/22b; 2/29b; 2/31b; 2/34a; Kasîdecizâde, vr. 224a; 227b; 238b; 240a; 348a; 348b; 362a; 367b; 397b; 402b; 403b; 404b; 410a; 416a; 436b; 442b.

²⁰⁴⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2b; 1/24b; 1/26b; 1/72b; 1/79a; 1/86a; 1/90b; 1/99b; 1/113a; 1/114b; 1/146a; 1/161b; 1/162a; 1/164a; 1/179a; 1/194a; 1/199b; 1/207a; 2/26a; 2/81a; 2/37a.

²⁰⁴⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/15b; 1/28a; 1/91a; 1/101b; 1/108a; 1/110b; 1/113b; 1/117a; 1/129b; 1/150b-151a; 1/157a; 1/199b; 2/11b; 2/12a; 2/13b; 2/13b-2/14a; 2/21a; 2/36b.

²⁰⁴⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/79a; 1/102b; 1/206b; 2/24b.

²⁰⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; 1/76a; 1/95a; 1/97b; 2/14b; 2/37a.

²⁰⁵¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/159b.

²⁰⁵² Bu bölümdeki konu tasnifi/sınıflandırılması için bkz. Nusrettin Bolelli, *Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, İstanbul: İFAV, 2009, s. 33-188.

²⁰⁵³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/39b; 1/51b; 1/99b; 1/114b; 1/182a; 2/11a.

²⁰⁵⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/38a; 1/39b; 1/43b; 1/56a; 1/63b; 1/64a; 1/65a; 1/86b; 1/87b; 1/89a; 1/100b-101a; 1/131b; 1/160a; 1/207a.

²⁰⁵⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/4a; 1/5a; 1/6a; 1/7b; 1/9a; 1/10b; 1/17a; 1/28b; 1/38a; 1/43a; 1/51a; 1/64b; 1/65a; 1/114b; 1/119b; 1/121a; 1/136b; 1/164b; 1/166b; 1/190a; 1/209b; 1/215a; 2/2b; 2/17b; 2/26a; 2/28b; Kasîdecizâde, vr. 226b-227a; 227b; 239a; 240a; 348b; 362a; 367b; 394b; 397b; 399b; 409b; 410b; 439a; 442b.

²⁰⁵⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/16a; 1/23a; 1/43b; 1/69a.

²⁰⁵⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/5a; 1/29a; 1/35a; 1/38a; 1/45a; 1/62a; 1/76a; 1/87a; 1/92b; 1/97a; 1/132b; 1/136a; 1/159b; 1/200b; 2/17a; 2/27b.

²⁰⁵⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2b; 1/5b; 1/6b; 1/10b; 1/13a-b; 1/17a; 1/25b; 1/27a; 1/27b; 1/38a; 1/44b; 1/47b; 1/55a; 1/60a; 1/71b; 1/75a; 1/76b; 1/77a; 1/81a; 1/83b; 1/87b; 1/88b; 1/95a; 1/103a; 1/120b; 1/130b; 1/137b; 1/197b; 1/201b; 2/16a; 2/19b; 2/20a; 2/20b; 2/26b; 2/30a; 2/31a; 2/31b; 2/32a; 2/34b; 2/35a; Kasîdecizâde, vr. 243b.

değirmiştir.²⁰⁵⁹ Yeri geldikçe isim-müsemma ilişkisi²⁰⁶⁰ ve demc üslûbu/metodu²⁰⁶¹ gibi konulara da temas etmiştir.

Müellif, açıklamak istediği kelimelerin edebî tahlillerini, kelimenin âit olduğu ilim dalından yaptığı alıntılar marifetiyle yapmaktadır. Söz gelimi ele alınan kelime bir âyette geçmiş ise kendisi için temel bir kaynak olan Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *Müfredâtü Elfâzi'l-Kurân* adlı Kur'ân sözlüğüne²⁰⁶², bir hadîs-i şerifte geçmiş ise çoğunlukla Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*²⁰⁶³ ve İbn Melek'in (ö. 821/1418) *Mebâriku'l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*²⁰⁶⁴ ile *Şerhu Mesâbihi's-Sünne*²⁰⁶⁵ isimli şerhlerine mürâcât etmiştir. Herhangi bir ilim dalına ait olmayan kelimeler için bazı muteber lügatların yanında çoğunlukla Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *Kitâbü't-Ta'rîfât*²⁰⁶⁶ ve Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kâmûsü'l-Muhî*²⁰⁶⁷ adlı sözlüklerine dönmüştür. Bununla beraber müellifin bu

²⁰⁵⁹ Bu bölümdeki konu tasnifi/sınıflandırılması için bkz. Bolelli, *Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, s. 189-403.

²⁰⁶⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/14a; 1/14b; 1/73a; 1/159b.

²⁰⁶¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/23b; 1/27b; 1/28a; 1/29b; 1/31a; 1/31b; 1/37a; 1/37b; 1/38b; 1/39a; 1/48b; 1/49a; 1/66b; 1/139b; 1/146b; 1/147b; 1/155b; 1/189b; 1/202b; 1/210a; 2/11a; 2/22a; 2/26a; Kasîdecizâde, vr. 219b; 377a; 382b; 396b; 402a.

²⁰⁶² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6b; 1/9a; 1/22a; 1/25b; 1/26a; 1/64b; 1/72a; 1/133a; 1/160a; 1/183a; 2/15a; 2/24b; 2/33a; Kasîdecizâde, vr. 230a; 236b; 333a-b; 336a; 344a; 347b; 354b; 359a; 363a; 368a; 371b; 410a; 410b; 411b; 423b; 426b; 427a; 428a; 431b; 433b; 439b; 441a; 444b.

²⁰⁶³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b; 1/53a; 1/56a; 1/56b; 1/60a; 1/74b; 1/106a; 1/120a; 1/120b; 1/135a-b; 1/170b; 1/184b; 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

²⁰⁶⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/18a.

²⁰⁶⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/56a.

²⁰⁶⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/21b; 1/23b; 1/73b; 1/97b; 1/99b; 1/100b-101a; 2/11b; 2/22b.

²⁰⁶⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/3b; 1/11b; 1/12a; 1/14a; 1/17b; 1/18a; 1/20a; 1/23a; 1/30a; 1/31a; 1/39a; 1/47a; 1/49a; 1/51a; 1/52a; 1/53a; 1/53b; 1/64b; 1/76a; 1/79a; 1/80b; 1/90a; 1/92b; 1/95a; 1/98a; 1/110a; 1/111a; 1/111b; 1/119a; 1/119b; 1/120b; 1/121b; 1/122a; 1/125a; 1/130b; 1/132b; 1/133b; 1/134b; 1/143a; 1/147a; 1/152a; 1/156a; 1/160a; 1/161a; 1/168b; 1/172b; 1/173b; 1/177b; 1/180a; 1/184a; 1/184b; 1/188a; 1/192b; 1/194a; 1/194b; 1/196a; 1/209b; 1/212b; 1/213a; 1/214b; 1/215b; 2/2b; 2/3a; 2/3b; 2/6b; 2/8b; 2/10b; 2/11b; 2/12a; 2/20b; 2/21a; 2/23a; 2/23b; 2/24a; 2/24b; 2/26a; 2/30b; 2/31a; 2/32a; 2/32b; 2/33a; 2/34a; 2/36b; 3/29b; Kasîdecizâde, vr. 236a; 335a; 337a; 342a; 346a; 348a; 349a; 351a; 351b; 353b; 361a; 363b; 368a; 370b; 371b; 375a; 386b; 389a; 393a; 393b; 404b; 410a; 410b; 415b; 416a; 416b; 418b; 419a; 419b; 421a; 425a; 425b; 427a; 427b; 428a; 428b; 431a; 433a; 435a; 438a; 443b.

bölümde, Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) kaleme aldığı risâlelerden istifade ettiği de görülmektedir.²⁰⁶⁸

Bursevî bazen kelimelerin mânâsını ve muhtelif kullanımlarını izah etmek ve pekiştirmek maksadıyla Arap şiiri²⁰⁶⁹ ile istişhâdda bulunmuş zaman zaman bunu Farsça şiirlerle²⁰⁷⁰ de desteklemiştir.

Bursevî bazı kelimelerin mânâsını iyice açmak için sık sık Farsça'ya müracaat etmiştir.²⁰⁷¹ Bu tür açıklamaları “tilmiz/şakird”²⁰⁷², “kutn/penye”²⁰⁷³, “mahalle/köy”²⁰⁷⁴, “karye/köy ve kend”²⁰⁷⁵, “sadâ/köf”²⁰⁷⁶, “rûhu'l-melik/şâhcân”²⁰⁷⁷ gibi tek kelimelik açıklamalar olabileceği gibi cümle şeklinde uzun açıklamalar da olabilmektedir.²⁰⁷⁸ Onun için bu konudaki temel kaynak Ebû Cafer Ahmed b. Ali Beyhakî'nin (ö. 544/1149) iki ciltlik *Tâcü'l-Mesâdir* adlı Arapça-Farsça kamusudur. Bursevî bu eseri “Beyhaki dedi ki”²⁰⁷⁹, “*Tâcü'l-Mesâdir*'de”²⁰⁸⁰ geçtiği gibi, “Farsça'da”²⁰⁸¹ şeklinde

²⁰⁶⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/7a; 1/47a; 1/53a; 1/76b; 1/125a.

²⁰⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/3b; 1/9a; 1/17b; 1/25b; 1/73a; 1/78a; 1/82b; 1/141a; 1/154a; 1/175b; 1/181a; 1/184a; 1/211b; 1/213b; 3/193b; Kasîdecizâde, vr. 389a; 410a; 422b; 436a.

²⁰⁷⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/76b; 1/152a; 1/179b; 1/212a; 2/240a.

²⁰⁷¹ Mehmed Ali Aynî onun bu usûlünü tenkid etmektedir. Bkz. *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan Müellifi*, s. 304.

²⁰⁷² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/137b.

²⁰⁷³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/169b.

²⁰⁷⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/203b.

²⁰⁷⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/203b.

²⁰⁷⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/212a.

²⁰⁷⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/183b.

²⁰⁷⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/7a; 1/26a; 1/27a; 1/40a; 1/43b; 1/73b; 1/95b; 1/98a; 1/111a; 1/125a; 1/136a; 1/147a; 1/148a; 1/166a; 1/168b; 1/202a; 1/205b; 1/215b; 2/34a.

²⁰⁷⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/11a; 1/40a; 1/43b; 1/52a; 1/57a; 1/72a; 183b; 1/84b; 1/85b; 1/97b; 1/111a; 1/120b; 1/136a; 1/147a; 1/148a; 1/168b; 1/172b; 1/186b; 1/196a; 2/97b; 2/202a; 1/205b; 2/34a; Kasîdecizâde, vr. 212b; 389a; 393a; 433a; 436a.

²⁰⁸⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/27a; 1/31b; 2/20b; Kasîdecizâde, vr. 243b.

²⁰⁸¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/7a; 1/11b; 1/13a; 1/18a; 1/22a; 1/25a; 1/26a; 1/26b; 1/27a; 1/40b; 1/46a; 1/46b; 1/47b; 1/53a; 1/54b; 1/68b; 1/70b; 1/72b; 1/73b; 1/76b; 1/78a; 1/78b; 1/79a; 1/79b; 1/83a; 1/83b; 1/89b; 1/90a; 1/91b; 1/95a; 1/98a; 1/109a; 1/111b; 1/123a; 1/125a; 1/137b; 1/138b; 1/141b; 1/146a; 1/151a; 1/152b;

yaptığı atıflarla çok sık kullanmıştır. Bu atıfların hepsi tarafımızca kaynağından tespit edilmiş ve ilgili dipnotlarda kaydedilmiştir. Bursevî ile ilgili yapılan çalışmaların hiçbirinde bu esere müracaat edilmemiş olması büyük bir eksikliktir.

Ara sıra da olsa Bursevî'nin Arapça kelimelerin Türkçe anlamlarını verdiğini görmekteyiz. Bunu bazen “hacer/kaya”²⁰⁸², “rasâs/kalay(kurşun)”²⁰⁸³, “üsüb/kurşun”²⁰⁸⁴, “hârusînî/toç(çinko)”²⁰⁸⁵, “hasbâ'/kızamık”²⁰⁸⁶, “tayru'l-leyl/ûgû kûşî, ûkî kûşî(baykuş)”²⁰⁸⁷ şeklinde tek kelimeyle yaptığı gibi bazen de “bizim şehirlerimizdeki muallime, ahâli üstad ve pişkâr derler”²⁰⁸⁸ şeklinde cümle tarzındaki uzun ifadelerle yapabilmektedir.

Bursevî'nin Arap dilinin inceliklerine âşinâlığını ve itinâsını gösteren en dikkat çekici hususiyetlerinden birisi de birbirinin yerine kullanılan kelimeler arasındaki nüanslara özel bir önem vermiş olmasıdır.²⁰⁸⁹ Arapça kelimelerin anlam ve kullanım farklarını ifade eden furûk ilmi²⁰⁹⁰ Bursevî'nin ihtisas alanlarından biridir. O, *el-Furûk* adını verdiği eserinde böyle beş yüz yirmi üç kelime çifti arasındaki farkı ortaya koymaya çalışmıştır. Bu konuya daha önce Bursevî'nin Edebî Yönü başlığı altında temas

1/161a; 1/166a; 1/169b; 1/201a; 1/202b; 1/203b; 1/212a; 1/215b; 2/3a; 2/5b; 2/9a; 2/15b; 2/20a; 2/22a; 2/23a; 2/27a; 2/32b; 2/35a; Kasîdecizâde, vr. 223b; 243b; 363a, 365b; 371a; 382a; 385a, 386b, 387a; 405a; 416b; 420a; 420b; 425b; 427b; 428b; 431b; 433b; 434a; 434b; 439b; 440a; 441a; 444a.

²⁰⁸² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a.

²⁰⁸³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/209a.

²⁰⁸⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/209a.

²⁰⁸⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/209a.

²⁰⁸⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/211a.

²⁰⁸⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/212a.

²⁰⁸⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164b.

²⁰⁸⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a-b; 1/2b; 1/2b-3a; 1/9a; 1/10b-11a; 1/11b; 1/11b-12a; 1/12b-13a; 1/21b; 1/21b-22a; 1/26a; 1/26b; 1/26b-27a; 1/1/27b; 1/30a; 1/30b; 1/32a; 1/35b; 1/37a; 1/37a-b; 1/38b; 1/45a; 1/45b; 1/47a; 1/48a; 1/49a-b; 1/50a; 1/50a-b; 1/50b; 1/52a-b; 1/54b; 1/56b; 1/63b; 1/66a; 1/71a; 1/83a; 1/84a; 1/84b; 1/87a; 1/88b-89a; 1/89a; 1/101a; 1/104a-b; 1/105a; 1/106a, 1/107b; 1/108a; 1/108b; 1/116a; 1/125a; 1/125b; 1/133b; 1/135b; 1/135b-136a; 1/140a; 1/147b-148a; 1/155b; 1/160a-b; 1/160b; 1/162a; 1/163b; 1/164b; 1/166a; 1/169a; 1/174a; 1/181b; 1/184b-185a; 1/186a; 1/214a-b; 1/215; 1/215a-b; 2/3a-b; 2/4b; 2/4b-5a; 2/6b-7a; 2/7a; 2/8b; 2/9a; 2/15b; 2/16a; 2/22a; 2/22b; 2/23a-b; 2/24a; 2/30b; 2/32b; 2/34a; Kasîdecizâde, vr. 354b.

²⁰⁹⁰ Hulûsi Kılıç, “Furûk”, *DİA*, XIII, 222.

edilmişti. Bursevî, şerhinde bu kitabından çok fazla istifade ettiği halde bir yer haricinde bu kitabına hiç atıfta bulunmamıştır. Burada da ismini vermeden “bu hususu bazı risâlelerimizde açıklamıştık”²⁰⁹¹ diyerek mezkur kitaba işaret etmiştir.

2.1.4. Hadis Usûlü Tarihindeki Yeri

Temel hadis usûlü kaynakları esas alınarak yapılan çalışmalardan biri olan şerhlerin²⁰⁹², hâşiye²⁰⁹³, ihtisâr²⁰⁹⁴ ve ta’lîk²⁰⁹⁵ gibi çalışmalar da dâhil olmak üzere orijinal bir telif türü olup olmadığı, hadis usûlü kaynak metinlerinin anlaşılması ve yorumlanması bağlamında imkânları son dönemlerde tartışmalara konu hususlardandır.²⁰⁹⁶ Bu tartışmaları farklı açılardan ele almak mümkündür.²⁰⁹⁷ Ancak her halükârda şerhler klasik bir telif türü olarak hadis usûlü literatüründe “dikkate alınması”, farklı açılardan “tahlil edilmesi”, birbiri ile “mukayese” edilmesi gereken bir konumda bulunmaktadır. Şerh literatürünü dikkate almadan yeni bir anlama ve yorumlama usûlü geliştirilemeyeceği ya da hadis usûlü metinlerinin anlaşılması ve yorumlanması meselesinin tarihî zemini tetkik edilmek istendiğinde karşımıza çıkacak olan ilk kaynakların şerhler olacağı aşîkârdır.

²⁰⁹¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/131b.

²⁰⁹² Şerh kavramı için bkz. Aydın, *Hadis İstıhlaları Sözlüğü*, s. 293.

²⁰⁹³ Hâşiye kavramı için bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 114.

²⁰⁹⁴ İhtisâr kavramı için bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 130.

²⁰⁹⁵ Ta’lîk kavramı için bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 306.

²⁰⁹⁶ Bu konu hakkındaki tartışmalar için bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 187-188; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 41-93; Köktaş, *Fethu'l-Bârî ve Umdetü'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, s. 51-53; Enbiya Yıldırım, *Geleneksel Hadis Yorumculuğu*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007, s. 21-22.

²⁰⁹⁷ İsmail Kara şerh ve hâşiye geleneğinin önemini, şerh ve hâşiye literatürüne yönelik tenkidlerin mâhiyetini bu konuya özel yazdığı makalesinde ele almıştır. Bkz. İsmail Kara, “Şerh ve Hâşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâm’ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?”, *Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi: Dini Klasikler: Tebliğler-Müzakereler (30-31Ekim 2009/Ankara)*, 2011, s. 61-86. Bu konuya müstakil bir eserinde ayrıca değinen Kara, şerh ve hâşiye geleneğinin önemini ve meseleyi hangi düzlemde ele aldığını Sunuş’ta yönelttiği “Şerh ve hâşiye literatürü vazgeçilmez bir alan olarak kabul edilmeden İslâm klasikleri gerçekten tanımlanabilir, İslâm ilim mirası doğru ve derinliğine okunabilir ve kendi ağırlığında anlaşılabilir mi?” sorusuna verdiği şu yanıtla ortaya koymaktadır: “Şerh ve hâşiye literatürü aslında klasiklerin ayrılmaz bir parçası hatta bazı bakımlardan ta kendisidir.” Bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, s. 6-7, 14. Ay. bkz. a.mlf., “Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, İstanbul 2010/1, c. XV, sy. 28, s. 4, 6-7.

Bunların yanında şerhler bazı hadis usûlü kaynaklarının etkisini görmek açısından da önemlidir. Çünkü ekseriyetle ‘okunan’ ve ‘okutulan’ eserler esas alınarak şerhler telif edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı medreseleri, Arap âlemi ve Hint altkıtası gibi bölgelerde asırlarca kıymetli bir kaynak kitap olarak okutulan *Nuhbetü’l-Fiker* ve şerhi *Nüzhetü’n-Nazar*’ın, İbnü’s-Salâh’ın (ö. 643/1245) *Mukaddime’sinin* en güzel ve en faydalı ihtisârı olması, orijinal ve zamanımızın ilim anlayışına son derece uyan şâyân-ı dikkat tertibi, usûl-i hadîs konularını özlü bir şekilde ele alması, bazı önemli ve faydalı ilaveler ile İbn Hacer’e ait birtakım itiraz ve değerlendirmeleri içermesi gibi birçok özelliği yanında şerhleri de dikkat çekmektedir. Daha önce de temas edildiği üzere şerh macerası, bizzat müellifi İbn Hacer tarafından yazılan *Nüzhetü’n-Nazar* ile başlayan *Nuhbetü’l-Fiker*, zamanla üzerine birçok şerh, muhtasar ve hâşiye yazılan, manzûm hale getirilen ve çeşitli dillere tercüme edilen önemli bir usûl-i hadîs kitabı haline gelmiştir.

Nüzhetü’n-Nazar üzerine yazılmış birçok şerhten biri de 1063/1653-1137/1725 yılları arasında yaşamış olan Osmanlı âlimi İsmail Hakkı Bursevî’nin çalışmamızın konusunu teşkil eden *Nuhbetü’l-Fiker* şerhidir.²⁰⁹⁸ Bursevî bu şerhinde, önceki bölümde belirtildiği gibi ortaya koyduğu tasavvufî ve bâtinî yaklaşımlarının bir sonucu olarak zarûrî haller dışında ma’nen rivâyetin câiz olmadığına dair görüşü, makbûl (sahih ve hasen), zayıf ve mevzû hadislerle bakışı, mevkûf hadisleri ele alışı, mukayyed sünnet anlayışı, hadis tesbitinde kullandığı bilgi kaynakları olan ahz anillâh, ilhâm, keşif, insilâh, rüya ve yakaza, hadis tesbit ölçüleri olarak kullandığı âlimlerin ve büyük velîlerin eserlerinde bulunan hadisler, mânâsı doğru olan hadisler, kelâm-ı kibâr olan sözler ve mânâ âlemindeki hâdiseler gibi usûle yönelik konularda hadis âlimlerinden farklı bir metot izlemiştir. Bursevî’nin bu metodunu, mezkur konuları hadis usûlüne dercetme gayreti olarak görmek gerekmektedir. Onun bu türden tasavvufî ve bâtinî yaklaşımları dışında genelde hadis usûlü kâidelerine bağlı kalmış olmasına ve hadis âlimlerinden farklı bir metot izlememiş olmasına şaşmamak gerekir. Zira hadis usûlü gelişmesini ve kâidelerinin teşekkülünü hicrî VII-X. asır dönemlerini kapsayan Tehzîb

²⁰⁹⁸ Eserin İsmi bölümünde de dikkat çekildiği gibi *Nuhbetü’l-Fiker* şerhi ifadesiyle *Nüzhetü’n-Nazar* şerhi kastedilmektedir.

Döneminin sona erdiği tarih olan hicrî bin yılından önce tamamlamış²⁰⁹⁹, ardından dört asır hüküm süren Duraklama Dönemi gelmiştir.²¹⁰⁰ Hadis ilminin özellikle kâideler ve ıstılahlar bölümü için, hicrî bin yılından sonra gelen âlimler tarafından yapılabilecek herhangi bir ziyâde söz konusu değildir. Bursevî'nin hicrî bin yılından sonra yaşayan bir âlim olduğu göz önüne alındığında, onu hadis usûlü konusunda çığır açan bir âlim olarak görmenin mümkün olmadığı ortadadır. Nitekim sonradan gelen âlimler, öncekilerin usûl konusundaki eserlerini şerhettikleri gibi, Bursevî de şerh çalışmalarıyla hadis ilmine hizmet etmiştir. Ancak bu durum, Bursevî'nin *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde orijinal fikirler ortaya koymadığı anlamına gelmemektedir. Zira tahkik metninde de görüleceği gibi Bursevî şerhinde kendi görüşlerini vermekten geri durmamış²¹⁰¹, Hatîb el-Bağdâdî²¹⁰² (ö. 463/1071), Râgıb el-İsfahânî²¹⁰³ (ö. 502/1108), İbnü's-Salâh²¹⁰⁴ (ö. 643/1245), Kemâleddin ed-Demîrî²¹⁰⁵ (ö. 808/1405), İbn Hacer'in hocası Fîrûzâbâdî²¹⁰⁶ (ö. 817/1415), şerhettiği metnin sahibi İbn Hacer²¹⁰⁷ (ö. 852/1449), İbn Hacer'in talebesi İbn Kutluboga²¹⁰⁸ (ö. 879/1474), Zekeriyâ el-Ensârî²¹⁰⁹ (ö. 926/1520), Kemalpaşazâde (İbn Kemâl)²¹¹⁰ (ö. 940/1534), Muslihuddîn Mustafa (Ahterî)²¹¹¹ (ö.

²⁰⁹⁹ Aydınli, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 346-348; a.mlf., *Hadis Tesbit Yöntemi*, s. 195-198. Yavuz Köktaş bu döneme *Hadîs Usûlî Yazıları* adlı eserinde (s. 18-198) Tehzîb ve İkmâl Devri adını verirken *Hadîs Tarihi ve Usûlî* adlı eserinde (s. 84-88) Tanzim ve İkmâl Devri adını vermiştir.

²¹⁰⁰ Aydınli, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 348-349; a.mlf., *Hadis Tesbit Yöntemi*, s. 199; Köktaş, *Hadîs Usûlî Yazıları*, s. 19; a.mlf., *Hadîs Tarihi ve Usûlî*, s. 88.

²¹⁰¹ Bursevî kendi görüşlerini verirken (أقول), (يقول الفقير), (الحاصل), (الظاهر), (الأظهر), (الأولى), (الصواب), (الصحيح), (المراد بـ), (ليس المراد بـ), (هو المراد هنا/هنا), ve (مقصوده من هذا الكلام) şeklinde ifadeleri sıkça kullanır. Bu hususa Eserin Genel Özellikleri başlığı altında temas edilmiştir.

²¹⁰² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; 1/15b; 3/158a; Kasıdecizâde, vr. 8a; 278a; 412a.

²¹⁰³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/131b.

²¹⁰⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/153b.

²¹⁰⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/131b.

²¹⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/92b; 1/196b.

²¹⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/38b; 1/57a; 1/57b; 1/59a; 1/79a; 1/93b; 1/116a; 1/173a; 1/182a.

²¹⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/32a; 1/107b; 1/115a; 2/22a; 2/31a; 2/34b.

²¹⁰⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/50a.

²¹¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/7a; 1/47a-b; 1/76b; 1/125a.

²¹¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/160a-b.

968/1560-61) ve Molla Ali el-Kârî²¹¹² (ö. 1014/1605) gibi âlimlere bazı itirazlar yöneltmiştir. Üstelik “Bizde olan (ilim) onda (Molla Ali el-Kârî’de) yoktur”²¹¹³, “En açık olanı benim sözümdür/görüşümdür.”²¹¹⁴, “Bunu anla. Bu hususu senin için öyle bir açıkladım ki kapalı bir husus kalmadı.”²¹¹⁵, “Kandilin yerini tutacak (onun vazifesini icra edecek) aydınlatma görevini yapmış oldum. Artık kim kurtuluş istiyorsa kurtuluşun anahtarı olan ilim ve salâh ehline karşı (bundan sonra) hüsnü zan beslesin.”²¹¹⁶ şeklindeki ifadelerle kendini ve sahip olduğu ilmini övmekten de geri durmamıştır.²¹¹⁷ Bu itirazlar içinde makûl olanlar olduğu gibi makûl bulmadığımız bazı itirazlar da vardır. İlgili itirazların bir kısmı başta hadis usûlü olmak üzere hadis ilimleriyle alakalıyken diğer bir kısmı dil, belâgat ve edebiyatla ilgilidir. Ancak bu itirazların bir kısmı, Bursevî’nin, Hatîb el-Bağdâdî²¹¹⁸, Râgıb el-İsfahânî²¹¹⁹, Kemâleddin ed-Demîrî²¹²⁰ ve İbn Hacer²¹²¹ gibi yukarıda ismi geçen âlimlerden bazılarına karşı

²¹¹² Bursevî’nin Molla Ali el-Kârî’ye yönelttiği itirazlar bir hayli fazladır. Bunlara tahkik çalışmasının ilgili dipnotlarında işaret edilmiştir. Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a; 1/35a; 1/54b; 1/67b; 1/78a; 1/93b; 1/94a; 1/96a; 1/99b; 1/108a; 1/112b; 1/116b; 1/117a; 1/155b; 1/157b; 1/160b; 1/166a; 1/173a; 1/175b; 1/177a; 1/189b; 1/198a; 1/203a; 2/3a; 2/25b; 2/27a; Kasîdecizâde, vr. 352b; 355a; 367b-368a; 417a.

²¹¹³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/108a.

²¹¹⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/112b.

²¹¹⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/189a-b.

²¹¹⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasîdecizâde, vr. 214a.

²¹¹⁷ Diğer bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/39a; 1/43a; 1/165b.

²¹¹⁸ “Hatîb el-Bağdâdî, İmâm Ebû Hanîfe, ashâbı ve ehli mezhebine karşı aşırı derecede mutaassıp idi. Allah Teâlâ onu affetsin. İşte böylece mücerred ilmin insana hakikatleri vermediğini gör. Aksine mücerred ilim belki de inançları bozar ve kınanmış kötü işleri yayar. Allah’tan böyle şeylerden bizi korumasını dileriz.” Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; Kasîdecizâde, vr. 8a. “Ebû Hanîfe ile ilgili Şâfi’den nakledilen bu sözle Hatîb el-Bağdâdî’nin de fıkıhta Ebû Hanîfe’nin çocuklarından olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak o daha önce geçtiği gibi Ebû Hanîfe ve ashâbına karşı kindar bir tutum sergilemektedir. Bu ise nimet nankörlüğünün en büyüklerindendir.” İnebey, vr. 15b; Kasîdecizâde, vr. 278a; 412a.

²¹¹⁹ “Râgıb el-İsfahânî ve Kemâleddin ed-Demîrî gibi Arap alfabesinde hevveze tertibi/sıralaması üzere hâ harfini vâv harfine takdim edenler hakikatlere ve sırlara câhil kalmış kimselerdir.” Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/131b.

²¹²⁰ Bkz. Önceki dipnot.

²¹²¹ “Musannif (İbn Hacer) kendi kitabı *Nuhbe* ve şerhi *Nüzhe*’nin üstünlüğünü göstermek için ‘Eğer İbnü’s-Salâh kitabında (*Mukaddime*’sinde), Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Kifâye fi İlmi’r-Rivâye* kitabındaki dağınık konuları bir araya getirmemiş ve ona başka ilaveler yapmamış olsaydı insanlar bu kitaba (*Mukaddime*’ye) önem vermez ve ona eğilmezlerdi’ diyerek hazırlık yapıyor. Yani İbn Hacer şunu demek istiyor: Benim bu kitabım mükemmellikte her yönüyle zirveye ulaşmıştır. (Bursevî buna cevaben şöyle diyor:) Ömrüme yemin olsun ki, İbn Hacer sözü kinâye ile söylemede ifrata/aşırıya kaçmış ve büyük bir iddiada bulunmuştur. Oysa ki kör, güneşi görmese bile güneş güneştir,

kullandığı haksız ve hoş olmayan ifadeler nedeniyle ilmî ciddiyetten yoksundur.²¹²² Bu yönüyle eserde bir dil ve üslup problemi olduğu açıktır. Hatta problemin bundan daha büyük olduğu da söylenebilir. Nitekim Bursevî'nin "İnsanların derece yönüyle hayvanlara en yakını Türkler, ahmak/kaba Araplar ve benzerleridir. Çünkü onlar tabiatleri gereği şeyhlerini yüceltmede aşırıya kaçarlar."²¹²³, "Arap müelliflerin ekserisinin belâgat ve i'tibârâtı bilmediklerini zikretmiştik."²¹²⁴, "Udebâyâ gizli

ağzı acı olan, balın tadını alamasa bile bal tatlıdır." Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/20b-21a; Kasıdecizâde, vr. 13a. "İbn Hacer ve emsâli (Arap) ulemâ ibâre ve itibarlarında, fesâhat ve belâgatta üstün konuma sahip Acem ve Rûm ulemasına göre nerede ki?!" Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/38b. "Fakat İbn Hacer karıştırma adetine devam ediyor." İnebey, vr. 1/67a. "Bu İbn Hacer'in terkîb ilmindeki cehâletlerinin cümlesindendir." İnebey, vr. 1/73a. "Ben derim ki: Bu, musannifin (İbn Hacer'in) ilminin ancak ulaşabildiği yerdir." İnebey, vr. 1/116a. "İbn Hacer'in, İbnü's-Salâh hakkında ileride zikredeği cerh, farkında olmadan kendi hakkındaki cerhin ve kendini ilzâm etmenin ta kendisidir." İnebey, vr. 1/202b. "Musannife (İbn Hacer'e) şaşmak gerekir. Çünkü kardeşi (İbnü's-Salâh) için kuyu kazdı ancak kendisi ona düştü." İnebey, vr. 1/206a. "Zâhir olan İbn Hacer'in aradan şu sözü ... düşürmesiydi. ... Çünkü ifadeyi böyle yapmak, ancak az kişinin dikkat ettiği i'tibârâtın inceliklerindendir. Daha önce demiştik ki: Arapların bir kısmı belâgatı biliyorlar. Musannif de (İbn Hacer) bunlardan biridir. Çünkü sözlerinin ekserisi incelik içeren i'tibârâtta hâlidir/yoksundur. Sözlerinin böyle incelik içeren i'tibârâta şâmil olduğu farzedilse bile bu i'tibârât, onun atıp da tutturduklarındandır." İnebey, vr. 2/4b. "Ancak o (İbn Hacer) Arapçayı bilmiyor." İnebey, vr. 2/19a. "Musannif (İbn Hacer) bu ince/hassas noktaya dikkat etmeyince yoldan saptı. Allah irşâd ve tevfiğin velisidir/dostudur." İnebey, vr. 2/5a. "Yine bunun gibi benzer örnekler musannife (İbn Hacer'e) göre sedd-i zerîa bâbındandır. İbn Hacer'in bu örnekleri sedd-i zerîadan sayması bedihî bilgiyi inkâra benzemekte, hakikatleri ve havâsı cehâlete/bilmemeye çağırılmaktadır. [Daha sonra Bursevî Sadreddin Konevî'nin *Şerhü'l-Ehâdisi'l-Erba'in*'inden nakilde bulunur (vr. 2/6a) ve ardından şöyle der:] Sadreddin Konevî tarafından telakkî ile ortaya konan bu hakikî mânâ karşısında musannifin (İbn Hacer'in) zikrettikleri nerede ki? Zaten bu mânâyı hakikî Rabbânî kimseden başkası telakkî edemez. ... Her oturanın, civar hükmü gereği komşusundan nasibi vardır. Bu da Allah'ın takdiri ve yaratmasıyladır. Her kim hayır bulmuşsa Allah'a hamdetsin. Her kim de hayırdan başka bir şey bulmuşsa hatalı nefsinden başkasını kınamasın." İnebey, vr. 2/6a-b. "Ancak perdelenmiş/mahrum bırakılmış kişi (İbn Hacer) Allah'tan gâfil olabilir ve fiili, sirâyet suretinde başka bir şeye isnâd edebilir ki bu da gizli şirk kabilindendir. Ancak gerçek muvahhid mertebeler/basamaklar üzere yürür." İnebey, vr. 2/7b. Bursevî, İbn Hacer'i kast ederek şöyle diyor: "Çünkü îham (vehim), ancak evhâm ehline nispetledir. Saf akıl sahiplerine gelince mânâlar onlar için gizli değildir." İnebey, vr. 2/23b. "Musannifin (İbn Hacer'in) bu tür bozuk ibareleri bu kitapta çoktur. Bunların düzeltilmesi ise akıl sahipleri için büyük bir belâdır." İnebey, vr. 2/26a. "İbn Hacer'in bu yaptığı onun ters aksettirdiklerindendir." İnebey, vr. 2/36b. Ay. bkz. İnebey, vr. 2/2a.

²¹²² Oysa Bursevî, bazı âlimlerin Ebû Hanîfe hakkında kullandığı haksız ve hoş olmayan ifadeleri şu sözleriyle şiddetle eleştirir: "Görüş ve anlayışları kıt bazı kimselerin onun hakkında yersiz söz söylemeleri, dil uzatmaları şüphesiz ki haksızlık ve kadir bilmezlik olduğu gibi cehâletin ve çekememezliğin eseridir. Bu gibi insanların sözleri hep kendilerine dönmüştür." Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 113.

²¹²³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/1b. *Rûhu'l-Mesnevî* (*Şerhu'l-Mesnevî*) adlı eserinde bu konuya temas eden Bursevî şunları söylemektedir: "... Ve bunda şeriate işaret vardır. Zîra şeriat siyâset ile siyâset dahi riyâset ile kâimdir. Demişlerdir ki eclâf-ı Arab ve Türk derece-i behâime akrebdir. Onunçün siyâsete muhtâclardır. Ve ehl-i siyâsete ki eh-i riyâsettir, vufûr-ı akl ve mezîd-i ilm lâzımdır. Tâ ki etbâ' olanlar tevkîr edip şuyûha iktidâda mûsâmaha etmezler. Ve tarîka-i inâd ve taassuba gitmezler. Ve eserde gelir: Kavmi içerisinde şeyh, ümmeti içerisinde Peygamber gibidir." *Rûhu'l-Mesnevî* (*Şerhu'l-Mesnevî*), II, 482-483. *Şerhu'l-Erbâine Hadîsen* adlı eserinde ise bu sözlerinin hilafına şöyle der: "Ve bundan malum oldu ki Allah Teâlâ cemi elsin ile müteteklimdir. Eğerçi efzâl-ı elsin Arabî ve ondan Fârisiyye-i derriyye ve ondan Türkîdir. Ve Âdem cennetten lisân-ı Türkî ile 'kalk' demekle kıyam edip çıkmıştır. Zira dünyada âhir tasarruf Türkündür. Fefhem cidden." *Kırk Hadis Şerhi*, s. 174-175 (Dârü't-Tibâati'l-Âmire baskısı, s. 26).

²¹²⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/61a.

kalmadığı gibi. Ancak Araplar ne Arapçayı ne de Arapçanın gerektirdiği fesâhat ve belâgatı biliyorlar.”²¹²⁵, “Bu asırlarda şehirlerin pek çoğunda ulemâ kılığına bürünenlerin (ulemâ elbisesi giyenlerin) çoğu, ‘ciltlerce kitap taşıyan eşek gibidirler.’²¹²⁶ Böyle insanlarla arkadaşlık yapmak ulemâya yaklaştırmaya engel olur. Üstüne bir de bu tür insanlardan kitaplar talep etmek ve bu kitapları onlardan almak nasıl fayda verecek?!”²¹²⁷, “Zira bana (Bursevî’ye) düşen sadece mânâları madenlerinden/kaynaklarından yontmaktır. İnekler (anlayışı kıt olanlar) bunu (hâlâ) anlamamışsa/kavramamışsa bundan bana ne!”²¹²⁸, “Zanna uyarak bilgisizce ellerinin yazdıklarından dolayı vay muhaddislerin haline (yazıklar olsun onlara)! Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Muhaddislerin birbirlerini yanlış görmek ve cerh etmek gibi bir adetleri vardır. Bu işin doğrusu nerede?! Nitekim muhaddisler sahih hadisler arasında kaydedilmiş olan bazı hadislerin uydurma olduğuna hükmettikleri gibi bunun tam tersi olan mevzû hadisler arasında olduğu kaydedilmiş bazı hadislerin sahih olduğuna hükmetmişlerdir. Bu hususu bilen bilir, bilmeyen ise bilmez. İlim her şeyden haberdâr olan Allah katındadır.”²¹²⁹ şeklindeki genel ifadelerle mezkur âlimlere sataşmayla yetinmeyip hedef kitlesini bazen daha da genişlettiği görülmektedir. Bu bağlamda göze çarpan en büyük problem Bursevî’nin Molla Ali el-Kârî’ye (ö. 1014/1605) karşı takındığı olumsuz tavidir. Başından sonuna kadar şerhinde, Molla Ali el-Kârî’nin *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinden çok fazla istifade ettiği anlaşılan, hatta intihal derecesine varacak seviyede bu eserden alıntılar yaptığı müşahade edilen Bursevî’nin şerhinin hiçbir yerinde Molla Ali el-Kârî’nin ismini zikretmemiş olmasını, hatta ondan söz ederken imalı ve alaycı bir üslup kullanmasını, nadiren de olsa hakaret içeren ifadelerle ona işaret etmiş olmasını anlamakta güçlük çektiğimizi ifade etmek isteriz. Bursevî’nin şerhin metninde Molla Ali el-Kârî’yi ima ederken kullandığı ifadeler bir hayli fazladır. Tahkik çalışmasının ilgili dipnotlarında, Bursevî’nin bu ifadelerle Molla Ali el-Kârî’yi kastettiği belirtilmiştir. Bazı ifadeleri şunlardır: “Kim

²¹²⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/182a. Ay bkz. İnebey, vr. 2/4b.

²¹²⁶ Cum’a, 62/5.

²¹²⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/187a; Kasîdecizâde, vr. 431b.

²¹²⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 3/31b-32a; Kasîdecizâde, vr. 321a.

²¹²⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/78b-79a; Kasîdecizâde, vr. 198a.

şöyle/şunu demişse/derse”²¹³⁰, “Denildi ki”²¹³¹, “Şöyle denildiği gibi”²¹³², “Vehmedildiği gibi/üzere”²¹³³, “Vehmedildiği/Vehmettiği gibi”²¹³⁴, “Şöyle vehmedildiğinden dolayı değil”²¹³⁵, “Şunu/böyle söyleyenin sözü”²¹³⁶, “Bazılarının sözünden anlaşılan”²¹³⁷, “Kim bunu şununla/böyle tefsîr etmişse”²¹³⁸, “Bazılarının şu sözüne gelince”²¹³⁹, “Bunun böyle oluşunu kim câiz görmüşse”²¹⁴⁰, “Ancak kim şöyle demişse”²¹⁴¹, “Bazıları başka bir şart ziyadesinde bulundu”²¹⁴², “Bazıları dedi ki”²¹⁴³, “Bazıları bunu böyle zabtettiller”²¹⁴⁴, “Bazı ehl-i fen açıkça ifade etti ki”²¹⁴⁵, “Böylece şu söylenilen husus defedilmiş oldu”²¹⁴⁶, “Böylece şunu diyenin sözü”²¹⁴⁷, “Bazılarının şu sözü”²¹⁴⁸, “Şunu kim demişse”²¹⁴⁹, “Bazı şârihler dedi ki”²¹⁵⁰. Alaycı bir üslupla Molla Ali el-Kârî’den bahsederken kullandığı ifadeler de şunlardır: “O (Molla Ali el-

²¹³⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a; 1/60a; 1/75b; 1/173a; 1/196a; 2/26b; 2/36a.

²¹³¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/35a; 1/153b.

²¹³² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/166a; 1/184a.

²¹³³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/54b; 1/99a,b; 1/124b; 1/200a; 2/2b; 2/27a.

²¹³⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/67b; 1/71b.

²¹³⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/112b.

²¹³⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/94a; 1/107b.

²¹³⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/96a.

²¹³⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/108a.

²¹³⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/116b; 1/210b-211a.

²¹⁴⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/117a.

²¹⁴¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/175b.

²¹⁴² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/40a.

²¹⁴³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/139a; 1/189b; 1/194a; 1/197a; 2/31a; Kasîdecizâde, vr. 421a.

²¹⁴⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/201a.

²¹⁴⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 352b.

²¹⁴⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/198a.

²¹⁴⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/203a.

²¹⁴⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/204a; 2/13b.

²¹⁴⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/3a.

²¹⁵⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 368a; 417a.

Kârî) asıl itibarıyla İbn Hacer'in sözünü anlamadı."²¹⁵¹, "Bizde olan (ilim) onda (Molla Ali el-Kârî'de) yoktur."²¹⁵², "O (Molla Ali el-Kârî) boş söz söyledi."²¹⁵³ Bursevî'nin hakaret içeren ifadelerinden bazıları ise şunlardır: "Çünkü bazı ahmaklar"²¹⁵⁴, "Bazı illet (hastalık) ehli"²¹⁵⁵, "O (Molla Ali el-Kârî) öyle bir tekellüf etti ki, ağız onu sümkürüyor. Tıpkı acı zehir gibi."²¹⁵⁶, "Bazı evhâm sahipleri"²¹⁵⁷, "İnsanların, öyle olmadığı halde kendisine güvendiği bazı kimselerin (Molla Ali el-Kârî'nin) tercih ettiği gibi."²¹⁵⁸ Nadiren de olsa Bursevî'nin ima içeren bir ifade kullanmadan Molla Ali el-Kârî'ye reddiye verdiği görülmektedir.²¹⁵⁹ Bu durumu, o dönemdeki nakil geleneğiyle veya Molla Ali el-Kârî'nin şerhinin ismini zikretmeye ihtiyaç bırakmayan şöhretiyle açıklamak mümkün değildir. Zira Bursevî'nin şerhinde Molla Ali el-Kârî'den bahsederken kullandığı üslup yukarıda geçtiği gibi imalı ve alaycı hatta hakaret içeren bir üsluptur.

Bursevî'nin yaşadığı dönem (1063/1653-1137/1725), öncesinde olduğu gibi Osmanlı'da Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve *Fusûsu'l-Hikem* merkezli tartışmaların, medrese-tekke veya başka bir ifadeyle Kadızâdeliler-Sivâsîler kutuplaşmasının ekseninde yoğun bir şekilde yaşandığı dönemdir.²¹⁶⁰ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'yi sahiplenilen başını Abdülmecid Sivâsî'nin²¹⁶¹ (ö. 1049/1639) çektiği Sivâsîler genellikle

²¹⁵¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/78a.

²¹⁵² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/108a.

²¹⁵³ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/175b.

²¹⁵⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/155b.

²¹⁵⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/157b.

²¹⁵⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/173a.

²¹⁵⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/177a; Kasîdecizâde, vr. 116a.

²¹⁵⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/25b.

²¹⁵⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/160b; 173b; Kasîdecizâde, vr. 355a.

²¹⁶⁰ Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 200-201, 202-214, 245-276; Çağfer Karadaş, "Sivâsîler-Kadızâdeliler Olayı ve İnanç Boyutu", *İlim ve Kültür Tarihinde Sivâsîler Ulusal Sempozyumu Tebliğleri 30 Nisan-1 Mayıs 2010 Sivas, TSO Konferans Salonu*, 2011; s. 107, 110-115, 118; Taşer, "II. Meşruiyet Döneminde Medreselerde Yapılan Islahatın İlmi ve Siyasi Açısından Analizi", s. 219, 221.

²¹⁶¹ Cengiz Gündoğdu, "Sivâsî, Abdülmecid", *DİA*, 2009, XXXVII, 286-287; Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 250-251; Karadaş, "Sivâsîler-Kadızâdeliler Olayı ve İnanç Boyutu", s. 114-115.

Halvetiyye ve Bayramiyye tarikatına mensup sûfî meşrepli kimselerdir.²¹⁶² Kadızâdeliler ise İbrâhim el-Halebî²¹⁶³ (ö. 956/1549), Birgivî Mehmed Efendi²¹⁶⁴ (ö. 981/1573), Molla Ali el-Kârî²¹⁶⁵ (ö. 1014/1605), Abdurraûf Münâvî²¹⁶⁶ (ö. 1031/1622) ve harekete ismini veren Kadızâde Mehmed Efendi²¹⁶⁷ (ö. 1045/1635) gibi Muhyiddîn İbnü'l-Arabî karşıtı ulemâdır.²¹⁶⁸ Hayatı bölümünde müteaddid kereler ifade edildiği üzere kendisi Bayramî-Halvetî-Celvetî bir sûfî olan Bursevî'nin, kendisi gibi Bayramî-Halvetî olan Sivâsîler tarafında yer aldığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Nitekim Bursevî'nin zaman zaman Kadızâdeliler hareketinin büyüklerinden olan Birgivî Mehmed Efendi'nin *Vasiyetnâme* ve *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* adlı eserlerinde yer verdiği, bir kısmı aşağıda zikredilen bazı görüşlerine karşı çıkmış olması bu hususu destekler mâhiyettedir.²¹⁶⁹ XVI. ve XVII. yüzyıllarda Sivâsîler ve Kadızâdeliler arasında cereyan eden Muhyiddîn İbnü'l-Arabî merkezli bu tartışmaların şu konularda yoğunlaştığı görülmektedir: Dinî bilginin kaynağı (zâhir-bâtın ilmi) meselesi, vahdet-i

²¹⁶² Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *DİA*, İstanbul: 2001, XXIV, 100-101; Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 211, 213, 215, 240-244, 245-267.

²¹⁶³ Şükrü Selim Has, “Halebî İbrâhim b. Muhammed”, *DİA*, 1997, XV, 231; Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 218-229.

²¹⁶⁴ Yüksel, “Birgivi”, *DİA*, İstanbul: 1992, VI, 192; Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *DİA*, XXIV, 100; Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 229-245; Karadaş, “Sivâsîler-Kadızâdeliler Olayı ve İnanç Boyutu”, s. 114-115, 116. Birgivî ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi: Osmanlı'da Bir Dâru'l-Hadis Şeyhi*, İstanbul: Dârulhadis, 2008; a.mlf., *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008; Emrullah Yüksel, *Mehmed Birgivi'nin (929-981/1523-1573) Dini ve Siyasi Görüşleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

²¹⁶⁵ Molla Ali el-Kârî, Birgivî'den haberdardır. *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'yi övmek için kaleme aldığı kasidesinde Birgivî'yi “imamımız ve şeyhimiz” olarak niteler ve bu eserin içeriğinin yoldan sapma ve bid'at olduğunu söyleyenleri ise cahillikle suçlar. *Manzûme fî Medhi't-Tarîkatü'l-Muhammediyye li'l-Birgivî*, Süleymâniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 150/1, vr. 1b. Bkz. Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 235-236, 238, 256, 257, 260, 280.

²¹⁶⁶ Abdurraûf Münâvî manzûmesinde Birgivî'yi “zamanın, hatta tüm zamanların âlimi, Acem'de ve Arab'da İslam'ın şeyhi” olarak vasıflandırır. *Birgivi'yi Öven Manzumeler*, Süleymâniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 449, vr. 147b-148a. Bkz. Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 236.

²¹⁶⁷ Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *DİA*, XXIV, 100-101; Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 244-245, 248-254; Karadaş, “Sivâsîler-Kadızâdeliler Olayı ve İnanç Boyutu”, s. 115.

²¹⁶⁸ Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *DİA*, XXIV, 100-101; Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 245-276; Eyüp Öztürk, “Mehmed Medenî et-Trabzonî ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu 8-10 Ekim 2015 Bildiriler Kitabı*, I-II, I, 409-410.

²¹⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Temâmü'l-Feyz*, II, 126, 182. Birgivî'nin İbnü'l-Arabî'ye Şeyh-i Ekber yerine Şeyh-i Ekfer diyerek onu şiddetle eleştirdiğini belirten Bursevî, buna rağmen meşâhîr-i ulemâdan olmakla nitelediği Birgivî'den nakilde bulunmuştur. Bursevî, *Temâmü'l-Feyz*, I, 131.

vücûd görüşü, Firavun'un imanı meselesi, Hz. Peygamber'in anne ve babasının âhiretteki durumu, Hızır'ın kimliği ve hayatı meselesi, Hz. İbrahim'in babası Âzer'in iman üzere ölüp ölmediği meselesi, tegannî ile Kur'ân okumak, semâ', raks ve deverânın dindeki yeri, kandil gecelerine ait namazlar (berât ve regâib namazları).²¹⁷⁰ Tam mânâsıyla Muhyiddîn İbnü'l-Arabî hayranı olan Bursevî, onun gibi vahdet-i vücûd fikrini şiddetle savunmuştur. Firavun'un imanı meselesi²¹⁷¹ ile Hz. İbrahim'in babası Âzer'in iman üzere ölüp ölmediği meselesi²¹⁷² dışında başta yukarıdaki tartışma konuları dahil olmak üzere hiçbir meselede Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'ye muhalefet ettiğine dair üçüncü bir örneğe rastlayabilmiş değiliz. Bursevî'nin tahlil ettiği pek çok fikrin asıllarını Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde bulmak mümkündür.²¹⁷³

Kendisi mutaassıb bir Hanefî²¹⁷⁴ ve sûfî olan Bursevî'nin, Molla Ali el-Kârî'ye karşı takındığı bu olumsuz tavrı, Molla Ali el-Kârî'nin bahsi geçen tartışma konularının

²¹⁷⁰ Bu tartışma konuları için bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 553; Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 222-226; a.mlf., *Temâmü'l-Feyz*, I, 23-24; II, 60-61, 107, 155, 182; Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 202-206, 207, 208-214, 248-249, 249, 250, 251, 254, 257-258, 262-265, 269, 280, 292; Karadağ, "Sivâsiler-Kadıızâdeliler Olayı ve İnanç Boyutu", s. 117-120; a.mlf., Alî el-Kârî'nin Hayatı, Selef Akîdesine Dönüş Çabası ve Eserleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1993, c. V, sy. 5, s. 290-299; a.mlf., "İsmail Hakkî Bursevî'nin İtikadî Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1999, c. VIII, sy. 8, s. 266-268; Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, İstanbul: 1989, II, 403; Yusuf Şevki Yavuz – Çağfer Karadağ, "İsmâil Hakkî Bursevî İtikadî Görüşleri", *DİA*, İstanbul: 2001, XXIII, 108-110; Mehmet Karagöz, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadıızâdeliler Hareketi", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XI, s. 65-148; Öztürk, "Mehmed Medenî et-Trabzonî ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları", I, 409; Taşer, "II. Meşruiyet Döneminde Medreselerde Yapılan Islahatın İlmî ve Siyasî Açısından Analizi", s. 219, 221.

²¹⁷¹ Bursevî, "Fakat azabımızı gördükleri zaman imanları kendilerine bir fayda vermeyecektir. Allah'ın kulları hakkında süregelen âdeti budur. İşte o zaman kâfirler hüsrana uğrayacaktır." [Gâfir (Mü'min), 40/85. Ay. bkz. Yûnus, 10/90-92] mealindeki âyetten hareketle genel olarak ye's halindeki imanı, özel olarak da ye's halinde iman eden Firavun'un imanını kabul etmemek sûretiyle takipçisi olduğu İbnü'l-Arabî'ye aykırı düşmüştür. Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 245-248 (Gâfir (Mü'min), 40/85 âyetinin tefsiri); IV, 82-85 (Yûnus 10/90-92 âyetlerinin tefsiri); a.mlf., *Kitâbü'l-Hitâb*, s. 61, 67.

²¹⁷² Bursevî, İbnü'l-Arabî'den farklı olarak ulemânın kâhîr ekseriyetle kabul ettiği gibi Hz. İbrahim'in babası Âzer'in küfür üzere öldüğü görüşündedir. Bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 57-59 (En'âm, 6/74 âyetinin tefsiri); III, 545-546 (Tevbe, 9/114 âyetinin tefsiri).

²¹⁷³ Bkz. Avcı, *Sûfilerin Hadis Anlayışı*, s. 298.

²¹⁷⁴ Nitekim Bursevî şöyle der: "Yine 'el-Eşbâh'da el-Bezzâziyye'den naklen kaydedildiği gibi Şâfiî olan biri Hanefî olduktan sonra tekrar mezhebine geri dönse bazı âlimlere göre daha aşağısına intikal ettiği için ta'zîr edilir."²¹⁷⁴ diyen Hanefîler'i görmez misin?!" Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/158b; Kasıdecizâde, vr. 412a. Bir başka yerde de şunları söyler: "Hz. Muhammed *sallallâhu aleyhi ve sellem*'in peygamberliği diğer nübüvvetlere nisbetle ne ise, Hanefî mezhebi de diğer mezheplere göre öyledir. Bütün hak mezhebler onunla kemâle ermiştir. Ebû Hanîfe, bütün mertebelerden payını almıştır. Bu sebepten keşif ehli, onu denizde gördü sonradan karaya çıkarıldı. Yani ictihad yaparken hakikat âlemini gördü, sonradan şeriat âlemine döndü. Tâ ki ictihadiyla bütün halkı irşad ve hak yoluna çağırır. Bu duruma göre ne kadar Hanefî velî varsa hepsinin reisi Ebû Hanîfe'dir. Görüş ve anlayışları kıt bazı kimselerin onun hakkında yersiz söz söylemeleri, dil uzatmaları şüphesiz ki haksızlık ve kadir bilmezlik olduğu gibi

ekserisinde ortaya koyduğu görüşleriyle²¹⁷⁵ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî karşıtı cephe olan Kadızâdeliler tarafında yer almasına bağlamanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira Bursevî'nin *Nuhbetü'l-Fiker* şerhi dışındaki diğer bazı eserlerinde “Şeyh Ali el-Kârî *Şerhu'n-Nuhbe*'de dedi ki”²¹⁷⁶, “Ali el-Kârî'nin *Şerhu'n-Nuhbe*'sinde böyledir”²¹⁷⁷, “*Şerhu'n-Nuhbe*'de olduğu gibi”²¹⁷⁸ şeklindeki ifadeleriyle Molla Ali el-Kârî ve eserinden ismen söz ettiğini tesbit etmiş bulunmaktayız. Buna ilâveten Bursevî'nin muhtelif eserlerinde, Molla Ali el-Kârî'nin *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*'i dışındaki diğer eserlerinden bahsederken “Şeyh Ali el-Kârî'nin *Şerhu'l-Menâsik*'de şöyle dediğini gördüm”²¹⁷⁹, “Bu latîfe (incelik) Ali el-Kârî'nin *el-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*'ye yaptığı şerhte zikredilmiştir”²¹⁸⁰ örneklerinde olduğu gibi bazen müellifinin ismiyle, bazen de “*el-Mefâtîh* olarak isimlendirilen *Şerhu'l-Mesâbih*'de böyledir.”²¹⁸¹, “*el-Mefâtîh*'de”²¹⁸², “*Şerhu'l-Mesâbih*'de böyledir.”²¹⁸³, “*el-Cezeriyye*'nin şârihi dedi ki”²¹⁸⁴ şeklinde

cehâletin ve çekememezliğin eseridir. Bu gibi insanların sözleri hep kendilerine dönüktür. Nitekim İmâm Şâfiî “Bütün âlimler fıkıhta, Ebû Hanîfe'nin çıkarlarıdır”, diyor. İmâm Gazzâlî de *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinde, Ebû Hanîfe'nin zâhir ve bâtın (dış ve iç)'deki kemâl derecesini bütün delilleriyle açıkça belirtmiştir. ... Deniliyor ki Tevrat'ta dört halife zikredildiği ve vasıfları söylendiği gibi Ebû Hanîfe'nin de vasıfları anılmıştır. İmam'ın eserleri pek çoktur. Nitekim âlimlerden Zemahşerî (ö. 538/1144) ve büyük fakihlerden Kerderî (ö. 642/1244) ve benzerleri onun eserlerini ve menkabelerini ciltler dolusu yazmışlardır. ... Mamafih Şâfiî olan bir müslüman, Hanefî olabilir. Fakat Hanefî olduktan sonra tekrar Şâfiîliğe dönerse azarlanması lâzımdır. Çünkü aşağılığa saptı. Madem ki beğenmedin niçin geçtin?” Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 113-115. Bu bağlamda İmâm Ebû Hanîfe, ashâbı ve ehli mezhebine karşı aşırı derecede mutaassıp dediği Hatîb el-Bağdâdî'yi şiddetle yerer. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; Kasîdecizâde, vr. 8a. Ay. bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/15b; 1/20b; 2/100b; 2/190b-191a; 3/158a-b; Kasîdecizâde, vr. 13a; 213b-214a; 278a; 412a; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 113-115; a.mlf., *Ferâhu'r-Rûh*, II. 4; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, II, 226.

²¹⁷⁵ Bkz. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, II, 504.

²¹⁷⁶ Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 33, 66. Molla Ali el-Kârî'nin sözü için bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 226, 643.

²¹⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 545; a.mlf., *Furûku Hakkî*, s. 244. Molla Ali el-Kârî'nin sözü için bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 471; 575-576.

²¹⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X, 44. Molla Ali el-Kârî'nin sözü için bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 445.

²¹⁷⁹ Bursevî, *Temâmü'l-Feyz*, II, 189.

²¹⁸⁰ Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 337.

²¹⁸¹ Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 277.

²¹⁸² Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 291.

²¹⁸³ Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 300.

müellif ismi olmadan eser isimleriyle söz etmesi bu kanaatimizi destekler mâhiyettedir. Ancak kanaatimizi destekleyen bu iki hususun, Bursevî'nin mezkur eserlerini te'lif ettiği tarihler dikkate alındığında zaman içinde Molla Ali el-Kârî hakkındaki düşüncelerinde olumludan olumsuz yöne doğru bir kayma olduğu ihtimaliyle çelişki arzettiğini de belirtmek gerekir. Nitekim Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* adlı eseri yazıldığı tarih itibarıyla bu eserlerin en sonuncusudur. Bursevî daha önce geçtiği gibi Tekirdağ'da yazmaya başladığı fakat bitiremediği bu eserini 1129/1717 yılında Şam'da tamamlamıştır.²¹⁸⁵ Diğer üç eserinden *Furûku Hakkî*'yi 1095/1684'te, *Temâmü'l-Feyz*'i 1103/1692'de yazmıştır. *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirini ise 1096/1685-1117/1705 yılları arasında yirmi senelik bir sürede tamamlamıştır. Öte yandan Bursevî gibi ilmî hayatını başından sonuna kadar vahdet-i vücudçu bir çizgide geçiren bir sûfî için, zaman içinde Molla Ali el-Kârî hakkındaki düşüncelerinde olumludan olumsuz yöne doğru bir kayma olduğunu söylemek zor gözükmemektedir. Üstelik Bursevî gibi ilim hayatının ilk dönemlerinden itibaren zengin bir kütüphaneden istifade ettiği anlaşılan bir ilmî kişiliğin, gerek eserleriyle gerekse görüşleriyle yaşadığı dönem ve sonrasında Osmanlı ilim câmiasında büyük bir etki bırakmış, hatta Abdülhay el-Leknevî (1848-1886) ve diğer bazı Hanefî âlimlerin hicrî on birinci asrın müceddidleri arasında saydıkları²¹⁸⁶ Molla Ali el-Kârî gibi Hanefî mezhebine son derece bağlı büyük bir âlimin²¹⁸⁷ bu tür görüşlerinden haberdâr olmaması düşünülemez.

Bütün bu zikredilen hususlardan sonra Bursevî'nin Molla Ali el-Kârî'ye karşı takındığı bu olumsuz tavra neden olabileceğini düşündüğümüz tek bir sebep kalmaktadır ki o da Bursevî'nin kendi şerhinin, Molla Ali el-Kârî'nin şerhinin gölgesinde kalmasını istemediği için böyle bir yöntem ve üslup benimsemiş olabileceği ihtimalidir. Bursevî

²¹⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VI, 512. Ay. bkz. VII, 185. Bursevî bununla Molla Ali el-Kârî'nin *el-Minehu'l-Fikriyye bi Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* adlı eserini kastediyor (Kenarında Zekeriyâ el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) *ed-Dekâiku'l-Muhkeme fî Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* adlı eseriyle, Kâhire 1302).

²¹⁸⁵ Bursevî, şerhinin asıl metni olan *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker'i*, talebeliği zamanında 1083/1672'de istinsah etmiş ve kenarlarına yer yer notlar düşmüştür. Bursevî, *Risâletü İbn Hacer fî İlmi'l-Hadîs*, BEYBEK, Genel, nr. 34, vr. 1a; 30a.

²¹⁸⁶ Halil İbrahim, Kutlay, *el-İmâm Alî el-Kârî ve Eseruhu fî İlmi'l-Hadîs*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1987. s. 95-96; Kalaycı, *Osmanlı Sünniliği*, s. 257.

²¹⁸⁷ Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 403; Özben, "Hanefîler'in *Mukaddime* Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı", s. 8.

temel bir kaynak olarak başından sonuna kadar çok fazla istifade ettiği hatta intihal derecesine varacak derecede alıntılar yaptığı bu eserin bilinmesini özellikle istememiş olabilir. Bu yönüyle Bursevî'nin şerhinin, hadis usûlü bilgileri açısından âdetâ Molla Ali el-Kârî'nin şerhinin iyi bir hâşiyesi olduğu söylenebilir. Nitekim tahkikte ilgili dipnotlarda bu hususlara işaret edilmiştir. Buradaki hâşiyeden kastımızın hadis literatüründe “Bir kitabın gerekli görülen yerlerine yapılan açıklamalar”²¹⁸⁸ şeklinde tarif edilen hâşiyeden²¹⁸⁹ daha genel anlamda kullanılan “‘metin’ ve ‘kitap’ üzerine yapılmış, doğru ve yerinde anlamaya, ilmi muhafazaya, devamlılığı sağlamaya ve malumatı olabildiğince kaydetmeye dönük, fonksiyonel ve katılımcı yoğun çabaların bir ürünü”²¹⁹⁰ olan hâşiye olduğunu özellikle belirtmek isteriz. Aksi takdirde ilim talebeleri için, özellikle de içerdiği bol miktardaki Farsça ve Türkçe kelime izahlarından dolayı Farsça ve Türkçe bilen talebeler için çok faydalı olabileceğini düşündüğümüz bu şerhe haksızlık etmiş oluruz.

2.1.5. Müellifin Kaynak Kullanımı ve Kaynakları

2.1.5.1. Müellifin Kaynak Kullanımı

Bir eser vücuda getirilirken mevcut kaynaklardan istifade edilmesi ve eserin bu kaynakların tahkiki, tahlili ve tenkidi üzerine inşa edilmesi zarurîdir. Geçmiş ilmî birikim yansıtılmadan ilmî mânâda bir inkişaftan ve ilerlemeden söz etme imkânı yoktur.

Bursevî'nin *Nuhbetü'l-Fiker* şerhi de hadis usûlü, rivâyet (hadis), biyografi, coğrafya, şerh, tefsîr ve Kur'ân ilimleri, fıkıh ve fıkıh usûlü, kelâm, felsefe ve mantık, tasavvuf ve ahlâk, dil, belâgat ve edebiyat, tarih gibi birçok sahada farklı kaynaklardan istifade edilerek telif edilmiştir. Müellifin şerhinde istifade ettiği bu kaynaklar, öne çıkan bazı özelliklerine göre tasnife tâbi tutularak zikredilecektir. Ancak bundan önce müellifin

²¹⁸⁸ Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 114; Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, 1997, XVI, 419-420.

²¹⁸⁹ Bu yönüyle hâşiye, şerhlerden “gerekli görülen yerler” ifadesiyle ayrılmaktadır. Engin, “Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiye Çalışmaları Bibliyografyası”, s. 78.

²¹⁹⁰ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, s. 19; a.mlf., “Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, s. 8-9. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, s. 21-24; a.mlf., “Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, s. 11-12.

kaynaklardan yararlanma usûlü ve nakil yöntemi ile ilgili bazı hususlara değinilmesi yerinde olacaktır:

Müellif neyi nerede bulacağı hususunda son derece yetkindir. Dahası, kullandığı kaynakların bu derece çeşitli ve çok oluşu, eseri bitirdiği tarihte altmış altı yaşında olduğu itibara alındığında gerçekten insanı şaşırtmaktadır.

Müellifimizin yaptığı alıntılarda genelde tasarrufta bulunduğu görülmektedir. Bazen onları kısaltmış, bazen onlara ilavelerde bulunmuş, az da olsa yorumlamıştır.

Müellif hemen hemen yaptığı tüm alıntılar için ya bir şahsı ya da bir eseri kaynak göstermektedir. Ancak kaynak gösterme tarzının kaynakların tesbiti noktasında birtakım sıkıntılara sebep olduğunu ifade etmek istiyoruz. Bu sıkıntıların en büyük sebebinin müellifin nakil yönteminden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Bu meyanda problem teşkil eden unsurları şöyle sıralanabilir:

1. Sadece Eser ya da Sadece Şahıs İsmi Vererek Alıntı Yapılması:

Bu uygulama o dönemde yazılan eserlerin hemen hepsinde görülmektedir. Mesela “Mîrek dedi”²¹⁹¹ veya “Şârihu’l-Îdâh’ın Teftâzânî’den nakli böyledir”²¹⁹² diyerek yapılan bir naklin yerini tesbit etmek şöyle dursun, bazen o eserin ne olduğunu bazen de müellifin kim olduğunu anlamak bile çok uzun bir çalışmayı gerektirmektedir. Nitekim bunun gibi alıntıların kaynağını tesbit etmek adına günler süren araştırmaların neticesinde hiç bir sonuca ulaşamadığımız anların olduğunu özellikle belirtmek isterim.

2. Müellifin Üzerinde Durduğu İfadenin Kaynağını Zamirle İfade Etmesi:

Mesela “وقال ابن الكمال في قوله خلافاً للشافعي”²¹⁹³ ifadesinde müellif, (هو) zamirinin mercii olan kişiden hiç bahsetmemektedir. Bu ifade Kemâlpaşazâde’nin (ö. 940/1534) hâşiye yazdığı *el-Hidâye* gibi fıkıh kitaplarının birinden alınmış olmalıdır. Ancak “خلافاً للشافعي” ifadesinin Hanefî fıkıh kitaplarının neredeyse her sayfasında geçtiğini düşünürsek

²¹⁹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/163b.

²¹⁹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/153b.

²¹⁹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/53a.

Kemâlpâşazâde'nin kimin sözünü hangi eserinde ve hangi sayfada şerh ettiğini bulmak neredeyse imkansız hale gelmektedir.

3. Eser ya da Şahıs Verilmeden Alıntı Yapılması:

Şerhin bazı yerlerinde isim veya eser ismi belirtilmeden -belki de bilginin yaygınlığı ya da kaynakların şöhreti açısından ihtiyaç hissedilmeden- bir saha ile ilgili umum ifade eden nakillerin yapıldığı da görülmektedir. Bu tür alıntıların genelinin kaynağına ulaşılmış olmakla beraber, yoğun araştırmalarımıza rağmen bir kısmının kaynağı ise bulunamamıştır. Bunların bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

قال بعض الأكابر²¹⁹⁴، قال بعض الكبار²¹⁹⁵، قال بعض الكبراء²¹⁹⁶، قال بعض أكابر العلماء²¹⁹⁷، قال بعض أهل الإشارة²¹⁹⁸، قال أهل التفسير²¹⁹⁹، عند أهل التفسير²²⁰⁰، قال أهل الحديث²²⁰¹، قال بعض أئمة الحديث²²⁰²، كما قال الفقهاء²²⁰³، قال أهل الأصول²²⁰⁴، قال بعض أهل الحقائق²²⁰⁵، قال بعضهم²²⁰⁶، قال المحققون²²⁰⁷، من

²¹⁹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/2a; 1/201a.

²¹⁹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/32a-b; 2/5a; 2/10a; 2/72a; 2/98a; Kasîdecizâde, vr. 193a; 212b; 217b; 278a; 445a.

²¹⁹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/130a.

²¹⁹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasîdecizâde, vr. 213a.

²¹⁹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/7a.

²¹⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/204a; 3/195b; Kasîdecizâde, vr. 232b; 361b; 438a.

²²⁰⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 443a.

²²⁰¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 428a.

²²⁰² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/201a; Kasîdecizâde, vr. 441a.

²²⁰³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/189b; Kasîdecizâde, vr. 433a.

²²⁰⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 139b; Kasîdecizâde, vr. 241b.

²²⁰⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/74a.

²²⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/14a; 1/21b; 1/22b; 1/49a; 1/82a; 1/87b; 1/100b; 1/110a; 1/111a; 1/112a; 1/112b; 1/123b; 1/125b; 1/134a; 1/135a; 1/139a; 1/149a; 1/164b; 1/170b; 1/174a; 1/174b; 1/177b; 1/189b; 1/194a; 1/197a; 1/203b; 1/205b; 1/211b; 1/212a; 1/213b; 2/11b; 2/12b; 2/31a; 2/34b; 3/193b; Kasîdecizâde, vr. 334a; 360a; 387b; 400b; 403a; 416b; 426a; 430b; 436a; 443b; 445a.

²²⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/211b.

قال²²⁰⁸، قول من قال²²⁰⁹، على ما في بعض الأقوال²²¹⁰، قال في بعض التواريخ²²¹¹، قال أهل البصرة²²¹²، قال أهل الكوفة²²¹³، قال أهل الشام²²¹⁴.

4. Alıntının Mezkûr Kaynakta Bulunmaması:

Ekserisi alıntı olan bu eserde, müellifin nakillerinin birçoğunun işaret ettiği kitaplarda genel olarak mevcut olduğu görülmüştür. Sadece iki-üç kadar nakli bu hususta istisna tutabiliriz. Bu istisnaların sebebi zaman içinde nüshalarda oluşan farklılıklar ya da matbu nüshalardaki edisyon problemi sonucu oluşan eksiklikler olmalıdır. Tabî ki müellifin bu nakillerin kaynağı hususunda sehven hata etmiş olma ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerektiğini düşünüyoruz. Bunun yanında bizim de alıntılarını tesbit noktasında kusurlarımızın olması doğaldır. Ancak Süheylî'nin (ö. 581/1185) *el-Emâlî*²²¹⁵ ve İbn Ebî Usaybia'nın (ö. 668/1270) *Uyûnü'l-Enba' fî Tabakâti'l-Etubbâ*²²¹⁶ adlı eserleri gibi muhtelif baskıları olan, hatta içerisinde bilgisayar ortamında arama yapabilme imkanına sahip olduğumuz eserlerden yapılan alıntıyı bulamamış olmamız önceki ihtimalleri düşünmemize sebep olmuştur.²²¹⁷

2.1.5.2. Kaynakları

Çalışmanın bu bölümünde eserin kaynakları verilmeye çalışılacaktır. Müellifin kaynakları üzerinde bu şekilde durulmasının ve buna özel bir başlık ayrılmış olmasının

²²⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/4a; 1/12b; 1/28a; 1/52a; 1/53a; 1/55a; 1/60a; 1/66a; 1/75b; 1/76b; 1/78a; 1/83a; 1/85b; 1/93a; 1/136a; 1/139b; 1/144a; 1/149b; 1/152a; 1/156b; 1/173a; 1/175b; 1/191a; 1/196a; 1/199b; 2/3a; 2/17a; 2/23b; 2/26b; 1/33a; 1/36a.

²²⁰⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/27a; 1/93a; 1/94a; 1/107b; 1/116a; 1/154b; 1/160a; 1/211b.

²²¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/178b; Kasîdecizâde, vr. 277a.

²²¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 387b.

²²¹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/195a; Kasîdecizâde, vr. 437a.

²²¹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/195b; Kasîdecizâde, vr. 437a.

²²¹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/195b; Kasîdecizâde, vr. 437a.

²²¹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/148a.

²²¹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; 1/17b; Kasîdecizâde, vr. 238a; 443a.

²²¹⁷ Bu ihtimalleri düşünmemizi gerektiren hususlardan birisi İbn Ebî Usaybia'nın *Uyûnü'l-Enba' fî Tabakâti'l-Etubbâ* adlı eserindeki edisyon problemidir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Gotthelf Bergstrasser, *Metin Tenkidi ve Yazma Metinleri Yayınlama İlkeleri*, s. 19-21.

birçok nedeni vardır. Bunların en önemlisi müellifin kullandığı bu kaynakların çoğunun unutulmaya yüz tutmuş, ama içerisinde birçok fâideyi barındıran eserler olmasıdır. Diğer bir sebep ise bu eserin bir nevî “İslam İlimleri Hâfızası” oluşudur. Şöyle ki tesbit ettiğimiz kadarıyla Bursevî’nin doğrudan ismini verdiği müellif ya da eser sayısı yüzden fazladır. Herhagi bir müellif ya da eser ismi vermeden zikrettikleriyle bu sayı iki yüzü geçmektedir. Alıntı yaptığı ibarelerde geçen eser isimlerini de buna ekleyince eser âdetâ küçük çaplı bir “İslâmî Eserler Kataloğu” halini almıştır. Bunu özellikle Arap Dili’ne dair olan ve Osmanlı medreselerinde mütedâvel olan eserler için daha net söyleyebiliyoruz. Üstelik Bursevî’nin yaşadığı dönem itibarıyla bu eserlerin tamamının elyazması eserler olduğunu özellikle hatırlatmak istiyoruz.

Eserin kaynaklarını, genel olarak hangi alana daha yakınsa o başlık altında zikretmeyi uygun gördük. Eserin tahkikli nüshasında dipnotlar mârifetiyle zaten bu kaynakların bir kısmından söz edilmişti. Burada on üç başlık altında sıraladığımız bu kaynaklar hakkında ayrıntılı bilgi vereceğiz.

Şunu da açıkça ifade edelim ki buraya aldığımız kaynakların hemen hepsine bakıp müellifin alıntılarının bunlarda gerçekten varolduğundan emin olduktan sonra bu kaynak listesini oluşturduk. Dolayısıyla alıntı yapılmış olmasına rağmen kesin kanaat getiremediğimiz kaynaklar buraya alınmamıştır.

2.1.5.2.1. Hadis Usûlü Kaynakları

Kitâbü’t-Temyîz: İmâm Müslim’in (ö. 261/875) muhaddislerin hadis tenkidindeki metotlarını ele aldığı eseridir. Bursevî, bu eserden yerini tesbit edemediğimiz bir yerde nakilde bulunmuştur.²²¹⁸ Nitekim eserin bir kısmının kaybolduğunu belirten Muhammed Mustafâ el-A’zamî geri kalan kısmını geniş bir mukaddimeyle birlikte yayımlamıştır (Murabba’/Suudi Arabistan: Mektebetü’l-Kevser, 1410/1990).

Nâsihu’l-Hadîs ve Mensûhuh:²²¹⁹ İbn Şâhin’in (ö. 385/996) hadiste nâsih-mensûh meselesini ele aldığı eseridir.

²²¹⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/183a.

²²¹⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/11b.

Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs:²²²⁰ Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) usûl-i hadîs meselelerini senedli bir şekilde elli iki bölüm halinde ele aldığı eserdir.

el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye:²²²¹ Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) senedleriyle birlikte hadis ilimleri, hadis terimleri ve usûl meselelerini incelediği eseridir. Bursevî, İmâm Ebû Hanîfe, ashâbı ve ehli mezhebine karşı aşırı derecede mutaassıb dediği Hatîb el-Bağdâdî'yi eleştirmiştir.²²²²

Şürûtü'l-Eimmeti's-Sitte:²²²³ İbnü'l-Kayserânî adıyla meşhur Muhammed b. Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113) tarafından Kütüb-i Sitte müellifleri olan Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin hadis kabul şartlarının ele alındığı eserdir.

el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ': Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) hadis usûlüne dair bu eseri İbnü's-Salâh'ın temel kaynakları arasında yer alır. Bursevî Kâdî İyâz'ın hadis usûlüne dair görüşlerini verirken “Kâdî İyâz dedi ki” diyerek bu kitaba işaret eder.²²²⁴

el-İ'tibâr fî'n-Nâsih ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr:²²²⁵ Hâzîmî'ye (ö. 584/1188) ait olan eser, hadiste nâsih-mensûh meselesini en güzel şekilde ele alan eser olarak kabul edilmektedir.

Ulûmü'l-Hadîs (Mukaddimetü İbni's-Salâh): İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) hadis usûlü konularını altmış beş nevi halinde incelediği eseridir. Eser *Kitâbü Ma'rifeti Envâi İlmi'l-Hadîs* ismiyle de anılmaktadır. Eserin birçok baskısı mevcuttur. Bunlardan biri Nûreddîn İtr'in tahkikiyle yayımlanmıştır (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986). Çalışmada bu baskı esas alınmıştır. Bursevî'nin “İbnü's-Salâh *el-Mukaddime*'de”²²²⁶,

²²²⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/168a; 1/182a; 2/37b; Kasîdecizâde, vr. 368a.

²²²¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/44a; 1/134b; 1/167a; 1/175b; 2/31b; 2/32b; 2/37b; Kasîdecizâde, vr. 381a.

²²²² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; 1/15b; 3/158a; Kasîdecizâde, vr. 8a; 278a; 412a.

²²²³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/152a; 1/158a.

²²²⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 377b.

²²²⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/46a; 2/11b; 2/21b.

²²²⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/12b; 1/45a; 1/143b; 1/153b; 1/155a; 1/189a; 1/204b; 1/211a; 1/213a; 2/14b; 2/19a-b; 2/21b; 2/34b; 2/35a; Kasîdecizâde, vr. 389a.

“*Mükaddimetü ’bni’s-Salâh*”²²²⁷, “*Kitâbü ’bni’s-Salâh*”²²²⁸, “*İbnü’s-Salâh*”²²²⁹ gibi ifadelerle bu esere işaret ettiği görülmektedir. Bursevî nadiren de olsa bu esere *ait* muhtelif nüshalardan da bahsetmektedir.²²³⁰ Bursevî *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker* dışındaki eserlerinde de zaman zaman *İbnü’s-Salâh’tan* nakillerde bulunmuştur.²²³¹ İbn Hacer’in *İbnü’s-Salâh’a* muhalefet ettiği bazı meselelerde Bursevî’nin yer yer *İbnü’s-Salâh’ı* tercih ettiği görülmektedir.²²³²

et-Takrîb ve’t-Teysîr li(fî)-Ma’rifeti Süneni’l-Beşîri’n-Nezîr.²²³³ Nevevî’nin (ö. 676/1277), *İbnü’s-Salâh’ın el-Mukaddime’sinden* ihtisar ettiği *İrşâdü Tullâbi’l-Hakâik’ı* yeterince okunmadığı düşüncesiyle bir defa daha kısalttığı eserdir. Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *Tedribü’r-Râvî fî Şerhi Takrîbi’n-Nevevî* adlı şerhiyle birlikte basılmıştır.

el-İktirâh fî Beyâni’l-Istılâh: İbn Dakîkul’îd’e (ö. 702/1302) ait olan bu eser, hadis ilmine giriş mahiyetinde muhtasar bir eser olup çeşitli hadis terimleri, hadis tahammül ve rivâyeti, muhaddisin ve hadis yazımının âdâbı, râvilerin durumuyla ilgili konuları kapsamakta, sonunda da her biri kırk hadis ihtiva eden yedi kısım halinde çeşitli kriterlere göre sahih sayılan hadislere yer verilmektedir. Bursevî nadiren nakilde bulunduğu bu esere “İbn Dakîkul’îd dedi ki” diyerek işaret etmektedir. Ancak burada dikkatimizi çeken husus, Bursevî “İbn Dakîkul’îd dedi ki” diyerek yapmış olduğu bu nakilleri doğrudan bu kitaptan değil de şerhinde ismini vermekten özellikle imtina ettiği Molla Ali el-Kârî’nin *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinden yapmış olmasıdır. Zira

²²²⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/19a; 1/45a; 1/103b; 1/149a; 1/201b; 1/204b; 2/21b; 2/17b; 2/34b.

²²²⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/19b; 1/20b; 1/22b; 1/23b.

²²²⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/21b; 1/99b; 1/100a; 1/100b; 1/101a; 1/110a; 1/118a; 1/125a; 1/126b; 1/127a; 1/128a; 1/128b; 1/130a; 1/135a-b; 1/138a; 1/140a-b; 1/144a; 1/146a; 1/148a; 1/152b; 1/153b; 1/156b; 1/159b; 1/160b; 1/162b-163a; 1/164b-165a; 1/167b; 1/173b; 1/177b; 1/180b; 1/182a; 1/183a; 1/187b; 1/190b; 1/191a; 1/192b; 1/198b; 1/203a-b; 1/215b; 2/1b; 2/2a; 2/10a-b; 2/12a; 2/19b; 2/21a; 2/21b; 2/28a; 2/29a; 2/31b; 2/32b; 2/33b; 2/34a; 2/35b; 2/36a; 3/195b; Kasîdecizâde, vr. 224a; 224b; 225a; 227b; 228b; 233a; 237b; 241a; 343b; 346b; 347a; 351b; 354b; 361a; 368b; 369b; 372a; 374b; 377a; 377b; 380b; 383b; 385a; 396a; 396b; 399a; 400b; 404b; 414b; 430a; 430b; 436b; 437a; 439b; 440a; 440b; 441a; 441b; 442b.

²²³⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/215a.

²²³¹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VII, 187; IX, 261.

²²³² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/206a; 2/34a; 2/36a.

²²³³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/22b; Kasîdecizâde, vr. 231a; 361a.

Bursevî'nin İbn Dakîkul'îd'den yaptığı nakiller, Molla Ali el-Kârî'nin ifadeleriyle aktarılmış, ancak naklin sonunda “Bu İbn Dakîkul'îd'in sözünün özetidir” (هذا محصل كلامه)²²³⁴ denilerek özetin Bursevî tarafından yapıldığı vehmi uyandırılmıştır.

*el-Menhelü'r-Revî fî Muhtasari Ulûmi'l-Hadîsi'n-Nebevî:*²²³⁵ Bedreddin İbn Cemâa'ya (ö. 733/1333) ait bu eser İbnü's-Salâh'ın *Ulûmi'l-Hadîs*'inin ilk muhtasarlarından olup önemli açıklama, düzeltme ve ilaveler yapılarak bir mukaddime ve dört kısım halinde düzenlenmiştir. Müellif eseri 18 Şâban 687'de (17 Eylül 1288) Dımaşk'ta tamamlamıştır. Bursevî isim vermeden bu eserden alıntı yapmaktadır.

*Câmiu't-Tahsîl fî Ahkâmi'l-Merâsîl:*²²³⁶ Salâhuddîn Alâî'nin (ö. 761/1359) mürsel hadisleri hem teknik açıdan geniş bir şekilde ele alan hem de mürsel hadis nakleden 1039 râviyi alfabetik sırayla tanıtan eseridir.

*en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh:*²²³⁷ Bedreddin Zerkeşî'ye (ö. 794/1392) ait bu eser İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmü'l-Hadîs* ve *el-Mukaddime* adlarıyla bilinen eserinin şerhidir.

*Mehâsinü'l-Istîlâh fî Tazmîni Kitâbi İbni's-Salâh:*²²³⁸ Sirâcuddîn Bulkînî'ye (ö. 805/1403) ait olan eser İbnü's-Salâh'ın hadis ilimlerine dair *Ulûmü'l-Hadîs* (*Mukaddimetü İbni's-Salâh*) adlı eserinin muhtasarıdır.

et-Takyîd ve'l-Îzâh limâ Utlika ve Uglika min Mukaddimeti'bni's-Salâh: Irâkî'nin (ö. 806/1404) usûl-i hadîs alanında en değerli çalışma dediği İbnü's-Salâh'a ait *el-Mukaddime* üzerindeki iki çalışmasından birincisidir. Bursevî bu eserden sıkça nakilde bulunur.²²³⁹ Irâkî bu çalışmasında *Mukaddime*'nin tertibini aynen koruyarak gerekli

²²³⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 401a; 410b. Krş. İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh fî Beyâni'l-Istîlâh*, s 59-61; Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 740-741.

²²³⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/92a-b.

²²³⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 345a.

²²³⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/19a; 1/111b.

²²³⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/22b; 2/12b.

²²³⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/140b; 2/12a; Kasîdecizâde, vr. 347a; 349a; 399a.

gördüğü kısımları açıklamış, yer yer itirazlarını ortaya koymuş, İbnü's-Salâh'a yöneltilen isabetsiz tenkidleri de belirtmiştir.

Şerhu't-Tefsira ve't-Tezkire:²²⁴⁰ Irâkî'nin (ö. 806/1404) *Elfiyyetü'l-Hadîs* adlı manzum eserine bizzat kendisinin yaptığı şerhtir.

Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker: İbn Hacer'in (ö. 852/1449) yine kendisine ait olan *Nuhbetü'l-Fiker* adlı hadis usûlü eserine yaptığı şerhtir. Bursevî şerhinde yeri geldikçe bu esere atıf yapmakla kalmamış zaman zaman bu esere ait muhtelif nüshalardan da bahsetmiştir.²²⁴¹ Değerlendirmelerini, tenkidlerini ve tercihlerinin bir kısmını bu nüsha farkları üzerine bina etmektedir. Yeri geldiğinde nüshaların hatalarına da işaret etmektedir. Bu husus onun şerhi için mümeyyiz bir vasıftır. Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* dışındaki eserlerinde de zaman zaman “İbn Hacer Nuhbe'de dedi ki”²²⁴² diyerek bu eserden nakilde bulunduğu görülür. Eserin birçok baskısı bulunmaktadır. Çalışmada toplam yedi baskıdan istifade edilmiş olup bunlar içinde en çok Ali Hasen Abdülhamîd'in *en-Nüket 'alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker* adıyla yayımladığı baskısıyla (Beyrut: Dâru İbni'l-Cevzî, 1413/1992), Nureddîn İtr'in *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser* adıyla yayımladığı baskıdan istifade edilmiştir (Dımaşk: Matba'atü's-Sabâh, 1421/2000).

en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh:²²⁴³ İbn Hacer'in, Irâkî'nin (ö. 806/1404) *et-Takyîd ve'l-İzâh*'ındaki (*Nüketü İbni's-Salâh*) elli kadar görüşüne yönelttiği bazı tenkidleri ihtivâ eden eseridir.

el-Kavlü'l-Mübteker alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker: İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-Fiker* adlı eserine yazdığı hâşiyedir. Bursevî İbn Kutluboğa'dan “öğrenci”²²⁴⁴, “musannıfın (İbn Hacer'in) öğrencisi”²²⁴⁵, “bazı hâşiye yazarlar”²²⁴⁶ ve

²²⁴⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/1a-b; 2/10b.

²²⁴¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/37a; 1/37b; 1/63b; 1/64a; 1/73a; 1/84b; 1/94b; 1/138a; 1/139b; 1/157b; 1/181a; 1/188b; 1/201a; 2/37a; Kasîdecizâde, vr. 326b; 367b-368a; 387a; 389b.

²²⁴² Bursevî, *Furûku Hakkî*, s. 285. İbn Hacer'in sözü için bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, s. 154-155.

²²⁴³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/23b; 1/111b; 2/36a.

²²⁴⁴ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/107b; 1/115a; Kasîdecizâde, vr. 437a; 443a.

“bazıları dedi ki”²²⁴⁷ şeklinde söz etmektedir. Molla Ali el-Kârî’nin de *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker* adlı eserinde “öğrencisi dedi ki”²²⁴⁸, “öğrenci dedi ki”²²⁴⁹ şeklinde sıklıkla kullandığı ifadelerle İbn Kutluboğa’dan nakillerde bulunduğu görülmektedir.²²⁵⁰

Fethu’l-Mugîs bi-Şerhi Elfıyyeti’l-Hadîs li’l-İrâkî: Irâkî’nin (ö. 806/1404) İbnü’s-Salâh’ın *Mukaddime*’sini 1002 beyitle özetlediği *Elfıyyetü’l-Hadîs* adlı manzum eserine Sehâvî’nin (ö. 902/1497) yazdığı şerhtir. Bursevî bu esere sıkça atıfta bulunur.²²⁵¹

Tedribü’r-Râvî fî Şerhi Takrîbi’n-Nevevî: Süyûtî’nin (ö. 911/1505) daha önce bahsi geçen Nevevî’nin eserine yazdığı şerhtir. Bursevî doğrudan ismini vermediği bu eserden bazen “Süyûtî dedi ki” diyerek epeyce istifade etmiştir.²²⁵²

Fethü’l-Bâkî bi-Şerhi Elfıyyeti’l-İrâkî: Yukarıda bahsi geçen Irâkî’nin *Elfıyyetü’l-Hadîs* adlı hadis usûlü manzumesine Zekerıyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) tarafından yazılan şerhtir. Bursevî’nin bir yerde bu esere atıfta bulunduğu tesbit edilmiştir.²²⁵³

Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker: Molla Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) tarafından İbn Hacer el-Askalânî’nin (ö. 852/1449) *Nüzhetü’n-Nazar* adlı eserine yazılan şerhtir. Eserin bir neşri Beyrut-Dâru’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam tarafından Muhammed Nizâr Temîm ve Heysem Nizâr Temîm’in tahkikleriyle yayımlanmıştır. Baskıda tarih verilmemiştir. Eserin

²²⁴⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/22a.

²²⁴⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/31a.

²²⁴⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/34b, 2/39a; Kasıdecizâde, vr. 165b, 169a.

²²⁴⁸ Molla Ali el-Kârî’nin bu ifadeyi 50 ayrı yerde kullandığı tespit edilmiştir. Bazı örnekleri için bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 217, 227, 233, 249, 252, 267, 278, 285, 304, 329, 354, 361, 388, 395, 416, 431, 481, 501, 539, 583, 600, 626, 643, 652, 675, 763.

²²⁴⁹ Molla Ali el-Kârî’nin bu ifadeyi 66 ayrı yerde kullandığı tespit edilmiştir. Bazı örnekleri için bkz. Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 157, 163, 176, 183, 204, 210, 262, 322, 342, 378, 396, 418, 482, 507, 514, 522, 533, 542, 553, 578, 588, 594, 602, 651, 689, 700, 762, 797, 812, 814.

²²⁵⁰ Molla Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*, s. 14 (nâşirlerin mukaddimesi); Engin, “Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü’l-fiker ve Nüzhetü’n-nazar Üzerine Yapılan Hâşîye Çalışmaları Bibliyografyası”, s. 85; Özben, “Hanefiler’in *Mukaddime* Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı”, s. 8.

²²⁵¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/32a; 1/109b; 1/133a; 1/135a; 1/136a; 1/150a-b; 1/151b; Kasıdecizâde, vr. 347a; 360a; 361a; 392a; 404b; 443b; 444a.

²²⁵² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13a; 1/21b; 1/46a; 1/52a; 1/102a; 1/110a; 1/119a; 1/120a; 1/126b; 1/129a; 1/129b; 1/134a; 1/135a; 1/136b; 1/146a; 2/22b; Kasıdecizâde, vr. 419b.

²²⁵³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/50a.

başında Abdülfettâh Ebû Gudde tarafından yazılan faydalı bir takdim yazısı bulunmaktadır. Başından sonuna kadar bu eserden çok fazla istifade ettiği anlaşılan Bursevî'nin şerhin hiçbir yerinde Molla Ali el-Kârî'nin ve eserinin açık ismini vermemiş olması dikkati câlipdir. Bu konuya daha önce Hadis Usûlü Tarihindeki Yeri başlığı altında değinilmişti.

el-Yevâkît ve'd-Dürer fî Şerhi Nühbeti İbni Hacer: Abdurraûf Münâvî'nin (ö. 1031/1622) İbn Hacer'in yukarıda mezkur *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*'ine yazdığı şerhtir. Bursevî doğrudan ismini zikretmediği bu eserden az da olsa istifade etmiştir. Örneğin İbn Hacer'in talebesi İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) bazı sözlerini Münâvî'nin ifadeleriyle nakletmiştir.²²⁵⁴

2.1.5.2.2. Rivâyet Kaynakları

el-Muvatta': İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) sahih rivâyetleri derlediği meşhur eseridir. Bursevî bazı âlimler gibi İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'i yerine Mâlik'in *Muvatta'*nı Kütüb-i Sitte'den saymaktadır.²²⁵⁵

el-Üm: İmâm Şâfiî'nin (ö. 204/820) cedîd dönemi fıkıh düşüncesini en ayrıntılı biçimde yansıtan ve mezhebin ana kaynağını oluşturan eseridir. Bursevî, İmâm Şâfiî'yi evtâd-ı erbaa'dan (dört mezheb imâmı) biri olarak görmektedir.²²⁵⁶

el-Müsned: Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) 700 bin hadis arasından seçerek tertip ettiği otuz bin kadar hadise küçük oğlu Abdullah (ö. 290/903) ile talebesi Ebû Bekir el-Katî'nin (ö. 378/988-89) birçok (bazı kaynaklara göre on bin) hadis ilave etmesiyle meydana gelen bu eser, en hacimli iki hadis külliyyatından biridir.²²⁵⁷ Bursevî, evtâd-ı

²²⁵⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/65a; 1/85a; 1/121b; 1/142b; 1/205b; 1/207a-b; 2/34b.

²²⁵⁵ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/177b; Kasîdecizâde, vr. 423a; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 117; a.mlf., *Kitâbü'n-Necât*, Konya Yazma Eserler, nr. 1789, vr. 50b; a.mlf., *Ferâhu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*, İstanbul 1294, II, 5.

²²⁵⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasîdecizâde, vr. 213b; a.mlf., *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 78; a.mlf., *Kitâbü'n-Neîce*, I, 242; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 116, 119; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbü'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 334-335.

²²⁵⁷ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, 1989, II, 77; a.mlf., "Müsned", *DİA*, 2006, XXXII, 104.

erbaa'dan (dört mezheb imâmı) biri olarak gördüğü²²⁵⁸ Ahmed b. Hanbel'i "Sünnetin imâmı"²²⁵⁹, "Sünen-i nebeviyyeyi ihyâda alem olan bir âlim" olarak tanıtır ve onun keşif derecesine yükseldiğini söyler.²²⁶⁰

el-Câmi'u's-Sahîh (Sahîhu'l-Buhârî): Buhârî'nin (ö. 256/870) hadis kitaplarının en sahihi kabul edilen bu eseri Bursevî'nin hadis metni olarak en çok kullandığı kaynaktır.

el-Câmi'u's-Sahîh (Sahîhu Müslim): Bursevî'nin altı sahih kitaptan biri dediği ve Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inden sonra hadis kitaplarının en sahihi olduğunu belirttiği²²⁶¹ Müslim'e (ö. 261/875) ait meşhur eserdir.

es-Sünen: Ebû Dâvûd (ö. 275/889) tarafından telif edilen bu eser Kütüb-i Sitte'nin üçüncü kitabıdır.

el-Câmi'u's-Sahîh (es-Sünen): Tirmizî (ö. 279/892) tarafından telif edilen bu eser Kütüb-i Sitte'nin dördüncü kitabıdır.

es-Sünen: Nesâî'nin (ö. 303/915) telif ettiği bu eser Kütüb-i Sitte'nin beşinci kitabıdır.

es-Sünen: İbn Mâce'nin (ö. 273/887) telif ettiği bu eser Kütüb-i Sitte'nin altıncı kitabıdır. Bursevî'nin bazı âlimler gibi İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'i yerine Mâlik'in *Muvatta*'nı Kütüb-i Sitte'den saydığı hususuna daha önce temas edilmişti.²²⁶²

Şerhu Me'âni'l-Âsâr: Tahâvî'nin (ö. 321/933) ilk kitabı olduğunu belirtilen ve fıkıh sistematığına göre mezhebler arasında tartışılan hadisleri incelediği eseridir.

²²⁵⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/100b; Kasıdecizâde, vr. 213b. Başka bir yerde Ahmed b. Hanbel'in, Hızır'ın şehadetiyle sıddıklardan ve Ömer meşrebi üzere gelen aktâbtan olduğunu ifade eder. Bursevî, *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 118-119.

²²⁵⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/204b; Kasıdecizâde, vr. 443a.

²²⁶⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Vesîmiyye*, İstanbul ts., s. 38. Bir başka yerde ise İmam Ahmed'in Hızır'ın şehadetiyle sıddıklarından olduğunu, halk-ı Kur'ân meselesinde şiddetli işkencelere maruz kaldığını o esnada açılan avret mahallini gaybdan zâhir olan bir elin örttüğünü, cenâzesinde sekiz yüz bin erkek ve altmış bin kadının hazır bulunduğunu ve onun sâdik bir imâm olduğunu belirtir. Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, nşr. Ali Namlı-İmdat Yavaş, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997, II, 342; a.mlf., *Manevî Ufuklar I Kitâbü'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 119; a.mlf., *Rûhu'l-Mesnevî*, II, 473.

²²⁶¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasıdecizâde, vr. 420b.

²²⁶² Bursevî, Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/177b; Kasıdecizâde, vr. 423a.

Şerhu Müşkili'l-Âsâr: Tahâvî'nin son eseri olduğu kaydedilen kitap ihtilâfî'l-hadîse dair çalışmaların en kapsamlısıdır.

el-Mu'cemü'l-Ekber: *Mu'cem* türünün en geniş hacimli örneği olan Taberânî'ye (ö. 360/971) ait bu eserde aşere-i mübeşşereden başlayarak sahâbe adları yarı alfabetik biçimde sıralanmıştır. *el-Mu'cemü'l-Ekber* ismini tercih eden Bursevî, eserin *el-Mu'cemü'l-Kebîr* adıyla meşhur olduğunu ayrıca belirtir.²²⁶³

el-Mu'cemü'l-Evsat: Taberânî'nin, “Bu kitap benim ruhumdur” dediği eserde 2000 kadar hocasına ait çoğunlukla garîb ve ferd rivâyetlere yer verilmiştir.

el-Mu'cemü's-Sâğîr: Taberânî, bu eserinde alfabetik olarak sıraladığı 1161 hocasının rivâyetlerinden birer veya ikişer örnek kaydetmiştir. *el-Mu'cemü'l-Asgar* ismini tercih eden Bursevî, eserin *el-Mu'cemü's-Sagîr* adıyla meşhur olduğunu ayrıca belirtir.²²⁶⁴

es-Sünen: Dârekutnî'nin (ö. 385/995) fıkıh konularına dair illetli hadislerin muhtelif rivâyetlerini bir araya topladığı eserde, ricâl ile ilgili değerlendirmelere fazlaca yer verilmiştir. Bu sebeple eser, *Sünen*lere nisbetle daha fazla zayıf, münker hatta mevzû hadis ihtiva etmektedir.

es-Sünenü'l-Kübrâ: Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kebîr*²²⁶⁵ diye de anılan bu eseri diğer hadis kitaplarında bulunmayan pek çok hadisi, sahâbe ve tâbiîn kavlini muhtelif rivâyetleriyle birlikte ihtiva etmekte olup fıkıh bablarına göre yapılan tertibinde Şâfiî fikhını ön planda tutmaktadır. İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 750/1349) Beyhakî tarafından yapılan hadis değerlendirmelerini yer yer tenkid ettiği ve bazı konularda açıklayıcı bilgiler verdiği *el-Cevherü'n-Nakî fî'r-Reddi 'ale'l-Beyhakî* adlı kitabıyla birlikte basılmıştır.

el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ:²²⁶⁶ Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'ya giriş mahiyetinde yazdığı eseridir.

²²⁶³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/92a. Bu kullanım için bkz. Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 332.

²²⁶⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/92a.

²²⁶⁵ Bursevî de eseri bu isimle zikretmektedir. Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/174b-175a.

²²⁶⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 396b.

el-Cem' Beyne's-Sahîhayn: Ebû Abdillâh el-Humeydî (ö. 488/1095) tarafından kaleme alınan bu eser, Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim'deki hadisleri sahâbe râvilerini esas alarak bir araya getiren çalışmaların en güzel örneği kabul edilir.

Mesâbîhu's-Sünne: Begavî (ö. 516/1122) bu eserinde güvenilir hadis kaynaklarından senedlerini çıkararak seçtiği 4931 hadisi önce konularına göre sıralamış, sonra da her babı kendi arasında sıhâh ve hisân hadisler olmak üzere ikiye ayırmıştır.

Müsnedü'l-Firdevs: Şehredâr b. Şîrûye Deylemî (ö. 558/1163) bu eserinde, babası Şîrûye b. Şehredâr Deylemî'nin (ö. 509/1115) metinleri kısa, fakat çoğu zayıf, hatta mevzû olan 10.000 hadisi senedlerini almayarak bir araya getirdiği *Kitâbü'l-Firdevs*'deki hadislerin isnâdlarını bir araya toplamış ve kitabı daha kullanışlı hale getirmiştir. *Müsnedü Firdevsi'l-Ahbâr (Firdevsü'l-Ahbâr bi Mesûri'l-Hitâb)* adını verdiği bu çalışma babasının kitabından daha fazla rağbet görmüştür.

el-Mevzûât: İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) yaklaşık 1850 haberi ihtiva eden ve fıkıh bâblarına göre düzenlediği meşhur eseridir.

Câmiu'l-Usûl min Ehâdîsi'r-Rasûl: Mecdüddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (ö. 606/1210) Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İmam Mâlik'in eserlerinden derleyip konularına göre alfabetik olarak sıraladığı hadislerden meydana getirdiği eserdir. Bursevî esere genellikle "İbnü'l-Esîr dedi ki"²²⁶⁷ veya "Muhaddis el-Cezerî" diyerek işaret eder.²²⁶⁸ Bursevî nadiren de olsa İmâm Gazzâlî'nin hadis usûlüyle ilgili bazı sözlerini ismini vermeden İbnü'l-Esîr'in bu eseri aracılığıyla nakleder.²²⁶⁹

Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye min Sihâhi'l-Ahbârî'l-Mustafaviyye: Radiyyüddîn es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252) sahih hadislerden seçerek derlediği bazı hadisleri nahiv konularına göre düzenlediği bu eseri kendisine şöhret kazandırmış, yazıldığı devirden itibaren büyük ilgi görmüş, başta Osmanlı medreseleri olmak üzere İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde ders kitabı olarak okutulmuş, erken dönemlerden itibaren

²²⁶⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 366b; 368a; 370a; 374b.

²²⁶⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/195a; Kasîdecizâde, vr. 437a.

²²⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 371b-372a.

yayımlanmıştır. Bunlardan biri Şükrî Ankârâvî'nin tashihiyle İstanbul-Dersaâdet tarafından Matbaatü'r-Reşâdiyye'de 1329 yılında basılmıştır.

el-Mevzûât: Radiyyüddîn es-Sâgânî'nin mevzû hadislere dair derlediği eserdir.

et-Tergîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf: Münzirî'ye (ö. 656/1258) ait bu eserde ihlâs, ilim, namaz, alım satım, edep, zühd, cennet ve cehennem gibi konularda dinin yapılmasını ve yapılmamasını istediği şeylere dair 5580 hadis başta Kütüb-i Sitte olmak üzere muhtelif hadis kaynaklarından seçilerek konularına göre yirmi beş bölüm halinde sıralanmıştır.

Riyâzü's-Sâlihîn: Nevevî'nin (ö. 676/1277), İslâm ahlâk ve âdâbını öğretmek maksadıyla 1905 güvenilir hadisi on sekiz bölüm halinde topladığı eser müslümanlar arasında büyük ilgi görmüştür.

el-Ezkâr: Nevevî tarafından daha çok İbn Mâce'nin *Sünen*'i dışındaki *Kütüb-i Sitte*'den seçilen eserde hadisler on dokuz bölüm ve 356 bâb halinde bir araya getirilmiştir.

el-Le'âli'l-Mensûre fî'l-Ehâdîsi'l-Meşhûre (et-Tezkire fî'l-Ehâdîsi'l-Müştehire): Bedreddin Zerkeşî (ö. 794/1392) tarafından kaleme alınan eserde halk arasında hadis diye bilinen rivâyetler sened ve metin bakımından değerlendirilmiştir.

el-Mekâsîdü'l-Hasene fî Beyâni Kesîrin mine'l-Ehâdîsi'l-Müştehire ale'l-Elsine: Şemsüddin es-Sehâvî (ö. 902/1497) tarafından kaleme alınan bu eserde halkın kullandığı meşhur hadisler bir araya getirilmiş ve bunların sıhhatlerine dâir mülâhazalara yer verilmiştir.

el-Câmiu's-Sağîr min Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr: Süyûtî (ö. 911/1505) *Cemu'l-Cevâmî*'inden özetlediği bu eserinde 10.010 vecîz kavîlî hadisi alfabetik olarak sıralamış, hadislerin sıhhat durumunu ve kaynaklarını kısaltmalarla göstermiştir.

ed-Dürerü'l-Müntesire fî'l-Ehâdîsi'l-Müştehire: Süyûtî'nin 885'te (1480) kaleme aldığı ve alfabetik sıraladığı eser, daha önce zikri geçen Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Le'âli'l-Mensûre fî'l-Ehâdîsi'l-Meşhûre* adlı eserinin özeti ve bazı ilavelerle zenginleştirilmiş şeklidir.

el-Le'âli'l-Masnûa fî'l-Ehâdisi'l-Mevzûa: Süyûtî tarafından İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) mevzû hadisler hakkında yazdığı, ancak bazı sahih ve zayıf hadisleri de mevzû şeklinde gösterdiği *el-Mevzûât*'ını tashih etmek amacıyla yazılmıştır.

el-Masnû' fî Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mevzû' (el-Mevzûâtü's-Sügrâ): Molla Ali el-Kârî (ö. 1017/1605) mevzû hadislerle dair yazdığı bu eserinde mevzû olduğu konusunda ittifak bulunan 417 hadisi alfabetik olarak sıralamış, hadisler hakkında çok kısa değerlendirmelerde bulunmuştur. Bursevî nadiren de olsa istifade ettiği bu eserin ve müellifinin ismine yer vermez.

el-Esrârü'l-Merfûa fî'l-Ahbârî'l-Mevzûa (el-Mevzûâtü'l-Kübrâ): Molla Ali el-Kârî mevzû hadislerle dair yazdığı bu eserinde mevzû olduğu konusunda ittifak bulunan 625 hadisi alfabetik olarak sıralamış, *el-Mevzûâtü's-Sügrâ*'dan farklı olarak bu eserinde âlimlerin görüşlerini geniş bir şekilde zikretmiş ve tamamlayıcı bilgiler vermiştir. Bursevî nadiren de olsa istifade ettiği bu eseri ve müellifinin ismini zikretmez.

2.1.5.2.3. Tefsîr ve Kur'ân İlimleri Kaynakları

Tefsîrû'r-Râgıb el-İsfahânî: Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) mukaddime, Fâtiha ve Bakara sûrelerinin tefsîrinden oluşan Kur'ân tefsîridir.

Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân: Ebu Muhammed el-Hüseyin el-Begavî'nin (ö. 516/1122) âyetleri hadislerle, sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinin ve daha sonraki âlimlerin görüşleriyle açıkladığı rivâyet tefsîridir.

Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr: Reşîdüddîn-i Meybüdü (ö. 520/1126'dan sonra) tarafından yazılan Farsça tasavvufî Kur'an tefsîridir.²²⁷⁰ Bursevî bu esere “*Keşfü'l-Esrâr*'da” diyerek işaret etmiştir.²²⁷¹

et-Teysîr fî't-Tefsîr: Bursevî, Ebu Hafs Necmüddin en-Nesefî'ye (ö. 537/1142) âit bu tefsîrin lugavî izahlarından oldukça istifade etmiştir. Özellikle lugavî tahlillere yoğun olarak yer verilen bu hacimli eser üzerine tezler yapılmış olmakla birlikte tamamıyla

²²⁷⁰ Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, “Keşfü'l-Esrâr”, *DİA*, 2002, XXV, 319; Abdulvahap Yıldız, “Meybudî'nin Keşfü'l-Esrâr ve 'Uddetu'l-Ebrâr Adlı Tefsiri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, yıl 7, sy. 17, s. 73-102.

²²⁷¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/139b; Kasîdecizâde, vr. 242a.

neşrinin yapıldığına dair bilğimiz bulunmamaktadır. Eserin iki ciltlik bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphânesi, Tarhan Vâlide Sultan 115 numarada bulunmaktadır.

el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl: Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) meşhur dirâyet tefsîridir. Bursevî Zemahşerî'ye yaptığı atıflarda “Sâhibü'l-Keşşâf”, “Zemahşerî dedi ki” ve “*Keşşâf*’ta” ifadelerini sık kullanır.²²⁷²

et-Ta'rîf ve'l-Î'lâm fîmâ (bimâ) Übhime mine'l-Esmâ' ve'l-A'lâm fî'l-Kur'ân: Süheylî (ö. 581/1185) tarafından telif edilen bu eser, esbâb-ı nüzûl kitaplarında, Kur'ân tefsîrlerinde, Kur'ân ilimlerine dair eserlerde ve hadis mecmûalarında verilen bilgiler istisnâ edilirse “mübhemâtü'l-Kur'ân”a hasredilmiş ilk eserdir. Mushaf tertibinin esas alındığı kitapta müphem kelimelerin delâletleri gösterilmiş, yer yer hadislerden faydalanılmıştır.

Mefâtîhu'l-Gayb (et-Tefsîrû'l-Kebîr): Büyük müfessir Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1215) hacimli tefsîridir. Bursevî kayıt düşmeden ‘el-Îmâm’ ifadesini kullandığında kastettiği kişi İmâm Fahreddîn er-Râzî'dir.

et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye ('Aynü'l-Hayât): Bursevî ve birçok kaynak tarafından yanlışlıkla Necmeddîn-i Kübrâ'ya²²⁷³ (ö. 618/1221) atfedilen bu tefsîr²²⁷⁴, müridi Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahrü'l-Hakâik ve'l-Me'ânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Me'sânî* adlı eseridir.²²⁷⁵ Karışıklık Kübrâ ve Dâye'nin aynı adı taşımalarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Necmeddîn-i Kübrâ'nın hayatının son dönemlerinde tefsîrle meşgul olduğu kaydedilmektedir. Zâriyat sûresinin 18. âyetinde sona eren eser yine bir Kübrevî şeyhi olan Alâüddevle-i Simnânî (ö. 736/1336)

²²⁷² Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/6b; 1/7a; 1/22a; 1/106b; 1/137a; 2/15b; 2/36a; Kasîdecizâde, vr. 223b; 233a; 378b; 431a.

²²⁷³ Bursevî, Necmeddîn-i Kübrâ'yı, Zülcenâhayn ulemâ arasında saymaktadır. Bkz. *Kitâbü'n-Netîce*, I, 280.

²²⁷⁴ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî (el-Ednevî), *Tabakatü'l-Müfessirîn*, nşr. Süleymân b. Sâlih el-Hazzî, Medine-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1417/1997, s. 238.

²²⁷⁵ Müellifin *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'i yanında *Rûhu'l-Beyân* tefsiri için de başlıca kaynak olan bu eser, bazı kaynaklarda Necmeddîn-i Kübrâ'ya (bkz. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, II, 319-321, 535-536), bazılarında ise müridi ve öğrencisi Necmeddîn-i Dâye'ye nispet edilmektedir. Bkz. Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I-III, Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1426/2005, II, 344-349.

tarafından tamamlanmıştır.²²⁷⁶ Kur'ân'ın zâhir ve bâtin anlamlarını meczeden, okuyucunun başka bir tefsîre ihtiyaç duymayacağı bir tefsîr yazmayı hedefleyen Necmeddîn-i Dâye'nin bu çalışması, Ahmed Ferîd el-Mezîdî'nin tahkikiyle *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye fî't-Tefsîri'l-İşâri's-Sûfî* adıyla Necmeddîn-i Kübrâ'ya nispetle ve Alâüddeve-i Simnânî'nin *'Aynü'l-Hayât (Necmü'l-Kırân fî Te'vîlâtî'l-Kur'ân)*²²⁷⁷ adlı tekmilesiyle birlikte altı cilt olarak neşredilmiştir (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1430/2009). Bursevî gerek *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de, gerekse *Tefsîr*'inde, gerekse de *Temâmü'l-Feyz*'de bu eserden nakillerde bulunmuş, ihtilaflı hadislerin rivâyetinde Necmeddîn-i Kübrâ'nın bir hadisi eserinde zikretmiş olmasını yeterli bulmuştur.²²⁷⁸

el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân: Kurtûbî'ye (ö. 671/1273) ait meşhur ahkâm tefsîridir.

et-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîz: Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf el-Kevâşî'ye (ö. 680/1281) ait bu eser kaynaklarda ayrıca *Telhîsu Tebsirati'l-Mütezekkir ve Tezkireti'l-Mütebassır*, *et-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, *Tefsîrü'l-Kevâşî* isimleriyle de anılmaktadır. Bursevî bu esere “*Tefsîrü'l-Kevâşî*'de”, “*Kevâşî*'de dedi ki” şeklindeki ifadelerle işaret etmektedir.²²⁷⁹ Âyetler hakkında kısa yorumların yapıldığı bu tefsîr üzerine akademik çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bütünüyle neşredildiğine dâir bir bilgiye rastlanamamıştır. Pek çok nüshasını tesbit ettiğimiz eserin²²⁸⁰ bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphânesi, Ayasofya, 94 numaradadır.

Hâşiyetü't-Teftâzânî ala'l-Keşşâf: Sa'düddîn Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ına yazdığı hâşiyedir. Bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphânesi, Amcazâde Hüseyin 67 numarada bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi tahkik

²²⁷⁶ Bu eser üzerinde Mehmet Okuyan tarafından hazırlanan doktora tezi (Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri, İstanbul 2001) aynı adla Rağbet Yayınları tarafından 2001 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eser hakkında ayrıca bkz. Mehmet Okuyan, “Necmeddîn-i Dâye”, *DİA*, 2006, XXXII, 496; Hamid Algar, “Necmeddîn-i Kübrâ”, *DİA*, 2006, XXXII, 500; Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri”, *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri*, I, 50.

²²⁷⁷ Necmeddîn-i Dâye'nin dokuz ciltlik *Bahrü'l-Hakâik*, adlı tefsirinin Necm sûresinden Kur'ân-ı Kerîm'in sonuna kadar Alâüddeve-i Simnânî tarafından tamamlanmış zeylidir. Bkz. M. Nazif Şahinoğlu, “Alâüddeve-i Simnânî”, *DİA*, 1989, II, 347; Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, II, 344-349.

²²⁷⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/93b; Kasıdecizâde, vr. 201a.

²²⁷⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/196b; Kasıdecizâde, vr. 440a.

²²⁸⁰ Eserin altmış dört nüshasının tesbit edildiği belirtilmektedir. Bkz. Mehmet Mahfuz Ata, “Kevâşî”, *DİA*, 2002, XXV, 341.

bölümünde ilgili dipnotta verilmiştir. Teftâzânî'nin İbnü'l-Arabî'ye Şeyh-i Ekber yerine Şeyh-i Ekfer diyerek onu şiddetle eleştirdiğini belirten Bursevî²²⁸¹, buna rağmen meşâhîr-i ulemâdan olmakla nitelediği Teftâzânî'den birçok nakilde bulunmuştur.

et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd: İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) 5 Zilhicce 769'da (22 Temmuz 1368) tamamladığı ve tecvid konularını kısa bir mukaddimeden sonra on bölüm halinde incelediği meşhur eseridir.

Bahru'l-'Ulûm: Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî'ye (ö. 860/1456) ait olan ve genel olarak rivâyet metoduyla kaleme alınan bu tefsîr Bursevî'nin *Şeyhzâde Hâşiyesi*'nden sonra en çok müracaat ettiği tefsîr kaynağıdır. Eserin bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphânesi, Kılıç Ali Paşa, 107, 108 ve 109 numaralarda üç cild halinde bulunmaktadır. Eserin başka nüshaları da bulunmaktadır. Gerekli bilgi ilgili dipnotta ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.²²⁸²

Tefsîrû's-Semerkandî: Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) ait olan ve daha önce bahsi geçen Ali b. Yahyâ es-Semerkandî'nin (ö. 860/1456) *Bahru'l-'Ulûm* adlı tefsîriyle karıştırılan eserdir.²²⁸³ Bursevî bu karışıklığa mahal vermemek adına bu tefsîrden yaptığı alıntılarda '*Tefsîru Ebi'l-Leys*' diğerinden yaptığı alıntılarda ise '*Bahru'l-'Ulûm*' ifâdelerini kullanmıştır. Gerekli bilgi ilgili dipnotta ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Ebü'l-Leys'in tefsîri, içerdiği tasavvufî yorumlar sebebiyle işârî tefsîr olarak adlandırılrsa da sûfî-fikhî bir yönleme sahiptir.

Tefsîr-i Kâşîfî (Hüseynî): *Mevâhib-i Aliyye* adlı Farsça yazılmış bu tefsir, Mevlânâ Kemâlüddîn Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Kâşîfî el-Herevî'ye (ö. 910/1504-1505) aittir. Kâşîfî bu eserini 897-899 (1492-1494) yılları arasında kaleme almıştır. Eserin bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphanesi, Hasan Paşa 192 numaradadır. Birçok baskısı yapılan eser (Bombay 1268, 1279, 1290, 1295, 1303, 1312; Delhi 1294, 1304; Agra 1308; Leknev 1313; I-IV, Tahran 1329 hş.) Ebülfazl Mehmed Efendi (ö.

²²⁸¹ Bursevî, *Temâmü'l-Feyz*, I, 131. Bursevî ilgili yerde Sa'düddîn Teftâzânî'nin ölüm tarihini hicrî 791 olarak verir.

²²⁸² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/185a (ilgili dipnot).

²²⁸³ Muhammed Hüseyin Zehebî de *Bahru'l-'Ulûm*'u Ebu'l-Leys es-Semerkandî'ye nispet edenler arasındadır. Bkz. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 195-197. Âdil Nüveyhid ise bu ayrıma özellikle dikkat çekmektedir. Bkz. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hatta'l-Asri'l-Hâdir*, I-II, Beyrut: Müessesetü Nüveyhidi's-Sekâfiyye, 1409/1988, I, 390-391; II, 700-701.

982/1574) tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, İsmâil Ferrûh Efendi (ö. 1256/1840-1) de 1830'da eseri bazı ilave ve kısaltmalarla Mevâkib adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu çevirinin 1282 (1865) tarihinden itibaren birçok baskısı yapılmıştır. Eserin başka Türkçe çevirileri yanında Urduca ve Peştuca tercümeleri de vardır.²²⁸⁴

Fethu'r-Rahmân fi Tefsîri'l-Kur'ân: Ebü'l-Yümn Mücîriddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî'ye (ö. 927/1521) ait bu tefsîre Bursevî "*Fethu'r-Rahmân*'da" diyerek işaret etmiştir.²²⁸⁵

Tefsîrû İbn Kemal Paşa: Bursevî hemen hemen tüm eserlerinden istifade ettiği Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) bu kıymetli tefsîrine de müracaat etmiştir. Bu tefsîrin de bildiğimiz kadarıyla neşri yapılmamıştır. Ancak Mülk Sûresi gibi bazı sûrelerin tahkikli neşirlerinin yapıldığını biliyoruz. Eserin bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphânesi, Esad Efendi 59 numaradadır.

Hâşiyetü'bni'l-Kemâl alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ Evâili'l-Keşşâf: Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1533) Seyyid Şerîf Cürânî'ye (ö. 816/1413) ait *el-Keşşâf* hâşiyesinin ilk bölümlerine yazdığı hâşiyedir. Bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphânesi, Çorlulu Ali Paşa 00074-002 numarada bulunmaktadır.

Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdi'l-Beyzâvî: Şeyhzâde namıyla bilinen Muhammed b. Muslihiddîn'in (ö. 950/1543) Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsîrine yazdığı bu hâşiyeye Bursevî çokça mürâcaat etmiştir. "İbnü's-Şeyh" derken kastettiği Şeyhzâde Muhammed Efendi'dir.²²⁸⁶

İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm: Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) meşhur dirâyet tefsîridir ve müellifimiz Ebu's-Suûd için "Mevlâ Ebüssuûd dedi ki"²²⁸⁷,

²²⁸⁴ Bkz. Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî", *DİA*, 1999, XIX, 17; Abdülhamit Birışık, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin *Mevâhib-i Aliyye*'si", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2004, c. XVII, sy. 1, s. 61-68; Âdil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, I, 157.

²²⁸⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b; Kasîdecizâde, vr. 238a.

²²⁸⁶ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/8b; 1/84b; 1/137a; 1/147b; 2/97b; Kasîdecizâde, vr. 212b.

²²⁸⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/133a; 2/23b.

“Bazı tefsîr ehli dedi ki”²²⁸⁸, “Bazıları dedi ki”²²⁸⁹, eser için “Mevlâ Ebüssuûd *Tefsîr*’inde”²²⁹⁰, “Tefsîrû’l-İrşâd’da/el-İrşâd’da”²²⁹¹ ifâdelerini kullanır.

2.1.5.2.4. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Kaynakları

el-Lüma’ fî Usûli’l-Fıkh: Kendisi de bir Şâfiî olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî’nin (ö. 476/1083) Şâfiî fıkıh usûlüne dair yazdığı eseridir.

Emâli’l-Murtazâ (Gurerü’l-Fevâid ve Dürerü’l-Kalâid): İmâmiyye’nin önde gelen fıkıh ve kelâm âlimi ve edebiyatçısı Şerîf el-Murtazâ’nın (ö. 436/1044) bazı âyetlerle hadislerin Mu’tezilî açıdan yorumu, kelâma ve edebiyata dair konular, Mu’tezile ileri gelenleriyle bazı şâirlerin biyografileri, edebî sanatlar vb. konulara yer verdiği eseridir.

Şerhu Muhtasari’l-Kudûrî: Hanefî fakîhi Hâherzâde Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî’nin (ö. 483/1090) Hanefî fıkının temel metinlerinden Kudûrî’nin *el-Muhtasar* adlı eserine yazdığı hacimli şerh olup *Fevâidü’l-Kudûrî* (Süleymâniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 421), *Şerhu Müşkilâti’l-Kudûrî* (Süleymâniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 847) ve *Hallü Müşkilâti’l-Kudûrî* (Süleymâniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 92) gibi adlarla da anılmaktadır.

Bedâiu’s-Sanâi’ fî Tertîbi’s-Şerâi’: Hanefî fakîhi Alâüddîn el-Kâsânî’nin (ö. 587/1191) Hanefî fıkına dair telif ettiği meşhur eseridir.

el-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mübtedî:²²⁹² Burhâneddîn el-Mergînânî’nin (ö. 593/1197) yine kendisine ait *Bidâyetü’l-Mübtedî* adlı eserine yaptığı şerh olup Hanefî mezhebinin en tanınmış ve en çok güvenilen metinlerinden biridir. Türkçe’ye de çevrilmiş olan eserin birçok baskısı bulunmaktadır.

Kunyetü’l-Münye li-Tetmîmi’l-Gunye: Ebû’r-Recâ ez-Zâhidî’ye (ö. 658/1260) ait bu eser, Moğol istilâsı sonrasında fakîhlerin sayıca azalması ve pek çok yeni fikhî

²²⁸⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/130a.

²²⁸⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164b-165a.

²²⁹⁰ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 1/196b; 1/215a.

²²⁹¹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, İnebey, vr. 2/12a; Kasîdecizâde, vr. 410b.

²²⁹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 431a.

meselenin ortaya çıkması yeni yetişenlerin bu meselelerin cevaplarını bilme ihtiyacını doğurduğundan, Hanefî fıkıh eserlerinde yer alan ve almayan meselelere dair soru ve cevapları çok geniş biçimde derleyen hocası Fahrreddîn Bedî'in *Münyetü'l-Fukahâ* adlı eserinin ihtisar edilip yeniden düzenlenmesiyle meydana getirilmiştir. Kaynaklarda çoğunlukla *el-Kunye* diye atıfta bulunulan, bazı kaynaklarda ise *Kunyetü'l-Fetâvâ* olarak da zikredilen eserin ilk kelimesi bir kısım nüshalarında *Kınye* şeklinde harekelenmiştir. Bursevî esere “*el-Kunye*'de dedi ki” diyerek işaret etmiştir.²²⁹³ *el-Kunye*'nin sonunda, haklarında Hanefî mezhebi imamlarından rivâyet bulunmayan ve sonraki dönem âlimleri tarafından yeterli cevap verilemeyen farklı konulara ait on yedi mesele zikredilmiştir. Birgivî Mehmed Efendi'ye göre bazı âlimlerin kitaplarında nakiller yapılan bu eser muteber sayılmayan kitapların üstünde olmakla beraber âlimler nezdinde rivâyetlerinin zayıflığıyla meşhurdur ve sahibi de Mu'tezilî'dir.²²⁹⁴

el-Kavâidü'l-Kübrâ (*Kavâidü'l-Ahkâm fî Islâhi'l-Enâm*): İzzeddin İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262) ait bu eser, kavaid literatürünün günümüze ulaşan ilk örneklerinden biridir. Ancak eserde İslâm hukukunun o döneme kadar belirginleşen küllî kaideleri bir araya getirilmemiş, müellifin de belirttiği gibi İslâm dininin, bütün hükümlerin odağında yer alan insanların özel ve genel yararını sağlama ve koruma (celb-i mesâlih), onlara gelebilecek zarar ve kötülükleri önleme (def-i mefâsid) ilkesinin fıkıhın çeşitli alanlarına uygulanması ve bu ana ilkenin tamamlayıcısı konumundaki kurallar ele alınmıştır.

el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb: Şâfiî fakihî Nevevî'nin (ö. 676/1278) Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) Şâfiî fıkıhını delilleriyle ortaya koyduğu *el-Mühezzeb* adlı eserini hadislerini tahkik etmek, her meselede diğer mezheplerin görüşlerini ortaya koymak suretiyle şerhettiği eserdir. Bursevî “Nevevî dedi ki” diyerek bazen bu kitabı kastetmiştir.²²⁹⁵

Fetâvâ'(l-İmâmi)'n-Nevevî: Nevevî'ye ait bu eserde hadis ve fıkıha dair bazı meseleler ele alınmıştır.

²²⁹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/140a; Kasîdecizâde, vr. 242b.

²²⁹⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1357. Krş. Şükrü Özen, “Zâhidî”, *DİA*; 2013, XLIV, 83.

²²⁹⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/124b; Kasîdecizâde, vr. 432b. Krş. Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, I, 65; I, 79.

el-Eşbâh ve 'n-Nezâir alâ Mezhebi Ebî Hanîfete 'n-Nu'mân: Hanefî âlimi İbn Nüceym'in (ö. 710/1563) İslâm hukukundaki küllî kaideleri, benzer meselelerin tâbi olduğu ortak veya farklı hükümleri açıklamak maksadıyla kaleme aldığı eserdir.

el-Kâfî fî Şerhi 'l-Vâfi: Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) ait bu eser, hem dîbâcede hem ferâğ kaydında belirtildiğine göre *el-Hidâye*'nin eksik ve muğlak bıraktığı yönleri tamamlamak amacıyla *el-Câmiu 'l-Kebîr*, *ez-Ziyâdât*, *Nazmü 'l-Hilâfiyât*, *el-Mebsût* (*el-Asl*) yanında bazı vâkıât ve fetâvâ kitaplarından yararlanılarak telif edilmiştir. Eserin kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri dört ciltlik nüshadır (Süleymâniye Ktp., Fatih, nr. 1849, 1850, 1852, 1853).

Mecmû 'u 'l-Fetâvâ: Takiyyüddîn İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) bütün kitaplarını ihtiva eden bu eser Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım en-Necdî'nin cem ve tertîbiyle otuz yedi cilt olarak yayımlanmıştır (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1412/1991).

el-Fetâvâ 'l-Kübrâ: Takiyyüddîn İbn Teymiyye'nin bazı kitaplarının toplanıp bir araya getirildiği bu eseri Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Musatafâ Abdülkâdir Atâ'nın tahkikleriyle altı cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.).

Keşfü 'l-Esrâr an Şerhi Usûli 'l-Pezdevî: Abdülazîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) Fahrü'lislâm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) Hanefî metoduna göre yazdığı fıkıh usûlüne dair eserinin şerhidir. Bursevî “*el-Keşf*te dedi ki” veya “*Keşfü 'l-Esrâr*’da dedi ki” veyahut da “bazıları dedi ki” diyerek Alâüddîn el-Buhârî'nin bu eserine işaret etmektedir.²²⁹⁶

el-Fevâidü 'l-Cisâm alâ Fevâidi 'bni Abdisselâm:²²⁹⁷ Sirâcüddîn Bulkînî'ye (ö. 805/1403) ait olan eser, daha önce bahsi geçen İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262) *el-Kavâidü 'l-Kübrâ* (*Kavâidü 'l-Ahkâm fî Islâhi 'l-Enâm*) adlı eserinin pek çok faydayı içeren güzel bir muhtasarıdır.

Şerhu Menâri 'l-Envâr fî Usûli 'l-Fıkh: İbn Melek nâmıyla meşhur Abdullatîf b. Abdulazîz b. Ferište (ö. 821/1418) adlı meşhur Osmanlı âliminin Ebu'l-Berekât en-Nesefî'ye (ö. 710/1310) ait olan *el-Menârü 'l-Envâr*'a yazdığı şerh olup Bursevî'nin en

²²⁹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/105b; 2/11b; Kasîdecizâde, vr. 68a; 348a.

²²⁹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti 'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 376a.

çok müracaat ettiği fıkıh usûlü kitabıdır. Kitapta Hanefîler'in yanında Şâfiî ve Mâlikî usulcülerinin görüşlerine de yer verilmiş, zaman zaman Nesefî de tenkid edilmiştir.

Şerhu Mecma'î'l-Bahreyn: İbn Melek (ö. 821/1418) tarafından kaleme alınan bu eser Hanefî fakîhlerinden Muzafferüddîn İbnü's-Sâatî'nin fıkha dair eseri olan (ö. 694/1295) *Mecma'ü'l-Bahreyn* kitabının şerhidir. Birçok yazma nüshası bulunan eserin bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphanesi, Âşir Efendi 101 numaradadır.

Hâşiyetü'r-Ruhâvî alâ Şerhi'l-Menâr: Şerefüddîn er-Ruhâvî'nin (ö. 1000/1591) İbn Melek'in (ö. 821/1418) *el-Menâr* şerhine yazdığı hâşiyedir. Eserin bir nüshası İstanbul Süleymâniye Kütüphanesi-Bağdatlı Vehbi, 346 numaradadır. Bursevî bu eserden “*Havâşî Şerhi'l-Menâr*” şeklinde bahsetmektedir.

Şerhu Fethi'l-Kadîr: Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) Burhâneddin el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) hanefî fikhına dair yazdığı *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübeddî* adlı eserinin şerhidir. Eser Ahmed Şemseddin Kadızâde'nin (ö. 988/1580) *Tekmiletü Şerhi Fethi'l-Kadîr li'bni'l-Hümâm* diğer adıyla *Netâicu'l-Efkâr fî Keşfi'r-Rumûzi ve'l-Esrâr*'ı ile birlikte basılmıştır.

el-Hâvî li'l-Fetâvâ: Süyûtî'nin (ö. 911/1505) fetvâlarını bir araya getirdiği eseridir. Fıkıhla ilgili fetvâlar fıkıh kitaplarının sistematigine göre sıralanmış, bunların dışında sayısı yetmiş dokuzu bulan bazı fetvâlar risâleler halinde verilmiştir.

Mülteka'l-Ebhur: Osmanlı âlim ve fakîhi Burhâneddin İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549) Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*'ı ile *el-Muhtâr*, *Kenzü'd-Dekâik* ve *el-Vikâye* gibi Hanefî fikhının meşhur metinlerine dayanarak yazdığı ve 17.000'den fazla fikhî meseleyi ihtiva eden bu eseri, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş, aynı zamanda kadıların ve müftülerin başvuru kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Bursevî bu eserden övgüyle bahsetmektedir.²²⁹⁸ Eser üzerine yapılmış birçok şerh ve hâşiyeye çalışması yapılmıştır. Eserin mevcut neşirlerinden biri Dâmâd lakabıyla tanınan Şeyhîzâde Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân el-Kelîbûlî'nin (ö. 1078/1667) *Mecma'u'l-Enhur* ile Alâüddîn Muhammed b.

²²⁹⁸ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/20b.

Ali Haskefî'nin (ö. 1088/1677) *ed-Durrü'l-Müntekâ fî Şerhi'l-Mültekâ* Şerhleri birlikte basılmıştır.

el-Fetâva'l-Hadîsiyye: İbn Hacer el-Heytemî'ye (ö. 974/1567) ait bu eser yine müellife ait olan *el-Fetâva'l-Kübrâ*'nın zeyli mâhiyetinde olup büyük bir kısmını akâidle ilgili fetvâlar teşkil etmektedir.

2.1.5.2.5. Akâid, Kelâm, Felsefe ve Mantık Kaynakları

el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkati'n-Nâciye: Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) mezhebler tarihinin ana kaynaklarından biri olan meşhur eseridir.

el-Esmâ' ve's-Sıfât: Beyhakî'ye (ö. 458/1066) ait olan bu eserde Allah Teâlâ'nın isimleri Kitap, Sünnet ve icmâa dayanılarak açıklanmış, bilinen doksan dokuz isminin dışında başka isimleri olduğu da gösterilmiştir.

Şuabü'l-Îmân: Beyhakî'nin *el-Câmi'u'l-Musannef fî Beyâni Şuabi'l-Îmân* adıyla da anılan eserinde, imanın altmış veya yetmiş küsur şubesi bulunduğunu belirten hadisten hareketle bunların nelerden ibaret olduğu âyet ve hadislerin yardımıyla tesbite çalışılmaktadır.

Delâilü'n-Nübüvve: Beyhakî'nin sahih rivâyetlere dayanarak Hz. Muhammed'in herhangi bir insandan farklı taraflarını, peygamberliğini belirten yanlarını, mucizelerini derlediği meşhûr eseridir.

Saydü'l-Hâtır: İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) çeşitli dinî ve içtimaî konularda kalbine doğan hususları ve bazı i'tikadî konuları ele aldığı bu eserde müslümanlar arasında yaygın olan bazı yanlış inançlar üzerinde de durulmuştur.

el-Mülahhas fî'l-Hikme ve'l-Mantık: Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) felsefe ve mantık ilmine dair yazdığı bu eser (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 293), İbnü'l-Lebüdî tarafından ihtisar edilmiş olup bu muhtasarın Köprülü Kütüphanesi'nde müellif hattıyla bir nüshası bulunmaktadır (nr. 889). Ali b. Ömer el-Kâtibî eseri *el-Münassas fî Şerhi'l-Mülahhas* adıyla şerhetmiştir (Köprülü Ktp., nr. 832). Bursevî bu esere “İmam *el-Mülahhas*'da demiştir ki”²²⁹⁹ diyerek işaret etmektedir.

²²⁹⁹ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/39a; Kasıdecizâde, vr. 169a.

Tecrîdü'l-İ'tikâd: Nasîrüddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) Tegrîdü'l-Kelâm diye de anılan ve felsefî kelâmın ilk örneklerinden olan ve varlık, ilâhiyyat, nübüvvet, imâmet ve meâdla ilgili konuları ihtiva eden eseri üzerinde 200 civarında şerh, hâşiye ve ta'likât yazılmıştır. Bunlardan biri İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin (ö. 726/1325), *Keşfü'l-Murâd fî Şerhi Tegrîdi'l-İ'tikâd* adlı şerhidir. Bursevî, sahâbeyi âdil görmediği için eseri ve müellifini tenkid etmektedir.²³⁰⁰

Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye: Takiyyüddîn İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) Şîa'nın ve Kaderiyye'nin kelâmî görüşlerini red amacıyla yazdığı eseridir.

İktidâu's-Sırâtı'l-Mustakîm li Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm: Takiyyüddîn İbn Teymiyye'nin Selef akîdesini savunup bid'at ehlinin görüşlerini reddettiği eseridir.

Kâidetün Celîletün fî't-Tevevssüli ve'l-Vesîle: Takiyyüddîn İbn Teymiyye'nin tevessül ve vesile ilgili bazı meseleleri ve rivâyetleri ele aldığı eseridir.

Âkâmu'l-Mercân fî Ahkâmi'l-Cân: Bedruddîn eş-Şiblî'nin (ö. 769/1367) cinler hakkındaki haberleri ve hükümleri konu edinen eseri bir mukaddime, 140 bölüm (bâb) ve bir hâtimeden meydana gelmektedir.

Şerhu'l-Hidâye fî'l-Hikme: Kâdî Mir Hüseyin b. Muînüddîn el-Meybüdî'ye (ö. 909/1503-1504) ait bu eser Esîrüddîn el-Ebherî'nin (ö. 663/1265) Klasik İslâm Felsefesi'nin temel problemlerini ele aldığı *el-Hidâye fî'l-Hikme* adlı eserinin şerhidir.

Hamsu Resâil fî'l-Fırak ve'l-Mezâhib: Şeyhülişlâm Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) beş risâleden oluşan İslâm'a mensup fırka ve mezheplerden bahsettiği meşhur eseridir.

Şerhu Ramazân Efendî 'alâ Şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye (el-Havâşî'r-Ramazâniyye): Daha ziyâde Ramazan Efendi nâmıyla meşhur olmuş Ramazan b. Muhammed'in (ö. 1025/1616) Tefâtânî (ö. 792/1390) tarafından kaleme alınan *Şerhu'l-'Akâid* adlı esere yazdığı şerhtir. Bursevî'nin “*el-Havâşî'r-Ramazâniyye*” veya “*eş-Şerhu'r-Ramazânî fî'l-Kelâm*” derken kastettiği eser budur. Bu eserde *Şerhu'l-'Akâid* kelime kelime açıklandığı için eserin şerhin şerhi olduğunu söylemek mümkündür.

²³⁰⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/117b; 3/157b; Kasîdecizâde, vr. 411b.

2.1.5.2.6. Tasavvuf ve Ahlâk Kaynakları

Bustânü'l-Ârifîn: Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) kaleme aldığı, ibadet, zühd ve ahlâk konularında hadisler ve büyüklerin sözleriyle işlenmiş vaaz ve nasihat kitabıdır. Muhtelif baskıları vardır.

Kûtü'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfu Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd: Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) tasavvufun doğuş dönemi hakkında bilgiler verdiği, zühd ve ibadet konularını genişçe işlediği eseridir.

ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Şerî'a: Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) tarafından tasavvuf ve ahlâka dair yazılan meşhur eserdir.

İhyâu Ulûmi'd-Dîn:²³⁰¹ İmâm Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) dinî, ahlâkî, felsefî ve tasavvufî meseleleri işlediği meşhur eseridir.

el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Me'ânî Esmâillâhi'l-Hüsnâ: İmâm Gazzâlî'nin Allah'ın doksan dokuz isminin mânasını açıklamak üzere kaleme aldığı eseridir.

Avârifü'l-Maârif:²³⁰² Tarikatlar döneminde yazılan en önemli eserlerden olup Ebû Hafs Şihâbüddîn es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) en önemli kitabıdır.

Fusûsu'l-Hikem: Bursevî'nin birçok vesileyle Hatmü'l-evliyâ (velilerin sonuncusu) makamına layık gördüğü²³⁰³ ve eleştirenlerini şiddetle eleştirdiği²³⁰⁴ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) en mühim kitaplarından biri olarak görülen meşhur eseridir. Bursevî doğrudan ismini vermediği bu esere “bazı hakikat ehlinin şu sözü ne kadar güzeldir” diyerek işaret etmiştir.²³⁰⁵

el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye: Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı eseridir. Bursevî nadiren nakilde bulunduğu bu esere bazen “el-

²³⁰¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/72a; 2/78b; 2/98a; Kasıdecizâde, vr. 193a; 197b; 212b.

²³⁰² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98a; Kasıdecizâde, vr. 212b.

²³⁰³ Bkz. Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, s. 71; a.mlf., *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, s. 292-295, 315.

²³⁰⁴ Bkz. Bursevî, *Temâmü'l-Feyz*, I, 130-131.

²³⁰⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/48b.

Fütûhâtü'l-Mekkiyye'de (dedi ki)" diyerek işaret eder²³⁰⁶, bazen de eserden ve müellifinden hiç söz etmeden nakilde bulunur.²³⁰⁷

Ravzatü't-Ta'rîf bi'l-Hubbi's-Şerîf: İbnü'l-Hatîb olarak bilinen Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî (ö. 776/1374-75) tasavvufa dair bu eserini, Nasrî hükümdarı Sultan Ganî-Billâh'ın (ö. 793/1391) emriyle İbn Ebû Hacele'nin (ö. 776/1375) *Dîvânü's-Sabâbe*'sine reddiye olarak kaleme almış, kitaptaki bazı ifadeler müellifin zındıklıkla suçlanmasına sebep olmuştur.

Mefâtîhu'l-Cinân fî Şerhi Şir'ati'l-İslâm: Seyyid Alizâde Ya'kûb b. Ali (ö. 931/1524) tarafından kaleme alınan bu eser İmamzâde Muhammed b. Ebû Bekir el-Buhârî'nin (ö. 573/1177) *Şir'atü'l-İslâm* adlı eserinin şerhidir.

Es'iletü'l-Hikem: Ali Dede Bosnevî nâmıyla meşhur Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden, âlim ve mutasavvıf Alâuddîn Ali b. Mustafa (ö. 1007/1598) ait bu eserin bir diğer adı *Havâtîmü'l-Hikem ve Hallü'r-Rumûz ve Keşfü'l-Künûz*'dur. Eserde tasavvufî ve kelâmî konularda üç yüz altmış meseleyi ele alan müellifin İbnü'l-Arabî'nin tesiri altında kaldığı dikkati çekmektedir. Eserin basılmış nüshasının kenarında Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *el-Ecvibetü'l-Irâkıyye alâ Es'ileti'l-Îrâniyye* adlı kitabı yer almaktadır (Kâhire: ed-Dârü's-Şarkıyye, 1314/1896). Şerhte ismi sehven *Esviletü'l-Hikem* şeklinde kaydedilen bu esere²³⁰⁸, Bursevî başta *Rûhu'l-Beyân* (kırk iki yerde) olmak üzere *Furûku Hakkî* ve *Temâmü'l-Feyz* adlı eserlerinde birçok kez atıfta bulunmuştur. Bursevî'nin bu atıflarında eserin her iki ismini de kullandığı görülmektedir.²³⁰⁹

Şerhu Ayni'l-İlm ve Zeyni'l-Hilm: Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* nâm eserine Şemseddin Muhammed b. Osman b. Ömer el-Belhî (ö. 830/1427) tarafından

²³⁰⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasıdecizâde, vr. 213a.

²³⁰⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/164a-b.

²³⁰⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/98b; Kasıdecizâde, vr. 213a.

²³⁰⁹ Bazı örnekler için bkz. Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 30, 31; II, 458; III, 134, 247; VII, 458; a.mlf., *Furûk Hakkî*, s. 220, 271, 279; a.mlf., *Temâmü'l-Feyz*, II, 67, 70.

Aynü'l-İlm ve Zeynü'l-Hilm adıyla yaptığı ihtisara Molla Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) yazdığı şerhtir.²³¹⁰

2.1.5.2.7. Dil, Belegat ve Edebiyat Kaynakları

Bu başlık altında müellifin kullandığı sarf, nahiv, belâgat, şiir ve edebiyat kitaplarından bahsedilecektir.

el-Furûku'l-Lugaviyye: Ebû Hilâl el-Askerî'nin (ö. 400/1009'dan sonra) eş anlamlı kelimelerin mâna farklarını inceleyen bu eseri Arap Dili'nde Furûk üzerine yazılmış eserlerin en kapsamlısı ve en meşhurdur.

Delâilü'l-İ'câz fî İlmi'l-Me'ânî: Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzının nazımında olduğunu söyleyerek birçok belâgat konusunu işlediği orijinal bir eserdir.

Dürretü'l-Gavvâs fî Evhâmi'l-Havâs: Makâmât adlı eseriyle meşhûr olan Harîrî'nin (ö. 516/1122) kelime ve terkiplerin kullanımında yapılan hataları ele aldığı bu eseri, tâbir yerindeyse müellifimizin yastık altı kitabıdır. Müellif bu esere genelde “el-Harîrî dedi ki” diyerek işaret eder.²³¹¹ Nadiren de olsa “Bazıları dedi ki” diyerek bu esere işaret ettiği olur.²³¹²

el-Mufasssal fî Sun'ati (Sînâ'ati)'l-İ'râb: Cârulllah ez-Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) ait meşhûr ve kapsamlı bir nahiv kitabıdır. Arap Dili'nin hemen hemen tüm kâidelerini içeren bu eser üzerine yazılmış birçok şerh mevcuttur.

el-Kelimü'n-Nevâbig: Zemahşerî'nin söz dizimi açısından birbirine benzeyen, ancak anlamları farklı olan ifadeleri özlü sözler içinde bir araya getirdiği bir eserdir. Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *en-Ni'amü's-Sevâbig fî Şerhi'l-Kelimi'n-Nevâbig* adlı şerhiyle birlikte basılmıştır.

²³¹⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 213b; 278a.

²³¹¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/10a; 1/213b; 2/30a-b; Kasîdecizâde, vr. 349a; 393a.

²³¹² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/125b.

el-Emâlî fi'n-Nahv ve'l-Luga ve'l-Hadîs ve'l-Fıkh: Süheylî'nin (ö. 581/1185) diğer bir eseri olan *Netâicü'l-Fiker fi'n-Nahv*'deki üslûbunu yansıtan, hadis ve fıkıh meselelerinin ele alındığı nahiv ve lugat yönü ağır basan bir kitaptır.

Miftâhu'l-İlm: Yûsuf es-Sekkâkî (ö. 626/1228) tarafından kaleme alınan bu eser sarf, nahiv ve belâgat olmak üzere üç temel bölümden oluşur. Eserin özellikle belâgatla ilgili üçüncü bölümü ulemâ arasında şöhret bulmuş ve üzerinde çok sayıda şerh, ihtisar, hâşiye ve ta'lik yazılmıştır.

Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lugât: Nevevî'nin (ö. 676/1277) Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *et-Tenbîh*'i ile şerhettiği *el-Mühezzeb*, ihtisar ettiği *Ravzatü't-Tâlibîn*, Müzenî'nin (ö. 264/878) *el-Muhtasar*, Gazzâlî'nin (ö.505/1111) *el-Vasît* ve *el-Vecîz* gibi eserlerinde geçen isim, nâdir kullanılan kelimeler, ıstılah ve fikhî lafızları açıklamak üzere kaleme aldığı bir eserdir. Bursevî, “Nevevî *et-Tehzîb*'de dedi ki diyerek bu kitaba işaret eder.²³¹³

Şerhu'r- Radî 'ale'l-Kâfiye: İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) Arap nahvine dair yazdığı muhatarın Radiyyüddîn el-Esterâbâdî (ö. 686/1287) tarafından yazılan şerhidir. Bu eser müellifin en çok müracaat ettiği nahiv kitabıdır.

Telhîsü'l-Miftâh (et-Telhîs): Hatîb el-Kazvînî'ye (ö. 739/1338) ait bu eser, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı kitabının belâgata dair üçüncü bölümünün ihtisarıdır.

el-Mutavvel Şerhu Telhîsi Miftâhi'l-'Ulûm:²³¹⁴ Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) kaleme aldığı bu eser, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı kitabının belâgat ilmine dair üçüncü bölümünün az önce bahsi geçen Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338) tarafından *Telhîsü'l-Miftâh* adıyla telhis edilip yeniden düzenlenmiş biçiminin şerhidir.

Hayâtü'l-Hayevân el-Kübrâ: Kemâleddin ed-Demîrî (ö. 808/1405) tarafından kaleme alınan bu eser her ne kadar hayvanların yaşantılarıyla ilgili olsa da konuları ele alış

²³¹³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/137b; 2/9b.

²³¹⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 236a-b.

biçimiyle Edebiyât kitapları içerisinde mütâla edilmiştir.²³¹⁵ Bursevî bu esere genelde “ed-Demîrî dedi ki”²³¹⁶ bazen de “Hayâtü'l-Hayevân'da”²³¹⁷ diyerek işaret etmiştir.

el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh: Seyyid Şerîf Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *el-Miftâh*'ın son kısmına yazdığı şerhtir. Eser doktora tezi olarak es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin *el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik) adıyla Yüksel Çelik tarafından Ahmet Turan Arslan'ın danışmanlığında tahkik edilmiştir. Eser yayımlanmamıştır (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009).

Şerhu'l-Kâfiye li'l-Hindî: Şihâbüddîn b. Şemsüddîn b. Ömer el-Hindî'nin (ö. 849/1455), İbnü'l-Hâcib'e ait (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı esere yazdığı kısa ve öz bir şerhtir.

Hâşiyetü'l-Mutavvel li Hasan Çelebî: Müellifimizin, *el-Havâşi'l-Haseniyye* olarak zikrettiği bu eser Hasan Çelebi b. Muhammed Şâh b. Şemseddîn el-Fenârî'ye (ö. 886/1476) aittir ve Tefâtânî'nin (ö. 792/1390) *el-Mutavvel* adlı eserinde geçen ifadelerin izahı noktasında müellifin sıkça müracaat ettiği bir hâşiyedir.

et-Tenbîh alâ Galati'l-Câhili ve'n-Nebîh: Şeyhülslâm Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) Araça'da yanlış kullanılan kelimelerle alâkalı telif ettiği bir risâledir.

Resâil-i İbn Kemal Paşa: Müellifimiz, farklı konular üzerine yazılmış bu risâlelerin özellikle dil ile alâkalı olanlarına sıklıkla müracaat etmiştir. Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) bu risâleleri 1316/1898 senesinde İstanbul İkdâm Matbaası'nda iki cilt halinde basılmıştır.

Şerhu'l-Merâh fî's-Sarf: Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534), Ahmed b. Ali b. Mesûd'a (ö. ?) ait *Merâhu'l-Ervâh* adlı sarf kitabına yazdığı şerhtir. Bu şerh 1379/1959 senesinde Mısır-Mustafa el-Bâbî Matbaası'nda Dikgöz Efendi olarak bilinen Osmanlı âlimi Şemseddîn Ahmed'in (ö. 870/1465) aynı esere yazdığı şerh ile *Şerhâni alâ Merâhi'l-Ervâh fî İlmi's-Sarf* adıyla aynı cilt içinde basılmıştır.

²³¹⁵ Bkz. M. Sâdi Çöğenli, Kenan Demirayayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000, s. 34.

²³¹⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/17b; 2/3b; Kasıdecizâde, vr. 405b.

²³¹⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/131b.

Şerhu Hamriyyeti'bni'l-Fâriz: İbnü'l-Fâriz'in (ö. 632/1234) meşhur *Hamriyye Kaside*'sine Kemalpaşazâde'nin yazdığı şerhtir. Bursevî özellikle bu şerhteki lugavî tahlillerden istifade etmiştir.

Ravzü'l-Ahyâri'l-Müntehab min Rebî'i'l-Ebrâr (fî İlmi'l-Muhâdarât): Muhyiddîn İbnü'l-Hatîb nâmıyla meşhur Amasyalı Hatîbzâde Muhyiddîn Mehmed'in (ö. 940/1534), Zemahşerî'nin muhâdarât sahasındaki en önemli eserlerden biri olan ve halifelerin, büyük sahâbîlerin ve fakîhlerin hikmetli sözleriyle ibret alınacak hikâyeler ve meşhur şairlerden iktibaslar içeren eseri üzerine yaptığı ihtisar çalışmasıdır. Eserin muhtelif baskılarından biri 1423/2002 senesinde Dımaşk-Dâru'l-Kalem tarafından neşredilmiştir. Siyasetnâme tarzındaki bu telhis çalışmasının Âşık Çelebi (ö. 979/1572) tarafından II. Selim (ö. 982/1574) adına Türkçe'ye çevrilen²³¹⁸ iki nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Reşid Efendi, nr. 540; Lâleli, nr. 1696). Bursevî Arapça olarak kaleme aldığı *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de bu eserden ismini vererek dört ayrı yerde nakilde bulunmuştur. Bunların ikisinde "İbnü'l-Hatîb'in *Ravza*'sında geçtiği üzere/gibi", derken diğer iki yerde "*Ravzatü'l-Ahyâr*'da dedi ki" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Yine Arapça olarak kaleme aldığı *Rûhu'l-Beyân* (sekiz yerde) ile *Furûku Hakkî* (dokuz yerde) adlı iki eserinde de "*Ravzatü'l-Ahyâr*'da dedi ki, *Ravzatü'l-Ahyâr*'daki gibi, *Ravzatü'l-Ahyâr*'da geçtiği üzere, *Ravzatü'l-Ahyâr*'da da böyledir, *Ravzatü'l-Ahyâr* sâhibi dedi ki, Bunu *Ravzatü'l-Ahyâr* sâhibi zikretti" şeklinde, Türkçe olarak kaleme aldığı *Rûhu'l-Mesnevî* (*Şerhu'l-Mesnevî*) adlı eserinde de "Nitekim *Ravzatü'l-Ahyâr*'da musarrahtır"²³¹⁹ şeklinde *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'dekine yakın ifadeler kullandığı görülmektedir. Ancak *Rûhu'l-Beyân*'ın muhtelif yerlerinde (on altı yerde) "*Ravzatü'l-Ahbâr*'da dedi ki, *Ravzatü'l-Ahbâr*'daki gibi, *Ravzatü'l-Ahbâr*'da geçtiği üzere, *Ravzatü'l-Ahbâr*'da da böyledir, *Ravzatü'l-Ahbâr* sâhibi dedi ki, Bunu *Ravzatü'l-Ahbâr* sâhibi zikretti" ve Osmanlıca olarak kaleme aldığı *Şerh-i Pend-i Attâr*'da "*Ravzatü'l-Ahbâr*'da gelür ki"²³²⁰ diyerek *Ravzatü'l-Ahyâr* yerine *Ravzatü'l-Ahbâr* ismini kullanmaktadır. Bazen aynı nakil için bir eserinde *Ravzatü'l-Ahbâr* diğer eser ya da eserlerinde ise *Ravzatü'l-Ahyâr* ismini kullandığı görülmektedir. Bazen aksi

²³¹⁸ Mustafa Öztürk, Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, 2013, XLIV, 238.

²³¹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî*, II, 295.

²³²⁰ *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

de müşahade edilmektedir. Örneğin “Mısır maruf bir belde ki onu Mısır b. Hâm b. Nûh kurup inşa etmiştir” ifadesine gösterdiği kaynağı *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de “*Ravzatü'l-Ahyâr*'da dedi ki: ...”²³²¹, *Furûku Hakkî*'da “*Ravzatü'l-Ahyâr*'da geçtiği üzere ...”²³²² şeklinde verirken *Rûhu'l-Beyân*'da “*Ravzatü'l-Ahbâr*'da dedi ki: ...”²³²³ ifadesiyle verir. Yine “Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*'den sonra bir nur olur. Ebû Hanîfe diye künyelenir.” hadisine gösterdiği kaynağı *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de “Bu bâbdan olmak üzere İbnü'l-Hatîb'in *Ravza*'sında geçtiği gibi İbn Abbâs *radiyallâhu anhumâ* dedi ki: Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*'den sonra bir nur olur. Ebû Hanîfe diye künyelenir.”²³²⁴ şeklinde verirken *Şerh-i Pend-i Attâr*'da “*Ravzatü'l-Ahbâr*'da gelir ki İbn Abbâs *radiyallâhu anhumâ* şöyle demiştir: Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*'den sonra bir nur olur. Ebû Hanîfe diye künyelenir.”²³²⁵ ifadesiyle verir. Eğer bu durum müellif veya müstensihlerden veyahut da yayıncıdan kaynaklanan bir tashîf veya hata ise bu durumda İbnü'l-Hatîb'e ait bu eserin *Ravzatü'l-Ahyâr* olduğunu söylemek mümkündür. Zira Bursevî'nin naklettiği bu ifadelerin bir kısmı bu kitapta bulunmaktadır. Ancak eğer Bursevî İbnü'l-Hatîb'e ait *Ravzatü'l-Ahbâr* adında başka bir kitabı kastediyorsa kaynaklarda İbnü'l-Hatîb'e ait böyle kitabı tespit edemediğimizi özellikle belirtmek isteriz. Mezkûr eserden yapılan alıntılarının onun bir tarih kitabı olduğu izlenimi verdiği hususu göz önüne alındığında bu kitabın İmâdüddîn İdrîs b. el-Ünf el-Mekramî el-Kırmâtî'nin (ö. 872/1468) *Ravzatü'l-Ahbâr ve Nüzhetü'l-Emsâr fî Havâdisi'l-Yemeni'l-Kibâr ve'l-Husûn ve'l-Emsâr*²³²⁶ adlı eseri olabileceği ihtimalinin, ilgili alıntılarının bu kitapta bulunamaması sebebiyle mümkün olmadığı görülmüştür. Bu meselenin geniş bir araştırmaya ihtiyaç duyduğu muhakkaktır. Ancak bunun yeri bu çalışma değildir.

²³²¹ *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/178a; Kasîdecizâde, vr. 425b-426a.

²³²² *Furûk Hakkî*, s. 170.

²³²³ *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 418 (Zuhurf, 51 âyetinin tefsiri).

²³²⁴ *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 278a.

²³²⁵ *Şerh-i Pend-i Attâr*, s. 71.

²³²⁶ nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Havâlî el-Hımyerî, Yemen: Menşûrâtü'l-Hey'eti'l-Âmmeti'l-Yemeniyye li'l-Kitâb, 1416/1995.

Furûku Hakkî: Müellifimiz Bursevî'nin (ö. 1137/1725) Arapça beş yüz yirmi üç kelime çifti arasındaki anlam ve kullanım farklarını ortaya koymaya çalıştığı bir eserdir. Eserin muhtelif baskıları yapılmıştır (İstanbul 1251, 1291, 1310). Eser doktora tezi olarak Mehmet Faruk Çifçi tarafından Halit Zavalı'nın danışmanlığında *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)* adıyla tahkik edilmiştir. Eser yayımlanmamıştır (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013). Tahkikte bu çalışma esas alınmıştır. Eser ayrıca Ömer Aydın tarafından *Kelimeler Arasındaki Farklar Kitabı'l-Furûq* adıyla Türkçe'ye de çevrilmiştir (İstanbul: İşaret Yayınları 2011). Bursevî, şerhinde bu kitabından çok fazla istifade ettiği halde bir yer haricinde bu kitabına hiç atıfta bulunmamıştır. Burada da ismini vermeden “bu hususu bazı risâlelerimizde açıklamıştık”²³²⁷ diyerek mezkur kitaba işaret etmiştir.

2.1.5.2.8. Sözlükler ve Sözlük Tarzında Yazılmış Kaynaklar

Bu başlık altında müellifin kullandığı sözlük ve sözlük gibi alfabetik sıraya göre kelimelerin sıralandığı eserlerden bahsedilecektir.

Tehzîbü'l-Luga: Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (ö. 370/980) harflerin telaffuzunu esas alarak te'lif ettiği ansiklopedik bir sözlüktür. Bursevî, “el-Ezherî dedi ki” diyerek bu kitaba işaret eder.²³²⁸

es-Sihâh Tâcü'l-Lugati ve Sihâhu'l-Arabiyye: Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) kaleme aldığı meşhur bir sözlüktür. Bursevî bu eserden “*Sihâh*'ta”²³²⁹, “Cevherî dedi ki”²³³⁰, “*Cevherî*'de”²³³¹ şeklindeki ifadelerle nakilde bulunur. Müellifin bir yerde “Zahîrüddîn el-Farâbî kendine ait bir şiirde dedi ki” diyerek bu kitaba işaret ettiği görülmüştür.²³³²

²³²⁷ Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/131b.

²³²⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/33a; Kasîdecizâde, vr. 392b; 439a.

²³²⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/9a; 1/117a.

²³³⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/90a; 2/34a.

²³³¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/30b.

²³³² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 422a.

Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân: Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) Kur'ân'da geçen kelimeleri açıkladığı alfabetik bir sözlük olup Bursevî'nin *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinde en çok kullandığı kaynaklardan birisidir. Mutlak olarak “Râgıb” ya da “el-Müfredât” dediğinde bu eseri kastetmektedir.

el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs: Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) kaleme aldığı bu eser hadislerde geçen ve anlaşılmasında zorluk çekilen kelimelerle ilgili bir lugattır.

el-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfi'l-Mu'cem: Ebû Mansûr Mevhûb el-Cevâlîkî'nin (ö. 540/1145) Arapça'ya başka dillerden giren ve Kur'ân-ı Kerîm ile hadislerde, ayrıca şiir vb. yerlerde kullanılan Arapçalaşmış kelimeleri alfabetik olarak ele alıp incelediği eseridir.

Tâcü'l-Mesâdir: Ebû Cafer Ahmed b. Ali Beyhakî (ö. 544/1149) tarafından alfabetik olarak kaleme alınan iki ciltlik Arapça-Farsça kamustur. Eser Bursevî'nin en çok kullandığı kaynakların başında gelmektedir. Müellif “Beyhaki dedi ki”, “*Tâcü'l-Mesâdir*'de geçtiği gibi”, “Farsça'da” şeklindeki ifadelerle bu esere işaret etmektedir.

Ezâhîrû'r-Riyâzi'l-Merî'a ve Tefsîru Elfâzi'l-Muhâvere ve ş-Şerî'a: Ebu'l-Hasen el-Beyhakî'nin (ö. 565/1170) sözlük tarzında kaleme aldığı bir eserdir. Eserin bir nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Şehid Ali Paşa, nr. 2589). Bursevî nadiren de olsa nakilde bulunduğu bu esere “Beyhakî dedi ki” diyerek işaret eder.²³³³

en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser: Mecdüddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (ö. 606/1210) nâdir kelimeleri alfabetik sırayla açıkladığı garîbü'l-hadîs eseridir. Bursevî, İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin bu eserine hadislerde geçen garîb kelimelerin şerhi için müracaat etmiştir. Esere işaret ederken “*en-Nihâye*'de” ifadesini kullanır.²³³⁴

el-Mugrib fî Tertîbi'l-Mu'rib: Ebü'l-Feth Burhânüddîn el-Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) Hanefî fıkıh kitaplarında geçen garîb kelime ve tabirlerin alfabetik sıraya göre açıklandığı geniş bir eserdir.

²³³³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/97b; 2/26a; Kasıdecizâde, vr. 346a-b; 350b; 365b; 396a; 414b; 425b; 439a.

²³³⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/211a.

Muhtâru's-Sihâh: Ebû Abdillâh er-Râzî'nin (ö. 666/1268'den sonra) en meşhur eseri olup İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'nin *es-Sihâh Tâcü'l-Lugati ve Sihâhu'l-Arabiyye* adlı sözlüğünün muhtasarıdır.

Kitâbü't-Ta'rîfât: Seyyid Şerîf Cürcânî'nin (ö. 816/1413) farklı ilim dallarına âit terimleri açıkladığı meşhur eseridir. Eser Bursevî'nin en çok kullandığı kaynaklardan biridir. Müellif mutlak olarak “et-Ta'rîfât” dediğinde bu sözlüğü kastetmektedir.

el-Kâmûsü'l-Muhît: Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) meşhur sözlüğüdür. Eser Bursevî'nin en çok kullandığı kaynaklar arasındadır.²³³⁵ Müellif mutlak olarak “el-Kâmûs” ya da “Sâhibu'l-Kâmûs” dediğinde bu sözlüğü kastetmektedir.

Ahterî-i Kebîr: Muslihuddîn Mustafa (ö. 968/1560-61) tarafından alfabetik olarak kaleme alınan Arapça-Türkçe sözlüktür.

Bahrü'l-Garâib fî Lugati'l-Furs: Lütfullah el-Halîmî (ö. XV. yüzyılın sonları) tarafından alfabetik olarak kaleme alınan Farsça-Türkçe sözlüktür. Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde pek çok yazması bulunan eserin en eski nüshalarından biri Süleymâniye Kütüphanesi'ndedir (Esad Efendi, nr. 3281).

2.1.5.2.9. Şerh Kaynakları

Me'âlimü's-Sünen: Ebû Süleymân Hattâbî'nin (ö. 388/998) Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen*'inin şerhi olup ilk hadis şerhi olarak bilinen eser, Hattâbî'nin bir diğer eseri olan *Garîbü'l-Hadîs*'ten sonra yazılmıştır. Bursevî bir yerde Hattâbî'nin sözünü Kirmânî'nin ifadeleriyle nakletmiştir.²³³⁶

²³³⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/3b; 1/11b; 1/12a; 1/14a; 1/17b; 1/18a; 1/20a; 1/23a; 1/30a; 1/31a; 1/39a; 1/47a; 1/49a; 1/51a; 1/52a; 1/53a; 1/53b; 1/64b; 1/76a; 1/79a; 1/80b; 1/90a; 1/92b; 1/95a; 1/98a; 1/110a; 1/111a; 1/111b; 1/119a; 1/119b; 1/120b; 1/121b; 1/122a; 1/125a; 1/130b; 1/132b; 1/133b; 1/134b; 1/143a; 1/147a; 1/152a; 1/156a; 1/160a; 1/161a; 1/168b; 1/172b; 1/173b; 1/177b; 1/180a; 1/180b; 1/184a; 1/184b; 1/188a; 1/192b; 1/194a; 1/194b; 1/196a; 1/196b; 1/209b; 1/212b; 1/213a; 1/214b; 1/215b; 2/2b; 2/3a; 2/3b; 2/6b; 2/8b; 2/10b; 2/11b; 2/12a; 2/20b; 2/21a; 2/23a; 2/23b; 2/24a; 2/24b; 2/26a; 2/30b; 2/31a; 2/32a; 2/32b; 2/33a; 2/34a; 2/36b; 3/29b; Kasîdecizâde, vr. 319b; 335a; 337a; 342a; 346a; 348a; 349a; 351b; 361a; 363b; 368a; 370b; 371b; 375a; 386b; 389a; 393a; 393b; 404b; 410a; 410b.

²³³⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/187a.

Şerhu's-Sünne: Kendisine Muhyissünne lakabını kazandıran bu eserde Begavî (ö. 516/1122) tanınmış muhaddislerin eserlerinden seçtiği 4422 hadisi konularına göre sıraladıktan sonra az kullanılan kelimeleri açıklayarak ve âlimlerin ihtilâf ettiği fikhî problemleri, hadisten elde edilen hükümleri belirterek şerhetmiştir.

Kitâbü'l-Müeyesser fî Şerhi Mesâbîhi's-Sünne: Ebû Abdillâh Fazlullâh b. Hasan b. Hüseyin es-Samed et-Türîbiştî'ye²³³⁷ (ö. 661/1263) ait bu eser, Begavî'nin *Mesâbîhu's-Sünne*'sinin şerhidir.

Şerhü'l-Ehâdîsi'l-Erba'in (Keşfü Estâri Cevâhiri'l-Hikemi'l-Müstahrece min Cevâmi'i'l-Kelim): Sadreddîn Konevî'nin (ö. 673/1275) yirmi dokuz hadisi hakikat-i Muhammediyye düşüncesine göre şerhettiği bu eserin tercümesiyle beraber tahkikli muhtelif neşirleri yapılmıştır. Bunlardan biri Abdullah Aydın'ın tahkikiyle neşredilmiştir (İstanbul: İFAV, 2015). Bursevî bir yerde ismini vererek bu eserden nakilde bulunmuştur.²³³⁸

el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc: Nevevî'ye (ö. 676/1277) ait bu eser, *Sahîh-i Müslim* şerhlerinin en önemlilerinden biridir. Eserde hadislerin senedindeki râviler tanıtılmış, metinlerdeki garîb kelimeler açıklanmış, birbirine zıt gibi görünen hadisler hakkında açıklayıcı bilgi verilmiştir.

el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî: Kirmânî'nin (ö. 786/1384), Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i üzerine yazılan şerhlerin yetersiz olduğunu düşünerek kaleme aldığı bu eser, Kütüb-i Sitte şerhleri içinde Bursevî'nin en çok kullandığı şerhtir. Bursevî genelde “Şerhu'l-Kirmânî” veya “Kirmânî dedi ki” diyerek bu şerhe işaret

²³³⁷ Müellifin nisbesi Türkçe çalışmalarda Türbeştî, Türbiştî ve Türbüştî şeklinde zikredilmiştir. Burada Türbiştî şeklindeki zabtın tercih edilmesinin sebebi Süyûtî'nin *Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb* isimli eserinde vermiş olduğu bilgilerin esas alınmasıdır. Süyûtî'nin yapmış olduğu tariftin nisbenin okunuşunun التُّورِبِشْتِي olduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz. Süyûtî, *Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., s. 55. Türbiştî'nin hayatı ve Müeyesser hakkında kısa bilgi için bkz. Türbiştî, *Kitâbü'l-Müeyesser*, I, 23-28 (nâşirin mukaddimesi).

²³³⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 2/6a. Krş. a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, IV, 10 (Yûnus, 10/3 âyetinin tefsiri); VIII, 270 (Fussilet, 41/16 âyetinin tefsiri).

etmektedir.²³³⁹ Hattâbî (ö. 388/998) örneğinde olduğu gibi nadiren de olsa âlimlerin bazı sözlerini Kirmânî'nin ifadeleriyle nakletmektedir.²³⁴⁰

Mebâriku'l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr: İbn Melek'in (ö. 821/1418) İmâm Sâgânî'nin (ö. 650/1252) sahih hadisleri ilk harflerine göre sıralayarak oluşturduğu hadis metnine yaptığı şerhtir.²³⁴¹ Bursevî Kirmânî'den sonra en fazla bu esere atıfta bulunmuştur.

Şerhu Mesâbihi's-Sünne: Mezkûr İbn Melek'in, Begavî'nin (ö. 516/1122) Mesâbihi's-Sünne'si üzerine yaptığı şerh çalışmasıdır. Bursevî'nin kaynakları arasındadır.

Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî: İbn Hacer'in (806/1404) *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazdığı bu şerh onun değerli çalışması olarak kabul edilmektedir.

Hedyü's-Sârî: İbn Hacer tarafından *Fethu'l-Bârî*'ye mukaddime olarak yazılan bu eser *Sahîh-i Buhârî* hakkında gerekli bilgileri ihtiva etmektedir. *Fethu'l-Bârî* ile birlikte basılmıştır. Bursevî, Buhârî Şerhi'nin *Mukaddime*'sinin adının *Fethu'l-Bârî* olduğunu söyler.²³⁴²

Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî: Bedreddin Aynî (ö. 855/1451) tarafından Hanefî mezhebinin tercihlerine uygun bir şekilde kaleme alınan bu eser *Sahîh-i Buhârî*'nin diğer şerhlerine nispetle daha derli toplu ve düzenlidir. Aynî bu şerhi İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî* adlı şerhini gördükten sonra kaleme almış ve bazı konularda üstü kapalı da olsa onu tenkid etmiştir.

et-Tevşîh 'ale'l-Câmi 'i's-Sahîh: Süyûtî'nin (ö. 911/1505) Buhârî şerhidir.

²³³⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/45b; 1/53a; 1/56a; 1/56b; 1/60a; 1/74b; 1/77b; 1/106a; 1/120a; 1/120b; 1/135a-b; 1/170b; 1/170b; 1/184b; 3/29b; Kasîdecizâde, vr. 187b; 319b.

²³⁴⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/187a.

²³⁴¹ Bir Osmanlı âlimi olan İbn Melek'in Osmanlı medreselerinde sıkça okutulan bu eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Zişan Türcan, "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr'ı", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 397-398; Suat Koca, "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr'ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]*, 2012, c. LIII, sy. 1, s. 1-33.

²³⁴² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 352a.

el-Istifâ' li-Beyâni Me'âni's-Şifâ: Şemseddîn Muhammed b. Muhammed ed-Delecî el-Osmânî'nin (ö. 947/1540) Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) meşhur eseri *eş-Şifâ' bi-Ta'rîfi Hukûki (ft Şerefi) 'l-Mustafâ* adlı eserine yaptığı şerhtir.

Şerhu'l-Erba'ine Hadîsen: Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) kırk hadis şerhi olup eserin bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphânesi, Reîsü'l-Küttâb 1157 numarada bulunmaktadır (vr. 39b-43a; 43a-48a).

Fethu'l-Karîbi'l-Mücîb Şerhu't-Tergîb ve't-Terhîb li'l-Münzirî: Hasan b. Ali el-Feyyûmî'nin (ö. ?) eseridir. Biz bu eseri ararken Ali Ebû'l-Hasan el-Mâlikî isimli şahsın *Telhîsu Fethi'l-Karîbi'l-Mücîb 'ala't-Tergîb ve't-Terhîb li'l-Hâfız' l-Münzirî* isimli eserine tesadüf ettik. el-Mâlikî eserin mukaddimesinde, Zâhid câmii imâmı Hasan b. Ali el-Feyyûmî'nin bu eserin müellif nüshasının kendisine ulaştığını ve ondaki tekrarları çıkartarak eseri telhîs ettiğini söylemektedir.²³⁴³ Neşrini tesbit edemediğimiz bu eserin İstanbul Süleymâniye Kütüphânesi'nde sadece bir nüshası bulunmaktadır. Yaptığımız katalog taramalarına istinâden Türkiye'deki diğer yazma eser kütüphânelerinde bu eserin başka bir nüshasının bulunmadığını söyleyebiliriz.

Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmii's-Sağîr min Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr: Abdurraûf Münâvî'ye (ö. 1031/1622) ait bu eser Süyûtî'ye ait eserin şerhleri arasında en çok kabul görenidir. Münâvî hadisleri genişçe şerhetmiş, bazı yerlerde hadislerin râvileri hakkında bilgi vermiş, ancak çok defa hadisin sıhhatine dair görüş belirtmemiştir. Bursevî eserin *Şerhu'l-Câmii's-Sağîr* şeklinde vermektedir.

2.1.5.2.10. Biyografik Kaynaklar

el-İrşâd fî Ma'rifeti 'Ulemâi'l-Hadîs: Ebû Ya'lâ el-Halîlî'in (ö. 446/1055) kendisinden sonra yazılan ricâle dair kitaplara kaynaklık eden bu eseri şehir adlarına göre düzenlenmiş olup Yemen, Bahreyn, Yemâme, Kuzey Afrika ve Endülüs bölgelerinde bulunan şehirler zikredilmemiştir.

el-Ensâb: Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî'ye (ö. 562/1166) ait olan bu eser 550 (1155) yılında Semerkant'ta yazılmaya başlanmış, kabilelerin nesebi yanında şehir,

²³⁴³ Bkz. Ebû'l-Hasan el-Mâlikî, *Telhîsu Fethi'l-Karîbi'l-Mücîb 'ala't-Tergîb ve't-Terhîb li'l-Hâfız' l-Münzirî*, İstanbul: Süleymâniye Ktp., Fâtih, nr. 67, vr. 1a.

belde, ülke, mezhep ve meslek gibi mensubiyetler esas olarak hazırlanmıştır. Eserde 5348 nisbe alfabetik olarak sıralanmıştır.

Kitâbü'l-İkmâl: Bursevî eseri bu isimle Cemmâilî nisbesiyle meşhur Abdülganî el-Makdisî'ye (ö. 600/1203) nispet etmektedir. Muhtemelen Abdülganî el-Makdisî'nin *el-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* adlı eserini kastetmektedir. Zira Abdülganî el-Makdisî'nin İkmâl adını taşıyan bir eseri yoktur. Bu alanda *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* adıyla ilki Moğultay b. Kılıç'a (ö. 762/1361) ikincisi İbn Mulakkın'a (ö. 804/1401) ait iki ayrı eser vardır ki her iki eser de Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* adlı eseri üzerine yapılmış ihtisâr çalışmasıdır.²³⁴⁴ Çalışmamızda ihtiyaç halinde genelde Mizzî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* adlı eseri kullanılmıştır. Bursevî bir yerde bu eserden “bazıları dedi ki” diyerek nakilde bulunmuştur.²³⁴⁵ Başka bir yerde ise Bursevî, “Hâfız Mizzî dedi ki” diyerek ondan ilim ve müzakerenin önemine dair beyitler nakletmiş olmasına rağmen bu beyitler Mizzî'ye ait bize ulaşan hiçbir kitapta tesbit edilememiştir.²³⁴⁶ *Tehzîbu'l-Kemâl*'in muhtelif neşirleri arasında Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un tahkikiyle otuz beş cilt halinde yayımlanan baskı esas alınmıştır (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980). Nadiren de olsa Moğultay b. Kılıç'ın *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* adlı eserine müracaat edilmiştir. Bu eser Ebû Abdîrrahmân Âdil b. Muhammed ve Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhîm'in tahkikleriyle on iki cilt olarak neşredilmiştir (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001).

Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etîbbâ':²³⁴⁷ İbn Ebû Usaybia'nın (ö. 668/1269) on beş babdan meydana gelen eseri Grek, Roma, Hint, Süryânî ve İslâm hekimlerinin hayatlarını, eserlerini ve tıp ilmine olan katkılarını ayrıntılarıyla içermekte; ayrıca Eflâtun, Aristo, Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd ve Sühreverdi el-Maktûl gibi filozoflarla birçok ünlü bilgin ve kelâmcıya da yer vermektedir.

²³⁴⁴ Bkz. Mehmet Özşenel, “Bir Kemâl'in Hikâyesi el-Makdisî'nin el-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl'inin Dört Asırlık Serüveni”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, İstanbul 2001, c. VI, sy. 11, s. 157-160.

²³⁴⁵ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/177b.

²³⁴⁶ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 3/193b; Kasîdecizâde, vr. 436a. Bu beyitler için bkz. İbn Kâdî Şehbe, *Târîhu İbn Kâdî Şehbe*, nşr. Adnân Derviş, I-IV, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmi'l-Firansî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1415/1994, I, 294; Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs*, III, 318.

²³⁴⁷ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/13b; 1/17b; Kasîdecizâde, vr. 238a; 443a.

Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ' ev Esbetehü'l-A'yân: İbn Hallikân (ö. 681/1282) tarafından kaleme alınan eser, İslâm'ın başlangıcından itibaren kaleme alındığı döneme kadar yaşayan, herhangi bir alanda şöhrete kavuşmuş kadın ve erkek 800'den fazla kişinin biyografisini içerir.

Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ: Şâfiî ulemâsının biyografilerinin ele alındığı bu eserde Tâcüddîn es-Sübkî (ö. 771/1370) önce küçük ve orta hacimde iki tabakat yazmış ve muhtevâyı sürekli geliştirerek alanındaki en muhtevâlî çalışma olan bu eserini meydana getirmiştir.

el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe: İbn Hacer'in (ö. 852/1449) mükerrerleriyle birlikte 12.300 kadar biyografiyi ihtivâ eden bu eseri sahasının en kapsamlı kitabıdır.

Tehzîbü't-Tehzîb: İbn Hacer'in türünün en önemli çalışması olan bu eserinde Mizzî'nin Kütüb-i Sitte râvilerine dair *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*'i ihtisar edilmiş ve esere hacminin üçte biri kadar ilavede bulunulmuştur.

Takrîbü't-Tehzîb:²³⁴⁸ Bursevî'nin İbn Hacer *Tehzîbü't-Tehzîb*'i *Takrîbü't-Tehzîb* adıyla ihtisar etti dediği²³⁴⁹ bu eserin birçok baskısı yapılmıştır. Bursevî'nin nadiren kaynak olarak gösterdiği bu eserden yaptığı bazı nakillerin bu eserde değil ama, İbn Hacer'e ait bir diğer eser olan *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*'de tesbit edildiğini özellikle belirtmek gerekir.²³⁵⁰ Bunu müellifin sehvi olarak değerlendirmek mümkündür.

2.1.5.2.11. Siyer, Tarih ve Şemâil Kaynakları

İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn: es-Sîretü'l-Halebiyye nâmıyla meşhur olan bu eser Nûreddîn el-Halebî'ye (ö. 1044/1635) ait siyer kitabıdır.

Târîh-i Güzîde: Hamdullâh el-Müstevfî'nin (ö. 740/1340'tan sonra) 730'da (1330) Vezir Gıyâseddîn Muhammed'e (ö. 852/1449'dan sonra) takdim ettiği Farsça umûmî bir tarihtir.

²³⁴⁸ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 425a. Krş. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. Ebu'l-Eşbâl Sağîr Ahmed Şâğıf el-Pâkistânî, Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1416/1995, s. 773 (No: 5378).

²³⁴⁹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 423b.

²³⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 393b; 426a. Krş. İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, IV, 228; III, 161.

Ravzatü'l-Menâzır fî Ahbâri'l-Evâil ve'l-Evâhir: Ebü'l-Velîd İbnü's-Şihne (ö. 815/1412) bu eserinde Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) 729 (1329) yılına kadar gelen *el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer* adlı umumi tarihini özetleyerek 806 (1403) yılına kadar meydana gelen olayları ilave etmiştir. Bursevî bu esere “İbn Şihne *Târîh*'inde dedi ki” diyerek işaret etmiştir.²³⁵¹

Târîhu'l-Hulefâ: Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından telif edilen bu eserde Hz. Ebû Bekir'den müellifin devrine kadar gelen halifelerin hayatı ve bunların dönemindeki olaylar kronolojik sırayla anlatılmaktadır. Bursevî bu esere “Süyûtî *Târîh*'inde/*Târîhu'l-Hulefâ*'da dedi ki”²³⁵² “*Târîhu'l-Hulefâ*'da böyledir”²³⁵³ diyerek işaret etmiştir.

Muhâdaratü'l-Evâil (Muhâdarâtü'l-Evâil) ve Müsâmeretü'l-Evâhir (Müsâmerâtü'l-Evâhir): Daha önce zikri geçen Ali Dede Bosnevî (ö. 1007/1598) tarafından Süyûtî'nin *Kitâbü'l-Evâil*'ini örnek alarak yazılan bu eser “evâil/ilkler” ve “evâhir/sonlar” adlı iki bölüme ayrılmış olup ilk bölüm otuz yedi, ikinci bölüm ise dört fasıldan meydana gelmiştir. Otuz yedi bâbdan oluşan evâil bölümü kitap, kalem, yazı, şiir, şairler, kadılar, isimler, lakaplar ve ibadetler gibi pek çok konuyu ele almaktadır. Evâhir bölümü ise Kur'ân-ı Kerîm, halifeler, sultanlar ve âhiret hayatıyla ilgili konuları ihtiva eder. Müellif Süyûtî'nin eserini esas alıp rivâyetlerin senedlerini ve kaynaklarını muhafaza etmişse de tarih ve edebiyatla ilgili kitapları taramak suretiyle ona birçok ilavede bulunmuştur. Bursevî nadiren nakilde bulunduğu bu esere “*Kitâbü'l-Evâil ve'l-Avâhir*'de dedi ki” diyerek işaret etmiştir.²³⁵⁴

Târîhu Mısri'l-Kadîm (ed-Dürretü'l-Yetîme fî Evsâfi Mısri'l-Kadîme): Osmanlı tarihçisi Ahmed Süheylî'nin (ö. 1042/1632'den sonra) Hz. Âdem'den Çerkez hükümetlerinin sonuna kadar Mısır yöresinde meydana gelen olayları kısaca anlattığı bir eser olup müellifin *Târîhu Mısri'l-Cedîd*'i ile birlikte İbrâhim Müteferrika Matbaası'nda basılmıştır (İstanbul 1142).

²³⁵¹ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/18b; 1/77b; 1/78b.

²³⁵² Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/18b; 1/122a; Kasîdecizâde, vr. 425b.

²³⁵³ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, İnebey, vr. 1/18b.

²³⁵⁴ Bkz. Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, Kasîdecizâde, vr. 426a.

Cem' u'l-Vesâil fî Şerhi's-Şemâil: Molla Ali el-Kârî'ye (ö. 1014/1605) ait olan bu eser Tirmizî'nin *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye* adlı eserinin en önemli şerhi olup muhtelif baskılarından biri Mısır-Matbaatü's-Şerefiyye tarafından 1317-1318 yılında iki cilt halinde kenarında Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *Şerhu's-Şemâilî'n-Nebeviyye ve'l-Hasâisi'l-Muhammediyye* şerhiyle birlikte basılmıştır.

2.1.5.2.12. Coğrafya Kaynakları

Mu'cemü'l-Büldân: Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) tarafından alfabetik olarak yazılmış geniş bir coğrafya lugatıdır.

2.1.5.2.13. Mûsîkî İle İlgili Kitaplar

Kitâbü Sınâ'ati 'İlmi'l-Mûsîkâ: Ebu Nasr el-Fârâbî'nin (ö. 339/950) mûsiki ilmini nazarî ve amelî olarak iki bölümde ele aldığı eser olup bir nüshası İstanbul-Süleymâniye Kütüphânesi, Fâzıl Ahmet Paşa, 953 numaradadır.

2.2. Tahkik ve Tahricde Takip Edilen Metot

Belli bir belge üzerinden bir konuyu incelemeyi ifade eden dökümantasyon metodunun kullanıldığı bu çalışmada²³⁵⁵, tahkik usûlü olarak Diyânet İşleri Başkanlığı İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) tespit ettiği esaslar²³⁵⁶ yerine, müellif nüshası da dâhil olmak üzere birçok yazması bulunan çalışmamız için daha uygun gördüğümüz Salâhuddîn el-Müneccid²³⁵⁷ ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn²³⁵⁸ gibi Arapça yazmaların tahkikli neşrine dair müstakil eserler yazan araştırmacıların belirlediği esaslar benimsenmiştir.²³⁵⁹ Bahsi geçen esaslar üzerinden tahkikte şunlar yapılmıştır:

²³⁵⁵ Dökümantasyon metodu için bk. Zeki Arslantürk, *Sosyal Bilimler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008, s. 80-91.

²³⁵⁶ Bkz. Mehmet Boynukalın, "Ek-1 Arapça'da Tenkitli Metin Neşri Kuralları", *1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu 13-14 Nisan 2007 Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Tüçek, 2009, s. 91-93; İSAM, Yazma Eserlerin Tahkikinde Takip Edilecek Esaslar, <http://www.isam.org.tr> (15.04.2010).

²³⁵⁷ Salâhuddîn el-Müneccid, *Kavâidü Tahkiki'l-Mahtûât*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1402/1982 ["Arapça Yazmaların Neşir Kâideleri", çev. Mehmed Hatiboğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1966, c. XIV, s. 245-262].

²³⁵⁸ Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Tahkikü'n-Nusûs ve Neşruhâ*, Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1410/1990.

²³⁵⁹ Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz. Régis Blachère - N. Elisseff, *Kavâidü Tahkiki'l-Mahtûâtî'l-'Arabîyye ve Tercemetihâ*, (çev. Mahmûd el-Mikdâd), Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1409/1988; Salahattin Polat, *Metin Tenkidi*, İstanbul: İFAV, 2010.

1. Eserin Nüshaları başlığı altında tafsilâtıyla aktarıldığı üzere eserin biri müellife ait toplam sekiz nüshası tespit edilmiş bunlardan Bursa İnebey'deki ikinci nüsha dışındaki bütün nüshalar tahkikte kullanılmıştır. Tahkik metnine müellif nüshası (الأصل) esas alınmış, diğer nüshaların bu nüshadan farklılıkları ilgili dipnotlarda belirtilmiştir. Nüshalar arası ibare farklılıklarına, doğrusuna ve yanlışına dikkat çekmek suretiyle ilgili dipnotlarda işaret edilmiştir. Müellif nüshasında olup diğer nüsha veya nüshalarda olmayan ibarelerin bir kelimedenden fazla olması durumunda bu kelimeler tahkik metninde köşeli parantez içine alınmış ve bu paranteze düşülen dipnotta hangi nüsha ya da nüshalarda yer almadığı ifade edilmiştir. Nadir olmakla beraber müellif nüshasında olmayıp diğer nüsha veya nüshalarda olan bu tür ibareler için de aynı işlem yapılmıştır. Müellifin kelimelerin zabtına yönelik harekelendirmesi tahkik metnine aynen aktarılmıştır. Müellif nüshasında 35/172. sayfanın başından 36/124. sayfanın sonuna kadar müellifin hattından başka bir hatla yazıldığı anlaşılan bölüm, Beyazıt (د) nüshasına uygun bir şekilde harekelenmiştir.

2. Çalışmanın birinci bölümünde İbn Hacer ve şârih Bursevî hakkında, ikinci bölümünde eserin tanıtımı, genel özellikleri, hadis usûlü tarihindeki yeri, müellifin kaynak kullanımı ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Bundan sonraki üçüncü bölüm ise tamamıyla eserin tahkikli nüshasına ayrılmıştır.

3. Müellifin tasarrufta bulunarak yaptığı alıntılardaki ilave ve kısaltmaların mânâyı anlamada sıkıntı çıkardığı noktalarda, alıntının kaynağındaki metin dipnotta tamamen ya da anlamı tamamlayacak şekilde ilgili kaynaktan aktarılmıştır.

4. Tahkikli metin içindeki varak numaraları üç ciltlik müellif nüshası olan ve (الأصل) rumuzuyla gösterilen nüshada her varağın bittiği yere eklenmiş, varakların ön yüzü için (أ) arka yüzü için (ب) harfleri kullanılmıştır. Mesela ilk cildin beşinci varağının ön yüzünün bittiği yer [أ/١] arka yüzünün bittiği yer [ب/١] şeklinde, ikinci cildin beşinci varağının ön yüzünün bittiği yer [أ/٢] arka yüzünün bittiği yer [ب/٢] şeklinde ve üçüncü cildin beşinci varağının ön yüzünün bittiği yer [أ/٣] arka yüzünün bittiği yer [ب/٣] şeklinde gösterilmiştir.

5. Eserde geçen âyet, hadis, emsâl ve şiirlerin kaynakları ilgili dipnotlarda gösterilmiş, şerhte ismi geçen sahâbe, şahıs ve kabileler hakkında kısaca bilgi verilmiş; âyet, hadis ve anlaşılması zor olan kelimeler harekelenmiştir.

6. Müellif nüshasının veya diğer nüshaların metnindeki kelimelerin bazen alt veya üstünde bazen de hâmişinde bulunan tashîhler ve şerh mâhiyetindeki ifadeler ilgili dipnotlarda aynen verilmiştir.

7. Neredeyse her sayfasında kitap ve şahıs isimleri geçen bu eserde müellifin yaptığı alıntıların kaynakları verilmeye çalışılmıştır. Okuyucuların alıntılara daha kolay ulaşabilmeleri için bazen ibarenin mezkûr kaynağın hangi faslından, hangi bâbından alındığı, eğer tefsîr ise hangi sûre ve âyetin tefsîri sadedinde geldiği, eğer hadisse ilgili hadis kaynağının hangi kitâb ve bâbında kaydedildiği de mümkün mertebe gösterilmiştir.

Bu noktada müellifin kaynaklarının çoğunluğu yazma olduğu için dipnotlarda verilen varak numaraları ile alâkalı bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Bu eserlerin içerisinde üç ciltlik tefsîrler olduğu gibi beş yüz varaklık tek kitaptan oluşan büyük eserler de vardı. Bunların kiminde müstensihler tarafından sayfa numaraları verilmiş kimilerinde verilmemiştir. Bu yüzden alıntıları görmek isteyenler eğer nüshaya müstensih tarafından sayfa numarası verilmiş ise o numaraları, verilmemiş ise kütüphane bilgisayarlarının üst kısmında çıkan sayfa numaralarını takip etmelidirler. Çünkü bu kayıtlarda eserlerin kapakları ve eğer yapılmışsa baş kısımlardaki fihristler de birer sayfa olarak görülmektedir.

8. Eserde kullanılan kaynak, isim, âyet, hadis, şiir ve akvâl-i ulemânın fazlaca olması sebebiyle tahkikte çok sayıda dipnot kullanılmıştır. Bunun üzerine bir de nüsha farkları eklenince ortaya metinden çok dipnotlardan oluşan bir çalışmanın çıkması, bunun önüne geçmek için birtakım önlemler alınmış olmasına rağmen kaçınılmaz olmuştur. Bu önlemlerden biri olarak örneğin aynı dipnotta hem nüsha farkı hem de alıntının kaynağı birlikte verilmiştir.

9. Eserden istifadeyi kolaylaştırmak için tahkikin başına Bursevî'nin hayatı ve eserleriyle *Nuhbetü'l-Fiker Şerhi* hakkında bilgi veren 9 sayfalık Arapça bir takdim yazısı eklenmiş ve tahkik metnindeki her konuya, köşeli parantez içerisinde bir başlık

konulmuş böylelikle eserin sonuna eserde geçen konuları içeren bir konu fihristi koymak mümkün hale gelmiştir.

SONUÇ

XVII. ve XVIII. yüzyılda yaşayan İsmail Hakkı Bursevî, zâhid ve mutasavvıf şahsiyeti yanında ilmî kimliğiyle de yaşadığı çağa damgasını vuran bir Osmanlı âlimi ve mürşidi olarak kültür tarihimizin önemli şahsiyetlerinden biridir. Bursevî'nin tefsîr, hadis, fıkıh, kelâm, tarih, dil, belagat, edebiyat vb. alanlarda birçok eser vermiş olması onun altyapısının sağlam, şer'î ilimlere vâkıf ve çok yönlü bir âlim olduğunun işaretidir.

Çalışma konusu olan *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* adlı eser, İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-Nazar* adlı hadis usûlü metni üzerine İsmail Hakkı Bursevî tarafından yapılmış bir şerh çalışmasıdır.

Bu şerh çalışmasında *Nüzhetü'n-Nazar* metni geniş bir şekilde ele alınmış, metinde geçen lafızların zabtı tesbit edilmiş, gerek ricâlin gerekse âyet ve hadislerde geçen kelimelerin nasıl okunması gerektiği ve nüsha farklılıkları belirtilmiş, sarf ve nahiv tahlilleri yapılmış, dilsel analizlerde bulunulmuştur. Metinde geçen ricâlin hâl tercemeleri ilk geçtiği yerlerde verilmiş, hocalarından, talebelerinden, cerh ve ta'dil durumlarından söz edilmiş, vefat yerleri ve tarihleri, bazen de doğum yerleri ve tarihleri belirtilmiştir. Birçok eserden, başta Molla Ali el-Kâfî'nin (ö. 1014/1605) *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*'i olmak üzere hadis usûlü kitapları yanında tefsîr, hadis, fıkıh, akâid, dil, belâgat, edebiyât vb. alanlardaki iki yüzü aşkın kitaptan nakiller, değerlendirmeler, tercihler yapılmış, gerektiğinde nakil sahiplerine itirazlarda bulunulmuştur. Zaman zaman hadislerle alakalı meselelere, hadisten çıkarılan bâtinî ve zâhirî hüküm ve yorumlara yer verilmiş, ulemânın bu konulardaki ihtilafına değinilmiştir. Konular izah edilirken âyet ve hadislere, bazen de Arapça ve Farsça şiirlere yer verilmiş, metinde geçen bazı kelimelerin Farsça ve Türkçe karşılıkları zikredilmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî'nin sünnete ve hadislere bakışı konusunda genel olarak şu tesbitin altını çizebiliriz. O, diğer sûfiler gibi Hz. Peygamber'in sünnetine bağlıdır. Bununla birlikte muhaddislerde görülen usûlün kendisinde bulunduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Elbette bunda onun meslekten bir hadisçi olmamasının etkisi büyüktür.

Mutasavvıf kimliği sebebiyle eserlerinde sûfilerin diğer ilim mensuplarından daha üstün olduğunu, dini onlardan daha iyi anlayıp yaşadıklarını savunan İsmail Hakkı Bursevî,

bu manevî otoritesini her alanda olduğu gibi hadis sahasında da göstermeye çalışmıştır. Bunun sonucu olarak muhaddislerin kullandıkları isnâd sistemi yanında hadislerin keşif yoluyla doğrudan Hz. Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*’den alınabileceğini de savunmuştur. Zira Bursevî’ye göre mayasında unutma, yanılma ve şüpheyeye düşme gibi hasletler bulunan insan, ne kadar dikkat ederse etsin bütün konularda mutlak hakikat üzere olamaz. Yani her konuda isabet etmek insanoğlunun bir özelliği değildir. Bu herkesin teslim ettiği kaçınılması mümkün olmayan bir durumdur. Ancak Bursevî’ye göre keşif sahiplerinin durumu böyle değildir. Onlar, haberlerin sıhhatini tesbit ederken zâhir ehli ulemânın müracaat ettiği tüm yollara müracaat ederler. Bununla beraber bir de zâhir ulemâsının gâfilî oldukları keşif yoluyla da hadisin sıhhatini tesbit etmedikçe o hadisle amel etmezler. Hatta keşif sahipleri *Kütüb-i Sitte*’deki hadislerle bile doğrudan amel etmezler, onların sıhhatini de keşif yoluyla tesbit ederler. Keşif yoluyla âli isnâd elde eden keşif sahipleri mutlak hakikat ve isabet üzeredirler. Çünkü onların kaynağı beşer değil bizzat Allah ve Rasûlûdür. Böyle bir görüş, tasavvuf ehli arasında kabul görse de, hadisçiler arasında kabul görmemiştir. Velîlik hak ve gerçek olmakla birlikte, hadis ilminin kuralları bu tür bir anlayışı geçerli görmemiştir.

İsmail Hakkı Bursevî’nin hadis kullanımında esas aldığı kıstas, çoğu zaman hadis münekkiddlerinin bir hadis hakkında söyledikleri sahih, zayıf ve mevzû gibi değerlendirmeler değildir. O, huciyetleri konusunda irşâda yönelik bir gayeyi ön plana çıkararak hadisleri; makbûl ve merdûd olmak üzere iki kısma ayırmış, mânâsı şerâatin zâhirine muhâlif olmayan zayıf hatta mevzû hadisleri makbûl hadis kategorisinde değerlendirerek eserlerinde zikretmiştir. Özellikle de mutasavvıfların eserlerinde geçen mevzû rivâyetleri “keşfen sahîh” olarak değerlendirmiş ve bu rivâyetleri reddetmeyi onlara hürmetsizlik olarak görmüştür. Bu durum incelediğimiz, özellikle zayıf, mevzû ve kaynağı bulunamayan hadislerde kendisini bâriz bir şekilde göstermektedir. Bu nedenlerin hepsini göz önüne aldığımızda da, hadis rivâyetinde son derece mütesâhil davranan Bursevî’nin nakillerini tahkik etmek ve hâsıl olan kanaate göre hareket etmek okuyucuya düşen görevlerdendir.

İsmail Hakkı Bursevî’nin hadislerle amel konusunda zayıf hadisler dışında bir de uydurma hadislerle amel edilmesini savunması, bu fikirlerini bazı hadislerle ve diğer âlimlerin sözleriyle desteklemeye çalışması, onun en çok eleştirilen yönü olmuştur.

Zayıf hadislerle amel edilmesi, belli ölçüler içinde kabul edilebilir olmakla birlikte mevzû hadislerle amel etmenin gerekçesini açıklamak mümkün değildir. Çünkü tergîb ve terhîb, kıssalar ve fezâil-i a'mâl gibi konularda zayıf hadislerle amel etmenin cevâzına yönelik görüş genel kabul gören bir anlayıştır. Bursevî'nin mevzû hadislerle amel etmenin cevâzına yönelik görüşüne gelince, Hz. Peygamber'in lehinde yalan uydurmanın zararını aleyhinde yalan uydurmanın zararından daha hafif gören Bursevî, aslında hadis uydurulmasına prensip olarak karşıdır. Hadis uydurulmasını câiz görmemektedir. Aksine onun savunduğu, muhaddisler tarafından uydurma olduğu hususunda tam bir ittifakın sağlanamadığı veya mânâsı diğer hadislerle ters düşmeyen haberlerde, bu hadislerin en az zayıf hadis olması ihtimalinden dolayı iyi bir niyete dayanarak bu hadislerle amel etme, bu hadislerin sevabından mahrum kalmama düşüncesidir. Bu kadar ılımlı bir yaklaşım eleştiriye açık olmakla birlikte, sûfilerin hadislerle amel etme konusundaki çabalarını da takdirle karşılamak gerekmektedir.

Sahâbînin pek çok tanımı olmakla beraber hadisçiler arasında en çok kabul göreni, “Hz. Peygamber ile müslüman olarak karşılaşan ve müslüman olarak ölen kimse” şeklindeki tarifidir. İsmail Hakkı Bursevî genel olarak sahâbînin bu şekildeki tanımını kabul etmekle birlikte Hz. Peygamber'i birtakım keşif, rüya, insilâh ve yakaza gibi özel haller ile görenlerin de sahâbeden sayılabileceğini söyleyerek, sahâbî kavramının çerçevesini biraz daha genişletmiştir. Kendisinin de Hz. Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem* ile görüştüğünü ondan hadis dinlediğini belirtmek sûretiyle bunun mümkün olduğunu savunmuştur. Fakat ulemâ arasında meşhur olan, Hz. Peygamber *sallallâhu aleyhi ve sellem*'i dünya gözüyle görenlere sahâbî denilmesidir.

İsmail Hakkı Bursevî, sünnet konusunda mukayyed sünnet dediği velîler ve âlimlerin tatbikatlarını mutlak sünnet kapsamı içine dahil etmiş, özellikle tarikat mensupları arasında uygulanagelen Regâib, Berat ve Kadir gecesı namazları gibi sünnet-bid'at kavramları arasında tam yerini bulamayan uygulamalarda, özellikle velîlerin icraatlarına büyük önem vermiş, onları sünnet çerçevesinde uyulması gereken bir yol olarak görmüştür. Dinî açıdan mukayyed sünnetin geçerli bir yol olup olmadığı tartışması bir yana, zamanla çoğalan bu çeşit sünnetlerin, ümmete meşakkat vereceğı, üzerlerine düşen yükümlülüğü daha da fazlalaştıracığı bir gerçektir. Hz. Peygamber'in evrensel boyutlu mutlak sünnetini yaşamak, yaşatmaya çalışmak daha tutarlı olsa gerektir.

İsmail Hakkı Bursevî usûl-i hadis kitaplarında ayrıntılı bir şekilde incelenen, hadis öğrenme yollarına bir misilleme olarak değil, belki ona bir takviye kabilinden ahz-ı bâtın adı altında ahz anillâh, ilhâm, keşif, insilâh, rüya ve yakazayı hadis tesbitinde kullanılan bilgi kaynakları olarak kabul etmiş, ehli olanların bu kaynaklardan hadis öğrenebileceğini, mevcut hadislerin sıhhat durumlarının bu yöntemle tesbit edilebileceğini ileri sürmüş, bu konuda keşfin en önemli temsilcilerinden olan İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) eserlerinden bazı örnekler vermiştir.

Hadis tesbit ölçü ve kriterleri meselesinde İsmail Hakkı Bursevî bazı esaslara göre hareket etmiş, hadislerin sahih olup olmadığı noktasında bir hadisin kendilerine hüsn-ü zan beslediği âlimlerin ve büyük velîlerin eserlerinde bulunmasını, mânâsının doğru olmasını, kelâm-ı kibâr sözlerin ve mânâ âlemindeki hâdiselerin de herhangi bir tenkide tâbi tutulmadan hadis kapsamında ele alınmasını benimsemiştir. Kullandığı kaynaklar bakımından birinci derecede önemli ana hadis kitapları yanında, ikinci derecede kaynaklardan gönül rahatlığıyla yararlanma yoluna gitmiştir. Bu bağlamda *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'de tahririni yaptığımız hadisler itibariyle, Bursevî'nin kendilerinden en fazla hadis naklinde bulunduğu ikincil kaynaklar arasında; Sa'lebî (ö. 427/1035), Vâhidî (ö. 468/1076), Semerkandî (ö. 373/983), Zemahşerî (ö. 538/1144), Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Ebüssuûd (ö. 982/1574) gibi müfessirler ile Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) gibi büyük âlim ve velîlere ait eserlerin bulunduğu gözlemlenmektedir.

İsmail Hakkı Bursevî hadisleri naklederken senedlerinden daha çok metinlerine bakmış, amacına ulaşmada yardımcı olabilecek her türlü rivâyeti kullanmıştır. Bu bakımdan bir hadisçi değil, daha çok sûfî kimliğiyle hareket etmiştir. Şahsî görüşlerini mütevazi bir üslup içinde belirtmiş, İslâmî ilimlerde yetişkin biri olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Hadis yorumuna gelince, İsmail Hakkı Bursevî yukarıda geçen hadis tesbit yolları ve ölçüleri içinde şerhettiği hadislerde genellikle işârî yorumlara girmiş, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sadreddîn Konevî (ö. 673/1274), Şeyh Mehmed Muhyiddîn Üftâde (ö. 988/1580), Azîz Mahmûd Hüdâyî (ö. 1038/1628) ve şeyhi Atpazarlı Osman Fazlî Efendi (ö. 1102/1691) gibi kendinden önceki mutasavvıfların hadis şerhlerinden istifade etmekle birlikte en çok İbnü'l-Arabî'den yararlanmıştır. Bursevî'nin tam mânâsıyla İbnü'l-Arabî hayranı olduğu, onun gibi vahdet-i vücudu

savunduğu açık bir gerçektir. Firavun'un imanı meselesi ile Hz. İbrahim'in babası Âzer'in iman üzere ölüp ölmediği meselesi dışında hiçbir meselede Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'ye muhalefet ettiğine dair üçüncü bir örneğe rastlayabilmiş değiliz. Bursevî'nin tahlil ettiği pek çok fikrin asıllarını İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde bulmak mümkündür.

Sonuç olarak İsmail Hakkı Bursevî, ortaya koyduğu tasavvufî ve bâtinî bazı yaklaşımları dışında genelde hadis usûlî kâidelerine bağlı kalmış ve hadis âlimlerinden farklı bir metot izlememiştir. Bursevî tasavvufî ve bâtinî yaklaşımlarının bir sonucu olarak zarûrî haller dışında ma'nen rivâyetin câiz olmadığına dair görüşü, makbûl (sahih ve hasen), zayıf ve mevzû hadislerle bakışı, mevkûf hadisleri ele alışı, mukayyed sünnet anlayışı, ahz anillah, ilhâm, keşif, insilâh, rüya ve yakaza yoluyla hadis nakli ve tashîhi gibi usûle yönelik konularda hadis âlimlerinden farklı bir metot izlemiştir. Bursevî'nin bu metodunu, mezkur konuları hadis usûlüne dercetme gayreti olarak görmek gerekmektedir.

Bütün bu açılardan bakıldığında Bursevî'nin *Nuhbetü'l-Fiker* şerhinin *Nuhbe* ve şerhi *Nüzhe* şerhleri içinde ayrı bir yeri bulunduğu görülmektedir. Bu çalışmanın netice itibariyle asıl metin *Nüzhetü'n-Nazar*'ın Mukaddime, Haberler ve Makbûl Haberler bölümlerinin şerhini kapsayan kısmının tahkiki yanında şerhin tamamını tanıtan, tahlil eden ve etkisini ortaya koymaya çalışan genel bir çalışma olduğu özellikle belirtilmelidir. Buna göre müellifin yaşadığı dönem, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker* ve etkisi üzerinde hadis usûlü, rivâyet (hadis), biyografi, coğrafya, şerh, tefsîr ve Kur'ân ilimleri, fıkıh ve fıkıh usûlü, kelâm, felsefe ve mantık, tasavvuf ve ahlâk, dil, belâgat ve edebiyat, tarih gibi muhtelif ilmî disiplinler tarafından yapılacak olan daha detaylı çalışmalar şerhin önemini açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

Bursevî'nin kendisinden sonraki literatüre etkisini ele alacak mukayeseli çalışmalar müellifin literatürdeki yerini daha da belirgin hale getirecektir. Onun özellikle dil, belâgat ve edebiyat ilimlerine vukûfiyeti ve furûk ilmi sahasındaki ihtisasını farklı açılardan ortaya koyacak araştırmalar bir nevi furûk sözlükleri diyebileceğimiz furûk ilminin hicrî XVII. yüzyılın ikinci yarısıyla XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde hangi boyutlarda varlığını devam ettirdiğini gösterecektir. Bunların yanı sıra Bursevî'nin itikâdî konularda genelde Ehl-i Sünnet'e uygun bir usûl takip etmesi, sünnî itikâdî esasları Şîî propangalarının yoğunlaştığı dönemde müdafaa etmesi ve hadis usûlünün

temel konularına yaklaşımları ayrı ayrı ele alınabilecek hususî meselelerdir. Bunların her birini merkeze alarak yapılacak çalışmalar, tezin bazı genel değerlendirmelerini daha belirgin hale getirerek değerlendirme imkânı sağlayacak ve eksiklerini giderecektir.

Özellikle şerhlerin bir biri ile mukayyesini de ihtiva eden bu tür çalışmaların şerh literatürünü merkeze alan tartışmaları daha sağlam bir zemine oturtacağı ve daha nitelikli bir hale getireceği muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *Fakihler Arası Görüş Ayrılıklarının Sebepleri*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2006.
- Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî (ö. 1386/1966), *et-Tenkîl bimâ fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl*, nşr. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, I-II, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1406/1986.
- Abdülazîz el-Buhârî, Alâuddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 730/1330), *Keşfü'l-Esrâr an Şerhi Usûli'l-Pezdevî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Abdülfettâh Ebû Gudde (ö. 1417/1997), *el-İsnâd mine'd-Dîn*, Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412/1992.
- Abdülganî b. Saîd el-Ezdî, Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî (ö. 409/1018), *el-Gavâmiz ve'l-Mübhemât fî'l-Hadîsi'n-Nebevî*, nşr. Hamza Ebü'l-Feth b. Hüseyin Kâsım Muhammed en-Nuaymî, Cidde: Dârü'l-Menâre, 1421/2000.
- Abdülkâdir-i Geylânî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî (ö. 561/1165-66), *el-Gunye li Tâlibî Tarîkı'l-Hak Azze ve Celle*, nşr. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Muhammed Uzeyza, I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkati'n-Nâciye*, Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1397/1977.
- Abdülkâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkahir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), *Delâilü'l-İ'câz fî İlmi'l-Me'ânî*, nşr. Yâsîn el-Eyyûbî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye-ed-Dâru'n-Numûzeciyye, ts.
- Abdülkayyûm es-Süheybânî, *Bid'at-i Hasene Yanılgısı*, çev. Serkan Özgül, nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2005.
- Abdülmuhsin b. Hamed el-Abbâd, *Dirâsetü Hadîsi "Nazzarallâhu İmraen Semi'a Mekâletî" Rivâyeten ve Dirâyeten*, Matâbi'u'r-Reşîd, Medine-i Münevvere, 1401/1981.
- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *el-Musannef*, nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî, I-XII, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Tahkîkü'n-Nusûs ve Neşruhâ*, Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1410/1990.
- Abdüssettâr, eş-Şeyh, *el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî Emîrû'l-Mü'minîn fî'l-Hadîs*, Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1412/1992.

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî (ö. 1162/1749), *Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlû'l-İlbâs amme's-tehere mine'l-Ehâdîsi 'alâ Elsineti'n-Nâs*, nşr. Ahmed el-Kalâş, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.
- Âdil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm Hatta'l-Asri'l-Hâdir*, I-II, Beyrut: Müessesetü Nüveyhidi's-Sekâfiyye, 1409/1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *Fadâilu's-Sahâbe*, nşr. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs, I-II, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1420/1999.
- , *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, nşr. Dr. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs, I-III, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî ve Dâru'l-Hânî, 1408/1988.
- , *el-Müsned*, I-VI, Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978; nşr. Şuayb el-Arnâvût, I-L, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1999.
- Ahmed b. Mübârek es-Sicilmâsî (ö. 1156/1743), *el-İbrîz: Şeriat-Tarikat Ma'rifet-Hakikat*, çev. Celal Yıldırım, I-II, İstanbul: Demir Kitabevi, 1979.
- Ahmed Muhammed Şâkir, Ebû'l-Eşbâl Ahmed b. Muhammed Şâkir b. Ahmed b. Abdülkâdir, (ö. 1377/1958), *el-Bâ'isü'l-Hasîs Şerhu İhtisârî 'Ulûmi'l-Hadîs*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Ahmed Naim-Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-XIII (IV. Cilt), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982.
- Ahterî, Muslihuddîn Mustafa (ö. 968/1560-61), *Ahter-i Kebîr*, İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1979.
- Âlâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî (ö. 761/1359), *Câmiu't-Tahsîl fî Ahkâmî'l-Merâsîl*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1986.
- Ali Dede Bosnevî, Alâuddîn Ali b. Mustafa (ö. 1007/1598), *Es'iletü'l-Hikem (Havâtimü'l-Hikem ve Hallü'r-Rumûz ve Keşfü'l-Künûz)*, Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *el-Ecvibetü'l-İrâkıyye alâ Es'ileti'l-İrânîyye* adlı kitabı ile birlikte, Kâhire: ed-Dârü's-Şarkıyye, 1314/1896.
- , *Muhâdaratü'l-Evâil (Muhâdarâtü'l-Evâil) ve Müsâmeretü'l-Evâhir (Müsâmerâtü'l-Evâhir)*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1398/1978.
- Ali Hasen Abdülhamîd, *Kitâbu İhyâi 'Ulûmi'd-Dîn fî Mizâni'l-Ulemâ' ve'l-Müerrihîn*, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1413/1992.
- Arslantürk, Zeki, *Sosyal Bilimler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi -Medrese Programları, İcâzetnâmeler, Islahat Hareketleri-*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- , *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1969.
- Avcı, Seyit, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*, İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2004.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsîrde İsrâiliyyât*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Aydınlı, Abdullah, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1986.
- , *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2011.
- , *Hadis Tesbit Yöntemi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, I-XXV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001; I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ayvansarâyî, Hüseyin Efendi (ö. 1201/1787), Alî Sâtî' Efendi, Süleymân Besîm Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
- Baltacı, Cahit, *15 ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilât, Tarih)*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (1729-1875)*, haz. Hasan S. Keseroğlu - İlkin Mengülerek, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010.
- Baytâr, Abdürrezzâk b. Hasan b. İbrâhim el-Meydânî ed-Dımaşkî Baytar (ö. 1335/1916), *Hilyetü'l-Beşer fî Târîhi'l-Karni's-Sâlis 'Aşer*, nşr. Muhammed Behçet el-Baytâr, I-III, Beyrut: Dâru Sâdır, 1413/1993.
- Bedruddîn eş-Şiblî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh eş-Şiblî ed-Dımaşkî et-Trablusî (ö. 769/1367), *Âkâmu'l-Mercân fî Ahkâmî'l-Cân*, nşr. İbrâhim Muhammed el-Cemel, Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.; nşr. Ahmed Abdüsselâm, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), *Me'âlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- , *Şerhu's-Sünne*, nşr. Züheyr eş-Şâviş ve Şuayb el-Arnâvût, I-XVI, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- , *Mesâbîhu's-Sünne*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'âşlî, Muhammed Selim İbrâhim ve Cemâl Hamdî ez-Zehebî, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987.
- Bergstrasser, Gotthelf, *Metin Tenkidi ve Yazma Metinleri Yayınlama İlkeleri*, haz. Muhammed Hamdî Bekrî, çev. Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Kitabevi, 2011.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*, nşr. Abdülmü'tî Kal'acî, I-VII, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- , *el-Esmâ' ve's-Sıfât*, nşr. İmâduddîn Ahmed Haydar, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1415/1994.
- , *el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Ziyâürrahmân el-A'zamî, Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ' li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1404/1984.
- , *Menâkıbu's-Şâfiî*, nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, I-II, Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1390/1970.
- , *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Zeylinde İbnü't-Türkmânî'nin (ö. 750/1349) *el-Cevheru'n-Nakî*'si ile birlikte), I-X, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- , *Şuabü'l-İmân*, nşr. Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Beyhakî, Ebû Cafer Ahmed b. Ali Beyhakî (ö. 544/1149), *Tâcü'l-Mesâdir* (Arapça-Farsça kamus), nşr. Hâdi Âlimzâde, I-II, Tahran: Müessesetü ulûmi İnsân ve Mütâlâat Ferfenkî, 1390/1970.
- Beyhakî, Ebü'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 565/1169), *Ezâhîrü'r-Riyâzi'l-Merî'a ve Tefsîru Elfâzi'l-Muhâvere ve's-Şerî'a*, Süleymâniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2589.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî (ö. 292/905), *el-Bahru'z-Zehhâr bi Müsnedi'l-Bezzâr*, nşr. Âdil b. Sa'd, I-XV, Medine-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1424/2003. Bkz. Heysemî, *Keşfü'l-Estâr an Zevâidi'l-Bezzâr ale'l-Kütübî's-Sitte*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, nr. 3101, 1984.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (ö. 1391/1971), *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikadları*, nşr. Mevlüt Karaca, İstanbul: Hisar Yayınları, ts.
- , *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, I-II, İstanbul: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1960.
- Bikâî, Ebü'l-Hasan Burhâneddin İbrahim b. Ömer b. Hasan Bikâî (ö. 885/1480), *'Unvânü'z-Zamân fî Terâcimi's-Şüyüh ve'l-Akrân*, İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, nr. 1119 (İSAM, Genel, nr. 922.973).
- Birgivî, *Usûlü'l-Hadîs*, nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2002; *Risâle fî Usûli'l-Hadîs (Dâvûd el-Karsî'nin Şerhi ile birlikte)*, nşr. İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Blachere, Regis (1900-1973) - Elisseeff, N., *Kavâidü Tahkîki'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye ve Tercemetihâ*, (çev. Mahmûd el-Mikdâd), Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1409/1988.

- Bolelli, Nusrettin, *Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, İstanbul: İFAV, 2009.
- Brockelmann, Carl (ö. 1375/1956), *GAL*, Leiden: E. J. Brill, 1942.
- , *Geschichte der Arabischen Litterature: Supplement* Leiden: E. J. Brill, 1943-1949.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm (ö. 256/870), *el-Câmi 'u's-Sahîh (Sahîhu'l-Buhârî)*, (*Mevsûatü'l-Hadîsi's-Serîf el-Kütübü's-Sitte* içinde), nşr. Sâlih b. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrahim Âlu's-Şeyh, Riyâd: Dâru's-Selâm, 1420/1999.
- , *el-Edebü'l-Müfred*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- , *et-Târîhu'l-Evsat*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyid, I-II, Haleb: Dâru'l-Va'y, Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1397/1977.
- , *et-Târîhu'l-Kebîr*, nşr. Abdurrahmân el-Muallimî el-Yemânî, I-IX, Hindistan: Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1362-1380/1943-1960; nşr. Mustafâ Abdülkâdir Atâ', I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Buhturî, Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî (ö. 284/897), *Dîvânü'l-Buhturî*, nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ', I-II, Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkam, ts.
- Bulkînî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Raslân b. Nasîr b. Sâlih el-Kinânî (ö. 805/1403), *el-Fevâidü'l-Cisâm alâ Fevâidi'bni Abdisselâm*, nşr. Muhammed Yahyâ Bilâl Minyâr, Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1434/2013.
- , *Mehâsinü'l-İstulâh fî Tazmîni Kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Âişe Abdurrahmân, Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1343/1925), *Mevlânâ eş-Şeyh İsmâil Hakkî el-Celvetî*, İstanbul 1329.
- , *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1344/1925.
- Bursevî, İsmâil Hakkî, *Ferâhu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*, İstanbul 1294.
- , *Furûku Hakkî*, Mehmet Faruk Çifçi, *İsmâil Hakkî Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- , *Kenz-i Mahfî*, BEYBEK, Genel, nr. 75 (Engin Söğüt, *İsmâil Hakkî Bursevî'nin Kenz-i Mahfî Risâlesi Muhtevâ ve Tahlîli*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007) (*Gizli Hazine*, çev. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Rahmet Yayınları, 1967).
- , *Kırk Hadis Şerhi*, nşr. Sami Erdem, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005 (*Şerhu'l-Erbaîne Hadîsen*, İstanbul: Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1317/1899).

- , *Kitâbü'l-Envâr*, Süleymâniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 189, vr. 21b-102a.
- , *Kitâbü Hayâtî'l-Bâl*, BEYBEK, Genel, nr. 84.
- , *Kitâbü'l-Hitâb*, İstanbul 1256; *Manevî Ufuklar II Kitâbu'l-Hitâb*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, İstanbul: Hisar Yayınları, 1983.
- , *Kitâbü Hucceti'l-Bâliga*, İstanbul 1291 (Reşâhat kenarında).
- , *Kitâbü Nakdi'l-Hâl (Şeceratü'l-Yakîn ve't-Tevhîd)*, İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. TY 2153.
- , *Kitâbü'd-Düreri'l-İrfâniyye*, İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. TY 4019.
- , *Kitâbü'l-Hakkı's-Sarih ve'l-Keşfi's-Sahîh*, Hacı Selim Ağa Ktp. Hüdâyî, nr. 468.
- , *Kitâbü'n-Necât*, Konya Yazma Eserler, nr. 1789; İstanbul 1290; *Manevî Ufuklar I Kitâbu'n-Necât*, sadeleştiren İ. Turgut Ulusoy, İstanbul: Hisar Yayınları, 1983.
- , *Kitâbü'n-Netîce*, nşr. Ali Namlı-İmdat Yavaş, I-II, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- , *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsile-i Celvetiyye, Silsilenâme-i Celvetî)*, Millet Ktp., Şer'iye, nr. 1040 (İlyas Efendi, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye'si*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994).
- , *Kitâbü's-Sülûk (Tuhfe-i Vesîmiyye)*, İstanbul 1240.
- , *Kitâbü'z-Zikr ve's-Şeref*, Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmûd Efendi, nr. 2572.
- , *Lübbü'l-Lüb*, İstanbul 1328.
- , *Makâlât-ı İsmâil Hakkî*, İstanbul 1288.
- , *Mecmûa-i Hakkî*, Âtîf Efendi Ktp., nr. 1496.
- , *Min Vâridâtî'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâîl Hakkî min Evâhiri Zilhicce min Seneti 1116*, Süleymâniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 56b-222a.
- , *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1167.
- , *Risâle-i Hüseyiniyye*, İstanbul, ts.
- , *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Abdüllatîf Hasen Abdurrahmân, I-X, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2009 [*Rûhu'l-Beyân*, çev. Kurul, I-XVI, İstanbul: Erkam Yayınları, 1430/2009].
- , *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)*, I-II, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1287.
- , *Şerh-i Pend-i Attâr*, İstanbul 1287.

- , *Şerhu Risâle fi'l-Âdâbi'l-Münâzara li-Taşköbrîzâde*, İstanbul 1273.
- , *Şerhu Şuabi'l-Îmân*, İstanbul 1304.
- , *Şerhun alâ Tefsîri'l-Cüz'i'l-Ahîr li'l-Kâdi'l-Beyzâvî*, BEYBEK, Genel, nr. 28-30.
- , *Şerh-i Usûli'l-Aşere*, İstanbul 1256; *Şerh-i Usûl-i Aşere Tasavvufun On Esası*, nşr. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul 1991.
- , *Şerhu'l-Erbaîne Hadîsen*, İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1317/1899 (*Kırk Hadis Şerhi*, nşr. Sami Erdem, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005).
- , *Şerhu'l-Hadîs "Îzâ tehayyartüm fi'l-umûr fe'ste'inû min ehli'l-kubûr"*, Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1549/2.
- , *Tamâmü'l-Feyz*, Ramazan Muslu ve Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri-I ve II*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- , *Tuhfe-i Atâiyye*, Süleymâniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, nr. 1537, [nşr. Veysel Akkaya, *Kâbe ve İnsan Tuhfe-i Atâiyye*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2008).
- , *Tuhfe-i Halîliyye*, İstanbul 1293.
- , *Tuhfe-i İsmâîliyye*, İstanbul 1292.
- , *Tuhfe-i Ömeriyye*, İstanbul 1240.
- , *Tuhfe-i Recebiyye Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, nşr. Selim Çakıroğlu, İstanbul: Sufi Kitap, 2014.
- , *Tuhfe-i Vesîmiyye*, İstanbul ts.
- , *Kenz-i Mahfî*, Engin Söğüt, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kenz-i Mahfî Risâlesi Muhtevâ ve Tahlîli*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007 (*Gizli Hazine*, çev. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Rahmet Yayınları, 1967).
- Bûsîrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl el-Busîrî (ö. 840/1436), *İthâfû'l-Hiyeretî'l-Mehere bi Zevâidi'l-Mesânîdi'l-Aşere*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm'in gözeteminde ilmî kurul, I-IX, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1420/1999.
- , *Misbâhu'z-Zücâce fi Zevâidi'bni Mâce* (İbn Mâce'nin *Sünen*'i ile birlikte), nşr. Ali Hasen Abdülhamîd, I-IV, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1419/1998.
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercemesi ve Şerhi*, I-XVII, Ankara: Akçağ Basın Yayım, 1988.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.

- Cemmâilî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Cemmâilî (ö. 600/1203), *Kitâbü'l-İkmâl* (bkz. Mizzî'nin *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*).
- Cihan, Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Samsun: Etüt Yayınları, 1997.
- Cirit, Hasan, *Hadise Giriş Tarihçe, Literatür ve Seçme Hadisler*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî (ö. 540/1145), *el-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfî'l-Mu'cem*, nşr. Eser F. Abdürrahîm, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1410/1990.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce), *es-Sihâh Tâcü'l-Lugati ve Sihâhu'l-Arabîyye*, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr, I-VI, Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadîs Edebiyatı*, İstanbul: İFAV, 2015.
- , *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İstanbul: İFAV, 2010.
- , *Hadis Usûlü*, İstanbul: İFAV, 2009.
- Çiçek, Yakup, “İsmâîl Hakkı Bursevî”, *İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-Îmân)*, İstanbul: Dâru'lhadis, 2000, s. 17-38.
- Çörtü, Mustafa Meral (ö. 1438/2017), *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, İstanbul: İFAV, 2012.
- , *Arapça Dilbilgisi Sarf*, İstanbul: İFAV, 2012.
- Dalgın, Nihat-Macit, Yunus, *Kültürümüzü Şekillendiren Hadisler (Metin – Kaynak ve Sihhat Dereceleri)*, İstanbul: Etüt Yayınları, 2007.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995), *es-Sünen*, nşr. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrî, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869), *es-Sünen*, nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, I-IV, Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.
- Davudoğlu, Ahmed (ö. 1983), *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, I-VI, İstanbul: Işık Yayınları, 2013.
- Deylemî, Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye b. Şehredâr (ö. 558/1163), *Müsnedü'l-Firdevs (Müsnedü Firdevsi'l-Ahbâr/Firdevsü'l-Ahbâr bi Mesûri'l-Hitâb)*, Saîd b. Besyûnî Zağlûl, I-VI, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Dilek, Mehmet, “Dârülhadisler”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 150-154.

- , “Hadis Usûlü İle İlgili Çalışmalar”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 169-170.
- Delecî, Şemseddîn Muhammed b. Muhammed ed-Delecî el-Osmânî (ö. 947/1540), *el-İstifâ’ li-Beyâni Me’âni’s-Şifâ*, Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, nr. 357.
- Dümeynî, Müsfir Garamullah ed-Dümeynî, *Mekâyîsu Nakdi Mutûni’s-Sünne*, Riyâd, 1404/1984.
- Ebu Bekir Sifil, Hz. Ömer ve Nebvî Sünnet, İstanbul: Rihle Kitap, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *es-Sünen*, (*Mevsûatü’l-Hadîsi’s-Şerîf el-Kütübü’s-Sitte* içinde), nşr. Sâlih b. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrahim Âlu’s-Şeyh, Riyâd: Dâru’s-Selâm, 1420/1999.
- Ebû Hilâl el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009’dan sonra), *el-Furûku’l-Lugaviyye*, nşr. Muhammed Bâsil Uyûnu’s-Sûd, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1434/2013.
- Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), *el-Lüma’ fî Usûli’l-Fıkh*, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424/2003.
- Ebû Nuaym, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *et-Tıbbu’n-Nebevî*, nşr. Mustafa Hızır Dönmez, I-II, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî (ö. 386/996), *Kütü’l-Kulûb fî Muâmeleti’l-Mahbûb ve Vasfu Tarîki’l-Mürîd ilâ Makâmi’t-Tevhîd*, nşr. Âsım İbrâhîm el-Keyâlî, I-II, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1426/2005.
- Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan – Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, *Mu’cemü’l-Musannefâti’l-Vâride fî Fethi’l-Bârî*, Riyâd: Dâru’l-Hicre, 1412/1991.
- Ebü’l-Feyz Muhammed el-Hanefî, Ebü’l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Fârisî el-Hanefî (ö. 873/1468), *Cevâhirü’l-Usûl fî İlmi Hadîsi’r-Rasûl*, nşr. Ebu’l-Meâlî el-Kâdî Ethar el-Mubârekfûrî (el-Mubârekpûrî), Hindistan: ed-Dâru’s-Selefiyye, 1974.
- Ebüssuûd Efendi, Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), *İrşâdü’l-’Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.
- Ebû Ya’lâ, *el-Müsned*, Ebû Ya’lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî (ö. 307/919), nşr. Hüseyin Selîm Esed, I-XIV, Dimaşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-Türâs, 1393/1973.
- Ebü’l-Yümn el-Uleymî, Ebu’l-Yümn Mücîridîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 927/1521), *Fethu’r-Rahmân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, nşr. Nureddîn Tâlib, I-VII, Beyrut: Dâru’n-Nevâdir, 1430/2009.

- Ebû Zehv, Muhammed, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, Mısır 1405/1985.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn (1332/1914-1420/1999), *Daîfu'l-Câmiî's-Sağîr ve Ziyâdetuh*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1410/1990.
- , *Daîfu Süneni't-Tirmizî*, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1420/2000.
- , *İrvâu'l-Galîl fî Tahrîci Ehâdisi Menâri's-Sebîl*, I-IX, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.
- , *Sahîhu Süneni Ebî Dâvûd*, I-III, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1421/2000.
- , *Sahîhu'l-Câmiî's-Sağîr ve Ziyâdetuh*, I-II, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1408/1988.
- , *Sahîhu'l-Edebi'l-Müfred li'l-İmâmi'l-Buhârî*, el-Cübeyl/Suudi Arabistan: Dâru's-Sıddîk, 1415/1994.
- , *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe ve'l-Mevzûa ve Eseruhâ's-Seyyi' fî'l-Ümme*, I-XIV/3, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1412/1992.
- , *Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha*, I-VII/3, Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1415/1995.
- Elmalılı Hamdi Yazır (1878/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Emîr Pâdişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî (ö. 987/1579), *Teysîrû't-Tahrîr*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Emîr San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768), *Semerâtü'n-Nâzır fî İlmi'l-Eser*, nşr. Zâid b. Sabrî b. Ebî Ulfe, Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1417/1996.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarîkatlar*, İstanbul: İFAV, 2001.
- Erdoğan, Tunahan, "İbn Hacer'in Nüzhetü'n-Nazar'ı", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 434-435.
- Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- Eşref Ali Tânevî (ö. 1943), *Hadislerle Tasavvuf*, haz. H. Zaferullah Daudî, Ahmed Yıldırım, İstanbul: Umran Yayınları, 1995.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî (ö.370/980), *Tehzîbü'l-Luga*, nşr. Muhammed Avaz Mur'ib, I-VIII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2001.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebu Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö.606/1210), *Mefâtîhu'l-Gayb (et-Tefsîrû'l-Kebîr)*, I-XXXII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999.

———, *el-Mûlahhas fî'l-Hikme ve'l-Mantık*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 293.

Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî (ö.339/950), *Kitâbü Sınâ'ati 'İlmi'l-Mûsîkâ*, Süleymâniye Ktp., Fâzıl Ahmet Paşa, nr. 953.

Faysal b. Kazzâr el-Câsim, *Tevessül Teberrük ve İstigâse Konularında Tevhid İnancına Aykırı İddialar ve Cevapları*, çev. Ahmet İhsan Dünder, nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2006.

Ergun, Sadeddin Nüzhet, *Türk Musikisi Antolojisi*, I-II, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1942-43.

Feridüddin Attar, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbü'rî Attar (ö. 618/1221), *İlâhîname*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: M.E. G.S.B., 1988.

Fettenî, Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî (ö. 986/1578), *Tezkiretü'l-Mevzûât* (Sonunda müellifin *Kânûnu'l-Mevzûât ve'd-Duafâ*'sı ile birlikte), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1415/1995.

Feyyûmî, Hasan b. Ali el-Feyyûmî'nin (ö. ?), *Fethu'l-Karîbi'l-Mücîb Şerhu't-Tergîb ve't-Terhîb li'l-Münzirî* (Ali Ebû'l-Hasan el-Mâlikî, *Telhîsu Fethi'l-Karîbi'l-Mücîb 'ala't-Tergîb ve't-Terhîb li'l-Hâfızî'l-Münzirî*, İstanbul: Süleymâniye Ktp., Fâtih, nr. 67).

Fihrisü Mahtûâtî Dâri'l-Kütübi'l-Misriyye, I-X, Kâhire, 1926 ve sonrası.

Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö.817/1415), *el-Kâmûsü'l-Muhît*, nşr. Muhammed Naîm el-Arkûsî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

———, *el-Maksadü'l-Esnâ fî Şerhi Me'ânî Esmâillâhi'l-Hüsna*, nşr. Bessâm Abdülvahhâb el-Câbî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.

———, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, nşr. Muhammed Süleymân el-Aşkar, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.

Gazzî, Yûsuf b. Muhammed el-Gazzî el-Hanefî (ö. 1290/1873), *Hâşiye Câmia ale'l-Ferîde bi-İlmi'l-Mustalah*, nşr. Fehd b. Âmir el-Acmî, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.

Gökyay, Orhan Şaik, "Kâtib Çelebi; Hayatı - Şahsiyeti - Eserleri", *Kâtib Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, 1991, s. 3-90.

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

- Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dârü'l-Hadîslerin Yeri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Güler, Zekeriya, *Hadis Tetkikleri*, İstanbul: İFAV, 2015.
- Gültekin, Hikmet, “I. Kısım”, *Kırk Hadis Şerhi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005, s. 9-137.
- Güner, Osman, *Ebu Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Habeşî, Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmiu's-Şurûh ve'l-Havâşî Mu'cem Şâmil li Esmâi'l-Kütübi'l-Meşrûha fî't-Türâsi'l-İslâmî ve Beyânu Şurûhihâ*, I-III, Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfî, 1425/2004.
- Hâherzâde, Ebû Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî (ö. 483/1090), *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî (Fevâidü'l-Kudûrî, Şerhu Müşkilâti'l-Kudûrî, Hallü Müşkilâti'l-Kudûrî)*, Süleymâniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 421; Süleymâniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 847, Süleymâniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 92.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Hamduveyh el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, nşr. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1397/1977.
- , *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, İskenderiyye: Dâru'd-Da've, 1403/1983.
- , *el-Müstedrek ale's-Sahîhain (Zehebî'nin Telhîsu'l-Müstedrek'i ile birlikte)*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ', I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî (ö. 446/1055), *el-İrşâd fî Ma'rifeti 'Ulemâi'l-Hadîs*, nşr. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs, I-III, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Halîmî el-Buhârî el-Cürcânî (ö. 403/1012), *el-Minhâc fî Şuabi'l-Îmân*, nşr. Hilmî Muhammed Fevde, I-III, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.
- Hansu, Hüseyin, “Babanzâde Ahmed Naim'in Tecrîd-i Sarîh Tercemesi'nin Mukaddimesi”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 441-443.
- Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerî el-Harâitî (ö. 327/939), *Mekârimü'l-Ahlâk ve Me'âlîhâ ve Mahmûdu Tarâikihâ*, el-Matba'atü's-Selefiyye, Kâhire, 1350/1931.
- Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî (ö. 516/1122), *Dürretü'l-Gavvâs fî Evhâmi'l-Havâs*, nşr. Arafat Matracî, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1418/1998.

- Hasan Çelebi, Hasan Çelebi b. Muhammed Şâh b. Şemseddîn el-Fenârî (ö. 886/1476), *Hâşiyetü'l-Mutavvel li Hasan Çelebî*, Kum: Menşûrâtü Şerîfi'r-Radî, ts.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998), *Me'âlimü's-Sünen*, I-IV, Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- , *el-Esmâü'l-Mübhome fi'l-Enbâi'l-Muhkeme*, nşr. İzzeddîn Ali es-Seyyid, Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417/1997.
- , *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih*, nşr. Âdil b. Yûsûf el-Azzâzî, I-II, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1421/2000.
- , *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- , *Târîhu Bağdâd*, I-XVIII, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Hatîb el-Kazvînî, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî eş-Şâfî (ö. 739/1338), *Telhîsü'l-Miftâh (et-Telhîs)*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007/1428.
- Hâzîmî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzîm el-Hâzîmî el-Hemedânî (ö. 584/1188), *el-İ'tibâr fi'n-Nâsih ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr*, Seyyid Hâşîm en-Nedvî, Muhammed Tâhâ en-Nedvî ve Heyet, Haydarâbâd: Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1359/1940.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî (ö. 807/1405), *Keşfü'l-Estâr an Zevâidi'l-Bezzâr ale'l-Kütübi's-Sitte*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- , *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, I-IV, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hocazâde Ahmed Hilmi (ö. 1332/1913), *Ziyâret-i Evliyâ*, İstanbul: Cihan Kütüphanesi Matbaası, 1325.
- Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdillâh el-Humeydî (ö. 488/1095), *el-Cem' Beyne's-Sahîhayn*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Lübnân. Dâru İbn Hazm, 1423/2002.
- Hüseyinî, Ebu'l-Mehâsin Şemseddin Muhammed b. Ali b. el-Hasan Hüseyinî (ö. 765/1364), *Zeylû Tezkireti'l-Huffâz*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1375/1956.

- Irâkî, Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî (ö. 806/1403), *Fethu'l-Mugîs Şerhu Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-İrâkî*, nşr. Salâh Muhammed Muhammed Uvayza, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- , *el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr fi'l-Esfâr fi Tahrîci Mâ fi'l-İhyâi mine'l-Ahbâr*, (Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinin zeylinde), I-V, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- , *Şerhu't-Tebsıra ve't-Tezkire*, I-III, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- , *et-Takyîd ve'l-Îzâh limâ Utlika ve Uglika min Mukaddimeti'bni's-Salâh*, nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh, Beyrut: Dârü'l-Hadîs, 1405/1984.
- İbn Abdilber, Ebû Amr Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî el-Kurtubî (öl. 463/1071), Ebû Amr Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî el-Kurtubî (öl. 463h.), *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlih*, nşr. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî, I-II, Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1419/1998.
- , *el-İntikâ' fî Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- , *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, nşr. Ali Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Abdüsselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 660/1262), *el-Kavâidü'l-Kübrâ (Kavâidü'l-Ahkâm fî Islâhi'l-Enâm)*, nşr. Nezîh Kemâl Hammâd ve Osman Cüm'a Damîriyye, I-II, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1421/2000.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836), *Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvaz, I-XII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (ö. 365/976), *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, nşr. Kurul, I-VII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1405/1985.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâi el-Hâtimî (ö. 638/1240), *Fusûsu'l-Hikem*, nşr. Ebu'l-Alâ Afîfî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts. (*Fusûsu'l-Hikem*, çev. ve şerh Ekrem Demirli, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2008).
- , *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Ahmed Şemseddîn, I-IX, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011 (*Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, I-XVIII, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008).
- , *Nurlar Hazinesi (Mişkâtü'l-Envâr)*, nşr. Muhammed Valsân, çev. Mehmet Demirci, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- , *Tefsîrü İbn Arabî*, I-II, y.y., ts., I, 6 (*Tefsir-i Kebir Te'vilât*, çev. Vahdettin İnce, I-II, İstanbul: Kitsan, 2007).

- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Arrâk el-Kinânî ed-Dımaşkî (ö. 963/1556), *Tenzîhü's-Şerîa ani'l-Ahbâri's-Şenîati'l-Mevzûa*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf ve Abdullah Muhammed es-Sıddîk, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1401/1981.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk ve Zikru Fadlihâ ve Tesmiyetü Men Hallehâ mine'l-Emâsil evi'ctâze bi Nevâhîhâ min Vâridihâ ve Ehlihâ*, nşr. Alî Şîrî, I-LXX, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1419/1998.
- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî (ö. 733/1333), *el-Menhelü'r-Revî fî Muhtasari Ulûmi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan, Dımaşk: Dâru'l-Fıkr 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Mevzûât*, nşr. Tevfîk Hamdân, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- , *Saydü'l-Hâtır*, nşr. Âmir b. Ali Yâsîn, Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 1419/1998.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî (ö. 833/1429), *et-Temhîd fî 'İlmi't-Tecvîd*, nşr. Alî Hüseyin el-Bevvâb, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1405/1985.
- İbn Dakîkul'îd, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî (ö. 702/1302), *el-İktirâh fî Beyâni'l-İstılâh*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'd-Deyba', Ebû Abdillâh (Ebü'l-Ferec, Ebû Muhammed) Vecîhüddîn Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî eş-Şâfiî ez-Zebîdî el-Abderî (ö. 944/1537), *Temyîzü't-Tayyib mine'l-Habîs fîmâ Yedûru 'alâ Elsineti'n-Nâs mine'l-Hadîs*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (ö. 287/900), *es-Sünne*, nşr. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, I-II, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1413/1993.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *Âdâbu's-Şâfiî ve Menâkıbuh*, nşr. Abdulğani Abdülhâlık, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- , *İlelü'l-Hadîs*, nşr. Neş'et b. Kemâl el-Mısırî, I-IV, Kâhire: el-Fârûk el-Hadîsiyye, 1423/2003.
- , *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî, I-IX, Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1271/1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef*, nşr. Muhammed Şâhîn, I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.

- İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ'*, nşr. Nizâr Rızâ, Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, 1385/1965.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî (ö. 879/1474), *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, I-III, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *Câmiu'l-Usûl min Ehâdisi'r-Rasûl*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, I-XII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1404/1984.
- , *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, I-V, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî (ö. 403/1013), *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*, nşr. es-Seyyid İzzet el-Attâr Hüseyinî, I-II, Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî el-'Askalânî (ö. 852/1449), *ed-Dirâye fî Tahrîci Ehâdisi'l-Hidâye*, nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî, I-II, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- , *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, nşr. Muhammed Seyyid Câdulhak, I-V, Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, ts.
- , *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz, I-XIII, Kâhire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1407/1986-1987.
- , *Hedyü's-Sârî (Mukaddimetü Fethi'l-Bârî)*, bkz. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*.
- , *İnbâ'u'l-Gumr bi Enbâi'l-'Umr*, nşr. Hasan Habeşî, I-III, Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1389-1392/1969-1972.
- , *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Muavvaz, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- , *İthâfü'l-Mehere bi'l-Fevâidi'l-Mühtekira min Etrâfi'l-'Aşera*, nşr. Kurul, I-IXX, Medine-i Münevvere: Mücemmau'l-Melik Fehd li Tıbbâti'l-Mushafîş-Şerîf ve Merkezü Hidmeti's-Sünneti ve's-Sîreti'n-Nebeviyye, 1418-1423/1997-2002.
- , *Lisânü'l-Mîzân*, I-VII, Kâhire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- , *el-Mecma'u'l-Müesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1413-1415/1992-1994.
- , *el-Metâlibü'l-'Âliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, I-V, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1414/1993.

- , *el-Mu'cemü'l-Müfehres ev Tecrîdü Esânîdi'l-Kütübi'l-Meşhûra ve'l-Eczâi'l-Mensûre*, nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcî Emrîr el-Meyâdinî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- , *Muvâfakatü'l-Hubri'l-Haber fî Tahrîci Ehâdisi'l-Muhtasar*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî – Subî es-Sâmerrâî, I-II, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1414/1993.
- , *en-Nüket alâ Kitabi İbni's-Salâh*, nşr. Rebî' b. Hâdî b. Umeyr, I-II, Medine-i Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1404/1984.
- , *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*, nşr. Nûreddîn İtr, Dımaşk: Matba'atü's-Sabâh, 1421/2000; nşr. Ali Hasen Abdülhamîd, (*en-Nüket 'alâ Nüzheti'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbeti'l-Fiker*), Beyrut: Dâru İbni'l-Cevzî, 1413/1992; nşr. Nebîl Salâh Abdülmecîd Selîm, Mısır: Mektebetü İbn Abbâs, 1432/2011.
- , *er-Rahmetü'l-Gaysiyye bi't-Tercemeti'l-Leysiyye*, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Kâhire Müessesetü Tebûk li'n-Neşr, ts.
- , *Ref'u'l-İsr an Kudâti Mısır*, Kâhire: el-Matba'atü'l-Emîriyye - Vizâratü'l-Me'ârif, 1376-1380/1957-1961.
- , *Tağliku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Saîd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazakî, I-V, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.
- , *Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. Ebu'l-Eşbâl Sağîr Ahmed Şâğıf el-Pâkistânî, Riyâd: Dârü'l-Âsime, 1416/1995.
- , *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ', I-XII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- , *Telhîsu'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdisi'r-Râfi'yyi'l-Kebîr*, nşr. Ebû Âsım Hasen b. Abbâs b. Kutb, I-IV, Mekke: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995.
- , *el-Vukûf alâ Mâ fî Sahîhi Müslim mine'l-Mevkûf*, nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî, Müessesetü'l- Beyrut: Dârü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- , *ez-Zehrü'n-Nadr fî Nebe'i (Hâli)'l-Hadr*, nşr. Salâhuddîn Makbûl Ahmed, Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 1425/2004.
- , *Zeylû'd-Düreri'l-Kâmine*, nşr. Adnan Dervîş, Kâhire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtî'l-'Arabîyye, 1412/1992.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), *el-Fetâva'l-Hadîsiyye*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- , *el-Hayrâtü'l-Hisân fî Menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, nşr. Halîl el-Meys, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983 (*Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam*, çev. Ahmet Karadut, Ankara: Akçağ Yayınları, 1983).

- İbn Halîl ed-Dımaşkî, Abdullah b. Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 1170/1757), *Cümânü'd-Dürer fî (min) Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, nr. 726.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân mimma Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâ' ev Esbetehü'l-A'yân*, nşr. İhsân Abbâs, VIII, Beyrut: Dâru Sâdir, 1968-1972.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Dauqâ ve'l-Metrûkîn*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî, I-II, Riyâd: Dâru's-Sumey'î, 1420/2000.
- , *el-Müsnedü's-Sahîh 'ale't-Tekâsîmi ve'l-Envâ'i min Gayri Vucûdi Kat'in fî Senedihâ ve lâ Subûti Cerhin fî Nâkilihâ*, (Emîr İbn Balabân'nın (ö. 739/1339), *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* tertibiyle), nşr. Şuayb el-Arnâvût, I-XVIII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- , *es-Sikât*, nşr. es-Seyyid Şerefuddîn Ahmed, I-IX, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1395/1975; nşr. İbrâhîm Şemsuddîn ve Türkî Ferhân el-Mustafâ, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbnü'l-Hanbelî, Radiyyüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm el-Helebî el-Hanefî (ö. 971/1563), *Kafvü'l-Eser fî Safvi 'Ûlûmi'l-Eser*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1988.
- İbnü'l-Hâcib, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (ö. 646/1249), nşr. Yûsuf Hasan Ömer, I-IV, Bingâzî: Kanyûnus Üniversitesi, 1996.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî (ö. 776/1374-75), *Ravzatü't-Ta'rîf bi'l-Hubbi's-Şerîf*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1388/1968.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457), *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Ahmed Şemseddin Kadızâde'nin (ö. 988/1580) *Tekmiletü Şerhi Fethi'l-Kadîr li'bni'l-Hümâm* diğer adıyla *Netâicu'l-Efkâr fî Keşfi'r-Rumûzi ve'l-Esrâr*'ı ile birlikte, nşr. Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî (ö. 311/924), *es-Sahîh*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-IV, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1395/1975.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhay b. el-İmâd el-Hanbelî (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-VIII (I-IV), Beyrut: Dâru'l-Mesîre, 1399/1979.
- İbn Kâdî Şehbe, Ebû Bekr b. Ahmed b. Kâdî Şehbe el-Esedî id-Dımaşkî (ö. 851/1448), *Târîhu İbn Kâdî Şehbe*, nşr. Adnân Dervîş, I-IV, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmi'l-Firansî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1415/1994.

İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî (ö. 507/1113), *Îzâhu'l-İşkâl fî Men Übhime İsmühû mine'n-Nisâ' ve'r-Ricâl*, nşr. Bâsim Faysal el-Cevâbire, Kuveyt: Mektebetü'l-Muallâ, 1408/1988.

———, *Şürûtü'l-Eimmeti's-Sitte*, (*Selâsü Resâil fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs* içinde, s. 55-105), nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1426/2005.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *el-Menârü'l-Münîf fî's-Sahîh ve'd-Daîf*, nşr. Abdurrahmân Yahyâ el-Muallimî, Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1416/1996.

———, *Tehzîbü's-Sünen*, Şemsu'l-Hakk el-Azîmâbâdî'nin *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*'u ile birlikte, I-XIV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.

———, *Zâdü'l-Meâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, nşr. Şuayb el-Arnâvût ve Abdülkâdir el-Arnâvût, I-VI, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.

İbn Kemâl (Kemalpaşazâde), Şemseddin Ahmed (ö. 940/1534), *Hadis-i Erbaîn*, İstanbul 1316.

———, *Hamsu Resâil fî'l-Fırak ve'l-Mezâhib*, Kâhire: Dâru's-Selâm, 1426/2005.

———, *Hâşiyetü'bni'l-Kemâl alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ Evâili'l-Keşşâf*, Süleymâniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 00074-002.

———, *Resâil-i İbn Kemal Paşa*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316/1898.

———, *Şerhu'l-Erba'îne Hadîsen*, Süleymâniye Ktp., Reîsü'l-Küttâb, nr. 1157 (vr. 39b-43a; 43a-48a); *Şerhu'l-Hadîs el-Erbaîn*, İstanbul 1316.

———, *Şerhu Hamriyyeti'bni'l-Fâriz*, Ürdün: Âlemü'l-Kütübî'l-Hadîs, 1432/2011.

———, *Şerhu'l-Merâh fî's-Sarf*, Dikgöz Efendi olarak bilinen Şemseddîn Ahmed'in (ö. 870/1465) *Şerhâni alâ Merâhi'l-Ervâh fî İlmi's-Sarf* şerhi ile birlikte, Mısır: Mustafa el-Bâbî Matbaası, 1379/1959.

———, *Tefsîrü İbn Kemal Paşa*, Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, nr. 59.

———, *et-Tenbîh alâ Galati'l-Câhili ve'n-Nebîh*, nşr. Reşîd Abdurrahmân, el-Mevrid Dergisi, sy. 4, Bağdâd: Vizâreti's-Sekâfe ve'l-İ'lâm/Dâru'l-Câhız, 1401/1981.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Dâru Hecr, Cîze (Suudi Arabistan), 1417/1997.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî (ö. 879/1474), *el-Kavlü'l-Mübteker alâ Şerhi*

Nuhbeti'l-Fiker, nşr. Abdülhamîd Muhammed ed-Dervîş, Dimaşk: Dâru'l-Fârâbî, 1429/2008.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen*, (*Mevsûatü'l-Hadîsi's-Serîf el-Kütübü's-Sitte* içinde), nşr. Sâlih b. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrahim Âlu's-Şeyh, Riyâd: Dâru's-Selâm, 1420/1999.

İbn Melek, Abdullatîf b. Abdulazîz b. Ferište (ö. 821/1418), *Mebârîku'l-Ezhâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr*, I-III, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1415/1995.

———, *Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn*, Süleymâniye Ktp., Âşîr Efendi, nr. 101.

———, *Şerhu Menâri'l-Envâr fî Usûli'l-Fıkh*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

———, *Şerhu Mesâbîhi's-Sünne*, nşr. Nûreddîn Tâlib, I-VI, Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1433/2012.

İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî (ö. 970/1563), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir alâ Mezhebi Ebî Hanîfete'n-Nu'mân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.

İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî (ö. 795/1393), *Şerhu İleli't-Tirmizî*, nşr. Dr. Hemmâm Abdürrahîm Saîd, I-II, ez-Zerkâ' (Ürdün): Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987.

———, *et-Tahvîf mine'n-Nâr ve't-Ta'rîf bi-Hâli Dâri'l-Bevâr*, nşr. Ebû Enes Hilmi b. Muhammed b. İsmâîl er-Reşîdî, İskenderiyye: Dâru'l-İmân, 1425/2004.

———, *Zeylû Tabakâti'l-Hanâbile*, nşr. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymîn, I-V, Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Ulûmü'l-Hadîs (Mukaddimetü İbni's-Salâh)*, nşr. Nûreddîn İtr, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İbnü's-Sünnî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî eş-Şâfiî (ö. 364/975), *Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle*, nşr. Ebû Muhammed Abdurrahmân Kevser el-Berunî, Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye ve Beyrut: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, ts.

İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî (ö. 385/996), *Nâsihu'l-Hadîs ve Mensûhuh*, nşr. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Zerkâ/Amman: Mektebetü'l-Menâr 1408/1988.

İbnü's-Şihne, Ebû'l-Velîd Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Sekafî el-Halebî (ö. 815/1412), *Ravzatü'l-Menâzir fî Ahbâri'l-Evâil ve'l-Evâhir*, nşr. Seyyid Muhammed Mühennâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.

İbn Tağriberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâleddîn Yûsuf b. Tağriberdî (ö. 874/1469), *ed-Delîlû's-Şâfi' 'ale'l-Menheli's-Sâfi'*, nşr. Fehim Muhammed Şeltut, I-II, Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1400/1980.

———, *en-Nucûmu'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, I-XVI, Kâhire 1347-1392/1929-1956.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Abdüsselâm b. Teymiyye el-Harrânî (ö. 728/1328), *el-Fetâva'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Musatafâ Abdülkâdir Atâ, I-VI, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

———, *el-İhtiyârâtü'l-Fıkhiyye*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1397/1978.

———, *İktidâu's-Sırâtü'l-Mustakîm li Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm*, nşr. Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl, I-II, Riyâd: Dârü'l-Âsime, 1419/1998.

———, *Kâidetün Celîletün fî't-Tevevssülü ve'l-Vesîle*, nşr. Rebî' b. Hâdî el-Medhalî, Demnehûr: Mektebetü Lîne, 1412/1992.

———, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, cem ve tertîb Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım en-Necdî, I-XXXVII, Riyâd: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 1412/1991.

———, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, IX, Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1409/1989.

İbn Tolun, Ebu'l-Fazl Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed es-Sâlihî ed-Dımaşkî İbn Tolun (ö. 953/1546), *el-Kalâ'idü'l-Cevheriyye fî Târîhi's-Sâlihiyye*, nşr. Muhammed Ahmed Dehmân, I-II, Dımaşk: Matbû'âtü Mecma'i'l-Lügati'l-Arabiyye, 1369/1980.

İbn 'Useymîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. 'Useymîn el-Vüheybî et-Temîmî (ö. 1421/2001), *İsim ve Sıfat Tevhidinde Ehl-i Sünnet'in Muhaliflere Cevabı*, çev. ve nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2003.

İlmiyye Sâlnâmesi, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.

İbrâhîm el-Halebî, İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî (ö. 956/1549), *Mülteka'l-Ebhur*, Dâmâd lakabıyla tanınan Şeyhîzâde Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân el-Kelîbûlî'nin (ö. 1078/1667) *Mecma'u'l-Enhur* ile Alâuddîn Muhammed b. Ali Haskefî'nin (ö. 1088/1677) *ed-Durrü'l-Müntekâ fî Şerhi'l-Mültekâ* şerhleri birlikte, nşr. Halîl 'İmrân el-Mansûr, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

İsmail Paşa, İsmâil b. Muhammed Emîn Bâbenzâde el-Bağdâdî (ö. 1339/1921), *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, I-II, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955.

———, *Îzâhu'l-Meknûn fî'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, nşr. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, I-II, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.

İzmirli İsmâil Hakkı (1869-1946), *Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri*, İstanbul 1340/1921.

———, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye*, İstanbul: Tevsî-i Tıbbât Matbaası, 1332.

- , *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli, Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- İzmirli İsmâîl Hakkı – Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati*, nşr. İbrahim Hatiboğlu, İstanbul: Dâruhâdis, 2001.
- İzzeddin, Muhammed Kemâleddin İzzeddin, *İbn Hacer el-Askalânî Mü'errihen*, Beyrut: Dâru İkra', 1407/1987.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim (Şerhu Sahîhi Müslim li'l- Kâdî İyâz)*, nşr. Yahyâ İsmâîl, I-IX, Mansûra (Mısır): Dâru'l-Vefâ', 1419/1998.
- , *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kâhire: Dâru't-Türâs, Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1389/1970.
- Kâdî Mir el-Meybüdü, Kâdî Mir Hüseyin b. Muînüddîn el-Meybüdü'ye (ö. 909/1503-1504), *Şerhu'l-Hidâye fi'l-Hikme*, İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1283.
- Kahraman, Hüseyin, “İbnü's-Salâh'ın Ulûmü'l-Hadîs'i”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 426-429.
- Kalaycı, Mehmet, *Osmanlı Sünniliği Tarihsel-Sosyolojik Bir Tahlil Denemesi*, Ankara: Otorite Yayınları, 2015.
- Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadîsler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Karacabey, Salih, *Hadis Tenkidi*, Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- , *Metin Tenkidi Hadislerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Belirleme Yolları*, Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Karadağ, Cağfer, *İbn Arabî'nin İtikadî Görüşleri*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Karagöz, Mehmet, “Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler Hareketi”, *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XI, s. 65-148.
- Karahan, Abdülkadir, *İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis: Toplama, Tercüme ve Şerhleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, nr. 284, 1991.
- Karaman, Hayreddin, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, I-II, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Karapınar, Fikret, *Muhaddis Sufilerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri*, Konya 2009.
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa: Uludağ Yayınları, 1993.
- , *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.

- Karataş, Mustafa, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, İstanbul: İlim Hizmetleri Araştırma Merkezi, 2006.
- Kardavî, Yusuf, *Keyfe Neteâmel maa's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Riyâd: Mektebetü'l-Müeyyed, 1411/1991.
- Karlıga, Bekir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsîri (İbn Kesîr)*, I- XVI, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1988.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî (ö. 587/1191), *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, I-VII, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kâsimî, Muhammed Cemâleddîn el-Kâsimî ed-Dımaşkî (1866-1914), *Kavâidü't-Tahdîs min Fünûni Mustalahi'l-Hadîs*, nşr. Mustafâ Şeyh Mustafâ, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1425/2004.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517), *İrşâdü's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kâşifî, Mevlânâ Kemâlüddîn Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Kâşifî el-Herevî (ö. 910/1504-1505), *Tefsîr-i Kâşifî (Hüseynî) (Mevâhib-i Aliyye)* (Farsça Tefsir), Süleymâniye Ktp., Hasan Paşa, nr. 192.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah (ö. 1067/1657), *Mizânü'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1980.
- , *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I-II, İstanbul 1391/1971.
- Kavukcî, Ebü'l-Mehâsin Şemsüddîn Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî (ö. 1305/1888), *el-Lü'lüü'l-Mersû' fi Mâ Lâ Asle Lehû ev bi Aslihî Mevzû'*, nşr. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1415/1994.
- Kaya, Halil, *Gazzâlî'de Hadis Usûlü ve Rivâyeti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, (ö. 1407/1987), *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimu Musannifi'l-Kütübî'l-'Arabiyye*, I-XV, Dımaşk: 1376-1379/1957-1960.
- Keleş, Ahmet, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Kemâleddin ed-Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ el-Kahirî eş-Şâfiî (ö. 808/1405), *Hayâtü'l-Hayevân el-Kübrâ*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Keskioğlu, Osman, *İslâm'da Eğitim Öğretim*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, nr. 249, 1985.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî el-Hasenî (1857-1927), *Nazmü'l-Mütenâsir mine'l-Hadîsi'l-Mütevâtir*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.

- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî (ö. 1382/1962), *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât ve Mu'cemu'l-Meâcim ve'l-Meşyahât ve'l-Müselâsât*, nşr. İhsân Abbâs, I-III, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1432/2011.
- Kevâşî, Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mevsilî (ö. 680/1281), *et-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz (Telhîsu Tebsîrati'l-Mütezekkir ve Tezkireti'l-Mütebassır, et-Telhîs fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd, Tefsîrû'l-Kevâşî)*, Süleymâniye Ktp., Ayasofya, nr. 94.
- Kevserî, Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952), *Makâlâtü'l-Kevserî*, Kâhire: Dâru's-Selâm, 1418/1998.
- , *et-Tahrîru'l-Vecîz fîmâ Yebteğîhi'l-Müstecîz*, nşr. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1413/1993.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara: Kitâbiyât, 2002.
- , *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Kindû, Muhammed İshâk, *Menhecü'l-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî fî'l-Akîde min Hilâli Kitâbihi "Fethu'l-Bârî"*, I-II, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî (ö. 786/1384), *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Koçyiğit, Talat, *Hadîs İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1971.
- , *Hadîs Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- , *Hadis Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- , *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yayınları, 1992.
- , *Makaleler*, Konya: Hüner Yayınevi, 2009.
- Konevî, Ebü'l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yûsuf Konevî (ö. 673/1274), *Hadis-i Erbain*, çev. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: KİTSAN, 1998,; *Tasavvufta 40 Hadis*, çev. Harun Ünal, İstanbul: İhvan Neşriyat, ts.
- Köktaş, Yavuz, *Fethu'l-Bârî ve Umdetü'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İstanbul: İsam, 2009.
- , *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, Rize: STS Yayınları, 2015.
- , *Hadîs Usûlü Yazıları*, İstanbul: Neşriyat, 2010.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, I-XX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye tarafından 1413/1993.
- , *et-Tezkire bi Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*, Kâhire, Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1411/1991.
- Kurul, *Pratik Akâid Dersleri*, çev. M. Beşir Eryarsoy, nşr. Necmi Sarı, İstanbul: Ümmülkura Yayınları, 2007.
- Kutlay, Halil İbrahim, *el-İmâm Alî el-Kârî ve Eseruhu fî İlmi'l-Hadîs*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408/1987.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî el-Hindî (1848-1886), *el-Âsârü'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Mevzûa*, nşr. Muhammed es-Saîd Besyûnî Zağlûl, Bağdâd: Mektebetü's-Şarki'l-Cedîd, 1404/1984.
- , *el-Ecvibetü'l-Fâzıla li'l-Es'ileti'l-Aşareti'l-Kâmile*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1426/2005.
- , *İkâmetü'l-Hucce alâ Enne'l-İksar fî't-Taabbüd Leyse bi Bid'a*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Kâhire: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1410/1990.
- Lütfullah el-Halîmî (ö. XV. yüzyılın sonları), *Bahrü'l-Garâib fî Lugati'l-Furs* (Farsça-Türkçe sözlük), Süleymânîye Ktp., Esad Efendi, nr. 3281.
- Macit, Yunus, *Osmanlı İmparatorluğu Gerileme Döneminde Hadis Çalışmaları (1699-1876)*, Rize 2006.
- Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd, *Tahrîcu Ehâdisi İhyâi Ulûmi'd-Dîn*, I-VII, Riyâd: Dâru'l-'Âsime, 1408/1987.
- Mahmûd Tahhân, *Teysîru Mustalahi'l-Hadîs*, Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 2011/1432.
- M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Kesioğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- , *İslâmda Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), *el-Muvatta'*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Mardin, Ebû'l-Ulâ, *Huzûr Dersleri*, haz. İsmet Sungurbey, II-III, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966.
- Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- , *Birgivi Mehmed Efendi: Osmanlı'da Bir Dâru'l-Hadîs Şeyhi*, İstanbul: Dâru'lhadis, 2008.

- , “Hadis Usûlünün Kaynakları”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zîşan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 227-229.
- Mehmed Ali Aynî (1869-1945), *İsmail Hakkı Bursalı ve Rûhu'l-Beyan Müellifi*, nşr. İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Büyüyen Ay, 2013.
- , *Türk Azizleri I, İsmâil Hakkı Bursevî*, İstanbul: Mârifet Basımevi, 1944.
- Mehmed Medenî et-Trabzonî, Mehmed b. Mahmûd b. Sâlih b. Hasan el-Medenî et-Trabzonî (ö. 1200/1786), *Hâşiye 'alâ Nuhbeti'l-Fiker*, BEYBEK, Haraççıoğlu, nr. 350.
- Mehmed Şemseddîn Efendi, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergahları)*, nşr. Mustafa Karakadir Atlansoy, Bursa: Uludağ Yayınları, 1997.
- Menî' Abdülhalîm Mahmûd, *Menâhicü'l-Müfessirîn*, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısırî – Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1421/2000.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, I-IV, İstanbul: Eda Neşriyat, ts.
- M. Sâdi Çöğenli, Kenan Demirayayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
- Mevdûdî, Seyyid Ebu'l-Âlâ el-Mevdûdî (1903-1979), *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî ve arkadaşları, I-VII, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XXXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2002.
- Moğultay b. Kılıç, Alâeddin Moğultay b. Kılıç et-Türkî (ö. 762/1361), *İslâhu Kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Ebû Abdillaâh Muhyiddîn b. Cemâl el-Bekârî, Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- Molla Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî (ö.1014/1605), *Cem'u'l-Vesâil fî Şerhi's-Şemâil*, I-II, Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *Şerhu's-Şemâili'n-Nebeviyye ve'l-Hasâisi'l-Muhammediyye* şerhiyle birlikte, Mısır: Matbaatü's-Şerefiyye, 1317-1318.
- el-Esrâru'l-Merfûa fî'l-Ahbâri'l-Mevzûa (el-Mevzûâtü'l-Kübrâ)*, nşr. Muhammed b. Lütî es-Sabbâğ, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406/1986.
- , *Manzûme fî Medhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye li'l-Birgivî*, Süleymâniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 150/1, vr. 1-2.
- , *el-Masnû' fî Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mevzû' (el-Mevzûâtü's-Sügrâ)*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1398/1978; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1414/1994.

- , *el-Minehu'l-Fikriyye bi Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* (Kenarında Zekerıyyâ el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) *ed-Dekâiku'l-Muhkeme fî Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* adlı eseriyle, Kâhire 1302).
- , *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbîh*, nşr. Cemâl Aytânî, I-XI, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- , *Şerhu Ayni'l-İlm ve Zeyni'l-Hilm*, I-II, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1351/1932.
- , *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, nşr. Muhammed Nizâr Temîm – Heysem Nizâr Temîm (Abdûlfettâh Ebû Gudde'nin takdimiyle), Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.
- Muallim Nâci, Muallim Ömer Nâci Muallim Nâci (ö. 1310/1893), *Esâmî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308.
- Muhammed Avvâme, *Hukmu'l-Amel bi'l-Hadîsi'd-Daîf Beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbîk ve'd-Da'vâ*, Cidde: Dâru'l-Minhâc, Medine-i Münevvere: Dâru'l-Yüsr, 1437/2017.
- Muhammed b. Ahmed b. İyâs el-Hanefî, Ebû'l-Berekât (ö. 930/1524), *Bedâiu'z-Zuhûr fî Vekâ'ihî'd-Duhûr*, I-V, Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1402/1982.
- Muhammed Habîbullah eş-Şinkâtî (1878-1944), *Zâdü'l-Müslim fîme'ttefeka Aleyhi'l-Buhârî ve Müslim*, I-VI, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- Muhammed el-Hût, Ebû Abdillâh (Ebû Abdirrahmân) Muhammed b. Dervîş b. Muhammed el-Hût el-Beyrûtî el-Alevî (ö. 1276/1860), *Esne'l-Metâlib fî Ehâdîsi Muhtelifeti'l-Merâtib*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I-III, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005.
- Muhammed İliş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İliş el-Mısırî'nin (ö. 1299/1882), *Fethu'l-Aliyyi'l-Mâlik fî'l-Fetvâ alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik (Fetâvâ Muhammed İliş)* (Kenarında İbn Ferhûn'un (ö. 799/1397) *Tebsiratü'l-Hükkâm fî Usûli'l-Akzye ve Menâhici'l-Ahkâm*'ı ile birlikte), I-II, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Laktü'l-Le'âli'l-Mütenâsire fî'l-Ehâdîsi'l-Mütevâtire*, nşr. M. Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fazlullah b. Muhibbillah ed-Dimaşkî el-Muhibbî (ö. 1111/1699) *Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdî 'Aşar*, I-IV, Kâhire: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1284.

- Muhyiddîn İbnü'l-Hatîb, Amasyalı Hatîbzâde Muhyiddîn Mehmed (ö. 940/1534), *Ravzû'l-Ahyâri'l-Müntehab min Rebî'i'l-Ebrâr (fî İlmi'l-Muhâdarât)*, Dîmaşk: Dâru'l-Kalem, 1423/2002.
- Murtazâ ez-Zeyn Ahmed, *Menâhicü'l-Muhaddisîn fî Takvîyeti'l-Ehâdisi'l-Hasene ve'd-Daîfe*, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1994.
- Murâdî, Ebu'l-Fazl Muhammed Halîl b. Ali b. Muhammed el-Murâdî (ö. 1206/1791), *Silkü'd-Dürer fî A'yâni'l-Karni's-Sânî 'Aşer*, nşr. Ekrem Hasen el-Alebî, I-IV, Beyrut: Dâru Sâdır, 1433/2012.
- Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî (ö. 610/1213), *el-Mugrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî (1865-1935), *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmi'i't-Tirmizî (Mukaddime)*, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî (ö. 1031/1622), *et-Teyisr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, nşr. Dr. Mustafâ Muhammed ez-Zehebî, I-VI, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1421/2000.
- , *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr min Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, nşr. Ahmed Abdüsselâm, I-VI, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- , *el-Yevâkît ve'd-Dürer fî Şerhi Nühbeti İbni Hacer*, nşr. Murtaza ez-Zeyn Ahmed, I-II, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî (ö. 656/1258), *et-Tergîb ve't-Terhîb mine'l-Hadîsi's-Şerîf*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim (el-Câmi'u's-Sahîh)*, (*Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitte* içinde), nşr. Sâlih b. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrahim Âlu's-Şeyh, Riyâd: Dâru's-Selâm, 1420/1999.
- , *Kitâbü't-Temyîz*, nşr. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, Murabba'/Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Kevser, 1410/1990.
- Müstevfî, Hamdullâh el-Müstevfî (ö. 740/1340'tan sonra), *Târîh-i Güzîde* (Farsça tarih), nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran: Müessesetü İntişârât Emîr Kebîr, 1362.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân el-Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567), *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâli ve'l-Ef'âl*, nşr. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî, I-XVIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Namlı, Ali, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- , "İsmâil Hakkı Bursevî Hazretlerinin Hayatı ve Eserleri", *Rûhu'l-Beyân Kur'an Meâli ve Tefsiri*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1432/2011, I, 9-38.

- Nasîrüddîn et-Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 672/1274), *Tecrîdü'l-İ'tikâd*, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin (ö. 726/1325), *Keşfü'l-Murâd fî Şerhi Tecdî'l-İ'tikâd* adlı şerhi ile birlikte, Beyrut: Menşûrâtü Müesseseti'l-A'lemî tarafından 1408/1988.
- Necmeddîn-i Dâye, Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullâh b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî (ö. 654/1256), *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye fî't-Tefsîri'l-İşâri's-Sûfî [Bahrü'l-Hakâik ve'l-Me'ânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Meşânî, et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye ('Aynü'l-Hayât)]*, Alâüddevle-i Simnânî'nin (ö. 736/1336) *'Aynü'l-Hayât (Necmü'l-Kırân fî Te'vîlâtü'l-Kur'ân)* adlı tekmilesiyle birlikte, nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, I-VI, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1430/2009.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915), *Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle*, nşr. Dr. Fârûk Hamâde, Dimaşk ve Beyrut: Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, 1421/2001.
- , *es-Sünenü'l-Kübrâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvût, I-XII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- , *es-Sünenü's-Sügrâ, (el-Müctebâ), (Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitte içinde)*, nşr. Sâlih b. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrahim Âlu's-Şeyh, Riyâd: Dâru's-Selâm, 1420/1999; (Suyûtî'nin (öl. 911h.) *Zehru'r-Rubâ 'ale'l-Müctebâ Şerhi* ve Sindî'nin (öl. 1138h.) Hâşiyesiyle birlikte), I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1348/1930.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), *el-Kâfî fî Şerhi'l-Vâfî*, I-IV, Süleymâniye Ktp., Fatih, nr. 1849, 1850, 1852, 1853.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî (ö. 537/1142), *et-Teysîr fî't-Tefsîr*, I-II, İstanbul: Süleymâniye Ktp., Tarhan Vâlide Sultan, nr. 115.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Ezkâr*, nşr. Âmir b. Alî Yâsîn, Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 1422/2001.
- , *Fetâva'(l-İmâmi)'n-Nevevî*, nşr. Muhammed el-Haccâr, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996.
- , *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, I-XX, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- , *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, XVIII, Kâhire-Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1407/1987.
- , *Riyâzü's-Sâlihîn*, nşr. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1412/1992.
- , *et-Takrîb ve't-Teysîr li(fî)-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr* (bkz. Süyûtî (ö. 911/1505), *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*).
- , *Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lugât*, nşr. Heyet, I-III, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.

- Nûreddîn el-Halebî, Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî (ö. 1044/1635), *İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye)*, I-III, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2008.
- Okiş, M. Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul: AÜİF Yayınları, nr. 27, 1959.
- Okuyan, Mehmet, *Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsîri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001.
- Osmânzâde Hüseyin Vassâf (1872-1929), *Kemâlnâme-i Hakkî*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp. (BEYBEK), Genel, nr. 129.
- , *Sefîne-i Evliyâ*, sadeleştiren Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, I-V, İstanbul: Kitabevi, 2011.
- Özşenel, Mehmet, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: İFAV, 2014.
- Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- , “Hadis İlmi: Temel Kavramları ve Alt Dalları”, *Hadis Tarihi ve Usulü*, Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 2-35.
- , *Hadislerin Kur'an'a Arzının Problemleri, Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1998.
- , *Metin Tenkidi*, İstanbul: İFAV, 2010.
- , “Zayıf Hadislerle Amel”, İstanbul: İnsan Yayınları, ts., s. 109-134.
- Radiyyüddîn Sâgânî, Ebü'l-Fezâil Radiyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgânî (ö. 650/1252), *Meşâriku'l-Envârî'n-Nebeviyye min Sıhâhi'l-Ahbâri'l-Mustafaviyye*, nşr. Şükrî Ankârâvî, İstanbul: Dersââdet (Matbaatü'r-Reşâdiyye), 1329.
- , *el-Mevzûât*, nşr. Necm Abdurrahmân Halef, Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1405/1987.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108), *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî, Dimaşk: Dâru'l-Kalem-Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1418/1997.
- , *Tefsîrü'r-Râgıb el-İsfahânî*, nşr. Muhammed Abdülazîz Besyûnî, Tantâ: Külliyyetü'l-Âdâb bi-Câmiati Tantâ, 1420/1999.
- , *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Serî'a*, nşr. Ebü'l-Yezîd Ebû Zeyd el-Acemî, Kâhire: Dâru's-Selâm, 1428/2007; Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1400/1980.
- Ramazan Efendi, Ramazan b. Muhammed (ö. 1025/1616), *Şerhu Ramazân Efendî 'alâ Şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye (el-Havâşi'r-Ramazâniyye)*, nşr. Muhammed Hâdî eş-Şemrahî el-Mârdînî, Diyarbakır: Mektebetü Seydâ, ts.

- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1268'den sonra), *Muhtârû's-Sihâh*, Kuveyt: Dâru'l-Kitâbi'l-Hadîs, 1993.
- Reşîdüddîn-i Meybüdü, Ebü'l-Fazl Reşîdüddîn Ahmed b. Ebî Saîd Meybüdü Yezdî (ö. 520/1126'dan sonra), *Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr* (Farsça tasavvufî Kur'an tefsîri), nşr. Ali Asgar Hikmet, I-X, Tahran: 1361/1982.
- Sadreddîn Konevî, Ebü'l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yûsuf Konevî (ö. 673/1274), *Şerhü'l-Ehâdîsi'l-Erba'in (Keşfü Estâri Cevâhiri'l-Hikemi'l-Müstahrece min Cevâmi'i'l-Kelim)*, nşr. Abdullah Aydınli, İstanbul: İFAV, 2015.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî (ö. 227/842), *es-Sünen*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Sakallı, Talat, *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddîn Aynî)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- , *Rüya ve Hadis Rivâyeti*, Isparta: Tokoğlu Ofset, 1994.
- Saklan, Bilal, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Sarmış, İbrahim, *Teorik ve Pratik Açından Tasavvuf ve İslam*, İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sehâvî (ö. 902/1497), *el-Cevâhir ve'd-Dürer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, nşr. İbrâhim Bâcis Abdülmecîd, I-III, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1999.
- , *ed-Dav'u'l-Lâmi' li Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, I-XII (I-VI), Beyrut: Dâru Mektebeti'Hayât, ts.
- , *Fethu'l-Mugîs bi-Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-İrâkî*, nşr. Ali Hüseyin Ali, I-IV, Kâhire: Dâru'l-İmâmi't-Taberî, 1412/1992.
- , *İrşâdü'l-Gâvî Bel İsâdü't-Tâlib ve'r-Râvî li'l-İ'lâm bi Tercemeti's-Sehâvî*, nşr. Sa'd b. Feçân ed-Devserî, Kuveyt: Mektebetü Ehli'l-Eser, 1435/2014.
- , *el-Mekâsîdü'l-Hasene fî Beyâni Kesîrin mine'l-Ehâdîsi'l-Müştehire ale'l-Elsine*, nşr. Abdullah Muhammed Sıddîk Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- , *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Zeyli's-Sülûk*, Kâhire: Mektebetü'l-Küliyyâti'l-Ezheriyye, ts.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî (ö. 626/1229), *Miftâhu'l-İlm*, nşr. Nuaym Zerzûr, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987.

- Selîm b. 'Îd el-Hilâlî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'l-lletî Lâ Asle Lehâ ve Eseruha's-Seyyüü fî'l-Akîdeti ve'l-Fıkhi ve's-Sülûk (el-Cüz'ü'l-Evvel 1-50)*, Riyâd: Dâru's-Sumey'î, 1413/1992.
- , *'Ucâletü'r-Râgıb el-Mütemennî fî Tahrîci Kitâbi 'Ameli'l-Yevm ve'l-Leyle li'bni's-Sünnî*, I-II, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, I-XIII, Beyrut 1400/1980-Haydarâbâd: Meclisü Dâireti Meârifî'l-Osmâniyye 1980-1982.
- Semerkindî, Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkindî (ö. 860/1456), *Bahru'l-'Ulûm*, I-III, Süleymâniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 107, 108 ve 109.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî (ö. 373/983), *Bustânü'l-'Ârifîn*, Müellife ait *Tenbîhü'l-Gâfilîn* ile birlikte, Mısır: Matbaatü Meymeniyye, 1311/1895.
- , *Tefsîrû's-Semerkindî*, nşr. Mahmûd Matracî, I-III, Beyrut: Dâru'l-Fikir, ts.
- Seyyid Alizâde Ya'kûb b. Ali (ö. 931/1524), *Mefâtîhu'l-Cinân fî Şerhi Şir'ati'l-İslâm*, nşr. Ahmed Hâdî el-Kassâr, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Seyyid Şerîf Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413), *el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh*, Yüksel Çelik, es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin *el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- , *Kitâbü't-Ta'rîfât*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983; Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1424/2003.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006.
- Sindî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî (ö. 1138/1726), *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni İbn Mâce* (İbn Mâce'nin *Sünen*'i ile birlikte), nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Sirâcüddîn el-Ûşî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Hasen) Sirâcüddîn Alî b. Osmân b. Muhammed b. Süleymân et-Teymî eş-Şehîdî el-Fergânî el-Ûşî (ö. 575/1179), *el-Fetâva's-Sirâciyye*, nşr. Muhammed Osman el-Bestevî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Sofuoğlu, Mehmet, *Tefsîre Giriş*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Suâd el-Hakîm, *el-Mu'cemu's-Sûfî el-Hikme fî Hudûdillâh*, Beyrut: Dârü Nüdre, 1401/1981.
- Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İstanbul: İFAV, 1996.

- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî (ö. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ve Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-X, Kâhire: Matbaatü İsâ el-Bâbi'l-Halebî, 1383-1396/1964-1976.
- Süheylî, Ahmed Süheylî (ö. 1042/1632'den sonra), *Târîhu Mısri'l-Kadîm (ed-Dürretü'l-Yetîme fî Evsâfi Mısri'l-Kadîme)*, Müellif'in *Târîhu Mısri'l-Cedîd*'i ile birlikte, İstanbul: İbrâhim Müteferrika Matbaası, 1142.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî (ö. 581/1185), *el-Emâlî fî'n-Nahv ve'l-Luga ve'l-Hadîs ve'l-Fıkh*, nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ, Kâhire: Matbaatü's-Saâde, 1390/1970.
- , *et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm fîmâ (bimâ) Übhime mine'l-Esmâ' ve'l-A'lâm fî'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah Muhammed Ali en-Nakarât, Trablus: Menşûrâtü Külliyyeti'd-Da'veti'l-İslâmiyye ve Lecnetü'l-Huffâz 'ale't-Türâsi'l-İslâmî, 1401/1992.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî (ö. 632/1234), *Avârifü'l-Maârif*, nşr. Abdülhalîm Mahmûd ve Mahmûd b. eş-Şerîf, Kâhire: Mektebetü'l-Îmân, 1426/2005 (*Tasavvufun Esasları*, çev. H. Kâmil Yılmaz - İrfan Gündüz, İstanbul: Vefa Yayıncılık, ts.).
- Süleymân b. Sâlim es-Sühaymî, *el-A'yâd ve Eseruhâ 'ale'l-Müslimîn*, Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed (ö. 911/1505), *Buğyetü'l-Vü'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nühât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, I-II, Saydâ (Lübnan): el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- , *el-Câmiu's-Sağîr min Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002.
- , *ed-Dürerü'l-Müntesire fî'l-Ehâdîsi'l-Müştehire*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.
- , *el-Hâvî li'l-Fetâvâ*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1424/2004.
- , *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısra ve'l-Kâhira*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, I-II, Saydâ/Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1425/2004.
- , *Katfû'l-Ezhâri'l-Mütenâsire fî'l-Ehâdîsi'l-Mütevâtire*, nşr. Halîl Muhyiddîn el-Mîs, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.
- , *el-Le'âli'l-Masnûa fî'l-Ehâdîsi'l-Mevzûa*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996.
- , *Lübbü'l-Lübâb fî Tahrîri'l-Ensâb*, Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- , *Nazmu'l-İkyân fî A'yânî'l-A'yân*, nşr. Philip Hitti, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1347/1927.

- , *Tabakâtü'l-Huffâz*, nşr. Komisyon, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994.
- , *Târîhu'l-Hulefâ'*, nşr. Hamdî ed-Demredâş, Beyrut: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1425/2004.
- , *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâyâbî, I-II, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996.
- , *et-Tevşîh 'ale'l-Câmi 'i's-Sahîh*, nşr. Rıdvân Câmi' Rıdvân, I-IX, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.
- , *Zehrü'r-Rubâ ale'l-Müctebâ*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1348/1930.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), *el-Müsned*, nşr. Mâhir Yâsin el-Fahl, I-IV, Kuveyt: Mektebetü Gırâs, 1425/2004.
- , *el-Üm*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1410/1990.
- Şakir Mahmûd, Abdülmün'im, *İbn Hacer el-Askalânî Musannefâtuhû ve Dirâsetün fî Menhecihî ve Mevâridihî fî Kitâbihi'l-İsâbe*, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî el-Gırnâtî (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât İslâmî İlimler Metodolojisi*, çev. Mehmet Erdoğan, I-IV, İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî el-Gırnâtî (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât İslâmî İlimler Metodolojisi*, çev. Mehmet Erdoğan, I-IV, İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Şemsu'l-Hakk el-Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (İbnü'l-Kayyim'in *Tehzîbü's-Sünen*'i ile birlikte), I-XIV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Şerefüddîn er-Ruhâvî, Şerefüddîn er-Ruhâvî (ö. 1000/1591), *Hâşiyetü'r-Ruhâvî alâ Şerhi'l-Menâr*, Süleymâniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, nr. 346.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044), *Emâli'l-Murtazâ (Gurerü'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid)*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, I-II, Haleb: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1373/1954.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), *el-Bedru't-Tâli' bi Mehâsini Men Ba'de'l-Karni't-Sâbi'*, I-II, Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- , *el-Fevâidü'l-Mecmûa*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- , *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hak min İlmi'l-Usûl*, nşr. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk, Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1421/2000.

- Şeyhî Mehmed Efendi (ö. 1144/1731), *Vakâiyü'l-Fudalâ', Şekâiku Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, nşr. Abdülkadir Özcan, I-V, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddîn'in (ö. 950/1543), *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdi'l-Beyzâvî*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Şâhîn, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Şihâbüddîn b. Şemsüddîn b. Ömer el-Hindî'nin (ö. 849/1455), *Şerhu'l-Kâfiye li'l-Hindî*, İstanbul: Dersâadet-Şeriketi Sahâfiyye Osmâniyye Matbaası, 1310/1893.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Evsat*, nşr. Târik b. İvazullâh b. Muhammed ve Abdulmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî, I-X, Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995.
- , *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî, I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1414/1993.
- , *el-Mu'cemü's-Sâğîr (er-Ravdu'd-Dânî ile'l-Mu'cemi's-Sağîr li't-Taberânî)*, nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emîr, I-II, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî - Ammân: Dâru Ammâr, 1405/1985.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), *Câmiu'l-Beyân an (fî) Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1412/1992.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933), *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.
- , *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, nşr. Şuayb el-Arnâvût, I-XVI, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Takiyyüddîn İbn Fehd el-Mekkî (ö. 871/1467), *Lahzu'l-Elhâz bi Zeyli Tabakâti'l-Huffâz*, nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr İsâmüddin Ahmed Efendi Taşköprizâde (ö. 968/1561), *Miftâhü's-Sa'ade ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm*, nşr. Kâmil Kâmil Bekrî-Abdülvâhid Ebû'n-Nûr, I-III, Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1388/1968.
- , *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), *el-Müsned*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî eş-Şâfiî (ö. 792/1390), *Hâşiyetü't-Teftâzânî ala'l-Keşşâf*, Süleymâniye Ktp., Amcazâde Hüseyin, nr. 67.
- , *el-Mutavvel Şerhu Telhîsi Miftâhi'l-'Ulûm*, Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338) tarafından *Telhîsü'l-Miftâh*'ı ile birlikte, nşr. Abdülhamîd Hindâvî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007/1428.

- Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî el-Osmânî (1892-1974), *I'lâü's-Sünen (Mukaddimetü I'lâi's-Sünen: Ebû Hanîfe ve Ashâbuhu'l-Muhaddisün)*, I-XXI, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2001.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-Sahîh (es-Sünen)*, (*Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitte* içinde), nşr. Sâlih b. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrahim Âlu's-Şeyh, Riyâd: Dâru's-Selâm, 1420/1999.
- Türçan, Zîşan, *Hadis Şerh Geleneği*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- , "İbn Melek'in Mebâriku'l-Ezhâr'ı", *Hadis El Kitabı*, ed. Zîşan Türçan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 397-398.
- Türîbîştî, Ebû Abdillâh Fazlullâh b. Hasan b. Hüseyin es-Samed et-Türîbîştî (ö. 661/1263), *Kitâbü'l-Müeyesser fî Şerhi Mesâbihi's-Sünne*, nşr. Abdülhamîd Ahmed Yûsuf Hindâvî, I-IV, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1429/2008.
- Uğur, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1991.
- Ünal, İ. Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Konya: Yediveren, 2001.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1888-1977), *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.
- , *Osmanlı Tarihi*, III-IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî (ö. 233/848), *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü'd-Dûrî ö. 248/862 [?])*, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, I-IV, Mekke-i Mükerrreme: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979.
- , *Târîhu Yahyâ b. Maîn (Rivâyetü Osmân b. Saîd ed-Dârimî ö. 280/894)*, nşr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Dımaşk: Dâru'l-Me'mîn li't-Türâs, ts.
- Yâ'kût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şehabeddin Ya'kût b. Abdullah Ya'kût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-VII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1416/1995.
- , *Mu'cemü'l-Üdebâ' (İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb)*, nşr. İhsân Abbâs, I-VII, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Yazıcı, Mahmut, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti (Ma'rifetü's-sahâbe)*, İstanbul: İFAV, 2015.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Yıldırım, Enbiya, *Geleneksel Hadis Yorumculuğu*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.

- , *Hadiste Metin Tenkidi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı İlim Geleneginde Edirne Dârulhadîsi ve Müderrisleri* İstanbul: Dârulhadis, 2001.
- , *Osmanlı'da Kırk Hadis Çalışmaları I*, İstanbul: Osmanlı Hadis Araştırmaları, 2000.
- Yıldız, Sâkıb, *Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkî, Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, (Aslı Fransızca Olan Doktora Tezinin Yayınlanmamış Türkçe Tercümesi).
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.
- , *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkati*, İstanbul: Erkam Yayınları, 1990.
- , *Tasavvufî Hadîs Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadîs Şerhi*, İstanbul: İFAV, 1990.
- Yılmaz, Muhammet, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2008.
- Yiğit, İsmail, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, I-VII, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Yurtsever, M. Murat, *İsmail Hakkî Bursevî Divân*, Bursa: Arasta Yayınları, 2000.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV, 2012.
- , *Hadis Usûlü*, İstanbul: İFAV, 2011.
- Yüksel, Emrullah, *Mehmed Birgivi'nin (929-981/1523-1573) Dini ve Siyasi Görüşleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Zâhidî, Ebû'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmînî (ö. 658/1260), *Kunyetü'l-Münye li-Tetmîmi'l-Gunye (el-Kunye, Kunyetü'l-Fetâvâ)*, Kalküta 1245/1830.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî (ö. 748/1348), *el-Kâşif fî Ma'rifeti Men lehu Rivâyetün fî'l-Kütübi's-Sitte*, nşr. Muhammed Avvâme ve Ahmed Muhammed el-Hatîb, I-II, Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye ve Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1413/1992.
- , *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, nşr. Alî Muhammed el-Becâvî, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- , *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ'*, nşr. Şuayb el-Arnâvût ve Hüseyin el-Esed, I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992.
- , *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Zekerıyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 926/1520), *Fethü'l-Bâkî bi-Şerhi Elfiyyeti'l-İrâkî*, nşr. Abdüllatîf Hemîm ve Mâhir el-Fahl, I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs*, Ali Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

———, *el-Kelimü'n-Nevâbig*, Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *en-Ni'amü's-Sevâbig fî Şerhi'l-Kelimi'n-Nevâbig* şerhiyle birlikte, Kâhire: Matbaatü Vâdi'n-Nîl, 1286/1869.

———, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1407/1987.

———, *el-Mufasssal fî Sun'ati (Sînâ'ati)'l-İ'râb*, nşr. Ali Bû Mülhim, Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1413/1993.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî (ö. 794/1392), *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Muhammed Ali Semk, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004/1425.

———, *el-Le'âlî'l-Mensûre fî'l-Ehâdisi'l-Meşhûre (et-Tezkire fî'l-Ehâdisi'l-Müştehire)*, nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâg, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1417/1996.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsûf el-Hanefî ez-Zeylaî (ö. 762/1361), *Nasbü'r-Râye li Tahrîci Ehâdisi'l-Hidâye*, nşr. İdâretü'l-Meclisi'l-İlmî, I-IV, Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse, ys., ts.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî (1893-1976), *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-Arabî ve'l-Musta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, I-XIII, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1969.

Süreli Yayınlar

Acar, Yusuf, “Hanefî Fıkıh Kitaplarındaki Bazı Rivayetlerin Hadis Açısından Problemleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2011, sy. 31, s. 219-248.

Ak, Ahmet, “Mâturîdî Âlimlere Göre İlhamın Bilgi Kaynağı Olması Sorunu”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Malatya 2014, c. V, sy. 2, s. 129-146.

Akpınar, Ali, “Kur'ân'da Hece Harfleri (Hurûf-i Mukattaa) ve Kuşeyrî'nin Hece Harfleri Yorumu”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2003, s. 55-73.

Aslan, Abdülgaftar, “Kelâmda İlhamın Bilgi Değeri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Isparta 2008, sy. 20, s. 25-45.

- Avcı, Seyit, “Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun, 2004, c. IV, sy. 4, s. 161-193.
- Ayaz, Kadir, “Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri”, *Osmanlı Araştırmaları = The Journal of Ottoman Studies*, 2016, sy. 47, s. 39-68.
- , “Zâhid el-Kevserî’nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu’sundaki Tarihçesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 2015, sy. 40, s. 63-102.
- Aydemir, Yaşar, “Bursalı İsmail Hakkı’nın Eserlerinden Hareketle Şiir Görüşü ve Şiir Yazma Şekli”, *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Ankara 2007, c. II, sy. 3, s. 106-121.
- Aydınlı, Abdullah, “Osmanlı Hadis Âlimlerinden Bandırmalı Küçük Hâmid Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, *Sakarya Üniversitesi. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 8, Sakarya 2003, s. 1-11.
- , “Rivâyet Asrında Sünnet Kavramı”, *Kur’ân ve Sünnet Sempozyumu (1-2 Kasım 1997) Bildiriler*, Ankara 1999, s. 91-98.
- , “es-Seyyid Hâmid el-Bandırmavî ve *Ukûdu’-d-Dürer fî Hudûdi İlmi’l-Eser* Adlı Eseri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, sy. 2, İstanbul 2003, s. 67-112.
- Ayhan, Mehmet, “Fütûhat-ı Mekkiyye’de Keşf Yoluyla Hadis Rivayeti”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Konya 2011, sy. 31, s. 89-113.
- , “Fütûhat-ı Mekkiyye’de Keşf Yoluyla Nakledilen Hadisler”, *Uluslararası İslam Araştırmaları Teorisi (İHYA) = International Journal of Islamic Studies (IJIS)*, 2015, c. I, sy. 1, s. 29-55.
- , “Muhyiddin İbn Arabî’nin Fütûhât’ta Keşf Yoluyla Naklettiği Tasavvufî Muhtevaya Sahip Rivâyetler”, *Uluslararası İslam Araştırmaları Teorisi (İHYA) = International Journal of Islamic Studies (IJIS)*, 2015, c. I, sy. 2, s. 22-56.
- , “Özel Bir Rivayet Yöntemi Olarak Fütûhat-ı Mekkiyye’de Rüya İle Hadis Rivayeti”, *Marife: Bilimsel Birikim*, Konya 2011, c. XI, sy. 2, s. 49-76.
- Basuguy, Bedrettin, “Salâhaddîn-î Eyyûbî Döneminde İlmî Hayat ve Dönemin Önde Gelen Âlimleri”, *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu 13-14-15 Ekim 2016, Asos Congress Bildiri Kitabı = I. International Symposium on Social Science 13-14-15 October 2016, Asos Congress Conference Proceedings*, 2016, s. 566-584.
- Başer, Hacı Bayram, “Tasavvuf İlmi ve Keşf’in Bir Bilgi Yöntemi Olarak Değeri”, *Entelektüel Bağımlılığı Aşmak: İlim Geleneğimiz Üzerine Araştırmalar*, ed. A. Cüneyd Köksal, 2009, s. 219-227.

- Başkan, Ömer, “Halkı İrşâd Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyan*’ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun 2008, c. VIII, sy. 3, s. 127-144.
- Birişik, Abdülhamit, “Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi’nin *Mevâhib-i Aliyye*’si”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2004, c. XVII, sy. 1, s. 53-68.
- Birsin, Mehmet, “Fıkıh Usûlünde İlham ve Bunun Bilgi Değeri”, *Hz. Peygamber’in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı Çalıştay Bildiri ve Müzakere Metinleri 17-19 Ekim 2014*, Gaziantep 2015, s. 249-264.
- Boynukalın, Mehmet, “Ek-1 Arapça’da Tenkitli Metin Neşri Kuralları”, *1. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu 13-14 Nisan 2007 Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Türçek, 2009, s. 91-93.
- Cihan, Sadık, “Muhammed b. Pir Ali Birgivi ve “Risâle fî Usûli’l-Hadîs”in Tercümesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Samsun 1987, s. 55-76.
- , “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü’l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, *A.Ü. İslâmî İlimler Fak. Dergisi*, sy. 1, Erzurum 1975, s. 129-130.
- Çiftçi, Mehdi, “Süleymâniye Dârü’l-Hadisî’nde Okutulan Eserler (XVI-XVII. Asırlar)”, *Anadolu’nun İslamlaşma Sürecinde Dârü’l-Hadisler 08-09 Eylül 2012*, 2013, s. 307-333.
- Çolak, Ali, “Ölmek Üzere Olan Kişiye ve Mezarındaki Ölüye Yapılan Telkin İle İlgili Rivâyetler”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana Ocak-Haziran 2004, c. IV, sy. 2, s. 201-221.
- Döner, Nuran, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Kitâb-ı Kebîr’i ve Bursevî’de Vâridât Kültürü”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, İstanbul 2005, c. VI, sy. 15, s. 311-334.
- Engin, Sezai, “Hadis Litaratüründe Hâşiyeler: Nuhbetü’l-fiker ve Nüzhetü’n-nazar Üzerine Yapılan Hâşiyeler Çalışmaları Bibliyografyası”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, İstanbul 2015, c. I, sy. 1, s. 77-98.
- Güleç, İsmail, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Rûhü’l-Mesnevî’sinde Geçen Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuk Üniversitesi Mevlana Araştırmaları Dergisi*, sy. I/1, Konya 2007 (Mayıs), s. 1-17.
- Gürer, Dilâver, “Klâsiklerimiz/XII: Fusûsu’l-Hikem” (Muhyiddin İbn Arabî, 560-638/1165-1240), *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2004, c. V, sy. 13, s. 395-442.
- İmamoğlu, Abdullah Taha, “Anadolu’da Usul Çalışmaları: Ramazanzâde Abdünnâfi’ İffet Efendi’nin Nuhbetü’l-Fiker Şerhi: “el-Eserü’l-Mu’teber fî Tercemeti Nuhbeti’l-Fiker”, *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu’da Hadis*

Geleneği ve Dâru'l-Hadisler, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, ed. Muhittin Düzenli, Çankırı 2011, s. 325-336.

———, “19. Yüzyıl Ulemâsından Ahmed Fatih Efendi’nin Nuhbetü’l-Fiker Tercümesi ve Şerhi”, *Anadolu’nun İslamlaşma Sürecinde Dâru’l-Hadisler 08-09 Eylül 2012*, Çankırı 2013, s. 247-254.

İmamoğlu, Abdullah Taha – Gümüş, Fatih, “İskilipli Mehmed b. Ömer’in Nuhbetü’l-Fiker Haşiyesi ve Tercümesinin Neşri = Mehmed b. Omar of Iskilip, and the Edition Critique of the Gloss and the Translation of His Nukhbat al-Fikar”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yozgat 2016, c. X, sy. 10, s. 127-164.

Karadaş, Çağfer, “Alî el-Kârî’nin Hayatı, Selef Akîdesine Dönüş Çabası ve Eserleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1993, c. V, sy. 5, s. 287-299.

———, “İsmail Hakki Bursevî’nin İtikadî Görüşleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1999, c. VIII, sy. 8, s. 265-276.

———, “Muhyiddin İbn Arabî’nin İtikâdî”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-1)*, 2007, c. IX, sy. 21, s. 67-94.

———, “Sivâsîler-Kadızâdeliler Olayı ve İnanç Boyutu”, *İlim ve Kültür Tarihinde Sivâsîler Ulusal Sempozyumu Tebliğleri 30 Nisan-1 Mayıs 2010 Sivas, TSO Konferans Salonu*, 2011; s. 107-124.

Kara, İsmail, “Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslam’ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?”, *Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi: Dini Klasikler: Tebliğler-Müzakereler (30-31 Ekim 2009/Ankara)*, 2011, s. 61-86.

———, “Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, İstanbul 2010/1, c. XV, sy. 28, s. 1-67.

Kaya, Murat, “Rivayetlerin Tespitinde Keşf, İlham ve Rüya”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2016, c. VIII, sy. 15, s. 327-339.

Keleş, Ahmet, “Sünnet Vahiy İlişkisi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 1999, c. I, s. 151-194.

Koca, Suat, “İbn Melek’in Mebâriku’l-Ezhâr Şerhu Meşâriki’l-Envâr’ındaki Şerh Yöntemi ve Eserin Hadis Şerh Literatüründeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]*, 2012, c. LIII, sy. 1, s. 1-33.

Martı, Huriye, “Hadis Usulü Bilincinin Geliştirilmesi Bağlamında İlâhiyat Fakültesi Öğrencilerinin Usul Algısına Yönelik Ampirik Bir Çalışma”, *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fak. Dergisi*, sy. 28, s. 45-65.

Namlı, Ali, Bursevî’de Konevî İzleri, *II. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri = Second International Symposium on Sadreddin Qunawi*, Konya 2014, s. 175-180.

- , “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Hüdâyî’ye Bakışı ve Hüdâyî’nin Bursevî’ye Tesirleri”, *Üsküdar Sempozyumu III: Azîz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 20-22 Mayıs 2005, 2006, c. II, s. 329-338.
- , “İsmâil Hakkı Bursevî’ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 14, Ankara 2005, s. 439-454.
- , “İsmâil Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân* Adlı Tefsîri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul 2011, c. IX, sy. 18, s. 365-385.
- Nüreddîn İtr, “el-İmâm el-Hâfız İbn Hacer el-Askalânî Emîrû’l-Mü’minîn fî’l-Hadîs”, *Mecelletü’t-Tedâmüni’l-İslâmî*, Cüz 2, 43. yıl, Şaban 1408.
- Öngören, Reşat, “Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2002, sy. 5, s. 85-96.
- Önkal, Ahmet, “Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metlûvv”, *Kur’ân ve Sünnet Sempozyumu (1-2 Kasım 1997) Bildiriler*, Ankara 1999, s. 55-69.
- Özben, Zübeyde, “Hanefîler’in *Mukaddime* Temelli Hadis Usulü Literatürüne Katkısı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi (İSAM)*, sy. 36, İstanbul 2016, s. 1-31.
- Özşenel, Mehmet, “Bir Kemâl’in Hikâyesi el-Makdisî’nin el-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl’inin Dört Asırlık Serüveni”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, İstanbul 2001, c. VI, sy. 11, s. 157-161.
- , “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu’s-Salâh ve Eseri Ulûmü’l-Hadîs”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, sy. 15, 2007, s. 55-68.
- Öztürk, Eyüp, “Mehmed Medenî et-Trabzonî ve Tekfirci Söyleme Karşı İtirazları”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu 8-10 Ekim 2015 Bildiriler Kitabı*, I-II, I, 407-418.
- Pekcan, Ali, “Şâfiî İstihsân Yapmış mıydı?”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun 2003, c. III, sy. 3, s. 145-172.
- Salâhuddîn el-Müneccid, *Kavâidü Tahkiki’l-Mahtûtât*, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Cedîd, 1402/1982 [“Arapça Yazmaların Neşir Kâideleri”, çev. Mehmed Hatiboğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1966, c. XIV, s. 245-262].
- Sancaklı, Saffet, “Sünnet Vahiy İlişkisi”, *Diyanet İlmî Dergisi*, Ankara 2007, c. XLIII, sy. 3, s. 17-28.
- Sarı, Necmi, “Kendi Dilinden İsmâil Hakkî Bursevî’nin Hayatı ve Şahsiyeti”, *KTÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Trabzon 2015, c. 2, sy. 3, s. 137-157.
- Suiçmez, Yusuf, “Tahlîlu ve Tahkîku’l-Hilâf fî Hadîsi Bi’ri Budâ’a ve Hadîsi’t-Telkîn”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, İstanbul 2015, c. XIII, sy. 2, s. 45-76.

- Şahyar, Ayşe Esra, “Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, İstanbul 2003, c. I, sy. 1, s. 31-49.
- Taşer, Seyit, “II. Meşruiyet Döneminde Medreselerde Yapılan Islahatın İlmi ve Siyasi Açısından Analizi”, *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*, 2016, c. IV, sy. 34, s. 217-235.
- Tekindağ, Şehabettin, “Medrese Dönemi”, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul: İÜ. Yayınları, 1973, s. 3-54.
- Uludağ, Süleyman, “Gaybın Bilinmesinde Keşf ve İlhamın Rolü”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları: (İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-II)*, İstanbul 2004, c. VI, s. 271-293.
- Yıldırım, Selahattin, “Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Müheyyâ Adlı Muvatta Şerhi”, *EKEV Akademi Dergisi*, sy. 20, Erzurum 2004, s. 197-220.
- , “XVII. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 14, İstanbul 2004, s. 151-182.
- Yıldız, Abdulvahap, “Meybudî’nin Keşfu’l-Esrâr ve ‘Uddetu’l-Ebrâr Adlı Tefsiri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, yıl 7, sy. 17, s. 73-102.
- Yıldız, Sâkıb, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevi’nin Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Erzurum 1975, s.103-126.
- Yurtsever, M. Murat, “Şiir Vadisinde İsmail Hakkî”, *Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Bursa 2002, s. 114-120.
- Yücel, Ekrem, “Dâru’l-Hadislerin Müfredatı ve Eğitimi”, *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu’da Hadis Geleneği ve Daru’l-Hadisler, 30 Nisan-1 Mayıs 2011/Çankırı International Participation Symposium: Hadith Tradition and Daru’l-Hadith Institutions in Anatolia, 30 April-1 May 2011 Çankırı/Turkey*, 2011, s. 273-292.

Diğer Yayınlar

- Ahmed Tefazzulî, “Enûşirvân”, *DİA*, 1995, XI, 255.
- Akpınar, Cemil, “Dâvûd-i Karsî”, *DİA*, 1994, IX, 29-32.
- Algar, Hamid, “Necmeddîn-i Kübrâ”, *DİA*, 2006, XXXII, 498-500.
- Atan, Abdullah Hikmet, *Dâru’l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dimaşk Dâru’l-Hadîsleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.
- , *Mana İle Hadis Rivayeti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Ata, Mehmet Mahfuz, “Kevâşî”, *DİA*, 2002, XXV, 341-342.

- Ayaz, Kadir, *Molla Gürânî ve el-Kevserul'l-Cârî ilâ Riyâdı Ehâdîsi'l-Buhârî*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2014.
- Aydın, İbrahim Hakkı, “Molla Fenârî”, *DİA*, 2005, XXX, 245-247.
- Aydınlı, Abdullah, “Merfû”, *DİA*, 2004, XXIX, 180-181.
- , “Mevkuf”, *DİA*, 2004, XXIX, 438-440.
- Azamat, Nihat, “Evhadüddîn-i Kirmânî”, *DİA*, 1995, XI, 518-520.
- Basuğuy, Bedrettin, *Salahaddin-i Eyyûbî Döneminde İlmî Faaliyetler*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Bedir, Murteza, “Sünnet”, *DİA*, 2010, XXXVIII, 150-153.
- Bozkurt, Nebi, “Dârülhadis”, *DİA*, 1993, VIII, 527-529.
- Ceyhan, Semih, “Yakaza”, *DİA*, 2013, XLIII, 270-271.
- Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadıızâdeliler”, *DİA*, İstanbul: 2001, XXIV, 100-102.
- Çelik, Yüksel, es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî'nin *el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Çifçi, Mehmet Faruk, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Demirci, Selim, *Molla Gürânî ve “el-Kevserul'l-Cârî” Adlı Buhârî Şerhi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Demirli, Ekrem, “Sadreddin Konevî”, *DİA*, İstanbul: 2008, XXXV, 420-425.
- DİA, “Abdülazîz ed-Debbâğ”, *DİA*, 1988, I, 188.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “İllet”, *DİA*, 2000, XXII, 117-120.
- Efendioğlu, Mehmed, “Maktû”, *DİA*, 2003, XXVII, 457-458.
- , “Merdud”, *DİA*, 2004, XXIX, 179-180.
- , “Şerh-Hadis”, *DİA*, 2010, XVIII, 559-560.
- Elmalı, Hüseyin, “Feyyûmî Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, 1995, XII, 515-516.
- Erul, Bünyamin, “Telfik”, *DİA*, 2011, XL, 400-401.
- Güler, Zekeriya, “Tahnîk”, *DİA*, 2010, XXXIX, 416.

- Gündoğdu, Cengiz, “Sivâsî, Abdülmecid”, *DİA*, 2009, XXXVII, 286-287.
- Has, Şükrü Selim, “Halebî İbrâhim b. Muhammed”, *DİA*, 1997, XV, 231-232.
- Hatiboğlu, İbrahim: “Süleyman Fâzıl Efendi”, *DİA*, 2010, XXXVIII, 86-87.
- İlhâm İsmâîl Harâre, *es-Sûretü'l-Beyâniyye fî Kitâbi Rûhi'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân li İsmâîl Hakkî el-Burûsevî* (ö. 1137), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatü'l-İslâmiyye İmâdetü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ Küliyyetü'l-Âdâb Kısmu'l-Lugati'l-Arabiyye, Gazze (Filistin) 1434/2013.
- Kahraman, Abdullah, “Tarsûsî Mehmed Efendi”, *DİA*, 2011, XL, 115-116.
- Kandemir, M. Yaşar, “Ahmed b. Hanbel”, *DİA*, 1989, II, 75-80.
- , “Hadis”, *DİA*, 1997, XV, 27-64.
- , “İrâkî, Zeynüddin”, *DİA*, 1999, XIX, 118-121.
- , “İbn Hacer el-Askalânî”, *DİA*, 1999, XIX, 514-531.
- , “Mevzû”, *DİA*, 2004, XXIX, 493-496.
- , “Mukaddimetü İbni's-Salâh”, *DİA*, 2006, XXXI, 121-124.
- , “Müsned”, *DİA*, 2006, XXXII, 104-105.
- Karacabey, Salih, *Hadis Öğretiminde Medrese ve Dâru'l-Hadislerin Yeri (Osmanlılar Dönemi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1984.
- Karadaş, Cağfer - Yusuf Şevki Yavuz, “İsmâîl Hakkı Bursevî (İtikadî Görüşleri)”, *DİA*, 2001, XXIII, 108-110.
- Karaismailoğlu, Adnan, “Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî”, *DİA*, 1999, XIX, 17-18.
- Kılıç, Hulusi, “Fîrûzâbâdî”, *DİA*, 1996, XIII, 142-145.
- , “Furûk”, *DİA*, 1996, XIII, 222-223.
- Kılıç, Mahmut Erol, “Fusûsü'l-Hikem”, *DİA*, 1996, XIII, 230-237.
- Koçkuzu, Ali Osman, “Bulûgu'l-Merâm”, *DİA*, 1992, VI, 412-413.
- Konukçu, Enver, “Behrâm-ı Gûr”, *DİA*, 1992, V, 356.
- Kurtuluş, Rıza, “Keşfü'l-Esrâr”, *DİA*, 2002, XXV, 319.
- Küçük, Raşit, “Abbâd b. Bişr”, *DİA*, 1988, I, 12.
- , “İsnâd”, *DİA*, 2001, XXIII, 154-159.
- Mehmet Emin Özafşar – Mahmut Demir, “Zayıf”, *DİA*, 2013, XLIV, 157-160.
- Mertoğlu, Mehmet Suat, (Mustafa Öztürk), “Zemahşerî”, *DİA*, 2013, XLIV, 238.

- Muslu, Ramazan, *İsmail Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri-I*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Namlı, Ali, “İsmail Hakkı Bursevî”, *DİA*, 2001, XXIII, 102-106.
- , *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri-II*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Okuyan, Mehmet, “Necmeddîn-i Dâye”, *DİA*, 2006, XXXII, 496-497.
- Öngören, Reşat, “Zeynüddin el-Hâfî”, *DİA*, 2013, XLIV, 375-377.
- Özafşar, Mehmet Emin, “Vekî’ b. Cerrâh”, *DİA*, 2013, XLIII, 8-9.
- Özcan, Abdülkadir, “Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa”, *DİA*, 2002, XXVI, 263-265.
- Özel, Ahmet, “Ali el-Kârî”, *DİA*, İstanbul: 1989, II, 403-405.
- , “Haskefî”, İstanbul. *DİA*, 1997, XVI, 387-388.
- , “Nablûsî”, *DİA*, 2006, XXXII, 268-270.
- Özel, Ahmet Murat, “Şâzelî”, *DİA*, 2010, XXXVIII, 38-387.
- Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*; 2013, XLIV, 81-85.
- Öz, Mustafa, “Kümeyl b. Ziyâd”, *DİA*, 2002, XXVI, 550.
- Öztürk, Mustafa, (Mehmet Suat Mertoğlu), “Zemahşerî”, *DİA*, 2013, XLIV, 238.
- Sağlam, İbrahim, *Rûhu'l-Beyân Tefsîrindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fîl-Nâs Sûreleri)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Gazefî, “Eser”, *DİA*, 1995, XI, 372.
- Söğüt, Engin, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kenz-i Mahfî Risâlesi Muhtevâ ve Tahlîli*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Şahinoğlu, M. Nazif, “Alâüddevle-i Simnânî”, *DİA*, 1989, II, 345-347.
- Şener, Mehmet, “Kuşluk Namazı”, *DİA*, 2002, XXVI, 475-476.
- Şensoy, Sedat, “Şerh”, *DİA*, 2010, XXXVIII, 555-558.
- Tobay, Ahmet, *Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “Hâşiye”, *DİA*, 1997, XVI, 419-422.

- Turhan, Halil İbrahim, *İbn Hacer ve "Lezzetü'l-Ayş bi Cem'i Turuki "el-Eimmetü min Kureyş" Adlı Eseri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Uğur, Müctebâ, "Hasen", *DİA*, 1997, XVI, 374-375.
- Uludağ, Süleyman, "Halvetiyye", *DİA*, 1997, XV, 393-395.
- Ünal, Halit, "Berat Gecesi", *DİA*, 1992, V, 475-476.
- Yardım, Ali, "Aclûnî İsmâil b. Muhammed", *DİA*, 1988, I, 327-328.
- , "Dârülhadis", *DİA*, 1993, VIII, 529-532.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Molla Gürânî", *DİA*, 2005, XXX, 248-250.
- , "Muhammed Sûresi", *DİA*, 2005, XXX, 569-570.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Haber", *DİA*, 1996, XIV, 346-349.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Karadağ, Cağfer, "İsmâil Hakkı Bursevî (İtikadî Görüşleri)", *DİA*, 2001, XXIII, 108-110.
- Yıldırım, Selahattin, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler (Siyasî, Medeniyet Tarihi)", *DİA*, 1988, I, 38.
- Yıldız, Sâkıb, "Atpazarî Osman Fazlı", *DİA*, 1992, IV, 83-85.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, "Celvetiyye", *DİA*, 1993, VII, 273-275.
- Yılmaz, Hayati, "Kudsî Hadis", *DİA*, 2002, XXVI, 318-320.
- Yiğit, İsmail, "Memlükler", *DİA*, 2004, XXIX, 90-97.
- Yurdagür, Metin, "Lekânî, İbrâhim b. İbrâhim", *DİA*, 2003, XXVII, 130-131.
- Yurtsever, M. Murat, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Edebî Yönü", *DİA*, 2001, XXIII, 107-108.
- Yücel, Ahmet, Makbul", *DİA*, 2003, XXVII, 429.
- , "Rûdânî", *DİA*, 2008, XXXV, 184-185.
- Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, 1992, VI, 191-194.
- www.isam.org.tr (15.04.2010).

ÖZGEÇMİŞ

Aslen Trabzon Of-Maça'lı bir ailenin 5 çocuğundan biri olarak 1970 yılında İstanbul/Sarıyer'de doğdu. Sarıyer Balahatun İlkokulunu 1981'de bitirdi. 1988'de Sarıyer İmam-Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 1990 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü kazandı. Bu bölümde bir yıl okuduktan sonra 1991 yılında Medine İslâm Üniversitesi Hadis Fakültesi'ne kabul edilmesi üzerine İstanbul'daki üniversite eğitimine ara vererek Medine'ye gitti. İlgili üniversitede hazırlık dahil beş yıl okuduktan sonra 1996 yılında Hadis Fakültesi'nden pekiyi dereceyle mezun oldu. 1997 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde başladığı denklik lisans tamamlama eğitimini onsekiz tane fark dersi vererek başarıyla tamamladıktan sonra YÖK Yükseköğretim Yürütme Kurulunun 28 Nisan 1998 tarihli kararıyla İlahiyat alanında lisans diploması aldı. Aynı yıl Riyad King Saud University Arap Dili Enstitüsü Arapça öğretmenliği bölümünden gelen kabul üzerine Diplom Âli (Diploma In Teaching Arabic For Non-Arabic Speakers) Yüksek Lisans eğitimine başladı. 1999 yılında bu bölümü pekiyi dereceyle birincilikle bitirdi. Bu diplomayla ilgili olarak Yükseköğretim Yürütme Kurulunun 05.12.2012 tarihli kararıyla Arap Dili alanında Yüksek Lisans denkliği aldı. 2000 yılında bedelli olarak ifa ettiği askerlik görevinden sonra aynı yıl içinde Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalında yüksek lisansa başladı. Bu sırada Kuveyt Evkâf Bakanlığından gelen teklif üzerine 9 yıl kadar ilgili bakanlıkta bâhis şer'î olarak çalıştı. 2009 yılında bu görevden ayrılarak Türkiye'ye döndü.

Çıkan üniversite affından istifade ederek mecburen ara vermek zorunda kaldığı yüksek lisans eğitimini önce Prof. Dr. İbrahim Canan'ın, onun vefatından ardından Doç Dr. Hasan Cirit'in danışmanlığında "*Hadislerde Teşebbüh Yasağı*" adlı tezini bitirerek 2010 yılında tamamladı. 2010-2011 Eğitim Öğretim Yılı Bahar Döneminde Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalında doktora eğitimine başladı. Bu sırada İlahiyat eğitimi için Medine'ye gitmesinden ötürü İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde ara verdiği lisans eğitimini 2013 yılında tamamlayarak bu bölümden mezun oldu.

2013 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı'na öğretim görevlisi olarak atandı. Halen bu görevini sürdürmektedir.

Evli ve üç çocuk babası olan Sarı, ileri düzeyde Arapça ve orta düzeyde İngilizce bilmektedir.

EKLER

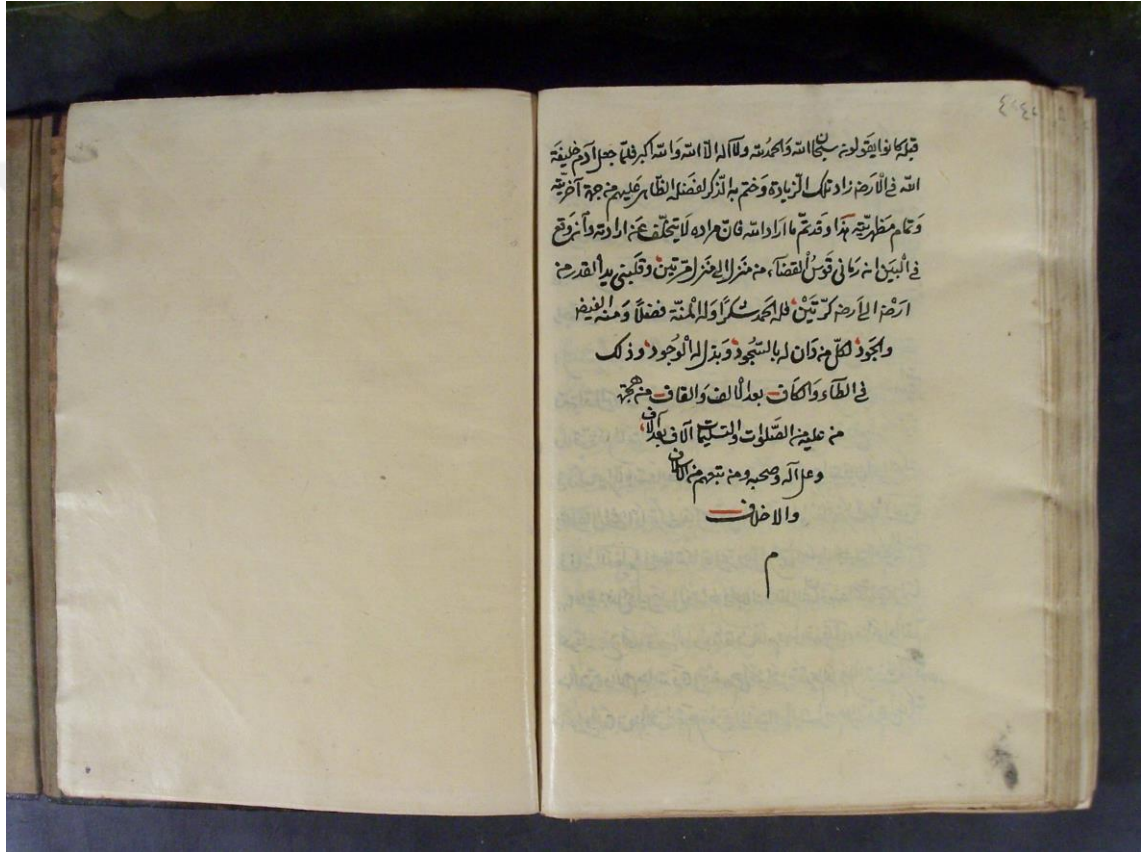

EK 2: Müellif Nüshasında Değişik Hattın Başladığı Varak

EK 4: Müellif Nüshasının Son Varağı

BÖLÜM 3: ESERİN ARAPÇA TAHKİKİ

الجمهورية التركية
جامعة صقريا
معهد العلوم الاجتماعية
القسم الرئيسي: العلوم الإسلامية الأساسية
القسم: الحديث

شرح نخبة الفكر في مصطلح أهل الأثر

تأليف
إسماعيل حقي البروسوي
المتوفى سنة ١١٣٧هـ / ١٧٢٥م
(رسالة الدكتوراة)

حقّقه وعلّق عليه
نجمي صاري

إشراف
الأستاذ الدكتور عبد الله آيدينلي

تمّوز - 2017

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمة المحقق

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على رسولنا الأمين، وعلى آله وصحبه أجمعين، أمّا بعد: فهذا الكتاب الذي بين يديك هو شرح كتاب نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر لشيخ الإسلام الحافظ ابن حجر رحمه الله من عالم لا يُشَقُّ له غبار، ومتصوّف تعطرت بذكره وشهرته البلدان والأقطار العثمانية والتركية في حياته وبعد مماته، وهو إسماعيل حقي البروسوي (ت 1137هـ/1725م) رحمه الله، صاحب التصانيف البديعة، والمؤلفات المتقنة المريعة، الذي تفضل على العلم وأهله بكتابة ترجمة خاصّة لنفسه في بعض كتبه.

وقد حداني إلى إخراج هذا الكتاب، والقيام على تحقيقه والتعليق عليه وضبطه قيمته العلمية، وفوائده الكثيرة، والتي هي في بعض مباحثها كتاب آخر متكامل يدلّ على تبحر المؤلف وسعة علمه. وقد قسّمتُ هذا العمل في الكتاب إلى ثلاثة أقسام:

(أ) إسماعيل حقي البروسوي، ويحتوي على:

1- ترجمة حياته

2- مصنفاته

3- مصادر الترجمة

(ب) دراسة عن كتاب "شرح نخبة الفكر" لإسماعيل حقي البروسوي، وينتظم فيها:

1- اسم الكتاب ومدى تحقّق نسبته إلى المؤلف

2- موضوعه

3- مصادره

4- سبب تأليفه

5- منهجه في كتابه

6- تاريخه

7- وصف النسخ الخطيّة للكتاب

8- منهجنا في تحقيق الكتاب والتعليق عليه

(ج) التحقيق، وفيه النصّ المحقّق

والله أسأل أن ينفع به كما نفع بمؤلّفه.

(أ) إسماعيل حقي البروسوي

1- ترجمة حياته

إسماعيل حقي البروسوي (ت 1137هـ/1725م) رحمه الله كان من مشايخ الجلوتية بعد شيخه عثمان فضلي آتيزاري (ت 1102هـ/1691م) - قدس الله سرهما - وهو عالم، مفسر، أصولي، فقيه، متكلم، متصوف، حنفي المذهب، جُلُوتِي الطريقة.

هو إسماعيل اسماء، وحقي لقباً، ابن مصطفى بن شاه خدابنده بن بيرام چاوش، الشهير بالبروسوي¹؛ وقد ذكر البروسوي في طرة بعض مجاميعه بخطه أن أصل أسرته من السادات على ما سمعه من والده، وكان والده مصطفى يسكن في آق سراي ويدوم على مجالس الذكر، ولما احترق منزلهم في الحريق المشهور بـ الحريق الكبير في سنة 1062هـ (1652م) هاجر أبوه إلى آيدوس، واشتغل هناك بالزراعة، ودوام على صحبتة الشيخ عثمان فضلي رحمه الله، وكذلك نشأ ابنه إسماعيل في هذه الأسرة.

ولد إسماعيل حقي البروسوي في آيدوس من بلاد بلغاريا الآن سنة 1063هـ (1653م)، وتوفيت أمه وهو ابن سبع، وكان أول أستاذ له في آيدوس الشيخ أحمد أفندي، تعلم منه الكتابة والقراءة وأساس اللغة العربية والتركية في حوالي خمس سنوات، وهذه هي التربية الأولى في حياته.

وزار الشيخ عبد الباقي أفندي (ت 1101هـ/1690م) أسرة إسماعيل حقي سنة 1074هـ (1664م) وأراد أن يأخذ إسماعيل إلى محافظة أدرنة لتربيته وتعليمه، فاستأذن من أبيه فأذن له، فأخذه إلى أدرنة، وبقي عنده سبع سنوات، وفي مدة إقامته هناك تعلم منه الصرف والتحو، وحفظ كتابي الشافية والكافية لابن الحاجب (ت 646هـ/1249م)، ودرس بعض الرسائل في المنطق، والملتقى في الفقه لإبراهيم الحلبي (ت 956هـ/1549م)، وكتاب شرح العقائد في الكلام لسعد الدين التفتازاني (ت 791هـ/1389م)، وبعض الرسائل في علم الآداب، وكتاب مفتاح العلوم للسكاكي (ت 626هـ/1299م) في المعاني والبيان، وكتاب شرح المنار لابن الملك (ت 821هـ/1418م) في أصول الفقه، والثالث الأول من كتاب أنوار التنزيل للبيضاوي (ت 685هـ/1286م).

فلما أجازته أستاذه الشيخ عبد الباقي أفندي اتجه إلى إستانبول، والتحق بحلقة تدريس عثمان فضلي أفندي (ت 1102هـ/1691م) في خانقاه الجلوتية، وكان بينهما تعارف قديم، وكان الشيخ عثمان فضلي أفندي خليفة الشيخ عبد الله أفندي الشهير بـ ذاكر زاده (ت 1068هـ/1657م)، وبقي إسماعيل حقي عند شيخه عثمان فضلي أفندي، ولازمه ثلاث سنوات، وفي هذه المدة تعلم الفارسية جيداً، وسلك مسلك الجلوتية وقام بالرياضة والزهد، وتخرج في العلوم لديه، وطالع كتب مؤسس الطريقة الجلوتية الشيخ محمد محي الدين أفندي (ت 988هـ/1580م)، وكتب الشيخ عزيز محمود الهديائي (ت 1038هـ/1628م) حتى أتم الشيخ عثمان فضلي أفندي تربيته المعنوية، ومن ثم اتخذ خليفة له سنة

¹ المنسوب إلى مدينة بروسه أو بروسا التركية المعروفة حالياً بـ بورصة (Bursa)، هي رابع مدن تركيا سكاناً وإحدى أهم المدن الصناعية التركية، وهي مركز محافظة بورصة. تقع في شمال غرب البلاد ضمن منطقة مرمر، بين مدينتي إستانبول وأنقرة. بلغ عدد سكانها لإحصائية عام 2016م إلى 2.901.396 نسمة. كانت بورصة عاصمة لولاية عثمانية بين 1326 و1365. وفي فترة العثمانيين كان يُطلق عليها (خداوندگار) وتعني هدية الله، بينما أشهر ألقابها حالياً هو "Yeşil Bursa" أي: "بورصة الخضراء" بسبب كثرة الحدائق العامة والمتنزهات الموجودة حولها، فضلاً عن الغابات المتنوعة الشاسعة المنتشرة حول المنطقة. وبجوار المدينة يقع جبل أولوداغ الذي يرتفع عالياً خلف مركزها وهو أيضاً منتجع شهير للترفيه. وتنتشر في تلك المدينة أضرحة السلاطين العثمانيين الأوائل كما أن فيها العديد من مباني العهد العثماني التي تشكل معالم رئيسية للمدينة.

1086هـ (1675م)، وأرسله إلى أسكوب للوعظ والإرشاد وأقام هناك ست سنوات، وفي هذه الفترة تزوج وهو ابن أربعة وعشرين سنة بنت الشيخ مصطفى العُشّاق (ت 1090هـ/1679م) سنة 1087هـ (1676م)، واشتغل بالوعظ والإرشاد والتدريس. وتجاوز مع بعض الرجال الذين يستهزئون بالكتاب والسنة، وشدد عليهم في وعظه وتذكيره، وشكوه إلى مفتي أسكوب، وأرسلوا إلى شيخه رسالة فيها كذب وافتراء عليه.

بعد هذه الحادثة أمر الشيخ عثمان فضلي أفندي بذهابه إلى كوبرلي، وبقي هناك أربعة عشر شهراً، ثم إلى أُسُتُورُجُهِه وبقي هناك ثلاثين شهراً، ثم إلى بروسه للوعظ والإرشاد؛ لأن الخليفة الشيخ صنع الله أفندي (ت 1095هـ/1684م) كان قد توفّي فيها. ووصل إلى بروسه في أواخر سنة 1096هـ (1685م)، وتردّد إلى إستانبول لزيارة مرشده الشيخ عثمان فضلي أفندي بين سنوات 1097هـ (1686م) – 1101هـ (1690م) خمس مرّات.

فلما نُفِيَ الشيخ عثمان فضلي إلى قلعة ماغوسه من القلاع القبرسيّة² دعاه إلى زيارته هناك، فاستجاب إسماعيل حقّي لهذه الدعوة، وفي أثناء الزيارة أدّى إليه الأمانة، واستخلفه في مقامه، وبعد عودته إلى بروسه توفّي الشيخ عثمان فضلي سنة 1102هـ (1691م).

وذاث يوم بعد انتقال شيخه إلى الرفيق الأعلى دخل عليه بعض الرجال³ والتمسوا منه أن يكتب كتاباً يستضاء به في الطّريق ويتجدّد به العهد لأهل التّوفيق والتّحقيق كما أشار إليه إسماعيل حقّي في قوله: "فرايت أنّ الله تعالى إمّا جعل ذلك السّؤال في فيه إظهاراً لما كنت أخفيه وإنّ الضّنة بعد هذا كالتّفقّر مع وجود الغني، وكنت الله تعالى لا ينفد ولا يغني، فشرعت في سرده بمزيد العيان ونظمه ببيان بديع البيان بقدر ما فتح الله عليّ من فتوح الوقت الصّافي شعر الشاعر ... وسمّيت هذا الكتاب بـ تمام الفيض في باب الرجال على ما أشير إليّ بين النوم واليقظة ...".⁴ وأتمّ الكتاب سنة 1103هـ (1692م).⁵

واستدعاه السلطان مصطفى الثاني الأزهري (ت 1115هـ/1703م) لاشتراكه في سفر تمّجّه وأزْدَل بقيادة الوزير الأعظم ألماس محمد باشا (ت 1109هـ/1697م)، وبعد عودته من السفر نوى الحج، وسافر إلى مكة المكرمة وعاد إلى بروسه بعدما بقي هناك سبعة أشهر سنة 1111هـ (1700م)، وتوطّنها، وأقام هناك عشر سنوات، وألّف تفسيره المسمّى بـ "روح البيان في تفسير القرآن" في أثناء إقامته هناك.

في سنة 1122هـ (1710م) سافر مع إخوانه للحج مرّة ثانية، وفي هذا السفر أقام في مصر شهرين فتلّق من الشيخ إبراهيم البرماوي الأزهري (ت 1106هـ/1694م) فاستجاز فأجازه، وعاد منها آخر سنة 1122هـ (1710م)، وبعد عودته إلى بروسه سافر إلى تكفورداغ (تكيرداغ) سنة 1126هـ (1714م) وأقام هناك ثلاث سنوات، ثمّ عاد إلى بروسه سنة 1129هـ (1717م).

بعد مدّة قصيرة سافر البروسوي بالإشارة المعنويّة إلى الشام سنة 1129هـ (1717م)، وأخذ عن الشيخ أبي المواهب محمد بن عبد الباقي الحنبلي الأزهري (ت 1126هـ/1714م) فاستجازه فأجازه، واجتمع هناك بالشيخ عبد الغني النابلسي الأزهري (ت 1143هـ/1731م) رحمه الله وجرّت بينهما بعض مناقشات في التّصوّف. ألّف البروسوي

² أي: القبرسيّة. هكذا ضبطه البروسوي في مواضع عديدة من كتابه تمام الفيض في باب الرجال. انظر مثلاً: 6/2، 37.

³ تمام الفيض في باب الرجال للبروسوي، 11/1. هو "عثمان ده ده" كما ذكره البروسوي في موضع آخر من تمام الفيض في باب الرجال، 38/2.

⁴ المصدر السابق، 11-12.

⁵ المصدر السابق، 217/2.

بالشام بعض مؤلفاته، وكمّل فيها شرحه على النخبة بعد أن بدأ في شرحه في تكفورداغ (تكيرداغ) لكنّه لم يوفّق لتكميله فيها، وعاد من الشام إلى أسكدار (إستانبول) سنة 1132هـ (1720م)، وأقام فيها ثلاث سنوات (1132هـ/1720م-1135هـ/1723م)، ونقل مركز الجلوتية (خانقاهه) من بروسه إليها، وألف هناك أكثر مؤلفاته، وفي سنة 1135هـ (1723م) بدعوة بعض أحيائه رجع إلى بروسه، وعاش هناك حتى آخر عمره .

توفي الشيخ إسماعيل حقي سنة 1137هـ (1725م) في بروسه وهو ابن ثلاث وسبعين سنة، ودفن أمام خانقاهه ومسجده الذي بناهما قرب طوزيازاري.

2- مصنفاته

للشيخ إسماعيل حقي من المصنّفات في العلوم المختلفة ما تزيد على المائة، عربيّة أو تركيّة. ونحن سنذكر منها ما يتعلق بعلم الحديث فقط، وتفصيل ذلك موجود في بحثنا باللغة التركيّة: رسالة ابن حجر في علم الحديث (1083هـ/1672م، عربيّة)؛ شرح نخبة الفكر (1129هـ/1717م، عربيّة)؛ شرح الحديث الأربعين (1098هـ/1688م، عربيّة)؛ شرح الأربعين حديثاً (1137هـ/1725م، تركيّة)؛ مجموعة متفرقة (1134هـ/1722م، عربيّة-وتركيّة)؛ كتاب المرأة لبعض الأحاديث والآيات (1130هـ/1718م، عربيّة)؛ رسالة كنز مخفي (1134هـ/1722م، تركيّة)؛ شرح الحديث "المؤمن مرآة المؤمن" (1133هـ/1720-1721م، عربيّة)؛ شرح الحديث "إذا تحيّرتم في الأمور فاستعينوا من أهل القبور" (1134هـ/1721م، تركيّة)؛ شرح الحديث "لأنّا أكرم على الله من أن يدعي في الأرض أكثر من ثلاث" (1122هـ/1710م، تركيّة).

3- مصادر الترجمة:

الأبحاث المتعلّقة بحياته موجودة في مؤلفاته الأهمّ منها "تمام الفيض في باب الرجال" (عربيّة)، وكتاب "السلسلة الجلوتية" (تركيّة)، كما أنّ الباحثين الأتراك مثل محمد علي عيني والدكتور ثاقب ييلديز والدكتور علي ناملي أجروا البحث عن كتب إسماعيل حقي البروسوي، وعن المعلومات المتفرقة في شتّى الكتب عن حياته كما فصلنا ذلك في بحثنا باللغة التركيّة.

وقد ترجمه عدد كبير من العلماء والمصنّفين باللغة التركيّة والعربيّة، ونحن سنذكر هنا بعض المصادر التي تحدّثت عنه بالعربيّة فقط:

هديّة العارفين أسماء المؤلّفين وآثار المصنّفين لإسماعيل باشا، 1/219-220.

إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون لإسماعيل باشا أيضاً، مواضع كثيرة.

مقالات الكوثري للكوثري، ص 358-359.

الأعلام للزركلي، 1/313.

معجم المؤلّفين لعمر كحّالة، 1/266-267.

معجم المفسّرين من صدر الإسلام وحتى العصر الحاضر لعادل نويهض 1/88-89.

مناهج المفسّرين لمنيع عبد الحليم محمود، ص 265-271.

(ب) دراسة عن كتاب "شرح نخبة الفكر" لإسماعيل حقي البروسوي

1- اسم الكتاب ومدى تحقق نسبته إلى المؤلف:

اسم الكتاب: لم يذكر المؤلف اسم كتابه في الشرح إلا إنه أخبر في مقدمته أنه كتبه شرحاً على النخبة قائلاً: "هذا شرح على النخبة ألقى الله في روعي أن أضع سُمَاه، هذا ما أراد الله"⁶، لكن المؤلف نفسه في كتبه الأخرى سَمَاه به شرح نخبة الفكر، وذكره كذلك بهذا الاسم حسين بن إسماعيل أيوانسراي (ت 1201هـ/1787م) بعد وفاة المؤلف به 64هـ/62م سنة، وقال: "إنه مجلد كبير" في كتابه حديقة الجوامع (ص 618)، وذكره أيضاً بهذا الاسم إسماعيل باشا (ت 1339هـ/1921م) في كتابه هدية العارفين (1/219-220) وغيره كما فصلناه في بحثنا باللغة التركية.

وهنا لا بدّ من إلفات النظر إلى أنه يفهم من تسمية المؤلف للكتاب أنه شرح المتن المسمّى به نخبة الفكر في مصطلح أهل الأثر، وليس كذلك، وإنما هو: شرح شرح نخبة الفكر أي: نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر كلاهما للحافظ ابن حجر كما هو موضّح في محله.

أما مدى تحقق نسبته إلى مؤلفه: فلا أدلّ على نسبته لمؤلفه من المؤلف نفسه في كتابه هذا وعدّة من كتبه أخرى، ونسبه له كذلك عدد من العلماء كما أشرنا إليه مفصلاً في بحثنا باللغة التركية.

2- موضوعه:

هذا العمل الذي قدّمناه إليك هو تحقيق للطرف الأول (المقدمة، والأخبار، والأخبار المقبولة) من كتاب شرح نخبة الفكر لإسماعيل حقي البروسوي رحمه الله تعالى؛ شَرَحَ فيه مؤلفه كتاب نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر لشيخ الإسلام الحافظ ابن حجر رحمه الله، وهو من الشروحات التفصيلية التي تحتوي على التحاليل اللغوية، والفوائد التفسيرية والحديثية والفقهية والكلامية، والمعارف واللطائف الصوفية والسلوكية.

3- سبب تأليفه:

قال المؤلف عن سبب تأليفه لهذا الكتاب في مقدمته: "هذا شرح على النخبة ألقى الله في روعي أن أضع سُمَاه، هذا ما أراد الله، فليرد أهل الحق بالحق للحق ما شاء الحق فحمّادى ذلك رضاه، وأرجو أن يجمع شملي وهو الجامع، وأن ينفع بما جرى به قلبي وهو النافع"⁷، وقال أيضاً في نهاية الشرح: "هذا وقد تمّ ما أراد الله فإن مراده لا يتخلف عن إرادته"⁸.

4- منهجه في كتابه:

نلخص منهج البروسوي في هذا الكتاب بما يلي:

- استخدم فيه الشارح أسلوباً يتميز بالإيجاز المفيد وسهولة العبارة، وسلامة الذوق في التعبير وحسن الاختبار في النقل عن العلماء، واتبع منهجاً قوياً ينفرد بالدقة والتحقيق والاستيعاب والتدقيق.

⁶ نسخة الأصل، ورقة: ١/١ب.

⁷ نسخة الأصل، ورقة: ١/١ب.

⁸ نسخة الأصل، ورقة: ٣/٢١٢ب.

- عنى بتوضيح عبارات "نخبة الفكر" و شرحه "نزهة النظر" حقّ العناية، وبَيّن ما فيهما من غموض، وحلّ ما في الظاهر من إشكال، واهتمّ بضبط غريب الألفاظ من الأعلام، والأماكن، والمواضع، والكنى، وغيرها بالحروف.
- ذكّر فيه اختلاف نسخ النخبة و شرحه النزهة عند الحاجة إلى ذكرها.
- سلك في شرحه مسلك التحقيق المعروف حينئذ، وهو إتمام النصّ الموضوع في القوسين بما يستكمل به إيضاحه، ويتمّ به المراد منه، ويدفع به الاشتباه عنه، وبَيّن رأيه في الغالب موافقاً أو مخالفاً للمؤلف الحافظ ابن حجر أو غيره من المحدّثين.
- أورد في خلال شرحه مواضع مختلفة من حاشية العلامة قاسم بن قُطْلُوْبغا (ت 879هـ/1474م) على نخبة الفكر المسمّى بـ"القول المبتكر على شرح نخبة الفكر"، وصدّره بألفاظ: "قال التلميذ"، "قال تلميذ المصنّف"، "قال تلميذه"، "بعض المحشّين"، "قال بعضهم"، يعني بما كلّها تلميذ الحافظ ابن حجر قاسم بن قُطْلُوْبغا، وناقش ما قاله الحافظ قاسم، وردّ عليه في مواضع عديدة.
- أورد أيضاً في خلال شرحه مواضع عديدة بكاملها، من "شرح شرح نخبة الفكر" لملاّ علي القاري (ت 1014هـ/1605م)، ما عدا جمل يسيرة في بعض المواضع، من غير أن يذكر اسم الكتاب واسم مؤلّفه، وصدّره بألفاظ كثيرة متنوّعة منها: "قال بعضهم"، "قال بعض الشُّراح"، "فمن قال"، "قيل"، "كما قيل"، "كما وُهم"، "على ما وُهم"، "كما تُوهم"، "ومن فسّره بـ"عند" لم يكن عنده ما عندنا"، "وأما من قال ... فقد أتى بلغو من الكلام"، "لأنّ بعض الحمقى ذهب ..."، "كما وقع من بعض أهل العلة تكلف غير خال عن العلة"، "ومن قال ... فقد تكلف بحيث يمجّجه الفم كأنّه العلقم"، "كما ذهب إليه بعض الأوهام"⁹، "كما اختاره بعض من يثق به التّاس وليس بذاك"، وناقش ما قاله الملاّ علي القاري، وردّ عليه في مواضع عديدة من شرحه.
- عنى بجمع أقوال العلماء المحدّثين في التعريف بأنواع الحديث بكل دقّة واعتناء وتحقيق وتمحيص، مع ترجيح الأنسب والأوفق منها.
- ربط أنواع الحديث ببعضها، وبيان العلاقة بين أنواع الحديث وصلتها ببعضها البعض.
- اعتنى بتمحيص المسائل المختلف فيها، والقضايا الشائكة، واستخراج زبدة التحقيق فيها.
- وضّح إعراب بعض الكلمات والجمل التي ظاهرها الإشكال، وعنّى عناية تامّة بتحليلات لفظيّة من صرف ونحو.
- ترجم لمن ورد في المتن من الرّجال ترجمة موجزة في أوّل موضع مرّ فيه ذكره، ثمّ أحال إلى هذا الموضع عند تكرار الترجمة نفسها.
- سرد بعض المسائل التفسيرية والحديثية والفقهية والكلامية والمعارف واللطائف الصّوفيّة والسلوكيّة المتعلّقة بالحديث وعلومه.

⁹ هو هكذا في نسخة الأصل، ورقة: ١٧٧/١، وفي (ق)، ورقة: ١١٦، وفي النسخ الأخرى. يبدو أنّ المؤلّف يريد أن يقول به: "كما ذهب إليه بعض أصحاب الأوهام".

5- مصادره:

نقل البروسوي عن عدد كبير من الكتب العربيّة والتركّيّة والفارسيّة، وهو ما يقارب مائتي كتاب في التفسير والحديث والفقه والكلام والتصوّف واللغة والبلاغة والقواميس والمعاجم والشرح والرجال والسير والتاريخ والأماكن والبلدان وغيرها من العلوم المختلفة كما فصلناه في بحثنا باللغة التركّيّة.

6- تاريخه:

أشار المؤلّف في نهاية نسخته الأصليّة بالحساب الأبجدي إلى أنّه تمّ تحرير هذا الشرح في سنة 1129هـ (1717م) قائلاً: "فله الحمد شكراً وله المنة فضلاً ومنه الفيض والجود، لكل من دان له بالسجود، وبذل له الوجود، وذلك في الطاء والكاف، بعد الألف والقاف، من هجرة من عليه الصلوات والتسليمات آلاف بعد الآف، وعلى آله وصحبه ومن تبعهم من الأسلاف والأخلاف."¹⁰ وهو حينئذ بالشام كما ذكرناه في ترجمة حياته، وذلك بالحساب التّالي: (ط: 1000) + (ك: 100) + (أ: 20) + (ق: 9) = 1129 (المجموع)

7- وصف النسخ الخطيّة للكتاب:

كتاب شرح نخبه الفكر لإسماعيل حقّي البروسوي قلّ أن تخلو مكتبات إستانبول وبروسه عن نسخة منه أو نسخ، وهذه النسخ كلّها متوافقة في مضمونها لنسخة المؤلّف فيما لحظنا، عدا خلاقات يسيرة من النّسخ، وربما كان بعضها من تعديل المصنّف إسماعيل حقّي البروسوي، والبقية من سهو القلم. وقد وُفِّقَ لنا مجموعة نسخ صحيحة موثّقة توثيقاً علمياً حسب أصول المحدّثين، صوّرناها من مكتبات شتّى في إستانبول وبروسه بتركيا، وكان التّوفيق البالغ من الله عزّ وجلّ الحصول على نسخة المؤلّف ولذا جعلناها الأصل في هذا العمل.

وقفنا للكتاب على ثماني نسخ خطيّة في مكتبات إستانبول وبروسه، واعتمدنا منها في تحقيق هذا الكتاب على سبع نسخ خطيّة كما بيّناه بالتفصيل في بحثنا باللغة التركّيّة. وستحدّث هنا عن النّسختين خطيّتين من بين هذه النّسخ فيما يلي بإيجاز، وسنشير إلى النّسخ الأخرى بالرموز فقط:

1- نسخة الأصل (الأصل): هي نسخة المؤلّف التي جعلناها أصلاً واعتمدنا عليها في إثبات متن الكتاب. وقد أشرنا إلى هذه النسخة بـ (الأصل).

هي النسخة المحفوظة في مكتبة إنبي في بروسه برقم 35-37. تتكون هذه النسخة من ثلاثة أجزاء: الجزء الأول (35) 215 ورقة، والجزء الثاني (36) 222 ورقة، والجزء الثالث (37) 212 ورقة على أنّ مجموعها 649 ورقة، وكتبت بخط التعليق بشكل جيّد واضح، في كلّ صفحة 15 سطراً، ومتن نخبه الفكر فيها مكتوب بالحبر الأحمر، ومتن نزهة النظر فيها مشار إليه فوق السطر بالخط الأحمر، وعلى هوامش النسخة بعض تصحيحات للمؤلّف نفسه، وقد تمّ تحريرها في سنة 1129هـ (1717م).

2- نسخة قصيده جي زاده (ق): هذه النسخة انتهى ناسخها السيّد الحاج حافظ محمد أمين خطيب خداوندگار من تحريرها في سنة 1237هـ (1821م). الظاهر فيها أنّها نسخت من نسخة المؤلّف بعد وفاته بمائة سنة كما ذكرنا بعض الأمثلة على ذلك في البحث التركي. وقد أشرنا إلى هذه النسخة بـ (ق).

¹⁰ نسخة الأصل، ورقة: ٣/٢١٢ب؛ نسخة (ل)، ورقة: ٢/٢٦٣أ.

هي نسخة محفوظة في مكتبة سليمانية في إستانبول برقم 46، وهي في 445 ورقة، وكتبت بخط التعليق بشكل جيد واضح، في أكثر الصفح 27 سطراً، وفي بعضها 26 سطراً، ومتن نخبة الفكر فيها مكتوب بالحبر الأحمر، ومتن نزهة النظر فيها مشار إليه فوق السطر بالخط الأحمر، وعلى هوامش النسخة بعض تصحيحات للناسخ نفسه.

3- نسخة بايزيد (د).

4- نسخة راغب باشا (ر).

5- نسخة قليج علي باشا (ع).

6- نسخة عاطف أفندي (ط).

7- نسخة برتونال (ل).

8- منهجنا في تحقيق الكتاب والتعليق عليه:

اكتفينا في بحثنا هذا بتحقيق الطّرف الأوّل (المقدمة، والأخبار، والأخبار المقبولة) من الكتاب لكثرة أوراقه وهي 240 ورقة من نسخة المؤلّف، وراعينا في تحقيق هذا القسم من الكتاب والتعليق عليه الاختصار والاقتصار على المهمّ الذي يحتاج إليه إثبات نصّ الكتاب، وتسهيل فهم معانيه ومقاصده، وذلك خشية الإطالة وتضخيم الكتاب. كان عملنا في هذا الكتاب قائماً على التقاط الآتية:

1- اعتمدنا نسخة "إنبي" أصلاً في إثبات نصّ الكتاب لكونها نسخة المؤلّف، وأشرنا إليها في الحاشية ب (الأصل)، ثمّ قمنا بمقابلتها على النسخ الأخرى في الحاشية أيضاً، ورجعنا إلى المصادر التي أخذ عنها المؤلّف للتأكّد من صحّة النصّ وسلامته من التحريف.

2- أثبتنا في الحاشية اختلاف النسخ.

3- المعلومات التي ذكرناها زيادةً على متن الكتاب أثبتناها في حواشي الصفحات، ورقمناها بأرقام متسلسلة لزيادة التيسير في الدراسة والمراجعة وصنع الفهارس.

4- غنينا بإثبات علامات الترتيم المعاصرة؛ وتفصيل فقرات الكتاب وتمييزها لأهميّة ذلك البالغة في تيسير فهم المعنى.

5- ربطنا أجزاء الكتاب ببعضها لتيسير فهمه، وتحصيل الصورة العامّة التي يحصّلها الكتاب نتيجة متابعة السّير والتقسيم.

6- غزونا الآيات الكريمة إلى مواضعها في المصحف.

7- خرّجنا الأحاديث والآثار والنصوص الواردة في الكتاب بالعزو إلى مصادرها الأصليّة مع مراعاة الاختصار، وبيّنا درجة كل حديث بما لم يرد في أحد الصحيحين من صحّة أو ضعف نقلاً من نقاد الحديث.

8- ترجمنا الأعلام الواردة في الكتاب باختصار، ورجعنا إلى كتب التراجم لبعض أسماء الرجال.

9- غزونا الأقوال الواردة في الكتاب إلى قائلها من مصادرها الأصليّة.

10- ترجمنا بعض الكتب الواردة في الشرح.

11- علّقنا على الكتاب بما تمسّ إليه حاجة القاري من إيضاح لغامض، أو حلّ لمشكل، أو زيادة فائدة مهمّة، وعلّقنا أيضاً على بعض المسائل التي أوردها المؤلّف؛ إمّا نقداً، وإمّا استدراكاً، وإمّا تأييداً، وإمّا شرحاً وبياناً.

12- وضعنا عناوين مناسبة لبعض الفقرات جعلناها بين معقوفتين تيسيراً للقارئ.

13- كتبنا مقدّمات للكتاب تكون كالمدخل له، توصل القارئ إلى مبتغاه ومقصوده؛ كترجمة للمؤلف ومصنّفاته، وتعريف بـ "شرح نخبة الفكر للبروسوي" من اسم الكتاب ومدى تحقّق نسبته إلى المؤلّف، و وصف النسخ الخطيّة للكتاب.

14- صنعنا فهرساً للموضوعات في آخر الكتاب.

وفي الختام أنوّه على أنّ هذا جهدٌ من مُقلٍّ، وعملٌ من قاصر، فمن وجد خللاً أو عيباً في التحقيق والتعليق عليه فلا يبخل علينا ببيانه، لعلنا نتداركه قبل أن نطبعه إن شاء الله تعالى، وهو في البداية والنهاية مشاركةٌ منّا جميعاً في إبراز تراث علمائنا الأتراك، وإظهار كنوزهم، رحمتنا الله وإيّاهم، وختم لنا ولهم بالصّالحات من أعمالنا وأعمالهم، إنّه بكلّ جميل كفيل، وهو حسبنا ونعم الوكيل.

كتبه

نجمي صاري

12.07.2017

النصّ المحقّق

بسم الله الرحمن الرحيم

[مقدمة الشارح إسماعيل حقي البروسوي]*

ربّ اشرح لي صدري ويسّر لي أمري واختم لي بالخير بحمة من له السرى والسير، يقول الفقير سميّ الذبيح الشيخ حقي، شرفه الله تعالى بمزيد التّرقّي، وحفّه بأنوار التجلي الحقيّ. هذا شرح على النّخبة ألقى الله في روعي أن أضع سُماء¹، هذا ما أراد الله، فليرد أهل الحقّ بالحقّ للحقّ² ما شاء الحقّ فحمادى³ ذلك رضاه، وأرجو أن يجمع شملي وهو الجامع، وأن ينفع بما جرى به قلمي وهو النافع.

[مقدمة الحافظ ابن حجر]

(قَالَ) أتى بصيغة الماضي لأن الكلام من حيث إنّه من قبيل التقرّيز مؤخر عن المَقُول. (الشيخ) هو من طعن في السنّ وهو من أحد وخمسين إلى ثمانين، ولَمَّا كان من شأن الشيخ أن يكثر تجاربه ومعارفه أطلق على من كثر علمه وإن كان شاباً، وقُدِّم الشابُّ العالمُ على غيره؛ لأنّ العلم صفةٌ شريفةٌ إلهيّةٌ. ورد في الأثر "الشيخ في قومه كالنبيّ في أمته"⁴ أي: بالنظر إلى قوّة عقله وكثرة علمه، وترى أقرب النّاس إلى درجة البهائم وهم التّرك وأجلاف العرب ونحوهم يبالغون بالطبع في توقير شيوخهم؛ لأنّ التجربة ميّزتهم عنهم، بل وأكبر الحيوانات شخصاً وأقواها بدنّاً كالفيل إذا رأى الإنسان احتشمه وخاف منه لإدراكه أنّه مُستولٍ عليه بجيلته. (الإمام) هو من يُؤمُّ به ويقتدى⁵. والمراد هنا الإمام في الدّين لاسيّما في علم الحديث. (العالم) العلم ما أعطاه النّظر الصّحيح العقلي والكشف الصّريح الإلهي بحيث [١/ب] لا يقدح فيه الشُّبه عند العالم به وإلّا فليس بعلم كأكثر العلوم النّظرية والكشوف الخياليّة، ولذا يقال: علم اليقين بمعنى العلم الراسخ المستقرّ في القلب. والمراد العالم بالعلوم الشرعيّة، فإنّ علوم أهل البدع والهوى ليست بعلم. (العامل) قرّنه بالعالم، ووصفه به؛ لأنّ العالم الغير⁶ العامل والجاهل سواء في سوء الحال. والمراد: العمل على وجه الصّواب والسنة، وهو أن يكون على

* هذه العناوين التي بين المعقوفين زيادةٌ على الأصل زدها لتيسيراً للقارئ.

¹ هنا في الأصل مكتوب تحت الكلمة: "أي: اسمه". وأيضاً هكذا في (ر)، و(ق).

² سقط من (ق).

³ هنا في الأصل مكتوب تحت الكلمة: "أي: غاية ذلك". وأيضاً هكذا في (ر)، و(ق).

⁴ الديلمي، مسند الفردوس، 373/2 (رقم 3666). وذكره عدد من العلماء في كتب الموضوعات والمشتهرات. انظر: الموضوعات لابن الجوزي، 128/1؛ الأسرار المرفوعة لملاّ علي القاري، ص 231-232 (رقم 253)؛ المصنوع لملاّ علي القاري أيضاً، ص 115 (رقم 169)؛ المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة لشمس الدين السخاوي، ص 298-299 (رقم 607)؛ اللآلئ المصنوعة للتبّوطي، 140/1-141؛ كشف الخفاء للعجلوني، 22/2-23 (رقم 1576)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 286 (رقم 46)؛ ص 488 (رقم 58)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 240/8-242 (رقم 3766).

⁵ انظر: كتاب التعريفات للشيخ الجرجاني، ص 93؛ حاشية المطول لحسن جلبي محمد شاه بن شمس الدين الفناري الحنفي (المتوفى سنة 886 هـ)، ص 20؛ البواقيت والذّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 206/1.

⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى. قال النووي: "قال الإمام أبو نزار الحسن بن أبي الحسن النحوي في كتابه المسائل السلفية: منع قوم دخول الألف واللام على غير وكل وبعض، وقالوا: هذه كما لا تعرف بالإضافة لا تعرف بالألف واللام، قال: وعندي أنه تدخل اللام على غير وكل وبعض، فيقال على الغير ذلك والكل خير من البعض، وهذا لأن الألف واللام هنا ليستا للتعريف، ولكنها المعاقبة للإضافة نحو قول الشاعر: "كان بين فكها

النهج الذي ورد عن الشارع. وهذا العمل وسيلة العلم للدين كما أشار إليه قوله عليه الصلوة⁷ والسلم⁸: "من عمل بما علم ورثه الله علم ما لم يعلم"⁹. فالعلم علم دراسة وعلم وراثي؛ والأول المقرون بالعمل طريق الثاني. فطوبى لصاحبه ولن استأهل به ولذا قال بعض الأكابر: "من لم يكن معارفه من طريق التقوى والعمل الشرعي والسلوك المرعي فمعارفه شيطانية نفسانية لا اعتداد بها أصلاً"¹⁰. (الحافظ) أي: حافظ الحديث؛ لأنه المتعارف في هذا الفن. فلا ينافي حفظ القرآن أيضاً وقد ثبت أن الإمام أبا حنيفة لم يقبل محمد بن الحسن للدرس إلا بعد استظهار القرآن، فاستظهره في أسبوع¹¹. والحافظ من حفظ الكتب الستة أو مائة ألف حديث أو من روى ما يصل إليه ووعى ما يحتاج لديه¹². (وحيد دهره وأوانه) إضافة الوحيد بمعنى "في" أي: المنفرد في زمانه وما بعده بالعلم والفضل؛ لأن الدهر الزمان الطويل، والأوان كالزمان لفظاً ومعنى فهو من عطف الخاص على العام، والأنسب بمقام الترقى العكس كما لا يخفى. ويقال: فلان [٢/١] نسيج وحده بالإضافة. وأصله أن الثوب الرفيع لا يُنسج على منواله غيره وإذا لم يكن رفيعاً عمل على منواله عدة أثواب، فاستعير ذلك لكل كريم وذو فضل وشرف. والمنوال خشبة الحايك¹³. (وقريد عصره وزمانه) العصر والزمان كالدهر والأوان. والفريد الجوهرة النفيسة. وفيه تشبيه له بالجواهر النفيسة في التفاسير كما أن في الوحيد تشبيهاً له بالتوب الرفيع في القيمة، وبهذين التشبيهين يخرج الكلام عن أن يكون حشواً. (شهاب الملة والدين) بحذف المضاف بمعنى شهاب أهلها. والشهاب: "الشعلة الساطعة من النار المتوقدة"¹⁴. والملة اسم لما شرعه الله تعالى لعباده على لسان الأنبياء من أملت الكتاب إذا أملت وهو الدين بعينه لكن باعتبار الطاعة له، وتحقيقه أن الوضع الإلهي مهما نُسب إلى من يؤدبه عن الله يُسمى ملة، ومهما نُسب إلى من يُقيمُه ويعمل به يُسمى ديناً. وقال الراغب¹⁵: "الملة لا تُضاف إلا إلى النبي صلى الله عليه وسلم. ولا تكاد تُوجد مضافةً إلى الله سبحانه ولا إلى آحاد الأمة، ولا تُستعمل إلا في جملة الشرائع دون آحادها"¹⁶. ثم الشهاب الذي يسقط من النار وإن كان ناراً لكن النار في الحقيقة من جملة الأنوار. فالمعنى نور أهل الملة والدين يستضيئون بعلمه في حياته وبعد مماته، كما يقال: فلان حجة الله على الخلق أي: به يحتج عليهم، ولكن لما كانت نسبة هذا العلم إلى علم غيره [٢/١ب] كنسبة الشهاب إلى ما عداه من الأنوار كنور الكوكب والستراج عبر عنه بالشهاب إشارة إلى شدته وقوته، وأنه يُزيل ظلمات الأوهام والخيالات أشد الإزالة، ويُحرق الشبهة والشكوك أشد الإحراق.

والفك". إنما هو كان بين فكها وفكها، فهذا لأنه من نص على أن غيراً يتعرف بالإضافة في بعض المواضع، ثم أن الغير يحمل على الضد، والكل يحمل على الجملة، والبعض يحمل على الجزء، فصلح دخول الألف واللام أيضاً من هذا الوجه، والله تعالى أعلم". تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 246/3 (مادة غير).

⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، إلا أنه في (ل): الصلاة.

⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، إلا أنه في (ع)، و(ل): والسلام.

⁹ أخرجه أبو نعيم في حلية الأولياء، 15-14/10، وقال بعد أن رواه: "ذكر أحمد بن حنبل هذا الكلام عن بعض التابعين، عن عيسى ابن مريم عليه السلام فوهم بغض الرواة أنه ذكره عن النبي صلى الله عليه وسلم فوضع هذا الإسناد عليه لسهولة وفرويه، وهذا الحديث لا يُحتمل بهذا الإسناد عن أحمد بن حنبل". ضعفه أيضاً عدد من العلماء. انظر: الأسرار المرفوعة لملا علي القاري، ص 313 (رقم 450)؛ الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي، ص 235 (رقم 413)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 287/2؛ 347/2 (رقم 2542)؛ مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح لملا علي القاري، 402/5؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 286 (رقم 43)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 611/1 (رقم 422).

¹⁰ لم أجده.

¹¹ انظر: بلوغ الأمان في سيرة الإمام محمد بن حسن الشيباني رضي الله عنه للكوثري، ص 6.

¹² انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 121-122؛ اليواقيت والذرر في شرح نخب ابن حجر للمناوي، 421/2.

¹³ في (ع): الحائك.

¹⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن للراغب الأصفهاني، ص 465.

¹⁵ هو: أبو القاسم حسين بن محمد بن المفضل الراغب الأصفهاني المتوفى سنة 425 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 121-120/18 (رقم 60).

¹⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 773.

ومن فسره بالنجم فقد غفل عما ذكرنا وخالف اللغة وظنَّ أنَّ النجم نفسه هو الشهاب الذي يُرجم به. تدبَّر. (أبو الفضل) كنيته، كأنَّ الفضل والزيادة في العلم والكمال قد تولَّد منه كما يقال: أبو المعالي وأبو المكارم. وأما حمله على أنَّ يكون له ولد مُسمَّى بالفضل فيأباه مقام المدح وإن كان يساعده تكتي أكثر العلماء بأكثر أولادهم. (أحمد بن علي) أعلم أنَّ أحمد ومحمداً وعلياً وأمثالها لا يدخل عليها اللام الزائدة وإن كانت في الأصل صفات صالحة لها؛ لأنَّ هذا النوع من اللام يتوقف دخولها على السماع. ولم يُسمع استعمال الأسماء المذكورة باللام بخلاف نحو حارث وعباس. فمن كتب كتبه العلمي إخباراً عن نفسه فقد أشعر بعلو ذاته. (العسقلاني) نسبة إلى عسقلان بلد مشهور بساحل الشام يحجّه النصارى ويجمعه غزّة¹⁷ ورملة ونحوها. فلسطين بكسر الفاء وفتح اللام وهي البلاد التي بين الشام وأرض مصر، وأما القسطلاني فنسبة إلى قسطلّة وهي مدينة بالأندلس منها صاحب المواهب اللدنيّة¹⁸. وكان أبو الفضل أحمد عسقلاني الأصل كِنَانِيَّ النَّسَب وُلد في ثاني عشر شعبان سنة ثلث¹⁹ وسبعين وسبعمائة، ثمَّ اشتغل بالعلم ورحل إلى الأقاليم الشامية [٣/١]، وسمع الحديث بالقدس وغزّة ورملة ونابلس، وسافر اليمن وحلب وهو يلقي ويحدث، وصنّف فتح الباري في شرح البخاري عشرين مجلداً وهو من أعظم مصنفاته، وصنّف غيره في علوم شتى، ونشّر العلوم من الحديث والفقه وغيرها بالقاهرة وغيرها، وتولّى قضاء الديار المصريّة في أوائل دولة الأشرف برّسباي في سنة ست وعشرين وثمانائة، واستمر إلى أيام الظاهر جقمق. وتوفي في ثامن عشر ذي الحجة سنة اثنتين وخمسين وثمانائة. وكان أبوه علي من أعيان التجّار ومن العلماء والشعراء أيضاً²⁰. ومن شعره:

ياربّ أعضاء السجود عتقتها
من فضلك الوافي وأنت الوافي
والعتق يسري بالغنى يا ذا الغنى
فأمنن على الفاني بعثت الباقي.²¹

توفي سنة سبع وسبعين وسبعمائة. (الشَّهيرُ بِأَبْنِ حَجَرٍ) أي: المشهور بإطلاقه عليه، وجه ذلك على المشهور كثرة ماله وضياعه على أنَّ المراد بالحجر الذهب والفضّة كما في القاموس²². ويدل عليه كون أبيه من أعيان التجّار كما مرَّ آنفاً، فيكون كابن السبيل للمسافر البعيد عن ماله ملازمته له. "وابن الطريق: للصّ القاطع، وابن الليالي: للمعتمِر، وابن الماء: لطير الماء. وابن داية: للغراب بإضافة الابن إلى داية البعير، لكثرة وقوعه²³ عليها إذا دبرّت"²⁴، كأنَّ الدّاية تغدوه كما تغدو الأم ولدها. وقيل: سُمّي به لكونه لقب أبيه الخامس محمود وذلك أنّه كان حامل الحجر، فيكون كالأسماء الغالبة لا الأعلام الوضعية القصديّة. والأوجه أنّه علّم أريد به الثّبات [٣/١ب] تَقُولُ²⁵، ومنه لفظ قَيَا²⁶ في لسان الترك بمعنى

¹⁷ في (د)، و(ر)، و(ق): وغزّة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل: غزّة بدون واو العطف.

¹⁸ هو: أبو العباس شهاب الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن عبد الملك القسطلاني القتيبي المصري المتوفّى سنة 923 هـ. انظر لترجمته: شذرات الذهب في أخبار من ذهب لابن العماد، 169/10-171؛ البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع للشوكاني، 103-102/1 (رقم 60).

¹⁹ في (ل): ثلاث.

²⁰ والده هو: نور الدّين علي بن قطب الدّين محمّد العسقلاني المتوفّى سنة 777 هـ. انظر لترجمة: الجواهر والدرر لترجمة شيخ الإسلام ابن حجر للسخاوي، 107/1-108.

²¹ انظر: الجواهر والدرر لترجمة شيخ الإسلام ابن حجر للسخاوي، 108/1.

²² انظر: القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 475.

²³ أي: وقوع الغراب.

²⁴ انظر: الكشف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل للزمخشري، 226/1-227 (تفسير سورة البقرة، الآية: 185).

²⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى. ويبدو أنّه "تفاوتاً" لموافقة لمعنى الجملة.

²⁶ أي: Kaya.

الصخرة، فإنهم يسمّون به الرجال والنساء بطريق التّفوّّل²⁷ أو كان ذلك على عادة العرب من غير اعتبار معنى الثبات؛ لأنهم كانوا يسمّون بنحو الجبل وصخر وجندل وصفوان ورملة قال الراغب: "الأحجار بطون من بني تميم، سمّوا بذلك لقوم منهم أسماءهم جندل وحجر وصخر."²⁸ انتهى. (أَنَابَةُ اللَّهِ الْجَنَّةُ بِفَضْلِهِ) الثواب الجزاء؛ لأنه يثوب ويرجع إلى العامل. والإثابة إعطاء الجزاء والعوض، وقد تجرّدت ههنا لمطلق²⁹ الإعطاء. والمعنى أعطاه الله الجنة بفضلِهِ ورحمته. وفيه إشارة إلى أنه لا يدخل أحد الجنة بعمله على ما ورد في الحديث³⁰، بل الدخول بالفضل والمنة، واقتسام الدرجات بالعمل، والخلود بالنيّات. فمن قال³¹: "جازاه الله أعلى درجاتها بزيادة على عدله بمقابلة علمه وعمله"³² فهو لم يَهْتَدِ إلى معنى الكلام. وفي إيراد لفظ الفضل حسن التيام بما قبله، وإشارة إلى أن جزاء الفضل هو الفضل، وأنه مقتضى الألوهية.

(الْحَمْدُ لِلَّهِ) اللام للتخصيص والتملك والتبوت كما في المال لزيد. وليس المراد بالحمد المحكوم عليه بأنه لله هو نفس المصدر إذ لا قيام له بدون المنتسبين فكيف يختصّ بأحدهما، ولا الحامدية وذلك ظاهر، بل الهيئة الحاصلة من النسبة المفادة بالمصدر وهي الحمدوية؛ فإنها مختصة به تعالى إذ كل حمد من كل حامد يرجع إليه تعالى وهو الغني الحميد [١/٤]. وأما محمودية العبد فبواسطة النعمة دون الحقيقة. (الَّذِي لَمْ يَزَلْ) في جانب الأزل. (عَالِمًا قَدِيرًا) ولا يزال في جانب الأبد أيضاً أن يكون كذلك، فهو العليم القدير أزلاً أبداً سرمداً. فإن قلت كيف هذا ولم يكن في الأزل معلوم خارجي يصلح لتعلق العلم والقدرة به قلت الأشياء معلومة مشهودة لله تعالى في حال عدمها فهو تعالى يميّزها بأعيانها، ويفصل بعضها عن بعض تفصيلاً ثبوتياً ما عنده فيها إجمال، ثم إذا آل الأمر إلى العين الخارجي بالتجلي النوري يميّزها ويفصلها تفصيلاً وجودياً، وكذا هي مقدورة له تعالى في تلك الحال؛ لأن المقدور لا يكون إلا معدوماً فعند تعلق القدرة به يُجرّجه إلى الوجود العيني. ولا يزال العالم مقدوراً وهو موجود؛ لأن الله تعالى كل يوم وأن غير منقسم في شأن من الشؤون فيقبله من حال إلى حال ومن طور إلى طور. ومتعلق القدرة في الحقيقة هو الإيجاد لا الإعدام. وقوله تعالى ﴿وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾³³ ليس المراد بالذهاب ههنا الإعدام. وإنما هو نقل من حال إلى حال. فمتعلق القدرة ظهور المحكوم بالحال التي انتقل إليها فأوجدت القدرة له تلك الحال، فما تعلّقت إلا بالإيجاد. فإن قلت: كيف الحمد على صفات الذات مثل العلم والقدرة والحياة ونحوها وهي ليست من قبيل الجميل الاختياري؟ قلت: تلك الصفات لمّا دلّت على الأفعال الجميلة الاختيارية نزلت منزلتها فحمد عليها لذلك وكان على المص³⁴ أن [١/٤ب] يقول: عليمًا قديرًا ليتطابق³⁵ الصفات بعضها مع بعض في الصيغة، وأن يقدم الحياة³⁶ التي هي أصل الصفات الإلهية كلّها، فكأنه نظر إلى شرف العلم فقدّمه على غيره مع رعاية براعة الاستهلال في الجملة. تدبّر. (حَيًّا قَيُّومًا) أورد القيوم مع أنه لا تعلّق له

²⁷ هو هكنا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى. ويبدو أنه "التفاؤل" لموافقته معنى الجملة.

²⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 773.

²⁹ في (ق): المطلق. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي جميع النسخ الأخرى.

³⁰ انظر: البخاري، المرضي، 19، (رقم الحديث: 5673)؛ "الرقاق"، 18، (رقم الحديث: 6463، 6467)؛ مسلم، "صفات المنافقين"، 71-78، (رقم الحديث: 264/2).

³¹ المؤلف يقصد به الملاء علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 124.

³² انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 124.

³³ سورة المؤمنون، الآية: 18.

³⁴ هذا اللفظ مختصر كلمة المصنف كما يظهر من (ل). هو هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط) هكنا: المص.

³⁵ هو هكنا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، إلا أنه في (ر): ليطابق، وفي (ل): لتطابق. والصحيح هو "لتطابق" كما في (ل) لموافقته لقواعد اللغة.

³⁶ في (ل): الحياة.

بالمقام اقتداء بالقرآن. وهو أيضاً اسم أعظم فما من شيء من الأشياء إلا وله حيوة³⁷ حقانية وقيام بنور الله تعالى وبقاءً بإبقائه فله الدوام بتجدد الأمثال والتقلب في الأطوار لا بعينه إلا الإنسان الكامل، فإنه المظهر المطلق. فأعْرِفْ. (سَمِيعاً بَصِيراً) آخر البصير؛ لأنّ مقام الرؤية أتمّ من مقام السمع فهو من باب التّرقّي. وفيه إشارة إلى أنّ صفة السمع والبصر غير صفة العلم، وأنّ الله يسمع ما يجري على لسان الاستعداد من الطلب والسؤال ويرى الممكن ويطلع على حاله وهو في كتم العدم. فله أسماء حُسنى وصفات عُليا قد وُسمت الدّات الواجبة بها وتخلّت. فيالها من حُسن زايد مطلق لا يحلّيه إلا لإبصار الحادّة. (وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) عطف الشّرح على المتن غيّر السّبك من الاسم إلى الفعلية مع المحافظة على الصيغة الواردة من الشارع، وأورد المتكلم وحده دلالة على شهادته بخصوصه وتحقيقاً لتوحيده. والشّهادة عبارة عن الإخبار الصادر عن علم ويقين بالشّيء المخبر عنه³⁸. فيكون المعنى أَقْبُرُ عن صميم قلبٍ وأخبر عن علم يقينٍ أَنْ لا معبود³⁹ بحق إلا الله، فالإله المنكّر [٥/١] عبارة عن المعبود بحق. وهذه كلمة توحيد بالإجماع بطريق نفي الألوهية عن الغير وحصرها فيه تعالى. (وَحْدَهُ) حال مؤكّدة بمعنى منفرداً في ألوهيته. ويجوز أن تكون منتقلة بمعنى موحّداً أنا وأصله أحده وحده فحذف الفعل الذي هو الحال وأقيم المصدر مقامه. (لَا شَرِيكَ لَهُ) بيان لما قبله، إذ ليس المراد بالوحدة التي تقابل الكثرة؛ لأنّها إضافية بل الوحدة التي تقابل نفي الشّركة، وهي مبدأ الوحدة الأولى كالإطلاق في حقّه تعالى، فإنّه إطلاق ذاتي حقيقي لا إضافي اعتباري، وهو الإطلاق الذي يقابل التقييد فإنه حادث لكونه في مقابلة الحادث، ومن جهل هذا المعنى منع إطلاق الوجود المطلق على الله تعالى، وأين الوجود بشرط لا شيء -وهو الوجود العام- من الوجود لا بشرط شيء -وهو الوجود المطلق- فإنّ الوجود العام لا يوجد إلا في ضمن الخاص بخلاف المطلق. فأفهم. (وَأَكْبَرُهُ تَكْبِيرًا) عطف على "أشهد" أي: وأعظمه تعظيماً بليغاً فأصّفه بوحدة الوجود وبصفات الكمال وأنزّهه عن الشريك وعن صفات النقصان فله الكمال في ذاته وصفاته وكمال ذاته ووجوده يَرْجِعُ إلى معنى الدوام أزلاً وأبداً وإلى كونه مصدراً للوجود كلّ، ولذا قوبل الكبير بالصغير لأن الصغير لا كمال له في ذاته وصفاته والعظيم بالحقيق لأن العظيم هو الذي لا يُحيط العقل بكنهه حقيقته لكمال سعته كما قال ﴿وَاللَّهُ وَاسِعٌ﴾⁴⁰ وحال الحقير أن يكون مُحاطاً لنهاية ضيقه.

(وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى [٥/١] سَيِّدِنَا) إنشاء للتصليّة لكن في إيرادها على صورة الخبر إيماء إلى تحقّقها؛ لأنّ الله تعالى قد صلّى عليه وكذا ملائكتُه كما في القرآن⁴¹. والمعنى نزل عليه رحمته الخاصّة به، وهي رحمة لا يعلم حقيقتها إلا هو، إذ الرّحمة على كل شيء إنّما هي بحسبه ومقدار حاله، ولَمَّا كان النّبيّ عليه الصّلوّة⁴² والسّلم⁴³ أعلى حالاً ومقاماً من غيره على الإطلاق كانت الرّحمة النّازلة عليه أتمّ الرحمات وأكملها، وهذا من عطف الفعلية على الاسميّة وهو وإن كان لا يناسب البلاغة إلا أنّه شائع⁴⁴ بين المصنّفين، ومنه أوّل مقدّمة الجزري⁴⁵ في التجويد⁴⁶. و"السيد" في الأصل المتوّلّي لأمر

³⁷ سقط من (ق). وهو في (ل): الحياة.

³⁸ انظر: كتاب التعريفات، ص 204.

³⁹ في (ق): "أن لا معبود أن لا معبود" بالتكرار. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي جميع النسخ الأخرى بدون تكرار.

⁴⁰ انظر: سورة البقرة، الآية: 247، 261، 268؛ سورة آل عمران، الآية: 73؛ سورة المائدة، الآية: 54؛ سورة النور، الآية: 32.

⁴¹ كما في قوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ سورة الأحزاب، الآية: 56.

⁴² في (ل): الصلاة.

⁴³ في (ع)، و(ل): والسلام.

⁴⁴ في (ل): شائع.

⁴⁵ هو: شمس الدين أبو الخير ابن الجزري، محمّد بن محمّد بن يوسف، المتوفّي سنة 833 هـ.

⁴⁶ انظر: التمهيد في علم التجويد، ص 39.

السَّوَادُ أَي: الجماعة. وَلَمَّا كَانَ ذَلِكَ مِنْ شَأْن مَنْ هُوَ مُهَذَّبُ الْأَخْلَاقِ قِيلَ لِكُلِّ فَاضِلٍ: سَيِّدٌ. وَفِي الْحَدِيثِ "أَنَا سَيِّدُ النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ"⁴⁷ وَلَا فخر⁴⁸ وَمِنْهُ يُعْلَمُ أَنَّ وَلَدَ آدَمَ فِي قَوْلِهِ "أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ آدَمَ"⁴⁹ مَحْمُولٌ فِي الْعُرْفِ عَلَى نَوْعِ الْإِنْسَانِ، وَأَنَّ نَوْنَ الْجَمْعِ فِي عِبَارَةِ الْمَصِّ⁵⁰ عِبَارَةٌ عَنِ النَّاسِ فَإِنَّهُ إِذَا كَانَ عَلَيْهِ الصَّلَوةُ⁵¹ وَالسَّلَامُ⁵² سَيِّدُ النَّاسِ كَانَ سَيِّدَ الْمَلِكِ وَالْجَرِّ أَيْضًا لظَهْوَرِ فَضْلِ النَّاسِ عَلَى غَيْرِهِمْ مِنَ الْخَلَائِقِ (مُحَمَّدٍ) الَّذِي مُجِدُّ مَرَّةٍ بَعْدَ أُخْرَى فِي أَعْمَالِهِ وَأَحْوَالِهِ وَأَخْلَاقِهِ، وَمِنْهُ يَظْهَرُ أَنَّ الْأَسْمَاءَ⁵³ وَالْكُنَى تَنْزِلُ مِنْ صَوِّبِ السَّمَاءِ، وَأَنَّهُ لَهَا تَأْثِيرَاتٌ فِي الْمُسَمَّيَاتِ وَهَذَا الْأِسْمُ السَّامِيُّ مُتَعَلِّقٌ بِمُسَمَّاهِ الْجِسْمَانِيِّ. وَأَمَّا الْأِسْمُ "أَحْمَدُ" فَتَنَاطَرُ إِلَى مُسَمَّاهِ الرُّوحَانِيِّ وَمِنْهُ أَخَذَ⁵⁴ لَوَاءَ الْحَمْدِ؛ لِأَنَّهُ كَانَ أَكْثَرَ حَمْدًا مِنْ سَائِرِ الْأَرْوَاحِ الْعَالِيَةِ. (الَّذِي أَرْسَلَهُ) أَي: اللَّهُ تَعَالَى [١/٦]. (إِلَى النَّاسِ) الْإِرْسَالُ يُقَابَلُ بِالْإِمْسَاكِ كَمَا يَدُلُّ عَلَيْهِ قَوْلُهُ تَعَالَى ﴿وَمَا يُمَسِّكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ﴾⁵⁵. وَالْمُرَادُ بِهِ هَهُنَا بَعْثُ مَنْ لَهُ اخْتِيَارٌ. وَالنَّاسُ جَمْعُ إِنْسٍ أَصْلُهُ أَنْاسٌ جَمْعٌ عَزِيزٌ حُذِفَتْ هَمْزَتُهُ تَخْفِيفًا وَغَوْضٌ عَنْهَا حَرْفُ التَّعْرِيفِ وَلِذَا لَا يَكَادُ يُجْمَعُ بَيْنَهُمَا، سُمُّوا بِذَلِكَ لظَهْوَرِهِمْ وَتَعَلُّقِ الْإِنْسَانِ وَالْإِبْصَارِ بِهِمْ كَمَا سُمِّيَ الْجَرِّ جَنًّا لِاجْتِنَاخِهِمْ وَاسْتِتَارِهِمْ عَنْ أَعْيُنِ النَّاسِ. (كَافَّةً) أَسْوَدَهُمْ وَأَحْمَرَهُمْ أَي: الْعَرَبُ مِنْهُمْ وَالْعَجَمُ مُطْلَقًا مِنْ غَيْرِ فَرْقٍ بَيْنَ قَوْمٍ وَقَوْمٍ كَمَا يَزْعُمُهُ الْيَهُودُ وَمَنْ يَلِيهِمْ فِي الْعِنَادِ وَالْجُحُودِ، وَهُوَ نُصِبَ عَلَى الْحَالِيَةِ مِنَ النَّاسِ بِمَعْنَى جَمِيعًا مِنَ الْكَفِّ بِمَعْنَى الْمَنْعِ ثُمَّ نَقَلَ إِلَى مَعْنَى كُلِّ وَجْمَعٍ فَلَا عِبْرَةَ لِنَائِهَا بَعْدَ الثَّقَلِ لَكُونِهَا بِمَنْزِلَةِ سَائِرِ أَجْزَائِهَا وَقَوْلُ الرَّاعِبِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ﴾⁵⁶: "أَي: كَافًا لَهُمْ عَنِ الْمَعَاصِي، وَالْهَاءُ فِيهِ لِلْمَبَالِغَةِ كَقَوْلِهِمْ: زَاوِيَةٌ وَعَلَامَةٌ"⁵⁷ أَنْتَهَى. يَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ جَعَلَ كَافَّةً حَالًا مِنَ النَّاسِ كَمَا فِي صُورِ التَّأَخِيرِ قَالُوا: الْعَرَبُ لَمْ تُلْحَقْ لَامُ التَّعْرِيفِ بِكَافَةٍ كَمَا لَمْ تُلْحَقْهَا بِلَفْظَةِ مَعًا وَطَرًا وَقَاطِبَةً وَلَمْ تَقْعُ مِضَافَةً غَيْرَ حَالٍ إِلَّا فِي كَلَامٍ مِنْ لَا يُوثِقُ بِعَرِيَّتِهِ. وَفِيهِ أَنَّ صَاحِبَ الْكَشَافِ⁵⁹ اسْتَعْمَلَهَا بِالْإِضَافَةِ غَيْرَ حَالٍ⁶⁰، وَهُوَ إِمَامُ أَهْلِ الْعَرَبِيَّةِ يُسْتَشْهِدُ بِتَرَكَيبِهِ، وَلَعَلَّ الْوَجْهَ فِي ذَلِكَ أَنَّ لِكَافَةَ جِهَتَيْنِ: جِهَةَ الْأَصْلِ فَبَاعْتِبَارِهَا لَا تُضَيِّفُهَا، وَجِهَةَ النَّقْلِ فَبَاعْتِبَارِهَا [١/٦ب] تُضَيِّفُهَا فَتَقُولُ كَافَةُ أُولَى الْعَقْلِ كَمَا تَقُولُ جَمِيعُ أُولَى الْعَقْلِ⁶¹. وَمِنْ اعْتِبَارِ الْأَصْلِ مَا قَالَ صَاحِبُ

⁴⁷ هُوَ هَكَذَا هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (د)، وَ(ر)، وَ(ق)، وَفِي جَمِيعِ النُّسخِ الْآخَرَى. يَعْنِي بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

⁴⁸ أَحْمَدُ، الْمُسْنَدُ، 144/3؛ الدَّارِمِيُّ، "الْمَقْدِمَةُ"، 8، 198/1-199، (رَقْمُ الْحَدِيثِ: 53)؛ الضَّيَاءُ الْمَقْدِسِيُّ، الْأَحَادِيثُ الْمُخْتَارَةُ، 323/6، (رَقْمُ الْحَدِيثِ: 2345).

صَحَّحَهُ الْأَلْبَانِيُّ. انْظُرْ: سِلْسِلَةُ الْأَحَادِيثِ الصَّحِيحَةِ لِلْأَلْبَانِيِّ، 100/4.

⁴⁹ التِّرْمِذِيُّ، "تَفْسِيرُ الْقُرْآنِ"، 17، (رَقْمُ الْحَدِيثِ: 3148)؛ "الْمُنَاقِبُ"، 1، (رَقْمُ الْحَدِيثِ: 3615)؛ ابْنُ مَاجَهَ، "الزَّهْدُ"، 37، (رَقْمُ الْحَدِيثِ: 4308)؛ أَحْمَدُ،

الْمُسْنَدُ، 2/3. صَحَّحَهُ الْأَلْبَانِيُّ. انْظُرْ: سِلْسِلَةُ الْأَحَادِيثِ الصَّحِيحَةِ لِلْأَلْبَانِيِّ، 100/4 (رَقْمُ 1571).

⁵⁰ فِي (ل): الْمَصْنُفُ.

⁵¹ فِي (ل): الصَّلَاةُ.

⁵² فِي (ع)، وَ(ل): وَالسَّلَامُ.

⁵³ فِي (ق): الْإِنْسَانُ. وَهُوَ خَطَأٌ، وَالصَّحِيحُ مَا أُثْبِتَ هُنَا، وَفِي (د)، وَ(ر)، وَفِي النُّسخِ الْآخَرَى.

⁵⁴ فِي (ق): أَخَذَ. وَهُوَ خَطَأٌ، وَالصَّحِيحُ مَا أُثْبِتَ هُنَا، وَفِي (د)، وَ(ر)، وَفِي النُّسخِ الْآخَرَى.

⁵⁵ سُورَةُ فَاطِرٍ، آيَةُ: 2.

⁵⁶ سُورَةُ سَبَأٍ، آيَةُ: 28.

⁵⁷ انْظُرْ: مَفْرَدَاتُ أَلْفَاظِ الْقُرْآنِ، ص 713.

⁵⁸ سُورَةُ فَاطِرٍ، آيَةُ: 27.

⁵⁹ هُوَ: أَبُو الْقَاسِمِ مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرِو بْنِ أَحْمَدَ الزَّخَّشَرِيُّ، الْمُتَوَفَّى سَنَةَ 538 هـ.

⁶⁰ انْظُرْ: الْكَشَافُ عَنْ حَقَائِقِ غَوَامِضِ التَّنْزِيلِ، 3/583 (تَفْسِيرُ سُورَةِ سَبَأٍ، آيَةُ: 28).

⁶¹ فِي (ق): الثَّقَلُ. وَهُوَ خَطَأٌ، وَالصَّحِيحُ مَا أُثْبِتَ هُنَا، وَفِي (د)، وَ(ر)، وَفِي النُّسخِ الْآخَرَى.

الكشاف في قوله تعالى ﴿أَدْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً﴾⁶²: "من آتة يُجوز أن يكون حالاً من السِّلْم؛ لأنّها تُؤثّر كما تؤثّر الحرب"⁶³ انتهى. ونظيره لفظة الذات فإن التاء وإن انسلخ عنها معنى التأنيث، ولذا أطلق على الله تعالى إلا أنه يقال الذات المقدسة اعتباراً بالأصل أو بتأويل النفس والحقيقة والهووية فسقط اعتراض ابن الكمال⁶⁴: "من آتة كيف جعل كافة بمعنى مانعة حتى يكون حالاً من السلم وقد نقلت عن معناها الأصلي الذي دخلها التأنيث باعتباره وانسلخ عنها ذلك الوصف"⁶⁵ انتهى. وقال بعض أهل الإشارة⁶⁶: "كافة من الكفت، وهو الضم. قال تعالى ﴿لَمْ يَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا﴾"⁶⁷ أي: تضمّ الأحياء على ظهرها والأموات في بطنها"⁶⁸. فكذاك ضمت شريعته جميع الناس فلا يسمع به أحد إلا لزمه الإيمان به، بل ضمت شريعته الإنس والجن كما قال الجن ﴿يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ﴾"⁶⁹ وعمت العالم رحمته التي أرسل بها. **(بَشِيرًا)** أي: مُبشراً لمن أطاع بالجنة [والقربة والوصلة، والإبشار بالفارسية: "مژده دادن و شاد شدن"]⁷⁰ وبشّرت الرجل بشراً وبشوراً وبشراً وبشّرتُه وبشّرتُه أخبرته بسارٍ بسط بشرة وجهه وظاهر جلده وذلك أنّ النفس إذا سرّت انتشر الدم في البشرة انتشار الماء في الشجرة. **(وَنَذِيرًا)** أي: ومُنذراً لمن عصى بالنار [١/٧] والبعد والقطيعة قال الراغب: "الإنذار: إخبارٌ فيه تحويفٌ كما أنّ التبشير إخبارٌ فيه سرور"⁷² انتهى. والفعل قد يجيء بمعنى المُفعل كالبديع بمعنى المُنبدع، والأليم بمعنى المؤلّم ونظائره كثيرة. **(وَعَلَى آلِهِ)**⁷³ آل الرجل خاصته الذين⁷⁴ يؤلّ⁷⁵ إليه أمرهم للقربة أو الصّحبة أو الموافقة في الدين. "وآل الرسول من هو على دينه وملّته في عصره وسائر الأعصار؛ سواء كان نسبياً له أو لم يكن. ومن لم يكن على دينه وملّته فليس من آلِه، فأبو هُب وأبو جهل ليسا من آلِه ولا من أهله"⁷⁶ ذكره القرطبي⁷⁷ في تفسيره⁷⁸. وأعاد لفظة (عَلَى) لما قيل من أنّ أهل السنة التزموا إدخال (على) على الآل ردّاً على الشيعة فإنهم منعوا ذكر "عَلَى" بين

⁶³ انظر: الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، 252/1 (تفسير سورة البقرة، الآية: 208).

⁶⁵ الرسائل، لاين، الكمال باشا، 287/2.

⁶⁶ لعل المؤلف يقصد به الراغب الأصفهاني كما أشير إليه في التعليق الآتي.

⁶⁷ سورة المرسلات، الآية: 25.

⁶⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 713-714.

⁶⁹ سورة الأحقاف، الآية: 31.

⁷⁰ انظر: تاج المصادر للسهم، 449/2.

71 ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁷² انظر : مفردات ألفاظ القرآن، ص 797.

73 في النسخ المطبوعة للنزهة للحافظ ابن حجر رحمه الله: وعلم آل محمد.

⁷⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، إلا أنه في (د)، و (ق): الذي.

75 أَيْ: يَنْوُلُ.

⁷⁶ انظر: الجامع لأحكام القرآن، 260/1 (تفسير سورة البقرة، الآية: 49).

77 هو : أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فَرْح الأنصاري الخزرجي، القرطبي، المتوفى سنة 671 هـ.

78 المسمّى به الجامع لأحكام القرآن كما تقدّم.

النَّبِيِّ وآلَهُ وَنَقَلُوا فِي ذَلِكَ حَدِيثًا وَهُوَ "مَنْ فَصَّلَ بَيْنِي وَبَيْنَ آلِي بَعْلَى لَمْ تَنَلْ شِفَاعَتِي"⁷⁹. "وَرُدُّ بِأَنَّهُ غَيْرُ ثَابِتٍ، وَعَلَى تَقْدِيرِ الثَّبُوتِ فَاِلْمِرَادُ بِهِ عَلَيَّ بِن أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ أَي: مِنْ فَصَلَ بَيْنِي وَبَيْنَ آلِهِ يَعْلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ بِأَنَّ يَجْعَلُ عَلِيًّا مِنْ آلِهِ دُونَ غَيْرِهِ، فَيَكُونُ فِيهِ تَعْرِيضٌ⁸⁰ لِلشَّيْعَةِ فَإِنَّهُمْ الَّذِينَ يُفَصِّلُونَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ آلِهِ بِهِ لَفْرَطُ مَحَبَّتِهِمْ لَهُ"⁸¹. (**وَصَحِّحْهُ**) تَخْصِصُ بَعْدَ التَّعْمِيمِ لِأَجْلِ التَّعْظِيمِ. وَهُوَ جَمْعُ صَاحِبِ كَرْكَبٍ جَمَعَ رَاكِبٌ وَجَمَعُهُ أَصْحَابٌ، وَلِلصَّحَابِيِّ مَعْنِيَانِ: عُزِّيٌّ وَهُوَ مَنْ يَكُونُ كَثِيرَ الصَّحْبَةِ كَمَا يَقَالُ: فَلَانُ خَادِمُ فَلَانٍ إِذَا كَانَ كَثِيرَ الْخِدْمَةِ لَهُ. وَلِعُوًى وَهُوَ مَنْ يَكُونُ مُصَاحِبًا وَلَوْ سَاعَةً وَمِنْهُ ﴿الصَّاحِبِ بِالْجَنُبِ﴾⁸². وَسَعِيدُ بْنُ الْمُسَيْبِ⁸³ عَاتَرَ الْأَوَّلَ فَلَمْ يَعِدَّ مِنَ الصَّحَابَةِ إِلَّا مَنْ قَامَ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَنَةً أَوْ سَنَتَيْنِ [٧/١ب]. وَالْبَاقُونَ اعْتَبَرُوا الثَّانِي حَتَّى قَالُوا مَنْ رَأَاهُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فَهُوَ صَحَابِيٌّ وَذَلِكَ لِشَرَفِ رُؤْيَاهُ وَإِنْ كَانَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ مَنْ تَكَرَّرَتْ رُؤْيَاهُ وَصُحْبَتُهُ أَوْ شَهِدَ الْمَشَاهِدَ مَعَهُ فَرَّقُوا جُلِّيٍّ كَمَا يَأْتِي فِي أُوَاخِرِ الرَّسَالَةِ، يَدُلُّ عَلَيْهِ قَوْلُهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَصْحَابِي كَالنَّجْمِ بِأَيِّهِمْ اقْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ"⁸⁴. فَإِنَّ كَوْنَهُمْ نَجْمٌ هُدًى وَمَصَابِيحُ الرِّشَادِ إِنَّمَا يَحْصُلُ بِطُولِ الصَّحْبَةِ وَكَثْرَةِ الْأَخْذِ وَالضَّبْطِ. (**وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا**) عَطْفٌ عَلَى قَوْلِهِ "وَصَلَّى اللَّهُ" وَتَسْلِيمُ اللَّهِ عَلَيْهِ كَصَلَوْتِهِ⁸⁵ لَا يَعْرِفُ حَقِيقَتَهُ إِلَّا هُوَ، وَظَاهِرُهُ أَنْ يَقُولَ: السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، وَتَكَثُّرُهُ: إِدَامَتُهُ، وَمِنْهُ يَعْلَمُ أَنَّ تَرْكَ التَّأْكِيدِ فِي جَانِبِ التَّصْلِيَةِ مِنْ قَبِيلِ الْاِكْتِفَاءِ، أَوْ لِأَنَّ الْإِطْلَاقَ مَصْرُوفٌ إِلَى الْكَمَالِ، وَكَمَالُ التَّصْلِيَةِ إِدَامَتُهَا، وَلَمْ يَكْتَفِ بِالْإِطْلَاقِ فِي جَانِبِ التَّسْلِيمِ رِعَايَةً لِلْفَوَاصِلِ، وَلَمْ يُعِدْ (عَلَى) بِأَنْ يَقُولَ: "وَسَلَّمَ عَلَيْهِ" اِكْتِفَاءً فِي ذِكْرِهِ فِي قَرِينَةٍ وَاقْتِدَاءً بِمَا وَقَعَ فِي الْقُرْآنِ⁸⁶، هَذَا وَفِي هَذَا الْمَقَامِ فَوَائِدُ⁸⁷: الْأَوَّلَى: ذَكَرَ لَفْظَ السَّيِّدِ فِي مَقَامِ التَّصْلِيَةِ تَعْظِيمًا لَهُ وَعَمَلًا بِمَا وَقَعَ مِنْهُ مِنْ إِبْخَارِهِ بِسِيَادَتِهِ كَمَا فِي بَعْضِ الْأَحَادِيثِ وَقَدْ مَرَّ. وَالثَّانِيَّةُ: الْجَمْعُ بَيْنَ الصَّلَاةِ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ فَإِنَّ الصَّلَاةَ عَلَيْهِ لَا تَكْمُلُ إِلَّا

هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى. ويبدو أنه "تعريض" لموافقة اللغة.

⁸² سورة النساء، الآية: 36.

ابن عبد البر، جامع بيان العلم وفضله، 898/2، 923-925، (رقم الحديث: 1684، 1756، 1757، 1759، 1760)؛ ابن حزم، الإحكام في أصول الأحكام، 82/6؛ القضاعي، مسند الشهاب، 275/2، (رقم الحديث: 1346). ذكره العلماء في ضمن الأحاديث شديدة الضعف. قال ابن عبد البر بعد أن روى الحديث بطرقه: "هذا إسناد لا تقوم به حجة، لأن الحارث بن غصين مجهول" جامع بيان العلم وفضله، 925/2. وقال ابن حزم بعد روايته للحديث: "أبو سفيان ضعيف، والحارث بن غصين هذا هو أبو وهب الثقفي، وسلام بن سليمان يروي الأحاديث الموضوعة وهذا منها بلا شك، فهذا رواية ساقطة من طريق ضعيف إسنادها". الإحكام في أصول الأحكام، 82-83. ضعفه عدد من العلماء. انظر: تلخيص الحبير في تخريج أحاديث الرافعي الكبير لابن حجر، 351-350/4 (رقم 2594)؛ كشف الخفاء للعلوي، 147/1 (رقم 381)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 153-144/1، 631-632 (رقم 58-62، 438). الحديث روي صحيحاً بلفظ "النجوم أمانة أهل السماء، فإذا ذهب النجوم أتى أهل السماء ما يوعدون، وأصحابي أمانة لأمتي، فإذا ذهب أصحابي أتى أمتي ما يوعدون". انظر: مسلم "فضائل الصحابة"، 207، (رقم الحديث: 2531)؛ أحمد، المسند، 398/4-399؛ ابن حبان، الصحيح، 234-235، (رقم الحديث: 7249)؛ البيهقي، الاعتقاد والهداية إلى سبيل الرشاد، ص 179-180.

86 كما في قوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَيْكَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ سورة الأحزاب، الآية: 56.

بالصلوة⁸⁸ على آله؛ فإن ذكر آل إبراهيم مع إبراهيم في قوله "كما صليت على إبراهيم وعلى آل إبراهيم"⁸⁹ يُوجب ذكر آل محمد مع محمد لفضلهم عليهم كفضله عليه. وفي بعض الأحاديث "إذا صليتم على فعمّموا"⁹⁰ قال السخاوي⁹¹: "لم أقف عليه بهذا اللفظ [٨/١]، ويمكن أن يكون بمعنى: صلّوا على وعلى أنبياء الله، فإن الله بعثهم كما بعثني"⁹² انتهى. ويؤيده ما ورد "إذا سلّمتم علىّ فسلّموا على المرسلين فإنّما أنا أحدهم"⁹³ كما في تفسير فتح الرحمن⁹⁴ وحواشي ابن الشيخ⁹⁵ وغيرها. ويمكن تعميم الأول عملاً بظاهرة أي: إذا صليتم على فادخلوا الأنبياء معي وكذا آلي وأصحابي فإنهم من نوري كما قال: "أنا من الله والمؤمنون من فيض نوري"⁹⁷. والثالثة: الجمع بين الصلوة⁹⁸ عليه والسلم⁹⁹ خروجاً من الخلاف؛ فإن الشافعي¹⁰⁰ أوجبه عملاً بظاهر ماورد في القرآن¹⁰¹. والرابعة: الجمع بين الذكر اللساني والقلبي فإنه أفضل

⁸⁸ في (ل): بالصلاة.

⁸⁹ البخاري، "أحاديث الأنبياء"، 10، (رقم الحديث: 3370)؛ الترمذي، "تفسير القرآن"، 33، (رقم الحديث: 3220)؛ ابن ماجة، "إقامة الصلوات"، 25، (رقم الحديث: 906)؛ أحمد، المسند، 244/4.

⁹⁰ الحديث لا أصل له بهذا اللفظ. قال شيخ الإسلام ابن حجر: "لم أقف عليها". انظر: الغتاز على اللّماز للسمهودي، ص 34 (رقم 15). كذا قال السخاوي كما تقدّم في المتن. انظر: الأسرار المرفوعة لملا علي القاري، ص 116 (رقم 29)؛ المصنوع لملا علي القاري أيضاً، ص 54 (رقم 21)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 60 (رقم 67)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 96/1-97 (رقم 250)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 328 (رقم 33).

⁹¹ هو: شمس الدين أبو الخير محمد بن عبد الرحمن بن محمد السخاوي، المتوفى سنة 902 هـ.

⁹² المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 60 (رقم 67). الحديث أخرجه عبد الرزاق في المصنف، 216/2، (رقم الحديث: 3118)، والبيهقي في شعب الإيمان، 148/1، (رقم الحديث: 131)، والخطيب البغدادي في تاريخ بغداد، 380/7-381/8، والديلمي في الفردوس بمأثور الخطاب 2/385، (رقم الحديث: 3710). حسنه العلماء بمجموع طرقه. انظر: المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 60 (رقم 67)؛ القول البدعي في الصلاة على الحبيب الشّيع للسخاوي أيضاً، ص 61-62؛ الجامع الصغير للسيوطي، ص 310 (رقم 5034)؛ سلسلة الأحاديث الصحيحة للألباني، 1131-1124/2/6 (رقم 2963)؛ صحيح الجامع الصغير للألباني أيضاً، ص 706 (رقم 3782).

⁹³ أخرجه أبو الشيخ في طبقات الأصبهانيين، 167/1، وأبو نعيم في أخبار أصبهان، 335/2. حسنه الألباني بمجموع طرقه. انظر: سلسلة الأحاديث الصحيحة، 1126-1127/2/6.

⁹⁴ المؤلف يعني به "فتح الرحمن في تفسير القرآن" لأبي اليمن مجير الدين عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن العلمي المقدسي الحنبلي، مؤرخ باحث، كان قاضي قضاة القدس، المتوفى سنة 927 هـ. انظر: الأعلام للزركلي، 3/331. انظر للحديث فيه: 557/5. ذكره البروسوي في روح البيان، 497/7 (تفسير سورة الصفات، الآية: 181) قائلاً: "وفي الحديث: 'إذا سلّمتم علىّ فسلّموا على المرسلين فإنّما أنا أحدهم' كما في فتح الرحمن وحواشي ابن الشيخ وغيرها".

⁹⁵ المؤلف يقصد به "حاشية محي الدين شيخ زاده على تفسير القاضي البيضاوي" لمحبي الدين محمد بن مصلح الدين مصطفى القوجوي الحنفي، المتوفى سنة 951 هـ. مفسر، من فقهاء الحنفية. كان مدرساً في إستانبول. له حاشية على أنوار التنزيل للبيضاوي: أربعة مجلدات، قال الحاج خليفة: "وهي أعظم الحواشي فائدة وأكثرها نفعاً وأسهلها عبارة"، وشرح الوقاية في الفقه، وشرح الفرائض السراجية، وشرح المفتاح للسكاكي، وشرح البردة، وحاشية على مشارق الأنوار للصابغاني. انظر: الأعلام للزركلي، 7/99. لم أجد في النسخة المطبوعة للحاشية. ذكر البروسوي في روح البيان، 497/7 (تفسير سورة الصفات، الآية: 181) قائلاً: "وفي الحديث: 'إذا سلّمتم علىّ فسلّموا على المرسلين فإنّما أنا أحدهم' كما في فتح الرحمن وحواشي ابن الشيخ وغيرها".

⁹⁶ انظر: روح البيان للمؤلف، 497/7 (تفسير سورة الصفات، الآية: 181).

⁹⁷ لم أجد من حديث النبي صلى الله عليه وسلم. ذكره المؤلف أيضاً حديثاً في أماكن عدة من تفسيره. انظر: روح البيان، 535/5-536 (تفسير سورة الأنبياء، الآية: 107)؛ 56/9 (تفسير سورة الفتح، الآية: 29)؛ 442/10 (تفسير سورة البلد، الآية: 3). ذكره عدد من العلماء في كتب الموضوعات والمشتهرات. انظر: مجموع الفتاوى لابن تيمية، 72/11-73؛ أحاديث القصاص لابن تيمية أيضاً، ص 55 (رقم 4)؛ اللآلئ المنثورة في الأحاديث المشهورة المعروف بـ التكررة في الأحاديث المشتهرة لبدر الدين أبي عبد الله محمد بن عبد الله الزركشي، ص 139 (رقم 182)؛ الأسرار المرفوعة لملا علي القاري، ص 139 (رقم 72)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 122 (رقم 190)؛ تمييز الطيب من الخبيث لابن الديبع، ص 36؛ الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي، ص 48 (رقم 43)؛ تنزيه الشريعة لابن عراق، 402/2 (رقم 39)؛ تذكرة الموضوعات للفتني، ص 86؛ كشف الخفاء للعجلوني، 237/1 (رقم 619)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 326 (رقم 20)؛ ص 342-343 (رقم 40)؛ أسنى المطالب في أحاديث مختلفة المراتب لأبي عبد الرحمن محمد بن محمد درويش الحوت الشافعي، ص 93 (رقم 391).

⁹⁸ في (ل): الصلاة.

⁹⁹ في (ل): والتسليم.

¹⁰⁰ ستأتي ترجمته.

وبين الكتابة أيضاً فإنه أُبَيِّنَ وأُثْبِتَ. وفي الحديث "من صَلَّى علىَّ في كتاب لم تزلْ صلواته جاريةً له مادام اسمي في ذلك الكتاب"¹⁰². والمراد جريان ثوابه وقِسْ عليه فضل البَسْمَلَةِ والحمد في الخط.

(أَمَّا بَعْدُ) أي: بعد البَسْمَلَةِ والحمد والصلوة¹⁰³؛ فَإِنَّ لكلَّ منها دخلاً في حصول التبرُّك في كل أمر ذي بال مشروع فيه فيكون يترك شيء منها أبتر¹⁰⁴، أما ذكر الله والحمد له تعالى فأَمْرُهُما ظاهر بتعلقهما بمُؤَلِّي النِّعم ومُسَبِّب الأسباب، وأما التَّصْلِيَةُ فهي من باب شكر الوساطة؛ لأنَّه تعالى جعله مفتاحاً لكل خير ووسيلةً لكل سعادة. فنسيانه¹⁰⁵ من موجبات المَحَقِّ¹⁰⁶ والخسارة. (فَإِنَّ التَّصَانِيفَ) "جمع تَصْنِيف بمعنى جعل الشيء صنفاً صنفاً وقسماً قسماً كأبواب الكتاب وفصولها"¹⁰⁷. وهو ههنا بمعنى المصنَّف على لفظ المفعول تسميةً له بالمصدر. ولا فرق بين التَّصْنِيف والتَّأْلِيف في عُرف أهل الظَّاهر، وأما أهل الحقائق [٨/١ب] فيقولون: التَّصْنِيف ما ليس فيه مَزَج من كلام الغير بخلاف التَّأْلِيف، فكُتِبَ الحقائق المشحونة بمكاشفات أصحابها مُصَنَّفَات لا مؤلَّفات. (في اصطلاح أهل الحديث) صفة لما قبله أي: التَّصَانِيف الواقعة في اصطلاح جماعة يجمعهم العلم بحديث الرِّسُول [صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ]¹⁰⁸ وهم خاصَّة الأُمَّة، كما قيل:

[أهل الحديث]¹⁰⁹ هُم أهل النَّبِيِّ وَإِنْ لَمْ يَصْحَبُوا نَفْسَهُ أَنْفَاسَهُ صَحَبُوا¹¹⁰.

¹⁰¹ كما في قوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ سورة الأحزاب، الآية: 56.

¹⁰² الطبراني، المعجم الأوسط، 232/2، (رقم الحديث 1835)؛ قوام السنة، التَّزْهِيْب، 330/2، 331، (رقم الحديث 1697، 1699). قال الهيثمي في مجمع الزوائد، 137-136/1: "رواه الطَّبْرَانِيُّ فِي الْأَوْسَطِ، وَفِيهِ يَشْرُفُ عُنَيْدُ الدَّارِسِيِّ، كَذَبَهُ الْأَزْدِيُّ وَغَيْرُهُ". ذكره العلماء في كتب الموضوعات والمشتهرات. انظر: الموضوعات لابن الجوزي، 164-165/1؛ اللآلئ المصنوعة للسيوطي، 185-187/1؛ كشف الخفاء للعجلوني، 338/2 (رقم 2518)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 329 (رقم 42)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 320/7-324 (رقم 3316).

¹⁰³ في (ل): الصلاة.

¹⁰⁴ أخرجه الخطيب في الجامع لأخلاق الراوي وآداب السامع، 87/2، (رقم الحديث: 1232)، ومن طريقه السمعاني في أدب الإملاء والاستملاء، ص 51، وتاج الدِّين السبكي في طبقات الشافعية الكبرى، 12/1 بلفظ: "كلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُبْدَأُ فِيهِ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَقْطَعُ". وعزاه التَّوَوِّي في الأذكار، ص 167-168، والسيوطي في الجامع الصغير، ص 391 (رقم 6284)، وفي تدريب الراوي، 48/1 إلى الحافظ عبد القادر الرَّهْمَاوِيِّ في الأربعين من حديث أبي هريرة. هذا الحديث يُؤَيِّدُ بالفاظ مختلفة، ذُكِرَ في بعضها لفظ: "بِحَمْدِ اللَّهِ" [انظر مثلاً: أبو داود، "الأدب"، 18، (رقم الحديث: 4840)؛ ابن ماجه "النكاح"، 19، (رقم الحديث: 1894)؛ النسائي، عمل اليوم والليلة، ص 345، (رقم الحديث: 494، 495)، وفي بعضها لفظ: "بِذِكْرِ اللَّهِ" [انظر مثلاً: أحمد، المسند، 359/2؛ النسائي، عمل اليوم والليلة، ص 346، (رقم الحديث: 497)] مكان قوله: "بِيسْمِ اللَّهِ". اختلف في حكمه أهل العلم قديماً وحديثاً فبعضهم حسنه بمجموع طرقه كابن الصلاح، والتَّوَوِّي، وابن حجر، والمناوي، والعجلوني، وضعفه بعضهم كالسيوطي، والألباني، ومحققي مسند الإمام أحمد: شعيب الأرْنَؤُوط وعادل مرشد، ومحقِّق الأذكار: عبد القادر الأرْنَؤُوط. انظر: الأذكار للتَّوَوِّي، ص 167-168؛ تلخيص الحبير لابن حجر، 129/1، 315/3 (رقم 1597)؛ الجامع الصغير للسيوطي، ص 391 (رقم 6284)، ضعفه بهذا اللفظ، ص 391 (رقم 6283، 6285 حسن الأول بلفظ "بالحمد لله"، وضعف الثاني بلفظ "بِحَمْدِ اللَّهِ")؛ تدريب الراوي للسيوطي أيضاً، 48/1، 52؛ التيسير شرح الجامع الصغير للمناوي، 32-33/5، 6283، 6284، 6285 حسن الأولين، وضعف الأخير؛ فيض القدير للمناوي أيضاً، 17-19/5 (رقم 6283، 6284، 6285 حسن الثاني، وضعف الأول والثالث)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 156/2 (رقم 1964)، ضعيف الجامع الصغير للألباني، ص 613 (رقم 4217)، إرواء الغليل للألباني أيضاً، 29-30/1 (رقم 1)؛ تحقيق مسند الإمام أحمد، 329-331 (رقم الحديث: 8712)؛ تحقيق الأذكار، ص 167-168. انظر أيضاً: إرواء الغليل، 30-32/1 (رقم 2)؛ ضعيف الجامع الصغير، ص 613 (رقم 4216، 4218)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة، 303/2 (رقم 902)؛ ضعيف التَّزْهِيْب، 475/1 (رقم 958)، تحقيق مشكاة المصابيح، 942/2-943 (رقم 3151). كلُّها للألباني.

¹⁰⁵ في (ق): ونسيانه. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر).

¹⁰⁶ سقط من (ق).

¹⁰⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 136.

¹⁰⁸ ما بين المعقوفتين هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، إلَّا أَنَّهُ فِي (ق): صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ. وهو في (د) بدون صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

¹⁰⁹ ما بين المعقوفتين هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، إلَّا أَنَّهُ فِي (د): "أهل الحديث أهل الحديث" بالتكرار.

ويجوز أن يكون حالاً كما هو المشهور، و"الاصطلاح" تخصيص اللفظ اللغوي [بمعنى غير اللغوي]¹¹¹ يعني العُرف والتوافق على استعمال ألفاظ مخصوصة في معان مقصودة فهذا العُرف، والتخصيص إن صدر من النحوي فهو اصطلاح النحوي وإن صدر من الفقيه فهو اصطلاح الفقيه وإن صدر من المحدث فهو اصطلاح أهل الحديث، وهكذا؛ لأنهم تصالحوا وتوافقوا عليه من الصُّلح وهو إزالة التَّفار بين الناس، و"الحديث" في اللغة: الجديد. وفي عُرف العامة الكلام والخبر. وفي عُرف المحدثين ما يُحدَّث عن النبي صَلَّى الله عليه وسلّم. فكأنّه لوحظ فيه مقابلة القرآن إذ ذاك قديم وهذا حادث، وفي الصُّحاح: "الحديث: ضدّ القديم ويُستعمل في قليل الكلام وكثيره"¹¹². وقال الرَّاغب: "كلُّ كلام يبلغ الإنسان من جهة السَّمع أو الوحي في يقظته أو منامه يقال له: حديث، وسمّى الله تعالى كتابه حديثاً فقال ﴿فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ﴾"¹¹³ وقال ﴿أَفَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ﴾"¹¹⁴ وفي الحديث "إن يكن في هذه الأمة مُحدِّث فهو عُمر"¹¹⁵. عني به من يُلقَى في رُوعه من جهة المأل الأعلى"¹¹⁶ انتهى [٩/١]. ولَمَّا كان الكلام الإلهي متميّزاً عن غيره بإطلاق القرآن عليه ومشتهراً به كان¹¹⁷ مطلق الحديث هو¹¹⁸ الحديث التَّبوي؛ لأنّه حديث كامل وخبر تام، كما أن السّنّة المطلقة سنّته عليه الصّلوة¹¹⁹ والسّلم¹²⁰. ثمّ إنّ موضوع¹²¹ علم الحديث¹²² دراية ذات النبي صَلَّى الله عليه وسلم من حيث إنّه نبيّ، وغايته¹²³ القُوز بسعادة الدارين. ورواية الراوي والمرويّ من حيث القبول والرد، وغايته ما يُقبل ويُرد من ذلك. وإتّما قيّدنا بالحيثيّة لأن موضوع كل علم ما يُبحث فيه عن عوارضه الذاتيّة كبذل الإنسان لعلم الطبّ فإنه يُبحث فيه عن أحواله من حيث الصّحة والمرض، وكالكلمات لعلم التّحو فإنه يُبحث فيه عن أحوالها من حيث الإعراب والبناء **(قَدْ كَثُرَتْ)** في نفسها حال كون تلك التّصانيف (لِلْأَيْمَةِ) فهي حال من ضمير كَثُرَتْ يعني أنّ أئمة الحديث صنّفوا في هذا الفنّ كتباً كبيرةً ورسائلَ وفيرةً كما سيُصرّح ببعضها **(في القديم والحديث)** أي: في الزّمان المُتقدّم والمُتأخّر فبين المتن والشرح تجنيس تامّ. والقديم محمول على ما بعد المائة الأولى؛ فإنّهم قالوا: إنّ الكتب والتّصانيف محدثة لم يكن شيء منها في زمان الصّحابة وصنّف التابعين بل حدثت بعد المائة الأولى من الهجرة بعد وفاة الصّحابة وأجلّة التابعين وكان الأولون يكرهون كُتب الأحاديث وتّصنيف الكتب لئلا يشغل الناس بها عن القرآن والحفظ والتّدبر والتّفكير. وأوّل من

¹¹⁰ هذا الإنشاد ذكره غير واحد من العلماء. انظر: قواعد التحديث للقاظمي، ص 61، 482؛ الحطّة لصديق حسن خان، ص 67؛ تحريم آلات الطرب للألباني، ص 69؛ صفة صلاة النبي للألباني أيضاً، ص 44. قال الألباني في صفة صلاة النبي، ص 44: "هو من إنشاد الحسن بن محمد النسوي كما رواه الحافظ ضياء الدين المقدسي في جزء له في فضل الحديث وأهله". وانظر أيضاً كلام محققي قواعد التحديث والحطّة.

¹¹¹ ما بين المعقوفتين غير موجود في (د).

¹¹² انظر: الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية للجوهري (أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي، المتوفى سنة 393 هـ)، 278/1.

¹¹³ سورة الطور، الآية: 34.

¹¹⁴ سورة النجم، الآية: 59.

¹¹⁵ البخاري، "فضائل أصحاب النبي"، 6، (رقم الحديث: 3689) عن أبي هريرة رضي الله عنه؛ مسلم، "فضائل الصحابة"، 23، (رقم الحديث: 2398) عن عائشة رضي الله عنها بلفظ: "لقد كان فيما قبلكم من الأمم ناسٌ محدّثون، فإن يكن في أمّتي أحدٌ فإنّه عمر".

¹¹⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 222-223. غايّة الجملة في المفردات كالتالي: عني به من يُلقَى في رُوعه من جهة المأل الأعلى شيء.

¹¹⁷ في (د): كان. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي (ق).

¹¹⁸ في (ق): والحديث التَّبوي. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

¹¹⁹ في (ل): الصلاة.

¹²⁰ في (ع)، و(ل): السّلام.

¹²¹ في (د): موضع. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي (ق)، وفي جميع النسخ الأخرى.

¹²² سقط من (د).

¹²³ في (ق): وغاية. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، وفي (ر)، وفي جميع النسخ الأخرى.

دُون الحديث ابنُ شهاب الزَّهْرِيَّ¹²⁴ في خلافة عمر بن عبد العزيز¹²⁵ بأمره خوفاً من دروس العلم وذهاب العلماء [٩/١ب]، وهو أي: عمر مجدّد رأس المائة الأولى بالاتفاق. وأوّل من صَنَّف فيه ورثته على الأبواب الإمام مالك¹²⁶ بالمدينة في خلافة الرشيد¹²⁷.

[بدء التّصنيف في علوم الحديث]

(فَمِنْ أَوَّلِ مَنْ صَنَّفَ فِي ذَلِكَ) أي: في اصطلاح أهل الحديث وما يتعلّق بالحديث من العلوم. ودلّ (مِنْ) التَّبَعِيَّةِ على كثرة الأوائل وهذه الأوّلِيَّةُ يحتمل أن تكون حقيقيّة وأن تكون إضافيّة. تدبّر. (القَاضِي أَبُو مُحَمَّدٍ)¹²⁸ المتوفّى سنة¹²⁹ ستّين وثلاثمائة. (الرَّامَهُرْمُزِيّ) نسبة إلى رامهرمز¹³⁰ من بلاد الأهواز من إقليم خوزستان الذي بين البصرة وفارس. قال شيخ الإسلام خواهر زاد¹³¹ في شرح مختصر القدوري¹³²: "المركّب إذا نُسِبَ يكون¹³³ النسبة من الجانبين كما يقال: تزوّجتُ راميّة هُرْمُزِيّة"¹³⁴. وقال الحريري¹³⁵: "الوجه"¹³⁶ أن يُنسب إلى الصّدر، فيقال: راميّ؛ لأنّ الاسم الثاني نزل منزلة تاء التّأنيث التي تقع طارفةً، وتلتحق بعد تمام الكلام، فوجب لذلك أن يسقط من الكلام كما يسقط تاء

¹²⁴ ستأتي ترجمته.

¹²⁵ هو: عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ الْحَكَمِ بْنِ أَبِي الْعَاصِ بْنِ أُمَيَّةَ بْنِ عَبْدِ شَمْسٍ بْنِ عَبْدِ مَنَافٍ بْنِ قُصَيٍّ بْنِ كِلَابٍ، الإمام، الحافظ، العَلَامَةُ، الْمُحْتَفَدُ، الرَّاهِدُ، الْعَابِدُ، السَّيِّدُ، أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ حَقّاً، أَبُو خَفْصٍ الْقُرَشِيُّ، الْأُمَوِيُّ، الْمَدَنِيُّ، ثُمَّ الْمَصْرِيُّ، الْخَلِيفَةُ، الرَّاهِدُ، الرَّاشِدُ، أَشْجَى نَبِيِّ أُمَيَّةَ، المتوفّى سنة 101 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 121-118/1 (رقم 104)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 148-114/5 (رقم 48).

¹²⁶ هُوَ شَيْخُ الْإِسْلَامِ، حُجَّةُ الْأُمَّةِ، إِمَامُ دَارِ الْهِجْرَةِ، أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ بْنِ مَالِكٍ بْنِ أَبِي عَامِرٍ بْنِ عَمْرِو بْنِ الْحَارِثِ بْنِ عَيْمَانَ بْنِ حُثَيْلٍ بْنِ عَمْرِو بْنِ الْحَارِثِ الْحِمْيَرِيِّ، ثُمَّ الْأَصْبَحِيِّ، الْمَدَنِيُّ، المتوفّى سنة 179 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 386-383/2 (رقم 539)؛ تهذيب الكمال للمزي، 120-91/27 (رقم 5728)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 213-207/1 (رقم 199)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 135-48/8 (رقم 10)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 8-5/10 (رقم 6723)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 15-12/2.

¹²⁷ هو: الْخَلِيفَةُ الْعَبَّاسِيُّ، أَبُو جَعْفَرٍ هَارُونَ الرَّشِيدُ بْنُ الْمَهْدِيِّ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي جَعْفَرٍ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ الْهَاشِمِيِّ، الْعَبَّاسِيُّ، المتوفّى سنة 193 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 295-286/9 (رقم 81)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 334/1.

¹²⁸ هنا في الأصل مكتوب فوق الكلمة: الحسن بن عبد الرحمن بن خالد من أهل المشرق، وخالد بالتشديد مثل كتاب وشداد. وهو في (د): بن خالد من أهل المشرق. وأما في (ر)، و(ق): الحسن بن عبد الرحمن بن خالد من أهل المشرق.

¹²⁹ في (ق): في سنة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر).

¹³⁰ قال ياقوت الحموي: "رامهرمز: ومعنى رام بالفارسيّة المراد والمقصود، وهرمز أحد الأكاسرة، فكأنّ هذه اللفظة مركبة معناها: مقصود هرمز أو مراد هرمز، وقال حمزة: رامهرمز اسم مختصر من رامهرمز أردشير، وهي مدينة مشهورة بنواحي خوزستان، والعامة يسمونها رامز كسلا منهم عن تنمة اللفظة بكماها واختصارا، ورامهرمز من بين مدن خوزستان تجمع النخل والجوز والأترنج، وليس ذلك يجتمع بغيرها من مدن خوزستان". معجم البلدان، 17/3.

¹³¹ هو: أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْبُخَارِيُّ ابْنُ أُخْتِ الْقَاضِي أَبِي ثَابِتٍ مُحَمَّدِ بْنِ حُسَيْنِ الْبُخَارِيِّ، المعروف بـ بكر خواهر زاده أو خواهر زاده فقيه المتوفّى سنة 483 هـ. كان شيخ الأحناف فيما وراء النهر. مولده ووفاته في بخارى. له "المبسوط"، و"المختصر"، و"التجنيص" في الفقه. انظر لترجمته: الجواهر المضية في طبقات الحنفية لحيي الدين الحنفي، 236/1 (رقم 599)؛ 49/2 (رقم 157)؛ الأعلام للزركلي، 100/6.

¹³² انظر: شرح مختصر القدوري لخواهر زاده، مكتبة سليمان، خسرو باشا، تحت رقم: 92، ورقة: 18 ب، في أواخر باب صفة الصلاة. انظر أيضاً: فروق حقّي للمؤلف، ص 226.

¹³³ في (ل): تكون. وهذا هو الصحيح لموافقه للغة.

¹³⁴ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 226.

¹³⁵ هو الْعَلَامَةُ، الْبَارِعُ، ذُو الْبَلَاغَتَيْنِ، أَبُو مُحَمَّدٍ الْقَاسِمُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَرَ الْبَصْرِيِّ، الْحِزَامِيِّ، الْحَرِيرِيِّ، صَاحِبُ كِتَابِ الْمَقَامَاتِ، المتوفّى سنة 516 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 465-460/19 (رقم 268).

¹³⁶ في (ع): الوجه. ويبدو أنّ الصواب هو "الوجه" كما في دَرَّةُ الْغَوَاصِ، وفي فروق حقّي.

التأنيث¹³⁷. ثم قال: "نعم وعندهم أنه متى وقع لبس في التسبب إلى الاسم المركب لم يُنسب إليه، ولهذه العلة منعوا من التسبب إلى أحد عشر ونظائره إذ لا يجوز التسبب إلى مجموع الاسمين فيقال: أحد عشري، كما يقول العامة في التسبب إلى الثوب الذي طوله أحد عشر شبراً، ولا يجوز أن ينسب إلى أوله لاشتباهه بالتسبب إلى واحد، ولا إلى ثانيه لالتباسه بالتسبب إلى عشر، فامتنع التسبب إليه من كل وجه"¹³⁸. ووقع في عبارات الفقهاء هذه المسائل تسمى بالاثني عشرية. قال ابن الملك¹³⁹ في شرح [١٠/١] المجمع¹⁴⁰: "[هذه التسمية]¹⁴¹ غلط من جهة العربية؛ لأنه لا يجوز التسبب إلى اثني عشر ولا إلى غيره من العدد المركب إلا إذا كان علماً. فحينئذ يُنسب إلى صدره فيقال: خمسي في خمسة عشر وبُعلي في بعلبك" ذكره في المفصل¹⁴²، وقال خواهر زاده: "ينبغي أن يقال اثني عشرية كرامة هُرمزية"¹⁴³ انتهى. وحاصل قول أهل العربية أن المركب إذا كان عدداً بدون العلمية لا يُنسب إليه؛ لأنّ الجزئين حينئذ مقصودان فلو حُذِف أحدهما اختل المعنى ولو لم يُحذف أُسْتُقِل، فالمركب يُنسب إلى صدره إذا لم يكن عدداً لاستثقال التسبب إلى كلمتين. هذا في غير المركب الإضافي، وأمّا المضاف فإن كان المضاف إليه¹⁴⁴ مقصوداً بمدلوله في أصل الوضع كابن الزبير قيل: زُبَيْرِي، وإلا كعبد مناف قيل: عَبْدِي. (كِتَابُهُ) بالنصب على أنه مفعول لفعل مقدر كأنه قيل: أي شيء صَنَف، فقيل: صَنَف كتابه. (الْمُحَدَّث) بكسر الدال المشددة عطف بيان لكتاب. وكون الكتاب محدثاً إنما هو باعتبار من يُذكر فيه من المحدث وإلا فالمحدث هو من كَتَبَ مائة ألف حديث أو تَحَمَّلَ الحديث روايةً واعتنى به درايةً أي: علم ما يتحمله الحديث من المعاني، أو كَتَبَ وَقَرَأَ وَتَمَعَّ وَوَعَى وَرَحَلَ إلى المدائن والقرى وحصل أصولاً من متون الأحاديث وفروعاً من كتب المسانيد والعلل والتواريخ التي تقرب من ألف مُصَنَّف. (الْفَاصِل) أي: الفارق بين الراوي والواعي. ومعنى الراوي ناقل الحديث بالإسناد [١٠/١ب]، الواعي هو الحافظ الجامع ولاشك أنّ كل مُحَدِّثٍ واعٍ راوٍ بدون العكس. (لِكِنَّهُ) أي: القاضي. (لَمْ يَسْتَوْعِبْ) أي: لم يأت بالاصطلاحات كلها ولم يُورد فنون علوم الحديث بأجمعها؛ لأنه أوّل كتاب صُنِفَ في هذا الفن ومن البعيد الإحاطة وأن لا يترك الأول للآخر شيئاً لأن الأذهان متفاوتة في الاستخراج والضبط. "وكم بين العارف والبارع في المعرفة، وما ليلة المزدلفة كيوم عرفة"¹⁴⁵. يقال: "وَعَبَهُ كَوَعَدَهُ: أَخَذَهُ أَجْمَع، كَأَوَعَبَهُ وَاسْتَوْعَبَهُ"¹⁴⁶. قال البيهقي¹⁴⁷ "الاستيعاب: أَرَى بُنْ بَرَكْتُنْدَنَ أَي: كالاستيصال [وَهُمَ رَأَى]¹⁴⁸ فراسيدن"¹⁴⁹.

¹³⁷ انظر: دَرَّةُ الغواص في أوهام الخواص للحريري، ص 184. انظر أيضاً: فروق حقّي للمؤلف، ص 226.

¹³⁸ انظر: دَرَّةُ الغواص في أوهام الخواص للحريري، ص 184-185. انظر أيضاً: فروق حقّي للمؤلف، ص 226.

¹³⁹ قال فيه الزركلي: "محمد بن عبد اللطيف بن عبد العزيز بن أمين الدين بن فرشتا الرومي الكُزَماني الحنفي، المعروف بابن ملك فقيه حنفي، من المبرزين. له "مبارق الأزهري في شرح مشارق الأنوار- ط" في الحديث، و "شرح تحفة الملوك - خ" محمد ابن أبي بكر الرازي، فقه، و "شرح مجمع البحرين لابن الساعاتي - خ" فقه، و "شرح المنار - ط" في الأصول، و "بدر الواعظين وذخر العابدين - خ" وغير ذلك. توفي سنة 854 هـ. الأعلام للزركلي، 59/4؛ عثمانلي مؤلفري لبروسه لي محمد طاهر، 350/1. انظر أيضاً: مقدّمة تحقيق شرح مصابيح السنّة لابن ملك، 11/1-13.

¹⁴⁰ في (ق): مجموع. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر). المسّمى بـ شرح مجمع البحرين لابن الساعاتي. الكتاب ما زال مخطوطاً في مكتبات إستانبول. لم أجد النص المذكور فيه. انظر: مكتبة سليمان، قسم: عاشر أفندي، تحت رقم: 101، ورقة: 48 ب. نقله المؤلف عن ابن الملك أيضاً في فروق حقّي، ص 225.

¹⁴¹ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

¹⁴² انظر: المفصل في علم اللغة للزمخشري، ص 251. انظر أيضاً: فروق حقّي للمؤلف، ص 225.

¹⁴³ انظر: شرح مختصر القدوري لخواهر زاده، مكتبة سليمان، خسرو باشا، تحت رقم: 92، ورقة: 18 ب، في أواخر باب صفة الصلاة. انظر أيضاً: فروق حقّي للمؤلف، ص 226.

¹⁴⁴ سقط من (ق).

¹⁴⁵ هو من بلاغات الزمخشري. انظر: الكلم النوابع (مطبوع مع النعم السوابع في شرح الكلم النوابع لسعد الدين التفتازاني) لأبي القاسم جاز الله محمود ابن عمرو بن أحمد الزمخشري، ص 37.

(وَالْحَاكِمُ) بالرفع عطف على القاضي والحاكم في عُزْف هذا الفنّ هو من أحاط بجميع الأحاديث متناً وإسناداً وجرحاً وتعديلاً وتاريخاً وهو أعزّ من معجّ البعوض وبيض الدّر. (أَبُو عَبْدِ اللَّهِ) ¹⁵⁰ المتوفّى سنة ثمان وسبعين وثلثمائة ¹⁵¹، وأشار بالكينة إلى أنّ المراد بالحاكم ههنا هو الحاكم الكبير المُستدرك على الصّحّاحين كما سيأتي لا الحاكم أبو أحمد ¹⁵² وغيره فإنّ الحاكم متعدّد وهو تلميذ أبي عليّ الحافظ النّيسابوري فإنّ نسبتها واحدة. (النّيسابوري) نسبة إلى نيسابور بفتح النّون والستين المُهملة أحسن مدّن خراسان وأعظمها وأجمعها للخيرات وإنّما قيل لها نيسابور لأنّ سابور بن هُرمز المدعوّ ذو الأكتاف أحد ملوك الفرس المتأخّرة لمّا وصل إلى مكانها أعجبه وكان مُقَصِّبَةً فقال يصلح أن يكن ههنا مدينة فأمر بقطع القصب وبناء المدينة فقليل: [١١/١] نيسابور، والقصب بالفارسيّة: "نّ" ¹⁵³ يقال: نيسستان بمعنى المُقَصِّبة قال في القاموس: "سَابُور مَلِكٌ، مُعَرَّبٌ شَاءَ پور" ¹⁵⁴ انتهى. والأصل پورشاه بمعنى شهزاده والعربي يقول: ابن المَلِك، وقيل له: ذو الأكتاف؛ لأنّه سار في آلاف إلى نواحي العرب الذين كانوا يعيشون في الأرض فقتل من قدر عليهم ونزع أكتافهم، قال في تاريخ كُزَيْدَه: "جون أَر قتل ملول ودلكير شد فرمود تاشانته" ¹⁵⁵ أغراب بيژون ميكردند وإيشان بسختي می مُزدند وأغراب أورا بدين سبب ذو الأكتاف كُفَّتَه" ¹⁵⁶. (لَكِنَّهُ لَمْ يَهْدَبْ) يعني أنّه وإن استوعب في كتابه جميع فنون الحديث وعلومه لكنّه لم يُنَفِّحْهُ من الزوائد ¹⁵⁷ ولم يأت به على ما ينبغي من الاصطلاح، يقال: هدّبه وهُدِّبَهُ مخففاً ومشدداً "نَفَّاهُ وَأَصْلَحَهُ وَأَخْلَصَهُ" ¹⁵⁸. والتهذيب بالفارسيّة: "پاکیزه كردن" ¹⁵⁹. (وَلَمْ يُرْتَبْ) بأن لم يجعل كل صنف من الأصناف في مرتبته اللائقة ¹⁶⁰ به. فكان كتابه كعقد انقصم فتناثر لآليه؛ فإنّ الترتيب لغة: "جعل كلّ شيء" ¹⁶¹ في مرتبته، واصطلاحاً: جعل الأشياء الكثيرة بحيث يُطلق عليها اسم الواحد، ويكون لبعض أجزائه نسبة إلى البعض بالتقدّم

¹⁴⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 181.

¹⁴⁷ هو صاحب كتاب تاج المصادر: أبو جعفر أحمد بن علي بن محمد المقرئ البيهقي، المتوفّى سنة 544 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 208/20-209 (رقم 132)؛ تاريخ الإسلام للذهبي أيضاً، 845/11 (رقم 194).

¹⁴⁸ ما بين المعقوفتين هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ق): وهمه.

¹⁴⁹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 761/2.

¹⁵⁰ هنا في الأصل مكتوب فوق الكلمة: محمد بن عبد الله بن محمد بن البيّع بتشديد الياء المُثَنّاة المكسورة. وهو في (د)، و(ر) هكذا أيضاً لكنه في سطر المتن. وأما في (ق): محمد بن عبد الله بن البيّع بتشديد الياء المُثَنّاة المكسورة. هو: مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ نَعِيمِ بْنِ الْحَكَمِ، لإمام، الحافظ، الثاقب، العلامة، شَيْخُ الْمُحَدِّثِينَ، أَبُو عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْبَيْعِ الضُّعْفِيِّ، الطُّهْمَانِيُّ، النِّسَابُورِيُّ، الشَّافِعِيُّ، صاحبُ التَّصَانِيفِ، المتوفّى سنة 405 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1039/3-1045 (رقم 962)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 162/17-177 (رقم 100).

¹⁵¹ ما ذكره المؤلّف هنا هو تاريخ وفاة الحاكم الكبير أبي أحمد كما سيأتي في التعليق الآتي؛ لأنّه توفي سنة 378 هـ. أما الحاكم أبو عبد الله توفي سنة خمس وأربعمائة كما أشار إليه المؤلّف في شرح قوله "الإصفهاني" في الصفحة الآتية.

¹⁵² هو: الإمام، الحافظ، العلامة، الثبّث، مُحَدِّثُ خُرَاسَانَ، مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ إِسْحَاقَ النِّسَابُورِيِّ، الكَرَابِيسِيِّ، أَبُو أَحْمَدَ الْحَاكِمِ الْكَبِيرِ، مُؤَلِّفُ كِتَابِ "الْكُنَى" فِي عِدَّةٍ مُجَلَّدَاتٍ، المتوفّى سنة 378 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 976/3-979 (رقم 914)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 370/16-377 (رقم 267).

¹⁵³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 113/1. وفيه: ناي.

¹⁵⁴ في القاموس المحيط، ص 517: شَاهِبُور.

¹⁵⁵ هنا في الأصل مكتوب تحت الكلمة: نَغْرُنْ كُورَكِي. وهو هكذا أيضاً في (د)، و(ر).

¹⁵⁶ تاريخ كُزَيْدَه للمستوفي، ص 107-108.

¹⁵⁷ في (ع)، و(ل): الزوائد.

¹⁵⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 184.

¹⁵⁹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 547/2.

¹⁶⁰ في (ل): اللاتقة.

¹⁶¹ سقط من (ق).

والتأخر¹⁶² كالقياس بخلاف نحو المعجون المركب من أجزاء؛ فإنه وإن كان يُطلق عليه الواحد لكنه لا ترتيب فيه، والتأليف أعَم من الترتيب؛ فإنه جعل الأشياء الكثيرة بحيث يُطلق عليها اسم الواحد، سواء كان لبعض أجزائه نسبة إلى البعض بالتقدم والتأخر [أو¹⁶³ لا¹⁶⁴]. والتركيب مثل الترتيب لكنه ليس لبعضها نسبة إلى البعض بالتقدم والتأخر¹⁶⁵ فبين التأليف [١١/ب] والترتيب عموم مُطلق والأعم هو التأليف وبينه وبين التركيب تساوي.

(وتأله) يقال: تَلَوْتُهُ تُلُوًّا تَبَعْتُهُ والتلو بالكسر ما يتلو الشيء. أي: تبع الحاكم بأن جاء بعده بزمان مُتقارب¹⁶⁶. (أبو نعيم) كُزَيْبَر وهو أحمد بن عبد الله الحافظ¹⁶⁷، مات سنة ثلثين¹⁶⁸ وأربعمئة في إصفهان وكان مولده أيضاً بها سنة أربع وثلثين¹⁶⁹ وثلثمائة¹⁷⁰، ولذا نسب إليها¹⁷¹ فقال: (الإصفهاني) واصبهان بفتح الهمزة وكسرهما وبالباء على استعمال أهل الغرب وبالفاء على استعمال أهل الشرق، مدينة عظيمة بعراق العجم كثر المحدثون منها، وهي أشهر بلاد الجبل وهي عبارة عن عراق العجم الفاصل بين عراق العرب وخراسان وبلاده المشهورة اصبهان وهمدان والريّ وزُجْجَان¹⁷². قال في القاموس: "أصلها اسباهان، أي: الأجناد؛ لأنهم كانوا¹⁷³ سكاكها، أو لأنه لما دعاهم غزود¹⁷⁴ إلى محاربة من في السماء، كتبوا في جوابه: اسباهان¹⁷⁵ آن نه كه باخذًا جَنك كُنْد، أي: هذا الجند ليس ممن يحارب الله تعالى¹⁷⁶". قال ابن خلكان¹⁷⁷: "سباه معناه العسكر وأن أداة¹⁷⁸ الجمع. فكان جموع عسكر الأكاسرة تجتمع إذا وقعت لهم واقعة في هذا الموضع، مثل عسكر فارس وكِزْمان والأهواز وغيرها فعرب. وقيل: اصبهان، بناها الإسكندر ذو القرنين¹⁷⁹". واعلم أنه سبعة من الحفاظ في ساقَة أصحاب الكتب أحسنوا التّصنيفَ وعظم الانتفاع بتصنيفهم: أبو الحسن علي بن عمر الدارقطني البغدادي مات ببغداد سنة خمس وثمانين وثلثمائة¹⁸⁰، ثم الحاكم أبو عبد الله بن البيهقي النيسابوري مات بنيسابور سنة خمس وأربعمئة [١٢/أ]، ثم أبو محمد عبد الغني بن سعيد الأزدي حافظ مصر مات بمصر سنة تسع وأربعمئة، ثم أبو نعيم أحمد بن عبد الله الإصفهاني مات في إصفهان سنة ثلثين وأربعمئة، ومن الطبقة الأخرى أبو عمر يوسف بن عبد

¹⁶² انظر: كتاب التعريفات، ص 118.

¹⁶³ في كتاب التعريفات: أم.

¹⁶⁴ انظر: كتاب التعريفات، ص 112.

¹⁶⁵ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

¹⁶⁶ هنا في الأصل مكتوب تحت الكلمة: "كما سيتضح ذلك". وهو في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى هكذا أيضاً لكنه في سطر المتن.

¹⁶⁷ هنا في الأصل مكتوب تحت الكلمة: "صاحب التصنيف الكثيرة في علم الحديث". وهو في (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى هكذا أيضاً لكنه في سطر المتن. أما في

(د) فهو غير موجود أصلاً.

¹⁶⁸ في (ل): وثلاثين.

¹⁶⁹ في (ل): ثلاثين.

¹⁷⁰ في (ل): وثلاثمائة.

¹⁷¹ انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1098-1092/3 (رقم 993)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 464-453/17 (رقم 305).

¹⁷² انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 210-206/1.

¹⁷³ سقط من (ق). وهو موجود في القاموس المحيط أيضاً.

¹⁷⁴ في القاموس المحيط: مُزَوَّد.

¹⁷⁵ في القاموس المحيط: إسبَاء.

¹⁷⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 789.

¹⁷⁷ هو: أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر ابن خلكان البرمكي الإربلي، المتوفى سنة 681 هـ.

¹⁷⁸ في (د): أدوات.

¹⁷⁹ انظر: وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 92/1.

¹⁸⁰ في (ل): وثلاثمائة.

البرّ التّمرّي حافظ أهل المغرب مات بشاطبة من بلاد الأندلس سنة ثلث¹⁸¹ وستين وأربعمائة، ثم أبو بكر أحمد بن الحسين البیهقيّ مات بنيسابور سنة ثمان وخمسين وأربعمائة ونقل إلى بیهق فدفن بها. وبیهق كصّيقل ناحية قرب نيسابور على عشرين فرسخاً منها، ثم أبو بكر أحمد بن عليّ الخطيب البغدادي مات ببغداد سنة ثلث¹⁸² وستين وأربعمائة هكذا ربّهم ابن الصّلاح في مقدّمته¹⁸³، فمن قال¹⁸⁴ في معنى: "وتلاه أبو نُعيم": "تبع الحاكم في مرتبته"¹⁸⁵ وعدم تهذيبه¹⁸⁶ فقد سقط عن المرتبة وإن كان في الكلام الآتي دلالة على عدم التهذيب والترتيب أيضاً ويدلّ على أنّ التلوّ ههنا بمعنى الجيئ بعده قوله فيما سيحيى ثم جاء بعدهم (فَعَمِلَ عَلَى كِتَابِهِ مُسْتَخَرَجاً) الفاء لترتيب. العمل على الجيئ البعديّ. واعلم أنّ هذا المقام لا يتّضح إلّا بإيراد مقدمة وهي أنّ أهل هذا الفن يقولون المُستدرَك والمُستخرج بفتح الراء فيهما، فالمُستدرَك: "عبارة عن استدراك أحاديث أي: زيادتها على شرط واحد من الأئمة المصنّفين لم يذكرها في كتابه، كمستدرَك الحاكم فإنّه اعتنى بالزيادة في عدد الحديث الصّحيح على ما في الصّحيحين وجمع ذلك في كتاب وسماه المُستدرَك"¹⁸⁷، والمُستخرج: "أنّ يخرّج المصنّف أحاديث أحد السنن المصنّفة في الحديث بأسانيد [١٢/١ب] لنفسه من غير طريقهم ليجمع إسناده مع إسنادهم أو إسناد أحدهم في شيخه أو من فوقه وقد يوجد في الفرع ما لم يكن في الأصل من زيادات وتتمّات يتّصل بها التفاوت بينهما في الألفاظ وفي بعض المعاني"¹⁸⁸، فمثل هذا يقال له: الكتاب المخرّج المعمول على الكتاب الفلاني، فإذا عرفت هذا فاعلم أنّ قوله "مستخرجاً" بفتح الرّاء ونصبه على أنّه مفعول "عَمِلَ". وقوله "على كتابه" متعلّق "بعمل" أو حال من مستخرجاً فُدّم عليه لكونه نكرة والمعنى أن أبا نُعيم عمل "مستخرجاً" على منوال كتاب الحاكم يعني خرّج كتاباً على أسلوب كتابه بأن ذكر فيه ما ذكره الحاكم في كتابه من غير التزام ألفاظه، بل بعض معانيه وزاد عليه زيادات لم تُوجد فيه كما دلّ عليه العُرف، وكذا قوله: (وَأُبْقِيَ) أي: ومع¹⁸⁹ ذلك ترك. (أشياء) كثيرة كما دلّ عليه التّنكير مع معونة المقام أيضاً. والإبقاء بالفارسيّة: "باقى داشن"¹⁹⁰ والإبقاء من الشّيء والاستبقاء ذكر بعضه وترك بعضه. والأشياء اسم جُمع على رأي الجمهور كطرفاء أصله شيئا بمزتين بينهما ألف، فقلت الكلمة بتقلد لاهما على فائها فصار ووزنها لَفْعَاء ومنعت الصّرف لألف التّأنيث الممدودة، وقيل: هو جمع شيء على أنّه مخفّف من شيء كهَيِّن مخفّف من هَيِّن والأصل أَشْيَاء كأهوناء بزنة أفعلاء فاجتمعت همزة لام الكلمة والتي للتّأنيث إذ الألف كالهزمة فحققت الكلمة بأن قلبت الهمزة الأولى ياءً لانكسار ما قبلها فصارت أَشْيَاء فاجتمعت ياءن وأولاهما عين الكلمة فحذفت تخفيفاً فصارت أَشْيَاء ووزنها أَفْعَاء ومنعت الصّرف لألف التّأنيث، وقيل: إنّما [١٣/١أ] حذفت من أَشْيَاء الياء المنقلبة من الهمزة التي هي لام الكلمة وفتحت الياء المسكورة لتسلم ألف الجمع فوزنها أَفْعَاء. (لِلْمُتَعَقِّبِ) أي: للذي جاء في عَقِبِهِ وتأخّر عنه بالزمان؛ فإنّ العَقِبَ وهو مؤخّر الرّجل كناية عن التأخّر. وقولهم "عقبه" بالياء من

¹⁸¹ في (ل): ثلاث.

¹⁸² في (ل): ثلاث.

¹⁸³ انظر: علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 386-387.

¹⁸⁴ المؤلف يقصد به الملّا عليّ القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ص 138.

¹⁸⁵ في شرح شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ص 138: ترتيبه.

¹⁸⁶ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ص 138.

¹⁸⁷ انظر: كتاب التعريفات، ص 296.

¹⁸⁸ انظر: كتاب التعريفات للشّريف الجرجاني، ص 295؛ تدريب الزّاوي للسيوطي، 1/117.

¹⁸⁹ في (ق): وسع. وهو خطأ، والصّحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر).

¹⁹⁰ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 2/525.

الأغلاط وإن استعمله المصنّفون، وهو في إشباع الكسرة مثل قولهم سليس بالياء؛ فإنّه غلط أيضاً. وتفسير المتعقّب هنا بالمعترض ممّا لا يساعده المقام أصلاً وإن جاء "تعبّه" بمعنى "طلب عورته أو عثرته"¹⁹¹.

(ثُمَّ جَاءَ بَعْدَهُمْ) أي: بعد هؤلاء الحفاظ الثلاثة¹⁹² و"بعد" لتأكيد "ثم" كما في قوله تعالى ﴿ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ﴾¹⁹³ وإثماً غير الأسلوب بإيراد "ثم" الدالة على التراخي لما بين وفياتهم من التفاوت الزمنيّ لكن لا يخلو الكلام من الرمز إلى فضل الخطيب وتباعد رتبته في الجملة كما يدلّ¹⁹⁴ عليه الأوصاف الآتية (الْخَطِيبُ أَبُو بَكْرٍ) أحمد بن عليّ بن ثابت. (البَغْدَادِيُّ) كان فقيهاً فغلب عليه الحديث والتاريخ وله تاريخ بغداد قال في عيون الأنباء: "صنّف قريباً من مائة"¹⁹⁵. والعجب أنه كان في وقته حافظ المشرق، وابن عبد البرّ حافظ المغرب فماتا في سنة واحدة وهي ثلث¹⁹⁶ وستون وأربع مائة. دُفن الخطيب إلى جانب قبر بشر الحافي ببغداد. وكانت ولادته سنة اثنتين وتسعين وثلثمائة¹⁹⁷. وكان من المتعصّبين جداً على الإمام أبي حنيفة¹⁹⁸ وأصحابه وأهل مذهبه سامحه الله تعالى. فانظر أن العلم الجرد لا يعطي الحقائق بل ربّما أفسد العقائد وأثار الذمائم، نسأل الله العصمة. وبغداد وبغداد بمهمتّين ومُعجمتين وتقديم كلّ منهما أي: [١٣/١] إعجام الأوّل وإهمال الثاني وعكسه سُميت بها؛ "لأنّ كسرى أهدى إليه خصي من الشرق فاقطعه بغداد أي: أعطاه إياه طُعمة له؛ فإنّ الإقطاع بالكسر: إعطاء. الأقطاع بالفتح أي: الرزق والأرض. وكان لهم صنم يعبدونه في الشرق يقال له: بَغْ فقال: الخصيّ بغ داد أي: أعطاني الصنم لإشراكه بالله تعالى. ولذا كان الفقهاء يكرهون هذا الاسم. وسَمّاها المنصور مدينة السلام؛ لأنّ دجلة كان يقال لها: وادي السلام، أو بناها السّقّاح¹⁹⁹ أوّل الخلفاء العبّاسيّة وسَمّاها بذلك ثم كانت مقرّمهم إلى أن انقرضوا. وقال بعضهم: بَغْ اسم شيطان. وعلى التقديرين فيه شرك وإن لم يُلاحظ المعنى. وقيل: بغ بمعنى باغ بالعجميّة والعرب تقول البُستان وداد اسم رجل يعني بستان داد²⁰⁰ انتهى. وقيل كانت مَرّجة حضراء فيها صومعة راهب اسمه بغداد فسُميت باسمه²⁰¹. (فَصَنَّفَ فِي قَوَانِينِ الرِّوَايَةِ) أي: أصولها وقواعدها الكلّيّة المشتملة على المسائل الجزئيّة؛ "فإنّ القانون لفظ سُرياني، زُوي أنّه اسم المسطر بلغتهم"²⁰². وفي الإصطلاح مرادف للأصل والقاعدة. وفي القاموس: "القانون مقياس كلّ شيء والجمع قوانين"²⁰³ انتهى. والمراد بالرواية

¹⁹¹ انظر: القاموس المحيط، ص 150.

¹⁹² في (ل): الثلاثة.

¹⁹³ سورة البقرة، الآية: 74.

¹⁹⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى. ويبدو أنّه "تدلّ" لموافقة للغة.

¹⁹⁵ لم أجده في عيون الأنباء في طبقات الأطباء لأحمد بن القاسم بن خليفة بن يونس الخزرجي (موفق الدين، أبو العباس ابن أبي أصيبعة)، المتوفّى سنة 668 هـ.

¹⁹⁶ في (ل): ثلاث.

¹⁹⁷ انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1135/3-1146 (رقم 1015)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 270/18-297 (رقم 137).

¹⁹⁸ الإمام، فقيه المِلّة، المجتهد، عالم العراق، إمام الحنفيّة، أبو حنيفة النعمان بن ثابت بن زُوَيْلِ التَّيْمِيّ، الكوفيّ، مؤلّي بَيِّنَاتِ تَيْمِ اللَّهِ بنِ تَغْلِبَةٍ. أصله من أبناء فارس. ولد ونشأ بالكوفة، وتفقّه على حماد بن سليمان. وتوفّي ببغداد سنة 150 هـ. ودفن بمقابر الخيزران. من آثاره: الفقه الأكبر في الكلام وغيره. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 168/1-169 (رقم 163)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 390/6-403 (رقم 163)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 265/4 (رقم 9092)؛ الجواهر المضيفة في طبقات الحنفية لحي الدين القرشي، 26/1-32.

¹⁹⁹ هو: أبو العبّاس عَبْدُ اللَّهِ بنُ مُحَمَّدٍ بنِ عَلِيٍّ ابنِ خَبَرِ الأُمّةِ عَبْدُ اللَّهِ بنِ عَبَّاسٍ بنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ بنِ هَاشِمٍ بنِ عَبْدِ مَنَافٍ القُرَشِيُّ، الهاشمي، العبّاسي، أوّل الخلفاء مِنْ بَنِي العبّاس، المتوفّى سنة 136 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 77/6-80 (رقم 18)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 183/1، 195.

²⁰⁰ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 456/1-457.

²⁰¹ انظر: فروق حَقِّي للمؤلّف، ص 51.

²⁰² انظر: فروق حَقِّي للمؤلّف، ص 138.

²⁰³ ص 1582.

رواية الحديث. (كِتَابًا) وافيًا كما دلّ عليه التَّنْكِير، وكذا قوله: (سَمَاءُ الْكِفَايَةِ) أي: في قوانين الرواية كما دلّ عليه ما قبله، والمعنى وَضَعَ اسم ذلك الكتاب الكفاية ليوافق الاسم المسمّى؛ فإنّ الكفاية ما فيه سدّ الحَلَّة وبلوغ المراد في الأمر وكان الكتاب كذلك. وجعلُ التأليف مسمّى باسم²⁰⁴ ودَكَرَه في أوله ممّا استحبّه المصنّفون [١٤/١أ]. (وفي آدابها) أي: وصنّف أيضاً في آداب الرواية بعد تحمّلها. والأدب: "رعاية الأمور المُستَحسنة والتحرّز عن الأمور المُستقبحة"²⁰⁵. قال بعض المحقّقين: "الأدب مشتقّ من المأدبة وهو الاجتماع على الطّعام"²⁰⁶، والأدب عبارة عن جماع الخير كلّ. قال عليه الصّلاة²⁰⁷ والسّلم²⁰⁸: "إن الله أدبني" أي: جمع فيّ جميع الخيرات؛ لأنّه قال: "فحسّن أدبي"²⁰⁹ إذ جعلني محلاً لكلّ حُسن، والأدب الجامع لمراتب العلوم. والفنون الأدبيّة هي العلوم العربيّة المُنقسمة إلى اثني عشر قسمًا، سُمّيت بما لتوقّف أدب النَّفس في المحاورَة والدّرس عليها؛ ولأنّها جامعة لسائر العلوم تدعوها إلى نَفْسها لُستفاد منها؛ لأنّ الأدب أيضاً الدّعاء إلى الطّعام. (كِتَابًا) كاملاً. (سَمَاءُ الْجَمَاعِ لِآدَابِ الشَّيْخِ) أي: في الأداء²¹⁰. والمراد بالشيخ: الماهر في علم الحديث، وأداؤه إيصاله إلى السامع بعبارة على وجه الوفاء والكمال (وَالسَّامِعِ) أي: سامع الحديث من فم الشَّيْخ. وآدابه إنّما هي في تحمّله. وقَدّم الشَّيْخ لتقدّم رتبته؛ إذ لا سماع ولا ضبط إلّا بعد الأداء²¹¹، فهو أوفق للوجود الخارجيّ ولتعظيمه؛ لأنّ تقدّم الاسم تعظيم للمسمّى ولمراعاة السّجع بتأخير السّامع. وفيه إشارة إلى أنّه لا بدّ للشَّيْخ من الأدب ليقتدي به غيره؛ إذ من لا أدب له لا يصحّ الاقتداء به ولو كان من أرباب الأحوال؛ لأنّ الحال إنّما توجب احترامه لا الاقتداء به فلا بدّ من الأدب في كل حال للشَّيْخ وصاحبه. حكى أنّ الإمام أبا حنيفة دعا على زفر²¹² حين كشف رأسه عنده²¹³؛ ولذا قلّ الاعتبار بأقواله.

(وَقَلَّ فَنٌّ مِنْ فُنُونِ الْحَدِيثِ) وهي نيف وستون فنّاً على ما ذكره [١٤/١ب] البعض²¹⁴، وذلك كالماتواتر والمشهور والعزيز والغريب إلى آخر ما ذكره جرحاً وتعديلاً. والقِلَّة والكثرة تُستعملان في الأعداد كما أنّ العِظَم والصِّغَر يُستعملان في الأجسام، ثمّ يُستعار كلّ منهما للآخر، ويُعبّر عن العدم بالقِلَّة كما في هذا المقام، ولهذا يصحّ أن يُستثنى منه على حدّ ما يُستثنى من النّفي، والفنّ يقال للنوع من الشَّيْء والمعنى، ولم يُوجد نوع من أنواع الحديث وضُرِبَ من

²⁰⁴ سقط من (ق).

²⁰⁵ انظر: كتاب التعريفات، ص 73.

²⁰⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 75.

²⁰⁷ في (ل): الصلاة.

²⁰⁸ في (ل): والسلام. وفي (ع): عليه السلام.

²⁰⁹ أخرجه عبد الكريم السمعاني في أدب الإملاء والاستملاء، ص 1. ضعفه عدد من العلماء. انظر: العلل المتناهية لابن الجوزي، 178/1 (رقم 284)؛ التذكرة في الأحاديث المشتهرة للزركشي، ص 111-112 (رقم 148)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 49 (رقم 45)؛ الدرر المنتشرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي، ص 24-25 (رقم 8)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 73-72/1 (رقم 164)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 327 (رقم 25)؛ أسنى المطالب للحوت، ص 35 (رقم 86)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 173/1 (رقم 72)؛ (208/5)؛ ضعيف الجامع الصغير للألباني أيضاً، ص 36 (رقم 249).

²¹⁰ في (ق): الآداب. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 139.

²¹¹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 139.

²¹² في (ق): زفر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي جميع النسخ الأخرى. هو: أَبُو الْهَذَلِ يُقَرُّ بْنُ الْهَذَلِ بْنِ قَيْسِ بْنِ سَلَمِ الْعَنْبَرِيِّ، البَصْرِيُّ، الْقَبِيَّةُ، الْمُجْتَهِدُ، الرَّثَائِيُّ، الْعَلَامَةُ، صَاحِبُ أَبِي حَنِيْفَةَ، المتوفى سنة 158 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 41-38/8 (رقم 6)؛ الجواهر المضنية في طبقات الحنفية لمحبي الدين الحنفي، 244-243/1 (رقم 622)؛ الفوائد البهية في تراجم الحنفية محمد عبد الحي اللكنوي، ص 75.

²¹³ لم أجد من ذكر هذه القصة.

²¹⁴ أوصله ابن الصلاح إلى خمس وستين نوعاً. انظر: علوم الحديث، ص 7-11. انظر أيضاً: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 140.

ضُربوه بوصف من الأوصاف. (إِلَّا وَقَدْ صَنَّفَ فِيهِ) أي: إِلَّا حال كونه متّصفاً بهذه الصّفة وهو أنّه صَنَّفَ في ذلك الفنّ فهو إستثناء من أعمّ الأحوال والأوصاف²¹⁵. (كِتَابًا مُفْرَدًا) أي: غير مختلط ومركّب بفنّ آخر، حتّى زادت تصانيفه الخمسين²¹⁶ وذلك من كمال إحاطته بعلوم الحديث، فدَلَّ على مَهَارَتِهِ في هذا الفنّ، وأنّه كان أعلى كعباً وأوسع ذرعاً²¹⁷ فيه من غيره، فإنّ غيره إنّما صَنَّفَ في بعض الفنون، أو كتاباً جمع فيه الكلّ أو غالبها كهذه الرّسالة ونحوها. (فَكَانَ) أي: الخطيب البغداديّ. (كَمَا قَالَ الْخَافِضُ أَبُو بَكْرٍ ابْنُ نُقْطَةَ) بضمّ التّون اسم جارية رثت جدّه أمّ أبيه وأمّه يعرف بالإضافة إليها كإسماعيل ابن عليّة فإنّ عليّة أمّ إسماعيل من ثقات المحدثين. ولإضافة الابن إلى المؤنث وإلى غير الأب وجب إثبات ألّيفه كما عُرف في علم الخطّ. مات ابن نقطة سنة تسع وعشرين وستّمائة من الهجرة²¹⁸. (كُلُّ مَنْ أَنْصَفَ) أي: جرى على نصفة وعدل لا على ظلم وجور. (عَلِمَ) عِلِمَ يقين. (أَنَّ الْمُحَدِّثِينَ) أي: أهل الأصول منهم. (بَعْدَ الْخُطْبِ) وتصانيفه. (عِيَالٌ عَلَى كُتُبِهِ)²¹⁹ عيال الرّجل [١٥/١] بالكسر: من يُنْفِقُ عليه ويقوّته²²⁰. وفي الحديث: "الخلق كلهم عيال الله"²²¹. قال العسكري²²²: "هذا على المجاز²²³ والتوسّع، كأنّ الله تعالى لمّا كان الصّامن لأرزاق العباد والكافل²²⁴ بهم²²⁵ كان الخلق كالعيال له تعالى"²²⁶. وقال الشافعيّ: "الخلق كلّهم عيال أبي حنيفة في الفقه"²²⁷. فأطلق المصنّف على المحدثين الذين جاؤا بعد الخطيب العيال لكونه أعطاهم ما يموّهم أي: يقوم بكفائتهم من علوم

²¹⁵ هنا في حواشي الأصل، و(د)، و(ر)، و(ق) مكتوب: "ويجوز أن يكون [الصحيح: تكون] الجملة صفة لفنّ، والواو لتأكيد اللّصوق على نحو قوله تعالى ﴿وَمَا أَفْلَحْنَا مِنْ قُرَيْشٍ إِلَّا وَمَا كُنَّا مَعْلُومِينَ﴾. سورة الحجر، الآية: 4.

²¹⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى. ويبدو أنّه "على الخمسين" لموافقة معنى الجملة.

²¹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (ر)، و(ع): ذراعاً. وهذا هو الصحيح لموافقة معنى الجملة.

²¹⁸ انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبيّ، 1412/4-1414 (رقم 1133)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ أيضاً، 347/2-349 (رقم 216).

²¹⁹ انظر: التقييد لمعرفة رواة السنن والمسانيد لأبي بكر بن نقطة، ص 154.

²²⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 140. لو قال المؤلّف: "عيال الرّجل بالكسر: من يُنْفِقُ عليهم ويقوّتهم" لكان أصوب؛ لأنّ "عيال" جمع.

²²¹ أبو يعلى، المسند، 65/6، (رقم الحديث: 3315)؛ البزار، المسند [كشف الأستار عن زوائد البزار للهيثمى، 398/2، (رقم الحديث: 1949)]؛ الطبراني، المعجم الكبير، 86/10، (رقم الحديث: 10033)؛ ابن عدي، الكامل، 1810/5، 2340/6، 1611/7؛ أبو نعيم، الحلية، 102/2، 237/4؛ البيهقي، شعب الإيمان، 43/6، (رقم الحديث: 7446، 7447)؛ الديلمي، مسند الفردوس، 201/2، (رقم الحديث: 2995). ضعفه عدد من العلماء. انظر: التذكرة في الأحاديث المشتهرة للزركشي، ص 144 (رقم 194)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 235، 243 (رقم 441، 460)؛ مجمع الزوائد للهيثمى، 191/8؛ المطالب العالمة لابن حجر، 262/1 (رقم 897)؛ الدرر المنتشرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي، ص 136 (رقم 205)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 457/1-458 (رقم 1220)؛ 474/1 (رقم 1258)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 373-372/4 (رقم 1900)؛ (84/8)؛ ضعيف الجامع الصغير للألباني أيضاً، ص 432 (رقم 2946).

²²² يبدو أنّ المؤلّف يقصد به العالم اللغويّ أبا هلال الحسن بن عبد الله بن سهل بن سعيد بن يحيى بن مهران العسكري، المتوفّى بعد سنة 400 هـ. انظر لترجمته: معجم الأدباء (إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب) لياقوت الحمويّ، 918/2-922 (رقم 323). وهناك العسكري آخر وهو: الإمام، المُحدِّث، الأديب، العالمة، أبو أحمد الحُسَيْن بن عَبْدَ اللَّهِ بن سَعِيدٍ العَسْكَرِيُّ، صاحبُ التّصانيفِ، المتوفّى سنة 382 هـ. انظر لترجمته: معجم الأدباء (إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب) لياقوت الحمويّ، 911/2-918 (رقم 322)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 413/16-415 (رقم 301).

²²³ في (ق): الجمار. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²²⁴ في (ع): والكفيل.

²²⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى. ويبدو أنّه "لهم" لموافقة معنى الجملة.

²²⁶ انظر: كشف الخفاء للعجلوني، 458/1.

²²⁷ أخبار أبي حنيفة وأصحابه لأبي عبد الله الصنبري الحنفي، ص 26، 128؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 346/13؛ الانتقاء في فضائل الثلاثة الأئمة الفقهاء مالك والشافعيّ وأبي حنيفة رضي الله عنهم لابن عبد البر، ص 136؛ تاريخ دمشق لابن عسّكر، 117/60؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوّي، 504/2؛ تهذيب الكمال في أسماء الرجال للمزّي، 437/28، 433/29، 434؛ مناقب الإمام أبي حنيفة وصاحبيه للذهبيّ، ص 30؛ تاريخ الإسلام للذهبيّ أيضاً، 990/2؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ أيضاً، 403/6؛ تذكرة الحفاظ للذهبيّ أيضاً، 168/1؛ الجواهر المضية في طبقات الحنفية لمحيي الدين الحنفي، 456/1.

الحديث، بحيث لا يحتاجون إلى غير كتبه بل يأخذون منها نصيباً وافراً وحظاً كاملاً يَنُمُو به إدراكهم، وبما ذكر من قول الشافعيّ ظهر أنّ الخطيب أيضاً عيال²²⁸ أبي حنيفة²²⁹ في الفقه وهو مع ذلك على البغضاء له ولأهل مذهبه كما سبق؛ وهو من أعظم جُحود النعمة.

(ثُمَّ جَاءَ بَعْضُ مَنْ تَأَخَّرَ)²³⁰ زماناً ورتبةً. (عَنِ الْخَطِيبِ فَأَخَذَ مِنْ هَذَا الْعِلْمِ) أي: من علم أصول الحديث. ولو قال: "ثمّ جاء بعض من أخذ من هذا العلم" لكفى، لكنّه أورد التأخّر تأكيداً للتّراخي المفهوم من كلمة "ثمّ" كما سبق نظيره. (بِنَصِيبٍ) الباء زائدة؛ لأنّ "أخذ" يتعدّى بنفسه، أيضاً يقال: أخذه وأخذ به أي: تناوله. "والنّصيب: الحظّ المنسوب، أي: المعيّن"²³¹. والتّذكير يدلّ على التّعظيم أي: بحظّ عظيم وافر تناوله من كتب الخطيب وغيره كما دلّ عليه جمع الكُتُب فإنّه وإن ترك الأوّل للآخر إلّا أنّ الفضل للمتقدّم وأنّ المتأخّر طُفيلٌ لِمَوَاقِدِ²³² علومه، ولولا القدماء وآثارهم لَمَّا كان للمتأخّرين هذه الجمعيّة.

(فَجَمَعَ) الغاء تفسير لمعنى المجيء والأخذ. (القاضي عِيَاضُ) بن موسى اليحصبي السبّتي نسبة إلى يحصب بن مالك قبيلة مشهورة بالمغرب، وإلى سبّته مدينة [١٥/١ب] مشهورة بها. كان إمام وقته في الحديث وعلومه والتّحو واللغة وكلام العرب وأنسابهم، وله التّصانيف المفيدة كالشّفاء وغيره، دخل الأندلس وأخذ بقرطبة عن جماعة، ثمّ ولي قضاء غرناطة وأخذ عن مشايخ يقاربون المائة، وُلد بمدينة سبّته في نصف شعبان سنة ستّ وسبعين وأربعمائة، وتوفيّ بمراكش يوم الجمعة سابع جمادى الآخرة سنة أربع وأربعين وخمسمائة²³³. وعياض بغير لام؛ لأنّه علّم ولم يكن مما سمع دخول اللّام عليه وهو في الأصل مصدر بمعنى العوّض وأصله عَوْاض. (كِتَاباً لَطِيفاً) قليل الأوراق سهل المأخذ²³⁴ وليكمال لطافته ودقّته. (سَمَاءُ الْإِلْمَاعِ) فلا يخفى لطف عبارة اللّطيف. والإلماع بكسر الهمزة من لمع البرق أضاء كألمع وكأنّ فيه إشارات كاللمعات ينتقل منها أهل الأفهام إلى المرادات وذلك أنّ الكلام المُوجَز المختصر من قبيل الإلماع والإشارة، كما أنّ المطول المفصل من قبيل التّصريح والعبارة.

(وَأَبُو حَفْصٍ) [عطف على القاضي أي: وجمع أيضاً أبو حفص]²³⁵ الشّافعيّ²³⁶. (الْمِيَانِي) ²³⁷ "نسبة إلى مِيَانَج بفتح الميم والتّون معرّب مِيَانَه بلد بأذربيجان^{238, 239}. وإمّا نسبه؛ لأنّ المكنى بأبي حفص كثير. (جُزْءاً) نصب على مفعوليّة جمع المَحذوف أو عطف على "كتاباً"؛ لأنّ الواو يقوم مقام حرفين في العطف لقوّته. والمراد به الجزء المتعارف عندهم، أو الرّسالة المختصرة؛ لأنّها بالنسبة إلى المطولات كالجزء من الكتاب (سَمَاءُ مَا لَا يَسَعُ الْمُحَدَّثُ جَهْلُهُ) قدّم

²²⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى. ويبدو أنّه "من عيال" لموافقة معنى الجملة.

²²⁹ في (ع): أبيح.

²³⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى. وهو في متن التّرجمة زيادة كلمة بعدهم: "ثُمَّ جَاءَ بَعْضُهُمْ يُعْضُ مَنْ تَأَخَّرَ".

²³¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 808.

²³² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه في (ق): مواليد، وفي (ع): لمفايد. المواليد جمع مائدة كما في مختار الصحاح للزّازي، ص 602.

²³³ انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1304/4-1307 (رقم 1083)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 212/20-219 (رقم 136).

²³⁴ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر) في الهامش: "دلّ على هذا المعنى قوله فيما يأتي فَلَحْصُهُ في أَوَزَاقٍ لَطِيفَةٍ أي: قليلة سيرة".

²³⁵ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

²³⁶ سقط من (د).

²³⁷ هو: عمر بن عبد الحميد بن عمر بن حسين القرشيّ البغداديّ، تقي الدين أبو حفص، المعروف بالْمِيَانِيّ، نزيل مكة وشيخها وخطيبها، المتوفى سنة 581 هـ. انظر

لترجمته: العبر في خبر من غير للذهبي، 245/4؛ العقد الثمين في تاريخ البلد الأمين لتقي الدين القاسبي، 334/6-335؛ شذرات الذهب لابن العماد، 272/4.

²³⁸ هنا في الأصل، وفي (ر) مكتوب تحت الكلمة: "على مسيرة يومين من مراغّه".

²³⁹ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 239/5؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 142؛ اليواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 212/1.

المفعول حفظاً للاستعمال؛ لأنه يقال: لا يَسْعُك أن تفعل كذا أي: لا يجوز؛ لأن [١٦/١] الجائز واسع غير ضيق. ويقال: لا يَسْعني مخالفته أي: لا يجوز لي مخالفته. فمن رفع المحدث وقال لا يطبق المحدث جهله فهو لم يُطق شرح هذا المقام. وإنما لم يجر للمحدث جهل ما في ذلك الجزء لكونه مما لا بد منه عقلاً أو عند أهل هذا العرف. وإلا فالإصطلاحات ليست مما يلزم الإثم بجهله حتى يكون²⁴⁰ معرفتها واجبةً شرعاً، إلا أن يكون شيء يؤدي جهله إلى خطر في الدين. والجهل بسيط وهو عدم العلم بالشيء لا مع اعتقاد العلم، ومركب وهو عدم العلم بالشيء مع اعتقاد العلم به؛ فالأول وسيلة العلم؛ لأن صاحبه متطلب دون الثاني.

(وَأَمثال ذلك من التصانيف التي اشتهرت) الظاهر من البيان أن "أمثال" منصوب بالعطف على المنصوبات السابقة ومعنى وصفت بعض آخر منهم، وجمع أمثال ما ذكر من التصانيف التي اشتهرت وظهرت ظهوراً يبيناً بين أهل الحديث. وقيل: أمثال ذلك مبتدأ خبره محذوف أي: وأمثال ذلك كثيرة. (وَبَسْطُ) أي: جعلت بعض تصانيف الأئمة مبسوطاً بأن وضعت ابتداء على البسط وتوسيع الدائرة، كما في قولهم: سبحان من كبر الفيل أي: خلقه ابتداء على الكبر وعظم الجثة. (لِيَتَوَقَّرَ عِلْمُهَا) الوفر من المال والمتاع الكثير الواسع وهم متوافرون أي: فيهم وفرة وكثرة. والمعنى ليتكثر علم التصانيف المبسوبة فيتكثر علوم الناظرين فيها لما فيها من كثرة الفوائد²⁴¹. (وَإِختصارُ) أي: جعلت الآخر منها مختصرة محذوفة الزوائد مقتصرة على المقاصد. وهو على أسلوب قرينه²⁴² كما في قولهم: سبحان من صغر البعوض أي: خلقه [١٦/١ب] أولاً صغيراً لا أنه خلقه كبيراً ثم صغره، ونظيره التقليل والتكثير وقد يكون الشيء مُقللاً من المُكثَّر كسورة الأحزاب كانت تقارب سورة البقرة أو أطول منها ثم رُفِع أكثرها من الصدور ونُسِخ فبقي ما بقي²⁴³. (لِيَتَيَسَّرَ فَهْمُهَا) ويسهل حفظها لا ليقل علمها لأن الاختصار حذف في اللفظ دون المعنى. والمراد بتيسر الفهم سهولة إحاطتها؛ لأن المبسوط لا يحيط به كل فهم لانتشاره فالمختصر نافع للمبتدي. والحاصل أن كلاً من البسط والاختصار ممدوح بسبب الأغراض الصحيحة.

(إلى أن جاء) أي: استمر الأمر على ما ذكر من الكثرة والبسط والاختصار إلى أن جاء وظهر في العين الخارجي. (الحافظ) للأصول. (الفقيه) في الفروع الشافعي في المذهب. (تقي الدين) أي: المتقي في دينه أو تقي دينه بأن لم يتلوث بما يغيّره، أو تقي أهل الدين والتقوى التحرز عن المعاصي مطلقاً. (أبو عمرو) بالواو إحترافاً عن الالتباس بـممر. (عثمان) [بن عبد الرحمن بن عثمان بن موسى بن أبي نصر النصري²⁴⁴ الشهري الشرحاني. والنصري بفتح النون

²⁴⁰ في (د)، و(ل): تكون. وهذا هو الصحيح لموافقته للغة.

²⁴¹ في (ق): الفوائد.

²⁴² في (د)، و(ق): قرينة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر).

²⁴³ نقله المؤلف عن أبي بن كعب رحمه الله في روح البيان، 256/7 (تفسير سورة الأحزاب، الآية: 73). قال الحاكم الجسسي (المتوفى سنة 494 هـ): "وروى جماعة من نقله الحديث عن أبي بن كعب أن سورة الأحزاب تقارب سورة البقرة، وكان فيها: الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة. ورووا عن عمر قريباً منه، ورووا عن عائشة أنها- أي: السورة- كانت تقرأ في زمن الرسول صلى الله عليه وسلم مائتي آية، فلما كتب عثمان رضي الله عنه المصاحف لم يقدر عليها إلا على ما هي الآن! ولما روى هذا القدر وجدت الراضية لنفسها مجالاً، فرووا في هذه السورة ما يتجاوز هذا الحد، وذكروا أن فيها النص على تكفير عثمان وغيره من الصحابة فحذفوه منها...". وقال أيضاً: "ولا يجوز في مثل هذه الروايات إلا القول بأنها من دسيس الملحدة الذين غرضهم هدم الإسلام وإبطال التمسك بالقرآن، إذ هو الأصل في الإسلام، وإلقاء الشك في قلوب المستضعفين. ولو جاز ما قالوا لجاز أن يكون فيها آيات ناسخة لكثير مما تمسك به من الشرائع، وهذا يقتضي الشك في الشرع كما يقتضي الشك في القرآن- ولجاز لليهود أن تقول: قد غير القرآن مع كثرة الحفاظ له! وكيف يعترض عليه بمثل هذه الأخبار وهي آحاد غير صحيحة". نقلاً عن الحاكم الجسسي ومنهجه في التفسير لعبدان محمد زرزور، ص 414-415. انظر للتفصيل في المسألة: القرآن والتحرير محمد بن عبد الرحمن السيف، ص 82-83.

²⁴⁴ في (ق): النصر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

وسكون الصّاد بعدها راء نسبة إلى جدّه أبي نصر المذكور. وشرحا بفتح الشّين المعجمة وبعد الألف نون، قرية من أعمال إربل من شهرزور²⁴⁶ وكان مولده بشرحان²⁴⁷. (ابن الصّلاح) أي: صلاح الدّين أبي القاسم. (عبد الرّحمن) بن عثمان الموصليّ فقله عبد الرحمن بالجر عطف بيان للصّلاح وصلاح الدّين كتنقيّ الدّين في اعتباراته والمصدر بمعنى الفاعل ويجوز أن يكون معنى صلاح الدّين سبب صلاحه وصلاح أهله أو²⁴⁸ أهل صلاحه كحجّة الله بمعنى أهل حجته وسيف الله بمعنى أهل سيفه ومنه سيف الله المسلول لخالد بن الوليد رضي الله عنه²⁴⁹. ويجوز أن يكون معنى حجّة الله أنّ الله تعالى يحتجّ به على غيره لكونه رأساً في الدّين وأصلاً راسخاً لأهل اليقين [١٧/١]، وكان ابن الصّلاح أحد فضلاء عصره في التّفسير والحديث والفقه وأسماء الرجال وله مصنّفات وفتاوى مُستدّة. سافر إلى خراسان وتولّى التّدريس بالمدرسة الصّلاحية بالقدس الشريف، ثمّ انتقل إلى الثّمام، ولد سنة سبّعين وخمسائة، وتوفّي سنة ثلث²⁵⁰ وأربعين وستمئة بدمشق، ودُفن بمقابر الصّوفيّة خارج باب التّصر²⁵¹. وعثمان يقال: عثم العظم المكسور اذا انجر على غير استواء فيبقى فيه نُتُو ومنه اشتقّ عثمان كما في الأزهري. وفي القاموس: "عثمانُ فرخ الحُبّارى، وفرخ الثّعبان، والحية أو فرخها. وأبو عثمان الحية. وعثمانُ عشرون: صحابياً"²⁵² انتهى. ويؤيّد ما في القاموس أنّ من أسماء الحية العُثم كما قاله الدّميري²⁵³. (الشّهْرُزُورِيّ) بالرفع؛ لأنّه نسبة أبي عمرو. وقال في عيون الأنباء: "البصريّ الكرديّ الشّهْرُزُورِيّ"²⁵⁴، وهو بفتح الشين المعجمة وسكون الهاء وفتح الزّاء وضم الزّاي، بلدة كبيرة بين الموصّل وهمدان مَعْدُودَة من أعمال إربل وهي كائُمَد مدينة كبيرة قرب²⁵⁵ الموصّل²⁵⁶. ومن اللطائف ما أنشد خطاباً للمحبوبة:

وعدت بأن تزوري كل شهر
فشقة بيننا شهر المعلّى
فزوري قد تقضى الشهر زوري²⁵⁷
إلى البلد المسمّى شهر زور
وأشهر هجرك المحتوم صدق
ولكن شهر وصلك شهر زور²⁵⁸.

والشّقة البعد والمسافة، وشهر المعلّى بمعنى القمر المعلّى؛ لأنّ الشّهر يجيء بمعنى القمر. والمقص²⁵⁹ بيان أنّ بينه وبين الحبيبة إلى البلد المسمّى بـ شهرزور²⁶⁰ مسافة شهر. ومعنى شهرزور بلد زور، وزور اسم ملك بنى شهرزور [١٧/١] كما في

²⁴⁵ في (ق): وكون. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى.

²⁴⁶ في (ق): من زور. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى.

²⁴⁷ ما بين المعقوفين هنا في الأصل مكتوب في الهامش. وهو في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل) هكذا أيضاً لكنّه في سطر المتن. وهو في (د) غير موجود أصلاً.

²⁴⁸ في (ق): "و". وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى.

²⁴⁹ هو: خالد بن الوليد بن المغيرة بن عبد الله بن عمر بن مخزوم بن يقظة بن كعب، سيّف الله تعالى وقارِسُ الإسلام، وليّ الشّهاديد، السيّد الإمام، الأميرُ الكَبيرُ، قائدُ المُجاهدين، أبو سَلَيْمَانَ القُرَشِيّ، المُخْزُومِيّ، المُكَبِّيّ، وائِثُّ أُخْتِ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ مَيْمُونَةَ بِنْتُ الحَارِثِ، المتوفّى سنة 21 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للدّهبي، 366/1-384 (رقم 78)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 215/2-219 (رقم 2206).

²⁵⁰ في (ل): ثلاث.

²⁵¹ انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للدّهبي، 1430/4-1433 (رقم 1141)؛ سير أعلام النبلاء للدّهبي أيضاً، 140/23-144 (رقم 100).

²⁵² القاموس المحيط، ص 1465.

²⁵³ في حياة الحيوان الكبرى، 152/2. الدّميريّ هو: أبو البقاء كمال الدين محمّد بن موسى بن عيسى بن علي الدّميريّ المصريّ الشّافعيّ، المتوفّى سنة 808 هـ. انظر لترجمته: إنباء الغمر بأبناء العمر لابن حجر، 348/2.

²⁵⁴ لم أجده في عيون الأنباء في طبقات الأطباء لابن أبي أصيبعة، المتوفّى سنة 668 هـ.

²⁵⁵ هنا في الأصل، وفي (ر) مكتوب فوق الكلمة: "على مرحلتين منها".

²⁵⁶ انظر: وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لابن خلكان، 70/4؛ معجم البلدان لياقوت الحمويّ، 375/3-376.

²⁵⁷ هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق) مكتوب تحت الكلمة: "خطاب".

²⁵⁸ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق) مكتوب تحت الكلمة: "كذب". انظر للأبيات: معجم البلدان لياقوت الحمويّ، 376/3.

القاموس²⁶¹. مات بها الإسكندر ذو القرنين عند عودته من بلاد الشرق. قال ابن خلكان: "فيها قبر يعرف بقبر الإسكندر لكن أهلها لا يعرفون من هو"²⁶². (نَزِيلُ دِمَشْقَ) أي: نازل في الشام بطريق المحرة إليها "ودمشق كحَضَجَرٍ وقد يكسر ميمُهُ، قاعدة الشَّام، سُمِّيت بِبَانيها دِمَشاق بن كنعان"²⁶³، أو دَامَسَقِيوس "كما في القاموس"²⁶⁴. وقال السُّهيلي²⁶⁵: "سمي بدمشق بن عمرو عدو الخليل عليه السَّلم"²⁶⁶. وكان دمشق قد أسلم وبني جامع إبراهيم في الشَّام"²⁶⁷. وقيل بنى الشَّام غلام إبراهيم عليه السَّلم²⁶⁸ وكان حبشياً وهبه له عمرو. وقيل غير ذلك²⁶⁹. وهي غير مُنْصَرَفَةٌ للعلمية والعجمة. (فَجَمَعَ) أي: ابن الصَّلاح. (لَمَّا وَلِّيَ تَدْرِيسَ الْحَدِيثِ) أي: حين أعطي ولاية تدريس علم الحديث أصوله وفروعه كما يشعر به الإطلاق. والتَّوْلِيَةُ بالفارسيَّة: "ولايت و تصرَّف دادن"²⁷⁰. ودَرَسَ الكتاب²⁷¹ يَدْرُسُهُ وَيَدْرُسُهُ دَرْساً ودراسةً: قرأه، كأَدْرَسَهُ ودَرَسَهُ "كما في القاموس"²⁷². قال الكرمانی²⁷³: "الدَّرْسُ القراءة على سرعة وقدرة عليه، كأنَّكَ تجعل الشَّيء الذي تقرؤه مُدَلِّلاً لأنَّ أصل الدَّرْسِ الوطء والتَّذليل"²⁷⁴. وقال الرَّاعِب: "دَرَسَ الشَّيءَ معناه بقي أثره وبقاء الأثر يقتضي اتِّمَاحَهُ في نفسه فلذلك فسَّر الدُّروس بالانمحاء وكذا دَرَسَ الكتابُ ودَرَسَتْ العِلْمُ تناولتُ أثره بالحفظ وَلَمَّا كان ذلك بمدامَةِ القراءة عبَّرَ عن إدامة القراءة بالدَّرْس"²⁷⁵ انتهى [١٨/١]. (بِالْمُدْرَسَةِ الْأَشْرَفِيَّةِ)²⁷⁶ قال الإمام السيوطي²⁷⁷ في تاريخ الخلفاء: "ومن الحوادث التي في أيام المستنصر بالله²⁷⁸ أبي جعفر منصور بن الظاهر بأمر الله في سنة ثمانٍ وعشرين وستمائة أمر الملك الأشرف صاحب دمشق ببناء دار الحديث الأشرفية وفُرِغَت

²⁵⁹ هذا اللفظ مختصر كلمة المقصود كما يظهر من بعض النسخ. هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط) هكذا: والمقص. أما في (ع)، و(ل): والمقصود.

²⁶⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، إلا أنه في (ع)، و(ل): بشهرزور.

²⁶¹ في القاموس المخطوط، ص 541: "شَهْرُزُورُ: مدينة زور بن الضَّحَّاك".

²⁶² وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لابن خلكان، 70/4.

²⁶³ هنا في الأصل، وفي (ر) مكتوب تحت الكلمة: "بن عمرو بن كنعان".

²⁶⁴ ص 1141.

²⁶⁵ هو: أبو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله بن أحمد الخثعمي السهيلي الأندلسي: حافظ، عالم باللغة والسير، ضرير. ولد في مالقة، وعمي وعمره 17 سنة. ونبح، فاتصل بحره بصاحب مراكش فطلبه إليها وأكرمه، فأقام يصنّف كتبه إلى أن توفي به سنة 581 هـ. من كتبه: الروض الأنف في شرح السيرة النبوية لابن هشام، وتفسير سورة يوسف في خزانة الرباط، والتعريف والإعلام فيما أهم في القرآن من الأسماء والأعلام، والإيضاح والتبيين لما أهم من تفسير الكتاب المبين. وله أيضاً الأمالي في النحو واللغة والحديث والفقه، ونتائج الفكر في النحو. انظر لترجمته: الأعلام للزركلي، 313/3.

²⁶⁶ في (ع): السَّلام، وفي (ل): الصلاة والسَّلام.

²⁶⁷ انظر: التعريف والإعلام فيما أُهِّمَ في القرآن من الأسماء والأعلام للسهيلي، ص 220. انظر أيضاً: في معجم البلدان لياقوت الحموي، 464/2.

²⁶⁸ في (ع): السَّلام، وفي (ل): الصلاة والسَّلام.

²⁶⁹ انظر: حاشية المطول لحسن جلي، ص 20-21.

²⁷⁰ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 818/2. فيه: "راندن" بدلاً من "دادن".

²⁷¹ في (ق): الكتابة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر). وهو هكذا أيضاً في القاموس المخطوط.

²⁷² ص 701.

²⁷³ هو: أبو عبد الله شمس الدين مُحَمَّد بن يُوسُف بن عَلِيّ الْكِرْمَانِي الْبَغْدَادِي، المتوفى سنة 786 هـ. انظر لترجمته: الدّرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة لابن حجر، 66-67 (رقم 2183)؛ شذرات الذهب لابن العماد، 294/6.

²⁷⁴ الكواكب الدّراري في شرح صحيح البخاري للكرمانی، 51/1.

²⁷⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 311-312.

²⁷⁶ انظر لتاريخ المدرسة الأشرفية (دار الحديث الأشرفية): الدّارس في تاريخ المدارس للتّعليمي، 47-19/1.

²⁷⁷ هو: أبو الفضل جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر بن محمد السيوطي الشّافعي، المتوفى سنة 911 هـ.

²⁷⁸ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق) مكتوب فوق الكلمة: "السابع والثلاثون من خلفاء بني العباس". وهو هكذا أيضاً في (ر) إلا أنه تحت الكلمة.

في سنة ثلاثين²⁷⁹ وستمئة²⁸⁰ انتهى. قال السُّهيلي²⁸¹ في تاريخ مصر²⁸²: "الملك الأشرف عيسى صاحب دمشق أخو الملك المعظم موسى صاحب حلب، والملك الكامل محمد صاحب مصر، وهم أبناء الملك العادل أبي بكر بن أيوب"²⁸³ انتهى. وفي سنة ثلث²⁸⁴ وثلثين²⁸⁵ وستمئة مات السلطانان الأخوان الأشرف صاحب دمشق والكامل صاحب مصر، وفي سنة أربعين وستمئة توفي المستنصر بالله يوم الجمعة عاشر جمادى الآخرة²⁸⁶. ومات الشيخ تقي الدين ابن الصلاح في أيام المستعصم بالله²⁸⁷ ابن المستنصر بالله وهو الثامن والثلثون²⁸⁸ آخر الخلفاء العراقيين، ببيع له بالخلافة عند موت أبيه، كذا في تاريخ الخلفاء²⁸⁹. [قال ابن خلّكان في وفيات الأعيان: "إنّ الملك الأشرف موسى هو الذي بنى المدرسة الأشرفيّة، ومات سنة ست وثلثين²⁹⁰ وستمئة"²⁹¹]. وقال ابن شحنة²⁹³ في تاريخه²⁹⁴: "وفي سنة أربع وعشرين وستمئة توفي الملك المعظم شرف الدين عيسى ابن العادل سلطان الشام وكان فاضلاً أديباً، حفظ القرآن وبرع في المذهب وشرح الجامع الكبير، وكان يناظر العلماء ويبحث، واستقرّ مكانه ولده صلاح الدين داود، [وتوفي أخوه موسى بدمشق سنة خمس وثلثين²⁹⁵ وستمئة]²⁹⁶ انتهى. وإنما سُمّيت بالمدرسة الأشرفيّة؛ لأنّ لقبَ بانيها كان شرف الدين، أو لأنّ لفظ الأشرف كان من ألقاب بعض الملوك في الأوائل كالمملك الأشرف [١٨/ب] صلاح الدين والملك الأشرف علاء الدين والملك الأشرف شعبان والملك الأشرف قايتباي وغير ذلك كالمملك الأشرف أبي النصر برّسباي، وإليه يضاف المدرسة الأشرفية والجامع الأشرفي بمصر، وأوّل من درّس في المدرسة الأشرفية الموسويّة²⁹⁸ كان ابن الصلاح؛ [فإنّ الملك

²⁷⁹ في (ل): ثلاثين.

²⁸⁰ انظر: تاريخ الخلفاء للسيوطي، ص 326.

²⁸¹ يبدو أنّه المؤرّخ العثماني، أحمد السهيلي، المتوفى بعد سنة 1042 هـ. انظر لترجمته: كشف الظنون لكاتب جلي، 284/1؛ إيضاح المكنون في الذيل على كشف

الظنون لإسماعيل باشا البغدادي، 462/3؛ عثمانلي مؤلفري لبروسه لي محمد طاهر، 68/3.

²⁸² المستقى ب تاريخ مصر القدم أو ب الدرة اليتيمة في أوصاف مصر القديمة. طبع الكتاب مع تاريخ مصر الجديد للمؤلف أيضاً في إستانبول سنة 1142. انظر:

.Yalçinkaya, Şerife, "Süheylî, Ahmed", *DİA*, XXXVIII, 33.

²⁸³ لم أعر على الكتاب المذكور.

²⁸⁴ في (ل): ثلاث.

²⁸⁵ في (ل): والثلثون.

²⁸⁶ المستنصر بالله هو: أمير المؤمنين، الخليفة العبّاسي، أبو جعفر منصور ابن الظاهر بأمر الله محمد ابن الناصر لدين الله أحمد ابن المستنصر بالله بأمر الله حسن ابن المستنجد بالله يوسف ابن المقتفي العبّاسي، البغدادي، المتوفى سنة 640 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 168-155/23 (رقم 105)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 209/5.

²⁸⁷ المستعصم بالله هو: الخليفة العبّاسي، الشهيّد، أبو أحمد عبد الله ابن المستنصر بالله منصور ابن الظاهر محمد ابن الناصر أحمد ابن المستنصر بالله الهاشمي، العبّاسي، البغدادي، المتوفى سنة 656 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 184-174/23 (رقم 109)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 272-270/5.

²⁸⁸ في (ل): ثلاثين.

²⁸⁹ انظر: تاريخ الخلفاء للسيوطي، ص 328.

²⁹⁰ في (ل): وثلثين.

²⁹¹ انظر: وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، 244/3. قال ابن خلّكان: "توفي (ابن الصلاح) يوم الأربعاء وقت الصبح، وصلي عليه بعد الظهر، وهو الخامس والعشرون من شهر ربيع الآخر سنة ثلاث وأربعين وستمئة بدمشق".

²⁹² ما بين المعقوفين هنا في الأصل مكتوب في الحاشية. وهو في (ر)، و(ق) هكذا أيضاً لكنّه في سطر المتن. وهو في (د) غير موجود أصلاً.

²⁹³ هو: أبو الوليد محب الدين محمد بن محمد بن الشحنة الحلبي الحنفي، المتوفى سنة 815 هـ.

²⁹⁴ المستقى ب روضة المناظر في أخبار الأوائل والأواخر.

²⁹⁵ في (ل): وثلثين. وفي (ق): وثلثون. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁹⁶ ما بين المعقوفين هنا في الأصل في الهامش. وهو في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل) هكذا أيضاً لكنّه في سطر المتن. وهو في (د) غير موجود أصلاً.

²⁹⁷ انظر: روضة المناظر في أخبار الأوائل والأواخر، ص 246.

²⁹⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، إلّا أنّه في (د): العيسوية.

الأشرف كان يميل إلى أهل الخير والصلاح ويحسن الاعتقاد فيهم، ولَمَّا بنى دار الحديث بدمشق فَوَضَّ تدريسها إلى ابن الصلاح²⁹⁹، وبها دَرَسَ الإمام التَّووي بعده مات التَّووي سنة ست وسبعين وستمائة وقره بِنَوَى قرية من أعمال دمشق نشأ التَّووي بها³⁰⁰. قال أهل التاريخ: أَوَّل من بنى دار الحديث في الإسلام نور الدين الشهيد محمود بن زنكي ابن آقْسُنُقُرُ صاحب دمشق، وكان عظيم الشأن وفضائله لا تُحْصَر، مات سنة تسع وستين وخمسائة³⁰¹، وقره يُزار بدمشق ويُستجاب الدعاء فيه على ما هو المشهور³⁰². (كِتَابُهُ) بالنَّصْب مفعول جَمْع. (الْمَشْهُور) بين أئمة الحديث بمقدِّمة ابن الصلاح، وقد ذكر فيها من أنواع علوم الحديث خمسة وستين قسمًا، كما قال في أول كتابه: "وهذه فهرسة أنواعه أي: أنواع علم الحديث: فالأول منها معرفة التصحيح من الحديث" إلى أن قال في آخر الفهرس بل في آخر كتابه: "النوع الخامس والستون معرفة أوطان الرواة وبلداتهم". وقال: "إنَّها قابلة للزيادة"³⁰³. وقد زاد الزركشي فيها ثمانية أنواع³⁰⁴. وبدر الدين محمد المعروف³⁰⁵ بالزركشي³⁰⁶ من كبار الشافعية له مصنفات توفي سنة أربع وسبعين وسبعمئة³⁰⁷، ودفن بالقرافة الصغرى بمصر. (فَهْدَبَ فَنُونُهُ) أي: فتَّح أصناف علوم [١٩/١] الحديث وأنواع أصوله وإن لم يضعها في مراتبها اللائقة³⁰⁸ بها وقد سبق أنَّ كتاب الحاكم كان خاليًا عن ذلك فكان بذلك فَضَّل لكتابته على كتاب الحاكم. (وَأَمْلَاهُ) يقال: أَمْلَى وأَمَل: قاله فَكُتِبَ عنه، والمعنى كتب كتابه وجمعه. (شَيْئًا) حال من المنصوب أي: حال كونه شيئًا واقعا. (بَعْدَ شَيْءٍ) أي: على حسب التدريس على مُهَلَّة وَزَمَان طویل، وهو مظنة التسيان الباعث على عدم تجاوب الأصول والقيام بالفصول. ويجوز أن يكون شيئًا منصوبًا على المصدرة، أي: وأملاه إملاء مدرجًا حسبما مَسَّت الحاجة إليه في أوقات متفرقة على ما هو عادة المصنفين والمدرسين، فإِثْم لا يَكُون على التصنيف والتدريس في جميع الأتام بل يجعلون بعضها للتعطيل جلبًا للنشاط وربما يَعمَّ لهم عارض ويعترض³⁰⁹ لهم عائق من مرض وموت قرابة وتفرق طلبة كأيا دي سبأ ونحو ذلك، فيحول بينهم وبين ما يَنْتَحُونَه. وفي "بعد" بدل الفاء التعقيبية إشارة إلى ما ذكرنا لأَنَّها بعدية زمانية وعرفية. (فَلِهَذَا) أي: فلأجل الإملاء الموصوف. (لَمْ يَحْصُلْ تَرْتِيْبُهُ عَلَى الْوَضْعِ الْمُنَاسِبِ) أي: لم يقع ترتيب كتاب ابن الصلاح على الوضع المناسب بين الفنون كترتيب الحاكم، والحال أنَّ الترتيب ممَّا يُعْتَنَى بشأنه كترتيب أبواب الفقه ونحوه؛ لأنَّ كلَّ صنف من العلوم كباب من الأبواب، ومنه يعلم أنَّ قوله "وَأَمْلَاهُ" مَوْضِع الاستدراك؛ لأنَّ مراده أن يُبَيِّن أنَّ في كتاب ابن الصلاح شيئًا هو التَّنْقِيح دون شيء هو الترتيب حتَّى يتبيَّن غرضه من وضع هذا التَّأْلِيف [١٩/١ب] وهو

²⁹⁹ ما بين المعقوفين هنا في الأصل مكتوب في الهامش. وهو في (ر)، و(ق) هكذا أيضاً لكنه في سطر المتن. وهو في (د) غير موجود أصلاً.

³⁰⁰ هو: الإمام الحافظ الأوحى القدوة شيخ الإسلام علم الأولياء، محي الدين أبو زكريا يحيى بن شرف بن مُرِّي الحزامي الحوراني الدمشقي الشافعي، صاحب التصانيف النافعة، المتوفى سنة 676 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1470/4-1474 (رقم 1162).

³⁰¹ هو: صاحب الشام، المَلِكُ العادل، نُورُ الدِّين، نَاصِرُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ، تَقِيُّ الْمُلُوكِ، نَيْبُ الْإِسْلَامِ، أَبُو الْقَاسِمِ مُحَمَّدُ بْنُ الْأَنْبَابِكِ قَسِيمُ الدَّوْلَةِ أَبِي سَعِيدٍ زَنْكِي ابنِ الْأَمِيرِ الْكَبِيرِ آقْسُنُقُرُ الزَنْكِي، السَّلْطَانِي، الْمَلِكُ الشَّاهِي، المتوفى سنة 569 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 531/20-539184 (رقم 340).

³⁰² لا يجوز عند أهل السنة ادعاء استحابة الدعاء عند القبور؛ لأنه يناقض العقيدة الإسلامية.

³⁰³ انظر: علوم الحديث، ص 7-11.

³⁰⁴ انظر: التكت على مقدِّمة ابن الصلاح للزركشي، ص 35-41.

³⁰⁵ في (ق): وبدر الدين محمد بن المعروف. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁰⁶ في (ق): بزركشي. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁰⁷ بل توفي سنة 794 هـ. كما في كتب التراجم. انظر لترجمته: الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة لابن حجر، 133/5-135 (رقم 1059)؛ شذرات الذهب لابن

العماد الحنبلي، 335/6.

³⁰⁸ في (ل): اللائقة.

³⁰⁹ في (ل): ويعرض.

حصول التَّنْصِيح والترتيب جميعاً ويظهر به فضله على السلف وأُتِيَ له ذلك³¹⁰ ويجوز أن يكون عدم الحصول المذكور لا لِمَا ذُكِر من العلة بل لآفته جرى على ترتيب كتاب الحاكم قَصْداً اقتداءً به، فيكون المص³¹¹ قد أساء الظنّ بآبن الصّلاح. ولَمَّا بَيَّن كون كتابه مُهَدَّباً غير مرتَّب أشار إلى وجه كونه مُعْتَمَداً به بين أهل هذا الشَّان فقال: (وَاعْتَنَى) أي: اهتمّ ابن الصّلاح يقال: "عناه الأمرُ يَغْنِيهِ وَيَعْنُوهُ عِنَايَةً"³¹² وَعَيْنِيًّا: أَهْمُهُ" أي: حمّله على الهمّ والقصد "واعتنى به: اهتمّ" كما في القاموس³¹³. (بِتَصَانِيفِ الْخَطِيبِ الْمُتَفَرِّقَةِ) أي: بِجَمْعِ تصانيفه المتفرقة فإنّه كان له في كلّ فنٍّ من فُنُون³¹⁴ علم الحديث كتاب مُفْرَد وكانت تصانيفه في علم الحديث والفقه والتاريخ قريبةً من مائة وكان كلّها متنفعاً بها كما سبق. (فَجَمَعَ) تفسيرٌ للاعتناء. (شَتَاتٌ مَقَاصِدُهَا) أي: متفرقات مقاصد تصانيف الخطيب فضمير مقاصدها إلى التّصانيف. والشّتاتُ بفتح الشين المعجمة وتخفيف التّاء مصدر بمعنى الفاعل كقوم شباب أي: شُبَّان على الوصف بالمصدر يقال: "شَتَّ يَشْتُ شَتّاً وَشَتَاتاً وَشَتِيّاً"³¹⁵: فَرَّقَ، وَافْتَرَقَ" كما في القاموس³¹⁶، وقال الراغب: "الشّتّ تفريق الشُّعْب وَشَتَّ جَعَلَهُمْ ضِدَّ جَمْعٍ شَتْلَهُمْ وَجَاوَأَ أَشْتَاتاً" أي: متفرقين في النّظام"³¹⁷، وقوم شَتَّى فِرْق من غير قبيلة³¹⁸. (وَضَمَّ إِلَيْهَا) أي: إلى تلك المقاصد. "والضمّ: الجمع بين الشيئين فصاعداً"³¹⁹. (مِنْ غَيْرِهَا) أي: من غير تصانيف الخطيب. (نُحِبَ فَوَائِدَهَا)³²⁰ بضمّ النون وفتح الحاء المنقوطة [١/٢٠] جمع نُحْبَة كُنُقُطَة وكهُمَزَة بمعنى المختار يقال: انتخبه اختاره. والفوايد³²¹ جمع فائدة³²²، وهي في اللغة: ما خَصَّصْتُ من علم أو مال، وفي الغُرف: المصلحة المترتبة³²³ على فعل من حيث هي ثمرته ونتيجته. والضمير عائد إلى الغير وأنته؛ لأنّه جمع معنًى من حيث إنّهُ عبارة عن التّصانيف الباقية لكونه بمعنى المغايرة أو باعتبار المضاف إليه فإنّ المضاف يُكتسب من المضاف إليه تأنيثاً لاتّصاله به أشدّ الاتصال فكان في حكمه والمعنى مختارات التّصانيف الأخر. (فَاجْتَمَعَ) الفاء لسببيّة ما قبلها لما بعدها أي: اجتمع. (فِي كِتَابِ ابْنِ الصّلاح)³²⁴ بسبب الجمع والضمّ المذكور. (مَا تَفَرَّقَ فِي غَيْرِهِ) أي: في غير كتابه من كُتُب الخطيب وغيره. (فَلِهَذَا) أي: فلأجل الاجتماع المسطور. (عَكَفَ النَّاسُ عَلَيْهِ) "العكوف: الإقبال على الشيء وملازمته على سبيل التّعظيم له"³²⁵. والنّاس مُصْرُوف إلى الكامل أي: أقبل الحادّثون الذين هم النّاس في الحقيقة والباقي كُنُسُناس لنقصانهم بالنّسبة

³¹⁰ الضمير في "له" إمّا يعود على ابن حجر أو يعود على ابن الصّلاح. فإن عاد على ابن حجر يكون قصد المؤلّف أن لابن حجر أن يرفع مقام ابن الصّلاح فوق السلف، فإن عاد على ابن الصّلاح فيقصد أن لابن الصّلاح أن يكون فوق مقام السلف.

³¹¹ في (ل): المصنّف.

³¹² في القاموس المحيط: عِنَايَةً وَعَيْنِيًّا.

³¹³ ص 1696.

³¹⁴ في (ق): الفنون. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر).

³¹⁵ في (ق): وشَتِيّاً. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر). وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

³¹⁶ ص 197.

³¹⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 444-445.

³¹⁸ انظر: حاشية المطول لحسن جلي، ص 28.

³¹⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 512.

³²⁰ في (ق)، (ع)، و(ط): نُحِبَ فَوَائِدَهَا.

³²¹ في (ق): والفوائد.

³²² في (ق): فائدة.

³²³ في (ق): المرتبة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر).

³²⁴ في النسخ المطبوعة للنزّهة: في كتابه.

³²⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 579.

إليهم. أو زبدة الناس على حذف المضاف على كتابه ولازموا درسه ملازمة الطوق للحمامة كما عكف الناس في هذه الأعصار على كتاب المُلتقى³²⁶ في الفقه لكونه مجموعاً مؤلفاً من عدة مُتون فكان كلٌّ من الأصل³²⁷ والفرع³²⁸ كما قيل: كلُّ الصَّيد في جوف الفراء أي: الحمار الوحشي، وهو³²⁹ مثل³³⁰ مُستعمل في كلِّ حاوٍ لغيره وجامع له. وكان المص³³¹ يمهّد تمهيداً على فضل كتابه بأنّه لولا ذلك الجمع والضمّ في كتاب ابن الصّلاح لَمَّا كان به اعتداد وعليه عُكوف. وأمّا كتابي هذا فقد بلغ الشّأو في الكمال من كلِّ وجه [٢٠/ب]. ولعمري لقد أفرط في التعريض [ووقع في الإدعاء العريض]³³²، والشّمس شمس وإن لم يرها المَضرور والعسل حلو وإن لم يجد طعمه الممرور³³³. (وَسَارُوا بِسِيرِهِ) السَّير المضى في الأرض. والضمير إلى الكتاب لا إلى ابن الصّلاح. والمقصود أنهم اتَّخذوه مذهباً³³⁴ في ترتيبه وأسلوبه والعمل بما فيه من غير التفات إلى غيره درساً ونحوه كما يفسّره قوله: (فَلَا يُحْصَى كَمٌ نَاطِمٌ لَهُ) يقال: "أحصاه: عدّه، وحصل عدده وذلك من لفظ الحصى"³³⁵، واستعمال ذلك فيه؛ لأنهم كانوا يعتمدونه بالعدد اعتماداً فيه على الأصابع، يعني أنّ أصل الإحصاء³³⁶ أنّ الحساب كان إذا بلغ عقداً معيّناً من عُقود³³⁷ الأعداد وُضِعَتْ له حصاة ليُحفظ بها ثمّ استونف³³⁸ العدد³³⁹، والمعنى لا تُوجد لناظم كتابه غاية فتُوضَع حصاة والمراد بيان كثرة النّاطمين له. و"كم" عبارة عن العدد، ويُستعمل في باب الاستفهام وينصب بعده الإسم الذي يميّز به نحو كم رجلاً ضربت، ويُستعمل في باب الخبر ويجرّ بعده الإسم الذي يميّز به نحو كم رجلٍ ويقتضي معنى الكثرة وقد يَدْخُل "من" في الإسم الذي يميّز³⁴⁰ به نحو قوله تعالى ﴿وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا﴾³⁴¹. والنّظم جمع اللؤلؤ وتأليفه في سلك وهو ضدّ النثر، والكلام المنظوم في العُرف في معنى الشعر، وهو ماله وزن مخصوص من الأوزان العربيّة والبحور السبعة عشر. هذا والظاهر أنّ قوله "لا يُحْصَى" من باب التعليق على قول يونس³⁴² فإنّه يرى تعليق سائر الأفعال، أو إنّ "كم" قد جرّدت عن الإنشاء لمجرّد معنى الكثرة وإفادته على معنى فلا يحصى عدد [٢١/أ] ناظم كتابه كثرة، والأوجه أنّ المعنى فلا يحصل العدد، ثمّ استونف بكّم بياناً له.

³²⁶ ملنقى الأبحر لبرهان الدين إبراهيم بن محمد بن إبراهيم الحلبي الحنفي، المتوفى سنة 956 هـ. للكتاب شروح كثيرة، وطبعات عديدة.

³²⁷ هنا، وفي (د)، و(ر) مكتوب فوق الكلمة: "أي: كتاب ابن الصّلاح المتعلق بأصول الحديث".

³²⁸ هنا، وفي (د)، و(ر) مكتوب فوق الكلمة: "أي: الملنقى". وهو هكذا أيضاً في (ر) إلّا أنّه تحت الكلمة.

³²⁹ سقط من (د).

³³⁰ سقط من (ق).

³³¹ في (ل): المصنّف.

³³² ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

³³³ سقط من (د).

³³⁴ في (ق): مذهباً. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر).

³³⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1645.

³³⁶ النص بدءاً من هنا "الإحصاء أنّ الحساب كان إذا بلغ عقداً معيّناً من عُقود الأعداد..." حتى "من ثلث كلمات إحديها هنا وهو إشارة إلى مكان قريب والثانية اللام وهي للتأكيد والثالثة الكاف وهي الخطأ" بقرابة خمس عشرة صفحة تقريباً من الأصل غير موجود في (د).

³³⁷ في (ق): عقول. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر).

³³⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، إلّا أنّه في (ع)، و(ط)، و(ل): استونف.

³³⁹ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 283.

³⁴⁰ سقط من (ق).

³⁴¹ سورة الأعراف، الآية: 4. انظر للفرق بين "كم" الاستفهاميّة و"كم" الخبريّة: فروق حقّي للمؤلف، ص 330. نقله فيه عن الحواشي الحسينية على المطول. انظر: حاشية المطول لحسن جلبي، ص 400-401.

³⁴² هو: أبو عبد الرحمن يونس بن حبيب الضبيّ مؤلّاهم، البصريّ. إمام النُحو، المتوفى سنة 182 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 191/8-192 (رقم 30)؛ وفيات الأعيان وأنباء الزمان لابن خلكان، 244/7-249 (رقم 852).

لكن ظاهر كلام المص³⁴³ ناظر إلى التعليق. (وَمُخْتَصِرٍ) بكسر الصاد يقال: اختصر الكلام أوجزه وحذف الفضول منه، "فالاختصار: الإتيان بالمقصود كله بلفظ أقلّ من الأول"³⁴⁴. وبعبارة أخرى حذف البعض مع نصب الدليل على المحذوف³⁴⁵. (وَمُسْتَدْرِكٍ) بكسر الراء أي: زايد³⁴⁷ عليه ما فاتته قال بعضهم: "الفرق بين الاستخراج والاستدراك أنّ الزوائد³⁴⁸ في المستخرج بالفتح من المستخرج بالكسر والمستدرك هو الذي زيد فيه من الخارج ما لم يُذكر في الأصل"³⁴⁹ انتهى. دلّ عليه قول ابن الصلاح: "اعتنى الحاكم أبو عبد الله الحافظ بالزيادة في عدد الحديث الصحيح على ما في الصحيحين وجمع ذلك في كتاب سماه المستدرك أودعه ما ليس في واحد من الصحيحين مما رآه على شرط الشيخين، قد أخرجنا عن رواته في كتابيهما، أو على شرط البخاري وحده، أو على شرط مسلم وحده، وما أدى اجتهاده إلى تصحيحه وإن لم يكن على شرط واحد منهما"³⁵⁰ انتهى. وقد سبق بيان المستخرج والمستدرك بأزيد من هذا. فارجع. (وَمُقْتَصِرٍ) بكسر الصاد. والاختصار إتيان بعض المقاصد وترك بعضها بالكليّة. فالمقتصر بالفتح ما يكون لفظه ومعناه قليلاً، بخلاف المختصر فإنّ لفظه وإن كان قليلاً لكن معناه كثير³⁵¹. يقال: اقتصر على كذا اكتفى بالشيء القصير منه أي: القليل؛ لأنّ في القصير قلة بالنسبة إلى الطويل. ولذا اشتقّ الطويل من الطؤل بالفتح وهو الزيادة. ودلّ على ما ذكرنا [٢١/١ب] الكتب المختصرة من الصحيحين فإنّ مصنفيهما نقلوا ألفاظ الصحيحين أو أحدهما مع حذف الزوائد³⁵² من الأسانيد والمكررات ونحوهما. (وَمُعَارِضٍ لَهُ) بكسر الراء يقال: عارضه جانباً أي: جعل وجهه في غرض أي: جانب دون غرضه وجانبه، كالمُشاقّ بضم الميم وهو من يكون في شقّ غير شقّ صاحبه، وكالمُخاصم والمُعادي والمُحادّ، فإنّ الخاصم في خصم بالضم أي: جانب وناحية غير خصم الآخر، وكذا المُعادي في غدوة أي: جانب غير غدوة الآخر، وكذا المُحادّ في حدّ غير حدّ الآخر فهي³⁵³ في الحقيقة متفقة المعاني وإن كانت في الصّورة مختلفة المباني، فالمعارضة هي المقابلة أي: الإقبال على ابن الصلاح بالاعتراض على ألفاظ كتابه ومعانيه وترتيب أبوابه كما يدلّ عليه قوله: (وَمُقْتَصِرٍ) بكسر الصاد يقال: انتصر منه انتقم. فالانتصار بالفارسيّة: "داد بستندن"³⁵⁴ قال الراغب: "الانتصار والاستنصار: طلب النّصرة وقوله ﴿فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَأَنْتَصِرُ﴾"³⁵⁵ إنّما قال: انتصر ولم يقل: أنصُر تنبيهاً على أنّ ما يلحقني يلحقك من حيث إنّني جئتُهم بأمر، فإذا نصرتني فقد انتصرت لنفسك"³⁵⁶ انتهى. ولما كان طلب النّصرة إنّما هو للانتقام من العدو، كان المنتصر هو المنتقم. والمراد بالانتصار ههنا دفع مُعارضته المعارض والانتقام منه من جانب ابن الصلاح، لكن وقوعهم في

³⁴³ في (ل): المصنّف.

³⁴⁴ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 147.

³⁴⁵ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 309.

³⁴⁶ في النسخ المطبوعة للنزّهة: ومستدرك عليه.

³⁴⁷ في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): زائد.

³⁴⁸ في (ق)، و(ع)، و(ط): الزوائد، وفي (ل): الزايد.

³⁴⁹ انظر: كتاب التعريفات للشراف الجرجاني، ص 295، 296؛ تدريب الزاوي للسيوطي، 117/1.

³⁵⁰ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 21-22.

³⁵¹ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 308-309.

³⁵² في (ق)، و(ع)، و(ل): الزوائد.

³⁵³ في (ق): فهو.

³⁵⁴ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 682/2.

³⁵⁵ سورة القمر، الآية: 10.

³⁵⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 809.

ابن الصّلاح كُفِّعَ العلماء في صاحب الكشاف³⁵⁷، وعبد القاهر³⁵⁸، وغيرهما من المهرة في فنّهم. وأين الثّريّا من يد المتطاول، ساعهم الله تعالى [٢٢/١]. واعلم أنّ الظاهر من "كم" التّكثيريّة وقوع الكثرة في كل من مدخولها على أن يكون دعوى عدم الإحصاء واقعةً بطريق المبالغة. وقال بعضهم: إنّ المقصود³⁵⁹ من هذا الكلام بيان كثرة المُستغَلين بكتاب ابن الصّلاح نظماً واختصاراً واستدراكاً واقتصاراً ومعارضةً وانتصاراً، لا كثرة كلّ³⁶⁰ من النّاطمين والمختصرين ومن يليهم كما يُؤهمه ظاهر العبارة. فإنّ ناظم مضمون كتابه: كالعراقي³⁶¹ والقاضي³⁶² شهاب الدّين³⁶³، ومختصره: كالتّووي³⁶⁴ وابن كثير³⁶⁵ والباجي³⁶⁶، والمُستدرِك: كالبُلُقيني³⁶⁷ ومُعْطاي بن قليج³⁶⁸، والمُقتصر: ككثير من العلماء³⁶⁹، والمُعَارِض: كالمُصنّف وشيخه³⁷⁰، والمُنتَصِر: كبعضهم ممن تأدّب بأدب ابن الصّلاح³⁷¹ لا يدلّ على المبالغة في الكثرة بل تلك الكثرة معتبرة في المجموع من حيث المجموع لا في كل واحد منهم على حدة.

[الداعي لتصنيف الكتاب]

(فَسألني) الغاء للسببية والسؤال استعطائيّ يتعدّى إلى الثّاني بنفسه يقال: سألتُه الشّيء أي: معرّفه، وأمّا السؤال الاستفتائيّ فيتعدّى إليه بعنّ يقال: سألتُه عن الشّيء أي: استفتيتُه قال الرّاعب: "السؤال استدعاء معرفة، أو ما

³⁵⁷ هو: أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد الرّخشيّ، المفسّر النحويّ الداعية إلى الاعتزال، المتوفّى سنة 538 هـ. انظر لترجمته: ميزان الاعتدال للذهبي، 78/4 (رقم 8376)؛ لسان الميزان لابن حجر، 4/6 (رقم 6).

³⁵⁸ هو: أبو المنصور عبد القاهر بن طاهر بن محمّد التميمي البغدادي، المتوفّى سنة 429 هـ. صاحب كتاب الفرق بين الفرق، وكتب بديعة أخرى. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 572/17-573 (رقم 377).

³⁵⁹ هو هنا، وفي (ر)، و(ق)، و(ط) هكذا: والمقصود. أمّا في (ع)، و(ل): والمقصود.

³⁶⁰ سقط من (ق).

³⁶¹ في ألفيته. العراقي هو: أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين بن عبد الرحمن العراقي الشافعيّ، المتوفّى سنة 806 هـ. انظر: اليواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 220/1.

³⁶² في (ق): قاضي. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁶³ هو: أحمد بن محمّد بن عبد الرحمن شهاب الدين الطوخي القاهري الشافعيّ، المتوفّى سنة 893 هـ. انظر: الضوء اللامع لأهل القرن التاسع للسخاوي، 121/2 (رقم 362).

³⁶⁴ في كتابه: "التقريب والتيسير لمعرفة سنن البشير النذير في أصول الحديث" و"كتاب إرشاد طلاب الحقائق إلى معرفة سنن خير الخلق". النوويّ هو: أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف التّوويّ، المتوفّى سنة 676 هـ. انظر: اليواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 220/1.

³⁶⁵ في اختصار علوم الحديث. ابن كثير هو: أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصريّ ثمّ الدمشقيّ، المتوفّى سنة 774 هـ. انظر: اليواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 220/1-221.

³⁶⁶ لم أعرف من هو.

³⁶⁷ في كتابه محاسن الاصطلاح في تضمين كتاب ابن الصّلاح. البلقيني هو: أبو حفص سراج الدين عمر بن رسلان بن نصير بن صالح الكناي العسقلانيّ البلقينيّ المصريّ الشافعيّ، المتوفّى سنة 805 هـ. انظر: اليواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 221/1.

³⁶⁸ في كتابه إصلاح كتاب ابن الصّلاح. مغلطاي هو: أبو عبد الله علاء الدين مغلطاي بن قليج بن عبد الله البُكرخي، الإمام العلامة الحافظ المحدث المشهور، المتوفّى سنة 762 هـ. انظر: لحظ الأخطاء بذيّل طبقات الحفاظ لابن فهد الهاشميّ المكيّ، ص 91؛ الدّرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة لابن حجر، 114/6-116 (رقم 2310). انظر أيضاً: اليواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 221/1.

³⁶⁹ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا عليّ القاري، ص 147.

³⁷⁰ بل ابن حجر وشيخه العراقي من المنتصرين لابن الصّلاح. أمّا المعارض لابن الصّلاح كابن أبي الدّم [إبراهيم بن عبّاد الله بن عبّاد المصمّعيّ]، المتوفّى سنة 642 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 125/23-126 (رقم 96)؛ بإتيان كتاب مثل كتابه، أو بالاعتراض في ألفاظه ومعانيه، وترتيب أبوابه، وهو الأظهر لمقابلة قوله: ومنتصر. انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا عليّ القاري، ص 147؛ اليواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 221/1.

³⁷¹ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا عليّ القاري، ص 147. واضح أنّ الشّارح أخذ هذا الكلام من كلام الملا عليّ القاري ولكن يبدو أنّه خلط بين المعارضين والمنتصرين في التمثيل ممّا أوقعه في خلط واضح.

يؤدّي إلى المعرفة، واستدعاء مال، أو ما يؤدّي إلى المال، فاستدعاء المعرفة جوابه على اللسان، واليد خليفة له بالكتابة³⁷²، أو الإشارة، واستدعاء المال جوابه على اليد، واللسان خليفة لها إمّا بوعده، أو برّد³⁷³. (بَعْضُ الإِخْوَانِ) الأخ في الأصل هو المشارك لآخر في الولادة من الطريقتين أو من أحدهما أو من الرضاع، ويُستعار في كل مشارك لغيره [٢٢/١ب] في القبيلة أو في الدين أو في صنعة أو في مُعاملة أو في مودة أو في غير ذلك من المناسبات. والجمع إخوان وإخوة وكلاهما وارد في القرآن³⁷⁴ إلا أنّ الأول أشهر في الإخوان في الدين والثاني في الطين³⁷⁵. وما ورد في عبارات المصنّفين في مثل هذا المقام فالأكثر أنّه محمول على طلبتهم عبّروا عنهم بالإخوان استماله لهم وكسراً لأنفسهم وإلا فمرتبة الشيخ والأستاذ مرتبة الأبوّة أشار إليه قوله عليه الصلوة والسّلم³⁷⁶ خطاباً لعلّي [رضي الله عنه]³⁷⁷: "أنا وأنت أبوا هذه الأمة"³⁷⁸. (أَنَّ أُلْحَصَ لَهُمْ)³⁷⁹ التلخيص: التبيين والشرح والتلخيص "كما في القاموس"³⁸⁰ والمناسب هنا هو المعنى الأخير وهو استيفاء المقاصد بكلام موجز وتخليصها عن الألفاظ الزائدة³⁸¹ على قدر الحاجة وضمير "لهم" إلى البعض باعتبار أنّه متعدّد أو إلى الإخوان وإن كان حقّ الضمير أن ينصرف إلى المضاف من حيث إنّهُ هو المقص³⁸² بالذكر كما في قوله تعالى ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا دُفُّوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾³⁸³ فَإِنَّ الضمير فيه للنار وإن صحّ عوده إلى المضاف كما في قوله تعالى ﴿وَقِيلَ لَهُمْ دُفُّوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾³⁸⁴ كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ³⁸⁵ وأما قول الشيخ عبد القاهر³⁸⁶ في دلائل الإعجاز: "إنّك إذا حدثت عن اسم مضاف، ثم أردت أن تذكر المضاف إليه، فإنّ البلاغة تقتضي³⁸⁷ أن تذكره باسمه الظاهر ولا تُضمّره. فحسّن: جاءني غلامٌ زيدٌ وزيدٌ، وقبح: جاءني غلامٌ زيدٌ وهو"³⁸⁸ انتهى. فذلك يجوز أن يكون مخصوصاً بمقام التّحديث. فإن قلت: إذا كان التّليخيص للإخوان بقي البعض خارجاً عنهم مع أنّه هو السّائل، قلت: إذا كان التّليخيص لهم وهو من زمّرتهم في الحقيقة كان ذلك له ولغيره [٢٣/١أ] جميعاً فكأنّه قال: سألني الإخوان عن لسان بعضهم واللام لالتّفاع كما في قوله تعالى ﴿خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ﴾³⁸⁹. والمعنى أن أُلْحَصَ لأجل أن ينتفعوا. (أَلْهَمَهُمْ مِنْ ذَلِكَ)

³⁷² في (ق): الكتاب. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁷³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 437. انظر أيضاً: فروق حقي للمؤلف، ص 246.

³⁷⁴ انظر: سورة الإسراء، الآية: 27؛ سورة النساء، الآية: 11، 176؛ سورة يوسف، الآية: 58؛ سورة الحجرات، الآية: 10.

³⁷⁵ انظر: حاشية المطول لحسن جلي، ص 35.

³⁷⁶ في (ع)، و(ل): والسّلام.

³⁷⁷ ما بين المعقوفين سقط من (ع). وهو في (ل): رضي الله تعالى عنه.

³⁷⁸ الحديث لم أجده في المصادر الحديثة، ولعله من وضع الشيعة. ذكره الزاغبي في مفردات ألفاظ القرآن، ص 57؛ وأبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة المرسى (المتوفى: 458هـ). في المخصص، 4/111؛ والفريزآبادي في بصائر ذوي التمييز في لطائف الكتاب العزيز، 2/113. وأيضاً ذكره المؤلف في روح البيان، 10/442، ومحمود الألوسي في روح المعاني، 22/46.

³⁷⁹ في النسخ المطبوعة للترجمة: أن أُلْحَصَ له.

³⁸⁰ ص 813.

³⁸¹ في (ق): الزائدة.

³⁸² هو هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، و(ط)، إلا أنّه في (ع)، و(ل): المقصود.

³⁸³ الآية هكذا في جميع النسخ، وهي في القرآن: ﴿وَنَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا دُفُّوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾ سورة سبأ، الآية: 42.

³⁸⁴ في (ق): عذاب الذي. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁸⁵ سورة السجدة، الآية: 20.

³⁸⁶ هو: أبو بكر عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد، الجرجاني الدار، الفارسي الأصل، المتوفى سنة 471 هـ.

³⁸⁷ في (ر): يقتضي. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ق)، وفي النسخ الأخرى. وهو هكذا أيضاً في دلائل الإعجاز في علم المعاني.

³⁸⁸ دلائل الإعجاز في علم المعاني، ص 433.

³⁸⁹ سورة البقرة، الآية: 29.

المذكور من التصانيف الواقعة في اصطلاح أهل الأثر؛ لأنه المذكور في المتن. وأمّا الإشارة إلى كتاب ابن الصّلاح فخطأً فضلاً عن بعده وإن كان المتن والشرح مندرجَيْن. تدبّر. والمهمّ الحامل للمرء على المهمّ والقصد والمعنى إلخصّ لهم الأمر المقصّ³⁹⁰ الحامل على همّ تحصيله وكسبه. (فَلَحْصَتُهُ) أي: المهمّ من ذلك. (فِي أَوْرَاقٍ لَطِيفَةٍ) أي: قليلة يسيرة ودلّ الملخص على أنّ التلخيص إنّما وقع من الكتب المصنّفة في هذا الفنّ لا من كتاب ابن الصّلاح بخصوصه؛ لأنّ فيه بعض أصول ليست في كتابه، ولأنّ من المُعترضين عليه كما دلّ عليه كتابه الثّكت على ابن الصّلاح³⁹¹. (سَمَّيْتُهَا) أي: جعلت اسم تلك الأوراق اللطيفة باعتبار ما فيها. (نُجْبَةُ الْفِكْرِ) كالنقطة بمعنى المختار كما سبق. الفكر كالعَب جمع فكرة بالكسر وهو التدبّر وإعمال النظر في الشّيء، وأراد بها فكر الأئمّة من المُصنّفين في هذا الفنّ. (فِي مُصْطَلَحِ أَهْلِ الْأَثَرِ) حال من نجبة الفكر. والمُصطلح عام لجميع المصطلحات؛ لأنّ الإضافة للجنس. والأثر الحديث؛ لأنّه³⁹² من آثار النّبّي صلّى الله عليه وسلم، وأثر الشّيء حُصول ما يدلّ على وجوده كما قيل: "إنّ آثارنا تدلّ علينا"، وأثرُ الحديث روايته وأصله تتبّع أثره، وفي التعريفات: "الأثر له ثلاثة"³⁹³ معان: الأول: بمعنى النتيجة والحاصل من الشّيء، والثاني: بمعنى³⁹⁴ العلامة، والثالث: بمعنى الخبر"³⁹⁵ انتهى. فيكون مرادفاً للحديث وسيأتى الكلام فيه. ومعنى الإضافة [٢٣/١ب] ملازمتهم له حفظاً ودرايةً وروايةً، وقد صحّ عند أهل الله: إن أصحاب الأسانيد نقلوا الوحي هم الورثة في التبليغ بخلاف الفقهاء ممن لم يكن لهم حظّ من الرواية وكذا العبّاد والزّهاد إذا لم يكن لهم نصيب منها فإنهم في حكم الفقهاء لا يميّزون عنهم إلّا بأعمالهم الصّالحة، فأصحاب الحديث فوق الكلّ، فعليك بهم. (عَلَى تَرْتِيبٍ) متعلّق بقوله "لَحْصَتُهُ". وقد سبق معنى التّرتيب أي: لَحْصَتُهُ على ترتيب عجيب بديع. (اِبْتِكْرُهُ) "أصل البُكرة أوّل التّهار، فاشتقّ من لَفْظِهِ لفظ الفعل، فقيل: بكر فلانٌ بُكوراً: إذا خرج بُكرةً، وبكر في حاجته وابتكر وباكّر. وتُصوّر من البكرة معنى التّعجيل لتقدّمها على سائر أوقات"³⁹⁶ التّهار، فقيل لكلّ متعجّل: بكر"³⁹⁷، وابتكر أدرك أوّل الخطبة وأكل³⁹⁸ باكور الفاكهة. فمعنى ابتكره اخترعته وتقدّمت فيه على الكلّ وأخذته على غير ترتيب سبق من قبلي. (وَسَبِيلٍ) غريب عزيز. والسبيل: [الطريق الذي فيه سهولة، وهو ما كان معتاد السّلوكة وقد أخذه المصنّف بمعنى]³⁹⁹ الطريق مطلقاً حتى يستقيم الوصف بقوله: (اِنْتَهَجْتُهُ) أي: سلكته وجعلته منهاجاً أي: طريقاً واضحاً ومن بلاغات الزّخشي "السّنة منهاجي ومنها أجيء"⁴⁰⁰، وفي الافتعال إشارة إلى شدّته في سلوكه ومبالغته في عمله لا إلى عمله وتكلّفه. (مَعَ مَا ضَمَمْتُهُ) من عندي. (إليه) أي: إلى ذلك المهمّ. و"مع" حال من مفعول لَحْصَتُهُ وهو يقتضي الاجتماع والمقارنة والمعنى حال كون ذلك المهمّ

³⁹⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (ع)، و(ل): المقصود.

³⁹¹ أي: الثّكت على كتاب ابن الصّلاح لابن حجر. للكتاب طبعات عديدة.

³⁹² في (ق): لأنّ. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁹³ في (ل): ثلاثة.

³⁹⁴ في (ق): من. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى. وهو هكذا أيضاً في كتاب التعريفات.

³⁹⁵ انظر: كتاب التعريفات، ص 65.

³⁹⁶ في (ق): وقات. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى، وهو هكذا أيضاً في مفردات ألفاظ القرآن.

³⁹⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 140.

³⁹⁸ في (ق): أكر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁹⁹ ما بين المعقوفين سقط من (ل).

⁴⁰⁰ الكلم النوايع (مطبوع مع النعم السوايع في شرح الكلم النوايع لسعد الدين التفتازاني) للزّخشي، ص 8.

الملخص مقروناً بفوائد⁴⁰¹ ضممتها إليه وزدتها عليه ولكونه ههنا مجرد⁴⁰² المقارنة أو في حكم كلمة العلاوة لم يقتض الدخول [١٢٤/أ] على المتنوع مع أنه الأصل فيه تقول: جاء الوزير مع السلطان لا العكس. (من شَوَارِدِ الْفَرَائِدِ)⁴⁰³ بيان لما يقال: شَرِدَ البعيرُ شُرُوداً وشَرَاداً نفر فهو شَارِدٌ وشُرود بالفتح وهي شاردة وشُرود أي: نافرة والجمع شَوَارِد بمعنى التوافر وقافية شُرود سايرة في البلاد. "والفرائد جمع فريدة بمعنى الجوهرة النفيسة"⁴⁰⁴ المُنْفَرِدَة كالذرة اليتيمة؛ فإنَّ الفرد هو الذي لا يختلط به غيره فهو أعمّ من الوتر وأخصّ من الواحد. والتّركيب من إضافة الصفة إلى موصوفها بمعنى الفرائد الشّاردة شبه المسائل المقصودة بالذات بالجواهر النفيسة والجامع التفاسية والرغبة ووصفها بالشُرود لنفرتها⁴⁰⁵ عن عُقول المتقدّمين وعدم ألفها بخيالات الأولين من أهل هذا الفنّ. (وَرَوَائِدُ الْفَوَائِدِ)⁴⁰⁶ أي: الفوائد⁴⁰⁷ الزّائدة⁴⁰⁸ التي خلّت عنها الدفاتر الأوّل كُتِبَ الماضين. فهو إشارة إلى ما لم يكن من قبيل المقاصد فالعطف ليس من قبيل التفسير وأصاب في وَصَفِ الفوائد⁴⁰⁹ التابعة للمقاصد بالزّوايد⁴¹⁰؛ لأنّ المقاصد لا بدّ منها والزّوايد⁴¹¹ قد لا يحتاج إليها.

(فَرِغَب) أي: ذلك البعض من الإخوان، وأعاد الضّمير إلى البعض باعتبار لفظه أو يكون مُترجماً عن الإخوان ولذا أفردّه. "وأصل الرّغبة: السّعة في الشّيء، يقال: رَغِبَ الشّيءُ: اتّسع، ثم استعمل في السّعة في الإرادة فإذا قيل: رَغِبَ فيه وإليه اقتضى الحرص عليه، وإذا قيل: رَغِبَ عنه اقتضى صرف الرّغبة عنه والرّهد فيه"⁴¹²، فإيَّ في قوله: (إِلَيَّ)⁴¹³ على أصل استعماله أو باعتبار الضّمير أي: مال إِيَّ من كمال رغبته وإرادته الواسعة أو حال كون ذلك البعض مائلاً إِيَّ [١٢٤/ب]. (ثَانِيًا) أي: بعد طلبه المتن أولاً ونصبه على الظرفية بمعنى بعد كما أنّ أولاً منصوب عليها بمعنى قبل وثنيث الشّيء ضممتُ إليه ما به صار اثنين ثم أشار إلى أنّ الرّغبة إليه فيماذا فقال: (أَنْ أَضَعُ) أي: في أن أعمل. (عَلَيْهَا) أي. على النّخبة. (شَرْحاً) أصل الشّرح بَسَطَ اللحم ونحوه، وشرح المشكل من الكلام بَسَطَه وإظهار ما يخفى من معانيه. (يَخْلُ) من باب نصر وأصل الحلّ حلّ العُقدة. بالفارسيّة "واكشادن"⁴¹⁴ بَسَطَهُ رَأً⁴¹⁵، وعنه استعير قولهم حلّ الشّيء خلافاً فإنّ الحلال ما لا عقدة فيه (رُمُوزَهَا) جمع رَمَزَ، وهو الإشارة بالشفة، والغمز بالحاجب، وعُبرَ عن كل كلام كالإشارة بالرمز، كما عُبرَ عن⁴¹⁶ السّعاية⁴¹⁷ بالغمز⁴¹⁸. فرموز النّخبة ما كانت متعلّقة بمبانيها كما أنّ كنوزها في قوله:

⁴⁰¹ في (ق): بفوائد.

⁴⁰² في (ق): الجرد. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁰³ في (ق): الفرائد.

⁴⁰⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 390.

⁴⁰⁵ في (ق)، و(ط): لنفرتها. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁰⁶ في (ق): الفوائد.

⁴⁰⁷ في (ر)، و(ع)، و(ط): الفوائد.

⁴⁰⁸ في (ر)، و(ع)، و(ط): الزّائدة.

⁴⁰⁹ في (ر)، و(ع)، و(ط): الفوائد.

⁴¹⁰ في (ر)، و(ع)، و(ط): بالزّوايد.

⁴¹¹ في (ر)، و(ع)، و(ط): والزّوايد.

⁴¹² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 437.

⁴¹³ في طبعة علي حسن بن عبد الحميد الحلبي الأثري للترجمة، ص 52) هنا بعد كلمة "إِلَيَّ": جماعّة. وهي غير موجودة في الطّبعت الأخرى.

⁴¹⁴ في (ق): واكشاده. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁴¹⁵ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 69/1، 70.

⁴¹⁶ سقط من (ع).

⁴¹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلّا أنّه في مفردات ألفاظ القرآن، ص 366: الشكاية.

(وَيَفْتَحُ كُنُوزَهَا) ما كانت متعلّقة بمعانيها. فالألفاظ الرّامزة كالطلسمات الموضوعة على أفواه الدّفائن فلا بدّ من حلّها؛ فإنّها من قبيل العقد والمعاني المرموزة كالكنوز المستورة المغلقة فلا بدّ من فتحها، فإنّ الفتح إزالة الإغلاق والإشكال وبذلك يظهر المُغلق والمشكل. "والكنز: جمع" ⁴¹⁹ المال بعضه على بعض وحفظه" ⁴²⁰، والمكنوز وهو المال الموضوع في الأرض. والمراد هنا المعاني المكنوزة تسميةً للمفعول بالمصدر. (وَيُوضَحُ مَا خَفِيَ عَلَى الْمُبْتَدِي مِنْ ذَلِكَ) بيان لما خفي أي: ممّا ذكر من الرّموز والكنوز. وإنّما قيّده بالمبتدي؛ لأنّ المنتهي يفهم ذلك من المتن بلا حاجة إلى الإيضاح، ولذا قيل: العلم نقطة كثرتها الجاهلون أي: كانوا سبباً للتكثير ⁴²¹ ليحصل التيسير، ومن ثمّ احتاج المتن إلى الشّرح والشّرح إلى شرح آخر بحسب مراتب الأفهام، وكان عليه أن يقول: [١٢٥/١] "ويُظهر" بدل "ويوضح"؛ لأنّ الإظهار والإبداء والإعلان بمعنى هو مقابل الإخفاء، لكنّ الإيضاح لمّا لم يخلّ عن الإظهار عبّر عنه به وإنّما لم يقل ما أخفي؛ لأنّ المص ⁴²² ما كان من قصّده إخفاء ذلك بل كان بسبب الخفاء في نفس المبتدي من حيث بلادة ذهنه وقلة تتبّعه ولذا لم يكن من شأنه الحلّ والفتح. (فَأَجَبْنَاهُ) أي: سائل التّليخيص وهو سائل المتن مُصنّغاً. (إِلَى سُؤَالِهِ) الاستعطائي. فالجيب من إجابة السّؤال لا من جوابه وكلاهما من الجوب وهو القطع؛ لأنّ المجيب يقطع كلام السّائل بإجابته، وفي التّنزيل قال: ﴿قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا﴾ ⁴²³ أي: أُعطيتمَا ما سألتما، وقال الرّاجب: "جواب الكلام: ما يقطع الجوب فيصل من فم القائل إلى سمع المُستمع" ⁴²⁴. "والجوب: كضُرْد جمع جَوْبَة بالفتح وهي الحفرة" ⁴²⁵ أي: سعة في الأرض مُستديرة، فقطع الجوب بمعنى قطع المسافات. (رَجَاءَ الْإِنْدِرَاجِ فِي تِلْكَ الْمَسَالِكِ) الرجاء ظن يقتضي حصول ما فيه مسرّة، وبعبارة أخرى توقّع حصول الخير في المستقبل عن أمانة مظنونة أو معلومة وهو هنا فعل ⁴²⁶ التاء ولذلك حُذف اللّام والاندرّاج الدّخول والألف واللام [عوض عن المضاف إليه فإنّ كثيراً من المتأخّرين أجازوا نيابة الألف واللام عن الضّمير المضاف إليه وخزجوا على ذلك قوله تعالى ﴿فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى﴾ ⁴²⁷ ومررث برجل حسن الوجه، إذا ⁴²⁸ رُفِعَ والمانعون يقدّرون له، ومنه وقيد ابن مالك ⁴²⁹ الجواز بغير الصّلة ⁴³⁰، وقال الزمخشري في قوله تعالى ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ﴾ ⁴³¹: "إنّ الأصل أسماء المسّميات" ⁴³²، وقال أبو شامة ⁴³³ في:

⁴¹⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 366.

⁴¹⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلّا أنّه في مفردات ألفاظ القرآن، ص 727: جعل.

⁴²⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 727.

⁴²¹ في (ق): لتكثر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁴²² هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل): المصنّف.

⁴²³ سورة يونس، الآية: 89.

⁴²⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 210.

⁴²⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 89.

⁴²⁶ سقط من (ل).

⁴²⁷ سورة النازعات، الآية: 41.

⁴²⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁴²⁹ أبو عبد الله جمال الدين محمد بن عبد الله بن مالك الطائي الأندلسي الجباني، المتوفى سنة 672 هـ.

⁴³⁰ شرح تسهيل الفوائد لابن مالك، 1/261-262.

⁴³¹ سورة البقرة، الآية: 31.

⁴³² انظر: الكشف عن حقائق غوامض التّنزيل للزمخشري، 1/125.

⁴³³ هو: أبو القاسم شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي الشافعي، المعروف بأبي شامة، المتوفى سنة 665 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ

للذهبي، 4/1460-1462 (رقم 9157).

بدأت بيسم الله في التَّظْم⁴³⁴

"أَنَّ الْأَصْلَ فِي نَظْمِي"⁴³⁵. فجَوَزَ إِنْابَتَهَا عَنْ الْمَظْهَرِ وَضَمِيرِ الْحَاضِرِ. وَالْمَعْرُوفُ هُوَ الْأَوَّلُ وَالْمَعْنَى لِأَجْلِ رَجَاءِ انْدِرَاجِي وَدُخُولِي [٢٥/١] فِي مَسَالِكِ أَهْلِ الْحَدِيثِ وَمَدَارِجِهِمْ وَانْدِرَاجِ كِتَابِي فِي سِلْكِ كُتُبِ الْمُصَنِّفِينَ لِيَحْصَلَ الثَّنَاءُ الْحَسَنُ فِي الدُّنْيَا وَالْثَنُوبَةُ الْعَظْمَى فِي الْعَقْبَى، وَقَدْ قَالَ فِي التَّنْزِيلِ: ﴿وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾⁴³⁶ أَي: اجْعَلْنِي فِي الْأَخْلَاقِ الْجَمِيلَةِ وَالْآثَارِ الْحَسَنَةِ بَحِثَ يَقْتَدِي بِي فِيهَا مِنْ يَحْيِيءُ بَعْدِي وَيُثْنِي عَلَيَّ بِسَبَبِهَا، وَالثَّنَاءُ شَهَادَةٌ مُقْبُولَةٌ.

(فَبَالَغْتُ فِي شَرْحِهَا) إجابة سؤال الشرح كما أَنَّ قوله فأجبتة إلى إجابة سؤال المتن. يقال: "بالغَ مبالغَةً وبِلاغاً: إذا اجتهد ولم يُقَصِّر"⁴³⁷. فَإِنَّ الْبُلُوغَ الْإِنْتِهَاءَ إِلَى أَقْصَى الْمَقْصِدِ مَكَاناً أَوْ زَمَاناً أَوْ أَمراً مِنَ الْأُمُورِ الْمَقْدَّرَةِ. وَالْمَعْنَى فَبَذَلْتُ جُحْدِي وَطَاقِي فِي شَرْحِ النَّخْبَةِ بَعْدَ مَا فَرَعْتُ⁴³⁸ مِنْ تَأْلِيفِهَا. (فِي الْإِيضَاحِ) بَيَانٌ لِلشَّرْحِ أَي: بِالْغَتِ فِي إِيضَاحِ لَفْظِهَا. وَالْإِيضَاحُ بِاعْتِبَارِ فَهْمِ السَّامِعِ الْمَطْلُوبِ كَمَا أَنَّ التَّقْرِيرَ بِاعْتِبَارِ تَمَكُّنِهِ فِي الدَّهْنِ⁴³⁹. (وَالْتَوْجِيهِ) أَي: فِي تَوْجِيهِ مَعْنَاهَا. وَالتَّوْجِيهِ فِي الْأَصْلِ جَعَلَ الشَّيْءَ وَجِيهاً أَي: ذَا جَاهٍ⁴⁴⁰ وَقَدَّرَ. وَالْوَجَاهَةُ فِي الْفَارْسِيَّةِ "خَدَاوُنْدُ جَاهٍ وَ قَدَرُ شَدَن"⁴⁴¹، اسْتَعْمَلَ فِي إِيرَادِ الْكَلَامِ عَلَى وَجْهِ حَسَنٍ. (وَنَبَّهْتُ عَلَى خَبَايَا زَوَايَاهَا) التَّنْبِيهُ بِالْفَارْسِيَّةِ: "دَلَّلتُ كَرْدَنَ بَرِ جِيزِي كِهَ اَزْ أَنْ غَافِلَ بِاشَد، يُعَدَّى إِلَى الْمَفْعُولِ الثَّانِي بِعَلَى"⁴⁴². وَيُحْوَزُ أَنْ يُحْمَلَ هُنَا عَلَى مَعْنَى بَيِّدَارْ كَرْدَن؛ فَإِنَّ الْإِيْقَافَ عَلَى الْأُمُورِ الْحَسَنَةِ كَمَا لَا يُمْكِنُ إِلَّا بَعْدَ إِيْقَافِ النَّائِمِ. كَذَلِكَ الْإِيْقَافُ عَلَى الْأُمُورِ الْمَعْنَوِيَّةِ لَا يُمْكِنُ إِلَّا بَعْدَ إِيْقَافِ الْغَافِلِ بِمَا يُمْكِنُ مِنَ الْعِبَارَاتِ وَالْإِشَارَاتِ فَمَعْنَى نَبَّهْتُ أَوْقَفْتُ الْمُتَعَلِّمَ وَيُؤَلِّحُ إِلَى مَعْنَى الدَّلَالَةِ، وَالْخَبَايَا جَمْعُ خَبِيَّةٍ وَالْأَصْلُ خَبِيَّةٌ كَخَطِيئَةٍ بِمَعْنَى مُسْتَوْرَةٍ يُقَالُ: خَبَأَهُ سَتَرُهُ قَالَ تَعَالَى ﴿يُخْرِجُ الْخَبْءَ﴾⁴⁴³، قَالَ الرَّاعِبُ: "يُقَالُ ذَلِكَ لِكُلِّ مُدْخَرٍ مُسْتَوْرٍ"⁴⁴⁴ انْتَهَى. فَهُوَ أَحْصَى مِنَ الْخَفِيِّ. وَالزَّوَايَا جَمْعُ زَاوِيَةٍ [٢٦/١]، وَزَاوِيَةُ الْبَيْتِ رُكْنُهُ، وَبِالْفَارْسِيَّةِ: "كُوشَهُ وَ كَنْج"⁴⁴⁵ وَلَمَّا كَانَ مِنْ شَأْنِ الْمَخْبُوءِ أَنْ يُخْبَأَ فِي زَاوِيَةِ الْبَيْتِ لئَلَّا يَطَّلَعَ عَلَيْهِ أَحَدٌ أَضَافَ الْخَبَايَا إِلَى الزَّوَايَا. وَزَوَاهُ زَيْناً وَزُؤِيّاً نَحَاهُ فَانْزَوَى، وَمِنْهُ الْمَنْزَوِيُّ فِي الزَّوَايَةِ وَالْخَانِقَاهُ فَإِنَّهُ جَمَعَ نَفْسَهُ وَقَبَضَهُ وَنَحَاهُ عَنِ الْخَلْقِ لِيَتَقَرَّبَ إِلَى الْحَقِّ تَعَالَى. وَالْمَعْنَى دَلَّلْتُ الْمُتَعَلِّمَ وَأَوْقَفْتُهُ عَلَى الْمَعَانِي النَّفِيسَةِ الْمُسْتَوْرَةِ فِي أَطْرَافِ الْأَلْفَاظِ الْوَاقِعَةِ فِي النَّخْبَةِ. وَلَمَّا كَانَ التَّنْبِيهُ مَوْقُوفاً عَلَى التَّنْبِيهِ⁴⁴⁶ أَوَّلًا وَالتَّنْبِيهِ⁴⁴⁷ لِلْخَفَايَا لَا يَدُلُّ لَهُ مِنَ الْإِدْرَاكِ التَّامِّ عِلَلُهُ بِقَوْلِهِ: (لَأَنَّ صَاحِبَ الْبَيْتِ) لَمْ يَقُلْ أَهْلُ الْبَيْتِ؛ لِأَنَّ الصَّحْبَةَ تَقْتَضِي

⁴³⁴ البيت أول أبيات متن الشاطبية المسمّى بحرز الأمامي ووجه التّنهائي في القراءات السبع، ص 1:

بَدَأْتُ بِبِسْمِ اللَّهِ فِي التَّظْمِ أَوَّلًا... تَبَارَكَ رَحْمَانًا رَحِيمًا وَمَوْئِلًا

⁴³⁵ إبراز المعاني من حرز الأمامي لأبي شامة، ص 9. تمام نصه: "أَي: قَدَمْتُ لَفْظًا: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فِي أَوَّلِ نَظْمِي هَذَا يُقَالُ بَدَأْتُ بِكَذَا إِذَا قَدَمْتَهُ فَالْبَاءُ الْأَوَّلَى لَتَعْدِيَةِ الْفِعْلِ وَالثَّانِيَةِ هِيَ الَّتِي فِي أَوَّلِ الْبِسْمَلَةِ: أَي: بَدَأْتُ بِهَذَا اللَّفْظِ".

⁴³⁶ سورة الشعراء، الآية: 84.

⁴³⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 1007.

⁴³⁸ فِي (ق): قَرَعْتُ. وَهُوَ خَطَأٌ، وَالصَّحِيحُ مَا أُثْبِتَ هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (ر)، وَفِي النَّسَخِ الْآخَرَى.

⁴³⁹ انظر: فروق حَقِّيِّ لِلْمُؤَلِّفِ، ص 305.

⁴⁴⁰ فِي (ق): فَاحَاوْ. وَهُوَ خَطَأٌ، وَالصَّحِيحُ مَا أُثْبِتَ هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (ر)، وَفِي النَّسَخِ الْآخَرَى.

⁴⁴¹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 324/1.

⁴⁴² انظر: تاج المصادر للبيهقي، 584/2.

⁴⁴³ سورة النمل، الآية: 25.

⁴⁴⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 274.

⁴⁴⁵ لم أجده في تاج المصادر للبيهقي.

⁴⁴⁶ هُوَ هَكَذَا هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (ع). أَمَّا فِي (ق)، وَ(ط)، وَ(ل): التَّنْبِيهِ.

⁴⁴⁷ هُوَ هَكَذَا هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (ع). أَمَّا فِي (ق)، وَ(ط)، وَ(ل): التَّنْبِيهِ.

كثرة الملازمة التي⁴⁴⁸ يلزمها الوقوف التام بأحوال المصحوب، وليس يلزم ذلك من لفظ الأهل؛ لأنه يُشعر بالأُنس فقط. "وأصل البيت مأوى الإنسان بالليل"⁴⁴⁹، ثم قد يقال من غير اعتبار الليل⁴⁵⁰، وجمعه أبيات وبيوت، لكن البيوت بالمسكن أحص، والأبيات بالشعر، ويقع ذلك على المتخذ من حجر ومدّر ومن صُوف ووُبر، وبه شُبّه بيت الشعر⁴⁵¹. والفرق بين الدّار والبيت أنّ الدّار تطلق على العرصة المجردة بلا ملاحظة البناء معها فهي دار وإن زالت حوايطها⁴⁵²، والبيت ليس ببيت بعد ما انهدم؛ لأنه لا يكون إلّا بالسقف والجدران الأربعة أو الثلاثة⁴⁵³ ليدخل الصُّفّة. (أَدْرَى بِمَا فِيهِ) أي: أشدّ درايةً وعلماً بالشّيء الذي حصل واستقرّ في البيت واشتمل البيت عليه، فأدري أفعّل التّفضيل من الدّراية وهي "المعرفة المدركة بضرب من الحيل"⁴⁵⁴ ولذا لا تُستعمل في الله تعالى وقول الشّاعر: لَا هُمْ لَا أَدْرِي وَأَنْتَ تَدْرِي⁴⁵⁵ - فَمِنْ تَعَجُّرٍ أَجَلَا فِي الْعَرَبِ⁴⁵⁶ أو من قبيل المشاكلة كما في قوله تعالى ﴿تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ﴾⁴⁵⁸ ثمّ البيت يعمّ بيت السّكنى فصاحبه أعلم بتفاصيل ما فيه من الأمور الحسيّة، وبيت الشعر فصاحبه أعرف بمضامين ما فيه من الأمور المعنويّة أي: ممّا يتعلق بالمقاصد والمعقولات الأوّل ونحو ذلك. فسقط⁴⁵⁹ قول من قال⁴⁶⁰ "هو حكم غالبي وإلّا فكّم من شارح أظهر من المعاني ما لم يخطر ببال صاحب المباني⁴⁶¹" انتهى. وذلك لأنّه لا مزاحمة في التّكات والمعقولات التّواني والثّوالت وهلمّ جرّاً إذ تحت كل كلام بل كل كلمة ما لا يحصى من المعاني وما يعقلها إلّا العالمون بحسب طبقاتهم في الدّكاء فإنّه ليس كل نجم كالذكاء. (وظَهَرَ لِي) أي: عند إرادة شرح النّخبة. (أَنَّ إِبْرَاهِيمَ) أي إيراد الشّرح. (عَلَى صُورَةِ الْبَسْطِ) وتوسيع الدّائرة بحيث يزداد الكلام على ما يقتضيه المتن من الإيضاح. (الْيَقِينُ) بالمقام لينتفع الطّلاب بالفوائد⁴⁶³ الزّائدة⁴⁶⁴ وكأنّه قصد أولاً الاقتصاد على الإيضاح مبالغاً فيه ثمّ بدا له فعزم على بسط يزيد فيه الكلام على ما ينحلّ به المقام ويتّضح به المرام، ومن قصر نظره عن هذا المعنى جعل البسط [مُتَعِيناً من قول المص⁴⁶⁵ أن أضع عليها شرحاً إلخ⁴⁶⁶ وذلك أنّ هذا القول لا يدلّ على]⁴⁶⁷ البسط الذي أرادّه. واليَقِينُ⁴⁶⁸ بالفارسيّة:

448 سقط من (ق).

449 في (ق): اليل. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

450 في (ق): اليل. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

451 انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 151.

452 في (ط)، و(ل): حوايطها.

453 في (ل): الثلاثة.

454 في مفردات ألفاظ القرآن للراغب الأصفهاني، ص 312: الختل.

455 في مفردات ألفاظ القرآن للراغب الأصفهاني، ص 313: الدّاري.

456 هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع) مكتوب: العجرفة خفوة في الكلام، إلّا أنه مكتوب في (ق): العجرفة خوفة في الكلام قاموس. وهو خطأ، والصحيح ما

أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط، ص 1079.

457 انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 312-313.

458 سورة المائدة، الآية: 116.

459 في (ق): فقسط. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

460 الشارح يقصد بذلك الملأ علي القاري. انظر: شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 151.

461 في (ق): المعاني. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى. وهو هكذا أيضاً في شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري.

462 شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 151.

463 في (ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): بالفوائد.

464 في (ع)، و(ط): الزائدة.

465 هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلّا أنه في (ل): المصنّف.

466 هذا مختصر عبارة "إلى آخره". وهو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر) و(ق) وفي النسخ الأخرى، إلّا أنه في (ل): إلخ.

"در خور آمدن چیزى با چیزى، ويُعدَّى بالباء" ⁴⁶⁹ كما في تاج المصادر. (وَدَمَجَهَا) ⁴⁷⁰ [بالنصب عطفًا على إirاده وهو] ⁴⁷¹ بجذف الزوائد ⁴⁷² بمعنى وإدماجها أي: وإدخال النخبة الملتصقة فإنَّه ليس في اللغات الدمج لا متعدياً ولا لازماً بل الدُّمُوح ⁴⁷³ يقال: "دَمَجَ الشَّيْءَ دُمُوحاً دخل في غيره واستحكم فيه" ⁴⁷⁴. وبابه دخل وأدججت الحبل أدرجته وأحكمته "وأدججت الشَّيْءَ إذا لففته في ثوبٍ" ⁴⁷⁵. والتركيب يدلُّ على الانطواء والستر ومثله الدَّرَج فإنَّه بمعنى الإدراج أي: طيَّ الكتاب والثوب. فالإدماج: إدخال الشَّيْء في الشَّيْء بحيث يَسْتَحْكَم الاختلاط والامتزاج بينهما ⁴⁷⁶. (ضَمْنٌ تَوْضِيحُهَا) أي: في ضمن توضيح النخبة بمعنى موضحها [٢٧/١]. فنصب ضمن على نزع الخافض، وضمن الكتاب بالكسر طيُّه وتضمنه اشتمل عليه ويفهم من كلامه أنَّه سَمَّى الشَّرح تَوْضِيحَ النخبة. (أَوْفُقُ) أي: أشدَّ وفاقاً بالمرام؛ فإنَّ المتن والشرح إذاً يكونان كشيء واحد لا يتميَّز أحدهما من الآخر لاستحكام الامتزاج بينهما كالمفتول أشدَّ الفتل يكون خبلاً واحداً كأنَّه من طاقٍ واحد ويلزم من المَزَج القويُّ أن لا يترك شيء من المتن على ما هو عادة الشُّروح خصوصاً منها ما كان على أسلوب الإدماج. ومنه يعلم "أنَّ الدمج أدخل في المخالطة والخفاء من" ⁴⁷⁷ الدَّرَج دون العكس على ما قيل ⁴⁷⁸. (فَسَلَكْتُ) أي: إذا ظهر لي أَوْفَقِيَّةُ الدمج المذكور فدخلت. (هَذِهِ الطَّرِيقَةُ) المسماة بالدمج ⁴⁷⁹. (الْقَلِيلَةُ السَّالِكُ) ⁴⁸⁰ فيما بين المصنِّفين لصُعوبتها، ولا شك أنَّ الطَّرِيقَ الوَعْرَ لا يَسْلُكُهُ إِلَّا الْأَشْدَّاءُ الْأَقْوِيَاءُ. وأصل التركيب القليل سالكها برفع السالك مثل هند جائل وشاخها، فلمَّا حذف ⁴⁸¹ الضمير أنث الصفة وجعلت مضافةً إلى فاعلها مثل هند جائلة الوشاح.

(فَأَقُولُ) تحقيقاً للإجابة. والقول يُسند إلى الله تعالى، وإلى الإنسان بخلاف النطق فإنه مخصوص بالإنسان ولذا يقال: "إنَّ الله تعالى خيرٌ من قال بالصَّواب ونبينا صلى الله عليه وسلم خيرٌ من نطق بالصَّواب". ولو قيل: "خيرٌ من قال" لزم تفضيله على الله تعالى. (طَالِباً) أي: حال كوني طالباً. (مِنْ اللَّهِ تَعَالَى) معطي المطالب. (التَّوْفِيقُ) منصوب على أنَّه مفعول "طالباً". والتَّوْفِيقُ تفعيل من الموافقة. وهو معنًى يقوم بنفس العبد بمنَّعه من المخالفة للحدِّ المشروع له. والمراد هنا موافقة التدبير للتقدير بتوجه الأسباب نحو المسبب بسهولة ليحصل [٢٧/١ب] المقصود ⁴⁸² الذي هو الشَّرح والإيضاح

⁴⁶⁷ سقط من (ع).

⁴⁶⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلَّا أنَّه في (ع): وألق، وفي (ل): والألق.

⁴⁶⁹ 183/1.

⁴⁷⁰ في (ق): ووجهها. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁷¹ ما بين المعقوفين في الأصل مكتوب فوق كلمة "ودمجها". وهو في (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى هكذا أيضاً لكنَّه في سطر المتن، إلَّا أنَّه في (ر)، و(ع): بالنصب عطف على إirاده وهو.

⁴⁷² في (ع)، و(ط): الزوائد.

⁴⁷³ هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، و(ط). وهو في (ع)، و(ل): الدمج.

⁴⁷⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 242.

⁴⁷⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 242.

⁴⁷⁶ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 471؛ فروق حقّي للمؤلّف، ص 244. نقله للمؤلّف فيه عن شرح النخبة لعلي القاري.

⁴⁷⁷ سقط من (ق).

⁴⁷⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 471؛ فروق حقّي للمؤلّف، ص 244. نقله للمؤلّف فيه عن شرح النخبة لعلي القاري.

⁴⁷⁹ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 152.

⁴⁸⁰ في طبعة علي حسن بن عبد الحميد الحلبي الأثري للترجمة، ص 52: المسالك.

⁴⁸¹ في (ق): حذفها، وفي (ع): حذفت. الصحيح ما أثبت هنا، وفي (ط)، و(ل).

⁴⁸² في (ر): المقص.

والبَسْط، ولذا عَيَّن مكان التَّوْفِيق بقوله: (فِيمَا هُنَالِكَ) أي: في خصوص إيضاح ما في المتن وإيراد الشَّرْح على صُورَة البَسْط. وهنالك للإشارة إلى المكان البعيد الحقيقي الحسِّي أشير به هنا إلى المكان الاعتباري المجازي، ونظيره ثَمَّ بالفتح وهو مركَّب⁴⁸³ من ثلث⁴⁸⁴ كلمات: إحدِيها: هُنَا وهو إشارة إلى مكان قريب، والثَّانية: اللَّام وهي للتَّأكيد، والثَّالثة: الكاف وهي للخطاب. قالوا: واللَّام فيها كاللام في ذلك للدَّلالة على بُعد المشار إليه واختيار هنالك ههنا بعد مراعاة⁴⁸⁵ السَّجع للإشارة إلى⁴⁸⁶ بُعد مرتبة الشَّرْح من مرتبة المتن ورفعة محلّه⁴⁸⁷ من حيث إنَّه رُوِيَ فيه الدَّمج. ومن قال⁴⁸⁸: "الإيماء إلى بُعد زمان تصنيف الشَّرْح عن تحرير زمان المتن بمراحل"⁴⁸⁹ فقد بَعُد عن المنزل بمراحل وغفل عن الفرق بين الفاء وثَمَّ في "فَرَّغَبَ إِلَى ثَانِيًا" إلح⁴⁹⁰.

[تعريف الخبر والحديث والأثر]

(الْخَبَرُ عِنْدَ عُلَمَاءِ هَذَا الْقَرْنِ) أي: في اعتبارهم وتعارفهم. والمراد أكثر علماء الحديث دلَّ عليه الخلاف الآتي. (مُرَادِفٌ لِلْحَدِيثِ) ومتَّحد معه في المفهوم كَأَنَّ اللفظين ركبا معنًى واحداً؛ فَإِنَّ الرَّذْفَ بالكسر الرَّكْبَ خلف الرَّكْبِ كالرَّذِفِ، وكل ما تَبَعَ شيئاً. ومُرَادِفَةُ الجراد رُكُوبَ الدَّكَّرِ الأُنْثَى والثَّالِثَ عليهما، وهذه دَابَّةٌ لا تُرَادِفُ ولا تُرَدِفُ⁴⁹¹ أي: لا تَحْمِلُ رَذِيفاً والبَابُ يدلُّ على اتِّبَاعِ الشَّيْءِ الشَّيْءَ. والحاصل أَنَّ⁴⁹² خبر الرِّسُولِ وحديث الرِّسُولِ سواء وهو كل ما جاء عنه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قولاً أو فعلاً أو صفةً حَتَّى الحركات والسَّكَنَاتِ في اليَقْظَةِ والمَنَامِ⁴⁹³ أو هَمّاً أو تَقْرِيراً. وإذا قيل: هذا خبر الرِّسُولِ وحديثه فهو المرفوع، وأمَّا غيره [٢٨/١] فحديث موقوف ونحوه بالتَّقْيِيدِ؛ لأنَّ المطلق مَصْرُوفٌ إلى الكامل وكذا الخبر يُرَادِفُ الأثر. وقول بعضهم⁴⁹⁴: "إنَّه الحديث مرفوعاً كان أو موقوفاً على المعتمد"⁴⁹⁵ ليس بمتمم؛ لأنَّ الحديث [إذا لم يَشْمَلْ]⁴⁹⁶ بإطلاقه الموقوفَ لِكَمَالِهِ وقُصُورِ الموقوفِ عن مرتبته فكيف يشمله الأثر الذي يرادفه، وسبق معنى الأثر. وكذا الخبر يرادف السُّنَّةَ عند بعض؛ فَإِنَّهَا تَطْلُقُ على أقواله وأفعاله وتقريره وأعم عند آخرين منها⁴⁹⁷ على أن يراد بالسُّنَّةَ ما كانت عمليّة.

⁴⁸³ انتهى هنا النص الذي سقط من (د) كما أشرنا إليه سابقاً.

⁴⁸⁴ في (ل): ثلاث.

⁴⁸⁵ في (د): مراعات.

⁴⁸⁶ في (ق): "من". وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁸⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 152.

⁴⁸⁸ الشارح يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه.

⁴⁸⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 152. نقله فيه

⁴⁹⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ط)، إلّا أنّه في (ق)، و(ل): إلخ. وهو غير موجود في (ع) أصلاً.

⁴⁹¹ في (ق): ولا تُرَادِفُ. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁹² في (ق): أنّه. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁹³ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 153.

⁴⁹⁴ الشارح يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه.

⁴⁹⁵ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 153.

⁴⁹⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁴⁹⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 153.

(وَقِيلَ): ضَعْفُهُ؛ لِأَنَّهُ يَخَالِفُ عَرَفَ الْجُمْهُورِ. (الْحَدِيثُ مَا جَاءَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) أَي: كَلَامُ جَاءَ مَنْقُولاً عَنْهُ أَوْ مَرْوِيّاً أَوْ مُحْكِيّاً أَوْ مَأْثُوراً فَإِنَّ كَلَامَ مَنْهَا يَتَعَدَّى بَعْنَ. (وَالْخَبَرُ مَا جَاءَ عَنْ غَيْرِهِ) أَي: مَنْقُولاً عَنْ الْأَصْحَابِ أَوْ التَّابِعِينَ مَوْقُوفاً عَلَيْهِمْ لَا مَرْفُوعاً إِلَى النَّبِيِّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ فَهُمَا مُتَبَايِنَانِ⁴⁹⁸. (وَمَنْ تَمَّ)⁴⁹⁹ أَي: بِسَبَبِ الْفَرْقِ الْمَذْكُورِ؛ فَإِنَّ "مِنْ" سَبَبِيَّةٌ، وَ"تَمَّ" بِالْفَتْحِ وَالتَّشْدِيدِ لِلإِشَارَةِ إِلَى الْمَكَانِ الْإِعْتِبَارِيِّ⁵⁰⁰، "وَهُوَ الْجِهَةُ وَهُوَ لِلْبَعِيدِ كَمَا أَنَّ هُنَا لِلْقَرِيبِ"⁵⁰¹. "وَقَدْ يَكْتُبُ تَمَّ بِالتَّاءِ وَيُقَالُ: "نَمَّةٌ" فَرْقاً بَيْنَهُ وَبَيْنَ "تَمَّ" الْعَاطِفَةِ وَلَمْ يَعْكَسْ؛ لِأَنَّ الْعَاطِفَةَ مَضْمُومَةٌ وَأَكْثَرُ اسْتِعْمَالاً. فَالْحَقَّةُ فِيهَا بَتَرَكِ التَّاءِ أَوَّلَى"⁵⁰². "وَالْمُرَادُ بِالتَّاءِ هُنَا السَّكْتُ الَّتِي تُزَادُ فِي كُلِّ مُتَحَرِّكِ حَرَكَتُهُ غَيْرَ إِعْرَابِيَّةٍ لِلْوَقْفِ خَاصَّةً. فَلَا تُزَادُ عِنْدَ الْوَصْلِ نَحْوَ حَيْهَلِهِ"⁵⁰³ وَمَالِيهِ وَسُلْطَانِيهِ"⁵⁰⁴. وَقَدْ تَدَخَّلَ التَّاءُ عَلَى تَمَّ الْعَاطِفَةِ فَتَخْتَصُّ بِعُطْفِ الْجُمْلَةِ عَلَى الْجُمْلَةِ كَمَا عُرِفَ فِي مَحَلِّهِ. (قِيلَ لِمَنْ يَشْتَغِلُ بِالتَّوَارِيخِ) الَّتِي هِيَ مِنْ قَبِيلِ الْإِخْبَارَاتِ⁵⁰⁵. وَهُوَ جَمْعُ تَارِيخٍ بِمَعْنَى تَعْرِيفِ الْوَقْتِ وَإِعْلَامِهِ يُقَالُ: أَرَّخَ الْكِتَابَ وَوَرَّخَهُ وَقَتَهُ، وَكَذَا سَائِرَ الْمَوْزَنَاتِ [٢٨/١ب] مِنْ وَفَاةٍ⁵⁰⁶ وَمِيلَادٍ وَظُهُورِ مَلَّةٍ وَدِينَ وَدَوْلَةٍ وَوُقُوعِ حَادِثَةٍ هَائِلَةٍ مِنْ طُوفَانٍ أَوْ زَلْزَلَةٍ عَظِيمَةٍ أَوْ طَاعُونٍ أَوْ غَلَاءٍ أَوْ نَحْوِ ذَلِكَ، وَالْأَشْبَهُ أَنَّهُ مَعْرَبٌ مِنْ مَاهِ زُوزٍ بِمَعْنَى الشَّهْرِ وَالْيَوْمِ⁵⁰⁷، وَذَلِكَ أَنَّ الصَّدْرَ الْأَوَّلَ كَانُوا لَا يَقْيِدُونَ بِضَبْطِ الْأَوْقَاتِ فَيَقَعُ الْإِخْتِلَالُ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأُمُورِ وَأَيْضاً لَا يَعْرِفُونَ لَهُ لَفْظاً يُعَبَّرُونَ بِهِ عَنْهُ حَتَّى إِذَا أُسِرَ الْهُرْمَزَانُ مَلِكُ الْأَهْوَازِ فِي خِلَافَةِ عَمْرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَأَسْلَمَ عَلَى يَدِهِ قَالَ: "إِنَّ لِلْعَجَمِ حِسَاباً يُسَمُّونَهُ مَاهِ زُوزٍ فَعَرَّبُوا مَاهِ زُوزَ بِمَوْزَخٍ، وَجَعَلُوا مَصْدَرَهُ التَّارِيخَ، وَاسْتَعْمَلُوهُ"⁵⁰⁸. (وَمَا شَاكَلَهَا) أَي: شَابَهَ التَّارِيخَ⁵⁰⁹ مِنَ الْقَصَصِ وَالْحِكَايَاتِ وَنَصَائِحِ الصَّالِحِينَ. "وَأَصْلُ الْمَشَاكَلَةِ مِنَ الشَّكْلِ، أَي: تَقْيِيدِ الدَّابَّةِ، يُقَالُ: شَكَلْتُ الدَّابَّةَ. وَالشَّكَالُ: مَا يُقْيَدُ بِهِ، وَمِنْهُ اسْتُعِيرَ: شَكَلْتُ الْكِتَابَ، كَقَوْلِكَ قَيَّدْتُهُ، وَالْمَشَاكَلَةُ فِي الْهَيْئَةِ الصُّورَةِ، وَالتَّدُّ فِي الْجِنْسِيَّةِ، وَالتَّشَبُّهُ فِي الْكَيْفِيَّةِ"⁵¹⁰. (الْإِخْبَارِيُّ) بِكَسْرِ الْهَمْزَةِ أَي: الْمُنْسُوبُ إِلَى الْإِخْبَارِ عَنِ الْحَوَادِثِ الْوَاقِعَةِ فِي الْمَاضِي⁵¹¹. (وَلِمَنْ يَشْتَغِلُ بِالسَّنَةِ النَّبَوِيَّةِ) أَي: طَرِيقَتِهِ الرَّمْزِيَّةِ قَوْلِيَّةٌ كَانَتْ أَوْ عَمَلِيَّةً. (الْمُحَدَّثُ) وَهُوَ مَنْ حَدَّثَ وَأَخْبَرَ عَنِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ أَقْوَالَهُ وَأَفْعَالَهُ وَتَقَرِيرَاتِهِ، فَلَوْ كَانَ بَيْنَ الْخَبَرِ وَالْحَدِيثِ مُسَاوَاةٌ لَمَا اخْتَلَفَ التَّعْبِيرُ عَمَّنْ يَتَعَاظَاهُمَا.

⁴⁹⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 154.

⁴⁹⁹ في بعض النسخ المطبوعة للترجمة: وَمَنْ تَمَّ.

⁵⁰⁰ انظر: شرح الكافية (شرح الهندي على الكافية لابن الحاجب) للهندي، ص 28. انظر أيضاً: فروق حَقِّي للمؤلف، ص 63.

⁵⁰¹ انظر: مختار الصحاح لمحمد بن أبي بكر الرازي، ص 94، مادة "تَمَّ". انظر أيضاً: فروق حَقِّي للمؤلف، ص 63.

⁵⁰² انظر: شرحان على مراح الأرواح في علم الصرف لابن الكمال باشا وشمس الدين أحمد المعروف بـ"ديكفوز"، ص 28. انظر أيضاً: فروق حَقِّي للمؤلف، ص 63.

⁵⁰³ في (ع): حَيْهَلِهِ. وَهُوَ خَطَأٌ، وَالصَّحِيحُ مَا أَثْبَتَ هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (د)، وَ(ر)، وَ(ق)، وَفِي النَّسخ الأخرى، وَفِي فُرُوقِ حَقِّي.

⁵⁰⁴ انظر: فروق حَقِّي للمؤلف، ص 63-64.

⁵⁰⁵ في (ق): الْمُخْتَارَاتُ، وَفِي (ع): الْإِعْتِبَارَاتُ. وَكِلَاهُمَا خَطَأٌ، وَالصَّحِيحُ مَا أَثْبَتَ هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (د)، وَ(ر)، وَفِي النَّسخ الأخرى.

⁵⁰⁶ في (ق): الْمُخْتَارَاتُ، وَفِي (ع): وَفَاةٌ. وَكِلَاهُمَا خَطَأٌ، وَالصَّحِيحُ مَا أَثْبَتَ هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (د)، وَ(ر)، وَفِي النَّسخ الأخرى.

⁵⁰⁷ انظر: سبيل الهدى والرشاد في سيرة خير العباد لمحمد بن يوسف الصالح الشامي، 41/12؛ فروق حَقِّي للمؤلف، ص 57.

⁵⁰⁸ انظر: سبيل الهدى والرشاد في سيرة خير العباد لمحمد بن يوسف الصالح الشامي، 41/12.

⁵⁰⁹ هُنَا فِي الْأَصْلِ مَكْتُوبٌ تَحْتَ الْكَلِمَةِ: بَيَانٌ. وَهُوَ غَيْرُ مُوَجُودٍ فِي (د)، وَ(ر)، وَ(ق)، وَفِي النَّسخ الأخرى.

⁵¹⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 462.

⁵¹¹ هُنَا فِي هَوَاشِ الْأَصْلِ، وَ(ق)، وَ(ط)، وَ(ل): الْغَالِبُ عَلَى الْإِخْبَارِيِّينَ الْإِكْتَارُ وَالتَّخْلِيطُ فِيمَا يَرُودُهُ بِخِلَافِ الْمُحَدِّثِينَ فَإِنَّهُمْ لَا يَنْقُلُونَ إِلَّا مَا ثَبَتَ. انظر: فروق حَقِّي

لِلْمُؤَلِّفِ، ص 285.

(وَقِيلَ): كان عليه أن يقدمه على ما قبله؛ لأنه أقرب إلى المتعارف. (بَيِّنُهُمَا) أي: بين الخبر والحديث. (عُمُومٌ) مُطلق أي: لا من وَجْه. (وَحْصُوصٌ مُطْلَقٌ) أي: لا من وَجْه أيضاً ثُمَّ بَيَّن ذلك بقوله: (فَكُلُّ حَدِيثٍ [٢٩/١] خَبَرٌ) فالأعم هو الخبر؛ لأنه يقال على ما جاء عنه عليه الصلوة⁵¹² والسلم⁵¹³ وعن غيره⁵¹⁴. (مِنْ غَيْرِ عَكْسٍ) أي: ليس كل خبر حديثاً لاختصاص الحديث به عليه الصلوة⁵¹⁵ والسلم⁵¹⁶. فالأخص هو الحديث وهذا هو الظاهر لولا العرف الشائع بينهم ويدل على الفرق ما قال في البستان: "إنَّ الإخبار قد يكون بدون المخاطبة كما في صورة الكتابة، وأما التحديث فلا يكون إلَّا بالمخاطبة"⁵¹⁷. ولَمَّا ورد أن يقال: إنَّ الحديث لكونه مختصاً به عليه الصلوة⁵¹⁸ والسلم⁵¹⁹ على جميع الأقوال كان من الواجب أن يُعرَّف هو في علم الحديث دون الخبر العام دفعه بقوله: (وَعَبَّرَ)⁵²⁰ على صيغة المفعول ولو كان مبنياً للفاعل على أن يكون الضمير للمص⁵²¹ لكان حقَّ التعبير: وَعَبَّرْتُ أو عَبَّرْنَا لأجل الدمج السابق. (هُنَا) أي: في المتن⁵²² وهو إشارة إلى المكان القريب كما سلف. (بِالْخَبَرِ) دون الحديث مع أنَّ العنوان يقتضي الثاني دون⁵²³ الأول. (لِيَكُونَ) الخبر. (أَشْمَلٌ) من الحديث وحقَّ العبارة لكونه أشمل ومن البعيد أن يعود الضمير إلى الحكم الآتي على معنى ليكون الحكم الآتي شاملاً لهما. والحاصل أنَّ اختيار لفظ الخبر في عنوان الكلام لإرادة الشمول كما أفاده القول الأخير حتى يكون ما ذكر بعده من الأحكام متناولاً لخبر الرسول وخبر غيره فإنَّ كل شيء يثبت للأعم يثبت للأخص. وأما اعتبار القول الثاني فغلط إذ ليس فيه شمول لاختصاص الخبر بما جاء عن غيره عليه الصلوة والسلم وإنما يفهم منه العموم من طريق المقايسة والأولوية فإنَّ الشمول يكون في الأفراد كما أنَّ [٢٩/١ ب] الاشتمال يكون في الأجزاء⁵²⁴.

[الخبر من حيث تعدد طرقه وتفردّه]

(فَهُوَ) أي: الخبر. (بِاعْتِبَارِ وُصُولِهِ إِلَيْنَا) أي: إلى السامعين من العلماء والعملة واحترز⁵²⁵ باعتبار الوصول عن اعتباره في نفسه فإنه بهذا⁵²⁶ الاعتبار لا ينقسم إلى أقسام ولا يوصف بشيء من الأوصاف كالخبر الصدق والكذب فإنَّ

⁵¹² في (ل): الصلاة.

⁵¹³ في (ل): والسلام.

⁵¹⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 154-155؛ فروق حَقِّي للمؤلف، ص 285.

⁵¹⁵ في (ل): الصلاة.

⁵¹⁶ في (ل): والسلام. انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 155؛ فروق حَقِّي للمؤلف، ص 285.

⁵¹⁷ انظر: بستان العارفين (في هامش تنبيه الغافلين) لأبي الليث السمرقندي، ص 14، في الباب السابع في رواية الحديث والإجازة؛ فروق حَقِّي للمؤلف، ص 305. أبو الليث السمرقندي هو: نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم السمرقندي، المتوفى سنة 373 هـ. له تفسير مشهور باسم بحر العلوم. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 301/13 (رقم 7278)؛ تاج التراجم لابن فُطْلُوغَا، ص 310 (رقم 305).

⁵¹⁸ في (ل): الصلاة.

⁵¹⁹ في (ل): والسلام.

⁵²⁰ في بعض النسخ المطبوعة للترجمة: عَبَّرَ، وفي بعضها: وَعَبَّرْتُ.

⁵²¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلَّا أنَّه في (ل): المصنف.

⁵²² انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 156.

⁵²³ سقط من (ق).

⁵²⁴ هنا في هوامش الأصل، و(ر)، و(ق)، و(ط)، و(ل): "بمعنى أنَّ الأقسام الآتية إذا اعتبرت في غير خبر النبي عليه الصلوة والسلم فالأن تعتبر في خبره أولى". إلَّا أنَّه في (ق): "بمعنى أنَّ الأقسام الآتية إذا اعتبرت ..."، وفي (ر): "بمعنى أنَّ الأقسام الآتية إذا اعتبرت في غير خبر النبي صلى الله عليه وسلم ..."، وفي (ط): "... فالأن يعتبر في خبره أولى"، وفي (ل): "بمعنى أنَّ الأقسام الآتية اعتبرت".

⁵²⁵ في (ق): واحترزنا. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

ذلك إنما هو باعتبار مُطابقتها للواقع وعدم مطابقتها له، ونَظيره أنَّ اللفظ قبل الوضع والاستعمال لا يُوصف بشيء من نحو الفصاحة والمجاز والحقيقة.

(إِذَا أَنْ يَكُونَ لَهُ) أي: يوجد لذلك الخبر الواصل فكأنه تامة. (طُرُق) بضمّتين جمع طريق⁵²⁷ وجمعه طُرُقَات. وقال الزّاغب: "جمعُ طريق طرائق"⁵²⁸ انتهى. والظاهر أنَّ طرائق جمع طريقة كقصائد وحلائل في جمع قصيدة وحليلة. "والطريق: كل ما يطرقة"⁵²⁹ طارق معتاداً أو غيره⁵³⁰. وسمي طريقاً؛ لأنه "يُطَرَّق بالأرجل أي: يُضْرَب. وعنه استعير كل مُسلك يسلكه الإنسان في فعل محمود أو مذموم"⁵³¹. "والطَّرْقُ أخَصَّ من الضرب؛ لأنه ضَرْبٌ بَوُّع كَضْرَب الحديد بالمطرقة"⁵³². "والطَّارِق: السَّالِك للطريق لِكُنْ خُصَّ في التعارف للآتي ليلاً، فقليل طَرَقَ أهله طُرُوقاً، وعُبر عن النّجم بالطَّارِق لاختصاص ظهوره بالليل"⁵³³. (أي: أسانيد كثيرة) جمع إسناد. وهو أن يقول المحدث: حدّثنا فلان عن فلان عن رسول الله صلى الله عليه وسلّم، أو القول بكونه جمع سنَد أيضاً مخالف لما ذكره في القاموس: "من أنّ جمع سنَد إسناد أو⁵³⁴ الجمع كالأول"⁵³⁵ انتهى. ويجوز أن يحمل على غير القياس. (لأنَّ طُرُقاً جَمْعُ طَرِيقٍ) تعليل لوصف الأسانيد بالكثرة وهو بيان من حيث الصّيغة ولو أشير إلى الكثرة بالتونين أيضاً لكان له وجه. (وَفَعِيلٌ) أي: والحال أن ما يكون على وزن فَعِيل من الأسماء المفردة⁵³⁶. (فِي الْكَثْرَةِ) أي: في حال إرادة الكثرة به وهي ما فوق [١٣٠/١] العشرة ما لا نهاية له. (يُجَمِّعُ عَلَى فُعْلٍ بَضَمَتَيْنِ) كَرُغِفَ في جمع رغيف. فإنّ المراد الأَرْغِفَةُ الكثيرة. (وَفِي الْقِلَّةِ) أي: وفي حال إرادة القِلَّة به وهي ثلاثة⁵³⁷ وعشرة وما بينهما من الأعداد. (عَلَى أَفْعَلَةٍ) كأطْرِقة في جمع طريق وأَرْغِفَة في جمع رغيف. هذا في المذكّر، وأمّا مؤنثه المجرّد عن التّاء فيجمع على أَفْعُل نحو يمين وأيمن وذو التّاء فعلى فَعَائِل نحو كَتَائِب في جمع كُتَيْبَة وهو الجيش. ومنه يُعلم "أنّ الطَّرائق جمع طريقة لا يجمع طُرُق" كما قاله الزّاغب⁵³⁸. ثمّ المشهور أنّ كُلاً من جمعي القِلَّة والكثرة يسعمل في معنى الآخر بحسب المقام والقرائن.

(وَالْمُرَادُ بِالطَّرِيقِ الْأَسَانِيدُ) هذا توطئة لما بعده من بيان الإسناد فكّرّه أي: بعد قوله "أي: أسانيد كثيرة" لوقوع الكلام الأجنبيّ في البَيِّن. وقيل: أراد بالأوّل مجرد بيان جمع الكثرة وذكر الأسانيد توطئة لقوله "كثيرة"، وأمّا هنا فأراد بيان معنى الطَّرِق. وقيل: إنّ قوله "والمُرَاد" مَعْطُوف على اسم إنّ وهو طَرِيقاً، لا على أسانيد فيكون الأوّل علّة للثاني والثاني للأوّل على طريق اللّف والنّشر المشوّش. (وَالْإِسْنَادُ حِكَايَةُ طَرِيقِ الْمُنْتَنِ) أي: الإخبار عن طريقه ورفع الحديث إلى قائله، فطريقة المحكيّة هي الرّواة الذين وصل الحديث إلينا بهم والحكاية ذكر أسمائهم وكيفية أدائهم المتن إلينا. وأمّا السّنَد فطريق

⁵²⁶ في (ق): بجده. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁵²⁷ سقط من (ق).

⁵²⁸ نص الزّاغب في مفردات ألفاظ القرآن، ص 519: وجمع الطَّرِيق طُرُق، وجمع طريقة طرائق.

⁵²⁹ في (د): يطرُق.

⁵³⁰ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 238.

⁵³¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 518.

⁵³² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 518؛ فروق حقّي للمؤلف، ص 264.

⁵³³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 518.

⁵³⁴ في (د)، و(ل): و. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى، وفي القاموس المحيط.

⁵³⁵ القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 370.

⁵³⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 159.

⁵³⁷ في (ل): ثلاثة.

⁵³⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 519.

المتن فحصل الفرق بين الإسناد والسند كما يقتضيه اللغة وعليه كلام المص⁵³⁹ في هذا المقام إلا أن المحدثين يستعملون السند والإسناد لمعنى واحد. فالأسانيد إذاً رجال الحديث بمعنى المُسندين على البناء للفاعل فإنهم يُسندون الخبر إلى ما ينتهي إليه السند، فمدار [٣٠/١ب] صحة الحديث وغيرها عليهم⁵⁴⁰ على حسب صحتهم وعلتهم في أنفسهم ودينهم. فطوى لمن أخذ العلم حياً عن حيٍّ وويل لمن أخذه ميتاً عن ميت؛ فالأول سبب للحياة الباقية دون الثاني. والمتن ألفاظ الحديث التي يتقوم بها في المعاني ويساق السند لأجلها من قول أو فعل. قيل: هو مأخوذ من المُثانئة وهي المباعدة في الغاية⁵⁴¹ أو من مَنَنْتُ الكِبشَ إذا شققت وعاء خُصِيته⁵⁴² فاستخرجتها بعروقها فكأنَّ المسند يستخرج المتن بسنده. وفيه تأمل وقبح، بل أظهر أنه مأخوذ من القوة والصلابة أو من إطلاقهم المتن على وجه كل شيء وظاهره وأعلاه والأول هو الأولى، قال في القاموس: "المتن ما صُلِبَ من الأرض وارتفع والرجُل الصُّلب ومثنا الظَّهر مُكْتَنِفَا الصُّلب"⁵⁴³ انتهى. فظهر أن المتن فيه صلاب وقوة كالظَّهر أو أنه يُستظهر به فهو قوة للمستند ونحوه.

[المتواتر وشروطه]

(وَتِلْكَ الْكَفْرَةُ) المذكورة في ضمن قوله⁵⁴⁴ "أسانيد كثيرة" وهو المناسب باعتبار الشرح أو المأخوذة من صيغة الطرق وتنوينها وهو الملايم للدمج (أَحَدُ شُرُوطِ التَّوَاتُرِ) الآتية قريباً وهي أربعة ومع الانضياف الذي يذكره تكون خمسة. "والشرط: كل حكم متعلق بأمر يقع بوقوعه، وذلك الأمر كالعلاقة له⁵⁴⁵، فإنَّ الشرط محرّكة العلامة ومنه أشرط الساعة لعلامتها، واشترط فلان على فلان كذا جعل علامة بينهما، والشرط بمضتين قيل: سُمُّوا بذلك لكونهم ذوي علامة يُعرفون بها، وقيل: لكونهم أَرْدَالُ النَّاسِ، فإنَّ أشرط الإبل: رُدَّالها⁵⁴⁶. "والتواتر: تتابع الشيء وتراً وفرداً"⁵⁴⁷ [٣١/١]. "والخبر المتواتر هو الخبر الثابت على ألسنة قوم لا يُتصوَّرُ تواطؤهم على الكذب لكرثتهم أو لعدائهم، كالحكم بأنَّ النَّبيَّ صَلَّى الله عليه وسلَّم ادَّعى النبوة فأظهر المعجزة على يده، سُمِّيَ بذلك؛ لأنه لا يقع دُفْعَةً بل على التعاقب والتوالي"⁵⁴⁸. (إِذَا وَرَدَتْ) أي: وقت ورود تلك الكثرة أو الأسانيد والمآل واحد فإنَّ تلك الكثرة هي الأسانيد فإذا للظرفية قيَّدت كون تلك الكثرة أحد شروط التواتر بالورود المذكور. "وأصل الورود قَصْدُ الماء، ثم استعمل في غيره"⁵⁴⁹ كما قال في تاج المصادر والزُّرُودُ: "حاضر شدن"⁵⁵⁰، "وفي التنزيل ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾"⁵⁵¹ قيل: هو مثل: وَرَدْتُ ماء كذا: إذا

⁵³⁹ في (ل): المصنّف.

⁵⁴⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 157.

⁵⁴¹ هنا في الأصل مكتوب فوق الكلمة، وفي (ق): لأنه كلما بعد الزمان من الصدر الأول كان الحديث. وأمّا في (ر)، و(ط)، و(ل): لأنه كلما بُعِدَ الزمان من الصدر الأول كان للحديث بعيداً.

⁵⁴² هنا في الأصل مكتوب فوق الكلمة، وفي (ق)، و(ط): "أي: بيضه". وهو في (ر)، و(ل): "بيضه".

⁵⁴³ القاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 1591.

⁵⁴⁴ في (ق): قول. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁵⁴⁵ سقط من (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل). وهو موجود في الأصل، وفي (د).

⁵⁴⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 450.

⁵⁴⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 853.

⁵⁴⁸ انظر: كتاب التعريفات، ص 279. انظر أيضاً: ص 134، 162.

⁵⁴⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 865.

⁵⁵⁰ تاج المصادر للبيهقي، 1/164.

⁵⁵¹ سورة المؤمنون، الآية: 71.

حَصَرَتْهُ، وإن لم تشرع فيه، وقيل: بل يقتضي ذلك الشروع ولكن من كان من أولياء لا يُؤثّر فيهم بل يكون حاله فيها كحال إبراهيم عليه السلام⁵⁵². (بَلَا حَصْرٍ عَدَدٍ مُعَيَّنٍ) بإضافة حصر إلى عدد يعني تلك الكثرة أحد شروط التواتر إذا كانت بلا شرط الحصر. فالجار متعلق بوزدكت باعتبار الدمج وصيغة "لا" في مثل هذه العبارة نحو بلا إهمال وبلا نكير. قيل: بمعنى غير، وقيل: لجعل جزءاً⁵⁵³ ودخل حرف الجر على الكل، وقيل: "لا" ههنا اسم كذا الرواية. "والحصر: التضييق، قال تعالى ﴿وَاحْصُرُوهُمْ﴾⁵⁵⁴ أي: ضيقوا عليهم بمعنى المنع أيضاً⁵⁵⁵، والأول هو المراد ههنا. فالحصر عبارة عن إيراد الشيء على عدد مُعَيَّن وضبطه وتضييقه فيه. "والعدد: الكمّية المتألّفة من الوحدات فلا يكون الواحد عدداً⁵⁵⁶ بخلاف الإثنين؛ [فإنّ العدد نصف مجموع الحاشيتين وإحدى الحاشيتين في الإثنين واحد]⁵⁵⁷ وثانيتها ثلاثة⁵⁵⁸، والمجموع أربعة ونصفه اثنان، فالإثنان عدد، وكذا [٣١/١ب] سائر الأعداد. والمعين المعلوم المتميّز، فإنّ التّعيين إظهار عين الشيء في العلم أو الخارج، وتميّزه ببعض الأحوال عن غيره. (بَلْ يَكُونُ⁵⁵⁹ الْعَادَةُ) بل للانتقال والترقي من شرط إلى شرط لا لإبطال ما تقدّم ولا لتفسيره، فإنّه لو أراد التفسير لقال⁵⁶⁰: "بأن يكون"، والمعنى إذا وردت كذلك بحيث يرتقون⁵⁶¹ إلى حدّ إلح⁵⁶² يكون⁵⁶³ العادة. "والعادة: ما استمرّ الناس عليه وعادوه"⁵⁶⁴، "والعرف: ما اشتهر وتلقته الطّباع⁵⁶⁵ بالقبول"⁵⁶⁶. والعادة تُستعمل في الأفعال كلّبس القميص تحت الثّوب، والعرف في الأقوال كقولهم في حالة العزاء: الحكم لله⁵⁶⁷. (قَدْ أَحَالَتْ تَوَاطُّهُمْ عَلَى الْكُذِبِ) أي: عدّت⁵⁶⁸ تواطؤهم قصداً بأن يتفقوا على أن لا يقول⁵⁶⁹ أحد خلاف ما يقوله⁵⁷⁰ صاحبه محالاً؛ فإنّ الإحالة: "محال كفتن، ومحال شمردن"⁵⁷¹، والمحال بالضّم ما يمتنع وجوده في الخارج وما أُميل عن جهة الصّواب إلى غيره. ويراد به في الاستعمال ما اقتضى الفساد من كلّ وجه كاجتماع الحركة والسكون في جزء واحد كما قال الرّاعب: "المحال: ما جُمع فيه بين المتناقضين، وذلك يُوجد في المقال، نحو أن يقال: جسمٌ واحدٌ في

⁵⁵² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 865.

⁵⁵³ في (ق)، و(ط)، و(ل): جزاء. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁵⁴ سورة التوبة، الآية: 5.

⁵⁵⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 238.

⁵⁵⁶ انظر: كتاب التعريفات، ص 224.

⁵⁵⁷ ما بين المعقوفين غير موجود في (د) خلافاً للنسخ الأخرى.

⁵⁵⁸ في (ل): ثلاثة.

⁵⁵⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل)، وفي جميع النسخ المطبوعة للترجمة: تكون.

⁵⁶⁰ في (ق)، و(ع): يقال. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁵⁶¹ في (د): ترتقون.

⁵⁶² سقط من (ع). وهو في (ل): إلح.

⁵⁶³ في (ل): تكون.

⁵⁶⁴ انظر: كتاب التعريفات للشراف الجرجاني، ص 223، 225؛ فروق حقيّ للمؤلف، ص 318.

⁵⁶⁵ في (ل): الطّباع.

⁵⁶⁶ انظر: كتاب التعريفات للشراف الجرجاني، ص 225؛ فروق حقيّ للمؤلف، ص 318-319.

⁵⁶⁷ انظر: فروق حقيّ للمؤلف، ص 318.

⁵⁶⁸ في (ر)، و(ق)، و(ع): عدّته.

⁵⁶⁹ في (د)، و(ط)، و(ل): أن يقول.

⁵⁷⁰ في (د): يقول.

⁵⁷¹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 514/2.

مكانَيْن في حالة واحدة⁵⁷²، فهو من الحَوْل لا من المَحَل. "والتَّوَاتُؤُ: التَّوَافُق، وأصله أن يَطأ الرَّجُل برجله مَوْطِيءَ صاحبه⁵⁷³، وضمير تَوَاتُؤُهُم راجع إلى الكثرة، المراد بها الأسانيد. والكذب هو الإخبار على خلاف الواقع. (وَكَذًا وَثُوعُهُ مِنْهُمْ) أي: وكذا أحوال⁵⁷⁵ وقوع الكذب من أولئك الكثيرين. (اتَّفَاقًا) أي: وقوع اتَّفَاق وغلط بلا تَشَاوُر بينهم وتَعَاهُد، فيكون نصبه على المَصْدَرِيَّة. ومعنى اتَّفَاقًا: غلطاً لا سهواً قاله السخاوي⁵⁷⁶ فيكون قوله: (مِنْ غَيْرِ قَصْدٍ) تأكيداً له لا قيداً مستقلاً كما وُهم⁵⁷⁷، ويؤيده ما قال بعض الكبار: [١/٣٢] "من أن الأمر⁵⁷⁸ الاتفاقي عندنا لا يصح [أي: في حق الله تعالى]⁵⁷⁹ فإنَّ الأمر كلُّه لله، والله تعالى لا يُحدِث شيئاً بالاتَّفَاق وإنَّما يُحدِثه عن علم صحيح وإرادة وقضاء غيبيٍّ وقدر، فلا بدَّ من كون ما هو كائن في علمه تعالى⁵⁸⁰ انتهى. ومعنى الغلط سَبَقُ اللِّسان في الكلام، وهو غير السَّهْو الذي يتنبَّه له صاحبه بأدنى تَنْبِيه⁵⁸¹، وغير التَّسيان الذي يحتاج إلى كسب جديد ليحصل المدرك في القوَّة الحافظة⁵⁸². والحاصل أنَّ العادة أحوالٌ توافقههم على الكذب قصداً سواء تَوَاطُؤًا فيما بينهم أو لا.

(فَلَا مَعْنَى لِتَعْيِينِ الْعَدَدِ عَلَى) المذهب. (الصَّحِيح) الذي عليه جُمهور أهل الحديث ولم يقل على الأصح مع وجود الاختلاف لما أنَّ غيره لا يخلو عن عِلَّة وسقامة⁵⁸³. (وَمِنْهُمْ مَنْ عَيَّنَهُ فِي الْأَرْبَعَةِ) أي: وبعض من المحدثين من عَيَّن عدد المتواتر وحصره في الأربعة التي هي عدد أمَّهات الأسماء وهي الأول والآخر والظاهر والباطن⁵⁸⁴، وعدد الخلفاء الأربعة وعدد شهود الرِّثْي⁵⁸⁵ وعدد الأركان. وفي "مِنْ" التَّعْيِينُ تحقير لهم كلفظ البعض وإن كان هذا اللفظ يفيد التفضيم أيضاً في بعض المواضع. (وَقِيلَ): بحصر ذلك العدد. (فِي الْخُمْسَةِ) عدد الصَّلوات الخمس، وعدد اللِّعان كما في سورة التَّوْر⁵⁸⁶. (وَقِيلَ: فِي السَّبْعَةِ) عدد أصحاب الكهف⁵⁸⁷، وعدد السَّيَّارات. (وَقِيلَ: فِي الْعَشْرَةِ) عدد العشرة المبشَّرة، وعدد⁵⁸⁸ أيام الصَّيَّام التي ورد فيها ﴿تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ﴾⁵⁸⁹. (وَقِيلَ: فِي الْإِثْنَيْ عَشَرَ) عدد الأئمَّة والبروج الاثني⁵⁹⁰ عشر، وعدد نقباء بني إسرائيل⁵⁹¹، وعدد حُرُوف الكلمة الطيِّبة. (وَقِيلَ: فِي الْأَرْبَعِينَ) كما قال الله تعالى:

⁵⁷² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 267.

⁵⁷³ هنا في الأصل، وفي (ق) فوق الكلمة: "أي: يضع قدمه موضع قدمه".

⁵⁷⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 875.

⁵⁷⁵ في (ق): حالت. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁵⁷⁶ النص المذكور في فتح المغيِّث للسخاوي، 13/4-14، ونقل عنه في شرح شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 163: أي: غلطاً أو سهواً.

⁵⁷⁷ المؤلَّف يقصد به أبا المعالي زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي تلميذ ابن حجر وبردٍ عليه. انظر: القول المبكر على شرح نخبه الفكر لابن قطلوبغا، ص 31. وذكره عن ابن قطلوبغا أيضاً الملأ علي القاري في شرح شرح نخبه الفكر، ص 163.

⁵⁷⁸ هو في (د): المراد، وفي (ق): أمر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁵⁷⁹ ما بين المعقوفتين هكذا موجود هنا فوق السطر في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وهو غير موجود في (ع)، و(ط)، و(ل).

⁵⁸⁰ لم أجده.

⁵⁸¹ انظر: فروق حقِّي للمؤلَّف، ص 349-350.

⁵⁸² انظر: فروق حقِّي للمؤلَّف، ص 349.

⁵⁸³ انظر لتفصيل المسألة: شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص (64).

⁵⁸⁴ انظر: سورة الحديد، الآية: 3.

⁵⁸⁵ انظر: سورة النساء، الآية: 15؛ وسورة النور، الآية: 6.

⁵⁸⁶ انظر: سورة النور، الآيات: 6-9.

⁵⁸⁷ انظر: سورة النور، الآية: 22.

⁵⁸⁸ في (ق): وعد. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁵⁸⁹ سورة البقرة، الآية: 196.

⁵⁹⁰ في (ق): اثني. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾⁵⁹²، وقد [٣٢/١ب] روي أنهم كانوا أربعين أكملهم عمر رضي الله عنه حين أسلم في دار الأرقم في مكة⁵⁹³. والأربعون هي العدد الكامل عند العرب وفيها كمل⁵⁹⁴ تخمير الطينة الأدمية واستنبي الأنبياء وتم فناء الأولياء. (وقيل: في السبعين) عدد مختار الكليم للميقات كما قال تعالى: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا﴾⁵⁹⁵. (وقيل غير ذلك) المذكور من الأعداد كالعشرين في قوله تعالى ﴿إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ﴾⁵⁹⁶، وكالمائة في قوله عليه الصلوة⁵⁹⁷ والسلام⁵⁹⁸: "إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا"⁵⁹⁹؛ فإنها باعتبار الأحديّة تصير مائة كاملة، وكثلاثمائة⁶⁰⁰ وبضعة عشر التي هي أصحاب بدر، كسبعمائة المشار إليها بالسَّنَابِل السَّبع⁶⁰¹، وكالألف التي هي عدد الأسماء الإلهية الأحديّة التفصيليّة والألقاب الكونية المحمدية.

(وَتَمَسَّكَ كُلُّ قَائِلٍ) أي: تعلق كل قائل من القائلين المذكورين. (بدليل) يصح أن يستدل به بالقرآن والحديث لا الخبر؛ فإنه ضعيف لا يقوم حجة على شيء، دلّ عليه قوله فيما بعد فأفاد العلم. (جاء فيه) أي: ورد في ذلك الدليل. (ذكر ذلك العدد) أي: عدد كان من مراتب الأعداد. (فأفاد) أي: ذلك العدد في ذلك الدليل بخصوصه. (العلم) اليقيني الذي لا يطرأ عليه الشبهة القادحة لكون الدليل آية أو أثراً صحيحاً. فقوله "فأفاد" تفريع على "جاء" وبيان لإفادة العدد العلم في نفس الأمر بالنسبة إلى خصوص المحلّ. (وليس بالآزم) اعتراض من جانب المص⁶⁰²، والحال أنه ليس بواجب عقلاً. (أن يطرّد) اسم ليس. "واطرّد الشيء: متابعة بعضه بعضاً"⁶⁰³ أي: يطرّد ذلك العدد في إفادة العلم. (في غيره) أي: في غير ذلك الدليل فيجوز أن يفيد العلم في موضع دون موضع. (لا احتمال الاختصاص) الخصوصية: "تفرّد [٣٣/١أ] بعض الشيء بما لا يشاركه فيه الجملة، وذلك خلاف العموم"⁶⁰⁴ أي: لا احتمال أن يختص إفادته العلم بذلك الموضوع المخصوص ومع الاحتمال لا يثبت القياس على أنه يقع التعارض إذ ليس عدد أولى من عدد في باب العمل.

(فإذا ورد الخبر كذلك) تفريع على قوله "إذا وردت" وتكرير له ليكون توطئة لبناء ما بعده عليه أي: فإذا ورد الخبر من طرق كثيرة بلا حصر إلخ⁶⁰⁵. (وانصاف إليه) أي: إلى وروده كذلك. والانصاف: الانضمام والاتصال، "وأصل الضيف المئل. يقال: ضاف: مأل: وأضيفته: أملتته. والضيف: من مأل إليك نُزولاً بك"⁶⁰⁶ (أن يستوي الأمر) أي: أمر

⁵⁹¹ انظر: سورة الأنفال، الآية: 64.

⁵⁹² سورة المائدة، الآية: 12.

⁵⁹³ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 165.

⁵⁹⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ع)، إلا أنه في (ق)، و(ط): كل، وهو ساقط أصلاً من (ل).

⁵⁹⁵ سورة الأعراف، الآية: 155.

⁵⁹⁶ سورة الأنفال، الآية: 65.

⁵⁹⁷ في (ل): الصلاة.

⁵⁹⁸ في (ل): والسلام.

⁵⁹⁹ البخاري، "الشروط"، 18، (رقم الحديث: 2736)؛ "الدعوات"، 68، (رقم الحديث: 6410)؛ "التوحيد"، 12، (رقم الحديث: 7392)؛ مسلم، "الذكر والدعاء"، 5-6، (رقم الحديث: 2677).

⁶⁰⁰ في (ل): ثلاثمائة.

⁶⁰¹ انظر: سورة البقرة، الآية: 261.

⁶⁰² هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ل): المصنّف.

⁶⁰³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 517.

⁶⁰⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 284.

⁶⁰⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ع)، و(ط)، و(ل): إلخ.

⁶⁰⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 513.

الإسناد وشأنه. (فيه)⁶⁰⁷ أي: في ذلك الخبر. (في الكثرة المذكورة) أي: مع الإحالة المسطورة لما أتت كانت قيداً لتلك الكثرة بل شرطاً من شروطها. (من ابتدائه إلى انتهائه) أي: من ابتداء ذلك الأمر إلى انتهائه بأن يروي الخبر جمع عن جمع بشرط عدم الحصر مع ما يليه. والمراد بالابتداء الطبقة التي شأدت المخبر عنه، وبالانتهاء الطبقة التي وصل الخبر منها وهي الطبقة الأخيرة وهذا إذا كان للإسناد ابتداء وانتهاء. وأما إذا لم يكن له ذلك⁶⁰⁸ "فالاستواء ليس بشرط بل غير ممكن كما إذا كان من التابعين وشيخ من الصحابة على وجه التواتر ثم إن الانضياف المذكور ثالث الشروط على مقتضى كلام المص⁶⁰⁹ فإنه جعل كون الكثرة بلا حصر شرطاً والإحالة شرطاً آخر وبه يخرج الخبر الذي رواه أولاً أقل من عدد التواتر ثم زاد حتى وصل إلى عدد التواتر ودام عليه فإنه لا يطلق عليه المتواتر"⁶¹⁰ بل يكون كالتواتر بعد القرن الأول وهو الخبر المشهور. (والمُرَاد بِالْإِسْتِوَاءِ أَنَّ لَا تَنْقُصَ الْكَثْرَةُ الْمَذْكُورَةُ) المحصلة للعلم القطعي. (في بعض المواضع) والطبقات أي: "عن العدد الذي أحالت العادة إلح⁶¹¹ سواء [٣٣/١] وقع النقص بحسب أشخاصهم أو لا بأن كان العدد أولاً ألفاً مثلاً ثم نقص واحد منهم"⁶¹² أو اثنان فالعمدة هي الإحالة. (لَا أَنَّ لَا تَزِيدُ) أي: الكثرة المذكورة. (إِذِ الزِّيَادَةُ هُنَا)⁶¹³ أي: في مقام إسناد المتواتر. (مَطْلُوبَةٌ مِنْ بَابِ الْأَوَّلَى)⁶¹⁴ والاحتياط لتحصيل كمال اليقين والاطمئنان كما قال تعالى حكاية عن إبراهيم عليه السلام ﴿وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قُلُوبِي﴾⁶¹⁵؛ لأن العلم إذا حصل بدون الزيادة فمعها أولى⁶¹⁶ فإذا كان الاطمئنان مطلوباً للتي فكيف للولي ومن يليه من المؤمنين، يقال: فلان أولى بكذا أي: أخرى وأجدر. (وَأَنَّ يَكُونَ مُسْتَنَدٌ أَنْتَهَائِهِ) معطوف على قوله "أن يستوي الأمر" فإن قوله "والمُرَاد إلح⁶¹⁷" اعتراض بين المعطوف والمعطوف عليه لمساس الحاجة إليه، والمستند بمعنى محل الاستناد والاعتماد وضمير انتهائه يرجع إلى الأمر الذي هو عبارة عن الإسناد. والمعنى وأنضاف إليه أيضاً أن يكون مستند علم الراوي الأول عن رسول الله صلى الله عليه وسلم [وغيره الذي ينتهي إليه الإسناد عروجا]. (الْأَمْرُ الْمُشَاهَدُ) فيقول⁶¹⁸ رأيت بعيني وشأدت الأمر كذا. (أَوِ الْمَسْمُوعُ) فيقول: سمعت من رسول الله أو من الصحابي أو ممن بعده. قال في شرح المواقف: "الحاصل من التواتر علم جزئي من شأنه أن يحصل بالإحساس أي: كالرؤية والسمع فلذلك لا يقع في العلوم بالذات بل بالتبع"⁶¹⁹. (لَا مَا ثَبَتَ) أي: لا أن يكون

⁶⁰⁷ هو غير موجود في طبعة شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 168.

⁶⁰⁸ سقط من (ق).

⁶⁰⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ل): المصنف.

⁶¹⁰ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 168.

⁶¹¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ع)، و(ط)، و(ل): إلح.

⁶¹² انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 168.

⁶¹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، إلا أنه في النسخ المطبوعة الأخرى للترجمة: هنا.

⁶¹⁴ في طبعة علي حسن بن عبد الحميد الحلبي الأثري للترجمة، ص 55: أولى.

⁶¹⁵ سورة البقرة، الآية: 260.

⁶¹⁶ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 169.

⁶¹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ع)، و(ط)، و(ل): إلح.

⁶¹⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

⁶¹⁹ انظر: شرح المواقف للشيخ الجرجاني، 40/2-41.

مستند انتهائه ما ثبت. (بَقْضِيَّةُ الْعَقْلِ الصَّرْفِ)⁶²⁰ أي: بقضاء العقل الذي لم يختلط به الحسن إذ هذا يتطرق إليه الالتباس دون الأول، مثلاً لو أخبر عن حدوث العالم احتمال عند السامع [٣٤/١] التقيض؛ لأنه أخبر عن أمر⁶²¹ نظري⁶²² بخلاف الإخبار عن الحسيات كالبلاذ وما فيها من الأشخاص وغيرهم. فالقضية بمعنى القضاء والحكم يقال: قضى عليه يقضي قضاءً وقضاء وقضية حكم. "والصَّرف بالكسر: كل خالص عن غيره، كأَنَّهُ صُرِفَ عنه ما يشويه أي: رُدَّ"⁶²³.

(فَإِذَا جَمَعَ هَذِهِ الشُّرُوطَ الْأَرْبَعَةَ) جواب "إذا ورد" ففاعل جمع فاعل "ورد" وهو الخبر. ونظير هذه الشرطية قوله تعالى ﴿فَإِذَا أَمِنتُمْ مِمَّنْ مَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ﴾⁶²⁴ فَإِنَّ الشَّرْطِيَّةَ⁶²⁵ الثانية وهي "مَنْ مَتَّعَ" جوابٌ للشرطية الأولى وليست الشرطية الثانية في كلام المص⁶²⁶ من قبيل التكرير للتذكير كما قيل بل لترتيب الانضياف الآتي عليها كترتيب الانضياف الماضي على الأولى⁶²⁷. فَأَعْرِف. (وَهِيَ: عَدَدٌ كَثِيرٌ) أَنْتَ الصَّمِيرُ الرَّاجِعُ إِلَى الشُّرُوطِ الْأَرْبَعَةِ باعتبار مجموع الخبر. فالعدد الكثير الذي ليس فيه الحصر هو الشرط الأول من شروط التواتر. (أَحَالَتْ الْعَادَةُ تَوَاطُؤَهُمْ) على الكذب [وهو المدخول⁶²⁸ الأول لِ"بَلْ"⁶²⁹ فيما سبق. (أَوْ) تَوَافُقُهُمْ عَلَى الْكَذِبِ]⁶³¹ وهو المدخول⁶³² الثاني لها وقوله "على الكذب" متعلق بكلٍّ من التواطئ والتوافق بطريق التنازع، وهذه أي: الإحالة المستفادة من كلمة "بل" هي الشرط الثاني من شروطه. (رَوَوْا) أي: العدد الكثير. والرواية نقل الحديث وحكايته. (ذَلِكَ) الخبر. (عَنْ مِثْلِهِمْ) في أَنَّ العادة تحيل تَوَاطُؤُهُمْ وتوافقهم على الكذب وإن لم يبلغوا عددهم؛ فَإِنَّ العمدَةَ في ذلك هي الإحالة لا الاتفاق على عدد مخصوص كما أشير إليه سابقاً. (مِنَ الْإِبْتِدَاءِ إِلَى الْإِنْتِهَاءِ) أي: من الطبقة الأولى إلى الأخيرة فهذه الرواية هي الشرط الثالث من شروطه. (وَكَانَ مُسْتَنَدٌ [٣٤/١] انْتِهَائِهِمُ الْحَسَنُ) مِنْ سَمْعٍ أَوْ مَشَاهِدَةٍ؛ فَإِنَّ مَا لَا يَكُونُ عَنْ سَمَاعٍ أَوْ مَشَاهِدَةٍ يَحْتَمِلُ دُخُولَ الْغَلَطِ فِيهِ، وهذا هو الشرط الرابع من شروط التواتر. وهذا الانتهاء هو الانتهاء عروجاً كما أَنَّ انتهاء الأول هو الانتهاء نزولاً. والحسن هو الإدراك بالمشاعر كالسمع والبصر وقد يراد به نفس تلك المشاعر. قيل⁶³³: "أُتِيَ بِالْوَاوِ هُنَا مَعَ أَنَّهُ ذَكَرَ مَا سَبَقَ بِطَرِيقِ التَّعْدَادِ إِشَارَةً إِلَى أَنَّ مَا ذَكَرَ فِي قُوَّةِ الْعُطْفِ"⁶³⁴ انتهى.

⁶²⁰ هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق) مكتوب في الهامش: "لا بد أن يكون [في الأصل: تكون] المخبر به ممكناً مشاهداً ولو بالتجربة والحدس [في (ق): حدس] فلو أخبر جميع العالم عن المستحيل عقلاً أو من المعقول الغير المشاهد لا يفيد اليقين إلا خبر النبي عليه الصلوة والسلام في المعقول فقط. من الشرح الرمضاني في الكلام". انظر: شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 64.

⁶²¹ سقط من (ق).

⁶²² هنا في الأصل، وفي (ر) مكتوب في الهامش: "فلا يحصل لنا العلم بحدوثه إلا بالاستدلال".

⁶²³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 483.

⁶²⁴ سورة البقرة، الآية: 196.

⁶²⁵ في (ق): الشرط. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶²⁶ سقط من (ق). وهو في (ل): المصنّف.

⁶²⁷ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر) مكتوب تحت الكلمة: "أي: على الشرطية الأولى".

⁶²⁸ في (ل): الدخول. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶²⁹ يقصد به الشارح رحمه الله تعالى كلام الحافظ ابن حجر السابق: "بَلْ يَكُونُ (تكون) العادة قد أحالت تَوَاطُؤُهُمْ عَلَى الْكَذِبِ ..."

⁶³⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى، وفي بعض النسخ المطبوعة للترهة، إلا أنه في طبعي شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، وعلي بن حسن بن عبد الحميد: و.

⁶³¹ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

⁶³² في (ل): الدخول. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶³³ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويرد عليه.

وليس بذلك⁶³⁵ بل لما كان الشرط الثاني مرتبطاً بما قبله ارتباط الصفة بالموصوف أوردته في صورة الوصف، كأنه والأول من واحد⁶³⁶ فليس الثاني من قبيل التعداد ولما كان الجامع بين الثالث والرابع هو الرواية عطفه عليه وأخلى الثالث عن الرابط إيراداً للمتناسبين الأخيرين على نسق واحد. (وَأَنْصَافَ إِلَى ذَلِكَ) "أي: انضم إلى ذلك المذكور من الشروط الأربعة"⁶³⁷. (أَنْ تَصَحَّبَ⁶³⁸ خَيْرُهُمْ) بالنصب على أنه مفعول تصحب⁶³⁹ قدمه تشويقاً إلى ما بعده. (إِفَادَةُ الْعِلْمِ لِسَامِعِهِ) "وهذا الانضياف هو الشرط الخامس عند بعضهم"⁶⁴⁰ ولا بُد؛ فإنه كما لم يقدح الانضياف الأول في كون المنضاف شرطاً مستقلاً، فكذا هذا الانضياف الثاني. وكأنه أشار بالانضياف في المقامين إلى كون المنضاف إليه أصلاً وعمدة في الشرطية وما عداه تابعاً له. والمراد بالعلم هنا هو العلم الضروري الذي يضطر إليه الإنسان بحيث لا يمكنه دفعه سواء كان نظرياً عقلياً أو سمعياً نقلياً⁶⁴¹، إذا كان السامع لا يعتقد خلاف ما أخبر به لشبهة أو تقليد⁶⁴² وإلا فلا يفيد ذلك⁶⁴³ [٣٥/١] كتواتر النص على إمامة علي رضي الله عنه عند التوافض والشيعة؛ فإنه لا يفيد العلم لمن يعتقد خلاف ذلك كأهل السنة والخوارج، فالتواتر عندهم لا يكون تواتراً عند هؤلاء وإلا لأفاد العلم عند الكل، ومن ثم قالوا: إن المتواتر قد يكون نسبياً فيتواتر عند قوم دون آخرين وقد يكون لفظياً ومعنوياً إن اتفقوا في اللفظ والمعنى جميعاً، وقد يكون معنوياً فقط إن اختلفوا في اللفظ مع رجوع الكل إلى معنى واحد والفرق بين المُسْتَمِعِ والسامع أن المُسْتَمِعِ من كان قاصداً للاستماع مُضْغياً إليه والسامع [من غير قصد]⁶⁴⁴ إليه فكل مُسْتَمِعِ سامع من غير عكس.

(فَهَذَا) أي: الخبر الذي انضاف إليه إفادة العلم مع تحقق الشروط الأربعة. وهذا التفسير أولى من أن يقال: أي: هذا الخبر الجامع الشروط المتقدمة مع الانضياف المذكور. وذلك لأن التخلف الآتي يدل على ما ذكرنا ولأن كلمة مع إنما تدخل على المتبوع وقد دخلت في عبارة القائل على التابع. (هُوَ) وحده. (الْمُتَوَاتِرُ) لا غيره⁶⁴⁵.

(وَمَا) أي: والخبر الذي. (تَخَلَّفَتْ إِفَادَةُ الْعِلْمِ عَنْهُ) أي: وإن تحققت فيه الشروط الأربعة كما هو الظاهر من قوله الآتي في المشهور ما لم يجمع شروط المتواتر. وفيه أنه يخالف المشهور من قولهم الحديث المشهور ما كان من الأحاد في الأصل ثم اشتهر. والتخلف: التأخر ضد التقدم، والمتخلف المتأخر لنقصان أو قصور. (كَانَ مَشْهُوراً فَقَطْ) أي: فحسب لا مشهوراً ومتواتراً معاً كما في الصورة التي جمعت بين الشروط الأربعة فيكون بينهما عموم وخصوص مطلق [٣٥/١ ب]، ولذا قال: (فَكُلُّ مُتَوَاتِرٍ مَشْهُورٌ) أي: باعتبار الأمر الوجودي الذي هو تحقق الشروط الأربعة في بعض أفراد المشهور وفي النظر الذي قدمناه. (مِنْ غَيْرِ عَكْسٍ) أي: ليس كل مشهور متواتراً؛ إنما لتخلف⁶⁴⁶ العلم عنه، أو لأنه

⁶³⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 172.

⁶³⁵ في (ع)، و(ط)، و(ل): بذلك.

⁶³⁶ في (ع): واحد. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁶³⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 173.

⁶³⁸ في النسخ المطبوعة للترجمة: يصحب.

⁶³⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 173.

⁶⁴⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 173.

⁶⁴¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 173.

⁶⁴² في (ع): يعتقد. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁴³ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر) مكتوب تحت الكلمة؛ وفي (ق) في الهامش: "أي: العلم الضروري".

⁶⁴⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁶⁴⁵ في (ق)، و(ع): لا غير. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁴⁶ في (ق): التخلف. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

كما يكون برواية جمع غير محصور كذلك يكون برواية ما فوق الاثنين فيجامع المتواتر في كونه بلا حصر ويفارقه في كونه مع حصر، هذا هو مراده. وقيل⁶⁴⁷: "لا بدّ ههنا من زيادة قيد دلّ عليه المقام بأن يقال: فكلّ متواتر تخلف عنه العلم مشهور، وليس كل مشهور متواتراً بالمعنى المصطلح الجامع للشروط الخمسة"⁶⁴⁸ انتهى. وفيه أنّ المتواتر من حيث إنّه متواتر لا يتخلف عنه العلم فكيف يكون مشهوراً إلا أن يتأوّل بما قلنا فإنّه إذا اجتمعت الشروط الأربعة كان مشهوراً ومتواتراً وإن كان مع المتواتر أمر آخر زايد⁶⁴⁹ هو إفادة⁶⁵⁰ العلم فيكون المشهور أعمّ من حيث تحقّقه في ضمن المتواتر ومن حيث تفرّده بالتخلف المذكور، فاعرف هذا. وأمّا خبر⁶⁵¹ الواحد فهو الذي يرويه الواحد أو الاثنان فصاعداً ما لم يبلغ حدّ الشهرة⁶⁵² والتواتر. فمن أنكر الخبر المتواتر وموجبه كان كافراً ومن أنكر ما في حكمه يخاف عليه الكفر كما قال الكرخي⁶⁵³ من أصحاب أبي حنيفة رحمه الله تعالى: "أخاف الكفر على من لا يرى المسح على الخفين لأن الآثار أي: روايات الصحابة التي جاءت فيه في حكم التواتر"⁶⁵⁴. ومن أنكر الحديث المشهور يكفر عند البعض، وعند الآخر: وهو عيسى بن أبان⁶⁵⁵ "يُضَلَّل ولا يُكْفَر، وهو الصحيح"⁶⁵⁶. "ومن أنكر خبر الواحد لا يكفر ولا يضلّل إلا أنه يأثم بترك القبول. ومن سمع حديثاً فردّه يكفر"⁶⁵⁷. وقيل: إن [١/٣٦] كان متواتراً يكفر فيكفر بإنكار أصل الوتر وما ورد فيه، وكذا لو قال: "سمعناه كثيراً بطريق الاستخفاف يكفر"⁶⁵⁸. وفي الأصول خبر الواحد قطعيّ في حقّ العمل فموجبه الوجوب تارة، والسنة والاستحباب أخرى لا في حقّ العلم. والمراد بالاحتمال في العلم تجويز كذب الزّواة لعدم التّواتر، فمع احتمال أنّه حديث الرسول أو لا، لا يثبت القطع فلذا لا يكفر جاحده. والواجب على المؤمن أن يقول قبلت ما ثبت عن الخبر مطلقاً ما كان عندي وما لم يكن حتى يسلم من قبول ما ليس بحديث أو ردّ ما كان حديثاً.

(وَقَدْ يُقَالُ: إِنَّ الشُّرُوطَ الْأَرْبَعَةَ إِذَا حَصَلَتْ اسْتَلْزَمَتْ حُصُولَ الْعِلْمِ) يعني أنّ العلم الضّروريّ لازم لحصول الشروط الأربعة بحيث لا يتخلف عنه فيكون بعض المشهور⁶⁵⁹ متواتراً وهو ما تحقّق فيه تلك الشروط. (وَهُوَ) أي: حصول الشروط الأربعة. (كَذَلِكَ) أي: مُستلزم لحصول العلم والاستلزام المذكور واقع ومتحقّق في نفس الأمر وهو تسليم له لكن لا على الإطلاق، ولذا قيده بقوله: (فِي الْغَالِبِ) أي: في غالب الأخبار وأكثر الآثار وإمّا عبّر عن الأكثر

⁶⁴⁷ المؤلف يقصد به الملاء علي القاري.

⁶⁴⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملاء علي القاري، ص 174.

⁶⁴⁹ في (ق)، و(ع)، و(ع): زائد.

⁶⁵⁰ في (ق): إفاده. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁵¹ في (د)، و(ق): الخبر. وهو مخالف لما موجود في الأصل، وفي النسخ الأخرى من أنّه: خبر.

⁶⁵² في (ق): الشهر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁵³ هو: أبو الحسن غُبَيْدُ اللَّهِ بنُ الْحُسَيْنِ بنِ ذَلَالٍ البَغْدَادِيُّ، الْكَرْخِيُّ، الشَّيْخُ، الْإِمَامُ، الزَّاهِدُ، مُفْنِي الْعِرَاقِ، شَيْخُ الْخَفِيَّةِ، الْفَقِيه، المتوفى سنة 340 هـ. انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 353-355 (رقم 238)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 426-427 (رقم 238)؛ لسان الميزان لابن حجر، 98/4-99 (رقم 5507).

⁶⁵⁴ التقرير والتحرير لابن أمير الحاج، 2/236؛ تيسير التحرير لأمير بادشاه الحنفي، 3/38.

⁶⁵⁵ هو: أبو موسى عيسى بن أبان بن صدقة، فقيه العراق، تلميذ محمد بن الحسن، وقاضي البصرة، المتوفى سنة 221 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 157/11-160 (رقم 5850)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 440/10 (رقم 141)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 3/310 (رقم 6553).

⁶⁵⁶ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملاء علي القاري، ص 232.

⁶⁵⁷ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملاء علي القاري، ص 232.

⁶⁵⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملاء علي القاري، ص 232.

⁶⁵⁹ في (د): المشهوراً. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

بالغالب؛ لأنّ الأكثر غالب على الأقلّ وقاهر له فإنّ الغلبة⁶⁶⁰ القهر، يقال: غلب عليه أي: استولى وقهر. (لَكِنْ قَدْ يَتَخَلَّفُ)⁶⁶¹ أي⁶⁶²: استلزام⁶⁶³ الحصول للحصول وهو تصريح بما علم التزاماً؛ لأنّ الغالب يستلزم القلّة التي أفادتها كلمة قَدْ. (عَنِ الْبَعْضِ) أي: بعض الأخبار وبعض الشيء جزء منه وقالوا لبعض يتجزّى⁶⁶⁴ دون الجزء. وفيه تنزيل الأخبار منزلة الكلّ، والأصل أنّ الخبر كلّّي تحته أفراد وحزئيات. (لِمَانِعٍ) كغباوة السامع⁶⁶⁵ والشبهة والتقليد فلا يكون بعض المشهور [٣٦/١ب] متواتراً. فأعرف. يقال عليه: إنّ الكلام ههنا ليس في المتواتر التّبي والذّي فيه المانع لإفادة العلم بالنسبة إلى السامع بل في المتواتر⁶⁶⁶ الحقيقيّ فهو إذا جمع شروطه كان من شأنه إفادة العلم قطعاً إلّا يرى أنّ العسل من شأنه الشفاء وإن حصل المانع بالنسبة إلى الممرور فلا يكون بعض المشهور متواتراً فلا يصح تقسيمه إلى قسمين كما فعله المص فيما سيأتي وهو الحق الصريح الذي لا محيد عنه.

(وَقَدْ وَضَحَ) أي: بَانَ. (بِهَذَا) أي: بما تقدّم قريباً من البيان. وفي بعض النسخ "بهذا التقرير"⁶⁶⁷ وهو بيان المعنى بالعبرة كما أنّ التحرير بيانه بالكتابة⁶⁶⁸. ويقال التقرير باعتبار تمكّن المطلوب في الدّهن⁶⁶⁹؛ لأنّه جعل الشيء في قراره وتحقيقه وتبنيته، وأمّا الإيضاح فهو باعتبار فهم السامع⁶⁷⁰. (تَعْرِيفُ الْمُتَوَاتِرِ) وهو أنّه خبر جمع كثير يُحيل العقل تَوَاطُعهم أو⁶⁷¹ توافقه على الكذب عادةً ويستوي العدد من الابتداء إلى الانتهاء وينتهي إلى الحسن من سماع أو مُشاهدة ويفيد العلم الضّروري. ومراده من هذا الكلام التنبيه وربط الكلام ببعده ببعض ليحصل ما أراد من الدّمج، ولذا قال: (وَحَالَفَهُ) أي: خلاف المتواتر وهو المشهور⁶⁷² أراد به دفع ما يتوهّم من المتن من أنّ كل ما يرد بلا حصر فهو متواتر فعَمّ المشهور إلى ما يرد بلا حصر مع فقد بعض الشّروط وإلى ما يرد مع حصر ليمتدّ عن المتواتر. والخلاف بمعنى المخالف⁶⁷³، قال الراغب: "الخلاف أعمّ من الضدّ؛ لأنّ كلّ ضدّين مختلفان، وليس كلّ مختلفين ضدّاً"⁶⁷⁵، ويقال: الاختلاف يجري فيما يكون طريق وصوله متفاوتاً⁶⁷⁶، ولكن المقصود⁶⁷⁷ متّحد كزيارة الكعبة بالنسبة [٣٧/١] إلى

⁶⁶⁰ في (ق): غلبة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁶¹ في طبعة علي حسن بن عبد الحميد الحلبي الأثري للترجمة، ص 57: تتخلف.

⁶⁶² في (ل): في. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁶³ في (ق): استلزم. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁶⁴ في (ق): يجزّى. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁶⁵ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 175.

⁶⁶⁶ في (د): متواتر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁶⁷ كما في نسخة شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 176.

⁶⁶⁸ في (ق): بالكتاب. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى. انظر للفرق بين التحرير والتقريب: حاشية المطول لحسن جلبي،

ص 17؛ فروق حقّي للمؤلّف، ص 305.

⁶⁶⁹ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 305.

⁶⁷⁰ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 305.

⁶⁷¹ في (د)، و(ط)، و(ل): و.

⁶⁷² انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 176.

⁶⁷³ هنا ما عدا (ع) في هوامش جميع النسخ: "ولم يقل: وضدّه؛ لأنّ الضدّين لا يجتمعان وقد أثبت بينهما العموم. تدبّر".

⁶⁷⁴ سقط من (ق).

⁶⁷⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 294.

⁶⁷⁶ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 304.

⁶⁷⁷ في (د)، و(ع)، و(ط)، و(ل): المقصود.

الذاهب من مكة والذاهب من الشام، ولذا ورد "اختلاف أمتي رحمة"⁶⁷⁸. والخلاف خلاف ذلك كرجلين أحدهما يذهب إلى المشرق والآخر إلى المغرب فيكون كل من الطريق والمقص⁶⁷⁹ مختلفاً⁶⁸⁰. (قَدْ يَرُدُّ بِلا حَصْرٍ أَيْضاً) أي: كالمتواتر فيقال عليه: فماذا يُسمّى؟ فيقال: المشهور لقوله: (مَعَ فَقَدْ بَعْضُ الشُّرُوطِ)⁶⁸¹ فإنه وإن ورد بلا حصر لكن إذا لم يستوعب الشُّروط⁶⁸² كان مشهوراً لا متواتراً وذلك بأن لا يستوي طرفاه أو لا يكون منتهياً إلى الحسن أو يتخلف عنه إفادة العلم. والفقد والفقدان "كُم يافتن"⁶⁸³، يقال: "فَقَدَهُ يَفْقِدُهُ فَقْدًا وَفَقْدَانًا وَفُقُودًا: عَدِمَهُ، فهو فَقِيدٌ وَمَفْقُودٌ"⁶⁸⁴، "فالفقد عدم الشيء بعد وجوده، فهو أخص من العدم، فإنَّ العدم يقال فيه وفيما لم يُوجد بعدُ"⁶⁸⁵ قاله الراغب. فإن قلت: لا حاجة إلى هذه الزيادة مع قوله "ما لم يجمع" إلح⁶⁸⁶، قلت: هذه الزيادة مع عدم الحصر والقيود الآتي مع الحصر فلا بد من كل منهما دفعاً للاشتباه. (أَوْ مَعَ حَصْرٍ) عطف على قوله "بلا حصر" ليستقيم الدمج. (بِمَا) أي: في عدد كائن. (فَوْقَ الْأَثْنَيْنِ) استعمل "فوق" هنا في العدد كقوله تعالى ﴿فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ﴾⁶⁸⁷ ويُستعمل في الزمان والمكان والجسم والمنزلة. (أي: بِثَلَاثَةٍ)⁶⁸⁸ تفسير "لِمَا"؛ لِأَنَّ الثَّلَاثَةَ⁶⁸⁹ فوق الاثنين صعوداً كما أنَّ الاثنين تحت الثلاثة⁶⁹⁰ نُزُولاً. (فَصَاعِدًا) حال وإن كان مع الفاء والفاء في الحقيقة داخلية على العامل المضمر أي: فذهب العدد أو فزاد صاعداً فحذف الفعل لكثرة استعمالهم فصاعداً. (مَا لَمْ يَجْمَعْ)⁶⁹¹ أي: الخبر. (شُرُوطَ الْمُتَوَاتِرِ) وفي بعض النسخ: "[ما لم يجمع]"⁶⁹²

⁶⁷⁸ الحديث ذكره بهذا اللفظ السيوطي في الجامع الصغير وقال: "(أخرجه) نصر المقدسي في الحجة، والبيهقي في الرسالة الأشعرية بغير سند، وأورده الحلبي والقاضي حسين وإمام الحرمين وغيرهم، ولعله خُرج في بعض كتب الحفاظ التي لم تصل إلينا" الجامع الصغير من حديث البشير النذير للسيوطي، ص 24 (رقم 288). ذكره دون إسناد البيهقي في الرسالة الأشعرية (كما ذكره السيوطي) المنشورة ضمن كتاب تبين كذب المفتري لابن عساكر، ص 106؛ وابن الأثير في جامع الأصول، 107/1؛ والبيضاوي في أنوار التنزيل وأسرار التأويل، 32/2؛ والغزالي في إحياء علوم الدين، 39/1. ورواه البيهقي في المدخل إلى السنن الكبرى، ص 162-164، (رقم الحديث: 152، 153، 154)؛ والخطيب البغدادي في الكفاية في علم الرواية، ص 48 بلفظ: "اختلاف أصحابي لكم رحمة". الحديث ذكره العلماء في كتب الموضوعات والمشتهرات. انظر: الإحكام في أصول الأحكام لابن حزم، 64/5-68؛ التذكرة في الأحاديث المشتهرة للزركشي، ص 38 (رقم 23)؛ الأسرار المرفوعة لملا علي القاري، ص 108-111 (رقم 17)؛ ص 388؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 46-47 (رقم 39)؛ الدرر المنتشرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي، ص 23 (رقم 6)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 66/1-68 (رقم 153)؛ 504/2 (رقم 3125)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 141/1-144 (رقم 57)؛ (448/4)؛ سلسلة الأحاديث الصحيحة، 772/2/7؛ ضعيف الجامع الصغير للألباني أيضاً، ص 34 (رقم 230)؛ إرواء الغليل للألباني أيضاً، 9/1، 11.

⁶⁷⁹ في (د): والمقصود.

⁶⁸⁰ انظر: فروق حثي للمؤلف، ص 304.

⁶⁸¹ في جميع النسخ المطبوعة للترجمة: لَكِنْ مَعَ فَقَدْ بَعْضُ الشُّرُوطِ.

⁶⁸² في (ق): الشرط. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁶⁸³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 121/1.

⁶⁸⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 392.

⁶⁸⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 641.

⁶⁸⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، إلّا أنه في (ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): إلح.

⁶⁸⁷ سورة النساء، الآية: 11.

⁶⁸⁸ في (ل): "أي: بِثَلَاثَةٍ".

⁶⁸⁹ في (ل): الثلاثة.

⁶⁹⁰ في (ل): الثلاثة.

⁶⁹¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، وأيضاً في بعض النسخ المطبوعة لترجمة النظر في توضيح نخبه الفكر مثل: طبعة البواقيت والذّر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 250/1، وطبعة علي بن حسن بن عبد الحميد، ص 57، إلّا أنه في طبعة شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 177، وطبعة نور الدين عتر، ص 44: ما لم يجمع، وفي طبعة محمد صبيحي بن حسن حلاق، ص 40: ما لم يجمع.

⁶⁹² ما بين المعقوفتين سقط من (د). هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنه في (ع): ما لم يجمع.

فيكون الشرط فاعلاً⁶⁹³ له [٣٧/١ ب] و"ما" دوامية زمانية أي: مدة دوام عدم الجمع والاجتماع وهو قيد لقوله "فصاعداً" إذ يفهم منه أنّ العدد قد يصل إلى كثرة تفيد التواتر⁶⁹⁴ فقوله "مع حصر" لا يغني عنه، قيل: فيكون بين المشهور والمتواتر مباينة؛ لأنّ المتواتر أن يكون له طرق بلا حصر، والمشهور أن يكون له ثلاثة⁶⁹⁵ أو زائد⁶⁹⁶ عليها ما لم يبلغ حدّ التواتر فيخالف ما قدّمه من أنّ بينهما عموماً وخصوصاً مطلقاً، وأجيب بأنّ المشهور يطلق على ما يقابل المتواتر وهو المراد هنا وعلى ما هو أعمّ وهو مراده هُناك فلا تعارض أقول قد أشار المص⁶⁹⁷ الأول بالشقّ الثاني من التّرديد وإلى الثاني بالأول منه وهو قوله وخلافه إلخ⁶⁹⁸، فانظر حتى لا تمشي على العمياء. (أَوْ بِهِمَا أَي: بِاثْنَيْنِ فَقَطْ) أي: لا بما دونهما⁶⁹⁹، أعاد الضمير إلى المضاف إليه، فأؤهم كونه معطوفاً على قوله "بما فوق الاثنين" وهو فاسد؛ لأنّ الحصر في اثنين وإن كان صحيحاً لكن ليس للمحصور فيهما وهو الخبر العزيز طرق كثيرة⁷⁰⁰ بل له طريقان وإسنادان فقط فالوجه أن يقال: إنّه عطف على المعنى لا على اللفظ، والتقدير أنّ الخبر إما أن يُروى بطرق بلا حصر أو مع حصر بما فوق الاثنين أو بالاثنتين أو بواحد على أن يكون أو بالاثنتين معطوفاً على قوله "بطرق" على معنى أنّ الخبر إما أن يروى بطرق أو بطريقتين أو بطريق واحد أو يقال: إنّه عطف على قوله "أن يكون له طرق" لكن باعتبار حذف العامل، والتقدير أنّ الخبر إما أن يكون له طرق بلا حصر أو يكون له طرق مع حصر أو يرد باثنين أو بواحد⁷⁰¹ فيكون أو يرد مدخولاً للتّرديد لا الطّرق فيندفع الفساد ودلّ [٣٨/١] على اعتبار الحذف وقوله والمراد إلخ⁷⁰². (أَوْ بِوَاحِدٍ)⁷⁰³ أي: أو يُروى بطريق واحد أو يرد بسند واحد. "والواحد مشتقّ من الوحدة بمعنى الإنفراد"⁷⁰⁴، وهو والأحد أول العدد لكنهما لا يدلّان على المرتبة بخلاف الأول. والأصل أن يُستعمل أحد في النّفي، وواحد في الإثبات، وقد يستعمل أحدهما مكان الآخر، وقلّما استعمل واحد في التّسقي؛ فإنّ الأكثر أن يقال مثلاً: أحد وعشرون لا واحد، والأحد مخصوص بالآدميين بخلاف الواحد فإنّه يعمّ⁷⁰⁵.

(وَالْمُرَادُ بِقَوْلِنَا: أَنْ يَرِدَ أَي: الْخَبَرِ. (بِاثْنَيْنِ) أَي: بِطَرِيقَيْنِ أَوْ إِسْنَادَيْنِ. (أَنْ لَا يَرِدَ بِأَقَلِّ مِنْهُمَا) أَي: مِنْ اثْنَيْنِ⁷⁰⁶ لَا أَنْ لَا يَزِيدَ عَلَيْهِمَا فِي بَعْضِ الطَّبَقَاتِ؛ فَإِنَّ الْحُكْمَ وَإِنْ كَانَ لِلْأَقَلِّ فِي جَمِيعِ الْأَقْسَامِ وَهُوَ قَاضٍ عَلَى الْأَكْثَرِ، لَكِنَّ الْأَكْثَرَ مِنْ قَبِيلِ مَا قِيلَ: "عِلْمَانِ خَيْرٌ مِنْ عِلْمِ وَاحِدٍ"⁷⁰⁷. ففيه ما ليس في الأقلّ من القوّة، "والقلّة: ضدّ

⁶⁹³ سقط من (ق).

⁶⁹⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 177.

⁶⁹⁵ في (ل): ثلاثة.

⁶⁹⁶ في (ق)، و(ع)، و(ط): زائد.

⁶⁹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل): المصنّف.

⁶⁹⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، إلّا أنّه في (ع)، و(ط)، و(ل): إلخ.

⁶⁹⁹ في (د): "أي: لا بدّ دونهما".

⁷⁰⁰ في (ر): كثيره.

⁷⁰¹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 176.

⁷⁰² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، إلّا أنّه في (ع)، و(ط)، و(ل): إلخ.

⁷⁰³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، وفي بعض النسخ المطبوعة للنزّهة، إلّا أنّه في طبعي شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري،

وعلي بن حسن بن عبد الحميد: أَوْ بِوَاحِدٍ فَقَطْ.

⁷⁰⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 857.

⁷⁰⁵ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 25-26، 297.

⁷⁰⁶ في (ق)، و(ع): الاثنين.

⁷⁰⁷ انظر: روح البيان للمؤلف، 293/4 (تفسير سورة يوسف، الآية: 54).

الكثرة"⁷⁰⁸، وهما في الأصل يُستعملان في الأعداد كما أنّ العِظَم والصَّغَر يستعملان في الأجسام ثم يُستعار كلٌّ منهما للآخر. (فَإِنْ وَرَدَ) هذا تفرّيعٌ على قوله "أو بواحد" فالكلام من الدَّمَج الخفيّ دلٌّ عليه أنّه أُورِدَ ما يردُّ بهما أو بواحد على نَسَقٍ واحدٍ ثم تعرّض لكلٍّ منهما على الترتيب أي: فإن ورد الخبر. (بأكثر) أي: بإسناد أكثر. (في بعض المواضع) والطبقات. (من السَّنَدِ الْوَاحِدِ) أي: من الإسناد الواحد وحدةً حقيقيّة وهو متعلّق بأكثر. وكان عليه أن يقول: "فإن ورد في بعض المواضع بأكثر من السَّنَدِ الواحد" ولكن أئين هو وأمثاله في عباراتهم واعتباراتهم من فضلاء العجم والروم في فصاحتهم وبلاغاتهم. (لَا يَضُرُّ) ذلك الورد في تحصيل قسم [٣٨/١ب] بخصوصه متميّز عما عداه من الأقسام، والضَّرَر في الأصل بمعنى الضَّيْق يقال: مكان ذو ضَرَر أي: ذو ضيق، وفي القاموس: "الضَّرَر: الضَّيْق والضَّيْق"⁷⁰⁹. (إِذْ الْأَقْلُ) تعليل لما قبله؛ لأنّ "إِذ" يجيء للتعليل كما في قوله تعالى ﴿لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ﴾⁷¹⁰ أي: لأجل ظلمكم. (في هَذَا الْعِلْمِ)⁷¹¹ وهو علم أصول الحديث. (يَقْضِي) ويَحْكُم. (عَلَى الْأَكْثَرِ) يعني يكون له الحكم والاعتبار في السَّنَد حتى إذا وجد في بعض الطبقات ما ينقص عن الشرط⁷¹² لم يحصل المشروط بخلاف ما إذا زاد على الشرط؛ فإنّه لا يضرُّ في حُصول المَشْرُوط، مثلاً إنّ من شرط المتواتر أن يرويه جمع بلا حصر في جميع الطبقات، ومن شرط المشهور أن يرويه ثلاثة⁷¹³ كذلك، ومن شرط العزيز أن يرويه اثنان كذلك، ومن شرط الغريب أن يرويه واحد كذلك، فلو زاد في بعض المواضع عدد الرواي في كلٍّ منهما على ما هو شرط فيه لم يضرَّ ذلك ولم يخرج الخبر عن كونه متواتراً ونحوه بخلاف النقص فيما يمكن فيه⁷¹⁴ ذلك وهو ما عدا الغريب ومنه يُعرف سرُّ قول المص⁷¹⁵: "والمراد إلح⁷¹⁶" فإنّه شرط أن لا يرد الخبر بأقلّ من الاثنين، فذكر الأقلّ وهو الواحد؛ لأنّ وُروده به مما يمكن وإن لم يكن شرطاً هنا ثمّ إذا انتقل إلى تفسير الواحد لم يزد على التقييد بالأكثر لعدم إمكان الأقلّ هنا إذ لا أقلّ من الواحد. وبه يظهر صحّة ما ادّعينا من الدمج الخفيّ، هذا أودع القيل والقال فإنّه للعقل عُقال.

(فَالْأَوَّلُ) وهو ما له طرق غير محصورة. (الْمُتَوَاتِرُ) وقد بيّنا ما فيه من اللغة والحكم الشرعيّ. (وَهُوَ الْمُفِيدُ لِلْعِلْمِ الْيَقِينِيّ) أُورِدَ هو إشارةً إلى أنّ ما بعده خبر بعد خبر لا صفة والواو [٣٩/١أ] يشير إلى أنّ المتواتر خبر للأوّل وأنّه في حكم أن يقال: فالأوّل هو المتواتر وحده فالخبر فيه حقيقيّ بمعنى أنّ المتواتر مقصود على ما له طرق كثيرة غير محصورة لا يتجاوزها إلى غيره وفي الثّاني إضافيّ بمعنى أنّ إفادة العلم اليقينيّ مقصورة على المتواتر بالنسبة إلى سائر الأقسام لا تتجاوزها إلى ما عداها منها وإن كان العلم اليقينيّ حاصلًا أيضاً من الحسّيّات والبدهيّات وبعض النظريّات ثمّ القصر مُستفاد من المسند إليه الصّميّ ومن المسند المعرف باللام كما علم في علم البلاغة. ومعنى إفادته العلم اليقينيّ أنّه مُوجِب بنفسه إيجاباً

⁷⁰⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 1356.

⁷⁰⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 550.

⁷¹⁰ سورة الزخرف، الآية: 39.

⁷¹¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، وفي بعض النسخ المطبوعة للترعة، إلّا أنّه في طبعتي شرح شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ونور الدين العتر: في هذا. قال الملّا عليّ القاري في شرحه المذكور، ص 178: وفي بعض النسخ: في هذا العلم.

⁷¹² في (ق): الشروط. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁷¹³ في (ل): ثلاثة.

⁷¹⁴ هنا في الأصل في الهامش، وفي (د)، و(ر)، و(ق) تحت الكلمة: احتراز عن الغريب.

⁷¹⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل): المصنّف.

⁷¹⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، إلّا أنّه في (ع)، و(ل): إلح.

عادياً لسماعه حصول العلم بأنّ هذا المسموع مُنْتَه إلى قائله بلا شبهة وتردّد وسيأتي معنى اليقين في كلام المص⁷¹⁷.
(فَأَخْرَجَ) أي: قيد اليقينيّ. **(النَّظَرِيّ)** أي: الخبر المفيد للعلم النَّظَرِيّ عن حد المتواتر كآته جعل اليقينيّ والضروريّ واحداً كما يدلّ عليه تقييد العلم بالضروريّ فيما بعد، وفي الشرح الرضائي في الكلام⁷¹⁸: "إنّ اليقين إتقان العلم بنفي الشكّ والشبهة عنه نظراً واستدلالاً ولذلك لا يُوصَف به علم القديم ولا العلوم الضرورية⁷¹⁹ إذ لا يقال: تيقنت أنّ السماء في فوق⁷²⁰ انتهى. فأنظر ماذا ترى واليقين عند أهل الحقيقة عبارة عن استقرار العلم في النفس ورسوخه فيها لا عن نفس العلم الذي لا شكّ معه فالعلم اليقينيّ لا يختصّ بالمتواتر. **(عَلَى مَا يَأْتِي تَقْرِيرُهُ)** أي: بناءً⁷²¹ على ما يأتي تقرير كلّ من اليقينيّ والنظريّ وأنّ اليقينيّ هو الضروريّ المقابل للنظريّ. **(بشروطه)** الضمير للمتواتر كما دلّ عليه قوله: **(الَّتِي تَقَدَّمَتْ)** وهي الشروط الأربعة أو الخمسة **[٣٩/١ ب]**. والباء في شروطه للملابسة على أنّه حال من الضمير في المفيد بمعنى حال كون ذلك المتواتر ملتبساً بشروطه المتقدمة فإنّه إذا لم يلبسها لم يفد العلم اليقينيّ. ولا حاجة إلى هذا القيد هنا بل هو لغو؛ لأنّه داخل في مفهوم المتواتر. وقيل: إنّ متعلّق بالأوّل لا بالمفيد أي: الأوّل مع شروطه هو المتواتر، وفيه بُعِد لوجود الفصل القاطع فليُعدّ من جملة سقّطاته.

(وَالْيَقِينُ:) "وَالْيَقِينُ: إزاحة الشكّ يقال: يَقِنُ الأمرَ كَفَرِحَ عِلْمُهُ وَتَحَقَّقَتْ"⁷²². **(هُوَ الْإِعْتِقَادُ)** يقال: اعتقده جعله في عقد قلبه كما قال البيهقيّ: "الاعتقاد: در دل گرفتن، و قرار دادن در دل"⁷²³. "والعقد: الجمع بين أطراف الشيء، وَيُسْتَعْمَلُ ذلك في الأجسام الصُّلْبَةِ كعقد الحبل وعقد البناء، ثم يُستعار للمعاني نحو: عقد البيع، والعهد، وغيرهما"⁷²⁴. ثمّ الاعتقاد شامل لجميع التصديقات وبه خرج الشكّ⁷²⁵؛ لأنّه اعتدال النقيضين عند الإنسان وتساويهما بحيث لا عقد في طرف واحد منهما. **(الْجَارِمُ)** أي: صاحبه لموجب من حسن أو عقل أو عادة. فالجزم "وهو القطع"⁷²⁶ صفة المعتقد في الحقيقة لا الاعتقاد نفسه. وبه خرج الظنّ وهو ترجيح أحد طرفي الحكم مع تجويز الجانب الآخر ويقابله الوهم⁷²⁷. وكثيراً ما يُستعار الظنّ للعلم؛ لأنّ الظنّ الغالب يُداني العلم ويقوم مقامه في العادات والأحكام ومنه المظنّة للمعلم. ومظنّة الشيء بكسر الظاء موضع يظنّ فيه وجوده. **(الْمُطَابِقُ)** للواقع. وبه خرج الجهل المركّب، "وهو عدم العلم بالشيء مع اعتقاد العلم به"⁷²⁸. وزاد بعضهم⁷²⁹ قيداً آخر وهو غير ممكن الزوال ليخرج اعتقاد المقلّد المُصِيب⁷³⁰. **(وَهَذَا هُوَ [٤٠/١] الْمُعْتَمَدُ أَنَّ الْخَبَرَ الْمُتَوَاتِرَ يُفِيدُ الْعِلْمَ الضَّرُورِيَّ)** قوله "أنّ الخبر" تفسير وبيان لقوله "هذا" على

⁷¹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل): المصنّف.

⁷¹⁸ المؤلّف يقصد به "شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية" (الحواشي الرضائية) لرمضان بن محمد الشهير بـ رمضان أفندي المتوفّى سنة 1025 هـ.

⁷¹⁹ في الشرح الرضائي: العلم الضروريّ.

⁷²⁰ انظر: شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية، ص 13.

⁷²¹ في (د): "أي: تقرير بناءً". وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁷²² انظر: القاموس المحيط، ص 1601.

⁷²³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 678/2.

⁷²⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 576.

⁷²⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 179.

⁷²⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 1406.

⁷²⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 179-180.

⁷²⁸ انظر: كتاب التعريفات، ص 143.

⁷²⁹ المؤلّف يقصد به الملّا علي القاري.

⁷³⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 180.

أنّه إشارة مُبهمّة، ونظيره قوله تعالى ﴿كَرَزَجَ أَخْرَجَ شَطْأَهُ﴾⁷³¹ بعد قوله ﴿ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ﴾⁷³² فإنّه على أحد الوجوه تفسير لقوله "ذلك" لإبهامه، [فإذا كان]⁷³³ هذا الأسلوب وارداً في كلام الله تعالى وهو في أعلى طبقات الفصاحة والبلاغة فأولى أن يتبعه كلام العرب في ذلك ثمّ إنّه⁷³⁴ قيّد العلم بالضروريّ إشارة إلى أنّ اليقينيّ في المتن بمعناه ثم فسّر العلم الضروريّ بقوله: (وَهُوَ الَّذِي يَضْطَرُّ الْإِنْسَانَ إِلَيْهِ) أي: إلى ذلك العلم⁷³⁵. والاضطرار بالفارسيّة: "بيچاره گر دانیدن"⁷³⁶ من الضرورة المشتقة من الضّر وهو التّازل ممّا لا مدفع له وما لا يمكن الامتناع منه وإن ضرّ، يقال: "اضطرّه إلى الشيء أي: أخوّجه وألجّاه فاضطرّ بضّم الطّاء"⁷³⁷ أي: أخوّج وألجّيه⁷³⁸. (بَحِيْثٌ لَا يُمَكِّنُهُ دَفْعُهُ)⁷³⁹ أي: دفع ذلك العلم عن قلبه. وهو معنى قولهم العلم الضروريّ ما لا يكون تحصيله مقدوراً للمخلوق⁷⁴⁰ فلا يشمل ما كان اختيارياً لحصوله بتوجّه العقل إلى طرف المبادي من غير نظر واستدلال وبتقليل حدقة أو⁷⁴¹ إصغاء⁷⁴² وشم⁷⁴³ ونحو ذلك. فبينه وبين الضروريّ الاختياريّ عموم وخصوص مطلق والأعمّ هو الاختياريّ وفي مقابلة الأوّل [الضروريّ الغير الاختياريّ]⁷⁴⁴ الاكتسابيّ [فبينهما مباينة]⁷⁴⁵ وهو الذي يحصل بالكسب ومباشرة الأسباب وفي مقابلة الثاني [وهو الضروريّ الاختياريّ]⁷⁴⁶ الاستدلاليّ وهو ما يحصل بالنظر في الدليل وبين الاكتسابيّ والاستدلاليّ عموم مطلق أيضاً⁷⁴⁷ والأعمّ الاكتسابيّ فكل استدلاليّ اكتسابيّ من غير عكس.

(وَقِيلَ:) القائل إمام الحرمين⁷⁴⁸، وحجّة الإسلام⁷⁴⁹، والسّمّنيّة⁷⁵⁰ وبرايمه⁷⁵¹ الهند من الفلاسفة⁷⁵². (لَا يُفِيدُ) أي: المتواتر. (الْعِلْمُ إِلَّا نَظَرِيّاً) واستدلاليّاً، يعني إنهم أنكروا إيجابه علم اليقين والضرورة وقالوا: لا يوجب إلّا

731 سورة الفتح، الآية: 29.

732 سورة الفتح، الآية: 29.

733 ما بين المعقوفين سقط من (ق).

734 في (ق): إن. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

735 سقط من (د).

736 انظر: تاج المصادر للبيهقي، 703/2.

737 انظر: القاموس المحيط، ص 550.

738 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (د): "أي: أخوّج ألجّيه"، وفي (ر): "أي: أخوّج وأبطيء"، وفي (ل): "أي: أخوّج ألجّاه".

739 في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 180: بَحِيْثٌ لَا يُمَكِّنُ دَفْعُهُ. قال محقّق الكتاب عبد الفتاح أبو غدة: في المطبوعة: يمكنه.

740 في (د): للمخلوق.

741 في (ط)، و(ل): و.

742 في (ع): صغاء.

743 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، إلّا أنّه في (د): أو شم، وفي (ع): رسم، وفي (ط)، و(ل): شم.

744 ما بين المعقوفين سقط من (ق)، و(ع).

745 ما بين المعقوفين سقط من (ع)، و(ط)، و(ل).

746 ما بين المعقوفين سقط من (ق)، و(ع).

747 في (ق) هنا بعدها زيادة "والأعمّ مطلق أيضاً" وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

748 هو: الإمام الكبير، شَيْخُ الشَّافِعِيَّةِ، إِمَامُ الْحَرَمَيْنِ، أَبُو الْمُعَالِي زَيْنُ الدِّينِ عَبْدُ الْمَلِكِ ابْنُ الْإِمَامِ أَبِي مُحَمَّدٍ عَبْدَ اللَّهِ بْنِ يُوسُفَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يُوسُفَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ حَيُّوَيْهِ الْجَوْزِيِّ الطَّائِي، ثُمَّ التِّسَابُورِيِّ، صَاحِبُ التَّصَانِيفِ، الْمُتَوَفَّى سَنَةَ 478 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 468/18-477 (رقم 240)، شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 362-358/34. قال الشريف المرحاني: "إمام الحرّين: حيث أُطْلِقَ عند الشافعية فالمراد الجوزي عبد الملك بن عبد الله بن يوسف، أبو المعالي، شيخ الإمام الغزالي، ت 478هـ". كتاب التعريفات، ص 93.

749 هو: الشَّيْخُ، الْإِمَامُ، الْبَحْرُ، حَجَّةُ الْإِسْلَامِ، أَعْجَوْنَةُ الزَّمَانِ، زَيْنُ الدِّينِ، أَبُو حَامِدٍ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَحْمَدَ الطُّوسِيّ، الشَّافِعِيّ، الْغَزَالِيّ، صَاحِبُ التَّصَانِيفِ، وَالدَّكَاؤُ الْمَفْرُوطُ، الْمُتَوَفَّى سَنَةَ 505 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 346-322/19 (رقم 204)، البداية والنهاية، 213/16-215، شذرات

[١/٤٠ب] الظن. وقال قوم آخر منهم النّظام⁷⁵³ من المعتزلة، وأبو عبد الله البلخي⁷⁵⁴: "إنّه يُوجب علم الطّمأنينة وهو فوق الظنّ ودون اليقين".⁷⁵⁵ واستدلّ النافون لكونه مُوجباً للعلم الضّروريّ بأنّ التواتر مركّب من الآحاد وكلّ واحد من تلك الآحاد يحتمل الكذب حالة الإنفراد ولا يزال ذلك الاحتمال بانضمام المحتمل إلى⁷⁵⁶ المحتمل حتى لو انقطع الاحتمال لأنقلب الجائر ممتنعاً وهو محال. قلنا⁷⁵⁷ في الجواب عن هذا الاستدلال: لم لا يجوز أن يحصل اليقين من انضمام الظّنون إلى أن ينقلب الاحتمال يقيناً كما يحصل الشّيع والرّيّ والسكر⁷⁵⁸ من الأكل والشرب على التدرّج مع أنّ كلّ لقمة وجرعة لا تفيد الشّيع والرّيّ والسكر، ألا ترى أنّ الله تعالى نهي عن التفرّق وحثّ على الاجتماع لما "أن يد الله ونصرته على الجماعة"⁷⁵⁹، ففي الاجتماع من القوة ما ليس في الافتراق سواء كان ذلك في الأمور العقليّة والحسيّة⁷⁶⁰ كما لا يخفى على ذوي الإدراك.

(وَلَيْسَ)⁷⁶¹ هذا القول المفيد لعدم الإفادة. (بشيء) مُعتدّ به كما يُفيدة التنكير وإن كان شيئاً من الأشياء في نفسه، ويجوز أن يُحمل على المبالغة في التّفي كآثمه ليس بشيء في نفسه فضلاً عن اعتداده كما قيل: إذا رأي غير شيء ظنّه رجلاً وهو أنكر النكرات، ثمّ موجود ثمّ مُحدّث ثمّ جسم ثمّ نام ثمّ حيوان ثمّ إنسان ثمّ بالغ ثمّ ذكر ثمّ رجل. (لأنّ العلم بالتّواتر)⁷⁶² أي: العلم الحاصل بمضمون المتواتر بسبب التّواتر. (حاصل لمن ليس له أهليّة النظر كالعالميّ) والصّبيان

الذهب لابن العماد الحنبلي، 13-10/4؛ هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين لإسماعيل باشا، 81-79/2؛ معجم المؤلفين تراجم مُصنّفي الكتب العربيّة لعمر رضا كحالة، 269-266/11.

⁷⁵⁰ هم قوم من أهل الهند من عبدة الأصنام، يقولون بالتناسخ وعدم إفادة العلم بغير الحواس. وقالوا بقدوم العالم. انظر: الفرق بين الفرق وبيان الفرقه الناحية لعبد القاهر البغدادي، ص 253، 311، 312، 346؛ شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 65، 81-82.

⁷⁵¹ هم قوم من أهل الهند من عبدة الأصنام، يقولون بالتناسخ وعدم إفادة العلم بغير الحواس. وقالوا بنفي التّواتر. الملل والنحل للشهرستاني، 97-95/3.

⁷⁵² انظر لتفصيل المسئلة: المستصفي من علم الأصول للغزالي، 254-251/1؛ شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 180-181؛ شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 65.

⁷⁵³ هو: أبو إسحاق إبراهيم بن سيار مؤلّ آل الحارث بن عباد، الضّبعيّ، البصريّ، المتوفّى سنة 231 هـ. شَيْخُ الْمُعْتَزَلَةِ، صاحبُ التّصانيف، المُتَكَلِّمُ. تَكَلَّمَ فِي الْقَدَرِ، وَانْفَرَدَ بِمَسَائِلَ، وَهُوَ شَيْخُ الْحَاجِظِ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 98-97/6 (رقم 3131)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 542-541/10 (رقم 172)؛ لسان الميزان لابن حجر، 67/1 (رقم 173).

⁷⁵⁴ المؤلف إن كان يقصد به مُحدّث بلخ فهو أبو عبد الله مُحَمَّدُ بْنُ عَقِيلِ بْنِ الْأَزْهَرِ بْنِ عَقِيلِ بْنِ الْبَلْخِيِّ، الحافظُ، الإمامُ، الثّقَةُ، الأَوْحَدُ، وَصَاحِبُ "الْمُسْتَدَبِ الْكَبِيرِ"، وَ"الْثَانِيخ"، وَ"الْأَنْوَابِ"، المتوفّى سنة 316 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 791/3 (رقم 783)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، أيضاً، 416-415/14 (رقم 229)، وإن كان يقصد به شيخ المعتزلة وهو الأظهر من كلامه فهو أَبُو الْقَاسِمِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَلْخِيِّ، الكعبيّ، الحُرَّاسِيّ، صاحبُ التّصانيف، المتوفّى سنة 319 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 384/9 (رقم 4968)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 256-255/15 (رقم 107)؛ لسان الميزان لابن حجر، 256-255/3 (رقم 1103).

⁷⁵⁵ انظر لتفصيل المسئلة: المستصفي من علم الأصول للغزالي، 254-251/1؛ شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 180-181.

⁷⁵⁶ سقط من (ق).

⁷⁵⁷ القائل به رمضان أفندي الذي سبقترجمته.

⁷⁵⁸ انظر لتفصيل المسئلة: شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 65.

⁷⁵⁹ الحديث ورد باللفظ، منها: "يد الله مع الجماعة" الترمذي، الفتن، 7، (رقم الحديث: 2166)؛ "يد الله على الجماعة" الترمذي، الفتن، 7، (رقم الحديث: 2167)؛ النسائي، الحارثية، 6، (رقم الحديث: 4025)؛ الطبراني، المعجم الكبير، 186/1، (رقم الحديث: 489)؛ الحاكم، المستدرک على الصّحیحین، 115/1، 116. الحديث صححه الألباني في صحيح الجامع الصغير، 1340/2، (رقم الحديث: 8065).

⁷⁶⁰ هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع): كالحبل المؤلف من الشعرات فإنّ كل واحد منها ضعيفة لكنه يحصل للمجموع من حيث هو مجموع قوّة لا يكون لكل واحدة منها فجواز كذب كلّ واحد لا يوجب كذب المجموع وإن كان المجموع نفس الآحاد.

⁷⁶¹ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 181: وليس هذا، وفي طبعة اليواقيت والدّرر للمناوي، 257/1: وليس هذا القول.

⁷⁶² في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 180: لِأَنَّ الْعِلْمَ بِالْمُتَوَاتِرِ.

والبله. وهو بتشديد الميم منسوب إلى العامة ضد الخاصة⁷⁶³. يقال: فلان عامي أي: واحد من العامة، والعامي تخفيف الميم من تصرفات العامة والصحيح التشديد وهو من العموم بمعنى الشمول [١/١٤١أ] وذلك باعتبار الكثرة، والعامة سُموا بذلك لكثرتهم وعمومهم في البلد وباعتبار الشمول سُمي ما يُلَفَّ على الرأس عمامة بالكسر فقليل تَعَمَّم نحو تنعَّم وتقمَّص. (إِذِ النَّظَرُ) والفكر. (تَرْتِيبُ أُمُورٍ مَعْلُومَةٍ) "الترتيب في اللغة: جعل كل شيء في مرتبته، وفي الاصطلاح: جعل الأشياء المتعددة بحيث يُطلق عليها اسم واحد، ويكون لبعضها نسبة إلى بعض بالتقدم والتأخر"⁷⁶⁴ [بأن يقال: هذا متقدم على ذاك وذاك متأخر عنه]⁷⁶⁵. والمراد بالاسم الواحد ما يشمل الواحد الحقيقي كالحَدَّ والرَّسْم والقياس [في التصديقات]⁷⁶⁶ والاعتباري كالقول الشارح [في التصورات]⁷⁶⁷ والشكل الأول [في التصديقات]⁷⁶⁸. واحتز بالتقدم والتأخر عن تركيب الأدوية؛ فإنه ليس بترتيب [بل هو تأليف]⁷⁶⁹. والأمور المعلومة أعم من أن يكون اثنين أو ثلاثة⁷⁷⁰ ومن أن تكون تصویریة أو تصدیقیة، والتصديقية أعم من أن تكون يقينية أو ظنية أو جهلية، ولذا قال: (أَوْ مَظْنُونَةٍ) أي: أمور مظنونة ليس فيها يقين بل ترجيح أحد الطرفين على الآخر. فالفكر والنظر كما يجري في التصورات يجري في التصديقات أيضاً وكما يكون في اليقين يكون أيضاً في الظنون والجهالات. (يُتَوَصَّلُ بِهَا) أي: بتلك الأمور المعلومة والمظنونة. (إِلَى عُلُومٍ أَوْ ظُنُونٍ)⁷⁷¹ تصویریة أو تصدیقیة كما إذا حاولنا تحصيل معرفة الإنسان⁷⁷² وعرفنا الحيوان بأنه جسم نام حساس متحرك بالإرادة والتألق بأنه المدرك للعلوم بقوة الفكر فرتبناهما بأن قدّمنا الحيوان لعمومه وأخرنا التألق لخصوصه حتى يتصل الذهن من ذلك الترتيب إلى تصوّر الإنسان الذي يُطلب من ترتيب الحيوان التألق، وكما إذا أردنا التصديق بأنّ العالم حادث وسَطُّنا لفظ المتغيّر بين طرفي المطلوب⁷⁷³ بأن يجعل محمولاً في الصغرى وموضوعاً في [١/١٤١ب] الكبرى وحكمنا بأنّ العالم متغيّر⁷⁷⁴ وكل متغيّر حادث⁷⁷⁵ فيحصل لنا⁷⁷⁶ التصديق بحادث العالم هذا في التصرّو والتصديق اليقيني⁷⁷⁷، وأما النظر في التصديق الظني فكقولنا هذا الحايط⁷⁷⁸ ينتشر منه التراب وكل حايط⁷⁷⁹

⁷⁶³ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 181.

⁷⁶⁴ انظر: كتاب التعريفات، ص 118.

⁷⁶⁵ ما بين المعقوفين موجود في الأصل، وفي (د) فقط.

⁷⁶⁶ ما بين المعقوفين موجود في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق).

⁷⁶⁷ ما بين المعقوفين موجود في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق).

⁷⁶⁸ ما بين المعقوفين موجود في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق).

⁷⁶⁹ ما بين المعقوفين موجود في الأصل، وفي (د)، و(ر).

⁷⁷⁰ في (ل): ثلاثة.

⁷⁷¹ في طبعتي شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 182، واليواقيت والذّرر للمناوي، 257/1: إلى معلوم أو مظنون. هنا في الأصل، وفي (ر) تحت هذه

العبارة: "من قبيل النشر المرتب". وهو هكذا أيضاً في (د)، إلا أنه فوق العبارة.

⁷⁷² هنا في هامشي الأصل، و(د): "تمثيل لتحصيل التصور النظري". وهو هكذا أيضاً في (ر)، إلا أنه تحت العبارة.

⁷⁷³ هنا في الأصل، وفي (د) مكتوب تحت هذه العبارة: "العالم حادث". وهو هكذا أيضاً في (ر)، إلا أنه فوق العبارة.

⁷⁷⁴ هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع): بديهي لما شاهدنا فيه من التغيرات والحوادث المختلفة من الحركات والسكنات.

⁷⁷⁵ هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع): حدوثاً زمانياً إذ لا نزاع في الحدوث الدائي. وذلك لأن كل متغيّر محل للحوادث وكل ما هو محل لها لا يخلو عنها وكل ما لا يخلو عنها فهو حادث قطعاً.

⁷⁷⁶ هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع): من ترتيب هاتين المتقدمتين.

⁷⁷⁷ هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع): صفة التصديق؛ لأنّ اليقين والظن والجهل لا تجري في التصورات لعدم الحكم فيها.

⁷⁷⁸ في (ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): الحائط.

⁷⁷⁹ في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): الحائط.

ينتشر منه التراب يَنْهَدَم فهذا الحايط⁷⁸⁰ ينهدم، ونحوه هذا الرجل يطوف بالليل وكل من يطوف بالليل فهو سارق فهذا الرجل سارق وهذا قياس مركب من الصغرى اليقيني والكبرى الظني ويسمى بالظني باعتبار كونه مركباً من الظني واليقيني والاعتبار في مثل هذا الطرف الأخص ولذلك ينتج ظناً. وأما النظر الذي يجري في التصديق الجهلي فكما قيل العالم مُسْتَنَغَن عن المؤثّر وكل مُسْتَنَغَن عن المؤثّر قدّم فالعالم قدّم وهذا قياس مركب من صغرى مجهولة ومن كبرى معلومة وكل قياس مركب من المجهولة والمعلومة ينتج مجهولاً. ثم التعريف مشتمل على العلل الأربع فالترتيب إشارة إلى العلة الصورية⁷⁸¹ بالمطابقة فإن صورة الفكر هي الهيئة الاجتماعية الحاصلة للتصورات أو⁷⁸² التصديقات كاهيئة الحاصلة لأجزاء السرير في اجتماعها وترتيبها وإلى العلة الفاعلية⁷⁸³ بالالتزام إذ لا بد لكل ترتيب من مرتّب وهي ههنا القوة العاقلة كالتجّار للسرير وأمور معلومة إشارة إلى العلة المادية⁷⁸⁴ كقطع الخشب للسرير. وقوله "يُتَوَصَّلُ بِهَا" إلخ⁷⁸⁵ إشارة إلى العلة الغائية⁷⁸⁶ فإن الغرض من ذلك الترتيب ليس إلا أن يتوصّل الذهن إلى المطلوب المجهول كجلوس السلطان على السرير. (وَلَيْسَ فِي الْعَامِّي أَهْلِيَّةَ ذَلِكَ) الترتيب. (فَلَوْ كَانَ) العلم الحاصل بسبب التواتر. (نَظَرِيّاً) كما قيل. (لَمَّا حَصَلَ لَهُمْ) أي: العامي فإنه جنس يتناول العوام كلّهم ولذا [١/٢٤٢] جمع الضمير وإلا فالظاهر له. والحاصل أن إيجاب الخبر المتواتر للعلم ضروري يحصل للمستدلّ وغيره حتى الصبيان والبُله الذين لا اعتناء⁷⁸⁷ لهم بطريق الاكتساب فلا يتوقّف على النظر وإن أمكن ترتيبه بأن يُقال: هذا خبر قوم⁷⁸⁸ لا يتصور تواطؤهم على الكذب وكل خبر هذا شأنه فهو صادق مُوجب للعلم، فإن قلت: لا نسلم أن المتواتر مُوجب للعلم فضلاً عن كونه ضرورياً فإنه لو كان مُوجباً للعلم لكان خبر التّصاري يكون عيسى عليه السّلم مُقتولاً وكذا خبر اليهود بتأييد دين موسى عليه السّلم مُوجباً للعلم لكونه خبراً متواتراً والتالي باطل وإلا لكان المنكر مُوجب هذين الخبرين ومفهومهما كافراً وليس كذلك وكذا المقدم وهو كون الخبر المتواتر مُوجباً للعلم، قلت: لا نسلم أن ذلك الخبر متواتر لجواز توافقه على الكذب فلا يكون متواتراً فظهر من هذا أن الدليل قول مؤلف من قضايا يستلزم لذاته قولاً آخر نحو العالم حادث ويُعرّف أيضاً بأنه الذي يمكن التوصل بصحيح النظر فيه إلى العلم بمطلوب خبري فالدليل على وجود الصّانع هو العالم فهو استدلال من الأثر إلى المؤثّر ولذا قالوا من نشأ في بلاد المسلمين وسبح الله عند رؤية صانعه فهو خارج عن حدّ التقليد فليس الدليل في الحقيقة ملاحظة الصغرى والكبرى وترتيب المقدمات للإنتاج على قاعدة المعقول وإلا لبقى الصبيان والنسوان والعبيد والإماء والأعراب والبُله في حدّ التقليد فالقلد في هذا الزمان نادر بل غير موجود هذا. وقد سبق أن الضروريّ اثنان أحدهما الضروريّ الذي عرّفه المص⁷⁸⁹ والثاني الضروريّ الاختياري الذي يُجامع الاكتسابيّ فإنّ الاكتسابيّ أعمّ من الاستدلاليّ فما كان بمباشرة [١/٢٤٢ب] بعض الأسباب

780 في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): الحائط.

781 هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع): وهي التي يتوقّف الشيء عليها بالفعل يعني يكون وجوده بما بالفعل.

782 في (ق): "و". وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

783 هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع): وهي ما يتوقّف الشيء عليها بالإيجاب.

784 هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع): فإنّ مادة الشيء بأن يحصل الشيء بالقوة من الأمور الداخلة فيه فالأمور المعلومة بالنسبة إلى الفكر كذلك.

785 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، إلا أنّه في (ل): إلخ. وهو غير موجود أصلاً في (ع).

786 هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا (ع): وهي التي يتوقّف الشيء عليها من جهة الغرض فإنّ الغاية والغرض مترادفان.

787 في (ق): لاهتداء. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

788 هنا في الأصل تحت الكلمة: من طرف السمنية والبراهمة.

789 هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلا أنّه في (ل): المصنّف.

كالإصغاء وتقليب الحديقة ونحوهما يكون ضرورياً واكتسابياً معاً والاكسابي من قبيل النظر في الجملة. فعليك بالتأمل في المقام فقد لوحث لك، والعلم عند الله العالم⁷⁹⁰.

(وَلَا حَ) "أي: بَدْء، وَلَا حَ الْبَرْقُ أَوْ مَضَى، وَسَهَيْلٌ تَلَأْلَأَ، وَالسَّيْفُ لَمَعَ"⁷⁹¹. (بِهَذَا التَّفْصِيلِ) أي: تعريف الضروري والنظري. (الْفَرْقُ بَيْنَ الْعِلْمِ الضَّرُورِيِّ وَالْعِلْمِ النَّظَرِيِّ) وهو المبانيّة؛ لأنّ النظر هو الاستدلاليّ الذي يحصل بالنظر في الدليل فبين الضروريّ الذي عرّفه وبين الاستدلاليّ كمال⁷⁹² تباين وكذا بينه وبين الاكتسابيّ الذي يحصل بمباشرة الأسباب سواء كان هناك استدلال أو لا، فبين الاكتسابي والاستدلالي عموم مُطلق. (إِذِ الضَّرُورِيُّ يُفِيدُ الْعِلْمَ بِلَا اسْتِدْلَالٍ) ولا اكتساب أيضاً أي: يفيد العالم به العلم بلا استدلال على ذلك العلم من أين جاء هو. وكان الظاهر أن يقال: "إِذِ الضَّرُورِيُّ هُوَ الْعِلْمُ الْحَاصِلُ بِلَا اسْتِدْلَالٍ"؛ لأنّه هو الذي نحن بصددده لكنّه أشار إلى أنّه كما يكون العلم ضرورياً يكون المفيد للعلم أيضاً ضرورياً كذا قيل، لكن لم نسمع أنّ هذا الخبر ضروريّ إلا أن يكون باعتبار مفاده وهو العلم بل أنّ الخبر المتواتر مثلاً يفيد العلم الضروريّ، فكان على المص⁷⁹³ أن يقول: "إِذِ الْعِلْمُ الضَّرُورِيُّ مُفَادٌ بِلَا اسْتِدْلَالٍ". (وَالنَّظَرِيُّ يُفِيدُهُ لَكِنْ مَعَ الْإِسْتِدْلَالِ عَلَى الْإِفَادَةِ) أي: على طريق إفادته العلم ومن أين استفيد هو وفيه ما في الأوّل من البحث. (وَأَنَّ الضَّرُورِيَّ) عطف على المعنى فإنّ قوله "إِذِ الضَّرُورِيُّ" في قوة؛ لأنّ الضروريّ ولو قال "وأيضاً أنّ الضروريّ" لما احتاج إلى ما ذكر. (يَحْصُلُ لِكُلِّ سَامِعٍ) ولو كان صبيّاً أو امرأة أو أعمياً أو أبله أو نحو ذلك [١/٤٣أ]. (وَالنَّظَرِيُّ) أي: وأنّ النظر. (لَا يَحْصُلُ إِلَّا لِمَنْ فِيهِ) الظاهر لمن له⁷⁹⁴. (أَهْلِيَّةُ النَّظَرِ) والاستدلال وهو الخاصّة العلماء أهل الأدلّة فهم يشاركون العامّة العملة المقلّدين في حصول العلم الضروريّ ويفارقونهم في العلم النظريّ لاختصاصه بهم كما أفاده الحصر. واعلم أنّ العلم الضروريّ أقوى من العلم النظريّ؛ لأنّه لا يزول بتشكيك المشكّك، وأمّا النظريّ فقد يطرأ عليه التّطرّف الآخر فينسخه، وهو من مصائب العلماء، ويُدانيه الكشف الخياليّ فإنّه دون الكشف اليقينيّ القلبيّ فقد لا يطابق الواقع. ومن الله العصمة في كل باب.

(وَأِنَّمَا أَتَاهُمْتُ) أي: أنا، قال الراغب: "كلما يصعب على الحاسّة إدراكه إن كان محسوساً، وعلى الفهم إن كان معقولاً فهو مبهم"⁷⁹⁵ انتهى. وعلى هذا قول البيهقيّ: "الإبهام: پوشيده⁷⁹⁶ بگذاشتن، و بستنه کردن"⁷⁹⁷. (شُرُوطُ الْمُتَوَاتِرِ)⁷⁹⁸ الخمسة أي: أغلقت باب بيانها. (فِي الْأَصْلِ) أي: المُنْتَن؛ لأنّ الشّرح تبع له ومؤسّس عليه. وفي الإبهام إشارة إلى أنّ تلك الشّروط لائحة للمنتهى في الجملة وإن لم تُذكر؛ لأنّ الورود بلا حصر يستلزم الإحالة ونحوها. (لأنّه) أي: المتواتر. (عَلَى هَذِهِ الْكَيْفِيَّةِ) والحيثيّة الواقعة في الشّرح من البيان والإيضاح. (لَيْسَ مِنْ مَبَاحِثِ عِلْمِ الْإِنْسَانِ) لاسيّما المتن الموجز لا يسهل البيان المفصل والكلام المبسوط. والمباحث جمع المبحث من البحث، "وهو لغة: الطّلب

⁷⁹⁰ ليس في (د).

⁷⁹¹ انظر: القاموس المحيط، ص 307.

⁷⁹² في (ق)، و(ع): كما. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁷⁹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلا أنّه في (ل): المصنّف.

⁷⁹⁴ في (ق): له من. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁷⁹⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 149.

⁷⁹⁶ في تاج المصادر: پوشیدن.

⁷⁹⁷ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 479/2.

⁷⁹⁸ في طبعة علي بن حسن بن عبد الحميد: شُرُوطُ التَّوَاتُرِ.

والتفتيش، واصطلاحاً: هو إثبات النسبة الإيجابية والسلبية بين الشئتين بطريق الاستدلال⁷⁹⁹ أي: إثبات المحمولات للموضوعات. وقولهم العلم [٤٣/١ب] باحث أي: البحث واقع فيه، لا أنّ العلم نفسه باحث، ولذا قال: (إِذْ عِلْمُ الْإِنْسَانِ يُبْحَثُ فِيهِ) يعني يَبْحَثُ فيه الباحث وهو أهل علم الإسناد. (عَنْ صِحَّةِ الْحَدِيثِ) "الحديث الصحيح: هو ما سَلِمَ لفظه عن زكَاةٍ ومَعْنَاهُ من مخالفةِ آيةٍ، أو خبر متواتر، أو إجماع، وكان راويه عدلاً، وهو في مقابلة السقيم"⁸⁰⁰. وعَمَلُ الزَّوْاي بِخِلَافِ مَا رَوَاهُ يَدُلُّ عَلَى سَقَمِهِ. والمراد من الصّحة ههنا معناها اللغوي، يشمل الحسن أيضاً. "والحسن من الحديث: أن يكون راويه مشهوراً بالصدق والأمانة غير أنّه لم يبلغ درجة الحديث الصحيح، لكونه قاصراً في الحفظ والوثوق، وهو مع ذلك يرتفع عن حال مَنْ دُونَهُ"⁸⁰¹. فالحسن بالاصطلاح مخالف للصحيح الاصطلاحى وإن كان لكل منهما صحّة لغة. (أَوْ ضَعْفُهُ) "والضعيف من الحديث: ما كان أدنى مرتبةً من الحسن، وضعفه يكون تارةً لضعف بعض الرواة من عدم العدالة، أو سوء الحفظ، أو تهمته في العقيدة، وتارةً بعلل أخرى، مثل: الإرسال، والانقطاع، والتدليس"⁸⁰². كما سيأتي. فأو للمقابلة أو للتنويع. (لِيُعْمَلَ بِهِ) أي: بذلك الحديث في غير الضعيف. (أَوْ يُتْرَكَ) الحديث⁸⁰³ فلا يعمل به. فالتروك هو الحديث لا من حيث نفسه بل من حيث العمل به وهذا في الأحكام، وأمّا في الفضائل فقد ثبت عن الإمام أحمد⁸⁰⁴ وغيره أنّهم قالوا: "إِذَا رَوَيْنَا فِي الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ شَدَّدْنَا، وَإِذَا رَوَيْنَا فِي الْفَضَائِلِ سَاهَلْنَا؛ لِأَنَّ فِي الْفَضَائِلِ فَضَائِلَ وَإِنْ لَمْ يُرَوْ فِيهِ تِلْكَ الدَّلَائِلُ، أَمَّا الْأَحْكَامُ فَلَا بَدَّ فِيهَا مِنَ الْإِحْكَامِ"⁸⁰⁵، وذلك كحديث التلقين بعد الدفن فإنّه ضعيف⁸⁰⁶، لكن العلماء عملوا به في كل عصر إلى هذا الآن [٤٤/١أ] إذ لا حرج في العمل ولا منع منه؛ لأنّه من باب الفضائل والرغائب. (مِنْ حَيْثُ صِفَاتِ الرِّجَالِ) متعلّق ببيّحث. وفيه إشارة إلى أنّ كلّ علم إنّما يُبْحَثُ فيه من عوارضه الدّاتية لا من حيث نفسه كما سبق. والمراد بالرجال إسناد الحديث وطريقه، وبصفتهم العدالة والضبط وغيرهما. وفيه رمز بأنّ السند لا بدّ وأن يكون فيه كمال التحوّلية وإن كان امرأةً وبأنّ أهل الإسناد هم الرجال حقيقة لورائتهم مقام التبليغ فهم يُبَشِّرُونَ مع الرّسل، وأمّا الفقهاء غير الرواة فهم دُوْنَهُمْ. (وَصَيَغُ الْأَدَاءِ) مثل: أخبرنا وحدثنا وأنبأنا وسمعتُ منه إلى غير ذلك كما سيجيء. والصّيغ بكسر الصّاد وفتح الياء جمع صيغة بمعنى الكلمة؛ لأنّها مصوغة على هيئة مستقيمة يقال:

⁷⁹⁹ انظر: كتاب التعريفات، ص 102.

⁸⁰⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 146.

⁸⁰¹ انظر: كتاب التعريفات، ص 151.

⁸⁰² انظر: كتاب التعريفات، ص 212.

⁸⁰³ هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا نسختي (ق)، و(ع): فالتقدير ليكون الحديث معمولاً به أو متروكاً.

⁸⁰⁴ سنائي ترجمته.

⁸⁰⁵ مما نقل عنه ذلك: سفيان الثوري، وعبد الله بن المبارك، وعبد الرحمن بن مهدي، وسفيان بن عيينة، ويحيى بن معين، والإمام أحمد بن حنبل، وغيرهم من الأئمة. انظر: تاريخ يحيى بن معين برواية الدوري، 247/3، 278 (رقم 1161، 1331)؛ تاريخ يحيى بن معين برواية عثمان بن سعيد الدارمي، ص 114 (رقم 348)؛ كتاب الجرح والتعديل لابن أبي حاتم، 41/1، 30/2-31، 435؛ المستدرک علی الصحيحین للحاکم، 490/1؛ المدخل إلى كتاب الإكليل للحاكم أيضاً، ص 29؛ الكفاية في علم الرواية للخطيب البغدادي، ص 133-134؛ الجامع لأخلاق الراوي للخطيب البغدادي أيضاً، 122/2-123 (رقم 1300، 1301)؛ مجموع الفتاوى لابن تيمية، 65/18؛ فتح المغيب شرح ألفية الحديث للعراقي، 147/1؛ فتح المغيب بشرح ألفية الحديث للسخاوي، 332/1-333؛ تدريب الزاوي للسيوطي، 350/1-351؛ حكم العمل بالحديث الضعيف بين النظرية والتطبيق والدعوى، ص 34-67.

⁸⁰⁶ الطبراني، المعجم الكبير، 249/8-250، (رقم الحديث: 7979)؛ ابن عساکر، تاريخ مدينة دمشق، 73/24. الحديث ضعفه عدد من العلماء. انظر: المجموع شرح المذهب للتوحي، 304/5؛ الأذکار للتوحي أيضاً، ص 237-238؛ التذكرة في الأحاديث المشتهرة للزركشي، ص 34-35 (رقم 17)؛ مجمع الزوائد للهيتمي، 45/3؛ تلخيص الخبير لابن حجر، 269/2-272 (رقم 797)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 191 (رقم 345)؛ الدرر المنتشرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي، ص 261 (رقم 467)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 376/1-377 (رقم 1016)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 268 (رقم 190)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 64/2-65 (رقم 599)؛ إرواء الغليل للألباني أيضاً، 203/3-205 (رقم 753).

"صَاعَ اللهُ فُلَانًا صِيعَةً حَسَنَةً: خلقه، والشَّيْءَ هَيَّاءَ عَلَى مِثَالِ مُسْتَقِيمٍ فَأَنْصَاعَ، وَهُوَ صَوَاعٌ وَصَايَغٌ⁸⁰⁷ وَصَيَّاعٌ. وَالصَّيَّاعَةُ بِالْكَسْرِ: حَرْفُتُهُ"⁸⁰⁸. ثُمَّ إِنَّ الْأَوَّلَى فِي التَّعْرِيفِ أَنْ يُقَالَ: أَصُولُ الْحَدِيثِ عِلْمٌ بِأَصُولٍ يُعْرَفُ بِهَا أَحْوَالُ حَدِيثِ الرَّسُولِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ⁸⁰⁹ مِنْ حَيْثُ صَحَّةُ النَّقْلِ عَنْهُ وَالضَّعْفُ وَالتَّحْمِلُ وَالْأَدَاءُ كَمَا فَعَلَهُ غَيْرُهُ.

[المتواتر: لا يبحث عن رجاله]

(وَالْمُتَوَاتِرُ لَا يُبْحَثُ عَنْ رِجَالِهِ) أي: عن صفات رجاله بحذف المضاف. (بَلْ يَجِبُ الْعَمَلُ بِهِ مِنْ غَيْرِ بَحْثٍ) "لإيجابه اليقين، وإن ورد عن الفساق والمبتدعة، بل عن الكفر"⁸¹⁰ "كما سيحيى في محله. ولذا لم يُفرد ابن الصلاح ولا من اختصر كتابه كالتنوي⁸¹² ولا من نظمهم كالعراقي⁸¹³ المتواتر بنوع خاص كما أفردوا غيره يعني لم يجعلوه في جملة الأنواع كغيره.

(فَالْفَائِدَةُ): "مبني على السكون؛ لأنه غير مركب إذ الغرض من ذكره إنما هو إخطاره بالبال عند الشروع [١/٤٤ب]. فلا يُقدَّر له ما يكون معه جملة"⁸¹⁴، وكذا الفصول الواقعة في عنوان المسائل، أو هو خبرٌ مُبتدأٌ تُخَذَفُ "أي: هذه فائدة⁸¹⁵ عظيمة يجب أن تحفظ لتمييز⁸¹⁶ المتواتر من غيره"⁸¹⁷. فالتنوين للتعظيم. "والفائدة"⁸¹⁸ في اللغة: ما حَصَلَتْ مِنْ عِلْمٍ أَوْ مَالٍ مُشْتَقٌّ مِنْ "الفيد" بمعنى استحداث المال أو الخير. وقيل: اسم فاعل من "فَأَذْنُهُ" إذا أَصَبَتْ فَوَادِهِ"⁸¹⁹، فرسمه بالياء على الأول وبالهَمْزَة على الثاني. "وفي العُرف: هي المصلحة المرتبة على فعل من حيث هي ثمرته ونتيجته. وتلك المصلحة من حيث إنها على طرف الفعل تسمى غاية، ومن حيث إنها مطلوبة للفاعل بالفعل تسمى غرضاً، ومن حيث إنها باعثة للفاعل على الإقدام على الفعل وصدر الفعل لأجلها تسمى علّة غائيّة. فالفائدة"⁸²⁰ والغاية مَحْدَتَانِ بِالذَّاتِ وَمَخْتَلِفَانِ بِالاعتبار كما أَنَّ الغرض والعلّة الغائيّة أيضاً كذلك؛ لأنّ الحَيْثِيَّتَيْنِ متلازمتان⁸²¹. ودليل اعتبار كل حَيْثِيَّةٍ فيما اعتبرت فيه إضافة أهل العربية الغرض إلى الفاعل دون الفعل والعلّة الغائيّة بالعكس⁸²²، يقال: غاية الفعل. فالأولان أعمّ من الآخرين مطلقاً إذ ربّما يترتّب على الفعل فائدة⁸²³ لا تكون مقصودة لفاعله كذا في شرح

⁸⁰⁷ في القاموس: صائع.

⁸⁰⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 1014.

⁸⁰⁹ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله عليه وسلم.

⁸¹⁰ في (د)، و(ل): الكفرة.

⁸¹¹ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 186.

⁸¹² تقدّمت ترجمته.

⁸¹³ تقدّمت ترجمته.

⁸¹⁴ انظر: فروق حَقِّي للمؤلف، ص 132.

⁸¹⁵ في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): فائدة.

⁸¹⁶ في (ق)، و(ط): التميز. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁸¹⁷ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 186.

⁸¹⁸ في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): الفائدة.

⁸¹⁹ انظر: فروق حَقِّي للمؤلف، ص 132.

⁸²⁰ في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): فالفائدة.

⁸²¹ في (د)، و(ر): متلازمان.

⁸²² انظر: فروق حَقِّي للمؤلف، ص 348.

⁸²³ في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): فائدة.

الوضعية⁸²⁴. (ذَكَرَ ابْنُ الصَّلَاحِ) خصَّ ابن الصَّلَاحِ بالذكر أو قدَّمه لأمرين: أحدهما: أن يُورد المنع الآتي على إمام جليل في هذا الفن فيظهر فضله عليه، والثاني: إنَّ الوجود الذي ادَّعاه ابن الصَّلَاح وإن كان على قلة فهو لشرفه أقدم من العدم الذي ادَّعاه غيره. فقولُه "ذكر ابن الصَّلَاح" أي: حكى عن نفسه في مقدِّمته المشهورة وتفرَّد بما ادَّعاه لا أنَّه حكاة عن غيره⁸²⁵ [٤٥/١]. (أَنَّ مِثَالَ الْمُتَوَاتِرِ)⁸²⁶ المثل يشير إلى الاتحاد في جميع الوجوه بخلاف النحو فإنَّه يشير إليه في بعضها⁸²⁷. (عَلَى التَّفْسِيرِ الْمُتَقَدِّمِ) أي: على التعريف المذكور الذي جمع بين الشُّروط الخمسة. (يَعِزُّ وَجُودُهُ) يقال: عزَّ الشيء قلَّ فلا يكاد يوجد كأنَّه في غزاة من الأرض أي: صُلِّبه يصعب الوصول إليه⁸²⁸، فالعزة مُتَضَمِّنَةٌ لمعنى التَّقي كقولُه تعالى ﴿فَأَبَى أَكْثَرَ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا﴾⁸²⁹ أي: لم يقبل إلَّا إِيَّاه، ولذا صحَّ الاستثناء بقولُه: (إِلَّا أَنْ يُدَّعَى ذَلِكَ) أي: لا يوجد مثال المتواتر إلَّا أن يدعى ذلك الوجود ويدلَّ على كون الاستثناء من عدم الوجود المشتمل عليه لفظ العزة ما سيأتي من قوله، وما ادَّعاه من العزة ويجوز أن يُشار بذلك إلى التواتر المفهوم من لفظ المتواتر لكن الأول أظهر، قوله "يُدَّعَى" على صيغة المجهول من الادِّعاء وهو الإتيان بالدَّعوى. (فِي حَدِيثٍ مَنْ كَذَبَ عَلَى مُتَعَمِّدًا فَلَيْتَبَوُّا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ)⁸³⁰ فإنَّه رواه اثنان وسبعمائة صحابياً وفيهم العشرة المبشَّرة ولم يتفق هذه الزاوية في غير هذا الحديث ولم يزل عدده في زيادة على الاستمرار⁸³¹. فإن قلت: هل فرق بين كذب عليه وكذب له أم الحكم فيهما سواء؟ قلت: معنى "كذب عليه" نسبة الكلام إليه كاذباً سواء كان عليه أو له. قاله الكرماني⁸³² في شرح قوله عليه الصَّلوة⁸³³ والسَّلام⁸³⁴: "لا تكذبوا عليَّ فإنَّ من كذب عليَّ فليُلج النَّار"⁸³⁵. ويخُدشه ما أورده الإمام الزَّاغبي في كتاب الذريعة حيث قال فيه: "رؤي عنه صَلَّى الله عليه وسلم أنَّه قال "إذا أتاكم عتيَّ حديث يدلَّ على هدى، أو يردَّ عن ردِّي⁸³⁶ فاقبلوه قلته أو لم أقله، وإن [٤٥/١] أتاكم عتيَّ حديث يدلَّ على ردِّي⁸³⁷، أو يردَّ عن هدى فلا تقبلوه فإنِّي لا أقول إلَّا حقاً"⁸³⁸، وسيأتي

⁸²⁴ المسَّمَّى بشرح الرسالة الوضعية العضدية لعلاء الدين علي بن يحيى السمرقندي. ستأتي ترجمته. انظر للنص المذكور فيه: إستانبول، مكتبة سليمانية، قسم: رئيس الكتاب، إستانبول، مكتبة سليمانية، قسم: رئيس الكتاب، تحت رقم: 1176، مقدمة الكتاب عند قول "فهذه فائدة". هو شرح لكتاب الرسالة الوضعية لعضد الدين الإيجي المتوفى سنة 756 هـ.

⁸²⁵ انظر: علوم الحديث، ص 268.

⁸²⁶ هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا نسختي (ق)، و(ع): قال ابن الصَّلَاح: "من سئل عن إبراز مثال له أعني تَطَلُّبُهُ" ثم قال: "نعم حديث من كذب عليَّ إلح ثراه مثالا لذلك، فإنَّه نقله من الصحابة العدد الجَمَّ". وحديث المسح على الخفين صرح ابن عبد البر بأنَّه متواتر. انظر: علوم الحديث، ص 268-269.

⁸²⁷ انظر: فروق حَتَّى للمؤلف، ص 273.

⁸²⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 563.

⁸²⁹ سورة الإسراء، الآية: 89.

⁸³⁰ هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا نسختي (ق)، و(ع): "اقتصَر في النَّسخ على من كذب عليَّ، والمقص إلح ولهذا كتبه تماماً"، إلَّا أنَّه في (ر): "اقتصَر في النَّسخ على من كذب عليَّ والمقص إلى آخره ولذا كتبه تماماً"، وفي (ط): "اقتصَر في النَّسخ من كذب عليَّ والمقص إلح ولذا كتبه تماماً"، وفي (ل): "اقتصَر في النَّسخ من كذب عليَّ والمقص إلح ولذا كتبه تماماً". انظر لهذا الاختصار: طبعة نور الدين العتر، ص 45، وطبعة البواقيت والذَّهر للمناوي، 261/1. الحديث متفق عليه. البخاري "العلم"، 38، (رقم الحديث: 110)؛ ومسلم، "المقدمة"، 3، (رقم الحديث: 3)؛ "الزهد"، 72، حديث، (رقم الحديث: 3004).

⁸³¹ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 187.

⁸³² انظر: الكواكب الدَّري في شرح صحيح البخاري للكرماني، 110/2. تقدَّمت ترجمة الكرماني.

⁸³³ في (ل): الصلاة.

⁸³⁴ في (ل): والسلام، وفي (ع): عليه السَّلام.

⁸³⁵ الحديث متفق عليه. البخاري "العلم"، 38، (رقم الحديث: 1106)؛ مسلم، "المقدمة"، 1، حديث، (رقم الحديث: 1).

⁸³⁶ في (ق): روى. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النَّسخ الأخرى. وهو في الذريعة للراغب في طبعة دار الكتب العلمية، ص 175: "ردى"، وفي طبعة دار السَّلام، ص 195: "ردى".

⁸³⁷ في الذريعة للراغب في طبعة دار الكتب العلمية، ص 175: "ردى"، وفي طبعة دار السَّلام، ص 195: "ردى".

الكلام عليه في محله⁸³⁹. وإنما قال متممداً؛ لأنّ الناسي لا يدخل في هذا الوعيد. والتبوء بالفارسية "كفرتن جاي"⁸⁴⁰، أخذ من المباءة وهي المحلة ويتعدى إلى مفعول واحد، وقال أبو علي: إلى اثنين أيضاً، "وبؤأت له مكاناً: سؤتيه وهيأته"⁸⁴¹ وتبؤ الدار اتخذها مسكناً. والمعنى فليتخذ مؤضع تُعود من التار فلفظه أمر ومعناه خبر يعني فإنّ الله يُبؤئ⁸⁴² مقعده منها فتعبيره بصيغة الأمر للإهانة ويجوز أن يقال: إنّ القبيح من الأعمال ينسب إلى العمّال وقد كان الكذب سبباً للتبوء⁸⁴³ فكأنّه المبوء بسبب عمله الذي هو الكذب فهو العامل والمتخذ مباءة.

(وَمَا ادْعَاهُ) ابن الصلاح. (مِنَ الْعِزَّةِ) أي: القلّة. (مَمْنُونٌ) فإنّ من أمثلة المتواتر⁸⁴⁴ قوله عليه الصلوة⁸⁴⁵ والسلم⁸⁴⁶: "نصّر الله امرأ سمع مقالتي فادّأها إلى من لم يسمعها فربّ حامل فقه غير فقيه وربّ حامل فقه إلى من هو

⁸³⁸ الحديث ذكره بهذا اللفظ الزاغب الأصفهاني في الذريعة إلى مكارم الشريعة (ص 175، طبعة دار الكتب العلمية) (ص 194-195، طبعة دار السلام). وردت في هذا المعنى أحاديث بألفاظ مختلفة؛ منها: "إِذَا حَدَّثْتُمْ عَنِّي بِحَدِيثٍ يُؤَافِقُ الْحَقَّ فَصَلُّوهُ، وَخُذُوا بِهِ، حَدِّثْ بِهِ أَوْ لَمْ أَحَدِّثْ". ذكره العلماء في كتب الموضوعات والمشتهرات. انظر: الضعفاء الكبير للعقيلي، 32/1 (رقم 14)؛ الكامل في ضعفاء الرجال، 26/1؛ الموضوعات لابن الجوزي، 187/1-188؛ ترتيب الموضوعات للذهبي، ص 68 (رقم 160)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 263/1 (رقم 994)؛ القول المسدد في الذب عن المسند للإمام أحمد لابن حجر، ص 87-89؛ لسان الميزان لابن حجر أيضاً 455/1 (رقم 1409)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 56-57 (رقم 59)؛ اللآلئ المصنوعة للسيوطي، 195/1؛ كشف الخفاء للعجلوني، 90-89/1 (رقم 220)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 278-283 (رقم 28)، ص 488 (رقم 58).

⁸³⁹ في القسم الأول، وهو الحديث الموضوع من مسألة الطعن بكذب الراوي في الحديث في قسم أسباب الطعن في الراوي، ونص كلامه هناك كالتالي: (وَقَدْ يُعْرَفُ الْوَضْعُ بِإِقْتِرَارِ وَاضِعِهِ) أي: واضع الحديث الذي تفرّد به كقول عمر بن صبيح: أنا وضعت خطبة النبي صلى الله عليه وسلم أي: الخطبة الطويلة التي كان ينسبها إليه. وكما زوى عن أبي عصمة وهو نوح بن أبي مریم "أنه قيل له: من أين لك عن عكرمة عن ابن عباس في فضائل القرآن سورة سورة؟ فقال: إني رأيت الناس قد أقرضوا عن القرآن واشتغلوا بفقه أبي حنيفة ومغازي محمد بن إسحاق فوضعت هذه الأحاديث حسبة" وهو اسم من الاحتساب بمعنى الاعتداد بالعمل بأن يجعل أجره في حسابه وهو إنّما يكون لمن نوى بعمله وجه الله إذ لا أجر لغيره، وهكذا حال الحديث الطويل الذي يُروى عن أبي بن كعب عن النبي صلى الله عليه وسلم في فضل القرآن سورة سورة فإنه اعترف راويه بالوضع، والحاصل أنّ أكثر ما ورد في فضائل القرآن سورة سورة موضوعات وضعها رجل من أهل عبادان لترغيب الناس في القرآن في تلاوته وحفظه، قال الشيخ تقي الدين: بغضّ المفسرين كالواحد وغيره أودعوها في تفاسيرهم وهذا خطأ منهم" وهكذا قال ابن الصلاح في مقدمته، قال العراقي: "كل من أودع من تلك الأحاديث تفسيره كالواحد والتعليق والتخشيّر لمخطيء في ذلك ولكن من أبرز إسناده منهم كالواحد والتعليق فهو أبسط لعذره إذ أحال ناظره على الكشف عن سنده وإن كان لا يجوز له السكوت عليه من غير بيانه وأما من لم يُرر سنده وأورده بصيغة الجرّم فخطأه أفحش كالتخشيّر" انتهى. يقول الفقير: الظاهر أنّ مرّ ذكر من أهل التفسير ومن يليهم كالبياضاي والسمرقندي والمولى أبي السعد إنّما ذكروا تلك الأحاديث في تفاسيرهم من غير بيان وضعها عملاً بالحديث الذي أوردته الإمام الزاغب في كتاب الذريعة حيث قال فيه: "روى عنه صلى الله عليه وسلم أنه قال: 'إذا أتاكم عتي حديث يدلّ على هُدًى، أو يرّد عن ردى فاقبلوه قلته أو لم أقله، وإن أتاكم عتي حديث يدلّ على ردى، أو يرّد عن هُدًى فلا تقبلوه فإنّي لا أقول إلّا حقاً" انتهى. وقد ثبت عن الإمام أحمد وغيره أنّهم قالوا: "إذا رويّا في الحلال والحرام شدّدنا أي: في الرجال والأسانيد، وإذا رويّا في الفضائل ساهلنا؛ لأنّ في الفضائل فضائل وإن لم يُرو فيه تلك الدلائل، أما الأحكام فلا بدّ فيها من الإحكام" ومما يؤيد ما قلنا ما قال الإمام الغزالي في الإحياء: "من أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: 'من احتجم يوم السبت والأربعاء فأصابه برص فلا يلومنّ إلا نفسه" وقد احتجم بعض المحدثين يوم السبت، وقال هذا الحديث ضعيف فبرص، وعظم ذلك عليه حتى رأى رسول الله صلى الله عليه وسلم في المنام فشكا إليه ذلك فقال: لم احتجمت في يوم السبت؟ فقال: لأنّ الراوي كان ضعيفاً، قال: أليس كان قد نقل عتي؟ فقال: تبث يا رسول الله! فدعا له رسول الله صلى الله عليه وسلم بالشفاء فأصبح وقد زال ما به" انتهى. فظهر أنه فرق بين وضع الحديث وبين العمل بالموضوع بناء على حسن الظنّ وقد سبق أنّ الموضوع داخل في الأحاديث الضعيفة وإن كان أدونها، ومن العجب ما قال ابن الصلاح: "ولقد أكثر الذي جمع في هذا العصر الموضوعات في نحو مجلّدين فأودع فيهما كثيراً ما لا دليل على وضعه، وإنّما حقه أن يذكر في مطلق الأحاديث الضعيفة" انتهى. فويل للمحدثين مما كتبوا أيديهم بغير علم بل باتباع ظنّ وإنّ بعض الظنّ إثم على أنّ من شأنهم تخطئة بعضهم بعضاً وجرحه فأين الصواب وقد حكموا ببعض الوضع وهو في الصحيح وقد عكسوا الأمر وهو في الموضوع عرفه من عرفه وخجله من جهله والعلم عند الله الخبير. ثم إنّ الوضع كما يُعرف بإقرار واضعه كذلك يُعرف بما ينتزّل منزلة إقراره كأن يُحدّث عن شيخ بحديث لا يُوجد إلّا عنده ثم يسأل عن مولده فيذكر تاريخاً يعلم وفاة ذلك الشيخ قبله ولا يُعرف برواية هذا الذي حدّث عنه، قال بعضهم وفي القطع به تأمل لاحتمال أن يكون زوا بطريق الوجادة أو عن رجل عنه (قَالَ ابْنُ دَقِيقِ الْعِيدِ).

⁸⁴⁰ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 845/2.

⁸⁴¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 158.

⁸⁴² في (ق): يُبؤأ. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁸⁴³ في (ق): للتبؤأ. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁸⁴⁴ انظر لأمثلة أخرى: تدريب الراوي للسيوطي، 630-631/6.

أفقه منه⁸⁴⁷848. ففي الحفظ والضبط والتأدية والتبليغ منافع دينية. وقد سبق أن مرتبة التبليغ مرتبة الأنبياء، فمن رغب في هذه المرتبة الجليّة فليكن من أهل الرواية لكن مع الاحتياط العظيم. (وكذا) ممنوع. (مَا أَدْعَاهُ غَيْرُهُ) أي: غير ابن الصلاح كابن حبان⁸⁴⁹، والحازمي⁸⁵⁰ بالحاء المهمة والزاء المعجمة⁸⁵¹. (مِنْ الْعَدَمِ) رأساً. والمراد عدم وجود المتواتر في نفسه. (لِأَنَّ ذَلِكَ) تعليل لكلا المنعَيْن أي: لأنّ كلاً من الادّعاءَيْن ادّعاء العزّة وادّعاء الغدم. (نَشَاءُ)⁸⁵² أي: حدث وارتفع. (عَنْ قِلَّةٍ أَطْلَاعٍ)⁸⁵³ وعلم وهو من الافتعال. (عَلَى كَثْرَةِ الطُّرُقِ) [٤٦/١] هذه دعوى مجردة فإنّ المص⁸⁵⁴ وإن كان من الحفاظ فالذين قبله لَيَسُوا بأدّون حالاً منه في الاطلاع المذكور بل أعلى كعباً وأوسع باعاً. (وَأَحْوَالِ الرِّجَالِ وَصِفَاتِهِمْ) عطف على كثرة الطُّرُق وصفاتهم عطف تفسير للأحوال؛ لأنّ الحال والصفة بمعنى واحد وتلك الصفات كالعدالة والضبط ونحوهما. فإن قلت: قد سبق أنّ الخبر المتواتر يَجِبُ العمل به من غير بحث عن صفات رجاله وههنا أدخلها تحت الاطلاع فَبَيْنَ كلاميه تناف، قلت: هذا القيد وإن كان يرى مُستدرَكاً مُخِلّاً إذ ليس ذلك من شروط المتواتر إلّا أنّ فيه تأكيداً لعدم تواطعهم على الكذب. وقيل: لَيَسَ المراد بالأحوال ما يتعلّق بعلم الإسناد من العدالة والجرّح والضبط وعدمه بل ماله دخل في معرفة المتواتر من تباين أوطانهم ومذاهبهم وطبائعهم وقبائلهم وأصنافهم وروايتهم، والرواية عنهم مما يُفْضِي إلى الوقوف على كثرة الطُّرُق وإحالة تواطعهم على الكذب. (الْمُقْتَضِيَةَ لِإِبْعَادِ الْعَادَةِ أَنْ يَتَوَاطَّأُوا عَلَى كَذِبٍ)⁸⁵⁵ صفة للكثرة والأحوال لكن المقتضي للإبعاد في الحقيقة ليس هو الكثرة والأحوال نفسها بل العلم بها، وكان الظاهر أن يقول: "لإحالة العادة" ليوافق ما سبق من كلامه، لكنّه تَفَنَّنَ في العبارة؛ لأنّ الإبعاد الذي هو بالفارسية "دور كردن"⁸⁵⁶ إذا أُبْعِد استلزم الإحالة ألا ترى إنّ ما كان بعيداً عن الصّواب عند أولى التَّهَيُّ يُعَبَّرُ عنه بالخال فليُعبَّرَ بالبعيد عن المحال أيضاً. (أَوْ يَحْصُلَ مِنْهُمْ اتِّفَاقٌ) أي: من غير قصد عطف على يتواطؤوا، وضمير يحصل يرجع إلى الكذب، ومنهم إلى من رجع إليه ضمير يتواطؤوا وهم الطُّرُق والرجال. وقد سبق [٤٦/١] بيان ما يتعلّق بالشقّين.

⁸⁴⁵ في (ل): الصلاة.

⁸⁴⁶ في (ل): والسلام، وفي (ع): عليه السّلام.

⁸⁴⁷ هنا في هوامش جميع النسخ ما عدا نسخ (د)، و(ق)، و(ع): "في الحديث" إنّ أمرَ الناس عليّ في صحبته وماله أبو بكر" هذا حديث صحيح جاء عن بضعة عشر صحابياً وكثرة طرقه عدّ من المتواتر. إنسان العيون". انظر: إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون (السيرة الحلبية) لنور الدين الحلي، 486/3.

⁸⁴⁸ أبو داود، "العلم" 10، (رقم الحديث: 3660)؛ الترمذي، "العلم" 7، (رقم الحديث: 2656-2658)؛ ابن ماجه، "المقدمة/السنة" 18، (رقم الحديث: 230-236)، "المناسك"، 76، (رقم الحديث: 3056)؛ أحمد، المسند، 80/4-82؛ 183/5. انظر لطرق الحديث وتخرجه: قطف الأزهار المتناثرة للستيوطي، ص 28-30، (رقم الحديث: 2)؛ نظم المتناثر من الحديث المتواتر للكثاني، ص 42، (رقم الحديث: 3. انظر أيضاً: دراسة حديث "نظر الله امرأً سمع مقالتي..." روايةً ودرايةً لعبد المحسن بن حمد العباد.

⁸⁴⁹ سنائي ترجمته.

⁸⁵⁰ هو الإمام الحافظ، الحجة الناقد، النّسابة البار، أبو بكر زين الدين محمد بن موسى بن عثمان الحازمي الهمداني، المتوفى سنة 584 هـ. صاحب كتاب "الاعتبار في التّاسخ والمنسوخ من الآثار"، وكتاب "شروط الأئمة الخمسة"، وغيرها من الكتب. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1363/4-1365 (رقم 1106)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 167/21-172 (رقم 84).

⁸⁵¹ انظر: شروط الأئمة الخمسة للحازمي، ص 142. فتح المغيث بشرح الفية الحديث للسخاوي، 19/1؛ شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 187.

⁸⁵² أي: "نشأ" كما في (ر)، وفي النسخ المطبوعة للترجمة.

⁸⁵³ في بعض النسخ المطبوعة للترجمة: عَنْ قِلَّةٍ أَطْلَاعٍ. انظر: طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 187؛ وطبعة علي حسن بن حسن بن عبد الحميد، ص 61؛ وطبعة محمد صبيحي حلاق، ص 43.

⁸⁵⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل): المصنّف.

⁸⁵⁵ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 187: على الكذب.

⁸⁵⁶ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 444/2.

(وَمِنْ أَحْسَنِ مَا يُقَرَّرُ بِهِ)⁸⁵⁷ خبر مقدم لقوله "أنّ الكتب"⁸⁵⁸ إلخ⁸⁵⁹. وفي "من" التبعيضية إشارة إلى أنّ وجوه التقرير كثيرة وهذا بعض أحسنها وهذه دعوى مجرّدة أيضاً؛ فإنّ ما جعله أحسن وكتبه ليقوم حجة على وجه الزمان نظرنا⁸⁶⁰ فيه حتى من تلمذ منه فأين الدعوى من المعنى. (كَوْنُ الْمُتَوَاتِرِ مُوجُوداً) مرفوع على فاعلية يُقَرَّرُ⁸⁶¹ المجهول. (وُجُودٌ كَثْرَةٌ) نصب على المصدريّة أي: موجوداً وجوداً كثيراً فيكون من إضافة الموصوف إلى صفته. (في الأحاديث) متعلّق بموجوداً وهو جمع حديث بمعنى الخبر النبويّ ههنا قال في القاموس: "جمع شاذ"⁸⁶²، وقال في الكشف وغيره⁸⁶³: "اسم جمع للحديث كأباطيل اسم جمع الباطل. وليس بجمع أحدثه كالأعاجيب جمع أعجوبة والأغاليط جمع أغلوطه وغير ذلك"⁸⁶⁴. وقال ابن الكمال⁸⁶⁵: "الأحاديث مبني على واحد المستعمل وهو "الحديث". كأنهم جمعوا "حديثاً" على "أحدثه" ثم جمعوا الجمع على "أحاديث" كقطيع وأقطعة وأقاطيع. والقول بأنّه "اسم جمع للحديث" مردود بأنّه لم يات اسم جمع على هذا الوزن. وأمّا أباطيل فجمع لا واحد له من لفظه كعباديد وشماطيط⁸⁶⁶ انتهى. وإمّا قال على "أحدثه"؛ لأنّ فعلاً لا يجمع على أفاعيل. بل يجمع على فُعْل نحو "قبيل وقُبُل" وعلى أَفْعَل نحو "قفيز وأقفيز"، وعلى فُعْلان نحو "قفيز وفُقْزان"، وعلى أَفْعَاء نحو "نبيّ وأنبياء"، وعلى فُعْلَاء نحو "شهيد وشهداء"، وعلى فِعَال نحو "كریم وكرام"، وعلى أفعال نحو "شريف وأشرف"⁸⁶⁸. ثمّ في قول ابن الكمال⁸⁶⁹ نقصان؛ لأنّه بناء [٤٧/١] الأمر على الاعتبار فهو غير مُعْتَبَر إذ القياس لا يجري في اللغة فالقول ما قالت حذام⁸⁷⁰. (أَنَّ الْكُتُبَ) بفتح الهمزة؛ لأنّ محلّ أن رفع على الابتداء. (الْمَشْهُورَةُ) بين العلماء كالكتب الستة المعتمدة التي من حفظها بأسانيدها وضبط أحوال رواتها يعدّ من

⁸⁵⁷ في طبعة اليواقيت والذّر للمناوي، 267/1: ومن أحسن ما به تقرر.

⁸⁵⁸ هنا في هامشي الأصل، و(ر): أخذه من مقدمة ابن الصلاح فإنّه قال فيه: "المتفق عليه بين البخاري ومسلم مقطوع بصحته والعلم اليقيني النظري واقع به والأمة في إجماعها معصومة من الخطأ وقد اتفقوا على التلقي بالقبول وكذا ما انفرد به أحدهما لأجل التلقي المذكور." هذا كلامه على المعنى. نص كلام ابن الصلاح هكذا: "وهذا القسم جميعه مقطوع بصحته، والعلم اليقيني النظري واقع به. خلافاً لقول من نفى ذلك محتجاً بأنّه لا يفيد في أصله إلا الظن، وإنما تلقته الأمة بالقبول؛ لأنّه يجب عليهم العمل بالظن، والظن قد يخطئ. وقد كنت أميل إلى هذا وأحسبه قوياً ثم بان لي أن المذهب الذي اخترناه أولاً هو الصحيح؛ لأن ظن من هو معصوم من الخطأ لا يخطئ. والأمة في إجماعها معصومة من الخطأ، ولهذا كان الإجماع المبني [في مقدمة ابن الصلاح: الْمُتَيْنِي] على الاجتهاد حجة مقطوعاً بها، وأكثر إجماعات العلماء كذلك. وهذه نكتة نفيسة نافعة، ومن فوائدها: القول بأن ما انفرد به البخاري أو مسلم مندرج في قبيل ما يقطع بصحته لتلقي الأمة كل واحد من كتابيهما بالقبول على الوجه الذي فصلناه من حالهما فيما سبق، سوى أحرف يسيرة تكلم عليها بعض أهل النقد من الحفاظ كالدارقطني وغيره، وهي معروفة عند أهل هذا الشأن، والله أعلم." انظر: علوم الحديث، ص 28-29.

⁸⁵⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر) و(ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (ع)، و(ل) إلخ.

⁸⁶⁰ في (د): نظرو. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁸⁶¹ في (ق): مقرر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁸⁶² انظر: القاموس المحيط، ص 214.

⁸⁶³ كالبيضاوي (أبو الخير ناصر الدين عبد الله بن عمر بن محمد بن علي الشيرازي، المتوفى سنة 685 هـ) في أنوار التنزيل وأسرار التأويل، 155/3 (تفسير سورة يوسف، الآية: 6).

⁸⁶⁴ انظر: الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، 188/3 (تفسير سورة المؤمنون، الآية: 44).

⁸⁶⁵ تقدّمت ترجمته.

⁸⁶⁶ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر) مكتوب فوق الكلمة: "ونحوهما من التباشير والدهاير والتضاعيف والمقاليذ والمذاكير والأبايل". وهو هكذا أيضاً في (ط)، و(ل) إلّا أنّه فيهما مشرّ إلى في الهامش.

⁸⁶⁷ انظر: تفسير ابن الكمال باشا، إستانبول، مكتبة سليمان، قسم أسعد أفندي، تحت رقم: 59، ورقة: 241 أ (تفسير سورة يوسف، الآية: 6).

⁸⁶⁸ انظر: فروق حقيّ للمؤلف، ص 24.

⁸⁶⁹ تقدّمت ترجمته.

⁸⁷⁰ في (د): حذام. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى.

الحفاظ، وهي: موطأ مالك بن أنس، وصحيح البخاري، وصحيح مسلم، وسُنن أبي داود، وجامع الترمذي⁸⁷¹، وسُنن النسائي، وذكر بعضهم ابن ماجة بدل مالك، وكالسُنن الكبير للبيهقي، وشرح السنّة للبخاري وغير ذلك. (الْمُتَدَاوِلَةُ بِأَيْدِي أَهْلِ الْعِلْمِ) التداول بالفارسية: "أز يك ديگر"⁸⁷² فراكرفتن⁸⁷³. يقال: تداولته الأيدي: تناقلته، "وتداول القوم كذا، أي: تناوله"⁸⁷⁴ واحد بعد واحد منهم على سبيل المناوبة دون الاجتماع. والمداولة⁸⁷⁵: نقل الشيء من واحد إلى واحد، يقال: داول الله بينهم، كذا وأداله كما قال: ﴿وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ﴾⁸⁷⁶ أي: نُصَرِّفُهَا بَيْنَهُمْ نُدِيلُ لِهَؤُلَاءِ تَارَةً وَلِهَؤُلَاءِ أُخْرَى. (شَرْقًا وَغَرْبًا) منصوبان على الظرفية أي: المأخوذة المنقولة بأيدي العلماء في البلاد الواقعة في ناحيتي الشرق والغرب وما بينهما، والشرق طلوع الشمس، والغرب: غيبتها. وقيل لكل مُتَبَاعِدٍ: غريب⁸⁷⁷. (الْمَقْطُوعُ عِنْدَهُمْ) أي: عند أهل العلم. وهو بالنصب على أنه صفة بعد صفة للكتب وتذكيره؛ لأنه صفة جرت على غير من هي له ومُسْنَدٌ إلى ظاهره وهو قوله: (بَصْحَةٌ نَسَبَتْهَا) أي: نسبة تلك الكتب⁸⁷⁸. (إِلَى مُصَنِّفِيهَا) متعلق بالنسبة. وأصله مُصَنِّفَيْنِ خُذِفَتِ النَّونُ لأجل الإضافة وقد أومأنا إلى النسبة قريباً [١/٤٧٤]. وأمّا صحّة تلك النسبة فحاصلة⁸⁷⁹ من التواتر لا من خبر الأحاد المخفوف بالقرائن كما قيل فلما حصل القطع بنفس النسبة فكذا بصحّتها؛ لأنها صارت بمنزلة البديهيّ والحسيّ كتواتر القرآن. (إِذَا اجْتَمَعَتْ) أي: تلك الكتب والجملّة خبر "أن". (عَلَى إِخْرَاجِ حَدِيثٍ) من الأحاديث من مُعَدِّنِهِ يقال: خرج خُروجاً بَرَزَ من مقرّه وحاله سواء كان مقرّه داراً أو بلدًا أو ثوباً وسواء كان حاله خالَةً في نفسه أو في أسبابه الخارجة، وحقيقة الإخراج نقل شيء كائن في داخل ما يُحِيطُهُ إلى خارجه فهو أكثر ما يقال في الأعيان، والتّخريج أكثر ما يقال في العلوم والصناعات. (وَتَعَدَّدَتْ طُرُقُهُ) أي: أسانيد ذلك الحديث. (تَعَدُّدًا تُحِيلُ الْعَادَةَ تَوَاطُئُهُمْ عَلَى الْكُذِبِ) مُنْتَهِيًا هَذَا الشَّرْطُ. (إِلَى آخِرِ الشُّرُوطِ) الخمسة المعتبرة في الخبر المتواتر. (أَفَادَ الْعِلْمُ الْبَيِّنِيَّ بِصَحَّتِهِ)⁸⁸⁰ أي: أفاد الاجتماع المذكور العلم الضروريّ بصحّة ذلك الحديث. والجملّة جواب "إذا"، ولمّا ورد أن يقال: هذه دعوى إمكان الوجود وليس في تلك الكتب عينٌ ممّا زعمت من الاجتماع قال: (وَمِثْلُ ذَلِكَ) الحديث المجتمع على إخراجها الموجود فيه شروط المتواتر. (فِي الْكُتُبِ الْمَشْهُورَةِ كَثِيرٌ) أي: كثير في الكتب المشهورة. فالجاء متعلّق بما بعده، وكان الظاهر الإضمار بأن يقول: "كثير فيها" لكنّه لمّا بَعُدَ الْمَسَافَةُ أظهرها، وأيضاً أراد التشنيع على من أنكر ما ذكر، أقول قد لا يفيد الاجتماع العلم الضروريّ؛ لأنه من طريق الخطّ والكتابة فقد يقع فيها السهو والغلط، إمّا من المصنّفين أو من النّاسخين إذ ليس المخلوق وإن بَعُدَ في العقل وتعمّق [١/٤٨٨] في الحفظ والضبط بمحفوظ، وكذا كلامه

⁸⁷¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ع)، إلا أنّه في (ط)، و(ل): الترمذي.

⁸⁷² ف (د): زيكديكر، وفي (ع): يكديكر.

⁸⁷³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 866/2.

⁸⁷⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 322.

⁸⁷⁵ في (ق): المتداولة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁸⁷⁶ سورة آل عمران، الآية: 140.

⁸⁷⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 604.

⁸⁷⁸ سقط من (ق).

⁸⁷⁹ ف (د): في صلة، وفي نسخة: واصله. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁸⁸⁰ في بعض النسخ المطبوعة للترجمة: "أَفَادَ الْعِلْمُ الْبَيِّنِيَّ بِصَحَّتِهِ إِلَى قَائِلِهِ" انظر: طبعة علي حسن بن حسن بن عبد الحميد، ص 62، وطبعة نور الدين عتر، ص 46،

وفي بعضها: "أَفَادَ الْعِلْمُ الْبَيِّنِيَّ بِصَحَّتِهِ نِسْبَتَهُ إِلَى قَائِلِهِ" انظر: طبعة شرح نخبه الفكر للملا علي الفاري، ص 188، وطبعة محمد صبحي حلاق، ص 43،

وطبعة اليواقيت والدّرر للمناوي، 268/1.

بل ذلك من شأن الكلام القديم كما قال تعالى: ﴿وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾⁸⁸¹ فلا بد لمن وصل إليه الخبر من سماع عن راويه⁸⁸² العدل⁸⁸³؛ فإنه أقوى من الأخذ من الكتب وإن صحَّحت نسبتها إلى الثقات. والله درّ بعض أهل الحقائق⁸⁸⁴ في قوله: "قد يظهر من الخليفة الآخذ الحكم من الله تعالى ما يخالف حديثاً ما في الحكم فيتخيّل أنه من الاجتهاد وليس كذلك، وإنما هذا الإمام لم يثبت عنده من جهة الكشف ذلك الخبر عن النبي صلى الله عليه وسلم ولو ثبت لحكم به وإن كان طريق الإسناد العدل عن العدل فما العدل بمعصوم من الوهم الذي هو مبدأ السهو والتسيان ولا من النقل على المعنى الذي هو مبدأ التأويلات والتحريفات فمثل هذا يقع من الخليفة اليوم"⁸⁸⁵ انتهى.

[الآحاد]

(والثاني) من الأقسام الأربعة. (وهو أول أقسام الآحاد) أي: الأقسام المقابلة للمتواتر⁸⁸⁶ فترتبه تالية للمتواتر عند الجمهور لا أنه أحد قسمي المتواتر كما عند البعض. "وقسم الشيء: ما يكون مُندرجاً تحته وأخص منه كالاسم، فإنه أخص من الكلمة ومندرج تحتها. وقسيم الشيء: ما يكون مقابلاً للشيء ومندرجاً معه تحت شيء آخر كالاسم، فإنه مُقابل للفعل ومندرج معه تحت شيء آخر وهو⁸⁸⁷ الكلمة التي هي أعمّ منهما⁸⁸⁸، وسيجيء معنى خبر الواحد. (ما له طرقٌ مَحْصُورَةٌ بِأَكْثَرِ مِنْ اثْنَيْنِ) أي: حديث له أسانيد محصورة في أكثر منهما بأن يرويه جماعة ثلاثة⁸⁹⁰ أو أكثر عن جماعة كذلك يعني كل منهم عن شيخه⁸⁹¹. فقوله "والثاني" مُبتدأ "وما له" إلخ⁸⁹² خبره باعتبار الدمج. وقوله "وهو" إلخ⁸⁹³ جملة مُعْتَرِضة بين المبتدأ والخبر، وفيه الحكم بالشيء على نفسه، فكان [٤٨/ب] الواجب عليه أن يقول: "والثاني أي: ماله طرق مَحْصُورَةٌ" إلخ⁸⁹⁴ لِيُذَكَّرَ أَنَّ الأول هو ما له طرق غير مَحْصُورَةٌ كما صرّحنا به هُنالك. فإن قلت: فليكن "ماله" إلخ⁸⁹⁵ بدلاً من أول الأقسام وخبر المبتدأ المشهور في الممتن حتى يستقيم المعنى، قلت: منعه من ذلك الواو في قوله:

881 سورة الحجر، الآية: 9.

882 في (ع): رواية. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا، وفي (د) و(ر) و(ق) وفي النسخ الأخرى.

883 هو هكذا هنا في الأصل، إلا أنه في (ر)، و(ق): "راويه العدل" بزيادة العدل. فهو في (د)، و(ط)، و(ل): "راويه" بدون العدل، وفي (ع): "رواية" بدون العدل.

884 في (ق)، و(ع): الحقايق. قال عنه المؤلف في روح البيان، 571/3: "قال حضرة الشيخ الأكبر قدس سره الأطهر: ...".

885 انظر: فصوص الحكم لابن عربي، ص 164. نقله عنه المؤلف في روح البيان، 571/3 (تفسير سورة التوبة، الآية: 129).

886 انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 911.

887 في (ق): هي. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

888 في (د) و(ق): منها. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

889 انظر: كتاب التعريفات، ص 256.

890 في (ل): ثلاثة.

891 انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 191.

892 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق)، إلا أنه في (ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): إلخ.

893 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ط)، إلا أنه في (ع)، و(ل): إلخ. وهو ساقط أصلاً من (ق).

894 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، إلا أنه في (ع)، و(ط)، و(ل): إلخ.

895 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ط)، إلا أنه في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ل): إلخ.

[المشهور والمستفيض]

(وَهُوَ الْمَشْهُورُ) على أنَّ عاداته في مثل ذلك إيراد الواو ليكون المتن خبراً عن الشرح فيحصل الدّمع كما قال في الأول وهو المفيد ولو ترك الواو ههنا لكان الكلام على أسلوب الأول إذ التقدير هناك فالأول هو المتواتر كما بيّناه والصّميم راجعٌ إلى "ما له" إلخ⁸⁹⁶ لا إلى الثاني وإن كان عبارة عنه. (عِنْدَ الْمُحَدِّثِينَ) أي: في حكمهم واعتبارهم واحترز به عما اشتهر على اللّلسنة كما سيجيء (سُمِّيَ) التّوع الثاني وهو "ما له" إلخ⁸⁹⁷ (بِذَلِكَ) أي: بالمشهور. (لَوْضُوحِهِ) وظهوره لكون رواته أكثر من اثنين⁸⁹⁸ فإنّ أصل الشّهرة في اللغة "ظهور الأمر على شُئْعة" كما في القاموس⁸⁹⁹. قال الرّاعب: "شَهْرٌ فَلَانٌ واشتهر يقال في الخير والشر"⁹⁰⁰. وسُمِّيَ العدد المعروف من الأيّام بالشهر؛ لأنّه يُشْهَر بالقمر. (وَهُوَ) أعاد "هو" إشارة إلى أنّ ما عبده خبر لا صفة. (الْمُسْتَفِيزُ) في كل من المَقَامِينَ قَصَرَ كما حقّقناه في الأول. (عَلَى رَأْيِ جَمَاعَةٍ) رأي بالتّونين بالنسبة إلى المتن وبالإضافة بالنسبة إلى الشرح. والرأي ما أدّى إليه الفكر يختصّ بالقلب كما يختصّ الرؤية بالرّؤية والرّوياً بالمنام. قال بعضهم⁹⁰¹: الرأي هو الاعتقاد المكتسب من النّظر والاجتهاد سواء كان متفقاً عليه أو مختلفاً فيه. والمذهب هو الاعتقاد الاجتهاديّ المختلف فيه، والقول⁹⁰² أعَمّ منهما فيقال: هذا قول الواحد⁹⁰³. قال الرّاعب: "يقال للمجموع: جَمْعٌ وَجَمِيعٌ وَجَمَاعَةٌ"⁹⁰⁴. والأمر الجامع: هو ما له خطر اجتماع الناس لأجله فكأنّ الأمر نفسه جمّعهم كالعلم الباحث، فكأنّ العلم نفسه بحث وفتش. (مِنْ أئِمَّةِ الْفُقَهَاءِ) والأصوليّين كما صرح به غيره. والفقه هو العلم بالأحكام الشرعية العملية⁹⁰⁵ من أدلّتها التفصيليّة. وأصول الفقه هو العلم بالقواعد التي يتوصّل بها إلى الفقه. فالفقه غير أصول الفقه. فظهر الفرق بين الفقيه والأصوليّ وأنّ الإضافة في أئمة الفقهاء بمعنى "مِنْ" لا بمعنى اللام على أن يكون المراد بالأئمة الأصوليّين كما قيل، وأئمة الفقهاء عظماءهم من كل مذهب حقّ. (سُمِّيَ) أي: المشهور. (بِذَلِكَ) أي: بالمستفيض. (لِإِنْتِشَارِهِ) وفيضانه وانبساطه. والمقصود⁹⁰⁶ اشتهاؤه بين الرّواة فإنّه يحصل بتفرّق الخبر فيما بينهم وشيوعه، يقال: "استفاض الخبر أي: شاع، واستفاض الوادي شجراً أي: اتّسع وكثر شجره"⁹⁰⁷. (مِنْ فَاضٍ

⁸⁹⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (ع)، و(ل): إلخ.

⁸⁹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه في (ع): إلخ.

⁸⁹⁸ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 192.

⁸⁹⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 540.

⁹⁰⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 468.

⁹⁰¹ لم أعرفه.

⁹⁰² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 201.

⁹⁰³ في (ق): الواحدة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁹⁰⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 201.

⁹⁰⁵ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر) فوق الكلمة: "أي: العلم بالفروع".

⁹⁰⁶ في (ع)، و(ل): المقصود.

⁹⁰⁷ انظر: تاج العروس من جواهر القاموس للزبيدي، 504-503/18؛ والقاموس المحيط للفيروزآبادي، ص 840؛ وشرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص

الْمَاءُ يَفِيضُ فَيُضًا⁹⁰⁸ أي: مأخوذ منه يُقَالُ: فَاضَ الْمَاءُ إِذَا كَثُرَ حَتَّى سَالَ مِنْ جَوَانِبِ بَحْرَاهُ وَأَفَاضَ إِذَا مَلَأَهُ حَتَّى أَسَالَهُ وَأَفْضُتُهُ، وَمِنْهُ رَجُلٌ فَيَاضُ أَي: سَخِي، وَحَدِيثٌ مُسْتَفِيضٌ أَي: مُمْتَنِعٌ⁹⁰⁹.

(وَمِنْهُمْ) أَي: وَبَعْضُ مِنَ الْمُحَدِّثِينَ؛ لِأَنَّ الْكَلَامَ فِي غَرْفِهِمْ أَوْ وَبَعْضُ مِنْ أَيْمَةِ الْفُقَهَاءِ لِسَبْقِ ذِكْرِهِمْ. (مَنْ غَايَرَ بَيْنَ الْمُسْتَفِيضِ وَالْمَشْهُورِ) أَي: أَظْهَرَ الْمَغَايِرَةَ وَالْمُخَالَفَةَ بَيْنَهُمَا وَبَيْنَ مِنَ الظُّرُوفِ الَّتِي تُسْتَعْمَلُ أَسْمَاءُ وَظُرُوفًا. فَانْتَصَبَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿حَتَّى إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ﴾⁹¹⁰ عَلَى الْمَفْعُولِيَّةِ؛ لِأَنَّهُ مُبْلُوغٌ [١/٤٩ب] كَمَا ارْتَفَعَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ﴾⁹¹¹ فِي بَعْضِ الْقِرَاءَاتِ، وَالْخَبَرُ⁹¹² فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ﴾⁹¹³ وَالْفَرْقُ بَيْنَ غَيْرَيْنِ وَمُخْتَلَفَيْنِ أَنَّ غَيْرَيْنِ أَعَمٌّ مِنْ مُخْتَلَفَيْنِ، فَإِنَّ الْغَيْرَيْنِ قَدْ يَكُونَانِ مُخْتَلَفَيْنِ، وَمُتَّفَقَيْنِ فَالْجَوْهَرُ أَنَّ الْمُتَحَيِّرَانِ هُمَا غَيْرَانِ وَلَيْسَا بِمُخْتَلَفَيْنِ⁹¹⁴ وَكُلٌّ خِلَافَيْنِ غَيْرَانِ، وَلَيْسَ كُلُّ غَيْرَيْنِ خِلَافَيْنِ. (بِأَنَّ الْمُسْتَفِيضَ يَكُونُ فِي ابْتِدَائِهِ) الَّذِي هُوَ الطَّبَقَةُ الْأُولَى. (وَأَنْتَهَائِهِ) الَّذِي هُوَ الطَّبَقَةُ الْآخِرَةُ وَكَذَا فِيمَا بَيْنَهُمَا مِنَ الطَّبَقَاتِ الْمُتَوَسِّطَةِ فَذَكَرَ الْإِبْتِدَاءَ وَالْإِنْتِهَاءَ وَأَرَادَ جَمِيعَ الطَّبَقَاتِ كَمَا يَذْكُرُ الصَّبَاحَ وَالْمَسَاءَ وَيَرَادُ هُمَا وَمَا بَيْنَهُمَا مِنَ الزَّمَانِ، وَكَذَا يَذْكُرُ الْمَشْرِقَ وَالْمَغْرِبَ وَيَرَادُ هُمَا وَمَا بَيْنَهُمَا مِنَ الْمَكَانِ. (سَوَاءً) أَي: مِنْ جِهَةِ الْعَدَدِ بِأَنَّ كَانَ فِي كُلِّ طَبَقَةٍ ثَلَاثَةٌ⁹¹⁵ ثَلَاثَةٌ⁹¹⁶ أَوْ أَرْبَعَةٌ أَرْبَعَةٌ أَوْ غَيْرَ ذَلِكَ. فَسَقَطَ مَا قِيلَ⁹¹⁷: "مَنْ أَنَّ حَقَّ التَّعْبِيرِ أَنَّ يَقُولَ: مِنْ ابْتِدَائِهِ إِلَى أَنْتَهَائِهِ"⁹¹⁸ كَمَا فَعَلَ الْأَنْصَارِيُّ⁹¹⁹. وَالسَّوَاءُ فِي الْأَصْلِ مَصْدَرٌ بِمَعْنَى التَّسَاوِيِ اسْتَعْمَلَ وَصَفًا بِمَعْنَى التَّسَاوِيِ يَقَالُ: هُمَا سَوَاءٌ أَي: مُتَسَاوِيَانِ، وَهَمَّ سَوَاءٌ أَي: مُتَسَاوُونَ لَا يَتَّي وَلَا يَجْمَعُ. وَهَذَا مَكَانٌ سَوَاءٌ أَي: يَسْتَوِي طَرَفَاهُ. (وَالْمَشْهُورُ أَعَمُّ مِنْ ذَلِكَ) إِشَارَةٌ إِلَى الْكَوْنِ الْمَفْهُومِ مِنْ يَكُونُ أَي: أَعَمُّ مِمَّا ذَكَرَ وَمِنْ غَيْرِهِ بِحَيْثُ يَشْمَلُ مَا كَانَ ابْتِدَاؤُهُ وَمَنْقُولًا مِنَ الْآحَادِ ثُمَّ اشْتَهَرَ.

(وَمِنْهُمْ مَنْ غَايَرَ عَلَى كَيْفِيَّةٍ أُخْرَى) فَفَرَّقَ بِأَنَّ الْمُسْتَفِيضَ مَا تَلَقَّته الْأُمَّةُ بِالْقَبُولِ دُونَ اعْتِبَارِ عَدَدِ⁹²⁰ وَمِنْهُمْ مَنْ غَايَرَ بِأَنَّ الْمُسْتَفِيضَ هُوَ الشَّايِعُ عَنْ أَصْلِ كَيْفِ كَانَ وَاحِدًا أَوْ مَا فَوْقَهُ وَالْمَشْهُورُ مَا زَادَتْ رُؤَاةُ عَلَى ثَلَاثَةٍ⁹²¹ [١/٥٠أ]. وَالْحَقُّ أَنَّ الْإِصْطِلَاحَ لَا مَنَاقِشَةَ فِيهِ لَكِنْ اللَّغَةُ تَوَيَّدَ الْقَوْلَ الْأَوَّلَ؛ لِأَنَّ الشَّهْرَةَ إِنَّمَا تَكُونُ بَعْدَ الْإِنْتِشَارِ، فَهِيَ وَالْإِنْتِشَارُ وَالشُّبُوعُ مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَنَظِيرُ ذَلِكَ الْعَادَةُ وَالْإِسْتِعْمَالُ فَإِنَّهُمَا مُتَسَاوِيَانِ إِذْ لَا يَكُونُ الْمُعَاوَدَةُ إِلَى الشَّيْءِ إِلَّا بِالْإِسْتِعْمَالِ. (وَلَيْسَ) أَي: الْبَحْثُ عَنِ الْمَغَايِرَةِ أَوْ التَّرَادُفِ وَتَحْقِيقِ ذَلِكَ. (مَنْ مَبَاحِثِ هَذَا الْفَرْقِ) أَي: مَنْ مَبَاحِثِ عِلْمِ أَصُولِ الْحَدِيثِ بَلْ مِنْ أَصُولِ الْفَقْهِ فِي بَابِ بَيَانِ أَقْسَامِ السَّنَةِ، وَلِذَا قَالَ "هَذَا الْفَرْقُ" دُونَ هَذِهِ الرِّسَالَةِ.

⁹⁰⁸ في طبعة علي حسن بن حسن بن عبد الحميد، ص 63: وَمِنْ فَاضَ الْمَاءُ يَفِيضُ فَيُضًا.

⁹⁰⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 648.

⁹¹⁰ سورة الكهف، الآية: 93.

⁹¹¹ سورة الأنعام، الآية: 94.

⁹¹² هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، ويبدو أنه "والجزء" لسياق الجملة.

⁹¹³ سورة الكهف، الآية: 78.

⁹¹⁴ في (ق): بمختلفتين. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁹¹⁵ في (ل): ثلاثة.

⁹¹⁶ في (ل): ثلاثة.

⁹¹⁷ المؤلف يقصد به زكريا الأنصاري كما سيذكره، والملا علي القاري ويرد عليهما.

⁹¹⁸ انظر: فتح الباقي بشرح ألفية العراقي لزكريا الأنصاري، 2/269؛ شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 193.

⁹¹⁹ المؤلف يقصد به أبا يحيى زين الدين زكريا بن محمد بن أحمد بن زكريا الأنصاري السنكي الأزهرى الشافعي، المتوفى سنة 925 هـ.

⁹²⁰ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 194.

⁹²¹ في (ل): ثلاثة.

(ثُمَّ الْمَشْهُورُ) ثُمَّ حَرَفَ عَطْفٌ يَقْتَضِي تَأَخُّرَ مَا بَعْدَهُ عَمَّا قَبْلَهُ إِمَّا تَأَخُّراً بِالذَّاتِ أَوْ بِالْمُرْتَبَةِ أَوْ بِالْوَضْعِ، وَضَدَّهُ "قَبْلَ"؛ لِأَنَّهُ يَقْتَضِي التَّقَدُّمَ عَلَى هَذِهِ الْقِسْمَةِ فَيُقَالُ: زَمَانُ الصَّحَابَةِ ثُمَّ⁹²² زَمَانُ التَّابِعِينَ، وَالْمَدِينَةُ ثُمَّ مَكَّةُ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الْخَارِجِ مِنَ الشَّامِ، وَالسُّلْطَانُ ثُمَّ الْوَزِيرُ أَيْ: فِي الْمُرْتَبَةِ، وَتَعَلَّمَ الْمَجَاءُ ثُمَّ تَعَلَّمَ الْخَطَّ أَيْ: فِي التَّرْتِيبِ الصَّنَاعِيِّ. وَالْمُرَادُ بِالتَّأَخُّرِ فِي هَذَا الْمَقَامِ هُوَ التَّأَخُّرُ فِي الْمُرْتَبَةِ. (يُطْلَقُ) إِطْلَاقاً كَثِيراً. وَالتَّرْكِيبُ يَدُلُّ عَلَى التَّخْلِيَةِ وَالْإِرْسَالِ، وَلِذَا اسْتَعْمَلَ الْإِطْلَاقَ فِي إِطْلَاقِ الْعِبَارَةِ وَتَخْلِيَتِهَا وَإِرْسَالِهَا بَلَا خَطَرٍ فِي ذَلِكَ. (عَلَى مَا خُرِّرَ هُنَا) أَيْ: عَلَى الْمَشْهُورِ الَّذِي كَتَبَ فِي هَذَا الْمَقَامِ، وَهُوَ الْمَشْهُورُ الْإِصْطِلَاحِيُّ الْفَاشِي⁹²³ بَيْنَ أَهْلِ الْحَدِيثِ فَقَط. وَالتَّحْرِيرُ بِمَعْنَى التَّهْذِيبِ وَأَخَذَ الْخِلَاصَةَ وَإِظْهَارَهَا بِمَنْزِلَةِ جَعْلِ الشَّيْءِ حُرّاً أَيْ: خَالِصاً، وَقَدْ يُطْلَقُ عَلَى بَيَانِ الْمَعْنَى بِالْكِتَابَةِ كَمَا فِي هَذَا الْمَقَامِ كَمَا أَنَّ التَّقْرِيرَ يُطْلَقُ عَلَى بَيَانِهِ بِالْعِبَارَةِ⁹²⁴. (وَعَلَى مَا اشْتَهَرَ عَلَى الْأَلْسِنَةِ)⁹²⁵ أَيْ: وَعَلَى الْحَدِيثِ الْمَشْهُورِ الَّذِي اشْتَهَرَ عَلَى أَلْسِنَةِ الْقَوْمِ وَغَيْرِهِمْ لَكِنْ إِطْلَاقاً قَلِيلاً كَمَا يَدُلُّ عَلَيْهِ تَأْخِيرُهُ عَنِ الْأَوَّلِ. وَالْأَظْهَرُ أَنَّ يَقُولُ: "ثُمَّ الْمَشْهُورُ قَدْ يُطْلَقُ عَلَى [١/٥٠هـ] مَا اشْتَهَرَ عَلَى الْأَلْسِنَةِ مطلقاً". وَهِيَ جَمْعُ لِسَانٍ بِمَعْنَى الْجَارِحَةِ الْمَخْصُوصَةِ وَقَدْ يَجِيءُ بِمَعْنَى قُوَّتِهَا كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي﴾⁹²⁶ يَعْنِي بِهِ مِنْ قُوَّةِ لِسَانِي؛ فَإِنَّ الْعُقْدَةَ لَمْ تَكُنْ فِي الْجَارِحَةِ وَإِنَّمَا كَانَتْ فِي قُوَّتِهَا الَّتِي هِيَ النَّطْقُ بِهَا، وَيُقَالُ: لِكُلِّ قَوْمٍ لِسَانٌ أَيْ: لُغَةٌ وَنِعْمَةٌ فَإِنَّ لِكُلِّ لِسَانٍ نِعْمَةً يُمَيِّزُهَا السَّمْعُ كَمَا أَنَّ لَهُ صُورَةً مَخْصُوصَةً يُمَيِّزُهَا الْبَصَرُ. وَاخْتِلَافُ الْأَلْسِنَةِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ﴾⁹²⁷ إِشَارَةٌ إِلَى اخْتِلَافِ اللُّغَاتِ وَاخْتِلَافِ النِّغَمَاتِ. (فَيَشْمَلُ)⁹²⁸ الْحَدِيثَ الْمَشْهُورَ بِالْإِطْلَاقِ الثَّانِي⁹²⁹ فَهُوَ تَقْرِيعُ عَلَيْهِ. (مَالَهُ إِسْنَادٌ وَاحِدٌ فَصَاعِداً) أَيْ: مَا لَمْ يَجْتَمِعْ فِيهِ شُرُوطُ الْمُتَوَاتَرِ وَالْمَشْهُورِ الْإِصْطِلَاحِيِّ الَّذِي عِنْدَ الْخَاصَّةِ⁹³⁰. وَقَدْ سَبَقَ مَعْنَى فَصَاعِداً وَإِعْرَابِهِ. (بَلَّ مَا لَا يُوجَدُ لَهُ إِسْنَادٌ أَصْلاً) بَلَّ لِلتَّرْقِيَةِ أَيْ: بَلَّ يَشْمَلُ الْحَدِيثَ الَّذِي لَا يُوْجَدُ لَهُ إِسْنَادٌ ثَابِتٌ قَطْعِيٌّ سِوَاكَانٍ لَهُ إِسْنَادٌ مُؤْضَعٌ أَوْ لَمْ يَكُنْ لَهُ أَصْلٌ⁹³¹. وَمَعْنَى "أَصْلاً" فِي زَمَانٍ مِنَ الْأَزْمَنَةِ وَطَبَقَةٍ مِنَ الطَّبَقَاتِ يَسْتَعْمَلُ بِمَعْنَى قِطْعاً، فَنَصَبَهُ عَلَى الْمَصْدَرِيَّةِ أَيْ: لَا يُوجَدُ لَهُ إِسْنَادٌ إِسْنَاداً قِطْعِيّاً مِثْلُ: "مَنْ بَشَّرَنِي بِخُرُوجِ آذَرٍ بِشَّرْتِهِ بِدُخُولِ الْجَنَّةِ"⁹³²، وَفِي بَعْضِ الْأَلْسِنَةِ: "مَنْ بَشَّرَنِي بِخُرُوجِ صَفَرٍ بِشَّرْتِهِ بِالْجَنَّةِ"⁹³³، وَلِذَا حَمَلُوا آذَرَ عَلَى صَفَرٍ. وَقِيلَ: آذَرَ عَلَى لُغَةِ الْفَرَسِ بِمَعْنَى صَفَرٍ وَلَمْ يُوجَدْ فِي اللُّغَاتِ. وَالظَّاهِرُ عَلَى لُغَةٍ

⁹²² سقط من (ق).

⁹²³ في (ع): الفاسي. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁹²⁴ انظر: حاشية المطول لحسن جلي، ص 17؛ فروق حقي للمؤلف، ص 305.

⁹²⁵ هنا في هوامش الأصل، و(د)، و(ر): يعني أَنَّ الشَّهْرَةَ إِمَّا عَامَةً أَيْ: تَكُونُ بَيْنَ أَهْلِ الْحَدِيثِ وَغَيْرِهِمْ نَحْوُ "مَنْ أَتَى الْجُمُعَةَ فَلْيَغْتَسِلْ" وَ"طَلَبَ الْعِلْمَ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ" وَغَيْرَ ذَلِكَ، وَإِمَّا خَاصَةً وَهِيَ الَّتِي يَكُونُ بَيْنَ أَهْلِ الْحَدِيثِ فَقَطْ كَمَا رَوَى أَنَسٌ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "أَنَّهُ قَتَلَ شَهْراً بَعْدَ الرُّكُوعِ" وَهُوَ مِمَّا لَا يَقِفُ عَلَى شَهْرَتِهِ غَيْرُ أَهْلِ الْحَدِيثِ مِنَ الْمُجْتَهِدِينَ [فِي جَمْعِهِ وَمَعْرِفَتِهِ]. بَيْنَ الْمُعْقُوفَتَيْنِ سَقَطَ مِنْ (د).

⁹²⁶ سورة طه، الآية: 27.

⁹²⁷ سورة الروم، الآية: 22.

⁹²⁸ في طبعة شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 188: فَيَشْمَلُ.

⁹²⁹ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 194.

⁹³⁰ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 194.

⁹³¹ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 194.

⁹³² نقل ابن الصلاح في علوم الحديث، ص 276 فيما بلغه عن الإمام أحمد أَنَّهُ لَيْسَ لَهَا أَصْلٌ، وَأَيَّدَهُ الْعِرَاقِيُّ فِي شَرْحِ الْأَلْفَبِيِّ، 269/2، وَحَكَى كَلَامَ الْإِمَامِ أَحْمَدَ ابْنَ الْجَوَازِيِّ كَمَا فِي الْمَوْضُوعَاتِ، 377/1، 146/2، وَالذَّهَبِيُّ فِي تَرْتِيبِ الْمَوْضُوعَاتِ، ص 147 (رَقْم 441)، وَالسَّيُوطِيُّ فِي الْأَلْيَاءِ الْمَنْصُوعَةِ، 118/2، وَالفَتْنِي فِي تَذَكُّرَةِ الْمَوْضُوعَاتِ، ص 116، وَابْنُ عَرَبٍ فِي تَنْزِيهِ الشَّرِيعَةِ، 64/2، 219.

⁹³³ ذكره العلماء في كتب الموضوعات. قال ابن القيم: "باطل" المنار المنيف في الصحيح والضعيف، ص 81. وقال العجلوني: "قال القاري في الموضوعات تبعاً للصغاني: لا أصل له". كشف الخفاء للعجلوني، 309/2 (رَقْم 2418). انظر: الموضوعات للصغاني، ص 61 (رَقْم 100)؛ الأسرار المرفوعة لملأ علي القاري، ص 324

الروم فقد سمعوا هذا المشهور بهذا الاسم ودار على الألسنة من غير أن يثبت له أصل، قيل في التخصيص: إن شهر صفر واقفت له نار حقيقة أو حرارة عظيمة كالتار أو وقعت فيه الفتن والحروب كالتار إذا وقعت في بلدة كما قال تعالى: ﴿كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ﴾⁹³⁴، ومن هذا حكموا بشأمة صفر، وفي القاموس: "صَفَرٌ كَسَجَّينَ، موضع [٥١/١] قرب الرقة بشاطيء الفرات، كَانَتْ به الوقعة العظمى بين عليٍّ ومعاوية⁹³⁵ رضي الله عنهما، غزوة صفر سنة⁹³⁶ سبعمائة وثلاثين⁹³⁷، فمن ثم احترز الناس السفر في صفر⁹³⁸ انتهى. أقول: الظاهر أن التعبير عن صفر بأذر وهو الشهر⁹³⁹ السادس من الشهور الرومية وأول الفصل الربيعي إنما هو لأجل أن أول الربيع الزماني وافق شهر صفر فورد لفظ أذر على لغة الروم، فإن صح الحديث صح أن النبي صلى الله عليه وسلم تكلم بلغة العجم⁹⁴⁰؛ لأن الروم من جملة الأعجم خلاف العرب وإنما استبشر عليه الصلوة والسلام بخروج صفر ودخول شهر ربيع الأول لكونه⁹⁴¹ زمان ولادته ووقت وفاته أيضاً. والأنبياء والأولياء يستبشرون بالموت لكونه تحفة لهم من حيث إنهم يصلون به إلى الحبيب ومقام

(رقم 473)؛ تذكرة الموضوعات للفتني، ص 116؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 438 (رقم 1)؛ اللؤلؤ المرصوع للفاوقجي، ص 177 (رقم 544)؛ حجة التي للألباني، ص 104.

⁹³⁴ سورة المائدة، الآية: 64.

⁹³⁵ هو: أبو عبد الرحمن معاوية بن أبي سفيان صخر بن خزيمة بن أمية بن عبد شمس بن عبد مناف بن قصي بن كلاب القرشي الأموي المكي، أمير المؤمنين، ملك الإسماعيل، المتوفى سنة 60 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 470/3-475 (رقم 2464)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 406/2-407 (رقم 588)؛ تهذيب الكمال للمزي، 176/28-179 (رقم 6054)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 119/3-162 (رقم 25)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 120/6-122 (رقم 8087)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 188/10-189 (رقم 7075)؛ شذرات الذهب لابن العماد الخبيلي، 65/1.

⁹³⁶ هنا في الأصل، وفي جميع النسخ فوق الكلمة: ٣٧.

⁹³⁷ في (ل): وثلاثين.

⁹³⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 1563. انظر أيضاً: معجم البلدان لياقوت الحموي، 414/3.

⁹³⁹ في (ق): شهر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁹⁴⁰ هذا الموضوع من نواذر المواضع المطروقة وللشيخ أبي عبد الله ابن جعفر الكتاني كتاب فيه سماه المطالب العزيزة الوافية في تكلمه عليه السلام بغير اللغة العربية. قال الفيروزآبادي: "وباب تكلم النبي صلى الله عليه وآله وسلم بالفارسي، مثل: العنب دودو وباسليمان شكتم در، لم يصح فيه شيء ولم يثبت". سفر السعادة في السنن النبوية والشمال المحمدية للفيروزآبادي، ص 348. وقال الحافظ ابن حجر معلقاً على كلام البخاري (باب من تكلم بالفارسية والبطانية): "كأنه أشار إلى أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يعرف الألبانية؛ لأنه أرسل إلى الأمم كلها على اختلاف ألسنتهم، فجميع الأمم قومته بالنسبة إلى عموم رسالته، فأقتضى أن يعرف ألسنتهم ليفهم عنهم ويفهموا عنه، ويحتمل أن يقال: لا يستلزم ذلك نطقه بجميع الألبانية لإمكان الترجمان المؤثوق به عندهم". فتح الباري لابن حجر، 213/6. قال عبد الحي الكتاني: "وفي شرح الامموزج للروضي؛ فائدة: استنبط العلماء من هذه الآية وهي قوله تعالى: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا﴾ (سورة سبأ، الآية: 28) وقوله تعالى ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ﴾ (سورة إبراهيم، الآية: 4) أنه عليه السلام كان يعرف جميع اللغات، انظر شرح البلقيني لمجلس الشيوخ الشوي رحهما الله اه وفي شرح الشفا للخفاجي أنه صلى الله عليه وسلم علمه الله جميع اللغات قال تعالى: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ﴾ (سورة إبراهيم، الآية: 4) وهو صلى الله عليه وسلم مرسل للجميع اه. انظر: ص 480 من الجزء الأول. وفي فصل: إحتياج الكاتب إلى معرفة اللغات العجمية، من صبح الأعشى ص 165 نقلاً عن محمد بن عمر المدائني قيل: إنه صلى الله عليه وسلم، كان يفهم اللغات كلها، وإن كان عربياً لأن الله بعثه إلى الناس كافة، ولم يكن الله بالذي يعث نبيا إلى قوم لا يفهم عنهم، ولذلك كلم سلمان بالفارسية، وساق بسنده إلى عكرمة، قال: سئل ابن عباس: هل تكلم رسول الله صلى الله عليه وسلم بالفارسية؟ قال: نعم. دخل عليه سلمان فقال درسته وسادته، قال محمد بن إميل أظنه مرحباً وأهلاً. وحسنه، فيكون النبي صلى الله عليه وسلم إنما أمر زيدا أن يتعلم كتابة السريانية، أو العبرانية لتحريم الكتابة عليه، لا أنه أمره بتعلم لغتهم". وفي رحلة الحافظ ابن عبد السلام الناصري الكبرى في ترجمة شيخه: الإمام محمد بن محمد النجاري النابلسي الأثري: أنه ذكره في كونه عليه السلام هل تكلم بالفارسية، وأن صاحب القاموس أنكر ذلك في سفر السعادة فقال: الصواب ثبوت كلامه صلى الله عليه وسلم بالفارسية، وأوقفني على كراسين له، في الرد على صاحب القاموس. أملاه في سفره هذا لما سئل عنه اه. "الترايب الإدارية والعمالات والصناعات والتاجر والحالة العلمية التي كانت على عهد تأسيس المدينة الإسلامية في المدينة المنورة العلمية لعبد الحي الكتاني، 188/1-189.

⁹⁴¹ في (ق): لكون. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

رُؤْيَتُهُ فَالْحَدِيثُ لَيْسَ مِنْ قَبِيلِ التَّشَامِّ بِصَفَرٍ بَلْ لَمَّا تَوَقَّفَ دُخُولُ شَهْرِ الْمَوْلِدِ وَالْوَفَاةِ عَلَى خُرُوجِ صَفَرٍ بِشَرِّ بَدْخُولِ الْجَنَّةِ مَنْ بَشَّرَهُ بِخُرُوجِ صَفَرٍ فَالظَّاهِرُ أَنَّ الْحَدِيثَ وَرَدَ فِي الْعَامِ الَّذِي تُوفِّي فِيهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

[العزیز]

(وَالثَّالِثُ:) من الأقسام الأربعة وهو الثاني من أقسام الآحاد. (العزیز) أي: هو العزیز؛ لأنَّ التعريف يقتضي القصر كما سبق. (وهو) من صفته. (أَنَّ لَا يَرْوِيهِ) والأظهر ما لا يَرْوِيهِ⁹⁴² حتى يظهر حَمْلُ الدَّاتِ [على⁹⁴³ الدَّاتِ]⁹⁴⁴ وإلَّا فعدم الرواية من الأحداث فيلزم حمل الحدث على الدَّاتِ إلَّا أن يؤوَّل الكلام بما قلنا. (أَقْلُ مِنْ اثْنَيْنِ) عن أقل. (عَنْ اثْنَيْنِ) فالظاهر "مِنْ" أو التقدير أن لا يَرْوِيهِ أَقْلُ من اثْنَيْنِ بل يَرْوِيهِ اثْنَانِ فصاعداً عن اثْنَيْنِ، فعَنْ على حالها مُعَلَّقة بِمَحْدُوفٍ قَالَ أَبُو عَلِيٍّ⁹⁴⁵: "رواية العدلين مقبولة وخبر الواحد لا يقبل إلَّا [٥١/١هـ] إذا كان مؤيداً"⁹⁴⁶ بظاهر آية أو حديث أو اجتهد مجتهد أو عمل بعض الصحابة بمقتضاه أو بانتشار ذلك الخبر فيهم"⁹⁴⁷. (وَسَمِّيَ) أي: الحديث الذي لا يَرْوِيهِ أَقْلُ إلح⁹⁴⁸. (بِذَلِكَ) أي: بالعزیز وكان عليه أن يقدم التعريف على العزیز بأن يقول: "والثالث وهو أن لا يَرْوِيهِ" إلح⁹⁴⁹ "العزیز وسمي" إلح⁹⁵⁰ ليوافق ما قبله إلَّا أَنَّهُ تَفَنَّنَ فِي الْبَيَانِ. (إِمَّا لِقَلَّةِ وُجُودِهِ) من عَزَّ يَعْزُّ بِكسر العين في المضارع عَزَّاً وَعَزَّةً بِكسرهما صار عَزِيْزاً قَلِيلُ الْوُجُودِ، "وشاة عَزُّوز: قليلٌ دَرَهَا"⁹⁵¹. قال حجة الإسلام⁹⁵²: "العزیز الخطير الذي يقلُّ وُجُودُ مثله وتشتد الحاجة إليه ويصعب الوصول إليه فما لم يَجْتَمِعْ هذه المعاني الثلاثة"⁹⁵³ لم يطلق عليه اسم العزیز. والكمال في قلة الوجود أن يرجع إلى واحد إذ لا أَقْلُ من الواحد"⁹⁵⁴. (وَإِمَّا لِكَوْنِهِ عَزَّ) قال في القاموس: "عَزَّ يَعْزُّ قَوِيٌّ بعد ذَلَّةٍ"⁹⁵⁵ انتهى. وَلَمَّا كَانَتِ الْقُوَّةُ مِمَّا يَسْتَلْزِمُ الْقَهْرَ وَالْغَلْبَةَ، قيل: من عَزَّ بَزَّ أي: من غلب سَلَبَ"⁹⁵⁶. قال البيهقي: "العزة: قُوَّةٌ شَدَنٌ، وَفِعْلٌ يَفْعَلُ لُغَةً فِيهِ"⁹⁵⁷ انتهى. يَعْنِي أَنَّ "عَزَّ" عَلَى الْمَعْنَى الْأَوَّلِ مِنْ بَابِ ضَرْبٍ وَعَلَى الثَّانِي يَجِيءُ مِنْهُ وَمِنْ بَابِ عَلِمَ أَيْضاً فَظَهَرَ أَنَّ مَنْ قَالَ: إِنَّ الْأَوَّلَ مِنَ الَّذِي مُضَارَعُهُ مَكْسُورُ الْعَيْنِ وَالثَّانِي مِنَ الَّذِي مُضَارَعُهُ مَفْتُوحُ الْعَيْنِ

⁹⁴² انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 197.

⁹⁴³ سقط من (ع).

⁹⁴⁴ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

⁹⁴⁵ هو: أبو علي محمد بن عبد الوهاب بن سلام الجبائي البصري المعتزلي. صاحب التصانيف. المتوفى سنة 303 هـ. انظر: شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 241/2.

⁹⁴⁶ في (ق)، و(ط): مؤيد. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁹⁴⁷ انظر: تدريب الراوي للسيوطي، 52/1، واليوافق والذّرر للمناوي، 282/1.

⁹⁴⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، إلَّا أَنَّهُ فِي (ع)، و(ل): إلح.

⁹⁴⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، و(ع)، إلَّا أَنَّهُ فِي (ل): إلح.

⁹⁵⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، إلَّا أَنَّهُ فِي (ع)، و(ل): إلح.

⁹⁵¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 564.

⁹⁵² تقدّمت ترجمته.

⁹⁵³ في (ل): الثلاثة.

⁹⁵⁴ انظر: المقصد الأسنى في شرح معاني أسماء الله الحسنى للغزالي، ص 73. قال المؤلف في روح البيان، 234/1 (تفسير سورة البقرة، الآية: 129): "قال الامام الغزالي قدس سره في شرح الأسماء الحسنى...".

⁹⁵⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 664.

⁹⁵⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 564؛ القاموس المحيط، ص 665.

⁹⁵⁷ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 158/1.

فهو لم يفتح عينه في هذا المقام. (أي: قوي) الحديث؛ لأنه انتقل من الغرابة التي يقتضي⁹⁵⁸ الضعف إلى العزة التي هي القوة كما يفيد قوله: (لِمَجِيئِهِ مِنْ طَرِيقٍ أُخْرَى)⁹⁵⁹ لأن له روايتين فكل من الروايتين تقوي الأخرى والشيء إذا نُتِيَ كالحبل المؤلف من شعرتين قوي. والجيء كالإتيان لكن الجيء أعم؛ لأن الإتيان مجيء بسهولة، والإتيان قد يقال باعتبار القصد [١٥٢/١] وإن لم يكن منه الحصول، والجيء يقال اعتباراً بالحصول ويقال: جاء في الأعيان والمعاني.⁹⁶⁰ والطريق يُذكر ويؤثث ولذا وصفه بأخرى مُؤثث آخر، ومعنى آخر في الأصل أشد تأخرًا، فقولك: جاءني زيد ورجل آخر معناه في الأصل رجل أشد تأخرًا من زيد في معني من المعاني ثم نقل إلى معنى غير، فمعنى رجل آخر رجل غير زيد⁹⁶¹ وهذا معنى ما يقال من أن آخر كان في الأصل موضوعاً للاختلاف في الصفة فنقل إلى الاختلاف في الذات⁹⁶².

(وليس) [أي: كون الحديث عزيزاً مُتضاعف السند]⁹⁶³. (شَرْطاً لِلصَّحِيح) أي: للحديث الصحيح في صحته فقد يكون الحديث صحيحاً⁹⁶⁴ بلا تعدد روايه إذا كان إسناده صحيحاً على الصحيح، لكن لما كان الضعيف في الغريب أكثر كره جمع من الأئمة تتبّع الغرائب حذراً من الوقوع في الضعيف، فإنّ الضعيف يقابل الصحيح. فالحسن على هذا من أقسام الصحيح وبعضهم جعله قسماً ثالثاً وعليه الجمهور الآن، ثم إنه لا يلزم من مقابلة الضعيف الصحيح أن يكون باطلاً أو منكراً بل هو ما كان أدنى مرتبة من الحسن الذي هو أدنى مرتبة من الصحيح كما مر. (خِلَافاً لِمَنْ رَزَعَهُ) أي: كونه شرطاً له. "والخلاف من الخلف"⁹⁶⁵ فإن أحد المخالفين يُؤيّل الآخر. خلفه وقد وردت نسبة المخالفة إلى الأستاذ والتلميذ جميعاً في عبارة الفقهاء في قولهم: "قال أبو حنيفة كذا خلافاً لأبي يوسف"⁹⁶⁶ بمعنى خالف أبو حنيفة أبا يوسف خلافاً، وقولهم: "قال أبو يوسف كذا خلافاً لأبي حنيفة" بمعنى خالف أبو يوسف أبا حنيفة خلافاً" قاله الهندي⁹⁶⁷ في شرح الكافية⁹⁶⁸. قال ابن هشام⁹⁶⁹: "خلافاً: إمّا مصدر أي: خالفوا في ذلك خلافاً كما في "سقياً" أو خولف فيه خلافاً، وإمّا حال أي: أقول ذلك خلافاً [٥٢/١ب] أي: مخالفاً"⁹⁷⁰. وقال ابن الكمال: "في قوله "خلافاً

⁹⁵⁸ في (ق): يقضي، وفي (ط)، و(ل): تقتضي.

⁹⁵⁹ هو هكذا في شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 198، إلا أنه فيه: لِمَجِيئِهِ مِنْ طَرِيقٍ أُخْرَى. أما في النسخ المطبوعة الأخرى للترجمة: بِمَجِيئِهِ مِنْ طَرِيقٍ أُخْرَى.

⁹⁶⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 60، 212؛ فروع حقي للمؤلف، ص 307.

⁹⁶¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، إلا أنه في (د): فمعنى رجل آخر رجل غير زيد، وفي (ع)، و(ط)، و(ل): فمعنى رجل آخر غير زيد.

⁹⁶² انظر: فروع حقي للمؤلف، ص 17.

⁹⁶³ ما بين المعقوفتين سقط من (ط)، و(ل).

⁹⁶⁴ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر) فوق الكلمة: "أي: بسند واحد صحيح"، إلا أنه في (د) تحت الكلمة.

⁹⁶⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 295.

⁹⁶⁶ هو: الإمام، المُخْتَلَفُ، الْعَالَمُ، الْمُخَدَّثُ، قَاضِي الْقَضَاةِ، أَبُو يُوسُفَ يَغْفُوثُ بْنُ إِسْرَافِيلَ بْنِ حَبِيبِ بْنِ حَبِيشِ بْنِ سَعْدِ بْنِ جُبَيْرِ بْنِ مُعَاوِيَةَ الْأَنْصَارِيِّ الْكُوفِيِّ. المتوفى سنة 182 هـ. صاحب الإمام أبي حنيفة، ولد بالكوفة، ولي القضاء القضاء ببغداد أيام المهدي والهادي والرشيد. ومات في خلافته، ببغداد، وهو على القضاء من آثاره: كتاب الخراج، أدب القاضي، الأمالي في الفقه، وغيرها من الكتب. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 262-242/14 (رقم 7558)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 294-292/1 (رقم 273)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 539-535/8 (رقم 141).

⁹⁶⁷ هو: أبو المفاخر شهاب الدين بن شمس الدين بن عمر الدواني الزوالي الهندي، المتوفى سنة 849 هـ. فقيه حنفي أديب بالعربية. مولده في دولت آباد، ووفاته في جونפור. من كتبه: الإرشاد في النحو، وشرح قصيدة بانت سعاد، وشرح الكافية لابن الحاجب. انظر لترجمته: الأعلام للزركلي، 187/1.

⁹⁶⁸ انظر: شرح الكافية (شرح الهندي على الكافية لابن الحاجب)، ص 30. انظر أيضاً: فروع حقي للمؤلف، ص 82-83.

⁹⁶⁹ هو: أبو محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد بن عبد الله بن هشام الأنصاري المصري، النحوي الفاضل المشهور، المتوفى سنة 761 هـ. مولده ووفاته بمصر. من تصانيفه: مغني اللبيب، قواعد الإعراب، قطر الندى، شذور الذهب، وغيرها من الكتب. انظر لترجمته: لدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة لابن حجر، 95-93/3 (رقم 2248)؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 70-68/2 (رقم 1457).

⁹⁷⁰ انظر: فروع حقي للمؤلف، ص 83.

للشافعي "انتصابه على الحالّية، يعني: إنّ ما ذكرتم مذهبنا مخالفاً لمذهب الشافعي. ولا وجه لانتصابه على المفعول المطلق بإضمار فعل. أي: "قولنا هذا يخالف خلافاً للشافعي" لما فيه من ارتكاب تقييد كثير وتنزيل المذكور في معنى "يخالف" تعسف. ثم إنّ في كل واحد من التقديرين خلافاً⁹⁷¹ من جهة المعنى. وهو أنّه حينئذ يكون إحداث الخلاف منسوباً إلى أصحابنا وليس كذلك؛ لأنهم وضعوا قبل الشافعيّ ثمّ أحدث الخلاف. فحقّه أن يُنسب إحداثه إليه. والمخذور لا يلزم على الوجه الذي ذكرنا.⁹⁷² انتهى كلامه. فيكون التقدير في كلام المص⁹⁷³ أيضاً⁹⁷⁴: "إنّ ما ذكر من كون العزيز ليس شرطاً للصحيح مذهب الجمهور مخالفاً لمذهب من زعمه". والرّغم هو القول بأنّ الشيء على صفة قولاً غير مُستند إلى وثوق نحو زعمتك كريماً "فيكون مظنة للكذب"⁹⁷⁵. وقال الكرماني: "الرّغم قد يُستعمل في القول المحقق"⁹⁷⁶ ويقال: زعم إذا ذكر خبراً لا يدري أحقّ أم باطل. (وهو) أي: من زعمه. (أبو عليّ) محمّد⁹⁷⁷. (الجبائي) بضم الميم وتشديد الباء الموحدة وبالمدّ على ما في القاموس⁹⁷⁸. فمن قال نسبة إلى جبّا بالقصر فقد قصر نظره فإنّه مهموز ممدود في الأصل. وجبّا قرية من قرى البصرة خرج منها جماعة من العلماء أو كورة ذات قرى وعمارات من نواحي خوزستان⁹⁷⁹. مات أبو علي سنة⁹⁸⁰ ثلث⁹⁸¹ وثلاثمائة⁹⁸². (من المعتزلة)⁹⁸³ أي: من أئمتهم لا من جملتهم⁹⁸⁴. ويدلّ على جلالته في العلم نسبة الخلاف إليه بخصوصه، والاعتزال بالفارسيّة: "بيكسو شدن"⁹⁸⁵. قال الرّاغب: "تجّبت الشيء عُماله كانت أو براءة، أو غيرهما، بالبدن كان أو بالقلب، يقال: عزّلتُهُ، واعتزّلتُهُ، وتعرّزْتُه فاعتزلت"⁹⁸⁶ [١/٥٣]، وتعرّز أي: تحيَّته جانباً فتتحيّ. والمعتزلة من الصفات الغالبة. والأصل الطائفة المعتزلة وهم أصحاب واصل بن عطاء وهو مولى بني مخزوم⁹⁸⁷، وقيل: بني هاشم ولُقّب بالعرّالي؛ لأنّه كان يجلس في العرّالين عند رضيع له منهم. وكان مولده سنة ثمانين، ومات سنة إحدى وثلاثين ومائة⁹⁸⁸. وصحب أبا هاشم عبد الله بن محمد بن الحنفية⁹⁸⁹ وأخذ عنه. وواصل هو أول

⁹⁷¹ في (ق): خلافاً.

⁹⁷² لعله من حاشية ابن الكمال على الهداية. انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 83.

⁹⁷³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل): المصنّف.

⁹⁷⁴ سقط من (ع).

⁹⁷⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 380؛ فروق حقّي للمؤلف، ص 341.

⁹⁷⁶ انظر: الكواكب الدّراري في شرح صحيح البخاري للكرماني، 136/10.

⁹⁷⁷ هو: شَيْخُ الْمُعْتَزِلَةِ، وصاحبُ التّصانيف، أَبُو عَلِيٍّ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْوَقَّابِ الْبَصْرِيُّ، المتوفّى سنة 303 هـ.

⁹⁷⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 44.

⁹⁷⁹ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 97/2؛ القاموس المحيط، ص 44.

⁹⁸⁰ سقط من (ق).

⁹⁸¹ في (ل): ثلاث.

⁹⁸² انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 183/14-184 (رقم 102)؛ لسان الميزان لابن حجر، 271/5 (رقم 930)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 241/2.

⁹⁸³ انظر للمعتزلة: شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 24-26.

⁹⁸⁴ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 198.

⁹⁸⁵ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 696/2.

⁹⁸⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 564-565.

⁹⁸⁷ هو: أَبُو حَدِيقَةَ الْمُخَزُومِيُّ مَوْلَاهُمْ وَاصِلُ بْنُ عَطَاءٍ الْبَصْرِيُّ، العرّال، المتوفّى سنة 131 هـ.

⁹⁸⁸ انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 464/5-465 (رقم 210)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 329/4 (رقم 9325)؛ لسان الميزان لابن حجر، 214/6-

215 (رقم 752)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 182/1.

⁹⁸⁹ هو: أَبُو هَاشِمٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ ابْنِ الْحَنْفِيَّةِ الْعُلَوِّيِّ، الْمَدَنِيُّ، المتوفّى سنة 98 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 129/4-130 (رقم 37).

من⁹⁹⁰ أظهر المنزلة بين المنزلتين؛ لأنّ النَّاس كانوا في أسماء أهل الكبار من أهل الصَّلوة⁹⁹¹ على أقوال: فالخوارج يسمّونهم بالكفر والشرك، والمرجئة بالإيمان، والحسن البصري⁹⁹² وأتباعه بالتَّفاق. فأظهر واصل القول بأنّهم فسّاق غير مؤمنين ولا كفّار ولا منافقين، واحتجّ بأنّ الأُمَّة اتَّفَقوا على اسم الفسق دون ما عداه من الإيمان والكفر والتَّفاق. فقال عَمْرُو بن عُبيد⁹⁹³: القول قولك وإني قد اعتزلتُ مذهب الحسن في هذا الباب. فقل: سمّوا المعتزلة لذلك، وقيل: لأنّ قتادة⁹⁹⁴ لَمَّا جلس مجلس الحسن بعده وقع بينه وبين عَمْرُو نَفْرة فَأَعْتَزَلَ عَمْرُو منزل قتادة فاجتمع عليه جماعة من أصحاب الحسن، وكان قتادة يقول: إذا جلس مجلسه ما فعلت المعتزلة. وقال عبد القاهر البغدادي⁹⁹⁵: "لأنّ الحسن طرده عن مجلسه حين قال بالمنزلة بين المنزلتين وخلود النَّار مع الخُروج عن الكفر فَأَعْتَزَلَ عنه إلى سارية من سواري مسجد البصرة وأظهر بدعته، فقال الناس: إنّه اعتزل الأُمَّة"⁹⁹⁶. كذا قاله الشريف المرتضى⁹⁹⁷ في كتاب العُرَر والدُّرَر⁹⁹⁸. وقال في القاموس: "المعتزلة من القدرة زعموا أنّهم اعتزلوا فِتْي الضلالة عندهم: أهل السنّة والخوارج، أو سمّاهم به الحسن لَمَّا اعتزله واصل بن عطاء وأصحابه إلى أسطوانة من أسطوانات [٥٣/١] المسجد، وشرع يقرّر القول بالمنزلة⁹⁹⁹ بين المنزلتين، وأنّ صاحب الكبيرة لا مؤمن مُطلق، ولا كافر مُطلق، بل هو بين المنزلتين كجماعة من أصحاب الحسن، فقال الحسن: اعتزل عتّا واصل"¹⁰⁰⁰ انتهى. قال الإمام المطرزي¹⁰⁰¹ في المُعْرب: "القدريّة: هم الفرقة المجبرة الذين يثبتون كلّ الأمر بقدر الله تعالى، وينسبون القبائح إليه، ومن زعم أنّهم يثبتون القدر لأنفسهم فكانوا به أولى، فهو جاهل بكلام العرب"¹⁰⁰². (وإليه) أي¹⁰⁰³: إلى¹⁰⁰⁴ قول أبي علي الرّاعم. (يُومي) أي¹⁰⁰⁵: يشير يقال: "ومأً إليه كوضع أشار كأومأ"¹⁰⁰⁶ كما في القاموس. (كلام الحاكم أبي عبد الله) التّيسابوري وقد سبق في أوّل الشرح. (في علوم الحديث) اسم كتاب له. وعلوم

⁹⁹⁰ سقط من (ق).

⁹⁹¹ في (ل): الصلاة.

⁹⁹² هو: أبو سعيد الحسن بن أبي الحسن يَسَار، مَوْلَى زَيْد بن ثابت، الثّابعي الكُفَيّ، المتوفّى سنة 110 هـ. انظر لترجمته: تحذيب الكمال للمزي، 6/95-127 (رقم 1216)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 1/71-72 (رقم 66)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 4/588-563 (رقم 223)؛ تحذيب التهذيب لابن حجر، 2/243-248 (رقم 1297)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 1/136.

⁹⁹³ هو: شَيْخُ الْقَدْرِيَّةِ وَالْمُعْتَزِلَةِ، أَبُو عُمَرَا عَمْرُو بن عُبيد بن باب البصريّ، المتوفّى سنة 144 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 12/166-188 (رقم 6652)؛ تحذيب الكمال للمزي، 22/123-135 (رقم 4406)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 6/104-106 (رقم 27)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 3/273-280 (رقم 6404)؛ تحذيب التهذيب لابن حجر، 8/58-61 (رقم 5269)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 1/210.

⁹⁹⁴ سنائي ترجمته.

⁹⁹⁵ هو: أبو منصور عبد القاهر بن طاهر بن محمد بن عبد الله التميمي البغدادي، المتوفّى سنة 429.

⁹⁹⁶ انظر: الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية لعبد القاهر البغدادي، ص 98.

⁹⁹⁷ هو: أبو القاسم علي بن الحسين بن موسى بن محمد العلوي الشريف المرتضى الموسوي، المتوفّى سنة 436 هـ.

⁹⁹⁸ المسمّى بـ أمالي المرتضى غرر الفوائد ودرر القلائد. انظر: 1/165.

⁹⁹⁹ في (ق): بالمنزل، وفي (ع): بالمعتزلة. وكلاهما خطأ والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

¹⁰⁰⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1333.

¹⁰⁰¹ هو هكذا في جميع النسخ. هو: أبو الفتح برهان الدين ناصر بن عبد السيد بن علي المُطَرِّزِي الخوارزمي، المتوفّى سنة 610 هـ.

¹⁰⁰² انظر: المُعْرب في ترتيب المُعْرب، ص 98.

¹⁰⁰³ سقط من (ق).

¹⁰⁰⁴ في (ق): وإلى.

¹⁰⁰⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وأيضاً في بعض طبعات نزهة النظر، إلّا أنّه في بعض طبعات نزهة النظر: يُومي. انظر: طبعة شرح شرح نخبة

الفكر للملّا علي القاري، ص 198؛ وطبعة علي حسن عبد الحميد، ص 65؛ وطبعة نور الدين عتّز، ص 48. وهو في طبعة اليواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن

حجر للمناوي، 1/283: يُومي.

¹⁰⁰⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 71.

الحديث أنواعه وأقسامه التي هي قريب من سبعين على ما استخرجه بعض الأصوليين من أهل الحديث. (حيثُ قال: فيه. "وحيث للمكان استعير لجهة الشيء واعتباره، يقال: الموجد من حيث هو موجد. أي: من هذه الجهة، وبهذا الاعتبار" قاله الزهاوي¹⁰⁰⁷. (الصحيح أن يزويه الصحابي¹⁰⁰⁸) يعني ما ينقله جنس الصحابي فإن اللام للجنس لكنه أُريد به العهد الذهني. والصحابي منسوب إلى صحابة النبي صلى الله عليه وسلم¹⁰⁰⁹، والصاحبة بالفتح في الأصل مصدر أُريد بها أصحابه عليه الصلوة¹⁰¹⁰ والستلم¹⁰¹¹. وإنما جاز النسبة إليهم؛ لأنهم طائفة معروفة فصار الصحابة كالعلم لهم كالأنصاري في النسبة إلى الأنصار فإنه غلب حتى صار علماً فحكمه حكم الأعلام. (الزائيل عنه اسم الجهالة) بأن يكون ممن يعرفه الناس بالصحبة النبوية معرفةً تامة؛ فإنها المعبرة في حد الصحيح. فالمراد بالجهالة ههنا جهالة العين لا جهالة الحال كما لا يخفى [١٥٤/١]. واحتراز به عن الصحابي المجهول؛ فإنه يحتمل أن لا يكون صحابياً فلا يكون مروية صحيحاً. ولم يقل: "أن يزويه الصحابي المعلوم" إشارة إلى أن كونه معلوماً إنما يحصل بعد الطلب والتفتيش وإزالة الجهالة، لا بمجرد سماع أو رؤية. (بأن يكون له راويان) الباء متعلقة بيزويه على البيان، وضمير "له" راجع إلى الصحابي، لا إلى الصحيح كما وهم¹⁰¹². والظاهر أن يقول: "أن يزويه صحابي معروف له راويان"¹⁰¹³. (ثم يتداوله أهل الحديث إلى وقتنا) بالتصعب عطفاً على "يزويه"، لا على "يكون" كما وهم¹⁰¹⁴. وبه يظهر أن ضمير يتداوله يرجع إلى ما رجع إليه ضمير يزويه وهو الصحيح. والمعنى: "ثم أن يأخذ ذلك الصحيح بطريق المناوبة أهل الحديث إلى أن ينتهي إلى وقتنا هذا". وهو الطبقة الأخيرة بأن يكون لكل راو راويان من أوله إلى آخره¹⁰¹⁵ ولما كان هذا يحتاج إلى زيادة إيضاح وتقرير ليتمكن في الذهن مثله بقوله: (كالشهادة) الواقعة. (على الشهادة) أي: تتداول الشهادة على الشهادة بأن يكون لكل شاهد أصل شاهد فرع¹⁰¹⁶ يشهدان على شهادة الأصل بأن يقول كل منهما عند¹⁰¹⁷ الأداء: أشهد أن فلاناً أشهدين على شهادته بكذا، وقال لي: أشهد على شهادتي به. وإنما اشترط أن يكون لكل أصل فرعان لتكميل نصاب الشهادة والرواية في مقام يجري فيه كمال الاحتياط.

¹⁰⁰⁷ في حواشي شرح المنار لابن الملك كما ذكره المؤلف في فروق حقي، ص 79. الزهاوي هو: يحيى بن قراجا، شرف الدين الزهاوي، المتوفى سنة 942 هـ. فقيه حنفي مصري. أصله من الرها (بين الموصل والشام)، ومولده ومنشؤه بمصر. أقام زمناً في دمشق، وعاد إلى مصر سنة 942 هـ. له حاشية على شرح الوقاية لصدر الشريعة. انظر لتزجته: الأعلام للزركلي، 163/8. ولحواشيه على شرح المنار لابن الملك نسخة جميلة الخط في مكتبة سليمان في قسم: بغداد دي وهي، تحت رقم: 346.

¹⁰⁰⁸ في طبقي شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 199، ومحمد بن صبحي حسن الحلاق: الصحيح هو الذي يزويه الصحابي.

¹⁰⁰⁹ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

¹⁰¹⁰ في (ل): الصلاة.

¹⁰¹¹ في (ل): والسلام.

¹⁰¹² المؤلف يقصد به الملا علي القاري وبرد عليه.

¹⁰¹³ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 199-200.

¹⁰¹⁴ المؤلف يقصد به الملا علي القاري وبرد عليه. انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 200.

¹⁰¹⁵ هنا في هوامش الأصل، و(ر)، و(ط)، و(ل): "أهل العلم بالحديث لا يمتحنون بخير ينفرد بروايته غير معروف، وإنما يجب العمل عندهم بالخبر إذا كان راويه عدلاً مشهوراً أو رجلاً قد ارتفع عنه اسم الجهالة وارتفع اسم الجهالة عنه أن يروي (في (ط)، و(ل): يروي) عنه رجلاً فصاعداً. فإذا كانت هذه صفته ارتفع عنه اسم الجهالة وصار حينئذ معروفاً، فأما من لم يرو عنه إلا رجل واحد وانفرد بالخبر وجب التوقف عن خبره ذلك حتى يوافقه عليه غيره. من كتاب الكمال في أسماء الرجال للشيخ الحافظ أبي محمد المقدسي. "نقلاً عن محمد بن يحيى أنه قال: "إذا روى عن المحدث رجلاً ارتفع عنه اسم الجهالة. "تهذيب الكمال للمزي، 627/26؛ سير أعلام النبلاء، 281/12. علق على هذا القول محققاً سير أعلام النبلاء نقلاً عن الباحث الحنثي، ص 96، 97: "أي: جهالة العين، أما جهالة الحال فلا ترتفع إلا بتوثيق أحد الأئمة الذين عرفوا بهذا الشأن له. "281/12.

¹⁰¹⁶ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 201.

¹⁰¹⁷ في (ق): على. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

(وَصَرَّحَ الْقَاضِي) التَّصْرِيحُ خِلافَ التَّعْرِيزِ بِالْفَارْسِيَّةِ "هُوَ يَدَا كَفْتَن" ¹⁰¹⁸. ومنه قيل: عاد تَعْرِيزُكَ تَصْرِيحاً وجاء صُراحاً أي: جهاراً. وَتَمَّى الْقَصْرَ صَرَحاً لَخْلُوصِهِ عَنِ الشُّبُوبِ مِنْ لَبَنِ صَرِيحٍ بَيِّنِ الصَّرَاحَةِ ¹⁰¹⁹، وَلِظُهُورِهِ وَارْتِفَاعِهِ عَلَى سَائِرِ الْأَنْبِيَةِ؛ لِأَنَّ الصَّرِيحَ الظَّاهِرَ أَيْضاً. (أَبُو بَكْرٍ بْنُ [١/٥٤هـ] الْعَرَبِيِّ) مِنْ كِبَارِ الْمُحَدِّثِينَ. مَاتَ سَنَةَ سِتٍ وَأَرْبَعِينَ وَخَمْسِمِائَةٍ ¹⁰²⁰. قَوْلُهُ أَبُو بَكْرٍ فِي الْأَصْلِ كُنِيَّتُهُ جَرَتْ بِمَجْرَى الْعِلْمِ الْقَصْدِيِّ وَكَانُوا يَكُونُونَ بِهِ تَفْؤُلاً وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ ابْنُ مُسَمًّى بِبَكْرٍ وَمِنْهُ أَبُو بَكْرٍ الصَّدِيقُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ. وَابْنُ الْعَرَبِيِّ فِي تَقْدِيرِ ابْنِ فُلَانٍ الْعَرَبِيِّ عَلَى أَنْ يَكُونَ الْعَرَبِيُّ نِسْبَةً نَفْسِهِ فِي الْحَقِيقَةِ؛ لِأَنَّ الْمَقْصَصَ ¹⁰²¹ بِالنِّسْبَةِ وَإِنَّمَا ذَكَرَ أَبِيهِ لِلتَّعْرِيفِ دَلٌّ عَلَيْهِ مَا رَأَيْتُهُ بِخَطِّ الشَّيْخِ حَمِي الدِّينِ أَنَّهُ كَتَبَ مُحَمَّدُ بْنُ الْعَرَبِيِّ وَاسِمَ أَبِيهِ عَلِيّاً. فَأَبُو بَكْرٍ بِحَذْفِ التَّنْوِينِ، وَابْنُ بَحْذَفِ الْأَلْفِ لِفِظاً وَخَطأً؛ لِأَنَّهُ وَاقِعٌ بَيْنَ الْعُلَمَاءِ وَحَذْفِ التَّنْوِينِ يَتَّبِعُ حَذْفَ الْأَلْفِ فَمَنْ قَالَ بَتْنَوِينٍ بِكْرٍ وَتَرْكُهُ كَانَ مَثْرُوكَ الْقَوْلِ. ثُمَّ إِنِّي رَأَيْتُ فِي بَعْضِ الْهُوَامِشِ أَنَّ الْقَاضِي الْمَذْكُورَ هُوَ ابْنُ الْعَرَبِيِّ بِاللَّامِ ¹⁰²². "وَأَمَّا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الْحَاتِمِيُّ الطَّائِي الصُّوفِيُّ فَابْنُ عَرَبِيٍّ ¹⁰²³ بِدُونِ اللَّامِ" ¹⁰²⁴ انْتَهَى. لَكِنَّ الشَّيْخَ كَتَبَ بِخَطِّ يَدِهِ مُحَمَّدُ بْنُ الْعَرَبِيِّ بِاللَّامِ، فَكَانَ أَوَّلَى بِالْعَمَلِ. نَعَمْ إِذَا قِيلَ: "قَالَ ابْنُ الْعَرَبِيِّ" بِدُونِ الْكُنْيَةِ وَاللَّقَبِ يَقَعُ الْاشْتِبَاهُ وَتَدْعُو الضَّرُورَةُ إِلَى الْفَرْقِ إِلَّا أَنَّ هَذَا الْفَرْقَ لَيْسَ لَهُ شُهْرَةٌ بَيْنَ الْعُلَمَاءِ. (فِي شَرْحِ الْبُخَارِيِّ) أَيِ: فِي شَرْحِ صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ. فَوَضَعْتَ النِّسْبَةَ مَوْضِعَ اسْمِ الْكِتَابِ كَمَا قِيلَ لِكِتَابٍ فِي الْفِقْهِ: صَدَرَ الشَّرِيعَةُ ¹⁰²⁵ تَسْمِيَةً لَهُ بِاسْمِ مُؤَلِّفِهِ وَنِظَائِرُهُ كَثِيرَةٌ. وَالْبُخَارِيُّ نِسْبَةٌ إِلَى بَخْرَاءَ ¹⁰²⁶ وَيُقَصَّرُ. وَهِيَ مِنْ أَعْظَمِ مَدَنٍ مَا وَرَاءَ النَّهْرِ، بَيْنَهَا ¹⁰²⁷ وَبَيْنَ سَمَرْقَنْدَ مَسَافَةٌ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ ¹⁰²⁸. وَهُوَ أَبُو ¹⁰²⁹ عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْمُغِيرَةِ الْجُعْفِيِّ. وَإِنَّمَا قِيلَ لَهُ: الْجُعْفِيُّ؛ لِأَنَّ الْمُغِيرَةَ أَبَا جَدِّهِ كَانَ مَجُوسِيّاً أَسْلَمَ عَلَى يَدِ يَمَانَ الْبُخَارِيِّ وَهُوَ الْجُعْفِيُّ وَالِي بَخْرَاءَ فَنَسَبَ إِلَيْهِ حَيْثُ أَسْلَمَ عَلَى يَدِهِ [١/٥٥هـ]. وَجُعْفِيٌّ كَكُرْسِيٍّ ابْنِ سَعْدٍ الْعَشِيرَةُ أَبُو حَيٍّ بِالْيَمَنِ وَالنِّسْبَةُ جُعْفِيٌّ أَيْضاً مَاتَ بِحَرْتَنَكْ بَفَتْحِ الْخَاءِ الْمَعْجَمَةِ وَاسْكُونُ الرِّاءِ وَفَتْحِ التَّاءِ الْمُثَنَاءِ الْفَوْقَانِيَّةِ وَاسْكُونُ التَّوْنِ وَبَعْدَهَا كَافٌ عَرَبِيَّةٌ قَرِيَّةٌ مِنْ قَرْيِ سَمَرْقَنْدَ عَلَى فَرَسَخَيْنِ مِنْهَا ¹⁰³⁰.

¹⁰¹⁸ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 551/2.

¹⁰¹⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 482.

¹⁰²⁰ هو: الإمام، العلامة، الخافض، المحدث، القاضي، أبو بكر محمد بن عبد الله بن محمد بن عبد الله، ابن العري الأندلسي، الإشبيلي، المالكي، صاحب التصانيف، المتوفى بفاس سنة 543 هـ. على الصحيح. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1294/4-1298 (رقم 1081)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 197/20-204 (رقم 128)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 141/4.

¹⁰²¹ هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، و(ط) هكذا: المقصص. أما في (د)، و(ع)، و(ل): المقصود.

¹⁰²² قال المؤلف في فروق حقي، ص 274: "الفرق بين ابن العربي وابن عربي أن الأول هو أبو بكر بن العربي باللام. وأما محمد بن عبد الله الحاتمي الطائي الصوفي فابن عربي بدون لام كما في القاموس. كذا في حاشية أصول الحديث لابن حجر". انظر: القاموس المحيط، ص 146.

¹⁰²³ هو: العلامة، الصوفي، صاحب التواليف الكثيرة، أبو بكر محيي الدين محمد بن علي بن محمد بن أحمد الطائي، الحاتمي، المُرْسِي، ابن العري، نزيل دمشق، المتوفى سنة 658 هـ. صاحب الفتوحات المكيّة، وفصوص الحكم. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 48/23-49 (رقم 34)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 659/3-660 (رقم 7984)؛ لسان الميزان لابن حجر، 311/5-315 (رقم 1038)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 190/5.

¹⁰²⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 146. انظر أيضاً: فروق حقي للمؤلف، ص 274.

¹⁰²⁵ هو: عبيد الله بن مسعود بن محمود بن أحمد بن عبيد الله البخاري الحنفي، صدر الشريعة الأصغر، كان حياً 747 هـ. من تصانيفه: شرح وقاية الرواية في مسائل الهداية الصدر الشريعة الأول، الوشاح في المعاني والبيان، تعديل العلوم في الكلام، التوضيح في حل غوامض التنقيح في أصول الفقه وكلامهما له، ومصنف في النحو. انظر: معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 246/6.

¹⁰²⁶ في (د): البخراء، وفي (ع): بخراء.

¹⁰²⁷ في (د): بينهما.

¹⁰²⁸ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 353/1-356.

¹⁰²⁹ سقط من (ق).

¹⁰³⁰ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 356/1.

وقبره هناك وله من العمر اثنتان وسبعون سنةً إلا ثلاثة¹⁰³¹ عشر يوماً¹⁰³². (بأن ذلك) أي: كون الحديث له راويان على ما يقتضيه اسم العزيز. فالمقصود¹⁰³³ تضاعف السند. (شروط الإمام. البخاري) في كون الحديث صحيحاً. فالحديث لا يكون صحيحاً عنده إلا بتضاعف السند بمعنى أنه إذا تضاعف سنده أطلق عليه اسم الصحيح، وإذا قلّ من اثنين فله اسم آخر كالغريب، فالعزيز إذاً صحيح دون ما دونه. (وأجاب) أي: القاضي أبو بكر. (عمّا أورد عليه) أي: عن اعتراض أورد على البخاري لا على القاضي¹⁰³⁴؛ فإن القاضي إنما أخبر عن جعل البخاري ذلك شرطاً إنما بأن يُصادف تصريحاً منه في ذلك أو بأن يفهمه من كلامه. والإيراد إنما هو على الجاعل لا على المخبر إذ المخبر قد لا يتخذ ما أخبر به مذهباً. فقوله أورد على صيغة المجهول يقال: أوردته أي: أحضره المؤرد¹⁰³⁵ وأورد عليه أي: كلاماً عليه، وليس إلا الاعتراض. (من ذلك) أي: من أجل الاشتراط المذكور. وبعبارة أخرى أي: بسبب جعل البخاري العزيز شرطاً للصحيح. ف"من" بمعنى الأجل وأصلها ابتدائية وليسست بمعنى الباء، فنفسيهم بقولهم بسببه يكون لأداء المعنى المراد. (بجواب) متعلق بأجاب. وهو مشتق من جاب الفلان البادية قطعها سمي جواباً؛ لأنه ينقطع به كلام الخصم [١/٥٥ب]. (فيه نظر) تأمل وبحث. والجملة صفة جواب يقال: فلان صاحب نظر أي: بالنظر يدرك جميع المعلومات فالتنظر صفة العقل؛ لأنه بمعنى التفكير وإعمال العقل في إدراك شيء كما أنّ الخطور صفة القلب إذ يقال: نظر بعقله وخطر بباله. (لأنه) أي: القاضي وهو إيراد لكل من الإيراد والجواب المنظور فيه. (قال) في شرح البخاري.

(فإن قيل: فرضاً من طرف المعترض. (حديث الأعمال بالنيات)¹⁰³⁶ أي: مع كونه صحيحاً بلا نزاع بين الحديثين. وقوله "حديث" مضاف إلى لفظ الحديث. والمعنى جنس العبادات إنما تعتدّ به بالنية لا كل فرد من أفرادها كالوضوء فإنه يصحّ بدون النية أيضاً. فالمراد النية التكميلية كما في الصلوة¹⁰³⁷ لا النية الشرعية مطلقاً. وهي نية التقرب إلى الله تعالى فهي أعم من التكميلية. قال ابن الملك: "المبتدأ المعرف باللام إذا لم يكن معهوداً يفيد الحصر، فلما رأينا أنّ ذوات الأعمال توجد بدون النية احتجنا إلى تقدير. والمراد صحتها على رأي الشافعي، وفضيلتها على رأي أبي حنيفة"¹⁰³⁸ انتهى. قال الكرمانى: "مقتضى حق العموم في قوله عليه الصلوة¹⁰³⁹ والسلام¹⁰⁴⁰": "إنما الأعمال بالنيات" أن

¹⁰³¹ في (ل): ثلاثة.

¹⁰³² توفي البخاري وله من العمر اثنتان وستون سنة؛ لأنه ولد سنة 194 هـ. وتوفي سنة 256 هـ. انظر لترجمته: تحذيب الكمال للمزي، 468-430/24 (رقم 5059)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 557-555/2 (رقم 578)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 471-391/12 (رقم 171)؛ تحذيب التهذيب لابن حجر، 45-39/9 (رقم 5962)؛ هدي الساري لابن حجر أيضاً، ص 501-518؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 136-134/2.

¹⁰³³ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط) هكذا: فالمقصود. أما في (ع)، و(ل): فالمقصود.

¹⁰³⁴ المؤلف هنا يردّ على الملا علي القاري؛ لأنّ القاري يقول في شرح "أورد عليه": "أي: على البخاري بفرض صحته، أو على القاضي لتصريحه بذلك". شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 201.

¹⁰³⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 415.

¹⁰³⁶ البخاري، "بدء الوحي"، 1، (رقم الحديث: 1)؛ "الإيمان"، 41، (رقم الحديث: 54)؛ "العنق"، 6، (رقم الحديث: 2529)؛ "مناقب الأنصار"، 45، (رقم الحديث: 3898)؛ "النكاح"، 5، (رقم الحديث: 5070)؛ "الأيمان والنذور"، 23، (رقم الحديث: 6689)؛ "الحيل"، 1، (رقم الحديث: 6953)؛ مسلم، "الإمامة"، 155، (رقم الحديث: 1907).

¹⁰³⁷ في (ل): الصلاة.

¹⁰³⁸ شرح مصابيح السنة لابن ملك، 15/1.

¹⁰³⁹ في (ل): الصلاة.

¹⁰⁴⁰ في (ل): والسلام.

لا يصحّ عمل من الأعمال أقوالها وأفعالها فرضها ونفلها قليلها وكثيرها إلّا بنية¹⁰⁴¹ انتهى. قال الشيخ الرضى¹⁰⁴² في شرح الكافية¹⁰⁴³: "قد خالف بعض الأصوليين في إفادة إنّما الحصر استدلالاً بنحو قوله عليه الصلوة والسلم "إنّما الأعمال بالنيات" و"إنّما الولاء للمعنى"¹⁰⁴⁴. وأجيب بأنّ المراد في الخبرين: التأكيد، فكأنّه ليس عمل إلّا بالنية، وليس الولاء إلّا بالعنى [١٥٦/١] لقوله عليه الصلوة¹⁰⁴⁵ والسلم¹⁰⁴⁶: "[لا صلوة]¹⁰⁴⁷" [١٠٤٨] لجار المسجد إلّا في المسجد"¹⁰⁴⁹ ١٠٥٠ انتهى. فإنّه لنفي الفضيلة لا لنفي الصّحة. (فَرَدُّ) أي: منفرد في طبقة الصّحابة والتابعين. فالفرد صفة مشبّهة كما في الجواهر¹⁰⁵¹ الفرد، وكما في قولنا: أشهد أنّ الله أحدٌ فردٌ، أي: وحيد ومنفرد¹⁰⁵². (لَمْ يَرَوْهُ) بيان لما قبله من الفردية. والضمير المنصوب للحديث المذكور، أي: لم يَرَوْهُ عن رسول الله صلى الله عليه وسلّم¹⁰⁵³ غير عمر بن الخطاب¹⁰⁵⁴ رضي الله عنه، ولا (عَنْ عُمَرَ إِلَّا عُلْقَمَةُ) [اعلم أنّ علقمة إذا ذكر مُطلقاً فهو علقمة بن قيس بن عبد الله النخعي الكوفي، عمّ والدّة إبراهيم النخعي كما سيحيى. يكنى أبا شَيْبَل، ولم يُؤكّد له قطّ. اتّفق العلماء على جلالته، وكان يشبه بابن مسعود¹⁰⁵⁵، وكان من الرّبّانين. توفّي سنة اثنتين وستين أو سبعين¹⁰⁵⁶. وأمّا علقمة]¹⁰⁵⁷ بن وقاص اللّيثي¹⁰⁵⁸

¹⁰⁴¹ انظر: الكواكب الدّراري للكرماني، 20/1.

¹⁰⁴² هو: رضي الدين محمد بن الحسن الاسترأبادي التّحويّ، المتوفّي سنة 686 هـ.

¹⁰⁴³ المستقى ب شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب.

¹⁰⁴⁴ البخاري، "الصلاة"، 70، (رقم الحديث: 456)؛ "الزكاة"، 61، (رقم الحديث: 1493)؛ "اليوم"، 67، (رقم الحديث: 2155، 2156)؛ "اليوم"، 73، (رقم الحديث: 2168، 2169)؛ "المكاتب"، 1، (رقم الحديث: 2560)؛ "المكاتب"، 2، (رقم الحديث: 2561، 2562)؛ "المكاتب"، 3، (رقم الحديث: 2563)؛ "المكاتب"، 4، (رقم الحديث: 2564)؛ "المكاتب"، 5، (رقم الحديث: 2565)؛ "الهيئة"، 7، (رقم الحديث: 2578)؛ "الشروط"، 3، (رقم الحديث: 2717)؛ "الشروط"، 10، (رقم الحديث: 2726)؛ "الشروط"، 13، (رقم الحديث: 2729)؛ "الشروط"، 17، (رقم الحديث: 2735)؛ "النكاح"، 19، (رقم الحديث: 5097)؛ "الطلاق"، 14، (رقم الحديث: 5279)؛ "الطلاق"، 17، (رقم الحديث: 5284)؛ "الأطعمة"، 31، (رقم الحديث: 5430)؛ "كفارات الأيمان"، 8، (رقم الحديث: 6717)؛ "الفرائض"، 19، (رقم الحديث: 6751، 6752)؛ "الفرائض"، 20، (رقم الحديث: 6754)؛ "الفرائض"، 22، (رقم الحديث: 6757)؛ "الفرائض"، 23، (رقم الحديث: 6759)؛ مسلم، "العنق"، 5-15، (رقم الحديث: 1504، 1505). كلاهما بلفظ: "الولاء لمن أعتق".

¹⁰⁴⁵ في (ل): الصلاة.

¹⁰⁴⁶ في (ل): والسلام.

¹⁰⁴⁷ في (ل): الصلاة.

¹⁰⁴⁸ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

¹⁰⁴⁹ الدارقطني، السنن، 399/2، (رقم الحديث: 1538)؛ الحاكم، المستدرک، 246/1؛ البيهقي، السنن الكبرى 57/3. ضعفه عدد من العلماء انظر: العلل المتناهية في الأحاديث الواهية لابن الجوزي، 410/1-411 (رقم 693-695)؛ نصب الرأية لأحاديث الهداية للزيلعي، 412/4-413؛ التذكرة في الأحاديث المشتهرة للزركشي، ص 35 (رقم 18)؛ تلخيص الخبير لابن حجر، 66/2؛ فتح الباري لابن حجر أيضاً، 524/1؛ الدراية في تخريج أحاديث الهداية لابن حجر أيضاً، 293/2-294 (رقم 1060)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 534 (رقم 1307)؛ الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي، ص 250-251 (رقم 446)؛ الآلآي المصنوعة للسيوطي أيضاً، 15/2؛ كشف الخفاء للعجلوني، 491/2 (رقم 3073)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 21-22 (رقم 27)، ص 488 (رقم 58)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 141/1-144 (رقم 57)؛ (448/4)؛ سلسلة الأحاديث الصحيحة للألباني أيضاً، 332/1-336 (رقم 183)؛ ضعيف الجامع الصغير للألباني أيضاً، ص 909 (رقم 6297)؛ إرواء الغليل للألباني أيضاً، 251/1-255 (رقم 491).

¹⁰⁵⁰ انظر: شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، 196/1.

¹⁰⁵¹ في (ق): الجواهر. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى.

¹⁰⁵² انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 25.

¹⁰⁵³ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

¹⁰⁵⁴ ستأتي ترجمته.

¹⁰⁵⁵ ستأتي ترجمته.

[فهو صحابي] ¹⁰⁵⁹ وُلد على عهد النبوة ¹⁰⁶⁰، وشهد الخندق. ومات في أيام عبد الملك بن مروان ¹⁰⁶¹ بالمدينة ¹⁰⁶².
[والمراد بما ذكره المص هو علقمة بن وقاص على ما يفهم من البخاري] ¹⁰⁶³.

¹⁰⁶⁴ (قُلْنَا:): في الجواب ودفع الاعتراض كأنه أشار بنون الجمع إلى كثرة الجيب. والظاهر أنه إشارة إلى قوة الجواب بزعمه كما في قولهم ونحن نقول مع أن القائل واحد. (قَدْ خَطَبَ بِهِ) أي: بذلك الحديث. "وخطب الخاطب على المنبر خطابة بالفتح، وخطبة بالضم، وذلك الكلام: خطبة أيضاً، وهي الكلام المنشور المُسَجَّع ونحوه" ¹⁰⁶⁵. "والخطبة بالضم تختص بالموعظة، والخطبة بالكسر لطلب المرأة. ويقال من الأول: خاطب وخطيب، ومن الثاني: خاطب لا غير. والفعل منهما خطب" ¹⁰⁶⁶ كنصر. (عُمَرُ) الفاروق المكنى بأبي حفص العدوي القرشي رضي الله عنه، شهد المشاهد كلها، وهو أول خليفة دُعي بأمر المؤمنين ¹⁰⁶⁷. (عَلَى الْمُنْبَرِ) بكسر الميم من نَبَر الشيء رفعه قال الكرماني ¹⁰⁶⁸: "مشتق من النَّبَر وهو الارتفاع وهو بلفظ الآلة؛ لأنه آلة الارتفاع [واللام للعهد الخارجي، فإن المراد به منبر النبي صلى الله عليه وسلم] ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰. وكان الخلفاء بالمدينة يخطبون عليه يوم الجمعة، وكان ثلث ¹⁰⁷¹ درجات أو أربعاً وهو الأصح إشارة إلى المراتب الأربع في الدعوة ثم احترق أو تحافت من أكل الأرضة على ما ¹⁰⁷² في كتب السير ¹⁰⁷³ [١/٥٦هـ]. (بِحَضْرَةِ الصَّحَابَةِ) أي: في حضور جمع كثير من الصحابة رضي الله عنهم. "والحاضرة: ضد الغيبة بالفتح" ¹⁰⁷⁴. يقال: رأيت فلاناً بحضرة الملك وبحضرته، أي: كان حاضراً عنده بحيث يراه ويسمع كلامه. (فَلَوْلَا أَنَّهُمْ يَعْرِفُونَهُ) أي: لولا

¹⁰⁵⁶ انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 12/296-300 (رقم 6743)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 1/314 (رقم 425)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 48/1-49 (رقم 24)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 4/53-61 (رقم 14)؛ تهذيب الكمال للمزي، 20/300-308 (رقم 4017)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 7/237-238 (رقم 4846).

¹⁰⁵⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

¹⁰⁵⁸ في (د) هنا زيادة "رضي الله عنه".

¹⁰⁵⁹ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

¹⁰⁶⁰ في (د): النبي عليه الصلوة والسلام.

¹⁰⁶¹ هو: أبو الوليد عبد الملك بن مَرْوَانَ بن الحكم بن أبي العاص بن أُمَيَّةُ الْأُمَوِيَّةِ، الخليفة الأموي، الفقيه، المتوفى سنة 86 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 1/278-279 (رقم 373)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 4/246-249 (رقم 89)؛ تاريخ الخلفاء للسيوطي، ص 162-168.

¹⁰⁶² انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1/53 (رقم 35)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 4/61-62 (رقم 15)؛ تهذيب الكمال للمزي، 20/313-314 (رقم 4021)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 7/240 (رقم 4850).

¹⁰⁶³ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

¹⁰⁶⁴ في جميع النسخ المطبوعة للترجمة: قال: قلنا.

¹⁰⁶⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 103.

¹⁰⁶⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 286.

¹⁰⁶⁷ هو: عمر بن الخطاب بن نفيل بن عبد العزى بن رياح بن قرط بن رزاح بن عدي بن كعب بن لؤي، أمير المؤمنين، جَم المناقب، أبو حفص القرشي العدوي، الفاروق رضي الله عنه. استشهد في أواخر ذي الحجة سنة 23. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 21/316-326 (رقم 4225)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 5/8 (رقم 2)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 4/484-486 (رقم 484)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 7/371-373 (رقم 5067).

¹⁰⁶⁸ انظر: الكواكب الدري للكرماني، 1/17.

¹⁰⁶⁹ هو هكذا في (د)، و(ق)، و(ط)، و(ل): صلى الله عليه وسلم، فهو في (ر): عليه الصلوة والسلام، وفي (ع): عليه السلام.

¹⁰⁷⁰ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل.

¹⁰⁷¹ في (ل): ثلاث.

¹⁰⁷² سقط من (ر).

¹⁰⁷³ في (ق): في السير. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

¹⁰⁷⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 481.

معرفة الصحابة للحديث المذكور؛ فإنّ "ما" بعد لولا الامتناعية مبتدأ وكون المبتدأ مفرداً واجب. (لأنكروه) لام الجواب كما في قوله تعالى ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ﴾¹⁰⁷⁵. "والإنكار: ضدّ العرفان. يقال: أنكرت كذا ونكرت، وأصله أن يردّ على القلب ما لا يتصوره، وذلك ضربٌ من الجهل، ونكرت على فلان وأنكرت: فعلتُ به فعلاً يردعه"¹⁰⁷⁶، قال البيهقي: "الإنكار: ناشاختن و جُحود كردن"¹⁰⁷⁷ انتهى. فالأول من أنكره إذا جهله، والثاني من أنكره ردّه ونفاه. والمعنى عدم إنكارهم له دليل على أنّه كان معروفاً عندهم إقاماً¹⁰⁷⁸ بالضبط من النبيّ صلى الله عليه وسلّم أو بالسّماع ممن سمع منه فشكّوهم دلّ على أنّ غير عمر رواه أيضاً. وكان الظاهر أن يجيب عن دعوى تفرّد علّمة به ليطابق الجواب السؤال لا تفرّد عمر به؛ لأنّه لم يسبق¹⁰⁷⁹ إلّا أنّه أشار إلى أنّ العمدة دفع تفرّد عمر به¹⁰⁸⁰؛ لأنّه المضمّر في الكلام كما صرحنا به سابقاً. فإذا ثبت تفرّد عمر به كان الظاهر عدم تفرّد من بعده ومن بعد الحاضرين حول المنبر من الصحابة أيضاً على أنّ وجود المتابع في الجملة كما سيأتي ممّا يعضد ذلك. فالصحيح إذاً مشروط بأن لا يرويه أقلّ من اثنين في الطّبقة الأولى وما يليها [١/٥٧].

(كذا قال!) القاضي أبو بكر في جواب السؤال الوارد على البخاري في شرطه المذكور. وكان الظاهر أن يطويه من البين إلّا أنّه قصد فصل الكلام ببيان مقطعه ليني عليه التعقب الآتي. نعم، لو أورد الدعوى المذكورة والسؤال والجواب المتعلّقين بها من غير نسبة إلى أحد ثمّ قال: "كذا قال القاضي أبو بكر في شرح البخاري" لكان ذلك إشارة إلى ضغفه سواء تُعقب بالتعقب أو لا. فأعرف.

(وتُعقب) بصيغة المجهول أي: اعترض على ما قال القاضي من "تُعقبه أخذه بذنبٍ كان منه. وتعقبه: طلب عورته أو عثرته"¹⁰⁸¹. فالتعقب والمعقب هو الذي يعقب الشيء بالردّ والإبطال، أي: يجيء عقبه به وهو بكسر القاف "مؤخّر الرجل، استعير للمتأخّر"¹⁰⁸²، وفي التنزيل: ﴿وَاللَّهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقَّبَ لِحُكْمِهِ﴾¹⁰⁸³، أي: يحكم نافذاً حكمه حالياً عن المعارض والمناقض. (بأنّه لا يلزم من كونهم سكّثوا عنه) أي: عن الإنكار. "والسكّث: ترك الكلام"¹⁰⁸⁴ مع القدرة عليه. (أنّ يكونوا سمعوه) أي: ذلك الحديث. (من غيره) أي: من غير عمر بأن سمعوه [من النبيّ عليه الصلوة¹⁰⁸⁵ والسلم¹⁰⁸⁶ أو من صحابيٍّ آخر إذ يجوز أن يكون ذلك أول ما سمعوه من عمر]¹⁰⁸⁷ وإنّما قبلوه ولم يقابلوه بالردّ والإنكار؛ لأنّ مثله لا ينكر عليه لعلوّ طبقته في الدّين وشمّو¹⁰⁸⁸ منزلته في الصّحبة ولا يلزم من السّماع الرواية فيكون

¹⁰⁷⁵ سورة البقرة، الآية: 251.

¹⁰⁷⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 823-824.

¹⁰⁷⁷ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 454/1.

¹⁰⁷⁸ في (ق): إلّا. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

¹⁰⁷⁹ انظر: شرح نحية الفكر للملا علي القاري، ص 201.

¹⁰⁸⁰ في (د): دفع تفرّد به عمر.

¹⁰⁸¹ انظر: القاموس المحيط، ص 150.

¹⁰⁸² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 575.

¹⁰⁸³ سورة الرعد، الآية: 41.

¹⁰⁸⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 416.

¹⁰⁸⁵ في (ل): الصلاة.

¹⁰⁸⁶ في (د)، و(ل): والسلام.

¹⁰⁸⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

¹⁰⁸⁸ في (ر)، و(ق): شمو، وفي (ع): سمعوا.

علقمة متفرداً برواية ذلك الحديث عن عمر. وفيه أن ما كان من ضروريات الدين لاسيما النية التي هي أساس الأعمال كيف يشهد العقل بأن النبي صلى الله عليه وسلم لم يقله لغير عمر أو أن الصحابه بعد ما سمعوه [٥٧/١] من معدنه وأخذوه منه كيف ساء لهم السكوت عنه وعدم روايته لمن بعدهم مع قوله صلى الله عليه وسلم: "نصّر الله امرأً سمع مقالتي فوعاها وأداها كما سمعها"¹⁰⁸⁹، ولو ثبت التورع لبعضهم في ترك الرواية خوفاً من الزيادة والنقصان والتغيير والخطأ والتسيان. فالبعض الآخر من الأثبات الموثقين ثابت لهم الرواية من غير مقال. والله تعالى أعلم بالخال. (وبأن هذا) أي: وتُعقب أيضاً بأن هذا الجواب غير مُسلم في حق عمر بل عمر متفرد برواية ذلك الحديث و(لَوْ سُلِّمَ فِي عُمَرُ)¹⁰⁹⁰ بأن رواه غيره أيضاً لكن. (مُنع في) حق. (تَفَرَّدَ عُلُقْمَةُ عَنْهُ) أي: عن عمر. (به)¹⁰⁹¹ أي: بذلك الحديث والجار متعلق بالتفرد يعني لا نسلم أن غير علقمة رواه أيضاً عن عمر، بل الصحيح أن علقمة تفرد به والاشتراك في حديثه بأن ينقله عن عمر غير علقمة أيضاً ممنوع، وليس معناه أن تفرد علقمة به ممنوع كما يُوهمه ظاهر العبارة؛ فإنه بصدد إثبات التفرد لا في صدق منعه. (ثُمَّ تَفَرَّدَ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بِهِ عَنْ عُلُقْمَةَ) بالجر عطفاً على تفرد علقمة، أي: ثم مُنع في تفرد هذا الحديث عن علقمة بل الصحيح أن محمد بن إبراهيم تفرد به عن علقمة واشتراك الغير في نقله عنه ممنوع جداً. ومحمد بن إبراهيم بن الحارث بن خالد بن صخر بن عامر بن كعب بن سعد بن تميم بن مرة المدني القرشي التميمي، تابعي توي بالمدينة سنة عشرين أو احدى وعشرين ومائة. سمع علقمة بن وقاص وأبا سلمة من الصحابة رضي الله عنهم¹⁰⁹². وإبراهيم [١٥٨/١] لفظ سُرياني وتفسيره بالعربية أب رحيم. قال السهيلي: "كثيراً ما يقع الاتفاق بين السرياني والعربي أو تقاربه"¹⁰⁹³ في اللفظ. ألا ترى أن إبراهيم تفسيره أب راحم لرحمته بالأطفال؟ ولذلك جعل هو وسارة زوجته كافلة¹⁰⁹⁴ لأطفال المؤمنين الذين يموتون صغاراً إلى يوم القيمة"¹⁰⁹⁵ انتهى. ونظيره إدريس فإن اشتقاقه من الدرس وإن كان يردّه منع صرفه أي: للعجمة والعلمية لكن لا يبعد أن يكون في تلك اللغة قريباً من ذلك فلقب به لكثرة دراسته إذ روى أنه تعالى أنزل عليه ثلاثين¹⁰⁹⁶ صحيفة كما في التفاسير¹⁰⁹⁷ (ثُمَّ تَفَرَّدَ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ بِهِ عَنْ مُحَمَّدٍ) أي: ثم مُنع في تفرد به عنه

¹⁰⁸⁹ أبو داود، "العلم" 10، (رقم الحديث: 3660)؛ الترمذي، "العلم" 7، (رقم الحديث: 2656-2658)؛ ابن ماجه، "المقدمة/السنة" 18، (رقم الحديث: 230-236)؛ "المناسك" 76، (رقم الحديث: 3056)؛ أحمد، المسند، 80/4-82؛ 183/5. انظر لطرق الحديث وتخرجه: قطف الأزهار المتناثرة للسيوطي، ص 28-30، (رقم الحديث: 2)؛ نظم المتناثر من الحديث المتواتر للكتاني، ص 42، (رقم الحديث: 3). انظر أيضاً: دراسة حديث "نصّر الله امرأً سمع مقالتي..." رواية ودراية لعبد المحسن بن حمد العباد.

¹⁰⁹⁰ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 203: لو سلم في تفرد عمر رضي الله تعالى عنه.

¹⁰⁹¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة البواقيت والدّر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 287/1، إلا أنه غير موجود في الطبقات الأخرى لنزعة النظر.

¹⁰⁹² انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 93/1-94 (رقم 4)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 124/1 (رقم 108)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 294/5-296 (رقم 140)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 445/3 (رقم 7097)؛ تهذيب الكمال للمزي، 306-301/24 (رقم 5023)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 6/9-7 (رقم 5920).

¹⁰⁹³ في التعريف والإعلام: يقاربه.

¹⁰⁹⁴ في التعريف والإعلام: كافلين.

¹⁰⁹⁵ انظر: التعريف والإعلام فيما أُنجم في القرآن من الأسماء والأعلام للسهيلي، ص 60. نقله عن السهيلي القرطبي في الجامع لأحكام القرآن، 66/2 (تفسير سورة البقرة، الآية: 124)، وعن القرطبي المؤلف في روح البيان، 223/1 (تفسير سورة البقرة، الآية: 124).

¹⁰⁹⁶ في (ل): ثلاثين.

¹⁰⁹⁷ انظر: الجامع لأحكام القرآن للقرطبي، 78-79 (تفسير سورة مريم، الآية: 57)؛ روح البيان للمؤلف، 344/5 (تفسير سورة مريم، الآية: 57)؛ 521/5 (تفسير سورة الأنبياء، الآية: 85).

بمعنى أنه مُتَّفَرِّد في روايته عنه لم يشاركه فيها غيره. ويحيى بن سعيد المدني، سمع أنس بن مالك والستاب¹⁰⁹⁸ بن يزيد رض¹⁰⁹⁹ وخلقا سواهما. كان إماماً في الحديث والفقه، وكان يتولّى القضاء بمدينة الرسول صلى الله عليه وسلم زمن بني أمية. وأقدمه مَنْصُور العراق وولاه القضاء بالهاشمية. مات سنة ثلث¹¹⁰⁰ وأربعين ومائة بالهاشمية.¹¹⁰¹ وهي بلد بالكوفة للسَّقَّاح¹¹⁰². والأظهر أن يحيى اسم أعجمي وإن كان عربياً فهو منقول عن الفعل كي عمر ويعيش وكان هذا الاسم في الكتاب الأول حياً¹¹⁰³. وكان اسم سارة زوجة إبراهيم عليه السلام¹¹⁰⁴ يسارة، وتفسيرها بالعربية لا تلد فلماً بُشَّرت بإسحق قيل لها من لسان جبريل: سارة، فنقص من اسمها حرف وزيد في حيا فصار يحيى هذا ثم اشتهر الحديث المذكور عن يحيى حتى كتبه عنه سبعة مائة. (على ما هو الصحيح المعروف [٥٨/١] عند المحدثين) الجار متعلق بمحذوف، وعند بكل من الصحيح، والمعروف على التنازع وهو بمعنى الحكم والرأي. والمعنى أن كلاً من تفرّد علقمة وتفرّد محمد وتفرّد يحيى مبني على ما هو الصحيح والصواب في حكم جمهور المحدثين ورأيهم والمشهور فيما بينهم قديماً وحديثاً. وهذه دعوى غريضة لا تتم إلا بطول الاستقراء والتفتيش من مشارق الأرض ومغاربها. ولو قال: على ما هو المعروف عندهم وطوى ذكر الصحيح من البين لأصاب؛ لأن الأمر¹¹⁰⁵ إذا¹¹⁰⁶ كان مبنياً على المعروفة والمشهورة ولا يلزم منه أن يكون خلافه سقيماً.

(وَقَدْ وَرَدَتْ لَهُمْ) أي: للرواة المذكورين المتفردين بذلك الحديث وروايته. وهذه إشارة إلى دفع ما يرد على دعوى صحة التفرّد من أن ورود المتابعات يقتضي أن لا يكون ذلك صحيحاً. (مُتَابَعَاتٌ) جمع مُتَابَعَةٌ بفتح الباء الموحدة وسيجيء بيانها في هذه الرسالة. وحاصله أن الفرد من الحديث قد يكون حقيقياً بأن لم يثبت التعدد في روايه وقد يكون نسبياً بأن ظن كونه فرداً ثم وُجد أن روايه قد تابعه غيره في روايته ووافقه فيها فيكون الراوي متعدداً وبذلك يخرج عن كونه فرداً كما إذا تابع أحد عمر رضي الله عنه في نقل الحدث المذكور أو علقمة. فالمتابعة أن يروي عن النبي صلى الله عليه وسلم غير عمر مثلاً أو عن عمر غير علقمة وهكذا. (لا يُعْتَبَرُ بِهَا) أي: بتلك المتابعات. (لِضَعْفِهَا) وفيه أن المتابعة [٥٩/١] وإن كانت ضعيفة إلا أن الضعيف قد يتقوى بالقوي، والحديث قد يعمل ولو كان الراوي ضعيفاً. أليس كان قد نقل عنه صلى الله عليه وسلم¹¹⁰⁷ كما ذكره حجة الإسلام في الإحياء¹¹⁰⁸، وفيه عبرة للمعتبرين وهدم¹¹⁰⁹ للقواعد المجعولة والاعتبارات العقلية. تدبر.

¹⁰⁹⁸ في (ل): السائب.

¹⁰⁹⁹ في (ل): رضي الله عنهما.

¹¹⁰⁰ في (ل): ثلاث.

¹¹⁰¹ انظر لترجمته: تحذيب الأسماء واللغات للتوحي، 450-449/2 (رقم 682)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 137/1-139 (رقم 130)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 481-468/5 (رقم 213)؛ تحذيب الكمال للمزي، 359-346/31 (رقم 6836)؛ تحذيب التهذيب لابن حجر، 195-193/11 (رقم 7878).

¹¹⁰² انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 389/5. تقدّمت ترجمة السقّاح.

¹¹⁰³ انظر: روح البيان للمؤلف، 318/5 (تفسير سورة مريم، الآية: 7).

¹¹⁰⁴ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام.

¹¹⁰⁵ في (د): المراد.

¹¹⁰⁶ في (ع)، و(ل): إذا.

¹¹⁰⁷ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

¹¹⁰⁸ قال شيخ الإسلام ابن تيمية في الإحياء للغزالي: "وَكَلَامُهُ فِي الْإِحْيَاءِ غَالِيَةٌ حَيْثُ لَكِنَّ فِيهِ مَوَازٍ فَاسِدَةٌ: مَادَّةٌ فَلَسْفِيَّةٌ وَمَادَّةٌ كَلَامِيَّةٌ وَمَادَّةٌ مِنْ تَرْجُمَاتِ الصُّوْفِيَّةِ؛ وَمَادَّةٌ مِنْ الْأَحَادِيثِ الْمُضَوَّعَةِ". مجموع الفتاوى، 55/6. وفيه أحاديث وآثار ضعيفة؛ بل موضوعة كثيرة. وفيه أشياء من أغاليط الصوفية وتزويراتهم. "مجموع الفتاوى، 552/10. قال الإمام الذهبي: "أما الإحياء ففيه من الأحاديث الباطلة جملة، وفيه خير كثير لولا ما فيه من آداب ورسوم ويُهد من طرائق الحكماء ومُنَحَرِي

(وَكَذَا لَا نُسَلِّمُ¹¹¹⁰ جَوَابُهُ فِي غَيْرِ حَدِيثِ عُمَرَ¹¹¹¹ عطف على قوله "مُنْعٌ فِي تَفَرُّدِ عِلْقَمَةَ" فَإِنَّهُ فِي قُوَّةِ أَنْ يُقَالَ¹¹¹²: لَا نُسَلِّمُ جَوَابَ الْقَاضِي فِيهِ. وقوله "وقد وردت" إلخ¹¹¹³ جملة مُعْتَرِضَةٌ لدفع السَّوَالِ الوارد على ما قَرَّرْنَا. فيكون قوله "وكذا" من تَمَتَّةِ كَلَامِ الْمُتَعَقِّبِ لَا من زِيَادَةِ إِفَادَةِ الْمُؤَلِّفِ كَمَا هُوَ الظَّاهِرُ. ففيه ثَلَاثَةٌ¹¹¹⁴ تَعَقُّبَاتٍ أوردَهَا العلماء على جواب القاضي ويحتمل أَنْ يكون كل من الإيرادات من طرف واحد منهم، وَصَرَّحَ بالجواب لطول المسافة وإشارة إلى أَنَّ المِشَارَ إِلَيْهِ بِهَذَا فِي قَوْلِهِ "وَبَأَنَّ هَذَا" إلخ¹¹¹⁵ هُوَ الجواب كما صَرَّحْنَا بِهِ سَابِقًا. والمعنى وكما لَا نُسَلِّمُ جواب القاضي فِي حَدِيثِ عُمَرَ كَذَا لَا نُسَلِّمُهُ فِي غَيْرِ حَدِيثِهِ من الأحاديث الَّتِي أَخْرَجَهَا الْبُخَارِيُّ فِي صَحِيحِهِ وَتَفَرَّدَ بِهَا غَيْرُ عُمَرَ وَغَيْرِ عِلْقَمَةَ من الصَّحَابَةِ، وَغَيْرِ مُحَمَّدٍ وَغَيْرِ يَحْيَى من التَّابِعِينَ، وكذا مَا أَخْرَجَهُ غَيْرُهُ فِي صَحَاحِهِمْ بِأَنْ يَكُونَ كُلُّ تِلْكَ الْأَحَادِيثِ عَلَى مَا ادَّعَاهُ الْقَاضِي من الشَّرْطِ الْمَذْكُورِ؛ فَإِنَّهُ إِذَا بَطَلَ جَوَابُهُ فِي حَقِّ صَحِيحٍ وَاحِدٍ فَقَدْ بَطَلَ فِي حَقِّ سَائِرِ الصَّحَاحِ. وفيه إِشَارَةٌ إِلَى أَنَّ دَعْوَاهُ قَدْ كَانَتْ عَامَّةً وَإِنْ لَمْ يَصْرَحْ بِهَا إِذِ الْمَصْرُوحُ فِي كَلَامِهِ إِنَّمَا هُوَ حَدِيثُ عُمَرَ وَعِلْقَمَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا.

(قَالَ ابْنُ رُشِيدٍ: [٥٩/١ب] مُصَغَّرًا كَثِيرٌ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْفَهْرِيُّ الْأَنْدَلُسِيُّ¹¹¹⁶. والمقصود¹¹¹⁷ من حكاية قوله تأييد ما ذكر من التعقُّب. (وَلَقَدْ كَانَ) اللام جواب قسم محذوف للتأكيد. (يَكْفِي الْقَاضِي) بالنصب على أَنَّهُ مَفْعُولٌ "يَكْفِي"¹¹¹⁸. (فِي بَطْلَانٍ مَا ادَّعَى) على البناء للفاعل. والضمير للقاضي والعائد إلى مَا مَحْذُوفٌ أَي: مَا ادَّعَاهُ فَقَوْلُهُ: (أَنَّهُ شَرْطُ الْبُخَارِيِّ) بِحَذْفِ مِنَ الْبَيَانِيَّةِ، أَي: مِنْ أَنَّ عَدَمَ التَّفَرُّدِ وَكَوْنَ الْحَدِيثِ لَهُ رَاوِيَانِ شَرْطُ الْبُخَارِيِّ فِي كَوْنِ الْحَدِيثِ مِمَّا يُطْلَقُ عَلَيْهِ اسْمُ الصَّحِيحِ. (أَوَّلُ حَدِيثٍ) بِالزَّفْعِ عَلَى أَنَّهُ فَاعِلٌ "يَكْفِي". (مَذْكُورٍ فِيهِ) أَي: فِي الْبُخَارِيِّ. وَهُوَ "إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ". وَاعْلَمْ أَنَّ الْبُخَارِيَّ قَالَ فِي أَوَّلِ كِتَابِهِ: "بَابُ كَيْفِ كَانَ بَدْءُ الْوَحْيِ"¹¹¹⁹ ثُمَّ أورد الحديث المذكور. قال الكرمانى: "فإن قيل: فالترجمة لبيان شأن بَدْءِ الْوَحْيِ والحديث لبيان كون الأعمال محتاجة إلى النية. قلنا: قال العلماء: البخاري أورد هذا الخبر بدلًا من الخطبة وأنزله منزلتها فكأنه قال بدأت هذا الكتاب وصدّرتَه بِكَيْفِيَّةِ بَدْءِ الْوَحْيِ وَقَصَدْتُ بِهِ التَّقَرُّبَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى فَإِنَّ الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ"¹¹²⁰ انتهى. فظهر أَنَّ الْحَدِيثَ أَوَّلَ حَدِيثٍ

الصَّوْفِيَّةُ، نَسَّأَلُ اللَّهَ عِلْمًا نَافِعًا". سير أعلام النبلاء، 339/19-340. انظر للأحاديث التي لم يجد لها العلماء إسناده: طبقات الشافعية الكبرى لتاج الدين السبكي، 388-287/6.

¹¹⁰⁹ في (ق): وهذا، وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

¹¹¹⁰ وطبعة نور الدين عتر، ص 49: لا يسلم.

¹¹¹¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعتي البيواقيت والذّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 288/1، ونور الدين عتر، ص 49، إلا أنه في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 69، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 47: عمر رضي الله عنه. وفي طبعة شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 203: عمر رضي الله تعالى عنه.

¹¹¹² سقط من (ق).

¹¹¹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ع)، و(ل): إلخ.

¹¹¹⁴ في (ل): ثلاثة.

¹¹¹⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ع)، و(ل): إلخ.

¹¹¹⁶ هو: أبو عبد الله محب الدين محمد بن عمر بن محمد الخطيب الفهري السبتي، المتوفى سنة 721 هـ. انظر لترجمته: الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة لابن حجر، 370-369/5 (رقم 1655)؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 199/1-200 (رقم 343).

¹¹¹⁷ في (ل): والمقصود.

¹¹¹⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 205.

¹¹¹⁹ انظر: فتح الباري، 13/1.

¹¹²⁰ انظر: الكواكب الدراري للكرمانى، 14/1.

مذكور فيه وإن كان في غير ما بابه؛ فإنّ بابه بعد عدّة أبواب من أبواب ذلك الكتاب وبهذا القدر يثبت الأوليّة الحقيقيّة. فمن قال ¹¹²¹: "المراد الأوّل الإضايفيّ فإنّ الأوّل الحقيقيّ فيه حديث بدء الوحي" ¹¹²² فقد سها ¹¹²³ كما لا يخفى على أولي النّهى. ثمّ إنّ مراد ابن رُشيد [١/٦٠] إثبات أنّ الصّحيح لا يحتاج إلى تعدّد الراوي كالحديث المذكور فإنّه صحيح مع تفرّد راويه به. وفيه أنّ عدم تضاعف السّنَد فيه يحتاج إلى دليل وشهره التفرّد لا تقوم حجة قطعياً؛ فإنّ الاستقصاء عسير كما ذكرناه. فلا ييطل به دعوى القاضي. فاعرف.

(وَادْعَى) أبو حاتم أحمد ¹¹²⁴ (ابن حبان) البستي ¹¹²⁵. الحافظ المشهور صاحب المُسند من مُحدّثي القرن الرابع، [مات سنة ثلثمائة ¹¹²⁶ وأربعة وخمسين] ¹¹²⁷. وحبّان بكسر الحاء المهملة وتشديد الباء المؤخّدة وترك التنوين. (نَقِيضُ دَعْوَاهُ) أي: نقيض دعوى القاضي؛ فإنّ القاضي ادّعى كون رواية اثنين عن اثنين شرطاً للبخاري، وابن حبان ادّعى ما يُناقضه ويُخالفه ويرفع حكمه كما فسره بقوله: (فَقَالَ) أي: ابن حبان. [الفاء للتفسير] ¹¹²⁸ كما في قوله تعالى: ﴿وَصَوِّرْهُمْ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ﴾ ¹¹²⁹، أي: صوركهم أحسن تصوير. (إِنَّ رَوَايَةَ اثْنَيْنِ عَنْ اثْنَيْنِ) وهلمّ جزاً. (إِلَى أَنْ يَنْتَهِيَ) إسناد الحديث إلى الطبقة الأخيرة. (لَا تُوجَدُ) تلك الرواية في الحديث الصحيح؛ لأنّ البحث فيه أو في مطلق الحديث أي قسم كان من أقسامه. (أَصْلًا) أي: قطعاً أي: وجدنا ¹¹³⁰ قطعياً. فنصبه على المصدريّة أو في زمن من الأزمنة أو لا قليلة ولا كثيرة. وهذا من قبيل الدّعوى والحكم على الغائب ¹¹³¹، وكان عليه أن يقول: إنّ هذه الرواية قلّما تُوجد؛ فإنّه كما جاز أن يوجد الاشتراك في اسم الراوي واسم أبيه واسم جدّه كما سيأتي مع كونه مستبعداً عند العقل، فكذا جاز اشتراك اثنين اثنين في الرواية في الطبقات القصار.

(قُلْتُ: إِنَّ أَرَادَ) ¹¹³² أي: ابن حبان. (أَنَّ رَوَايَةَ [١/٦٠] اثْنَيْنِ فَقَطُّ) أي: فحسب بدون أن تزيد في بعض الطبقات. (عَنِ اثْنَيْنِ فَقَطُّ) إلى آخر الطبقات. (لَا تُوجَدُ أَصْلًا فِيمَنْ كُنْ) عقلاً ونقلًا. (أَنْ يُسَلَّمَ) ما أراد إمّا عقلاً فليعبده وإمّا نقلًا فلعدم وجوده الخارجي. وفيه ما قدّمناه فإنّ الاستقصاء عسير ووجوده في الطبقات القصار ممكن، والممكن البعيد ليس بمحال والمجهول ليس بممتنع ﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ ¹¹³³. (وَأَمَّا صُورَةُ الْعَرِيزِ

¹¹²¹ المؤلف يقصد به الملاء علي القاري ويردّ عليه.

¹¹²² انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 205.

¹¹²³ في (ع)، و(ل): سهى.

¹¹²⁴ في (د)، و(ع): وادعى أحمد.

¹¹²⁵ سقط من (د).

¹¹²⁶ في (ل): ثلثمائة.

¹¹²⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (د). ابن حبان هو: الإمام، العلامة، الحافظ، المُجَوِّد، شَيْخُ خُرَّاسَانَ، أَبُو حَاتِمٍ، مُحَمَّدُ بْنُ حَبَّانَ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ حَبَّانَ بْنِ مُعَاذٍ بْنِ مَعْبُدٍ التَّمِيمِيُّ الدَّارِمِيُّ البُسْتِيُّ، صاحبُ الكُتُبِ المَشْهُورَةِ، المتوفى سنة 354 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 920/3-924 (رقم 879)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 92/16-104 (رقم 70)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 506/3-508 (رقم 7346)؛ لسان الميزان لابن حجر، 112/5-115 (رقم 386)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 16/3.

¹¹²⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

¹¹²⁹ سورة غافر، الآية: 64؛ سورة التغابن، الآية: 3.

¹¹³⁰ في (ع): وجدنا. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى.

¹¹³¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر) و(ق)، وفي (ع)، و(ط): الغالب، وفي (ل): الغائب.

¹¹³² في طبعة علي حسن عبد الحميد للترجمة، ص 69: قُلْتُ إِنَّ أَرَادَ بِهِ.

¹¹³³ سورة النحل، الآية: 43.

الَّتِي حَرَرْنَاهَا) أي: ذكرناها وأظهرنا حدّها وكتبنا خلاصتها وجعلناها بمنزلة الشّيء الحرّ، أي: الخالص. (فَمَوْجُودَةٌ) ثمّ بين الصّورة المحرّرة المكتوبة بطريق التذكير بقوله: (بأن لا يرويه) أي: الحديث أو العزيز؛ لأنّه قد يرجع الضمير إلى المضاف إليه وإن كان الأصل رجوعه إلى المضاف لكونه مقصوداً بالذات كما أسلفناه. (أقلّ من اثنين عن أقلّ من اثنين) وإن كان يرويه أكثر من ذلك في بعض الطبقات؛ فإنّ ذلك غير ممّنوع في العزيز وغيره كما مرّ. وكان عليه أن يؤخّر الخبر إلى ما بعد اثنين بأن يقول: "وأما صورة العزيز التي حرّرتها بأن لا يرويه" إلخ¹¹³⁴ فموجودة لئلا يقع الفصل بالخبر، وهي موجودة بين المبيّن على المفعول وهو الصّورة وبين المبيّن على الفاعل وهو الرواية، ويجوز أن يقدر المبتدأ بأن يقال: "وهي بأن لا يرويه" إلخ¹¹³⁵. وقد ذكرنا أنّ أكثر المؤلّفين من العرب لا يعرفون البلاغة واعتباراتها [١/٦١].

(مثالُهُ): أي: مثال العزيز على الصّورة المحرّرة. والمراد بالمثال بالصّورة الجزئية التي هي فرد من مفهوم القاعدة الكلية؛ لأنّ الحكم الكلّي لا بدّ وإن ينطبق على جميع جزئياته، وهو ههنا ما يفهم من حدّ العزيز. (مَا رَوَاهُ الشَّيْخَانِ) أي: البخاري ومسلم، فإنهما شيخ مشايخ الحديث وإمام أئمة الرواية. وأما الشّيخان في الصحابة فأبو بكر وعمر رضي الله عنهما وعنهم. وفي الفقه فأبو حنيفة¹¹³⁶ وأبو يوسف رحمهما الله تعالى لما قيل¹¹³⁷: "لولا أبو يوسف لما دُكر أبو حنيفة"¹¹³⁸. (مِنْ حَدِيثِ أَنَسٍ) ابن مالك الخزرجي¹¹³⁹ رضي الله عنه. أي: اتفقا على الرواية عنه وحديثه ما كان مرفوعاً منه إلى النبي صلى الله عليه وسلّم، وهو الذي خدمه عشر سنين مات بالبصرة سنة إحدى وتسعين وقد زاد عمره على مائة¹¹⁴⁰. (وَالْبُخَارِيُّ) أي: رواه البخاري مُنفرداً. (مِنْ حَدِيثِ أَبِي هُرَيْرَةَ)¹¹⁴¹ كان اسمه في الجاهلية عبد الشّمس وفي الإسلام عبد الرّحمن. وكان من قبيلة دؤس كَقُوس في اليمن، نزل المدينة وأسلم عام خيبر سنة سبع من الهجرة، كَتَبَ بأبي هُرَيْرَةَ؛ "لأنّه عليه الصّلوّة"¹¹⁴² والسّلم¹¹⁴³ رأى في ثوبه شيئاً يحمله فقال: ما هذا يا عبد الرّحمن؟ قال: هَرَّةٌ، فقال صلى الله عليه وسلّم: أنت أبو هُرَيْرَةَ¹¹⁴⁴. فاشتهر بهذه الكنية، وكان يحبّ أن يدعوه التّاس بهذه الكنية تبركاً باللفظ النبويّ. وهو أحد الستّة المشهورين بالرواية. مات بالمدينة سنة ثمان وخمسين¹¹⁴⁵. (أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ) أي: المرسل من الله

¹¹³⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ق)، و(ع)، و(ل): إلخ.

¹¹³⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ع)، و(ل): إلخ.

¹¹³⁶ في (ق)، و(ط): فأبو حنيفة، وفي (ع): فأبو ح.

¹¹³⁷ القائل به عتار بن أبي مالك. انظر: أخبار أبي حنيفة وأصحابه لأبي عبد الله الصّميّري الحنفي، ص 99؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 245/14؛ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لابن خلكان، 382/6؛ تاج التراجم لابن طُلويعا الحنفي، ص 317.

¹¹³⁸ في (ع): أبو ح.

¹¹³⁹ في الأصل مكان هذه الكلمة فراغ.

¹¹⁴⁰ هو: أبو حمزة أنس بن مالك بن النضر بن ضَمَضَم الأنصاري، الخزرجي، النجاري، المديني، خادم رسول الله صلى الله عليه وسلّم وفرائضه من النساء، وتلميذه، وتبعه، وأخبر أصحابه مؤثراً، المتوفى سنة 93 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب (1/198-200 رقم 84)؛ تهذيب الكمال للمزي، 353/3-378 (رقم 568)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 44-45/1 (رقم 23)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 395/3-406 (رقم 62)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 275/1-278 (رقم 277)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 342/1-344 (رقم 614).

¹¹⁴¹ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 206: من حديث أبي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه.

¹¹⁴² في (ل): الصلاة.

¹¹⁴³ في (ل): والسلام، وفي (ع): عليه السلام.

¹¹⁴⁴ انظر: أسد الغابة في معرفة الصحابة لابن الأثير الجزري، 313/6؛ وسيلة الإسلام بالتّي عليه الصلاة والسلام لابن قنفذ، ص 90.

¹¹⁴⁵ فيما سيأتي ذكر المؤلّف أنّه رضي الله عنه توفي سنة سبع وخمسين. هو: أبو هُرَيْرَةَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ صَخْرِ الدَّؤُسِيِّ، اليماني، الإمام، الفقيه، المُحتَضَدُ، الحافظ، صاحب رسول الله -صلى الله عليه وسلّم، سيّد الحفاظ الأئبّات، المتوفى سنة 58 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب (4/332-335 رقم 3241)؛

المشرف بالإضافة إليه. (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) سبق معناه، وأن الاكتفاء بالترمز مكروه. وأنه [١/٦١ب] تعالى يصلي على المصلي في الكتاب¹¹⁴⁶ ما بقي أثره. (قَالَ: لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ) أي: كمال الإيمان لا حقيقته؛ فإن حقيقة الإيمان تحصل بالإقرار والتصديق، ولا تحتاج في حصولها إلى شيء آخر، وسيوضح المقام إن شاء الله تعالى. وأحد عام لوقوعه في حيز التقى ولا يخرج الإضافة عن كونه نكرة؛ لأن العهد ذهبي¹¹⁴⁷. (حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ) قدمه؛ لأنه الأصل. (وَوَلَدِهِ) ذكره كان أو أنثى. (الْحَدِيثُ) بثلاث المثناة أي: الحديث مقرر¹¹⁴⁸ إلى آخره وهو الناس أجمعين، أو اقرأ الحديث إلى آخره أو اقرأ إلى آخر الحديث. "قوله "أحب" اسم تفضيل بمعنى المفعول على الشذوذ من حُب الشيء بالضم إذا صار حبياً أي: محبوباً. وحُب ليس بمجهول حتى يلزم أن يُصاغ أفعال للمفعول مع أن قياسه أن يُصاغ للفاعل. وذلك لأن أصله حُب ككرم بصيغة الفاعل فنقل ضمة العين إلى ما قبله فأدغم. فإن قلت: ما الفائدة¹¹⁴⁹ في ضم الحاء؟ قلت: الدلالة على أن العين مضمومة؛ لأن ضمة العين في الباب الخامس جعلت دليلاً على فعل الطيبة. فلو كسرت أو فتحت لذهب ذلك المعنى. لا يقال¹¹⁵⁰: إنه ح¹¹⁵¹ يلتبس بالمجهول. لأننا نقول: المجهول لا يجيء من الباب الخامس؛ لأنه لازم. فلا التباس أصلاً. فثبت أن أفعال صيغت للفاعل لكنّها للمفعول في بعض المواضع على الشذوذ¹¹⁵². فإن قلت: المحبة أمر طبيعي لا تدخل تحت الاختيار فكيف يملك المرء نفسه وبجته¹¹⁵³ عليه الصلوة¹¹⁵⁴ والسلام¹¹⁵⁵ أشد من حبه لنفسه؟ قلت: المراد محبة الإيثار لا محبة الطبع يعني الحب العقلي الذي هو إتيان [١/٦٢أ] ما يقتضي العقل رجحانه ويستدعي اختياره وإن كان على خلاف الهوى كالمريض يعاف الدواء ويميل إليه باختياره، وروى البخاري عن عبد الله بن هشام¹¹⁵⁶ رضي الله عنه أنه قال: "كنت مع النبي صلى الله عليه وسلم وهو أخذ بيد عمر رضي الله عنه، فقال عمر: يا رسول الله! أنت أحب إلي من كل شيء إلا نفسي، فقال عليه الصلوة والسلام: لا والذي نفس محمد بيده حتى أكون أحب إليك من نفسك، فقال عمر: فإنه الآن والله أنت أحب إلي من نفسي، فقال: الآن يا عمر¹¹⁵⁷". يعني الآن صار إيمانك كاملاً.

تهذيب الكمال للمزي، 380-366/34 (رقم 7681)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 37-32/1 (رقم 16)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 632-578/2 (رقم 126)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 362-348/7 (رقم 10680)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 240-237/12 (رقم 8773).

¹¹⁴⁶ كما في قوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ سورة الأحزاب، الآية: 56.

¹¹⁴⁷ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 25.

¹¹⁴⁸ في (د): مقررًا، وفي (ل): مقرر.

¹¹⁴⁹ في (ر)، و(ق)، و(ط)، و(ل): الفائدة.

¹¹⁵⁰ في (ل): ولا يقال.

¹¹⁵¹ في (ل): حينئذ.

¹¹⁵² انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 202-203.

¹¹⁵³ في (ع): وبجته.

¹¹⁵⁴ في (ل): الصلاة.

¹¹⁵⁵ في (ل): والسلام، وفي (ع): عليه السلام.

¹¹⁵⁶ هو: عبد الله بن هشام بن زهرة بن عثمان بن عمرو بن كعب بن سعد بن تيم بن مرة القرشي التيمي. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر،

122/3 (رقم 1697)؛ تهذيب الكمال للمزي، 250-249/16 (رقم 3631)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 218-217/4 (رقم 5022)؛

تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 59/6 (رقم 3805).

¹¹⁵⁷ البخاري، "الإيمان والنذور"، 3، (رقم الحديث: 6632)؛ أحمد، المسند، 233/4، 336؛ 293/5؛ الحاكم، المستدرک، 456/5؛ البغوي، شرح السنة، 51/1،

(رقم الحديث: 23).

(وَرَوَاهُ) أي: الحديث المذكور كما في الصحيحين¹¹⁵⁸. (عَنْ أَنَسٍ: قَتَادَةُ)¹¹⁵⁹ يعني أنه رواه عن النبي صلى الله عليه وسلم اثنان: وهما: أنس وأبو هريرة، ثم رواه عن طريق أنس اثنان آخران: أحدهما: أبو الخطاب قتادة بن دُعامة الأكمه السُدُوسي أحفظ أهل زمانه حتى قال: "ما سمعتُ أذناي شيئاً قطّ إلّا وعاه قلبي"¹¹⁶⁰. وهو تابعي مات سنة سبع عشرة ومائة¹¹⁶¹. (و) أبو حمزة (عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ صُهَيْبٍ) كُزَيْبِ البصريّ البُنانيّ¹¹⁶² بضمّ الموحدة والتونين، بطن من قریش¹¹⁶³. وبلغ في الديانة إلى حيث أجاز إياس بن معاوية¹¹⁶⁴ شهادته وخُده¹¹⁶⁵. (وَرَوَاهُ عَنْ قَتَادَةَ: شُعْبَةُ) ابن الحجاج بن الورد الأزديّ الواسطيّ [نشأ بواسط ثم انتقل إلى البصرة]¹¹⁶⁶. فالبصريّ كان إماماً علماً حتى قال الشافعيّ: "لولا شُعْبَةُ ما عُرف الحديث بالعراق"¹¹⁶⁷ مات سنة ستين ومائة¹¹⁶⁸. (وَسَعِيدٌ) بن يحيى بن سعيد البغداديّ القرشيّ¹¹⁶⁹. شيخ أصحاب الأصول الخمسة: البخاريّ ومسلم والترمذي وأبو داود [٦٢/١] والنسائي وغيرهم. توفي سنة تسع وأربعين ومائتين¹¹⁷¹ (وَرَوَاهُ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ: إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَلِيَّةٍ) مُصَغِّراً كَسْمِيَّةٍ أمّ إسماعيل فإن الإمام إسماعيل بن إبراهيم بن سَهْمٍ الأسديّ¹¹⁷². كان أبوه تاجراً من أهل الكوفة، وقدم البصرة فتزوج بها عليّة بنت حسان

¹¹⁵⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 207.

¹¹⁵⁹ في طبعة شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 207: عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: قَتَادَةُ.

¹¹⁶⁰ الترمذي، العلل، 703/5؛ أبو نعيم، حلية الأولياء، 334/2؛ ابن الجوزي، صفة الصفوة، 174/3 (رقم 513)؛ الذهبي، سير أعلام النبلاء، 276/5. انظر: البدر المنير في تخریج الأحاديث والآثار الواقعة في الشرح الكبير لابن الملقن، 271/1؛ ضعيف سنن الترمذي للألباني، ص 468.

¹¹⁶¹ اسمه الكامل: قَتَادَةُ بْنُ دُعَامَةَ بْنِ قَتَادَةَ بْنِ عَزِيزِ السُدُوسِيِّ خَافِظُ الْعَصْرِ، قُدُوهُ الْمُفَسِّرَيْنِ وَالْمُحَدِّثَيْنِ، أَبُو الْخَطَّابِ السُدُوسِيُّ، البصريّ، الضَّرِيرُ، الأَكْمَةُ، المتوفى سنة 117 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للزمري، 517-498/23 (رقم 4848)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 124-122/1 (رقم 107)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 283-269/5 (رقم 132)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 385/3 (رقم 6864)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 310-306/8 (رقم 5734).

¹¹⁶² اسمه الكامل: عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ صُهَيْبِ الْبُنَانِيُّ الْبَصْرِيُّ، الْأَعْمَى، الْخَافِظُ، المتوفى سنة 130 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للزمري، 149-147/18 (رقم 3453)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 103/6 (رقم 25)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 300/6 (رقم 4254).

¹¹⁶³ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 385/1.

¹¹⁶⁴ هو: أَبُو وَائِلَةَ إِيَّاسُ بْنُ مُعَاوِيَةَ بْنِ قُرَّةَ بْنِ إِيَّاسِ الْمُزَنِيِّ الْبَصْرِيُّ، قَاضِي الْبَصْرَةِ، الْعَلَمَةُ، المتوفى سنة 122 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للزمري، 440-407/3 (رقم 594)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 155/5 (رقم 56)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 283/1 (رقم 1053)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 354/1-355 (رقم 641).

¹¹⁶⁵ انظر: تهذيب التهذيب لابن حجر، 300/6.

¹¹⁶⁶ ما بين المعقوفتين موجود هنا تحت السطر في الأصل، وفي (ر)، إلّا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.

¹¹⁶⁷ انظر: الجرح والتعديل لابن أبي حاتم، 127/1؛ 370/4؛ معرفة السنن والآثار للبيهقي، 86/1؛ 145/3 (رقم 2101)؛ دلائل النبوة للبيهقي أيضاً، 46/1؛ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 234/1؛ تهذيب الكمال للزمري، 491/12؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 313/4؛ طبقات الحفاظ للسيوطي، ص 90.

¹¹⁶⁸ اسمه الكامل: أَبُو بَسْطَامٍ شُعْبَةُ بْنُ الْحَجَّاجِ بْنِ الْوَرْدِ الْأَزْدِيُّ الْعَتَكِيُّ الْبَصْرِيُّ، الْإِمَامُ، الْخَافِظُ، أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ فِي الْحَدِيثِ، عَالِمُ أَهْلِ الْبَصْرَةِ، وَشَيْخُهَا، المتوفى سنة 160 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 266-255/9 (رقم 4830)؛ تهذيب الكمال للزمري، 495-479/12 (رقم 2739)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 197-193/1 (رقم 187)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 228-202/7 (رقم 80)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 314-308/4 (رقم 2886).

¹¹⁶⁹ اسمه الكامل: أَبُو عُثْمَانَ سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى بْنِ سَعِيدِ بْنِ أَبَانَ بْنِ سَعِيدِ بْنِ الْعَاصِ بْنِ سَعِيدِ بْنِ الْعَاصِ بْنِ أُمِيَّةِ الْقُرَشِيِّ الْأُمَوِيِّ الْبَغْدَادِي، المتوفى سنة 249 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 91-90/9 (رقم 4670)؛ تهذيب الكمال للزمري، 106-104/11 (رقم 2377)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 88-87/4 (رقم 2508).

¹¹⁷⁰ سقط من (ق).

¹¹⁷¹ في (ل): مائتين.

¹¹⁷² اسمه الكامل: أَبُو بَشِيرٍ إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مِقْسَمِ الْأَسَدِيِّ الْبَصْرِيِّ، الْكُوْثِيُّ الْأَصْلُ، الْمَشْهُورُ بِإِنِّهِ عَلِيَّةٌ وَهِيَ أُمُّهُ، الْإِمَامُ، الْعَلَمَةُ، الْخَافِظُ، الْبَيْتُ، المتوفى سنة 193 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للزمري، 33-23/3 (رقم 417)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 323-322/1 (رقم 303)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 120-107/9 (رقم 38)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 220-216/1 (رقم 843)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 252-249/1 (رقم 456).

مَوْلَاً لبني شَيْبَانَ وكان يكره أن يُنسب إليها، ويجوز نسبته¹¹⁷³ إليها للتعريف¹¹⁷⁴. اتَّفَقُوا على جلالته حتى قال شعبة: "هو رِيحَانَةُ الْفُقَهَاء"¹¹⁷⁵ وفي رواية: "سَيِّدُ الْمُحَدِّثِينَ"¹¹⁷⁶. تَوَفَّى بِبَغْدَادِ سَنَةَ أَرْبَعٍ وَتَسْعِينَ وَمِائَةً، وَصَلَّى عَلَيْهِ ابْنُهُ إِبْرَاهِيمُ¹¹⁷⁷ الْمُعْتَزِلِيُّ الْقَائِلُ بِخُلُقِ الْقُرْآنِ. وَلابْنُهُ مَعَ الشَّافِعِيِّ مَنَاطِرَاتٌ، وَيُعْرَفُ أَيْضاً بِابْنِ عَلِيَّةٍ. وَإِسْمَاعِيلُ بِتَفْسِيرِ الْعَرَبِيَّةِ بِمَعْنَى مُطِيعِ اللَّهِ أَوْ كَانَ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ¹¹⁷⁸ يَسْأَلُ اللَّهَ تَعَالَى وَلِذَا يَقُولُ: اِسْمَعْ يَا إِبِلَ أَيُّ: اسْتَجِبْ دَعَائِي يَا اللَّهُ، فَلَمَّا وُلِدَ إِسْمَاعِيلُ سُمِّيَ بِهِ وَهُوَ لَا يَنَاقِي عَجْمَتَهُ¹¹⁷⁹. وَقَدْ سَبَقَ بَعْضُ نَظَائِرِهِ. (وَعَبْدُ الْوَارِثِ) بَنُ سَعِيدِ بْنِ دُكَّانِ الْعَبْرِيِّ الْبَصْرِيِّ الْمَعْرُوفُ بِالْتَّنُورِيِّ. قَالَ ابْنُهُ عَبْدِ الصَّمَدِ¹¹⁸⁰: "مَا سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ فِي الْقَدَرِ وَأَنَّهُ لَمَكْذُوبٌ عَلَيْهِ"¹¹⁸¹. مَاتَ بِالْبَصْرَةِ سَنَةَ ثَمَانِينَ وَمِائَةً¹¹⁸². وَالْوَارِثُ هُوَ اللَّهُ تَعَالَى؛ لِأَنَّهُ الْبَاقِي بَعْدَ فَنَاءِ الْخَلْقِ وَفِي الدَّعَاءِ: "أَمْتَعْنِي بِسَمْعِي وَبَصْرِي وَاجْعَلْهُ الْوَارِثَ مِنِّي"¹¹⁸³ أَيُّ: أَبْقِهِ مَعِيَ حَتَّى أَمُوتَ قَالَ الرَّاعِبُ: "وَصَفَّ اللَّهُ نَفْسَهُ بِأَنَّهُ الْوَارِثُ مِنْ حَيْثُ إِنَّ الْأَشْيَاءَ كُلَّهَا صَائِرَةٌ إِلَيْهِ"¹¹⁸⁴. (وَرَوَاهُ عَنْ كُلِّ) مِنَ الرَّوَايَيْنِ الْمَذْكُورَيْنِ: إِسْمَاعِيلُ وَعَبْدُ الْوَارِثِ. (جَمَاعَةً) مِنَ الْمُحَدِّثِينَ أَيُّ: أَكْثَرُ مِنْ اثْنَيْنِ فَقَدْ رَوَاهُ اثْنَانِ اثْنَانِ فِي أَرْبَعِ طَبَقَاتٍ ثُمَّ زَادَ [١٦٣/١] الرَّوَايَ فِي الطَّبَقَةِ الْخَامِسَةِ عَلَى اثْنَيْنِ هَكَذَا فِي الطَّبَقَاتِ الَّتِي تَلِيهَا. وَمِنْهُ يَظْهَرُ صِحَّةُ مَا ادَّعَيْنَاهُ مِنْ جَوَازِ اشْتِرَاكِ اثْنَيْنِ اثْنَيْنِ فِي بَعْضِ الطَّبَقَاتِ؛ فَإِنَّ الطَّبَقَاتِ قَدْ تَكُونُ قِصَاراً بِحَسَبِ قَصْرِ الزَّمَانِ فَيَصَحَّ أَنْ يَقَالَ: إِنَّهُ رَوَاهُ اثْنَانِ اثْنَانِ فِي كُلِّ الطَّبَقَاتِ تَدَبَّرْ تَدَرَّ.

¹¹⁷³ في (ق)، و (ع): نسبة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و (ر)، وفي النسخ الأخرى.

¹¹⁷⁴ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتنووي، 130/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 31/3؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 115/9.

¹¹⁷⁵ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتنووي، 131/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 27/3؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 113/9؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 249/1.

¹¹⁷⁶ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتنووي، 131/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 28/3؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 249/1.

¹¹⁷⁷ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتنووي، 131/1.

¹¹⁷⁸ في (ع)، و (ط): السلام، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام.

¹¹⁷⁹ انظر: روح البيان للمؤلف، 387/1 (تفسير سورة البقرة، الآية: 246).

¹¹⁸⁰ هو: الإمام، الخافض، الثقة، أبو سهل عبد الصمد بن عبد الوارث بن سعيد بن دُكَّان التميمي العبدي البصري التنووي، المتوفى سنة 207 هـ. انظر ل ترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 102-99/18 (رقم 3431)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 344/1 (رقم 327)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 516-517/9 (رقم 198)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 288/1 (رقم 4231).

¹¹⁸¹ انظر: التاريخ الكبير للبخاري، 118/6 (رقم 1891)؛ الضعفاء الصغير للبخاري أيضاً، ص 82 (رقم 240)؛ تهذيب الكمال للمزي، 483/18؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 304/8؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 387/6.

¹¹⁸² اسمه الكامل: أبو عُبيدة عبد الوارث بن سعيد بن دُكَّان العبدي البصري التنووي المقرئ، الإمام، الثبث، الخافض، المتوفى سنة 180 هـ. انظر ل ترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 484-478/18 (رقم 3595)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 258-257/1 (رقم 243)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 304-300/8 (رقم 80)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 677/2 (رقم 5307)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 387-386/6 (رقم 4402).

¹¹⁸³ رَوَاهُ الْبَزَارُ فِي الْمُسْتَدْرَكِ مَا فِي كَشْفِ الْأَسْتَارِ عَنْ زَوَائِدِ الْبَزَارِ لِلْهَيْثَمِيِّ، 60/4، (رقم الحديث: 3195)؛ والطبراني في الكبير كما في مجمع الزوائد، 178/10؛ وابن السكيت في عمل اليوم والليلة، ص 524، (رقم الحديث: 565)؛ والحاكم في المستدرک، 413-414/4؛ والحكيم الترمذي في نوادر الأصول في أحاديث الرسول صلى الله عليه وسلم، 101/3. ضعفه عدد من العلماء؛ قال الذهبي: "فيه ضعيفان" تلخيص المستدرک، 459/4، (رقم الحديث: 8272). وقال الهيثمي: "رواه البزار والطبراني، وفيه الحسن بن الحكم بن طهمان وهو ضعيف، وبقي رجاله ثقات" مجمع الزوائد، 178/10. انظر للتفصيل في ذلك: الجامع الصغير للسيوطي أيضاً، ص 409 (رقم 6579)؛ فيض القدير للمناوي، 132/5 (رقم 6579)؛ التيسير للمناوي أيضاً، 132/5 (رقم 6579)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة للألباني، 193-192/9 (رقم 4172)؛ ضعيف الجامع الصغير للألباني أيضاً، ص 630 (رقم 4342)؛ سلسلة الأحاديث الصحيحة للألباني أيضاً، 513/1/7.

¹¹⁸⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 864.

[الغريب]

(و) القسم (الرابع): من الأقسام الأربعة هو: (الغريب) إنما لم يتعرض لضمير الفصل اكتفاء بما ذكره في أخواته على أن اللام تفيد الحصر أيضاً كما عُرف في البلاغة. والغريب الوحيد النازح عن أهله، أي: البعيد. قال الزجاج: "قيل لكل متباعد ولكل شيء فيما بين جنسه عليم التظير: غريب، والعلماء غريباً" ¹¹⁸⁵ لقلتهم فيما بين الجهال، وعنفاء مغرب؛ لأنه تناول جارية فأغرب بها أي: ذهب بها إلى جهة الغرب، والغراب سمي به لكونه مُبعداً في الذهاب" ¹¹⁸⁶. قال السخاوي: "إنما اختص الغراب بالتشام به، غالباً أخذاً من الأعراب بحيث قالوا: غراب البين؛ لأنه بان عن نوح عليه السلام ¹¹⁸⁷ لَمَّا وَجَّهه لِنَظَر إلى الماء فذهب ولم يرجع، ولذا تشاموا به، واستخرجوا من اسمه الغربة" ¹¹⁸⁸. (وَهُوَ مَا) أي: الحديث الذي (يتفرد) من الفعل لا من الانفعال كما في بعض النسخ دل عليه التفرد الآتي، ولو كان من الانفعال لقال: الانفراد. (بروآيته) وإسناده. (شخص واحد) صحابياً أو غيره من الثقات أو من غيرهم كما دل عليه الإطلاق، والشخص: "سواد الإنسان وغيره القائم المترائي من بعيد" ¹¹⁸⁹. "والفرق بين الذات والشخص أن الأول أعم؛ لأنه يطلق على الجسم وغيره بخلاف الشخص. فإنه لا يطلق إلا على الجسم" ¹¹⁹⁰. (في أي موضع وقع التفرد به من) مواضع. (السند) [١/٦٣ب] وطرقه. فالتفرد في طبقة من الطبقات سواء كانت طبقة الصحابي أو التابعي أو ما يليه كاف في غرابته؛ فإن الأقل في هذا الفن يقضي على الأكثر ويكون الحكم له في تعيين التسمية ووضع الاصطلاح كما مر. فإن قلت: فيجب أن يكون ما تفرد به صحابي ثم تواتر في الطبقات الأخر غريباً؛ لأنه مما وقع التفرد به في بعض الطبقات فيشمل بعض المشهور عند الحنفية: وهو ما كان من الأحاد في الأصل أي: في الطبقة الأولى ثم اشتهر فصار كالماتر بعد القرن الأول. قلت: قد نقل عنه تلميذه الحنفي ¹¹⁹¹ "أنّ المعبر هو تفرد التابعي إذ الصحابة كلهم عدول" ¹¹⁹² لا كلام فيهم، وأن الفرد النسبي كما سيُصرح به مشهور فيحمل الحصر بما فوق الاثنين في حد المشهور على غير الصحابي أو يقال: إن ما تفرد به الصحابي غريب سنداً من حيث الظاهر مشهور حكماً من حيث القبول والعمل فلا تدافع بين الكلامين. (على ما) أي: بناء على الوجه الذي (سَنَقِسُمْ إليه) ¹¹⁹³ أي: ينقسم الغريب إليه فيما سيأتي وهو: (الغريب المطلق والغريب النسبي) فقلوه "الغريب" إلخ ¹¹⁹⁴ خبر مُبتدأ محذوف. والجملة بيان لما الموصولة ولو قال: "من الغريب" لكان أظهر خالياً عن الإيهام؛ لأن الذي يأتي هو تقسيم الغريب إلى فرد مطلق وإلى فرد نسبي. فالمنقسم: هو الغريب،

¹¹⁸⁵ في (ق): غريباء، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

¹¹⁸⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 604-605.

¹¹⁸⁷ في (ع)، و(ط): السلام، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام.

¹¹⁸⁸ المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة للسخاوي، ص 241 (رقم 455).

¹¹⁸⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 447.

¹¹⁹⁰ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 280.

¹¹⁹¹ يقصد به أبا المعالي زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي، المتوفى سنة 879 هـ. كما تقدّم.

¹¹⁹² نقله عن ابن حجر تلميذه ابن قطلوبغا في القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 46، ونقله عن ابن قطلوبغا الملّا علي القاري في شرح نخبه الفكر، ص

233، والإمام المناوي في البواقيت والذّر في شرح نخبه ابن حجر، 318/1.

¹¹⁹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلا أنه في طبقات علي حسن عبد الحميد، ص 70، ومحمد صبيح بن حسن حلاق، ص 48، والبواقيت

والذّر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 292/1: سَنَقِسُمْ، وفي طبعة نور الدين عتر، ص 50: سَنَقِسُمْ، وفي طبعة شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص

208: سَنَقِسُمْ.

¹¹⁹⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ر)، و(ع)، و(ل): إلخ.

[والقسمان: هما المطلق والنسبي لا العكس. و¹¹⁹⁵ في بعض النسخ: "إلى الغريب"]¹¹⁹⁶ بدون الضمير فيكون ما مصدرية فلا يرد شيء. والمعنى بناء على انقسام الغريب فيما سيحيى إلى الغريب إلح¹¹⁹⁷، ويجوز أن يكون الغريب المطلق [١٦٤/١] مجروراً على أن يكون بدلاً من الضمير في إليه؛ لأنه يجوز الإبدال من الضمير المجرور بدون إعادة الجار نحو: عجبك بك جمالك بخلاف العطف فإنه يجب إعادة الجار فيه نحو: مررت بك ويزيد على ما بين في محله.

(وكلها) "كلمة" كل مأخوذة من الإكليل، أي: التاج الذي هو محيط بجوانب الرأس، فلذلك توجب الإحاطة. فإن دخلت على المنكر أوجبت عموم أفرادها. وإن دخلت على المعرف أوجبت عموم أجزائه ف"كل رمان مأكول" صديق؛ لأن جميع أفرادها مأكول. و"كل الزمان مأكول" كذب؛ إذ قشره غير مأكول¹¹⁹⁸. قال الراغب: "لفظ كل لضم أجزاء الشيء، يضاف تارة إلى جمع معرف بالألف واللام، وأخرى إلى مفرد نحو: كل إنسان ورثاً غري عن الإضافة ويقدر ذلك فيه نحو ﴿كُلُّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾"¹¹⁹⁹ ولم يرد في شيء من القرآن ولا في شيء من كلام الفصحاء الكل بالألف واللام، وإنما ذلك شيء يجري في كلام المتكلمين والفقهاء ومن هنا نحوهم¹²⁰⁰. وفي القاموس: "ويقال: كل وبعض معرفتان لم يجيء عن العرب بالألف واللام وهو جائز"¹²⁰¹ انتهى. وكل في الأصل للتوكيد، لكنه تُصَرَّف فيه فجعل مُبتدأ كلفظ الكافة بمعنى الجميع. (أي: الأقسام الأربعة المذكورة) وهو المتواتر والمشهور والعزير والغريب، أي: مجموع هذه الأقسام. (سوى) غير القسم (الأول وهو المتواتر) فإنه في التحقيق أول الأنواع ومحل ذكره قبل الكل، وذلك أن الصحيح والحسن والضعيف إنما هو بيان أقسام الحديث من حيث الجملة. فلذا خالف المص¹²⁰² للجمهور في الترتيب فقدم المتواتر؛ لأنه [١٦٤/١ ب] لا ريب أن أصح الصحيح المتواتر، فإنه قطعي ويليه المشهور فذكرهما مُقدِّم على جميع الأنواع. (آحاد) بجملة ممدودة جمع أحد بمعنى واحد. ولو قال: "وما سوى الأول آحاد" لكان أحصر، ولو قال: "وكلها آحاد سوى الأول" لكان من قبيل قوله تعالى: ﴿وَالْعَصْرِ (١) إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ (٢) إِلَّا الَّذِينَ﴾¹²⁰³ الآية. قال تلميذه قاسم الحنفي¹²⁰⁴: "الذي يحصل أن الخبر ينقسم إلى متواتر وآحاد، وأن الآحاد مشهور وعزير وغريب، وأن المشهور ما روي مع حصر عدد ما فوق الاثنين¹²⁰⁵، وأن الغريب هو الذي يتفرد به شخص واحد في أي: موضع وقع التفرد به، وقد تقدم أن خلاف المتواتر قد يرد بلا حصر عدد، فهو خارج عن الأقسام غير معروف الاسم"¹²⁰⁶ انتهى كلامه. أقول قد سبق أنه داخل في حد المشهور؛ لأنه وإن ورد بلا حصر عدد، لكنه ما لم يجمع شروط المتواتر كلها. فهو

¹¹⁹⁵ سقط من (ق).

¹¹⁹⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

¹¹⁹⁷ في (ع)، و(ل): إلح.

¹¹⁹⁸ انظر: فوق حقي للمؤلف، ص 149.

¹¹⁹⁹ سورة يس، الآية: 40.

¹²⁰⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 719.

¹²⁰¹ انظر: القاموس المحيط، ص 1361.

¹²⁰² في (ل): المصنف.

¹²⁰³ سورة العصر، الآية: 1-3.

¹²⁰⁴ يقصد به أبا المعالي زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي، المتوفى سنة 879 هـ. كما تقدم.

¹²⁰⁵ وزاد في القول المبكر: "وأن العزيز هو الذي لا يرويه أقل من اثنين".

¹²⁰⁶ القول المبكر على شرح نخب الفكر لابن قطلوبغا، ص 41. نقل كلام ابن قطلوبغا أيضاً الإمام المناوي في البواقيت والدرر في شرح نخب ابن حجر، 293/1-

من قبيل المشهور فهو إذاً داخل تحت الأقسام. (وَيُقَالُ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهَا:)¹²⁰⁷ أي: من¹²⁰⁸ تلك الآحاد. (خَبَرُ وَاحِدٍ) بالإضافة بقرينة ما بعده من قوله "وخبير الواحد". وأشار به إلى أنَّ قوله آحاد بمعنى أخبار آحاد؛ لأنَّ الآحاد هي الرواة، والأقسام الثلاثة¹²⁰⁹ هي الأخبار المروية. فلا تكون خبراً عنها إلّا بتأويل، وقد يقال: إنَّه من قبيل إطلاق البخاري على صحيحه، وصدر الشريعة¹²¹⁰ على تأليفه في الفقه. فإنَّه بكثرة الاستعمال فيه صار بمنزلة الحقيقة اصطلاحاً.

[تعريف الآحاد وأقسامه]

(وَخَبَرُ الْوَاحِدِ فِي اللُّغَةِ:) هي ما يعبر بها كل قوم عن أغراضهم. (مَا يَرَوِيهِ شَخْصٌ وَاحِدٌ) كما يفتضيه الإضافة. (وَفِي الاصْطِلَاحِ:) أي: اصطلاح المحدثين. وهو عبارة عن اتفاق قوم على تسمية الشيء باسم ما يُنقل عن موضعه الأول، يعني تخصيص اللفظ اللغوي [بمعنى غير اللغوي]¹²¹¹ فهو لفظ مُعَيَّن بين قوم مُعَيَّن أي قوم كان [١/٦٥]. (مَا لَمْ يَجْتَمِعْ فِيهِ شُرُوطُ التَّوَاتُرِ)¹²¹² أي: الحديث المروي الذي لم ينته إلى حدّ التواتر سواء رواه واحد أو اثنان أو جماعة فظهر أنَّ كلاً من المشهور والعزیز والغريب من قبيل الآحاد ولولا هذا الاصطلاح لم يصح إطلاق خبر الواحد إلّا على الغريب؛ لأنَّ العزیز خبر الاثنین والمشهور خبر الجماعة.

(وَفِيهَا أَي: فِي الْآحَادِ) فسّر الضمير بالآحاد؛ لأنَّ الأوّل المتواتر قد استثنى عن الأقسام لكونه مُتَّصِفاً بصفة القبول قطعي المدلول فلا يجري فيه ما يجري في غيره من الأقسام. والمعنى "وفي جملة الآحاد". (الْمَقْبُولُ وَهُوَ) تعريفاً وحداً ما رُجِحَ صدق المخبر به وحكماً وأثراً. (مَا يَجِبُ بِهِ الْعَمَلُ)¹²¹³ وجوباً شرعياً إذا لم يكن هناك نسخ ولا معارض من التصوص القطعية. (عِنْدَ الْجُمْهُورِ) هو جُلّ القوم لا كلّهم؛ لأنَّ الكلّ العامّة وجمهره جمعه على أن يكون المجموع المنتخب. واحتز به عن المعتزلة والرافضة ومن نحا نحوهم؛ فإنَّهم أنكروا وجوب العمل بالآحاد. وهو مردود لإجماع الصحابة والتابعين على وجوب العمل بها، ولذا عملوا بها في الوقائع من غير نكير¹²¹⁴. وعليه الأصوليون جميعاً كما أسلفنا. وظهر منه أنَّ خبر الواحد المقبول مُقدّم على القياس. ولذا ترك الإمام الشافعي الرأْي وجعل مذهبه العمل بالخبر وإن كان خبر الواحد، واستبان ممّا قرّنا أنَّ ما ذكره المص¹²¹⁵ بيان لحكم¹²¹⁶ المقبول لا تعريف له بحكمه اكتفاء بقهْم تعريفه من تعريف ضده وهو المردود. ففي الكلام صنعة الاحتباك حيث [١/٦٥ب] اكتفى في الأوّل ببيان الحكم لدلالة تعريف ضده على تعريفه، واكتفى في الثاني بتعريفه لدلالة حكم ضده على حكمه وهو ما لم يجب به العمل بل التّرك

¹²⁰⁷ في جميع النسخ المطبوعة للترجمة: وَيُقَالُ لِكُلِّ مِنْهَا، إلّا أنّه في طبعة البواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 293/1: وَيُقَالُ أَيْضاً لِكُلِّ مِنْهُمَا.

¹²⁰⁸ سقط من (ق).

¹²⁰⁹ في (ل): الثلاثة.

¹²¹⁰ تقدّمت ترجمته.

¹²¹¹ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

¹²¹² هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلّا أنّه في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 71: مَا لَمْ يَجْتَمِعْ شُرُوطُ الْمُتَوَاتُرِ، وفي طبعات شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 209، ونور الدين عتر، ص 51، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 48، والبواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 293/1: مَا لَمْ يَجْتَمِعْ شُرُوطُ التَّوَاتُرِ.

¹²¹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ع)، و(ل)، وفي جميع النسخ المطبوعة للترجمة: مَا يَجِبُ الْعَمَلُ بِهِ.

¹²¹⁴ انظر: شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 211.

¹²¹⁵ في (ل): المصنف.

¹²¹⁶ سقط من (ق).

والطَّرَح. فمن قال: إِنَّ ما ذكره المص¹²¹⁷ حكم المقبول وهو فايده¹²¹⁸ المرتبة عليه فلا يصح تعريفه به لتساويهما في
الوضوح والخفاء فقد خفي عليه ما ذكرنا.

[تعريف المردود]

(وَفِيهَا الْمَرْدُودُ) ردّ الشيء: ضدّ قبوله. (وَهُوَ) حكماً وأثراً ما لم يجب العمل به كما مرّ آنفاً، وتعريفاً وحدّاً.
(الَّذِي لَمْ يُرْجَحْ)¹²¹⁹ صِدْقُ الْمُخْبِرِ بكسر الباء. (بِهِ) أي: بالخبر سواء رُجِحَ كذبه بأن غلب على الظنّ كذبه أو لم
يُرجَحْ لا صدقه ولا كذبه فكلّ منهما مردود، فدخل فيه خبر المَسْتَوَر وهو ما لم يظهر عدالته ولا فسقه فلا يكون خبره
حجّة في باب الحديث، وكذا المختلّف فيه بلا ترجيح أحد الطرفين. "والصّدق شاع في الأقوال خاصّة، ويقابله الكذب.
وأما الحقّ فيطلق على الأقوال والعقائد والأديان والمذاهب باعتبار اشتغالها على ذلك، يقال: "قول حقّ" وهكذا، ويقابله
الباطل"¹²²⁰. "فالصّدق هو القول المطابق للواقع، والإبانة عما يُخبر به على ما كان عليه. والصّدّيق الذي لم يدع شيئاً مما
أظهره باللسان إلّا حَقَّقَه بقلبه وعمله، والكذب خلافه"¹²²¹. والأخبار¹²²² لا على ما هو¹²²³ عليه المخبر¹²²⁴ عنه
نفيّاً وإثباتاً فزيد قائم مع عدم ثبوت القيام له كذب وهكذا ليس بقائم مع ثبوت القيام له. (لِتَوْقُفِ الاستِدْلَالِ بِهَا) أي:
بالآحاد. وهو تعليل لانقسامها إلى المقبول والمردود دون الأوّل. "والاستدلال: تقرير الدليل لإثبات [١٦٦/١] المدلول
سواء كان ذلك من الأثر إلى المؤثر كالاستدلال من الدخان إلى النار فيسمى استدلالاً إِنْشِئاً، أو¹²²⁵ بالعكس فيسمى
استدلالاً لِمِئياً، أو من أحد الأثرين إلى الآخر كالاستدلال من وجود النهار إلى إضاءة الأرض"¹²²⁶. (عَلَى الْبَحْثِ)
والتفتيش. (عَنْ أَحْوَالِ زَوَاتِهَا) جمع راوٍ كَقَضَاةٍ جَمْع قَاضٍ، أي: عن صفات راوي تلك الآحاد من العدالة والضبط
وغيرهما. (دُونَ) القسم (الأوّل) ذكراً ومرتبّة. فإنّ الأوّل يدلّ على المرتبة دون الأحد والواحد وفيه إشارة إلى أنّه لا مرتبة لما
سوى الأوّل [في جنب الأوّل]¹²²⁷؛ لأنّه الواحد أيّ واحد كان. (وَهُوَ الْمُتَوَاتِرُ) لعدم توقّف الاستدلال به على البحث
المذكور؛ لأنّ مداره على الكثرة الغير المحصورة فإذا حصلت حصل اليقين بمضمون الخبر من غير تفحص¹²²⁸ عن أحوال
المخبر وإذا كان الأمر كذلك.

¹²¹⁷ في (ل): المصنّف.

¹²¹⁸ في (ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): فائده.

¹²¹⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلّا أنّه في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 71، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 49: لم يترجّح، وفي
طبعا شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 211، ونور الدين عتر، ص 51، والبواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 294/1: لم يترجّح.

¹²²⁰ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 326.

¹²²¹ انظر: كتاب التعريفات، ص 207.

¹²²² في (ل): الإخبار.

¹²²³ سقط من (ع).

¹²²⁴ في (ل): المخبر.

¹²²⁵ في (ر)، و(ق)، و(ل): و.

¹²²⁶ انظر: كتاب التعريفات، ص 75، 125.

¹²²⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

¹²²⁸ في (د)، و(ق)، و(ع)، و(ط): تفحص.

(فَكُلُّهُ) أي: المتواتر باعتبار الدّمج مع قربه، أو الأول اعتباراً بالأصل الذي هو المتن مع قطع النّظر¹²²⁹ عن الشرح الذي هو الفرع. ولَمَّا كان الكلّ بمعنى مجْموع الشيء وجميع أجزائه وأفراده كان المعنى فجميع أفراده. (مَقْبُولٌ) قبولاً قطعياً لا ظنيّاً. (لِإِفَادَتِهِ) أي: لإفادة كلّ أفراد الخبر المتواتر. (الْقَطْعُ) والجزم. (بِصِدْقِ مُخْبِرِهِ) أي: مخبر المتواتر. وكأنّ توحيد المخبر مع كثرة المخبرين باعتبار القوم أو على أنّ الإضافة جنسيّة. وأدقُّ من ذلك أنّ الصّدق ليس باعتبار كلّ واحدٍ واحدٍ من المخبرين. بل لأنّهم في حكم واحد كالألف فإنّهم ما لم ينضمّوا لم يفد خبرهم اليقين فهم كصحابيٍّ واحدٍ في العدالة فلا يُردّ ما اجتمعوا عليه من الخبر كما لا يُردّ خبر صحابيٍّ واحد. (بِخِلَافِ غَيْرِهِ) أي: غير المتواتر. (مِنْ أَخْبَارِ الْآحَادِ) بيان للغير أي: غير المتواتر الذي هو أخبار الآحاد؛ فإنّه يتوقّف الاستدلال بها على البحث المذكور فحينئذ يقبل بعضها ويُردّ بعضها بحسب وجود شرط القبول وعدمها.

(لَكِنْ؛ إِنَّمَا وَجِبَ الْعَمَلُ بِالْمَقْبُولِ مِنْهَا) أي: من أخبار الآحاد. فهو استدراك من قوله "بخلاف غيره"؛ فإنّه يحتاج إلى التّقسيم والتعليل. وصرّح بوجوب العمل احترازاً عن وجوب الاعتقاد وإلّا لكان منكراً كافراً. وقد سبق أنّه لا يكفر إلّا من أنكر الخبر المتواتر وأمّا مُنكر المشهور فمضلل لكونه مما يلي المتواتر ومنكر غيره آثم إن كان مقبولاً. فإنّ خبر الواحد على ما ذكره أهل الأصول قطعيّ في حق العمل فموجبه الوجوب تارة، والسّنة والاستحباب أخرى، لا في حقّ العلم. والمراد بالاحتمال في العلم تحوير كذب الرّواية لعدم التّواتر فمع احتمال أنّه حديث الرّسول أو لا لا يثبت القطع، فلذا لا يكفر جاحده. (لَأَنَّهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ) تعليل لوجوب العمل بالمقبول منها في ضمن التّرديد والتّقسيم. وكان عليه أن يضمّ إليه قوله "ووجب تركه في المردود [منها]"¹²³¹، ثمّ يشرع في التعليل كما يقتضيه البيان الآتي إلّا أنّه طوى ذكر المردود¹²³² [1233] من البين اكتفاءً بما سيحيى من التّرديد وما يتفرع عليه من الأحكام ولو ترك ذكر المقبول أيضاً وقال بخلاف غيره من الآحاد. وذلك لأنّها إلخ¹²³⁴ لكان أبعد من الاختلال لكنّه جرى على عادته في الخلط. (إِنَّمَا أَنْ يُوجَدَ) ويُدرَك. (فِيهَا) [1235/1] أي: في الأخبار لا في رجالها كما تُوهّم¹²³⁵ بدليل أنّ سوق الكلام في صدق الخبر وكذبه وإن كان ذلك باعتبار صدق المخبر وكذبه. (أَصْلُ صِفَةِ الْقَبُولِ وَهُوَ) أي: ذلك الأصل. (ثُبُوتُ صِدْقِ النَّاقِلِ) أي: صدق ناقلها. والمراد بثبوت صدقه مطلقاً لا بالنظر إلى خصوص هذا الخبر وإلّا لكان صدق الخبر مجزوماً به بلا احتمال كما في المتواتر. وفيه إشارة إلى أنّ صدق النّاقِل في نفسه مطلقاً مع قطع النّظر عن خصوص المادّة لا يُوجب رفع الاحتمال في خبره المخصوص رأساً ما لم ينضمّ إليه ما يعضده ويزيح عللّه المحتملة. (أَوْ) يُوجد فيها. (أَصْلُ صِفَةِ الرّدِّ) ثمّ فسّر ذلك الأصل بقوله: (وَهُوَ ثُبُوتُ كَذِبِ النَّاقِلِ) أي: مطلقاً أيضاً لا بالنظر إلى خصوص هذا الخبر وإلّا لكان مرفوع الاحتمال كضدّه. وفيه ضد الإشارة الأولى¹²³⁶ وأنّ لصفة¹²³⁷ القبول والرّد أصلاً وفرعاً وأنّ أصلها ومنشأها إنّما هو ثبوت صدق

¹²²⁹ سقط من (د).

¹²³⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ع)، و(ل): إلخ.

¹²³¹ في (د): ومنها.

¹²³² في (د): المردود.

¹²³³ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

¹²³⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ع)، و(ل): إلخ.

¹²³⁵ المؤلّف يقصد به الملاءم على القاري وبرّة عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملاءم على القاري، ص 213.

¹²³⁶ سقط من (د).

¹²³⁷ في (د): لفظة.

الناقل وكذبه، وفرعها ثبوت صدق الخبر وكذبه؛ لأنَّ صدق الخبر وكذبه إنّما يتفرّع على صدق المخبر وكذبه. فإن قلت: هذا يخالف ما تقدّم في تفسير المردود؛ لأنَّ ثبوت الكذب ليس في معنى عدم الترجيح إذ لا يلزم من عدمه ثبوت الكذب قطعاً كما لا يلزم من الترجيح ثبوت الصدق جزمًا. أجب بأنَّ المص¹²³⁸ أشار¹²³⁹ بالعبارتين إلى أنَّ المردود يطلق تارة ويراد به ما ثبت في ناقله كذب، وأخرى ويراد به ما هو أعمّ من ذلك. وقس عليه المقبول. (أو لا): يوجد فيها أصل صفة القبول ولا أصل صفة الردّ بل يكون [١/٦٧ب] موقوفًا.

(فالأول:): الذي يوجد فيه أصل صفة القبول. (يغلب)¹²⁴⁰ كيضرب. (على الظنّ) أي: ظنّ السامع. (صدق الخبر)¹²⁴¹ وهو من وضع المظهر موضع المضمّر¹²⁴². ولذا اكتفى به عن الضمير يعني أنَّ الخبر إذا كان جملة فلا بدّ فيها¹²⁴³ من عائد يربطها بالمبتدأ. وذلك العائد إمّا ضمير كما في زيد أبوه قائم، وزيد قام¹²⁴⁴ أبوه أو غيره كاللام في نعم الرجل زيد¹²⁴⁵ على قول من يجعل المخصوص بالمدح مُبتدأ ووضع المظهر موضع [المضمّر في مقام التعظيم وغيره نحو ﴿الْحَاقَّةُ مَا الْحَاقَّةُ﴾¹²⁴⁶، وكون الخبر تفسيرا للمبتدأ نحو ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾¹²⁴⁷ فمن قدر الضمير في هذا المقام لفلان يبقى الجملة خالية من الزابط فضميره لم يكن له خبر عن العلم. (لثبوت صدق ناقله) أي: ناقل ذلك الخبر وإن كان الكذب من الصادق محتملاً. وإمّا قال: "يغلب"؛ لأنَّ ثبوت صدق الناقل من حيث هو لا يستلزم صدقه في خصوص الخبر فيحتمل احتمالاً مرجوحاً أن يكذب فيه، ولأنَّ الناقل ليس بصحابي عدل فما كان منقولاً عن غيره يحتاج إلى البحث والتّقوية. (فيؤخذ به) أي: يعمل بذلك الخبر وجوباً مرةً وسنةً واستحباً أخرى. وهي الفائدة¹²⁴⁸ المترتبة على العلة والمعلول ولذا أخرها عنهما.

(والثاني:): الذي يوجد فيه أصل صفة الرد. (يغلب)¹²⁴⁹ على الظنّ كذب الخبر) أي: كذبه فهو أيضاً من وضع المظهر موضع المضمّر¹²⁵⁰. (لثبوت كذب ناقله) وإن كان الصدق من الكاذب محتملاً. وإمّا علل في المقامين بالثبوت إشارة إلى أصلاته [١/٦٨أ]؛ لأنَّ حصول المعلول¹²⁵¹ إمّا يتوقّف على وجود علته. (فيطرّح) أي: يرمى ويبعد

¹²³⁸ في (ل): المصنّف.

¹²³⁹ في (ق): إشارة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

¹²⁴⁰ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 213: يُغلب.

¹²⁴¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعتي نور الدين عتر، ص 51، واليوافيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 297/1، إلا أنّه في

طباعات شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 213، وعلي حسن عبد الحميد، ص 72، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 49: ثبوت صدق الخبر.

¹²⁴² هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ط)، و(ل) فوق الكلمة: صدقه والمراد صدق الأول الذي هو عبارة عن الخبر.

¹²⁴³ في (ع): لها.

¹²⁴⁴ في (ع): قائم.

¹²⁴⁵ سقط من (ع).

¹²⁴⁶ سورة الحاقة، الآية: 1-2.

¹²⁴⁷ سورة الإخلاص، الآية: 1.

¹²⁴⁸ في (ق)، و(ط)، و(ل): الفائدة.

¹²⁴⁹ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 213: يُغلب.

¹²⁵⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

¹²⁵¹ في (ع): المعلوم.

[ذلك الخبر عن ساحة القبول ومرتبة العمل بسبب الكذب؛ لأنّ الكذب يجرّ إلى البُعد]¹²⁵² كما أنّ الصّدق يجذب إلى القرب.

(وَالثَّالِثُ:) وهو ما لم يُوجد فيه أحد الثبوتين. (إِنْ وَجِدَتْ قَرِينَةٌ) حَالِيَّةٌ أَوْ دَلَالَةٌ خَارِجِيَّةٌ. فالمراد بالقرينة الأمر الدالّ على الصّدق والكذب لا بالوضع إذ لا يُعهد أن يطلق على ما وُضع بإزاء شيء أنّه قرينة عليه. (تُلْحِثُهُ) يضم التاء من الإلحاق بالفارسيّة: "در رسانیدن"¹²⁵³ أي: تُوصّله. (بِأَحَدِ الْقِسْمَيْنِ) أي: المقبول والمردود. (التَّحَقَّقَ بِهِ)¹²⁵⁴ أي: بأحد القسمين. فَالتَّحَقَّقَ كَأَكْرَمٍ لِلْمَطَاوَعَةِ يعني أنّ قرينة الصّدق تُوصّل الخبر إلى مرتبة القبول، وقرينة الكذب تُوصّله إلى منزلة الرّد فيكون ما وَجِدَتْ فيه قرينة في حكم ما وَجِدَ فيه أحد الثبوتين إذ القرائن ممّا يعتمد عليه في باب العمل. (وَالْإِلَّا) أي: وإن لم توجد قرينة كذلك. "ف"إلّا" مركب من "إن" و"لا"، ثمّ أدغم أحدهما في الآخر¹²⁵⁵. (فَيَتَوَقَّفُ فِيهِ) يضم الباء على البناء للمجهول، أي: فيُتَوَقَّفُ في شأن ذلك الخبر بلا عمل ولا ترك. (وَإِذَا تَوَقَّفَ) يضم التاء والواو وكسر القاف، أي: وإذا توقّف فيه. (عَنِ الْعَمَلِ بِهِ) يعني إذا لم يُعمل به كما هو مقتضى التوقّف. (صَارَ كَالْمُرْدُودِ) أي: مُشَابِهاً به في عدم القبول وترك العمل، لا¹²⁵⁶ عَيْنُهُ؛ إذ لا تَوَقَّفُ في عَيْنِ المردود. (لَا) أي: لكن كونه كالمردود ليس: (لِثُبُوتِ صِفَةِ الرَّدِّ) إذ ليس فيه ذلك قطعاً. (بَلْ لِكَوْنِهِ لَمْ يُوْجَدْ)¹²⁵⁷ فِيهِ صِفَةٌ [ب/٦٨/١] تُوجِبُ الْقَبُولَ) فيرجّح الرّد على القبول في محلّ التوقّف عملاً بالاحتياط لا بالعكس؛ لأنّ الحظر أقدم في باب الأحكام. ومنه يظهر سرّ تقسيم الآحاد فيما سبق إلى المقبول والمردود لا إليهما، وإلى ما هو كالمردود ليكون الأقسام ثلاثة وذلك أنّه أدخل ما هو كالمردود في المردود في ترك العمل به. فالآحاد إذاً منها مقبول، ومنها مردود لا غير. (وَاللَّهُ) الجامع لجميع الأسماء. (أَعْلَمُ) بحقائق الأشياء. فإنّ علم الله تعالى ذاتي وعلم غيره مستفاد منه ويجوز أن يكون أفعل للزيادة المطلقة كما في الله أكبر ونظائره.

(وَقَدْ يَقَعُ فِيهَا) "لَمَّا كَانَ الْوُقُوعُ أَمْرًا جَزْئِيًّا أَدْخَلَ عَلَيْهِ "قَدْ" الْمَفِيدَةَ¹²⁵⁸ لِلتَّقْلِيلِ. وَأَمَّا قَوْلُهُ تَعَالَى ﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ﴾¹²⁵⁹ وَ"قَدْ" فِيهِ لِلتَّحْقِيقِ"¹²⁶⁰؛ لِأَنَّ عِلْمَ اللَّهِ تَعَالَى كَلِمِي ذَاتِي لَا يَخْتَصُّ بِشَيْءٍ دُونَ شَيْءٍ وَبِزَمَانٍ دُونَ زَمَانٍ. (أَيُّ: فِي أَخْبَارِ الْآحَادِ) الْمَفِيدَةُ¹²⁶¹ لِلظَّنِّ الْمُرْتَدِّدَةِ بَيْنَ الْقَبُولِ وَالرَّدِّ. (الْمُنْقَسِمَةُ إِلَى مَشْهُورٍ وَعَزِيزٍ وَغَرِيبٍ) فَسَّرَ الضَّمِيرُ لِفَلَا يَتَوَهَّمُ عَوْدَهُ إِلَى الْأَقْسَامِ الْأَرْبَعَةِ كُلِّهَا، وَلِذَا تَعَرَّضَ لَانْقِسَامِهَا إِلَى الثَّلَاثَةِ¹²⁶². ففيه زيادة إيضاح وبيان، ويجوز أن يكون تَعَرَّضَهُ لَانْقِسَامٍ لِدَفْعِ مَا يُتَوَهَّمُ مِنْ أَنَّ الْمَشْهُورَ لَمَّا كَانَ مِمَّا يَلِي الْمَتَوَاتِرَ فِي الرِّتْبَةِ كَانَ مِظَنَّةً أَنْ يَقَالَ: إِنَّهُ مُشَارِكٌ لَهُ فِي إِفَادَةِ الْيَقِينِ فَلَا يَفِيدُ إِلَّا الْعِلْمَ وَفِي كَلَامِهِ نَوْعُ تَطْوِيلٍ. وَلَوْ قَالَ: "وَقَدْ تَفِيدُ الْآحَادَ الْعِلْمَ النَّظَرِيَّ" لَكَفَاهُ، وَلَكِنْ أَيْنَ هُوَ

¹²⁵² ما بين المعقوفين سقط من (ق).

¹²⁵³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 275/1. فيه: "در سنيدين" بدلاً من "در رسانیدن".

¹²⁵⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة اليواقيت والذّر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 297/1، إلّا أنّه في الطباعات الأخرى للترّة: التَّحَقَّقَ.

¹²⁵⁵ نقله المؤلف في فروق حقّي، ص 36 عن شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 120.

¹²⁵⁶ في (ع): بلا.

¹²⁵⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة اليواقيت والذّر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 297/1، إلّا أنّه في الطباعات الأخرى للترّة: لم توجد.

¹²⁵⁸ في (ع)، و(ط): المقيدة.

¹²⁵⁹ سورة النور، الآية: 63؛ سورة الأحزاب، الآية: 18.

¹²⁶⁰ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 138.

¹²⁶¹ في (ع): المقيدة.

¹²⁶² في (ل): الثلاثة.

من مثل ذلك الإيجاز المقبول؟ (ما يُفِيدُ الْعِلْمَ النَّظَرِيَّ) أي: لا العلم الضَّروري [١/٦٩]؛ لأنَّ إفادة العلم الضَّروري إمَّا هي من شأن المتواتر كما مرَّ مفصَّلاً. ولَمَّا كان لقائل أن يقول: "العلم سواء كان ضرورياً أو نظرياً يفيد القطع فبعض الأحاد يشارك المتواتر في اليقين" قال دفعاً لذلك. (بِالْقَرَّانِ) متعلّق بقوله "يفيد" وهو جمع قرينة. والقرين ما يقارن الشيء في معنى من المعاني. ويدلّ على أمر من الأمور أدخل عليه التاء للنقل، أي: ما يفيد بالقرائن والأمارات. فإنَّها مُوصلة إلى العلم في الجملة، كما إذا رأي دَخَاناً فإنَّه بنظر¹²⁶³ العقل يدرك أنَّ هناك ناراً، لكن ما يكون مُفاداً بالأمارات لا يكون علماً قطعياً وإلَّا لتخلَّص أهل النَّظر عن النَّظر، وأتَّى لهم ذلك؟ فإذا العلم المُفاد بالقرائن ظنيّ يحتمل أن يقدح فيه الشُّبهة العقلية فيُزول بخلاف العلم اليقيني، فإنَّه راسخ¹²⁶⁴ ومُستقرّ في القلب أو لا شبهة هُناك¹²⁶⁵. فظهر الفرق بين العلم الضَّروري والنظري؛ لأنَّ الأول بديهيّ دفعي، والثاني استدلايّ تدريجيّ. (عَلَى الْمُخْتَارِ) أي: بناء على القول الذي اختاره المحقّقون ورجّحوه¹²⁶⁶. وهو ما ذهب إليه الإمامان الجليلان البخاريّ ومُسلم، وحجّة الإسلام الغزالي، والآمدي¹²⁶⁷، وابن الحاجب¹²⁶⁸. (خِلَافاً) في نصبه وجوه أسدّها الحاليّة¹²⁶⁹ كما سبق. أي: هذا هو المذهب المختار مُخالفًا. (لِمَنْ) أي: لمذهب من. (أَبَى ذَلِكَ) المذكور من المذهب المختار يعني أنَّ بعضهم ذهب إلى أنَّ الأحاد لا تفيد العلم؛ لأنَّ ما¹²⁷⁰ من شأنه أن يفيد الظنَّ¹²⁷¹ لا يَنقلب إلى أن يفيد العلم وإلَّا لضاع الاختلاف في الأسماء ولبطلت الحقائق¹²⁷² المبنيّة على الاعتبارات فيكون النزاع بين المخالفين مَعْنوياً. "والإبَاء شِدَّة الامتناع فكلّ إبَاء امتناع بدون العكس وروي "كلّكم في الحنّة إلّا مَنْ [١/٦٩ب] أَبَى"¹²⁷³ أي: امتنع من قبول التّوحيد والأحكام، ومنه رجل أَيْبَى أي: ممتنع من تحمّل الصّيب¹²⁷⁴.

(وَالْخِلَافُ) الواقع بين الآبي¹²⁷⁵ وغيره [وإن كان يُرى بالنظر الظاهريّ مَعْنوياً؛ لأنَّه خلاف بين العلم وغيره]¹²⁷⁶ ولا شكَّ أنَّ الخلاف بين العدم والملّكة خلاف حقيقيّ لكنّه (في التّحقيق) أي: في النَّظر الدّقيق. وهو لغةٌ

¹²⁶³ في (ع): بنصر.

¹²⁶⁴ في (ع): راسخ.

¹²⁶⁵ في (ع): هنا.

¹²⁶⁶ انظر لتفصيل المسئلة: المستصفى من علم الأصول للغزالي، 254-251/1؛ شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 180-181، 215؛ شرح رمضان

أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 65.

¹²⁶⁷ هو: العلامة، المُصنّف، فَارِسُ الْكَلَامِ، سَيِّفُ الدِّينِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ سَالِمِ التَّغْلِبِيِّ الْأَمْدِيِّ الْحَنْبَلِيِّ ثُمَّ الشَّافِعِيِّ، المتوفى سنة 631 هـ. انظر لترجمته:

سير أعلام النبلاء للذهبي، 367-364/22 (رقم 230)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 144-141/5.

¹²⁶⁸ هو: أَبُو عَمْرٍو جَمَالُ الدِّينِ الشَّيْخِ، الْإِمَامُ، الْعَلَامَةُ، الْمُفَرِّغُ، الْأَصُولِي، الْفَقِيه، النَّحْوِي، جَمَالُ الْأُيُتْمَةِ وَالْمَلَّةِ وَالدِّينِ، عُثْمَانُ بْنُ عُمَرَ بْنِ أَبِي بَكْرٍ بْنِ يُونُسَ الْكُرْدِيِّ،

الدُّوَيْبِيُّ الْأَصْل، الْإِسْنَائِيُّ الْمُؤَلِّد، الْمَالِكِيّ، صَاحِبُ التَّصَانِيفِ، المتوفى سنة 646 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 367-264/23 (رقم 175)؛

بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 135-134/2 (رقم 1632)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 234/5.

¹²⁶⁹ في (د): الحاليّة.

¹²⁷⁰ سقط من (د).

¹²⁷¹ هنا في الأصل، وفي (ر) تحت الكلمة: والظن يخطيء وإن كان يجب العمل بالظن.

¹²⁷² في (ع): الحقائق.

¹²⁷³ البخاري، "الاعتصام"، 2، (رقم الحديث: 7280)؛ أحمد، المسند، 361/2. كلاهما بلفظ: "كلّ أمّتي يدخل الجنة يوم القيامة إلّا من أبى..." انظر: مجمع الزوائد

للذهبي، 73/10.

¹²⁷⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 58.

¹²⁷⁵ في (ع): الأبا.

¹²⁷⁶ ما بين المعقوفين سقط من (ع).

رَجَعَ الشَّيْءَ إِلَى حَقِيقَةِ بَحِثٍ لَا يَشُوْبُهُ شَبْهَةٌ. "وَالْحَقِّقُ مِنَ الْكَلَامِ: الرِّصِيْنُ"¹²⁷⁷. واصطلاحاً: "إثبات المسئلة بدليلها"¹²⁷⁸. (لَفْظِيٌّ) يَعْنِي يَدُورُ أَمْرُهُ عَلَى اللَّفْظِ لَا عَلَى الْمَعْنَى. وَمِنَ الْخِلَافِ اللَّفْظِيُّ لَا يَلْزِمُ الْخِلَافَ الْمَعْنَوِيَّ، فَزَبَدَ مُخَالَفَ فِي الظَّاهِرِ مُوَافِقَ فِي الْحَقِيقَةِ. ثُمَّ شَرَعَ فِي تَوْجِيهِ ذَلِكَ فَقَالَ: (لِأَنَّ مَنْ جَوَّزَ إِطْلَاقَ الْعِلْمِ) عَلَى مَا يَفِيْدُهُ خَبَرُ الْوَاحِدِ لَمْ يَجُوزْ عَلَى الْإِطْلَاقِ حَتَّى يَكُونَ الْإِطْلَاقُ مَصْرُوفاً إِلَى الْكَمَالِ الَّذِي هُوَ الْعِلْمُ الضَّرُورِيُّ الْيَقِيْنِيُّ، بَلْ (قَيِّدُهُ) أَي: الْعِلْمُ. (بِكُوْنِهِ نَظَرِيّاً) بِأَن أَرَادَ بِالْعِلْمِ مَا كَانَ مِنْ قَبِيلِ النَّظَرِ وَالِاسْتِدْلَالِ كَمَا قَالَ: (وَهُوَ) أَي: الْعِلْمُ النَّظَرِيُّ. (الْحَاصِلُ عَنْ) طَرِيقِ. (الِاسْتِدْلَالِ) وَالنَّظَرِ فِي الْأَسْبَابِ وَالْمُبَادِي وَالْقِرَائِنِ¹²⁷⁹. وَقَدْ عَرَفْتَ أَنَّ ذَلِكَ وَإِنْ كَانَ عِلْماً فِي الْجُمْلَةِ لَكِنَّهُ لَا يَقْتَضِي الْقَطْعَ فَيَجُوزُ أَنْ يُجَامَعَ الظَّنُّ؛ لِأَنَّهُ مِنْ بَعْضِ مَرَاتِبِهِ يَعْنِي أَنَّ الظَّنَّ الْغَالِبَ لَمَّا كَانَ مِنْ شَأْنِهِ أَنْ يُدَانِيَ الْعِلْمَ أَقِيمَ مُقَامُهُ فِي الْعَادَاتِ وَالْأَحْكَامِ فَجَازَ أَنْ يَعْبَرَ بِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا عَنِ الْآخَرِ. (وَمَنْ أَبَى الْإِطْلَاقَ) أَي: إِطْلَاقَ لَفْظِ الْعِلْمِ عَلَيْهِ. (خَصَّ لَفْظَ الْعِلْمِ بِالْمُتَوَاتِرِ) [٧٠/١] "الْبَاءُ دَاخِلَةٌ عَلَى الْمَقْصُورِ عَلَيْهِ كَمَا هُوَ الْأَصْلُ. وَمِنْهُ "خَصَّ الْمَالَ بَزَيْدٍ" أَي: الْمَالَ لَهُ دُونَ غَيْرِهِ. وَالْمُتَعَارَفُ فِي الْإِسْتِعْمَالِ إِدْخَالُهَا عَلَى الْمَقْصُورِ كَمَا "نَخَصَّكَ بِالْعِبَادَةِ"¹²⁸⁰ أَي: الْعِبَادَةُ مُقْصُورَةٌ عَلَيْكَ، وَفِي "خَصَّصْتُ فَلَاناً بِالذِّكْرِ"، وَ"خَصَّ زَيْدٌ بِالْمَالِ" بِنَاءٌ عَلَى تَضْمِينِهِ¹²⁸¹ مَعْنَى التَّمْيِيزِ وَالْإِفْرَادِ؛ لِأَنَّ تَخْصِيصَ شَيْءٍ بآخَرَ فِي قُوَّةِ تَمْيِيزِ الْآخَرِ بِهِ. فَكَأَنَّكَ قُلْتَ: مُيِّزَ زَيْدٌ بِالْمَالِ عَنْ غَيْرِهِ"¹²⁸². (وَمَا عَدَاهُ) أَي: مَا جَاوَزَ الْمُتَوَاتِرَ¹²⁸³ وَهُوَ الْأَقْسَامُ الثَّلَاثَةُ¹²⁸⁴. يُقَالُ: "عَدَا طَوْرُهُ" تَجَاوَزَ، وَتَعَدَّى إِلَى غَيْرِهِ، وَمِنْهُ: التَّعَدَّى فِي الْفِعْلِ. وَهُوَ تَجَاوُزُ مَعْنَى الْفِعْلِ مِنَ الْفَاعِلِ إِلَى الْمَفْعُولِ. وَمَا عَدَا فِي الْإِسْتِثْنَاءِ مِنْهُ"¹²⁸⁵. (عِنْدَهُ)¹²⁸⁶ أَي: عِنْدَ الْآبِي وَحُكْمُهُ وَرَأْيُهُ. (ظَنِّيُّ) يَفِيْدُ الظَّنَّ وَلَا يَتَجَاوَزُ إِلَى إِفَادَةِ الْيَقِيْنِ. وَالظَّاهِرُ أَنَّ هَذَا الْآبِيَّ أَقْوَى مُلَاحَظَةً مِنْ مُخَالَفِهِ. فَإِنَّ الْعِلْمَ صِفَةٌ شَرِيفَةٌ تَقْتَضِي الْجَزْمَ فِي الْأَصْلِ فَنَاسَبَ أَنْ يَطْلُقَ عَلَى مَا يَفِيْدُهُ أَشْرَفُ الْأَقْسَامِ الَّذِي هُوَ الْمُتَوَاتِرُ، وَأَنَّ الْمُخَالَفَ وَإِنْ كَانَ لَهُ أَنْ يُصْلَحَ كَلَامُهُ بِأَن يَقُولَ: "أَرَدْتُ بِالْعِلْمِ" مَا هُوَ نَظَرِيٌّ لَكِنْ أَيْنَ الْمَقْيَدُ مِنَ الْمَطْلُوقِ. وَلَا شَكَّ أَنَّ إِطْلَاقَ الْقَوِيِّ عَلَى الضَّعِيفِ وَلَوْ بِتَأْوِيلٍ مِمَّا يَعَاْفَهُ الطَّبْعُ وَيَمْحُوهُ النِّفَمُ. وَلَمَّا وَرَدَ أَنْ يَقَالَ: فَجَمِيعُ الْآحَادِ عِنْدَ الْآبِيِّ مُتَسَاوِيَةٌ فِي إِفَادَةِ الظَّنِّ سَوَاءٌ خَلَّتْ عَنِ الْقِرَائِنِ أَوْ لَا وَسَوَاءٌ كَانَتْ الْقَرِيْنَةُ وَاحِدَةً أَوْ مَا قَوْفُهَا دَفَعَهُ بِقَوْلِهِ: (لَكِنَّهُ) أَي: مِنْ أَيْ. (لَا يَنْفِي) التَّنْفِي بِالْفَارْسِيَّةِ: "رَانْدَن"¹²⁸⁷، يَقَالُ: نَفَاهُ نَحَاهُ وَنَفَى الشَّيْءَ جَحَدَهُ. وَفِي التَّنْزِيلِ: ﴿أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ﴾¹²⁸⁸ أَي: يُبْعَدُوا. (أَنَّ مَا احْتَفَى¹²⁸⁹ [٧٠/١] بِالْقِرَائِنِ) بَضْمٌ النَّاءِ وَتَشْدِيدُ الْفَاءِ عَلَى الْمُجْهُولِ مِنَ "الْحِفَافِ"¹²⁹⁰ كَكِتَابٍ بِمَعْنَى الْجَانِبِ، وَ﴿خَافِيٍّ مِنْ

¹²⁷⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 1130.

¹²⁷⁸ انظر: كتاب التعريفات، ص 115.

¹²⁷⁹ في (ع): الحقايق.

¹²⁸⁰ في (ق): في العبادة.

¹²⁸¹ فروق حقِّي للمؤلف: تضمينه.

¹²⁸² انظر: فروق حقِّي للمؤلف، ص 211.

¹²⁸³ سقط من (ق).

¹²⁸⁴ في (ل): الثلاثة.

¹²⁸⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 554.

¹²⁸⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي جميع النسخ المطبوعة للترجمة، إلا أنه في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 73: عُدَّةٌ كَلَّةٌ.

¹²⁸⁷ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 1/191.

¹²⁸⁸ سورة المائدة، الآية: 33.

¹²⁸⁹ في (د)، و(ع): احتفت.

¹²⁹⁰ في (د)، و(ع): الخفاف.

حَوْلِ الْعَرْشِ»¹²⁹¹ أي: مُخَدِّقِينَ بِأَحِفَّتِهِ¹²⁹² أي: بجوانبه، ﴿وَحَقَّقْنَاهُمَا بِنَخْلٍ﴾¹²⁹³ جعلنا النخل مُطِيفَةً بِأَحِفَّتِهَا¹²⁹⁴. وحَقَّقَهُ بالشَّيءِ كَمَدَّهُ أَحَاطَ بِهِ، فهو يَعْتَدِي إِلَى الْمَفْعُولِ الثَّانِي بِالْبَاءِ. ومَجِيءُ احْتَفَتْ¹²⁹⁵ مَجْهُولًا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْإِحْتِفَافَ¹²⁹⁶ مُتَعَدٍّ. وَالْمَعْنَى أَنَّ الْخَبَرَ الَّذِي جَعَلَ مَخْفُوفًا وَمُحَاطًا بِالْقُرَّائِنِ. فَالْقُرَّائِنُ الْعَارِضَةُ هِيَ الْحَاقَّةُ الْمَحِيطَةُ بِالْخَبَرِ كَمَا أَنَّ السَّحْبَ الْعَارِضَةُ هِيَ الْمَحْدَقَةُ بِجَوَانِبِ الشَّمْسِ. (أَرْجَحُ) أَشَدُّ رُجْحَانًا وَثِقَالًا فِي إِفَادَةِ الظَّنِّ¹²⁹⁷ أَوْ فِي حُكْمِ الْقَبُولِ وَالْعَمَلِ. مِنْ "رَجَحَ" الْمِيزَانَ يَرْجَحُ، مِثْلُهُ، رُجُوحًا وَرُجْحَانًا: مَالٌ، وَرَاجِحَتُهُ فَرَجِحَتُهُ كُنْتُ أَزْزَنُ مِنْهُ¹²⁹⁹ وَأُنْقَلُ. (مِمَّا) أَي: مِنْ الْخَبَرِ الَّذِي (خَلَا عَنْهَا) أَي: عَنِ الْقُرَّائِنِ بِمَعْنَى الْخُلُوعِ بِمَعْنَى "خَالِيَ شَدْنًا"¹³⁰⁰. قَالَ الرَّاعِبُ: "الْخَلَاءُ الْمَكَانُ الَّذِي لَا سَاتِرَ فِيهِ مِنْ بِنَاءٍ وَسَاكِنٍ وَغَيْرِهِمَا"¹³⁰¹. وَخَلَا وَقَعَ فِي مَوْضِعٍ خَالٍ لَا يُزَاحِمُ فِيهِ وَأَخْلَاهُ أَي: جَعَلَهُ أَوْ وَجَدَهُ خَالِيًا. وَالْحَاصِلُ أَنَّهُ قَدْ تَفِيدَ الْآحَادُ عِنْدَ الْبَعْضِ الْعِلْمَ النَّظَرِيَّ الْمُسْتَفَادَ مِنَ الْقُرَّائِنِ لَا بِنَفْسِهَا مَعَ قَطْعِ النَّظَرِ عَنِ الْقُرَّائِنِ لَكِنْ هَذَا الْعِلْمُ لَمَّا كَانَ مُسْتَفَادًا مِنَ الْقُرَّائِنِ وَهِيَ أَمَارَاتُ كَالسَّحَابِ لِلْمَطَرِ لَمْ يُفَدِ الْقَطْعُ بِلِ الظَّنِّ. فَلِذَا كَانَ اسْمُهُ الْعِلْمُ الْمَقْتَدِرُ بِالنَّظَرِ لَا الْعِلْمُ الْمَطْلُوقُ حَتَّى لَا يَتَوَهَّمُ مُسَاوَاتُهُ لِلضَّرُورِيِّ الَّذِي يُفِيدُهُ الْمُتَوَاتِرُ. وَذَلِكَ أَنَّ النَّظَرَ الْعَقْلِيَّ إِذَا لَمْ يَقْدَحْ فِيهِ الشُّبْهَةُ كَانَ كَالْكَشْفِ الْإِلَهِيِّ الصَّرِيحِ فِي إِفَادَةِ الْعِلْمِ، وَإِذَا قَدَحَ فِيهِ ذَلِكَ كَانَ قَاصِرًا عَنْ إِفَادَتِهِ فَيَكُونُ مُؤَدَّاهُ¹³⁰² [١٧١/١] [الظَّنُّ هَكَذَا عُلُومٌ أَكْثَرُ أَهْلُ النَّظَرِ وَهَذَا الَّذِي قَرَّرْنَاهُ مِنْ مَذْهَبِ الْبَعْضِ عَيْنَ مَذْهَبٍ مِنْ أَبِي إِطْلَاقٍ لَفْظِ الْعِلْمِ عَلَى مَا يَفِيدُهُ غَيْرُ الْمُتَوَاتِرِ فَكُلُّ الْآحَادِ تَفِيدُ الظَّنَّ عَلَى الْمَذْهَبَيْنِ إِلَّا أَنَّهُ فَرَقَ بَيْنَ ظَنٍّْ وَظَلٍّ. وَذَلِكَ أَنَّ الْقُرَّائِنَ مُؤَكَّدَةٌ لِلظَّنِّ وَمُفِيدَةٌ¹³⁰³ لَمَّا لَا يَحْصُلُ بِنَفْسِ الْخَبَرِ الْخَالِيِ عَنْهَا فَيَكُونُ الظَّنُّ عَلَى طَبَقَاتٍ أَعْلَاهَا الظَّنُّ الْغَالِبُ الَّذِي فِي حُكْمِ الْعِلْمِ النَّظَرِيِّ فَهِيَ الْجِهَةُ الْجَامِعَةُ بَيْنَ الْمَذْهَبَيْنِ فَيَكُونُ النِّزَاعُ لَفْظِيًّا لَا مَعْنَوِيًّا عَلَى مَا تَوَهَّمُ هَكَذَا يَنْبَغِي أَنْ يُفْهَمَ هَذَا الْمَقَامُ.

¹²⁹¹ سورة الزمر، الآية: 75.

¹²⁹² فِي (د): بِأَحِفَّتِهِ.

¹²⁹³ سورة الكهف، الآية: 32.

¹²⁹⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 1034.

¹²⁹⁵ فِي (د)، وَ(ع): احْتَفَتْ.

¹²⁹⁶ فِي (د): الْإِحْتِفَافُ، وَفِي (ر)، وَ(ع): الْإِحْتِفَافُ.

¹²⁹⁷ سَقَطَ مِنْ (ق).

¹²⁹⁸ فِي (ع): يَرْجَحُ.

¹²⁹⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 279.

¹³⁰⁰ هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (ر) فَوْقَ الْكَلِمَةِ: لَا مِنْ الْخُلُوعِ بِمَعْنَى غَدَشْتَنَ. انظر: تاج المصادر للبيهقي، 100/1.

¹³⁰¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 297.

¹³⁰² هُنَا فِي هَامِشِ الْأَصْلِ، وَفِي (ر)، وَ(ط)، وَ(ل): "اعْلَمْ أَنَّ الدَّلِيلَ الْيَقِينِيَّ الَّذِي فِيهِ نَوْعٌ خَفَاءٌ رَمَّا [فِي (ل): إِذَا] لَمْ يَفِدْ يَقِينًا لِبَعْضِ الْأُذْهَانِ بَلْ أَفَادَهُ [فِي (ل): أَفَادَ] ظَنًّا فَإِذَا آتَى بِدَلَالٍ أُخْرَى مِنْ جَنْسِهِ يَتَقَوَّى [فِي: (ط)، وَ(ل): يَتَعَدَّى] ذَلِكَ الظَّنُّ حَتَّى يَنْقَلِبَ يَقِينًا صَرَفًا". هَذَا إِذَا كَانَ أَصْلُهُ يَقِينًا وَأَمَّا إِذَا كَانَ ظَنًّا فَلَا نَمَّ

(تَمَّ) [فِي (ل): سَلِمَ] انْقِلَابُهُ يَقِينًا.

¹³⁰³ فِي (ر): وَمُفِيدٌ.

[أنواع الخبر المُخْتَفِّ بالقرائن]

(وَالْخَبَرُ الْمُخْتَفِّ) [المخفوف]¹³⁰⁴ المحاط. (بِالْقَرَائِنِ) الموصلة إلى العلم النظري الذي هو دون العلم الضروري وفوق الظن المجرد. (أَنْوَاعٌ): بحسب اختلاف القرائن التي تكون أماراً لصحته فلكل نوع قرائن مخصوصة بها [يترقى]¹³⁰⁵ إلى مرتبة الصحة ويحصل للمستدل العلم في الجملة. والمقصود¹³⁰⁶ أَنَّ الخبر [المخفوف]¹³⁰⁷ بالقرائن جنس تحته أنواع:

(مِنْهَا): محل الظرف الرفع على أَنَّهُ مبتدأ باعتبار مضمونه أو نعت لمقدّر هو المبتدأ كما في قوله تعالى: ﴿وَمِنَّا دُونَ ذَلِكَ﴾¹³⁰⁸ أي: [وجميع]¹³⁰⁹ منّا، وما في قوله: (مَا أَخْرَجَهُ الشَّيْخَانِ) موصولة أو موصوفة ومحلّها الرفع على الخبريّة. والمعنى وبعض القرائن أو بعض من القرائن [الذي أخرجهم الشيخان أو خبر مُخْرَجٌ لهما على أن يكون مناط الفائدة]¹³¹⁰. والمقصود¹³¹¹ بالأصالة اتصافه بما في حيّز الصلّة أو الصّفة بأن يقال: إِنَّ بعض القرائن هو هذا لا أَنَّ هذا من بعض القرائن¹³¹² [1313]. فإنّ كونه من بعض القرائن¹³¹⁴ أمر معلوم لا حاجة إلى تعيينه والحكم به عليه¹³¹⁵. والإخراج والتّخريج في هذا الفنّ بمعنى واحد وهو إخراج¹³¹⁶ الأثر من معدنه. قال الراغب: "أكثر ما يقال: الإخراج في الأعيان والتّكوين، والتّخريج في العلوم والصّناعات"¹³¹⁷. "والشيخ يقال لمن طعن في السنن، وقد يعبرّ به فيما بيننا عمّن يكثر [لما كان من شأن الشيخ أن يكثر]¹³¹⁸ تجاربه ومعارفه"¹³¹⁹ وقد سبق في أوّل الشّرح. والمراد بالشيخين: الإمام البخاري والإمام مسلم وهما إمامة الدّنيا في هذا العلم وشيخ شيوخ العالم في الحديث. (فِي صَحِيحَيْهِمَا) بفتح الحاء الثانية. أصله¹³²⁰ صحيحين تشية الصّحيح سقطت النّون بالإضافة. وتقييد الإخراج بكونه في الصّحيحين ليس للاحتراز عن غيرهما من كتبهما كما توهم¹³²¹؛ لأنّ جلاله شأنهما تقتضي أنّ مخرجاتهما أينما كانت في حدّ الصّحيح [إن وجدت فيها شرائطه]¹³²² ولا تُتلقّى¹³²³ إلّا بالقبول، بل لكثرة ذلك في الصّحيحين وشهرة إضافتهما إليهما وإلّا فلو قال ما أخرجه

¹³⁰⁴ ما بين المعقوفتين هكذا موجود هنا في (د)، و(ع)، إلّا أنّه في النّسخ الأخرى ما عدا الأصل، و(ق): المخفوف؛ لأنّه غير موجود فيهما.

¹³⁰⁵ سقط من (د).

¹³⁰⁶ في (ر)، و(ط): والمقصود.

¹³⁰⁷ ما بين المعقوفتين هكذا موجود هنا في (د)، و(ع)، إلّا أنّه في النّسخ الأخرى، ما عدا الأصل، و(ق): المخفوف؛ لأنّه غير موجود فيهما.

¹³⁰⁸ سورة الجن، الآية: 11.

¹³⁰⁹ ما بين المعقوفتين هكذا موجود هنا في (د)، إلّا أنّه في النّسخ الأخرى، ما عدا الأصل، و(ق): وجمع؛ لأنّه غير موجود فيهما.

¹³¹⁰ في (ر)، و(ط)، و(ل): الفائدة.

¹³¹¹ في (ل): المقصود.

¹³¹² في (ط): القرآن.

¹³¹³ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

¹³¹⁴ في (ط): القرآن.

¹³¹⁵ سقط من (ع).

¹³¹⁶ في (د): أخرج.

¹³¹⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 278.

¹³¹⁸ سقط من (د).

¹³¹⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 469.

¹³²⁰ في (ع): أصل.

¹³²¹ المؤلّف يقصد به الملا علي القاري وبردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 218.

¹³²² سقط من (د).

¹³²³ في (ع): وتلقّى.

الشيخان في كتبهما لصح¹³²⁴ أيضاً. [نعم، يجوز أن يقال: إنهما اشترطا الصحيح في كتابهما المعهودين كما قال البخاري: "أحفظ¹³²⁵ مائة ألف حديث¹³²⁶ صحيح ومائتي ألف حديث غير صحيح. وما وضعت في كتاب الجامع إلا ما أجمعوا¹³²⁷ عليه وترك من الصحاح لحال الطول¹³²⁸]. وهذا الاشتراط يجوز أن يكون مفقوداً في غير هذين الكتابين¹³²⁹. (مِمَّا لَمْ يَبْلُغْ حَدَّ التَّوَاتُرِ)¹³³⁰ بيان لما أي¹³³¹ من الأخبار التي لم تصل إلى حدّ التواتر وبقيت في مرتبة الآحاد. وفيه إشارة إلى أنه يوجد فيهما¹³³³ ما يصل إلى حدّ التواتر أيضاً وقد سبق ما فيه من الكلام. "يقال: حدث كذا: جعلت له حدّاً يُمَيِّزُ¹³³⁴ به، وحدّ الدار: ما يميّز به عن غيره، وحدّ الشيء: الوصف المحيط بمعناه المميّز له عن غيره¹³³⁵". (فَإِنَّهُ) أي: ما أخرجه الشيخان من ذلك. (اِخْتَفَ بِهِ)¹³³⁶ على البناء للفاعل، أي: أحاط به. (قَرَأْنِي) بالرفع على أنه فاعل اختف¹³³⁷. فالأخبار هي المحفوفة والقارئ هي الحاقّة وقوله فيما سبق "ما اختف¹³³⁸ بالقارئ"¹³³⁹ على الجهول مؤدّ لهذا المعنى أيضاً، وإنّما قال به مع أنّ الظاهر أنّ اختف¹³⁴⁰ متعدّد بنفسه حملاً له على نظيره، وهو أحاط وأحْدق وحمل التّظير على التّظير شائع مثل ﴿سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ﴾¹³⁴¹ فإنّه محمول على دُعا به داعٍ كما أنّ حمل التّقيض على التّقيض سائغ¹³⁴² أيضاً نحو أسرّ به، فإنّه محمول على جهر به. (مِنْهَا): أي: من جملة تلك القرائن:

(جَلَّالَتُهُمَا) أي: عظم قدرهما وتناهي مرتبتهما. (فِي هَذَا الشَّأْنِ) أي: في هذا الفنّ الذي له شأن عظيم. فإنّ الشأن لا يقال إلّا فيما يعظم من الأحوال والأمور. وتلك الجلالة إنّما هي من كثرة ممارستهما له وقوّة انتسابهما إليه مع

¹³²⁴ في (ع): يصح.

¹³²⁵ في (ع): حفظ.

¹³²⁶ في (ط): حد.

¹³²⁷ في (ع): اجتمعوا.

¹³²⁸ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 25/2؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20؛ تحذيب الأسماء واللغات للتووي، 86/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 415/12؛ تدريب الرازي للسيوطي، 40/1؛ 106؛ اليواقيت والذّرة في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 195/1.

¹³²⁹ سقط من (د).

¹³³⁰ سقط من (د).

¹³³¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 218، إلّا أنّه في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 74، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 50: بمّا لم يَبْلُغْ حَدَّ الْمُتَوَاتُرِ، وفي طبعتي نور الدين عتر، ص 52، واليواقيت والذّرة في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 305/1: بمّا لم يَبْلُغْ التَّوَاتُرَ.

¹³³² في (ع): أو.

¹³³³ في (د): فيما.

¹³³⁴ هو هكذا هنا في الأصل، في (د)، و(ط)، إلّا أنّه في (ر)، و(ع)، و(ل): يميّز.

¹³³⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 221.

¹³³⁶ في (ع): اختفّ به، وفي طبعتي شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 219، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 50: اختفّ به، وفي طبعات علي حسن عبد الحميد، ص 74، ونور الدين عتر، ص 52، واليواقيت والذّرة في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 305/1: اختفّت به.

¹³³⁷ في (ع): اختفّ.

¹³³⁸ في (ع): اختفّ.

¹³³⁹ التّص ما بين المعقوفين بدءاً: "الظنّ هكذا علوم أكثر أهل النظر وهذا الذي قرّناه..." إلى هنا، قرابة صفحتين (141-142) ساقط من الأصل. وهو ساقط أيضاً قرابة نصف صفحة (ورقة: 46) من (ق). وهذا من القرائن التي تدلّ على أنّ نسخة (ق) مستنسخة من الأصل.

¹³⁴⁰ في (ع): اختفّ.

¹³⁴¹ سورة المعارج، الآية: 1.

¹³⁴² في (ع)، و(ل): شائع.

نهاية الديانة وكمال التقوى في أنفسهما وغاية الاحتياط فيما كتبه من الآثار المقتضي كل ذلك، إنهما التزاما الصحة في كتابيهما. ففرق بين عالم وعالم وإن كان متعلق¹³⁴³ علمهما واحداً فقد يتفق لأحدهما من الشروط الظاهرة والباطنة ما¹³⁴⁴ لا يتفق للآخر. وذلك فضل الله يؤتيه من يشاء.

(وَتَقَدُّمُهُمَا) أي: ومنها تقدم الشيخين. (في تمييز الصحيح من غيره)¹³⁴⁵ متعلق بتمييز. (على غيرهما) متعلق بتقدمهما منه أصحاب الصحاح كالترمذي والنسائي وأبي داود وغيرهم. وقد قيل: الفضل للمتقدم، فالمتأخر إنما يأكل من مايدة¹³⁴⁶ المتقدم كما قال الشافعي رح¹³⁴⁷: "الناس عيال أبي حنيفة في الفقه"¹³⁴⁸، وقس عليه غيره. وهذا من خاصة¹³⁴⁹ رحمته تعالى¹³⁵⁰؛ لأنه كم من متقدم في الزمان لم يوفق لما وفق إليه المتأخر. فالموفق المتقدم أقدم زماناً ورتبةً معاً، والعالم حاكم على السافل صوراً ومعنى. فأعرف [٧١/ب].

(وَتَلَقَّى الْعُلَمَاءُ) مطلقاً سواء كانوا علماء الحديث وغيرهم. فإن تلقى علماء الحديث وحدهم مما يخلّ بجلالة شأن الكتابين ومؤلفهما. وأين تلقى طائفة من العلماء من تلقى علماء الدنيا جميعاً؟ والتلقي في الأصل من "لقيه كرضي وسعى لقاءً ولقياً"¹³⁵¹ رآه كتلفاه وتلقاه كما قال الراغب: "يقال ذلك في الإدراك بالحس، بالبصر والبصيرة"¹³⁵². وقوله تعالى ﴿وَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ﴾¹³⁵³ أي: تستقبلهم. فإن في الاستقبال اللقاء، وهو المعنى بقول¹³⁵⁴ البيهقي: "التلقي: پیش وا شدن"¹³⁵⁵. ويستعمل بمعنى القبول عن فهم وفطنة، وهو المراد بقوله أيضاً بالتلقي: "چیزی از کسی فراگرفتن"¹³⁵⁶. ومنه الحديث "كان صلى الله عليه وسلم يتلقى الوحي من جبرئيل تلقياً"¹³⁵⁷ أي: يقبله عن كمال فهم، ويأخذه عن زيادة فطنة. وهو ههنا محمول على معنى الاستقبال لقوله: (لِكِتَابَيْهِمَا) تنبيه الكتاب بمعنى المكتوب أي: اسم للصحيفة مع المكتوب فيه. (بِالْقَبُولِ) متعلق بالتلقي. وذلك أنّ الاستقبال للشيء إما بالقبول أو بالرد. ويجوز أن يكون التلقي محمولاً على التحريد فإنه مشتمل على معنى القبول في الأصل. والمعنى ومن تلك القرائن أخذ العلماء لكتابي

¹³⁴³ في (ع): تتعلق.

¹³⁴⁴ في (ق): مما.

¹³⁴⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلا أنه في طبعة اليواقيت والدرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 306/1: في تمييز الصحيح من الضعيف. وهو في طبعات شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 219، وعلي حسن عبد الحميد، ص 74، ونور الدين عتر، ص 52: في تمييز الصحيح، وفي طبعة محمد صبحي بن حسن حلاق، ص 50: في تمييزهما الصحيح.

¹³⁴⁶ هو هكذا هنا في (د)، و(ل)، إلا أنه في (ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط): المائدة.

¹³⁴⁷ هو هكذا هنا في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط)، إلا أنه في (ع): رحمه الله، وفي (ل): رحمه الله تعالى.

¹³⁴⁸ أخيار أبي حنيفة وأصحابه أبو عبد الله الصيمري الحنفي، ص 26، 128؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 346/13؛ الانتقاء في فضائل الثلاثة الأئمة الفقهاء مالك والشافعي وأبي حنيفة رضي الله عنهم لابن عبد البر، ص 136؛ تاريخ دمشق لابن عساكر، 117/60؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 504/2؛ تهذيب الكمال في أسماء الرجال للمزي، 437/28، 433/29، 434؛ مناقب الإمام أبي حنيفة وصاحبيه للذهبي، ص 30؛ تاريخ الإسلام للذهبي أيضاً، 990/2؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 403/6؛ تذكرة الحفاظ للذهبي أيضاً، 168/1؛ الجواهر المضية في طبقات الحنفية لحي الدين الحنفي، 456/1.

¹³⁴⁹ في (ق): خاصته، وفي (ل): خاص.

¹³⁵⁰ فس (ع): تع.

¹³⁵¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 745.

¹³⁵² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 745.

¹³⁵³ سورة الأنبياء، الآية: 103.

¹³⁵⁴ في (ق): يقول. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

¹³⁵⁵ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 832/2.

¹³⁵⁶ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 832/2.

¹³⁵⁷ انظر: البخاري، "بدء الوحي"، 1، (رقم الحديث: 1-7)؛ مسلم "الفضائل"، 86-89، (رقم الحديث: 2333-2335).

الشيخين وصححيهما بالقبول أي: عملاً فيما يرجع إلى الآحاد واعتقاداً أيضاً فيما يؤل إلى المتواتر إن وُجد. فإن العلماء بحثوا عنه فلم يجدوه إلا نادراً كما مرّ. (وهذا التلّقي وحده) أي: بانفراد من¹³⁵⁸ بين القرائن. (أقوى في إفادة العلم) النظري [٧٢/١] للسامع. والقوة في الأصل عبارة عن شدة البنية وصلابتها المضادة للضعف "وبها يتمكن الحيوان من الأفعال الشاقة"¹³⁵⁹، ثم استعملت في القلب وفي المعادن من خارج، وفي القدرة الإلهية. (من مجرد كثرة الطرق) أي: من غيرهما. (القاصرة عن التواتر) بأن لم تبلغ حدّ التواتر بل بقيت في بعض المراتب دونه وذلك أنّ تلقّي العلماء وهم لا يُحصون كثرة بمنزلة¹³⁶⁰ التواتر ومجرد كثرة الطرق إذا كانوا ضعفاء لا يفيد القوة. يقال: قصر عنه لم يتله والمصدر القصور¹³⁶¹. ولمّا ورد أنّه قد¹³⁶² يُوجد¹³⁶³ الحديث الضعيف في كتابيهما فما معنى تلقّي العلماء لهما مُطلقاً بالقبول؟ استدركه بقوله: (إلا أنّ هذا) أي: لكن تلقّي العلماء بالقبول وما يتفرّع عليه من كونه أقوى القرائن. (يختصّ بما لم ينتقده أحد من الحفاظ)¹³⁶⁴ الانتقاد كالتنقد: تمييز الدراهم وغيرها. وبالفارسية "بيهن چیزی برگزیدن"¹³⁶⁵. وحاصله إخراج الزيف وأخذ الجيد. وفيه تشبيه للضعيف السقيم بالزيف في الردّ، وللصحيح القويّ بالجيد في القبول وكلّ من الردّ والقبول يتعلّق بالخبر من حيث راويه لا من حيث نفسه. تدبّر. والمعنى يختصّ بالخبر الذي لم يُنتقده ولم يعترض عليه أحد من حفاظ الحديث كالدرّاقطني¹³⁶⁶ وغيره. وقد ذكر ابن الجوزي¹³⁶⁷ أحاديث على أنّها موضوعة ومع هذا أخرجها البخاري ومسلم¹³⁶⁸. (مما وقع. في الكتابين)¹³⁶⁹ بيان لما لم ينتقده. وفيه إشارة إلى أنّ العلماء لم يتلقوا كلّ ما في الكتابين بالقبول، فما فُقد فيه الإجماع على [٧٢/١] التلّقي بقي مُزيّفاً متروكاً وهو الأقلّ كما سيأتي، وما عداه كان مأخوذاً معمولاً. ولا ضير فإنّ

¹³⁵⁸ سقط من (ق).

¹³⁵⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 259.

¹³⁶⁰ سقط من (د).

¹³⁶¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 672-673.

¹³⁶² سقط من (د).

¹³⁶³ سقط من (ع).

¹³⁶⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعات شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 221، واليوافيت والدّر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 306/1، ونور الدين عتر، ص 52، إلا أنّه في طبعة محمد صبحي بن حسن حلاق، ص 50-51: مُختصّ بما لم يُنتقده أحد من الحفاظ، وفي طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 74: مُختصّ بما لم يُنتقده أحد من الحفاظ.

¹³⁶⁵ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 678/2.

¹³⁶⁶ ستأتي ترجمته.

¹³⁶⁷ هو: الشيخ، الإمام، العلامة، الحافظ، المسرّ، شيخ الإسلام، مخزّ العراق، أبو الفرج جمال الدين عبد الرحمن بن علي بن محمد بن علي القرشي الشيبلي، البكري، البغدادي، الحنبلي، الواعظ، صاحب التصانيف، المتوفى سنة 597 هـ. من مصنفاته: زاد المسير في علم التفسير، والموضوعات، وجامع الأسانيد والألقاب، والمنظّم في تاريخ الملوك والأمم. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 384-365/21 (رقم 192)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي أيضاً، 1348-1342/4 (رقم 1098).

¹³⁶⁸ في كتابيه: الموضوعات، وصيد الخاطر. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 447؛ اليوافيت والدّر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 48/2-49.

¹³⁶⁹ هنا في الأصل، وفي (ر) في الهامش: ما أخرجه البخاري ومسلم جميعاً أعلى أقسام الصحيح "وهو الذي يقول فيه أهل الحديث كثيراً: "صحيح متفق عليه" يُطلقون ذلك ويُغنون به اتفاق البخاري ومسلم، لا اتفاق الأئمة عليه. لكنّ اتفاق الأئمة عليه لازم من ذلك وحاصل معهُ؛ لاتفاق الأئمة على تلقّي ما اتفق عليه بالقبول. وهذا القسم جميعه مقطوع بصحّته والعلم اليقينيّ النظريّ واقع به، خلافاً لقول من نعى ذلك مُحتجاً بأنّه لا يُفيد في أصله إلا الظنّ، وإنّما تلقّته الأئمة بالقبول؛ لأنّه يجب عليهم العمل بالظنّ، والظنّ قد يُخطئ. وقد كنت أميل إلى هذا وأحسبه قوياً ثمّ بان لي أنّ المذهب الذي اختزنه أولاً هو الصحيح؛ لأنّ ظنّ من هو معصوم من الخطأ لا يُخطئ. والأئمة في إجماعها معصومة من الخطأ، ولهذا كان الإجماع المُنبي [في مقدمة ابن الصلاح: المُنبي] على الاحتجاج بحجة مقطوعة بها، وأكثر إجماعات العلماء كذلك. وهذه نكته نفيسة نافعة، ومن فوائدها: القول بأنّ ما انفرد به البخاري أو مسلم مندرج في قبيل ما يُقطع بصحّته لتلقّي الأئمة كلّ واحد من كتابيهما [في مقدمة ابن الصلاح بهذه الزيادة: بالقبول على الوجه الذي فصلناه من حالهما فيما سبق] سوى أحرف يسيرة تكلم عليها بعض أهل النقد من الحفاظ كالدرّاقطني وغيره، وهي معروفة عند أهل هذا الشأن." كذا في مقدمة ابن الصلاح. انظر: علوم الحديث (مقدمة ابن الصلاح)، ص 28-29.

لكل صارم¹³⁷⁰ نبوة¹³⁷¹ ولكل جواد كبوة¹³⁷² ولكل عالم هفوة¹³⁷³.

(وَيْمًا) أي: ويختص أيضاً بالخبر الذي. (لَمْ يَقَعْ التَّخَالُفُ)¹³⁷⁴ التام، وهو المعارضة إذ ليس كل خلاف عراضاً¹³⁷⁵. (بَيْنَ مَدْلُولَيْهِ) بفتح اللام الثانية تشية المدلول، وهو ما دلّ عليه اللفظ مطابقة أو غيرها ثم مدلول اللفظ من حيث يقصد باللفظ يسمى معنى، ومن حيث يحصل منه يسمى مفهوماً، ومن حيث وُضع له اسم يسمى مُسمًى إلا أنّ المعنى قد يخص بنفس المفهوم دون الأفراد والمسمى يعتمدها فيقال: لكل من زيد وعمرو وبكر مُسمًى الرجل. ولا يقال: إنّه معناه، وكذا الصورة الحاصلة في العقل من حيث إنّها معقولة في جواب ما هو تسمى ماهية، ومن حيث ثبوتها في الخارج تسمى حقيقة، ومن حيث امتيازها عن الأغيار تسمى هوية. فالمسمى واحد والأسماء متعددة لتعدد حيثيات التسمية وجهاتها. (مِمَّا وَقَعَ فِي الْكِتَابَيْنِ) بيان لما لم يقع إلخ¹³⁷⁶. ترك المتعلق في الصورة الأولى على ما في أكثر النسخ وذكره في الثانية ولا حاجة إليه في كلا الموضعين ولو عكس ذكرًا وتركًا لكان له وجه في الجملة. فهو من جملة جهالاته في علم التركيب. (حَيْثُ لَا تَرْجِيحَ) ظرف "لم يقع" أي: في مكان لا ترجيح هنالك لأحد الخبرين على الآخر بأن يكون أحدهما ناسخاً والآخر منسوخاً حسبما يُشعر¹³⁷⁷ به التاريخ تقدماً وتأخراً، أو بأن يكون لأحد مدلوليه تعاضد بمدلول حديث آخر¹³⁷⁸ فإنه يقدم على الذي ليس له ذلك، أو بأن [١٧٣/١] يكون راوي أحدهما أوثق وأحفظ من الآخر. فبأمثال هذه الأسباب يقع الترجيح ويكون¹³⁷⁹ مخالفة المرحوح¹³⁸⁰ كلاً¹³⁸¹ مخالفة. (لَا سِتْحَالَةَ أَنْ يُفِيدَ الْمُتَنَاقِضَانِ الْعِلْمَ بِصِدْقِهِمَا) تعليل لما لم يقع. والاستحالة بالفارسية: "محال شدن و از حال" بگردیدن¹³⁸². يقال: "اسْتَحَالَ: تَهَيَّأَ لِأَنْ يَحُولَ وَيَتَغَيَّرَ، وَاسْتَحَالَ: صَارَ مُحَالاً، فَهُوَ مُسْتَحِيلٌ أَيْ: أَخَذَ فِي أَنْ يَصِيرَ مُحَالاً، وَالْحَالُ: مَا جُمِعَ فِيهِ بَيْنَ الْمُتَنَاقِضَيْنِ، وَذَلِكَ يُوجَدُ فِي الْمَقَالِ لَا فِي الْوَاقِعِ، نَحْوُ أَنْ يُقَالَ: جَسَمٌ وَاحِدٌ فِي مَكَائِنَ فِي حَالَةٍ وَاحِدَةٍ"¹³⁸⁴. وأراد بالمتناقضين الخبرين اللذين وقع بين مدلوليهما التناقض والتخالف. وبهذا يظهر أنّ المراد بالتخالف هو التخالف التام، فإنّ النقيضين من الكلام ما لا يصحّ أحدهما مع الآخر نحو هو كذا وليس بكذا في شيء واحد، وحال واحدة وهو معنى قول أهل

¹³⁷⁰ في (ع): ضار.

¹³⁷¹ هنا في الأصل، وفي (ر) تحت الكلمة: منها السيف إذا لم يعمل في الضريبة.

¹³⁷² هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق) فوق الكلمة: سقطت.

¹³⁷³ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق) تحت الكلمة: زلة. وهو هكذا أيضاً في (ط) إلا أنّه فوق الكلمة. انظر للأبيات: جبهة اللغة لأبي بكر محمد بن الحسن بن دريد الأزدي، 973/2.

¹³⁷⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعي نور الدين عتر، ص 52، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 51، إلا أنّه في طبعات علي حسن عبد الحميد، ص 75، وشرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 223، واليوافيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 306/1: لم يقع التّخادُّب.

¹³⁷⁵ في (ع): عراضها.

¹³⁷⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلا أنّه في (ع)، و(ل): إلخ.

¹³⁷⁷ سقط من (ق).

¹³⁷⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 223.

¹³⁷⁹ في (ل): وتكون.

¹³⁸⁰ في (ع): المرحح.

¹³⁸¹ في (ع): فلا.

¹³⁸² في (ع): وازجان.

¹³⁸³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 768/2.

¹³⁸⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 266-267.

الميزان¹³⁸⁵: "التناقض: اختلاف قضيتين بالإيجاب والسلب، بحيث يقتضي لذاته صدق إحدىهما وكذب الأخرى"¹³⁸⁶. والصّميم في بصدقهما يرجع إلى المتناقضين. وحاصل المعنى أنّ المدلولين إذا وقع التناقض بينهما لم يُعد العلم بصدقهما؛ لأنّ التصديق لا يرد على مورد الإيجاب والسلب جميعاً في حالة واحدة فلا يصحّ منهما إلّا أحدهما إمّا الإيجاب وإمّا السلب، وذلك يحتاج إلى الترجيح ولا ترجيح هنا كما قال: (من غير ترجيح لأحدهما على الآخر) فإذا رجع¹³⁸⁷ أحدهما كان الرّاجح هو المفيد للظنّ القوي لا [٧٣/١] غير¹³⁸⁸.

(وَمَا عَدَا ذَلِكَ) أي: ما ذكر من الاستدراكين اللذين يُفيدان الانتقاد. (فَالْإِجْمَاعُ) عن العلماء. (حَاصِلٌ عَلَى تَسْلِيمِ صِحَّتِهِ) أي: صحة ما عده وإفادته العلم. فإنهم وإن لم يكونوا معصومين عن الخطأ كما قالوا: "إن المجتهد قد يخطئ وقد يُصيب لكن إذا انضمّ ظنّ بعضهم إلى بعض أفاد المجموع القطع بالصحة فوجب العمل به بلا نزاع. "والإجماع في اللغة: العزم والاتفاق"¹³⁸⁹، يقال: أجمع فلان على كذا أي: عزم عليه، وأجمع القوم: اتفقوا¹³⁹⁰. "وفي الاصطلاح: اتفاق المجتهدين من أمة محمد عليه الصلوة¹³⁹¹ والسلم¹³⁹² في عصر على أمر ديني"¹³⁹³ وحكم شرعي. والمراد بالاتفاق الاشتراك في الاعتقاد [أو القول]¹³⁹⁴ أو الفعل. وقيد بالمجتهدين إذ لا عبرة باتفاق العوام، وعُرف بلام الاستغراق احترازاً عن اتفاق بعض مجتهدي عصر. واحتراز بقوله "من أمة محمد" عن اتفاق مجتهدي الشرائع السالفة. وقوله "في عصر" حال من المجتهدين معناه زمان ما قلّ أو كثر. والاجتهاد في اللغة: تحمّل الجُهد أي: المشقة¹³⁹⁵. "وفي اصطلاح الأصوليين: بذل المجهود في استخراج الأحكام من الأدلة الشرعية"¹³⁹⁶. وقال بعض أهل الحقائق: الاجتهاد ما هو في أن تُحدث حكماً". هذا غلط، وإمّا الاجتهاد المشروع في طلب الدليل من كتاب أو سنة وفهم عربي أو إجماع على إثبات في تلك المسئلة بذلك الدليل الذي اجتهدت في تحصيله والعلم به في زعمك، هذا هو الاجتهاد. فإن الله تعالى ورسوله ما ترك شيئاً إلّا وقد نصّ عليه ولم يتركه مهماً [١/٧٤]. وفي الحديث: "لن تزال هذه الأمة قائمة على أمر الله لا يضرهم من خالفهم حتّى يأتي أمر الله"¹³⁹⁷ أي: لن تزال قائمة على الدين الحق حتى القيامة. فإن قلت: هل

¹³⁸⁵ المؤلف يقصد به صاحب كتاب التعريفات: علي بن محمد بن علي الزين الشريف الجرجاني الحسيني الحنفي، المتوفى سنة 816 هـ.

¹³⁸⁶ انظر: كتاب التعريفات، ص 132.

¹³⁸⁷ في (ع): ترجح.

¹³⁸⁸ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 223.

¹³⁸⁹ انظر: كتاب التعريفات، ص 65.

¹³⁹⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 913.

¹³⁹¹ في (د)، و(ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم، وفي (ع): عليه السلام.

¹³⁹² في (ل): والسلام.

¹³⁹³ انظر: كتاب التعريفات، ص 65.

¹³⁹⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

¹³⁹⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 208.

¹³⁹⁶ انظر: كتاب التعريفات، ص 66.

¹³⁹⁷ البخاري، "المناقب"، 28، (رقم الحديث: 3640، 3641)؛ "الاعتصام"، 10، (رقم الحديث: 7311، 7312)؛ "التوحيد"، 29، (رقم الحديث: 7459،

7460)؛ مسلم "الإمارة"، 170-177، (رقم الحديث: 1920-1925)؛ الترمذي "الفتن"، 51، (رقم الحديث: 2229)؛ ابن ماجه، "المقدمة/السنة"، 1،

(رقم الحديث: 10)؛ أحمد، المسند، 101/4، 244، 248، 252. انظر لطرق الحديث وتخريجها: قطف الأزهار المتناثرة للسيوطي، ص 216-218، (رقم

الحديث: 81)؛ نظم المتناثر من الحديث المتواتر للكتاني، ص 151، (رقم الحديث: 145).

فيه دلالة على حجّة الإجماع؟ قلت: نعم، لأنّ مفهومه أنّ الحقّ لا يَعدو الأُمّة، وقد استدلّ به بعض العلماء على امتناع خلوّ العصر عن المجتهد". قاله الكرمانيّ في شرح البخاريّ¹³⁹⁸.

(فإن قيل: بطريق المنع لتسليم صحّة ما عدا المنتقد والمتناقض. (إنّما اتَّفَقُوا عَلَى وَجُوبِ الْعَمَلِ بِهِ) أي: بما في الكتابين¹³⁹⁹. فمعنى تلقّيهم له بالقبول أنّهم أَوْجَبُوا العمل به؛ لأنّهم حكموا بصحّته أيضاً كما قال: (لَا عَلَى صِحِّهِ) إذ لا يلزم من الإجماع على وجوب العمل الإجماع على القطع بصحّة الجميع؛ لأنّه كما يجب العمل بالصّحيح يجب بالحسن أيضاً. (مَنْعَاهُ) أي: عدم اتّفاقهم على الصّحة. بل اتّفاقهم على وجوب العمل يدلّ دلالة ظاهرة على اتّفاقهم على الصّحة، ولذا اشتهر ما خرّجاه بالصّحيّين. فإن قلت: فليحمل التّسمية بالصّحيّين على التّغليب. قلت: جلالتهما في نفسيهما ديانته وتحرّيهما الأقوى والأثبت رواية يُنادي كلّ منهما على صحّة مرويّتهما جميعاً. ألا ترى إلى الإمام المكيّ¹⁴⁰⁰ في قوت القلوب حيث قال: "لا أُحبّ الخبر إلّا ثابتاً"¹⁴⁰¹. وهو العالم الرّباني، فقولُه يُعتبر لوفور علمه وكمال حاله وعلمه بأحوال السّلف ومكان ورّعه وتقواه وتحرّيه الأصوب والأولى، وهو متأخّر زماناً عن الشّيخين. فإذا كان حاله هذا مع بُعده عن الصّدور الأوّل فكيف حال الشّيخين مع قُرْبهما عهداً منه؟

(وَسَنَدُ الْمَنَعِ) "السّند ما يكون المنع مبنياً عليه [١/٧٤ب]، أي: ما يكون مُصحّحاً لورود المنع إمّا في نفس الأمر أو في زعم السّائل. وللسّند صيغ ثلاث¹⁴⁰²: إحداهما: أن يقال: لا نم¹⁴⁰³ لم لا يجوز أن يكون كذا؟ والثّانية: لا نم¹⁴⁰⁴ لزوم ذلك وإنّما يلزم أن لو كان كذا، والثّالثة: لا نم¹⁴⁰⁵ هذا، كيف يكون هذا والحال أنّه كذا؟!"¹⁴⁰⁶ وظاهر تقرير المص¹⁴⁰⁷ يدلّ على أنّ سنده من قبيل الأوّل. تَدَبَّر. (أَنَّهُمْ) أي: العلماء المُجتهدين: (مُتَّفِقُونَ عَلَى وَجُوبِ الْعَمَلِ بِكُلِّ مَا صَحَّ) أيّ صحيح كان من تخريجات الحفاظ والمحدّثين وسواء كانت صحّة قطعيّة أو ظنيّة محتاجة إلى نظر. (وَلَوْ لَمْ يُخَرِّجْهُ الشَّيْخَانِ) من التّخرّيج. وهو أولى وأكثر من الإخراج كما سبق. والضّمير المنصوب إلى كلّ ما صحّ. والواو لعطف الجملة¹⁴⁰⁸ على نظيرتها المقابلة لها. والمجموع حال من المُستكّن في صحّ، وإنّما حُذفت الأولى لدلالة الثّانية عليها دلالة واضحة¹⁴⁰⁹ وسيجيء التّقدير. فكلّمة "لو" في أمثال هذه المواقع لَيْسَتْ لبيان انتفاء¹⁴¹⁰ شيء في

¹³⁹⁸ انظر: الكواكب الدّاري، 38/2.

¹³⁹⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 224.

¹⁴⁰⁰ هنا تحت الكلمة في (ل): "أي: أبو طالب كنيته". هو: الإمام، الزّاهد، العارف، شَيْخ الصّوفيّة، أَبُو طَالِبٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ عَطِيَّةِ الْحَارِثِيِّ الْمَكِّيِّ الْعَجْمِيّ، المتوفى سنة 386 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام التّبلاء للذهبي، 536-537/16 (رقم 393)؛ ميزان الاعتدال للذهبيّ أيضاً، 655/3 (رقم 7976)؛ لسان الميزان لابن حجر، 300/5 (رقم 1014)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 120/3-121.

¹⁴⁰¹ انظر: قوت القلوب في معاملة المحبوب ووصف طريق المريد إلى مقام التّوحيد، 51/1. النص المذكور في قوت القلوب: "ولا أحسب الخبر إلّا ثابتاً".

¹⁴⁰² في (ل): ثلاث.

¹⁴⁰³ في (ع)، و(ل): لا نسلم. وهو هكذا أيضاً في كتاب التعريفات للشّريف الجرجانيّ.

¹⁴⁰⁴ في (ع)، و(ل): لا نسلم. وهو هكذا أيضاً في كتاب التعريفات.

¹⁴⁰⁵ في (ع)، و(ل): لا نسلم. وهو هكذا أيضاً في كتاب التعريفات.

¹⁴⁰⁶ كتاب التعريفات، ص 195.

¹⁴⁰⁷ في (ل): المصنّف.

¹⁴⁰⁸ هنا في هامش (ر): والواو لعطف الجملة إلخ فيكون التّقدير ولو خرّجه الشيخان ولو لم يخرّجه فأفاد تحقّق كلام سابق من الحكم الموجب وهو الاتّفاق على وجوب العمل.

¹⁴⁰⁹ في (ق): واصحة.

¹⁴¹⁰ في (د): انتفاع، وفي (ق): انتقاء.

الزمان الماضي لانتفاء¹⁴¹¹ غيره فيه حذف جوابها لدلالة ما قبلها عليه كما قيل، بل لبيان تحقق ما يفيد الكلام السابق من الحكم الموجب أو المنفي على كل حال مفروض من الأحوال المقارنة له إجمالاً بإدخالها على أبعادها منه. فإن الشيء متى تحقق مع ما ينفيه من وجود المانع¹⁴¹² أو عدم الشرط¹⁴¹³ فلائ يتحقق بدون ذلك أولى. فإذا قلت: فلان جواد يعطي ولو كان فقيراً أو بخيل لا يعطي ولو كان غنياً تريد بيان تحقق الإعطاء في الأول وعدم تحققه في الثاني في جميع الأحوال المفروضة، والتقدير يعطي لو لم يكن فقيراً ولو كان فقيراً ولا يعطي [١٧٥/١] لو لم يكن غنياً ولو كان غنياً. وكذا التقدير في هذا المقام، فإن المراد أنهم متفقون على وجوب العمل بكل ما صحح لو خرجه الشيخان ولو لم يخرجه الشيخان أي كائناً على كل حال مفروض من وجود الشرط وعدمه؟ (فَلَمْ يَبْقَ لِلصَّحِيحَيْنِ فِي هَذَا) الباب الذي هو وجوب العمل بكل ما صحح. (مَزِيَّةٌ) أي: فضيلة على غيرهما من الصحاح لتساوي الكل في ذلك. يقال: تَمَزَّيْتُ¹⁴¹⁴ أي: تفضلت بمعنى كنت أفضل منه، فالتمزي كالتفضل، والتمزية كالتفضيل بمعنى واحد. ويقال: مَزِيَّةٌ كل شيء تمامه وكماله. والجمع مزايبا. (وَالْإِجْمَاعُ) أي: والحال أن الإجماع وقد سبق معناه. ومن قال¹⁴¹⁵: "إِنَّ الْأَظْهَرَ الْفَاءُ"¹⁴¹⁶ فقد خفي عليه وجه الكلام. (حَاصِلٌ عَلَى أَنَّ لَهُمَا) أي: للصحيحين. (مَزِيَّةٌ فِيمَا يَرْجِعُ إِلَى نَفْسِ الصَّحَّةِ) فإنه فرق بين صحيح وصحيح صورة ومعنى كما أنه فرق بين قوي وقوي، كذلك وإن لم يلزم منه أن يكون أحدهما أصح وأقوى من الآخر، إذ الشئان في درجة واحدة قد يفضل أحدهما على الآخر ببعض الصفات العارضة له كما يُقدّم السيد الهاشمي على عالم مثله لسيادته وإن كانا في طبقة واحدة من العلم والكمال. فظهر أن الإجماع ليس على وجوب العمل بهما فقط؛ لأنه أمر مشترك فيه، بل على القطع بصحتهما؛ لأنّ لهما مزية في نفس الصحة على غيرهما من الصحاح. وتلك المزية مأخوذة من حسن التلقي لهما بالقبول. وهو راجع إلى كمال مؤلفهما في نفسيهما ديانةً ودرايةً المستلزم [٧٥/١] لكمال حالهما راوية. ذلك الفضل من الله ﴿وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ﴾¹⁴¹⁷. فهما كفرسي رهان يستيقنان إلى غاية فيستويان فلم يُدرك شأوهما¹⁴¹⁸ من لحق بهما أو كحلقة مفرغة لا يُدري أين طرفاها. فَارْتَبَطَ بِمَا مَن ارْتَبَطَ بِقَدْرِ حَالِهِ وَمَقَامِهِ.

(وَمِمَّنْ صَرَّحَ) أي: ذكر صراحةً وعبارةً لا كنايةً وإشارةً فإن الصريح أظهر في إفادة المراد. ودلّ "مِنْ" التبعية على أنّ المُصَرِّحِينَ كثير لكن لما كان هذا أجلهم قدرًا وأعظمهم شأنًا صرّح به ليكون حجة على الخصم وتقوية للمدعى. (بِإِفَادَةِ مَا خَرَّجَهُ الشَّيْخَانِ) مَضَى ما مَضَى من معنى التخرّج فلا نعيده. (الْعِلْمُ النَّظَرِيُّ) [المستلزم لأن يكون صحيحاً؛ لأنّ ما حَقَّقَهُ القرائن لا يكون سَقِيماً البتّة. وشهادة أهل الدُّوق الصَّحِيح سَالِمَةٌ من الجرح قطعاً وهو بالتَّصَبُّ مَفْعُولُ الْإِفَادَةِ]¹⁴¹⁹. (الْأَسْتَاذُ) بالرفع مبتدأ مؤخر لقوله "وممن". قال في كتاب المعرب للجواليقي¹⁴²⁰: "أما

¹⁴¹¹ في (ق): لانتفاء.

¹⁴¹² هنا في هامش الأصل، وفي (د)، و(ر): "كما في قوله تعالى ﴿أَتَيْنَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ﴾" سورة النساء، الآية: 78.

¹⁴¹³ هنا في هامش الأصل، وفي (د)، و(ر): "كما في قوله تعالى ﴿يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ﴾" سورة النور، الآية: 35.

¹⁴¹⁴ في (د)، و(ع)، و(ط)، و(ل): تميزت.

¹⁴¹⁵ المؤلف يقصد به الملاء علي القاري وبرة عليه.

¹⁴¹⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملاء علي القاري، ص 225.

¹⁴¹⁷ سورة البقرة، الآية: 105.

¹⁴¹⁸ في (ع): شأهما.

¹⁴¹⁹ ما بين المعقوفين سقط من (ل).

الأستاذ فكلمة لَيْسَتْ بِعَرَبِيَّةٍ. يقولون للماهر بصُنْعَتِهِ أُسْتَاذٌ، ولا توجد هذه الكلمة في الشَّعر الجَاهِلِيّ. وَاصْطَلَحَتْ الْعَامَّةُ إِذَا عَظَّمُوا الْخَصِيَّ أَنْ يَخَاطَبُوهُ بِالْأُسْتَاذِ. وَإِنَّمَا أَخَذُوا ذَلِكَ مِنَ الْأُسْتَاذِ الَّذِي هُوَ الصَّانِعُ؛ لِأَنَّهُ رُبَّمَا كَانَ تَحْتَ يَدَيْهِ غُلَمَانُ يُؤَدِّبُهُمْ فَكَأَنَّهُمْ أُسْتَاذٌ فِي حُسْنِ الْأَدَبِ. وَلَوْ كَانَ عَرَبِيًّا لَوَجِبَ أَنْ يَكُونَ اسْتِقْفَاهُ مِنَ السُّنَدِ وَلَيْسَ ذَلِكَ بِمَعْرُوفٍ¹⁴²¹ انتهى كلامه. وكما يعضده قول صاحب القاموس: "لا يجتمع السَّيْنُ والدَّالُ المعجمة في كلمة عَرَبِيَّةٍ"¹⁴²² انتهى. فالأستاذ بضم الهمزة وبالدَّالِ المعجمة وبالمهملة أيضاً [١٧٦/١] اسم أعجمي¹⁴²³ بمعنى المعلم والماهر والحاذق¹⁴²⁴، وَلَمَّا عَرَّبَ جمع على الأستاذين والأساتيد والأساتذة. فمن قال¹⁴²⁵: "إنَّه مُعَرَّبٌ مِنَ الْمَهْمَلَةِ"¹⁴²⁶ فقد أتى بلفظ مُهْمَلٍ؛ لِأَنَّهُ لَا فَرْقَ بَيْنَ الدَّالِ والدَّالِ فِي الْفَارْسِيَّةِ. وَلِذَا قَدْ يَحْذِفُونَ بَابَ الدَّالِ الْمُعْجَمَةَ فِي لُغَاتِهِمْ وَيَكْتَفُونَ بِالدَّالِ الْمُهْمَلَةِ. نَعَمْ، قَدْ فَرَّقَ بَيْنَهُمَا بَعْضُهُمْ كَمَا أَفَادَهُ قَوْلُ النَّازِمِ:

دَرَمِيَانِ فَارِسِي فَرْقَ مِيَانِ دَالِ وَذَالِ بِشَنَوِ وَاسْبَ فَصَاحَتِ زَابَرَيْنِ مَنَوَالِ زَانِ

هَرَكِجَا مَا قَبْلَ وَى جَزَ حَرْفَ عَلَّتْ سَاكِنِ اسْتِ هَمِجُو مَرْدَوَكَرْدَ وَبُرْدَ وَسَرْدَ آن رَا دَالِ خَوَانِ

هَرَكِجَا مَا قَبْلَ¹⁴²⁷ آن سَاكِنِ بِحَرْفِ عَلَّتْ اسْتِ هَمِجُو بَاذَ وَبِيدَ وَبُودَ وَبَادَهَ آن رَا ذَالِ خَوَانِ.

وَمَا يُعْرَى إِلَى ابْنِ الْكَمَالِ¹⁴²⁸ أَنَّهُ قَالَ: "الْأُسْتَاذُ لَفْظٌ مَرْكَبٌ أَعْجَمِيٌّ. وَأَصْلُهُ "أُسْتِ آذ". و"أُسْتِ" بِالْفَارْسِيَّةِ هُوَ الْكِتَابُ، وَ"آذ" بِالدَّالِ الْمُعْجَمَةِ بِمَعْنَى الصَّاحِبِ. فَمَعْنَاهُ "صَاحِبُ الْكِتَابِ". وَاسْتِعْمَالُهُ بِالدَّالِ الْمُهْمَلَةِ غَلَطٌ. فَإِنَّهُ صَارَ عِلْمًا لِلْمَعْلَمِ وَلَا يَجُوزُ تَغْيِيرُهُ أَبَدًا"¹⁴²⁹ انتهى. وفيه "إِنَّا وَإِنْ سَلَّمْنَا أَنَّ "أُسْتَا" بَضَمَ الهمزة وفتحها بمعنى تَفْسِيرِ صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ¹⁴³⁰، فَإِنَّ زَنْدَ وَپَاژندَ إِسْمَانِ لِكِتَابَيْنِ مِنَ الصَّحَفِ الْإِبْرَاهِيمِيَّةِ"¹⁴³¹ لكن لم يوجد في كتب اللغات الفارسية آذ رأساً. نعم، لو كان عربياً لجاز التكلف فيه بأن يقال: كان أصله ذُو أُبْدِلَتْ الواو ألفاً بعد تقديمها نحو آه، وهو ونظائر ذلك من اللطائف كثيرة. ثمَّ الألف واللام في الأستاذ عوض عن المضاف إليه كما هو مذهب الكوفيّين¹⁴³².

¹⁴²⁰ في (ق): للحوالي. هو: العلامة، الإمام، اللغوي، النحوي، أبو منصور مؤهوب بن أحمد بن محمد بن الحضر بن الحسن بن الجواليقي، إمام الخليفة المقتفي، المتوفى سنة 540 هـ. انظر ل ترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 91-89/20 (رقم 50)؛ بغية الوعاة للسيوطي، 308/2 (رقم 2047)؛ شذرات الذهب لابن العماد الخبيلي، 127/4.

¹⁴²¹ المعرب من الكلام الأعجمي على حروف المعجم للحوالي، ص 125 (رقم 30).

¹⁴²² انظر: القاموس المحيط، ص 426، مادة السَّبْدَةُ.

¹⁴²³ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 226. نقله عنه المؤلف في فروق حقي. انظر: ص 33.

¹⁴²⁴ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 32.

¹⁴²⁵ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويرد عليه.

¹⁴²⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 226. انظر أيضاً: فروق حقي للمؤلف، ص 33.

¹⁴²⁷ سقط من (ق).

¹⁴²⁸ تقدّمت ترجمته.

¹⁴²⁹ يقول المؤلف في فروق حقي، ص 32 بعد أن نقل كلام ابن الكمال: هكذا وجدنا بخط المولى الفاضل ابن الكمال الوزير.

¹⁴³⁰ في (ع): السلام، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام.

¹⁴³¹ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 32.

¹⁴³² الكوفيون هم نخبة الكوفة. وهي مدرسة نحوية. وقيل: إن أبا جعفر محمد بن أبي السارة الحسن الرُّوَاسِي (المتوفى سنة 187 هـ) هو الذي أسس مدرسة النحو بالكوفة. إنَّ الخليل بن أحمد البصري (المتوفى سنة 175 هـ) كان معاصراً له، واستفاد من بعض مصنفاته. وإنَّه صَنَّفَ كتاب الفيصل في النحو. وقيل أيضاً: إنَّ سيبويه (المتوفى سنة 180 هـ) إذا ذكر في كتابه "الكوفي" فإنَّما يعني به أبا جعفر الرُّوَاسِي. وكان الكِسَائِي (المتوفى سنة 189 هـ) تلميذاً له. وكان أيضاً متعدداً الجوانب؛ لِأَنَّهُ كَانَ مِنْ أئِمَّةِ الْقَرَاءِ وَاللُّغَوِيِّينَ وَالتَّحَاةِ. وَمِنْ مَشَاهِيرِ الْكُوفِيِّينَ: الْفَرَّاءُ (المتوفى سنة 207 هـ) وَهُوَ أَشْهُرُ تَلَامِيذِ الْكِسَائِي، وَصَاحِبُ كِتَابِ مَعَانِي الْقُرْآنِ. وَالْمُفَضَّلُ الضَّحِّي (المتوفى سنة 179 هـ)، وَأَبُو يُوسُفَ يَعْقُوبَ بْنَ إِسْحَاقَ بْنَ السَّكَيْتِ (المتوفى سنة 244 هـ). انظر للتفصيل فيه: المدارس النحوية لأحمد شوقي ضيف، ص 151-242.

والأصل [٧٦/١] أستاذ المشايخ كما وقع التصريح به في كلام العلماء وأرادوا بالمشايخ شيوخ العلماء في كلِّ قَرٍّ كما دلَّ عليه الإطلاق. (أَبُو إِسْحَاقَ) معنى إسحق بالعبرانية الضحَّاك صرَّح به في إنسان العيون¹⁴³³. وهو كنيته؛ لأنَّ إسحق أول مَنْ وُلِدَ له. وأما اسمه إبراهيم وهو في المشهور من أئمة المتكلمين لكنَّه لا ينافي كونه من أئمة الحديث أيضاً لكونه الأستاذ المطلق من بين العلماء كما أشير إليه آنفاً. وإِنَّمَا نُسِبَ إلى علم الكلام وجعل من أئمة المتكلمين فيه؛ لأنَّ العقائد أصل الأصول، والإلحاد فيها أغلب، والبحث عنها أعمض فلا يخوض فيه كلُّ عالم متعمِّق. مات الأستاذ سنة ثمانٍ عشرة¹⁴³⁴ وأربعمئة¹⁴³⁵. (الإِسْفَرَانِيُّ)¹⁴³⁶ نسبة إلى إسفرائيل بكسر الهمزة وسكون السين المهملة وفتح الفاء وكسر الياء والمثناة من تحتها. "بلدة بخراسان بنواحي نيسابور على منتصف الطريق إلى جرجان"¹⁴³⁷. وعلى هذا فالظاهر الإسفرائينيُّ بالثناة التَّحِيَّة قبل النسبة إلَّا أن يُحمَل على الحذف للتخفيف؛ لأنَّ النسبة مَظَنَّة له. ومنه الشافعيُّ لمن انتسب إلى مذهب الإمام محمد بن إدريس الشافعيِّ. تدبَّر. (وَمِنْ أئمة الحديث) كان عليه أن يقول: قبل لفظ الأستاذ "من أئمة المتكلمين" ليكون قوله "ومن أئمة الحديث" عطفاً، أو يؤخَّر "من أئمة المتكلمين" عن "الإسفرائيني" ويؤخَّر "من أئمة الحديث" عمَّا بعده ليكون عطفاً على الأستاذ. قيل: "ظاهره يشعر بأنَّ الأستاذ غير مَعْدود من أئمة الحديث وذكره ههنا لجلالته في العلم"¹⁴³⁸ انتهى. وهو وهم [٧٧/١]؛ لأنَّ جلالته في العلم تَقْتَضِي إمامته مُطْلَقاً، بل مراد المص¹⁴³⁹ من هذا العطف تعظيم الأستاذ كما دلَّ عليه تقديمه أيضاً؛ لأنَّ كلَّ¹⁴⁴⁰ إمام في الحديث خصوصاً [لا يكون]¹⁴⁴¹ إماماً في العلوم عموماً بخلاف العكس. فمن يُسْتَمَاح من مايدته¹⁴⁴² ويُستفاد من فايدته¹⁴⁴³ على مُرور الدهور، فأخراجه عن دائرة الإمامة ولو من بعض الوجوه سوء أدب كما لا يخفى على الأدباء. (أَبُو عَبْدِ اللَّهِ) محمد بن أبي نصر فتوح بن عبد الله (الْحَمِيدِيُّ) الشافعيُّ الَّذِي جمع بين الصَّحِيحِينَ مع زيادة تَمَّات لبعض الأحاديث لم توجد¹⁴⁴⁴ في الصَّحِيحِينَ. "وهو بالتصغير نسبة إلى جدِّه الأعلى، وهو الأندلسي القرطبي"¹⁴⁴⁵. وقال الكرمانِي: "الحميدِي هو أبو بكر عبد الله

¹⁴³³ انظر: إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون (السيرة الحلبية)، 57/1. مؤلف الكتاب هو: أبو الفرج نور الدين علي بن برهان الدين إبراهيم بن أحمد الحلبي الشافعي، المتوفى سنة 1044 هـ. ذكره المؤلف أيضاً في روح البيان، 453/4 (تفسير سورة إبراهيم، الآية: 39)؛ 173/4 (تفسير سورة هود، الآية: 71)؛ 508/5 (تفسير سورة الأنبياء، الآية: 72).

¹⁴³⁴ في (ق): عشر.

¹⁴³⁵ هو: الإمام، العلامة الأَوْخُدُ، الأستاذ، أَخَذَ الْمُخْتَلِفِينَ فِي عَصْرِهِ وَصَاحِبِ الْمُصَنَّفَاتِ الْبَاهِرَةِ، أَبُو إِسْحَاقَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُهَرَّانَ الْإِسْفَرَانِيَّ الشَّافِعِيَّ، الْأَصُولِيُّ، الْمَلَقَّبُ بِرَجُلِ الدِّينِ، المتوفى سنة 418 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 463-462/2 (رقم 711)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 356-353/17 (رقم 220)؛ بغية الوعاة للسيوطي، 308/2 (رقم 2047)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 210-209/3؛ شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 226.

¹⁴³⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلَّا أنَّه في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 76، وشرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 226: الإسفرائينيُّ، وفي طبعتي نور الدين عتر، ص 53، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 51: الإسفرائينيُّ، وفي طبعة اليواقيت والذَّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 310/1: الإسفرائينيُّ.

¹⁴³⁷ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 226. انظر أيضاً: معجم البلدان لياقوت الحموي، 177/1-178.

¹⁴³⁸ لم أجده.

¹⁴³⁹ في (ل): المصنّف.

¹⁴⁴⁰ سقط من (ق).

¹⁴⁴¹ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

¹⁴⁴² في (ع)، و(ل): مائده.

¹⁴⁴³ في (ع)، و(ل): فائده.

¹⁴⁴⁴ هكذا هنا في (د)، و(ق)، و(ل)، إلَّا أنَّه في (ر)، و(ع)، و(ط): لم يوجد.

¹⁴⁴⁵ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 226.

القرشيّ الأسديّ¹⁴⁴⁶ بصيغة التصغير¹⁴⁴⁷ وياء النسبة، منسوب إلى جدّه الأعلى، وهو رئيس أصحاب سفيان بن عُيينة. توفي بمكة سنة تسع عشرة ومائتين¹⁴⁴⁸ انتهى. والظاهر أنّه غير الحميدي الأول فإنّ الحميدي الأول مات ببغداد في سنة ثمان وثمانين وأربعمائة وكان مولده قبل العشرين وأربعمائة¹⁴⁴⁹. [وَأَبُو الْفَضْلِ بْنُ طَاهِرٍ وَغَيْرُهُمَا] من متأخري الحديثين¹⁴⁵⁰ قال ابن شحنة¹⁴⁵¹ في تاريخه: "الحافظ المصنف أبو الفضل محمد بن طاهر المقدسي¹⁴⁵² مات سنة سبع وخمسمائة¹⁴⁵³".

(وَيَحْتَمِلُ أَنْ يُقَالَ: الْمَرْيَةُ الْمَذْكُورَةُ) لَيْسَتْ فِيهَا يَرْجِعُ إِلَى نَفْسِ الصَّحَّةِ عَلَى مَا قَرَّرْنَاهُ بِأَنْ تَكُونَ صَحَّتُهُمَا قَوِيَّةً مقطوعة من جهة التلقّي بالقبول¹⁴⁵⁴، وصحة غيرهما ضعيفة مفيدة للظنّ متوقّفة على النظر إذ ليس لها مرتبة القبول المذكور، بل هي: (كَوْنُ أَحَادِيثِهِمَا أَصَحَّ الصَّحِيحِ) وذلك أنّ ما رَوَاهُ من الحسن أعلى الحسن وهو الصحيح، وكذا ما رَوَاهُ من الصحيح أعلى الصحيح وهو الأصحّ، فيلزم أن يكون المزية راجعة إلى الأصحّة. فكتب غيرهما صحيحة من حيث حُسْنُ الظنّ بهم وكتابتهما أصحّ من حيث التلقّي والقطع بعلو درجتتهما من كل الوجوه. وعلى كلّ تقديرٍ فالإجماع حاصل على الصحة مطلقاً سواء كانت بمعنى المزيد أو لا [٧٧/١ب]. ومن قال¹⁴⁵⁵: "كان حقّه أن يُفَرِّعَ ذلك على قوله: "فيما يرجع إلى نفس الصّحة"، ويقدم على قوله: "ومن صرّح"، وترك الاحتمال فيقول: "فيكون المزية المذكورة"¹⁴⁵⁶ إلح¹⁴⁵⁷، فهو لم يفهم معنى الكلام أصلاً فإنّ إيراد المص¹⁴⁵⁸ قوله: "ومن صرّح" إلح¹⁴⁵⁹ عقب ما ذكر من كون المزية راجعة إلى نفس الصّحة، إنّما هو لتأييد ذلك المعنى لا أنّه كلام أجنبي بين الاحتمالين على أنّ ترك الاحتمال لا يحتمله المقام لتردد الأمر بين الاحتمالين على ما هو ظاهر ممّا حرّرنا. ونعم، ما قيل:

¹⁴⁴⁶ ما ذكره الكرماني هو: أَبُو بَكْرٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الرَّبِيعِ بْنِ عَيْسَى بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَسَمَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْقُرَشِيُّ الْأَسَدِيُّ الْحَمِيدِيُّ الْمَكِّيُّ، الإمام، الحافظ، الفقيه، شيخ الحزم، صاحب المُسْتَدَرِّج، المتوفى سنة 219 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي (512-515/14) رقم (3270)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 413/2-414 (رقم 419)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 621-616/10 (رقم 212)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 193-192/5 (رقم 3431).

¹⁴⁴⁷ في (ق): التصغير.

¹⁴⁴⁸ انظر: الكواكب الدار للكرماني، 16/1.

¹⁴⁴⁹ هو كما قال الشارح البروسوي: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي نَصْرِ قُتُوحَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قُتُوحَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَزْدِيُّ الْحَمِيدِيُّ الْأَنْدَلُسِيُّ الْمُرِّيُّ، الإمام، المؤدّد، الأثري المُنْقَرِ، الحافظ، شيخ المُحَدِّثِينَ، الفقيه، الظاهري، صاحب اثني خزم وتلميذه، صاحب الجمع بين الصحيحين، المتوفى سنة 488 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1222-1218/4 (رقم 1041)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 127-120/19 (رقم 63)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 392/3؛ شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 226.

¹⁴⁵⁰ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

¹⁴⁵¹ تقدّمت ترجمته.

¹⁴⁵² هو: الإمام، الحافظ، الجوّال، الرّحال، ذو التصانيف، أَبُو الْفَضْلِ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ طَاهِرٍ الْقَيْسَرِيّ الْمَقْدِسِيّ الْأَثَرِيُّ الظَّاهِرِيُّ الصُّوفِيّ، صاحب تذكرة الموضوعات، وشروط الأئمة السّنة، وغيرهما من الكتب، المتوفى سنة 507 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1245-1242/4 (رقم 1053)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 371-361/19 (رقم 213)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 387/3 (رقم 7710)؛ لسان الميزان لابن حجر، 210-207/5 (رقم 726)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 18/4.

¹⁴⁵³ لم أجده فيمن ذكرهم ابن شحنة في حوادث سنة 495 حتى 512 من الهجرة في المطبوع من روضة المناظر في أخبار الأوائل والأواخر. انظر: ص 201-202.

¹⁴⁵⁴ في (ق): والقبول.

¹⁴⁵⁵ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويرة عليه.

¹⁴⁵⁶ في (د): المذكور. انظر: شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 227.

¹⁴⁵⁷ في (ع)، و(ل): إلح.

¹⁴⁵⁸ في (ل): المصنّف.

¹⁴⁵⁹ في (ع)، و(ط)، و(ل): إلح.

وَكَمْ مِنْ عَائِبٍ ¹⁴⁶⁰ قَوْلًا صَحِيحًا وَآفَتْهُ مِنْ الْفَهْمِ السَّقِيمِ ¹⁴⁶¹.

(وَمِنْهَا): أي: ومن أنواع الخبر المَحْفُوفِ بالقرائن المفيدة للظنِّ الغالب المعبر عنه بالعلم النَّظَرِيّ. فهو مع قرينه ¹⁴⁶² عطف على قوله "منها ما أخرجه الشيخان" إلخ ¹⁴⁶³. (الْمَشْهُورُ) العربيّ الذي يدور على ألسنة المحدثين لا اللغوي الذي شاع بين العامة، فإنَّ المشهور يطلق على معنيين كما مرّ. ويدلّ على المعنى الأوّل قوله: (إِذَا كَانَتْ لَهُ طُرُقٌ مُتَبَايِنَةٌ) أي: أسانيد متغايرة. فإنَّ التّباين بمعنى التّهاجر بالفارسيّة: "از يك ديگر جدا شدن" ¹⁴⁶⁴. وذلك ممّا يستلزم التّغاير. وأصله البين الذي يُستعمل في الفرقة والوصل ¹⁴⁶⁵. ويُنَوِّنة المرأة عن الرّجل انفصالها عنه بطلاق. قيل: للبئر البعيدة القعر الواسعة يُؤُون ¹⁴⁶⁶ باعتبار انفصال حبلها من يد صاحبه. (سَالِمَةٌ مِنْ ضَعْفِ الزَّوَاةِ) جمع رَاوٍ كَقَضَاةٍ جمع قاضٍ ¹⁴⁶⁷. وَضَعَفَ الزَّوَايَ من عدم العدالة أو سُوءَ الحفظ أو تهمته في العقيدة، ومن ضَغَفَهُ يَسْرِي الضَّعْفَ إلى الحديث فيكون أَذْنًى مَرْتَبَةً من الحسن. (وَالْعِلَلُ) القادحة خفية أو غيرها، ومنها وَصَلَ الْمُنْقَطِعَ [٧٨/١]. وَالْمَقْصُ ¹⁴⁶⁸ أَنْ تَبَايَنَ الطَّرَقُ مع السّلامة عمّا ذكر قَرِينَةً على المدّعي إذ ربّما يحصل العلم من ضمّ الظنِّ إلى الظنِّ، والسّلامة عنه أيضاً ممّا يُوجِبُ التّلقّي بالقبول كما أنّ سلامة الطّريق ¹⁴⁶⁹ الحسّي توصّل السّالك إلى المنزل. "والعلة عبارة عن معنى يحلّ بالحلّ فيتغيّر به حال المحلّ. ومنه سَمِيَ المرض عِلَّةً؛ لأنّه بِحُلُولِهِ يَتَغَيَّرُ حال الشّخص من القوّة إلى الضّعف" ¹⁴⁷⁰. وكذا حال الحديث.

(وَمِمَّنْ صَرَحَ بِإِفَادَتِهِ) أي: المشهور العربيّ المقيد بما ذكر. (الْعِلْمُ النَّظَرِيّ) بالنّصب على أنّه مفعول الإفادة. (الْأُسْتَاذُ أَبُو مَنْصُورٍ الْبَغْدَادِيّ) من كبار العلماء الجامعين للعلوم كلّها كما دلّ عليه لفظ الأستاذ. وفي تاريخ ابن شحنة: "مقرئ العراق يعني بغداد أبو منصور محمّد بن عبد الملك بن خيرون" ¹⁴⁷¹ مات في تسع وثلاثين ¹⁴⁷² وخمسمائة" ¹⁴⁷³. (وَالْأُسْتَاذُ أَبُو بَكْرٍ بْنُ فُورْكَ) الإمام، المتكلّم، الأصوليّ، الأديب ¹⁴⁷⁴، النّحويّ، الأشعريّ، الإصفهانيّ. المشار إليه في عصره، أقام بالعراق مدّة في تدريس العلوم، ثمّ توجّه إلى الريّ وورد نيسابور. وأخى الله تعالى به أنواعاً من العلوم، وظهرت بركاته، وبلغت مُصَنَّفَاتُهُ في أصول الفقه والدين، وعلم القرآن قدر مائة. دُعي إلى غَزَنَةِ بفتح الغين المعجمة وسكون الزّاي

¹⁴⁶⁰ في (ع): غائب. وهو خطأ والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى. وهو في مراجع اللغة العربية: غائب.

¹⁴⁶¹ انظر: تاج العروس من جواهر القاموس لمرتضى الزبيدي، 124/1؛ 51/14.

¹⁴⁶² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ط)، إلّا أنّه في (د)، و(ق)، و(ع)، و(ل): قرينة.

¹⁴⁶³ في (ل): إلخ.

¹⁴⁶⁴ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 869/2.

¹⁴⁶⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1526.

¹⁴⁶⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 1526.

¹⁴⁶⁷ في (ق): راو.

¹⁴⁶⁸ في (ر)، و(ل): المقصود.

¹⁴⁶⁹ في (ع): طرق.

¹⁴⁷⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 230.

¹⁴⁷¹ هو: أبو المنصور محمد بن عبد الملك بن الحسن بن محمد بن خيرون البغدادي المقرئ الدباس، مصنّف المفتاح، والموضح في القراءات، وغيرهما من الكتب، المتوفى سنة 539 هـ. انظر لترجمته: غاية النهاية في طبقات القراء لأبي الخير شمس الدين ابن الجزري محمد بن محمد بن يوسف (المتوفى سنة 833 هـ)، 192/2 (رقم 3209)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 204/6.

¹⁴⁷² في (ل): وثلاثين.

¹⁴⁷³ لم أجده فيمن ذكرهم ابن شحنة في حوادث سنة 539 من الهجرة في المطبوع من روضة المناظر في أخبار الأوائل والأواخر. انظر: ص 209.

¹⁴⁷⁴ سقط من (ق).

وبالتون بلدة عظيمة في أوائل الهند من جهة خرسان تعدّ من جنان الأرض¹⁴⁷⁵. وكان شديد الردّ على الكراميّة بتشديد الرّاء، ثمّ قصد إلى نيسابور فسَمّ في الطّريق، ومات سنة ست وأربعمائه هناك، ونُقل إلى نيسابور ودُفن بالحيرة بكسر الحاء محلة كبيرة بنيسابور هي غير حيرة الكوفة¹⁴⁷⁶، وقبره ظاهر يُزار ويُستجاب الدّعوة عنده¹⁴⁷⁷. وفُورك بضَمّ الفاء وفتح الرّاء وسكون الكاف العربيّ الذي هو للتّصغير في الفارسيّة، علّم جدّه فإنّه أبو بكر محمد بن الحسن [٧٨/١ب] بن فُورك. وفُورَه بالفارسيّة: "مايه آيكامه"¹⁴⁷⁸ وهو إدام يُقال له بالعربيّة: المُرّيّ بالمهملة كالذرّيّ. "والفُور بالضَمّ بالعربيّة الطّباء جمع فائر وبهاء" كما في القاموس¹⁴⁷⁹. "والظّاهر أنّ فُورك ههنا من قبيل التشبيه بالطّباء كابن الملك تشبيهاً لهما بهما في الحسن والبهاء، وكاف التّصغير إمّا على حقيقته مثل دُخْرَك أو على الانسلاخ نحو كَنْيزَك فلا يُلاحظ فيه معنى الصّغر، وقد يكون صيغة التّصغير لإظهار العطف والتّعظيم بطريق استعارة أحد الضدّين لآخر. ومن هنا قالوا: لو قال لِشُعْر النّبي صلّى الله عليه وسلم شُعَيْرَان أراد به التّعظيم لا يكفر، وإلّا يكفر. وهذا الكاف في الفارسيّة يدخل على الأسماء السّاكنة الأواخر: ومنه جُوانَك وجانَك ودَلَك¹⁴⁸⁰. فقول المص¹⁴⁸¹ "فُورك ممنوع الصّرف؛ فإنّهم يُدخلون الكاف عوضاً عن ياء التّصغير. ومثله زِيَك"¹⁴⁸² انتهى. محمول على قاعدة الفُرس فضمير الجمع في قوله فإنّهم يُعُود إلى الأعجام بقرينة المقام يعني كما أنّ الياء قد يكون للتّصغير في العربيّة كذلك الكاف قد يكون له في الفارسيّة. فقوله "فُورك" يُفيد ما يُفيدة لَفْظُ فُورٍ على تقدير عربيّته. وعلة منع الصّرف هي العجمة والعلميّة المُفهومة من المقام¹⁴⁸³. فدخول كاف التّصغير في آخره لا يخرجها مما هو عليه من العجمة ولا يمنع منع صَرَفه. وكذا لا يقتضي منع صَرَفه حركة آخره؛ لأنّ من شأن كاف التّصغير الفارسي أن يكون عربيّة ساكنة فتحريكها لحن. فأعرِف [١٧٩/١]. (وغيرُهُما) من العلماء الأساتذة والفضلاء الجهابذة وإذا كثرت الشّهود العُدول لم يبق إلّا القبول.

(ومنها): أي: من الأنواع المشار إليها فيما سبق، وهو الثالث من الثلاثة¹⁴⁸⁴. (المُسلسلُ بالأئمة) بوزن المُصَيَّل. أراد به المُسلسل اللغوي، لا الاصطلاحي¹⁴⁸⁵ الذي سيحيى. وذلك بأن يروي الحديث إمام عن إمام فيصير كسلسلة ذهبٍ ارتبط منها حلقة قويّة بحلقة أخرى قويّة من السّلسلة كالصّلصلة بمعنى إيصال الشيء بالشيء، وبالفارسيّة: "بُيُوسته كُردن"¹⁴⁸⁶. يقال: سلسلتُ الماء في الحلق أي: صَبَبْتُ، وتسلسل: جرى في صَبَبٍ وحُدُورٍ؛ "لأنّ كلّ شيخ

¹⁴⁷⁵ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 201/4.

¹⁴⁷⁶ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 331/2.

¹⁴⁷⁷ هو: الإمام، العلامة، الصالح، شَيْخُ المُتَكَلِّمين، أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ فُورَكِ الْأَصْبَهَانِيِّ النِّسَابُورِيِّ، صاحب مشكل الحديث وبيانه، المتوفى سنة 406 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 214-216 (رقم 125)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 181/3-182؛ شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 227.

¹⁴⁷⁸ لم أجده في تاج المصادر للبيهقي.

¹⁴⁷⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 589.

¹⁴⁸⁰ في (ط)، و(ل): ودَلَك.

¹⁴⁸¹ في (ل): المصنّف. الشارح يقصد به صاحب المتن ابن حجر كما نقله عنه تلميذه ابن قطلوبغا.

¹⁴⁸² نقله عن ابن حجر تلميذه ابن قطلوبغا في القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 45، ونقله عن ابن قطلوبغا الملّا علي القاري في شرح شرح نخبه الفكر، ص 237، والإمام المناوي في البواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر، 314/1.

¹⁴⁸³ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 227.

¹⁴⁸⁴ في (ل): الثلاثة.

¹⁴⁸⁵ في (ق): الاصطلاح.

¹⁴⁸⁶ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 909/2.

لإلقائه إلى تلميذه كأنه يصبُّه في جوفه" ¹⁴⁸⁷، هكذا قيل. والأصوب ما قلنا؛ فإن فيه مُراعاة كل من معني ¹⁴⁸⁸ الإيصال والارتباط القوي، يقال: تَسْلَسَلُ الماء إذا جرى أو ضربه الرياح بحيث صار كالسلسلة، والباب يدل على مد الشيء في رفق وخفاء. وقال الراغب: "تسلسل الشيء اضطرب، كأنه تُصَوَّر منه تسلاً مُتَرَدِّدٌ، فتردد لفظه تنبيه على تردد معناه، ومنه السلسلة وماء سلسل: متردد في مقره حتى خفي" ¹⁴⁸⁹ انتهى. (الحُفَاطُ) من الصِّفَاتِ المَقِيدَةِ؛ لأنَّ كلَّ إمام في الحديث لا يكون حافظاً، وقد سبق حدّه. (الْمُتَقِنِينَ) من "أَتَقَنَ الشيء: أَحْكَمَهُ" ¹⁴⁹⁰. والإتقان بالفارسية: "كارى محكم كردن" ¹⁴⁹¹. "والتَّقَنُ بالكسر الرَّجُلُ الحاذِق" ¹⁴⁹². وهو من الصِّفَاتِ الشَّارِحَةِ؛ لأنَّ الحافظ لا يكون إلَّا مُتَقِنًا في الحفظ والضبط بحيث لا يتردد في أمره، ويجوز أن يراد به كمال الإتقان [٧٩/١]، فإنه فَرَّقَ بين إتقان وإتقان كما يحكى: "إنَّ الإمام البخاري رحمه الله تعالى قَدِمَ بغداد، فسَمِعَ به أهل الحديث، فَاجْتَمَعُوا وَعَمَدُوا إلى مائة حديث فقبلوا مُتَوَنِّهاً وأسَانيدها وجعلوا مَتَنَ هذا الإسناد لإسناد آخر وهذا المَتَنُ لِمَنَ آخر ودفعوها لعشرة أنفس لكلِّ رجل منهم عشرة أحاديث وأمروهم إذا حضروا المجلس أن يُلقوها على البخاري. فحضر المجلس جماعة من أهل الحديث فلمَّا اطمأنَّ المجلس بأهله انتدب إليه رجل من العشرة فسأله عن حديث من تلك الأحاديث فقال: لا أعرفه حتى فرغ من العشرة والبخاري يقول: لا أعرفه. فلمَّا العلماء فعرفوه بإنكاره أنه عارف، وأمَّا غَيْرُهُمْ فلم يُدْرِكُوا ذلك منه، ثمَّ انتدب إليه رجل آخر من العشرة فكان حاله معه كذلك، ثمَّ انتدب إليه رجل آخر إلى تمام العشرة والبخاري لا يَزِيدُهُمْ على قوله "لا أعرفه". فلمَّا فرغوا التفت إلى الأول منهم فقال: أمَّا حديثك فهو كذا، والثاني كذا على التَّفْصِيلِ إلى آخر العشرة فردَّ كلُّ مَتَنٍ إلى إسنادهِ وكلَّ إسنادٍ إلى مَتْنِهِ، ثمَّ فعل بالباقيين مثل ذلك، فأقَرَّ النَّاسُ له بكمال الحفظ والإتقان، وأذعنوا له بالفضل والعرفان، ومن ثمَّ سار ذكره شرقاً وغرباً، وشاع أمره بُعداً وقرباً" ¹⁴⁹³. (حَيْثُ لَا يَكُونُ) الحديث. (غَرِيباً) أي: لا يكون في سنده غرابة وتفرد. ومراده أن يكون عزيزاً كما دلَّ عليه التَّمَثِيلُ الآتي. وقيد التسلسل به؛ لأنَّ ما كان غريباً لا يكون مُسَلَّساً بالأئمة. وبه يظهر أنه أراد بالسُّلْسُلِ معناه اللغوي. (كَأَلْحَدِيثِ الَّذِي [٨٠/١] يَرْوِيهِ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ) الإمام صاحب المذهب. وكان من الأقطاب على مشرب عمر رضي الله عنه، مات بِبَغْدَادِ سَنَةِ إِحْدَى وَأَرْبَعِينَ وَمِائَتِينَ ¹⁴⁹⁴. وَحَنْبَلُ جَدُّهُ فَإِنَّهُ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ حَنْبَلٍ نُسِبَ إِلَيْهِ، فَقِيلَ: حَنْبَلِي واشتهر به كما اشتهر حُسَيْنُ بْنُ الْمَنْصُورِ الْحَلَّاجُ بِاسْمِ أَبِيهِ ¹⁴⁹⁵. وفي القاموس: "الحَنْبَلُ الْقَصِيرُ وَالضَّخْمُ الْبَطْنُ أَوْ ¹⁴⁹⁶ اللَّحِيمُ، وَأَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ ¹⁴⁹⁷

¹⁴⁸⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 228.

¹⁴⁸⁸ في (ق): معني.

¹⁴⁸⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 418.

¹⁴⁹⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1527.

¹⁴⁹¹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 483/2.

¹⁴⁹² انظر: القاموس المحيط، ص 1527.

¹⁴⁹³ انظر لهذه القصة: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 20/2-21؛ تهذيب الكمال للمزي، 452/24-456؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 408/12-409؛ هدي الساري لابن حجر، ص 510-511.

¹⁴⁹⁴ هو: الإمام حَقّاً، وَشَيْخُ الْإِسْلَامِ صِدْقاً، أَبُو عَبْدِ اللَّهِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ حَنْبَلٍ بْنِ هِلَالِ الدُّهْلِيِّ الشَّيْبَانِيُّ الْمَوْزُونِيُّ الْبَغْدَادِيُّ، أَخَذَ الْأَيْمَةَ الْأَغْلَامَ، صَاحِبُ الْمَذْهَبِ، الْمَتَوَقَّفُ سَنَةَ 241 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 412/4-423 (رقم 2317)؛ تهذيب الكمال للمزي، 437/1-470 (رقم 96)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 431/2-432 (رقم 438)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 177/11-358 (رقم 78)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 66/1-68 (رقم 107)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 96/2-98.

¹⁴⁹⁵ هو: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (أَبُو مُعِيْبٍ) الْحُسَيْنِيُّ بْنُ مَنْصُورٍ بْنِ مُحَمَّدٍ الْفَارِسِيُّ الْبَيْضَاوِيُّ الصُّوفِيُّ، الْمَتَوَقَّفُ سَنَةَ 309 هـ. قال فيه الذهبي: "وَكَانَ يَصْحَحُ خَالَهُ أَبُو الْعَبَّاسِ بْنُ عَطَاءٍ، وَحُمَّدُ بْنُ خَفِيفٍ، وَإِبْرَاهِيمُ أَبُو الْقَاسِمِ النَّصْرَ أَبَاذِي. وَتَبَرَّأَ مِنْهُ سَائِرُ الصُّوفِيَّةِ وَالْمَشَائِخِ وَالْعُلَمَاءِ لِمَا سَتَرَى مِنْ سُوءِ سِيرَتِهِ وَمُرُوقِهِ، وَمَنْهُمْ مَنْ نَسَبَهُ إِلَى

حَنْبَلُ إِمَامِ السُّنَّةِ¹⁴⁹⁸ انتهى. وهو مخالف لما في كتب الحديث؛ فإنه أبو عبد الله لا ابن عبد الله. فاعرف. (مثلاً) "بفتح الميم والثاء المثلثة نصب على المصدريّة، أصله: أمثل تمثيلاً. وهو جزئيّ من جزئيات قاعدة يذكر إيضاحاً لتلك القاعدة: فكلّ شاهد مثال ولا عكس"¹⁴⁹⁹. (ويُشارِكُهُ) أي: أحمد¹⁵⁰⁰. (فيه) أي: في ذلك الحديث من جهة الرواية¹⁵⁰¹. (غَيْرُهُ) بالرفع فاعل يُشارك، أي: غير أحمد سواء كان في مرتبته أو دونه كأبي ثور¹⁵⁰² والمُزَنِي¹⁵⁰³ وغيرهما ممن يروي عن الشافعيّ. فقلوه: (عَنِ الشَّافِعِيِّ) أي: مثلاً¹⁵⁰⁴، متعلّق بقوله "يُرويه". وفيه دلالة على أنّ أحمد سمع محمّد بن إدريس الشافعيّ الإمام صاحب المذهب. والشافع جدّه الثالث لقي النّبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ¹⁵⁰⁵ وهو مُتَرَعِّع¹⁵⁰⁶، وأسلم السّائب¹⁵⁰⁷ أبو الشّافع يَوْمَ بَدْر. مات الإمام الشّافعيّ بمصر سنة أربع ومائتين¹⁵⁰⁸. وهو من الأوتاد الأربعة باتّفاق من علماء الحقيقة، وهم الذين يحفظون الشّرق والغرب والجنوب والشمال. (ويُشارِكُهُ) أي: الشّافعيّ¹⁵⁰⁹. (فيه) أي: في ذلك الحديث من جهة الرواية أيضاً¹⁵¹⁰. (غَيْرُهُ) أي: غير الشّافعيّ سواء كان في درجته أو لا، كمحمّد بن دينار¹⁵¹¹ وأبي هاشم¹⁵¹² [٨٠/١] والفُغْنِي¹⁵¹³ وغيرهم ممّن يروون عن الإمام مالك. فقلوه: (عَنْ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ) الإمام صاحب

الحلول، ومنهم من نسبته إلى الرُّنْدَقِيّ، وإلى الشَّعْبَدِيّ والزُّوَكْرِيّ، وقد نسبته إليه طائفة من ذوي الضلال والانحلال، وانحلّوه وروّجوا به على الجهال. نسأل الله العصمة في الدّين". سير أعلام النبلاء (314/14). انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 313/14-354 (رقم 205)؛ ميزان الاعتدال للذهبيّ أيضاً، 548/1 (رقم 2059)؛ لسان الميزان لابن حجر، 314/2-315 (رقم 1286)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبليّ، 253/2-257؛ الأعلام للزركلي، 260/2.

¹⁴⁹⁶ في (ق): و.

¹⁴⁹⁷ سقط من (ق).

¹⁴⁹⁸ انظر: الفاموس المحيط، ص 1277.

¹⁴⁹⁹ انظر: فروع حقّي للمؤلف، ص 165.

¹⁵⁰⁰ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 228.

¹⁵⁰¹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 228.

¹⁵⁰² هو: أبو ثور (أبو عبد الله) إبراهيم بن خالد بن أبي اليمان الكلبي البغدادي، الإمام الجليل، الجامع بين علمي الحديث والفقه، أحد الأئمة المجتهدين، والعلماء البارعين، والفقهاء المبرزين المتفق على إمامته، وجلالته، وتوثيقه، وبراعته، المتوفى سنة 240 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 65/6-69 (رقم 3100)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 487/2-489 (رقم 745)؛ تهذيب الكمال للمزي، 80/2-83 (رقم 169)؛ تذكرة الحفاظ للذهبيّ، 512/2-513 (رقم 528)؛ ميزان الاعتدال للذهبيّ أيضاً، 29/1-30 (رقم 80)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 107/1-108 (رقم 169)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 93/2-94.

¹⁵⁰³ هو: الإمام، العلامة، فقيه الملة، علّم الرُّهَاد، أَبُو إِبرَاهِيمَ إِسْمَاعِيلُ بْنُ يَحْيَى بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ عَمْرٍو بْنِ مُسْلِمٍ الْمُزَنِيّ الْمِصْرِيّ، تلميذ الشّافعيّ، المتوفى سنة 264 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 492/12-497 (رقم 180)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 148/2.

¹⁵⁰⁴ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 228.

¹⁵⁰⁵ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

¹⁵⁰⁶ في (ع): مشرّع.

¹⁵⁰⁷ في (ع)، و(ط)، و(ل): السائب.

¹⁵⁰⁸ هو: مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ بْنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عُثْمَانَ بْنِ شَافِعٍ بْنِ السَّائِبِ بْنِ عُثَيْدٍ بْنِ عُثَيْدٍ نَزِيدَ بْنِ هِشَامِ بْنِ الْمُطَّلِبِ بْنِ عَبْدِ مَنَافٍ بْنِ قُصَيٍّ بْنِ كِلَابٍ بْنِ مُرَّةَ بْنِ كَعْبٍ بْنِ لُؤَيٍّ بْنِ غَالِبٍ، الإمام، عالم العصر، ناصر الحديث، فقيه الملة، أَبُو عَبْدِ اللهِ الْقُرَشِيُّ، ثُمَّ الْمُطَّلِبِيُّ، الشّافعيّ، الْمَكِّيّ، الْعَرَبِيُّ الْمُؤَلِّد، نَسِيبُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَابْنُ عَمِّهِ. توفي بمصر سنة 204 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 56/2-73 (رقم 454)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 67/1-85 (رقم 2)؛ تهذيب الكمال للمزي، 355/24-381 (رقم 5049)؛ تذكرة الحفاظ للذهبيّ، 361/1-363 (رقم 354)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ أيضاً، 5/10-99 (رقم 1)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 23/9-27 (رقم 5950)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 9/2-11.

¹⁵⁰⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 228.

¹⁵¹⁰ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 228.

¹⁵¹¹ لم أهدأ إلى مصادر ترجمته.

¹⁵¹² لم أجد من ذكره ممن روى عن الإمام مالك.

¹⁵¹³ ستأتي ترجمته.

المذهب. أي: مثلاً أيضاً متعلّق بيزوي المقدّر بقرينة السابق، أي: ويرويه الشافعيّ ويشاركه فيه غيره عن مالك وصرّح بالمشاركة حتى لا يكون الحديث غريباً. وسبق ترجمة الإمام مالك. ويكفي في شأنه أنّ الشافعيّ من أتباعه. وكتابه الموطأ من أوّل الكتب المصنّفة في علم الحديث، قيل: سُمّي به لتواطئ أهل الحرمين على صحّته، وسكت عن ذكر رواية مالك عمّن فوقه لظهوره فإنّه يرويه ويشاركه فيه غيره عن نافع¹⁵¹⁴ مثلاً، وهو يرويه أيضاً ويشاركه فيه غيره عن ابن عمر¹⁵¹⁵ مثلاً¹⁵¹⁶، وفي اعتبار مُشارك الصحابي خلاف قد سبق. ثمّ هذه الرواية أعني رواية مالك عن نافع عن ابن عمر سلسلة الذهب¹⁵¹⁷. ولذا قيل: حدّثنا مالك من زينة الدّنيا¹⁵¹⁸، "بل "حدّثنا" مطلقاً بابّ من أبواب الدّنيا [إذا كان مفتخراً بعلوّ سنده أو طالباً لعوض من أغواض الدّنيا]¹⁵¹⁹. وفي الحديث: "آفة العلم الخيلاء"¹⁵²⁰، ولذا حكى عن بشر¹⁵²¹ قدس سرّه أنّه دفن سبعة عشر قِمطراً أي: مُحَفَظَةً من كتب الأحاديث التي سمعها، وكان لا يُحدّث ويقول: "إني أشتهي أن أُحدّث فلذلك لا أُحدّث ولو انتهيت أن لا أُحدّث لحدّث، وإذا قال الرّجل: "حدّثنا" فإنّما يقول أوْسَعُوا لي"¹⁵²². "وقالت رابعة العدويّة"¹⁵²³ رحمها¹⁵²⁴ الله تعالى لسُفَيان الثّوري¹⁵²⁵: "نعم الرجل أنت لولا رغبتك في الدّنيا"، قال: "وفيماذا رغبتُ؟"، قالت: "في الحديث"¹⁵²⁶. ولذلك قال أبو سليمان الدّراني¹⁵²⁷ قدس سرّه: "من تزوّج أو كتب الحديث واشتغل بالسّفر فقد ركن إلى الدّنيا"¹⁵²⁸ كما في إحياء العلوم [١/٨١]. (فإنّه) أي: الحديث الموصوف بما ذكر وهو المُسلسل برجال ثقات. (يُفِيدُ الْعِلْمَ عِنْدَ سَامِعِهِ) إذا وصلّ إليه منهم بتلك السّلسلة. (بالاستدلال) متعلّق بالعلم

¹⁵¹⁴ ستأتي ترجمته.

¹⁵¹⁵ ستأتي ترجمته.

¹⁵¹⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 228.

¹⁵¹⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 291.

¹⁵¹⁸ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 228.

¹⁵¹⁹ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

¹⁵²⁰ قال العراقي: "حديث "آفة العلم الخيلاء" المعروف ما رواه مطين في مسنده من حديث علي بن أبي طالب بسند ضعيف "آفة العلم النسيان وآفة الحمال الخيلاء". انظر: تخرّيج أحاديث إحياء علوم الدين لأبي عبد الله الحّدّاد، 1321/3 (رقم 1990)؛ 2038/5 (رقم 3217)؛ طبقات الشافعية الكبرى لتاج الدين السبكي، 319/6.

¹⁵²¹ هو: الإمام، العالم، المُحدّث، الزّاهد، الرّبّاني، المُؤدّد، شَيْخُ الإسلام، أَبُو نَصْرِ بِشْرُ بْنُ الْحَارِثِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَطَاءٍ الْمُؤَزِّيُّ ثُمَّ الْبَغْدَادِيُّ، الْمَشْهُورُ بِالْحَافِي، الْمُتَوَفَّى سَنَةَ 227 هـ. انظر لترجمته: حلية الأولياء وطبقات الأصفياء لأبي نعيم الأصبهاني، 360-336/8؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 80-67/7 (رقم 3517)؛ تهذيب الكمال للمزّي، 110-99/4 (رقم 682)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 477-469/10 (رقم 153)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 407-406/1 (رقم 732)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 62-60/2.

¹⁵²² انظر: إحياء علوم الدين للغزالي، 259/2. انظر أيضاً فيه؛ 343/3.

¹⁵²³ هي: أُمُّ عَمْرٍو زَائِعَةُ بِنْتُ إِسْمَاعِيلَ الْعَنْكَبِيُّ الْبَصْرِيُّ، الزّاهِدُ، الْغَابِظُ، الْحَاشِعَةُ الْمُتَوَقِّة سَنَةَ 185 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 243-241/8 (رقم 53)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 193/1.

¹⁵²⁴ في (ق)، و(ط): رحمها، وفي (ع): رحمه.

¹⁵²⁵ هو: سُفَيّانُ بْنُ سَعِيدِ بْنِ مَسْرُوقٍ بْنِ حَبِيبِ الثّورِيِّ الْكُوفِيِّ، شَيْخُ الإسلام، إِمَامُ الْحَفَظِ، سَيِّدُ الْعُلَمَاءِ الْعَامِلِينَ فِي زَمَانِهِ، أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الثّورِيُّ، الْكُوفِيُّ، الْمُخْتَبَرُ، مُصَنِّفُ كِتَابِ الْجَامِعِ، الْمُتَوَفَّى سَنَةَ 161 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 174-151/9 (رقم 4763)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 216-215/2 (رقم 214)؛ تهذيب الكمال للمزّي، 169-154/11 (رقم 2407)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 207-203/1 (رقم 198)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، أيضاً، 279-229/7 (رقم 82)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 104-101/4 (رقم 2538)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 251-250/1.

¹⁵²⁶ انظر: إحياء علوم الدين للغزالي، 259/2.

¹⁵²⁷ هو: أبو سليمان عبد الرحمن بن أحمد بن عطية العنسي الداراني، الزاهد المشهور، أحد رجال الطريقة، كان من حلّة السادات، وأرباب الجد في المجاهدات، المتوفى سنة 215 هـ. وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لابن خلكان، 131/3 (رقم 363).

¹⁵²⁸ انظر: إحياء علوم الدين للغزالي، 259/2. انظر أيضاً فيه: 76/1، 27/2، 39، 109/3، 243/4.

أي: يفيد العلم الاستدلالي النظري، ثم أشار إلى وجه الاستدلال بقوله: (مِنْ جِهَةٍ جَلَالَةٍ رُؤَايَةٍ) متعلق بقوله "يفيد". والجهة مثثلة بمعنى الوجهة وهو ما يستقبل إليه من طرف أي طرف كان ويكون مقصداً للمتحرك بالحركة الأينية¹⁵²⁹. ويُستعار للمكان الاعتباري نحو حيث وثم بالفتح. "والجلالة عظم القدر، والجلال بغير هاء التناهي في ذلك، وموضوع الجليل في الأصل الجسم العظيم الغليظ، ولمراعاة معنى الغلظ فيه قُوبِلَ بالدقيق، وقوبل العظيم بالصغير، فقيل: جليل ودقيق، وعظيم وصغير"¹⁵³⁰. والمعنى من أجل اعتبار عظمة من روى ذلك الحديث وهي كمال ديانتهم في أنفسهم وورعهم وتقواهم¹⁵³¹ وزُهدهم وعبادتهم حتى قال الشافعي: "خرجت من بغداد وما خلفت"¹⁵³² بما أحداً أتقى وأورع، ولا أفعه ولا أعلم، من أحمد بن حنبل¹⁵³³. وقس عليه سائر الأئمة على ما كشف حجة الإسلام في الإحياء عن وجوههم التقاب. (وَأَنَّ فِيهِمْ مِنَ الصِّفَاتِ اللَّائِقَةِ)¹⁵³⁴ بالفتح عطفاً على الجلالة أي: ومن جهة أن في الرواة من الأئمة من الصفات اللائقة¹⁵³⁵ نحو الحفظ والضبط والإتقان والفهم حتى قال الدرامي¹⁵³⁶: "ما رأيت أسود الرأس أحفظ لحديث رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا أعلم بفقهه ومعانيه من أبي عبد الله أحمد بن حنبل"¹⁵³⁷. وقال يحيى بن سعيد¹⁵³⁸: "ما في القوم [٨١/١ب] أصح حديثاً من مالك"¹⁵³⁹ أي: لما¹⁵⁴⁰ فيه من الصفات الجليلة، وفي الحديث "لا تَسْبُوا قُرَيْشاً فَإِنَّ عَالِمَهَا يَمْلَأُ الْأَرْضَ علماً"¹⁵⁴¹. [وذهب الصَّغَانِي¹⁵⁴² وابن حجر إلى أنه موضوع وقال الحافظ

¹⁵²⁹ في (ع): الأينية.

¹⁵³⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 198.

¹⁵³¹ في (ق): وتقوا.

¹⁵³² في (ق): خلقت.

¹⁵³³ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 4/419؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 11/195؛ تهذيب الكمال للمزي، 1/451؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 1/67.

¹⁵³⁴ في (ط): اللائقة.

¹⁵³⁵ في (ط): اللائقة.

¹⁵³⁶ هو: الإمام، العلامة، الحافظ، الناقد، شيخ تلك الديار، أبو سعيد عثمان بن سعيد بن خالد بن سعيد التميمي الدارمي السجستاني، صاحب المُسْنَدِ الكبير، والتصانيف، المتوفى سنة 280 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 2/621-622 (رقم 648)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 13/319-326 (رقم 148)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 2/176.

¹⁵³⁷ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 4/419؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 11/195؛ تهذيب الكمال للمزي، 1/456.

¹⁵³⁸ هو: أبو سعيد يحيى القطان بن سعيد بن قزوح التميمي البصري، الأخول، القطان، الحافظ، الإمام الكبير، أمير المؤمنين في الحديث، المتوفى سنة 198 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 14/135-144 (رقم 7461)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 2/450-451 (رقم 683)؛ تهذيب الكمال للمزي، 31/329-343 (رقم 6834)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 1/298-300 (رقم 280)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 9/175-188 (رقم 53)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 4/380 (رقم 9522)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 11/189-192 (رقم 7876).

¹⁵³⁹ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 2/385؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 8/75؛ تهذيب الكمال للمزي، 27/113؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 10/6.

¹⁵⁴⁰ في (ق): ما.

¹⁵⁴¹ الطيالسي، المسند، ص 39، (رقم الحديث: 309)؛ ابن أبي عاصم، السنة، 2/627، (رقم الحديث: 1540)؛ أبو نعيم، حلية الأولياء، 6/295؛ 9/65؛ البيهقي، معرفة السنن والآثار، 1/122؛ الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد، 2/60؛ الديلمي، الفردوس بمأثور الخطاب 5/12، (رقم الحديث: 7295)؛ ابن عساکر، تاريخ مدينة دمشق، 51/326؛ الذهبي، سير أعلام النبلاء 10/82. ضعفه عدد من العلماء. انظر: المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 326-327 (رقم 673)؛ تذكرة الموضوعات للفتي، ص 112؛ كشف الخفاء للعجلوني، 2/68-69 (رقم 1701)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 1/573-575 (رقم 398).

¹⁵⁴² هو: الشيخ، الإمام، العلامة، المُحدِّث، إمام اللُّغة، أبو الفضائل رضي الدين لحسن بن محمد بن الحسن بن خنيد بن عليّ القرشي العدويّ الغمريّ الصاغانيّ الحنفيّ، صاحبُ التصانيف منها: الموضوعات، المتوفى سنة 650 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 23/282-284 (رقم 191)؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 1/519-521 (رقم 1076).

العراقي: إنّه ضعيف¹⁵⁴³ [1544]. قال جماعة من الأئمة منهم الإمام أحمد: "هذا العالم هو الشافعي؛ لأنّه لكمال حفظه وإتقانه وفهمه وفقهه انتشر منه في طباق الأرض ما لم ينتشر من غيره"¹⁵⁴⁵. أقول: الظاهر أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم أراد بالعالم نفسه الكريمة؛ لأنّه أُوتي علوم الأولين والآخرين، وبلغ شرعه مشارق الأرض ومغاربها. هذا ويجوز أن يكون قوله "وأنّ فيهم" إلخ¹⁵⁴⁶ من عطف التفسير من حيث إنّ الجلالة بين أهل الحديث إنّما تكون غالباً بالاتّصاف بما ذكر من الصفات اللايقة¹⁵⁴⁷ بالاعتبار وأن يتّصف بها الأئمة الأخيار. (الْمُوجِبَةُ لِلْقَبُولِ) أي: المقتضية لكمال قبول ما سمع منهم من الأحاديث. والمراد بالإيجاب العادي؛ لأنّ العادة تقتضي قبول مثله من غير تلثم. (مَا يَقُومُ إلخ¹⁵⁴⁸) في محلّ التّصّب على أنّه اسم أنّ قدّم عليه خبرها لكونه ظرفاً يتوسّع فيه، ولما في التّقدّم من التشويق إلى المؤخّر. (مَقَامُ الْعَدَدِ الْكَثِيرِ) "المقام بالفتح موضع القيام في الأصل، ثمّ استعمل في جميع الأمكنة حتى قيل لموضع الفُعود: مقام وإن لم يقدّم فيه أصلاً، فهو من الخاصّ الذي شاع استعماله في معنى العموم. قال بعضهم: الفرق بين المقام بالفتح والمقام بالضمّ أنّه إذا قيل: "أقيم الفلان" أو "قام الفلان مقام الفلان" مثلاً نظر إلى الفلان الثاني إن كان المقام له يقال: "مقام" بفتح الميم سواء قرئ الفعل "أقيم" أو "قام". وإن كان المقام [١٨٢/١] لغير الفلان الثاني في نفس الأمر يقال: "مقام" بضم الميم سواء قرئ الفعل "أقيم" أو "قام" كالباء في حروف القسم. فإنّها أصل في القسم، والواو بدل منها، والتاء بدل من الواو. فإذا قيل: "التاء أقيمت مقام الواو" يُقال: "مقام" بالضمّ؛ لأنّ المقام ليس للواو بل للباء في نفس الأمر. لأنّ الواو بدل من الباء. وإذا قيل: "التاء أقيمت مقام الباء" يُقال: "مقام" بالفتح؛ لأنّ المقام للباء في نفس الأمر؛ لأنّها أصل في القسم. وهذا ما يقتضيه الوضع اللغويّ لكلّ من الكلمتين. وبه يظهر فساد ما قيل من أنّ الفعل إذا قرئ من الثلاثي يكون المقام بالفتح، وإذا قرئ من المزيد يكون بالضمّ"¹⁵⁴⁹. والمقام في كلام المص¹⁵⁵⁰ بالفتح قطعاً. تدبّر. "والعدد: أحاد مركبة، والعدّ: ضم الأعداد بعضها إلى بعض"¹⁵⁵¹. والمراد به ههنا العديد. (مِنْ غَيْرِهِمْ) أي: من غير الرواة الأجلّة وهو إمّا صفة لما قبله لتحصّيه بالإضافة وإمّا حال منه؛ لأنّه لتوغلّه في الإبهام لا يتعرّف. وفيه إشارة إلى¹⁵⁵² أنّ الواحد على الحقّ والعدل بمنزلة الألف "وأنّه هو السّود الأعظم"¹⁵⁵³، وأنّ من جمع¹⁵⁵⁴ من الكمالات ما لا يوجد متفرقة إلّا في جماعة فهو بمنزلة الأمة المشار إليها بقوله تعالى ﴿إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً﴾¹⁵⁵⁵. فإنّه ليس من الله بمُستنكر أن يجمع العالم في واحد، كما جمع أنوار¹⁵⁵⁶ النّيرات¹⁵⁵⁷ في الشّمس، وكما قيل: كلّ الصّيد في جوف الفراء، وكقول الشّاعر:

¹⁵⁴³ انظر: المقاصد الحسنة للسجاوي، ص 327؛ تذكرة الموضوعات للفنّي، ص 112؛ كشف الخفاء للعجلوني، 69/2.

¹⁵⁴⁴ ما بين المعقوفين موجود هنا في حاشية الأصل، وفي (د)، و(ر)، إلّا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.

¹⁵⁴⁵ انظر: معرفة السنن والآثار للبيهقي، 123/1؛ المقاصد الحسنة للسجاوي، ص 327؛ تذكرة الموضوعات للفنّي، ص 112؛ كشف الخفاء للعجلوني، 69/2.

¹⁵⁴⁶ في (ع)، و(ل): إلخ.

¹⁵⁴⁷ في (ط): اللاتقة.

¹⁵⁴⁸ في (ع)، و(ط)، و(ل): إلخ.

¹⁵⁴⁹ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 323.

¹⁵⁵⁰ في (ل): المصنّف.

¹⁵⁵¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 550.

¹⁵⁵² في (ق): على.

¹⁵⁵³ ابن ماجة، "الفتن"، 8، (رقم الحديث: 3950)؛ وأحمد، المسند، 278/4، 357، 383.

¹⁵⁵⁴ في (د): جميع.

¹⁵⁵⁵ سورة النحل، الآية: 120.

¹⁵⁵⁶ في (د): أنواع.

قليل إذا عُذُّوا كثيرًا إذا شُدُّوا¹⁵⁵⁸.

أي: يحصل من واحد منهم في الحَرْب آثار الجمع الكثير، ومن هذا الباب "أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَقَامَ شَهَادَةَ صَحَابِيٍّ مَقَامَ اثْنَيْنِ"¹⁵⁵⁹. والحاصل أَنَّ الصِّفَات إِذَا كَانَتْ كَامِلَةً تَقَام مَقَامَ [٨٢/١ب] الدَّوَات¹⁵⁶⁰، فَصِفَات الْكَامِلِينَ دَوَات الصِّفَات. فَأَعْرَفَ جَدًّا. قِيلَ: لَكِنِ الْبَحْثُ فِي إِفَادَةِ الْعِلْمِ الْيَقِينِيِّ، وَأَمَّا الْعِلْمُ الظَّنِّي، فَهُوَ حَاصِلُ بَظَاهِرِ الْعَدَالَةِ وَالضَّبْطِ¹⁵⁶¹ انتهى. وفيه أَنَّ الْبَحْثَ لَيْسَ فِي إِفَادَةِ الْعِلْمِ الْيَقِينِيِّ؛ لِأَنَّ مَا يَفِيدُهُ الْقَرَائِنُ لَا يَكُونُ يَقِينِيًّا قَطْعِيًّا بَلْ ظَنِّيًّا لَكِنِ فَرَقَ بَيْنَ مَا يَفِيدُهُ صُورَةُ الْعَدَالَةِ وَالضَّبْطِ وَبَيْنَ مَا يَفِيدُهُ حَقِيقَتُهُمَا. فَإِنَّ مِنَ الثَّانِيَةِ يُسْتَفَادُ الظَّنَّ الْعَالِبَ دُونَ الْأُولَى وَلَوْ اكْتَفَى بِالظَّنِّ الْمَجْرَدِ مَا احتاج الأمر إلى القرائن، وقد قالوا: إِنَّ الْوَقُوفَ بَيْنَ شَيْئَيْنِ لَا يَمِيلُ الْقَلْبُ إِلَى أَحَدِهِمَا شَكًّا فَإِذَا تَرَجَّحَ أَحَدُهُمَا وَلَمْ يُطْرَحِ الْآخَرُ فَهُوَ ظَنٌّ فَإِذَا طُرِحَ فَهُوَ غَالِبُ الظَّنِّ وَهُوَ بِمَنْزِلَةِ الْيَقِينِ لَا أَنَّهُ يَقِينٌ قَطْعًا.

(وَلَا يَتَشَكَّكُ) التشكك بالفارسية: "بگمان"¹⁵⁶² افتادن¹⁵⁶³. ولا يخفى حُسن مَوْقِعِ هَذِهِ الْعِبَارَةِ فِي مَقَامِ الْعِلْمِ وَالظَّنِّ. وَلِذَا لَمْ يَقُلْ "وَلَا يَتَرَدَّدُ" عَلَى أَنَّ الشَّكَّ غَيْرُ خَالٍ عَنِ التَّرَدُّدِ؛ لِأَنَّهُ اعْتِدَالُ النَّقِیْضَيْنِ عِنْدَ الْإِنْسَانِ وَتَسَاوِيهِمَا مِنْ غَيْرِ تَرْجِيحٍ لِأَحَدِهِمَا عَلَى الْآخَرِ. فَالشَّكُّ مُتَرَدِّدٌ¹⁵⁶⁴ بَيْنَ¹⁵⁶⁵ الْأَمْرَيْنِ. وَكَذَا لَمْ يَقُلْ وَلَا يَتَوَهَّمُ؛ لِأَنَّ الشَّكَّ يَسْتَلْزِمُهُ، وَذَلِكَ أَنَّ كُلَّ شَكٍّ جَهْلٌ وَاجْهَلُ خَلْقٍ النَّفْسُ عَنِ الْعِلْمِ فَمَا لَمْ يَكُنْ عِنْدَ الْعَقْلِ فَهُوَ إِمَّا خَيَالِيًّا أَوْ وَهْمِيًّا. فَمَنْ قَالَ¹⁵⁶⁶: "الظَّاهِرُ أَنَّهُ اسْتَعْمَلَ الشَّكَّ فِي الْمَعْنَى اللَّغَوِيَّةِ وَمَرَادُهُ أَنَّهُ لَا يَتَوَهَّمُ"¹⁵⁶⁷ فَقَدْ وَهَمَ وَذَهَلَ عَنْ لَطَائِفِ الْإِعْتِبَارَاتِ. (مَنْ لَهُ أَذْنَى مُمَارَسَةٍ بِالْعِلْمِ) أَذْنَى هُنَا بِمَعْنَى الْأَقْلَ وَقَدْ سَبَقَ بَيَانُهُ [٨٣/١أ]. "وَمَارَسَهُ عَاجِلُهُ وَزَاوَلَهُ"¹⁵⁶⁸. وَالْمُمَارَسَةُ وَالْمُرَاسَ بِالْفَارْسِيَّةِ: "بَاكْسِي يَا بَجِيْزِي"¹⁵⁶⁹ وَكَوْشِيدَنْ¹⁵⁷⁰ ١٥٧١. وَاللَّامُ فِي الْعِلْمِ لِلْعَهْدِ. وَالْمُرَادُ عِلْمُ الْحَدِيثِ. وَالْبَاءُ مُتَعَلِّقَةٌ بِالْمُمَارَسَةِ، وَيَجُوزُ أَنْ يَكُونَ لِلْجَنْسِ كَمَا يَشْهَدُ بِهِ الذَّوْقُ الصَّحِيحُ وَالطَّبْعُ¹⁵⁷² السَّلِيمُ. (وَأَخْبَارِ النَّاسِ) بَفَتْحِ الْهَمْزَةِ. جَمَعَ

¹⁵⁵⁷ في (ط): النيران.

¹⁵⁵⁸ قاله المتنبي في مدح علي بن يسار، تمام أبياته كالتالي:

سأطلب حقي بالقنا ومشايخ كأنهم من طول ما التعموا مرد

ثقال إذا لاقوا خفاف إذا دعوا قليل إذا عدوا كثيرا إذا شدوا

انظر: السراج المنير في الإعانة على معرفة بعض معاني كلام ربنا الحكيم الخبير لشمس الدين محمد بن أحمد الخطيب الشربيني الشافعي (المتوفى سنة 977 هـ)، 41-40/1.

¹⁵⁵⁹ وهو الصحابي الجليل خزيمه رضي الله عنه. انظر: أبو داود، "الأفضية"، 20، (رقم الحديث: 3607)؛ النسائي، "البيوع"، 81، (رقم الحديث: 4647)، وأحمد، المسند، 216/5.

¹⁵⁶⁰ في (د): الذات.

¹⁵⁶¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 229.

¹⁵⁶² في (ع): بكمان.

¹⁵⁶³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 812/2. وفيه: بگمان اوافتادن.

¹⁵⁶⁴ في (د): مردد.

¹⁵⁶⁵ في (ق): "مترددين" بدلاً من "متردد بين".

¹⁵⁶⁶ يقصد به الملا علي القاري ويرد عليه.

¹⁵⁶⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 230.

¹⁵⁶⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 741.

¹⁵⁶⁹ في (ع): راجيزي. وهو في تاج المصادر: با جيزي.

¹⁵⁷⁰ في (ر): كوشيدن، وفي (ق): واكشيدن. وفي (ع): راكشيدن. وهو في تاج المصادر كما في التن.

¹⁵⁷¹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 637/2-638.

¹⁵⁷² في (ق): وطبع.

خبر "وهو العلم بالأشياء المعلومة من جهة الخبر"، قال تعالى: ﴿قَدْ نَبَأْنَا اللَّهُ مِنْ أَخْبَارِكُمْ﴾¹⁵⁷³ أي: من أحوالكم التي يخبر عنها¹⁵⁷⁴. فالممارسة إما علمية حاصلة من الدّاخل بالتفكير والتأمل وإما خبرية حاصلة من الخارج بالسمع والتلف. فأخبار الناس عامة لأخبار¹⁵⁷⁵ المحدثين وغيرهم أيّاً من كان. (أَنَّ مَالِكاً مَثَلاً لَوْ شَافَهُهُ) أي: واجهه ورواه بغير واسطة¹⁵⁷⁶، فإن "شافه أدنى شفته من شفته"¹⁵⁷⁷، وذلك يقتضي المواجهة. قال البيهقي: "المشافهة: رؤى رؤى سُخِنَ كُفْتَن" ¹⁵⁷⁸. وشَفْنَا الإنسان: طَبَقَا الفم" ¹⁵⁷⁹. والواحدة شفة بالفتح والكسر ولامها هاء والجمع شَفَاه شَفَوَات. (يَخْبِرُ) أي: يحدث من الأحاديث¹⁵⁸⁰ كما دلّ عليه أَنَّ المشافهة هو الإمام المحدث أو يخبر¹⁵⁸¹ من الأخبار أيّ خبر كان؛ لأنّ المقصود¹⁵⁸² تحقيق الصدق وكونه سبباً لقبول الخبر. (أَنَّهُ صَادِقٌ فِيهِ) أي: في أَنَّ مالكا صادق في أخباره¹⁵⁸³ به أي: لا يتشكك في صدقه بناءً على جلالة شأنه في الديانة والتقوى. فقوله "مَنْ" فاعل "لا يتشكك"، وقوله "أَنَّ مالكا" مفعوله؛ لأنّه يقال: شكّ في الأمر وتشكك وتشككه¹⁵⁸⁴ غيره. وقوله "أَنَّ" إلح¹⁵⁸⁵ بحذف حرف الجرّ من أَنَّ المفتوحة متعلّق بالجواب المحذوف بقرينة الفعل المذكور¹⁵⁸⁶ وهو "لا يتشكك" [٨٣/١ب]، والتقدير "أَنَّ مالكا لو شافهه بخبر فلا يتشكك في أنّه صادق فيه". وإتّما جعل جواب الشرط في مثله محذوفاً لدلالة ما قبله عليه وهو مذهب جمهور البصريين¹⁵⁸⁷. وأمّا الكوفيون والمبرّد¹⁵⁸⁸ فهم يرون أَنَّ الجواب هو المتقدّم وهو مَرْدُودٌ بما شاع من نحو قولهم: أنت ظالم

¹⁵⁷³ سورة التوبة، الآية: 94.

¹⁵⁷⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 273.

¹⁵⁷⁵ في (ق): الأخبار.

¹⁵⁷⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 230.

¹⁵⁷⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 1611.

¹⁵⁷⁸ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 649/2.

¹⁵⁷⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 1611.

¹⁵⁸⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 230.

¹⁵⁸¹ في (ع): يخبر.

¹⁵⁸² في (ع)، و(ل): المقصود.

¹⁵⁸³ في (ل): إخباره.

¹⁵⁸⁴ في (ط): وتشكّله.

¹⁵⁸⁵ في (ع)، و(ل): إلح.

¹⁵⁸⁶ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 278.

¹⁵⁸⁷ البصريون هم نخبة البصرة. وهي مدرسة نحوية. لَمَّا انتشر فتوحات العرب أسست مدينة البصرة بأمر عمر بن الخطاب (المتوفى سنة 22 هـ). رضي الله عنه سنة 15 هـ، وأوطنت فيها قبائل العرب، وبدأت فيها المشاكل في تعلم اللغة العربية وقراءة القرآن. وبعث ذلك، المسلمين إلى ملاحظات اللغة العربية. وأول من اشتغل بها هو أبو الأسود الدؤلي (المتوفى سنة 69 هـ)، وهو الذي يعتبر مؤسس نحو اللغة ويعتبر أيضاً أستاذ النحاة الذين يسمون البصريين. ومن مشاهيرهم: عيسى بن عمر الثقفي (المتوفى سنة 149 هـ)، ويحيى بن يعمر (المتوفى سنة 129 هـ)، وأبو عمرو زيان (المتوفى سنة 145 هـ)، ويونس بن حبيب (المتوفى سنة 182 هـ)، والخليل بن أحمد الفراهيدي (المتوفى سنة 175 هـ) وهو المؤسس الحقيقي لعلم النحو العربي، وصاحب كتاب العين. وأبو البشر عمر بن عثمان بن قنبر سيبويه (المتوفى سنة 177 هـ) هو أشهر تلاميذ الخليل. وألف "الكتاب" وهو أهم كتب النحو التي وصلت إلى يومنا. وأبو زيد الأنصاري (المتوفى سنة 215 هـ)، وأبو الحسن النضر بن شميل المازني (المتوفى سنة 203 هـ)، وقطرب (المتوفى سنة 206 هـ)، وأبو عبيدة (المتوفى سنة 210 هـ)، والأصمعي (المتوفى سنة 216 هـ)، والأخفش الأوسط (المتوفى سنة 215 هـ). كان من تلاميذ سيبويه وإن خالفه في كثير من آرائه. والمبرّد (المتوفى سنة 285 هـ)، والزجاج (المتوفى سنة 311 هـ)، وابن السراج (المتوفى سنة 316 هـ). انظر للتفصيل فيه: المدارس النحوية لأحمد شوقي ضيف، ص 9-50.

¹⁵⁸⁸ هو: أبو العباس محمد بن يزيد بن عبد الأَكْبَر الأَزْدِي البَصْرِي، المعروف بـ"المبرّد". إمام العربية ببغداد في زمانه. وكان فصيحاً بليغاً، أخبارياً عالماً. ولما صنف المازني كتاب الألف واللام، سأل المبرّد عن دقيقه وعويصه، فأجابه بأحسن جواب، فقال له: قم فأنّت المبرّد -بكسر الراء- أي: المُنْتَبِت للحق، فغَيَّرَ الكوفيتون، وفتحوا الراء. وله من التصانيف: معاني القرآن، الكامل، المفتضب، الروضة، وغير ذلك. ومات ببغداد سنة 286 هـ. ودفن بمقابر الكوفة. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 380/3-387، (رقم 1498)؛ معجم الأدباء (إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب) لياقوت الحموي، 2678/6-2684 (رقم 1135)؛ سير

إن فعلت كذا، فإنه لو كان المتقدم جواباً لوجب الفاء معه كما تجب معه متأخراً¹⁵⁸⁹. والفرق بين "إن" و"لو" أن كلمة إن تفيد ارتباط الجزاء بالشروط والمستقبل وإن دخلت على الماضي. وكلمة "لو" تفيد ارتباطه به في الماضي على سبيل التقدير وإن دخلت على المستقبل. فمعنى قولك: إن "أكرمتني أكرمتك" تعليق تحقق مضمون الجملة الثانية [في الاستقبال بتحقيق الأولى فيه. ومعنى قولك "لو أكرمتني أكرمتك" تعليق تحقق مضمون الثانية]¹⁵⁹⁰ في الماضي بتحقيق مضمون الأولى فيه على سبيل التقدير. (فَإِذَا انْصَافَ إِلَيْهِ) أي: انضم إلى مالك¹⁵⁹¹، فإن الانضياف الاتصال والانضمام. (مَنْ هُوَ فِي تِلْكَ الدَّرَجَةِ) أي: درجة مالك ومرتبته فيما ذكر من الصفات الجليلة. وفيه إشارة إلى من يُشارك الإمام العالي فهو إمام وعالٍ ولو في الجملة. "والدرجة مثل المنزلة، لكن يقال للمنزلة: درجة إذا اعتبرت بالصعود دون الامتداد على البسط، كدرجة السطح والسلم، ويُعبّر بها عن المنزلة الرفيعة"¹⁵⁹². وهي إن كانت بمعنى المرقاة فجمعها درج وإن كانت بمعنى المرتبة والطبقة فجمعها درجات قال تعالى: ﴿هُنَّ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللَّهِ﴾¹⁵⁹³ أي: طبقات مختلفة بحسب أعمالهم وأحوالهم. (ازْدَادَ) أي: الخير وهو الظاهر أو المخير¹⁵⁹⁴. (قُوَّةٌ) أي: من جهة [٨٤/١] القوة في إفادة العلم أو في أن مالكا صادق في خبره ويجوز أن يكون قوة مفعول ازداد؛ لأنّ الازدياد يجيء متعدياً ولازماً كما قال البيهقي: "الازدياد: افزون كردن، و افزون شدن"¹⁵⁹⁵، وعليه قوله تعالى ﴿وَازْدَادُوا تِسْعًا﴾¹⁵⁹⁶. (وَبَعْدَ مَا يُخْشَى عَلَيْهِ) أي: يخاف على الخير أو مالك. فالجملة فاعل "بعد". وفي بعض النسخ: "عما يخشى عليه" فيكون فاعل "بعد" أحد الأمرين. "وبعد أي: تباعد إما حسياً وهو الأكثر أو عقلياً"¹⁵⁹⁸، نحو قوله تعالى: ﴿قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا﴾¹⁵⁹⁹. والفرق بين بعد بالضم وبعد بالكسر أن الأول في ضد القرب، والثاني في ضد السلامة أي: الهلاك¹⁶⁰⁰. والبعد بالضم والسكون مصدر لهما. وبعد بفتحيتين إنما يُستعمل في مصدر مكشور العين¹⁶⁰¹. والخشية والخوف بمعنى واحد لغة¹⁶⁰². وأما اصطلاحاً: "فهو تألم القلب بسبب توقع مكروه في المستقبل، يكون تارة بكثرة الجناية من العبد، وتارة بمعرفة جلال

أعلام النبلاء للذهبي، 577-576/13 (رقم 299)؛ لسان الميزان لابن حجر، 432-430/5 (رقم 1406)؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 271-269/1 (رقم 503)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 191-190/2.

¹⁵⁸⁹ متأخر.

¹⁵⁹⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

¹⁵⁹¹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 230.

¹⁵⁹² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 310.

¹⁵⁹³ سورة آل عمران، الآية: 163.

¹⁵⁹⁴ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 230.

¹⁵⁹⁵ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 709/2.

¹⁵⁹⁶ سورة الكهف، الآية: 25.

¹⁵⁹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 77، وشرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 230، إلا أنه كما أشار المؤلف إليه هنا في الشرح، وفي طبقات نور الدين عتر، ص 55، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 52، والوقايت والدّرر في شرح نخب ابن حجر للمناوي، 315/1: عمّا.

¹⁵⁹⁸ هذه الكلمة، الحرف الأول منها هنا في الأصل ممسوح فهو في النسخ الأخرى هكذا موجود، إلا أنه في (ق): نقلياً.

¹⁵⁹⁹ سورة النساء، الآية: 167.

¹⁶⁰⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 133.

¹⁶⁰¹ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 335. قال المؤلف فيه: "كذا قاله ابن الشيخ في سورة هود". انظر: حاشية محي الدين شيخ زاده على تفسير القاضي البيضاوي لشيخ زاده، 691/4 (تفسير سورة هود، الآية: 95).

¹⁶⁰² انظر للفرق بينهما: فروق حقّي للمؤلف، ص 338-339.

الله وهيبته، وحشيتة الأنبياء وكمل الأولياء من هذا القبيل¹⁶⁰³. وهو المراد بقول الراغب: "الحشية: خَوْفٌ يَشُوْبُهُ تَعْظِيمٌ، وأكثر ما يكون ذلك عن علمٍ بما يُخْشَى منه، ولذلك خُصَّ العلماءُ بها في قوله تعالى ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾"¹⁶⁰⁴. "فالمنظور في الحشية جانب المخشّي منه. وهو عظمتُهُ ومهابتُهُ. وأما الإشفاق فالمنظور فيه جانب المخشّي عليه وهو الاعتناء بشأنه وعدم الأثمن من أن يُصيبه مكروه"¹⁶⁰⁵. (من السّهو) أي: كونه مسهوّاً به أو ساهياً. "والسّهو هو ذُھول من المُدرَك لا ينتهي إلى زواله من القوّة الحافظة. فقد [٨٤/١ب] يتنبّه له بأدنى تنبيه. والتّسيان هو ذھول ينتهي إلى زوال المدرَك من القوّة الحافظة محتاج في حصوله إلى سبب جديد"¹⁶⁰⁶. "فالسّهو خطأ"¹⁶⁰⁷ عن غفلةٍ سواء كان من الإنسان جوالبه ومولّداته كمن شرب خمرًا، ثم ظهر منه مُنكر لا عن قَصْدٍ إلى فعله وهو مأخوذ به أو لا كَمَحْنُونٍ سَبَّ إنساناً وهو مَعْفُوٌّ منه قبل¹⁶⁰⁸ "البعد من السّهو لا يَسْتَلْزِمُ القرب من العلم بل من الصّدق [وليس الكلام فيه"¹⁶⁰⁹ انتهى]. وفيه بُعد؛ لأنّ القرب من الصّدق يستلزم القرب من العلم إذ كل صدقٍ يفيد العلم. فالْبُعد¹⁶¹¹ من السّهو يَسْتَلْزِمُ القرب من العلم بالواسطة. وهو الجواب عمّا أورد عليه تلميذه¹⁶¹² من "أنّه إن أراد من كونه صادقاً في خبره أنّه لا يتعمّد الكذب فليس ذلك محلّ التّزاع، وإن أراد أنّه لا يجوز عليه السّهو والغفلة والغلط"¹⁶¹³ فمحلّ تأمل¹⁶¹⁴ انتهى. وذلك أنّ الصّدق مَوْقُوفٌ على البُعد من السّهو، والإنسان وإن كان غير مَعْصُومٍ من الوهم الذي هو مبدأ السّهو والتّسيان وإن كان عدلاً حافظاً متقناً إلّا أنّ الانضياف¹⁶¹⁵ المذكور يجعله بمنزلة من لا يجري عليه السّهو لزيادة تقوّي خبره به ولا يلزم من ذلك العصمة المذكورة. فخير العدل المتقوّي بخبر مثله وشركته فيه صادق؛ لأنّه صادر عن شخص كأنّه لا يجري عليه السّهو. وكل صادق يفيد العلم التّظري والظنّ الغالب فيجب العملُ بمضمونه.

(وهذه الأنواع) الثلاثة¹⁶¹⁶. (التي ذكرناها) وهي الأخبار المَحْفُوفَةُ بالقرائن المفيدة للعلم الاستدلالي. (لا يَحْصُلُ [٨٥/١أ] الْعِلْمُ) التّظري. (بِصِدْقِ الْخَبَرِ) الأظهر المخبر¹⁶¹⁷ كما قال فيما سبق أنّه صادق فيه لكن الأنواع لَمَّا كانت من قبيل الأخبار آثر الخبر على المُخبر. (منها) أي: "من جهة تلك الأنواع وسببها كما قال بعضُ المفسّرين في قوله تعالى ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا﴾"¹⁶¹⁸ أي: خير حاصل من جهتها وهو الجنة"¹⁶¹⁹. فالخير واحد الخيّر

¹⁶⁰³ انظر: كتاب التعريفات للشيخ الجرجاني، ص 162. ذكره المؤلف أيضاً في روح البيان، 343/7 (تفسير سورة فاطر، الآية: 28).

¹⁶⁰⁴ سورة الفاطر، الآية: 28. انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 283.

¹⁶⁰⁵ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 255.

¹⁶⁰⁶ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 349. نقله فيه الاصطفاء في شرح الشفاء لحمد الدّلي (ورقة: 304 أ، في فصل أحاديث السهو في الصلاة).

¹⁶⁰⁷ سقط من (ق).

¹⁶⁰⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 431.

¹⁶⁰⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 230.

¹⁶¹⁰ ما بين المعقوفين هنا في الأصل ممسوح، فهو في النسخ الأخرى هكذا موجود، إلّا أنّه في (ق) فراغ بعد كلمة "وليس".

¹⁶¹¹ في (ق): والمور.

¹⁶¹² يقصد به أبا المعالي زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي المتوفّى سنة 879 هـ. كما تقدّم.

¹⁶¹³ زاد في القول المبني: "فالكلام فيه". وزاد في اليواقيت والدّرر: "فمحلّ تأمل".

¹⁶¹⁴ القول المبني على شرح نخب الفكر، ص 46. نقل كلام ابن قطلوبغا أيضاً الإمام المناوي في اليواقيت والدّرر، 315/1.

¹⁶¹⁵ في (ق): الضّياف.

¹⁶¹⁶ في (ل): الثلاثة.

¹⁶¹⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 230.

¹⁶¹⁸ سورة النمل، الآية: 89.

¹⁶¹⁹ انظر: روح البيان للمؤلف، 401/6 (تفسير سورة النمل، الآية: 89).

وليس بصفة. (إِلَّا لِلْعَالِمِ بِالْحَدِيثِ) أي: بأصوله وفروعه¹⁶²⁰. وَلَمَّا كَانَ الْعَالَمُ أَعَمَّ مِنَ الْعَالَمِ بِالْحَدِيثِ وَغَيْرِهِ خَصَّهُ بِهِ لِقِصَّةِ الْمَقَامِ ذَلِكَ. وَذَلِكَ أَنَّ الْعَالَمَ هُوَ أَهْلُ الْفَقْهِ وَالْحَدِيثِ وَالتَّفْسِيرِ شَرْعاً وَلِهَذَا لَوْ أُوصِيَ لِأَهْلِ الْعِلْمِ شَيْئاً لَا يَدْخُلُ فِيهِ أَهْلُ الْكَلَامِ وَمَتَعَلَّمُ الْحِكْمَةِ الْبَحْثِيَّةِ لَوْ وَقَفَ عَلَى أَهْلِ الْعِلْمِ لَا يَدْخُلَانِ فِيهِ وَلَوْ وَقَفَ كُتُبُ الْعِلْمِ لَا يَتَنَاوَلُ الْكَلَامَ وَالْحِكْمَةَ. وَقَيَّدْنَا الْحِكْمَةَ بِالْبَحْثِيَّةِ احْتِزَازاً عَنِ الْحِكْمَةِ الذَّوْقِيَّةِ، فَإِنَّ أَهْلَهَا هُمُ الْعُلَمَاءُ حَقِيقَةً. [تَقْيِي الدِّينِ السَّبْكِ¹⁶²¹ مِنْ أَثْمَةِ الْحَدِيثِ]¹⁶²². فَمَنْ قَالَ¹⁶²³ فِي حَقِّ أَتْبَاعِ بَعْضِ الْمَشَاهِيرِ مِنْ أَرْيَابِ الْحَقَائِقِ¹⁶²⁴ وَأَهْلِ الذَّوْقِ: "إِنَّهُمْ ضَّلَالٌ جُحَالٌ"، فَلَا يَجُوزُ الْوَصِيَّةُ لَهُمْ وَالْوَقْفُ عَلَيْهِمْ فَقَدْ احْتِجَّ إِلَى الشَّقَاعَةِ؛ لِأَنَّهُ مِنْ فُسَادِ الْعَقِيدَةِ وَسُوءِ الظَّنِّ. (الْمُتَبَحَّرُ فِيهِ) أَي: الْمُتَعَمِّقُ الْمُتَوَسِّعُ فِي عِلْمِ الْحَدِيثِ. يَعْنِي أَنَّ هَذَا الْعِلْمَ مِنْ قِبَلِ النَّظَرِ وَالِاسْتِدْلَالِ فَلَا يَحْصُلُ إِلَّا لِأَهْلِهِ؛ إِذِ الْأَمِّيُّ وَمَنْ فِي حِكْمِهِ لَا يَقْدِرُ عَلَى مَا كَانَ مِنْ طَرِيقِ الْكَسْبِ لِعَدَمِ مُمَارَسَتِهِ بِالْغُلُومِ أَوْ لِعَدَمِ كَمَالِهِ فِيهَا. يُقَالُ: تَبَحَّرَ فِي الْعِلْمِ وَغَيْرِهِ: تَعَمَّقَ وَتَوَسَّعَ. قَالَ الْبَيْهَقِيُّ: "التَّبَحُّرُ: دُورٌ فِي شِدْدَتِهِ فِي عِلْمٍ، وَيَعْدَى بِفِي"¹⁶²⁵ انْتَهَى. يُقَالُ: الظُّرُوفُ وَالْجُرُورَاتُ مِنْ حَدِيثِ الْبَحْرِ أَي: فِيهِمَا تَوَسَّعَ كَتَوَسَّعَ الْبَحْرُ وَحَدِيثُهُ. وَفِي الْمَثَلِ: حَدَّثَ عَنِ الْبَحْرِ لَا حَرَجَ فِيهِ أَي: لَا ضَيْقَ فِيهِ¹⁶²⁶ [٨٥/١ب]. "وَأَصْلُ الْبَحْرِ كُلُّ مَكَانٍ وَاسِعٍ جَامِعٍ لِلْمَاءِ الْكَثِيرِ، ثُمَّ اعْتَبِرَ سَعَتُهُ الْمَكَانِيَّةُ، فَقِيلَ: بَحْرٌ كَذَا أَي: أَوْسَعَتْ سَعَةُ الْبَحْرِ تَشْبِيهاً بِهِ، وَمِنْهُ بَحْرُ الْبَعِيرِ: شَقَقْتُ أُذُنَهُ شَقّاً وَاسِعاً وَمِنْهُ الْبَحِيرَةُ، وَتَمَوَّا كُلَّ مُتَوَسِّعٍ فِي شَيْءٍ بَحْراً، حَتَّى قَالُوا: فَرَسٌ بَحْرٌ، اعْتِبَاراً¹⁶²⁷ لِسَعَةِ¹⁶²⁸ جَرِيهِ، وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ¹⁶²⁹ وَالسَّلَامُ¹⁶³⁰ فِي فَرَسٍ رَكَبَهُ: "وَجَدْتُهُ بَحْراً"¹⁶³¹. وَقِيلَ لِلْمَتَوَسِّعِ فِي عِلْمِهِ: بَحْرٌ، وَتَبَحَّرَ فِيهِ: تَوَسَّعَ"¹⁶³². (الْعَارِفُ بِأَحْوَالِ الزَّوَاةِ) مِنَ الْعَدَالَةِ وَالْحِفْظِ وَالضَّبْطِ¹⁶³³ وَالْإِتْقَانِ

¹⁶²⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 231.

¹⁶²¹ هو: أَبُو الْحَسَنِ تَقْيِي الدِّينِ عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْكَافِي بْنِ عَلِيٍّ بْنِ تَمَّامِ الشُّبْكِيِّ الْمَصْرِيِّ الشَّافِعِيِّ، قَاضِي الْقَضَاةِ، الْحَافِظُ، الْعَلَامَةُ، الْبَارِعُ، عَالِمُ الدِّيَارِ الْمِصْرِيَّةِ الْقَاضِي، الْمُخَدَّثُ، الْمَتَوَقَّى سَنَةَ 756 هـ. انظر لترجمته: معجم الشيوخ الكبير للذهبي، 34/2-35؛ الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة لابن حجر، 4/74-84 (رقم 148)؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 176/2-178 (رقم 1733).

¹⁶²² ما بين المعقوفتين موجود هنا تحت السطر في الأصل، وفي (ر)، وفي طريقي الورقة في (ط)، و(ل)، إِلَّا أَنَّهُ غَيْرُ مُوجُودٍ فِي النُّسخِ الْآخَرِ.

¹⁶²³ الْمُؤَلَّفُ يَقْصِدُ بِهِ شَيْخُ الْإِسْلَامِ تَقْيِي الدِّينِ ابْنَ تَيْمِيَّةَ (الْمَتَوَقَّى سَنَةَ 728 هـ.)، وَمِنْ مَشَى عَلَى نَحْوِهِ وَاقْتَفَى أثرَهُ مِثْلُ: شَمْسِ الدِّينِ ابْنِ عَبْدِ الْهَادِي الْخَبَلِيِّ، الْمَتَوَقَّى سَنَةَ 744 هـ.) وَغَيْرِهِ مِنْ أَتْبَاعِهِ؛ لِأَنَّ السَّبْكِ أَلْفَ كِتَاباً بِاسْمِ "شِفَاءِ السَّقَامِ فِي زِيَارَةِ خَيْرِ الْأَنَامِ" وَرَدَّ فِيهِ عَلَى ابْنِ تَيْمِيَّةَ فِي عَدَمِ تَجْوِيزِهِ السَّفَرَ إِلَى قَبْرِ النَّبِيِّ بَنِيَّةَ زِيَارَتِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وَرَدَّ عَلَى السَّبْكِ وَانْتَصَرَ لَابْنِ تَيْمِيَّةَ شَمْسُ الدِّينِ ابْنِ عَبْدِ الْهَادِي فِي كِتَابِهِ "الصَّارِمُ الْمُنْكَي فِي الرَّدِّ عَلَى الشُّبْكِيِّ"، وَرَدَّ عَلَيْهِ وَانْتَصَرَ لِلْسَّبْكِ جَمَاعَةٌ مِنْهُمْ: مُحَمَّدٌ عَلِيٌّ بْنُ مُحَمَّدٍ عَلَّانٍ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْبَكْرِيِّ الصَّدِيقِيِّ الْمَكِّيِّ (الْمَتَوَقَّى سَنَةَ 1057 هـ.) فِي كِتَابِهِ "الْمُرِدُّ الْمُبْكِي فِي رَدِّ الصَّارِمِ الْمُنْكَي"، وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ عَثْمَانَ السَّمُونُودِيِّ الْمَصْرِيِّ (الْمَتَوَقَّى بَعْدَ سَنَةِ 1326 هـ.) فِي كِتَابِ سَمَاءَ "نَصْرَةُ الْإِمَامِ السَّبْكِ بَرْدِ الصَّارِمِ الْمُنْكَي" وَغَيْرُهُمَا مِنَ الْعُلَمَاءِ. انظر للتفصيل في المسألة: فهرس الفهارس والأثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات لعبد الحي الكتاني، 1/277.

¹⁶²⁴ فِي (د)، وَ(ع)، وَ(ط): الْحَقَائِقُ.

¹⁶²⁵ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 787/2.

¹⁶²⁶ انْتَهَى هُنَا فِي الْأَصْلِ (الْجُزْءُ الْأَوَّلُ، نَهايَةِ الْوَرَقَةِ: ٨٥ب، نَهايَةِ الصَّفْحَةِ: 171) خَطَّ الْمَوْلُفِ، وَيَبْدَأُ خَطَّ آخَرَ بَدْءاً مِنْ هُنَا (الْجُزْءُ الْأَوَّلُ، بَدَايَةِ الْوَرَقَةِ: ٨٦أ، بَدَايَةِ الصَّفْحَةِ: 172) حَتَّى (الْجُزْءُ الثَّانِي، نَهايَةِ الْوَرَقَةِ: ٦٢أ، نَهايَةِ الصَّفْحَةِ: 124)، وَيَسْتَمِرُّ هَذَا الْخَطُّ قَرَابَةَ 374 صَفْحَةً، وَيَرْجِعُ الْخَطُّ إِلَى خَطِّ الْمَوْلُفِ بَدْءاً مِنْ (الْجُزْءِ الثَّانِي، بَدَايَةِ الْوَرَقَةِ: ٦٢ب، بَدَايَةِ الصَّفْحَةِ: 125).

¹⁶²⁷ فِي (ق): اعْتِبَارٌ. وَهُوَ فِي مَفْرَدَاتِ أَلْفَاظِ الْقُرْآنِ، ص 109: بِاعْتِبَارٍ.

¹⁶²⁸ هُوَ هَكَذَا هُنَا فِي الْأَصْلِ، إِلَّا أَنَّهُ فِي (د)، وَفِي النُّسخِ الْآخَرِ: بِسَعَةٍ. وَهُوَ فِي مَفْرَدَاتِ أَلْفَاظِ الْقُرْآنِ، ص 109: سَعَةٍ.

¹⁶²⁹ فِي (ل): الصَّلَاةُ.

¹⁶³⁰ هَكَذَا هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (ل)، إِلَّا أَنَّهُ فِي (د)، وَ(ر)، وَ(ق)، وَفِي النُّسخِ الْآخَرِ: وَالسَّلَامُ، وَفِي (ع): عَلَيْهِ السَّلَامُ.

¹⁶³¹ الْحَدِيثُ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ. رَوَاهُ بِهَذَا اللَّفْظِ الْبُخَارِيُّ، "الْجِهَادُ"، 165، (رَقْمُ الْحَدِيثِ: 3040)، "الْأَدَبُ"، 39، (رَقْمُ الْحَدِيثِ: 6033) [وَبَلْفِظَ "... وَإِنْ وَجَدْتَاهُ لَبَحْرًا" أَيْضاً. انظر لهذا اللفظ الأرقام التالية: 2627، 2820، 2857، 2862، 2867، 2908، 2968، 2969، 6212]؛ مُسْلِمٌ، "الْفَضَائِلُ"، 48-49، (رَقْمُ الْحَدِيثِ: 2307) بَلْفِظَ: "... وَإِنْ وَجَدْتَاهُ لَبَحْرًا" وَغَيْرُهُمَا.

¹⁶³² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 108-109.

ونحو ذلك. "والمعرفة تُستعمل في العلم القاصر المتوصل إليه بتفكير"¹⁶³⁴، ولذا لا يقال: الله يعرف كذا، كما لا يقال: فلان يعلم الله متعدياً إلى مفعول واحد لما كان معرفة البشر لله تعالى بتدبر [آثاره]¹⁶³⁵ دون إدراك ذاته. بل يقال: فلان يعرف الله ويضاد المعرفة الإنكار كما يضاد العلم الجهل. والمراد بالمعرفة ههنا مطلق الإدراك والوقوف وإلا كان الظاهر ذكر العلم في مقام المعرفة وبالعكس؛ لأنّ التعمق في إدراك أحوال الزواة أهون من الغوص في علم الحديث. ويجوز أن يقال: لَمَّا كان الحديث من العلوم الشرعية الشريفة أضاف العلم إليه بخلاف أحوال الزواة ومعرفة فاستعمل في الأول ما يُنبئ عن الكمال، وفي الثاني ما يشعر بالقصور. (المُطَّلِعُ عَلَى الْعِلَلِ) أي: علل الحديث القادحة فيه جليلة كانت أو خفية كما سيأتي بيانها¹⁶³⁶. "وطلع على الأمر طلوعاً: عَلمه، كاطلعه على افتعل، وتطلَّعه"¹⁶³⁷. وسبق معنى العلة.

(وَكُونُ غَيْرِهِ)¹⁶³⁸ أي: غير المتبحر¹⁶³⁹ [بحيث]¹⁶⁴⁰ (لَا يَحْصُلُ لَهُ الْعِلْمُ بِصَدَقِ ذَلِكَ) الخبر أو¹⁶⁴¹ المخبر¹⁶⁴². (لِقُصُورِهِ عَنِ الْأَوْصَافِ [١٨٦/١] الْمَذْكُورَةِ) تعليل للتفي. والقصور من "قَصَرَ السَّهْمُ عن الهدف لم يبلغه وقصر فلان عن كذا لم يبلغه"¹⁶⁴³. والمعنى لقصور ذلك الغير عما ذكر من الأوصاف اللابقة¹⁶⁴⁴ التي [لم يحصل]¹⁶⁴⁵ هي العلم والتبحر والمعرفة والاطلاع وعدم ثبته وبلوغه إياها وكونه مقصوراً محبوساً دونه. (لَا يَنْفِي حُصُولَ الْعِلْمِ لِلْمُتَبَحِّرِ الْمَذْكُورِ) فَإِنَّ احتجاب الحلال مثلاً عن بعض المتطلعين¹⁶⁴⁶ من جهة ضعف بصره أو نحوها لا ينفي انكشافه لبعض آخر منهم من جهة قوة بصره أو غيرها،

فإنَّ الشمس شمس وإن لم يرها الخفاش¹⁶⁴⁷ والعسل عسل وإن لم يجد طعمه الممرور.¹⁶⁴⁸ ثم هذا لا يحتاج إلى البيان بعدما مرّ من الحصر لكنه قصد زيادة الإيضاح فإذا لم يحصل العلم المطلوب لغير المتبحر ممّن له العلم في الجملة فأولى أن لا يحصل للأمّي الذي ليس له ممارسة العلوم أصلاً. ومن أهل الحقائق¹⁶⁴⁹ من كشف الله تعالى عن بصيرته الحجاب فأطلعه على ما وراء الباب¹⁶⁵⁰ من صحّة الحديث وضعفه¹⁶⁵¹ ووضع به بلا اكتساب. وذلك على

¹⁶³³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 231.

¹⁶³⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 561.

¹⁶³⁵ سقط من الأصل، و من (ق).

¹⁶³⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 231.

¹⁶³⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 961.

¹⁶³⁸ هنا في (ر) تحت السطر: مبتدأ وخبره لا ينفي.

¹⁶³⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 231.

¹⁶⁴⁰ سقط من الأصل، ومن (ق).

¹⁶⁴¹ في (ق): و.

¹⁶⁴² انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 231.

¹⁶⁴³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 673.

¹⁶⁴⁴ في (ط)، و(ل): اللاتقة.

¹⁶⁴⁵ ما بين المعقوفين هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.

¹⁶⁴⁶ في (د): المتطلعين، وفي (ع): المتطلين.

¹⁶⁴⁷ في (د): الخفاش.

¹⁶⁴⁸ انظر: روح البيان، 91/3 (تفسير سورة الأنعام، الآية: 111).

¹⁶⁴⁹ في (د)، و(ر): الحقائق.

¹⁶⁵⁰ سقط من (ق).

¹⁶⁵¹ في (ق): وضعيفه.

وجوه: إما بالدخول على المجلس النبوي حالة الانسلاخ والسؤال عنه شفاهاً وذلك لا ينكره أحد من ذوي العلم، فإنهم إذا عملوا بالمنامات الصادقة كالصَّغاني في المشارق¹⁶⁵² فأولى أن يعملوا بالانسلاخات التي تُجرَّد النَّفس عن الحسن والعوائق، وإما بالإلهام الصحيح الذي هو من [أنواع]¹⁶⁵³ الوحي ولا ينكره إلا من لم يجلس على مائدة¹⁶⁵⁴ المذاق، وإما بالفراصة الكاملة التي ينظر صاحبها بنور الله تعالى؛ لأنَّ الحديث الصحيح يلوح عليه من حُسْن النَّسق وكمال البلاغة ما يلوح على غيره ولا يَهْتدي به علماء الرِّسوم لقصور نظرهم عن إدراك الخفايا واحتجاجهم عن وجوه الخبايا، ولكن علماء [٨٦/١ب] الحقائق¹⁶⁵⁵ أمناء الله وأدباؤه ولا يَجرون إلا على الظواهر حذراً عن الاختلال. فلكلِّ مقام مقال، ولكلِّ مقام رجال. (وَاللَّهُ أَعْلَمُ)¹⁶⁵⁶ بمن حصل له ذلك العلم ومن لم يحصل قال تعالى: ﴿تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِنْ مَنْ تَشَاءُ﴾¹⁶⁵⁷ وأيِّ ملك أعظم من العلم فإنَّ العالم سلطان ولو كان فقيراً، والجاهل فقير وإن¹⁶⁵⁸ كان سلطاناً. فالعزة في العلم الباقي وهو علم المؤمن السَّعيد في الآخرة. والدَّلة في انتزاع العلم وهو علم غير المؤمن الشَّقِيَّ في العقبي.

(وَمُحْصَلُ الْأَنْوَاعِ الثَّلَاثَةِ¹⁶⁵⁹ الَّتِي ذَكَرْنَاهَا:) من الأخبار المخوفة بالقرائن المؤدِّية إلى العلم ولو كان دون الضَّروري. "والفرق بين¹⁶⁶⁰ محصَّل الكلام وحاصل الكلام أنَّ الأول إجمال بعد التفصيل، والثاني تفصيل بعد الإجمال"¹⁶⁶¹. والتَّحصيل في اللِّغة: الجمع. وفي العُرف: جمع العلم مطلقاً. والمُحَصِّلون: المريدون لأنَّ يجمعوا العلم والفقه. (أَنَّ الْأَوَّلَ:) أي: النَّوع الأول منها¹⁶⁶². وَقَدَّمَهُ سابقاً ولاحقاً لقوَّته في إفادة العلم النَّظري. (يَخْتَصُّ بِالصَّحِيحَيْنِ) أي: مقصور على ما هو في صحيح البخاري وصحيح مُسلم من الأخبار، وما هو مصحَّح فيهما ليس كما صَحَّح في غيرهما لمزيتهما على كتب أرباب الحديث مطلقاً كما مرَّ.

(وَالثَّانِي: بِمَا لَهُ طُرُقٌ مُتَعَدِّدَةٌ) وهو الحديث المشهور الذي له طرق متباينة، وأسانيد مختلفة سالمة من الضَّعف والعلل.

(وَالثَّلَاثُ: بِمَا رَوَاهُ الْأَيْمَةُ) بعضهم من بعض مُسلسلاً وإتِّمَّ آخره عن الثاني؛ لأنَّ الشَّاهد الواحد دون الشَّاهدين بالاعتبار الظَّاهر وإن كان الواحد قد يفوق الجمع في بعض الأحوال والأزمان. ثمَّ هذا المحصَّل إمَّا هو لتمهيد قوله: (وَيُفَكِّكُنْ) أي: عقلاً ونقلاً¹⁶⁶³ وهذا [٨٧/١أ] الإمكان بمعنى الجواز وهو سلب الوجوب والامتناع. (اجْتِمَاعُ الْأَنْوَاعِ) (الثَّلَاثَةِ)¹⁶⁶⁴ من حيث كونها أنواعاً مُطلقاً، لا من حيث خصوص المادَّة الممثلة سابقاً؛ فإنَّ المُسلسل بالشَّافعي لا

¹⁶⁵² المسنَّى ب مشارق الأنوار النبوية من صحاح الأخبار المصطفوية لأبي الفضائل رضي الدين الحسن بن محمد بن حيدر العدوي العمري الحنفي الصاغاني، المتوفى سنة 650 هـ. جمع فيه من الأحاديث الصحاح. انظر: كشف الظنون لكاتب جلبي، 1688/2؛ معجم المؤلفين معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 279/3.

¹⁶⁵³ سقط من الأصل، ومن (ق).

¹⁶⁵⁴ في (د)، و(ر): المائدة.

¹⁶⁵⁵ في (د)، و(ع): الحقائق.

¹⁶⁵⁶ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 77، ومحمد صبيحي بن حسن حلاق، ص 53.

¹⁶⁵⁷ سورة آل عمران، الآية: 26.

¹⁶⁵⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: ولو.

¹⁶⁵⁹ في (ل): الثَّلَاثَةُ.

¹⁶⁶⁰ سقط من (ق).

¹⁶⁶¹ انظر: الكليات معجم في المصطلحات والفروق اللغوية لأبي البقاء الكفوي، ص 288؛ فروق حقِّي للمؤلف، ص 333.

¹⁶⁶² انظر: شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 231.

¹⁶⁶³ انظر: شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 232.

¹⁶⁶⁴ في (ل): الثَّلَاثَةُ.

وجود له في الخارج إذ لا رواية له في الصحيحين. (في حديث واحد) بأن يكون مذكوراً في الصحيحين، مشهوراً مؤصفاً بما ذكره مُسلسلاً بالأئمة أيّاً كانوا. (فَلَا يَبْعُدُ حِينَئِذٍ) أي: حين اجتماع الأنواع الثلاثة¹⁶⁶⁵. وأصله حين إذ¹⁶⁶⁶ كان كذا فحذف كان مع ساقته وعوض عنه التثنية كما في يَوْمَئِذٍ واتصل إذ بالطرف. (الْقَطْعُ بِصِدْقِهِ) أي: بصدق الخبر لو كان السامع مخالفاً. وفيه إشارة إلى أنّ وجود واحد من الثلاثة¹⁶⁶⁷ يبعد معه القطع لضعفه فيمنع الخصم إفادة القرينة أو القرائن القطع. قال بعضهم¹⁶⁶⁸: "هذا قريب عن الحق"¹⁶⁶⁹ انتهى. أي: فإنّ عدم البعد يستلزم وجود القرب فيكون حصول¹⁶⁷⁰ العلم الضروري [من مثل ذلك الخبر حقاً. وفيه أنّ حصول العلم الضروري]¹⁶⁷¹ من شأن التواتر فإن أراد بالقطع ذلك ممنوع¹⁶⁷². (وَاللَّهُ أَعْلَمُ) حيث يجعل العلم القطعي.

[أقسام الغريب]

(ثُمَّ الْغَرَابَةُ) أي: بعدما علمت¹⁶⁷³ أنّ الغريب هو ما كان بحضّر لواحد إذا اعتبرت المتن أو ما تفرّد بروايته شخص واحد في أيّ موضع وقع التفرّد به من السند. إذا اعتبرت الشرح فاعلم أنّ الغرابة التي دلّ عليها لفظ الغريب فيما سبق. (إِنَّمَا أَنْ يَكُونَ¹⁶⁷⁴ فِي أَصْلِ السَّنَدِ) الأصل أول ما يُبنى عليه ثاب، وهو ههنا إمّا أول حقيقي وهو الطرف الذي من جهة الصحابي كتابي يروي عن الصحابي ثم يرويه عنه غيره، وإمّا أول إضافي وهو الطرف الذي من طرف الشيخ المخرّج كمن يروي عن البخاري أو مسلم [١/٨٧ب]، والصّارف إلى أحدهما هو المقام. والمراد به في هذا الموضع¹⁶⁷⁵ هو الأول كما سيُصريح به؛ لأنّ المطلق مصروف إلى الكامل. (أي: فِي الْمَوْضِعِ الَّذِي يَدُورُ الْإِسْنَادُ عَلَيْهِ) أي: على ذلك الموضع. (وَيَرْجِعُ) إليه. فالأصل بمعنى مدار الشيء ومرجعه كالأساس الذي يدور عليه البناء وكالتفكس الواحدة التي يرجع إليها الأولاد وتحدث منها شيئاً فشيئاً. (وَلَوْ تَعَدَّدَتِ الطَّرُقُ إِلَيْهِ) معطوف على مخدوف على ما اختاره بعض أهل العربية وقد سبق تفصيله. والمعنى لو لم يتعدّد الطّرق والأسانيد إلى ذلك الموضع ولو تعدّدت فإذا كانت الغرابة متحققة مع وجود تعدّد الطّرق فأولى أن تتحقّق¹⁶⁷⁶ مع عدمه، فإنّ الاعتبار بتفرّد المرجع لا بكثرة الطّرق التي تليه. (وَهُوَ) أي: الموضع الموصوف (طَرَفُهُ) الضّمير إلى الإسناد. (الَّذِي فِيهِ الصَّحَابِيُّ) أي: طرفه الذي يرويه عن الصحابي وهو

¹⁶⁶⁵ في (ل): الثلاثة.

¹⁶⁶⁶ في (د): إذا.

¹⁶⁶⁷ في (ل): الثلاثة.

¹⁶⁶⁸ يقصد به الملاء علي القاري.

¹⁶⁶⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 232.

¹⁶⁷⁰ في (ع): حضور.

¹⁶⁷¹ ما بين المعقوفين سقط من (د)، و(ع).

¹⁶⁷² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق): إلّا أنّه في النسخ الأخرى: فممنوع.

¹⁶⁷³ في (ق): علمته.

¹⁶⁷⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، وفي طبعة البواقيت والذّر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 318/1، إلّا أنّه في النسخ الأخرى، وفي طبعات علي حسن عبد

الحميد، ص 78، وشرح شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 233، ونور الدين عتر، ص 55، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 53: تكون.

¹⁶⁷⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: الموضع.

¹⁶⁷⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: يتحقّق.

التابعي¹⁶⁷⁷، لا طرفه الذي يرويه عن إمام من الأئمة وشيخ من شيوخ الحديث. والحاصل أن معنى "كون الغرابة في الطرف الذي فيه الصحابي أن يروي تابعي واحد عن صحابي، ولا يتابعه غيره في روايته عن ذلك الصحابي، سواء تعدد الصحابي في تلك الرواية أو لا"¹⁶⁷⁸. وذلك أنه إن تعدد الصحابي فيها فلا كلام فيه وإن انفرد، فكذا فإن الصحابة رضي الله عنهم غُدول كلهم ليس فيهم ما يُوجب قدحاً في روايتهم، فالواحد منهم أَرَجَح من جَمْع من غيرهم فلا يترتب على أحاديثهم سواء انفردوا أو اجتمعوا إلا القبول بخلاف أحاديث غيرهم فإنها قد [١٨٨/١] تقبل وقد تُردّ حسب شهادة¹⁶⁷⁹ عدالتهم¹⁶⁸⁰ وعدمها، ولما ذكر لم يتكلم المص¹⁶⁸¹ في الصحابي بل فيما دونه. فإن قلت: هذا يخالف ظاهراً ما تقدّم من حدّ الغريب فإنّه الذي¹⁶⁸² تفرد بروايته شخص واحد فكيف يتعدّد الطّرق إليه؟ قلت: إنّ التعدّد لا يُبعد به إذا كان المرجع واحداً، فإنّ الأقلّ يفضي¹⁶⁸³ على الأكثر في هذا الفنّ كما سبق. (أَوْ لَا تَكُونُ¹⁶⁸⁴ كَذَلِكَ) أي: كما ذكر من الغرابة التي تكون في أصل السند. وفيه إشارة إلى أنّ حذف الجملة والاكْتفاء بالنفي من قبيل التّخفيف لدلالة ما قبله عليه، وإلى أنّ إمّا هنا¹⁶⁸⁵ للتّفصيل كما في قوله تعالى ﴿إِمَّا شَاكِراً وَإِمَّا كَفُوراً﴾¹⁶⁸⁶ وأما لو تُركت¹⁶⁸⁷ لجاز فإنّ النّحاة قالوا: إمّا قبل المعطوف عليه لازمة مع إمّا نحو: جاءني إمّا زيد وإمّا عمرو جائزة مع أو نحو: جاءني إمّا زيد أو عمرو، ولو¹⁶⁸⁸ قال: جاءني زيد أو عمرو لجاز. ومنه يعلم أنّ أو مُعادلة لإمّا في التّرديد. (بأنّ يَكُون التّفرد في أَثْنائِهِ) أي: في خلال الإسناد لا في طرفه الذي فيه الصحابي. والباء بمنزلة حرف التّفسير وأثناء الكلام بالفتح خِلاله¹⁶⁸⁹، فإنّ الثّي¹⁶⁹⁰ بالفتح جعل الشّيء ذا طاقَيْن "فأثناء الشّيء قُوَاه وطاقاته"¹⁶⁹¹، اعتبر في نحو الكلام والسند. معنى التكرير الموجود فيه كطافات الحُبْل فقيل: أَثْنَاؤُهُ فالأثناء بمعنى الوُسْط بالسكون وبَيّن فيستعمل في المكان المُبْهَم الحقيقيّ أو¹⁶⁹² الاعتباريّ كما ذهب إليه بعض العلماء. (كَأَنَّ يَرْوِيَهُ) أي: الحديث. فإنّ المقصود¹⁶⁹³ [أي]¹⁶⁹⁴: [من السند المذكور]¹⁶⁹⁵ سند الحديث. والكاف بمعنى المثل، "وفرق بينه وبين النّحو فإنّ النّحو لا تقتضي¹⁶⁹⁶ المُساواة¹⁶⁹⁷

¹⁶⁷⁷ ذكره ابن قطلوبغا عن شيخه الحافظ ابن حجر في القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 46، وذكره عن ابن قطلوبغا الملاً علي القاري في شرح شرح نخبه الفكر، ص 233، والمناوي في البواقيت والدّرر، 318/1.

¹⁶⁷⁸ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملاً علي القاري، ص 233.

¹⁶⁷⁹ في (د): شهادت.

¹⁶⁸⁰ في (ع): عدالتها.

¹⁶⁸¹ في (ل): المصتف.

¹⁶⁸² سقط من (ق).

¹⁶⁸³ في (ع): يقتضي.

¹⁶⁸⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملاً علي القاري، ص 235، إلا أنه في الطبقات الأخرى للزّهرة: تكون.

¹⁶⁸⁵ في (ق): ههنا.

¹⁶⁸⁶ سورة الإنسان، الآية: 3.

¹⁶⁸⁷ في (ق): تُرك.

¹⁶⁸⁸ في (د): لو.

¹⁶⁸⁹ في (د): خلافه.

¹⁶⁹⁰ في (ع): الشّيء.

¹⁶⁹¹ انظر: القاموس المحيط، ص 1636.

¹⁶⁹² في (د): و.

¹⁶⁹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، و(ل)، إلا أنه في النسخ الأخرى: المقص.

¹⁶⁹⁴ هو هكذا موجود هنا في (د)، و(ر).

¹⁶⁹⁵ ما بين المعقوفين سقط من (ع)، و(ط)، و(ل).

[١/٨٨ب] من كل وجه بخلاف المثل¹⁶⁹⁸. (عَنِ الصَّحَابِيِّ أَكْثَرٍ مِنْ وَاحِدٍ) أي: من شخص واحد. (ثُمَّ يَتَفَرَّدُ بِرَوَايَتِهِ) أي: الحديث. (عَنْ وَاحِدٍ) متعلق بالرواية. (مِنْهُمْ) أي: من الأكثر، فإنه في معنى الجمع كأنه قال: كأن يزويه عن الصحابي جماعة. وإنما اختار لفظ الأكثر من واحد؛ لأن الكلام في التوحد والتفرد فله مناسبة تامة بالمقام. (شَخْصٌ وَاحِدٌ) فاعل "يتفرد". وشخص الشيء سواده وقد مر. والحاصل أن الأقل في أثنايه يقتضي¹⁶⁹⁹ على الأكثر في أصله ومُنشأه فيكون الخبر غريباً فرداً¹⁷⁰⁰ لا مشهوراً ونحوه.

[الفرد المطلق]

(فَالأَوَّلُ): وهو الذي يكون الغرابة في أصل السند. (الفَرْدُ الْمُطْلَقُ) لكونه مطلقاً عن قيد استمرار التفرد إلى آخر الإسناد وعدمه كما نُقِلَ عن المص¹⁷⁰¹ أنه قال: "إن روى عن الصحابي تابعي واحد فهو الفرد المطلق سواء استمر التفرد أو لا بأن روى¹⁷⁰² عنه جماعة، وإن روى عن الصحابي أكثر من واحد ثم تفرد عن أحدهم واحد فهو الفرد النسبي ويسمى مشهوراً فالمدار على أصله¹⁷⁰³ انتهى. "ومنه يُستفاد أن قوله فيما تقدّم أو مع حصر عدد بما فوق الاثنين ليس بالزم في الصحابي"¹⁷⁰⁴، بل ذلك بالنسبة إلى الناقل عنه. (كَحَدِيثِ النَّهْيِ) هو في اللغة "الزجر عن الشيء ومنه سمي العقل نُهيّة بالضم كما قال تعالى: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النَّهْيِ﴾"¹⁷⁰⁵؛ لأنه ينهى عن القبائح¹⁷⁰⁶ وفي الاصطلاح: قول القائل لمن دونه: "لا تفعل". (عَنْ بَيْعِ الْوَلَاءِ) هو بفتح الواو بمعنى الوُلي والقرب. وهو "أن يحصل شيئان فصاعداً حصولاً ليس بينهما ما ليس بينهما"¹⁷⁰⁸. جعل اسماً لميراث يستحقّه المرء بسبب عتق شخص أو بسبب عقد الموالاة [١٨٩/١]، فإنّ من العتق والموالاة يحصل قرابة حكميّة. (وَعَنْ هَيْبَتِهِ) أي: هبة الولاء. "والهبة في اللغة: التبرع، وفي الشرع: تملك العين بلا عوض"¹⁷⁰⁹. وذلك [الحديث]¹⁷¹⁰ ما ورد مرفوعاً من قوله عليه الصلوة¹⁷¹¹ والسلم¹⁷¹²: "الولاء لحمة كلحمة النسب لا يُباع ولا يُوهب ولا يُورث"¹⁷¹³. واللحمة بالضم ما يُنسج به عريضاً من

¹⁶⁹⁶ في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل): لا يقتضي.

¹⁶⁹⁷ في (ع): المساوات.

¹⁶⁹⁸ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 273.

¹⁶⁹⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: يقضي.

¹⁷⁰⁰ في (ق): فرداً غريباً.

¹⁷⁰¹ في (ل): المصنّف. نقله عنه تلميذه قاسم بن قطلوبغا الحنفي.

¹⁷⁰² سقط من (د).

¹⁷⁰³ القول المبتكر على شرح نخبة الفكر، ص 47. نقل كلام ابن قطلوبغا أيضاً الإمام المناوي في البواقيت والذّرر، 319/1.

¹⁷⁰⁴ القول المبتكر على شرح نخبة الفكر، ص 47. نقل كلام ابن قطلوبغا أيضاً الإمام المناوي في البواقيت والذّرر، 319/1.

¹⁷⁰⁵ سورة طه، الآية: 54.

¹⁷⁰⁶ في (د)، و(ر): القبائح.

¹⁷⁰⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 826-827.

¹⁷⁰⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 885.

¹⁷⁰⁹ انظر: كتاب التعريفات، ص 340.

¹⁷¹⁰ سقط من (د)، و(ق).

¹⁷¹¹ في (ل): الصلاة.

¹⁷¹² في (د)، و(ل): والسلام، وفي (ع): عليه السلام.

العَزَل¹⁷¹⁴، بالفارسيّة: "بُوده"¹⁷¹⁵، خلاف السِّداد وهو ما يُمدّ من العَزَل، بالفارسيّة: "تاز"¹⁷¹⁶ استعيرت للوصلة والاختلاط. والمعنى أنّ الولاء وُصلة واختلاط كوصلة النّسب واختلاطه فيكون سبباً لاستحقاق الإرث مثله، وذلك أي¹⁷¹⁷: النّسب كما أنّه نسبة تحصّلت¹⁷¹⁸ من تسبّب الأب لإحياء الولد فكذلك الولاء نسبة تحصّلت¹⁷¹⁹ من تسبّب العتق لإحياء المعتق. وهذا لأنّ الرّق موتٌ حكميّ ينافي¹⁷²⁰ المالكية التي بها فضل الإنسان على سائر الحيوانات ويصير به الشّخص عاجزاً عن التصرفات مُلحقاً بالجمادات. فمن أعتق غلاماً فولّاه له وهو الإرث بعد مَوْت الغلام فهذا الولاء لا يباع¹⁷²¹ من غيره¹⁷²² بأخذ ثمن منه بدله وإعطاء الولاء له كإعطاء المثلث للمُشتري ولذا لا يُوهب له ليُورثه بعد موته. والحاصل أنّ صاحب الولاء لا يتصرف فيه بنحو بيعٍ وهبة وإلاّ لكان للمُشتري والمتهب أن يتصرف في المعتق بأن يكون وليّاً له يرثه بعد موته مع عدم النسبة بينهما بوجه شرعيّ وهو العتق. فظهر أنّ الميراث إمّا من نسب أو من سبب شرعيّ لا غير. (تفرد به) أي: بحديث التّهي في إسناده. (عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دِينَارٍ) تابعي جليل. هو أبو عبد الرحمن القرشيّ [٨٩/١ب] العدويّ المدينيّ مولى عبد الله بن عمر بن الخطّاب رضي الله عنهم. تُوفيّ سنة سَبْعٍ وَعِشْرِينَ وَمِائَةً¹⁷²³. قال الجوهريّ¹⁷²⁴: "الدّينار أصله الدّنار بالتشديد فأُبدل من أحد¹⁷²⁵ حَزَقٍ تَضَعِيفُهُ ياء لثلاً يلتبس بالمصادر التي تجيء على فعَال كقوله تعالى ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا﴾"¹⁷²⁶ انتهى. "ونظيره السينات في قول عمر بن عبد العزيز لكتابه في البسْملة: "طَوَّلَ الباء وأظهر السينات ودَوَّرَ الميم"¹⁷²⁷، فإنّ أصله السّنّات فإنّه ليس في بسم الله سينات بل سنّات"¹⁷²⁸. ودلّ

¹⁷¹³ الحاكم، المستدرک، 341/4؛ البيهقي، السنن الكبرى، 292/10-293. أصل الحديث في الصحيحين بلفظ: "تَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ بَيْعِ الْوَلَاءِ، وَعَنْ هَبِهِ". انظر: البخاري، "الفرائض"، 21، (رقم الحديث: 6756)؛ مسلم، "العتق"، 16، (رقم الحديث: 1596). الحديث صححه الحاكم، ووافقه عليه الذهبي كما في المستدرک، 380-379/4 (رقم 7990، 7991). وصححه أيضاً الألباني في إرواء الغليل، 114-109/6، 134 (رقم 1668، 1695)، وصحيح الجامع الصغير، 1201/2 (رقم 7157)، والتعليقات الحسان على صحيح ابن حبان وتمييز سقيمه من صحيحه، 280/7 (رقم 4929).

¹⁷¹⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 738.

¹⁷¹⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلاّ أنّه في النسخ الأخرى: بُود. لم أحده في تاج المصادر للبيهقي.

¹⁷¹⁶ لم أحده في تاج المصادر للبيهقي.

¹⁷¹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلاّ أنّه في النسخ الأخرى: أنّ.

¹⁷¹⁸ في (ق): تحصّلت.

¹⁷¹⁹ في (ق): تحصّلت.

¹⁷²⁰ في (د): في.

¹⁷²¹ في (د): لا يباع.

¹⁷²² في (د): غير.

¹⁷²³ هو: الإمام، المُحدّث، الحجة، أبو عبد الرحمن عبد الله بن دينار العدويّ الغمريّ المدينيّ، مولى عبد الله بن عمر بن الخطاب، المتوفى سنة 127 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 250/1 (رقم 2944)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 126-125/1 (رقم 111)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 253/5-255 (رقم 117)؛ ميزان الاعتدال للذهبي، أيضاً، 417/2 (رقم 4297)؛ تهذيب الكمال للمزي، 474-471/14 (رقم 3251)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 180/5-181 (رقم 3410)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 173/1.

¹⁷²⁴ هو: إمام اللّغة، أبو نصير إسماعيل بن حماد التّركي الجوهريّ الفازليّ، صاحب كتاب الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، المتوفى سنة 393 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 80-82/17 (رقم 46)؛ لسان الميزان لابن حجر، 400-401/11 (رقم 1262)؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 446/1-448 (رقم 913)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 142/3-143.

¹⁷²⁵ في (د): واحد.

¹⁷²⁶ سورة النبأ، الآية: 28. انظر: الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية للجوهري، 659/2 (مادة: دنر). انظر أيضاً: مفردات ألفاظ القرآن، ص 318؛ القاموس المحيط، ص 503. ذكره المؤلّف أيضاً في فروق حقّي للمؤلّف، ص 143، 215.

¹⁷²⁷ هذا الكلام ذكره عن عمر بن عبد العزيز: الرّمحشري في الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، 5/1؛ والنسفي في مدارك التنزيل وحقائق التأويل، 4/1؛ والمؤلّف في روح البيان، 310/10؛ ومحمود الألوسي في روح المعاني، 94/1. ذكره المؤلّف أيضاً ناقلاً عن الكشف في فروق حقّي، ص 214.

[عليه]¹⁷²⁹ على كَوْن أصله الدَّيْنَار مجيء جمعه على دنائير وهو مُعَرَّب على ما في القاموس¹⁷³⁰ وغيره. وقد أخطأ الحلبي¹⁷³¹ حيث قال: "كان في الأصل عَرَبِيًّا ثم شاع استعماله في الفارسيّة"¹⁷³². ويدلّ على خطاءه¹⁷³³ أيضاً ما قال الجواليقي في المعربات: "الدينار فارسيّ معرّب. وأصله دِنَار. وهو وإن كان مُعَرَّباً فليس يَعْرِفُ العربُ له اسماً غير الدِّينار فقد صار كالعربيّ. ولذلك ذكره الله تعالى في كتابه"¹⁷³⁴؛ لأنّه خاطبهم بما عَرَفُوهُ. واشتقُّوا منه فعلاً فقالوا: رجلٌ مُدَنَّرٌ: كثير الدَّنَائير. وبِرَزَوْنٌ¹⁷³⁵ مُدَنَّرٌ. أشهبُ مستدير النَّقش ببياض وسواد"¹⁷³⁶ انتهى كلامه. وقيل: "أصله بالفارسيّة دِينَ آز أي: الشريعة جاءت به" على ما في مفردات الرَّاعِب¹⁷³⁷. ثمّ الدِّينار يُستعمل في الفارسيّة فيما كان مضروباً من الذهب والفضّة وفي العربيّة فيما كان مَسْكُوكاً من الذهب فقط. وقد استعمله العرب علماً للإنسان كالحجر للرجل والفضّة للجارية. (عَنِ ابْنِ عُثْمَرَ) أي: حال كونه ناقلاً وروياً عن عبد الله بن عمر رضي الله عنه¹⁷³⁸. وهو [٩٠/١] من العبادة الأربعة، وأحد الستّة المشهورين بالرواية، شهد له النبيّ صلى الله عليه وسلّم بالصّلاح. وُلِدَ قبل الوحي لسنة¹⁷³⁹، ومات بمكّة سنة ثلث¹⁷⁴⁰ وسبّعين في إمام¹⁷⁴¹ عَبْدَ الْمَلِكِ مِنَ الْأُمَوِيَّةِ¹⁷⁴². (وَقَدْ يَتَفَرَّدُ بِهِ) أي: بالحديث (رَأَوِ) وناقل آخر. (عَنْ ذَلِكَ الْمُتَفَرَّدِ)¹⁷⁴³ يعني يكون الثاني المتأخّر منفرداً كالأوّل المتقدّم فيكون الرواية غريبةً في طبقتين. (كَحَدِيثِ شُعْبِ الْإِيمَانِ) وهو قوله عليه الصّلوّة¹⁷⁴⁴ والسّلام¹⁷⁴⁵

¹⁷²⁸ ذكره المؤلّف ناقلاً عن ابن الكمال في فروق حقّي، ص 214-215. انظر: حاشية ابن الكمال على حاشية السيد على أوائل الكشاف، إستانبول، مكتبة سليمانيّة، قسم: شورلوي علي باشا، رقم: 002-00074، ورقة: 381 أ.
¹⁷²⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.
¹⁷³⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 503.
¹⁷³¹ هو: لطف الله بن يوسف الحلبي الرومي الحنفي، المتوفّى في نهاية القرن الخامس عشر ميلادياً. عالم فاضل. من آثاره: بحر الغرائب في لغة الفرس، وكتاب في الفرائض. انظر: معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 156/8-157.
¹⁷³² كتاب بحر الغرائب في لغة الفرس ما زال مخطوطاً، انظر: إستانبول: مكتبة سليمانيّة، قسم أسعد أفندي، تحت رقم: 3281. ولم يمكن لي الحصول عليه.
¹⁷³³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: خطائه.
¹⁷³⁴ انظر: سورة آل عمران، الآية: 75.
¹⁷³⁵ في المعرّب للجواليقي: وبِرَزَوْنٌ.
¹⁷³⁶ المعرّب من الكلام الأعجمي على حروف المعجم للجواليقي، ص 239 (رقم 290).
¹⁷³⁷ ص 318.
¹⁷³⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: عنهما. وهو في (ع): رضي الله تعالى عنه.
¹⁷³⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: بسنة.
¹⁷⁴⁰ في (ل): ثلاث.
¹⁷⁴¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: أيام. وهذا هو الصحيح لموافقة معنى الجملة.
¹⁷⁴² هو: أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ بْنِ نُفَيْلٍ الْفَرَسِيُّ الْعَدَوِيُّ الْمَكِّيُّ الْمَدَنِيُّ، الْإِمَامُ، الْهَدُوَّةُ، شَيْخُ الْإِسْلَام. أَسْلَمَ وَهُوَ صَغِيرٌ، ثُمَّ هَاجَرَ مَعَ أَبِيهِ ثُمَّ يَحْتَلِمُ، وَاسْتَصْعَبَ يَوْمَ الْأُحُدِ، فَأَوَّلُ غَزَوَاتِهِ الْخَنْدَقُ، وَهُوَ بِمَنْ بَايَعَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ، وَتُوُفِّيَ بِمَكَّةَ سَنَةَ 73 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 171/1-173 (رقم 13)؛ الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 80/3-83 (رقم 1630)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 264-261/1 (رقم 321)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 40-37/1 (رقم 17)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 239-203/3 (رقم 45)؛ تهذيب الكمال للمزي، 341-332/15 (رقم 3441)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 161-155/4 (رقم 4852)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 293-291/5 (رقم 3604)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 81/1.
¹⁷⁴³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلّا أنّه في طبعتي اليواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 320/1، ونور الدين عتر، ص 56: المنفرد
¹⁷⁴⁴ في (ل): الصلاة.
¹⁷⁴⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ل)، إلّا أنّه (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: والسلم.

"الإيمان بضعٌ وسبعون شعبَةً أفضلها قول لا إله إلا الله، وأَذاها إمَاطة الأذى عن الطريق، والحياء شعبَةٌ من الإيمان"¹⁷⁴⁶ كما في تفسير البغوي¹⁷⁴⁷. قال النَّسفي في التيسير¹⁷⁴⁸: "وأقصى ما يتناولُه لفظ هذا الحديث سبعة وسبعون"¹⁷⁴⁹ انتهى. "وذلك أنَّ البضع بكسر الباء إمَّا ما بين الثلث¹⁷⁵⁰ والعشر فيكون العدد ستَّةً، وإمَّا من الثلث¹⁷⁵¹ إلى التسع على أن يكون الغاية داخلَةً فيما قبلها فيكون سبعة كما قال أهل الضبط والأصول: "الأمة" من الأربعين إلى المائة، و"الرهط" من السبعة إلى الأربعين، و"النفر" من الثلاثة¹⁷⁵² إلى التسعة، وكذا "الْبضع"¹⁷⁵³. ولمَّا كان البضع بالفتح بمعنى القطع جعل "الْبضع بالكسر المقطع عن العشرة"¹⁷⁵⁴. والشَّعبُ كصُرِد جمع شُعبَة وهي بالضم ما بين القَرْنَيْن والعُصْنَيْن وطرف العُصْن والطائفة من الشيء أريد بها ههنا القطعة يعني الخصلة. وفيه تشبيه الإيمان بالشجرة التي لها أغصان كثيرة عالية فكما لا يكون الشجرة شجرة إلا بأغصانها فكذا لا يكون الإيمان إيماناً إلا بفروعه وخصائله. وفيه علم كثير لمن تأمل ولمَّا كانت الأعمال الصالحة من جملة [٩٠/ب] الدلائل على الإيمان أطلق اسم الإيمان عليها مجازاً، وإمَاطة الأذى عن الطريق إزالة ما يؤذي¹⁷⁵⁵ من نحو شوك وشجر وحجر وطين عن طريق المسلمين. وأفرد¹⁷⁵⁶ الحياء بالذكر؛ لأنَّه كالِداعي إلى سائر الشَّعب؛ لأنَّ أهل الحياء يخاف فضيحة الدُّنيا والآخرة فينزجر¹⁷⁵⁷ عن المعاصي، والغرض في الحياء هو أن تستحي من الله تعالى أن يراك حيث نْهاك أو يفقدك حيث أمرك فإذا غَسَلَتْ وَجْهَكَ فطالِع هذا المعنى والسنة فيه. الحياء من الله تعالى أن تكشف عورتك في خلوتك أو تنظر إلى عورة امرأتك وإن كان قد أُبْيح لك ذلك، ولكن استعمال الحياء فيه أفضل وأوَّل. (تفرد به) أي: بحديث شعب الإيمان. (أَبُو صَالِح) اسمه ذكوان السَّمَّان الرَّيَّات المدني. كان يجلب السَّمَّان أو الرَّيَّات إلى الكوفة مولى جُويرية العُطْفائي¹⁷⁵⁸. قال أحمد بن حنبل: "هو ثقة من أجل النَّاس وأوثقهم"¹⁷⁵⁹.

¹⁷⁴⁶ مسلم، "الإيمان"، 58، (رقم الحديث: 35)؛ أبو داود، "السنة"، 14، (رقم الحديث: 4676)؛ الترمذي، "الإيمان"، 6، (رقم الحديث: 2614)؛ النسائي، "الإيمان"، 16، (رقم الحديث: 5008)؛ أحمد، المسند، 414/2، 445. انظر لطرق الحديث وتخرجه التفصيلي: فتح الباري لابن حجر، 67/1؛ سلسلة الأحاديث الصحيحة، 372-370/4 (رقم 1769).

¹⁷⁴⁷ المسمَّى ب معالم التنزيل في تفسير القرآن (تفسير البغوي)، 19/1 لأبي محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء البغوي الشافعي، المتوفى سنة 510 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1257/4-1259 (رقم 1062)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 439/19-443 (رقم 258)؛ طبقات المفسرين العشرين للسيوطي، ص 49-50؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 48/4-49.

¹⁷⁴⁸ المسمَّى بالتيسير في التفسير لأبي حفص نجم الدين عمر بن محمد بن أحمد النسفي السمرقندي، المتوفى سنة 537 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 126/20-127 (رقم 76)؛ لسان الميزان لابن حجر، 327/4 (رقم 1026)؛ طبقات المفسرين العشرين للسيوطي، ص 88؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 115/4.

¹⁷⁴⁹ الكتاب ما زال مخطوطاً، انظر: إستانبول: مكتبة سليمان، قسم طرخان والده سلطان، المجلد الأول، تحت رقم: 115. ولم يمكن لي الحصول عليه.

¹⁷⁵⁰ في (ل): الثلاث.

¹⁷⁵¹ في (ل): الثلاث.

¹⁷⁵² في (ل): الثلاثة.

¹⁷⁵³ انظر: فروق حقِّي للمؤلف، ص 50.

¹⁷⁵⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 129.

¹⁷⁵⁵ في (ر)، و(ل): يؤذي.

¹⁷⁵⁶ في (ر): وإفرد.

¹⁷⁵⁷ في (ر): فينزجوا.

¹⁷⁵⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: العُطْفائي.

¹⁷⁵⁹ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 525/2؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 36/5؛ تهذيب الكمال للمزي، 515/8؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 196/3.

توفي بالمدينة سنة إحدى ومائة¹⁷⁶⁰ فيكون تابعياً لمساعدة التاريخ ولروايته¹⁷⁶¹. (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ) وقد سبق ترجمته. وكان وفاته سنة¹⁷⁶² سبع¹⁷⁶³ وخمسين¹⁷⁶⁴ ذُفْن بالبقيع. قال الشافعي: "أبو هريرة أحفظ من¹⁷⁶⁵ روى الحديث في دهره"¹⁷⁶⁶. (وتفرد)¹⁷⁶⁷ بِهِ (عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ)¹⁷⁶⁸ المترجم قبل هذا. وهو فاعل تفرد يعني رواه أبو صالح عن أبي هريرة مُتَفَرِّداً ليس معه¹⁷⁶⁹ شريك في الرواية عنه، ثم رواه عبد الله بن دينار عن أبي صالح كذلك.

(وَقَدْ يَسْتَمِرُّ التَّفَرُّدُ فِي جَمِيعِ رَوَاتِهِ) أي: يدوم إلى آخر الإسناد ويمضي على حدّ سواء من غير انقطاع في خلاله [١٩١/١]. والاستمرار بالفارسية: "روان شُدن"¹⁷⁷⁰. فقد يُستعمل في جريانٍ مطلق من غير أن يُعتبر فيه مبدأ معينٍ ومنتهى محدود كالأزليّ الأبدى. وقد يستعمل فيما له ابتداء¹⁷⁷¹ وليس¹⁷⁷² له¹⁷⁷³ انتهاء. (أَوْ أَكْثَرِهِمْ) فيكون مُنْقَطِعاً في أثناء الإسناد فيصير الإسناد إما في صورة العزيز، [وإما في صورة]¹⁷⁷⁴ المشهور ولكن لا اعتبار بذلك؛ لأنّ الأقلّ في بعض الطبقات يقضي على الأكثر وأو للتبويب. (وَفِي مُسْنَدِ الْبَزَّازِ) من البزر بفتح الموحدة وتقديم الزاي على المهملة. وهو "حبّ كل شيء يُبْزَر للنبات، والمراد بالبزّار هنا يَبْزاع¹⁷⁷⁵ بَزْر الكَثَانِ أي: زَيْتُهُ¹⁷⁷⁶ بلغة البغاددة؛ لأنّ المقصود منه دُفْنُهُ وإليه تُسبب أبو بكر أحمد بن عمرو صاحب المُسْنَد"¹⁷⁷⁷. مات البزّار سنة اثنتين وتسعين ومائتين¹⁷⁷⁸. والمُسْنَد من الحديث خلاف المرسل، وهو الذي اتصل إسناده إلى رسول الله صلى الله عليه وسلّم¹⁷⁷⁹ مثل

¹⁷⁶⁰ هو: الفُتُوّة، الحافظ، الحجة، أبو صالح السَّمَانُ دُكُوَانُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ مَوْلَى أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ جُوَيْرِيَةَ الْعُطْفَائِيَّةِ، المتوفى سنة 101 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 524/2-525 (رقم 806)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 90-89/1 (رقم 78)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 36/5-37 (رقم 10)؛ تهذيب الكمال للمزي، 517-513/8 (رقم 1814)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 196-195/3 (رقم 1920).

¹⁷⁶¹ في (ق): ولرواية.

¹⁷⁶² سقط من (ق).

¹⁷⁶³ في (ق): خمس.

¹⁷⁶⁴ في (ق): وسبعين. هنا في (ع) فوق الكلمة: وفيما سبق ذكر المؤلف أنه رضي الله عنه توفي سنة ثمان وخمسين، وهو الصحيح كما بيّناه فيما مضى.

¹⁷⁶⁵ سقط من (ع).

¹⁷⁶⁶ انظر: تاريخ مدينة دمشق لابن عسّاك، 341/67؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 546/2؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 36/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 599/2؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 72/1.

¹⁷⁶⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل)، وفي جميع النسخ المطبوعة للنزّهة: وتفرّد به.

¹⁷⁶⁸ في جميع النسخ المطبوعة للنزّهة: وتفرّد به عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دِينَارٍ عَنْ أَبِي صَالِحٍ.

¹⁷⁶⁹ سقط من (د).

¹⁷⁷⁰ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 758/2.

¹⁷⁷¹ في (ق): ابتداءه.

¹⁷⁷² سقط من (ر).

¹⁷⁷³ سقط من (ر)، و(ع).

¹⁷⁷⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

¹⁷⁷⁵ في (ق)، و(ع): يباع.

¹⁷⁷⁶ في (ق): زينة.

¹⁷⁷⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 445-446.

¹⁷⁷⁸ هو: الشَّيْخُ، الإمام، الحافظ الكبير، أَبُو بَكْرٍ أَحْمَدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ عَبْدِ الْخَالِقِ الْبَصْرِيُّ، البَزْزَارُ، صَاحِبُ الْمُسْنَدِ الْكَبِيرِ، المتوفى سنة 292 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 334/4-335 (رقم 2157)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 654-653/2 (رقم 675)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 554-557 (رقم 281)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 125-124/1 (رقم 505)؛ لسان الميزان لابن حجر، 239-237/1 (رقم 750)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 209/2.

¹⁷⁷⁹ في (ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم.

ما روى مالك عن نافع عن ابن عمر عن رسول الله عليه الصلوة والسلام¹⁷⁸⁰. وقد يكون متصلاً بصورة منقطعة حقيقة كما إذا قيل: روى مالك عن الزهري عن ابن عباس عن رسول الله صلى الله عليه وسلم¹⁷⁸¹؛ لأن الزهري لم يسمع من ابن عباس فيكون منقطعة وسيأتي بيان المسند مفصلاً. واحتراز بمسند البزار عن مسند غيره، فإن المسانيد كثيرة كمسند أحمد بن حنبل، ومسند الدارمي، ومسند أبي داود الطيالسي، ومسند أبي يعلى¹⁷⁸² [المؤصلي]¹⁷⁸³، ومسند إسحق بن راهويته، وأشباهها. قال بعض أئمة الحديث: كتب المسانيد غير ملتحقة¹⁷⁸⁴ بالكتب الخمسة التي هي الصحيحان، وسنن أبي داود، وسنن [٩١/١ب] النسائي، وجامع الترمذي¹⁷⁸⁵، وما جرى مجراها في الاحتجاج بها والرجوع إلى ما يورد فيها¹⁷⁸⁶ مطلقاً، فإن عادتهم فيها أن يخرجوا في مسند كل صحابي ما رَوَوْهُ من حديثه¹⁷⁸⁷ غير متقيدين بأن يكون حديثاً محتجاً فهذا تأخرت مرتبتها وإن خلت¹⁷⁸⁸ لجلالة مؤلفيها عن مرتبة الكتب الخمسة وما التحق بها من الكتب المصنفة على الأبواب. (والمعجم الأوسط) احتراز به عن المعجم الأكبر والمعجم الأصغر لا الكبير والصغير وإلا لكان الظاهر الوسيط كالبيسط والوسيط¹⁷⁸⁹ والوجيز في التفسير [لكن اشتهر كتبه بالمعجم الكبير والأوسط والصغير]¹⁷⁹⁰. والمعجم [ما رُتب على حروف التهجي]¹⁷⁹¹. و[و] بمعنى المُعَرَّب بالحركات الثلاث¹⁷⁹³ والمُعَلَّم بالتقاط والهمزات والمدات والتشديدات، فإن بها يُزال العجمة والاشتباه¹⁷⁹⁴. فالهمزة في أعجم للسلب وذلك أنهم كانوا في الأوائل يُجردون المصاحف والكتب عن النقط¹⁷⁹⁵ والتشكيل¹⁷⁹⁶ لاستغنائهم عن مثل ذلك ولحمل المتعلم على قوة الضبط والحفظ إلى أن وقع اللحن في الكلمات فجعلوا الإعراب عليها فكانت علامة الفتحة نقطة فوق الحرف وعلامة الضمة نقطة في نفس الحرف وعلامة الكسرة نقطة تحت الحرف وعلامة الغنة نقطتين، ثم نقل الخليل بن أحمد الفراهيدي¹⁷⁹⁷ الإعراب من صورة

¹⁷⁸⁰ في (ق): عليه الصلوة والسلام، وفي (د)، و(ع): صلى الله عليه وسلم، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

¹⁷⁸¹ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

¹⁷⁸² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: يغلاً.

¹⁷⁸³ هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق).

¹⁷⁸⁴ في (د): ملحقه.

¹⁷⁸⁵ هو هكذا هنا في (ل)، إلا أنه في النسخ الأخرى: الترمذي.

¹⁷⁸⁶ في (ق): وفيها.

¹⁷⁸⁷ في (ق): حديث.

¹⁷⁸⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلا أنه في النسخ الأخرى: جلت.

¹⁷⁸⁹ سقط من (د).

¹⁷⁹⁰ ما بين المعقوفين سقط من (د).

¹⁷⁹¹ قال الكتاني في الرسالة المستطرفة، ص 135: "المعجم: جمع معجم، وهو في اصطلاحهم: ما تذكر فيه الأحاديث على ترتيب الصحابة أو الشيوخ أو البلدان أو غير ذلك، والغالب أن يكونوا مرتبين على حروف الهجاء".

¹⁷⁹² ما بين المعقوفين سقط من (د).

¹⁷⁹³ في (ل): الثلاث.

¹⁷⁹⁴ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 215.

¹⁷⁹⁵ في (ر): النقط.

¹⁷⁹⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: الشكل.

¹⁷⁹⁷ هو: الإنعام، صاحب الغريفة، أخذ الأغلام، أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد بن عمرو بن نعيم الفراهيدي البصري. هو أول من سمي في الإسلام بأحمد وأصله من

الأزد من فراهيد. ولد ببصرة. وكان غاية في استخراج ما سئل النحو وتصحیح القياس. وهو أول من استخراج العروض، وحسن به أشعار العرب. وكان من الزهاد في

الدنيا المنقطعين إلى العلم. وكان شاعراً مقلداً. وتوفي الخليل بالبصرة سنة 175 هـ. وعمره أربع وسبعون سنة. وله من الكتب المصنفة: كتاب العين، كتاب النغم،

كتاب العروض، كتاب الشواهد، كتاب النقط والشكل، كتاب الإيقاع. انظر لترجمته: معجم الأدباء (إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب) لياقوت الحموي،

1260/3-1271 (رقم 465)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 178/1-179 (رقم 149)؛ تهذيب الكمال للمزي، 326/8-333 (رقم 1725)؛ سير

النقط¹⁷⁹⁸ [عا]¹⁷⁹⁹ إلى ما عليه الآن. وكلّ ذلك لصيانة الخطّ عن التّصحيف، فإنّ بتقييد المُشكِـل وإعجـامه يَحْـصـل الأَمـن من اللّـبـس وبتقييد الواضح وإيضاحه يحصل قوّته. ولذا "قال أهل الحديث: وعلى كاتب الحديث صَرَفَ الهمة إلى ضَبْطه وتحقيقه شكلاً ونقطاً وإعراباً"¹⁸⁰⁰ [١٩٢/١] بحيث يؤمن اللبس معه سواء كان المشكّل والمضبوط مُشكِـلاً ومُلتبِـساً أم لا ينتفع¹⁸⁰¹ المبتدي وغيره¹⁸⁰². ثمّ لَمَّا غلب الجهل وفَسَدَت الخطوط ووقع التّسخ في أيدي من لا معرفة له بالألفاظ والمعاني زادوا في الضّبط فمثّلوا الكلمات المُبْهَـمَة التي من شأنها التّحريف والتّصحيف بالأمثلة كصاحب القاموس¹⁸⁰³ ونحوه، وكتبوا أيضاً قولهم بالمعجمة والمهملة. ومنه يُسْتَفاد أنّ أَحْسَن الخطّ أَثْبَتُهُ وأصحّ ما يُطالَع من الكتاب أَسْلَـكُهُ. (للطَّبْراني)¹⁸⁰⁴ "نسبة إلى طَبْرِيّ، محرّكة: وهي قَصَبَة الأُرْدُنّ. ومنها الحافظ أبو القاسم سليمان بن أحمد"¹⁸⁰⁵ مات سنة ستين وثلاثمائة¹⁸⁰⁶. "وأما الطَّبْرِيّ فَنِسْبَة إلى الطَّبْرِيّة¹⁸⁰⁷ قرية بواسط"¹⁸⁰⁸. فَظْهَر الفرق بين الطَّبْرانيّ والطَّبْرِيّ كما قال ابن خَلِّكان: "قالوا في النسبة إلى طبرستان: طَبْرِيّ، وإلى طبريّة الشّام: طبرانيّ"¹⁸⁰⁹. "وطبرستان: [إقليم]¹⁸¹⁰ متّسع ببلاد الفحم¹⁸¹¹ كاور¹⁸¹² خراسان¹⁸¹³ 1814". "وأُمْلُ بالمدّ وضَمّ الميم مدينة عظيمة هي قصبة طبرستان"¹⁸¹⁵، منها الإمام

- أعلام التّـبـلـاء للذهبيّ أيضاً، 554-557/13 (رقم 281)؛ تَهْذِيب التّهْذِيب لابن حجر، 147/3-148 (رقم 1830)؛ بغية الوعاة في طبقات اللّغويين والنحاة للسيوطي، 560-557/1 (رقم 1172)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 277-275/1.
- ¹⁷⁹⁸ في (ع): النقطة.
- ¹⁷⁹⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه غير موجود في التّسخ الأخرى.
- ¹⁸⁰⁰ في (ق): وإعرابها.
- ¹⁸⁰¹ في (ق): ينقطع.
- ¹⁸⁰² انظر: المنهل الزوّي في مختصر علوم الحديث النبوي لبدر الدين محمد بن إبراهيم بن جماعة، ص 92. انظر أيضاً: فروق حقّي للمؤلف، ص 6.
- ¹⁸⁰³ انظر: القاموس المحيط، ص 1466.
- ¹⁸⁰⁴ هنا في هامشي الأصل، و(ر): "أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللحمي الطبراني؛ كان حافظ عصره، رحل في طلب الحديث من الشام إلى الحجاز والعراق واليمن ومصر وبلاد الجزيرة [الفراتية]، وأقام في الرحلة ثلاثاً وثلاثين سنة، وسمع الكثير، وعدد شيوخه ألف شيخ، وله المصنفات [في وفيات الأعيان: الممتعة] النافعة الغربية منها كتب المعاجم الثلاثة: الكبير والأوسط والصغير وهي أشهر كتبه، [و] روى عنه الحافظ أبو نعيم وخلقه كثير. ومولده سنة ستين ومائتين بطبرية الشام، وسكن أصبهان إلى أن توفي بها [في وفيات الأعيان: يوم السبت لليلتين بقيتا من ذي القعدة] سنة ستين وثلاثمائة، وعمره تقدراً مائة [في وفيات الأعيان: سنة رحمه الله تعالى، وقيل إنه توفي في شوال، والله أعلم، ودفن إلى جانب جمعه الدوسي صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلم]. والطبراني: بفتح الطاء [في وفيات الأعيان: المهملة] والباء الموحدة [في وفيات الأعيان: والراء وبعد الألف نون، هذه النسبة] نسبة إلى طبرية، والطبري نسبة إلى طبرستان، [في وفيات الأعيان: وقد تقدم ذلك]. واللحمي: بفتح اللام وسكون الحاء المعجمة [في وفيات الأعيان: وبعدها ميم، هذه النسبة] نسبة إلى لحم، واسمه مالك بن عدي، وهو أخو جذام، [في وفيات الأعيان: وقد تقدم القول في تسميتهما بمهذين الاسمين لم كان]. ومطير: تصغير مطر. "كذا في وفيات الأعيان لابن خلكان. انظر: 407/2 (رقم 274).
- ¹⁸⁰⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 552.
- ¹⁸⁰⁶ في (ل): وثلاثمائة. أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللحمي الطبراني؛ كان حافظ عصره، رحل في طلب الحديث من الشام إلى العراق والحجاز واليمن ومصر وبلاد الجزيرة الفراتية، وأقام في الرحلة ثلاثاً وثلاثين سنة، وسمع الكثير، وعدد شيوخه ألف شيخ، وله المصنفات الممتعة النافعة الغربية منها المعاجم الثلاثة: "الكبير"، و"الأوسط"، و"الصغير" وهي أشهر كتبه، وروى عنه الحافظ أبو نعيم وخلقه الكثير. ومولده سنة ستين ومائتين بطبرية الشام، وسكن أصبهان إلى أن توفي بها يوم السبت لليلتين بقيتا من ذي القعدة سنة ستين وثلاثمائة، وعمره تقدراً مائة سنة. انظر لترجمته: وفيات الأعيان لابن خلكان، 407/2 (رقم 274).
- ¹⁸⁰⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في التّسخ الأخرى: طَبْرِيّة.
- ¹⁸⁰⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 552.
- ¹⁸⁰⁹ انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، 407/2.
- ¹⁸¹⁰ هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق).
- ¹⁸¹¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في التّسخ الأخرى، وفي وفيات الأعيان لابن خلكان: العجم.
- ¹⁸¹² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في التّسخ الأخرى، وفي وفيات الأعيان لابن خلكان: يجاور.
- ¹⁸¹³ في (ط): حراسان. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي التّسخ الأخرى، وفي وفيات الأعيان لابن خلكان.
- ¹⁸¹⁴ انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، 68/1.

الطبري صاحب التفسير والتاريخ، مات ببغداد سنة عشر وثلثمائة¹⁸¹⁶. فكان أقدم من الطبراني. (أمثلة كثيرة) مبتدأ مؤخر لخبر مقدم هو: "وفي مُسنَد البزار". والمثال جُزئي من جزئيات القاعدة الكلية يورد لإيضاحها وكشفها¹⁸¹⁷. (لذلك) أي: مُوردة لما ذكر "من استمرار التفرّد في جميع الرواة أو أكثرهم لا لمطلق التفرّد"¹⁸¹⁸، فإنه لا اختصاص له بالمُسند المذكور ونحوه.

[الفرد النسبي]

(والثاني:) وهو الذي يكون التفرّد والغربة في أثناء [٩٢/١ب] الإسناد¹⁸¹⁹، لا في أصل السند. (الفرد النسبي) نسبة إلى النسبة. وهي إضافة أحد الأمرين إلى الآخر وهو مقابل المطلق؛ لأنّ المطلق لا يُضاف إلى شيء لکماله في نفسه. (سُمي) أي: الثاني¹⁸²⁰. (نسبياً) أي: جعل اسمه نسبياً وأُعلِم به. (لكون التفرّد فيه) أي: في سنده¹⁸²¹. (حصل بالنسبة إلى شخص مُعيّن) إمّا¹⁸²² لإضافة¹⁸²³ إليه، فإن قلت: إنّ الفرد المطلق أيضاً كذلك فإنّ التابعي الذي يزوي عن الصحابي شخص مُعيّن، قلت: تعيّنهُ إمّا هو مع احتمال استمرار التفرّد في جميع السند فكان بحيث [لم يكن]¹⁸²⁴ مُعيّناً بل كانت الغربة سارية في كلّ طبقة من الطبقات، وذلك الاحتمال مرفوع فيما إذا كان التفرّد واقعاً في أثناء الإسناد. ولذا قيّد¹⁸²⁵ الشخص بالمعيّن، فكان المعيّن في مُقابلة المطلق. ومن قال¹⁸²⁶: "إنّ الغربة إذا كانت في أصل السند فكأنّها وجدت في الجميع؛ لأنّ الإسناد دائر على ذلك الأصل"¹⁸²⁷، فكلامه لا أصل له. تدبّر. قالوا: "كما يكون الفرد النسبي بالنسبة إلى شخص مُعيّن قد يكون بالنسبة إلى بلد معيّن كما يقال: هو من أفراد الكوفيين أو الشاميين"¹⁸²⁸. فإن أراد قائل ذلك أنّه رواه واحد منهم فهو من الفرد المطلق لا النسبي إلّا أنّ المتبادر من الإطلاق والاستعمال هو المعنى الأول. (وإن كان الحديث في نفسه مشهوراً) بأنّ ينقله أولاً ما فوق الاثنين ما لم يبلغ حدّ التواتر، وهو معنى قوله "في نفسه" أي: في ذاته. وأصله فقول المص¹⁸²⁹ فيما سبق: "كأن"¹⁸³⁰ يرويه عن الصحابة أكثر

¹⁸¹⁵ انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، 515/2.

¹⁸¹⁶ في (ل): وثلاثمائة. هو: الإمام المفسر المؤرخ أبو جعفر محمد بن جرير بن يزيد بن خالد الطبري، ولد سنة أربع وعشرين ومائتين بآمل طبرستان، وتوفي في السادس والعشرين من شوال سنة عشر وثلثمائة ببغداد. انظر لترجمته: وفيات الأعيان لابن خلكان، 191/4-192 (رقم 570).

¹⁸¹⁷ انظر: فروع حقي للمؤلف، ص 61.

¹⁸¹⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 237.

¹⁸¹⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 237.

¹⁸²⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 237.

¹⁸²¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 237.

¹⁸²² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: أي.

¹⁸²³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: بالإضافة

¹⁸²⁴ ما بين المعقوفين سقط من (د).

¹⁸²⁵ في (ق): فيه، وفي (ع): قبل.

¹⁸²⁶ لم أجد صاحب هذا القول.

¹⁸²⁷ لم أجده.

¹⁸²⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 238؛ البواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 324/1.

¹⁸²⁹ في (ل): المصنّف.

¹⁸³⁰ في (د): "كأن كأن" بتكرار كأن.

من واحد "يَعْمُ الاثنين وما فوقهما. وقول من قال ¹⁸³¹: "إنَّ المراد كونه مشهوراً على ألسنة [٩٣/١] النَّاس" ¹⁸³² نسيان
لمعنى النَّفس وذَهول ¹⁸³³ عن فائدة ¹⁸³⁴ القيد. وكذا حَمْلُ الشَّهْرَةِ ¹⁸³⁵ "على أن يكون الحديث من طُرُق أُخْرَى لم يتفرَّد
فيها زَاوٍ" ¹⁸³⁶ فاسد؛ لأنَّا قد نقلنا عن المص ¹⁸³⁷ قَبْلَ هذا أَنَّهُ قال: "إن زَوَى عن الصَّحَابِيِّ أَكْثَرَ من واحد ثُمَّ تفرَّدَ عن
أحدهم واحد فهو الفَرْدُ النَّسَبِيُّ ويسمى مشهوراً فالمدار على أصله" ¹⁸³⁸ انتهى. نعم، إنَّ هذا ليس هو المشهور عند
القَوْمِ، فإنَّ المشهور عندهم ما كان أصله عن آحاد ثُمَّ اشتهر ¹⁸³⁹ كما دَلَّ عليه لَفْظُهُ وهو الحقُّ في الحقيقة والذي ذهب
إليه المص ¹⁸⁴⁰ مجرَّد تَسْمِيَةٍ. ثم "إن" كلمة إنَّ وَصْلِيَّةٌ ¹⁸⁴¹ عند قوم لا يقتضي ¹⁸⁴² جواباً ومعطوفة على نظرتها ¹⁸⁴³ عند
أُخْرَى ¹⁸⁴⁴ على أن يكون الجواب مَحْذُوفاً بقرينة ما سَبَقَ من الكلام. والتقدير إن لم يكن الحديث في نفسه مشهوراً، وإن
كان مشهوراً يعني سَمِيَ نَسَبِيّاً لما ذكره المص ¹⁸⁴⁵. وقد مضى نظير هذا فارجع فلا نعيده.

(وَيَقَالُ إِطْلَاقُ الْفَرْدِيَّةِ عَلَيْهِ) أي: على الفرد النَّسَبِيِّ. بل يقال له: الغريب غالباً. وفيه تَسَامُحٌ؛ لأنَّ الفردِيَّةَ
معنى قائم بالفرد كالوحدانيَّة معنى قائم بالواحد فالذي يطلق عليه على القَلَّةِ هو لفظ الفَرْد الذي هو صفة لا الفردِيَّة التي
هي المعنى المصدري. فالأوَّلَى أن يقول: "ويقلُّ إطلاق الفرد عليه" ¹⁸⁴⁷. وإنَّما أثر المُسْتَقْبَل على الماضي حيث قال:
"ويقلُّ" دون قل؛ لأنَّ ذلك الإِطْلَاق ليس بِمَخْصُوصٍ بالماضين من أهل الحديث، بل هو جَارٍ الْآنَ. (لأنَّ الْغَرِيبَ
وَالْفَرْدَ) أي: وإنَّما جاز إطلاق الفرد الموضوع للمُطْلَق على المقيّد وهو الفرد النَّسَبِيُّ؛ لأنَّ الغريب في الفرد ¹⁸⁴⁸ (مُتَرَادِفَانِ
لُغَةً) أي: لفظان راكبان على معنى واحدٍ في اللغة [٩٣/١ب] من طريق اللُّزوم، وذلك أنَّ الفرد في اللغة وإن كان بمعنى
المنفرد ¹⁸⁴⁹ الذي لا يختلط به غيره. "والغريب: مَنْ بَعُدَ عن وطنه" ¹⁸⁵⁰، والكلام الغريب هو البعيد عن الفهم إلَّا أنَّ البُعد
عن الوطن لما استلزم الانفراد؛ إذ ليس للغريب معارف كان الغريب والفرد بمنزلة المترادفين مآلاً ¹⁸⁵¹ وإلَّا فاللغة تقتضي ¹⁸⁵²

¹⁸³¹ لم أجد صاحب هذا القول.

¹⁸³² لم أجده.

¹⁸³³ في (ع): زهول.

¹⁸³⁴ في (د): الفائدة.

¹⁸³⁵ المؤلف يقصد به المآل علي القاري ويرد عليه.

¹⁸³⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للمآل علي القاري، ص 237.

¹⁸³⁷ في (ل): المصنّف. بنقل قاسم بن قطلوبغا الحنفي عن شيخه الحافظ ابن حجر.

¹⁸³⁸ القول المبتكر على شرح نخب الفكر، ص 47. نقل كلام ابن قطلوبغا أيضاً الإمام المناوي في البواقيت والدّرر في شرح نخب ابن حجر، 319/1.

¹⁸³⁹ في (د): أشهر.

¹⁸⁴⁰ في (ل): المصنّف.

¹⁸⁴¹ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 12.

¹⁸⁴² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: لا تقتضي.

¹⁸⁴³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: نظيرتها.

¹⁸⁴⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: آخرين.

¹⁸⁴⁵ في (ل): المصنّف.

¹⁸⁴⁶ في إحدى نسخ شرح شرح نخب الفكر للمآل علي القاري، ص 238: الفرد.

¹⁸⁴⁷ كما في إحدى نسخ شرح شرح نخب الفكر للمآل علي القاري، ص 238.

¹⁸⁴⁸ انظر: شرح شرح نخب الفكر للمآل علي القاري، ص 238-239.

¹⁸⁴⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للمآل علي القاري، ص 201، 239.

¹⁸⁵⁰ انظر: البواقيت والدّرر في شرح نخب ابن حجر للمناوي، 326/1-327.

¹⁸⁵¹ في (ق): كمالات.

بالتغاير بينهما دُونَ التَّرادف. وبهذا يَبْطُل قَوْل من قال ¹⁸⁵³ ببطلان التَّرادف. (وَاصْطِلَاحاً) أي: في الاصطلاح والعرف، فإنَّ تعريف أحدهما تعريف الآخر. وهو ما يكون إسناده متصلاً إلى رسول الله صَلَّى الله عليه وسلَّم ولكن يَرَوِيه واحد إمَّا من التابعين أو مَنْ دُوْنَهُمْ. وقد سَبَق معنى اللغة والاصطلاح. (إِلَّا أَنَّ أَهْلَ الاصْطِلَاحِ) أي: خاصَّته ¹⁸⁵⁴. "فإنَّ أهل الشيء خاصَّته المُنسوبة إليه. فأهل البلد خاصَّته الذين يُنسبون إليه، وكذا أهل الدَّار وأهل الحيِّ. ومنه قوله تعالى ﴿إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي﴾" ¹⁸⁵⁵، وقوله عليه الصَّلوة ¹⁸⁵⁷ والسَّلَام ¹⁸⁵⁸ "إِنَّ اللَّهَ ¹⁸⁵⁹ أَهْلِينَ مِنَ النَّاسِ. أهل القرآن وهم أهل الله ¹⁸⁶⁰ أي: خاصَّته ¹⁸⁶¹ المُشَرَّفَة بالإضافة إليه. ¹⁸⁶² وعلى هذا إطلاق أهل الله على الأولياء. فإن قلت: الأهل يُفسَّر بالأزواج والأولاد وبالعيِّد والإماء وبالأقارب وبالأصحاب وبالمجموع ومنهم من ليس من الخواصَّ. قلت: المراد بالاختصاص ههنا ¹⁸⁶³ اختصاص إضافيٍّ سواء كان المختصَّ من أهل الخُصوص أو من أهل العُموَّم كأهل بيت الرِّسول، فإنَّ المراد به من حوَّاه بيت النبوة رجالاً أو نساءً مطلقاً وتبَّه عليه الصَّلوة ¹⁸⁶⁴ والسَّلَام ¹⁸⁶⁵ بقوله "سَلَمَانُ مِنَّا أَهْلُ الْبَيْتِ" ¹⁸⁶⁶. إنَّ مَوْلى القوم يصحَّ [١٩٤/١] نِسْبته ¹⁸⁶⁷ إليهم. وفيه سرٌّ آخر مكشوف على أهل الكَشْف. واللام في الاصطلاح للعَهْد، والمراد اصطلاح الحديث. (عَايَرُوا بَيْنَهُمَا) أي: أَوْقَعُوا المغايرة بينهما وحَصَّلُوها لكن لا مطلقاً وإلَّا لم يكونا مترادفَيْن لغَةً

¹⁸⁵² في (د): يقتضي.

¹⁸⁵³ المؤلَّف يقصد به المَلَّا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نَجْمَةِ الْفِكْرِ للمَلَّا علي القاري، ص 239.

¹⁸⁵⁴ في (ق): خاصة.

¹⁸⁵⁵ سورة هود، الآية: 45.

¹⁸⁵⁶ نقله المؤلَّف في فروق حَقِّي، ص 44 عن ابن الكمال. وهو في شرح خمرية ابن الفارض لابن الكمال باشا، ص 37.

¹⁸⁵⁷ في (ل): الصلاة.

¹⁸⁵⁸ في (ل): والسَّلَام، وفي (ع): عليه السَّلَام.

¹⁸⁵⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ع)، (ط)، و(ل)، إلَّا أنَّه في النسخ الأخرى: الله.

¹⁸⁶⁰ ابن ماجه، "المقدمة/السنة"، 16، (رقم الحديث: 255)؛ أحمد، المسند، 127/3، 128-127، 242؛ الدارمي، "فضائل القرآن"، 1، (رقم الحديث: 3369)؛ النسائي، السنن الكبرى، 263/7، (رقم الحديث: 7933)؛ الطيالسي، المسند، ص 283، (رقم الحديث: 2124)؛ الحارث بن أبي أسامة، المسند كما في بغية الباحث عن زوائد مسند الحارث بن أبي أسامة للهيثمي، 739/2، (رقم الحديث: 733)؛ الحاكم، المستدرک، 556/1؛ البيهقي، شعب الإيمان، 551/2، (رقم الحديث: 2688)؛ أبو نعيم، حلية الأولياء، 63/3؛ 40/9؛ ابن عساکر، تاريخ مدينة دمشق، 414/8. صححه عدد من العلماء. انظر: المستدرک للحاكم، 556/1؛ تلخیص المستدرک للذهبي، 743/1 (رقم 2046)؛ التَّزْجِيبُ وَالتَّزْجِيبُ لِلْمَنْدَرِي، ص 288 (رقم 2121)؛ مصباح الزجاجة في زوائد ابن ماجه للبوصيري، 121-122 (رقم 214)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 152 (رقم 249)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 293/1 (رقم 768)؛ 504/2 (رقم 3125)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 84-86 (رقم 1582)؛ 448/4)؛ صحيح الجامع الصغير للألباني أيضاً، 432/1 (رقم 2165).

¹⁸⁶¹ في (ق): خاصة.

¹⁸⁶² انظر: شرح خمرية ابن الفارض لابن الكمال باشا، ص 37.

¹⁸⁶³ في (ق): هنا.

¹⁸⁶⁴ في (ل): الصلاة.

¹⁸⁶⁵ في (ل): والسَّلَام، وفي (ع): عليه السَّلَام.

¹⁸⁶⁶ ابن سعد، الطبقات الكبرى، 62/4؛ 231/7؛ الطبراني، المعجم الكبير، 612-613، 613 (رقم الحديث: 6040)؛ الحاكم، المستدرک، 598/3؛ الديلمي، الفردوس بمأثور الخطاب، 337/2، (رقم الحديث: 3522)؛ ابن عساکر، تاريخ مدينة دمشق، 270/4؛ 408/21؛ المزي، تهذيب الكمال، 251/11؛ الذهبي، سير أعلام النبلاء، 540/1. ضعفه عدد من العلماء. انظر: تلخیص المستدرک للذهبي، 691/3 (رقم 6541)؛ مجمع الزوائد للهيثمي، 130/6؛ الجامع الصغير من حديث البشير النذير للسيوطي، ص 289 (رقم 4696)؛ رمز له بصح)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 558/1 (رقم 1505)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 176-180 (رقم 3704)؛ ضعيف الجامع الصغير للألباني أيضاً، ص 480-481 (رقم 3272).

¹⁸⁶⁷ في (ق): نسبة.

واصطلاحاً، بل (مِنْ حَيْثُ كَثُرَ الاسْتِعْمَالُ وَقِلَّتْهُ) قصداً منهم إلى التفرقة بين الفردين الفرد الحقيقي المطلق والفرد الإضافي المقيد إشعاراً بمرتبتهما.

(فَالْفَرْدُ) أي: لفظه مُبتدأ وقوله: (أَكْثَرُ مَا يُطْلَقُونَهُ) مبتدأ ثان، وما مُصدريّة. وضمير الجمع إلى أهل الاصطلاح وهم أهل الحديث وأئمته. وقوله: (عَلَى الْفَرْدِ الْمُطْلَقِ) متعلّق بمَحذوف هو خبر للمبتدأ الثاني. "والجملة"¹⁸⁶⁸ خبر للمبتدأ الأول، أي: فالفرد أكثر إطلاقهم إياه واقع على الفرد المطلق"¹⁸⁶⁹؛ لأنّه يَحَقُّ أَنْ يُطْلَقَ عليه الفرد لكمالهِ في الفردية. لأنّه فرد من أصله فليس فيه غرابة ويُعَدُّ من وَجْهِه.

(وَالْغَرِيبُ أَكْثَرُ مَا يُطْلَقُونَهُ عَلَى الْفَرْدِ النَّسْبِيِّ) إعرابه كإعراب الأول، أي: والغريب أكثر إطلاقهم إياه واقع على الفرد النسبي؛ لأنّ معنى الفردية فيه إنّما كان في أثناء الإسناد فحصل غرابة ويُعَدُّ من وجهين: الأول: تفرّد بعض رواته، والثاني: غرابة ذلك التفرّد ويُعَدُّه من الأصل، فهو غريب لغةً واصطلاحاً فكان أحقّ باسم الغريب، والأول غريب اصطلاحاً فقط فكان أجدر باسم الفرد.

(وَهَذَا) أي: ما ذكر من المغايرة والتفرقة المنقولة عن أهل الاصطلاح إنّما هي (مِنْ حَيْثُ إِنْطَلَقَ الْاسْمُ عَلَيْهِمَا) أي: على نَوْعي الفردين. والاسم هو الفرد والغريب. وفي بعض النسخ: إطلاق الاسم مطابقتاً [٩٤/١ ب] لإطلاق الفردية. ففيه من المسامحة¹⁸⁷⁰ ما فيه؛ لأنّ الذي يطلق هو الاسم لا المعنى القائم به، وإضافة الإطلاق إلى الاسم أو الاسم من إضافة المصدر إلى المفعول. والتقدير إطلاق أهل الاصطلاح الاسم كما يدلّ قوله: (وَأَمَّا مِنْ حَيْثُ اسْتِعْمَلَهُمُ الْفِعْلُ الْمُسْتَقَرُّ) أي: المأخوذ من مادة الفرد والغريب، فإنّ الاشتقاق أخذ الكلمة من الكلمة. وبالفارسية: "شكافتن سُخْنِي" ¹⁸⁷¹ از سُخْنِي "كأنّه شَقَّ كلمة من كلمة لمشابهة بعضها بعضاً. ومنه قيل: للأخ شقيق؛ لأنّه شَقَّ معك ظَهَرَ أَيْبِكَ أو بطن أَمِّكَ. (فَلَا يُفَرِّقُونَ) بينهما بضمّ الراء وكسرهما من الفرق، بالفارسية: "جدا كَرَدَنَ"¹⁸⁷³. وهو يقال اعتباراً بالانفصال، وأمّا الفلق فيقال اعتباراً بالانشقاق. (فَيَقُولُونَ) أي: من غير فرق. والفاء للتفسير كما في قوله تعالى ﴿وَنَادَى نُوحٌ رَّبَّهُ فَقَالَ﴾ ¹⁸⁷⁴ إلخ ¹⁸⁷⁵، وقوله عليه الصلوة ¹⁸⁷⁶ والسلام ¹⁸⁷⁷ "إِنَّ اللَّهَ أَذْبَنِي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي"¹⁸⁷⁸. (فِي) الفرد. (الْمُطْلَقِ وَ) الفرد (النَّسْبِيِّ) أي: في كلّ منهما. (تَفَرَّدَ بِهِ فُلَانٌ) الضمير كناية عن الحديث. "وفلان وفلانة

¹⁸⁶⁸ في (ق): والجملة.

¹⁸⁶⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 240.

¹⁸⁷⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 240.

¹⁸⁷¹ في (د): سخي.

¹⁸⁷² انظر: تاج المصادر للبيهقي، 704/2.

¹⁸⁷³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 41/1.

¹⁸⁷⁴ سورة هود، الآية: 45.

¹⁸⁷⁵ في (ع)، و(ل): إلخ.

¹⁸⁷⁶ في (ل): الصلاة.

¹⁸⁷⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ل)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط): والسلم. وهو في (ع): عليه السلام.

¹⁸⁷⁸ أخرجه عبد الكريم السمعاني في أدب الإملاء والاستملاء، ص 1. ضعفه عدد من العلماء. انظر: العلل المتناهية لابن الجوزي، 178/1 (رقم 284)؛ المقاصد

الحسنة للمسखाوي، ص 49 (رقم 45)؛ الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي، ص 24 (رقم 8)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 72/1-73 (رقم 164)؛

الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 327 (رقم 25)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 173/1 (رقم 72)؛ (208/5)؛ ضعيف الجامع الصغير للألباني

أيضاً، ص 36 (رقم 249).

مضمومتين: كناية عن أسمائنا، وبأل عن غيرنا" كما في القاموس¹⁸⁷⁹. ولَمَّا كان الابن في فلان بن فلان مَكْنِيًّا¹⁸⁸⁰ به عن الأب الحقيقي حذف الألف منه، كما إذا وقع بين العلمين الحقيقيين. (أَوْ أَعْرَبَ بِهِ فُلَانٌ) فَيَسْتَعْمِلُونَ كُنَاً من الفعلين في كلٍّ من الفردين على حدٍّ سواء لوجود مَعْنَى الغرابة والتفرد في كلٍّ منهما كما أسلفناه. "والإغراب: غريب آوَزِدَ وغريبٌ كَفَتْن"1881. فكأنه أبعدُه عن مقامه وأقاربه فجعله فرداً بين جنسه؛ لأنَّ من شأنه أن [١٩٥/١] يَرْوِيه أكثر من واحد.

(وَقَرِيبٌ مِنْ هَذَا) الاختلاف كما دلَّ عليه قوله: (اِخْتِلَافُهُمْ فِي الْمُنْقَطِعِ وَالْمُرْسَلِ) أي: اختلاف أهل الاصطلاح وأئمة الحديث. فقوله "قريب" خبر مقدّم لقوله "اختلافهم". واستعماله بِمِنْ تحمّل على نقيضه وهو البعيد، يقال: "قُرْبٌ منه، ككرم قُرْباً: دنا، وقُرْبُهُ كسمع، فهو قريب للواحد والجمع"1882. فإن قلت: لفظ الاختلاف تدلّ¹⁸⁸³ على الاختلاف في الفرد والغريب أيضاً، هل هما متغايران أم لا؟ وقوله "إِلَّا أَنَّ أَهْلَ الاصطلاح عايروا"1884 بينهما "تدلّ"1885 على الاتفاق فبين الكلامين تدافع. قلت: كأنّ ما أوردّه المص¹⁸⁸⁶ فيما سبق كلام الأكثرين، فجعله في صون الاتفاق؛ لأنَّ للأكثر حكم الكلّ، والأسلم أن يقال: وقريبٌ من هذا الفرق من الحيثية الأولى وعدمه من الحيثية¹⁸⁸⁷ الثانية، وإمّا¹⁸⁸⁸ فصله عمّا قبله حيث قال: "وقريب منه؛ لأنّه فرق بينهما في إطلاق"1889 الفعل المشتقّ، إذ لم يُسْتَعْمَلْ كُلٌّ من أُرْسَلِه وقطعه كما استعمل كلٌّ من تَفَرَّدَ وأَعْرَبَ كما سيأتي. (هَلْ) كلمة استخبار غالباً ويكون للتقرير تَنْبِيْهاً أو تَبْكِيْهاً¹⁸⁹⁰ أو نَفْياً. "وَأَلْ: لغة في هل، وتصغيره هُلْ لِيل"1891. (هُمَا) أي: المنقطع بكسر الطاء والمرسل بفتح السين. (مُتَغَايِرَانِ) ذاتاً وإطلاقاً بأن لا يطلق أحدهما على ما أطلق عليه الآخر، كما هما متغايران لغةً ومفهوماً كما قالوا: المنقطع هو الحديث الذي رواه عن الصّحابيِّ من دون التّابعيِّ مثل مالك عن ابن عمر بإسقاط نافع من البَيِّن، وهو ليس بحجّة لِضَعْفِهِ. والمرسل ما أسنده التّابعيُّ إلى النّبيِّ صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّم لَطِيٍّ¹⁸⁹³ [٩٥/١ب] ذكر الصّحابيِّ من البَيِّن، وهو حجّة عند¹⁸⁹⁴ قوم وضعيف عند آخرين؛ لأنّه أدنى مرتبةً من الحسن. (أَوْ لَا؟) يتغايران بالكلية، بل يتحدان اصطلاحاً ويترادفان فيطلق كلٌّ منهما على ما يطلق عليه الآخر؛ لأنَّ كلَّ واحد منهما لا يتصلّ إسناده كما هو مذهب الأصوليين وجمع من المحدّثين.

1879 انظر: ص 1577.

1880 في (ق): مكنياً.

1881 انظر: تاج المصادر للبيهقي، 437/2. فيه: "كشتن" بدلاً من "كفتن".

1882 انظر: القاموس المحيط، ص 157.

1883 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: يدلّ.

1884 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: غايروا.

1885 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: يدلّ.

1886 في (ل): المصنّف.

1887 في (ق): الحيشيه.

1888 في (ق): وإنا.

1889 في (ق): لإطلاق.

1890 في (ع): تمكيناً.

1891 انظر: القاموس المحيط، ص 1385.

1892 هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ل)، إلّا أنّه غير موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

1893 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: بطي.

1894 في (ق): عدم.

(فَأَكْثَرُ الْمُحَدِّثِينَ) "المحدث من تحمّل الحديث روايةً، واعتنى به درايةً"¹⁸⁹⁵ أو "من كتب، وقرأ، وسمع، ووعى، ورحل إلى المدائن والقرى، وحصل أصولاً من متون الأحاديث، وفروعاً من كتب المسانيد، والعُمل، والتواريخ"¹⁸⁹⁶. فالأول تعريف للمحدث في الجملة، والثاني تعريف للمنتهي. وبالجملة المحدث ليس من يزوي الحديث مطلقاً، بل هو الإمام والحافظ وهو المراد بأهل الحديث أيضاً عندهم. (عَلَى التَّغَايُرِ) كما ذكرنا فَيَبَيِّنُهُمَا الْمَبَايِنَةَ والذي يُفْهَم من كلام البعض¹⁸⁹⁷ "أنّ المرسل أعم"¹⁸⁹⁸؛ لأنّه ما سقط فيه راوٍ من أيّ موضع كان، والمنقطع ما يسقط¹⁸⁹⁹ فيه راوٍ قبل الوصول إلى التابعي. فلو قال تبع التابعي: قال رسول الله كان مرسلًا؛ لأنّه لم يذكر الصحابي، ومنقطعاً؛ لأنّه لم يذكر التابعي. (لَكِنَّهُ) أي: التّغايُر¹⁹⁰⁰. (عِنْدَ إِطْلَاقِ الْإِسْمِ) أي: اسم المرسل والمنقطع فيما¹⁹⁰¹ يُطْلَقُ عليه المرسل لا يطلق عليه المنقطع لتغايُر مَفْهُومَيْهِمَا اصطلاحاً. والفرق بين هذا التّغايُر والتّغايُر بين الفرد والغريب¹⁹⁰² فإنّه أيضاً عند إطلاق الاسم¹⁹⁰³ كما سبق أنّ هذا التّغايُر تغايُر حقيقي لا يعتبر فيه قيد من القيود. وأمّا التّغايُر بين الفرد والغريب فتغايُر اعتباري من الحيثيّة التي ذكرها المص¹⁹⁰⁴، وذلك لا يقدح في أن [١٩٦/١] يطلق أحدهما على ما يطلق عليه الآخر. وكان الظاهر أن يقول: "من حيث إطلاق الاسم" ليؤاخذ ما قبله إلّا أنّه لمّا غاير ما بينهما بالفصل غيّر العبارة في الثاني. و"عند" هنا بمعنى الحضرة. (وَأَمَّا عِنْدَ اسْتِعْمَالِ الْفِعْلِ الْمَشْتَقِّ) الاصطلاح من مصدرَيْهِمَا وهو الإرسال والانقطاع أي: من حيث استعماله. والفعل لا يكون إلّا مشتقاً. فذكر المشتق كشف وإيضاح وبيان للواقع، نحو: قرّ في المكان، وقال بفمه، وجرى على ما جرى عليه السلف في إطلاقاتهم ومُساخاتهم. (فَيَسْتَعْمِلُونَ الْإِرْسَالَ) أي: فعله. (فَقَطُّ) مُنْتَهَيْن عن استعمال فعل الانقطاع¹⁹⁰⁵. (فَيَقُولُونَ: أَرْسَلَهُ) أي: الحديث. (فُلَانٌ) من التّرواة. (سَوَاءٌ كَانَ ذَلِكَ) أي: الحديث. (مُرْسَلًا) اصطلاحياً. (أَوْ مُنْقَطِعًا) اصطلاحياً. ولا يقولون: قطعه فلان سواء كان مرسلًا أو منقطعاً أيضاً؛ لأنّهم لو قالوا: قطعه فلان لأوهم أنّه¹⁹⁰⁶ أورده مُقْطوعاً. والحديث المقطوع هو الذي جاء عن التابعين من أقوالهم وأفعالهم موقوفاً عليهم من غير أن يقولوا: قال رسول الله صلى الله عليه وسلّم¹⁹⁰⁷، فهو غير المنقطع والمنقطع لازم لا يمكن اتصاف الراوي به، بل هو صفة الحديث نفسه فلذا اقتصرنا على استعمال أَرْسَلَهُ، فإنّه يمكن أن يكون الراوي مرسلًا بكسر السين. ومن هنا يعرف أنّ ذلك ليس بمجرد اصطلاح مع مُساعدة الاشتقاق بل هو اصطلاح ناش عن عدم إمكان أخذ الفعل من الانقطاع بحيث يُتَصَف به الراوي. وقوله "سواء" خبر لمبتدأ محذوف أي: "الأمر مستو"، وما بعده من الجملة بيان له،

¹⁸⁹⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 122.

¹⁸⁹⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 122. نقله فيه عن العراقي.

¹⁸⁹⁷ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويرد عليه.

¹⁸⁹⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 241.

¹⁸⁹⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: سقط.

¹⁹⁰⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 241.

¹⁹⁰¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: فما.

¹⁹⁰² في (ق): والغرب.

¹⁹⁰³ في (ق): الإسلام.

¹⁹⁰⁴ في (ل): المصنّف.

¹⁹⁰⁵ في (ق): الانقطا.

¹⁹⁰⁶ سقط من (ق).

¹⁹⁰⁷ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

ويجوز أن يكون الفعل منزلاً [٩٦/١ ب] منزلة¹⁹⁰⁸ المصدر لكونه حاملاً لمعنى الحدث. ومنه: "وَسَمِعَ بِالْمُعِيدِي" 1909
خيرٌ مِنْ أَنْ تَرَاهُ¹⁹¹⁰ فيكون خبراً لمبتدأ مؤخر، أي: مستو كونه.

(وَمِنْ ثَمَّ)¹⁹¹¹ أي: من جهة استعمال فعل الإرسال على وجه الإطلاق. "وَمَّ بفتح والتشديد من أسماء الإشارة
للمكان البعيد الحقيقي الحسي. استعير في مثل هذا المقام للمكان الاعتباري"¹⁹¹² كحيث ولا يلزمه الهاء للسكت في
موضع الأمن من اللبس كما في هذا المكان. (أُطْلِقَ غَيْرُ وَاحِدٍ) أي: كثيرون، فإنه يُستعمل في مثل المقام لمعنى الكثرة.
(مِمَّنْ) أي: من عالم مطلقاً. (لَمْ يُلَاحِظْ مَوَاقِعَ اسْتِعْمَالِهِمْ)¹⁹¹³ أي: استعمال المحدثين: المنقطع والمرسل. والملاحظة
كاللحظ نظر بمؤخر العين¹⁹¹⁴. والمراد هنا النظر العقلي أي: لم يتدبر مواضعه. وأيضاً أن النظر الحسي يستلزم التدبر؛ لأن
نظر العاقل لا يخلو عن فكرة وبصيرة وإطلاع. (عَلَى كَثِيرٍ مِنَ الْمُحَدِّثِينَ) متعلق بقوله "أُطْلِقَ". قيد بالمحدثين احترازاً¹⁹¹⁵
عن الأصوليين، فإنه لا فرق عندهم بين المرسل والمنقطع، وكذا بالكثير؛ لأنَّ جمعاً منهم مع الأصوليين في عدم الفرق كما
مر. (أَنَّهُمْ) مع خبره الآتي مفعول أُطلق. أي: إنَّ الكثير من المحدثين. (لَا يُغَايِرُونَ) أي: لا يُوقعون المغايرة ولا يعتبرونها.
(بَيْنَ الْمُرْسَلِ وَالْمُنْقَطِعِ) أي: مطلقاً.

(وَلَيْسَ) الأمر على إطلاقه. (كَذَلِكَ) أي: كما ظنوا¹⁹¹⁶. (لَمَّا حَرَرْنَاهُ) كتابةً وروايةً، وقرئناه درايةً "أنَّ
الأكثرين غايروا في إطلاق الاسم وإنَّما لم يغايروا في استعمال المشتق"¹⁹¹⁷. فلو أنَّهم طالعوا جميع مواضع استعمالهم إياها
حقَّ المطالعة لعرفوا اصطلاحهم الفارق بين الوصف والفعل فلم يظنوا بهم ظنَّ [٩٧/١ أ] السَّوء، لكن عدم المطالعة أدَّى
بهم إلى أن أطلقوا عليهم ما أطلقوا من القول الذي هم بريئون منه. (وَقَالَ) أي: لم يوجد، فإنَّ القلة هنا بمعنى العدم كما
يُنبئ عنه المقام. (مَنْ نَبَّهَ) بصيغة الفاعل¹⁹¹⁸. والتنبية يجيء لمعان ثلاثة¹⁹¹⁹: "مشهور كزُدن، ويبدار كزُدن، و دلالت
كزُدن بر چیزی که از آن غافل باشد، وهذا يُعدَّى إلى المفعول الثاني بَعَلَى"¹⁹²⁰. ولذا قال المص¹⁹²¹: (عَلَى التَّكْنَةِ فِي
ذَلِكَ) أي: فيما ذكر من قصر الاستعمال في الفعل على الإرسال لا في الاسم، وتلك التكنة هي التفرقة بين الاسم

1908 في (ق): منزله.

1909 الْمُعِيدِي: تَصْغِيرُ الْمُعَدِّي خَفَّفَ الدَّالَّ اسْتِغْنَاءً لِلتَّشْدِيدَيْنِ مع ياء التَّصْغِيرِ. القاموس المحيط، ص 380. ضرب مثل الْمُعِيدِي لشقة بن صَمْرَةَ كما ذكره أبو هلال
العسكري في جهرة الأمثال، 266/1. انظر أيضاً: فروق حقِّي للمؤلف، ص 172.

1910 انظر لهذا المثل: جهرة الأمثال لأبي هلال العسكري، 266/1؛ القاموس المحيط، ص 380. نقله المؤلف في فروق حقِّي، ص 172 عن القاموس، وذكره في روح
البيان، 372/7 (تفسير سورة يس، الآية: 10) بدون أن يسنده إليه.

1911 في نسخة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 241: وَمِنْ ثَمَّةً.

1912 انظر: فروق حقِّي للمؤلف، ص 63. نقله فيه عن الهندي. انظر: شرح الكافية لشهاب الدين الهندي، 28.

1913 هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعات شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 242، ونور الدين عتر، ص 57، اليواقيت والذُرر في
شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 329/1، إلَّا أَنَّهُ في طبعة محمد صبحي بن حسن حلاق، ص 55: لَمْ يُلَاحِظْ مَوَاقِعَ اسْتِعْمَالِهِ، وفي طبعة علي حسن عبد الحميد،
ص 82: لَمْ يُلَاحِظْ مَوَاقِعَ اسْتِعْمَالِهِ.

1914 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أَنَّهُ في النسخ الأخرى: الْعَيْنَيْنِ. انظر لكلمة ملاحظة: القاموس المحيط، ص 902.

1915 في (د)، و(ع): احتراز.

1916 انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 242.

1917 انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 242.

1918 انظر: فروق حقِّي للمؤلف، ص 62.

1919 في (ل): ثلاثة.

1920 انظر: تاج المصادر للبيهقي، 584/2.

1921 في (ل): المصنَّف.

والفعل. وفيه أنّ هذا إمّا يصبح إذا أمكن الاشتقاق من الانقطاع كما لا يخفى على القطن. والأولى في العبارة أن يقال: "من نَبّه على ذلك" بترك لفظ النكته "أي: على التّفاوت في استعمال الاسم والفعل، ويحتمل أن يكون نَبّه مبنياً للمفعول، أي: قلّ من أُعْلِم ذلك وأُهِمَّ ودُلَّ عليه وإيَّ من القليل المُنَبِّهين¹⁹²² على ذلك"¹⁹²³ كما قال ابن عباس رضي الله عنه¹⁹²⁴ في قوله تعالى: ﴿مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ﴾¹⁹²⁵: "أنا من ذلك القليل"¹⁹²⁶. فيكون القلّة على معناها لا كناية عن العدم. "والنكته كالنقطة لفظاً ومعنى اسم للأثر الحاصل في الأرض من النّكت، وهو أن تُضْرَب في الأرض بقضيب فيؤثّر فيها"¹⁹²⁷ أُستعملت في اللّطيفة المُستخرجة بقوة الفكر المؤثرة في القلب"¹⁹²⁸. وقال في التعريفات: "سمّيت المسئلة الدّقيقة نكته لتأثر¹⁹²⁹ الخواطر في استنباطها"¹⁹³⁰. وقال البيهقي¹⁹³¹: "النّكت: يدلّ على تأثير يسير في الشيء، ويقال: نكته العلم؛ لأنّها تلوح [وتبين من غيره]¹⁹³² انتهى. يعني [٩٧/ب] أنّ اللطيفة أثر العالم وقد ظهر منه بقوة قريحته يلوح"¹⁹³³ لأهل النّظر كما أنّ الأثر اليسير في الأرض أثر النّاكت يلوح للتأثر¹⁹³⁴. (والله) العليم الخبير. (أُعْلِم) بما في الصّميم من الأسرار والنّكات، بل بما لا تنبّه¹⁹³⁵ له الإدراكات وينقطع عنده الحركات.

[الصحيح لذاته]

(وَحَبَّرَ الْأَحَادَ بِثَقَلٍ عَدَلٍ) خبر الواحد هو الحديث الذي يزويه الواحد أو الاثنان فصاعداً ما لم يبلغ حدّ التواتر. فدخل فيه المشهور والعزيز والغريب. فالمراد بخبر الواحد ما عدا المتواتر مُطلقاً. والآحاد جمع أحد بمعنى الواحد كما

¹⁹²² في (ل): المتنبيه. القائل به هو: الملاء علي القاري، لا البروسوي.

¹⁹²³ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملاء علي القاري، ص 242.

¹⁹²⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: عنهما.

¹⁹²⁵ سورة الكهف، الآية: 22.

¹⁹²⁶ رواد الطبري في جامع البيان في تأويل القرآن، 183/3، (رقم الحديث: 6629) عن طريق ابن أبي نجيح عن مجاهد عن ابن عباس، وذكره نقلاً عن الطبري: القرطبي في الجامع لأحكام القرآن، 4/؛ وابن كثير في تفسير القرآن العظيم، 355/1. سكت عنه الطبري والقرطبي وابن كثير في المواضع المذكورة، والألباني في تحقيق شرح العقيدة الطحاوية، ص 214، إلّا أنّ العلماء اختلفوا في مسألة هل ابن أبي نجيح (أبو يسار عبد الله بن أبي نجح يسار الثقفي المكي، التوفى سنة 131 هـ.) سمع من ابن عباس تفسيراً أم لا؟ أكثر العلماء على أنه لم يسمع منه تفسيراً، إلّا أنّ الإمام ابن تيمية يرى إمكانية ذلك. انظر للتفصيل في ذلك: مجموع الفتاوى لابن تيمية، 407/17، 408-409؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 126-125/6 (رقم 38)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 515/2 (رقم 4651)؛ الكاشف للذهبي أيضاً، 603/1 (رقم 3020)؛ تحذيب التهذيب لابن حجر، 51-50/6 (رقم 3786)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 552 (رقم 3686). ضعّف إسناد هذا الأثر عبد الله التركي وشعيب الأرنؤوط في تحقيق لهما لشرح العقيدة الطحاوية، 254/1 للسبب المذكور آنفاً.

¹⁹²⁷ سقط من (د)، وهو في (ع): منها.

¹⁹²⁸ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 179. انظر أيضاً: حاشية المطول لحسن جلي، ص 11-12.

¹⁹²⁹ في كتاب التعريفات: لتأثير.

¹⁹³⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 337.

¹⁹³¹ البيهقي المذكور هنا هو: أبو الحسن ظاهر الدين علي بن أبي القاسم زيد بن محمّد بن الحسين ابن سُلَيْمَانَ البيهقي، الأديب، المتوفى سنة 565 هـ. ومن آثارها: آداب الشعر، وأزاهير الرياض المربعة في تفسير ألفاظ المحاوره والشرعية، وأزهار أسحار الأشعار، والإراحة عن شدائد المساحة، وأسرار الاعتذار، وأسرار الحكم، وأسئلة القرآن وأجوبته، وأصول الفقه. وغيرها من الكتب الكثيرة انظر لترجمته: معجم الأدباء لياقوت الحموي، 1768-1759/4 (رقم 761)؛ هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين لإسماعيل باشا، 700-699/1.

¹⁹³² انظر: أزاهير الرياض المربعة في تفسير كلمات المحاوره والشرعية لأبي الحسن البيهقي، مكتبة سليمان، قسم: شهيد علي باشا، تحت رقم: 2589، ورقة: 80 ب، مادة: النكته. نقله المؤلّف في فروق حقّي، ص 179 عن الأزاهير للبيهقي، وذكره ابن فارس في معجم مقاييس اللغة، 475/5 بدون أن ينسبه إلى البيهقي.

¹⁹³³ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

¹⁹³⁴ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 179.

¹⁹³⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (ع): لا ينبّه، وفي (ل): لا تنبّه، وفي النسخ الأخرى: لا يتنبّه.

سبق. وخبر الآحاد مبتدأ خبره "هو الصحيح". وقوله "بنقل" ظرف مُسْتَقَرٍّ لِمَحْذُوفٍ، والتقدير إذا كان مَرُويًا بنقل عدل أو خبر الآحاد الواصل بنقل عدل أو الحاصل بنقله فهو صفة للخبر، وإنما قدّرنا عامله اسماً معرّفًا للإشعار بأنّ المراد بالخبر ههنا المعنى الاصطلاحي لا المعنى اللغويّ حتى يكون مُصَدِّراً بمعنى الإخبار، ويكون الظرف لغواً مَعْمُولاً له. والعدل هُنا بمعنى عادل عُزِّرَ به عنه للمبالغة والإشارة إلى كماله فيه كأنّه نفس العدل كما في قوله: رجل عدل. وأصله مُصَدِّر لقوله تعالى ﴿وَأَشْهِدُوا ذَوِي عَدْلٍ مِنْكُمْ﴾¹⁹³⁶ أي: عدالة يقال في الواحد والجمع. وهو لفظ يقتضي معنى المُساواة بالفارسيّة: "برابر کردن"¹⁹³⁷ "چیزی با چیزی"¹⁹³⁸ ويُعدّى إلى المفعول الثاني بالباء¹⁹⁴⁰، يقال: عدله به وأَرنه. "والعدول: بگشتن، ويُعدّى بـ عن"¹⁹⁴¹. وفي القاموس "عدل عنه يَعْدِلُ عدلاً وَعُدُولاً"¹⁹⁴²: [٩٨/١] حَدّ، وإليه عُدُولاً: رجع، والطريق: مال"¹⁹⁴³ انتهى. ومن ثمّ قال أهل الإشارة¹⁹⁴⁴: "العدل هو الميل. يقال: عدل عن الطريق: إذا مال عنه. وعدل إليه: إذا مال إليه. وسَمِيَ الميل إلى الحقّ عدلاً كما سَمِيَ الميل عن الحقّ جَوْرًا"¹⁹⁴⁵ انتهى. وفي الشريعة: "عبارة عن الاستقامة على الطريق الحقّ بالاجتناب عن مَحْظُورات الدّين"¹⁹⁴⁶ الذي يعبر عنه بالتقوى كما سيأتي. ثمّ العدل هو القيد الأول من القُيُود الخمسة، ومرجعه إلى الراوي. (تأمّ الضبط) هو القيد الثاني من تلك القُيُود ومرجعه أيضاً إلى الراوي؛ فللراوي صفتان: الأولى: أن يكون عادلاً ثقةً على المعنى الذي يجيء. فخرج به مَنْ عُرِفَ ضَعْفُهُ أو جُهِلَ عَيْنُهُ أو حاله، فإنّ الضّعف إمّا يجيء من عدم العدالة أو سوء الحفظ أو يهتمه¹⁹⁴⁷ في العقيدة أو علل أخر مثل الإرسال والانقطاع والتدليس والجهول من قبيل المستور فلا يتّصف بالعدالة ومن إضافة التّقل إلى العدل يُعرف أنّ المراد بالعدل هو عدل الرواية لا عدل الشّهادة على ما عُرِفَ في الفقه. والثانية: أن يكون تامّ الضبط وكامله. ومعنى الضبط "سماع الكلام كما يحقّ، ثمّ فهم معناه، ثمّ حفظ لفظه، ثمّ الثبات عليه مع المراقبة إلى حين الأداء"¹⁹⁴⁸. "فخرج به ما نقله المغلّ كثير الخطاء والغفلة، بأن لا يميّز الصّواب من غيره، فيرفع الموقوف، ويصل المرسل، ويصحّف الراوي وهو لا يشعر، وكذا قليل الضبط كما في الحسن لذاته"¹⁹⁴⁹، فإنّ الضبط فيه ليس بتامّ مع أنّه يسمّى ضَبْطاً. وكذا الصحيح لغيره فيخرج راوية¹⁹⁵⁰ أيضاً [٩٨/١ب]. (مُتَّصِلُ السَّنَدِ) إلى مُتْنِه. فخرج به المرسل والمنقطع والمُعْضَل؛ فإنّ المرسل ما سقط فيه الصّحاحي،

¹⁹³⁶ سورة الطلاق، الآية: 2.

¹⁹³⁷ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 668/2.

¹⁹³⁸ سقط من (ق).

¹⁹³⁹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 146/1.

¹⁹⁴⁰ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 146/1.

¹⁹⁴¹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 146/1.

¹⁹⁴² سقط من (د).

¹⁹⁴³ انظر: القاموس المحيط، ص 1332.

¹⁹⁴⁴ لعل المؤلف يقصد به التّأغيب الأصفهاني كما أشير إليه في التعليق الآتي.

¹⁹⁴⁵ في (د): جواراً. انظر للقول المذكور: الذريعة إلى مكارم الشريعة، ص 242 (طبعة دار الكتب العلمية)، ص 250 (طبعة دار السلام)؛ مفردات ألفاظ القرآن، ص

553، 783 كلاهما للراغب الأصفهاني؛ كتاب التعريفات للشريف الجرجاني، ص 224.

¹⁹⁴⁶ انظر: كتاب التعريفات، ص 224.

¹⁹⁴⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: مُتَمَتّه. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

¹⁹⁴⁸ انظر: كتاب التعريفات، ص 211.

¹⁹⁴⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 243.

¹⁹⁵⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: راويه. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

والمنقطع ما سقط فيه التَّابعي، والمعضل ما سقط فيه اثنان وصاعداً فلم يكن كلٌّ منهما متّصلاً بأن يقال¹⁹⁵¹: سمعتُ فلاناً يقول وهو سمع فلاناً إلى أن ينتهي الإسناد، والمتّصل يسمّى مؤصّلاً أيضاً. وقوله "متّصل" بالتّصّب على أنّه حال¹⁹⁵² من [المبتدأ عند من جوّزه. والعامل إنساب¹⁹⁵³ الخبر إلى المبتدأ لا على أنّه حال من]¹⁹⁵⁴ النّقل كما وُهم¹⁹⁵⁵. فإنّ هذا هو القيد الثالث الرّاجع إلى الخبر المرويّ لا إلى النّقل ولا إلى التّأقل. (غَيْرُ مُعَلَّلٍ) بالتّصّب أيضاً على أنّه حال أخرى من المبتدأ متداخلة أو مترادفة، وقيدٌ رابعٌ من الثّيود الخمسة راجعٌ إلى الخبر المنقول أيضاً. والمعلّل بالتّشديد على صيغة المفعول كالمعلول وسيجيء بيانه في كلام المص¹⁹⁵⁶. فخرج به ما فيه علّة قادحة في صحّة الحديث جليّةً أو خفيّةً على ما سيأتي¹⁹⁵⁷. (وَلَا شَاذٌ) بالجرّ عطفاً على مُعَلَّل¹⁹⁵⁸. ولا مزيدة لتأكيد ما في غير معنى التّفي، فإنّ أصل غير أن يكون بمعنى المغايرة كما في قوله تعالى: ﴿لَتَقْفَرَ لِعَلِينَا غَيْرُهُ﴾¹⁹⁵⁹ وهي تتضمّن معنى التّفي، "ولذلك جاز: أنا زيدا غير ضارب بتقدّم معمول ما أضيف إليه¹⁹⁶⁰ عليه بناء على أنّه بمنزلة¹⁹⁶¹ لا وهي حرف لا يضاف فكانت الإضافة في غير كلا إضافة كما جاز: أنا زيدا لا ضارب¹⁹⁶²". وفيه تعريف لعدم تعرّف غير بالإضافة، فلهذا جاز وقوعه حالاً "ولا حاجة إلى زيادة قيد: ولا مُنكَرٍ؛ لأنّه عند من يُسوّي بينه وبين [٩٩/١] الشاذ يُعني ذكر أحدهما عن ذكر الآخر، وأمّا على سحرّه بعد، وهو أنّ المنكر ما خولف فيه الجمهور، وهو أعمّ من أن يكون ثقةً أو لا، فقد خرج بقيد العدالة، وتام الضّبط¹⁹⁶³ كما قال المص¹⁹⁶⁴ في بعض مؤلفاته: "يُنظر إن كان المنفرد بالشاذ عدلاً ضابطاً موثقاً به إتقاناً وحفظاً فصحيحٌ ولم يقدح الانفراد فيه وإلاّ فنازل عن درجة الصّحة، ثمّ يُنظر إن كان المنفرد¹⁹⁶⁵ قريباً من العدل والضّبط فحديثه حسن وإن كان بعيداً من ذلك فشاذّ مردود فيكون مُنكَراً¹⁹⁶⁶" انتهى. (هُوَ) سيجيء الكلام فيه مفصّلاً. (الصّحيح) المستوى السّالم من السّقم البريء من العيب¹⁹⁶⁷ فهو ضدّ السّقيم كما قال في التعريفات: "الحديث الصّحيح: ما سلم لفظه عن ركائكة ومعناه عن مخالفة آية، أو خبرٍ متواترٍ، أو إجماع، وكان روايه عدلاً في مقابلة

¹⁹⁵¹ في (د): يكون.

¹⁹⁵² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 243.

¹⁹⁵³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: انتساب.

¹⁹⁵⁴ ما بين المعقوفين سقط من (ل).

¹⁹⁵⁵ المؤلّف يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 243.

¹⁹⁵⁶ في (ل): المصنّف.

¹⁹⁵⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 243.

¹⁹⁵⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 243.

¹⁹⁵⁹ سورة الإسراء، الآية: 73.

¹⁹⁶⁰ سقط من (ق).

¹⁹⁶¹ في (ق): بمنزله.

¹⁹⁶² انظر: شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، 211/2-212.

¹⁹⁶³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 244.

¹⁹⁶⁴ في (ل): المصنّف.

¹⁹⁶⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: المنفرد به.

¹⁹⁶⁶ لم أجده من كلام ابن حجر. انظر قريباً منه: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 79؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 516؛ اليواقيت والدّرر في شرح

نخبه ابن حجر للمناوي، 404/1.

¹⁹⁶⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 291؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 244.

السَّيِّمِ" 1968 [انتهى] 1969. وفيه تشبيه المعقول بالחסوس في السلامة عن العلة وقصر المسند على المسند إليه أي: الكون صحيحاً لذاته مقصورٌ على خبرٍ مَوْصُوفٍ بما ذكر لا يتجاوزُه إلى الأقسام الثلاثة¹⁹⁷⁰ الباقية. (لذاته) احتراز عما كان صحته بواسطة أمر خارج عن ذاته وهو الصحيح لغيره السَّالم أيضاً عن الطَّعن في مثنه وإسناده. قال ابن الصَّلاح: "أما الحديث الصحيح فهو الحديث المسند الذي يتَّصل إسناده بنقل العدل الضَّابط عن العدل الضَّابط إلى منتهاه ولا يكون شاذّاً ولا معللاً" 1971 انتهى. ومنه يُعلم أنَّ ما ذكره المص¹⁹⁷² تعريف للصَّحيح لذاته، وأنَّ قوله متَّصل السند وما يليه قيد للخبر لا للتَّقل على ما وُهم¹⁹⁷³، فإنَّه أي: ابن الصَّلاح [٩٩/١ب] جعل كلاً من الاتصال وعدم الشذوذ والعلّة من صفات الحديث المسند وقد أصاب في تعليق¹⁹⁷⁴ النُّقل بالاتصال خلاف ما جرى عليه المص¹⁹⁷⁵، فإنَّ الظاهر تعليقه به لا جعله ظرفاً مستقراً ثمَّ قال ابن الصَّلاح "ومتى قالوا: هذا حديث صحيح، فمعناه أنَّه اتَّصل سنده مع سائر الأوصاف المذكورة، وليس من شرطه أن يكون مقطوعاً به في نفس الأمر، إذ منه ما ينفرد بروايته عدل واحد وليس من الأخبار التي اجتمعت الأمانة على تلقِّيها¹⁹⁷⁶ بالقبول، وكذلك إذا قالوا في حديث: إنَّه غير صحيح، فليس ذلك قطعاً بأنَّه كذب في نفس الأمر، إذ قد يكون صدقاً في نفس الأمر وإنَّما المراد أنَّه لم يصحَّ إسناده على الشَّروط المذكور" 1977 انتهى. ثمَّ الصحيح متواتر إنَّ بَلَغَتْ رُوَاثُهُ¹⁹⁷⁸ مَبْلَغاً أَحَالَته العادة تواطؤهم على الكذب، غير متواتر إنَّ لم يَبْلُغْ¹⁹⁷⁹ ذلك المَبْلُغ، والأوَّل يُوجب العلم والعمل، والثاني يُوجب العمل دون العلم. (وهذا) الكلام. (أَوَّلُ تَقْسِيمِ الْمَقْبُولِ إِلَى أَرْبَعَةِ أَنْوَاعٍ) يعني أنَّ المقبول من خبر الآحاد ينقسم أولاً إلى أربعة أنواع: هي الصحيح لذاته، ولغيره، والحسن لذاته، ولغيره. ثمَّ له تقسيم ثانٍ سيحيى وهو قوله "ثمَّ المقبول إنَّ سلم من المعارضة ... إلخ" 1980. فكما أنَّ هذا أوَّل تقسيمه إلى تلك الأنواع فكذا الصحيح لذاته أوَّل قسم من أقسام التَّقسيم الأوَّل قُدِّم على سائر الأقسام لما سيأتي. ومنه يعلم أنَّ هذا التَّقسيم الأوَّل لكونه مشتقاً على قسم له علوُّ رتبة على الغير كان له مزية على التَّقسيم الثاني ولذا قُدِّم عليه. "والتَّقسيم: [١٠٠/١أ] صَمَّ قِيود متخالفة إلى مفهوم كليٍّ ليحصل بانضمام كلِّ قيد قسم" 1981. "وقسم الشيء: ما يكون مُندرجاً تحته وأخصَّ منه، وقسيمه: ما يكون مُندرجاً تحت شيء آخر، كما قالوا القسمة الأولى: هي أن يكون الاختلاف بين الأقسام بالذات كانقسام الحيوان إلى الإنسان والفرس والحمار، فكلٌّ منها نوع لجنس" 1982 الحيوان يتميَّز بعضها عن بعض

1968 كتاب التعريفات، ص 146.

1969 هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه موجود في النسخ الأخرى.

1970 في (ل): الثلاثة.

1971 انظر: علوم الحديث، ص 11-12.

1972 في (ل): المصنَّف.

1973 المؤلَّف يقصد به المَلَّا علي القاري ويردُّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملَّا علي القاري، ص 243.

1974 في (ط)، و(ل): تعليل.

1975 في (ل): المصنَّف.

1976 في (ق): تلقِّيها.

1977 انظر: علوم الحديث، ص 13-14.

1978 في (ق): رواية.

1979 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ل)، إلَّا أنَّه في النسخ الأخرى: تَبْلُغ.

1980 في (ر)، و(ع)، و(ل): إلخ.

1981 انظر: كتاب التعريفات، ص 128.

1982 في (ق): الجنس.

بقيد النطق والصَّهْل والنهيق، والقسمة الثانية: هي أن يكون الاختلاف بينهما بالعارض كانقسام الإنسان إلى العربيّ والرُّوميّ والهنديّ¹⁹⁸³. فكلّ منها صنف لنوع الإنسان يمتاز بعضهم من بعض باللغة واللون كما قال تعالى ﴿وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ﴾¹⁹⁸⁴، ثمّ في التّقسيم رفع الشّيع وقطع الشّركة، ومنه القسمة الشرعيّة وهي تمييز الحقّ وإفراز الانصباء، ثمّ في كون الصّحيح لذاته قسماً من أقسام التّقسيم الأوّل لا ينافي أن يكون ما ذكر تعريفاً له كما دلّ عليه ما تقدّم من تعريف ابن الصّلاح: "فالصّحيح لذاته ما كان مروياً بنقل عدل تامّ الضّبط"¹⁹⁸⁵. (لأنّه) أي: الخبر المقبول. أمّا الخبر فلائّه مأخوذ من صُدّر الكلام، وأمّا المقبول فلائّه مأخوذ من شرحه¹⁹⁸⁶. وهذا يشير إلى وجه الحصر "والحصر عبارة عن إيراد الشيء على عدد مُعَيَّن"¹⁹⁸⁷، وهو على ثلاثة¹⁹⁸⁸ أقسام: حصر عقليّ: وهو [الحصر]¹⁹⁸⁹ الدّائر بين النفي والإثبات، وحصر استقرائيّ: وهو الذي لم يُوجد مع الاستقراء قسم [آخر فيحكم بالانحصار في الأقسام الموجودة]¹⁹⁹⁰، وحصر جعليّ: وهو الذي يجعله الجاعل¹⁹⁹¹ منحصراً كانحصار الحدّ في أجزائه. وقال بعضهم¹⁹⁹²: الحصر عقليّ كالعدد للزوجيّة [١٠٠/ب] والفرديّة وجعليّ كحصر الرّسالة على مقدّمة وثلاث¹⁹⁹³ مقالات وخاتمة مثلاً، ووقوعيّ كحصر الكلمة على ثلاثة¹⁹⁹⁴ أقسام¹⁹⁹⁵. ومن هذا القسم الأخير ما أوّده المص¹⁹⁹⁶ في هذا المقام. (إمّا أن يشتمل) "الفرق بين الاشتمال والشمول أنّ الأوّل باعتبار الأجزاء والثاني باعتبار الأفراد"¹⁹⁹⁷. (من صفات القبول على أعلاها) أي: على أعلى مراتب صفاته؛ لأنّ الأعلى يشير إلى اختلاف المراتب في القبول، فمنها أعلى وهي الطبقة المُطلقة، ومنها ما دُوّخا وهي الطبقات المقيدة. فكما أنّ مراتب القبول مطلقاً مُتفاوتة فكذا الأعلى منها تتفاوت رتبته¹⁹⁹⁸ كما سيصرّح به. فإنّ المراد بها هو الصّحيح لذاته، وله درجات في القوّة بحسب تمكّن الحديث من الصّفات المذكورة التي¹⁹⁹⁹ تبتي الصحة عليها فينقسم باعتبار ذلك إلى أقسام كثيرة يستعصي إحصاؤها على العادّ الحاصر فلا ينافي كونه أعلى بالنسبة إلى الأقسام الثلاثة²⁰⁰⁰ الباقية أن يكون درجاته متفاوتة في نفسه بأن يكون للأعلى أعلى وما دُوّخا. فظهر أنّه أراد بالأعلى من درجات الصّحيح لذاته حالةً نوعيّةً متشعبةً يجري فيها التفاوت لا حالةً مخصوصةً لا يجري فيها ذلك. وبهذا يندفع التناقض

1983 انظر: كتاب التعريفات، ص 256.

1984 سورة الروم، الآية: 22.

1985 انظر: علوم الحديث، ص 11-12.

1986 هنا في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل): فيه لطافة.

1987 انظر: كتاب التعريفات، ص 153.

1988 في (ل): ثلاثة.

1989 هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في النسخ الأخرى.

1990 في (ق): الموجود.

1991 ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

1992 المؤلّف يقصد به الشريف الجرجاني، المتوفى: 816 هـ.

1993 في (ل): وثلاث.

1994 هو هكذا هنا في الأصل، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: ثلاثة. وهو في (ق): هذا، بدلاً من ثلاثة.

1995 انظر: كتاب التعريفات للشريف الجرجاني، ص 88 (طبعة دار الكتب العلمية، بيروت). هو ساقط من طبعة دار النفائس، بيروت. انظر فيه: ص 153.

1996 في (ل): المصنّف.

1997 انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 251.

1998 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: رُتِبَها. هنا في الأصل، وفي (ر) فوق الكلمة: وتتفاوت رُتِبَته ... إلخ.

1999 سقط من (د). هو في (ق): الذي.

2000 في (ل): الثلاثة.

بين قوله "هذا" وبين قوله "الآتي" كما أشير إليه آنفاً هذا، لكن الظاهر حينئذ أن لا يقيّد الضبط بالتّمام كما فعله ابن الصّلاح²⁰⁰¹ وغيره من المتقدّمين، فإنّه لا يجري التفاوت في التّمام إلّا بالنقصان فلا يكون الصّحيح صحيحاً لذاته. تدبّر. (أو لا): يشتمل من صفاته على أعلاها بل يكون تحتها من المراتب الجزئية المقيدة²⁰⁰². (الأوّل):²⁰⁰³ أي: المشتمل على أعلى صفات القبول²⁰⁰⁴. (الصّحيح لذاته) قدّم [١٠١/أ] الأوّل لعدم جريان التّرديد فيه، ولأنّ اعتبار الدّات أوّل من اعتبار الخارج.

[الصّحيح لغيره]

(والثّاني): أي: ما لا يشتمل على ذلك بأن قصر عن ذلك سواء وقع في الدّرجة الوسطى والسّفلى فخرج ما لا يشتمل على شيء من الأوصاف، فإنّه ضعيف غير داخل في تقسيم القبول، وضعفه يكون بعدم العدالة أو سوء الحفظ أو تهمّة في العقيدة أو غير ذلك من العلل. (إنّ وُجد ما يجبر ذلك القصور) على صيغة المجهول. والواحد²⁰⁰⁵ هو أهل الحديث أي: إن علم وضّودف²⁰⁰⁶، يقال: وجد المطلوب وجداناً أدركه وصادفه أو على صيغة الفاعل، والواحد الحديث نفسه على النسبة المجازية، "والجبر في الأصل: إصلاح الشيء بضرب من القهر. وقد يستعمل تارة في الإصلاح المجرّد نحو: يا جابر كلّ كسير²⁰⁰⁷، والجبار الذي يجبر الكسر ويزيل الآفة والنقص²⁰⁰⁸. ومنه يعلم أنّ الجبر ضدّ الكسر ومنه جبر العظم والجبرة للخرقة التي تشد على المجهور وتارة في القهر المجرّد نحو²⁰⁰⁹ لا جبر وجبره على الأمر يجبره من الأوّل أكرهه²⁰¹⁰. والإجبار: حمل الغير على أن يُجبر الأمر تعورف في الإكراه المجرّد²⁰¹¹2012. "وقصّر السّهم عن الهدف لم يبلغه، كان من القصر ضدّ الطّول"²⁰¹³؛ لأنّ القصير لا ينال ما يناله الطويل، ففيه قصور ونقصان بالنسبة إليه. وهذا القصور الذي أشار إليه بذلك لم يسبق ذكره، وإنّما علّم من عبارة الأعلى أو فهم من المقام، والأوّل ترك ذلك أي: إن وُجد ما يصلح القصور الواقع فيه من جهة التّراوي. (ككثرة الطّرق) والأسانيد أي: بأن يجيء من غير وجه. (فهو الصّحيح أيضاً) يعني عاد حكم الصّحيح السّابق إلى هذا واشتركا في حصول الصّحة الذي [١٠١/ب] هو أصل المقصود من الحديث. والحاصل أنّ المعنى المقتضي للصّحة²⁰¹⁴ جمع بينهما في الحكم. (لكنّ) بالتخفيف. فلا يعمل أي:

²⁰⁰¹ انظر: علوم الحديث، ص 11-12.

²⁰⁰² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 244-245.

²⁰⁰³ في طبعة شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 245: فالأوّل.

²⁰⁰⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 245.

²⁰⁰⁵ في (د): الواحد.

²⁰⁰⁶ في (د): وصوف.

²⁰⁰⁷ في (ع): كسر.

²⁰⁰⁸ في (د)، و(ط): والنقض.

²⁰⁰⁹ سقط من (ق).

²⁰¹⁰ في (ق): أكرهه.

²⁰¹¹ في (ق): المجهور.

²⁰¹² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 183-185.

²⁰¹³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 672-673.

²⁰¹⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 245.

لكن ليس بصحيح لذاته بل لغيره وهو معنى قوله: (لَا لِذَاتِهِ) أي: لا من حيثية²⁰¹⁵ إسناده المخصوص كالصحيح الأول، بل بواسطة كثرة الطرق العاضدة لصحته فهذه الوساطة ليست بأمر ذاتي له²⁰¹⁶، بل جاءت من الخارج، ولذا سمي الصحيح لغيره. والحاصل أن روايه أيضاً معروف العدالة والصدق لكن ليس بمرتبة الأول في الحفظ والضبط والإتقان فيخشى عليه من [جهة]²⁰¹⁷ سوء حفظه، وذلك "كحديث محمد بن عمرو بن علقمة عن أبي سلمة²⁰¹⁸ عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم²⁰¹⁹ قال: "لولا أن²⁰²⁰ أشق على أمتي لأمرتهم بالسواك عند كل صلاة²⁰²¹" 2022. فمحمّد²⁰²³ هذا من المشهورين بالصدق والصيانة لكنّه لم يكن من أهل الإتقان حتّى ضعفه بعضهم من جهة سوء حفظه، ووثقه بعضهم لصدقه وجلالته، وحديثه من جهة سوء حفظه حسن²⁰²⁴. فلمّا انضمّ إلى ذلك كونه مرويّاً من أوجه أخر زال بذلك ما يخشى عليه من جهة سوء حفظه²⁰²⁵ وانجبر²⁰²⁶ به ذلك التقصّيس. فلمّا اجتمعت له القوّة من الجهتين وصحّ هذا الإسناد ترقّى الحديث من درجة الحسن إلى درجة الصحيح²⁰²⁷.

[الحسن لذاته]

(وَحَيْثُ لَا جُبْرَانَ) كغفران مصدر جبر اللزوم، فإنّ جبر يجيء متعدّياً ولازماً يقال: "جبر العظم جبراً: أصلحته"²⁰²⁸، "وجبر العظم والمريض بنفسه جبراً: صلح حاله"²⁰²⁹. والمعنى وحيث لا مجابرة ولا مقاومة لذلك القصور بأن يكون الراوي عدلاً ثقةً في نفسه لكن مخشياً عليه من جهة سوء [١٠٢/١] حفظه ولم يوجد ما يعضده²⁰³⁰ فيما

²⁰¹⁵ في (د): حيث.

²⁰¹⁶ سقط من (د).

²⁰¹⁷ هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في النسخ الأخرى.

²⁰¹⁸ هو: أبو سلمة بن عبد الرحمن بن عوف بن عبد بن الحارث القرشيّ القُرشيّ، الثّائبيّ، الحافظ، أخذ الأعلام بالمدينة، المتوفى سنة 94 هـ. انظر لترجمته: تهذيب

الأسماء واللغات للتوحي، 522-521/2 (رقم 801)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 63/1 (رقم 52)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 292-387/4 (رقم 108)؛

تهذيب الكمال للمزي، 376-370/33 (رقم 7409)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 105-103/12 (رقم 8476).

²⁰¹⁹ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

²⁰²⁰ سقط من (د).

²⁰²¹ في (ل): صلاة.

²⁰²² رواه بهذا الطريق: الترمذي، "الطهارة"، 18، (رقم الحديث: 22)؛ أحمد، المسند، 259/2، 287. والحديث مخّرج في الصحيحين من طريق أبي الزناد عن الأعرج

عن أبي هريرة. انظر: البخاري، "الجمعة"، 8، (رقم الحديث: 887)؛ مسلم، "الطهارة"، 42، (رقم الحديث: 252).

²⁰²³ هو: الإمام، المحدث، الصدوق، أبو الحسن محمد بن عمرو بن علقمة بن وقاص الليثي المديني، المتوفى سنة 145 هـ. صاحب أبي سلمة بن عبد الرحمن وزاويته.

انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 137-136/6 (رقم 46)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 674-673/3 (رقم 8015)؛ تهذيب الكمال للمزي،

218-212/26 (رقم 5513)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 325-324/9 (رقم 6478).

²⁰²⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: فحديثه من هذه الجهة حسن. انظر لأقوال العلماء فيه: سير أعلام النبلاء للذهبي، 136/6-

137؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 674-673/3؛ تهذيب الكمال للمزي، 218-215/26؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 325/9.

²⁰²⁵ في (د): الحفظه.

²⁰²⁶ في (ق): والخبر.

²⁰²⁷ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 35؛ تدريب الراوي للسيوطي، 187-186/1.

²⁰²⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 185.

²⁰²⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 460.

²⁰³⁰ في (ق): ما يعضد، في (ع): ما يصدقه.

يُرويه. (فَهُوَ الْحَسَنُ لِذَاتِهِ) أي: ذلك الحديث هو الحسن لذاته. فهو وإن لم يبلغ درجة الحديث الصحيح من جهة قصور رواية²⁰³¹ في الحفظ والوثوق، لكنّه ارتفع عن حال ما دونه من أجل أنّ رواه مشهور بالصدق والأمانة.

[الحسن لغيره]

(وَإِنْ قَامَتْ قَرِينَةٌ)²⁰³² "أصل القرينة الحالة المقرونة الدالة على وجود الشيء أو صحته أو حسنه أو نحو ذلك، ثم جعلت من عداد الأسماء، فالتاء للنقل من الوصفية إلى الاسمية"²⁰³³. والمراد بالقرينة ههنا أمر خارج عن ذات²⁰³⁴ الحديث دالّ على حسنه سواء كان أمراً واحداً أو متعدداً، فسمي قرينة لاقتزان كلّ منهما بالآخر²⁰³⁵ ولدلالته عليه؛ لأنّ أحد المقارنَيْن يلزمه الدلالة على وجود الآخر ولذلك سمي الدالّ قرينة. (تُرَجِّحُ) تلك القرينة أو القرائن²⁰³⁶. "والترجيح في اللغة: جعل الشيء راجحاً رزئاً. وفي الاصطلاح: اقتزان الأمانة بما يتقوى به على المعارض"²⁰³⁷. وفي المنار:²⁰³⁸ "الترجيح: عبارة عن بيان²⁰³⁹ فضل أحد المثلين على الآخر وصفاً"²⁰⁴⁰. "لغني²⁰⁴¹ لا يكون ذلك الشيء الذي وقع به الترجيح دليلاً بنفسه بل يكون وصفاً للذات غير قائم بنفسه؛ لأنّ الشيء إنّما يتقوى لصفة"²⁰⁴² توجد في ذاته"²⁰⁴³. والمراد هنا هو المعنى الأول. (جَانِبٌ قَبُولٌ مَا يُتَوَقَّفُ فِيهِ) "أصل الجانب والجنب: الجارحة، أي: شقّ الإنسان وغيره"²⁰⁴⁴. استعير للناحية التي تليها كاستعارة سائر الجوارح لذلك، نحو: اليمين والشمال²⁰⁴⁵. واستعمل أيضاً في الطّرف المعنوي كما ههنا. وقوله "يُتَوَقَّفُ" بصيغة المجهول. والمتوقّف [١٠٢/ب] فيه هو²⁰⁴⁶ الحديث، والمتوقّف هو أهل الحديث. وفيه أي: في قبوله على حذف المضاف، فإنّ نفس الحديث لا يتوقّف فيه، والمعنى قرينة تعضد قبول حديث يتوقّف المحدثون في قبوله من جهة إسناده بأن يكون ضعيفاً في نفسه ومستوراً حاله سواء كان العضد والتقوية بحديث صحيح أو بكثرة طرق ذلك المروي فيكون حسنه لذلك المرجح والعاقد لا لذاته، ولذلك قال: (فَهُوَ الْحَسَنُ أَيْضاً) أي: ذلك الحديث محكوم عليه بالحسن كالحسن الأول. (لَكِنْ لَا لِذَاتِهِ) بل لغيره، وبواسطة القرينة الخارجة المرجحة لحسنه

²⁰³¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: رواه. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

²⁰³² في (د): (د): وَإِنْ قَامَتْ قَرِينَةٌ.

²⁰³³ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 140. نقله فيه عن المراح. انظر: شرحان على مراح الأرواح في علم الصرف لابن الكمال باشا وشمس الدين أحمد المعروف بـ"ديكقوز"، ص 43.

²⁰³⁴ في (د): ذلك.

²⁰³⁵ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 140.

²⁰³⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 246.

²⁰³⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 384.

²⁰³⁸ المؤلف يقصد به "منار الأنوار في أصول الفقه" لأبي البركات حافظ الدين عبد الله بن أحمد بن محمود النسفي (المتوفى سنة 710 هـ).

²⁰³⁹ لم أجده في منار الأنوار في أصول الفقه.

²⁰⁴⁰ انظر: شرح منار الأنوار في أصول الفقه لابن الملك، ص 306. انظر أيضاً: دستور العلماء (جامع العلوم في اصطلاحات الفنون) للقاضي عبد رب النبي بن عبد رب الرسول الأحمّد نكري، 197/1.

²⁰⁴¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى، وفي شرح منار الأنوار في أصول الفقه لابن الملك: يعني. وهذا هو الصواب.

²⁰⁴² في شرح منار الأنوار في أصول الفقه لابن الملك: بصفة.

²⁰⁴³ هذا الكلام من شرح ابن الملك لمنار الأنوار. انظر: شرح منار الأنوار في أصول الفقه لابن الملك، ص 306.

²⁰⁴⁴ في (د): وغير.

²⁰⁴⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 205.

²⁰⁴⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: هو. ويبدو أنّ هذا هو الصحيح لمطابقته للغة.

المائلة²⁰⁴⁷ به عن الضَّعْف. ومَحْصَلُهُ "أَنَّ الحديثَ الحَسَنَ قِسْمَان: أحدهما: إِنَّهُ الذي يَكُونُ رَاوِيَهُ مشهوراً بالصدق²⁰⁴⁸ والأمانة غير أَنَّهُ لم يبلغ درجة رجال الصَّحِيح لكونه يَقْصُرُ عنهم في الحفظ والإتقان، وهو مع ذلك يرتفع عن حال من دونه فمن يُعَدُّ ما ينفرد به من حديثه مُنْكَرًا وَيَسْلَمُ حديثه من أن يكون شاذاً ومنْكَرًا ومعللاً فحديثه كالصَّحِيح احتجاجاً لا قوَّة؛ لأنَّ شرط الصَّحِيح ثبوت كمال العدالة والضَّبط والإتقان في جميع رُواته، إمَّا بالاشتتار بين النَّاس، وإمَّا بالنقل الصَّحِيح، وليس الحَسَن كذلك فَإِنَّهُ غير مشروط²⁰⁴⁹ فيه ذلك. فهذا القسم هو الحَسَن لذاته وليس من قسم الصَّحِيح لما قُيِّد فيه من الجَبر المذكور. والقسم الثاني: إِنَّهُ الحديث الذي يكون رجلاً²⁰⁵⁰ إسناده مُمَّن هو مَسْتَوِر الحال لم يتحقَّق أهليَّته²⁰⁵¹ غير أَنَّهُ ليس بمَغْلٍ أَي: بكثير الخطاء فيما يَرْوِيهِ ولا بمتَّهم بالكذب في الحديث أَي: لم يظهر منه تعمُّد الكذب في الحديث ولا سَبَبٌ آخر مُفَسِّقٌ ويكون [١٠٣/١] مَثْنُ الحديث مع ذلك قد عرف بأن روي مثله أو نحوه من وجه آخر أو أكثر حتى اعتضد بمتابعة من تابع رَاوِيَهُ على مثله أو بما له من شاهد وهو ورود حديث آخر بنحوه فيخرج بذلك عن أن يكون شاذاً أو منْكَرًا²⁰⁵². فهذا²⁰⁵³ القسم هو الحَسَن لغيره لقيام القرينة الدالة على ترجيح القَبُول. فإن قلت: إنا نجد أحاديث محكوماً نصفياً²⁰⁵⁴ مع كونها قد رُوِيَتْ بأسانيد كثيرة من وُجُوهِ عديدة²⁰⁵⁵ مثل حديث: "الأذنان من الرأس"²⁰⁵⁶ ونحوه فهلَّا جعلتم ذلك وأمثاله من نوع الحَسَن؛ لأنَّ بعض ذلك عَضُدٌ بعضاً كما قلتم في نوع الحَسَن²⁰⁵⁷. قلت: إِنَّهُ ليس كلُّ ضعيف²⁰⁵⁸ في الحديث يزول بمحيته من وُجُوهِ بل ذلك يتفاوت، فمنه ضَعْفٌ يُزيله ذلك بأن يكون ضَعْفُهُ ناشئاً من ضعف حفظ رَاوِيَهُ مع كونه من أهل الصدق والدِّيانَة، فإذا رأينا ما رواه قد جاء من وجه آخر عرفنا أَنَّهُ قد حفظه ولم يَحْتَلْ فيه ضبطه له، وكذلك إذا كان ضعفه من حيث الإرسال زال بنحو ذلك كما في المرسل الذي يُرسل إمامٌ حافظٌ إذ فيه ضَعْفٌ قليل يزول بروايته من وجه آخر، ومن ذلك ضعفٌ لا يزول بنحو ذلك لقوَّة الضَّعْف وتقاعد هذا الجابر عن جبره ومقاومته، وذلك كالضَّعْف الذي يَنْشَأُ من كون الرَّاوي متَّهماً بالكذب أو كون الحديث شاذاً²⁰⁵⁹ كذا في مقدمة ابن الصَّلاح. واعلم أَنَّ الحديث في الأصل صحيح أو ما يقابله وهو الضَّعيف، فالحَسَن على هذا من أقسام الصَّحِيح ومندرج تحته. والجمهور الآن على تقسيمه إلى ثلاثة²⁰⁶⁰: صحيح [١٠٣/١ب]، وحَسَن،

²⁰⁴⁷ في (د) و(ر)، و(ع)، و(ل): المائلة.

²⁰⁴⁸ في (ق): بالصدق بالصدق، بترار الصدق.

²⁰⁴⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ في النسخ الأخرى: مُشْتَرَط.

²⁰⁵⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ في النسخ الأخرى: رجال. ويبدو أَنَّ هذا هو الصواب.

²⁰⁵¹ في (ق): أهليَّة.

²⁰⁵² في (ق): منكر.

²⁰⁵³ في (ق): فهو.

²⁰⁵⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ في النسخ الأخرى: بضعفها. ويبدو أَنَّ هذا هو الصواب.

²⁰⁵⁵ في (ق): عديد.

²⁰⁵⁶ حديث صحيح له طرق كثيرة عن جماعة من الصحابة منهم: أبو أمامة، وأبو هريرة، وابن عمرو، وابن عباس، وعائشة، وأبو موسى، وأنس، وسمرة بن جندب، وعبد الله بن زيد. انظر لحديث أبي أمامة: أبو داود، "الطهارة"، 51، (رقم الحديث: 134)؛ الترمذي "الطهارة"، 29، (رقم الحديث: 37). قال الترمذي: "ليس إسناده بذلك القائم". ابن ماجه، "الطهارة"، 53، (رقم الحديث: 444)؛ أحمد، المسند، 268/5، 285؛ الدارقطني، السنن، 103/1؛ والبيهقي، السنن الكبرى، 66/1. انظر لشواهد الحديث من الصحابة: سلسلة الأحاديث الصحيحة للألباني، 93-81/1، (رقم الحديث: 36).

²⁰⁵⁷ سقط من (د).

²⁰⁵⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ في النسخ الأخرى: ضعف. ويبدو أَنَّ هذا هو الصواب.

²⁰⁵⁹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 31-34.

²⁰⁶⁰ في (ل): ثلاثة.

وضعیف. ولذا خصّ المص²⁰⁶¹ خبر الآحاد بالذكر، فإنّه المنقسم إلى هذه الأقسام الثلاثة²⁰⁶². والمقصود²⁰⁶³ من التقسيم تعريف المراتب في الاحتجاج وعدمه، إذ ليس كلّ حديث مما يُحتجّ به وقد تأخّرت مرتبة²⁰⁶⁴ كتب المسانيد²⁰⁶⁵ غير الستّة عن الستّة؛ لأنّ عادة مؤلّفيها فيها أن يخرجوا في مُسنّده²⁰⁶⁶ كلّ صحابيٍّ ما رَوَوْه من حديثه²⁰⁶⁷ غير متقيدين بأن يكون محتجّاً به كما سبقّت الإشارة إليه.

(وَقُدِّمَ) المص²⁰⁶⁸. والأظهر المجهول. (الكَلَامُ) الواقع. (عَلَى الصَّحِيحِ لِذَاتِهِ) دون غيره من الحسن وغيره²⁰⁶⁹، فإنّ الكلام عليه سيأتي. (لِغُلُوِّ رُتْبَتِهِ) وارتفاع درجته ومنزلته من حيث كونه جامعاً بين الأوصاف الخمسة المذكورة في التعريف، فإنّه من هذه الحيثيّة واقع في أعلى مراتب الصّفات.

[تعريف العدل]

(وَالْمُرَادُ بِالْعَدْلِ) المذكور في تعريف الصّحيح وهو عدل الرواية لا عدل الشّهادة. والفرق بين العدلين أنّ الحديثين اعتبروا الملكة الآتية دون الفقهاء ونحوهم وإن كان مرجع الكلّ إلى التقوى. وأيضاً أنّ العدالة عند الحديثين لا تختصّ²⁰⁷⁰ بالحرّيّة والدّكورة كما²⁰⁷¹ عند الفقهاء، فإنّهم شرطوا الحرّيّة، وكذا الدّكورة في [بعض]²⁰⁷² الموادّ فلا تقبل عندهم بدونها. (مَنْ) تفسير العدل بـ"مَنْ" الّتي وُضعت²⁰⁷³ لذوي العقول يدلّ على أنّه بمعنى العادل وإنّما عبّر عنه بالمصدر²⁰⁷⁴ مبالغة في اتصافه به كأنّه العدل نفسه. (لَهُ مَلَكَةٌ) محرّكة أي: هيئة راسخة في النّفس وقوّة باطنة ناشئة من معرفة الله ومشاهدة²⁰⁷⁵ جلاله²⁰⁷⁶ وهيئته؛ لأنّ الهيئة العارضة للنفس إن لم تكن راسخة مستقرّة فيها سمّيت حالة²⁰⁷⁷، وإن كانت راسخة²⁰⁷⁸ سمّيت ملكة [١/١٠٤]، وتلك الملكة هي العدالة من الملّك بالفتح وسكون اللام بمعنى الشدّ والزّبط يقال: "ملكْتُ العَجِيْنَ: شددتُ عَجَنَه، وبالغث فيه وحائط"²⁰⁷⁹ ليس له ملاك أي: تماسك²⁰⁸⁰. (تَحْمِلُهُ) أي:

²⁰⁶¹ في (ل): المصنّف.

²⁰⁶² في (ل): الثلاثة.

²⁰⁶³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: ولمقص.

²⁰⁶⁴ في (ق)، و(ع): مرتبته.

²⁰⁶⁵ في (د): الأسانيد.

²⁰⁶⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: مُسنّد. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

²⁰⁶⁷ في (ق): حديث.

²⁰⁶⁸ في (ل): المصنّف.

²⁰⁶⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 246.

²⁰⁷⁰ في (ق): لا يختص.

²⁰⁷¹ سقط من (ق).

²⁰⁷² هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في النسخ الأخرى.

²⁰⁷³ في (ع): وضعف.

²⁰⁷⁴ في (د): بالمصدر.

²⁰⁷⁵ في (د): مشاهدته.

²⁰⁷⁶ في (د): هلاله.

²⁰⁷⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 247.

²⁰⁷⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: راسخة.

²⁰⁷⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: الحائط.

²⁰⁸⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 776.

تبعته تلك الملكة. (عَلَى مُلَازِمَةِ التَّقْوَى) أصل²⁰⁸¹ تقوى: وَفَى؛ لَأَمَّا²⁰⁸² من وقى. قلبت الواو تاءً كما في تجاه وراث، ولام الفعل واواً كالتَّوَرَّى على ما هو القاعدة في فعلى اسماً من اليائي كما في الحواشي السَّعْدِيَّة على الكشف²⁰⁸³. وهو في الأصل: "جعل النَّفس في وقاية مِمَّا يُخَافُ والوقاية حفظ الشيء مِمَّا يُوْذِيهِ"²⁰⁸⁴ ويضَرُّه"²⁰⁸⁵. وفي الاصطلاح: الاحتراز عما يُدْمَرُ شرعاً²⁰⁸⁶ كما سيحيى. (وَالْمُرُوءَةُ) [أي]²⁰⁸⁷: وعلى ملازمة المروءة وهي بالضم كمال المرء كما أنَّ الرُّجُولِيَّةَ كمال الرجل²⁰⁸⁸. "وهي قُوَّةٌ لِلنَّفْسِ هي مُبْدَأُ لصدور الأفعال الجميلة عنها، المستتبعة²⁰⁸⁹ للمدح شرعاً وعقلاً وعرفاً"²⁰⁹⁰، نحو صدق اللسان ودفع الأذى عن الجيران وبذل النَّدَى للإخوان²⁰⁹¹، ويقال لها: الإنسانيَّة وهي شعبة من الفتوة. وقال جمهور فقهاء الشَّافِعِيَّة: إِنَّهَا السَّيْرَةُ بسيرة أمثاله في زمانه ومكانه. وهذا المعنى يَعُودُ إلى الأوَّل؛ لأنَّ من شأن أمثاله أن يصدر عنهم الأفعال الحسنة والأُمُور المُسْتَحْسَنَةُ غير أنَّه فرق بين زمان وزمان ومكان²⁰⁹²، فكانت المروءة من الأمور الإضافية؛ لأنَّه²⁰⁹³ قد لا يجري في الزمان الثاني ما جرى في الزمان الأوَّل من التدقيق، فكمال كلِّ امرئ بحسب كمال أهله²⁰⁹⁴ زمانه²⁰⁹⁵ ومكانه²⁰⁹⁶ إلَّا أن تداركه الله تعالى بِخُصُوصِ رحمته فَرَّقَاهُ²⁰⁹⁷ إلى درجة من لم يَفِرْطَ²⁰⁹⁸ في خدمته. ثمَّ لفظ المروءة بالفكِّ على وَزْنِ المُعْوَلَةِ وهو [١٠٤/ب] الأَفْصَحُ ويجوز الإدغام بوزن المُتَوَّةِ كما فعلوه في الحُطِّيَّةِ واليَرِيَّةِ على ما يقتضيه القاعدة الصَّرْفِيَّة.

(وَالْمُرَادُ بِالتَّقْوَى) أي: عند المحدثين. فإنَّ الفقهاء يقبلون شهادة أهل الأهواء ويجعلونهم عدلاً؛ إذ الفسق لا يطلق على فعل القلب الذي هو الاعتقاد الفاسد²⁰⁹⁹. (اجْتِنَابُ الْأَعْمَالِ السَّيِّئَةِ) الاجتناب: التَّباعَدُ "من جَبَّيْنَتْهُ عن كذا: أَبْعَدَتْهُ"²¹⁰⁰. "والعمل ما كان بقصد²¹⁰¹ فهو أَحْصَى من الفعل"²¹⁰²، ويعمُّ أفعال القلوب والجوارح عند أهل

²⁰⁸¹ في (ق): أهل.

²⁰⁸² سقط من (د).

²⁰⁸³ المؤلف يقصد به حاشية التفتازاني على الكشف للزمخشري، وصل فيها إلى سورة الفتح اختصرها من حاشية الطيبي. الكتاب ما زال مخطوطاً. إستانبول، مكتبة سليمانية، قسم عمجا زاده حسين، تحت رقم: 67. التفتازاني هو: سعد الدين مسعود بن فخر الدين عمر بن برهان الدين عبد الله الهروي الخراساني التفتازاني الشَّافِعِيّ، المتوفَّى سنة 791 هـ. انظر: Özen, Şükrii, "Teftâzânî", *DİA*, XL, 304.

²⁰⁸⁴ في (ر)، و(ط)، و(ل): يؤذيه.

²⁰⁸⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 881.

²⁰⁸⁶ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 247.

²⁰⁸⁷ هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه موجود في النَّسخ الأخرى.

²⁰⁸⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 766.

²⁰⁸⁹ في (ل): المستغنية.

²⁰⁹⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 294.

²⁰⁹¹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 247.

²⁰⁹² سقط من (ق).

²⁰⁹³ فإِنَّه.

²⁰⁹⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في النَّسخ الأخرى: أهل.

²⁰⁹⁵ في (د): بحسب أهل كمال زمانه.

²⁰⁹⁶ سقط من (د).

²⁰⁹⁷ في (د): فرَّقاً.

²⁰⁹⁸ في (د): لم تفرط.

²⁰⁹⁹ في (ق): والفاسد.

²¹⁰⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 206.

²¹⁰¹ في (ع): تقصد.

التفسير كالإيمان والطاعات والكفر والمعاصي²¹⁰³. والسَّيئة الفعل²¹⁰⁴ القبيحة وأصله سَيَوْتُة؛ لأنَّه من ساء يَسُوء، والقبيح ما²¹⁰⁵ يَسُوء²¹⁰⁶ الإنسان وَيُعُثمُه ولا يوافق غرضه²¹⁰⁷. والفرق بينها وبين الخطيئة أنَّها قد يقال فيما يقصد بالذات، والخطيئة تغلب فيما يُقصد بالعرض؛ لأنَّها من الخطأ وهو الزَّل من الحدِّ من غير تعمُّد بل مع عزم الإصابة²¹⁰⁸. (من شَرِك) "الشرك: إثبات شريك لله تعالى"²¹⁰⁹ سواء اعتقده واجب الوجود أيضاً أو مستحقاً للعبادة مقرِّباً إلى الله تعالى. قال الإمام²¹¹⁰ في تفسيره: "اعلم أنَّه ليس في العالم أحدٌ يثبت لله شريكاً يُساويه في وجوب الوجود والقدرة والعلم وسائر الصِّفات المختصة بالألوهية، وهذا مما لم يُوجد إلى الآن لكنَّ الثنوية²¹¹¹ يثبتون إلهين: أحدهما: حكيم يفعل²¹¹² الخير، والثاني: سفیه يفعل الشرَّ، وأمَّا اتخاذ معبود سوى الله تعالى فقد ذهب إليه فرق كثيرة"²¹¹³ انتهى. أي: كعباد الكواكب والملائكة والمسيح والتَّار والأوثان وغير ذلك وقد يطلق الشرك ويراد به الكفر مطلقاً كما في هذا المقام؛ لأنَّ الكفر لا يخلو عن الشُّرك دَل [١٠٥/١] عليه قوله تعالى ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ﴾²¹¹⁴. فإنَّ المراد بالشرك هنا هو الكفر وإلَّا كان اليهود والنصارى مغفورين؛ لأنَّهم أهل كتاب لا أهل شرك وعبادة صنم، وهذا هو الشرك العظيم. "وأما الشرك الصَّغير: فهو مُراعاة غير الله معه في بعض الأمور كالترياء والتَّفاق"²¹¹⁵، لا يحصل الطَّهارة عنه إلَّا بعد تركية النَّفس؛ لأنَّه جاء في الحديث: "الشرك في هذه الأُمَّة أخفى من ديب التَّمَل"²¹¹⁶ على الصِّفاء"²¹¹⁷، وجاء في كلام بعض الكبار:

²¹⁰² انظر: فروق حقِّي للمؤلِّف، ص 290.

²¹⁰³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 587-588، 640-641.

²¹⁰⁴ في (د): الفعل.

²¹⁰⁵ في (ع): ممَّا.

²¹⁰⁶ في (ع): سوء.

²¹⁰⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 441.

²¹⁰⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 287-288.

²¹⁰⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 452.

²¹¹⁰ يقصد به أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي، الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري، المتوفى سنة 606 هـ.

²¹¹¹ قال الشَّهرستاني: "الثنوية هؤلاء هم أصحاب الاثنين الأزليين، يزعمون أن النور والظلمة أزليان قديمان، بخلاف الجوس فإنهم قالوا بحدوث الظلام، وذكروا سبب حدوثه". الملل والنحل، 244/1.

²¹¹² في (ع): يثبت.

²¹¹³ انظر: مفاتيح الغيب (التفسير الكبير) للرازي، 344/2.

²¹¹⁴ سورة النساء، الآية: 48.

²¹¹⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 452.

²¹¹⁶ في (ع): نملة.

²¹¹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في النَّسخ الأخرى: الصفا. الحديث أخرجه بهذا اللفظ: الطبري في تفسيره، 369/1؛ وابن أبي حاتم في تفسيره، 62/1، وقوام السنة في التَّغيب والتهيب، 166/1، (رقم الحديث: 207)، والحكيم الترمذي في نوادر الأصول، 147/4، وأبو نعيم في حلية الأولياء، 253/9؛ وقريباً من هذا اللفظ: أحمد في المسند، 403/4، والبخاري في الأدب المفرد، ص 250، (رقم الحديث: 716)، وأبو يعلى في المسند، 60/1-61، (رقم الحديث: 58)، وابن أبي شيبة في المصنف، 72/6، (رقم الحديث: 29538)، والطبراني في المعجم الأوسط، 10/4، (رقم الحديث: 3479)، والحاكم في المستدرک، 290/2-291، وأبو نعيم في حلية الأولياء، 114/3. صححه عدد من العلماء بمجموع طرقه وشواهده. انظر: المستدرک للحاكم، 291/2؛ تلخيص المستدرک للذهبي، 319/2، (رقم الحديث: 3148)؛ العلل المتناهية لابن الجوزي، 823/2، 824، (رقم 1378، 1379)؛ مجمع الزوائد للهيتمي، 223/10، 223-224، الجامع الصغير من حديث البشير النذير للسننوطي، ص 303 (رقم 4933)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 229/8-231 (رقم 3755)؛ صحيح الجامع الصغير للألباني أيضاً، 693/1 (رقم 3730)؛ صحيح الأدب المفرد للألباني أيضاً، ص 265-266 (رقم 716/551).

"كلّك شرك خفي" ²¹¹⁸. فاشتراط الاجتناب من مثل هذا الشرك في مثل هذا المقام باطل جدّاً؛ إذ لا يخلو عنه أكثر الناس، ثمّ ﴿إِنَّ الشَّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾ ²¹¹⁹. وهل يكون الكافر عدلاً مع كفره؟ فأخرجه الحدثون عن العدالة كما صرح به المص ²¹²⁰. وقال في الكشف: "الكافر قد يوصف بالعدل ²¹²¹ لاستقامته على مُعْتَقَدِهِ ويسمى مُعْتَقَدُهُ ديناً وإن كان باطلاً" ²¹²² انتهى. ومنه يُعلم حال الوصف بالعدل في قوله عليه الصلوة ²¹²³ والسلام ²¹²⁴: "وُلِدْتُ في زمن ²¹²⁵ الملك العادل" ²¹²⁶، [على تقدير صحته على أنّنا نقول هذا الاختلاف على تقدير مجوسية الملك العادل] ²¹²⁷ الذي هو أنوشروان ²¹²⁸. وأمّا على تقدير تنصّره وقد كان قبل ظهور البعثة فمن كان في ذلك الوقت على ملّة أهل الكتاب ولم يخلّ بأصول الشرائع كان مؤمناً ²¹²⁹ من غير نكير. نعم، فرق بين نائب ونائب ²¹³⁰ فنمرود وشدّاد وفرعون وغيرهم ممّن ادّعى الربوبية أسوأ حالاً ممّن ²¹³¹ عداهم؛ لأنهم حافظوا الصّورة فقط، ولم يقوموا بالعدل الذي قامَتْ به السموات والأرض معي. (أو فسق) معنى الفسق في أصل اللغة: "خروج عن محيط كالكمّام للثمرة والحجر للفأرة" ²¹³² وفم الفؤارة للماء. ومنه يقال [١٠٥/١ب] في ألسنة العامّة: الفسقية، واستعمل شريعاً في الخروج عن الطاعة إمّا بترك واجب أو بفعل محرّم ²¹³³. فالفاسق من خرج عن أصله الذي خلّق له وهو أن يعبد الله تعالى، ولذا قالوا: الفاسق: المسلم الذي أقدم على كبيرة أو أصّر على صغيرة؛ لأنّ الصغيرة تكون كبيرة بالإصرار. قال الرّاعب: "الظلم أعمّ من الفسق، وهو من الكفر. وأكثر ما يقال: الفاسق لمن التزم حكم الشرع وأقرّ به، ثمّ أحلّ بجميع أحكامه أو ببعضه، وإذا قيل للكافر الأصلي: فاسق؛ فلائّه أحلّ بما التزمه العقل واقتضاه الفطرة" ²¹³⁴ أو غلا فيه وتجاوز عن حدّ ²¹³⁵ العقول. وقد سبق أنّ الفسق لا

²¹¹⁸ هذا من كلام أرسلان الدمشقي المتوفى سنة 541. انظر: خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر لخمّد أمين بن فضل الله بن محب الدين بن محمد الحبي

الحموي، 158/1.

²¹¹⁹ سورة لقمان، الآية: 13.

²¹²⁰ في (ل): المصنّف.

²¹²¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: بالعدالة.

²¹²² انظر: كشف الأسرار شرح أصول البزدوي لعلاء الدين البخاري الحنفي، 574/2.

²¹²³ في (ل): الصلاة.

²¹²⁴ في (ق)، و(ط): والسلم، وفي (ل): والسلام، وفي (ر): عليه السلم، وفي (ع): عليه السلام.

²¹²⁵ في (د): وُلِدْتُ من في زمن.

²¹²⁶ البيهقي، شعب الإيمان، 305/4، (رقم الحديث: 5195). ذكره عدد من العلماء في كتب الموضوعات والمشتهرات. قال الألباني: "باطل لا أصل له. قال البيهقي

في "شعب الإيمان" (1/97/2): "يرويه بعض الجهال عن نبينا صلى الله عليه وسلم، وتكلم في بطلانه الحلبي رحمه الله. وكان شيخنا أبو عبد الله الحافظ (صاحب

المستدرک) قد تكلم أيضاً في بطلان هذا الحديث، ثم رأى بعض الصالحين رسول الله صلى الله عليه وسلم في المنام، فحكى له ما قال أبو عبد الله، فصدقه في

تكذيب هذا الحديث وإبطاله، وقال: ما قلته قط". قلت: والمنامات وإن كان لا يحتاج بها، فذلك لا يمنع من الاستئناس بما فيما وافق نقد العلماء وتحقيقاتهم كما لا

يخفى على أهل العلم والنهي. "سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة، 425/2 (رقم 997)؛ 114/5 (رقم 2095). انظر: المقاصد الحسنة للسخاوي، ص

519-520 (رقم 1269)؛ الموضوعات للصغاني، ص 36 (رقم 30)؛ شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 195؛ كشف الخفاء للعجلوني، 340/1

(رقم 915)، (454-455/2) (رقم 2927)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 327 (رقم 30).

²¹²⁷ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في النسخ الأخرى.

²¹²⁸ انظر: شعب الإيمان للبيهقي، 305/4.

²¹²⁹ سقط من (ق).

²¹³⁰ سقط من (ق). وهو في (ع): في نائب.

²¹³¹ في (ع): ممّا.

²¹³² التوقيف على مهمات التعاريف لخمّد عبد الرؤوف المناوي، ص 557؛ فيض القدير شرح الجامع الصغير لخمّد عبد الرؤوف المناوي أيضاً، 565/1.

²¹³³ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 522.

²¹³⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 636.

يتناول فعل القلب كما قاله الكرمانى²¹³⁶. ولذا قُبل شهادة أهل الأهواء، لكن المحدثين أدرجوا في العدالة الاجتناب عن البدعة أيضاً؛ لأنّ الصّحيح لذاته في أعلى طبقات [الصّفات]²¹³⁷ وذروة²¹³⁸ درجات الكمال. ولذا قال المص²¹³⁹: (أَوْ بِدْعَةٍ) وأخّر البدعة؛ لأنّ الفسق يريد الكفر، وقد يكون كفراً، وليست البدعة كذلك؛ لأنّ أهل البدعة من أهل التأويل. والمؤول لا يكفر إلّا إذا أدّت بدعته إلى الكفر، لكن إذا دعا صاحب البدعة المنكرة إلى مذهبه الفاسد يقتل دفعاً لشوّه وصيانة لعقائد الناس. فالمراد بالبدعة ههنا ما لم يستلزم الكفر ولم يكن فيه الدّعوة المذكورة وإلّا فقد يُوجد في رجال الصّحيح من رُمي بالرّفص أو النّصب²¹⁴⁰. والبدعة في اللغة: كلّ شيء عُمل على غير مثال²¹⁴¹، "ومنه قيل ركيّ بديع أي: جديد الحفرة"²¹⁴². "وفي الشّرع: إحداث ما لم يكن في عهد رسول الله صلّى الله عليه وسلّم. وهي تنقسم إلى قسمين: قبيحة وحسنة"²¹⁴³، "فالقبيحة: [١/١٠٦] هي التي تُصادم سنّة ثابتة أو ترفع أمراً من الشّرع مع بقاء علته" كما في إحياء العلوم²¹⁴⁴. "والحسنة: ما كان من قبيل ما أمر الله تعالى به من الطاعات والزيادات في العبادات ولم يرد فيها نهي" كما في شرح غريب الحديث²¹⁴⁵. وقول صاحب الكشّاف: "ومن بدع التفاسير"²¹⁴⁶ يريد به ما لا يكون مروياً عن الثّقات ولا مبنياً²¹⁴⁷ على المناسبات وما اشتهر من اللّغات. وأهل البدع والأهواء هم أهل القبلة الذين لم يكن معتقدهم معتقد أهل السنّة وكانوا في الأصل ست فرق²¹⁴⁸: الخارجية المُكفّرون²¹⁴⁹ للحنّتين²¹⁵⁰ وطلحة والزبير وعائشة ومعاوية رضي الله عنهم، والرافضة²¹⁵¹ الملعونون اللاعنون على الصّهرين وغيرهما من الأخيار، والقدرية النافون للقضاء والقدر عنه تعالى، والجبرية النافون²¹⁵² لقدرة العبد، والمعطّلة القائلون²¹⁵³ بخلوّ الدّات عن الصّفات، والمرجئة النافون لضرر الذّنّب مع الإيمان، ثم صار كل [فرقة اثنتي²¹⁵⁴ عشرة فهم اثنتان²¹⁵⁵ وسبعون]²¹⁵⁶ فرقة كلّهم

²¹³⁵ سقط من (ق).

²¹³⁶ في الكواكب الدّري، 70/1.

²¹³⁷ هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في النسخ الأخرى. هو في (ع): الصّفاة.

²¹³⁸ في (د): وذروت.

²¹³⁹ في (ل): المصنّف.

²¹⁴⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 248.

²¹⁴¹ انظر: كتاب التعريفات، ص 103.

²¹⁴² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: "الحفر" كما هو في مفردات ألفاظ القرآن، ص 110.

²¹⁴³ انظر: كتاب التعريفات، ص 103.

²¹⁴⁴ انظر: إحياء علوم الدين للغزالي، 4/2-5. انظر أيضاً: 326/1، 280/2.

²¹⁴⁵ لم أعرف الكتاب المذكور.

²¹⁴⁶ هذا التعبير يستعمله الإمام الزّمخشريّ في تفسير كثير من الآيات. انظر مثلاً: الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، 290/1، 326، 364، 591؛ 141/2،

505، 682، 731، 321/3، 409، 534، 93/4، 241، 573، 579، 767، 803.

²¹⁴⁷ في (ق): مبينا.

²¹⁴⁸ انظر: تلييس إبليس لابن الجوزي، ص 19؛ شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 18، 24؛ خمس رسائل في الفرق

والمذاهب لابن الكمال باشا.

²¹⁴⁹ في (ل): المكلّفون.

²¹⁵⁰ في (ع): للحسنين.

²¹⁵¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: والرافضة.

²¹⁵² سقط من (د).

²¹⁵³ في (ل): القائلون.

²¹⁵⁴ في (ق): اثنتا، وفي (ع): اثني.

²¹⁵⁵ في (ر)، وفي (ل): اثنان.

في التَّارِ إِلَّا مَنْ أَنْقَذَهُمُ التَّوْحِيدُ وَهِيَ الْفِرْقَةُ النَّاجِيَةُ. وَتَفَرَّقَ أَهْلُ التَّصَوُّفِ أَيْضاً عَلَى اثْنَتَيْ²¹⁵⁷ عَشْرَةَ فِرْقَةً وَاحِدَةً مِنْهُمْ سُنِّيُّونَ وَهَمُ الَّذِينَ أَثْنَى عَلَيْهِمُ الْعُلَمَاءُ مِنْ حَيْثُ عَقَائِدُهُمْ وَأَعْمَالُهُمْ وَالْبَوَاقِي بِدَعْيُونِ وَهَمُ: **الْخُلُولِيَّةُ** الْقَائِلَةُ²¹⁵⁸ بِحُلِّ النَّظَرِ إِلَى الْوَجْهِ²¹⁵⁹ الْجَمِيلِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْمُرْدَانِ لِمَا فِيهِ مِنْ صِفَةِ الْحَقِّ تَعَالَى، **وَالْحَالِيَّةُ**²¹⁶⁰ الْقَائِلَةُ²¹⁶¹ بِحُلِّ الرِّقَصِ وَضَرْبِ الْيَدِ وَأَنَّ بَعْضَ الْحَالَاتِ لَا يُعْتَبَرُ فِيهَا الشَّرْعُ، **وَالْأُولَيَّائِيَّةُ** الْقَائِلَةُ²¹⁶² بِسُقُوطِ²¹⁶³ التَّكْلِيفِ فِي مَرْتَبَةِ الْوِلَايَةِ، **وَالشَّمْرَاخِيَّةُ** الْمُحَلَّةُ بِالْمُنَاهِي [١٠٦/١ب] وَالْمَلَاهِي، **وَالْحَبَّةُ**²¹⁶⁴ الْقَائِلَةُ²¹⁶⁵ بِسُقُوطِ الْأَحْكَامِ فِي دَرَجَةِ الْحَبَّةِ وَلِذَا لَا يَسْتَرُونَ²¹⁶⁶ عَوْرَتَهُمْ فِيمَا بَيْنَهُمْ، **وَالْحَوْرِيَّةُ** الْقَائِلَةُ²¹⁶⁷ بِوُطْئِهِمُ الْحَوْرَ فِي حَالَاتِهِمْ وَلِذَا يَغْتَسِلُونَ حِينَ أَفَاقُوا، **وَالْإِبَاحِيَّةُ** الْقَائِلَةُ²¹⁶⁸ بِتَرْكِ الْأَمْرِ وَالتَّهْيِ وَحُلِّ الْحَرَامِ، **وَالْمَتَكَاسِلَةُ** الْقَاعِدَةُ عَنِ الْكَسْبِ السَّائِلَةُ²¹⁶⁹ عَنِ الْأَبْوَابِ، **وَالْمُتَجَاهِلَةُ** اللَّابِسَةُ لِبَاسَ الْعَشَّاقِ وَبَوَاطِنَهُمْ عَارِيَةً²¹⁷⁰ **وَالْوَاقِفِيَّةُ** التَّارِكَةُ لَطَلْبِ الْمَعْرِفَةِ زَعِماً مِنْهُمْ أَنَّهُ لَا يَعْرِفُ اللَّهُ غَيْرَ اللَّهِ، **وَالْإِلَهَامِيَّةُ** الْقَائِلَةُ²¹⁷¹ بِكَوْنِ²¹⁷² الْقُرْآنِ حِجَاباً وَأَنَّ الْأَشْعَارَ قُرْآنَ الطَّرِيقَةِ فَيَتَعَلَّمُونَ الْأَشْعَارَ بَدَلَ الْقُرْآنِ²¹⁷³ وَيَتْرَكُونَ طَلْبَ عِلْمِ الْحَالِ الْمَفْرُوضِ. نَسَأَلُ اللَّهَ أَنْ يَجْعَلَ لَنَا مِمَّنْ عَضَّ²¹⁷⁴ عَلَى الْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ بِالتَّوَّاجِدِ وَسَدَّ بَغْيَ رِثَتِهِ²¹⁷⁵ الْمَثَالِمَ وَالْمَنَافِذَ.

[تَعْرِيفُ الصَّبْطِ وَتَقْسِيمُهُ]

(وَالصَّبْطُ): سَبَقَ مَعْنَاهُ. وَهُوَ صَبْطَانٌ، الْأَوَّلُ: (صَبْطُ صَدْرٍ): "صَدْرُ الْإِنْسَانِ مَذْكَرٌ" كَمَا فِي الْقَامُوسِ²¹⁷⁶ إِلَّا بِتَأْوِيلِ الْجَارِحَةِ²¹⁷⁷. وَصَدَرَ عَنِ الْمَاءِ: رَجَعَ، فَسَمِيَ صَدْرًا لِرَجُوعِهِ إِلَى حَالَةِ الْإِتْسَاعِ الْكُوْنِيِّ بَعْدَ ضَيْقٍ مَا يُقْبِضُهُ مِنَ الْوَارِدِ

²¹⁵⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

²¹⁵⁷ في (د): اثني.

²¹⁵⁸ في (ل): القابلة.

²¹⁵⁹ في (ق): الواجه.

²¹⁶⁰ في (ط)، و(ل): الحلية.

²¹⁶¹ في (ل): القابلة.

²¹⁶² هو في الأصل: القائله، وفي (ل): القابلة.

²¹⁶³ في (ع): سقوط.

²¹⁶⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: والحبيبة.

²¹⁶⁵ في (ل): القابلة.

²¹⁶⁶ في (ع): لا يستترون.

²¹⁶⁷ في (ل): القابلة.

²¹⁶⁸ في (ل): القابلة.

²¹⁶⁹ في (ل): السائلة.

²¹⁷⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: غريانة.

²¹⁷¹ في (ل): القابلة.

²¹⁷² في (ع)، و(ل): يكون.

²¹⁷³ في (ق): الأشعار. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، وفي النسخ الأخرى.

²¹⁷⁴ في (ع): عضوا.

²¹⁷⁵ هو في الأصل، وفي (ق): بعيرته.

²¹⁷⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 543.

²¹⁷⁷ في (ق): الخارجة.

الْعَبِيّ وهو محلّ القلب دلّ عليه قوله تعالى: ﴿وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾²¹⁷⁸، وقد يراد به القلب كما في هذا المقام، فإنّ الضّابط هي القوّة القلبيّة الجارحة. والظاهر أنّ المراد ضبط السّامع في صدره وحفظه وإتقانه في قلبه. (وهو أنّ يُثَبِّت) ²¹⁷⁹ أي: التّأقّل. (مَا سَمِعَهُ) من الحديث أي: من فم الشيخ ومن رُؤاه. (بِحَيْثُ يَتِمَكَّنُ) أي: يقدر كما دلّ عليه تَعْدِيته بـ"من" في قوله: (مِنْ اسْتِحْضَارِهِ) ²¹⁸⁰ أي: المسموع، فإنّ المرجع عبارة عنه. (مَتَى شَاءَ) أراد أن يُحدّث به. وفيه إشارة إلى أنّ الضّبط المذكور عبارة [١٠٧/١] عن تحصيل ملكة بالنسبة إلى ما سمعه، فإنّ الاستحضار متى شاء لا يكون إلّا بالملكة فيكون العلم حُضُورِيّاً لا حُضُولِيّاً محتاجاً إلى استعمال العقل والفكر. و"متى" شرطيّ وجوابه محذوف دلّ عليه ما قبله. فهو مثل "إذا" و"إن" و"لو" في مواضع استعماله. والفرق بين "متى الشرطيّ" و"إذا الشرطيّ": إنّ متى للزّمان المبهم ولمّا لم يتحقّق وقوعه، وإذا للزمان المعيّن ولمّا يتحقّق وقوعه ²¹⁸¹، فلهذا لا يقال: آتيك متى احمرّ البسر ²¹⁸²، ويقال: آتيك إذا احمرّ البسر ²¹⁸³. وبهذا ²¹⁸⁴ يظهر خفاء قول من قال ²¹⁸⁵: "الأظهر: إذا شاء، أي: حين" ²¹⁸⁶. وذلك من وجهين: أمّا أولاً: فلأنّ إذا الظرفيّة فيها معنى الشرط فقد تُستعمل ظرفاً محضاً، وقد تستعمل ²¹⁸⁷ استعمال الشرط لاسيما إذا أُحِقّ به ما نحو قوله تعالى: ﴿وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ﴾ ²¹⁸⁸. وأمّا ثانياً: فلأنّ المشيئة غير متحقّقة ههنا والمقام يقتضي الإيهام في الزّمان الآتي فكان موضع "متى" لا موضع "إذا". والمشية أخصّ من الإرادة فإنّها ²¹⁹⁰ لا تكون ²¹⁹¹ إلّا في الأكوان بخلاف الإرادة فإنّها تعمّ الأكوان والأحكام ²¹⁹². قال تلميذ ²¹⁹³ المص ²¹⁹⁴: "قلت: إن كان هذا هو التّام فلا يتحقّق المراتب، فإن من لم يكن بهذه الحيثيّة فهو سيّء الحفظ أو ضعيفه، وليس حديثه بالصّحيح" ²¹⁹⁵ انتهى. أقول سيحيء من المص ²¹⁹⁶ في أثناء المباحث ما يفصح أنّ التّام هو الأصحّ فيكون التّام هو الصّحيح. والتّام قد يترقّى إلى الأتميّة وما يقرب منها، فيكون هذا التفاوت صاعداً لا نازلاً كما توهمه التّلميذ ²¹⁹⁷، لكن المص ²¹⁹⁸ لو أسقط

²¹⁷⁸ سورة الحج، الآية: 46.

²¹⁷⁹ في طبعة علي حسن بن عبد الحميد الحلبي الأثري للزّهة، ص 83: وهو أنّ يُثَبِّت.

²¹⁸⁰ في (ق): مِنْ اسْتِحْضَارِهِ.

²¹⁸¹ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 344.

²¹⁸² في (د): البسر، وفي (ق)، و(ع): البسر.

²¹⁸³ في (د): البسر، وفي (ق)، و(ع): البسر.

²¹⁸⁴ في (د): ويقال وبهذا.

²¹⁸⁵ المؤلّف يقصد به المألّا علي القاري ويردّ عليه.

²¹⁸⁶ كما في شرح شرح نخبه الفكر للمألّا علي القاري، ص 248: "الأظهر: إذا شاء، أي: حين أراد أن يحدث".

²¹⁸⁷ في (د): يستعمل.

²¹⁸⁸ في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط): غَضِبُوهُمْ.

²¹⁸⁹ سورة الشورى، الآية: 37.

²¹⁹⁰ في (ع): فإنما.

²¹⁹¹ في (د): يكون.

²¹⁹² انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 246. نقله فيه عن شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 291.

²¹⁹³ المؤلّف يقصد به أبا المعالي زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي كما تقدّم.

²¹⁹⁴ في (ل): المصنّف.

²¹⁹⁵ القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 49-50. ونقله عن ابن قطلوبغا المألّا علي القاري في شرح شرح نخبه الفكر، ص 249، والإمام المناوي في البواقيت

والذّرر، 339/1.

²¹⁹⁶ في (ل): المصنّف.

²¹⁹⁷ المؤلّف يقصد به أبا المعالي زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي ويردّ عليه. تقدّمت ترجمته.

لفظ التَّام لكان أتم ليظهر التفاوت إلى التَّام والائتم. (وَضَبُّ كِتَابٍ): أي: والثاني من الضَّبطين هو ضبط السامع ما سمعه من [١٠٧/١ب] الراوي في كتاب وصحيفة، فالإضافة بمعنى في كما في ضَرَبَ الْيَوْمُ أو²¹⁹⁹ النسبة مجازية وهي أبلغ عند علماء البلاغة من حيث إن فيها اعتباراً لطيفاً هو جعل الكتاب بمنزلة الصِّدْر أو السامع الضَّابط²²⁰⁰ وإذا كان الكتاب بنفسه ضابطاً فما ظنك بصاحبه؟ (وَهُوَ) أي: ضبط الكتاب. (صِيَانَتُهُ) أي: حفظ الكتاب، سواء كتبه²²⁰¹ بيده أو لا. (لَدَيْهِ) لم يقل عنده؛ لأنَّ المقام يقتضي المبالغة ولدى أحصَّ حيث يقال: المال عند زيد فيما يحضر عنده وفيما خزائنه وإن كان غائباً عنه، ولا يقال: المال لدى زيد إلا فيما يحضر عنده، ومن فسره بـ"عند"²²⁰² لم يكن عنده ما عندنا. واختار به عن دفعه إلى المُستعير، فإنَّ المستعير ربما أفسد المُستعار كما ابلت به مرّة فلا يضُرَّ وضْعُه أمانةً عند غيره²²⁰³ إن كان ذلك الغير ثقةً يُجانب الخيانة وإن²²⁰⁴ هو في زماننا؟ فليس في الخلق أمينٌ إلا أن يكون جبريل²²⁰⁵ عليه السَّلام²²⁰⁶. (مُنْذُ سَمِعَ فِيهِ) أي: من ابتداء زمانٍ سمع في ذلك الكتاب²²⁰⁷ من شيخه حين الأداء والتلقين. فالسامع هو التلميذ، والمُستمع²²⁰⁸ هو الشيخ، والمسموع هو الحديث المنقول فيه²²⁰⁹، والمسموع فيه هو الكتاب الذي كتب ذلك²²¹⁰ الحديث فيه. (وَصَحَّحَهُ) أي: ومنذ²²¹¹ صحَّح ذلك الكتاب عند شيخه بإزالة خَبْطه²²¹² وحلله حرفاً وكلمةً وتقديماً وتأخيراً ونحو ذلك. (إِلَى أَنْ يُؤَدِّيَهُ)²²¹³ متعلّق بالصيانة أي: صيانته إلى وقت تأدية ذلك الحديث. (مِنْهُ) أي: من ذلك الكتاب. والحاصل أنَّه لا بدّ من ضَبِّط في الكتاب وتَصْحِيح حسبما يؤدِّيهِ الشيخ. ومن ضبط الكتاب أيضاً في يده ليكون مَصُوناً عن تصرّف الغير فلو خرج من يده ثم عاد إليه [١٠٨/١أ] احتمل أن يتطرّق إليه الخلل من حيث لا يَشْعُر هو به، فإذا لا عبرة بضبطه ولا اعتماد على ما أذاه منه. قال تلميذه²²¹⁴: "ثم الضَّبُّ بالكتاب لا يتصوّر فيه تمام وقصور وبالجمله ففي التعريف تجهيل"²²¹⁵ انتهى. يعني أنَّ التَّمام والقصور إمّا يتصوّر في ضبط الصِّدْر من حيث الإتيان

²¹⁹⁸ في (ل): المصنّف.

²¹⁹⁹ في (ر)، و(ع): و.

²²⁰⁰ في (ق): مع الضَّابط.

²²⁰¹ في (ق)، و(ع): كتب.

²²⁰² المؤلف يقصد به المَلّا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 249.

²²⁰³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 249.

²²⁰⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: وأين. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

²²⁰⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (ع): جبرائيل، وفي النسخ الأخرى: جبرئيل.

²²⁰⁶ في (ع)، و(ط): السَّلام، وفي (ل): عليه الصلاة السَّلام.

²²⁰⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 249.

²²⁰⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: المسموع. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

²²⁰⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.

²²¹⁰ في (د): في ذلك.

²²¹¹ في (ق): منذ.

²²¹² في (د): حبطه.

²²¹³ في (ل): يؤدّي. وهو هكذا أيضاً في النسخ المطبوعة للترجمة.

²²¹⁴ يقصد به أبا المعالي زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي كما تقدّم.

²²¹⁵ القول المبكر على شرح نخبه الفكر، ص 50. ونقله عن ابن قطلوبغا المَلّا علي القاري في شرح نخبه الفكر، ص 249، والإمام المناوي في البواقيت والدّرر،

وعدمه لا في ضبط الكتاب، وعلى تقدير تصوّره فيه لا يكون التفاوت بالتّماميّة والأتميّة كما هو المقصود²²¹⁶ حتى يتحصّل المراتب من جهة الصّحة إذ القاصر لا يكون صحيحاً لذاته وجوابه يعلم مما سبق.

(وَقِيْدَ) الضَّبْط. (بِالتَّام) ²²¹⁷ حيث قال ²²¹⁸: "تأمّ الضَّبْط"، فإنّ الضَّبْط أعمّ من أن يكون تامّاً أو ناقصاً، والكون تأمّ الضَّبْط صفة للعدل مُقَيِّدَةٌ ²²¹⁹ له أيضاً. (إِشَارَةٌ إِلَى الرُّتْبَةِ الْعُلْيَا فِي ذَلِكَ) أي: في الضَّبْط لا إلى أنّ الصّحيح لا يوجد بدونه ²²²⁰، فَيَرُدُّ عليه أنّ ما دون الرتبة العليا إذاً يكون قاصراً، والقاصر لا يكون صحيحاً فلا يتحصّل المراتب: فلو قال: "أتمّ ضبطاً" لكان له وجه، ويجوز أن يكون ذلك إشارةً إلى كون الحديث صحيحاً، فإنّ له مراتب أغلّاها ما يكون التّافل عدلاً تأمّ الضَّبْط إلى آخر الصّفات على ما زعمه. "والرتبة والمرتبة" ²²²¹ من رتب إذا انتصب قائماً ²²²². وجمعهما رتب ومراتب، فهما بمعنى المنزلة العليّة. وفي الحديث: "من مات على مرتبة من المراتب بعث ²²²³ عليها" ²²²⁴، أراد بها الحجّ ²²²⁵ والغزو ²²²⁶ ونحوهما من العبادات الشّاقة التي تستوجب المراتب والدّرجات العالية ²²²⁷. والعليا تأنيث الأعلّى، "والعلوّ: الارتفاع مكاناً أو مكانةً. فمن الأوّل العُلْيَةُ ²²²⁸ للغرفة ²²²⁹، والعُلْبَاءُ ²²³⁰ بالفتح للسماء ورأس الجبل؛ ومن الثاني العليّ في صفات الله [ب/١٠٨/١] تعالى، فإنّه يَرْتَفِعُ أن يُحِيطَ به وصف الواصفين بل علم العارفين ²²³¹.

[تعريف المتّصل]

(وَالْمُتَّصِلُ): الاتصال بالفارسيّة: "يُؤَسِّسُهُ شَدَن كَار" ²²³²، "ويضادّه الانفصال، [و] ²²³³ يُسْتَعْمَلُ فِي الْأَعْيَانِ والمعاني، يقال: طرف الدائرة متّصل بالطرف الآخر منها، وفلان متّصل بفلان إذا كان بينهما نسبة أو مُصَاهَرَةً ²²³⁴ وفي

²²¹⁶ في (د)، و(ر)، و(ط): المقص.

²²¹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ، وفي طبعة اليواقيت والدّرر للمناوي، 339/1، إلّا أنّه في (د)، و(ط)، و(ل)، وفي طبعات شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 249، ونور الدين عتر، ص 59، ومحمد صبحي بن حسن حلّاق، ص 57، وعلي حسن عبد الحميد، ص 83: بالتّام.

²²¹⁸ سقط من (د).

²²¹⁹ في (د): مقيدة.

²²²⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 249.

²²²¹ في (د): والمراتب.

²²²² في (د): دائماً.

²²²³ في (د): تبعث.

²²²⁴ أحمد، المسند، 19/6، 20؛ الطبراني، المعجم الكبير، 305/18، (رقم الحديث: 784، 785)؛ الحاكم، المستدرک، 491/1، (رقم الحديث: 1260)؛ 156/2، (رقم الحديث: 2637). صححه الحاكم على شرطهما، ووافقه الذهبي. قال الهيثمي: "رواه الطبراني في الكبير ورجاله ثقات في أحد السندين" مجمع الزوائد، 113/1. وقال شعيب الأرناؤوط في تحقيق له لمسند أحمد: "إسناده صحيح". 370، 374، (رقم الحديث: 23941، 23945، 23950). وقال الألباني: "وهذا إسناده جيد، ورجاله ثقات" سلسلة الأحاديث الصحيحة، 572/1-573.

²²²⁵ في (ق): الحجج.

²²²⁶ في (ل): والعمرة.

²²²⁷ انظر: لسان العرب لابن منظور، 410/1.

²²²⁸ في (ع): العملية.

²²²⁹ في (ق): للغرفة.

²²³⁰ في (د)، و(ع)، و(ل): العليا.

²²³¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 582-584.

²²³² انظر: تاج المصادر للبيهقي، 654/2.

التنزيل ﴿وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ﴾²²³⁵ أي: أكثرنا لهم القول موصولاً بَعْضُهُ بَعْضٌ²²³⁶. وكلّ من الاتصال والتوصل والتوصيل والاستيصال مأخوذ من الوصل ضدّ القطع. (مَا سَلِمَ) "السّلامة: التعري عن الآفات والبراءة من العيوب، ومنها السّلم بالضمّ وتشديد اللام"²²³⁷ لما يُتوصّل به إلى الأمكنة العالية فيرجى به السّلامة²²³⁸. (إِسْنَادُهُ) هو إخبار عن طريق المتن ورفع الحديث إلى قائله بأن يقول المحدث: حدّثنا فلان عن فلان إلخ²²³⁹. والظاهر من الكلام الآتي أنّه هنا بمعنى طريق المتن وهو معنى السّند في الأصل²²⁴⁰. (مِنْ سُقُوطٍ فِيهِ) أي: من سقوط راوٍ في أثناءه فيشمل المرفوع وهو ما أخبر الصحابي عن قول رسول الله صلى الله عليه وسلم²²⁴¹ فيكون مرفوعاً إليه، والموقوف على غيره²²⁴² وهو قول أو فعل لصحابي اتصل إسناده إليه من غير تعدّد إلى رسول الله عليه الصّلوّة²²⁴³ والسلم²²⁴⁴ بأن يقول الصّحابي: قال رسول الله كذا [أو فعل كذا]²²⁴⁵ كما يقال في استحباب الخور لسجدة التلاوة هكذا روي عن عائشة²²⁴⁷ رضي الله عنها²²⁴⁸ فيكون موقوفاً عليها²²⁴⁹، لكن فرق بين صيغة الجزم وغيرها فزوي مجّهولاً ليس بجزم بخلاف المعلوم فلا يحكم بصحّته؛ لأنّ مثل تلك العبارة [١٠٩/١] يستعمل في الحديث الضعيف أيضاً إلّا أن يُورد في أثناء كلام من اشتراط²²⁵⁰ الصّحّة في كتابه كالبخاري ومسلم فإنّه مشعر بصحّة أصله. (بِحَيْثُ يَكُونُ كُلٌّ مِنْ رِجَالِهِ) أي: كلّ رجل من رجال إسناده²²⁵¹. وفيه إشارة إلى أنّ أهل الإسناد يجب أن يكون فيهم رجوليّة وصفات تليق بذلك المّقام وإن كنّ نساءً. (سَمِعَ ذَلِكَ الْمَرْوِيَّ) أي: مشافهةً من غير واسطة. (مِنْ شَيْخِهِ)²²⁵² أو ممّن أخذ عنه إجازة²²⁵³ على

²²³³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.

²²³⁴ في (د): مصاهره.

²²³⁵ سورة القصص، الآية: 51.

²²³⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 873.

²²³⁷ في (ق): الباء.

²²³⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 421-424.

²²³⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: إلخ، وفي (ع): إلى آخره.

²²⁴⁰ هنا في الأصل، وفي (ط)، و(ل) في الهامش: "إنّما قلت في الأصل: السند والإسناد عند الأكثر معنى الإخبار المذكور وإن لم يساعده اللغة كما سيحي"، إلّا أنّه في

(ط)، و(ل): "إنّما قلت في الأصل: لأنّ السند..."

²²⁴¹ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

²²⁴² انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 250.

²²⁴³ وفي (ل): الصلاة.

²²⁴⁴ في (ل): والسّلام، وفي (د): صلى الله عليه وسلم، وفي (ع): عليه السّلام.

²²⁴⁵ في (ق): و.

²²⁴⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (ر).

²²⁴⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ع)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: عايشة.

²²⁴⁸ في (ل): رضي الله تعالى عنها.

²²⁴⁹ المؤلّف يقصد به ما رواه ابن أبي شبيب في المصنّف، 242/2، (رقم الحديث: 8562)؛ وأبيّهي في السّنن الكبرى، 326/2؛ وفي شعب الإيمان، 409/2، (رقم

الحديث: 2227) بإسنادهما عن أمّ سلمة الأزدية أنّها قالت: "رأيت عائشة تقرأ في المصحف، فإذا مرّت بسجدة قامت فسجدت". قال الإمام النووي بعد أن رواه

عن البيهقي: "فهو ضعيف"، أمّ سلمة هذبه مجّهولة. والله أعلم". المجموع شرح المذهب، 65/4. انظر في مسألة "هل يشرع عند سجود التلاوة القيام، بمعنى إذا قرأ

بالسجدة قام فسجد؟": مجموع الفتاوى لابن تيمية، 173/23

²²⁵⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): اشتراط. ويبدو أنّ هذا هو الصحيح.

²²⁵¹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 250.

²²⁵² انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 250.

²²⁵³ في (د): إجازة.

المعتمد²²⁵⁴ بأن يقول: سمعت فلاناً يقول وهو سمع فلاناً إلى أن ينتهي، ويدخل فيه الأقسام الثلاثة²²⁵⁵ من الصحيح والحسن والضعيف لاتصالها إلى آخر السند، لكن باقي الصفات²²⁵⁶ المذكورة في التعريف يُخرج الأخيرين عن حدّ الصحيح. وقيل: حقّ الاتصال أن يتصل إسناده إلى صحابيٍّ مشهور كأبي بكر وعمر وأمثالهما إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فإنّه اتصال كامل ليس [من الاتصالات]²²⁵⁷ شيء فوقه.

(وَالسَّنَدُ تَقَدَّمَ تَعْرِيفُهُ) الذي تقدّم هو تعريف الإسناد لا السند، وهو حكاية طريق المتن لكنّه جعلهما بمعنى واحد²²⁵⁸ وهو مقتضى إطلاق كثير من الحديثين، ولا مناقشة في الاصطلاح وإن كان الأوفق للمعنى اللغوي أن يكون الإسناد بمعنى حكاية طريق المتن، والسند بمعنى طريق المتن نفسه وهو الرواة²²⁵⁹؛ لأنّ السامع إنّما يصل بهم إلى الحديث. والفرق بين التعريف والحدّ والرسم أنّ الأوّل أعمّ منهما. "والفرق بين الحدّ والرسم أي: الخاصّة هو أنّ الحدّ مدار للمحدود وجوداً وعدمًا، نحو كلّ ما دلّ على معنى في نفسه²²⁶⁰ غير مقترن فهو اسم، وكلّ ما لم²²⁶¹ يدلّ على ذلك فهو²²⁶² ليس²²⁶³ باسم. ومنه تعريف الصحيح بخلاف الخاصّة والعلامة [١٠٩/ب]، فإنّهما مدار وجوداً فقط نحو كلّ ما دخله حرف التعريف فهو اسم ولا ينعكس بأن يقول: كلّ ما لم يدخله لام التعريف فليس باسم²²⁶⁴."

[تعريف المُعَلَّلِ لُغَةً وَاصْطِلَاحًا]

(وَالْمُعَلَّلُ) اختار أكثر أهل الحديث هذا الاسم بمعنى الممرّض. وقال بعضهم: ليس له صحة أي: من جهة اللغة؛ لأنّ معنى التعليل إنّما الإشغال²²⁶⁵ نحو علّله بطعام وغيره شغله به وإيراد²²⁶⁶ العلّة²²⁶⁷ والسبب الموجب، أو إزالة العلّة²²⁶⁸ كالتمريض²²⁶⁹ فإنّ حقيقته إزالة المرض والتقذية²²⁷⁰ فإنّما بمعنى إزالة القذى²²⁷¹. وفيه أنّ أهل اللغة وإن لم

²²⁵⁴ انظر: فتح المغيث للسخاوي، 14/1، 199. ونقله المألا علي القاري في شرح شرح نخبه الفكر، ص 250 عن السخاوي وغيره.

²²⁵⁵ في (ل): الثلاثة.

²²⁵⁶ في (ع): الصفاة.

²²⁵⁷ هو هكذا هنا في (د)، و(ر)، إلّا أنّه غير موجود في الأصل، وفي النسخ الأخرى.

²²⁵⁸ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للمألا علي القاري، ص 250-251.

²²⁵⁹ في (ق): الرواة.

²²⁶⁰ سقط من (ط)، و(ل).

²²⁶¹ في (ع): لا.

²²⁶² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.

²²⁶³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: فليس.

²²⁶⁴ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 239-240. نقله فيه عن شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب بطريق الاختصار. وهذا الاختصار قد صعب فهم المقصود من الكلام. وما هو عبارة الشيخ الرضي: "الفرق بين الحدّ والخاصّة، أنّ الحدّ مطرد ومنعكس، والخاصّة مطردة غير منعكسة، والمراد بالاطراد أنّ تضيف لفظ كلّ إلى الحدّ فتجعله مبتدأ وتجعل المحدود خبره، كقولك في قولنا الاسم ما دلّ على معنى في نفسه غير مقترن: كلّ ما دلّ على معنى في نفسه غير مقترن فهو اسم. كذا تقول في الخاصّة: كلّ ما دخله لام التعريف فهو اسم. المراد بالعكس عند النحاة أنّ تجعل مكان هذين نقيضيهما فتقول: كلّ ما لم يدلّ على معنى في نفسه غير مقترن فليس باسم، ولا يصحّ أن تقول في الخاصّة: كلّ ما لم يدخله لام التعريف فليس باسم. وقد يقال: العكس أنّ يجعل المبتدأ خبراً والخبر مبتدأ مع بقاء النفي والایجاب بحاله، وهذه عبارة المنطقيين، فتطرّد قضیة الحدّ والمحدود كلية مع جعل المحدود موضوعاً، نحو: كلّ اسم: دال على معنى في نفسه غير مقترن، وتنعكس کلیة نحو: كلّ دال على معنى في نفسه غير مقترن: اسم". 43/1.

²²⁶⁵ في (ق)، و(ع): الاشتغال

²²⁶⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: أو إيراد. هو في (ع): أو إرادة.

²²⁶⁷ في (د): العلّة.

²²⁶⁸ في (د): العلّة.

يذكروا²²⁷² التعليل²²⁷³ بمعنى التمريض لكن هو موافق لاستعمال أهل العربية فإنهم يجعلونه ونحوه من باب النسبة، فهو بمعنى النسبة إلى العلة، والتمريض بمعنى النسبة إلى المرض، والتفسيق بمعنى النسبة إلى الفسق على أن العلماء قالوا: الخطأ المستعمل خير من²²⁷⁴ الصواب النادر. فجريانه على ألسنة أهل الفن يجعله في حكم الصواب الصحيح، وسمّاه بعضهم: المَعْلَل بلام واحدة من أعلّ إعلالاً بمعنى "بیمار کردن"²²⁷⁵، وبعضهم: المَعْلُول كما يقول الفقهاء في باب القياس: العلة والمعلول بمعنى²²⁷⁶ يستعملون لفظ المعلول، لكن قال ابن الصلاح: "هو مَرْدُول عند أهل اللغة والعربية"²²⁷⁷، وقال التّووي: "بل هو لَحْن"²²⁷⁸ انتهى. ولذا قال صاحب القاموس: "العلة بالكسر المرض، عَلَ يَعْلُ واعتلّ وأعلّه الله فهو مُعَلَّلٌ وعليل، ولا تقل معلولاً"²²⁷⁹، والمتكلمون يقولون ولست منه على ملح²²⁸⁰ أي: اطمئنان²²⁸¹، انتهى. يشير إلى أن علّ لازم فلا يجيء منه إلا الصّفة المشبهة دون المفعول، فهو ليس من قبيل دخيل ومدخول وسميم²²⁸³ ومسموم²²⁸⁴ [١/١١٠] ونحوهما، ولا من باب الأذى مصدر آذى بالمدّ، فإن تَرَكَّهم الإيذاء كترَكَّهم ماضي يدع ويذر²²⁸⁵ فهو راجع إلى الاستعمال. (لُغَةً): أي: من جهة اللغة²²⁸⁶ وبحسب وضعها. وقد سبق معنى اللّغة والاصطلاح. (مَا فِيهِ عِلَّةٌ) ومرض جسمانيّ، والعلة عبارة عن معنى يخلّ²²⁸⁷ بالخلّ فيتغيّر به حال المخلّ. ومنه سمّي المرض علةً؛ لأنّه بحلوله يتغيّر حال الشخص من القوّة إلى الضّعف. والمرض²²⁸⁸ ما يعرض للبدن²²⁸⁹ فيُخرجه عن الاعتدال الخاصّ بالإنسان ويُوجب الخلل في أفعاله وقد يؤدّي إلى الموت. والظاهر من تفسير أهل اللّغة العلة بالمرض وتعريف أهل العُرف المرض بما ذكر أن كلاً منهما مخصوص بالإنسان في الأصل. وإنّما حملنا العلة على ما هو الجسمانيّ الحسيّ لاعلى النفسانيّ العقليّ؛ لأنّ اللّغة لا تبحث عن المجاز فكون الجهل والجنّ والبخل والتّفاق والحسد وغيرها من الرّذائل عللاً وأمراضاً مجاز. ومنه²²⁹⁰ يعلم وجه

²²⁶⁹ في (د): كالتّمرض.

²²⁷⁰ في (ع): والتّقديّة.

²²⁷¹ في (ع): القديّ.

²²⁷² في (ق): لم يذكر.

²²⁷³ في (ق): والتّعليل.

²²⁷⁴ في (د): خير من خير من.

²²⁷⁵ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 497/2.

²²⁷⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: يعني.

²²⁷⁷ انظر: علوم الحديث، ص 89.

²²⁷⁸ انظر: تدريب الرازي للسيوطي، 294/1.

²²⁷⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: معلول. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

²²⁸⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: تَلَج. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

²²⁸¹ هو هكذا هنا في الأصل، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: "أي: اطمئنان"، ما عدا (ع)؛ لأنّه غير موجود فيها، وفي القاموس المحيط: "أي: اطمئنان".

²²⁸² ص 1338.

²²⁸³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: شميم.

²²⁸⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: مشموم.

²²⁸⁵ في (د): ويدز.

²²⁸⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 251.

²²⁸⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: يخلّ.

²²⁸⁸ سقط من (ق).

²²⁸⁹ انظر: فروق حقيّ للمؤلّف، ص 262.

²²⁹⁰ في (د): منه، بدون الواو.

تسمية الصحيح والمعتلّ وحروف العلة، فإنّ الصّحة ضدّ السّقم، وتُستعمل بمعنى الثّبات كما في القول المشهور: "صحّ عند الناس أنّي عاشق"²²⁹¹، فإنّ الصّحة يَستلزم²²⁹² الثّبات على حال، والصّحيح لا يتغيّر بحال لعدم العلة الموجبة لذلك بخلاف المعتلّ، فإنّ حرف العلة عرضة للتغيير الذي هو الإعلال للتخفيف. (وَاصْطِلَاحًا): أي: من جهة الاصطلاح والوضع الصّناعي المخصوص بأهل الحديث. (مَا فِيهِ) أي: حديث في إسناده، وهو [أي: كون العلة في الإسناد]²²⁹³ الأكثر أو في متنه أو فيهما جميعاً. (عِلَّةٌ) معنوية جليّة أو (خَفِيَّةٌ) وإنّما اقتصر على الخفيّة؛ لأنّها إذا أثّرت في عدم صحّته. فالظاهرة أولى كالإرسال وفسق الراوي [١١٠/ب]، أو لأنّ الظاهرة²²⁹⁴ إمّا راجعة إلى ضعف الراوي فتخرج بقوله "تامّ الضبط" أو إلى عدم اتّصال السند فتخرج بقوله "متّصل السند"²²⁹⁵. (قَادِحَةٌ) أي: طاعنة في صحّته، يقال: قدح فيه كمنع طعن كما في القاموس²²⁹⁶. قال البيهقي: "القدح: در نسب طعن كردن و در كار كسى خلل آوردن"²²⁹⁷، فيحمل على التحريد. واحتراز بها عن غير القادحة كإطلاقهم اسم العلة على إرسال الحديث الذي وصله الثقة الضابط يعني أسنده هو وأرسله غيره، فإنّ هذا²²⁹⁸ الإرسال ليس بقادح حتّى قال بعضهم: إنّ من²²⁹⁹ أقسام الحديث: صحيح معلول، وصحيح شاذّ يعني صحيح بالنسبة إلى سماعه من راوٍ، وشاذّ معلول بالنسبة إلى آخر فرواية الثقة تُستتر عيّب الغير. والحاصل أنّ المعلل هو الحديث الذي اجتمع فيه شروط الصّحة من حيث الظاهر نحو أن ينقله عدل عن عدل وأن يكون كلّ من العدول تامّ الضبط وغير ذلك، لكن تطرّق إليه علة تُقدح في صحّته، وتلك العلة سبب خفيّ غامض لا تطلّع²³⁰⁰ عليه إلّا أهل البصائر من أرباب هذا الشأن، "وتُستعان"²³⁰¹ على إدراكها بتفرد²³⁰² الراوي أو بمخالفة غيره له مع قرائن تُنضمّ إلى ذلك تُنبّه العارف بهذا الفن على إرسال في موصول، أو وقف في مرفوع، أو دخول حديث في آخر،²³⁰³ أو وهم واهم بغير ذلك، بحيث يغلب على الظنّ كذبه فيحكم بعدم صحّته أو يُتردّد فيتوقف. وكل ذلك مانع من الحكم بصحة ما وجد ذاك فيه"²³⁰⁴. وقد يطلقون اسم العلة على أنواع الضّعف من عدم عدالة الراوي أو سوء حفظه أو [١١١/أ] حمته في العقيدة ومن الإرسال والانقطاع والتدليس ونحو ذلك. "وسمّي الترمذيّ النسخ علةً من علل الحديث"²³⁰⁵ أيضاً، "كأنّه يريد بذلك أنّه علة في العمل بالحديث لا أنّه علة اصطلاحية؛ لأنّ النسخ لا يقدر في

²²⁹¹ انظر: حلية الأولياء لأبي نعيم الأصبهاني، 373/10؛ روح البيان للبروسوي، 250/4.

²²⁹² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: تستلزم.

²²⁹³ ما بين المعقوفتين سقط من (ع)، و(ط)، و(ل).

²²⁹⁴ في (ط)، و(ل): الظاهر.

²²⁹⁵ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 252.

²²⁹⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 1565.

²²⁹⁷ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 210/1.

²²⁹⁸ في (د): هذه.

²²⁹⁹ سقط من (د).

²³⁰⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: لا يطلّع.

²³⁰¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: ويُستعان، ما عدا (ل) لأنّه فيها: ويستعين.

²³⁰² في (ق): بفرد.

²³⁰³ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 252.

²³⁰⁴ انظر: علوم الحديث، ص 90.

²³⁰⁵ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 93. قد أخذ ابن الصلاح من قول الترمذي في علله الصغير حيث قال: "جميع ما في هذا الكتاب من الحديث معمول به،

ما خلا حديثين، ... وقد بيّنا علة الحديثين جميعاً في الكتاب" سنن الترمذي، العلل، 692/5: شرح علل الترمذي لابن رجب، 323/1-324. قال ابن رجب في شرحه لهذه الجملة: "فإنّما بيّن ما قد يُستدل به للنسخ، لا أنّه بيّن ضعف إسناده". شرح علل الترمذي لابن رجب، 324/1. وقال ابن حجر: "وأما قوله: وسمي

صحته في نفسه ولولاه لَعْمِلَ به كسائر الصّاح "2306. وإتّما أدخله في العلل؛ لأنّ المقصود²³⁰⁷ من الصّحة العلم والعمل، فمضى فُقد العمل بسبب من الأسباب كان ذلك السّبب في حكم العلل الاصطلاحية، فإذاً غير المريض كالمريض حكماً وأمثلة²³⁰⁸، المقام تطلب من المطوّلات، فإنّ هذه الصّحايف²³⁰⁹ لا تساعد²³¹⁰.

[تعريف الشاذّ لغةً واصطلاحاً]

(وَالشَّاذُّ لُغَةً: الْمُنْفَرِدُ) فَإِنَّ الشُّذُوذَ بِالْفَارْسِيَّةِ: "تَنَهَا مَانِدُن"²³¹¹. هو معنى الانفراد. قال في القاموس: "شَذَّ: نَدَرَ عَنِ الْجُمْهُور"²³¹² أي: خرج، فَإِنَّ النَّدَرَ بِالْفَارْسِيَّةِ: "بِيرُون جَسَنٌ"²³¹³، ويلزمه الانفراد والغاير من شَذَّ يَجِيءُ عَلَى يَفْعَلُ كَيَنْصُرُ²³¹⁴ وَيَضْرِبُ. (وَاصْطِلَاحاً: مَا يُخَالِفُ فِيهِ الرَّاوي) ثَقَّةٌ أَوْ ضَعِيفاً²³¹⁵. (مَنْ هُوَ أَرْجَحُ مِنْهُ) الموصول مع صلته مفعول "يخالف" أي: أَرْجَحُ مِنْهُ فِي الْعَدَالَةِ أَوْ²³¹⁶ الضَّبْطِ أي: يخالفه مخالفة لا يمكن الجمع بينهما²³¹⁷ حتى يُجْتَنَّبَ به، فَإِنَّ الشَّاذَّ الَّذِي يُتَوَقَّفُ فِيهِ لَا يَكُونُ حِجَّةً فِي مَحَلِّ الْاِحْتِجَاجِ. فَإِنْ قُلْتِ: هذا التعريف يدخل فيه المنكر؛ لأنّ المنكر إمّا ما خولف فيه الثقات أو ما ليس في روايه إتقان وضبط، "فَالصَّوَابُ عَلَى مَا قَالَ تَلْمِيزُ"²³¹⁸ المص²³¹⁹: أَنْ يُقَالَ مَا يَخَالَفُ فِيهِ الثَّقَّةُ مَنْ هُوَ أَرْجَحُ مِنْهُ"²³²⁰ وَأَوْثَقُ حَتَّى يَخْرُجَ هُوَ مِنَ التَّعْرِيفِ [لِكَوْنِهِ]²³²¹ لَيْسَ مِنْ جِنْسِهِ. قُلْتُ: لَا مَانِعَ مِنْ دُخُولِهِ فِيهِ؛ لِأَنَّ الشَّاذَّ الْمَرْدُودَ مِنْ قَبِيلِ الْمُنْكَرِ، وَلِذَا اِكْتَفَى فِي تَعْرِيفِ الصَّحِيحِ بِقَوْلِهِ "وَلَا شَاذٌّ؛ لِأَنَّ الْاِحْتِرَازَ عَنِ الشَّاذِّ اِحْتِرَازَ [١/١١١ب] عَنِ الْمُنْكَرِ أَيْضاً فَيَخْرُجُ كِلَاهُمَا عَنْ تَعْرِيفِهِ كَمَا قَالَ بَعْضُهُمْ"²³²²: "إِذَا اِنْفَرَدَ الرَّاوي بِشَيْءٍ تُظَنُّ فِيهِ، فَإِنْ كَانَ مَا اِنْفَرَدَ بِهِ مُخَالَفاً لِمَا رَوَاهُ مَنْ هُوَ أَوْلَى مِنْهُ بِالْحِفْظِ لِذَلِكَ وَأَضْبَطَ كَانَ مَا اِنْفَرَدَ بِهِ شَاذّاً مَرْدُوداً. وَإِنْ لَمْ

الترمذي النسخ علة هو من تمة هذا التنبيه، وذلك أن مراد الترمذي أنّ الحديث المنسوخ مع صحته إسناداً ومتناً طراً عليه ما أوجب عدم العمل به وهو الناسخ، ولا يلزم من ذلك أن يستعمل المنسوخ معلولاً اصطلاحاً كما قرره". النكت على كتاب ابن الصلاح لابن حجر، 771/2.

²³⁰⁶ المؤلف نقله من كلام الزركشي بتصريف. وهذا هو كلام الزركشي بتمامه: "قوله: "وسمى الترمذيّ النسخ علة" لعلّ الترمذيّ يُريد أنّه علة في العمل بالحديث، لا أنّه علة في صحته، لاشتغال الصحيح على أخاديت منسوخة، ولا ينبغي أن يجري مثل ذلك في التخصيص". النكت على مقدمة ابن الصلاح للزركشي، ص 221.

²³⁰⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ع)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: المقص.

²³⁰⁸ في (ق): وأمثلة.

²³⁰⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ع)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: الصحائف.

²³¹⁰ في (د): لا تصاعها، في (ط): لا يساعده، وفي (ل): لا تساعد.

²³¹¹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 60/1.

²³¹² انظر: القاموس المحيط، ص 427.

²³¹³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 25/1.

²³¹⁴ في (ق): كيضرب.

²³¹⁵ في (ق): ضعيفها.

²³¹⁶ في (د)، و(ط): و.

²³¹⁷ سقط من (د).

²³¹⁸ المؤلف يقصد به ابن قطلوبغا تلميذ ابن حجر كما مرّ.

²³¹⁹ في (ط): المصنّف.

²³²⁰ القول المبتكر على شرح نخبة الفكر، ص 50. ونقله عن ابن قطلوبغا الملاء علي القاري في شرح شرح نخبة الفكر، ص 252-253، والإمام المناوي في البواقيت والذّرر، 341/1.

²³²¹ هو هكذا هنا في جميع النسخ، إلّا أنّه غير موجود في الأصل، وفي (ق).

²³²² هنا في (د)، و(ر) فوق الكلمة: ابن الصلاح.

يكن فيه مخالفة لما رواه غيره، وإنما هو ²³²³ أمرٌ رواه [هو] ²³²⁴ ولم يروه غيره، فيُنظر في هذا الراوي المنفرد، فإن كان عدلاً حافظاً موثقاً بإتقانه وضبطه قُبِلَ ما انفرد به ولم يقدر الانفراد فيه. ²³²⁵ وإن لم يكن ممَّن يُوثَّق بحفظه وإتقانه لذلك الذي انفرد به [كان انفرد به مُرْجَحاً] ²³²⁶ له ²³²⁷ عن حَيْزٍ الصَّحِيحِ ²³²⁸. ثم هو بعد ذلك دائر بين مراتب متفاوتة بحسب الحال فيه، فإن كان المنفرد به غير بعيد من درجة الحافظ الضَّابط ²³²⁹ المقبول تفرَّده كان حديثه حسناً لا ضعيفاً. ²³³⁰ وإن كان بعيداً من ذلك رددنا ما انفرد به وكان من قبيل الشاذ المنكر ²³³¹. فخرج من ذلك أنَّ الشاذَّ المردود قسمان: أحدهما الحديث الفرد المخالف، والثاني الفرد الذي ليس في رواته ²³³² من الثقة والضبط ما يقع جابراً لما يوجبه التفرّد والشذوذ من النكارة والضعف ²³³³. (وَلَهُ) أي: للشاذ. (تَفْسِيرٌ آخَرُ) ²³³⁴ أي ²³³⁵: تعريف غير هذا التعريف وقد سبق تفسير آخر. والتفسير من السفر ²³³⁶، وهو الإبانة وكشف الغطاء ²³³⁷. وجعل الرَّاغِب "القَسْرَ لإظهار المعنى المعقول" ²³³⁸، والسَّفَرُ لإبراز ²³³⁹ الأعيان للأبصار يقال: أسفر الصَّبَحُ أضواءً ²³⁴⁰، ومنه السَّفَرُ سَفَرًا؛ لأنَّه يظهر عن أخلاق الرجال. والظاهر أنَّهما من المقلوبات يعني أنَّ الفسر من السفر كالجذب من الجذب والرَّاف من الرِّفأ. (سَيَّأَتِي) في أثناء التَّقسيمات. وهو قوله "الشاذَّ ما رواه المقبول" ²³⁴¹ [١١٢/١] مخالفاً لمن هو أولى منه ²³⁴². وهذا التعريف لا يدخل فيه المنكر؛ لأنَّه أخصَّ ممَّا ذكره في هذا المقام. وتفسيرٌ ثالث أيضاً أشار إليه بقوله "إن كان سوء الحفظ لازماً للراوي في جميع حالاته فهو الشاذَّ على رأي" ²³⁴³. ولا خير إلَّا في الوسط ²³⁴⁴. "والإتيان: مجيءٌ بشهولة سواء كان بالذات أو بالأوامر" ²³⁴⁵ أو بالتدبير ²³⁴⁶، "والمجيء أعمُّ منه فإنَّه لا يُعتبر فيه السُّهولة" ²³⁴⁷ كذا فَرَّقَ بينهما الرَّاغِب ²³⁴⁸.

²³²³ سقط من (د).

²³²⁴ هو هكذا هنا في جميع النسخ، إلَّا أنَّه غير موجود في الأصل، وفي (ق).

²³²⁵ في علوم الحديث، ص 79 بعد هذه كلمة: كما فيما سبق من الأمثلة.

²³²⁶ في (ق): مزحجاً، وفي (ط): مزحجاً.

²³²⁷ في علوم الحديث، ص 79 تمام النص هكذا: ... كان انفرد به خارماً له مُرْجَحاً له.

²³²⁸ ما بين المعقوفتين في (ع): ... كان انفرد به من خير حاله عن حَيْزٍ الصحيح.

²³²⁹ في (د): الضا.

²³³⁰ في علوم الحديث، ص 79 تمام النص هكذا: فإن كان المنفرد به غير بعيد من درجة الحافظ الضَّابط المقبول تفرَّده استحسنا حديثه، ولم نخطه إلى قبيل الحديث الضعيف.

²³³¹ في (ق): والمنكر.

²³³² في علوم الحديث، ص 79: راويه.

²³³³ انظر: علوم الحديث، ص 79.

²³³⁴ في (ق): وتفسير أخرى.

²³³⁵ سقط من (ل).

²³³⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في النسخ الأخرى: القَسْر.

²³³⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 412.

²³³⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 636.

²³³⁹ في (د): لإبرار.

²³⁴⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 523.

²³⁴¹ في (ع): القبول.

²³⁴² انظر: شرح نخب الفكر للملأ علي القاري، ص 336.

²³⁴³ انظر: شرح نخب الفكر للملأ علي القاري، ص 533-535.

²³⁴⁴ انظر: شرح نخب الفكر للملأ علي القاري، ص 252-254.

²³⁴⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في النسخ الأخرى: بالأمر.

(تَنْبِيْهُ: "عِبَارَةٌ عَنْ عِنْوَانِ الْبَحْثِ الَّذِي يَدُلُّ عَلَيْهِ الْأَبْحَاثُ السَّابِقَةُ بِطَرِيقِ الْإِجْمَالِ بِحَيْثُ لَوْ لَمْ يَذْكُرْ لَعَلِّمٌ"²³⁴⁹ بأدنى تأمل. واختلفوا في إعرابه. فقال بعضهم: ليس له محلٌّ من الإعراب بل هو كاليباض بينَ المصراعين من البيت. وقيل: إنَّه خبر مبتدأ محذوف"²³⁵⁰ كما ذكر في لفظ الفائدة، فأزجج. وكذا سبق معنى التنبية مشبعاً، والمعنى على القول الثاني "هذا تنبيه"²³⁵¹ لك و²³⁵² دلالة أيَّها الطالب على ما قد يخفى²³⁵³ عليك من الفوائد²³⁵⁴ فيود التعريف"²³⁵⁵. (قَوْلُهُ) أي: قول المصنّف في المتن²³⁵⁶. والأظهر قولي إلا أنَّه من حيث كونه شارحاً أبرز نفسه في معرض الغير، فإنَّ الشارح غير صاحب المتن غالباً. (وَحَبْرُ الْآخَادِ كَالْجِنْسِ) لأنَّ الأصل في الكلام [أن يقال:]²³⁵⁷ "الصحيح لذاته خبر الآحاد ... إلخ" فيكون خبر الآحاد قيداً²³⁵⁸ أول²³⁵⁹ في التعريف واقعاً في مقام الجنس شاملاً للمحدود وغيره. وإتّما قال كالجنس وكالفصل لا لما وُهم²³⁶⁰ من أنَّ العبارة المشتملة عليهما تقسيم لا تعريف كما يشعر به ظاهر كلام المصنّف حيث قال: "وهذا أول تقسيم المقبول"، فإنَّ كونه تقسيماً لا ينافي [كونه]²³⁶¹ تعريفاً على ما بيّناه سابقاً، بل لأنَّ الجنس الحقيقي إمّا يكون للماهيات الحقيقية التي لها أجناس وفصول وماهيّة [١١٢/ب] الصحيح اعتباريّة لكنّها باعتبار شمولها شبه القيد الأول منها بالجنس الحقيقي. فقلوه "كالجنس" بمنزلة الجنس فإنّهما واحد. "والجنس: اسمٌ دالٌّ على أشياء كثيرة مختلفة بالأنواع"²³⁶². "فهو أعمّ من النوع"²³⁶³. وقد يقال على كل من الشيئين اللذين بينهما اختلاف من وجه وامتياز وإن كانت حقيقتهم متحدة كما يقال للرجل: جنس، وللمرأة: جنس لامتياز كلٍّ منهما من الآخر بأوصاف وأحوال. (وَبَاقِي قُيُودِهِ) أي: الذي ترك منها وراءه. "والقيود والأقياد جمع قيّد"²³⁶⁴. وهو في الأصل الأدّهم وكلّ ما يقيّد به ويُربط. "وقيّد الإيمان: الفُتْكُ أي: منع من الفُتْكِ بالمؤمن كما مَنَعَ ذا العيث"²³⁶⁵ من الفساد"²³⁶⁶. ولَمَّا كَانَتْ قِيُودُ التَّعْرِيفِ وفصوله تمتع دخول الأغيار فيه أطلق عليها ذلك وكأنت كما قال: (كَالْفَصْلِ) أي: في تمييز بعض الأنواع عن بعض. والحاصل أنَّ

²³⁴⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 60.

²³⁴⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 212.

²³⁴⁸ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 307.

²³⁴⁹ في (ق): العلم. وهو في فروق حقّي للمؤلف: يعلم.

²³⁵⁰ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 62. تمام كلامه فيه: "تقديره: هذا تنبيه".

²³⁵¹ في (د): ينبه.

²³⁵² سقط من (د)، و(ع).

²³⁵³ في (د): خفي.

²³⁵⁴ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): فوائد.

²³⁵⁵ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 254.

²³⁵⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 254.

²³⁵⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

²³⁵⁸ في (ق): قيد.

²³⁵⁹ في هامش الأصل، وفي (ع): أولاً.

²³⁶⁰ المؤلف يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 254.

²³⁶¹ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنَّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²³⁶² انظر: كتاب التعريفات، ص 141.

²³⁶³ انظر: القاموس المحيط، ص 691.

²³⁶⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 400.

²³⁶⁵ في (ع): الغيث.

²³⁶⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 400-401.

باقي القيود تميز المحدود الذي هو الصحيح عن غيره فيدخل هو في التعريف بلا مُشارك ويخرج غيره بلا منازع، والفصل في اللغة: "إبانة أحد²³⁶⁷ السبيلين²³⁶⁸ عن الآخر حتى يكون بينهما فُرجة"²³⁶⁹. وفي الاصطلاح: "كَلِيّ يحمل على الشيء في جواب أي شيء هو في جوهره، كالناطق في تعريف الإنسان والحسّاس في تعريف الحيوان"²³⁷⁰.

(وَقَوْلُهُ: بِنَقْلِ عَدَلٍ) هو القيد الأول من القيود التي هي كالفصل وهي خمسة، وبالقيد الذي هو كالجنس يصير المجموع سِتَّةً. (اخْتِرَازٌ) يقال: "احترز منه وتحرز: تَوَقَّى"²³⁷¹. (عَمَّا يَنْقُلُهُ غَيْرُ الْعَدَلِ) كالفاسق الذي يرتكب الكبائر ويصّر على الصّغائر والمجهول العين أي²³⁷²: الذات؛ لأنّه لا بدّ وأن يزول اسم الجهالة عن الرّأوي صحابياً أو غيره، وكذا مجهول [١١٣/١] الحال فإنّ كون العين معلوماً لا يفيد العلم ما لم يُعلم حاله في العدالة ونحوها، وكذا المَعْرُوف بالضّعف مثل سوء الحفظ والعقيدة ونحو ذلك. وخرج بالقيد الثالث المنقطع والمعضل والمرسل على رأي من لا يقبله بل يسمّيه مُنْقَطِعاً فلا يكون مُحْتَجّاً به، وبالرّابع والخامس المعلل والشاذ والمنكر كما سبق.

(وَقَوْلُهُ: «هُوَ» يُسَمَّى فَضْلاً) أي: فاصلاً وفارقاً. والتعبير بالمصدر للمبالغة كما في رجل عدل²³⁷³ ونظائره. (يَتَوَسَّطُ بَيْنَ الْمُبْتَدَأِ وَالْخَبَرِ) وكذا هي وهما وهم وأنا وأنت فكلّ من هذه الضّمائر عبارة عن المبتدأ، ولذا وجبت المطابقة بين العائد والمَعُود إليه أفراداً وتثنيةً وجمعاً وتذكيراً وتأنثياً وتكلاًماً وخطاباً. وإيراد لفظ بين²³⁷⁴ لتأكيد التوسط؛ لأنّ توسط الأجنبيّ من المبتدأ والخبر غير مَعهود ويجوز أن يكون المعنى ويقع متوسطاً، وذلك بحسب المفهوم أعمّ من أن يكون بينهما أو لا. ونظيره جَمْعُ التَّقَدُّمِ مع قبل والأحسن أن يقال يقع بينهما. فإن قلت: يلزم في المبتدأ والخبر الجمع بين الحقيقة والمجاز. قلت: يحمل الكلام على عموم المجاز بأن يراد بالمبتدأ المسند إليه المقدم، وبالخبر المُسند به المؤخّر بالمرتبة أو يراد بالمبتدأ الجزء الأول من الاسمية وبالخبر الثاني. (يُؤْذِنُ) من الإيذان بمعنى الإعلام. وسمّي الأذان؛ لأنّه إعلام لوقت²³⁷⁵ الصلوة²³⁷⁶ وهو خبر ثالث لقوله، وقوله والأظهر ليؤذن²³⁷⁷ بلام التعليل. (بِأَنَّ مَا بَعْدَهُ) أي: ما [يُعَدُّ]²³⁷⁸ هو. (خَبَرٌ عَمَّا قَبْلَهُ) فيكون ما قبله مُبْتَدَأً. (وَلَيْسَ يَنْعَتُ لَهُ) أي: بصفة لما قبله فيما يصلح لهما، ثمّ اتسع فأدخل فيما لا لبس فيه وذلك عند اختلاف الإعراب [١١٣/١ب] نحو: كان زيد هو القائم، وكون المبتدأ ضميراً مثل ﴿كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبُ﴾²³⁷⁹؛ لأنّ الضمير لا يُوصَف أو غير ذلك بالحمل²³⁸⁰ على صورة اللبس. والحاصل أنّ "هو" وكذا أخواته

²³⁶⁷ في (د): إحدى.

²³⁶⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: الشيعين. وهو هكذا أيضاً في مفردات ألفاظ القرآن.

²³⁶⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 638.

²³⁷⁰ انظر: كتاب التعريفات للشريف الجرجاني، ص 245. انظر أيضاً: فروق حثي للمؤلف، ص 134-135.

²³⁷¹ انظر: القاموس المحيط، ص 653.

²³⁷² في (ق): إلى. وهو خطأ والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى.

²³⁷³ في (ق): حدل. وهو خطأ والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى.

²³⁷⁴ سقط من (ق). هنا تحت السطر في (د)، و فوق السطر في (ر): مع أنّه يفيد ما يفيد التوسط.

²³⁷⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: بوقت. ويبدو أنّ هذا هو الصواب لموافقته للغة.

²³⁷⁶ في (ل): الصلاة.

²³⁷⁷ في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ع): ليؤذن.

²³⁷⁸ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²³⁷⁹ سورة المائدة، الآية: 117.

²³⁸⁰ في (د): بالحمل. هنا فوق السطر في (د)، و(ر): متعلق بأدخل.

فيسميه²³⁸¹ البصريون فصلاً لفصله بين ما قبل وما بعده ببيان أنّ ما بعده ليس في حيّز الأول وليس من صفاته وتتمّاته²³⁸². وذلك أنّك إذا قلت: زيد القائم جاز أن يتوهّم السامع كون القائم صفة فينتظر الخبر فحُتّ بالفصل²³⁸³ ليتعيّن كونه خبراً لا صفة؛ لأنّ الضمير إنّما يؤتى به للربط بين المبتدأ والخبر لا بين الصفة والموصوف بخلاف زيد قائم. قال بعض النحاة: إنّ "هو" اسم مُلغى لا محلّ له من الإعراب أي: لا عامل له فلا مقتضي فيه للإعراب²³⁸⁴. وقال بعض البصريين: إنّ حرف استبعاداً²³⁸⁵ خلّو²³⁸⁶ الاسم عن الإعراب لفظاً ومحلاً²³⁸⁷. ومن جعله اسماً لا يجعله مُبتدأ حقيقة بناء على أنّه لو كان كذلك لم ينتصب ما بعده في نحو ظننت زيد²³⁸⁸ هو القائم. وبعض العرب يرفع ما بعده في باب "كَانَ" وباب "علمت" نحو ﴿كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبُ﴾²³⁸⁹، وعلمت زيد²³⁹⁰، هو المنطلق فيكون مبتدأ. والفرق بين كونه مُبتدأ وكونه فصلاً هو أنّه على تقدير كونه مبتدأ يكون ملحوظاً أصالةً ويكون مسنداً إليه قصداً ويكون له محلّ [من الإعراب بخلاف ما إذا كان فصلاً، فإنّه يكون ملحوظاً بالتّبع ولا يكون له محلّ]²³⁹¹. وله على تقدير كونه فصلاً لا مبتدأ ثلث²³⁹² فوائد²³⁹³: الأولى: الدّلالة على أنّ ما بعده خبر لا نعت، ولذلك سمي فصلاً كما سبق آنفاً. والثانية: تأكيد التّسبة الرابطة لما فيه من الدّلالة على تقوية الرّبط حتى قال الحكيم أبو نصر الفارابي²³⁹⁴: "معنى قولنا 'زيد هو العالم' [١١٤/١] زيد آنست كه عالمست"²³⁹⁵. والثالثة: الدّلالة على قصر المسند على المُسند إليه وتخصيصه به بشهادة الاستعمال في مثل ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ﴾²³⁹⁶ و﴿كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبُ﴾²³⁹⁷.

(وَقَوْلُهُ: "لذاته"؛ يُخْرِجُ) من التعريف. (مَا يُسَمَّى صَحِيحاً) لكن لا لذاته، بل (بِأَمْرِ خَارِجٍ عَنْهُ) أي: عن الصحيح وقرينة²³⁹⁸ دالة على صحته، لا من حيث نفسه، وهو الصحيح لغيره. (كَمَا تَقَدَّمَ) بيانه في الشرح عند

²³⁸¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: يسميه. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

²³⁸² انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 188.

²³⁸³ في (ق): بالنصل. وهو خطأ والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى.

²³⁸⁴ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 188.

²³⁸⁵ في (ع): استبعاد.

²³⁸⁶ في (ع): حلو.

²³⁸⁷ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 188.

²³⁸⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: زيداً.

²³⁸⁹ سورة المائدة، الآية: 117.

²³⁹⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: زيداً. وهذا هو الصحيح.

²³⁹¹ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

²³⁹² في (ل): ثلاث.

²³⁹³ سقط من (د).

²³⁹⁴ هو: شَيْخُ الْفَلَسَفَةِ، الْحَكِيمُ، أَبُو نَصْرِ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ طَرْحَانَ بْنِ أَوَّلُغِ التُّرْكِيِّ الْفَارَابِيِّ الْمَنْطِقِيُّ، أَخَذَ الْأَدْكِيَاءَ، الْمُتَوَفَّى سَنَةَ 339 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام

النبلاء للذهبي، 418-416/15 (رقم 231)؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، 153/5-157 (رقم 706)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 350/2-

354.

²³⁹⁵ لم أعثر عليه. لعله في كتاب صناعة علم الموسيقى؛ لأنّ المؤلّف ينقل عنه في بعض كتبه كتابه فروق حقّي، ص 175. الكتاب ما زال مخطوطاً، لم يمكن لي

الحصول عليه. انظر: إستانبول: مكتبة سليمانية قسم: فاضل أحمد باشا، تحت رقم: 953.

²³⁹⁶ سورة الذاريات، الآية: 58.

²³⁹⁷ سورة المائدة، الآية: 117.

²³⁹⁸ في (ق): وقرينته.

التقسيم. و"ما" موصوفة²³⁹⁹ أو موصولة²⁴⁰⁰ صلتها ما بعدها، والكاف إما بمعنى المثل وهو معناه الحقيقي أو بمعنى على فيكون للتقييد لا للتشبيه أو بمعنى اللام الجارة، فيكون للتعليل أي: مثل ما تقدّم أو على ما تقدّم أو لما تقدّم وللتشبيه ههنا معني؛ لأنه قد سبق مثل هذا الكلام. وقد يكون الكاف للقران كما في الحديث: "ثمّ أحلّ"²⁴⁰² كما حلّوا"²⁴⁰³ أي: مقارناً بحلالهم. وقد يكون للمفاجأة ومعناها المبادرة نحو سلّم كما تدخل وصل كما يدخل الوقت. والتقدّم ضدّ التأخّر، وأصلها بالتقدم. والمراد هنا التقدّم بالذكر والتحرير.

(وَتَفَاوُتُ رَتَبُهُ) يقال: تَفَاوَتْ الشيئان تباعد ما بينهما تَفَاوُتاً مثلثة الواو. والرُّتَبُ كَصُرْد جمع رتبة²⁴⁰⁴، بمعنى المنزلّة وقد سبق مأخذها. (أي: الصَّحِيحُ) لذاته، فإنه هو المعرّف فيما سبق. قال تلميذ المصنّف²⁴⁰⁵: "قلت: لا أعلم بعد التمام رتبة، ودون الحدّ لا يوجد الحدّ فيطلب تصوّر هذه الأوصاف وكيف تتفاوت"²⁴⁰⁶ انتهى. أقول: لا شك أنّ التفاوت إنّما يحصل بأن يكون المراتب أعلى [وبعضها وسطى]²⁴⁰⁷ وبعضها سُفلى وبعضها فيما بين ذلك بحسب الإضافات، فالضبط مثلاً يتفاوت إلى ما هو تامّ وإلى ما هو أتمّ وإلى ما هو فيما بين ذلك، ثمّ تام الضبط قد يكون [١١٤/١] تمامه نسبيّاً، فيكون بالنسبة إلى²⁴⁰⁸ بعض²⁴⁰⁹ تامّاً. وبالإضافة إلى آخر أتمّ أو ما يقرب نه فيصوّر صاعداً لا نازلاً كما توهمه التلميذ²⁴¹⁰، فإنّ تفاوت الدرجات إنّما يعتبر بأن يكون بعضها فوق بعض إلى أن ينتهي. فإذا نزلت من المبداء الأولى كانت دركات وسيجيء كلام المصنّف ما يفهم منه أنّ مراده بالتفاوت ما ذكرنا إلاّ أنّه لو أسقط لفظ التام في التعريف من البين لكان²⁴¹¹ أظهر كما أسلفنا. (بِسَبَبِ تَفَاوُتِ هَذِهِ الْأَوْصَافِ) اعلم أنّ أصل الباء السببية المعية، فإذا دخلت السبب تفيد معية²⁴¹². ومعية السبب يقتضي²⁴¹³ وجود المسبّب كما يقال: كتبت بالقلم بمعنى مع القلم أي: مع وجود ذلك السبب، لكنّهم تركوا معنى مع دفعاً لتوهم اشتراك بالقلم في الكتابة، ومن ذلك يقولون أي: بسببه²⁴¹⁴ فلو كان الباء للسببية أولاً لكان معنى بسببه بسبب سببه وهلمّ جرّاً إلى أن يجعل الباء الداخلة في السبب بمعنى المعية يعمّ²⁴¹⁵ أنّ السببية ظاهرة في كثير من المواضع. والحاصل أنّ الباء في بسبب²⁴¹⁶ كالباء في قولهم معنى كتبت

²³⁹⁹ في (ق): موصولة.

²⁴⁰⁰ في (ط)، و(ل): وما.

²⁴⁰¹ في (ق): موصوفة.

²⁴⁰² في (ق): أحلّوا.

²⁴⁰³ مسلم، "الحج"، 130، (رقم الحديث: 1211)؛ أحمد، المسند، 175/6؛ البيهقي، السنن الكبرى، 19/5.

²⁴⁰⁴ في (ق): رتبة. وهو خطأ والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 255.

²⁴⁰⁵ أي: ابن قطلوبغا. قد تقدّمت ترجمته.

²⁴⁰⁶ القول المبشّر على شرح نخبه الفكر لابن قطلوبغا، ص 51. نقل كلام ابن قطلوبغا أيضاً المناوي في اليواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 348/1-349.

²⁴⁰⁷ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلاّ أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁴⁰⁸ في (ع): إليه.

²⁴⁰⁹ في (د): ما هو. وهو ساقط أصلاً من (ع).

²⁴¹⁰ أي: ابن قطلوبغا. قد تقدّمت ترجمته.

²⁴¹¹ في (ق): فكان. وهو خطأ والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى.

²⁴¹² انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 320.

²⁴¹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلاّ أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: تقتضي.

²⁴¹⁴ في (ق): سببه.

²⁴¹⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلاّ أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: نعم، وفي (ع): نعم.

بالقلم باستعانتها ومعنى دخلت عليه بثياب السفر بمصاحبة ثيابه إلى غير ذلك، فإنهم كثيراً ما يجمعون بين الحرف وبين ما تدل²⁴¹⁷ عليه فلا يلزم أن يكون للسبب سبب وللاستعانة استعانة وللمصاحبة مصاحبة فلو قال المصنّف ههنا: "بتفاوت" بطي السبب لعلّ منه ما علّم من ذكر السبب. والمراد بالأوصاف العدالة والضبط. (المُقْتَضِيَّة) وقال الراغب: "القضاء: فصل الأمر قولاً كان أو فعلاً، وقضاء الدّين: فصل الأمر فيه برّده، والاقتضاء: المطالبة بقضائه، ومنه قولهم: [١١٥/١] هذا يقتضي كذا"²⁴¹⁸. (للتّصحيح) أي: لعدّه من جملة الصّحيح والحكم عليه به ونسبته²⁴¹⁹ إليه. فمعنى صحّحه نسبه إلى الصّحة وعدّه صحيحاً، كما يقال: مرّضه أي: نسبه إلى المرض وعدّه من جملة المرضى، وفسّقه أي: نسبه²⁴²⁰ إلى الفسق²⁴²¹ وعدّه فاسقاً²⁴²² و قال له: يا فاسق، ودعاه به. (في القوّة) متعلّق بالتفاوت²⁴²³. والقوّة في الأصل عبارة عن شدّة البنية وصلابتها المضادة للضعف، "وقد يُستعمل القوّة في مقابلة الفعل وهو التّهيؤ"²⁴²⁴ الموجود في الشيء، نحو أن يقال: النّوى بالقوّة نخل أي: متهيّئ أن يكون منه ذلك"²⁴²⁵. جعل المصنّف التفاوت في القوّة ومراتبها لا بالقوّة والضعف كما في قوله تعالى ﴿وَمَنْ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيَضٌ وَحُمْرٌ﴾²⁴²⁶ أي: مختلف ألوانها أي: ألوان تلك الجُدَد والبيض والحمر بالشدّة²⁴²⁷ والضعف، والظاهر أنّه كما أنّ نفس البياض مختلف فمن بياضٍ وأبيض وأقرب منه، وكذا العدل والضبط فمن عدل وأعدل ومن تامّ وأتمّ لا من عدل وفاسق ولا من تامّ وناقص فلا يقال للعدل: ضعيف، وللأعدل: قويّ. بل للأول: قويّ، وللثاني: أقوى كما يقال: علم الظاهر كمال في نفسه ولا يلزم منه أن يكون ناقصاً بالنسبة إلى علم الحقيقة. (فإنّها) أي: الأوصاف²⁴²⁸ المذكورة. (لَمَّا كَانَتْ) أي: بنفسها من غير أن ينضمّ إليها قرينة خارجيّة تعضدها. (مُفِيدَةُ الظَّنِّ) نُقِلَ عن المصنّف²⁴²⁹ أنّه قال: "الغلبة لئست بقيد زائد على الظنّ بل هي هنا بمعناه إلّا أنّ الظنّ قد يُستعمل على سبيل التّدرّة تجوّزاً في الشكّ دون الغلبة فيإضافة الغلبة إليه إضافة بيانيّة يندفع توهم إرادة الشكّ ولو كانت قيداً يلزم أن يكون الأوصاف المذكورة مفيدة لغلبة [١١٥/١ب] الظنّ لا²⁴³⁰ الظنّ"²⁴³¹ انتهى. أقول: هذا مبلغ علم المصنّف فإنّا وإن سلّمنا أنّ الظنّ قد يستعمل في الشكّ كما يستعمل في العلم واليقين وإن كان كلّ من الاستعمالين تجوّزاً،

²⁴¹⁶ في (ق): سبب.

²⁴¹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: يدلّ.

²⁴¹⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 674-675.

²⁴¹⁹ في (ق): ونسبة.

²⁴²⁰ في (ق): نسبة.

²⁴²¹ في (ق): "إلى الفسق إلى الفسق" بالتكرار.

²⁴²² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: أو.

²⁴²³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 256.

²⁴²⁴ في (ع): التهيؤ.

²⁴²⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 693-694.

²⁴²⁶ سورة فاطر، الآية: 27.

²⁴²⁷ سقط من (ق).

²⁴²⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 256.

²⁴²⁹ ينقله عنه تلميذه ابن قطلوبغا.

²⁴³⁰ في (د): إلّا.

²⁴³¹ انظر: القول المبتكر على شرح نخبه الفكر لابن قطلوبغا، ص 51. ذكر كلام الحافظ ابن حجر الملّا علي القاري أيضاً نقلاً عن تلميذه ابن قطلوبغا عنه في شرح

شرح نخبه الفكر، ص 256. لم أجده فيهما بتمامه.

إِلَّا أَنَا لَا نُسَلِّمُ مَا ادَّعَاهُ مِنَ الْإِضَافَةِ الْبَيَانِيَّةِ "فَإِنَّ الظَّنَّ هُوَ الْإِعْتِقَادُ الرَّاجِحُ"²⁴³² مع احتمال النقيض²⁴³³. فمعنى غلبة الظَّنَّ هو الاعتقاد الرَّاجِحُ بطريق التَّجْريد، فكما أَنَّ الرَّجْحَانَ صِفَةٌ مَقْبُودَةٌ [لِلْإِعْتِقَادِ فِي اللَّفْظِ فَإِنَّهُ يَحْتَمِلُ الرَّاجِحَ وَالْمَرْجُوحَ، فَكَذَا الْغَلْبَةُ صِفَةٌ مَقْبُودَةٌ]²⁴³⁴ لِلظَّنِّ فِي الْمَعْنَى فَإِنَّهُ أَخَذَ بِمَعْنَى الْإِعْتِقَادِ الْمَطْلُوقِ. (الَّذِي عَلَيْهِ) أَي: عَلَى الظَّنِّ جَعَلَ الْمَوْصُولَ مَعَ صَلَاتِهِ صِفَةً لِلْمُضَافِ إِلَيْهِ وَأَرْجَعَ الضَّمِيرَ إِلَيْهِ لَمَّا زَعَمَ أَنَّ الْإِضَافَةَ بَيَانِيَّةً فَكُلٌّ مِنَ الْغَلْبَةِ وَالظَّنِّ عِبَارَةٌ عَنِ الْآخَرِ، وَمَعَ قَطْعِ النَّظَرِ عَنْ هَذَا يَجُوزُ إِرْجَاعُ الضَّمِيرِ إِلَى الْمُضَافِ إِلَيْهِ مَطْلُوقاً وَإِنْ كَانَ الْأَصْلُ إِرْجَاعُهُ إِلَى الْمُضَافِ كَمَا فِي قَوْلَةِ تَعَالَى ﴿ذُوقُوا﴾²⁴³⁵ عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ²⁴³⁶. وَقَدْ سَبَقَ بَيَانُهُ بِمَا لَا مَزِيدَ عَلَيْهِ. (مَدَارُ الصَّحَّةِ) أَي: دَوْرَانِ صَحَّةِ الْحَدِيثِ، فَإِنَّ مَا يَفِيدُ الشَّكَّ وَضَعْفَ الْيَقِينِ ضَعِيفٌ. فَالْمَدَارُ هُنَا بِمَعْنَى الْمَصْدَرِ. وَالْأَظْهَرُ أَنْ يَقُولَ: "الَّذِي يَدُورُ عَلَيْهِ الصَّحَّةُ" فَيَكُونُ غَلْبَةُ الظَّنِّ مَدَاراً، وَالصَّحَّةُ دَائِرَةً عَلَيْهَا. [وَالدَّارَةُ]²⁴³⁷ وَالدَّائِرَةُ²⁴³⁸ فِي الْأَصْلِ مَا أَحَاطَ بِالشَّيْءِ أَي: الْخَلْقَةُ، "وَالْمَدَارُ مَرْكَزُ تِلْكَ الدَّائِرَةِ. وَيُسَمَّى عِنْدَ عُلَمَاءِ الْهَنْدَسَةِ نَقْطَةً وَهِيَ الَّتِي يَحُلُّ²⁴³⁹ الْخُطُوطُ الْمُسْتَقِيمَةُ الْخَارِجَةُ إِلَيْهَا مُسَاوِيَةً"²⁴⁴⁰، وَتِلْكَ النَّقْطَةُ هِيَ الْوَاحِدُ الْعَيْنُ لَيْسَتْ لَهَا كَثْرَةٌ أَصْلًا وَإِنْ قُوِيَتْ بِالنَّقَاطِ الْكَثِيرَةِ مِنَ الْمُحِيطِ. وَبِهِ يَبْطُلُ قَوْلُ مَنْ قَالَ: "الْوَاحِدُ لَا يَصْدُرُ عَنْهُ إِلَّا وَاحِدٌ"²⁴⁴¹، فَأَعْرِفْ، [إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ بِهِ الْوَاحِدُ الْحَقِيقِيُّ]²⁴⁴² مِنْ غَيْرِ اعْتِبَارِ النَّسَبِ]²⁴⁴³. (اِقْتَضَتْ) أَي: الْأَوْصَافُ الْمُخْتَلِفَةُ لَا الْإِفَادَةُ²⁴⁴⁴، وَإِنْ كَانَ الْخَبَرُ عَيْنَ الْمَبْتَدَأِ حَقِيقَةً. وَقَدْ سَبَقَ مَعْنَى الْإِقْتِضَاءِ. (أَنْ يَكُونَ لَهَا) أَي: لِتِلْكَ الْأَوْصَافِ. (دَرَجَاتٌ) [١١١٦/١] عَالِيَةً. (بَعْضُهَا) مُعْتَبَرَةٌ. (فَوْقَ بَعْضٍ) بَحِثٌ يَكُونُ بَعْضُ تِلْكَ الدَّرَجَاتِ عُلْياً وَهِيَ الدَّرَجَةُ الْمَطْلُوقَةُ الْغَيْرُ الْمُضَافَةُ إِلَى شَيْءٍ، وَبَعْضُهَا وَسْطَى وَهِيَ الدَّرَجَةُ الْمَقْبُودَةُ بِالْعُلُوِّ بِالْإِضَافَةِ إِلَى مَا [تَحْتَهَا] وَ²⁴⁴⁵ بِالسُّفْلِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى مَا فَوْقَهَا، وَبَعْضُهَا سُفْلَى وَهِيَ الدَّرَجَةُ الْمَقْبُودَةُ بِالسُّفْلِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى مَا²⁴⁴⁶ فَوْقَهَا لَا بِالْعُلُوِّ بِالنِّسْبَةِ إِلَى مَا تَحْتَهَا؛ إِذْ لَيْسَ تَحْتَهَا دَرَجَةٌ مِنْ حَيْثُ هِيَ أَسْفَلُ أَنْوَاعِ الدَّرَجَاتِ حَتَّى تَصَافَ²⁴⁴⁷ إِلَيْهَا، "وَالدَّرَجَةُ مِثْلُ الْمَنْزِلَةِ، لَكِنْ يَقَالُ لِلْمَنْزِلَةِ: دَرَجَةٌ إِذَا اغْتَبِرَتْ بِالصُّعُودِ دُونَ الْإِمْتِدَادِ عَلَى الْبَسْطِ، كَدَرَجَةِ السَّطْحِ

²⁴³² في (ق): والراجح.

²⁴³³ انظر: كتاب التعريفات، ص 219.

²⁴³⁴ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إِلَّا أَنَّهُ مَوْجُودٌ فِي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁴³⁵ في (د): ذوقوا.

²⁴³⁶ سورة سبأ، الآية: 42.

²⁴³⁷ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ مَوْجُودٌ فِي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁴³⁸ في (ل): والدائرة.

²⁴³⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ فِي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: كل.

²⁴⁴⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 77، 171.

²⁴⁴¹ هذه المقولة يطلقها الفلاسفة كابن السينا (المتوفى سنة 428 هـ)، وابن رشد (المتوفى سنة 520 هـ)، وغيرهما مَنْ يَقُولُونَ بِالْعُقُولِ الْعَشْرَةِ، وَأَنَّ اللَّهَ وَاحِدٌ لَا يَصْدُرُ عَنْهُ عِنْدَهُمْ إِلَّا وَاحِدٌ، وَهُوَ الْعَقْلُ الْأَوَّلُ. انظر للتفصيل في المسألة والرد عليها: تحافت الفلاسفة للغزالي، ص 57-78؛ الملل والنحل للشهرستاني، 2/161-162؛ مجموع الفتاوى لابن تيمية، 8/133-134؛ كتاب الرد على المنطقيين لابن تيمية أيضاً، ص 214-216؛ الرسالة التدمرية لابن تيمية أيضاً، ص 392؛ مصطلحات في كتب العقائد لمحمد الحمد، ص 142-146.

²⁴⁴² انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 297.

²⁴⁴³ ما بين المعقوفتين في الأصل، وفي (ر) مكتوب تحت السطر، وفي (ق) مكتوب في الهامش.

²⁴⁴⁴ المؤلف يرده هنا على الملاء علي القاري. انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملاء علي القاري، ص 257.

²⁴⁴⁵ في (ع): أو.

²⁴⁴⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

²⁴⁴⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ فِي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: تضاف. وهو في (ع): تضاعف.

والسُّلَّم²⁴⁴⁸. فَعُلِمَ أَنَّ الدَّرَجَةَ فِي الْأَصْلِ مَا كَانَتْ مِنْ قَبِيلِ الْعُلُوِّ كَمَا أَنَّ الدَّرَكَةَ مَا كَانَتْ مِنْ قَبِيلِ السُّفْلِ. فَإِنْ قُلْتُ: قَوْلُهُ [تَعَالَى]²⁴⁴⁹ ﴿هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللَّهِ﴾²⁴⁵⁰ عَلَى تَقْدِيرِ أَنْ يَعُودَ الضَّمِيرُ إِلَى الْفَرِيقَيْنِ، وَقَوْلُهُ تَعَالَى ﴿وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ عَمَلًا﴾²⁴⁵¹ يَقْتَضِي أَنْ يُسْتَعْمَلَ الدَّرَجَاتُ فِي الدَّرَكَاتِ أَيْضًا. قُلْتُ: لَا شَكَّ أَنَّ الْكُفَّارَ لَيْسَ لَهُمْ دَرَجَاتٌ بَلْ دَرَكَاتٌ. وَإِنَّمَا غُذِرَ عَنْ دَرَكَاتِهِم بِالْأَدْرَجَاتِ لِمَكَانِ الْجَمْعِ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ، فَهِيَ فِي الْآيَتَيْنِ بِمَعْنَى الْمَرَاتِبِ الْمُتَفَاوِتَةِ حَسَبَ تَفَاوُتِ الْأَعْمَالِ وَاخْتِلَافِهَا. فَقَوْلُ الْمُصَنِّفِ: "بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ" مِنْ قَبِيلِ التَّأَكِيدِ. وَأَمَّا قَوْلُ بَعْضِهِمْ²⁴⁵²: "وَلَدَفَعَ إِرَادَةَ الْجَازِ"²⁴⁵³ وَهِيَ الدَّرَكَاتُ الَّتِي هِيَ الْمَرَاتِبُ السُّفْلِيَّةُ قَالَ "بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ" فَكَلَامٌ خَارِجٌ عَمَّا نَحْنُ بِصَدَدِهِ وَإِنْ كَانَ لَهُ وَجْهٌ فِي غَيْرِ هَذَا الْمَقَامِ؛ لِأَنَّ تَفَاوُتَ الرُّتَبِ هُنَا إِنَّمَا هُوَ بِالتَّبَاعُدِ فِيمَا بَيْنَهَا²⁴⁵⁴، وَذَلِكَ هُوَ التَّبَاعُدُ الرُّتَبِيُّ الْعُلُويُّ كَمَا يَقْتَضِيهِ الْأَوْصَافُ الشَّرِيفَةُ الْعَالِيَةُ. تَدَبَّرْ. (بِحَسَبِ الْأُمُورِ الْمُقَوَّيَةِ) "أَي: لِأَصْلِ²⁴⁵⁵ الصَّحَّةِ فَكَمَا أَنَّ دَرَجَاتِ الْجَنَّةِ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ [ب/١١٦/١] بِحَسَبِ تَفَاوُتِ الْأَعْمَالِ وَالنِّيَّاتِ"²⁴⁵⁶. وَيُقَالُ لَهَا: دَرَجَاتُ جَنَّةِ الْأَعْمَالِ. فَكَذَا أَصْلُ الصَّحَّةِ مَعَ الْأُمُورِ الْعَاضِدَةِ فَكَلَّمَا أَزْدَادَ الْعَاضِدِ أَزْدَادَتْ²⁴⁵⁷ الصَّحَّةُ عُلُوًّا، فَخَبِرَ الْأَعْلَى أَصَحَّ كَمَا أَنَّ أَثَرَ الْعَالِي صَحِيحٌ وَلَيْسَ دُونَ الْعَالِي فِي مَرْتَبَةِ الصَّحَّةِ سَافِلٌ حَتَّى يَكُونَ الْحَدِيثُ ضَعِيفًا. وَحَسَبَ إِذَا كَانَ مَجْرُورًا بِحَرْفِ الْجَزِّ فَالْسَّيْنُ مَفْتُوحَةٌ، وَفِي الصَّحَاحِ: لَيْكُنْ عَمَلُكَ بِحَسَبِ ذَلِكَ، أَعْلَى²⁴⁵⁸ قَدْرُهُ وَعَدَدُهُ²⁴⁵⁹. وَعَلَيْهِ فَاعْمَلْ فِي هَذَا الْمَقَامِ.

(وَإِذَا كَانَ) الْأَمْرُ²⁴⁶⁰. (كَذَلِكَ) "أَي: كَمَا أُشِيرَ إِلَيْهِ آنفًا مِنْ أَنَّ التَّفَاوُتَ فِي الصَّحَّةِ مُتَرَتِّبٌ عَلَى التَّفَاوُتِ فِي الْأَوْصَافِ"²⁴⁶¹، وَعُلُوُّ الدَّرَجَاتِ إِنَّمَا هُوَ بِحَسَبِ الْأُمُورِ الْعَاضِدَةِ. (فَمَا) أَي: الْحَدِيثُ الَّذِي²⁴⁶² (يَكُونُ رُؤَاؤُهُ فِي الدَّرَجَاتِ الْعُلْيَا) تَأْنِيثُ الْأَعْلَى. "وَالْمُرَادُ بِالْعُلُوِّ هُوَ الْعُلُوُّ الصَّنْفِيُّ، لَا التَّوَعِّيُّ الْمَعْتَبَرُ فِي أَصْلِ الصَّحِيحِ"²⁴⁶⁴، فَإِنَّ الصَّحِيحَ لَا يَكُونُ صَحِيحًا إِلَّا بَعْلُوُّ دَرَجَةٍ عَمَّا دُونَهُ مِنَ الْحَسَنِ وَالضَّعِيفِ. ثُمَّ الْمُرَادُ بِعُلُوِّ الصَّنْفِيِّ هُوَ الْعُلُوُّ الْحَقِيقِيُّ الْمَطْلُوقُ الَّذِي لَا يُضَافُ إِلَى شَيْءٍ أَصْلًا كَمَا يَدُلُّ عَلَيْهِ مَا بَعْدَ الْكَلَامِ، فَإِنَّهُ لَيْسَ فَوْقَ الْأَصَحِّ أَصَحَّ. فَمِنْ جَوَازِ²⁴⁶⁵ كَوْنِ الدَّرَجَةِ

²⁴⁴⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 310.

²⁴⁴⁹ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁴⁵⁰ سورة آل عمران، الآية: 163.

²⁴⁵¹ سورة الأنعام، الآية: 132؛ سورة الأحقاب، الآية: 19.

²⁴⁵² المؤلف يقصد به الملاءة علي القاري ويرد عليه.

²⁴⁵³ انظر: شرح نخبه الفكر للملاءة علي القاري، ص 257.

²⁴⁵⁴ في (د): بينهما.

²⁴⁵⁵ في (ق): الأصل.

²⁴⁵⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملاءة علي القاري، ص 257.

²⁴⁵⁷ في (د): ازدادت.

²⁴⁵⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: "أَي: على". وهو هكذا أيضاً في الصحاح للجوهري، وفي فروق حقّي للمؤلف.

²⁴⁵⁹ انظر: الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية للجوهري، 110/1. انظر أيضاً: فروق حقّي للمؤلف، ص 72.

²⁴⁶⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملاءة علي القاري، ص 257.

²⁴⁶¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملاءة علي القاري، ص 257.

²⁴⁶² انظر: البواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 349/1.

²⁴⁶³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ المخطوطة الأخرى، وفي النسخ المطبوعة للترجمة: الدرجة.

²⁴⁶⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملاءة علي القاري، ص 258.

²⁴⁶⁵ المؤلف يقصد به الملاءة علي القاري ويرد عليه.

العليا في هذا المقام "إضافية"²⁴⁶⁶ فقد سقط عن درجة الفهم. (مِنَ الْعَدَالَةِ وَالصَّبْرِ وَسَائِرِ الصِّفَاتِ الَّتِي تُوجِبُ التَّجَرُّعَ) أي: بعد تحقُّق الأوصاف المقتضية للتَّصحيح. قال تلميذ المصنَّف²⁴⁶⁷: "قلت: هذا شيء لا يضبط ولم يُعتبروه في الصَّحابة"²⁴⁶⁸ انتهى. أقول: طبقات²⁴⁶⁹ النَّاسِ فِي الدِّينِ مَضْبُوتة²⁴⁷⁰ معلومة عند أهل اليقين. فهم إذا نظروا بنور الله تعالى عرفوا أنَّ هذا ليس فوقه أحد²⁴⁷¹ في الدِّيانة في مشارق الأرض ومغاربها وهذا يُساوي هذا، وهذا [١١٧/١] يتأخَّر²⁴⁷² عن هذا بدرجة أو بدرجتين أو بدرجات. ألا ترى إلى أصحاب العلوم الظاهرة وأزباب الأموال الفاخرة هل منهم من يُجهل أمره في طبقته حقيقيَّة²⁴⁷³ كانت أو إضافيَّة؟! وقوله²⁴⁷⁴ "ولم يُعتبروه في الصَّحابة"، أقول: عَدَمُ اعتباره فيهم أمر راجع إلى تَعْظِيمِهِمْ²⁴⁷⁵؛ لأنَّهم كلَّهم عَدَل لا فرق بينهم في رواية الحديث بعد ما زال اسم الجهالة عنهم فحديثهم صحيح مُطلقاً، وإنَّما جاء الضَّعْفُ ممَّن رَوَاهُ عنهم تابعياً أو غيره. نعم، إنَّ مراتب الصحابة متفاوتة في بعض الأحوال فهل الخلفاء الأربعة يحاكميهم غيرهم لكن لا نبحث عن هذا التفاوت مُراعاةً للأدب، بل نقصر على البيان الصَّادِر عن الشَّارع، [وعلماء أهل السنة]²⁴⁷⁶. ولقد أقرط الطَّوسِي²⁴⁷⁷ وفَرَط في كتابه التَّجريد²⁴⁷⁸ فكان كالشَّيْطَانِ المُرِيد²⁴⁷⁹. وقوله "سائر" بمعنى الباقي؛ لأنَّه من السَّوَرِ بالهمزة "وهو بَقِيَّةُ الشَّرَاب"²⁴⁸⁰ وغيره، فنَقَطُهُ بنقَطَتَيْنِ غلط؛ لأنَّه إذا كان من السَّيْرِ بمعنى المضيِّ في الأرض. "وجاء استعمال السَّائِرِ بالهمزة بمعنى الجميع أيضاً. ومنه قول الأَحْوَص²⁴⁸¹:

فَجَلَّتْهَا لَنَا لُبَابُهُ لَمَّا وَقَدَ²⁴⁸² النُّومَ سَائِرَ الحُرَّاسِ²⁴⁸³.

أي: غلب النَّوم على الحارِسِينَ جَمِيعَهُمْ. ومن تَبَّع مواضع الاستعمال وجد كالأدب من المعنيتين مستعملاً إلا أنَّ الاستعمال الأوَّل أكثر وأشهر فمن نازع فيه وردَّ كونه بمعنى الجميع²⁴⁸⁴ فعليه كلامه²⁴⁸⁵. (كَانَ أَصَحَّ مِمَّا دُونُهُ) أي: من الحديث

²⁴⁶⁶ انظر: شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 258.

²⁴⁶⁷ أي: ابن قطلوبغا. قد تقدَّمت ترجمته.

²⁴⁶⁸ انظر: القول المبتكر على شرح نخب الفكر لابن قطلوبغا، ص 51. ذكره عنه أيضاً الملا علي القاري في شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 258، والمنابي في اليواقيت والدَّرر في شرح نخب ابن حجر للمنابي، 349/1.

²⁴⁶⁹ في (د): صِبْغَات.

²⁴⁷⁰ في (ق): مضبوضة.

²⁴⁷¹ في (د)، و(ع): حد.

²⁴⁷² في (ق): التَّأخَّر.

²⁴⁷³ في (د): حَقِيقَةُ، في (ق): حَقِيقَتُهُ

²⁴⁷⁴ أي: قول ابن قطلوبغا. قد تقدَّمت ترجمته.

²⁴⁷⁵ في (د): تَعْظِيمُهُمْ.

²⁴⁷⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

²⁴⁷⁷ عالم وفيلسوف شيعي، أبو جعفر نصير الدين محمد بن محمد بن الحسن الطوسي المتوفى سنة 672 هـ.

²⁴⁷⁸ هو كتابه المشهور باسم تجريد الاعتقاد.

²⁴⁷⁹ انظر: كشف المراد في شرح تجريد الاعتقاد لابن المطهر الحلي، ص 348-258.

²⁴⁸⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 517.

²⁴⁸¹ في (د): الأَخْص. الأَحْوَص هو: هو عبد الله بن محمد بن عاصم بن ثابت بن أبي الأفلح، المتوفى في أواخر خلافة يزيد أو أوائل خلافة هشام. انظر لترجمته: الشعر

والشعراء لابن قتيبة، 509/1-512 (رقم 92)؛ الأغاني لأبي الفرج الأصفهاني، 224/4-229.

²⁴⁸² في (ع): وهذا. وهو خطأ والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى، وفي القاموس المحيط.

²⁴⁸³ انظر: القاموس المحيط، ص 517.

²⁴⁸⁴ هنا في هوامش الأصل، و(ق)، و(ع) مكتوب: وحضرت [في (ق): حضرة] الشيخ صدر الدين القنوي قدس سره يستعمله في كتبه بمعنى الجميع أينما كان [في

(ق): كانوا] وهو من رؤساء العلماء التافلين ومشاهير [في (ع): مشاهير] الحكماء الإلهيين.

²⁴⁸⁵ انظر: المزهري في علوم اللغة وأنواعها للسيوطي، 105/1-106؛ فروق حقِّي للمؤلف، ص 102.

الذي كان دونه في الدرجة وأحط منه قليلاً²⁴⁸⁶. وهو ما لم يكن رؤاه كذلك فيلزم أن يكون ما دونه صحيحاً فهما اشتراكا في أصل الصحة وبما كان من فضل راوي الأول على الثاني كان الأول مفضلاً عليه فطابقه اسم الأصح.

[أصح الأسانيد]

(فَمِنْ الْمَرْتَبَةِ الْعُلْيَا فِي ذَلِكَ) شروع في تفضيل المراتب الحقيقية [١٧/١ب] أو إضافية، وقدّم المرتبة العليا لشرفها ولأن معرفة ما دونها منوطة بمعرفتها إذ الأمور الإضافية متصلة بالطرفين اتصال الوسط بالتهاتين، وذلك إشارة إلى باب الصحيح وإسناده؛ لأن المراتب كلها له. (ما) "أي: إسناده"²⁴⁸⁷ كما يدل عليه ما بعده. (أُطْلِقَ عَلَيْهِ بَعْضُ الْأَئِمَّةِ) أي: أئمة الحديث²⁴⁸⁸. (أَنَّهُ أَصَحُّ الْأَسَانِيدِ): قال ابن الصلاح: "درجات الصحيح تتفاوت في القوة بحسب تمكن الحديث من الصفات المذكورة التي تبني²⁴⁸⁹ الصحة عليها، وتنقسم²⁴⁹⁰ باعتبار ذلك إلى أقسام يستعصي إحصاؤها على العادّ الحاصر، ولهذا نرى الإمساك عن الحكم لإسناده²⁴⁹¹ أو حديث بأنه الأصح على الإطلاق" انتهى²⁴⁹². ولهذا نسب المصنّف الإطلاق إلى بعض الأئمة وهو الإمام أحمد بن حنبل، وإسحق بن راهوييه²⁴⁹³. (كَالزُّهْرِيِّ) هو الإمام أبو بكر محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب بن عبد الله بن الحرث بن زهرة بن كلاب القرشي المدني، المشتهر بابن شهاب الزُّهْرِيُّ بضم الزاي نسبة إلى جدّه تابعي كبير سمع عشرة من الصحابة بل أكثر، وأخذ القرآن في ثمانين ليلة. والعلماء متفقون على جلالته وحفظه وإتقانه وقد وصفوه بأنه جمع علم جميع التابعين، سكن الشام وتوفي فيها سابع عشر رمضان سنة²⁴⁹⁴ أربع وعشرين ومائة، وهو ابن اثنتين وتسعين سنة، وهو أول من جمع أحاديث النبي صلى الله عليه وسلم في رأس المائة الأولى في خلافة عمر بن عبد العزيز برأيه، روى عنه خلق كثير منهم: قتادة، والإمام مالك بن أنس²⁴⁹⁵. (عَنْ سَالِمٍ) أي: الراوي عنه، وهو أبو عمرو سالم بن عبد الله بن عمر بن الخطاب رضي الله عنه²⁴⁹⁶ عنهم²⁴⁹⁷ 2498 القرشي [١١٨/أ] العدوي، التابعي الخليل²⁴⁹⁹، أحد الفقهاء السبعة بالمدينة على أحد الأقوال، وهم: عروة بن الزبير،

²⁴⁸⁶ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 89.

²⁴⁸⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 258.

²⁴⁸⁸ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 258.

²⁴⁸⁹ في علوم الحديث: تبنّي.

²⁴⁹⁰ في (د): ينقسم.

²⁴⁹¹ في (د): الإسناد.

²⁴⁹² انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 14-15.

²⁴⁹³ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 15؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 4/462؛ تذكرة الحفاظ للذهبي أيضاً، 1/89؛ تهذيب الكمال للمزي، 10/152؛

تهذيب التهذيب لابن حجر، 3/381؛ تدريب الراوي للسيوطي، 1/78.

²⁴⁹⁴ في (ق): سنه.

²⁴⁹⁵ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

²⁴⁹⁶ اسمه الكامل: مُحَمَّدُ بْنُ مُسْلِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شِهَابِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ زُهْرَةَ بْنِ كِلَابِ بْنِ مُرَّةَ بْنِ كَعْبِ بْنِ لُؤَيٍّ بْنِ غَالِبِ، الإمام، العَلَمُ،

خافِظُ زَمَانِهِ، أَبُو بَكْرٍ الْقُرَشِيُّ، الزُّهْرِيُّ، الْمَدَنِيُّ، نَزَلَ الشَّامَ، الْمُتَوَفَّى سَنَةَ 124 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 26/419-444 (رقم 5606)؛ تذكرة

الحفاظ للذهبي، 1/108-113 (رقم 97)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 5/326-350 (رقم 160)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 4/40 (رقم

8137)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 9/385-388 (رقم 6585)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 1/162-163.

²⁴⁹⁷ في (ع): الله تعالى.

²⁴⁹⁸ سقط من (ع).

²⁴⁹⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (ط): الخليل، وهو في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): الخليل. وهذا هو الصحيح لموافقة معنى الجملة.

وسعيد بن المسيّب، وعبد الله²⁵⁰⁰ بن عبد الله²⁵⁰¹، والقاسم بن محمد، وسليمان بن يسار²⁵⁰²، وسالم بن عبد الله، وخارجة بن يزيد²⁵⁰³. قال ابن المسيّب: "كان سالم أشبه ولد عبد الله بعبد الله، وعبد الله أشبه ولد عمر بعمر"²⁵⁰⁴. وقال مالك: "لم يكن في زمن سالم أشبه بمن مضى من الصالحين في الزهد منه، كان يلبس الثوب بدرهمين"²⁵⁰⁵، "وكان أبوه يلام في إفراط حب سالم، وكان يقتله ويقول: ألا تعجبون من شيخ يقبل شيخاً"²⁵⁰⁶. مات بالمدينة، وصلى عليه هشام بن عبد الملك²⁵⁰⁷ سنة ست أو خمس أو ثمان ومائة²⁵⁰⁸. (ابن عبد الله) بن عمر رضي الله عنه، أحد العبادلة الأربعة، وأحد الستة المشهورين بالرواية. وُلد قبل الوحي بستة وأسلم مع أبيه قبل بلوغه، وشهد ما بعد الخندق من المشاهد، وتوفي بمكة بعد الحج سنة ثلث²⁵⁰⁹ وسبعين بعد قتل ابن الزبير بثلاثة²⁵¹⁰ أشهر، وله أربع وثمانون، وصلى عليه الحجاج²⁵¹¹ ودفن بالمُحَصَّب. وكان يقول: "ما أجدني آسى على شيء فاتني من الدنيا إلا أني لم أقاتل مع عليّ الفئة الباغية"²⁵¹²، وهم قوم معاوية²⁵¹³. (ابن عمر) رضي الله عنه²⁵¹⁴ وقد سبق ترجمته. (عن أبيه) الضمير راجع إلى سالم، وأبوه هو²⁵¹⁵ عبد الله، كآته²⁵¹⁶ يقول: كالتّهري عن سالم عن ابن عمر. "والأب: الوالد، ويُسمّى كل من كان سبباً

²⁵⁰⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: عبيد الله. وهذا هو الصحيح.

²⁵⁰¹ سقط من (ر).

²⁵⁰² هو: الفقيه، الإمام، عالم المدينة، ومفتيها، أبو أيوب سليمان بن يسار المدني، مؤلف أم المؤمنين هلالية، وأخو: عطاء بن يسار، وعبد الملك، وعبد الله، المتوفى سنة 107 هـ. انظر ترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 225/1-226 (رقم 232)؛ تهذيب الكمال للمزي، 100/12-105 (رقم 2574)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 91/1 (رقم 81)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 448-444/4 (رقم 173)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 208-206/49 (رقم 2713)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 134/1.

²⁵⁰³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: زيد. وهذا هو الصحيح. انظر للخلاف في أسماء الفقهاء السبعة: فتح المغيث بشرح الفقه الحديث للعراقي للسحاوي، 153/4-157؛ تدريب الراوي في شرح تقريب النواوي للسيوطي، 699/2، 708؛ شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 566-567.

²⁵⁰⁴ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 459/4؛ تهذيب الكمال للمزي، 148/10؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 380/3.

²⁵⁰⁵ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 460-459/4؛ تذكرة الحفاظ للذهبي أيضاً، 89/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 149/10.

²⁵⁰⁶ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 460/4؛ تهذيب الكمال للمزي، 150/10؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 380/3.

²⁵⁰⁷ هو: أبو الوليد هشام بن عبد الملك بن مروان الفرشي الأموي الدمشقي، الخليفة الأموي، المتوفى سنة 125 هـ. انظر ترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 351/5-353 (رقم 162)؛ تاريخ الخلفاء للسيوطي، ص 184-186؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 163/1.

²⁵⁰⁸ هو: أبو عمر سالم بن عبد الله ابن أمير المؤمنين عمر بن الخطاب العدوي المدني، الإمام، الزاهد، الحافظ، مفتي المدينة، المتوفى سنة 106 هـ. انظر ترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 203/1 (رقم 196)؛ تهذيب الكمال للمزي، 145/10-154 (رقم 2149)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 467-457/4 (رقم 176)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 381-380/3 (رقم 2269)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 133/1.

²⁵⁰⁹ سقط من (ق). وهو في (ل): ثلاث.

²⁵¹⁰ في (ل): بثلاثة.

²⁵¹¹ هو: أبو محمد الحجاج بن يوسف بن الحكم الثقفي، من أمراء بني أمية، المتوفى سنة 95 هـ. انظر ترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 343/4 (رقم 117)؛ لسان الميزان لابن حجر، 180/2 (رقم 809)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 106/1.

²⁵¹² الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 83-82/3، 83؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 229/3، 231، 232-232، 232.

²⁵¹³ قال النووي: "وثبت في الصحيحين أن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - قال: "وَيْحَ عَمَارٍ تَقْتُلُهُ الْفِتْنَةُ الْبَاغِيَّةُ". وكانت الصحابة يوم صفين يتبعونه حيث توجه؛ لعلمهم بأنه مع الفئة العادلة لهذا الحديث". تهذيب الأسماء واللغات، 352/2. انظر للحديث المذكور: البخاري، "الصلاة"، 63، (رقم الحديث: 447)؛ "الجهاد"، 17، (رقم الحديث: 2812)؛ مسلم، "الفتن"، 70-73، (رقم الحديث: 2915، 2916).

²⁵¹⁴ سقط من (ع). عنه. وهو في (ل): رضي الله تعالى عنه.

²⁵¹⁵ سقط من (ق).

²⁵¹⁶ في (د): كان.

لإيجاد شيء وإصلاحه أو ظهوره أباً. وفي الحديث خطاباً لعلّي رضي الله عنه²⁵¹⁷: "أنا وأنت أبوا هذه الأمة"²⁵¹⁸.
 "وأصل أب أبؤ محرّكة وقد أجري مجرى قفاً وعصاً في قول الشاعر:
 إن أباه وأبا أباه"²⁵¹⁹.

فإن الأصل: وأبا أبيها. "والابن"²⁵²⁰: الولد، وأصله: بئى لقولهم في [١١٨/١] الجمع أبناء، وفي التّصغير: بئى²⁵²¹.
 وفي القاموس: "بئى أو بئو"²⁵²² وبنون جمع السّلامة لكنّه على خلاف القياس لوقوع التّغير²⁵²³ في مفرد، "وسمي ابناً
 لكونه بناء للأب، فإنّ الأب هو الذي بناه وجعله الله بناءً في إيجاده"²⁵²⁴ كما في المفردات. وقال أبو بكر بن أبي
 شيبة²⁵²⁵: "أصحّ الأسانيد كلّها: الزّهرى عن عليّ بن الحسين عن أبيه عن عليّ رضى²⁵²⁶2527. وعلى بن الحسين هو
 المعروف بزَيْن العابدين، ولَمَّا استشهد مع أبيه عامّة أهل بيته لم يَنْجُ إلّا هو لصِغَرِهِ"²⁵²⁸. (وَكُمُحَمَّدُ بْنُ سِيرِينَ) فإنّ
 إسناده هذا أصحّ الأسانيد عند عَمَرُو بن عليّ العَلاَس²⁵²⁹ وعليّ بن المدينيّ وغيرهما، ثمّ منهم من عيّن الزّراوي عن محمّد
 وجعله أيّوب السّجستانيّ²⁵³⁰، ومنهم من جعله عبد الله بن عَوْن²⁵³¹2532. وأبو بكر بن محمد بن سيرين الأنصاريّ

²⁵¹⁷ في (ع): رص، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

²⁵¹⁸ الحديث لم أحده في المصادر الحديثية، ولعله من وضع الشيعة. ذكره الزّاغب في مفردات ألفاظ القرآن، ص 57؛ وأبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة المرسى (المتوفى: 458هـ). في المخصص، 111/4؛ والفيروزآبادي في بصائر ذوي التمييز في لطائف الكتاب العزيز، 113/2. وأيضاً ذكره المؤلف في روح البيان، 442/10؛ ومحمود الألوسي في روح المعاني، 46/22.

²⁵¹⁹ هذا شطر بيت، وعجزه: قد بلغا في المجد غايتاهما. انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 57-58.

²⁵²⁰ في (ق): وابن.

²⁵²¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 147.

²⁵²² انظر: القاموس المحيط، ص 1632.

²⁵²³ في (د): التغير.

²⁵²⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 147.

²⁵²⁵ هو: أبو بكر عبد الله بن محمد ابن القاضي أبي شَيْبَةَ إِبراهيم بن عُثْمَانَ بن خُوَاشِقٍ العَيْسِيُّ الكُوفِيُّ، الإمام، العلّم، سيّدُ الحُفَاطِ، وصاحبُ الكُتُبِ الكِبارِ: المُسْتَدْرَكُ، والمُصَنَّفُ، والتَّحْقِيقُ، المتوفى سنة 235 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 432/2-433 (رقم 439)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 122/11-127 (رقم 44)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 490/2 (رقم 4549)؛ تهذيب الكمال للمزي، 34/16-42 (رقم 3526)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 5/6-6 (رقم 3695)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 85/2.

²⁵²⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ع)، إلّا أنّه في (ق): رض، وفي (د)، و(ر)، و(ط): رضي الله عنهم، وفي (ل): رضي الله تعالى عنهم.

²⁵²⁷ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 16. قال السيوطي: "حكاه ابن الصلاح عن أبي بكر بن أبي شيبة، والعراقي عن عبد الزراق". تدريب الزراوي، 78/1. انظر لرواية العراقي في التبصرة والتذكرة، 24/1. انظر أيضاً: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 260؛ اليواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 353-352/1.

²⁵²⁸ أبو الحسن علي بن الحسين ابن الإمام علي بن أبي طالب الهاشمي العلويّ المدينيّ، المتوفى سنة 94 هـ. انظر لترجمته: الطبقات الكبرى لابن سعد، 162/5-172 (رقم 755)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 314/1-315 (رقم 427)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 74/1-75 (رقم 71)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 386/4-400 (رقم 157)؛ تهذيب الكمال للمزي، 382/20-404 (رقم 4050)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 259/7-262 (رقم 4880).

²⁵²⁹ هو هكذا هنا في جميع النسخ، إلّا أنّه في علوم الحديث لابن الصلاح، ص 15، واليواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 352/1: الفلاس، وفي شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 260: القلابسي. هو: الحافظ، الإمام، المُجَوِّدُ، النَّاقِذُ، أبو خَفْصَ عَمْرُو بن عليّ بن بحر بن كُتَيْبِ البَاهِلِيِّ البَصْرِيِّ الصَّيْرِيُّ، الفلاس، المتوفى سنة 249 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخليفة البغدادي، 207/12-212 (رقم 6668)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 487/2-488 (رقم 502)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 470/11-472 (رقم 121)؛ تهذيب الكمال للمزي، 162/22-165 (رقم 4416)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 66/8-67 (رقم 5281)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 120/2.

²⁵³⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: السخيتاني. هو: الإمام، الحافظ، سيّدُ العُلَمَاءِ، أبو بكرُ أَلُوثُ بن أبي تَيْمَةَ كَيْسَانَ السَّخَيْتَانِيّ القَنْزِيُّ البَصْرِيُّ الآدَمِيُّ، المتوفى سنة 131 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 140/1 (رقم 79)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 130/1-132 (رقم 117)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 15/6-26 (رقم 7)؛ تهذيب الكمال للمزي، 457/3-464 (رقم 607)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 363-361/1 (رقم 654)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 181/1.

مولا هم البصري؛ لأن أباه سيرين كان عبداً لأنس بن مالك الأنصاري. ومولى القوم منهم. وكان ابن سيرين تابعياً جليلاً ثقة من أزوى الناس عن شريح²⁵³³، وعبيدة. رأى²⁵³⁴ ثلاثين²⁵³⁵ صحابةً ورواه عنه الشعبي²⁵³⁶، وقتادة، وأيوب، وله مهارة²⁵³⁷ في علم التعبير، وكان به صمم²⁵³⁸. وُلد قبل قضية عثمان²⁵³⁹ رص²⁵⁴⁰ بسنتين، ومات بعد الحسن البصري بمائة يوم سنة عشر ومائة بالبصرة، وهو ابن سبع أو ثمان وسبعين سنة. ولما مات أنس بن مالك رص²⁵⁴¹ أوصى أن يغسله ويصلي عليه ابن سيرين، وهو يدل على جلالته شأنه أيضاً رحمة الله عليه²⁵⁴². (عن عبيدة) أي: الناقل عنه. "وهو بفتح العين وكسر الموحدة"²⁵⁴³. وكان عبيده²⁵⁴⁴ السلمي الكوفي أسلم²⁵⁴⁵ على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم قبل وفاته بسنتين ولم يره. وكان²⁵⁴⁷ [١١٩/١] حاجباً لعلي رص²⁵⁴⁸، وكان شريح إذا أشكل عليه²⁵⁴⁹

²⁵³¹ في الأصل، وفي (د)، و(ر) مكتوب تحت السطر: ابن أظبان البصري أحد الأعلام. هو: الإمام، القدوة، عالم البصرة، أبو عؤن بن عبد الله بن عؤن بن أظبان المزني البصري، الحافظ، المتوفى سنة 151 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 156-157/1 (رقم 152)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 364/6-375 (رقم 156)؛ تهذيب الكمال للمزي، 394-402/15 (رقم 3469)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 307-309/5 (رقم 3634)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 230/1.

²⁵³² انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 15-16؛ تدريب الرازي للسيوطي، 78/1؛ شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 260؛ اليواقيت والذعر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 351-352/1.

²⁵³³ هو: الفقيه، أبو أمية شريح بن الحارث بن قيس بن الجهم الكندي، قاضي الكوفة، المتوفى سنة 80 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 232/1-233 (رقم 249)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 59/1 (رقم 44)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 100-106/4 (رقم 32)؛ تهذيب الكمال للمزي، 435/12-445 (رقم 2725)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 297-299/4 (رقم 2870)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 85/1.

²⁵³⁴ في (ق): راوى.

²⁵³⁵ في (ل): ثلاثين.

²⁵³⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى: الشعبي. هو: الإمام، علامة العصر، أبو عمرو غابر بن شراحيل بن عبد بن ذي كبر الهمداني الشامي، المتوفى سنة 104 هـ. انظر لترجمته: الطبقات الكبرى لابن سعد، 259-267/6 (رقم 2316)؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 227-233/12 (رقم 6680)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 79-88/1 (رقم 76)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 294-319/4 (رقم 113)؛ تهذيب الكمال للمزي، 28-40/14 (رقم 3042)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 60-63/5 (رقم 3197)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 126/1.

²⁵³⁷ في (ع): محارة.

²⁵³⁸ في (ع): صمماً.

²⁵³⁹ هو: أمير المؤمنين، أبو عمرو أو أبو عبد الله أو أبو ليلى عثمان بن عفان بن أبي العاص بن أمية بن عبد شمس القرشي الأموي، المتوفى سنة 35 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 155-156/3 (رقم 1797)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 297-300/1 (رقم 395)؛ تهذيب الكمال للمزي، 445-460/19 (رقم 3847)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 8-10/1 (رقم 3)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 377-379/4 (رقم 5464)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 124-125/7 (رقم 4665).

²⁵⁴⁰ هو هكذا هنا في الأصل، إلا أنه في (ق)، و(ع): رض، وفي (د)، و(ر)، و(ط): رضي الله عنه، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

²⁵⁴¹ هو هكذا هنا في الأصل، إلا أنه في (ق)، و(ع): رض، وفي (د)، و(ر)، و(ط): رضي الله، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

²⁵⁴² هو: الإمام، شيخ الإسلام، أبو بكر محمد بن سيرين الأنصاري الأنسي البصري، مؤلف أنس بن مالك خادم رسول الله صلى الله عليه وسلم، المتوفى سنة 110 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 331-338/5 (رقم 2857)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 99-100/1 (رقم 11)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 77-78/1 (رقم 74)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 606-622/4 (رقم 246)؛ تهذيب الكمال للمزي، 344-354/25 (رقم 5280)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 184-186/9 (رقم 6221)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 138/1.

²⁵⁴³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 259.

²⁵⁴⁴ هو هكذا هنا في الأصل، إلا أنه في (ق)، و(ع): رض، وفي (د)، و(ر)، و(ط): رضي الله عنه، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

²⁵⁴⁵ سقط من (ق).

²⁵⁴⁶ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

²⁵⁴⁷ في (ق): وكان وكان.

²⁵⁴⁸ هو هكذا هنا في الأصل، إلا أنه في (ق)، و(ع): رض، وفي (د)، و(ر)، و(ط): رضي الله عنه، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

²⁵⁴⁹ في (د): عليه عليه.

أمرُ كتب إلى عبيده²⁵⁵⁰. مات سنة اثنتين وسبعين²⁵⁵¹. (ابن عمرو) بالواو قال في القاموس: "العبيدتان: عبيدة بن معاوية بن قُشَيْر²⁵⁵²، وعبيدة بن عمرو بن معاوية"²⁵⁵³ انتهى. يعني ليس من يسمّى بعبيدة من المشاهير إلا هذان. ["سُلَمَانِيْن] بالضمّ وكسر التّون²⁵⁵⁴ موضع قاموس²⁵⁵⁵ (عن عليّ) بن أبي طالب رض²⁵⁵⁷. وفضائله لا تخصي؛ لأنّه سرّ جميع الأنبياء والمرسلين. "وسبب تخصّيصه تكريم الوجه به حيث يقال: كرم الله وجهه²⁵⁵⁸ أمور ثلاثة²⁵⁵⁹: الأول: إنّهُ أوّل من أسلم من الصّبيان، والثاني: كونه هاشميّاً من الأيوين، والثالث: إنّ أمّه فاطمة بنت أسد بن هاشم كانت إذا أرادت أن تسجد للصّئم [أي: في الجاهلية؛ لأنّها أسلمت بعد ذلك بخلاف أبيه أبي طالب]²⁵⁶⁰ وهو في بطنها يمتنعها عن ذلك²⁵⁶¹. ضربه عبدالرحمن بن ملجم بالكوفة صبيحة الجمعة لسبع بقين²⁵⁶² من شهر رمضان سنة أربعين من الهجرة، وهو ابن ثلث²⁵⁶³ وستين سنة، وصلى عليه ابنه الإمام الحسن، ودُفن ليلاً، وغيب قبره بوصية منه²⁵⁶⁴، وكان مخفياً في زمن بني أمية وصدرًا من خلافة بني العباس حتى دلّ عليه الإمام جعفر الصادق²⁵⁶⁵. (وكُبراهيم النّحّي) هو أبو عمران إبراهيم بن²⁵⁶⁶ يزيد بن الأسود النّحّي الكوفي، الفقيه، أحد الأئمة الأعلام المشهورين. رأى²⁵⁶⁷

²⁵⁵⁰ هو هكذا هنا في الأصل، إلا أنّه في (ق)، إلا أنّه في النسخ الأخرى: عبيدة.

²⁵⁵¹ هو: الفقيه، أخذ الأعلام، عبيد بن عمرو السّلمانيّ الفرّاديّ الكوفي، المتوفى سنة 72 هـ. انظر لترجمته: الطبقات الكبرى لابن سعد، 154-152/6 (رقم 1983)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 293/1-294 (رقم 385)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 50/1 (رقم 27)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 40-45 (رقم 9)؛ تهذيب الكمال للمزي، 268-266/19 (رقم 3756)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 76-75/7 (رقم 4572)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 78/1.

²⁵⁵² لم أهتم إلى مصادر ترجمته.

²⁵⁵³ انظر: القاموس المحيط، ص 379.

²⁵⁵⁴ في جميع النسخ المطبوعة للترجمة: السّلمانيّ، إلا أنّه غير موجود في طبعة نور الدين عتر، ص 60.

²⁵⁵⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1450.

²⁵⁵⁶ ما بين المعقوفين في (ق)، و(ر) مكتوب في الهامش، إلا أنّه غير موجود في الأصل، وفي النسخ الأخرى.

²⁵⁵⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلا أنّه في (د)، و(ر)، و(ط): رضي الله عنه، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

²⁵⁵⁸ قال ابن كثير: "وقد غلب هذا في عبارة كثير من النّسّاخ لكتاب أن ينفرد عليّ رضي الله عنه بأن يُقال عليه السّلام من دون سائر الصحابة أو كرم الله وجهه، وهذا وإن كان مغناه صحيحاً، لكن ينبغي أن يسوي بين الصحابة في ذلك فإن هذا من باب التّعظيم والتّكريم، فالشّيوخ وأمير المؤمنين عثمان أولى بذلك منه رضي الله عنهم أجمعين". تفسير القرآن العظيم، 524/3 (تفسير سورة الأحزاب، الآية: 56).

²⁵⁵⁹ في (ل): ثلاثة.

²⁵⁶⁰ ما بين المعقوفين هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه في (د)، و(ر) مكتوب فوق السطر، وهو غير موجود أصلاً في النسخ الأخرى.

²⁵⁶¹ انظر: فروع حقيّ للمؤلف، ص 148.

²⁵⁶² في (ع): يقين.

²⁵⁶³ في (ل): ثلاث.

²⁵⁶⁴ هو: أبو الحسن علي بن أبي طالب عبّد مناف بن عبّد المطلب بن هاشم القرشي الهاشمي، أمير المؤمنين ابن عمّ رسول الله صلى الله عليه وسلّم، المتوفى سنة 40 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 225-197/3 (رقم 1875)؛ تهذيب الكمال للمزي، 490-472/20 (رقم 4089)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 13-10/1 (رقم 4)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 468-464/4 (رقم 5704)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 288-284/7 (رقم 4925).

²⁵⁶⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه في (د)، و(ر)، و(ط): رضي الله عنه، وفي (ع): رض، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه. هو: أبو عبّد الله جعفر بن محمّد بن عليّ بن الحسين بن أمير المؤمنين أبي الحسن عليّ بن أبي طالب القرشي الهاشمي، المتوفى سنة 148 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 155/1 (رقم 106)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 167-166/1 (رقم 162)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 270-255/6 (رقم 117)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 415-414/1 (رقم 1519)؛ تهذيب الكمال للمزي، 97-74/5 (رقم 950)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 94-92/2 (رقم 1008)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 20/1.

²⁵⁶⁶ في (د)، و(ر)، و(ط): ابن.

²⁵⁶⁷ في (ع): رعى.

عائشة²⁵⁶⁸، وسمع علقمة، وروى عنه الأعمش²⁵⁶⁹. ماتت²⁵⁷⁰ سنة ست وتسعين، وله تسع وأربعون سنة²⁵⁷¹.
 والتخعي بفتح التّون والحاء منسوب إلى التّخع وهو أحد أجداده، وقال في القاموس: "التّخع محرّكة: قبيلة باليمن، وهو ابن
 عمرو بن غلّة بن جلد بن مالك ابن²⁵⁷² أد²⁵⁷³، كعمر مضروفاً وبضمتين [١١٩/١ب]. قال يحيى بن معين:
 "أجود الأسانيد الأعمش عن إبراهيم عن علقمة عن عبد الله"²⁵⁷⁵. وقال أبو عبد الله البخاريّ صاحب الصّحيح: "أصحّ
 الأسانيد كلّها: مالك عن نافع عن ابن عمر"²⁵⁷⁶. وقال الإمام أبو منصور عبد القاهر بن طاهر التّميمي: "أجلّ
 الأسانيد الشّافعيّ عن مالك عن نافع عن ابن عمر"²⁵⁷⁷. واحتجّ بإجماع أهل الحديث على أنّه لم يكن في الزّواة عن
 مالك أجلّ من الشّافعيّ²⁵⁷⁸. (عن علقمة) بن²⁵⁷⁹ قيس ربّائيّ أهل الكوفة كما سبقت ترجمته. "والعلقمة في اللغة:
 المرارة، وجعل الشيء المرّاً في الطّعام"²⁵⁸⁰، قال الكرمانيّ في بعض أسانيد البخاريّ: "وفي الإسناد²⁵⁸¹ ثلاثة²⁵⁸² تابعيون
 كوفيّون يروي²⁵⁸³ بعضهم عن بعض: الأعمش وإبراهيم وعلقمة والثلاثة²⁵⁸⁴ حفاظ متقنون أجلّة فقهاء في نهاية من
 الجلالة"²⁵⁸⁵ انتهى. ومنه يُعرف كون هذه²⁵⁸⁶ الإسناد من أصحّ الأسانيد. (عن ابن مسعود) هو أبو عبد الرحمن عبد
 الله بن مسعود بن غافل بالغين المعجمة والفاء الهذليّ²⁵⁸⁷ الكوفيّ²⁵⁸⁸، الصّحابة²⁵⁸⁹ الجليل. أسلم بمكة قديماً قبل عمر.

²⁵⁶⁸ في (ع): عائشة. هنا في (د)، و(ر) مكتوب تحت الكلمة: ولم يسمع له منها سماع. كرماني.

²⁵⁶⁹ هو: الإمام، شَيْخُ الْإِسْلَام، شَيْخُ الْمُفَرِّقَيْنِ وَالْمُحَدِّثَيْنِ، أَبُو مُحَمَّدٍ سُلَيْمَانُ بْنُ مِهْرَانَ الْأَسَدِيُّ الْكَاهِلِيُّ الْكُوفِيُّ، الْأَعْمَشُ، الْحَافِظُ، المتوفى سنة 148 هـ. انظر
 ل ترجمته: الطبقات الكبرى لابن سعد، 333-331/6 (رقم 2530)؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 13-3/9 (رقم 4611)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي،
 154/1 (رقم 149)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 248-226/6 (رقم 110)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 224/2 (رقم 3517)؛ تهذيب الكمال
 للمزي، 91-76/12 (رقم 2570)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 204-201/4 (رقم 2709)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 223-220/1.

²⁵⁷⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: مات. وهذا هو الصحيح.

²⁵⁷¹ هو: الإمام، الْحَافِظُ، فَيِّقَةُ الْعِرَاقِ، أَبُو عَمْرٍاءَ إِبراهيمُ بْنُ يَزِيدَ بْنِ قَيْسِ بْنِ الْأَسَدِ بْنِ عَمْرِو بْنِ زَيْبَعَةَ بْنِ ذُهَلٍ بْنِ سَعْدِ بْنِ مَالِكِ بْنِ التّخَعِ التّخَعِيُّ الْيَمَانِيُّ الْكُوفِيُّ،
 أَخَذَ الْأَعْلَامَ، المتوفى سنة 96 هـ. انظر ل ترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 117/1 (رقم 36)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 74-73/1 (رقم 70)؛ سير أعلام
 النبلاء للذهبي أيضاً، 529-520/4 (رقم 213)؛ تهذيب الكمال للمزي، 240-233/2 (رقم 265)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 161-160/1 (رقم
 292)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 111/1.

²⁵⁷² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: بن.

²⁵⁷³ في (ع): لدد.

²⁵⁷⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 989.

²⁵⁷⁵ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 16)؛ تدريب الراوي للسيوطي، 78/1؛ شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 260؛ اليواقيت والذّرر في شرح
 نخبة ابن حجر للمناوي، 352/1.

²⁵⁷⁶ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 16)؛ تدريب الراوي للسيوطي، 79/1؛ شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 260، 291؛ اليواقيت والذّرر في
 شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 350/1.

²⁵⁷⁷ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 16)؛ تدريب الراوي للسيوطي، 79/1.

²⁵⁷⁸ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 16)؛ تدريب الراوي للسيوطي، 79/1.

²⁵⁷⁹ في (ق)، و(ع): ابن.

²⁵⁸⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1472.

²⁵⁸¹ في (ع): أسانيد.

²⁵⁸² في (ل): ثلاثة.

²⁵⁸³ في (د): يرويههم.

²⁵⁸⁴ في (ل): والثلاثة.

²⁵⁸⁵ الكواكب الذّراري في شرح صحيح البخاري للكرماني، 145/1.

²⁵⁸⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: هذا.

²⁵⁸⁷ في (ق): الهذلي.

قال: "لقد رأيتني سادس ستة ما على الأرض مُسلم غيرنا"²⁵⁹⁰. هاجر المحجرتين إلى الحبشة ثم إلى المدينة وصلّى إلى القلبتين الكعبة وبيت المقدس، وشهد المَشاهد. وهو الذي أُحرى²⁵⁹¹ على أبي جهل يوم بدر مع ضعفه إذ²⁵⁹² كان قليل اللحم قصير القدّ، طوله نحو ذراع يكاد طوال الرجال يوازيه جالساً. وشهد له رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بالجنّة. وهو سرّ صاحب رسول الله وسواكه وتعلّه كان يُلبسه إياها إذا قام فإذا خَلَع²⁵⁹³ وجلس جعلها ابن مسعود في ذراعه، وصاحب طُهوره أيضاً في سفره، قال صلّى [١٢٠/١] الله عليه وسلّم: "رضيْتُ لأمتي ما رضي لها ابن أمّ عبد وسخطُها [ما سخط لها ابن]²⁵⁹⁴ أمّ عبد"²⁵⁹⁵. وإمّا قال ابن أمّ عبد؛ لأنّ هذا بيان درجته وعلوّ قدره حيث رضي لأمتّه ما رضي لها ابن مسعود ذكر ابن أمّ عبد كيلاً يقع في الترفع وتركية النفس. قال خواهر زاده²⁵⁹⁶: "فكان نحو²⁵⁹⁷ عيسى بن مريم، فإنّه كان عيسى ابناً²⁵⁹⁹ لمريم ومضافاً إليها ارتفع أن يكون إلهاً كما زعمته التّصاري"²⁶⁰⁰. وكان ابن مسعود يُشبهه النّبي²⁶⁰¹ في سمته، وُلّي قضاء الكوفة وبيت مالها في خلافة عمر وصدرًا من خلافة عثمان ثمّ رجع إلى المدينة، ومات بها وصلّى عليه عثمان أو الزبير أو عمار، ودُفن بالبقيع²⁶⁰². وقال الكرماني: "نزل الكوفة في آخر عمره وتوفي بها سنة اثنتين وثلاثين²⁶⁰³ 2604". قال في القاموس: "العبادلة: ابن عبّاس، وابن عُمر، وابن عمرو بن العاص،

²⁵⁸⁸ سقط من (ر).

²⁵⁸⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (ق): في الصحابة. وهو في النسخ الأخرى: الصحابي. وهذا هو الصحيح.

²⁵⁹⁰ البرار، المسند، 303/1 [انظر أيضاً: كشف الأستار عن زوائد البرار للهيثمي 249/3، (رقم الحديث: 2676)؛ ابن أبي شيبة، المصنّف 31/7، 341، (رقم الحديث: 33869، 36591)؛ والطبراني، الكبير، 65/9، (رقم الحديث: 8406)؛ والحاكم، المستدرک، 313/3 (صَحَّحه الحاكم، ووافقه الذهبي)؛ ابن حبان، الصحيح [الإحسان 537/15، (رقم الحديث: 7062)؛ أبو نعيم، حلية الأولياء، 126/1. انظر لتخريج الحديث مفصلاً: مجمع الزوائد للهيثمي، 287/9.

²⁵⁹¹ هو هكذا هنا في متن الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في هامش الأصل، وفي النسخ الأخرى: أجهز. وهو في (ع): اجتهز.

²⁵⁹² في (د)، وفي (ع): إذا.

²⁵⁹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: خلّعها. وهو في (ط): جعلها.

²⁵⁹⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

²⁵⁹⁵ رواد بهذا اللفظ البرار في السند، 303/1 [انظر أيضاً: كشف الأستار عن زوائد البرار للهيثمي 249/3، (رقم الحديث: 2679)]. روى الطرف الأول من حديث (رضيْتُ لأمتي ما رضي لها ابن أمّ عبد) ابن أبي شيبة في المصنّف، 387/6، (رقم الحديث: 32221)؛ والطبراني في الكبير، 80/9، (رقم الحديث: 8458)؛ وفي الأوسط، 70-69/7، (رقم الحديث: 6879)؛ والحاكم في المستدرک، 318-317/3، 319. انظر لتخريج الحديث مفصلاً: مجمع الزوائد، 290/9؛ سلسلة الأحاديث الصحيحة للألباني، 226-225/3 (رقم 1225).

²⁵⁹⁶ تقدّمت ترجمته.

²⁵⁹⁷ سقط من (د).

²⁵⁹⁸ في (ق): ابن.

²⁵⁹⁹ في (ق): ابن.

²⁶⁰⁰ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 8.

²⁶⁰¹ في (ق): ابني.

²⁶⁰² هو: أبو عبد الله الرّحمن عبد الله بن مسعود بن غافل بن حبيب الهذليّ المكيّ المهاجريّ البدريّ، الإمام الخبّز، فقيه الأئمّة، خليف بني زُهْرَة، المتوفّى سنة 32 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 110-116/3 (رقم 1677)؛ تحذیب الأسماء واللغات للنووي، 269-271/1 (رقم 333)؛ تحذیب الكمال للمزّي، 127-121/16 (رقم 3564)؛ تذكرة الحفاظ للذّهبي، 13-16/1 (رقم 5)؛ سير أعلام النبلاء للذّهبي أيضاً، 461-500 (رقم 87)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 201-198/4 (رقم 4970)؛ تحذیب التهذيب لابن حجر أيضاً، 27-26/6 (رقم 3735)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 38/1.

²⁶⁰³ في (ل): وثلاثين.

²⁶⁰⁴ الكواكب الدّراري في شرح صحيح البخاري للكرماني، 74/1.

²⁶⁰⁵ في (ق): بن.

وابن الزبير، وليس منهم ابن مسعود، وغلط الجوهرى²⁶⁰⁶ انتهى. قيل لأحمد بن حنبل: فابن مسعود؟ قال: "ليس هو من العبادلة"²⁶⁰⁷. قال البيهقي: "سببه أن ابن مسعود تقدمت وفاته وهؤلاء تأخروا فاحتجج²⁶⁰⁸ إلى علمهم"²⁶⁰⁹.

(وَدُونَهَا) أي: دون المرتبة العليا²⁶¹⁰ المذكورة، وأحطّ منها قليلاً. فدون بمعنى الأدنى²⁶¹¹. (في الرتبة): والمنزلة. (كرواية بُرَيْد)²⁶¹² الظاهر ترك الكاف ليكون مَدْخوله مبتدأً مصغراً²⁶¹³. وكأته أراد "ودونها في الرتبة مرتبة أخرى". ويريد بضمّ الموحدة وفتح الراء وسكون التحتانية وإهمال الدال، المكثى بأبي بُردة الكوفي، روى له الجماعة²⁶¹⁴. (ابن عبد الله بن أبي بُردة) بحذف الألف من ابن أبي بردة؛ لأنّ الابن واقع بين علم وكنية. والكنى والألقاب من الأعلام. ووردت بضمّ الموحدة وسكون الراء. واسم [١٢٠/١] أبي بردة الكوفي عامر أو الحارث أحد التابعين المشهورين سمع علي بن أبي طالب وعائشة²⁶¹⁵ رضي الله عنهما²⁶¹⁶. وهو متفق على جلاته وتوثيقه. ويُي قضاء الكوفة، وتوفي بها سنة ثلث²⁶¹⁷ أو²⁶¹⁸ أربع ومائة²⁶¹⁹. (عن جدّه) أي²⁶²⁰: جدّ بُريد وهو أبو بردة²⁶²¹؛ لأنّ أباه عبد الله أو²⁶²² أبو أبيه أبو بُردة. وأب الأب جدّ²⁶²³، وإتما قيل له: جدّ؛ لأنّ الجدّ العظيمة²⁶²⁴، وأبو الأب له عظمة فوق عظمة الأب، وأيضاً الجدّ

²⁶⁰⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 379.

²⁶⁰⁷ انظر: شرح فتح القدير لكamal الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي المعروف بابن الهمام (المتوفى: 681 هـ)، 16/3؛ نصب الراية لأحاديث الهداية مع حاشيته بغية الأملعي في تخريج الزيلعي لجمال الدين أبو محمد عبد الله بن يوسف بن محمد الزيلعي (المتوفى: 762 هـ)، 121/3؛ البدر المنير في تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في الشرح الكبير لابن الملقن سراج الدين أبو حفص عمر بن علي بن أحمد الشافعي المصري (المتوفى: 804 هـ)، 488/8؛ البناية شرح الهداية لأبي محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين الحنفي بدر الدين العيني (المتوفى: 855 هـ)، 317/4.

²⁶⁰⁸ في (ق): فاحتج.

²⁶⁰⁹ انظر: شرح فتح القدير لابن الهمام، 16/3؛ نصب الراية لأحاديث الهداية للزيلعي، 121/3؛ البدر المنير في تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في الشرح الكبير لابن الملقن، 488/8؛ البناية شرح الهداية لدر الدين العيني، 317/4. قال المؤلف في فروق حقّي، ص 121: "وفقه العبادلة مثل وهم: ابن مسعود، وابن عباس، وابن الزبير، وابن عمرو بن العاص رضي الله عنهم أجمعين". وقال في هامش أ لفروق حقّي: "وعبد الله بن عمر بن الخطاب أحد العبادلة الأربع. وهو عبد الله بن عباس، وعبد الله بن الزبير، وعبد الله بن عمرو بن العاص. فإذا قيل "العباد" انصرف إليهم دون غيرهم. كذا في شرح الجامع الصغير للشيخ نوح المصري".

²⁶¹⁰ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 260.

²⁶¹¹ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 89.

²⁶¹² في (د) تحت الكلمة، وفي (ر) فوق الكلمة: مصغراً.

²⁶¹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه ساقط من النسخ الأخرى.

²⁶¹⁴ هو: أبو بُردة بُريد بن عبد الله بن أبي بُردة بن أبي موسى عبد الله بن قيس بن خضار الأشعري الكوفي، المُحدّث، حَدَّثَ عَنْ جَدِّهِ، المتوفى سنة ثيف وأربعين ومائة. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 252-251/6 (رقم 113)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 305/1 (رقم 1153)؛ تهذيب الكمال للمزي، 52-50/4 (رقم 659)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 394-393/1 (رقم 709).

²⁶¹⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: عايشة.

²⁶¹⁶ في (ع)، و(ل): رضي الله تعالى عنهما.

²⁶¹⁷ في (ل): ثلاث.

²⁶¹⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: و. والصحيح ما أثبت هنا في المتن.

²⁶¹⁹ هو: الإمام، الثبث، أبو بُردة حارث -ويُقَال: عاوِر، ويُقَال: اسْمُهُ كُنْيَتُهُ- ابن صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلم أبي موسى عبد الله بن قيس بن خضار الأشعري الكوفي، الفقيه، وكان قاضي الكوفة للحجاج، ثمّ عزّله بأخيه أبي بكر، المتوفى سنة 103 أو 104 هـ. انظر لترجمته: تذكّرة الحفاظ للذهبي، 95/1 (رقم 86)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 346-343/4 (رقم 118)؛ تهذيب الكمال للمزي، 71-66/33 (رقم 7220)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 18-17/12 (رقم 8282)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 126/1.

²⁶²⁰ في (ق): عن.

²⁶²¹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 260.

²⁶²² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: و.

²⁶²³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 188؛ القاموس المحيط، ص 346.

²⁶²⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: العظيمة.

الحظ²⁶²⁵، وأب²⁶²⁶ الأب نصيب وافر من الذرية حيث وُلد له ولد الولد. (عَنْ أَبِيهِ) الصَّمِير لجدّه، أي: عن أبي جدّه فيكون بُرَيْدَ رَوايَاً عن جدّه، وجدّه عن أبيه وأشار إلى أبيه بقوله: (أَبِي مُوسَى) عطف بيان للأب. و"مُو" بالعبرانية: الماء، و"شَى" بمعنى الشَّخص²⁶²⁷، فقلب²⁶²⁸ الشَّين المعجمة سيناً في العربية، وسمي موسى عليه السَّلام²⁶²⁹ بذلك تسميةً له بالمكان الذي وجد فرعون تابوته عنده وهو الماء والشجر²⁶³⁰. وأبو موسى هو عبد الله بن قيس الأشعريّ التميمي²⁶³¹ من كبار الصَّحابة وفضلائهم وفقهائهم. والأشعر أبو قبيلة باليمن. وهاجر أبو موسى ثلث²⁶³² هجر من اليمن إلى مكّة، ثمّ منها إلى الحبشة، ثمّ منها إلى المدينة، واستعمله النّبيّ صلّى الله عليه وسلّم²⁶³³ على عَدَن وساحل اليمن، واستعمله عمر على الكوفة والبصرة. وكان حَسَن الصوت بالقرآن، ولمّا سمع عليه الصَّلوة²⁶³⁴ والسَّلم²⁶³⁵ صوته وهو يقرأ قال: "لقد أوتي هذا من مزامير آل داود"²⁶³⁶. وقال جابر الله²⁶³⁷: "ضرب المزامير مثلاً لحسن صوت داود عليه السَّلام"²⁶³⁸ وحلاوة نغمته كأنّ في حلقه مزامير يَزمر بها. والآل مُقحم ومعناه: الشَّخص.²⁶³⁹ تُوفي بمكة، وقيل بالكوفة سنة خمس أو أربع وأربعين²⁶⁴⁰. والشيخ أبو الحسن الأشعريّ [الذي]²⁶⁴¹ هو إمام أهل السنّة [١/١٢١] من نسله²⁶⁴². قال البخاريّ في صحيحه: "حدّثنا أبو بُردة [وهو عن بريد]²⁶⁴³ عن عبد الله بن أبي بردة [عن أبي بُردة]²⁶⁴⁴ عن أبي

²⁶²⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 346.

²⁶²⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: ولأب. وهذا هو الصحيح.

²⁶²⁷ هو هكذا هنا في متن الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في هامشي الأصل، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: الشجر. وهذا هو الصحيح.

²⁶²⁸ في (د): فقلت، وفي (ع): نقلت.

²⁶²⁹ في (ر)، و(ق): السَّلم.

²⁶³⁰ انظر: روح البيان للمؤلف، 136-135/1 (تفسير سورة البقرة، الآية: 51).

²⁶³¹ هو هكذا هنا في متن الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في هامش الأصل، وفي النسخ الأخرى: اليمني.

²⁶³² في (ل): ثلاث.

²⁶³³ في (ل): صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

²⁶³⁴ في (ل): الصلاة.

²⁶³⁵ في (ل): والسَّلام. وفي (ر): عليه السَّلم، وفي (ع): عليه السَّلام.

²⁶³⁶ البخاري، "فضائل القرآن"، 31، (رقم الحديث: 5048)؛ مسلم، "صلاة المسافرين"، 235، (رقم الحديث: 793)؛ الترمذي، "المنقب"، 55، (رقم الحديث: 3855)؛ التَّسائي، "الافتتاح"، 83، (رقم الحديث: 1020-1022)؛ ابن ماجة، "إقامة الصلوات"، 176، (رقم الحديث: 1341)؛ أحمد، المسند، 369/2،

450؛ 349/5؛ 351؛ 359؛ 37/6؛ 167؛ البيهقي، السنن الكبرى، 12/3؛ 230/10؛ 231.

²⁶³⁷ يقصد به أبا القاسم جابر الله محمود بن عمرو بن أحمد الزمخشري، المتوفى سنة 538 هـ. قد تقدّمت ترجمته.

²⁶³⁸ في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط): السَّلم. وهو في (ل): عليه الصلاة والسَّلام.

²⁶³⁹ انظر: الفائق في غريب الحديث والأثر للزمخشري، 123/2. ذكره المؤلّف في روح البيان، 181/5 (تفسير سورة الإسراء، الآية: 64)، لكنه لم ينسبه إلى الزمخشري

حيث قال: "كذا في شرح الأربعين حديثاً لابن الكمال".

²⁶⁴⁰ هو: أبو موسى عبْد الله بن قَيْسِ ابْنِ سَلَيْمِ بنِ خَضْرَاءِ بنِ خَزْبِ الأشعريّ التَّيميّ التَّيمانيّ، البصريّ، الإمام الكَبير، صاحب رَسول الله صلّى الله عليه وسلّم، الفقيه،

المُقرئ، المتوفى سنة 42 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 104-103/3 (رقم 1657)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي،

545/2 (رقم 871)؛ تهذيب الكمال للمزي، 453-446/15 (رقم 3491)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ أيضاً، 402-380/2 (رقم 82)؛ الإصابة في تمييز

الصحابه لابن حجر، 183-181/4 (رقم 4916)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 321-320/5 (رقم 3658).

²⁶⁴¹ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁶⁴² هو: الغلام، إمام المُتكلِّمين، أبو الحسن عليّ بن إسماعيل بن أبي بشرٍ إسحاق بن سالم بن إسماعيل بن عبْد الله بن موسى ابن أمير البصرة بلال بن أبي بُردة ابن

صاحب رَسول الله صلّى الله عليه وسلّم أبي موسى عبْد الله بن قَيْسِ الأشعريّ، المتوفى سنة 324 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 346/11-

347 (رقم 6189)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 90-85/15 (رقم 51)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 305-303/2.

²⁶⁴³ ما بين المعقوفين هكذا موجود في الأصل، إلّا أنّه في (د) فوق السطر، وفي (ر) في الهامش مكتوب: وهو بُرَيْد. وهو غير موجود أصلاً في النسخ الأخرى.

²⁶⁴⁴ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ر)، إلّا أنّه موجود في (د)، وفي النسخ الأخرى.

موسى²⁶⁴⁵ انتهى. ومنه نعلم أنّ عبد الله من الرواة أيضاً، وقال في موضع آخر: "حدثنا حماد بن أسامة عن بريد بن عبد الله عن أبي بُردة عن أبي موسى²⁶⁴⁶ انتهى. وهذا أظهر في السرد، لكنّه لا يُعلم منه سلسلة نسبهم كما يُعلم من عبارة المصنّف. وعلّم من التقرير الذي سبق أنّ هؤلاء كلّهم أشعريّون كوفيّون. قال تلميذ المصنّف²⁶⁴⁷: "لقائل أن يقول: إن كان بريد أنّ²⁶⁴⁸ ابن²⁶⁴⁹ عبد الله تامّ الضبط فلا يصحّ جعله من الرتبة الدنيا وإن لم يكن تامّ الضبط فليس حديثه بالصحيح فلا يدخل في أصل المُقسّم²⁶⁵⁰ انتهى. و²⁶⁵¹ جوابه مرّ²⁶⁵² غير مرّة. (وَكَحْمَاد) بتشديد الميم أي: وكراوية حماد (ابن سلمة) بفتح اللام ابن دينار. ويكفى أي: حماد أبا²⁶⁵³ سلمة الرّعي مولى ربيعة بن مالك وهو ابن أخت حميد الطويل المحدث من أعلام البصريّين وأتمتهم، مات سنة سبع وستين ومائة²⁶⁵⁴. وإمّا أضافه²⁶⁵⁵ إلى أبيه احترازاً عن حماد بن زيد²⁶⁵⁶، وحماد بن أبي²⁶⁵⁷ سلمان²⁶⁵⁸، وحماد²⁶⁵⁹ بن أبي حميد²⁶⁶⁰. قال في القاموس²⁶⁶¹: "وسلمة، محرّكة: أربعون صحابياً، وثلاثون²⁶⁶² محدثاً، أو زهاؤها²⁶⁶³. (عَنْ ثَابِتٍ) بن أسلم البُناي²⁶⁶⁴، تابعي من أعلام أهل البصرة

²⁶⁴⁵ البخاري، "الإيمان"، 5، (رقم الحديث: 11)؛ "فضائل القرآن"، 31، (رقم الحديث: 5048).

²⁶⁴⁶ البخاري، "العلم"، 20، (رقم الحديث: 79)؛ "المناقب"، 25، (رقم الحديث: 3622).

²⁶⁴⁷ أي: ابن قطلوبغا. قد تقدّمت ترجمته.

²⁶⁴⁸ هو غير موجود في القول المبكر على شرح نخبه الفكر.

²⁶⁴⁹ سقط من (ع)، و(ل). وهو في (د): بن.

²⁶⁵⁰ القول المبكر على شرح نخبه الفكر، ص 52. نقل كلام ابن قطلوبغا أيضاً الملاء علي القاري في شرح شرح نخبه الفكر، ص 261، والمنوي في اليواقيت والدّرر في

شرح نخبه ابن حجر، 354/1-355.

²⁶⁵¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.

²⁶⁵² في (ق): من.

²⁶⁵³ في (ق): با.

²⁶⁵⁴ هو: الإمام، المُؤدّد، شَيْخُ الإسلام، أَبُو سلمة حماد بن سلمة بن دينار البصريّ، النّحويّ، البزاز، الحنفيّ، البطائيّ، مؤلّي آل ربيعة بن مالك، وابن أخت حميد

الطويل، المتوفى سنة 167 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 269-253/7 (رقم 1482)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 203-202/1 (رقم 197)؛

سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 444-456/7 (رقم 168)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 590-595/1 (رقم 2251)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر،

14-11/3 (رقم 1574)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 262/1.

²⁶⁵⁵ في (ع): أضاف.

²⁶⁵⁶ هو: العلامة، الحافظ، الثبّت، محدث الوقت، أَبُو إسماعيل حماد بن زيد بن دزهم الأزدّي، مؤلّي آل جريّر بن خازم البصريّ، الأزرّي، الضيّريّ، أخذ الأعلام، المتوفى

سنة 179 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 170/1 (رقم 129)؛ تهذيب الكمال للمزي، 239-252/7 (رقم 1481)؛ تذكرة الحفاظ

النبلاء للذهبي، 229-228/1 (رقم 213)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 444-456/7 (رقم 169)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 11-9/3 (رقم

1573)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 292/1.

²⁶⁵⁷ سقط من (د).

²⁶⁵⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: سليمان. وهذا هو الصحيح. هو: العلامة، الإمام، فقيه العراق، أَبُو إسماعيل حماد بن أبي سليمان

مُسْلِم بن يزيد الأصبّهاني الكوفيّ، مؤلّي الأشعريّين، المتوفى سنة 120 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 269-279/7 (رقم 1483)؛ سير أعلام النبلاء

للذهبي، 239-231/5 (رقم 99)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 596-595/1 (رقم 2253)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 15-14/3 (رقم 1575)؛

شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 157/1.

²⁶⁵⁹ يبدو أنّه حميد.

²⁶⁶⁰ هو: الإمام، الحافظ، أَبُو عُبَيْدَةَ (أَبُو عُبَيْد) حميد بن أبي حميد الطويل البصريّ، مؤلّي طلحة الطلحات، المتوفى سنة 143 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات

للنووي، 172/1 (رقم 134)؛ تهذيب الكمال للمزي، 365-355/7 (رقم 1525)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 153-152/1 (رقم 146)؛ سير أعلام

النبلاء للذهبي أيضاً، 163-169/6 (رقم 78)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 610/1 (رقم 2320)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 36-34/3 (رقم

1620)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 211-212/1.

²⁶⁶¹ سقط من (د).

²⁶⁶² في (ل): وثلاثون.

وثقاتهم. وإنما أطلقه؛ لأنه أشهر بالرواية عن أنس رض²⁶⁶⁵ وصُحبتُه أربعين سنة، وروى عن جماعة. مات سنة ثلث²⁶⁶⁶ وعشرين ومائة، وله ست وثمانون سنة²⁶⁶⁷. (عَنْ أَنَسٍ) بن مالك خادم النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وقد سبقت ترجمته. (وَدُونَهَا فِي الرُّبْعَةِ): أي: دُونَ المرتبة²⁶⁶⁸ الَّتِي عَبَّرَ عَنْهَا بِالْذُّونِ. أي: أَذْنَى مِنْهَا قَلِيلاً وَأَحْطَ. ولم يقل دُونُهُ²⁶⁶⁹ مع أَنَّ الصَّمِيرَ يَرْجِعُ إِلَى الذُّونِ بِمَعْنَى وَدُونَ [١/٢١١ب] دُونَهَا؛ لِأَنَّ الذُّونَ عِبَارَةٌ عَنِ الْمُرْتَبَةِ. وإعرايه كما سبق²⁶⁷⁰. (كَسْهَيْلِ بْنِ أَبِي صَالِحٍ)²⁶⁷¹ أي: كرواية سهيل (عَنْ أَبِيهِ) وهو أبو صالح. قال في القاموس: "سَهَيْلُ بْنُ أَبِي خَزَمٍ"²⁶⁷²، وابن أبي صالح محدثان ضَعُفَا²⁶⁷³ انتهى. أمَّا أبو صالح واسمه ذكوان السَّمَّان، فمن أوثق الرواة. توفي بالمدينة سنة إحدى ومائة. وقد سبقت ترجمته. (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ) رص²⁶⁷⁴. وقد مضى ما يتعلق به من المناقب. (وَكَاغِلَاءِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ)²⁶⁷⁵ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ) أي: وكرواية العلاء بالفتح عن أبيه عبد الرحمن الزَّواري عن أبي هريرة رص²⁶⁷⁶. وعبد الرحمن هو أبو داود عبد الرحمن بن هُرْمَزٍ الْأَعْرَجِ الْقُرَشِيُّ الْمَدَنِيُّ التَّابِعِيُّ الْمُوثِقُ²⁶⁷⁷ المشهور بالرواية عن أبي هريرة. توفي بالإسكندرية سنة سبع عشرة ومائة²⁶⁷⁸. وأمَّا عبد الرحمن بن أبي عَمْرَةَ فهو وإن سمع أبا هريرة أيضاً لكن

²⁶⁶³ انظر: القاموس المحيط، ص 1448.

²⁶⁶⁴ هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر) في الهامش: بُنَانٌ بِالضَّمِّ: حَيٍّ مِنْهُمْ ثَابِتُ الْبَنَانِ. قاموس. انظر: القاموس المحيط، ص 1524-1525.

²⁶⁶⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(د)، و(ر)، إِلَّا أَنَّهُ فِي (ط): رَضِيَ اللَّهُ، وَفِي (ع)، و(ل): رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ.

²⁶⁶⁶ في (ل): ثلاث.

²⁶⁶⁷ هو: الإمام، الثَّدْوَةُ، شَيْخُ الْإِسْلَام، أَبُو مُحَمَّدٍ ثَابِتُ بْنُ أَسْلَمَ الْبَصْرِيُّ النَّبَاتِيُّ، المتوفى سنة 143 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 342/7-349 (رقم 811)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 125/1 (رقم 110)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 220/5-225 (رقم 91)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً،

362/1-363 (رقم 1354)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 4-3/2 (رقم 864)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 149/1.

²⁶⁶⁸ في (ق): المراتبة.

²⁶⁶⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ فِي النِّسْخِ الْآخَرَى: ودونه.

²⁶⁷⁰ انظر: فروق حَقِّيِّ لِلْمُؤَلَّفِ، ص 89.

²⁶⁷¹ هو: الإمام، الْمُحَدَّثُ الْكَبِيرُ، الصَّادِقُ، أَبُو تَزِيدَ سَهَيْلُ بْنُ أَبِي صَالِحٍ ذَكْوَانُ السَّمَّانِ الْمَدَنِيُّ، مَوْلَى جُوَيْرِيَةَ بِنْتِ الْأَخْمَسِ الْغَطَفَانِيَّةِ، المتوفى سنة 138 هـ. انظر

لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 228-223/12 (رقم 2629)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 137/1 (رقم 128)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً،

458/5-462 (رقم 205)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 240-238/4 (رقم 2769)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 208/1.

²⁶⁷² هو: أَبُو بَكْرٍ سَهَيْلُ بْنُ أَبِي خَزَمٍ مِهْرَانُ أَوْ عَبْدِ اللَّهِ الْفُطَيْحِيُّ الْبَصْرِيُّ، المتوفى سنة 175 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 221-217/12 (رقم 2626)؛

ميزان الاعتدال للذهبي، 244، 242/2 (رقم 3605، 3601)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 237-236/4 (رقم 2675)؛ لسان الميزان لابن حجر أيضاً،

240/7 (رقم 3246).

²⁶⁷³ انظر: القاموس المحيط، ص 1314.

²⁶⁷⁴ هو هكذا هنا في الأصل، إِلَّا أَنَّهُ فِي (ق): رَضِيَ اللَّهُ، وَفِي (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط): رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، وَفِي (ل): رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ.

²⁶⁷⁵ هو: الإمام، الْمُحَدَّثُ، الصَّدُوقُ، أَبُو شَيْبَةَ الْعَلَاءِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَغُثُوبَ الْمَدَنِيِّ، مَوْلَى الْحَرْقَةِ، المتوفى سنة 138 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي،

524-520/22 (رقم 4577)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 187-186/6 (رقم 86)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 103-102/3 (رقم 5735)؛ تهذيب

التهذيب لابن حجر، 161-160/8 (رقم 5465)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 207/1.

²⁶⁷⁶ هو هكذا هنا في الأصل، إِلَّا أَنَّهُ فِي (د)، و(ر)، و(ق): رَضِيَ اللَّهُ، وَفِي (ط): رَضِيَ اللَّهُ، وَفِي (ل): رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ. وهو غير موجود في (ع).

²⁶⁷⁷ هو هكذا هنا في متن الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ فِي هَامِشِ الْأَصْلِ، وَفِي النِّسْخِ الْآخَرَى: الْمُوثِقُ.

²⁶⁷⁸ بل هو: عبد الرحمن بن يعقوب الجهني المدني، والد العلاء بن عبد الرحمن بن يَغُثُوبَ مولى الحرقه، كما قاله الشراح منهم المناوي في البواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن

حجر، 355/1. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 20-18/18 (رقم 3997)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 266/6 (رقم 4194)؛ تقريب التهذيب

لابن حجر أيضاً، ص 605 (رقم 4073). أمَّا والد عبد الرحمن فهو: يعقوب الجهني المدني، جدّ العلاء بن عبد الرحمن بن يَغُثُوبَ، مولى الحرقه. انظر لترجمته:

تهذيب الكمال للمزي، 377-376/32 (رقم 7109)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 347/11 (رقم 8159)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص

1090 (رقم 7892). أمَّا ما قاله الشارح من أَنَّهُ أَبُو دَاوُدَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ هُرْمَزٍ الْأَعْرَجِ لَيْسَ بِصَحِيحٍ. الأعرج هو: الإمام، الحافظ، الْحُجَّةُ، الْمُقَرَّرِيُّ، أَبُو دَاوُدَ عَبْدُ

الرَّحْمَنِ بْنُ هُرْمَزٍ الْأَعْرَجِ الْمَدَنِيُّ، مَوْلَى مُحَمَّدِ بْنِ زَيْبَعَةَ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ بْنِ هَاشِمٍ، المتوفى سنة 117 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي،

روايته²⁶⁷⁹ عنه²⁶⁸⁰ لَيْسَتْ²⁶⁸¹ بتلك المثابة²⁶⁸². [قال في تاريخ الخلفاء: ومَنْ مات في أَيّام المنصور من الأعلام العلاء بن عبد الرحمن وكان معاصراً لأبي حنيفة الإمام²⁶⁸³ انتهى].²⁶⁸⁴

(فَإِنَّ الْجَمِيعَ)²⁶⁸⁵ تعليل لترتيب المراتب المذكورة، أي: مجموع من ذكر من أهل المرتبة العليا الأولى، والثانية العالية الدّانية منها، والثالثة النّازلة البعيدة منها. (يَشْمَلُهُمْ اسْمُ الْعَدَالَةِ وَالضَّبْطِ) أشار بضمير²⁶⁸⁶ العقلاء إلى أنّ المراد من المراتب هو أهلها كما يشعر به التمثيل بالزهري ونحوه. والمعنى يطلق على كلّ واحد منهم أنّه عدل ضابط مُتَّصِف بأصل العدالة والضبط الذي هو مدار الصحة. فيرد عليه أنّ المعتبر في حدّ الصحيح هو الضبط الموصوف بالتّام كما صرح به فيه²⁶⁸⁷ لا الضبط مطلقاً²⁶⁸⁸. فقد اعترف هو نفسه بأنّ الذي تتفاوت رُتبه هو المطلق لا المقيد. وجوابه أنّ قيد التّام في الحدّ إنّما هو للإشارة إلى المراتب [١٢٢/١] بأنّ منها: ما هي تامّة، ومنها: ما هي أتمّ²⁶⁸⁹، لا²⁶⁹⁰ أنّ منها ما هي ناقصة فإنّ ذلك داخل في حدّ الضّعيف لا الصحيح كما مرّ. (إِلَّا أَنَّ²⁶⁹¹ الْمُرْتَبَةَ الْأُولَى)²⁶⁹² أي: أهلها كالزهري وابن سيرين والنخعي. والأولى تأنيث الأول، وأصلها وُؤُلَى فأبدلت²⁶⁹³ [الواو]²⁶⁹⁴ الهمزة²⁶⁹⁵ لانضمامها ضمّاً لازماً ولم يخرج على الأصل²⁶⁹⁶ كما خرج وُقَّتت²⁶⁹⁷ وُؤجوه²⁶⁹⁸ كراهة اجتماع²⁶⁹⁹ الواوين²⁷⁰⁰. (فِيهِمْ²⁷⁰¹ مِنَ الصِّفَاتِ الْمُرْجَحَةِ)

284/1-285 (رقم 363)؛ تهذيب الكمال للمزي، 471-467/17 (رقم 3983)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 97/1 (رقم 89)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 70-69/5 (رقم 25)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 257/6 (رقم 4178)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 153/1.

²⁶⁷⁹ في (ق): رواية.

²⁶⁸⁰ سقط من (ق).

²⁶⁸¹ في (ع): ليس.

²⁶⁸² هو: عبْد الرَّحْمَنِ بن أبي عمّرة الأنصاريّ النَّجَّاريّ المَدَنِيّ القاص، واسم أبي عمّرة: عمّرو بن محسن، وقيل: ثعلبة بن عمّرو بن محسن بن عمّرو بن عُبيد بن عمّرو بن مبدول، وقيل اسمه: أسيد بن مالك، يقال: ولد في عهد النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وقال ابن أبي حاتم: ليست له الصحبة. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 321-318/17 (رقم 3920)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 36/5 (رقم 6243)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 219-218/6 (رقم 4109)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 593 (رقم 3994).

²⁶⁸³ انظر: تاريخ الخلفاء للسيوطي، ص 201.

²⁶⁸⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

²⁶⁸⁵ في (ق): فَإِنَّ الْجَمْع.

²⁶⁸⁶ في (ق): بضمير.

²⁶⁸⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 243، 261.

²⁶⁸⁸ انظر: القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 52. نقله عن ابن قطلوبغا الملا علي القاري في شرح شرح نخبه الفكر، ص 261، والمناوي في اليواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر، 356-355/1.

²⁶⁸⁹ سقط من (ق).

²⁶⁹⁰ في (ق)، و(ع): إلّا.

²⁶⁹¹ في الأصل، وفي (ق): الآن، إلّا أنّه في النسخ الأخرى هكذا: إلّا أنّ.

²⁶⁹² هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة نور الدين عتر، ص 61، إلّا أنّه في طبعات علي حسن عبد الحميد، ص 85، والواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 356/1، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 58: إلّا أنّ للمرتبة الأولى، وفي طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 261: إلّا أنّ في المرتبة الأولى.

²⁶⁹³ في (ع): فأبدل.

²⁶⁹⁴ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁶⁹⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: همزة.

²⁶⁹⁶ سقط من (ق).

²⁶⁹⁷ في (ق): وقت.

²⁶⁹⁸ في (د): وؤحوة.

للصدق والصحة على ما يعرفه الحدّاق من أهل الحديث، فإنّ الدّسائس كثيرة لا يطّلع عليها العامة بل الخاصّة. (مَا يَفْتَضِي تَقْدِيمَ رَوَايَتِهِمْ) فقولُه "من الصّفات المرجّحة" بيان لـ"مَا"، و"فيهم" خبر مقدّم للموصول. (عَلَى الَّتِي تَلِيهَا) "من الوَلْيِ بمعنى القرب"²⁷⁰²، أي: على الرواية الّتي تقرب من روايتهم كراوية بُرَيْد وحمّاد ونحوهما²⁷⁰³. [(وَفِي الَّتِي تَلِيهَا)²⁷⁰⁴] أي: وفي الرواية الّتي جاءت والية لها، وفي عقبها²⁷⁰⁵. (مِنْ قُوَّةِ الضَّبْطِ) إشارة إلى أنّ الرواية الأولى أقوى من هذه الرواية ولا يلزم منه أن يكون الثالثة ضعيفة؛ لأنّ أكثر المراتب إضافية، فبعد ما دخلت في الصحة وتحت القوّة يقع التفاوت بينها²⁷⁰⁶ بحسب أوصاف الرّواة، فقد تكون²⁷⁰⁷ الرواية في المرتبة العليا، وقد تكون²⁷⁰⁸ قريبة منها، وهكذا الوسطى وما يقرب منها بخلاف السفلى فإنّ ما يقرب²⁷⁰⁹ منها من قبيل الحسن وما يقرب منه²⁷¹⁰ من قبيل الضّعيف، فالدرجات صاعدة نازلة. (مَا يَفْتَضِي تَقْدِيمَهَا) أي: تقدّم الوالية الّتي هي المرتبة الثانية. (عَلَى الثَّالِثَةِ) أي: على المرتبة الثالثة بحسب رجالها كسَهْلٍ والعلاء²⁷¹¹ وغيرهما. والحاصل أنّ رفيع الدّرجات رفع بعض النّاس فوق بعض بحسب الأوصاف والعُلوم. "فكم بين العارف والبارع في المعرفة، وما ليلة المزدلفة كيوم عرفة"²⁷¹²، كما قالوا: في الأرض [١٢٢/١] ناسٌ ونُوَيْسٌ منهم طاوُسٌ وطُوَيْسٌ. فاعرف جدّاً. (وَهِيَ) أي: المرتبة الثالثة. (مُقَدَّمَةٌ) بفتح الدّال. (عَلَى رَوَايَةٍ مِّنْ يُعَدُّ²⁷¹³) بصيغة المجهول من العدّ بمعنى الإحصاء بالفارسيّة "شمرّدن"²⁷¹⁴. (مَا) أي: الحديث الذي (يَتَفَرَّدُ²⁷¹⁵ بِهِ) هو ولا يشاركه فيه غيره من الثّقات. (حَسَنًا) مفعول ثانٍ لـيُعَدُّ، فإنّه متعدّد إلى مفعولين يقال: عَدَدْتُكَ مائةً وعَدَدْتُ لك. والظّاهر من الإطلاق أنّ²⁷¹⁶ المراد به الحسُنُ لذاته؛ لأنّه بعد مرتبة الصّحيح لذاته في القوّة وإن كان مثله في الاحتجاج وفوق مرتبة الصّحيح لغيره [فرواية من يُعَدُّ ما يَتَفَرَّدُ به حسنًا مقدّمة]²⁷¹⁷. والحاصل [أنّه]²⁷¹⁸ كما أنّ

²⁶⁹⁹ في (ق): إجماع.

²⁷⁰⁰ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 43.

²⁷⁰¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة نور الدين عتر، ص 61، إلّا أنّه في الطبعات الأخرى للترجمة غير موجود.

²⁷⁰² انظر: كتاب التعريفات، ص 350؛ القاموس المحيط، ص 1732.

²⁷⁰³ في (د): ونحوها.

²⁷⁰⁴ في (ق): تليهما.

²⁷⁰⁵ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

²⁷⁰⁶ في (د)، و(ع): بينهما.

²⁷⁰⁷ في (ق): يكون.

²⁷⁰⁸ في (د): يكون.

²⁷⁰⁹ في (ق): يعرب.

²⁷¹⁰ في (د): منها.

²⁷¹¹ في (ق): والعلماء.

²⁷¹² هو من بلاغات الرّجشيّ. انظر: الكلم النوايع (مطبوع مع النعم السوانغ في شرح الكلم النوايع لسعد الدين التفتازاني) لأبي القاسم جابر الله محمود بن عمرو بن أحمد الرّجشيّ، ص 37.

²⁷¹³ في الأصل، وفي (ق): يعدد، إلّا أنّه في النسخ الأخرى هكذا: يعدّ.

²⁷¹⁴ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 59/1.

²⁷¹⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 263: إلّا أنّه في الطبعات الأخرى للترجمة: ما ينفرد.

²⁷¹⁶ في (ق): و.

²⁷¹⁷ ما بين المعقوفتين موجود في (د) فقط.

²⁷¹⁸ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

مرتبة الصحيح لذاته فوق مرتبة الحسن لذاته فكذا مرتبة الحسن²⁷¹⁹ لذاته فوق مرتبة الصحيح لغيره²⁷²⁰، فرواية من يُعدّ ما يتفرد به حسناً مقدمة على رواية من يُعدّ ما يتفرد به [صحيحاً لغيره. فقله²⁷²¹ "مَنْ يُعَدُّ مَا يَتَفَرَّدُ بِهِ"²⁷²²] حسناً احترازاً عمّن يُعدّ ما يتفرد به²⁷²³ صحيحاً، فإنّ ما عدا المتواتر كلّها آحاد وأفراد كما سبق. (كُمَحَمَّدُ بْنُ إِسْحَقَ) تمثيل "مَنْ يُعَدُّ"، فرواية الطبقة الثالثة مقدّمة على رواية محمد فيما عدّ ما تفرد به حسناً، فإنّها طبقة الصحيح وإن كانت متأخّرة عن الطبقتين²⁷²⁴ الأوليتين وهذه طبقة الحسن. ومحمد بن إسحاق بن يسار المدني. كان يسار من سبي عين التمر موضع²⁷²⁵، سباه قيس بن مخزوم بن المطلب ابن عبد مناف فهو مولى القرشي، ومولى القوم منهم. وابن إسحاق هو صاحب المغازي، فإنه أول من جمع مغازي رسول الله²⁷²⁶ صلى الله عليه وسلّم²⁷²⁷. خرج من المدينة وأتى الكوفة والجزيرة والري والإسكندرية ثمّ بغداد فأقام بها وحدّث حتى مات في سنة إحدى أو²⁷²⁸ خمسين ومائة، ودُفن في مقبرة الحيزران في الجانب الشرقي. ورواته [١٢٣/١] في البلاد المذكورة ونحوها أكثر عنه من أهل المدينة. وهو تابعي صدوق ثقة عند البعض حتى قال شعبة: "هو أمير المؤمنين في الحديث"²⁷²⁹. وقال علي بن المديني²⁷³⁰: "لا أعلم أحد²⁷³¹ ترك ابن إسحاق"²⁷³². وقال يحيى معين: "ثقة وليس بحجة"²⁷³³. وضعفه بعضهم؛ لأنه كان يأخذ عن أهل الكتاب ويتشيع وينسب إلى القدر ويدّلس في حديثه²⁷³⁴. قال أحمد بن حنبل: "أما المغازي فنكتب عنه، وأما في الحلال والحرام فيحتاج إلى مثل هذا وضّم أصابعه"²⁷³⁵. وقال بعضهم²⁷³⁶: "إذا حدّث عمّن سمع منه من المعروفين فهو حسن الحديث، وإمّا أيّ من أنّه يحدّث عن المجهولين بأحاديث باطلة"²⁷³⁷. وقد رأى أنساً، وسعيد بن المسيّب، وسالم ابن²⁷³⁸ عبد الله بن عمر، وأبان بن عثمان²⁷³⁹. وسمع القاسم بن محمد بن أبي بكر الصديق²⁷⁴⁰، ونافعاً مولى ابن عمر، والزهرى، وجعفر

²⁷¹⁹ سقط من (ط).

²⁷²⁰ في (د): لغير.

²⁷²¹ في (ل): فرواية.

²⁷²² ما بين المعقوفتين سقط من (ق)، و(ع).

²⁷²³ ما بين المعقوفتين سقط من (ر).

²⁷²⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: الطبقتين.

²⁷²⁵ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 33/7.

²⁷²⁶ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 48/7.

²⁷²⁷ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

²⁷²⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: و. وهذا هو الصحيح.

²⁷²⁹ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 41/7، 47؛ تهذيب الكمال للمزي، 417/24، 425؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 35/9، 37.

²⁷³⁰ في (ع)، و(ط): المدني.

²⁷³¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: أحداً.

²⁷³² انظر: مختصر الكامل في الضعفاء لأحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين المقرئ (المتوفى: 845 هـ)، ص 649.

²⁷³³ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 47/7؛ تهذيب الكمال للمزي، 423/24؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 36/9.

²⁷³⁴ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 39/7؛ تهذيب الكمال للمزي، 416/24.

²⁷³⁵ انظر: الجرح والتعديل لابن أبي حاتم، 193/7.

²⁷³⁶ هو عبد الله بن نمير.

²⁷³⁷ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 43/7؛ تهذيب الكمال للمزي، 419/24؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 36/9.

²⁷³⁸ هو هكذا هنا في الأصل، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: بن. وهذا هو الصحيح.

²⁷³⁹ هو: الإمام، الفقيه، الأمير، أبو سعيد (أبو عبد الله) أبان بن أمير المؤمنين عثمان بن عفان الأمويّ المدني، المتوفى سنة 105 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء

واللغات للنووي، 111/1 (رقم 31)؛ تهذيب الكمال للمزي، 19-16/2 (رقم 141)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 353-351/4 (رقم 133)؛ تهذيب

التهذيب لابن حجر، 89-88/1 (رقم 151)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 131/1.

الصَّادِق، وكثيراً²⁷⁴¹ من الثَّقَاتِ الأَثْبَاتِ. وروى عنه جماعة من الأئمة كالتَّوَرِي، والنَّحْعِي، وسعيد بن يحيى الأنصاري²⁷⁴²، وابن خازم²⁷⁴³، وابن عُليّة، وابن عُيَيْنَةَ، وخلق سِوَاهُمْ. وأخرج له مُسْلِمٌ في المتابعات واستشهد [به]²⁷⁴⁴ البخاري في مواضع يسيرة²⁷⁴⁵. وجملة هذا تدلّ على توثيقه، والله أعلم بحقيقة الحال²⁷⁴⁶. (عَنْ عَاصِمِ بْنِ عُمَرَ²⁷⁴⁷) بن قتادة²⁷⁴⁸ كما صرح به الحافظ المقدسي²⁷⁴⁹ في كتاب الإكمال²⁷⁵⁰، فهو المراد به؛ لأنّه الذي سمعه²⁷⁵¹ ابن اسحق²⁷⁵²، لا عاصم بن عمر بن الخطّاب²⁷⁵³ وإن كان هو المفهوم من ظاهر الإطلاق. والثاني تابعي يروي عن أبيه والأول كذلك كما يشهد به روايته. (عَنْ جَابِرِ) بن عبد الله بن الخزرجي الأنصاري رضي الله²⁷⁵⁴. فإنّه حيث أطلق جابر في كتب الحديث فهو جابر بن عبد الله أحد الستة المشهورين [بـ ١٢٣/١] بالرواية، وإذا أُريد جابر بن سمرة²⁷⁵⁵.

²⁷⁴⁰ هو: أَبُو مُحَمَّدٍ (أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ) الْفَاسِمِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ خَلِيفَةَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَبِي بَكْرٍ الصَّدِيقِ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ أَبِي قُحَافَةَ الْفَرَسِيُّ النَّيْمِيُّ الْبَكْرِيُّ الْمَدَنِيُّ، الإمام، الفُزُو، الحافظ، الحجة، عالم وفقيه بالمدينة مع سالف وعكرمة، المتوفى سنة 107 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 367-366/2 (رقم 499)؛ تهذيب الكمال للمزي، 436-427/23 (رقم 4819)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 97-96/1 (رقم 88)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 60-53/5 (رقم 18)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 292-290/8 (رقم 5705)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 135/1.

²⁷⁴¹ في (ق): كثير.

²⁷⁴² هو: الإمام، العلامة، المخوّد، عالم المدينة في زمانه، وشيخ عالم المدينة، وتلميذ الفقهاء الشيعية، أبو سعيد يحيى بن سعيد بن قيس بن عمرو الأنصاري الخزرجي الشَّجَرِيُّ الْمَدَنِيُّ الْقَاضِي، المتوفى سنة 143 أو 144 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 450-449/2 (رقم 682)؛ تهذيب الكمال للمزي، 359-346/31 (رقم 6836)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 139-137/1 (رقم 130)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 481-468/5 (رقم 213)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 195-193/11 (رقم 7878)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 212/1.

²⁷⁴³ هو: الإمام، الحافظ، الثقة، الممعر، أبو النضر جريّر بن خازم بن زُيْد بن عبد الله بن شجاع الأزدي العنكي البصري، المتوفى سنة 170 هـ. تهذيب الكمال للمزي، 531-524/4 (رقم 913)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 200-199/1 (رقم 191)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 103-98/7 (رقم 43)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 65-63/2 (رقم 965)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 270/1.

²⁷⁴⁴ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁷⁴⁵ انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 55/7؛ تهذيب الكمال للمزي، 429/24؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 37/9.

²⁷⁴⁶ هو: العلامة، الحافظ، الأخباري، أبو عبد الله محمد بن إسحاق بن خيثار المظليّ الفرسيّ المدني، صاحب السيرة النبوية، المتوفى سنة 151 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 234-214/1 (رقم 51)؛ تهذيب الكمال للمزي، 429-405/24 (رقم 5057)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 174-172/1 (رقم 167)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 55-33/7 (رقم 15)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 475-468/3 (رقم 7197)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 38-33/9 (رقم 5960)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 230/1.

²⁷⁴⁷ في (ق): عمرو.

²⁷⁴⁸ هو: أَبُو عَمَرَ عَاصِمُ بْنُ عُمَرَ بْنِ قَتَادَةَ بْنِ التَّعْمَانِ الطَّقَرِيُّ الْأَنْصَارِيُّ الْمَدَنِيُّ، المتوفى بعد سنة 151 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 531-528/13 (رقم 3020)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 241-240/5 (رقم 102)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 355/2 (رقم 4050)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 50-49/5 (رقم 3176)؛ إكمال تهذيب الكمال في أسماء الرجال لعلاء الدين مغلطاي، 117-116/7 (رقم 2634)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 473 (رقم 3088).

²⁷⁴⁹ انظر: تهذيب الكمال للمزي، 530/13؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 50/5.

²⁷⁵⁰ لعلّه يقصد به كتاب "الكمال في أسماء الرجال" لعبد الغني المقدسي (المتوفى سنة 600 هـ)؛ لأنّه ليس لعبد الغني المقدسي كتاب باسم الإكمال، بل هناك كتابان باسم إكمال تهذيب الكمال في أسماء الرجال، أحدهما لعلاء الدين مغلطاي (المتوفى سنة 762 هـ)، والآخر لسراج الدين ابن الملقن (المتوفى سنة 804 هـ).

²⁷⁵¹ في (ق): سمو.

²⁷⁵² انظر: تهذيب الكمال للمزي، 530/13؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 50/5.

²⁷⁵³ هو: الْفَقِيه، الشَّريْف، أَبُو عَمَرَ (أَبُو عَمْرٍو) عَاصِمُ بْنُ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ الْفَرَسِيُّ الْعَدَوِيُّ، المتوفى سنة 70 أو 73 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 242/1 (رقم 277)؛ تهذيب الكمال للمزي، 527-520/13 (رقم 3018)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 97/4 (رقم 30)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 59-48/5 (رقم 3174)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 473 (رقم 3086)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 77/1.

²⁷⁵⁴ هو هكذا هنا في الأصل، إلا أنه في (د)، و(ط): رضي الله عنهما، وفي (ل): رضي الله تعالى عنهما، وفي (ر)، و(ق): رضي الله عنه، وفي (ع): رص.

²⁷⁵⁵ هو: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ جَابِرُ بْنُ سَمُرَةَ بْنِ جُنَادَةَ بْنِ جُنْدُبِ السَّوَالِي، لَهُ صَحِيحَةٌ مَشْهُورَةٌ، وَرِوَايَةٌ أَحَادِيثُ، المتوفى سنة 74 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 149/1 (رقم 99)؛ تهذيب الكمال للمزي، 440-437/4 (رقم 867)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 188-186/3 (رقم 36)؛ الإصابة في تمييز

الصَّحَابِيُّ قُتِد. ومناقب جابر لا تحصى: قدم الشام ورحل من المدينة إلى مِصْرَ لحديث واحد ولذا لم يُعَدَّ أحدًا كاملاً إلا بعد رحلته ولا وصل بقصد²⁷⁵⁶ إلا بعد هجرته. وقالوا: كلٌّ من لم يكن له أستاذ يصله بسلسلة الأتباع ويكشف عن قلبه القناع فهو في هذا الشأن لقيط لا أب له، وعي لا نسب له. توفي بالمدينة سنة ثلث²⁷⁵⁷ وسبعين وهو ابن أربع وتسعين²⁷⁵⁸، وصلى عليه أبان بن عثمان [بن عَمَّان]²⁷⁵⁹ رض²⁷⁶⁰ والي المدينة يومئذ²⁷⁶¹. ووالد جابر²⁷⁶² من شهداء أحد، دُفِنَ مع رجل ثم استخرج بعد ستة أشهر فإذا هو كيوم وضع غير أُذنه²⁷⁶³. (وَعَمْرُو بْنُ شُعَيْبٍ) اتفقوا على أنَّ اسم عَمْرُو يكتب في حالتي الرفع والجرّ بالواو للفرق بينه وبين عُمَرَ لا في التّصّب لحصول الفرق بالألف، وجعلت الواو فيه دون عمر لخصّة عَمْرُو بثلاثة²⁷⁶⁴ أشياء: فتح أوله، وسكون ثانيه، وصرفه، فلا يضّرّ به الزيادة بخلاف عمر. وهو مَعْطُوف على محمّد بن إسحق أي: وكأبي إبراهيم عمرو بن شعيب بن محمّد بن عبد الله بن عمرو بن العاص القرشيّ السّهميّ المدنيّ أو المكيّ أو الطائفي²⁷⁶⁵. وشعيب هذا تابعي وابنه عمرو من تابعي التابعين²⁷⁶⁶. (عَنْ أَبِيهِ) وهو

الصحابة لابن حجر، 543-542/1 (رقم 1020)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 36-35/2 (رقم 920)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 74/1.

²⁷⁵⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه في النسخ الأخرى: مقصده.

²⁷⁵⁷ في (ل): ثلاث.

²⁷⁵⁸ هو: أبو عبد الله (أبو عبد الرحمن) جابر بن عبد الله بن عمرو بن حزام الأنصاريّ الخزرجيّ السّلميّ المدنيّ، الإمام الكبير، المُتَّخِذُ، الحافظ، صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلّم، الفقيه، المتوفى سنة 68 أو 73 أو 77 أو 78 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 293-292/1 (رقم 290)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنوويّ، 150-149/1 (رقم 100)؛ تهذيب الكمال للمزيّ، 454-443/4 (رقم 871)؛ تذكرة الحفاظ للتيّال للذهبيّ، 44-43/1 (رقم 21)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ أيضاً، 194-189/3 (رقم 38)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 547-546/1 (رقم 1028)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 39-38/2 (رقم 924)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 84/1.

²⁷⁵⁹ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁷⁶⁰ في (ط): رص، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

²⁷⁶¹ انظر: الحاكم، المستدرک، 565/3؛ الطبراني، المعجم الكبير، 181-180/2، (رقم الحديث: 1733). انظر أيضاً: تهذيب الكمال للمزيّ، 454/4؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 192/3؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 39/2.

²⁷⁶² هو: أبو جابر عبد الله بن عمرو بن حزام بن ثعلبة الأنصاريّ الخزرجيّ السّلميّ المدنيّ، أخذ النّبأ لَيْلَةَ الْعَقَبَةِ، شَهِدَ بَدْرًا، وَاشْتُهِدَ يَوْمَ أُحُدٍ سنة 3 هـ. انظر لترجمته: الطبقات الكبرى لابن سعد، 425-423/3 (رقم 260)؛ الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 85-84/3 (رقم 1633)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ أيضاً، 328-324/1 (رقم 67)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 163-162/4 (رقم 4856).

²⁷⁶³ انظر: البخاري، "الحنائز"، 77، (رقم الحديث: 1351، 1352)؛ الحاكم، المستدرک، 203/3 (صَحَّحَ الحاكم على شرط مسلم، وسكت عنه الذهبي في التلخيص)؛ ابن سعد، الطبقات الكبرى، 425-424/3. انظر أيضاً: تهذيب الأسماء واللغات للنوويّ، 149/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 327/1.

²⁷⁶⁴ في (ل): بثلاثة.

²⁷⁶⁵ هو: الإمام، المُخَدَّثُ، أَبُو إِبْرَاهِيمَ (أَبُو عَبْدِ اللَّهِ) عَمْرُو بْنُ شُعَيْبٍ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرُو بْنِ الْعَاصِ الْقُرَشِيِّ السّهْمِيِّ الْحِجَازِيِّ، فُقِيهِ أَهْلِ الطَّائِفِ، وَتُحَدِّثُهُمْ، وَكَانَ يَتَرَدَّدُ كَثِيرًا إِلَى مَكَّةَ، وَيُنْشُرُ الْعِلْمَ، وَلَهُ مَالٌ بِالطَّائِفِ، المتوفى سنة 118 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنوويّ، 346-344/2 (رقم 452)؛ تهذيب الكمال للمزيّ، 75-64/22 (رقم 4385)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 180-165/5 (رقم 61)؛ ميزان الاعتدال للذهبيّ أيضاً، 263/3-268 (رقم 6383)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 46-41/8 (رقم 5244)؛ لسان الميزان لابن حجر أيضاً، 325/7 (رقم 4264)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 155/1.

²⁷⁶⁶ هو: أَبُو عَمْرُو شُعَيْبٍ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرُو بْنِ الْعَاصِ الْقُرَشِيِّ السّهْمِيِّ الْحِجَازِيِّ. قال المزي: "والد عَمْرُو بْنُ شُعَيْبٍ، وقد ينسب إلى جدّه". تهذيب الكمال للمزيّ، 534/12. قال الذهبي: "إِنَّ رِوَايَتَهُ عَنْ أَبِيهِ مُحَمَّدٍ فِي سُنَنِ أَبِي دَاوُدَ وَالتَّرمِذِيِّ... حَدَّثَ عَنْهُ: إِثْنَاهُ؛ عَمْرُو وَعُمَرُ، وَثَابِتُ الْبُنَائِي، فَتَنَسَبَ إِلَى جَدِّهِ، فَقَالَ: شُعَيْبُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرُو... وَقَدْ ذَكَرَ الْبُخَارِيُّ، وَأَبُو دَاوُدَ، وَغَيْرُ وَاحِدٍ: أَنَّهُ سَمِعَ مِنْ جَدِّهِ، وَمِنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، وَابْنِ عُمَرَ، وَلَمْ تَعْلَمْ مَتَى تُوُفِّيَ، فَلَعَلَّهُ مَاتَ بَعْدَ الثَّمَانِينَ، فِي دَوْلَةِ عَبْدِ الْمَلِكِ". سير أعلام النبلاء، 181/5. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنوويّ، 235/1 (رقم 255)؛ تهذيب الكمال للمزيّ، 537-534/12 (رقم 2756)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 181/5 (رقم 62)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 324-323/4 (رقم 2903). أمّا جدّ عمرو فهو: أَبُو شُعَيْبٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرُو بْنِ الْعَاصِ الْقُرَشِيِّ السّهْمِيِّ الْحِجَازِيِّ. قال الذهبي: "رَوَى عَنْ: أَبِيهِ (مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرُو)، رَوَى عَنْهُ: إِثْنُهُ؛ شُعَيْبُ، وَحَكَمُ بْنُ الْخَارِثِ". سير أعلام النبلاء (181/5). انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزيّ، 516-514/25 (رقم 5363)؛ سير

شعيب²⁷⁶⁷؛ لأنه سمع أباه، وأيضاً سعيد بن المُسيَّب، وطاوساً²⁷⁶⁸، وعروة²⁷⁶⁹، ومجاهداً²⁷⁷⁰، وسليمان بن يار²⁷⁷¹ وغيرهم، ولكن مُعظم رواياته عن أبيه. روى عنه [أي: عن] عمرو²⁷⁷² الثقات التابعون نحو²⁷⁷⁴ عطاء بن أبي²⁷⁷⁵ رباح²⁷⁷⁶، وعمرو بن دينار، والزهرى، ويحيى الأنصارى، وقتادة، ووهب بن مُنبه²⁷⁷⁷، وغيرهم مع أنه ليس بتابعي بل من تبع التابعين كما أشير إليه آنفاً. وهذا مما استدلوا به على جلالة عمرو وإنما أنكروا عليه كثرة [١٢٤/١] روايته عن أبيه عن جدّه، وذلك لا يقدح في توثيقه وكونه ممّا يحتجّ به على ما هو المختار (عَنْ جَدِّهِ) الضمير إلى الأب، فإنَّ عمراً يروي عن أبيه شعيب، وشعيب يروي عن جدّه وهو عبد الله من العبادلة الأربعة²⁷⁷⁸، فإنه شعيب بن محمد بن عبد الله بن عمرو بن العاص على ما سبق، وهذا المعنى هو الذي يقتضيه السُّوق وكلمة "عن" فإنه لم يقل "وعن جدّه" بالواو، وقد صرح أئمة الحديث أيضاً بأنّ المراد بالجدّ هو عبد الله²⁷⁷⁹، وأما إرجاعه إلى عمرو فليس بسديد وإن أوهمه عبارة²⁷⁸⁰

أعلام التّبايع للذهبي، 183-181/5 (رقم 63)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 594-593/3 (رقم 7745)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 232-231/9 (رقم 6315).

²⁷⁶⁷ قال الملا علي القاري: "أي: شعيب، أو محمد". شرح نخبه الفكر، ص 263.
²⁷⁶⁸ هو: الفقيه، القُدوّ، عالم اليمن، أبو عبد الرحمن طائوس بن كيسان الفارسيّ التيميّ الحنّديّ، المتوفى سنة 106 هـ. انظر ل ترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 239/1 (رقم 269)؛ تهذيب الكمال للمزي، 374-357/13 (رقم 2958)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 49-38/5 (رقم 13)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 10-9/5 (رقم 3109)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 133/1.
²⁷⁶⁹ هو: الإمام، عالم المديّة، أبو عبد الله عروة بن الزبير بن العوام القرشيّ الأسديّ المدينيّ، الفقيه، أخذ الفقهاء السبعة، المتوفى سنة 94 هـ. انظر ل ترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 305/1 (رقم 405)؛ تهذيب الكمال للمزي، 25-11/20 (رقم 3905)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 63-62/1 (رقم 51)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 437-421/4 (رقم 168)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 162-159/7 (رقم 4724)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 103/1.
²⁷⁷⁰ هو: الإمام، شيخ الفراء والمفسرين، أبو الحجاج مجاهد بن جبر المكيّ، الأسود، مؤلّي السائب بن أبي السائب المخروميّ، المتوفى سنة 103 هـ. انظر ل ترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 390/2 (رقم 553)؛ تهذيب الكمال للمزي، 236-228/27 (رقم 5783)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 93-92/1 (رقم 83)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 456-449/4 (رقم 175)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 39-37/10 (رقم 6783)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 125/1.

²⁷⁷¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: يسار. وهذا هو الصحيح. قد تقدّمت ترجمته.
²⁷⁷² ما بين المعقوفتين هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه غير موجود في النسخ الأخرى.
²⁷⁷³ ما بين المعقوفتين هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(د)، و(ر)، إلا أنه غير موجود في النسخ الأخرى.
²⁷⁷⁴ في (ق): نحن. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى.
²⁷⁷⁵ سقط من (ق).

²⁷⁷⁶ هو: الإمام، شيخ الإسلام، مؤلفي الحرم، أبو محمد عطاء بن أبي رباح أسلم القرشيّ المكيّ، المتوفى سنة 114 هـ. انظر ل ترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 307-306/5 (رقم 409)؛ تهذيب الكمال للمزي، 86-69/20 (رقم 3933)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 98/1 (رقم 90)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 88-78/5 (رقم 29)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 70/3 (رقم 5640)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 177-174/7 (رقم 4753)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 147/1.

²⁷⁷⁷ هو: الأسوار، الإمام، العلامة، الأخباري، القصصي، أبو عبد الله وهب بن منبه بن كامل بن سبيح بن ذي كيار الأبتائيّ التيمانيّ الصنعائيّ، المتوفى سنة 114 هـ. انظر ل ترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 445/2 (رقم 674)؛ تهذيب الكمال للمزي، 162-140/31 (رقم 6767)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 101-100/1 (رقم 93)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 557-544/4 (رقم 219)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 353-352/4 (رقم 9433)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 148-147/11 (رقم 7807)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 150/1.

²⁷⁷⁸ انظر: فروع حقي للمؤلف، ص 121.

²⁷⁷⁹ أي: أبو محمد عبد الله بن عمرو بن العاص بن وائل القرشيّ السهمي، الإمام، الحنّ، العابد، صاحب رسول الله وائو صاحبه، المتوفى سنة 65 هـ. انظر ل ترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 88-86/3 (رقم 1636)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 265-264/1 (رقم 323)؛ تهذيب الكمال للمزي، 362-357/15 (رقم 3450)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 42-41/1 (رقم 19)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 94-79/3 (رقم 17)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 167-165/4 (رقم 4865)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 299-297/5 (رقم 3613)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 73/1.

الشيخ أبي إسحق الشيرازي²⁷⁸¹ حيث قال: "لا يجوز الاحتجاج بعمر بن شعيب عن أبيه عن جدّه لاحتمال²⁷⁸² أن المراد جدّه الأدنى وهو محمد فيكون مرسلًا"²⁷⁸³ انتهى. قال التّوّي: "وأنكر بعضهم سماع شعيب من جدّه عبد الله بن عمرو، و²⁷⁸⁴ قال: إنّما سمع أباه محمد بن عبد الله بن عمرو فيكون رواية عمرو بن شعيب عن أبيه عن جدّه مرسله، وهذا الإنكار ضعيف؛ لأنّ الدّارقطني وغيره من الأئمة أثبتوا سماع شعيب من عبد الله فالأكثر على صحّة الاحتجاج به عن أبيه عن جدّه"²⁷⁸⁵.

(وقس) "القياس: ردّ الشيء إلى نظيره"²⁷⁸⁶. (على هذه المراتب) المذكورة المتفاضلة من مراتب الرّواة. (ما يشبهها) ممّا يُوازِيها أو يُدانيها من الأمثلة الأخرى، "لا من اتفاق الشيخين وانفراد أحدهما عن الآخر"²⁷⁸⁷ كما وهم²⁷⁸⁸؛ فإنّه سيُفرد بالذّكر ولو كان مراده ذلك كما ألحقه به²⁷⁸⁹.

(والمُرتبة الأولى) الغلبا. (هي التي أطلق عليها بعض الأئمة أنّها أصحُّ الأسانيد) قد²⁷⁹¹ سبق الاختلاف في [١٢٤/ب] مراتب الأصحّة والبيان المفصّل فيها بعضها في الكتاب وبعضها في هذا الشّرح، وإنّما أعاد الكلام عليه وكرّره تمهيداً لقوله: (والمُعتمد) وربطاً له به لطول الكلام في البين وعدم تجاوب أطرافه فبعد حكاية الاختلاف في المراتب على الإجمال أخذ في تصريح ما هو المعتمد عند أساطين الرّجال. والاعتماد بالفارسيّة: "تكيه كردن بر چیزی"²⁷⁹²، چون بالین و دیوار و ستون و جوب. "والعمدة والمعتمد: ما يُعتمد عليه أي: يُتكلّأ ويُتكلّ"²⁷⁹³. فقد يكون حسياً وعقلياً كما في هذا المقام أي: المعتمد عليه عند متأخري الحديثين كابن الصّلاح وغيره. (عدّم الإطلاق لترجمة مُعَيَّنَةٍ مِنْهَا) الترجمة بفتح الجيم مصدر على وزن فَعْلَلَة لا تَبْصُرَة فما شاع²⁷⁹⁴ بين النّاس من ضمّ الجيم خطأ، يقال: "ترجم كلامه: إذا فسّره بلسان آخر"²⁷⁹⁵، وكذا ترجم عنه ومنه. المُترجم والترجمان وهو المعبر عن لسان بلسان

²⁷⁸⁰ في (د): عبارة.

²⁷⁸¹ هو: الشيخ، الإمام، القدوة، المُتَّهَد، شيخ الإسلام، أبو إسحاق إبراهيم بن عليّ بن يوسف الفيروزي الشّافعي، نزيل بغداد، قيل: لقّبه جمال الدّين، المتوفى: 476 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 467-465/2 (رقم 714)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 463-452/18 (رقم 237)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 353-352/4 (رقم 9433)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 148-147/11 (رقم 7807)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 351-349/3.

²⁷⁸² في (ق): الاحتمال.

²⁷⁸³ انظر: اللمع في أصول الفقه لأبي الشيرازي، ص 75. انظر أيضاً: المجموع شرح المهذب للتّوّي، 65/1؛ تدريب الرّاوي للستوطي، 733/2.

²⁷⁸⁴ سقط من (ق).

²⁷⁸⁵ انظر: المجموع شرح المهذب للتّوّي، 65/1. انظر أيضاً: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 642.

²⁷⁸⁶ انظر: كتاب التعريفات للشّريف الجرجاني، ص 181 (طبعة دار الكتب العلمية).

²⁷⁸⁷ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 264.

²⁷⁸⁸ المؤلّف يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 264.

²⁷⁸⁹ سقط من (د)، و(ل).

²⁷⁹⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النّسخ الأخرى، وفي طبعات شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 264، ونور الدين عتر، ص 61، والباقيات والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 357/1، إلّا أنّه في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 85، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 59: المُرتبة الأولى. بدون

واو العطف.

²⁷⁹¹ في (د): وقد.

²⁷⁹² انظر: تاج المصادر للبيهقي، 678/2.

²⁷⁹³ انظر: القاموس المحيط، ص 385.

²⁷⁹⁴ في (د): شارع.

²⁷⁹⁵ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 59.

"كَعْتَفَوْنَ وَرَعْفَرْنَ وَرَيْهَقَان" ²⁷⁹⁶ بضمّ الهاء على ما في القاموس. وغلط ابن الكمال في رسالة التنبيه ²⁷⁹⁷ له حيث عدّ ما كان على وزن رَيْهَقَان من الأغلاط. وترجمة الأبواب تَعْيِين المقصود ²⁷⁹⁸ منها أو تفسيرها، وكذا ترجمة المراتب والأسانيد. فضمير "منها" إلى الأسانيد. والمعنى عدم الإطلاق لتفسير وتمثيل مُعَيَّن من تفاسير الأسانيد وتمثيلاتها أنّه أصحّ الأسانيد مطلقاً من غير تقييد بأنّه أصحّ الأسانيد بالنسبة إلى كذا لما قال ابن الصّلاح: "إنّ درجات الصّحيح تتفاوت في القوّة بحسب تمكّن الحديث من الصّفات المذكورة الّتي تبني ²⁷⁹⁹ الصّحة عليها، وينقسم باعتبار ذلك إلى أقسام يستعصى ²⁸⁰⁰ إحصاؤها على العادّة الحاصر. ولهذا ²⁸⁰¹ نرى ²⁸⁰² الإمساك عن الحكم لإسناد ²⁸⁰³ أو حديث بأنّه الأصحّ [١٢٥/١] على الإطلاق. على أنّ جماعة من أئمة الحديث خاضوا غمرة ²⁸⁰⁴ ذلك فاضطربت أقوالهم ²⁸⁰⁵ انتهى. يعني أنّهم اختلفوا في ذلك ولم يتقرّر الأمر على شيء بالاتّفاق منهم حتى يكون أصحّ على الإطلاق لِمَا أنّ الاطلاق على كونه الحال متعسّر بل متعذر إذ لا ²⁸⁰⁶ يعلم مرتبة كلّ أحد في الحفظ والضبط والإنقان والدّيانة إلّا علام الغيوب، فلم يبق إلّا المراتب الاعتباريّة الإضافيّة. فمن حكم بأنّ إسناد فلان عن فلان أصحّ الأسانيد فإن أراد به الإطلاق فقد رجم بالغيب، وإن أراد به أصحّ بالنسبة إلى بعض المراتب بحسب الظاهر والظنّ الغالب فقد صدق كما أشار إليه بقوله: (نعم؛) محرّكة "يقع في جواب الاستخبار المجرد من النفي وردّ الكلام الذي بعد حرف الاستفهام كما قال تعالى ﴿فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ﴾" ²⁸⁰⁷؛ لأنّ تقديره "وجدنا ما وعدنا ربنا حقّاً". وأمّا "بلى" فيستعمل ²⁸⁰⁸ في جواب الاستخبار عن النفي. ومعناها إثبات المنفي وردّ الكلام من الجحد إلى التحقيق. فهي بمنزلة "بلى" ²⁸⁰⁹. حتّى قال بعضهم: إن أصلها "بل"، وإنّما زيدت عليها الألف ليحسن السكوت ²⁸¹⁰ عليها. وحكمها أنّها ²⁸¹¹ متى جاءت بعد "ألا" و"أما" و"ألم" و"أليس" رفعت حكم النفي وأحالت الكلام إلى الإثبات. ولو وقع مكانها "نعم" لحققت النفي وصدقت الجحد. ولهذا قال ابن عباس رضي الله عنهما ²⁸¹² في تأويل قوله تعالى ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى﴾ ²⁸¹³: "لو أنّهم قالوا: نعم، لكفروا" ²⁸¹⁴، [وهو

²⁷⁹⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 1399.

²⁷⁹⁷ التنبيه على غلط الجاهل والتنبيه لابن الكمال أحمد شمس الدين باشا، (المتوفى: 940 هـ)، تحقيق: رشيد عبد الرحمن الغنّيدي، مجلة المورد مجلّة تراثية فصلية، المجلد التاسع - العدد الرابع 1401 هـ. 1981 م. وزارة الثقافة والإعلام، دار المحاضر، الجمهورية العراقية، ص 551-598.

²⁷⁹⁸ في (ق): المقصودة.

²⁷⁹⁹ في علوم الحديث لابن الصّلاح: تُنْبِي.

²⁸⁰⁰ في (ع): يستقصى.

²⁸⁰¹ في (ع): وإنا.

²⁸⁰² في (ع): ترى.

²⁸⁰³ في (ق): الإسناد.

²⁸⁰⁴ في (د)، و(ع)، و(ط): عمرة.

²⁸⁰⁵ علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 14-15.

²⁸⁰⁶ في (د): لا لا.

²⁸⁰⁷ سورة الأعراف، الآية: 44.

²⁸⁰⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: فتستعمل.

²⁸⁰⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى، وفي فروق حقّي للمؤلف: بل. وهذا هو الصحيح.

²⁸¹⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي درة الغواص في أوهام الخواص للحريري، إلّا أنّه في فروق حقّي للمؤلف: السكون.

²⁸¹¹ سقط من (د).

²⁸¹² في (ع): رض، وفي (ل): رضي الله تعالى عنهما.

²⁸¹³ سورة الأعراف، الآية: 172.

صحيح²⁸¹⁵؛ و²⁸¹⁶ لأنَّ حكم "نعم" أن يرفع²⁸¹⁷ الاستفهام. فلو أنَّهم قالوا: "نعم" لكان تقدير قولهم "لست برَبَّنَا"، وهو كفر. وإِنَّمَا دَلَّ على إيمانهم "بلى" التي يدلُّ²⁸¹⁸ معناها على رفع النَّفي. فكأنَّهم قالوا: "أنت ربَّنَا"²⁸¹⁹؛ لأنَّ "أنت" بمنزلة التاء التي في "ألسْتُ"²⁸²⁰. فعلى هذا تقدير الكلام في هذا المقام أن يقال: هل يُستفاد من [١٢٥/ب] مجموع ما أطلق الأئمة عليه ذلك أَرْجَحِيَّتُهُ على ما لم يطلقوه ويكون وَجْهًا يَصَحُّ به قولهم أصَحُّ الأسانيد أم لا يستفاد ذلك فأجاب بقوله: نعم. (يُسْتَفَادُ) "الاستفادة: فائده²⁸²¹، كُفِرَتْ، والفائدة²⁸²²: استحداث مالٍ وخير²⁸²³، وقد مرَّ مفصلاً. (مِنْ مَجْمُوعٍ مَا أَطْلَقَ الْأَئِمَّةُ عَلَيْهِ) الضَّمِير راجعٌ إلى الموصوف. (ذَلِكَ) "أي: ما ذكر من لفظ [أصح]"²⁸²⁵ الأسانيد وليس المراد المجموع من حيث المجموع²⁸²⁶ الذي هو معنى الكل [المجموعي بل المجموع هنا بمعنى الكل]²⁸²⁷ الأفرادي على معنى من كل واحد مما أطلق الأئمة عليه ذلك اللفظ. (أَرْجَحِيَّتُهُ) أي: كونه أشدَّ رجحاناً ثعلباً²⁸²⁸ بحسب ميزان الاعتبار. (عَلَى مَا لَمْ يُطْلَقُوهُ) أي: ذلك اللفظ عليه أنه أصَحُّ الأسانيد لا أَرْجَحِيَّتُهُ على عموم الأسانيد ومطلقها²⁸²⁹، فرواية مالك عن نافع عن ابن عمر التي قيل لها سلسلة²⁸³⁰ الذهب أصَحُّ الروايات والأسانيد عند [أبي]²⁸³¹ عبد الله البخاري صاحب الصحيح؛ لأنه صرح به فهو راجح على إسناد الزهري ونحوه؛ لأنه سكت عنه وكذا غير البخاري في التصريح والسكوت. فالأصحَّ عنده ليس بأصحَّ عند غيره وبالعكس.

- ²⁸¹⁴ انظر: نهضة الألباء في طبقات الأدباء لابن الأنباري، ص 202؛ البرهان في علوم القرآن للزركشي، 262/4؛ مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح للملا علي القاري، 303/1 (شرح حديث: رقم 121)؛ 251/2 (شرح حديث: رقم 567).
- ²⁸¹⁵ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى، وفي درة الغواص في أوهام الخواص للحريري، وفي فروق حقِّي للمؤلف. وهذا هو الصحيح.
- ²⁸¹⁶ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلا أنه غير موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى، وفي درة الغواص في أوهام الخواص للحريري، وفي فروق حقِّي للمؤلف. وهذا هو الصحيح.
- ²⁸¹⁷ في درة الغواص في أوهام الخواص للحريري، وفي فروق حقِّي للمؤلف: ترفع.
- ²⁸¹⁸ في فروق حقِّي للمؤلف: تدلُّ.
- ²⁸¹⁹ في (ق): ابنا.
- ²⁸²⁰ انظر: درة الغواص في أوهام الخواص للحريري، ص 234-235؛ فروق حقِّي للمؤلف، ص 178-179. قال ابن الأنباري (المتوفى: 577 هـ): "لأنَّ حكم "نعم" أن يرفع الاستفهام، ولهذا قال ابن عباس في قوله تعالى ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ﴾ قَالُوا بَلَى: ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا: نعم، لكفروا؛ لأنَّ حكم "نعم" أن يرفع الاستفهام، فلو قالوا: "نعم"، لكان التقدير: نعم لست ربنا، وهذا كفر. وإِنَّمَا دَلَّ على إيمانهم قولهم: "بلى"؛ لأنَّ معناها يدلُّ على رفع النَّفي. فكأنَّهم قالوا: "أنت ربَّنَا"؛ لأنَّ "أنت" بمنزلة التاء التي في "ألسْتُ". نهضة الألباء في طبقات الأدباء لابن الأنباري، ص 202.
- ²⁸²¹ في (د)، و(ر)، و(ل): فايده. وهو هكذا أيضاً في تاج المصادر.
- ²⁸²² في (د)، و(ر)، و(ل): الفايده.
- ²⁸²³ سقط من (د): وخير.
- ²⁸²⁴ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 766/2.
- ²⁸²⁵ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى. وهو هكذا موجود أيضاً في شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 266.
- ²⁸²⁶ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 266.
- ²⁸²⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (د).
- ²⁸²⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: يُثَقَّلُ.
- ²⁸²⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 266.
- ²⁸³⁰ في (د): سلسله.
- ²⁸³¹ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

(وَيُلْتَحِقُ بِهَذَا التَّفَاضُلِ) والترحان المفهوم من المرتبة العليا وما دُوَّهَا حيث لم يحصل لما دُوَّهَا ما حصل لها من علو الإسناد، فكان الأمر دائراً بين أفضل وفاضل ومفضول. "والالتحاق: در رسيدن"²⁸³² كالإدراك، "والتفاضل: أَفْزُون آمدن از يك ديگر"²⁸³³2834. (مَا اتَّفَقَ الشَّيْخَانِ) أي: البخاري ومسلم؛ لأن هذا اللفظ عند الإطلاق يراد به هذان عند أهل هذا القرن كما يراد به الإمام أبو حنيفة وأبو يوسف عند إطلاق الفقهاء. (عَلَى تَخْرِيجِهِ) وروايته. وقد سبق معنى التخريج مفصلاً. يعني أن الحديث إذا أسنده البخاري ومسلم في كتابيهما بالإسناد المتصل وأودعاه صحيحيهما²⁸³⁵ [١٢٦/١] اتفاقاً منهما، فذلك هو الذي يقال له: الْمُتَّفَقُ عَلَيْهِ فإذا أطلق الأئمة في حديث أنه صحيح مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ يَعْنُونَ به اتفاق الشيخين لا اتفاق الأئمة عليه، لكن اتفاق الأئمة عليه لازم من ذلك لاتفاق الأئمة على²⁸³⁶ تلقّي²⁸³⁷ ما اتفقا عليه بالقبول. قال السخاوي: "لا يكون اتفاقاً إلّا مع وَحْدَةِ الصَّحَابِ"²⁸³⁸. قال ابن الصلاح: "وهذا القسم²⁸³⁹ جميعه مَقْطُوعٌ لِصِحَّتِهِ"²⁸⁴⁰، وَالْعِلْمُ الْيَقِينِيُّ النَّظَرِيُّ وَقَعَ بِهِ. خِلَافاً لِقَوْلِ مَنْ نَفَى ذَلِكَ، مُحْتَجّاً بِأَنَّهُ لَا يُفِيدُ فِي أَصْلِهِ إِلَّا الظَّنَّ، وَإِنَّمَا تَلَفَّتْهُ الْأُئِمَّةُ بِالْقَبُولِ؛ لِأَنَّهُ يَجِبُ عَلَيْهِمُ الْعَمَلُ بِالظَّنِّ، وَالظَّنُّ قَدْ يُحْطَى. وَقَدْ كُنْتُ أَمِيلُ إِلَى هَذَا وَأَحْسِبُهُ قَوِيّاً، ثُمَّ بَانَ لِي أَنَّ الْمَذْهَبَ الَّذِي اخْتَرَنَاهُ أَوَّلًا هُوَ الصَّحِيحُ؛ لِأَنَّ ظَنَّ مَنْ هُوَ مَعْصُومٌ مِنَ الْخَطَا لَا يُحْطَى. وَالْأُئِمَّةُ فِي إِجْمَاعِهَا مَعْصُومَةٌ مِنَ الْخَطَا، وَهَذَا كَانَ الْإِجْمَاعُ الْمُنْبِيُّ"²⁸⁴¹ عَلَى الْاجْتِهَادِ حُجَّةً مَقْطُوعاً بِهَا، وَأَكْثَرُ إِجْمَاعَاتِ الْعُلَمَاءِ كَذَلِكَ. وَهَذِهِ نُكْتَةٌ نَفِيسَةٌ نَافِعَةٌ، وَمِنْ فَوَائِدِهَا"²⁸⁴²: الْقَوْلُ بِأَنَّ مَا انفرد به الْبُخَارِيُّ أَوْ مُسْلِمٌ مُنْذِرٌ فِي قَبِيلِ مَا يُقْطَعُ بِصِحَّتِهِ لِتَلَقِّي الْأُئِمَّةِ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْ كِتَابَيْهِمَا بِالْقَبُولِ سِوَى أَحْزَفٍ يَسِيرَةٍ تَكَلَّمَ عَلَيْهَا بَعْضُ الْحَفَاطِ، كَالدَّارِقُطِيِّ وَغَيْرِهِ"²⁸⁴³. (بِالنِّسْبَةِ إِلَى مَا انفرد به أَحَدُهُمَا) أي: انفرد به البخاري ومسلم، وبالعكس بحيث لم يذكر أحدهما ما ذكر²⁸⁴⁴ الآخر سواء كان ذلك بترك الذكر²⁸⁴⁵ رأساً²⁸⁴⁶ أو بالاختلاف في المتن أو في الإسناد، وإتباعاً كان هذا وما بعده من قبيل الالتحاق بالتفاضل المذكور، لا من نفس التفاضل مع ظهوره؛ لأن التفاضل فيه إنما جاء من قبيل²⁸⁴⁷ تلقّي الأئمة كما يلوح به الكلام الآتي، لا من قبيل²⁸⁴⁸ أنفسهما أي: الشيخين كما في التفاضل الأول. (أو)²⁸⁴⁹ مَا انفرد به

²⁸³² انظر: تاج المصادر للبيهقي، 275/1.

²⁸³³ في (د): أر يك ديگر.

²⁸³⁴ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 857/2.

²⁸³⁵ في (ق)، و(ع)، و(ط): صحيحهما.

²⁸³⁶ سقط من (ع).

²⁸³⁷ في (ق): ما تلقّي.

²⁸³⁸ لم أحده.

²⁸³⁹ هنا فوق الكلمة في الأصل، وفي (د)، و(ر) مكتوب: المتفق عليه.

²⁸⁴⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنه في النسخ الأخرى: بصحته. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث لابن الصلاح.

²⁸⁴¹ هو هكذا هنا في جميع النسخ، وفي تدريب الزاوي للسيوطي، 141/1، وفي شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 219-220، إلّا أنه في علوم الحديث

لابن الصلاح: الْمُنْبِيُّ.

²⁸⁴² في (د)، و(ل): فوائدها.

²⁸⁴³ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 28-29؛ تدريب الزاوي للسيوطي، 141/1، شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 219-220.

²⁸⁴⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنه في النسخ الأخرى: ذكره.

²⁸⁴⁵ في (ق): بذكر.

²⁸⁴⁶ في (ق): الرأساً.

²⁸⁴⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنه في النسخ الأخرى: قَبِلَ.

²⁸⁴⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق)، إلّا أنه في النسخ الأخرى: قَبِلَ

[١٢٦/١] الْبَخَارِيُّ بِالنَّسْبَةِ²⁸⁵⁰ إِلَى²⁸⁵¹ مَا²⁸⁵² انْفَرَدَ بِهِ مُسْلِمٌ اعْلَمْ أَنَّ جُمْلَةَ الْقَوْلِ فِي هَذَا الْمَقَامِ أَنَّ أَعْلَى أَقْسَامِ الصَّحِيحِ هُوَ مَا اتَّفَقَ²⁸⁵³ عَلَيْهِ، ثُمَّ [مَا]²⁸⁵⁴ انْفَرَدَ بِهِ الْبَخَارِيُّ أَي: عَنْ مُسْلِمٍ، ثُمَّ [مَا]²⁸⁵⁵ انْفَرَدَ بِهِ مُسْلِمٌ أَي: عَنِ الْبَخَارِيِّ، ثُمَّ صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِهِمَا مِنَ الْخَفِظِ وَالضَّبْطِ وَالِاتِّقَانِ وَنَحْوِ ذَلِكَ لَمْ يُخْرَجَاهُ، ثُمَّ صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِ الْبَخَارِيِّ لَمْ يُخْرَجْهُ، ثُمَّ صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِ مُسْلِمٍ لَمْ يُخْرَجْهُ، ثُمَّ صَحِيحٌ عِنْدَ²⁸⁵⁶ غَيْرِهِمَا وَلَيْسَ عَلَى شَرْطِ وَاحِدٍ مِنْهُمَا، فَهَذِهِ أَمْهَاتُ أَقْسَامِ الصَّحِيحِ. قَالَ ابْنُ الصَّلَاحِ: "إِذَا وَجَدْنَا فِيْمَا يُرْوَى مِنْ أَجْزَاءِ الْحَدِيثِ وَعَرَبِيَّهَا حَدِيثًا صَحِيحَ الْإِسْنَادِ، وَلَمْ نَجِدْهُ فِي أَحَدِ الصَّحِيحَيْنِ، وَلَا مَنْصُوصًا عَلَى صِحَّتِهِ فِي شَيْءٍ مِنْ مُصَنَّفَاتِ أَيْمَةِ الْحَدِيثِ الْمُعْتَمَدَةِ²⁸⁵⁷ الْمَشْهُورَةِ، فَإِنَّا لَا نَتَجَاسَّرُ عَلَى جُزْمِ الْحُكْمِ بِصِحَّتِهِ، فَقَدْ تَعَدَّرَ فِي هَذِهِ الْأَغْصَارِ الْإِسْتِفَالُ بِإِذْرَاكِ الصَّحِيحِ بِمُحَرَّدِ اعْتِبَارِ الْأَسَانِيدِ؛ لِأَنَّهُ مَا مِنْ إِسْنَادٍ مِنْ ذَلِكَ إِلَّا وَجَدَ فِي رِجَالِهِ مَنْ اعْتَمَدَ فِي رِوَايَتِهِ عَلَى مَا فِي كِتَابِهِ، عَرَبِيًّا عَمَّا يُشْتَرَطُ فِي الصَّحِيحِ مِنَ الْخَفِظِ وَالضَّبْطِ وَالِاتِّقَانِ. قَالَ الْأَمْرُ إِذَا - فِي مَعْرِفَةِ الصَّحِيحِ وَالْحَسَنِ - إِلَى الْإِعْتِمَادِ عَلَى مَا نَصَّ عَلَيْهِ أَيْمَةُ الْحَدِيثِ فِي تَصَانِيفِهِمُ الْمُعْتَمَدَةِ الْمَشْهُورَةِ²⁸⁵⁸، الَّتِي يُؤْمَنُ فِيهَا - لِشَهْرَتِهَا - مِنَ التَّغْيِيرِ وَالتَّخْرِيفِ، وَصَارَ مُعْظَمُ الْمُقْصُودِ بِمَا يُتَدَاوَلُ مِنَ الْأَسَانِيدِ خَارِجًا عَنْ ذَلِكَ إِنْقَاءَ سِلْسِلَةِ الْإِسْنَادِ الَّتِي خُصِّصَتْ بِهَا هَذِهِ الْأُئِمَّةُ، زَادَهَا اللَّهُ تَعَالَى شَرْفًا، آمِينَ".²⁸⁵⁹

انتهى. كما قال أبو بكر محمد بن عبد الله بن مسلم بن حُجِيَّة²⁸⁶⁰ الدَّيْنُورِيُّ²⁸⁶¹: "ليس لأئمة من الأمم إسناده كإسنادهم يعني هذه الأمة رجل عن رجل وثقة عن ثقة حتى يبلغ بذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم وصحابته فيتبين²⁸⁶²، بذلك الصَّحِيحَ وَالتَّقِيْمَ وَالتَّصْلُحَ وَالتَّصْلِيحَ وَالتَّصْلِيمَ"²⁸⁶³ [١٢٧/١] انتهى كلامه. واعلم أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَفِظَ الْقُرْآنَ إِلَى قِيَامِ السَّاعَةِ مِنَ التَّغْيِيرِ كَمَا قَالَ: ﴿وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾²⁸⁶⁴ تعظيمًا له وَرَحْمَةً عَلَى هَذِهِ الْأُئِمَّةِ. وَقَدْ غَيَّرَ الْيَهُودُ التَّوْرَةَ²⁸⁶⁵ مَعَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى كَتَبَهَا بِيَدِهِ. وَنَظِيرُ ذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ آدَمَ بِيَدَيْهِ²⁸⁶⁶ وَلَمْ يَحْفَظْهُ مِنَ الْمَعْصِيَةِ وَلَا مِنَ التَّسْيَانِ لِقَابِلِيَّةِ الْحَلِّ لَذَلِكَ عَلَى أَنَّ الْكَلَامَ الْإِلَهِيَّ أَوْ الْحَدِيثَ النَّبَوِيَّ لَمْ يَتَغَيَّرْ فِي نَفْسِهِ أَصْلًا، وَإِنَّمَا غَيَّرَهُ النَّاسُخُونَ عِنْدَ نَسْخِهِمْ مِنَ الْأَصْلِ، وَالْأَصْلُ سَالِمٌ بَاقٍ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ. وَذَلِكَ نَظِيرُ التَّوْحِيدِ فَإِنَّهُ لَا يَتَغَيَّرُ بِشَرِكِ الْمَشْرِكِ، بَلِ الْآنَ عَلَى

²⁸⁴⁹ في (ل)، وفي النسخ المطبوعة للزَّهْرَةِ: و.

²⁸⁵⁰ غير موجود في طبعة شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي الفاري، ص 266.

²⁸⁵¹ غير موجود في طبعة اليواقيت والدَّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 360/1.

²⁸⁵² في طبعة اليواقيت والدَّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 360/1: ما.

²⁸⁵³ في (ر)، و(ع)، و(ل): اتفاقًا. وهذا هو الصحيح.

²⁸⁵⁴ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁸⁵⁵ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁸⁵⁶ في (د): على.

²⁸⁵⁷ في (د): المعتمد.

²⁸⁵⁸ سقط من (د).

²⁸⁵⁹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 16-17.

²⁸⁶⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (ع): قتيبة، وفي النسخ الأخرى: قتيبة، ويبدو أَنَّ هذا هو الصواب.

²⁸⁶¹ يبدو أَنَّ الْمُؤَلِّفَ يَقْصِدُ بِهِ أَبَا مُحَمَّدٍ لَا أَبَا بَكْرٍ، مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُسْلِمٍ بْنِ قُتَيْبَةَ الدَّيْنُورِيِّ، المتوفى سنة 276 هـ. سنائي ترجمته.

²⁸⁶² في (د): فتبين.

²⁸⁶³ لم أجده.

²⁸⁶⁴ سورة الحجر، الآية: 9.

²⁸⁶⁵ في (ق): التوراة.

²⁸⁶⁶ انظر: سورة ص، الآية: 75.

ما كان عليه قبل وجود الشرك. ومنه يعلم حال الفطرة وما يطرأ عليها من العوارض القادحة فيها لا من حيث ذاتها، بل من حيث الاعتبار. (لَا تَفْقَاهُ الْعُلَمَاءُ بَعْدَهُمَا) أي: العلماء الذين جاؤا بعد زمانها وهو تعليل للاتحاق المذكور. (عَلَى تَلْقَى كِتَابَيْهِمَا) أي: على أخذها والإقبال عليهما، وقد سبق معناه مفصلاً. (بِالْقَبُولِ) أي: علماً وعملاً وهو متعلق بالقبول. (وَاخْتِلَافِ بَعْضِهِمْ) أي: بعض العلماء بعد الاتفاق المذكور عطف على الاتفاق. (فِي أَيَّهِمَا أَرْجَحُ) أي: حرف استفهام²⁸⁶⁸ عما يعقل ولا يعقل. والصواب [في] ²⁸⁶⁹ أَنَّ أَيَّهِمَا يَدْخُلُ أَنَّ المفتوحة على الجملة نحو "بأن" و"عن أن" و"على أن" ونظائرها، فَإِنَّ حُرُوفَ الْجَزْرِ [إِنَّمَا] ²⁸⁷⁰ تَجَزَّ الْأَسْمَاءُ الْمَفْرَدَةُ إِمَّا ²⁸⁷¹ لَفْظاً أَوْ تَقْدِيرًا، وَإِمَّا رَفْعَ "مَنْ" و"مَنْذ" ما بعدهما، فَإِنَّمَا هُوَ مِنْ جِهَةٍ اسْمِيَّتِهِمَا لَا مِنْ جِهَةٍ حَرْفِيَّتِهِمَا وَكَذَا حَتَّى فَإِنَّمَا قَدْ تَكُونُ حَرْفٌ ابْتِدَاءً يُسْتَأْنَفُ بِهَا الْكَلَامُ بَعْدَهَا فَتَدْخُلُ عَلَى الْجُمْلَةِ. والمعنى في أَنَّ أَيَّهِمَا أي: أيّاً من الكتابين أَرْجَحُ مِنَ الْآخَرِ وَأَثْقَلُ مِنْهُ فِي مِيزَانِ الصَّحَّةِ. وهذا الاختلاف لا ينافي الاتفاق المذكور؛ لأنه مُتَفَرِّعٌ عَلَيْهِ. وفيه إشارة إلى أَنَّ الكتابين يَشْتَرِكَانِ فِي أَصْلِ الصَّحَّةِ، وَإِنَّمَا الْاِشْتِبَاهُ فِي زِيَادَةِ أَحَدِهِمَا عَلَى [١٢٧/١ب] الْآخَرِ عَلَى الْآخَرِ عَلَى التَّعْيِينِ ²⁸⁷². قال أبو عبد ²⁸⁷³ الْحَمِيدُ ²⁸⁷⁴ الْأَنْدَلُسِيُّ فِي كِتَابِهِ الْجَمْعُ بَيْنَ الصَّحِيحَيْنِ: "لَمْ نَجِدْ مِنَ الْأَثْمَةِ الْمَاضِينَ مِنْ أَفْصَحَ لَنَا فِي جَمِيعِ مَا جَمَعَهُ بِالصَّحَّةِ إِلَّا هَذَيْنِ الْإِمَامَيْنِ" ²⁸⁷⁵. وقال ابن الصلاح: "وَكِتَابَاهُمَا أَصَحُّ الْكُتُبِ بَعْدَ كِتَابِ اللَّهِ الْعَزِيزِ" ²⁸⁷⁶. وقال الحافظ أبو نصر الوائلي السَّجَزِيُّ ²⁸⁷⁷: "أَجْمَعَ أَهْلُ الْعِلْمِ" ²⁸⁷⁸ وَ ²⁸⁷⁹ الْفُقَهَاءُ وَعِوَاهُ أَنَّ رَجُلًا لَوْ حَلَفَ بِالطَّلَاقِ أَنَّ جَمِيعَ مَا فِي كِتَابِ الْبُخَارِيِّ مِمَّا رُوِيَ عَنِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ ²⁸⁸⁰ قَدْ صَحَّ عَنْهُ، وَرَسُولُ اللَّهِ قَالَهُ لَا شَكَّ فِيهِ، أَنَّهُ لَا يَحْتَنُ وَالْمَرْأَةُ بِحَالِهَا فِي حَبَالَتِهِ" ²⁸⁸¹. قال البخاري: "مَا أَذْخَلْتُ فِي كِتَابِ الْجَمْعِ إِلَّا مَا صَحَّ، وَتَرَكْتُ مِنَ الصَّحَاحِ لِجَالِ الطُّولِ" ²⁸⁸² أي: فَإِنَّهُ قَالَ: "أَخْفِظُ مِائَةَ أَلْفِ حَدِيثٍ صَحِيحٍ، وَمِائَتَيْ أَلْفِ حَدِيثٍ غَيْرِ صَحِيحٍ" ²⁸⁸³. وَجُمْلَةُ مَا فِي كِتَابِهِ بِإِسْقَاطِ الْمُكَرَّرَةِ أَرْبَعَةٌ

²⁸⁶⁷ في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 85: على.

²⁸⁶⁸ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 45.

²⁸⁶⁹ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ مَوْجُودٌ فِي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁸⁷⁰ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ مَوْجُودٌ فِي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁸⁷¹ في (ق): ما.

²⁸⁷² الآخر.

²⁸⁷³ في (ع): عبادة. المؤلف يقصد به أبا عبد الله كنية الحميدي كما في علوم الحديث لابن الصلاح.

²⁸⁷⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ فِي النسخ الأخرى: الْحَمِيدِي. وهذا هو الصحيح. قد تقدمت ترجمته.

²⁸⁷⁵ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 26.

²⁸⁷⁶ انظر: الجمع بين الصحيحين البخاري ومسلم للحميدي، 8/1. انظر أيضاً: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 18.

²⁸⁷⁷ هو: الإمام، العالم، الحافظ، الْمُحَوِّدُ، شَيْخُ الشُّعْبَةِ، أَبُو نَصْرِ عُثَيْدُ اللَّهِ بْنُ سَعِيدِ بْنِ حَاتِمِ بْنِ أَحْمَدَ السَّجَزِيِّ الْوَالِيَّ الْبَكْرِيُّ السَّجِسْتَانِيُّ، شَيْخُ الْحَرَمِ، وَمُصَنِّفُ الْإِنْبَاءَةِ

الْكُبْرَى، المتوفى سنة 444 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للبيهقي، 1118/3-1120 (رقم 1005)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 654/17-657

(رقم 445)، طبقات الحفاظ للسيوطي، ص 428 (رقم 970).

²⁸⁷⁸ سقط من (ر).

²⁸⁷⁹ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ غَيْرُ مَوْجُودٍ فِي النسخ الأخرى. وهو غير موجود أيضاً في علوم الحديث لابن الصلاح.

²⁸⁸⁰ في (ق): عليه الصلوة والسلام، وفي (ع): عليه السلام، وفي النسخ الأخرى كما في علوم الحديث لابن الصلاح: صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِلَّا أَنَّهُ فِي (ل): صَلَّى اللَّهُ

تعالى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

²⁸⁸¹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 26.

²⁸⁸² انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 9-8/2؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 19، 26.

²⁸⁸³ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 25/2؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20؛ تهذيب الأسماء واللغات للنعوي، 86/1؛ سير أعلام النبلاء، 415/12؛

تدريب الزاوي للسيوطي، 40/1، 106؛ البواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 195/1.

آلَافٍ حَدِيثٍ²⁸⁸⁴. وقال مُسْلِمٌ: "لَيْسَ كُلُّ شَيْءٍ عِنْدِي صَحِيحٌ وَضَعْتُهُ هَاهُنَا يَعْنِي فِي كِتَابِهِ الصَّحِيحِ، وَإِنَّمَا وَضَعْتُ هَاهُنَا مَا أَجْمَعُوا عَلَيْهِ"²⁸⁸⁵. أَرَادَ أَنَّهُ لَمْ يَضَعْ فِي كِتَابِهِ إِلَّا الْأَحَادِيثَ الَّتِي وَجَدَ عِنْدَهُ فِيهَا شُرَاطُ الصَّحِيحِ الْمُجْمَعِ عَلَيْهِ، وَإِنْ لَمْ يَظْهَرْ اجْتِمَاعُهَا فِي بَعْضِهَا عِنْدَ بَعْضِهِمْ²⁸⁸⁶. فَإِنْ قُلْتُ: كَيْفَ الدَّعْوَى الْمَذْكُورَةُ وَقَدْ انتقد بعض الحفاظ كالدَّارِقُطِيِّ وغيره بعض الأحاديث مما وقع في الكتابين، قلتُ: هذا الانتقاد لا يقدح في الإجماع الذي هو حجة، ولذا لم يقع الطَّلَاقُ الْمَذْكُورُ فَالْحُكْمُ إِنَّمَا هُوَ بِالظَّاهِرِ وَمَا عَلَيْهِ الْجَمَاهِرُ. وَاللَّهُ [تَعَالَى]²⁸⁸⁷ يَتَوَلَّى السَّرَائِرَ.

[المفاضلة بين الصحيحين]

(فَمَا أَيْ: فَالْحَدِيثُ الَّذِي (اتَّفَقَا عَلَيْهِ أَرْجَحُ مِنْ هَذِهِ الْحَيْثِيَّةِ) أَيْ: مِنْ حَيْثِيَّةِ الْإِتِّفَاقِ²⁸⁸⁸ مَعاً وَبَسْبِهَا، لَا مِنْ حَيْثِيَّةِ²⁸⁸⁹ الْأَوَّلَى فَقَطْ كَمَا وَهَمَ²⁸⁹⁰. (مِمَّا لَمْ يَتَّفَقَا عَلَيْهِ) بَلْ انْفَرَدَ كُلٌّ مِنْهُمَا عَنِ الْآخَرِ فِي رِوَايَتِهِ؛ لِأَنَّ الْعَدْلَ إِذَا انْضَمَّ إِلَى الْعَدْلِ فِي الشَّهَادَةِ كَانَ أَقْوَى فِي الْقَبُولِ وَأَشَدَّ بِخِلَافِ حَالِ الْإِنْفِرَادِ فَإِنَّ الْقُوَّةَ [١/١٢٨] فِيهِ إِنَّمَا هِيَ مِنْ جِهَةٍ وَاحِدَةٍ وَهِيَ الْإِتِّفَاقُ الْأَوَّلُ. وَمَنْ يَعْلَمُ سَرَ قَيْدِ الْحَيْثِيَّةِ، قَالَ ابْنُ الصَّلَاحِ: "الْقِسْمُ الْمُتَّفَقُ عَلَيْهِ جَمِيعُهُ مَقْطُوعٌ بِصِحَّتِهِ وَالْعِلْمُ الْيَقِينِيُّ النَّظَرِيُّ وَقَعَ بِهِ"²⁸⁹¹.

(وَقَدْ صَرَّحَ الْجُمْهُورُ) أَيْ: جَمْعُ عُلَمَاءِ الْحَدِيثِ وَأَجْلَتُهُمْ وَأَكْثَرُهُمْ. وَأَمَّا الْعَامَّةُ فَبِمَعْنَى الْكُلِّ²⁸⁹². [وَهُوَ] إِشَارَةٌ إِلَى دَلِيلٍ تَقْدِسُ مَا انْفَرَدَ بِهِ الْبُخَارِيُّ عَلَى مَا انْفَرَدَ بِهِ مُسْلِمٌ²⁸⁹³ [2894]. (بِتَقْدِيمِ صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ فِي الصَّحَّةِ) أَيْ عَلَى صَحِيحِ مُسْلِمٍ فَلَمَّا²⁸⁹⁵ لَمْ يَتَّفَقَا عَلَيْهِ فَيَكُونُ مَا انْفَرَدَ بِهِ الْبُخَارِيُّ أَصَحَّ مِمَّا انْفَرَدَ بِهِ مُسْلِمٌ. قَالَ ابْنُ الصَّلَاحِ: "كِتَابُ الْبُخَارِيِّ أَصَحُّ الْكِتَابَيْنِ صَحِيحًا، وَأَكْثَرُهُمَا فَوَائِدُ"²⁸⁹⁶. (وَلَمْ يُوجَدْ عَنْ أَحَدٍ) مِنَ الْعُلَمَاءِ الْأَغْلَامِ. (التَّصْرِيحُ بِنَقِيضِهِ) أَيْ: بِمَا يَنْقُضُهُ وَبِخِلَافِهِ، فَإِنَّ النِّقْضَ: فَكٌّ تَأْلِيفِ الْجِسْمِ، وَنَقِيضُ الشَّيْءِ بِهِ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ يَهْدِمُ ذَلِكَ الشَّيْءَ وَيَرْفَعُ حُكْمَهُ. وَالْمُرَادُ هُنَا تَقْدِيمُ صَحِيحِ مُسْلِمٍ عَلَى الْبُخَارِيِّ. وَذَلِكَ لِأَنَّ الضَّمِيرَ يَرْجِعُ إِلَى تَقْدِيمِ صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ وَنَقِيضِهِ أَيْ: مَا يَغَايِرُهُ عَدَمُ تَقْدِيمِهِ وَهُوَ يَسْتَلْزِمُ تَقْدِيمَ صَحِيحِ مُسْلِمٍ عَلَى الْبُخَارِيِّ؛ لِأَنَّ الْكَلَامَ فِيهِمَا لَا فِيمَا عَدَاهُمَا²⁸⁹⁷.

²⁸⁸⁴ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20.

²⁸⁸⁵ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20.

²⁸⁸⁶ انظر: مسلم، "الصلاة"، 63، (رقم الحديث: 905). انظر أيضاً: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20.

²⁸⁸⁷ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁸⁸⁸ في (د): اتفاقين.

²⁸⁸⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: الحيثية.

²⁸⁹⁰ المؤلف يقصد به الملاء علي القاري ويرد عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 267.

²⁸⁹¹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 28.

²⁸⁹² انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 284.

²⁸⁹³ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 268.

²⁸⁹⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

²⁸⁹⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: فيما. وهذا هو الصحيح.

²⁸⁹⁶ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 18.

²⁸⁹⁷ في (ق): عداها.

(وَأَمَّا مَا نَقُلَ عَنْ أَبِي عَلِيٍّ [بْنِ عَلِيٍّ] ²⁸⁹⁸ النَّيْسَابُورِيِّ) دفع لما يرد على دعوى العموم. وأبو عليّ الحافظ النَّيْسَابُورِيُّ الذي جاء فيما بين ثلثمائة ²⁸⁹⁹ وأربع مائة ²⁹⁰⁰. وهو أستاذ ²⁹⁰¹ الحاكم الكبير أبي عبد الله الحافظ النَّيْسَابُورِيِّ، وقد سبق ترجمة ²⁹⁰² أبي عبد الله في أوائل الكتاب، وكذا بيان النسبة. (أَنَّهُ قَالَ: مَا تَحْتَ أَدِيمِ السَّمَاءِ) ما نافية. "وأديم السماء والأرض ما ظهر منها. وسمي آدم؛ لأنه من أديم الأرض ²⁹⁰³ أي: ظاهرها ووجهها على أن يكون عربياً ممنوعاً من الصّرف للعلمية ووُزِنَ الفعل فإنَّ الاشتقاق لا يجري في الأسماء العجمية" ²⁹⁰⁴. والسماء مقابل الأرض وسقف كلّ شيء ²⁹⁰⁵، وهو اسم جنس يقع على الواحد والمعدّد [ب/١٢٨/١] كالدينار والدرهم، فالأول كما في قوله تعالى ﴿وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا﴾ ²⁹⁰⁶، والثاني كما في قوله تعالى ﴿ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ﴾ ²⁹⁰⁷. وقيل: "جمع سماء مثل عباء وعباءة، وأصل سماء: سماءة، والهمزة بدل من الواو قلبت همزة لوقوعها طرفاً بعد ألف زائدة" ²⁹⁰⁸، ²⁹⁰⁹. والمعنى ما تحت وجه السماء وما يُظَلَّ عليه هذا الفلك ويحيط به الأفق من الأقاليم والأراضي كتاب في علم الحديث. (أَصَحُّ مِنْ كِتَابِ مُسْلِمٍ) ²⁹¹⁰ يعني أنّ كتاب مُسْلِمٍ أقوى في الصحة من كتاب غيره أيّاً كان، ومُسلم مع أنّه أخذ عن البخاري واستفاد منه، يشاركه في كثير من شيوخه. قال بعض أئمة الحديث ²⁹¹¹: "كتاب البخاري وإن كان أصح وأكثر فوائد ²⁹¹² لكن كتاب مُسْلِمٍ أجود في حسن الترتيب وتلخيص طرق الحديث من غير زيادة ولا نقصان والاحتراز في التحويل في الأسانيد عند اتفاقها من غير زيادة، وتنبهه على ما في ألفاظ الرواة من اختلاف في متن أو إسناده ولو في حرف ونحو ذلك من المحاسن التي لا توجد في كتاب قبله ولا بعده. وقد يقع للبخاري ²⁹¹³ الغلط في أهل الشام وذلك أنّه أخذ كتبهم فنظر فيها فرمّا ذكر الواحد منهم بكنية ²⁹¹⁴ ويذكره في موضع آخر باسمه ويتوهم أنّهما اثنان، وأمّا مسلم فقلّ ما يقع فيه ²⁹¹⁵ الغلط؛ لأنّه كتب المقاطيع والمراسيل" ²⁹¹⁶. فهو إمام لا يلحقه من بعد عصره وقلّ من يساويه بل يُدانيه

²⁸⁹⁸ ما بين المعقوفين غير موجود في (ط)، و(ل)، ولا في النسخ المطبوعة للترجمة.

²⁸⁹⁹ في (ل): ثلاثمائة.

²⁹⁰⁰ هو: الحافظ، الإمام، العلامة، الثّبت، أبو عليّ الحسين بن عليّ بن يزيد بن داود النَّيْسَابُورِيُّ، أحد النُّقَّاد، وجهابذة الحديث، المتوفى سنة 349 هـ. انظر لترجمته:

تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 71/8-72 (رقم 4150)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 903/3-905 (رقم 869)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 51/16-

59 (رقم 38)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 380/21.

²⁹⁰¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: أستاذ.

²⁹⁰² في (ق): ترجمته.

²⁹⁰³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 70.

²⁹⁰⁴ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 18. ذكره فيه عن إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون (السيرة الحلبية) لعلي بن إبراهيم بن أحمد الحلبي، 549/1.

²⁹⁰⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1672.

²⁹⁰⁶ سورة الملك، الآية: 5.

²⁹⁰⁷ سورة البقرة، الآية: 29.

²⁹⁰⁸ في (د): زائدة.

²⁹⁰⁹ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 107. ذكره فيه عن شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 36.

²⁹¹⁰ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 101/13؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 18-19؛ وسير أعلام النبلاء للذهبي، 55/16؛ تدريب الرازي للسيوطي،

98/1.

²⁹¹¹ كشيوخ المغاربة، منهم: ابن حزم الظاهري المتوفى سنة 465 هـ.

²⁹¹² في (د): فوايد.

²⁹¹³ في (د): البخاري. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى.

²⁹¹⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: بكنيته.

²⁹¹⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى ما عدا نسختي (ط)، و(ل)؛ له؛ لأنّه ساقط منهما.

من أهل دهره. ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء. (فَلَمْ يُصَرِّحْ) على لفظ الفاعل. والضَّمير المُستتر²⁹¹⁷ إلى أبي علي. فإن قلت: فيلزم خلوّ الموصول عن الضَّمير العائد إليه من الجملة، قلت: العائد الرّابط هنا محذوف، والتّقدير فلم يصرّح فيه أي: فيما نقل عنه من الكلام المذكور. وقيل: فاعله [١٢٩/١] عائد²⁹¹⁸ إلى ما نقل والإسناد مجازي أو إلى أبي علي. وجواب "أمّا" محذوف، وهذا تعليل للجواب. والمعنى وأمّا ما نقل فلا ينافي ما ذكر؛ لأنّ ذلك التّأقل والمنقول عنه لم يصرّح. (بِكَوْنِهِ) أي: كتاب مُسلم. (أَصَحَّ مِنْ صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ) وكذا قول الشّافعي: "ما أعلم في الأرض كتاباً في العلم أكثر صواباً من كتاب مالك"²⁹¹⁹؛ لأنّه إنّما قال ذلك قبل وجودي²⁹²⁰ كتابي²⁹²¹ البخاريّ ومُسلم فلا يلزم تفضله²⁹²² عليهما. (لأنّه إنّما نفى وجودَ كِتَابٍ أَصَحَّ مِنْ كِتَابِ مُسْلِمٍ) فيه إشارة إلى أنّ التّفي في كلامه راجع إلى نفي وجود الأصحّ. والمعنى ما تحت هذه القبة المظلة الخضراء وما تحيط به من بقاع²⁹²³ المُقلّة الغبراء كتاب مَوْجُود هو أصحّ من كتاب مُسلم، لكن من نفي وجود الأصحّ لا يلزم نفي الإمكان؛ لأنّه أعمّ، ومن سلب الأخصّ لا يلزم سلب الأعمّ. فوجود كتاب أصحّ من كتاب مُسلم ممكن وإن لم يوجد بحسب الاستقراء. وجوابه أنّ هذا الكلام كأنّه ردّ لخطأ من اعتقد أنّ في الوجود كتاباً أصحّ من كتاب مُسلم، فلا بأس في أن لا يدلّ على نفي الإمكان. وأيضاً أنّ المدّعى وجود الكتاب الأصحّ ونفي وجود كتاب غيره لا بيان إمكانيه وعدم إمكانيه غيره. (إِذِ الْمُنْفِيّ إِنَّمَا هُوَ مَا تَقْتَضِيهِ صِغَةُ أَفْعَلٍ) التّفضيل وهي لفظ أصحّ. والفرق بين اسم التّفضيل وأفعَل التّفضيل أنّ الأوّل أعمّ؛ فإنّ مثل "خير" و"شرّ" اسم تفضيل، وليس بـ"أفعل"؛ لأنّه أخرجه التّخفيف عن صيغته²⁹²⁴. (مِنْ زِيَادَةِ صِحَّةٍ فِي كِتَابٍ يُشَارِكُ²⁹²⁵ كِتَابَ مُسْلِمٍ فِي الصَّحَّةِ) يعني أنّ اسم التّفضيل وَضَعُهُ لإفادة معنى الزيادة لموصوف على غيره بعد اشتراكهما في أصل [الفعل]. فقولك: زيد أفضل من عمرو، يفيد زيادة فضل زيد على عمرو بعد²⁹²⁶ اشتراكهما في أصل²⁹²⁷ الفضل²⁹²⁸، وهذا إنّما يتصوّر فيما يمكن فيه الاشتراك بين المفضّل والمفضّل عليه وإلاّ فيحمل على الزيادة المطلقة نحو قولنا: الله أكبر؛ لأنّ الله تعالى منزّه عن أن يشاركة²⁹³⁰ [١٢٩/١ب] أحد في كبريائه، فهو الكبير على الإطلاق من غير تقييد ومفاضلة، وقال بعض الكبراء: "كل أفعل²⁹³¹ من كذا المنعوت به جلال الله تعالى فسببه دعوى المشاركة في تلك الصّفة لكن منها محمود ومذموم،

²⁹¹⁶ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 19؛ تدريب الراوي للشيوطي، 98/1؛ اليواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 366/1-373.

²⁹¹⁷ في (د): المُستتر، وفي (ق): المثر.

²⁹¹⁸ في (ل): عايد.

²⁹¹⁹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 18؛ تدريب الراوي للشيوطي، 104-96/1؛ اليواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 376/1.

²⁹²⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: وجود.

²⁹²¹ في (ع): كتاب.

²⁹²² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: تفضيله.

²⁹²³ في (ق): تباعن، وفي (ع)، و(ط)، و(ل): بقاء.

²⁹²⁴ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 298.

²⁹²⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى، وفي النسخ المطبوعة للترّة: شارِك.

²⁹²⁶ في (ط): وبعد.

²⁹²⁷ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق)، إلّا أنّه موجود في (ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁹²⁸ في (د): الفعل.

²⁹²⁹ في (د): المفصل.

²⁹³⁰ في (د): شاركه.

²⁹³¹ في (ق): فعل.

فالمذموم ما ادّعه فرعون وغرود وشداد، والمحمود مثل قوله تعالى عن نفسه أنّه ﴿أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾²⁹³²، فأنتى بأفعل وأثنى على الرحماء من عبادده وجعل نفسه أرحم منهم²⁹³³. (يَمْتَنَزُ) ذلك الكتاب. والجملة صفة بعد صفة الكتاب²⁹³⁴. (يَتْلُكَ الرِّيَادَةَ عَلَيْهِ) أي: على كتاب مُسْلِم²⁹³⁵. (وَلَمْ يَنْفِ الْمُسَاوَاةَ) أي: مساواة ذلك الكتاب لكتاب مُسْلِم، فكأنّه قال: لو كان في الوجود كتاب غير كتاب مُسْلِم لكان ذلك الكتاب مُساوياً لكتابه في الصّحة لا أزيد منه فيها نحو قولهم: ليس في الإمكان أنْ يُدعَ مما كان أي: لو كان لكان مثله لا أزيد منه في البداعة، لكن هذا بحسب أصل المدلول اللغوي وإلا فالعرف مطرد بإطلاق هذه العبارة مراداً بها نفي الأفضل والمُساوي معاً كما قال بعض أهل التفسير²⁹³⁶ في قوله تعالى ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ﴾²⁹³⁷ الآية: "أنّه إنكار واستبعاده"²⁹³⁸ لأن يكون أحد أظلم ممّن فعل ذلك أو مُساوياً له وإن لم يكن سبّك التركيب متعزّضاً لإنكار المساواة ونفيها كما يشهد به الغرف الفاشي والاستعمال المطرد [فإنّه]²⁹³⁹ إذا قيل مَنْ أَكْرَمُ من فلانٍ أو لا أفضل من فلانٍ فالمراد به حتماً أنّه أكرم من كلّ كريم وأفضل من كلّ فاضل²⁹⁴⁰، لا يُساويه أحد. فكيف أن يكون فوقه في الكرم والفضل؟ قال ابن الصّلاح: "وقول مَنْ فَضَّلَ كِتَابَ مُسْلِمٍ عَلَى كِتَابِ الْبُخَارِيِّ، [إِنْ كَانَ الْمُرَادُ بِهِ أَنَّ كِتَابَ مُسْلِمٍ يَتَرَجَّحُ بِأَنَّهُ لَمْ يَمَازُجْهُ غَيْرُ الصَّحِيحِ، فَإِنَّهُ لَيْسَ فِيهِ بَعْدَ خُطْبَتِهِ إِلَّا الْحَدِيثُ الصَّحِيحُ مَسْرُودًا، غَيْرَ مَمْرُوجٍ يُمَثِّلُ مَا فِي كِتَابِ [١٣٠/١] الْبُخَارِيِّ فِي تَرَاجُمِ آبَائِهِ مِنَ الْأَشْيَاءِ الَّتِي لَمْ يُشَدِّدْهَا عَلَى الْوُصْفِ الْمَشْرُوطِ فِي الصَّحِيحِ، فَهَذَا لَا بَأْسَ بِهِ. وَلَيْسَ يَلْزَمُ مِنْهُ أَنَّ كِتَابَ مُسْلِمٍ أَرْجَحُ فِيمَا يَرْجَعُ²⁹⁴¹ إِلَى نَفْسِ الصَّحِيحِ عَلَى كِتَابِ الْبُخَارِيِّ]²⁹⁴². وَإِنْ كَانَ الْمُرَادُ بِهِ أَنَّ كِتَابَ مُسْلِمٍ أَصَحُّ صَحِيحًا، فَهَذَا مَرْدُودٌ عَلَى مَنْ يَقُولُهُ²⁹⁴³، 2944. انتهى كلامه. ومنه يُعلم جواب قوله أيضاً.

(وَكَذَلِكَ) أي: ومثل ما تقدّم في أنّ تقدّم صحيح مُسْلِم لا ينفى المُساواة ولا يفيد تفضله²⁹⁴⁵ على صحيح البخاريّ من جميع الوجوه²⁹⁴⁶. (مَا نُقِلَ عَنْ بَعْضِ الْمَغَارِبَةِ) أي: شيوخ المغرب وأئمّة الحديث منهم. وهو بفتح الميم وكسر الراء جمع مغربيّ؛ لأنّ التاء بدل عن ياء النسبة²⁹⁴⁷. والأصل مغاريّ، وذلك أنّه لما استتقل إبقاء ياء النسبة في جمع ثقل²⁹⁴⁸ لفظاً ومعنى حذفت فيه وعوّضت عنها تاء التأنيث للمناسبة بينهما لمحيتهما²⁹⁴⁹ للفرق بين المفرد والجنس كتمر

²⁹³² سورة الأعراف، الآية: 151؛ سورة الأنبياء، الآية: 83.

²⁹³³ لم أحده.

²⁹³⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): لكتاب.

²⁹³⁵ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 269.

²⁹³⁶ المؤلف يقصد به أبا الشعود العمادي محمد بن محمد بن مصطفى، المتوفى: 982 هـ. ستأتي ترجمته.

²⁹³⁷ سورة البقرة، الآية: 114.

²⁹³⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه في النسخ الأخرى: استبعاد. وهو هكذا أيضاً في تفسير أبي السعود.

²⁹³⁹ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، وفي تفسير أبي السعود، إلا أنّه موجود في (ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁹⁴⁰ انظر: تفسير أبي السعود المسمّى بـ إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم لأبي السعود، 149/1.

²⁹⁴¹ في (د): رجع.

²⁹⁴² ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

²⁹⁴³ في (د): يقول له.

²⁹⁴⁴ انظر: علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 19.

²⁹⁴⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه في النسخ الأخرى: تفضيله، وهو في (ع): تفضيل.

²⁹⁴⁶ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 272.

²⁹⁴⁷ انظر: حاشية المطول لحسن لحسن جلي محمد شاه بن شمس الدين الفناري الحنفي (المتوفى سنة 886 هـ)، ص 582.

²⁹⁴⁸ في (ق): ثقل.

وتمرة، وروم ورومي؛ وللمبالغة²⁹⁵⁰ كعلامة ونشابة²⁹⁵¹ وأحمري وأوحد²⁹⁵²، ولا لمعنى كفرقة وكُرسِي. وهذه التاء لازمة؛ لأنها عوض عن الباء فلا تُحذف بخلاف الاسم الأعجمي المعرب نحو جواربة في جمع جَوْرَب، فإنَّ التاء فيه²⁹⁵³ ليست عوضاً عن ياء التَّسْبِة بل إنما أُدخلت عليه علامة لفرعيته²⁹⁵⁴ للاسم العربي، فيقال: جَوَارِب أيضاً بدون التاء بقي أنه لا ينسب إلى الجمع قبل ردّه إلى واحده إلا أن يكون جارياً مجرى الأعلام كالأنصاري والمدائني والفرائضي وغير ذلك. (أنّه) أي: بعض المغاربة. وإنما أفردته مع أنّ المراد جمعٌ منهم باعتبار لفظ البعض. "وبعض كل شيء: طائفة منه"²⁹⁵⁵ كما في القاموس، فيشمل ما فوق الواحد، وفي قوله²⁹⁵⁶: "وبعض كل شيء لطافة؛ لأنّ البعض يُستعمل في مقابلة الكل. (فَصَّلْ صَحِيحٌ مُسْلِمٌ عَلَى صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ) ورجّحه عليه مع أنّ مُسْلِماً قال للبخاري: "لا يُغضك إلا حاسد، وأشهد أنّه ليس في الدنيا مثلك"²⁹⁵⁷. فإذا كان الصّحيح لا يَبْتَنِي إلا على الصّفات [١٣٠/١] الجليّة فالبخاري إذا لم يكن له مثل فيها لم يكن لكتابه مثل أيضاً فكيف يَفْضَلُ²⁹⁵⁸ مُسْلِمٌ²⁹⁵⁹ عليه. (فَذَلِك) أي: ما نُقِل عنهم في التّفْضِيل واقع. (فِيمَا يَرْجِعُ إِلَى حُسْنِ السِّيَاقِ) أي: السّوق الحسن بين الأحاديث الواقعة في صحيح مُسْلِم، فذلك تَفْضِيل من جهة حُسْن السّوق²⁹⁶⁰ لا من جهة الصّحّة. ولا بُد في أن يكون الفاضل من وجوه مفضّلاً من بعض الوجوه؛ لأنّ ذلك لا يقدح في فضله المطلق. ألا ترى أنّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ²⁹⁶¹ قال في قصة اللّقاح: "أنتم أعلم بأمر دنياكم"²⁹⁶² حيث أثبت الأعلميّة للمخاطبين في أمور الدّنيا مع أنّه أوتي علوم الأوّلين والآخريّن فلا أعلم منه في المخلوقات. "والفرق بين السّباق بالباء الموحّدة والسّيّاق بالياء المثناة أنّ الأوّل يُستعمل فيما قبل الكلام كما أنّ اللّحاق يُستعمل فيما بعده، والثاني يُستعمل فيما قبله وما بعده معاً"²⁹⁶³. (وَجَوْدَةُ الْوَضْعِ) "قال تعالى: ﴿وَالْأَرْضُ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ﴾"²⁹⁶⁴ هذا الوضع عبارة عن الإيجاد والخلق [كما أنّ وَضَعَ هذا الوضع عبارة عن الإيجاد]²⁹⁶⁵، كما²⁹⁶⁶ أنّ وضع

²⁹⁴⁹ في (ق): لحيثها.

²⁹⁵⁰ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 80-81.

²⁹⁵¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه في النسخ الأخرى: نَسَابَة، وهو ساقط أصلاً من (ع).

²⁹⁵² سقط من (ع).

²⁹⁵³ سقط من (د).

²⁹⁵⁴ في (ق)، و(ع): لفرعيّة، وهو في (ط)، و(ل): لفرعيّته.

²⁹⁵⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 822.

²⁹⁵⁶ هنا فوق الكلمة في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل): قاموس.

²⁹⁵⁷ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 29/2؛ تاريخ مدينة دمشق وذكر فضلها وتسمية من حلّها من الأمثال لابن عسّاك، 70/52؛ تحذيب الأسماء واللغات للنووي، 88/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 437/12؛ شرح علل الترمذي لابن رجب الحنبلي، 495/1؛ فتح الباري لابن حجر، 513/1.

²⁹⁵⁸ في (د): يفصل، وفي (ع): مفضّل.

²⁹⁵⁹ في (ع): مثل.

²⁹⁶⁰ هنا في هامشي الأصل، و(د): "وأكثر ما فضّل [في (د): فصل] عليه كتاب مسلم بأنّه يجمع المتون في موضع واحد ولا يفرّقها في الأبواب ويسوقها تامّة ولا يقطعها في التّراجم ويحافظ على الإتيان بالفاظها ولا يروي بالمعنى ويفردها ولا يخلط معها شيئاً من أقوال الصحابة ومن بعدهم، وأما البخاريّ فإنّه يفرّقها في الأبواب اللّايقة لها وربّما عدل عن سياق الحديث تام الإسناد إلى اختصاره معلقاً [في توجيه النظر: مطلقاً]. كذا قاله السيوطي." نقله طاهر الجزائري الدمشقي عن بعض شراح كتاب البخاري انظر: توجيه التّظنر إلى أصول الأثر، 221/1-222؛ 717/2.

²⁹⁶¹ في (ل): صَلَّى اللهُ تعالى عليه وسلّم.

²⁹⁶² مسلم، "الفضائل"، 141، (رقم الحديث: 2363)؛ ابن ماجة، "الرهون"، 15، (رقم الحديث: 22471)؛ أحمد، المسند، 123/6.

²⁹⁶³ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 241.

²⁹⁶⁴ سورة الرحمن، الآية: 10.

²⁹⁶⁵ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.

البيت في قوله [تعالى] ²⁹⁶⁷ ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ﴾ ²⁹⁶⁸: بناؤه، ووضع الكتاب ²⁹⁶⁹: تأليفه في أيّ فنّ كان ²⁹⁷⁰.
 "وجاد الشيء جؤدة بالفتح والضم: صار جيّداً" ²⁹⁷¹. وجوده وضع الكتاب راجع إلى تبويبه ²⁹⁷² وتفضيله يعني أنّ وضع كتاب مُسلم في أبوابه أجود من وضع كتاب البخاري. (والتّرتيب) قد سبق معنى التّرتيب مفصّلاً. وذلك أنّ مُسليماً بدأ في كتابه بالمحمل والمشكل والمنسوخ والمُعنعن والمبهم، ثمّ أَرْدَف المبيّن والتّاسخ والمصرّح والمنسوب والمعيّن. ألا ترى إلى ترتيب أبواب الفقه مثلاً فإنّ ترتيب بعض الكتب الفقهيّة في أبوابه أجود من ترتيب بعض، وكذلك تقدّم الواو على الهاء في حروف التّهجّي أجود [١٣١/١] من عكسه بالنّسبة إلى الاستعمال الفاشي، فتقدّم باب الهاء على باب الواو بناءً على أنّ الخمسة قبل الستّة مذهب بعض الأعاجم وقد فعله الدّميري في كتاب حيوة الحيوان ²⁹⁷³، والزّاعب في المفردات ²⁹⁷⁴. أمّا كتاب الدّميري فكما قلنا فإنّ باب الهاء فيه مقدّم على باب الواو، و ²⁹⁷⁵ أمّا كتاب المفردات فهو وإن كان باب الواو فيه مقدّماً على باب الهاء لكن بيان ما فيه الهاء من المفردات مقدّم على ما فيه الواو وهو غلط؛ لأنّ ترتيب حروف التّهجّي مبني على اعتبار دقيق بيّنناه في بعض رسائلنا ²⁹⁷⁶. فمن وضع الهاء قبل الواو على ترتيب هوّز فقد جهل بالحقايق ²⁹⁷⁷ والأسرار.

(وَلَمْ يُفَصِّحْ) الإفصاح: الإظهار والبيان ²⁹⁷⁸. والباب يدلّ على الخلوّ والنّقاء من ²⁹⁷⁹ الشّوب. (أَخَذَ مِنْهُمْ) أي: من المغاربة وغيرهم من أئمّة الحديث ²⁹⁸⁰. والفرق بين الأحد والواحد أنّ الأحد مخصوص بالأدميّين والواحد بعمّهم وغيرهم، وأيضاً أنّ الأصل في الأحد أن يُستعمل في النفي والاثبات وقد يُستعمل أحدهما مكان الآخر ²⁹⁸¹، وقد سبق غير هذا، فارجع. (بِأَنَّ ذَلِكَ) التّفضيل والترجيح. (رَاجِعٌ إِلَى الْأَصْحِيَّةِ) أي: أصحّية كتاب مُسلم من كتاب البخاري. والظاهر من إطلاق التّفضيل التّعميم، فإنّه إذا قيل: فلان أفضل أهل البلدة، فالمراد به بيان زيادة فضّل ²⁹⁸² في كلّ ما يتصوّر، ويمكن أن يفضل به عليهم فيفهم من تفضيل كتاب على آخر رجحانه عليه في الأصحّية

²⁹⁶⁶ في (ق): وكما.

²⁹⁶⁷ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁹⁶⁸ سورة آل عمران، الآية: 96.

²⁹⁶⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 874.

²⁹⁷⁰ هنا هوامش الأصل، و(د)، و(ر)، و(ق): "وجوده الفهم: صحّة الانتقال من الملزومات إلى اللوازم. تعريفات." انظر: كتاب التعريفات للشريف الجرجاني، ص 142.

²⁹⁷¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 211.

²⁹⁷² في (ق): تبويه.

²⁹⁷³ حيث ذكر فيه باب الهاء (509/2-532) قبل باب الواو (532-553).

²⁹⁷⁴ حيث ذكر فيه كتاب الهاء (832-851) قبل كتاب الواو (852-888).

²⁹⁷⁵ سقط من (ق).

²⁹⁷⁶ كتابه فروق حقيّ حيث ذكر فيه فصل الواو (180-186) قبل فصل الهاء (186-189). وهذا من القرائن التي تدل على أنّه ألف كتابه فروق حقيّ

قبل كتابه شرح نخبه الفكر.

²⁹⁷⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ع)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: الحقائق.

²⁹⁷⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 299.

²⁹⁷⁹ في (ق): و.

²⁹⁸⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 273.

²⁹⁸¹ انظر: فروق حقيّ للمؤلّف، ص 25-26، 297.

²⁹⁸² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: فضله.

وحسن السُّوق وجودة الوضع والترتيب وغير ذلك من الاعتبارات. (وَلَوْ أَفْصَحُوا بِهِ)²⁹⁸³ أي: يرجع التفضيل إلى الأصحّة وكون كتاب مُسلم أصحّ من كتاب البخاريّ كما أشعر²⁹⁸⁴ به كلام أبي²⁹⁸⁵ عليّ التّيسابوريّ، فإنّ إثبات الأصحّة لكتاب مُسلم وحصرها فيه ينفيها [١٣١/١] عن كتاب البخاريّ بحسب العرف والاستعمال. (لَرَدُّهُ) أي: إفصاحهم به وكلامهم فيه. (عَلَيْهِمْ) أي: على الفصيحين²⁹⁸⁶ يعني حكم بأنّ كلامهم في ذلك مَرْدود غير مقبول عند العلماء أصلاً. (شَاهِدُ الْوُجُودِ) الإضافة بيّانية أي: الشّاهد الذي هو الوجود²⁹⁸⁷ الخارجيّ المفصح عمّا عليه الشّيء في نفسه وإنكاره مكابرة²⁹⁸⁸ كإنكار الشّمس بَعْد طلوعها. ومعنى²⁹⁸⁹ الشّهادة سبق في أوّل الكتاب. ويقال للشّيء: الوجود باعتبار ظُهوره للأبصار وتعيّنه في الأطوار كما أنّه يقال له: الذات باعتبار بُطونه في الغيب، فإذا الوجود ليس بزايد²⁹⁹⁰ على الذات والماهيّة إلّا بالاعتبار. (فَالصِّفَاتُ) الفاء للتعليل أي: لأنّ الصّفات الجليّة. (الَّتِي تَدَوُّرُ عَلَيْهَا الصَّحَّةُ) أي: صحّة الحديث من العدالة وتما الضبط ووجود الاتصال وعدم الشذوذ²⁹⁹¹ كما ذكرت في تعريف الصحيح. (فِي كِتَابِ الْبُخَارِيِّ)²⁹⁹² متعلّق بقوله: (أَتَمُّ مِنْهَا) أي: من تلك الصّفات. (فِي كِتَابِ مُسْلِمٍ) يعني أنّ كتاب البخاريّ مفصل²⁹⁹³ على كتاب مُسلم من حيث إنّ [له]²⁹⁹⁴ الأئمّة في صفات القبول، ولكتاب مُسلم التماميّة فيها. ومنه يعرف أنّ مراد المصنّف بقيد التّمام في تعريف الصحيح إنّما هو²⁹⁹⁵ الإشعار بالطّبقات؛ لأنّ المقيد بالتّمام منقسم إلى تامّ وأتمّ فإنّ المنقسم إليها هو الصحيح المُطلق كما سبق شرحه. (وَأَسَدُ)²⁹⁹⁶ بالسّين المهملة²⁹⁹⁷ أي: أكثر²⁹⁹⁸ سداداً²⁹⁹⁹ وهو بالفتح الاستقامة³⁰⁰⁰ وسهم سديد مستقيم. ومنه ما في الحديث: "اللهم اهْدِنِي سَدَدِي وَسَدَدِي"³⁰⁰¹. وسداد السّهم

²⁹⁸³ في (ق): وَلَوْ أَفْصَحُوا.

²⁹⁸⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: يُشعر.

²⁹⁸⁵ في (د): أبو.

²⁹⁸⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: المُفصّحين. وهذا هو الصحيح.

²⁹⁸⁷ في (ق): الموجود.

²⁹⁸⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ص 273.

²⁹⁸⁹ في (ق): ومضى.

²⁹⁹⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ع)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: بزايد.

²⁹⁹¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ص 273.

²⁹⁹² هنا في هامشي الأصل، و(د): "اعلم أنّ البخاريّ لم يوجد عنه تصريح لشرط [في (د): بشرط] معيّن وإنّما أخذ ذلك من تسمية الكتاب [في (د): من تسميته

للكتاب] بالصحيح المسند فإنّه يعلم منه أنّه ليس شيء ضعيف عنده وإن كان فيه مواضع قد انتقدها غيره فقد أُجيب عنها وقد صحّ عنه أنّه قال: "ما أدخلت في

الجامع إلّا ما صحّ" ويعلم من قوله "المسند" أنّ مقصوده الأصليّ تخريج الأحاديث التي اتصل إسنادها ببعض الصحابة عن النبيّ صلى الله عليه وسلّم سواء كانت في

قوله أو فعله أو تقريره وسمّاه الجامع؛ لأنّه لم يخص بصنف دون صنف ولهذا ورد فيه الأحكام والفضائل والأخبار عن الأمور الماضية والآتية وغير ذلك من الآداب

والوثائق [في (د): والرتائق]. انظر: توجيه النظر لطاهر الجزائريّ الدمشقيّ إلى أصول الأثر، 220/1-221.

²⁹⁹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: مفضّل. وهذا هو الصحيح.

²⁹⁹⁴ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

²⁹⁹⁵ سقط من (د).

²⁹⁹⁶ في طبعتي نور الدين عتر، ص 63، وعليّ حسن عبد الحميد، ص 87: وَأَشَدُّ.

²⁹⁹⁷ في (د): المهملة.

²⁹⁹⁸ في (د): كثر.

²⁹⁹⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ص 273.

³⁰⁰⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 367.

³⁰⁰¹ مسلم، "الذكر والدعاء"، 78، (رقم الحديث: 2725)؛ أبو داود، "الزّينة"، 4، (رقم الحديث: 4225)؛ التّسائي، "الزّينة"، 52، (رقم الحديث: 5215)؛ أحمد،

المسند، 154/1.

وُصوله إلى المنزل مُستقيماً بلا انحراف، وهكذا يلزم أن يكون سهم الدّعاء. ومن فسّره بأبعد من الخلل فقد جعله من السّداد بالكسر وهو ما يُسدّ به الثّلمة والثغر³⁰⁰² وإلقاء وتره، وكلاهما سديد [١٣٢/١] في هذا المقام.

[شرط البخاريّ ومسلم]

(وَشَرْطُهُ) أي: شرط البخاريّ. (فِيهَا) أي: في الصّحة³⁰⁰³. (أَقْوَى) القوّة في الأصل عبارة عن شدّة البنية وصلابتها المضادّة للضعف في³⁰⁰⁴ فالأقوى مقابل الأضعف، والمفضّل عليه شرط مُسلم. (وَأَشَدُّ)³⁰⁰⁵ أي: أكثر شدّةً وصلابةً وهو بالشين المعجمة يستعمل³⁰⁰⁶ في العقدة، وفي البدن، وفي قوى³⁰⁰⁷ النفس من الشّد، وهو العقْد³⁰⁰⁸ القويّ³⁰⁰⁹ والتقوية. وفي القاموس "الشّدّة، بالكسر³⁰¹⁰: اسم من الاشتداد، وبالفتح: الحملّة في الحرب"³⁰¹¹ انتهى. وهي ضدّ اللّين.

(أَمَّا³⁰¹² رُجْحَانُهُ) شروع في بيان الأتميّة، وكون صفات القبول في كتاب البخاريّ أعلى ممّا في كتاب مُسلم وتفصيل³⁰¹³ لذلك على وجه النّشر المشوّش. قال في القاموس: "أما حرف للشرط نحو قوله تعالى ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ﴾"³⁰¹⁴، وللتفصيل، وهو غالب أحواله، ومنه: ﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ﴾"³⁰¹⁵، ﴿وَأَمَّا الْعُلَامُ﴾"³⁰¹⁶، ﴿وَأَمَّا الْجِدَارُ﴾"³⁰¹⁷، الآيات³⁰¹⁸ انتهى. والحكم بأنّ أمّا للشرط إمّا هو للزوم الفاء في جوابها وسببيّة الأوّل للثاني وإلا فالفاء في الآية الأولى للتفصيل كما في الثانية. تدبّر. والمعنى أمّا رجحان كتاب³⁰¹⁹ البخاريّ³⁰²⁰ على

³⁰⁰² انظر: القاموس المحيط، ص 367.

³⁰⁰³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 273.

³⁰⁰⁴ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه غير موجود في النسخ الأخرى.

³⁰⁰⁵ في طبعتي نور الدين عتر، ص 63، وعلي حسن عبد الحميد، ص 87: وأشدّ.

³⁰⁰⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: تستعمل.

³⁰⁰⁷ في (د): القوى.

³⁰⁰⁸ هنا تحت الكلمة في (د)، و(ر): الإتيان.

³⁰⁰⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 447.

³⁰¹⁰ في (ط)، و(ل): الشّدّة الإتيان بالكسر.

³⁰¹¹ انظر: القاموس المحيط، ص 372.

³⁰¹² هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعتي نور الدين عتر، ص 63، واليوافيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمنّوي، 368/1، إلّا أنّه في طبعات علي حسن عبد الحميد، ص 87، وشرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 274، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 61: وأمّا.

³⁰¹³ في (ط)، و(ل): وتفصل.

³⁰¹⁴ سورة آل عمران، الآية: 26.

³⁰¹⁵ سورة الكهف، الآية: 79.

³⁰¹⁶ سورة الكهف، الآية: 80.

³⁰¹⁷ سورة الكهف، الآية: 82.

³⁰¹⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 1392.

³⁰¹⁹ في (ط): كتّا.

³⁰²⁰ في (ط): ري.

كتاب مُسلم. (مِنْ حَيْثُ الْإِتِّصَالُ)³⁰²¹ أي: من جهة اتصال السند واعتباره، "فإنَّ" "حيث" للمكان في الأصل. أُستعير لجهة الشيء واعتباره، يقال: الموجود من حيث هو موجود، أي: من هذه الجهة، وبهذا الاعتبار³⁰²². وهذا هو القيد الثالث في تعريف الصحيح قَدَمه هنا؛ لأنَّه أصلُ القِيود وأقواها، ولذا قَدَمه ابن الصَّلاح في تعريفه. (فَلَا شَرْطَ طِلْهِ) أي: البخاري³⁰²³. (أَنْ يَكُونَ الرَّأْيُ) أي: ناقل الصحيح. (قَدْ ثَبَتَ لَهُ لِقَاءُ مَنْ رَوَى عَنْهُ) أي: رواية المروي عنه. ولا شك أنَّ الغالب في اللقاء هو السَّماع بلا واسطة احتياطاً لخطر³⁰²⁴ المروي. وهذه غاية ما [١/١٣٢ب] يمكن في الاتِّصال فيكون رواية³⁰²⁵ البخاري في الطبقة العليا من [هذه]³⁰²⁶ جهة³⁰²⁷، فيكون الكتاب المشتمل على مثل هذه الرواية راجحاً³⁰²⁸ على غيره. (وَلَوْ) كان اللقاء. (مَرَّةً) ودفعة واحدة. و"لو" هذه³⁰²⁹ وصليّة عند القدماء فلا يحتاج³⁰³⁰ إلى الجواب، وشرط معطوف على شرط آخر يُخَذَف عند المتأخّرين وجوابها ما دلَّ عليه الكلام المذكور. والمعنى لو لم يكن اللقاء مرّة بل مراراً ولو كان مرّة يشترط البخاري ذلك. "والمَرّة واحد المرّ الذي هو مصدر قولك، مرّ يمرّ مرّاً ومُروراً، أي: ذهب"³⁰³¹. فالمعنى ولو كان اللقاء في وَقْتُ ذي مرّ وذهاب بدون طول صُحبة وكثرة و³⁰³² لقاء في أوقات كما قال الزاغب: "قولهم: مرّة أو مرتين كَفَعْلَةٍ"³⁰³³ وَفَعْلَتَيْنِ، وذلك بِجُزْءٍ من الزَّمان قال تعالى³⁰³⁴ ﴿يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِي كُلِّ مَرَّةٍ﴾³⁰³⁵، أي: يفعلون النقض في كلِّ جزء من الزَّمان وهم عاهدون فيه. قال المولى أبو السُّعود³⁰³⁷: "المَرّة في الأصل اسم للمرور الواحد ثم أطلق على فَعْلَةٍ واحدة من الفَعَلات متعدّية أو لازمة، ثم شاع في كلِّ فرد واحد من أفراد ما له أفراد متّحدة، فصار علماً في ذلك حتى جعل معياراً لما³⁰³⁸ في معناه من سائر الأشياء. فقيل: هذا بناء المَرّة ويقرب منها الكَرّة والتارة والدَّفعة"³⁰³⁹ انتهى. (وَأَكْتَفَى مُسْلِمٌ بِمُطْلَقِ الْمُعَاَصِرَةِ)³⁰⁴⁰ الذي هو أعمّ من اللقاء، فيحمل³⁰⁴¹

³⁰²¹ هنا في هامشي الأصل، و(د): "الاتِّصال عندهم أن يعبر كل من الرواة عن روايته عن شيخه بصفة صريحة في السَّماع منه كسمعت وحدثني وأخبرني أو ظاهرة فيه كعن أو أنَّ فلاناً قال، وهذا الثاني في غير المدكّس الثقة أمّا هو فلا يقبل منه إلّا المرتبة [في (د): مرتبة] الأولى. سيوطي." انظر: توجيه النظر لطاهر الجزائري الدمشقي إلى أصول الأثر، 221/1.

³⁰²² انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 79. ذكره فيه عن حواشي شرح المنار لابن الملك للزُّهّاي.

³⁰²³ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 274.

³⁰²⁴ في (د)، و(ع): خطر.

³⁰²⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: راوي.

³⁰²⁶ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁰²⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: الجهة.

³⁰²⁸ في (د): راجحاً.

³⁰²⁹ في (د): هذا.

³⁰³⁰ في (ر)، و(ل): تحتاج.

³⁰³¹ انظر: القاموس المحيط، ص 609-610. انظر أيضاً: انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 79. ذكره فيه عن حواشي ابن الشيخ.

³⁰³² غير موجود في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل).

³⁰³³ في (ق): كفعله.

³⁰³⁴ سقط من (د). وهو في (ر): الله تعالى.

³⁰³⁵ سورة الأنفال، الآية: 56.

³⁰³⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 764.

³⁰³⁷ هو: أبو السُّعود العمادي محمد بن محمّد بن مصطفى (المتوفّى: 982 هـ). انظر لترجمته: شذرات الذهب في أخبار من ذهب لابن العماد الحنبلي، 398/8-400؛ هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنّفين لإسماعيل باشا البغدادي، 253/2؛ الفوائد البهية في تراجم الحنفية لمحمد عبد الحي اللكنوي، ص 82.

³⁰³⁸ في (ق): لا.

³⁰³⁹ انظر: تفسير أبي السعود المستمى ب إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم، 14/6.

الرواية على الاتصال بخسن الظن بناءً على إمكان اللقاء³⁰⁴². فاللقاء في اشتراط مُسلم غير متحقق يقيناً بل ممكن محتمل. والعصر: الدهر³⁰⁴³، وعاصره: جاء في عصره وشاركه³⁰⁴⁴ فيه. ومنه سمي القرن³⁰⁴⁵ لأهل زمان واحد لاقتراح بعضهم بعضاً في ذلك الزمان. (وَالزَّمَنُ) مُسْلِمٌ. (الْبُخَارِيُّ) [من طريق الجرح. والإلزام في اصطلاح أهل المناظرة: إعجاز المعلل³⁰⁴⁶ السائل [١/١٣٣]، والإفحام عكسه]³⁰⁴⁷. (بِأَنَّهُ) أي: البخاري (يَحْتَاجُ) بسبب الاشتراط المذكورة (أَنْ لَا يَقْبَلَ الْعُنَّةَ)³⁰⁴⁸ مصدر قولهم غَنَّ، أي: روى عن فلان عن فلان. فالحديث الْمُعَنَّعُ ما يُرويه شخص عن شيخه بلفظ "عن"³⁰⁵⁰. وهذا كالبسمة مصدر بِسَمَلٍ³⁰⁵¹ أي: قال: بِسْمِ اللَّهِ³⁰⁵²، والحمدلة مصدر قولهم حَمَدَلْ أي: قال: الحمد لله، أو³⁰⁵³ الخوقلة مصدر قولهم حَوَّقَلْ أي: قال: لا حول ولا قوة إلا بالله، والهيئلة مصدر قولهم هَيَّلَ³⁰⁵⁴ أي: قال: لا اله إلا الله، والحيعة³⁰⁵⁵ مصدر حَيَّعَلْ أي: قال: حيّ على الصلوة، ومثله الحسيلة وهي قول حسبنا الله، والسبيلة وهي قول³⁰⁵⁶ سبحان الله³⁰⁵⁷، والجعلفة³⁰⁵⁸ وهي قول جُعِلَتْ فداك، والطلبقة وهي قول³⁰⁵⁹ أطال الله بقاءك، والدّمعة³⁰⁶⁰ وهي قول³⁰⁶¹ أدام الله عزك³⁰⁶²، والفذلكة وهي قول أهل الحساب عند الجملة فذلك كذا

³⁰⁴⁰ هنا في هامش الأصل: "شَرَطُ الْبُخَارِيِّ أَنْ يُجَرِّحَ مَا اتَّصَلَ إِسْنَادُهُ بِالثَّقَاتِ الْمُتَّفَقِينَ الْمُلَازِمِينَ لِمَنْ أَخَذُوا عَنْهُ مُلَازِمَةً طَوِيلَةً، وَقَدْ يُجَرِّحُ أَخْيَانًا عَنْ أَخْيَانِ الطَّبَقَةِ الَّتِي تَلِي هَذِهِ فِي الْإِثْقَانِ. وَشَرَطُ مُسْلِمٍ أَنْ يُجَرِّحَ حَدِيثَ هَذِهِ الطَّبَقَةِ الثَّانِيَةِ، وَقَدْ يُجَرِّحُ حَدِيثَ مَنْ لَمْ يَسْلَمْ مِنْ غَوَائِلِ الْجُرْحِ، إِذَا كَانَ طَوِيلَ الْمُلَازِمَةِ لِمَنْ أَخَذَ [في المصادر: أخذه] عَنْهُ، كَحَمَادٍ عَنْ [في المصادر: بن] سَلَمَةَ فِي ثَابِتِ الْبُنَائِي وَأَثُوبَ. هَذَا مَا قَالَهُ الْحَازِمِيُّ فِي شُرُوطِ الْأَثَمَةِ وَهُوَ الْمَعْتَمَدُ لَا مَا قَالَهُ مُحَمَّدُ بْنُ طَاهِرٍ، وَكَذَا الْمَعْتَمَدُ أَنَّ الْمَرَادَ بِالثَّلَاثَةِ فِي الشَّرْطِ كَوْنُ الرَّوَاةِ مِثْلَ الرَّوَاةِ لَا كَوْنُ الْحَدِيثِ مِنْ رِوَايَةِ أَوَّلِكَ الرَّوَاةِ. مِنَ الْمَقْدَمَةِ فِي أَصُولِ الْحَدِيثِ. "انظر: شروط الأئمة الخمسة لأبي بكر محمد بن موسى الحازمي (المتوفى سنة 584 هـ)، ص 143-189. ناقولون هذا الكلام عن الحازمي قالوا: قَالَ الْحَازِمِيُّ مَا خَاصَلَهُ: "...". انظر: شرح البصرة والتذكرة لأبي الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي (المتوفى: 806 هـ)، 65/1؛ فتح المغيث بشرح الفية الحديث للعراقي لشمس الدين السخاوي (المتوفى: 902 هـ)، 53/1؛ تدريب الراوي للسيوطي، 136/1؛ شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 284.

³⁰⁴¹ في (ق): وفيحمل. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى.

³⁰⁴² في (د)، و(ر): اللقي.

³⁰⁴³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 569؛ القاموس المحيط، ص 566.

³⁰⁴⁴ في (د)، و(ر): فشاركة.

³⁰⁴⁵ في (د): القرآن، وفي (ق): القران.

³⁰⁴⁶ في (ط): العلل.

³⁰⁴⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (ل).

³⁰⁴⁸ في طبعة نور الدين عتر، ص 63: أَلَا.

³⁰⁴⁹ في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 87: إِلَى أَنْ لَا يَقْبَلَ الْعُنَّةَ.

³⁰⁵⁰ انظر: اليواقيت والذّر في شرح نخب ابن حجر للمناوي، 13/2.

³⁰⁵¹ سقط من (ق).

³⁰⁵² انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 133.

³⁰⁵³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: و.

³⁰⁵⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلا أنه في النسخ الأخرى: هَيْلَل.

³⁰⁵⁵ في (ق): والجعة.

³⁰⁵⁶ في (د): قوله.

³⁰⁵⁷ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 133.

³⁰⁵⁸ في (د): والجلفة.

³⁰⁵⁹ في (د): قولنا.

³⁰⁶⁰ في (ع): والدّمعة.

³⁰⁶¹ في (ر): وهو.

³⁰⁶² في (د): قولنا.

³⁰⁶³ في (د): أعزك، وفي (ع): غيرك.

وكذا³⁰⁶⁴، والبلْكَفَة وهي قول³⁰⁶⁵ بلا كيف. ويقولون في النسبة إلى اسمين حَضْرَمِيٍّ³⁰⁶⁶، وعَبْقَسِيٍّ، وعَبْسَمِيٍّ³⁰⁶⁷ في النسبة إلى حَضْرَمَوْت، وعبد قيس، وعبد الشَّمس. وهذه الأفعال كنعن وبسمل [إلخ]³⁰⁶⁸ والنسبة³⁰⁶⁹ ونظائرها وإن كانت على خلاف القياس لكن ليست بمولدة كما وُهم، فإن أكثر أهل اللغة نقلها كصاحب القاموس³⁰⁷⁰ وغيره. (أصلاً) أي: قطعاً. فهو قيده³⁰⁷¹ لعدم القبول أو سواء كانت العننة عَنَنَةً مُعَاَصِرٍ، أو عننة مُلَاقٍ؛ لأن المقصود من اشتراط اللَّقي السَّماع. والعننة يحتمل³⁰⁷²، إذ لا يلزم من اللَّقاء السَّماع قطعاً فقبول عننة الملاقي دون المعاصر تحكُّم³⁰⁷³. واعلم أنَّ المتقدِّمين قالوا: يكفي في المُعَنَّعِ إمكان اللَّقاء لمكان المعاصرة وادَّعى مُسَلِّمُ الإجماع عليه فذهب إليه³⁰⁷⁴. وأمَّا المتأخرون فقد ذهبوا إلى ما ذهب إليه البخاري من ثبوت اللَّقاء سواء حصل طول [١٣٣/ب] الصُّحبة أو لا، واشترط بعضهم طول الصُّحبة، وقال بعضهم: يشترط كونه معروفاً بالرواية. وأمَّا أنَّ فلاناً قال أو حدَّث أو ذكر أو فعل أو روى ونحو ذلك ممَّا ليس فيه اتِّصال ظاهر فملحقٌ بالمُعَنَّعِ عند الجمهور بأحد الشُّروط السَّالفة³⁰⁷⁵. وقال الإمام أحمد: "وبعض الحديثين لا يلحق به بل هو منقطع حتى يتبيَّن السَّماع فإذا بين³⁰⁷⁶ يكون مُعَنَّعاً"³⁰⁷⁷، وإذا قال الراوي عن التابعي يرفع الحديث ويبلغ به فمرفوع مرسل فإذا³⁰⁷⁸ قيل ذلك³⁰⁷⁹ للصَّحَابِيِّ فمتَّصل، وإذا قال التابعي: من السنة كذا فموقوف وقيل مرفوع مرسل، وإذا قال الصَّحَابِيُّ ذلك أو قال: أُمِرْنَا بكذا أو نُهِينَا عن كذا، أو أُمِرَ فلان أو نُهِي [ونحو ذلك]³⁰⁸⁰ فمرفوع على الصَّحيح سواء أضافه إلى حيوة³⁰⁸¹ النَّبِيِّ³⁰⁸² صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ³⁰⁸³ ولم³⁰⁸⁴ يُضِفْهُ.

³⁰⁶⁴ انظر: فروع حَقِّي للمؤلف، ص 133.

³⁰⁶⁵ في (د): قولنا.

³⁰⁶⁶ في (ق): حَضْرَمِيٍّ.

³⁰⁶⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في النسخ الأخرى: عِبْسَمِيٍّ. وهذا هو الصحيح.

³⁰⁶⁸ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلَّا أنَّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁰⁶⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): والنسب، وفي (ط)، و(ل): والنسبة.

³⁰⁷⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1571.

³⁰⁷¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في النسخ الأخرى: قيد. وهذا هو الصحيح.

³⁰⁷² في (د)، و(ر)، و(ل): تحتمل. وهو هكذا أيضاً في شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري.

³⁰⁷³ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 275.

³⁰⁷⁴ قال مسلم: "وَذَلِكَ أَنَّ الْقَوْلَ الشَّائِعَ الْمُتَّفَقَ عَلَيْهِ بَيْنَ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْأَخْبَارِ وَالرَّوَايَاتِ قَدِيمًا وَخَدِيدًا، أَنَّ كُلَّ رَجُلٍ ثِقَةٍ رَوَى عَنْ مِثْلِهِ خَدِيدًا، وَخَائِثٌ مُتَكِنٌ لَهُ لِقَاؤُهُ وَالسَّمَاعُ مِنْهُ، لِكَوْنِهِمَا جَمِيعًا كَانَا فِي عَصْرِ وَاحِدٍ، وَإِنْ لَمْ يَأْتِ فِي خَبَرٍ قَطُّ أَنَّهُمَا اجْتَمَعَا وَلَا تَشَافَهُمَا بِكَلَامٍ، فَالرَّوَايَةُ ثَابِتَةٌ، وَالْحُجَّةُ بِهَا لَازِمَةٌ، إِلَّا أَنْ يَكُونَ هُنَاكَ دَلَالَةٌ بَيِّنَةٌ أَنَّ هَذَا الرَّاَوِيَّ لَمْ يَلْقَ مَنْ رَوَى عَنْهُ، أَوْ لَمْ يَسْمَعْ مِنْهُ شَيْئًا، فَأَمَّا -وَالْأَمْرُ مُبْهِمٌ- عَلَى الْإِمْكَانِ الَّذِي فَسَّرْنَا، فَالرَّوَايَةُ عَلَى السَّمَاعِ أَبَدًا، حَتَّى نَكُونَ الدَّلَالَةُ الَّتِي بَيَّنَّا". المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج للنووي، 130/1. انظر: تدريب الراوي للسيوطي، 245/1.

³⁰⁷⁵ سقط من (ق)، وهو في (ط)، و(ل): السابقة.

³⁰⁷⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في النسخ الأخرى: تبين.

³⁰⁷⁷ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 62-63؛ تدريب الراوي للسيوطي، 248/1.

³⁰⁷⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): وإذا.

³⁰⁷⁹ سقط من (ر).

³⁰⁸⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³⁰⁸¹ في (ل): حياة.

³⁰⁸² سقط من (ق).

³⁰⁸³ في (ع): عليه السَّلام، وفي (ل): صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

³⁰⁸⁴ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): أو لم. وهذا هو الصحيح.

وقيل موقوف وإذا قال كُنَّا نقول أو نفعل أو كانوا يقولون أو يفعلون أو لا يَرَوْنَ بأساً فإن أضافه³⁰⁸⁵ إلى عهد النبي صلى الله عليه وسلم³⁰⁸⁶ فمرفوع وإلا فموقوف وإذا قال التابعي: أَمَرْنَا أو هَيِّنَا فموقوف³⁰⁸⁷.

(وَمَا أَلَزَمَهُ بِهِ) أي: الذي ألزم مُسَلِّمَ البخاري بالاحتياج المذكور. (لَيْسَ بِالْإِزْمِ) للبخاري، ولا ينتقض به مذهبه. (لِأَنَّ الرَّاوي إِذَا ثَبَتَ لَهُ اللَّقَاءُ) أي: لقاء المروي عنه ورويته³⁰⁸⁸. (مَرَّةً) ودفعه واحدة. (لَا يَجْرِي فِي رَوَايَاتِهِ) أي: في روايات ذلك الراوي الملاقي. (احْتِمَالُ أَنْ لَا يَكُونَ سَمِعَ³⁰⁸⁹ مِنْهُ) يعني أن احتمال عدم السماع بعد ثبوت اللقاء بعيد عادة وإن كان ممكناً في نفس الأمر، وإنما عبّر عنه بعدم الجريان قطعاً لإرادة للمبالغة؛ لأنّ احتمال المغلوب³⁰⁹⁰ لا يُسمع ولا يكون سبباً للإلزام لما أسلفنا من ظهور الاحتياط في محلّ الخفاء، لا سيما في الأمر الخطير³⁰⁹¹. (لِأَنَّهُ يَلْزَمُ مِنْ جَرَيَانِهِ) أي: جريان الاحتمال المذكور. (أَنْ يَكُونَ) الراوي. (مُدَلِّساً) [١٣٤/١] بتشديد اللام المكسورة من التّدليس "وهو كتمان عيب السُّلعة"³⁰⁹² عن المشتري، ومنه التّدليس في الإسناد: وهو أن يُحدّث عن الشيخ الأكبر، ولعله ما رآه، وإنما سمعه ممّن هو دُونه، أو ممّن سمعه منه³⁰⁹³ و³⁰⁹⁴ نحو ذلك. وفعله جماعة من الثّقات³⁰⁹⁵ كما في القاموس. قال أئمة الحديث: "التّدليس قسمان؛ أحدهما تدليس الإسناد: وهو أن يروي عمّن لقيه ولم يسمعه منه موهماً أنّه سمعه منه، أو عمّن عاصره ولم يلقه موهماً أنّه لقيه أو³⁰⁹⁶ سمعه منه، ثمّ قد يكون بينهما واحد أو أكثر. ومن شأنه أن يقول³⁰⁹⁷ في ذلك: أخبرنا فلان أو حدّثنا. وإنما يقول: قال فلان أو عن فلان. والآخر تدليس الشيوخ: وهو أن يروي عن شيخ حديثاً سمعه³⁰⁹⁸ منه³⁰⁹⁹ فَيُسَمِّيهِ³¹⁰⁰ [فَيُسَمِّيهِ³¹⁰¹ أو يَكْتَنِيهِ³¹⁰² ويصفه³¹⁰³ بما لم يُعرف به كيلاً يُعرف"³¹⁰⁴. وقد ذمّ العلماء التّدليس حتّى قال الإمام الشافعي: "التّدليس أَخُو الْكَذِبِ"³¹⁰⁵، وَقَالَ أَيْضاً: "لِأَنَّ أَزْيَنِي أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ

³⁰⁸⁵ في (ق): أضافة.

³⁰⁸⁶ في (د): عليه الصلوة والسلام، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام، وفي (ر)، وفي (ط): عليه الصلوة والسلام، وفي (ع): عليه السلام.

³⁰⁸⁷ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 46-51.

³⁰⁸⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل): رُوِيَتْ، وفي (ع): روايته.

³⁰⁸⁹ في طبعتي شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 275، واليوافيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 368/1: قد سمع.

³⁰⁹⁰ في (د): المطلوب.

³⁰⁹¹ في (ط): الخطر.

³⁰⁹² في (د): السّلقة، وفي (ط): السّلقة.

³⁰⁹³ سقط من (د).

³⁰⁹⁴ في (ر): أو.

³⁰⁹⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 703.

³⁰⁹⁶ في علوم الحديث لابن الصلاح: و.

³⁰⁹⁷ في علوم الحديث لابن الصلاح: أن لا يقول. وهذا هو الصحيح.

³⁰⁹⁸ في (ع): يسمعه.

³⁰⁹⁹ سقط من (ع).

³¹⁰⁰ في (ط)، و(ل): فتسميه.

³¹⁰¹ ما بين المعقوفين هكذا موجود هنا في الأصل، وهو غير موجود في النسخ الأخرى.

³¹⁰² في (ل): تكتّبه.

³¹⁰³ هو في علوم الحديث لابن الصلاح: ينسبه أو يصفه.

³¹⁰⁴ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 73-74.

³¹⁰⁵ هذا قول شعبة بن الحجاج لا الشافعي. انظر: الكامل في ضعفاء الرجال لابن عدي، 47/1؛ مناقب الشافعي للبيهقي، 35/2؛ الكفاية في علم الرواية للخطيب البغدادي، ص 355؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 74؛ تدريب الراوي للسيوطي، 262/1؛ شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 423؛ اليوافيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 16/2.

أُدِّلْسَ" ³¹⁰⁶. وهذا محمول على المبالغة في الزجر عنه والتعير. ولذا خصَّ الزني بالذكر؛ لأنَّ الولد من الزني كَذِبٌ، وجعله أحبَّ من التدليس؛ لأنَّه إفساد متعلِّق بالدنيا لما أنَّ ولد الزني هالكٌ حكماً. والتدليس إفساد متعلِّق بالدين وهو أشدُّ. ومنه يعلم وجه اختيار لفظ أحبَّ على أبغض أو أنكر أو نحوه وهو الإشارة إلى خُفَّة الوزن في الزني بالنسبة إلى التدليس. ونظيره قول بعض المتكلمين: الجوس أسعد حالاً من المُعتزلة، أي: من بعض الوجوه كما أنَّ التصاري خير من اليهود كذلك، وإلا فلا سعادة ولا خيرية في المجوسية والتصرانية. (والمسألة) "كتب نحو مسألة بحرف حركته. ومنهم من يحذفها إن كان تخفيفها" ³¹⁰⁷ بالتقل فيكتبها على صورة مسألة" ³¹⁰⁸. وعلم أنَّ الشيء من حيث إنَّه يُسأل عنه [١٣٤/ب] يسمى مسألة، ومن حيث إنَّه يقع فيه البحث مبحثاً، ومن حيث إنَّه يطلب ³¹⁰⁹ بالدليل مطلوباً، ومن حيث إنَّه يستخرج من الحجَّة نتيجة، ومن حيث إنَّه يمثَّل به مثلاً، ومن حيث إنَّه قول يصحُّ أن يقال لقائله: إنَّه صادقٌ فيه أو كاذبٌ فيه قضيةٌ وقولاً وخبراً. فالمسمَّى واحد وإن اختلفت العبارات باختلاف الاعتبارات. (مفروضةٌ) أي: مقدَّرة؛ لأنَّ الفرض يجيء لمعان: منها: التقدير في قوله تعالى ﴿سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا﴾ ³¹¹⁰ أي: قدَرناها. والمراد تقدير أحكامها للعباد. (في غير المُدِّلْس) على ما سيحيى من أنَّ عنعنه ³¹¹¹ المعاصر ³¹¹² محمولة على السَّماع إلا من المدلِّس.

[عدد رجال البخاري ومسلم الذين تُكَلِّمُ فيهم]

(وَأَمَّا رُجْحَانُهُ) أي: رجحان كتاب البخاري على كتاب مسلم. (مَنْ حَيْثُ الْعَدَالَةُ وَالضَّبْطُ) لم يقل من حيث كمال العدالة ³¹¹³ وتما الضبط، إشارة إلى أنَّ المراد بالعدالة والضبط الواقعين في تعريف الصحيح إنَّما هو مطلقهما ليتمكن الانقسام إلى المراتب المتفاوتة. وإنَّما قيَّد فيه الضبط بالتمام إشعاراً بأنَّ التمامية أقلُّ الدرجات وأنزلها وفوقها الأتمية، وما يليها من المراتب الإضافية كما اعتدنا منه سابقاً. (فَلِأَنَّ الرَّجَالَ) أي: رجال الحديث وزواته. فرجل الحديث بمعنى راويه، وبه يصحُّ الإضافة. (الَّذِينَ تُكَلِّمُ فِيهِمْ) على صيغة المجهول بمعنى طعن فيهم ³¹¹⁴. وقوله: (مِنْ رِجَالِ مُسْلِمٍ) بيان للموصُول. ومُسلم هنا واقع موقع كتابه كصدر الشريعة ³¹¹⁵ ونحوه، أو التقدير من رجال صحيح مسلم. (أَكْثَرُ عَدَدًا مِنْ الرَّجَالِ الَّذِينَ تُكَلِّمُ فِيهِمْ مِنْ رِجَالِ الْبُخَارِيِّ) قال بعضهم: "إنَّ الذين انفرد البخاري بهم أربعمئة وخمسة وثلاثون رجلاً، والمتكلم فيه منهم مئة وستون رجلاً" ³¹¹⁶ بخلاف رجال مسلم فإنَّهم أكثر. وقال الكرماني: "وعدد الأحاديث المُسنَّدة في

³¹⁰⁶ هذا قول شعبة بن الحجاج لا الشافعي. انظر: الكامل في ضعفاء الرجال لابن عدي، 47/1؛ مناقب الشافعي للبيهقي، 35/2؛ الكفاية في علم الرواية للخطيب البغدادي، ص 355-356؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 74-75؛ تدريب الراوي للسيوطي، 262/1؛ شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 423؛ اليواقيت والذَّور في شرح نخب ابن حجر للمناوي، 16/2.

³¹⁰⁷ في (د): تخفيفاً.

³¹⁰⁸ انظر: فوق حقِّي للمؤلف، ص 9.

³¹⁰⁹ في (ع): يطلق.

³¹¹⁰ سورة التور، الآية: 1.

³¹¹¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنَّه في النسخ الأخرى: عنعنة. وهذا هو الصحيح.

³¹¹² في (ع): المعاصي.

³¹¹³ في (د): العدالة.

³¹¹⁴ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 277.

³¹¹⁵ تقدَّمت ترجمته.

³¹¹⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 278. انظر أيضاً: تدريب الراوي للسيوطي، 96/1-97؛ اليواقيت والذَّور في شرح نخب ابن حجر للمناوي، 369/1. قال علي القاري: "فإنَّ الذين انفرد البخاري بهم: أربع مئة وخمسة وثلاثون رجلاً، والمتكلم فيهم منهم بالضَّعْف نحو من ثمانين رجلاً. والَّذِينَ انفرد بهم

صحيح البخاري [١/١٣٥] سبعة آلاف ومائتان وخمسة وسبعون حديثاً، والمكررات منه قريب النصف فأحاديثه بدون المكرر تقارب أربعة آلاف³¹¹⁷، "إلا أنّ هذه العبارة قد يندرج تحتها عندهم آثار الصحابة والتابعين"³¹¹⁸ كما قال ابن الصلاح. وعدد مشايخه الذين خرّج عنهم فيه مئتان وتسعة وثمانون، وعدد من تفرّد بالرواية عنهم دون مُسلم مائة وأربعة وثلاثون³¹¹⁹، وتفرّد أيضاً بمشايخ لم تقع الرواية عنهم لبقية³¹²⁰ أصحاب الكتب الخمسة إلا بالواسطة، ووقع له اثنان وعشرون حديثاً عالياً رفيعاً ثلاثي الإسناد³¹²¹. (مَعَ أَنَّ الْبُخَارِيَّ) أي: هو مقارن به؛ لأنّ الأصل في مع أن تكون داخلة على المتبوع. والظاهر أنّها في مثل هذا المقام يفيد فائدة³¹²² كلمة على العلوية. (لَمْ يُكْثِرْ) بضمّ الياء من الإكثار. والفرق بين الإكثار والتكثير أنّ الإكثار يُستعمل في الأوصاف، والتكثير يُستعمل في الدّوات³¹²³. (مِنْ إِخْرَاجِ حَدِيثِهِمْ) أي: حديث الرجال الذين تكلم فيهم³¹²⁴. والإضافة جنسية. وإخراج الحديث وتخرجه³¹²⁵ بمعنى "إلا" أنّ الإخراج أكثر ما يقال في الأعيان، والتّخريج في العلوم والصناعات³¹²⁶ كما سبق. (بَلْ غَالِبُهُمْ) أي: أكثرهم؛ لأنّ الغالب بمعنى القاهر، والأكثر قاهر³¹²⁷ للأقلّ وغالب عليه. (مِنْ شُيُوخِهِ الَّذِينَ أَخَذَ عَنْهُمْ) أي: الحديث وخرّجه. ومعنى أخذ الحديث عنهم أنّ الحديث وصل إليه منهم بدون زواله عنهم كما قالوا: "إن" مِنْ "تستعمل في المنقولات نحو: أخذت منه الدّارهم، و"عن" في غير المنقولات نحو: أخذت عنه العلم. وأيضاً إذا قلت: خرجت من البلد، فذا يدلّ على الرجوع إليه، وعن البلد يدلّ على الانقطاع وعدم الرجوع³¹²⁸. قال جعفر بن محمد القطّان³¹²⁹ سمعت البخاري يقول: "كتبْتُ عن ألف شيخ من العلماء وزيادة"³¹³⁰ [١/١٣٥]. أي: مقدار ثمانين. "ولم أكتب إلا عمّن قال الإيمان قول وعمل يزيد وينقص"³¹³¹. وهو إشارة إلى مذهب أكثر أهل الحديث، فإنّ العمل عندهم جزء من الإيمان ثمّ قال البخاري:

مُسلم ست مئة وعشرون رجلاً، والمتكلم فيهم ومنهم مئة وستون رجلاً على الضّغف. كذا ذكره السخاوي في شرح ألفية العراقيّ. شرح شرح نخبه الفكر للملا علي الفاري، ص 278. انظر: فتح المغيب بشرح ألفية الحديث للعراقي للسخاوي، 31-32.

³¹¹⁷ الكواكب الدّاري في شرح صحيح البخاري للكرماني، 12/1.

³¹¹⁸ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20.

³¹¹⁹ في (ل): وثلاثون.

³¹²⁰ في الكواكب الدّاري في شرح صحيح البخاري: كبقية.

³¹²¹ الكواكب الدّاري في شرح صحيح البخاري للكرماني، 12/1-13.

³¹²² في (د)، و(ل): فائدة.

³¹²³ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 241.

³¹²⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي الفاري، ص 278.

³¹²⁵ في (د): وتخرجه.

³¹²⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 278.

³¹²⁷ سقط من (ق).

³¹²⁸ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 289.

³¹²⁹ هو: جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْقَطَّانُ سَكَنَ الرَّيَّ، حَدِيثُهُ عِنْدَ الرَّازِيّ، إمام الجامع بگرامية. انظر لترجمته: تاريخ أصبهان (أخبار أصبهان) لأبي نعيم (299/1) رقم 517؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 10/2؛ تاريخ دمشق لابن عساكر، 58/52؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوّي، 90/1؛ تهذيب الكمال للمزّي، 445/24؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 407/12؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 41/9.

³¹³⁰ رَوَاهُ الْخَطِيبُ الْبَغْدَادِيُّ فِي تَارِيخِ بَغْدَادَ، 10/2 بلفظ: "كتبْتُ عن ألف شيخ أو أكثر وما عندي حديث إلا أذكر إسناداً". رَوَاهُ اللَّالِكَايُ فِي شَرْحِ أَصُولِ اعْتِقَادِ أَهْلِ السَّنَةِ وَالْجَمَاعَةِ مِنَ الْكِتَابِ وَالسَّنَةِ وَإِجْمَاعِ الصَّحَابَةِ، 889/5 (رقم 1597)؛ وابن العماد الحنبلي في شذرات الذهب في أخبار من ذهب، 134/2؛ 253/3 بلفظ: "كتبْتُ عن ألف نفر من العلماء وزيادة ولم أكتب إلا عمّن قال: الإيمان قول وعمل". انظر: تاريخ دمشق لابن عساكر، 58/52؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوّي، 90/1؛ تهذيب الكمال للمزّي، 445/24؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 407/12؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 41/9.

³¹³¹ ذكره البخاري في التاريخ الصغير، 9/1 بلفظ: "لم أكتب إلا عمّن قال: "الإيمان قول وعمل". رَوَاهُ أَيْضاً بِهَذَا اللَّفْظِ ابْنُ مَنْظُورٍ فِي مَخْتَصَرِ تَارِيخِ دِمَشْقَ، 24/22؛ والذهبي في سير أعلام النبلاء، 395/12؛ وابن حجر في هدي الساري، ص 503.

"وليس عندي حديث إلا أذكر إسناده"³¹³². وذلك لأنه رحل إلى بلاد كثيرة³¹³³ لطلب العلم، وأقام في كل بلدة منها على مشايخها نحو خراسان والجلال ومدن العراق كلها والحجاز والشام ومصر وبغداد. ومن جملة شيوخه الإمام أحمد والحميدي وإسحق بن زاهويه³¹³⁴ وغيرهم من الثقات المتقنين³¹³⁵. ولما كان حفظه وضبطه في مرتبة الكمال لم يذكر حديثاً إلا كان معه إسناده إلى أن يبلغ أقصاه. وقد أخذ عنه جموع كثيرة لا تُحصى وكان يجتمع في مجلسه أكثر من عشرين ألفاً³¹³⁶. ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء. (وَمَارَسَ حَدِيثَهُمْ) يقال: "مارسه أي: عالجته وزاوله"³¹³⁷ 3138. قال البيهقي: "الممارسة و المراس: بأكسى يا بجيزى"³¹³⁹ وأكوشيدن"³¹⁴⁰، يعني "أن الذين انفرد بهم ممن تُكلم فيهم أكثرهم من شيوخه لقيهم، وعرف خبرهم وخبر حديثهم بحيث لم يبق عنده شبهة من ذلك أصلاً بخلاف مسلم، فإن أكثر من تُكلم فيهم من رجاله من المتقدمين. ولا شك [أن المراد]³¹⁴¹ 3142 أعرف بحديث شيخه من حديث غيره"³¹⁴³، فلا يكون في ذلك مطعوناً. (بِخِلَافِ مُسْلِمٍ فِي الْأَمْرَيْنِ) أي: أمر العدد المجروح، وأمر الإخراج المشروح؛ فإن المجروح من رجال ما انفرد به مسلم أكثر. وكذا أنه أكثر من إخراج الأحاديث التي ليست مأخوذة عن شيوخه فكان كتابه بسبب هذين الأمرين أيضاً مرجوحاً.

[الأحاديث المنتقدة على البخاري أقل عدداً مما انتقد على مسلم]

(وَأَمَّا رُجْحَانُهُ مِنْ حَيْثُ عَدَمُ الشُّذُوزِ وَالْإِعْلَالِ) أخره لكونه من [١٣٦/١] قبيل الأعدام³¹⁴⁴ وهي تُؤخّر³¹⁴⁵ عن الملكات إذ ليس فيها³¹⁴⁶ ما في الملكات من شرف الوجود. والمعنى وأما رجحان كتاب البخاري على كتاب مسلم من جهة العدم المضاف إلى الشذوذ والعدم المتعلق بالإعلال. والصواب الاعتلال؛ لأن الإعلال متعدي، وكأنه اعتبر التعليل في لفظ المعلل الواقع في التعريف لما أن الاعتلال إنما يحصل بسبب أمر خارجي، هو إعلال الغير. (فَلِأَنَّ مَا انْتَقِدَ عَلَى الْبُخَارِيِّ) بصيغة المجهول³¹⁴⁷. والانتقاد التزييف وتمييز الجيد عن الردي كما سبق مفصلاً. (مِنَ الْأَحَادِيثِ)

³¹³² انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 10/2.

³¹³³ في (د): كثير.

³¹³⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: زاهويه. وهذا هو الصحيح.

³¹³⁵ في (د): المتقنين.

³¹³⁶ قد تقدمت ترجمة الإمام البخاري.

³¹³⁷ في (ق): وزواله.

³¹³⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 741.

³¹³⁹ تاج المصادر: يا با جيزى.

³¹⁴⁰ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 637/2-638.

³¹⁴¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلا أنه في (د)، و(ع)، وفي الكتاب الذي نُقل عنه هذا كلام وهو شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري:

المرة. وهذا هو الصحيح.

³¹⁴² ما بين المعقوفتين سقط من (ر).

³¹⁴³ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 278 نقلاً عن السخاوي. انظر: فتح المغيب للسخاوي، 32/1.

³¹⁴⁴ هو هكذا ضبط في (ل).

³¹⁴⁵ في (ع): يؤخر.

³¹⁴⁶ في (د): فيهما.

³¹⁴⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 279.

بيان للموضوع. (أَقْلُ عَدَدًا مِمَّا انْتَقَدَ عَلَى مُسْلِمٍ) يعني "أنّ الأحاديث التي انتقدت عليها"³¹⁴⁸ بلغت مائتي حديث وعشرة، واختصّ البخاريّ منها بأقلّ من ثمانين³¹⁴⁹. ومُسلم بالباقي منها³¹⁵⁰. فالكتاب المشتمل على قليل من الشاذ والمعلّل أرجح من الكتاب المشتمل على كثير منها³¹⁵¹. فكما أنّ الصّحيح السّالم ليس كالعليل المُؤفّ³¹⁵²، فكذا ما تضمّن كثيراً من الصّحاح ليس كما تضمّن قليلاً منه. (هَذَا) أي: "خذ هذا"³¹⁵³ أو مضى. هذا فهو فصل خطاطٍ لكونه فاصلاً بين الكلامين كلفظة "أما بعد" وغيرها³¹⁵⁴ من الكلمات³¹⁵⁵. (مَعَ اتِّفَاقِ الْعُلَمَاءِ) مطلقاً أهل الحديث وغيرهم. (عَلَى أَنَّ الْبُخَارِيَّ كَانَ أَجَلَ³¹⁵⁶) وأعظم. (مِنْ مُسْلِمٍ) يعني جلّالته وعظمته كانت فوق جلالة مُسلم وعظمته. (فِي الْعُلُومِ) الشرعيّة النَّافعة؛ لأنّ غيرها لا يليق بالتفاضل لكونها من علوم الفلاسفة وغيرهم. [وإنّما]³¹⁵⁷ لم يقل كان أعلم من مُسلم لئلا يتوهّم أنّ ما بعده من قبيل عطف التفسير. (وَأَعْرِفَ بِصِنَاعَةِ الْحَدِيثِ مِنْهُ) من عطف الخاصّ على العامّ لبيان مزيد فضل علم الحديث؛ لأنّ أصل جميع العلوم [١/١٣٦ب] هو القرآن والحديث. ولولا الحديث لما عُرف القرآن؛ لأنّه تفسير له. وكان القراء وأئمة الحديث في الصّدر الأوّل وما يليه لا يقتصرون على معرفة المباني وحفظها بل كانوا يجتهدون في إدراك المعاني³¹⁵⁸ والوقوف على المقاصد ليتّم لهم الأمر من الجانبين، ثمّ تقاصرت³¹⁵⁹ الهمم حتى كثر الضّابط وقلّ العارف. وإنّما لم يقل "وأعلم بصناعة الحديث" لئلا يكون كالتكرار. ومن لطائف هذه العبارة أنّ الحديث لمّا كان جزئياً من جزئيات العلوم عبّر عن العلم المتعلّق به بالمعرفة المستعملة في الجزئيات. ومّا يدلّ على أعرفيّة البخاريّ ما يحكى "أنّه كان يمشي في جنازة ومحمّد بن يحيى يسأله عن الأسامي والكنى وعلل الحديث، والبخاريّ يمرّ³¹⁶⁰ فيه مثل السّهم كأنّه يقرأ ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾"³¹⁶¹. قيل: لا يلزم من أعرفيّة³¹⁶²

³¹⁴⁸ في (د)، و(ر): عليهما.

³¹⁴⁹ ويشتركان في الثّنين وثلاثين. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 279.

³¹⁵⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 279. انظر أيضاً: علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 29؛ تدريب الزاوي للسيوطي، 98/1؛ إيوافيت والدّر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 370/1. قال السيوطي: "استثنى ابن الصّلاح من المُقطوع بصحّته فيهما، ما تُكلم فيه من أحاديثهما فقال: سوى أخرف يسيّرة تُكلم عليها بعض أهل النّقد من الحفاظ كالدّارقطنيّ وغيره. قال شيخ الإسلام: وعدّه ذلك مائتان وعشرون حديثاً، اشتركا في الثّنين وثلاثين، واختصّ البخاريّ بِمائتين إلّا اثنتين، ومُسلم بمائة وعشرين". تدريب الزاوي للسيوطي، 145/1. قال الملّا علي القاري: "وتكفل شيخنا في مقدّمة شرح البخاريّ بما فيه من ذلك. والمولى العزّاقيّ بما في مُسلم. وقال البقاعي: في النكت الوفيّة: قال شيخنا الدّارقطنيّ: ضُعف من أحاديثهما مئتين وعشرة، يختصّ البخاريّ بِمائتين، يختصّ البخاريّ بِمائتين، واشتركا في ثلاثين، وانقرّده مُسلم بمئة". شرح نخبه الفكر، 222/1.

³¹⁵¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: منهما.

³¹⁵² في (د): المؤلّف.

³¹⁵³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 279.

³¹⁵⁴ في (د): غير.

³¹⁵⁵ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 186.

³¹⁵⁶ في (ق): أحل.

³¹⁵⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (ع). وهو في (د): وإن.

³¹⁵⁸ سقط من (د).

³¹⁵⁹ في (د): تقاصر.

³¹⁶⁰ في (ع): عبر.

³¹⁶¹ سورة الإخلاص، الآية: 1. انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 31/2؛ تاريخ مدينة دمشق لابن عسّاك، 95/52؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوّي، 87/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 432/12؛ شرح علل الترمذي لان رجب الحنبلي، 495/1؛ وابن حجر في هدي الساري، ص 512؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 135/2.

³¹⁶² في (ق)، و(ع): أعرفيّة.

أُرجحية³¹⁶³ كتابه، وأجيب بأن الأصل: وهذا القدر كاف في المطالب³¹⁶⁴ الظنية؛ لأن كلاً من اللسان والقلم مُترجم عما في الضمير والفعل يتفرع على القوة. والكامل لا يلد منه إلا الكامل غالباً. واعلم أن المصدر الذي يجيء على فعالة بكسر الفاء إنما يكون في الصناعات الواقعة بمزاولة العمل كالكتابة والخياطة والزراعة والحراثة والتجارة والقصارة والصباغة³¹⁶⁵ والحياسة والكهانة³¹⁶⁶. وأما البطالة بالكسر مع أنها ليست مما يحتاج إلى المعالجة إنما³¹⁶⁷ جيء بها على هذا الوزن بحمل³¹⁶⁸ التقيض على التقيض³¹⁶⁹. فالصناعة هي العلم الحاصل من التمرن على العمل كما قال صاحب الكشاف: "كل عامل لا يسمى صانعاً، ولا كل عمل يسمى صنعة حتى يتمكن فيه ويتدرب وينسب إليه"³¹⁷⁰. قالوا: العلم إن لم يتعلق بكيفية العمل [١٣٧/١] كان مقصوداً في نفسه ويخص باسم العلم وإن كان متعلقاً بها كان المقصود منه ذلك العمل، ويسمى صناعة في عرف الخاصة وينقسم إلى قسمين: قسم يمكن حصوله بمجرد النظر والاستدلال من غير معالجة وتمرن على العمل كالطب فهو من قبيل العلم [وإن كان متعلقاً بكيفية العمل]³¹⁷¹، وقسم لا يحصل إلا بمزاولة العمل كالخياطة، وهذا القسم يختص باسم الصناعة في عرف العامة³¹⁷². (وَأَنَّ مُسْلِماً) أي: "وعلى أن مسلماً" فهو معطوف على أن البخاري. (تَلْمِيزُهُ) بكسر التاء، وجمعه تلاميذ كالتقديّل والقناديل والعفريت والغفريت ونحو ذلك³¹⁷³. وهي فارسيّ مُعرَّب استعمل في مقابلة الأستاذ، ويقال له بالفارسية: شاگرد³¹⁷⁴. فمن سلّم نفسه لأستاذ³¹⁷⁵ لتعليم³¹⁷⁶ علم أو صنعة فهو تلميذه. وأقول: كأنه في الأصل اللمد بالذال المهملة وهو التواضع بالذال؛ لأن التلميذ يتواضع ويتذلل للأستاذ. ويدل عليه أنهم يقولون في التلاميذ: التلام كسحاب بحذف الذال والتلم بالكسر الغلام³¹⁷⁷. والأكثر أن التلميذ هو الغلام سواء كان رقيقاً³¹⁷⁸ و³¹⁷⁹ حر³¹⁸⁰ الأصل. وقد سبق تلمذ مُسلم من البخاري، وقراءته عليه. (وَحَرِيْبُهُ)

³¹⁶³ في (د): وأرجحية.

³¹⁶⁴ في (د): المطالبة.

³¹⁶⁵ في (ق): والصياغة، وفي (ع): والصياغة، وفي (ط)، و(ل): والصناعة. وهو في فروق حقّي للمؤلف كما هو في المتن: والصياغة

³¹⁶⁶ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 50. قال المؤلف فيه: "وذكر ابن الشيخ في الأنفال: ...". انظر: حاشية محي الدين شيخ زاده على تفسير القاضي البيضاوي لشيخ زاده، 421/4 (تفسير سورة الأنفال، الآية: 72).

³¹⁶⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): فإتما.

³¹⁶⁸ في فروق حقّي للمؤلف: كحمل.

³¹⁶⁹ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 50. قال المؤلف فيه: "وذكره سعدي المفتي في سورة النحل". انظر: حاشية سعدي جلبي على البيضاوي (سعد الله بن عيسى بن أمير خان، الشهير بسعدي جلبي أو سعدي أفندي، المتوفى سنة 945 هـ)، إستانبول، مكتبة سليمان، قسم: سليمان، تحت رقم: 168، ورقة: 77 ب، في تفسير سورة النحل، الآية: 90.

³¹⁷⁰ انظر: الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل للزمخشري، 654/1.

³¹⁷¹ ما بين المعقوفتين سقط من (د)، و(ع).

³¹⁷² انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 254.

³¹⁷³ انظر: تاج العروس من جواهر القاموس لمرتضى الزبيدي، 330/31؛ القاموس المحيط، ص 1399.

³¹⁷⁴ لم أجده في تاج المصادر للبيهقي.

³¹⁷⁵ سقط من (د).

³¹⁷⁶ في (ل): تعليم.

³¹⁷⁷ انظر: المعرب للحوالي، ص 225-226 (رقم 151)؛ تاج العروس من جواهر القاموس لمرتضى الزبيدي، 330/31؛ القاموس المحيط، ص 1399.

³¹⁷⁸ في (ع): رقيقاً.

³¹⁷⁹ في (د)، و(ل): أو.

³¹⁸⁰ في (د): حرّ، وفي (ع): رحر.

"كعنين وقسيس فعيل بمعنى مفعول أي: تُخَرَّج، يقال: خَرَّجَه في الأدب فيخَرَّج³¹⁸¹ فهو خَرَّيجه"³¹⁸²، أي: مَن خَرَّجَه. والمعنى أنَّ البخاريَّ علَّمه الأدب والعلم وأخرجه من الجهل فصار مَعْرُوفاً بالعلم. وفيه رمز بأنَّ مسلماً خَرَّج من البخاريَّ بعض الأحاديث كما قال النَّوَوِيُّ في التهذيب: "ومَن يَزُوي عن البخاريَّ من الأئمة الأعلام الإمام أبو الحسين مُسلم بن الحجاج صاحب الصحيح، وأبو عيسى الترمذي³¹⁸³، وأبو عبد الرحمن النسائي وغيرهم"³¹⁸⁴. فبطل قول من [١٣٧/١] قال: إنَّ البخاريَّ لم يَخَرَّج منه مُسلم شيئاً من الحديث إلَّا أن يكون مراده لم يَخَرَّجَه في صحيحه. تدبَّر. (وَلَمْ يَزَلْ) [أي: مُسلم]³¹⁸⁵. "والفرق بين³¹⁸⁶ زال يزال يزول أنَّ الأوَّل من الأفعال النَّاقِصة ويلزمه النَّفي بخلاف الثَّاني"³¹⁸⁷. (يَسْتَفِيدُ) العلوم³¹⁸⁸. "والاستفادة: فائده³¹⁸⁹ كرفتن، والفائدة³¹⁹⁰: استحداث مالٍ وخير"³¹⁹¹. (مِنْهُ) أي: من البخاريَّ. قال محمد بن يَعْقُوبَ الحافظ³¹⁹² عن أبيه³¹⁹³: "رأيت مسلم بن الحجاج بين يدي البخاريَّ يسأله سؤال الصبيِّ المعلِّم، وكان يُعظِّمه أشدَّ التعظيم حتَّى جاء يوماً فقبَّل بين عينيَّ البخاريَّ وقال: دَعْنِي أَقْبَلْ رجليك يا أستاذ الأستاذين، وسيِّد المحدثين، وبأ طيب الحديث في علله"³¹⁹⁴. (وَيَسْتَفِيدُ) آثاره³¹⁹⁵ أي: في تقريره وتحريره³¹⁹⁶ في الجملة. وفي بعض النسخ: يَسْتَفِيدُ من التَّفَعُّل. والتَّتَبُّع بالفارسية: "ز بى"³¹⁹⁸ فراشدين³¹⁹⁹، ومثله الاتِّباع. والأثر ما يدلُّ على خُصُول الشيء³²⁰¹ كما مرَّ. واعلم أنَّ مُسلماً وإن كان متَّبِعاً لآثار البخاريَّ في بعض الأمور لكنَّه يخالفه في أشياء

³¹⁸¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلَّا أنَّه في النَّسخ الأخرى: فخرَّج. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

³¹⁸² انظر: القاموس المحيط، ص 237؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 279.

³¹⁸³ في (ع)، و(ل): الترمذي.

³¹⁸⁴ قال النووي: "ومَن روى عنه من الأئمة الأعلام: الإمام أبو الحسين مسلم ابن الحجاج صاحب الصحيح، وأبو عيسى الترمذي، وأبو عبد الرحمن النسائي، وأبو حاتم، وأبو زرعة الرازيان، وأبو إسحاق إبراهيم بن إسحاق الحربي الإمام، وصالح بن محمد جزرة الحافظ، وأبو بكر بن خزيمة، ويحيى بن محمد بن صاعد، ومحمد بن عبد الله مطين، وكل هؤلاء أئمة حفاظ، وآخرون من الحفاظ وغيرهم." تهذيب الأسماء واللغات، 91/1.

³¹⁸⁵ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلَّا أنَّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النَّسخ الأخرى.

³¹⁸⁶ سقط من (د).

³¹⁸⁷ انظر: فروق حقِّي للمؤلِّف، ص 284. قال المؤلِّف فيه: "... كما في الكرمانى". انظر: الكواكب الدَّراري للكرمانى، 38/2.

³¹⁸⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 279.

³¹⁸⁹ في (د): فائده، وفي (ل): فائدة.

³¹⁹⁰ في (د): والفائدة.

³¹⁹¹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 510/2، 766.

³¹⁹² هو: الإمام، الحافظ المُتَّفِق، الحجة، أبو عبد الله مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ بْنِ يُوسُفَ الشَّيْبَانِيِّ النَّيْسَابُورِيِّ ابْنِ الْأَخْزَمِ، وَيُعْرَفُ قَلِيماً: بِابْنِ الْكُزَيْمَانِيِّ، المتوفى سنة 344 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 470-466/15 (رقم 263)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 362/2.

³¹⁹³ هو: والد ابنِ الْأَخْزَمِ الإمامُ الفقيه، أَبُو يُوسُفَ يَعْقُوبُ بْنُ يُوسُفَ الشَّافِعِيِّ، الْمُلَقَّبُ بِالْأَخْزَمِ ذَا جَشَمَةٍ وَمَالٍ، تَفَقَّهَ بِمِصْرَ وَسَمِعَ فِي رِحَالِهِ مِنْ قُتَيْبَةَ، وَهَشَامَ بْنِ عَمَّارٍ، وَسُوَيْدَ بْنِ سَعِيدٍ، وَكَتَبَ عَنْهُ مُسْلِمٌ. وَحَدَّثَ عَنْهُ: ابْنُهُ، وَابْنُ الشَّرَفِيِّ، وَيَحْيَى الْعَنْبَرِيُّ، وَجَمَاعَةٌ. تُوُفِّيَ سَنَةَ 287 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 470/15 (رقم 264).

³¹⁹⁴ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 29/2؛ تاريخ مدينة دمشق لابن عساكر، 68/52؛ مختصر تاريخ دمشق لابن منظور، 26/22؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 88/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 432/12؛ تاريخ الإسلام للذهبي أيضاً، 160/4؛ هدي الساري لابن حجر، ص 513.

³¹⁹⁵ في طبقات علي حسن عبد الحميد، ص 89، واليوافيت والدَّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 371/1، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 61: يتتبع.

³¹⁹⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 279.

³¹⁹⁷ كما في طبقات علي حسن عبد الحميد، ص 89، واليوافيت والدَّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 371/1، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 61.

³¹⁹⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): ازلي. وهو في تاج المصادر: از بى.

³¹⁹⁹ في (ع): فرانیدن.

³²⁰⁰ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 795/2.

³²⁰¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 62.

كثيرة وإلا لم يختلف العلماء في المفاضلة بينهما، فكتابه مُسْتَقْلٌ في شأنه ككتاب البخاري. وقد خَرَجَ بعض المصنِّفين كالبَيْهَقِيِّ والبَغَوِيِّ وغيرهما كتبهم على كتاب³²⁰² البخاري ومُسلم لكن لم يلتزموا فيها موافقتهما في ألفاظ الحديث بعينها من غير زيادة ولا نقصان لكونهم رَوَوْا تلك الأحاديث من غير جهة البخاري ومُسلم طلباً لعلو الإسناد، فحصل فيها بعض التفاوت في الألفاظ. قال ابن الصلاح: "يُسْتَفَادُ مِنَ التَّخَارِيجِ عَلَى كِتَابَيْهِمَا فَائِدَتَانِ"³²⁰³: إِحْدَاهُمَا: غُلُوُّ الْإِسْنَادِ. وَالثَّانِيَةُ: الزِّيَادَةُ فِي قَدْرِ الصَّحِيحِ، لِمَا يَمُوعُ فِيهَا مِنْ أَلْفَاظٍ زَائِدَةٍ"³²⁰⁴ وَتَتِمَّاتٍ فِي بَعْضِ الْأَحَادِيثِ، تَثْبُتُ صِحَّتُهَا بِحِذِّهِ [١٣٨/١] التَّخَارِيجِ؛ لِأَنَّهَا وَارِدَةٌ بِالْأَسَانِيدِ النَّائِبَةِ فِي الصَّحِيحَيْنِ أَوْ أَحَدِهِمَا، وَخَارِجَةٌ مِنْ ذَلِكَ الْمَخْرَجِ الثَّابِتِ³²⁰⁵ 3206. فما لم يضبط لفظ البخاري أو مُسلم ليس للنقل أن يقول: "كذا في البخاري أو مُسلم" لاحتمال أن تلك الزيادة والتتمة غير ثابتة فيهما إلا أن يقول صاحب التخريج: "كذا في البخاري مثلاً بهذا اللفظ" فح³²⁰⁷ يَتَّبِعُهُ فِيهِ؛ لِأَنَّهُ عَارٍ عَنِ الْكَذِبِ. (حَتَّى لَقَدْ قَالَ)³²⁰⁸ حَتَّى غَايَةَ مَا ذَكَرَ مِنْ كَوْنِ مُسْلِمٍ تَلْمِيزُهُ وَخَرِجُهُ مُسْتَفِيداً³²⁰⁹ مِنْهُ الْعُلُومِ. وَاللَّامُ جَوَابٌ لِقَسَمٍ [تَحْذُوفٍ]³²¹⁰ حَمُولٍ فِي مِثْلِ هَذَا الْمَوْضِعِ عَلَى التَّحْقِيقِ وَالتَّأَكُّدِ³²¹¹. والمعنى والله قد قال: (الدَّارُ قُطْنِي) دار القطن محلة ببغداد³²¹². منها الإمام الحافظ فريد عصره في العلوم، وأمير المؤمنين في الحديث³²¹³ أبو الحسن علي بن عمر. سمع خلقاً كثيراً من الثقات، وروى عنه الحافظ أبو نُعيم وغيره. مات ببغداد [في ذي القعدة]³²¹⁴ سنة خمس وثمانين وثلثمائة³²¹⁵. (لَوْلَا الْبُخَارِيُّ) أي: وجوده المتصف بالملكات الفاضلة. "و" لولا "بمعنى امتناع الشيء لوقوع غيره"³²¹⁶، ويلزم خبره الحذف، ويُستغنى بجوابه عن الخبر. نحو ﴿لَوْلَا﴾³²¹⁷ أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ﴿³²¹⁸ 3219، "ويدخل على المظهر وعلى الضمير المرفوع فقط عند المبرز كما في الآية، وهو المشهور. وأجاز سيبويه³²²⁰ "لولاكم"، وجعل محل

³²⁰² في (د)، و(ر): كتابي.

³²⁰³ في (د): فايدتان، وفي (ل): فائدان.

³²⁰⁴ في (د)، و(ل): زائدة.

³²⁰⁵ في (د): الثاني.

³²⁰⁶ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 24.

³²⁰⁷ كما في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ل): فحينئذ.

³²⁰⁸ في طبقات علي حسن عبد الحميد، ص 89، وشرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 279، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 61: حتى قال.

³²⁰⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): ومستفيداً.

³²¹⁰ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، و(ع).

³²¹¹ سقط من (د)، وهو في (ع): للتأكيد.

³²¹² انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 422/2؛ تدريب الراوي للسيوطي، 886/2؛ شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 323؛ البواقيت والذَرَر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 416/1.

³²¹³ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 279-280.

³²¹⁴ ما بين المعقوفين سقط من (ر)، و(ع)، وهو موجود في (د) في الهامش.

³²¹⁵ في (ل): وثلاثمائة. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 34/12-40 (رقم 6404)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 991/3-995 (رقم 925)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 449/16-461 (رقم 332).

³²¹⁶ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 342.

³²¹⁷ في (د): "لا"، وفي (ل): "لو" بدلاً من "لولا".

³²¹⁸ سورة سبأ، الآية: 31.

³²¹⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 753.

³²²⁰ أَبُو بَشِيرٍ عَمْرُو بْنُ عُثْمَانَ بْنِ قُتَيْبٍ الْفَارِسِيُّ الْبَصْرِيُّ، الْمَلَقَبُ بِ"سَبِيوِيهِ". هُوَ إِمَامُ النَّحْوِ، وَحُجَّةُ الْعَرَبِ، وَأَوَّلُ مَنْ بَسَطَ عِلْمَ النَّحْوِ. وَلَدَ فِي إِحْدَى قُرَى شِيرَازَ، وَقَدِمَ الْبَصْرَةَ، فَلَزِمَ الْخَلِيلَ بْنَ أَحْمَدَ (الْمُتَوَفَّى سَنَةَ 175 هـ). فَفَاقَهُ. وَصَنَّفَ كِتَابَهُ الْمَسْمُومَ بِ"كِتَابِ سَبِيوِيهِ" فِي النَّحْوِ. وَسَبِيوِيهِ بِالْفَارْسِيَّةِ: رَائِحَةُ التَّفَاحِ. وَكَانَ أَتَقًا جَهْلِيًّا، تَوَفَّى شَابِتًا سَنَةَ 180 هـ. وَقِيلَ: وَفَاتَهُ وَقَبْرُهُ بِشِيرَازَ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد (12/195-199)، (رقم 6658)؛ معجم الأدباء (إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب)

"كم" جزأً بـ"لولا" قال: "فإنَّ للمُورد مع المظهر حالاً غير حالها مع المضمّر"³²²¹. (لَمَّا رَاحَ مُسْلِمٌ وَلَا جَاءَ)³²²² راح بمعنى ذهب مقابل جاء يقال: "راح فلان إلى أهله إمّا أنّه أتاهم في السُرعة كالريح، أو أنّه استفاد برُجوعه رَوْحاً من المسرة"³²²³. وَرُحْنَا رَوَاحاً أي: سِرْنَا في العشي والغدوة³²²⁴ بالفتح السَّير قبل الزَّوال، والزَّوْحة السَّير بعده. والمعنى لَمَّا ذهب لتعلّم العلم ولا جاء، فإنّه لو لم يكن البخاريّ فيلّ أين يتردّد للتعلّم؟ فالبخاريّ كان [١٣٨/١ب] سبباً لمراحه ومجيئه، وباعثاً على تأدّبه وتعلّمه. فهذا يدلّ على كمال البخاريّ وتفردّه بالعلم وتعيّنه في ذلك الوقت للتعليم حتّى كان مرّجعاً لأرباب الطّلب والاستعداد لاسيّما مُسلم الذي كان زمام أمر الحديث ونحوه مُسلماً إليه. قال بعضهم³²²⁵: لا يلزم من كون البخاريّ سبباً في حصول علمه أن يكون أُرْجِح منه لجواز أن يكون التلميذ أعلم من أستاذه وأكمل أي: بالنسبة إلى نهاية الأمر وغاية العمر حتّى قال عبد الله بن حمّاد الآملي³²²⁶ وهو شيخ البخاري: "وددتُ أيّ يشعره"³²²⁷ في صدر محمّد بن إسماعيل البخاريّ³²²⁸. ويكفي في فضله أنّ معظم من أثنى عليه ونشّر مناقبه شيوخه الأعلام والحدّاق أولوا³²²⁹ الأحلام. فكما أنّ البخاريّ كان أجلاً من شيوخه فكذا يجوز أن يكون مُسلم أعزّ من البخاريّ وأكمل منه في الفضائل التفسانيّة والملكات المكتسبة فقد يتقدّم المتأخّر المتقدّم. ومطلق الاتّباع لا يدلّ على أكملية المتبوع، ألا ترى أنّ الله تعالى قال لنبيّنا صلى الله عليه وسلّم³²³⁰: ﴿فِيهِدَاهُمْ أَقْتَدِهِ﴾³²³¹، فإنّه مع هذا الاقتداء أكمل منهم لما فيه ما فيهم وأزيد. والحقّ أنّ التلميذ لا يتخطّى مرتبة الأستاذ³²³²، وهو [أي]³²³³: الأستاذ³²³⁴ في الدّنيا ثمّ الأمر بعد الانتقال إلى الله العزيز المتعال قال تعالى: ﴿وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾³²³⁵ يعني من طريق الإشارة ما تستقلّونه وترفعونه بقدر

-
- لياقوت الحموي، 2122/5-2129 (رقم 873)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 351/8-352، (رقم 97)؛ القاموس المحيط، ص 126؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 229/2-230 (رقم 1863)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 252/2؛ فروق حقّي للمؤلف، ص 109-110.
- ³²²¹ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 163. قال المؤلّف فيه: "كذا في الكواشي". انظر: التلخيص في تفسير القرآن العزيز لأبي العباس موفق الدين أحمد بن يوسف بن الحسن الشيباني الكواشي الموصل (المتوفى سنة 689 هـ)، مكتبة سليمان، قسم: آياصوفيا، تحت رقم: 93، ورقة: 214 ب (تفسير سورة سبأ، الآية: 31).
- ³²²² انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 102/13؛ تاريخ الإسلام للذهبي، 430/6؛ هدي الساري لابن حجر، ص 514؛ تدريب الراوي للسيوطي، 98/1.
- ³²²³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 370-371.
- ³²²⁴ في (د): والغدوة.
- ³²²⁵ المؤلّف يقصد به الملا علي القاري. انظر: شرح نخبه الفكر، ص 280-281.
- ³²²⁶ هو: الإمام، الحافظ، البار، الثقة، أبو عبد الرحمن عبد الله بن حمّاد بن أثوب الأمليّ الأمويّ -بِفَتْحَتَيْنِ-؛ أمل خيخون، وهي بلدة من أعمال مَرُوء، المتوفى سنة 273 هـ. انظر لترجمته: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 363؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 444-445/9 (رقم 5072)؛ تهذيب الكمال في أسماء الرجال للمزي (429-431/14) (رقم 3232)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 611/12 (رقم 235)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 170/5-171 (رقم 3390)؛ تدريب الراوي للسيوطي، 834/2، 835.
- ³²²⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: شَغَرَةٌ. ويبدو أنّ هذا هو الصواب؛ لأنّه هكذا في المراجع التالية.
- ³²²⁸ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 28/2؛ تاريخ مدينة دمشق لابن عساکر، 89/52؛ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 88/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 437/12، 442؛ تاريخ الإسلام للذهبي أيضاً، 160/4؛ هدي الساري لابن حجر، ص 509.
- ³²²⁹ في (د)، و(ط): أولو.
- ³²³⁰ في (ع): عليه السلام، وفي (ق)، و(ط)، و(ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم.
- ³²³¹ سورة الأنعام، الآية: 90.
- ³²³² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: الأستاذ.
- ³²³³ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.
- ³²³⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: الأستاذ.
- ³²³⁵ سورة الإسراء، الآية: 85.

استعداداتكم، فمن كان أقوى استعداداً وأزيد قابليّة كان أكثر علماً وأوفر معرفةً نائلاً³²³⁶ للقدح المعلى و³²³⁷ مخزناً³²³⁸ لقصَب³²³⁹ السَّبَقِ ﴿وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾³²⁴⁰.

(وَمِنْ ثَمَّ)³²⁴¹ "قد سبق أن" مِنْ "سببته". وثمّ بالفتح والتشديد وإن كان في الأصل [١٣٩/١] للإشارة إلى المكان [البعيد الحسّي الحقيقيّ كلفظ هناك إلّا أنّه في مثل هذا الموضع يستعار للإشارة إلى المكان]³²⁴² الاعتباري³²⁴³، ومن ثمّ فسره المصنّف بقوله: (أَي: وَمِنْ هَذِهِ الْحَيِّثَةِ)³²⁴⁴ وفي بعض النسخ: "ومن هذه الجهة"³²⁴⁵. وحيث كلمة دالّة على المكان كحِينَ فِي الزَّمَانِ، فالحيثيّة المكان³²⁴⁶. والجهة وتجيء لمعنى غيرهما كالإطلاق والتعليل. (وَهِيَ أَرْجَحِيَّةُ شَرْطِ الْبُخَارِيِّ عَلَى غَيْرِهِ) إن قلت: كيف أشار بثمّ إلى هذا المعنى ولم يسبق في المتن؟ قلت: أشار إليه باعتبار الدمج، فإنّ ذكره في الشرح كذكره في المتن. ويجوز أن يقال: إنّ ذكر تفاوت الرتب في المتن يتضمّن معنى الأرجحية؛ لأنّ سببه تفاوت الأوصاف. [ولا شكّ]³²⁴⁷ أنّ شأن³²⁴⁸ العاني³²⁴⁹ الاحتياط فشرطه أوكّد وأرجح. (قُدِّمَ صَحِيحُ الْبُخَارِيِّ)³²⁵⁰ بني الفعل³²⁵¹ على المجهول؛ لأنّ التقدم فعل الجمهور وهم أكثر القوم وأجلّتهم فلا يمكن حصرهم وتعدادهم. وأمّا من قال بالتساوي أو بالوقف فليس كذلك، وكذا³²⁵² من رجّح صحيح مُسلم على صحيح البخاريّ والقول قول الجمهور كما قالوا: إنّ الأقلّ تابع للأكثر. واعلم أنّ البخاريّ سمّى كتابه: الجامع الصحيح المسند المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلّم وسننه وأيامه. فعلم من قوله "الجامع" أنّه لم يخصّ بصنف دُون صنف، ولهذا أورد الأحكام والفضائل والأخبار عن الأمور الماضية والآتية وغير ذلك من الآداب والرفائق. ومن قوله "الصحيح" أنّه ليس فيه شيء ضعيف عنده، وإن كان فيه مواضع قد انتقدها غيره فقد أجيب عنها، وقد صحّ عنه أنّه قال: "مَا أَدْخَلْتُ فِي الْجَامِعِ إِلَّا مَا صَحَّ، وَتَرَكْتُ مِنْ الصَّحَاحِ لِحَالِ الطُّوْلِ"³²⁵³. وقال: [١٣٩/١ب] "أَحْفَظُ مِائَةَ أَلْفِ حَدِيثٍ صَحِيحٍ، [وَمِائَتِي أَلْفِ حَدِيثٍ غَيْرِ

³²³⁶ في (ر): نايلاً، وفي (ق): قائلاً.

³²³⁷ سقط من (ق).

³²³⁸ الخز.

³²³⁹ في (ق): القصب.

³²⁴⁰ سورة آل عمران، الآية: 189؛ سورة المائدة، الآية: 19؛ سورة الأنفال، الآية: 41؛ سورة التوبة، الآية: 39؛ سورة الحشر، الآية: 6.

³²⁴¹ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 281: وَمِنْ ثَمَّ.

³²⁴² سقط من (د).

³²⁴³ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 63. ذكره فيه عن مختار الصحاح، وشرح الكافية. انظر: مختار الصحاح لمحمد بن أبي بكر الرازي، ص 94؛ شرح الكافية للهندي

(شرح الهندي على الكافية لابن الحاجب)، ص 28.

³²⁴⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة البواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 374/1، إلّا أنّه في طبعات علي حسن عبد

الحמיד، ص 89، ونور الدين عتر، ص 64، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 61: "أَي: مِنْ هَذِهِ الْحَيِّثَةِ"، وفي طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري،

ص 261: "أَي: وَمِنْ هَذِهِ الْجِهَةِ".

³²⁴⁵ كما في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 261: "أَي: وَمِنْ هَذِهِ الْجِهَةِ". انظر: التعليق السابق.

³²⁴⁶ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 79.

³²⁴⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

³²⁴⁸ في (ع): إشارة.

³²⁴⁹ في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل): العاني، وفي (ع): المعاني.

³²⁵⁰ في (ع): قدم صحيح البخاريّ س.

³²⁵¹ في (د): المفعول.

³²⁵² في (د): وكدا.

³²⁵³ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 8/2-9؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 19، 26.

صحيح³²⁵⁴. وَجُمِلَهُ مَا فِي كِتَابِهِ بِإِسْقَاطِ الْمُكَرَّرَةِ أَرْبَعَةَ آلَافِ حَدِيثٍ³²⁵⁵ كما سبق. فصَحَّحَ أَنَّ مَا أَدْرَجَهُ فِي كِتَابِهِ "انتخبه من مائة ألف حديث صحيح"³²⁵⁶ [3257]، فكيف يكون فيه ضعيف؟ وفي قوله "المسند" إشارة إلى أَنَّ مقصوده³²⁵⁸ الأصلي يخرج³²⁵⁹ الأحاديث التي اتصل إسنادها ببعض الصحابة عن النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ³²⁶⁰ سواء كانت في قوله أو فعله أو تقريره. وأما ما³²⁶¹ وقع في الكتاب³²⁶² من غير ذلك كآثار الصحابة والتابعين فإنما وقع تبعاً وعرضاً لا أصلاً مقصوداً. (عَلَى غَيْرِهِ مِنَ الْكُتُبِ الْمُصَنَّفَةِ فِي الْحَدِيثِ) قوله "من الكتب" بيان للغير. وقد سبق الفرق بين التأليف والتصنيف. واعلم أَنَّ الكتب المصنفة في الحديث كثيرة جداً كالكتب الستة، ومستدرک الحاكم، وسنن ابن ماجه، والسنن الكبير للبيهقي، وشرح السنّة والمصابيح للبخاري، وجمع الحميدي، [وجامع ابن الأثير]³²⁶³، وكتب ابن خزيمة وأبي عوانة والإسماعيلي³²⁶⁴ والبرقاني، وصحيح ابن حبان³²⁶⁵ وغيرها من كتب المتقدمين والمتأخرين. فإذا كان صحيح البخاري مقدماً على الكتب الخمسة فكونه مقدماً على الباقي أولى. وقد اتفق العلماء [على]³²⁶⁶ أَنَّ أَصَحَّ الكتب بَعْدَ الْقُرْآنِ الصَّحِيحَانِ وَالْأَكْثَرُ عَلَى أَصَحِّهِ الْبُخَارِيُّ فَيَكُونُ صَحِيحُ الْبُخَارِيِّ أَصَحَّ الْكُتُبِ بَعْدَ الْقُرْآنِ عِنْدَ الْجُمْهُورِ.

(ثُمَّ صَحِّحَ مُسْلِمٌ) قد قال هو أيضاً: "لَيْسَ كُلُّ شَيْءٍ عِنْدِي صَحِيحٌ وَضَعْتُهُ هَاهُنَا - يَعْنِي فِي كِتَابِهِ الصَّحِيحَ - إِنَّمَا وَضَعْتُ هَاهُنَا مَا أَجْمَعُوا عَلَيْهِ"³²⁶⁷. قال ابن الصلاح: "أَرَادَ - وَاللَّهِ أَعْلَمُ - أَنَّهُ لَمْ يَضَعْ فِي كِتَابِهِ إِلَّا الْأَحَادِيثَ [١٤٠/١] الَّتِي وَجَدَ³²⁶⁸ عِنْدَهُ فِيهَا شُرَاطُ الصَّحِيحِ الْمُجْمَعِ عَلَيْهِ، وَإِنْ لَمْ يَظْهَرْ اجْتِمَاعُهَا فِي بَعْضِهَا عِنْدَ بَعْضِهِمْ"³²⁶⁹. وقال مُسْلِمٌ: "صَنَّفْتُ الْمُسْنَدَ الصَّحِيحَ مِنْ ثَلَاثَمِائَةِ³²⁷⁰ أَلْفِ حَدِيثٍ مَسْمُوعَةٍ"³²⁷¹. وهو كقول³²⁷²

³²⁵⁴ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 25/2؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 86/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 415/12؛ تدريب الرازي للسيوطي، 106، 40/1؛ اليواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 195/1.

³²⁵⁵ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20.

³²⁵⁶ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 25/2؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 86/1، 91؛ سير أعلام النبلاء، 415/12؛ تدريب الرازي للسيوطي، 106، 40/1؛ اليواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 195/1.

³²⁵⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

³²⁵⁸ في (د): مقصده، وفي (ع): مقصود.

³²⁵⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ فِي النِّسْخِ الْآخَرَى: تخريج.

³²⁶⁰ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

³²⁶¹ سقط من (د).

³²⁶² في (د): كتاب.

³²⁶³ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³²⁶⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ فِي النِّسْخِ الْآخَرَى: والإسماعيلي.

³²⁶⁵ في (د): حبان.

³²⁶⁶ هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ مَوْجُودٌ فِي (د)، و(ر)، وفي النِّسْخِ الْآخَرَى.

³²⁶⁷ مسلم، "الصلوة"، 63، (رقم الحديث: 404). انظر أيضاً: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20؛ تدريب الرازي للسيوطي، 104/1.

³²⁶⁸ في علوم الحديث: وَخَذَ.

³²⁶⁹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 20.

³²⁷⁰ في (ل): ثلاثمائة.

³²⁷¹ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 101/13؛ المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج للتوحي، 15/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 565/12؛ 288/16-

289؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 589/2؛ البدر المنير في تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في الشرح الكبير لابن الملقن، 262/1؛ تدريب الرازي للسيوطي، 40/1.

³²⁷² في (د): كفو.

البخاري "ليس عندي حديث" ³²⁷³ إلا أذكر إسناده" ³²⁷⁴. وصحيح مسلم أيضاً نحو أربعة آلاف بإسقاط المكرر ³²⁷⁵، ومع المكرر اثني ³²⁷⁶ عشر ألف حديث على ما قاله العراقي ³²⁷⁷. واعلم أن الظاهر من التعليل الآتي وهو المشاركة أن تقدم صحيح مسلم على غير كتاب البخاري إنما هو له كما أن تقدم صحيح البخاري على مسلم وغيره إنما هو لأرجحية شرط ³²⁷⁸. ومنه يُعلم أن قوله "صحيح مسلم" ليس بمعطوف ³²⁷⁹ على صحيح البخاري لئلا يدخل تحت التعليل بالأرجحية إذ ليس تقديمه على غيره من تلك الجهة بل هو معطوف على مجموع القيد والمقيد وهو قوله "ومن ثم ... إلخ" ³²⁸⁰. يعني قدم صحيح البخاري لذلك ³²⁸¹ وقدم صحيح مسلم لهذا على أننا نقول أن أرجحية شرط البخاري متضمنة لمرجوحية شرط مسلم فعلى هذا يجوز عطفه على صحيح البخاري؛ لأنه يكون التقدير حينئذ "ومن أرجحية شرط البخاري قدم صحيحه" ³²⁸² على غيره، ومن مرجوحية شرط مسلم أخر عن صحيح البخاري لكنه قدم على غيره للتعليل الآتي، ومثل ³²⁸³ هذه المسامحات ³²⁸⁴ يجري في كلام المصنفين لكون المقصود ³²⁸⁵ مفهوماً من السوق ومتبادراً إلى الأذهان بلا تعمل. (لِمُشَارَكَةِ الْبُخَارِيِّ) ³²⁸⁶ أي: لمشاركة مسلم البخاري [بإضافة المصدر إلى الفاعل، وذكر المفعول منصوباً وهو تعليل لتقدم كتاب مسلم على غير كتاب البخاري] ³²⁸⁸ صريحاً بعد تعليل تأخير ³²⁸⁹ عن ³²⁹⁰ كتاب البخاري ضمناً. (فِي اتِّفَاقِ الْعُلَمَاءِ) بَأَجْمَعِهِمْ. (عَلَى تَلْقَى كِتَابِهِ) أي: كتاب مسلم. (بِالْقَبُولِ) متعلق بالتلقي، و"على" بالاتفاق، و"في" للمشاركة (أَيْضاً) [١/١٤٠] أي: كاتفاقهم على تلقي كتاب البخاري بالقبول. (سَوَى مَا عُلِّلَ) أي: غير ما جُرحَ ³²⁹¹ وَزُيِّفَ من الأحاديث كما سبق. "فسوى [بمعنى الغير] ³²⁹² كما في قول الشاعر:

فلم يبق منها سوى هامه ³²⁹³، ³²⁹⁴

³²⁷³ سقط من (د): عندي حديث.

³²⁷⁴ انظر: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 10/2.

³²⁷⁵ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 92/1؛ التقييد والإيضاح شرح مقدمة ابن الصلاح لزين الدين العراقي، ص 15؛ تدريب الزاوي للسيوطي، 109/1؛ البواقيت والدّر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 377/1.

³²⁷⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: اثنا.

³²⁷⁷ في التقييد والإيضاح شرح مقدمة ابن الصلاح، ص 15.

³²⁷⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ر)، إلا أنه في النسخ الأخرى: شرطه.

³²⁷⁹ في (ق): معطوفاً.

³²⁸⁰ في (د)، و(ر)، و(ق): إلخ.

³²⁸¹ في (د): لذلك.

³²⁸² في (د): صححه.

³²⁸³ في (ع): وقيل.

³²⁸⁴ في (ع): المسامحة.

³²⁸⁵ في (ر): المقص.

³²⁸⁶ هو هكذا في جميع النسخ، إلا أنه في النسخ المطبوعة للترجمة: لِمُشَارَكَةِ الْبُخَارِيِّ.

³²⁸⁷ في (ع): التقدّم.

³²⁸⁸ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

³²⁸⁹ في (ع): تأخره.

³²⁹⁰ سقط من (ع).

³²⁹¹ في (د): خُرج.

³²⁹² ما بين المعقوفين سقط من (د).

³²⁹³ في (د)، و(ر)، و(ع): هامد. وهو هكذا أيضاً في مفردات ألفاظ القرآن.

³²⁹⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 441.

فالمستثنى بعده مخفوض³²⁹⁵. والمراد من التعليل المعنى اللغويّ فيشمل الشاذ أو هو من قبيل الاكتفاء. ولو قال "سوى ما انتقد" كان أولى³²⁹⁶ وأوفق بما سبق، لكنّه تفتّن في كلّ مقام بعبارة أخرى. فإن قلت: إنّ الأحاديث المنتقدة موجودة³²⁹⁷ في البخاريّ أيضاً، فلم قيّد قبول كتاب مُسلم لقوله³²⁹⁹ سوى ما علّل؟ قلت: إنّ ما انتقد منها في كتاب البخاريّ قليل ولذا لم يتعرّض له أو أنّه قيّد للقبول بملاحظة. قوله "أيضاً" يعني أنّ العلماء تَلَقَّوْا كتابهما³³⁰⁰ بالقبول سوى ما انتقد منهما وهو الأظهر؛ لأنّ مثل هذا القيد يذكر في آخر الكلام حذراً عن التكرار. والحديث المعلّل والمعلول: [ما]³³⁰¹ فيه علّة خفيفة قاذحة في صحّته³³⁰². والشاذ: ما خالف راويه من هو أكثر عدداً منه وأشدّ ضبطاً مخالفة تستلزم المنافي ويتعدّر معها الجمع³³⁰³ الذي لا يكون مُتَعَسِّفاً.³³⁰⁴ وقد سبق أنّ البخاريّ لم يوجد عنه تصرّيح بشرط مُعيّن، وإنّما أخذ ذلك من تسمية³³⁰⁵ للكتاب كما شرحناه. وكذا من الاستقراء من تصرّفه، وذلك أنّه يخرّج الحديث الذي اتصل بسناده، وكان³³⁰⁶ كلّ من رواته عدلاً موصوفاً بالضبط فإن قصر احتاج إلى ما يجبر ذلك التّقصير وخلا عن أن يكون معلوماً أو شاذاً.

(ثُمَّ يُقَدَّمُ فِي الْأَرْجَحِيَّةِ) غَيْرَ الْأُسْلُوبِ بالانتقال إلى صيغة المضارع إشارة إلى أنّ هذا التّقديم ليس كالتّقديم الأول في القطع كما سيظهر من التّقرير الآتي. (مِنْ حَيْثُ الْأَصَحِّيَّةِ) أي: لا من حيث التّلقّي بالقبول [فإنّ ذلك مختصّ بهما]³³⁰⁷ فلا يشاركهما فيه غيرهما [١/١٤١أ]، وذلك في الحقيقة اختصاص إلهي وفيض رحمنيّ جار³³⁰⁸ من عين المنة. فافهم جداً. (مَا وَافَقَهُ شَرْطُهُمَا) [شرطهما]³³⁰⁹ "ما" عبارة عن الخبر وأسند الموافقة إلى الشرط دون الموصول بأن يقول: ما وافق شرطهما بترك الضمير مع أنّه هو الظاهر. وذلك تعظيماً للأصل المتبوع على أنّ الشرط إنّما هو لتقوية الخبر، وتقريره: على ما هو عليه في نفسه من الصّحّة، فلا بدّ فيه من الموافقة له. (لِأَنَّ الْمُرَادَ)³³¹⁰ أي: بشرطهما. (رَوَاتُهُمَا) يعني أنّ مدار اعتبار الحديث الواقع في كتابيّهما رواتهما فإن وُجد حديث³³¹¹ برواية هؤلاء الرّواين³³¹² يكون

³²⁹⁵ في (د)، و(ع)، و(ط): مخفوض.

³²⁹⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 282.

³²⁹⁷ في (د): موجود.

³²⁹⁸ سقط من (ع).

³²⁹⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: بقوله.

³³⁰⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: كتابيّهما.

³³⁰¹ هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³³⁰² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 460.

³³⁰³ في (د): الجمع.

³³⁰⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 252-253.

³³⁰⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: تسميته.

³³⁰⁶ سقط من (د): كان.

³³⁰⁷ ما بين المعقوفين في (ق): فإنّ ذلك مختصّ بالقبول فإنّ ذلك مختصّ بهما.

³³⁰⁸ سقط من (د).

³³⁰⁹ ما بين المعقوفين هكذا هنا موجود في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى غير مودود. وهو في (ع): ش.

³³¹⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى، وفي النسخ المطبوعة للترجمة: لأنّ المراد به.

³³¹¹ في (د): بحديث.

³³¹² في (د): الرّواين، وفي (ع): الراوي.

أَعْلَى³³¹³ رتبةً من غيره وإن لم يخرجه، لكن الذي لم يخرجه أنزل مما خرجه؛ لأن عدم تخرجهما له مظنة عدم الاعتداد به. هذا على تقدير كون المخرج من الثقات وإلا فلا اعتبار بنفس الرواة مع المخرج الضعيف، ثم إنه أراد بالرواة من كان موصوفاً بالعدل والضبط كما دل عليه قوله: (مَعَ بَاقِي شُرُوطِ الصَّحِيحِ) أي: من التّصال وعدم العلة والشذوذ. فكأنه قال: لأن المراد بشرطهما رواتهما الغدول الضابطون مع باقي الشروط. وإنما أفردهم عن هذين الوصفين إشارة إلى أنهما من أوصافهم في أنفسهم لا ينبغي أن يفارقوهما³³¹⁴. (وَرَوَاتُهُمَا)³³¹⁵ قَدْ حَصَلَ الاتِّفَاقُ عَلَى الْقَوْلِ بِتَعْدِيلِهِمَا مقابل الجرح بالفارسية: "عَدْلُ خَوَانَدَن، و راست كردن"³³¹⁶. يقال: عدل فلاناً زكاه وبرأه من الجرح بفسق ونحوه. "فإن قلت: كيف هذا؟ وقد يوصف المجرع بالعدالة كما دل عليه قوله صلى الله عليه وسلم³³¹⁷: "الظالم عدل الله في أرضه [ينتقم به]"³³¹⁸ ثم ينتقم منه"³³¹⁹. فإنه وصفه بالظلم مع نسبته إلى العدل، قلت: المراد [بالحديث]³³²⁰ ما يقابل بالفضل، فالعدل أن يعامل كل أحد بفعله إن خيراً فخير [١/١٤١ب] إن شراً فشر، والفضل أن يعفو مثلاً عن المسيء"³³²¹. (بِطَرِيقِ اللُّزُومِ) لأن الاتفاق على التلقي بقبولهما يستلزم الاتفاق على تعديل رواتهما والحكم بكمال ديانتهم وتام استقامتهم إذ لا يقبل إلا خبر العدل. فاللزام هو الاتفاق الثاني والملزوم هو الأول واللازم هو ما يمتنع انفكاكه عن الشيء. وقال الزاغب: "لزوم الشيء: طول مكثه معه"³³²²، والطريق: ما به يتوصل إلى الشيء، ويجوز أن يُراد به الجهة والاعتبار كالحديث كما مضى. (فَهُمْ) أي: البخاري ومسلم وصاحب شرطهما كذا قيل³³²⁴، والظاهر أن الضمير إلى الرواة المذكورين وهم رجال الصحيحين³³²⁵؛ لأن الكلام فيهم. (مُتَقَدِّمُونَ)³³²⁶ رتبةً وشرفاً. (عَلَى غَيْرِهِمْ) من الرواة الذين

³³¹³ سقط من (د).

³³¹⁴ في (ع): يفرقوها.

³³¹⁵ في (ق): ورواها.

³³¹⁶ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 577/2.

³³¹⁷ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

³³¹⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

³³¹⁹ قال العجلوني: "رواه الطبراني في المعجم الأوسط [3/346] (رقم 3358) عن جابر رفعه بلفظ: "إن الله يقول: أنتقم من أبغض من أبغض، ثم أصير كلاً إلى النار"، وساقه الديلمي بلا إسناد عن جابر رفعه بلفظ: يقول الله - عز وجل: "أنتقم من أبغض من أبغض، ثم أصيرهما إلى النار"، وهو في "المجالسة" للدينوري عن ابن المنكر أنه قال: يقول الله عز وجل: "أنتقم من أبغض من أبغض، ثم أصير كلاً إلى النار"، وقال الزركشي: حديث "الظالم عدل الله في الأرض، ينتقم من الناس، ثم ينتقم الله منه"، لم أجده. قال في "الدرر" عقبه: قلت في معناه ما أخرجه الطبراني في "الأوسط" عن جابر مرفوعاً: "إن الله يقول أنتقم من أبغض من أبغض، ثم أصير كلاً إلى النار"، وسنده ضعيف. وذكر في الحلية في ترجمة مالك بن دينار أنه قال: قرأت في الزبور "إني لأنتقم من المنافق بالمنافق، ثم أنتقم من المنافقين جميعاً"، ونظير ذلك في كتاب الله تعالى ﴿وَكَذَلِكَ نُؤَيِّ بِغَضِ الظَّالِمِينَ يَعْضَأُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ [سورة الأنعام، الآية: 129]. وفي تاريخ دمشق لابن عساكر [415/35] من ترجمة علي بن غنام أنه قال: كان يقال: "ما انتقم الله من قوم إلا بشر منهم"، قال في "المقاصد": وقرأت بخط شيخنا - يعني الحافظ ابن حجر - في بعض فتاويه هذا الحديث لا أستحضره الآن؛ ومعناه دائر على الألسنة، من الرواية بلفظ: الظالم عدل الله "كشف الخفاء، 64/2 (رقم 1687). انظر أيضاً: التذكرة في الأحاديث المشتهرة للزركشي، ص 126 (رقم 164)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 323-325 (رقم 666)؛ الأسرار المرفوعة في الأخبار الموضوعة لملا علي القاري، ص 242-243 (رقم 281)؛ الدرر المنتثرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي، ص 184 (رقم 287)؛ تذكرة الموضوعات للفتي، ص 182؛ الفوائد المجموعة في الأحاديث الموضوعة للشوكاني، ص 210 (رقم 9)؛ أسنى المطالب للحوت، ص 181 (رقم 870)؛ الجذ الحثيث في بيان ما ليس بحديث أحمد بن عبد الكريم العامري الغزي، ص 136-137 (رقم 258).

³³²⁰ ما بين المعقوفتين هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في النسخ الأخرى: بالعدل في الحديث.

³³²¹ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 324؛ كشف الخفاء للعجلوني، 64/2.

³³²² في (ق): مع أنه.

³³²³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 739.

³³²⁴ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 284.

³³²⁵ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 284.

لَيْسُوا مِنْ رِجَالِ الصَّحِيحِينَ. (في) خصوص³³²⁷. (رَوَايَاتُهُمْ) يعني أنّ رواياتهم أقوى من روايات غيرهم وأزجح، وأسانيدهم أعلى من أسانيد غيرهم وأصح. ولا شك أنّ أصحّية الكتب بأزجحية الرجال. ومن بلاغات التّخشيري: "كم بين العارف والبارع في المعرفة، وما ليلة المزدلفة كيوم عرفة"³³²⁸. ويقرب منه قوله: شتان فلان كالباقر، وفلان من الباقر يعني تميّز فلان عن فلان كتميّز الإمام محمّد الباقر³³²⁹ عن جماعة البقر. (وهذا) أي: ما ذكر من التّقديم على التّرتيب المذكور³³³⁰. (أصل) اعلم أنّ الأصل يُستعمل على خمسة معان: أحدها: بمعنى المقدم كما يقال الأصل في الأشياء: العدم، أي: العدم مقدّم على الوجود كما جاء في الحديث: "إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظُلْمَةٍ - أي: قدرهم في ظلمة العدم - ثُمَّ رَشَّ عَلَيْهِمْ مِنْ نُورٍ"³³³¹، وهو نور الوجود، وثانيهما: يُستعمل بمعنى المحتاج³³³² إليه كما يقال الأصل في الإنسان أن يحتاج إلى الغداء، وثالثها: بمعنى الأولى كما يقال الأصل في الإنسان: العلم يعني العلم أولى من [١٤٢/١] الجهل وإن كان الله أخرجه من بطن أمه جاهلاً كما ورد في النص³³³³، رابعها: يطلق ويراد به المتفرّع عليه كالأب بالنسبة إلى الابن، فإنّ الابن متفرّع عن الأب، وخامسها: يُستعمل بمعنى القاعدة³³³⁴ كما يقال التّصريف علم بأصول أي: بقواعد³³³⁵، وهو المراد ههنا أي: ما ذكر ضابط³³³⁶ كلّ قاعدة جميلة. (لَا يُخْرِجُ عَنْهُ) بصيغة³³³⁷ المجهول، أي: لا يُعدل عنه³³³⁸؛ لأنّ الخروج لا يكون إلّا بالميل، والعدول بمعناه. (إِلَّا بِدَلِيلٍ) خارجي يصرّفه عنه³³³⁹. وسيأتي بيانه في كلام المصنّف. "والفرق بين الدّليل والدّالّ أنّ الدّالّ أعمّ؛ لأنّه يُستعمل في التّصورات والتّصديقات، والدّليل يُستعمل في التّصديقات فقط"³³⁴⁰. قال المتكلّمون: الدّليل يُستعمل فيما يوجب العلم والأمانة فيما لا يُوجبه.

³³²⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى، وفي النسخ المطبوعة للترّة: مُقَدَّمُونَ.

³³²⁷ في (د): خصوص.

³³²⁸ انظر: الكلم النوايع (مطبوع مع النعم السوايف في شرح الكلم النوايع لسعد الدين التفتازاني) لأبي القاسم جابر الله محمود بن عمرو بن أحمد التّخشيري، ص 37.

³³²⁹ هو: السّيّد، الإمام، أبو جعفر محمّد بن عليّ بن الحسين بن عليّ بن أبي طالب العلويّ القاطنيّ المَدَنِيّ، الشهير به محمّد الباقر، وَلَدَ زَيْنُ الْعَابِدِينَ، وَلَدَ سَنَةِ 54 فِي حَيَاةِ عَائِشَةَ وَأَبِي هُرَيْرَةَ، وَتَوَفَّى بِالْمَدِينَةِ سَنَةَ 114 هـ. انظر لترجمته: انظر لترجمته: تذيب الأسماء واللغات للنووي، 103/1 (رقم 18)؛ تذيب الكمال للمزي، 142-136/26 (رقم 5478)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 125-124/1 (رقم 109)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 409-401/4 (رقم 158)؛ تذيب التهذيب لابن حجر، 304-303/9 (رقم 6441)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 149/1.

³³³⁰ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 285.

³³³¹ التّرمذي، "الإيمان"، 18، (رقم الحديث: 2642)؛ أحمد، المسند، 176/2، 197؛ الحاكم، المستدرک، 30/1 (صحيحه الحاكم ووافقه الذهبي)؛ البزار، المسند [كشف الأستار للهشيمي، 22-21/3، (رقم الحديث: 2145)؛ وابن أبي عاصم، السنة، [ظلال الحجة للألباني، 92-91/1، (رقم الحديث: 244-241)؛ وابن حبان، الصحيح، 45-43/14، (رقم الحديث: 6169، 6170)؛ والآجري، الشريعة، ص 175، واللالكائي، شرح أصول الاعتقاد، 604/4، (رقم الحديث: 1077-1079)؛ الحكيم الترمذي، نادر الأصول في أحاديث الرسول صلى الله عليه وسلّم، 199/4. وأورده الهشيمي في مجمع الزوائد وقال: "رواه أحمد بإسنادين والبزار والطبراني، ورجال أحد إسنادي أحمد ثقات." 194-193/7.

³³³² في (د): المحتاج.

³³³³ كما قال تعالى: ﴿وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ﴾ سورة النحل، الآية: 78.

³³³⁴ في (د): القاعدة.

³³³⁵ في (ق): بقول عدد.

³³³⁶ في (د): الضبط.

³³³⁷ في (د): بضيعة.

³³³⁸ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 285.

³³³⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 285.

³³⁴⁰ انظر: فروق حقيّ للمؤلف، ص 241.

(فَإِنْ كَانَ الْخَبَرُ) أي: الحديث. (عَلَى شَرْطِهِمَا) أي: شرط البخاري ومسلم. (مَعاً) أي: مجتمعين. فهو حال من الضمير، وإن كان مضافاً إليه نحو قوله تعالى ﴿مَلَّةً إِنْزَاهِيمَ خَنِيفًا﴾³³⁴¹ وذو الحال³³⁴² الجار والمجرور القائم³³⁴³ مقام خبر كان. (كَانَ دُونَ مَا أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ) أي: أدنى منه وأُنزل في الرتبة. (أَوْ مِثْلُهُ) أي: مثل³³⁴⁴ ما أخرجه ومساوياً له بلا تفاوت في منزلة. قال المصنف³³⁴⁵: "إِنَّمَا قُلْتُ: أَوْ مِثْلُهُ؛ لِأَنَّ لِلْحَدِيثِ³³⁴⁶ الَّذِي عَلَى شَرْطِهِمَا يُرْوَى وَلَيْسَ³³⁴⁷ عِنْدَهُمَا جِهَةٌ³³⁴⁸ تَرْجِيحٌ عَلَى مَا كَانَ عِنْدَ مُسْلِمٍ، وَلَمَّا كَانَ عِنْدَ مُسْلِمٍ جِهَةٌ تَرْجِيحٌ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ فِي الْكِتَابِ الْمَذْكُورِ فَتَعَادَلَا"³³⁴⁹. ثُمَّ إِنَّهُ لَمْ يَخْرُجْ³³⁵⁰ بِكَوْنِهِ أَدْنَى مِنْهُ نَظَرًا إِلَى تَلَقِّي الْعُلَمَاءِ لَهُ بِالْقَبُولِ، وَجِيئَهُ عَلَى الشَّرْطَيْنِ جَمِيعًا وَحُزِمَ بِهِ غَيْرُهُ لَتَرْجِيحِهِمُ التَّلَقِّيَ عَلَى الْجَمْعِ الْمَذْكُورِ الْخَالِي عَنْهُ. وَأُورِدَ عَلَيْهِ تَلْمِيزُهُ³³⁵¹ "بِأَنَّ³³⁵² الَّذِي يَفْتَضِيهِ النَّظَرُ أَنَّ³³⁵³ مَا كَانَ عَلَى شَرْطِهِمَا مَعًا وَلَيْسَ لَهُ عِلَّةٌ مُقَدِّمَةٌ عَلَى مَا أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ وَحْدَهُ؛ لِأَنَّ قُوَّةَ الْحَدِيثِ إِنَّمَا هِيَ بِالنَّظَرِ إِلَى [١٤٢/١] [رَجَالَهُ لَا بِالنَّظَرِ]³³⁵⁴ إِلَى كَوْنِهِ فِي كِتَابٍ كَذَا، وَمَا ذَكَرَهُ الْمَصْنَفُ شَأْنَ الْمُقَدِّدِ فِي الصَّنَاعَةِ لَا شَأْنَ الْحَاكِمِ لِهَمَّا³³⁵⁵، ٣٣٥٦ انتهى. أقول: هذا مع ما فيه من مخالفة الجمهور سلفاً وخلفاً، فَإِنَّمَا أَخْرَجُوا مَا جَاءَ عَلَى شَرْطِهِمَا وَلَمْ يَخْرُجَاهُ عَمَّا انْفَرَدَ بِهِ أَحَدُهُمَا ذَهُولَ عَمَّا فِي التَّلَقِّيِّ مِنَ الْقُوَّةِ. فَالْتَرْجِيحُ لَيْسَ بِالنَّظَرِ إِلَى كَوْنِ الْحَدِيثِ فِي كِتَابِ الْبُخَارِيِّ أَوْ مُسْلِمٍ، بَلْ بِالنَّظَرِ إِلَيْهِ وَإِلَى التَّلَقِّيِّ جَمِيعًا. فَرَبَّ كِتَابٍ فَاتٍ فِيهِ التَّلَقِّيُّ فَكَانَ مَرْجُوحًا بِالنَّسْبَةِ إِلَى مَا لَمْ يَفْتِ فِيهِ ذَلِكَ. أَلَا تَرَى أَنَّ بَعْضَ الْكُتُبِ إِذَا صَنَّفَ يَعْرِضُ عَلَى الْعُلَمَاءِ الْأَعْلَامِ فِي الْأَمْصَارِ فَإِذَا أَمْضَوْهُ³³⁵⁷ كَانَ أَقْوَى مِمَّا لَمْ يُوضَعْ عَلَيْهِ قَلَمُ التَّصْحِيحِ وَإِنْ كَانَ كُلٌّ مِنْهُمَا صَحِيحًا فِي نَفْسِهِ. وَهَذَا ظَاهِرٌ عِنْدَ الْبَصِيرِ، وَإِنْ كَانَ خَفِيًّا عَلَى الضَّرِيرِ.

(وَإِنْ كَانَ) أي: الخبر³³⁵⁸. (عَلَى شَرْطِ أَحَدِهِمَا) أي: على شرط واحد من البخاري ومسلم لا على شرطهما معاً. (فَيُقَدِّمُ شَرْطُ الْبُخَارِيِّ وَحْدَهُ) أي: حال كونه منفرداً عن شرط مسلم. (عَلَى شَرْطِ مُسْلِمٍ وَحْدَهُ) أي: حال كونه

³³⁴¹ سورة البقرة، الآية: 135؛ سورة آل عمران، الآية: 95؛ سورة النساء، الآية: 125؛ سورة الأنعام، الآية: 161؛ سورة التحل، الآية: 123.

³³⁴² في (د): الجال.

³³⁴³ في (ع): والقائم.

³³⁴⁴ سقط من (د).

³³⁴⁵ نقله عنه تلميذه ابن قطلوبغا. انظر: القول المبكر على شرح نخبة الفكر لابن قطلوبغا، ص 58. ونقل كلام ابن قطلوبغا عن شيخه أيضاً المألا علي القاري والمناوي.

انظر: شرح شرح نخبة الفكر للمألا علي القاري، ص 285؛ اليواقيت والذّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 379/1.

³³⁴⁶ في القول المبكر على شرح نخبة الفكر: الحديث.

³³⁴⁷ هنا في (د) فوق الكلمة، وفي (ر) تحت الكلمة: والجال أن.

³³⁴⁸ هنا في (د) تحت الكلمة، وفي (ر) فوق الكلمة: خير أن

³³⁴⁹ انظر: القول المبكر على شرح نخبة الفكر لابن قطلوبغا، ص 58؛ شرح شرح نخبة الفكر للمألا علي القاري، ص 285؛ اليواقيت والذّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 379/1.

³³⁵⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): يجزم.

³³⁵¹ أي: ابن قطلوبغا. قد تقدّمت ترجمته.

³³⁵² في (د): نان.

³³⁵³ في (ق): إلى أن.

³³⁵⁴ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³³⁵⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: لها.

³³⁵⁶ القول المبكر على شرح نخبة الفكر لابن قطلوبغا، ص 58؛ شرح شرح نخبة الفكر للمألا علي القاري، ص 285؛ اليواقيت والذّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 380-379/1.

³³⁵⁷ في (ق): أمضوه.

³³⁵⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للمألا علي القاري، ص 286.

منفرداً عن شرط البخاري: (تَبَعاً) يقال: "تَبِعَهُ كَفَرِحَ، تَبَعاً: إذا مشى خَلْفَهُ، ومَرَّ بِهِ فَمَضَى مَعَهُ"³³⁵⁹. وأَتْبَعَهُ إِنْبَاعاً إذا طلب الثَّانِي اللُّحُوقَ بِالأَوَّلِ، ولذا قال في القاموس: "وَأَتْبَعْتُهُمْ: تَبِعْتُهُمْ"³³⁶⁰، وذلك إذا كانوا سَبَقُوا فَلَحِظْتَهُمْ"³³⁶¹ انتهى. (لَأَصْلُ كُلِّ مِنْهُمَا) أي: كلٌّ من الشَّرْطَيْنِ وأصلهما نفس البخاري ونفس مُسْلِم. فكما كان البخاري في نفسه وَفَضْلُهُ مَقْدَماً على مُسْلِم في علمه وشرفه باتِّفاق من العلماء، فكذا شرطه مقدّم على شرطه؛ لأنَّ شرط الأَفْضَلِ أَفْضَلُ وبِالتَّقْدِيمِ أَجْدَرُ، وكذا مُسْلِم وشرطه بالتَّسْبِيَةِ إلى من دُونِهِ.

(فَخَرَجَ) يقال: "خرج خروجا: برز من مقرّه"³³⁶²، وحاله³³⁶³، سواء³³⁶⁴ كان مقرّه³³⁶⁵ داراً، أو بلدًا، أو ثوبًا، وسواء كان حاله حالة في نفسه، أو في أسبابه الخارجة"³³⁶⁶. "وخرجت خوارجه: ظهرت نجاؤه وتوجه لإبرام الأمور"³³⁶⁷. فيكون معنى خرج ههنا: [١٤٣/١] ظهر. (لَنَا) معشر³³⁶⁸ أئمة الحديث. (مِنْ هَذَا) الذي ذكر من قَوْلِهِ وتفاوت رُتَبُهُ³³⁶⁹ إلى هنا³³⁷⁰. (سِتَّةُ أَقْسَامٍ تَتَفَاوَتْ دَرَجَاتُهَا)³³⁷¹ فِي الصَّحَّةِ أُولَها: وهو على الأقسام صحيحٌ أخرجته البخاري ومُسلم جميعاً، وهو المعبر عنه بالمتفق عليه وقد أشار إليه بقوله "وَيَلْتَحِقُ بِهَذَا التَّفَاضُلِ مَا اتَّفَقَ الشَّيْخَانِ عَلَى تَخْرِجِهِ"، وثانيها³³⁷²: صحيح أفرد به البخاري وهو دون الأول، وثالثها: صحيح أفرد به مُسلم، وهو دون الثاني وإلى كليهما الإشارة بقوله: "ومن ثمَّ قدّم صحيح البخاري ثمَّ صحيح مُسلم"، ورابعها: صحيح على شرطهما ولم يخرجهما واحد منهما، وهو دون الثالث عند الأكثرين وإليه الإشارة بقوله: "ثمَّ شرطهما"، وخامسها³³⁷³: صحيح على شرط البخاري وحده ولم يخرجها، وهو دون الرابع، وسادسها: صحيح على شرط مُسلم وحده ولم يخرجها، وهو أنزل الأقسام وإلى الخامس والسادس الإشارة بقوله: "وإن كان على شرط أحدهما". وهذه الأقسام الستة ثلاثة³³⁷⁴ منها أصول هي الأول، وثلاثة³³⁷⁵ منها فروع³³⁷⁶ هي الآخر، والوجه في الأصلية والفرعية ظاهر³³⁷⁷.

³³⁵⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 911.

³³⁶⁰ سقط من (د).

³³⁶¹ انظر: القاموس المحيط، ص 912.

³³⁶² في (ع): مقر. وهو في مفردات ألفاظ القرآن كما هو في المتن: مقرّه.

³³⁶³ في (ع): ورحاله. وهو في مفردات ألفاظ القرآن: أو حاله.

³³⁶⁴ في (د): سواه.

³³⁶⁵ في (د): مقرّه، وفي (ع): مقر.

³³⁶⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 278.

³³⁶⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 237.

³³⁶⁸ في (ق): معتبر.

³³⁶⁹ في (ق)، و(ع): رتبة.

³³⁷⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 287.

³³⁷¹ سقط من الأصل، ومن (ق)، و(ط)، و(ل).

³³⁷² في (د): وثانيهما.

³³⁷³ في (د)، و(ق): وخامسهما.

³³⁷⁴ في (ل): ثلاثة.

³³⁷⁵ في (ل): وثلاثة.

³³⁷⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 288.

³³⁷⁷ سقط من (د).

(وَتَمَّ) ³³⁷⁸ بفتح التاء المثلثة والميم المشددة، إشارة إلى المكان البعيد الاعتباري أي: هناك، وهو مقام تحقيق الأقسام ³³⁷⁹. (قِسْمٌ سَابِعٌ) أصل السبع العدد، ولمَّا كان السبع من الأعداد التامة ³³⁸⁰ عند العرب سَمِيَ الأسد سَبْعاً لتمام قوّته وكمال شجاعته ³³⁸¹. (وَهُوَ مَا) أي: حديث صحيح ³³⁸². (لَيْسَ عَلَى شَرْطِهِمَا اجْتِمَاعاً) بينهما. (وَأَنْفِرَاداً) يعني لم يجتمعا على ذلك الشرط ولم ينفرد أحدهما عن الآخر في ذلك. وإتّما فَصَلَ هذا ³³⁸³ القسم عمّا قبله إشارة إلى أنه ليس من الأصول ولا من الفروع فهو أنزل من الأنزل ³³⁸⁴، وقد أحقّه ابن الصّلاح في مقدّمته بما قبله بدون فصل بأن جعله آخر أقسام [١٤٣/ب] السّبعة ³³⁸⁵، وما فعله المصنّف أوّل ما ذكرنا. واعلم أنّ هذه الأقسام السّبعة إمّا هو على طريقة من قسم الحديث إلى صحيح وحسن وضعيف وهم جمهور المتأخّرين. وأمّا من قسمه إلى صحيح وضعيف فقط كالمقدّمين فيزداد ³³⁸⁶ عندهم قسم ثامن هو دون السّابع في الدّرجة وهو الحديث الحسن كما قال ابن الصّلاح: "مِنْ أَهْلِ الْحَدِيثِ مَنْ لَا يُفَرِّدُ نَوْعَ الْحَسَنِ، وَيَجْعَلُهُ مُنْذَرَجاً فِي أَنْوَاعِ الصَّحِيحِ، لِأَنْدِرَاجِهِ فِي أَنْوَاعِ مَا يُخْتَجُّ بِهِ، وَهُوَ الظَّاهِرُ مِنْ كَلَامِ الْحَاكِمِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْخَافِظِ فِي تَصْرُفَاتِهِ" ثمّ قال: "ثُمَّ إِنَّ مَنْ سَمَّى الْحَسْنَ صَحِيحاً لَا يُنْكِرُ أَنَّهُ دُونَ الصَّحِيحِ الْمُقَدَّمِ الْمُبَيَّنِّ أَوَّلًا، فَهَذَا إِذَا اخْتَلَفَتْ فِي الْعِبَارَةِ دُونَ الْمَعْنَى" ³³⁸⁷ انتهى. وقد سبق أنّه إذا كان راوي الحديث متأخراً عن درجة أهل الحفظ والإتقان غير أنّه من المشهورين بالصدق والستّر، وروي مع ذلك حديثه [من غير وجه فقد اجتمعت له القوّة من الجهتين، وذلك يُرقي حديثه] من درّجة الحسن إلى درجة الصّحيح، هذا وإذا كان الحسن قاصراً عن الصّحيح فقول الترمذي: هذا حديث حسن صحيح، جمع بين نفي ذلك الثّصور وإثباته. وجوابه أنّ ذلك راجع إلى الإسناد فإذا روي الحديث الواحد بإسنادين أحدهما إسناد حسن والآخر إسناد صحيح استقام أن يقال فيه: إنّ حديث حسن صحيح أي ³³⁸⁸: إنّ حسن بالنسبة إلى إسناد [صحيح بالنسبة إلى إسناد] ³³⁸⁹ آخر على أنّه غير مُستنكر أنّ من قال ذلك أراد بالحسن معناه اللغوي، وهو ما يميل إليه النّفس ولا ياباه القلب دون الاصطلاح الذي نحن بصددده.

(وَهَذَا التَّفَاوُتُ) المذكور في التقسيم بأن يكون المتفق عليه أعلى الأقسام، ثمّ ما انفرد به البخاريّ تلوّاً له، ثمّ، وثمّ [إلى آخرها] ³³⁹⁰. (إِنَّمَا [١٤٤/أ] هُوَ بِالنَّظَرِ إِلَى الْحَيْثِيَّةِ الْمَذْكُورَةِ) وهي أرجحية شرط البخاريّ على غيره. فإنّما هي الحيثيّة المذكورة قريباً لا حيثيّة تفاوت الأوصاف المقتضية للتّصحيح المذكور ³³⁹¹ بعيداً وإن كان مؤدّي هذه

³³⁷⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة نور الدين عتر، ص 64، إلّا أنّه في طبعات علي حسن عبد الحميد، ص 90، وشرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 288، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 62. وَتَمَّ. وهو في طبعة البواقيت والذّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 380/1:

وبقي.

³³⁷⁹ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 63.

³³⁸⁰ في (ق): والتامة.

³³⁸¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 394.

³³⁸² انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 288.

³³⁸³ في (د): هذه.

³³⁸⁴ في (ق): الإنزال.

³³⁸⁵ انظر: علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 27-28.

³³⁸⁶ في (د): فيزاد.

³³⁸⁷ انظر: علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 40.

³³⁸⁸ سقط من (ط)، و(ل).

³³⁸⁹ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، و(ع).

³³⁹⁰ ما بين المعقوفين سقط من (د).

³³⁹¹ في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل): المذكورة.

الحيثية تلك الحيثية على أنه فرق بين الحيتين؛ لأن الأولى مُطلقة، والثانية³³⁹² مقيدة، وذلك أن المصنف لما أشار إلى مطلق الأوصاف انتقل منه إلى بيان أوصاف البخاري لكماله فيها.

(أَمَّا لَوْ رُجِحَ) على بناء المجهول من الترجيح. (قِسْمٌ) من الأقسام السبعة أو الثمانية. (عَلَى مَا هُوَ فَوْقَهُ) أي: في المرتبة. وجعل السافل عالياً، والمفضول فاضلاً، والمؤخر مقدماً. "وفوق يُستعمل في الفضيلة دينية نحو ﴿وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ﴾³³⁹³ أو أخروية نحو ﴿وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾³³⁹⁵، فيكون كقُبل في المنزلة نحو السلطان قبل الوزير أي: هو فوقه في الدرجة والشرف، ويقابلهما "تحت" و"بعد". (بِأُمُورٍ) وأسباب. (أُخْرَى) غير ما تقدم. (تَقْتَضِي) تلك الأمور الخارجية. (التَرْجِيحُ) في التصحيح. (فَإِنَّهُ)³³⁹⁷ أي: ذلك القسم المرجح³³⁹⁸. (يُقَدِّمُ عَلَى مَا فَوْقَهُ) بأن يُعمل به ويترك الآخر³³⁹⁹ فيكون المرجوح راجحاً وبالعكس. واعلم أن هذه الشرطية فاسدة؛ لأن مؤداها أن المرجح مرجح أو المقدم مقدم والجزء لا بد وأن يغير الشرط. فالصحيح أن يقال: أما لو عرض لقسم ما يقتضي ترجيحه على ما فوقه فإنه يقدم عليه فح³⁴⁰⁰ لا حاجة إلى قوله: (إِذْ قَدْ يَعْرِضُ لِلْمُفُوقِ مَا يَجْعَلُهُ فَائِزًا) لأنه يكون كالتكرار أو³⁴⁰¹ كان مفهوماً من الاقتضاء المذكور على أن قوله "ما فوقه" الثاني من وضع المظهر موضع المضمر بلا نكتة. ثم قوله "إِذْ" تعليل للتقدم كما في قوله تعالى ﴿لَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ﴾³⁴⁰² أي: لأجل ظلمكم. والعارض: ما يبدو [١٤٤/ب] غرضه بالضم أي: جانبه، فإن أول ما يظهر من الشيء ناحيته³⁴⁰³، ومنه قيل لصفحة³⁴⁰⁴: الخد العارض³⁴⁰⁵. والمفوق بفتح الميم وضم الفاء بوزن القبول اسم مفعول "من فاق الرجل أصحابه يفوق فوقاً علاهم بالشرف"³⁴⁰⁶، وذلك من فوق المستعمل في الفضيلة، وتفوق ترفع استعمل المفوق بمعنى المرجوح³⁴⁰⁷، والفائق بمعنى الراجح "وهو يُرسم بالهمزة ولا ينقط بنقطتين ك"قائل" و"صائل" بخلاف نحو "كايل" و"بايع" حيث يكتب بالياء ويتلظظ بالهمزة فرقاً بين الهمزة المقلوبة³⁴⁰⁸ من الواو والياء³⁴⁰⁹. حكى³⁴¹⁰ "أن أبا علي الفارسي³⁴¹¹ دخل على واحد من

³³⁹² في (د): والثاني.

³³⁹³ في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: بَعْضُهُمْ. وهو خطأ. والصحيح ما أثبت في المتن.

³³⁹⁴ سورة الزحرف، الآية: 32. وانظر أيضاً: ﴿وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ﴾ سورة الأنعام، الآية: 165؛

³³⁹⁵ سورة البقرة، الآية: 212.

³³⁹⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 649.

³³⁹⁷ في الأصل، وفي (ق): فَإِنَّ. وهو في النسخ الأخرى، وفي جميع النسخ المطبوعة للترجمة: فَإِنَّهُ.

³³⁹⁸ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 289.

³³⁹⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 289.

³⁴⁰⁰ كما في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلا أنه في (ل): فحينئذ.

³⁴⁰¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (ر)، و(ط)، و(ل): إِذْ، وفي (د)، و(ع): إِذَا.

³⁴⁰² ﴿وَلَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ﴾ سورة الزحرف، الآية: 39.

³⁴⁰³ في (د): ناحية.

³⁴⁰⁴ في (ق): الصفحة.

³⁴⁰⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 559.

³⁴⁰⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 289.

³⁴⁰⁷ في (د): المرجوع، وفي (ط): المرجوح.

³⁴⁰⁸ في (د): الهمزة.

³⁴⁰⁹ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 10.

³⁴¹⁰ في (ق): وحكي.

المُتَسِمِينَ بالأدب والعلم، فإذا بين يديه جزءٌ فيه مكتوب "قائل" منقوطةً بنقطتين من تحت. فقال له أبو علي: هذا خطأ من؟ قال: خطي. فالتفت إلى صاحبه كالمغضب³⁴¹²، وقال: قد أضعنا³⁴¹³ خطواتنا³⁴¹⁴ في زيارة مثله. وخرج من ساعته³⁴¹⁵.

(كَمَا) أي: أمثاله مثل ما. (لَوْ كَانَ الْحَدِيثُ عِنْدَ مُسْلِمٍ مَثَلًا) بمعنى أنّ مسلماً انفرد به. "ومثلاً بفتح الميم والشاء المثناة نصب على المصدرية أصله أمثل تمثيلاً. وهو أجزئي³⁴¹⁶ من جزئيات³⁴¹⁷ قاعدة يذكر إيضاحاً لتلك القاعدة: فكلّ شاهد مثال ولا عكس³⁴¹⁸". (وَهُوَ مَشْهُورٌ) أي: والحال أنّ ذلك الحديث مشهور³⁴¹⁹ عرفاً جارٍ على السنة الخواص، وهم أئمة الحديث. (قَاصِرٌ عَنِ دَرَجَةِ التَّوَاتُرِ) صفة موضحة³⁴²⁰ للمشهور، وقد سبق بيانها في نظيرها. والظاهر في العبارة المتواتر بالميم على أنّه اسم فاعل ليوافق المشهور إلّا أن يؤل³⁴²¹ ويقال: قاصِرٌ درجة شهرته عن درجة التواتر، وفيه من التكلّف³⁴²² ما لا يخفى. (لَكِنْ حَقَّتْهُ) بتشديد الفاء من الحفّ بمعنى الإحاطة³⁴²³ [١٤٥/١] ويعدّى إلى المفعول الثاني بالباء وقد مرّ مفصلاً. والمعنى أحاطت بذلك الحديث المشهور القاصر. (قَرِينَةٌ) أو قرائن³⁴²⁴. ومضى بيان القرينة. (صَارَ) [أي³⁴²⁵: الحديث]³⁴²⁶. (بِهَا) أي: بتلك القرينة³⁴²⁷. (يُقِيدُ الْعِلْمَ) التّظَرِّي الذي هو العلم الظّنيّ القريب من العلم اليقينيّ؛ لأنّ المراد الظنّ الغالب على ما سلف بيانه، وقد يكون العلم التّظَرِّيّ يَقِينًا³⁴²⁸ كالمُتَّفَق عليه بين الشّيوخين، فإنّ هذا القسم جميعه مَقْطُوع بصحته، والعلم اليقينيّ التّظَرِّيّ واقع به؛ لأنّ إجماع الأئمة حجة مَقْطُوعٌ بها. (فَإِنَّهُ) أي: حديث مُسْلِم³⁴²⁹ الموصوف المخفوف. (يُقَدِّمُ عَلَى الْحَدِيثِ الَّذِي يُخْرِجُهُ الْبُخَارِيُّ) مع أنّ الأصل تقديم تخريجه على تخريج مُسْلِم. (إِذَا كَانَ) ذلك الحديث المخرّج³⁴³⁰. (فَرَدًا مُطْلَقًا) أي: لا مشهوراً مخفوفاً كما

³⁴¹¹ هو: إمام النّحو، أبو عليّ الحسَن بنُ أحمد بن عبدِ العفّار الفارسيّ الفسويّ، صاحبُ التّصانيف، المتوفى سنة 377 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 380-379/16 (رقم 271)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 481-480/1 (رقم 1816)؛ لسان الميزان لابن حجر، 195/2 (رقم 883)؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 498-496/1 (رقم 1030)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 89-88/3.

³⁴¹² في (ع): كالمغضوب.

³⁴¹³ في (د): أصغنا.

³⁴¹⁴ في (ع): خطمناتنا.

³⁴¹⁵ انظر لهذه القصة: شرح الأشموني على ألفية ابن مالك لنور الدين الأشموني، 90-89/4. انظر أيضاً: فروق حقّي للمؤلف، ص 10.

³⁴¹⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ع)، وفروق حقّي للمؤلف: جزئي، وفي (ل): جزء.

³⁴¹⁷ في (د): جزئيات.

³⁴¹⁸ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 165.

³⁴¹⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 289-290.

³⁴²⁰ في (ق): موصحة. انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 290.

³⁴²¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى. ويبدو أنّه "يؤول" لموافقة اللغة.

³⁴²² في (د): التّكليف.

³⁴²³ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 290.

³⁴²⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 290.

³⁴²⁵ سقط من (د)، و(ر).

³⁴²⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

³⁴²⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 290.

³⁴²⁸ في (ق): يقيناً.

³⁴²⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 290.

³⁴³⁰ في (د): المخرّج.

عند مُسلم، وقد تقدّم أنّ كلاً من الفرد المطلق والفرد النسبيّ من أقسام الغريب، وكلّ من المشهور والغريب وإن كان من قبيل الآحاد إلّا أنّ المشهور مُقدّم على الغريب في الدّرجة سواء كان مخفّوفاً بالقرائن أو لا. فكان الظاهر على ما تقدّم من الأصل [و³⁴³¹ هو التّرجيح على التّرتيب]³⁴³² أن يقدم³⁴³³ البخاريّ فيما انفرد به على مُسلم وإن لم يكن مشهوراً لجلالة قدره وعظم شأنه لكن قدّم ما عند مسلم³⁴³⁴ من المشهور على ما عند البخاريّ من الفرد المطلق لكونه مخفّوفاً بالقرينة وبما كان حديثه فوق حديث البخاريّ في مثل هذا الموضع [كان مفضّلاً عليه في نفسه من هذا الوجه مع نزول درجته [عنه]³⁴³⁵ في سائر الموضع³⁴³⁶].³⁴³⁷ والحاصل أنّه لا يعمل بفرد البخاريّ في جنب مشهور مُسلم [إذا كان موصوفاً بما ذكر وإلا كان فرد³⁴³⁸ البخاريّ معمولاً به ومقدّماً على مشهور مُسلم]³⁴³⁹ على ما هو الأصل.

[سلسلة الذهب]

(وَكَمَا [لَوْ]³⁴⁴⁰ كَانَ [١/٤٥ب] الْحَدِيثُ الَّذِي لَمْ يُخْرَجْهُ مِنْ تَرْجَمَةٍ قَدْ سَبَقَ أَنَّ التَّرْجَمَةَ بَفَتْحِ الْجِيمِ مُصْنَدٌ عَلَى وَزْنِ فَعْلَلَةٍ³⁴⁴¹ مِنْ تَرْجَمِهِ وَتَرْجَمَ عَنْهُ إِذَا فَسَّرَهُ. (وُصِفَتْ) تِلْكَ التَّرْجَمَةُ. (يَكُونُهَا أَصَحُّ الْأَسَانِيدِ) لَمْ يَقُلْ قُطِعَتْ؛ لِأَنَّ الْمَوْصُوفَ بِالْأَصْحِيَّةِ كَثِيرٌ مُخْتَلَفٌ³⁴⁴² فِيهِ كَمَا سَبَقَ عَلَى أَنَّهُ لَا يَحْكُمُ لِإِسْنَادٍ أَوْ حَدِيثٍ بِأَنَّهُ الْأَصَحُّ عَلَى الْإِطْلَاقِ كَمَا قَالَ بِهِ ابْنُ الصَّلَاحِ³⁴⁴³ وَغَيْرُهُ³⁴⁴⁴. (كَمَالِكٍ) الْإِمَامُ³⁴⁴⁵ الرَّأَوِيُّ. (عَنْ نَافِعٍ) الرَّأَوِيُّ. (عَنْ عَبْدِ اللَّهِ ابْنِ عُمَرَ) رَضِيَ³⁴⁴⁶ كَمَا قَالَ الْبُخَارِيُّ: "أَصَحُّ الْأَسَانِيدِ مَالِكٌ عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ"³⁴⁴⁷. وَقَدْ سَمَّاهُ بَعْضُهُمْ سِلْسِلَةَ الذَّهَبِ³⁴⁴⁸ بِالْفَارْسِيَّةِ: "زَنْجِيرُ زَرْ" ³⁴⁴⁹ تَشْبِيْهُاً لِلسَّنَادِ الْأَجُودِ بِالذَّهَبِ الَّذِي هُوَ أَعْلَى الْأَجْسَادِ. وَقَالَ مَالِكٌ: "إِذَا

³⁴³¹ سقط من (ق).

³⁴³² ما بين المعقوفين سقط من (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل).

³⁴³³ في (ط)، و(ل): أنّ تقلد.

³⁴³⁴ سقط من (د).

³⁴³⁵ ما بين المعقوفتين موجود في (د)، و(ر).

³⁴³⁶ في (د)، و(ر)، و(ل): المواضع.

³⁴³⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

³⁴³⁸ في (ر): فرد.

³⁴³⁹ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³⁴⁴⁰ هو غير موجود في جميع النسخ، إلّا أنّه موجود في جميع النسخ المطبوعة للترجمة.

³⁴⁴¹ في (د): فعله.

³⁴⁴² في (د): مختلف.

³⁴⁴³ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 15.

³⁴⁴⁴ في (د): غير. وهو خطأ. والصحيح ما أثبت في المتن.

³⁴⁴⁵ سقط من (د)، و(ع).

³⁴⁴⁶ هو هكذا هنا في الأصل، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط): رض، وفي (ع): رضي الله عنه، وفي (ل): رضي الله تعالى عنهما.

³⁴⁴⁷ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 16؛ تدريب الراوي للسيوطي، 79/1؛ شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 260، 291؛ الواقيت والذّرر في

شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 350/1.

³⁴⁴⁸ انظر: شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 291.

³⁴⁴⁹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 256/1؛ 909/2.

سمعتُ من نافع حديثاً عن ابن عمر لا أبالي أن لا أسمعهُ من غيره³⁴⁵⁰. وقد سبق ترجمة كلٍّ من مالك وابن عمر. وأمّا نافع فهو أبو عبد الله نافع بن سرجس كثر جِس، وقال الحاكم: "ابن هرمز، ويقال: ابن كاوس"³⁴⁵¹. "وأصله من المغرب أو كان ديلمياً أو من نيسابور أصابه ابن عمر في بعض غزواته أو سُبي من خراسان فاشتراه وهو صغير، وهو تابعي جليل بعثه عمر بن عبد العزيز إلى مصر يعلمهم السُّنن، سمع سيده ابن عمر وغيره. مات بالمدينة سنة سبع عشر³⁴⁵² ومائة"³⁴⁵³. (فإنّه) أي: الحديث الموصوف بما ذكر. (تقدّم³⁴⁵⁴ على ما انفرد به أحدهما مثلاً) أي: فضلاً عن غيرهما³⁴⁵⁵ من أصحاب التّخارج وأرباب الكتب الذين وثّقهم الأئمّة. يعني إذا كان مقدّماً على ما انفرد به أحد الشّيخين كان مقدّماً على ما انفرد به سائر الشّيوخ بطريق الأولى. (لا سيّما إذا كان في إسناده) أي: في إسناده ما انفرد به أحدهما³⁴⁵⁶ أو غيرهما، ولا سيّما كلمة استثناء بمعنى إخراج ما بعدها [١٤٦/١] عمّا قبلها في أنّ الحكم فيه بطريق الأولى. و"لا" لنفي الجنس، وخبرها محذوف هو مَوْجود، وكثيراً ما يحذف عنها كلمة "لا"، فيقال: "أكرم القوم سيّما زيد"³⁴⁵⁷: لا مثل زيد³⁴⁵⁸. و"سيّ" كمثّل وزناً ومعنى، وأصله سيوي أو سيو، وما نكرة غير موصوفة أي: "لا مثل تقدّم وقت وجود³⁴⁵⁹ مقال في إسناده" فهو نظير الجملة الحالّية كقوله: "أحب الصّبيح سيّما وهو مليح" أي: لا مثل محبة في هذه الحالة. فالعامل في الظّرف ما في كلمة "ما" من معنى الفعل. ولكلمة لا سيّما تفصيل آخر بحسب ما يردّ بعدها من المفرد والجملة، ليس هذا محلّه³⁴⁶⁰. (من) أي: راوٍ. (فيه مقال) وكلام أي: طعن في الجملة كما دلّ عليه التّنكير أي: سواء أجب عنه ودفعه³⁴⁶¹ دافع³⁴⁶² أو لا. "فإنّ من تُكلّم فيه ولو في الجملة ليس كمن لم يتكلّم فيه أصلاً"³⁴⁶³. وفيه إشارة إلى أنّ ما انتقد³⁴⁶⁴ من أحاديثهما؛ فإنّ ذلك يرجع إلى أحوال الرّواة. والحاصل أنّ الذي انفرد به أحدهما قسماً: قسّم لم يكن في إسناده مقال أصلاً، وقسم في إسناده كلام ولو في الجملة. فإذا كان الحديث المذكور مقدّماً على القسم الأوّل فكونه مقدّماً على الثّاني بطريق الأولى؛ لأنّ المطعون ساقط، والسّلم قائم، والغالب على القائم غالب على السّاقط.

³⁴⁵⁰ انظر: التاريخ الكبير للبخاري، 8/85؛ الجرح والتعديل لابن أبي حاتم، 20/1؛ تاريخ مدينة دمشق لابن عساکر، 61/424؛ تهذيب الأسماء واللغات للتّووي، 424-425؛ تهذيب الكمال في أسماء الرجال للمزّي، 29/303؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 10/369.

³⁴⁵¹ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتّووي، 2/424.

³⁴⁵² في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): عشرة.

³⁴⁵³ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتّووي، 2/424-425 (رقم 626)؛ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لابن خلكان، 5/367؛ تهذيب الكمال في أسماء الرجال للمزّي، 29/298.

³⁴⁵⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى، وفي جميع النسخ المطبوعة للنّهضة: يُقدّم.

³⁴⁵⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 291.

³⁴⁵⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 291.

³⁴⁵⁷ في (ق): أبي.

³⁴⁵⁸ القاموس المحيط، ص 1673.

³⁴⁵⁹ في (د): وُجد.

³⁴⁶⁰ انظر للتفصيل في ذلك: فروق حقيّ للمؤلّف، ص 157. نقله فيه عن عدد من أهل اللغة.

³⁴⁶¹ في (ع): رفعه.

³⁴⁶² في (ع): رافع.

³⁴⁶³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 291.

³⁴⁶⁴ في (ع): ما انقطع، وفي النسخ الأخرى: ما انتقد.

[الحسن لذاته]

(فَإِنْ خَفَّ الضَّبُّطُ) تفرُّعٌ على حَدِّ الصَّحِيحِ. وكان الظَّاهر أن يقول: فإن خَفَّ الضَّبُّطُ مع وجود بقية الشرط³⁴⁶⁵ إلا أن المتن والشرح لَمَّا كانا³⁴⁶⁶ شيئاً واحداً باعتبار³⁴⁶⁷ الدَّمَجِ اكتفى عنه بما ذكره في الشَّرْحِ من قوله "والمراد" إلخ³⁴⁶⁸. وخصَّ الضَّبُّطُ بالذكر إذ بالتفاوت فيه يظهر كون الحديث صحيحاً أو حسناً أو ضعيفاً. (أَيُّ: قَلٌّ) أي: ظهر قَلَّةُ ضبط³⁴⁶⁹ الراوي³⁴⁷⁰ المُستلزم [١/٤٦ب] لضبط المروي. والمراد بهذا التفسير وقع³⁴⁷¹ ما يَرِدُ أن الظَّاهر أن يقول: فإن نقص الضَّبُّطُ؛ لأنَّه هو المقابل لتأم الضَّبُّطِ. وبيانه أن خَفَّ³⁴⁷² ههنا من الخُفُوفِ³⁴⁷³ لا من الخفة، وفي التعبير به فائدتان: الأولى: الإشارة إلى أن العلم³⁴⁷⁴ خفيف الحمل فإنَّه من قبيل الرِّيحان المعنوي فلا ينبغي أن يَرَدَّه أحد بأن يثقل عليه حمله أو يتسامح فيه. والثانية: أن فيه رعاية للأدب في العبارة؛ لأنَّ نقصان الضَّبُّطِ يسري إلى القول بنقصان الحديث، وفي ظاهره سماحة على أن القَلَّةَ وما يؤدِّي مؤدَّاها تستلزم معنى النقصان؛ لأنَّ قليل العدد والأجزاء ناقص³⁴⁷⁵ إلى كثيرهما فما كان قليلاً كان ناقصاً. (يُقَالُ:): أي: في اللغة، وهو احتجاج على مدَّعه من مجيء خَفَّ بمعنى قَلَّ. (خَفَّ الْقَوْمُ خُفُوفاً) أي: قَلَّوا عدداً. قال البيهقي: "الخِفَّةُ: سبك شدن و در خدمت³⁴⁷⁶ بشتافتن³⁴⁷⁷، والخُفُوفُ: اندك شدن عن الجوهرى، و بَزُودى رفتن عن البارى³⁴⁷⁸». وفي القاموس: "الخِفَّ بالكسر: الخفيف، والجماعة القليلة"³⁴⁸⁰. ولم يَتَعَرَّضْ للخُفُوفِ³⁴⁸¹ لكن أشار إلى معنى القَلَّةَ بالتفسير الثاني للخَفَّ، فالخفيف باعتبار الكيفية، والجماعة القليلة باعتبار الكمية. (وَالْمُرَادُ) أي: من حقَّة الضَّبُّطِ المستلزمة³⁴⁸² لفقد تمام الضَّبُّطِ الذي هو أحد شُرُوط الصَّحِيحِ³⁴⁸³. (مَعَ بَقِيَّةِ الشُّرُوطِ الْمُتَقَدِّمَةِ فِي حَدِّ الصَّحِيحِ) من العدالة واتِّصال السَّنَدِ وعدم العلة³⁴⁸⁴

³⁴⁶⁵ في (د)، و(ر): الشُّرُوط.

³⁴⁶⁶ في (د): كان.

³⁴⁶⁷ في (د): باعتبار.

³⁴⁶⁸ في (د): إلخ.

³⁴⁶⁹ في (ر): ضبط.

³⁴⁷⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 292.

³⁴⁷¹ في (ر): دفع.

³⁴⁷² سقط من (د).

³⁴⁷³ في (د): الخُفُوف.

³⁴⁷⁴ سقط من (د).

³⁴⁷⁵ في (د)، و(ر): ناقص بالنسبة.

³⁴⁷⁶ هكذا في الأصل. وهو في النسخ الأخرى: خدمت. وهو هكذا أيضاً في تاج المصادر.

³⁴⁷⁷ في (ق)، و(ع): شتافتن. وهو هكذا أيضاً في تاج المصادر.

³⁴⁷⁸ في تاج المصادر: الفارابي.

³⁴⁷⁹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 1/159.

³⁴⁸⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1041. نقله أيضاً عن القاموس الملأ علي القاري. انظر: شرح شرح نخبه الفكر، ص 292.

³⁴⁸¹ في (د): للخُفُوف.

³⁴⁸² في (د): المستلزم.

³⁴⁸³ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 292.

³⁴⁸⁴ سقط من (د).

والشذوذ³⁴⁸⁵. والمقصود³⁴⁸⁶ الضبط الخفيف مع وجود بقية الشروط على حالها لا قلتها أيضاً إذ لا يتصور فيها ذلك وإلا كان الحديث ضعيفاً. وفيه أن مراتب العدل متفاوتة أيضاً؛ لأن التقوى على طبقات إلا أن يقال: [١٤٧/أ] المراد بقلة العدالة في الضعيف عدمها، وكذا ليس فيه قلة الضبط بل سوء الحفظ.

(فهو) أي: فذلك الخبر. و"هو" من الشرح لا من المتن أورده؛ لأنه في مقابلة قوله هو الصحيح. وأتى بالفاء؛ لأن الجملة الاسمية الواقعة جزاءً للشروط يجب فيها الفاء للدلالة على سببية الأول للثاني. وفيه أنه مع قطع النظر عن الدمج يبقى المتن عربياً عن الفاء. (الحسن لذاته) قال تلميذ المصنف³⁴⁸⁷: "لم يحصل بهذا تمييز الحسن؛ لأن الخفة المذكورة غير منضبطة"³⁴⁸⁸ انتهى. أقول: إن الخفة من الأمور الإضافية المعلومة عند الأئمة ولو بطريق التقريب دون التحقيق، فإن مراتب العلوم والأعمال والأحوال كمراتب الأموال. فاعرف جداً. وقد سبق ما يزيد على هذا فارجع. "والحسن الجميل والحسن"³⁴⁸⁹ معنى في نفسه: عبارة عما اتصف بالحسن لمعنى ثبت في ذاته، كالإيمان بالله وصفاته³⁴⁹⁰. "ولذا قالوا"³⁴⁹¹: الإيمان والطاعة لا تنفع إلا إذا كانت تلك الرغبة رغبة فيه لكونه إيماناً وطاعة في نفسه حسناً لذاته، وأما الرغبة³⁴⁹² لطلب الثواب وللخوف من العقاب فغير مفيدة³⁴⁹³ "والحسن لمعنى في غيره: هو الاتصاف بالحسن لمعنى ثبت في غيره: كالجهاد، فإنه ليس بحسن لذاته؛ لأنه تحريب بلاد الله وتعذيب عباده وإفناؤهم، وقد قال عليه الصلوة³⁴⁹⁵ والسلام³⁴⁹⁶: "الآدمي بُنيان الرب، ملعون من يهدم³⁴⁹⁷ بنيان الرب"³⁴⁹⁸ وإنما حسن من إعلاء كلمة الله وإهلاك أعدائه، وذا باعتبار كفر الكافر³⁴⁹⁹ واستيلائه على العباد والبلاد لا باعتبار نفسه. "والحسن بالضم: كون الشيء ملائماً للطبع كالفرح، وكون الشيء [١٤٧/ب] صفة كمال: كالعلم، وكون الشيء متعلق المدح: كالعبادات"³⁵⁰⁰. "والفرق بين الحسن والجمال أن

³⁴⁸⁵ في (د): الشذوذ.

³⁴⁸⁶ في (ر): المقص.

³⁴⁸⁷ أي: ابن قطلوبغا. قد تقدمت ترجمته.

³⁴⁸⁸ انظر: القول المبكر على شرح نخب الفكر لابن قطلوبغا، ص 59. نقل كلام ابن قطلوبغا أيضاً المناوي في الواقيت والذّر في شرح نخب ابن حجر للمناوي، 388/1.

³⁴⁸⁹ سقط من (د).

³⁴⁹⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 151.

³⁴⁹¹ القائل به محي الدين شيخ زاده، المتوفى سنة 951 هـ. تقدمت ترجمته. قال البروسوي في روح البيان: "قال ابن الشيخ في سورة الأنعام: ... 251/5 (تفسير سورة الكهف، الآية: 42). وقال أيضاً: "... كما في حواشي الشيخ في سورة الأنعام" 246/8 (تفسير سورة المؤمن، الآية: 85). انظر أيضاً: 124/4 (تفسير سورة هود، الآية: 26)؛ 277/4 (تفسير سورة يوسف، الآية: 40)؛ 337/8 (تفسير سورة الشورى، الآية: 20).

³⁴⁹² في (د)، و(ر): الرغبة فيه.

³⁴⁹³ في (د)، و(ر)، و(ع): مفيد.

³⁴⁹⁴ انظر: حاشية محي الدين شيخ زاده على تفسير القاضي البيضاوي لمحي الدين شيخ زاده (32/4) (تفسير سورة الأنعام، الآية: 28).

³⁴⁹⁵ سقط من (ع). وهو في (ل): الصلاة.

³⁴⁹⁶ في (ر)، و(ق): السلم.

³⁴⁹⁷ في (د)، و(ر)، و(ق): هدم. وهو هكذا أيضاً في كتاب التعريفات.

³⁴⁹⁸ الحديث روي بلفظين الآخرين هما: "الآدمي بُنيان الرب، ملعون من هدم بنيان الله"، "إن هذا الإنسان بنيان الله، ملعون من هدم بنيانه". هذا حديث باطل لا أصل له، ليس في شيء من كتب الحديث، وإنما انتشر عند بعض المفسرين، والأصوليين، وبعض أهل اللغة والبلاغة. قال جمال الدين الزيلعي: "غريب جداً". تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في تفسير الكشاف للزمخشري، 346/1 (رقم 355). وقال عبد الرؤوف المناوي: "وفي بعض الأحاديث التي لم أقف لها على طريق: "من هدم بنيان الله، فهو ملعون" أي: من قتل نفساً ظالماً". التيسير شرح الجامع الصغير، 250/6 (رقم 8914).

³⁴⁹⁹ انظر: كتاب التعريفات، ص 151.

³⁵⁰⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 150.

الحسن³⁵⁰¹ يتّصف به ما كان شيئاً منفرداً كالنعل. تقول: "نعلٌ حسنٌ"، و"خاتم حسن". فإذا اجتمعت من ذلك جملةٌ وُصف صاحبها بالجمال وبالحسن أيضاً. وأيضاً أنّ الحسن ما استحسنه³⁵⁰² وكان لك³⁵⁰³ فيه غرض. فليس بصفة قائمة بالذات. والجمال صفة عين. فهو جمال في حقل وفي حق غيرك³⁵⁰⁴. كذا في الأمالي للسهيلي³⁵⁰⁵. (لا لشيءٍ خارجٍ) من ذاته يصير به حسناً لغيره³⁵⁰⁶. (وهو) أي: الحسن لشيء خارج³⁵⁰⁷. (الذي يكون حسنة) أي: مع كونه ضعيفاً في نفسه بالاعتبار الظاهر. (بسبب الاعتضاد) أي: التقوي والتعاون. قال البيهقي: "الاعتضاد: كسى را يار گرفتن و چیزی در نظر³⁵⁰⁸ بازو کردن"³⁵⁰⁹. والتركيب يدلّ على عضو مخصوص "هو ما بين المرفق إلى الكتف، ثمّ يُستعار في موضع القدرة والمعين؛ لأنّ قدرة الإنسان في ظهره وفي عضده³⁵¹⁰. ولذا يقال: تعاضدوا وتظاهروا أي: تعاونوا؛ لأنّ ضمّ العضد إلى العضد³⁵¹¹، والظّهر إلى الظّهر قوّة على قوّة. (نحو حديث المستور) أي: الراوي الذي لم يظهر عدالته ولا فسقه، فهو ما دام مستور الحال لا يكون خبره حجة في باب الحديث. قال ابن الصّلاح: "الحديث الحسن قسمان: أحدهما: الحديث الذي لا يخلو رجال إسناده من مستور لم يتحقق أهليته³⁵¹² غير أنّه ليس³⁵¹³ مُعَفَّلاً كثير الخطاء فيما يرويه ولا³⁵¹⁴ متهم³⁵¹⁵ بالكذب في الحديث أي: لم يظهر منه تعمد الكذب في الحديث ولا سبب آخر مُفسّق، ويكون مثنّ الحديث مع ذلك قد عُرف بأنّ رويّ مثله أو نحوه من وجه آخر أو أكثر حتّى اعتضد [١٤٨/١] بمتابعة من تابع راويه على مثله أو بما له على³⁵¹⁶ من شاهد وهو وُزود³⁵¹⁷ حديث آخر بنحوه فيخرج بذلك عن أن يكون شاذّاً ومنكراً، والقسم الثاني: أن يكون راويه من المشهورين بالصدق والأمانة غير أنّه لم يبلغ درجة رجال الصّحيح لكونه يقصر عنهم في الحفظ والإتقان، وهو مع ذلك يرتفع عن حال من يُعدّ ما ينفرد به من حديثه منكراً، ويُعتَبَر في كل هذا -مع سلامة الحديث من أن يكون شاذّاً أو منكراً- سلامته من أن يكون مُعَلَّلاً³⁵¹⁸. فقول³⁵¹⁹ المصنّف: (إذا تعدّدت طُرُقُه) أي: طرق حديث المستور [وأسانيدُه. مِثْلُ منه إلى القسم الأوّل، وهو الذي ذهب إليه الترمذيّ يعني أنّ

³⁵⁰¹ سقط من (د).

³⁵⁰² في (د)، و(ر): استحسنه.

³⁵⁰³ في (ر): ذلك.

³⁵⁰⁴ انظر: فروق حتّي للمؤلف، ص 292.

³⁵⁰⁵ النص المذكور لم أجده في أماليه. وهو كتاب في النحو واللغة والحديث والفقّه كما أشير إليه سابقاً. لعن السهيلي ذكره في كتاب آخر له. نقله عنه المؤلّف في فروق حتّي كما تقدّم.

³⁵⁰⁶ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 293.

³⁵⁰⁷ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 293.

³⁵⁰⁸ سقط من (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل). وهو غير موجود أيضاً في تاج المصادر.

³⁵⁰⁹ انظر: تاج المصادر، 678/2.

³⁵¹⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 571؛ القاموس المحيط، ص 382.

³⁵¹¹ هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

³⁵¹² في (ق): أهلية.

³⁵¹³ سقط من (د).

³⁵¹⁴ في (د)، و(ر): ولا هو.

³⁵¹⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): متهم.

³⁵¹⁶ سقط من (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل).

³⁵¹⁷ في (ق): ورد.

³⁵¹⁸ انظر: علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 31-32.

³⁵¹⁹ في (د): قول.

حديث المستور³⁵²⁰ مما يُتوقف فيه قبولاً ورداً. وتعدّد طرقه قرينة تُرجّح جانب قبوله³⁵²¹، فهو حسنٌ لا لذاته بل لغيره. فكلٌّ من الحسن لا لذاته والصحيح لا لذاته إنّما يحصل بكثرة الطرق والأسانيد، إلّا أنّ راوي الصحيح ظاهر العدالة، وراوي الحسن مستور العدالة³⁵²². فإن قلت: كثرة الطرق والوجوه لا تُوجب كون الحديث حسناً وإلّا كان بعض الضعيف حسناً لوروده من طرق مختلفة عاضد³⁵²³ بعضها بعضاً. قلت: "ليس كلّ"³⁵²⁴ ضعيف³⁵²⁵ في الحديث يزول بمحيته من وجوه، بل ذلك يتفاوت، فمنه ضعفٌ يزيله ذلك بأن يكون ضعفه ناشئاً من ضعف حفظ راويه مع كونه من أهل الصدق والديانة. فإذا رأينا ما رواه قد جاء من وجه آخر عرفنا أنّه كما حفظه ولم يحتلّ فيه ضبط³⁵²⁶ له. فيصير الضعيف إذاً حسناً وكذلك إذا كان ضعفه من حيث الإرسال يزال³⁵²⁷ بنحو ذلك، كما في المرسل الذي يُرسله إمام حافظ [١٤٨/١] إذ فيه ضعف قليل يزول بروايته من وجه آخر. ومن ذلك ضعف لا يزول بنحو ذلك لقوة³⁵²⁸ الضعف³⁵²⁹ وتقاعد هذا الجابر عن جبره ومقاومته، وذلك كالضعف³⁵³⁰ الذي ينشأ من كون الراوي متهمّاً بالكذب أو كون الحديث شاذّاً³⁵³¹، فلا يكون مثل هذا الضعف حسناً ولا يعتبر كثرة طرقه كذا في مقدمة ابن الصلاح³⁵³². وهذا وإن كان قد أسلفناه³⁵³³ لكن المقام يقتضي إيراده ثانياً ولذا كررناه.

(وخرج) عن تعريف الحسن. (بإشتراط باقي الأوصاف) من العدالة واتّصال السند وعدم العلة والشذوذ كما قال مع بقيّة الشُّروط، فإنّه إشارة إلى قيود الحسن. فالصحيح والحسن يشتركان في جميع القيود وما عدا الضبط حيث إنّ كَيْفِيَّة الضبط في الحسن خفيفة وفي الصحيح تامّة تعني³⁵³⁴ كما أنّ الحسن لغيره خرج بقيد لذاته، فكذا خرج بالقيود الباقية. (الضعيف) هو لغة: ضدّ القوي³⁵³⁵. واصطلاحاً: "ما كان أدنى مرتبةً من الحسن، وضعفه يكون تارةً لضعف بعض الرواة من عدم العدالة، أو سوء الحفظ، أو تممة في العقيدة، وتارةً بعلل أخرى، مثل: الإرسال، والانقطاع، والتدليس³⁵³⁶"، ومن أقسام المقلوب والمجهول وغيرهما. وقسمه ابن حبان تسعة وأربعين قسمًا³⁵³⁷. قال بعضهم: إنّما

³⁵²⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³⁵²¹ في (ق): قبول.

³⁵²² انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 294.

³⁵²³ في (ر): عاضده.

³⁵²⁴ في (ر): كله.

³⁵²⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط): ضعف. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث.

³⁵²⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): ضبطه. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث.

³⁵²⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): زال.

³⁵²⁸ في (ق): القوة.

³⁵²⁹ في (ر): الضعيف.

³⁵³⁰ في (ر): كالضعيف.

³⁵³¹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 34.

³⁵³² انظر: التعليق السابق.

³⁵³³ في (د): أسلفنا.

³⁵³⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): يعني.

³⁵³⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 774.

³⁵³⁶ انظر: كتاب التعريفات، ص 212.

³⁵³⁷ ذكره عن ابن حبان ابن الصلاح في علوم الحديث، ص 41. قال ابن حجر معلقاً عليه في التكت على ابن الصلاح، 492/1: "لم أقف على كلام ابن حبان في ذلك". انظر للتفصيل في ذلك: تدريب الراوي للسيوطي، 196/1، اليواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 483/1-484.

يكون الحديث ضعيفاً إذا انفرد به بروايته ضعيف³⁵³⁸، [وإن لم يثبت انفراده فلا يحكم عليه بالضعف، فإنَّ الصحيح قد يرويه القوي والضعيف]³⁵³⁹ نعم. قالوا: إذا لم يعرف الحافظ المتقن له سوى طريقه³⁵⁴⁰ حكم بضعفه ظاهراً، لا أنَّه في نفس الأمر ضعيف للاحتمال السابق.

(وَهَذَا الْقِسْمُ [١/٤٩أ] مِنَ الْحَسَنِ) إشارة إلى الحسن لذاته³⁵⁴¹. ووضع المظهر موضع³⁵⁴² المضمحل لئلا يتوهم عود الضمير إلى الأجنبي الذي هو الضعيف أو إلى الحسن لغيره الذي ليس بمقصود³⁵⁴³ بالذات في هذا المقام. ولذا أخرجه بقيد لذاته وسياق³⁵⁴⁴ المتن لبيان الحسن لذاته وإن كان الحسن لغيره³⁵⁴⁵ مشاركاً للصحيح في صحة الاحتجاج به³⁵⁴⁶. وذلك لأنَّ حديث المستور وإن كان من³⁵⁴⁷ مردود الآحاد كالمختلف فيه ما لم يرجح³⁵⁴⁸ لكنَّه إذا تعدَّدت طرقه يصير مقبولاً واجب³⁵⁴⁹ العمل به عند الجمهور كما أشار إليه سابقاً. وأمَّا من قال: إنَّ³⁵⁵⁰ الإشارة إلى الحسن لذاته ويحتمل رجوعها إلى الحسن لغيره لقربه فيعلم حال الأول بطريق الأولى، وقد ذهب إلى ما لا احتمال له وعكس الأمر بأن جعل الفرع أصلاً³⁵⁵¹ مقيساً عليه مع مخالفة³⁵⁵² لتقرير أئمة الحديث في تصانيفهم المشهورة المعتمدة. (مُشَارِكٌ لِلصَّحِيحِ فِي الْإِحْتِجَاجِ) في الأحكام الخمسة وصفات الله تعالى. يعني هو ملحق بالصحيح "في أصل الاستدلال والعمل به ولذا أدرجته طائفة من المحدثين في نوع الصحيح"³⁵⁵³ كما سبق. (وَإِنْ كَانَ) أي: هذا القسم وإن للوصل. (دُونَهُ) أي: دون الصحيح [وأدى وأنزل منه في المرتبة والقوة. وكذا عند من سمَّاه صحيحاً فإنَّه لا ينكر أنَّه دون الصحيح]³⁵⁵⁴، وإنَّما تقاصر الحسن عن الصحيح؛ لأنَّ من شرط الصحيح أن يكون جميع زواته قد ثبت كمال عدالتهم وضبطهم وإتقانهم إمَّا بالنقل الصحيح، وإمَّا بطريق الاستفاضة وهي الاشتهار بين النَّاس بخلاف الحسن فإنَّ ذلك غير مشترط³⁵⁵⁵ فيه، بل نكتفي³⁵⁵⁶ فيه بمجيء الحديث من وجوه وغير ذلك. وأمَّا الضعيف فلا يحتاج به لكن يجوز العمل [١/٤٩ب] به في التَّرجيب والتَّهْيِيب والقصص وفضائل الأعمال³⁵⁵⁷، لا في العقائد والأحكام الشرعية، فإنَّه لا يجري

³⁵³⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 296.

³⁵³⁹ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³⁵⁴⁰ في (د)، و(ر): طريق.

³⁵⁴¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 296.

³⁵⁴² في (د): وضع.

³⁵⁴³ في (د): بمقص.

³⁵⁴⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: ساق.

³⁵⁴⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): لغيره أيضاً.

³⁵⁴⁶ سقط من (ق).

³⁵⁴⁷ سقط من (ق).

³⁵⁴⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: يترجَّح.

³⁵⁴⁹ في (د): أجيب.

³⁵⁵⁰ في (د): أمَّا.

³⁵⁵¹ هو في الأصل مكتوب في الهامش.

³⁵⁵² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: مخالفته.

³⁵⁵³ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 296.

³⁵⁵⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

³⁵⁵⁵ في (ل): مشروط.

³⁵⁵⁶ في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل): يُكتفى، وفي (ع): يكتفي.

³⁵⁵⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 294-295.

التَّساهل فيهما لكونهما من الأصول فتبني³⁵⁵⁸ على القطع دون غيره. (وَمُشَابَهَةٌ لَهُ) أي: للصحيح³⁵⁵⁹. (في انْقِسَامٍ)³⁵⁶⁰ أي: انقسام الحسن. (إِلَى مَرَاتِبٍ) ودرجات. (بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ) بحسب مراتب العدالة والقرب من الضبط، فإنَّها أمور إضافية متفاوتة. وإنَّما جعله مُشَابَهًا له في ذلك لا مُشَارَكًا إذ لو كان مُشَارَكًا له فيه مطلقاً كان بعض مراتب الضبط فيه تامّة وبعضها أتمّ كالصحيح فلم يميّز أحدهما من الآخر، لكن لما شاركه في الضبط في الجملة وكذا في باقي القيود أمكن اعتبار الانقسام فيه أيضاً ولو من بعض الوجوه فكان مُشَابَهًا له لا مُشَارَكًا. "والشَّبه يقال³⁵⁶² فيما³⁵⁶³ يشارك الغير في الكيفيّة فقط"³⁵⁶⁴. والمراد هنا كيفيّة الانقسام. فأعرف. وإنَّما لم يقل: "إلى مراتب بعضها تحت بعض"؛ لأنَّ الصحيح والحسن ممَّا يقتضي العلوّ والصُّعود، كما أنَّ الضَّعيف ونحوه يقتضي السفلى والنُّزول.

(وَبِكَثْرَةِ طَرِيقِهِ يُصَحِّحُ) أي: وبكثرة أسانيد الحسن وعدّة وجوهه يعدّ من جملة الصحيح ويحكم عليه بأنّه صحيح ومن عداده كما يقال: فسَّقه إذا نسبه إلى الفسق وحكم عليه به³⁵⁶⁵، يعني إذا جاءت للحسن المشهور زاوية بالصدق والأمانة والعدالة طرق أخرى حكم بصحّته كما أنَّ الضَّعيف الذي رواه موصوف بسوء³⁵⁶⁶ الحفظ يخبر³⁵⁶⁷ بمجيئه من طرق أخرى فيصير حسناً. ومن جملة من عدّ الحسن المذكور صحيحاً الحاكم أبو عبد الله الحافظ، والترمذي، والخطيب أبو بكر، وأبو الطاهر السلفي من الحفاظ³⁵⁶⁸. قال السخاوي³⁵⁶⁹: [١٥٠/١] "وإنَّما تعتبر الكثرة في الطريق³⁵⁷⁰ المنحطّة [التي لا تساوي الطريق الأول أو لا يترجح عليه]³⁵⁷¹ 3572" "أما عند التساوي أو الرّجحان فمجيئه من طريق آخر يكفي"³⁵⁷³. "وحاصله أنَّ الحديث الحسن³⁵⁷⁴ لذاته إذا روي من طرق مختلفة حيث كانت زواته منحطّة عن مرتبة زواة الأول، أو من طريق واحد مُساوٍ للأول، إذا³⁵⁷⁵ رجع³⁵⁷⁶ منه، يرتفع³⁵⁷⁷ عن درجة الحسن إلى درجة الحسن³⁵⁷⁸ الصحيح، و³⁵⁷⁹ يصير ثاني قسَمي الصحيح المسمّى بالصحيح لغيره"³⁵⁸⁰. (وَأَنَّمَا يُحْكَمُ لَهُ بِالصَّحَّةِ عِنْدَ

³⁵⁵⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): فُتِنِي، وفي (ل): فَيَتَنِي.

³⁵⁵⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 296.

³⁵⁶⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ل)، وفي النسخ المطبوعة للترجمة: في انقسامه. وهو في (ع)، و(ط): في أقسامه.

³⁵⁶¹ سقط من (ر)، و(ع).

³⁵⁶² في (ع): مقال.

³⁵⁶³ سقط من (د).

³⁵⁶⁴ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 257. نقلا عن مفردات ألفاظ القرآن، ص 759.

³⁵⁶⁵ سقط من (ر).

³⁵⁶⁶ هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

³⁵⁶⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: ينجر. وهذا هو الصحيح.

³⁵⁶⁸ في (د): لحفاظ.

³⁵⁶⁹ نقل المؤلف كلام السخاوي عن الملّا علي القاري كما أثبتناه في التعليقات الآتية.

³⁵⁷⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: الطّرق. وهو هكذا أيضاً في شرح نخبه الفكر.

³⁵⁷¹ ما بين المعقوفين في (د) مكتوب بين السطرين، وهو ساقط أصلاً من (ر)، و(ع).

³⁵⁷² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 296-297.

³⁵⁷³ انظر: فتح المغيب للسخاوي، 84/1؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 297.

³⁵⁷⁴ سقط من (ق).

³⁵⁷⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): أو. وهو هكذا أيضاً في شرح نخبه الفكر.

³⁵⁷⁶ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): أرجح. وهو هكذا أيضاً في شرح نخبه الفكر.

³⁵⁷⁷ في (د)، و(ر): ترتفع.

³⁵⁷⁸ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه غير موجود هنا في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى. وهو غير موجود أيضاً في شرح نخبه الفكر.

تَعَدُّ الطُّرُق) "أو طريق واحد مُساوٍ له، أو أرحح منه"³⁵⁸¹ كما أشير إليه آنفاً. وإِنَّمَا اكتفى بذكر تعدّد الطُّرُق؛ لأنّ مقصوده بيان فائدة³⁵⁸² الهيئة الاجتماعيّة وتلك الفائدة³⁵⁸³ لا يظهر³⁵⁸⁴ إلّا في كثرة الطُّرُق المنحطّة كما يقال: يحصل من السَّقِيمَيْن مُستقيم. أمّا صورة التَّساوي أو الرُّجْحَان فليس فيها³⁵⁸⁵ كثرة محصّلة للهيئة المذكورة؛ لأنّ طريقها واحد على أنّ التَّساوي أو الرُّجْحَان إمّا يعمل بنفسه في الحكم بالصّحة من غير حاجة إلى الكثرة. (لأنّ للصُّورة المَجْمُوعَةَ) أي: للهيئة الاجتماعيّة التي حصّلت من التعدّد والكثرة. والصُّورة³⁵⁸⁶ ما يتميَّز به الأعيان عن غيرها كصورة الإنسان وغيره في الحسيّات التي لا يختصّ بإدراكها مُدركٌ دون مُدرك³⁵⁸⁷ ومنها ما يقال³⁵⁸⁸: صورة الشيء ما به يحصل الشيء بالفعل كصورة السّرير وما يقال: إنّ التمثال ما يصنعه³⁵⁸⁹ وتصوره³⁵⁹⁰ مُشبَّهًا بخلق الله تعالى من ذوات الرُّوح والصُّورة عامّة وكصورة العقل ونحوه في المعاني التي لا يُدركها كلّ أحد. ومنها ما أشار إليه قوله صلّى الله عليه وسلّم³⁵⁹¹ "إنّ الله خلق آدم على صورته"³⁵⁹²، أي: على صورة³⁵⁹³ الحقيقة³⁵⁹⁴ من الصّفات الجامعة؛ فإنّ الصُّورة بالنسبة [١٥٠/ب] إليه تعالى مجاز. وفيه كلام آخر³⁵⁹⁵ لا يذكر هنا³⁵⁹⁶. وما قالوا³⁵⁹⁷ من أنّ "صورة الشيء ما يؤخذ عنه"³⁵⁹⁸ عند حذف المشخصات³⁵⁹⁹. (قُوَّةٌ تَجْبُرُ) بفتح الفوقانيّة وضَمّ الباء³⁶⁰⁰ الموحّدة التحتانيّة³⁶⁰¹؛ لأنّه من الباب الأوّل. والجَبْر خلاف الكسر بمعنى إصلاح الشيء³⁶⁰². (الْقَدَرُ الَّذِي قَصُرَ) بضمّ الصّاد³⁶⁰³؛ لأنّه من الخامس ككُزِم، فيكون من

³⁵⁷⁹ سقط من (ق).

³⁵⁸⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 297.

³⁵⁸¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 297.

³⁵⁸² في (د): فائدة.

³⁵⁸³ في (د): الفائدة.

³⁵⁸⁴ في (د)، (ر)، و(ع)، و(ل): تظهر.

³⁵⁸⁵ في (ق): فيهما.

³⁵⁸⁶ سقط من (ر).

³⁵⁸⁷ "دون مدرك" في الأصل مكتوب في الهامش.

³⁵⁸⁸ في (د): يقول.

³⁵⁸⁹ في (د)، (ر)، و(ع): تصنعه.

³⁵⁹⁰ وفي (ل): يصوِّره.

³⁵⁹¹ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

³⁵⁹² البخاري، "الأنبياء"، 1، (رقم الحديث: 3326)؛ "الاستبذان"، 1، (رقم الحديث: 6227)؛ مسلم، "الجنّة"، 28، (رقم الحديث: 2841)؛ أحمد، المسند، 244/2.

³⁵⁹³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: صورته.

³⁵⁹⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: الحقيقيّة.

³⁵⁹⁵ سقط من (د).

³⁵⁹⁶ انظر: شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد النسفية لرمضان أفندي، ص 160.

³⁵⁹⁷ القائل به هو الشريف الجرجانيّ.

³⁵⁹⁸ في كتاب التعريفات: منه.

³⁵⁹⁹ انظر: كتاب التعريفات، ص 210.

³⁶⁰⁰ سقط من (ر).

³⁶⁰¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 297.

³⁶⁰² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 183.

³⁶⁰³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 297.

القَصْر كَعَبْ خلاف الطَّل، ويقال: قصر يقصر قصوراً، فيكون من الباب ³⁶⁰⁴ الأول ³⁶⁰⁵. والقصور بالفارسية: "بازماندن از" ³⁶⁰⁶ كاري ³⁶⁰⁷. ويقال: "قَصَرَ الصَّلوة" ³⁶⁰⁸: جعلها قصيرةً بترك بعض أركانها. وقَصَرَ السَّهْمُ عن الهدف لم يَلْغِه ³⁶⁰⁹. وكلا المعنيين يتجه ³⁶¹⁰ هنا؛ لأنَّ مَرْجِعَهُمَا إلى أَصْل واحد في الحقيقة. وقد مرَّ تَحْقِيقُهُ. (بِه) أي: بسبب ³⁶¹¹ ذلك القدر ³⁶¹². (ضَبْطُ رَاوِي الْحَسَنِ عَنْ رَاوِي الصَّحِيح) الجَارُّ متعلِّق بقصر يعني أنَّ الصَّحِيحَ لغيره والحسن المجبور بكثرة الطَّرُق واحد في الحكم. وهو نظير ما يقال في مشروعية الصَّلوة ³⁶¹³ مع الجماعة أنَّه يحصل للأجزاء المقبولة من كلِّ مصلِّ هَيْئَةً اجتماعيةً تجبر ³⁶¹⁴ الأجزاء الغير المقبولة بشفاعتها عند الله تعالى ³⁶¹⁵؛ لأنَّ تلك الهيئة الوجدانية التي هي صورة صلوة ³⁶¹⁶ واحدة مقبولة تصير كالإكسير حين يطرح في النَّحاس. (وَمِنْ ثَمَّ) ³⁶¹⁷ أي: لأجل الجبر ³⁶¹⁸ المذكور. (تُطْلَقُ الصَّحَّةُ عَلَى الْإِسْنَادِ) فيه إشارة إلى أنَّ الصَّحَّةَ كما تطلق على حال المتن كذلك تطلق على حال الإسناد، فيقال: هذا المتن صحيح، وهذا الإسناد صحيح. وقس عليه الحسن والضعف. (الَّذِي يَكُونُ حَسَنًا لِذَاتِهِ) ³⁶¹⁹ فإنه إذا كان حسناً لغيره بأن يُروى من وجه آخر لا يحكم له بالصَّحَّة، بل بالحُسْن. (لَوْ تَفَرَّدَ) ذلك الإسناد ولم ينضمَّ إليه أسانيد أخرى. و"لو" قيد لما قبله فلا يقتضي الجزاء أو جزأه ³⁶²⁰ [١٥١/١] مَحْذُوف بقرينة ما قبله. (إِذَا تَعَدَّدَ) أي: الإسناد أيضاً سواء كان تعدده بمحيته من وَجْه آخر عند التساوي أو الرجحان أو من وجوه كثيرة عند عدمهما كما سبق. و"إذا" ظرف لقوله "تُطْلَقُ" ³⁶²¹. والحاصل أنَّ للإسناد في هذا المقام اعتبارين اعتبار التَّفَرُّد وبه يكون حسناً لذاته واعتبار التعدد، وبه يكون صحيحاً وفي كلام المصنِّف نوع تَعْقِيد كما لا يخفى.

(وَهَذَا) أي: الحكم بكون الحديث صحيحاً أو حسناً بالقطع ³⁶²². (حَيْثُ يَنْفَرِدُ الْوُصْفُ) أي: في مَوْضِع يَنْفَرِد وصف الصَّحَّة والحسن بأن يقال: "هذا حديث صحيح"، و"هذا حديث حسن" إذ لا وجه للتَّرَدُّد في مثل ذلك الموضوع فيكون كلٌّ من الصَّحَّة والحسن مجتزئاً به.

³⁶⁰⁴ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

³⁶⁰⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 672-673؛ القاموس المحيط، ص 595.

³⁶⁰⁶ في (د): ار.

³⁶⁰⁷ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 23/1.

³⁶⁰⁸ في (ل): الصلاة.

³⁶⁰⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 673.

³⁶¹⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: مُتَّجِه. وهو في (ع): متحد.

³⁶¹¹ في (ر): سبب.

³⁶¹² انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 297.

³⁶¹³ في (ل): الصلاة.

³⁶¹⁴ في (ط): يجبر.

³⁶¹⁵ سقط من (د).

³⁶¹⁶ في (ل): صلاة.

³⁶¹⁷ في طبعة شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 298: وَمِنْ ثَمَّة.

³⁶¹⁸ في (د): الخبر، وفي (ع): جبر.

³⁶¹⁹ سقط من (ر). وهو في (ل): فأما.

³⁶²⁰ في (د): جراًؤه.

³⁶²¹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 298.

³⁶²² انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 298.

(فَإِنْ جُمِعَا) على صيغة المجهول³⁶²³. وَلَمَّا بَعْدَ قَوْلِهِ "هُوَ الصَّحِيحُ لِدَاتِهِ" "هُوَ الْحَسَنُ لِدَاتِهِ" وَتَوَسَّطَ كَلَامُ آخِرٍ فِي الْبَيِّنِ أَرَادَ الْإِيضَاحَ وَالتَّفْسِيرَ فَقَالَ فِي تَثْنِيَةِ الضَّمِيرِ: (أَيُّ: الصَّحِيحِ وَالْحَسَنِ) بِالرَّفْعِ؛ لِأَنَّهُ تَفْسِيرٌ لِلْمَرْفُوعِ. (فِي وَصْفِ وَاحِدٍ)³⁶²⁴ بِإِضَافَةِ الْوَصْفِ إِلَى مَا³⁶²⁵ بَعْدَهُ. وَالْمَعْنَى فَإِنْ جُمِعَ بَيْنَ الصَّحِيحِ وَالْحَسَنِ فِي وَصْفٍ حَدِيثٍ وَاحِدٍ وَأُطْلِقَا عَلَيْهِ كَمَا سَيَأْتِي، فَلَا حُكْمَ إِذَا بِالْقَطْعِ لَا بِالصَّحَّةِ وَلَا بِالْحُسْنِ؛ فَإِنَّ الْحَسَنَ قَاصِرٌ عَنِ الصَّحِيحِ، فَفِي الْجَمْعِ بَيْنَهُمَا فِي حَدِيثٍ وَاحِدٍ جَمْعٌ بَيْنَ نَفْيِ ذَلِكَ الْقُصُورِ وَإِثْبَاتِهِ وَهِيَ مُتَنَافِيَانِ بِخِلَافِ مَا إِذَا جُمِعَ بَيْنَهُمَا فِي وَصْفٍ حَدِيثَيْنِ، فَإِنَّهُ يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ الْإِسْنَادُ قَاصِراً بِالنِّسْبَةِ إِلَى أَحَدِهِمَا فَيَكُونُ حَسَناً وَتَاماً بِالنِّسْبَةِ إِلَى الْآخَرِ فَيَكُونُ صَحِيحاً. (كَقَوْلِ التِّرْمِذِيِّ) مَنْسُوبٌ إِلَى التِّرْمِذِيِّ³⁶²⁶ بِالذَّالِ الْمَعْجَمَةِ وَالْمُهْمَلَةِ أَيْضاً؛ لِأَنَّ الْعِجْمَ تَسْوِيٌّ بَيْنَهُمَا. وَهِيَ مَدِينَةٌ قَدِيمَةٌ مَعْرُوفَةٌ مِنْ وَرَاءِ نَهْرٍ بَلَخُ الَّذِي يُقَالُ لَهُ: جِيحُونَ بِثَلَاثَةِ فَرَاسِخٍ مِنْهُ عَلَى شَاطِئِهِ الشَّرْقِيِّ³⁶²⁷. قَالَ السَّمْعَانِيُّ³⁶²⁸: "النَّاسُ مُخْتَلِفُونَ فِي [١٥١/١] كَيْفِيَّتَيْهَا: بَعْضُهُمْ يَقُولُونَ بِفَتْحِ التَّاءِ ثَلَاثَ الْحُرُوفِ، [وَبَعْضُهُمْ يَقُولُونَ³⁶²⁹ بَضْمَهَا]³⁶³⁰، وَبَعْضُهُمْ بِكُسْرِهَا، وَالتَّدَاوُلُ عَلَى لِسَانِ أَهْلِ تِلْكَ³⁶³¹ الْمَدِينَةِ بِفَتْحِ³⁶³² التَّاءِ وَكُسْرِ الْمِيمِ، وَالَّذِي كُنَّا نَعْرِفُهُ قَدِيمًا فِيهِ كُسْرُ التَّاءِ وَالْمِيمِ جَمِيعاً، وَالَّذِي يَقُولُ أَهْلُ الْمَعْرِفَةِ ضَمَّ التَّاءِ وَالْمِيمِ، وَكُلٌّ وَاحِدٌ يَقُولُ مَعْنًى لَمَّا يَدَّعِيهِ"³⁶³³ أَنْتَهَى كَلَامُهُ. وَالْإِمَامُ التِّرْمِذِيُّ هُوَ أَبُو عِيْسَى مُحَمَّدُ بْنُ عِيْسَى بْنِ سُوْرَةَ بَفَتْحِ السَّيْنِ الْمُهْمَلَةِ الْبُغْيِيُّ الضَّرِيرُ. "وَبُغِيَ بِالْمُوَحَّدَةِ"³⁶³⁴، كَهُوْدٍ: قَرْيَةٌ بِتَرْمَذٍ³⁶³⁵، "وَالضَّرِيرُ: الْذَاهِبُ الْبَصَرِ"³⁶³⁶. وَهُوَ مُرَادٌ مِنْ قَالَ: إِنَّهُ كَانَ³⁶³⁷ أَكْمَهُ إِذْ الْأَكْمَةُ وَإِنْ كَانَ أَكْثَرَ مَا يُقَالُ فِي الَّذِي يُؤَلَّدُ مَطْمُوسُ الْعَيْنِ بَحِثٌ لَا يَكُونُ لَعَيْنِهِ شَقٌّ، لَكِنْ قَدْ يُقَالُ لِمَنْ يَذْهَبُ عَيْنُهُ. وَالْأَوَّلَى عَدَمُ إِطْلَاقِهِ عَلَيْهِ فَإِنَّهُ مَا كَانَ فِي هَذِهِ الْأُمَّةِ أَكْمَهُ بِالْمَعْنَى الْأَوَّلِ إِلَّا قِتَادَةُ بْنُ دَعَامَةَ السَّدُوسِيِّ الْحَافِظَ عَلَى مَا فِي الْكَشَافِ³⁶³⁸. فَإِنَّهُ كَانَ عَيْنُهُ لِحِمَاً كَوَجْهَهُ لَيْسَ لَهُ³⁶³⁹ أَثَرُ شَقٍّ. وَقَدْ أَصَابَ صَاحِبُ الْقَامُوسِ حَيْثُ عَبَّرَ عَنْهُ بِالضَّرِيرِ³⁶⁴⁰، فَإِنَّ الْأَكْمَةَ بِالْمَعْنَى

³⁶²³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 298.

³⁶²⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلا أنه في بعض النسخ المطبوعة للترجمة مثل طبعات: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 298، ونور

الدين عتر، ص 66، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 63: في وصف واحد. وهو في طبعات: اليواقيت والذَّهر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 396/1،

وعلي حسن عبد الحميد، ص 93، ومحمد نبيل صلاح عبد الحميد، ص 119: في وصف حديث واحد.

³⁶²⁵ سقط من (ر).

³⁶²⁶ في (د)، و(ر): ترمذ.

³⁶²⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 304. نقله فيه عن السخاوي. انظر: فتح المغيب بشرح ألفية الحديث، 74/1.

³⁶²⁸ هو: أبو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني المروزي، المتوفى سنة 562 هـ.

³⁶²⁹ في (ر): يقول.

³⁶³⁰ ما بين المعقوفين في الأصل مكتوب في الهامش.

³⁶³¹ سقط من (د).

³⁶³² في (د)، و(ر)، و(ع): فتح.

³⁶³³ انظر: الأنساب للسمعاني، ص 41 (رقم 711). انظر أيضاً: القاموس المحيط، ص 423.

³⁶³⁴ في (د) مكتوب تحت السطر.

³⁶³⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1007.

³⁶³⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 550.

³⁶³⁷ سقط من (ر).

³⁶³⁸ انظر: الكشف عن حقائق غوامض التنزيل للزمخشري، 364/1.

³⁶³⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): لها.

³⁶⁴⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 527.

المشهور عندهم هو الأول. وقد رأيت في حدود المائة الأولى بعد الألف من هو أكمه كقتادة وكان يسأل في بعض الطرق.
وقول المولى³⁶⁴¹ الجامي³⁶⁴² في حق رُودكي الشاعر:
وَأُوْازِ مَادِرَ نَا بَيْنَا زَادَهُ³⁶⁴³

لا يقتضي كونه أكمه، بل يدلّ على كونه أعمى، وهو الذي يكون لعينه شقّ كالصّير هذا. والترمذيّ كان أحد العلماء الحفاظ الأعلام وأفضل أئمة الحديث بعد البخاريّ ومسلم وبعد أبي داود على الأصحّ. وله تصانيف كثيرة في علم الحديث، وكتابه³⁶⁴⁴ الصّحيح أحسن الكتب وأكثرها فائدة³⁶⁴⁵ وأحسنها ترتيباً حتى قال الشيخ أبو عبد الله الأنصاريّ³⁶⁴⁷: "إنّ كتاب الترمذيّ أنفع من كتاب البخاريّ لسهولة³⁶⁴⁸ العثور³⁶⁴⁹". ويقال: عدد أحاديثه ألفان وستمائة³⁶⁵⁰. وعرض كتابه على [١٥٢/١] علماء حجاز³⁶⁵¹، وعلماء خراسان فرضوا به وكذا من بعدهم³⁶⁵². وأخذ الحديث عن البخاريّ وغيره من الثّقاة³⁶⁵³، وأخذ عنه خلق³⁶⁵⁴ كثير كالإمام المحبوبيّ³⁶⁵⁵ وغيره. توفيّ بترمذ³⁶⁵⁶ ليلة الإثنين الثالث عشر من رجب سنة³⁶⁵⁷ تسع وسبعين ومأتين³⁶⁵⁸. (وغيره) كيّعقوب بن شيبّة³⁶⁵⁹، فإنّه جمع بين

³⁶⁴¹ سقط من (ر).

³⁶⁴² هو: نور الدين عبد الرحمن بن نظام الدين أحمد بن محمد الجامي، نور الدين: مفسّر، فاضل. ولد في جام (من بلاد ما وراء النهر) وانتقل إلى هراة. وتفقه، وصحب مشايخ الصوفية، فطاف البلاد، وعاد إلى هراة فتوفي بها سنة 898 هـ. له تفسير القرآن، وشرح فصوص الحكم لابن عربي، وشرح الكافية لابن الحاجب وهو أحسن شروحها ستاه بالفوائد الضيائية، والدرر الفاخرة في التصوف والحكمة، وشرح الرسالة العنصرية في الوضع، وغير ذلك. وله كتب بالفارسية. انظر: الأعلام للزركلي، 296/3.

³⁶⁴³ هذه الجملة باللغة الفارسية تعني "وهو ولد من أمه أعمى".

³⁶⁴⁴ في (د): كتاب.

³⁶⁴⁵ في (د): فائدة.

³⁶⁴⁶ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

³⁶⁴⁷ هو: أبو إسماعيل عبد الله بن محمد بن علي الأنصاريّ الهروي، المتوفى سنة 481 هـ. صاحب كتاب منازل السائرين. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1183/3-1191 (رقم 1028)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 518-503/18 (رقم 260)؛ مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح للملّا علي القاري، 72/1.

³⁶⁴⁸ في (ق): سهولة.

³⁶⁴⁹ انظر: شروط أئمة السّنة لأبي الفضل محمّد بن طاهر المقدسيّ، ص 101؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 277/13؛ مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح للملّا علي القاري، 72-71/1.

³⁶⁵⁰ ما ذكره المؤلف من عدد الأحاديث غير موافق لما هو موجود في جامع الترمذي.

³⁶⁵¹ هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: الحجاز.

³⁶⁵² انظر: تذكرة الحفاظ للذهبي، 634/2؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 274/13؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 336/9؛ مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح للملّا علي القاري، 72/1.

³⁶⁵³ هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى::: الثقات.

³⁶⁵⁴ سقط من (ق).

³⁶⁵⁵ هو: الإمام، المُحدّث، مُفيد مَرُو، أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ فَضِيلِ الْمَحْبُوبِيِّ، الْمُرُوزِيِّ، زَاوِي جَامِع أَبِي عِيْسَى التُّرْمُذِيِّ عَنْهُ، المتوفى سنة 340 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 537/15 (رقم 315)؛ الوافي بالوفيات لصالح الدين الصفدي، 31/2؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 373/2.

³⁶⁵⁶ في (د): بترمذ.

³⁶⁵⁷ في (د): سنة.

³⁶⁵⁸ انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 252-250/26 (رقم 5531)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 635-633/2 (رقم 658)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 277-270/13 (رقم 132)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 678/3 (رقم 8035)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 336-335/9 (رقم 6497)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 175-174/2.

الصحة والحسن في مواضع في كتابه المسمى بالأحكام³⁶⁶⁰. (حديث حسن صحيح) مقول للقول أي: هذا المذكور حديث حسن صحيح. قال ابن الصلاح: "وَتَحْتَلِفُ النُّسخُ مِنْ كِتَابِ التِّرْمِذِيِّ فِي قَوْلِهِ: "هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ" أَوْ "هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ" وَنَحْوِ ذَلِكَ. فَيَنْبَغِي أَنْ تُصَحَّحَ أَصْلُكَ بِهِ بِجَمَاعَةِ أَصُولٍ، وَتَعْتَمِدَ عَلَى مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ"³⁶⁶¹. (فَلِلتَّرَدُّدِ) هو بالفارسية: "آمد شد كردن، ويُعدَّى بلى"³⁶⁶². استعمل في التوقف وعدم القطع؛ لأنه لا يخلو عن الاضطراب³⁶⁶³، والجيء والذهاب والإقدام تارة، والإحجام أخرى "كما يقال للمتردد في أمر: أراك تُقدِّم رجلاً وتؤخر أخرى"³⁶⁶⁴، أي: تارة تريد الذهاب فتقدم رجلاً، وتارة لا تريد فتؤخر أخرى. والمعنى فالجمع بين لفظي الحسن والصحيح في وصف حديث واحد، إنما هو للتوقف وعدم القطع. (الْحَاصِلُ مِنَ الْمُجْتَهِدِ) سبق معنى المجتهد. والمراد به ههنا هو الترمذي وأمثاله ممن جمع بين اللفظين، فإن أصحاب التصانيف المعتمدة بين أهل الحديث كأرباب المذاهب بين الفقهاء. (فِي النَّاقِلِ) أي: في حق الناقل وصفاته³⁶⁶⁵ وشأن الزاوي وما يعتبر في رواياته. (هَلْ اجْتَمَعَتْ فِيهِ) أي: في الناقل³⁶⁶⁶. (شُرُوطُ الصَّحَّةِ) وقودها على ما وقعت الإشارة إليها في حدِّ الصحيح. (أَوْ قَصْرَ عَنْهَا) ككرم الناقل³⁶⁶⁷ قصر الناقل عن تلك³⁶⁶⁹ الشروط فلم ينلها ولم يبلغ شأوها³⁶⁷⁰ ولم يجتمع [١٥٢/ب] فيه ذلك. هذا هو الذي يقتضيه السوق؛ لأن ضمير فيه إلى الناقل. فالظاهر في العبارة أن يقول "أو تقاصرت"؛ لأن معنى "هل اجتمعت" إلخ³⁶⁷¹: هل تكاملت فيه الشروط فيكون مقابله أو تقاصرت فلم تتكامل هي فيه. وأما إرجاع ضمير قصر إلى المنقول³⁶⁷³ فهو وإن كان في المعنى سديداً كما يظهر من قولهم "إنَّ الحَسَنَ قَاصِرٌ عَنْ دَرَجَةِ الصَّحِيحِ"، لكن فيه ما ذكر من المخالفة للمقتضية للفك بين الشقين.

³⁶⁵⁹ هو: يُعْتَوَّبُ بْنُ شَيْبَةَ بْنِ الصَّلْتِ بْنِ عُصْفُورٍ الْبَصْرِيُّ، الْحَافِظُ، الْكَبِيرُ، الْعَلَمَةُ، الثَّقَّةُ، أَبُو يُوسُفَ، السَّدُوسِيُّ، الْبَصْرِيُّ، ثُمَّ الْبَغْدَادِيُّ، صَاحِبُ (الْمُسْنَدِ الْكَبِيرِ)، الْعِلْمُ النَّظِيرُ الْمَعْلَى، الَّذِي تَمَّ مِنْ مَسَانِيدِهِ نَحْوُ مِنْ ثَلَاثِينَ مَجْلَدًا، وَلَوْ كَمُلَ لَحَاءٌ فِي مَائَةِ مَجْلَدٍ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للحطيب البغدادي، 283-281/14 (رقم 7575)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 578-577/2 (رقم 601)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 476/12-479 (رقم 174)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 146/2.

³⁶⁶⁰ قال قاسم بن قطلوبغا: "قوله "كقول الترمذي وغيره" كيعقوب بن شيبَةَ، فإنه جمع بين الصحة، والحسن، والغريب في مواضع من كتابه. وكأبي علي الطوسي، فإنه جمع بين الصحة، والحسن في مواضع من كتابه المسمى بالأحكام. "القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 60). نقل كلام ابن قطلوبغا للملا علي القاري في شرح شرح نخبه الفكر، ص 298-299، وذكر المناوي في اليواقيت والذِّر في شرح نخبه ابن حجر، 396/1-397. أبو علي الطوسي هو: الإمام، الحافظ، الثَّقَّةُ، الرَّحَّالُ، أَبُو عَلِيِّ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ نَصْرِ الطُّوسِيِّ، الْمَلَقَّبُ: بِكَزْدُوشٍ، الْمَتَوَفَّى سَنَةَ 312 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 788-787/3 (رقم 869)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 8-6/15 (رقم 2). كتابه المسمى بالأحكام مطبوع باسم مختصر الأحكام مستخرج الطوسي على جامع الأحكام (جامع الترمذي) بتحقيق أنيس بن أحمد بن طاهر الأندونوسي (مكتبة الغرياء الأثرية، المدينة المنورة، 1415).

³⁶⁶¹ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 36.

³⁶⁶² انظر: تاج المصادر للبيهقي، 810/2.

³⁶⁶³ في (د): الاضطراب.

³⁶⁶⁴ انظر: كتاب التعريفات، ص 285.

³⁶⁶⁵ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 299.

³⁶⁶⁶ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 299.

³⁶⁶⁷ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه غير موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁶⁶⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلا أنه في (د)، و(ر)، و(ع): أي. وهو ساقط أصلاً من (ل).

³⁶⁶⁹ هو في الأصل مكتوب فوق السطر.

³⁶⁷⁰ في (د): شأنها.

³⁶⁷¹ في (د)، و(ر): إلخ.

³⁶⁷² في (ر): بل.

³⁶⁷³ المؤلف يقصد به الملا علي القاري وبرد عليه. انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 299.

(وَهَذَا) أي: إطلاق الوصفين معاً للتردد في الناقل. (حَيْثُ) أي: واقع في مَوْضِع³⁶⁷⁴. (يَحْصُلُ مِنْهُ) أي: من المجتهد³⁶⁷⁵؛ لأنّه هو المتردد في الناقل. (التَّفَرُّدُ) أي: الانفراد³⁶⁷⁶. (بِتِلْكَ الرَّوَايَةِ) بأن لَيْسَ للحديث عنده إلّا إسناد واحد³⁶⁷⁷. قيل³⁶⁷⁸: يَرِدُ على هذا ما إذا كان المتردد قد جَمَعَ شروط الصحة عندهم³⁶⁷⁹. وفيه أنّ هذا الاعتراض إمّا نشأ من إرجاع ضمير منه إلى الناقل³⁶⁸⁰. وقد سبق أنّه راجع إلى المجتهد فالكلام لَيْسَ في الناقل، واجتماع الشروط³⁶⁸¹ [أي: واجتماع شروط]³⁶⁸² الصحة فيه في نفس الأمر بل في المجتهد الذي ينقل الحديث عنه، فإنّه إذا لم يصل إلى حقيقة حاله في الكمال والتقصان لم يكن له أن يحكم بشيء من الوصفين فلو كان عنده وجه آخر أو أكثر لم يبق للتردد مجال؛ لأن كثرة الطرق تُرقي الخبر من مرتبة إلى ما فوقها كما سيحيي.

(وَعَرِفَ بِهَذَا) الجواب الذي هو أنّ الجمع بينهما للتردد المذكور. (جَوَابُ مَنْ اسْتَشْكَلَ الْجَمْعَ بَيْنَ الْوُصْفَيْنِ) المتغايِرَيْنِ في مَوْصُوفٍ وَاحِدٍ³⁶⁸³ كالصحة والحسن، فإنّه كالجمع بين العالي والسافل مع تنافي المشتقّ منه. والاستشكال عدّ الشيء مشكلاً، والمُشْكِل ما فيه شكّال وقيد يحتاج إلى الإزالة يقال: شكل الدابة: قيدها بالحبل ونحوه، وأشكل عليه الأمر: [١٥٣/١] التيس³⁶⁸⁴ (فَقَالَ) أي: معترضاً³⁶⁸⁵. والفاء تفسير للاستشكال. (الْحَسَنُ) أي: الحديث الحسن. (قَاصِرٌ عَنِ الصَّحِيحِ) في الدرجة لكون راويه قاصراً في الحفظ والثبوت عن راوي الصحيح غير بالغ مرتبة³⁶⁸⁶ وإن كان مرتفعاً عن حال مَنْ دُونَهُ من راوي الضعيف. فالقصور في الحقيقة راجع إلى³⁶⁸⁷ الراوي لا إلى المروي، فإنّ نسبة القصور إلى المروي من ترك الأدب لكن لما ألجأهم إلى ذلك ما أحدثوا من اصطلاحاتهم قالوا: هذا الخبر قاصر عن هذا، وهذا الحديث منكر ونحوه. (فَفِي الْجَمْعِ بَيْنَ الْوُصْفَيْنِ) القاصر والكمال. (إِثْبَاتٌ لِدَلِكِ الْقُصُورِ) من حيث الوصف القاصر. (وَنَقْيُهُ) أي: نفي لذلك القصور من حيث الوصف الكامل. والنقي والإثبات لا يتواردان على شيء واحد في حالة واحدة لإفضائه إلى الجمع بين المتناقضين. فقوله "ونقيّه" بالرفع عطف على الإثبات³⁶⁸⁸ كما دلّ عليه كلام ابن الصلاح حيث قال في مقدّمته³⁶⁸⁹: "ففي الجمع بينهما في حديث واحد³⁶⁹⁰ جمع بين نفي ذلك القصور

³⁶⁷⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 300.

³⁶⁷⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 300.

³⁶⁷⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 300.

³⁶⁷⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 300.

³⁶⁷⁸ القائل به هو أبو المعالي زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي، تلميذ ابن حجر.

³⁶⁷⁹ القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 61. نقل كلام ابن قطلوبغا الملّا علي القاري في شرح نخبه الفكر، ص 300، والمناوي في البواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر، 397/1-398.

³⁶⁸⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 300.

³⁶⁸¹ في (د)، و(ر)، و(ع): شروط.

³⁶⁸² ما بين المعقوفين في الأصل مكتوب في الهامش. وهو موجود في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه ساقط من (د)، و(ر)، و(ع).

³⁶⁸³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 300.

³⁶⁸⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 462-463؛ القاموس المحيط، ص 1317-1318.

³⁶⁸⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 300.

³⁶⁸⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، (ر)، وفي التسخ الأخرى: مرتبته.

³⁶⁸⁷ سقط من (د).

³⁶⁸⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 300.

³⁶⁸⁹ في (ق): مقدمة.

³⁶⁹⁰ سقط من (د).

وإثباته³⁶⁹¹ انتهى. وقيل³⁶⁹²: هو بالجرّ عطف على ذلك القصور أي³⁶⁹³: وإثبات لنفي ذلك القصور³⁶⁹⁴ أيضاً، فيكون كلّ من القصور ونفيه داخلاً تحت الإثبات، وعلى³⁶⁹⁵ الأول تحت الجمع وهو واضح³⁶⁹⁶ [وأوفق باستعمالات أهل العربية. ومما قرّنا يعلم أنّ الذي استشكل الجمع]³⁶⁹⁷ المذكور هو ابن الصّلاح ومن تبعه³⁶⁹⁸.

[الكلام حول قولهم: حسن صحيح]

(وَمُحَصِّلُ الْجَوَابِ) المتقدّم³⁶⁹⁹. وظاهر ما ذكره يقتضي أنّ المحصّل تفصيل³⁷⁰⁰ بعد الإجمال لا عكسه كما ذهب إليه بعضهم³⁷⁰¹. وقد سبق أنّ التحصيل في اللغة: الجمع، وفي العرف: جمع العلم مطلقاً. والمحصّلون المرادون لأنّ يجمعوا العلم. ومنه عبّر شارح الإيضاح³⁷⁰² عن التّفنّازي³⁷⁰³ وذلك حين تأليفه المطول إذ لم يكن وقتئذٍ مُستكملاً [١٥٣/١] لجميع العلوم المطلوبة عرفاً. (أَنَّ تَرَدُّدَ أئِمَّةِ الْحَدِيثِ) أي: اختلاف حَدِّاقِهِمْ وتغاير كلّ نقادهم العارفين بمحلّ الجرح والتعديل³⁷⁰⁴. وكونهم أئمة بمعنى أنّ من بعدهم يقتدي بهم في أمر الحديث. (فِي حَالِ نَاقِلِهِ) أي: شأن راوي³⁷⁰⁵ الحديث كملاً وُقُصوراً. والحال ما يختصّ به الإنسان وغيره من أموره المتحوّلة المتغيّرة في نفسه وجسمه وقتياته. فقول بعض النّاس لبعضهم: كيف حالك؟ سؤال عمّا يُلابسه من الأمر الذي من شأنه أن يتحوّل إلى ما يغيّره كالصحّة والمرض³⁷⁰⁶ والغنى والفقر والعزّ والدّل والقوّة والضعف ونحو ذلك. (اِقْتَضَى لِلْمُجْتَهِدِ) كالترمذيّ وأمثاله³⁷⁰⁷ من أصحاب التّخارج والأسانيد وأرباب الكتب المؤثّقة والمسانيد. ومعنى "اقتضى له" كان أمراً ضرورياً له بلا صارف يُلويه.

³⁶⁹¹ علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 39.

³⁶⁹² المؤلف يقصد به الملاء علي القاري. انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 300.

³⁶⁹³ في (د) مكتوب في الهامش.

³⁶⁹⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 300.

³⁶⁹⁵ في (د): "وعلى وعلى" بالتكرار.

³⁶⁹⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): أوضح.

³⁶⁹⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (ر).

³⁶⁹⁸ انظر: علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 39.

³⁶⁹⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 301.

³⁷⁰⁰ في (ق): يتصل.

³⁷⁰¹ المؤلف يقصد به أبا البقاء أيوب بن موسى الحسيني القرمي الكفوي الحنفي (المتوفى سنة 1094 هـ)؛ لأنّه قال في الفرق بين محصل الكلام وحاصل الكلام: "مُحَصِّلُ الْكَلَامِ: إجمال بعد تفصيل، وحاصل الكلام: تفصيل بعد الإجمال". الكليات معجم في المصطلحات والفرق اللغوية، ص 288. انظر أيضاً: فروق حتمي للمؤلف، ص 333.

³⁷⁰² هو: برهان الدين حيدر بن محمد الخوافي الصدر الهروي، مفسّر، متكلم، فرضي، عالم بالمعاني والبيان والعريّة، المتوفى بعد سنة 820 هـ. هو من تلاميذ سعد الدين التّفنّازي. من تصانيفه: حاشية على حاشية سعد الدين على الكشاف للزمخشري في التفسير، شرح الإيضاح للخطيب القزويني في المعاني والبيان، شرح المواقف للإيجي في علم الكلام، وشرح السراجية في الفرائض. انظر: معجم المؤلّفين لعمر رضا كحالة، 92/4.

³⁷⁰³ هو: سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله التّفنّازي، الإمام العلامة، عالم النحو، والتصريف، والمعاني، والبيان، والأصليين، والمنطق، وغيرها. شافعي المذهب. وله: شرح العضد، شرح التلخيص - المطول - والمختصر، شرح القسم الثالث من المفتاح، التلويح على التنقيح في أصول الفقه، شرح العقائد، المقاصد في الكلام، شرحه، شرح الشمسية في المنطق، شرح تصريف العزي، الإرشاد في النّحو، حاشية الكشّاف لم تتمّ، وغير ذلك. توفيّ بسمرقند سنة 792 هـ. انظر لترجمته: بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 285/2 (رقم 1992)؛ شذرات الدّهب لابن العماد، 547/8.

³⁷⁰⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 301.

³⁷⁰⁵ في (ق): رأى.

³⁷⁰⁶ سقط من (د).

³⁷⁰⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 301.

(أَنْ لَا يَصِفَهُ) أي: الخبر المنقول. (بِأَحَدِ الْوَصَفَيْنِ) أي: مقتصرًا عليه لما عنده من التردد. الحاصل من اختلاف الأئمة من غير ترجيح لأحد³⁷⁰⁸ الجانبين على الآخر بكثرة الطرق وعدة الوجوه. (فَيُقَالُ فِيهِ: بِالرَّفْعِ أَي: فِي ذَلِكَ الْخَبَرِ الْمُرَدَّدِ³⁷⁰⁹ فِيهِ. وَالْأَظْهَرُ "فَيَقُولُ" أَي: الْمُجْتَهِدُ الْقَاضِي عَلَيْهِ شَاهِدُ الْحَالِ. (حَسَنٌ) أَي: هُوَ³⁷¹⁰ حَسَنٌ وَذَلِكَ. (بِاعْتِبَارِ وَصْفِهِ) أَي: وَصَفَ ذَلِكَ الْمُنْقُولَ. (عِنْدَ قَوْمٍ) مِنَ الْأَئِمَّةِ وَهُمْ الَّذِينَ وَصَفُوهُ بِوَصْفِ الْحُسْنِ وَحَطُّوا بِدَرَجَتِهِ عَنْ دَرَجَةِ³⁷¹¹ الْوَصْفِ بِالصَّحَّةِ عَلَى مَا أَذَى إِلَيْهِ رَأْيُهُمْ بَعْدَ التَّبَعِ الْكَثِيرِ وَالتَّفَحُّصِ الْوَفِيرِ. وَالْقَوْمُ مَذْكُورٌ فِيمَا سَبَقَ. وَقَوْلُ زُهَيْرٍ³⁷¹²:

"أَقَوْمٌ [آلِ حِصْنٍ]³⁷¹³ أُمُّ نِسَاءٍ"³⁷¹⁴

يقتضي اختصاص القوم بالرجال؛ لأنهم القوام على النساء، وعليه الجمهور. (صَحِيحٌ) أَي: هُوَ صَحِيحٌ وَذَلِكَ (بِاعْتِبَارِ وَصْفِهِ عِنْدَ قَوْمٍ) أُخْرَى³⁷¹⁵ مِنْهُمْ³⁷¹⁶. وَهُمْ الَّذِينَ وَصَفُوهُ بِوَصْفِ الصَّحَّةِ وَرَقُّوا دَرَجَتَهُ تَرْقِيَةً [١٥٤/١] فَكَانَ أَعْلَى عَنِ الْحُسْنِ، وَذَلِكَ أَيْضًا بِحَسَبِ رَأْيِهِمْ فِيهِ بَعْدَ التَّنْقِيرِ³⁷¹⁷ الطَّوِيلِ. فَإِنْ قُلْتُ: كَانَ الظَّاهِرُ أَنْ يُؤْخَذَ بِقَوْلِ مَنْ قَالَ بِالصَّحَّةِ؛ لِأَنَّهُ الْعَمَلُ بِالْأَعْلَى. قُلْتُ: حُسْنُ الظَّنِّ بِكُلِّ مِنَ الْفَرِيقَيْنِ سَوَاءٌ، فَالْمِيلُ إِلَى أَحَدِ الْجَانِبَيْنِ عَدُولٌ عَنِ الْإِحْتِيَاظِ الَّذِي هُوَ التَّوَقُّفُ فِي مِثْلِ هَذَا الْمَقَامِ. وَكُلٌُّ مِنَ الصَّحِيحِ وَالْحُسْنِ وَإِنْ كَانَ مِمَّا يُجْتَنَّبُ بِهِ، لَكِنْ قَدْ سَبَقَ أَنَّ الصَّحِيحَ أَقْوَى مِنَ الْحُسْنِ فَالْحُكْمُ بِالْأَقْوَى مَعَ عَدَمِ الْمَرَجَحِ وَالْمَصَحِّحِ مُرْدُّودٌ عَلَى أَنَّ كَوْنَهُ أَقْوَى إِمَّا هُوَ بَعْدَ التَّصْحِيحِ وَهُوَ لَيْسَ بِثَابِتٍ بَعْدَ مِنْ اتِّفَاقٍ. وَهَهُنَا قَاعِدَةٌ وَهِيَ "أَنَّ الْمَعْرُوفَ إِذَا أُعِيدَ يَكُونُ الثَّانِي عَيْنَ الْأَوَّلِ سَوَاءً كَانَ مَعْهُودًا أَوْ جَنَسًا، وَأَمَّا الْمُنْكَرُ فَيَحْتَمِلُ أَنْ يُرَادَ بِالثَّانِي فَرْدٌ مُغَايِرٌ لِمَا أُرِيدَ بِالْأَوَّلِ"³⁷¹⁸. فَقَوْلُهُ عِنْدَ قَوْمٍ³⁷¹⁹ الثَّانِي غَيْرُ الْأَوَّلِ نَحْوُ: جِسْمٌ وَحَسْمٌ³⁷²⁰، وَغَرَضُ³⁷²¹ وَعَرَضُ³⁷²²، وَنَظَائِرُ³⁷²³ ذَلِكَ.

³⁷⁰⁸ في (ر): أحد.

³⁷⁰⁹ في (ق): المردود.

³⁷¹⁰ سقط من (د).

³⁷¹¹ في (د): درجته.

³⁷¹² هو أبو سُلمى (أبو بجير) زهير بن أبي سلمى ربيعة بن رباح بن قرّة بن الحارث المزني المضري، المتوفى سنة 609 م. شاعر جاهلي. ولد في بلاد مزينة بنواحي المدينة، وكان يقيم في الحاجر من ديار نجد. من آثاره: ديوان شعر. انظر: معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 186/4.

³⁷¹³ ما بين المعقوفين في (ع): الأحسن.

³⁷¹⁴ هذا عجز بيت زهير بن أبي سلمى في ديوانه، ص 12، وصدره: وَمَا أَذْرِي وَسَوْفَ إِخَالُ أَذْرِي. وهو من قصيدة مطلعها: عفا من آل فاطمة الجواء فَيُغْنِي فِالْقَوَادِمِ فَالْحَسَاءُ. انظر للبيت أيضاً: مفردات ألفاظ القرآن، ص 693.

³⁷¹⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط): آخرين، وفي (ل): آخر. وهو في شرح نخبه الفكر للملا علي القاري: آخرين.

³⁷¹⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 301.

³⁷¹⁷ في (د): التفسير، وفي (ر): تنفير.

³⁷¹⁸ انظر: تفسير أبي السعود المسمى بإرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم لأبي السعود، 173/9. انظر أيضاً: انظر: روح البيان للمؤلف، 473/10 (تفسير سورة الانشراح، الآية: 6).

³⁷¹⁹ في (د): عدم.

³⁷²⁰ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): وحسم.

³⁷²¹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): وعرض.

³⁷²² في (ط): وعرض.

³⁷²³ في (ع)، و(ل): نظاير.

(وَعَايَةُ مَا فِيهِ) أي: في الجواب. "و" ما مؤصولة، صلته محذوفة تقديره: غاية ما وُجد وما حصل فيه. والموصول مع صلته مضاف إليه لـ "غاية". فاكْتَسَبَ "الغاية" التعريفَ من المضاف إليه. فصلح أن يكون مبتدأ؛ لأنَّ "ما" الموصولة³⁷²⁴ [مع الصلة]³⁷²⁵ معرفة وإن كانت نكرة بدون الصلة³⁷²⁶ كما في الحواشي الحسينية على المطول³⁷²⁶. (أَنَّهُ) أي: قوله حسن صحيح. (حُذِفَ مِنْهُ حَرْفُ التَّرْدُدِ)³⁷²⁷ والشك. فَإِنَّ "أو" للدلالة على أحد الأمرين، أو الأمور حال كون ذلك الأحد غير معيّن عند المتكلم. وأمّا "أو" في قوله تعالى ﴿وَلَا تُطْعَمُ مِنْهُمْ أَمًّا أَوْ كَفُورًا﴾³⁷²⁸ فَإِنَّهَا مُسْتَعْمَلَةٌ لِأَحَدِ الْأَمْرَيْنِ عَلَى مَا هُوَ الْأَصْلُ فِيهَا، والعموم مستفاد من وقوع أحد المبهم في سياق النفي لا من كلمة "أو" أي: لا تطعم³⁷²⁹ كلٍّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا فـ"أو" للتقسيم، فَإِنَّ الْمَرَادَ³⁷³⁰ بِالْإِثْمِ مَا عَدَا الْكُفْرَ إِذَا قُبِلَ بِالْخَاصِّ يَرَادُ بِهِ مَا عَدَا ذَلِكَ³⁷³¹ الْخَاصِّ³⁷³². (لِأَنَّ حَقَّهُ أَنْ [١٥٤/١] يَقُولَ: حَسَنٌ أَوْ صَحِيحٌ) الحقّ يجيء بمعنى الواجب، وبمعنى الجدير. [فَالأَوَّلُ]³⁷³³ مِنْ حَقِّ بِالْفَتْحِ، والثاني من حَقِّ لِكَ أَنْ تَفْعَلَ ذَا بِالضَّمِّ، ومن الثاني قوله عليه الصلوة³⁷³⁴ والسلم³⁷³⁵: "كَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يُدْخِلَهُ الْجَنَّةَ"³⁷³⁶ إِذْ لَا يَجِبُ عَلَى اللَّهِ شَيْءٌ عِنْدَ أَهْلِ السَّنَةِ، نَعَمْ يَجِبُ بِإِيجَابِهِ لَا بِإِيجَابِ الْغَيْرِ فَيَصِيرُ الْمَالُ إِلَى الْوَعْدِ الْمُؤَكَّدِ. والمعنى لأنَّ ما يحقّ وينبغي أن يكون القول عليه أن يقول القائل: الجامع حسن أو صحيح. وفيه أنّ هذا إنّما يجري إذا قطع³⁷³⁷ بالتّرّدّد، فلعلّ القائل أراد الشقّ الثاني كما سيذكره. وعنه يُفصَحُ عبارة ابن الصّلاح في مقدّمته³⁷³⁸، وجوابه أنّ هذا مفروض في صورة التّفَرّدِ دون التّعَدّدِ كما سلف.

(فَهَذَا) ³⁷³⁹ الحذف³⁷⁴⁰. (كَمَا حُذِفَ حَرْفُ الْعَطْفِ مِنَ الَّذِي بَعْدَهُ)³⁷⁴¹ ³⁷⁴² الكاف للتّنظير³⁷⁴³، و"ما" مَصْدَرِيَّةٌ³⁷⁴⁴ كما في قوله تعالى ﴿عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ﴾³⁷⁴⁵ أي: عنتكم. وأراد بحرف العطف الواو فإنَّ "أو" وإن كانت

³⁷²⁴ في (د): الموصولة.

³⁷²⁵ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³⁷²⁶ حاشية المطول لحسن جلي محمد شاه بن شمس الدين الفناري الحنفي (المتوفى سنة 886 هـ). النص المذكور لم أجده فيه. نسبه المؤلف أيضاً إليه في فروق حقي، ص 129.

³⁷²⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي بعض النسخ المطبوعة للترهة، إلّا أنّه في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 93، ومحمد نبيل صلاح عبد الحميد، ص 120: حَذَفَ مِنْهُ حَرْفُ التَّرْدُدِ.

³⁷²⁸ سورة الإنسان، الآية: 24.

³⁷²⁹ في (ق): يقطع.

³⁷³⁰ في (ق): أوها لإثم.

³⁷³¹ في (ر) مكتوب بين السطرين.

³⁷³² انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 211.

³⁷³³ هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁷³⁴ في (ل): الصلاة.

³⁷³⁵ في (د)، و(ل): والسلام. وهو في (ع): عليه السّلام.

³⁷³⁶ البخاري، "الجهاد"، 4، (رقم الحديث: 2790)؛ "التوحيد"، 22، (رقم الحديث: 7423)؛ أحمد، المسند، 335/2، 339.

³⁷³⁷ في (د): طع.

³⁷³⁸ انظر: علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 39.

³⁷³⁹ في جميع النسخ المطبوعة للترهة: وهذا.

³⁷⁴⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 302.

³⁷⁴¹ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 302: يُعَدُّ.

³⁷⁴² هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي بعض النسخ المطبوعة للترهة، إلّا أنّه في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 93، ومحمد نبيل صلاح عبد الحميد، ص 120: كَمَا حَذَفَ حَرْفَ الْعَطْفِ مِنَ الَّذِي يَبْعُدُهُ.

³⁷⁴³ في (د): للتّنظير.

من الحروف العاطفة أيضاً لكنّها حاملة لمعنى زائد³⁷⁴⁶ على مطلق العطف، وهو الدلالة على أحد الأمرين كما مرّ. وبعده مقابل³⁷⁴⁷ قبله³⁷⁴⁸. والضمير عائد إلى القسم الأوّل وهو ما يذكر فيه الوصفان باعتبار التردّد الذي حقّه أن يؤتى فيه بأو³⁷⁴⁹ الفاصلة. والمعنى نظير حذف الواو من القسم الثاني الذي³⁷⁵⁰ يجيء بعده وهو ما يذكر فيه الوصفان باعتبار الإسناد³⁷⁵¹ الذي حقّه أن يؤتى فيه بالواو الجامعة فكما حُذف هناك الواو حذف هنا أو؛ لأنّ أحدهما نظير الآخر في الحذف وإن كان من حيث هو مقابلاً له. وأمّا إرجاع الضمير إلى حرف العطف على معنى من المعطوف الواقع بعد حرف العطف كما إذا كان الخبر متعدّداً نحو: زيد عالم عاقل، فلا معنى له أصلاً إذ ليس هناك معطوف واقع بعد حرف العطف؛ [لأنّ حرف العطف]³⁷⁵² فيه غير مذكور فحذف حرف [١/١٥٥] العطف من الذي يجيء بعد حرف العطف لغو من الكلام، ولو كان مراده هذا المعنى يقال كما حُذف حرف العطف من بعض المعطوفات. وإنّما قلّ: بعده مقابل قبله؛ لأنّ بعض الحمقى³⁷⁵³ ذهب إلى كونه "يعدّ" على أنّه مجهول من العدّ³⁷⁵⁴ الذي بمعنى الإحصاء، وهو تصحيف جدّاً ولعب بالكلمة قطعاً؛ لأنّ العدّ إنّما يطلق على مثل قولهم: دارٌ، غلامٌ، جاريةٌ،³⁷⁵⁵ ثوب. وليس في التعداد تركيب³⁷⁵⁶ بحيث يقتضي العامل، والذي هو بصّده³⁷⁵⁷ بخلافه. فعليك بعطف القلب إلى الحقّ الذي لا تحيد عنه، وإياك إذا رأيت الجيّد أن تعدّ الزيف والبنهرج³⁷⁵⁸ منه.

(وَعَلَى هَذَا) أي: على ما مرّ من الجواب الذي يقتضيه القسم الأوّل. (فَمَا) أي: فالحديث الذي. (قِيلَ فِيهِ: حَسَنٌ صَحِيحٌ؛ دُونَ مَا قِيلَ فِيهِ: صَحِيحٌ) "دون" خبر المَوْضُول، [وهو]³⁷⁵⁹ بمعنى أَدْنَى وَأَنْزَلَ³⁷⁶⁰. أي: الحديث الذي جمع فيه بين الوصفين أَدْنَى وَأَنْزَلَ من الذي أُفرد فيه وصف الصّحيح. (لَأَنَّ الْجَزْمَ) أكرم³⁷⁶¹. (أَقْوَى مِنَ التَّرَدُّدِ) أي: لأنّ القطع الذي يُفِيدُهُ أفراد الوصف أقوى من التردّد والشكّ الذي يُفِيدُهُ الجُمُع؛ لأنّ المسألة مفروضة في التردّد. والحاصل أنّ الصّحيح المقطوع أقوى من الصّحيح المشكوك. يقال: "جَزَمَ الْأَمْرَ"³⁷⁶² جزماً: قطعاً³⁷⁶³ قطعاً لا عودة

³⁷⁴⁴ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 153.

³⁷⁴⁵ سورة التوبة، الآية: 128.

³⁷⁴⁶ في (د)، و(ر)، و(ل): زايد.

³⁷⁴⁷ في (ع): مقابلة.

³⁷⁴⁸ في (ر): لما قبله.

³⁷⁴⁹ في (ر): بالواو.

³⁷⁵⁰ سقط من (د).

³⁷⁵¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: الإسنادين.

³⁷⁵² سقط من (ق).

³⁷⁵³ المؤلف يقصد به الملاً علي القاري وبردّ عليه.

³⁷⁵⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملاً علي القاري، ص 302.

³⁷⁵⁵ في (د)، و(ر): جارية، وفي (ع): جاية.

³⁷⁵⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملاً علي القاري، ص 303.

³⁷⁵⁷ في (د): بصده.

³⁷⁵⁸ في (ط)، و(ل): والنهرج.

³⁷⁵⁹ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، و(ع).

³⁷⁶⁰ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 89.

³⁷⁶¹ سقط من (ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل).

³⁷⁶² في الأصل مكتوب بين السطرين.

³⁷⁶³ في (ق): ما قطعه.

فيه³⁷⁶⁴، وهو معنى العزم؛ لأنه فوقه³⁷⁶⁵ الهَمْ إذ الهَمْ تَرْجِيحُ قَصْدُ الفعل، والعزم قُوَّةُ ذلك القصد³⁷⁶⁶. وجزم اليمين أمضاها فلم يَحْنَثَ فيها. (وَهَذَا) أي: ما ذكر من الجواب بالتردد. (حَيْثُ التَّفَرُّدُ) أي: في موضع ليس للحديث عند المجتهد كثرة طرق وتعدد وجوه بل إسناد واحد، فإنه لا بد أن يُعتبر فيه التردد إذ³⁷⁶⁷ لا وَجْه [لِلْحَمَلِ عَلَى وَجْهِ]³⁷⁶⁸ آخر، وإعادة³⁷⁶⁹ ربطاً لما بعده بما قبله؛ لأنّ المتن دمج في ضمن الشرح كما سبق [١٥٥/ب]. وقد طالت المسافة فاحتيج إلى التذكّر³⁷⁷⁰ على أنّ فيه شائبة التعلّق بقوله "فما قيل فيه" إلخ³⁷⁷¹ فيكون كالتأسيس من حيث إنّ ذلك المعنى لم يذكر فيما مَضَى صريحاً ويؤيِّده التقرير الآتي.

(وَالْأَيُّ أَيُّ: إِذَا لَمْ يَحْصُلِ التَّفَرُّدُ) بل ثبت التعدّد في الإسناد. وهذا تصوير للمعنى وإلا فالظاهر من حيث اللفظ أن يقدر "وإن لا". فإنّ "إلا" في هذا الموضع³⁷⁷² مركّب من "إن" و"لا" وكلّ منهما يقتضي الفعل فحذف الفعل وقلب التّون لأمّ ثمّ أدغم أحدهما في الآخر³⁷⁷³. وفي القاموس: "إنّ المكشورة الخفيفة: تكون في³⁷⁷⁴ شرطية نحو: ﴿إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ﴾³⁷⁷⁵، ﴿وَأِنْ تَعُودُوا نَعُدْ﴾³⁷⁷⁶، وقد يقترن³⁷⁷⁷، بلا، فيُطْرَقُ [الْعُرْ]³⁷⁷⁹ أمّا إلا الاستثنائية، نحو: ﴿إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ﴾³⁷⁸⁰، و﴿إِلَّا تَنْفِرُوا يُعَذِّبْكُمْ﴾³⁷⁸¹ انتهى. وهنا سؤال وهو أنّ "إذا" تردّ الماضي إلى المستقبل و"لم" ³⁷⁸³ بخلافها، فكيف جاز اجتماعهما؟ والجواب: "إنّ" "إذا" عند نخاة البصرة حقيقة في الظرف. وقد يجيء³⁷⁸⁴ للشرط من غير سقوط معنى الظرف نحو: إذا قمت قمت. أي: أقوم³⁷⁸⁵ وقت قيامك تعليقاً لقيامك بقيامه بمنزلة تعليق الجزاء بالشرط³⁷⁸⁶. فيكون المعنى وقت عدم³⁷⁸⁷ حصول التفرّد. (فِي أَطْلَافِ الْوَصْفَيْنِ) المتباينين³⁷⁸⁸

³⁷⁶⁴ انظر أيضاً: القاموس المحيط، ص 1406.

³⁷⁶⁵ (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): فوق. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

³⁷⁶⁶ انظر: كتاب التعريفات للشريف الجرجاني، ص 227، 341؛ فروق حقّي للمؤلف، ص 274.

³⁷⁶⁷ في (ر) مكتوب بين السطرين.

³⁷⁶⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³⁷⁶⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: وأعاده. وهذا هو الصحيح.

³⁷⁷⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: التذكير.

³⁷⁷¹ في (ع)، و(ط)، و(ل): إلخ.

³⁷⁷² في (ر)، و(ق): المواضع. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت ههنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى.

³⁷⁷³ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 36. نقله فيه عن شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد التسفيّة لرمضان أفندي. انظر: ص 120.

³⁷⁷⁴ سقط من (د)، و(ر)، و(ع). وهو غير موجود أيضاً في القاموس المحيط.

³⁷⁷⁵ سورة الأنفال، الآية: 38.

³⁷⁷⁶ هو في جميع النسخ: يُعُودُوا، إلا أنّه في (ع): تَعُودُوا.

³⁷⁷⁷ سورة الأنفال، الآية: 19.

³⁷⁷⁸ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): تقترن. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

³⁷⁷⁹ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى، غير أنّه في (ع)، و(ل): الغير.

³⁷⁸⁰ سورة التوبة، الآية: 40.

³⁷⁸¹ سورة التوبة، الآية: 39.

³⁷⁸² انظر: القاموس المحيط، ص 1519.

³⁷⁸³ هنا في هامش (ر): "أي: لفظة لم".

³⁷⁸⁴ في (د)، و(ر)، و(ل): تحيء.

³⁷⁸⁵ في (د): قوم.

³⁷⁸⁶ ذكره المؤلف في روح البيان، 371/4 (تفسير سورة الرعد، الآية: 11) كما هنا من غير أن ينسبه إلى أحد، إلا أنّه نقله في فروق حقّي، ص 28) عن تفسير السمرقندي المسمّى ببحر العلوم للشيخ الفاضل السيد علاء الدين علي بن يحيى السمرقندي. ستأتي ترجمته مفصلاً. انظر للنص المذكور في تفسير السمرقندي عند

وإرسالهما عبارة أو كتابةً. (معاً) أي: حال كونهما مجتمعين³⁷⁸⁹. (على الحديث) الواحد³⁷⁹⁰ والخبر المنفرد متعلق بالإطلاق. (يكون) أي: يصح ويجوز³⁷⁹¹. فإنّ الكون كلّ أمر وجودي وهو خلاف الباطل. فظهر أنّ الباطل المطلق وكذا الممتنع لا يصح وجوده ولا يجوز وقوعه. (باعتبار إسنادين)³⁷⁹² "مختلفين لا أنّ³⁷⁹³ يجب، لجواز أن لا يلزم صحة شيء من الإسنادين في بعض المواد، فح³⁷⁹⁴ يجري فيه التوجيه الأول المبني على التردد، فاندفع به قول تلميذه³⁷⁹⁵ يرد عليه ما إذا كان كلاً الإسنادين على شرط [١٥٦/١] الصحيح³⁷⁹⁶. (أحدهما) أي: أحد ذينك الإسنادين. (صحيح) واقع على شروطه. (والآخر حسن) أي: والإسناد الآخر حسن واقع دون شروط الصحيح. والحاصل أنّ قولهم "هذا حديث حسن صحيح" محمول على هذا المعنى عند تعدّد الإسناد لقصور³⁷⁹⁷ الحسن عن الصحيح ولعدم جواز إرادة اللفظ لتناوله الضعيف. قال ابن الصلاح: "على أنّه غير مستنكر أنّ يكون بعض³⁷⁹⁸ من قال ذلك أراد بالحسن معناه اللغوي وهو ما تميل إليه النفس ولا يأنبأه القلب، دون المعنى الاصطلاحي الذي نحن بصدد³⁷⁹⁹ انتهى. وفيه أنّ بعض الضعيف قد يشارك الصحيح في فصاحة اللفظ وبلاغة المعنى، فلا يحصل الفرق بينهما فكيف الميل بأحدهما دون الآخر وليس عند كل أحد ملكة ذوق يدرك بها الأمر على ما³⁸⁰⁰ هو عليه كما يحصل للبلغاء من استقراء خواص تركيب³⁸⁰¹ أهل البلاغة على أنّ الذوق قرينة عقلية وأمانة نفسية لا يجري³⁸⁰² في القطع بالنقل، فلم يبق إلّا الرجوع إلى التفتيش عن أحوال الرواة.

(وعلى هذا) أي: على التوجيه الثاني من اعتبار الإسنادين إذا كان للحديث غير وجه. (فما قيل فيه: حسن صحيح؛ فوق ما قيل فيه³⁸⁰³: صحيح؛ فقط) أي: بدون انضمام الحسن إليه. (إذا كان) ذلك الصحيح. (فرداً) ليس له إلّا إسناد واحد، ثم علّل الفوقية الدرجيّة يقول: (لأنّ كثرة الطرق تُقوّي) الحديث فيرقي بها من مرتبة الصحيح إلى

قوله تعالى في سورة الرعد، الآية: 11 ﴿وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ﴾: (من سورة الفاتحة إلى سورة النحل)، إستانبول، مكتبة سليمان، قسم لاله لي، تحت رقم: 00098، ورقة: 593 أ.

³⁷⁸⁷ سقط من (ق).

³⁷⁸⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 303.

³⁷⁸⁹ في (د): مجتمعين. وهو في شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 303: مجتمعين.

³⁷⁹⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 303.

³⁷⁹¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 303.

³⁷⁹² ما بين المعقوفين في الأصل، وفي (ق) مكتوب في سطر المتن وفي الهامش أيضاً تنبيهاً على معنى نخبه الفكر.

³⁷⁹³ في شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 303: أنّه.

³⁷⁹⁴ كما في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي التسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل): فحينئذ.

³⁷⁹⁵ أي: ابن قطلوبغا. وكلامه في القول المبكر على شرح نخبه الفكر، ص 62. نقل كلام ابن قطلوبغا الملا علي القاري في شرح نخبه الفكر، ص 304، والمناوي

في اليواقيت والذّر في شرح نخبه ابن حجر، 403/1-404.

³⁷⁹⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 303-304.

³⁷⁹⁷ في (ق): ولقصور.

³⁷⁹⁸ سقط من (د).

³⁷⁹⁹ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 39.

³⁸⁰⁰ سقط من (د).

³⁸⁰¹ في (د)، و(ر)، و(ع): تركيب.

³⁸⁰² في (د)، و(ر)، في (ط)، و(ل): لا تجري.

³⁸⁰³ هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، و(ل). وكذا هو موجود في جميع النسخ المطبوعة للترهة.

مرتبة الأصح. والحاصل أنه إذا انضمّ الحسن إلى الصحيح يكون الصحيح أصحّ كما أنّه إذا جاء الحسن من طرق كثيرة حكم بصحته، فالحسن داخل في الصحة ضمناً كما أنّ الصحة داخل في الأصحّ كذلك.

(فإن قيل:) إشارة إلى قوّة السؤال بحسب عُرف أهل العربية. (قَدْ صَرَّحَ التِّرْمِذِيُّ)³⁸⁰⁴ أي: ذكر صريحاً لا [١٥٦/١] خفاء فيه. (أَنَّ³⁸⁰⁵ شَرَطَ) الحديث. (الْحَسَنُ أَنْ يُرَوَّى) ذلك الحسن. فهو على صيغة المجهول، وَرَوَيْتُ الحديث وحكيته وإن كان بمعنى واحد في اللّغة وهو نقلته، لكن قد يفرق بينهما في الاصطلاح فيجعل المرويّ عبارة عن القول والمُحكّي عبارة عن الفعل. (مِنْ غَيْرِ وَجْهِ) التَّنْكِيرُ للوحدة، أي: من غير طريق واحد. فأقلّه أن يكون من إسنادين³⁸⁰⁶، فإنّه يؤخذ من كلامهم أنّ المراد بكثرة الطّرق ما فوق الواحد فإذا لم يكن من وَجْهٍ واحد بل من وَجْهَيْنِ فقد حكم له بكثرة الطّرق، وهو نظير الجمع عند أهل الميزان. "وجه الشيء طريقه الذي يُتَوَجَّه منه إليه. وقد يجيء بمعنى حقيقة³⁸⁰⁷ الشيء وذاته وعينه. يقال: وَجْه المسألة ووجه الحكم ونحو ذلك"³⁸⁰⁸. (فَكَيْفَ يَقُولُ) أي: التِّرْمِذِيُّ في كتابه الجامع. "والغالب في كيف أن يكون استفهاماً. وقد يخرج مخرج التعجّب. وهو ههنا حال كما في قوله: كيف جاء زيد؟ قال سيبويه: كيف ظرف. وقال الأخفش³⁸⁰⁹: لا يجوز ذلك. إذ ليس زماناً ولا مكاناً، نعم لمّا كان يُفَسَّرُ بقولك على أيّ حال، لكونه سؤالاً عن الأحوال، سُمِّيَ ظرفاً مجازاً"³⁸¹⁰. والاستفهام³⁸¹¹ هنا إنكاريّ بمعنى إنكار الواقع واستبعاده والتّعجّب منه، فإنّ القول الآتي قد وقع منه، ولَمّا كان كلّ³⁸¹² موجود يجب أن يكون وجوده على حال من الأحوال قطعاً، فإذا انتفى [جميع أحوال وجوده فقد انتفى]³⁸¹³ وجوده³⁸¹⁴ على الطّريق البرهانيّ. (فِي بَعْضِ الْأَحَادِيثِ) الواردة فيه. وقد سبق القول في الأحاديث مفصلاً. (حَسَنٌ غَرِيبٌ) أي: هذا الحديث حسن غريب. (لَا نَعْرِفُهُ) رواية. (إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ) الواحد. "فهذا القول منه يقتضي جواز أن يُروى الحسن من وَجْهٍ وَاحِدٍ فقط كما هو شرط الغريب"³⁸¹⁵

[١٥٧/١]. فبين الشرطين تنافٍ؛ لأنّ أحدهما يقتضي الكثرة والآخر الوحدة فكيف يجمع في حديث واحد بين الوصفين المتنافيين.

³⁸⁰⁴ انظر: جامع التِّرْمِذِيّ، "العلل"، 711/5. وانظر أيضاً: شرح علل التِّرْمِذِيّ لابن رجب، 573/2.

³⁸⁰⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، إلّا أنّه في جميع النسخ المطبوعة للنزّهة: بأنّ.

³⁸⁰⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 304.

³⁸⁰⁷ في (ق): حقيقته.

³⁸⁰⁸ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 181. نقله فيه عن الفتوحات المكية لابن عربي (تحقيق: أحمد شمس الدين، 1-9، بيروت: دار الكتب العلمية، 1999/1420). انظر: الفتوحات المكية لابن عربي، 117/6-118.

³⁸⁰⁹ هو: إمام النُّحُو، أَبُو الْحَسَنِ سَعِيدُ بْنُ مَسْعُودَةَ الْبَلْجِيُّ الْبَصْرِيُّ، مَوْلَى بَنِي مُخَاشِيعٍ، المتوفّى سنة 215 هـ. هو من أشهر نخبة البصرة. ومن أشهر كتبه: كتاب الأوساط في النحو، كتاب تفسير معاني القرآن، كتاب المقاييس، كتاب الإشتقاق. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء (209-206/10) (رقم 48)؛ بغية الوعاة للسيوطي، 590/1-591 (رقم 1244)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 36/2؛ فروق حقّي للمؤلّف، ص 26-27.

³⁸¹⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1101. نقل المؤلّف نهاية كلام الفيروزآبادي بتصرف مغلّ إذ حذف منه ابن ملك صاحب القول. ها هو نص كلامه: "... سيبويه: كيف: ظَرْفٌ. الْأَخْفَشُ: لا يجوز ذلك. ابنُ مالِكٍ: صدّق، إذ ليس زماناً ولا مكاناً، نعم لمّا كان يُفَسَّرُ بقولك على أيّ حالٍ، لكونه سؤالاً عن الأحوال، سُمِّيَ ظَرْفاً مجازاً...".

³⁸¹¹ في (د): واستفهام

³⁸¹² في (د): كلّ منه.

³⁸¹³ ما بين المعقوفتين في الأصل مكتوب في الهامش.

³⁸¹⁴ سقط من (د).

³⁸¹⁵ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 305.

(فَالْجَوَابُ): "أي: الكلام الذي يَجُوبُ ويقطع سؤال السائل أو "يقطع الجَوْبَةُ والمسافة فيصل من فم القائل إلى سمع المُسْتَمْع، وخصّ بما يعود من الكلام دون المبتدأ من الخطاب، فيقال في مقابلة السؤال. والسؤال على ضربين³⁸¹⁶: طلب³⁸¹⁷ مقال، وجوابه المقال نحو قوله تعالى: ﴿أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ﴾³⁸¹⁸. وطلب نوال، [وجوابه النّوال]³⁸¹⁹ نحو قوله تعالى ﴿قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا﴾³⁸²⁰ أي: أُعْطِيتُمَا ما سألتما³⁸²¹. (أَنَّ التَّرْمِذِيَّ³⁸²² لَمْ يُعْرِفِ الْحَسَنَ) من التعريف العام للحدّ والرّسم. وأراد بتعريفه ما سيورده نقلاً عن الترمذي من قوله "كلّ حديث" إلخ³⁸²³. فإنّ ما سبق من قوله "أن يُروى من غير وجه" بعض أجزاء التعريف. فكان من حقّ العبارة أن يطوي ذكر الشّروط من البَيّن إلّا أن يقال: أراد به معنى الشّروط اللّغويّ³⁸²⁴، وهو العلامة أو معنى الموقوف عليه مطلقاً لا الشّروط الاصطلاحية، وهو ما كان خارجاً عن الماهية موقوفاً عليه غير مؤثّر. (مُطْلَقاً)³⁸²⁵ مفعول مطلق، أي: تعريفاً مطلقاً يشمل جميع أنواعه الخاصّ والعامّ منه. (وَإِنَّمَا عَرَفَ بِنَوْعٍ خَاصٍّ) أي: وإِنَّمَا عَرَفَ تعريفاً مقيداً بنوع خاصّ³⁸²⁶، أو الباء زائدة³⁸²⁷ كما تركت في بعض النسخ وجعلها بمعنى لام العلة على معنى "وَإِنَّمَا عَرَفَهُ لأجل نوع خاصّ" كما وقع من بعض أهل العلة³⁸²⁸ تكلف غير خال عن العلة³⁸²⁹. (مِنْهُ) أي: من الحسن. (وَقَعَ) ثبت من قولهم وقع الحقّ³⁸³⁰ أي: ثبت. (فِي كِتَابِهِ) المسمّى بجامع التّرمذي. ومعنى الجامع أنّه لم يخصّه بصنف [دون صنف]³⁸³¹ بل أورد فيه الأحكام والفضائل والآداب وغير ذلك³⁸³² كما [١٥٧/١] فعله البخاريّ. وهو وباقي الكتب الستّة جديرٌ بأن يطلق عليها الكتاب، فإنّها من سائر كتب الأحاديث بمنزلة الكتب الأربعة من الصّحف الإلهية على أنّ أكثر أصحاب المسانيد عادتهم أن يخرجوا في مسند كلّ صحابيٍّ ما رَوَوْه من حديثه غير متقيدين³⁸³³ بأن يكون حديثاً محتجّاً به. فلهذا تأخّرت مرتبتها عن مرتبة³⁸³⁴ ما كان حديثه محتجّاً به.

³⁸¹⁶ في (د): ظرين.

³⁸¹⁷ في (د) مكتوب بين السطرين.

³⁸¹⁸ سورة الأحقاف، الآية: 31.

³⁸¹⁹ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

³⁸²⁰ سورة يونس، الآية: 89.

³⁸²¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 210. ذكره المؤلّف في هامش فروق حقّي، ص 68 من غير أن ينسبه إلى الزاغب الأصفهاني.

³⁸²² هو هكذا هنا في الأصل، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل)، وفي جميع النسخ المطبوعة للزّهة: التّرمذيّ. وهو الصحيح.

³⁸²³ في (ر): إلخ.

³⁸²⁴ في (د)، و(ر)، و(ق): اللغوي.

³⁸²⁵ في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 94، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 64: المطلق.

³⁸²⁶ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 305.

³⁸²⁷ في (د): زائدة.

³⁸²⁸ المؤلّف يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه.

³⁸²⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 305-306.

³⁸³⁰ كما في قوله تعالى: ﴿فَوَقَعَ الْحَقُّ﴾ سورة الأعراف، الآية: 118.

³⁸³¹ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

³⁸³² قال الكتّاني في الرسالة المستطرفة، ص 42: "الجامع عندهم: ما يوجد فيه من الحديث جميع الأنواع المحتاج إليها من العقائد والأحكام والرفاق وآداب الأكل والشرب

والسفر والمقام، وما يتعلق بالتفسير والتاريخ والسير والفتن والمناقب والمثالب وغير ذلك".

³⁸³³ في (ق): مقتدين.

³⁸³⁴ في (ق): مرتبته.

وقد رجّح بعض الأكابر جامع الترمذي على كتاب البخاري في سهولة العثور³⁸³⁵. فسبحانه من إلهٍ قديرٍ قد جعل ضريراً غالباً في الإدراك على من كان بصيراً. (وَهُوَ) أي: ذلك النوع الخاصّ المعروف³⁸³⁶. (مَا يَقُولُ فِيهِ: حَسَنٌ؛ مِنْ غَيْرِ صِبْغَةٍ أُخْرَى) مضمومة إليه من صحيح أو غريب. وإيّاها أراد الإمام أبو محمد حسين البغوي صاحب المعالم³⁸³⁸ والمصاييح³⁸³⁹، فإنه قسم أحاديثه إلى نوعين: الصّحاح والحسان؛ مريداً بالصّحاح ما ورد [في أحد]³⁸⁴⁰ الصّحاحين أو فيهما³⁸⁴¹ فإنّ الشّيخين التزما الصّحّة في كتابيّهما. وليس لنا أن نحكم على حديث خرّجاه بأنّه حسن عندهما لما تقدم من قصور الحسن عن الصّحيح. ومريداً بالحسان ما أوردّه أبو داود والترمذي وأشباههما في تصانيفهم من قسم الحسن، فإنّهم لم يشترطوا الصّحيح فيما جمّعوه فكتبهم³⁸⁴² يشتمل³⁸⁴³ على حسن وغير حسن، لكن كتاب الترمذي أصل في معرفة الحديث الحسن فإنّه هو الذي نوّه باسمه وأكثر³⁸⁴⁴ من ذكره في جامعه، ويوجد في متفرقات³⁸⁴⁵ من كلام³⁸⁴⁶ بعض مشايخه، والطّبقة التي قبله كأحمد بن حنبل والبخاري وغيرهما. (وَذَلِكَ) أي: بيان ما ادّعينا من أنّ المعروف هو النوع الخاصّ منه³⁸⁴⁷ واقع. (أَنَّهُ) أي: لأنّ الترمذي. (يَقُولُ فِي بَعْضِ الْأَحَادِيثِ: حَسَنٌ) بدون جمّع بينه [١٥٨/١] وبين غيره من الأوصاف. (وَ) يقول: (فِي بَعْضِهَا: صَحِيحٌ) فقط وبه يظهر أنّه لم يشترط الصّحيح فيما جمعه وإلا لما قيّد بعض الأحاديث بالصّحّة بخلاف الشّيخين وأبي بكر بن خزيمة³⁸⁴⁸ ونحوهم، فإنّهم التزموا ذلك في كتبهم. فمن روى عن كتاب³⁸⁴⁹ [ابن]³⁸⁵⁰ حزيمة³⁸⁵¹ مثلاً فقد روى الصّحيح وإن كان صحاح الصّحاحين أصحّ منه ومن صحاح غيره لما سبق من الاتفاق على القبول المتفرّع على التّوثيق التام. ثمّ إنّ الصّحيح والحسن ليس بينهما مباينة تامّة فقد يجتمعان من حيث الإسنادان كما مرّ. (وَفِي بَعْضِهَا: غَرِيبٌ) أي: بإفراد الوصف كما في الأولين فيكون الأوصاف المفردة ثلاثة³⁸⁵². ثمّ إنّها قدّم الحسن مع أنّ الصّحيح فوقه لما أنّ الكلام فيه ثمّ أشار إلى ما يترّك منها، وذلك يتصوّر على أربعة أوجه. فالأول ما ذكره بقوله: (وَفِي بَعْضِهَا: حَسَنٌ صَحِيحٌ) بالجمع بين الوصفين اللذين ليس بينهما منافرة من كلّ الوجوه. وفي

³⁸³⁵ انظر: شروط أئمة السّنة لأبي الفضل محمّد بن طاهر المقدسيّ، ص 101؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 277/13؛ مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح للملّا علي القاري، 71-72/1.

³⁸³⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 306.

³⁸³⁷ هنا في هامش (د) مكتوب: صفة بياضة.

³⁸³⁸ سقط من (د)، و(ر)، و(ع). وهو اسم تفسير البغويّ المسّمى به معالم التنزيل في تفسير القرآن.

³⁸³⁹ المسّمى به مصاييح السّنة.

³⁸⁴⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (ر)، و(ع).

³⁸⁴¹ انظر: مصاييح السّنة للبغويّ، 110/1.

³⁸⁴² في (ق): فكتبوه.

³⁸⁴³ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): تشتمل.

³⁸⁴⁴ في (د): فأكثر.

³⁸⁴⁵ في (د): متفرقات، وفي (ع): متفرقاته.

³⁸⁴⁶ في (د): "من كلام من كلام" بالتكرار.

³⁸⁴⁷ هو في الأصل مكتوب فوق السطر.

³⁸⁴⁸ هو هكذا هنا في الأصل، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: خزيمة، غير أنّه في (ع): خزيمة.

³⁸⁴⁹ في (ر): زيادة "ابن".

³⁸⁵⁰ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه موجود في (ر)، و(ع)، غير أنّه في (ع): "بن" بدون الألف.

³⁸⁵¹ هو هكذا هنا في الأصل، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: خزيمة.

³⁸⁵² في (ل): ثلاثة.

تأخير الصحيح إشارة إلى تأكيد وجوب القبول والعمل، فإنه في صورة الترقّي من الأدنى إلى الأعلى فإذا وجب العمل بالأدنى. فبالجري³⁸⁵³ أن يجب بالأعلى لا سيما إذا كان مجتمعين، والثاني ما ذكره بقوله: (وَفِي بَعْضِهَا: حَسَنٌ غَرِيبٌ) بالجمع بين الوصفين المتنافرين بالكليّة؛ لأنّ الحديث الغريب هو³⁸⁵⁴ الذي ينفرد راويه والحسن ليس كذلك، هذا باعتبار الرواية لكن قد يكون راوي الغريب واحداً ثقةً مأموناً به فيكون مجتمعاً بالحسن في العمل وكان من مذهب أبي عبد الرحمن النسائي أن يخرج عن كلّ من لم يجمع على تركه. وكذلك أبو داود السجستاني كان يأخذ مأخذه ويخرج الإسناد الضعيف إذا لم يجد في الباب غيره [١٥٨/ب]؛ لأنّه أقوى عنده من رأي الرجال؛ لأنّ الدّين ليس بالرأي. والثالث ما ذكره³⁸⁵⁵ بقوله: (وَفِي بَعْضِهَا: صَحِيحٌ غَرِيبٌ) قالوا: كما أنّ المشهور قسمان: مشهور صحيح، ومشهور غير صحيح، فكذا الغريب: غريب صحيح، وغريب غير صحيح وهو الأغلب. فظهر منه أنّ الصحيح والغريب قد يجتمعان كالحسن والغريب. والرابع ما ذكره بقوله: (وَفِي بَعْضِهَا: حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ) بالجمع بين الأوصاف الثلاثة³⁸⁵⁶. فهذه الأربعة مع الثلاثة³⁸⁵⁷ المذكورة قبل سبعة أصناف من الأحاديث أوردها الترمذي في كتابه، وعبر عن كلّ صنف منها بعبارة خاصّة، وعرف من تلك الأصناف الحسن بدون تعرّض لما عده، وداخل³⁸⁵⁸ في تعريفه كونه ممّا يُروى من غير وجه. فتحصّل من هذا التفصيل أنّ الحسن المُصطلح هو الذي أفرد بالذكر بدون جمعه بما عده من الأوصاف، وأنّ الحسن الذي من شأنه أن يجتمع بالغريب ليس هو المعروف فإنّه لا يُجامعه البتّة. وسيأتي سرّ تخصيص هذا الحسن بالتعريف.

(وَتَعْرِيفُهُ) المشار إليه بذكر بعض أجزائه. (إِنَّمَا وَقَعَ عَلَى الْأَوَّلِ) أي: على الصّنف الذي وقع عنوان السّبعة وذكر قبل الكلّ، وهو الحسن المفرد. (فَقَطُّ) أي: دون سائر الأصناف³⁸⁵⁹ من المركّبات³⁸⁶⁰. (وَعِبَارَتُهُ) أي: عبارة الترمذي. وإمّا سميت العبارة عبارة؛ لأنّك تجوز منها وتعبر³⁸⁶¹ [إلى] ³⁸⁶² المعنى المقصود منها³⁸⁶³، ويقرب [منه]³⁸⁶⁴ ما يقال: إنّ تعبير الرؤيا تفسيرها فسميت الألفاظ الدالّة على المعاني عبارات؛ لأنّها تُفسّر ما في الصّميّر الذي هو مستور. والعبارة الدّالة التي يُعبر بها من الجهل إلى العلم. وقال الرّاعب: "أصل العبر تجاوز من حال إلى حال، وأمّا [١٥٩/١] العبور فتختصّ بتجاوز الماء، إمّا بسباحة، أو في سفينة، أو على بعير، أو قنطرة، ومنه: عبّر النّهر: لجانبه حيث يعبر إليه أو³⁸⁶⁵ منه، واشتقّ منه: عبّر العيّن للدّمع. والعبارة مختصة بالكلام الغابر الهوى من لسان المتكلم إلى سمع السّامع، والاعتبار والعبرة: الحالة التي يُتوصّل بها³⁸⁶⁶ من معرفة المُشاهد إلى ما ليس بمُشاهد. والتّعبير: مختصّ بتفسير الرؤيا وهو

³⁸⁵³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ل): فبالأخرى، وفي (ع): فالأخرى. ويبدو أنّ الصحيح هو " فبالأخرى".

³⁸⁵⁴ سقط من (ر).

³⁸⁵⁵ في (د): ذكر.

³⁸⁵⁶ في (ط)، و(ل): ثلاثة.

³⁸⁵⁷ هو هكذا هنا في الأصل، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: الثلاثة.

³⁸⁵⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): أدخل.

³⁸⁵⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 307.

³⁸⁶⁰ في (ق): المركّبات.

³⁸⁶¹ في (ط): وتعبر.

³⁸⁶² ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁸⁶³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 543؛ كتاب التعريفات، ص 223.

³⁸⁶⁴ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

³⁸⁶⁵ في (ق)، و(ل): و.

³⁸⁶⁶ سقط من (د).

العابُر من ظاهرها إلى باطنها، وهو أخصّ من التّأويل، فإنّه يقال فيه وفي غيره³⁸⁶⁷ "إلى هنا كلام الرّاعب. (تُرشد) تدلّ وتهدّي. (إلى ذلك) أي: إلى وقوع³⁸⁶⁸ تعريفه على الأوّل فقط. (حيث قال) ظرف لعبّارته أو تعليل بمعنى من جهة أنّه قال: (في آخر كتابه)³⁸⁶⁹ الجامع. وإنّما ذكره في آخر كتابه؛ لأنّ الحُسن من قبيل الوُصف فكما أنّ الوُصف يَسْتَدْعِي تقدّم الموصوف. ولذا ذكر الحُسن وسائر الأوصاف بعد إيراد الحديث على وجه التّمام، فكذا بيان الوصف مقدّم على نفس الوُصف. ولَمّا كان تمام الوُصف إنّما يحصل بتمام الأحاديث كان من الواجب أن يؤخّر بيانه؛ لأنّ بيان المؤخّر مؤخّر. [(وَمَا) مَوْصُولَةٌ³⁸⁷⁰] ³⁸⁷¹. (قُلْنَا فِي كِتَابِنَا): لم يقل: "وما قلْتُ في كتابي"، وإن كان هو أدلّ على المراد من حيث تعيّن المتكلّم وحده إشارة إلى أنّه من رؤساء هذا الفنّ. فلا بدّ من تعظيم كلامه؛ لأنّ كلام الملوك ملوك الكلام، وتلويحاً إلى أنّ ما ذكره لم يَهْتَدِ إليه غَيْرُهُ على الوجه الذي قرّره. ولذا قال ابن الصّلاح: "إنّ أبا عيسى التّرمذيّ هو الذي نوّه باسم الحُسن³⁸⁷²، أي: شَهْرَهُ. ولا بدّ للاسم من مُسمّى وماهيّة³⁸⁷³ وهو الذي ذكره من التعريف. فقلّوه "قُلْنَا" نظير قول أهل العربيّة ونحن نقول في مقام الأفراد. (حَدِيثٌ حَسَنٌ) مقول القول³⁸⁷⁴. والمراد [١٥٩/١] لَقَطُهُ وهو المحكيّ. (فَإِنَّمَا أَرَدْنَا بِهِ) أي: بلفظ الحُسن الواقع في قولنا حديث حُسن. قال في القاموس: "إنّما تفيد الحصر، كلّما واجتمعنا في قوله تعالى ﴿قُلْ إِنَّمَا يُوحِي إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾³⁸⁷⁵ فالأولى لقصر الصّفة على الموصوف، والثّانية لعكسه. وقول من قال: إنّ الحصر خاصّ بالمكسورة مُردود³⁸⁷⁶ انتهى. (حَسَنٌ إِسْنَادُهُ)³⁸⁷⁷ برفع إسناده على أنّه فاعل الصّفة هو الأوّفق بما قبله أو يجزّه على أنّه مضاف إليه. فحسُن إذا بضمّ الحاء ونصب التّون مَصْدَرٌ على أنّه مفعول "أردنا"، ويجوز أن يكون صيغة ماضٍ فالإسناد مَرْفُوعٌ على الفاعليّة كما في الوجه الأوّل³⁸⁷⁸. (عِنْدَنَا) أي: في حكمنا ورأينا، كقولك: زيد أفضل من عمرو أي: في حكمي، وكقولهم: الْمَسْأَلَةُ عِنْدَ الْإِمَامِ كَذَا أي³⁸⁷⁹: في رأيهِ. وفي التّنزيل: ﴿إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ﴾³⁸⁸⁰ أي: في حكمك قاله الرّاعب³⁸⁸¹. (فَكُلُّ حَدِيثٍ يُرْوَى)³⁸⁸² مبتدأ وقوله "فهو عندنا حُسن" خبره، وجملة "يُرْوَى" صفة حديث، فإنّ الكلّ إنّما جاء لإحاطة الأفراد دلّ على هذا قوله عليه

³⁸⁶⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 543.

³⁸⁶⁸ في (د) مكتوب بين السطرين.

³⁸⁶⁹ انظر: جامع التّرمذيّ، "العلل"، 711/5. وانظر أيضاً: شرح علل التّرمذيّ لابن رجب، 573/2.

³⁸⁷⁰ سقط من (ل).

³⁸⁷¹ ما بين المعقوفين هو غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل). وهو موجود أيضاً في النسخ المطبوعة للتّزّهة.

³⁸⁷² علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 36.

³⁸⁷³ في (د)، و(ع): وماهيّة.

³⁸⁷⁴ في (د) مكتوب في الهامش.

³⁸⁷⁵ سورة الأنبياء، الآية: 108.

³⁸⁷⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 1519.

³⁸⁷⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، إلّا أنّه في النسخ المطبوعة الأخرى للتّزّهة: حُسْنٌ إِسْنَادُهُ.

³⁸⁷⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 307.

³⁸⁷⁹ سقط من (د).

³⁸⁸⁰ سورة الأنفال، الآية: 32.

³⁸⁸¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 590.

³⁸⁸² في طبعة نور الدين عتر، ص 67: كُلُّ حَدِيثٍ يُرْوَى، وفي طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 94، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 65: إِذْ كُلُّ حَدِيثٍ يُرْوَى.

الصلوة³⁸⁸³ والسلام³⁸⁸⁴: "كل أمر ذي بال لم يبدأ فيه³⁸⁸⁵ بيسم الله فهو أبتر"³⁸⁸⁶ حيث لم يقل: "ذو بال" فدلّ على أنّه [صفة للمضاف إليه لا المضاف على أنّه]³⁸⁸⁷ لا مانع من كونه صفة للمضاف أيضاً. (لا³⁸⁸⁸ يَكُونُ رَاوِيهِ مُتَّهِماً بِالْكَذِبِ³⁸⁸⁹) صفة أخرى لحديث. "والآثم: كسى را بجيزی³⁸⁹⁰ تُحْمَت³⁸⁹¹ كَرْدَن³⁸⁹²". يقال: اتَّهمه، كافتعله، أدخل عليه التَّهْمَةَ، كُهِمَزَ،³⁸⁹³ أي: ما يُتَّهم عليه، ويذهب الوُهم إليه فهو مُتَّهَم بكسر الهاء³⁸⁹⁴، وأما الفتح فغلط، كاستحكه فهو مُسْتَحْكِم بكسر الكاف. وأصله أنّ افعل في الأصل للمطاوعة يقال: غمّمته فَاغْتَمَّ فهو مغتمّ [١٦٠/١] أي: قابل للغم، واغتمّ لازم لا يجيء منه المفعول. وأصل التَّهْمَة: وُهمَة قلبت الواو تاءً كما في بُجَّاه وتُراث. فظهر من هذا التقرير أنّ فتح المتَّهم وإسكان هاء التَّهْمَة من أغلاط العامة وألحاحهم. وما في الاختري³⁸⁹⁵ من حكاية الإسكان³⁸⁹⁶ لا يُعْتَدّ به عند الثّقات. ومعنى الاتِّهام بالكذب أنّه "لم يظهر منه تَعَمّد الكذب في الحديث ولا سَبَب آخر

³⁸⁸³ سقط من (ر).

³⁸⁸⁴ في (ر): عليه السلم، وفي (ع): عليه السلام.

³⁸⁸⁵ سقط من (ق).

³⁸⁸⁶ أخرجه الخطيب في الجامع لأخلاق الرّواي وأدب السّامع، 87/2، (رقم الحديث: 1232)، ومن طريقه السّمعاني في أدب الإملاء والاستملاء، ص 51، وتاج الدّين السبكي في طبقات الشّافعية الكبرى، 12/1 بلفظ: "كلُّ أمرٍ ذي بَالٍ لا يُبْدَأُ فيه بيسم الله الرحمن الرحيم أَقْطَعُ". وعزاه التّوويّ في الأذكار، ص 167-168، والسيوطي في الجامع الصغير، ص 391، (رقم الحديث: 6284)، وفي تدريب الرّواي، 48/1 إلى الحافظ عبد القادر الرّضاوي في الأربعين من حديث أبي هريرة. هذا الحديث رُوِيَ بألفاظ مختلفة. ذُكر في بعضها لفظ: "بحمد الله" [انظر مثلاً: أبو داود، "الأدب"، 18، (رقم الحديث: 4840)؛ ابن ماجه "النكاح"، 19، (رقم الحديث: 1894)؛ النسائي، عمل اليوم والليلة، ص 345، (رقم الحديث: 494، 495)، وفي بعضها لفظ: "بذكر الله" [انظر مثلاً: أحمد، المسند، 359/2؛ النسائي، عمل اليوم والليلة، ص 346، (رقم الحديث: 497)] مكان قوله: "بسم الله". اختلف في حكمه أهل العلم قديماً وحديثاً فبعضهم حسّنه بمجموع طرقه كابن الصّلاح، والتّوويّ، وابن حجر، والمنائي، والعجلوني، وضعفه بعضهم كالسيوطي، والألباني، ومحقّق مسند الإمام أحمد: شعيب الأرناؤوط وعادل مرشد، ومحقّق الأذكار: عبد القادر الأرناؤوط. انظر: الأذكار للتّوويّ، ص 167-168؛ تلخيص الحبير لابن حجر، 129/1؛ 315/3، (رقم الحديث: 1597)؛ الجامع الصغير للسيوطي، ص 391، (رقم الحديث: 6284 ضعّفه بهذا اللفظ)؛ ص 391، (رقم الحديث: 6283، 6285 حسن الأوّل بلفظ "الحمد لله"، وضعّف الثاني بلفظ "حمد الله")؛ تدريب الرّواي للسيوطي أيضاً 48/1، 52؛ التّيسير شرح الجامع الصغير للمنائي، 32/5-33، (رقم الحديث: 6283، 6284، 6285 حسن الأوّلين، وضعّف الأخير)؛ فيض القدير للمنائي أيضاً، 17/5-19، (رقم الحديث: 6283، 6284، 6285 حسن الثاني، وضعّف الأوّل والثالث)؛ كشف الحفاء للعجلوني، 156/2، (رقم الحديث: 1964)، ضعيف الجامع الصغير للألباني، ص 613، (رقم الحديث: 4217)، إرواء الغليل للألباني أيضاً، 29/1-30، (رقم الحديث: 1)؛ تحقيق مسند الإمام أحمد، 329/14-331، (رقم الحديث: 8712)؛ تحقيق الأذكار، ص 167-168. انظر أيضاً: إرواء الغليل، 30/1-32، (رقم الحديث: 2)؛ ضعيف الجامع الصغير، ص 613، (رقم الحديث: 4216، 4218)؛ سلسلة الأحاديث الضّعيفة، 303/2، (رقم الحديث: 902)؛ ضعيف التّرجيب والتّرهيب، 475/1، (رقم الحديث: 958)، تحقيق مشكاة المصابيح، 942/2-943، (رقم الحديث: 3151). كلّها للألباني رحمه الله تعالى.

³⁸⁸⁷ سقط من (د).

³⁸⁸⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النّسخ الأخرى، وفي طبقات علي حسن عبد الحميد، ص 94، نور الدين عتر، ص 67، ومحمد صبحي بن حسن حلّاق، ص 65، إلّا أنّه في طبعتي شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 307، وطبعة البواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمنائي، 406/1: ولا.

³⁸⁸⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، وفي طبعة شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 307، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النّسخ الأخرى، وفي جميع النّسخ المطبوعة للتّرهة: بكذب.

³⁸⁹⁰ في (ق): را بجيزي.

³⁸⁹¹ في (د): "تُحْمَت تَحْمَت" بالتكرار.

³⁸⁹² انظر: تاج المصادر للبيهقي، 708/2.

³⁸⁹³ في (د): كُهِمَزَ.

³⁸⁹⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 1507.

³⁸⁹⁵ يقصد به أختري كبير وهو قاموس عربي تركي لمصلح الدين مصطفى بن شمس الدين القراحياري الأختري، المتوفّى سنة 968 هـ.

³⁸⁹⁶ انظر: أختري كبير، ص 122.

مُفَسِّقٌ³⁸⁹⁷. (وَيُرَوَّى مِنْ غَيْرِ وَجْهِ) أي: لم يكن فرداً بل جاء من وجه آخر فأكثر³⁸⁹⁸. "وهو إشارة إلى حال المتن بعد بيان حال الراوي والمراد رواية مثله أو نحوه" كما صرح به ابن الصلاح³⁸⁹⁹. وقال تلميذ المصنف³⁹⁰⁰: "في عطف نحوه على مثله تأمل لا سيما كونه بأو التَّقْسِيمَةِ³⁹⁰¹،³⁹⁰² انتهى. أقول: قد فرّقوا بين المثل والنحو بأنّ المثل يشير إلى الاتحاد من جميع الوجوه، والنحو في بعضها³⁹⁰³. فصحّ عطف النحو على المثل بأو الفاصلة وصار رواية النحو كرواية المثل؛ لأنّها لا تخلو³⁹⁰⁴ عن التأييد، فبعض المخالفة قد لا يضّر. (نَحْوِ ذَلِكَ) بالجرّ صفة لغير³⁹⁰⁵؛ لأنّ النحو هنا بمعنى المثل. [والغير والمثل]³⁹⁰⁶ لتوغلّهما في الإبهام لا يتفرّقان³⁹⁰⁷ فيكون الصّفة، والموصوف على حد³⁹⁰⁸ سواء وإن كان فرق بين ما أضيف إليه غير ونحو في هذا المقام. وجعله منصوباً حالاً "من غير وجه"³⁹⁰⁹ ضعيف لوجود التخصيص في جانب الحال أيضاً. والمراد أنّه لا يكون راوي الطريق الثاني أيضاً متّهماً بكذب في الحديث، وهكذا الثالث وما فوقه إذ لو كان متّهماً به سقط عن كونه طريقاً للحديث فلم يثبت التعدّد³⁹¹⁰ المشروط. (وَلَا يَكُونُ شَاذًا) صفة آخر³⁹¹¹ لمتن الحديث أيضاً. "والشاذّ من الحديث: هو الذي له إسناد واحد يَشِدُّ بذلك أي: ينفرد شيخ [١٦٠/ب] ثقة كان أو غير ثقة، فما كان من غير ثقة فمتروك لا يُقبل، وما كان عن ثقة يُتَوَقَّفُ فيه ولا يُحتَجُّ به"³⁹¹². فظهر أنّ المنفرد به إن كان بعيداً من العدل والضبط فحديثه مرّدود فيكون منكراً³⁹¹³. فالشاذّ المردود والمنكر من باب واحد. (فَهُوَ) أي: الحديث الموصوف بما ذكر متناً ورواية. (عِنْدَنَا حَسَنٌ)³⁹¹⁴ انتهى كلام الترمذي³⁹¹⁵. وصحّ دخول الفاء في الخبر لتضمّن المبتدأ معنى الشرط وهو سبببّة الأول للثاني؛ لأنّه نكرة موصوفة بفعل. وسيأتي فائدة التقييد بالعنديّة.

(فَعَرِفَ بِهِذَا) أي: بما ذكر من قوله "وما قلنا" إلخ³⁹¹⁶. (إِنَّمَا عَرَفَ)³⁹¹⁷ الحديث الحسن. (الَّذِي يَقُولُ فِيهِ): أي: [في شأنه وحقّه]³⁹¹⁸. (حَسَنٌ فَقَطْ) لأنّ كلامه صريح فيه فلا عُدُول عنه. (أَمَّا مَا يَقُولُ فِيهِ): أي: أمّا

³⁸⁹⁷ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 31.

³⁸⁹⁸ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 307.

³⁸⁹⁹ انظر: علوم الحديث، ص 31.

³⁹⁰⁰ يقصد به أبا المعالي زين الدين قاسم بن قطلوبغا الحنفي، المتوفى سنة 879 هـ. كما تقدّم.

³⁹⁰¹ في (ع): التقسيم. وهو خطأ، الصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى.

³⁹⁰² لم أجده في القول المبكر على شرح نخبه الفكر لابن قطلوبغا.

³⁹⁰³ انظر: فروق حقيّ للمؤلف، ص 273.

³⁹⁰⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: لا تخلو.

³⁹⁰⁵ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 307.

³⁹⁰⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³⁹⁰⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: لا يتعرّفان.

³⁹⁰⁸ سقط من (د).

³⁹⁰⁹ المؤلف يقصد به الملا علي القاري وبردّ عليه. انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 307.

³⁹¹⁰ في (د): تعدّد.

³⁹¹¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: أخرى.

³⁹¹² انظر: كتاب التعريفات، ص 198.

³⁹¹³ انظر: كتاب التعريفات، ص 323.

³⁹¹⁴ هو هكذا هنا في جميع النسخ، إلّا أنّه في جميع النسخ المطبوعة للترهة: عندنا حديث حسن.

³⁹¹⁵ انظر: جامع الترمذي، "العلل"، 711/5. وانظر أيضاً: شرح علل الترمذي لابن رجب، 573/2.

³⁹¹⁶ في (د)، و(ر): إلخ.

³⁹¹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى، وفي جميع النسخ المطبوعة للترهة: أنّه إنّما عَرَفَ.

الحديث الذي يقول فيه: (حَسَنٌ صَحِيحٌ) بالجمع بين الحسن والصحة. (أَوْ: حَسَنٌ غَرِيبٌ) بالجمع بين الحسن والغربة. (أَوْ: حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ) بالجمع بين الكل. وإنما لم يذكر القسم الذي هو الصحيح الغريب كما ذكره في الترتيب السابق؛ لأنه ليس من قبيل الحسن كالصحيح والغريب المفردَيْن. (فَلَمْ يُعَرِّجْ عَلَى تَعْرِيفِهِ) بصيغة المبني للفاعل من التعرّيج. والفاعل هو الترمذي. يقال: عَرَّجَ عُرْجاً من الأول بمعنى ذَهَبَ صاعداً. ومنه العرج في الرجل؛ لأنَّ صاحبه لا يزال يَصْعَدُ وينزل حالة المشي³⁹¹⁹. "والتعريج على الشيء: الإقامة عليه"³⁹²⁰. بالفارسية: "إِسْتَادَن"³⁹²¹، ويُعدَّى بعلى³⁹²². والمعرَّج بكسر الراء المقيم ويجيء بمعنى "جَسْبَانِيدَن بِنَا"³⁹²³ بفتح الجيم العربي بمعنى المِيل كما يقال: "اين چيز 3924 جَسْبَان"³⁹²⁵، وملائيم "طَبْعَ نِيسَت"³⁹²⁶ أي: لا يميل إليه الطبع لعدم ملائمته له. وفي القاموس: "عَرَّجَ: مِيلٌ"³⁹²⁷ من التميل [١/١٦١]، "والميل على الشيء: الحمل عليه"³⁹²⁸ كما في قوله تعالى ﴿فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً﴾³⁹²⁹ أي: يحملون عليكم وتشدون³⁹³⁰ شدة واحدة³⁹³¹. فالمعنى على الأول فلم يُقم الترمذي على تعريفه إقامة المعنى³⁹³² به والمراعي³⁹³³ له والمحافظة عليه، وعلى الثاني لم يَلِ إليه ولم يَحْمِلْ نفسه عليه كما قالوا³⁹³⁴: إِنَّ عباد الله لم يعرَّجوا على شيء سوى عبادته تعالى³⁹³⁵ أي: لم يقيموا على شيء غير عبادته ولم يعكفوا على أمر سوى طاعته، أو لم يحملوا أنفسهم على شيء غيرها. وقد يُستعمل في معنى النزول إذا عدِّي بفي كما يقال: تعريجاً في أوطان التقصير أي: نزولاً فيه³⁹³⁷؛ لأنَّ في النزول الميل إلى المنزل. والشيء قد يُستعمل في ضده. (كَمَا لَمْ يُعَرِّجْ عَلَى تَعْرِيفِ مَا يَقُولُ فِيهِ: صَحِيحٌ فَقَطْ، أَوْ: غَرِيبٌ فَقَطْ) يعني [أَنَّ]³⁹³⁸ الذي لم يلتفت إليه الترمذي أمور ثلاثة: أحدها: تعريف الحسن الواقع في المركبات، والثاني: تعريف الصحيح الواقع مُفرداً، والثالث: تعريف الغريب الواقع مُفرداً أيضاً. فإذا لم

³⁹¹⁸ ما بين المعقوفتين في (د)، و(ر)، و(ع): في حقه وشأنه.

³⁹¹⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 557. انظر أيضاً: القاموس المحيط، ص 253.

³⁹²⁰ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 309.

³⁹²¹ في (ع): استادن، وفي (ط)، و(ل): استادن.

³⁹²² انظر: تاج المصادر للبيهقي، 549/2.

³⁹²³ هو في تاج المصادر للبيهقي، 184/1: جَسْبِيدَن.

³⁹²⁴ في (ط): چيز.

³⁹²⁵ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 671/2.

³⁹²⁶ لم أحده في تاج المصادر للبيهقي.

³⁹²⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 253.

³⁹²⁸ في (د): إليه.

³⁹²⁹ سورة النساء، الآية: 102.

³⁹³⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): يشدون.

³⁹³¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 783.

³⁹³² في (د): المعنى.

³⁹³³ في (ع): والمراد الحمل.

³⁹³⁴ سقط من (د).

³⁹³⁵ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

³⁹³⁶ سقط من (د).

³⁹³⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): فيها.

³⁹³⁸ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

يلتفت إلى تعريف الصَّحيح والغريب المفردين فبالجري³⁹³⁹ أن لا يلتفت إلى تعريف الصَّحيح والغريب المركَّبين، فبقي صنف واحد وهو الحسن المفرد فهو الذي اعتنى بشأنه ومال إلى تعريفه واهتم بتوصيفه.

(وَكَاَنَّهُ تَرَكَ ذَلِكَ) أي: "تعريف ما يقول فيه: حسن صحيح" إلخ³⁹⁴⁰، ويتبعه "تعريف" ما³⁹⁴¹ يقول³⁹⁴² يقول³⁹⁴³

فيه: صحيح فقط، أو: غريب فقط" كما يفهم من التشبيه السابق. "وكأنَّ بالتشديد للتشبيه، وقد يُستعمل عند الظنَّ بثبوت الخبر من غير قَصْدٍ إلى التشبيه³⁹⁴⁴ سواء كان الخبر جامداً أو مشتقاً نحو: كأنَّ زيداً أخوك، وكأنَّه قائم"³⁹⁴⁵. وقال الزَّجَّاج³⁹⁴⁶: "كأنَّ للتشبيه إن كان الخبر جامداً، وللشكَّ إن كان [١٦١/ب] مشتقاً، وقد يكون للتحقيق مثل أنَّ وهو حرف برأسه على الصَّحيح؛ لأنَّ الأصل عدم التَّركيب. وعند الخليل مركبة من الكاف وإنَّ المكسورة. وأصل كأنَّ زيداً الأسد: إنَّ زيداً كالأسد قدَّمت الكاف ليُعلم إنشاء التشبيه من أول³⁹⁴⁷ الأمر وفتحت الهمزة؛ لأنَّ الكاف في الأصل جازة، وهي إنما تدخل على المفرد لكنَّ المعنى على الكسر"³⁹⁴⁸. (استغناءً) مفعول له للترك حذف³⁹⁴⁹ اللام منه؛ لأنَّه فعل الفاعل وهو التَّارك. والاستغناء والغني بمعنى واحد وهو ضدَّ الفقر³⁹⁵⁰. فالسَّين للتأكيد كما في قوله تعالى ﴿وَاسْتَغْنَى اللَّهُ﴾³⁹⁵¹ برفع الجلالة. وقد يكون للطلب كما في قوله [تعالى]³⁹⁵² "وَاسْتَغْنَى اللَّهُ" بَنَصْبِهَا أي: سأل الله أن يُعْنِيَه"³⁹⁵³. والمعنى ترك ذلك استغناءً عنه حيث لا ضرورة داعية إليه. (لشهرته)³⁹⁵⁴ وتعريف المشهور تشهير له. "فإنَّ الشُّهرة بالضمَّ في الأصل ظهور الشيء في شنيعة³⁹⁵⁵، وهو تعليل للاستغناء، وأورد اللام؛ لأنَّ الشُّهرة صفة التعريف³⁹⁵⁷ لا

³⁹³⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلَّا أنَّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: فبالجري.

³⁹⁴⁰ في (د)، و(ر): إلخ.

³⁹⁴¹ في (د): تعريفها. وهو ساقط أصلاً من (ل).

³⁹⁴² سقط من (د).

³⁹⁴³ وفي (ط): نقول.

³⁹⁴⁴ في (د): تشبيه.

³⁹⁴⁵ انظر: فروق حثِّي للمؤلف، ص 144. نقله فيه عن مختصر المعاني للفتازاني. انظر: ص 146.

³⁹⁴⁶ هو: أبو إسحاق إبراهيم بن السَّري بن سهل الزجاج البغدادي، المتوفَّى سنة 311 هـ. عالم بالنحو واللغة. وفي حديثه يخرُط الزجاج فنسب إليه. وله: كتاب معاني القرآن، كتاب الاشتقاق، كتاب النوادر وغيرها. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 93-89/6، (رقم 3126)؛ إنباه الرواة على أنباء النحاة لجمال الدين أبو الحسن علي بن يوسف القفطي، (194/1-201) (رقم 96)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 464-463/2 (رقم 712)؛ وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان لابن خلكان، 50-49/1 (رقم 13)؛ بغية الوعاة للسيوطي، 413-411/1 (رقم 825).

³⁹⁴⁷ في (د): الأول.

³⁹⁴⁸ انظر: المفصل في صناعة الإعراب للزَّحَّشَرِي، ص 398-399.

³⁹⁴⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: حذف.

³⁹⁵⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1700.

³⁹⁵¹ سورة التغابن، الآية: 6.

³⁹⁵² هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلَّا أنَّه غير موجود في (د)، و(ر)، و(ع).

³⁹⁵³ انظر: القاموس المحيط، ص 1700.

³⁹⁵⁴ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، وفي طبعتي شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 309، ونور الدين عتر، ص 68، إلَّا أنَّه في طبعات علي حسن عبد الحميد، ص 95، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 65، واليوافيت والذَّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 407/1: بشهرته.

³⁹⁵⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): شُنَّة، وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط. وهو في (ل): شيعه.

³⁹⁵⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 540.

³⁹⁵⁷ سقط من (د).

المُسْتغْنِي. (عِنْدَ أَهْلِ الْقَنِّ) أي: فَنَ أَصُولُهُ³⁹⁵⁸ الحديث ونوعه. والتقييد به ليس للاحتراز، بل للإيضاح وبيان الواقع. ونظائره كثيرة لا تُحْصَى. (وَاقْتَصَرَ عَلَى تَعْرِيفِ مَا يَقُولُ فِيهِ) أي: في حَقِّهِ³⁹⁵⁹ وشأنه. "واقترصر على كذا: اكتفى بالشئ القصير منه، أي: القليل"³⁹⁶⁰. والمعنى هنا على التجريد أي: اكتفى بتعريفه على أن المكتفى به قصير بالنسبة إلى ما عداه. وقد سَبَقَ الفرق بين الاختصار والاحتصار. (فِي كِتَابِهِ): الجامع. وكلا الحرفين يتعلّق بالقول لكن على تغيّر بينهما في المعنى. (حَسَنٌ فَقَطُّ) مقول القول. (إِنَّمَا لُغْمُوزُهُ) تعليل للاقتصار أي: لخفائه وعدم وضوحه، فإن الغامض من الكلام خلاف الواضح منه. وأصله [١٦٢/١] أن "الغامض: [المطمئن من الأرض]³⁹⁶¹ 3962" المُنْخَفِض منها الوهدة³⁹⁶³. وَلَمَّا فِيهِ مِنَ الْخَفَاءِ قِيلَ لِكُلِّ خَفِيٍّ: غَامِضٌ³⁹⁶⁴. "وإغماض العين يستعار³⁹⁶⁵ 3966 للتغافل والتساهل" كما في قوله تعالى ﴿إِلَّا أَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ﴾³⁹⁶⁷؛ لَأَنَّهُ نَوْعٌ مِنَ الْغُمُضِ بِالضَّمِّ وَهُوَ النَّوْمُ الْعَارِضُ، "يقال: ما ذقت غُمُضًا ولا اكتحلْتُ غَمَاضًا أي: ما نمتُ"³⁹⁶⁹. (وَإِنَّمَا لِأَنَّهُ اصْطِلَاحٌ جَدِيدٌ) خاصّ به ولا مناقشة في الاصطلاح. ولذا دَعَتِ الضَّرُورَةُ إِلَى بَيَانِ الْمَرَادِ مِنْهُ؛ لِأَنَّ الْمَرْءَ أَعْرَفَ بِشَأْنِهِ فِي مَقَالِهِ وَحَالِهِ. وهذه هي العلّة في الحقيقة آخرها لطول الكلام³⁹⁷⁰ فيها، وذلك أَنَّ الْحَسْنَ لَيْسَ بِأَغْمَضَ مِنَ الصَّحِيحِ وَغَيْرِهِ فَتَعْرِيفُهُ لِمُغْمُوضٍ فِيهِ دُونَ غَيْرِهِ تَرْجِيحٌ بِلَا مَرَجَحٍ. "والجدُّ في الأصل: قطع الأرض المستوية، ومنه: جدٌّ في سِرِّهِ، وفي أثره، وتُصَوَّرُ مِنْ: جَدَّدْتُ الْأَرْضَ: الْقَطَعَ الْمَجْرَدَ، فَقِيلَ: جَدَّدْتُ الثَّوْبَ إِذَا قَطَعْتَهُ عَلَى وَجْهِ الْإِصْلَاحِ، وَثُبْتُ جَدِيدًا: أَصْلُهُ الْمَقْطُوعُ، ثُمَّ جَعَلَ لِكُلِّ مَا أُحْدِثَ إِنْشَاؤُهُ، وَقُوبِلَ الْجَدِيدُ بِالْخَلْقِ لَمَّا كَانَ الْمَقْصُودُ³⁹⁷¹ 3972 بالجديد القريب العهد بالقطع من الثوب، ومنه قيل الليل والنهار: الجديدان³⁹⁷² 3973. (وَلِذَلِكَ) أي: للتعليل الثاني³⁹⁷⁴. (فَيَدُهُ) أي: التعريف³⁹⁷⁵. (بِقَوْلِهِ: عِنْدَنَا) فكان احترازًا عَمَّا كَانَ عِنْدَ غَيْرِهِ مِنَ التَّعْرِيفِ. (وَلَمْ يَنْسِبْهُ)³⁹⁷⁶ أي: لم يُسْنِدْهُ³⁹⁷⁷ مِنْ نَسَبٍ كَنَصَرٍ وَضَرْبٍ. (إِلَى أَهْلِ الْحَدِيثِ) أي: إِلَى طَائِفَةِ يَجْمَعُهُمُ الْعِلْمُ بِالْحَدِيثِ وَأَصُولِهِ. (كَمَا فَعَلَ الْخَطَّابِيُّ) قيد للمنفى أي: كما عَرَّفَ الْخَطَّابِيُّ وَنَسَبَهُ إِلَى أَهْلِ

³⁹⁵⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى: أصول. هذا هو الصحيح.

³⁹⁵⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 310.

³⁹⁶⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 673.

³⁹⁶¹ في (ر)، و(ق): الأرض أي.

³⁹⁶² انظر: القاموس المحيط، ص 837.

³⁹⁶³ هنا مكتوب في الأصل تحت الكلمة: جقور ير. وفي (ر) فوق الكلمة: جقور، وفي (ع) في الهامش: جقور، وفي (ل) تحت الكلمة: حفرة.

³⁹⁶⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³⁹⁶⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى: مستعار.

³⁹⁶⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 615.

³⁹⁶⁷ في الأصل: يغمضوا.

³⁹⁶⁸ سورة البقرة، الآية: 267.

³⁹⁶⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 837.

³⁹⁷⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): كلام.

³⁹⁷¹ في (ر): المقص.

³⁹⁷² في (د): الجدان.

³⁹⁷³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 187-188.

³⁹⁷⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 312.

³⁹⁷⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 312.

³⁹⁷⁶ "وَلَمْ يَنْسِبْهُ" أو "وَلَمْ يَنْسِبْهُ" كما ضُبِّطَ في (د).

³⁹⁷⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 312.

الحديث حيث قال: "الحسن: مَا عُرِفَ مَخْرَجُهُ وَاشْتَهَرَ رَجَالُهُ، وَعَلَيْهِ مَدَارُ أَكْثَرِ الْحَدِيثِ، وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُهُ" ³⁹⁷⁸ أَكْثَرُ الْعُلَمَاءِ، وَيَسْتَعْمِلُهُ عَامَّةُ الْفُقَهَاءِ" ³⁹⁷⁹. قال ابن الصلاح: "ليس فيما ذكره الترمذي والخطابي ما يفصل الحسن [من الصحيح] ³⁹⁸⁰. وقد أمعنت النظر في ذلك فاتضح لي [١٦٢/١ب] أَنَّ الحديث الحسن قسمان: أحدهما: الحديث الذي لا يخلو [رجال إسناده] ³⁹⁸¹ من مستور لم يتحقق ³⁹⁸² أهليته غير أَنَّهُ لَيْسَ مُغْفَلاً كَثِيرَ الْخَطَا فِيهِ يَرْوِيهِ وَلَا هُوَ بِمَتَّهِمٍ ³⁹⁸³ بالكذب في الحديث؛ أي: لم يظهر منه تعمّد الكذب في الحديث ولا سبب [آخر] ³⁹⁸⁴ مُفَسَّقٌ، ويكون متن الحديث مع ذلك قد عُرِفَ بِأَن يُرْوَى ³⁹⁸⁵ مثله أو نحوه من وجه واحد ³⁹⁸⁶ أو أكثر حتى اعتضد بمتابعة مَنْ تابع روايه على مثله أو بما له من شاهدٍ وهو ورود حديث آخر بنحوه فيخرج بذلك عن أن يكون شاذاً ومنكراً، وكلام الترمذي على هذا القسم ينتزل. والقسم الثاني: أن يكون روايه من المشهورين بالصدق والأمانة غير أَنَّهُ لم يبلغ درجة رجال الصحيح لكونه يقصر عنهم في الحفظ والإتقان، وهو مع ذلك يرتفع عن حال مَنْ يُعَدُّ ما ينفرد به من حديثه منكرًا، ويُعتبر في كلِّ هذا - مع سلامة الحديث من أن يكون شاذاً ومنكراً - سلامته من أن يكون معللاً. وعلى القسم الثاني ينتزل كلام الخطابي. فهذا الذي ذكرناه جامع لما تفرّق من ³⁹⁸⁷ كلام من بلغنا كلامه في ذلك، وكأنّ الترمذي ذكر أحد نوعي الحسن، وذكر الخطابي النوع الآخر مقتصرًا ³⁹⁸⁸ كل واحد منهما على ما رأى أَنَّهُ مشكّل ³⁹⁸⁹، مُعْرِضاً عَمَّا رَأَى أَنَّهُ لَا يُشْكِلُ، أو أَنَّهُ غَفَلَ عن البعض ودَّهَلَ ³⁹⁹⁰ إلى هنا كلام ابن الصلاح. والخطاب بالتشديد كشّاداً، جدّ أبي سلمان ³⁹⁹¹ محمد ابن ³⁹⁹² إبراهيم السُّنِّيُّ نُسِبَ أَبُو سلمان ³⁹⁹³ إلى جدّه واشتهر به، كما اشتهر حسين بن المنصور الحلاج ³⁹⁹⁴ باسم أبيه، وكذا أحمد بن حنبل، ولذا يقال: حنبلِي. كان الخطابي إماماً مُشاراً إليه في عصره وفائقاً في الفقه والحديث والأدب [١٦٣/١أ] على علماء دهره، له "معالم السُّنن" و"أعلام السُّنن" و"غريب الحديث" وغير ذلك. مات سنة ثلثمائة ³⁹⁹⁵

³⁹⁷⁸ هنا مكتوب في (د) تحت الكلمة، وفي (ر) فوق الكلمة: ينقله.

³⁹⁷⁹ معالم السنن للخطابي، 6/1. نقله عنه ابن الصلاح في علوم الحديث، ص 29-30، والتوويّ والسيوطي كما في تدريب الراوي، 166/1-167، 170، والملا علي القاري في شرح شرح نخبه الفكر، ص 310.

³⁹⁸⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

³⁹⁸¹ ما بين المعقوفتين في (ق): إسناده رجاله.

³⁹⁸² في (ل): لو نتحقق. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث.

³⁹⁸³ في (ع): متهم.

³⁹⁸⁴ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أَنَّهُ موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى. وهو موجود أيضاً في علوم الحديث.

³⁹⁸⁵ في علوم الحديث: روي.

³⁹⁸⁶ في علوم الحديث: آخر.

³⁹⁸⁷ في علوم الحديث: في.

³⁹⁸⁸ في (د): منقصرًا. وهو في علوم الحديث: مقتصرًا.

³⁹⁸⁹ في علوم الحديث: يُشْكِلُ.

³⁹⁹⁰ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 30-32.

³⁹⁹¹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): سليمان. هذا هو الصحيح.

³⁹⁹² هو هكذا هنا في الأصل، إلا أَنَّهُ في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: بن.

³⁹⁹³ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): سليمان. هذا هو الصحيح.

³⁹⁹⁴ تقدّمت ترجمته.

³⁹⁹⁵ في (ل): ثلاثمائة.

وثمان وثمانين³⁹⁹⁶. وقيل له: السُّنِّي نسبةً إلى السُّنَّة. والسُّنِّيُّون من المحدثين طائفة. [وقال³⁹⁹⁷ مبرك³⁹⁹⁸: الخطابي³⁹⁹⁹ أحد شراح الحديث، وليس من الرواة ولا المخرّجين وكان من المتأخّرين⁴⁰⁰⁰].

(وَبِهَذَا التَّفْهِيمُ) هو ما كان من أوّل السّؤال إلى هنا. والتّقرير: جعل الشيء مقرّراً محققاً وبيان المعنى بالعبارة كما أنّ التّحرير بيانه بالكتابة⁴⁰⁰¹. وقد مضى تفصيل⁴⁰⁰² ذلك. (يُنْدَفِعُ) "الدّفع إذا عُذِّي بِإِلَى اقْتَضَى معنى الإِعْطَاء كما في قوله تعالى: ﴿فَاذْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ﴾⁴⁰⁰³، وإذا عُذِّي بَعْن اقْتَضَى معنى المنع كما في قوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْفِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا﴾⁴⁰⁰⁴، وهو المراد هنا⁴⁰⁰⁶. (كَثِيرٌ مِنَ الْإِيرَادَاتِ)⁴⁰⁰⁷ الإيراد: الاعتراض؛ لأنّه كلام وارد من جهة⁴⁰⁰⁸ الجرح والرّد. والمقصود⁴⁰⁰⁹ بيان اندفاع الاعتراضات الكثيرة في نفسها الواقعة في مقام أوصاف الحديث لا اندفاع⁴⁰¹⁰ بعضها، وبقاء⁴⁰¹¹ بعضها على حالها بلا توجّيه، وجواب كما دلّ عليه ذكر المنة والحمد المطلق عليها في آخر البحث. (الَّتِي طَالَ الْبَحْثُ) والتّفطيش وإيقاع التّسببة تارةً على إيجابه⁴⁰¹² وأخرى على سلب. (فِيهَا) أي: في تلك الإيرادات مذ⁴⁰¹³ زمان طويل، فإنّ طول البحث والتّفحص⁴⁰¹⁴ يقتضي⁴⁰¹⁵ طول المدّة على أنّ المصنّف ممّن تأخّر زمانه جدّاً فبينه وبين الأوّلين الباحثين إلى زمانه دهر داهر. (وَلَمْ يُسْفَرْ وَجْهُ تَوْجِيهِهَا) وتلّفيقها لكمال احتجابه بحجاب

³⁹⁹⁶ هو: الإمام، العلامة، الحافظ، اللّغوي، أبو سُلَيْمَانَ حَمْدُ (أحمد) بن مُحَمَّد بن إِبْرَاهِيم بن خَطَّاب البُسْتِي الخطّابي، صاحب التّصانيف، المتوفّى سنة 388 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1018/3-1020 (رقم 950)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 23/17-28 (رقم 12)؛ شذرات الذهب لابن العماد الخبلي، 127/3-128.

³⁹⁹⁷ في الأصل مكتوب في الهامش.

³⁹⁹⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في النسخ الأخرى: مبرك. هذا هو الصحيح. يبدو أنّ المؤلّف يقصد به شمس الدين محمد بن مبارك شاه البخاري الخنكي، المتوفّى بعد سنة 784 هـ. له: شرح هداية الحكمة، شرح حكمة العين وغيرهما من الكتب. انظر لترجمته: مفتاح السعادة لطاشكيري زاده، 298/1-299؛ كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون لكاتب جلي، 2029/2. أو يقصد به حسين بن معين الدين الميذي، المعروف بقاضي مير، عالم بالحكمة والطبيعات. المتوفّى في هراة سنة 870 هـ. أو 910 هـ. له: مختصر مقاصد حكمة فلاسفة العرب، شرح كافيّة ابن الحاجب، وشرح هداية الحكمة للأهري، وشرح الكافية في النحو سنّاه مرضي الرضي. وله مجموعة من الرسائل في الفلسفة والطبيعات. انظر لترجمته: كشف الظنون لكاتب جلي، 802/1؛ الأعلام للزركلي، 260/2؛ معجم المؤلّفين لعمر رضا كحالة، 63/4. أمّا كلامه عن الخطابي لم أعثر عليه.

³⁹⁹⁹ في (ع): الخطابي.

⁴⁰⁰⁰ ما بين المعقوفين سقط من (د).

⁴⁰⁰¹ انظر: حاشية المطول لحسن جلي، ص 17؛ فروق حقّي للمؤلّف، ص 305.

⁴⁰⁰² سقط من (ر).

⁴⁰⁰³ سورة النساء، الآية: 6.

⁴⁰⁰⁴ سورة الحج، الآية: 38.

⁴⁰⁰⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 316.

⁴⁰⁰⁶ سقط من (ع).

⁴⁰⁰⁷ في (د): الإيراد.

⁴⁰⁰⁸ في (د) مكتوب فوق السطر: جهة (بيان).

⁴⁰⁰⁹ في (ر): المقص.

⁴⁰¹⁰ في هوامش الأصل، (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل) مكتوب: "نظيره [في (ط)، و(ل)]: ونظيره [قوله تعالى ﴿وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا﴾ (سورة الإسراء، الآية: 70) أي: فضلناهم على من خلقنا وهم كثيرون في نفس الأمر".

⁴⁰¹¹ في (ر): بقاء.

⁴⁰¹² في (د)، و(ر)، و(ع): إيجاب.

⁴⁰¹³ في (ع): من.

⁴⁰¹⁴ في (ر)، و(ع)، و(ل): والتفحص.

⁴⁰¹⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): ممّا يقتضي.

العموض. ويُستفّر من الإسفار؛ لأنّه مُسند إلى الوجه "ومختصّ بما له لون والوجه كذلك [١/١٦٣ب]، وفي التنزيل: ﴿وَالصُّبْحُ إِذَا أَسْفَرَ﴾⁴⁰¹⁶ أي: أشرق لونه وأضاء، ونحوه: ﴿وَجُودٌ يَوْمَئِذٍ مُّسْفَرَةٌ﴾⁴⁰¹⁷ أي: مُشْرِقٌ لونها⁴⁰¹⁸. وتوجيه الكلام إيراده على وجه حسن، وإضافة الوجه إليه من قبيل إضافة المشبه به إلى المشبه كلّ حين الماء. والمعنى لم ينكشف⁴⁰¹⁹ توجيهاً ولم يظهر تلفيقها الذي هو كالوجه. وأسند الظهور إلى الوجه؛ لأنّه أول ما يبدو⁴⁰²⁰ من الإنسان، وهو في هذا المقام على حقيقته. وقد يُستعار للظاهر⁴⁰²¹ المكشوف كما في وجه الزمان. وإنّما لم يقل: "ولم يُسْفَر لأحد إلى الآن" تأدّباً مع العلماء. (فَلِلَّهِ الْحَمْدُ) أي: مخصوص به جنس الحمد والثناء من لسان الحال والقال. (عَلَى مَا أَلْهِمَ) أي: على الذي ألهمه في مقام التوجيه. ف"ما" موصولة، والعائد مخذوف لكونه ضمير المفعول أو على إلهامه ف"ما" مصدرية. والأنسب بإطلاق الحمد⁴⁰²² إطلاق الإلهام وتعميمه للإلهامات كلّها، فيندرج فيه إلهام التوجيه اندراجاً أوليّاً وهو إلقاء المعنى في القلب بطريق الفيض سواء كان بواسطة الملك وهو الأكثر أو لا، فإنّ للإنسان وجهين إلى الله تعالى: وجه بواسطة، ووجه بلا واسطة، لا كما يزعمه الفلاسفة من حصر وجهه فيما كان بواسطة، فإنّه جهل بمقامه الجامع للحضرتين: حضرة الكون، وحضرة الوجوب. والفرق بين الإلهام والعلم اللدني⁴⁰²³ أنّ الإلهام عارضٌ يزول ويجيء غيره، والعلم اللدني ثابت لا يبرح، وأيضاً أنّ الإلهام قد يكون في أصل الخلقة وهو العلم الضرويّ الحاصل للأطفال الصغار والحيوانات أيضاً، وبه يعرفون المضارّ من المنافع وعليه يُحمل قوله تعالى ﴿وَأَوْخَىٰ رَيْكَ إِلَى النَّحْلِ﴾⁴⁰²⁴. وأمّا [١/١٦٤] العلم اللدني فلا يكون في أصل الخلقة وإلا لا طلع⁴⁰²⁵ العوالم والخواص بل هو نتيجة⁴⁰²⁶ الأعمال الصالحة كما ورد "من عمل [بما علم]"⁴⁰²⁷ ورثه الله⁴⁰²⁸ علم⁴⁰²⁹ ما لم يعلم⁴⁰³⁰. فالعلم الأوّل هو علم الشريعة والدراية، والعلم⁴⁰³¹ الثاني هو علم الحقيقة والوراثية. فبها سعادة من اتقى الله تعالى حتى يعلمه كما قال تعالى⁴⁰³²: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ﴾⁴⁰³³. (وَعَلَّمَ) أي: على ما علّمه أو [على]⁴⁰³⁴ تعليمه. وهو من عطف [العام على]⁴⁰³⁵ الخاص؛ لأنّ

⁴⁰¹⁶ سورة المدثر، الآية: 34.

⁴⁰¹⁷ سورة عبس، الآية: 38.

⁴⁰¹⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 412. انظر أيضاً: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 313.

⁴⁰¹⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 313.

⁴⁰²⁰ في (ع): يبدأ.

⁴⁰²¹ في (د): المظاهر.

⁴⁰²² في (د) مكتوب بين السطرين.

⁴⁰²³ ما ذكره المؤلف من الفرق بين الإلهام والعلم اللدني منقول من الفتوحات المكية لابن عربي، 1/433-434 بتصرف.

⁴⁰²⁴ سورة النحل، الآية: 68.

⁴⁰²⁵ في (د): لا طلوع.

⁴⁰²⁶ هو هكذا هنا في الأصل، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: نتيجة.

⁴⁰²⁷ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁴⁰²⁸ سقط لفظ الجلالة من (د). وهو في (ط)، و(ل): الله تعالى.

⁴⁰²⁹ في (د): العلم.

⁴⁰³⁰ تقدّم تحريجه.

⁴⁰³¹ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁴⁰³² سقط من (د)، و(ر)، و(ع). وهو في (ط): الله تعالى.

⁴⁰³³ سورة البقرة، الآية: 282.

⁴⁰³⁴ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، و(ع).

⁴⁰³⁵ في (ر) مكتوب في الهامش.

التَّعليم قد يكون من الله ⁴⁰³⁶ ومن الملك ومن البشر. "والتَّعلِّم" ⁴⁰³⁷ عبارة عن فعل يترتَّب عليه العلم بلا تخلف عنه، ولا يحصل ذلك بمجرد إفاضة المعلِّم، بل يتوقَّف على استعداد المتعلِّم لقبول الفيض وتلقنه ⁴⁰³⁸ من جهته ⁴⁰³⁹. وقال بعضهم ⁴⁰⁴⁰: التَّعليم تكرار العلم [ليثبت] ⁴⁰⁴¹ كما ⁴⁰⁴² في جبلة المعلِّم ⁴⁰⁴³ من التَّسيان. وإنَّما رتَّب استحقاق الحمد على الإلهام والتَّعليم؛ لأنَّهما من التَّعم الجليلة الرُّوحانيَّة التي يُستَصْغَر دُوْنها التَّعم الجسمانيَّة ⁴⁰⁴⁴. وفيه إشارة إلى أنَّ المصنِّف لكونه ممَّن يقبل التَّعليم داخل تحت إشارة قوله تعالى ﴿عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ ⁴⁰⁴⁵ ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ﴾ ⁴⁰⁴⁶ وغير ذلك. وقد أُسند التَّعليم إلى الله تعالى في مواضع كثيرة من القرآن، لكن قال بعض العلماء ⁴⁰⁴⁷: لا يُطلق المعلِّم على الله تعالى لاختصاص التَّعليم بمن يجعله صناعةً لنفسه ⁴⁰⁴⁸. والصَّناعة عبارة عن العلم الحاصل بمزاولة العمل ⁴⁰⁴⁹. والله تعالى منزَّه عن مزاولة العمل، وعن هذا يقول أهل مصر لأهل الذمَّة: المعلِّم إذا كان مقدِّم أهل الصَّناعة كما يقول أهالي بلادنا: أستاذ ويشكار. فيكون المنع عن إطلاق المعلِّم على الله تعالى كالمنع عن إطلاق لفظ الطَّبيب ونحوه عليه ⁴⁰⁵⁰. والظاهر المنع عند من [١٦٤/١] قال: إنَّ أسماء الله توقيفيَّة ⁴⁰⁵¹. وأمَّا عند غيره فتعليم الله تعالى إغلامه وإلقاؤه [في] الرُّوع ⁴⁰⁵²، ولذا يقال: هذا تعريف إلهي أي: أن الله تعالى ⁴⁰⁵³ هو الذي جعل عبده عارفاً به بإلقائه ⁴⁰⁵⁴ في قلبه. فأعرِف. فإذا قرع سمعك هذا الخطاب وعرفت أن الحسن المعرف في كتاب التَّرمذي هو الحسن المفرد لا ما انضمَّ إليه غيره من الأوصاف فاعلم أنَّه يرد على المصنِّف أنَّه إذا كان المعرف هو الحسن المذكور فماذا يقول التَّرمذي في الحسن المركَّب؟ وكيف الجمع بينه وبين الغريب مع منافاة بينهما بحسب الوُضع الاصطلاحي؟ والجواب أنَّ الحسن المركَّب هو الذي عرفه الخطَّابي: "وهو أن يكون راويه من المشهورين بالصدِّق والأمانة غير أنَّه لم يبلغ درجة رجال الصَّحيح

⁴⁰³⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): الله تعالى.

⁴⁰³⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: والتعليم. هذا هو الصحيح كما هو تفسير أبي السعود.

⁴⁰³⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): وتلقَّيه. هذا هو الصحيح كما هو تفسير أبي السعود.

⁴⁰³⁹ انظر: تفسير أبي السعود المسمَّى بـ إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم لأبي السعود، 84/1.

⁴⁰⁴⁰ لم أعرف من هم.

⁴⁰⁴¹ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه موجود في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁰⁴² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنَّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: لما.

⁴⁰⁴³ في (ع): المتعلم.

⁴⁰⁴⁴ سقط من (ق).

⁴⁰⁴⁵ سورة العلق، الآية: 5.

⁴⁰⁴⁶ سورة البقرة، الآية: 31.

⁴⁰⁴⁷ المؤلَّف يقصد به أبا السُّعود العمادي محمد بن محمَّد بن مصطفى صاحب التفسير.

⁴⁰⁴⁸ انظر: تفسير أبي السعود المسمَّى بـ إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم لأبي السعود، 86/1-87.

⁴⁰⁴⁹ انظر: حاشية المطول لحسن جلي، ص 11.

⁴⁰⁵⁰ سقط من (ر).

⁴⁰⁵¹ انظر: تفسير أبي السعود المسمَّى بـ إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم لأبي السعود، 87/1؛ شرح رمضان أفندي على شرح السعد على العقائد التَّسفيَّة

لرمضان أفندي، ص 156.

⁴⁰⁵² في (ع): و.

⁴⁰⁵³ في (ع): الردوع.

⁴⁰⁵⁴ سقط من (د)، و(ع).

⁴⁰⁵⁵ ما بين المعقوفتين في (ع) مكتوب في الهامش.

كما سبق تفصيله نقلاً عن ابن الصلاح، فإنَّ الحسَن بهذا المعنى يُجامع الغريب [إذ الغريب]⁴⁰⁵⁶ هو ما انفرد به الراوي لكن المنفرد قد يكون ثقةً فيُعمل بحديثه كالحسن، ولَمَّا كان هذا المعنى للحسن مشهوراً عند أهل الحديث. ولذا نسبته الخطابي إلى القوم دون المعنى الآخر الذي اختاره الترمذي، لم يلتفت الترمذي إليه وجعله ممَّا يفهم من المقام، وإمَّا اهتم لشأن⁴⁰⁵⁷ ما اختاره، ولذا قيده بالعندية احترازاً عن المعنى الآخر المتداول بينهم. فكان كتابه جامعاً بين قسمي الحسن: الأول: ما صرح بتعريفه وعليه عوّل⁴⁰⁵⁸ الإمام البغوي فجعل حسن كتابه المصاييح من ذلك القسم. والثاني: ما اكتفى بالإشارة إليه في ضمن الحسن المركّب⁴⁰⁵⁹، وبه يظهر أنَّ ما قال ابن الصلاح: "إنَّ الترمذي ذكر أحد نوعي الحسن، وذكر الخطابي النوع الآخر؛ لأنَّه غفل عن البعض ودَّهَل"⁴⁰⁶⁰، ليس كما ينبغي إذ ليس فيه [١٦٥/١] دُھول عنه على ما قررنا. فله الحمد على ما علَّمنَا ما⁴⁰⁶¹ لم نعلم، ورفع ذكرنا بالعلم في العالم.

[زيادة الثقة]

(وَزِيَادَةُ رَاوِيهِمَا؛ أَي: الصَّحِيح وَالْحَسَن) فسَّر الضمير بهما؛ لأنَّ الكلام فيهما. **(مقبولة)** أمَّا قبول زيادة راوي الصحيح فلكونه في الدرجة العالية من الصفات المقبولة فزيادة المقبول مقبولة. وأمَّا قبول زيادة راوي الحسن؛ فلائنه وإن لم يبلغ درجة رجال الصحيح في الحفظ والإتقان، لكن لَمَّا شاركهم في الصدق والأمانة وكان حديثه كحديثهم في صحة الاحتجاج به التحق بهم في درجة القبول فكانت زيادته كزيادتهم، فصَحَّ أنَّ كلاً من الأصل والزيادة عليه مقبول من الثقة. وأمَّا راوي⁴⁰⁶² المشهور [وراوي الغريب مثلاً]⁴⁰⁶³ فقد يكون ثقةً وقد يكون غير ثقة، ولذا قالوا: المشهور قسمان: مشهور⁴⁰⁶⁴ صحيح، ومشهور غير صحيح. وكذا الغريب قسمان: غريب صحيح، وغريب غير صحيح. فإذا كان أصل روايتهما غير مقبولة فكيف الزيادة عليه، وبه يتَّضح سرُّ الإضافة في المتن. والمراد بالزيادة زيادة الثقة لفظاً من متن الحديث لم يذكره سائر من رَوَى ذلك الحديث كما سيأتي مثاله. وقد أفرد ابن الصلاح باباً لمعرفة زيادات الثقات وحكمها⁴⁰⁶⁵ وقال: "إنه فنٌّ لطيف يستحسن⁴⁰⁶⁶ العناية به. وقد كان أبو بكر بن زياد التيسابوري⁴⁰⁶⁷ وأبو نُعَيْم الجرجاني⁴⁰⁶⁸ وأبو

⁴⁰⁵⁶ ما بين المعقوفين سقط من (د).

⁴⁰⁵⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلَّا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: بشأن.

⁴⁰⁵⁸ في (ع)، (ط)، و(ل): قول.

⁴⁰⁵⁹ انظر: مصاييح السنة للبغوي، 110/1.

⁴⁰⁶⁰ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 32.

⁴⁰⁶¹ في (د): مما.

⁴⁰⁶² سقط من (ل).

⁴⁰⁶³ في (ر) مكتوب فوق الكلمة.

⁴⁰⁶⁴ ما بين المعقوفين سقط من (د).

⁴⁰⁶⁵ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 85-88.

⁴⁰⁶⁶ في (ل): تستحسن. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث.

⁴⁰⁶⁷ هو: الإمام، الحافظ، العلامة، شيخ الإسلام، أبو بكر عبد الله بن محمد بن زياد بن واصل بن ميمون التيسابوري، مؤلِّ أمير المؤمنين عثمان بن عفان الأموي، الحافظ، الشافعي، صاحب التصانيف، المتوفى سنة 324 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 10/120-122 (رقم 5248)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 2/485-486 (رقم 742)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 3/819-821 (رقم 805)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 15/65-68 (رقم 34)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 2/302.

الوليد القرشي⁴⁰⁶⁹ الأئمة مذكورين بمعرفة زيادة الألفاظ الفقهيّة في الأحاديث⁴⁰⁷⁰. (مَا لَمْ يَقَعْ)⁴⁰⁷¹ أي: الزيادة⁴⁰⁷² حال كونها. (مُنافِيَةً) والظاهر أنّ "لم تقع" بمعنى لم تكن فيكون⁴⁰⁷³ منافيةً خبراً له، فإنّ الأفعال الناقصة غير محصورة. فقد يتضمّن كثير من الأفعال التامة معنى الناقصة فيتعدّى⁴⁰⁷⁴ تعديتها [١٦٥/ب] كما تقول: تتمّ⁴⁰⁷⁵ التسعة بهذا عشرة، أي: تصير عشرة تامة، وكمل زيدٌ عالماً، أي: صار زيدٌ عالماً كاملاً، وما جاءت حاجتك، أي: ما كانت هذه قدر ما يحتاج إليه. وقس عليه نظائره. (لِرَوَايَةِ مَنْ هُوَ أَوْثَقُ مِمَّنْ لَمْ يَذْكُرْ تِلْكَ الزِّيَادَةَ) يقال: "وُثِقَ به كورث، ثقة؛ أئمه⁴⁰⁷⁶ وسكن إليه واعتمد عليه، "والوثيق: المحكم، والميثاق: عقد يؤكّد بيمين وعهد، والمُوثِقُ"⁴⁰⁷⁸ الاسم منه. و"من" في قوله "ممن" ليس بإشارة إلى أنّ أوثق اسم تفضيل، وأنّ المفضل⁴⁰⁷⁹ عليه محذوف مع "من" التفضيليّة كما قيل⁴⁰⁸⁰. فإنّه خطأ، بل "من" فيه بيانية، والمبين هو قوله "مَنْ هو" فيكون راوي الزيادة ثقةً وتاركها أوثق. وذلك بأن كانت تلك الزيادة بالنظر إلى رواية الأوثق، لكنّها غير مُنافية لها أو كانت مُنافية لكنّها بالنظر إلى رواية من هو مُساوٍ لراويها في الدرجة أو دونه في الوثوق. فهذه صُور ثلث⁴⁰⁸¹: الأولى: حكمها القبول وعلى تقدير المنافاة حكمها الردّ. والثانية: حكمها القبول أيضاً إذا وجد المرجّح؛ لأنّ منافاة رواية المساوي لا يقدح⁴⁰⁸² في قبول زيادة حينئذ⁴⁰⁸³ وإذا لم يوجد المرجّح يجب التوقّف ولا حاجة في الثالثة إلى المرجّح من خارج لكون راوي الزيادة أوثق، ثمّ أخذ في تقسيم الزيادة فقال: (لِأَنَّ الزِّيَادَةَ إِمَّا أَنْ تَكُونَ) بحيث. (لَا تَنَافِي) ولا تَعَارُضُ⁴⁰⁸⁴. فإنّ التنافي بالفارسيّة: "يك ديگر"⁴⁰⁸⁵ را نفى كَرَدَن⁴⁰⁸⁶. والنفي قد يكون بمعنى "ليست كردن"⁴⁰⁸⁷، وقد يكون بمعنى "جُحود وإنكار كردن"⁴⁰⁸⁸. وعلى كلّ تقدير

⁴⁰⁶⁸ هو: الإمام، الحافظ الكبير، الثقة، أبو نُعَيْم عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مُحَمَّدٍ بنِ عَدِيّ الْحَرَجِيُّ الْأَسْتَرَاتَاذِيُّ الْفَقِيهَ الشَّافِعِيّ، المتوفى سنة 323 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 428-429/10 (رقم 5586)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 816-818/3 (رقم 803)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 541-547/14 (رقم 312)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 299/2.

⁴⁰⁶⁹ هو: الإمام الأوحّد، الحافظ، المُثَنِّي، شَيْخُ خُرَاسَانَ، أَبُو الْوَلِيدِ حَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بنِ أَحْمَدَ بنِ هَارُونَ النِّسَابُورِيُّ، الشَّافِعِيّ، الْفَقِيهَ، الْعَالِمُ، المتوفى سنة 349 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 895-897/3 (رقم 863)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 492-496/15 (رقم 277)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 380/2.

⁴⁰⁷⁰ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 85.

⁴⁰⁷¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ر)، إلّا أنّه في (د)، وفي النسخ الأخرى، وفي جميع النسخ المطبوعة للترجمة: ما لم تقع.

⁴⁰⁷² انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 315.

⁴⁰⁷³ في (ق): فتكون.

⁴⁰⁷⁴ في (د): فيعدّى.

⁴⁰⁷⁵ في (ع): تتمّ.

⁴⁰⁷⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (ط): ايمنه، وفي (ل): ائيمنه، وفي (د)، و(ر)، و(ع)، وفي القاموس المحيط: ائتمنه.

⁴⁰⁷⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 1197.

⁴⁰⁷⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 1197.

⁴⁰⁷⁹ في (ر)، و(ل): الفضل.

⁴⁰⁸⁰ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 315.

⁴⁰⁸¹ في (ل): ثلاث.

⁴⁰⁸² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: لا تقدح.

⁴⁰⁸³ في (د): ح.

⁴⁰⁸⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 316.

⁴⁰⁸⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): كر.

⁴⁰⁸⁶ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 872/2.

⁴⁰⁸⁷ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 191/1.

فهو ضدّ الإثبات ومُعَارِضٌ له. (بَيَّنَّهَا) أي: بين تلك الزيادة. (وَبَيَّنَ رِوَايَةً مَنْ لَمْ يَذْكُرْهَا) أي: سواء كان أوثق من راوي الزيادة أو لا، كما هو الظاهر [١٦٦/١] من الإطلاق لكن سَوَّقَ الكلام يقتضي الأول. (فَهَذِهِ) الزيادة التي⁴⁰⁸⁹ لا تنافي بينها وبين رواية من تركها. [تُقْبَلُ] قبولاً (مُطْلَقاً)⁴⁰⁹⁰ بلا تقييد بين حكم وحكم شخص وشخص. فلا فرق بين أن يكون راوي الزيادة حافظاً أو⁴⁰⁹¹ من دونه من الرواة بعد أن كان ثقة؛ (لَأَنَّهَا) أي: تلك الزيادة. (فِي حُكْمِ الْحَدِيثِ الْمُسْتَقِلِّ) المنفرد برأسه كأنها ليست بزيادة⁴⁰⁹² على الأصل. فإنّ الاستقلال "بخودي خود بكارى بايستاندن"⁴⁰⁹³ من "استقلّه" و⁴⁰⁹⁴ حمله ورفع⁴⁰⁹⁵. ومنه الْمُقْلَّة من الإِفْلَال لِلأَرْض؛ لَأَنَّهَا⁴⁰⁹⁶ تَقَلَّ ما عليها أي: تحملها وترفعها. (الَّذِي يَتَفَرَّدُ بِهِ) أي: بروايته⁴⁰⁹⁷. (الثَّقَّةُ) أي: المعتمد في العدالة والضبط⁴⁰⁹⁹. (وَلَا يَرْوِيهِ عَنْ شَيْخِهِ غَيْرُهُ) عطف تفسير لما قبله⁴¹⁰⁰، أي: لا يروي ذلك الحديث المُستقلّ عن شيخ الثقة [غير ذلك الثقة]⁴¹⁰¹، بل انفرد هو بروايته عنه. والمراد شيخ الحديث والإمام فيه. والحاصل أنّه كما يُقبل فرد الثقة فكذا زيادته فإنّهما في حكم واحد، وكونها متزوّكة من لفظ البَعْض بعد الاشتراك في الأصل لا يقدح في قبولها من الآخر لكونه ثقةً.

(وَأَمَّا أَنْ تَكُونَ) الزيادة المذكورة. (مُنَافِيَةً) بأن تُعَارِضَ روايته من ذكرها رواية⁴¹⁰² من لم يذكرها تعارضاً لا يمكن الجمع بينهما⁴¹⁰³. (بِحَيْثُ يَلْزَمُ مِنْ قَبُولِهَا) أي: الزيادة⁴¹⁰⁴. (رَدُّ الرِّوَايَةِ الْأُخْرَى) كما أنّه يلزم من قبول الأخرى ردّ الزيادة عليها⁴¹⁰⁵. (فَهَذِهِ) الزيادة⁴¹⁰⁶ المنافية⁴¹⁰⁷. (هِيَ) التي يَفْعُ التَّرْجِيحُ بَيْنَهَا وَبَيْنَ

⁴⁰⁸⁸ لم أحده في تاج المصادر للبيهقي.

⁴⁰⁸⁹ هنا في هامش (د): التي بيان.

⁴⁰⁹⁰ ما بين المعقوفين هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل) موضوع عليه خطّ أحمر مشيراً بذلك إلى أنّه متن التزهة. والصحيح من متن التزهة هو ما وضعناه بين القوسين في المتن.

⁴⁰⁹¹ في (ق): حافظاً و.

⁴⁰⁹² في (د)، و(ع)، و(ل): زائدة.

⁴⁰⁹³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 760/2.

⁴⁰⁹⁴ غير موجود في (د)، و(ر)، و(ع). وهو غير موجود أيضاً في القاموس المحيط.

⁴⁰⁹⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1356.

⁴⁰⁹⁶ في (د): "لَا" مكتوب في سطر المتن، "نَحَا" مكتوب في الهامش.

⁴⁰⁹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، وفي طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 316، إلّا أنّه في طبعات علي حسن عبد الحميد، ص 95، ونور الدين عتر، ص 68، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 66، واليوافيت والدرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 411/1: ينفرد.

⁴⁰⁹⁸ في (ق): برواية.

⁴⁰⁹⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 316.

⁴¹⁰⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 316.

⁴¹⁰¹ ما بين المعقوفين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، وفي (ع). وهو في (ل): غيره.

⁴¹⁰² في (ر): ورواية.

⁴¹⁰³ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 316.

⁴¹⁰⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 316.

⁴¹⁰⁵ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 316.

⁴¹⁰⁶ في (ع): هي الزيادة.

⁴¹⁰⁷ في (ر): هي المنافية.

⁴¹⁰⁸ سقط من (ر).

مُعَارِضُهَا⁴¹⁰⁹ ومنافيتها إذ⁴¹¹⁰ لا يمكن العمل بكلاً⁴¹¹¹ المتنافيين فيجب المصير إلى الترجيح بوجه من الوجوه. (فَيُقْبَلُ الرَّاجِحُ وَيُرَدُّ الْمَرْجُوحُ) "سواء كان المرجح في جانب راوي الزيادة، أو غيره، وهذا إذا وجد المرجح. وأمّا إذا لم يوجد كما إذا كان زيادة الراوي منافية لرواية من هو مثله من جميع الجهات لا أدنى منه ولا أوثق، فيجب التوقف هناك. والحاصل أنّ [١٦٦/١] ما به الترجيح إمّا كون أحد الراويين أوثق فهذا لا يحتاج إلى مرجح⁴¹¹² من خارج، وإمّا شيء آخر وذلك فيما إذا كانت الزيادة منافية لرواية من هو مساوٍ له في الوثوق"⁴¹¹³. ففي كلّ مادة وجد المرجح فُبلت وإلا تُوَقّف فيها من غير حكم لقبول⁴¹¹⁴ و⁴¹¹⁵ ردّ⁴¹¹⁶.

(وَأَشْتَهَرُ عَنْ جَمْعِ مِنَ الْعُلَمَاءِ) أي: جماعة كثيرة منهم وهم جمهور الفقهاء والمحدثين على ما⁴¹¹⁷ صرح به⁴¹¹⁸ بعض الأئمة⁴¹¹⁹. (الْقَوْلُ بِقَبُولِ الزِّيَادَةِ) يعني أنّ الزيادة من الثقة مقبولة إذا انفرد بها قبولاً. (مُطْلَقاً مِنْ غَيْرِ تَفْصِيلٍ) بين زيادة وزيادة، وحكم وحكم، وشخص وشخص⁴¹²⁰. فقولُه "من غير تفصيل" بيان للإطلاق يعني أنّ الزيادة مقبولة⁴¹²¹ سواء كانت في اللفظ أو في المعنى تعلّق بها حكم شرعيّ أم لا غيرت الحكم الثابت أم لا أوجبت [نقصاً من حكم ثبت بخبر آخر، أم لا علم اتحاد المجلس، أم لاكثر الساكتون أم لا، وسواء كان]⁴¹²² من شخص واحد بأن رواه مرةً ناقصاً ومرةً بتلك الزيادة أو كانت الزيادة من غير من رواه ناقصاً، فتحصل من هذا أنّه لا فرق بين كون الزيادة منافية لرواية من هو أوثق منه وبين عدم منافاتها كالحافظ ومن دونه من الرواة فإنهما بعد⁴¹²³ كونهما من الثقات لا يرجح أحدهما على الآخر. فإن قلت: إن أكثر أهل الحديث على أنّه إذا وصل الحديث قومٌ وأرسله آخرون فالحكم لمن أرسله مع أنّ وصله زيادة من الثقة فكان من الواجب أن يقبل الوصل؛ لأنّه مثبت وغيره ساكت ويُرَدُّ الإرسال؛ لأنّه نوع قدح في الحديث وأهليّة راويه فترجيحه⁴¹²⁴ وتقديمه من قبيل تقديم الجرح على التعديل. [قلت: قدّم الجرح لما فيه من زيادة العلم. والزيادة ههنا [١٦٧/١] مع من وصل]⁴¹²⁵. قال ابن الصلاح: "رَأَيْتُ تَقْسِيمَ مَا يَنْفَرِدُ بِهِ الثَّقَّةُ إِلَى ثَلَاثَةِ أَقْسَامٍ: أَحَدُهَا: أَنْ يَفْعَ مُخَالَفًا لِمَا رَوَاهُ سَائِرُ الثَّقَاتِ، فَهَذَا حُكْمُهُ الرَّدُّ. الثَّانِي: أَنْ لَا يَكُونَ فِيهِ مُنَافَاةٌ وَمُخَالَفَةٌ أَصْلًا لِمَا رَوَاهُ غَيْرُهُ. كَالْحَدِيثِ الَّذِي تَقَرَّرَ بِرَوَايَةِ جُمْلَتِهِ ثِقَةً، وَلَا تَعْرُضَ فِيهِ لِمَا رَوَاهُ الْغَيْرُ بِمُخَالَفَةٍ أَصْلًا، فَهَذَا مَقْبُولٌ. وَقَدْ ادَّعَى الْخَطِيبُ

⁴¹⁰⁹ في (د): معارضاً.

⁴¹¹⁰ في (د): إد.

⁴¹¹¹ هنا في هامش (د): بكلا بيان.

⁴¹¹² في (د): المرجح.

⁴¹¹³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 317.

⁴¹¹⁴ في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل): بقبول، وفي (ع): مقبول.

⁴¹¹⁵ في (ل): أو.

⁴¹¹⁶ في (ق): ورود.

⁴¹¹⁷ سقط من (د).

⁴¹¹⁸ سقط من (د).

⁴¹¹⁹ كما حكاها الخطيب عنهم. انظر: الكفاية في علم الرواية، ص 425-429. انظر أيضاً شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 318.

⁴¹²⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 318.

⁴¹²¹ في (د): مقبولة.

⁴¹²² ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁴¹²³ في (ق): من بعد.

⁴¹²⁴ في (د): فرجيحه.

⁴¹²⁵ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

أَبُو بَكْرٍ فِيهِ اتَّفَاقُ الْعُلَمَاءِ عَلَيْهِ. الثَّالِثُ: مَا يَفْعُ بَيْنَ هَاتَيْنِ الْمَرْتَبَتَيْنِ، مِثْلُ زِيَادَةِ لَفْظٍ فِي حَدِيثٍ لَمْ يَذْكُرْهَا⁴¹²⁶ سَائِرُ مَنْ رَوَى ذَلِكَ الْحَدِيثَ. مِثَالُهُ: مَا رَوَاهُ مَالِكٌ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ⁴¹²⁷ "أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁴¹²⁸ فَرَضَ زَكَاةَ الْفِطْرِ مِنْ رَمَضَانَ، عَلَى كُلِّ حُرٍّ أَوْ عَبْدٍ، ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى، مِنَ الْمُسْلِمِينَ"⁴¹²⁹. فَذَكَرَ أَبُو عِيْسَى التِّرْمِذِيُّ: "أَنَّ مَالِكًا تَفَرَّدَ بِبَيِّنِ الثَّقَاتِ بِزِيَادَةِ قَوْلِهِ: "مِنَ الْمُسْلِمِينَ". وَرَوَى عَبْدُ اللَّهِ⁴¹³⁰ بْنُ عُمَرَ، وَأَبُو ثَوْبٍ، وَغَيْرُهُمَا هَذَا الْحَدِيثَ عَنْ نَافِعٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ دُونَ هَذِهِ الزِّيَادَةِ"⁴¹³¹ فَأَخَذَ بِهَا غَيْرُ وَاحِدٍ مِنَ الْأَثَمَةِ وَاحْتَجُّوا بِهَا، مِنْهُمْ الشَّافِعِيُّ وَأَحْمَدُ. فَهَذَا وَ⁴¹³²مَا يُشَبِّهُهُ يُشَبِّهُ⁴¹³³ الْقِسْمَ الْأَوَّلَ مِنْ حَيْثُ إِنَّ مَا رَوَاهُ الْجَمَاعَةُ عَامَّةً، وَمَا رَوَاهُ الْمُنْفَرِدُ بِالزِّيَادَةِ مَخْصُوصٌ، وَفِي ذَلِكَ مُعَايَرَةٌ فِي الصِّفَةِ وَنَوْعٍ مِنَ الْمُخَالَفَةِ يَحْتَلِفُ بِهِ الْحُكْمُ. وَيُشَبِّهُهُ أَيْضًا الْقِسْمُ الثَّانِي مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ لَا مُنَافَاةَ بَيْنَهُمَا"⁴¹³⁴. (وَلَا يَتَأْتِي ذَلِكَ) أَي: لَا يَتَهَيَّأُ وَلَا يَحْصُلُ مَا ذَكَرُوهُ مِنَ الْإِطْلَاقِ مِنْ غَيْرِ تَفْصِيلٍ⁴¹³⁵. يُقَالُ: "تَأْتَى لَهُ الْأَمْرُ أَي: تَهَيَّأَ"⁴¹³⁶، 4137. فَإِنَّ الْإِيتِيَانَ جَمْعٌ بِسَهْوَةٍ⁴¹³⁸، أَوْ لَا يَسْتَقِيمُ مِنَ "الْأَثَرِ": وَهُوَ الْاسْتِقَامَةُ فِي السَّرِّ⁴¹³⁹ 4140. (عَلَى طَرِيقِ الْمُحَدِّثِينَ) وَلَمَّا كَانَ جَمْهُورُ الْمُحَدِّثِينَ عَلَى الْقَوْلِ الْأَوَّلِ خَصَّ هَؤُلَاءِ بِقَوْلِهِ: (الَّذِينَ) إلخ⁴¹⁴¹ لِأَمْرَيْنِ: أَحَدُهُمَا: الْإِشَارَةُ إِلَى [١٦٧/١] أَنَّ مِنْهُمْ مَنْ لَيْسَ لَهُ الْإِشَارَةُ الْآتِي فَلَا تَحْذُورُ بِالنِّسْبَةِ إِلَيْهِمْ. وَالثَّانِي: الْإِعْزَازُ⁴¹⁴² عَلَى أَهْلِ الْإِشَارَةِ بِأَنَّهُمْ كَيْفَ يَشْتَرِطُونَ مَا سَبَّأْتُ، ثُمَّ يَقُولُونَ بِقَبُولِ الزِّيَادَةِ مُطْلَقًا مَعَ الْمُنَافَاةِ بَيْنَهُمَا. وَمَا ذَلِكَ إِلَّا غَفْلَةٌ وَاضِحَةٌ وَهَفْوَةٌ فَاضِحَةٌ. (يَشْتَرِطُونَ فِي) الْحَدِيثِ. (الصَّحِيحُ) وَكَذَا فِي الْحَسَنِ، لَكِنَّهُ اقْتَصَرَ عَلَى الْأَوَّلِ اكْتِفَاءً بِقَدْرِ مَا يَثْبُتُ بِهِ الْمَدْعَى، وَلِأَنَّهُمَا⁴¹⁴³ كَفَرَسَيَّ رِهَانٍ فِي مَضْمَارٍ وَاحِدٍ، فَحَيْثُ كَانَ الْأَوَّلُ كَانَ الثَّانِي هُنَاكَ وَإِنْ كَانَ دُونَهُ قَلِيلًا فَذَكَرَ أَحَدَهُمَا يُغْنِي عَنِ الْآخَرِ عَلَى أَنَّهُ سَيَأْتِي التَّصْرِيحُ بِمَا جَمِيعًا. فَكَتَفَى بِذِكْرِ أَحَدِ الْقَرِينَيْنِ فِي مَقَامٍ وَبَذَكَرَهُمَا فِي آخَرِ

⁴¹²⁶ في (د): لم من يذكرها.

⁴¹²⁷ هو في الأصل: رص، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط): رض، وفي (ع): رضي الله تعالى، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

⁴¹²⁸ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁴¹²⁹ البخاري، "الزكاة"، 70، 71، (رقم الحديث: 1503، 1504)؛ مسلم "الزكاة"، 12، (رقم الحديث: 984)؛ الترمذي "الزكاة"، 35، (رقم الحديث: 676)؛ مالك، الموطأ، "الزكاة"، 52، (236/1).

⁴¹³⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: عُيِّد. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث.

⁴¹³¹ انظر: الترمذي "الزكاة"، 35، (رقم الحديث: 676). انظر أيضاً: شرح علل الترمذي لابن رجب، 208/1. قال السيوطي: "قال النووي: (وَلَا يَصْحُحُ التَّمْنِيْلُ بِهِ فَقَدْ وَافَقَ مَالِكًا) عَلَيْهِمَا جَمَاعَةٌ مِنَ الثَّقَاتِ، مِنْهُمْ: (عُمَرُ بْنُ نَافِعٍ)، وَرَوَاتُهُ عَنْدَ الْبُخَارِيِّ فِي صَحِيحِهِ، (وَالصَّحَّاحُ بْنُ عُثْمَانَ)، وَرَوَاتُهُ عَنْدَ مُسْلِمٍ فِي صَحِيحِهِ. قَالَ الْأَعْرَابِيُّ: وَكَثِيرٌ مِنْ قُرْبَدٍ، وَرَوَاتُهُ فِي مُسْتَدْرَكِ الْحَاكِمِ، وَسُنَنِ الدَّارَقُطِيِّ، وَيُونُسَ بْنِ يَزِيدَ فِي بَيَانِ الْمُشْكِكِ لِلطَّحَاوِيِّ، وَالْمُعَلَّى بْنُ إِسْمَاعِيلَ فِي صَحِيحِ ابْنِ جَبَانَ، وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ الْعُمَرِيُّ فِي سُنَنِ الدَّارَقُطِيِّ." تدريب الراوي للسيوطي، 289/1.

⁴¹³² في (د): أو.

⁴¹³³ في (د): ليشبه.

⁴¹³⁴ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 86-87.

⁴¹³⁵ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 320.

⁴¹³⁶ في (ق): يتهاى.

⁴¹³⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 1624.

⁴¹³⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 60، 212؛ فروق حقي للمؤلف، ص 307.

⁴¹³⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): الستر. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁴¹⁴⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1623.

⁴¹⁴¹ في (د): إلخ.

⁴¹⁴² في (ق): الإعراض.

⁴¹⁴³ في (ع): وأما.

دلالةً بالمذكور على المتروك حذراً عن وصمة التكرار. (أَنْ لَا يَكُونَ) الحديث أو راويه⁴¹⁴⁴ والمآل واحد. (شاذاً) قال الشافعي: "ليس الشاذ من الحديث أن يروي الثقة ما لا يروي⁴¹⁴⁵ غيره. إنما الشاذ أن يروي الثقة حديثاً يخالف ما رواه الناس"⁴¹⁴⁶. (ثُمَّ يُفَسِّرُونَ الشُّذُودَ بِمُخَالَفَةِ الثَّقَةِ مَنْ هُوَ أَوْثَقُ مِنْهُ) "من" موصولة وهي مع صلتها مفعول المخالفة. وفي⁴¹⁴⁷ "ثم" نوع استبعاد للتفسير المذكور بعد الاشتراط المسطور، وإشارة إلى أنَّ الشاذ قد فسّره على انحاء شتى، لكن المحذور إنما يلزم على التفسير الذي ذكر هنا فإنه على تقدير قبول الزيادة مطلقاً، أي: سواء⁴¹⁴⁸ كان فيها مخالفة الثقة للأوثق أو لا، اقتضى أن لا يقوم حدّ الصحيح، فإنّ من جملة قيوده أن لا يكون شاذاً، والنوع لا يتقوم إلّا بقضله، فإذا غُدم بطل.

(وَالْعَجَبُ) هو محرّكة تغيّر النفس لأمر خارج عن العادة. "والعجيب: ما خرج عن حدّ أشكاله ونظائره"⁴¹⁴⁹. والعجب صفة من صفات الله تعالى أيضاً لكن لا على المعنى [١/١٦٨] الذي يتصوّر من الخلق، بل على المعنى الذي أراده كالضحك والفرح وغيرهما. وذلك أنّ الله تعالى منزّه عن التغيّر، وكذا لا يخفى عليه سبب شيء من الأشياء إذ هو علّام الغيوب⁴¹⁵⁰ فلا يصحّ التعجب على الله تعالى⁴¹⁵¹. وفيه كلام آخر ليس هذا محله. (مِمَّنْ أَغْفَلَ ذَلِكَ) "أي: الشرط الذي ذكره المحدثون في الصحيح وهو أن لا يكون شاذاً بأن أهمله ولم يذكره. يقال: أغفل الشيء إذا تركه على ذكر منه له فلا يرد أنّه لا مؤاخذه على الغفلة⁴¹⁵²، ويؤيده ما قال الراغب⁴¹⁵⁴: "إنّ الغفلة⁴¹⁵⁵ سهوٌ يعتري الإنسان من قلة⁴¹⁵⁶ التّحفظ والتّيقظ⁴¹⁵⁷، وذلك أنّ الإنسان وإن كان لا يؤاخذ على ما ليس باختيارٍ لكن يؤاخذ على تفريط وقلة مبالاة يؤدّي به⁴¹⁵⁹ إليه، ومنه قوله تعالى: ﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا﴾"⁴¹⁶⁰. فإذا نهي عن الغفلة فالمراد أسبابها⁴¹⁶¹، ومنه قوله تعالى: ﴿وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾. وفي القاموس: "غفل عنه غفولاً: تركه، وسها عنه،

⁴¹⁴⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 320.

⁴¹⁴⁵ في (ر): يرويه.

⁴¹⁴⁶ انظر: معرفة علوم الحديث للحاكم، ص 119؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 76. انظر أيضاً: تدريب الراوي للسيوطي، 267/1؛ البواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 423/1.

⁴¹⁴⁷ في (د): من.

⁴¹⁴⁸ في (ق) مكتوب فوق الكلمة.

⁴¹⁴⁹ انظر: الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، 623/4 (تفسير سورة الجن، الآية: 1). انظر أيضاً: انظر: روح البيان للمؤلف، 220/5 (تفسير سورة الكهف، الآية: 9)، 191/10 (تفسير سورة الجن، الآية: 1).

⁴¹⁵⁰ انظر: سورة المائدة، الآية: 109، 116؛ سورة التوبة، الآية: 78؛ سورة سبأ، الآية: 48.

⁴¹⁵¹ سقط من (د).

⁴¹⁵² في (د): الغفلة.

⁴¹⁵³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 321.

⁴¹⁵⁴ في (د): الرغب.

⁴¹⁵⁵ في (د): الغفلة.

⁴¹⁵⁶ في (د): "من قلة من قلة" بالتكرار.

⁴¹⁵⁷ في (د)، و(ر): التيقظ. وهو في مفردات ألفاظ القرآن: التيقظ.

⁴¹⁵⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 609.

⁴¹⁵⁹ سقط من (ر).

⁴¹⁶⁰ سورة البقرة، الآية: 286.

⁴¹⁶¹ سورة الأعراف، الآية: 205.

كَأَغْفَلَهُ،⁴¹⁶² والاسم: الغفلة⁴¹⁶³،⁴¹⁶⁴ وهي معنى يمنع الإنسان من الوقوف على حقيقة⁴¹⁶⁵ الأمور. وإغفال الكتاب: تركه غير مُعْجَم، وقوله تعالى⁴¹⁶⁶ ﴿وَلَا تُطِيعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قُلُوبَهُ عَنْ دِكْرِنَا﴾⁴¹⁶⁷ أي: تركناه غير مكتوب فيه الإيمان. قال البيهقي: "الإغفال: غافل كردن، و غافل یافتن، و بی نشان كردن، و أغفلت الشيء، إذا تركته على ذكر منك"⁴¹⁶⁸ انتهى. (منهم) "أي: من المحدثين بيان لمن أغفل"⁴¹⁶⁹. (مَعَ اغْتِرَافِهِ) "أي: المُغْفِل منهم في مَوْضِع آخر"⁴¹⁷⁰. والاعتراف: الإقرار، وأصله: إظهار معرفة الذنب، وذلك ضدّ الجحود"⁴¹⁷¹. (بِاسْتِزَاطِ انْتِفَاءِ الشُّذُوزِ فِي حَدِّ الْحَدِيثِ الصَّحِيحِ)⁴¹⁷² فيه تصريح بأنّ ما ذكر من تعريف الصحيح [ب/١٦٨] هو حدّه التامّ لا الناقص ولا الرّسم. وذلك "أنّ الحدّ في اللّغة: المنع"⁴¹⁷³ والحاجز بين الشيئين الذي يمنع اختلاط أحدهما بالآخر، وحدّ الدّار: ما يميّز به⁴¹⁷⁴ عن غيره، وحدّ الشيء: الوصف المحيط بمعناه المميّز له عن غيره، وحدّ الرّنا وحدّ الشرب⁴¹⁷⁵ مميّز بذلك لكونه مانعاً لمتعاطيه عن المُعاودة بمثله، ومانعاً لغيره أن يسلك مسلكه"⁴¹⁷⁶. وفي الاصطلاح: "قول دالّ على كُنْه⁴¹⁷⁷ ماهيّة الشيء"⁴¹⁷⁸. وهو إن كان تعريفاً بمجموع الذاتيات فحدّ تامّ، وإن كان ببعضها فناقص فكونه حدّاً؛ لأنّه مانع عن دخول الأغيار⁴¹⁷⁹. فالحدّ [بمعنى المنع⁴¹⁸⁰] مَصْدَر⁴¹⁸¹ بمعنى الفاعل وحملناه على التامّ؛ لأنّه المفهوم من الإطلاق ولاشتماله على مجموع الذاتيات. (وَكَذَا الْحَسَنِ) أي: الحسن [من الحديث]⁴¹⁸³ مثل الصحيح في اشتراط انتفاء الشُّذُوزِ في حدّه، فكما يُعتبر في كلّ من الصحيح والحسن سلامته من أن يكون مُعْلَلًا فكذا يُعتبر سلامته من أن يكون شاذّاً ومنكراً. فهو مع اعترافه بكلّ ذلك يُخَالِف شرطه ويُجْعَل الزّيادة مقبولةً مُطلقاً، فهذا⁴¹⁸⁴ محلّ التعجّب منه. وقد يقال: ليس بمحلّ التعجّب؛ لأنّهم

⁴¹⁶² في (ق): كأغفلة.

⁴¹⁶³ في (د): الغفلة.

⁴¹⁶⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 1343.

⁴¹⁶⁵ في (ق): حقيقته.

⁴¹⁶⁶ سقط من (د).

⁴¹⁶⁷ سورة الكهف، الآية: 28.

⁴¹⁶⁸ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 477/2.

⁴¹⁶⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 322.

⁴¹⁷⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 322.

⁴¹⁷¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 562.

⁴¹⁷² سقط من (د).

⁴¹⁷³ انظر: كتاب التعريفات، ص 146.

⁴¹⁷⁴ سقط من (ر).

⁴¹⁷⁵ في (د)، (ر)، و(ع): الخمر. وهو هكذا أيضاً في مفردات ألفاظ القرآن.

⁴¹⁷⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 221.

⁴¹⁷⁷ في (ر) مكتوب بين السطرين.

⁴¹⁷⁸ انظر: كتاب التعريفات، ص 146.

⁴¹⁷⁹ انظر: كتاب التعريفات، ص 146.

⁴¹⁸⁰ في (د): المنفي.

⁴¹⁸¹ ما بين المعقوفتين في (د)، و(ر) مكتوب بين السطرين. وهو ساقط أصلاً من (ع).

⁴¹⁸² في (ط)، و(ل): مصدّر.

⁴¹⁸³ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁴¹⁸⁴ في (د): فهذا.

إِنَّمَا سَكَنُوا عَنْ ذَلِكَ اكْتِفَاءً بِمَا ذَكَرُوهُ فِي تَعْرِيفِ الصَّحِيحِ وَتَعْرِيفِ الْحَسَنِ مِنْ اعْتِبَارِ السَّلَامَةِ مِنَ الشُّذُودِ⁴¹⁸⁵ فِيهِمَا إِذْ لَوْ قَبِلُوا الزِّيَادَةَ الْمَنَافِيَةَ لِرَوَايَةِ الثَّقَاةِ⁴¹⁸⁶ لِنَاقِضِ⁴¹⁸⁷ ذَلِكَ اشْتِرَاطُهُمُ السَّلَامَةَ مِنَ الشُّذُودِ⁴¹⁸⁸ فِي التَّعْرِيفَيْنِ كَذَا قِيلَ. وَفِيهِ أَنَّ ادِّعَاءَ الْاِكْتِفَاءِ إِنَّمَا يَفِيدُ إِذَا عَلِمَ أَهْمُ صَرَّحُوا بِرَدِّ الزِّيَادَةِ الْمَنَافِيَةَ لِرَوَايَةِ الْأَوْثَقِ وَهَمَّ قَدْ صَرَّحُوا لِقَبُولِهَا⁴¹⁸⁹، إِذْ قَالُوا زِيَادَةُ الثَّقَّةِ مَقْبُولَةٌ⁴¹⁹⁰ مُطْلَقاً فَكَلَامُهُ لَا لِدَفْعِ⁴¹⁹¹ اعْتِرَاضِ الْمُصَنِّفِ⁴¹⁹².

(وَالْمَنْفُولُ عَنْ أَمَّةِ الْحَدِيثِ الْمُتَقَدِّمِينَ) الْوَاقِعُ لِلْحَالِ. وَهُوَ دَلِيلُ [١٦٩/١] نَقْلِي عَلَى مَا ادَّعَاهُ مِنْ رَدِّ قَبُولِ الزِّيَادَةِ مُطْلَقاً، وَإِثْبَاتِ لاعتبار الترجيح الذي به⁴¹⁹³ يصحَّ الحكم في مظانِّ التوقُّفِ. (كَعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَهْدِيٍّ) هُوَ أَبُو سَعِيدٍ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنِ مَهْدِيٍّ بْنِ حَسَّانَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْعَبْرِيِّ، وَقِيلَ: الْأَزْدِيُّ مَوْلَاهُمُ الْبَصْرِيُّ اللَّؤْلُؤِيُّ، إِمَامُ أَهْلِ الْحَدِيثِ فِي عَصْرِهِ، حَتَّى⁴¹⁹⁴ قَالَ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ: "كَانَ ابْنُ مَهْدِيٍّ خُلِقَ لِلْحَدِيثِ"⁴¹⁹⁵. سَمِعَ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ، وَشُعْبَةُ، وَالْمَاجِشُونُ⁴¹⁹⁶ وَغَيْرُهُمْ مِنَ الْأَعْلَامِ. وَرَوَى عَنْ⁴¹⁹⁷ الْإِمَامِ أَحْمَدَ، وَبُخَارِيٍّ، وَعَلِيِّ بْنِ الْمَدِينِيِّ، وَغَيْرِهِمْ مِنَ الْحَذَّاقِ. "كَانَ يُخَيِّبُ اللَّيْلَ كُلَّهُ"⁴¹⁹⁸،⁴¹⁹⁹ "وَكَانَ وَرَدَهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ نِصْفُ الْقُرْآنِ"⁴²⁰⁰،⁴²⁰¹ تَوَفَّى سَنَةَ ثَمَانٍ وَتِسْعِينَ وَمِائَةً، وَلَهُ مِنَ الْعُمُرِ ثَلَاثُ⁴²⁰² وَسِتُّونَ⁴²⁰³. (وَبُخَارِيٍّ الْقَطَّانِ) هُوَ أَبُو سَعِيدٍ يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ بْنِ فَرْوَحٍ كَتَبَ التَّمِيمِيَّ مَوْلَاهُمُ الْبَصْرِيُّ. الْقَطَّانُ الْإِمَامُ مِنْ⁴²⁰⁴ التَّابِعِيِّ⁴²⁰⁵ سَمِعَ مَالِكاً، وَالثَّوْرِيَّ، وَشُعْبَةَ، وَغَيْرَهُمْ مِنَ الْأَمَّةِ. وَرَوَى عَنْهُ الْإِمَامُ

⁴¹⁸⁵ فِي (ق): الشُّذُودُ.

⁴¹⁸⁶ هُوَ هَكَذَا هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ فِي (د)، وَ(ر)، وَفِي النِّسْخِ الْآخَرَى: الثَّقَاتُ.

⁴¹⁸⁷ فِي (ل): لِنَاقِضٍ، وَفِي (د)، وَ(ق): لِنَاقِضٍ، وَفِي (ط): لِنَاقِضٍ.

⁴¹⁸⁸ فِي (د): الشُّذُودُ.

⁴¹⁸⁹ هُوَ هَكَذَا هُنَا فِي الْأَصْلِ، وَفِي (ق)، إِلَّا أَنَّهُ فِي (د)، وَ(ر)، وَفِي النِّسْخِ الْآخَرَى: بِقَبُولِهَا.

⁴¹⁹⁰ فِي (د): مَقْبُولُهُ.

⁴¹⁹¹ فِي (د)، وَ(ر)، وَ(ع)، وَ(ل): يَدْفَعُ.

⁴¹⁹² انْظُرْ: الْقَوْلَ الْمُبْتَدَأَ عَلَى شَرْحِ نَجْمَةِ الْفِكْرِ لَابْنِ قَطْلُوبَغَا، ص 64؛ شَرْحُ نَجْمَةِ الْفِكْرِ لِلْمَلَأَ عَلِيِّ الْقَارِي، ص 322.

⁴¹⁹³ سَقَطَ مِنْ (د).

⁴¹⁹⁴ سَقَطَ مِنْ (ق).

⁴¹⁹⁵ تَهْذِيبُ الْأَسْمَاءِ وَاللُّغَاتِ لِلتَّوَوِيِّ، 284/1.

⁴¹⁹⁶ هُوَ: الْإِمَامُ، الْمُفْتِي الْكَبِيرُ، الْفَقِيهُ، أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يُقَالُ: أَبُو الْأَصْبَغِ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ التَّيْمِيُّ الْمَدِينِيُّ، وَالِدُ الْمُفْتِيِّ عَبْدِ الْمَلِكِ ابْنِ الْمَاجِشُونِ، صَاحِبِ مَالِكٍ، وَابْنِ عَمِّ يُوسُفَ بْنِ يَعْقُوبَ الْمَاجِشُونِ، الْمَتَوَفَّى سَنَةَ 164 أَوْ 166 هـ. انْظُرْ لِتَرْجَمَتِهِ: تَارِيخُ بَغْدَادَ لِلْخَطِيبِ الْبَغْدَادِيِّ، 439-436/10 (رَقْمُ 5601)؛ تَهْذِيبُ الْكَمَالِ لِلْمَزِينِيِّ، 158-152/18 (رَقْمُ 3455)؛ تَذَكُّرَةُ الْخَفَافِ لِلدَّهْلَوِيِّ، 223-222/1 (رَقْمُ 208)؛ سِيرُ أَعْلَامِ الْتَبَلَاءِ لِلدَّهْلَوِيِّ أَيْضاً، 312-309/7 (رَقْمُ 102)؛ مِيزَانُ الْاِعْتِدَالِ لِلدَّهْلَوِيِّ أَيْضاً، 629/2 (رَقْمُ 5105)؛ تَهْذِيبُ التَّهْذِيبِ لَابْنِ حَجَرٍ، 302-301/6 (رَقْمُ 4256)؛ شَذَرَاتُ الذَّهَبِ لَابْنِ الْعِمَادِ الْحَنْبَلِيِّ، 259/1.

⁴¹⁹⁷ فِي (د)، وَ(ر)، وَ(ع): عَنْهُ.

⁴¹⁹⁸ سَقَطَ مِنْ (ر).

⁴¹⁹⁹ تَهْذِيبُ الْأَسْمَاءِ وَاللُّغَاتِ لِلتَّوَوِيِّ، 284/1؛ تَذَكُّرَةُ الْخَفَافِ لِلدَّهْلَوِيِّ، 330/1.

⁴²⁰⁰ سَقَطَ مِنْ (د).

⁴²⁰¹ تَهْذِيبُ الْأَسْمَاءِ وَاللُّغَاتِ لِلتَّوَوِيِّ، 284/1؛ تَذَكُّرَةُ الْخَفَافِ لِلدَّهْلَوِيِّ، 331/1؛ سِيرُ أَعْلَامِ الْتَبَلَاءِ لِلدَّهْلَوِيِّ أَيْضاً، 203/9.

⁴²⁰² فِي (ل): ثَلَاثُ.

⁴²⁰³ انْظُرْ لِتَرْجَمَتِهِ: تَهْذِيبُ الْأَسْمَاءِ وَاللُّغَاتِ لِلتَّوَوِيِّ، 283/1-284 (رَقْمُ 362)؛ تَذَكُّرَةُ الْخَفَافِ لِلدَّهْلَوِيِّ، 331-329/1 (رَقْمُ 313)؛ سِيرُ أَعْلَامِ الْتَبَلَاءِ لِلدَّهْلَوِيِّ، 192/9-209 (رَقْمُ 56).

⁴²⁰⁴ سَقَطَ مِنْ (ط) وَ(ل).

⁴²⁰⁵ فِي (د)، وَ(ر)، وَ(ع): تَابِعِي.

أحمد، وابن مهدي، وإسحاق بن زَاهَوِيَّة⁴²⁰⁶، وغيرهم من كبار المحدثين. "وكان من سادات أهل زمانه ورعاً وحفظاً وفهماً وعلماً وديناً. وهو الذي مهّد لأهل العراق رسم الحديث، وأُمنع في البحث عن الثّقات، وترك الضّعفاء"⁴²⁰⁷. "وكان يختم القرآن في كلّ ليلة"⁴²⁰⁸، ولم يفته الجماعة في المسجد أربعين سنة"⁴²⁰⁹، "وروي⁴²¹⁰ بعد وفاته عليه قميص مكتوب بين كتفيه: بسم الله الرحمن الرحيم براءة يحيى بن سعيد من النار"⁴²¹¹. توفيّ يحيى في صفر سنة ثمان وتسعين ومائة، وكان مولده سنة عشرين ومائة⁴²¹². والقَطَّان بالفتح كشّدَاد: بايع الثُّقُف⁴²¹³، وهو معروف بالفارسيّة: بَنِيهِ. (وَأَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ) هو أبو [١٦٩/ب] عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال الشَّيبَانِي المروزيّ، الإمام الصّدِّيق، الجامع بين الظَّاهر والباطن، فهو منسوب إلى جدّه. وشيَّان قبيلة. والمُروزي منسوب إلى مرو بلدة في خراسان⁴²¹⁴ على غير القياس، وينتهي سلسلة نسبه إلى نِزَار بن معد بن عدنان خرج من مرو حملاً، وولد ببغداد في شهر ربيع الأول سنة أربع وستين ومائة، ونشأ بها، وسمع شيوخها، ثمّ رحل إلى البصرة والكوفة ومكّة والمدينة واليمن والشام والجزيرة⁴²¹⁵، وكتب عن علماء العصر، روى عن الإمام الشَّافعيّ، وسفيان⁴²¹⁶ بن عُيَيْنَةَ، وابن عُكَيْتَةَ، وغيرهم، وروى عنه البخاريّ ومسلم وغيرهما من الأئمّة⁴²¹⁸. "وتوفيّ"⁴²¹⁹ ضحوة يوم الجمعة الثاني عشر من شهر ربيع الأول سنة إحدى وأربعين ومائتين وله سبع وسبعون سنة، ودُفن ببغداد، وقبره⁴²²⁰ يُزار ويتبرك⁴²²¹ به. وكان وفاته في زمن المتوكّل جعفر بن محمّد العاشر من العبّاسيّة⁴²²²، وأمر المتوكّل أن يمسح⁴²²³ الموضع الذي وقف الناس فيه للصَّلوة⁴²²⁴ على أحمد بن حنبل، فبلغ مقام ألفي

⁴²⁰⁶ هو الإمام الكبير، شَيْخُ الْمَشْرِقِ، سَيِّدُ الْحَفَاطِ، أَبُو يَعْقُوبَ إِسْحَاقُ بْنُ إِتْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ إِتْرَاهِيمَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَطَرٍ الْحَنْظَلِيُّ، المعروف بِأَبْنِ زَاهَوِيَّةِ الْمُرُوزِيِّ، تَوَلَّى نَيْسَابُورَ، المُنَوَّى سنة 238 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 355-345/6 (رقم 2381)؛ تهذيب الكمال للمزي، 388-273/2 (رقم 332)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 435-433/2 (رقم 440)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 383-358/11 (رقم 79)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 183-182/1 (رقم 733)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 198-197/1 (رقم 365)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 89/2.

⁴²⁰⁷ هو قول ابن منجويه. انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 450/2.

⁴²⁰⁸ في (د)، و(ع): يوم وليلة. وهو هكذا أيضاً في تهذيب الأسماء واللغات.

⁴²⁰⁹ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 450/2؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 299/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 178/9، 179.

⁴²¹⁰ في (ر)، و(ل): رؤي.

⁴²¹¹ قاله زهير البائي. انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 450/2؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 184/9.

⁴²¹² انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 450/2 (رقم 683)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 298/1-300 (رقم 280)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 175/9-188 (رقم 53).

⁴²¹³ انظر: البواقيت والدّر في شرح نغبة ابن حجر للمناوي، 416/1.

⁴²¹⁴ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 116-112/5.

⁴²¹⁵ في (د): الجريدة.

⁴²¹⁶ في (د): سفيان.

⁴²¹⁷ في (ق): ابن.

⁴²¹⁸ انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 423-412/4 (رقم 2317)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 122/1-124 (رقم 45)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 432-431/2 (رقم 438)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 358-177/11 (رقم 78).

⁴²¹⁹ في (د): توفي في.

⁴²²⁰ في (د): قبر.

⁴²²¹ في (د): تبرك.

⁴²²² هو: الْخَلِيفَةُ الْعَبَّاسِيّ، أَبُو الْقَاسِمِ جَعْفَرُ بْنُ الْمُعْتَصِمِ بِاللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ الرَّشِيدِ هَاشِمُ بْنُ الْمُتَهَدِيّ بْنِ الْمُصْطَوِرِ الْقُرَشِيّ الْعَبَّاسِيّ الْبَغْدَادِيّ، المُنَوَّى سنة 247 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 172-165/7 (رقم 3612)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 41-30/12 (رقم 7)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 116-114/2.

⁴²²³ في (د): يمسح. هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ط) مكتوب بين السطرين: "أي: يعرف مساحته ومقداره".

⁴²²⁴ في (ل): للصلاة.

ألف وخمسمائة ألف من الرجال والنساء، وأسلم يوم فوته⁴²²⁵ عشرون ألفاً من اليهود والنصارى، والمجوس؛ ووقع⁴²²⁶ المأثم في أربعة أصناف: المسلمين واليهود والنصارى⁴²²⁷ والمجوس⁴²²⁸،⁴²²⁹ (وَيْحْيَى بْنُ مَعِينٍ) بفتح الميم⁴²³⁰. "فإن كان من "معن الماء" إذا جرى⁴²³¹، فالميم أصلية. وإن كان من العين فزائدة"⁴²³². قنطرة⁴²³³ المدينة والمكان. وهو الإمام أبو زكريّا يحيى بن معين بن عون زياد⁴²³⁴ بن بسطام البغدادي المُرسي من مَرّة عطفان⁴²³⁵ مولاهم. وقال الخطيب: "أصله من الأنبار"⁴²³⁶. كان إمام أهل الحديث في زمنه، سمع ابن المبارك⁴²³⁷، وابن عُيَيْنَةَ، وابن مهدي، ويحيى [١٧٠/١] القطّان، وابن عُليّة، وغيرهم من الثقات المتقنين، وروى عنه الإمام أحمد، والبخاري، ومُسْلِم، وأبوداود، وخلائق لا يُحْصَوْنَ. قال يحيى: "كتبت بيدي هذه ستمائة ألف حديث"⁴²³⁸، وخلف والدته⁴²³⁹ معين ألف ألف درهم وخمسين ألف درهم فأنفقها يحيى كلّها في الحديث حتى لم يبق له نعل يلبسها. قال البخاري: "توفي"⁴²⁴⁰ يحيى بن معين بالمدينة سنة ثلث⁴²⁴¹ وثلثين⁴²⁴² ومائتين⁴²⁴³، وله سبع وسبعون سنةً إلّا نحو عشرة أيّام⁴²⁴⁴، وُعْصِل⁴²⁴⁵ على السرير الذي عُصِل عليه رسول الله صَلَّى الله عليه وسلّم⁴²⁴⁶، وحُمِل على السرير الذي حُمِل عليه رسول الله⁴²⁴⁷، وتُودِي عليه: "هذه جنازة

⁴²²⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: موته.

⁴²²⁶ في (ق): دفع.

⁴²²⁷ في الأصل مكتوب بين السطرين.

⁴²²⁸ في (ق): المجوس.

⁴²²⁹ تهذيب الأسماء واللغات للتوّي، 124/1؛ تهذيب الكمال للمزّي، 468/1-469؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 343/11.

⁴²³⁰ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 322.

⁴²³¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 771؛ القاموس المحيط، ص 1593.

⁴²³² انظر: فروق حمّي للمؤلف، ص 174. قال فيه: "وتفصيله في سورة المؤمنين". انظر: روح البيان للمؤلف، 94/6 (تفسير المؤمنين، الآية: 50). انظر أيضاً:

457/7 (تفسير الصافات، الآية: 45، نقله فيه عن المفردات للراغب)؛ 321/9 (تفسير الواقعة، الآية: 18، نقله فيه عن القاموس الفيروزآبادي).

⁴²³³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: ونظيره، إلّا أنّه في (ط): نظرة.

⁴²³⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): بن زياد.

⁴²³⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): غطفان.

⁴²³⁶ نقله الخطيب البغدادي عن أبي العباس المروزي، وأحمد بن عبد الله العدلي. انظر: تاريخ بغداد، 177/14-178. ونقله عن الخطيب التّوّي في تهذيب الأسماء واللغات، 451/2.

⁴²³⁷ هو: الإمام، شَيْخُ الْإِسْلَام، عَالِمُ زَمَانِهِ، وَأَمِيرُ الْأَنْبِيَاءِ فِي وَقْتِهِ، أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُبَارَكِ بْنِ وَاضِحِ الْخَنْظَلِيِّ الْكُتَيْبِيُّ الْمَرْوَزِيُّ، الْخَافِضُ، الْغَازِي، أَخَذُ الْأَعْلَامَ، وَكَانَتْ أُمُّهُ خَوَارِزْمِيَّةً، الْمَتَوَقَّى سَنَةَ 181 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 152/10-169 (رقم 5306)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتّوّي، 267/1-268 (رقم 329)؛ تهذيب الكمال للمزّي، 5/16-25 (رقم 3520)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 274/1-279 (رقم 260)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 378/8-421 (رقم 112)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 338/5-341 (رقم 3687)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 295/1-297.

⁴²³⁸ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 182/14؛ تهذيب الأسماء واللغات للتّوّي، 452/2؛ تهذيب الكمال للمزّي، 548/31؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 81/11.

⁴²³⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: والده. هذا هو الصحيح.

⁴²⁴⁰ في (ق) مكتوب فوق السطر.

⁴²⁴¹ في (ل): ثلاث.

⁴²⁴² في (ل): وثلاثين.

⁴²⁴³ سقط من (ر).

⁴²⁴⁴ انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 177/14-187، (رقم 7484)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتّوّي، 451/2-453 (رقم 686)؛ تهذيب الكمال للمزّي، 543/31-568 (رقم 6926)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 429/2-431 (رقم 437)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 71/11-96 (رقم 28).

⁴²⁴⁵ في (د): عُصِل.

⁴²⁴⁶ في (ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم.

يحيى بن معين ذاب الكذب عن حديث رسول الله⁴²⁴⁸، والناس ييكون⁴²⁴⁹. واجتمع في جنازته خلائق⁴²⁵⁰ لا يُحْصَوْنَ
 ودفن بالبقيع⁴²⁵¹. (وَعَلِيٌّ بْنُ الْمَدِينِيِّ) هو الإمام أبو الحسن⁴²⁵² عليّ بن عبد الله بن جعفر بن يحيى⁴²⁵³ السَّعْدِي
 مولاهم المدني، مولى غُرُوة بن عطية السَّعْدِي من بني سعد بن بكر. كان عليّ أحد أئمة الإسلام ومقدم الخلق في
 الحديث. سمع حماد بن زيد، وسفيان بن عُيَيْنَةَ، ويحيى القطان، وغيرهم من أكابر أهل الحديث، وروى عنه الإمام أحمد،
 والبخاري، وخلائق⁴²⁵⁴ من الأئمة. وكان أحمد بن حنبل لا يُسمِّيه بل يكنّيه أبا الحسن تعظيماً⁴²⁵⁵. وقال البخاري: "ما
 استصغرت نفسي عند أحد قطّ إلا عند علي ابن المدني"⁴²⁵⁶. قال بعضهم: المدني هنا⁴²⁵⁷ نسبة إلى المدينة
 المنورة⁴²⁵⁸. وقال الكرماني: "إذا نسبت إلى مدينة النبي صلى الله عليه وسلم⁴²⁵⁹. قلت: مدنيّ، وإلى مدينة المنصور
 قلت⁴²⁶⁰: مديني، وإلى مدائن كبرى⁴²⁶¹ مدائي. وقال البخاري⁴²⁶²: "المدينيّ هو الذي أقام بمدينة رسول الله عليه
 الصَّلوة والسلام⁴²⁶³ ولم يفارقها [١٧٠/١]". والمدني هو الذي تحوّل عنها وكان منها⁴²⁶⁴. توفي⁴²⁶⁵ ابن المدني
 ليومين بقيا⁴²⁶⁶ من ذي القعدة سنة أربع وثلاثين⁴²⁶⁷ ومائتين بالعسكر⁴²⁶⁸، [وهي مدينة بسر⁴²⁶⁹ من رأى ولمّا بناها

⁴²⁴⁷ في (ع): عليه السلام.

⁴²⁴⁸ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 453/2.

⁴²⁴⁹ في (د): ييكون.

⁴²⁵⁰ في (ع): خلايق.

⁴²⁵¹ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 453/2.

⁴²⁵² في (ر) مكتوب فوق السطر.

⁴²⁵³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: نجح.

⁴²⁵⁴ في (ع): خلايق.

⁴²⁵⁵ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 321/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 18/21؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 43/11.

⁴²⁵⁶ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 463/11؛ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 321/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 18/21؛ 451/24؛ تذكرة الحفاظ للذهبي،

428/2؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 46/11؛ 411/12؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 41/9.

⁴²⁵⁷ في (ر): ههنا.

⁴²⁵⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 322؛ اليواقيت والذّور في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 416/1. قال ابن الأثير: "المدينيّ يفتح الميم وكسر

الذال وسكون الألف تحتها نقطتان وفي آخرها نون هذه النسبة إلى عدّة من المدن فالأولى مدينة رسول الله صلى الله عليه وسلم وأكثر ما ينسب إليها مدني وقد

ينسب إليها بإثبات الألف فيمن نسب كذلك أبو الحسن عليّ بن عبد الله من جعفر بن يحيى السَّعْدِيّ المَعْرُوف بِأَبْنِ الْمَدِينِيِّ كَانَ أَصْلُهُ مِنَ الْمَدِينَةِ نَزَلَ الْبَصْرَةَ

رَوَى عَنْ ابْنِ عُيَيْنَةَ وَحَمَّادِ بْنِ زَيْدٍ وَغَيْرِهِمَا رَوَى عَنْهُ الْبَخَارِيُّ وَغَيْرُهُ مِنَ الْأَئِمَّةِ وَكَانَ مِنْ أَعْلَمِ أَهْلِ زَمَانِهِ بَعْلُ حَدِيثِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَاتَ لِيَوْمَيْنِ

بَقِيََا مِنْ ذِي الْقَعْدَةِ سَنَةِ أَرْبَعٍ وَثَلَاثِينَ وَمِائَتَيْنِ وَدُفِنَ بِالْعَسْكَرِ وَكَانَ مَوْلَدُهُ سَنَةَ اثْنَتَيْنِ وَسِتِّينَ وَمِائَةً". الباب في تهذيب الأنساب، 185-184/3.

⁴²⁵⁹ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁴²⁶⁰ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁴²⁶¹ في (د)، و(ر)، و(ع): كسرى. هو هكذا أيضاً في الكواكب الدراري للكرماني.

⁴²⁶² في (د): البخاري.

⁴²⁶³ في (د): والسلم، وفي (ق): صلى الله عليه وسلم، وفي (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁴²⁶⁴ انظر: الكواكب الدراري للكرماني، 80/2.

⁴²⁶⁵ سقط من (ق).

⁴²⁶⁶ في (ر): لقيا.

⁴²⁶⁷ في (ل): وثلاثين.

⁴²⁶⁸ انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 473-458/11، (رقم 6349)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 321-320/1 (رقم 431)؛ تهذيب الكمال

للمزي، 35-21/5 (رقم 4096)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 429-428/2 (رقم 436)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 60-41/11 (رقم 22).

⁴²⁶⁹ في (د)، و(ر): سُرّ.

المعتصم وانتقل⁴²⁷⁰ إليها بعسكره قيل لها العسكر⁴²⁷¹. وإنما نسب الحسن العسكري⁴²⁷² إليها؛ لأن المتوكل أشخص أباه علياً إليها، وأقام بها عشرين سنة وتسعة أشهر فُنُسب هو وولده إليها. (والبخاري) سبق ترجمة الإمام محمد بن إسماعيل البخاري، وبيان نسبه⁴²⁷³. (وَأَبِي زُرْعَةَ) بالضم وتقدم الزاي. وأبو زرعة هو عَبْدُ اللَّهِ⁴²⁷⁴ بن عبد الكريم الرازي. سمع خلقاً كثيراً، وروى عنه عبد الله بن أحمد بن حنبل⁴²⁷⁵ وغيره. كان إماماً حافظاً مُتَقِناً عارفاً بالمشايخ والجرح والتعديل. ولد سنة مائتين ومات بالري سنة أربع وستين ومائتين⁴²⁷⁶ (وَأَبِي حَاتِمٍ) بن حَبَّان البُسْتِي صاحب الصَّحِيح. وحاتم بالحاء المهملة وكسر التاء، وبه سُمِّي حاتم الطائي⁴²⁷⁷ الشهير بالجوهر والكرم وفتح تائه غلطاً من العوام. وحَبَّان⁴²⁷⁸ بكسر المهملة وتشديد الباء الموحدة. وُبُسْتُ بضم الباء الموحدة وسكون السين والتاء مدينة من بلاد كابل بين هرة وغزنة كثيرة الأشجار والأنهار⁴²⁷⁹. توفي إمام وقته وعالم زمانه أبو حاتم محمد بن حَبَّان البُسْتِي سنة ثلثمائة⁴²⁸⁰ وأربع وخمسين⁴²⁸¹. (وَالنَّسَائِي) بفتح النون وتخفيف⁴²⁸² الستين المهملة وبالمَدِّ والهمزة. منسوب إلى مدينة نساء⁴²⁸³ من خراسان⁴²⁸⁴ وهي بلدة معروفة⁴²⁸⁵ من نواحي آيُورْد بثلثين⁴²⁸⁶ فرسخاً⁴²⁸⁷. خرج منها جماعة من العلماء منهم: الإمام صاحب السُّنَنِ أبو عبد الرحمن أحمد بن شُعَيْب النَّسَائِي، أفضل أئمة الحديث بعد الأربعة وهم: البخاري، ومسلم، وأبوداود، والترمذي [١٧١/١]. لقي النَّسَائِي المشايخ الحقاظ وأخذ عنهم، وروى عنه خلق كثير كالطبراني وغيره. وُلِد سنة خمس عشرة ومائتين، ومات سنة ثلث⁴²⁸⁸ وثلثمائة⁴²⁸⁹ بمكة، ودُفِن بين الصفا والمروة، وقيل: مات بدمشق⁴²⁹⁰.

⁴²⁷⁰ في (د): المعلن، وفي هامشه: انتقل.

⁴²⁷¹ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

⁴²⁷² هو: أبو هلال الحسن بن عبد الله العسكري. تقدمت ترجمته.

⁴²⁷³ في (ق): نسبه.

⁴²⁷⁴ في هامش الأصل، و(د): وفي التاريخ عبيد الله بالياء المثناة بعد الموحدة. انظر تاريخ الإسلام للذهبي، 360/6.

⁴²⁷⁵ في (ر): عبد الله بن حنبل أحمد بن حنبل.

⁴²⁷⁶ انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 326/10-337، (رقم 5469) تحذيب الكمال للمزي، 89/19-104 (رقم 3660)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 557/2-559 (رقم 579)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 65/13-85 (رقم 48)؛ تاريخ الإسلام للذهبي أيضاً، 360/6-365 (رقم 312)؛ تحذيب التهذيب لابن حجر، 28/7-30 (رقم 4477).

⁴²⁷⁷ هو: الشاعر الجاهلي، أبوسقانة (أبو عدي) حاتم بن عبد الله بن سعد بن الحشر الطائي القحطاني، المتوفى سنة 578 م. انظر لترجمته: الأغاني لأبي الفرج الأصفهاني، 363/17-397.

⁴²⁷⁸ في (ق): حبا.

⁴²⁷⁹ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 414/1-419.

⁴²⁸⁰ في (ل): ثلثمائة.

⁴²⁸¹ انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 920/3-924 (رقم 879)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 92/16-104 (رقم 70).

⁴²⁸² سقط من (ق).

⁴²⁸³ في (ع): نشاء.

⁴²⁸⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 323.

⁴²⁸⁵ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 281/5-282.

⁴²⁸⁶ في (ل): بثلثين.

⁴²⁸⁷ سقط من (ر).

⁴²⁸⁸ في (ل): ثلاث.

⁴²⁸⁹ في (ل): وثلثمائة.

⁴²⁹⁰ انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 698/2-701 (رقم 719)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 125/14-135 (رقم 67).

(وَالِدَارْقُطْنِي) وهو الإمام أبو الحسن عليّ ابن⁴²⁹¹ عمرو. و⁴²⁹² دار القطن محلة ببغداد⁴²⁹³. وقد سبق ما يتعلق بترجمته⁴²⁹⁴. والدارقطني بفتح الرّاء وهو الأفصح؛ لأنّه كِبْغَلْبُك. وإنّما بُني الأوّل للتوسّط⁴²⁹⁵ المانع من الإعراب، وعلى الفتح؛ لأنّه أَحَف. (وَعَبْرُهُمْ) أي: غير المذكورين⁴²⁹⁶ من الأئمة. وهذا من قبيل التأكيد⁴²⁹⁷، وإلا فكان⁴²⁹⁸ التمثيل في قوله كعبد الرّحمن يعني⁴²⁹⁹ عنه؛ لأنّ المراد به هم⁴³⁰⁰ وأمثالهم. وإنّما عبّر عن الأمثال بالغير إشارة إلى أنّ كلّاً منهم من حيث استقلاله في فنه وإحاطته بمزاياها يمتاز عن الآخر كأنّه غيره. (اعْتَبَارُ التَّرْجِيح) خبر قوله "وَالْمَنْقُول"⁴³⁰¹. (فِيمَا) متعلّق بالاعتبار، والموصول عبارة عن الرواية أو الحكم⁴³⁰². (يَتَعَلَّقُ بِالزِّيَادَةِ) إذا كانت منافية⁴³⁰³ لرواية الأوثق. (وَعَبْرُهَا) كما إذا وقع التعارض بين الخبرين سواء وقعت هناك زيادة أو لا، فإنّه لا بدّ حينئذ⁴³⁰⁴ من التّرجيح بوجه من الوجوه ليندفع التعارض أو التّوقّف إذا لم يوجد ذلك. (وَلَا يُعْرَفُ عَنْ أَحَدٍ مِنْهُمْ) أي: من الأئمة المذكورين. (إِطْلَاقُ قَوْلِ الزِّيَادَةِ) فيكون الزيادة مردودة وإن كانت من الثقة إذا كانت منافية لرواية الأوثق إلّا إذا تَرَجَّحَتْ بوجه من وجوه التّرجيح، فإنّ الحكم إذاً للرّاجح وهذا هو الحق الذي لا تحيد عنه إذ⁴³⁰⁵ به يسلم الأخبار عن التعارض ويتميّز القويّ عن الضّعيف. قوله "لا يُعْرَفُ" بالبناء⁴³⁰⁶ على المجهول. والمراد بعدم المعرفة عدم التّقل بطريق الاستلزام؛ لأنّ الشيء إذا نُقل عُرف. "فلا يُعْرَفُ" [١٧١/١] محمول على معنى "لا يُنْقَلُ" بهذا الطّريق لا بالتّضمنين كما وهم⁴³⁰⁷. ويجوز أن يكون المعنى ولا يُدرك أثر هذا الإطلاق ولا يُشاهد في صحيفة من صحائف آثار⁴³⁰⁸ أولئك الأنبياء الثّقات، "فإنّ المعرفة والعرفان: إدراك الشيء بتفكّر وتدبّر لأثره"⁴³⁰⁹، كمعرفة البشر لله تعالى. ولذا "أُمِرُوا بالتفكّر في صفات الله تعالى"⁴³¹⁰، ونُهِوا عن التفكّر في ذات الله⁴³¹¹،⁴³¹². فالبشر مُدرك به تعالى من حيث شواهد وآثاره⁴³¹³ لا من حيث ذاته وتجرّده

⁴²⁹¹ في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ع)، و(ل): بن.

⁴²⁹² سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁴²⁹³ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 422/2؛ تدريب الراوي للسيوطي، 886/2؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 323؛ البواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 416/1.

⁴²⁹⁴ انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 40-34/12، (رقم 6404)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 991-995/3 (رقم 332)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 461-449/16 (رقم 67).

⁴²⁹⁵ في (ر): لتوسط.

⁴²⁹⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 323.

⁴²⁹⁷ هو هكذا هنا في الأصل، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: التأكيد.

⁴²⁹⁸ في (د)، و(ر): فكاف.

⁴²⁹⁹ في (ق): يعني.

⁴³⁰⁰ في (د): لأنّ المراد بهم.

⁴³⁰¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 323.

⁴³⁰² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 323.

⁴³⁰³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 323.

⁴³⁰⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): ح.

⁴³⁰⁵ في (د): أو.

⁴³⁰⁶ في (ر): مكتوب فوق السطر.

⁴³⁰⁷ المؤلف يقصد به الملّا علي القاري وبيرة عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 323.

⁴³⁰⁸ في (ق): الآثار.

⁴³⁰⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 560.

⁴³¹⁰ سقط من (د).

⁴³¹¹ في (ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): الله تعالى.

عن النسب والإضافات. ومن ثمة⁴³¹⁴ لا يُطلق المعرفة على علم الله تعالى؛ لأن إدراكه ذاتي فهو مُستغن عن العلم بالنظر إلى الأثر. ولذا قالوا: جميع الأشياء مشهودة لله تعالى في علمه سواء كان لها آثار خارجية ووجودات عينية أم لا. ويمكن أن يقال أيضاً: إن المعنى لا يشتهر عن أحد منهم ذلك الإطلاق من قولهم: أنا أعرف للمحسن والمسيء أي: لا يخفى عليّ ذلك ولا مقابلته⁴³¹⁵ بما يُوافقه، فما كان مشهوراً غير خفي⁴³¹⁶، وما كان خفياً غير مشهور. فاعرف.

(وَأَعْجَبُ مِنْ ذَلِكَ) إشارة إلى العجب المذكور. و"من" تفضيلية⁴³¹⁷. وأعجب خبر مقدم لقوله: (إِطْلَاقُ كَثِيرٍ مِنَ الشَّافِعِيَّةِ) أي: من الطائفة التابعة للإمام الشافعي في المذهب الذي هو منسوب إلى جدّه شافع⁴³¹⁸ كما سبق في ترجمته. وكان الظاهر تكرار الياء في نسبة المنسوب إلى مذهبه لكنهم اقتصروا على ياء واحدة احترازاً عن ثقله⁴³¹⁹ التكرار مع كون المراد مفهوماً من الإطلاق. فإنه إذا قيل: الإمام الشافعي، فإن المراد منه⁴³²⁰ [الإمام المنسوب إلى جدّه شافع. وإذا قيل: الرجل الشافعي فإن المقصود منه]⁴³²¹ الرجل المنسوب إلى الإمام في مذهبه لا إلى جدّه شافع. فالمنسوب إلى المنسوب غير المنسوب. فأعلم ذلك. وأما النسبة في الحنفية [١/١٧٢أ]، والمالكية، والحنبلية فواحدة، وهي أنّ هذا الرجل منسوب إلى الإمام أبي حنيفة أو إلى الإمام⁴³²² مالك⁴³²³ أو إلى الإمام أحمد بن حنبل في مذهبه. (الْقَوْلُ) بالنسب⁴³²⁴ على أنّه مفعول الإطلاق. (لِقَبُولِ) ⁴³²⁵ (زِيَادَةِ الثَّقَةِ) أي: المعتمد المؤتمن المتفق على صدقه وعدالته. وقد سبق أنّ هذا القبول مُنافٍ لتفسير المحدثين الشذوذ بمخالفة الثقة من هو أوثق منه، فإنه يلزم من هذا التفسير أن لا يقبل

⁴³¹² ورد في هذا المعنى عدد من الأحاديث بألفاظ متقاربة ترتقي مجموع طرقها إلى درجة الحسن، منها: "تفكروا في آلاء الله، ولا تفكروا في الله"، "تفكروا في خلق الله، ولا تفكروا في الله"، "تفكروا في كل شيء، ولا تفكروا في ذات الله تعالى". انظر لصحة الأحاديث والكلام عليها: المعجم الأوسط للطبراني، 250/6، (رقم الحديث: 6319)؛ الأسماء والصفات للبيهقي، 6/2؛ شعب الإيمان للبيهقي أيضاً، 136/1، (رقم الحديث: 120)؛ حلية الأولياء لأبي نعيم، 66/6؛ الفردوس بمأثور الخطاب للدليسي، 56/2، (رقم الحديث: 2318)؛ شرح اعتقاد أهل السنة لاللكائي، 525/3، 927؛ الإبانة (الرد على الجهمية) لابن بطة، 150/3-152، (رقم الحديث: 108)؛ الكامل في ضعفاء الرجال لابن عدي، 2556/7؛ الترغيب والترهيب لقوام السنة، 388/1، 390، (رقم الحديث: 668، 673)؛ كتاب العظمة لأبي الشيخ الأصبهاني، 211-210/1، 212، 213-214، 215-216، 217-218، 240-241، (رقم الحديث: 1-6، 22)؛ أطراف الغرائب والأفراد من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم للإمام الدارقطني لابن القيسراني، 16/5 (رقم 4531)؛ التذكرة في الأحاديث المشتهرة للزرکشي، ص 87 (رقم 107)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 187-188 (رقم 341)؛ مجمع الزوائد للهيتمي، 81/1؛ الجامع الصغير من حديث البشير النذير للسيوطي، ص 201 (رقم 3345-3349)؛ الدرر المنتشرة في الأحاديث المشتهرة للسيوطي أيضاً، ص 111 (رقم 165)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 371-372 (رقم 1576)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 397-395/4 (رقم 1788)؛ صحيح الجامع الصغير للألباني أيضاً، 572/1 (رقم 2975-2976)؛ ضعيف الجامع الصغير للألباني أيضاً، ص 363-364 (رقم 2472-2470).

⁴³¹³ في (د): أثره.

⁴³¹⁴ في (د)، و(ر): ثم.

⁴³¹⁵ في (د): ولا مقابلة.

⁴³¹⁶ في (د): خفي.

⁴³¹⁷ في (د): تفضيلية.

⁴³¹⁸ في (ق): وشافع. انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324.

⁴³¹⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): ثقله.

⁴³²⁰ سقط من (ر).

⁴³²¹ ما بين المعقوفين غير موجود في (د).

⁴³²² سقط من (ر).

⁴³²³ في (د) مكتوب تحت الكلمة "ما م ما" تكملة "الإمام مالك".

⁴³²⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324.

⁴³²⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): بقبول. وهو هكذا أيضاً في جميع النسخ المطبوعة للترجمة.

زيادة هذا الفرد من الثقة⁴³²⁶ لكونها من قبيل الشاذ. (مَعَ أَنَّ نَصَّ) الإمام. (الشَّافِعِيُّ) قيَّد للإطلاق. والنص: التصريح والتعيين⁴³²⁷، يقال: نص الشيء أظهره. قال البيهقي: "النص: أشكارا كَرَدَن" ⁴³²⁸. (يَدُلُّ عَلَى غَيْرِ ذَلِكَ) "أي: على عدم إطلاق القول بقبولها"⁴³²⁹، فإنَّ عدمه غيره. ففيه مخالفة التابع للمتبوع والمُتَمَذِّب لصاحب المذهب، ونقض للعهد المأخوذ في البين. ومنه يُعلم سرُّ التعبير عن الأول بالعجب، وعن الثاني بالأعجب. وذلك أنَّ الأول ليس فيه تصريح بالمعنى الذي يناقش فيه، وإنما يُعرف من اعتبار الترجيح⁴³³⁰ في مظانَّ الزيادة والتعارض، فإنَّه يدلُّ على أنَّ الزيادة غير مقبولة مُطلقاً إذ لو كانت مقبولة لَمَا صير إلى الترجيح. فمخالفة القوم في أمر يُفهم⁴³³¹ من اعتبارهم، وإشارتهم ممَّا يقضى⁴³³² منه العجب بخلاف الثاني فإنَّ فيه نصّاً من الإمام وتصريحاً من صاحب المذهب. فمخالفته في منطوق كلامه وما يُفهم من عبارته صريحاً أعجب العجب. (فَإِنَّهُ) أي: الشَّافِعِيُّ ⁴³³³. (قَالَ فِي أَثْنَاءِ كَلَامِهِ) أي: في خلاله⁴³³⁴. قال في القاموس: "أثناء الشيء ومثانيه: قُواه، وطاقاته، واحدهما: ثَنِي، ومُثْنَاة ومُثْنَاة"⁴³³⁵ انتهى. يشير إلى أنَّ الشيء إنما يقال باعتبار التكرير الموجود في الشيء. فالكلام لو لم يكن له تعدد لَمَا⁴³³⁶ كان [١٧٢/١ب] له خلال، فإنَّ الفرد لا خلال له. (عَلَى مَا يُعْتَبَرُ بِهِ حَالُ الرَّأْيِ) أي: راوي الصحيح والحسن. "وعلى متعلِّق بالكلام"⁴³³⁷، [والكلام]⁴³³⁸ على الشيء قد لا يدلُّ على جرحه. فالمراد ههنا⁴³³⁹ هو الكلام المبني عليه الواقع في خصوصه، واعتبر به جعله محلَّ عبور إلى المقصود⁴³⁴⁰؛ إذ في كلِّ شيء عبوة ودلالة ينتقل⁴³⁴¹ بها إلى المعنى المراد. (فِي الضَّبْطِ) متعلِّق بِمُعْتَبَرٍ⁴³⁴². وقد سبق معنى الضَّبْط مفصلاً. (مَا) موصولة، وهي مع صلتها مقول "قال"⁴³⁴³. (نَصُّهُ)⁴³⁴⁴ بالرفع مبتدأ، أي: نصَّ كلام الشَّافِعِيِّ وعبارته⁴³⁴⁵ المنصوصة ولفظه بعينه⁴³⁴⁶. والخبر قوله⁴³⁴⁷: (وَيَكُونُ) إلخ⁴³⁴⁸، فإنَّه في تقدير هذا القول

⁴³²⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324.

⁴³²⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 816.

⁴³²⁸ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 65/1.

⁴³²⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324.

⁴³³⁰ هنا في هامش (د) مكتوب: الترجيح بيان.

⁴³³¹ في (د): يعهم.

⁴³³² في (ر)، و(ع): يقتضي.

⁴³³³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324.

⁴³³⁴ في (د): هلاله.

⁴³³⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1636.

⁴³³⁶ في (ق): ولما. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى.

⁴³³⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324.

⁴³³⁸ ما بين المعقوفتين غير موجود في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلا أنَّه موجود في (د)، و(ر)، و(ع).

⁴³³⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): هنا.

⁴³⁴⁰ في (د)، و(ر): المقص.

⁴³⁴¹ في (د): يتنعل.

⁴³⁴² انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324.

⁴³⁴³ في (د): قول. انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324. وهو فيه: قال.

⁴³⁴⁴ نص الشافعي بتعامه كالتالي: "ويكون إذا شَرَك أحداً من الحفاظ في حديث لم يخالفه، فإن خالفه وجد حديثه أنقص: كانت في هذه دلائل على صحة مخرج حديثه. ومتى ما خالف ما وصفت أضرب بحديثه، حتى لا يسع أحداً منهم قبول مرسله." الرسالة للشافعي، ص 463-464 (رقم 1272، 1273).

⁴³⁴⁵ في (د): عبارة.

⁴³⁴⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324.

⁴³⁴⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 324.

وفائدة⁴³⁴⁹ توسيط النص مع أنه لو⁴³⁵⁰ قال: فإنه قال في أثناء كلامه "ويكون" إلخ⁴³⁵¹ لكفى دفع توهم أنه نقل بالمعنى، فإن القول إذا جاء بلفظ القائل كان أقوى في الاستدلال. ومن قال⁴³⁵²: "إنَّ التَّقدير ما هو نصّه، ويكون بدل منه"⁴³⁵³ فقد تكلف بحيث يمجّجه الفهم كأنه العلقم. ثمّ قوله "ويكون" منصوب عطفاً على⁴³⁵⁴ منصوب⁴³⁵⁵. فإنّ عبارة الشافعي هكذا، ثمّ يعتبر عليه بأن يكون إذا سمي من روى عنه لم يُسمّ مجهولاً ولا مرغوباً عن الرواية عنه، ويكون⁴³⁵⁶: (إِذَا شَرِكَ⁴³⁵⁷ أَحَدًا مِنَ الْحُقَاطِ) كأصحاب الكتب الستّة وأرباب المسانيد والصّحاح. يقال: "شركه في البيع والميراث كعلمه، شركه" بالکسر⁴³⁵⁸ بمعنى شاركه. والمراد حُقَاط الحديث في عُرف هذا⁴³⁶⁰ القرن، كما إذا⁴³⁶¹ أطلق عند أهل التفسير يُراد به حُقَاط القرآن. وسبق معنى الحُقَاط⁴³⁶²، والحاكم، والزاوي. (لَمْ يُخَالِفْهُ) يعني أنّ حقّ الحافظ إذا شاركه الزاوي في الرواية⁴³⁶³ أن لا يخالفه الزاوي لا بالزيادة ولا بالتقصان؛ لأنّ الحافظ أقوى منه ضبطاً وإتقاناً فلا يجوز مخالفته، ولذا أسند المخالفة إلى الزاوي فلو خالفه الحافظ. فالقول [١٧٣/١] ما قالت حذام⁴³⁶⁴، فإنه أُوثّق فكلامه أسمع. (فَإِنْ خَالَفَهُ) بعد مُشاركته له في أصل الرواية، ولم يُراع ما هو حقّه⁴³⁶⁵. (فَوُجِدَ حَدِيثُهُ) على المجهول، أي: حديث الزاوي. والفاء لترتيب الوجدان على المخالفة لا للتعقيب ولا للتفصيل كما وُهم⁴³⁶⁶. فإنه قد لا يكون الوجدان عقيب المخالفة، بل بعد زمان طويل. والوجدان: الإدراك بالحواسّ الظاهرة أو الباطنة، ومنه الوجدانيّات. (أَنْقَصَ) أي: من رواية الحافظ⁴³⁶⁷ هكذا قيل. وفيه أنه يستلزم اشتراك الروائيتين في أصل النقص، ليس⁴³⁶⁸ كذلك⁴³⁶⁹، فإنّ النقص إنّما هو في رواية الزاوي لا في رواية الحافظ. فالصواب أن يُقال: إنّ اسم التّفصيل قد يُستعمل على معنى إثبات أصل الفعل للموصوف على وجه زيادة⁴³⁷⁰ المبالغة والكمال المطلق عن اشتراط الاشتراك بين المفضّل والمفضّل عليه في أصل الوصف

⁴³⁴⁸ في (د): إلخ.

⁴³⁴⁹ في (د): فائدة.

⁴³⁵⁰ في (د) مكتوب تحت السطر.

⁴³⁵¹ في (د): إلخ.

⁴³⁵² المؤلف يقصد به الملاء علي القاري ويردّ عليه.

⁴³⁵³ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 324.

⁴³⁵⁴ سقط من (ق).

⁴³⁵⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 324.

⁴³⁵⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 325.

⁴³⁵⁷ في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 96، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 67: أشرك.

⁴³⁵⁸ في (د): شركه.

⁴³⁵⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 1220.

⁴³⁶⁰ سقط من (ق).

⁴³⁶¹ في (د)، و(ر)، و(ع): أنه إذا.

⁴³⁶² في (د)، و(ر)، و(ع): الحافظ.

⁴³⁶³ في (د) مكتوب فوق السطر.

⁴³⁶⁴ في (د)، و(ر): خدام، وفي (ع): خدام.

⁴³⁶⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 325.

⁴³⁶⁶ المؤلف يقصد به الملاء علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 325.

⁴³⁶⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 325.

⁴³⁶⁸ في (د)، و(ر): وليس.

⁴³⁶⁹ المؤلف يقصد به الملاء علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملاء علي القاري، ص 325.

⁴³⁷⁰ في (د): الزيادة.

كما في قول الفقهاء: "وهو الأصح والأصوب والأقرب للصواب". فأنقص ههنا يجوز أن يكون معناه موصوفاً بالنقص الكامل الزائد⁴³⁷¹ أو بالنقص المطلق عن معنى الكمال على التجريد، فإنَّ النقصان على مراتب فقد يكون كثيراً وقد يكون قليلاً وهو في مقابلة الزيادة. وفي القاموس: "النقص: الخسران في الخط"⁴³⁷²، ونقص لازم مستعد⁴³⁷³. ودخل عليه نقص في دينه وعقله، ولا يقال: نقصان⁴³⁷⁴. (كَانَ فِي ذَلِكَ) أي: في وجدان المخالفة بالنقصان⁴³⁷⁵. (دَلِيلٌ عَلَى صِحَّةِ مَخْرَجِ حَدِيثِهِ) بفتح الميم بمعنى السند كما يقال في الحديث الحسن: هو ما عُرفَ مَخْرَجُهُ واشتهر رجاله. فإنَّ معروفِيَّته عبارة عن سندٍ جميع رجاله مذكورةٌ مبيَّنةٌ فيه بالاسم وغيره، كل واحد منهم سَمِعَ مَنْ قُوَّفه وكما قال ابن الصلاح في فائده⁴³⁷⁶ التَّحَارِيجَ عَلَى الْكُتَّابَيْنِ "أَمَّا الزَّيَادَةُ [١٧٣/١ب] فِي قَدْرِ الصَّحِيحِ لِمَا يَقَعُ فِيهَا مِنْ أَلْفَاظٍ زَائِدَةٍ⁴³⁷⁷ وَتَبَيَّنَتْ فِي بَعْضِ الْأَحَادِيثِ تَثْبُتُ صِحَّتُهَا بِهَذِهِ التَّحَارِيجِ لِأَنَّهَا وَارِدَةٌ بِالْأَسَانِيدِ الثَّابِتَةِ فِي الصَّحِيحَيْنِ أَوْ أَحَدِهِمَا وَخَارِجَةٌ مِنْ ذَلِكَ الْمَخْرَجِ الثَّابِتِ"⁴³⁷⁸ انتهى. فإنه دلَّ أيضاً على أنَّ المخرج⁴³⁷⁹ الثَّابِتُ هو الإسناد الثَّابِتُ إذ لا ثبات للحديث إلا بثبات إسناده. فالحديث إنما يخرج ويظهر من الإسناد كأنَّ الإسناد مُحِيطُ به والزَّوَي يخرج من داخل إلى خارج. (وَمَتَى) أي: في أيِّ وَقْتٍ. والظاهر أنَّه مُسْتَعَارٌ في مثل هذا الموضع للموضع، أي: في أيِّ مَوْضِعٍ من مَوَاضِعِ الحديث. (خَالَفَ) أي: الزَّوَي⁴³⁸⁰. (مَا وَصَفْتُ) أنا. "وذكرته من وجدان حديثه أنقص بأن يكون زائداً"⁴³⁸¹ على ما رواه الحافظ الأوثق⁴³⁸². (أَضَرَّ ذَلِكَ) المذكور وهو المخالفة بالزيادة⁴³⁸³. "والإضرار: كزند رسانیدن، ويُعدَّى بالباء"⁴³⁸⁴. ولذا قال: (بِحَدِيثِهِ) أي: بحديث الزَّوَي. وسيجيء دليل كلِّ من الصَّحَّة في صورة النقص والضَّرر في صورة⁴³⁸⁵ الزَّيَادَةِ. ومقابل "الضَّرر بالفتح هو التَّفَعُّعُ كما أنَّ مقابل الضَّرَّ بالضم هو السَّرَّاء"⁴³⁸⁶. وفي كلمات الإمام المكي⁴³⁸⁷ حين جلس للوعظ ببغداد⁴³⁸⁸: "لا شيء أضرَّ على الخلق من الخالق فتفرَّق الناس عنه"⁴³⁸⁹. ومراده أنَّ الضَّارَّ والتَّافِع هو الله تعالى فكما أنَّ

⁴³⁷¹ في (د)، (ر): الزائد.

⁴³⁷² في (د): الخط. انظر أيضاً: مفردات ألفاظ القرآن، ص 821.

⁴³⁷³ في (د)، (و)، (ر)، (ع): متعد، وفي (ط)، (و)، (ل): مستبعد. وهو في القاموس: متعد.

⁴³⁷⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 817.

⁴³⁷⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 325.

⁴³⁷⁶ في (ر): فائدة.

⁴³⁷⁷ في (د)، (و): زائدة.

⁴³⁷⁸ انظر: علوم الحديث، ص 24.

⁴³⁷⁹ في (د): المخرج، وفي (ر): المخرج.

⁴³⁸⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 326.

⁴³⁸¹ في (د)، (ر): زائداً.

⁴³⁸² انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 326.

⁴³⁸³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 326.

⁴³⁸⁴ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 490/2.

⁴³⁸⁵ في (ق): ضرر.

⁴³⁸⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 504؛ القاموس المحيط، ص 550.

⁴³⁸⁷ هو: أبو طالب المكي صاحب قوت القلوب، المتقدم ترجمته.

⁴³⁸⁸ في (د)، (و)، (ر)، (ع): في بغداد.

⁴³⁸⁹ انظر: تاريخ بغداد الخطيب البغدادي، 89/3؛ المنتظم في تاريخ الأمم والملوك لابن الجوزي، 385/14؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 537/16؛ ميزان الاعتدال

للذهبي أيضاً، 655/3؛ لسان الميزان لابن حجر، 300/5؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 121/3. كلهم بلفظ: "وَعَظَّ أَبُو طَالِبٍ بِبَغْدَادَ، وَخَلَطَ فِي كَلَامِهِ، وَخَفِظَ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: لَيْسَ عَلَى الْمَخْلُوقِينَ أَضَرُّ مِنْ الْخَالِقِ، فَبَدَّعُوهُ، وَهَجَرُوهُ".

نفعه في غاية الغايات وكذا ضرره في أقصى النهايات كما دلّ عليه قوله تعالى: ﴿إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ﴾⁴³⁹⁰، [وقوله]⁴³⁹¹ ﴿وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ﴾⁴³⁹² وغير ذلك ممّا لا يسع بيانه هذا الموضع. (انتهى كلامه) أي: بلغ كلام الشافعيّ نهايته وتمّ. قال بعضهم⁴³⁹³: "قد يقال عليه: إنّ الراوي [١٧٤/١] الذي يختبر ضبطه [غير ثقة؛ لأنّ الثقة هو العدل الضابط وكلام الشافعيّ في عدل لم يُعرف ضبطه"⁴³⁹⁴ [4395]، فلا دلالة في كلامه على عدم قبول زيادة الثقة"⁴³⁹⁶ انتهى. وقال بعضهم⁴³⁹⁷: "إطلاق الشافعيّة القول بالقبول محمول على تقييدهم الخبر المنقول بأن لا يكون شاذاً"⁴³⁹⁸ انتهى. وقد سبق فتقطن.

(ومقتضاه) أي: ما يقتضيه كلام⁴³⁹⁹ الإمام⁴⁴⁰⁰ ويؤجبه بحسب الظاهر. (أنّه) أي: الراوي⁴⁴⁰¹. (إذا خالف) أحداً⁴⁴⁰² من الحفاظ⁴⁴⁰³. (فوجد حديثه) أي: حديث الراوي⁴⁴⁰⁴. (أزيد) أي: موصوفاً بالزيادة على حديث الحفاظ⁴⁴⁰⁵ سواء كانت زيادته قليلة أو كثيرة على نحو⁴⁴⁰⁶ ما سبق في لفظ أنقص. ويدلّ على أنّ مراده ليس التفضيل المعروف عدم مساعدة المعنى له والتعبير عن كلّ من أنقص وأزيد بلفظ النقصان والزيادة. وذلك في أثناء تفريراته الواقعة في هذا المقام. (أصّر ذلك) أي: وجدان المخالفة بالزيادة⁴⁴⁰⁷. (بحديثه) أي: بحديث الراوي⁴⁴⁰⁸. وحاصله أنّ الإمام جعل مخالفة الراوي للحافظ على وجهين: مخالفة بالنقصان فجعلها غير مضمرة بل مقبولة، ومخالفة بالزيادة فجعلها مضمرة. ولا شك أنّ الإضرار عبارة عن الردّ، فيكون المخالفة بالزيادة مژودة والحديث مژوحاً متروكاً. (فدلّ) كلام الإمام⁴⁴⁰⁹. (على أنّ لزيادة العدل) راوياً كان أو حافظاً. [عنده) أي: في مذهبه⁴⁴¹¹ ورأيه. (لا يلزم قبولها مطلقاً) أي: من كلّ منهما. (وإنما تُقبل الزيادة. من الحافظ) يعني يُشترط في قبول الزيادة كون من رواها حافظاً⁴⁴¹² [4413] كأصحاب

⁴³⁹⁰ سورة البروج، الآية: 12.

⁴³⁹¹ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلا أنّه موجود في (د)، و(ر)، و(ع). وهو في (ط): "و" بدلاً من "وقوله".

⁴³⁹² سورة الحجر، الآية: 50.

⁴³⁹³ المؤلف يقصد به تلميذ ابن حجر: قاسم بن قطلوبغا.

⁴³⁹⁴ انظر: القول المبكر على شرح نخبه الفكر لابن قطلوبغا، ص 65؛ البواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 418/1، 419.

⁴³⁹⁵ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁴³⁹⁶ هذه التكملة ليست من كلام ابن قطلوبغا.

⁴³⁹⁷ المؤلف يقصد به الكمال بن أبي شريف كما نقله عنه المناوي، ويبدو أنّه يقصد به أيضاً الملا علي القاري.

⁴³⁹⁸ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 326-327؛ البواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 418/1-419.

⁴³⁹⁹ في (ق): الكلام.

⁴⁴⁰⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

⁴⁴⁰¹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

⁴⁴⁰² في (ق): أحد.

⁴⁴⁰³ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

⁴⁴⁰⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

⁴⁴⁰⁵ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

⁴⁴⁰⁶ سقط من (ط)، و(ل).

⁴⁴⁰⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

⁴⁴⁰⁸ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

⁴⁴⁰⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

⁴⁴¹⁰ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): زيادة. وهو هكذا أيضاً في جميع النسخ المطبوعة للترعة.

⁴⁴¹¹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

⁴⁴¹² انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327.

التَّخَارِيجَ عَلَى الصَّحِيحَيْنِ. فَإِنَّهُمْ اسْتَخْرَجُوا أَحَادِيثَهُمَا [بِأَسَانِيدٍ غَيْرِ] ⁴⁴¹⁴ أَسَانِيدَهُمَا ⁴⁴¹⁵ طَلَبًا لَعَلَّوْا الْإِسْنَادَ، وَأَلْحَقُوا بِبَعْضِ الْأَحَادِيثِ تَمَامَاتٍ زَائِدَةً ⁴⁴¹⁶ عَلَى مَا فِيهِمَا لَا تَثْبِتُ صَحَّتَهَا ⁴⁴¹⁷ إِلَّا بِهَذِهِ ⁴⁴¹⁸ التَّخَارِيجِ. وَذَلِكَ كَالْحُمَيْدِيِّ الْأَنْدَلُسِيِّ فِي الْجَمْعِ بَيْنَ الصَّحِيحَيْنِ، وَالْإِمَامِ الْبَيْهَقِيِّ فِي السُّنَنِ [١٧٤/ب] الْكَبِيرِ، وَكَالْإِمَامِ الْبَغَوِيِّ فِي شَرْحِ السُّنَنِ، وَغَيْرِهِمْ مِنَ الْأَثَمَةِ الْأَعْلَامِ. بَقِيَ أَنَّ عِبَارَةَ زِيَادَةِ الْعَدْلِ زِيَادَةً مِنَ الْمَصْنُفِ، فَإِنَّهُ لَا يَفْهَمُ مِنْ كَلَامِ الشَّافِعِيِّ كَوْنُ صَاحِبِ الزِّيَادَةِ عَدْلًا إِذَا لَمْ يَكُنْ حَافِظًا. بَلْ هُوَ جَعَلَ زِيَادَةَ غَيْرِ الْحَافِظِ مُضَرَّةً بِحَدِيثِهِ وَذَلِكَ يَقْدَحُ فِي عَدَالَتِهِ، وَيَدُلُّ عَلَيْهِ أَنَّ كَلَامَهُ وَقَعَ فِي مَقَامِ اخْتِبَارِ ضَبْطِ ⁴⁴¹⁹ الرَّاوي. فَإِنْ قُلْتُ: إِنَّ الضَّبْطَ مُتَفَاوِتٌ ⁴⁴²⁰ فَلْيَكُنْ ضَبْطُ غَيْرِ الْحَافِظِ فِي صُورَةِ الزِّيَادَةِ دُونَ ضَبْطِ الْحَافِظِ وَذَلِكَ لَا يَقْدَحُ فِي كَوْنِهِ ثَقَّةً. قُلْتُ: لَوْ كَانَ بِمَجَرَّدِ الضَّبْطِ ثَقَّةً لَوَقَعَ التَّعَارُضُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْحَافِظِ وَقَدْ ثَبَّتَ رَدَّهُ وَقَبُولَ الْحَافِظِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يُعْتَبَرَ التَّرْجِيحُ سَبَبٌ ⁴⁴²¹ مِنَ الْأَسْبَابِ الْخَارِجَةِ. فَالرَّاوي إِنَّمَا يَكُونُ عَدْلًا ثَقَّةً إِذَا وَافَقَ الْحَافِظَ أَوْ جَاءَ بِحَدِيثٍ يَنْقُصُ ⁴⁴²² فِي اللَّفْظِ مِنْ حَدِيثِهِ ⁴⁴²³. (فَإِنَّهُ) أَيِ: الشَّافِعِيِّ وَهُوَ دَلِيلٌ لِعَدَمِ الزُّورِ ⁴⁴²⁴. (اعْتَبَرَ أَنْ يَكُونَ حَدِيثُ هَذَا الْمُخَالَفِ أَنْقَصَ مِنْ حَدِيثِ مَنْ خَالَفَهُ مِنَ الْحَفَاطِ) أَيِ: جَعَلَ نَقْصَانُ حَدِيثِهِ فِي حَلِّ الدَّلَالَةِ عَلَى قَبُولِهِ كَمَا دَلَّ عَلَى هَذَا الْمَعْنَى قَوْلُهُ: (وَجَعَلَ) أَيِ: الشَّافِعِيِّ ⁴⁴²⁵. (نُقْصَانُ هَذَا الرَّاوي) الْمُخَالَفِ مِنَ الْحَدِيثِ بَيَانٌ لِلنَّقْصَانِ. (ذَلِيلًا) يُسْتَدَلُّ بِهِ. (عَلَى صَحَّتِهِ) أَيِ: صَحَّةِ حَدِيثِهِ وَسَلَامَتِهِ مِنْ سُقْمِ الْجَرَحِ وَالرَّدِّ، وَإِنَّمَا جَعَلَ النَّقْصَانُ دَلِيلًا عَلَيْهَا دُونَ الزِّيَادَةِ؛ (لِأَنَّهُ) أَيِ: نَقْصَانُ حَدِيثِهِ ⁴⁴²⁶ مِنْ نَظْمِ حَدِيثِ الْحَافِظِ. (يَدُلُّ عَلَى تَحَرُّيهِ) أَيِ: احتياطه وطلبه الأولى والأخرى ⁴⁴²⁷؛ لِأَنَّ الزِّيَادَةَ مِنْ عَدَمِ الْمُبَالَاتِ ⁴⁴²⁸ وَإِرْسَالِ الْكَلَامِ جُزْأً. وَمِنْهُ يَقَالُ الْمَاجِنُ: "هُوَ الَّذِي لَا يُبَالِي قَوْلًا وَفِعْلًا" ⁴⁴²⁹ فَيُفْتِي بِالْحَيْلِ وَيَقْضِي بِالْجَهْلِ. "وَالْحَرَا" ⁴⁴³⁰: الْخَلِيقُ، وَمِنْهُ: بِالْحَرَا ⁴⁴³¹ أَنْ يَكُونَ [١٧٥/أ] ذَاكَ ⁴⁴³².

⁴⁴¹³ ما بين المعقوفتين غير موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلا أنه موجود في (د)، و(ر)، و(ع).

⁴⁴¹⁴ سقط من (د).

⁴⁴¹⁵ في (ع): أسانيدهما.

⁴⁴¹⁶ في (د)، و(ر): زائدة.

⁴⁴¹⁷ في (د): صحهما.

⁴⁴¹⁸ في (د): بهذا.

⁴⁴¹⁹ في (ق) مكتوب فوق السطر.

⁴⁴²⁰ في (د): متفاوت.

⁴⁴²¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: بسبب.

⁴⁴²² في (ق): نقص.

⁴⁴²³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 327-328.

⁴⁴²⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 328.

⁴⁴²⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴²⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴²⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴²⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): المبالاة.

⁴⁴²⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 1591.

⁴⁴³⁰ في (ق)، و(ع): والحر.

⁴⁴³¹ في (ق): الحر.

⁴⁴³² في (ق): داك.

وَتَحْزَاهُ: طَلَبَ مَا هُوَ أُخْرَى بِالِاسْتِعْمَالِ⁴⁴³³. "وَأَصْلُ حَرَى الشَّيْءُ يَحْرِي: قَصْدُ حَرَاهُ بِالْفَتْحِ، أَي: جَانِبُهُ وَنَاحِيَتُهُ، وَتَحْزَاهُ كَذَلِكَ، وَحَرَى الشَّيْءُ يَحْرِي أَي: نَقَصَ، كَأَنَّهُ لَزِمَ الْحَرَّ وَلَمْ يَمْتَدَّ. قَالَ الشَّاعِرُ:
وَالْمَرْءُ⁴⁴³⁴ بَعْدَ تَمَامِهِ يَحْرِي. وَرَمَاهُ اللَّهُ بِأَفْعَى حَارِيَّةٍ"⁴⁴³⁵.

"وَالْحَارِيَّةُ: الْأَفْعَى الَّتِي كَثُرَتْ وَنَقَصَ جِسْمُهَا، وَلَمْ يَبْقَ إِلَّا رَأْسُهَا وَنَفْسُهَا وَسَمُّهَا"⁴⁴³⁶. (وَجَعَلَ) الشَّافِعِيُّ⁴⁴³⁷. (مَا عَدَا ذَلِكَ) النَّقْصَانُ⁴⁴³⁸ وَتَجَاوَزَهُ. فَعَدَا هُنَا فَعَلَ فَاعِلُهُ ضَمِيرُ الْمَوْصُولِ. (مُضَرَّأً بِحَدِيثِهِ) وَجَارِحاً لِرَوَاتِهِ وَقَادِحاً فِي عَدَالَتِهِ. (فَدَخَلْتُ فِيهِ) أَي: فِيْمَا عَدَا ذَلِكَ⁴⁴³⁹. (الرَّيَادَةُ) يَعْنِي أَنَّ الشَّافِعِيَّ قَالَ: "وَمَتَّى خَالَفَ مَا وَصَفْتُ"⁴⁴⁴⁰. وَالَّذِي وَصَفَهُ وَذَكَرَهُ هُوَ وَجِدَانُ حَدِيثِ الرَّائِي عَلَى نَقْصَانٍ مِنْ حَدِيثِ الْحَافِظِ فَكَانَتْ الْمَخَالَفَةُ فِيْمَا عَدَاهُ مُطْلَقَةً⁴⁴⁴¹ شَامِلَةً لِلْمَخَالَفَةِ بِالزِّيَادَةِ وَغَيْرِهَا، إِذْ⁴⁴⁴² وَجُوهُ الْمَخَالَفَةِ كَثِيرَةٌ عَلَى مَا يَعْرِفُهُ أَهْلُ الْفَنِّ. (فَلَوْ كَانَتْ) الزِّيَادَةُ⁴⁴⁴³. (عِنْدَهُ) أَي: فِي رَأْيِ الشَّافِعِيِّ⁴⁴⁴⁴. (مَقْبُولَةٌ مُطْلَقاً) أَي: سَوَاءٌ كَانَتْ مِنَ الرَّائِي أَوْ مِنَ الْحَافِظِ كَمَا دَلَّ عَلَيْهِ سَبَاقُ الْكَلَامِ. وَأَمَّا مَنْ قَالَ⁴⁴⁴⁵: "أَعَمَّ مِنْ أَنْ يَكُونَ الرَّائِي مُخَالَفاً لِلْحَافِظِ، أَوْ لِمَنْ هُوَ أَوْثَقُ؟، أَوْ لِمَثَلِهِ، عِلْمُ ضَبْطِهِ، أَوْ لَا"⁴⁴⁴⁶ فَقَدْ أَتَى بِلُغُو⁴⁴⁴⁷ مِنَ الْكَلَامِ. أَمَّا⁴⁴⁴⁸ أَوَّلًا: فَلَأَنَّ الْحَافِظَ أَوْثَقَ مِنَ الرَّائِي فَلَا مَعْنَى لَجْعَلِ الْأَوْثَقَ مُقَابِلًا لِلْحَافِظِ، وَأَمَّا ثَانِيًا: فَلَأَنَّ الْكَلَامَ فِي الضَّابِطِ إِذْ مِنْ لَمْ يُعْلَمْ ضَبْطُهُ فَحَدِيثُهُ مَوْقُوفٌ عَلَيْهِ مَتْرُوكٌ عَنِ الْأَصْلِ⁴⁴⁴⁹. (لَمْ تَكُنْ) الزِّيَادَةُ الْمَذْكُورَةُ⁴⁴⁵⁰. (مُضَرَّأً بِحَدِيثِ صَاحِبِهَا)⁴⁴⁵¹ 4452 أَي: صَاحِبُ تِلْكَ الزِّيَادَةِ يَجْعَلُهَا دَلِيلًا⁴⁴⁵³ عَلَى ضَعْفِ مَخْرَجِ حَدِيثِهِ⁴⁴⁵⁴، فَإِنَّهُ لَوْ كَانَ قَوِيًّا لَكَانَ عِنْدَ الْحَافِظِ أَيْضًا. وَالْحَاصِلُ "أَنَّ حَدِيثَ صَاحِبِ [١٧٥/١] الزِّيَادَةُ ضَعِيفٌ لَضَعْفِ إِسْنَادِهِ وَمَخْرَجِهِ فَلَا يُجْتَنَجَّ

⁴⁴³³ انظر: القاموس المحيط، ص 1643-1644.

⁴⁴³⁴ في (د): المرأ.

⁴⁴³⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 230-231.

⁴⁴³⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 1643.

⁴⁴³⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴³⁸ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴³⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴⁴⁰ انظر: الرسالة للشافعي، ص 464 (رقم 1273).

⁴⁴⁴¹ في (ر): مطلقاً.

⁴⁴⁴² في (د): إد.

⁴⁴⁴³ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴⁴⁴ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴⁴⁵ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويرد عليه. انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴⁴⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴⁴⁷ في (ق): بلغوا.

⁴⁴⁴⁸ في (ط)، و(ل): وأما.

⁴⁴⁴⁹ في (د): أصل.

⁴⁴⁵⁰ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴⁵¹ انظر: الكفاية في علم الرواية للخطيب البغدادي، ص 424-429؛ نصب الراية للزيلعي، 336/1؛ شرح علل الترمذي لابن رجب، 838/2؛ التكت على ابن الصلاح لابن حجر، 604/2، 687، 779.

⁴⁴⁵² هنا بعد هذه الجملة في بعض النسخ المطبوعة للترجمة مكتوب: "والله أعلم" كما في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 97، ومحمد صبيحي بن حسن حلاق، ص 67، وفي بعضها مكتوب: "والله سبحانه أعلم" كما في طبعة شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴⁵³ في (ق): وليلا.

⁴⁴⁵⁴ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 329.

به⁴⁴⁵⁵، بل ولا يُعمل به إلا في نحو الفضائل فلا يقاوم حديث الحافظ المحتج به والمعمول به مطلقاً. "وصاحب الشيء مُلازمه وحافظه، قد يُضاف إلى مسؤوسه نحو: صاحب الجيش، وإلى سائيسه نحو: صاحب الأمير"⁴⁴⁵⁶. ولَمَّا⁴⁴⁵⁷ في الصُّحبة من كثرة الملازمة. قيل: لكل وزير صاحب، ومنه قوله تعالى: ﴿إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ﴾⁴⁴⁵⁸ أي: وزيره، وهو الصديق رضي الله عنه⁴⁴⁵⁹.

[الْمَحْفُوظُ وَالشَّادُّ]

(فَإِنْ خُولِفَ⁴⁴⁶⁰ بِأَرْجَحٍ مِنْهُ) الفاء للتفريع. وخولف مُسند إلى مَصْدَره، فَإِنْ تقديره: فَإِنْ أَوْقَعَ المخالفة. وهي وإن كانت أعم من المعارضة لكنّه أُريد بها في هذا المقام معنى المعارضة. والباء للسببية. والأرجح هو الراوي المعارض بكسر الزاء، والمرجوح المراد بضمير منه هو الراوي المعارض بفتحها. وعبر عن الأرجح بالأرجح⁴⁴⁶¹ لاشتراك المُعارضين في مطلق الضبط، إذ الكلام في راوي الصحيح والحسن. فَإِنْ قلت: على ماذا يتفرّع⁴⁴⁶² هذه المخالفة بسبب وجود راٍ أرجح⁴⁴⁶³ ولم يسبق ذكر الموافقة. قلت: بيان⁴⁴⁶⁴ قبول زيادة راوي الصحيح والحسن إذا كانت موافقةً لرواية الأوثق، فَإِنْ عدم المناقاة⁴⁴⁶⁵ عبارة عن الموافقة بأن يمكن الجمع بينهما فكأنّه يقول: موافقة راوي الزيادة لراوي الأوثق لا يُخرج⁴⁴⁶⁶ حديثه عن أن يكون صحيحاً أو حسناً، فالصحيح صحيح وُجدت فيه الزيادة أو لا، وكذا الحسن حسن وُجدت فيه الزيادة أو لا. وأما مخالفته له بحيث لا يمكن الجمع بين روايتيهما فليست كذلك، بل يكون حديثه إذاً شاذّاً، والشاذّ⁴⁴⁶⁷ أعم من أن يكون مقبولاً ومردوداً. وإنما أوقع المخالفة من جانب الأرجح؛ لأنّ الأرجح هنا [١٧٦/١] بمعنى القوي كما يدلّ عليه التعبير فيما سيأتي عن مقابله بالضعف. والقوي هو الذي يقدر على معارضة الضعيف لا العكس⁴⁴⁶⁸. والمعنى فَإِنْ غَوِضَ راوي الصحيح والحسن الذي وقع في حديثه الزيادة أو النقص في المتن والسند براٍ هو أرجح منه وأقوى لا براٍ يساويه في الدرجة، فإنّه لا يثبت هناك الراجحية والمرجوحية، بل الحكم فيه التوقف⁴⁴⁶⁹ كما سبق. (لِمَزِيدٍ ضَبْطٍ) وحفظ لما رَوَاهُ وهو متعلّق بأرجح⁴⁴⁷⁰ وتعليل له. "والمزيد بمعنى الزيادة"⁴⁴⁷¹ كما في قوله تعالى: ﴿وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ﴾⁴⁴⁷²، "والزيادة:

⁴⁴⁵⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 329.

⁴⁴⁵⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 475-476.

⁴⁴⁵⁷ في (ق): فلما.

⁴⁴⁵⁸ سورة التوبة، الآية: 40.

⁴⁴⁵⁹ في (ط): رضي الله تعالى عنه.

⁴⁴⁶⁰ هنا في (ع): ش راويهما.

⁴⁴⁶¹ في (د): بالراجع.

⁴⁴⁶² في (ق): يتضرع.

⁴⁴⁶³ في (د): وأرجح.

⁴⁴⁶⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): على بيان.

⁴⁴⁶⁵ في (ع): المناقات.

⁴⁴⁶⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): لا تخرج، وفي (ط)، و(ل): لا يخرج.

⁴⁴⁶⁷ في (د): الشاذ.

⁴⁴⁶⁸ في (د): للعكس.

⁴⁴⁶⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 330.

⁴⁴⁷⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 330.

⁴⁴⁷¹ انظر: القاموس المحيط، ص 365.

أن ينضمّ إلى ما عليه الشيء في نفسه شيء آخر⁴⁴⁷³. وفيه إشارة إلى معنى التفضيل في أُرْجَح، وإثما بعد اشتراكهما في أصل الضبط فأحدهما راجح عليه فيه وزائد⁴⁴⁷⁴. (أَوْ كَثْرَةُ عَدَدٍ) [والمعاد كثرة عدد الراوي كما سيظهر من المثال]⁴⁴⁷⁵ "وإن كان كل واحد منهم دونه في الحفظ والإتقان؛ لأنّ العدد الكثير أولى بالحفظ من الواحد، وتطرّق الخطأ للواحد أكثر منه للجماعة"⁴⁴⁷⁶. ففي الجماعة من القوة والإصابة ما ليس في الواحد. وقد سبق في المتواتر أنّ احتمال الكذب بالتّظر إلى كل واحد من الرواة يرفعه الاجتماع واتّفاق الكلمة فقد يحصل اليقين بخبر الجماعة فوق ما يحصل بخبر الواحد وهو أمر بديهي لا يكابره إلّا مُعَانِد. (أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ) المذكور من التعليلين المفيدَيْن للترجيح. (مِنْ وَجْهِ التَّرْجِيحَاتِ) وأسبابها: كفقّه الراوي، فإنّ الأفقه أُرْجَح كما في الإمامة، وكعلوّ سنده⁴⁴⁷⁷ كرواية مالك عن نافع عن ابن عمر⁴⁴⁷⁸ فإنّه سلسلة الذّهب فهي أُرْجَح من رواية من دونه من سلسلة الفضة⁴⁴⁷⁹، وككونه في كتاب تلقاه الأئمة بالقبول نحو الصّحيحين فهما أُرْجَح من سائر الصّحاح وكتب المسانيد إذ كون الشيء في قمطر الأحفظ فوق كونه في قمطر [١٧٦/١] الحافظ وهو فوق كونه في قمطر الراوي مطلقاً. (فَالرَّاجِحُ) من الحديثين باعتبار أُرْجَحِيَّة الراوي لا من الحديثين المتخالفين كما ذهب إليه بعض الأوْهَام⁴⁴⁸⁰، فإنّ هذه الأسماء المتخالفة إنّما هي للأحاديث بالأصالة وإن كان التّخالف يأتي من قبل الرواة واختلاف صيغاتهم. (يُقَالُ لَهُ:) في عُرف المحدثين⁴⁴⁸¹ واصطلاحاتهم⁴⁴⁸²: (الْمَحْفُوظُ) أي: من التّكارة والتّشدوذ والعلّة والخطأ؛ لأنّ وجه التّرجيح حفظه منها ولولا ذلك لدخل في القسم المقابل. والحفظ في الأصل: "ضبط صورة الشيء المدركة"⁴⁴⁸³ في النّفس، ويضاده النّسيان، ثمّ استعمل في كلّ تفقّد وتعهّد ورعاية. والتّحفظ⁴⁴⁸⁴: تكلف الحفظ لضعف القوّة الحافظة⁴⁴⁸⁵. وهي قوّة محلّها التّجويّف الأخير من الدّماغ من شأها حفظ ما يُدركه الوهم من المعاني الجزئية، فهي خزانة للوهم كالخيل للحسّ المشترك. وفيه إشارة إلى أنّ وجوه التّرجيح تجعل الحديث بمنزلة حديث الحافظ [فكما أنّ حديث الحافظ]⁴⁴⁸⁶ محفوظ من الطّعن فيه فكذا الحديث المرّجح بوجه من وجوه التّرجيح (وَمُقَابِلُهُ) بكسر الباء أي: نقيضه⁴⁴⁸⁷ الذي يُقبل إليه بوجه غير وجهه. (وَهُوَ الْمَرْجُوحُ) من قبيل الإيضاح أو لدفع توهم رجوع ضمير مقابله إلى

⁴⁴⁷² سورة القيامة، الآية: 35.

⁴⁴⁷³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 385.

⁴⁴⁷⁴ في (د)، و(ر): زائد.

⁴⁴⁷⁵ ما بين المعقوفتين في الأصل، وفي (د)، و(ر) مكتوب بين السطرين، وهو غير موجود في (ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁴⁷⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 330.

⁴⁴⁷⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 331.

⁴⁴⁷⁸ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ع): عمر، وفي (ل): عمر رضي الله تعالى عنهما.

⁴⁴⁷⁹ في (د) مكتوب فوق السطر.

⁴⁴⁸⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، وفي النسخ الأخرى. يبدو أنّ المؤلّف يريد أن يقول به: "كما ذهب إليه بعض أصحاب الأوْهَام". المؤلّف يقصد

بـ"أصحاب الأوْهَام" الملّا علي القاري وبرّة عليه. انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 331.

⁴⁴⁸¹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 331.

⁴⁴⁸² في (د): اصطلاحاتهم.

⁴⁴⁸³ في (د): المذكور.

⁴⁴⁸⁴ في (د): التّحفظ.

⁴⁴⁸⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 244-245.

⁴⁴⁸⁶ ما بين المعقوفتين في الأصل مكتوب في الهامش.

⁴⁴⁸⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 331.

المحفوظ⁴⁴⁸⁸ وإن كان المعنى عليه؛ لأنَّ المتقابلين بالذَّات هما الرَّاجِح والمرْجُوح ثمَّ يَسْرِي التَّقابل إلى مُسمَّاهما المحفوظ والشاذ⁴⁴⁸⁹، و⁴⁴⁹⁰ يقال: "رَاجِحُهُ فَرَجَحُهُ أَي: كَتَّ أَرْزَنَ مِنْهُ"⁴⁴⁹¹ أَي: أَثْقَلَ، "فَإِنْ"⁴⁴⁹² الرزانة بتقدسم المهملة الثقل فهو رزين⁴⁴⁹³ أَي: ثَقِيل أو مَرْزُون مرجوح. (يُقَالُ لَهُ:) ويطلق عليه في ذلك العرف. (الشَّاذُّ) لَأَنَّهُ⁴⁴⁹⁴ منفرد⁴⁴⁹⁵ لم⁴⁴⁹⁶ يقارنه⁴⁴⁹⁷ رواية أُخرى تُعاضِده أو سبب آخر من أسباب التَّرجيح فكان بعيداً من القبول؛ لأنَّ الرَّاوي [١٧٧/١] كان بعيداً من درجة الحافظ الضَّابط المقبول تفردَه ولم يكن له مرجح. قال ابن الصَّلاح: "الشاذ المردود قسمان: أحدهما: الحديث الفرد المخالف لما رواه الثَّقَات⁴⁴⁹⁸، والثَّاني: الفرد الذي ليس في رواية⁴⁴⁹⁹ من الثَّقة والضَّبط ما يقع جابراً لما يُوجبُه التفرد والشَّدوذ من النِّكارة والضَّبط"⁴⁵⁰⁰ انتهى. فالمنفرد به إن كان قريباً من العدل والضَّبط فحديثه حسن لا ضعيف، وقد سبق ما فيه من التَّفصيل.

(مِثَالُ ذَلِكَ) أَي: الشَّدوذ في السَّنَد⁴⁵⁰¹. "والمثال جزئي من جزئيات المفهوم الكلِّي"⁴⁵⁰² يُورد لإيضاحه⁴⁵⁰³. (مَا رَوَاهُ) أَي: حديث رواه⁴⁵⁰⁴. (التَّرمِذِيُّ وَالتَّسَائِي) وقد سبق ترجمتهما، وبيان نِسْبتهما. (وَأَيْنُ مَا جَهِ)⁴⁵⁰⁵ قال في القاموس: "ماجه"⁴⁵⁰⁶: لقب والد محمَّد بن يَزِيد القَزْوِينِي صاحب السُّنَنِ لا جدُّه⁴⁵⁰⁷ انتهى. كما قال بعضهم⁴⁵⁰⁸: هو أبو⁴⁵⁰⁹ عَبْدَ اللَّهِ مُحَمَّد بن يَزِيد بن ماجه⁴⁵¹⁰ الحافظ. وقال بعضهم⁴⁵¹¹: ماجه⁴⁵¹² اسم أمِّه تُنسب إليها كما نسب

⁴⁴⁸⁸ في (د): محفوظ.

⁴⁴⁸⁹ في (ر): الشاذ.

⁴⁴⁹⁰ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁴⁴⁹¹ انظر: القاموس المحيط، ص 279.

⁴⁴⁹² هنا في (ق) بين كلمتي "فإن" و"الرزانة": "أرزن منه أي: أثقل فإن".

⁴⁴⁹³ انظر: القاموس المحيط، ص 1549.

⁴⁴⁹⁴ في (ع): فإنه.

⁴⁴⁹⁵ في (ر): المنفرد.

⁴⁴⁹⁶ في (ق): ولم.

⁴⁴⁹⁷ في (ل): لم تقارنه.

⁴⁴⁹⁸ في (ع): الثقات.

⁴⁴⁹⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): رَوَاهُ. وهو في علوم الحديث: راويه.

⁴⁵⁰⁰ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 79.

⁴⁵⁰¹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 331.

⁴⁵⁰² في (ر): الكل.

⁴⁵⁰³ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 61.

⁴⁵⁰⁴ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): رواه.

⁴⁵⁰⁵ في (د)، و(ر): ماجه.

⁴⁵⁰⁶ في (د)، و(ر): ماجه.

⁴⁵⁰⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 263.

⁴⁵⁰⁸ كالمزي في تهذيب الكمال للمزي، 40/27، وابن حجر في تهذيب التهذيب لابن حجر، 457/9.

⁴⁵⁰⁹ سقط من (ر).

⁴⁵¹⁰ في (ق)، و(ل): ماجه.

⁴⁵¹¹ انظر: الحطّطه لصديق حسن خان، ص 461؛ الرسالة المستطرفة للكتاني، ص 12.

⁴⁵¹² في (ل): ماجه.

الحافظ أبو بكر ابن⁴⁵¹³ نقطة و⁴⁵¹⁴ هي جارية ربت أم أبيه أو أمه فعُرف بها⁴⁵¹⁵، وإسماعيل بن عُليّة أحد الأعلام إلى أمه عُليّة⁴⁵¹⁶. سمع ابن ماجة أصحاب مالك والليث، وعنه أبو الحسن القطّان، وكان من جلالته شأنه أنّ بعض أئمة الحديث ذكره بدل الإمام مالك من أصحاب الكتب الستة فيكون كتابه المسمّى بالسُّنن بدل كتاب الموطّأ. وُلد سنة تسع ومائتين، ومات يوم الإثنين ودُفن يوم الثلاثاء⁴⁵¹⁷ لثمان بقين من شهر رمضان سنة ثلث⁴⁵¹⁸ وسبعين ومائتين، وله من العمر أربع وستون سنة، وقبره وقبر أحمد الغزالي، وخير التّساج السّامريّ⁴⁵¹⁹، والإمام الرّافعيّ⁴⁵²⁰ في قُزوين مُعرّب كُشوين⁴⁵²¹ مدينة كبيرة في عراق العجم تعدّ من جنان الأرض⁴⁵²² [١٧٧/١ب]. (من طريق ابن عُيينة) هو أبو محمّد سُفيان بن عُيينة مُصغراً ابن أبي عمران ميمون الكوفيّ ثمّ المكيّ الهلاليّ مولاهم، مولى محمّد بن مُزاحم⁴⁵²³ أخي الضّحّاك⁴⁵²⁴. سكن مكّة، وكان من تابعي التابعين أدرك ثمانين نفساً منهم. سمع الزهري وحلقاً كثيراً من الثّقات، وروى عنه الشّافعيّ وأحمد والنّوري⁴⁵²⁵ وخلق كثير سواهم من الأثبات. واتفقوا على إمامته وحلالته وعظم مرتبته، قرأ⁴⁵²⁶ القرآن وهو ابن أربع سنين، وكتب الحديث وهو ابن سبع سنين، وحجّ سبعين، وكان أحد أجداد الشّافعيّة في طريق الفقه. وُلد سبع⁴⁵²⁷ ومائة، وتوفي بمكّة يوم السّبت غرة رجب سنة ثمان وتسعين ومائة، ودُفن بالجُحون، ويقال له: المُعلّي⁴⁵²⁸

⁴⁵¹³ في (ع)، و(ل): بن.

⁴⁵¹⁴ في (ق): إلى نقطة و.

⁴⁵¹⁵ تقدّمت ترجمة أبي بكر ابن نقطة، والكلام على نسبه.

⁴⁵¹⁶ تقدّمت ترجمة ابن عليّة، والكلام على نسبه.

⁴⁵¹⁷ في (ع): الثّلاثا.

⁴⁵¹⁸ في (ل): ثلاث.

⁴⁵¹⁹ هو: الزّاهد الكبير، أبو الحسن محمد بن إسماعيل البغداديّ، المعروف بخير التّساج، المتوفّي سنة 322 هـ. انظر لترجمته: حلية الأولياء لأبي نعيم، 308-307/10؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 50-48/2 (رقم 446)؛ (8-345/347 (رقم 4454)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 270-269/15 (رقم 118)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 294/2.

⁴⁵²⁰ هو: الفقيه الشافعيّ، الإمام، أبو القاسم عبد الكريم بن محمد بن عبد الكريم بن الفضل الرّافعيّ القزويني، المتوفّي سنة 623 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنّوري، 542-541/1 (رقم 846)؛ روضة الطالبين للنّويّ أيضاً، 112/1-113؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 109-108/5؛ كشف الظنون لكاتب جلي، 1613-1612/2.

⁴⁵²¹ في (ع): كسوين. وهو في معجم البلدان لياقوت الحموي، 342/4: كشرين.

⁴⁵²² انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 344-342/4. انظر لترجمة ابن ماجة: تذكرة الحفاظ للذهبي، 637-636/2 (رقم 659)؛ سير أعلام النبلاء للذهبيّ أيضاً، 281-277/13 (رقم 133)؛ تهذيب الكمال للمزيّ، 42-40/27 (رقم 571)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 458-457/9 (رقم 6704).

⁴⁵²³ هو: محمد بن مزاحم أخو الضّحّاك بن مزاحم. الجرح والتعديل لابن أبي حاتم، 90/8 (رقم 387)؛ ميزان الاعتدال للذهبي، 34/4 (رقم 8160)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 379/9 (رقم 6576)؛ لسان الميزان لابن حجر أيضاً، 376/5 (رقم 1225)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 895 (رقم 6327). ولم يورده المزيّ في تهذيب الكمال.

⁴⁵²⁴ هو: أبو محمّد (أبو القاسم) الضّحّاك بن مُزاحم الهلاليّ، صاحب التّفسير، كان من أوعية العِلْم، المتوفّي سنة 105 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبيّ، 600-598/4 (رقم 238)؛ ميزان الاعتدال للذهبيّ أيضاً، 326-325/2 (رقم 120)؛ تهذيب الكمال للمزيّ، 196-177/11 (رقم 2413)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 418-417/4 (رقم 3078)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 124/1.

⁴⁵²⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): النّوري. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

⁴⁵²⁶ في (ر): قراءة.

⁴⁵²⁷ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): سنة سبع.

⁴⁵²⁸ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا عليّ القاري، ص 332.

أيضاً⁴⁵²⁹. وفي تلك السنة مات عبد الرحمن بن مهدي، ويحيى بن سعيد من كبار المحدثين كما مرّ. والمراد بالطريق طريق الرواية، ويقال له: السند والإسناد أيضاً. (عَنْ عَمْرُو بْنِ دِينَارٍ) متعلق بقوله رواه. وهو أبو محمد عمرو بن دينار التابعي المكي الجُمَحِيّ مولاهم. والجُمَحِيّ بضمّ الجيم وفتح الميم وكسر الحاء⁴⁵³⁰ نسبة إلى بني جُمَحٍ كُزُرَ بطن من قُرَيْش⁴⁵³¹. سمع من الصحابة: ابن عباس، و⁴⁵³²ابن عمرو بن⁴⁵³³ العاص، وجابر، وآخرين؛ ومن التابعين: سعيد بن المسيّب، وطاوساً، وعطاء بن أبي رباح، ومجاهداً، والزّهري، وغيرهم من الأئمة. [وروى عنه جعفر الصادق، وقتادة، والثوري، وخلائق من الأئمة]⁴⁵³⁴. وأجمعوا على جلالته وإمامته وتوثيقه، ورّجّحوه [في الفقه]⁴⁵³⁵ على طاوس، وعطاء، ومجاهد. توفي بمكة سنة ستّ وعشرين ومائة، وقيل: سنة خمس، وقيل: سنة سبع، وهو ابن ثمانين سنة⁴⁵³⁶. (عَنْ عَوْسَجَةَ)⁴⁵³⁷ [بن خزيمة بن خزيمة الجُهَنِيّ]⁴⁵³⁸. قال ابن مندة⁴⁵³⁹: "ذكره البخاري في الصحابة، وذكره إسحاق بن سويد الرُمَلِيّ⁴⁵⁴⁰ في أعراب بادية الشام ممّن له صُحبة". قال ابن الكلبي⁴⁵⁴¹: "عقد له رسول الله صلى الله عليه وسلم⁴⁵⁴² على ألف يوم الفتح وأقطعه [وأمر]⁴⁵⁴³ كما في الإصابة لابن حجر⁴⁵⁴⁴ [4545]. [والعَوْسَجَةُ في الأصل:

⁴⁵²⁹ انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 174/9-184 (رقم 4764)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 216/1-217 (رقم 216)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 262/1-265 (رقم 249)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 474-454/8 (رقم 120)؛ تهذيب الكمال للمزي، 196-177/11 (رقم 2413)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 109-106/4 (رقم 2544).

⁴⁵³⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): الحاء المهملة.

⁴⁵³¹ انظر: الأنساب للسمعاني، 328-326/3 (رقم 936).

⁴⁵³² في (د)، و(ر)، و(ع): ابن عمر و.

⁴⁵³³ في (ط): ابن.

⁴⁵³⁴ ما بين المعقوفين في (د) مكتوب في الهامش.

⁴⁵³⁵ ما بين المعقوفين سقط من (ر).

⁴⁵³⁶ انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 344-343/2 (رقم 449)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 114-113/1 (رقم 98)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 307-300/5 (رقم 144)؛ تهذيب الكمال للمزي، 13-5/22 (رقم 4360)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 26-25/8 (رقم 5214)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 171/1.

⁴⁵³⁷ في (د) هنا مكتوب بعده: الظاهر أنه تابعي كما دلّ عليه روايته.

⁴⁵³⁸ انظر لترجمته: الطبقات الكبرى لابن سعد، 262/4 (رقم 543)؛ أسد الغابة في معرفة الصحابة لابن الأثير الجزري، 296/4 (رقم 4117)؛ تهذيب الكمال للمزي، 436-434/22 (رقم 4544)؛ ميزان الاعتدال للذهبي، 305-304/3 (رقم 6529)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 614-613/4 (رقم 6104)؛ 240-239/5 (رقم 6911)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 142/8 (رقم 5431).

⁴⁵³⁹ هو: الإمام، الحافظ، الجوّال، محدّث الإسلام، أبو عبد الله محمد بنُ الحُصَيْنِ بنِ الحُصَيْنِ بنِ مُنَدَّة العَبْدِيُّ الأَصْبَهَانِيّ، الحافظ، صاحبُ التّصانيف، المتوفى سنة 395 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1036-1031/3 (رقم 959)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 43-28/17 (رقم 13)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 480-479/3 (رقم 7213)؛ لسان الميزان لابن حجر أيضاً، 72-70/5 (رقم 236)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 146/3.

⁴⁵⁴⁰ هو: أبو يعقوب إسحاق بن إبراهيم بن سويد البلوي الرملي، وقد ينسب إلى جده. توفي بالرملة سنة 254 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 365/2-366 (رقم 327)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 195-194/1 (رقم 360)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 125 (رقم 329).

⁴⁵⁴¹ هو: العلامة، الأخباري، النّسابة الأَوْحَد، أبو المُنذِر هِشَامُ بنُ الأَخْبَارِيّ البَاهِرِ مُحَمَّدُ بنِ السَّائِبِ بنِ بَشْرِ الكَلْبِيّ الكُوفِيّ الشَّيْعِيّ، أخذ المُتَشَوِّكِينَ كَأَبِيهِ، المتوفى سنة 204 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 46-45/14 (رقم 7386)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 103-101/10 (رقم 3)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 305-304/4 (رقم 9237)؛ لسان الميزان لابن حجر أيضاً، 197-196/6 (رقم 700).

⁴⁵⁴² في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁴⁵⁴³ ما بين المعقوفين في الطبقات الكبرى لابن سعد، 262/4، والإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 614/4: ذا مَرّ.

⁴⁵⁴⁴ انظر لجميع هذه الأقوال: الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 614/4. انظر أيضاً: الطبقات الكبرى لابن سعد، 262/4؛ أسد الغابة في معرفة الصحابة لابن الأثير الجزري، 296/4.

⁴⁵⁴⁵ ما بين المعقوفين غير موجود في (د).

شوك، والجمع: عوسج⁴⁵⁴⁶. وكانت شجرة موسى عليه السلام عَوْسَجَةً على ما في بعض الأقوال⁴⁵⁴⁷[⁴⁵⁴⁸]. (عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ)⁴⁵⁴⁹ [فَإِنَّ بَعْضَ الصَّحَابَةِ يَرَوْنَ] ⁴⁵⁵⁰ عَنْ بَعْضٍ [كَمَا سَبَقَ مِنْ] ⁴⁵⁵¹ عِلْقَمَةَ ⁴⁵⁵² بْنِ وَقَّاصٍ الزَّائِرِي حَدِيث "الأعمال بالنيات"⁴⁵⁵³ عن عمر رضى⁴⁵⁵⁴. [ولأنه لم يُذكر في طلبة الصحابة]⁴⁵⁵⁵. (أَنَّ رَجُلًا) بيان للموضوع، أي: من أن رجلاً من المسلمين. ومثل هذا الرجل المبهم كثير في الأخبار ذكر التَّوَيِّ بعضه في كتاب التهذيب وعينه ولم يستوعب⁴⁵⁵⁶. (تُؤْفَى) بضمَّتَيْن وتشدِيد الفاء المكسورة على أنه ماض مجهول من التَّوَيَّ، "وهو القبض أي: قبض رُوحه من بَدَنه"⁴⁵⁵⁷ قبضاً كلياً بحيث انقطع ضوءه عن ظاهره وباطنه، وهو الموت الطبيعي. فالقبض أكثر ما يطلق على قبض الروح، ولذا قيل لملك الموت: قابض الأرواح. وأما التَّوَيَّ فاعم من أن يكون موتاً طبيعياً أو فناء مَعْنَوِيّاً أو نحو ذلك، ومنه قوله تعالى ﴿إِنِّي مُتَوَفِّيكَ﴾⁴⁵⁵⁸ أي: قابضك من الأرض ورافعك إلى السماء أي: بيدك لا كما تزعم النصارى من كون⁴⁵⁵⁹ مقبوض الروح سبعة أيام ثم أحياه الله تعالى. وعليه بنوا عيدهم في صومهم الكبير، فإنهم يصومون تسعة وأربعين يوماً ويجعلون الموتي خمسين يوم عيدهم وهو يوم الأحد زعماً منهم أن الله تعالى أحى عيسى عليه السلام⁴⁵⁶⁰ يوم الأحد، وفيه أيضاً يقوم⁴⁵⁶¹ القيامة⁴⁵⁶² الكبرى. وكذا قوله تعالى [١٧٨/١] ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا﴾⁴⁵⁶³ فهو قبض الروح بالكلية، ﴿وَالَّذِي لَمْ يَمُتْ فِي مَنَامِهَا﴾⁴⁵⁶⁴ وهو قبضه في الجملة يدل على ذلك الإمساك والإرسال في قوله تعالى ﴿فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى﴾⁴⁵⁶⁵. (عَلَى) ⁴⁵⁶⁶ عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ ⁴⁵⁶⁷

⁴⁵⁴⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 254.

⁴⁵⁴⁷ روي ذلك عن قتادة، وابن جريج، والكلبي، وغيرهم في تفسير قوله تعالى ﴿فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَأْمُرْسَىٰ إِلَيَّ أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ سورة القصص، الآية: 30. انظر: جامع البيان عن تأويل آي القرآن للطبري، 68/10-69، (رقم الحديث: 27423-27425)؛ الدر المنثور في التاويل للمأثور للسيوطي، 242/5؛ روح البيان للمؤلف، 428/6-429.

⁴⁵⁴⁸ ما بين المعقوفتين في (د) يأتي في شرح قوله "عن ابن عباس" بعد جملة "ولأنه ... الصحابة".

⁴⁵⁴⁹ في (د): عن ابن عباس رضى. وهو في طبقات: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 332، وعلي حسن عبد الحميد، ص 97، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 68: عن ابن عباس رضى الله عنهما.

⁴⁵⁵⁰ ما بين المعقوفتين في (د): وإن كان بعض الصحابي قد يروي.

⁴⁵⁵¹ سقط من (د).

⁴⁵⁵² في (د): كعلقمة.

⁴⁵⁵³ سبق تخريجه.

⁴⁵⁵⁴ في (د)، و(ق)، و(ع): رضى، وفي (ر): رضى الله عنهما، وفي (ط): رضى الله.

⁴⁵⁵⁵ ما بين المعقوفتين موجود في (د) فقط. هو غير موجود في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي التسخ الأخرى.

⁴⁵⁵⁶ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 575/2-585.

⁴⁵⁵⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 1731.

⁴⁵⁵⁸ سورة آل عمران، الآية: 55.

⁴⁵⁵⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): كونه. ويبدو أن هذا هو الصواب.

⁴⁵⁶⁰ في (د)، و(ر)، و(ق): السَّلم، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام.

⁴⁵⁶¹ في (ل): تقوم.

⁴⁵⁶² في (ر)، و(ع)، و(ل): القيمة.

⁴⁵⁶³ سورة الزمر، الآية: 42.

⁴⁵⁶⁴ سورة الزمر، الآية: 42.

⁴⁵⁶⁵ سورة الزمر، الآية: 42.

⁴⁵⁶⁶ في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 97: في.

⁴⁵⁶⁷ في طبعة نور الدين عتر، ص 7168: التَّيَّ.

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁴⁵⁶⁸ أي: في زمانه⁴⁵⁶⁹. فعلى للظرفية كما في قوله تعالى ﴿وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمٍ﴾⁴⁵⁷⁰ أي: في زمان ملكه. فإنَّ حُرُوفَ الْجَرِّ يَقامُ بَعْضُهَا مُقَامَ بَعْضٍ. والعهد يجيء على معانٍ كثيرة، منها: الزَّمان وهو المراد هنا. وأما قولهم وَلِيَ الْعَهْدَ فالعهد فيه بمعنى "الوصية"⁴⁵⁷¹ وما يجب "حفظه ومراعاته"⁴⁵⁷² أي: القيم بما عُهِدَ إليه وأوصي من أمر المسلمين، يقال: وُلِّيْتُ الْأَمْرَ قَمْتُ بِهِ. (وَلَمْ يَدْعُ) أي: لم يترك⁴⁵⁷³. فهو بفتحتين من الباب الثالث، يقال: "وَدَعَ يَدْعُ كَوَضَعَ يَضَعُ"⁴⁵⁷⁴. وهذا بحسب الأصل "وَلَا فَقَدَ أُمِيتَ مَاضِيهِ فَلَا يَقَالُ: وَدَعَهُ وَلَا وَادَعَ، وإنما يقال: تركه وهو تارك، وربما جاء في الشعر⁴⁵⁷⁵ وَدَعَهُ، وهو مُؤَدُّوعٌ، وقرئ شاذًّا: ﴿مَا وَدَعَكَ رَبُّكَ﴾⁴⁵⁷⁶ وهي قرائته صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁴⁵⁷⁷ وكذا أُمِيتَ ماضِي يَذَرُ وَيَبْغِي وهو وَدَرَ وَابْتَغَى. واستعمال أمثال هذا المتروك في الجملة لا يدلُّ على فصاحتها لجواز كونها غريبة⁴⁵⁷⁹ وحشيئة⁴⁵⁸¹ (وَارِثًا) أي: باقياً بعده ينتقل ميراثه إليه. "ويقال لكلِّ من حصل له شيء من غير تَعَبٍ: قد⁴⁵⁸⁰ ورث كذا"⁴⁵⁸¹ تشبيهاً له بالميراث في حصوله بلا كَدٍّ. (إِلَّا⁴⁵⁸² مَوْلَى) المولى يجيء على معانٍ كثيرة: منها: الْمُعْتَقُ⁴⁵⁸³ اسم مفعول وهو المراد هنا، كما يدلُّ عليه ساقية الحديث؛ لأنَّ الْمُعْتَقَ بالكسر وَلِيَ أمر عبده في العتق. (هُوَ) أي: ذلك الرَّجُلُ⁴⁵⁸⁴ المتوفى. (أَعْتَقَهُ) أي: ذلك المولى⁴⁵⁸⁵ والمعتق بالفتح. والإعتاق: إخراج العبد

⁴⁵⁶⁸ في (ل): صَلَّى اللَّهُ تعالى عليه وسلم.

⁴⁵⁶⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 332.

⁴⁵⁷⁰ سورة البقرة، الآية: 102.

⁴⁵⁷¹ انظر: القاموس المحيط، ص 387.

⁴⁵⁷² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 591؛ القاموس المحيط، ص 387.

⁴⁵⁷³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 332.

⁴⁵⁷⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 994.

⁴⁵⁷⁵ قال أبو الأسود الدؤلي، قيل هو لأنس بن زعيم:

ليت شعري عن خليلي ما الذي غاله في الحب حتى ودعه.

انظر: الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية للجوهري، 1296/3؛ معجم مقاييس اللغة لابن فارس، 96/6.

⁴⁵⁷⁶ سورة الضحى، الآية: 3. وهي قوله تعالى: ﴿مَا وَدَعَكَ رَبُّكَ﴾.

⁴⁵⁷⁷ في (ل): صَلَّى اللَّهُ تعالى عليه وسلم، وفي (ع): عليه السلام.

⁴⁵⁷⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 994. قال البخاري: "باب ﴿مَا وَدَعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى﴾: تُقْرَأُ بِالتَّشْدِيدِ وَالتَّخْفِيفِ بِمَعْنَى وَاحِدٍ: مَا تَرَكَكَ رَبُّكَ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: مَا تَرَكَكَ وَمَا أَبْقَضَكَ" البخاري، "التفسير"، 2. وقال ابن حجر: "قوله ﴿قَرَأَ بِالتَّشْدِيدِ وَالتَّخْفِيفِ بِمَعْنَى وَاحِدٍ مَا تَرَكَكَ رَبُّكَ﴾ أَمَّا الْقَرَاءَةُ بِالتَّشْدِيدِ فَهِيَ قِرَاءَةُ الْجُمْهُورِ؛ وَقَرَأَ بِالتَّخْفِيفِ غُرُوزَةً، وَابْنُ أَبِي عُلَيَّةٍ، وَقَالَ أَبُو عُبَيْدَةَ ﴿مَا وَدَعَكَ﴾ يَعْنِي بِالتَّشْدِيدِ مِنَ التَّوَدِيعِ ﴿وَمَا وَدَعَكَ﴾ يَعْنِي بِالتَّخْفِيفِ مِنْ وَدَعْتُ أَنْتَهَى. وَمُكِّنْ تَخْرِيجُ كَوْنِهِمَا بِمَعْنَى وَاحِدٍ عَلَى أَنَّ التَّوَدِيعَ مُبَالَغَةٌ فِي التَّوَدُّعِ؛ لِأَنَّ مَنْ وَدَعَكَ مُفَارِقًا فَقَدْ نَالَهُ فِي تَرَكِكَ. فَتَحَ الْبَارِي، 581/8. وقال أيضاً: "ومثله دع ويدع ولكن سمع ودع كما قرئ به في الشاذ في قوله تعالى ﴿مَا وَدَعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى﴾ قَرَأَ بِذَلِكَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ أَبِي عُبَيْلَةَ وَطَائِفَةٌ". فتح الباري، 275/13.

⁴⁵⁷⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): غريبة.

⁴⁵⁸⁰ في (د): وقد. وهو في مفردات ألفاظ القرآن: قد.

⁴⁵⁸¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 863.

⁴⁵⁸² في (ق): لا.

⁴⁵⁸³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 332. انظر أيضاً: مفردات ألفاظ القرآن، ص 887؛ القاموس المحيط، ص 1732.

⁴⁵⁸⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 332.

⁴⁵⁸⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 332.

[١٧٩/١] عن الرق، وتخليته منه. وفي الشّرع: "إثبات قوّة حكميّة يصير بها أهلاً للقضاء والشهادة وغيرهما"⁴⁵⁸⁶. ومن لطائف المرتضى كرم الله⁴⁵⁸⁷ وجهه:

يا قنبر كنت بالأمس لي فصرت اليوم مثلي وهبتك لمن وهب لي.

(الحديث) يجوز إعرابه مثلاً⁴⁵⁸⁸ أي: الحديث مقروء، فالخير محذوف أو [أقرأه فالعامل محذوف أو]⁴⁵⁸⁹ أقرأ إلى آخر الحديث بخذف الجار كما⁴⁵⁹⁰ "في الله لأفعلن" أي: بالله، فإنه يجوز جرّه بإضمار الجار وإن كان نادراً قليلاً. وفي جرّه وجه آخر خفي وهو كونه بدلاً من قوله: "أن رجلاً" إلخ⁴⁵⁹¹ أي: ما رواه من الحديث بتمامه، وهو أنه قال النّبيّ صلى الله عليه وسلّم⁴⁵⁹²: "هل له أحد؟" فقالوا: "لا غلام"⁴⁵⁹³ أي: مملوك كان أعتقه فجعل النّبيّ صلى الله عليه وسلّم⁴⁵⁹⁴ ميراثه له ودفعه إليه⁴⁵⁹⁵. وذلك كان في أوائل الإسلام، ثمّ نُسخ؛ لأنّ "الولاء إنما هو لمن أُعتق"⁴⁵⁹⁶ لا لمن أُعتق، فإن لم يوجد من يستحق الميراث نسباً أو سبباً فيوضع⁴⁵⁹⁷ في بيت⁴⁵⁹⁸ بيت المال؛ [لأنّ من⁴⁶⁰⁰ مات ولا وارث له فوارثه جماعة المسلمين ومعناه أنّه يُوضَع في بيت المال]⁴⁶⁰¹ لكن لا⁴⁶⁰² على طريق الإرث، بل على أنّه مال ضائع فيقسم بين المستحقين، ثمّ إنّ ما ذكر من المنسوخ يجري أثره إلى هذا الآن ولو من طريق العادة. وذلك أنّ من كان من أهل الحرمين

⁴⁵⁸⁶ انظر: كتاب التعريفات للشريف الجرجاني، ص 87، 224. انظر أيضاً: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 775.

⁴⁵⁸⁷ سقط لفظ الجلالة من (د).

⁴⁵⁸⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 332.

⁴⁵⁸⁹ سقط من (د).

⁴⁵⁹⁰ في (ر): في.

⁴⁵⁹¹ في (د)، و(ر)، و(ط): إلخ.

⁴⁵⁹² في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم، وفي (ع): عليه السلام.

⁴⁵⁹³ في (د)، و(ر)، وفي (ع): لا إلّا غلام.

⁴⁵⁹⁴ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم، وفي (ع): عليه السلام.

⁴⁵⁹⁵ الترمذي، "الفرائض"، 14، (رقم الحديث: 2106)؛ النسائي، السنن الكبرى، 132/6، (رقم الحديث: 6376)؛ ابن ماجه، "الفرائض"، 11، (رقم الحديث: 2741)؛ أحمد، المسند، 221/1؛ الحاكم، المستدرک، 347/4؛ الطبراني، المعجم الكبير، 337-338، (رقم الحديث: 12210)؛ البيهقي، السنن الكبرى، 242/6؛ العيني، الضعفاء الكبير، 413/3-414، (رقم الحديث: 1454)؛ كلّهم عن طريق سفيان بن عيينة عن عمرو بن دينار به. ضعفه الألباني في ضعيف سنن الترمذي، ص 203 (رقم 2106).

⁴⁵⁹⁶ البخاري، "الصلاة"، 70، (رقم الحديث: 456)؛ "الزكاة"، 61، (رقم الحديث: 1493)؛ "اليوع"، 67، (رقم الحديث: 2155، 2156)؛ "اليوع"، 73، (رقم الحديث: 2168، 2169)؛ "المكاتب"، 1، (رقم الحديث: 2560)؛ "المكاتب"، 2، (رقم الحديث: 2561، 2562)؛ "المكاتب"، 3، (رقم الحديث: 2563)؛ "المكاتب"، 4، (رقم الحديث: 2564)؛ "المكاتب"، 5، (رقم الحديث: 2565)؛ "الهيئة"، 7، (رقم الحديث: 2578)؛ "الشروط"، 3، (رقم الحديث: 2717)؛ "الشروط"، 10، (رقم الحديث: 2726)؛ "الشروط"، 13، (رقم الحديث: 2729)؛ "الشروط"، 17، (رقم الحديث: 2735)؛ "النكاح"، 19، (رقم الحديث: 5097)؛ "الطلاق"، 14، (رقم الحديث: 5279)؛ "الطلاق"، 17، (رقم الحديث: 5284)؛ "الأطعمة"، 31، (رقم الحديث: 5430)؛ "كفارات الأيمان"، 8، (رقم الحديث: 6717)؛ "الفرائض"، 19، (رقم الحديث: 6751، 6752)؛ "الفرائض"، 20، (رقم الحديث: 6754)؛ "الفرائض"، 22، (رقم الحديث: 6757)؛ "الفرائض"، 23، (رقم الحديث: 6759)؛ مسلم، "العق"، 5-15، (رقم الحديث: 1504، 1505). كلاهما بلفظ: "الولاء لمن أعتق".

⁴⁵⁹⁷ في (ع): فوضع.

⁴⁵⁹⁸ سقط من (ع).

⁴⁵⁹⁹ في (د): البيت.

⁴⁶⁰⁰ سقط من (ر).

⁴⁶⁰¹ ما بين المعقوفين غير موجود في (ق).

⁴⁶⁰² سقط من (ر).

وله وظيفة جارية بسبب من الأسباب فإنه إذا مات ولم يترك وارثاً فخطاؤه يُعطى لمن أعتقه هكذا توارثوه فيما بينهم كبعض الجهات في بلاد الروم يُعطى للذكور من الأولاد بحسب القانون السليماني⁴⁶⁰³، فكان ذلك في صورة الميراث.

(وَتَابَعَ ابْنُ عُيَيْنَةَ) بالتَّصَبُّبِ عَلَى أَنَّهُ مَفْعُولٌ مُقَدَّمٌ⁴⁶⁰⁴. قال أهل الحديث: "إذا كان أحد الزَّوَالِيْنَ⁴⁶⁰⁵ رَفِيقاً لِلْآخِرِ مِنْ أَوَّلِ الْإِسْنَادِ إِلَى آخِرِهِ يَسْمَى الْمَتَابَعَةُ [١٧٩/١ب] التَّامَّةُ، وإذا كان رَفِيقاً لَهُ لَا مِنَ الْأَوَّلِ يَسْمَى بِالْمَتَابَعَةِ النَّاقِصَةِ"⁴⁶⁰⁶. وسيجيء ذكرهما في كلام المصنّف. (عَلَى وَصْلِهِ) أي: على وصل الحديث إلى ابن عباس⁴⁶⁰⁷ وذكر إسناده إلى أن⁴⁶⁰⁸ انتهى إليه (ابْنُ جُرَيْجٍ)⁴⁶⁰⁹ بالرفع على أَنَّهُ فاعِلٌ تَائِعٌ⁴⁶¹⁰. وهو أبو الوليد أو أبو خالد عبد الملك بن عبد العزيز ابن⁴⁶¹¹ جُرَيْجٍ بِجَمِيعِ مَصْعَرٍ⁴⁶¹² القرشيّ الأمويّ مولا هم المكيّ. وهو من تابعي التابعين سمع طاوساً، ومجاهداً، ونافعاً⁴⁶¹³، والزهري، وغيرهم. وروى عنه الأوزاعي، والثوري، والليث، ويحيى القطان، ونحوهم من الأئمة. قال أحمد بن حنبل: "أول من صنّف الكتب بمكة⁴⁶¹⁴ ابن جريج⁴⁶¹⁵ أو ابن أبي عروبة⁴⁶¹⁶"⁴⁶¹⁷. وقال عطاء بن أبي رباح: سيّد أهل سعيد⁴⁶¹⁸ الحجاز: ابن جريج⁴⁶¹⁹ [بالبصرة]⁴⁶²⁰ [4621] 4622. ومناقبه أكثر من أن يُحصَى⁴⁶²³. تُوفيّ سنة خمسين ومائة على قول الأكثرين، وقيل: سنة إحدى وخمسين، وقيل: تسع وأربعين، وقيل: سنة ستين وقد جاوز

⁴⁶⁰³ في (د): السليمان. هو: السلطان سُليمان خان القانوني ابن السلطان سليم خان بن السلطان بايزيد خان العثماني، ولد بمدينة طرابزون سنة 900 هـ. وتولى الحكم سنة 926، واستمر حكمه أكثر من 45 سنة إلى أن يموت في سنة 974 هـ. انظر: هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين لإسماعيل باشا، 402/1-403.

⁴⁶⁰⁴ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 332.

⁴⁶⁰⁵ في (ق): الراويين.

⁴⁶⁰⁶ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 344-345. انظر أيضاً: انظر: كتاب التعريفات للشريف الجرجاني، ص 278-279.

⁴⁶⁰⁷ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 332.

⁴⁶⁰⁸ في (د): أَنَّهُ.

⁴⁶⁰⁹ انظر: أحمد، المسند، 358/1؛ النسائي، السنن الكبرى، 132/6-133، (رقم الحديث: 6377)؛ عبد الزاق، المصنف، 16/9-17، (رقم الحديث: 16191)؛ الطبراني، المعجم الكبير، 337/11، (رقم الحديث: 12209) كلّهم عن طريق ابن جريج عن عمرو بن دينار به.

⁴⁶¹⁰ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 332.

⁴⁶¹¹ في (ق)، و(ل): بن.

⁴⁶¹² انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 332.

⁴⁶¹³ هنا في الأصل تحت الكلمة، وفي (د) مكتوب فوق الكلمة: مولى ابن عمر رضي الله عنهما، وهو (ق) في متن الشرح.

⁴⁶¹⁴ هو في الأصل، وفي (د) مكتوب فوق الكلمة، وفي النسخ الأخرى مكتوب في متن الشرح.

⁴⁶¹⁵ هنا في الأصل، وفي (د) مكتوب تحت الكلمة: سعيد.

⁴⁶¹⁶ في (د)، و(ر) مكتوب فوق الكلمة: بالبصرة. سعيد بن أبي عروبة هو: الإمام، الحافظ، عالم أهل البصرة، وأول من صنّف السُّنَنَ النَّبَوِيَّةَ، أبو النَّصْرِ سعيد بن أبي عروبة مَهْرَانُ الْعَدَوِيُّ البصريّ، المتوفى سنة 157 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 214/1 (رقم 213)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 177/1-178 (رقم 176)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 413/6-418 (رقم 170)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 151/2-153 (رقم 3242)؛ تهذيب الكمال للمزي، 11-5/11 (رقم 2327)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 56/4-59 (رقم 2458).

⁴⁶¹⁷ تاريخ بغداد للحطّيب البغدادي، 400/10؛ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 569/2؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 169/1-170؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 327/6؛ تهذيب الكمال للمزي، 346/18؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 354/6.

⁴⁶¹⁸ غير موجود (د)، و(ر)، و(ع).

⁴⁶¹⁹ في (ع): ابن أبي.

⁴⁶²⁰ ما بين المعقوفين هنا في الأصل مكتوب تحت الكلمة: بالبصرة، وهو في (ق) مكتوب في متن الشرح. وهو غير موجود في النسخ الأخرى.

⁴⁶²¹ تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 569/2.

⁴⁶²² ما بين المعقوفين سقط من (ل).

⁴⁶²³ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): تُحْصَى.

المائة⁴⁶²⁴. وهو أحد شيوخ الشافعية وأئمتهم في سلسلة الفقه⁴⁶²⁵. فإن الشافعي أخذ الفقه عن مسلم بن خالد الزنجي⁴⁶²⁶ عن ابن جريج عن عطاء عن ابن عباس⁴⁶²⁷ رص عنهم⁴⁶²⁸. قال في القاموس: "جَرَجَ الخَاتَمُ فِي إِصْبَعِهِ، كَفَرَجَ: حَالٌ⁴⁶²⁹، وَقَلِقَ لِسَعَتِهِ. وَمَشَى فِي الْجَرَجِ: مُحَرَّكَةً: لِلأَرْضِ الْعَلِيظَةِ، وَجَوَادَّ الطَّرِيقِ. وَالْجَرْجَةُ بِالضَّمِّ⁴⁶³⁰: وَعَاءٌ كَالْجُرْجِ⁴⁶³¹، وَالْجَمْعُ: جُرْجٌ، وَمِنْهُ: جُرْجٌ⁴⁶³²". (وَعَبْرُهُ)⁴⁶³³ بِالرَّفْعِ عَطَفَ عَلَى ابْنِ جُرْجٍ⁴⁶³⁴، أَي: وَعَبْرَ ابْنِ جُرْجٍ مِنْ الْحِفَاطِ وَأَثَمَةَ الْحَدِيثِ. أَي: وَتَابَعَهُ عَلَى وَصْلِهِ هُوَ وَمَنْ تَبِعَهُ مِنَ الْأَعْلَامِ.

(وَحَالَفَهُمْ) أَي: خَالَفَ ابْنُ عِينَةَ وَالْمَتَابِعِينَ كُلَّهُمْ مِنْ ابْنِ جُرْجٍ وَغَيْرِهِمْ⁴⁶³⁵. (حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ)⁴⁶³⁶ وهو أبو إسماعيل حماد بن زيد بن درهم الأزدي الجهمي البصري، مولى آل جرير بن حازم. سَمِعَ ثَابِتًا الْبُنَانِيَّ، وَحَمَّادَ ابْنَ [١٨٠/١] سِيرِينَ، وَعَمْرُو بْنَ دِينَارٍ؛ وَرَوَى عَنْهُ جَمَاعَاتٌ مِنَ الْأَعْلَامِ⁴⁶³⁷ الْأَثَمَةَ كَالثَّوْرِيِّ، وَابْنَ عُيَيْنَةَ، وَابْنَ الْمُبَارَكِ، وَبَحْيَ بْنَ⁴⁶³⁸ قَطَّانٍ⁴⁶³⁹، وَوَكَيْعٍ، وَغَيْرِهِمْ. قَالَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ: "أَثَمَةُ النَّاسِ فِي زَمَانِهِمْ أَرْبَعَةٌ: الثَّوْرِيُّ بِالْكُوفَةِ وَمَالِكٌ بِالْحِجَازِ وَالْأَوْزَاعِيُّ بِالشَّامِ وَحَمَادُ بْنُ زَيْدٍ بِالْبَصْرَةِ"⁴⁶⁴⁰. وَالْحَمَادُ حَمَادَانِ: حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ، وَحَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ، وَكَذَا السَّفِيَانُ: سَفِيَانَانِ سَفِيَانُ الثَّوْرِيِّ، وَسَفِيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ. وَالْكَلَّ مِنْ أَجَلَةِ الثَّقَاتِ. وَوُلِدَ حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ سَنَةَ ثَمَانٍ وَتِسْعِينَ، وَتَوَفَّى بِالْبَصْرَةِ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ سَنَةَ تِسْعٍ وَتِسْعِينَ وَمِائَةٍ⁴⁶⁴¹. (فَرَوَاهُ) أَي: رَوَى حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ الْحَدِيثَ الْمَذْكُورَ مُرْسَلًا⁴⁶⁴² لَا

⁴⁶²⁴ انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخليفة البغدادي، 10/400-407 (رقم 5573)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 2/569 (رقم 1000)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 169/1-171 (رقم 164)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 6/325-336 (رقم 138)؛ تهذيب الكمال للمزي، 18/338-354 (رقم 3539)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 6/352-355 (رقم 4345).

⁴⁶²⁵ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 1/46.

⁴⁶²⁶ هو: الإمام، فقيه مكة، أبو خالد مسلم بن خالد المخزومي الرُّبَيْحِيُّ الْمَكِّيُّ، مَوْلَى بَنِي مُخَزُّومٍ، المتوفى سنة 180 هـ. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 1/255-256 (رقم 241)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 8/176-178 (رقم 22)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 4/102-103 (رقم 8485)؛ تهذيب الكمال للمزي، 27/508-514 (رقم 5925)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 10/116-117 (رقم 6934)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 2/358.

⁴⁶²⁷ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 1/46-47.

⁴⁶²⁸ في (ق)، و(ط): رض عنهم، وفي (ع): رض، وفي (د)، و(ل): رضي الله تعالى عنهم، وفي (ر): رضي الله عنهم.

⁴⁶²⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: جال. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁴⁶³⁰ في (د): بالظم.

⁴⁶³¹ وهو في المطبوع للقاموس المحيط: كالجرج. أظنه أنه خطأ مطبعي.

⁴⁶³² انظر: القاموس المحيط، ص 233.

⁴⁶³³ انظر: أبو داود، "الفرائض"، 8، (رقم الحديث: 2905)؛ مسائل الإمام أحمد، ص 296، (رقم الحديث: 1418)؛ الحاكم، المستدرک، 4/347؛ البيهقي، السنن الكبرى، 6/242؛ كلهم عن طريق حماد بن سلمة عن عمرو بن دينار به.

⁴⁶³⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 332.

⁴⁶³⁵ في (ر): غيره.

⁴⁶³⁶ أخرجه البيهقي في السنن الكبرى، 6/242، وأخرجه أيضاً من طريق روح بن القاسم عن عمرو بن دينار عن عوسجة مرسلاً.

⁴⁶³⁷ في (د)، و(ر)، وفي (ع): أعلام.

⁴⁶³⁸ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁴⁶³⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): القطان.

⁴⁶⁴⁰ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 1/170، 2/385؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 1/228؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 7/458؛ 8/76؛ تهذيب الكمال للمزي، 7/245؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 3/9.

⁴⁶⁴¹ انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 1/170-171 (رقم 129)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 1/228-229 (رقم 213)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 7/456-466 (رقم 269)؛ تهذيب الكمال للمزي، 7/239-252 (رقم 1481)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 3/9-11 (رقم 1573).

⁴⁶⁴² سقط من (ق).

مرفوعاً⁴⁶⁴³. (عَنِ ابْنِ عَمْرٍو بْنِ دِينَارٍ عَنْ عَوْسَجَةَ) فكان شريكاً لابن عُيَيْنَةَ في الرواية عنهما. (وَلَمْ يَذْكُرِ ابْنُ عَبَّاسٍ)⁴⁶⁴⁵ أي: لم يوصل السند إلى ابن عباس، بل قطعه قبل الوصول إليه، فكان حديثه مرسلاً؛ وهو ما أسنده التابعي أو تبع التابعي إلى النبي صلى الله عليه وسلم⁴⁶⁴⁶ من غير أن يذكر الصحابي الذي روى الحديث عنه عليه الصلوة⁴⁶⁴⁷ والسلام⁴⁶⁴⁸ كما يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم⁴⁶⁴⁹. قال ابن الصلاح: "المرسل يُرسله"⁴⁶⁵⁰ إمام حافظ، وإن كان فيه ضعف قليل من حيث الإرسال لكنه يزول بروايته من وجه آخر⁴⁶⁵¹.

(قَالَ أَبُو حَاتِمٍ:)⁴⁶⁵² محمد بن حبان البستي صاحب الصحيح⁴⁶⁵³ وقد سبق ترجمته. هذا هو الظاهر، ويبعد أن يكون المراد أبا حاتم محمود بن الحسن الطبري المعروف بالقزويني وقد كان حضر مجلس الشيخ أبي حامد الغزالي⁴⁶⁵⁴ وصنف كتباً كثيرة في المذهب والخلاف والأصول والجدل ودرس ببغداد⁴⁶⁵⁵. فإن المشتهر بين المحدثين [١٨٠/١] هو الأول. (الْمَحْفُوظُ) الزجاج. (حَدِيثُ ابْنِ عُيَيْنَةَ) لا حديث حماد بن زيد كما سيأتي وجهه. (انتهى)⁴⁶⁵⁶ أي: بلغ كلام أبي حاتم نهايته، ووصل إلى مقطعه في حق الفصل بين الروایتين. "ويفهم منه أن الحديث يُطلق على مجموع كلام الراوي المركب من الرواة وكلامه عليه الصلوة⁴⁶⁵⁸ والسلام⁴⁶⁵⁹؛ لأن كلام الراوي بل [من ظ]⁴⁶⁶¹ متممات الحديث، بل مقوماته كما عد التفسير من القرآن والغلاف من المصحف. فاعرف.

⁴⁶⁴³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 332.

⁴⁶⁴⁴ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلا أنه غير موجود في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل)، وفي النسخ المطبوعة للنزهة، وهو الصحيح.

⁴⁶⁴⁵ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 333 زيادة: رضي الله عنهما.

⁴⁶⁴⁶ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى وسلم.

⁴⁶⁴⁷ في (ل): الصلاة.

⁴⁶⁴⁸ هو هكذا هنا في الأصل، و(ط)، و(ل)، إلا أنه في (د)، و(ر)، و(ق): والتسلم، وفي (ع): عليه السلام.

⁴⁶⁴⁹ في (ل): صلى الله تعالى وسلم.

⁴⁶⁵⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): الذي يرسله.

⁴⁶⁵¹ انظر: علوم الحديث، ص 34.

⁴⁶⁵² نقله عنه ابنه ابن أبي حاتم في العلل، 563/4-565 (رقم 1643). وهذا هو نصه فيه: "وسألت أبي عن حديث زواة حماد بن زيد، عن عمرو بن دينار، عن عَوْسَجَةَ مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ رَحْلًا تُؤْتَى عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَمْ يَدْعُ وَارِثًا، إِلَّا مُؤْتَى هُوَ أَعْتَقَهُ... الحديث. فَقُلْتُ لَهُ: فَإِنَّ ابْنَ عُيَيْنَةَ، وَمُحَمَّدَ بْنَ مُسْلِمٍ الطَّلَافِي يَقُولَانِ: عَنْ عَوْسَجَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. فَقُلْتُ لَهُ: اللَّذِينَ يَقُولَانِ: ابْنُ عَبَّاسٍ، مَحْفُوظٌ؟ فَقَالَ: نَعَمْ؛ قَصَرَ حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ. قُلْتُ لِأَبِي: يَصِحُّ هَذَا الْحَدِيثُ؟ قَالَ: عَوْسَجَةُ لَيْسَ بِالْمَشْهُورِ.

⁴⁶⁵³ بل هو أبو ابن أبي حاتم الرازي: أَبُو حَاتِمٍ الرَّازِي مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ بْنِ الْمُثَنَّى بْنِ دَاوُدَ بْنِ مِهْرَانَ، المتوفى سنة 277 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 77-73/2 (رقم 455)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 569-567/2 (رقم 592)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 263-247/13 (رقم 128)؛ تهذيب الكمال للمزي، 391-381/24 (رقم 5050)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 29-27/9 (رقم 5951).

⁴⁶⁵⁴ تقدّمت ترجمته.

⁴⁶⁵⁵ هو: أَبُو حَاتِمٍ مُحَمَّدُ بْنُ حَسَنِ الطَّبْرِيِّ، الْقَزْوِينِيُّ، الشَّافِعِيُّ، الْفَقِيه، الْأَصُولِيُّ، الْقَرَضِيُّ، صَاحِبُ التَّصَانِيفِ الْغَزِيرَةِ فِي الْخِلَافِ وَالْأَصُولِ وَالْمَذْهَبِ، المتوفى سنة

414 أو 415 أو 440 أو 460. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 493/2 (رقم 756)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 128/18 (رقم 66).

⁴⁶⁵⁶ هو في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 98، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 68: انتهى كلامه.

⁴⁶⁵⁷ سقط من (ق).

⁴⁶⁵⁸ في (ل): الصلاة.

⁴⁶⁵⁹ في (ق)، و(ط)، و(ل): والسلام، وفي (ع): عليه السلام.

⁴⁶⁶⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 333.

⁴⁶⁶¹ ما بين المعقوفين في الأصل، وفي (ق) مكتوب فوق الكلمة. ويبدو أن كلمة "من" هي الصحيح.

(فَحَمَادُ بْنُ زَيْدٍ مِنْ أَهْلِ الْعَدَالَةِ وَالصَّبْرِ) كما عرف شأنه من تَرْجُمته. وقد ذكر ابن أبي حاتم الرازي جملةً سالحةً من مناقبه.

ولو لا كماله الفاشي لَمَا سار⁴⁶⁶² بذكره الركبان وانتشر صيته⁴⁶⁶³ في أقاصي البُلدان⁴⁶⁶⁴. (وَمَعَ ذَلِكَ) المذكور من أهليته. (رَجَّحَ أَبُو حَاتِمٍ رَوَايَةَ مَنْ هُمْ أَكْثَرُ عَدَدًا مِنْهُ) أي: من حماد⁴⁶⁶⁵. وهي رواية ابن عُيَيْنَةَ، فإنه ذكر في روايته: ابن عباس، وطوى عن رواية⁴⁶⁶⁶ حماد. فكان ذلك من وجوه الترجيح إذ في كثرة عدد الرواة من القوة ما ليس في القلة على ما سبق بيانه. فإذا كان حديث ابن عُيَيْنَةَ راجحاً محفوظاً من جهة كثرة عدد رايه كان مقابله مرجوحاً شاذاً وإن كان رايه ثقة عدلاً. وفي بعض النسخ: "رواية مَنْ هُمْ أَكْثَرُ عَدَدًا مِنْهُ" فيكون الجمع باعتبار معنى "مَنْ" فإنه مُفْرَد اللفظ ومَجْمُوع المعنى وقد وَلِيَهُ كُلٌّ من المفرد و⁴⁶⁶⁷المجموع، لكن الأول أكثر، ومن الثاني قوله تعالى: ﴿وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ﴾⁴⁶⁶⁸ ولا فرق في المعنى بين أن يليه مفرد أو جَمْع، فإنَّ الرواية في معنى الروايات التي تَسْتَلْزِم العدد الكثير. [وإنما أُفردت اعتباراً بإفراد لفظ "من" فكأنه قال: رَجَّحَ أَبُو حَاتِمٍ⁴⁶⁷⁰ روايات العدد⁴⁶⁷¹ الكثير]⁴⁶⁷² على روايات العدد القليل، فكلَّ رَاوٍ له رواية مُفْرَدَة، والكلَّ روايات.

(وَعُرفَ) أي: [١٨٨١/١] عُلِمَ علماً جزئياً⁴⁶⁷³، فإنَّ المعرفة تستعمل⁴⁶⁷⁴ في الجزئيات⁴⁶⁷⁵. والظاهر أنَّ المصنِّفين لا يعتبرون ذلك في مثل هذا المقام، بل يَسْتَعْمَلُون المعرفة في مطلق العلم، والإدراك جزئياً أو كلياً. (مِنْ هَذَا التَّقْرِيرِ) قد سبق أنَّ التَّقرير بيان المعنى بالعبرة، كما أنَّ التَّحرير بيانه بالكتابة، لكن كما يجيء التَّحرير بمعنى تهذيب الكلام وأخذ خلاصته، كذلك يجيء⁴⁶⁷⁶ التَّقرير بمعنى جعل الشيء في قراره، وبمعنى التَّحقيق والتَّشبيث، وذلك قد يكون بالعبرة وقد يكون بالكتابة⁴⁶⁷⁷، وهو المراد هنا. فالإشارة في هذا التَّقرير إلى تقرير المصنِّف في المتن، فإنه فرع قوله "خولف على قوله: وزيادة رايهما" إلخ⁴⁶⁷⁸ وفسر الضمير بالصَّحيح والحسن. فقد تقرَّر منه أن الفعل المجهول مُسند إلى دَيْنك الراويين في الحقيقة، ولا شكَّ أنَّهما مقبولان وإن وقع بينهما تفاوت في الدَّرجة، فالمقبول إذا خولف وعُورِض بمقبول آخر

⁴⁶⁶² هو في الصواعق المحرقة: سارت.

⁴⁶⁶³ في (ق): صية.

⁴⁶⁶⁴ انظر للبيتين: الصواعق المحرقة على أهل الرفض والضلال والزندقه لابن حجر الهيتمي، 586/2.

⁴⁶⁶⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 333.

⁴⁶⁶⁶ في (ق): روايته.

⁴⁶⁶⁷ سقط من (د).

⁴⁶⁶⁸ سقط من (ق).

⁴⁶⁶⁹ سورة الأنبياء، الآية: 86.

⁴⁶⁷⁰ ما بين المعقوفتين موجود في (د)، و(ر)، و(ع)، إلَّا أنه غير موجود في الأصل، وفي (ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁶⁷¹ سقط من (د).

⁴⁶⁷² ما بين المعقوفتين موجود في (د)، و(ر)، و(ع)، إلَّا أنه غير موجود في الأصل، وفي (ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁶⁷³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 335.

⁴⁶⁷⁴ في (د): يستعمل.

⁴⁶⁷⁵ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 212، 279.

⁴⁶⁷⁶ في (د): تجيء.

⁴⁶⁷⁷ انظر للفروق بين التحرير والتقرير: حاشية المطول لحسن جلي، ص 17؛ فروق حقي للمؤلف، ص 305.

⁴⁶⁷⁸ في (د)، و(ر)، و(ط): إلخ.

هو أولى منه وأقوى في التوثيق والصدق والأمانة، كان حديثه شاذاً⁴⁶⁷⁹ كما أشار إليه بقوله: (أَنَّ الشَّاذَّ: مَا رَوَاهُ الْمُتَّبِعُونَ) ثقة أو صدوقاً. (مُخَالَفاً) في نفس المتن أو في سنده بالزيادة أو النقص⁴⁶⁸⁰. (لَمَنْ هُوَ أَوْلَى مِنْهُ) أي: في الضبط والإتقان حقيقة أو حكماً كما في صورة التعدد⁴⁶⁸¹، فإنَّ العدد الكثير مرجح على العدد القليل عند الثقات. (وَهَذَا) الذي قرَّره من معنى الشَّاذَّ⁴⁶⁸². (هُوَ الْمُعْتَمَدُ) وَحْدَهُ. (فِي تَعْرِيفِ الشَّاذِّ) وَحْدَهُ. (بِحَسَبِ الاصْطِلَاحِ) أي: اصطلاح أهل⁴⁶⁸³ هذا الفن، فإنه مُطَابِقٌ للمعنى اللغوي الذي هو المنفرد⁴⁶⁸⁴. فأين المنفرد من الجماعة حقيقة أو حكماً؟ وبه عَرَفَ الشَّافِعِيُّ وجماعة من أهل الحجاز على ما حكاه الحافظ أبو يعلى القزويني⁴⁶⁸⁵ و [قال]⁴⁶⁸⁶ بعض الحفاظ: "الشَّاذُّ ما ليس له إلاَّ إسناد واحد يشدُّ⁴⁶⁸⁷ [١٨١/ب] أي⁴⁶⁸⁸: ينفرد⁴⁶⁸⁹ بذلك شيخ ثقة كان أو غير ثقة، فما كان غير ثقة فمُتْرُوكٌ لا يقبل، وما كان عن ثقة يتوقَّف فيه ولا يحتجَّ به"⁴⁶⁹⁰. وذكر الحاكم أبو عبد الله الحافظ "أَنَّ الشَّاذَّ هو الذي ينفرد به ثقة من الثقات، وليس له أَصْلٌ⁴⁶⁹¹ بمتابع لذلك الثقة"⁴⁶⁹²، "وذكر أَنَّهُ يَغَايِرُ الْمُعْلَلِ [من حيث إِنَّ الْمُعْلَلِ]⁴⁶⁹³ وَقَفَ عَلَى عِلَّتِهِ الدَّالَّةَ عَلَى جِهَةِ الْوَهْمِ فِيهِ، وَالشَّاذُّ لَمْ يَوْقِفْ فِيهِ عَلَى عِلَّةٍ كَذَلِكَ"⁴⁶⁹⁴. وقال ابن الصَّلَاح: "ليس الأمر فيه على الإطلاق الذي أتى به القزويني والحاكم، بل الأمر في ذلك على تَفْصِيلٍ نُبَيِّنُهُ"⁴⁶⁹⁵ 4696. وقد بيَّنا هذا التفصيل فيما سبق. فَارْجِع. ثُمَّ إِنَّ المصنِّفَ أتى بأداة القصر إشارة إلى ما وقع فيه من الخلاف، فبعضهم اعتبر كون الراوي ثقةً مخالفاً لمن هو أوثق منه، وبعضهم مخالفة الراوي مطلقاً سواء كان ثقةً أو لا، فهو أعم من الاعتبار الأول، وقد أشار إليه المصنِّف في ذيل شرح تعريف الصَّحِيح فيما سبق. والذي ذكره في هذا المقام هو الذي وعدّه هناك

⁴⁶⁷⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 335.

⁴⁶⁸⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 335.

⁴⁶⁸¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 335.

⁴⁶⁸² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 335.

⁴⁶⁸³ سقط من (د)، و(ط)، و(ل)، وهو في (ع): أحد.

⁴⁶⁸⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 335. وهو فيه: "... هو المتفرد".

⁴⁶⁸⁵ هو: أبو يعلى خليل بن عبد الله بن أحمد بن إبراهيم بن الخليل الخليلي القزويني، صاحب كتاب الإرشاد في معرفة علماء الحديث، المتوفى سنة 446 هـ.

⁴⁶⁸⁶ ما بين المعقوفتين موجود في (د)، و(ر)، و(ع)، إلا أنه غير موجود في الأصل، وفي (ق)، وفي النسخ الأخرى.

⁴⁶⁸⁷ في (ع): يسند.

⁴⁶⁸⁸ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁴⁶⁸⁹ في (د)، و(ر) مكتوب بين السطرين.

⁴⁶⁹⁰ الإرشاد في معرفة علماء الحديث لأبي يعلى الخليلي القزويني، 176/1-177. انظر: العلل لابن أبي حاتم، 110/1؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 76-77؛

تدريب الراوي للسيوطي، 267/1؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 336-337.

⁴⁶⁹¹ في (ق): أهل.

⁴⁶⁹² انظر: معرفة علوم الحديث للحاكم، ص 119؛ العلل لابن أبي حاتم، 110/1؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 77؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 337.

⁴⁶⁹³ ما بين المعقوفتين مكتوب في هامش الأصل، وهو ساقط أصلاً من (ط)، و(ل).

⁴⁶⁹⁴ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 77.

⁴⁶⁹⁵ في (ق): بيّنة، وهو خطأ.

⁴⁶⁹⁶ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 78. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 337.

بقوله: "وله تفسير آخر سيأتي". وسيجيء منه أيضاً أنّ سوء الحفظ إن كان لازماً للزاوي في جميع حالاته⁴⁶⁹⁷ فهو الشاذّ على رأي بعض أهل الحديث. ويتحصّل⁴⁶⁹⁸ من هذا كلّهُ أنّ المصنّف ذكر في هذه الرسالة ثلاثة⁴⁶⁹⁹ معاني للشاذّ.

[الْمَعْرُوفُ وَالْمُنْكَرُ]

(وَإِنْ وَقَعَتِ الْمُخَالَفَةُ مَعَ الضَّعْفِ)⁴⁷⁰⁰ الظاهر الموافق لما قبله من بناء⁴⁷⁰¹ المجهول من المزيد، ولفظ الأرجح المُنبئ عن الموصوف بالترجح أن يُقال⁴⁷⁰²: "وإن أوقعت المخالفة مع الضّعيف" كما لا يخفى على الأدباء، لكن العرب لا يعرفون العربية وما يقتضيه⁴⁷⁰³ الفصاحة والبلاغة. وضعّف الزاوي المخالف: هو عدم عدالته وتوثيقه أو سوء حفظه أو تهمته في العقيدة أو اتّهامه بتعمّد الكذب وغير ذلك ممّا يكون جارحاً⁴⁷⁰⁴ لحديثه [١٨٢/١] وطاعناً في صدقه. "والضعيف"⁴⁷⁰⁵ خلاف القوة⁴⁷⁰⁶ وهو نقص، "والضعيف: ما يكون في ثبوته كلاماً، كقُرطاسٍ بضمّ الكاف⁴⁷⁰⁷ في قرطاس بكسرهما"⁴⁷⁰⁸. (فَالرَّاجِحُ) من الحديثين⁴⁷⁰⁹ الثقيل في ميزان الاعتبار والقبول. (يُقَالُ لَهُ): في عُرف الحديثين⁴⁷¹⁰. (الْمَعْرُوفُ) ويُسمّى به في اصطلاحهم لكونه عُرف عندهم ولم يُنكره عُقولهم. والمعرفة ضدّ الإنكار، ولذا تُوبل المعروف بالمنكر. قال الراغب: "المعروف: اسم لكلّ فعل يُعرف بالعقل والشرع حُسْنُهُ، والمنكر: ما يُنْكَرُ بهما. ولذا قيل للاقتصاد⁴⁷¹¹ في الجود: معروف؛ لَمَّا كان ذلك مُسْتَحْسَنًا في العقول والشرع"⁴⁷¹² انتهى. وقيل للحقّ تعالى: معروف لِمَا أنّه مُدْرَكٌ بالنظر في آثاره وشواهده، وكلّ علم لا يحصل إلّا عن عمل وتقوى وسلوك فهو معرفة؛ لأنّه عن كشف محقق لا تدخله⁴⁷¹³ الشُّبْهَة⁴⁷¹⁴ بخلاف العلم الحاصل عن النّظر الفكريّ، فإنّه لا يسلم أبداً من دُخول الشُّبْهَة عليه

⁴⁶⁹⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): حالاته.

⁴⁶⁹⁸ في (ع): ويحصل.

⁴⁶⁹⁹ في (ل): ثلاثة.

⁴⁷⁰⁰ في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 98، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 69: وَإِنْ وَقَعَتِ الْمُخَالَفَةُ لَهُ مَعَ الضَّعْفِ.

⁴⁷⁰¹ في (د): بياء.

⁴⁷⁰² في هوامش الأصل، و(د)، و(ر) مكتوب: "وليس هذا من قبيل وحيل بين العير والنزوان أي: أوقع [في (د)، و(ر): وقع] الخيلولة بينهما [في (ر): لأن الخيلولة بينهما]؛ لأنّ حيل ثلاثي".

⁴⁷⁰³ سقط من (د).

⁴⁷⁰⁴ في (ق): جارحاً.

⁴⁷⁰⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): الضّعيف.

⁴⁷⁰⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 506.

⁴⁷⁰⁷ في هامش الأصل مكتوب: "كذا وقع في نسخة المصنّف لكن فيه سهو، والظاهر أن يكون بضمّ القاف وبكسرهما". وهو في كتاب التعريفات هكذا أيضاً أي: بضمّ القاف. وفي هامشي (ط)، و(ل): بضمّ القا قدر، الله أعلم. أصل نسخده [في (ل): نسخة] بضمّ الكاف يوله مزله اويلجه يازوق بكسرهما قول دحي بضمّ القاف اوله سن كوستر.

⁴⁷⁰⁸ انظر: كتاب التعريفات، ص 212.

⁴⁷⁰⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 338.

⁴⁷¹⁰ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 338.

⁴⁷¹¹ في (ر): الاقتصار.

⁴⁷¹² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 561.

⁴⁷¹³ في (د): تدخل.

⁴⁷¹⁴ في (ع): الشبهة.

والخيرة⁴⁷¹⁵ فيه والقدح في الأمر الموصول إليه وإن كان صاحبه أعلم زمانه⁴⁷¹⁶. (وَمُقَابِلُهُ) أي: ضده⁴⁷¹⁷ الذي يقبل إليه بوجه غير وجهه. يقال: "قابله أي: واجهه، وتقابلا أي: تواجها"⁴⁷¹⁸. فيكون التقابل بين المعروف والمنكر تقابل التضاد كتقابل السواد والبياض فيجوز ارتفاعهما معاً. (يُقَالُ لَهُ:) ويُطْلَقُ عَلَيْهِ فِي اصطلاح أهل الحديث. (الْمُنْكَرُ:) لأَنَّهُمْ أَنْكَرُوهُ⁴⁷¹⁹ وما عرفوه، إذ قد سبق "أَنَّ العرفان: هو ضدَّ الإنكار كما قال تعالى ﴿فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ﴾"⁴⁷²⁰ 4721. فغير المعروف مُنْفُور عنه بالقلب أو مَنَعُوهُ باللسان وردَّوه ولم يقبلوه، فإنَّ الإنكار قد يكون بالقلب وقد يكون باللسان⁴⁷²² وليس بمختصَّ بما يكون باللسان [١/١٨٢ب]، "لكن ربما ينكر اللسان شيئاً وصُورته في القلب حاصلة، ويكون ذلك كاذباً. وعلى هذا قوله تعالى ﴿يَعْرِفُونَ نِعْمَةَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا﴾"⁴⁷²³ 4724. قال الراغب: "المنكر: كلُّ شيء يحكم العقول الصحيحة بِقُبْحِهِ، أو يتوقَّف في استقباحه العقولُ ويحكم بِقُبْحِهِ الشَّريعة"⁴⁷²⁶ انتهى. وهو تعريف للمنكر عند أهل الأصول كالمعروف المنقول عنه فيما سبق. قال الحافظ البرديجي⁴⁷²⁷: "الحديثُ الَّذِي يَتَفَرَّدُ بِهِ الرَّجُلُ، وَلَا يُعْرَفُ مِثْلُهُ مِنْ غَيْرِ رِوَايَتِهِ"⁴⁷²⁸ لَا مِنَ الْوَجْهِ الَّذِي رَوَاهُ مِنْهُ وَلَا مِنْ وَجْهِ آخَرَ"⁴⁷²⁹. قال ابن الصلاح: "أطلق البرديجي⁴⁷³⁰ ذلك ولم يفصل. وإطلاق الحكم على التفرد بالردِّ أو النكارة أو الشذوذ موجود في كلام كثير من أهل الحديث. والصواب فيه التفصيل كأنَّ⁴⁷³¹ المنكر يَنقسم قسمَيْن كالشاذَّ، فالأوَّل: هو المخالف لما رواه الثقات، والثاني: هو الفرد⁴⁷³² الذي ليس في روايه من الثَّقة والإتقان ما يحتمل معه تفرده. فمثال الأوَّل: رواية مالك عن الزُّهريِّ عن عليِّ بن حُسَيْن عن عمر بن عثمان عن أسامة بن زيد عن رسول الله صَلَّى الله عليه وسلَّم⁴⁷³³ أَنَّهُ قَالَ: "لَا يَرِثُ الْمُسْلِمُ الْكَافِرَ وَلَا الْكَافِرُ الْمُسْلِمَ"⁴⁷³⁴. فخالف مالك غيره من الثقات في قوله عُمر بن عثمان بضمَّ العين. وذكر مسلم صاحب الصحيح في

⁴⁷¹⁵ في (د): الخيرة.

⁴⁷¹⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): أهل زمانه.

⁴⁷¹⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 338.

⁴⁷¹⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 1351.

⁴⁷¹⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 338.

⁴⁷²⁰ سورة يوسف، الآية: 58.

⁴⁷²¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 560-561، 823.

⁴⁷²² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 823.

⁴⁷²³ سورة النحل، الآية: 83.

⁴⁷²⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 823.

⁴⁷²⁵ في (ل): تحكم.

⁴⁷²⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 823.

⁴⁷²⁷ في (د): البرديجي. هو: الإمام، الحافظ، الحجة، أَبُو بَكْرٍ أَحْمَدُ بْنُ هَازِمٍ بْنِ رُوحٍ الْبُرْدِجِيُّ، البُرْدَعِيُّ، نَزِيلٌ بَغْدَادَ، التَّوَفَّى سنة 301 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد

للخطيب البغدادي، 194/5-195 (رقم 2661)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 746/2-747 (رقم 747)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 124-122/14

(رقم 66)؛ شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 764؛ البواقيت والدرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 409/2.

⁴⁷²⁸ في (ق): رواية.

⁴⁷²⁹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 80.

⁴⁷³⁰ في (د): البرديجي

⁴⁷³¹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): فَإِنَّ.

⁴⁷³² سقط من (د).

⁴⁷³³ في (ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلَّم.

⁴⁷³⁴ مالك، الموطأ، "الفرائض"، 10 (411/1)؛ النسائي، السنن الكبرى، 122/6 (رقم الحديث: 6339) من طريق مالك عن الزُّهريِّ عن عليِّ بن حُسَيْن عن عمر

بن عثمان عن أسامة بن زيد به. والذي في الموطأ و السنن الكبرى دون قوله "ولا الكافر المسلم". وعلى ذلك تبه المزي في تحفة الأشراف، 56/1.

كتاب التمييز⁴⁷³⁵ أنّ كل من رواه من أصحاب الزهريّ قال فيه⁴⁷³⁶: عَمَرُو بن عثمان⁴⁷³⁷ [بفتح⁴⁷³⁹ العين، وذكر أنّ مالكا كان يشير بيده إلى دار عمر بن عثمان⁴⁷⁴⁰] كَأَنَّهُ يُعَلِّمُ أَهْلَهُ يُخَالِفُونَهُ وَعَمَرُو وَعَمَرُ جَمِيعاً وَلَدُ⁴⁷⁴² عثمان، غير أن هذا الحديث إنّما هو عن عَمَرُو بفتح العين، وحكم مُسلم وغيره⁴⁷⁴³ على مالك بالوهم فيه⁴⁷⁴⁴. ومثال الثاني: رواية أبي زُرَّيْرٍ⁴⁷⁴⁵ يحيى بن محمد بن قيس عن هشام بن عروة [١/١٨٣] عن عائشة⁴⁷⁴⁶ رَضِ⁴⁷⁴⁷ أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم⁴⁷⁴⁸ قال: "كلوا البَلَحَ بالتمر، فإنّ الشيطان إذا رأى ذلك غاظه ويقول: عاش ابن آدم حتى أَكَلَ الجَدِيدَ بالخَلْقِ⁴⁷⁴⁹". تفرد به أبو زُرَّيْرٍ⁴⁷⁵¹ وهو شيخ صالح أخرج عنه مُسلم في كتابه⁴⁷⁵²، غير أنّه لم يبلغ مَبْلَغ من يُحْتَمَلُ تفردّه⁴⁷⁵³. قوله "البلح محرّكة: ما بين الحلال والبسر⁴⁷⁵⁴". والخلق: التمر⁴⁷⁵⁶. وفيه إشارة إلى ما ورد من

⁴⁷³⁵ لم أحده في كتاب التمييز للإمام مسلم.

⁴⁷³⁶ سقط من (ق).

⁴⁷³⁷ "عمرو بن" في (ر) مکتوب بين السطرين.

⁴⁷³⁸ انظر: البخاري، "المغازي"، 49، (رقم الحديث: 4283)؛ "الفرائض"، 26، (رقم الحديث: 6764)؛ مسلم، "الفرائض"، 1، (رقم الحديث: 1614)؛ أبو داود، "الفرائض"، 10، (رقم الحديث: 2909)؛ النسائي، السنن الكبرى، 124-121/6 (رقم الحديث: 6340-6347)؛ الترمذي، "الفرائض"، 15، (رقم الحديث: 2107)؛ ابن ماجه، "الفرائض"، 6، (رقم الحديث: 2729، 2730). كلّهم من طرق مختلفة عن الزهريّ عن عليّ بن الحسين عن عمرو بن عثمان عن أسامة بن زيد به.

⁴⁷³⁹ في (د)، و(ر): يعني بفتح. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث.

⁴⁷⁴⁰ النسائي، السنن الكبرى، 123/6، (رقم الحديث: 6342).

⁴⁷⁴¹ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

⁴⁷⁴² في (ل): ولدا. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث.

⁴⁷⁴³ في (د): غير.

⁴⁷⁴⁴ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 81-82. انظر أيضاً: المقنع في علوم الحديث لابن الملّقن، 181/1؛ تدريب الزاوي للستوطي، 277/1.

⁴⁷⁴⁵ في (د): زكر.

⁴⁷⁴⁶ في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ع)، و(ط): عايشة.

⁴⁷⁴⁷ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ط)، إلّا أنّه في (د)، و(ر): رضي الله عنها، وفي (ل): رضي الله تعالى عنها، وفي (ق)، و(ع): رض.

⁴⁷⁴⁸ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

⁴⁷⁴⁹ في (ر) مکتوب فوق الكلمة، وفي (ط)، و(ل) مکتوب في الهامش: الباقي والمراد العتيق. انظر: القاموس المحيط، ص 1137).

⁴⁷⁵⁰ النسائي، السنن الكبرى، 250/6، (رقم الحديث: 6690)؛ ابن ماجه، "الأطعمة"، 40، (رقم الحديث: 3330)؛ أبو يعلى، المسند، 365/7، (رقم الحديث: 4399)؛ الكامل في ضعفاء الرجال لابن عدي، 2698/7؛ الحاكم، المستدرک، 121/4؛ البيهقي، شعب الإيمان، 112/5، (رقم الحديث: 5999)؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 353/5؛ الدليمي، الفردوس بمأثور الخطاب، 243/3، (رقم الحديث: 4714). ذكره عدد من العلماء في كتب الموضوعات. انظر: الكامل في ضعفاء الرجال لابن عدي، 2698/7؛ الموضوعات لابن الجوزي، 226-225/2؛ ترتيب الموضوعات للذهبي، ص 224 (رقم 767)؛ تلخيص المستدرک للذهبي أيضاً، 135/4 (رقم 7138)؛ الآلء المصنوعة للستوطي، 206/2؛ تنزيه الشريعة لابن عراق، 255/2 (رقم 80)؛ الفوائد المجموعة للشوكاني، ص 181 (رقم 63)، ص 488 (رقم 58)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 403-401/1 (رقم 231)؛ (13/182-183) (رقم 6078)؛ ضعيف الجامع الصغير للألباني أيضاً، ص 611 (رقم 4199)؛ ضعيف سنن ابن ماجه، ص 270 (رقم 3393).

⁴⁷⁵¹ هو: أبو زكريّ يحيى بن محمد بن قيس الحارثي المدني البصري. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 299-296/9 (رقم 83)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 405/4 (رقم 9616)؛ تهذيب الكمال للمزي، 527-524/31 (رقم 9614)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 240-239/11 (رقم 7960).

⁴⁷⁵² في (ر): "في كتابه في كتابه" بالتكرار.

⁴⁷⁵³ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 82. انظر أيضاً: معرفة علوم الحديث للحاكم، ص 100-101؛ المقنع في علوم الحديث لابن الملّقن، 186-184/1؛ تدريب الزاوي للستوطي، 278-279/1، 293.

⁴⁷⁵⁴ في هوامش الأصل، و(د)، و(ط)، و(ل): فإنّ التمر من أول ما يبدو إلى آخره له مراتب متفاوتة وأسماء مختلفة.

⁴⁷⁵⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 273.

⁴⁷⁵⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 1137.

قوله "طوبى لمن طال عمره وحسن عمله"⁴⁷⁵⁷، فإنّ الشيطان إنّما يغيظه⁴⁷⁵⁸ الإيمان والطاعة، ونسأل الله التوفيق لأسباب السعادة. وذكر بعض أهل التصنيف في هذا الفن أنّ لفظ الحديث "حتى أكل الجريد بالخلق" بالراء المهملة وهو جريد التحل فإنه يؤكل رطباً في أوائل طلوعه كشعبة الكرم الرطبة بعد ما تبدو وتنمو شبراً ونحوه، فيكون من حيث أنّه مأكول في حكم التمر، والشعبة في حكم العنب. والخلق: الأجزاء⁴⁷⁵⁹، يقال: خلق الإفك افتراه. فالمعنى على هذا: افتري على الجريد بأنّه تمر فأكله. وهذا المعنى بعيد جداً، وتخرج الحديث على هذا اللفظ⁴⁷⁶⁰ من قبيل الوهم. والله أعلم.

(مثالُهُ) أي: مثال المنكر⁴⁷⁶¹. وهذا المثال من قبيل المنكر الأوّل؛ لأن فيه مخالفة الثّقات. (ما رواه ابن أبي حاتم) ⁴⁷⁶² هو أبو محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم الرّازي صاحب التفسير والتاريخ، وله كتاب رتب فيه الألفاظ المستعملة بين أهل هذا الشأن في الجرح والتعديل فأجاد وأحسن. وحاتم بالحاء المهملة وكسر التاء. مات ابن أبي حاتم سنة سبع وعشرين وثلثمائة⁴⁷⁶³. والرازي بتقلسم الراء المهملة [على الرّاي]⁴⁷⁶⁴ نسبة إلى الرّيّ وهي من مشاهير بلاد الدّيلم بين قُموس والجبال⁴⁷⁶⁵. والرّاي⁴⁷⁶⁶ زائدة⁴⁷⁶⁷ كما زادوها في المروزي⁴⁷⁶⁸ عند النسبة إلى مرو شاهجان⁴⁷⁶⁹ أي: روح

⁴⁷⁵⁷ أخرجه بهذا اللفظ: ابن أبي عاصم، الأحاد والمثاني، 532/2، (رقم الحديث: 1356)؛ ابن الجعد، المسند، 1180/2، (رقم الحديث: 3556)؛ قوام السنة، الترغيب والترهيب، 136/1، (رقم الحديث: 144)؛ 162/2، (رقم الحديث: 1352)؛ البغوي، شرح السنة، 17-16/5، (رقم الحديث: 1245)؛ البيهقي، السنن الكبرى، 371/3، الديلمي، الفردوس بمأثور الخطاب، 445/2، (رقم الحديث: 3925)؛ أبو نعيم، حلية الأولياء، 111/6، الحديث روي أيضاً بلفظ: "خير الناس من طال عمره وحسن عمله". انظر: الترمذي، "الزهد"، 21، 22، (رقم الحديث: 2329، 2330)؛ أحمد، المسند، 190/4، 40/5، 43، 47، 48، 49، 50؛ الدارمي، "الرقاق"، 30 (1802/3-1803)، (رقم الحديث: 2784، 2785)؛ الطيالسي، المسند، ص 116، (رقم الحديث: 864)؛ عبد بن حميد، المسند، ص 182، (رقم الحديث: 509)؛ ابن أبي شيبة، المصنف، 110/7، (رقم الحديث: 34409، 34413)؛ الحاكم، المستدرک، 339/1؛ الطبراني، المعجم الأوسط، 119-118/2، (رقم الحديث: 1441)؛ 327/5، (رقم الحديث: 5449)؛ المعجم الصغير، 81/2، (رقم الحديث: 818)؛ البغوي، شرح السنة، 287/14، 288، (رقم الحديث: 4094، 4095)؛ البيهقي، السنن الكبرى، 371/3؛ أبو نعيم، حلية الأولياء، 553/6، 51/9؛ الضياء المقدسي، الأحاديث المختارة، 83/9، (رقم الحديث: 66). الحديث صححه عدد من العلماء. انظر: الأسرار المرفوعة لملا علي القاري، ص 228 (رقم 244)؛ المقاصد الحسنة للسخاوي، ص 322 (رقم 662)؛ الجامع الصغير من حديث البشير النذير للسيوطي، ص 246 (رقم 4039)؛ ص 327 (رقم 5307)؛ مجمع الزوائد للهيثمي، 203/10؛ كشف الخفاء للعجلوني، 461-462/1 (رقم 1231)؛ 11/2، (رقم 1674)؛ سلسلة الأحاديث الصحيحة للألباني، 287-286/3 (رقم 1298)؛ 451-453/4 (رقم 1836)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني أيضاً، 846/2/12 (رقم 5915)؛ 433/1/14؛ صحيح الجامع الصغير للألباني أيضاً، 624/1 (رقم 3296)؛ 729/2 (رقم 3928)؛ تحقيق مشكاة المصابيح للألباني أيضاً، 702/2 (رقم 2270)؛ 1453/3 (رقم 5285).

⁴⁷⁵⁸ في (ق): يغيظه.

⁴⁷⁵⁹ في هامش الأصل: الافتراء، وهو في متن (د)، و(ر): الافتراء، وفي متن (ع): الافتراء.

⁴⁷⁶⁰ في (د): المعنى.

⁴⁷⁶¹ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 338.

⁴⁷⁶² العلل لابن أبي حاتم، 359-358/5 (رقم 2043). ولم يروه بالسند، وإنما ذكر أنّ أبا زرعة سئل عنه. انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 76-77؛ تدريب الراوي للسيوطي، 280-279/1؛ شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 338-339؛ اليواقيت والذّرة في شرح نخبة ابن حجر وللمناوي، 425/1-426.

⁴⁷⁶³ في (ل): وثلاثمائة. هو: أبو محمد عبد الرحمن بن محمد الرّازي. انظر لترجمته: تذكرة الحفاظ للذهبي، 832-829/3 (رقم 812)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 263-269/13 (رقم 129)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 587-588/2 (رقم 4965)؛ لسان الميزان لابن حجر، 433-432/3 (رقم 1691).

⁴⁷⁶⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁴⁷⁶⁵ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 116-122/3؛ اليواقيت والذّرة في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 504/1.

⁴⁷⁶⁶ في (ع): والراء.

⁴⁷⁶⁷ في (د)، و(ر)، و(ل): زائدة.

⁴⁷⁶⁸ في (ر): المزوري.

⁴⁷⁶⁹ هو في معجم البلدان: مَرُؤُ الشاهجان.

المَلِكُ⁴⁷⁷⁰. وأما أبو حاتم بن [١٨٣/١] حَبَانُ البُشْتِيّ فالبُست فيه بضمّ الباء الموحّدة مدينة من بلاد كابل بين هراة وغزنة كثيرة الأشجار والأنهار⁴⁷⁷¹. وقد سبق ترجمته. (من طريق حُبَيْبِ بْنِ حَبِيبٍ)⁴⁷⁷² قال في القاموس: "الحبيب: المُجَبّ. وبلا لام: خمسة وثلاثون⁴⁷⁷³ صحابياً، وجماعةٌ محدّثون. ومُصَعَّرًا: حُبَيْبُ بْنُ حَبِيبٍ أَخُو حَمْزَةَ الزَّيَّاتِ"⁴⁷⁷⁴ انتهى. فالأوّل بضمّ الحاء المهملة وتشديد الياء المثناة التحتيّة، والثاني مثل طَيْبٍ. (وَهُوَ) أي: حُبَيْبُ الْمُصَعَّرِ⁴⁷⁷⁵. (أَخُو حَمْزَةَ بْنِ حَبِيبٍ) كأنّه يريد به تعريف نسبته وفضله وكوّنه من ثقات الزّواة⁴⁷⁷⁶ كما يقال: "هَذَا أَبُو الصَّغْرِ فَرْدًا فِي مَحَاسِنِهِ"⁴⁷⁷⁷. و"أما⁴⁷⁷⁸ أَبُو التَّجَمِّمِ وَشُعْرِي شُعْرِي"⁴⁷⁷⁹.

وكون حديثه منكراً لا ينافي توثيقه كما ذكرنا نظيره في القسم الأوّل من المنكر من مخالفة مالكٍ غيره من الثّقات مع كونه ممّن لا يحوم حوله ضعيف⁴⁷⁸⁰ أصلاً. والمراد من الأخ هنا هو الأخ الطيّب، فإنّ أصله هو المشارِك⁴⁷⁸¹ لآخر⁴⁷⁸² في الولادة من الطّريقين، أو من أحدهما وفي حكمه المشارِك في الرّضاع ويُستعار لكلّ مشارِك في⁴⁷⁸³ القبيلة، أو في الدّين، أو في صنّعة، أو في معاملة، أو في مودّة، أو في⁴⁷⁸⁴ غير ذلك من المناسبات. والحَمْزَةُ: الأسد⁴⁷⁸⁵ لحمازته وشدّته، ومنه سُمِّيَ حَمْزَةً. قالوا: إذا لم يُعلم أنّ السَّقَطَ ذكر⁴⁷⁸⁶ أو أنثى سُمِّيَ باسم يصلح لهما بأن يكون موثّق اللفظ دون المعنى كحمزة، وطلحة، وعمارة، وعنبسة⁴⁷⁸⁷ كما في الأحياء وغيره. وكان حمزة بن حبيب رأساً في القراءة والفرائض والورع مات سنة ست⁴⁷⁸⁸ وخمسين ومائة⁴⁷⁸⁹. (الزَّيَّاتِ) كشّداد صفة⁴⁷⁹⁰ حمزة. وهو يباع الزّيت الذي هو دُهن الزّيتون، لا

⁴⁷⁷⁰ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 112/5-116.

⁴⁷⁷¹ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 414/1-419.

⁴⁷⁷² انظر: المؤلّف والمختلّف للدارقطني (2/627).

⁴⁷⁷³ في (ل): وثلاثون.

⁴⁷⁷⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 90.

⁴⁷⁷⁵ في (ق): بن المصعّر.

⁴⁷⁷⁶ في (ر): الزّواي.

⁴⁷⁷⁷ هذا شطر بيت لابن الرومي، وعجزه: مِنْ تَسْلٍ شَيْبَانٍ بَيِّنَ الصَّالِّ وَالسَّلَمِ. انظر: مفتاح العلوم للسكاكي، ص 183؛ المطوّل شرح تلخيص مفتاح العلوم لسعد الدين التفتازاني، ص 222؛ مختصر المعاني لسعد الدين التفتازاني أيضاً، ص 46؛ حاشية المطوّل لحسن جلي، ص 229.

⁴⁷⁷⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): وأنا. وهو الصحيح لموافقة بمراجع اللغة.

⁴⁷⁷⁹ هذا شطر بيت لأبي النجم العجلي الراجز (المتوفى سنة 130 هـ)، وعجزه: لله دري ما يُجِنُّ صدرِي انظر: شرح ديوان الحماسة للمرزوقي، ص 77؛ المطوّل شرح تلخيص مفتاح العلوم لسعد الدين التفتازاني، ص 344؛ شرح الرضي على الكافية لابن الحاجب، 1/255، 325؛ حاشية المطوّل لحسن جلي، ص 345. انظر

لمعنى البيت: فروع حقّي للمؤلّف، ص 179.

⁴⁷⁸⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): ضَعُف.

⁴⁷⁸¹ في (ق) مكتوب فوق السطر.

⁴⁷⁸² في (ق): الآخر.

⁴⁷⁸³ في (د)، و(ر)، و(ع): لغيره في.

⁴⁷⁸⁴ سقط من (ر).

⁴⁷⁸⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 654.

⁴⁷⁸⁶ في (د)، و(ع): ذكراً.

⁴⁷⁸⁷ في (د): عنسية، وفي (ع)، و(ط)، و(ل): وعينية.

⁴⁷⁸⁸ هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

صانعه كما قيل⁴⁷⁹¹. ونظيره البَرَّار بمعنى "يَبَاعُ بَزْرُ الْكَتَّانِ"⁴⁷⁹² أي⁴⁷⁹³: دُهنه، ومنه صاحب [١٨٤/١] المسند أحمد بن عمرو البَرَّار⁴⁷⁹⁴ كما سَبَقَ. (المُقَرَّرُ)⁴⁷⁹⁵ أي: مقرئ الكوفة، وكان من قُرَّاء زمانه وعَلَمًا في القراءة والإقراء في الكوفة. والمقرئ بضم الميم وسكون القاف⁴⁷⁹⁶ اسم فاعل من الإقراء بمعنى تعليم القرآن، يقال: قرأ القرآن أي: تلاه، وأقرأته أنا أي: علَّمته. وقال أهل القراءة: "إنَّ التَّلاوةَ قراءة القرآن متباعدة كالدِّراسة والأوراد الموطَّفة"⁴⁷⁹⁷. والأداء: الأخذ عن الشيوخ بأن يسمع من لسانهم أو بأن يقرأ في حَضْرَتهم وهم يَسْمَعُونَهَا. والقراءة أعم⁴⁷⁹⁸. قال الرَّاعِب: "القراءة ضمَّ الحروف والكلمات بعضها إلى بعض في التَّرتيل، وليس يقال ذلك لكلِّ جَمْعٍ. لا يقال: قرأتُ القومَ: إذا جَمَعْتَهُمْ، وبدلَّ على ذلك أنَّه لا يقال للحَرْف الواحد إذا تُفُوَّه به قراءة"⁴⁷⁹⁹. "وتلاهُ: إذا تبعه بحيث ليس بينهما ما ليس بينهما، وذلك يكون تارةً بالجسم، وتارةً بالافتداء في الحكم، ومصدره: ثَلُوْ وتَلُوْ، وتارةً بالقراءة وتدبُّر المعنى، ومصدره⁴⁸⁰⁰: تلاوة. والتَّلاوة تختصُّ باتباع كتب الله المنزل، تارةً بالقراءة⁴⁸⁰¹، وتارةً بالارتسام لما فيها من أمر ونهي وترغيب وترهيب. أو ما يتوهم فيه ذلك، وهي أخصَّ من القراءة" الكل⁴⁸⁰² كلام الرَّاعِب. "وقرأ عليه السَّلم⁴⁸⁰³: أبلغه، كأقْرَاهُ"⁴⁸⁰⁴ ولذا قال الكرمانِي: "يُقْرَأُكَ السَّلام⁴⁸⁰⁵، وقرأ عليك السَّلام⁴⁸⁰⁶ بمعنى واحد"⁴⁸⁰⁷ انتهى. "أو لا يقال: أقرأه إلَّا إذا كان السَّلم⁴⁸⁰⁸ مكتوباً"⁴⁸⁰⁹ كما في القاموس. والظاهر أن القارئ والمقرئ بمعنى واحد في اصطلاح القُرَّاء ونحوهم كما يفهم من اطلاقاتهم؛ لأنَّ كون الرَّجل بليغاً في علم القراءة هو⁴⁸¹⁰ العلم المتعلِّق بكيفيَّة التلقُّظ المخصوص بالقرآن، وهو ممَّا

⁴⁷⁸⁹ هو: أبو عمارة حمزة بن حبيب بن عمارة الزَّيات القَارِي التَّيْمِي الكوفي. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 92-90/7 (رقم 38)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 606-605/1 (رقم 2297)؛ تهذيب الكمال للمزي، 323-314/7 (رقم 1501)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 25-24/3 (رقم 1593).

⁴⁷⁹⁰ في (ر): أو صفة.

⁴⁷⁹¹ المؤلف يقصد به المَلَّا علي القاري ويردَّ عليه. انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 338.

⁴⁷⁹² انظر: القاموس المحيط، ص 446.

⁴⁷⁹³ في (ق): إلى.

⁴⁷⁹⁴ في (ق): البزاري.

⁴⁷⁹⁵ في (ط): المقرو.

⁴⁷⁹⁶ في (ق): الفاء.

⁴⁷⁹⁷ انظر: فروق حقِّي للمؤلف، ص 239.

⁴⁷⁹⁸ انظر: فروق حقِّي للمؤلف، ص 239.

⁴⁷⁹⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 668.

⁴⁸⁰⁰ في (ر): مصدر.

⁴⁸⁰¹ في (د): القراءة.

⁴⁸⁰² في (د): لكل.

⁴⁸⁰³ في (ع)، و(ل): عليه السَّلام

⁴⁸⁰⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 62.

⁴⁸⁰⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): السَّلم.

⁴⁸⁰⁶ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط): السَّلم.

⁴⁸⁰⁷ الكواكب الدَّارِي للكرمانِي، 51/22.

⁴⁸⁰⁸ في (ل): السَّلام.

⁴⁸⁰⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 62.

⁴⁸¹⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): الذي هو.

يُستمدّ منه في علم⁴⁸¹¹ التفسير يلزمه الإقراء والتعليم بحسب الغالب كالقراء السبعة ونحوهم. وكان علماء [١٨٤/١ب] الصدر الأوّل وما يليه يقال لهم القراء كما جاء في الحديث: "لا يزال⁴⁸¹² هذه الأمة تحت يد أبيه⁴⁸¹³ وكُتِفَ ما لم يُمَال قَرَأُهَا⁴⁸¹⁴ أُمَرَّهَا⁴⁸¹⁵4816". قال السمرقندي⁴⁸¹⁷ في تفسيره⁴⁸¹⁸: "إنما ذكر؛ القراء لأهمّ كانوا هم العلماء، وما⁴⁸¹⁹ كان علمهم بالقرآن⁴⁸²⁰ ومعانيه إلّا بالسنة⁴⁸²¹. وما وراء ذلك من العلوم إنّما أحدثت بعدهم⁴⁸²² انتهى. فويل لعلماء

⁴⁸¹¹ سقط من (د).

⁴⁸¹² في (د)، (ر)، و(ع)، وفي روح البيان للمؤلف: تزال. هذا هو الصحيح.

⁴⁸¹³ في (د)، (ر)، و(ع)، وفي روح البيان للمؤلف: يد الله. هذا هو الصحيح.

⁴⁸¹⁴ في (د)، و(ل): قراوها.

⁴⁸¹⁵ في (ع)، و(ط)، و(ل): أمرأها، وفي (ر)، و(ق): أمرأها.

⁴⁸¹⁶ ذكره بهذا اللفظ علاء الدين علي بن يحيى السمرقندي في تفسيره بحر العلوم كما نقله عنه البروسوي في روح البيان، 210/4 (تفسير سورة هود، الآية: 113). وذكره الغزالي في إحياء علوم الدين، 164/2 بلفظ: "لا تزال هذه الأمة تحت يد الله وكُتِفَ ما يمالي قَرَأُهَا أمرأها". قال العراقي: "رواه أبو عمر والداني في كتاب الفتن من رواية الحسن مرسلاً ورواه الذيل في مسند الفردوس من حديث علي وابن عمر بلفظ "ما لم تعظم أبرارها فجارها ويدها خياريها شرارها" وسندهما ضعيف". تخرج أحاديث إحياء علوم الدين لأبي عبد الله الحداد، 1090/2 (رقم 1582). ما أشار إليه العراقي رواد الذيل في الفردوس بمأثور الخطاب، 100/5-101، (رقم الحديث: 7595) من حديث ابن عمر بلفظ: "لا تزال هذه الأمة في كنف الله ويَدُ الله عَلَيْهِمْ ما لم يعظم أبرارها فجارها ويميل قَرَأُهَا إلى امرائها ويدها خياريها شرارها فإذا فعلوا ذلك رفع الله كنفه عنهم وألقى في قلوبهم الرعب وضرهم بالذل وأنزل بهم الفاقة وسلط عليهم شر خلقه فتسومهم سوء العذاب".

⁴⁸¹⁷ هو: الشيخ الفاضل السيد علاء الدين علي بن يحيى السمرقندي ثم القرمان، المتوفى بلازمه في حدود سنة 860 هـ. هو تلميذ الشيخ علاء الدين البخاري. انظر ترجمته: الشقائق النعمانية في علماء الدولة العثمانية لطاشكيري زاده، ص 51؛ كشف الظنون لكاتب جلي، 225/1؛ الأعلام للزركلي، 32/5؛ هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين لإسماعيل باشا البغدادي، 733/1؛ معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 261/7. هذا السمرقندي هو غير أبي الليث السمرقندي المتقدم المشهور صاحب تفسير آخر باسم بحر العلوم، المتوفى سنة 373 هـ. لقد تقدّمت ترجمته. ذكر طاشكيري زاده، وكاتب جلي، والزركلي، وإسماعيل باشا البغدادي، وعمر رضا كحالة أنّ تفسير بحر العلوم أربع مجلدات، لم يكمله علي بن يحيى السمرقندي، بل بلغ فيه إلى سورة المجادلة. أمّا تفسير أبي الليث السمرقندي فهو تام ومطبوع. وقد وجدنا ما يؤيد كلامهم بحيث إنّنا وصلنا إلى نسخة مخطوطة لبحر العلوم لعلي بن يحيى السمرقندي ينتهي فيه إلى سورة المجادلة: (من سورة الفاتحة إلى سورة النحل)، إستانبول، مكتبة سليمان، قسم لاله لي، تحت رقم: 00098؛ (من سورة النحل إلى سورة لقمان)، إستانبول، مكتبة سليمان، قسم: قليج علي باشا، تحت رقم: 108؛ (من سورة لقمان إلى سورة المجادلة)، إستانبول، مكتبة سليمان، قسم: قليج علي باشا، تحت رقم: 109. وهناك نسخ أخرى منها أربعة مجلدات (المجلد الأوّل من سورة الفاتحة إلى سورة المائدة؛ المجلد الثاني من سورة المائدة إلى سورة الإسراء؛ المجلد الثالث من سورة الإسراء إلى سورة لقمان؛ المجلد الرابع من سورة لقمان إلى سورة المجادلة)، ومنها غير ذلك. انظر لهذه التسخ: Yazıcı, İshak, "Bahrü'l-Ulûm", *DİA*, IV, 517-518.

⁴⁸¹⁸ المسّى به بحر العلوم لعلاء الدين علي بن يحيى السمرقندي كما تقدّم. قال البروسوي بعد أن نقل كلام السمرقندي: "كذا في بحر العلوم للشيخ علي السمرقندي قدس سره". روح البيان، 210/4 (تفسير سورة هود، الآية: 113). ذكره الغزالي أيضاً بنصه في إحياء علوم الدين (164/2) لكنّه لم ينسبه إلى أحد. فائدة: بعد بحث دقيق تبين لي من أسلوب البروسوي في شرحه شرح النخبة، وتفسيره روح البيان، وفروق حقي أنّه إذا قال الألفاظ التالية يقصد به علاء الدين علي بن يحيى السمرقندي: من ألفاظه في روح البيان: "قال السمرقندي في تفسيره"، "قال الشيخ السمرقندي في بحر العلوم"، "قال السمرقندي (رحمه الله) في بحر العلوم"، "قال السمرقندي قدس سره في بحر العلوم"، "وقال في بحر العلوم"، "كما قال في بحر العلوم"، "كما في بحر العلوم للسمرقندي"، "كما في بحر العلوم"، "كذا في بحر العلوم"، "وعتم في بحر العلوم"، "وعلى ما سبق من بحر العلوم"، "قال في البحر"، "كما قال في البحر"، "كذا في البحر"؛ ومن ألفاظه في فروق حقي: "قال السمرقندي في بحر العلوم"، "قال في بحر العلوم"، "وفي تفسير السمرقندي المسّى به بحر العلوم"، "وفي تفسير بحر العلوم للسمرقندي"، "ذكره علي السمرقندي في تفسير بحر العلوم"، "ذكره السمرقندي في ذيل بحر العلوم"، "كما في بحر العلوم"، "كذا في بحر العلوم"، "قال في البحر"، "... مذكور في البحر"، "في البحر..."؛ ولفظه في شرح النخبة: "قال السمرقندي في تفسيره". وإذا قال الألفاظ التالية يقصد بها أبا الليث السمرقندي: من ألفاظه في روح البيان: "قال أبو الليث في تفسيره"، "قال في تفسير أبي الليث"، "وقال في تفسير أبي الليث"، "كما في تفسير أبي الليث"، "كذا في تفسير أبي الليث (رحمه الله)"، "كذا في تفسير الإمام أبي الليث رحمه الله"، "... وتفسير أبي الليث؛ ومن ألفاظه في فروق حقي: "قال الشيخ أبو الليث السمرقندي في سورة..."، "ذكره أبو الليث في سورة..."، "كما في تفسير أبي الليث". وهناك موضعان في روح البيان ذكرهما فيهما معاً بالألفاظ التالية: "كما في بحر العلوم، وقال في تفسير أبي الليث"، "كما في بحر العلوم، وفي تفسير أبي الليث".

⁴⁸¹⁹ في (د) مكتوب فوق السطر.

⁴⁸²⁰ في (د): "بالقرآن بالقرآن" بالتكرار.

⁴⁸²¹ في (ق): بالتسبة.

الزَّمان وقراءه⁴⁸²³، فالعلماء لا⁴⁸²⁴ يعملون⁴⁸²⁵ والقراء لا يعلمون. (عَنْ أَبِي إِسْحَقَ)⁴⁸²⁶ إبراهيم بن⁴⁸²⁷ أحمد المَرْوَزِيَّ⁴⁸²⁸، المتفق على عدالته وتوثيقه في روايته ودرايته، إمام جماهير الشافعية. تفقه على أبي عباس⁴⁸²⁹ بن شُرَيْح⁴⁸³⁰، ونشر مذهب الشافعي في العراق وسائر الأمصار، وانتخب⁴⁸³¹ إليه رئاسة العلم ببغداد، وخرج إلى مصر وتوفي بها سنة أربعين وثلاثمائة⁴⁸³². وحيث أطلق أبو إسحق في كتب المذهب هو المروزي، وقد يضيفونه بالمروزي، وقد يطلقونه⁴⁸³³. وأما أبو إسحق [الإسفرائي] ⁴⁸³⁴، وأبو إسحق⁴⁸³⁵ الرِّجَاح⁴⁸³⁶، وأبو إسحق السَّبيعي بالفتح، وأبو إسحق الشَّيرازي⁴⁸³⁷، فبالإضافة⁴⁸³⁸ وذكر النسبة دفعا للالتباس هذا⁴⁸³⁹ لكن تاريخ وفاته قد لا يساعد روايته⁴⁸⁴⁰ عن التابعي لبعد الزمان، وإنما يساعدها تاريخ وفاة⁴⁸⁴¹ السَّبيعي، فإنه توفي سنة ست وعشرين ومائة إلا أن السَّبيعي لم يشتهر بأبي إسحق اشتهار غيره به، ولذا نسبته البخاري في صحيحه فقال: أبو إسحق السَّبيعي. (عَنِ الْعِزَّارِ⁴⁸⁴² بْنِ حُرَيْثٍ)

⁴⁸²² لم أحده في بحر العلوم للسمرقندي، لكنه موجود بنصه في إحياء علوم الدين للغزالي، 164/2.

⁴⁸²³ في (د)، (ر)، و(ع): قزائه، وفي (ق): قزؤه، وفي (ل): قزايه.

⁴⁸²⁴ سقط من (ق)، و(ط)، و(ل).

⁴⁸²⁵ في (ر): يغلون. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ق)، وفي التسخ الأخرى.

⁴⁸²⁶ هو أبو إسحاق السَّبيعي كما قال المألا علي القاري في شرح شرح نخب الفكر للمألا علي القاري، ص 339، لا كما قال المؤلف إنه أبو إسحاق المروزي؛ لأن أبا إسحاق السَّبيعي توفي سنة سبع وعشرين ومائة، وهو الذي روى عن العيزار بن حُرَيْث، وروى عنه حبيب بن خبيب كما ذكره علماء الرجال. انظر لترجمته: كتاب المرح والتعديل لابن أبي حاتم، 342/6-343 (رقم 1347)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 464/2-465 (رقم 713)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 114/1-116 (رقم 99)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 392/5-401 (رقم 180)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 270/3 (رقم 6393)؛ تهذيب الكمال للمزي، 102/22-114 (رقم 4400)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 53/8-56 (رقم 5263).

⁴⁸²⁷ في (د): ابن.

⁴⁸²⁸ في (د) مكتوب تحت السطر، وفي (ر) فوق السطر: مرو شاهجان كما سبق قبل ورقة.

⁴⁸²⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): العباس. هذا هو الصحيح لموافقه لما هو موجود في كتب التراجم.

⁴⁸³⁰ في كتب التراجم: سريح. هو: الإمام، شَيْخُ الإِسْلَام، فقيه العراقيين، أَبُو الْعَبَّاسِ أَحْمَدُ بْنُ عَمَرَ بْنِ شُرَيْحِ الْبَغْدَادِيِّ، الْقَاضِي الشَّافِعِي، صَاحِبُ الْمُصَنَّفَاتِ، المتوفى سنة 306 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 530/2-531 (رقم 817)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 201/14-204 (رقم 114)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 247/2-248.

⁴⁸³¹ في (د)، و(ط): انتهت، وفي (ر)، و(ع)، و(ل): وانتهت. هذا هو الصحيح.

⁴⁸³² في (ل): وثلاثمائة. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 412/4-423 (رقم 2317)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 467/2 (رقم 715)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 11/6 (رقم 3040)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 429/15-430 (رقم 240)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 355/2-356.

⁴⁸³³ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 467/2.

⁴⁸³⁴ هو: الإمام، الْعَلَمَةُ الْأَوْخَدُ، الْأَسْنَدُ، أَبُو إِسْحَاقَ إِبرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ إِبرَاهِيمَ بْنِ مَهْرَانَ الْإِسْفَرَايِينِي، الْأَصُولِيُّ، الشَّافِعِي، الْمُؤَلِّفُ رُكْنِ الدِّينِ، المتوفى سنة 418 هـ. أَخَذَ الْمُؤَلِّفِينَ فِي عَصَرِهِ وَصَاحِبِ الْمُصَنَّفَاتِ الْبَاهِرَةِ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 462/2-463 (رقم 462)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 353/17-356 (رقم 220)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 209/3-210.

⁴⁸³⁵ ما بين المعقوفين في الأصل مكتوب فوق الكلمة. وهو في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي التسخ الأخرى مكتوب في متن الشرح.

⁴⁸³⁶ تقدمت ترجمته.

⁴⁸³⁷ تقدمت ترجمته.

⁴⁸³⁸ في (ق): لإضافة.

⁴⁸³⁹ في (د): "هذا هذا" بالتكرار.

⁴⁸⁴⁰ في (د): روايته.

⁴⁸⁴¹ في (د): وفاته.

⁴⁸⁴² في هامش الأصل، و(د)، و(ر)، و(ق): العيزار؛ "الغلام الخفيف الروح، وشجر. وأبو العيزار طائر [في (د)، و(ر): طائر] طويل العنق في الماء أبداً، أو [في (د)، و(ر): و] هو الكُرْكُي، كما في القاموس". انظر: القاموس المحيط، ص 564.

الكنديّ التّابعيّ [العبد بن⁴⁸⁴³ الكوفيّ ثقة مات سنة عشر⁴⁸⁴⁴ ومائة⁴⁸⁴⁵] . "وكِنْدَه"⁴⁸⁴⁶ بالكسر، ويقال: كِنْدِيّ: لَقَبُ ثور بن عُصْبِر⁴⁸⁴⁷ أبي⁴⁸⁴⁸ حيّ من اليَمَن؛ لأنّه كَنَدَ أباه التَّعَمَّةَ، وَلَحِقَ بِأَخْوَاله⁴⁸⁴⁹ . والكُنود: بالضمّ كُفْران التَّعَمَّة"⁴⁸⁵⁰ . والعيزار بعين مهملة⁴⁸⁵¹ مفتوحة ثمّ يا⁴⁸⁵² مثناة ساكنة⁴⁸⁵³ ثمّ زاي⁴⁸⁵⁴ ثمّ ألف ثمّ راء مهملة⁴⁸⁵⁶ . وحُرَيْث بالتّاء المثلثة [في آخره]⁴⁸⁵⁷ مصعراً كُزَيْبَر من الحرث وهو الزَّرْع [١/١٨٥أ]. (عَنِ عبد الله (بْنِ عَبَّاسٍ)⁴⁸⁵⁸ عمّ النَّبِيِّ صَلَّى الله عليه وسلّم⁴⁸⁵⁹ . [و عبد الله⁴⁸⁶⁰ سبقت تَرْجُمته، وكان⁴⁸⁶² خير⁴⁸⁶³ هذه⁴⁸⁶⁴ الأُمّة، ويظهر⁴⁸⁶⁵ دعاء نبيّ الرّحمة، وترجمان القرآن، وعالم تأويلاته، وفقه الدّين. مات بالطّائف في أيّام عبد الله بن الزُّبَيْر⁴⁸⁶⁶ بالطّائف سنة ثمان وستين، وهو ابن سَبْعِينَ سنّة. وكان⁴⁸⁶⁷ قد كُفَّ بَصْرُهُ في آخر عُمره⁴⁸⁶⁸ . "وأبوه عبّاس⁴⁸⁶⁹ كان

⁴⁸⁴³ عبارة "العبد بن" في (ر)، و(ع): العبدي.

⁴⁸⁴⁴ في (ر)، و(ع): عشرة.

⁴⁸⁴⁵ ما بين المعقوفتين غير موجود في (د). انظر لترجمته: كتاب الجرح والتعديل لابن أبي حاتم، 37-36/7 (رقم 196)؛ تهذيب الكمال للمزّي، 580-578/22 (رقم 4614)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 176/8 (رقم 5503).

⁴⁸⁴⁶ في (د)، و(ر)، و(ل): كندة. وهو هكذا أيضاً في القاموس.

⁴⁸⁴⁷ في (د)، و(ر): عُصْبِر. وفي (ق): عُصْبَر، وفي (ع): عَقِير، وفي (ل): غَضِر. وهو في القاموس المحيط: عُفَيْر.

⁴⁸⁴⁸ وهو في القاموس: أبو.

⁴⁸⁴⁹ في (د): بأخواه. وهو في القاموس: بأخواله.

⁴⁸⁵⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 403.

⁴⁸⁵¹ في (ق): "مهملة مهملة" بالتكرار.

⁴⁸⁵² وه هكذا هنا في الأصل، وهو في (د)، (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: باء.

⁴⁸⁵³ سقط من (ق).

⁴⁸⁵⁴ في (ق): كنع ثم.

⁴⁸⁵⁵ في (ر)، و(ع): زاء.

⁴⁸⁵⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 339.

⁴⁸⁵⁷ ما بين المعقوفتين في (ر) مكتوب تحت السطر، وهو في (د): آخر، وهو ساقط أصلاً من (ع).

⁴⁸⁵⁸ في طبعتي نور الدين عتر، ص 73، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 69: رضي الله عنهما.

⁴⁸⁵⁹ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم.

⁴⁸⁶⁰ سقط من (ق).

⁴⁸⁶¹ ما بين المعقوفتين سقط من (ر).

⁴⁸⁶² سقط من (ر).

⁴⁸⁶³ في (د)، و(ر): حر.

⁴⁸⁶⁴ في (د): هده.

⁴⁸⁶⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): مظهر.

⁴⁸⁶⁶ في (ر): زبير. تقدّمت ترجمته.

⁴⁸⁶⁷ في (د) مكتوب فوق السطر.

⁴⁸⁶⁸ انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 71-66/3 (رقم 1606)؛ أسد الغابة لابن الأثير، 294-291/3 (رقم 3037)؛ تهذيب الأسماء واللغات للزّويّ، 259-258/1 (رقم 312)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 41-40/1 (رقم 18)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 359-331/3 (رقم 51)؛ تهذيب الكمال للمزّي، 40-35/21 (رقم 4097)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 131-121/4 (رقم 4799)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 248-245/5 (رقم 3521).

⁴⁸⁶⁹ انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 362-358/2 (رقم 1386)؛ أسد الغابة لابن الأثير، 166-163/3 (رقم 2799)؛ تهذيب الأسماء واللغات للزّويّ، 245-244/1 (رقم 282)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 103-78/2 (رقم 11)؛ تهذيب الكمال للمزّي، 230-225/14 (رقم 3129)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 512-511/3 (رقم 4525)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 110-109/5 (رقم 3285).

رئيساً جليلاً في قريش قبل الإسلام، وكان إليه عمارة المسجد الحرام⁴⁸⁷⁰ والسقاية⁴⁸⁷¹، وقبة السقاية موجودة إلى الآن، وهي في جانب باب زمزم. "خرج مع المشركين إلى بدر كرهاً وأسلم عقب⁴⁸⁷² ذلك، وكان عوناً للمستضعفين بمكة⁴⁸⁷³"، وشهد⁴⁸⁷⁴ غزوة حنين، وكان صبيّاً يُسمع صوته من ثمانية أميال، وهي أربع ساعات نجومية، وكان آخر المهاجرين، فإنه خرج بعباله مهاجراً فلقبه صلى⁴⁸⁷⁵ الله عليه وسلم⁴⁸⁷⁶ بالحنيفة حين خرج لفتح مكة فرجع معه إلى مكة وأرسل أهله وثقله إلى المدينة، وقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم⁴⁸⁷⁷: "هجرتك يا عم آخر هجرة كما أن نبوتي آخر نبوة⁴⁸⁷⁸". وكان قبل ذلك يريد القدوم إلى المدينة ورسول الله⁴⁸⁷⁹ [صلى الله عليه وسلم]⁴⁸⁸⁰ يقول له: "مقامك بمكة خير"⁴⁸⁸¹، وذلك لما سبق من كونه عوناً للضعفاء بمكة. "توفي بالمدينة سنة ثنتين وثلاثين⁴⁸⁸² في خلافة عثمان رضي الله تعالى عنه⁴⁸⁸³ 4884، وهو ابن ثمان وثمانين سنة. وقبره مشهور بالبقيع"⁴⁸⁸⁵، وعليه قبة عالية. وفيها الإمام الحسن وأمه فاطمة الزهراء على أصح الروايات. "وكان أمّ العباس يقال لها: نُتَيْلَة بضم النون وفتح المثناة فوق، وهي أول عريّة كست الكعبة الحريز والديباغ؛ لأنه ضاع العباس [١٨٥/١] وهو صغير فنذرته إن وجدته أن تكسوها فوجدته ففعلت ذلك"⁴⁸⁸⁶، وكان قبل ذلك كُسي البيت العصب، وهو ضرب من البرود، ثم كسي الأنطاع ثم كساه النبي صلى الله عليه وسلم⁴⁸⁸⁷ الثياب اليمنية، ثم كساه عمر وعثمان القباطي، ثم كساه الحجاج الديباغ⁴⁸⁸⁸، وفي زمن الناصر العباسي⁴⁸⁸⁹ كسى السواد من الحرير، واستمر ذلك إلى الآن. (أن⁴⁸⁹⁰ النبي أي⁴⁸⁹¹: من أن⁴⁸⁹² النبي. فهو بيان للموصول. والنبي

⁴⁸⁷⁰ سقط من (ر).

⁴⁸⁷¹ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 244/1.

⁴⁸⁷² في (ق): عقب.

⁴⁸⁷³ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 244/1.

⁴⁸⁷⁴ سقط من (ق).

⁴⁸⁷⁵ في (ر): النبي صلى.

⁴⁸⁷⁶ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁴⁸⁷⁷ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁴⁸⁷⁸ أخرجه أحمد في فضائل الصحابة، 1192/2-1193، (رقم الحديث: 1812)؛ وأبو يعلى في المسند، 55/5-56، (رقم الحديث: 2646)، والطبراني في المعجم الكبير، 154/6، (رقم الحديث: 5828)؛ وابن عدي في الكامل في ضعفاء الرجال، 297/1؛ وابن عساكر في تاريخ مدينة دمشق، 26؛ وابن الأثير في أسد الغابة، 163/3؛ والمزي في تهذيب الكمال، 228/14؛ والذهبي في سير أعلام النبلاء، 99/2؛ وابن حجر في تهذيب التهذيب، 110/5 بلفظ: "يا عم، أومّ مكانك الذي أنت به فإن الله عزّ وجلّ يحتم بك الحجرة كما ختم بي النبوة". قال الميمني في مجمع الزوائد، 269/9: "رواه أبو يعلى والطبراني، وفيه أبو مصعب إسماعيل بن قيس، وهو متروك".

⁴⁸⁷⁹ سقط من (د).

⁴⁸⁸⁰ ما بين المعقوفتين غير موجود في (د)، و(ر)، و(ع). وهو في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁴⁸⁸¹ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 258/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 226/14؛ الجوهر النقي لابن التركماني (9/106).

⁴⁸⁸² في (ل): وثلاثين.

⁴⁸⁸³ غير موجود في (د)، و(ر)، و(ع).

⁴⁸⁸⁴ في (ل): عنهما.

⁴⁸⁸⁵ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 244/1-245.

⁴⁸⁸⁶ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 244/1.

⁴⁸⁸⁷ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁴⁸⁸⁸ سقط من (د).

⁴⁸⁸⁹ هو: الخليفة العباسي، أبو العباس الناصر لدين الله أحمد ابن المصطفى بأمر الله أبي محمد الحسن ابن المصطفى بالله يوسف ابن المصطفى الهاشمي العباسي البغدادي، المتوفى سنة 622 هـ. انظر لترجمته: سير أعلام النبلاء للذهبي، 192/22-243 (رقم 131)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 97/5-99.

⁴⁸⁹⁰ هو في جميع النسخ المطبوعة للنزهة: عن.

هو الْمُنْبِيُّ عن الله تعالى نبأً، له شأن جليل أو الرّفع قدّره عنده وعند الخلايق⁴⁸⁹³ أجمعين. (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ)⁴⁸⁹⁴ تَصْلِيَةً لا يُحْتَنُ كُنْهَهَا [إذ هي مخصوصة بمقامه الذي عَمِيَ عن إدراكه البصائر⁴⁸⁹⁵. (وَسَلَّمَ) تسليماً فيه نسيم تعظيمه]⁴⁸⁹⁶، وَرُوجٌ⁴⁸⁹⁷ قُرْبُهُ، وَطَيْبٌ وَصَلُهُ، يَهْتَبُ عَلَيْهِ هُبُوباً غير منقطع لا لَيْلًا ولا نهاراً. (قَالَ) قولاً مُحَقَّقاً خرج من فيه⁴⁸⁹⁸ بلا مَرِية فيه. (مَنْ أَقَامَ الصَّلَاةَ) "مَنْ" موصولة⁴⁸⁹⁹. "وإقامة الشيء: تَوْفِيَةٌ"⁴⁹⁰⁰ حُقُوقُهُ⁴⁹⁰¹. ولم يأمر تعالى بالصَّلَاةِ⁴⁹⁰² حيث ما أمر ولا مَدَح [بها حيث ما مَدَح]⁴⁹⁰³ إلّا بلفظ الإقامة تنبيهاً على أنّ المقصود⁴⁹⁰⁴ منها توفية⁴⁹⁰⁵ شرائطها الظاهرة والباطنة لا الإتيان بمَحْتَمَلَاتِهَا كيفما كانت. والاستغراق فيها هي إدامة الحضور من الأوّل إلى الآخر، ثمّ هذه الإدامة على مراتب بحسب حالات المصلّي. (وَأَتَى الزَّكَاةَ) أي: الصّدقة المفروضة التي بإتيانها⁴⁹⁰⁶ يحصل الزّكوة⁴⁹⁰⁷ والطّهارة للنفس والزّكاء والنّمُوّ للمال. "والإيتاء"⁴⁹⁰⁸: الإعطاء، وحُصَّ دفع الصّدقة في القرآن بالإيتاء⁴⁹⁰⁹ كما حصّ توفية شرائط الصّلوة⁴⁹¹⁰ بالإقامة. وعلى ذلك جرى⁴⁹¹¹ اللفظ التّبويّ. والإيتاء أقوى من الإعطاء كما سبق [١٨٦/١] الفرق بينهما⁴⁹¹². (وَحَجَّ) أي: "قصد بيت الله تعالى إقامة للتّسك؛ لأنّ أصل الحجّ القصد للزيارة"⁴⁹¹³. وأيضاً الحجّ الغلبة بالحجّة وبالحجّ يَغْلِبُ⁴⁹¹⁴ المرء على هوى نفسه؛ لأنّ فيه إتعاب البدن وإنفاق المال، فيكون حجّة له عند الله تعالى. وأفضل الحجّ حجّ⁴⁹¹⁵ ربّ البيت بالفناء التّام كما أنّ أفضل القربات بذل المجهود وتطهير كعبة القلب للطّائفين والعاكفين

⁴⁸⁹¹ في (ر): صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أي.

⁴⁸⁹² سقط من (د).

⁴⁸⁹³ في (د)، و(ر)، و(ق): الخلائق.

⁴⁸⁹⁴ في (ع): صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وفي (ل): صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

⁴⁸⁹⁵ في (ق): الأبصار.

⁴⁸⁹⁶ ما بين المعقوفتين في (ق) مكتوب في الهامش.

⁴⁸⁹⁷ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): روح.

⁴⁸⁹⁸ في (د) مكتوب فوق السطر: فيه بيان.

⁴⁸⁹⁹ في (د): موصولة.

⁴⁹⁰⁰ في (د): توفية.

⁴⁹⁰¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 692.

⁴⁹⁰² في (ل): بالصلاة.

⁴⁹⁰³ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁴⁹⁰⁴ في (د)، و(ر): المقص.

⁴⁹⁰⁵ في (د): توفية.

⁴⁹⁰⁶ في (د)، و(ر): بإتيانها.

⁴⁹⁰⁷ في (ل): الزّكاة.

⁴⁹⁰⁸ في (ع): الإتيان. وهو في مفردات ألفاظ القرآن: الإيتاء.

⁴⁹⁰⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 61.

⁴⁹¹⁰ في (ل): الصلاة.

⁴⁹¹¹ في (ق) مكتوب تحت السطر.

⁴⁹¹² انظر للفرق بين بين الإعطاء والإيتاء: فروق حثّي للمؤلف، ص 325-326.

⁴⁹¹³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 218.

⁴⁹¹⁴ في الأصل: مكتوب فوق الكلمة. وهو في (ق): لغلب.

⁴⁹¹⁵ سقط من (د).

والرَّكْع السَّجُود. (وَصَامَ) "الصَّوْمُ فِي الْأَصْل: الإِمْسَاكُ عَنِ الْفِعْلِ مَطْعَمًا كَانَ، أَوْ كَلَامًا، أَوْ شَيْئًا"⁴⁹¹⁶ 4917. جعل في "الشَّرْع"⁴⁹¹⁸: إِمْسَاكُ الْمَكْلَفِ⁴⁹¹⁹ بالنِّيَّةِ مِنَ الْخِيْطِ الْأَبْيَضِ إِلَى الْخِيْطِ الْأَسْوَدِ عَنِ تَنَاوُلِ الْأَطْيَمَيْنِ⁴⁹²⁰، أي: الأَكْلَ والتَّكَاحَ، ودَخَلَ فِي الْأَكْلِ الشَّرْبُ؛ لِأَنَّهُ قَرِيبُهُ بَحِثٌ لَا يُفَارِقُهُ. والمراد ههنا⁴⁹²¹ "صِيَامُ شَهْرِ رَمَضَانَ"⁴⁹²²؛ لِأَنَّهُ ذَكَرَهُ فِي عِدَادِ الْفَرَائِضِ، وَإِنَّمَا قَدَّمَ الْحَجَّ مَعَ أَنَّهُ فَرَضَ فِي السَّنَةِ الْخَامِسَةِ مِنَ الْهَجْرَةِ عَلَى الصَّوْمِ مَعَ أَنَّهُ فَرَضَ فِي السَّنَةِ الثَّانِيَةِ مِنْهَا إِبَانَةً كَشَرَفِهِ⁴⁹²³؛ لِأَنَّ فِي الصَّوْمِ قَتْلَ النَّفْسِ، وَفِي الْحَجِّ إِحْيَاءَ الْقَلْبِ. والحَيَوَةُ⁴⁹²⁴ خَيْرٌ⁴⁹²⁵ مِنَ الْمَوْتِ عِنْدَ أَرْيَابِ الْحَقَائِقِ، وَلَوْ لَا دَفَعَ اسْتِيْلَاءُ الْكُفَّارِ لِمَا شَرَعَ قِتَالَهُمْ، وَلِذَا كَانَ الْحَجُّ أَفْضَلَ مِنَ الْغَزْوِ إِذَا لَمْ يَكُنِ الْغَزْوُ عَامًّا، وَمِنْ طَاعَةِ الْوَالِدَيْنِ أَيْضًا إِذَا كَانَ حَجًّا فَرَضًا. (وَقَرَى الضَّيْفَ) قَرَى: فَعَلَ ماضٍ كَهَدَى. يُقَالُ: قَرَيْتُ الضَّيْفَ قَرَيًّا بِكَسْرِ الْقَافِ وَتَنْوِينِ الرَّاءِ أَضْفَعْتُهُ⁴⁹²⁶. قال البيهقي: "الْقَرَاءُ"⁴⁹²⁷ وَالْقَرَى أَي: بِالْكَسْرِ فِيهِمَا: مَهْمَانُ كَرْدَنْ، وَالْقَرَى: أَي: بِالْفَتْحِ: كَرْدَنْ⁴⁹²⁸. ومنه قَرَيْتُ الْمَاءَ فِي الْحَوْضِ جَمَعْتُهُ. "وَالْمِثْرَةُ بِالْكَسْرِ: الْفُصْعَةُ يُقْرَى فِيهَا"⁴⁹²⁹ الطَّعَامُ، وَيُجْمَعُ وَيُطْعَمُ لِلضَّيْفِ⁴⁹³⁰. وهو⁴⁹³¹: "مَنْ مَالَ إِلَيْكَ تُزَوَّلًا بِكَ، فَإِنَّ أَصْلَ الضَّيْفِ مُصَدَّرٌ [ب ١٨٦/١] بِمَعْنَى الْمِيلِ؛ وَلِذَلِكَ اسْتَوَى فِيهِ الْوَاحِدُ وَالْجَمْعُ فِي عَامَّةِ كَلَامِهِمْ، وَقَدْ يُجْمَعُ عَلَى أَضْيَافٍ، وَضَيْفَانٍ⁴⁹³²". فَمَعْنَى "قَرَى الضَّيْفَ" جَمْعُ الطَّعَامِ لِمَنْ نَزَلَ عَلَيْهِ، وَأَطْعَمَهُ⁴⁹³³. وهو وإن كَانَ مِنْ بَابِ مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ فِي الْأَصْلِ وَهِيَ مَا يَتَعَلَّقُ بِمَعَامَلَةِ غَيْرِكَ، لَكِنَّهُ لَا يَنَاقِي وَجُوبَهُ فِي الْأَحْوَالِ⁴⁹³⁴. وَلِذَا ذَكَرَهُ مَعَ الْفَرَائِضِ وَأُخْرَهُ؛ لِأَنَّهُ مِنْ حُقُوقِ الْعِبَادِ، وَمَا قَبْلَهُ مِنْ حُقُوقِ اللَّهِ⁴⁹³⁵. وَفِي صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ: "مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ جَائِزَتَهُ"⁴⁹³⁶. قَالَ⁴⁹³⁷: وَمَا جَائِزَتُهُ⁴⁹³⁸ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟

⁴⁹¹⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): مَشْيًا. وهو هكذا أيضاً في مفردات ألفاظ القرآن.

⁴⁹¹⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 500. انظر أيضاً: روح البيان للمؤلف، 177/7 (تفسير سورة الأحزاب، الآية: 35). نقله فيه عن المفردات.

⁴⁹¹⁸ في (ق): الشُّرْكُ.

⁴⁹¹⁹ في (ع): الكَفُّ.

⁴⁹²⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 500. انظر أيضاً: روح البيان للمؤلف، 177/7 (تفسير سورة الأحزاب، الآية: 35). نقله فيه عن المفردات.

⁴⁹²¹ في (د)، و(ر)، و(ل): هُنَا.

⁴⁹²² انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 339.

⁴⁹²³ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): لَشْرَفِهِ.

⁴⁹²⁴ في (ل): الْحَيَاةُ.

⁴⁹²⁵ سَقَطَ مِنْ (ر).

⁴⁹²⁶ في (ق): ضَفَفْتُهُ.

⁴⁹²⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): الْقَرَاءُ. وهو هكذا أيضاً في تاج العروس.

⁴⁹²⁸ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 188/1.

⁴⁹²⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 1706.

⁴⁹³⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1706.

⁴⁹³¹ أي: الضَّيْفُ.

⁴⁹³² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 513. انظر أيضاً: القاموس المحيط، ص 1073.

⁴⁹³³ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 339.

⁴⁹³⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): بَعْضُ الْأَحْوَالِ.

⁴⁹³⁵ في (ر): زِيَادَةُ "تَعَالَى".

⁴⁹³⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): جَائِزَتُهُ.

⁴⁹³⁷ في هوامش الأصل، و(د)، و(ق)، و(ط)، و(ل): الرَّاوي وهو شريح العدوي. وهو في (ر) فوق السطر. الراوي كما إسناد الحديث هو أبو شريح العدوي (الكنعي)،

لا شريح العدوي.

⁴⁹³⁸ في (د): ثَرْتُهُ. وفي (ق)، و(ط): جَائِزَتُهُ.

قال: يوم وليلة، [والضيافة ثلاثة أيام، فما كان وراء ذلك صدقة⁴⁹³⁹ عليه⁴⁹⁴⁰]. "والجائزة: العطاء"⁴⁹⁴¹، وهي مشتقة⁴⁹⁴² من الجواز؛ لأنه حق جوازه عليهم، وقدره بيوم وليلة⁴⁹⁴³؛ لأن عادة المسافرين ذلك. قال الخطابي: "معناه أنه يتكلف له [يوماً وليلاً]⁴⁹⁴⁴ فيزيده في البر في اليومين الآخرين يقوم له بحقه فإذا مضى الثلاثة⁴⁹⁴⁵ فقد قضى حقه، فإن زاد عليه فهو صدقة"⁴⁹⁴⁶. (دَخَلَ الْجَنَّةَ)⁴⁹⁴⁷ أي: بفضل الله تعالى وبرحمته، لا بعمله كما جاء في صحيح⁴⁹⁴⁸ مسلم: "لا يُدْخِلُ أحداً منكم عمله الجنة ولا يجيره من النار، ولا أنا إلا برحمة الله"⁴⁹⁴⁹. أي⁴⁹⁵⁰: ولا أنا أدخل الجنة⁴⁹⁵¹ بعلمي إلا برحمته تعالى. فإن قلت: ترتيب الدخول على الأعمال يقتضي سببها⁴⁹⁵²، ويؤيده قوله تعالى ﴿وَأَدْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾⁴⁹⁵³. قلت: الآية تدل على السببية، والمنفصلي في الحديث العلية والإيجاب. فلا منافاة بين الآية والحديث، والله تعالى يفعل عند الأسباب لا بالأسباب. على أيّ أقول بفضل الله تعالى: يحتمل أن يكون المعنى: "ادخلوا الجنة برحمة الله"⁴⁹⁵⁴ واقتسموا درجاتها بما كنتم تعملون" [١٨٧/١] أي: بأعمالكم؛ لأن المقصود⁴⁹⁵⁵ من الدخول هذا⁴⁹⁵⁶

⁴⁹³⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): فهو صدقة.

⁴⁹⁴⁰ البخاري، "الأدب"، 31، 85، (رقم الحديث: 6019، 6135)؛ "الرقاق"، 23، (رقم الحديث: 6476)؛ مسلم "اللقطة"، 14، (رقم الحديث: 48)؛ أبو داود، "الأطعمة"، 5، (رقم الحديث: 3748)؛ مالك، الموطأ، "صفة النبي"، 22، (708/2)؛ أحمد، المسند، 31/4؛ 385، 384/6؛ 386-385.

⁴⁹⁴¹ انظر: القاموس المحيط، ص 651.

⁴⁹⁴² في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: مشتقة.

⁴⁹⁴³ ما بين المعقوفتين سقط من (ل).

⁴⁹⁴⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁴⁹⁴⁵ في (ل): الثلاثة.

⁴⁹⁴⁶ نقل المؤلف كلام الخطابي عن الكواكب الدراري للكرمانى، 176/21. وهو في معالم السنن للخطابي، 292/5 بالنص الآتي: "قلت: يريد أنه يتكلف له في اليوم الأول بما اتسع له من برٍّ وأطاف، ويقدم له في اليوم الثاني والثالث ما كان يحضرته. ولا يزيد على عادته. وما كان بعد الثلاث: فهو صدقة ومعروف، إن شاء فعل، وإن شاء ترك".

⁴⁹⁴⁷ رواد عبد الرزاق في المصنف، 274/11، (رقم الحديث: 20529)؛ وابن أبي شيبة في المصنف كما في المطالب العالية لابن حجر، 88/1-89، (رقم الحديث: 309)؛ وإبراهيم الحري في إكرام الضيف، ص 33، (رقم الحديث: 51، 52)؛ والطبراني في المعجم الكبير، 106/12، (رقم الحديث: 12692)؛ وابن أبي حاتم في العلل، 359-358/5، (رقم الحديث: 2043)؛ وقوام السنة في الترغيب والترهيب، 43/3، (رقم الحديث: 2039)؛ وابن عدي في الكامل في ضعفاء الرجال، 821/2؛ والبيهقي في شعب الإيمان، 93/7، (رقم الحديث: 9593). قال المنذري في الترغيب والترهيب، ص 494، (رقم الحديث: 1106، 3814): "رواه الطبراني في الكبير، وله شواهد". وقال أبو زرعة كما في علل ابن أبي حاتم، 359/5: "هذا حديث منكر، إنما هو: عن ابن عباس مؤفوف". وقال ابن عدي في الكامل، 821/2 بعد روايته للحديث: "وهذان الحديثان الذي ذكرتهما لا يرويهما، عن أبي إسحاق غيره وهما أنكر ما رأيت له من الرواية". وقال الهيثمي في مجمع الزوائد، 46/1: "رواه الطبراني في الكبير، وفي إسناده حبيب بن حبيب الزيات وهو ضعيف". ولذا ضعف الحديث الألباني في ضعيف الترغيب والترهيب، 236/1، (رقم الحديث: 459)؛ 164/2، (رقم الحديث: 1537).

⁴⁹⁴⁸ في (ق): حديث.

⁴⁹⁴⁹ روي الحديث بألفاظ مختلفة من حديث أبي هريرة رضي الله عنه، قال: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَنْ يُنْجِيَ أَحَدًا مِنْكُمْ عَمَلُهُ قَالُوا: وَلَا أَنْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: وَلَا أَنَا إِلَّا أَنْ يَتَعَمَّدَني اللَّهُ بِرَحْمَةٍ سَدَّدُوا"، ومن حديث عائشة رضي الله عنها، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "سَدَّدُوا وَقَارِبُوا وَأَبْشِرُوا، فَإِنَّهُ لَا يُدْخِلُ أَحَدًا الْجَنَّةَ عَمَلُهُ قَالُوا: وَلَا أَنْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: وَلَا أَنَا إِلَّا أَنْ يَتَعَمَّدَني اللَّهُ بِمَغْفِرَةٍ وَرَحْمَةٍ". انظر: البخاري، "المرضى"، 19، (رقم الحديث: 5673)؛ "الرقاق"، 18، (رقم الحديث: 6463، 6464)؛ مسلم "صفات المنافقين"، 71-78، (رقم الحديث: 2816-2818)؛ ابن ماجه، "الزهد"، 20، (رقم الحديث: 4201)؛ أحمد، المسند، 235/2، 264، 326، 344، 386، 390، 451، 466، 469، 495، 509، 514، 537، 337/3؛ 362، 273/6؛ الدارمي، "الرقاق"، 24، (رقم الحديث: 2775).

⁴⁹⁵⁰ سقط من (د).

⁴⁹⁵¹ سقط من (د).

⁴⁹⁵² في (ق): سببها.

⁴⁹⁵³ سورة النحل، الآية: 32.

⁴⁹⁵⁴ في (د): الله تعالى.

الاقتسام فَوْضِعَ مَوْضِعُهُ، فيكون الدَّخُولُ مَنُوطاً بِالْفَضْلِ الإِلَهِيِّ، فلا يكون العمل مُوجِباً عليه أهل السنة. والحاصل أنه كما كان الدَّخُولُ في العمل بتمكين الله تعالى [وهو فضل منه، فكذا دخول دار الثَّوَابِ بِرَحْمَةِ اللَّهِ ⁴⁹⁵⁷] ⁴⁹⁵⁸. فَلِلَّهِ الْمَنَّةُ أَوْلَاً وَآخِراً. فالعبد يَسْتَحِقُّ الدَّخُولَ بِعَمَلِهِ بِلَا مُوجِبٍ، والله تعالى ﴿كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ﴾ ⁴⁹⁵⁹ فكان الأمر فضلاً بالنسبة إلينا، وإيجاباً بالنسبة إليه تعالى. فقد اشتمل فضله على إيجاب [من الله] ⁴⁹⁶⁰ بلا إيجاب [من العبد] ⁴⁹⁶¹. تدبر. والمراد بالدَّخُولِ ما كان على وجه الخلود إذ ⁴⁹⁶² الجنة بذاتها تعطي البقاء الدائم والإقامة الأبدية. وأمّا قصة آدم عليه السلام ⁴⁹⁶³ ففيها كلام عريض ليس هذا محله. وسميت دار الثَّوَابِ بالجنة وهي البستان ⁴⁹⁶⁴ الذي فيه الأشجار المثمرة مع أن فيها ما لا يُوصَفُ من العُرفَاتِ والقُصور ونحو ذلك لما أتمها مناط نعيمها ومُعظم ملاذها [ونحو ذلك] ⁴⁹⁶⁵ ⁴⁹⁶⁶، ولهذا قال تعالى: ﴿وَنُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا﴾ ⁴⁹⁶⁷ بياناً لمنتها العظيمة. فله الحمد والمِنَّة.

(قَالَ أَبُو حَاتِمٍ: ⁴⁹⁶⁸ البُيُوتِيُّ المَارِّ تَرْجَمْتَهُ ⁴⁹⁶⁹. (هُوَ) أَي: الحديث المذكور، وإن كان معناه صحيحاً ⁴⁹⁷⁰ في نفس الأمر لما يعضد ⁴⁹⁷¹ من النظائر لكتبه (مُنْكَرٌ) بسبب إسناده ومخرجه فإنه مَوْصُولٌ. وابن أبي حاتم المشروح اسماً ورسماً ضعیف وقد رواه القوي مَوْصُوفاً كما قال: (لِأَنَّ غَيْرَهُ) أَي: غير ابن أبي حاتم ⁴⁹⁷². (مِنْ الثَّقَاتِ) بَيَانٌ لِلْغَيْرِ. فلا يلزم منه أن يكون ابن أبي حاتم ثقة وإلا لم يكن حديثه منكرًا. أقول: عجباً من أهل الحديث يطعن بعضهم في بعض، فَيُضَعِّفُ من وثقه غيره. فإنه يُفْهَمُ من كلام ابن الصَّلاح ⁴⁹⁷³ جلاله شأن ابن أبي حاتم من كلِّ الوجوه [١/١٨٧ب]. (رَوَاهُ) أفرده باعتبار لفظ غير ⁴⁹⁷⁴، فإنه مفرد اللفظ مجموع المعنى كـ"المثل" و"من" و"ما" وغيرها. فالمعنى من جهة المعنى أن الثَّقَاتِ ذوي الضَّبْطِ والإِتْقَانِ رَوَوْا ذلك الحديث. (عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ) المذكور الموثَّق أشدَّ التَّوَثُّيقِ. (مَوْصُوفاً) على ابن

⁴⁹⁵⁵ في (د)، و(ر): المقتض.

⁴⁹⁵⁶ في (ق): هذه.

⁴⁹⁵⁷ في (ل): برحمة الله تعالى، وفي (ر)، و(ع): برحمة منه تعالى.

⁴⁹⁵⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁴⁹⁵⁹ سورة الأنعام، الآية: 12.

⁴⁹⁶⁰ ما بين المعقوفتين في (د)، و(ر) مكتوب فوق السطر. وهو ساقط أصلاً من (ع).

⁴⁹⁶¹ ما بين المعقوفتين في (د)، و(ر) مكتوب فوق السطر. وهو ساقط أصلاً من (ع).

⁴⁹⁶² في (د): إد.

⁴⁹⁶³ في (د)، و(ر)، و(ق): السلم، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام.

⁴⁹⁶⁴ هنا في (د) تحت السطر، وفي (ر) فوق السطر مكتوب: صفة كاشفة.

⁴⁹⁶⁵ سقط من (ط).

⁴⁹⁶⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (د)، و(ر).

⁴⁹⁶⁷ سورة النساء، الآية: 57.

⁴⁹⁶⁸ في العلل لابن أبي حاتم، 359/5 يُسبب القول لأبي زرعة، ولكن ليس بهذا اللفظ، وإنما قال: "هَذَا حَدِيثٌ مُنْكَرٌ؛ إِنَّمَا هُوَ: عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، مُؤَفَّوفٌ". وقارن به الجرح والتعديل، 309/3 (رقم 1373).

⁴⁹⁶⁹ بل هو أبو ابن أبي حاتم الرازي كما مر: أَبُو حَاتِمٍ الرَّازِيُّ مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ بْنِ الْمُثَنَّى بْنِ دَاوُدَ بْنِ مِهْرَانَ، المتوفى سنة 277 هـ. تقدّمت ترجمته.

⁴⁹⁷⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 339.

⁴⁹⁷¹ في (د)، و(ر)، و(ع): يعضده.

⁴⁹⁷² بل حُبَّيبُ بْنُ حَبِيبٍ كَمَا قَالَ الْمَلَّا عَلِي الْقَارِي، وَالْمَنَاوِي. انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 339؛ البواقيت والذّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 426/1.

⁴⁹⁷³ هذا الحديث لم يذكره ابن الصلاح في مقدّمته. انظر: ص 80-82.

⁴⁹⁷⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 339.

عباس⁴⁹⁷⁵. وهو: ما يُروى من الصحابة من أقوالهم وأفعالهم فيوقف عليهم ولا يتجاوز به إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم⁴⁹⁷⁶. يعني يكون إسناده متصلاً إلى الصحابي، ولا يقول الصحابي: قال رسول الله كذا، بل الراوي يقول: قال الصحابي كذا. (وهو) أي: غير ابن أبي حاتم لا غير حبيب المذكور كما فهم⁴⁹⁷⁷؛ لأن الكلام في الأول دون الثاني⁴⁹⁷⁸. (المعروف) ضد المنكر⁴⁹⁷⁹. والمراد أن حديث غيره المعروف لكونه مما رواه الثقات، وحديث ابن أبي حاتم المنكر⁴⁹⁸⁰؛ لأنه مما رواه الضعيف. وقد سبق أن المخالفة [إذا كانت]⁴⁹⁸¹ مع الضعيف فالقوي الراجح هو⁴⁹⁸² المعروف، والضعيف المرجوح هو المنكر.

(وعرف) المعرفة ههنا⁴⁹⁸³ محمولة⁴⁹⁸⁴ على المعنى اللغوي وهو العلم بأنه⁴⁹⁸⁶ يقال: "عرفه معرفة وعرفاً: علمه" كما في القاموس⁴⁹⁸⁷. والمعنى أدرك إدراكاً يقينياً لا شبهة فيه. (من هذا التقرير)⁴⁹⁸⁸ والبيان الواقع في المتن الدال على تحقيق المخالفة في كل من الشاذ والمنكر، وأن أحدهما مقابل المحفوظ، والآخر مقابل المعروف. وفي الشرح من حيث الأمثلة⁴⁹⁸⁹ (أن بين الشاذ والمنكر) أي: باعتبار المفهوم⁴⁹⁹⁰ والاشتراط، لا باعتبار ما صدق عليه من الأفراد⁴⁹⁹¹ كما سيتضح ذلك. (عموماً) من وجه به يجتمعان، وهو اعتبار⁴⁹⁹² الاشتراط. (وخصوصاً من وجه)؛ آخر به يفتقران⁴⁹⁹³ وهو اعتبار⁴⁹⁹⁴ المفهوم، فإنه أعتبر في مفهوم كل منهما شيء لم يُعتبر ذلك في الآخر. وإلى العموم الإشارة [١٨٨/١] بقوله: (لأن بينهما اجتماعاً في اشتراط المخالفة) أي: مخالفة الأرجح فهما مشتركان في هذه المخالفة ومجتمعان فيه. وإلى الخصوص⁴⁹⁹⁵ الإشارة بقوله: (وافترافاً في أن الشاذ راويه ثقة)⁴⁹⁹⁶ على صيغة اسم الفاعل وكذا راويه ضعيف.

⁴⁹⁷⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 339.

⁴⁹⁷⁶ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁴⁹⁷⁷ المؤلف يقصد به الملا علي القاري، والمناوي ويرد عليهما؛ لأنهما يقولان فيه: غير حبيب. انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 340؛ اليواقيت والذرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 426/1.

⁴⁹⁷⁸ بل الكلام في الثاني دون الأول كما مر.

⁴⁹⁷⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 1080؛ شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 340.

⁴⁹⁸⁰ بل حديث حبيب بن حبيب المنكر كما مر.

⁴⁹⁸¹ ما بين المعقوفين غير موجود في (ر).

⁴⁹⁸² سقط من (د).

⁴⁹⁸³ في جميع النسخ المطبوعة للزهة: وعرف بهذا.

⁴⁹⁸⁴ في (د): هنا.

⁴⁹⁸⁵ في (د): محموله.

⁴⁹⁸⁶ في (د)، و(ر): فإنه.

⁴⁹⁸⁷ ص 1080.

⁴⁹⁸⁸ في جميع النسخ المطبوعة للزهة: "مخذاً بدلاً من" من هذا التقرير.

⁴⁹⁸⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 340.

⁴⁹⁹⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 341.

⁴⁹⁹¹ في (ع): الإقرار.

⁴⁹⁹² في (د): باعتبار.

⁴⁹⁹³ في (ر): يفتقران.

⁴⁹⁹⁴ في (د): باعتبار.

⁴⁹⁹⁵ سقط من (ق).

⁴⁹⁹⁶ في طبقات شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 341، ونور الدين عتر، ص 73، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 70: وافترافاً في أن الشاذ راويه ثقة.

وفي بعض النسخ: "رَوَايَةُ⁴⁹⁹⁷ ثِقَّةٌ وَرَوَايَةُ⁴⁹⁹⁸ ضَعِيفٌ" على أنَّ المصدر بمعنى المفعول، أي: مَرْوِيٌّ ثقةٌ ومَرْوِيٌّ ضعيفٌ. والثقة من يُوثق به وهو أهل الضبط والإتقان. (أَوْ صَدُوقٌ)⁴⁹⁹⁹ مبالغة صادق. وهو من لم يُثقل عنه تعدد الكذب لكنه غير ضابط، وهذا افتراق الشاذ من المنكر. وأشار إلى افتراق المنكر من الشاذ بقوله: (وَالْمُنْكَرُ رَاوِيهِ ضَعِيفٌ)⁵⁰⁰⁰ أي: بسوء⁵⁰⁰¹ حفظه أو فساد عقيدته أو جهالته أو نحو ذلك كما مرَّ غير مرَّة. فقد اعتبر في مفهوم الشاذ مقبولة⁵⁰⁰² الراوي، وفي المنكر ضعفه. ودلَّ التعليل المذكور على أنَّهما نوعان داخِلان تحت جنس المخالفة كالإنسان⁵⁰⁰³ والفرس الداخلين تحت جنس الحيوان لا يصدق شيء منهما على ما يصدق عليه الآخر فيكون بينهما بحسب الصِّدْق مَبَايِنَةٌ كَلِيَّةٌ. فظهر أنَّه ليس المراد ههنا العموم والخصوص بالمعنى المتعارف الميزاني، وهو⁵⁰⁰⁴ اجتماعهما في الصِّدْق وافتراقهما فيه كالحَيَّوان الأَبْيَضُ⁵⁰⁰⁵ [الصَّادِق على الفرس الأَبْيَضُ⁵⁰⁰⁶] [وهو مادة الاجتماع، وكالحَيَّوان الصَّادِق على الفرس الأَسْوَدُ]⁵⁰⁰⁸ وهو مادة افتراق الحيوان من الأَبْيَض، وكالأَبْيَض الصَّادِق على بعض الجماد كالخَصَّ وهو مادة افتراق الأَبْيَض من الحيوان. وذلك أنَّ مفهومَي الشاذ والمنكر على التضادِّ فلا يجتمعان صدقاً، بل المراد العموم والخصوص بحسب الاشتراط والمفهوم. وفيه أنَّ إطلاق العموم والخصوص من وَجْه [١/١٨٨ب] على مثل هذا غير متعارف⁵⁰⁰⁹. بل الظاهر منه التَّسْبِبة التي اعتبرها أهل الميزان على أيِّ أقول الذي يفهم من كلام المحدثين: إنَّ راوي الحديث قد يكون متأخراً عن درجة الحفظ والإتقان وإن كان من المشهورين بالصدق والستر، فأهل سوء الحفظ ليس من أهل الإتقان، فهو ضعيف على ما هو المشهور، لكن قد يطلق عليه الثقة لصدقه وجلالته. فعلى هذا⁵⁰¹⁰ يجوز أن يجتمع الشاذ والمنكر في بعض المواد ويصدق⁵⁰¹¹ على بعض الأفراد وإن لم يساعده تقرير المصنِّف فإنَّه جعل مادة الاجتماع الاشتراط وهو ليس من قبيل الأمثلة والأفراد. فاعرف.

(وَقَدْ غَفَلَ) واحتجب عن الفرق المذكور. والغفلة معنى يمنع الإنسان من الوقوف على حقيقة الأمور. (مَنْ سَوَّى يَبِينُهُمَا) أي: بين الشاذ والمنكر. وهو ابن الصَّلاح⁵⁰¹² حيث قال في مقدِّمته: "المنكر ينقسم قسمين على ما⁵⁰¹³

⁴⁹⁹⁷ في (ق): راويه.

⁴⁹⁹⁸ في (ق): راويه.

⁴⁹⁹⁹ في طبعات شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 341، ونور الدين عتر، ص 73، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 70: أَوْ ثِقَّةٌ.

⁵⁰⁰⁰ في طبعات شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 341، ونور الدين عتر، ص 73، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 70: وَالْمُنْكَرُ رَوَايَةُ ضَعِيفٍ.

⁵⁰⁰¹ في (د)، و(ر): لسوء، وفي (ع): سوء.

⁵⁰⁰² في (ر): مقبولة.

⁵⁰⁰³ في (ق) مكتوب تحت السطر.

⁵⁰⁰⁴ في (د): هي.

⁵⁰⁰⁵ سقط من (ق).

⁵⁰⁰⁶ في (ق): الأسود.

⁵⁰⁰⁷ ما بين المعقوفتين غير موجود في (د).

⁵⁰⁰⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁵⁰⁰⁹ انظر: البواقيت والدرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 428/1-429.

⁵⁰¹⁰ سقط من (د).

⁵⁰¹¹ في (د)، و(ر): يصدقا.

⁵⁰¹² انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 342.

⁵⁰¹³ سقط من (د).

ذكرناه في الشاذ فإنه بمعناه⁵⁰¹⁴. وقال أيضاً: "إن كان المنفرد بعيداً عن⁵⁰¹⁵ درجة الحافظ الضابط المقبول تفرّده ردّدنا ما انفرد به وكان من قبيل الشاذ المنكر"⁵⁰¹⁶ انتهى. والظاهر أنّه جعله بمعناه في الانقسام، ولا يلزم منه اتّحادهما من جميع الوجوه. كيف وإيراد كلّ منهما في باب على حدة⁵⁰¹⁷ وتعريفهما بما يغاير تعريف الآخر يدلّ على عدم التسوية⁵⁰¹⁸. وقيل: يحتمل أن يكون مراده التسوية⁵⁰¹⁹ باعتبار أصل عدم القبول أي: ترك العمل بهما وإن تفاوتتا باعتبار كون الراوي مقبولاً أو⁵⁰²⁰ ضعيفاً. (والله أعلم) بحقايق⁵⁰²¹ العلوم. ومنه التعليم لأهل الفهم. ففيه رمز إلى الله⁵⁰²² ﴿فَقَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ﴾⁵⁰²³. فافهم. فقد أوضحْتُ [١٨٩/١] لك فلم يَبْقَ أمرٌ مُبهم.

[الْمُتَابِعُ وَمَرَاتِبُهُ]

(وَمَا تَقْدِمُ ذِكْرُهُ مِنْ الْفَرْدِ النَّسَبِيِّ) لفظ الفرد بالنسبة إلى الشرح مجرور لأجل⁵⁰²⁴ "من" البيانية، وإلى المتن مرفوع؛ لأنه مبتدأ. ولما كان المتن مُندجاً في ضمن⁵⁰²⁵ الشرح وكانا كأتهما رسالة واحدة لم يصح⁵⁰²⁶ ذلك. قال بعضهم⁵⁰²⁷: "لو قال: والمتقدم ذكره، وهو الفرد النسبي، لكان أولى"⁵⁰²⁸ أي: ليكون⁵⁰²⁹ المتن والشرح متوافقين في الرفع. أقول: هذا التوافق وإن كان له وجه في الجملة لكنّه ليس بأوّل ممّا ذكره المصنّف؛ لأنّ التّفنّن في الأسلوب أُبَدع وأوْقع في النَّفس فيكون أقرب إلى البلاغة. والنسبيّ "نسبة إلى النسبة المقابلة للحقيقة التي يُعبّر عنها المحدثون بالفرد المطلق"⁵⁰³⁰. فالفرد المطلق الحقيقي: ما يكون التفرد فيه في طرف الصحابي [بأن يزوي عنها⁵⁰³¹ الصحابي] ⁵⁰³² تابعي واحد. والفرد المقيّد الاعتباري: ما يكون التفرد فيه في أثناء السند وخلال الطريق بأن يزويه أكثر⁵⁰³³ عن الصحابي أكثر من واحد ثم يتفرد عن أحدهم واحد. فإن قلت: لم خصّ الفرد النسبي بالذكر مع أنّ الفرد المطلق أيضاً يجري فيه المتابعة

⁵⁰¹⁴ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 80.

⁵⁰¹⁵ في (د): من.

⁵⁰¹⁶ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 79.

⁵⁰¹⁷ في (ع): حده.

⁵⁰¹⁸ في (ق): السوية.

⁵⁰¹⁹ في (ق): السوية.

⁵⁰²⁰ في (ر)، و(ل): و.

⁵⁰²¹ في (د)، و(ر): حقائق.

⁵⁰²² في (د): ففيه رمز إلى الله قوله تعالى، وفي (ر)، و(ع): ففيه رمز إلى سرّ قوله تعالى، وفي (ق): ففيه رمز إلى سرّ ﴿فَقَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ﴾، وفي (ط)، و(ل): ففيه رمز إلى سرّ قوله.

⁵⁰²³ سورة الأنبياء، الآية: 79.

⁵⁰²⁴ في (ق): لأهل.

⁵⁰²⁵ في (ق): صمن.

⁵⁰²⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): يقيح.

⁵⁰²⁷ المؤلف يقصد به الملاء علي القاري وبردّ عليه.

⁵⁰²⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملاء علي القاري، ص 343.

⁵⁰²⁹ في (ع): يكون.

⁵⁰³⁰ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملاء علي القاري، ص 343.

⁵⁰³¹ في (د)، و(ر)، و(ع): عن. هذا هو الصحيح.

⁵⁰³² ما بين المعقوفتين من (ط)، و(ل).

⁵⁰³³ سقط من (د)، و(ر)، و(ع). هذا هو الصحيح.

الآتية كما إذا روى ابن سيرين مثلاً عن أبي هريرة وتفرّد⁵⁰³⁴ به⁵⁰³⁵ ثمّ وُجد رآو آخر غير ابن سيرين قد تابعه في رواية حديثه عن أبي هريرة، فإنّه متابعه للفرد المطلق إذ التفرّد وقع في جانب التابعي وكذا المتابعة؟ قلت: قد قال بعضهم: إنّ تقييده بالفرد النسبي مجرّد اصطلاح⁵⁰³⁶ لجريان الحكم في الفرد⁵⁰³⁷ المطلق أيضاً. وليس بذاك أي: ليس بموجّه، بل وجه التقييد أنّ الفرد المطلق قد لا يحتاج إلى المتابعة؛ لأنّ أكثر التابعين كبراء أجلّة. فالراوي [١٨٩/ب] المنفرد غير التابعي. إذا قيل⁵⁰³⁸: ما انفرد به لم يقدح الانفراد فيه إذا كان عدلاً حافظاً موثقاً بإتقانه وضبطه فما بال التابعي الجليل؟ فإنّه أولى بذلك بخلاف الفرد النسبي، فإنّه يقع في أثناء السند وراويه يكون ضعيفاً غالباً فيحتاج إلى المتابعة لتقوية الذي تفرّد به من الحديث. (إنّ وُجدَ بعدَ ظنٍّ كونه فرداً) أي: بعد ظنّ كون الفرد فرداً نسبياً. والوجدان: إدراك بعد الطلب. فيُشير إلى الاعتبار أولاً وهو لغة التدبّر. وقال ثعلب⁵⁰³⁹: ردّ الشيء إلى نظيره. واصطلاحاً: تعرّف الحديث والنظر في طرقه هل تفرّد به راويه بأن لم يشاركه فيه⁵⁰⁴⁰ راو⁵⁰⁴¹ غيره أم لا؟ وهل هو معروف أو لا؟ فبعد هذا الاعتبار والتعرّف والتفتيش إن وُجد⁵⁰⁴². (قد وافقه) أي: تابع راوي ذلك الفرد⁵⁰⁴³. (غيره) أي: غير راويه⁵⁰⁴⁴. وهذا أيضاً تحديد لأسلوب العبارة حيث جعل فعل الشرط في المتن فاعلاً [أي⁵⁰⁴⁵: قائماً مقامه]⁵⁰⁴⁶ للشرط في الشرح بتقدير "قد". وفي ذلك تنشيط للسامع وتكثير للمعنى. (فهو) أي: فذلك الغير⁵⁰⁴⁷ الذي تابعه. (المتابع) لأنّه تابعه في رواية حديثه عن رواه هو. (بكسر الموحدة)⁵⁰⁴⁸ أي: بكسر الباء الموحدة. وقيل لها: موحدة لتوحيد نقطتها. فالتقييد بالكسر احتراز عن الفتح وتخصيص للصورة الخطيّة باسم الفاعل؛ لأنّها تختمل⁵⁰⁴⁹ الفتح⁵⁰⁵⁰ أيضاً⁵⁰⁵¹ على أنّها اسم مفعول ولو كانت بحيث لا تختمل غير الكسر في نفس الأمر بحسب المعنى لكان قوله بكسر الموحدة بمنزلة الإعجام، فينبغي أن يُرى ولا يُقرأ⁵⁰⁵².

⁵⁰³⁴ في (ر): تفرد.

⁵⁰³⁵ سقط من (ر).

⁵⁰³⁶ في (ق): اصطلاحاً.

⁵⁰³⁷ في (د) مكتوب تحت الكلمة.

⁵⁰³⁸ في (د)، و(ر)، و(ل): قيل.

⁵⁰³⁹ هو: العلامة، المُحدّث، إمام النحوي، أبو العباس أحمد بن يحيى بن زَيْد بن سَيَّار الشَّيْبَانِيّ، إمام الكوفيين، صاحب الفصيح والتّصانيف، وله معرفة بالقراءات. فقيل: كان يطالع كتاباً في الطريق فرمته فرس فأوقعته في بحر فاختلط وأخرج ومات في اليوم الثاني سنة 291 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 204/5-212 (رقم 2681)؛ تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 550/2-551 (رقم 898)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 666/2-667 (رقم 686)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 7-5/14 (رقم 1)؛ البلغة في تراجم أئمة النحو واللغة للفيروزآبادي، ص 86-87 (رقم 63)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 207/2-208.

⁵⁰⁴⁰ سقط من (د).

⁵⁰⁴¹ سقط من (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل).

⁵⁰⁴² سقط من (ق).

⁵⁰⁴³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 343.

⁵⁰⁴⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 343.

⁵⁰⁴⁵ سقط من (ر).

⁵⁰⁴⁶ ما بين المعقوفين في (د) مكتوب في الهامش. وهو ساقط أصلاً من (ع).

⁵⁰⁴⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 343.

⁵⁰⁴⁸ في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 99: بكسر الباء الموحدة.

⁵⁰⁴⁹ في (ع): يَحْتَمَل.

⁵⁰⁵⁰ في (ر): "الفتح الفتح" بالتكرار.

⁵⁰⁵¹ سقط من (ر).

⁵⁰⁵² في (ع): يقرأ.

والموحدّة احتراز عن الياء المثناة التحتيّة، والتاء المثناة الفوقيّة، والتاء المثناة على عادة المصنّفين سواء كان المقام من مظانّ الاحتمال أو لا. فإن قلت: لم قيده به مع استقامة [١٩٠/١] المعنى في صورة الفتح أيضاً بإرجاع الضمير إلى الفرد؟ فإنه كما روى⁵⁰⁵³ أنّ ذلك الراوي الآخر متتابع⁵⁰⁵⁴ بالكسر، والأوّل متابع بالفتح فكذا الفرد الأوّل قد تُوبع بالفرد الثاني فكان متتابعاً بالفتح. قلت: قد قيل: إنّ كون ذلك الغير متابعاً بالكسر مجرّد اصطلاح وليس بذلك⁵⁰⁵⁵، بل لأنّ الكلام إنّما هو في الراوي وتعدّده، لا في المرويّ. فإنّ تعدّد المرويّ اعتباريّ دون تعدّد الراوي فاقتضى الحال أن يكون الراوي⁵⁰⁵⁶ الموافق متابعاً سواء قلت: إن المرويّ متابع أو لا. والحاصل أنّ المتابعة صفة الرواية⁵⁰⁵⁷ فيسمّى المشارك متابعاً، فظهر أنّ المتابعة ما يكون لحديث راويان فصاعداً.

(وَالْمُتَابَعَةُ) هي لغة: الموالة والافتداء. يقال: تابعه إذا مشى خلفه ومّرّ به فمضى معه. واصطلاحاً: أن تجد لراوي الحديث مشاركاً فيه يعتبر بحديثه، "إذا كان أحد الراويين رفيقاً"⁵⁰⁵⁸ للآخر من أوّل الإسناد إلى آخره يسمّى⁵⁰⁵⁹ المتابعة التامة، وإذا كان رفيقاً له لا من الأوّل بل من بعض الطبقات قريباً أو بعيداً يسمّى بالمتابعة الناقصة⁵⁰⁶⁰، فهذه متابعة أيضاً لكنّها دون الأولى بسبب البعد، واختلاف⁵⁰⁶¹ مراتب الطبقات [أي: طبقات الرجال وطبقات المتابعة]⁵⁰⁶² قال: (على مراتب:) وإن كان مألهاً إلى مرتبتين⁵⁰⁶³ التامة والناقصة كما يجيء تصويرهما. قال ابن الصلاح: "طريق الاعتبار في الأخبار مثاله: أن تروي⁵⁰⁶⁴ حمّاد بن سلمة حديثاً لم يُتابع عليه، عن أيّوب عن ابن سيرين عن أبي هريرة عن⁵⁰⁶⁵ النبيّ صلى الله عليه وسلّم⁵⁰⁶⁶ فيُنظر هل روى ذلك ثقة غير أيّوب عن ابن سيرين عن أبي هريرة أو لا؟ فإن وُجد علم أنّ للخبر أصلاً يرجع إليه، وإن لم يُوجد ثقة غير ابن سيرين رواه عن أبي هريرة، فأئي [١٩٠/ب] ذلك وُجد يُعلم به أنّ للحديث أصلاً يرجع إليه وإلا فلا"⁵⁰⁶⁷. ثمّ قال: "قلت: فمثال المتابعة أن يروي ذلك الحديث بعينه عن أيّوب غير حمّاد، فهذه المتابعة التامة. فإن لم⁵⁰⁶⁸ يروه أحدٌ غيره عن أيّوب لكن رواه بعضهم عن ابن سيرين أو عن أبي هريرة أو رواه غير أبي هريرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلّم⁵⁰⁶⁹ فهذه المتابعة الناقصة"⁵⁰⁷⁰. فظهر أنّ المتابعة التامة

⁵⁰⁵³ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁰⁵⁴ في (د)، و(ر)، و(ل): متابع، وفي (ع): يتابع.

⁵⁰⁵⁵ في (ق): بذاك.

⁵⁰⁵⁶ هو في الأصل مكتوب تحت الكلمة.

⁵⁰⁵⁷ في (د): الراوي الرواية.

⁵⁰⁵⁸ في (ق): فيقال.

⁵⁰⁵⁹ في (ق): ويسمّى.

⁵⁰⁶⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 344-345. انظر أيضاً: كتاب التعريفات للشيخ الجرجاني، ص 278-279.

⁵⁰⁶¹ في (ق): والاختلاف.

⁵⁰⁶² ما بين المعقوفتين في (د) مكتوب تحت السطر، وفي (ر) فوق السطر. وهو ساقط أصلاً من (ع).

⁵⁰⁶³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: مرتبتين. وهو هكذا أيضاً في شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 344.

⁵⁰⁶⁴ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): يروي. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث.

⁵⁰⁶⁵ في (ر): رضي الله عنه عن.

⁵⁰⁶⁶ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

⁵⁰⁶⁷ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 82-83.

⁵⁰⁶⁸ سقط من (ق).

⁵⁰⁶⁹ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

⁵⁰⁷⁰ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 83.

ما كان الرفافة من أول الإسناد كأَيُّوب إلى آخره كأبي هريرة، والقاصرة ما كان الرفافة من ابن سيرين أو من أبي هريرة، للمشاركة في إحدى هاتين الطبقتين قاصرة وهو مراد من قال: "ولها مراتب وأقواها المتأخرة ثم ما يليها على الترتيب". يعني المتابعة أقوى في الدرجة الأخيرة لكثرة فائدتها⁵⁰⁷¹؛ لأن الانفراد فيه شديد الضعف، فكثر الاحتياج إلى متابعة يتقوى بها أشد التقوى، وذلك في المتابعة التامة أظهر. قال ابن الصلاح: "إذا قالوا [في مثل]⁵⁰⁷² هذا: تفرد به أبو هريرة، وتفرد به عن [أبي هريرة ابن سيرين، وتفرد به]⁵⁰⁷³ عن [ابن سيرين أيُّوب، وتفرد به عن أيُّوب [بن] حماد بن سلمة، كان في ذلك إشعارٌ بانتفاء وجوه المتابعات"⁵⁰⁷⁶. ثم قال: "اعلم أنه قد يدخل في باب المتابعة والاستشهاد رواية من لا يُحتج بحديثه وحده بل يكون معدوداً في الضعفاء، وفي كتابي⁵⁰⁷⁷ البخاري ومسلم جماعة من الضعفاء ذكراهم في المتابعات والشواهد، وليس كل ضعيف يصلح لذلك، ولهذا⁵⁰⁷⁸ يقول الدارقطني وغيره في الضعفاء: فلان يُعْتَبَرُ بِهِ، وفلان لا يُعْتَبَرُ بِهِ"⁵⁰⁷⁹.

(إِنْ حَصَلَتْ)⁵⁰⁸⁰ تلك المتابعة وهو إشارة إلى رجوع تلك المراتب إلى مرتبتين⁵⁰⁸¹ وانحصارها فيهما بحسب المال⁵⁰⁸². (لِلرَّأْيِ نَفْسِهِ) دُونَ مَنْ فَوْقَهُ من مراتب شيوخه بأن يكون أحد الراويين رقيقاً [١٩١/١] للآخر من أول الإسناد إلى آخره كما إذا روى حماد بن سلمة عن أيُّوب عن ابن سيرين عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم⁵⁰⁸³ وروى ذلك الحديث بعينه عن أيُّوب إلى آخر الإسناد غير حماد من⁵⁰⁸⁴ الثقات. (فَهِيَ التَّامَّةُ) أي: فتلك المتابعة الكاملة الحقيقية⁵⁰⁸⁵ بأن تسمى⁵⁰⁸⁶ متابعة؛ لأنها مشاركة⁵⁰⁸⁷ من أول الإسناد إلى آخره، وبها يتم الفائدة⁵⁰⁸⁸ وينزل الضعف الناشئ من التفرد بالكلية.

(وَإِنْ حَصَلَتْ لِشَيْخِهِ) أي: وإن حصلت تلك المتابعة لشيوخه دون الراوي نفسه بأن كانت عمن⁵⁰⁸⁹ فوق⁵⁰⁹⁰ المرتبة الأخيرة كما إذا روى الحديث عن حماد بن سلمة عن أيُّوب عن ابن سيرين عن أبي هريرة ولم يتابعه غير

⁵⁰⁷¹ في (د): فائدتها.

⁵⁰⁷² ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁵⁰⁷³ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁵⁰⁷⁴ ما بين المعقوفتين في الأصل مكتوب فوق السطر.

⁵⁰⁷⁵ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى غير موجود. وهو غير موجود أيضاً في علوم الحديث.

⁵⁰⁷⁶ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 84.

⁵⁰⁷⁷ في (د)، و(ع): كتاب.

⁵⁰⁷⁸ في (د): لهذا.

⁵⁰⁷⁹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 84.

⁵⁰⁸⁰ في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 100: لأنها إن حصلت.

⁵⁰⁸¹ في (ق): مرتبتين.

⁵⁰⁸² انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 344.

⁵⁰⁸³ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁵⁰⁸⁴ في (د): بن من.

⁵⁰⁸⁵ في (ط)، و(ل): الحقيقة. ويبدو أنه هو الصحيح.

⁵⁰⁸⁶ في (ق)، و(ط): سمي.

⁵⁰⁸⁷ في (د): مشاركته.

⁵⁰⁸⁸ في (د): الفائدة.

⁵⁰⁸⁹ في (ع): لمن.

⁵⁰⁹⁰ هو هكذا هنا بتكرار "فوق" في الأصل، وفي (ط)، و(ل)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى غير موجود.

حمّاد عن أيّوب بل تابعه عن ابن سيرين بأن رواه بعينه غير أيّوب عن ابن سيرين فيكون أيّوب وغيره من الثقات رقيقين في الرواية عن ابن سيرين لا حمّاد وغيره عن أيّوب. فهذه المتابعة تلي المتابعة الأولى وتقرب منها لكون التفاوت بينهما بدرجة واحدة، فإن كانت الرفاقة مع ابن سيرين عن أبي هريرة يكون التفاوت بدرجتين وإن كانت مع أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم⁵⁰⁹¹ يكون بدرجات ثلاث، وكلّما بعدت المتابعة كانت الفائدة⁵⁰⁹² قليلة والقوّة ناقصة، ولهذا⁵⁰⁹³ عدّت هذه الدّرجات كلّها ناقصة. (فَمَنْ فَوْقَهُ) أي: فمن فوق شيخه من مشايخه⁵⁰⁹⁴ كما ذكرنا من ابن سيرين وأبي هريرة. والفاء للعطف وترتيب ما بعدها على ما قبلها أي: وإن حصلت لشيخه فحصلت بعد هذه⁵⁰⁹⁵ المرتبة لمن فوقه⁵⁰⁹⁶ شيخه من شيخ شيخه⁵⁰⁹⁷ فصاعداً. والواو لا تحسن في مثل هذا المقام؛ لأنّها لا تدلّ على الترتيب المفروض⁵⁰⁹⁸ هنا أن لا يكون [١٩١/١] المتابعة من [طبقة شيخه بل من]⁵⁰⁹⁹ طبقة شيخ شيخه راقية إلى ما فوقها من الطبقات. (فَهِى الْقَاصِرَةُ) أي: فتلك المتابعة قاصرة عن الأولى، وبعيدة منها، وناقصة في القوّة على ما أشرنا إليه. والحاصل إن⁵¹⁰⁰ تُوبع الزاوي ووقعت المفارقة ولو في الصحابي بأن يروي المتابع عن صحابي آخر لا يكون المتابعة تامّة. يقال: "قَصَرَ السَّهْمُ عن الهدف أي: لم يبلغه، وقَصَرَ عنه أي⁵¹⁰¹: لم ينله، وامرأة قاصرة الطرف: لا تَمُدُّ طرفها إلى ما لا⁵¹⁰² يجوز. وقَصَرَ شَعْرَهُ: حَزَّ بَعْضَهُ، واقتصر على كذا: اكتفى بالشيء القصير منه⁵¹⁰³،⁵¹⁰⁴ ففي كلّ هذا يُعتبر معنى عدم البلوغ. والبلوغ: هو الانتهاء إلى منتهى الشيء. وليس في المتابعة الناقصة معنى البلوغ لكونها ممّا فوق الدّرجة الأخيرة فلذا سُمّيت قاصرة. "وأما القصر الذي جمعه القصور⁵¹⁰⁵، فمن قصر كذا: ضممت⁵¹⁰⁶ بعضه إلى بعض⁵¹⁰⁷.

(وَيُسْتَفَادُ مِنْهَا)⁵¹⁰⁸ أي: تُستحصل من المتابعة مُطلقاً تامّة⁵¹⁰⁹ كانت أو ناقصة⁵¹¹⁰. من "الفيد" وهو استحداث المال والخير، والفائدة⁵¹¹¹ ما حصّلت من ذلك⁵¹¹². (التَّقْوِيَةُ) أي: تقوية الفرد النسبي الذي هو المتابع بالفتح

⁵⁰⁹¹ في (ع): عليه السلام، وفي (ط)، و(ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁵⁰⁹² في (د): الفائدة.

⁵⁰⁹³ في (ر): ولهد.

⁵⁰⁹⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 344.

⁵⁰⁹⁵ في (د): هذا.

⁵⁰⁹⁶ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): فوق.

⁵⁰⁹⁷ سقط من (ر).

⁵⁰⁹⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): والمفروض.

⁵⁰⁹⁹ ما بين المعقوفين سقط من (ق).

⁵¹⁰⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): أنّه إن.

⁵¹⁰¹ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁵¹⁰² سقط من (د).

⁵¹⁰³ سقط من (ق).

⁵¹⁰⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 673.

⁵¹⁰⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): قصور.

⁵¹⁰⁶ في (ق): صممت.

⁵¹⁰⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 673.

⁵¹⁰⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): تستفاد.

⁵¹⁰⁹ في (د): مائة.

⁵¹¹⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 345.

⁵¹¹¹ في (د)، و(ر): الفائدة.

كما قيل: "عِلْمَان خَيْرٌ مِنْ عِلْمٍ وَاحِدٍ"⁵¹¹³. ففي الروایتين ما لَيْسَ فِي رِوَايَةٍ وَاحِدَةٍ مِنَ الْقُوَّةِ، وَفَائِدَتُهُ⁵¹¹⁴ قُوَّةُ الْحَدِيثِ وَجُوبُ الْعَمَلِ بِهِ وَجَوَازُ الْإِحْتِجَاجِ بِهِ. هَذَا إِذَا كَانَ الْمُتَابِعُ بِالْكَسْرِ ثَقَّةً أَوْ صَدُوقًا، فَإِنْ كَانَ ضَعِيفًا فَلَا يُعْتَبَرُ بِهِ كَمَا مَرَّ إِنْ كَانَ بَعِيدًا مِنْ دَرَجَةِ الثِّقَةِ لِقُوَّةِ الضَّعْفِ وَعَدَمِ الْجَابِرِ، وَإِنْ كَانَ قَرِيبًا⁵¹¹⁵ مِنْهَا فَضَعْفُهُ الْقَلِيلُ قَدْ لَا يُعْتَبَرُ بِهِ فَيَتَعَاذُ بِمُتَابَعَةِ⁵¹¹⁶ الرِّوَايَةِ⁵¹¹⁷ الْأُولَى. وَالْحَاصِلُ أَنَّ كُلَّ ضَعِيفٍ لَا يَصْلُحُ لِلتَّقْوِيَةِ فَمَنْ صَالِحٌ وَمَنْ غَيْرُ صَالِحٍ، وَيُعْلَمُ [١٩٢/١]

ذَلِكَ مِنَ الْقِرَائِنِ وَالْبَحْثِ عَنِ الظُّوَاهِرِ. وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالسَّرَائِرِ.

(مِثَالُ الْمُتَابَعَةِ): الشَّامِلَةُ لِلتَّامَّةِ وَالْقَاصِرَةِ⁵¹¹⁸. فَإِنَّ الَّذِي أُورِدَهُ مِنَ التَّمْثِيلِ جَامِعٌ لِهَمَا بِحَسَبِ الْإِعْتِبَارِ.

"وَالْمِثَالُ مَا يُمَثِّلُ بِهِ فَهُوَ جَزْئِيٌّ مِنْ جَزْئِيَّاتِ الْكُلِّيِّ يُورَدُ لِإِيضَاحِهِ"⁵¹¹⁹. قَالَ ابْنُ الصَّلَاحِ: "مِثَالُ الْمُتَابِعِ وَالشَّاهِدِ مَا رَوَيْنَا مِنْ حَدِيثِ سَفِيَّانِ بْنِ عَيْنِيَّةَ عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ عَنْ عَطَاءَ بْنِ أَبِي رَبَاحٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁵¹²⁰ قَالَ: "لَوْ أَخَذْنَاوَا إِبَاهِمَا⁵¹²¹ فَذَبَعُوهُ فَانْتَفَعُوا بِهِ"⁵¹²² وَرَوَاهُ ابْنُ جُرَيْجٍ⁵¹²³ عَنْ عَمْرِو بْنِ عَطَاءٍ وَلَمْ يَذْكُرْ فِيهِ الدَّبَاغَ، فَذَكَرَ الْحَافِظُ أَحْمَدُ الْبَيْهَقِيُّ لِحَدِيثِ ابْنِ عُيَيْنَةَ مُتَابِعًا وَشَاهِدًا⁵¹²⁴. أَمَّا الْمُتَابِعُ فَإِنَّ أُسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ تَابِعَهُ عَنْ عَطَاءٍ. وَرَوَى بِإِسْنَادِهِ [عَنْ أُسَامَةَ عَنْ عَطَاءٍ]⁵¹²⁵ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁵¹²⁶ قَالَ: "أَلَّا نَزْعَتُمْ جُلْدَهَا فَدَبَغْتُمُوهُ فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ"⁵¹²⁷. وَأَمَّا الشَّاهِدُ فَحَدِيثُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ وَغْلَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁵¹²⁸: "إِنَّمَا إِيبَابُ⁵¹²⁹ دُبُغٍ⁵¹³⁰ فَقَدْ طَهَرَ"⁵¹³¹، 5132 انتهى. "وَالطُّهْرُ: نَقِيضُ النَّجَاسَةِ"⁵¹³³ كَالطُّهَارَةِ، طَهَرَ كَنَصَرَ

⁵¹¹² انظر: القاموس المحيط، ص 393؛ البواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمنناوي، 219/1، 261؛ فروق حقيّ للمؤلف، ص 132.

⁵¹¹³ انظر: روح البيان للمؤلف، 293/4 (تفسير سورة يوسف، الآية: 54).

⁵¹¹⁴ في (د): فائدة، و(ر)، و(ع): فائدة.

⁵¹¹⁵ في (د): رقيباً.

⁵¹¹⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): بمتابعته.

⁵¹¹⁷ سقط من (د).

⁵¹¹⁸ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 345.

⁵¹¹⁹ انظر: فروق حقيّ للمؤلف، ص 61.

⁵¹²⁰ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁵¹²¹ في (د)، و(ر)، و(ع): إلهامها. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث.

⁵¹²² مسلم "الحيز"، 102، (رقم الحديث: 363)؛ النسائي "الفرع والعثرة"، 4، (رقم الحديث: 4243)؛ الطحاوي، شرح معاني الآثار، 469/1؛ الطبراني، المعجم الكبير، 167/11، (رقم الحديث: 11383)؛ البيهقي، السنن الكبرى، 16/1.

⁵¹²³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ط)، إلا أنه في (د)، و(ق)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى: جريح.

⁵¹²⁴ انظر: السنن الكبرى للبيهقي، 16/1.

⁵¹²⁵ ما بين المعقوفتين هكذا موجود في (د)، و(ر)، و(ع)، وهو موجود أيضاً في علوم الحديث، إلا أنه غير موجود في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل).

⁵¹²⁶ في (ع): عليه السلام، وفي (ط)، و(ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁵¹²⁷ الدارقطني، السنن، 39/1-40، (رقم الحديث: 101)؛ الطحاوي، شرح معاني الآثار، 469/1؛ البيهقي، السنن الكبرى، 16/1.

⁵¹²⁸ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁵¹²⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلا أنه في (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى: إهاب.

⁵¹³⁰ هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

⁵¹³¹ مسلم "الحيز"، 105، (رقم الحديث: 63)؛ أبو داود "اللباس"، 38، (رقم الحديث: 4123)؛ الترمذي "اللباس"، 7، (رقم الحديث: 1728)؛ النسائي "الفرع والعثرة"، 4، (رقم الحديث: 4246)؛ ابن ماجه "اللباس"، 25، (رقم الحديث: 3609)؛ أحمد، المسند، 219/1؛ الدارقطني، السنن، 42/1، (رقم الحديث: 111)؛ الطحاوي، شرح معاني الآثار، 469/1؛ البيهقي، السنن الكبرى، 16/1.

⁵¹³² انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 84-85.

⁵¹³³ سقط من (د).

وَكُرِّمَ، فهو طاهرٌ" كما في القاموس⁵¹³⁴. (مَا رَوَاهُ الشَّافِعِيُّ فِي الْأُمِّ)⁵¹³⁵ الْأُمُّ بِالضَّمِّ وَيَكْسَرُ فِي الْأَصْلِ "بِإِزَاءِ"⁵¹³⁶ الْأَبِ، وهي الوالدة قريبةً أو بعيدةً، ولذا يقال لحَوَاءِ⁵¹³⁷ عليها⁵¹³⁸ السلم⁵¹³⁹: هي أُمُّنا. ويقال لأصل كلِّ شيء وعماده: أُمٌّ، جمعه أُمّهات بضَمِّ الهمزة، وقرئ بالكسر أيضاً زيدت الهاء فيه كما زيدت في أَهْرَاقٍ من أَزَاقٍ، وشَدَّتْ زيادتها في الواحدة نحو أُمّهتي فَأَصْلُهُ من المضاعف ويدلّ عليه أُمَيْمَةٌ⁵¹⁴⁰ في تَصْغِيرِ أُمٍّ إِلَّا⁵¹⁴¹ أَنَّهُ أُمّهة كما ذهب إليه بعضهم⁵¹⁴². والمراد [١٩٢/١ب] بِالْأُمِّ هنا⁵¹⁴³ كتاب شافعي⁵¹⁴⁴ في الحديث في نحو خمسة عشر مجلداً⁵¹⁴⁵ و⁵¹⁴⁶ هو مشهور. [وفيه كلام سيحيى⁵¹⁴⁷ في مختلف الحديث]⁵¹⁴⁸. قال المروزي⁵¹⁴⁹: "قيل: إن الشافعي صَنَّفَ مائة وثلاثة⁵¹⁵⁰ عشر كتاباً في التفسير والفقه والأدب وغير ذلك"⁵¹⁵¹، بعضها في مصر وبعضها في غيرها. "وهو أول من صَنَّفَ أصول الفقه بلا اختلاف"⁵¹⁵². (عَنْ مَالِكٍ) ابن⁵¹⁵³ أنس أحد الأئمة الأربعة. ويكفي في شأنه أن الشافعي من أتباعه، وكان له حين أتى مالكاً ثلث⁵¹⁵⁴ عشر⁵¹⁵⁵ سنةً، قال له: "اتَّقِ اللَّهَ فَإِنَّهُ سَيَكُونُ لَكَ شَأْنٌ"⁵¹⁵⁶. وقد سبق تَرْجُمَةُ كُلِّ مَنَّهُمَا. (عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ) القرشي العدوي المدني مولى⁵¹⁵⁷ ابن عمر سمعه وأنساً وجماعات من التابعين، وقد مرَّ ذكره. (عَنْ ابْنِ عُمَرَ) أي: عن عبد الله بن عمر بن الخطاب أحد العبادلة الأربعة كما سلف. وقلَّ نظيره في

⁵¹³⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 554.

⁵¹³⁵ الأم للشافعي، 103/2.

⁵¹³⁶ في (د): باذاء.

⁵¹³⁷ في (ع): لحوا.

⁵¹³⁸ في (ع): عليه.

⁵¹³⁹ في (ع)، و(ل): السلام.

⁵¹⁴⁰ في (د): أميمه.

⁵¹⁴¹ في (د)، و(ر)، و(ع): لا.

⁵¹⁴² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 85-86.

⁵¹⁴³ في (ق): ههنا.

⁵¹⁴⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): للشافعي. هذا هو الصحيح.

⁵¹⁴⁵ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 73/1.

⁵¹⁴⁶ في (د): أو.

⁵¹⁴⁷ في (ع): بجي.

⁵¹⁴⁸ ما بين المعقوفين في (د) مكتوب في الهامش.

⁵¹⁴⁹ هو: العلامة، شَيْخُ الشَّافِعِيَّةِ بِخُرَاسَانَ، أَبُو عَلِيٍّ حُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَحْمَدَ الْمُزَوْدِيِّ وَيُقَالُ: لَهُ أَيْضاً الْمُزَوْرُوذِيُّ الشَّافِعِيُّ، المتوفى سنة 462 هـ. انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 164-165 (رقم 125)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 260-262 (رقم 131)؛ طبقات الشافعية الكبرى لتاج الدين السبكي 356-365 (رقم 394)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 310/3.

⁵¹⁵⁰ في (ل): وثلاثة.

⁵¹⁵¹ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 74/1. قال النووي فيه: "قال القاضي الإمام أبو محمد الحسن بن محمد المروزي في خطبة تعليقه". والصحيح هو أَبُو عَلِيٍّ حُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ أَحْمَدَ الْمُزَوْدِيِّ، لا أبو محمد الحسن بن محمد المروزي كما تقدّم.

⁵¹⁵² انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 71/1.

⁵¹⁵³ في (د)، و(ر)، و(ع): بن.

⁵¹⁵⁴ في (ل): ثلاث.

⁵¹⁵⁵ في (د)، و(ع): عشرة.

⁵¹⁵⁶ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للتوحي، 69/1، 78.

⁵¹⁵⁷ في (ق): المولى.

المتابعة النبوية في كل شيء من الأقوال والأفعال والزهادة وغيرها⁵¹⁵⁸ حتى كان ينزل منازلها ويصلي في مكان⁵¹⁵⁹ صلى فيه، ويركناقه في مبركناقه. وقد سبق أنه توفي بمكة سنة ثلث⁵¹⁶⁰ وسبعين بعد قتل ابن الزبير بثلاثة⁵¹⁶¹ أشهر أو ستة أشهر. (أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)⁵¹⁶² أي: من أن إلخ⁵¹⁶³ وهو بيان لما رواه⁵¹⁶⁴. (قَالَ) أي: قولاً لفظياً تحقيقياً. فَإِنَّ الْعَرَبَ تَسْتَعْمِلُ الْقَوْلَ فِي غَيْرِ الْكَلَامِ أَيْضاً، نَحْوُ قَالَ بِأَصْبَعِهِ أَيْ: أَشَارَ، وَبِرَجْلِهِ: مَشَى، وَبِيَدِهِ: أَخَذَهُ، وَقَالَ الْحَائِطُ⁵¹⁶⁵ أي: مال. (الشَّهْرُ) "العدد المعروف من الأيام؛ لأنه يُشْهَرُ بالقمر، والجمع أشهر وشُهُور"⁵¹⁶⁶. وكلاهما في القرآن نحو: ﴿الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ﴾⁵¹⁶⁷، ﴿إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ [١/١٩٣] عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا﴾⁵¹⁶⁹. (تِسْعٌ وَعِشْرُونَ) أي: أقلّ الشهر هذا⁵¹⁷⁰ العدد، وأكثره⁵¹⁷¹ ثلثون⁵¹⁷². فَإِنَّ كَانَ تِسْعَةٌ وَعِشْرِينَ فَالْقَمَرُ يَخْتَفِي لَيْلَةً وَاحِدَةً، وَإِنْ كَانَ ثَلَاثِينَ⁵¹⁷³ فليلتين⁵¹⁷⁴. وصام صلى الله عليه وسلم⁵¹⁷⁵ تسع رمضان إجماعاً؛ بعضها تسع وعشرون، وبعضها ثلثون⁵¹⁷⁶. وفي صحيح مسلم: "هكذا"⁵¹⁷⁷ وهكذا، إشارة إلى أصابع يَدَيْهِ مكشوفة ثم نقص في الثالثة إصبعاً بأن ضم إصبعه في المَرَّةَ الثَّالِثَةَ⁵¹⁷⁸. أراد به أَنَّ الشَّهْرَ قَدْ يَكُونُ تِسْعاً وَعِشْرِينَ؛ لِأَنَّ⁵¹⁷⁹ كُلَّ شَهْرٍ يَكُونُ كَذَا. وَإِنَّمَا حُذِفَ التَّاءُ عَنْ الْعِدَّةِ مَعَ أَنَّ التَّمْيِيزَ مَذْكَرٌ وَهُوَ الْيَوْمُ؛ لِأَنَّ التَّمْيِيزَ إِذَا لَمْ يَذْكُرْ جَازَ فِي الْعِدَّةِ وَجْهَانِ⁵¹⁸⁰، وَلِأَنَّ الْإِعْتِبَارَ عِنْدَ الْعَرَبِ إِنَّمَا هُوَ بِاللَّيَالِي؛ فَأَوَّلُ الْحِسَابِ عِنْدَهُمْ مِنْ أَوَّلِ اللَّيْلَةِ لَا مِنْ أَوَّلِ النَّهَارِ. فَهَذِهِ الدَّوْرَةُ الْأَحْمَدِيَّةُ عَلَى حِسَابِ الْقَمَرِ وَاعْتِبَارِهِ، لَا عَلَى حِسَابِ الشَّمْسِ وَاعْتِبَارِهَا كَمَا عِنْدَ الْعَجَمِ، فَيَكُونُ التَّقْدِيرُ الشَّهْرَ تِسْعَ وَعِشْرُونَ لَيْلَةً أَوْ لَيَالِي الشَّهْرِ

⁵¹⁵⁸ في (د): غير.

⁵¹⁵⁹ في (د)، و(ر): كل مكان.

⁵¹⁶⁰ في (ل): ثلاث.

⁵¹⁶¹ في (ل): بثلاثة.

⁵¹⁶² في (ل): أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وفي طبعة شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 345: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وفي طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 100: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ.

⁵¹⁶³ في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط): إلخ.

⁵¹⁶⁴ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملأ علي القاري، ص 345.

⁵¹⁶⁵ في (د)، و(ر): الحائط.

⁵¹⁶⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 540.

⁵¹⁶⁷ سورة البقرة، الآية: 197.

⁵¹⁶⁸ في جميع النسخ ما عدا (د): اثني. وهو خطأ والصحيح ما أثبت في (د).

⁵¹⁶⁹ سورة التوبة، الآية: 36.

⁵¹⁷⁰ سقط من (د). وهو في (ع): هذه.

⁵¹⁷¹ في (د): أكثر.

⁵¹⁷² في (ل): ثلاثون.

⁵¹⁷³ في (ل): ثلاثين.

⁵¹⁷⁴ في (د): فليلتين.

⁵¹⁷⁵ في (د)، و(ر): عليه الصلوة والسلام، وفي (ع): عليه الصلوة والسلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁵¹⁷⁶ في (ل): ثلاثون.

⁵¹⁷⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): الشهر هكذا وهكذا.

⁵¹⁷⁸ انظر: مسلم "الصيام"، 4، 10، 13، 14، 16، (رقم الحديث: 1080).

⁵¹⁷⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): لا آء.

⁵¹⁸⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): الوجهان.

تسع وعشرون. فإن قلت: من أين يؤخذ أنّ أقلّ وأنقصه⁵¹⁸¹ هذا العدد. قلت: من آخر الحديث وهو قوله "فأكملوا العدة ثلاثين"⁵¹⁸² فإنّ الإكمال ضدّ النقص. ولَمَّا كان في الكامل زيادة بالنسبة إلى الناقص سواء كانت بحسب الأجزاء أو الجزئيات عدّ الكامل أكثر والناقص أقلّ. ألا ترى أنّ القصير [أقلّ بالنسبة إلى الطويل؛ لأنّ الطويل من الطول بالفتح بمعنى الفضل فكأنّ القصير]⁵¹⁸³ قَصُرَ عن ذلك الفضل فلم يَبْلُغه. (فَلَا تَصُومُوا) أي: شهر رمضان⁵¹⁸⁴؛ لأنّ الصّوم الفرض إنّما يتعلّق به. (حَتَّى تَرَوْا الْهَلَالَ) أي: هلال رمضان، فاللام للعهد⁵¹⁸⁵ بقرينة الصّوم [١٩٣/ب]. وفيه حتّ على تفقّد الهلال ليلة ثلاثين⁵¹⁸⁶ من شعبان، فإنّه من السنّة؛ لأنّ الشّهر قد لا يَسْتَكْمِل ثلاثين⁵¹⁸⁷. وفي التّهي عن الصّوم قبل الرّؤية إشارة إلى كراهية نيّة رمضان يوم الشكّ. "والهلال: غُرّة القمر أو لِلَيْلَتَيْنِ⁵¹⁸⁸ أو إلى ثلثة⁵¹⁸⁹ أو إلى سَبْعٍ، وَلِلَّيْلَتَيْنِ من آخر الشّهر ستّ وعشرين وسَبْعٍ، وفي غير ذلك قَمَرٌ" كما في القاموس⁵¹⁹⁰. سمّي هلالاً لارتفاع الأصوات عند رؤيته كما قال الرّاعب: "الإهلال: رفع الصّوت عند رؤية الهلال، ثمّ اسْتَعْمِلَ لكلّ صَوْت، وبه شُبّهَ إهلالُ الصّبيّ"⁵¹⁹¹. قال بعضهم: يقال للتّبرّ الأصغر أي: القمر هلالاً إذا فارق⁵¹⁹² التّبرّ الأكبر أي: الشمس قدر ثنتي عشرة درجة، فإنّه لا يبدو قبل هذه المفارقة للمُحَاذَات⁵¹⁹³ الواقعة بينه وبين الشّمس، ثمّ إذا بدا يمتلئ شيئاً فشيئاً بقدر البُعد كما قالوا: نور القمر مستفاد من الشّمس أي: بواسطة مُشَاهَدَةِ تَشَكُّلاتِهِ المختلفة قريباً وبعيداً، ثمّ "الرّواية"⁵¹⁹⁴: إدراك المرئيّ⁵¹⁹⁵ والمرئيّ إن كان من المحسوسات فإدراكه بحاسة البصر، وإن كان من المعقولات فإدراكه بقوة البصيرة⁵¹⁹⁶. ويقال للإدراك الأوّل: رؤية بصرية، وللثاني: رؤية قلبية⁵¹⁹⁷. قال بعضهم⁵¹⁹⁸ في معنى قوله "حتى تروا الهلال": حتى تعلموا، ولو برواية عدل⁵¹⁹⁹. فجعل الرّؤية قلبية، وليس بذاك لما⁵²⁰⁰ دلّ عليه مقابلته وهو قوله: "فإن غمّ عليكم". نعم أنّ الرّؤية البصريّة قد لا يحصل⁵²⁰¹ لكلّ أحد، إمّا لأنّ بصره ليس بحديد أو كونه بين الجبال أو نحو ذلك، فيكون إخبار من شاهده مؤثراً للعلم

⁵¹⁸¹ في (د)، و(ر)، و(ع): الشهر وأنقصه.

⁵¹⁸² في (ل): ثلاثين.

⁵¹⁸³ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁵¹⁸⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 346.

⁵¹⁸⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 346.

⁵¹⁸⁶ في (ل): ثلاثين.

⁵¹⁸⁷ في (ل): ثلاثين.

⁵¹⁸⁸ في (ق): للثنتين، وفي (ع): الليلتين.

⁵¹⁸⁹ في (ل): ثلاثة.

⁵¹⁹⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1384.

⁵¹⁹¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 843.

⁵¹⁹² في (ع): نارت.

⁵¹⁹³ في (د)، و(ر)، و(ع): للمحاذات.

⁵¹⁹⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): الرّؤية. وهو هكذا أيضاً في مفردات ألفاظ القرآن.

⁵¹⁹⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 374.

⁵¹⁹⁶ سقط من (ق).

⁵¹⁹⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 374.

⁵¹⁹⁸ المؤلف يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 346.

⁵¹⁹⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 346.

⁵²⁰⁰ في (ق) مكتوب فوق السطر.

⁵²⁰¹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): تحصل.

لمن لم يشاهده إذا كان عدلاً. وهذا العلم بمنزلة المشاهدة؛ فالمعنى: فلا تصوموا حتى تشاهدوا [١٩٤/١] الهلال مشاهدة مكشوفة إذا لم يكن في الهواء غيم. وهو تكليف بما في الوسع لا بما لا يُطاق. فلا بد من الرؤية البصرية عند عدم المانع. وقد شاهدنا ديار العرب أن لا سحاب على سمائها غالباً لعدم الأبخرة⁵²⁰² المتصاعدة من الرطوبات الأرضية كما في بلاد الروم ونحوها. (وَلَا تُفْطِرُوا⁵²⁰³ حَتَّى تَرَوْهُ) الفطر بالفتح: الشق طَوَّلاً. فهذا الأكل للصائم شق⁵²⁰⁴ أمعائه بالطعام والشراب بعد سدها بالصوم حيث قال عليه الصلوة والسلام⁵²⁰⁵: "سُدُّوا مجاريه بالجوع والعطش"⁵²⁰⁶. والمعنى: "لا تدخلوا في إفطار شهر رمضان، بأن يتركوا⁵²⁰⁷ صيامه، وتصلوا صلوة⁵²⁰⁸ عيد الفطر حتى تروا هلال شوال"⁵²⁰⁹. فالصَّير إلى الهلال وهو و⁵²¹⁰ إن كان عبارة عن هلال شوال⁵²¹¹ بالنسبة إلى ما بعده وإعادة المعرفة لا توجب كون الثانية عين الأولى. والحاصل أنَّ الهلال من حيث⁵²¹² إطلاقه يصلح لأن يراد به هلال رمضان، وهلال شوال فأريد به هلال رمضان بقرينة الصوم، وهلال شوال بقرينة الإفطار ومثل هذا يجري في كلام⁵²¹³ البليغ كما يُعلم من مظاهره. (فَإِنْ غُمَّ) قال في القاموس: "غُمَّ الهلال بالضم [أي: بضم الغين وتشديد الميم]⁵²¹⁴ فهو مَعْمُومٌ: حَالٌ دُونَهُ غَيْمٌ رَقِيقٌ"⁵²¹⁵ انتهى. فالصَّير إلى الهلال. قال الراغب: "الغَمُّ: سَتَرُ الشَّيْءِ، ومنه: العَمَام لكونه ساتراً لَصُوءِ الشمس. ومنه: غَمَّ الهلال. والغَمُّ الكَرْب"⁵²¹⁶؛ لأنَّه يحول بين المرء وقلبه. (عَلَيْكُمْ) أي: على جميعكم⁵²¹⁷. والإقليم واحد والمطالع متَّحدة. وذلك بما أفاده الغم من الغيم، فيكون المعنى فإن خفي عليكم الهلال بسبب الغيم ونحوه. وخصَّ الغيم لكونه أغلب⁵²¹⁸.

⁵²⁰² في (ق): الأبخرة.

⁵²⁰³ في (ق) مكتوب في الهامش.

⁵²⁰⁴ في (ق)، و(ط)، و(ل): يشق.

⁵²⁰⁵ في (د): عليه الصلوة والسلام، وفي (ق): عليه الصلوة والسلام، وفي (ر): عليه السَّلم، وفي (ع): عليه السَّلام، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام.

⁵²⁰⁶ لم أجده بهذا اللفظ من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم. إنما ذكره الغزالي بلفظ: "إنَّ الشَّيْطَانَ لِيَحْرِي مِنْ ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ، فَضَيَّقُوا مَجَارِيَهُ بِالْجُوعِ" إحياء علوم الدين، 274/1؛ 89/3. قال العراقي: "هو متَّفَق عليه من حديث صفة دون قوله "فَضَيَّقُوا مَجَارِيَهُ بِالْجُوعِ" فإنه مدرج من بعض الصوِّفِيَّة. انظر: الأسرار المرفوعة للملا علي القاري، ص 142 (رقم 78)؛ كشف الخفاء للعجلوني، 256/1 (رقم 671)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 79/3؛ صحيح الجامع الصغير للألباني أيضاً، 341/1 (رقم 1658)؛ تخريج أحاديث إحياء علوم الدين لأبي عبد الله الحداد، 607/2 (رقم 671)؛ 1551/4 (رقم 2388)؛ 1599/4 (رقم 2480). أما الجملة الأولى من الحديث فأخرجها الشيخان وأبو داود وابن ماجه وأحمد. انظر: البخاري، "الاعتكاف"، 8، 11، 12، (رقم الحديث: 2035، 2038، 2039)؛ "فرض الخمس"، 4، (رقم الحديث: 3101)؛ "بدء الخلق"، 11، (رقم الحديث: 3281)؛ "الأدب"، 121، (رقم الحديث: 6219)؛ "الأحكام"، 21، (رقم الحديث: 7171)؛ مسلم، "السلام"، 24، 25، (رقم الحديث: 2175)؛ أبو داود، "الصيام"، 79، (رقم الحديث: 2470)؛ ابن ماجه، "الصيام"، 65، (رقم الحديث: 1779)؛ أحمد، المسند، 337/6.

⁵²⁰⁷ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): تتركوا. وهو هكذا أيضاً في شرح شرح نخبه الفكر.

⁵²⁰⁸ في (ل): الصلاة.

⁵²⁰⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 346.

⁵²¹⁰ سقط من (د).

⁵²¹¹ في (د)، و(ر)، و(ع): رمضان بالنسبة إلى ما قبله لكنَّه عبارة عن هلال شوال.

⁵²¹² سقط من (د).

⁵²¹³ في (د)، و(ر)، و(ع): الكلام.

⁵²¹⁴ ما بين المعقوفين في (د) مكتوب في الهامش، وهو ساقط أصلاً من (ر)، و(ع).

⁵²¹⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1476.

⁵²¹⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 613-614.

⁵²¹⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 346.

⁵²¹⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): الأغلب.

(فَأَكْمِلُوا الْعِدَّةَ) [١٩٤/ب] أي: "أتموا عدد أيام" ⁵²¹⁹ شهر رمضان ⁵²²⁰. فإن "العدة: مصدر عدّه يعدّه. وسئل رسول الله صلى الله عليه وسلم ⁵²²¹: "متى تكون القسمة؟" ⁵²²² قال: "إذا تكاملت العدتان" ⁵²²³ أي: عدة أهل الجنة وعدة أهل النار أي: عددهم. وسمي الزمان الذي يترتب فيه المرأة عقب ⁵²²⁵ الطلاق والموت عدة؛ لأنها تعدّ الأيام المضروبة عليها وتنتظر أو إنّ الفرج الموعود لها" ⁵²²⁶. قال الله تعالى ﴿وَلْيُكْمِلُوا الْعِدَّةَ﴾ ⁵²²⁷ أي: عدد أيام الشهر. "والعدد: آحاد مركبة، والعدّ ضمّ الأعداد بعضها إلى بعض، والعدة أيضاً الشيء المعداد" ⁵²²⁸. (ثلاثين) ⁵²²⁹ يوماً ⁵²³⁰. وهو حال من العدة؛ لأنّ الإكمال إنما يتعدّى إلى مفعول واحد. يقال: "كمل كنصر وكرم وعلم، كمالاً، فهو كامل. وأكمله: أتمّه" ⁵²³¹. ويجوز أن يُضمّن معنى الجعل والتّصيير. أي: اجعلوا العدة ثلاثين ⁵²³² على الكمال، فيكون مفعولاً ثانياً. وفيه إشارة إلى أن الشهور العربية لا يتجاوز ⁵²³³ الثلاثين ⁵²³⁴ بخلاف الشهور الروميّة، فإنهم قد يجعلون الشهر أحداً وثلاثين ⁵²³⁵. ونصب ثلاثين ⁵²³⁶ مع أنّه ليس بجمع ثلاثة ⁵²³⁷، بل موضوع لعدد مخصوص على حدة لكونه في صورة الجمع، ومن ذلك علّيتون. ونظائره في اختلاف ⁵²³⁸ الإعراب: "وشهراً عيد لا ينقصان" ⁵²³⁹ كما جاء في الحديث أي: في الحكم وإن نقص عدداً، وهذا إذا روي الحلال ليلة ثلاثين ⁵²⁴⁰. والمراد شهر رمضان وذو الحجة وكون شهر رمضان شهر عيد إنما باعتبار انتهائه إليه وإلا فشهر العيد شوال؛ لأنّ العيد يقع فيه كذي الحجة.

⁵²¹⁹ هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

⁵²²⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 346. وهو فيه: "... أيام شهر شعبان".

⁵²²¹ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁵²²² في (د)، و(ر)، و(ع): القيمة. وهو الصحيح كما سنبينه في التعليق الآتي.

⁵²²³ لم أجده من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم. إنما ذكره المؤلف في تفسيره روح البيان، 26/10 نقلاً عن الاختيار لتعليل المختار للموصلي. انظر: الاختيار لتعليل المختار للموصلي، 172/3. وانظر أيضاً: البحر الرائق شرح كنز الدقائق لابن نجيم، 138/4.

⁵²²⁴ في (ل): تترتب. وهو هكذا أيضاً في روح البيان للمؤلف.

⁵²²⁵ في روح البيان للمؤلف: عقيب.

⁵²²⁶ نقله المؤلف في روح البيان، 26/10 عن الاختيار. انظر: الاختيار لتعليل المختار للموصلي، 172/3. وانظر أيضاً: البحر الرائق شرح كنز الدقائق لابن نجيم، 138/4؛ الباب في شرح الكتاب لعبد الغني الميداني، 80/3.

⁵²²⁷ سورة البقرة، الآية: 185.

⁵²²⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 550.

⁵²²⁹ في (ق): وثلاثين، وفي (ل): ثلاثين.

⁵²³⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 346.

⁵²³¹ انظر: القاموس المحيط، ص 1362.

⁵²³² في (ل): ثلاثين.

⁵²³³ في (د)، و(ر)، وفي (ل): تتجاوز.

⁵²³⁴ في (ل): الثلاثين.

⁵²³⁵ في (ل): وثلاثين.

⁵²³⁶ في (ل): ثلاثين.

⁵²³⁷ في (ل): ثلاثة.

⁵²³⁸ في (د): الاختلاف.

⁵²³⁹ ورد الحديث بلفظ: "شهران لا يُنقصان، شهراً عيداً: رمضاً، وذو الحجة". انظر: البحار، "الصوم"، 12، (رقم الحديث: 1912)؛ مسلم، "الصيام"، 31، 32، (رقم الحديث: 1089)؛ أبو داود، "الصيام"، 4، (رقم الحديث: 2323)؛ الترمذي، "الصوم"، 8، (رقم الحديث: 692)؛ ابن ماجه، "الصيام"، 9، (رقم الحديث: 1659)؛ أحمد، المسند، 38/5.

⁵²⁴⁰ في (ل): ثلاثين.

(فَهَذَا الْحَدِيثُ) الذي رواه الإمام الشافعي في كتاب⁵²⁴¹ الأم. وهو شروع في تحقيق معنى المتابعة فيه بعد ظنّ كونه فرداً. (بِهَذَا اللَّفْظِ) الذي تقدّم⁵²⁴². واللفظ [١٩٥/١] بمعنى الملفوظ كالحلق بمعنى المخلوق. سمّيت الكلمات الإلهية والكلمات النبوية ألفاظاً؛ لأنّها⁵²⁴³ ممّا يتلفظ به الإنسان. والأولى إطلاق النّظم⁵²⁴⁴ على كلمات الله تعظيماً. وفرقاً بينهما وبين كلام المخلوق، فإنّ كلام الله تعالى معجز لكونه في أعلى طبقات الفصاحة والبلاغة بخلاف كلام غيره وإن كان بعضه قريباً من حدّ الإعجاز. (ظَنَّ قَوْمٌ) من أهل الحديث. أي: وهموا⁵²⁴⁵ فإنّه لا حقيقة له في نفس الأمر. (أَنَّ الشَّافِعِيَّ تَفَرَّدَ بِهِ) أي: بهذا اللفظ⁵²⁴⁶. (عَنْ مَالِكٍ) بمعنى أنّه لم يكن فيه شيء من وجوه⁵²⁴⁷ المتابعة⁵²⁴⁸. (فَعَدُّوهُ) أي: فجعل القوم الظّانون بالشّافعيّ ظنّ السّوء ذلك الحديث معدوداً⁵²⁴⁹. (فِي غَرَائِبِهِ) أي: غرائب الشّافعيّ ونوادره. وفيه إشارة إلى أنّ للشّافعيّ⁵²⁵⁰ أحاديث غريبة غير هذا تفرّد بها بحسب زعمهم أو⁵²⁵¹ في نفس الأمر. والغرائب جمع غريبة، كالرّغائب جمع رغبة؛ لأنّ هذا الوزن مُطرّد في أنّ⁵²⁵² مفردة على التّاء إلّا أن يحمل المجرّد عنها على الشّدوذ. والحديث الغريب: "هو الذي تفرّد به بعض الرّواة، أو تفرّد به بعضهم بأمر لا يذكره فيه غيره، إما في متنه، أو في إسناده"⁵²⁵³ على ما فُصّل في الكتب المبسوطة. وقد أسلفنا نبذاً من بيان الغرائب⁵²⁵⁴. فارجع. قال أحمد بن حنبل: "لا تكتبوا هذه الأحاديث الغرائب، فإنّها مناكير وعامتها عن الضّعفاء"⁵²⁵⁵. أشار إلى أنّ منها ما هو صحيح مقبول وهو الأقلّ كأفراد⁵²⁵⁶ البخاريّ⁵²⁵⁷؛ لأنّ كلّ واحد من الثّقلة إذا كان ثقةً مأموناً به كان تفرّده على طرف القبول. (لِأَنَّ أَصْحَابَ مَالِكٍ)⁵²⁵⁸ الذي لازموا صحبته واتّخذوه شيخاً⁵²⁵⁹ وأخذوا عنه الحديث. وهو بيان لوجه ظنّهم [١٩٥/١] أنّ الشّافعيّ تفرّد به أي: إنّما ظنّوا هذا الظنّ السّوء بالشّافعيّ؛ لأنّ بعض أصحاب مالك. (رَوَوْهُ)⁵²⁶⁰

⁵²⁴¹ هو في الأصل مكتوب بين السطرين، وهو ساقط أصلاً من (ق)، و(ط)، و(ل).

⁵²⁴² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 346.

⁵²⁴³ في (د): لأتّهما.

⁵²⁴⁴ في (د): النظم.

⁵²⁴⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 346.

⁵²⁴⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 346.

⁵²⁴⁷ في (د): الوجوه.

⁵²⁴⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): المتابعات.

⁵²⁴⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 346.

⁵²⁵⁰ في (د): الشّافعيّ.

⁵²⁵¹ في (ق): أي.

⁵²⁵² في (د): أنّه.

⁵²⁵³ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 346.

⁵²⁵⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): الغريب، وفي (ط): الغرائب.

⁵²⁵⁵ انظر: الكامل في ضعفاء الرجال لابن عدي، 53/1؛ أدب الإملاء والاستملاء للسمعاني، ص 58؛ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 271؛ شرح علل الترمذي

لابن رجب، 623/2؛ تدريب الراوي للشيوطيّ، 634/2؛ البواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 330/1. انظر أيضاً: الكفاية في علم الرواية، ص

141، 142.

⁵²⁵⁶ في (ق): كأفرا.

⁵²⁵⁷ في (ق): والبخاريّ.

⁵²⁵⁸ كما رواه يحيى الليثي في الموطأ، "الصيام"، 1، 2، (239/1)، وابن القاسم في الموطأ، (رقم الحديث: 282)، ومحمد بن الحسن الشيباني في الموطأ (2/154)، (رقم

الحديث: 345). انظر: البخاريّ، "الصوم"، 11، (رقم الحديث: 1907)؛ مسلم، "الصيام"، 3، (رقم الحديث: 1080).

⁵²⁵⁹ في (ق): شيئاً.

⁵²⁶⁰ في (د): روى.

عَنْهُ) أي: نقلوا ذلك الحديث عن مالك. (بِهَذَا الْإِسْنَادِ) "الذي أسنده الشافعي إلى النبي صَلَّى الله عليه وسلم⁵²⁶¹، لا باللفظ الذي ذكره وهو "إِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَاكْمَلُوا الْعِدَّةَ ثَلَاثِينَ"⁵²⁶³، بل (بَلْفِظْ: فَإِنْ غَمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدُرُوا لَهُ) ولا يخفى ما في اللفظين من التفاوت الفاحش. قال السمرقندي في تفسيره⁵²⁶⁴: "[فاقدروا]⁵²⁶⁵ له بكسر الدال والضم خطأ رواية أي: فقدروا عدد الشهر حتى تكملوه ثلاثين⁵²⁶⁶]" يوماً انتهى. قال البيهقي: "القدر: اندازه"⁵²⁶⁸ كردن⁵²⁶⁹، والغائر يفعل أي⁵²⁷⁰: بالضم والكسر من الأول والثاني، ومنه الحديث: فاقْدُرُوا له⁵²⁷¹، وهكذا قال صاحب القاموس⁵²⁷². فمن قال⁵²⁷³: "إِنَّ الضم خطأ"⁵²⁷⁴ فقد أخطأ إلا أن يقال: مراد⁵²⁷⁵ السمرقندي أن المروي من أئمة الحديث هو كسر الدال لا ضمها، فيكون الضم خطأ من حيث الرواية وإن كان صحيحاً صواباً من حيث اللغة، فينتقل⁵²⁷⁶ الكلام إلى من رواه في الأصل بالكسر. هل ذلك عن اختيار الأفضح بزعمه مع جواز الوجهين أو عن الدهول عن الوجه⁵²⁷⁷ الآخر؟ ويؤيد الأول الاستمرار على رواية الكسر مع كثرة الفحول الواقفين على اللغة، وعلى كلا الوجهين فالمعنى واحد وهو التقدير. والضمير في له⁵²⁷⁸ إلى الصوم والإفطار المفهومين من الفعلين، أي: فقدروا لكل⁵²⁷⁹ من الصوم والفطر عدد أيام الشهر حتى تكملوه ثلاثين⁵²⁸⁰ يوماً. فبتكميل⁵²⁸¹ عدد شعبان ثلاثين⁵²⁸² يتحقق⁵²⁸³ [الصوم ويزول الشبهة في دخول رمضان⁵²⁸⁴ ويأتى عدد رمضان ثلاثين⁵²⁸⁵ أيضاً يتحقق⁵²⁸⁶]"⁵²⁸⁷ الفطر ويزول الشك في دخول شوال وحصول العيد.

⁵²⁶¹ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁵²⁶² انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 346.

⁵²⁶³ في (ل): ثلاثين.

⁵²⁶⁴ المسمى ب بحر العلوم لعلاء الدين علي بن يحيى السمرقندي كما تقدم. قال البروسوي: "وفي بحر العلوم: ...". روح البيان، 350/8 (تفسير سورة الشورى، الآية: 27).

⁵²⁶⁵ في (د)، و(ر): قوله: فاقدروا.

⁵²⁶⁶ في (ل): ثلاثين.

⁵²⁶⁷ ما بين المعقوفتين غير موجود في (ق).

⁵²⁶⁸ في (د): اندازه

⁵²⁶⁹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 23/1.

⁵²⁷⁰ سقط من (ر).

⁵²⁷¹ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 23/1.

⁵²⁷² انظر: القاموس المحيط، ص 591.

⁵²⁷³ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويرد عليه.

⁵²⁷⁴ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 347.

⁵²⁷⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): إن مراد.

⁵²⁷⁶ في (د)، و(ق): فينقل.

⁵²⁷⁷ سقط من (ر).

⁵²⁷⁸ في (ر): قوله.

⁵²⁷⁹ في (ق): والكل.

⁵²⁸⁰ في (ل): ثلاثين.

⁵²⁸¹ في (د): فتكمل. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، وفي التسخ الأخرى.

⁵²⁸² في (ل): ثلاثين.

⁵²⁸³ في (ق): بتحقيق.

⁵²⁸⁴ في (د)، و(ر): شهر رمضان.

(لَكِنْ وَجَدْنَا لِلشَّافِعِيِّ مُتَابِعًا) بكسر الموحدة كما مرّ. وهو [١٩٦/١أ] إشارة إلى دفع الظنّ المذكور، وأنّ حديث الشّافعيّ ليس من قبيل الفرد النّسبيّ، فإنّ ذلك في صورة فقدان المتابع وهو ههنا مَوْجُود فلا يكون القول بالتّفرد وَاِلّا وهماً. (وَهُوَ) أي: ذلك ⁵²⁸⁸ المتابع. (عَبْدُ اللَّهِ بْنِ مُسْلِمَةَ) بالفتح كمَلَحْمَة، التّميميّ المدنيّ، الإمام ⁵²⁸⁹ الرّياضيّ، زاهد بصرة فإنّه سَكَن بها. وكان مجاب الدّعوة، ثقةً مأموناً مشهوراً بضُجبة مالك بن أنس. سمع هشام بن سعد ⁵²⁹⁰، وغيره من الأئمّة، وروى عنه البخاريّ، ومُسلم، وأبو داود، والرّمزيّ، والنّسائيّ. (القُعْبِيّ) ⁵²⁹¹ بفتح القاف وسكون العين المهملة وفتح التّون المقدّمة على الباء الموحدة المكسورة، نسبة إلى جده قُعْب، وكان مشتهراً بهذه النّسبة. قال في القاموس: "القُعْب: الأسد، والتّغلب الذّكر، وجدّ محمد بن مسلمة" ⁵²⁹². فذكر محمّداً بدل عبد الله وهو مخالف لما ذكره غيره. مات القعبيّ بمكّة في الحَرَم سنة إحدى وعشرين ومائتين ⁵²⁹³. (كَذَلِكَ أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ) ⁵²⁹⁴ نصب ذلك على المصدريّة لأخْرَج. والكاف للتّأكيد. وله في القرآن نظائر كثيرة على ما حقّقه المولى أبو السّعود في تفسيره ⁵²⁹⁵. والمعنى أخرج الإمام البخاريّ الحديث المذكور ذلك الإخراج، وهو إخراج الشّافعيّ باللفظ الذي رواه. فالجملة بيان لقوله "وجدنا" إلخ ⁵²⁹⁶. (عَنْهُ) أي: عن عبد الله ⁵²⁹⁷. (عَنْ مَالِكٍ) أي: أخرج البخاريّ عن عبد الله القعبيّ وهو عن مالك إلى آخر السّند على أنّ مالكا رواه عن ابن دينار بلفظين ⁵²⁹⁸ أحدهما: اللفظ الذي رواه الشّافعيّ، والآخر: اللفظ الذي رواه بعض أصحاب مالك. (وَهَذِهِ) ⁵²⁹⁹ المتابعة وهي متابعة عبد الله القعبيّ للشّافعيّ في رواية الحديث السابق بلفظ واحد من غير تَفَاوُتٍ. (مُتَابِعَةٌ تَامَّةٌ) ⁵³⁰⁰ لأنّها من أوّل [١٩٦/١ب] الإسناد [الذي هو مالك] ⁵³⁰¹ إلى آخره الذي ⁵³⁰² هو ابن عمر من غير اختلاف فتقوى حديث الشّافعيّ بهذه المتابعة لكون المتابع ثقة ولم يُعَدّ ما تفرّد به من جملة غرائبه.

(وَوَجَدْنَا لَهُ) أي: للشافعي⁵³⁰³ في الحديث السابق. (أَيْضاً) أي: كما وجدنا له متابعة تامة. (مُتَابِعَةً قَاصِرَةً) وهي ما لم يكن من الدرجة الأخيرة كما سلف. قال بعضهم⁵³⁰⁴: "قوله أيضاً موهم أن يكون⁵³⁰⁵ لغير الشافعي أيضاً متابعة قاصرة لكونه⁵³⁰⁶ والياً لضمير الشافعي"⁵³⁰⁷. وليس كذلك فكان حقه أن يذكر قبل قوله "له" وبعد قوله "متابعة قاصرة". وفيه أن المقام قرينة واضحة للتعيين فلا إيهام عند أهل التمكن. (فِي صَحِيحِ ابْنِ حُزَيْمَةَ)⁵³⁰⁸ متعلق بوجدنا. وأضاف⁵³⁰⁹ الصحيح إلى ابن حزيمة⁵³¹⁰؛ لأنه اشترط الصحيح في كتابه، فهو جامع للصحيح وليس فيه جمع بين الصحيح وغيره كبعض كتب أهل الحديث. وحزيمة⁵³¹¹ كجُهَيْنَةَ مُصَغَّرًا. وابن حزيمة⁵³¹² هو إمام الأئمة، الفقيه الحافظ، أبو بكر محمد بن إسحاق بن حزيمة⁵³¹³ النيسابوري. وكان من حفظ الحديث ومعرفة السنة بالغاية القاصية. توفي سنة إحدى عشرة وثلاثمائة⁵³¹⁴. (مِنْ رِوَايَةِ عَاصِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ) متعلق بوجدنا⁵³¹⁵ أيضاً. (عَنْ أَبِيهِ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ) متعلق بالرواية. (عَنْ جَدِّهِ) الضمير إلى محمد. (عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ) بن الخطاب رضي الله عنهم⁵³¹⁶. فيكون ترتيب السلسلة: عاصم بن محمد بن زيد بن عبد الله بن عمر. فعاصم سمع أباه محمداً، ومحمد سمع جده عبد الله بن عمر. قال في كتاب الإكمال⁵³¹⁷: "محمد بن زيد بن عبد الله بن عمر بن الخطاب القرشي العدوي المدني سمع جده وابن عباس وعبد الله بن الزبير⁵³¹⁸. وروى عنه بنوه أبو بكر وعمر وعاصم وواقد وزيد، وكذا الأعمش. قال أبو حاتم⁵³¹⁹ وأبو زرعة⁵³²⁰:"

حُزَيْمَةُ مِنْ طَرِيقِ عَاصِمِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ عُمَرَ بِلَفْظٍ "فَإِنْ عُمَرُ عَلَيْكُمْ فَكَمَلُوا ثَلَاثِينَ" وَلَهُ شَوَاهِدٌ مِنْ حَدِيثِ حَدِيثَةِ عِنْدَ ابْنِ حُزَيْمَةَ، وَأَبِي هُرَيْرَةَ وَابْنِ عَبَّاسٍ عِنْدَ أَبِي دَاوُدَ وَالتَّيَمِّمِيِّ وَغَيْرِهِمَا، وَعَنْ أَبِي بَكْرَةَ وَطَلْحَةَ بْنِ عَلِيٍّ عِنْدَ التَّيَمِّمِيِّ، وَأَخْرَجَهُ مِنْ طَرِيقٍ أُخْرَى عَنْهُمْ وَعَنْ غَيْرِهِمْ". ما نقله ابن حجر عن كلام البيهقي فهو ليس في معرفة السنن والآثار، بل في السنن الكبرى، 4/205 بلفظ: "وَأَنَّ كَانَتْ رِوَايَةُ الشَّافِعِيِّ وَالْقَعْنَبِيِّ مِنْ جِهَةِ الْبُخَارِيِّ عَنْهُ مَحْفُوظَةٌ فَيَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ مَالِكٌ رَوَاهُ عَلَى اللَّفْظَيْنِ جَمِيعًا، وَاللَّهُ أَعْلَمُ". انظر أيضاً: معرفة السنن والآثار للبيهقي، 3/354، (رقم الحديث: 2457).

- ⁵³⁰¹ ما بين المعقوفتين سقط من (د)، و(ر)، و(ع).
⁵³⁰² في (ر): حيث كان القعني رفيقاً للشافعي من أول الإسناد الذي هو مالك إلى آخره الذي.
⁵³⁰³ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 350.
⁵³⁰⁴ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويرد عليه. انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 351.
⁵³⁰⁵ في (د): يكو.
⁵³⁰⁶ في (ط)، و(ل): لكون، وفي (ق): لكون ولكونه.
⁵³⁰⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 351.
⁵³⁰⁸ في (د)، و(ط)، و(ل): حزيمة.
⁵³⁰⁹ في (د): إضافة.
⁵³¹⁰ في (د)، و(ط)، و(ل): حزيمة.
⁵³¹¹ في (د)، و(ط)، و(ل): حزيمة.
⁵³¹² في (د)، و(ط)، و(ل): حزيمة.
⁵³¹³ في (د)، و(ط)، و(ل): حزيمة.
⁵³¹⁴ في (ل): وثلاثمائة. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للتووي، 1/95 (رقم 7)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 2/720-731 (رقم 734)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 14/365-382 (رقم 214)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 2/262-263.
⁵³¹⁵ في (ق): بوجدنا. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، وفي التسخ الأخرى.
⁵³¹⁶ في (ع): رص، وفي (ل): رضي الله تعالى عنهم.
⁵³¹⁷ إن كان يقصد به إكمال تهذيب الكمال في أسماء الرجال لأبي عبد الله علاء الدين مغلاطي بن قليج بن عبد الله البكجري المصري الحكري الحنفي، المتوفى سنة 762 هـ. لم أحده فيه. إنما وجدته في أصل كتاب الإكمال وهو تهذيب الكمال للمزي. انظر فيه: 25/226-228.
⁵³¹⁸ في (د): زبير.

- ⁵³¹⁹ المرح والتعديل لابن أبي حاتم، 7/256 (رقم 1402)؛ تهذيب الكمال للمزي، 25/227-228؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 9/147.
⁵³²⁰ المرح والتعديل لابن أبي حاتم، 7/256 (رقم 1402)؛ تهذيب الكمال للمزي، 25/227؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 9/147 (رقم 6148).

ثقة⁵³²¹. وكان [١٩٧/١] وفاة عبد الله بن عمر سنة ثلث⁵³²² وسبعين. فالظاهر أنّ وفيات أولاده وأحفاده الراوين⁵³²³ عنه على مهل من وفاته ولم أطلع على تاريخ كل واحد على⁵³²⁴ التّعيين. (بلفظ: فكمّلوا ثلاثين)⁵³²⁵ بإضافة لفظ إلى ما بعده؛ لأنّ المراد لفظه فاستفيد منه أمران: الأول: إنّ محمّد بن زيد كان رفيقاً لعبد الله بن دينار في رواية حدثت⁵³²⁶ الأمّ عن ابن عمر ولمّا لم يكن الرّفاقة والمشاركة من الطبقة الأخيرة بل من طبقة الصّحابة عدت المتابعة قاصرة. و⁵³²⁷ الثاني: إن أكملوا وكمّلوا بمعنى واحد، والمفعول العدة ذكرت أو حذفت فلم يقدح في المتابعة هذا القدر من الاختلاف اللفظي كما سيحيى الإشارة إليه.

(وفي صحيح مسلم) أي: وجدنا للشافعي متابعاً قاصراً أخرى في صحيح مسلم. وإنّما قدّم ما في الصحيح⁵³²⁸ ابن حزيمة⁵³²⁹ على ما في صحيح مسلم؛ لأنّ المتابعة فيه أظهر من حيث اللفظ وإلا فصحيح مسلم كما أنّه أقدم تاريخاً فكذا أرحح من صحيح ابن حزيمة⁵³³⁰ وغيره ما عدا صحيح البخاري كما مضى بيانه. (من رواية عبيد الله بن عمر) متعلّق بوجدنا المقدّر. وعبيد الله مصغراً أبو عثمان التّابعي الصّغير ابن عمر بن حفص بن عاصم بن عمر بن الخطّاب. سمع نافعاً، والزّهري، وخلائق من التّابعين وغيرهم. وروى عنه جماعة من التّابعين كأبي أيّوب السّخيتي، ومحمّد الطّويل، ومن⁵³³¹ غيرهم السّفيانان⁵³³²، والحامدان، وخلائق من الأئمة. وأجمعوا على توثيقه وجلالته. قال أحمد بن صالح⁵³³³: "عبيد الله أحبّ إليّ من مالك في حديث نافع"⁵³³⁴، وقال يحيى بن معين: "عبيد الله عن القاسم عن عائشة⁵³³⁵ الذهب المشبك بالدّر"⁵³³⁶. "وكان عبيد الله العمري"⁵³³⁷ من سادات أهل [١٩٧/١ب] المدينة وأشرف

⁵³²¹ انظر: تهذيب الكمال للمزي، 228-226/25 (رقم 5225). انظر أيضاً: الجرح والتعديل لابن أبي حاتم، 256/7 (رقم 1402)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 147/9 (رقم 6148).

⁵³²² في (ل): ثلاث.

⁵³²³ في (د)، و(ل): الراوين، وفي (ع): الراوي.

⁵³²⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): منهم على.

⁵³²⁵ صحيح ابن حزيمة، 202/3، (رقم الحديث: 1909) بلفظ: "... فأكمّلوا ثلاثين". انظر: السنن الكبرى للبيهقي، 205/4؛ فتح المغيث للسخاوي، 245/1.

⁵³²⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: حديث. هذا هو الصحيح.

⁵³²⁷ سقط من (ق).

⁵³²⁸ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): صحيح.

⁵³²⁹ في (د)، و(ط)، و(ل): حزيمة.

⁵³³⁰ في (د)، و(ط)، و(ل): حزيمة.

⁵³³¹ سقط من (ر): من.

⁵³³² في (ق): السّنيانان.

⁵³³³ هو: الإنعام الكبير، حافظ زمانه بالدّيار المصريّة، أبو جعفر أحمد بن صالح الطّبري المصريّ، المَعْرُوفُ: بابن الطّبري، المتوفّى سنة 248 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 202-195/4 (رقم 1886)؛ تهذيب الكمال للمزي، 354-340/1 (رقم 49)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 496-495/2 (رقم 511)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 177-160/12 (رقم 59)؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 104-103/1 (رقم 406)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 39-37/1 (رقم 54)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 117/2.

⁵³³⁴ انظر: تهذيب الأسماء واللغات، 291/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 128/19؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 160/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 306-305/6؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 36-35/7.

⁵³³⁵ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: عايشة.

⁵³³⁶ انظر: تهذيب الأسماء واللغات، 291/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 128/19؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 160/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 306/6؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 35/7.

قريش فضلاً وعلماً وعبادَةً وشرفاً وحفظاً وإتقاناً⁵³³⁸. توفي سنة سَبْعٍ وأربعين ومائة بالمدينة⁵³³⁹. (عَنْ نَافِعٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ) سبقت تراجم هؤلاء فلا نعيد لها. (بَلْفَظْ: فَأَقْدَرُوا⁵³⁴⁰ ثَلَاثِينَ⁵³⁴¹)⁵³⁴² بدل "فأكملوا العدة ثلاثين"⁵³⁴³. وفي هذا كان نافع رفيقاً لعبد الله بن دينار في رواية حديث الشافعي عن ابن عمر فكانت المتابعة قاصرة أيضاً.

(وَلَا اقْتِصَارَ فِي هَذِهِ الْمُتَابَعَةِ) كأنه قيل: المثالان الأخيران ليس فيهما متابعة بناءً على تفاوت الألفاظ مع اختلاف بالإثبات والحذف، فدفعه بقوله "ولا اقتصار في هذه المتابعة" أي: لا اكتفاء بالشئ القصير في هذه المتابعة المذكورة، وهو⁵³⁴⁴ كونها مقتصرة على اللفظ كما سيحيي. بل المتابعة طويلة تبلغ ما كان باللفظ وما كان بالمعنى وتعمّهما⁵³⁴⁵ ولما كانت المتابعة القاصرة قريبة. وكلمة "هذه"⁵³⁴⁶ كالنص في الإشارة إليها، وهو خلاف المقصود عَمَم الأمر فقال: (سَوَاءٌ كَانَتْ) المتابعة. (تَامَةً) كالأولى. (أَوْ) ⁵³⁴⁷ قَاصِرَةً كالأخيرتين⁵³⁴⁸. فاندفع ما قيل⁵³⁴⁹: "إن"⁵³⁵⁰ الأولى حذف هذه لعموم قوله سواء إلخ⁵³⁵¹ ⁵³⁵². وذلك أن هذه إشارة إلى المتابعة المطلقة فلا مُنافاة⁵³⁵³ بينها⁵³⁵⁴ وبين المشار بها. وقوله ["سواء"] لما بعده؛ لأنه في حكم المفرد، إذ التقدير مستو كونها تامة أو قاصرة. وذلك لأن ألف الاستفهام محذوفة من أول الفعل بقرينة "أو" أي: كانت⁵³⁵⁵ كذا وكذا. ولا شك أن الاستفهام في مثل هذا المقام منسلخ عن معناه على ما قرره في تفسير قوله تعالى ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ﴾⁵³⁵⁶، وقوله ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ﴾⁵³⁵⁷. ويجوز أن يكون⁵³⁵⁸ خبراً⁵³⁵⁹ محذوف [١٩٨/١] أي: هي⁵³⁶⁰ سواء، وما بعده بيان

⁵³³⁷ هو: الإناء، المَحْوُودُ، الحَافِظُ، أَبُو عُثْمَانَ عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ بْنِ حَفْصِ بْنِ غَاصِمِ بْنِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ الْفُرَيْشِيِّ الْعَدَوِيُّ الْمَدَنِيُّ الْعُمَرِيُّ، المتوفى سنة 147 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الكمال للمزي، 130-124/19 (رقم 3668)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 160/1-161 (رقم 154)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 307-304/6 (رقم 129)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 36-34/7 (رقم 4485)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 219/1. ⁵³³⁸ قاله ابن مَنُحْوِيه. انظر: تهذيب الأسماء واللغات، 291/1؛ تهذيب الكمال للمزي، 129/19؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 306/6؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 36/7.

⁵³³⁹ انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات، 291/1 (رقم 382)؛ تهذيب الكمال للمزي، 130-124/19 (رقم 3668)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 160/1-161 (رقم 154)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 307-304/6 (رقم 129)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 36-34/7 (رقم 4485).

⁵³⁴⁰ هو في صحيح مسلم مضبوط بالحركتين: "فَأَقْدَرُوا"، و"فَأَقْدَرُوا".

⁵³⁴¹ في (ل): ثلاثين.

⁵³⁴² مسلم، "الصيام"، 4، 5، (رقم الحديث: 1080).

⁵³⁴³ في (ل): ثلاثين.

⁵³⁴⁴ هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

⁵³⁴⁵ في (ق): تعمما، في (ر)، و(ع): تعمها.

⁵³⁴⁶ في (د): هذا.

⁵³⁴⁷ هو هكذا هنا في جميع النسخ، وفي طبعة اليواقيت والذَرَر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 439/1، إلا أنه في جميع النسخ المطبوعة للترجمة: أم.

⁵³⁴⁸ في (د): الآخرين، وفي (ع): الآخرين.

⁵³⁴⁹ المؤلف يقصد به المَلَأَ علي القاري ويرد عليه.

⁵³⁵⁰ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁵³⁵¹ في (د)، و(ر): إلخ.

⁵³⁵² انظر: شرح شرح نخبة الفكر للمَلَأَ علي القاري، ص 352.

⁵³⁵³ في (ع): منافات.

⁵³⁵⁴ في (د): بينهما.

⁵³⁵⁵ في (ر)، و(ع): أكانت.

⁵³⁵⁶ سورة البقرة، الآية: 6.

⁵³⁵⁷ سورة المنافقون، الآية: 6.

له، ومآله أنه يستوي الأمران في المتابعة في أن كلا منهما ليس بمقصود على اللفظ، وسواء يستوي فيه المذكر والمؤنث؛ لأنه في الأصل مصدر. (على اللفظ) متعلق بالاقتصار. يقال: "اقتصر على كذا: اكتفى بالشيء القصير من الأمر" ⁵³⁶¹. (بل) لَوْ جَاءَتْ المتابعة مطلقاً ⁵³⁶² تامة أو قاصرة. (بالمعنى) بأن يتحد المعنى من اللفظين وإن اختلفت ⁵³⁶³ العبارتان ⁵³⁶⁴. (لكفى) ⁵³⁶⁵ في حصول المتابعة. وفاعل كفى هو المجيء بالمعنى. "والكفاية: بلوغ المراد في الأمر" ⁵³⁶⁶. والحاصل أنه كما أن ⁵³⁶⁷ المتابعة اللفظية معمول بها، فكذا المتابعة المعنوية؛ لأن هذا ليس من قبيل النقل على المعنى الذي هو مبدأ التأويلات والتحريرات. بل من قبيل تأييد اللفظ المحكم باللفظ المحكم الذي يؤدي معناه بلا شبهة، فكان ⁵³⁶⁸ اللفظين لفظ واحد في الحقيقة. (لكنها) أي: المتابعة مطلقاً ⁵³⁶⁹. (مختصة بكونها من رواية ذلك الصحابي) بأن يكون الانتهاء من المشاركون إلى صحابي واحد معين كابن عمر وابن عباس وأبي هريرة وغيرهم. فلو كان سند المتابع بالكسر متصلاً إلى ابن عمر مثلاً، وسند المتابع بالفتح منتهياً إلى ابن عباس مثلاً، كان أحدهما مفارقاً للآخر. والمفارق لا يكون متابعاً فلا يوجد ⁵³⁷¹ المتابعة المقصودة ⁵³⁷² فلا يتخلص الراوي عن التفرد وروايته ⁵³⁷³ عن الجرح. وبهذا القيد يمتاز المتابع من الشاهد، فإن الشاهد أعم كما سيجيء. وقد كان الحاكم يسمي المتابعات شواهد ⁵³⁷⁴، وقد أسلفنا عن ابن الصلاح "أن المتابعة التامة هي أن يروي حماد بن سلمة عن أيوب عن ابن سيرين عن أبي هريرة ويتابع حماداً غيره عن أيوب إلى [١٩٨/١] آخر السند فإن لم يروه أحد غيره عن أيوب، بل عن ⁵³⁷⁵ ابن سيرين أو عن أبي هريرة أو رواه غير أبي هريرة فهي متابعة قاصرة ويجوز أن يسمى ذلك بالشاهد أيضاً" ⁵³⁷⁶ انتهى بتغيير يسير. فانظر. ففيه إطلاق المتابعة على الشاهد مخالفاً للجمهور إلا أن يكون ذلك على قول بعض المحدثين كما سيجيء.

⁵³⁵⁸ ما بين المعقوفتين غير موجود في (د).

⁵³⁵⁹ في (د)، و(ع): خير.

⁵³⁶⁰ سقط من (د).

⁵³⁶¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 673.

⁵³⁶² انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 352.

⁵³⁶³ في (د)، (ر): اختلف.

⁵³⁶⁴ في (د): عبارتان.

⁵³⁶⁵ في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 101، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 72: لكفى، وفي طبعة نور الدين عتر، ص 74: كفى.

⁵³⁶⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 719.

⁵³⁶⁷ في (ر): أنه أن.

⁵³⁶⁸ في (د): فكان.

⁵³⁶⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 352.

⁵³⁷⁰ في (ق): بن.

⁵³⁷¹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): توجد.

⁵³⁷² في (ر): المقصورة، وفي (ع): المقصود.

⁵³⁷³ في (د): وروايته.

⁵³⁷⁴ قال نور الدين عتر في تحقيقه لعلوم الحديث، ص 83: "في حاشية الأصل هنا: قال المؤلف: سمي الحاكم في المدخل إلى الصحيح المتابعات شواهد. والله اعلم"

انتهى. انظر للتفصيل في المسألة: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 355-356؛ اليواقيت والذرر في شرح نخب ابن حجر للمناوي، 1/443-441.

⁵³⁷⁵ سقط من (د).

⁵³⁷⁶ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 83.

[الشَّاهِد]

(وَأِنْ وُجِدَ مَثْنٌ)⁵³⁷⁷ المتن⁵³⁷⁸ عند أهل هذا الفنّ بمعنى الحديث الذي يقوم به المعنى ويساق السند لأجله من قول أو فعل⁵³⁷⁹. مأخوذ من المتانة بمعنى الصلابة وشدة القوة، وعبر عن المركوب بالمتن والظَّهر⁵³⁸⁰ إطلاقاً لاسم الجزء على الكل؛ لأن القوة المقصودة في الظَّهر. وكذا الحديث قوّة العالم؛ لأنّه يحتجّ به فيقطع الخصم كما يقطع الزّاكِبُ الطريق بقوّة المركوب. وقد سبق غير هذا. فارجع. والمعنى و⁵³⁸¹ إِنَّ وُجِدَ حديث من الفرد النّسبي⁵³⁸². (يُرَوَّى مِنْ حَدِيثِ صَحَابِيٍّ آخَرَ) لا من ذلك الصّحابيّ بعينه. ومعنى آخر في الأصل أشدّ تأخراً. فقولك: جاءني⁵³⁸³ زيد ورجل آخر معناه في الأصل أشدّ⁵³⁸⁴ تأخراً من زيد في معنى من المعاني، ثمّ نقل إلى معنى غير فمعنى رجل آخر رجُل غير زيد. وهذا معنى ما يقال من أنّ آخر كان في الأصل موضوعاً للاختلاف في الصّفة فنقل إلى الاختلاف في الدّات. والظّاهر أنّ "من" بيان للمتن المروي؛ لأنّه⁵³⁸⁵ لا يقال: يروي منه بل عنه، والمروي⁵³⁸⁶ عنه هو الصّحابيّ. (يُشَبِّهُهُ) أي: تماثل⁵³⁸⁷ الحديث الذي هو الفرد النّسبي⁵³⁸⁸. ولَمَّا كانت المُشابهة تعمّ القبيلتين⁵³⁸⁹ قال: (فِي اللَّفْظِ وَالْمَعْنَى) جميعاً. (أَوْ فِي الْمَعْنَى فَقَطْ) دون اللفظ. فإن قلت: هنا قسم آخر هو المُشابهة في اللفظ فقط بأن يكون الحديثان مُتّجدين في اللفظ ومختلفين في المعنى فلم لم يُعتبر المُشابهة [١/١٩٩] في اللفظ فقط حتى يتحقّق الشّاهد من ذلك الوجه أيضاً. قلت: الاشتراك في جميع الألفاظ مع اختلاف في المعاني نادر أو غير موجود⁵³⁹⁰. وعلى تقدير وجوده لا يسمّى مثل ذلك المختلف شاهداً؛ لأنّ المقصود⁵³⁹¹ من الشّاهد التّقوية، والمختلفان معني لا تقوى⁵³⁹² أحدهما الآخر. واعلم أنّ المُشابهة في الحقيقة هي الماثلة في الكيفيّة فقط كاللون والطّعم والوجوب والتّذبّ والظلم⁵³⁹³. وقد تكون من جهة الكميّة كالعموم والخصوص، ومن جهة الزّمان والمكان والشّروط واللفظ والمعنى. ويلتحق به زيد كالأسد أي: في الشّجاعة في التّشبيه المجازيّ، وزيد مثل عمرو أي: [في الشّكل أو]⁵³⁹⁴ في علم التّحو أو نحوه في التّشبيه الحقيقيّ، فالشّيتان يتشابهان عينا

⁵³⁷⁷ هو في الأصل، وفي (ق): وَأِنْ وُجِدَ جِئْنَ، إلّا أنّه مُصَحَّحٌ في هامشيّهما.

⁵³⁷⁸ في (د): والمتن.

⁵³⁷⁹ قال الحافظ ابن حجر في بداية الكتاب: "والمتن هو غاية ما ينتهي إليه الإسناد من الكلام".

⁵³⁸⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1591.

⁵³⁸¹ سقط من (ر).

⁵³⁸² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 352.

⁵³⁸³ في (ق): جاء في.

⁵³⁸⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): رجل أشدّ.

⁵³⁸⁵ سقط من (ر).

⁵³⁸⁶ في (ق): بل مووى.

⁵³⁸⁷ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): بمائل.

⁵³⁸⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 352.

⁵³⁸⁹ في (ق): القبيلتين.

⁵³⁹⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 352.

⁵³⁹¹ في (ر)، و(ع): المقص.

⁵³⁹² في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): يقوى.

⁵³⁹³ في (د) مكتوب فوق السطر.

⁵³⁹⁴ سقط من (د).

ومعنى ولا حرج⁵³⁹⁵ في ذلك. (فَهُوَ الشَّاهِدُ): أي: فذلك⁵³⁹⁶ المتن الموجود المشابه للفرد النسبي على أحد الوجهين هو المسمى بالشاهد. ومن قال⁵³⁹⁷: "المشابه"⁵³⁹⁸ لذلك المتن⁵³⁹⁹ هو الشاهد فقد خلط. تدبر. فالشاهد من الشهادة كما في قوله تعالى ﴿شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ﴾⁵⁴⁰⁰ أي: أوجد⁵⁴⁰¹ ما⁵⁴⁰² يدل⁵⁴⁰³ على وحدانيته. وشواهد الحق⁵⁴⁰⁴ حقائق الأكوان، فإنها تشهد وتدلل على المكون، لا من الشهود بمعنى الحضور. فإن الحديث المشابه للفرد النسبي من رواية صحابي آخر يدل على صحة ذلك الفرد تقويه⁵⁴⁰⁵ فإن لم يوجد له تابع ولا شاهد فقد تحقق فيه التفرد المطلق حينئذ، وينقسم عند ذلك إلى مردود منكر إن كان الزاوي ضعيفاً متهماً وإلى غير ذلك⁵⁴⁰⁶ مردود إن كان ثقة أو صدوقاً. (وَمِثَالُهُ) أي: جزئي من جزئيات الشاهد بقسميه⁵⁴⁰⁷ حال كونه واقعاً. (فِي الْحَدِيثِ الَّذِي قَدَّمْنَاهُ) أي: عن الشافعي وغيره [١٩٩/ب] عن ابن عمر، وهو قوله عليه الصلوة⁵⁴⁰⁸ والسلام⁵⁴⁰⁹: "الشهر تسع وعشرون" إلخ⁵⁴¹⁰. (مَا رَوَاهُ النَّسَائِيُّ)⁵⁴¹¹ أحد أصحاب الكتب الستة [كما مر]⁵⁴¹². والنساء⁵⁴¹³ بالفتح والمد⁵⁴¹⁴ [وبالقصر أيضاً وبالمهزة من مuden خراسان]⁵⁴¹⁵، من قصره على القصر فقد قصر؛ لأن أهل اللغة ذكروه في الناقص لا في المهموز. ومن شأن الناقص أن يمد ويقصر كما أن من شأن المهموز أن يقصر فقط، ودل قولهم نسوي على ما ذكرنا⁵⁴¹⁶. (مِنْ رِوَايَةٍ

⁵³⁹⁵ في (د)، وفي (ع): خرج.

⁵³⁹⁶ في (د): فذلك.

⁵³⁹⁷ المؤلف يقصد به المأ على القاري ويرد عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 353.

⁵³⁹⁸ في (د)، و(ر)، وفي (ع): فالمشابه. وهو هكذا أيضاً في شرح نخبه الفكر للملا علي القاري.

⁵³⁹⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 353.

⁵⁴⁰⁰ سورة آل عمران، الآية: 18.

⁵⁴⁰¹ في (ع): أوجد

⁵⁴⁰² سقط من (ر).

⁵⁴⁰³ في (ع): يكون.

⁵⁴⁰⁴ في (د)، و(ر): حقائق.

⁵⁴⁰⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): ويقويه، وفي (ق): تقويه، وفي (ط)، و(ل): وتقويه.

⁵⁴⁰⁶ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁴⁰⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 353.

⁵⁴⁰⁸ في (ل): الصلاة.

⁵⁴⁰⁹ في (ر): السلم، في (ع): عليه السلام.

⁵⁴¹⁰ في (ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): إلخ.

⁵⁴¹¹ النسائي، المجتبى، "الصيام" 12، (رقم الحديث: 2127)؛ السنن الكبرى، 102/3، (رقم الحديث: 2446)؛ أحمد، المسند، 221/1؛ الحميدي، المسند،

451/1، (رقم الحديث: 523)؛ البيهقي، السنن الكبرى، 207/4 وفيهم جميعاً: محمد بن حنين. أحمد، المسند، 367/1؛ الدارمي، "الصوم"، 2، (رقم الحديث:

1728)؛ أبو يعلى، المسند، 277-276/4، (رقم الحديث: 2388) وفيهم جميعاً: محمد بن مجير بن مطعم. ووقع الخلاف في اسم والد محمد هل هو حنين أم

جبير في نسخ الزهراء أيضاً، وانظر ما سيأتي: ص 181. ولتحقيق الخلاف في ذلك انظر: المؤلف والمختلف للدارقطني، 371/1؛ تلخيص المشابه في الرسم

للخطيب البغدادي، 421-420/1؛ الإكمال في رفع الارتباب عن المؤلف والمختلف في الأسماء والكنى والأنساب لابن ماكولا، 27/2؛ تحفة الأشراف بمعرفة

الأطراف للمزي، 231-230/5، (رقم الحديث: 6435)؛ تهذيب الكمال للمزي أيضاً، 121-120/25؛ النكت الظرف على الأطراف لابن حجر،

231-230/5، (رقم الحديث: 6435)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 115/9 (رقم 6088).

⁵⁴¹² غير موجود في (د).

⁵⁴¹³ في (د): وقد سبقت ترجمته وأن النسائي.

⁵⁴¹⁴ في (د) بعد كلمة "المد": وأن من قال هو بالقصر فقد قصر وخالف ما ذكره أهل اللغة والأنساب.

⁵⁴¹⁵ في (ع): خراسان. انظر ل"نسا": معجم البلدان لياقوت الحموي، 282-281/5.

⁵⁴¹⁶ ما بين المعقوفين غير موجود في (د).

مُحَمَّدُ بْنُ حُنَيْنٍ) أي: ما أخرجه من روايته وصحّحه من طريقه ومحمد⁵⁴¹⁷ بن حُئَيْنٍ⁵⁴¹⁸ [المكيّ مقبول. مات بعد المائة⁵⁴¹⁹. "وكان أبوه حُئَيْنٌ كُزَيْرٌ مولى للعباس عمّ التّبيّ صَلَّى الله عليه وسلّم⁵⁴²⁰. وله صُحبة؛ لأنّه كان يخدمه عليه الصّلوة⁵⁴²¹ والسّلام⁵⁴²² فوهبه للعباس وكان يروي عن ابن عباس أيضاً⁵⁴²³].⁵⁴²⁴ (عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ)⁵⁴²⁵ متعلّق برواية. (عَنِ التّبيّ صَلَّى الله عليه وسلّم)⁵⁴²⁶ متعلّق بالراوي المحذوف لقرينة⁵⁴²⁷ عن الواقع صفة لابن عباس أي: عن ابن عباس الراوي عنه صَلَّى الله عليه وسلّم⁵⁴²⁸. (فَدَكَّرَ مِثْلَ حَدِيثِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ) الفاء للعطف على قوله "رواه النّسائي". فالذاكر هو النّسائي لا محمد بن حُئَيْنٌ كما وهم⁵⁴²⁹. وهي في الحقيقة فاء التّفسير كما في قوله تعالى ﴿وَنَادَى نُوحٌ رَّبَّهُ فَقَالَ﴾⁵⁴³⁰ الآية، ونظائره كثيرة. (سَوَاءً) "هو يُسْتَعْمَلُ وصفاً وظرفاً، وأصل ذلك مَصْدَرٌ بمعنى الاستواء"⁵⁴³¹. وهو هنا⁵⁴³² وَصَفَ بِمَعْنَى الْمُسْتَوِيِّ. والمعنى فذكر مثل حديثه ذكرًا مُسْتَوِيًّا بذكره. فنصبه على المَصْدَرَةِ أو فذكر مثل حديثه حال كون ذلك المثل مُسْتَوِيًّا بحديثه فنصبه على الحالّة من مثل بمعنى أنّهما ذكراه⁵⁴³³ مُسْتَوِيَيْنِ فيه من غير تفاوت في ألفاظه⁵⁴³⁴، فحديثه حديثه بعينه، فإنّ المثل عبارة عن المشابهة لغيره [٢٠٠/١] في معنى من المعاني

⁵⁴¹⁷ في (د): وحنين بالضم كزير ومحمد.

⁵⁴¹⁸ في (د) بعد كلمة "حنين": تابعي؛ لأنّه يروي عن الصحابيّ لكن لم يذكر في المحمّديّين مع ذكر بعض الضّعفاء والمتروكين، والذي يلوح من المقام أنّه من الضّعفاء الذين ليسوا في درجة الحفظ والإنقاذ فلا ينافي ضعفه اعتباره؛ لأنّ بعض الضّعفاء قد يُعتبر به في المتابعات وغيرها.

⁵⁴¹⁹ لم أجد من ذكر من العلماء تاريخ وفاة محمد بن حنين، إلّا إن كان المؤلّف يقصد به تاريخ وفاة محمد بن جبير بن مطعم؛ لأنّه توفيّ على رأس المائة. انظر لترجمة محمد بن حنين: تهذيب الكمال للمزي، 120/25-121؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 115/9 (رقم 6088)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 839 (رقم 5876). وانظر لترجمة محمد بن جبير بن مطعم: تهذيب الكمال للمزي، 573/24-575 (رقم 5113)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 543/4-544 (رقم 2185)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 77/9 (رقم 6025)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 832 (رقم 5817).

⁵⁴²⁰ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم.

⁵⁴²¹ في (ل): الصلاة.

⁵⁴²² في (ر)، و(ق): السلم، وفي (ع): عليه السلام.

⁵⁴²³ هو والد عبد الله بن حنين مولى ابن عباس، لا والد محمد كما ذكره المؤلّف. ووالد عبد الله بن حنين هو حنين القرشيّ الهاشميّ المكيّ، له صحبة. أمّا ابنه عبد الله هو عبد الله بن حنين القرشيّ الهاشميّ المكيّ، مات في أوّل خلافة يزيد بن عبد الملك في أوائل المائة الثانية. انظر لترجمة حنين القرشيّ: التاريخ الكبير للبخاري، 104/3 (رقم 358)؛ المرح والتعديل لابن أبي حاتم، 285/3 (رقم 1274)؛ الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 459/1 (رقم 603)؛ تهذيب الكمال للمزي، 458/7-459 (رقم 1569)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 121/2-122 (رقم 1878)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 59/3 (رقم 1666)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 280 (رقم 1599). وانظر لترجمة عبد الله بن حنين القرشيّ: التاريخ الكبير للبخاري، 69/5 (رقم 173)؛ المرح والتعديل لابن أبي حاتم، 40/5 (رقم 177)؛ تهذيب الكمال للمزي، 439/14-440 (رقم 3237)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 604/4 (رقم 242)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 173/5 (رقم 3395)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 501 (رقم 3305).

⁵⁴²⁴ ما بين المعقوفتين غير موجود في (د).

⁵⁴²⁵ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ص 353: رضي الله عنهما.

⁵⁴²⁶ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم. وهو في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 100: صَلَّى الله عليه وآله وسلّم.

⁵⁴²⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): بقرينة.

⁵⁴²⁸ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم.

⁵⁴²⁹ المؤلّف يقصد به الملّا عليّ القاري وبرّد عليه. انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ص 353.

⁵⁴³⁰ سورة هود، الآية: 45.

⁵⁴³¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 440.

⁵⁴³² في (ق): ههنا.

⁵⁴³³ في (ر): ذكره.

⁵⁴³⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا عليّ القاري، ص 353.

كان⁵⁴³⁵ أُريد به ههنا المشابه في الألفاظ فيكون مماثلاً في المعاني أيضاً. ويجوز أن يكون حالاً من الحديث كقوله تعالى ﴿مَلَّةٌ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا﴾⁵⁴³⁶. والمعنى حال كون حديث عبد⁵⁴³⁷ الله مُستوياً بما ذكره ولا بُد في أن يُضاف كلٌّ من المُساوئين إلى الآخر، فيقال: هذا مُساوٍ لذلك وذاك مُساوٍ لهذا. فإن قلت: كان الظاهر أن يقول: فذكر في كتابه مثل ما ذكره الشافعي في الأم لا اشتراكهما في الرواية في كتابهما. قلت: اختلاف السند منع من⁵⁴³⁸ ذلك على أن المقصود⁵⁴³⁹ إثبات رواية التابعي عن الصحابي ليتحقق⁵⁴⁴⁰ معنى الشاهد. وهو إنما يحصل ببيان رواية عبد الله بن دينار عن ابن عمر ورواية محمد بن حنن عن ابن عباس.

(فَهَذَا بِاللَّفْظِ) أي: فهذا الشاهد الذي ذكرناه مثاله إنما هو باللفظ ويلزم منه كونه بالمعنى أيضاً كما مرّ. فإذا هو شاهد باللفظ والمعنى جميعاً وهو أحد القسمين قدّمه لقوّته في الشهادة؛ لأنّ ما باللفظ والمعنى جميعاً فوق ما⁵⁴⁴¹ بالمعنى فقط وإن كان كلٌّ منهما محكماً لا يؤثّر فيه الاختلاف اللفظي.

(وَأَمَّا) الشاهد⁵⁴⁴² ومثاله. (بِالْمَعْنَى) فقط⁵⁴⁴³. (فَهُوَ مَا رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ)⁵⁴⁴⁴ مِنْ رِوَايَةِ مُحَمَّدِ بْنِ زِيَادٍ بكسر الزاي والياء المثناة التحتيّة⁵⁴⁴⁵. وهو أبو الحارث محمد بن زياد القرشيّ الجُمَحِيُّ⁵⁴⁴⁶ مولى⁵⁴⁴⁷ عثمان بن مظعون⁵⁴⁴⁸ [بالطاء⁵⁴⁴⁹ المعجمة⁵⁴⁵⁰ أخ النبيّ صلى الله عليه وسلّم⁵⁴⁵¹ من الرضاع، وقيل: مولى آل قدامة بن مظعون]⁵⁴⁵². وكان مدنيّ الأصل سكن البصرة، وسمع أبا هريرة وغيره، وروى عنه كثير من الأئمة النبلاء. قال أحمد بن حنبل والترمذي⁵⁴⁵³: "هو ثقة فَيُحْتَجُّ"⁵⁴⁵⁴ بحديثه⁵⁴⁵⁵. (عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ)⁵⁴⁵⁶ أي: من رواية محمد بن زياد الراوي عن

⁵⁴³⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): "أي: معنى كان".

⁵⁴³⁶ سورة البقرة، الآية: 135؛ سورة آل عمران، الآية: 95؛ سورة النساء، الآية: 125؛ سورة الأنعام، الآية: 161؛ سورة النحل، الآية: 123.

⁵⁴³⁷ سقط من (ر).

⁵⁴³⁸ هو في الأصل مكتوب فوق الكلمة.

⁵⁴³⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): المقتض.

⁵⁴⁴⁰ في (ق): لتحقيق.

⁵⁴⁴¹ سقط من (د).

⁵⁴⁴² انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 354.

⁵⁴⁴³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 354.

⁵⁴⁴⁴ البخاري، "الصوم" 11، (رقم الحديث: 1909) عن محمد بن زياد قال: سمعت أبا هريرة، مسلم، "الصيام" 18، 19، (رقم الحديث: 1081)؛ النسائي، "الصيام" 9، (رقم الحديث: 2119)؛ أحمد، المسند، 415/2، 430، 454، 456، 469؛ الدارمي، "الصوم"، 2، (رقم الحديث: 1727).

⁵⁴⁴⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 354.

⁵⁴⁴⁶ في (ق): الجحفي.

⁵⁴⁴⁷ في (ع): مولا.

⁵⁴⁴⁸ في (ع): مطعون.

⁵⁴⁴⁹ في الأصل، وفي (د)، و(ر) مكتوب بين السطرين.

⁵⁴⁵⁰ في (د) مكتوب فوق السطر، وفي (ر): "بالطاء المعجمة" مكتوب فوق السطر.

⁵⁴⁵¹ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

⁵⁴⁵² ما بين المعقوفتين سقط من (ع). هو: أبو السائب عثمان بن مظعون بن حبيب بن وهب الجُمَحِيُّ، المتوفى سنة 2 هـ. وهو من سادة المهاجرين، ومن أولياء الله الْمُتَّقِينَ، الَّذِينَ قَالُوا بِوَفَائِهِمْ فِي حَيَاتِهِمْ، فَصَلَّى عَلَيْهِمْ، وَكَانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَوَّلَ مَنْ دُفِنَ بِالْبَقِيعِ. انظر لترجمته: الطبقات الكبرى لابن سعد، 300/3-306 (رقم 69)؛ الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 165/3-167 (رقم 1798)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 301-300/1 (رقم 396)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 153/1-160 (رقم 9)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 381/4-382 (رقم 5469)؛ مجمع الزوائد للهيتمي لابن حجر أيضاً، 302/9-303؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 9/1.

⁵⁴⁵³ في (د)، و(ر)، و(ع): يحيى والترمذي.

أبي هُريرة فهو متعلّق [٢٠٠/١ب] بالمخدوف. (بَلْفُظْ: فَإِنْ غُمَّ⁵⁴⁵⁷ عَلَيْكُمْ) متعلّق بقوله "رواه البخاري". وغَمَّ الهلال فهو مغموم سبق بيانه. وفي بعض النسخ "فإن غُمِّي" [بضم الغين⁵⁴⁵⁸ المعجمة⁵⁴⁵⁹] وكسر الميم المشدّدة وفتح الياء في آخره. هكذا ضَبَطَه بعض العلماء⁵⁴⁶⁰. "والتَّعْمِيَةُ بِالْمُعْجَمَةِ: التَّغْطِيَةُ"⁵⁴⁶¹ بالفارسية: نيك پُوشانیدن⁵⁴⁶². وهو في الأصل غَمَمَ من التَّعْمِيمِ أُبدِلَ الميم⁵⁴⁶³ الأخيرة ياءً دفعاً لثقل التَّضْعِيفِ⁵⁴⁶⁴ كما في تَقَضَّى البازي وتمَطَّى، فإنَّ أصلهما تَقَضَّضَ وتمَطَّطَ ونطائرها كثيرة. وأمّا "التَّعْمِيَةُ بِالْمُهْمَلَةِ فمعنى الإخفاء بالفارسية: پُوشیده كَزْدَن"⁵⁴⁶⁵. "يقال: عَمِيَ معنى البيت: أخفاه"⁵⁴⁶⁶ فظهر الفرق بينهما. تدبّر. (فَأَكْمَلُوا عِدَّةَ شَعْبَانَ ثَلَاثِينَ⁵⁴⁶⁷) أي: أكملوا⁵⁴⁶⁸ عدد أيّام شعبان ثلاثين⁵⁴⁶⁹ ثم صُومُوا شهر رمضان، فإنَّ بذلك⁵⁴⁷⁰ يزول الشكُّ ويتحقّق⁵⁴⁷¹ يوم الصَّوم. فهذا لفظه⁵⁴⁷² غير لفظ⁵⁴⁷³ الأول، لكن معناه موافق له فيكون من قبيل الشّواهد بالمعنى فقط. وشعبان شهر معروف من الشّهور الاثني عشر سمّي بذلك؛ لأنَّهم كانوا يتشعّبون ويتفرّقون⁵⁴⁷⁴ فيه. قال بعض الأكابر: "أفضل الشّهور عندنا شهر رمضان، ثمَّ ربيع الأوّل، ثمَّ رجب، ثمَّ شعبان، ثمَّ ذو الحِجَّة، ثمَّ شَوّال، ثمَّ ذو القعدة، ثمَّ الحَرَمَ على التَّرتيب"⁵⁴⁷⁵. وما بقي فمساوٍ⁵⁴⁷⁶ في الفضل. ورَبَّمَا يقال لرجب⁵⁴⁷⁷ وشعبان: رجبان تغليبا لرجب على شعبان، ورَبَّمَا يقال: شعبانان تغليبا لشعبان على رجب، ومن التغليب لا يلزم الماثلة، فإنَّ رجب أفضل من شعبان لكونه من الأشهر الحُرَم، وكون شعبان في حرَم رمضان لا يَدْفَعُه

⁵⁴⁵⁴ في (د): فتنحجّ.

⁵⁴⁵⁵ توفيَّ محمد بن زياد سنة نيف وعشرين ومائة. انظر لترجمة: التاريخ الكبير للبخاري، 83-82/1 (رقم 222)؛ الجرح والتعديل لابن أبي حاتم، 257/7 (رقم 1407)؛ تهذيب الكمال للمزي، 219-217/25 (رقم 5222)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 262/5 (رقم 121)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر، 144/9-145 (رقم 6143)؛ تقريب التهذيب لابن حجر أيضاً، ص 845 (رقم 5925).

⁵⁴⁵⁶ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 354: رضي الله عنه.

⁵⁴⁵⁷ في البخاري بلفظ: غُمِّي، وفي مسلم بلفظ: غُمِّي.

⁵⁴⁵⁸ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁴⁵⁹ ما بين المعقوفتين في (د) مكتوب في الهامش.

⁵⁴⁶⁰ المؤلف يقصد به الملا علي القاري. انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 354.

⁵⁴⁶¹ انظر: القاموس المحيط، ص 1700.

⁵⁴⁶² انظر: تاج المصادر للبيهقي، 614/2، 616.

⁵⁴⁶³ سقط من (د).

⁵⁴⁶⁴ في (ر): الضعيف.

⁵⁴⁶⁵ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 616/2.

⁵⁴⁶⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 1695.

⁵⁴⁶⁷ في (ل): ثلاثين.

⁵⁴⁶⁸ في (د): كملوا.

⁵⁴⁶⁹ في (ل): ثلاثين.

⁵⁴⁷⁰ في (ع): ذلك.

⁵⁴⁷¹ في (ق): بتحقيق.

⁵⁴⁷² في (د)، و(ر)، و(ع): لفظ، وفي (ل): اللفظ.

⁵⁴⁷³ سقط من (د)، و(ر).

⁵⁴⁷⁴ في (ق): يتعرفون.

⁵⁴⁷⁵ المؤلف نقل عن الشيخ المغربي كلاماً قريباً من هذا المعنى في تفسيره. انظر: روح البيان، 446/8.

⁵⁴⁷⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): فمتساوٍ.

⁵⁴⁷⁷ في (ق): رجب.

وذلك مثل العُمرين مع كون الصديق أفضل من الفاروق [رضي الله تعالى عنهما]⁵⁴⁷⁸ بإجماع العلماء. فالتغليب أمر لفظي ليس بمبني على المعنى [٢٠١/١].

(وَحَصَّ قَوْمٌ) من أهل الحديث منهم العراقي⁵⁴⁷⁹ ناظم مقدّمة ابن الصّلاح. (الْمُتَابَعَةُ) بالتّصّب مفعول "حَصَّ". يقال: "حَصَّهُ حَصّاً وَخُصُوصاً وَخُصُوصِيَّةً، وَیُفْتَحُ"⁵⁴⁸⁰. (بِمَا حَصَلَ بِاللَّفْظِ) الباء داخلّة على المقصور⁵⁴⁸¹ عليه كما في قولك: حَصَّ المال بزيد أي: المتابعة مقصورة على ما حصل باللفظ لا تتجاوز إلى ما حصل بالمعنى كما أنّ المال مقصور على أن يكون لزيد لا يتجاوز إلى أن يكون لعمرو وغيره بخلاف المتابعة الأولى، فإنّه لا اقتصار فيها على اللفظ بل لو جاءت بالمعنى لكفى كما سبق. (سَوَاءٌ) [إعرابه قد سبق قريباً]⁵⁴⁸². (كَانَ) أي: المتابعة. والتذكير⁵⁴⁸³ باعتبار ما حصل على أنّ شريف⁵⁴⁸⁴ المرتضى⁵⁴⁸⁵ قال: "تأنيث المصادر قد لا يلتفت إليه لكونها مؤوَّلة"⁵⁴⁸⁶ بالفعل مع أنّ⁵⁴⁸⁷ "وعكسه ما قال المحقق التفتازاني"⁵⁴⁸⁸: "إنّ المتكلّم إذا علم أنّ مدلول ما مؤنّث جاز تأنيث الضمير العائد إليه وإن كان اللفظ مذكراً"⁵⁴⁸⁹. (مِنْ رَوَايَةِ ذَلِكَ الصَّحَابِيِّ) أي: الصحابي الذي انتهى إليه السند في صورة التفرّد. (أَمْ لَا) أي: أم لا يكون من روايته، فإنّ الجمل تحذف بعد "لا" كثيراً اختصاراً بخلاف "لم"، و"أم" حرف عطف كـ"أو". (وَالشَّاهِدَ) بالتّصّب عطف على المتابعة، أي: وخصّ ذلك القوم الشّاهد⁵⁴⁹⁰. (بِمَا حَصَلَ بِالْمَعْنَى) يعني أنّ الشّاهد مقصور على ما كان بالمعنى لا يتجاوز⁵⁴⁹¹ إلى ما كان باللفظ بخلاف الشّاهد الأوّل، فإنّه عامّ لما حصل باللفظ والمعنى⁵⁴⁹² [كما مضى⁵⁴⁹³ 5494]. (كَذَلِكَ) أي: سواء كان⁵⁴⁹⁵ من رواية⁵⁴⁹⁶ ذلك الصحابي أم لا⁵⁴⁹⁷. والكاف

⁵⁴⁷⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁴⁷⁹ تقدّمت ترجمته.

⁵⁴⁸⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 796.

⁵⁴⁸¹ في (ر): القصور.

⁵⁴⁸² ما بين المعقوفتين سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁴⁸³ في (د): التذكر.

⁵⁴⁸⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): لفظ، وفي (ل): الشريف.

⁵⁴⁸⁵ هو: السيد الشريف الجرجاني الحنفي (أبو الحسن علي بن محمد بن علي)، المتوفّى سنة 816 هـ.

⁵⁴⁸⁶ هو هكذا هنا في الأصل، إلّا أنّه في (د)، (ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى: مؤلة.

⁵⁴⁸⁷ انظر: المصباح في شرح المفتاح للشريف الجرجاني، 489/2. انظر أيضاً: فروق حقّي للمؤلف، ص 211. نقله فيه عن الشريف الجرجاني.

⁵⁴⁸⁸ تقدّمت ترجمته.

⁵⁴⁸⁹ يبدو أنّ التفتازانيّ قاله في حاشيته على الكشف للزمخشري، وصل فيها إلى سورة الفتح اختصارها من حاشية الطيبي. الكتاب ما زال مخطوطاً. قد تقدّم الكلام عليه. وذلك أنّ شهاب الدين أحمد بن محمد بن عمر الحفاجي المصري الحنفي (المتوفّى سنة 1069 هـ). قال في حاشيته على تفسير البيضاوي (عناية القاضي وكفاية الرّاضي على تفسير البيضاوي)، 20/3 (تفسير سورة آل عمران، الآية: 36): "الضمير "لما في بطنها" وتأنيثه إلخ في الكشف؛ لأنّ ما في بطنها كان أنثى في علم الله. قال الشارح المحقق: يعني لما علم المتكلم أنّ مدلول ما مؤنّث جاز له تأنيث الضمير العائد إليه وإن كان اللفظ مذكراً هذا في قوله فلما وضعها". انظر للتفصيل في ذلك: الكشف عن حقائق غوامض التنزيل للزمخشري، 355/1 (تفسير سورة آل عمران، الآية: 36)؛ روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني لشهاب الدين محمود الألوسي، 216/3 (تفسير سورة آل عمران، الآية: 36).

⁵⁴⁹⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 354.

⁵⁴⁹¹ في (ق): يتجاوز.

⁵⁴⁹² في (د)، و(ر)، و(ع): بالمعنى.

⁵⁴⁹³ في (د): سبق.

⁵⁴⁹⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (ل).

⁵⁴⁹⁵ سقط من (ق).

⁵⁴⁹⁶ في (د): "رواية رواية" بالتكرار.

بمعنى المثل على أنه حال من الشاهد أي: حال كون الشاهد مثل المتابعة في التسوية. ومثل لتوغلّه في الإبهام كغير لا يتعرّف⁵⁴⁹⁸ بالإضافة⁵⁴⁹⁹ فيجوز أن⁵⁵⁰⁰ يقع حالاً. والحاصل أن [٢٠١/١ب] الاختلاف بين قوم وقوم في هذا المقام حقيقي لا لفظي. وذلك لأن الأولين عمّموا المتابعة إلى ما كان باللفظ وبالمعنى وخصّوها بما كان من رواية ذلك الصحابي، والآخرين عكسوا الأمر فخصّوه⁵⁵⁰¹ بما كان بالمعنى⁵⁵⁰² وعمّموه⁵⁵⁰³ إلى ما كان من رواية ذلك الصحابي وغيره⁵⁵⁰⁴، فكان كل من متابعة الأولين وشاهدهم مخالفاً لمتابعة الآخرين و⁵⁵⁰⁵ شاهدهم من حيث⁵⁵⁰⁶ إن ما كان عاماً عنده⁵⁵⁰⁷ الأولين كان خاصاً عند الآخرين، وما كان خاصاً عندهم كان عاماً عندهم.

(وَقَدْ يُطْلَقُ⁵⁵⁰⁸ الْمُتَابَعَةُ عَلَى الشَّاهِدِ) أي: يرسل عبارة المتابعة فيعبر بها عن الشاهد. ولفظ المتابعة وإن كان في الأصل مَصْدَرًا لَكْتَهُم استعملوا⁵⁵⁰⁹ في غير⁵⁵¹⁰ عُرفهم بمعنى المتابع بكسر الموحدة، فكانت⁵⁵¹¹ حقيقة عرفية دلّ عليه قولهم المتابعات والشواهد بعطف الشواهد على المتابعات بفتح الموحدة. [قال الفناري⁵⁵¹²: "التسمية في العرف عين اللفظ [لا المعنى المصدري الذي هو تعيين لفظ لمعنى أو ذكر الاسم الموضوع]⁵⁵¹³ إطلاقاً⁵⁵¹⁴ للمصدر على ما يتحقق به كالدلالة والبيان على الدليل وهذا⁵⁵¹⁵ أمر عُرفي لا نزاع في الاصطلاح"⁵⁵¹⁶ انتهى. فمن⁵⁵¹⁷ قال⁵⁵¹⁸: "فيه مساحة والمراد المتابع ليلام المقابلة"⁵⁵¹⁹، فقد غفل عما ذكرنا وقابل الحقّ بالباطل. (وَبِالْعَكْسِ) أي: ويقع الإطلاق بالعكس أيضاً بأن يُؤسَل العبارة فيعبر بالشاهد عن المتابعة من غير فرق بينهما كما فرّق الأولون والآخرين. (وَالْأَمْرُ فِيهِ) أي: في

⁵⁴⁹⁷ سقط من (ر)، و(ع).

⁵⁴⁹⁸ في (ق): يتصرف.

⁵⁴⁹⁹ سقط من (د).

⁵⁵⁰⁰ في (د): بالإضافة أن.

⁵⁵⁰¹ في (د)، و(ر)، و(ع): فخصوها.

⁵⁵⁰² في (د)، و(ر): باللفظ.

⁵⁵⁰³ في (د)، و(ر): عمّموها.

⁵⁵⁰⁴ في (ر): غيرها. في (د)، و(ر) بعد هذه الكلمة: "وأيضاً أن الأولين عمّموا الشاهد إلى ما كان باللفظ وبالمعنى لكن خصّوه بما كان من رواية صحابي آخر والآخرين عكسوا الأمر فخصّوه بما كان بالمعنى وعمّموا إلى ما كان من رواية ذلك الصحابي وغيره...".

⁵⁵⁰⁵ في (ع): كمر

⁵⁵⁰⁶ في (ع): شاهد حيث.

⁵⁵⁰⁷ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): عند.

⁵⁵⁰⁸ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): تطلق. وهو هكذا أيضاً في النسخ المطبوعة للترجمة، إلا أنه في طبعة البواقيت والدرر في شرح نجة ابن حجر للمناوي، 441/1: يطلق.

⁵⁵⁰⁹ في (د)، و(ل): استعملوه، وفي (ر): استعملوها.

⁵⁵¹⁰ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁵¹¹ في (ق): فكا.

⁵⁵¹² في (ط): الفناري، وفي (ل): التفنازي.

⁵⁵¹³ ما بين المعقوفين مكتوب في الأصل، وفي (د) بين السطرين، وهو غير موجود في النسخ الأخرى.

⁵⁵¹⁴ في (ر): إطلاق.

⁵⁵¹⁵ سقط من (د).

⁵⁵¹⁶ لم أجده. انظر قريباً من هذا المعنى: كتاب التعريفات، ص 120.

⁵⁵¹⁷ ما بين المعقوفين سقط من (ع).

⁵⁵¹⁸ المؤلف يقصد به المأ على القاري ويردّ عليه.

⁵⁵¹⁹ انظر: شرح نجة الفكر للمأ على القاري، ص 355.

مثل هذا الإطلاق. (سَهْلٌ) قال البيهقي: "السُّهولة من الخامس: نرم شدن و آسان شدن، والنعت سَهْلٌ" 5520 أي 5521: يسير لا عسير، إذ المقصود 5522 الذي هو التقوية والتأييد حاصل بكلّ منهما سواء سُمّي مُتَابِعَةً وشاهداً، [وَكأنّه إشارة إلى مذهب آخر ثالث هو التَّسْوِية [٢٠٢/١] بينهما 5523 فيكون الخلاف أيضاً حقيقياً. والحق أنّ المذهب الأول أصحّ لموافقته 5524 اللغة، فإنّه لا يقال: تابعه إلّا إذا مشى خلفه ومَرَّ به فمضى معه. والسند إذا لم يَنْتَه إلى ذلك الصَّحَابِيّ لا يتحقّق معنى المتابعة بحسب الحقيقة. فإطلاق المتابعة على سند يفارق ذلك الصَّحَابِيّ أمر عُرفي ناقص؛ لأنّه عند قوم دُون قَوْم. وأمّا الشَّاهد فلا دلالة فيه لغّة على ما دلّ عليه المتابعة فينبغي أن يكون المتابعة أعمّ، فكلّ متابعة شاهداً دون العكس. أمّا المقدّمة الأولى فلاّ في المتابعة معنى الشَّهادة التي هي الدّلالة على صحّة الحديث. وأمّا الثّانية فلما فيه من المخالفة لوضع اللغة، والأنسب الأغلب في مثل ذلك الانتقال من أصل لا الارتحال 5525.

[الاعتبار]

(وَأَعْلَمُ) الأمر بالعلم إشارة إلى الاعتناء بشأن المعلّم. ففيه أنّ الاعتبار الآتي مستقلّ بالمعرفة كالتابعات والشواهد. فالجرح الذي سيذكره في حقّ ابن الصّلاح عَيْن الجرح والإلزام لنفسه من حيث لا يشعر. تدبّر. (أَنَّ تَتَّبِعَ الطُّرُقَ) والأسانيد، وتتبعها تطلبها. فإنّ التّبع 5526 بالفارسيّة: "از پی فراشدن" 5527. والمضّي خلف شيء يلزمه تطلبه إلى أن يُذكره. وقوله: اعلم وأنّ من الشّرح والتّتبّع منصوب بالنّسبة إليه، ومرفوع بالنّسبة إلى الممتن والشّيء الممزوج بآخر في حكم واحد 5528. ولَمّا كان المتن مندمجاً في ضمن الشّرح كان الحكم للشّرح فوق الإعراب حسبما يفتضيه. (مِنْ الْجَوَامِعِ) 5529 متعلّق بالتّتبّع وتعيين محلّه. والجوامع من الكتب نحو جامع البخاريّ ومُسْلِم والترمذيّ وغيرهم. قال الإمام السيوطيّ في أوّل شرحه لصحيح البخاريّ: "سمّاه الجامع؛ لأنّه لم يخصّ بصنفٍ دُون صنف" 5530، ولهذا أورد فيه الأحكام والفضائل والأخبار عن الأمور الماضية [٢٠٢/١ ب] والآتية، وغير ذلك من الآداب والرّقائق 5531 انتهى. فظهر أنّ من قال 5532: "الجوامع الكتب التي جُمع فيها الأحاديث على ترتيب كُتب الفقه كالكتب الستّة، أو على ترتيب الحروف الهجائيّة كالجامع الصّغير" 5533. فهو لم يأت بمعنى الكلمة على حقيقته. نعم، قد يُطلق الجامع على كتاب جُمع فيه بين

5520 انظر: تاج المصادر للبيهقي، 339/1.

5521 سقط من (د).

5522 في (د)، و(ر): المقص.

5523 سقط من (ع): سواء سُمّي مُتَابِعَةً وشاهداً وكأنّه إشارة إلى مذهب آخر ثالث هو التَّسْوِية بينهما.

5524 في (د)، و(ع): لموافقة.

5525 في (ر): الارتحال.

5526 في (د)، و(ر)، و(ع): التتبّع.

5527 انظر: تاج المصادر للبيهقي، 795/2.

5528 انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 356.

5529 قال الكفائي في الرسالة المستطرفة، ص 42: "والجامع عندهم: ما يوجد فيه من الحديث جميع الأنواع المحتاج إليها: من العقائد، والأحكام، والرّقاق، وآداب الأكل والشرب، والسفر، والمقام، وما يتعلّق بالتفسير، والتاريخ، والسير، والفتن، والمناقب، والمثالب، وغير ذلك".

5530 سقط من (ر).

5531 التوشيح شرح الجامع الصحيح للسيوطيّ، 43/1.

5532 المؤلف يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 356.

5533 انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 356.

الصَّحِيحَ والحَسَنَ والغَرِيبَ ولم يشترط فيه الصَّحِيحَ فقط. فالصَّحِيحان وكتاب ابن حزيمة⁵⁵³⁴ ونحوها لَيْسَ فيها غير الصَّحاح، فإنَّهم اشتَرَطُوا فيما جَمَعُوهُ الصَّحاح بخلاف غيرهم من بعض الأئمة. (وَالْمَسَانِيدُ)⁵⁵³⁵ جمع مُسْنَد. والمُسْنَد من الحديث خلاف المُرْسَل، وهو الذي اتَّصل⁵⁵³⁶ إسناده إلى رسول الله صَلَّى الله عليه وسلَّم⁵⁵³⁷. وهو ثلاثة⁵⁵³⁸ أقسام: المتواتر والمشهور والآحاد، وقد سبق بيان ذلك. والمراد هنا "الكتب التي جُمع فيها مُسْنَد كلِّ صحابيٍّ على حدة على اختلاف مراتب الصَّحابة وطبقاتهم، وإلزام⁵⁵³⁹ نقل جميع مَرْوِيَّاتهم صحيحاً كان أو ضعيفاً"⁵⁵⁴⁰. وقد يجمع في كتاب واحد بين الأمرين بأن يُجعل قسم منه على ترتيب الحروف، وقسم آخر على ترتيب المسانيد كما فعل الجلال السيوطي في جامعته الكبير؛ فجعل القَوْلِيَّ على ترتيب الحروف والفعْلِيَّ على ترتيب المسانيد⁵⁵⁴¹. قال ابن الصَّلَاح: "كتب المسانيد غير ملتحنة بالكتب الخمسة التي هي الصَّحِيحان، وسُنن أبي داود، وسنن النَّسَائِيَّ، وجامع التَّرمِذِيَّ، وما جرى مجراها في الاحتجاج بها والرَّكُون إلى ما يورد فيها مطلقاً، كمُسْنَد أبي داود الطَّيَالِسِيِّ، ومُسْنَد عبد الله بن موسى، ومُسْنَد أحمد بن حنبل، ومُسْنَد إسحق بن راهَوِيَّه ومُسْنَد عَبْد⁵⁵⁴² بن حُمَيْد، ومُسْنَد الدَّارِمِيِّ، ومُسْنَد أَبِي يَعْلَى الْمُوَصِّلِيِّ، ومُسْنَد الحسن بن سُفْيَان، ومُسْنَد البَزَّار أبي بكر، و[١٢٠٣/١] أشباهها. فهؤلاء عادتْهم فيها أَنَّ يُخْرِجُوا في مسند⁵⁵⁴³[5544] كلِّ صحابيٍّ ما رَوَّه من حديثه غير متقيدٍ بأن يكون حديثاً محتجاً به، فهذا تأخرت مرَّبتها وإن جَلَّتْ لجلالة مؤلِّفها عن مرتبة الكتب الخمسة وما التحق بها من الكتب المصنَّفة على الأبواب"⁵⁵⁴⁵ انتهى. من هذا يُعرف وجه تأخير المصنِّف المَسَانِيد عن الجوامع، فإنَّ الجوامع مُحتَجَّ بها ومؤلَّفة على الأبواب، فلها مزية على غيرها من كتب الأحاديث التي لَيْسَتْ على تلك الهيئة. (وَالْأَجْزَاءُ)⁵⁵⁴⁶ جمع جزء. "وجزء الشيء: ما يتقوَّم به جملة، كأجزاء السفينة، وأجزاء البيت، وأجزاء الجملة من الحساب، وقوله تعالى⁵⁵⁴⁷: ﴿لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ﴾"⁵⁵⁴⁸ أي: نصيب، وذلك جزء من الشيء، وقوله تعالى: ﴿وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا﴾"⁵⁵⁴⁹ أي: إنَّاءاً"⁵⁵⁵⁰. وهي جزء من مطلق العباد، ولا فرق في اللُّغة بين البعض

⁵⁵³⁴ في (د)، و(ط): حزيمة.

⁵⁵³⁵ قال التَّوَوِّي: "وَالثَّانِيَّةُ: تَصْنِيفُهُ عَلَى الْمَسَانِيدِ فَيَجْمَعُ فِي تَرْجَمَةِ كُلِّ صَحَابِيٍّ مَا عِنْدَهُ مِنْ حَدِيثِهِ صَحِيحِهِ وَضَعِيفِهِ" تدريب الراوي في شرح تقريب التَّوَوِّي للسيوطي، 599/2.

⁵⁵³⁶ في (د) مكتوب فوق الكلمة بين السطرين: "أي: من المبتدأ إلى المنتهى ويقال له المتصل أيضاً".

⁵⁵³⁷ وفي (ع): عليه السلام.

⁵⁵³⁸ في (ل): ثلاثة.

⁵⁵³⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): والتزام. وهو هكذا أيضاً في شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 357، إلَّا أنَّه في نسخة: والتزام، وفي نسخة أخرى: والتزم.

⁵⁵⁴⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 356-357.

⁵⁵⁴¹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 357.

⁵⁵⁴² في (د): عبد الله.

⁵⁵⁴³ سقط من (د).

⁵⁵⁴⁴ ما بين المعقوفتين بدء من "وكأنَّه إشارة إلى مذهب آخر" حتى هنا سقط من (ل).

⁵⁵⁴⁵ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 35-36.

⁵⁵⁴⁶ قال الكَتَّانِي في الرسالة المستطرفة، ص 86: "والجزء عندهم: تأليف الأحاديث المروية عن رجل واحد من الصحابة أو من بعدهم، وقد يختارون من المطالب المذكورة في صفة الجامع مطلباً جزئياً يصنفون فيه مبسوطاً".

⁵⁵⁴⁷ سقط من (د).

⁵⁵⁴⁸ سورة الحجر، الآية: 44.

⁵⁵⁴⁹ سورة الزحرف، الآية: 15.

⁵⁵⁵⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 195.

والجزء. ولذا يُقَابَلُ كُلُّ منهما بلفظ كل، فهما من الألفاظ المترادفة. وقال بعضهم⁵⁵⁵¹: الجزء لا يتجزى والبعض يتجزى⁵⁵⁵². وأيضاً جاء في السُّلُوب ليس بمتبعّ ولا متجزّ⁵⁵⁵³. فذو⁵⁵⁵⁴ الأجزاء باعتبار انحلاله إلى أشياء وكان تركيبه منها متجزياً، وباعتبار انحلاله إليها مُطلقاً يُسمّى متبعّضاً، فهما إذاً مُتغايرين⁵⁵⁵⁵ عُرفاً. والمراد بالأجزاء ههنا "ما دُونَ فيه حديث شخص واحد، و"⁵⁵⁵⁶أحاديث جماعة في مادة"⁵⁵⁵⁷. وهي لَمَّا كانت بِمَنْزِلَةِ الأجزاء المفردة من الكتب [الجامعة المركّبة قيل لها: الأجزاء، فالأجزاء أقلّ حالاً من الكتب]⁵⁵⁵⁸ كما قيل للمحلّة بالفارسيّة: كُؤى⁵⁵⁵⁹، ثم أطلق على القرية كما يقال: كُؤى وَكُنْد [أصله كُنْتُ بالتاء]⁵⁵⁶⁰ بمعنى القرية والبلدة؛ لأنّ القرية بمنزلة محلّة من محلات البلدة. (لِذَلِكَ) "متعلّق بالتّبع، أي: لأجل معرفة حال الحديث"⁵⁵⁶¹ دلّ عليه [٢٠٣/ب] قوله: (الْحَدِيثُ الَّذِي نَظُنُّ أَنَّهُ فَرْدٌ) يعني نظن⁵⁵⁶³ المطلّع عليه تفرد روايه به وظاهره الإطلاق الشّامل للنّسب وغيره⁵⁵⁶⁴. كذا⁵⁵⁶⁵ قيل⁵⁵⁶⁶. والظاهر أنّه أراد الفرد النّسبي، وإنّما أطلقه اعتماداً على ما قيده به فيما سبق. وقد مرّ الاعتذار عن تخصيص الفرد النّسبي بالذكر. (لِيُعْلَمَ هَلْ لَهُ مُتَابِعٌ أَمْ لَا) "وكذا هل له شاهد أم لا؟"⁵⁵⁶⁷ وإنّما طوي ذكره اعتماداً على شهرته، فإنّ الاعتبار إنّما يجري في المتابعات والشّواهد جميعاً. وقول بعضهم⁵⁵⁶⁸ "في قوله "هل له": أي: لروايه"⁵⁵⁶⁹ بخذف المضاف، إنّما هو باعتبار ما سبق من قول المصنّف فهو المتابع بكسر⁵⁵⁷⁰ الموحّدة، وإلا فلا مناقشة في أن يكون الحديث متابعاً أيضاً. وقد مضى البيان المشبع في ذلك. فَارْجِع. (هُوَ الْأَعْتِبَارُ) لأنّ المتّبع يَعْبَرُ بِتَبَعِهِ وَتَفْتِيشُهُ⁵⁵⁷¹ من الجهل إلى العلم، ويجوز من المتابعات والشّواهد الدوالّ إلى صحّة الأحاديث المدلّول بها عليها، فيعلم أنّها لَيْسَتْ من قبيل التفرد المطلق. واعلم أنّ المصنّف أَصَابَ في إيراد⁵⁵⁷² من⁵⁵⁷³ الفصل⁵⁵⁷⁴ ليوافق ما قبله من قوله هو المتابع هو الشاهد، لكن في إيراد "إِغْلَمَ"

⁵⁵⁵¹ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 280.

⁵⁵⁵² في (د): يتجزى.

⁵⁵⁵³ في (د)، (ر)، و(ع): بمتجزّ.

⁵⁵⁵⁴ في (ع): فذوا.

⁵⁵⁵⁵ في (د)، (ر)، و(ع)، و(ل): متغايران.

⁵⁵⁵⁶ في (د)، (ر)، و(ع): أو. وهو هكذا أيضاً شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري.

⁵⁵⁵⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 357.

⁵⁵⁵⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁵⁵⁵⁹ في (ق): كؤى.

⁵⁵⁶⁰ ما بين المعقوفتين في الأصل، وفي (د)، (ر)، و(ق) مكتوب بين السطرين. وهو غير موجود في النسخ الأخرى.

⁵⁵⁶¹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 357.

⁵⁵⁶² هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى، وفي جميع النسخ المطبوعة للترجمة أيضاً: يُظُنُّ.

⁵⁵⁶³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: يظن.

⁵⁵⁶⁴ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 357.

⁵⁵⁶⁵ في (ق): كدا.

⁵⁵⁶⁶ القائل به الملّا علي القاري.

⁵⁵⁶⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 357.

⁵⁵⁶⁸ المؤلّف يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 357.

⁵⁵⁶⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 357.

⁵⁵⁷⁰ في (د): بالكسر.

⁵⁵⁷¹ في (ع): وتفتّشه.

⁵⁵⁷² في (د)، و(ر)، و(ع): إيراد.

⁵⁵⁷³ في (د)، و(ر): ضمير، وفي (ع): هو.

في عنوان الكلام نوع فصل له وإن كان مصدراً بالواو الجامعة. وعلى كل حال ففيه الإلزام السابق والوقوع في عين ما اعترض به على الغير. ثم اعلم أنّ "الواو لا تقع في أول الكلام، وما يذكر أهل اللغة أنّ الواو قد تكون للابتداء والاستئناف، فمرادهم أن يُبتدأ كلام بعد تقدّم جملة مفيدة من غير أن يكون⁵⁵⁷⁵ الجملة الثانية يُشارِك⁵⁵⁷⁶ الأولى. فأما ابتداء الكلام من غير أن يتقدّمه شيء فغير موجود ولا جائز"⁵⁵⁷⁷ ذكره صاحب البدائع⁵⁵⁷⁸ في كتاب الأيمان. وقال أهل التفسير في قوله تعالى [٢٠٤/١] ﴿وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾⁵⁵⁷⁹: "أنّه كلام [مُبتدأ أي⁵⁵⁸⁰:] مستأنف لا محلّ له من الإعراب، ولا يلزم أن يكون الواو عاطفة البتّة"⁵⁵⁸²؛ لأنّ التحوّين نصّوا على أنّ الواو قد يكون⁵⁵⁸³ للاستئناف بدليل أنّ الشعراء يأتون بها في أوائل أشعارهم من غير تقدّم شيء يكون ما بعدها معطوفاً عليه ويسمّون واو الاستئناف. ومن ذهب إلى أنّ الواو تكون عاطفة البتّة قدر أنّ الشاعر عطف كلامه على شيء منويّ في نفسه، ولكنّ الأول أشهر القولين. فانظر ماذا ترى فإنّ عطف اللفظ على المنويّ في الصّميّر يتعجّب منه الوري على أن وقوعها في أوائل أشعار البلغاء ممّا يقال لقائله: لَعَا⁵⁵⁸⁴.

(وَقَوْلُ ابْنِ الصَّلَاحِ) مبتدأ خبره قوله "قد يُوهّم" إلخ⁵⁵⁸⁵ أي: قوله في مقدّمته النوع الخامس عشر. (مَعْرِفَةُ الْإِغْتِيَارِ وَالْمُتَابَعَاتِ وَالشَّوَاهِدِ)⁵⁵⁸⁶ ثم قال: "هذه أمور يتداولونها في نظرهم"⁵⁵⁸⁷ في حال الحديث هل تفرّد به راويه أو لا؟ وهل هو معروف أو لا؟⁵⁵⁸⁸ انتهى. قوله والمتابعات بفتح الموحّدة جمع متابعة. والكسر⁵⁵⁸⁹ كما وُهم خطأ⁵⁵⁹⁰. تفتّن. (قَدْ يُوهّم) الإيهام: الإيقاع في "القوّة والوهميّة الحاكمة على القوى الجسمانيّة كلّها المستخدمة إياها استخدام العقل القوي العقليّة بأسرها"⁵⁵⁹¹. والإيتان بـ"قد" يشير إلى أنّه لا إيهام عند التأمل⁵⁵⁹²، فإنّ قد الداخلة على المضارع تفيد التقليل⁵⁵⁹³ إن أُريد به الاستقبال والتّحقيق، كما إذا دخلت على الماضي إن أُريد به الحال، وفي التّنزيل ﴿قَدْ نَرَى

⁵⁵⁷⁴ في (ع): للفصل.

⁵⁵⁷⁵ في بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع: تكون.

⁵⁵⁷⁶ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): تشارك. وهو هكذا أيضاً في بدائع الصنائع.

⁵⁵⁷⁷ انظر: بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع للكاساني، 24/3.

⁵⁵⁷⁸ في (د)، و(ر): البدائع. هو صاحب كتاب بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع: علاء الدين أبو بكر بن مسعود بن أحمد الكاساني الحنفي، المتوفى سنة 587 هـ.

⁵⁵⁷⁹ سورة آل عمران، الآية: 48.

⁵⁵⁸⁰ في (ق): إلى.

⁵⁵⁸¹ سقط من (ر).

⁵⁵⁸² انظر: روح البيان للمؤلف، 38/2؛ روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني لشهاب الدين محمود الألوسي، 264/3-265.

⁵⁵⁸³ في (ر): تكون.

⁵⁵⁸⁴ في (د)، و(ر)، و(ع): إنّ لعا.

⁵⁵⁸⁵ في (د)، و(ر): إلخ.

⁵⁵⁸⁶ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 82.

⁵⁵⁸⁷ في (د): نظرهم.

⁵⁵⁸⁸ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 82.

⁵⁵⁸⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 358.

⁵⁵⁹⁰ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 358.

⁵⁵⁹¹ انظر: كتاب التعريفات، ص 362.

⁵⁵⁹² في (ع): القائل.

⁵⁵⁹³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 657؛ شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 482.

تَقْلَبُ وَجْهَكَ⁵⁵⁹⁴ وقد يعلم الله المعوقين لكن القلّة بحسب الإضافة لا تنافي الكثرة في نفسه⁵⁵⁹⁵ على أنّها قد يُستعار⁵⁵⁹⁶ فيستعمل⁵⁵⁹⁷ للتحقيق أيضاً. فعبارة⁵⁵⁹⁸ المصنّف تحتل احتمالين وإن كان [٢٠٤/ب] احتمال القليل⁵⁵⁹⁹ أظهر بحسب المقام. (أَنَّ الْإِعْتِبَارَ قَسِيمٌ لَهُمَا) أي: للمتابعات والشواهد من حيث إنّ العطف يقتضي⁵⁶⁰⁰ المغايرة⁵⁶⁰¹ بين المعطوف والمعطوف عليه، وإضافة المعرفة إلى كلّ منها⁵⁶⁰² تستلزم الاستقلال المنافي للاتّباع. فكان حقّ العبارة أن يقول: النوع الخامس عشر اتّباع⁵⁶⁰³ اعتبار المتابعات والشواهد⁵⁶⁰⁴. "وقسيم الشّيء: ما كان مقابلاً للشّيء ومندرجاً معه تحت شيء آخر، كالاسم المقابل للفعل المندرج معه تحت الكلمة التي هي أعمّ منهما"⁵⁶⁰⁵. وكالإنسان المقابل للفرس المندرج معه تحت الحيوان الأعمّ. ونظائر ذلك لا تحصى كثرة. (وَلَيْسَ) الأمر. (كَذَلِكَ) في الواقع. أي: مثل ذلك المذكور من كون الاعتبار قسيماً لهما لعدم اندراج الثلاثة⁵⁶⁰⁶ تحت شيء أعمّ يشملها. وذلك أنّ التقسيم إمّا حقيقيّ وهو ضمّ قيود⁵⁶⁰⁷ متباينة في الخلْق والاجتماع إلى المقسم⁵⁶⁰⁸ الكلّي ليحصل بانضمام كلّ قيد قسم جزئيّ على حدة كما يقال: الحيوان؛ إمّا حيوان ناطق كالإنسان، وإمّا حيوان مُفترس كالأسد، وإمّا حيوان صاهل كالفرس إلى غير ذلك. فكلّ من الناطق والمفترس والصّاهل قيود متباينة يحصل بانضمام كلّ منها إلى الحيوان نوع من الأنواع الحقيقيّة وإمّا اعتباري وهو ضمّ قيود متخالفة مُتغايرة إلى المقسم كما يقال: هذا الإنسان⁵⁶⁰⁹، إمّا ضاحك أو كاتب بالإمكان والقوّة؛ لأنّ التّغاير الواقع بين الضّاحك والكاتب لا يجعل الإنسان قسمين حقيقة لعدم التّباين الكلّي بينهما. ولذا جاز اجتماعهما فيه بخلاف النّطق والافتراس مثلاً. وليس الاعتبار والمتابعات [٢٠٥/أ] والشواهد ممّا يجري فيها⁵⁶¹⁰ شيء من هذين القسمين⁵⁶¹¹ يعني لا تدخل تحت أمر واحد لا⁵⁶¹² بالقيود⁵⁶¹³ المتباينة لتكون أقساماً حقيقيّة، ولا بالقيود المتغايرة ليكون⁵⁶¹⁴ أقساماً اعتباريّة. فكيف القول بقسميّة⁵⁶¹⁵ الاعتبار لهما⁵⁶¹⁶؟ (بَلْ هُوَ) إضراب عن الأوّل لكونه غلطاً أي:

⁵⁵⁹⁴ سورة البقرة، الآية: 144.

⁵⁵⁹⁵ في (ق): نفسها.

⁵⁵⁹⁶ في (د)، و(ر): تستعار.

⁵⁵⁹⁷ في (د)، و(ر)، و(ل): فتستعمل، وفي (ع): تستعمل.

⁵⁵⁹⁸ في (د): فعبار، وفي (ق): فعبارة.

⁵⁵⁹⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): التّقليل.

⁵⁶⁰⁰ في (ع): تقتضي.

⁵⁶⁰¹ في (د): المعايرة.

⁵⁶⁰² في (د)، و(ط)، و(ل): منهما.

⁵⁶⁰³ سقط من في (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁶⁰⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 358.

⁵⁶⁰⁵ انظر: كتاب التعريفات، ص 256.

⁵⁶⁰⁶ في (ل): الثلاثة.

⁵⁶⁰⁷ هو في الأصل مكتوب فوق السطر، وهو في (ق): قيوده.

⁵⁶⁰⁸ في (ر): القسم.

⁵⁶⁰⁹ سقط من (د).

⁵⁶¹⁰ في (ط): فيها.

⁵⁶¹¹ في (د)، و(ر): التقسيمين.

⁵⁶¹² سقط من (د).

⁵⁶¹³ في (ق): مكتوب في الهامش.

⁵⁶¹⁴ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): لتكون.

بل الاعتبار⁵⁶¹⁷. (هَيْئَةُ التَّوَصُّلِ إِلَيْهَا⁵⁶¹⁸) أي: كـ كيفية التوصل إلى المتابعات والشواهد. فلا يكون قسيما لهما⁵⁶¹⁹ البتة. والهيئة في الأصل: كَيْفِيَّةٌ وَضَعُ أَعْضَاءِ الصُّورَةِ بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ الَّتِي يُدْرِكُهَا⁵⁶²⁰ ظاهر الحِسِّ⁵⁶²¹. والفرق بين التوصل والتوصل أن الأول أعم؛ لأنَّ التوصل إلى الشيء قد يكون برغبة وبدونها. والتوصل متضمن لمعنى الرغبة فلا يكون بدونها، وكلّ منهما يُعَدِّي بـ "إِلَى". قال البيهقي: "التَّوَسَّلْ: نَزِدِيكِي حُسْتَن. والتَّوَسَّلْ: بِحِيلِهِ⁵⁶²² فاجزى رسيدين"⁵⁶²³. فظهر الفرق بينهما من وجه آخر، يقال: توصل إلى الشيء عمل عملاً تقرّب به إليه. قال بعضهم⁵⁶²⁴: "ما قاله ابن الصلاح صحيح؛ لأنّه⁵⁶²⁵ هيئة التوصل إلى الشيء غير الشيء"⁵⁶²⁶ انتهى. فيكون⁵⁶²⁷ في معنى العلة⁵⁶²⁸. "وعلة الشيء: ما يتوقّف عليه ذلك الشيء"⁵⁶²⁹. ولا شك أن الموقوف عليه غير الموقوف. أقول: يكفي إلزاماً للمصنّف أنّه غاير بين المتابع والشاهد والاعتبار حيث عرّف كلّاً منها⁵⁶³⁰ بما يغاير تعريف الآخر لا سيّما جعل في جانب الحكم ضمير الفصل المُشعر بأنّ معنى أحدها لا يتجاوز إلى الآخر وهو غير المبينة، ولكن لا ينافي المبينة الجزئية في الحدود الاعتبارية والماهيات الغير [٢٠٥/١ب] الحقيقية⁵⁶³¹ اجتماع المَحدودَيْن في أمر واحد كاجتماع معني⁵⁶³² الضاحك والكاتب في الإنسان مع المغايرة الواقعة بينهما في المفهوم وهو مراد ابن الصلاح. فإنّه أراد أن هذه وإن كانت أموراً متغايرة مفهومات متخالفة مُستقلّة في تعلّق المعرفة بكلّ⁵⁶³³ منها على حدة فقد يتقدّم أحدها الآخر لكونه في معنى العلة له كالاتّبار، ولا يُوجب ذلك القسيميّة التي يدّعيها المصنّف فإنّها⁵⁶³⁴ تكون بين المتباينين تبايناً كليّاً. ولهذا السرّ قدّم ابن الصلاح معرفة الاعتبار على معرفة ما عداه⁵⁶³⁵، فلا إيهام في عبارته أصلاً. بل هي عبارة محكمة كالصخرة فيا عجباً من المصنّف حيث خفر⁵⁶³⁶ خفراً [لأخيه]⁵⁶³⁷ فوقع فيه.

⁵⁶¹⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): بقسيميّة.

⁵⁶¹⁶ انظر: شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 358.

⁵⁶¹⁷ انظر: شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 358.

⁵⁶¹⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): إِلَيْهَا. هو هكذا أيضاً في النسخ المطبوعة للنزّهة.

⁵⁶¹⁹ سقط من (د).

⁵⁶²⁰ في (ق)، و(ط)، و(ل): يدرك، وفي (د): يدركه. هو في متن الأصل: يدرك، لكنّه صحّح في الهامش: يدركها.

⁵⁶²¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 850.

⁵⁶²² هو في تاج المصادر: بحيلت.

⁵⁶²³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 816/2.

⁵⁶²⁴ القائل به هو قاسم بن قطلوبغا، تلميذ ابن حجر. انظر: القول المبتكر على شرح نخبة الفكر، ص 71.

⁵⁶²⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): لأنّ. وهو هكذا أيضاً في القول المبتكر على شرح نخبة الفكر.

⁵⁶²⁶ القول المبتكر على شرح نخبة الفكر، ص 71. نقل كلام ابن قطلوبغا الملّا علي القاري في شرح شرح نخبة الفكر، ص 358، والمناوي في البواقيت والدّرر في شرح

نخبة ابن حجر، 443-444/1.

⁵⁶²⁷ في (د)، و(ع): فتكون.

⁵⁶²⁸ في (ع): القلة.

⁵⁶²⁹ انظر: كتاب التعريفات، ص 232.

⁵⁶³⁰ في (د)، و(ر)، و(ل): منهما.

⁵⁶³¹ في (د): الحقيقة.

⁵⁶³² في (ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): معنى.

⁵⁶³³ في (ق): في كل.

⁵⁶³⁴ في (ق): فإنّه.

⁵⁶³⁵ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 82.

⁵⁶³⁶ في (ق): خفراً.

(وَجَمِيعُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ أَقْسَامِ الْمَقْبُولِ) وهي أربعة: الصحيح لذاته ولغيره، والحسن لذاته ولغيره كما صرح به نفسه في أول تقسيم المقبول. والجميع بمعنى المجموع كالمديد بمعنى الممدود. وهذا الشيء مجموع أي: جُمع من ههنا وههنا. (يَحْصُلُ)⁵⁶³⁸ من الباب الأول. وحصل حُصُولاً وُجد وثبت. وهو من الأفعال العامة المتناولة لجميع الأفعال المخصوصة⁵⁶³⁹ يعني أَنَّ معناه ومعنى ما في معناه يتحقق في ضمن⁵⁶⁴⁰ جميع الأفعال الخاصة كالضرب والذهاب والقيام ونحوها⁵⁶⁴¹. (فَائِدَةٌ⁵⁶⁴² تَقْسِيمُهُ) قد مرَّ معنى الفائدة⁵⁶⁴³ وما في لفظها من جواز الرسم بالهمزة وبالياء المثناة التحتيّة. أي: فائدة⁵⁶⁴⁴ تقسيم ما تقدّم. وفيه أَنَّ ما تقدّم عبارة عن الأقسام، والتقسيم يتعلّق بالمقبول لا بأقسامه، ولو أُعيد الضمير إلى المقبول بقي الموصول بلا عَائِدٍ إِلَّا أن يقال: المراد من تقسيم الأقسام تقسيم المقبول إليها. وفيه تكلف. (بِاعْتِبَارِ مَوَاتِيهِ) متعلّق بالحصول. والضمير إلى ما تقدّم أيضاً لكن من غير تكلف؛ لأنّ للأقسام مراتب [٢٠٦/١] مختلفة في الحقيقة. والمرتبة بمعنى المنزلة العلية⁵⁶⁴⁵ من رتب إذا انتصب قائماً. والاعتبار صفة المعبر وهو العقل عند العقل. والأمور الاعتباريّة هي التي لا وجود لها إلّا في العقل، فهي في مقابلة⁵⁶⁴⁶ الأمور الحقيقيّة التي لها وجود في [العقل وفي الخارج. قالوا: لولا الاعتبار لبطلت الحقائق⁵⁶⁴⁷ دلّ على أَنَّ الاعتبار⁵⁶⁴⁸] العقل⁵⁶⁴⁹ يجتمع هو والحقائق⁵⁶⁵⁰. فالعقل إذا اعتبرها حصلت مراتب⁵⁶⁵¹ مختلفة مفيدة. (عِنْدَ الْمُعَارَضَةِ) ظرف للحصول. و"عند" موضوع للقرب والحضور⁵⁶⁵². وعارضه أخذ غرضاً وجانياً غير غرضه⁵⁶⁵³ وجانبه. يعني إذا وقع التعارض بين حديثين صحيح لذاته ولغيره قدّم ما هو لذاته على ما هو لغيره⁵⁶⁵⁴، وكذا الحسن لذاته ولغيره⁵⁶⁵⁵ فيقدّم ما هو أعلى مرتبة على ما هو دونه⁵⁶⁵⁶.

⁵⁶³⁷ هو غير موجود في (د)، و(ق)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه موجود في (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁶³⁸ في (ل): تحصل. وهو هكذا أيضاً في جميع النسخ المطبوعة للنزهة.

⁵⁶³⁹ في (د): المخصوصيّة.

⁵⁶⁴⁰ سقط من (د).

⁵⁶⁴¹ سقط من (ر).

⁵⁶⁴² في (د): فائدة.

⁵⁶⁴³ في (د): الفائدة.

⁵⁶⁴⁴ في (د): فائدة.

⁵⁶⁴⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 113.

⁵⁶⁴⁶ في (ق): المقابلة.

⁵⁶⁴⁷ في (ر)، و(ق): الحقائق.

⁵⁶⁴⁸ في (ع): الامتياز.

⁵⁶⁴⁹ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁵⁶⁵⁰ في (د)، و(ر): والحقائق.

⁵⁶⁵¹ في (د)، و(ر)، و(ع): لها مراتب.

⁵⁶⁵² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 590.

⁵⁶⁵³ في (د): عرضه.

⁵⁶⁵⁴ القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 71. نقل كلام ابن قطلوبغا المألا علي القاري في شرح نخبه الفكر، ص 359، والمناوي في البواقيت والدّرر في شرح

نخبه ابن حجر، 444/1.

⁵⁶⁵⁵ في (د): ولغير.

⁵⁶⁵⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للمألا علي القاري، ص 359.

فالأعلى هو الصحيح لذاته، ثم لغيره، ثم الحسن لذاته، والأدنى هو الحسن لغيره. (وَاللَّهُ) المحيط بالأزليات والأبديات. (أَعْلَمُ) له علم بالغ لجميع⁵⁶⁵⁷ الكليات والجزئيات.

[الْمُحْكَمُ]

(ثُمَّ الْمَقْبُولُ) ثم حرف عطف يقتضي تأخر ما بعده عما قبله؛ إمّا تأخراً⁵⁶⁵⁸ بالذات والزمان نحو الأب ثم الابن؛ أو بالمرتبة نحو الأمير ثم الوزير؛ أو بالوضع⁵⁶⁵⁹ والنسبة كقولك للخارج من الشام المدينة ثم بدر ثم مكة، وللخارج من مكة بدر ثم المدينة ثم الشام؛ أو بالنظام الصناعي نحو الأساس ثم البناء⁵⁶⁶⁰ وتعلم حروف الهجاء ثم الخط. وثم ههنا تفيد التأخر بالمرتبة، وذلك أنّ المقبول في التقسيم الأول كله معمول به بخلافه في التقسيم الثاني، وما يشتمل [على غير]⁵⁶⁶¹ معمول به متأخر في الدرجة عما ليس كذلك لفضل المعمول على غيره. وقد يكون ثم للتراخي الزماني بطريق⁵⁶⁶² الاستعارة من التراخي الزمني من حيث إنّ [٢٠٦/١ ب] لكل⁵⁶⁶³ واحد منهما بعيد عن صاحبه⁵⁶⁶⁴ فيعتبر عن المشبه [بما وُضع للمشبه]⁵⁶⁶⁵ به. والمراد بالتراخي في الرتبة أن يكون مدخول ثم أعلى مرتبة بالنسبة إلى ما قبله نحو قوله تعالى ﴿ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ﴾⁵⁶⁶⁶ بعد قوله تعالى ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾⁵⁶⁶⁷ فهو في الآية للتعظيم أي: لتفاوت ما بين الخلقين، وفضل خلق السماء على خلق الأرض، وعلى هذا قوله تعالى ﴿ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا﴾⁵⁶⁶⁸ بعد قوله تعالى ﴿فَلِكُ رَقَبَةٍ﴾⁵⁶⁶⁹ الآية لفضل الإيمان على غيره من الأعمال، ولذا قال تعالى ﴿يَحْكُمُ بِمَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا﴾⁵⁶⁷⁰ حيث وصف النبيين⁵⁶⁷¹ بالإسلام مع أنّه أول الدرجات. (يُنْقَسِمُ أَيْضًا) أي: كما انقسم أولاً إلى أربعة أقسام. (إِلَى مَعْمُولٍ بِهِ وَغَيْرِ مَعْمُولٍ بِهِ) وإن لم⁵⁶⁷² يكن الغير المعمول⁵⁶⁷³ به⁵⁶⁷⁴ مَرْدُودًا⁵⁶⁷⁵؛ لأنّ⁵⁶⁷⁶ المقبول لا ينقسم إلى مقبول ومردود كما لا ينقسم المباح إلى حلال وحرام، بل إلى طيب وغير طيب وهو ما

⁵⁶⁵⁷ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): بجميع.

⁵⁶⁵⁸ في (ق): تأخر. في مفردات ألفاظ القرآن: تأخيراً.

⁵⁶⁵⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 176.

⁵⁶⁶⁰ هو هكذا هنا في الأصل، إلا أنّه في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى: البناء.

⁵⁶⁶¹ في (د) مكتوب بين السطرين.

⁵⁶⁶² في (د): طريق.

⁵⁶⁶³ في (د)، و(ر)، و(ع): كل.

⁵⁶⁶⁴ في (د): صاحبة.

⁵⁶⁶⁵ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁵⁶⁶⁶ سورة البقرة، الآية: 29.

⁵⁶⁶⁷ سورة البقرة، الآية: 29.

⁵⁶⁶⁸ سورة البلد، الآية: 17.

⁵⁶⁶⁹ سورة البلد، الآية: 13.

⁵⁶⁷⁰ سورة المائدة، الآية: 44.

⁵⁶⁷¹ سقط من (د).

⁵⁶⁷² سقط من (د).

⁵⁶⁷³ في (ق): معمول.

⁵⁶⁷⁴ سقط من (ق).

⁵⁶⁷⁵ في (ق): مردود.

⁵⁶⁷⁶ في (ق): إلا أنّ.

لا يَسْتَلِدُّهُ الإنسان. (لأنَّه) أي: الخبر المقبول إشارة إلى وجه حصر الانقسام في معمول به وغير معمول به. وقد سبق الحصر: عبارة عن إيراد الشيء على عدد معين⁵⁶⁷⁸، يكون عقلياً دائراً بين النفي والإثبات، واستقرائياً لا يوجد له قسم آخر، ووقوعياً كحصر الكلمة على ثلاثة⁵⁶⁷⁹ أقسام، وجعلياً كحصر الرسالة على مقدمة وثلاث⁵⁶⁸⁰ مقالات وخاتمة مثلاً⁵⁶⁸¹. والحصر في هذا المقام يُشَبَّه الأول. تدبّر. (إنَّ سَلَمَ) برئ ونجا وتعرى. ومنه السَّلَم كسُكَّر لما⁵⁶⁸² يتوصّل به إلى الأمكنة العالية فيُرجى به السلامة من الآفات والعوارض⁵⁶⁸³. (مِنَ الْمُعَارَضَةِ) أي: من معارضة حديث آخر يُعارضه ويناقضه [٢٠٧/١] في المعنى، فقلوه⁵⁶⁸⁴: (أَي لَمْ يَأْتِ خَبَرٌ يُضَادُّهُ) تفسيرٌ لحاصل المعنى: فلا يرد "أنَّ المعارضة مصدرٌ، والخبر الذي يُضَادُّه اسمٌ فاعل ولا حامل⁵⁶⁸⁵ على هذا الاستعمال مع تيسر استعمال الحقيقة"⁵⁶⁸⁶. وذلك أنَّ التفسير بالحاصل والمآل مستفيض بين المُصنِّفين فلا غبار عليه أصلاً. "والإتيان: المجيء بسهولة فهو أحصَّ من المجيء"⁵⁶⁸⁷. والمراد بالمجيء في مثل هذا المقام التفرّد والتحقّق والوصول كما في قوله تعالى ﴿قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ﴾⁵⁶⁸⁸ ونظائره. (فَهُوَ الْمُحْكَمُ) أي: فذلك⁵⁶⁸⁹ المقبول السَّلام هو المحكم⁵⁶⁹⁰ الذي لا يتوقّف في العمل به إذ لا شبهة فيه. فالحكم من الآية والحديث "ما أحكم المراد به عن التّبديل والتّغيير، أي: التّخصيص والتّأويل والنّسخ، مأخوذ⁵⁶⁹¹ من قولهم: بناءً محكمًا، أي: مُتَقَنٍّ مَأْمُونٌ من الانتقاض"⁵⁶⁹². (وَأَمَثَلُهُ كَثِيرَةٌ)⁵⁶⁹³ ففي الآية نحو قوله تعالى ﴿إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾⁵⁶⁹⁴، فإنّه لا يعرض فيه شبهة لا من حيث اللفظ؛ لأنّ النّظم مُتَوَاتِرٌ⁵⁶⁹⁵ [أو⁵⁶⁹⁶ لا من حيث اللفظ؛ لأنّ النّظم متواتر]⁵⁶⁹⁷ ولا من حيث المعنى وإلا⁵⁶⁹⁸ يلزم النقص على الله وهو الجهل. تعالى الله العليم⁵⁶⁹⁹

⁵⁶⁷⁷ سقط من (د)، و(ع).

⁵⁶⁷⁸ انظر: كتاب التعريفات، ص 153.

⁵⁶⁷⁹ في (ل): ثلاثة.

⁵⁶⁸⁰ في (ل): وثلاث.

⁵⁶⁸¹ انظر لأقسام الحصر مفصلاً: كتاب التعريفات للشريف الجرجاني، ص 153.

⁵⁶⁸² في (ق): لا.

⁵⁶⁸³ في (ق): العوارض.

⁵⁶⁸⁴ انظر: شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 359.

⁵⁶⁸⁵ في طبعة شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري: حاصل. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هناك في القول المبتكر على شرح نخبة الفكر، وفي البواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر.

⁵⁶⁸⁶ القول المبتكر على شرح نخبة الفكر، ص 72. نقل كلام ابن قطلوبغا الملا علي القاري في شرح شرح نخبة الفكر، ص 360، والمناوي في البواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر، 446/1.

⁵⁶⁸⁷ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 212؛ البواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 217/1.

⁵⁶⁸⁸ سورة النساء، الآية: 174.

⁵⁶⁸⁹ في (د): فذلك.

⁵⁶⁹⁰ انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 360.

⁵⁶⁹¹ في (ق): مأخوذ.

⁵⁶⁹² انظر: كتاب التعريفات، ص 288.

⁵⁶⁹³ في (ق): كثرة. وهو خطأ، والصحيح ما أثبت هنا، وفي النسخ الأخرى.

⁵⁶⁹⁴ سورة الأنفال، الآية: 75؛ سورة التوبة، الآية: 115؛ سورة العنكبوت، الآية: 62؛ سورة المجادلة، الآية: 7. والآية في سورة البقرة: ﴿أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ الآية: 231.

⁵⁶⁹⁵ في (ق): متواتر.

⁵⁶⁹⁶ سقط من (ق).

⁵⁶⁹⁷ ما بين المعقوفين سقط من (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل).

عن ذلك. وقوله تعالى ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾⁵⁷⁰⁰، فإنَّ المراد هي العبادة الظاهرة من غير تأويل. وأمَّا تفسيرها بالمعرفة فإشارة إلى أنَّ المعرفة المقبولة هي ما حصلت من طريق العبادة الشرعية، وقوله تعالى ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ﴾⁵⁷⁰² وغير ذلك. وقد سمى الله⁵⁷⁰³ القرآن هدى⁵⁷⁰⁴ لما فيه من المحكمات التي لا يدخلها الاحتمال، ولا يفهم منها إلا الظواهر بأول وهلة وفي الحديث⁵⁷⁰⁵ نحو الأخبار المتعلقة بالأركان الخمسة وغيرها من الفروع التي لا يريب⁵⁷⁰⁶ العاقل في أنَّ المراد ظواهرها بخلاف نحو [٢٠٧/١ ب] قوله عليه الصلوة⁵⁷⁰⁷ والسلام⁵⁷⁰⁸: "إن الله خلق آدم على صورته"⁵⁷⁰⁹، فإنَّ المراد بالصورة فيه هي الصورة الحقيقية⁵⁷¹⁰ المتعلقة بالصفات الإلهية لا الصورة الحسية التي ذهب إليها الجسمة والمشبّهة. وقوله "لا تزال جهنم تقول: هل من مزيد؟ حتى يضع فيها ربُّ العزة قَدَمَهُ"⁵⁷¹¹، فإنَّ المراد بالقدم فيه هي قدم الإنسان الكامل أضيفت إليه تعالى تعظيماً كبيت الله⁵⁷¹² وهي مرتبة طبيعية⁵⁷¹³، فإنَّها تطرح في النار في صورة خلق من الخلائق⁵⁷¹⁴. وقوله "لا تسبوا الرِّيحَ فإنَّها من نفس الرحمن"⁵⁷¹⁶ و"أجد⁵⁷¹⁷ نفس ربكم من قبيل⁵⁷¹⁸ اليمن"⁵⁷¹⁹، فإنَّ النفس فيه من التنفيس⁵⁷²⁰، ففي الرِّيح الطيبة لا سيما الصَّباء⁵⁷²¹ في السَّحر الأعلى

⁵⁶⁹⁸ في (ق): لا.

⁵⁶⁹⁹ سقط من (ر). وهو في (ل): العظيم.

⁵⁷⁰⁰ سورة الذاريات، الآية: 56.

⁵⁷⁰¹ سقط من (د).

⁵⁷⁰² سورة البقرة، الآية: 179.

⁵⁷⁰³ في (ر)، وفي (ل): الله تعالى.

⁵⁷⁰⁴ الآيات التي سمى الله فيها القرآن هدى كثيرة، منها: ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ سورة البقرة، الآية: 2.

⁵⁷⁰⁵ في (ر) مكتوب بين السطرين فوق الكلمة: عطف على قوله في الآية.

⁵⁷⁰⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): يستريب.

⁵⁷⁰⁷ سقط من (ر). وهو في (ل): الصلاة.

⁵⁷⁰⁸ وفي (ط)، و(ل): السلام، وفي (ع): عليه السلام.

⁵⁷⁰⁹ الحديث عن أبي هريرة رضي الله عنه وسلم قال: "إذا ضرب أحدكم فليجنب الوجه، فإن الله خلق آدم على صورته" أحمد، المسند، 244/2. وعنه أيضاً

قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "خلق الله تعالى آدم على صورته، طوله ستون ذراعاً..." إلخ. البخاري، "الأنبياء"، 1، (رقم الحديث: 3326)؛

"الاستئذان"، 1، (رقم الحديث: 6227)؛ مسلم، "الجنة"، 28، (رقم الحديث: 2841)؛ أحمد، المسند، 134/3.

⁵⁷¹⁰ في (ق): الحقيقة.

⁵⁷¹¹ البخاري، "التفسير"، 1، (رقم الحديث: 4849، 4850)؛ "التوحيد"، 25، (رقم الحديث: 7449)؛ مسلم، "الجنة"، 37، 38، (رقم الحديث: 2848).

⁵⁷¹² سقط من (ر).

⁵⁷¹³ في (ر): طبيعته.

⁵⁷¹⁴ في (د)، و(ر)، و(ق): الخلائق.

⁵⁷¹⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): ولا.

⁵⁷¹⁶ النسائي، السنن الكبرى 242/9-243، 243، (رقم الحديث: 10705، 10706)؛ عمل اليوم واليلة، ص 521، (رقم الحديث: 935، 936)؛ الحاكم،

المستدرک، 272/2؛ والبيهقي، الأسماء والصفات، 210/2. كلهم رووه بإسناد صحيح؛ قال الحاكم: "هذا حديث صحيح على شرط الشيخين ولم يخرجاه"، وقال

الذهبي: على شرط البخاري".

⁵⁷¹⁷ وفي (ع): أحد.

⁵⁷¹⁸ في (ر)، و(ط): قبل. وهو الصحيح كما في المراجع الحديثية.

⁵⁷¹⁹ الحديث روي عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً بلفظ: "ألا إنَّ الإيمان بمان والحكمة بمانية، وأجد نفس ربكم من قبل اليمن". رواه أحمد في المسند، 541/2

واللفظ له، والطبراني في المعجم الأوسط، 57/5، (رقم الحديث: 4661)، وفي مسند الشاميين، 149/2، (رقم الحديث: 1083)؛ من طريق حريز بن عثمان،

عن شبيب أبي روح. وشبيب؛ ذكره ابن حبان في الثقات، وترجم له البخاري في التاريخ الكبير، وابن أبي حاتم في الجرح والتعديل، ولم يذكر فيه شيئاً، ووثقه الهيثمي

في مجمع الزوائد، والحافظ ابن حجر في تقريب التهذيب، وفي تهذيب التهذيب عن أبي عبيد الآجري عن أبي داود: "شيوخ حريز كلهم ثقات"، وشبيب من شيوخه،

لكن للشيخ الألباني في السلسلة الضعيفة (217/3) تحفظاً على شبيب هذا، وحكم على زيادة "وأجد نفس ربكم من قبل اليمن" بالثكارة أو الشذوذ. قلت: لكن

تفريغ⁵⁷²² الكرب عن المحزون [أي محزون]⁵⁷²³ كان، وبالأُنصار الذين هم من أهل اليمن نفّس الله تعالى عن نبيّه صلّى الله عليه وسلّم⁵⁷²⁴ ما كان أكرهه من المكذّبين له والأعداء، فإنّ الله يتعالى⁵⁷²⁵ عن النفّس الذي هو الهواء الخارج من الجسم المتنفّس، ونظائر ما ذكر من المؤلّات⁵⁷²⁶ كثيرة كالحكمات. فعليك بالاعتبار إن كنت من أولي الألباب، وإيّاك أن تأتي البيت من غير الباب.

(وإن عورض) "أي: ناقضه في المعنى حديث آخر"⁵⁷²⁷ بحيث لم يأتلف مدلولاهما بل اختلفا. (فلا يخلو) "الحال من أحد الشيئين"⁵⁷²⁸. (إمّا أن يكون مُعَارِضَةً)⁵⁷²⁹ "بكسر الرّاء، وهو الحديث الآخر"⁵⁷³⁰. (مقبولاً مثله) أي: مقبولاً قبولاً مثل قبوله بأن يكون صحيحاً لذاته أو لغيره، أو حسناً لذاته أو لغيره. فإنّ هذه الأقسام الأربعة كلّها مقبولة معمول بها كما سبق. والمراد المماثلة في أصل القبول لا المماثلة في الرتبة من حيث ضبط الرّاويين وإتقانها بدليل مُقابليته⁵⁷³¹ بالمردود [٢٠٨/١]، وهو قول المصنّف في تقريره: "المراد أصل القبول لا التساوي فيه حتى يكون القويّ ناسخاً للأقوى، بل الحسن يكون ناسخاً للصّحيح لوجود أصل القبول"⁵⁷³² انتهى. ومراده أن تاريخ النّاسخ القويّ أو الحسن إذا كان متأخراً ينسخ⁵⁷³³ المتقدّم الأقوى أو الصّحيح. وإذا لم يثبت التّاريخ ولم يعلم المتأخّر من المتقدّم فيُفَرِّغ⁵⁷³⁴ حينئذ إلى التّرجيح بكثرة الرّواة أو بصفاتهم من الضبط والإتقان وقوّة الصّدق وكمال التوثيق أو بنحو ذلك من الوجوه الكثيرة التي عدّها أهل الحديث في تصانيفهم، وبه يندفع ما اعترض على تقرير⁵⁷³⁵ المصنّف: "من أن في⁵⁷³⁶ هذا مخالفة لما تقدّم من قوله "يُخَصِّل" فائدة⁵⁷³⁷ تقسيمه⁵⁷³⁸ إلخ⁵⁷³⁹. فإنّ ذلك إمّا هو في غير صورة النّسخ فلا يدافع⁵⁷⁴⁰

للحديث شاهدان من حديث سلمة بن نفيل، ومن حديث أبي بن كعب موقوفاً عليه، ولذلك قال الحافظ العسقلاني في تخرّيج الكشاف، ص 189: "رواه الطبراني في الأوسط وفي مسند الشاميين من طريق حريز عن عثمان عن شبيب أبي روح عن أبي هريرة به، في حديث أوله: "الإيمان بمان"، ولا بأس بإسناده، وله شاهد من حديث سلمة بن نفيل السكوني في مسند البزار، والطبراني في الكبير، والبيهقي في الأسماء، وفي إسناده إبراهيم بن سليمان الأقفطس، قال البزار: إنه غير مشهور".
انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 818؛ القاموس المحيط، ص 745.

5721 في (د)، و(ر)، و(ل): الصبا، وفي (ق): الصباو.

5722 في (ق): تفريغ.

5723 ما بين المعقوفتين سقط من (ط)، و(ل).

5724 في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

5725 في (ع): تعالى.

5726 هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ. يبدو أنّه: المؤلّات.

5727 انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 360.

5728 انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 360.

5729 هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، و(ط)، إلّا أنّه في (د)، و(ع)، و(ل): مُعَارِضُهُ. وهو الصحيح كما في جميع النسخ المطبوعة للنّهة.

5730 انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 360.

5731 في (ق): مقابلية، وفي (د)، و(ر)، وفي النسخ الأخرى: مقابله، وهو الصحيح كما أثبت في هذه النسخ.

5732 نقله عنه تلميذه ابن قطلوبغا في القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 72. نقل كلام ابن قطلوبغا الملّا علي القاري في شرح نخبه الفكر، ص 361،

والمناوي في اليواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر، 448/1.

5733 في (د)، و(ر)، و(ع): فإنّه ينسخ.

5734 في (د)، و(ر)، و(ع): فيُفَرِّغُ، وفي (ط): ينفزع، وفي (ل): يتفرغ.

5735 في (ق): تقدير.

5736 سقط من (د).

5737 في (د): فائدة.

5738 نقله عنه تلميذه ابن قطلوبغا في القول المبتكر على شرح نخبه الفكر، ص 72. نقل كلام ابن قطلوبغا الملّا علي القاري في شرح نخبه الفكر، ص 361،

والمناوي في اليواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر، 449/1.

بين كلاميه، وما⁵⁷⁴¹ اعترض أيضاً من أن التّقسيم غير حاصر؛ لأنّه جاز أن يكون مُعارضه دُونه في القبول وليس بمردود، فإنّه من الدّهول عن معنى المماثلة، فإنّ المعارض وإن كان دُونه في القَبُول إلا أنّه مثله في أصل القبول فيدخل ما دُونه فيما هو مثله من غير حاجة إلى جعله قسماً برأسه⁵⁷⁴². (أو مردوداً)⁵⁷⁴³ بأن يكون راويه متّهماً بسوء العقيدة أو متعمداً للكذب أو نحو ذلك. فإنّ ردّ الحديث تابع لردّ⁵⁷⁴⁴ راويه كما أنّ قبوله تابع لقبوله: (فالثاني)⁵⁷⁴⁵ وهو القسم المردود⁵⁷⁴⁶. (لَا أَثَرُ لَهُ؛) الأثر⁵⁷⁴⁷ في الأصل: "حُصول ما يدلّ على وجود الشّيء"⁵⁷⁴⁸. وهو هنا بمعنى التأثير كما دلّ عليه ما بعده. والتأثير: إعطاء الوجود. والمعنى لا تأثير له في⁵⁷⁴⁹ أن يكون مُعارضاً ومناقضاً للمقبول إذ ليس له وجود في نفس الأمر، فكيف يُعطي الوجود؟ (لأنّ القويّ) وهو المقبول [٢٠٨/١ب] الذي تقوى بصفات راويه فوق في موقع القبول، أعمّ من أن يكون صحيحاً أو حسناً⁵⁷⁵⁰. (لَا تُؤَثِّرُ فِيهِ) أي: في ذلك القويّ بإعطاء وجود ما. (مُخَالَفَةُ الضّعيف) أراد بالضّعيف أحد قِسْمَيْهِ وهو المردود؛ لأنّ كلّ ضعيف ليس بمردود كما سلف. وإنّما لم يقل: "لأنّ"⁵⁷⁵² مخالفة الضّعيف لا يؤثّر⁵⁷⁵³ في القويّ" مع كونه أخصر⁵⁷⁵⁴؛ لأنّ الأوّل أوقع لتكرّر الإسناد فيه. والحاصل أنّ المردود من حيث ضعفه الدّائي لا يُقاوم⁵⁷⁵⁵ المقبول من حيث قوّته الدّائيّة، فمثله مثل الرّصاص⁵⁷⁵⁶ مع الخارصيني⁵⁷⁵⁷ إلّا في مادّة وهي أن الرّصاص⁵⁷⁵⁸ والأشرب⁵⁷⁵⁹ مع رخاوتهما يعملان في الحجر المسمّى باللمّاس مع صلابته فيكسرانه⁵⁷⁶⁰ ويثقبانه⁵⁷⁶¹. فهما بمنزلة الضّعيف المقبول، فإنّه وإن كان ضعیفاً لكنّه يقاوم⁵⁷⁶² المقبول⁵⁷⁶³ من جهة قبوله. فيا عجباً

⁵⁷³⁹ في (د)، و(ر): إلخ.

⁵⁷⁴⁰ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): تدافع.

⁵⁷⁴¹ في (د): أما.

⁵⁷⁴² في (د)، و(ر)، و(ع): آخر برأسه.

⁵⁷⁴³ في جميع النسخ المطبوعة للزّعة: أَوْ يَكُونُ مَرْدُوداً.

⁵⁷⁴⁴ في (د): لردّنا.

⁵⁷⁴⁵ في (ر): والثاني. وهو هكذا أيضاً في شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 361.

⁵⁷⁴⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 361.

⁵⁷⁴⁷ هو في الأصل مكتوب في الهامش، وهو ساقط أصلاً من (ط)، و(ل).

⁵⁷⁴⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 62.

⁵⁷⁴⁹ سقط من (ر).

⁵⁷⁵⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 362.

⁵⁷⁵¹ هو في بعض النسخ المطبوعة: يُؤَثِّرُ. كما في طبقات شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 362، ونور الدين عتر، ص 76، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 74.

⁵⁷⁵² في (د): لا.

⁵⁷⁵³ في (د)، و(ر)، و(ل): تؤثّر.

⁵⁷⁵⁴ في (ق): أحصر.

⁵⁷⁵⁵ في (ق): يقام.

⁵⁷⁵⁶ سقط من (ق). وهنا في (د)، و(ر) مكتوب تحت الكلمة: قلاى. وهو في (ط) فوق الكلمة.

⁵⁷⁵⁷ في الأصل، وفي (د) في الهامش، و(ر)، و(ق): مكتوب فوق الكلمة: توج. وهو في (ط) تحت الكلمة. هو في (ل) في الهامش: توج.

⁵⁷⁵⁸ في (د): الرصاد، وفي (ق): الرصاص، وفي الأصل، وفي (ق) مكتوب تحت الكلمة: قلاى.

⁵⁷⁵⁹ في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق) مكتوب بين السطرين: قورشن. وهو في (ط)، و(ل) مكتوب في الهامش.

⁵⁷⁶⁰ في (ق)، و(ط): فيكسر آته.

⁵⁷⁶¹ في (ق)، و(ط): وثيقبانه.

⁵⁷⁶² في (د): يقام.

من العبد الضعيف⁵⁷⁶⁴ كيف يعصي⁵⁷⁶⁵ القوي⁵⁷⁶⁶؟ والحاصل أنَّ الضعيف لا أثر له⁵⁷⁶⁷ لكونه غير معمول به، وإمَّا يُعمل به إذا لم يكن هناك حديث قوي فيقدّم على الرأي عند الشافعي ومن تبعه، وكذا عند أرباب الحقائق بناءً على أنَّ الدّين ليس بالرّأي. أمّا العمل به في فضائل الأعمال فلا كلام فيه، وأمّا في غيرها فإذا لم يكن مدافعاً⁵⁷⁶⁸ لأصل من الأصول⁵⁷⁶⁹.

[مُخْتَلَفُ الْحَدِيثِ]

(وإن كانتِ⁵⁷⁷⁰ المُعَارَضَةُ) أي: معارضة حديث⁵⁷⁷¹ للمقبول واقعةً. (بِمِثْلِهِ) أي: يمثل المقبول بأن يكون كلٌّ منهما مقبولاً وإن اختلفت درجتهم. وذلك لأنَّ المراد أصل القبول لا التساوي فيه كما مضى. (فَلَا يَخْلُو) الحال من أحد الشّيئين. (إمّا أَنْ يُمَكِّنَ الْجَمْعُ بَيْنَ مَذْلُوبَيْهِمَا) أي: مدلولي الحديث المعارض بالكسر [١/٢٠٩] والمعارض بالفتح. وذلك إمّا بتأويل أو بتقييد أو بتخصيص⁵⁷⁷² من أحد الجانبين. والمراد بالإمكان: عدم الامتناع، فيشمل ما كان واجباً و⁵⁷⁷³ جائزاً⁵⁷⁷⁴. والظاهر هنا هو الثاني. تدبّر. (بِغَيْرِ تَعَسُّفٍ) هو الأخذ على غير الطّريق. يقال: "عسّف عن الطّريق يَغْسِف: مال وعَدَل كَاغْتَسَفَ وتَعَسَّفَ أو خبطه على غير هداية" كما في القاموس⁵⁷⁷⁵. والخبط⁵⁷⁷⁶: الضّرب⁵⁷⁷⁷ على غير استواء، كخبط⁵⁷⁷⁸ البعير الأرض بيده⁵⁷⁷⁹. والتعسّف في الاصطلاح: "حمل الكلام على معنى لا يكون⁵⁷⁸⁰ دلالة عليه ظاهرة"⁵⁷⁸¹. والتكلف: هو ارتكاب ما فيه كلفة ومشقة⁵⁷⁸². فالفرق بينهما لغةً بالعموم والخصوص فكلّ مُتَعَسَّفٍ مُتَكَلِّفٌ دون العكس، سواء أريد بالتعسّف المعنى الأوّل أو⁵⁷⁸³ الثاني الذي هو الخبط.

⁵⁷⁶³ في (ر): القبول.

⁵⁷⁶⁴ سقط من (د).

⁵⁷⁶⁵ في (ع): يعطي، وفي (ط)، و(ل): يفصي.

⁵⁷⁶⁶ في (د)، و(ر)، وفي (ع): المولى القوي.

⁵⁷⁶⁷ سقط من (ر).

⁵⁷⁶⁸ في (ق): هذا فعلاً.

⁵⁷⁶⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 362.

⁵⁷⁷⁰ في (د): نت.

⁵⁷⁷¹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 362.

⁵⁷⁷² انظر: شرح شرح نخب الفكر للملّا علي القاري، ص 362.

⁵⁷⁷³ في (ق)، و(ط): أو.

⁵⁷⁷⁴ في (ل): جائزاً.

⁵⁷⁷⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1082.

⁵⁷⁷⁶ في (د): الخبط.

⁵⁷⁷⁷ في (د)، و(ر)، و(ق): الضرب.

⁵⁷⁷⁸ في (د)، و(ط): كحيط، وفي (ع): لخط.

⁵⁷⁷⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 273.

⁵⁷⁸⁰ في (ل): تكون. وهو أيضاً في كتاب التعريفات.

⁵⁷⁸¹ انظر: كتاب التعريفات، ص 125.

⁵⁷⁸² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 721؛ روح البيان للمؤلف، 252/2-253.

⁵⁷⁸³ في (ق)، و(ط): و.

فالتكلف أعظم على التقديرين؛ لأنه لا يتقيد بحال دون حال. تدبر. وأما اصطلاحاً فيبينهما المساواة⁵⁷⁸⁴ لاشتراكهما في حمل الكلام على معنى لا يكون دلالة عليه ظاهرة⁵⁷⁸⁵. وفيه تبينه على أنه إذا لم يمكن الجمع بينهما إلا بتعسف انتقلنا إلى ما بعد الجمع من المراتب ونظرنا في التاريخ، ثم في الترجيح؛ لأنّ للخصم أن يرده ويقول: هذا جمع بتعسف وتكلف، فلا تعويل عليه. (أو لا) أي: أو لا يمكن الجمع بينهما مطلقاً، أو يمكن، ولكن بتعسف⁵⁷⁸⁶ فكلاهما من باب واحد.

(فإن أمكن الجمع) بين المتعارضين بسهولة من غير تعسف. (فهو) أي: فهذا القسم الذي هو الحديث المعارض للغير الممكن⁵⁷⁸⁷ الجمع⁵⁷⁸⁸ بين مدلوليهما⁵⁷⁸⁹، والتلفيق بين مفهوميهما بحيث يحصل الاستيناس⁵⁷⁹⁰ للناظر. (النوع) "هو كل ضرب من الشيء [٢٠٩/١]، ويطلق على كل صنف من الشيء كالجنس"⁵⁷⁹¹، فإنه قد يطلق على كل شيئين بينهما تمايز في الجملة كالرجل والمرأة المتمايزين بالذكورة والأنوثة، فهما جنسان. والنوع على المعنى الأول المشهور أحص من الجنس؛ لأنه داخل تحته كنوع⁵⁷⁹² الإنسان الدّاخِل تحت جنس الحيوان و⁵⁷⁹³ الذي سبق. وسيأتي من أقسام الحديث المصطلح كلّها أنواع الحديث. (المسمى مختلف الحديث) مرفوع ومنصوب متناً وشرحاً، والثاني هو المعمول؛ لأنّ المتن مندمج في ضمن الشرح فلا أثر له باعتباره. واعلم أنّ كل موضوع للدلالة فله واضع وهو المسمى بالكسر، وموضوع له وهو المسمى بالفتح أي: المدلول عليه [و⁵⁷⁹⁴ وضع]⁵⁷⁹⁵ وهو تعيين لفظ لمعنى وهو التسمية بالمعنى المصدر⁵⁷⁹⁶، يقال: سمى فلانٌ ولده إذا وضع لفظاً يدلّ عليه. وقد يطلق لفظ التسمية على ذكر الاسم الموضوع بالمعنى المصدريّ أيضاً كالذي ينادي شخصاً ويقول: يا زيد! فيقال: سمّاه، فإن قال: يا أبا بكر! يقال: كنّاه. وقد يطلق في العرف على عين اللفظ كالتسمية إطلاقاً للمصدر على ما يتحقّق به كالدلالة والبيان على الدليل، وهذا أمر عرّي لا نزاع في الاصطلاح فلا وجه لما في التفسير الكبير والأصفهاني⁵⁷⁹⁷: "من أنّ التسمية تعيين لفظ لمعنى وليست شيئاً منهما"⁵⁷⁹⁸ يعني أنّ التسمية لكونها مصدرّاً غير اللفظ والمعنى، وهذا اعتبار لغوي لا عرّي. ومنه يُعلم أنّ قول المحدثين لهذا متّابعة في مقام متابع بالكسر مبني على ما ذكرنا من العرف. فمن نازع فيه وقال: إنّ هذا الإطلاق⁵⁷⁹⁹ من قبيل المسامحة

⁵⁷⁸⁴ في (د): المساواة.

⁵⁷⁸⁵ في (ر) مكتوب بعد "ظاهرة": بالعموم والخصوص فكل متعسف متكلف دون العكس سواء.

⁵⁷⁸⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 362.

⁵⁷⁸⁷ سقط من (ر).

⁵⁷⁸⁸ في (د): لجمع.

⁵⁷⁸⁹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 362.

⁵⁷⁹⁰ في (د): استيناف.

⁵⁷⁹¹ انظر: القاموس المحيط، ص 691، 993.

⁵⁷⁹² في (د): "كنوع كنوع" بالتكرار.

⁵⁷⁹³ في الأصل: "و" و "بالتكرار. وهو ساقط أصلاً من (ر).

⁵⁷⁹⁴ سقط من (ق).

⁵⁷⁹⁵ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁵⁷⁹⁶ في (ر)، و(ع)، و(ل): المصدريّ.

⁵⁷⁹⁷ يبدو أنّ المؤلف يقصد به أبا القاسم الحسين بن محمد المعروف بالزاغب الأصفهاني، المتوفى سنة 502 هـ.

⁵⁷⁹⁸ لم أجده في تفسير الزاغب الأصفهاني، ولم أجده أيضاً في مفردات ألفاظ القرآن للزاغب الأصفهاني. انظر للقول المذكور: مفاتيح الغيب المعروف بالتفسير الكبير

لفخر الدين الرازي، 107/1.

⁵⁷⁹⁹ في (د)، و(ر) مكتوب بين السطرين فوق الكلمة: "أي: إطلاق المتابعة على المتابع".

فقد استحقَّ أن يقال فيه: مسامحه⁵⁸⁰⁰ الله تعالى. وقد [٢١٠/١] أسلفنا بعض هذا المقال، ولكن زدنا عليه في هذا⁵⁸⁰¹ المقام تكميلاً للبيان. هذا وإنما لم يقل بمختلف الحديث بإيراد الباء الموحدة في المفعول بناءً على أنَّ التسمية يتعدى⁵⁸⁰² إلى مفعولين بنفسها وبالحرف أيضاً تقول: سميته⁵⁸⁰³ زيداً وسميته⁵⁸⁰⁴ يزيد في معنى المستسى المدعو، قال الله تعالى: ﴿أَيُّ مَا تَدْعُوا﴾⁵⁸⁰⁵ أي: أي شيء⁵⁸⁰⁶ تُسمونه، وقال الله⁵⁸⁰⁷ تعالى ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾⁵⁸⁰⁸ أي: فسموه بها كما في الكشف⁵⁸⁰⁹. ويجوز أن يعتبر تضمين معنى الاشتهار على أن يكون المدعو بفلان [و⁵⁸¹⁰ المسمى به بمعنى]⁵⁸¹¹ المشتهر به. وقوله مختلف الحديث بكسر اللام يقال: اختلف هو وهو صاراً مختلفين في معنى من المعاني فهو بمعنى المختلف من الحديث، دلَّ عليه قولهم الغريب والضعيف من الحديث؛ لأنَّ ما أورده من الأسماء المختلفة الاصطلاحية إنما هو من صفات الأحاديث. ويؤيده قولهم المؤتلف والمختلف بالكسر فيهما بمعنى المؤتلف من الأسماء والأنساب والمختلف منها. وقول الشافعي في كتاب الأمِّ له كتاب "اختلاف الحديث"⁵⁸¹² فإنه جعل الاختلاف صفة الحديث، فليس هذا مثل قولهم: هو واهي⁵⁸¹³ الحديث أو متروك الحديث أو منكر الحديث، فإنَّ ذلك صفة الراوي من وجه. فإنَّ كون الحديث مضعفاً أو متروكاً أو منكراً يرجع إلى حال الراوي بسبب من الأسباب القادحة بخلاف الاختلاف في المعنى ويجوز الفتح على المفعولية؛ لأنَّ المراد اختلاف مدلوله فصار مختلفاً فيه. وله نظائر أيضاً كالمندسوخ والمقلوب والموقوف وغيرها. وأما قول بعضهم⁵⁸¹⁴: "وضبطه بعضهم بفتح [٢١٠/١ب] اللام مصدراً ميمياً، ويلايمه قوله فيما بعده: فالترجيح"⁵⁸¹⁵ انتهى. فخارج عن الملازمة بالمقام، وليس له مَسَاس بضبط أطراف الكلام. وذلك أنَّ

⁵⁸⁰⁰ في (د)، و(ر)، و(ل): سامحه، وفي (ع): مسامحة.

⁵⁸⁰¹ سقط من (د).

⁵⁸⁰² في (د)، و(ل): تتعدى.

⁵⁸⁰³ في (ق): سمية.

⁵⁸⁰⁴ في (ق): سمية.

⁵⁸⁰⁵ سورة الإسراء، الآية: 110.

⁵⁸⁰⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): اسم.

⁵⁸⁰⁷ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁵⁸⁰⁸ سورة الأعراف، الآية: 180.

⁵⁸⁰⁹ انظر: الكشف عن حقائق غوامض التنزيل للزمخشري، 169/2.

⁵⁸¹⁰ سقط من (ع).

⁵⁸¹¹ ما بين المعقوفين سقط من (د).

⁵⁸¹² كتاب "اختلاف الحديث" للشافعي طبع كتاباً مستقلاً أيضاً بعدة طبعات في مجلد واحد. قال ابن كثير في اختصار علوم الحديث (مع الباعث الحثيث ص 174): "وقد صنف فيه الشافعي فصلاً طويلاً من كتابه "الأم" نحواً من مجلد". وقال ابن حجر في نزهة النظر، ص 104 كما سيأتي: "وقد صنف في هذا النوع الإمام الشافعي كتاب "اختلاف الحديث"، لكنه لم يقصد استيعابه". قال الشارح الملا علي القاري في شرح نخبه الفكر، ص 374-375: "كناية عن عدم استيعابه، وإلا فمن أين يعلم قصده؟ لكن يُشير إليه أنه لم يفرد بالتأليف، بل جعله جزءاً من كتابه "الأم". وأقول: بل لا يمكن الاستيعاب لاختلاف فهم أولي الألباب، وإنَّما أظهر الإمام في "الأم" طريق الجمع في بعض الأحاديث، ليعلم كيفية أنواع الجمع، ولا يلزم بعد ضبط القواعد الأصولية استيعاب الأمثلة الجزئية، وحاصله: أنه ذكر جملة إجمالية ثبته العارف على طريقة الجمع التفصيلية". وقال السخاوي في فتح المغيب بشرح ألفية الحديث للعراقي، 67/4: "وأول من تكلم فيه إمامنا الشافعي، وله فيه مجلدٌ خليلٌ من مجلَّة كُتِبَ الأمُّ، ولكنه لم يقصد استيعابه، بل هو مدخلٌ عظيمٌ لهذا النوع، يَنْبَغُ بِهِ الْعَارِفُ عَلَى طَرِيقِهِ". وقال المناوي في البواقي والدرر في شرح نخبه ابن حجر، 463/1-464: "وقد صنف في هذا النوع (أي: فيما يخص بمختلف الحديث) الإمام الشافعي -رضي الله تعالى عنه-، وهو أول من تكلم فيه واحتاره كتابه اختلاف الحديث لكنه لم يقصد استيعابه بل ذكر جملاً منه في الكتاب المذكور، وفي الأم".

⁵⁸¹³ في (ق): وهي.

⁵⁸¹⁴ المؤلف يقصد به الملا علي القاري ويرد عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 363.

⁵⁸¹⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 363.

الترجيح ليس عين الاسم وإنما المراد به باعتباره بل الأم⁵⁸¹⁶ هو الرَّاحِج والمرجوح كالناسخ والمنسوخ وغيرهما على أن الفتح مصدر⁵⁸¹⁷ أرجح منه الفتح على المفعولية ليتوافق الأسماء ولئلا يلزم رد المصدر إلى معنى الصفة مع مساعدة اللفظ لها من غير اعتبار الرد؛ لأن مآل اختلاف الحديث إما إلى مختلف⁵⁸¹⁸ أو إلى المختلف فيه. فأعرف. (و) ⁵⁸¹⁹مَثَلُ لَهُ ابْنُ الصَّلَاحِ) لَمَّا كَانَ النَّوعُ مِنَ الْكَلِّيَّاتِ احتاج إلى إيراد مثال جزئي لإيضاحه. والمعنى وأورد ابن الصلاح في مقدمته⁵⁸²⁰ مثلاً جزئياً لهذا النوع المسمى مختلف الحديث لأجل أن يفهمه السامع بلا خفاء. (بَحْدِيثٍ: لَا عَدْوَى وَلَا طَيْرَةَ)⁵⁸²¹ "ولا عُول" كما في الصحيحين، وجاء في بعض الأحاديث: "لا عَدْوَى ولا هَامَّةٌ ولا صَفَرٌ". وأورد الباء لأنه يُقال: مثل به⁵⁸²² تمثيلاً. أمَّا العَدْوَى فهو "اسم من الإغداء كاللَّعْوَى والتَّقْوَى من الإِدْعَاء والإِتْقَاء، وهو مجاوزة⁵⁸²³ العلة من صاحبها إلى غيره بمجاورة⁵⁸²⁴ غيره"⁵⁸²⁵ كالجَرْبِ بفتحتين وهو مرض معروف في ظاهر الجلد، وكالبَرَصِ والحَصْبَاءِ⁵⁸²⁶ والوباء وغيرهما مَّا هو مذكور في علم الطب⁵⁸²⁷ من الأمراض المُعْدِيَةِ. "وَأَمَّا الطَّيْرَةُ بكسر الطاء وفتح الياء، والطَّيْرَةُ بسكونها والطَّيْرَةُ⁵⁸²⁸ بالضم: فهو اسم لما يُتَشَاءَمُ به من الفأل⁵⁸²⁹ الرَّذِي⁵⁸³⁰ ويطيّر⁵⁸³¹ به"⁵⁸³². و⁵⁸³³ في النهاية: "إنَّه مصدر تطيّر. كما يُقال: تَخَيَّرَ خَيْرَةً، ولم يجيء من المصادر على هذه الزَّنة غيرهما"⁵⁸³⁴. وأصل التطيّر التَّشَاوُمُ بالطَّيْرِ ثم استعمل في كلِّ ما يُتَشَاءَمُ به. وكان أهل الجاهلية إذا قصد واحد إلى [١/٢١١] حاجة وأتى من جانبه الأيسر طير أو ظي أو غيرهما يتشاءم به فيرجع⁵⁸³⁵. فأبطله الشرع وأخبر أنه ليس له تأثير في جلب نفع أو دفع ضرر⁵⁸³⁶. وأما الفأل

⁵⁸¹⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): الاسم.

⁵⁸¹⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): على المصدرية.

⁵⁸¹⁸ في (د): مختلفه، وفي (ع): مختلف راو.

⁵⁸¹⁹ وهو غير موجود في بعض النسخ المطبوعة للترجمة. كما في طبعتي شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 364، واليوافيت والدَّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 458/1.

⁵⁸²⁰ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 284.

⁵⁸²¹ في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 103، ومحمد صبيح بن حسن حلاق، ص 74: "بَحْدِيثٍ: لَا عَدْوَى وَلَا طَيْرَةَ وَلَا هَامَّةٌ وَلَا صَفَرٌ وَلَا عُولَ". انظر للحديث: البخاري، "الطب"، 19، (رقم الحديث: 5707)، 53، (رقم الحديث: 5770)، 54، (رقم الحديث: 5773، 5775)؛ مسلم، "السلام"، 101-103، (رقم الحديث: 2220) [انظر أيضاً: 104-106، (رقم الحديث: 2220)، 107-109، (رقم الحديث: 2222)]؛ أحمد، المسند، 174/1، 180، 269، 328.

⁵⁸²² سقط من (د).

⁵⁸²³ في (ر): مجاوزة.

⁵⁸²⁴ في (د)، و(ط): بمجاورة.

⁵⁸²⁵ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 364.

⁵⁸²⁶ في (د)، و(ر) مكتوب تحت الكلمة: قَزَامِق.

⁵⁸²⁷ في (د): طلب العلم.

⁵⁸²⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): الطَّوْرَةُ. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁵⁸²⁹ في (ق): المال.

⁵⁸³⁰ في القاموس المحيط، وفي شرح شرح نخبه الفكر: الرَّذِيء.

⁵⁸³¹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): تطيّر. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁵⁸³² انظر: القاموس المحيط، ص 555. وانظر أيضاً: الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية للجوهري، 728/2؛ شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 365؛ روح البيان للمؤلف، 231/3.

⁵⁸³³ في (د)، و(ر)، و(ع): منه و. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁵⁸³⁴ انظر: النهاية في غريب الحديث والأثر لابن الأثير، 152/3.

⁵⁸³⁵ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 364؛ روح البيان للمؤلف، 231/3.

الحسن فَمَشْرُوعٌ كَانَ يَسْمَعُ مَرِيضٌ يَا سَالِمُ! وَابْنُ السَّبِيلِ يَا رَاشِدُ! فَإِنَّ⁵⁸³⁷ فِيهِ حُسْنٌ ظَنٌّ⁵⁸³⁸ بِاللَّهِ وَرَجَاءٌ الْخَيْرِ مِنْهُ، وَالطَّيْرَةُ لَيْسَتْ كَذَلِكَ. كَانَ⁵⁸³⁹ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ⁵⁸⁴⁰ وَالسَّلَامُ⁵⁸⁴¹ يَتَفَالٌ وَلَا يَتَطَيَّرُ⁵⁸⁴². وَأَمَّا الْعُولُ فَوَاحِدُ الْغِيلَانِ. كَانَ الْعَرَبُ يَعْتَقِدُونَ أَنَّ فِي الْفَلَاةِ نَوْعاً مِنَ الْجَرَى يَتَعَوَّلُ أَيُّ: يَتَلَوْنَ بِالْوَانِ مَخْتَلِفَةً وَيَتَرَاءَى لِلنَّاسِ وَيُضِلُّهُمْ عَنِ الطَّرِيقِ فَيُهْلِكُهُمْ. فَأَبْطَلَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁵⁸⁴³ وَنَفَى اسْتَطَاعَةَ الْعُولِ عَلَى مَا زَعَمُوا مِنَ الْإِضْلَالِ وَالْإِهْلَاكِ⁵⁸⁴⁴، وَإِنْ كَانَ الْجَرَى قَادِرِينَ عَلَى التَّشَكُّلِ بِأَشْكَالٍ مَخْتَلِفَةٍ بِإِقْدَارِ اللَّهِ تَعَالَى؛ لِأَنَّهُمْ أَجْسَامٌ لَطِيفَةٌ كَالْمَلَائِكَةِ، وَيَشْهَدُ لَهُ حَدِيثٌ آخَرٌ وَهُوَ "لَا عُولَ وَلَكِنَّ السَّعَالِيَّ"⁵⁸⁴⁵ بِالسَّيْنِ الْمَفْتُوحَةِ وَالْعَيْنِ الْمَهْمَلَةِ أَيُّ: وَلَكِنْ فِي الْجَرَى سِحْرَةٌ تَتَلَبَّسُ وَتَتَخَيَّلُ لَهُمْ فَيُوقِعُهُمْ فِي الْخَيْرَةِ⁵⁸⁴⁶، وَلِذَا قَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ⁵⁸⁴⁷ وَالسَّلَامُ⁵⁸⁴⁸: "إِذَا تَعَوَّلْتَ الْغِيلَانَ فَعَلَيْكُمْ بِالْأَذَانِ"⁵⁸⁴⁹ أَيُّ: إِذَا التَّبَسَّ الْأَمْرَ عَلَيْكُمْ فِي الْفَلَاةِ [وَنَحْوَهَا]⁵⁸⁵⁰ فَعَلَيْكُمْ بِالْأَذَانِ، فَإِنَّ الشَّيْطَانَ إِذَا سَمِعَ الْأَذَانَ أَذْبَرَ، وَيَخْلُقُ اللَّهُ عَقِبَهُ الْهَدَايَةَ لِمَنْ يَشَاءُ. فَهُوَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ⁵⁸⁵¹ وَالسَّلَامُ⁵⁸⁵² لَمْ يَنْكَرْ وَجُودَ الْجَرَى وَالسَّعَالِيَّ وَإِنَّمَا أَنْكَرَ مَا زَعَمُوا⁵⁸⁵³. "قَالَ الْمُحَقِّقُونَ: الْعُولُ شَيْءٌ يُخَوِّفُ بِهِ وَلَا وَجُودَ لَهُ"⁵⁸⁵⁴ كَمَا قَالَ الشَّاعِرُ:

الْجُودُ وَالْعُولُ وَالْعَنْقَاءُ ثَلَاثُهَا⁵⁸⁵⁵ أَسْمَاءُ أَشْيَاءٍ لَمْ تُوجَدْ⁵⁸⁵⁶ وَلَمْ تَكُنْ⁵⁸⁵⁷.

- 5836 سقط من (د)، و(ر).
- 5837 في (ق): فإته.
- 5838 في (د)، و(ر)، و(ع): الظن.
- 5839 في (د)، و(ر)، و(ع): وكان.
- 5840 سقط من (ر)، و(ل).
- 5841 في (ق): (و) والسلام، وفي (ر): عليه السَّلم، وفي (ع): عليه السَّلام.
- 5842 انظر للمسألة: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 364-365.
- 5843 في (ر): عليه السَّلم، وفي (ع): عليه السَّلام، وفي (ط)، و(ل): صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.
- 5844 انظر للمسألة: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 365-366.
- 5845 لم أجده من حديث رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم. ذكره المؤلف أيضاً في تفسيره روح البيان، 4/476 مرفوعاً إلى النَّبِيِّ صَلَّى الله عليه وسلم.
- 5846 في (د): الخيرة.
- 5847 في (ل): الصلاة.
- 5848 في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ط): والسلام، وفي (ع): عليه السَّلام.
- 5849 روي الحديث بألفاظ مختلفة، أشهرها: "إِذَا تَعَوَّلْتَ لَكُمْ الْغِيلَانَ فَنَادُوا بِالْأَذَانِ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ إِذَا سَمِعَ الْأَذَانَ أَذْبَرَ وَلَهُ مُحْصَا". انظر: أحمد، المسند، 3/305، 381-382؛ النسائي، السنن الكبرى، 9/349، (رقم الحديث: 10725)؛ عبد الرزاق، المصنف، 5/160، 163، (رقم الحديث: 9247، 9252)؛ أبو يعلى، المسند، 4/153، (رقم الحديث: 2219)؛ ابن أبي شيبة، المصنف، 6/94-95، (رقم الحديث: 29732)؛ البزار، المسند، [كشف الأستار للهشيمي، 4/34، (رقم الحديث: 3129)]؛ ابن خزيمة، الصحيح، 4/144، 145، (رقم الحديث: 2548، 2549)؛ ابن السني، عمل اليوم والليلة، ص 468-471، (رقم الحديث: 523)؛ الطبراني، المعجم الأوسط، 7/256، (رقم الحديث: 7436)؛ الديلمي، الفردوس بمأثور الخطاب، 1/273، (رقم 1063)؛ البغوي، شرح السنة، 12/173. قال الهيثمي: "رَوَاهُ الْبُزَّارُ، وَرِجَالُهُ ثِقَاتٌ، إِلَّا أَنَّ الْحُسَيْنَ الْبَصْرِيَّ لَمْ يَسْمَعْ مِنْ سَعَالٍ فِيمَا أَحْسَبْتُ" مجمع الزوائد، 10/134. وقال أيضاً: "وفيه عَدِيٌّ بْنُ الْفَضْلِ، وَهُوَ مَثْرُوكٌ" 10/134. وقال أيضاً: "وَرَوَاهُ أَبُو يَغْلَى، وَرِجَالُهُ رِجَالُ الصَّحِيحِ" 3/213. وضعه الألباني في أماكن مختلفة في كتبه. انظر: سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة، 3/277-278، (رقم الحديث: 1140)؛ ضعيف الجامع الصغير وزيادته للألباني، ص 63، 78، (رقم الحديث: 436، 545)؛ سلسلة الأحاديث الصحيحة، 2/295.
- 5850 ما بين المعقوفتين سقط من (د)، و(ع).
- 5851 في (ل): الصلاة.
- 5852 في (د)، و(ر)، و(ط): السَّلم، وفي (ع): عليه السَّلام.
- 5853 انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 366؛ روح البيان للمؤلف، 4/476.
- 5854 انظر: روح البيان للمؤلف، 4/476. نقله فيه المؤلف من أنوار المشارق.
- 5855 في (ل): ثالثلها. وهو في روح البيان للمؤلف، 4/476: ثَالِثَةٌ.

قال بعضهم: الصَّوابُ ⁵⁸⁵⁸ الخِلَّ بَدَل الجُود وهو بالكسر الصَّدِيق المختصّ. والكلام محمول على المبالغة كقول من قال:
 أمين مجوى ومكو باكسى امانت [٢١١/ب] عشق درين زمانه مكر جبرئيل أمين باشد ⁵⁸⁵⁹.
 "وأما الهامة بالتخفيف، فطائر ⁵⁸⁶⁰ من طير الليل ⁵⁸⁶¹ يُسمّى الصَّدَى ⁵⁸⁶³، وبالفارسيّة: كُوف ⁵⁸⁶⁴. "كانت العرب
 تزعم أنّ روح القتيل الذي لا يُدْرِك بئْرُه أي: انتقامه تصير هامةً فتنتشر ⁵⁸⁶⁵ جناحيها عند قبره فتصبح وتقول: "اسقوني
 اسقوني من دم قاتلي، فإذا أخذ ثأره طارت" ⁵⁸⁶⁶، فأبطله الشّارع. وهذا هو التفسير المشهور عند أكثر العلماء، وقال
 بعضهم: كانت العرب تتشأم ⁵⁸⁶⁷ بالهامة وكانت إذا سقطت على دار أحدهم قالوا: "نعت إليه نفسه أو بعض أهله".
 وفي كتب الفتاوى: لو صاححت الهامة أو طير آخر كالبومة والغراب، فقال أحد: يموت رجل أو يموت المريض، قال
 بعضهم: يكون ذلك كفرًا، وهو من جنس الطيرة المنهيّة ⁵⁸⁶⁸. والتاس يتشأمون بصياح نحو البومة، ولهذا قيل بالفارسيّة:
 بُلبلا مژدهء بهار بيار خبرى بد بيوم باز كذار ⁵⁸⁶⁹.

وأما صفر فأريد به التّسبيء المجمعول في الجاهليّة بتأخير الحَرَم إلى الشهر الذي بعده وهو صفر، وجعلهم إيّاه الشّهر الحرام
 فيقاتلون في الحَرَم ويحرمون الحرب في صفر بدله، وكان يقال لهما: صفران سمي أحدهما في الإسلام الحَرَم وفي التّنزيل: ﴿إِنَّمَا
 التَّسْبِيءُ﴾ ⁵⁸⁷⁰ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ ⁵⁸⁷¹. وقيل: الصّفر حيّة في البطن تعضّ كبد الجائع ⁵⁸⁷² أو حيّة في بطن الإنسان والماشية
 تؤذيه ⁵⁸⁷³ وتلدغه إذا جاعت أي: تلك الحيّة ⁵⁸⁷⁴ أو داء في البطن يُصَفّر الوجه. وكانوا يزعمون أنّه يُعْدي، وقيل:
 كانوا ⁵⁸⁷⁵ يتشأمون بشهر صفر فنفاه التّبي عليه الصّلوة ⁵⁸⁷⁶ والسّلام ⁵⁸⁷⁷ بقوله: "ولا صفر" واحترز التّاس السّفَر في

⁵⁸⁵⁶ هو في البصائر والذخائر، وفي معجم الأدباء المعروف بإرشاد الأريب إلى معرفة الأديب: تُخْلَقُ.
⁵⁸⁵⁷ البصائر والذخائر لأبي حيان التّوحّيدي، 129/5؛ 200/8؛ معجم الأدباء المعروف بإرشاد الأريب إلى معرفة الأديب لياقوت الحموي، 1517/4؛ 2276/5؛
 روح البيان للمؤلف، 476/4.
⁵⁸⁵⁸ هو في الأصل مكتوب فوق السطر.
⁵⁸⁵⁹ انظر: روح البيان للمؤلف، 464/2؛ 157/5.
⁵⁸⁶⁰ في (د)، و(ر): فطائر.
⁵⁸⁶¹ هنا في الأصل، وفي (ق): تحت الكلمة: أوغو قوشى، وفي (د)، و(ر): أوكى قوشى. يبدو أنّ المؤلّف يقصد به اليوم (Baykuş). انظر: Küçük, Serhat.
 "Eski Türkçede Kuş İsimleri", *International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/13, 1242.
⁵⁸⁶² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 365.
⁵⁸⁶³ في (ع): الصيدي.
⁵⁸⁶⁴ لم أحده في تاج المصادر للبيهقي.
⁵⁸⁶⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): فتنتشر.
⁵⁸⁶⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 365.
⁵⁸⁶⁷ في (د)، و(ع): يتشأم.
⁵⁸⁶⁸ انظر: روح البيان للمؤلف، 338/9.
⁵⁸⁶⁹ انظر: روح البيان للمؤلف، 338/9. نقله فيه المؤلّف من كلام الشيخ السّعدي.
⁵⁸⁷⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).
⁵⁸⁷¹ سورة التوبة، الآية: 37.
⁵⁸⁷² في (د)، و(ر): الجائع.
⁵⁸⁷³ في (د)، و(ر): تؤذيه.
⁵⁸⁷⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 365.
⁵⁸⁷⁵ في (د): كا.
⁵⁸⁷⁶ سقط من (ر).

صفر منذ كانت الواقعة العظمى بصفتين [٢١٢/١] بين علي ومعاوية [رضي الله عنهما]⁵⁸⁷⁸، وهو غرة صفر سنة سبع وثلثين⁵⁸⁷⁹. وصفتين كسجّين: "موضع قرب الرقة بشاطئ الفرات"⁵⁸⁸⁰. (مَعَ حَدِيث: فِرٌّ) "بكسر الفاء، وفتح الراء المشددة وكسرها"⁵⁸⁸¹. أمر من فَرَّ يَفِرُّ والفرار بالكسر والفَرَّ بالفتح الرَّوْغان⁵⁸⁸² والحرب. [وإنما كسر الفاء]⁵⁸⁸³ في فَرَّ كالحاء في "خِفَّ في العمل"، وفتح الباء في "بَرَّ أباك" على الأمر، وضَمَّ الميم في "مُدَّ الحبل". لأنَّ حركة أوَّل فعل الأمر من جنس حركة ثاني الفعل المضارع إذا كان متحرِّكاً فكسر الفاء في "فِرَّ" والحاء في "خِفَّ" لانكسارهما في تَفَرَّ وتخفَّ، وفتح الباء في "بَرَّ أباك" لانفتاحها في قولك بَرَّ، وضَمَّ الميم في "مُدَّ" لانضمامها في تمدَّ. وإنَّما اعتبر بحركة ثانيه دون أوَّله؛ لأنَّ أوَّله زائد⁵⁸⁸⁴ والزائد⁵⁸⁸⁵ لا اعتبار به، اللهم إلا أن يَسْكُن ثاني الفعل المضارع كالضَّاد في تَضَرَّب والسين في تَسْتَخْرِج فيختلف⁵⁸⁸⁶ همزة الوصل لفعل الأمر المَصْنُوع منه ليتمكن افتتاح التَّطَقُّق به كقولك: اضرب استخرج. (مَنْ الْمَجْدُوم) هو الذي أصابه الجَذَامُ⁵⁸⁸⁷. "وَهُوَ كُغْرَابٍ: عَلَّةٌ تَحْدُثُ مِنْ انْتِشَارِ السَّوْدَاءِ"⁵⁸⁸⁸ فِي الْبَدَنِ كُلِّهِ فَيَفْسُدُهُ⁵⁸⁸⁹ مِرَاجُ الْأَعْضَاءِ وَهَيْئَاتُهَا وَزَيْمًا انْتَهَى إِلَى تَأْكُلِ الْأَعْضَاءِ وَسُقُوطِهَا عَنْ تَفَرُّجٍ" كما في القاموس⁵⁸⁹⁰. "كَأَنَّهُ مِنْ جُلْدٍ بِمَعْنَى قُطِعَ"⁵⁸⁹¹. "وَجَدَمُهُ: قَطَعُهُ، وَرَجُلٌ مَجْدَامٌ وَمَجْدَمَةٌ: قَاطِعٌ لِلْأُمُورِ فَيُصَلِّ. وَالْأَجْدَمُ"⁵⁸⁹²: الْمَقْطُوعُ الْيَدِ أَوْ⁵⁸⁹³ الذَّاهِبُ الْأَنَامِلُ⁵⁸⁹⁴. (فِرَارَكَ مِنَ الْأَسَدِ)⁵⁸⁹⁵ أي: كِفَارَكَ مِنَ الْأَسَدِ⁵⁸⁹⁶. فنصبه على نزع الحافض⁵⁸⁹⁷. ومثَّل بالأسد؛ لأنَّه

⁵⁸⁷⁷ في (د)، و(ق): السلم، وفي (ر): عليه السلم، وفي (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلَّم.

⁵⁸⁷⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (د)، و(ر)، و(ع). وهو في (ل): رضي الله تعالى عنهما.

⁵⁸⁷⁹ في (ل): وثلاثين.

⁵⁸⁸⁰ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 414/3؛ القاموس المحيط، ص 1563.

⁵⁸⁸¹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملأ علي القاري، ص 366.

⁵⁸⁸² في هامش (د) مكتوب: "راغ الرجل والتغلب: مال وحاذ عن الشيء". وهو في القاموس المحيط، ص 1011: "راغ الرجل والتغلب زَوْغًا وَزَوَّغَانًا: مَالٌ وَحَادٌ عَنِ الشَّيْءِ". انظر: روح البيان للمؤلف، 468/7.

⁵⁸⁸³ ما بين المعقوفتين سقط من (ق).

⁵⁸⁸⁴ في (د)، و(ر): زايد.

⁵⁸⁸⁵ في (د)، و(ر): والزايد.

⁵⁸⁸⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): فتحتلب، وفي (ل): فتختلف.

⁵⁸⁸⁷ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملأ علي القاري، ص 366.

⁵⁸⁸⁸ في (ر): السَّوَاد.

⁵⁸⁸⁹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): فيفسد. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁵⁸⁹⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1404. انظر أيضاً: شرح شرح نخب الفكر للملأ علي القاري، ص 366؛ روح البيان للمؤلف، 152/7.

⁵⁸⁹¹ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملأ علي القاري، ص 366.

⁵⁸⁹² في (د)، و(ر): الأجذام.

⁵⁸⁹³ في (ر): و.

⁵⁸⁹⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 1404.

⁵⁸⁹⁵ رواه البخاري في صحيحه "الطب"، 19، (رقم الحديث: 5707) معلقاً بصيغة الجزم، ووصله أحمد في المسند، 443/2؛ والبيهقي في السنن الكبرى، 135/7، 218؛ والخطيب البغدادي في المتفق والمفترق، 1086/2، (رقم الحديث: 672)؛ وأبو الشيخ الأصبهاني في أمثال الحديث، ص 199. قال الحافظ ابن حجر: "قَوْلُهُ 'وَفَرَّ مِنَ الْمَجْدُومِ كَمَا تَفَرُّ مِنَ الْأَسَدِ' لَمْ أَقِفْ عَلَيْهِ مِنْ حَدِيثٍ أَبِي هُرَيْرَةَ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ، وَمِنْ وَجْهِ آخَرَ عِنْدَ أَبِي نُعَيْمٍ فِي الطَّبِّ لَكِنَّهُ مَغْلُولٌ. وَأَخْرَجَ بِنِ خُرَيْمَةَ فِي كِتَابِ التَّوَكُّلِ لَهُ شَاهِدًا مِنْ حَدِيثِ عَائِشَةَ وَلَقَطَهُ 'لَا عُدْوَى وَإِذَا رَأَيْتَ الْمَجْدُومَ فَفَرِّ مِنْهُ كَمَا تَفَرُّ مِنَ الْأَسَدِ'، وَأَخْرَجَ مُسْلِمٌ مِنْ حَدِيثِ عَمْرِو بْنِ الشَّرِيدِ النَّقْفِيِّ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: كَانَ فِي وَفْدٍ ثَقِيفٍ رَجُلٌ مَجْدُومٌ فَأَرْسَلَ إِلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَا قَدْ بَايَعْنَاكَ فَارْجِعْ" فتح الباري، 159/10. وقال أيضاً: "قَوْلُهُ: 'وَقَالَ عَفَّانٌ هُوَ مِنْ مُسْلِمٍ الصَّفَّاءُ، وَهُوَ مِنْ شَيْخِ الْبُخَارِيِّ لَكِنْ أَكْثَرَ مَا يَخْرُجُ عَنْهُ بِوَاسِطَةٍ، وَهُوَ مِنَ الْمُعَلَّقَاتِ الَّتِي لَمْ يَصْلُحْ فِي مَوْضِعٍ آخَرَ. وَقَدْ جَزَمَ أَبُو نُعَيْمٍ أَنَّهُ أَخْرَجَهُ عَنْهُ بِلاَ رَوَاةٍ. وَعَلَى طَرِيقَةِ ابْنِ الصَّلَاحِ يَكُونُ مَوْصُولًا. وَقَدْ وَصَلَهُ أَبُو نُعَيْمٍ مِنْ طَرِيقِ أَبِي دَاوُدَ الطَّيَالِسِيِّ وَأَبِي قُتَيْبَةَ مُسْلِمٌ بِنِ فُتَيْبَةَ كِلَاهُمَا عَنْ سَلِيمِ بْنِ خِيَّانَ شَيْخِ عَفَّانَ فِيهِ، وَأَخْرَجَهُ أَيْضًا مِنْ طَرِيقِ عَمْرِو بْنِ مَرْزُوقٍ عَنْ سَلِيمٍ لَكِنْ مَوْقُوفًا وَلَمْ يَسْتَخْرِجْهُ إِلَّا سَمَاعِيلِي، وَقَدْ وَصَلَهُ بِنِ خُرَيْمَةَ أَيْضًا" فتح الباري، 158/10.

لا يغلبه أحد بقوته وحيلته غالباً، ومن شأنه الافتراس من غير تفرقة بين نفاع وضرار، ومنزلته من السَّبَّاع [٢١٢/١] منزلة الملك المُهاب ذي البطش والصَّولة والتَّجدة. وله أسماء كثيرة كَأَسامة والليث وحيدر وزفر والضَّرغام⁵⁸⁹⁸ والهزبر والغضنفر والقسورة والسَّبَّع إلى غير ذلك. وفي بعض الأحاديث خطاباً للخليل عليه السَّلام⁵⁸⁹⁹: "يا إبراهيم! خَفْ مِنِّي كما تخاف من السَّبَّع الضَّاري"⁵⁹⁰⁰ أي: خف مِنِّي خوفاً شديداً. فيكون حاصل معنى الفرار أَنَّهُ فَرَّ من المَجْذوم ومن مقارنته، بل ومن مكاملته من القرب وإدامة التَّنظر إليه فراراً شديداً. ومَرَّ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁵⁹⁰¹ بوادي المَجْذومين فقال: "أَسْرِعُوا السَّيْرَ إِسْرَاعاً فَإِنْ كَانَ شَيْءٌ يُعْذِي فَهُوَ هَذَا"⁵⁹⁰² كما في شرعة الإسلام⁵⁹⁰³. وهو نصٌّ في أَنَّ العَلَّةَ في الأمر بالفرار والإسراع هي سراية العَلَّة، لا أن يحزن المَجْذوم برؤية الأصْحَاء وما فَضَّلُوا به عليه فَقَلَّ⁵⁹⁰⁵ صبره وحمدة⁵⁹⁰⁶ على البلاء أو ينظر إليه الأصْحَاء فيزورونه⁵⁹⁰⁷ وَيَرَوْنَ لأنفسهم عليه فضلاً فيدخلهم العجب وإن كان ذلك من المعاني المعقولة. ولابن الصَّلَاح حديث آخر في مقدَّمته⁵⁹⁰⁸ في معنى الحديث⁵⁹⁰⁹ الفرار، وهو قوله عليه الصَّلَوة⁵⁹¹⁰ والسَّلام⁵⁹¹¹: "لَا يُورَدُ مُرَضٌّ عَلَى مُصِحِّ"⁵⁹¹². فقوله "لا يورد" بكسر الرَّاء نفي بمعنى التَّهْيِ، ومفعوله محذوف أي إليه. والمرَضُّ بكسر الرَّاء، صاحب الإبل المَرَض والمُصِحِّ بكسر الصَّاد، وصاحب الإبل الصَّحاح كما يقال: مُضْعِفٌ لِمَنْ ضَعَفَتْ دَابَّتُهُ ومَقْوٌّ لِمَنْ قَوِيَ دَابَّتُهُ. وفي القاموس: "أَصَحَّ: صَحَّ أَهْلُهُ وَمَاشِيَتُهُ"⁵⁹¹³، "وَأَمْرَصَ"⁵⁹¹⁴، "وَأَمْرَصَ"⁵⁹¹⁵: صار ذا

⁵⁸⁹⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 366.

⁵⁸⁹⁷ في (د): الحافظ.

⁵⁸⁹⁸ في (ق): الضرعام.

⁵⁸⁹⁹ في (د)، و(ر)، و(ق): السَّلم، وفي (ل): عليه الصَّلاوة والسَّلام.

⁵⁹⁰⁰ لم أجده من حديث رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. ذكره المؤلِّف أيضاً في تفسير روح البيان، 448/2 مُضِيفاً القول إلى الله تعالى حيث قال: "قال الله تعالى مخاطباً لخليله" ثم ذكره.

⁵⁹⁰¹ في (ع): عليه السَّلام، وفي (ل): صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

⁵⁹⁰² هنا في (د) تحت الكلمة: وجد.

⁵⁹⁰³ الحارث بن أبي أسامة، المسند، [انظر: بغية الباحث عن زوائد مسند الحارث بن أبي أسامة للهيتمي، 599/2، (رقم الحديث: 562)؛ وابن عدي، الكامل في ضعفاء الرجال، 930/3 (في ترجمة الخليل بن زكريا بصري). قال الألباني: موضوع. انظر: سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة، 506/6-507، (رقم الحديث: 2946)؛ ضعيف الجامع الصغير وزيادته للألباني، ص 186-187، (رقم الحديث: 1296).

⁵⁹⁰⁴ انظر: مفاتيح الجنان في شرح شرعة الإسلام ليعقوب بن سيد علي البروسوي المعروف بسيد علي زاده (المتوفى سنة 931 هـ)، ص 691. أصل الكتاب هو شرعة الإسلام لأبي الحسن ركن الإسلام سديد الدين محمد بن أبي بكر إبراهيم الجوزي البخاري الحنفي، المعروف بإمام زاده، المتوفى سنة 573 هـ. انظر لترجمته: كشف الظنون لكاتب جلبي، 1044/2، 1056؛ الأعلام للزركلي، 54/6؛ معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 116/9.

⁵⁹⁰⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): فيقل.

⁵⁹⁰⁶ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): حمده.

⁵⁹⁰⁷ في (د)، و(ر)، و(ق): فيزُدُونَهُ.

⁵⁹⁰⁸ قال ابن الصَّلاح: "وَمَثَلُهُ: حَدِيثُ: "لَا غَدَوَى وَلَا طَبِيرَةَ"، مَعَ حَدِيثِ: "لَا يُورَدُ مُرَضٌّ عَلَى مُصِحِّ"، وَحَدِيثِ: "فَرَّ مِنَ الْمَجْذُومِ فَرَارَكَ مِنَ الْأَسَدِ". علوم الحديث، ص 284-285.

⁵⁹⁰⁹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): حديث.

⁵⁹¹⁰ سقط من (ر). وهو في (ل): الصَّلاة.

⁵⁹¹¹ في (ق): والسَّلم، وفي (ر): عليه السَّلم، وفي (ع): عليه السَّلام

⁵⁹¹² البخاري، "الطب"، 53، (رقم الحديث: 5770، 5771؛ 54، (رقم الحديث: 5773، 5775)؛ مسلم، "السلام"، 104-105، (رقم الحديث: 2221)؛ وأبو داود، "الطب"، 24، (رقم الحديث: 3911)؛ ابن ماجه، "الطب"، 43، (رقم الحديث: 3541)؛ أحمد، المسند، 406/2، 434؛ البيهقي، السنن الكبرى، 135/7، 216-217، 217.

⁵⁹¹³ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): ماشيته. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁵⁹¹⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 291.

مرض⁵⁹¹⁶ [انتهى. فالهمزة للصيرورة⁵⁹¹⁷ لكن الفاعل إما أن يصير صاحب أصل الفعل نحو أُمِرَضَ إذا صار ذا مرض⁵⁹¹⁸] في نفسه ونحو "أَغْدَ البعيرَ [١/٢١٣]" إذا صار ذا غُدَّة⁵⁹¹⁹،⁵⁹²⁰ أو يصير صاحب شيء هو صاحب أصل الفعل نحو أَصَحَّ الرجلُ أي: صار ذا إبل⁵⁹²¹ وماشية [صحاح، وأمراض أي: صار ذا إبل⁵⁹²² وماشية⁵⁹²³، وأجرب أي: صار ذا إبل ذات جرب. قال بعضهم: يقال: أَصَحَّ القوم فهم مُصِحَّون إذا كانت⁵⁹²⁴ قد أَصَابَتْ أموالهم عاهة ثم ارتفعت. فالظاهر أنه لا يقال ذلك إذا أَبْقِيَتْ⁵⁹²⁵ الأموال والمواشي على الصحة الأصلية. وفي الحديث: "لا يوردن ذو عاهة⁵⁹²⁶ على مُصَحَّ"⁵⁹²⁷. والمعنى ولا يُورد من إبله مرضى أي: إبله على من إبله صحاح فيسقيها معه في مورد واحد حتى لا يقع الإغذاء بالمجاورة.

(وَكَلَاهُمَا) هو اسم مُفْرَد اللفظ ومثنى المعنى عند البصريين، ومثنى لفظاً ومعنى عند البغداديين. وقال الحريري⁵⁹²⁸: "الاحتيار⁵⁹²⁹ أن يوجد⁵⁹³⁰ لفظ الخبر فيه، فيقال: كلا الرجلين خرج؛ لأنه اسم مفرد وُضِعَ لتأكيد الاثنين وليس في ذاته مثنى. فلذا وقع الإخبار عنه كما يخبر عن المفرد. وكذا كلنا؛ لأنه فرعه قال الله تعالى ﴿كَلَّمَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أُكُلَهُمَا﴾⁵⁹³¹ لم يقل آتتا⁵⁹³². وفي الشعر:

كَلَامًا غَنِيَّ عَنْ أَخِيهِ حَيَاتِهِ وَنَحْنُ إِذَا مِتْنَا أَشَدَّ تَغَابِنَا⁵⁹³³.

لم يقل غنَيَانِ فإن وُجِدَ في بعض الأخبار تشنية خبر عن كلا أو كلتا فهو مِمَّا حُمِلَ على المعنى أو على ضرورة الشعر⁵⁹³⁴. والمعنى كلا الحديثين المذكورين، وكذا لا يورد إلخ⁵⁹³⁵ واقع وثابت. (في الصحيح) لم يقل في الصحيحين؛ لأنَّ الأول متفق عليه، وكذا لا يورد إلخ⁵⁹³⁶. والثاني مِمَّا انفرد به البخاري⁵⁹³⁷، أو المراد أنَّ كُلَّيْهِمَا جاء في كُتُب من جمع⁵⁹³⁸

⁵⁹¹⁵ في (د)، و(ر)، و(ق)، وفي جميع النسخ الأخرى: أَمْرَضَ. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁵⁹¹⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 843.

⁵⁹¹⁷ في (د): للصيرة، وفي (ط): للصيرة.

⁵⁹¹⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

⁵⁹¹⁹ هنا في (د)، و(ر) مكتوب تحت الكلمة: يز.

⁵⁹²⁰ انظر: روح البيان للمؤلف، 374/4.

⁵⁹²¹ في (د)، و(ر)، و(ع): أهل.

⁵⁹²² في (د): أهل.

⁵⁹²³ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

⁵⁹²⁴ في (د): كان.

⁵⁹²⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): بقيت.

⁵⁹²⁶ في (د)، و(ر) مكتوب فوق الكلمة: "أي: آفة".

⁵⁹²⁷ لم أجده بهذا اللفظ، وإنما الموجود في كتب الحديث بلفظ: "لَا يُورِدُ مُرَضَّ عَلَى مُصَحَّ"، وقد تقدّم تخريجه.

⁵⁹²⁸ هو: أبو محمد القاسم بن علي بن محمد بن عثمان الحريري البصري المتوفى سنة 516 هـ. قد تقدّمت ترجمته.

⁵⁹²⁹ في (د): الاحتيار.

⁵⁹³⁰ في (د)، و(ر): يوحد. وهو هكذا أيضاً في درة الغواص في أوهام الخواص.

⁵⁹³¹ سورة الكهف، الآية: 33.

⁵⁹³² في (د): آتتا.

⁵⁹³³ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): تَغَانِيًا. وهو هكذا أيضاً في درة الغواص في أوهام الخواص.

⁵⁹³⁴ انظر: درة الغواص في أوهام الخواص للحريري، 122/1-123.

⁵⁹³⁵ هو في الأصل مكتوب فوق السطر. في (د)، و(ر): إلخ. وهو ساقط أصلاً من (ط)، و(ل).

⁵⁹³⁶ في (ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل): إلخ.

الصَّحاح مُطْلَقاً⁵⁹³⁹. (وَمَا هُمَا التَّعَارُضُ) والتَّخَالُفُ التَّامُّ فِي الْمَعْنَى⁵⁹⁴⁰ المدلول بهما، إذ الأوَّل يدلُّ [٢١٣/١] على نفي الإعداء صريحاً وأَنَّهُ غير واقع قطعاً، والثَّاني يدلُّ على إثباته ضمناً⁵⁹⁴¹؛ لأنَّ حقيقة⁵⁹⁴² الأمر الوجوب. ومتعلِّق الفرار هو المجذوم⁵⁹⁴³. لا يجب الفرار منه من حيث نفسه، بل من حيث جذامه. فلو لم يكن الجذام من الأمراض السَّارية لَمَا وجب الفرار من صاحبه. أَلَا تَرَى أَنَّ الشَّرْعَ أَمَرَ بِعِيَادَةِ الْمَرْضَى؟ وَلَوْ كَانَ كُلُّ مَرَضٍ سَارِياً لَنَهَى عَنْهَا. وَسَرَّ الإِعدَاء اتِّصَالُ الْهَوَى بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ فَيَسْرِي عَفْوَةً أَحَدُهُمَا إِلَى الْآخَرِ بِوَسْطَةِ الْهَوَاءِ الرَّدِيِّ كَمَا يَعْمَلُ الْبَرْدُ فِي الْخَرِيفِ بِالشَّجَارِ. وَنَحْوُهُ إِصَابَةُ الْعَيْنِ، فَإِنَّ سَمِّيَّةً⁵⁹⁴⁴ عَيْنَ الْعَايِنِ إِنَّمَا يَتَّصِلُ⁵⁹⁴⁵ بِالْمَعَيْنِ بِوَسْطَةِ الْهَوَاءِ الْمُتَكَيِّفِ بِكَيْفِيَّةِ السَّمِّ. وَعَلَى تَقْدِيرِ وَقُوعِ التَّأْتِيرِ مِنَ الْأَعْمَى بِالتَّوَجُّهِ النَّفْسِيِّ، فَذَلِكَ مِنْ تَكْيِيفِ الْجَسَدِ بِكَيْفِيَّةِ النَّفْسِ وَاتِّصَالِ الْهَوَاءِ بِالْجَسَدِ، هَذَا فِي الْإِتِّصَالَاتِ الصُّورِيَّةِ الْجَسَمَانِيَّةِ. وَقَدْ يَكُونُ مَعْنَوِيَّةٌ رُوحَانِيَّةٌ فَتَعْمَلُ عَمَلَهَا، وَمِنْهُ نَحْيٌ عَنْ صَحْبَةِ الْفَاسِقِ. فَبَيَّنَ الشَّيْئَيْنِ⁵⁹⁴⁶ تَأْثِيرَاتٍ عَجِيبَةٍ بِحُكْمِ الْجَوَارِ عَرَفَهَا الْحُكَمَاءُ مُطْلَقاً. وَإِنَّمَا قَالَ بِتَعَارُضِ الظَّاهِرِ؛ لِأَنَّهُ لَا تَعَارُضَ فِي الْحَقِيقَةِ بِحُكْمِ الْجَمْعِ وَالتَّلْفِيقِ⁵⁹⁴⁷ عَلَى مَا سَيَجِيءُ.

(وَوَجْهُ الْجَمْعِ بَيْنَهُمَا) أَي: بَيْنَ الْحَدِيثَيْنِ⁵⁹⁴⁸ حَتَّى يَرْتَفَعَ الْإِخْتِلَافُ وَيُظْهَرُ الْإِتِّلَافُ⁵⁹⁴⁹. وَوَجْهُ كُلِّ شَيْءٍ: حَقِيقَتُهُ، كَمَا يَقَالُ: وَجْهُ الْمَسْأَلَةِ وَجْهُ الْحُكْمِ. وَيُسْتَعْمَلُ فِي مُسْتَقْبَلِ⁵⁹⁵⁰ كُلِّ شَيْءٍ كَوَجْهُ الْإِنْسَانِ وَغَيْرِهِ. (أَنَّ هَذِهِ⁵⁹⁵¹ الْأَمْرَاضَ) الْمَفْهُومَةُ مِنْ لَفْظِ الْعَدَوَى وَالْمَجْذُومُ أَي: الْجَذَامُ وَالْجَرَبُ وَالْبَرَصُ وَالْحَصْبَاءُ وَغَيْرَهَا⁵⁹⁵². وَسَبَقَ مَعْنَى الْمَرَضِ وَمَا يَتَعَلَّقُ بِهِ مِنَ التَّفْصِيلِ. (لَا تُعْدِي بِطَبْعِهَا) كَمَا يَقُولُ بِهِ الطَّبِيعِيَّةُ⁵⁹⁵³ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونَ [٢١٤/١] ذَلِكَ مُسْتَنْدَافاً إِلَى فِعْلِ اللَّهِ تَعَالَى كَمَا يَقُولُ بِهِ الْمُسْلِمُونَ. وَالْفَرْقُ بَيْنَ الطَّبْعِ وَالطَّبِيعَةِ أَنَّ الطَّبِيعَةَ مَا يَكُونُ مَبْدَأَ الْحَرَكَةِ مِنْ غَيْرِ شُعُورٍ بِمَا يَصْدُرُ عَنْهُ كَحَرَكَةِ الْحَجَرِ إِلَى أَسْفَلٍ، فَإِنَّهُ لَيْسَ لَهُ شُعُورٌ بِصُدُورِ ذَلِكَ عَنْهُ وَكَذَا حَرَكَةُ الْحَيَوَانِ. وَالطَّبْعُ مَا يَكُونُ مَبْدَأً مُطْلَقاً أَي:

⁵⁹³⁷ هذا يدلُّ على دَقَّةِ الْمُؤَلِّفِ وَتَحَرُّيهِ؛ لِأَنَّ الْحَدِيثَ الثَّانِي لَمْ يَحْزَهِهِ مُسْلِمٌ، إِنَّمَا أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ كَمَا تَقَدَّمَ. وَقَدْ تَسَاهَلَ بَعْضُ الْمُخَرِّجِينَ مِنْهُمْ الزَّكَاةُ وَغَيْرُهُ بِإِطْلَاقِ قَوْلِهِمْ فِي تَحْرِيجِهِمُ الْحَدِيثَ: مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ، أَوْ: رَوَاهُ الشَّيْخَانِ، وَهَذَا لَيْسَ بِدَقِيقٍ، بَلِ الْمَتَّقُ عَلَيْهِ الْحَدِيثَ الْأَوَّلَ "لَا عَدَوَى..."، أَمَّا الثَّانِي "فَرَّ مِنَ الْمَجْزُومِ..." فَلَيْسَ عِنْدَ مُسْلِمٍ. فَتَبَيَّنَ.

⁵⁹³⁸ سَقَطَ مِنْ (د).

⁵⁹³⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 367.

⁵⁹⁴⁰ فِي (د): مَعْنَى.

⁵⁹⁴¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 367.

⁵⁹⁴² فِي (د) مَكْتُوبٌ بَيْنَ السَّطْرَيْنِ.

⁵⁹⁴³ فِي (د): الْمَجْذُومُ.

⁵⁹⁴⁴ فِي (ل): سَمِّيَتْ.

⁵⁹⁴⁵ فِي (د)، وَ(ر)، وَ(ل): تَتَّصِلُ، وَفِي (ع): مُتَّصِلٌ.

⁵⁹⁴⁶ فِي (د): الشَّيْئَانِ.

⁵⁹⁴⁷ ذَكَرَ الْعَجَلُونِيُّ جَمْعاً آخَرَ بَيْنَ هَذَيْنِ الْحَدِيثَيْنِ حَيْثُ قَالَ: "وَفِي طَبَقَاتِ ابْنِ سَعْدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ: اتَّقُوا صَاحِبَ الْجَذَامِ كَمَا يَتَّقَى السَّبْعَ، إِذَا هَبَطَ وَادِياً فَاهْبَطُوا غَيْرَهُ ... - ثُمَّ ذَكَرَ الْحَدِيثَ - وَقَالَ: فَيُمْكِنُ أَنْ يَكُونَ الْمَعْنَى: بِاتِّقَاءِ ذَوِي الْعَاهَاتِ الْفِرَارَ مِنْهَا خَوْفاً مِنَ الْعَدَوَى لَا كَمَا تُتَوَهَّمُ الْعَامَّةُ يَعْنِي مِنْ عَدَمِ مَعَامَلَتِهِمْ، ثُمَّ إِنَّ هَذَا فِي حَقِّ ضَعِيفِ الْيَقِينِ، وَإِلَّا فَقَدْ وَرَدَ "لَا يَعْدِي شَيْءٌ شَيْئاً"، وَلَا عَدَوَى وَنَحْوُ ذَلِكَ "كَشَفَ الْخَفَاءَ، 40/1-41 (رَقْمٌ 77).

⁵⁹⁴⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 367.

⁵⁹⁴⁹ فِي (د)، وَ(ر): الْإِتِّتِلَافُ.

⁵⁹⁵⁰ فِي (د): الْمُسْتَقْبَلُ.

⁵⁹⁵¹ فِي (د): هَذَا.

⁵⁹⁵² انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 367.

⁵⁹⁵³ فِي (د)، وَفِي (ط): الطَّبِيعَةُ. وَهُوَ فِي طَبْعَةٍ شَرَحَ نَخْبَةَ الْفِكْرِ لِلْمَلَأِ عَلِيِّ الْقَارِيِّ، ص 367: الطَّبِيعَةُ.

سواء كان له شعور⁵⁹⁵⁴ أو لا. فالحركة في صورة الشعور إرادية في صورة عدم الشعور طبيعية، فظهر أن الطبع أعم وأن الطبيعة [لا⁵⁹⁵⁵ تُقال]⁵⁹⁵⁶ في الآدمي إلا غلطاً؛ لأنه من تنزيل العاقل منزلة ما لا شعور له من الجماد والحيوان. ومنه التسوية بينهما في اللغة الشاهدية حيث جعلهما بمعنى "نهاد و سرشت"⁵⁹⁵⁷ اللهم إلا أن يقال: إن الفرق أمر عرقي والتسوية أمر لغوي، ولذا قال في القاموس: "الطَبْعُ والطَّبِيعَةُ: السَّجِيَّةُ جُلِبَ عليها الإنسان"⁵⁹⁵⁸ انتهى. قال الراغب: "الطَّبْعُ أن يُصَوِّرَ الشيءَ بصورة ما، كطَبْعِ السَّكَّةِ، وطَبْعِ الدَّراهم، وهو أعم من الحُثْمِ وأخص من النَّقْشِ"⁵⁹⁵⁹. وقيل: للسَّجِيَّةُ الطبيعية، فإن ذلك هو تنقش النفس بصورة ما، إما من جهة الخلقة أو من حيث العادة وهو أغلب فيما كان من جهة الخلقة. ولهذا قيل: وتأبى الطَّبَاعُ على النَّاقِلِ، وذلك أن الطَّبَاعَ لَيْسَتْ من المنقولات كالنقوش على الأوراق وإنما تُنْقَلُ بانتقال الأجساد والأرواح، ولهذا يقال: إن الخلق الذميمة تحت النفس والروح فلا يخرج إلا معها⁵⁹⁶⁰. و⁵⁹⁶¹ من الله⁵⁹⁶² التزكية. (وَلَكِنْ⁵⁹⁶³ اللَّهُ سُبْحَانَهُ) "أي: تنزه بالذات، تنزهه اللايق به على أن "سبحان" مصدر من "سبح" أي: بعدد، أو "أسبحه تسبيحاً" على أنه علم للتسبيح"⁵⁹⁶⁴ بمعنى التنزيه لا بمعنى أن يقول: سبحان الله⁵⁹⁶⁵ [١/٢١٤ب]. والعلم كما يكون علماً للأعيان كذلك⁵⁹⁶⁶ يكون علماً للمعاني ولا يكاد يُستعمل إلا مضافاً منصوباً لفعل⁵⁹⁶⁷ مضمَر وقولهم⁵⁹⁶⁸: يا سُلْطان يا سُبْحان! وإن كانت أسماء الله⁵⁹⁶⁹ توقيفية عند الأكثرين⁵⁹⁷⁰ فإنما هو لدلالته على التعظيم، وقد أطلقه المولى أبو السعود⁵⁹⁷¹ في تفسيره⁵⁹⁷² على الله تعالى، ولو كان خطأً لنتبه ذلك⁵⁹⁷³ الفاضل، وعليه أرباب الحقائق⁵⁹⁷⁴، وأنا معهم أينما ساروا. وفي نسخة ابن الصلاح: "ولكن الله تبارك"⁵⁹⁷⁵ بمعنى⁵⁹⁷⁶ تكاثر بركته وخيره فقله

⁵⁹⁵⁴ في (ر): شعوراً.

⁵⁹⁵⁵ في (ق): لا.

⁵⁹⁵⁶ ما بين المعقوفتين في الأصل مكتوب فوق السطر.

⁵⁹⁵⁷ لم أجده في تاج المصادر للبيهقي.

⁵⁹⁵⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 960.

⁵⁹⁵⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 515.

⁵⁹⁶⁰ في (ع): معه.

⁵⁹⁶¹ في (ع): أو.

⁵⁹⁶² سقط لفظ الجلالة من (د).

⁵⁹⁶³ في (ع): "لكن" بدون الواو. وهو هكذا أيضاً بدون الواو في جميع النسخ المطبوعة للترجمة.

⁵⁹⁶⁴ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 104. نقله فيه المؤلف عن إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم لأبي سعود. انظر فيه: 63/6؛ 242/7. انظر أيضاً: روح البيان للمؤلف، 474/5.

⁵⁹⁶⁵ انظر: حاشية المطول لحسن جلبي، ص 34.

⁵⁹⁶⁶ في (ر): مكتوب تحت السطر.

⁵⁹⁶⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): بفعل.

⁵⁹⁶⁸ في (ر): وقوله.

⁵⁹⁶⁹ سقط من (د).

⁵⁹⁷⁰ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 104.

⁵⁹⁷¹ هو: أبو السعود العمادي محمد بن محمد بن مصطفى، المتوفى سنة 982 هـ. تقدّمت ترجمته.

⁵⁹⁷² المستقى به إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم. انظر فيه: 85/1؛ 100-101/3؛ 154/5.

⁵⁹⁷³ في (د)، و(ر)، و(ع): له مثل ذلك.

⁵⁹⁷⁴ في (ق)، و(ع)، و(ط): الحقائق.

⁵⁹⁷⁵ قال ابن الصلاح: "ولكن الله تبارك وتعالى جعل مُحَالِطَةَ الْمَرِيضِ بِمَا لِلصَّحِيحِ سَبَباً لِإِعْدَائِهِ مَرَضَهُ" علوم الحديث، ص 285.

⁵⁹⁷⁶ هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

تعالى: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ﴾⁵⁹⁷⁷ تنبيه على ما يفيضه علينا من النعم الدينية بواسطة تنزيل الفرقان، وقوله⁵⁹⁷⁸ ﴿تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا﴾⁵⁹⁷⁹ تنبيه على ما يفيضه علينا من النعم الدنيوية بواسطة هذه البروج. ويجيء تبارك بمعنى تصاعد لكن حملناه هنا على المعنى الأول حذراً عن التكرار بما بعده وهو قوله: (وَتَعَالَى) أي: علا علواً كبيراً لا⁵⁹⁸⁰ يكتنه كنهه من أن يُحيط به وَصَف الواصفين بل علم العارفين. فتخصيص لفظ التفاعل لمبالغة ذلك منه لا⁵⁹⁸¹ على سبيل التكلف كما يكون من البشر. والعلو: الارتفاع، وهو في الأمكنة والأجسام أكثر، ويُستعمل في علو الشئ وارتفاع القدر. وعلوه تعالى علو ذاتي وصفاتي إذ لا يُشبهه شيء في ذاته وصفاته ولا يشاركه أحد في كمالاته فيَعْلُو عن إحاطة الإدراك به. (جَعَلَ) بمعنى صَيَّر⁵⁹⁸²، ولذا تعدى إلى مفعولين. والتصيير يكون بالفعل تارةً نحو صَيَّرَ الفضة خاتماً، وبالقول والعقد أخرى نحو قوله تعالى: ﴿وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنِاثًا﴾⁵⁹⁸³ أي: سموهم إناثاً وقالوا: إنهم إناث، أو⁵⁹⁸⁴ اعتقدوا في حقهم أنهم إناث. والظاهر [٢١٥/١] في مثل هذا المقام بمعنى الوضع وهو وضع شيء سبباً لشيء أو بمعنى الحكم وهو الحكم بأن هذا سبب لذلك، وهو حكم إلهي في العلم ووضع شرعي في العین. (مُخَالَطَةٌ الْمَرِيضِ بِهَا) بإضافة المصدر إلى فاعله، يقال: "خالطه مُخَالَطَةً وَخِلَاطاً: مَارَجَه" كما في القاموس⁵⁹⁸⁵. وقال الراغب: "الخلط هو الجمع بين أجزاء الشئتين فصاعداً، سواء كانا مایعین، أو جامدین، أو أحدهما مایع والآخر جامد، هو أعم من المزج، ويقال للصديق والمجاور والشريك: خلیط، والخلیطان في الفقه من ذلك"⁵⁹⁸⁶. الباء متعلقة بالمریض، [والضمير إلى الأمراض]⁵⁹⁸⁷. والظاهر أن يقال مخالطة المُبتلى بهذه الأمراض؛ لأنَّ في تعلُّق الباء بالمریض نوع خفاء لكنّه جرى على عبارة ابن الصلاح⁵⁹⁸⁹. (لِلصَّحِيحِ) متعلِّق بالمخالطة⁵⁹⁹⁰. واللام لتقوية العمل؛ لأنَّ المخالطة يتعدى⁵⁹⁹¹ إلى مفعولها بنفسها. يقال: خالط⁵⁹⁹² المریضُ الصحیح. بالفارسیّة: آمیخت⁵⁹⁹³ باؤور⁵⁹⁹⁴ نَزْدِیک شد⁵⁹⁹⁵. والصّحة: زوال السّقم والمَرَض. (سَبَبًا) مفعول ثانٍ لجعل⁵⁹⁹⁶. والسبب في الأصل: "الحبل الذي يُصعد به النخل، ثم یسمی⁵⁹⁹⁷

⁵⁹⁷⁷ سورة الفرقان، الآية: 1.

⁵⁹⁷⁸ في (د): وقوله تعالى.

⁵⁹⁷⁹ سورة الفرقان، الآية: 61.

⁵⁹⁸⁰ في (ق): ألا.

⁵⁹⁸¹ سقط من (د).

⁵⁹⁸² انظر: القاموس المحيط، ص 1262.

⁵⁹⁸³ سورة الزخرف، الآية: 19.

⁵⁹⁸⁴ في (د): و.

⁵⁹⁸⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 859.

⁵⁹⁸⁶ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 293.

⁵⁹⁸⁷ في (ق): إلى الأمر إلى الأمراض.

⁵⁹⁸⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (ط)، و(ل).

⁵⁹⁸⁹ قال ابن الصلاح: "وَلَكِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى جَعَلَ مُخَالَطَةَ الْمَرِيضِ سَبَبًا لِإِعْدَائِهِ مَرَضَهُ" علوم الحديث، ص 285.

⁵⁹⁹⁰ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 367.

⁵⁹⁹¹ في (د)، و(ر)، و(ل): تتعدى.

⁵⁹⁹² في (د)، و(ع): خالطه، وفي (ر): خالط.

⁵⁹⁹³ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 1/134؛ 2/639. وفيه: آميختن.

⁵⁹⁹⁴ في (د)، و(ر)، و(ط)، و(ل): باؤور، وفي (ع): باؤودرد.

⁵⁹⁹⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): اوشد.

⁵⁹⁹⁶ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 367.

كُلِّ ما يُتَوَصَّلُ به إلى شيء سبباً، قال تعالى ﴿وَأَتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا﴾ (84) فَأَتْبَعَ سَبَبًا⁵⁹⁹⁸ ومعناه: إنَّ الله تعالى آتاه من كُلِّ شيء معرفةً، وذريعةً يتوصَّلُ بهما، فَأَتْبَعَ واحداً من تلك الأسباب، وعلى ذلك قوله تعالى: ﴿لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ﴾ (36) أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ⁵⁹⁹⁹ أي: لعليَّ أعرف الدَّرَاجِعَ⁶⁰⁰⁰ والأسباب الحادثة في السَّماء، فَأَتَوَصَّلُ بها إلى معرفة ما يدَّعيه موسى⁶⁰⁰¹. وقد سبق أنَّ السَّبب ما به وجود الشيء ولا يخلو عن تأثير في المسبَّب والآلة هي الواسطة بين الفاعل والفعل ومنفعله⁶⁰⁰² [٢١٥/ب]، فاللسان آلة الذكر لا سببه [بل سببه]⁶⁰⁰³ هو الذَّاكِر. (لِإِعْدَائِهِ مَرَضَهُ) الإِعداء متعَدِّ مضاف إلى فاعله وهو الضَّمير الرَّاجِع إلى الله تعالى. والمرض منصوب على المفعولية وضميره إلى المرض⁶⁰⁰⁴ "أي: لإِعداء الله تعالى [مرض المريض]⁶⁰⁰⁵ إلى الصَّحِيح"⁶⁰⁰⁶ وتُعَدِّيته منه إليه يعني أنَّ الله تعالى هو الفاعل والمؤثِّر الحقيقي، وأنَّ المخالطة والمجاورة هي السَّبب الصَّوْري، والله تعالى يفعل عند الأسباب لا⁶⁰⁰⁷ بالأسباب، فإن كان شيء من التأثير من جانب الأسباب فذلك⁶⁰⁰⁸ إنما هو بخلق الله تعالى وتأثيره، فالأسباب بمنزلة الآلات في الحقيقة فكما أنَّ الآلة يسند تأثيرها إلى الفاعل كالتَّجَار. فكذا يُضَاف تأثير السَّبب إلى المسبَّب فكأنَّ السَّبب لا تأثير له في الحقيقة كما قال تعالى في حق السَّحرة: ﴿وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ﴾⁶⁰⁰⁹ أي: بما تعلَّموه واستعملوه من السَّحَر من أحد أي: أحداً إلَّا⁶⁰¹⁰ بإذن الله. فقد يُحدث الله⁶⁰¹¹ عند استعمالهم السَّحَر فعلاً من الأفعال ابتلاءً وقد لا يُحدثه بأن يتخلَّف الفعل عن السَّبب كما قال: (ثُمَّ يَتَخَلَّفُ ذَلِكَ)⁶⁰¹² أي: الإِعداء⁶⁰¹³. و"ثمَّ" هنا للتعقيب في الذِّكْر سواء كان بين المُتَّبِع والتابع تراخ ومُهلَّة أو لا وسواء كان الثاني بعد الأوَّل بزمان أو لا. (عَنْ سَبَبِهِ) الذي هو المخالطة⁶⁰¹⁴. ومعنى التَّخَلَّف التأخُّر بأن يُوجَد السَّبب بدون الأثر. (كَمَا) يقع التَّخَلَّف. (فِي غَيْرِهِ) أي: في غير هذا السَّبب. (مِنْ الْأَسْبَابِ) الكثيرة المختلفة كعدم الشَّيْع بالأكل لمن له جوع البقر وعدم الرِّي بالشرب لمن به الاستسقاء. قال العراقي: "وهذا مذهب أهل السنة. كما أنَّ النَّار لا تُحْرَقُ⁶⁰¹⁵ بطَبْعِها، ولا الطَّعَامُ لا⁶⁰¹⁶ يُشْبَعُ بطبعه، ولا الماء يُرْوَى بطبعه، وإِنَّمَا [٢١/أ] هي

⁵⁹⁹⁷ في (ر)، و(ق): سَمِي.

⁵⁹⁹⁸ سورة الغافر، الآية: 36-37.

⁵⁹⁹⁹ سورة الكهف، الآية: 84-85.

⁶⁰⁰⁰ في (د)، و(ر): الدَّرَاجِع.

⁶⁰⁰¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 391.

⁶⁰⁰² في (ر): ومنفعله.

⁶⁰⁰³ ما بين المعقوفين في الأصل مكتوب في الهامش.

⁶⁰⁰⁴ في (د)، و(ر): المريض.

⁶⁰⁰⁵ ما بين المعقوفين في الأصل مكتوب في الهامش.

⁶⁰⁰⁶ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 367.

⁶⁰⁰⁷ سقط من (د).

⁶⁰⁰⁸ سقط من (ق).

⁶⁰⁰⁹ سورة البقرة، الآية: 102.

⁶⁰¹⁰ سقط من (د).

⁶⁰¹¹ سقط من (د).

⁶⁰¹² في (د)، و(ر)، وأيضاً في جميع النسخ المطبوعة لنزهة النظر: ثُمَّ قد يَتَخَلَّفُ ذلك.

⁶⁰¹³ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 367.

⁶⁰¹⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 367.

⁶⁰¹⁵ في (ق): تحترق.

⁶⁰¹⁶ هو هكذا موجود هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، و(ل)، إلَّا أَنَّهُ غير موجود في (د)، و(ر)، و(ع). وهو غير موجود أيضاً في شرح التبصرة والتذكرة.

أسباب، والقدر وراء ذلك" ⁶⁰¹⁷ [انتهى] ⁶⁰¹⁸. فدلّ التخلف عن الأسباب على أنّ الطبع لا تأثير له [فالجمره كما تقبل الحرارة] ⁶⁰¹⁹ تقبل البرودة بإذن الله تعالى ومن ذلك ما وقع للخليل عليه السلام ⁶⁰²⁰ في نار تمرود كما قال تعالى: ﴿قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ﴾ ⁶⁰²¹ فوجد السبب وهو النار بدون الإحراق فبطل القول بالطبع. وكذا الماء كما يقبل البرودة يقبل الحرارة كما قال تعالى: ﴿وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ﴾ ⁶⁰²². وكان عبد الله بن عمر رضي الله عنهما يقول: "إذا رأى بحرًا ⁶⁰²³ يا بحر! متى تعود نارًا" ⁶⁰²⁴، ولذا كان يكره الوضوء بماء البحر ويقول: "التيّم أعجب إليّ منه" ⁶⁰²⁵، ولو كشف الله عن أبصار الخلق النوم ⁶⁰²⁶ لرأوه يتأجج نارًا ولكن الله يظهر ما يشاء ويخفي ما يشاء دلّ على ذلك قوله تعالى في آل فرعون: ﴿النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا﴾ ⁶⁰²⁷، وقد أغرقوا في بحر القلزم على [الصحيح] ⁶⁰²⁸ لا في النيل فكان البحر نارًا حتى كانوا يعذبون بها إلى الآن ⁶⁰²⁹. (كَذَا جَمَعَ بَيْنَهُمَا ابْنُ الصَّلَاحِ) الكاف زائدة ⁶⁰³⁰ للتأكيد، وذا ⁶⁰³¹ نصب على المصدرية للفعل الذي بعده أي: هذا ⁶⁰³² الجمع الذي ذكر جمع ابن الصلاح بين الحديثين ⁶⁰³³. (تَبَعًا لِغَيْرِهِ) بفتح الموحدة بمعنى التابع ⁶⁰³⁴ أي: حال كونه تابعاً في هذا الجمع والتلفيق لغيره من العلماء، فذلك ليس [من عنده بل] ⁶⁰³⁵ من عند غيره، كأنه يقول: وأما أنا قلت ⁶⁰³⁶ بتابع لغيري في ذلك، بل لي قول في هذا المقام وأستقلّ به من غير متابعة لأحد كما سيحيى. وهو الشرط ⁶⁰³⁷ في تصريح تبعيته ⁶⁰³⁸ لغيره وعدم اكتفائه بأن يقول: هكذا قالوا؛ لأنّ ابن الصلاح إمام مشهور في هذا الفن، وأنّ اعتبار ⁶⁰³⁹ المتأخرين بكتابه فوق اعتنائهم بكتب السلف، فصريح بذلك ليظهر

⁶⁰¹⁷ شرح التبصرة والتذكرة لأبي الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين بن عبد الرحمن بن أبي بكر بن إبراهيم العراقي (المتوفى: 806 هـ)، 2/109-110.

⁶⁰¹⁸ ما بين المعقوفتين موجود في (د)، و(ر) فقط.

⁶⁰¹⁹ ما بين المعقوفتين في الأصل مكتوب في الهامش.

⁶⁰²⁰ في (د)، و(ر)، و(ق): السّلم.

⁶⁰²¹ سورة الأنبياء، الآية: 69.

⁶⁰²² سورة التكويد، الآية: 6.

⁶⁰²³ في (د)، و(ر): البحر.

⁶⁰²⁴ انظر: روح البيان للبروسوي، 10/350؛ روح المعاني لمحمود الألوسي، 1/319.

⁶⁰²⁵ انظر: الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف لأبي بكر محمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري (المتوفى سنة 319 هـ)، 1/248-249 (رقم 162، 163)؛ روح

المعاني لمحمود الألوسي، 1/319.

⁶⁰²⁶ في (د): اليوم.

⁶⁰²⁷ سورة غافر، الآية: 46.

⁶⁰²⁸ هو في الأصل مكتوب على السطر. انظر: القاموس المحيط، ص 1486.

⁶⁰²⁹ انظر: روح البيان للبروسوي، 1/133 (تفسير سورة البقرة، الآية: 50).

⁶⁰³⁰ في (د): زائدة.

⁶⁰³¹ في (ق): إذا.

⁶⁰³² سقط من (د).

⁶⁰³³ انظر: علوم الحديث، ص 284-285.

⁶⁰³⁴ في (ق): التا.

⁶⁰³⁵ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁶⁰³⁶ في (د)، و(ر) "فلست" بدلاً من "قلت". هذا هو الصحيح.

⁶⁰³⁷ في (د)، و(ر): "السرّ" بدلاً من "الشرط". هذا هو الصحيح.

⁶⁰³⁸ في (ق): تبهية.

⁶⁰³⁹ في (د)، و(ر): اعتناء.

[٢/١ب] فَضَّلَهُ عَلَيْهِ فيما يقصده ولم يعرف أَنَّ الفضل للمتقدِّم⁶⁰⁴⁰ حتى أَنَّ المصنِّف طفيل مائتته⁶⁰⁴¹ كما لا يخفى على من دقق⁶⁰⁴² النَّظْرَ فِي الْكِتَابَيْنِ وعرف الدَّخِيلَ فِي⁶⁰⁴³ الْأَصِيلِ فِي الْبَيْنِ. ثُمَّ إِنَّ⁶⁰⁴⁴ الْمَصْنُفَ لم يذكر كلام ابن الصَّلَاح تماماً فَإِنَّهُ قال بعد ذكر ما تقدَّم⁶⁰⁴⁵: "ففي الحديث الأول نفي صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ما كان يَعْتَقِدُهُ الْجَاهِلِيُّ مِنْ أَنَّ ذَلِكَ يُعْدي بِطَّعْنِهِ، ولهذا قال: فمن أَعْدَى الْأَوَّل؟ وفي الثَّانِي أَعْلَمَ أَنَّ الله تَعَالَى قد يجعل ذلك مَسْبَباً⁶⁰⁴⁶ لذلك وحَدَّرَ مِنَ الضَّرَرِ الذي يَغْلِبُ وُجُودَهُ [عند وجوده]⁶⁰⁴⁷ بفعل الله⁶⁰⁴⁸ انتهى. واستدلَّ بعض العلماء⁶⁰⁴⁹ بما ذكر من أَنَّ الْأُمَّ إِذَا كَانَ بِهَا بَرَصٌ أَوْ جَذَامٌ سَقَطَ حَقُّهَا مِنَ الْحِضَانَةِ. ويتصلَّ بذلك أَنَّ من عُرف بإصابة العين حَبْسَهُ الإمام وأجرى له النفقة إلى الموت دفعاً لضرر عَيْنِهِ، وَأَنَّ من به الآفة المنفرة يمنع عن مخالطة النَّاسِ وَيُسْكِنُ فِي مَكَانٍ مُنْفَرِدٍ، وعليه العمل اليوم⁶⁰⁵⁰ في بعض البلاد. فَإِنْ قُلْتُ: إِنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَكَلَ مَعَ الْمُجَذَّومِ فما وَجْهُهُ؟ قلت: حاله أقوى من حال الْأُمَّةِ فَجَازَ أَنْ لَا يَخَافُ عَلَيْهِ ما يَخَافُ عَلَى غَيْرِهِ مِنَ الْعِلَلِ الْمُعْدِيَةِ مَعَ أَنَّ الْأَنْبِيَاءَ⁶⁰⁵² مَعْصُومُونَ مِنْ مِثْلِ هَذِهِ⁶⁰⁵³ الْأَمْرَاضِ الْمُنْفَرَةِ. فَإِنْ قُلْتُ: كَيْفَ هَذَا؟ وَأَيُّوبُ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ⁶⁰⁵⁴ ابْتَلِيَ⁶⁰⁵⁵ بِتَأْكُلِ الْجَسَدِ حَتَّى تَنْفَرِ عَنْهُ النَّاسُ عَلَى مَا قَالُوا. قلت: ما حكى فيه من الجذام فغير صحيح؛ لأنَّ مَبْنَى الْجَذَامِ عَلَى فساد المزاج كما مرَّ. ومبنى حال أَيُّوبَ عَلَى ابتلاء الله تَعَالَى بِأَكْلِ الدَّيْدَانِ وَكَانَ ذَلِكَ بعد تبليغ أحكام النبوة، ولذا لم يضرَّه تنفَّرَ النَّاسُ عنه. ويعلم منه الفرق بين المرض المنفور منه والمُعْدِي، وذلك أَنَّهُ لَيْسَ كُلُّ مَنْفُورٍ مِنْهُ بِحَسَبِ الطَّبَاعِ مُعْدِيّاً فَالْأَوَّلُ أَعَمُّ [٢/٢أ].

(وَالْأَوَّلَى فِي الْجَمْعِ بَيْنَهُمَا) قال في القاموس: "هو أولى به وأخرى"⁶⁰⁵⁶ انتهى. وفرق بعض أهل العربية بين الأولى والمُهِمَّةِ⁶⁰⁵⁷ "بأنَّ الْأَوَّلَى ما لَا يَحْسُنُ أَنْ يَكُونَ غَيْرُهُ، [والمُهِمَّةُ ما يَحْسُنُ أَنْ يَكُونَ غَيْرُهُ]"⁶⁰⁵⁸. (أَنْ يُقَالَ: إِنَّ نَفْيَهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁶⁰⁵⁹ لِلْعُدْوَى) بقوله "لا عُدْوَى". (بَاقٍ عَلَى غُموِمِهِ) بأن لا يكون هناك تأثير بالطَّعْنِ وَلَا سَبِيَّةٍ

⁶⁰⁴⁰ في (د): للمقدِّم.

⁶⁰⁴¹ في (د): مايدته.

⁶⁰⁴² في (د): دق، وفي (ق): وفق.

⁶⁰⁴³ في (ق): من.

⁶⁰⁴⁴ سقط من (ق).

⁶⁰⁴⁵ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 285.

⁶⁰⁴⁶ في (د)، و(ر): سبباً.

⁶⁰⁴⁷ ما بين المعقوفين سقط من (ر).

⁶⁰⁴⁸ في (د) زيادة "تعالى" بعد لفظ الجلالة.

⁶⁰⁴⁹ سقط من (د).

⁶⁰⁵⁰ هو في الأصل مكتوب فوق السطر.

⁶⁰⁵¹ في (د)، و(ر): عليه الصلوة والسلام، وفي (ع)، و(ط): عليه السلام، وفي (ل): عليه الصلاة.

⁶⁰⁵² في (ط): الأنبياء عليهم السلام، وفي (ل): الأنبياء عليهم الصلاة والسلام.

⁶⁰⁵³ في (د): هذا.

⁶⁰⁵⁴ في (ط): عليه السلام، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام. وهو ساقط أصلاً من (ع).

⁶⁰⁵⁵ سقط من (د).

⁶⁰⁵⁶ في (د)، و(ر): أخرى، بدون واو العطف، وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط، ص 1732.

⁶⁰⁵⁷ انظر: فروق حقي للمؤلف، ص 278.

⁶⁰⁵⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁶⁰⁵⁹ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام.

جعلته⁶⁰⁶⁰ أصلاً. وقد نفى الأول ابن الصلاح وأثبت الثاني بقوله "أنّ هذه الأمراض إلخ". فأخرج قوله "لا عدوى" عن عمومته، فكأنّه قال: لا عدوى بالطّبع بل بالسبب المجعولة وليس ذلك إلّا التخصيص بمعنى دون معنى والخاصّ غير العام⁶⁰⁶¹. (وقد صحّ) تأييد لمدّعا من البقاء على العموم أي: وقد ثبت في الصحيح أو مُطلقاً سواء كان ذلك في الصحيح أو في الحسن؛ لأنّ الحسن ممّا يحتجّ به أيضاً وإن لم يكن مثله في القوّة. والمعنى الأوّل أوفق بالقرن⁶⁰⁶²، والثاني أظهر في مثل هذا المقام. (قوله عليه السّلم⁶⁰⁶³: لا يُعدي شيءٌ شيئاً)⁶⁰⁶⁴ من الإعداء، فإنّه متعدّد كالتعددية وقد سبق معناه. والتّشكيك للتعميم أي⁶⁰⁶⁵: لا يُجاوز مرض من الأمراض أيّ مرض كان ممّا يتعارفه النّاس حيواناً [من الحيوانات]⁶⁰⁶⁶ أيّ حيوان كان كذلك؛ لأنّ الكلام في مجاوزة العلّة من صاحبها إلى غيره وذا لا يتصور حقيقة إلّا في الحيوان إنساناً كان أو غيره. وقد سبق أنّ الشيء أنكر التّكرات. (وقوله صلى الله عليه وسلّم)⁶⁰⁶⁷ هذا ليس بحديث آخر ليكون مؤيداً ثانياً وإن دخل تحت الصّحة كما وهم⁶⁰⁶⁸. بل هو من تتمّة الأوّل أوردّه؛ لأنّه به⁶⁰⁶⁹ يظهر الغموم المدّعى. فقوله: (لمنّ عارضه) معناه قابله صلى الله عليه وسلّم⁶⁰⁷⁰ في كلامه هذا وهو "لا يُعدي شيءٌ شيئاً". فالْمُعَارِضُ: المقابل بالكسر هو الموصول، و[٢/٢ب] المعارض: المقابل بالفتح هو النّبيّ صلى الله عليه وسلّم⁶⁰⁷¹. فالمراد بالمعارضة هنا المقابلة بالكلام والمواجهة بالسؤال إلّا⁶⁰⁷² ما كان بمعنى الممانعة وإن كان كل منهما من المعاني اللغويّة كما قال في القاموس: "عارضه: جانبه، وعدل عنه، وسار حيّاله والكتاب: قابله"⁶⁰⁷³، وقال⁶⁰⁷⁴ في "قابله: واجهه"⁶⁰⁷⁵. فالجانبية أن يكون هذا في جانب وذاك في جانب آخر⁶⁰⁷⁶، وهي المدايرة. والمقابلة أن يقبل بعضهم بعضاً ويواجهه، بالفارسيّة: "رؤى فرا زوى كزْدن"⁶⁰⁷⁸. وهي ضدّ المدايرة. فظهر⁶⁰⁷⁹ من هذا التقرير أنّ من قال⁶⁰⁸⁰: "إنّ معارضة النّبيّ كفر فيجب حملها على

⁶⁰⁶⁰ في (د)، و(ر): جعليّة.

⁶⁰⁶¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 369.

⁶⁰⁶² في (د): في القرن.

⁶⁰⁶³ في (د): صلى الله وسلّم، وفي (ر): صلى الله عليه وسلّم، وفي (ط): عليه السّلام، وفي (ل): عليه الصّلاة والسّلام.

⁶⁰⁶⁴ الترمذيّ، "القدر"، 9، (رقم الحديث: 2143)؛ أحمد، المسند، 440/1.

⁶⁰⁶⁵ سقط من (د).

⁶⁰⁶⁶ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁶⁰⁶⁷ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

⁶⁰⁶⁸ المؤلّف يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 370.

⁶⁰⁶⁹ سقط من (ق).

⁶⁰⁷⁰ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

⁶⁰⁷¹ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

⁶⁰⁷² في (د)، و(ر): لا.

⁶⁰⁷³ انظر: القاموس المحيط، ص 834.

⁶⁰⁷⁴ أي: صاحب القاموس المحيط.

⁶⁰⁷⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1351.

⁶⁰⁷⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 88.

⁶⁰⁷⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): فرا روى. وهو هكذا أيضاً في تاج المصادر للبيهقي.

⁶⁰⁷⁸ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 645/2.

⁶⁰⁷⁹ في (د): فظهر.

⁶⁰⁸⁰ المؤلّف يقصد به الملّا علي القاري ويردّ عليه.

اللغوية وهي المقابلة⁶⁰⁸¹ فقد عارض اللغة، وظنَّ أنَّ اللغة اصطلاح. فيا له من علم بليغ! وأيضاً أنَّ شيوع المعارضة الاصطلاحية إنما هو عند النظَّار، وأمَّا المحدثون فيستعملون المعارضة في معنى المقابلة غالباً دلَّ عليه ما جاء في الحديث: "إنَّ جبريل⁶⁰⁸² كان يُعارضني بالقرآن كلَّ عام مرَّة، وأتته قد عارضني به العام مرتين، ولا أرى الأجل إلَّا قد اقترب"⁶⁰⁸³. فإنَّ أهل الحديث فسروا هذه المعارضة بالمدارسة. ولا شكَّ أنَّ المدارسة ليست من معاني المعارضة فهذا التفسير إنما هو من طريق اللزوم، فإنَّ المدارسة يلزمها المقابلة والمواجهة فهي كمقابلة الكتاب. والحاصل أنَّ المعارضة في مثل هذا المقام ليست بمعنى أن يكون هذا في غرض بالضمَّ أي: جانب وذلك⁶⁰⁸⁴ في غرض آخر وناحية، بل بمعنى أن يعرض أحدهما للآخر وجهه أي: يُظهره له وأقبل به إليه كما في حال المكاملة والمدارسة والمساءلة. (بأنَّ البعيرَ الأَجْرَبَ) "البعير: الجمل البازل أي: الذي [٣/٢] شقَّ نابتَه، وقد يكون للأُنثى"⁶⁰⁸⁵. وأمَّا "الجمل فشَدَّ الأُنثى"⁶⁰⁸⁶، فقليل: شربتُ لبن جملِي⁶⁰⁸⁷ وصرعْتُني بعيري⁶⁰⁸⁸. "والبقرة"⁶⁰⁸⁹: رجيع الخفِّ والظلف⁶⁰⁹⁰. وقال الإمام الدِّميري: "البعير من الإبل [بمنزلة الإنسان من النَّاس⁶⁰⁹¹، والجمل]⁶⁰⁹² بمنزلة الرَّجل فهو زوج الناقة كما قال الفراء⁶⁰⁹³: كما أنَّ الرَّجل زوج المرأة والناقة بمنزلة المرأة، والعُود⁶⁰⁹⁴ بمنزلة الفَتَى، والقُلوص بمنزلة الجارية. ولو أوصى ببعير تناول الناقة على الأصحَّ، وهو كالخلاف في تناول الشاة الذكر. ويُطلق البعير على الحمار أيضاً على قول مُجاهد وابن خالَوَيْه⁶⁰⁹⁵، لكنَّه شاذٌّ. فالبعير في قوله تعالى ﴿لِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ﴾⁶⁰⁹⁶ هو الجمل لا الحمار على ما قيل"⁶⁰⁹⁷. والأَجْرَب الذي أصابه الجرب وهو بفتحتين مرض معروف في ظاهر الجلد كما سبق. ويقال له: الحِكَّة بالكسر وتشديد الكاف، فإنَّ صاحب القاموس فسَّر الحِكَّة بالجرب⁶⁰⁹⁸، وكذا الأختري سوى بينهما⁶⁰⁹⁹. (يَكُونُ فِي الْإِبِلِ الصَّحِيحَةُ) أي: يُوجد فيما بينها⁶¹⁰⁰ في المورد⁶¹⁰¹ وغيره. قال الرَّاغِب:

⁶⁰⁸¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملأ علي القاري، ص 370.

⁶⁰⁸² في (د)، و(ر): جبريل.

⁶⁰⁸³ البخاري، "الاستئذان"، 43، (رقم الحديث: 6285، 6286).

⁶⁰⁸⁴ في (د): وذلك.

⁶⁰⁸⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 449.

⁶⁰⁸⁶ في (د)، و(ر): للأُنثى. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁶⁰⁸⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 1265.

⁶⁰⁸⁸ انظر: حياة الحيوان الكبرى للدِّميري، 193/1.

⁶⁰⁸⁹ في (د)، و(ر): والبعر. وهو هكذا أيضاً في القاموس المحيط.

⁶⁰⁹⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 449.

⁶⁰⁹¹ سقط من (ق): من النَّاس.

⁶⁰⁹² ما بين المعقوفتين في الأصل مكتوب في الهامش.

⁶⁰⁹³ هو: العلامة، صاحبُ التصانيف، أبو زكريَّا يحيى بن زِيَاد بن عَبْدِ اللَّهِ بن مُنْظُورِ الأَسَدِيِّ الكُوَيْتِي، التَّخَوِيُّ، صاحبُ الكِشَائِي، المتوفَّى سنة 207 هـ. من مصنفاته: معاني القرآن، كتاب اللغات، كتاب التَّوَادِر. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للحطَّيب البغدادِي، 14/149-155 (رقم 7467)؛ سير أعلام النبلاء للدَّهْلِي، 10/118-121 (رقم 12)؛ تذكرة الحفاظ للدَّهْلِي أيضاً، 1/372 (رقم 368)؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 2/333 (رقم 2115).

⁶⁰⁹⁴ في (د)، و(ر): والقُعود. وهو هكذا أيضاً في حياة الحيوان الكبرى للدِّميري.

⁶⁰⁹⁵ هو: أبو عبد الله الحُسَيْن بن أحمد بن خالويه بن حمدان الهمداني التَّخَوِيُّ، إمام اللُّغة والعربية وغيرهما من العُلُوم الأدبيَّة، المتوفَّى سنة 370 هـ. وله من التصانيف: الجُمَل في النَّحو، الإشتقاق، اطرغش في اللُّغة، القراءات، إغراب ثلاثين سورة، شرح الدريدية، المُقْصُور والممدود، الألفات، المُذْكَر والمؤنث. انظر لترجمته: بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 1/529-530 (رقم 1099)؛ معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 3/310-311.

⁶⁰⁹⁶ سورة يوسف، الآية: 72.

⁶⁰⁹⁷ انظر: حياة الحيوان الكبرى للدِّميري، 193/1. انظر أيضاً: مفردات ألفاظ القرآن، ص 133-134؛ القاموس المحيط، ص 449.

⁶⁰⁹⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 1209.

⁶⁰⁹⁹ انظر: أختري كبير، ص 133، 160.

"الإبل يقع على البُعران الكثيرة ولا واحد له من لفظه"⁶¹⁰² انتهى. فيكون من أسماء الجموع ومؤنثاً، وهو أقرب من قول الدميمري الإبل: الجمال⁶¹⁰³؛ [لأنّ الجمل لا يتناول]⁶¹⁰⁴ الإناث كما سبق. و⁶¹⁰⁵ في القاموس⁶¹⁰⁶: "الإبل بكسرتين ويُسكن الباء، معروف واحد يقع على الجمع، ليس بجمع ولا اسم جمع، والجمع آبال وتصغيرها أُبَيْلَة"⁶¹⁰⁷ أي: بالهاء. (فَبَيْخَالُطَهَا) أي: فيقارب البعير الأجرى الإبل السّلمة من الجرب ويُجاورها. قيل: هذه العبارة مُستغنى عنها⁶¹⁰⁸؛ لأنّ كونه فيما بينها يقتضي المخالطة. أقول: معنى المخالطة المقاربة والمجاورة بمرتبة المزج، وفي بين معنى الانفصال فيجوز أن يكون الشيء بين أشياء من [ب/٣] غير مخالطة تامة فلا يغني الأول عن الثاني. وأمّا القرب في قولهم هو بين يديك أي: قريب منك، فإنّما يفيد قلة المسافة بين اليمين بخلاف قولهم هو بين البلاد لطول المسافة بينهما. نعم، يجوز أن يُعتبر القرب في بين إذا كان الإبل في المورد أو المناخ لا في المرعى والمَسرح، فإنّ قلة الماء في ديار العرب تقتضي مزاحمة⁶¹⁰⁹ بعض الإبل بعضاً في المورد. وكذا العادة أن تجمع في المناخ بحيث يتّصل بعضها بعضاً⁶¹¹⁰ فيسري العفونات البدنية من بعضها إلى بعض أو يقارب بعضها بعضاً فيحصل ذلك بواسطة الهواء المتعفن. (فَتَجَرَّبُ) الفاء لترتيب الجرب على المخالطة. "وجرب كفرج، فهو جربٌ وجربانٌ وأجربٌ"⁶¹¹¹. أصابه الجرب أي: تصير الإبل الصّحيحة ذات جرب بسبب مخالطة الأجرى وما ذلك إلا العدوى. (حَيْثُ رَدَّ) النبيّ صلى الله عليه وسلّم⁶¹¹². وفي حيث معنى العلة. والردّ الرجوع، يقال: ردّ إليه جواباً أي: رجع وردّ الأمانة. والباب يدلّ على رجوع الشيء ومعنى الصّرف⁶¹¹³، يقال: ردّه [إلى منزله]⁶¹¹⁴ أي: صرفه، ومنه الحديث⁶¹¹⁵: "ابنتك مردودة عليك"⁶¹¹⁶. والمردودة المطلقة ومعنى عدم القبول، يقال: ردّ عليك⁶¹¹⁷ الشيء إذا لم يقبله، وكذا إذا خطّاه، ومنه ما في هذا المقام. (عَلَيْهِ) أي: على من عارضه بما ذكر. (بِقَوْلِهِ) متعلّق بالردّ. (فَمَنْ) استفهام فيه تفرّيع للمخاطب. (أَعْدَى الْأَوَّلُ؟)⁶¹¹⁸ أي: الأجرى الأوّل المخالط التي سلمت منه. وكان الظاهر أن يُسقط قوله "حيث إلخ" من البين ليكون قوله "فمن أعدى الأوّل؟" معمولاً للقول السّابق. ويمكن أن يقال: إنّ المراد

⁶¹⁰⁰ في (د): بينهما.

⁶¹⁰¹ سقط من (د).

⁶¹⁰² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 59.

⁶¹⁰³ انظر: حياة الحيوان الكبرى للدميري، 26/1.

⁶¹⁰⁴ ما بين المعقوفين في (د) مكتوب في الهامش، وعبارة "الإناث كما سبق" التي يأتي بعده سقط من (د)، وعبارة "لأنّ الجمل لا يتناول الإناث كما سبق" في (ر)

مكتوب فوق السطر.

⁶¹⁰⁵ في (د)، و(ر) زيادة "قال".

⁶¹⁰⁶ انظر: القاموس المحيط، ص 1239.

⁶¹⁰⁷ في هوامش الأصل، و(د)، و(ر)، و(ق) مكتوب: أُبَيْلَة كقسمة في غنم لوقوعها على الجنس.

⁶¹⁰⁸ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 370.

⁶¹⁰⁹ في (د): المراجعة.

⁶¹¹⁰ في (د): بعضاً في المورد.

⁶¹¹¹ انظر: القاموس المحيط، ص 85.

⁶¹¹² في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

⁶¹¹³ انظر: القاموس المحيط، ص 360.

⁶¹¹⁴ ما بين المعقوفين سقط من (د).

⁶¹¹⁵ الحاكم، المستدرک، 195/4، (رقم 7345).

⁶¹¹⁶ في (د): إليك.

⁶¹¹⁷ في (ر): عليه.

⁶¹¹⁸ البخاري، "الطب"، 25، (رقم الحديث: 5717)؛ مسلم، "السلام"، 101، (رقم الحديث: 2220).

"بقوله" فيما سبق "وقوله صلى الله عليه وسلم"⁶¹¹⁹، وقوله المعهود وهو [٤/٢] "فمن أَعْدَى الأول؟" فيكون حيث تعليلاً له إلا أنه أظهر قوله "فمن أَعْدَى الأول" ولم يُضمّر به؛ لأنّه لم يجر ذكره أولاً بل اكتفى بتعيينه فاحتيج إلى الإظهار في مقام التعليل ليحصل الرّأي للغليل والشفاء للغليل. فأعرف. فإنّه من دقائق⁶¹²⁰ الاعتبار التي لا يتنبّه لها إلا القليل. وقد قلنا: إنّ بعض العرب لا يعرف البلاغة ومنهم المصنّف، فإنّ أكثر كلامه خال عن الاعتبار اللطيفة، وعلى تقدير اشتغالها عليها فذلك رمية من غير رام⁶¹²¹. (يَعْنِي) أي: يقصد التّبيّ صلى الله عليه وسلم بقوله "فمن أَعْدَى الأول؟". يقال: عنى بالأمر كذا أراد. "والفرق بين التّفسير بـ أي والتّفسير بـ يعني أنّ التّفسير بـ أي للبيان والتّوضيح، والتّفسير بـ يعني لدفع السّؤال وإزالة التّوهّم"⁶¹²³. (أَنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى) ⁶¹²⁴ أي: أسبّحه وأنزّهه عمّا لا يليق بشأنه الأقدس من أن لا يكون الأشياء⁶¹²⁵ مُسندةً إلى فعله وخلقه أو تنزّه ذاته الأقدس، وتعالى⁶¹²⁶ أن يجري في ملكه إلا ما يشاء. (ابْتَدَأَ ذَلِكَ) الحرب. (في الثّاني) أي: في البعير الثّاني السّالم، أي: خلقه فيه ابتداءً من غير إعداء. (كَمَا ابْتَدَأَهُ⁶¹²⁷ فِي الْأَوَّلِ) أي: مثل ابتدائه في البعير الأوّل الأجرّب. فـ ما مصدرية. والحاصل أنّه⁶¹²⁸ كان الابتداء الثّاني مثل الابتداء الأوّل حيث⁶¹²⁹ لم يكن فيه معنى الإعداء كما في الأوّل، فإنّ الله تعالى قادر على ذلك. "والابتداء: تقدّم الشيء على غيره ضرباً من التّقدّم، قال تعالى ﴿وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِن طِينٍ﴾"⁶¹³⁰، ومبدأ الشيء: هو الذي يتركّب منه، أو منه يكون، فالخروف مبدأ الكلم، والحشب⁶¹³¹ مبدأ الباب والسرير، والنّواة مبدأ [٤/٢] التّخل، والله هو المبدئ والمعيد، أي: السّبب الأوّل في البداية والنهاية"⁶¹³². هذا والظاهر من كلام المصنّف أنّه رفع السّبب ولم يعتبره. وقد قال بعض الكبار: "رافع السّبب سيء الأدب مع الله تعالى"⁶¹³³. ومن ترك ما قرّره الحقّ فهو جاهل. وما خرج نبيّ ولا وليّ ولا عدوّ عن سبب أدناه التّنقّس، فإنّه سبب الحيوة⁶¹³⁴. فمن ترك السّبب فليترك التّنقّس حتى يموت ويدخل في⁶¹³⁵ النّار مع الدّاخلين. وقد جعل الله الفرار من الرّحف والطّاعون سبباً لقصر العمر كما جعل الصّدقة والصّلة

⁶¹¹⁹ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶¹²⁰ في (د)، و(ر): دقائق.

⁶¹²¹ قال البروسوي في فروق حقّي، ص 99: "قيل: أصل المثل أن رجلاً وجد صيداً في البادية قد أصابه السهم ولم يكن راميّه حاضراً عنده. فقال: "رمية من غير رام". أي: هذه رمية. ثم يقال في كل نعمة حصلت من غير تعب ومشقة في تحصيله. وقال بعضهم: إنّها مأخوذ من مثل "هو رب رمية من غير رام". يضرب لمن تكلم بكلام مشتمل على نكتة تناسب المقام وهو غافل عنها".

⁶¹²² في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶¹²³ انظر: فروق حقّي للمؤلف، ص 313.

⁶¹²⁴ في طبعة شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 372: أنّ الله تعالى.

⁶¹²⁵ هو في الأصل، وفي (ق)، و(ط): الأشياء. والصحيح ما أثبت في المتن كما في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل).

⁶¹²⁶ في (د)، و(ر) زيادة "عن" بعد كلمة "وتعالى".

⁶¹²⁷ هو هكذا أيضاً في طبعة نور الدين العتّز، ص 77، إلا أنّه في النسخ المطبوعة الأخرى للترجمة: ابتداء.

⁶¹²⁸ سقط من (د).

⁶¹²⁹ في (د)، و(ر) زيادة "أنّه" بعد "حيث".

⁶¹³⁰ سورة السجدة، الآية: 7.

⁶¹³¹ في (د): والحشب.

⁶¹³² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 113.

⁶¹³³ لم أجده بهذا اللفظ، لكن هناك عبارات في هذا المعنى، منها: كلّ مؤمن يستحقّ بالأسباب فهو سيء الأدب مع الله عزّ وجل.

⁶¹³⁴ في (ل): الحياة.

⁶¹³⁵ سقط من (د)، و(ر).

سبباً لطوله، فدلّ على أنّ المراد النبويّ من قوله "فمن أعدى الأول؟" وما قبله لئس رفع السبب والواسطة بل إرشاد للمخاطب إلى أن لا⁶¹³⁶ يعتقد الاعتقاد الجاهليّ من التأثير الطبيعيّ؛ لأنّ مقتضى مقام النبوة إصلاح العقائد والأعمال وسوق العباد إلى ما فيه الخير في الحال والمآل. ومن ثمّ منع تأييد النخل حدباً⁶¹³⁷ من السبب إلى المسبّب وهو الله تعالى، ثمّ قال: "أنتم أعلم بأمور دنياكم"⁶¹³⁸ تنزيلاً من المسبّب إلى السبب لئلاّ يحتجوا بالسبب عن المسبّب ولا بالمسبّب عن السبب، وهو الكمال الجامع للإنسانيّ. ومن مشى على المراتب لم يعثر، والمصنّف لمّا لم يتنبّه لهذا الأمر الدقيق حاد عن الطريق. والله وليّ الإرشاد والتّوفيق.

(وَأَمَّا الْأَمْرُ بِالْفِرَارِ مِنَ الْمَجْدُومِ) لَمَّا أَوَّلَ الْحَدِيثَ الْأَوَّلَ وَأَبْقَاهُ عَلَى عُمُومِهِ وَرَدَّ الْإِعْتِرَاضَ بِأَنَّ الْحَدِيثَ الثَّانِيَّ يَدُلُّ عَلَى خِلَافِهِ وَهُوَ إِثْبَاتُ السَّبَبِ الَّذِي هُوَ الْإِعْدَاءُ؛ إِذْ لَوْلَاهُ لَمَّا أَمَرَ بِالْفِرَارِ مِنَ الْمَجْدُومِ دَفَعَهُ بِقَوْلِهِ وَأَمَّا أَمْرُهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ⁶¹³⁹ وَالسَّلَامُ بِفِرَارِ السَّالِمِ مِنْ مُخَالَطَةِ الْمُبْتَلَى [٥/٢] بِالْجَذَامِ فَلَيْسَ ذَلِكَ مَبْنِيّاً عَلَى وَقُوعِ الْإِعْدَاءِ بَلْ عَلَى مَعْنَى آخَرَ وَهُوَ مَا عَنِ بَقَوْلِهِ: (فَمِنْ بَابِ سَدِّ الدَّرَائِعِ) الْبَابُ⁶¹⁴⁰ فِي الْأَصْلِ يُقَالُ لِمُدْخَلِ الشَّيْءِ وَمَا يُتَوَصَّلُ بِهِ إِلَيْهِ، وَرَبَّمَا قِيلَ هَذَا مِنْ بَابِهِ كَذَا، أَيْ: مِمَّا يَصْلُحُ لَهُ وَيَلِيقُ بِهِ. وَالسَّدُّ بِالْفَارِسِيَّةِ: "اسْتَوَارَ بِيَسْتَنُّ"⁶¹⁴¹. فَهُوَ "مُصَدَّرٌ سَدَّدْتَهُ"⁶¹⁴²، وَالْغَابِرُ يَفْعَلُ بِالضَّمِّ وَالْكَسْرِ "وَسَدَّ الثُّلُمَةَ كَمَدَّ: أَصْلَحَهَا وَوَثَّقَهَا"⁶¹⁴³. "وَالدَّرَائِعُ: جَمْعُ ذَرِيعَةٍ كَسَفِينَةٍ بِمَعْنَى الْوَسِيلَةِ، كَالذُّرْعَةِ بِالضَّمِّ"⁶¹⁴⁴. وَهِيَ هُنَا عِبَارَةٌ عَنْ أَمْرٍ غَيْرٍ مَمْنُوعٍ لِنَفْسِهِ يَخَافُ مِنْ ارْتِكَابِهِ الْوُقُوعَ فِي مَمْنُوعٍ. فَالذَّرَائِعُ الْوَسَائِلُ إِلَى الرِّذَائِلِ كَسُوءِ الْإِعْتِقَادِ وَنَحْوِهِ وَمَا يُؤَدِّي إِلَى مَا هُوَ رَذِيلَةٌ وَضَرَرٌ يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ بَابَهُ مَسْدُوداً وَإِنْ كَانَ فِي نَفْسِهِ نَفْعاً⁶¹⁴⁵. قَالَ تَعَالَى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنًا وَقُولُوا انْظُرْنَا﴾⁶¹⁴⁶، وَفِيهِ سَدُّ الذَّرِيعَةِ وَحِمَايَتِهَا، وَذَلِكَ أَنَّ الْيَهُودَ كَانُوا يَقُولُونَ رَاعِنًا وَهُوَ سَبٌّ بَلَّغْتَهُمْ فَلَمَّا عَلِمَ اللَّهُ ذَلِكَ مِنْهُمْ مَنَعَ مِنْ إِطْلَاقِ ذَلِكَ اللَّفْظِ؛ لِأَنَّهُ ذَرِيعَةٌ لِلْسَبِّ وَمَا يُؤَدِّي إِلَى الْمَحْظُورِ مُحْظُورٌ. وَقَدْ قَالَ تَعَالَى: ﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾⁶¹⁴⁷ فَمَنَعَ مِنْ سَبِّ آلِهِمْ مَخَافَةً⁶¹⁴⁸ مُقَابَلَتِهِمْ بِمِثْلِ ذَلِكَ⁶¹⁴⁹. وَقَالَ تَعَالَى: ﴿وَاسْأَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ﴾⁶¹⁵⁰ الْآيَةُ فَحَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الصَّيْدَ فِي يَوْمِ السَّبْتِ فَكَانَتِ الْحَيْتَانِ تَأْتِيهِمْ⁶¹⁵¹ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شَرْعاً⁶¹⁵² أَيْ: ظَاهِرَةً فَسَدُّوا عَلَيْهَا يَوْمَ السَّبْتِ

⁶¹³⁶ سقط من (د).

⁶¹³⁷ في (د)، و(ر): جذباً. هذا هو الصحيح.

⁶¹³⁸ مسلم، "الفضائل"، 141، (رقم الحديث: 2363)؛ ابن ماجة، "الرهون"، 15، (رقم الحديث: 22471)؛ أحمد، المسند، 123/6.

⁶¹³⁹ سقط من (ر).

⁶¹⁴⁰ سقط من (ق).

⁶¹⁴¹ ذكره البيهقي تعريفاً للشد لا للسد. انظر: تاج المصادر للبيهقي، 59/1. قال في تعريف السد: رخنه استوار كردن. انظر: تاج المصادر للبيهقي، 59/1.

⁶¹⁴² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 403.

⁶¹⁴³ انظر: القاموس المحيط، ص 367.

⁶¹⁴⁴ انظر: كتاب التعريفات، ص 190؛ القاموس المحيط، ص 926.

⁶¹⁴⁵ انظر: كتاب التعريفات، ص 189-190.

⁶¹⁴⁶ سورة البقرة، الآية: 104.

⁶¹⁴⁷ سورة الأنعام، الآية: 108.

⁶¹⁴⁸ في (د): مخالفة.

⁶¹⁴⁹ انظر: كتاب التعريفات، ص 190.

⁶¹⁵⁰ سورة الأعراف، الآية: 163.

⁶¹⁵¹ "تأتيهم" في (د) مكتوب في الهامش.

⁶¹⁵² سقط من (ق).

وأخذوها يوم الأحد وكان السدّ ذريعةً للاصطياد فمسخهم الله قردهً وخنازير. وقال تعالى ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ﴾⁶¹⁵³ هُؤَوا عن الرفع والجهر لئلا [٢/٥ب] يؤدّي إلى عدم المبالاة بشأن النبي صلى الله عليه وسلم⁶¹⁵⁴ فإنه من قبيل الاستخفاف وهو كفر. ولأمر ما قال تعالى: ﴿فَلَا تَقْرُؤُهَا﴾⁶¹⁵⁵ بعد ما قال: ﴿فَلَا تَعْتَدُوهَا﴾⁶¹⁵⁶، فإنّ المقصود وإن كان عدم اعتداء الحدود إلى ما ورائها من المحرمات، لكن نهي عن القرب منها أيضاً سداً للذريعة فإنهم إذا قاربوها ربّما جاوزوها. ومن الله العِصمة. والظاهر أنّ قوله عليه السّلم⁶¹⁵⁷: "إنّ من القرف التلف"⁶¹⁵⁸. والقرف بفتح الحاء مُدانة المرضي. وكذا نظائره من باب سدّ الذرائع⁶¹⁵⁹ أيضاً عند المصنّف، وهو يُشبه إنكار البديهيّ وينادي على الجهل بالحقائق⁶¹⁶⁰ والخواصّ. قال حضرة الشيخ صدر الدّين⁶¹⁶¹ قدس سرّه في شرح الأربعين حديثاً: "هذا في باب الماكل. وهكذا الأمر في الملابس إذا فُصِّلَتْ وَحِيطَتْ في وقت رديّ"⁶¹⁶² اتّصل بها خواصّ رديّة. وكذلك ما ورد التّنبية عليه في الشريعة من شوم المرأة والفرس والدار⁶¹⁶³ وشهدت بصحّته التجارب المكرّرة. فإنّ لجميع هذه في بواطن أكثر النّاس بل في ظواهرهم أيضاً خواصّ مُضِرّة تتعدّى من بدن⁶¹⁶⁴ المفتدي⁶¹⁶⁵ والمباشر والمصاحب إلى نفسه أخلاقه⁶¹⁶⁶ وصفاته. فيحدّث بسببها للقلوب والأرواح تلويثات هي من أقسام النجاسات"⁶¹⁶⁷. انتهى كلامه. فهذا إمام أئمة الظواهر والحقائق قال بسراية الخواصّ الرديّة إلى الأجساد والأرواح بحكم الجوار زماناً أو مكاناً جماداً أو حيواناً أو إنساناً ولم يكتف بما يعطيه الحقائق لاحتجاب النّاس⁶¹⁶⁸ عنه، بل صرح بشهادة التجارب بصحّته لرسوخها في العقول وقربها من القبول. فأين ما ذكره المصنّف من هذه المعنى الحقيقي⁶¹⁶⁹ بالتلقّي؟ ولا يتلقاه إلّا الرّبانيّ الحقّي قال الله سبحانه: ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا [٢/١٦] هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾⁶¹⁷⁰ فهو تعالى بعزّه قهر الأشياء كلّها فلم يكن في الوجود مؤثّر إلّا هو وبحكمته ربّ المراتب ووضع الأسباب وقرب وبعد. فلكل جليس حظّه من

⁶¹⁵³ سورة الحجرات، الآية: 2.

⁶¹⁵⁴ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶¹⁵⁵ سورة البقرة، الآية: 187.

⁶¹⁵⁶ سورة البقرة، الآية: 229. عبارة المؤلّف يجب أن تكون: "ولأمر ما قال تعالى ﴿فَلَا تَعْتَدُوهَا﴾ بعد ما قال ﴿فَلَا تَقْرُؤُهَا﴾...".

⁶¹⁵⁷ في (د)، و(ر): عليه الصلوة والسّلم، وفي (ع)، و(ط): عليه السّلام، وفي (ل): عليه الصلوة والسّلام.

⁶¹⁵⁸ أبو داود، "الطب"، 24، (رقم الحديث: 3923)؛ أحمد، المسند، 451/3. انظر للكلام على الحديث: كشف الحفاء ومزيل الالباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة النّاس للعجلوني، 1/256-257، (رقم 792)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة وأثرها السيئ في الأمة للألباني، 4/210، (رقم 1720).

⁶¹⁵⁹ في (د): الذرائع.

⁶¹⁶⁰ في (ق): الحقائق.

⁶¹⁶¹ هو: صدر الدين محمد بن إسحاق المَلْطِي الثَوْتَوِي المتوفّي سنة 673 هـ.

⁶¹⁶² في (ق): روى.

⁶¹⁶³ يقصد به ما رواه البخاري، ومسلم، وغيرهما عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: "إِنَّمَا الشُّؤْمُ فِي ثَلَاثَةٍ: فِي الْفَرَسِ وَالْمَرْأَةِ وَالْدارِ". انظر: البخاري، "الجهاد"، 47، (رقم الحديث: 2858، 2859)؛ "النكاح"، 18، (رقم الحديث: 5093-5095)؛ مسلم "السلام"، 115-119، (رقم الحديث: 2225، 2226).

⁶¹⁶⁴ هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

⁶¹⁶⁵ في شرح الأحاديث الأربعين، ص 49: الْمُتَعَدِّي.

⁶¹⁶⁶ في (د)، و(ر) زيادة: والعطف: وأخلاقه. وهو هكذا أيضاً في شرح الأحاديث الأربعين، ص 49.

⁶¹⁶⁷ شرح الأحاديث الأربعين لصدر الدين القنوي، ص 49. قارن بـ الكواكب الدرية للمناوي، 2/554.

⁶¹⁶⁸ في (د)، و(ر): أكثر النّاس.

⁶¹⁶⁹ في (ع): الحقيقي. وهذا هو الصحيح لموافقة اللغة.

⁶¹⁷⁰ سورة آل عمران، الآية: 6.

جاره بحكم الجوار، وذلك بتقدير الله وخلقه، "فمن وجد خيراً فليحمد الله، ومن وجد غير ذلك فلا يلومنّ إلا نفسه" ⁶¹⁷¹ الخاطئة. (لَمَّا يَتَّفِقْ) أي: وإنما كان الأمر المذكور من باب سدّ الذرائع. وإنما حملناه على كونه من هذا الباب "لَمَّا يَتَّفِقْ إلخ". واللام "لام كي" دخلت على "أَنَّ" ⁶¹⁷² الناصبة فوجب إظهار أنّ لاستكراه اللامين المتواليين: "لام كي"، و"لام لا". والأصل "لأن لا" فأدغمت التّون في اللام وبقيت الهمزة فاصلةً. والاتّفاق ما كان بغير علم وإرادة وعلاقة. والأمر الاتّفاقيّ صحيح بالنسبة إلى الخلق لا بالنسبة إلى الحقّ، فإن الله لا يحدث شيئاً بالاتّفاق وإنما يُحدثه عن علم صحيح وإرادة وقضاء غيبيّ وقدر، فلا بدّ من كون ما هو كائن في علمه. والاتّفاق أيضاً "موافقة فعل الإنسانِ القدر، ويقال ذلك في الخير والشرّ" ⁶¹⁷³، يقال: اتّفق لفلان خيرٌ واتّفق، لفلان شرٌّ. والتّوفيق نحوه، لكنّه مختصّ في التّعاضف بالخير دون الشرّ ⁶¹⁷⁴ كذا قاله الرّاعب. وهو المراد في مثل هذا المقام؛ فإنّ فعل الإنسان لا بدّ وأن يُوافق القدر لكنّه إن كان بلا سبب ظاهر ومادة يستند إليها فهو ابتدائيّ كفعل الله تعالى في خلق آدم؛ فإنّ خلقه ابتدائيّ غير مُستند إلى سبب ومادة بخلاف خلق ذريّته فإنّه أخرجهم منه بواسطة التّطفة والعُلوق. (الشّخص) "الشّخص: سواد الإنسان وغيره تراه من بُعد" ⁶¹⁷⁵ كما في القاموس. "وهو أخصّ من الذات؛ لأنّ الذات يطلق على الجسم وغيره كذات الله تعالى، والشّخص [٢/٦ب] لا يطلق إلا على الجسم" ⁶¹⁷⁶. فاعرف. (الَّذِي يُخَالِطُهُ) أي: المجذوم ⁶¹⁷⁷. (شيءٌ) فاعل "يتّفق". ونكره؛ لأنّ الجذام على مراتب كسائر الأمراض البدنيّة. (مِنْ ذَلِكَ) أي: الجذام الذي دلّ عليه المجذوم ⁶¹⁷⁸. (بِتَقْدِيرِ اللَّهِ تَعَالَى) متعلّق بقوله "يتّفق". "والتّقدير لغة: تبيين كميّة الشيء" ⁶¹⁷⁹. واصطلاحاً: "تحديد كلّ مخلوق بحدّه الذي يُوجد من حُسن، وقُبْح، ونفع، وضرّ، وغيرها" ⁶¹⁸⁰، "وجعّله على مقدار مخصوص ووجه مخصوص حسبما يقتضيه الحكمة" ⁶¹⁸¹. "والقدر: تعلق الإرادة الذاتيّة" ⁶¹⁸² بالأشياء في أوقاتها الخاصة، فتعلق كلّ حال من أحوال الأعيان بزمان مُعيّن وسبب معيّن عبارة عن القدر ⁶¹⁸³. قال تعالى: ﴿وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَّقْدُورًا﴾ ⁶¹⁸⁴ أي: قضاءً مُثبوتاً ⁶¹⁸⁵ واقعاً في وقته المعيّن من غير تقديم وتأخير. "والقضاء: هو الحكم الكلّي الإلهيّ في أعيان الموجودات على ما هي عليه من الأحوال الجارية في الأزل إلى الأبد" ⁶¹⁸⁶. فظهر الفرق بينهما ⁶¹⁸⁷. وقولهم: "إنّ القدر ما لم يكن قضاء فمرجوّ أن يدفعه الله فإذا قضى فلا

⁶¹⁷¹ انظر: مسلم، "الر"، 55، (رقم الحديث: 2577).

⁶¹⁷² هو في الأصل مكتوب فوق السطر.

⁶¹⁷³ في (د)، و(ر): وفي الشر، بزيادة "في".

⁶¹⁷⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 877-878.

⁶¹⁷⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 802.

⁶¹⁷⁶ انظر: فروق حقّي للمؤلّف، ص 280.

⁶¹⁷⁷ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 372.

⁶¹⁷⁸ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 372.

⁶¹⁷⁹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 658.

⁶¹⁸⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 129.

⁶¹⁸¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 658.

⁶¹⁸² سقط من (ر).

⁶¹⁸³ انظر: كتاب التعريفات، ص 253.

⁶¹⁸⁴ سورة الأحزاب، الآية: 38.

⁶¹⁸⁵ في (د): مُثبوتاً.

⁶¹⁸⁶ انظر: كتاب التعريفات، ص 258.

مدفع له". فالمراد بالقضاء فيه القضاء المُبرم والفصل المحكم؛ لأنه لا رادّ لهذا القضاء. وأما القضاء المعلق فليس كذلك، ومنه الصدقة تردّ البلاء وتزيد في العمر⁶¹⁸⁸. فمآله أنّ القضاء يُردّ بالقضاء الآخر، فإنّ البلاء مثلاً كما أنّه مقضى فكذا اندفاعه بالصدقة. (ابتداءً) ظرف لـ "يتفق" أي: في الابتداء من غير سبب ظاهر متقدّم يتوهم منه الابتلاء كما قال: (لَا بِالْعُدْوَى الْمُنْفِيَةِ) أي: لا بطريق العدوى المنفية في الحديث. وهو تأكيد للابتداء؛ لأنّ الابتداء هو ما كان بلا عدوى. وتفسير الابتداء بالاتفاق لا ينافيه؛ لأنّهما بمعنى في الاستعمال. ويقول العجم أيضاً: اتفاقاً "فضاراً ناكهاني"⁶¹⁸⁹ على أن يكون الكلّ [٧/٢] بمعنى واحد. والمقصود بيان موافقة الفعل الذي هو حصول الجذام والقدر وكونها بطريق الابتداء من غير أن يكون هناك عدوى، وهذا على مذهب المصنّف. وأما على مذهب غيره وهو المذهب المنصور، فتلك الموافقة كما تكون بطريق الابتداء فكذا تكون بطريق العدوى والكلّ بقضاء الله تعالى وتأثيره، لكن المحجوب قد يغفل عن الله تعالى فيُسند الفعل في صورة العدوى إلى غيره وهو من قبيل الشرك الخفي. وأما الموحد الحقيقي فيتمشى على المراتب. ثم إنّ تأنيث وصف العدوى يدلّ على أنّه اسم مؤنث مقصور غير مصروف نحو سلّمي وسكّري وجذّوي وغيرها فلا تنوين فيه. (فَيُظَنُّ) ذلك الشخص المخالط المصاب بسبب حصول الجذام اتفاقاً. فالأوّل سبب للتأنيث فينتفي بانفتائه، وقد لا يعتبر السببية في مثل هذا التركيب نحو ما تأتينا فتحدثنا بالنّصب، فإنّ المراد نفى اجتماعهما من غير اعتبار السببية يعني لم يكن منك إتيان ولا تحديث. ومنه الحديث: "لا يموت لأحد من المسلمين ثلاثة من الولد فتمسه النّار"⁶¹⁹⁰؛ لأنه ليس موت الأولاد ولا عدمه سبباً لمس النّار. "والظنّ: التردّد الرّاجح بين طريقي الاعتقاد الغير الجازم"⁶¹⁹¹، ويُستعمل في اليقين وفي الشكّ والوهم أيضاً⁶¹⁹². والفاء هي التي ينتصب المضارع بعدها بتقدير أن فيظنّ منصوب على جواب التّقي؛ لأنّ قوله "لئلا يتفق" تعليل لنفي الاستقبال المصدريّ نحو لئلا يعلم ولكيلا يعلم. والمعنى لِكَيْلَا يكون اتفاق حصول شيء من ذلك فَظُنُّ⁶¹⁹³. (أَنَّ ذَلِكَ) أي: حصول الجذام مع كونه اتفاقاً. (بِسَبَبٍ مُخَالَطِيَةٍ) أي: مخالطة ذلك الشخص [٧/٢] ذلك المجذوم وقرنه الجوّاريّ. وقوله "بسبب" من قبيل الجمع بين الحرف وبين ما يدلّ عليه كما إذا قيل كتبْتُ باستعانة القلم، ودخلت عليه بمصاحبة⁶¹⁹⁴ ثياب السّفَر وقد سبق تحقيقه بما لا مزيد عليه. (فَيُعْتَقَدُ صِحَّةَ الْعُدْوَى) أي: يجعل

⁶¹⁸⁷ قال المؤلف للفرق بينهما: "الفرق بين القضاء والقدر أن القضاء هو الإرادة الأليّة والعناية الإلهيّة المقتضية لنظام الموجودات على ترتيب خاص، والقدر تعلّق تلك الإرادة بالأشياء في أوقاتها الخاصة بها. وفي هذا مذاهب مختلفة من طائفة متفرقة موضعه علم الكلام كما في شرح المصايح لابن الملك". فروق حقّي للمؤلف، ص 347. انظر: شرح مصايح السنة لابن الملك، 129-95/1.

⁶¹⁸⁸ وردت في هذا المعنى عدد من الأحاديث بألفاظ مختلفة لكنّها لا تخلو عن ضعف؛ منها: "باكروا بالصدقة، فإنّ البلاء لا يتخطأها" الطبراني، المعجم الأوسط، 9/6، (رقم الحديث: 5643)؛ البيهقي، السنن الكبرى، 189/4. قال الهيثمي: "وفيه عيسى بن عبد الله بن محمد وهو ضعيف" مجمع الزوائد، 110/3. "الصدقة تسدّ سبعين باباً من الشّوء" الطبراني، المعجم الكبير، 274/4، (رقم الحديث: 4402). قال الهيثمي: "وفيه حماد بن شعيب وهو ضعيف" مجمع الزوائد، 109/3. "الصدقة تمنع سبعين نوعاً من أنواع البلاء أهنّوها الجذام والبرص" الخطيب البغدادي، تاريخ بغداد، 208/8. ضعّفه السيوطي في الجامع الصغير، ص 317 (رقم الحديث: 5144). "إنّ صدقة المسلم تزيد في العمر وتمنع ميتة السّوء، ويذهب الله بها الكبير والفخر" الطبراني، المعجم الكبير، 22/17، (رقم الحديث: 31). قال الهيثمي: "وفيه كثير بن عبد الله المزني وهو ضعيف" مجمع الزوائد، 110/3.

⁶¹⁸⁹ لم أجده في تاج المصادر للبيهقي.

⁶¹⁹⁰ البخاري، "الأيمان"، 9، (رقم الحديث: 6656)؛ مسلم، "الر"، 150، (رقم الحديث: 2632).

⁶¹⁹¹ انظر: القاموس المحيط، ص 1566.

⁶¹⁹² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 539-540.

⁶¹⁹³ في هوامش الأصل، (و)، (ط)، (ول) مكتوب: [في الأصل، وفي (ط)، وفي (ل)]: فيظنّ] فالخبران جملة واحدة وتسميته جواباً إنّما هي من حيث المعنى؛ لأنّ الثاني سبب عن الأوّل.

⁶¹⁹⁴ في (د)، و(ر): مصاحبة، بدون حرف جر.

صحة العَدْوَى في عقد قلبه⁶¹⁹⁵ عليها ويربطه بها مع عدم صحَّتها في نفس الأمر. ونصبه كَنَصْب ما قبله، وكذا نصب قوله: (فَيَقَعُ فِي الْحَرَجِ) أي: في الإثم؛ لأنَّ اعتقاد ما ليس له صحَّة في الشرع إثم. وفي جعل الحرج ظرفاً للوقوع مبالغة [كَأَنَّ الْحَرَجَ أَحَاطَ بِهِ لِعَظَمِ جُرْمِهِ إِحَاطَةُ الظَّرْفِ بِالْمَظْرُوفِ⁶¹⁹⁶. عفى⁶¹⁹⁷ الله عنه حرج مبالغته]⁶¹⁹⁸. "وأصل الحرج بتقديم الحاء المهملة بوزن الفرج مُجْتَمِع الشيء كالشَّجَرِ⁶¹⁹⁹ إذا كان كثيراً في مكان ضيق تُصَوَّر منه ضيق ما بينهما، فقيل للضيِّق: حرجٌ، ولإِثْم حرجٌ"⁶²⁰⁰؛ لأنَّ القاضي⁶²⁰¹ يقع به في الضيق إمَّا في الدُّنْيَا ففي ضيق القلب، وإمَّا في الآخرة ففي ضيق المكان؛ لأنَّ جهنَّمَ سجن الله، وكذا في ضيق الرُّوح الذي هو العذاب الروحاني. (فَأَمَرَ بِتَجْنِيهِ) هذا كفضلكة الحساب ونتيجة القياس. والتَّجَنَّب: الاجتناب والبعد⁶²⁰²؛ [لأنَّ من أراد البعد]⁶²⁰³ عن شيء يجعل جَنَبَهُ إلى جنبه⁶²⁰⁴ ويُدبر عنه⁶²⁰⁵. والمعنى فأمر المخاطب في قوله "فَرَّ مِنَ الْأَسَدِ إلخ" بالتَّبَعْد والاجتناب عن مُقَارَبَةِ المَجْذُوم ومُصَاحَبَتِهِ. وراوي الحديث أبو هريرة وقد روى البخاري عنه فيحتمل أن يكون هو المأمور أو غيره، وعلى كلا التقديرين فحكم الخطاب يعمُّ المكلفين الموجودين في ذلك الوقت والحادثين بعده إلى يوم القيمة إما بطريق التغليب أو بدليل خارجي، فإنَّ الإجماع مُتَعَدِّد على أن آخر الأُمَّة مأمور ومكلف بما أمُر به أوْهًا وكُلَّف، وهذا⁶²⁰⁶ حكم الخطابات [٢/٨ أ] التنزيلية. (حَسَمًا لِلْمَادَّةِ) أي: قطعاً للدَّريعة وسدّاً لبأبها. "والحسم: القطع وإزالة أثر⁶²⁰⁷ الشيء، يقال: قطعهُ فحسمه، أي: أزال مادَّته، ومنه يعلم حُسن موقعه مع المادَّة، وبذلك سُمِّي السِّيف حُسَامًا. وحسم الدَّاء: إزالة أثره بالكِي"⁶²⁰⁸. ومادَّة الشيء هي التي يَحْصُلُ الشيء⁶²⁰⁹ معها بالقوَّة كالخشب للسرير. وقيل: "المادَّة الزِّيَادَةُ الْمُتَّصِلَةُ"⁶²¹⁰ وبها فسرها صاحب القاموس. وفي شرح الحكمة: "الفرق بين العنصر وبين المادَّة والموضوع والركن وبين سائر الألفاظ التي يُتَوَهَّم كونها مُتَرَادِفَةً هو أنَّ القابل من حيث إنَّه قابل بالقوَّة يسمَّى هَيُولِي، ومن جهة أنَّه بالفعل حامل للصُّورة ويسمَّى موضوعاً، ومن حيث كونه مشتركاً بين الصُّور يسمَّى مادَّةً وطينةً، ومن حيث إنَّه آخر ما ينتهي إليه التحليل يسمَّى غُنْصَرًا، ومن حيث إنَّه أحد المبادئ الدَّاخِلَةِ في الجسم يسمَّى ركنًا"⁶²¹¹. (وَاللَّهُ) المُحِيط بِكُلِّ شيء علماً. (أَعْلَمُ) بما لا⁶²¹² نعلم، فإنَّه هو

⁶¹⁹⁵ في (د)، و(ر) زيادة "بأنَّ يعقد قلبه" بعد "قلبه".

⁶¹⁹⁶ في (د): في المظروف.

⁶¹⁹⁷ في (د)، و(ر): عفا.

⁶¹⁹⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

⁶¹⁹⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 234-235.

⁶²⁰⁰ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 226.

⁶²⁰¹ في (د)، و(ر): العاصي.

⁶²⁰² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 206.

⁶²⁰³ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁶²⁰⁴ في (د)، و(ر): جانبه.

⁶²⁰⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 206؛ القاموس المحيط، ص 89.

⁶²⁰⁶ في (د)، و(ر): وهكذا. هذا هو الصواب.

⁶²⁰⁷ سقط من (ر).

⁶²⁰⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 235.

⁶²⁰⁹ سقط من (د).

⁶²¹⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 407.

⁶²¹¹ انظر: شرح هداية الحكمة للقاضي مير الميَّدي، ص 20، 21، 25، 27، 33. القاضي مير الميَّدي، هو: قاضي مير حسين بن معين الدين الميَّدي (قيل: الميَّدي)، حكيم، صوفي، نحوي، المتوفى سنة 910 هـ. من آثاره: مختصر مقاصد حكمة فلاسفة العرب، الهداية، شرح هداية الحكمة، وشرح الكافية في النحو سَمَاهُ

الذي ﴿عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾⁶²¹³، ولكن قدر ما تعلقت به مشيئته⁶²¹⁴ كما قال تعالى: ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ﴾⁶²¹⁵ أي: لا يدركون من معلوماته إلا ما شاء أن يعلموه. وفي قول المصنف "والله أعلم" إنصاف من نفسه وإثبات لجهله، فإنه وإن أظهر العلم الزائد⁶²¹⁶ في هذا الباب لكن ما خفي عليه أكثر مما ظهر له من الله الوهاب. فعلمه بل وجميع علوم العالمين بالنسبة إلى علمه تعالى كقطرة من سبعة أبحر. ولا شك أنه لا قدر للقطرة في جنب سبعة أبحر بل هي بمنزلة العدم بالنسبة إليها. فإذا ثبت الجهل في الحقيقة، وأقول: العلم هو العلم الأول كما أسلفنا؛ لأن الاعتبار [بـ٨/٢] بحال الموحد الحقيقي فإنه السواد الأعظم، ولا عبرة بشأن المقلدين على أن دين العجائز دين قديم. والله⁶²¹⁷ الغفور الرحيم.

(وَقَدْ صَنَّفَ) مضى ما مضى من الفرق بين التصنيف والتأليف فلا نعيده. والظاهر أنه لا فرق بينهما عند أهل الرسوم فيستعملون أحدهما⁶²¹⁸ مقام الآخر؛ لأن جعل الشيء صنفاً صنفاً يستلزم التأليف والترتيب. (في هذا النوع) وهو النوع المسمى بمختلف الحديث. (الشافعي)⁶²¹⁹ فإن له كتباً كثيرة مصنفة في أنواع العلوم تتجاوز المائة. فكان أولى بالتصنيف في فن الحديث؛ لأنه وأتباعه⁶²²⁰ أصحاب الحديث لا أهل الرأي كغيرهم. [كِتَابُ اخْتِلَافِ الْحَدِيثِ] بالتصنيف على أنه مفعول "صنف". وفيه إشارة إلى أن الاختلاف صفة الحديث لا صفة الراوي. فمعنى مختلف الحديث المختلف من الحديث اختلافاً⁶²²¹ في مدلوليهما إثباتاً ونفيًا⁶²²². (لكنه) أي: الشافعي وجه الاستدراك دفع ما يرد من أن الشافعي إذا كان له في أنواع العلوم تلك الإحاطة فلم لم يستقص ذكر الأحاديث المختلفة في كتابه المسمى اختلاف الحديث حتى يكون كتاباً لفظاً ومعنى مُشتملاً على الفتوى⁶²²³ مُتضمناً للأَنواع. فإنه ليس عند الناس عيبٌ كنقص القادرين على التمام، ولذا قال "لكنه". (لَمْ يَقْصِدِ اسْتِيعَابَهُ) أي: استيعاب هذا النوع، واستقصاء جزئياته، وجمع جميع ما⁶²²⁴ في بابيه. فإن الاستيعاب بالفارسية كالاستغراق: "و همه" ⁶²²⁵ را فرارسيدين⁶²²⁶ ⁶²²⁷. يقال: "وعبه كوعده، أَخَذَهُ

مرضي الرضي. انظر لترجمته: هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين لإسماعيل باشا، 316/1؛ معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 63/4. أما هداية الحكمة هو كتاب مؤلف في الفلسفة والمنطق لمؤلفه أثير الدين المفضل بن عمر السمرقندي الأبهري، حكيم، منطقي، فلكي، المتوفى سنة 663 هـ. من تصانيفه: هداية الحكمة، تنزيل الافكار في تعديل الاسرار، شرح إيساغوجي وكلاهما في المنطق، درايات الافلاك، والزيج الشامل. انظر لترجمته: كشف الظنون لكاتب جلي، 207-206/1؛ 969/2، 2030-2028؛ معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 315/12.

⁶²¹² في (د)، و(ر): لم.
⁶²¹³ سورة العلق، الآية: 5.
⁶²¹⁴ أي: مشيئته.
⁶²¹⁵ سورة البقرة، الآية: 255.
⁶²¹⁶ في (د)، و(ر): الزائد.
⁶²¹⁷ في (د)، و(ر) زيادة "هو" بعد لفظ الجلالة.
⁶²¹⁸ في (د)، و(ر) زيادة "في" بعد "أحدهما".
⁶²¹⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة نور الدين عتر، ص77، إلا أنه في طبعات علي حسن عبد الحميد، ص104، وشرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص374، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص75، واليوقيت والذّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 463/1: الإمام الشافعي.
⁶²²⁰ في (د): وأعتابه.
⁶²²¹ في (ع): اختلافاً.
⁶²²² ما بين المعقوفتين سقط من (ل).
⁶²²³ في (د)، و(ر): الفنون.
⁶²²⁴ في (د)، و(ر) زيادة "يكون".
⁶²²⁵ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): همه.
⁶²²⁶ في (ق): را فرارسيدين.

أَجْمَعُ، كَأَوْعِبُهُ وَاسْتَوْعِبُهُ، وَأَوْعَبَ: جمع. وجاؤا مُوعِبِينَ: إذا جمَعُوا ما [٩/٢] استطاعوا من جَمْعٍ⁶²²⁸، وهذا أَوْعَبُ لكذا أخرى لاستيفائه. وفي الحديث: "فهو أَوْعَبُ للغسل"⁶²²⁹ أي: أخرى أن يخرج كل بقية في ذكره من الماء. وإنما لم يقصده الشافعي إنما لتعسره فإن إحاطة كل شيء من شأن المحيط بكل شيء، وإنما لأنه جعله جزءاً من كتاب الأم ولم يُفرده بالتأليف ولو أفرده لجاز أن يستوعبه. قال النووي الذي لم يفتخر بشيء كافتخاره بالشافعي⁶²³⁰ في كتاب التهذيب: "مصنفات الشافعي في الأصول والفروع التي لم يسبق إليها كثرة وحسناً، كثيرة مشهورة، كالأم في نحو خمسة عشر مجلداً، وهو مشهور"⁶²³¹ انتهى. أشار بتعيين المجلدات إلى أنه كتاب كبير⁶²³² جداً، فلو قصد الشافعي استيعاب اختلاف الحديث في مثل ذلك الكتاب لكان أكبر شيء حجماً. وفيه تصريح أيضاً بأن كتاب الأم من مصنفات الشافعي نفسه، لكن قال بعض العلماء: كتاب الأم صنفه تلميذ الشافعي أبو يعقوب البوطي⁶²³³ القائم مقامه بعده، ويؤيده ما في الإحياء: "من أنه صنف البوطي [كتاب الأم الذي ينسب الآن إلى الربيع بن سليمان⁶²³⁴ (صاحب الشافعي)⁶²³⁵ ويُعرف به، وإنما صنفه البوطي]⁶²³⁶ ولكن لم يذكر نفسه فيه ولم ينسبه إلى نفسه فزاد الربيع فيه وتصرف وأظهره"⁶²³⁷ انتهى. فتحقق من هذا كون الأم من مصنفات البوطي دون الشافعي لكن مع اختلاف في النسبة، فإن النووي نسبته إلى الشافعي وصاحب الإحياء إلى الربيع اللهم إلا أن يقال: إن أم البوطي غير أم الشافعي وإن اشتركا في الاسم كالدرر والغرر للشريف المرتضى⁶²³⁸ وللمولى خسرو⁶²³⁹. ومما [٩/٢] يقضى منه العجب أيضاً أن كتاب منهاج العابدين⁶²⁴⁰ نسبوه إلى أبي حامد الغزالي [حتى قالوا]⁶²⁴¹: إنه آخر مصنفاته. وقد قال بعض الكبار: إنه لأبي الحسن علي المشفر⁶²⁴² وليس لأبي حامد، ولكن عزي إليه. وكذا كتاب النفخ والتسوية عزي إلى أبي حامد وهو لأبي الحسن

⁶²²⁷ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 761/2.

⁶²²⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 181.

⁶²²⁹ انظر: غريب الحديث لأبي عبيد القاسم بن سلام الهروي، 204/3.

⁶²³⁰ في (ق): الشافعي.

⁶²³¹ تهذيب الأسماء واللغات، 73/1.

⁶²³² سقط من (د).

⁶²³³ هو: يوسف أبو يعقوب بن يحيى المصري، البوطي، صاحب الإمام الشافعي، لازمة مودة، وتخرج به، وفقاً للأقرآن، المتوفى سنة 231 هـ. انظر لترجمته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 303-299/14 (رقم 7613)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي 550/2، (رقم 897)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 61-58/12 (رقم 13)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 72-71/2.

⁶²³⁴ هو: أبو محمد الربيع بن سليمان بن عبد الجبار بن كامل المرادي المصري، المؤدّد، صاحب الإمام الشافعي، وتآفل عليه، المتوفى سنة 270 هـ. انظر لترجمته: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 188-187/1 (رقم 165)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 587-586/2 (رقم 611)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 591-587/12 (رقم 222)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 159/2.

⁶²³⁵ ما بين المعقوفين في الأصل، وفي (ق) مكتوب تحت السطر، وفي (ر) فوق السطر.

⁶²³⁶ ما بين المعقوفين في (د) مكتوب في الهامش.

⁶²³⁷ إحياء علوم الدين للغزالي، 188/2.

⁶²³⁸ صاحب كتاب "غرر الفوائد ودرر القلائد" أبو القاسم علي بن الحسين بن موسى بن محمد العلوي الشريف المرتضى، المتوفى سنة 436 هـ.

⁶²³⁹ في (د)، و(ر): خسرو. صاحب كتاب "درر الحكام في شرح غرر الأحكام" العالم العثماني الملا خسرو، المتوفى سنة 885 هـ.

⁶²⁴⁰ منهاج العابدين إلى جنة رب العالمين.

⁶²⁴¹ ما بين المعقوفين في (د): حتى لو قالوا.

⁶²⁴² في هوامش جميع النسخ ماعدا (ع) مكتوب: "كان أبو الحسن شيخاً جليلاً صاحب تصانيف ولكن كان محمول الذكر رآه القائل في سبته". قال خير الدين الزركلي في الأعلام، 285/4: "علي بن خليل المُستقر السبتي، أبو الحسن: حكيم، من القائلين بوحدة الوجود. من أهل سبته. رآه فيها محيي الدين ابن عربي (قبل سنة 598 هـ). له تصانيف، منها "منهاج العابدين" يعزى لأبي حامد الغزالي وليس له، وكذلك كتاب "النفخ والتسوية" يعزى إلى أبي حامد أيضاً ويسميه الناس "المضنون الصغير" وهو صاحب القصيدة - المنسوبة للغزالي أيضاً - ومطلعها:

أيضاً. ومن ذلك كتاب آكام المرجان في أحكام الجان⁶²⁴³ فإنه في الأصل للحافظ العلامة شمس الدين محمد بن القيم الحنبلي⁶²⁴⁴، ظفر بمسودته القاضي بدر الدين محمد بن عبد الله الشبلي⁶²⁴⁵ الحنفي ثم ألف له أبواباً وربّته ترتيباً فأضافه إلى نفسه. فقول صاحب الأشباه⁶²⁴⁶: "أحكام الجان قلّ من تعرّض لها، وقد ألف فيها من أصحابنا القاضي بدر الدين الشبلي"⁶²⁴⁷ غلط. وذلك أنّ في هذا التأليف⁶²⁴⁸ من كلام أئمة الحنابلة ما يقطع الناظر فيه بأنه آكام⁶²⁴⁹ حنبلي⁶²⁵⁰، فإنّه يتعجب من حنفي يؤلف كتاباً مثل هذا ثم لا ينقل فيه شيئاً⁶²⁵¹ من كلام الحنفيّة وإن وُجد نادراً فلا يكون صدراً بل استطرادياً. ومن عادة كلّ مصنف أن يصدر مذهبه ثم يذكر مذاهب التّاس.

(وَصَنَّفَ فِيهِ بَعْدَهُ)⁶²⁵² أي: صنّف في هذا النوع بعد الشّافعي⁶²⁵³ وتصنيفه. (ابن قُتَيْبَةَ) تصغير القُتَيْبَةِ⁶²⁵⁴ بالكسر، والنسبة قُتَيْبِيٌّ⁶²⁵⁵ كجُهَيْبِيٍّ. وهو العلامة أبو محمد عبد الله بن مُسلم بن قُتَيْبَةَ الدِّينَوْرِيّ، صاحب التّصانيف الجليلة. تُوفِّي سنة ست وسبعين ومائتين⁶²⁵⁶. "ودينور بكسر الدالّ وفتح التّون بلدة من بلاد الجبل، خرج منها خلق كثير من العلماء"⁶²⁵⁷. قال ابن الصّلاح: "كتاب مختلف الحديث لابن قتيبة في هذا المعنى إن يكن قد أحسن [١٠/٢] فيه من وجه فقد أساء في أشياء منها قَصُرَ باعه فيها وأتى بما فيه غيره أولى وأقوى. وقد روينا عن محمد بن إسحق بن حزمة⁶²⁵⁸ الإمام أنه قال: لا أعرف أنّه رُوِيَ عن النبي صلّى الله عليه وسلّم حديثان بإسنادين صحيحين مُتضادّين، فمن

قل لآخوان رأوي ميتا فيكوني ورثوي حزناً.

وكان شيخاً حين لقيه ابن عربي وهو شاب، فهو من أهل أواخر القرن السادس ظناً. توفّي أبو الحسن المسفر حوالي سنة 600 هـ.⁶²⁴³ طبع الكتاب منسوباً إلى القاضي بدر الدين محمد بن عبد الله الشبلي باسم "آكام المرجان في أحكام الجان" بتحقيق إبراهيم محمد الجمل، مكتبة القرآن، القاهرة، 1983، وباسم "آكام المرجان في غرائب الأخبار وأحكام الجان" بتحقيق أحمد عبد السلام، دار الكتب العلمية، بيروت، 1988.⁶²⁴⁴ هو: محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم الجوزية، المتوفّي سنة 751 هـ.⁶²⁴⁵ هو: أبو عبد الله بدر الدين محمد بن عبد الله الشبليّ الدمشقيّ الطرابلسي، فقيه حنفي، المتوفّي سنة 769 هـ. انظر لترجمته: تاج التراجم لابن قطلوبغا، ص 263-264 (رقم 239)، الأعلام للزركلي، 234/6.⁶²⁴⁶ المؤلف يقصد به صاحب كتاب الأشباه والنظائر على مذهب أبي حنيفة النعمان: زين الدين بن إبراهيم بن محمد المعروف بابن نجيم المصري، المتوفّي سنة 970 هـ.⁶²⁴⁷ انظر: الأشباه والنظائر على مذهب أبي حنيفة النعمان لابن نجيم المصري، ص 326.⁶²⁴⁸ هنا في (د)، و(ر) فوق الكلمة: آكام.⁶²⁴⁹ سقط من (ر).⁶²⁵⁰ في (د) "حنفي" بدلا من "آكام حنبلي".⁶²⁵¹ سقط من (د).⁶²⁵² هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعة نور الدين عتر، ص 77، إلّا أنّه في طبعة البواقيت والدّر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 464/1: وصنّف بعده، وفي طبعات علي حسن عبد الحميد، ص 105، وشرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 375، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 75: وقد صنّف فيه بعده.

انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملّا علي القاري، ص 375.⁶²⁵³ هنا في (د) مكتوب فوق الكلمة: بمعنى المعنى وغيره. انظر: القاموس المحيط، ص 157.⁶²⁵⁴ في (ق): فقتي.⁶²⁵⁵ في هوامش الأصل، و(ق)، و(ط)، و(ل) مكتوب: "هذا غير بكار بن قتيبة الحنفي، الفقيه [في (ق): بفتيه] العابد، قاضي مصر، فإنّه مات سنة سبعين ومائتين.

سمع أبا داود الطيالسي، وروى عنه الطحاوي وأبو عوانة [في (ط): وأبو عوانة] في صحيحه، وأبو بكر بن خزيمة [في (ط): حزمة] إمام الأئمة، وصنّف كتباً منها كتاب فيه ردّ على الشّافعيّ فيما ردّ على أبي حنيفة، وهو في الطبقة الثالثة من الفقهاء". انظر لتفصيل ترجمة ابن قتيبة: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 171-170/10 (رقم 5309)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 302-296/13 (رقم 138)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي أيضاً، 633/2؛ ميزان الاعتدال للذهبي أيضاً، 503/2 (رقم 4601)؛ لسان الميزان لابن حجر، 359-357/3 (رقم 1449)؛ بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة للسيوطي، 64-63/2 (رقم 1444)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 170-169/2.

انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 546-545/2.

هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، و(ط)، و(ل)، إلّا أنّه في (د)، و(ر): خزيمة. وهو هكذا أيضاً في علوم الحديث لابن الصلاح.

كان عنده فليأتني به لِأُؤَلِّفَ بينهما"⁶²⁵⁹ انتهى. ومن ثمة⁶²⁶⁰ قال العراقي: "وقد جعلها بعضهم مُتعارضةً، وأدخلها بعضهم في النَّاسخ والمنسوخ، كأبي حفص بن شاهين⁶²⁶¹ والصَّوَابُ الأوَّلُ"⁶²⁶² انتهى. ونعم الكلام ما قال ابن خزيمة لو أمكن الخروج عن عُهدته. (وَالطَّحَاوِيُّ) هو الإمام الحافظ أبو جعفر أحمد بن سلامة بن سليم بن عبد الملك الأزدِي الطَّحَاوِيُّ الحنفي. انتهت إليه رئاسة أصحاب أبي حنيفة في مصر، وكان شافعياً ثم تحفَّ⁶²⁶³. ومن مصنفاته شرح الآثار، وأحكام القرآن، ومعاني الآثار⁶²⁶⁴، وبيان مشكل الآثار⁶²⁶⁵، والمختصر في الفقه، وشرح الجامع الكبير والصَّغِير، ومناقب الإمام في مجلد وغيرها. وُلِدَ سنة تسع وعشرين ومائتين ومات سنة إحدى وعشرين وثلاثمائة⁶²⁶⁶. وأزْدَ بن الغوث وبالسَّتين أفصح أبو حيٍّ باليمن من أولاده الأنصار كلَّهم. "وطحا قرية بصعيد مصر"⁶²⁶⁷، "وَمُتُّدٌ" كما في القاموس⁶²⁶⁸. (وَعَبْرُهُمَا) من العلماء المؤثِّقين في نفوسهم وتصانيفهم.

(وَإِنْ لَمْ يُمَكِّنِ الْجَمْعُ) بين مدلوليهما بغير تعسّف سواء لم يكن الجمع أصلاً أو أمكن ولكن بتعسّف وخروج عن جادة العقل السَّليم. وذلك أنّ المعنى إذا كان بحيث لا يتبادر [من حاقَّ]⁶²⁶⁹ اللفظ [أي]⁶²⁷⁰: وسطه]⁶²⁷¹، ولا يُنساق إليه الدَّهن ولا ينشط [ب/١٠/٢] له التَّوَع لا يلتفت إليه على أنّ التكلّف في كلّ شيء علماً أو دعاءً أو نحو ذلك، مذموم ليس من شأن الاتِّقياء. (فَلَا يَخْلُو) الأمر. (إِنَّمَا أَنْ يُعَرَّفَ التَّارِيخُ) أي: تاريخ الحديثين⁶²⁷² تقدماً وتأخراً، فإنَّ المتخالفين لا يقع من حكيم إلهيٍّ في زمان واحد البتّة. فوقت الأمر غير وقت النهي سواء كان من الحكيم [أو من]⁶²⁷³ الطَّبيب. ومعنى التَّاريخ عرف فيما سَبَق فلا يُعاد. (أَوْ لَا) يُعرف بأن لم يَضبطه الأولون لاشتغالهم بأنهم من ذلك أو ضبطوه، ولكن لم ينقل ذلك منهم بسبب من الأسباب فبقي مجهولاً.

⁶²⁵⁹ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 285. ذكر كلام ابن خزيمة أيضاً المألّ علي القاري في شرح شرح نخب الفكر، ص 375، والمناوي مختصراً في اليواقيت والدّرر في شرح نخب ابن حجر، 464/1.

⁶²⁶⁰ في (د)، و(ر): ثم.

⁶²⁶¹ هو: أبو حفص عمر بن أحمد بن عثمان بن أحمد بن محمد بن أيوب بن أزداد البغدادي، المتوفى سنة 385 هـ. صاحب كتاب ناسخ الحديث ومنسوخه. انظر لرجته: تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 268-265/11 (رقم 6028)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 435-431/16 (رقم 320)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي أيضاً، 990-987/3 (رقم 923)؛ لسان الميزان لابن حجر، 285-283/4 (رقم 910)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 117/3.

⁶²⁶² شرح التبصرة والتذكرة لأبي الفضل زين الدين العراقي، 109/2.

⁶²⁶³ في هوامش الأصل، و(ق)، و(ط)، و(ل) مكتوب: سبب تحفّه أنّه كان تلميذ المزيّ من أصحاب الشافعي، فقال له يوماً: "والله ما أفلحت أبداً" فتركه ومذهبه وأخذ بمذهب أبي حنيفة، وقيل: إنّ مات أمّه وهو في بطنها فشق بطنها وأخرج هو، فلما أخبر وقت طلبه بذلك قال: "رحمه الله أبا حنيفة، كان سبباً لحياتي" فتحنّف.

⁶²⁶⁴ في الأصل، وفي (ق) مكتوب تحت الكلمة: أول مصنفاته.

⁶²⁶⁵ في الأصل، وفي (ق) مكتوب تحت الكلمة: آخر مصنفاته.

⁶²⁶⁶ في (ل): وثلاثمائة. انظر لتفصيل ترجمة الطحاوي: سير أعلام النبلاء للذهبي، 32-27/15 (رقم 15)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي أيضاً، 811-808/3 (رقم 797)؛ لسان الميزان لابن حجر، 282-274/1 (رقم 836)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 288/2.

⁶²⁶⁷ انظر: معجم البلدان لياقوت الحموي، 22/4؛ اليواقيت والدّرر في شرح نخب ابن حجر للمناوي، 464/1.

⁶²⁶⁸ انظر: القاموس المحيط، ص 1684.

⁶²⁶⁹ ما بين المعقوفين في (ع): مرجحات.

⁶²⁷⁰ سقط من (د)، و(ر).

⁶²⁷¹ ما بين المعقوفين سقط من (ع).

⁶²⁷² انظر: شرح شرح نخب الفكر للمألّ علي القاري، ص 375.

⁶²⁷³ سقط من (ر).

[التاسخ والمنسوخ]

(فَإِنْ عُرِفَ) تاريخهما وزمان صدورهما عن في رسول الله صلى الله عليه وسلم⁶²⁷⁴. (و) الواو من الشرح للعطف على⁶²⁷⁵ عُرف باعتبار الدمج لا للحال كما وُهم⁶²⁷⁶. (تَبَتُّ الْمَتَأَخَّرُ)⁶²⁷⁷ أي: الحديث المتأخر. والمراد بالثبوت⁶²⁷⁸ تأخره، فَإِنَّ المتأخر نفسه ثابت قبل ثبوت تأخره. وإِنَّمَا عدل عنه ولم يقل: "وإن ثبت التأخر؛ لأنَّ التَّاسِخِيَّةَ أو⁶²⁷⁹ المنسوخية صفة المتأخر والمتقدم لا صفة التأخر والتقدم، وإِنَّمَا [لم يقل]⁶²⁸⁰: "وإن ثبت المتقدم؛ لأنَّ الكلام إِنَّمَا هو في المتأخر التاسخ المعمول به لا في المتقدم المنسوخ المتروك. (بِه) أي: بالتاريخ. (أَوْ بِأَصْرَحَ مِنْهُ) اسم تفضيل بوزن أفعل من الصراحة. وهي الظهور والبيان، ومن ذلك سمي القصر صرحاً⁶²⁸¹ لظهوره وارتفاعه على سائر الأبنية. والمعنى بأظهر وأبين وأوضح من التاريخ كحديث بريدة، وحديث جابر الآتين⁶²⁸²؛ لأنَّ نص الشارع أو الصحابي بالتقدم والتأخر أظهر من التاريخ. (فَهُوَ) أي: الحديث المتأخر. (التَّاسِخُ) لأنه نسخ حكم الأول وأزاله. (وَالْآخِرُ) أي: المتقدم هو: (الْمَنْسُوخُ) [١١/٢] لأنه أزيل حكمه وأقيم الحديث الثاني مقامه، قال في القاموس: "نسخه كمنعه: أزاله، وغيره، وأبطله، وأقام شيئاً مقامه، والشيء: مَسَخَهُ، والكتاب: كتبه عن معارضة⁶²⁸³، كانتسخه، واستنسخه، والمنقول منه: النسخة بالضمة"⁶²⁸⁴ انتهى. وقال الراغب: "النسخ: إزالة شيء بشيء يتعقبه، كنسخ الشمس الظل، وبالعكس، فتارة يُفهم منه الإزالة، وتارة الإثبات، وأخرى الأمران. ونسخ الكتاب: إزالة حكم بحكم يتعقبه. ونسخ الكتاب: نقل صورته الجردة إلى كتاب آخر، وذلك لا يقتضي إزالة الصورة الأولى بل يقتضي إثبات مثله في مادة أخرى، كاتخاذ نقش الخاتم في شموع كثيرة، والاستنساخ: التقدم بنسخ الشيء"⁶²⁸⁵ انتهى. وفي التعريفات "النسخ: في اللغة: الإزالة والتقل. وفي الشرع: هو أن يرد دليل شرعي متراحياً عن دليل شرعي، مقتضياً خلاف حكمه، فهو تبديل بالنظر إلى علمنا، وبياناً لمدة الحكم بالنظر إلى علم الله تعالى"⁶²⁸⁶ انتهى. وسيأتي تعريف آخر للمصنف. فانظر في الفرق والتفاوت فيما بينهما. قال الزهرري: "أعيا الفقهاء وأعجزهم أن تعرفوا"⁶²⁸⁷ ناسخ حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم من منسوخه"⁶²⁸⁸ انتهى. ولذلك

⁶²⁷⁴ في (ع): عليه السلام، وفي (ط)، و(ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶²⁷⁵ في (ر): على ما.

⁶²⁷⁶ المؤلف هنا يرد على الملاء علي القاري الذي قال: (وثبت) يحتمل العطف والحال.

⁶²⁷⁷ في (د): إن ثبت المتأخر.

⁶²⁷⁸ في (د)، و(ر): ثبوت.

⁶²⁷⁹ في (ق): و.

⁶²⁸⁰ ما بين المعقوفين سقط من (د).

⁶²⁸¹ في (ر): قصرأ.

⁶²⁸² في (د)، و(ر)، (ق) وهامش الأصل: الآتين. هذا هو الصحيح.

⁶²⁸³ هنا كلمة "مقابلة" في الأصل مكتوب تحت السطر، وفي (د)، و(ر) فوق السطر.

⁶²⁸⁴ انظر: القاموس المحيط، ص 334.

⁶²⁸⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 801.

⁶²⁸⁶ انظر: كتاب التعريفات، ص 330.

⁶²⁸⁷ في (د)، و(ر): يعرفوا

⁶²⁸⁸ انظر: ناسخ الحديث ومنسوخه لابن شاهين (أبو حفص عمر بن أحمد بن عثمان بن أحمد بن محمد بن أيوب بن أزداد البغدادي المتوفى سنة 385 هـ)، ص 36؛

الاعتبار في التاسخ والمنسوخ من الآثار لأبي بكر زين الدين محمد بن موسى بن عثمان الحازمي الهمداني (المتوفى: 584 هـ)، ص 3؛ علوم الحديث لابن الصلاح،

ص 276-277.

كان أبو حنيفة رحمه الله تعالى يَغْتَنِي به وبتبَّعِه⁶²⁸⁹، "وكان للشافعي يد طُولِي فيه⁶²⁹¹ وسابقة⁶²⁹² أولى. وفيمن عاناه من أهل الحديث من أدخل⁶²⁹³ فيه ما ليس منه لخفاء معنى التَّسخِخ وشرطه"⁶²⁹⁴.

(والتَّسخِخ: أي: في الاصطلاح وقد سبق معناه اللغوي. قال بعضهم⁶²⁹⁵: "التَّسخِخ في اللغة حقيقة في الإزالة، مجاز في التَّقل، أو بالعكس أو مشترك، وتمثيل التَّقل بنسخت ما في الكتاب تساهل"⁶²⁹⁶ انتهى. وجوابه ما أسلفنا من نقل القاموس [١١/٢]، و⁶²⁹⁷ البيان المرغوب للزَّاعِب. فتفتن. (رَفَعُ تَعَلَّقَ حُكْمٍ شَرْعِيٍّ) الرِّفْع في الحقيقة صفة الرفع⁶²⁹⁸ وهو الشارع، [وكونه صفة الحديث مجاز كما سيحيي. قال ابن الصَّلَاح: "هو عبارة عن رفع الشارع"⁶²⁹⁹ حكماً منه متقدماً بحكم منه متأخر⁶³⁰⁰ انتهى. ولمَّا أُورِد عليه العراقي "بأنَّ المراد من رفع الحكم رفع تعلُّقه بالمكلفين"⁶³⁰¹ وإلا فنفس الحكم قدس وما ثبت قدمه استحالة عدمه فارتفعه محال. زاد المصنِّف⁶³⁰² قيد التعلُّق حتى يندفع الإيراد ولا يحتاج إلى الجواب، وذلك أنَّ الحكم لغَةً: منع الشيء⁶³⁰³ من الفساد⁶³⁰⁴ للإصلاح⁶³⁰⁵. وشرعاً: مشترك بين معاني؛ منها: خطاب الله ويقال له: الكلام التَّقْسِي ومَدْلُول الأمر والتَّهْي والإيجاب والتَّحْرِيم. ومنها: الأثر المترتب على الخطاب من الوجوب والحُرْمَة والنَّدْب والكراهة والإباحة وما هو من صفات أفعال المكلف ممَّا ثبت بالخطاب، فالحكم على هذا بمعنى المحكوم من قبيل إطلاق المصدر على المفعول مجازاً كالخلق على المخلوق، فمعنى حكم الشرع مثلاً الأثر الثابت بخطابه تعالى. ومنها: الأثر المترتب على الأفعال الشرعية أي: الأعراض⁶³⁰⁶ المترتبة على العقود⁶³⁰⁷ والتَّسْوِخ كملك الرِّقبة في البيع وملك المنفعة في الإجارة والبيئونة في الطَّلَاق. قال في القاموس: "الحكم: القضاء، [والحاكم منقذ⁶³⁰⁸ الحكم"⁶³⁰⁹. وفي تفسير الإرشاد: "أصل القضاء"⁶³¹⁰ الأحكام أطلق

⁶²⁸⁹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلا أنَّه في (د)، و(ر)، و(ل): رحمه. وهذا هو الصحيح لموافقة اللغة.

⁶²⁹⁰ في (ر): يتبَّعُه.

⁶²⁹¹ العبارة في (د)، و(ر) هكذا: "وكان للشافعي فيه يد طول" بتقديم كلمة "فيه" على "يد".

⁶²⁹² في هوامش الأصل، و(د)، و(ق) مكتوب: "يقال لفلان في هذا الأمر سابقة قدم يريد أنَّ له أساساً ثابتاً قديماً في هذا الأمر". انظر: فروق حقِّي للمؤلف، ص 139.

⁶²⁹³ في (د): أحل.

⁶²⁹⁴ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 277.

⁶²⁹⁵ قال الزركشي: "فذهب الأَكْثَرُونَ كما قاله الهندي إلى أنَّه حقيقة في الإزالة، مجاز في التَّقل. وعليه أبو الحسن البصري، والزَّائِي، ونَقَلَهُ ابْنُ بَرْهَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ الْبَصْرِيِّ". البحر المحيط في أصول الفقه للزركشي، 195/5.

⁶²⁹⁶ انظر: كشف الأسرار شرح أصول البزدوي لعلاء الدين البخاري، 232/3؛ البحر المحيط في أصول الفقه للزركشي، 195/5.

⁶²⁹⁷ في (ر): في.

⁶²⁹⁸ في (د): الرفع.

⁶²⁹⁹ ما بين المعقوفتين في (د) مكتوب في الهامش.

⁶³⁰⁰ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 277.

⁶³⁰¹ انظر: التقييد والإيضاح شرح مقدمة ابن الصلاح لزين الدين العراقي، ص 239.

⁶³⁰² هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

⁶³⁰³ قال في هامش الأصل، (د): ومنه سمي حَكْمَة الدَّابة "ف قيل: حكمت الدَّابة: منعها بالحكمة" وهي محرَّكة: ما أحاط بخنكي الفرس من لجامه وفيها العذران". انظر:

مفردات ألفاظ القرآن، ص 248؛ القاموس المحيط، ص 1415.

⁶³⁰⁴ هو في الأصل، وفي (د) مكتوب فوق السطر.

⁶³⁰⁵ في (د): للاصطلاح.

⁶³⁰⁶ في (د)، و(ر): الأغراض.

⁶³⁰⁷ في (ق): القعود.

⁶³⁰⁸ في (ق): متنفذ.

على الإرادة الإلهية القطعية المتعلقة بوجود الشيء لإيجابها إياه البتة⁶³¹¹ انتهى. والحكم يفتقر إلى الحاكم وهو الله تعالى لا العقل؛ لأنه آلة المعرفة وإلى المحكوم به، وهو فعل المكلف والمحكوم عليه وهو المكلف، والحكم الشرعي عبارة عن حكم [١٢/٢] الله المتعلق بأفعال المكلفين. قال بعضهم: "ما قالوه في تعريف النسخ يختص بنسخ القرآن لا بنسخ الحديث"⁶³¹² انتهى. وفيه أن تعريف نسخ القرآن مغن عن تعريف نسخ الحديث؛ لأن الحكم الشرعي وإن كان متعارفاً في حكم الله تعالى لكن النبي صلى الله عليه وسلم⁶³¹³ شارع أيضاً؛ لأن أمره ونهيه من حيث إنه خليفة الله أمر الله⁶³¹⁴ ونهيه في الحقيقة دل على الإطلاقات الواردة في القرآن نحو ﴿مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ﴾⁶³¹⁵، ونحو ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ﴾⁶³¹⁶. فله وللرسول الإثبات والمحو حسبما تعلقت إرادتهما إلا أن الحكم والإرادة النبوية ليس كحكم الله تعالى في القدم؛ لأن ما كان من البشر فهو حادث والحادث يجوز رفعه كرفع تعلقه. وقال البلقيني⁶³¹⁷: "ينبغي أن يقال يرفع⁶³¹⁸ الشارع حكماً منه متقدماً متعلقاً بالمحكوم عليه بحكم منه متأخر⁶³¹⁹ ليخرج بذلك تخفيف الصلوة⁶³²⁰ ليلة الإسراء"⁶³²¹ انتهى. أي: لأن⁶³²² الحكم كان قبل التعلق بالمكلفين. وقد اتفق أهل السنة والمعتزلة على منع وقوع النسخ قبل البلاغ وقبل التمكن من الفعل. وردَّ بأن هذا وقع بعد البلاغ بالنسبة إلى النبي صلى الله عليه وسلم⁶³²³؛ لأنه كلف بذلك ثم نُسخ وإذا نسخ [في حقه نسخ]⁶³²⁴ في حق أمته كما هو الأصل إلا أن تثبت الخصوصية بدليل صحيح. أقول: إنه كيف يكفي البلاغ في النسخ قبل التمكن من الفعل وقد كان ذلك في الليلة، وقد قالوا: إن أول الفرائض كان صلوة⁶³²⁵ الفجر ولم يدخل وقتها بعد. ولزوم التبليغ يفهم⁶³²⁶ من أنه صلى الله تعالى⁶³²⁷ عليه وسلم⁶³²⁸ كما نزل لم يبدأ بصلوة⁶³²⁹ الفجر، بل بالظهر إذ⁶³³⁰ كان التبليغ [١٢/٢] غير حاصل وقتئذ إلى أن

⁶³⁰⁹ انظر: القاموس المحيطة، ص 1415.

⁶³¹⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (ر).

⁶³¹¹ انظر: تفسير أبي السعود المسمى به إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم لأبي السعود، 37/2.

⁶³¹² لم أجده.

⁶³¹³ في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶³¹⁴ سقط من (ر).

⁶³¹⁵ سورة النساء، الآية: 80.

⁶³¹⁶ سورة الفتح، الآية: 10.

⁶³¹⁷ تقدمت ترجمته.

⁶³¹⁸ في (د)، و(ر): رفع الشارع.

⁶³¹⁹ هو في الأصل مكتوب في الهامش.

⁶³²⁰ في (ل): الصلاة.

⁶³²¹ انظر: محاسن الاصطلاح في تضمين كتاب ابن الصلاح للبلقيني، ص 110، 466-467.

⁶³²² في (د)، و(ر): لأن ذلك.

⁶³²³ في (ر): عليه الصلوة والسلام؛ وفي (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶³²⁴ ما بين المعقوفتين في الأصل مكتوب في الهامش.

⁶³²⁵ في (ل): صلاة.

⁶³²⁶ في (ع): تفهم.

⁶³²⁷ سقط من (د)، و(ر).

⁶³²⁸ في (ع): عليه السلام.

⁶³²⁹ في (ل): بصلاة.

⁶³³⁰ في (ق): إذا.

أشرفت الأرض بنور ربّها. والتّكليف بالشّيء مشروط بدخول وقته ووُجود شرائطه. ومنه يعلم أنّ النّبّيّ صلّى الله عليه وسلّم⁶³³¹ لم يصلّ الفجر صباح المعراج وإن كان منفرداً إلى أن جاء جبرائيل⁶³³² يعلمه أوقات الصّلوات وكيفيّتها؛ لأنّ علمه بفرضيّتها لا يقتضي العلم بكيفيّتها وأوّل وقتها وآخر⁶³³³ وقتها⁶³³⁴. فمحجّد التكليف غير كاف في جواز النّسخ عند الجمهور. فتأمّل في هذا المقام، لعلّ الله يعلمك حقيقة الحال من طريق الإلهام. (بدليل شرعيّ) متعلّق بالرفع. "والدليل: ما يلزم من العلم به العلم بشيء آخر"⁶³³⁵، فما لا يُوجب العلم⁶³³⁶ لا يكون دليلاً بل أمارّة. واعلم أنّ الدليل الشرعيّ هو الذي يقال له: الدليل التّقليّ بالنسبة إلينا⁶³³⁷. ودليل الشارع تكوينيّ وتنزيليّ وما صدر عن النّبّيّ صلّى الله عليه وسلّم⁶³³⁸ فكلّه وحي لقوله تعالى ﴿وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ (3) إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾⁶³³⁹. وجواز اجتهاده لا يُوجب وقوعه، ثمّ الدليل قد يكون على صورة الشكل الميزانيّ وقد لا يكون. والمراد بالدليل الشرعيّ في مثل هذا المقام هو الدليل التنزيليّ والدليل القوليّ. (متأخّر عنه) أي: عن ذلك الحكم الشرعيّ نزولاً ووقوعاً. فقوله تعالى ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَةٌ﴾⁶³⁴⁰ منسوخ بما بعده من قوله تعالى ﴿أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَاكُمْ صَدَقَاتٍ﴾⁶³⁴² إلخ، فإنّه وإن كان⁶³⁴³ متصلاً به تنزيلاً⁶³⁴⁴ لكنّه متراخ عنه نزولاً. وفي الآية دليل على أنّ النّسخ لا يكون إلّا بعد التّمكّن من الفعل وبعد التّراخي ولو ساعة، فإنّه قال بعض أهل التفسير: "لم يكن بين النّسخ والمنسوخ إلّا ساعة [١٣/٢] ولم يتفق⁶³⁴⁵ العمل في تلك السّاعة بالحكم الذي هو وجوب تقدّم الصّدقة إلّا بعليّ⁶³⁴⁶ رضي الله عنه"⁶³⁴⁷.

(والتّناسخ): إنّما تعرّض لبيان التّناسخ دون المنسوخ؛ لأنّ في مفهومه إبهاماً من حيث إنّّه لم يرد به معناه الحقيقيّ، بل المجازيّ والمنسوخ ليس في مفهومه⁶³⁴⁸ إبهاماً فلا يحتاج إلى الإيضاح والبيان. (ما دلّ⁶³⁴⁹ الرّفْع المذکور) فيكون نظير الإجماع⁶³⁵⁰، فإنّه ليس بناسخ حقيقة بل هو دالّ على النّسخ كما سيحيى. فورد أنّ المتأخّر إذا لم يكن ناسخاً حقيقة

⁶³³¹ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

⁶³³² في (د)، و(ر): جبريل.

⁶³³³ في (د)، و(ر): في آخرها.

⁶³³⁴ سقط من (د)، و(ر).

⁶³³⁵ انظر: كتاب التعريفات، ص 171.

⁶³³⁶ سقط من (د).

⁶³³⁷ انظر: كتاب التعريفات، ص 172.

⁶³³⁸ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

⁶³³⁹ سورة النجم، الآية: 3.

⁶³⁴⁰ سقط من (ق).

⁶³⁴¹ سورة المجادلة، الآية: 12.

⁶³⁴² سورة المجادلة، الآية: 13.

⁶³⁴³ سقط من (ر).

⁶³⁴⁴ في (د)، و(ر): تلاوة.

⁶³⁴⁵ في (ر): ولم يتفق في.

⁶³⁴⁶ في (د): لعلي.

⁶³⁴⁷ في (ل): رضي الله تعالى. النقل المذكور لم أجده.

⁶³⁴⁸ سقط من (د)، و(ر).

⁶³⁴⁹ في طبعتي علي حسن عبد الحميد، ص 105، ومحمد صبحي بن حسن خلّاق، ص 76: يدلّ.

⁶³⁵⁰ سقط من (د).

فكيف أطلق عليه ذلك الاسم وتُسمّى به؟ فأجاب عنه بقوله: (وَتَسْمِيَّتُهُ) أي: تسميته⁶³⁵¹ ما دلّ على الرفع. وقول بعضهم⁶³⁵² "أي: تسمية الرفع"⁶³⁵³ خطأ كما لا يخفى. وهي ههنا بمعنى الوضع في الأصل من قبيل سَمِيَ فلانٌ ولَدَه إذا وضع لفظاً يدلّ عليه أطلقت على معنى الإطلاق، والإطلاق قد يكون حقيقةً وقد يكون⁶³⁵⁴ مجازاً. (نَاسِخاً) كما قال: فهو النَّاسِخ، أي: ذلك المتأخّر هو المسمّى بالنّاسِخ كما يدلّ عليه نظائره من الأسماء المختلفة المصطلح عليها. (مَجَازٌ)⁶³⁵⁵ في الإسناد؛ لأنّه من إسناد الشّيء إلى غير ما هو له، وهو أولى من قول بعضهم⁶³⁵⁶: "من باب إضافة الفعل إلى السّبب"⁶³⁵⁷؛ لأنّه قد يُطعن فيه بأنّ المتأخّر ليس بسبب للنسخ حقيقة، بل هو دالّ عليه إذ السّبب الحقيقي هو الله تعالى إلّا أن يقال: إنّ السّبب في الشريعة عبارة عمّا يكون طريقاً للوصول إلى الحكم غير مؤثّر فيه، وههنا كذلك فإنّ المتأخّر طريق للوصول إلى المقصود. "والجواز: اسم لما أُريد به غير ما وُضع له لمناسبة بينهما، كتسمية الشجاع أسداً، ويكون عقلياً ولغوياً ومركباً وغير ذلك"⁶³⁵⁸ كما عُرف في محله، وهو مَفْعَل بمعنى فاعل، من جاز [١٣/٢] إذا تعدّى، كالمؤلّى بمعنى الوليّ⁶³⁵⁹، تُسمّى به؛ لأنّه متعدّد من محلّ الحقيقة إلى محلّ المجاز⁶³⁶⁰. قال العلامة الشّيرازي⁶³⁶¹: "أمّا المجاز فلأنّه من جاز الشّيء يَجُوزُه إذا تعدّاه وإذا استعمل اللفظ في المعنى المجازيّ فقد جاز مكانه الأوّل وموضوعه الأصلي"⁶³⁶² انتهى. قال السيّد: "فعلى هذا يكون المجاز مَصْدَراً ميميّاً استعمل بمعنى⁶³⁶³ اسم الفاعل [أي: الجائز بمعنى المجاوز]⁶³⁶⁴ ثمّ نقل إلى اللفظ المذكور وقد يُوجّه بأن المتكلّم جاز في هذا اللفظ عن معناه الأصليّ إلى معنّى آخر فهو محلّ الجواز"⁶³⁶⁵ انتهى كلامه. (لأنّ النَّاسِخَ فِي الْحَقِيقَةِ) ونفس الأمر. "الحقيقة"⁶³⁶⁶: اسم لما أُريد به ما وُضع له فَعِيلَة، بمعنى فاعل أي: حقيق، والتاء فيه: للتّقل من الوصفية إلى الاسمية، كما في العلامَة لا للتأنيث⁶³⁶⁷. وكذا في نحو الخليفة والقصيدة والمقدمة فالوقف عليها وكون الكلمة صفة لمؤنث إنّما هو باعتبار وجودها في الظاهر كما في سائر المؤنثات اللفظية وجعلها للتأنيث بتقدير موصوف مؤنث نحو الكلمة الحقيقة أي: الثانية⁶³⁶⁸ في مكانها الأصلي. والتّنفّس الخليفة أي: القائمة مقام الغير

⁶³⁵¹ في (ق): تسمية، وفي (د) مكتوب تحت السطر: "أي: تسمية".

⁶³⁵² المؤلف يقصد به المأ على القاري ويرد عليه.

⁶³⁵³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 378.

⁶³⁵⁴ سقط من (ر).

⁶³⁵⁵ في (د): مجازاً.

⁶³⁵⁶ المؤلف يقصد به المأ على القاري ويرد عليه.

⁶³⁵⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 378.

⁶³⁵⁸ انظر: كتاب التعريفات، ص 283-285.

⁶³⁵⁹ في (د): الوليّ.

⁶³⁶⁰ انظر: كتاب التعريفات، ص 283.

⁶³⁶¹ هو: أبو إسحق الشّيرازي. تقدّمت ترجمته.

⁶³⁶² لم أجده في اللمع في أصول الفقه لأبي إسحق الشّيرازي، إنّما وجدته في دستور العلماء أو جامع العلوم في اصطلاحات الفنون للقاضي عبد رب التّيّ بن عبد رب الرسول الأحمد نكري، 152/3.

⁶³⁶³ هو مكتوب في (ق) فوق السطر.

⁶³⁶⁴ ما بين المعقوفين مكتوب في الأصل تحت السطر، وفي (ر) فوق السطر، وهو ساقط أصلاً من (د).

⁶³⁶⁵ لعله من كلام السيّد الشريف الجرجاني. وجدت له كلاماً قريباً من هذا المعنى في كتابه التعريفات، ص 283. وجدت هذا الكلام بنصه تماماً في دستور العلماء أو جامع العلوم في اصطلاحات الفنون للقاضي عبد رب التّيّ بن عبد رب الرسول الأحمد نكري، 152/3.

⁶³⁶⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): والحقيقة. وهو هكذا أيضاً في كتاب التعريفات.

⁶³⁶⁷ انظر: كتاب التعريفات، ص 154.

⁶³⁶⁸ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط): الثابتة.

تكلّف بارد والذي يدلّ عليه الاستعمال هو الأول. قال العلامة⁶³⁶⁹: أما الحقيقة فلاّتها من حقّ فلان الأمر إذا أثبتّه ومن حقيقة⁶³⁷⁰، إذا كنت منه على يقين. وإذا كان اللفظ مستعملاً في موضوعه الأصليّ فهو شيء مُثَبَّت في مقامه ومعلوم الدلالة [على ذلك المعنى]⁶³⁷¹ انتهى⁶³⁷². والحقيقة عقلية ولغووية وقاصرة كما عرفت في مؤضعها. (هُوَ اللَّهُ تَعَالَى)⁶³⁷³ وحده. ليس للفظ ولا لغيره مدخل فيه كما دلّ عليه قوله تعالى ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا﴾⁶³⁷⁴، والمعنى أيّ آية نُزِلَ العمل [١٤/٢] بها أي: بِمَضْمُونِهَا أو نَحْطُهَا عن قلوب العباد. قال القرطبي: "الجمهور على أن النسخ إنّما هو مختصّ بالأوامر والتّواهي والخبر لا يدخله النسخ لاستحالة الكذب على الله تعالى"⁶³⁷⁵. وأنواع النسخ المذكورة في التفاسير.

(وَيُعْرَفُ النَّسْخُ) أي: كون الشيء منسوخاً أو نسخ الشارع إياه. (بِأُمُورٍ): ثلاثة كما قال ابن الصّلاح في مقدّمته: "ثم إنّ ناسخ الحديث ومنسوخه ينقسم أقساماً فمنها... إلخ"⁶³⁷⁶. فذكر أقساماً ثلاثة لا غير على التّرتيب الواقع في كلام المصنّف.

(أَصْرَحُهَا) أي: أظهر تلك الأمور وأوضحها. وقد سبق معنى الصّراحة. (مَا وَرَدَ) وجاء. (فِي النَّصِّ) أي: في كتاب وسنة وصريح به الشّارع. والنصّ قد يطلق على كلّ ملفوظ مفهوم المعنى من الكتاب والسنة سواء كان ظاهراً أو مفسّراً أو خفياً أو خاصّاً أو عامّاً أو صريحاً أو كنايةً. وإنّما أطلق النصّ على كلّ ما كان من الكتاب والسنة اعتباراً للغالب⁶³⁷⁷، فإنّ غالب ما ورد منها نصّ "وهو"⁶³⁷⁸ ازداد وضوحاً على الظّاهر بمعنى في المتكلم، وهو سوقه⁶³⁷⁹ الكلام لأجل ذلك المعنى، كما يقال: أحسنوا إلى فلان الذي يفرّج بفرحي ويغتمّ بعتمّي، فإنّه نصّ في بيان محبته⁶³⁸⁰. (كَحَدِيثِ بُرَيْدَةَ) مصغراً تصغير بُرْدَة ابن⁶³⁸¹ الحُصَيْب⁶³⁸²، كزَيْدٍ تصغير الحُصْبِ الأسلمي، نسبة إلى بعض أجداده وينتهي نسبه إلى يعرب بن قحطان. أسلم قبل بدر ولم يشهداه، وبائع بيعه⁶³⁸³، وسكن المدينة ثمّ انتقل إلى البصرة ثمّ خرج منها إلى خراسان غازياً، فمات بمَرُو زمن يزيد⁶³⁸⁴ بن معاوية ودُفِنَ بالحَصِين⁶³⁸⁵ بالجليم والصّاد المهملة وآخره نون

⁶³⁶⁹ يبدو أنّ المؤلّف يعني به الإمام الزمخشري كما عرف ذلك من عادته في كتابيه روح البيان وفروق حقي.

⁶³⁷⁰ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه مكتوب في الأصل فوق هذه الكلمة: حقّقته. وهو أيضاً في (د)، والنسخ الأخرى: حقّقته.

⁶³⁷¹ ما بين المعقوفتين في (د)، و(ر) مكتوب فوق السطر.

⁶³⁷² لم أتمكن من العثور على هذا النص في كتب الزمخشري.

⁶³⁷³ في طبعة شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 378: هو الله سبحانه وتعالى.

⁶³⁷⁴ سورة البقرة، الآية: 106

⁶³⁷⁵ انظر: الجامع لأحكام القرآن للقرطبي، 45/2. انظر أيضاً: روح البيان للبروسوي، 203/1.

⁶³⁷⁶ انظر: علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 277.

⁶³⁷⁷ في (ق): للغايب.

⁶³⁷⁸ في (د)، و(ر): وهو ما.

⁶³⁷⁹ (د): سوق. وهو هكذا أيضاً في كتاب التعريفات.

⁶³⁸⁰ في (ق): محبة. انظر: كتاب التعريفات، ص 331.

⁶³⁸¹ في (د)، و(ر)، و(ط): بن.

⁶³⁸² في (د)، و(ع): الحُصَيْب.

⁶³⁸³ في (د)، و(ر)، و(ع): بيعة الرضوان.

⁶³⁸⁴ في (د): معاوية.

⁶³⁸⁵ في (ق): بالحَصِين.

مقبرة بمرور سنة اثنتين وستين، وهو آخر من مات من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم⁶³⁸⁶ بخراسان⁶³⁸⁷. (في صحيح [٢/١٤١] مُسْلِمٍ)⁶³⁸⁸ أي: كحديثه الموثب في صحيحه فإنه يُروى لثريدة مائة⁶³⁸⁹ وأربعة وستون حديثاً اتفق البخاري ومسلم على حديث واحد وانفرد البخاري بحديثين ومسلم بأحد عشر⁶³⁹⁰. (كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ) أي: ذلك الحديث هو قوله "كنت... الخ" أو بدل⁶³⁹¹ من الحديث. وكان قد يكون لمحرد التحقق والوجود كما ذهب إليه سيويه، ومنه ما في الحديث القدسي المخاطب به داود النبي عليه السلام⁶³⁹²: "كُنْتُ كَنْزاً خَفِيّاً"⁶³⁹³؛ لأنّ الأخبار بالنسبة إلى الأزل لا يتصف بشيء من الأزمنة إذ لا ماضي ولا مستقبل [ولا حال]⁶³⁹⁴ بالنسبة إلى الله تعالى، وما كان في صورة الماضي فهو إخبار محض خال عن الزمان. والظاهر أنّ⁶³⁹⁵ كان في نحو قوله تعالى ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾⁶³⁹⁶ من هذا القبيل، وإليه مآل قول النحاة [أنّ كان]⁶³⁹⁷ للدلالة على دوام مضمون الجملة إلى زمان التكلم من غير تعرض لعدم سابق وانقطاع لاحق. وهو معنى الاستمرار أو⁶³⁹⁸ منقطعاً، وح⁶³⁹⁹ لا بدّ من قرينة تدلّ على الانقطاع كقوله تعالى ﴿إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ﴾⁶⁴⁰⁰ فإنّ ما بعده من التأليف يدلّ على انقطاع العداوة. ومنه ما نحن بصدده فإنّ النهي كان مستمراً إلى زمان النطق ثمّ انقطع بالأمر الذي بعده. "والنهي لغة: الرّجوع عن الشيء سواء كان بالفعل أو بالقول"⁶⁴⁰¹، "وشرعاً: قول القائل لغيره على سبيل الاستعلاء لا تفعل"⁶⁴⁰². قال الزّهاوي⁶⁴⁰³: "وليس المراد من لا

⁶³⁸⁶ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶³⁸⁷ هو: أبو عبد الله يُرِيدُهُ بنُ الحَصْبِيِّ بنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَسْلَمِيِّ، المتوفى سنة 63 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 1/263-264 (رقم 219)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 1/141 (رقم 81)؛ تهذيب الكمال للمزي، 4/53-55 (رقم 661)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 2/469-471 (رقم 91)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 1/418 (رقم 632)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 1/394-395 (رقم 711)؛ تدريب الراوي للنووي، 2/697؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 1/70.

⁶³⁸⁸ مسلم، "الجنائز"، 106، (رقم الحديث: 977)؛ "الأضاحي"، 37، (رقم الحديث: 977)؛ "الأشربة"، 63، (رقم الحديث: 977)، ولكن بغير لفظ "فإنها تُذَكَّرُ الآخرة"، وهذه الزيادة أخرجها ابن ماجة، "الجنائز"، 47، (رقم الحديث: 1571)؛ أحمد، المسند، 1/452؛ 5/355؛ الحاكم، المستدرک، 1/376؛ البيهقي، السنن الكبرى، 4/77. ولم ترد لفظة "ألا" في صحيح مسلم، ولا في السنن الأربعة، ولكنها وردت عند الحاكم، فليتبناه.

⁶³⁸⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): مائة حديث.

⁶³⁹⁰ انظر: تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 1/141. انظر أيضاً: سير أعلام النبلاء للذهبي، 2/471.

⁶³⁹¹ في (د)، و(ر)، و(ع): يدلّ.

⁶³⁹² في (ع): عليه السلام، وفي (ط): عليه وسلم، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶³⁹³ حديث "كنت كنزاً مخفياً لا أعرف، فأحببت أن أعرف، فخلقت خلقاً وتعرفت إليهم في عرفوني". قال فيه ابن تيمية: ليس من كلام النبي صلى الله عليه وسلم، ولا يعرف له سند صحيح، ولا ضعيف، وتبعه الزركشي والمافظ ابن حجر في اللآلئ والسيوطي وغيرهم. انظر: مجموع الفتاوى لابن تيمية، 18/122، 376؛ كشف الخفاء للعجلوني، 2/173 (رقم 2016)؛ سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة للألباني، 13/50-51 (رقم 6023).

⁶³⁹⁴ ما بين المعقوفتين سقط من (ر).

⁶³⁹⁵ في (ق): أنّه.

⁶³⁹⁶ سورة النساء، الآية: 96.

⁶³⁹⁷ ما بين المعقوفتين في (ر) مكتوب فوق السطر.

⁶³⁹⁸ (د): و.

⁶³⁹⁹ كما في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي التسخ الأخرى، إلّا أنه في (ل): وحينئذ.

⁶⁴⁰⁰ سورة آل عمران، الآية: 103.

⁶⁴⁰¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 826.

⁶⁴⁰² كتاب التعريفات، ص 339.

⁶⁴⁰³ قد تقدّمت ترجمته.

تفعل خصوص هذه الصيغة، بل أعم من أن تكون صريحة أو مؤلة ليدخل ﴿وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾⁶⁴⁰⁴، فإنه في المعنى لا يتابعوا⁶⁴⁰⁵. وفيه أنه وإن كان يدخل فيه مثل هذا ولكن يخرج عنه المحرمات الإخبارية كحُرْمَتِ أُمَّهَاتِكُمْ⁶⁴⁰⁶. وقال الراغب: "قوله ﴿وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ﴾"⁶⁴⁰⁷ أي: وَيَزْجُرُ [١٥/٢] عن الشر⁶⁴⁰⁸ انتهى. ومؤداه لا تفعلوا الشر فيمكن أن يقال في حرمت أي: مُنِعْتُمْ من نكاح أُمَّهَاتِكُمْ فلا تفعلوه. والمعنى كنت في الماضي وأوائل الإسلام زجرتكم. (عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ) ومنعتكم عنها بأن أقول لكم: أصحابي⁶⁴⁰⁹ لا تَفْعَلُوهَا. والزياره من قولهم "زُرْتُ فلاناً: تنقيه⁶⁴¹⁰ بَزُورِي وهو بالفتح وسط الصدر، أو قصدت زُورَه [وَجْهَتُهُ، ولأنزور⁶⁴¹¹: المائل الزور⁶⁴¹²] وقيل للكذب: زُور بالضم، لكونه مائلاً⁶⁴¹⁴ عن جهته⁶⁴¹⁵. والقبور جمع قبر⁶⁴¹⁶ وهو مقر الميت، والمقابر جمع مقبرة بمعنى موضع القبور. والقبر مما أكرم به الإنسان كما قال تعالى: ﴿ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ﴾⁶⁴¹⁷ أي: جعله ذا قبر يُورَى فيه تكريماً له إذ لو أمر بطرحه على وجه الأرض كسائر الحيوان كان طعمه للطير والسباع وعرضه للكراهة من نثنه يقال: قبر الميت قبراً⁶⁴¹⁸ إذا دفنه بيده، فالمقابر هو الدفن أو⁶⁴¹⁹ أقبره⁶⁴²⁰ إذا أمر [بالدفن أي: يقال: أقبره إذا أمر]⁶⁴²¹ بدفنه أو مكن منه. فالمقبر هو الله تعالى؛ لأنه الذي أمر بالدفن في القبور. وقال الراغب: "أقبرته: جعلت له مكاناً يُقْبَرُ فيه. نحو أسقيته: جعلت له ماءً يستقي منه"⁶⁴²². ففرق بين القبر والإقبار كما بين السقي والإسقاء، وقيل: معناه ألهم كيف يُدفن. (أَلَا)⁶⁴²³ بالتخفيف. كلمة تنبيه على تحقيق ما بعدها وجمع للقلوب على سماعه. معناها بالفارسية: "بدانيد"⁶⁴²⁴ و اكاه⁶⁴²⁵

⁶⁴⁰⁴ سورة الجمعة، الآية: 9.

⁶⁴⁰⁵ في (د): لا يتابعوا.

⁶⁴⁰⁶ يقصد به قوله تعالى ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ﴾ سورة النساء، الآية: 23. ويبدو أن الرهاوي قاله في حواشي شرح المنار لابن الملك. وللكتاب نسخة جميلة الخط في مكتبة سليمانة كما أشرنا إليه سابقاً. والمؤلف يكثر نقله عن الرهاوي في فروق حقي. انظر مثلاً: ص 79، 339.

⁶⁴⁰⁷ سورة النحل، الآية: 90.

⁶⁴⁰⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 826.

⁶⁴⁰⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): يا أصحابي.

⁶⁴¹⁰ في هامش الأصل: تنقيته، وهو هكذا أيضاً في (ط)، و(ل)، إلا أنه فيهما في سطر المتن. وهو في (د)، و(ر)، و(ع): تلقيته، وهو هكذا أيضاً في مفردات ألفاظ القرآن.

⁶⁴¹¹ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ق)، و(ط)، إلا أنه في (ر)، و(ع)، و(ل): والأزور. وهو هكذا أيضاً في مفردات ألفاظ القرآن.

⁶⁴¹² سقط من (ع).

⁶⁴¹³ ما بين المعقوفتين سقط من (د). والعبارة في (ر)، وفي (ل): "وجهته والأزور المائل الزور"، وفي (ع): "وجهته والأزور المائل".

⁶⁴¹⁴ في (د)، و(ر): مايلاً.

⁶⁴¹⁵ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 387.

⁶⁴¹⁶ في (ق): قبره.

⁶⁴¹⁷ سورة العنكبوت، الآية: 21.

⁶⁴¹⁸ في (د)، و(ر) مكتوب في الهامش: إشارة إلى أن القبر يجيء مصدراً أيضاً.

⁶⁴¹⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): و.

⁶⁴²⁰ في (ط)، و(ل): قبره.

⁶⁴²¹ ما بين المعقوفتين سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁶⁴²² انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 651.

⁶⁴²³ ليس في طبقات نور الدين عترة، ص 78، وعلي حسن عبد الحميد، ص 105، ومحمد صبحي بن حسن حلاق، ص 76.

⁶⁴²⁴ في (ع): بدانيه.

⁶⁴²⁵ في (ع): راکاه.

شويد⁶⁴²⁶. "وذلك أنّ همزة الاستفهام التي للإنكار إذا دخلت على النفي أفادت تحقيقاً؛ لأنّ إنكار النفي تحقيق للإثبات وأختها⁶⁴²⁷، أما التي من طلائع⁶⁴²⁸ القسم ومقدّماته: نحو أما والله. فإنّ الهمزة فيها أيضاً للإنكار وما للنفي⁶⁴²⁹. هذا ما اختاره صاحب الكشف ومن تبعه. والأكثر [١٥/٢ب] على أنّهما حرفان موضوعان للتنبية والاستفتاح لا تركيب فيهما. (فَرُورُوهَا) أي: القُبور بالدخول في المقابر كما يدلّ عليه ما بعده من قوله: (فَإِنَّهَا) أي: الزيارة المفهومة من الفعل، وقيل: الضمير راجع إلى القبور على حذف المضاف أي: رؤية القُبور والاطلاع عليها من قريب. (تُذَكَّرُ الآخِرَةُ) أي: الفناء والانتقال إليها، وتُعين على التهيؤ بالتوبة والاستغفار والرغبة في الطاعات والخلو عن التعلّقات مطلقاً. والتذكير: ردّ الصّورة الزائلة، والتذكّر: محاولة النفس استرجاع تلك الصّورة، والذكر: حصولها [بعد الاسترجاع]⁶⁴³⁰. والآخرة والأخرى والدار الآخرة: دار⁶⁴³¹ البقاء والثواب والعقاب، سمّيت آخرة لتأخّر خلقها عن خلق الدّنيا بتسعة آلاف سنة. وإنّما نهاهم في أوائل الإسلام عن زيارة القبور إمّا لأنّه لم يرد فيها وقتئذ⁶⁴³² شيء من الوحي كما دلّ عليه أنّه صلّى الله عليه وسلّم⁶⁴³³ لمّا رأى قبر أمّه عام الحديبية بالأبواء بكى وأبكى من حوله، وقال: "استأذنت ربّي أن أستغفر لأمتي فلم يأذن لي واستأذنت أن أزور قبرها فأذن لي"⁶⁴³⁴ انتهى. والمنع أولى؛ لأنّه خاف عليهم أفعال الجاهليّة عند القُبور لقرب عهدهم منها، وإنّما لأنّ زيارة قبور المشركين وإن كان يترتب عليها الفائدة⁶⁴³⁵ في الجملة وهي الاعتبار، لكنّه أراد أن يقطعهم عن التعلّق بأهل الشرك أحياء وأمواتاً ليخلص لهم التوحيد كما دلّ عليه الآيات والسُّور المكيّة على أنّ الفائدة⁶⁴³⁶ للزائر والمزور جميعاً إنّما هي في زيارة قبور المؤمنين. فإن قلت: ممّ اكتفى ببيان الفائدة⁶⁴³⁷ العائدة إلى جانب الزائر وهي التذكير المذكور وسكت [١٦/٢] عن ذكر ما يتعلّق بالمزور من الانتفاع بالدعاء والاستيناس بالزائر ونحو ذلك؟ قلت: لأنّ الزائر في محلّ التّكليف فالتّعرض لما هو من صلاح حاله أقدم وأهمّ، فإن قلت الانتفاع بالدعاء قد يحصل⁶⁴³⁸ من بعيد أيضاً فلا ضرورة في الزيارة بالنسبة إلى المرور⁶⁴³⁹ قلت: الذين يُزَارُون إمّا من قبيل الكمّل فهم أحياء عند ربّهم محفوظون عن التّفسّخ والانحلال بسرّية⁶⁴⁴⁰ بركات نفوسهم المطهّرة في أبدانهم اللّطيفة، فزيارتهم في حكم زيارة الأحياء. ولذا نهي عن أن يقال في الشهداء: أموات⁶⁴⁴¹، وإنّما من غيرهم⁶⁴⁴² وإن كانوا

⁶⁴²⁶ لم أجد في تاج المصادر للبيهقي. لكن ذكره في فروق حتّي، ص 36.

⁶⁴²⁷ في (د)، و(ر) مكتوب تحت الكلمة: "أي: إلا".

⁶⁴²⁸ في (ع): طلائع.

⁶⁴²⁹ انظر: الكشف عن حقائق غوامض التنزيل للزمخشري، 1/62-63.

⁶⁴³⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁶⁴³¹ في (د): دا.

⁶⁴³² كلمة "وقتئذ" في (ر) مكتوب فوق السطر.

⁶⁴³³ في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

⁶⁴³⁴ مسلم، "الجنائز"، 105، 108، (رقم الحديث: 976)؛ أبو دود، "الجنائز"، 75، (رقم الحديث: 3234)؛ النسائي، "الجنائز"، 101، (رقم الحديث: 2036)؛

ابن ماجه، "الجنائز"، 47، (رقم الحديث: 1572).

⁶⁴³⁵ في (د): الفائدة.

⁶⁴³⁶ في (د): الفائدة.

⁶⁴³⁷ في (د): الفائدة.

⁶⁴³⁸ في (د): "قد يحصل قد يحصل" بالتكرار.

⁶⁴³⁹ هو هكذا في الأصل، وفي (ق)، إلّا أنّه في التّسخ الأخرى: المرور. هذا هو الصحيح.

⁶⁴⁴⁰ في (د): بسرّية، وفي (ع): بستر.

⁶⁴⁴¹ كما في قوله تعالى: ﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ﴾ سورة البقرة، الآية: 154.

6443 عظاماً⁶⁴⁴⁴ ريماً لكن⁶⁴⁴⁵ أن لأرواح⁶⁴⁴⁶ الكاملين اتّصلاً بأبدانهم اتّصال شعاع الشّمس بالأرض،. فكذا لأرواح
 النّاقصين اتّصال وتعشّق بعناصرهم على الدّوام، فالكلّ لهم اطلاعٌ على الزّوار واستيناس بهم وبدعائهم، فالزّيارة من باب
 التّكميل⁶⁴⁴⁷ الزّائر والمزور جميعاً وآخر الحديث "ولا تقولوا هُجْراً"⁶⁴⁴⁸ بالضمّ والسكون أي: ولا تقولوا عند الوصول إلى
 القبور فُحشاً لما فيه من كمال الغفلة والجهل بالمقام⁶⁴⁴⁹ وحقيقة الحال⁶⁴⁵⁰. ومما يلتحق بالفحش الضحك، ومن هنا كره
 بعض العلماء زيارة النّساء لقلة صبرهنّ وكثرة جزعهنّ وانطلاق اللّسنتهنّ، وإليه الإشارة بما روي من أنّه عليه الصّلاة⁶⁴⁵¹
 والسّلام⁶⁴⁵² "لعن زوّارات القبور"⁶⁴⁵³. ويجوز أن يكون ذلك قبل التّرخيص في الزّيارة وفي التّصاب، والأولى للمرأة أن لا
 تزور قبراً سوى قبر النّبيّ صلّى الله عليه وسلّم⁶⁴⁵⁴ لقوله "لعن الله زوّارات القبور"⁶⁴⁵⁵. والحديث وإن كان يدلّ على
 الحرمة ولكنّه نسخ بقوله "كنت نحييتكم... إلخ" انتهى. فظهر أنّ الاكتفاء بذكر الرّجال والرّخصة لهم في الزّيارة لا ينافي
 دخول النّساء [١٦/٢] فيه؛ لأنّهنّ توابع لهم كما في سائر الأحكام. واستبان أيضاً أنّ⁶⁴⁵⁶ تصريح الشارع بالأمر
 والتّهي ومعرفتهما به فوق معرفتهما بالتّاريخ، ولذا قدّمه على غيره ومن ذلك أيضاً "وكنّ نحييتكم عن الانتباز في الأوعية
 فانتبذوا في كلّ وعاء"⁶⁴⁵⁷ ولا تشربوا مسكراً"⁶⁴⁵⁸ أخرجه مسلم أيضاً. والانتباز اتّخاذ التّبيذ⁶⁴⁵⁹ "وهو التّمز أو الزّيب
 المُلقي مع الماء في الإناء، ثم صار اسماً للشّراب المخصوص" كما⁶⁴⁶⁰ في المفردات⁶⁴⁶¹.

6442 في (د)، و(ر)، و(ع): غيرهم فهم.

6443 في (ر): كان كانوا.

6444 في (ق): عظماً.

6445 في (د)، و(ر)، و(ع): لكن كما. هذا هو الصحيح.

6446 في (د): الأرواح.

6447 في (د)، و(ر)، و(ع): تكميل. هذا هو الصحيح.

6448 أحمد، المسند، 237/3؛ الحاكم، المستدرک، 375/1، 376-375؛ البيهقي، السنن الكبرى، 77/4.

6449 في (ر): والمقام.

6450 سقط من (ق).

6451 في (ل): الصلاة.

6452 في (ر): عليه السّلم، وفي (ق): عليه الصّلاة والسّلم، وفي (ع): عليه السّلام.

6453 التّرمذی، "الجنائز"، 61، (رقم الحديث: 1056)؛ ابن ماجه، "الجنائز"، 49، (رقم الحديث: 1574-1576)؛ أحمد، المسند، 337/2، 356؛ 442/3-
 443؛ البيهقي، السنن الكبرى، 78/4.

6454 في (ع): عليه السّلام، وفي (ل): صلّى الله تعالى عليه وسلّم.

6455 الطيالسي، المسند، ص 311، (رقم الحديث: 2358)؛ أبو يعلى، المسند، 314/10، (رقم الحديث: 5908)؛ ابن حبان، المسند الصحيح، 452/7-453،
 (رقم الحديث: 3178)؛ البيهقي، السنن الكبرى، 78/4.

6456 سقط من (ق)، وهو في (د): أنّه.

6457 في (ق): دعاء.

6458 مسلم، "الجنائز"، 106، (رقم الحديث: 976)، البيهقي، السنن الكبرى، 298/8، كلاهما بلفظ: "نَهَيْتُكُمْ عَنِ التَّبْيِذِ إِلَّا فِي سِقَاءٍ فَاشْرَبُوا فِي الْأَسْقِيَةِ كُلِّهَا وَلَا
 تَشْرَبُوا مُسْكِرًا".

6459 هنا في هامشي الأصل، و(د) مكتوب: "التّبيذ: المُلقي، وما تُنبذ [في (د): تُبذ] من عصيره [في (د): عصير] ونحوه، وقد انتبذه. قاموس". انظر: القاموس المحيط،
 ص 432. وما نُقِلَ في نسخة (د) هو الموافق لما ذُكر في القاموس المحيط.

6460 في (د) مكتوب فوق السطر.

6461 انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 788.

(وَمِنْهَا) أي: من تلك الأمور وهي الأمور التي يعرف بها النسخ. (مَا يَجْزُمُ الصَّحَابِيُّ) أي: الحديث الذي يقطع الصحابي فيه. (بِأَنَّهُ) أي: ذلك الحديث، فإنَّ الضمير راجع إلى الموصول وهو عبارة عن الحديث⁶⁴⁶² كما فسّرناه به آنفاً. ومن قال⁶⁴⁶³: "أي: النسخ أو أحد الحديثين"⁶⁴⁶⁴ فقد أتى بحديث نفسه، وإن كان مآل المعنى إلى ذلك. (مُتَأَخِّرٌ)⁶⁴⁶⁵ أي: عن الحديث الآخر الذي وقع التعارض بينهما. (كَقَوْلِ جَابِرٍ)⁶⁴⁶⁶ تمثيل للموصول وهو في مُقَابَلَةِ قوله "كحديث بُريدة"، ولذا غيّر العبارة فأتى بالقول بدل الحديث. وهو جابر بن عبد الله الخزرجي الأنصاري المدني رضي الله عنه. وحيث أطلق جابر في هذه⁶⁴⁶⁷ الكتب فهو جابر بن عبد الله، وإذا أُريد غيره قيّد كجابر بن سمرة وغيره. كان من مشاهير الصحابة والمُكثَرين من الرواية، روى ألف حديث وخمسمائة حديث وأربعين حديثاً، وروى عنه جماعات من أئمة التابعين منهم: سعيد بن المسيّب، وعمرو بن دينار، وعطاء⁶⁴⁶⁸، ومجاهد، والشَّعبي. ومناقبه كثيرة. استشهد [أَبُوهُ]⁶⁴⁶⁹ يوم أحد وأحياه الله وكلمه وقال: "يا عبد الله ما تريد؟ قال: أريد⁶⁴⁷⁰ أن أرجع إلى الدنيا، فاستشهد]⁶⁴⁷¹ مرّة أخرى⁶⁴⁷². وذهب بصر جابر في آخر عمره⁶⁴⁷³. قال⁶⁴⁷⁴: "قال لنا رسول الله صَلَّى الله [١٧/٢] عليه وسلّم⁶⁴⁷⁵ يوم الحُدَيْيَّة: أنتم اليوم خير أهل الأرض، وكُنَّا ألقاً وأربعمئة، قال جابر: لو كنت أبصر اليوم لأريْتُكم مكان الشجرة"⁶⁴⁷⁶. وإِنَّمَا كَانَ⁶⁴⁷⁷ مكان⁶⁴⁷⁸ الشَّجَرَة؛ لأنَّ عمر رضي الله عنه⁶⁴⁷⁹ لَمَّا رَأَى حرص النَّاسِ⁶⁴⁸⁰ على التَّعَبْدِ

⁶⁴⁶² سقط من (د).

⁶⁴⁶³ يقصد به المألا علي القاري ويرد عليه.

⁶⁴⁶⁴ انظر: شرح نخبه الفكر للمألا علي القاري، ص 380.

⁶⁴⁶⁵ في (د)، و(ع): متأخراً.

⁶⁴⁶⁶ في هامش (د)، وتحت السطر في (ر): خرّجه عنه النسائي.

⁶⁴⁶⁷ في (ر): مكتوب فوق السطر.

⁶⁴⁶⁸ في (د)، و(ر)، و(ل): وعطاء.

⁶⁴⁶⁹ هو: أَبُو جَابِرٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرِو بْنِ خَزَامٍ بْنِ ثَعْلَبَةَ الْأَنْصَارِيِّ الْخَزْرَجِيِّ الْمَدَنِيِّ، أَخَذَ النُّقَبَاءُ لَيْلَةَ الْعَقَبَةِ، شَهِدَ بَذْرًا، وَاسْتُشْهِدَ يَوْمَ أُحُدٍ سَنَةَ 3 هـ. انظر لترجمته: الطبقات الكبرى لابن سعد، 423/3-425 (رقم 260)؛ الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 84/3-85 (رقم 1633)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 324/1-328 (رقم 67)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 162/4-163 (رقم 4856).

⁶⁴⁷⁰ سقط من (د)، و(ر).

⁶⁴⁷¹ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

⁶⁴⁷² انظر: الترمذي، "التفسير"، 3، (رقم الحديث: 3010)؛ ابن ماجة، "السنة"، 13، (رقم الحديث: 190)، "الجهاد"، 16، (رقم الحديث: 2800)؛ الحاكم، المستدرک، 204/3. انظر أيضاً: سير أعلام النبلاء للذهبي، 327/1-328؛ الإصابة لابن حجر، 162/4.

⁶⁴⁷³ انظر: تهذيب الكمال للمزي، 452/4؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 192/3، 193؛ الإصابة لابن حجر، 546/1.

⁶⁴⁷⁴ في (ر) مكتوب فوق السطر. هو: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ) جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرِو بْنِ خَزَامٍ الْأَنْصَارِيِّ الْخَزْرَجِيِّ الْمَدَنِيِّ، الْإِمَامُ الْكَبِيرُ، الْمُتَخَيِّدُ، الْخَافِظُ، صَاحِبُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، الْفَقِيه، الْمَتَوَفَّى سَنَةَ 68 أَوْ 73 أَوْ 77 أَوْ 78 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 292/1-293 (رقم 290)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 149/1-150 (رقم 100)؛ تهذيب الكمال للمزي، 443/4-454 (رقم 871)؛ تذكرة الحفاظ للذهبي، 44-43/1 (رقم 21)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي أيضاً، 189/3-194 (رقم 38)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 546/1-547 (رقم 1028)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 38-39 (رقم 924)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 84/1.

⁶⁴⁷⁵ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى الله تعالى عليه وسلّم.

⁶⁴⁷⁶ انظر: البخاري، "المغازي"، 36، (رقم الحديث: 4154)؛ مسلم، "الإمارة"، 71، (رقم الحديث: 1856). انظر أيضاً: سير أعلام النبلاء للذهبي، 192/3؛ تهذيب الكمال للمزي، 449/4.

⁶⁴⁷⁷ في (د)، و(ر)، و(ع): قال. هذا هو الصحيح.

⁶⁴⁷⁸ هو في الأصل مكتوب تحت السطر.

⁶⁴⁷⁹ في (ع): رض، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

⁶⁴⁸⁰ سقط من (ق).

تحتها قطعها⁶⁴⁸¹ حتى لا تُعبد من دون الله⁶⁴⁸² ولو بعد حين. وفي رواية "لبس الله عليهم الشجرة ومكانها فلم يعرفوا أين هي"⁶⁴⁸³. توفي جابر بالمدينة سنة ثلاث وسبعين، وهو ابن أربع وتسعين سنة⁶⁴⁸⁴. وهو آخر من مات بالمدينة من الصحابة⁶⁴⁸⁵، وآخر من مات بمكة منهم أبو الطفيل عامر بن واصله⁶⁴⁸⁶ رضي الله عنهم⁶⁴⁸⁷ أجمعين. (كَانَ آخِرَ الْأَمْرَيْنِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَرَكَ الْوُضُوءَ مِمَّا مَسَّتْهُ⁶⁴⁸⁸ النَّارُ) وفي مقدمة ابن الصلاح: "مما مسّت النار بدون الضمير"⁶⁴⁸⁹. وقوله آخر الأمرين بالنصب على أنه خبر⁶⁴⁹⁰ كان واسمه ترك⁶⁴⁹¹ الوضوء أو بالعكس هكذا قيل. وفيه أنّ المُبتدأ والخبر إذا كانا معرّفتين أو متساويتين في أصل التخصيص وجب تقدّم المبتدأ على الخبر دفعاً للاشتباه. وههنا كذلك فإنّ قوله "آخر الأمرين" وقوله "ترك الوضوء" متساويان في التعريف من حيث إنّ كلّاً منهما مضاف إلى المظهر فوجب أن يكون الأوّل هو الاسم لكونه⁶⁴⁹² الأصل مبتدأ، وأمّا إذا اجتمعت معرفتان وفي⁶⁴⁹³ إحداهما أعرف فالأوّل أن يُجعل الأعراف اسماً كما في قوله تعالى ﴿وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا﴾⁶⁴⁹⁴، فإنّ جمهور القراء غير ابن كثير في رواية على نصب قولهم على الخبرية⁶⁴⁹⁵؛ لأنّ "أن قالوا" أعرف منه فتعيّن⁶⁴⁹⁶ للاسمية، وذلك لوجهين⁶⁴⁹⁷: الأوّل: إنّ "أن قالوا" يشبه المضمر من حيث إنّّه لا يوصف [بـ ١٧/٢] ولا يُوصف به فكان في حكمه. وأمّا المضاف إلى المضمر وهو "قولهم" فهو في رتبة العلم ولا شك أنّ المضمر وما في حكمه أكثر تعريفاً من العلم وما في رتبته. والثاني: إنّ "أن قالوا" يدلّ على جهة النسبة وزمان الحدث؛ لأنّ الفعل يدلّ صريحاً على أنّه مُسند إلى الفاعل منسوب إليه بخلاف المصدر المضاف فإنّه مع قطع النظر عن الدلائل الخارجيّة يحتمل الإضافة إلى الفاعل وإلى⁶⁴⁹⁸ المفعول ويمكن أن يقال: إنّ الاعتبار في مثل هذا المقام إمّا هو بالخبر لكونه مَحْطّ⁶⁴⁹⁹ الفائدة⁶⁵⁰⁰، وذلك أنّ

⁶⁴⁸¹ في (د) مكتوب فوق السطر.

⁶⁴⁸² انظر: الطبقات الكبرى لابن سعد، 76/2؛ المصنف لابن أبي شيبة، 152/2، (رقم 7544)؛ البدع والنهي عنها لابن وضاح، ص 91، (رقم 105). انظر أيضاً: فتح الباري لابن حجر، 137/6-138؛ 513/7؛ تحذير الساجد من اتخاذ القبور مساجد للألباني، ص 93-94.

⁶⁴⁸³ لم أحده.

⁶⁴⁸⁴ الإصابة لابن حجر، 547/1.

⁶⁴⁸⁵ في (د): الصحابي، وفي (د): الصحابي في قول، وفي (ر)، و(ع): الصحابة في قول. انظر: تحذيب الكمال للمزي، 453/4؛ الإصابة لابن حجر، 546/1.

⁶⁴⁸⁶ في (د)، و(ر)، و(ق)، و(ع)، و(ل): واثلة. هذا هو الصحيح. هو: أبو الطُّفَيْلِ عَامِرُ بْنُ وَائِلَةَ اللَّيْثِيُّ الْكِنَانِيُّ، المتوفى بمكة سنة 100 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 347/2 (رقم 1352)؛ تاريخ بغداد للخطيب البغدادي، 199-198/1 (رقم 37)؛ تحذيب الكمال للمزي، 79/14-82 (رقم 3064)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 470-467/3 (رقم 97)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 491/1 (رقم 4454)؛ 193/7 (رقم 10166)؛ تحذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 75-74/5 (رقم 3219)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 118/1.

⁶⁴⁸⁷ في (ع): رض.

⁶⁴⁸⁸ هو هكذا هنا في جميع النسخ، وفي طبعة البواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 469/1، إلّا أنّه في جميع النسخ المطبوعة الأخرى للترجمة: مَسَّتْ.

⁶⁴⁸⁹ انظر: علوم الحديث لابن الصلاح، ص 277-278.

⁶⁴⁹⁰ في (د) مكتوب تحت السطر.

⁶⁴⁹¹ سقط من (د).

⁶⁴⁹² في (د)، و(ر)، و(ع): لكونه في.

⁶⁴⁹³ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁶⁴⁹⁴ سورة آل عمران، الآية: 147

⁶⁴⁹⁵ انظر للخلاف في ذلك: تفسير الطبري، 465/3-466؛ الجامع لأحكام القرآن للقرطبي، 149/4؛ روح البيان للمؤلف، 111/2.

⁶⁴⁹⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): فيتعيّن.

⁶⁴⁹⁷ في (ق) "الوجهين" بزيادة الهمزة.

⁶⁴⁹⁸ سقط من (ر).

⁶⁴⁹⁹ سقط من (ع).

المقصود⁶⁵⁰¹ في مقام بيان النَّاسخ الذي يقتضي التأخّر عن المنسوخ أن يحكم بأنّ ترك الوضوء آخر الأمرين لا العكس⁶⁵⁰² فح يكون خبريّة قوله "آخر الأمرين" أَرْجَح من اسميّة. ونظيره قولنا: أبو يُوسف أبو حنيفة أي: مثله في العلم والكمال. فما يكون فيه التشبيه الذي يذكر الجملة لأجله فهو الخبر ثمّ الأمر الأوّل هو الوضوء الذي أفاده قوله⁶⁵⁰³ عليه الصلوة⁶⁵⁰⁴ والسّلم⁶⁵⁰⁵: "توضّئوا ممّا مسته النَّار"⁶⁵⁰⁶ أي: من أكل ما لَمَسْتُهُ النَّارَ وطَبَخْتُهُ كقوله تعالى ﴿ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ﴾⁶⁵⁰⁷ أي: أوّل ما ينالكم منها كقولك: وَجَدَ مَسَّ الْحَمَى، ومآله مقاساة⁶⁵⁰⁸ حرّها⁶⁵⁰⁹ وألْمَهَا؛ لأنّ النَّار إذا لَمَسَتْ شيئاً أحرّقتة. والمقصود⁶⁵¹⁰ أنّ من أكل ممّا⁶⁵¹¹ طبخته النَّار ثمّ أراد أن يُصَلِّي فعليه أن يتوضّأ⁶⁵¹² ثمّ يصلي. "والمراد بالتّوضؤ غَسْل اليدين والكفّين" كما قاله ابن الملك⁶⁵¹³ في شرح المشارق⁶⁵¹⁴. وفيه قُصور، بل المراد غَسْل يديه لإزالة الرائحة الكريهة التي يُعطيها⁶⁵¹⁵ دسومة اللحم وما في⁶⁵¹⁶ حكمها ممّا يقتضيه المطبُوخ ولو غير لحم ويتنقّر عنها النَّاس والملائكة، وغسل فمه أيضاً لما ذكر ولدفع التشويش فإنّه إذا بقي في الفم شيء من الطّعام [١٨/٢] كان مانعاً من الحُضور. فالمراد به الوضوء اللغويّ كالوضوء قبل الطّعام وبعد التّوم فإنّه لا يَدْرِي أين باتت يده، ومن الثّوم بضمّ المثناة لدفع كراهة الرّائحة، والوضوء من مَسَّ الذّكر والفرج. والظاهر الوضوء الشرعيّ بالنّسبة إلى الصلوة⁶⁵¹⁷ كالوضوء بعد الجماع لمن أراد أن ينام قبل الاغتسال؛ لأنّ الوضوء الشرعيّ نصف الغُسل، وذلك أنّ الأمور الطّبيعيّة السّافلة التي أقواها المطبُوخ [قد حالت]⁶⁵¹⁸ بعين⁶⁵¹⁹ الوضوء الذي هو صورة الانقطاع والصلوة⁶⁵²⁰ والتي هي صورة الاتّصال فوجب

⁶⁵⁰⁰ في (د): الفائدة.

⁶⁵⁰¹ في (د)، و(ر): المقص.

⁶⁵⁰² كما في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النسخ الأخرى، إلّا أنّه في (ل): فحيث.

⁶⁵⁰³ سقط من (د).

⁶⁵⁰⁴ في (ل): الصلاة.

⁶⁵⁰⁵ في (ط): عليه الصلوة والسلام، في (ر): عليه السّلم، في (ع): عليه السّلام.

⁶⁵⁰⁶ مسلم، "الحيض"، 90، (رقم الحديث: 352، 353)؛ أبو داود، "الطهارة"، 75، (رقم الحديث: 195)؛ النسائي، "الطهارة"، 122، (رقم الحديث: 175،

176)؛ السنن الكبرى، 145/1-147، (رقم الحديث: 178-184)؛ ابن ماجة، "الطهارة"، 65، (رقم الحديث: 486، 487)؛ أحمد، المسند، 28/4،

397، 413؛ الحاكم، معرفة علوم الحديث، ص 85، 217. رواه أكثرهم بلفظ: "توضّئوا ممّا غَيَّرَتْ النَّارُ".

⁶⁵⁰⁷ سورة القمر، الآية: 48

⁶⁵⁰⁸ في (ع): مقاسات.

⁶⁵⁰⁹ في (ق)، في (ط)، و(ل): آخرها.

⁶⁵¹⁰ في (د)، و(ر): المقص.

⁶⁵¹¹ في (د)، و(ر)، و(ع): ما.

⁶⁵¹² في هامشي الأصل، (ر) مكتوب: "وكما يغسل يده وفمه وشفثيه من الطّعام وكذا من شراب فيه دسم، وكان التّبيّ عليه السلام يغسل يديه ويغسل يديه وجهه وذراعيه

ويمسح رأسه ولا يغسل قدميه ولا يمسحها، ويقول: هكذا الوضوء ممّا مسته النار". كذا في الشّريعة وشرحه. انظر: مفاتيح الجنان في شرح شرعة الإسلام ليعقوب بن

سيد علي البروسوي المعروف بسيد علي زاده، ص 316-317.

⁶⁵¹³ هو عبد اللطيف بن عبد العزيز بن أمين الدين بن ملك، المتوفّى سنة 801 هـ.

⁶⁵¹⁴ انظر: مبارق الأزهار في شرح مشارق الأنوار لابن الملك، 3/191 (شرح حديث رقم: 1907).

⁶⁵¹⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): تعطيها.

⁶⁵¹⁶ سقط من (ر).

⁶⁵¹⁷ في (ل): الصلاة.

⁶⁵¹⁸ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

⁶⁵¹⁹ في (د)، و(ر): بين.

⁶⁵²⁰ في (ل): والصلاة.

تجديد المفتاح والواسطة لينفتح الباب، ولئلا يبقى بينه وبين المطلوب واسطة وحجاب كما قالوا بتجديده لكل صلاة⁶⁵²¹ وإن كان على الطهارة؛ لأنه ربما يجري على لسانه كذب أو غيبة أو يتعاطى شيئاً مما يؤثم. ولما كان في ذلك حرج للأمة لا سيما في البلاد التي يقل فيها الماء نسخ ذلك وبقي الأمر على الاستحباب. وقد صحَّ أنه عليه الصلوة⁶⁵²² والصلوة⁶⁵²³ "أكل من كتف شاة ثم صلى ولم يتوضأ"⁶⁵²⁴ [بيانا للترخصة لضعفاء الأمة. فمن أراد العزيمة فليجدد الوضوء لكل صلاة⁶⁵²⁵ وليحترز عن خيلولة]⁶⁵²⁶ أمر عادي طبيعي، فإن التقوى فوق أمر الفتوى. هذا فهذان الحديثان متعارضان؛ لأن أحدهما يقتضي خلاف ما يقتضيه الآخر ولكن أخبر جابر بأن الأول متأخر فثبت به النسخ. وفي المسألة خلاف فإنه اختلف أصحاب الأصول في أن قول الصحابي "نسخ كذا بكذا" هل يكون حجةً ثبت به النسخ أم لا؟ والمحققون على أنه لا يثبت حتى ينقله عن النبي صلى الله عليه وسلم⁶⁵²⁷ لاحتمال أن يكون قوله عن اجتهاد، كذا قالوا. وفيه سوء ظن بالصحابي⁶⁵²⁸ فيما يتعلق بالأحكام، وقد قالوا [١٨/٢] في الحديث الغريب أنه ليس في الصحابة ما يوجب قدحاً حتى كان انفرادهم أرجح⁶⁵²⁹ من تعدد غيرهم. فالصحابي لا يقول بالاجتهاد في أصول الدين. (أخرجه) أي: ما قاله جابر ورواه. (أصحاب السنن) ⁶⁵³⁰ الأربعة وهم: مالك وأبو داود والترمذي والنسائي رضي الله عنهم⁶⁵³¹ كما يقتضيه الإطلاق، وإن كان أصحاب السنن كثيرين فتخصيصهم بالإضافة إنما مجرد اصطلاح ككونهم أصحاب الكتب، وإما لأن⁶⁵³² كتبهم ليس فيها غير السنن بخلاف الصحيحين وغيرها فإثما مشتملة على ذكر الأيام والوقائع⁶⁵³³ والأخبار المستقلة وغيرها من الزقاق واللطائف. والمراد بأصحابها ملازموها والمتصرفون فيها بالتخريج والترتيب وغير ذلك. والسنن تعم القولية والفعلية؛ لأنها كلها طريقة نبوية مأثورة، ومما يعرف بقول الصحابي ما رواه الترمذي وغيره عن أبي بن كعب⁶⁵³⁴ رض⁶⁵³⁵ أنه قال: "كان الماء من الماء رخصة في أول الإسلام ثم نهي عنها"⁶⁵³⁶ أراد وجوب الاغتسال من المني.

⁶⁵²¹ في (ل): صلاة.

⁶⁵²² في (ل): الصلاة.

⁶⁵²³ في (ر): عليه السلام، وفي (ع): عليه السلام.

⁶⁵²⁴ البخاري، "الوضوء"، 50، (رقم الحديث: 207، 208)؛ "الأذان"، 43، (رقم الحديث: 675)؛ "الجهاد"، 92، (رقم الحديث: 2923)؛ "الأطعمة"، 18، (رقم الحديث: 5404، 5405)؛ "الأطعمة"، 20، (رقم الحديث: 5408)؛ "الأطعمة"، 26، (رقم الحديث: 5422)؛ "الأطعمة"، 58، (رقم الحديث: 5462)؛ مسلم، "الحيض"، 91-96، (رقم الحديث: 354، 359).

⁶⁵²⁵ في (ل): صلاة.

⁶⁵²⁶ ما بين المعقوفين في (ق) مكتوب في الهامش.

⁶⁵²⁷ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶⁵²⁸ في (ر): بالصحابة.

⁶⁵²⁹ في (ر) مكتوب فوق السطر.

⁶⁵³⁰ أبو داود، "الطهارة"، 74، (رقم الحديث: 192)؛ الترمذي، "الطهارة"، 59، (رقم الحديث: 80)؛ النسائي، "الطهارة"، 123، (رقم الحديث: 185)؛ ابن ماجه، "الطهارة"، 66، (رقم الحديث: 490)؛ أحمد، المسند، 307/3، 322.

⁶⁵³¹ في (ع): رضي الله، وفي (ل): رضي الله تعالى عنهم.

⁶⁵³² في (ق): لأ.

⁶⁵³³ في (ر): والوقائع.

⁶⁵³⁴ هو: أبو مُنْذِرٍ (أبو الطُّفَيْل) أُنِّي بِنُ كَعْبِ بْنِ قَيْسِ بْنِ عُبَيْدِ الْأَنْصَارِيِّ، المتوفى سنة 33 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 161/1-164 (رقم 6)؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، 121-122 (رقم 44)؛ تهذيب الكمال للمزي، 262/2-273 (رقم 279)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 389/1-402 (رقم 82)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 180/1-182 (رقم 32)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 169/1-170 (رقم 309)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 32/1-33.

(وَمِنْهَا) ما⁶⁵³⁷ أي: من تلك الأمور وهو الأمر الثالث. (مَا يُعْرَفُ بِالتَّارِيخِ) فيه أنَّ الأمر الذي يُعرف به النسخ هو التاريخ نفسه لا ما يعرف به. فكان عليه أن يقول: "ومنها التاريخ" لكنه لا يعرف العربية، ولذا جعل الأمر الأول ما ورد في النص، والمراد منه تصريح الشارع، وجعل الأمر الثاني الحديث الذي جزم الصحابي بتأخيره⁶⁵³⁸، والمراد الجزم فيه بالتأخر، وجعل الأمر الثالث أفحش من الأولين. وحق العبارة أن يقول: منها وهو أصرحها تصريح الشارع، ومنها جزم الصحابي بالتأخير⁶⁵³⁹، ومنها التاريخ. والله دُرُّ⁶⁵⁴⁰ ابن الصلاح حيث قال في مقدمته⁶⁵⁴¹: "ثم إنَّ ناسخ الحديث ومنسوخه ينقسم [١٩/٢] أقساماً: فمنها ما يُعرف⁶⁵⁴² بتصريح رسول الله صلى الله عليه وسلم⁶⁵⁴³ ... إلخ"، ومنها: ما يُعرف بقرول الصحابي ... إلخ"، ومنها: ما يُعرف بالتاريخ ... إلخ" فجعل الناسخ والنسخ مما يُعرف بثلاثة⁶⁵⁴⁴ أشياء، والتاريخ آخر هذه الأشياء؛ لأنَّ كلاً من تصريح الشارع وجزم الصحابي لا يجوز⁶⁵⁴⁵ إلى معرفة التاريخ بل يكفي ذلك في معرفة الناسخ والمنسوخ. (وَهُوَ) أي: مثال ما يُعرف بالتاريخ. (كثيّر) لا احتياج إلى ذكره⁶⁵⁴⁶ كاحتياج الأولين. قال ابن الصلاح: "كحديث شداد بن أوس⁶⁵⁴⁷ وغيره أنَّ رسول الله صلى الله عليه وسلم⁶⁵⁴⁸ قال: "أفطر الحاجم والمحجوم"⁶⁵⁴⁹، وحديث ابن عباس [رضي الله عنه]⁶⁵⁵⁰ "إنَّ النبي⁶⁵⁵¹ [صلى الله عليه وسلم]⁶⁵⁵² احتجم وهو صائم"⁶⁵⁵³، ثم⁶⁵⁵⁴ بين الشافعي أنَّ الثاني ناسخ للأول من حيث إنَّه روي في حديث شداد أنَّه كان مع النبي

⁶⁵³⁵ في (د)، و(ر): رضي الله عنه، وفي (ل): رضي الله تعالى عنه.

⁶⁵³⁶ أبو داود، "الطهارة"، 83، (رقم الحديث: 215)؛ الترمذي، "الطهارة"، 81، (رقم الحديث: 110)؛ ابن ماجه، "الطهارة"، 111، (رقم الحديث: 609)؛ أحمد، المسند، 115/5، 115-116، 116؛ والبيهقي، السنن الكبرى، 165/1.

⁶⁵³⁷ سقط من (د)، و(ر).

⁶⁵³⁸ في (د)، و(ر)، و(ع): بتأخره.

⁶⁵³⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): بالتأخر.

⁶⁵⁴⁰ معنى "الله دُرُّ": ما أعجب فعله. انظر: القاموس المحيط، ص 500؛ فروق حقّي للمؤلف، ص 86-87.

⁶⁵⁴¹ ص 277-278.

⁶⁵⁴² في (ر): ما لم يُعرف.

⁶⁵⁴³ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶⁵⁴⁴ في (ل): بثلاثة.

⁶⁵⁴⁵ ق (د): لا يجوز.

⁶⁵⁴⁶ انظر: شرح شرح نخب الفكر للملا علي القاري، ص 380.

⁶⁵⁴⁷ هو: أَبُو يَغْلَى (أَبُو عَبْدِ الرَّحْمَنِ) شَدَادُ بْنُ أَوْسٍ بْنِ ثَابِتٍ بْنِ الْمُزْدَلِجِ بْنِ خَزَامٍ الْأَنْصَارِيُّ النَّخَّارِيُّ الْحَزْرَجِيُّ، المتوفى سنة 58 هـ. انظر لترجمته: الاستيعاب في معرفة الأصحاب لابن عبد البر، 2/251-252 (رقم 1163)؛ تهذيب الكمال للزمري، 12/389-392 (رقم 2704)؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 2/460-467 (رقم 89)؛ الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر، 3/258-259 (رقم 3866)؛ تهذيب التهذيب لابن حجر أيضاً، 4/286-287 (رقم 2847)؛ شذرات الذهب لابن العماد الحنبلي، 1/64.

⁶⁵⁴⁸ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶⁵⁴⁹ أبو داود، "الصيام"، 28، (رقم الحديث: 2369)؛ الترمذي، "الصوم"، 60، (رقم الحديث: 774)؛ ابن ماجه، "الصيام"، 18، (رقم الحديث: 1681)؛ أحمد، المسند، 4/123، 4/124؛ والبيهقي، السنن الكبرى، 4/265.

⁶⁵⁵⁰ ما بين المعقوفين سقط من (د)، و(ر)، و(ع). وهو في (ل): رضي الله تعالى عنه.

⁶⁵⁵¹ ما بين المعقوفين سقط من (ع).

⁶⁵⁵² ما بين المعقوفين غير موجود في الأصل، وفي (ق)، و(ع)، و(ط)، إلّا أنَّه موجود هكذا في (د)، و(ر)، وهو في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلم.

⁶⁵⁵³ أبو داود، "الصيام"، 29، (رقم الحديث: 2372)؛ الترمذي، "الصوم"، 61، (رقم الحديث: 776)؛ ابن ماجه، "الصيام"، 18، (رقم الحديث: 1682)؛ أحمد، المسند، 1/244، 280، 286، 344؛ البيهقي، السنن الكبرى، 4/263.

⁶⁵⁵⁴ سقط من (ع).

[صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ] 6555 زمان الفتح فَرَأَى رجلاً يَحْتَجِمُ في شهر رمضان فقال: "أفطر الحاجم والمحجوم". وَرَوَى فِي حديث ابن عَبَّاسٍ أَنَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ 6556 "احتجم وهو مُحَرِّمٌ" 6557 صائِمٌ 6558. فبان بذلك أَنَّ الْأَوَّلَ كان زمن الفتح في سنة ثمانٍ، والثاني في حِجَّةِ الْوَدَاعِ في سنة عشر 6559.

(وَلَيْسَ مِنْهَا) أي: من الأمور التي يُعْرَفُ بِهَا التَّسَخُّ 6560. "وليس: فعل ماضٍ لِلتَّغْيِي، وأصله بكسر ثانيه فسُكِّنَ استِثْقَالاً" 6561، ولم يقلب ألفاً لعدم تصرُّفه من حيث استعماله بلفظ الماضي للحال والحكم بأنه فعل وإن لم يتصرَّف تصرُّف الأفعال. قولهم: لَسْتُ لَسْتَمَا لَسْتُمْ كقولهم ضَرَبْتُ ضَرَبْتَا ضَرَبْتُمْ كذا في شرح الشفاء 6562 للدُّلْجِي 6563. وقال السيِّد: "أصل لَيْسَ "لا أَيْسَ". والأَيْسَ اسم للموجود. فإذا قيل: "لا أَيْسَ" فمعناه "لا مَوْجُود ولا وُجُود". ثم كثر استعماله فحُذِفَت الألف فبقي لَيْسَ 6564 انتهى. (مَا يَرَوِيهِ الصَّحَابِيُّ [١٩/٢] الْمُتَأَخَّرُ الْإِسْلَامُ) قوله المتأخَّرُ الْإِسْلَامُ كالقائم الغلام من إضافة الصِّفَةِ إلى معمولها. والأصل المتأخَّرُ إِسْلَامُهُ كَالْقَائِمِ غَلَامُهُ حذف الضمير من إِسْلَامِهِ واستتر في المتأخَّرَ وأضيف المتأخَّرُ إليه للتخفيف في المضاف إليه. والإسلام: انقياد الظَّاهِر كما أَنَّ الْإِيمَانَ إِذْعَانُ الْبَاطِن. وَلَمَّا لم يَتَمَّ أحدهما إِلَّا بِالْآخِرِ أَطْلَقَا عَلَى مَعْنَى وَاحِدٍ كَمَا حَقَّقَ فِي مَحَلِّهِ. (مُعَارِضاً) بالكسر على أَنَّهُ حال عن الصَّحَابِيِّ كَمَا يَدُلُّ عَلَيْهِ ظاهر قوله: (لِمُتَقَدِّمٍ عَنْهُ) 6565 والظَّاهِر أَنَّهُ حال عن الموصول على 6566 مَعْنَى حال 6567 ذلك الْمُرَوِي مَخَالِفاً لما يرويه صحابي آخر متقدِّم في الإسلام عنه أي: عن ذلك الصَّحَابِيِّ، فَإِنَّ مَالَ مُعَارِضَةِ الرَّاَوِيَّيْنَ إِلَى مُعَارِضَةِ الْمُرَوِيَّيْنَ فِي مَدْلُوْلَيْهِمَا. والحاصل أَنَّ تَأَخَّرَ الرَّاَوِي لا يستلزم تأخَّرَ المروي حتى يلزم 6568 التَّسَخُّ إِذْ يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ الْمُرَوِي مُتَقَدِّماً، والمتقدِّم لا ينسخ المتأخَّرَ وإليه الإشارة بقوله: (لَا حَيْثُمَا أَنْ يَكُونُ) أي: الصَّحَابِيُّ المتأخَّر. والاحتمال بالفارسية: "برداشتن" 6569 يعني أَنَّ ظاهر ذلك الصَّحَابِيِّ المتأخَّرَ حامل لهذا الكون. (سَمِعَهُ) الضمير المنصوب إلى ما يَرَوِيهِ أي:

6555 ما بين المعقوفين سقط من (ع). وهو في (ل): صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

6556 في (ل): صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

6557 في (د) مكتوب بين السطرين.

6558 البخاري، "الصيد"، 11، (رقم الحديث: 1835)، "الصيام"، 32، (رقم الحديث: 1938، 1939)، "الطب"، 11، 12، 15، (رقم الحديث: 5694، 5695، 5700، 5701)؛ مسلم، "الحج"، 87، (رقم الحديث: 1202)؛ أبو داود، "الصيام"، 29، (رقم الحديث: 2373)؛ الترمذي، "الصوم"، 61، (رقم الحديث: 775، 777)؛ ابن ماجه، "الصيام"، 18، (رقم الحديث: 1682)؛ أحمد، المسند، 215/1، 222، 286؛ البيهقي، السنن الكبرى، 64/5، 65.

6559 علوم الحديث لابن الصلاح، ص 278.

6560 انظر: شرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 381.

6561 انظر: القاموس المحيط، ص 740.

6562 في (ق)، و(ل): الشفا.

6563 هو: الاصطفاء لبيان معاني الشفاء لمحمد بن محمد بن محمد الدُّلْجِي، المتوفى سنة 947 هـ. الكتاب ما زال مخطوطاً. إستانبول، مكتبة سليمانية، قسم: أسعد أفندي، تحت رقم: 357. انظر لترجمة الدُّلْجِي: الأعلام للزركلي، 56/7.

6564 لعله من كلام السيد الشريف الجرجاني. نقله عنه المؤلف أيضاً في فروق حقِّي، ص 163. وجدنا نفس العبارة في مجمع الأمثال لأبي الفضل أحمد بن محمد بن إبراهيم الميداني النيسابوري، 436/1.

6565 هو هكذا هنا في الأصل، وفي جميع النسخ الأخرى، وفي طبعتي نور الدين عتر، ص 78، والبواقيت والدَّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 472/1، إِلَّا أَنَّهُ فِي طَبْعِي عَلِي حَسَن عَبْد الحميد، ص 106، وشرح شرح نخبة الفكر للملا علي القاري، ص 381: للمتقدِّم عليه، وفي طبعة محمد صبحي بن حسن حلاق، ص 77: للمتقدِّم عنه.

6566 في (ط)، و(ل): عن.

6567 في (د)، و(ر)، و(ع): حال كون.

6568 في (د): يستلزم.

6569 انظر: تاج المصادر للبيهقي، 695/2.

أدركه من طريق السمع والأذن. (مِنْ صَحَابِيٍّ آخَرَ) أي: غير المتقدم. (أَقْدَمَ) أَشَدَّ تَقَدُّمًا. (مِنْ الْمُتَقَدِّمِ الْمَذْكُورِ) الذي عُورِضَ في حديثه فلا يُعرف تأخُّره حتى يكون ناسخاً. وقوله "أقدم" بالنصب على الوصفية للمحذور إذ جرَّ أفعال تابع لنصبه واصل التقدُّم من القدم وهو قدم الرجل؛ لأنه بالقدم يتقدَّم ويتأخَّر. (أَوْ مِثْلُهُ) بالنصب⁶⁵⁷⁰ على أنه عطف على أَقْدَمَ بحسب ظاهره، والمجرور عائد إلى المتقدم. والمعنى لاحتمال [٢٠/٢] أن يسمعه⁶⁵⁷¹ من صحابيٍّ آخر مثل المتقدم في التقدُّم لا⁶⁵⁷² أقدم منه، فإنَّ بذلك [أيضاً يحصل المطلوب⁶⁵⁷³ ويثبت المدعى وهو عدم النسخ، فإنه كما أنَّ المتقدم]⁶⁵⁷⁴ لا يكون ناسخاً للمتأخَّر. فكذا المُساوي في التقدُّم والتأخَّر إذ لا بدَّ للنسخ من تقدُّم للأوَّل وتأخَّر للثاني. والحاصل أنَّ المعارض بالكسر إذا سمع ما رواه من مثل المعارض له في التقدُّم كان المسموع منه والمعارض⁶⁵⁷⁵ له مماثلين فيه فلا يتحقَّق النسخ بل التعارض فيحتاج دفعه إلى وجه آخر غير النسخ. (فَأَرْسَلَهُ) الفاء للعطف والترتيب والمنصوب إلى المرويِّ أي: "فأسند المتأخَّر مرويه إلى النبيِّ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم"⁶⁵⁷⁶، وحذف ذكر الصحابيِّ الذي رواه عنه اختصاراً، وسمي هذا مرسل الصحابيِّ وهو غير مرسل التابعيِّ"⁶⁵⁷⁷، وهو ما أسنده التابعيُّ أو تبع التابعيِّ إلى النبيِّ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم⁶⁵⁷⁸ من غير أن يذكر الصحابيِّ الذي⁶⁵⁷⁹ روى الحديث عن غير⁶⁵⁸⁰ النبيِّ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم⁶⁵⁸¹.

(لَكِنْ؛) يعني هذا الاحتمال الذي يمنع النسخ إنما هو في صورة عدم التصريح لكن. (إِنْ وَقَعَ التَّصْرِيحُ بِسَمَاعِهِ) أي: بسماع الصحابيِّ المتأخَّر⁶⁵⁸². (لَهُ) أي: لمرويه⁶⁵⁸³. (مِنْ النَّبِيِّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ)⁶⁵⁸⁴ متعلِّق بالسَّماع أي: بأن يقول: سمعته من النبيِّ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم⁶⁵⁸⁵ فح⁶⁵⁸⁶ لا يبقى للاحتمال محال⁶⁵⁸⁷. (فَيَتَّجِهْ) أي: يتوجَّه ويتعيَّن⁶⁵⁸⁸ من الاتجاه بمعنى "متوجَّه شذن" كما في تاج المصادر⁶⁵⁸⁹. وأصله الإوتجاه من الوجه قال في القاموس:

⁶⁵⁷⁰ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 381.

⁶⁵⁷¹ في (ط): يسمع، وفي (ل): سمع.

⁶⁵⁷² سقط من (ل).

⁶⁵⁷³ في (ر): المط.

⁶⁵⁷⁴ ما بين المعقوفين سقط من (ل).

⁶⁵⁷⁵ في (د): والمعارض.

⁶⁵⁷⁶ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى اللهُ تعالى عليه وسلَّم.

⁶⁵⁷⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 381.

⁶⁵⁷⁸ في (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى اللهُ تعالى عليه وسلَّم.

⁶⁵⁷⁹ سقط من (د).

⁶⁵⁸⁰ سقط من (د)، و(ر)، و(ع). ويبدو أنَّ هذا هو الصواب.

⁶⁵⁸¹ في (د)، و(ر): عليه الصلوة والسلام، وفي (ع): عليه الصلوة والسلام.

⁶⁵⁸² انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 381.

⁶⁵⁸³ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 381.

⁶⁵⁸⁴ في (د)، و(ر): عليه الصلوة والسلام، وفي (ع): عليه السلام، وفي (ل): عليه الصلاة والسلام. وهو في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 106: صَلَّى اللهُ عليه وآله وسلَّم.

⁶⁵⁸⁵ في (د)، و(ر): عليه الصلوة والسلام، وفي (ع): عليه السلام، وفي (ل): صَلَّى اللهُ تعالى عليه وسلَّم.

⁶⁵⁸⁶ في (ل): فحينئذ.

⁶⁵⁸⁷ في (د)، و(ر): محال.

⁶⁵⁸⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 381.

⁶⁵⁸⁹ 708/2.

"الوجه من الكلام: السبيل المقصود" ⁶⁵⁹⁰ انتهى. (أَنْ يَكُونَ) مَرْوِيَّةٌ ⁶⁵⁹¹. (نَاسِخًا) لما تقدّم من الحديث أو لحديث من تقدّم؛ لأنّ الصّحابيّ متقدّمًا ⁶⁵⁹² متأخراً ⁶⁵⁹³ أعْدِلَ ⁶⁵⁹⁴، فإذا صرّح بالسّماع [٢/٢٠٠ب] والتّاريخ يتحمّل النّسخ وقع ذلك بلا خلاف، ويتّجه أن يكون المعنى على ما قاله صاحب القاموس في الوجه فيكون المرويّ من جهة تَصْرِيحِ السّماع وجهاً وطريقاً إلى النّسخ، وهذا أوفق بالعربيّة. (بِشَرَطِ أَنْ يَكُونَ) أي: الصّحابيّ. (الْمُتَأَخَّرُ) الإسلام والباء متعلّقة بالفعل. (لَمْ يَتَحَمَّلْ عَنْ) ⁶⁵⁹⁵ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ⁶⁵⁹⁶ شَيْئًا من الحديث. (قَبْلَ إِسْلَامِهِ) لأنّه على تقدير التّحمّل يجوز أن يكون ما رواه متقدّمًا فلا يثبت به النّسخ. وفيه إشارة إلى جواز أن يروى بعد إسلامه ⁶⁵⁹⁷ بالجملة ⁶⁵⁹⁸ قبله، فإنّ المانع كان هو الجاهليّة والعلم من حيث هو باق على حاله. فإذا زال المانع جازت التّرواية؛ لأنّ الإسلام ينافي الكذب، وكذا حسنات الكافر فإنّها مقبولة بعد إسلامه ⁶⁵⁹⁹ [بسبب الإسلام] ⁶⁶⁰⁰، فإنّه يجب ما قبله من المعاصي ويثبت ما كان من قبيل الطّاعات وفيه شرف ⁶⁶⁰¹ الإسلام والتّقوى ما لا يخفى.

(وَأَمَّا الْإِجْمَاعُ) "أي: على حكم شرعيّ مُعارضٍ لحكم آخر شرعيّ متقدّم" ⁶⁶⁰². وسبق معنى الإجماع بما لا مزيد عليه. وهو جواب عمّا يرد من أنّ الأمور التي يُعرف بها النّسخ ينبغي أن تكون أربعة لا ثلاثة كما فعله المصنّف؛ لأنّ الإجماع أيضاً من تلك الأمور. ولذا قال ابن الصّلاح: "ومنها ما يعرف بالإجماع كحديث "قتل شارب الخمر في المِرّة" ⁶⁶⁰³ الرابعة" ⁶⁶⁰⁴، فإنّه منسوخٌ عُرف نسخه بانعقاد الإجماع على ترك العمل به" ⁶⁶⁰⁵. (فَلَيْسَ بِنَاسِخٍ) "بمجرّده لا حقيقة ولا مجازاً؛ لأنّه إنّما يَنْعَقِدُ بعد وفات ⁶⁶⁰⁶ رسول الله صلى الله عليه وسلّم" ⁶⁶⁰⁷. ولا نسخ بعد ذلك لانقطاع الوحي واستكمال الدّين، "فالإجماع لا ينسخ ما أتى به الشّارع" ⁶⁶⁰⁸ ولا يُنسخ ⁶⁶⁰⁹. (بَلْ يَدُلُّ عَلَى ذَلِكَ) على ⁶⁶¹⁰ وجود

⁶⁵⁹⁰ في (د)، و(ر): المقتض. انظر: القاموس المحيط، ص 1620.

⁶⁵⁹¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 381.

⁶⁵⁹² في (د)، و(ر)، و(ع): متقدّمًا أو.

⁶⁵⁹³ (ع): متأخّر.

⁶⁵⁹⁴ في (د)، و(ع): عَدَل.

⁶⁵⁹⁵ طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 106: من.

⁶⁵⁹⁶ في (ر)، و(ع): عليه السلام. وهو في طبعة علي حسن عبد الحميد، ص 106: صلى الله عليه وآله وسلّم.

⁶⁵⁹⁷ في (ع): إسلام.

⁶⁵⁹⁸ في (د)، و(ر): ما تحمّله، وفي (ع): تحمّله. هذا هو الصحيح.

⁶⁵⁹⁹ في (ر): "بعد الإسلام".

⁶⁶⁰⁰ ما بين المعقوفتين سقط من (ر).

⁶⁶⁰¹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): من شرف. ويبدو أنّ هذا هو الصواب.

⁶⁶⁰² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 382.

⁶⁶⁰³ في (د): مرّة.

⁶⁶⁰⁴ أبو داود، "الحدود"، 36، (رقم الحديث: 4482، 4484)؛ التّرمذيّ، "الحدود"، 15، (رقم الحديث: 1444)؛ ابن ماجة، "الحدود"، 17، (رقم الحديث: 2572)؛ أحمد، المسند، 93/4، 95، 96، 97؛ البيهقي، السنن الكبرى، 313/8، 314.

⁶⁶⁰⁵ علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 278.

⁶⁶⁰⁶ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (د)، و(ر)، و(ق)، وفي النّسخ الأخرى. القصد به: وفاة.

⁶⁶⁰⁷ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 382. في (ل): صلى الله تعالى عليه وسلّم.

⁶⁶⁰⁸ في (ق): الشّارح.

⁶⁶⁰⁹ علوم الحديث لابن الصّلاح، ص 278.

⁶⁶¹⁰ في (د)، و(ر)، و(ع): "أي: على".

التاسخ؛ لأن الإجماع لا بدّ له من مُستند يَسْتَنِد إليه من كتاب أو سنة [٢١/٢]، وهو التاسخ في الحقيقة فيستدل به على وجود خبر يقع به التسخ. هذا وكلام المصنف لا يخ⁶⁶¹¹ عن التعرض لابن الصلاح⁶⁶¹² في جعل الإجماع من تلك الأمور، لكن ابن الصلاح لا ينكر كون الإجماع دالاً على وجود ناسخ غيره حسبما صرح به في مقدمته. فلا بأس في أن يُجعل الدالّ على التاسخ ناسخاً مجازاً ويجعل الأمور الدالة على التسخ أربعة، وهو الحق الذي لا محيد عنه. فالقول ما قالت حذام.

(وإن لم يُعرف التاريخ) عطف على قوله "فإن عُرف وثبت المتأخّر عنه"⁶⁶¹³ أي: وإن لم⁶⁶¹⁴ يُعرف تاريخ تأخّر أحدهما ولم يَقم دلالة على أنّ التاسخ أيهما والمنسوخ أيهما. (فَلَا يَخْلُو) الحال من أحد الأمرين⁶⁶¹⁵. (إِذَا أَنْ يُمَكِّنَ تَرْجِيحُ أَحَدِهِمَا عَلَى الْآخَرِ) حتّى يُعمل بالأرجح منهما والأثبت. (يُوجِّهُ مِنْ وَجْهِهِ) متعلّق بالترجيح. ووجهه خمسون على ما ذكره الحازمي⁶⁶¹⁶ بالخاء المهملة والزاي من المحدثين، وأكثر [من الخمسين]⁶⁶¹⁷ على⁶⁶¹⁸ ما ذكره العراقي⁶⁶¹⁹. (الْمُتَعَلِّقَةُ بِالْمَتْنِ) أي: الحديث المرويّ نفسه "ككونه متنّاً اتفق عليه الشيخان فإنّه يقدم على غيره كما سلف. قيل: هذا عند الشافعي وأتباعه، وأمّا عند أبي حنيفة وأصحابه فيرجّح ما مدلوله الحظر⁶⁶²⁰ على ما مدلوله الإباحة للاحتياط"⁶⁶²¹ سواء وقع عليه الاتفاق أو لا. (أَوْ بِالْإِسْنَادِ) ككونه بإسناد اتّصف بالأصحية مثلاً، وكون أحدهما سماعاً وعرضاً، والآخر كتاباً أو وجاوةً أو مناولَةً. وكون راوي أحد الحديثين له زيادة ضبط وتوثيق أو فطنة دون الآخر أو أكثر عدداً من راوي الآخر⁶⁶²² كما قال ابن الصلاح: "كالترجيح بكثرة الراوي"⁶⁶²³ أو بصفاتهم⁶⁶²⁴. وعند البعض لا عبرة بالكثرة بل بالصفات فواحد من العدول أرجح من ألف [٢١/٢] من غيرهم من أهل الفضول إلّا أن يكون الكثير ممّن له خطر غير يسير. "وقد يقال قوله" أو بالإسناد" ممّا لا معنى له؛ لأنّ ركن المعارضة تساوي الحجتين في

⁶⁶¹¹ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل): لا يخلو.

⁶⁶¹² وأيضاً للطليبي (المتوفى سنة هـ). صاحب كتاب "الخلاصة في أصول الحديث" انظر لكلامه فيه: ص 61. انظر أيضاً: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 384-383.

⁶⁶¹³ في (د)، و(ر)، و(ع): به. وهو هكذا أيضاً في متن النزهة.

⁶⁶¹⁴ سقط من (د).

⁶⁶¹⁵ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 384.

⁶⁶¹⁶ هو أبو بكر زين الدين محمد بن موسى بن عثمان الحازمي الهمداني، المتوفى سنة 584 هـ. صاحب كتاب الاعتبار في التاسخ والمنسوخ من الآثار انظر فيه: ص 5. انظر أيضاً: التقييد والإيضاح شرح مقدمة ابن الصلاح لزين الدين العراقي، ص 245؛ تدريب الزاوي للسيوطي، 654/2؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 384؛ اليواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 478/1.

⁶⁶¹⁷ ما بين المعقوفتين في الأصل مكتوب في الهامش. وهو ساقط أصلاً من (د)، و(ر)، و(ع)، و(ط)، و(ل).

⁶⁶¹⁸ سقط من (ع).

⁶⁶¹⁹ هو أبو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين بن عبد الرحمن العراقي (المتوفى: 806 هـ). صاحب كتاب التقييد والإيضاح شرح مقدمة ابن الصلاح. انظر لوجوه الترجيح فيه: ص 245-250. انظر أيضاً: تدريب الزاوي للسيوطي، 654/2-659؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 384؛ اليواقيت والدّرر في شرح نخبه ابن حجر للمناوي، 478/1-479.

⁶⁶²⁰ في (ع): الحصر.

⁶⁶²¹ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 384.

⁶⁶²² انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 384.

⁶⁶²³ هو هكذا هنا في الأصل، وهو في النسخ الأخرى: الرواة.

⁶⁶²⁴ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 286.

الثبوت. فإذا كان أحد السندَيْن أَرْجَحَ لم يتحقق المعارضة⁶⁶²⁵، ويُدفع بأن المعارضة هنا هي المقابلة في الجملة. (أو لا) يمكن ترجيح أحد الحديثين المتعارضين على الآخر بوجه من الوجوه.

(فَإِنْ أُمِّكَنْ التَّرْجِيحُ تَعَيَّنَ الْمَصِيرُ إِلَيْهِ) أي: تَعَيَّنَ الرَّجُوعُ إِلَى التَّرْجِيحِ فَيُؤْخَذُ بِالرَّاجِحِ وَيُعْمَلُ بِهِ. وَالْمَصِيرُ مصدر ميميٌّ بمعنى الصَّيْثُورَةِ وَالرَّجُوعِ. وبالفارسيَّة: "كشتن"⁶⁶²⁶ بفتح الكاف العجميِّ يقال: "صار الأمر إلى كذا صَيْرًا وَصَيْثُورَةً"⁶⁶²⁷ ومصيرًا. وصار عبارة عن التنقل من حال إلى حال، وإِنَّمَا لم يقل: "تَعَيَّنَ المَرَجِعُ إِلَيْهِ"؛ لأنَّ المَرَجِعَ هو الرَّجُوعُ إِلَى المَوْضِعِ الَّذِي كَانَ فِيهِ، والمصير هو الرَّجُوعُ إِلَى المَوْضِعِ الَّذِي لم يكن فيه فهو يجب أن يخالف الحَالَةَ الأولى ولا كذلك المَرَجِعِ والمقام يقتضي المصير لا المَرَجِعَ كما لا يخفى. (وَالْأَيُّ) أي: وإن لم يمكن⁶⁶²⁸ الترجيح، هذا باعتبار المزج. وأما المعنى بحسب أصل عبارة⁶⁶²⁹ المتن وإن لم يثبت المتأخر. وقد سبق أنَّ "إِلَّا" في مثل⁶⁶³⁰ هذه المواضع ليس للاستثناء بل هو مركَّب من "إِنْ" و"لَا" ثُمَّ أُدْغِمَ أَحَدُهُمَا فِي الْآخَرِ. (فَلَا) أي: فلا يتعيَّن المصير إليه بل يجب التوقُّفُ كما سيأتي.

(فَصَارَ مَا ظَاهِرُهُ التَّعَارُضُ) هذا لَيْسَ كَالْفَذْلُكَه لِمَا قَبْلَهُ؛ لأنَّ بيان التَّرتيب لم يتمَّ بعدُ، بل هو من⁶⁶³¹ تمهيد لترتيب ما بعده [على ما قبله]⁶⁶³² باعتبار الدَّمَجِ، والموصول عبارة عن الحديث وظاهره مبتدأ والتعارض خبره، والجملة صلة للموصول وهو مع صلته اسم صار، وقيد بالظاهر ولم يقل فصار المُتَعَارِضُ إذ لا تعارض بين النصين في الواقع؛ لأنَّ الشَّارِعَ مَصْنُوعٌ مِنْ مَنَاقِضَةٍ [٢٢٢/٢] نفسه في كلامه ولا يَجْرِي عَلَيْهِ سَهْوٌ وَلَا نِسْيَانٌ فِيمَا هُوَ مِنْ قَبِيلِ الشَّرَائِعِ وَالْأَحْكَامِ؛ لِأَنَّهُ الَّذِي قَالَ: "اللَّهُمَّ عَلَّمْنَا مَا جَهِلْنَا وَذَكَّرْنَا مَا نَسِينَا"⁶⁶³³ وَلَا شَكَّ أَنَّ دَعَاءَهُ مُسْتَجَابٌ فِي ذَلِكَ وَمِنْ ثَمَّ قَالَ ابْنُ خُرَيْمَةَ الْإِمَامُ: "لَا أَعْرِفُ أَنَّهُ رُويَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"⁶⁶³⁴ حَدِيثَانِ بِإِسْنَادَيْنِ صَحِيحَيْنِ مُتَضَادَّيْنِ فَمِنْ كَانَ عِنْدَهُ فَلَيتَأَنَّى بِهِ لِأَوَّلَفَ بَيْنَهُمَا"⁶⁶³⁶. ولله دَرَّةٌ، فَإِنَّهُ فَهَمَّ حَسَنًا وَأَحْسَنَ الظَّنَّ بِمَنْ لَا يَنْطِقُ إِلَّا عَنِ الْوَحْيِ⁶⁶³⁷ وَلَا يَتَكَلَّمُ إِلَّا بِمَا يَقْتَضِيهِ الْوَقْتُ لِيَهْتَنَ الْعِلْمُ. فله الفضل في ذلك على غيره. (وَأَقَاعًا) وَمَتَحَقَّقًا. (عَلَى هَذَا التَّرتيبِ:) إشارة إلى ما بعده وسبق معنى الترتيب والتركيب فالفرق بينهما.

(الْجَمْعُ إِنْ أُمِّكَنْ) بِالرَّفْعِ عَلَى أَنَّهُ خَبَرٌ مُبْتَدَأٌ مَحْذُوفٌ⁶⁶³⁸ "هو". هو وقوله "إِنْ أُمِّكَنْ" قيدٌ لِلْجَمْعِ، فَإِنْ أُخِذَ شَرْطًا فَلَا بَدَّ مِنْ تَقْدِيرِ الْجُزْءِ بِمَعْنَى إِنْ أُمِّكَنْ الْجَمْعُ. فالجمع وإن أخذ قيدًا مجرَّدًا كـ "لَوْ" الوصلية فلا يحتاج إلى الجزاء وقدم الجمع؛ لِأَنَّهُ الْأَمْرُ الْأَوَّلُ الْمَشَارُ إِلَيْهِ بِقَوْلِهِ "إِنْ أُمِّكَنْ الْجَمْعُ".

⁶⁶²⁵ القول المبكر على شرح نخبه الفكر، ص 76. نقل كلام ابن قطلوبغا أيضًا المَلَّا علي القاري في شرح نخبه الفكر، ص 385.

⁶⁶²⁶ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 1/178.

⁶⁶²⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 549.

⁶⁶²⁸ في (د)، و(ع): لم يكن.

⁶⁶²⁹ سقط من (ر).

⁶⁶³⁰ سقط من (د).

⁶⁶³¹ سقط من (د)، و(ر)، و(ع).

⁶⁶³² ما بين المعقوفين سقط من (د).

⁶⁶³³ لم اجد حديثاً، وهو من الأدعية المنتشرة على ألسنة العلماء.

⁶⁶³⁴ سقط من (د).

⁶⁶³⁵ في (ع): عليه السلام.

⁶⁶³⁶ علوم الحديث لابن الصلاح، ص 285؛ تدريب الزاوي للسيوطي، 2/652؛ شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 375.

⁶⁶³⁷ يقصد به قول الله تعالى: ﴿وَمَا يَنْطَلِقُ عَنِ الْهَوَىٰ (3) إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ﴾ سورة النجم الآية: 3-4.

⁶⁶³⁸ انظر: شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 386.

(فَاعْتَبَارُ النَّاسِخِ وَالْمَنْسُوخِ) عطف على الجمع والفاء للترتيب والتعقيب وهو الأمر الثاني المشار إليه بقوله "وإن لم يمكن الجمع".

(فَالْتَرْجِيحُ إِنْ تَعَيَّنَ) "المصير إليه بعد إن أمكن" ⁶⁶³⁹ وهو الأمر الثالث وهو جواب وإلا في المتن. وأما باعتبار المزج فعطف على قوله "فاعتبار الناسخ والمنسوخ"؛ لأنه لا يُصار إليه إلا بعد الجهل بالتاريخ فهو متأخر عنه في الاعتبار. والتعَيَّنَ ⁶⁶⁴⁰: التحقّق في العين ⁶⁶⁴¹ الخارجي فهو مقابل العلم. وفي التعريفات: "التعَيَّنَ ما به امتياز الشيء عن غيره، بحيث لا يُشاركه فيه غيره" ⁶⁶⁴².

(ثُمَّ التَّوَقُّفُ عَنِ الْعَمَلِ بِأَحَدِ الْحَدِيثَيْنِ) إلى أن يتبيّن أمره وهو الأمر الرابع [٢/٢٢ب]. ولمّا كانت رُتبته متأخّرة عن الكلّ أوردته بكلمة المهلة ⁶⁶⁴³، ويجوز أن يكون ثمّ من قبيل التفنّن فإنّها تجيء لمجرّد التعقيب في الذكر سواء كانت بين المتبوع والتابع تراخ ومهلة ⁶⁶⁴⁴ أو لا، والتوقّف ممّا يتعقّب ما قبله ذكراً وربّةً. والتوقّف بالفارسيّة: "دِرَنگ" ⁶⁶⁴⁵ كردن در چیزى ⁶⁶⁴⁶. وفي القاموس: "التوقّف في الشيء: كَالْتَلُومُ" ⁶⁶⁴⁷. يقال: توقّف في الأمر وتلوّم تمكّث وانتظر ⁶⁶⁴⁸، وأصله إمّا من "وقّف يقف وقوفاً: بمعنى دام قائماً" ⁶⁶⁴⁹ وإمّا من "وقفه وقفاً" ⁶⁶⁵¹ حبسه ⁶⁶⁵²؛ لأنّ في الانتظار حبس النفس عن الإقدام، ولكونه بمعنى التمسّك والانتظار [يعدّى بـ "في" ومعنى الحبس] ⁶⁶⁵³ يعدّى بـ "عن" كما في هذا المقام، والباء متعلّقة بالعمل، والعمل ⁶⁶⁵⁴ فعل بني على قصد وعلم أو زعمه.

(وَالْتَّعْيِيرُ بِالتَّوَقُّفِ) هو في العُرف مختصّ بتفسير الرّوياً؛ لأنّ المفسّر يعبر من ظاهرها إلى باطنها. والمراد هنا أن يأتي عبارة بدل عبارة و ⁶⁶⁵⁵ سمّيت عبارة؛ لأنّك تجوز ⁶⁶⁵⁶ منها إلى المعنى المقصود منها أو تفسّر ⁶⁶⁵⁷ بها ما في الضمير الذي هو مسّثور. وهذا الكلام إشارة إلى دفع ما يرد من أنّ أهل أصول الحديث وأصول الفقه وغيرهم عبروا عن التوقّف بالتساقط حيث ⁶⁶⁵⁸ "قالوا: إنّ الدليلين إذا تعارضا تساقطاً فكان الظاهر أن يُعبّر عن التوقّف بالتساقط لا العكس

⁶⁶³⁹ انظر: شرح شرح نخبه الفكر للملّا علي القاري، ص 386.

⁶⁶⁴⁰ في (ع): والتعَيَّن.

⁶⁶⁴¹ في (د): عين.

⁶⁶⁴² كتاب التعريفات، ص 125.

⁶⁶⁴³ هو هكذا هنا في الأصل، وفي (ر)، و(ق)، إلا أنّه في النسخ الأخرى: المهلة.

⁶⁶⁴⁴ في (د): مهلة.

⁶⁶⁴⁵ في (ر): رنك.

⁶⁶⁴⁶ انظر: تاج المصادر للبيهقي، 815/2.

⁶⁶⁴⁷ انظر: القاموس المحيط، ص 1113.

⁶⁶⁴⁸ في (ق): انتصر.

⁶⁶⁴⁹ انظر: القاموس المحيط، ص 1112.

⁶⁶⁵⁰ سقط من (ر).

⁶⁶⁵¹ في (ق): وقفه.

⁶⁶⁵² انظر: القاموس المحيط، ص 1112.

⁶⁶⁵³ ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁶⁶⁵⁴ في (ر): تحت السطر.

⁶⁶⁵⁵ سقط من (د).

⁶⁶⁵⁶ في (د): تجوز.

⁶⁶⁵⁷ في (ق)، و(ع)، و(ط): تفسير.

⁶⁶⁵⁸ سقط من (ر).

لِيُحْصَلَ الْمُتَابَعَةُ لِلسَّلَفِ" ⁶⁶⁵⁹. (أُولَى) أي: أخرى. (مِنْ التَّعْيِيرِ بِالسَّاقِطِ) كأنه قال: تعبيرنا في الرتبة الرابعة الأخيرة بالتوقف أولى من تعبير غيرنا بالتساقط. وهو والمُسَاقِطَةُ والسَّقَاطُ بالكسر بمعنى واحد بالفارسية: "ييفتادن" ⁶⁶⁶⁰. و ⁶⁶⁶¹ في التنزيل ﴿تَسَاقِطُ عَلَيْكَ﴾ ⁶⁶⁶² "أي: تسقط النخلة" ⁶⁶⁶³. و [٢٣/٢] في القاموس: "تساقط: تتابع سقوطه" ⁶⁶⁶⁴، كَأَنَّ الدَّلِيلَيْنِ إِذَا سَقَطَ أَحَدُهُمَا تَبَعَهُ الْآخَرُ، وَكَأَنَّ الْمُصَنِّفَ فَهِمَ الْإِسْتِمْرَارَ مِنَ التَّسَاقُطِ كَمَا يُلَوِّحُ ⁶⁶⁶⁵ مِنْ تَعْلِيلِهِ فَحُكْمَ بِأُولَوِيَّةِ التَّوَقُّفِ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ مُشْعِرٌ بِالظُّفْرِ بَوَاحِ التَّرْجِيحِ فِي الزَّمَانِ الثَّانِي ⁶⁶⁶⁶ وَمُطْمَعٌ لَهُ وَمُبْقٍ لِلْإِحْتِمَالِ. وَفِيهِ أَنَّ عِبَارَةَ التَّسَاقُطِ وَإِنْ كَانَتْ مُؤَهِّمَةً لِلإِسْتِمْرَارِ لَكِنْ لَا يَلْزَمُ مِنْهُ التَّسَاقُطُ بِالْكِلْيَةِ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ بِحَيْثُ لَا يَرْجَى التَّدَارُكُ فِي الْمُسْتَقْبَلِ وَإِلَيْهِ الْإِشَارَةُ بِالأُولَوِيَّةِ ⁶⁶⁶⁷، فَإِنَّ الْإِيهَامَ إِنَّمَا هُوَ بِالنِّسْبَةِ إِلَى أَهْلِ الْأَوْهَامِ، وَأَمَّا أَصْحَابُ الْعُقُولِ الصَّافِيَةِ فَاَلْمَعَانِي ⁶⁶⁶⁸ لَمْ يَكُنْ غَيْرَ خَافِيَةٍ. نَعَمْ، إِطْلَاقُ التَّسَاقُطِ عَلَى الْأَدَلَّةِ الشَّرْعِيَّةِ خَارِجٌ عَنْ سَنَنِ الْأَدَابِ كَالِقَاءِ الْأَلْوَحِ عَلَى التَّرَابِ. (لِأَنَّ خَفَاءَ تَرْجِيحِ أَحَدِهِمْ) أي: أحدَ الحَدِيثَيْنِ الْمُتَعَارِضَيْنِ ⁶⁶⁶⁹. (عَلَى الْآخَرِ) والخفاءُ مُقَابِلُ الظُّهُورِ. وَهُوَ بِالْقَصْرِ وَبِمَدٍّ؛ لِأَنَّهُ نَاقِصٌ كَالْعَطَاءِ وَالْجَفَاءِ وَالصَّفَاءِ وَنَظَائِرِهَا. وَالْأَلْفُ مُنْقَلَبَةٌ وَلَيْسَتْ بِصُورَةِ الْفَتْحَةِ بِخِلَافِ نَحْوِ الْخَطَا وَالْكَالِ وَالظَّلْمِ، فَإِنَّهُ مَهْمُوزٌ مَقْصُورٌ فَقَطْ؛ لِأَنَّ الْأَلْفَ صُورَةُ الْفَتْحَةِ فَلَا وَجْهَ لِمَدِّهَا. وَمَنْ قَالَ ⁶⁶⁷⁰: "لَمْ أَعْرِفْ وَجْهَ كَوْنِ الْخَطَا بِالْقَصْرِ صَوَاباً وَبِالْمَدِّ خَطَأً" ⁶⁶⁷¹، فَقَدْ هَمَزَ بِمَوْلُوتِهِ وَأَظْهَرَ نَقْصَانَ شَأْنِهِ وَمَنْزِلَتِهِ. وَأَمَّا قِرَاءَةُ الْمَدِّ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: إِنَّهُ ⁶⁶⁷² ﴿كَانَ خَطِئًا كَبِيرًا﴾ ⁶⁶⁷³ فَمِنْ قَبِيلِ التَّنْبِيهِ كَالْإِشْبَاعِ فِي قَوْلِهِ ⁶⁶⁷⁴: ﴿وَيُخَلِّدُ فِيهِ [مُهَانًا]﴾ ⁶⁶⁷⁵. تَفْطَنُ. (إِنَّمَا هُوَ بِالنِّسْبَةِ لِلْمُعْتَبَرِ) النِّسْبَةُ تَعْدَى بـ "إِلَى" لَا بِاللَّامِ، لَكِنْ اللَّامُ قَدْ يَقَامُ ⁶⁶⁷⁷ مُقَامَ "إِلَى" كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ﴿كُلُّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُسَمًّى﴾ ⁶⁶⁷⁸ أي: إِلَى أَجَلٍ، وَفِي قَوْلِهِ تَعَالَى ﴿يَا أَيُّهَا رَبَّنَا تُؤْخِرْ لَنَا﴾ ⁶⁶⁷⁹ أي: إِلَيْهَا. وَكَذَا سَائِرُ الْحُرُوفِ يَقَامُ بَعْضُهَا مُقَامَ [٢٣/٢] بَعْضُ فِي الْمَوَاطِنِ الَّتِي يَنْتَفِي فِيهَا اللَّبْسُ وَلَا يَسْتَحِيلُ الْمَعْنَى الَّتِي صِيغَ لَهُ اللَّفْظُ. فَلَوْ قِيلَ: رَمَى

⁶⁶⁵⁹ انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 387.

⁶⁶⁶⁰ في (د): ييفتادن، وفي (ع): ييثمادن. وهو في تاج المصادر للبيهقي، 639/2: ييوكتدن.

⁶⁶⁶¹ سقط من (د).

⁶⁶⁶² سورة مريم، الآية: 25.

⁶⁶⁶³ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 415.

⁶⁶⁶⁴ انظر: القاموس المحيظ، ص 866.

⁶⁶⁶⁵ في (د): يلود.

⁶⁶⁶⁶ سقط من (ق).

⁶⁶⁶⁷ بالأولوية.

⁶⁶⁶⁸ في (د): في المعاني.

⁶⁶⁶⁹ في (د): متعارضين.

⁶⁶⁷⁰ في الأصل، وفي (د)، و(ر) مكتوب بين السطرين: أبو السعود.

⁶⁶⁷¹ انظر: تفسير أبي السعود المسمى بـ إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم، 92/2؛ 169/5.

⁶⁶⁷² ليس من لفظ الآية. الآية في سورة الإسراء: ﴿إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا﴾.

⁶⁶⁷³ سورة الإسراء، الآية: 31.

⁶⁶⁷⁴ في (د): قوله تعالى.

⁶⁶⁷⁵ ما بين المعقوفتين موجود في (د)، و(ل) فقط.

⁶⁶⁷⁶ سورة الفرقان، الآية: 69.

⁶⁶⁷⁷ في (ر): يقال.

⁶⁶⁷⁸ سورة الرعد، الآية: 2.

⁶⁶⁷⁹ سورة الزلزلة، الآية: 5.

بالقوس بدل عن القوس مع مجيء الباء بمعنى عن كما في قوله تعالى ﴿يَوْمَ تَشَقُّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ﴾⁶⁶⁸⁰ أي: عن الغمام⁶⁶⁸¹ [لم يجز]⁶⁶⁸²؛ لأنّ ظاهر الكلام يدلّ على أنّه نبذها من يده وهو ضدّ المراد بلفظه، ولا لبس في هذا المقام كما لا يخفى. وسبق معنى الاعتبار ومآله أن ينظر في الشيء ليعبر منه إلى شيء آخر. (في الْحَالَةِ الرَّاهِنَةِ) متعلّق بالمعتبر. والحالة والحال كنية الإنسان وما هو عليه من أموره المتغيّرة؛ لأنّ الأحوال العارضة تحوّل وتتغيّر حالاً بعد حال. "وأصل الحَوَل تَغْيِيرُ الشَّيْءِ وَانْفِصَالُهُ عَنْ غَيْرِهِ، فَباعْتِبَارِ التَّغْيِيرِ. قِيلَ: حَالَ الشَّيْءِ يُحَوَّلُ حَوْلًا، وَاسْتِحَالَ: تَهَيَّأَ لِأَنْ يُحَوَّلَ، وَباعتِبَارِ الانْفِصَالِ. قِيلَ⁶⁶⁸³: حَالُ بَيْنِي وَبَيْنَكَ كَذَا"⁶⁶⁸⁴. والمراد بالحالة الرَّاهِنَةُ الحالة الحاضرة الموجودة الثابتة؛ لأنّ "رهن بمعنى ثبت ودام" كما في القاموس⁶⁶⁸⁵. والزّمان الحاضر ثابت وقائم بالنسبة إلى المعتبر حيث أدركه وكان فيه بالفعل، فإنّ الماضي قد فات والمستقبل لم يقدّم بعد، فما فات في الماضي ولم يحصل في الحال يُرجى تذكّره في المستقبل، فهو ليس⁶⁶⁸⁶ بساقط غير مَرَجُوٍّ بالكلية، وإنّما قيل للحال: قائم وثابت بالاعتبار الظاهر، وإلا فالزّمان غير قارّ في نفسه. وكذا جميع أجزاء العالم متحركة وكون بعض الأجرام النيرة ثابتاً إنّما هو بالنسبة إلى بطوء سيرها وعدم ظهور حركتها في مرأى العين وإلا فهي كسائر السيّارات. والحاصل أنّ الحال الراهنة في الأصل احتراز عن الماضي والمستقبل وفي هذا المقام عن المُسْتَقْبَل فقط؛ لأنّ الماضي غير مَرَجُوٍّ فلا وجه لاعتباره⁶⁶⁸⁷. تدبّر [٢/٢٤٢]. وقال الراغب: "الزّهن: ما يُوضَع وثيقَةً لِلدِّينِ"⁶⁶⁸⁸، فهو توثيق للدّين بالعين، وبعبارة أخرى "ما وُضِعَ عندك ليكون مناب"⁶⁶⁸⁹ ما أُخِذ منك"⁶⁶⁹⁰، "ولمّا كان الزّهن يُصَوَّرُ منه حَبْسُهُ اسْتُعِيرَ ذَلِكَ لِلْمُحْتَبَسِ أَيِّ شَيْءٍ"⁶⁶⁹¹ كان كما في القاموس: "وكل ما احتبس به شيء فهو رَهْنُهُ"⁶⁶⁹² ومُرْتَهْنُهُ"⁶⁶⁹³. وفي التنزيل: ﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾⁶⁶⁹⁴ أي: مرهونة عند الله تعالى بكسبها محبوسة به. وكذا الزّمان الحاضر فإنه مُحْتَبَسٌ للمرء باعتبار ثبوته وقيامه إلا⁶⁶⁹⁵ "أنّ المرء مُحْبُوسٌ في الحالة الموجودة لا فيما قبلها ولا فيما بعدها"⁶⁶⁹⁶ كما وُهم، فإنّ الحبس إذاً يكون صفةً للمرء وليس بذلك. وغاية ما قلنا: إنّ الحالة الرَّاهِنَةَ [إنّما بمعنى الثابتة فصيغة الفاعل على حالها وهو المعنى الأوّل، وإنّما بمعنى المحبوسة فالحالة الرَّاهِنَةُ]⁶⁶⁹⁷ من قبيل⁶⁶⁹⁸ عيشة راضية وهو

⁶⁶⁸⁰ ﴿يَوْمَ تَشَقُّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ﴾ سورة الفرقان، الآية: 25.

⁶⁶⁸¹ في (د): العمام.

⁶⁶⁸² ما بين المعقوفتين سقط من (د).

⁶⁶⁸³ سقط من (د).

⁶⁶⁸⁴ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 266.

⁶⁶⁸⁵ انظر: القاموس المحيط، ص 1551.

⁶⁶⁸⁶ سقط من (د).

⁶⁶⁸⁷ في (د): الاعتبار، وفي (ع): لا اعتبار.

⁶⁶⁸⁸ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 367.

⁶⁶⁸⁹ في (ق): مناسب.

⁶⁶⁹⁰ انظر: القاموس المحيط، ص 1551.

⁶⁶⁹¹ انظر: مفردات ألفاظ القرآن، ص 368.

⁶⁶⁹² في (د): رهينه، وفي (ر): رهينة.

⁶⁶⁹³ انظر: القاموس المحيط، ص 1551.

⁶⁶⁹⁴ سورة المدثر، الآية: 38.

⁶⁶⁹⁵ في (د)، و(ر)، و(ع): لا.

⁶⁶⁹⁶ المؤلف يقصد به الملاء على القاري ويرة عليه. انظر: شرح نخبه الفكر للملا علي القاري، ص 387.

⁶⁶⁹⁷ ما بين المعقوفتين في الأصل مكتوب في الهامش.

⁶⁶⁹⁸ سقط من (د).

المعنى الثاني. ثم لا ضرورة لاعتبار الاستعارة كما فعله الرّاعب⁶⁶⁹⁹ بعد ما ساعد اللغة لكلا المعنيين الثبوت والحبس، فإنّ ما قاله إنّما ينشأ من اعتبار المعنى الشرعيّ للرّهن ولا حاجة إليه؛ لأنّ الرهن في اللغة مطلق الحبس ويطلق على المرهون تسمية للمفعول باسم المصدر. (مَعَ احْتِمَالٍ أَنْ يَظْهَرَ لِغَيْرِهِ مَا خَفِيَ عَلَيْهِ) حال. نحو جاء زيد مع عمرو أي: كائناً ذلك الخفاء بالنسبة إليه "مع احتمال ... إلخ". فالأول بالنسبة إلى حال المعترّ نفسه، والثاني بالنسبة إلى حال غيره من المُعْتَرِّين في الحال فقد يَجْمَعُهُمَا الظهور. فلأول بالنسبة إلى الزمان الثاني، وللثاني بالنسبة إلى الحال، وقد يبقى الأول معقوداً عن الحلّ حالاً واستقبالاً. وقوله "ما خفي عليه" أي: استتر ولم يظهر، والجملة من الموصول والصلة فاعل يظهر ففي إيراد الخفاء في مقابلة الظهور إشارة إلى أنّه مقابل له. وفي معنى الإظهار الإعلان والإبداء ثمّ في الكلام⁶⁷⁰⁰ إشارة إلى معنى قوله تعالى ﴿فَوْقَ كُلِّ [٢/٢٤ب] ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾⁶⁷⁰¹ "أي: فوق كلّ ذي علم من الخلق أرفع درجة منه في العلم يعني ليس من عالم إلّا وفوقه أعلم منه حتى ينتهي العلم إلى الله تعالى"⁶⁷⁰².

دَسْتُ شُدُّ بِالْأَيِّ دَسْتُ أَيْنَ تَابِكْحَا⁶⁷⁰³ تَابِيزْدَانُ⁶⁷⁰⁴ كِه⁶⁷⁰⁵ إِلِيهِ الْمُنْتَهَى⁶⁷⁰⁶.

وهذه الآية، وكذا قوله تعالى ﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾⁶⁷⁰⁷ تدلّ على أنّه ليس للمفتي أن يفتي بالرأي فيما لا يعلمه وإن⁶⁷⁰⁸ استقصى في التتبّع فقد يكون من علماء الأقطار من يعلمه بالنص وهو مقدّم على الرأي عند الكلّ. والحاصل أن الخفاء بالنسبة إلى البعض لا يستلزم الخفاء بالنسبة إلى الكلّ وإلّا لما جعل الله عالماً وأعلم، ولما أمر عند عدم العلم لسؤال⁶⁷⁰⁹ أهل العلم فمع احتمال العلم والتلفيق لا يثبت الجهل والتعارض مطلقاً فيلزم التوقف وتفتيش ذلك عن مظانّه. (والله) العليم الذي له الاطلاع على كُنْهِ الشَيءِ، والإدراك بما هرب عن الضمائر. (أَعْلَمُ)⁶⁷¹⁰ [تفتويض العلم إليه أسلم كما كان يقول الصحابة رضي الله عنهم: "الله⁶⁷¹¹ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ"⁶⁷¹²] ⁶⁷¹³أي: الله أعلم من الرسول، والرسول أعلم من الأمة؛ لأنّ علومهم بالنسبة إلى علمه كالقطرة بالنسبة إلى سبعة أبحر. فالقلة في قوله تعالى ﴿وَمَا أَوْتِيْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾⁶⁷¹⁴ إضافة. فاعلم ذلك ولا تجهل، فإنّ الجاهل⁶⁷¹⁵ هالك. وقولهم "العلم حجاب"

⁶⁶⁹⁹ كما في مفردات ألفاظ القرآن. انظر: ص 368.

⁶⁷⁰⁰ في (د): "ثمّ في الكلام ثمّ في الكلام" بال تكرار.

⁶⁷⁰¹ ﴿فَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾ سورة يوسف، الآية: 306.

⁶⁷⁰² انظر: روح البيان في تفسير القرآن للمؤلف، 317/4.

⁶⁷⁰³ في (د): تاكجا، و(ع): كجا، و(ط)، و(ل): تابكجا.

⁶⁷⁰⁴ في (ع): تابندان.

⁶⁷⁰⁵ في (ع): له.

⁶⁷⁰⁶ المؤلف يذكر البيّن نقلاً عن المثنوي في تفسيره روح البيان، 47/3؛ 318/4؛ 213/5 باللفظ الآتي:

دست شد بالاي دست اين تاكجا تاييزدان كه اليه المنتهى.

⁶⁷⁰⁷ سورة النحل، الآية: 43.

⁶⁷⁰⁸ في (د): "وإن وإن" بال تكرار.

⁶⁷⁰⁹ في (د)، و(ر)، و(ع): بسؤال.

⁶⁷¹⁰ لفظ "والله أعلم" غير موجود في طبعة البواقيت والدّرر في شرح نخبة ابن حجر للمناوي، 481/1، وهو في طبعة محمد صبحي بن حسن حلاق، ص 78: "والله أعلم، وإلى هنا انتهى القول في المقبول" بالزيادة.

⁶⁷¹¹ سقط من (د).

⁶⁷¹² انظر مثلاً: البخاري، "المغازي"، 78، (رقم الحديث: 4406)؛ مسلم، "القسامة"، 29، (رقم الحديث: 1679).

⁶⁷¹³ ما بين المعقوفتين سقط من (ع).

⁶⁷¹⁴ سورة الإسراء، الآية: 85.

معناه أنّه حجابٌ عن الجهل، فإنّ ما كان صفةً شريفةً لله تعالى لا يكون حجاباً للخلق، بل الوصول إلى المعلوم بقدر العلوم، ويجوز أن يرجع معنى الحجابيّة إلى الاعتزاز به؛ لأنّه⁶⁷¹⁶ يؤدّي إلى الجهل بالحقائق⁶⁷¹⁷ فيكون سبب الكشف سبب الحجاب كما عليه أهل القوانين والرّسوم في هذا الزّمان وهم الذين يريدون علوّاً في الأرض. وحقيقة العلم لا يُعطي⁶⁷¹⁸ إلّا التواضع [٢٥/٢].

⁶⁷¹⁵ في (د) الجهل.

⁶⁷¹⁶ في (د)، و(ر)، و(ع): فإنّه.

⁶⁷¹⁷ في (د)، و(ر): الحقائق.

⁶⁷¹⁸ في (د)، و(ر)، و(ع)، و(ل): لا تعطي. هذا هو الصحيح.

فهرس الموضوعات

1	مقدمة المحقق
2	(أ) إسماعيل حقي البروسوي
2	1- ترجمة حياته
4	2- مصنفاته
4	3- مصادر الترجمة:
5	(ب) دراسة عن كتاب "شرح نخبة الفكر" لإسماعيل حقي البروسوي
5	1- اسم الكتاب ومدى تحقق نسبته إلى المؤلف:
5	2- موضوعه:
5	3- سبب تأليفه:
5	4- منهجه في كتابه:
7	5- مصادره:
7	6- تاريخه:
7	7- وصف النسخ الخطية للكتاب:
8	8- منهجنا في تحقيق الكتاب والتعليق عليه:
1	[مقدمة الشارح إسماعيل حقي البروسوي]
1	[مقدمة الحافظ ابن حجر]
12	[بدء التصنيف في علوم الحديث]
29	[الداعي لتصنيف الكتاب]
37	[تعريف الخبر والحديث والأثر]
39	[الخبر من حيث تعدد طرقه وتفردده]
41	[المتواتر وشروطه]
60	[المتواتر: لا يبحث عن رجاله]
66	[الآحاد]
67	[المشهور والمستفيض]
71	[العزير]
89	[الغريب]
91	[تعريف الآحاد وأقسامه]

92	[تعريف المردود]
99	[أنواع الخبر المُخْتَفَّ بالقرائن]
124	[أقسام الغريب]
126	[الفرد المطلق]
133	[الفرد النسبي]
140	[الصحيح لذاته]
145	[الصحيح لغيره]
146	[الحسن لذاته]
147	[الحسن لغيره]
149	[تعريف العدل]
154	[تعريف الضَّبْط وتقسيمه]
157	[تعريف المُتَّصِل]
159	[تعريف المُعَلَّل لُغَةً واصطلاحاً]
162	[تعريف الشَّاذَّ لُغَةً واصطلاحاً]
172	[أصح الأسانيد]
195	[المفاضلة بين الصحيحين]
202	[شرط البخاري ومسلم]
207	[عدد رجال البخاري ومسلم الذين تُكَلِّمَ فيهم]
209	[الأحاديث المنتقدة على البخاري أقل عدداً ممَّا انتقِدَ على مسلم]
226	[سلسلة الذهب]
228	[الحسن لذاته]
240	[الكلام حول قولهم: حسن صحيح]
260	[زيادة الثقة]
280	[المَحْفُوظُ والشَّاذُّ]
293	[المَعْرُوفُ والمُنْكَرُ]

309	 [المُتَابِعُ ومراتبه]
327	 [الشَّاهِد]
334	 [الإِعتِبَار]
341	 [المُحَكَّم]
346	 [مُخْتَلِفُ الْحَدِيث]
374	 [التَّاسِخُ والمَنْسُوخ]
399	 فهرس الموضوعات

